ЛЕКСИКОН СРПСКОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Приредили

СИМА ЋИРКОВИЋ РАДЕ МИХАЉЧИЋ

Београд 1999

Објављивање *Лексикона српског средњег века* помогли су:

Савезно министарство за развој, науку и животну средину
Министарство културе Републике Србије Министарство за
науку и технологију Републике Србије Министарство просвете
Републике Србије ИМЛЕК - Београд УТЈ - Оагап!: ђапка

Одлуком Министарства за науку и технологију Републике Србије ова књига је ослобођена од основног и посебног пореза на промет.

РПогоГвН ГакиИе1 Загајвуо

Н г

30

085000647

С0В155 •

САРАДНИЦИ

БАЈАЛОВИЋ-ХАЏИ-ПЕШИЋ МАРИЈА
БЛАГОЈЕВИЋ МИЛОШ
БОЈАНИН СТАНОЈЕ
БОШКОВ МИРЈАНА
БУБАЛО ЂОРЂЕ
БУЈУКЛИЋ ЖИКА
ВЕСЕЛИНОВИЋ АНДРИЈА
ВОЈВОДИЋ ДРАГАН
ВРАНИЋ-БИЈЕЛИЋ ЖАКЛИНА
ГАВРИЛОВИЋ ВЕРА
ГРКОВИЋ МИЛИЦА
ГУГОЉ БРАНКА
ДАНИЛОВИЋ ДРАГОЉУБ
ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ ДУШАНКА
ЂАПОВИЋ ЛАСТА
ЂЕКИЋ ЂОРЂЕ
ЂОРЂЕВИЋ ИВАН
ЕРДЕЉАН ЈЕЛЕНА
ЖИВОЈИНОВИЋ МИРЈАНА
ИВАНИШЕВИЋ ВУЈАДИН
ИЛИЋ ОЛИВЕРА
ЈАНКОВИЋ МАРИЈА
ЈАНЦ ЗАГОРКА
ЈЕЛИЋ ВОЈИСЛАВ
ЈОВАНОВИЋ ВОЈИСЛАВ
ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ БИЉАНА
КАНДИЋ ОЛИВЕРА
КАРАНОВИЋ ЧЕДОМИЛА
КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ ДЕСАНКА
КРСМАНОВИЋ БОЈАНА
ЛЕМАЈИЋ НЕНАД
ЛОМА АЛЕКСАНДАР МАКСИМОВИЋ
ЉУБОМИР МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ МАРИЦА
МАНО-ЗИСИ КАТАРИНА МАРЈАНОВИЋ
ПЕТАР МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ
СМИЉА МАРКОВИЋ БИЉАНА
МИЛЕУСНИЋ СЛОБОДАН МИЛОШЕВИЋ
ГОРДАНА МИЛОШЕВИЋ РАДОМИР
МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ НАДА
МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ ЕМА МИНИЋ
ДУШИЦА МИХАЉЧИЋ РАДЕ МИШИЋ
СИНИША МРГИЋ ЈЕЛЕНА ПАВКОВИЋ Ф.
НИКОЛА ПЕТРОВИЋ ВЛАДЕТА
ПЕТРОВИЋ ДАНИЦА ПЕТРОВИЋ
ЂУРЂИЦА ПИРИВАТРИЋ СРЂАН
ПОПОВИЋ ДАНИЦА ПОПОВИЋ МАРКО
ПОПОВИЋ РАДОМИР ПОПОВИЋ
СВЕТЛАНА РАДИЋ РАДИВОЈ
РАДОЈКОВИЋ БОЈАНА РАДОШЕВИЋ
НИНОСЛАВА РАЈКОВИЋ СРЂАН РАКИЋ
ЗОРАН РЕЂЕП ЈЕЛКА

САРАДНИЦИ

РУДИЋ СРЂАН

СИНДИК ДУШАН

СИНДИК НАДА

СПРЕМИЋ МОМЧИЛО

СТЕВОВИЋ ИВАН

СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ ТАТЈАНА

ТОДИЋ БРАНИСЛАВ

ТОМИН СВЕТЛАНА

ТОМИЋ АНТУН

ТОМОВИЋ ГОРДАНА

ТОПИЋ МИРОСЛАВ

ТОШИЋ ЂУРО

ЋИРКОВИЋ СИМА

ЋОРИЋ БОЖО ЋУК

РУЖА

ФЕРЈАНЧИЋ БОЖИДАР

ФОТИЋ АЛЕКСАНДАР

ЦВЕТКОВИЋ МАРИЈА

ЧАНАК-МЕДИЋ МИЛКА

ЧИГОЈА БРАНКИЦА

ШАРКИЋ СРЂАН ШПАДИЈЕР

ИРЕНА ШУИЦА МАРКО

ШУПУТ МАРИЦА

ПРЕДГОВОР

Лексикон српског средњег века замишљен је и остварен као приручник који настоји да осветли један сразмерно слабо познати аспект раног перио-да српске историје. Познато је да свака историјска епоха има више „лица", аспеката који не побуђују једнаку пажњу. Природно је и неизбежно да се чак и најобимнија историјска дела не задржавају на ономе што остаје ре-лативно непроменљиво у позадини збивања. Заокупљена оним што се мења и креће, што испуњава историјски процес динамиком, таква дела подразуме-вају да је читаоцу познат и сам по себи разумљив читав један свет појава, да-лек и различит од света у коме живимо. Сасвим је разумљиво да се не може поводом сваке битке говорити о оружју које се у то време употребљавало или о ратној вештини коју су војсковође примењивале, да се, одређујући садржај неког средњовековног географског назива, не може објашњавати шта се тада у српским споменицима подразумевало под земљом, пољем, планином или гором. Исто тако, разумљиво је да се, описујући књижевна дела старе српске библиотеке, неће говорити о писаћем материјалу и прибо-ру, настајању и опреми рукописа; бележење привредног успона или опадања неће повлачити собом приказ новца, кредита или начина трговања. У недо-глед би се могли низати предмети присутни на историјској позорници ко-јима се не може посветити једнака пажња као драмској радњи. Неколико наведених примера довољно је да покаже да постоје, да су значајни и па-жње вредни предмети које је настојао обухватити овај *Лексшон.* Они се на-лазе пре свега у човековом животном амбијенту, у оруђима и приборима којима се служио, у техничким знањима и вештинама којима је располагао, у густо плетеној мрежи привредних, друштвених, правних и других односа којима су били обухваћени појединци и групе, у схватањима и обичајима који су уоквиривали и каналисали мишљење и понашање појединаца и дру-штвених заједница.

Супротно од стандардних историјских дела, ова књига је оставила по страни све оно што је индивидуално, она не пружа објашњења о историј-ским догађајима, личностима, о појединим делима књижевности или умет-ности, споменицима законодавства или о историјским местима, њен интерес је усмерен према ономе што је опште и заједничко, што се понавља, што се јавља код масе појединаца; она је изабрала и описивала читаве родове, кла-се, врсте предмета и појава, она је заокупљена жанровима, институцијама, ак-тивностима које се састоје од мноштва појединачних чинова, формализо-ваним и устаљеним поступцима, општим представама и веровањима итд.

У ономе што је до нас дошло од средњега века има таквих предмета и по-мена о њима, можда чак и више него оних што су индивидуални и што се истичу значајем и величином. Они су предмет интересовања не само истра-живача појединаца, већ и читавог низа научних дисциплина посвећених по-јединим областима живота и стварања (археологија, етнологија, историја уметности, историја језика, литературе, права, привреде, цркве и др.).

Проучавање појединих аспеката српског средњег века траје генерација-ма, резултати се постепено акумулирају, али знатним делом остају у окви-рима појединих дисциплина. Последњи покушај да се осветли цивилизациј-ска позадина у целини учињен је почетком нашег столећа у недовршеном делу Константина Јиречека *Држава и друштво у средњовековној Србији. Студије о културној историји 13-15 века* (1912-1918, код нас објављено као *Историја Срба,* књиге 1И-1У у издању из 1923, односно књига II у издању из 1952. и доцнијимј!

Иако је то дело ретке ерудиције и критичности, настало на подлози нео-бично богате документације, изнело на видело неупоредиво више од оно-га што се почетком века налазило у појединачним истраживањима, оно се ипак појавило пре но што су се код нас развиле поједине дисциплине (на пример: средњовековна археологија, историја уметности, специфичне по-моћне историјске науке), тако да је у читавом низу области превазиђено. Приближно исту, широку и сложену материју, коју има у виду овај *Лексикон,* у Јиречеково доба, у складу са идејама XIX века, покривала је *културна историја.* Њене теме је Јиречек повезао у веће целине као што су: *Државно право и државна управа; Становништво. Племенско и породично уређење; Властела; Црква; Градови и тргови; Пастири, сељаци и робови; Ратни по-*

*0 писцу и његовом делу уп. *Енциклопедија српске историографије,* Београд 1997, 3-5, 408^09 (Р. Михаљчић).

слови и војно уређење; Право и судство; Насеље, земљорадња и занати; Тр-говина и новци; Материјална култура: грађевине, народна ношња, храна; Духовни и друштвени живот у доба Немањића. Каснији развој науке уочио је условност подела те врсте, њихову зависност од владајућих схватања о друштвеним и културним феноменима, а што је још важније, открио је да су бројне средњовековне појаве таквом поделом раскомадане и непотпуно об-рађене, често због тога што су битни моменти доспели у неадекватан кон-текст и због тога остали запостављени. Како ни сто година после Јиречека ни-је пронађена схема која не би имала слабости оне примењене у његовом делу - још увек се не располаже нечим што би могло бити „граматика циви-лизација" (Ф. Бродел) - чинило се оправданим да се до краја радикализује Ји-речеков енциклопедијски приступ и да се предмети обраде сваки за себе, поређају азбучним редом како се то чини у лексиконима.

Али, образовање и таквог наизглед механичког реда стварало је одређене тешкоће. Чини се да су за читаоца најважније оне које потичу од разлика у полазним тачкама. У споменицима и текстовима средњега века сусрећу се термини, појмови, који су саставни део тадашњих знања, исказани старим је-зиком, редовно припадају општијем систему и ширем погледу на свет. Било би природно да они као део средњовековног света што је могуће потпуније дођу до израза. Ипак, извесна ограничења су се сама наметнула, због тога што би доследно уважавање и примењивање средњовековне терминологије удаљило не мали део савремених читалаца. Ко ће изван уског круга специ-јалиста потражити обавештења о предметима као што су *амборија, аксађа* или *б 'ци?*

Ако би се пак полазило од модерних представа, биле би изневерене и по-тиснуте оне средњовековне, понеки предмети би се и изгубили. *Примењена уметност* је, примера ради, сасвим одређен појам за модерног читаоца, али томе појму не одговара ништа одређено у свету средњега века, где је свака . уметност примењена и где се предмети покривени термином *примењена уметност* налазе међу накитом, црквеним сасудима, одећом, украсима на оружју и разним предметима из свакодневног живота итд.

Отуда је било неминовно да на избор и формулисање назива предмета који ће у *Лексикону* бити обрађени, а то значи и наслова чланака, утичу и средњовековни споменици и текстови и представе које се очекују код са-времених читалаца. Две перспективе је требало укрстити. Један део члана-ка са насловима блиским савременом читаоцу, обично општијег карактера, као што су на пример *трговина, земљорадња, занати, рударство, дипло-*

матија, храна, пића, одећа и сл., добио је улогу путовође и информатора, ко-ји, између осталог, указује и на круг средњовековних предмета и назива из старог језика. Неки од тих предмета обрађени су у посебним чланцима на ко-је се читаоци упућују.

У избору одредница морале су се избегавати две крајности, једна на стра-ни модерних општих, друга на страни особених средњовековних појава и појмова. Није било места за уношење веома општих термина као што су, примера ради, *друштво* или *црква* (у смислу верске заједнице), *књижевност* или *фшозофија* јер су толико универзалне природе да далеко превазилазе и средњи век и специфичне српске прилике, тако да ни време ни простор који-ма је посвећен *Лексикон* не би могли доћи до одговарајућег израза. На су-протној страни је ваљало избећи термине толико особене да се приближа-вају појединачном. Као пример се могу узети називи појединих мера или занимања у рударству, или група зависних људи, појединих јела и пића, дело-ва ношње, обуће или покривала за главу. Посебни чланци о таквим предмети-ма нагонили би на понављање, а кратким и штурим информацијама изјед-начили би се са објашњењима каква дају речници, што није сврха књиге, која не може претендовати на то да буде речник средњовековних термина.

Попис предмета уврштених у *Лексикон* у виду самосталних чланака са по-себним насловом, посебних блокова под заједничким насловом или обја-шњења у оквиру општијег чланка, израђен је на основу општих прегледа насталих у научним дисциплинама које проучавају средњи век, а следио је временске и просторне оквире утврђене развојем истраживачке литерату-ре. Извесне тешкоће је изазивало разграничење према периоду турске власти. *Лексикон* се није могао протегнути на период ХУГ-ХУШ века, а поготову ни-је могао узети у обзир институције Османског царства ни елементе исламске цивилизације. С друге стране, добро је познато да су турски и исламски елементи продирали у српску средину још за време постојања средњове-ковне српске државе, па су постали део стварности средњега века о којој ова књига настоји да пружи обавештења, тако да се нису могли изоставити. Обавештења о таквим елементима и утицајима пружена су у бројним члан-цима где је то било умесно и потребно, а посебни чланци су предвиђени за турске титуле, службе, врсте докумената, новац и сл., споменуте у српским текстовима пре пада српских држава.

Чланци у *Лексикону* су структурирани тако да пружају кључна обавеште-ња у основном тексту, затим у посебним одељцима упућују на изворе и ли-тературу на којима почива познавање предмета. Одељак о изворима је изо-

стављен код општијих предмета за које постоје десетине извора расутих у ве-ликом броју публикација. У таквим случајевима цитирана истраживачка ли-тература ће одвести читаоца до извора о предмету. Основни текст се код знатног броја чланака састоји од више блокова обележених арапским броје-вима. Подела на блокове била је условљена потребом да се прате различита значења једног термина или особености појединих периода или различите ди-мензије предмета. Сваки чланак носи потпис аутора специјалисте у својој на-учној области. Ауторство и лична одговорност долазе до израза и код збир-них чланака у којима се под истом одредницом јавља више блокова. Прилог о *канону* су, примера ради, обрадили специјалисти из три области: историчар књижевности, историчар права и музиколог. Код таквих чланака имена ауто-ра се јављају редом којим следе текстови а редни број у загради иза имена по-казује ко је аутор појединог блока.

На изради *Лексикона* учествовало је 86 специјалиста из разних стручних области: историје, историје уметности, историје књижевности, историје цр-кве, историје права, историје језика, етнологије, археологије, музикологи-је. У време рада на припреми *Лексикона* нису све области биле покривене ис-траживачима, нити је њихов распоред био равномеран. У неким специфичним областима морало се прибегавати текстовима из оставштине ранијих спе-цијалиста, чије су резултате резимирали данашњи сарадници.

По природи ствари *Лексикон* својим текстовима и научним апаратом са-временом читаоцу пружа обавештења о веома широком кругу предмета из различитих области средњовековног живота; истовремено, он стручним круговима индиректно открива и где су неистражене области, где су не-потпуна, недовољна и несигурна наша знања, где су једнострана услед то-га што предмет није сагледан и обрађен са становишта више дисциплина,. Приређивачи се надају да ће *Лексикон* и тиме допринети напретку истражи-вања и бољем познавању српског средњег века.

Сима Ћирковић *Раде Михаљчић*

А

АВТОКРАТОР в. *Самодржац.*

АГА - титула у Османском царству, са основ-ним значењем: старешина, заповедник. Додавала се иза личног имена. Често је и широко употре-бљавана у различитим државним (султанским) слу-жбама. Најчешће се користила у војсци, пре свега у оном њеном делу који нису чиниле *спахије* (в.), тј. у јаничарском корпусу. Јаничарски ага је најзначај-нији старешина са том титулом. Носили су је и за-поведници свих спољних и унутрашњих служби султановог двора, из чијих су се редова регрутова-ли веома важни државни достојанственици, па и *велики везири* (в.). До звања са титулом аге прете-жно су се успињали *скпави* (в.), младићи робов-ског порекла, или они доведени путем данка у крви. По правилу, агама се нису називале особе из редо-ва племства или интелигенције. У познијој исто-рији Османског царства титула је давана и особама на сасвим другачијим, нижим функцијама.

ЛИТЕРАТУРА: *Афа,* ЕГ (Н. Во\уеп); *Ага, ЕР* 1 (1983) 11 (Б.Ђурђев).

А. Фотић

АГИАЗМА (ку/пелкницл) - посуда за чување освећене воде и део црквеног мобилијара. Уобича-јено, мада погрешно, назива се *крстионица* (в.). У овој посуди чувала се, током године, вода освећена на Богојављење. Према светоотачком учењу, та во-да није била кварљива и имала је чудотворна свој-ства. Чин освећења, првобитно вршен на вечерњи уочи празника Богојављења, обухватао је од XIV века два водоосвећења: осим на вечерњи, које се обављало над агиазмом, још и на јутрењу, када се вршило освећење извора. Два водоосвећења про-писују се и у српским типицима XIV века: архиепи-скопа Никодима (1319), као и у Хиландарском типи-ку из времена цара Душана. Они предвиђају да се у *купељници* вода освећује на навечерје Богојавље-ња, након заамвоне молитве.

У припратама цркава сачували су се бројни при-мерци средњовековних агиазми. То су камени полу-кружни реципијенти са калотастим поклопцем, по-стављени на ниском стубу. Вероватно најстарија агиазма, монументално замишљена (са балдахи-ном) и делимично остварена, налазила се пред за-падном фасадом Богородичине цркве у Студени-ци. Из раздобља XIII а нарочито XIV века сачувао се, у целини или деловима, знатан број ових посу-да (Милешева, Хиландар, Сопоћани, Пећка патри-јаршија, Дечани, Лесново, Трескавац). Судећи по сачуваним примерима, оне су могле имати једно-ставан клесани украс, најчешће у виду пластично изведених крстова. Мермерна агиазма кир Матеја из Марковог манастира редак је пример посуде са очу-ваним натписом (из 1393. године). У српским цр-квама средњега века агиазме су се по правилу нала-зиле на јужној страни припрате. С обзиром да се приликом чина водоосвећења евоцирало сећање на крштење Христово, живопис у том делу храма био је саображен овој тематици.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Максимовић, *Историја при-мењене уметности код Срба (Камен), I том, Сред-њовековна Србија,* Београд 1977, 244; *Пећка па-тријаршија,* Београд 1990, 140-141 (В. Ј. Ђурић); Л. Мирковић, *Хеортологија,* Београд 1961, 107-110.

' " Д. Поповић

АДЕЛФАТ (лдркфдтк, абеХфатсп;, од речи **ад-рђфлторц** абеА.фатарш$, братственик) - означава доживотно издржавање које је манастир давао у на-докнаду за учињени му поклон у имањима или нов-цу. У српским документима упоредо су се употре-бљавали и термини **комат*>** и **мертик^,** који поред свог основног значења - јединице за мерење количи-не, такође означавају храну и све остало што је би-ло потребно за издржавање једног братственика. Одлуку о продаји аделфата доносио је цео братски сабор. Затим је састављан уговор у коме су прецизи-ране обавезе манастира према уживаоцу аделфата, уколико би он ушао у манастир. Ако би наставио да живи изван њега, набројане су врсте и количи-не намирница које би годишње добијао. Са повећа-ном опасношћу од доласка Турака чланови владар-ских породица и велможе прилагањем великих дарова обезбеђивали су за себе и своје рођаке при-вилегована уточишта у светогорским манастирима.

Термини аделфат и **коматк** такође су употре-бљени за велике суме новца које су краљеви Ми-лутин (1316, око 1320) и Душан (1332) дали Хи-ландару као помоћ за издржавање које је манастир већ био обавезан да даје у намирницама, одећи и обући братственицима Светосавске испоснице и Хрусијског пирга.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Симеона и светога Саве,* изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 156, 180; Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве,* изд. Ђ. Даничић, приредио и предговор напи-сао Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 42; С. Новако-вић, *Законски споменици,* 465-467, 484-485, 521-526; В. Мошин, *Акти братског сабора Хиланда-ра,* Годишњак СФФ 4 (1939/40) 180-193, 197-200.

ЛИТЕРАТУРА: М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњевековној Србији,* ЗРВИ 11 (1968) 241-270; *Ас(ез де Вгопупои,* Агсђјуез с!е ГАШоз IV, *€6.* сНр1. раrИ. ОЈкопот1о!е5, Рап5 1968, 59; *ТИе Ох-јога[1] ИгсИопагу о{ Вугаппит,* Ие\у Уогк - Охгогс! 1991, 5. v.

М. Живојиновић

АЗБУКА - Долазак солунских мисионара Кон-стантина и Методија у Великоморавску кнежеви-ну кнеза Растислава означио је почетак словенске писмености. Како стоји у опширном Константино-вом *Житију,* он је, пре поласка међу Словене, изу-мео писмо којим су забележени свети текстови, неопходни при мисионарском раду на словенском језику. Методије је превео са грчког на словенски је-зик читав низ текстова неопходних за нормално од-вијање богослужења. Пошто су Словени користили два писма (ћирилицу и глагољицу), поставило се питање о томе, које је од њих изумео Константин. Он се сматра творцем глагољице, док се за ћири-лицу сматра да је настала касније, на Балканском полуострву, и то у источно-бугарским земљама. Ћирилица се током X и XI века користила упоредо са глагољицом. Црноризац Храбар, бугарски књи-жевник X века, написао је трактат *О словима* (О писменех), у коме говори о Константину као саста-вљачу оригиналног словенског писма.

Глагољица је потпуно ново и оригинално пи-смо, које има 40 графема за сваки појединачни глас. Порекло глагољице није разјашњено, мада постоји више теорија о њеном настанку и узорима којима се њен творац послужио. Јернеј Копитар је сматрао да је глагољица настала у исто време када и ћири-лица, а можда и мало раније. У глагољским споме-ницима са јужнословенског терена често се срећу моравизми, што показује да је ово писмо било у употреби у Великоморавској кнежевини. Крајем XIX века нарочиту је популарност стеклатзв. Теј-лор-Јагићева хипотеза, по којој је глагољица на-стала од византијске минускуле. По њој, искори-шћена су била појединачна слова, или комбинације одређених елемената појединих слова, па су тако биле сачињене графеме (словни знаци) које одго-варају фонолошком систему словенског језика. Сло-ва глагољске азбуке имају и своје бројне вредно-сти. Теорија је касније модификована утолико што се трагало и за могућим узорима из других писа-ма, проистеклих из северно-семитских писама (је-врејског, самарићанског, сиријског и арапског). Исто тако, постоје и теорије о томе да су Словени и пре примања хришћанства имали своје посебно писмо, које је било слично скандинавским рунама, и да глагољица управо од њега води порекло.

Друга група теорија говори о томе да је Кон-стантин, као добар познавалац источних језика, приликом састављања словенске азбуке користио или чак и преузео поједине знаке из тих писама. По трећој групи хипотеза, глагољица је настала из грчке курзивне минускуле, док је ћирилица наста-ла од грчког унцијалног писма. Бугарски научник

Е. Георгијев изнео је теорију по којој су балкански Словени у почетку користили неки пословењени облик грчке азбуке, на основу кога је Константин касније саставио своју глагољицу.

Несумњиво је да постоји одређена веза између графема којима се у глагољици и ћирилици озна-чавају специфични словенски гласови. Према хр-ватском народном предању, глагољицу је само за Хрвате измислио св. Јероним (342-429). Постанак глагољице је и даље непознаница у историји сло-венских писама.

Посебан проблем представљају називи ових два-ју писама. У једном руском рукопису из XII века, писаном ћирилицом, писар је забележио да је руко-пис преписао из „куриловице". Рукопис је био пре-писан са глагољског предлошка, па се сматра да се глагољица у почетку заправо називала ћирилицом. Глагољаши на дубровачком подручју називани су „ћурилице".

Стара средњовековна ћирилска азбука састоји се од 24 слова преузета из грчког унцијалног пи-сма и 12 посебних графема направљених да задово-ље фонетске потребе словенског језика.

Свако слово је имало своје име (Аз, Буки, Вједи, Глагољ, Добро...) и по именима првих слова наста-ла је реч азбука. У току времена систем словенских графема се прилагођавао језичким варијантама (редакцијама, рецензијама). За српску азбуку је Константин Филозоф у XV веку сматрао да се са-стојала од 38 слова, од којих се три нису уопште употребљавала а 12 је, по његовом мишљењу, кори-шћено неправилно (в. *ћиршица).*

Најстарији сачувани споменици словенске пи-смености потичу тек из X/X1 века и садрже јеванђе-оске текстове. То су глагољски рукописи: Зографско јеванђеље, Маријинско јеванђеље, Асеманијево је-ванђеље, Охридски одломци, Синајски псалтир, Синајски требник, Клочев зборник, Кијевски ми-сал, и још неки одломци и фрагменти. Сачувани су и епиграфски глагољски споменици (Башчанска плоча). Најстарији ћирилски споменици су: Савина књига, Одломци Ундољског, Супрасаљски збор-ник, Хиландарски одломци, Зографски одломци. Није сачуван ниједан рукопис српске редакције пи-сан глагољицом, али се у неким рукописима XIII века могу установити трагови глагољских предло-жака.

ЛИТЕРАТУРА: А. Еезклеп, *2иг %1а§о1Шзскеп. 8скп(1,* А151Рћ 27 (1905) 161-167; В. Лгич, *Гпагоцц-ческое пис&мо,* Знциклопедил славлнскои филоло-гии 3 (Спб. 1911) 51-117; К. Насћп§а1, *Иопезкг к ургазапји о розШпки §1а§оксе,* Кагргауе гпапбгуе-пе§а <1ги§1:уа 2а ћшпатбгЈспе уес1е v Ејићђаш, Еји-Шјапа 1923, 135-178; С. М. Кулвбакин, *Можно ли считагт> доказанноп греческуго основу глаголици?,* Сборник Русского археологического обидества в Королевстве СХС 1 (1927) 33-39; Н. Н. Дурново, *Мисли и предположенш о происхождении старо-славннского нзика и славннских алфавитов,* Вугап-11поб1ау1са 1 (1929) 48-85; Г. А. Илвинскии, *Где, когда, кем и с какоп целЂ\о глаголица била замене-на „кириллицеп"?,* Вугапгтозкуша 3 (1931) 79-88; Е. 3. Гранстрем, *О свнзи кирилловского устава с византипским унциалом,* Византиискии временник 3 (1950) 218-229; Е. 3. Гранстрем, *О происхожде-нии глаголическоп азбуки,* Трудвг Отдела древне-русскои литературв1 11 (1955) 300-313; А. УаШапт, */, 'а!ркаде1 у1еих з\аче,* Кеуие **с1е5 еШс1е5 51ауе5** 32 (1955) 7-31; Т. ЕскћагА, *Ткеопеп пбег Јеп ЈЈгзргип^ Јег С1а§оНса. 1. А11§етете Уогаиззе12ип§еп (пг сИе ЕпШекип% УОП 8скп/1 ипа[1] А1ркаЂе1,* 81оуо 13 (1963) 87-118; В. А. Истрин, *1100 лет славннскоп азбуки,* Москва 1963; О. **ТМес1егјкоУ1С,** *Јоз једпот о пгопо-1озкот рптаШ §1а%о1јгсе,* 81оуо 15-16 (1965); Б. Велчева, *Глаголицата и школата на Климент Охридски,* Климент Охридски. Сборник от статии по случаи 1050 години **от** смЂртта му, Софил 1966, 91-97; В. Штефаник, *Првобитно словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика,* Словенска пи-сменост. 1050-годишнина на Климент Охридски, Охрид 1966, 13-32; Е. И. Мелвников, *О древнерус-ских названих славннского писбма („куриллови-ца", „словенска грамота", „литица"),* Вугап^по-**б1аујса** 28 (1967) 124-140; *01а%о1Цса. Јес1апаез1 з(о1јеса јеЈпе уеИке (гаЛс1Је,* 51оуо 21 (1971), цео број часописа посвећен је проучавању глагољске писмености; Н. 8ћe1e5шкег, *КопзШпНтзскез А1рка-ће1 ипа[1] §1а%о1Шзскез ипЈ куптзскез 8скН{Шlскеп-зуз(ет,* "Мепег 51аУ151Ј5ће5 Јаћгћисћ 18 (1973) 96-98; V. бЧегашс, *Иагш §1а§о1јзко§ ргзта,* 51оуо 25-26 (1976); В. УеШеуа, *С1а§оНса, КупШса, ОгШо^гарМе ипа[1] Згргаске, т:* 5утро5шт Мегђосћапит. Векга^е **с**!ег 1п1егпапопа1еп Та§ип§ т К.е§еп5ћиг§ (17. ћ15 24. АргП 1985) 2ит ОесЈепкеп ап с1еп 1100. Тос1е51а§ с1е5 ћ1. Метос!, №ипес1 1988, 703-708.

Т. Суботин-Голубовић

АЗИМСТВО (лзнм^ство) - термин настао од речи *аСуца* која на изворном грчком језику озна-чава хлеб који је направљен без употребе квасца. Отуда за такав обредни хлеб код Јевреја у Старом завету назив *опреснох* (пресан хлеб) и употребља-ван је у току празновања Пасхе.

У обредном и литургијском смислу азимство представља једну од битних разлика између пра-вославне и римокатоличке цркве, почев од 1054. године. Наиме, римокатолици у причешћу употре-бљавају бесквасни хлеб (азима). Отуда се у срп-ским средњовековним изворима појам азимство, азимити односи на припаднике римокатоличке цр-кве у српским православним земљама. У Душано-вом законику о азимитима се говори као о *јереси латинској.*

У средњовековној српској држави у градовима и трговима живео је велики број припадника римока-толичке цркве који су уживали сва права и слободе. Судећи по прописима Душановог законика (члан 6, 7, 8 и 9) постојала је реална опасност од прозели-тизма који су вршили римокатолички свештеници, посебно у градовима. Законик такве тенденције санкционише одређеним забранама. Према Зако-нику „Велика црква", односно Патријаршија, има-ла је обавезу да у градовима и трговима постави протопопе да враћају у православље оне који су прешли у римокатолицизам.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Ј. Брија, *Речник православне теологије,* са румунског пре-вео епископ Митрофан, Београд 1997.

Р. Поповић

АКАТИСТ (грч. аксШитгох) - песма у току чи-јег се појања не седи, већ стоји. Најстарији познати акатист посвећен је Богородици; у њему се изра-жава захвалност Богородици која је спасла Цари-град од напада варвара 626. године. Њен аутор ни-је познат, али се најчешће помиње Роман Мелод. Акатист се састоји од дванаест кондака и дванаест икоса који се певају наизменично. Ова химна Бо-городици преведена је већ врло рано на словенски језик; под њеним утицајем и по узору на њу саста-вљани су акатисти и у старој српској књижевно-сти. Крајем XVI века иконописац Лонгин саставио је *Акатист првомученику Стефану,* а недавно је откривено још једно његово дело - *Служба ака-тисту Стефана Цечанског.* Приближно у то време непознати песник саставио је и *Акатист светоме Сави.*

ЛИТЕРАТУРА: И. Берић, *Акатист светоме Са-ви,* Летопис МС 109 (1864) 82-92; М. Шакота, *Ака-тист првомученику Стефану од иконописца Лонги-на,* Старине КМ 2-3 (1963) 205-218; *Србљак* III, Београд 1970; А. РИопоу Ооуе, *ТИе 81аугс АШШгоз* ***Нугпп.*** *РоеИс* ***Е1етеп18*** *о{ 1ће* ***ВуганИпе*** *Тех! апа*[1] *Ш ОШ Сћшсп 81ауотс Тгапз1апоп,* Мипсћеп 1988; Б. Јовановић-Стипчевић, *Спулсба акатисту Стефана Цечанског Лонгина Зографа,* Археографски прило-зи 12 (1990) 93-127; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 15-18; *Речник књижевних термина,* Београд 1992[2], 6 (С. Петровић).

Т. Суботин-Голубовић

АКРОСТИХ (лкростик^, *а\.рбохирч,* асгобх!-со) - **1.** Годишњи данак у износу од 100 перпера који су, према вестима из Душановог доба, при-морске комуне Бар и Будва биле дужне давати цару. **О** барском акростиху сазнајемо из Душанове по-веље манастиру Св. арханђела којом је *доходак цар-ства ми у Бар акростик* заменио обавезом давања манастиру десет товара (од 40 стара) уља. По одред-бама будванског Статута, Будва је била дужна да даје цару, сваке године о празнику Св. Ивана, 100 перпера мање 4 динара, док је 5 перпера ишло град-ском кнезу. Акростих (асгозхлсо, у једном препису статута из 1700: агго5*Је11о) је убирао царев казнац и при том од општине добијао 10 перпера. Није по-знато да ли је ова обавеза била ограничена само на Бар и Будву, јер о трибутима других градова на срп-ском приморју (изузев Котора, чије су обавезе пре-ма владару другачије по врсти и обиму) оскудна грађа не нуди никакве податке.

Иако се акростих помиње једино у време цара Душана, сасвим је извесно да је постојао и рани-је. Употреба грчког термина указује да трибут поти-че из времена византијске власти. Акростих као порески термин ретко се употребљава у Византији, претежно у X, XI и XII веку, за обележавање укуп-ног пореског задужења појединих провинција. У позновизантијско доба помиње се у значењу поре-

за на земљу - *отцикоу* хе'Хо$. У старијој литерату-ри порекло барског и будванског акростиха тра-жено је у одредби византијског цара Василија I (867-886) којом се градовима теме Далмације нала-же да данак који су дуговали стратегу предају Сло-венима из залеђа да би неометано обрађивали зе-мљу ван градских зидина. Премда су Будва и Бар, који се и иначе не помињу међу побројаним гра-довима, припадали Драчкој теми, упадљива је слич-ност између дажбина појединих далматинских гра-дова од 100 номизми и висине акростиха од 100 перпера. Свакако да су термин и дажбина коју обе-лежава преживели нестанак византијске власти.

Плаћање невеликог новчаног износа на име акростиха изгледа да је симболизовало одавање по-корности српском владару и накнаду за коришћење земљишта ван града, као што је у доба византиј-ске власти на исти начин признавана власт страте-га, односно купован мир од словенских кнежева из залеђа. У етимолошком смислу акростих је веро-ватно употребљен да означи укупан порез на зе-мљу (плаћање земљарине, *д.езеИпа,* регулисано је 69. главом будванског Статута), од којег је један део издвајан ради плаћања наметнутог трибута срп-ском цару, те се изразом почео да обележава и сам трибут. Овим путем може се, уосталом, довести у везу употреба термина у Византији у X, XI и XII веку и у Србији Душановог доба, с обзиром да је материјалну подлогу и трибута читаве провинције и једног града представљала земљарина.

Неизвесна је судбина овог фискалног оптереће-ња у немирним временима након Душанове смр-ти. Ђурађ Балшић је још за живота Урошевог изну-ђивао од Бара 2 000 дуката годишње. Зна се, такође, да је деспот Ђурађ на молбу Будвана изједначио у привилегијама Будву са Баром, изузев што је од ораница које се налазе 5и 1е 1егге с!е 1а гша 61§попа захтевао седмину, а од винограда десетину. У поре-ђењу са незнатним износом акростиха деспот је прибирао читав приход од земљарине. Свакако да је признавање статута (чија 1. глава говори о акро-стиху) и повластица града Будве од стране Млеча-на као нових господара имало само симболичан карактер јер су у њихове руке временом прешли готово целокупни градски приходи. У сличном по-ложају нашао се и Бар.

2. в. *Крајегранесије.*

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 46, 47, 692.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 207, 209; И. Синдик, *Однос града Будве према вла-дарима из династије Немањића,* ИЧ 7 (1957) 23-35; Р. Об1§ег, *ВеИга§е гиг бугапИтзсһеп Ппапгуег-м^акип^ оезопдегз д.ез 10. ипа[7]11. ЈаћгћипЉегг, Ее\р-*21§ - ВегНп 1927 (Оапш;1ас11 1960[2]), 47, 107, 118, 147; Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве,* Будва 1970, 24, 25, 47; *Историја Црне Горе* Н-1, 90; *Бар град под Румијом,* Бар 1984; 2. ВијикПс, *Рғачпо игедепје згедпјомекочпе Ђидматке котипе, ШШс* 1988, 15, 62, 99.

Ђ. Бубало

АКСАЂА в. *Мере и тегови.*

АКЧА (аксе) - званичан турски назив за мали сребрни *бели* новчић. У српским изворима чешће се среће као аспра, па и јаспра (према грч. *аотсро$* -бео).

ВРЕДНОСТ ОСМАНСКЕ АКЧЕ 1388-1491. ГОДИНЕ

Година	Дукат/акча	Број акчи кован од 100 дирхема сребра	Тежина (гра
1388.	зо~	260	1,18
1410.	35	266	1,15
1431.	35-36	260	1,18
1444.	**39-40**	305	1,01
1451.	40-41	315	0,98
1460.	42-43	330	0,93
1470.	44	350	0,88
1475/7.	45	370	0,83
1481.	47	400	0,77
1488.	49		
1490/1.	52	420	

Акча је била основна новчана и обрачунска једи-ница у Османском царству до пред крај XVII века. Верује се да су прве акче коване још 1326. године, у време емира Орхана. Ковала се од чистог сребра, на чему је дуго инсистирано. Власт је временом смањивала њену тежину, дозвољавајући да се од 100 дирхема (1 дирхем = 3,207 гр) сребра кује све већа количина акчи. Упоредо са тежином, ипак, смањивала се и чистоћа сребра. Ковнице су се нај-чешће налазиле поред великих рудника сребра. По-што је нагли развој османске државе у XIV и XV

веку захтевао све већу количину сребра, за ковање акчи користило се и сребро из рудника у вазалним државама Србији и Босни. Најпознатије ковнице у XV веку биле су у Бурси, Једрену, Амасији, Серу, Новом Брду и Цариграду. У доба Бајазита II (1481-1512), у српским крајевима, поред Новог Брда, акче су коване још у Кратову и Скопљу. Ковнице су ко-ристиле сребро из свих околних рудника.

ЛИТЕРАТУРА: *Аксе,* ЕР (Н. Во\уеп); §. Ратик, *Money т те ОПотап Етргге, 1326-1914,* Ап Есо-погшс апс! 8ос1а1 Н151огу *о$*те Опотап Етр1ге, 1300 -1914, ес1. ђу Н. 1па1с1к *ш± В.* ОиаШеП, 1995, 947-985; Г. Елезовић, *Турски споменици. 1348-1520,*1-1, Београд 1940, 983-1071 („Златан новац у Турака и код нас"); Г. Елезовић, *Тарапана (Царб-хане) у Но-вом Брду. - Турске акче (аспре) коване у ковници НовогБрда,* ИЧ 2 (1949-1950) 115-126.

А. Фотић

АЛАВИНА (оловина, пиво) в. *Пића.*

АЛАГАТОР в. *Лагатор.*

АЛАТИ - 1. У познијој изворној грађи (XV век) јављају се под термином **оро\/"Дие.** Сведочанства о средњовековним алатима, иако релативно бројна, ипак пружају само фрагментарну слику о оруђима за рад која су коришћена на подручју српских зе-маља. Сазнања о њима морају се, стога, допуња-вати аналогним појавама из суседних области, као и на основу сачуване етнографске грађе. За ранија раздобља, односно рани средњи век, количина по-датака веома је скромна и углавном ограничена на ретке археолошке налазе кућних алатки за свако-дневну употребу (ножеви, коштана шила, игле, пр-шљенци и сл.). За раздобља од почетка XII до кра-ја XV века, поред знатно бројнијих археолошких налаза о алатима, постоје и вести у очуваној исто-ријској грађи. Ту су на првом месту документа из Дубровачког архива, а када су у питању рударске алатке, законодавна акта којима је регулисана ова привредна делатност. Драгоцен вид извора пред-стављају прикази алатки на средњовековном жи-вопису, најчешће у сценама Рођења Христовог, Ра-спећа, односно Скидања са крста, Силаска у ад, Страшног суда и др.

Према својим облицима и наменама средњове-ковна оруђа за рад готово се не разликују од сво-јих античких праузора. С друге стране, прилагође-не одређеним привредним делатностима, њихове утилитарне форме нису се битно измениле ни до наших дана.

2. *Пољопривредне алатке* спадају сигурно у ред најбројнијих и најчешће коришћених. Једна од нај-старијих те врсте је *мотика* **(МОТИКА**, тоНсћа, 2ар-ра, лат. 5агси1шп или Н§о) која основни облик није мењала све до данас. У зависности од врсте земљи-шта на којем су употребљаване, као и непосредне намене, мотике су могле имати троугласт, трапе-заст или лепезасто полукружни метални део. У кр-шевитим пределима коришћена је посебна врста двозубе мотике - *дикела* (лат. спс-епз), погодна за обраду винограда. *Лопата* (**ЛОПАТА**, лат. гипчип), најчешће рађена од дрвета, коришћена је прили-ком вршидбе за згртање и утовар жита. Метални примерци, слични данашњим, који су се могли ко-ристити за различите земљане радове, представља-ју млађу појаву ако је судити према археолошким налазима, будући да се јављају тек од XV века. За обраду земље у повртњацима као и друге врсте ис-копа, коришћен је *ашов* (лат. ра1а), који је као и лопата најчешће био од дрвета, али у доњем делу ојачан оштрим гвозденим обрубом. Иначе, у по-знијим раздобљима (ХУ-ХУИ век) јављају се и ме-тални ашови, што је посведочено археолошким налазима, мада није искључено да их је било и ра-није, с обзиром да у доба антике представљају уо-бичајену алатку. За дубља копања, посебно код при-преме пољопривредног земљишта, односно вађења пањева и корења или насађивања винограда, кори-шћен је *будак* или *трнокоп* **(ОБИТ1>ЛИЦА**, о&еННга, лат. 5агси1ит). Ова алатка могла је бити слична мо-тици, то јест имала је један масиван крак са ушицом за дрвену дршку. Постојали су, међутим, и пример-ци са два крака, од којих се други завршавао шиљ-ком или сечивом сличним секири. Судећи по прика-зима на живопису, овакве алатке могле су бити и са оба зашиљена крака.

За прикупљање траве са ливада и припрему се-на у употреби је била *коса* (лат. га1х Гаепапа), која свој облик није битно мењала од античких времена до данас. Сличан случај је и са *српом* **(ср^гљ,** лат. Га1х теббопа) који је коришћен искључиво при же-тви житарица. Поред обичних постојали су и ср-пови са назубљеном оштрицом. Веома честа алат-

ка за крчење шикаре и резање грана био је *косир* **(косирћ„** лат. *Мх* агћогапа) који се, у зависности од намене, јавља у различитим величинама и поједи-ностима облика. Међу очуваним примерцима има косира са тулцем, као и оних са трном за насађи-вање дршке. Сличан косиру вероватно је био и *тр-норез* **(тр^нор^зк).** Посебна врста косира служила је за орезивање винограда **(косирћ. винoризни).** За резање лозе коришћен је и нож, али се он, изгле-да, није битно разликовао од ножева свакодневне употребе. Међу дрвене пољопривредне алатке, ко-је су несумњиво биле у употреби, а од којих нема очуваних археолошких трагова, треба поменути *грабуље* и *виле.*

Поред ручних алата за обраду земље, као и у антици, коришћена су оруђа која је покретала сточ-на запрега. У питању је *рало* **(и>рлло)** - справа дрве-не конструкције, која је имала симетричан метални раоник **(рллник1>)** или лемеш. О изгледу средњове-ковних рала, којих је било више типова, поред етно-графских паралела, најбоље сведоче прикази на фрескама. Осим рала, у средњовековној Србији је изгледа био у употреби и *плуг* - сложеније оруђе са асиметричним раоником и црталом.

Гајење стоке, један од главних привредних ре-сурса средњовековне Србије, није било условљено употребом посебних алата. Изузетак можда пред-стављају само гвоздене маказе за стрижење вуне, посебног типа, чије су оштрице биле повезане полу-кружно савијеном еластичном полугом.

Улов рибе, која је представљала значајан еле-мент исхране, обављан је у рекама или рибњацима уз помоћ мрежа и кошева, као што се то чини и да-нас. У употреби су такође биле и удице од бронзе или гвожђа, што потврђују, истина малобројни, ар-хеолошки налази. -

3.Дрводељски алати на нашем подручју бога-том шумама, где је дрво било главни грађевински материјал, релативно су бројни и разноврсни. Ме-ђу њима најчешћа је *секира* **(сикирл, сскмрл,** лат. бесипз), која се у зависности од специфичне наме-не јавља у различитим облицима. Углавном се раз-ликују према ширини и облику сечива. Тупа страна иза ушице за дршку, код неких типова посебно је моделована да служи као чекић. Изузетно ретка појава двојних секира (лат. 1аћпб), вероватно кори-шћених за тесање греда, ограничена је само на на-лаз једне оставе алата из београдског замка. Слич-на секири била је *брадва (ђгасјиа),* коришћена за скидање коре и дељање дрвета. За финију обраду греда коришћена је *тесла* (лат. азсја) - алатка са једним благо повијеним крајем на коме се налази водоравно сечиво, и другим у виду чекића.

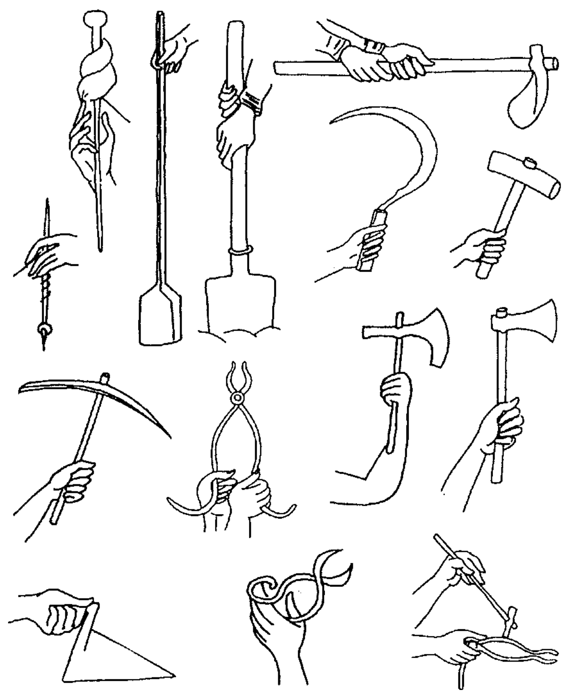

Представе алата на средњовековном живопису

Постојали су такође *стругачи* (лат. зса1ршт), који су се састојали од хоризонталне оштрице на чија су се оба повијена краја налазиле дршке, за-тим *тестере* (1а1. 5егш1а) са троугаоним зупцима, сличне савременим. Коришћено је и *ренде* (лат. шп-ста), које је било од дрвета са металним ножем. За декоративну обраду дрвета, која је судећи према ет-нографским паралелама у средњовековној Србији била веома развијена, коришћена су *длета* (лат. са-е1шп) са равним или „коритастим" сечивом, затим *сврдла* (лат. *егећга), а има поузданих индиција да је средњовековни дрворезбар познавао и *струг,ш* којем су поред дрвених обрађивани и коштани пред-мети, најчешће делови намештаја.

Исцртавање и конструкција мотива вршена је помоћу металних *шестара* (лат. сјгстш). Међу др-водељским алаткама треба поменути и различите врсте чекића, од којих су неки, судећи према прика-зима на живопису, били и дрвени. Постојала је и

посебна врста металног чекића, чији је један крај имао два шиљка намењена вађењу клинова. За ту сврху коришћена су, иначе, *клешта* (лат. тогсерз), којих има међу налазима са средњовековних лока-литета, а појављују се и на живопису, најчешће у сценама Распећа Христовог.

4. *Зидарски алати* ограничени су на неколико основних облика. Поред алатки за припрему терена, односно копање темеља, какве су будак-крамп, ашов и лопата, средњовековни неимари користили су *че-киће* и *длета* за обраду камена, као и мотике за ме-шање малтера. Постојале су и камене гладилице-брусеви, којима је полирана површина мермерних блокова, уочене међу налазима из времена грађења Студенице. Као посебна зидарска алатка може се издвојити *мистрија,* обликом слична, али нешто мања од савремених. Поред обичних постојале су и специјалне мистрије за наношење фреско малте-ра на сферне површине, о чему сведочи један при-мерак из манастира.Градац.

5. *Ковачки алат,* према сазнањима која пружају резултати археолошких ископавања, био је огра-ничен на неколико основних оруђа. Коришћени су *чекићи,* углавном они тежи, који се обликом нису разликовали од рударских, и *клешта* са дугим кра-цима, понекад до 50 цм, којима је усијани комад гвожђа вађен из огњишта и постављан на *наковањ.* То је обично био велики дрвени трупац у чију је горњу равну површину усађиван масивни метал-ни део у виду обрнуто постављене пирамиде. При даљој обради метала коришћене су различите врсте *секача* са хоризонталном дршком, затим *длета-, пробојци (ргођогаг)* за бушење рупа у металним плочама, најчешће потковицама, као и *турпије.* Поткивачи су имали и посебну алатку - стругач за чишћење, односно припрему коњских копита. По-ред ових основних алатки, средњовековни ковач користио је *тоцило* - кружни брус на ротирајућој осовини, које је покретано руком или ножном полу-гом, као и *мех* за распаљивање ватре.

6. *Златарски алат* средњовековне Србије не-довољно је познат. Од археолошких налаза ту би се могли сврстати неки од мањих чекића, кратка дле-та и маказе за опсецање лима, као и понеки мали наковањ. Саставни део опреме златара предста-вљали су калупи за ливење накита, крстова и сл., као и одговарајући ливачки прибор. Такође су по-стојале и бронзане матрице за отискивање на лиму племенитих метала, о чему сведочи јединствен на-лаз из Раковца у Срему. Златарски алат коришћен је и у *ковницама новца* (в.) где су резани калупи и коване новчане емисије од сребра и, знатно ређе, од бронзе.

7. *Кожарски алат* састојао се углавном од разли-читих врста *ножева, маказа, шила* и *игала,* а у упо-треби је била и *радла.* Као специфична алатка ко-ришћен је нож са извијеним сечивима са оба краја средишње тордиране дршке, који је, поред осталог, служио и за чишћење површине коже пре штавље-ња. За украшавање кожних израђевина постојали су орнаментални печати, којих има међу археоло-шким налазима, а очувани су и отисци на кожним корицама књига.

8. Опрема средњовековног *грнчара* била је вео-ма скромна. Основну справу чинило је грнчарско коло - *витло,* које је могло бити на ручни и ножни погон. Оно се састојало од дрвене плоче на верти-калној ротирајућој осовини. Усавршенија витла, која су покретана ногом, омогућавала су грнчару коришћење обе руке, што се битно одражавало на квалитет и облик посуде. За обраду површине по-суда коришћене су разне врсте коштаних гладили-ца, а за украшавање чешљасте алатке, радла, пе-чати и сл.

9. *Рударски алати* представљају значајну ску-пину будући да је копање руда било једна од основ-них привредних делатности у средњовековној Ср-бији. Са доласком немачких рудара - Саса, на наше подручје пренета је ондашња рударска техника укључујући и специфичне алате, о којима постоје бројни подаци у европској изворној грађи, посебно у делу Г. Агриколе (1494-1555). Неке алатке поми-њу се и у Закону о рудницима деспота Стефана.

Једну од основних алатки представљала су *ру-дарска длета* или *гвожђа* **(гвозц^**га, лат. {еггатеп-{а, старонем. Вег§еЈ5еп или ЕЈзеп), којих је било че-тири врсте. Обликом иста, ова оруђа разликовала су се само према величини. Биле су то алатке, како наводи Агрикола, „горе широке и четвртасте, да би се чекићем могло ударати по њима, доле су заши-љене да би се тврдоћа стене или рудне жиле савла-дала њиховом оштрином". У средини су имале ру-пу за насађивање дрвене држаље „коју држе једном руком док по алатци постављеној на стени ударају чекићем. Кад се иступе ковачи их поново оштре, све док се може". Истој намени служила су и широ-ка длета без дршке, као и масивни клинови. Разних величина били су *чекићи* **(ГВОЗДИЧАКК**, лат. таг1е1-

1и5, нем. Наттег), али су се углавном разликова-ле две скупине - мањи, за рад једном руком и вели-ки, тешки, који су хватани за дршку обема рукама, у виду савременог маља или мацоле. Значајну алат-ку представљао је и рударски пијук - *килав* **(килдв^,** старонем. **КПћошуе)** који је на неки начин био и симбол рударске делатности. Међу археолошким налазима из рудника, али и градова, пијук је рела-

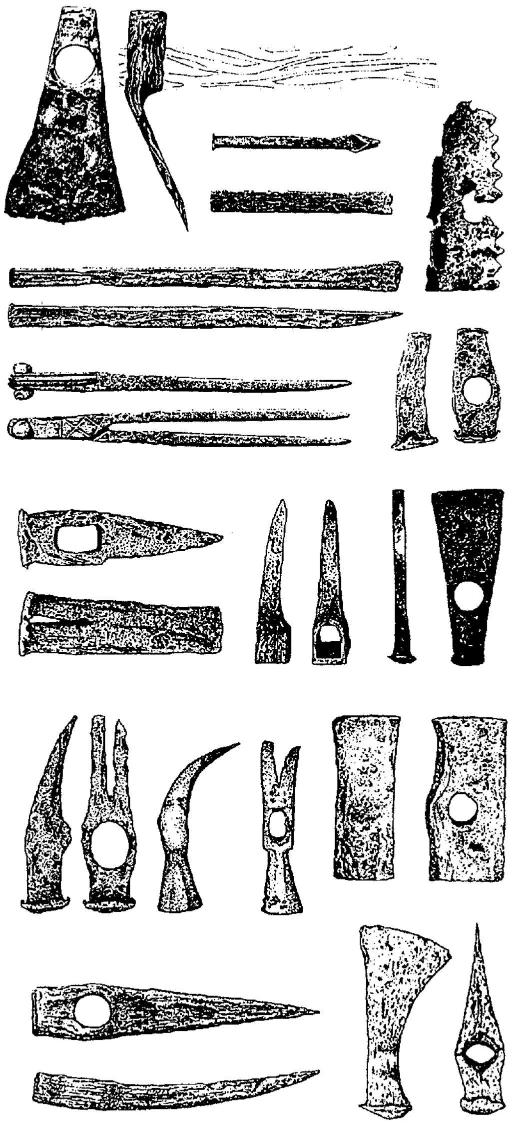

Алати - Рас, Студеница, Београд, Смедерево

тивно бројно заступљен. Имао је један благо пови-јен крак и рупу за насађивање дршке. Описујући рударски пијук, Агрикола наводи да је за разлику од земљорадничког, који је спреда широк и заоштрен, овај био шиљат, истичући да се њиме „ради у жили која није тврда него је обично земљаста". Поред пијука коришћене су „зашиљена мотика и лопата, које се нису разликовале од обичних", као и метал-не грабуље. У комплет рударског алата спадале су различите гвоздене шипке и полуге - *ћускије* за од-ламање већих комада стена. Поред ових, специ-фичних оруђа, у средњовековним рудницима у упо-треби су биле и друге алатке, посебно дрводељске.

За транспорт ископане рде у окну коришћене су кожне бисаге или џакови, затим дрвена корита **(ко-ритцс),** а постојала су и посебна дрвена колица. Из-влачење на површину обављано је путем витла ко-је се покретало ручно или уз помоћ сточне запреге.

Сличне справе постојале су и за извлачење воде из потопљених окана. У даљој преради руда је усит-њавана и испирана, при чему су коришћене углав-ном исте рударске алатке. Као посебна јавља се *крачна* (нем. Кгагге), којом је мешана руда при пра-њу. По изгледу била је слична грабуљама, али је уместо зубаца имала издужену металну плочу.

10. *Кућни алати,* као предмети свакодневне упо-требе, чине посебну скупину. Према бројности ар-хеолошких налаза, на првом месту треба поменути *нож* **(ножт»),** који се јавља у различитим величи-нама и облицима, са металном дршком и кошта-ном, односно дрвеном оплатом или трном за уса-ђивање у дршку. На основу облика сечива углавном се издвајају две основне групе - са правом или по-вијеном, конкавном оштрицом - које су по свему судећи имале и посебне функције. Уз ножеве, по-стојали су и мањи брусеви од којих су се неки мо-гли и носити окачени врпцом о појас. Слично је ношено и *кресиво* (огњило), као основна алатка за паљење ватре.

У кућној радиности прерађивана је вуна, оба-вљано ткање и потом шивење одеће. Од алата и опреме за такве делатности остало је мало матери-јалних трагова, али се захваљујући ликовним из-ворима и етнографској грађи може стећи доста це-ловита слика о њиховом изгледу. За припрему вуне постојала су *гребена,* од којих се често наилази на очуване металне зупце. *Преслице* су биле дрвене као и *вретена,* на чијем крају се налазио пршље-нак у виду замајца. Бројни налази ових пршљенака од керамике и камена, а понекад и кости, сведоче да је преслицу са вретеном поседовала готово свака

средњовековна кућа. Трагови *разбоја,* искључиво дрвене конструкције, веома су ретки. Углавном су у питању земљани тегови, којима је затезана потка. Прибор за шивење одеће чиниле су разне врсте ига-ла од гвожђа, бронзе, а врло често и кости. Посебан део кућног инвентара представљао је ручни *жр-вањ* за млевење жита, који се састојао од две кру-жне хоризонталне плоче међусобно повезане ме-талном осовином. За млевење већих количина жита, где је за то било могућности, коришћене су воде-нице на потоцима.

Посебну, али изузетно ретку категорију оруђа представљали су лекарски инструменти **(врлчев^-ское чироудк).** Према ономе што се зна о византиј-ској медицини, врсте и облици им се нису битно разликовали од античких. То су обично различите врсте хируршких ножева - скалпела, сонде, спатуле и сл. О постојању лекарске опреме у средњовеков-ној Србији сведочи јединствен налаз из тврђаве Рас. У питању је хируршки инструмент специфичног облика за који се сматра да је служио за вађење ме-талне стрелице из ране.

Уз примерке алата откривеног при археолошким ископавањима или познатог на основу изворне исто-ријске грађе постојао је, без сумње, и читав низ дру-гих оруђа од пропадљивих материјала. Таква су би-ла, на првом месту, она од дрвета коришћена у занатској производњи или свакодневном животу, о којима нема очуваних података. У том смислу бу-дућа истраживања могу довести до нових сазнања.

ИЗВОРИ: Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис зе-мљорадничког закона,* ЗРВИ 3 (1955) 15-29; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-2; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,* Бео-град 1960; О. А§псо1а, *Ое Ке МегаШса,* №\у Уогк 1950.

ЛИТЕРАТУРА: Ф. Баришић, *Грчки натписи на иконама из оставе у Раковцу,* Зборник ФФ у Бе-ограду 10, 1 (1968) 212-215; М. Благојевић, *Зе-мљорадња; Историја примењене уметности код Срба,* I том, Београд 1977; М. Антуновић-Кобли-шка, *О нашем средњовековном рударском алату,* ГЕМ 42 (1982) 95-104; М. Антуновић-Коблишка, *Прилог проучавању рударске и металуршке техни-ке и стручних назива у старим српским и турским рукописима,* Зборник радова Музеја рударства и ме-талургије у Бору 2 (1982); **1^.** Ј. ВПциег, *Тч>о* ***Пз18*** *о{* ***Сгеек*** *8иг§гса11п81гитеп1з апа*[7]*1ће 81а1е о{8иг§егу т Вуганпе Ћтез,* ОитћаЛоп Оакз Рарегз 38 (1984) 187-190; *Тез оиШез д.апз 1ез Ва1сапз а"и тоуеп а§е а* ***по8*** *јоигз* 1-Н, ес1. А. ОшПои, Рапз 1986; И. Попо-вић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији,* Београд 1988; О. Во§озау1јеуЈс, *МесИеуа1 тшп§ 10о1з (гот 1ће Ве1%уад.е Иапопа1 тизеит соИесИоп,* АпсЈеШ: гш-шп§ апс! те1а1иг§у т боиШеаз* Еигоре, Вог - Ве1-§гас!е 1995,251-264.

М. Поповић

АМБОРИЈА - назив за подграђе, насеље под утврђењем, трговиште. Потиче од грчке речи *гцлб-р1оУ* - трговиште. У документима о поклону велика-ша Хреље Хиландару, сачуваним у више верзија, као место становања 50 паричких породица упо-требљен је наведени грчки термин, а у српским вер-зијама: **у лмворик*** односно: **оу грлдоу Штипоу оу лллЕор^ско,** односно: **ит» подк>грлдигс\ штигњ-склго.** Трговачки карактер подграђа потврђује по-мен прихода од трга: **V т^ћмге лмкорик* тр^г^.** Трг је овде у значењу грчког *форо$* из византијске повеље о истом предмету. У Светостефанској хрисо-вуљи у опису међа појављује се облик *амбул* као синоним за трг, али у значењу места, положај му је: **под грлдћ. О** ширини употребе сведочи чиње-ница да је у једном писму из 1495. трг соли у Новом назван *амбар.* Не може се, међутим, сваки помен амбара повезати с тим, јер та реч има другу етимо-логију. Значај термина амборија је у томе што по-казује да се веза тврђава - подграђе, тако карактери-стична за развој градских насеља, развија још у византијском периоду (Х1-ХН век). Као топоним или микротопоним амборија би могао указивати на некадашње знатније насеље.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 89; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару,* ЗРВИ 21 (1982) 103-117.

С. Ћирковић

АМВОН - високо издигнут подијум на који се приступало степеницама на једној или обема стра-нама. Стајао је у средини храма; на њему је био смештен пулт за литургичка читања. Са амвона су се читале свете књиге, спискови живих и мртвих

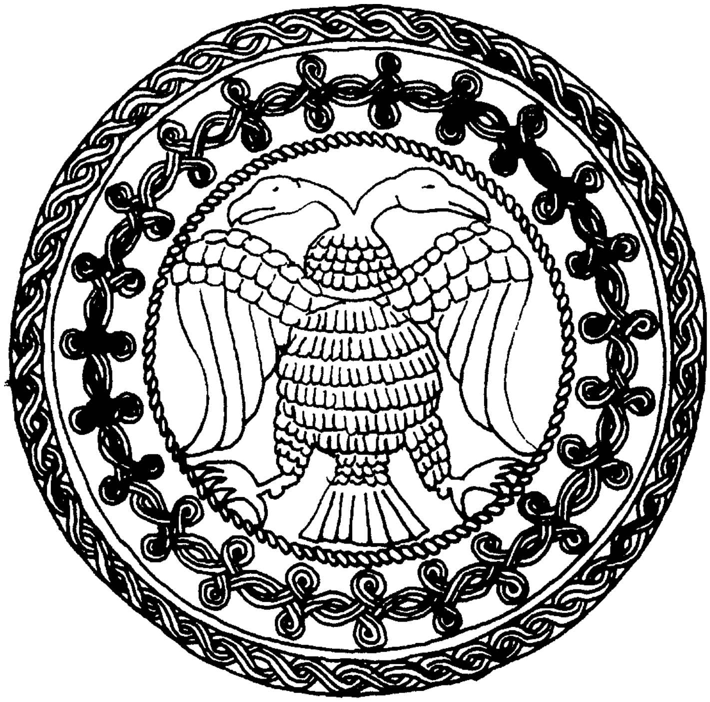

Амвонска розета - Љубостиња

чланова цркве који су били заслужни за цркву. Ра-нохришћански и византијски амвони грађени су у различитим облицима. Познати су по малом бро-ју очуваних и реконструкцијама несталих амвона. Реконструкције су урађене према очуваним фраг-ментима. Амвони су грађени од добро обрађеног камена, украшеног рељефима разноврсне тематике. Репрезентативан је био амвон у цариградској Св. Софији. Његово место и облик реконструишу се према очуваним описима.

У стручној литератури најчешће се помиње у потпуности сачуван амвон у базилици у Калабаки (Тесалија, Грчка). У данашњим православним хра-мовима амвон замењује издигнут подијум кружног облика који се налази приближно на месту на коме је постављен амвон.

ЛИТЕРАТУРА: *КеаМехгкоп {пг АпИке ипа*[1] *Скпз-**1еШит,*** В.а\ I (1950) 363, з.у. *АтЂоп;* ***1ех1соп*** *дез МШеМгегз,* В.сГ I (Мипсћеп шк! 2ипсћ 1976) 515, 5.у. *Атоо.*

М. Шупут

АМИРА - титула османских владара. Сама реч је арапског порекла, агшг - заповедник, гувернер, кнез. У српским средњовековним изворима јавља се у три облика: *амира* - **По пр^вшкствик) же и т^ћх[1]* госпиЈДк нлчетк господижлти велики Амирл ПА-газитц** *амир* - **Ми сил^ни и велики цлр|» лмирв. с^лктднк Бдпхзитк пишеми>;** *амире* - **Мило-**

стишл\к вшжишмк и велики глјуспшдарк и силни цлрк и велики дмире с#лтлн1> Плгазитк. Титула се среће у дипломатичкој грађи, и у натписима: **По Пр^БШкСТВИКЈ Же И Т^ВХ[1]* ГОСПОДћ, НАМ6Т1. госпо-дшвати велики Лмирл Пдкизитк;** у записима: **пр^встлви се Крјсмјл лмирл;** у наративним извори-ма: **вкдакт1» сик> в(> женоу Лмир^ћ великомоу.**

Преко титулатуре османских владара може се пратити успон династије. Родоначелник, Осман Га-зи, био је вођа полуномадских Туркмена који су у пограничним областима ратовали против ослабље-не Византије. Осман је био подложан емиру Каста-мунија. Победом код Бафеона 1301. године његов утицај на граници је изузетно порастао. Орхан,

Османов син, узео је титулу султана и да би обе-лежио своју независност, исковао је први осман-ски новац. Када су анадолски емирати почели да признају суверенитет Орхановог сина Мурата I, он је узео титулу -ћис1ауепа[1]1§ага-1трега1:ога и 5ТЧап-1 агата - најузвишенијег султана. У старосрпским изворима Мурату I се даје само титула амира.

Наследник Мурата I, Бајазит I, био је први османски владар кога западни извори називају им-ператором. Бајазит I је затражио од абасидског ха-лифе у Каиру да му званично додели ранг зикапа а1-Кллта - султана византијских земаља. У оновре-меним старосрпским изворима Бајазит I се назива *вепики Амира.* После великог османског пораза код Ангоре 1402. године османски владари усвајају и турске традиције из централне Азије. На тај начин долази до прожимања концепције ханства са ислам-ским схватањем султана као вође газија.

Титулу хана у изворима на старосрпском језику увек ће имати Селим I и његови наследници, док је пре њега она ретка. Освајањем Цариграда 1453. године, Мехмед II (1451-1481) је постао најмоћ-нији и најугледнији муслимански владар. Мехмед, назван Освајач, тврдио је да у својој личности сје-дињује исламску, турску и римску традицију у један универзални суверенитет. У српским средњовеков-ним изворима његова титула је различита: *велики господар и велики цар амир султан Мехмет бег; велики господар и силни цар и велики амира сул-тан Мухамет.*

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ Зегогса,* 182, 362, 409, 522, 523, 524, 534; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-2, 227, 229, 231, 236, 237, 238, 240, 241, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 390, 391; Л>. Стојановић, *Записи и натписи* I, 63, 107, 109; III, 147; VI, 86; Г. Елезовић, *Турски споменици* I, 54 (напомена 2), 159 (напомена 1, 4), 339 (напомена 5); В. Р. Петковић, *Старине, натписи, листине,* Бе-оград 1923, 15; В. Јагић, *Живот Стефана Лазаре-вића деспота српског,* Гласник СУД 42 (1875) 263; Раваничанин I, *Списи о Косову,* Београд 1993, 124; Раваничанин II, *Списи о Косову,* Београд 1993, 128; Непознати Раваничанин, *Слово о светом кнезу Ла-зару;* Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности,* Београд 1975, 74-84; Н. Радојчић, *Закон о рудницима,* 37.

ЛИТЕРАТУРА: N. бтаПа^б, *^екпкоп 1$1ата,* багајеуо 1990, 174; Х. Иналџик, *Османско царство,* Београд 1974, 79-82; Ђ. Даничић, *Рјечник;* Р. бкок, *ЕИто1о%1Ј8к1 гјестк,* 2а§гећ 1971, 491; V Машгатс, *Рппозг,* 5.

В. Петровић

АНАГНОСТ - најнижи чин православне јерар-хије. За српску реч **чћткцк, чктецћ** = читач у на-шим списима коришћен је и грчки термин **АНА-гностк.** (ол>аyга)атг)$). Заједно са звањем појца и ипођакона (у средњовековним српским текстови-ма - поддијакон) припада нижој јерархији, тј. гру-пи црквенослужитеља, за разлику од ђакона, све-штеника и епископа, који припадају вишој јерархији -Трупи свештенослужитеља. Свето писмо зна само за степене свештенослужитеља, док је црквенослу-житеље донео сам живот Цркве, тј. развој богослу-жења. Разлика између ових двеју група је у следе-ћем.

Црквенослужитељи добијају звање *хиротеси-јом* (= рукопроизвођење) коју епископ обавља ис-пред иконостаса, тј. изван олтара јер им се наме-њују дужности изван олтара. Обред се обавља пре литургије, односно може се обавити потпуно не-зависно од литургије. Могуће је истовремено ру-копроизвођење више чтеца и ипођакона у оквиру једног обреда, као што је могуће проћи све црквено-служитељске чинове истог дана.

Свештенослужитељски се чинови добијају *хиро-тони/ом* (= рукоположење) коју епископ обавља у олтару у оквиру литургије. На једној се литургији може обавити хиротонија само једног ђакона, једног свештеника и једног епископа, тј. не постоји мо-гућност хиротоније изван литургије, нити групне хиротоније, нити се два чина могу добити за један дан. На путу ка свештенослужитељским чинови-ма, морају се прво добити црквенослужитељски чинови.

Осим богослужбених обавеза, у средњовеков-ним изворима налазимо податке да се чтец бавио и неким другим пословима, најчешће преписивањем књига. Тако је 1279. године у граду Сврљигу, близу Ниша, чатац Костандин *а зовом Воисил граматик,* преписао једно јеванђеље за презвитера Георгија *зовом поп Радослав.* Анагност Радин Нагоричанин из Жеглигова оставио је запис на једном рукопи-сном јеванђељу из 1300. године, и списак преписа-них књига. Анагност Георгије написао је само јед-

ну трећину триода. У једном запису из 1554. године
**- ОиПХ СЛОВА ПИСА ГјГЕШНИ ОерПС АНАГНОСТћ, СИ-
реч чћтк»цк,** имамо пример употребе и српског и грчког термина између којих је стављен знак једна-кости: **сир^вчк.,** што на српски преводимо са „то јест".

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи; Шест писаца XIVвека,* Београд 1986, 209; Ст. Но-ваковић, *Законски споменици,* 758.

Ј1ИТЕРАТУРА: Ј1. Мирковић, *Правоспавна ли-тургика* III, Београд 1967, 109-111; Р. Грујић, *Сред-њевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923.

Р. Милошевић

АНАТЕМА (ожШед.сс) - појам који се у хри-шћанској цркви користи већ од IV века а у сталној је употреби, посебно у црквеним канонима, од V века. Као најстрожа црквена казна односи се, пре свега, на оне хришћане који су због најтежих духовних пре-ступа, као што је јерес, одлучивани и искључива-ни (отуда латински назив ехсотпшшсат1о) из цр-квене заједнице. Анатема има значење и проклетства и у овом смислу се употребљава најчешће у повеља-ма. Повеље су документа са законском снагом и за-то се у завршном делу повеље који се назива сан-кција, користи анатема или проклетство као духовна казна за прекршиоца онога што се у повељи нарeђу-је или констатује. За сам чин преступа који за со-бом повлачи анатему у повељама се употребљава више израза: претворити, потворити, преступити, преслушати, напакостити, разорити.

Као духовна казна анатема је била веома ефика-сна пошто за гаранта изреченог или наређеног при-зива самог Господа Христа, Богородицу, или Све-тог коме је посвећен манастир, часни крст, све Свете, или 12 апостола, 4 јеванђелиста, или 318 ота-ца у Никеји, и тако даље.

Формулација клетве или анатеме која се употре-бљава најчешћа је: *да има, да прими, да искуси, да буде на њему клетва, да прими гњев и прокпет-ство, да не попучи милост, да буде анатема, нека је анатема и проклет, да буде завезан, проклет и тр-клет, да не буде благословен, да га порази, прокле-тије јему буди,* и друго.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Ст. Ста-нојевић, *Студије о српској дипломатици X, Сан-кција,* Глас СКА 100 (1922) 1-48; Ј. Брија, *Речник православне теологије,* са румунског превео епи-скоп Митрофан, Београд 1997.

Р. Поповић

АНГАРИЈА - грчки термин преузет из Визан-тије у време кад му се значење тако проширило да је обележавао сваки неплаћен рад за државне вла-сти. Првобитно се подразумевала дужност матери-јалног и физичког помагања превоза чиновника, војске, државних добара, а касније је укључено и грађење тврђава, мостова и других објеката. У зна-чењу терета и обавезе уопште, термин је ушао у средњовековни латински и романске говоре у ја-дранским приморским градовима. Налази се у ста-тутима Котора и Будве и актима других градова, понекад у значењу терета који лежи на некој згра-ди, земљишту или другом непокретном добру. Срп-ски владари су га употребљавали у својим грчким *повељама* (в.) на исти начин као византијски царе-ви. Врло ретко се употребљавао у српским актима где му одговара термин *работа* (в.), остао је, ме-ђутим, запамћен у народном говору у значењу кулу-ка, принудног рада; познају га и народне песме.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара,* Београд 1936, 378-380.

С. Ћирковић

АПЕЛАЦИЈА в. *Призив.*

АПОКРИФИ - списи у средњовековној књи-жевности који нису ушли у канонске (истините) књи-ге. То су тајне, скривене, *отречене* књиге које је за-брањивала хришћанска црква. Све канонске књиге Старога и Новога завета су биле пописане још у ак-тима лаодикијског сабора (око 360). Попис *узако-њених књига* доноси и Савин *Номоканон (Крмчи/а).*

Апокрифи су задовољавали потребу средњове-ковних људи да што више сазнају оно о чему украт-ко или недовољно пише у Библији, те су о догађа-јима и личностима из Библије писали опширно, на леп и забаван начин (Ђ. Сп. Радојичић). Описивали су пакао и седам небеса, откривали тајну будућ-ности.

Током времена повећавао се број апокрифа, те су састављани и спискови ових забрањених књига. Црквене личности указивале су на њих као на ла-жна писања, јер су се преко апокрифа могла ши-рити и јеретичка учења. Наши апокрифи махом су преведени са грчког и латинског. Тако је оригинал *Никодимовог јеванђеља* на грчком. У науци су се апокрифи доводили у везу са богумилима, но и о томе је писано различито.

У српским рукописима ХУ1-ХУП века апокри-фи се могу поделити на легенде и на апокалипсе (откривења, виђења), као и на старозаветне и но-возаветне (Ђ. Сп. Радојичић). Апокрифе налазимо у старој српској и старој хрватској књижевности. То су рукописи *Легенда о Адаму и Еви, Легенда о Авраму, Легенда о Јову, Откривење Варухово, Ви-ђење Исаијино* и други. Иако су постојали списко-ви, апокрифи су се у српској књижевности препи-сивали све до XIX века. Неки су и у цркви читани -*Протојеванђеље Јаковљево, Никодимово јеванђе-ље* (на Ускрс, Велику суботу) (Ђ. Трифуновић).

Новија истраживања српске апокрифне традици-је обогатила су наша сазнања о тој проблематици. Начињена листа апокрифа илуструје различитост преписа српских апокрифа и упућује на њихова из-дања, као и библиотеке и градове у којима се на-лазе (Т. Јовановић).

Запажен је утицај апокрифа на нашу народну књижевност. Под утицајем апокрифа *Хожденије Богородице по мукам* настала је песма *Огњена Ма-рија у паклу* (Вук, II књ., бр. 4).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: V. Ја§јс, *81оуеткl lекз1о^\ капопа о* ***кпјг§ата*** *з1аго§а о поуо§а гаујеШ рофеЈпо 8 тЈекзот Гагтћ* ***кпјг§а,*** бтаппе ЈА21Ј 9 (1877) 96-116; А. И. Лцимирскш, *Библшграфиче-скш обзорЂ апокрифовЂ вЂ гожнославлнскоп и рус-скоп писшенности (Списки памлтниковЂ),* Ввшу-скъ I, *Апокрифи ветхозав&тние,* ПетроградЂ 1921; ЕЈ, 137-139 (В. Зр. **КааоЈ1С1с);** Ђ. Трифуновић, *Апо-крифне књиге,* Азбучник, 20-21; Т. **ЈоуапоУ1с,** *1'е1и-Је Јез аросгурћез Јат 1а 1гас1топ тапшсгИе зегВе теаЧеуа1е,* ЕшсЈез ВаИсаш^иез, Саћ1ег РЈегге Ве1оп 4(1997) 107-131.

Ј. Рећеп

АПОТЕКА - један од назива за дућан или рад-њу у средњем веку. Службу апотекара у Дубров-нику и Котору обављали су углавном странци, а најчешће Италијани. У латинским и италијанским документима апотекар се различито називао: аро-тћесагшз, аготатапш и брешагшз, а у ћирилским документима спичар **(спичгарц).**

Апотекари су се, поред свог главног занимања, бавили трговачким и кредитним пословањем. У ду-ћанима су продавали не само лекове и ароматичне траве, већ и другу робу. Стога се у дубровачкој ар-хивској грађи дућан апотекара, али и осталих тр-говаца називао апотека (аротћеса, аротесћа).

Други термин за дућан био је стацун (зтасш). Осим тога, за ознаку дућана употребљавала су се и оба назива истовремено - зтасјо зше аротесћа. Дућа-ни дубровачких трговаца у Србији и Босни најче-шће носе назив стацун и ботега (ћоте§а), о чему сведоче подаци сачувани у тестаментима. У ћирил-ским документима дућан се ретко јавља, а и тада под називом стацун **(стдчугљ).**

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 159,354, 403; 1-2, 420, 481.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић - И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора (ХГУ-ХУШ ви-јек),* књ. II, Љекари - Апотекари - Апотеке, Цетиње 1957, 55-69, 94-95; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровач-ка насеобина у Смедереву у доба Цеспотовине,* Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 112; Д. Ковачевић-Којић, *Градска на-сеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1978, 110, 166, 189, 194, 196, 269; Р. Ћук, *Млетач-ка породица Салимбене у Цубровнику у позном сред-њем веку,* ИЧ 37 (1990) 27-61; Р. Ћук, *Породица Сојмировић из Новог Брда у Цубровнику,* ИГ 1-2 (1993) 18; Р. Ћук, *Породица Касела из Рудника,* Зборник за историју БиХ 1 (1995) 102.

Р. Ћук

АПСИДА в. *Црква.*

АРБАНАС (Лрћклнлсинк) - означавао је не са-мо етничку него и социјалну категорију становни-штва у средњовековној Србији. Душанов законик изједначује Влахе и Арбанасе као сточаре: *Где пре-сто/и Влах или Арбанасин на селу, на томе селу да не стане други, за њим идући, аколи силом стане, да плати потку и што је попасао* (члан 82). *Пот-ка* (в.) је казна за више кривичних дела, али у овом случају штити насељено, земљорадничко станов-

ништво од сточара који су са стадима силазили са планинских пасишта и тражили зимовиште у то-плијим, жупним пределима. Овде је потка означава-ла повреду границе поседа и штету коју је стока наносила имањима сеоског становништва.

Сточари су могли да зимују у жупним предели-ма само у договору са селом или господарем села. На имању Светог Николе Врањинског забрањује им се боравак преко зиме - *ни Арбанасин да ту не има зимовишта.* Сточарима се удвостручују казне за насилно продирање у сеоске атаре. Арбанаси и Власи плаћали су сто перпера, док је *потка међу сепима* износила педесет перпера (члан 77).

Стално настањени Арбанаси имали су статус земљорадничког, себарског становништва: *И Ар-банаси који се обретају у цркве да работају како и Србље,* одређује хрисовуља цара Душана манасти-ру Светих арханђела код Призрена.

ИЗВОРИ: Р. MJк1o51cћ, *МопитеМа 8еШса,* 27; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Цушана,* 305; Н. Радојчић, *Законик,* члан 77 и 82.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја ср-пског права* II, 101-103; *Кјестк JA2JJ;* Б. Ферјан-чић, *Албанци у византијским изворима,* Илири и Албанци, Београд 1988, 285-322; С. Ћирковић, *Ал-банци у огледалу јужнословенских извора,* на истом месту, 323-360.

Р. Михаљчић

АРЕНГА (пролог, грч. ***проо(џоу)*** - реторички текст који представља уводни, свечани део текста повеље. Задатак аренге је да објасни начелне, опште мотиве настанка правног чина. Ови су мотиви нај-чешће религиозни (ауктор повеље излаже разлоге за сопствена богоугодна дела оличена у датој даровни-ци; у владарским повељама неретко излаже сушти-ну и принципе праведног владања „подобног" Хри-стовој владавини и његовим делима) или политички (у том случају аренга је непосредно везана за кон-кретну политичку ситуацију, односно тренутак у коме је повеља издата и најчешће алузивно - ме-тафоричним изразом, употребом топоса и паралела - објашњава и оправдаваaукторово деловање у да-тим околностима).

У старијој дипломатици сматрало се да је арен-га само украс повеље који има књижевну вредност, а није непосредно везана за сам садржај правног чина.У прилог таквом тумачењу аренге говорила је и чињеница да су само свечане повеље имале пролог, који се од IX века најчешће састојао од ци-тата из Св. писма.

У западноевропској дипломатици између X и друге половине XII века јављају се дуге, развијене аренге теолошког садржаја, да би касније почео да преовладава типизирани, краћи пролог који је пре-узиман из готових формулара. Захваљујући резулта-тима бечке дипломатичке школе, посебно обимној студији Н. РшћЈепаи-а, у модерној дипломатици пре-овлађује другачије разумевање овог дела повеље, које аренгу и у идејном и у садржинском погледу везује за конкретан правни чин на који се повеља односи.

Аренге се често срећу у српским средњовеков-ним повељама, посебно у оним намењеним цркве-ним адресатима. Посвећене су Христу, Богородици и највећим хришћанским светитељима, обично па-тронима цркве која се повељом дарује (св. Нико-ла, св. Стефан, св. Ђорђе, св. арханђели). У аренга-ма српских повеља јављају се и аутобиографски мотиви, мотиви везани за династију и њен свето-родни корен, као и за молитве св. Симеона и Саве у њиховој функцији заштитника отачаства. У прак-си српских канцеларија уобичајено је понављање исте аренге у више повеља, док се у византијској царској канцеларији за сваку хрисовуљу припре-мала посебна аренга.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о срп-ској дипломатици V, Аренга (Проемиум),* Глас САН 94 (1914) 192-229; Н. PJcМепаи, *Агеп§а. 8ра1апте ипа[1] МШе1аНег гт 8рге§е1 УОП ТЈгкипа[1]еп{огте1п,* Огаг - Кб1п 1957; Н. Нип§ег, *Ргоошгоп. Е1етеп(е д.ег оугапИтзкеп КагзепЛее т деп Агеп§еп дег ЈЈгкип-Аеп,* Меп 1964; Ђ. Трифуновић, *Азбучнш;* Ђ. Три-фуновић, *Огледи и преводи Х1У-ХУН век,* Београд 1995,25-30.

С. Марјановић-Душанић

АРКОСОЛИЈУМ - лучно засведена ниша над гробом, уграђена у зид или конструисана на његово-вој површини. Као облик надгробног обележја ја-вља се у раздобљу раног хришћанства (III—IV век), а затим и у рановизантијском периоду. Судећи по сачуваним споменицима, аркосолијуми су релатив-

но ретко коришћени у средњовизантијској епохи. Свој процват доживљавају у архитектури из доба Палеолога, о чему сведоче бројни репрезентативни споменици сачувани у црквама Цариграда.

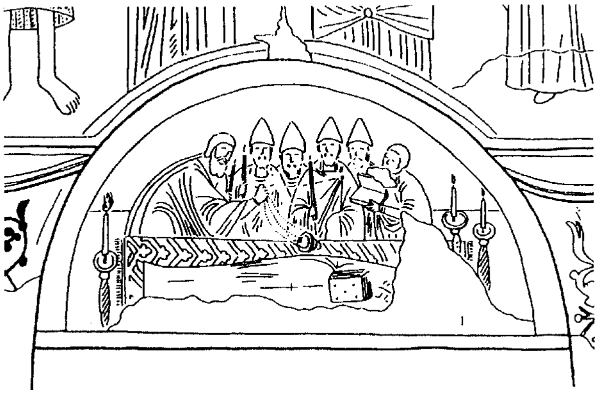

Аркосолијум над гробом липљанског епископа Теодора - Грачаница

У фунерарној и градитељској пракси средњове-ковне Србије појава аркосолијума у непосредној је вези са ширењем византијског утицаја у доба краља Милутина, што произилази из чињенице да сви по-уздано датовани примерци потичу из времена на-кон 1300. године. Овај тип гробног обележја подизан је у наосу и припрати цркава. Нарочито популаран био је међу представницима високог клира: цркве-них поглавара (аркосолијуми архиепископа Саве II и патријарха Јоаникија у Пећкој патријаршији) и епископа (аркосолијуми у Богородици Љевишкој, Грачаници, Бањи Прибојској). У другој половини XIV и првој половини XV века аркосолијуми се ја-вљају и над гробовима монаха (Радослављева при-прата у Студеници) као и лаика (Хиландар, Бого-родица Перивлепта у Охриду). Средњовековни српски аркосолијуми по правилу су нише пробије-не у маси зида, понекад и накнадно. Само у једном случају (гроб архиепископа Саве II) састоји се од зиданог лука и архитектонске конструкције, коју чини псеудоциборијум прислоњен уза зид. Могли су такође бити у виду сликаног лука. Аркосолијуми су увек садржавали и сликану декорацију. Њене главне теме су композиције сахрана, молитвено обраћање за спас душе - Богородици и одабраним светитељима, као и слике процветалих крстова, сим-бола вере у будући васкрс.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Поповић, *Надгробни споме-ник Саве Цругог из цркве св. Апостола у Пећкој па-тријаршији,* Зборник МС ЛУ 21 (1985) 71-88; С. Ћурчић, *Грачаница. Историја и архитектура,* Бе-оград - Приштина 1988, 142-144.

Д. Поповић

АРТОФОРИОН в. *Сасуди.*

АРХИВИ - места чувања повеља и других до-кумената. Смисао настанка документа је правне природе и служио је савременицима као доказно средство, а смисао чувања докумената је у томе да једном у будућности послуже као сведочанство или доказ, па је природно да буду предмет нарочите па-жње. Уколико су документи ређи, јер се тек мали део важних правних послова обављао писмено, утолико је већа била њихова улога у правним и по-литичким пословима. Отуда није необично што се у понеким документима говори о месту или начину њиховог чувања. Тако се у Душановој повељи за Дубровчане са потврдом ранијих уговора (1349) каже да су написане *три хрисовуље* и то *да једна стоји у царства ми, друга у Бенецех у дужда, а третија у Цубровнице.* Нешто раније (1332) босан-ски бан Стјепан II Котроманић је записао како да се чувају два примерка повеље за Дубровник: *да хра-ни господин бан у сво/у кућу а други хрусово/ да храни господина бана Степана Степан Бенчулић.* Слично је краљ Вукашин 1370. одредио да једна повеља *(милост)* стоји у Дубровнику, а друга иста таква *у кући краљевства ми.* Архиепископ Нико-дим је 1322. у своме акту забележио да је наложио да се направи у Карејској ћелији препис Типика светог Саве и наредио *хранити та/ типик у црков-но/ ризници у Архиепископи/и с другим његовим све-тим уставима.* Ризница је била место где су се до-кументи најчешће чували. Други примерак једне пресуде из 1442. послат је из Зете у *ризницу госпо-дина деспота.*

Мања господа и племићи чували су своје доку-менте у кући. Дубровачки посланици су у један мах, обраћајући се Сандаљу Хранићу, изјавили (1404): *Во/водо, сваки племенити човек има привилеги/е од Босне, а Ви их имате пуну кућу...* Црквене установе су се нарочито бринуле о документима. Међу члано-

вима клира архиепископа и епископа били су *харто-фшакси,* чувари докумената.

Документи су, дакле, делили судбину ствари од вредности и драгоцености својих господара. Како су ризнице бивале на разним местима, не увек обез-беђене, страдале су од пожара или су прелазиле из руке у руку, а са њима и документи. У повељи кра-ља Уроша I за манастир Светог Петра и Павла на Лиму каже се како *изидоше Бугаре и поппенише црков светог апостопа Петра на Лиму и узеше ри-зницу и сасуди црковније и крусовол зпатопечат-ни.* Радослав Павловић се 1439. жали у својој испра-ви како Степан Вукчић (касније херцег Стјепан) *када прими наш град у Требињу туј ми узе записе и повеље од вишеречених постава.* Сандаљ Хранић у једном свом акту констатује да су због недавних ратова изгубљене повеље о грађанству добијене од Венеције. Исправе су ишле заједно са дарованим објектом, па се отуда дешава да су повеље дарова-не једном манастиру сачуване у другом.

Документи су, наравно, страдали и од влаге, ин-секата, бивали оштећени. Кад су пред краља Милу-тина (1299/1300) изнете старе повеље манастира Светог Ђорђа код Скопља, он је нашао да су *писани-ја их и хрисовуље* старе, да су од мољаца изгриже-не, истрошене, издрте, тако да се не могу читати, па је краљ дао да један дијак под надзором студеничког игумана и краљевог чиновника: *својом руком испише и преложи стара писанија од грчких и бугарских хрисовуља, исписати све те старе у овај нови хрисо-вуљ.* И то је био начин чувања и продужавања века старих докумената. Један број повеља је сачуван та-ко што је био преписан у посебне књиге. Душанов законик тражи да судије од свих пресуда и писме-них налога примерак чувају код себе (чл. 162, 163). Не знамо у којој мери је то било остварено, јер нам судске исправе Душановог доба нису сачуване. У једном дубровачком документу спомињу се ге§151п канцеларије Стефана Вукчића Косаче.

Из самих докумената се може сазнати понеш-то о томе како су били чувани. У покладу жупана Десе, сина краља Владислава, чуваног у Котору и Дубровнику (1281), била је и кутија са повељама: **сар5и1а** ипа рагуа **сит сагНб тШз,** која је била у вре-ћици **(т** ипо **5аси1о).**

У српском попису хиландарских грчких аката, састављеном на самом почетку XIV века, једне по-веље су биле *у коситреном ковчегу* или у *штитаре-ном* (вероватно дрвеном) ковчегу, док су друге би-ле у врећици: *у платнене сакули.* Тај попис даје и понеки податак о стању аката: једнима су гусари откинули печате, за друге се каже да имају сребрни или воштани печат; разликују се хрисовуљи, пове-ље, оризме, књиге (писма), одвајају се копије (тки-не). Друге су речи, али исти предмети у пописима имовине сачуваним у Дубровнику. Војвода Сандаљ Хранић је имао 1406: *један кофанац* (ковчежић) *у ком рече да су повеље и записи и књиге; две шкату-ле с повељами и књигами.*

Приморски градови показују највише бриге о документима. У Дубровнику се од XIII века преузи-мају нотарске књиге и чувају као својина Општине, од XIV века у посебној просторији, у орманима или сандуцима. У Дубровнику је било уобичајено да се старе повеље, чуване у катедралној цркви, прегледају када би се водили преговори или кад је требало израдити нацрт нове повеље. У првој поло-вини XIV века нотарима и канцеларима наређено је да списе доставе т сапсеПапа соттишб К.а§ибп. Ради лакшег прегледања задужени официјали су стављали своје белешке на полеђину, назнаку са-држине акта и његову актуелност. Сличне кратке белешке корисне за идентификацију налазе се и на полеђини повеља чуваних у манастирима. У Хилан-дару је око 1300. сачињен попис старих повеља ко-јима је манастир располагао. То је један од веома ретких пописа докумената манастирске ризнице.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XXVI, Историја повеља - Губљење - Уништавање - Чување - Архиви,* Глас 169 (1935) 49-75; А. 5о1оујеу, *JJп туеШагге J,е а[1]оситеп1$ дугап-ппз J.е СШапJаг,* Зепппагшт Коп<Јакоу1апит 10 (1938) 31-44; Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку,* ИЧ 27 (1980) 5-62; Д. Синдик, *Из Хиландарског архива,* Хиландарски зборник 5 (1983) 69-73; М. Живојиновић, *Запис о грчким по-вељама Хиландарског архива,* Хиландарски збор-ник9(1997) 27-34.

С. Ћирковић

АРХИЕПИСКОП (др^хикпископц Ар^хикпи-скоупц Ар^хипискоут*) - почасна титула која је настала од епископског степена; давала се еписко-пима који су били на главним катедрама васељенске цркве; аутокефални архиепископ, који је имао ју-рисдикцију над неколико епископија и самостал-

но хиротонисао епископе, а и он бивао хиротонисан од домаћих епископа. До оснивања самосталне Српске цркве 1219. године Србија је за духовног поглавара, у централним областима, имала охрид-ског архиепископа. Први српски самостални архи-епископ био је из владарског рода, син Симеона Мироточивог и брат првог српског краља Стефа-на Првовенчаног, хиландарски монах и студенички архимандрит Сава. Добивши достојанство архие-пископа у Никеји 1219. од патријарха Манојла Са-рантена и никејског цара Теодора I Ласкариса, он је истовремено титулисан као архиепископ свих срп-ских и поморских земаља. Сава је успео да у Нике-ји добије и другу велику привилегију за Српску цркву, право да она буде аутокефална, односно да њеног архиепископа хиротонишу домаћи еписко-пи („да више не иде други архиепископ у васељену на освећење, но само његово помињање међу први-ма, и да самоосвећено буде отачаство његово, као што је Божјом помоћу и самодржавно"). Васељен-ски патријарх биће помињан на службама у Срби-ји, као најстарији. После поука о организацији, ру-ковођењу црквом и црквеним законима, Сава је напустио Никеју и отишао у Свету Гору, у мана-стир Хиландар. Одатле је за Србију повео монахе, своје ученике, којима је наменио епископска зва-ња *(изађе из манастира узевши са собом оне за које је знао да су подобни да их постави за епископе)*. Касније је, боравећи у Солуну, превео и преписао са сарадницима *многе књиге законске о исправљању вере, које требоваше његова саборна црква.* То је био Номоканон или Законоправило, који је требало да има свака епископија. Са краљем Стефаном Пр-вовенчаним и српском властелом саветовао се о организацији Српске цркве и одредио духовне обла-сти српских епископија и Архиепископије, а ста-рао се у исто време о довршетку градње цркве Св. Спаса у Жичи, седишту Архиепископије. Са срп-ским краљем образовао је и властелинства еписко-пија и Архиепископије. У Жичи је после Ускрса (29. марта 1220) хиротонисао своје ученике за епи-скопе и послао их у њихове епископије. Као први архиепископ Српске цркве одржавао је редовно цр-квене саборе, на којима је проповедао и поучавао о православљу, проклетству безбожних јеретика и уопште *поучавајући Богом поверено му стадо и оштрећи га на свету веру,* учествујући и на држав-ним саборима приликом крунисања српских вла-дара и других државних послова. Тај пример следи-ли су и његови наследници. Он је био архиепископ до 1233. године, када је уступио престо свом учени-ку Арсенију, због првог одласка у Свету земљу и Јерусалим. Сава је био и први српски архијереј ко-ји је пропутовао два пута Свету земљу и Блиски исток, остављајући тамо о себи и краљевском роду и држави многе спомене и трагове.

Порекло већине српских архиепископа није де-таљно наведено у њиховим биографијама. Само за неке од њих зна се из којих су крајева и из каквих друштвених слојева потицали. Арсеније је био по-реклом из сремске земље, син богатих и побожних родитеља, свакако властелинског рода. Слични су подаци и о пореклу Јоаникија I, али му се не зна родни крај. Опширнији подаци о животу, пореклу и црквеној каријери односе се на Јевстатија I и Да-нила II. За Јевстатија I зна се да је био родом из жупе Будимље, син српског властелина. Данило II припадао је високој властели, која је била блиска краљу Милутину, а своју службу је започео као лич-ни краљев дворанин. За Никодима се зна да је био родом из рашке или српске земље. Житија поједи-них архиепископа говоре о њиховом монашењу, па понекад и о звањима која су заузимали у својој мо-нашкој каријери, било по манастирима или у са-борним црквама. Арсеније се замонашио у Жичи, био је синђел архиепископа Саве и еклисијарх Ар-хиепископије, док је Јоаникије I био хиландарски економ. Јевстатије I замонашио се у манастиру Св. арханђела на Превлаци, саборној цркви Зетске епи-скопије, од руке зетског епископа Неофита. Мно-ги исцрпни подаци говоре о монашким данима ар-хиепископа Данила II; замонашио се у манастиру Св. Николе у Кончулу од игумана Николе и ту се прославио својим монашким подвизима. Архиепи-скоп Јевстатије II позвао га је себи, рукоположио за презвитера, а био је и његов синђел. Никодим се замонашио у Хиландару, а био је ученик Данила II. Неки од будућих архиепископа, угледајући се на светога Саву, посетили су Свету земљу и Јеруса-лим - Сава II, Јоаникије I и Јевстатије 1. Понеки од архиепископа били су, пре устоличења на престо светога Саве, игумани или епископи. Сава II био је хумски епископ (1254-1263), док је Јоаникије I био игуман Хиландара и студенички архимандрит. Јевстатије I био је игуман Хиландара и зетски епи-скоп, а Сава III игуман Хиландара и призренски епископ. Никодим је наследио Данила II на месту игумана Хиландара. Данило II био је не само игу-

ман Хиландара, где се прославио бранећи мана-стир од напада и опсаде Каталана, већ и два пута епископ, заузимајући достојанство бањског и хум-ског епископа. Такође се, као изузетни монах, по-влачио повремено у Карејску келију Св. Саве, где је живео по строгим правилима Карејског типика.

Архиепископи су се морали старати о саборним храмовима Архиепископије, а у томе су се истица-ли Арсеније, Јевстатије I, Никодим и Данило II. Арсеније је на пећком метоху подигао цркву Св. апостола; Никодим је уз Арсенијеву изградио и цр-кву Св. Димитрија а у Лизици храм Светог Саве Српског. Данило II је заокружио и довршио мана-стирски комплекс у Пећи, подижући Св. Богоро-дицу Одигитрију са параклисима, припрату и пирг са црквом Св. Данила Столпника. Такође је обна-вљао Жичу, а у Магличу изградио манастирски ком-плекс. Последњи архиепископ, Јоаникије II, пре ступања на престо св. Саве, био је логотет краља Душана и једини није дошао из монашких редова, већ из световњака. О архиепископу Данилу I нај-мање се зна, осим да је био свргнут са архиепи-скопског престола. Архиепископи Никодим и Да-нило II били су духовници краљевима Милутину и Стефану Дечанском.

Угледајући се на свог славног претходника св. Саву, као писца биографије Симеона Немање Миро-точивог, Данило II је, огледајући се у писању не-колико житија и две службе, оставио блиставо и драгоцено дело о личностима и збивањима свога времена. Никодим је превео Јерусалимски типик св. Саве Освећеног. Српски архиепископи су оба-вљајући црквене послове (сазивање епископских сабора, брига о одржању чистоте православља, об-нављање и подизање цркава) учествовали и на др-жавним саборима, били дипломате и посланици српских краљева, међу којима су се истицали по својим способностима свети Сава, Никодим и Да-нило II.

Српски архиепископи од св. Саве носили су на-слов - архиепископ свих српских и поморских зе-маља, или једноставније преосвећени архиепископ. Поред званичне титуле српских архиепископа читав низ епитета везан је за личност и титулу српских архијереја, нарочито се то односи на св. Саву: све-ти отац наш Сава, први архиепископ и учитељ срп-ски, архиепископ све српске земље, равноапостол-ни, западни, велики архијереј, отац првопрестолни, првопастир, првосвештеник. Други архиепископи називају се - блажени, богоносни светитељ, осве-штени светитељ, преосвештени божји угодник. Све-ти Сава је називан и *изабрани вожд* или *вожд ота-частва на правоверје,* тј. онај који учвршћује у својој земљи православље; исти израз употребљен је још само за архиепископа Арсенија. У службама св. Сави (Теодосије), Арсенију и Јевстатију I (Дани-ло II), Никодиму (Марко Пећки) налазе се бројни епитети који истичу душевне врлине, побожност и монашке подвиге српских архијереја. Архиепи-скопски престо углавном се назива престо св. Саве, обогаћен изразима свети и божаствени, првосве-титељски, богомдаровани, апостолски, даровани. Архиепископи су имали свој двор у Жичи и Пећи и достојанственике саборне цркве (клир), о чему има мало помена у изворима (јереји и цео клирос цр-квени).

Титулу архиепископа носили су од 1346. године митрополити, који су имали суфраганог епископа под својом духовном влашћу (архиепископ при-зренски, скопски, липљански).

ИЗВОРИ: *Живот св. Саве и св. Симеуна,* напи-сао Доментијан, 217, 220, 221, 222, 225-226, 227-228; *Живот св. Саве,* написао Теодосије, 126-136, 138-140, 192; *Животи краљева и архиепископа срп-ских,* написао Данило; Ст. Новаковић, *Законски спо-меници* (регистар - 797, 798, 820, 827, 837, 861,- 883, 888), 468-469, 594; Љ. Стојановић, *Записи и натпи-си* 1,21 бр. 50; 22 бр. 52; 49 бр. 155; 50-51 бр. 161; 64 бр. 201; Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана,* 289; *Шест писаца XIVвека,* Стара српска књижев-ност 10, Београд 1986, 187-207.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Правоспавно црквено право,* 257-258, 354-355; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. XIII. Потђис,* Глас СКА 106 (1923) 48; Ст. Станојевић, *Архиепископ Арсеније,* Гласник ИД НС 5 (1932) 1-13; Ст. Станојевић, *Срп-ски архиепископи од Саве II до Цанила II (1263-1326),* Глас СКА 163 (1935) 44-78; Ст. Станојевић, *Свети Сава,* Београд 1935, 123; *Сава Немањић -Свети Сава,* Историја и предање, 7-491; М. Пурко-вић, *Српски патријарси средњега века,* Диселдорф 1976, 55-68; М. Живојиновић, *Житије архиеписко-па Цанила II као извор за ратовање Каталанске компаније,* ЗРВИ 19 (1980) 251-273; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985, 227; М. Петровић, *О Законо-правилу или Номоканону Светога Саве,* Београд 1990, 7-41; М. Јанковић, *Студенички архимандрит*

и протосинђел Јован, ИЧ 36 (1991) 205-211; М. Ан-тоновић, *О узроцима смењивања жичког архиепи-скопа Данила I,* ЗРВИ 34 (1995) 107-115; С. Ћир-ковић, *Свети Сава између Истока и Запада,* Свети Сава у српској историји и традицији, 27-39; М. Бла-гојевић, *Архиепископ Сава - Вожд отачаства,* н. д., 63-75.

М. Јанковић

АРХИЕПИСКОПИЈА (Ар^хикпископига, дрк-Хикпискоупига) - назив за самосталну црквену област којом управља аутокефални архиепископ, а који под својом јурисдикцијом има неколико епи-скопија. Аутокефалног архиепископа бирају и хиро-тонишу домаћи епископи, што је основно језгро сваке аутокефалије. До оснивања Српске аутоке-фалне архиепископије 1219. године Срби и њихова држава били су под јурисдикцијом Охридске ар-хиепископије (основане 1019/1020).

На територији српске државе деловале су три епископије у саставу Охридске архиепископије -Рашка, Призренска и Липљанска. Рашки еписко-пи, нарочито у доба великог жупана Стефана Нема-ње, били су његови блиски сарадници. Са јачањем и ширењем државе у доба великог жупана Стефана Немањића јавила се и потреба за више православ-них епископских центара, нарочито у Приморју, где је био јак утицај католичких архиепископија Бара и Дубровника и епископије у Котору, а и у другим граничним областима српске државе (пре-ма Босни и граници са Мађарима).

Услове за оснивање самосталне Српске цркве дуго је припремао и упорно стварао јеромонах Сава. Преко изградње манастира Хиландара у Све-тој Гори (1198) од стране српског владара и монаха Симеона Немање и његовог сина Саве, уз подршку и помоћ великог жупана Стефана Немањића, по-дизан је углед српске државе и њеног владара у православном свету. Углед јеромонаха Саве био је пресудан да добије посвећење у архимандритско достојанство, које ће му омогућити слободно и не-сметано духовно деловање у Србији, као студенич-ког архимандрита после 1206. године. Архиман-дритско достојанство у Србији дало је светом Сави право да је први међу свим српским игуманима и право извесне јурисдикције, а претпостављало је и будући избор за епископа. Све то доприносило је стварању коначне идеје о оснивању аутокефалне Српске цркве. Проглас краљевине 1217. убрзао је и питање формирања самосталне домаће цркве.

Пресудну улогу у остваривању овог циља оди-грао је студенички архимандрит Сава, који је у Ни-кеји 1219. године добио од патријарха Манојла Са-рантена и цара Теодора Ласкариса достојанство архиепископа. Дипломатским способностима и чвр-стим опредељењем за православље, Сава је успео да за Српску цркву оствари и аутокефалију, тј. да убудуће српски архиепископи буду хиротонисани од својих епископа: *и да се састане тај сам архиепи-скоп са сабором својих епископа, и тако да осве-ћују себи архиепископа.* По доласку у Србију први српски архиепископ саветовао се са краљем Сте-фаном Првовенчаним и властелом о организацији Српске цркве и довршењу изградње саборне цркве Жиче. Архиепископско достојанство покушао је да оспори охридски архиепископ Димитрије Хо-матијан, али та његова акција остала је безуспе-шна, а Сава је наставио рад на распореду епископи-ја, одређивању епископских центара и избору првих епископа.

Српска архиепископија организована је у 10 епископија, док је једанаесту представљала сама Архиепископија. Седиште Архиепископије било је смештено у Жичи, чији су ктитори били свети Сава и краљ Стефан Првовенчани. Архиепископ-пија је добила велико властелинство **нл кр^моу и нл од^всаник слоужешимћ светомоу ХР**ЛЛЛ0У С6" **моу** са земљорадничким насељима, *планинама* и власима, што је забележено у првој жичкој пове-љи (северни натпис), затим одређену област јурис-дикције, којом је управљао архиепископ (жупе: Крушилница, Морава, Борач, обе Лепенице, Бели-ца, Левач, Лугомир, Расина, Јелшаница), и право убирања посебних архиепископских прихода. До-нете су и прве опште одредбе које су се тицале Ар-хиепископије и српског архиепископа. Наиме, по одредбама друге жичке повеље (1224-1227) одре-ђено је да се у храму Св. Спаса, саборној цркви Архиепископије, крунишу сви српски краљеви, хиротонишу архиепископи и епископи и посвећу-ју игумани.

Називи Архиепископије или Српске цркве број-ни су и различити. У титули архиепископа Саве и других архиепископа види се да се под Архиепи-скопијом подразумева простор српске краљевине, који је обухватао све српске земље и поморске, и

која је пратила титулу српског краља *(први архиепи-скоп све српске земље; оца нашега и богоноснога наставника све српске земље и поморске архиепи-скопа Саве; Арсеније преосвећени архиепископ свих српских земаља и поморских; архиепископ све срп-ске земље; Данипу, преосвећеноме архиепископу свију српских и поморских земаља).* Архиеписко-пија се помиње и као велика Архиепископија, све-та велика Архиепископија, Архиепископија срп-ска, а само два пута као Српска црква и Српска велика црква, или *наша западна црква* (само код Теодосија). Најчешће се уз Архиепископију поми-ње манастир Жича, као њен други назив, а често се поистовећује са домом Спасовим *(дом Спасов звани Жича; и опет оде у дом Спасов, велику ар-хиепископију; велику архиепископију, звану Житчу; у рукотворени му манастир у велику архиеписко-пију звану Житчу,* или само *дом Спасов).*

Помиње се и уопштено простор духовне власти Архиепископије, односно српског архиепископа у српској држави, али без одређивања неких географ-ских појмова, као што је то случај у титулатури српских архиепископа - *и дадох му од бога власт да у целој области црквеној посвећује попове и ђа-коне; и посадивши га на свој престо, предаде му сву област богом даровану му над својим отача-ством да везује и дреши; област државе велике архиепископије.*

Крајем XIII века седиште српске Архиеписко-пије из дома Спасова у Жичи премештено је у жич-ки метох у Пећи. У цркви Св. апостола, која је у то време већ била колективна гробница српских ар-хијереја, установљено је ново седиште Архиепи-скопије, али је Жича и даље сматрана првим седи-штем Архиепископије, где су повремено боравили архиепископи и трудили се око њене обнове. Њен назив Дом Спасов пренео се и на ново седиште и манастирски комплекс у Пећи, који се коначно фор-мирао у првим деценијама XIV века. Српска црква носила је наслов Архиепископија све до прогласа Патријаршије 1346. године.

ИЗВОРИ: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног,* Светосавски зборник 2, Извори 1 (1938) 27-28, 39; *Живот св. Саве и св. Симеуна,* написао Доментијан, 204, 217-221, 228, 233, 260, 281, 285; *Живот светог Саве,* написао Те-одосије, 126-131, 139, 165-166, 175; Теодосије, *Слу-жбе, канони и Похвала,* Стара српска књижевност У-2, 82, 85; *Животи краљева и архиепископа срп-ских,* написао Данило, 238, 240, 244, 248-251, 256, 268, 313-315, 318, 321, 363, 365; Ст. Новаковић, *За-конски споменици* (регистар 798, 807); В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* 188; А. Соловјев, *Одабрани споме-ници,* 18, 20-21, 31.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* 257-258, 354-355; Ст. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века,* Глас СКА 86 (1908) 1-62; Г. Острогорски, *Писмо Димитрија Хо-матијана св. Сави,* Светосавски зборник 2, Извори 3 (1938) 99, 102-103; Д. Синдик, *Једна или две жич-ке повеље?,* ИЧ 14-15 (1963-1965) 309-315; Г. Шкриванић, *Жичко епархиско властелинство,* ИЧ 4 (1952-1953) [1954] 147-170; С. Ћирковић, *Православна српска црква у средњовековној срп-ској држави,* Споменица о 750-годишњици ауто-кефалности, Београд 1969, 35-51; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Ср-бије,* Зборник ИМС 20 (1983) 68-77; Б. Ферјанчић, *Аутокефалност Српске цркве и Охридска архие-пископија,* Сава Немањић - Свети Сава, Историја и предање, Београд 1984, 17-33; Ј. Тарнанидис, *Коли-ко је св. Сава као личност могао да утиче на остварење аутокефалије Српске цркве,* Сава Не-мањић - Свети Сава, 55-62; М. Јанковић, *Епископи-је и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Бе-оград 1985, 17-33; В. Ј. Ђурић - С. Ћирковић - В. Кораћ, *Пећка патријаршија,* Београд 1990, 21-26, 71-75; С. Ћирковић, *Свети Сава између Истока и Запада,* Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 27-39.

М. Јанковић

АРХИЈЕРЕЈ (лрцхикреи, крлр^х^) - почасни назив за више свештенство или управну јерархију па стога обухвата степен епископа, митрополита и патријарха, а ређе игумана. Ретко је у употреби други облик јерарх (светитељи, јерарси, јереји и црнорисци; *блаженим јерархом кир Савом; ваи-стину јерарх изабрани, Саво, оче богоносни).* За рашке епископе, а и неке друге, у време Стефана Немање и Стефана Првовенчаног, употребљава се овај термин: *да прими друго крштење из руку све-титеља и архијереја усред српске земље.*

Назив архијереј највише је заступљен прили-ком помена светог Саве. У повељама српских вла-дара назива се - велики апостол и архијереј кир

Сава, први архијереј, равноапостолни. У житији-ма Сави се додаје уз његово име - архијереј, бого-носни архијереј, велики архијереј Христов кир Са-ва; у служби, канону и похвали (Теодосије) - Сава архијереј, велики архијереј, првосвештеник. Архи-епископ Арсеније понекад добија овај назив - архи-јереја похвало, свети архијереј, а и архиепископ Јевстатије - архијереј незлобан и неоскврњен, пре-освештени архијереј, цвет архијерејски. Душанов законик под архијерејем подразумева целу управну јерархију, или се то посебно односи на епископе и митрополите, где се уз патријарха наводи и **вксеми др^ХГереи сћеорл ср^всклго.**

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ 8егЂ\са,* 125; *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенча-ног,* изд. В. Ћоровић, 17, 19, 28, 39, 48, 56; *Живот св. Саве и св. Симеуна,* написао Доментијан, 43, 44, 192; *Живот св. Саве,* написао Теодосије, 136; Теодосије, *Службе, канони и Похвала,* Стара српска књижевност У-1, 82, 99, 115, 140, 141, 150, 157, 199, 249, 254; *Животи краљева и архиешскопа срп-ских,* написао Данило, 6, 40, 46, 47, 232, 234, 248, 259, 308, 310, 327, 375; Архиепископ Данило, *Слу-жбе архиепископу Арсенију и архиепископу Јевста-тију,* 216, 217, 227, 229, 230, 245, 246, 249; Ст. Но-ваковић, *Законски споменици,* 418, 435, 481, 779, 781; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 2, 4, 11, 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 18-19; III, 523; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 97, 193.

М. Јанковић

АРХИМАНДРИТ (лркхимлн!>дритк) - први по части међу осталим игуманима; назив долази од истоимене грчке сложенице. Реч *мандра* значи место где пастир чува овце од вукова, и у преносном зна-чењу то је манастир. Архимандрит је био стареши-на угледног манастира са великим бројем монаха, и као такав заузимао је висока звања или службе при дворовима епископа и патријараха; учествовао је на државним саборима. Као архимандритско одлич-је носио је набедреник на левом бедру, који је пред-стављао духовни мач, и наруквице.

Први Србин архимандрит постао је свети Са-ва, хиландарски монах, који је имао испуњен ка-нонски услов за стицање тог звања - 30 година. У Солуну 1204. године, вероватно на дан Воздвижења Часног крста - Крстовдан (14/27. септембар), Сава је посвећен за архимандрита. Чин посвећења обави-ли су солунски митрополит Константин Месапо-тамит, у Солунској митрополији у храму Св. Со-фије, и епископи - Никола Јерисоски, Михаило Касандријски и Димитрије Ардамеријски: *А ово учинише по промислу Божјем, на литургији и бла-гословише и учинише архимандритом и дадоше му да носи набедреницу и наруквице; по промислу Бож-јем и по свом грчком закону, да буде архијереј.*

Ширење славе и угледа Симеона Мироточивог и самог светог Саве, хиландарског подвижника, усло-вили су да га солунски митрополит и три епископа произведу за архимандрита. Архимандритско до-стојанство значило је и старешину шире манастир-ске заједнице и имало извесну јурисдикцију. То је архимандрит Сава могао остварити само у Срби-ји, јер архимандритска част није никада везивана за манастир Хиландар и његове игумане.

Када је Сава дошао у Србију са моштима Симе-она Немање 1206, постао је игуман архимандрит Студенице: *још у Светој Гори сатворен архиман-дритом; и пребивањем преподобног ту, назва се ар-химандритом игуманом Свете Богородице студе-ничке лавре.* Студеница је постала архимандрија и после овог ранга који је добио манастир Симеона Немање ниједан српски манастир није имао архи-мандрита. Сава је као архимандрит Студенице био изнад свих игумана у Србији, па је у 13. глави Сту-деничког типика истакнуто: *урвај игуман да је виши од свију игумана и да се назива први.* Такође се на-глашава да ће студенички архимандрит једини има-ти ово достојанство међу српским игуманима: *И када владар уђе у цркву и сви ови са њим, да учине савет и да изаберу преподобна мулса, који ће бити архимандрит међу овима игуманима и пастир ово-ме стаду.* Ту је детаљно описан избор и постављe-ње студеничког архимандрита. Економ и еклиси-јарх са најстаријом братијом одлазе српском владару и позивају га да дође у манастир. Владар, епископ и игумани Св. Ђорђа у Расу, Св. Богородице Градачке, Св. Николе у Топлици, Св. Николе у Казновићима, Св. Николе у Дабру и Св. Ђорђа у Дабру са стар-цима вршили су избор најбољег међу монасима за архимандрита. После посвећења архимандрит је добијао знаке архимандритског достојанства, на-бедреницу на левом бедру, јеванђеље и жезло и после „Достојан" целивао га је прво владар, па епи-скоп и остали калуђери.

Архимандритско достојанство светог Саве до-принело је развијању и учвршћивању идеје о осни-вању аутокефалне Српске цркве. Само достојанство архимандрита претпостављало је и будући избор за епископа, па се и Сава, као архимандрит у Србији, својим деловањем понашао епископски. У писму светог Саве студеничком архимандриту Спиридо-ну наведена је пуна титула - игуман лавре дома Пречисте и светога Симеона Студенице кир Спи-ридон: *мој божанствени сине, јеромонаше Спири-доне, игумане велике лавре светога Симеона, архи-мандрите.*

Само су студенички игумани носили ово досто-јанство, мада се у почетку и половином XIV века могу наћи усамљени подаци о титули архимандри-та и у другим манастирима. Титулу архимандрита имао је игуман Св. Горга (Никодим, за кога се 1300. каже да је одступио од манастира), а и Хтетовског манастира, које су они имали пре него што су до-шли под српску власт. Неки студенички игумани добијали су достојанства архиепископа (Јоаникије 1272-1276; 1279), протосинђела (Јован 1314), ра-шког митрополита и патријарха (велики архиман-дрит игуман Никодим, 1445-1455).

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот св. Саве и св. Симеуна,* 191-192, 203-204; Теодосије, *Живот све-тога Саве, 11-1%,* 94; *Животи краљева и архие-пископа српских,* написао Данило, 285-286, 287; В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* 186; *Споменици на средновековната и поновата историја на Маке-донија* I, 184; III, 291-292, 308; Г. Томовић, *Морфо-логија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974, 46-4-7.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Достојанства у пра-вославноЈ цркви,* 144-145; И. Руварац, *Рашки епи-скопи и митрополити,* Глас СКА 42 (1901) 23; Ст. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Да-нила II,* 53; М. Живојиновић, *О боравцима светог Саве у Солуну,* ИЧ 24 (1977) 63-71; М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве,* 1986, 21; Ј. Младеновић, *Студенички игумани,* Осам векова Студенице, Београд 1986, 337-345; М. Јанко-вић, *Студенички архимандрит и протосинђел Јо-ван,* ИЧ 36 (1990) 205-211; М. Петровић, *Архиман-дритско достојанство Светога Саве,* Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 39-50.

М.Јанковић

АРХОНТ (архсог) - појам наслеђен из антике, где је првенствено подразумевао магистратуру. Као термин универзалног карактера, имао је у Визан-тији веома раширену употребу, која је оставила тра-га у писаном материјалу различите садржине и те-матике. Најчешће је својим општим, дословним значењем требало да се односи на *онога који је на почетку, онога који влада, води* или *управља,* да-кле *првака,* односно *вођу, старешину* или *влада-ра.* Употребљаван је и да као део техничких тер-мина, а понекад и сам као технички термин, означи службу или титулу.

У градској управи у доба Јустинијана I архонт је грчки синоним за службу детепбог сјукап^; бирала га је курија која је понегде у изворима названа **ко1**-*УОУ* **ТОУУ** ***арур^хшу.***

У време изграђивања тематске организације, надлежности цивилне управе ограничаване су у корист већих овлашћења тематских стратега. Међу-тим, у неким периферним деловима Царства, по правилу приморским или пограничним, који још увек нису постали теме, власт Византије почива на локалним архонтима градова, од којих неки имају надлежност над читавим областима, које се, ана-логно, називају *архонтијама* (архонти Херсона, Кипра, Крита, Далмације, Драча; архонтија Дал-мација). Положај неких од поменутих градских ар-хоната је несумњиво последица континуираног развоја античке муниципалне управе. *Протевон* (л^ротетЈсм') или *протополитис (пршхолоХпгр)* а у латинском говорном подручју рпог, јесте појам ко-ји означава градског старешину, односно најважни-јег међу архонтима. Са подизањем области на ранг теме, функције протевона, односно приора огра-ничене су на послове цивилне управе. У Далмаци-ји, међутим, у одређеним ситуацијама централна власт препушта приору Задра сву провинцијску управу, и даје му одговарајуће титуле (проконзул, стратег, катепан).

Релативан успон византијског града током X и XI века, као и промене у административној органи-зацији Царства доводе до појаве бројних архоната градова и области (Девелт, Теба, Атина, Коринт, Па-трас, Синопа, Палермо, Солун, Ефес, Смирна и др.) потврђене обилним документарним, претежно сиги-лографским изворима, из времена пре пада Цари-града 1204. Архонт града или области обједињавао је службе цивилне управе, које је тешко у потпуно-сти дефинисати. Појава ових архоната каракте-

ристична је, како изгледа, најпре за приморске гра-дове (у којима су имали надлежности у вези са ор-ганизацијом морнарице) и средишта трговине која превазилази локални ниво.

Термин *црквени архонти* (архргте^ тгј$ *гк.кХг\о(*-сс$) употребљаван је да означи црквене старешине уопште, без обзира на ранг; међутим, у црквеној терминологији појам архонта употребљаван је у техничком смислу и као родни појам за различите службе: *а.* тап> д.еХо)бап>, а. тог) етЗауиеХшг), а. **тоуу д.огоуу** и многе друге. На исти начин архонт је родни појам, у значењу старешине, за разне службе цивилне управе, наведене у званичним списковима чиновника: *а.* топ> хршоуеГоу, *а.* тов> еруоботауу, *а. хш охабХоу* и бројни други архонти.

Посебан вид званичне употребе термина посто-јао је у дипломатији. У адресама царске канцела-рије X века владари извесних земаља називани су архонтима. Према Књизи о церемонијама, архон-тима Дукље, Србије, Травуније, Захумља, Паганије, Хрватске и Моравије цареви су се обраћали тзв. на-редбама (кеХешек), а архонтима Русије и Бугарске упућивана су писма (урајИ|иата).

Смисао терминологије, која се није обазирала на стварне титуле месних владара (жупан, кнез), као и смисао различитог нивоа на коме се одвијао дипломатски саобраћај, био је у наглашавању како самог хијерархијског устројства васељене, тако и идеалне супрематије ромејских царева над осталим владарима. У другим срединама употребљавана је другачија терминологија, која је подразумевала дру-гачију хијерархију (у актима Сплитских сабора хр-ватски владар Томислав је гех СЂгоаШшт, а Миха-ило Вишевић сшх СЂштошт).

У текстовима који нису документарног карак-тера, појам архонта је у средњовизантијско доба изричито или прећутно изједначаван са појмови-ма великаша (**и,еу1атаЧ>),** односно моћника (бггуа-то$), добијајући тако, поред других значења, и коно-тацију јасно одређеног друштвеног слоја. Према Симеону Богослову, архонти су они који имају част (**т1д**.гј) и власт (**АРХ***ј); стратези и архонти су цареве слуге и пријатељи, који, за разлику од обичног све-та, имају лични контакт са монархом. Истовремено, назив архонт се, лишен стриктног техничког зна-чења, односио на људе који врше било коју јавну функцију, војну или цивилну, тј. на различите врсте старешина и управника. Михаило Хонијат поми-ње *тематске фгџаикоС)* и *поседничке* (ктг)д.ат1К01) архонте, дакле, великаше који положај дугују слу-жби и (или) имању. Извори бележе и друге врсте архоната: Постоје л;оА.ткоГ (грађански, одн. ци-вилни), атрат10)Т1К01 (војни), тауд**.ат1коГ** (тагмат-ски), већ поменути еккХг**)01аат1КоГ** (црквени), као и још неке друге групе архоната. Теофилакт Охрид-ски теоријски дефинише аристократију као власт *већег броја архоната.*

У наративним изворима појам је понекад заме-њивао техничке термине (доместик Схола Запада је архонт Запада; судија *(кр(хгџ)* је а. ттј$ етсар%1С«; протонотар је ттј$ *лоХткцч* **6101кг]ОЕО)$** а.). У де-лима писаца из доба позног Царства архонт је често синоним за обласног управника. Кантакузин шефа локалне администрације (техн. дукс, кефалија) по-некада назива архонтом. Вероватно је сличан сми-сао и Григориног израза *архонти градова,* као и синтагме *архонти који врше дужност кефалија* из Душанове повеље Зографу (тал**>...кефаХат1кег**)оЧ>-*ХШУ арур^хш),* међутим, бројна су и друга значе-ња термина.

Када се помињу у контексту позновизантијског града, архонти су представници трговачког, односно управљачког слоја, и више црквене управе *(архон-ти Царства ми* и *пречасни црквени архонти* у Се-ру, из времена цара Душана). У званичном протоко-ларном приручнику, као што је спис Псеудо-Кодина, појам архонт добија значење племића у ширем сми-слу, за шта је у речнику византијских писаца по-стојао знатан број синонимних израза (**егшатр1бе$, ар10Т01,** ешфа^еГ?, о!' е^ те'А**.е1** и други).

У Византији није постојала институција наслед-ног племства, али се у доба позног Царства с-е Гасф правила разлика између архоната одређеног рода и других архоната. Сведоци једног акта сачињеног у Серу 1375. су *архоух&ч* етЗуе^еГ$, а Ектесис Неа, приручник за цареве адресате из приближно истог времена, разликује *архонте цареве рођаке* и *оста-ле архонте.* Важан дериват овог појма - *архонтопул,* половином XIV века представља сведочанство о фактичкој наследности друштвеног положаја. По-јам се није ограничавао само на поданике визан-тијског цара. У наративним изворима свих епоха употребљава се да означи стране владаре (архонти Хуна, Аланије, Вавилона, Срба, Влаха, Турака итд.) или стране великаше, и уопште, људе од угледа. У неким случајевима се старост појма показала као погодна за архаизирање, један од омиљених стил-ских манира византијских писаца. Тако је за Тео-

дора Метохита, Милутин архонт али и краљ (6 ртјуоз) Трибала.

ЛИТЕРАТУРА: N. 01копо1шае5,*1ез 1Шез Љ рге-зеапсе куrапИпез Ле8 IX е1 X 8Гес1е8,* Рап5 1972; Н. АћпуеПег, ***ЕшЈез зиг 1ез 8(гисШге8 аЈ,т1т8(га(1Уе8 е180с1а1е8 Ј.е Вуrапсе,*** УК, Еопс1оп 1971, VIII, 1-109, 72-74; Љ Максимовић, ***Византијска провинци/ска управа у доба Папеолога,*** Београд 1972; Ј. Рег1и§а, ***Агсћоп. Ет ВеИга§ гиг ТЈп(ег8исћип§ с1ег 8иЈ.81а-Угзсћеп Негг8сћегп1е\ Гт 9. ипа[1]10. Јаћгћип3еП (т Псћ(е Јег дуrапИт^сћеп (^иеИеп,*** 1Јп1ег5исћип§еп 2ш ћугаттшбсћеп **РгоуЈп21а1** уепуаћиш*. У1-УШ Јаћгћигк1ег1, АшбхегсЈат 1992, 109-121; Л. Марге-тић, „ ***Провинци/ални архонти " тактикона Успен-ског,*** ЗРВИ 29-30 (1991) 45-59; 1,ех1коп с1еб М1Пе1а1-хегз I, 911 (Ј. Рег1и§а); ООВ 160 (А. Кагћдап).

С. Пириватрић

АСПРА - Пре но што ће бити ограничен искљу-чиво на турски новац (в. ***акча),*** назив је дуго служио за означавање различитих врста новца, на првом месту сребрних. Термин је грчки ***аопроу*** (понекад шжрох) мада потиче од латинског абрег, преузет још у време раног царства. У грчком је реч доби-ла значење бео. Употребљава се у односу на сре-брни новац већ у XII веку (тб ***убџшџа*** тра%г) ао-Јхро^). У XIII веку се тим именом називао новац Трапезунтског царства, који је био у оптицају све до пада овог одвојеног дела Византије.

У првој половини XIV века аспром је називан новац ђеновљанске колоније Тана у Азовском мору. Франческо Балдучи Пеголоти у свом познатом при-ручнику о мерама и трговачким обичајима, наста-лом пре 1340. године, бележи абргоб као платежно средство у Цариграду, којим народ купује жито, што сугерише малу вредност. Док се код трапезунт-ске аспре могао утврдити однос према златном нов-цу (1 номизма = 12 аспри са погоршавањем према средини XV века до 1:40), код цариградске је тај однос непознат. Прелазак на ковање сребрног нов-ца за време цара Јована V Палеолога, између 1366. и 1381, морао је подстаћи употребу назива аспра за ***бели*** сребрни новац, различит од златног.

Аспра је, дакле, била у широкој употреби пре турских освајања па отуда не може бити сигурно да у српским изворима увек означава турски но-вац. У покладу војводе Сандаља Хранића, оста-вљеном у Дубровнику 1407, било је преко 30 000 аспри, што не искључује турски новац јер војвода није имао руднике и ковнице. Али, у покладу де-спота Ђурђа Бранковића, остављеном у Дубровни-ку 1441, било је милион аспри ***(тисућу тисућа)*** - то је једини сребрни новац у покладу - за које је тешко претпоставити да могу бити ***страни*** новац.

Михаило Динић је навео низ аргумената у при-лог тези да је у првој половини XV века аспра била уз ***динар*** (в.) и грош назив за домаћи сребрни новац. Обрачунавала се перперима (1 перпер = 12 аспри), али чешће литрама и унчама (1 унча = 20 аспри, 1 литра = 240 аспри). Тридесетих година XV века у један млетачки дукат ишло је 42 јединице новобрд-ског сребрног новца, без обзира да ли је називан динар, грош или аспра (у то време је ишло 32 до 35 дубровачких гроша у дукат).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, ***Повеље и писма*** I, 342 -343, 348, 360; II, 23; Ргапсебсо **Ва1сшсс1** Ре§о1ох-хј, ***Ба ргаИса Је11а тегсаШга,*** ес1. А. Еуапб, Сат-ћпс1§е/Ма55. 1936, 25, 27, 39, 92, 103; М. Динић, ***Из Цубровачког архива*** I, Београд 1957 (трговачка књига Михајла Лукаревића).

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, ***За истори/у рудар-ства*** II, 77-81; ***А^рег,*** Тће Ох1огс1 Ошхгопагу от"Ву-гапхшт I, Ие\у Уогк - Охгогд 1991, 211 (Рћ. Опег-боп) (в. литературу уз ***акча).***

С. Ћирковић

АУТОБИОГРАФСКИ ИСКАЗИ - У српском средњем веку ни аутобиографија ни мемоари не постоје као самостални жанрови. Ипак, у сачува-ном писаном наслеђу има и аутобиографског и ме-моарског казивања (Р. Маринковић). Писање је представљало подухват за опште добро и спас ду-ше и писца и наручиоца, те је сматрано за важну делатност. Оно је морало бити истинито, веродо-стојно. Писменост и књижевност биле су у кон-кретној друштвеној функцији. Средњовековни текст је увек функционалан, тенденциозан, чак и днев-но актуелан и представља сведочанство једног вре-мена, једног сегмента општег, вечног времена.

Аутобиографија, као један вид биографије, него-вана у антици, није постојала у средњовековној књижевности, док биографија јесте. Међутим, у средњовековним делима налазимо врло много ауто-

биографских исказа а томе је свакако допринело и то што је човек вишег ранга имао и јаче развијену индивидуалну свест и смео је да више говори о се-би. Владарима и црквеним великодостојницима друштвени положај наметао је да говоре о себи. Различити документи, пословна писма, уредбе, про-гласи и разни правни списи настајали су у двор-ским канцеларијама владара и високих феудалаца. Иако се ови списи не убрајају у књижевност у ужем смислу, они имају и књижевне вредности. Међу њима на првом месту су повеље, и у нарацији изда-вач повеље говори о себи, своме пореклу, легитим-ности власти и др.

Исповести владара у повељама (Стефана Нема-ње, Стефана Првовенчаног, краља Милутина, де-спота Стефана Лазаревића и других) имају и карак-тер сведочанства о српској држави. Аутобиографске изјаве се налазе и у натписима на грађевинама и за-дужбинама, у записима (нпр. запис инока Исаије, монахиње Јефимије и др.). Личних исказа је било и у приватним писмима, даровницама, опорукама (нпр. тестамент Јелене Балшић, деспота Стефана Бранковића), али исто тако и у биографијама, си-наксарима, словима, молитвама.

Даровити и учени писци највише говоре о се-би када пишу о свом раду и делу. Мада обавезни на скромност и пренебрегавање самих себе, нису увек доследни монашком завету и ћутању већ беле-же и своје исповести, најчешће на маргинама ру-кописа или на крају иза текста неког превода или преписа.

Аутор у средњем веку је и приповедач и сведок. Текст „може и мора имати и аутобиографски исказ, као сведочење, и мемоарски, као присећање" (Р. Маринковић). И мада не постоји аутобиографија као жанр у средњовековној књижевности, велики број примера сведочи о богатству аутобиографских исказа у средњовековним текстовима.

ИЗВОРИ: *Писах и потписах.* Аутобиографске изјаве средњег века. Приредила Р. Маринковић, Бе-оград 1996.

ЛИТЕРАТУРА: В. бр. **Кж1оЈ1СЈс,** ***Ап1о1о%гја зШге*** *агрзке кпџгемпозп,* Вео§гас1 1960; Н. Радојчић, *Реч цара Стефана Цушана уз његов Законик,* Законик цара Стефана Душана, 147-162; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 26-27.

J. Ређеп

Б

БАБУНИ - назив којим су у средњовековној Србији жигосани јеретици, *богумипи* (в.) и босански *крстјани* (в.). (Једнина је гласила: **БАБ^НИШ***). У рукописима Номоканона (Законоправила) из XIII века у глосама преводилаца или преписивача стара јерес масалијана се изједначује са богумилима и са бабунима. У Иловичком препису (1262) у делу текста о начину примања јеретика који се покају, уз маркионите налази се објашњење: **В сеи ГЛА-визн^к все БАБоунћскА кресћ, ТАКО БО др^жетк и БАБоуни.** Специфична је, међутим, употреба тог погрдног термина у српској верзији *Синодика* (в.) која се чита у црквама у недељу Православља (пр-ва недеља великог поста). Синодик садржи попис личности и група којима се изриче многољетстви-је ако су живи, вечна памјат ако су упокојени до-бри хришћани, и проклетство мртвим и живим јере-тицима. У пљеваљском рукопису Синодика из XV века, у коме се препознају старије редакције, ра-зличито се одређују бабуни који су: **зли кретици тр^клети влвоушк нлрицАЈоштек се л^жикр-стигсше и роугАК>штек се НАШСИ прлв^ки в^крис,** они који верују **вћ БАБоун'скоук> в^ћроу,** затим они који знају за неке да су бабунске вере па их ипак примају и хране, и они који знају за неке да су бабу-ни а не проклињу их - све те категорије се ипак проклињу. Тај исти текст проклиње и појединачно неке личности, којима је додат и познати Радин Гост, саветник херцега Стефана.

Назив бабуни употребљава у врло широком зна-чењу један запис, настао 1329, а бележи да је краљ (Стефан Урош III) послао свога сина Стефана (Ду-шана) **НА вез^Божнмк и погднмк БАБоунм.** Реч је о становницима босанске државе који су, према писцу, одговорни за страдање храма Светог Нико-ле у Дабру.

У науци је било много покушаја да се објасни порекло и првобитно значење термина бабуни. Извођено је од старог назива за сујеверице, од бо-жанства Баба или Бабо, од секте борборијана у Ма-лој Азији, од семитске речи бабу, од планине Бабу-не у Македонији. Ниједно од тих објашњења није наишло на општу сагласност. Веза између имена планине и јеретика изгледа несумњива, али се може објаснити и тиме да је име секте на њу пренето, по-готову што се у планини налази и село Богомила.

Већина истраживача доводи у везу са бабуни-ма термин *бабунска реч,* који се јавља у 85. члану Душановог законика: „јеретичка, богумилска реч" (Н. Радојчић). Веза се чини неоспорна, али је значе-ње по свој прилици ублажено. У Душановом зако-нику, наиме, јеретик се кажњава жигосањем и про-гонством, а онај који би га тајио кажњава се такође жигосањем. Онај, међутим, *ко рекне бабунску реч* кажњава се са 100 перпера, ако је властелин, а са дванаест перпера и да се бије штаповима, ако је себар. Таква казна је најближа ономе што'је пре-двиђено за псовање у чл. 50, 55 и 95, за властелина је увек предвиђено 100 перпера, за властеличића исто толико и да се бије штаповима. Вероватније је, дакле, да је законодавац имао у виду неку увре-ду, која се садржином или другим чим повезивала са јереси. Осим тога, забрана „бабунске речи" се налази далеко од чланова посвећених цркви и вер-ским питањима.

ИЗВОРИ: А. 8о1оујеу, *8уес1осапз1уа ргшоз1аш1к ггуога о ћо^отИзШ па ВаШапи,* ОосНпбпјак Б1 В1Н 5 (1953) 1-103; В. Мошин, *Сербскан редакцнж сино-дика в недепк) православж. Тексти,* Византиискии временник 17 (1960) 278-353; *Законик цара Стефа-на Цушана 1349 и 1354,* издао и превео Н. Радој-чић, Београд 1960; О. Ога§оj1оуJс, *Маг§1nа1nе §1озе*

згрзкгћ гикоритћ кгтсгја о пеотатћејгта, ЛС 1-2 (1972) 5-15.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Радојчић, *Оземљи и именима богомила,* Прилози КЖФ 7 (1927) 147-159; Р. бкок, *Во§отШ и зуепозп Индуипке,* ЛС 1-4 (1935) 469-472; М. ВисПгшг, *ТпИеп бабит I бабгсе раШгепзке,* Оосибпјак 01 ВпЧ 10 (1959) 73-86; Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији* I. *Бого-милски родоначелници,* Београд 1974, 81-83; EJ I[2] (1983) 400 (М. Динић, J. Шидак).

С. Ћирковић

БАГРЕНИЦА (кдгр^кницА, чрвлкницл) - пур-пурно-црвена владарска хаљина, која се може сма-трати инсигнијом, односно ознаком достојанства и власти. У старим српским изворима багреница се први пут изричито помиње у опису обреда владар-ске инвеституре у Теодосијевом Житију св. Саве. Описујући обред којим је Сава крунисао Стефана Првовенчаног у Жичи, Теодосије каже како архие-пископ новог владара одмах после благослова *пре-паса и украси багреницом и бисером.* Горњи део вла-дарске хаљине био је украшен неком врстом широке огрлице (Псеудо-Кодин је назива *ЦОУШКУЦ* или *кахоцаббу,* а у српским изворима XV века бележи се као **коллринц),** док је њена доња ивица порубље-на златном тканином. На горњем делу рукава владар је носио наруквице (Псеудо-Кодин их у своме спи-су назива л;ерфра%1сппа). На српским средњове-ковним фрескама багреница се од друге половине XIII века, по угледу на византијску царску иконо-графију, слика у црној боји, која симболише мисти-ку царске власти (од владарских портрета у Ариљу мења се и сам облик хаљине која добија широке ру-каве, као и текстилне орнаменте са мотивима љи-љана, коласте аздије, палмете и тавлиона). Преко свечане хаљине (сакоса) владар је носио лорос (у српским изворима помиње се као појас, а од XV ве-ка као дијадема).

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље 1934, 80; J. Кова-чевић, *Средњовековна ношња балканских Словена,* Београд 1953; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XVвека,* Београд 1994, 35, 128 (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

БАДЦИ в. *Б'ци.*

БАН - титула владара или његовог намесника. Реч је турског порекла, и у облику (ЗооуоХ први пут је забележена средином X века у спису цара Кон-стантина VII Порфирогенита у вези са „Крштеном Хрватском". Бан је управљао делом државе који се састојао од Крбаве, Лике и Гацке. Титула се очу-вала и чак јој се раширила употреба кад је Хрватска ушла у састав Угарске краљевине (1102). Краљ би именовао два бана, једног за Славонију, другог за приморску област (ћ. тапштшз), што се у току вре-мена повезало са Хрватском и Далмацијом. До XII века употреба титуле бана проширила се и на про-стор некадашње „Крштене Србије".

Владари Босне, оног дела некадашње „Крштене Србије" који је дошао под врховну власт угарских краљева, носили су титулу бана од средине XII ве-ка (бан Борић) до 1377. године, када се бан Твртко крунисао за *краља* (в.). Има докумената у којима је владар Босне назван *велики бан,* али то није дру-га титула различита од банске. Банови су бирани из једне породице Котроманића, за коју се верова-ло да је немачког порекла.

Припајањем Усоре, Соли, па и Босне, банови-ма Мачве, које је постављао угарски краљ, отво-рен је пут удвостручавању банског достојанства. Док се раније два бана јављају у време унутрашњих борби (Нинослав - Пријезда), угарски краљ је 1357. потврдио Твртка и брата Вукића у *банству босан-ском и усорском.* Вук (Вукић) је назван *млади бан,* попут младог краља, који је постојао у Угарској и Србији. Од Твртковог крунисања владари Босне носе титулу краља све до пада државе (1463). Из тога времена само је један пример службене употре-бе титуле бана, у време краља Дабише кад су на његовом двору боравили банови из Хрватске. Титу-ла бана није заборављена, јавља се у надимцима појединих личности (Вук Банић, Радослав Бан, Ву-чихна Бановић).

Истраживачи нису узимали у обзир могућност да је и Захумље имало банове, јер је подлога непо-уздана. Повеља коју треба да је издао 1151. *81оуо§оз(бапиз* са синовима *е1 оттбиз 2асћи1тге побШбш,* препознатљив је, мада рано зготовљен фалсификат. С друге стране, акт угарског херцега, каснијег кра-ља Андрије II, из 1198, кад се хвалио победом над Хумом и Рашком и дичио титулом сшх Сћи1тае, има

као главног сведока, непосредно иза задарског архи-епископа, личност уписану као АпсЈгеаз ђапш, што би хронолошки могао бити синовац Немањин, син и наследник кнеза Мирослава. Сачуване су, међу-тим, две његове повеље из каснијег времена (1214/17, 1247/49) у којима је његова титула: **кнез*» вели хл1»л\1»ски.** Само легендама прожето казивање тзв. Летописа Попа Дукљанина зна за бана Рашке *фапш Каззе).*

У Дубровнику се назив бана приписивао заме-нику кнеза (ушагшз сошШз). Током XIII века осно-ване су у граничним деловима Угарске краљевине нове бановине, од којих су неке имале утицаја на збивања у Србији. Најстарија је Северинска, затим средином века основана Мачванска, док се Кучев-ско-браничевска показала краткотрајна. Мачванска се настављала на династичку територију, тзв. Мар-гитин мираз, којом су господарили наследници бив-ше византијске царице и најближи краљевски ро-ђаци. У низ њених господара укључио се 1284. српски краљ Драгутин. Банови Мачве су дошли до већег значаја тек после његове смрти (1314) кад им је поверено да буду истовремено велики жупани су-седних жупанија (Сремска, Вуковска, Бодрошка, повремено Барањска) и да део њихових прихода употребљавају за одбрану граница.

Док је династичка територија имала тежиште у Србији, а повремено је укључивала области запад-но од Дрине: Усору и Соли, банови XIV и XV века су имали мало територија јужно од Саве. Седиште им је било у Димитровцима (Свети Димитрије на Сави, данас Сремска Митровица). У периоду зајед-ничких борби против Турака банови Мачве били су блиски сарадници српских деспота.

Формирање бановина у граничним областима наставило се средином XV века када су Турци, освојивши Деспотовину, избили на угарску грани-цу. Заповедници Београда добили су титулу бана, а касније, пошто је од Турака преотет Шабац (1476), и овај град је постао седиште бана. Почетком XVI века спомињу се банови Титела, где је била важна база *шајкаша* (в.).

На територији поврађеној од Турака формира-не су 1464. бановине у Сребрнику (одржала се до 1512) и Јајцу (до 1528). У омасовљавању и шире-њу титуле бана значајну улогу имао је закон донет 1494. по коме су на свим управним и заповеднич-ким местима морала бити два племића. Број банова се тада удвостручио. После слома Угарске титула бана одржала се у Хрватској, а сачувала је место и међу дворским достојанствима у румунским кне-жевинама.

По свој прилици је у овом позном периоду сра-змерно велике раширености и спуштања по хије-рархијској лествици, титула бана постала позната међу Србима до те мере да је приписивана јунаци-ма песме: Дојчин Петар, варадински бан, Страхи-нић бан, Бановић Страхиња, Секула Бановић.

ЛИТЕРАТУРА: V. Магигашс, *Ргтозг* I, 20-31; ЕЈ 1, 468-469 (М. Коз1гепб1с); 888 I, 84-85 (\У. **N3-тубЈоАУбЈа);** С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд 1964.

С. Ћирковић

БАЊА - реч романског порекла; Словени су је преузели од романских староседелаца, означава извор топле воде, а у преносном значењу и топлу купку. Многи извори се називају бањом или бањи-цом. У нашим повељама сусрећу се и топоними ко-ји носе ово име. Тако постоји место Бања у Сухогр-лу код Кострца, село Бањани у близини Скопља. Краљ Милутин је подигао своју задужбину у Бањ-.ској. Позната је и Бања у Тополници где је била битка Николе Скобаљића и Турака. Манастир Све-ти Никола у Врању је у свом поседу имао и село Бању (данас Врањска Бања). У близини града Вел-бужда било је топлих извора, а Турци су овај град називали Бањом.

ИЗВОРИ: **Р. МЈк1о51сћ,** *МопитепШ беШса,* 123; Ст. Новаковић, *Законсш споменици,* 415, 477, 486, 513, 610, 623, 693, 765.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ѕкок, *ЕПто1о§1/зк1 гјестк* I, 108; Ђ. Даничић, *Р/ечнш; Речник српскохрватског књижевног и народног језика* 1, Београд 1959, 294; М. Динић, *За истори/у рударства у средњовековној Срби/и и Босни* II, Београд 1962, 62-64.

С. Мишић

БАРУТ - експлозивна смеша која у корак прати ширење ватреног *оруж/а* (в.). У Србију је ватрено оружје доспело између 1351, када је сигурно посве-дочено у суседству, у Дубровнику и Задру, и 1378, када се топовима и барутом снабдевају краљ Тврт-ко I и његови савременици. Време рецепције се мо-

же сузити на шесту и седму деценију XIV века. На-супрот латинском риМб рго ћотћагсНб, српски назив је ретко забележен. Биће то свакако из каснијих из-вора добро позната реч *прах.* У једној касној беле-шци српских летописа о страдању цариградске гра-ђевине у којој је чуван барут (1490, догађај познат и турским писцима) каже се: **оу кое стое\у кили\ лоуклр'днл,** а у другој верзији летописа стоји: **килГе прАштное и ороуж'|А цлрскА** (тако да не може бити *биље* како је мислио Љ. Стојановић). У вези са ка-снијом експлозијом у Будиму употребљен је тер-мин **прлх^.** Назив барут је оријенталног порекла и ухватио је корена тек у периоду турске власти.

Од три познате компоненте старих прахова -шалитре, сумпора и дрвеног угља, две су се морале набављати на страни док је трећа, дрвени угаљ, произвођена у великим количинама за потребе то-пљења и пречишћавања метала. Судећи по снаб-девању Дубровчана, шалитра се куповала у јужној Италији. Из Италије је долазио и сумпор, чији је српски назив био **жоуп^лк,.** У доба турске власти се и шалитра производила у околини Скопља.

Сачувани подаци о баруту су оскудни и једно-лични, говоре скоро искључиво о куповању или поклањању или слању помоћи. У почетку се споми-њао *прах* уопште, касније често шалитра као нај-важнији саставни део. Шалитра се наизменично са барутом, као нека врста синонима, спомиње у тур-ским текстовима о експлозији складишта. О про-изводњи на месту употребе може се закључити по дубровачким одлукама, као што је она из 1453, ка-да се посланику војводе Петра Војсалића одобрава или 400 литара (тежинских, в. *мере и тегови)* бару-та или 200 литара шалитре и 200 литара сумпора, по његовом избору. Барут се чувао у посудама на-званим бурад (ћагПе), у бурадима за рибу би се ба-рут и кријумчарио (1451).

Уколико се ширила употреба ватреног оружја утолико је више архивских података о тражењу и куповини праха или шалитре или сумпора, утолико су у просеку веће количине у промету. Чак је и срп-ски патријарх 1413. набављао извесну малу коли-чину праха у Дубровнику. Све је већа улога праха у дубровачком арсеналу, који није избегао експлозије и велика оштећења (1435, 1463).

Из очуваних података се види да је у XV веку барут пратио специјализацију артиљеријских оруђа, да се разликовао груби прах за топове и фини прах за пушке, унајмљиван је стручњак за производњу обе врсте (рго та§151:го ри1уепб **§го55е** а ћотћагсНб е! ри1уеп5 бићгШб рго 5сћшре1лб). Како се експлозив није употребљавао у рударству морају се критич-ки примати приче о улози рудара у „лагумирању" тврђавских зидова у Цариграду и Београду (1440, 1453), можда је њихов задатак био да поткопају де-лове зидова или куле.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Припози за истори-/у ватреног оружја у Цубровнику и суседним земља-ма,* Глас СКА 161 (1934) 57-97; О. Зкпуашс, *РгИо-21 га ргоисауап/е гагуо/а уа1гепо§ огш/а,* УебПЈк ^зјпо^ тигеја и Вео§гас1и 2 (1955) 302-305; Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековно/ Срби/и, Босни и Цубровнику,* Београд 1957; В. Репгмс, *ИиВгоуас-ко огиг/е и Х1Ууеки,* Вео§гад 1976.

С. Ћирковић

БАЧИЛ в. *Посуде.*

БАША в. *Паша.*

БАШТА (КАЦЈА, отац, тј. духовни отац) - једна од старешинских дужности у средњовековном Хи-ландару. Било је то високо звање, више од иконома и еклесијарха, одмах после игумана. У Хиландар-ском типику светога Саве нема овог звања, што значи да је настало касније. Оправдање је једно-ставно: за малено братство у времену светога Саве није било потребе за посебним исповедником мона-ха, ту је обавезу вршио игуман. Али када се брат-ство увећало и манастирски послови разгранали, требало је од те дужности растеретити игумана. Дарујући село Куцово пиргу у Хрусији, краљ Милу-тин каже да је пирг подигао на молбу игумана, ба-ште и све братије хиландарске. У истој повељи краљ, наиме, одређује да се у том пиргу постави старац *подобан на то дело, први по игуману и по башти.* У једној каснијој повељи, краљ Милутин је за пирг у Хрусији откупио од Хиландара **КОМАТ^ и ллер^тик^** али да се даје општим договором и драговољно, а не **по ноужди игоуменл и клше.**

У време Милутиново звање баште већ је било високо рангирано. Одмах после Милутина, хилан-дарске баште из пирга Хрусије помињу се као ду-ховници српских владара. Тако Стефан Дечански

има за духовника башту Амфилохија. Цар Душан у повељи Хиландару каже да прима богоугодне мол-бе за душевно спасење своје од **доухи>внлго нл-стлвкникл и оучителга иггвцл крллквствл ми,**

БАЦЈ6 МОНАСТИрЛ Пр^СВ6ТкЛК БоГОрОДИЦ6 ХИЛАНБ.-длр^скшк, 1еромонлхл Андонига, прт^дркжецЈлго ПИр^Гк Т1»ГДЛ.

ИЗВОРИ: Рг. М1к1о51сћ, *МопитепШ беШса,* 74, 75, 78, 79, 122; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 399-400, 488.

ЈТИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923; Р. Милоше-вић, *Цруштвени положај православног свештен-ства у српској средњовековној држави,* Православ-намисао31 (1984) 53-89.

Р. Милошевић

БАШТИНА (ЕАШТИНА, БАЦЈИНА, од речи **БАЦЈА** - отац) - **1.** Очевина, очинско наслеђе. Баштина се често јавља у повељама XIV и XV века, а више од-редаба посвећује јој Душанов законик. Пре свега, баштине су сигурне, без обзира ко их поседује. Између поседника не прави се етничка или верска разлика. Властела и властеличићи, Срби и Грци *што држе до овога сабора баштине да су сигурне* (члан 39). Баштине су поседовали и странци. Пре-ма повељи кнеза Лазара, Дубровчанин који се *заба-штинио у Новом Брду* био је дужан да *зида град и да чува,* а гостима који се *нису забаштинили,* оста-вљено је на вољу да ли ће учествовати у утврђи-вању и одбрани града.

Сигурност и неприкосновеност баштина изричи-то се наглашава у свечаном, 40. члану Законика. Цар потврђује снагу издатих хрисовуља и простаг-ми, затим будућих баштинских исправа, укључу-јући ту и исправе ранијих правоверних царева, да-кле византијских владара. Поседници баштина били су *слободни с њима, или под цркву дати, или за ду-шу оставити, или продати кому било.* Баштинска добра, земље, купљенице, виногради, давали су се у мираз (члан 174). Изузетак су отроци као баштин-ска својина феудалног господара: *но отрок у пр-ћију да се не даје никада* (члан 44).

Нажалост, сачувано је мало повеља где се ра-злажу својинске категорије баштина и права ба-штиника. Све што је властеличић Иванко Проби-штитовић купио у Штипу и околини, потврдио му је цар Душан у баштину *како всаку купљеницу.* Ове поседе Иванко је могао *за душу под цркву записа-ти... харизати куде му је хотеније.* Исправа је на критичном месту оштећена, али права баштиника потпуније су наведена у повељи цара Уроша ко-торској властели Басету Биволичићу и Трипету Бу-ћићу. Цар је даровао которској властели острво Мљет (даровница није остварена) да га држе до ве-ка: *љубе под црков за душу подписати, у прикију дати, продати, харизати, заменити, куде им је хо-тиније, обратити, како и сваку своју сушту ба-штину.* Сличне категорије поседовања баштине и права баштиника записане су у повељи цара Уроша кесариси Јерини и сину јој Томи Прељубовићу као и у повељи краља Стефана Томаша великом логоте-ту Стефану Ратковићу. Стефан Ратковић и његова деца, мушка и женска, стекла су право да своје по-седе приложе цркви, продају, заложе, у мираз да-ју, или коме од својих оставе.

Баштине су биле ослобођене свих работа и на-мета осим *соћа* (в.) и војне службе баштиника *(вој-ску да војују по закону,* члан 42). Војном службом властелин је стицао право на неограничено, трајно власништво баштине. Она се одузимала само због *невере, а ни за једно ино сагрешеније.* Ова одредба из баштинске повеље Иванка Пробиштитовића, понавља се и у баштинској исправи великог лого-тета Стефана Ратковића. То није у противречно-сти са Душановим закоником који предвиђа оду-зимање баштине присвојене фалсификовањем исправе (члан 138).

Пошто се на властеоској баштини темељио фе-удални систем, неке одредбе Законика ограничава-ју самовољу владара и владареве породице. Ни цар, ни краљ, ни царица нису могли *узети баштину си-лом.* Куповина и замена вршила се само добром во-љом, уз пристанак власника. Овог начела држао се Стефан Душан, а много касније и Иван Црнојевић (в. *замена).*

Теодор Тарановски је приметио да сам назив баштине сведочи о њеној наследности, али непо-вредивост својине и право наслеђа гарантује се по-себном одредбом. Уколико по смрти властелина *ба-штина пуста остане, где се нађе од његова рода до трећег братучеда* (до осмог колена) *тај да има његову баштину* (члан 41). Према томе, право на-слеђа имали су сродници до осмог колена. Али ба-штиник је могао да свој посед остави било коме. Деспот Ђурађ Бранковић је челнику Радичу потвр-

дио села и кућу у Новом Брду *у вечну баштину* с правом да се његово власништво могло пренети *или на сродника или на инога кога.*

Баштине су се давале и потврђивале не само тренутном власнику већ и његовим потомцима. Челник Радан у служби манастира Дечана, добио је Јабланицу као баштину *и јегову внучију и правнучи-ју.* Великом логотету Стефану Ратковићу потврђени су баштински поседи да их *држи он и његова деца и мушка и женска и његови последњи у век веком.* Да би се нагласила трајност баштине, потомци се спомињу не само код физичких него и код правних лица. Дубровачкој општини краљ Душан је 1333. године потврдио Стонски Рат и Превлаку *у бапіти-ну и децам их и унучију их.*

Често се истиче вечност баштине. Отроци и њи-хова деца су *вечна баштина* феудалног господара. Заједно са збором *цркве велике,* патријарх Спиридон је војводи Обраду Декиндићу *у вечну баштину до века,* потврдио цркву Светог Ваведења на Ибру и црквена села. Војвода Сандаљ Хранић дао је свој део Конавала Дубровчанима у баштину и племе-нито *веки векома.* То исто понавља и војвода Радо-слав Павловић. Властела, како моћнија, тако и сит-ни поседници, подизала је на својим баштинама *баштинске цркве* (в.). И оне су трајна, неприкосно-вена добра која се нису могла подложити под Вели-ку цркву (члан 45).

2. Баштина, племенито и племенштина су појмо-ви са истоветним значењем у исправама босанских владара. Стефан Дабиша, краљ Срба и Босне, за-писао је село Коло *за племенито* жупану Вукми-ру и његовој браћи, а краљ Остоја записао је Ду-бровчанима *у баштину и у племенито* територију од Курила до Стона. Војводи Хрвоју Вукчићу Ду-бровчани су *у баштину и племенито* даровали ку-ћу. Децембра 1451. краљ Стефан Томаш уступио је Дубровачкој општини Врсиње и Драчевицу. На уступљеној земљи дозвољава се Дубровчанима да зидају каштеле као *у баштини својој и у племен-штини.* Надгробни натписи на стећцима често све-доче да је покојник сахрањен *на својој баштини* или *на својој земљи, на племенитој.*

Михаило Динић је показао да у околини Ду-бровника не постоји слободно сељаштво „као нека издвојена категорија. Сви слободни људи убрајају се у властелу", племените људе (в. *племе).* Крајем XIV века у Сланском приморју било је *баштића* (в.) који су имали земљу, али не и зависне сељаке.

Развитком феудалних односа нестаје слободног сељаштва, али понегде се још одржавају баштински поседи који нису припадали властели. Насељеници-ма Уљара, краљ Милутин је искрчене земље давао у баштину (в. *лаз).* На поседима цркве Светог Ни-коле под Кожљем, парици на *својој баштини те-же без десетка,* а са црквене земље, *лихо своје ба-штине,* парици су били дужни да дају десетак. Уз ове податке ваља указати на 174. члан Душановог законика који предвиђа да *земљани људи* располажу својом баштином под условом да на њима има ра-ботника *ономе господару чије буде село.* Ова врста . поседа, тумачила се као *потчињена баштина.*

3. У изворима нема основе за супротстављање *слободне* и *потчињене* баштине на основу статуса баштиника. Разлика није у томе што би једна има-ла терете и ограничења у располагању, а друга не, већ се разликују врсте терета и ограничења која долазе од права других. Код властеоске баштине терет је била служба војевања и плаћање *соћа* (в.), а јака су била права чланова породице и ближих рођака; код баштиника који су живели у насељи-ма са зависним људима или су сами доспели у зави-сан положај, терет су представљале дажбине и *ра-боте* (в.), а ограничења су долазила од суседа и општине; код рударске баштине терет је предста-вљала обавеза непрекидног одржавања у погону, а ограничења су долазила од дружине *гварака* (в. *ру-дарство)* и разних техничких захтева.

Земља коју би господар уступао на обраду работ-нику није постајала његова баштина. То се јасно види у случају црквене земље која се није смела отуђивати (Светостефанска и Дечанска хрисовуља). Један **документ** XV **века** изричито **каже:** *митрополи-тове земље не може други поседовати као башти-ну* **(1е 1егге с1е** теђгороНШ поп 51 рио **ро55Јес1ег ип** акго **рег 5ио** рапгтошо). Начелно строго **разликовање** могло се током времена у измењеним околностима заборавити или занемарити. Када би црквено власте-линство пропало, као што је био случај с помену-тим седиштем Зетске митрополије, земља уступље-на на обраду постајала би баштина потомака оних који су некад били *посадници* (в.).

Супротан пример се среће у Грбљу, жупи коју је краљ Милутин 1307. поклонио Котору. Иако је међу становницима морало бити баштиника са сво-јим наследним земљама, Которска општина је зе-мљиште испарцелисала на *ждребе* и *карате* и поде-лила међу породице властеле и пучана третирајући

све становнике као *посаднике* с обавезама према новим господарима. То је изазвало жесток отпор који је у XV веку прерастао у крваве сукобе (гр-баљске буне) и дуга спорења пред млетачким властима, пошто је Котор 1420. дошао под власт Венеције. Становници жупе су одбијали да су по-садници или *влаштаци* (в.), тврдили су да су Кото-рани присвојили и поделили земље, поља и вино-граде, који су њима припадали већ хиљаду година. У један мах су 1469, по сугестији учених правни-ка, тврдили да су код њих иШе е1 аЧгесшт Доттшт и предлагали да врховно право (сЈогтпшт еттепз) откупе од оних којима су додељени карати. Сма-трало се да на име тога не примају више од 1000 дуката годишње. Случај је занимљив због примене учења глосатора који су односе свога времена на-стојали протумачити терминима римског права ко-је је познавало пуну и недељиву својину. Касније је и наука користила учене дистинкције глосатора да би објаснила средњовековне својинске односе. У стварности је баштина била ближа римској своји-ни него моделу са подељеним врховним, корисничким и непосредним правима.

4. Рударска баштина је такође била слободна, наслеђивала се, могла се поклонити, продати, зало-жити, баштиник се могао одрећи, али не у гневу, већ пред овлашћеним лицима и уз одређену проце-дуру прописану у рударском закону (1412). Башти-на у рударству јавља се у виду *делова* (в.) у власни-штву извесног броја чланова дружине гварака. У зависности од броја делова баштиник је суделовао у финансирању текућих трошкова производње *(жам-кошт),* а у сразмери са тим је учествовао у подели добијене руде.

Највеће ограничење својинских права било је у обавези баштиника да оно што има непрекидно одржава у раду, јер како се каже у споменутом зако-ну, *и цар не узима да се не работа.* Уколико не би у роковима који су прецизно предвиђени испунио своје обавезе улагања и финансирања губио је сво-је делове. Чешће мењање власника под строгом контролом гварака и надзорника довели су до поја-ве поступака који се у споменицима рударског пра-ва турског времена називају *убаштина* и *преуба-штина.* Баштина се и у рударству, а неко време и у аграрним односима одржала и под турском влашћу, унеколико измењена под утицајем турских схвата-ња да је власник султан а баштиник овлашћени ко-рисник.

ИЗВОРИ: Р. ЈУПИозшћ, *МопитеШа 8еШса,* 94, 106, 143, 170, 238, 285, 349; Ст. Новаковић, *Зако-ник,* чланови 42, 43, 44, 45, 46, 59, 134, 138, 174; Ст. Новаковић, *Законски споменици;* А, Соловјев, *Одабрани споменици;* Н. Радојчић, *Закон о рудници-ма,* чланови 27, 34, 37, 38, 39, 41, 51.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; К/естк ЈА7ЈЈ;* Ст. Новаковић, *Село,* 114-130; Ст. Новако-вић, *Прони/ари и баштиници;* К. Лгебек, *Ваз Се-8е1гоисћ,* 214; М. \У1атаг2, *Иге а$гаггесћтсћеп,* 85-86; Ст. Новаковић, *„Баштина" и „бољар" у ју-гословенској терминологији средњег века,* Глас СКА 92 (1913) 210-255; Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* I, 20-25, 52-54; С. Ћирковић, *Цопуне и објашњења,* у: Ст. Новаковић, *Село,* 226-228; М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967, 99-101; М. Беговић, *Наши називи у турским ру-дарским законима XV и XVI века,* Анали Правног факултета у Београду 1-2 (1971) 19-26; М. Бего-вић, *Рударска баштина у Србији у XV и XVI веку,* Глас 15 (1971) 1-66; М. Милошевић, *Ставови гр-баљских побуњеника од ревопта против которских земљопоседника до предаје Турцима,* Гласник Дру-штва за науку и уметност Црне Горе 2 (1975) 25-47.

Р. Михаљчић (1,2) С. Ћирковић (3, 4)

БАШТИНИК (кАшиникћ) - поседник или на-следник *баштине* (в.). Иако се понегде и парици јављају као поседници баштине, која се могла сти-цати крчењем (в. *лаз),* у доба развијеног феудализма баштиници су припадници повлашћених, најчешће властела. Баштиник је поседник са неограниченим правима уколико испуњава обавезе према врхов-ном господару. Према Душановом законику, вла-стела је, пре свега, била дужна да *во/у/е по закону* (члан 42).

Баштиници су на свом поседу могли да поди-жу *баштинске цркве* (в.) којима су располагали као неотуђивим приватним добром. Овим црквама ни-је управљао ни епископ, ни митрополит - *осим да /е властан баштиник да постави свога калуђера* (члан 45).

Српско средњовековно парохијско свештенство делило се на попове баштинике и попове без ба-штине којима су припадале три њиве законите. Фе-удални господар могао је попу без баштине да

ускрати три њиве. Међутим, уколико је поп башти-ник, господар га *није властан одагнати, само да је слободан* (члан 65). Слобода попова баштиника на-глашена је и у 31. члану Душановог законика.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик,* чл. 31, 45, 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк ЈАХТЈ.*

Р. Михаљчић

БАШТИНСКЕ ЦРКВЕ - спомињу се у Душа-новом законику као цркве које припадају властели-ну прописујући да *подложивши своју цркву под дру-гу цркву* нема више власти над својом црквом (члан 47). **С** друге стране, законодавац штити права вла-стелина прописујући да *властеле и други људи који имају цркве баштинске у својим баштинама* сло-бодно располажу њима. Ни цар, ни патријарх, ни други епископ, не смеју такву цркву подложити под *велику цркву* (патријаршију или епископију). Ба-штиник је властан *да си постави свога калуђера,* којега је дужан одвести епископу у чијој је епархи-ји, да га благослови епископ, који ће том црквом управљати у духовним стварима *(и да облада све-титељ у тојзи цркви духовним делом).*

Несумњиво је баштинска црква својина господа-ра, како то неке повеље изричито кажу. Жупан Ву-косав је својим трудом, на својој баштини под Пе-трусом, сазидао цркву посвећену Богородици и са царевом дозволом потчинио је Хиландару. Баштин-ске цркве на територији браће Драгаша називају се по својим господарима: *свети Никола Црагушев, свети Никола Колешин, света Петка Проданова, Претеча Рабанов, у Струмици светога Стефана црков Киријака кнеза* итд. Један део господара је наступао у улози *ктитора* (в.) јер је као и друге ствари, властиту цркву могао поклонити или за ду-шу оставити. Највише трага у изворима оставили су управо случајеви подлагања баштинске цркве под другу цркву, најчешће угледни манастир. Али, црква се разликовала од друге својине свештеном страном - *духовним делом,* како је речено у Душа-новом законику.

Пре свега, требало је обезбедити свештенослу-житеља, о чијој подобности се морао изјаснити на-длежни епископ, који је надзирао његов рад. Госпо-дару је остала брига о издржавању свештеника (в. *поп,* в. *свештенство),* па се са баштинским црквама повезују и одредбе Душановог законика, пре свега чланови 31 и 65. Оба члана издвајају између попо-ва *попове баштинике,* за које се каже *да су свобод-ни* и прописује да их господар не може отерати. Другим поповима је *капа поповска свободна,* што значи да не могу бити ограничени у својој свеште-ној функцији, а за издржавање добијају *три њиве законите* (в. *ждребије).* Уколико би више узео, поп је за тај вишак земље био дужан да работа цркви. Ако господар не би хранио попа по закону, поп је могао да се пожали архијереју, који ће подсетити господара на обавезу. Ако се господар и тада оглу-шио поп је био слободан да оде *куде му хотјеније.* Баштинска црква није била само извор обавеза го-сподаревих, она је могла доносити и приходе (при-лози верника, поклони цркви), али о томе нам са-чувани извори не говоре.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик,* 48, 51-52, 55.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Законик цара Сте-фана Цушана 1349. и 1354. године,* Београд 1980, 196-197,211-213,226-227.

С. Ћирковић

БАШТИЋИ -термин којим су означавани вла-сници наследних непокретних добара, који се обич-но називају *баштиници* (в.). Једнако значење прои-зилази из купопродајног уговора склопљеног у Призрену негде у доба царства, 1346-1371, у коме се изричито каже да ће нови власник купљено земљи-ште као сушти баштић **(гако с#шти БАШТИКЦ)** има-ти и харизати (даровати) и прикисати (дати у ми-раз), продати, за душу дати или заменити. Поново се термин баштићи сусреће на земљишту Сланског приморја које је било у српској држави до триде-сетих година XIV века, када је дошло под власт Бо-сне, а 1399. било уступљено Дубровнику. Нови го-сподари су тада затекли категорију становника које су називали баштићи (ћабтгој), али наизменице и *властеличићи* (в.) (стШоШ). Одлучујући о поступ-ку с њима дубровачко Велико веће је крајем маја 1399. имало предлог да се приликом поделе стави на страну 10 делова да би се дали „оним баштићима који имају под собом куће сељака у споменутим се-лима и земљама, *(егз оазИси ћадиегиш $иб зе Јотоз утапогит т сИспз ^ИИз е((егт),* а хоће да остану наши поданици, да стануу у споменутим земљама и неће да буду подложни да дворе (ас! сог-хшапсЈшп) осим дубровачку општину, и неће држати

села забрањена Дубровчанима". Такве је требало да изабере Веће умољених. Предлог је, међутим, одбијен. Закључено је да се испита који су спремни да остану. У јулу исте године је одлучено да се не издваја део за баштиће **(haз1лc15).** Када су се крајем октобра већа вратила истом предмету, терминологи-ја је била друкчија: наређено је свим властеличи-ћима (оттћиб стШоШб) који су затечени у земља-ма од Курила до Стона да се иселе до 15. новембра, „осим ако се неки од њих не задовољи да остане у реченим земљама као сељак *(рго уИапо)* и осуди се-бе да буде човек неког од наших грађана који имају делове у тим земљама ако хоће да га прими за сво-га човека".

Мавро Орбин је из неког старог извора знао име-на неких од властеличића, међу којима би по његово-вом списку били локални кнежеви Сланог, Примо-рја и појединих села. Када су четврт века касније (1419, 1426) купили жупу Конавле, Дубровчани су затекли ту категорију становника и са њом су по-ступали опрезније, мада отпор новој власти није изостао. Терминологија је утолико измењена што се говори само о властеличићима.

Значај термина је у томе што упоредо са терми-нима племић - племенито (племенштина), дедић -дедина открива улогу наследног непокретног добра у очувању статуса и обезбеђењу услова за друштве-ни успон и укључење у ситно племство. Други ва-жан чинилац је била лична слобода и војна служба (в. *војник).*

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Србска исправа о про-даји непокретног добра у Призрену, из времена ца-рева србских, или из XIV века,* Гласник СУД 35 (1872) 121-122 (и факсимил); Ј. ЕисЈс, *8(јесапје, Лооа I ђогоа га оси^апје Љиогоуаско^ рптогја 1399-1405,* Агтузкј ујезгнк 11-12 (1968-1969) 128, 131, 154, 183.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967, 89-90, 100-101; С. Ћирко-вић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем ве-ку,* Работници, војници, духовници, 185-196.

С. Ћирковић

Б'ЦИ (вкд^цк) - облик речи у номинативу **кћдк-цв.** мења се у деклинацији, осим падежних наста-вака, губљењем сугласника **д** испред **ц;** отуда обли-ци **ккци, кћцемц кћ.це.** Значење речи изводи се од корена **К1>д-** (глагол **кт^д^ти** - бити будан, на опре-зу, чувати стражу, **У1**§Паге; **кт^д^вник** - бдење, ноћна служба, **У1**§Ша), па тако **кодицк** - бдилац, онај који бди, који је на опрезу, стражар, нарочито ноћу, **У1§1-**1а*ог. Морфолошка анализа је неопходна, будући да се само на основу изворног текста не може одреди-ти значење. Б'ци се помињу једино у пресуди цара Душана из 1355. као парничари у спору са мана-стиром Хиландаром око међа села Карбинци.

Б'ци представљају, како изгледа, градске стра-жаре насељене на земљу у непосредној близини града и потчињене кефалији. Вероватно су држали стражу у оближњој штипској кули. За разлику од чувања градова које је, обично као колективна оба-веза, падало на све становнике једног града или околне жупе, или било поверено најамницима, у овом случају ради се о категорији подложника, чи-је је држање од владара добијене земље било усло-вљено нарочитом и искључивом дужношћу стра-жарења.

На штипске б'це донекле подсећају становници села Затора, задужени, изгледа, једино чувањем ко-торске тврђаве *по један редом,* а слични су им по обавезама и властеличићи манастира Дечана - ба-штиници, који су били дужни да са својим људима *држе град редом.*

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 88; П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хрисовуље,* Но-ви Сад 1976, 263, 265,266.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *ББЦИ у Цушановој повељи г. 1355,* Прилози КЈИФ 6, 2 (1926) 184-190.

Ђ. Бубало

БЕГ (ђе§/ђеу) - титула у Османском царству, с основним значењем: господин, господар. Додавала се иза личног имена. У почетку су је носили први османски поглавари, иако су се истовремено нази-вали емирима, ређе и *султанима* (в.). Доцније се широко користила да означи племенито порекло разних османских угледника. У таквом почасном смислу она није подразумевала и функцију. Ушла је у састав неколико врло одређених титула, као што су *санџак-бег* (в.) и *беглер-бег* (в.).

Титулом бега званично се ословљавала властела и понеки мањи кнежеви (господари) како у ислам-ским тако и у хришћанским земљама, без обзира да

ли су се те земље налазиле у оквиру Османског цар-ства или ван њега (*Он је* [Милош Обилић], *чини се, припадао броју моћних неверни[чки]х бегова; Махмуд-пашу поспа против Херцега, који је исто тако био бег од једне земље као и краљ; између исламске земље и босанске земље била су два знаме-нита бега неверничка: Ковачевић и Павловић.*

ЛИТЕРАТУРА: *Ве§,* ЕР (І,. Вагш - Н. Во\уеп); *Бег,* EJ[2], 1 (1983) 539 (Б. Ђурђев); А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју,* Гласник СНД 14 (1935) 83, 90; Г. Елезовић, *Турски извори за истори-ју Југословена,* Браство 26 (1932) 83, 117; Г. Елезо-вић, *Турски споменици 1348-1520*І-1, Београд 1940, 148, 187-188, 197.

А. Фотић

БЕГЛЕР-БЕГ (ћеу1егћеу1, етТг Ш-итега, тТгч гтгап) - титула у Османском царству са значењем *бег бегова,* тј. *заповедник заповедпша.* Први пут се јавља у време освајања Једрена (1362. или 1376/77). При крају владавине Мехмеда I (1413-1421) посто-јала су два беглер-бега, један Анадолије а други Ру-мелије. Румелијски беглер-бег је био главни војни заповедник и административни управник у европ-ском делу Царства. У османским документима на српском језику, румелијски беглер-бегови себе су називали: *паша и господар свим западним страна-ма* (1441), *паша и господар господе, паша романиј-ски и западним странама* (1483) и *велики паша и господар господара романијских* (1505/06). Били су му подређени сви *санџак-бегови* (в.) и крајишки бе-гови на његовој територији. У почетку је имао огромну власт: да самостално додељује и одузима *тимаре* (в.) и зијамете, потврђује повластице хри-шћанским поданицима, и пресуђује у крупним спо-ровима. Имао је свој двор и свој диван (савет). Но-сио је титулу *паше* (в.) са два туга (коњска репа). Као први иза *везира* (в.), од 1536. учествовао је у раду Царског дивана. Све освојене српске земље укључене су у Румелијски беглер-беглук. Други бе-глер-беглук у европском делу, Будимски, основан је тек 1541, па је тада извршена и територијална прерасподела надлежности. Доцније, како се Цар-ство ширило, број беглер-бегова се повећавао.

Значај титуле је временом опадао, а власт је огра-ничавана. Све чешће се догађало да се дужности беглер-бегова додељују особама у рангу везира.

ЛИТЕРАТУРА: *Ве§1егое%г,* ЕР (V. Мепа§е); X. Шабановић, *Управна подјела југословенских зе-маља под турском владавином до Карловачког ми-ра 1699 год.,* Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 171-173; Н. баћапоуш, *Вожткг раза1ик,* 8агајеуо1982[2], 15-59; *Беглер-бег,* EJ[2] 1 (1983) 540 (М. Беговић); Љ. Стоја-новић, *Повеље и писма* 1-2, 234-235, 351-352, 378-379.

А. Фотић

БЕГУНАЦ (пребег, прибег, ргуће§ћ, **1геп5Ш**§а) -врста досељеника, најчешће са турске територије на територију Угарске. Пресељавање српског станов-ништва у Угарску може се пратити од последње деценије XIV века (в. *миграције).* Већег маха узима за време турског ратовања и освајања Србије. Поред спонтаних кретања изазваних страхом од Турака, у другој половини XV века све чешће бивају ма-совна, организована пресељавања живља насељеног у граничним областима. Готово свака знатнија вој-на акција са угарске стране била је праћена пресе-љавањем великог броја породица преко границе. У савременим документима се наводе десетине хи-љада душа одведених с турске територије прили-ком операција 1471, 1476, 1480, 1481. Понекад би пресељавање изостало јер су Турци живаљ скло-нили у планине, као што се десило 1492. у Поса-вини. Пресељавања је подстицао нарочито краљ Матија Корвин који је сматрао да је од освајања Србије (1459) његова држава у пограничним обла-стима изгубила преко 200 000 становника. Он је настојао на томе да губитке надокнади пресељава-њем становништва из Србије.

У периоду масовних пресељавања појединци нису падали у очи и нису обележавани посебним термином. Назив ргЉе§ћ, популаран у XV и XVI веку "'ао касније ускок, придаван је пре свега поје-динц.'.ма који су из турске војне службе прелазили у Угарску. То нису увек били истакнути и угледни Срби, већ и обични ратници који би службу затра-жили на другој страни. Временом се употреба овог термина, прихваћеног у латинском и језицима овог дела Европе, проширила тако да је обухватила и оне који би прелазили из хришћанске службе у тур-ску, а у општијем смислу све оне који су се досе-лили у Угарску.

ЛИТЕРАТУРА: V. Магигашс, *Ргтозг* II, 1087; П. Рокаи, *Прилог познавању положаја Срба у Угар-*

ској у XVвеку, Зборник МСИ 6 (1972) *%1-9\;ИСН* II, 442; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у Кра-љевшу Угарску у XIV и XV веку,* Сеобе српског на-рода од XIV до XX века, Београд 1990, 37-46.

Н. Лемајић

БЕДБА (Б^БДБА) - допунска радна обавеза за-висних људи, који су је најчешће испуњавали у ора-њу. Целокупна обавеза орања одмеравана је на два начина: било површином орања, односно бројем *мати* које треба узорати, било радним временом, односно *данима орања.* У оба случаја земљорад-ници су своју обавезу извршавали претежно без икакве надокнаде или *заманицом,* док је мањи део обавезе извршаван бедбом, када су зависни људи од својих господара добијали храну.

На прелазу из XIII у XIV век бедба се помиње у хрисовуљи коју је краљ Милутин издао манасти-ру Св. Ђорђа код Скопља. Према одредбама ове исправе, ако на територији манастирског власте-линства *туђи људи,* који су потчињени другим го-сподарима, имају *селишта* (куће и окућнице), били су дужни да ору манастиру *дан бедбе,* да жању дан и да косе дан, али ако би се неко добровољно пот-чинио манастиру, био је ослобођен од свих краље-вих работа, изузев што је дуговао манастиру *бедбу три дана у години.* И у првом и у другом случају радна обавеза износи три дана, међутим, у првом случају она се обавља само један дан бедбом, а у другом, сва три радна дана бедбом, што предста-вља приметну олакшицу. Распон бедбе од једног до три дана остаје на властелинствима у првој по-ловини XIV века.

На поседима манастира Св. Стефана у Бањској поред орања заманицом, меропси, сокалници и мај-стори, били су дужни: *Бедбу да ору једну. А бедбе на ппуг мат.* Нешто даље у хрисовуљи се наглашава: *А Зеђани и Плављани да ору мати и бедбе.* У овим примерима бедба је својеврстан начин орања, али и деоница земљишта која се бедбом оре. Обавеза је прецизно одмерена. Свако ко има воловску за-прегу *(плуг)* дужан је бедбом да узоре површину од једног *мата.*

Другачије је било на поседима манастира Гра-чанице, где су меропси имали обавезу да ору: *бедбу плуга три мата.* Била је то за меропхе осетна олак-шица, пошто су од укупне обавезе од 9 мати, орали бедбом 3 мата, односно једну трећину, када су при-ликом обављања послова добијали и храну.

Још повољнији услови постојали су на Дечан-ском властелинству. Меропси су тамо имали бедбу *сваке ралије,* тачније по један мат пшенице, овса и проса, а онда је посебно истакнуто: *и што се узоре бедбом, този да се бедбом и сврстује.* Последња одредба јасно показује, да ће се сви пољски радо-ви на површини од 3 мата, почев од орања и сетве до вршидбе, обављати бедбом.

У односу на Дечане нешто су неповољније биле обавезе земљорадника - *Срба* - на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена. Они су би-ли дужни *да ору бедбу свакога жита,* тј. пшенице, овса и проса, али се бедбом нису обављали и оста-ли пољски послови, као што су жетва или вршидба. Занимљиво је да су и ситна властела потчињена ма-настиру Св. арханђела код Призрена била такође обавезна *да ору свакога жита бедбу* као и остали земљорадници.

За разлику од претходних случајева, где је оба-веза бедбе исказана површином или бројем мати, на поседима цркве Св. Николе у Врању поменута обавеза је одмерена радним временом. Црквени отроци били су дужни: *у јесен 3 дана да сеју и че-тврти бедбе, а у пролеће такође 3 дана и четврти бедбе.* Свакако су отроци најпре узорали земљу па је посејали, а потом би у току године обавили и све друге пољске послове. Бедба је овде ограничена на по *један дан орања* у јесен и у пролеће. Изгледа да су сличну обавезу имали још и становници села Сењана на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена. Поред орања бедбом се још косила и трава за сено на Грачаничком властелинству.

ИЗВОРИ: Р. Грујић, *Три хиландарске повеље,* Зборник за историју Јужне Србије и суседних обла-сти I, Скопље 1935, 5-24; Љ. Ковачевић, *Свето-стефанска хрисовуља,* Споменик САНУ 4 (1890) 1-10; Б. Живковић, *Грачаничка повеља,* препис, Бе-оград 1992, 42, 43, 90, 91; J. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Цушана,* Гласник ДСС 15 (1862) 264-310; А. Соловјев, *Повеља краља Цушана о ма-настиру Св. Николе у Врањи,* Прилози КЈИФ 7, 1-2 (1927) 107-115.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Срба Средње-га века,* Гласник СНД 2, 1-2 (1927) 47-66; И. Бо-жић, *Параспор у Скадарској области,* ЗРВИ 4 (1956) 13-30 (= *Немирно Поморје XV века,* Београд 1979,

241-258); М. Благојевић, *Земљорадња,* 42-45, 193-195, 369-374, 387-395.

М. Благојевић

БЕДЕМ в. *Стена.*

БЕЛЕГ - термин који се у различитим облици-ма (**Б^ЕЛТ^П*, велеп*, БИЛ^БП*, вилкп>, БИЛИП**>) ја-
вља у српским споменицима у више значења. Нај-општије им је у средишту знак **(51§пит),** а из њега су изведена друга и пренесена значења: *међника* (в.), надгробног споменика, печата и грба, правног поступка, накнаде сточарима.

1. У сеоским међама постојале су природне и вештачки постављене ознаке које су обележавале границе неког атара. Међе села Целине полазиле су *од креста,* завршавале су се у *први бепег у крст,* док је међа селу Србици код Призрена ишла, по-ред осталог, *у бепеге куде постависмо мраморије.* Под *мраморијем* се подразумева камење одређеног облика, укопано у земљу и са неком ознаком. У ме-ђе села Пирана са Крушијем укопана су четири *мрамора* и два *камена.* О белезима ове врсте по-стоје многобројни примери у манастирским испра-вама.

2. Познати надгробни натпис госпође Радаче у Величанима, завршава се следећим речима: *А по-стави с бепег не син Цабижив с божиом помошти-ју сам своими лудми, а в дни господина крала Твр-тка.* Слично се завршава натпис на гробном камену кнеза Батића: *Си билиг постави госпоја Вукава с моими добрими; живу ми верно служа-ше, и мртву ми послужи.* Босанска властела по-стављала је обично надгробно камење *на својој зе-мљи, на племенитој,* али било је и другачијих случајева, па тако у једном натпису стоји: *А си е билег почтена и гласита војеводе Радивоја Опра-шића. Цокле бих, почтено и гласито пребих, и ле-гох у туђој земли, а билег ми стои на баштини.*

3. Наследници деспота Дејана у издатим испра-вама посебно напомињу: *Утврдисмо знаменијем белегом царским,* или пак: *утврдисмо знаменијем и белегом царским и в место злата своеручно си је подписасмо имени нашими.* Дубровчани су посебно водили рачуна о веродостојности исправа, којима у виду признаница потврђују шта су све примили у *поклад.* За поклад Вука Бранковића и госпође Ма-ре, челнику Смилу издали су два *листа.* Један је остао у Дубровнику и печаћен је печатом челника Смила, док је други лист послат Бранковићима и тај је печаћен печатом Општине. У пролеће 1401. дошао је у Дубровник Бранислав, ризничар Бранко-вића, да подигне депозит и то *з белегом и с листом верованем.* Реч је свакако о оном *листу* који су Ду-бровчани послали Бранковићима и који је печаћен њиховим печатом, па отисак на печату представља *белег,* знак којем се верује. *Лист веровани* и печат помињу се неколико пута и када је реч о покладу војводе Сандаља, о којем постоји велика преписка. Још јасније се о утиснутом грбу на печату говори у *покладном листу* деспота Ђурђа где, поред оста-лог, пише: *тко донесе лист од више реченога го-сподина Гјурга с печатију с неговем белегом кои положи на свом запису покладном,* или краће: *и на нем постави свој белег с печатију.*

У ћирилским исправама које су издавали тур-ски султани, под белегом се подразумева посебан украс - тугра, а посредно и сама исправа. Право на белег припадало је и султановим намесницима *(билјег госпотски).*

4. Белег је значио и утврђивање истине вансуд-ским доказним поступком, без материјалних чиње-ница, слично *божијем суду* који има више облика, као што су *котао, железо* и судски двобој. Овде се убраја и својеврстан *белег.* У повељи манастира Светог Ђорђа код Скопља наређује се: *Ца нест ко-тла људем светаго Георгија, ни надставе, ни бе-лега ни у ком потворе,* што значи да ни за једну оп-тужбу *(потвор)* истина не може бити утврђена *божијим судом* уз помоћ *котла* или *белега.* Још је то јасније речено у познатом запису Рајчина Судића и Кијевца: *ере ни потворише невером правех, зна Хри-стос; не даде ми правину, суд или белега.* Међутим, суд није дао Рајчину Судићу *правину* или *белега,* како би то уз помоћ Бога доказао. Белег би овде мо-гао да значи и *судски двобој* (изаћи на белег).

5. За чување стоке на манастирским и светов-ним властелинствима, пастирима је припадало пра-во на *белег,* право на бесплатно присвајање малог дела оних животиња које напасају током године. Пастири који су чували манастирске кобиле, имали су право да као белег узму једно ждребе, на неким властелинствима мушко, на другим женско. Једно ждребе припадало је двојици пастира и када *пре-пасу годину,* тачније на Митровдан, обележили би

неким знаком ждребе које су изабрали. При крају друге године пастири су били дужни да изведу свог омака (двогоца) из ергеле о којој су бринули. Да-вање ждребади на име *белега,* чија се цена кретала од 10 до 12 перпера, представљало је приметан издатак за манастирско властелинство. Управо због тога српски краљеви су наређивали да се не даје *бепег од кобипа* на поседима Хиландара и Дечана, али је зато и даље остало на снази давање *бепега* од оваца. На поседима манастира Дечана пастири су имали право да узимају на Ђурђевдан од 100 оваца као *бепег* једну овцу са јагњетом. Овца и јаг-ње су свакако обележавани посебним знаком, да би се разликовали од осталих у стаду.

ИЗВОРИ: *Хрисовуља цара Стефана Цушана,* 274, 275, 304; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 448, 512, 616; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 42, 74; III, 8; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 142, 143, 333, 384; 1-2, 28, 29, 333, 335, 337, 338, 389, 390; М. Уе§о, *Ћоогтк згеЉпјоујекоутк па***!рГ8а.**

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Цопуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965[3]; К. Јире-чек, *Властела хумска на натпису у Величанима,* Зборник КЈ I, 428; Ст. Станојевић, *Студије,* Глас СКА 139 (1928) 1-26; Глас СКА 169 (1936) 1-14; Т. Тарановски, *Историја српског права* 1П-1У, 194-198; М. Барјактаровић, *О земљишним међама у Ср-ба,* Београд 1952; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве",* 156, 157.

М. Благојевић

БЕНЕДИКТИНЦИ - У раном средњем веку бенедиктинци нису били тек један од многих мона-шких редова, већ заступници хришћанског мона-штва на европском Западу. Правила која је прописао Бенедикт Нурсијски (+575) синтетизовала су тради-ције оних земаља у којима се монаштво дотле раз-вијало (Сирија, Египат, Мала Азија). Међу узорима које је оснивач следио била су и правила светог Ва-силија по којима је живело монаштво на Истоку. Правила светог Бенедикта настојала су на равно-тежи између молитве и рада, неопходног за одр-жавање и напредовање монашке заједнице. Рад је уз пољопривредне и занатске послове укључивао и писање, подучавање и културне активности. Прави-ла су тражила заједнички живот у манастиру и пот-чињавање дисциплини о којој се старао опат, до-звољавала су повезивање манастира у конгрегаци-је. Значајна је улога бенедиктинаца у ширењу хри-шћанства на северу Европе и на изграђивању хри-шћанске културе на подлози латинског дела античког наслеђа. Од X века бенедиктинци врше велики утицај на реформу црквених прилика бо-рећи се за дисциплину, еманципацију од световних власти (тзв. Клинијевски покрет потекао из опати-је Клини). Улогом у великој црквеној реформи бе-недиктинци су посредно утицали на профилисање хришћанства на Западу и на продубљивање разли-ка у односу на хришћански Исток.

У балканске провинције, у којима је континуитет црквеног живота од ранохришћанских времена на-рушен насељавањем паганских народа и племена, бенедиктинци су дошли са Запада, из Италије или Франачке у време њене експанзије према истоку. Погодно тле за њихово укорењивање представљао је романски супстрат у јадранским приморским градо-вима. Одатле су се ширили и зрачили утицајем на територије у залеђу, христијанизоване из градова и потчињене њиховој црквеној јурисдикцији. Отуда је присуство бенедиктинаца најизразитије на хрват-ском делу далматинског залеђа. У јужни део тога залеђа, у кнежевине израсле на српској племенској подлози, доспевали су огранци бенедиктинске кон-грегације из Пулсана у јужној Италији, која је има-ла манастире на Мљету и Локруму.

Бенедиктинци су монаси и опати у држави сло-венских краљева о којима прича анонимни писац Летописа Попа Дукљанина, њихови су манастири у које сахрањују локалне кнежеве: Свети Петар у По-љу (шопа51:епит 5апсп' Репг с!е Сатро) у Требињу и Свети Срђ и Вакх (топаб1:епит 5апс1ошт таггугит бег§п е* Васћј) у Дукљи, или на реци Бојани или у жупи Прапратни, где је био двор дукљанских вла-дара. Вероватно је њима припадала и црква Богоро-дице у Крајини (т 1осо *цш* сИстдг СгатГ) у коју је пренето тело светог Јована Владимира.

Везе бенедиктинаца са српским владарима и ло-калном господом XI и XII века рефлектују се и у групи исправа (тзв. Локрумски фалсификати), са-чињених да докажу право својине над црквом Све-тог Панкратија у Бабином пољу на Мљету и црквом Светог Мартина у Шумету. Међу издавачима тих повеља или јемцима и сведоцима наилази се на до-бро познате личности из других извора као Деса, велики жупан, овде велики кнез Захумља, бан Бо-рић, краљ Бодин, краљ Ђорђе, син Бодинов, кнеги-

ња Десислава, али и на спорне или легендарне фигу-ре као Љутовид „ипат и стратег Србије и Захумља", краљ Радослав, бан Славогост, судија Грд и др.

Ћирилска повеља краља Стефана Првовенча-ног за бенедиктински манастир Свете Марије на острву Мљету са поклоњеним и потврђеним посе-дима на Стонском полуострву (Пељешац) и у Ције-ци дубровачкој и жупи Жрновници потврђује да су српски владари заиста били заштитници и до-бротвори бенедиктинаца. Међутим, у време када је издата ова повеља ситуација се променила и су-зио се простор за даље везе. На једној страни, осни-вањем нових тзв. просјачких редова *доминикана-ца* (в.) и *фрањеваца* (в.) бенедиктинци губе ранији значај. На другој страни, оснивањем аутокефалне архиепископије за српску краљевину устаљују се нове границе између римске и византијске вари-јанте хришћанства, између којих су се разлике про-дубиле после 1054. и нарочито после Четвртог кр-сташког похода и освајања Цариграда (1204).

Услови за развој и деловање бенедиктинаца остају само у католичким обалским градовима и њиховом негде већем негде мањем јурисдикцио-ном подручју. Опатије из Захумља и Травуније су нестале, остале су оне у градовима: Дубровнику и острвима, Котору, Будви, Бару, Скадру, затим по-знато место ходочашћа са чудотворном иконом опа-тија Богородица Ратачка (запсга Мапа де Котего) и опатије на Бојани Светог Николе и Светог Срђа и Вакха. Повеље и натписи сведоче о посебној бризи српских владара, нарочито краљице Јелене, жене Уроша I.

Друга зона додира са западним монаштвом била је на северу у граничним пределима према Угар-ској. Палатин и бан Белош, брат српског великог жупана, подигао је бенедиктински манастир у месту Ке (Ке\у, Камен, Петрик), које ће касније по тој заду-жбини добити име Баноштор (Ваш Мопабгепшп).

Из папске преписке с почетка XIII века се види да је после потискивања Византије из Подунавља било у Угарској манастира са грчким и словенским монасима. Занимљив је нарочито случај манасти-ра Светог Димитрија на Сави (Димитровица, Ми-тровица) у коме су све до почетка XIV века заједно живели грчки, латински и словенски монаси, којима је старешину постављао цариградски патријарх. Оснивањем Сремске бискупије (1229) и на овој страни се урезала граница између католичког и пра-вославног подручја.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 76-81; I. 05хол1с, *Вепе&Шпсг и Нгуаккој* 1-Ш, 5рШ 1963-1965; М. Спремић, *Свети Срђ под млетач-ком влашћу (1396-1479),* Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 295-313; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара,* Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 191-217; А. Радовић, *Бенедиктинска и светосавска тра-диција у Приморју,* Црква светог Луке кроз вјеко-ве, Зборник радова, Котор 1997, 271-278.

С. Ћирковић

БЕРАТ (ћегат.) - арапски појам који]е у Осман-ском царству означавао одређене врсте султанских заповести. Док се османска канцеларија није разви-ла, у XIV и XV веку, берат је био само један од мно-гих израза за царску заповест. Тада се углавном ни-је правила битна разлика између фермана и берата, иако је она за одређене врсте докумената већ по-стојала. Берат (или *нишан)* најчешће је означавао акт о постављању на неку дужност, без обзира на титулу. У берату су тачно назначени положај, прихо-ди, обавезе, ослобађање од плаћања одређених да-жбина и, где је било потребно, време вршења ду-жности. Берати су се обнављали после устоличења сваког новог *султана* (в.). Исто је важило за све хришћане и Јевреје који су били укључени у осман-ски војни, управни или закупнички систем. У Ср-пској цркви, као и у осталим, берати су били неоп-ходни за именовање на дужности патријарха, митрополита и епископа.

ЛИТЕРАТУРА: *ВегШ,* ЕР (I.. Реке*е); М. 5е1-тапоУ1с, *Вега1 као а\р1отапска чгзХа и Шгзкој агћтз-Пс1,* РОР 35 (1985) [1986] 169-209.

А. Фотић

БИБЛИЈА (грч. *ха* (Зфка) - у хришћанској цр-кви назив за скуп књига, које су написали људи изабрани од Бога (пророци и апостоли), а надах-нути Духом светим. Истраживањем Библије бави се посебна научна дисциплина, тзв. *библијска кри-тика,* која се својим рационалистичким приступом супротставља ортодоксном схватању о „богонадах-нутости" библијских књига, и доказује да су ови текстови настајали током веома дугог периода, као и да су резултат рада многих аутора.

Термин *Библија* не среће се у самим тим спи-сима, већ су га по први пут употребили у IV веку св. Јован Златоусти и св. Епифаније Кипарски. Је-вреји су своје свете књиге називали различитим именима: Писмо, Свето писмо, Завет, Књиге завета, Закон и Пророци. Библија се дели на два дела -Стари и Нови завет. Први део сачињавају књиге које су настале у претхришћанско време, у јеврej-ској средини и на хебрејском језику. Стари завет поштују подједнако и Јевреји и хришћани. Нови завет је скуп списа које светима сматрају само хри-шћани.

Стари завет обухвата 39 књига (мада се оне ра-чунају као 22 - према броју слова у хебрејском пи-сму, или 24 - према грчком алфабету). Јосиф Фла-вије сведочи о томе да су Јевреји сматрали да је број светих књига 22. Јевреји цео Стари завет деле на три дела. Први део зове се Закон (Тора) и њега чини пет књига Мојсијевих (Постање, Исход, Ле-вит, Бројеви, Закони поновљени). Свој коначни об-лик Тора је добила по окончању вавилонског роп-ства (444. г. пре н. е.), у време када су јеврејским народом управљали свештеник Јездра и његов по-моћник Неемија.

Други део корпуса зове се Пророци, и ту спа-дају: Књига Исуса Навина, Прва и Друга књига Са-муилова (или Царства; рачунају се као једна књига), Прва и Друга Царева (или Трећа и Четврта књига Царства; рачунају се као једна књига), Исаија, Јере-мија, Језекиљ, 12 малих пророка (Осија, Јоил, Амос, Авдија, Јона, Михеј, Наум, Авакум, Софонија, Агеј, Захарија, Малахија; рачунају се као једна књига). Овај део корпуса добио је свој коначни облик око • 200. г. пре н. е.

Трећи део корпуса, који се зове Свето писмо (Кетувим), садржи Псалме Давидове, Приче Соло-монове, Песму над песмама, Рут, Плач Јеремијин, Књигу проповедникову, Књигу о Јестири, Књигу пророка Данила, Књигу Јездрину, Књигу Неемі-јину (две последње рачунају се као једна). Прва и Друга књига дневника (Паралипоменон) придода-те су старозаветном канону око 100. г. пре н. е.

Хришћанска црква прихвата све ове књиге као канонске. Најстарији познати превод старозавет-ног јеврејског канона на грчки језик настао је у Александрији, у време владавине Птоломеја VII Евергета (146-117. г. пре н. е.). На превођењу је ра-дило, према предању, седамдесет учених филолога, па је тај превод познат као *превод седамдесетори-це* (ЗерШа§т1а); у овај корпус преведених старо-заветних текстова укључено је још 11 књига, које у јеврејској традицији нису канонске: Посланица Је-ремијина, Књига Варухова, Књига Товијина, Књи-га Јудите, Премудрост Соломонова, Премудрост Исуса, сина Сираховог, Друга и Трећа књига Је-здрина, три Књиге Макавејске. У Септуагинти по-стоје још и неке интерполације у јеврејске канонске књиге; тако је у Књигу Јестире додат део који није означен бројем стихова ни у грчком, а касније ни у словенском преводу; Молитва Манасијина на кра-ју Друге књиге дневника; песма три младића у Књизи пророка Данила, и повест о Сузани у истој књизи.

Мојсијев кодификаторски рад на првих пет књи-га Старог завета заснива се на богатом јеврејском народном предању. Према мишљењу истраживача, ове књиге настале су ради задовољавања религио-зних потреба народа, као и због тежње да се регули-шу (правни) односи међу члановима родовске за-једнице. Још један важан подстицај била је, свакако, и жеља да се за потомство забележе значајни дога-ђаји и опишу јуначки подвизи њихових учесника.

Међу лабаво повезаним јеврејским племенима постојао је велики број разних локалних предања везаних за молитве, обредне песме, приношење жртава и различите култове. Та предања, сачувана у фолклорној традицији, била су касније писмено фиксирана, па су тако постављени темељи књи-жевности јеврејског народа. Приликом свога рада, Мојсије је користио и усмено предање и неке већ забележене изворе, о чијем постојању Библија не-двосмислено говори (Бројеви XXI, 14: „сефер мил-хамот", тј. књига о ратницима Господњим). Нај-старији текстови били су писани фонетским јеврејским писмом на народном јеврејском језику. (Ово писмо постојало је у XV веку пре н. е. о чему сведочи натпис са Синаја). Мојсијев кодификатор-ски рад експлицитно је наглашен у Законима по-новљеним (XXXI, 9: И Мојсије написа овај закон, и даде га свештеницима, синовима Левијевим, који ношаху ковчег завјета Господњега, и свијем старе-шинама Израиљевијем).

Мојсијевом наследнику, Исусу Навину, припису-је се састављање следеће, шесте књиге Старог заве-та (мада је она, како је научно утврђено, свој ко-начни облик добила у време између 440. и 400. г. пре наше ере). Свака нова књига која је била при-хватана, чувала се са Мојсијевим законом у *свети-*

њи над светињама, тј. на најсветијем месту у ски-нији, заједно са Ковчегом завета. Трећи по имену познати писац био је пророк Самуил који је, по-што је помазао Саула за цара Израиља, тј. север-ног краљевства (1012-1004. г. пре н. е.), написао новоме цару и његовим наследницима књигу која је требало да буде упутство о владању и обавезама владара. То је *Прва књига царства;* касније су јој додати и састави који говоре о Сауловој и Давидо-вој владавини, па је због свога обима била поде-љена на два дела (Прва и Друга Самуилова или Пр-ва и Друга Царства). Од тог времена па све до вавилонског ропства (VI век пре н. е.) састављање и редиговање светих књига било је у надлежности посебних *религиозних друштава;* тако је *школа про-рока* окупљена око пророка Самуила заслужна за то што су у библијски корпус укључене књиге Су-дија и Рут. Време царева Давида (1004-965. г. пре н. е.) и Соломона (965-926. г. пре н. е.) представља златно доба у развоју старе јеврејске књижевно-сти; тада се развија и ствара религиозна лирика, химне, приче, текстови поучног карактера. Заслу-жним се сматра цар Давид, који је окупио тален-товане песнике (Асафа, Емана, Идутуна, синове Корејеве). Цар Соломон веома је ценио знање, па је на своме двору окупио најобразованије људе свога времена (Натана, Етана, Халкола, Дорда), који су се бавили искључиво књижевношћу. Давид и Соло-мон били су и сами даровити писци. Религиозно--књижевна група око Соломона критички је про-цењивала шта је од његових прича, а према преда-њу било их је око 3 000, достојно да се придода ка-нону светих књига и „положи пред Господа". Другу познату књижевно-религиозну групу окупио је цар Језекиљ (725-696. г. пре н. е.); она је кодификовала последњих шест глава *Прича Соломонових* (XXV, 1: И ово су приче Соломунове које сабраше људи Је-зекије цара Јудина.).

Готово све старозаветне књиге написане су на старојеврејском језику, који филолози-семитолози одређују као ханаански дијалект северног дела сред-њосемитске језичке групе. Једини изузетак су Књи-ге пророка Данила и Књига Јездрина, које су напи-сане у У1-У веку пре н. е., на арамејском језику (млађи облик класичног хебрејског језика).

За потребе јеврејског богослужења, поједине књиге деле се на посебне мање целине: Постање на *толедоте,* Петокњижје на *мале и велике параше,* Пророчки списи на *хафтаре.* Поделу на главе, ка-кву имамо и данас, увео је кентерберијски надби-скуп Стивен Ленгтон (умро 1228) у латинском руко-пису *Уи\%аХе;* ова подела прешла је касније и у је-врејске рукописе, углавном због лакшег коришћења текста приликом јеврејско-хришћанских полеми-ка. Поделу глава на стихове увео је, на основу тал-мудистичке праксе, париски штампар Робер Сте-фан, и то прво у грчко-латинском издању Новог завета. Касније се оваква подела проширила и на целу Библију.

Нови завет обухвата 27 књига, чији су аутори, њих осам на броју, надахнути Духом светим: Ма-теј, Марко, Лука, Јован, Петар, Павле, Јаков и Јуда. И новозаветни корпус дели се на три целине: 1. че-тири јеванђеља и Дела апостолска; 2. поучне књиге - апостолске посланице: 7 саборних и 14 послани-ца апостола Павла; 3. пророчке књиге - Апокалип-са Јована Богослова.

Према предању, сви ови текстови добили су свој коначни облик у другој половини I века наше ере, док савремени истраживачи сматрају да се то дого-дило током прве половине II века. Почетком II века састављена су два засебна зборника, од којих је је-дан садржао четири јеванђеља, а други - послани-це апостола Павла (Согрш РаиНпшп).

Канон Новог завета санкционисан је на неко-лико сабора: Лаодикејском (343. и 381, 60. правило), у Ипону (сев. Африка 393, 36. правило). Пракса читања новозаветних текстова свакога дана, упо-редо са старозаветним, уведена је у хришћанско богослужење веома рано. Представници Алексан-дријске цркве познавали су све новозаветне књи-ге; Јевсевије из Цезареје (око 263-339) оставио је у својој *Црквеној историји* податак да је Климент Александријски (150-215) саставио тумачења за цео Нови завет. Приликом одређивања новозаветног канона црква је узимала у обзир апостолски аутори-тет, тј. аутор је морао бити један од Христових апо-стола, а други критеријум је био богонадахнути ка-рактер списа. Све књиге Новог завета, осим *Јеванђеља по Матеју* које је првобитно било са-стављено на арамејском језику, написане су на го-ворном грчком језику тога времена (гј когугј 610.-*Хгкхоч).*

За литургијске потребе НЗ је већ врло рано био подељен на два дела: Јеванђеље и Апостол (Апо-калипса се није читала приликом богослужења). Најстарију поделу на краће целине начинио је Амо-није из Александрије (III век); то су *Амонијеве гла-*

ве. Одељци текста намењени читању у недељне или празничне дане зову се *чтенија* (грч. сгуссугсо-01$) или перикопа (грч. *лгртблу])*.

Током времена, текст НЗ који је био у употре-би у многобројним хришћанским заједницама почео се постепено кварити, па се већ веома рано почело водити рачуна о његовој исправности. Алексан-дријски патријарх Исихије (ШЛУ век) приредио је НЗ који је постао званичан и обавезан у његовој дијецези. Памфилије (умро око 390) сачинио је по-себну редакцију НЗ на основу кодекса писаних под Оригеновим надзором. Верзију НЗ коју је прире-дио антиохијски презвитер Лукијан (240-312) при-хватиле су Антиохијска и Цариградска црква. Са званичне редакције (Лукијанове) која је важила у Цариградској цркви, превели су Ћирило и Мето-дије изборно јеванђеље и апостол на словенски је-зик. Мада прве генерације тог њиховог превода ни-су сачуване, сачувани су рукописи из друге половине X и са почетка XI века. Најстарији сачу-вани словенски рукописи, било да су писани гла-гољицом или ћирилицом, садрже управо јеванђе-оске текстове (Зографско, Маријинско, Асеманијево јеванђеље, Савина књига). Новозаветни текстови приређени за употребу на богослужењу у право-славним словенским црквама чине већину у укуп-ном фонду сачуваних рукописа. Од старозаветних књига, најзаступљенији су *псаптири.* Одломци по-јединих старозаветних књига могу се наћи у *пари-мејнику.*

Старозаветне и новозаветне књиге одиграле су изузетно важну улогу у формирању и развоју књи-жевности код православних словенских народа.

Најстарији сачувани српски рукописи такође су два јеванђеља - Мирослављево и Вуканово, оба с краја XII века. Београдски паримејник (почетак XIII века) је један од најлепше илуминираних срп-ских рукописа.

Код православних народа у средњем веку, Би-блија није постојала као јединствена целина. Коди-фикација Библије, као јединствене целине, везује се код православних Словена за име новгородског епископа Генадија (1499) који је прегледао, допу-нио и поправио старозаветне и новозаветне књиге које улазе у њен састав *(Генадијева библија).* Ка-сније су биле извршене још две ревизије: прва, при-ликом првог штампања у Острогу 1581. године *(Острошка библија);* друга, приликом штампања 1751. године, при Кијевској духовној академији.

ЛИТЕРАТУРА: В. Рождественскии, *Историче-ское обозрение свлгценних книг Нового Завета,* Санкт-Петербург 1878; V. Ja**§1c,** *ОцаПиог еуап%еИо-гит содех §1а§о1Шсиз оНт 2о§гарћетгз пипс Ре(го-роШапиз,* ВегоНш 1879; V. Ja**§1c,** *ОиаПиог еуап%еИо-гит ^егзготз ра1аеоз1оуетсае содех Маггапиз %1а%о1Шсиз,* ВегоНт 1883; В. Н. ЦДепкин, *Саввина книга. Памнтники старославннскаго нзика,* т. I, ввш. 2, Санктпетербург 1903; П. КОнгеров, *Част-ное историко-критическое введение в свли^енние ветхозаветние книги* 1-И, Казанв 1907; К. ВисШе, *Иег Капоп Љез а1(еп Тез(атеп(з,* Ее1р21§ 1929; Д. Глу-мац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима,* Пос. изд. СКА 89, Београд 1932; Б. Пиперов, *Презвитер Лукиан, неговата рецензин на библепскип текст и преводЂт на св. Кирил и Методип,* Годишник на Духовната академил 18 (1968-1969) 281-298; О. КаЈзег, *ЕтШшп% гп д.аз А1(е* ***Те81атеп1,*** Ои1:егб1оћ 1969; О. №а**!е1јкоУ1с,** *РгоШет з(гик(игпгћ* ***гед****.аксЦа з(агоз1ауетко% ргцеуода Ароз(о1а,* 81оуо 22 (1972) 27-40; XV. О. Китте1, *Ет1еКип§ гп д.аз Иеие* ***Те8****(а-теп(,* Не1с1е1ћег§ 1973; О. П. Лихачева, *Славнно-рус-скип апостол XI-XIУ вв.,* Методические рекомен-дации по описании славлно-русских рукописеи длл Сводного каталога рукописеи, хранлидихсл в СССР, вбш. 2, ч. II, Москва 1976, 420-447; *Матичин апо-стол.* Прир. Р. Ковачевић - Д. Е. Стефановић. Увод и опис рукописа Д. Богдановић, САНУ, Београд 1979; Кирило - Методиевска знциклопедил, т. I (А -3). Глав. редактор П. Динеков, Софил 1985, 183-192; *Мирослављево јеванђеље.* Критичко издање прире-дили Н. Родић и Г. Јовановић, САНУ, Београд 1986; *Аро8(о1из ЗгзаШасетгз, апт 1324.* Ес1епс1ит сига-vп*В.* Е. б*е**&поУ1с,** АМеп 1989; ЈБ. Штављанин-Ђор-ђевић, *Српски превод Малих пророка из друге чет-вртине XVI века,* Археографски прилози 15 (1993) 177-195.

Т. Суботин-Голубовић

БИБЛИОТЕКЕ - Термин *библиотека* (грч. (31-(ЗХшзу - књига и Огјкг) - *ковчег, скриња, спреми-ште)* означава поред збирке књига и просторију или зграду у којој се таква збирка чува. Овај термин је код нас у употреби тек од XIX века. У средњем веку Срби су за збирку књига, сређену и смештену на одређеном месту, употребљавали паралелно два термина: *књигохранилиште* и *књигохранилница.* За

библиотекара био је у употреби термин *књигохра-нитељ*.

Писменост, књиге и библиотеке пренети су из Византије и резултат су рецепције византијске хри-шћанске цивилизације. Српска средњовековна би-блиотека није систематски проучавана. Постоје ма-лобројни чланци о појединим библиотекама, али и они, углавном, представљају само делимичан опис рукописних збирки и скрипторијума.

Извори за проучавање српских средњовековних библиотека су пре свега записи на самим књига-ма, манастирски типици *(Карејски,* 1199-1200?, *Хи-ландарски,* почетак или прве деценије XIII века и *Студенички,* који је сачуван у Аверкијевом препи-су из 1619. године, али са предлошка врло блиског оригиналу), стари српски животописи и повеље. У повељама се књиге помињу као ктиторски поклони оснивача манастира. Највише књига поклонио је краљ Милутин. Извори не пружају податке о збир-кама књига, већ о појединачним примерцима, по-клонима, куповини, преписивању, читању и њи-ховој заштити. Спискови књига ретко се срећу у записима пре XVII века. Збирке књига помињу се у изворима почев од XVII века. Поред записа, спи-скови збирки књига појављују се у проскомидијама и тефтерима - манастирским рачунским књигама.

У средњовековној Србији постојале су две врсте библиотека: *манастирске/црквене* и *дворске/вла-стеоске.* Прве су делимично сачуване а друге нису. О њима сазнајемо само из расположивих извора и на основу сачуваних појединачних примерака књи-га. Фондове средњовековних библиотека чиниле су рукописне књиге све до појаве прве српскосло-венске штампане књиге 1494. године. Током целог XVI века штампана књига је постепено продира-ла у библиотеке.

1. *Манастирске/црквене библиотеке. Књижни фондови* - Сваки манастир и црква морали су има-ти обавезну приручну збирку богослужбених књи-га без којих није могла да се обавља служба Божја, као ни друге свештене радње везане за свакодневни живот хришћана као што су: крштење, венчање, опело и сл. Тај неопходни фонд сваке хришћанске богомоље је увек и њен првобитни фонд настао ктиторским поклонима а настајао је и користио се често и пре дефинитивног завршавања градње и осликавања храма. Њега су чиниле следеће књиге: *Јеванђеље, Апостол, Псалтир,* комплет од двана-ест *Минеја - Месечника,* са службама за сваки ка-лендарски дан према византијској години почев од септембра до августа, *Празнични минеј,* тј. српски *Саборник, Служабник, Требник, Часослов, Окто-их првогласник* и *петогласник, Триод посни* и *цвет-ни, Паримејник, Синаксар* (кратко пролошко жити-је). У одговарајућим књигама овога фонда налазила су се и оригинална хагиографска, химнографска и друга дела наших и других словенских писаца *(си-наксари, службе, похвале, беседе* и *стихови).*

Поред овог богослужбеног фонда, манастирске библиотеке су имале и књиге за духовно уздизање монаха које су читане или појане самостално у ће-лијама и заједнички у трпезарији за време обеда. То су: *хагиографије - пространа житија светих,* посебно *словенских и српских светитеља, панаги-рици - хомилијари,* тј. *српски тржаственици* (збор-ници слова и беседа ранохришћанских црквених отаца, као и појединих византијских, словенских и српских писаца).

Најраспрострањенији су зборници слова и бе-седа Јована Златоустог у којима има слова и беседа и других црквених отаца *(Златоуст посни и цвет-ни).* Ту су и *Лествица* Јована Лествичника (мона-шко дело о покајништву александријских монаха) и *патерици,* тј. *српски отачници* (зборници краћих прича о животу монаха пустињака блиских народ-ном стваралаштву).

Монаси су читали и теолошке расправе о ис-правности хришћанских догми и разних јереси. Де-лови ових књига укључивани су у богослужбене књиге, а одређене богослужбене књиге: *Јеванђе-ље, Псалтир* и *Молитвеник,* биле су у свакоднев-ној употреби монаха келиота.

Манастирске библиотеке су нам сачувале зна-чајна историјска дела: *биографије наших владара и црквених великодостојника, хронике, хронографе, родослове, летописе, поменике, зашсе* - (в. поједи-начне одреднице), правна и црквено-правна дела *(Савина Крмчија - Законоправило, Синтагма Мати-је Властара, Цушанов законик, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића),* медицинска дела *(Хиландарски медицински кодекс),* граматичка *(Сло-во о писменех Црнорисца Храбра, Сказаније о пи-сменех Константина Филозофа - Костенечког),* лексикографска, астрономска, филозофска *(Пчела* - зборник изрека античких филозофа, одломака из *Светог писма,* беседника, песника, историчара и др.) и средњовековну белетристику карактеристич-ну за дворске/властеоске библиотеке.

Већи манастири, који су имали и своје препи-сивачке радионице поседовали су и по неколико примерака исте књиге ради сравњивања текста ка-ко би се добио што исправнији текст. Таквим пре-писима *од добра извода... не имуштаго ничтоже порока* сматрани су ресавски преписи из манасти-ра Манасије Стефана Лазаревића и наравно број-ни хиландарски преписи из чијих записа сазнаје-мо о редакторским интервенцијама коришћењем више примерака исте књиге, нпр. Аверкијеви пре-писи из прве половине XVII века. Такви су и мно-ги преписи из манастира Дечана, Пећке патријар-шије и др. Отуда се може сматрати да је број књига у манастирима који су имали и скрипторијум био неколико пута већи од оног који је остао сачуван. Свака од ових књига имала је често и више тексто-лошких верзија значајних за црквену и културну историју.

Смештај - Књиге у манастирским/црквеним библиотекама чуване су на више места: у ризни-ци, олтару, проскомидији, параклису, звонику, ку-ли - пиргу, скиту и ћелији. Не знамо како су биле сређене. Затечени поредак у сачуваним манастир-ским библиотекама, резултат је рада истраживача Х1Х-ХХ века који су углавном прегледали и де-лимично сређивали најзначајнији рукописни део књижног фонда, ређе српске инкунабуле и старе српске штампане књиге XVI века. Књиге свете са-држине, посебно јеванђеља, имале су велику вред-ност поготово ако су биле оковане сребром, позла-ћене, богато украшене, а и само преписивање је било веома скупо. Отуда су овакве књиге чуване увек у ризници.

Заштита - Књига је била заштићена од отуђе-ња, крађе и непажљивог руковања библиотекара и корисника. У *Карејском типику,* на самом крају ис-пред датума и Савиног потписа, проклиње се онај ко отуђи *књигу,* икону или друге црквене предмете. У *Хиландарском* и *Студеничком типику,* у XXI гла-ви, изричито се забрањује изношење свих покретних предмета *(књига,* икона, завеса и сл.), осим у из-ванредним приликама, као што су земљотрес, ва-тра и сл. Одлуку о измештању књига не може до-нети сам игуман, већ сабор стараца. Ова, XXI глава, идентична у оба наведена типика, може се с пра-вом сматрати почетком правне заштите покретних материјалних добара код Срба. Другом врстом за-штите против отуђења могу се сматрати страшне клетве за такав поступак у записима на самим књи-гама. Иако је клетва *опште место - топос,* тим пре има улогу санкције за учињени грех, јер је књига сматрана светим предметом, а предвиђена казна проклетством чинила се побожним хришћанима ре-алном. У *Студитском уставу* (руска *Новгородска крмчија,* 1282. године) постоји пропис о небрижљи-вом библиотекару који гласи: *Ако књигохранитељ достојно се не стара, не радећи ни отресајући ни чистећи од праха, свагда сухо да једе.* У Српској цркви до св. Саве и кроз цео XIII век био је у упо-треби *Студитски устав.* Ако у српским преписима постоји тај пропис, онда би то била „нека врста би-блиотечких правила" (Ђорђе Сп. Радојичић).

Обрада - Података о пописивању и описивању књига у средњем веку нема. Тек путописци и ис-траживачи XIX века правили су делимичне попи-се и описе оних књига које су по њиховом мишље-њу биле значајне за историјску и филолошку науку, преписујући из њих историјске, књижевно-историј-ске текстове и записе. У овим пописима подаци о књигама су скромни. Инвентари, каталошки и науч-ни описи првенствено рукописних збирки и дели-мично српских инкунабула и старих штампаних књига у манастирским библиотекама јављају се тек у XX веку. За већину значајних манастирских/цр-квених библиотека данас постоје инвентари и ка-талози за поменуте рукописе и старе штампане књи-ге. На томе су радили: В. Ћоровић, С. Петковић, Д. Вуксан, Л. Мирковић, В. Мошин, Д. Богдановић, Ђ. Трифуновић и М. Шакота. У оквиру пројекта Опис јужнословенских ћирилских рукописа, у Ар-хеографском одељењу Народне библиотеке Србије израђују се научни описи рукописа и манастирских библиотека.

Најстарија и најзначајнија сачувана српска сред-њовековна манастирска библиотека је Библиотека манастира Хиландара. Била је књижевни и препи-сивачки центар, а самим тим и духовно средиште српског народа од свог постанка до данас. Данас се њени фондови састоје од неколико збирки. Нај-значајнија је збирка од 815 ћирилских рукописа од краја XII до XIX века. Најбројнији су рукописи српскословенске редакције, али има и рукописа бу-гарске, влашке, молдавске, македонске, руске и цр-квенословенске редакције. Друга значајна збирка је збирка српских инкунабула и старих штампаних књига XVI века. Затим постоје збирка музичких -неумских рукописа, грчких књига, српских, руских и украјинских књига ХУИ-ХХ века, као и велика

збирка савремених књига и часописа, посебно еми-грантских. Друге веће сачуване манастирске би-блиотеке су Библиотека манастира Дечана, Пећке патријаршије, Цетињског манастира, Свете тројице пљеваљске, Никољца, манастира Крке, Грачанице и Савине. Библиотеке су сигурно имали и манастири Студеница и Жича. И други манастири су имали библиотеке, нпр. Милешева, али о њима имамо ма-ло података. На основу сачуваних студеничких књи-га (54) у разним библиотекама и музејима, урађена је делимична реконституција студеничких фондова за период ХШ-Х1Х века (Н. Р. Синдик). У Жичи је основана главна црквена библиотека у којој су биле *архиешскопље књиге,* на основу којих је рађе-на Савина редакција Крмчије (Законоправила). Жички преписи морали су да буду исправни, због тога су упоређивани *двашти и тришти* са грчким оригиналима да не би изостали ни једно *спово* ни *строка.* Оригинале је Сава донео из Солуна из ма-настира Филокала, где *преписа многе законске књи-ге* и *о исправљању вере, које требоваше његова са-борна црква.* Данас Студеничка библиотека има само једно *Четворојеванђеље* из XVI века. Жичка библиотека била је смештена *ва црквеној ризници,* где је био чуван Никодимов препис *Карејског типи-ка* са Савиног оригинала *са другим јего светими устави.* Крајем XVI века пренета је у Пећку патри-јаршију. Многе манастирске библиотеке униште-не су у ратним вихорима или расељене на друга места. Такав је случај са библиотекама нпр. фру-шкогорских манастира, од којих се неке данас нала-зе у Библиотеци Српске патријаршије и Музеју СПЦ. Књиге су разносили путописци и истражи-вачи, највише у XIX и XX веку.

2. *Дворске/властеоске библиотеке* - Не зна се да ли је постојала стална дворска библиотека, али се зна да су поједини владари имали своје збирке књига. Према изворима, оснивач српске феудалне државе Стефан Немања морао је имати библиотеку. Два његова сина Стефан Првовенчани и монах Са-ва били су књижевници. Доментијан и Теодосије истичу Савину велику љубав према књизи. По До-ментијану, Саву су *светим књигама* научили љего-ви родитељи, а Теодосије још додаје да их је *чешће прочитавао.* Према Д. Богдановићу, из њихових дела може се реконструисати и њихова лектира. Библиотеке су имали: краљ Радослав, краљ Влади-слав, Владислављев син жупан Деса у чијој је ду-бровачкој оставштини забележено тридесет књига.

Краљ Урош I такође је имао библиотеку, с обзиром да је и његова жена краљица Јелена била књиго-љубац и да су се по њеној наредби књиге *саста-вљале и изредно писале.* Дубровачки историчар Са-ро Цријевић помиње намеру цара Душана, после његове посете Дубровнику, да у овом граду ство-ри своју библиотеку. Он је, „за скупе новце" по-слао у Дубровник многе латинске и грчке зборнике. Прва српска књижевница, монахиња Јефимија, ве-роватно је имала библиотеку. То се исто може рећи и за другу српску књижевницу, Јелену, ћерку кнеза Лазара. Библиотеку је свакако имао деспот Стефан Лазаревић, и сам књижевник. Он је у своју престо-ницу Београд довео Константина Филозофа који је морао имати много књига ради израде новог право-писа. Деспот се и сам старао о преписивању књига *које је с усрђем и љубављу читао... веома љубљаше ове као нико други у царству и слави световној.* У записима је упоређиван са Птоломејем, оснивачем Александријске библиотеке. О постојању деспото-ве библиотеке сведоче сачувани лични примерци и бројне књиге из чијих се записа види да су пи-сане по његовој заповести. Деспот Ђурађ Бранко-вић имао је библиотеку на свом двору у Смедереву. Чувени *Минхенски псалтир,* најлепша илустрована српска књига XIV века, била је деспотова. Патри-јарх Пајсије забележио је да је његова и *Служба јеванђелисте Луке.* Деспотова библиотека је дели-мично страдала у првом паду Смедерева 1439, а сасвим пропала приликом пада Смедерева и Де-спотовине 1459. Мали број књига из ове библио-теке нашао се код његове деце, која су била образо-вана, и која су сакупљала и наручивала да се за њих преписују књиге. Синови Гргур и Стефан, које су Турци ослепили, најмлађи син Лазар, ћерке султа-нија Мара и цељска грофица Катарина Кантакузи-на, понели су из родитељске куће љубав према књи-зи. Стефанова супруга деспотица Ангелина имала је своју библиотеку. Сремски деспоти Вук (Змај Огњени Вук) и Ђорђе (архиепископ Максим) по-седовали су књиге. Деспотица Ангелина имала је књиге из библиотеке свога свекра Ђурђа а архиепи-скоп Максим књиге својих родитеља и стрица де-спота Лазара. Чланови династија и властела наручи-вали су књиге, али за све нема директних података да су имали и библиотеке (Немањин брат Миро-слав, син Вукан, тепчија Обрад, Бранко Младено-вић, господин Радован, Димитрије Кантакузин, де-спотица Јевдокија, ћерка Ђурђа Балшића и др.).

Канцелар српских деспота, Которанин Никола де Архилупис, имао је у својој библиотеци дела рим-ских класика и ренесансних писаца, нпр. Петрарке.

Књижни фондови дворских/властеоских библи-отека - Како није сачувана ниједна од ових библи-отека то о профилу њихових фондова можемо само претпостављати на основу сачуваних појединач-них примерака за које поуздано знамо да потичу из библиотека владара и властеле. Са доста сигур-ности се може претпоставити да су се, поред хри-шћанске литературе, у фондовима тих библиотека налазили и средњовековни романи и приповетке *(Александрида, Роман о Троји, Варлаам и Јоасаф, Стефанит и Ихнилат, Царица Теофана* и др.), апо-крифи, историјски, правни, моралистички и дидак-тички списи. Витешки романи били су обавезна лектира сваког владара и племића у којима су нала-зили узоре за свој свакодневни живот.

ИЗВОРИ: Рг. М1к1о51ćћ, *МопитепШ 8егд1са;* Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I—VI; Ст. Нова-ковић, *Законски споменици; Старе српске биогра-фије* I, превео и објаснио М. Башић, Београд 1930[2]; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепи-скопа српских,* превео Л. Мирковић, Београд 1935; *Старе српске биографије XV и XVII века. Цамбпак, Константин, Пајсије,* Београд 1936; Доментијан, *Животи светога Саве и светога Симеона,* превео Л. Мирковић, Београд 1938; *Списи светога Саве и Стевана Првовенчанога,* превео Л. Мирковић, Бе-оград 1939; П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хри-совуље,* Нови Сад 1976; *Карејски типик светога Саве,* прир. Д. Богдановић, Београд 1985, ротулус са издањем текста, фототипијом, преводом на савреме-ни српски и француски језик и старијом литерату-ром; *Студенички типик. Цароставник манасти-ра Студенице,* фототипско издање, прир. и поговор написала Н. Р. Синдик, Београд 1992. Издање тек-ста са предговором и поговором Т. Јовановић, Бео-град 1994; *Хиландарски типик. Рукопис СНЂ А8 156,* прир. Д. Богдановић, фототипија, издање тек-ста, превод на савремени српски језик. Поговор Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1995.

ЛИТЕРАТУРА: Архимандрит Леонид, *Словено--српска књижница на Св. Гори Атонској у мана-стиру Хиландару и Св. Павлу,* Гласник СУД 44 (1877) 232-304; Ст. Станојевић, *Књиге и друго у старим српским записима,* Нови Сад 1906; Ђ. Сп. Радојичић, *Историјски развитак српске рукописне и штампане књиге,* Рукописна и штампана књига, Београд 1952; Ђ. Сп. Радојичић, *Српске библиоте-ке у средњем веку и у турско доба,* Библиотекар 6 (1954) 137-144; Ђ. Сп. Радојичић, *Српске рукописне и штампане књиге кроз векове,* Библиотекар 7 (1954) 124-137. Два последња рада прештампана у: *Творци и дела старе српске књижевности,* Ти-тоград 1963, 35-57 и 385-397; В. 8р. Кас!оЈ1б1с, *Вг-Шогеке коа[1]8гда Љо XVIII уека,* ЕЈ 1, 520; Љ. Дурко-вић-Јакшић, *Историја црквене и високошколске библиотеке у Хипандару,* Гласник. Службени лист СПЦ 51, 4 (1978) 95-104; Љ. Дурковић-Јакшић, *Би-блиотеке у Србији,* Гласник. Службени лист СПЦ 59, 7 (1978) 163-177; бр. 8, 185-201; Д. Богдано-вић, *Стара српска библиотека,* ЛМС 408, 5 (1971) 405-432; св. 6, 588-620; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара,* Бео-град 1978, 7-47; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд 1980, 34-48; Д. Бог-дановић, *Инвентар ћиршских рукописа у Југосла-вији (Х1-ХУП века),* Београд 1982; О. Коуасеуш, *О дгдИо(ес1 Шко1е гг Ко(ога, капсе1ага па а\оги згр-зШ с1езро(а,* КасЈоуј РР и Загајеуи 7 (1972) 415-419; Н. Р. Синдик, *Библиотека, Благо манастира Сту-денице,* (каталог изложбе) Галерија САНУ, Београд 1988, 173-222; Т. Суботин-Голобовић, *Српско ру-кописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века,* Београд 1996 (докторска дисертација); Н. Р. Синдик, *Обнова библиотеке манастира Високи Цечани крајем XIV и у првим деценијама XV века,* Српска књижевност у доба Деспотовине, Научни скуп, Деспотовац 22-23. VIII 1997, Деспотовац 1998, 247-260.

Н. Р. Синдик

БИЉАЦ в. *Простирке и покривачи.*

БИОГРАФИЈЕ в. *Житија.*

БИР (кирк, ПОПОВСКА вир*>, Бир^к^ ЗАКОННМ, кирв ДОУХ°внА, кринл) - црквени доходак у нату-ри *(житни и сточни бир)* и новцу, који су попови скупљали од верника и предавали га надлежном епископу. Сама реч бир има порекло од старосло-венског глагола *брати.* Бир се помиње већ у време оснивања Српске архиепископије, у жичким пове-љама, где се наглашава да је то доходак који се уби-

ра од попова, влаха и земаљских људи (земљоради-ка). У првој жичкој повељи (1219, северни натпис) архиепископ, односно манастир Жича, убирао је половину бира из десет жупа (Крушилница, Мора-ва, Борач, обе Лепенице, Белица, Левач, Лугомир, Расина, Јехошаница), док је други део бира узимао дворски протопопа. Овде се бир назива *земљана поповска бир.* У другој повељи (1224, јужни нат-пис), у којој се наводе исте жупе и власи али без Је-хошанице (Јелшанице), одредба о биру је битно из-мењена. Поповски бир који је сакупљан од попова, влаха и земљаних људи у целости је припадао архи-епископској саборној цркви. У јужном натпису на-ведена је одредба о биру за све остале епископије. Из жупа које су биле под духовном влашћу других епископија, дворски протопопа имао је право да узима половину прикупљене бири поповске. Из јед-не друге одредбе јужног натписа, где протопопа не улази у жупе Јелшаницу, Пнућу и оба Ибра, а ти-ме и не узима бир, може се закључити да је надзор над прикупљањем и деобом бира имао дворски про-топопа.

Више података о биру има у првој половини XIV века. У повељи манастиру Св. Ђорђа Горга (1300) краљ Милутин је потврдио старе поседе и привилегије манастира из доба бугарског цара Кон-стантина Тиха Асена (1258), а међу њима да *бирак закони* убира црква Св. Горга **(киркк^ законни).** За села Здуње, Сушицу, Брод и Крупу посебном одредбом истакнуто је да ниједан епископ не сме од попова узимати доходак. Општом одредбом тако-ђе се потврђује стара привилегија да поповима Св. Горга код Скопља и другим метохијама не влада надлежни епископ и да не сме узимати доходак од попова, већ он припада манастиру. У повељи Кон-стантина Тиха Асена помиње се сваки доходак цр-квени и доходак свештенички, што би сведочило да се ту крије помен бира. Упоредо са овим поме-ном доходака, забележена је и обавеза помена архи-епископа, као и обавеза давања *егзарштине* (в.) (врховине) манастиру, тако да би се могло претпо-ставити да се под дохотком подразумевао бир.

У Светостефанској повељи (1314-1316) надок-нађује се будимљанском епископу, за изузета села под његовом духовном влашћу, која су дата мана-стиру Св. Стефана у Бањској, право да убира бир у жупама Гацко и Пива (**да си кирк кере л круге дл си узиллл).** У истој повељи рашки епископ је, за уступљене приходе од глобе и дохотке Св. Стефану **(да соу глоке и доход'ци цр^кви),** као и право на духовни суд, којим суди игуман, добио за узврат шест стотина перпера да искује кандило за саборну цркву Рашке епископије Св. апостоле. „Дохоци" (епископски) могу се протумачити као општи на-зив за бир и врховину, који су представљали део суме од шест стотина перпера. Губитак бира из Хумске епископије (1317-1324), због ратног стања у Хумској земљи, у време епископа Данила и епи-скопа Стефана Пекпала, довео је до сиромашења епископије, па су краљ Милутин и краљ Стефан Дечански покушали да обештете епископа за бир (али и за врховину и помен духовни) новим поседи-ма. У повељама за манастир Дечане (III, 1343-1345) истиче се нов податак о износу бира - житни бир прикупљан је у величини крине по жупи, а убира-ли су га поповски синови који нису књигу изучили. И овде је случај да је поповски бир, који је припа-дао хвостанском епископу, ишао сада у корист ма-настира Дечана. Одредбе о биру у повељи за Св. арханђеле код Призрена (1348) прецизније су у по-гледу величине житног бира или његове замене за новац. Бир **(кир^ доуховнл)** по брачном пару *(нао-дрицом)* износио је *лукно жита, воља два динара,* док су Арбанаси на властелинству плаћали бир од једног динара или полукнице жита, што је ишло у корист манастира. Села манастира Св. арханђела била су ослобођена од давања бира призренском митрополиту *и о крузех, и о бири, и о јагњетинах,* а цео доходак убирао је манастир *(митрополит тем да не облада, разве игуман)*. За те изгубљене прихо-де, с обзиром на помињање духовног дохотка (бир и врховина заједно) од села која су изузета при-зренском митрополиту и дошла у руке манастиру (град Вишеград, села Повилско и Врбичане, црква Св. Симеона у Мушутишту и земља на Блатци), митрополија је добила као надокнаду три села (Млачно, Милопусти и Заплжане). У овим наведе-ним случајевима епископи и митрополити били су обештећени одређеном сумом новца или непокрет-ном имовином за уступљени бир, који је у ствари био само један део вредности новца или непокрет-не имовине.

Врло се ретко дешавало да је нека парохијска црква била ослобођена давања бира епископу и то вољом владара, као што је то био случај са црквом Св. Богородице анагноста Драгоја (1350). Понекад се бир замењује речју *крина,* како се то види из по-датака о скупљању ове дажбине за српског патри-

јарха (1353). Крајем XIV века и кнез Лазар је та-кође озаконио да део бира може узимати манастир Раваница - бир браничевску и кучевску делио је манастир са браничевским митрополитом, док је бир дубравничку до Ражња и Сталаћа целу убирао манастир. Бир је обухваћен општим термином *цр-квени доходак* (чл. 37 Душановог законика), а под истим називом забележио га је поп Ђорђе из Хво-станске епископије - *закони доходак црквени,* што је подразумевало и бир и врховину заједно. Бир се још назива и *бир поповска, духовна* и *крина.*

Термин *бир* се употребљавао и изван црквене сфере за давања становништва господару територи-је. Мара Бранковић је уз приштинску царину да-вала у закуп и друге приходе, који су у њеној по-вељи названи *бири: царину нашу приштевску и бири брал по земље.* У латинском акту који се тицао истог правног посла употребљена је српска реч: о!е с1оћапа с!е Рпбипа е деШ ћш рег 1а соп1га1а. Не може се ништа закључити о природи давања која је цари-ник убирао.

ИЗВОРИ: М. Милојевић, *Цечанске хрисовуље,* 64, 134; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 572-573, 597, 598, 624, 651, 696, 699, 754, 770, 800; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 20-21; Љ. Стоја-новић, *Повеље и писма* 1-1, 164-165; Н. Радојчић, *Законик,* чл. 37; *Манастир Раваница,* Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 261.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; К/есткЈА-2ТЈ;* Н. Милаш, *Православно црквено право,* 576-577; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско све-штенство,* 61-62, 70-71; Р. Грујић, *Лична власте-линства,* 60-61; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 99, 103; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 67; Д. Синдик, *Једна или две жичке повеље?,* ИЧ 14-15 (1963-1965) 309-315; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековно/ Срби/и,* Годишњак ФФ НС 11, 1 (1968) 56-58, 60.

М.Јанковић

БИСАГЕ - путничка торба од коже или костре-ти, погодна за ношење и прилагођена караванском транспорту. Бисаге су биле састављене од две међу-собно повезане вреће које су се лако могле ставити на леђа коња тако да су вреће висиле низ бокове, чиме је тежина терета била правилно распоређе-на. Практично конструисане, њих су могли носи-ти и људи пребачене преко рамена, тако да је једна врећа носачу падала на груди, а друга на леђа. Би-саге су веома често коришћене у средњовековној караванској трговини за пренос различите врсте робе. У њима су преношени готово сви артикли ко-ји су се налазили у инвентару каравана, од жита-рица, брашна и других животних намирница, до племенитих метала и луксузне робе. Бисаге су мо-гле бити закључане катанцем.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Р/ечник; К/естк ЈА2ХЈ; Јех1соп ^аппИапз МеаЧг Аеуг lu%опа\1ае,* Раз-сјси1иб I, 2а§гаћ1ае 1971, 24; *Речник српскохрват-ског књижевног и народног /езика,* књ. I, Институт за српскохрватски језик САН, Београд 1959, 569.

М. Шуица

БЛАГОРОДНИ(ЦИ) в. *Властела.*

БЛАТО - термин којим се означава језеро. У средњовековној Србији најпознатија језера су била Скадарско и Плавско. Оба су била чувена по рибо-лову. Скадарско језеро је у средњем веку било знат-но већег обима него данас. Један од важних путева од Дубровника за Полимље носио је име **У1а** Јебега јер је пролазио преко области језера. Блата, посеб-но ледничка, била су у овим, иначе безводним кра-јевима, од великог значаја за напајање стоке.

У средњем веку је на Косову постојало Сврчин-ско језеро, које се помиње и у турском катастар-ском попису из 1455. године. На њему је био исто-имени дворац краља Милутина. У XIX веку овде је још увек постојало више бара и мочвара, свакако остатака некадашњег језера. Блатом су се називале и велике мртваје, каква је била Ресавчина од ушћа Ресаве у Велику Мораву па до у висини села Лу-чице. Настала је као последица изливања и проме-на тока Велике Мораве.

На већим језерима могли су да плове чамци, а на Скадарском и мањи бродови. Скадарски кнез је 1410. године из Венеције пребацио једну галеоту, са којом се борио против бродова Балше III, што зна-чи да је и господар Зете имао своје бродове на језе-ру. У време доласка Турака на ове просторе Иван Црнојевић им се супротстављао и на језеру својим фустама и мањим бродовима, али то није спречило пад Скадра.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ беШса;* 8. ЦиНс, *ПзИпе* 1-Х, 2а§гећ 1868-1891; *ОМаз(Вгапко-угса. Орзггт каШзШгзк! роргз гг 1455. §осћпе,* 1-И, РпгесНН Н. НасШће§1с, А. НапсШс **1** Е. КоуасеУ1с, багајеуо 1972; П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хри-совуље,* Нови Сад 1976; *МопитепШ Саг(о§гарћгса Ји$озШае* II, Београд 1979, 79, 80, 84, 86, 88; *Мана-стир Раваница - споменица о шестој стогодишњи-ци.* Прилог: Болоњски препис раваничке повеље, Београд 1981, 257-262; М. Стојаковић, *Браничев-ски тефтер,* Београд 1987.

ЛИТЕРАТУРА: *Рјестк ЈА2ТЈ;* К. Јиречек, *Ска-дар и његовр земљиште у средњем веку,* Гласник СГД 3, 3-4 (1914) 149-ПО; *Историја Црне Горе* II, 267 (И. Божић); И. Бождћ, *Мпечани на реци Бојани,* Немирно Поморје XV века, 218-240; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову,* Зборник МС ЛУ 20 (1984) 73-80; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији,* До-датак ИГ 1-2 (1990-1992) 9, 10, 72, 73.

С. Мишић

БЛУД - кривично дело против морала које је углавном спадало у надлежност црквених судова. Византијско право је, од Еклоге цара Лава III Си-ријца (објављене 726), сматрало сваку полну везу ван брака кривичним делом и кажњавало је све-товном казном. Еклога у својих једанаест одредби прописује одсецање носа, и то увек за кривична де-ла против морала, као што су разне врсте блуда, прељуба, силовање итд. Такве казне су примењи-ване и на жене и на мушкарце. Прихваћене су, најве-роватније, из оријенталних држава, Вавилона, Аси-рије и Египта. У тим пеналним системима је углавном заступана идеја симболичног талиона; на-име, казна је извршавана на оном делу тела који је згрешио. Ове казне су касније прихваћене у Визан-тији и идеолошки повезане са хришћанским схвата-њем одрицања од саблазни као начином покајања и испаштањем као неопходним путем ка духовном препороду. Транспозиција оријенталних казни у област хришћанске сотериологије показује нам за-што је Еклога прихватила сакаћење као начин за поправљање кривца (грешника) и његово спасење. У кривичним делима против морала, за које је казна одсецање носа најчешћа и вековима се примењи-вала у разним варијантама, циљ казне је унакаже-ње лепоте која је до греха и довела. Грешници са одсеченим носем неће више такав грех чинити. На-против, они ће се вечно кајати и служити другима као пример у функцији генералне превенције.

Старом словенском праву је било непознато ка-жњавање сакаћењем. Касније су, из византијског законодавства, ове кривичне одредбе лако нашле свој пут у јужнословенска права, па и у српско. Код Срба је томе много допринело увођење Прохирона (издат између 870. и 879) у састав византијске Крм-чије. У Прохирону се налази и одредба којом се оштро кажњава полна веза између госпође и ње-ног роба. У византијској номоканонској збирци, Синтагмату Матије Властара (1335) и њеном срп-ском преводу, један део је посвећен управо кривич-ним делима против морала, па Душанов законик не помиње дела против морала, као што су блуд или прељуба уопште, него се упушта само у један специфичан случај, *Ако властелинка учини блуд са својим човеком...* (чл. 54), а све остале случајеве оставља црквеном суду и црквеној казни. Предмет интересовања Законика је, у ствари, повреда ста-лешке структуре на начин који срамоти виши ста-леж, па кривци морају бити кажњени једном од за-страшујућих казни,... *даимсе обома руке отсеку и нос сареже.* Властелинка је укаљала част власте-оског сталежа упуштајући се у интимну везу са својим подаником, а ту част је увредио и поданик који се, према тада важећим моралним схватањима, усудио на такву дрскост. Оба су кривца била подјед-нако крива, па је једнако тешка казна била предви-ђена за обоје.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Матије Властара Син-тагмат,* Београд 1907, 458-460.

ЛИТЕРАТУРА: Т Тарановски, *Историја срп-ског права* II, 61, 72, 92; А. В. Соловјев, *Кажња-вање неверне жене у црногорском и византиском праву,* Архив ПДН 30 (47) (1935) 478-489; А. В. Соловјев, *Законик,* 218-219.

Б. Марковић

БЉУСТИПУТИЈЕ в. *Стража.*

БОГОРОДИЧНИК - богослужбена књига, вр-ста канонира, која садржи само каноне Богородици. Редослед канона у богородичнику је начињен пре-

ма гласовима - од првог до осмог - као у октоиху, а у оквиру једног гласа по данима у седмици. Он се поје од суботе увече до петка увече сваког дана, укључујући и недељу. Богородичник садржи кано-не које су саставили најпознатији византијски пе-сници, па тако цредставља на једном месту саку-пљен највећи број песама посвећених Богородици и најобимнију рукописну књигу са темом Богороди-це. У српској рукописној традицији богородичник је доста заступљен, а један од најстаријих је онај из Универзитетске библиотеке у Београду бр. 19, из шездесетих година XIV столећа.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Б. Шеламанова, *Славлно--русскип октоих (ненотированнип) XII—XIV вв.,* Методические рекомендации по описаник) слави-но-русских рукописеи дли Сводного каталога ру-кописеи хранлвдихсл в СССР, в. 2, ч. II, Москва 1976, 340-388; *Речник кньижевних термина,* Бео-град 1985, 83; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 30.

И. Шпадијер

БОГОМИЛИ, БОГУМИЛИ - јерес позната међу балканским Словенима, уочена у Бугарској X века, раширена затим у европским деловима Ви-зантије и у суседним земљама. Када се јерес појави-ла, учени савременици су сматрали да представља смешу две старе и утицајне јереси: манихејства и павликијанства. Иако се учењем, обликом органи-зације и начином живота прикључује дуалисти-чким покретима познатим од ранохришћанских времена, и представља њихов изданак, богомил-ство се, ипак, не може идентификовати ни са једним од њих. У XI веку у околини Пловдива савреме-ници су разликовали павликијанску и богомилску заједницу. Писац опширне и садржајне беседе про-тив јеретика, Козма Презвитер, почетак пропове-дања јереси приписује попу Богумилу, који је био савременик цара Петра (927-969). Име богомила за секту Козма не употребљава, оно се редовно ја-вља код византијских писаца XI и XII века.

Према Козми и другим писцима, богомили ства-рање видљивог, материјалног света нису приписи-вали Богу већ Сотони, отпалом млађем сину Бо-жјем. Осуђивали су робовање телу, нарочито брак, употребу меса и вина, захтевали су од својих верни-ка аскезу, трајан пост, уздржавање. Из текстова XII века види се да је строга аскеза била обавезна за ужи круг посвећених, крштених, који одговара *са-вршенима* код дуалиста на западу. Одбацивали су крст, осуђивали клањање иконама, одрицали вред-ност светим тајнама, избегавали цркве. Свето писмо су тумачили алегоријски негирајући земаљски жи-вот Христов, игнорисали су Богородицу, осуђивали светог Јована Крститеља као претечу Антихристо-вог. Познавали су садржај јеванђеља али су извр-тали смисао тако што су оно што је позитивно вези-вали за себе, а оно што је негативно приписивали великој цркви и њеној хијерархији. У време које је познавао Козма Презвитер богомили су били на-стројени против световних власти и господе.

Из времена рушења Бугарског царства и Самуи-ловог устанка нема савремених података о богоми-лима. Слом устанка 1018. довео је огроман простор на Балкану под власт византијских царева, а стара-ње о борби против јереси пало је у део црквеним властима у Цариграду и Охриду, где је био наста-вак некадашње бугарске патријаршије. Колико се из извора види, богомилство се у том периоду шири-ло нарочито у монашким срединама, које су иначе живеле аскетски и проповедале бежање од света. Богомили су се раширили и у Цариграду, где је цар-ска власт од времена цара Алексија I Комнина поче-ла да их прогони комбинујући стрпљиво убеђива-ње и преобраћање са претњама и суровим казнама. Сам цар је једнога од јеретичких старешина испити-вао о учењу док је писар сакривен иза завесе беле-жио оно што је чуо. Јеретичке старешине упорне у своме учењу биле су јавно спаљиване на хиподрому.

Мере византијских световних и црквених вла-сти имале су ограничено дејство. Када је 1167. на сабору катара у месту 81. РеПх де Сагатап код Ту-лузе, један од византијских богомилских стареши-на Никита (рара Мцшпта) обавештавао о црквама на Истоку, могао је уз седам цркава Мале Азије наве-сти и пет цркава са византијског европског подру-чја: цркву Романије, цркву Драгувитије, цркву Ме-ленгије, цркву Бугарске и цркву Далмације. Једној од тих цркава припадала је област у западној Маке-донији, где успомену на јерес чувају планине Ба-буна (в. *бабуни)* и село Богомила, посведочено с тим именом већ у XIV веку.

На подручју српске државе богомилство се ра-ширило до времена Стефана Немање (1166-1196). За његове владе, највероватније између 1172. и 1180, чуле су се жалбе да се укоренила „мрска и проклета јерес", па је Немања са епископом ра-

шким Јефтимијем сазвао црквени сабор на коме је одлучено да се јерес силом искорени. Немањин син Стефан, говорећи о сабору и прогону који је усле-дио, не спомиње име богомила, већ јерес жигоше именом Арија, што се чинило са дуалистима на за-паду (Апапа **ћеге515).** О садржини учења се сазнаје само толико *да хулу наноси на светог Цуха и да де-пи недељиво божанство.* Обавештења о јеретицима пружила је кћерка једног од Немањиних велможа удата за богомилског верника, упознавши *нечисте мрзости њихове.* Она треба да је видела: *да служе самом сотони, који је отпао од славе Бож/е.* Ове појединачне оптужбе и актуелност борбе против дуалиста у Византији Комнина, једва да остављају места сумњи да је реч о богомилству. С тим су у складу облици прогона: конфискација кућа и има-ња, спаљивање књига, кажњавање старешине од-сецањем језика и прогонством. Било је убудуће за-брањено да се спомиње *триклето име,* и по речима Стефана Немањића *проклета вера* се од тада *ви-ше није ни помињала у његовој држави.*

Извори каснијих времена као да потврђују увере-ње Стефана Немањића који је познавао ствари до око 1215. године. После оснивања аутокефалне Срп-ске архиепископије не чују се жалбе на јерес. На великом сабору у седишту архиепископије у Жичи (1220) архиепископ Сава I је обезбеђивао чистоту вере уопштеном осудом јеретика: *све јеретике и је-рес њихову проклињемо,* и наглашеним прихвата-њем одлука седам васељенских сабора. Можда се алузија на њему савремене прилике налази у дру-гом проклињању: *Многу дакле јерес у различна вре-мена и лета измисли ђаво и насеја у васељену мно-ги кукољ зле вере кроз безаконике начелнике јереси ко/и му служе на превраћење и самуђење праве ве-ре, које проклињемо, и са њима оне који су измисли-ли зле заповести, и гнушамо се сваке нечастиве /е-реси.* Доментијан каже за Саву да је био *прогонитељ /авних и видљивих вукова, и исеца/ући реч/у свога божанског разума трновита учења злославних уче-ника /еретика,* а у томе је тешко препознати неко тада актуелно учење.

С прогоном јеретика у српској држави довођена је у везу појава јереси у Босни, где се први пут спо-миње 1199. у писму Стефановог брата Вукана упу-ћеном папи (в. *патарени).* Судећи по изворима из каснијег времена, изазови дуалистичке јереси дола-зили су одатле, из суседства. О краљу Драгутину његов животописац каже да *многе од /еретика бо-сanske земље обрати у хришћанску веру и крсти их у име Оца и Сина и светога Цуха, и приса/едини их светој саборно/ апостолско/ цркви.* Име бого-мила се ни овде, као ни у каснијим српским извори-ма не примењује на босанске дуалисте. У синоди-цима, из којих се у Недељу православља читају многолетствија, вечне памјати и анатеме, употре-бљава се назив триклете бабунске јереси. Изузетак чини један рукопис Житија деспота Стефана Ла-заревића (Кирило-белоозерски), у коме је уз помен становника Сребрнице додато да они сви */ереси бо-гумилски/е сут.*

Назив богомила остао је актуелан у сфери бого-словске учености. Опажа се то по глосама у поје-диним списима укљученим у Номоканон (Законо-правило, Крмчија), где се називи масалијана и богомила објашњавају као *бабуни* или *бабунска /е-рес* (на једном месту су тако објашњени и маркиони-сти). Чланци о богомилима налазе се и у преводу Синтагмата Матије Властара. О литерарном интере-совању за јерес сведочи и чињеница да је у XIII ве-ку у српску редакцију пренета Беседа Козме Пре-звитера, као и поглавље о богомилима из Паноплије Евтимија Зигавина. Судећи по томе богомили су за Србе XIV и XV века били предмет ученог занимања а не актуелни противници цркве.

ИЗВОРИ: Д. Драгојловић, *Маргиналне глосе српских рукописних крмчи/а о неоманихе/има,* ЈИЧ 1-2 (1972) 5-15; Д. Богдановић, *Српска прерада Козмине Беседе у зборнику попа Цраголэа,* Ва1саш-са 7 (1976) 61-90.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Кабкј, *Вогоа Јигтћ 81оуепа* ***га д.ггаупи пеоа\18поз1. Во§отШ г раШгет,*** Вео§гас1 1931, 337-599; С Оћо1еп5ку, *Тће Во%отПз. А 8Шу т ВаТкап Иео-Мапгсћаегзт,* Сатћпс1§е 1948; А. Со-ловјев, *Сведочанства православних извора о бого-милству на Балкану,* Годишњак ДИ БиХ 5 (1953) 1-103; Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Мало/ Ази/и, II. Богомилство на православном Истоку,* Београд 1982.

С. Ћирковић

БОЖЈИ СУД - облик решавања спорова путем двобоја или подвргавања искушавању, најчешће врелом водом или усијаним гвожђем, при чему ис-ход (победа или пораз, ране и њихово исцељење) треба да открије кривицу или невиност захваљу-јући божанској интервенцији. Овај облик суђења

је још у средњем веку сматран за варварски оби-чај и постепено је напуштан, дуже се одржао као доказно средство у неким нарочитим случајевима.

Божји суд потиче из дубоке старине, познат је код већине индоевропских народа. Код Срба је нај-старији забележен помен из 1199, из државе Нема-њиног сина Вукана. Провинцијски синод Барске надбискупије забранио је тада да се свештеници пред световним судом подвргавају *суду уси/аног гвожђа или воде (шаИсшт сапАепШ {егп уе1 адие).* Оба вида божјег суда срећу се и касније у српској држави са маргиналном улогом у правном животу. Душанов законик је у члану 150 предвиђао иску-шавање усијаним гвожђем за разбојништво и крађу (гусар, тат) кад нема непосредног доказа (обличени-је). Прописана је могућност да осумњиченима бу-де „оправданије железо, што је одредило царство ми, да га узимају на вратима црквеним из огња, и да га постави на светој трпези". Морало се, дакле, са усијаним гвожђем у рукама прећи растојање од цр-квених врата до олтара. Нема података о примени ове одредбе.

Остаје, међутим, у обичајном праву и приме-њивана је местимице све до XVIII века. Вук Кара-џић у Рјечнику (з. v. Мазија) каже да су у Србији до скора „вадили мазију" и даје опис вађења „вру-ћа усјала гвожђа" из котла вреле воде. У народном говору се реч „мазија", настала од турског термина за усијану масу код топљења гвожђа (надо) и за че-лик, пренела и на други облик божјег суда, иску-шавања врелом водом, о коме је остало више по-датака и за које је био устаљен назив *котао* (в.).

Судски двобој као облик божјег суда није посве-дочен код Срба. У старијој литератури се двобој спомињао, али полазећи од погрешно тумачених одредаба чланова 102 и 131 Душановог законика. Овај последњи има у виду двобој (мегдан) војника и забрањује да се други мешају, док у оном претход-ном није пружен доказ да би неразјашњена реч „узданије" означавала двобој, на основу контекста то није вероватно.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик Стефа-наДушана,* 166-167, 196-197, 206-208, 210, 224-225; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 130; Т. Таранов-ски, *Историја српског права* Ш-1У, 194-198; М. Вукчевић, „ *Узданије " Душана Силног у Црној Го-ри,* Бранково коло 6 (1900) 757-759.

С. Ћирковић

БОЈ - О начину на који је српска војска водила битке сачувано је тек неколико података. Ратна так-тика се мењала у зависности од нивоа друштвеног развоја српског народа. У доба досељавања се веро-ватно није разликовала од опште словенске такти-ке ратовања - изненадних заседа и неприхватања отворене битке. Војска се састојала од пешака, што је такође у великој мери одређивало тактику. Био је то карактеристичан начин ратовања племенске војске. Овај начин ратовања Срби су задржали ви-ше векова по доласку на Балкан. У основним цр-тама запажа се у њиховим сукобима са Византи-јом у XII веку, а мењао се у оној мери у којој је у Србији одмакао процес феудализације и што се ја-вила коњица. На челу племенске војске налазио се жупан, односно војводе. Касније, са развојем феу-далних односа, као и напредовањем ратне техни-ке код Срба, војска поприма феудални карактер, што се одразило и на тактику боја. Повећање вла-дарских прихода омогућило је владару да користи и најамничку војску која је током XIV века играла пресудну улогу у биткама. Најамничка војска, која се по правилу састојала од коњаника, добро опре-мљених и увежбаних, коришћена је у одлучним фа-зама битке.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска вој-ска,* Београд 1893; Н. Стијеповић, *Српска феудал-на војска са кратким прегледом војне истори/е,* Бе-оград 1954.

Н. Лемајић

БОЈЕ - материје употребљаване не само за бо-јење текстила и коже већ и за украшавање и сли-кање, па и за улепшавање лица. О њима се веома мало зна. Неке су извожене са територије српске државе као *ру/евина* (8со1агшт, Кћш соЈтш), упо-требљавана за бојење коже и текстила. Од цветова и грана сакупљаних по дубравама правио се мате-ријал за бојење у жуто и црно. Неупоредиво ску-пља сировина, извожена у XV веку преко Дубров-ника у Венецију и Фиренцу, намењена центрима текстилне производње, био је *црвац,* о коме се у ученој литератури још увек воде спорови. Од Кон-стантина Јиречека се провлачи мишљење да је реч о минералу, који се добијао узгредно у неким руд-ницима. Међутим, називи *црвац,* сгетехтшп, сгегт-XI, §гапа, и општа знања о техници бојења упућују

на то да је црвац биљне природе, да је то ларва па-разита Соссш ПНс15, која се учвршћује на листо-вима шумског дрвећа, највише бреста и храста. Би-ло је потребно уложити много труда да се прикупи већа количина црвца, па је цена била висока - јед-на литра (тежинска, в. *мере и тегови)* стајала је ду-кат. Црвац је употребљаван за производњу црвене боје. Од XVI века потиснула га је слична материја добијена од паразита на кактусу (сосћепШа). Не-сумњиво минералног порекла био је *азур* (1ар15 1а-2иН), извожен из Босне и употребљаван у произ-водњи боја за сликање.

Нису сачувани подаци о томе које су све матери-је за бојење увожене у српске земље. Сигурно је да су боје или сировине употребљаване приликом бојења биле међу артиклима средњовековне тргови-не, а исто тако је сигурно да је и скромна произ-водња тканина захтевала употребу стипсе (а1ите), која се увозила са Леванта (богато налазиште у Ма-лој Азији у околини Фокеје). Бојење тканина спада-ло је у високу технику која је пратила ткачку про-изводњу. У Дубровнику су се од 1416. развиле радионице за прање и бојење тканина о којима су сачувани сразмерно богати подаци. Када је у Но-воме средином XV века покренута производња тка-нина (агте ш" 1апа) није уз њу развијено бојење па су текстили остали необојени и довожени су у Ду-бровник да би се довршили.

У Србији је, чини се, занатлија који се бавио бојењем називан *бјепипник.* У преводу Закона град-ског, укљученом у Номоканон, налази се одредба о одговорности бјелилника за ствари које су му да-те *бјелити или гладити.* Бељење у ужем смислу вр-шило се квашењем и излагањем сунцу, а *белилом* су називана и козметичка средства.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 192-194; В. Нгаћак, *Оиогоуаскг Ш Возаткг агиг,* С2М 9 (1954) 33-42; Сћ. Зт§ег, *НШогу ојТескпо-1о§у* II, ОхГогд 1957, 364-369; С. Радојчић, *Црвац,* Зограф 2 (1967) 30-31.

С. Ћирковић

БОКАЛ в. *Посуде.*

БОЛЕСТИ в. *Болнице.*

БОЛНИЦЕ - Први помен о болницама на те-риторији Србије потиче из 179. године наше ере, када се помиње *валетудинариј* кохорте II Аурелије на натпису нађеном у селу Стојнику близу Београ-да. Натпис се налази на ципусу који је подигао Тит Бебеније Јуст, префект исте кохорте.

Српске средњовековне болнице су подизали вла-дари из династије Немањића (1168-1371), уз своје манастире, за потребе самих манастира или као склоништа за оболеле од неизлечивих болести. Ра-звој медицине код Срба почео је захваљујући до-бром познавању византијске медицине, која је пред-стављала наставак античке медицине и била за њу генетски везана.

Прве српске болнице у манастиру Хиландару и манастиру Студеници настале су по угледу на ви-зантијске болнице. Треба нагласити разлику изме-ђу праве болнице, тј. установе која је служила за лечење (уа1еШсНпагшт) од прихватилишта за си-ромахе и болеснике од неизлечивих болести (ћо5р1-тшт, ћо5р1таНит). Тим пре, што су тада болнице на Западу биле првенствено склоништа за смештај сиромашних болесника *(азили),* а ређе установе ко-је су служиле искључиво за лечење, као што је то била болница у Студеници. Уређена је по угледу на болницу у Хиландару. Разлика је била што су се у првој лечили само монаси оболели од акутних обољења, док је Хиландарска болница имала и ста-ционар (склониште) за болеснике од хроничних неизлечивих обољења (лепре, парализе, епилепси-је...). О Хиландарској болници старали су се и по-следњи српски деспоти. То потврђује одлука кћер-ке кнеза Лазара Маре, удовице Вука Бранковића, која са својим синовима Ђурђем и Лазаром издаје повељу Хиландару 15. октобра 1406, и дарује по сто унча годишње за *упокојеније утврждајуште немоштним, раслабљеним, свештенаго недуга ра-ди страдалцем, слепим и хромим и им же кости скрушције се и в не с 'става јест 'ств 'них излива-јут се сухаго ради и неисцелнаго недуга.* То значи да се ради о симптому лепре, што указује да су од ове неизлечиве болести лечени монаси и световна лица.

У Хиландарском типику налазе се и прописи о болници (члан 40). У почетку је болница била сме-штена у једној ћелији са осам постеља за чланове братства. У доба краља Милутина се проширује, да би за време цара Душана имала шест великих бол-ничких соба. Све до XV века српски владари су ову болницу проширивали и помагали.

Болница св. Саве у манастиру Студеници била је прва болница основана на тлу српске средњовеков-не државе. У Студеничком типику налази се погла-вље о болници и болничарима, преузето из Хилан-дарског типика, а који је пак делимично прерађен типик манастира Богородице Евергетиде у Цари-граду. У манастирској болници Св. Богородице Ра-тачке лечени су болесници са трајним телесним манама и хроничним обољењима.

У биографији краља Милутина, Данило II (1324 -1337), за болницу у-Подромовом манастиру у Ца-риграду пише: „сазда давањем безбројног злата свога и начини многе дивне и прекрасне палате и постави ксенодохије (странопријемнице), тј. бол-нице, и ту начини мноштво одара ради почивања болнима, меке постеље поставивши поврх њих..." Ова болница је у прв'ој половини XIV века била једна од највећих, најбоље уређених и снабдеве-них болница.

Григорије Цамблак, биограф краља Стефана Уроша III, оставио је опис Дечанске болнице, која се налазила близу манастира: „Стеван подиже мана-стир - болницу ... Болесни су боловали од падави-це; којима је лице било изједено и којима је месо отпадало од чланака; они који су били савијени па услед тога нису били способни за рад; болесници који су патили од плућних болести". То говори да је ова болница била подигнута за оболеле од неизле-чивих болести: епилепсије, лепре, болести кичме-ног стуба, зглобова, плућа. Њен управник био је лекар, а болница је имала четири велика одељења у којима су болесници били распоређени према врсти обољења. Од свог оснивања 1330, више од пет ве-кова играла је значајну улогу у животу народа.

Постојале су болнице искључиво намењене ле-чењу, а не као склоништа за сиромахе и дефектне особе. Таква је била манастирска болница Св. ар-ханђела код Призрена. Из једне повеље се види да је болница имала двадесет постеља, а служила је само за лечење монаха и, према Душановој жељи, ако се ко разболи да (буде) у болници, а хроми и слепи да се не држе.

Деспот Стефан Лазаревић у Београду је поди-гао болницу која је имала и своју цркву.

Котор као велика поморска лука, за време ди-настије Немањића готово двеста година је био у саставу српске средњовековне државе. Попут Ду-бровника имао је своје лекаре и болнице. То су би-ли озресЈаП (убожишта), побожне задужбине за при-мање сиромаха. У Душановој повељи Котору спо-миње се Добротворно братство **св.** Духа (Но5рћ:а1е **5апс1л** бршшб). У судско-нотарским књигама Ко-торског архива налазе се подаци о убожишту - бол-ници **за** сиромахе из XIV века, које се налазило у улици Св. духа. Добротворно братство **св.** Крста основало је 1372. године болницу (Но5р1ха1е бапсхе Сгшлз), која је у почетку била намењена само сиро-машнима, а касније када је добила карактер опште болнице, у њој су лечени и грађани. Ова болница **је** радила готово 400 година.

У списима Которског архива помиње се 1431. године Лепрозоријум (Оошш 1ерго50шт - Но5рИ:а1е **51.** Еаггап), јединствена установа овакве врсте у средњовековној Србији, намењена искључиво за лечење ове болести. Основан **је** по угледу на итали-јанске лепрозоријуме, и помиње се све до прве по-ловине XVII столећа. Није било имућнијег Кото-ранина који није завештао нешто од своје имовине за тај дом неизлечивих болесника.

У средњем веку заразне болести су са Истока преношене најчешће трговачким путевима. Због тога се указивала потреба оснивања *карантина,* јер се правилно претпостављало **да** се куга **(ребНб)** шири путем контаката. Тако је Дубровник први на источној обали Јадранског мора основао 1377. ка-рантин. Саграђени су лазарети на острвима Мрка-ну, Бобари и Супетру испред Цавтата. Касније су они пресељени **на** Св. Андрију и Мљет, а 1466. **са**-грађен **је** лазарет на Данчама поред града.

Карантин у Котору помиње **се** први пут 1431. године **када је** један которски брод на повратку из јужне Италије издржавао **карантин** у Боки Котор-ској, **испред** Ђурића. Уведен **је после** епидемије ку-**ге** 1437**. када је** *свак бежао из Котора,* као и по-**сле велике епидемије куге** (ерИегша та§па **ре5Х15).** У уговорима **сувласника** бродова редовно **се** наво-**ди** право **спасавања** породице, **склањањем на** за-**једнички брод** у **случају** појаве **куге (ех** циос! **хет-ропб ре5Х15** циат **Оеи5 5иа р1ехахе** **асћ/егхах** аћ ћас **смхахе).**

ИЗВОРИ: Државни архив у Котору, Судско-но-тарске књиге II (1339) 79; V (1431) 38; IV (1432) 534; V (1435) 611; 1^ХУ1 (1591) 370; ЕХХУ1 (1620) 333/2; Управно-политичке књиге XXIII (1503) 549.

ЛИТЕРАТУРА: А. **Ргетегбхеш** - N. УиНс, *АпНке Оепктакг т 5егШп,* ЈОА1 3, 65 (1900) 164-165; Л. Павловић, *Српске манастирске бопнице у доба Немањића,* Зборник Православног богословског

факултета 2 (1955) 555-566; Р. Катић, *Медицина у Срба у средњем веку,* САНУ 310, 12 (1958) 292; Л. Павловић, *Еопнице и лечење према неким грч-ким типицима из XI и XII века,* Неки споменици културе 4 (Смедерево 1967) 133-150; І. МШс, *Шсај корпепе гг^оуте па* ***отгуап****/е Зидго\аске кагап(епе и XIV з(о1јеси,* без1о1а оћ1јет.шса с-иђгоуаске кагап-хепе, ЈА21Ј 384 (1977) 85; 1,. С1ебш§ег, *РопјеИо китт ерМетгја I* ***теХоа****^е газШе оа*[1] *ки%е и* ***зХагот*** *Видгоутки,* ебеЈотл ођ1је1шса с-иђгоуабке кагап1епе, ЈА2ГЈ 384 (1977) 93-105; Р. Катић, *Болница св. Са-ве у манастиру Студеници,* Осам векова Студени-це 1986, 201-207; В. Гавриловић, *Здравствена кул-тура у средњовековној Србији,* 600. годишњица Косовске битке 1389-1989, Српски архив, Ргах1б тесИса, Медицински преглед 1989, 19-29; В. Га-вриловић, *Болнице старога Котора од XIV до XIX столећа,* Архив ИЗКС 20, 1-2 (1991) 57-67.

В. Гавриловић

БОЉАР (колгарћ) - повремен назив за власте-лина у средњовековној Србији, Босни и Дубров-нику. Нема сагласности о корену ове речи. Сматра се да је старобугарског порекла, а народна етимоло-гија њен корен налази у речи *бољи.* Преко старо-словенских списа реч бољар доспела је у Србију из Бугарске, одакле се проширила у Румунију и Ру-сију, где се усталила у значењу властеле. Код нас није очврсла, нити је урасла у нашу језичку башти-ну. И поред сазнања да се понекад јавља у млађим преписима Душановог законика (Софијски, Рако-вачки, Текелијин рукопис) израз бољар сразмерно чешће се среће у старијим текстовима из доба пр-вих Немањића. Налазимо га у делима Саве Нема-њића, Стефана Немањића, Доментијана и Данила. Кнезове, војводе и војнике који су према сведочењу Стефана Немањића учествовали на државном са-бору, Сава Немањић назива бољарима великим и малим. Доментијан пише о српским и бугарским бољарима.

Из књижевних списа реч бољар полако је крчи-ла путеве ка законским споменицима, односно ди-пломатичкој грађи. Грчки ар%сог у XII веку прево-ди се као бољар. Бољарима се називају угледници краљева Радослава и Владислава. Бољари су ду-бровачки поклисари који су се клели краљу Вла-диславу. По оновременом латинском препису ћи-риличке исправе, дубровачки бољари су побич по-ћПеб. Бољар је и дубровачки кнез с којим се сре-тао и утврдио мир босански бан Матеја Нинослав. Босанског бана пратили су бољари са титулама војводе, тепчије и пехарника.

Према попису имања и граница Хтетовског ма-настира двоје се зависни становници, сељаци од властеле и бољара **(вллстелл н х°Р^А> волгаре и Хорл).** *Бољарски коњи да се не товаре,* гласи јед-на одредба Светостефанске хрисовуље. За бољаре зна Дечанска хрисовуља и једна исправа краља Ду-шана, али бољаре је изоставио законодавац у Душа-новом законику. Као повлашћени сталеж озакоње-ни су велика властела, властела и властеличићи.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *„Баштина" и „ бољар " у /угословенско/ терминологи/и средњег века,* Глас СКА 92 (1913) 248-255; Т. Тарановски, *Истори/а српског права* I, 11—42; Н. Радојчић, *Вла-стел у закону градском Номоканона св. Саве,* Глас САН 193 (1949) 8-11; ЕЈ 1 (1955) 680 (Ој. 5р. Каоо-**Ј1б1с);** ЕЈ 2 (1985) 68-69 (Ђ. Сп. Радојичић).

Р. Михаљчић

БОРГЕЗАНИ в. *Пургари.*

БОСАНЧИЦА - назив за варијанту брзописне ћирилице која се употребљавала у Босни од XIII века, а затим и у Хуму, Дубровнику и Далмацији (у Макарском приморју и Пољицама), тј. у запад-ним крајевима српско-хрватског језичког подручја. У науци постоје различити називи за ову варијанту ћириличког писма: *босанчица* (Ћ. Трухелка, Хам), *босаница* (Ћ. Трухелка), *босанска азбуква* (И. Бер-чић), *босанско брзописно писмо* (Карски), *босан-ска ћирилица* (Карски, Тентор), *босанско-далма-тинска ћирилица* (В. Јагић), *западна ћирилица* (М. Решетар), *западна вари/анта ћирилског брзопи-са* (П. Ђорђић), *западна (босанска) ћирилица* **(С.** Ившић) и сл.

Први назив, који је у науци остао до данас, на-стао је у време аустроугарске владавине у Босни. Употребио га је Ћ. Трухелка, јер је сматрао да се ради о једном типично босанском писму. Такав став изазвао је научну полемику, којом је доведен у пи-тање и сам назив писма, као и његове карактери-стике. Крајњи резултат ове полемике је: да Трухел-

кина теза о босанчици као засебном ћирилском пи-сму није научно заснована већ има политичке коно-тације, усклађене са тенденцијама тадашње аустро-угарске политике - да се језик и писмо Босне оног времена отцепе од целине српско-хрватског језич-ког подручја. Иако у лингвистичком смислу сам термин није најсрећније одабран, у науци се и даље употребљава, али не да означи засебно ћириличко писмо, већ варијанту српског ћириличког брзописа. Поред наведених назива који су више одређивали територијалну распрострањеност писма, употре-бљавали су се и термини који су истицали нацио-налну компоненту: *харвацко писмо* (Д. Папалић); *рваско писмо; сарпско писмо* (М. Дивковић), или у време анексије Босне и Херцеговине - *босанско-хрватска ћирилица, хрватска ћирилица* (часописи Љубљански звон и Босанска вила). Избор послед-њих термина био је условљен несређеним поли-тичким приликама у којима се заборавило да се овим писмом служило и православно, и католич-ко, и муслиманско становништво у Босни у подјед-накој мери. У Босни, још педесетих година XIX ве-ка, у приватној преписци, егзистирају називи за босанчицу: *стара-србија, старо српска азбука, бе-говско или старосрпско писмо, босанчица, шћепа-ново писмо* (В. Богићевић). Исламизирано станов-ништво у време аустроугарске окупације Босне и Херцеговине служило се ћирилским брзописом као тајним писањем (криптографијом).

Палеографска научна истраживања утемељена на студиозним анализама ћириличких рукописа са ширег српско-хрватског подручја (посебно повеља средњовековних владара, записа, приватне и јавне преписке), надгробних натписа показала су да бо-санчица није засебно писмо у палеографском сми-слу, већ да представља варијанту ћириличког бр-зописа, познатог и у другим крајевима широм Балкана. О томе најтемељитије сведоче студије: Г. Чремошника, Б. М. Недељковића, А. Младено-вића и П. Ђорђића. Утврђено је да су се поједини облици слова, првобитно издвајани као специфич-ност инвентара босанчице, употребљавали не са-мо у Босни (и Далмацији) „већ и много шире: на целокупном подручју ћирилице код нас а и ван овог подручја" (А. Младеновић). Иако сви палеографи нису издвајали иста слова као специфичан инвентар босанчице, свима је заједничко скретање пажње на обликовање следећих графија: **б, в, к, т** (ч, з, ж, г, д, е). Ове графије реализују се: **б** - као тзв. положе-но б **(сп)**; **в** - као тзв. квадратно в **(П)**; к - напу-шта усек на десној половини тако да су понекад оба потеза вертикална (//), а понекад паралелно на-кошена ())); **т** - реализује се као тзв. троного т **(т)**; ч **(V)**, з (7), ж (3€), г (Д д (<), и сл.

Сви наведени облици слова присутни су у по-знатој *Врхлабској повељи* (1302), насталој у канце-ларији краља Милутина, која се узима као пример дефинитивног развоја српске дипломатске мину-скуле (Г. Чремошник). И најстарији сачувани споме-ници српске ћириличке писмености: Повеља Кули-на бана (1189), потписи кнеза Мирослава и великог жупана Стефана Немање на латински писаном уго-вору (1186), потпис кнеза Мирослава (1190), Ми-рослављево и Вуканово јеванђеље (XII век) - иако дела различитих писара, показују сличне тенден-ције у обликовању слова. Натписи на стећцима из каснијег периода у поређењу са ћириличким нат-писима са осталих подручја и ван области нашег језика (Македонија, Бугарска) такође, иако у невели-ком броју, показују присуство на исти начин облико-ваних наведених графија (в. табелу коју наводи Г. Томовић). Чињеница је да су се облици српске дипломатске минускуле (Г. Чремошник) најдуже за-државали у Босни, иако је било евидентних прекида у њеној употреби за време владавине појединих вла-дара. Наиме, 1376. године на позив краља Твртка из Србије у Босну долази логотет Владоје. Сматра се да је управо овај писар увео српску дипломатску минускулу у босанску државну канцеларију. Таквих прекида било је и у самој Србији, нарочито за вре-ме деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранко-вића. У периоду доласка Турака није се прекидало са употребом босанчице. Она се употребљавала у канцеларијама босанских и херцеговачких санџак--бегова, а и на дворовима бивших босанских ве-ликаша, турских феудалаца, који су држали хри-шћанске писаре у својој служби, па'и на дворовима самих турских султана. Била је у употреби у като-личким самостанима. Њоме је не само написано већ и штампано на десетине књига босанских фра-њеваца, нарочито у XVII и првој половини XVIII века (М. Дивковић, П. Папић, П. Посиловић, С. Мар-гитић и др.).

Поред палеографских архаичних црта, босан-чица је у односу на остала наша ћириличка подру-чја задржала и нека *ортографска* решења, која одликују најстарију фазу развоја српског ћирилич-ког правописа, познатог у науци као зетско-хумски

правопис (А. Белић), односно босанско-хумски (П. Ивић). Зетско-хумски правопис је, по узору на гла-гољски правопис, развио следећу употребу графе-ма: словом јат (*&) означава се фонема јат **/еУ** и гла-совна секвенца **„ја";** словом **е** означавала се фонема **/е/** и гласовна секвенца **„је";** употребљавана је по-себна графема ђерв **(л)** за означавање фонема **/ћ/** и **/ђ/** (где је рашки правопис, следећи старословен-ску ћириличку традицију, имао **к** за **ћ** и **г** за **ћ).** Исту употребу графема **јат** и **е** налазимо у Рашкој у XII веку, где се поред **е** у функцији гласовне секвенце **„је"** употребљава прејотовано **е (к),** а за означавање гласовне секвенце **„ја"** прејотовано **а (га),** и за **„ју"** на оба подручја подједнако прејотовани вокал **(к>).** Од XIII века у Рашкој је преовладавао правопис са прејотованим вокалима, јер се сматра да је на том подручју од самих почетака писмености био јачи утицај старословенске ћириличке традиције. Не-посредан доказ за то је и најстарији сачувани ћи-рилички натпис у камену, Темнићки натпис (XI век). Већ на овом натпису очита је употреба пре-јотованих вокала. Заслуга за такво уређење право-писа у рашкој средини дуго се у науци приписива-ла Растку Немањићу - св. Сави, који се, боравећи на Светој гори, упознао са руским писарима у чијим књигама се неговао правопис са прејотованим вока-лима. Међутим, постоје и другачија тумачења ши-рења старословенског ћириличког правописа. У новије време у науци се истиче да су ти прејото-вани вокали могли бити унети и другим путем у српску средину, а не само директним утицајем са Свете горе (В. Мошин, В. Јерковић). Заслуга за та-кво уређење правописа приписује се Растку Нема-њићу - св. Сави.

Старословенска ћирилица није имала посебних слова за обележавање сугласника **љ** и **њ,** али је тај недостатак у српској писмености могао бити решен комбиновањем слова **л** и **н** и прејотованих вокала: **л!а=„ља", лк=„ље", нга=„ња", нк=„ње", лк>=„љу", нк)=„њу".** Међутим, када су се иза тих сугласника налазили вокали **о** и **и,** није било могућности за њи-хово обележавање помоћу прејотованих вокала по-што нису постојали прејотовани вокали **о** и **и.** Писа-ње без прејотованих вокала одржало се дуго у Босни и другим западним крајевима у којима се писало ћирилицом. Управо на том подручју у каснијем пе-риоду постало је актуелно питање како да се обе-леже фонеме **/љ/** и **/њ/.** У почетку су графеме **л** и **н** имале додатну функцију да, осим фонема /л/ и **/н/,** означе и фонеме **/љ/** и **/њ/.** Од XV века, под утицајем латиничке ортографије, ти су се гласови у Босни почели обележавати тако што се испред **л** и **н** до-давао ђерв **(лл=л>, лн=н>).** Некада се ови гласови бележе по узору на италијанску латиницу комби-нацијом три слова: **лли=љ, лни=њ.** То је једна од најважнијих ортографских особина по којој се ћири-лица у Босни и Далмацији разликује од оне у на-шим крајевима. Током употребе изменио се и број графема. Из графемског система сасвим су елимини-сани: **т», 1», га, к, у.** Неке графеме **(3, 1,** а) имале су само бројну вредност, док су друге **(ш, и>, Б„ к>)** биле неједнако проширене, ограничене само на не-ка подручја. Слово се нпр. у Далмацији употре-бљавало да означи глас **ј,** што су касније преузели и фрањевачки писци који су се служили ћирилицом. Ћирилица у овој етапи развоја (XVII и XVIII век), код фрањевачких писаца, иако тежи тражењу јед-ноставнијих решења, још увек је оптерећена дво-функционалним графемама: **ш** - означава и гласов-ну секвенцу **„шт"** и гласовну секвенцу **„шћ";** V -означава и глас **ч** и глас **ц;** ђерв у комбинацији са **н** и **л** означава - **лл=љ, лн=њ;** јат **(""ћ)** означава глас **ј,** а такође и графема **и** означава глас **и** и глас **ј.** У овој фази босанчица се усмерила ка латинској и италијанској правописној традицији, одвојила се од црквенословенске ћириличке традиције. Том чува-њу архаичних ортографских црта старијег српског зетско-хумског правописа и његовом каснијем усме-равању ка латиничним и италијанским правопи-сним узусима свакако су погодовале културно-исто-ријске прилике у Босни, Дубровнику и Далмацији XV века. Босанске и хумске средњовековне пове-ље, натписи на стећцима, фрањевачка књижевност, преписка на дворовима босанских и турских вели-каша, све до приватних писама из XX века са овог подручја, само су део сачуване културне баштине писане босанчицом.

ЛИТЕРАТУРА: Ћ. Трухелка, *Босанчица, принос босанској палеографији,* ГЗМ 1889, 65-83 и 1909, 211-214; В. Јагић, *Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима,* ГЗМ 2, 1 (1890) 1-9; В. Вулетић-Вукасовић, *Ћирилица код присташа Римокатоличке цркве све до свршетка XVIII в. у Босни и Цалмацији,* Споменик СА, 1903, XXXIX; П. Колендић, *„Босанчица", босанско-хрватска ћи-рилица и Цубровчани,* Босанска вила 19 (1904) 349-351; Е. Ф. Карскии, *Образци славкнского кириллов-ского писша,* Варшава 1912; П. А. Лавров, *Палео-*

графическое обозрение кирилловского писша, Пе-троград 1915; В. Н. Шепкин, *Учебник россипскоп палеографии,* Москва 1918; С. М. Куљбакин, *Па-леографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу,* Пос. изд. СА 1925, 1Л1; Е. Ф. Карскии, *Славлнскап кирилловскан палеографил,* Ленинград 1928; А. Белић, *Ћирилица,* НЕ 4 (1929) 660-662; П. А. Лавров, *Материали по истории возниковe-нин древнеп славкнскоп* ***писЂменности,*** ТрудвЈ. сла-влнскои комиссии, Ленинград 1930; М. Тентор, *Ла-тинско и словенско писмо,* Загреб 1932; А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика,* Светосав-ски зборник, Београд 1939; Г. Чремошник, *Босанске и хумске повеље средњега вијека,* ГЗМ 3 (1948) 103-143; 4-5 (1950) 105-199; 6 (1951) 81-119; 7 (1952) 293-336; Б. М. Недељковић, *О „Босанчици",* При-лози КЈИФ 11, 3-4 (1955) 271-283; Ђ. Сп. Радоји-чић, *Ћирилица,* ЕЈ 2 (1956) 626-632; Ј. Угапа, *Тко је ргзао пајзШпје* ***З.ибгоуаске*** *пргауе,* 81оуо 6-8 (1957) 313-314; В. 2еПс-Висап, *Возапсгса, и згеднјој Иа1-тасгјг,* ЗрНт 1961; М. Вего, *Зборник средњовеков-них натписа из Босне и Херцеговине,* Сарајево 1962 (књ. I), 1964 (књ. II и III); О. Сгетобшк, *Бгрзка сИр\ота****(8ка*** *тгптки1а,* 81оуо 13 (1963) 119-137; А. Младеновић, *Прилози проучавању развитка на-ше ћирилице,* Књижевност и језик 3 (1965) 53-66, са 4 табеле; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице,* Београд 1971; 8. УикотапоУ1с, *ЈеггкЗпрапа Магкоу-са Маг§Шса,* РПо1о§кЈ пакикех и Вео§гаа!и, Мопо-§гаПје, кпј. 39, Вео§гас1 1971; *Босанчица,* Енцикло-педијски лексикон, Београд 1972, 46; М. РезЧкап, *Сепега г еуо1исгја $1оуетко§ ргзта,* ЈР 29, 1-2 (1972); Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натпи-са на Балкану,* Београд 1974; X. Куна, *Хрестома-тија старије босанске књижевности,* Сарајево 1974; В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херце-говини,* Сарајево 1975; В. Јерковић, *Средњовековне ортографске школе код Срба,* Југословенски се-минар за стране слависте, бр. 31, Београд 1980, 19-29; П. Ивић - В. Јерковић, *Правопис српскохр-ватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века,* Нови Сад 1981; Е. Херцигоња, *Босанчица,* ЕЈ 2 (1982) 88-92; П. Ивић, *Књижевни и народни језик код Срба,* ИСН II (1371-1537), Београд 1982, 519-534; С. Вукомановић, *Ћирилица,* ЕЈ 3 (1984) 333-342; *Вг* Б. Ргоћазка, *Оаз КгоаШсћ-бегбгсће 8сћп{-(шит т Возпгеп ипа[1] дег Негге§отпа,* 2а§гећ 1991; Цј. ЗгапбЈс, *Иоттасгја %га/гја и Возт г Негсе^оугт и уггјете Аиз(гои§аг$ке иргауе,* у: М. Окика, *V).* Згапстс, *Кпјггеугг јеггк и Вотг г Негсе§оугт оа[1] Уика КагаЉггса Ао кгаја Аш(гои****%аг8ке*** *\1аа[1]аугпе,* Мип-сћеп 1991, 120-133; Т. Кга1јас16, *Ка1ајеуа јеггска роШгка и Возт г Негсе§оуш оа[1] Уика Кагадггса Љо кгаја Аиз(гои****§аг8ке*** *у1аат>те,* Мипсћеп 1991, 85-99.

Б. Чигоја

БРАДА - знак достојанства и части. За разлику од западних народа који су се бријали и шишали, дугу браду и косу носили су Грци, Срби, Румуни, Чеси, Руси. Косу и браду пуштали су и Дубровчани. „Грци и Срби подсмевали су се и презирали ћосаве људе, називајући их спанима *(опауоч)* који наличе на жене. Већ 972. забрањено беше у светогорским манастирима примати децу, ћосаве и евнухе" (Кон-стантин Јиречек). Код околних народа омражени су били ћосави евнуси у византијској служби. Грчки историчар Пахимер пише да је краљ Урош I са чуђе-њем гледао на послугу, посебно на евнухе у прат-њи византијских принцеза. Вредни преписивач, гра-матик Теодор, сведочи да су око 1263. године из Свете Горе прогоњени ћосави **(сплнмк).** Њихову судбину делио је и граматик Теодор, који за себе каже да је као *спан сушти* доспео у Хиландар.

Заштиту достојанства и части угледницима који су носили браду регулише 97. члан Душановог зако-ника, који према најстаријем, Струшком рукопису, гласи: *Ко се нађе да је почупао браду властепину, или добру човеку, да се тому обе руке отсеку.* Овај члан није истоветан у Атонском, Бистричком и Хо-дошком рукопису, где се као казна за чупање бра-де предвиђа одсецање једне руке. Он у Атонском, Бистричком и Ходошком рукопису има наслов *О скубежи,* а у Призренском *О бради властеоској.* Овде је више нагласак на кривичном делу увреде части и достојанства угледника него на његовој те-лесној повреди. Ово кривично дело кажњавало се истом казном као хотимично убиство (в. 87. члан Душановог законика). Александар Соловјев сматра да се 97. и 98. чланом дефинише „специфично срп-ско кривично дело, у којем је елемент телесне повре-де спојен и с елементом увреде". Међутим, чупање браде и косе била је раширена појава. Дубровачке судске књиге садрже тужбе због *скубежи,* односно увреде части. Јуна 1401. властелин Думко Бобаље-вић је са својом дружином оскубио и осрамотио

Ђурицу Петровића, говорећи да Ђурица није Ду-бровчанин. Ивана Каруча је 1411. године у Трепчи напао Никша Пешчић са својом дружином. Пошто су и један и други били Дубровчани, Каруч се жалио Општини - *купљу ми разграбише, а-мене оскубише и убише и окаљаше* (в. *најезда).*

Крајем средњег века у Загребу се више спорова због скубежи браде (ђагђае ех1гас*т) завршавало на суду. Угри су оскубили браду бискупу Винко-вићу који је на заједничком сабору бранио право Хрватске на Међумурје (Владимир Мажуранић). Глобом од двадесет солида кажњавало се ношење браде у Сплиту. Једино се дозвољавало пуштање браде у знак жалости за покојником, али не дуже од месец дана.

Чупање браде и косе као кривично дело ушло је у турско законодавство. Држави се плаћала новча-на казна „без обзира да ли се ради о бради властели-на, спахије или о бради кмета, чифчије" (Мехмед Беговић). Казна од десет до двадесет акчи одмерава-ла се према имовном стању извршиоца. Оштећени је имао право на надокнаду уколико му због озледе не израсте брада или коса.

ЛИТЕРАТУРА: V. Машгашс, *Рппозг;* К. Јире-чек, *Историја Срба* II; А. Соловјев, *Законодавство;* Т. Тарановски, *Историја српског права* II; М. Бе-говић, *Трагови нашег средњовековног кривичног права у турским законским споменицима,* ИЧ 6 (1956) 1-11.

Р. Михаљчић

БРАЗДА в. *Водоваћа.*

БРАК - био-социјална заједница двеју (или ви-ше) особа различитог пола настала као друштвено одобрена установа са више функција (репродук-тивна, економска, социјална и обредно-религијска). Рађањем деце брак се претвара у породицу.

1. По етимологији, брак није народна реч него термин историјских споменика и писаца: *доспев-ши же јему до реда јунашаска и к законному браку сачетати и* (Доментијан). Реч брак је позната у ви-ше словенских језика; из црквенословенског и бу-гарског је пренесена у руски и украјински.

У средњем веку синоними за данашњи појам „склопити брак" су: *женити се* (за мушкарца), од-носно *(о)мужити се* (за жену) и *венчати се.*

2. Примањем хришћанства, а нарочито од св. Са-ве и оснивања Српске архиепископије, брак посте-пено прелази у надлежност цркве. Најзначајнији акт из тога времена који регулише брак (око 1220) је Жичка хрисовуља краља Стефана Првовенчаног. Касније, цар Душан се постарао да у свом Законику учврсти црквени брак као обавезан. То је истакнуто на самом почетку, у 2. и 3. члану Законика.

Црквени брак се сматрао првим предусловом за развој хришћанске породице као темеља друштва и државе: *Иниједна свадба да се не учини без венча-нија; ако ли се учини без благословенија и упрошени-ја цркве, такови да се разлуче* (чл. 3 Душановог за-коника).

Најважнији елементи црквеног брака су *благо-словеније,* које даје епископ, и *венчаније,* које оба-вља парохијски свештеник кога је канонски поста-вио епископ.

Анализом историје црквеног брака (Р. Грујић), посебно 3. чл. Душановог законика, може се от-крити један битан прехришћански елемент у скла-пању брака. То је *венчаније,* тј. коронација - ста-вљање венца младенцима на главу, по чему је створена глаголска именица *венчање* постала си-ноним за склапање брака. Управо се за главни чин црквеног венчања, уз одговарајуће духовне песме и молитве, сматрало (и сматра) стављање венаца на главе младенаца. Венци су несумњиво преузети из старих народних обичаја античког и словенског света као знак радости и свечаности. *И сама ме-тална круна, која ће касније заменити биљни ве-нац, звала се венац.

Нека основна правила о склапању брака код Ср-ба, као: узраст младенаца, сродничка егзо- и вер-ска ендогамија, затим место склапања брака (цр-ква), табу венчања у време четири велика годишња поста (и још среда и петак), венчавање непосредно по завршеној литургији - углавном су преузета из црквеног права садржаног у Номоканону.

3. Социјални оквири склапања брака регулишу забране и сметње, а не и позитивна правила. Крвно сродство је свакако било препрека за склапање бра-ка, али о томе нигде нема ни помена. То је вероват-но стога што су правила склапања брака била оп-штепозната и уређена правним обичајима. И обрнуто, члан 28 Жичке повеље је једини који гово-ри о забрани склапања брака међу сродницима по тазбини, тачније о забрани сорората. За такав прекр-шај, у зависности од социјалног положаја прекр-

шиоца, била је предвиђена казна: *Аште кто сва-твицу през закон узме, аште буде от властељ или от војник да узимајет ослуху господствујеј по 2 во-ли; аште ли от убогих, то да узима светитељ поло-вину, а такови да се распуштајут ... у сватвицах.* Из сложене структуре сродства по тазбини законо-давац је издвојио само један случај - соророрални брак - и за њега предвидео казну. Могуће је да је то стога (Т. Тарановски) што је брак између зета и свастике био најчешћи вид кршења правила скла-пања брака у сродству по тазбини. Може се прет-поставити да, по ондашњем обичајном праву, со-роратски брак није био забрањен. И обрнуто, по црквеном праву он је недозвољен и стога кажњив. Казна је двострука: црквено-канонска (сороратски брак се поништава) и световна - у виду материјал-не глобе.

Неједнак однос према сороратском браку запа-жа се и касније. По етнолошким истраживањима (М. Филиповић), католичка црква га дозвољава, а православна забрањује, па се такав однос усталио као друштвена пракса код католичког и православ-ног становништва балканских Словена.

4. Особена је и *сталешка ендогамија* у сред-њем веку. Она је створена под непосредним ути-цајем световне (патримонијалне) власти. Ради се о забрани склапања брака између „Срба" и „вла-ха" на властелинствима манастира Св. Стефана у Бањској и Дечанског манастира. По Светостефан-ској хрисовуљи, забрана гласи: *Србин да се не же-ни у Власех. Ако ли се ожени, да се ограби и све-же и он Влах от кога се буде женил, и да се врати без воље опет на отчино место. А који буду ста-ринници и не вазмогу се повратити, ниједан да не војник, но вси ћелатори.* Дечанска хрисовуља о ис-тој забрани говори следеће: *Србин да се не жени у Власех; ако ли се ожени, да ју веде у меропхе.*

Из оба наведена члана могу се извући закључци: да је постојао уксорилокални (домазетски) брак, али не као остатак некаквог (у еволуционистичкој оптици) матријархата, већ као израз одређених дру-штвених околности (повољнији социјални положај „влаха" него меропаха); затим да се феудални го-сподар земље директно мешао у брачне послове зависних сељака да би спречио нарушавање дру-штвене равнотеже у сношењу разних обавеза које су имали земљорадници, односно сточари; и, најзад, такав брак је или ништаван или се невеста из ка-тегорије „влаха" преводи у меропхе.

5. *Верска ендогамија* је била прописана најви-шим државним законом. Томе је посвећен само 9. члан Душановог законика: *И ако се најде полуве-рац узам христијаницу, ако узљуби, да се крсти у христијанство; ако ли се не крсти да му се узме жена и деца и да им се да дел куће, а он да се иждене.* Јасно је да Законик регулише само један случај верски мешовитог брака: између „полуверца" (свакако римокатолика, што је С. Новаковић пре-вео као „јеретик") и „христијанице" (православке) под условом да муж католик пређе у православну веру. О супротној могућности, да православни оже-ни римокатолкињу, Законик не говори ништа. Веро-ватно се и такав брак сматрао незаконитим, али се претпостављало да је премоћ мужа одлучујућа за очување православног верског живота у кући.

6. *О личним и имовинским односима у браку* (по-родици) има мало и садржински оскудних подата-ка. Најстарији познати нам подаци те врсте су из Жичке повеље: *Аште ли о себе сама (жена) имет бесновати се, остављајући својего мужа, да аште има добитак, добитком да наказујет се, аште ли добитка не има, те својим телом да наказује се, јакоже будет изволеније мужа јеје,* а затим: *Нака-зув ју да ју водит; аште ли не будет јему угодна водити, то наказав ју да ју продаст како јему годе.*

У погледу имовинских односа види се да је же-на могла имати *добитак,* тј. лично имање којим је она располагала. У случају самовласног иступања из брака, муж ју је могао да казни тако што ће јој одузети имање.

. По Душановом законику (чл. 46), право ослоба-ђања породичних робова (отрока) имали су само отац породице, син и мати. Право управљања И пло-доуживања жениним прћијом, понекад званом *та-стнина,* имао је и женин муж. О *разводу брака* има доста података. Мада законодавац јасно и званич-но истиче да се брак склопљен по Божјем закону не може раставити, у стварном животу развода је било. Развод брака се називао *разлучити се мужу от жене и жене от мужа.* Ако до развода ипак до-ђе, онда се он обављао путем судског поступка. Са-мовласни раскид брака није био одобрен; распис у том смислу био је намењен свим друштвеним стале-жима, мушкарцима и женама. Огрешење о тај про-пис кажњавано је световном казном (у стоци) и то према сталешком положају преступника. *Престу-пљеније закона* за мужа било је у томе ако *будет пустил жену.* Кажњиви случајеви (Жичка повеља)

називају се *распусти.* Кривица жене је ако она *остави* мужа. Кажњавана су и трећа лица (родите-љи и др.), ако би отели жену од мужа. Формулаци-је за кривицу жене законодавац је изразио знатно оштрије него за кривице мужа. Толерисање једно-страног раскида брака од стране мужа вероватно је било у складу с обичајним правом патријархалне средине. Ипак, законодавац кажњава и мужа јер је повредио Божји закон о светости брака. Он је потпа-дао под црквену епитимију, као и под неке друге моралне казне које му је изрицао духовник.

Временом, како се учвршћивао хришћански брак, законодавац се против традицијског „пушта-ња жене" супротставио забраном склапања другог брака. То је било кажњиво. Кажњаван је другобрач-ни муж, као и онај који би му дао жену (Жичка по-веља). Да све те казне често нису утицале на му-жеве да примењују традицијски „распуст" жене види се и по томе што је реч *распуст* постала сино-ним за казну за раскид брака (слично појму *вра-жда,* која је значила само убиство и висину казне за убиство). Све наведено о браку тиче се поглавито виших друштвених слојева који су били под непо-среднијим утицајем канона о црквеном браку. У нижим слојевима средњовековног друштва, може се претпоставити да је „пуштање" жена било „нор-мална" појава сагласна правилима обичајног права.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законш,* чл. 2, 3, 46; С. Новаковић, *Законски споменици,* 575, 626, 644, 651; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* Београд 1907.

ЛИТЕРАТУРА: *Брак,* НЕ I (Р. Грујић); Т. Тара-новски, *Историја српског права* III, 42-51; М. С. Филиповић, *Левират и сорорат код Срба, Хрва-та и Арбанаса,* Рад ВМ 3 (1954); Р. бкок, *Enmo1o-^гјзИ гјестк.*

Н. Ф. Павковић

БРАНИЧ-КУЛА - Међу фортификацијама срп-ских градова, замкова и утврђења уопште, обликом и величином издваја се главна или бранич-кула, као упориште намењено последњој одбрани. То су најче-шће масивне куле квадратних основа са улазом на спрату. Судећи према боље очуваним примерима би-ле су високе и до 30 м. Посматрајући хронолошким редом очуване бранич-куле у средњовековној Ср-бији од Маглича, Крушевца и Сталаћа, преко рава-ничког пирга до главне, „Деспотове" куле, утврђе-ња манастира Ресаве, јасно се уочава усавршавање њиховог облика и јачине. У том низу ресавска бра-нич-кула представља најразвијенији тип и сигурно најбоље остварење српске средњовековне војне ар-хитектуре. Доњи део ове куле има закошене стране, односно постамент у виду зарубљене пирамиде у чијем средишту је једна засведена просторија, најве-роватније житница. Над овим постројењем, у чијој равни се налазио и улаз, кула је имала још шест ета-жа и круниште са зупцима. У равни последњег спра-та налазило се 20 одбрамбених балкона-машикула. Може се веровати да је слично изгледала и ишче-зла београдска кула Небојша, главна кула замка де-спота Стефана.

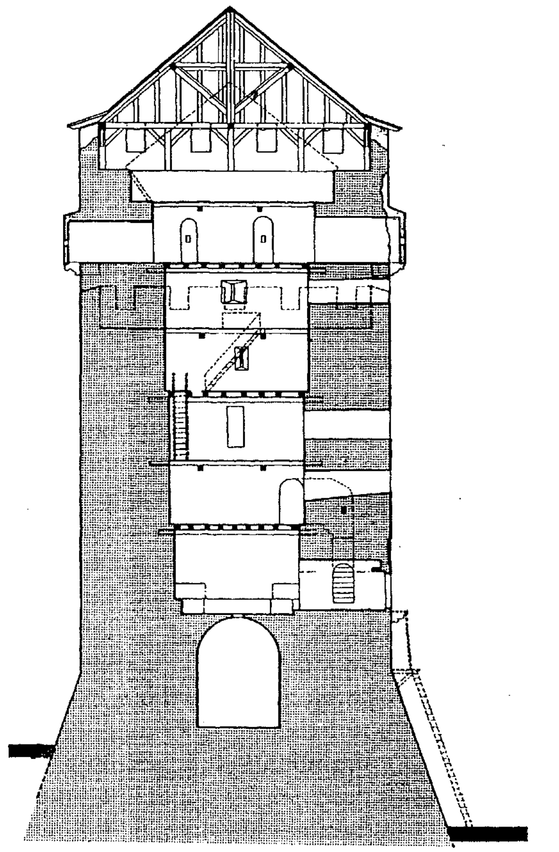

Бранич-кула - утврђење манастира Ресаве (пресек)

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Средњовековни гра-дови у Србији, Црној Гори и Македонији,* Београд 1950; С. Ро55 - б. У/тГшШ, *Вутппе Рогпј1сапот,* Ргеlопа 1986; М. Поповић, *Утврђења моравске Ср-*

бије, Свет^и кнез Лазар, Споменица о шестој сто-годишњици косовског боја, Београд 1989, 71-87.

М. Поповић

БРАТ (крАТк) - реч са многоструким значењем. За основно значење честе примере налазимо у доку-ментарној грађи која пописује зависно становни-штво на властелинствима. *Милош а брат му Нико-па и Аладин; Богоје а брат му Милија и Добрачин; Милоје а брат му Радоје и Рајко* (Дечанске хрисову-ље); *Иван с братом; Радота с братом; Владислав са синовима и братом* (Призренска хрисовуља). Краљ Стефан Радослав тужио се да је напустио пре-сто и дошао у Дубровник због проклетства брата Владислава - *излезох пред братом ми.*

Брат је много шири појам који понекад подразу-мева пријатеље стечене брачном везом. Шурак и зет понекад се из миља називају браћом. Шурака Михаила, сина византијског цара Андроника II, краљ Милутин назива *братом краљевства ми,* док зета, севастократора Дејана, Стефан Душан назива *братом царства ми.* Мавро Орбин пише да је цар Урош отпустио прву жену, па се оженио ћерком кнеза Војислава Војиновића. Ову вест не потврђу-ју други, поузданији извори, али је чињеница да је цар кнеза јавно ословљавао као *брата царства ми.* Братом се називао припадник истог *братства* (в.), а у род се убрајао и брат по млеку.

Брат не подразумева само сродственике него и пријатеље, а овим изразом се наглашавају добри од-носи између владара, односно држава. За Стефана Душана брат је млетачки дужд. Кнеза и судије ду-бровачке, Балшићи су називали браћом и пријате-љима, а дубровачког поклисара братом и пријате-љем. Марта 1397. Дубровачка општина примила је кнеза Павла Раденковића *за свога брата и грађани-на.* Дунавски капетан Мустафа писао је децембра 1536. *брату и пријатељу* Петру, капетану острогон-ском. Братом се називао члан монашке заједнице и *побратим* (в. *побратимство).*

Душанов законик у основним цртама регулише породичне односе. Убиство било ког члана уже по-родице кажњавало се спаљивањем убице (члан 96). За сваку кривицу одговарао би *брат за брата,* ако су живели у истој кући. Одговорност престаје поде-лом имања (члан 52). Старији брат је гарантовао за млађег брата уколико би га предао да служи на дво-ру (члан 51), а старији брат јавља се и као правни за-ступник (члан 66).

ИЗВОРИ: Р. МћУобшћ, *МопитеМа бегМса,* 19, 74, 143, 169, 177, 229, 552; *Хрисовуља цара Сте-фана Душана;* А. Соловјев, *Одабрани споменици;* П. Ивић - М. Грковић, *Дечанске хрисовуље.*

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* К. Јире-чек, *Историја Срба* II; *Кјестк ЈА21Ј;* Т. Таранов-ски, *Историја српског права* Ш-1У, 63, 84, 109, 110, 183, 188.

Р. Михаљчић

БРАТИЈА - заједница крвних сродника, не оба-везно браће, с којом се готово без изузетка наводе сведоци у босанским владарским повељама. Прили-ком даровања поседа, задавања вјере (в. *вера 4),* преузимања обавеза према другим државама или личностима, сведоци се уписују по формули: Н. Н. **сл крлтишмк.** У повељама сачуваним у преводу то се репродукује: сшп ггаптћш шга сшп 1а зиа гга-1егпМ. Али, из сачуваних докумената се може за-кључити да братија не значи увек браћу, нити брат-ство. Тако се наводе личности које рођену браћу нису имале, или се наводе рођена браћа сваки са својом братијом. Тим изразом је, по свему судећи, био обухваћен круг рођака који је неподељено го-сподарио *шеменитом баштином* или *племенити-ном.* У босанским повељама у којима се наводе пристави, редовно се наводи један од жупе и један од *својте.* Међутим, у приватном акту о уступању земљишта (1323) као један пристав уписан је *То-лое Вратиславич и с братијем од братије.* Братија се очигледно схватала у ужем и ширем смислу. Вла-стелин појединац био је у Босни окружен и делом ограничен рођацима без чије сагласности није мо-гао обављати правне послове. Отуда се дешавало да бан буде побуђен да властелину обећа да му се неће десити никакво зло због невере коју је почи-нио његов братучед, или да приликом даровања зе-мље искључи сроднике: *а ниједному јегову брату не дадосмо, ни синовцу јегову развје* (= осим) *кнезу Влкославу* (око 1327). Преовладало је, ипак, начело личне одговорности и неповредивости племенšти-не, што се види из повеље краља Твртка I (1380) у којој је предвиђено за наследнике Хрвоја Вукчића да им се не одузму тада дарована три села: *него да плаћа он који сгриши главом својом али благом у*

шта га Босна суди, а други остају у вери и држањуречених села и *в осталој својеј племенишчини.*

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном дру-штву,* ИГ 3-4 (1958) 155-164.

С. Ћирковић

БРАТИМЉЕЊЕ в. *Побратимство.*

БРАТСТВО - у средњовековним споменицима има више значења, од којих се ниједно не поклапа са оним које има у нововековном племенском дру-штву. Кад се Дубровчани обавезују војводи Радо-славу Павловићу (1423) да ће у љубави и пријатељ-ству имати *све братство и племе* свога суседа, подразумевали су се његови рођаци који се наво-де као сведоци у његовим повељама. У његовим актима се разликују личности за које се каже да су *властеле брацтва и слугу наших,* за оне прве се у другом акту каже да су од *нашега племене.* Исто ће бити значење у писму у коме Дубровчани кажу да су нешто јавили *Љубиши Богданчићу и његову братству.* Братство и *племе* (в.) се употребљавају наизменично, јер ни један ни други термин немају прецизан садржај, насупрот каснијој употреби кад братство значи део племена, заједницу која је ег-зогамна и верује да потиче од истог претка.

Поред тога, братство у старим документима че-сто означава родбински однос и родбинску при-сност, па се повезује са пријатељством и јединством. Тако се бан Твртко обавезује да неће *Цубровника оставити и њих братства до века никдаре* (1367), а Дубровчани у писму војводи Сандаљу (1421) изра-жавају радост што су чули да су он и војвода Радо-слав *у братстви и јединстве.* Краљ Стефан Остојић (1419) потврђује половину Конавала образлажући то пријатељством Дубровчана: *за њих братство и пријетељство.* У једној повељи се сусрећу *љубовно брацтво и срдачно пријатељство.*

Из другог света представа, не из биолошког срод-ства, потекла је идентификација заједнице монаха једнога манастира са братством - њени су чланови браћа у Христу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 318, 559, 565, 603, 620, 624, 640; II, 125, 133, 136, 442, 443, 488.

ЛИТЕРАТУРА: М. Филиповић, *Братство,* Чо-век међу људима, Београд 1991, 97-99.

С. Ћирковић

БРЗОПИС в. *Ћирилица.*

БРНЗА в. *Сир.*

БРОД - место где се прелазила река. Ту је го-сподар газа узимао *бродарину* за прелазак људи и робе преко реке. Због тога су бродови били предмет посебног интересовања дародавца и примаоца у нашим повељама. Манастир Светог Ђорђа код Ско-пља поседовао је село Брод са бродарином и брод на Сланском. Ово село се налазило у Поречу, а брод је био на реци Трески. Хтетовски манастир је имао селиште Брод на Бистрици Хтетовској, као и село Млачице, чији је атар ишао до старог Жељинског брода. На Пчињи је постојао Пчињски брод. На Вардару је код села Желинова, близу Тетова, по-стојао газ, док се на путу из Липљана у Приште-ну бродило преко реке Грачанке. У Грачаничкој по-вељи се помиње и Широки брод на Ситници, као и Стрелачки брод у близини села Стрелац, чијим ста-новницима је служио за прелаз реке, па је по селу добио и име. У међама села Прчева спомиње се Влашки брод, који је име добио по својој намени - служио је за прелаз стоке влаха преко реке.

На Белом Дриму је такође било више газова. У међама села Србице помиње се Горњи брод, што значи да је постојао и доњи. Ови бродови су били на Јагледници или Левиши. На већини притока Бе-лог Дрима налазио се један или више бродова. У Горњем Пилоту, у међама села Шикља, наилазимо на Смајев брод на реци Крупи. Газ је очито назив добио по власнику. Сакатски брод на Дриму био је у атару села Сакато. На реци Цијевној било је више бродова, а један се назива Говећи брод, док је на Морачи постојао Говедарев брод. Судећи по име-ну, ови газови су служили за прелаз стоке. Један брод на Великој Морави такође се зове Говедарев. Манастир Раваница је добио три брода на Великој Морави. На истој реци био је и брод код Хлапове пољане (Лапово), као и Паракинов брод и Краљев брод. На Млави је постојао Говећи брод, у међама села Дабар. Велики број бродова у Поморављу све-

дочи о веома живом саобраћају у овој области. Га-зови су велику улогу имали у локалном саобраћају, на споредним путевима, где често уопште није би-ло мостова.

Газова је било и на главним каравански путеви-ма, на којима су трговци плаћали бродарину. На путу у!а Оппа први прелаз је био преко Требишњи-це код села Горице, други газ је био преко Сутје-ске, поред Тјентишта. Пут је Дрину прелазио код села Брод. На већим рекама прелазило се чамцем или скелом. Тако је прелажена Сава код ушћа Дри-не. Пут од Скадра за Призрен прелазио је Дрим код Дања, где је била и царинарница, други прелаз на овој реци био је код Светог спаса. Слично као Сава и Дунав се прелазио скелом код Ковина, а код Бра-ничева Велика Морава се прелазила чамцем. Тако-ђе, река Ибар се на неким местима прелазила га-зом, али и чамцима. При склапању уговора између дубровачких трговаца и Влаха-поносника, бродари-на за прелазе преко река падала је на терет тргова-ца, а Власи су на себе преузимали одговорност да пазе да се роба при преласку не „окупа".

. ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Попошко-тетовска епархија и манастир Лешак,* Гласник СНД 12 (1933) 33-78; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја,* Крушевац кроз векове, Круше-вац 1972; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији,* Београд 1974; С. Мишић, *Унутрашње во-де и њихово коришћење у средњовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 63-68.

С. Мишић

БУЗДОВАН (топуз) - оружје које се састоји од дрвене или металне дршке и од дрвене или метал-не главе. Припада групи хладног оружја, које се користи, углавном, у борби на близитну. Буздован и топуз су речи турског порекла. За средњовековног човека то су били синоними, али је у наше време извршена типологизација према облику ударне гла-ве. Топузом се назива оружје са пуном ударном гла-вом, а код буздована глава је подељена на пера. Број пера је варирао, од четири до двадесет.

На прве помене буздована наилазимо у дубро-вачким документима из треће деценије XV века, у писаним варијантама као ћигаосћап, ћо2с!о§ап, ћаз-(Јосћап. Пре доласка Турака на Балкан, у српским средњовековним изворима наилазимо на термине *бат* **(БКТБ**, или **БЛТ),** *палица* (**ПЛЛИЦЛ**) или *жезло* **(жкзлк).** Дубровачки документи овакву и сличну врсту ударног оружја зову тас1а с!е Н§по, тас1а с!е гегго. Мас1а с!е Н§по би одговарала српској речи бат, и била је цела од дрвета, док је тас1а с!е ЈГегго са-чињена од гвожђа, у српској верзији железна па-лица **(железнок) ПЛЛИЦЕКЗ).** У нашим крајевима употребљавала су се два типа гвоздених палица. Један је тзв. источноевропски са лоптастим, звездо-ликим ударним делом, а други са цилиндричном главом, познат као медитерански тип.

Млат је оружје сродно буздовану. Састоји се од ударне кугле која је ланцем везана за дршку.

Латински извори са буздованом и топузом изјед-начавају жезло, *скиптар* (в.) које спада у владар-ске инсигније.

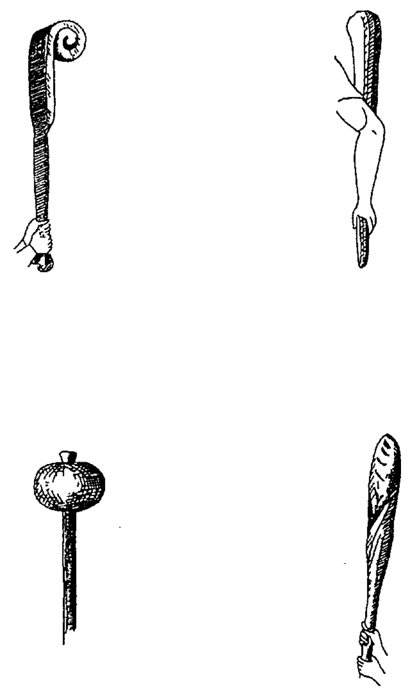

Ударно оружје (палица, топуз, буздован) -Ст. Нагоричино, Дечанп, Милешева.

У ћириличким споменицима среће се и термин **ПЛЛИМЋНИК1>** који би, вероватно, означавао досто-јанственика који је носио палицу, слично мачоноши, што би значило да је стари српски назив *палица*.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот Св. Симеуна и Св. Саве,* изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 98; *Живот Српског испосника Петра Коришког,* изд. С. Нова-ковић, Гласник СУД 29 (1871) 331, 336, 337 (= Тео-

досије, *Житија,* Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1988, 274-275, 278-279); *Житије Стефана Уроша III списано Григоријем монахом,* изд. Ј. Шафарик, Гласник ДСС 11 (1859) 91 (= Гри-горије Цамблак, *Књижевни рад у Србији,* Стара ср-пска књижевност у 24 књиге, Београд 1989, 79); Ђ. Даничић, *Шта је писао високи Стеван,* Гласник ДСС 11 (1859) 169.

ЛИТЕРАТУРА: V. Сигбјс, *8Шппзко огиг/е и Возт I Негсе^оуш,* СНабшк ћгуа1:бко§ дггаупо§ тигеја и багајеуи 55 (1943) [1944] 63-77; Г. Шкриванић, *Ору-жје у средњевековној Србији, Босни и Цубровнику,* Београд 1957, 86-94; Т. Уикапоуш, *Огиг/е изгеЗп/о-уекоупој Згогјг, Возт Г Оиогоутки,* 01абшк МКМ 7-8 (1962-1963) [1964] 245-300; М. бегсег, *8Шго огигје па то(И,* 2а§хећ 1972, 7-19; Ђ. Петровић, *Цубровачко оруусје у XIVвеку,* Београд 1976, 51-55; Ђ. Петровић, *Оружје, Истори/а примењене умет-ности код Срба, 1том: Средњовековна Срби/а,* Бе-оград 1977, 123-153; П. Поп Лазић, *Каталог сред-њовековног орулс/а и опреме у истори/ском музе/у Срби/е,* Зборник ИМС 20 (1983) 161-193; Ђ. Пе-тровић, *Оруж/е и опрема средњовековног ратни-ка у Срби/и,* Београд 1988, 1-13.

С. Бојанин

БУКАР в. *Керамика.*

БУКВИЦА в. *Азбука.*

В

ВАДА в. *Водоваћа.*

ВАЛТУРК - топионичар, члан дружине власни-ка топионице *(кола).* Назив потиче од немачког АШт-\уогсћ1е, а у документима турског доба назива се и *ватрук.* Валтурци нису били *прави рудари,* како је веровао К. Јиречек, већ они који купују руду од руп-ника и израђују је у *колу,* како објашњава један ста-ри турски рукопис о рударству. Валтурци започи-њу нови пословни циклус, долазе до сребра, па су зато у најближем додиру са трговцима који метале купују и под будним надзором цариника и држав-них органа (в. *рударство).* Отуда се они у докумен-тима о трговини и режиму трговине јављају чешће него рудари (1аћога1:оге5 Го55ашт). Валтурци су има-ли стручну и предузетничку функцију, бринули су се о техничкој страни посла и надзирали особље које је радило у топионици, улагали су новац у постројења и руду и остваривали профит од продаје сребра. У тестаментима дубровачких трговаца спомиње се понекад *валтурштина* у значењу накнаде валтур-цима за нешто што им је било неправедно узето. У једном тестаменту (1430) се каже да тестатора гри-зе савест што је роби продаваној на кредит рачу-нао више цене него кад је продавана за готов но-вац. У другом тестаменту из исте године остављено је 600 перпера зарађених неправедно: *тргујући са валтурцима и наплаћујући вишу цену за тканине и другу робу* (в. *камата).*

ИЗВОРИ: В. Скарић, *Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији,* Споменик 62 (1936) 5-24.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 91, 176; В. Скарић, *Старо рударско право и тех-ника у Србији и Босни,* Београд 1939, 12-13, 17-18, 78; Ј. бсћШг, *Сегтапо-бегбгса. Аз (= аШеШзсћ)* ***1.*** *уакигсћг* - ***2.*** **гллмкско ср**^кврo. Ес-типс! 5сћпее**уе15** 2шп 70. СеђигШа^, 01е \Уеђ; с!ег 51ауеп. У1ег1е1-јаћгбсћгШ Гиг 51аУ1511к 2 (1957) 44-45; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 13, 56, 68-69; II, 1962, 83-84.

С. Ћирковић

ВАМПИРИ в. *Вукодлак.*

ВАРВАРИ - Поделу на Римљане, односно Је-лине, и варваре, Срби су упознали најкасније по-сле примања хришћанства. Сусрели су је у оним истим текстовима, који су ту поделу настојали пре-вазићи: Овде нема Јелина и Јудеја, обрезања и нео-брезања, *варвара,* Скита, роба и слободног, него све и у свему Христос (Колошанима 3, 11, уп. и Римљанима 1,14: дужник сам и Јелинима и *вар-варима* и мудрима и неразумнима). Иако је крште-ње стварало општију заједницу у којој су старе раз-лике губиле значај, ипак у идеологији и култури хришћанског царства није напуштено подвајање; варвари су сада добили паганство као битно обе-лежје. Са преводима списа историјске садржине и пророчанствима појам *варвара* је доспео и у сло-венску средину, где је употребљаван у литерарним текстовима. У једном преводу Псеудо-Методија Патарског се као *варварско царство* обележавају Турци и Авари. У преводима литерарних и исто-ријских текстова варвари су по грчком и римском схватању они изван цивилизације, који не говоре грчки, односно латински, који живе изван граница царства.

Варвар је у српској средини осим тога и погрдан назив који се употребљава за непријатеље, за не-хришћанске народе и племена, за друге расе. Кад Стефан Првовенчани хвали оца што је *крстом на-оружан* побеђивао непријатеље: **пок^кду водвизлк нд противник влр'влри,** подразумевао је пага-не, мада је могао имати на уму само владаре и го-сподаре из суседства с којима је Немања долазио у сукоб.

Посредно сведочанство о раширености термина можемо наћи у чињеници да је употребљаван и у преносном значењу. Код Константина Филозофа, у спису *Сказаније изјавлено о шсменех,* на више места је употребљен термин *варварство* за огре-шења о језик и правопис, у значењу у коме се данас употребљава *варваризам.*

ИЗВОРИ: В. Јагић, *Разсужденин гожнославнн-скоп и русскоп старини о церковно-славннском нзи-ке,* Санктпетербург 1885-1895, 39.

С. Ћирковић

ВАРДА, ВАРДИШТЕ - Варда значи исто што и стража, а вардиште место где је некада стајала стража. Трагови ове речи споменуте у повељама остали су сачувани у географским именима. По-ред горе Варда у Херцеговини, црква Светог Ва-силија је имала у свом поседу село Вардишта, и у Лимској повељи се у међама помиње, топоним Вар-диште. Манастир Дечани је међу власима који су му припадали имао и влахе Вардиштане. Топоними упућују на закључак да је некада на том месту др-жана стража.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 453, 595, 650, 651; П. Ивић - М. Грковић, *Цечан-ске хрисовуље,* Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: ***К/естк ЈАЖ.***

С. Мишић

ВАРОШ (уагоз) - назив трговачког насеља у подножју утрђења или у близини места рударске производње. Реч потиче од мађарског уаг (град, твр-ђава), преузета је у XV веку, прво у Босни, а затим се термин проширио на Србију и цело Балканско полуострво све до егејских острва. Употребљаван је наизменице са називима *трг, тегса(о, оогфо,* ка-сније у значењу трговачког или занатлијског насе-ља, насупрот граду у смислу утврђења или утвр-ђеног насеља. Веза са утврђењем видљива је у по-вељи босанског краља Стефана Томаша (1446), у којој се набрајају: *град Кључ... и варош Подкључ,* затим: *у Сани Мрин и подањ варош,* па: *у Глажу град Глашки и подањ Срида варош,* и на крају: *Те-тумио и подањ варош.* О раширености назива све-дочи и чињеница да је преузиман у латинске и ита-лијанске документе: уагоз зиђ бгеђгетса (1439) или знатно раније (1421) дрвена кућа у вароши Подви-соки (сђаза с!е 1е§нате робШ т *уагоз* с!е бошбосђј). У другој половини XV века супротставља се ста-новник вароши као *варошанин* становнику села -*сељанину* (1475). Термин је почетком XVI века на-шао пут до султанске титуле: *и славному граду и великому варошу Мисиру* (1525). Термин је оста-вио трага у топономастици (Варошице, Варош, Ва-рошиште) у близини Јајца, Добруна, Бродара и Ви-шеграда.

ЛИТЕРАТУРА: Р. АпаеИс, *Тг%отз(е, чагоз г ^гаа[1] и згедп/оу/екочпо/ Возпг.* Рп1о§ **Г1ро1о§гЈ1** пазе1ја, 02М 18 (1963) 179-194; Д. Ковачевић-Којић, *Град-ска насеља средњов/ековне босанске државе,* Са-рајево 1978.

С. Ћирковић

ВАС, ВЕС (вв.ск>) - назив за село код више сло-венских народа (пољски \У1е5, Ш51, чешки **уе5,** У51, словеначки уаб). То је „средњовековни југословен-ски израз за село са једном или више кућа, који је сада код Србохрвата и Бугара сасвим заборављен" (Константин Јиречек). *Село* (в.) и *ваС* се упоредо јављају на јужнословенским просторима, али не увек у истом значењу; Сеук> у западним крајевима углавном је означавало.имање „с!ок зе га па5еоћ1-пи **5а** У1§е киса иро1геђ|%]е пагју: **уа5, уе5,** уебтса". Вас Батина у XI веку имала је осам породица (ие5 сит осГО {атШаз). Временом се значења васи и се-ла изједначују. У XVI веку су истоветни појмови: *Иа зеИИ Ш па уазаћ.*

Понекад се реч *вас* јавља у источним крајеви-ма. Манастиру Жичи припадала су насеља **Дол^нл Горлждл** ЈВксв. и **Нлклк** Е^ск. Горажда Вас и Накл Вас данас су села Гораждевац и Накле у око-лини Пећи. Током средњег века село Величани на Поповом пољу звало се Велика Вас (1388) и Вежа Вас (1466). За *вас* као насеље знају и састављачи

српских родослова. Пошто је поражен, Максимили-јан је збацио царски венац *и од васи в вас бегае.* Овај термин у значењу села *(вес некују)* забележен је и у Зборнику попа Драгоља из XVII века.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МоштеМа 5егШа,* 11; Р. Ј. 5а!апк, *РатаХку,* 56, 57; П. Срећковић, *Зборник попа Црагоља,* Споменик СКА 5 (1890) 36; Љ. Сто-јановић, *Родослови и летописи,* 8.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* К. Јире-чек, *Историја Срба* I, 82; *Кјестк ЈА2ЈЈ;* М. Ко5, *„ Уаз" т „зе1о" v 2§ос1оуш з1оуетке ко1отгасгје,* Кахргауе 5А2ЛЈ 5 (1966) 77-98; Ме5, 555 VI, 2, 452-455 (Т. 1.аНк).

Р. Михаљчић

ВАТРА (ОГАЊ) - општесловенска реч и води порекло из индоевропске старине. Етнолог С. Тро-јановић је уочио да се у старој немањићкој држа-ви, за чије је средиште сматрао Скопље, говорила само реч *огањ.* У Душановом законику, као и у дру-гим изворима тога времена, нигде нема помена ре-чи ватра, већ се само и свуда говорила реч *огањ* и *ог-њиште* - место на којем гори огањ, ватра. Посредни помен огња је у 20. члану Душановог законика, где се говори о спаљивању *вукодлака* (в.), односно вам-пира. Казна за то била је плаћање *вражде* (в.), тј. надокнаде као за убиство, односно рашчињавање попа, ако је у томе учествовао.

* Реч огањ се у Душановом законику помиње у вези са *Божјим судом* (в.). Осумњичени се могао оправдати усијаним железом (чл. 150): *да узимају у вратах црковних от огња и да га оставе на све-тој трапезе.* Ватра је сигурно и у средњем веку, као и касније у народном животу, била веома по-штована како због своје практичне примене, тако и због веровања у њена изузетна заштитна и чисти-лачка својства, која поседује нарочито тзв. жива ватра, ватра добијена на посебан ритуалан начин.

Реч *огњиште* је изведена из речи *огањ.* У Зако-нику огњиште је исто што и кућа, чељад која у њој живи, а у вези је са задружним животом: *оделни хлебом и иманијем, и ако на једном огништи* (чл. 70). Огњиште је вероватно и у средњем веку, као што је то било све до краја XIX столећа, било сре-диште свакодневног, друштвеног и обредно-рели-гијског живота куће. То је култно место према којем се сви укућани опходе с највећом пажњом и по-штовањем.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик,* чл. 70, 150.

ЛИТЕРАТУРА: С. Тројановић, *Ватра у обича-јима и животу српског народа,* САН, Београд 1930, 311 и даље; Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Пантелић, *Српски митолошки речник,* Београд 1970.

Н. Ф. Павковић

ВАШАР в. *Трг.*

ВЕДРО в. *Мере и тегови.*

ВЕЗ ЦРКВЕНИ - Српски црквено-уметнички вез је углавном настао по узору на византијски вез. Материјал (свила, конац, посребрене и златне нити) такође је набављан у Цариграду. Средњовековни биографи забележили су да је архимандрит Сава (свети Сава) приликом хиротоније за архиепископа добио од византијског цара *патријаршијске ризе... и одјејанија.* Сличне *ризе* добио је архиепископ Са-ва и од антиохијског патријарха, приликом свог другог обиласка светиња на Истоку. Касније, цр-квени текстил се углавном набавља или добија из Русије. Манастир Хиландар добио је 1555. године катапетасму (завеса за царске двери) од руског ца-ра Ивана Грозног. Цар Теодор Ивановић поклонио је 1588. године манастиру Милешеви ризе - оде-жде. Значајни текстилни центри били су италијан-ски градови Лука, Палермо и Венеција.

Средњовековни владари, племство и црквени великодостојници, који су били ктитори појединих манастира и цркава, даривали су своје задужбине вредним литургијским предметима и црквеним оде-ждама. Стефан Првовенчани и његов син Радослав приложили су манастиру Жичи *завјеси и покрови светими и ризами ч 'стним.* Биограф краљице Је-лене каже да је она поклонила манастиру Градцу *златоткане завесе... и изабране одежде јерејима.* Краљ Стефан Дечански приликом оснивања мана-стира Дечана подарио је овој својој задужбини *кра-сними ризами и петрахили и наруквицами и набе-дреницами и трапезафори и завјеси и фелони.* Катарина (Кантакузина), кћерка деспота Ђурђа Бранковића и жена грофа Уприха Цељског, покло-нила је средином XV века Београдској митрополи-ји везену митру. Монахиња Јефимија, удовица де-

спота Угљеше, поред чувеног покрова за главу кне-за Лазара, поклонила је (почетком XV века) пла-штаницу манастиру Путни у Румунији, а Деспина, жена влашког војводе Њагоја Басарабе, даривала је 1519. године манастиру Крушедолу везом укра-шен фелон.

Сачуваних података о мајсторима веза има мало. Обично се тиме баве монаси, односно монахиње, као и жене вичне тој вештини. Оправдано се сматра да је монахиња Јефимија - великосхимница Јев-праксија (жена деспота Угљеше Мрњавчевића), са-ма везла завесу за царске двери коју је даривала манастиру Хиландару, као и остале текстилне пред-мете које је поклањала манастирима и црквеним личностима. Њој се приписује израда плаштанице за манастир Путну (све крај XIV века) и покрова за главу кнеза Лазара - Јефимијин вез. Монахиња Ана (Агнија) везла је крајем XV века једну ката-петасму за манастир Беочин (сада у Музеју СПЦ у Београду). Јелена Црнојевић и кир Димитрије „направили" су 1553. епитрахиљ (сада у Музеју СПЦ у Београду). Истом времену (XVI век) при-пада и митра коју је извезла деспотица Екатерина за митрополита Лонгина. Један аер извезао је 1660. године за манастир Милешеву дијак Георгије, а је-дан други аер *срукодјелиса* 1664. године монахиња Саломија на Руднику. Јерођакон Макарије извезао је 1693. године плаштаницу за цркву у Коморану, а монах Христофор Жефаровић везао је (1752) епи-трахиљ.

Најстарији примерци црквеног веза припадају времену краја XIV и XV веку. Углавном су то *пла-штанице* (в.) које се на основу извезене композици-је деле на литургијске и химнографске. Првој гру-пи припадају: Охридска плаштаница (крај XIII века) и плаштаница скопског архиепископа Јована (сре-дина XIV века), која се налази у Хиландару. Ску-пину химнографских плаштаница чине: Милути-нова плаштаница (ХШ/Х1У век), као и плаштанице из манастира Студенице и манастира Путне, рад монахиње Јефимије, обе из XIV века. На плаштани-цама је углавном извезен епитаф - мртав Христос на одру окружен анђелима. Символи јеванђелиста су у угловима. Оквири су украшени орнаментиса-ним преплетом. На аерима је извезена представа Причешће апостола или Поклоњење Агнецу.

На пару наруквица из манастира Крушедола (Х1У/ХУ век) приказано је Причешће апостола. Из XV и XVI века највише је сачувано епитрахиља.

По начину компоновања сцена могу се сврстати у неколико група. Најједноставнији и најраспростра-њенији су они на којима су поједини ликови сме-штени у округле медаљоне међусобно повезане. Као тип овог периода био је распрострањен епи-трахиљ са представљеним светитељима у аркадама, како полукружним тако и са преломљеним луко-вима. Неколико оваквих епитрахиља сачувано је у манастиру Хиландару и Цетињском манастиру, као и у Музеју СПЦ у Београду. Од средине XV века појављују се епитрахиљи украшени извезеним сце-нама Великих празника (манастир Крушедол).

На омофорима XV и XVI века уобичајени су ве-зени крстови, а на набедреницима приказан је Хри-стов силазак у Ад, иконографска тема која је преу-зета из ранијег периода. Најчешћи орнаменти овог периода су геометријски преплети. С краја XVI и почетка XVII века сачувано је неколико епитрахи-ља (Студеница, Дечани) са допојасним фигурама светитеља смештених у кружне медаљоне. Среди-ни XVII века припадају требињски аер (сада у ма-настиру Савини) и милешевски аер (сада у Цетињ-ском манастиру), где се преплићу византијско схватање и западни утицај. Овом периоду припа-да и плаштаница јерођакона Макарија из Коморана из 1693. године, где се уочавају и неки барокни еле-менти.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Старине фрушко-горских манастира,* Београд 1931; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез,* Београд 1940; О. МШех, *ВгоАепез геИ&етез де 5(у1е ВуганНп,* Раш 1947; Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од 14. до 19. века,* Београд 1959; *Историја примењене умет-ности код Срба,* Београд 1977, 317-339.

С. Милеуснић

ВЕЗИР (уегТг) - титула највиших државних до-стојанственика у Османском царству. Потиче из претходних исламских државних творевина. Код Османлија, титула је први пут додељена 1326. или 1328. године Алаедину, брату другог *султана* (в.) Орхана. У доба првих султана везири су чешће на-зивани другим именом: „перване/џи" (наредбода-вац). У почетку је постојао само један везир, ме-ђутим, већ 1386. године именована су двојица. Тада је дошло до издвајања титуле *великог везира* (в.). Доцније се њихов број све више повећавао. У доба

позне владавине Мехмеда Освајача (1444-1446, 1451-1481) било их је седам, а потом, у XVI веку, и свих девет. Мехмед Освајач је прекинуо са бира-њем везира из редова високог муслиманског плем-ства и улеме. Готово сви потоњи везири били су из редова царских *склава* (в.). Сви везири, изузев вели-ког везира, носили су чин *паше* (в.) са три туга (коњска репа). Највише звање имао је други везир, потом трећи и тако редом. Сви су учествовали у раду Царског дивана (савета), заједно са великим везиром. Звали су их кубе-везирима, по кубету изнад палате у којој се одржавао Царски диван. Не-када им је поверавана команда у мање значајним ратним операцијама. Када је велики везир предво-дио ратне походе, најчешће је у Цариграду остајао други везир, са функцијом кајмакама, заменика ве-ликог везира. Тада је добијао знатно проширена овлашћења. Често је други везир унапређиван у ве-ликог везира. Од XVI века, титулу везира истовре-мено су носили и други највиши државни досто-јанственици (нишанџија, дефтердар, капудан-паша). Тада је већ титула везира (паше са три туга) почела да се даје све већем броју *беглер-бегова* (в.). За ра-злику од кубе-везира, они су називани „спољним" везирима.

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско Царство,* 110, 127-134; Н. А. К. ОШђ - Н. Во\уеп, *Матгс 8о-сгегу апа*[1]*1ке }Уези А 8ша"у о{ (ће 1трас1 о{ Шез1егп СтИгаИоп оп Мо$1ет Си1Шге т те Иеаг Еаз1* 1-1, Охгогс! 1960[7], 107, 113-117, 139-141, 152; N. бтаПа-§1с, *Еекзгкоп Мата,* багајеуо 1990, 663-664; *Везир,* ЕР 2 (1985) 631-632 (М. Беговић).

А. Фотић

ВЕЛИКИ (великћ.) - 1. Реч је општесловенска (руски великии, пољски **\У1еПа,** чешки уе1(1)ку, бу-гарски велик). Током средњег века често је пратећи атрибут уз висока достојанства, или је срастао уз звања као саставни део титуле. Полазимо од вла-дарске титуле великог жупана коју су носили срп-ски владари до 1217. године, а касније су је при-својили феудални моћници Алтоман Војиновић и Андрија Гропа, господар Охрида. Матеја Нинослав истиче да је *по милости божијој велики бан босан-ски.* Повеље је потврђивао печатом *велиега бана Нинослава.*

Званични атрибут *велики* не означава увек више достојанство. Први Немањићи - Вукан, Петар и Андрија, управљали су удеоним областима као *ве-лики кнезови,* док је кнез Лазар био самостални го-сподар Моравске Србије. Моћни Војислав Воји-новић за живота се називао кнезом, али је на надгробној плочи забележен као *велики кнез.*

Разликују се достојанства великог казнаца, вели-ког тепчије и великог челника, од нижих звања ка-знаца, тепчије и челника. Носиоци нижих звања обављали су службу у локалној управи. Исто тако, разликовала су се звања великог логотета и лого-тета, великог слуге и слуге у дворској служби, затим великог војводе и војводе у војној служби.

Познато је више византијских звања са атрибу-том велики *(џгуач),* али код нас се она нису устали-ла. Византијски властелин Алексије Раул стекао је титулу великог доместика *(џ&уах боџеоикоч)* веро-ватно на српском двору, али није постао заповед-ник српске војске. Он је добио почасно звање без стварне садржине. Титулу великог логотета (ц**.8уа$** А.оуо&Етг)$) носио је Стефан Ратковић у доба Српске деспотовине. Занимљиво је да је *дијак велики* При-боје служио бана Стјепана II Котрбманића.

2. Наративни и документарни извори садрже више података где се атрибут *велики* не јавља као саставни, званични део титуле. У ствари, овим до-датком уздиже се и слави угледник који носи ти-тулу. Дијак Григорије златом је украсио јеванђеље *кнезу великославном Мирославу, сину Завидином.* Атрибут уз титулу само је похвала оданог и захвал-ног дијака. Удеоном облашћу Мирослав је упра-вљао као кнез. Тако се и потписивао.

Дубровчани су се клели *велиему краљу* Влади-славу и *велиему краљу* Урошу I. Овде очигледно није реч о стварној титули, већ дипломатској етике-цији.

Лазар Хребељановић, господар Моравске Срби-је, повеље је без изузетка потписивао као кнез. Иста титула налази се на његовим печатима. Он је сотез у записницима дубровачких већа, а соп1е Еагаго у делима Орбина и Лукаревића. Има, међутим, не-доследности, посебно у домаћим наративним изво-рима. *У дане кнеза великог Лазара* преписана је једна црквена књига. Аутори култних списа славе и уздижу косовског мученика, придодајући му поне-кад атрибут *велики.* Овај додатак уз остале епитете спада у општа места култних списа.

Формулације *вепики цар Стефан* и *велики Сте-фан цар* које понавља патријарх Данило II, сведоче да је атрибут *велики* прикладнији уз име него звање. Далеко је од стварности необична и у Византији непозната титула *велики севастократор,* забеле-жена на натпису поред портрета Јована Оливера у манастиру Лесновy.

Турске владаре ћириличке исправе по правилу бележе са додатком велики: *велики цар, велики го-сподар цар, цар велики, велики цар и силни господар и велики амир султан.* Управо последњи пример показује да додатак *велики* није срастао уз титулу.

ИЗВОРИ: I,. ТћаИосху, *ЗшсИеп,* 7; Љ. Стојано-вић, *Записи и натписи* I, 55, бр. 170; Љ. Стојано-вић, *Повеље и писма* 1-1, 7, 8, 9, 15, 16, 43-47; 1-2 217, 220, 222, 224, 234, 235, 393, 397, 400-404; В. Ћоровић, *Силуан и Цанило II српски писци ХШ-ХУвека,* Глас СКА 186, 72 (1929) 83-86, 89, 91,94-97, 101.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 5, 11, 21-23; *Кјестк ЈА2ТЈ;* Б. Ферјанчић, *Цеспо-ти,* 160-166; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 28.

Р. Михаљчић

ВЕЛИКИ ВЕЗИР (уегим а'2ат, зас!г-1 а'гат) - титула највишег државног достојанственика у Османском царству. Пошто су титулу *везира* (в.) 1386. године понела двојица достојанственика, ја-вила се потреба да се један од њих уздигне у ви-ши ранг. Први велики везир био је Чандарли Кара Халил-паша. Ова стара муслиманска племићка по-родица дала је још четири велика везира. Мехмед Освајач је после освојења Цариграда (1453), тра-жећи апсолутну оданост, почео своју власт све ви-ше да преноси на везире робовског порекла. Исти султан сам је подвукао да је велики везир султанов *апсолутни заменш* у свим пословима. У том сми-слу њему је био поверен царски печат. Функција великог везира носила је огромну одговорност, јер је од те личности зависила судбина читавог Цар-ства. Велики везир је издавао наредбе у име сул-тана, надзирао је рад и именовања у свим државним установама, руководио је радом Царског дивана (савета, који је у суштини био врховни суд, али истовремено и нека врста владе) и био је врховни заповедник војске. Многе одлуке могао је да доно-си без консултација са султаном, нарочито када је предводио војску у ратним походима. Ограничена овлашћења имао је једино над службама у царском сарају (пре свега над јаничарима) и над улемом (особама са одређеним верским функцијама и кади-јама. Неколицина великих везира истовремено су држала и положај *беглер-бега* (в.) Румелије. За ра-злику од осталих везира носио је чин *паше* (в.) са пет тугова (коњских репова). Имао је право на свој сарај (двор), који је, попут султановог, такође био нека врста школе за будуће државне достојанстве-нике.

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско Царство,* 110, 127-136; Н. А. К. ОШћ - Н. Во^еп, *Шатгс 8о-сге!у апа[1] те Ђ^езг. А 8шЈу о{ 1ће 1трас1 о(№е$1ет СшНгаИоп оп Мозlет Си1шге т те Иеаг Еаз1*1-1, Ох&гд 1960[7], 76, 107-113, 115-126, 139-140, 152, 176-177, 363-364; *Везир,* ЕЈ[2] 2 (1985) 631-632 (М. Беговић).

А. Фотић

ВЕЛИКИ ВОЈВОДА - титула која се по зна-чају и улози посебно истицала у односу на остале *војводе* (в.). Велики војвода је заповедао војском у случајевима када владар није полазио у војни поход. То се обично дешавало код мање важних војних операција унутар земље, или када се шаље војни одред као помоћ савезницима. Тако је краљ Милу-тин *уместо себе* поставио великог војводу Новака Гребострека да 1312/13. води српску војску у Малу Азију против Турака, а као помоћ тасту, цару Ан-дронику II. Краљ Стефан Дечански је Андронику Старијем послао свог најбољег војводу Хрељу, про-тив побуњеног унука, ставивши му под команду дванаест одреда. У том походу је Хреља заповедао војском уместо краља, вршећи улогу и дужност ве-ликог војводе.

Велике војводе се помињу и у периоду Деспото-вине. Када нису били у походу где су могли заме-њивати деспота, боравили су на његовом двору. У овом раздобљу се као велике војводе помињу Ра-дослав Михаљевић (1418-1436), Дмитар Крајко-вић (1456) и Михаило Анђеловић (1458).

На двору деспота Стефана се јавља и *војвода војске,* кога помиње Константин Филозоф у деспо-товом животопису. За њега каже да се посебно ста-рао о преносу деспотовог тела после смрти, од Бе-ограда до Ресаве, и да је поред патријарха Никона највише настојао да Константин напише деспотово

житије. Очигледно је то велики војвода са посеб-ним овлашћењима, који је боравио на двору, бринуо о војсци, замењивао деспота у војним пословима ако се за то указивала потреба.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 360; С. Новаковић, *Стара српска војска,* Београд 1893, 61; А. Веселиновић, *Држава српских деспо-та,* Београд 1995, 193-194.

А. Веселиновић

ВЕЛИКИ ЖУПАН - 1. Титула српског владара у XI и XII веку. Гласила је **велии жуплгњ** и била превођена одговарајућим терминима, грчки ар**%1-*хлохжоуоч,*** *џгуаХр^пауо^, џгуаХо^* с;огшол>о$, латин-ски те§ајирапш, та§пш јиррапш. Из XI века нема изричите потврде о употреби, јер Вукан, „човек ко-ји је држао сву власт у Далмацији" (Ана Комнина), никад није споменут са титулом. Међутим, Ана Ком-нина описујући Вуканово потчињавање цару Алек-сију Комнину (1093-1094), каже да је повео собом *рођаке и изабране жупане,* и да је предао као таоце своје синовце Уроша и Стефана Вукана, који се код писаца XII века спомињу са титулом архижупана. Архижупан се употребљава уз имена појединих личности, али код Јована Кинама и као општа ти-тула српских владалаца: *Босна није потчињена ар-хижупану Срба.* И у Немањиној повељи за Хилан-дар титула великог жупана се повезује са његовим прародитељима и земљом српском. Као што је Бог поставио Грке за цареве, Угре за краљеве, тако је његове претке поставио за велике жупане.

Порекло води од титуле *жупана* (в.), познате од VIII века и употребљаване на далеко ширем сло-венском простору. У Бугарској у X веку у једном натпису се јавља титула *џ^уач ^ОЪЖОУОЧ,* везана за словенске територије. У Летопису Попа Дукља-нина сусреће се етиолошка легенда којом се обја-шњава постанак титуле великог жупана код Срба. После погибије Часлава, који је код Дукљанина је-дан у низу краљева, Тихомиљ, његов прослављe-ни јунак и зет бана Рашке, завладао је земљом по-сле смрти таста, али се није усудио назвати ни краљем, ни баном *него само великим жупаном јер је био на челу другим жупанима.* Стварни ток дога-ђаја вероватно је омогућио жупанима неког дела некадашње Крштене Србије да се уздигну над дру-ге жупане и загосподаре њима, што је имало као природну последицу промену титуле. Титула ве-ликог жупана ограничена је на српске владаре, једи-но је Вакхин, заповедник угарских помоћних трупа у рату против Византинаца (1150) код Јована Ки-нама титулисан као архижупан, иако није познато да је био владар.

Документе о великим жупанима имамо само из две генерације, од Стефана Немање и сина Стефа-на Немањића који је титулу напустио крунисањем за *краља* (в.) 1217. У симболици којом су окружени велики жупани нема доследности. Немања има пе-чат какав су употребљавали византијски чиновни-ци, али од злата, потписује се у крсту као у визан-тијским приватним документима, али његова акта животописци називају хрисовуљама као царске по-веље. У односу на великог жупана писци и живото-писци каснијих времена примењују симболе, атри-буте и метафоре везане са царством.

2. Крунисањем Стефана Немањића за краља, звање великог жупана изгубило је владарско обе-лежје, али се одржало. Природно, ранг и углед ове титуле је опадао, посебно у време поплаве високих византијских достојанстава. На двору краља Ми-лутина налазио се велики жупан Драгош, угледни *велможа* (в.) непознатог порекла. Управо због њега постављало се питање да ли је бивша владарска ти-тула остала у владарском роду Немањића. Титулу великог жупана носио је Алтоман Војиновић, са-временик цара Стефана Душана и цара Уроша. По-ред византијских царских достојанстава кесара, се-вастократора и деспота, бивша владарска титула делује више него скромно. Ово звање присвојио је мало познати арбанашки властелин Андрија Гро-па, господар Охрида. Гропа се осамосталио после слома краља Вукашина и деспота Угљеше на Ма-рици. Ковао је новац као жупан и велики жупан.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* III (1966); IV (1971); *Летопис Попа Дукљанина,* ед. Ф. Шишић, Београд - Загреб 1928.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 11-12; *2ирап,* 333 7, 269-270 (Т. ХУабПеткГ); *Ве-лики жупан,* ЕЈ 2^2 (1985) 640 (С. Ћирковић); *ИСН*, 197-211, 251-272 (Ј. Калић).

С. Ћирковић (1) Р. Михаљчић (2)

ВЕЛИКИ ИГУМАН в. *Игуман.*

ВЕЛИКИ СЛУГА - дворско звање у средњо-вековној Србији. Носили су га Прибац Хребеља-новић и Јован Оливер. Оба су служили Стефана Душана. Прибац је био *логотет, спуга* и *велики слуга.* Са титулом великог слуге Прибац је завр-шио каријеру, док је дворско звање само пролазна степеница у даљем напредовању моћног Јована Оливера. Пре него што је добио висока достојан-ства *севастократора* и *деспота,* он је био *велики челник, велики слуга* и *велики војвода.* Натпис у ње-говој задужбини у Леснову сведочи о постепеном успону овог великаша и рангу великог слуге. Као велики слуга издао је повељу манастиру Светог Димитрија у Кочанима: **1шаш* велики сл^гл ЦЈли-вер|* ср^пские земле и поморские.**

Раширено је схватање да велики слуга одговара византијској титули *великог доместика (6 \хгуах* бои.ЕОТ1Ко$). Ранг великог доместика, који се по ва-тиканском рукопису Псеудо-Кодина налазио на сед-мом месту, подигао је Јован Кантакузин, касније византијски цар. Ова титула јавља се и у Србији, али са нижим рангом, као почасно звање без ствар-не садржине.

Велики доместик Србије (6 * џгуач боцЕоикоч* 2ер**|31а$)** био је византијски властелин Алексије Раул, савременик Прибца Хребељановића и Јова-на Оливера. Не зна се да ли су ови угледници двор-ске титуле носили истовремено, као што се не зна да ли су у питању истоветна или различита звања. У сваком случају, између великог слуге и великог доместика није могуће са сигурношћу ставити знак једнакости.

ИЗВОРИ: Ђ. Бошковић, *Неколико натписа са зидова средњовековних цркава,* Споменик СКА 87 (1938) 10; Ј. Уегреаих, *Рзеи&о Ко&тоз, ТгаИе дез оЦгсеа,* Раш 1966, 137-138.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чи-нови и титуле,* 248; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 21; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 199; Ђ. Сп. Радојичић, *Слоуга и ставил&цк,* III међуна-родни конгрес слависта, Допуне 3 (1939) 77-78; О. Об1го§огбку, *А1ехгоз Каи1, ОгоззЉотезИкоз,* Реб1бсћпп: Регсу Ептз* Зсћгатт, МезћасЈеп 1964, 340-352 (= Сабрана дела IV, Београд 1974, 228-242); Р. Ми-хаљчић, *Лазар Хребељановић,* 19-21.

Р. Михаљчић

ВЕЛИКИ ЧЕЛНИК - Не зна се поуздано ка-да је уведено достојанство великог челника, али је сасвим извесно да је он своју службу вршио на дво-ру српског краља, односно владара. Први по имену познати велики челник је Јован Оливер, који је ову службу вршио на двору краља Душана до 1340. го-дине, где је касније постао *велики слуга* (в.) и *ве-лики војвода* (в.), а у доба Царства и *деспот* (в.). После Јована Оливера велики челник краља Ду-шана био је Димитрије, господар жупа Дабра, Дри-не и Гацка, који је преминуо 1349. године. На дво-ру цара Душана и цара Уроша не среће се титула великог челника, што не значи да није и постоја-ла. Када се царица Јелена осамосталила у Серу, имала је свог великог челника Радослава Повика, који је истовремено (1365) био и кефалија Сера.

Распадом Српског царства привремено се гаси достојанство великог челника, да би било обно-вљено тек пошто је Стефан Лазаревић стекао ти-тулу деспота. Први његов велики челник био је Вук Кувет (1403-ч .Ш4) али већ 1405. године титула ве-ликог челника припала је Хребељану. Све до смр-ти деспота Стефана у његовој служби као да нема великих челника, мада је сасвим извесно да је ње-гов истакнути дворанин од 1413. године био чел-ник Радич. Он се тек 1429. назива велики челник. Ову је титулу носио све док се налазио у служби деспота Ђурђа (1435), али га наизменично у испра-вама помињу и као челника и као великог челни-ка, што без сумње упућује на закључак да су неке личности са једноставном титулом челника биле велики челници. Челник Радич је свакако најкруп-нија политичка фигура свог времена у Србији. У својој интитулацији он с поносом истиче: **„лзв. мел-никк великмј српЋ>Бскм1 Рлдимк".** Према наведе-ној титулатури српска држава могла је имати само једног таквог достојанственика. После Радичевог повлачења из политичког живота, деспот Ђурађ доделио је титулу великог челника Михаилу Анђе-ловићу, рођеном брату турског великог везира Мах-муда Анђеловића. Браћа су иначе била по оцу Грци а по мајци Срби. Михаило Анђеловић направио је успешну политичку каријеру у Српској деспотови-ни, слично Јовану Оливеру. Временом је стекао до-стојанство великог војводе, а када је деспот Лазар Бранковић преминуо јануара 1458, постао је члан намесништва и покушао уз помоћ Турака да по-стане српски деспот, што му није пошло за руком. Изгледа да га је на положају великог челника на-

следио Ђурађ Големовић, који је до краја живота остао лојалан члановима породице Бранковића. Био је он, по свој прилици, последњи „велики чел-ник српски", који се у сачуваним изворима помиње и као „судија господина деспота" 1454. године.

Челник Ђурађ Големовић није био никакав про-фесионални судија, већ је по свом положају на дво-ру и у служби замењивао владара у судским посло-вима, којих је било превише. Странци су српског великог челника називали у латинским исправама „сотез ра1а*тш", изједначавајући га са носиоцем поменутог достојанства на угарском двору. Веро-ватно је између ових титула постојала велика слич-ност, што је и разумљиво, с обзиром на то да је двор српског деспота био под утицајем угарског двора. Велики челник није био само судија господи-на деспота, већ је замењивао владара и у другим цивилним пословима, као што је вођење сложених дипломатских преговора, а по потреби и изузетно и у војним пословима. Будући да је боравио на двору и у непосредној владаревој близини, велики чел-ник се бринуо и о безбедности владара, као и о без-бедности његове имовине. Њему је, без сумње, био потчињен и део дворског особља. У постојећој хи-јерархији за време српских деспота, виши ранг од њега имао је само велики војвода, а на почетку вла-давине деспота Стефана и велики логотет, који је касније доспео на четврто место. За време деспота Ђурђа, а вероватно и у доба деспота Стефана, после његових реформи, великом челнику припадало је увек друго место у централној државној управи.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Вепики чепник Радич или Облачић Раде,* Гласник СУД 50 (1881) 122-164; В. Тошић, *Велики челник Радич,* Зборник МСИ 13 (1976) 7-19; М. Благојевић, *Цржавна управа у српским средњовековним земљама,* Бео-град 1997.

М. Благојевић

ВЕЛМОЖА (велмуж, велможанин) - назив припадника горњег слоја властеоског сталежа. Тер-мин потиче из литерарног наслеђа времена Ћири-ла и Методија и раширен је у свим словенским срединама у којима су се употребљавали стари преводи библијских и богослужбених текстова. У Србији је остао ограничен на литерарне изворе, преводиоце византијских списа и писце житија ко-ји термин велможа употребљавају напоредо са тер-минима *бољар* (в.) и *властелин* (в.). Законодавни извори разлику унутар повлашћеног сталежа ис-казују термином *велики властелин,* који у Душа-новом законику има нека симболичка преимућства у односу на осталу властелу. По закону „светог краља" (Милутин) великој властели су поротници били велика властела (члан 152), очекивало се да велики властелин буде стегоноша у *жупи* (в.) (члан 155), велики властелин се позива књигом судији-ном а остали печатом (члан 62). У повељама бо-санских владара се од времена краљевства упо-требљава термин велможе (једном велможани) напоредо са властелом, искључиво за оне с који-ма се краљ саветовао о послу због кога се издаје повеља. Велможе нису ограничени круг као *руса-шка господа* (в. *русаг)* већ подразумевају великаше као термин барони у угарским повељама.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 59-60.

Н. Лемајић

ВЕНАЦ в. *Круна,* в. *Накит.*

ВЕНЧАЊЕ в. *Брак.*

ВЕРА (в^крл, жош, ГкЈеб) - **1.** Појам који при-пада сфери духовног живота и заузима у њему кључно место. У објективном смислу речи вера се дефинише „као основ свега чему се надамо, потвр-да ствари невидљивих" (Јевр 11:1). Веровати се мо-же у некога или у нешто, а то је Бог, искупитељ и Спаситељ света и човека. „Без вере је немогуће угодити Богу, јер онај који прилази Богу, треба да верује да Бог постоји и да Он награђује оне који га траже" (Јевр 11: 1-2). Основни предуслов за спа-сење и стицање вечног живота јесте управо вера у Бога, односно у Господа Исуса Христа као Спаса и избавитеља од греха и свих његових последица, смрти пре свега. Само „ко поверује и крсти се биће спасен". У духовном смислу речи вера спасава или спасавамо се вером у Христа распетог и васкрслог који је победио грех, ђавола и смрт. Спасава исти-нита и права вера, или правоверје, односно орто-доксија, за разлику од кривоверја или хетеродок-сије, или маловерја које се осуђује као грех.

Вера у субјективном смислу и практичном жи-воту показује своје плодове ако је права и истини-та, ако није лажна. Плод вере су добра дела, мило-срђе, доброчинство, саосећање, сажаљење и друге врлине које из ње проистичу. Вера се убраја у три основне хришћанске врлине, заједно са хришћан-ском надом и љубављу: вера, нада и љубав, а вера је на првом месту. У српским средњовековним изво-рима вера се углавном разумева на овај начин и че-сто спомиње не само у богословским и књижев-ним текстовима, него и у документима. У завршним деловима повеља међу проклетствима и казнама које прете ономе који би погазио обећано наводи се одрицање или лишавање *вере коју верујемо.*

2. Поред основног значења појам вера (вјера) се у средњовековним документима употребљава у изведеним или пренесеним значењима, од којих су нека добила функцију техничких термина. У уго-ворним актима раног XIII века изразима *правом ве-ром* или *добром вером* преноси се латинска фор-мула ћопа Иде из вазалских заклетви. У вези с тим вера је значила верност, лојалност. На то се мисли у повељи краља Уроша I Дубровчанима (1252) ка-да се важност краљеве заклетве везује за време док стоје *у правоверној вери* према краљу, или у повељи цара Уроша (1362), где се спомињу *вера и једин-ство к царству ми.* Поверење је у основи значења у бројним изразима који се односе на давање има-ња у *веру* (сгеаетла). Из тога ће се до почетка XVI века развити *вересија.*

Много чешће се у српским средњовековним до-кументима вера употребљава у значењу обећања, тврдо задате речи. Владари задају веру: Душан 1334. позива Дубровчане *на моју вјеру на краљеву,* његов син Урош даје *записаније и моју вјеру царску* (1360). Примера има све до краја средњовековних држава. Из контекста докумената и сплета односа у којима су настали види се јасно да тако задата вера подра-зумева слободу трговаца да дођу у земљу, да бораве и да је слободно напусте, тргујући несметано уз га-рантију имовинске сигурности. У том смислу је би-ло могуће да бан Твртко (1367) потврди веру: *у којој је вјере бил с ними наш стриц бан Стјепан,* или да Дубровчани подсете кнегињу Милицу да је мно-штво њихових трговаца с великим имањем долази-ло *за светопочившаго кнеза на вјери господства му,* или да јој, другом приликом, кажу како је кнез Лазар *на то записал ни велику и славну вјеру го-сподства му.* Задавање вере у овом смислу преузе-ли су и албански обласни господари и први турски намесници, па и владари крајем XIV века.

3. Вера или вјера је означавала и дозволу дола-ска и одласка (ба1уш сопсЈистш) коју би власти па чак и приватна лица давала у усменом или писме-ном облику. Сачуване су писане *вјере* задаване ве-ликој господи која би желела да посете Дубровник. Садржале су обећање слободног доласка и одла-ска, неузнемираваног боравка, сигурност имовине и свих људи у пратњи. Понекад се изричито гаран-товало да за време боравка неће бити покренут ни-какав судски процес. Вера се тражила и давала по-сланицима, нарочито кад би долазили на преговоре после непријатељстава. Веома често се вера тра-жила и давала онима који су дужни или одговор-ни па се не усуђују доћи у Дубровник. Радивоју Медошевићу, који је 1423. зазирао због учешћа у војсци која је неколико година раније пленила Кона-вле, писмено је задата вера: *за тај узрок ходи сло-бодно к нам, вјера ви доити и поити опет слобод-но.* Дешавало се да групе кредитора дају овакву *вјеру* дужницима, обично за ограничено време.

4. У Босни се у документима Х1У-ХУ века ја-вља *вјера господска* као обећање, тврдо задата реч слична заклетви, коју владар задаје поједином вла-стелину или целој породици да неће бити убијен, затворен, узет за таоца, да ће му имовина бити си-гурна, да му се земља не може одузети, окрњити, смањити одвођењем људи. *Вјером господском* се успостављао трајни однос који је био^на снази све док властелин не би починио *невјеру* (в.). Вјера се могла потврђивати, нарочито приликом смене на престолу, а лишити вјере *(сврћи вјере)* се могло са-мо под одређеним условима, за ону кривицу *за што би вредно било племениту чловеку главу одсећи.* Владар није био властан да сам утврди да ли је вла-стелин починио такву кривицу, односно *невјеру. Огледање* или *суђење* поверавано је трећим лицима: добрим људима, затим оним племенитим људима који су били сведоци приликом задавања вјере, у неким случајевима властели из појединих делова босанске државе или припадницима *цркве босан-ске* (в. *патарени).* Оно што се у Босни гарантовало *вјером господском* у неким европским монархијама прописивало се законима и у суштини је значило обезбеђивање сталешких права племства. И у Босни се сматрало да племство има право на отпор (ш5 **ге515тепсН)** владару који би погазио слободе плем-ства или дирао у племените баштине.

ИЗВОРИ: ЈБ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 15, 18, 20, 24, 44, 54, 72, 99, 100, 102, 106, 110, 115, 140, 180, 187, 193, 202, 224, 236, 240, 247-249, 258, 280, 290, 546, 626; II, 6, 45, 52, 121, 213, 217-218, 220-221, 224, 227, 273, 479; I,. ТћаИбсгу, *8(исИеп,* 3-27.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Брија, *Речник православне те-ологије,* Београд 1997, 31-32; С. Ћирковић *„Верна служба " и вјера господска,* Зборник ФФ у Београ-ду 6, 2 (1962) 95-112 (= *Работници, војници, ду-ховници,* 318-335).

Р. Поповић(1) С. Ћирковић (2, 3, 4)

ВЕРИГЕ - 1. Гвоздени ланац који виси над ог-њиштем на чијем се крају налази кука о коју се окачи метални котао за кување јела. Реч је старо-словенског порекла и јавља се сем у српском и хр-ватском још и у словеначком, бугарском и руском језику, а као културна позајмица и у румунском и албанском. Појава верига везана је за културу гвоз-деног доба (Латена); на археолошким локалитети-ма у Србији из тог времена нису нађене вериге; биле су познате у римско доба. Делови гвозденог ланца са правоугаоним алкама спојеним у облику слова „С" откопани су на локалитету Велики Гра-дац код Горњег Милановца и припадају ранови-зантијском периоду У-У1 века. На средњовеков-ним локалитетима гвоздени ланци су нађени у Сталаћу и у насеобинском делу где су биле ћелије у манастиру Милешеви. Ланац из Сталаћа има округле алке, у средини спљоштене, а из Милеше-ве има на крају једну крупну алку.

У касном средњем веку вериге су биле у општој употреби, мада је било кућа малога пука које их нису имале. Коришћене су у градским и сеоским насељима у унутрашњости, као и на приобалном подручју. У дубровачким изворима записиване су као *ланац од гвожђа* (сааепа/сагепа с1е !егго) или као *комоштре* (са(о)тобтге), према Миклошићу реч грчког порекла (?) позната у Далмацији, Апулији, Албанији. У архивским књигама помињу се од 1323. у поседу једне пучанке у граду. Иначе, вери-ге су имали сви слојеви тадашњег друштва у ур-баним и руралним насељима на копну и на остр-вима, као и у дубровачким колонијама у Србији (Крушевац, тестамент из 1519). Котао који је ви-сио на веригама обично је био од бакра; у теста-менту једног пучанина записан је словенским тер-мином „сотао". У зависности од броја чланова по-родице постојале су само једне вериге, један пар, па и два пара. У случају двоје или више верига би-ло је и више котлова, већих и мањих, два велика или стандардне величине.

2. Огњиште се у средњовековним насељима у унутрашњости са ниском градњом обично налази-ло у средини просторије, углавном једине са свим функцијама које су припадале станишту: кухиња, простор за спавање, живљење. Оно је било у ни-воу пода од земље или са набијеном земљом црве-ницом, ретко са каменим плочама, неограђено или са неколико ивичних каменова. У приморским сели-ма огњиште се обично налазило уза зид насупрот вратима и било је нешто издигнуто, обложено опе-ком или са каменом подлогом. У кућама на спрат кухиња са огњиштем се налазила на првом спра-ту, или на последњем ако је реч о вишеспратници. Над огњиштем се налазила врста дрвене стрехе у облику великог левка, која је сакупљала дим са ог-њишта и одводила га у димњак (парра). Вериге су обично биле окачене о таванску греду, понекад о посебну јаку грану или врсту дрвене конструкције на којој се сушила одећа, обућа, месо и друго. По-ред котла на веригама кувана јела су се спремала на огњишту помоћу гвозденог троношца (тпредез... с!е гегго) на који се стављала одговарајућа метална или земљана посуда. За печење на огњишту кори-шћени су гвоздени ражњеви (зр1с1о/5рес1о с!е гегго,... с!а **гоз11г),** чији је словенски назив газап записан у једном тестаменту из 1417. За припремање јела^ко-ја су се пекла употребљаване су и гвоздене решет-ке (§гасНсо1а), које су стављане на огњиште, као и прекладни (сћауаПо о!е Гегго); преклад је нађен у ку-хињи манастира Сопоћана и као случајни налаз на Трговишту код Новог Пазара.

3. Вериге су познате као свети предмет и код нас и код других сродних народа. Према црквеном предању апостол Петар је био окован у пар верига, када га је Ирод осудио на затвор. Током ноћи анђео је Петра, који је спавао између два чувара, дота-као по ребру, пробудио га и избавио из затвора, а с њега су спале вериге. О томе се рашчуло по Јеруса-лиму и те вериге су сматране за свете, са исцели-тељском моћи и снагом да одагнају зле духове. То предање се преносило с колена на колено. Када је Евдокија, супруга византијског цара Теодосија II

Млађег (408-450), посетила Јерусалим тадашњи патријарх Јувеналије (420^22) поклонио јој је ве-риге. Она их је похранила у цркви Св. Петра у Све-тој Софији у Цариграду. Жена западноримског ца-ра Валентијана III (423-425) пренела је вериге у Рим и предала их цркви Св. апостола Петра у Ри-му. Црква слави празник Часне вериге светог апо-стола Петра (16/29. јануар), посвећен заточени-штву Петра у тамници. У народу се тај празник веома поштује, али у народном календару он се именује као Вериге св. Саве. Наиме, св. Сава и Пе-тар су разменили вериге, Сава је дао Петру хладне, а Петар Сави вруће; да то нису учинили људи би лети горели од јаре, а зими се смрзавали. Према народној легенди некада су вериге висиле о небу, и људи су се заклињали стављајући руке на њих; оне су у народним обичајима коришћене за утврђива-ње правде. Вериге су у народним веровањима сма-тране за свети предмет, као део и важан симбол светог огњишта, центра окупљања предака и ти-ме целог поседа. На огњишту је горела ватра, ва-жан фактор у култу очишћења, а вериге - црне и од гвожђа, биле су повезане са хтоничним култом и као утуком на нечастиве. Због тога су за вериге ве-зане многе магијске и култне радње, нарочито о Божићу, Св. Игњату и Св. Мрати.

ЛИТЕРАТУРА: И. Синдик, *Цубровник и околина,* СЕЗ 23 (1920) 46; Р. Јеремић - Ј. Тадић, *Прилози за истори/у здравствене културе старог Цубровни-ка* I, Београд 1938, 11, 12, 18, 19, 23; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 234; Ш. Кулишић - П. Ж. Пе-тровић - Н. Пантелић, *Српски митолошки речник,* Београд 1970; Ј. Сп. Поповић, *Житије светих за јануар,* Београд 1972, 493, 494; Р. Зкок, *Епто1о%1/81а г/естк* III; В. Чајкановић, *О врховном богу у ста-рој српско/ религији,* Сабрана дела из српске рели-гије и митологије 3, Београд 1994, 89-94.

Ђ. Петровић

ВЕШАЊЕ - начин извршења смртне казне уже-том везаним у омчу која под тежином стеже људ-ски врат до усмрћења. Ова врста кажњавања налази се у Прохирону (гл. 39), који је у преводу био укљу-чен у Номоканон (Законоправило) светога Саве. Та казна је претила тешким разбојницима, који су учи-нили велико недело и следовала је на месту где су га починили, да се нико не би усудио да тако нешто поново учини и на утеху сродницима оних које су разбојници убили. Та казна је претила и уходама и онима који би пребегли непријатељу. Вешање као казна ретко се предвиђа у византијским законским текстовима (Еклога 17,50).

Душанов законик је вешање предвиђао као ка-зну за себра који би силовао властелинку, затим за онога ко би *на во/сци* оборио цркву *(да се убије или обеси),* за лопова или разбојника *(тат и гусар)* ухва-ћеног на делу, којега би предали жупа или села, го-сподари или властела на њима. Такви разбојници нису смели да се помилују, већ *да се ослепе и обесе.* Вероватно се на ту казну мисли у члану 173 када се прети ономе властелину или властеличићу који би на двор довео разбојника или лопова: *да се онзи господар каже (*= казни) *како тат и гусар.*

Слична је била казна вешања стрмоглав, код ко-је је кажњеник обешен за ноге остављен да виси док не умре. Душанов законик је предвиђао за раз-бојника: *да се обеси стрмоглав,* док за лопова про-писује *да се ослепи.* Аналогне казне су претиле ста-решинама села или катуна, затим господарима који би толерисали лопове и разбојнике или не би пре-дузели одговарајуће мере (чланови 145-147). При-мењивана је и казна: *да се тзи убије и обеси* за оно-га ко би убио епископа, калуђера или попа (члан 95). Смисао ове казне је у лишавању гроба и опела, што у још већој мери важи за јавно излагање тела осуђених на смрт, примењивано у приморским гра-довима. Вешање као казна предвиђено је за неколи-ко врста злочина у которском Статуту. Направа на којој се казна извршавала назива се у преводу Про-хирона: *висјелица.*

ИЗВОРИ: Н. Дучић, *Књижевни радови* 4, Бео-град 1895, 398-399; С. Новаковић, *Законик,* 46, 74, 99, 112-117, 180, 203,232-235.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 132; Т. Тарановски, *Истори/а српског права* II, 53-58; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа,* Бео-град 1950, 122-127; А. Соловјев, *Законик,* 254-255, 294-295.

Ђ. Ђекић

ВИЛАЈЕТ (уПауе!) - арапски термин употре-бљаван и у Османском царству са основним зна-чењем - област, територија, земља, па и држава.

Као управна јединица, термин вилајет имао је неко-лико карактеристичних значења:

1. Вилајетом се називала прва велика привреме-на војно-управна јединица на новоосвојеној тери-торији, која се могла састојати од неколико нахија. У српским земљама током XV века било је више та-квих вилајета: Тетово (Калканделен), Скопље, Вук (област Бранковића), Звечан, Јелеч, Рас, Сеница, Никшићи, Браничево и др; натериторији босанске државе: Ходидјед (Сарај-оваси), Краљева земља, зе-мља Павловића, земља Ковачевића, Херцегова зе-мља. Када се успостављала редовна војно-управна територијална организација, из неколико вилајета стварао се *санџак* (в.). На челу вилајета налазио се *субаша* (в.) или *војвода* (в.). У истуреним погранич-ним областима вилајет је био исто што и субаши-лук (војводалук).

2. После успостављања сталне управно-терито-ријалне организације, вилајет је био једна од неко-лико војно-управних јединица у једном санџаку. Искључиво у војној (спахијској) организацији, вила-јет је обухватао једну или неколико нахија. *Спахије* (в.) таквог вилајета предводио је субаша, чериба-ша или сераскер. Као такав војно-организациони термин, вилајет је остао у употреби и у XVIII веку.

3. Већ од XVI, а нарочито од XVII века, изра-зом вилајет све више се називају *бегпер-беглуци* (в.) (ејалети). Истовремено, јавља се и као сино-ним за термин санџак. У XIX веку, вилајет је звани-чан назив за ејалет.

ЛИТЕРАТУРА: Н. бађапоујс, *Возаткг раза1ик,* багајеуо 1982[2], 32-47, 110-167; Х. Шабановић, *Тур-ски извори за историју Београда* 1-1. *Катастар-ски пописи Београда и околине 1476-1566,* Београд 1964, 634-635 (Речник термина: *Субаша); КгајШе 1$а-де§а ићакоугса. 2дггпг каШзШгзкг роргз гг 1455. %одхпе,* ЦУос!, Шгзкл 1екб1, ргеуос! 1 котепт.ап Н. ба-ћапоуш, багајеуо 1964; *Од1аз1 Вгапкоугса. Оршпг каШзШпкг роргз гг 1455. %оа[1]те* 1-П, рпгесИП Н. НасШће§1с, А. НапсШс \ Е. Коуабеу1с, багајеуо 1972.

А. Фотић

ВИЛЕ в. *Алати.*

ВИЛЕ - натприродна, полубожанска женска би-ћа. Реч је прасловенска, а божанство је врло старо. Слична митолошка бића познавали су сви индо-европски народи. Нимфе ***(уицфаС)*** су штовали Грци и Римљани. Поред нимфи византијски писац Про-копије спомиње и речне духове *(лохацоС).* Морна-ри су ширили приче о сиренама. Као подземни де-мони, сирене су мамиле и убијале морнаре. Током средњег века сирене су ликовно приказиване као девојке с репом рибе. У преводу хронике Георгија Хамартола, сирене се поистовећују са вилама. Ду-бровачки песници из доба препорода поистовећују виле и нимфе.

Виле су честа окосница народних песама и ска-ски. То су вечно младе девојке, необичне лепоте, дуге расплетене косе, одевене у лаке прозрачне ха-љине. Имају крила, могу да лете, а понекад су нао-ружане стрелама. Живе далеко од људи у плани-нама, пећинама, води, облацима. Воле да играју и певају:

Окретале коло наоколо.

Виле су снажне и неустрашиве, друже се са ју-нацима, видају им ране лековитим травама. Јуна-цима су посестриме или помајке:

Што год има Србина јунака
свакога је задојила вила.

Понекад су виле представљене као зле и сујетне. Демонски делује вила Равијојла у епској песми *Марко Краљевић и вила.* Због тога што ју је натпе-вао, она је устрелила Милоша Обилића, побратима Краљевића Марка.

Народно веровање у виле оставило је трага у топономастици. Називи су разноврсни: *Виличне во-де, Вилин извор, Випина пећина, Вилина спила, Ви-лина планина, Вилино гумно, Вилино коло* или *Виље коло.*

Хришћанство је потиснуло главна паганска бо-жанства, али мања натприродна бића су се одржа-ла у народном веровању. Штавише, за турске вла-сти, ојачале су празноверице. Сеоско становништво, далеко од царских друмова, али далеко и од нових сазнања, а без довољно духовних пастира, враћа-ло се паганском наслеђу. Оживљавала су паганска божанства која народ везује за стварне, историјске личности као што су, на пример, краљ Марко и Ми-лош Обилић.

ЛИТЕРАТУРА: *КјеспгкЈАЖ;* К. Јиречек, *Исто-рија Срба* I, 91-93; N. ^осШо, *бШга ујега бгда Г НгуаШ,* 8рШ 1981; Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић -Н. Пантелић, *Српски митолошки речник,* Београд 1970; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде,* Бео-град 1989, 1993[2], 40-56; Н. Љубинковић, *Виле у ве-*

ровању Срба, Даница, српски народни календар за годину 1998, Београд 1998, 308-317.

Р. Михаљчић

ВИНИЦА - вински подрум у коме су се држале бачве или судови од иловаче са вином. Синоним је реч **кл^ктк.**

Од краја XIII и у XIV веку изузетно се развило виноградарство, нарочито на манастирским има-њима. Посебно су били обезбеђени простори за ви-но - винице. Бројни су помени о вину у српским средњовековним изворима. Употреба вина у мана-стирима регулисана је још Студеничким типиком. Винице, вински подруми налазиле су се у призе-мљима манастирских грађевина, будући да укопане оставе нису биле уобичајене у Србији тог доба. На-жалост, нема материјалних података у манастирима на основу којих би се поједини простори означили као вински подруми. Изузетак представља мана-стир Студеница. У економским просторима на се-верној страни манастира Студенице пронађени су трагови дрвених држача за бурад у одређеном по-ретку. Они не припадају средњовековном раздобљу Студенице, али начин складиштења највероватније није од средњег века до тада доживео битније про-мене. Из повеља Стефана Душана манастиру Светих арханђела код Призрена може се, ипак, нешто ви-ше сазнати о начину складиштења вина. Наиме, цар Стефан Душан је поклонио град Вишеград овом манастиру, који ће му бити и *житница* и *виница,* уместо пирга **(...дл к житницл и виницл...).** То значи да се вино у манастирима најчешће чувало у приземљима манастирских пиргова. Величина пор-ције била је узидана: **...мервтиғћ исекох^ оу мрл-ллор^к и призидлх^ при врлчгкх[1]* виници...**

Осим виница у самом манастирском насељу, ма-настири су могли имати оставе за вино и на својим имањима. Виница манастира Дечана и данас се ко-ристи у Великој Хочи код Ораховца. То је спратна грађевина у чијим се приземним деловима налазе подруми и у њима четири бачве високе пет метара, са пречником четири метра, које захватају и од десет до петнаест хиљада килограма грожђа и вина, ве-лика бурад за вино и остале пољопривредне алатке. На горњем спрату, повезане дугим тремом са дрве-ним стубовима, налазе се собе за одмор и боравак монаха. За преношење вина до виница на колима постојала су нарочита бурад - *вознице,* док се на коње вино товарило понајвише у козјим мешина-ма. Остало је трагова и у топонимији: **...и село Еиниц с прлвими ме^клми...** дао је Јурај, војвода Доњих крајева Павлу, Николи и Влатку Јурјевићима, властеоској породици из Хума.

ИЗВОРИ: П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хри-совуље,* Нови Сад 1976, 63; *Хрисовуља цара Стефа-на Цушана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила,* Гласник ДСС 15 (1862) 296; Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ 8егЂ1са,* 378; С. Новаковић, *Законски споменици,* 652, 683; Архиепископ Дани-ло II, *Живот краљева и епископа српских,* прире-дио Ђ. Даничић, Загреб 1866, 268; Архиепископ Данило II, *Живот краљева и епископа српских,* пре-вео Лазар Мирковић, Београд 1935, 223.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 169; *Кјестк ЈА2ТЈ;* Ђ. Даничић, *Рјечник;* V. Маги-гашс, ***Ргто81*** II, 1575; С. Поповић, *Крст у кругу,* Београд 1994, 110; М. Ивановић, *Црквени споме-ници ХП-ХХвека, Задужбине Косова,* Београд 1987, 387-553, 413; *РоЦорпчгедпа епсгИоресђја* III, 2а-§гећ 1973,481.

В. Петровић

ВИНО в. *Пића.*

ВИНОГРАД (лозик, грозди-) - Као и данас, у средњем веку виноградом је називана површина земље засађена виновом лозом. Те површине су биле обично ограђене ради заштите од ситних и крупних домаћих и дивљих животиња и крађе. У истом циљу око винограда су постављане и разне врсте клопки. У средњовековној српској држави виноградарство је била једна од развијених пољо-привредних грана. Да је тој грани придаван посебан значај види се по томе што су средином XIII века, приликом решавања пограничних спорова, вино-гради били предмет уговора српског краља и Ду-бровачке општине.

Расположиви извори не дозвољавају да се ин-тензитет ове привредне гране сагледа у целини, јер нису сачувани ни државни, ни властеоски архиви из времена постојања српске средњовековне држа-ве (друга половина XII - средина XV века). Разлика у пореклу и врсти извора (за Приморје архиви и

статути приморских градова, а за унутрашњост пре-тежно манастирске повеље) дозвољавају да се доне-кле уоче и разлике у обављању феудалних обавеза сеоског становништва на световним и манастир-ским имањима.

Када је о виноградарству средњовековне Срби-је реч, треба имати у виду да се она тада прости-рала у две климатске области: приморској и кон-тиненталној. У приморском делу владала је као и данас медитеранска клима, а у копненом умерена континентална и у неким деловима измењена меди-теранска клима. У деловима са медитеранском кли-мом виноградарство је било добро познато још из грчких и римских времена. Као што се по историј-ским изворима може пратити територијални раз-витак српске државе у средњем веку, тако се може пратити појављивање и територијално простира-ње виноградарских области. То су најпре биле обла-сти око Призрена, делови Метохије, Пилот, околи-на Скадра, Бока Которска и целокупно данашње Црногорско приморје од Котора до Улциња, полу-острво Пељешац (до 1333), од краја XIII века Маке-донија, и најзад, када се после Маричке и Косов-ске битке центар државе померио према северу, јављају се поседи манастира Раванице, чија села леже и на обалама Дунава. Турски пописи показу-ју да је и пре доласка Турака винограда било и у околини Београда.

Има довољно података који дозвољавају заклу-чак да је виноградарство узело толико маха у При-морју да су предузимане оштре мере ради ограни-чавања сађења винове лозе. Већ средином XIII века у Котору се води рачуна чије ће се вино извозити у Брсково, а 1279. Котор и Дубровник се споразуме-вају да ће у Брсково извозити само оно вино које је произведено на њиховим територијама. Почет-ком XIV века Котор уноси у свој статут одредбу о ограничењу сађења винограда. У исто време, на панађуру манастира Св. Ђорђа код Скопља смело се продавати само црквено вино. На тај начин мана-стир је штитио продају свог вина, што указује да је имао велике винограде и вишкове производа. И манастир Св. арханђела код Призрена имао је вели-ке површине обрадиве земље под виновом лозом. Српски превод Земљорадничког закона (препис из 1426-1432) штити подизање нових винограда, што можда указује на старији извор или бар на старије време настанка самог превода. Закон о рудницима деспота Стефана дозвољава у Новом Брду продају само оног вина које је произведено у градском „ме-тоху". То посредно потврђује да се у ближој и даљој околини Новог Брда налазио већи број винограда. У то време и Константин Филозоф бележи сађење нових винограда, а нешто касније, о Србији као зе-мљи богатој виноградима, писао је и француски путописац Бертрандон де ла Брокијер.

Највећи власници винограда били су владаоци, властела и црква, тј. велики манастири - задужби-не српских владара. Непосредни докази о поседова-њу винограда постоје само у хрисовуљама владара
0 оснивању појединих манастира. Велики број ма-настира, посебно светогорских, а међу овима на-рочито Хиландар, били су предмет велике пажње српских средњовековних владара. Документи по-казују да је владалац, иако је као врховни сениор располагао читавом државном територијом, по-клањао манастирима свој виноград, или куповао и мењао одређену површину винограда на основу реципрочне вредности. Ти подаци показују да је владалац, ако из било ког разлога није поклонио манастиру виноград, могао да га купи од неког вла-стелина или од неког добростојећег становника града, или да мења по начелу: виноград за вино-град. То је још један посредан доказ да је у конти-ненталном делу државе било винограда на све-товним имањима. У приморском делу државе, на терит^оријама градских дистриката, племство поје-диних градова имало је своје винограде и давало их је у закуп сеоском становништву под условима одређеним уговором.

Подизање младих винограда обављало се веро-ватно свуда по одређеним правилима. Иако о томе имамо писане изворе само за приморске области, мора се претпоставити да се и у континенталном делу државе знало како се виноград подиже, тј. ка-ко треба да се припреми земљиште за нови вино-град (што је подразумевало крчење и чишћење зе-мље од корова и камења, тј. трапљење и орање), колико мора бити дубока јама, колики размак мора бити између садница, када се обављају сађење, ђу-брење, резидба, заламање, припремање и приве-зивање притки, као и сви други послови који ће омогућити успешан род. Најтежи посао било је тра-пљење, нарочито у Приморју, јер је тамо земљиште каменито. Јаме за нове саднице дубоке су од 0,5 до
1 м. Приближно исте су и вредности за размак изме-ђу садница. У Приморју се статутима градова од-ређивало време окопавања. То време је одређено

такорећи стриктно по датуму, а рокови су зависи-ли и од климатских околности. Тако се у свим градо-вима који се налазе северно од Дубровника окопава-ње у пролеће обављало два пута, а у оним јужније по три пута.

За унутрашњост земље немамо статуте градова, али нам одговарајуће податке пружају владарске повеље намењене појединим манастирима, тј. њихо-вим властелинствима, на којима, поред осталих, по-стоји и *работа* копања винограда. Количина рада није одређивана на исти начин на свим манастир-ским властелинствима. Дечанска хрисовуља про-писује да меропси ору „винограда *мат,* мером као и по другим црквама". У Светостефанској хрисову-љи запрећено је одузимањем вола свакоме ко до Ус-крса не обави окопавање винограда. Српски пре-вод Земљорадничког закона и Јустинијанов закон предвиђају два окопавања годишње. У време око-павања сви становници светостефанских поседа, укључивши и свештенство, били су дужни да уче-ствују у копању. Светоарханђеловска хрисовуља од-ређује да свештеници у погледу винограда и ора-ња треба да се држе закона као у Студеници. Цар Душан је ослободио хиландарске метохе свих ра-бота, па и виноградарских. Душанов законик пропи-сује да меропси једном годишње раде у винограду *заманицом.* Земљораднички закон одређује да *де-латељ* који ради виноград *испола* а не обави све предвиђене радње (резидба, копање и сл.) нема пра-во на уживање плода. Делатељ који се договори са власником о обради винограда или њиве а не по-ступи по договору, него све напусти, морао је да плати штету. Делатељу који би на туђем пустом зе-мљишту саградио кућу и посадио виноград, вла-сник није имао право да кућу сруши ни виноград да искорени.

У средњовековној Србији винова лоза се гаји-ла на два начина: привезивањем за притке и поди-зањем на одрину. Которски Статут сачувао је из-раз *ро8ет1ик,* очигледан превод старосрпског *по землех.* Има мишљења да израз *по землех* означа-ва ниско орезивање изнад корена. Други је начин да се лоза пусти да израсте и дигне на свод. За ло-зу подигнуту на сводове коришћен је израз *одри-на* на Приморју, а у Македонији *нерез* или *лозни-це дубне.*

О врстама лозе која се гајила код нас у средњем веку има веома мало података. Сигурно је да се га-јило црно и бело грожђе. По имену су познате само *тамјаника* (тобсаЈеШ) и *требјанска лоза* (утеа 1ге-ћјапа, 1егћ1апа, птћ1апа). Познато је да је старе европ-ске лозе у XIX веку највећим делом уништила фи-локсера. Неке сорте лозе сачуване су у песковитим областима и на јадранским острвима. Лозе, сачу-ване на острвима, размножавају се помоћу тзв. *пр-пољка* (лат. та11ео1ш, слнч. ро§пшбеу). То значи да се млади ластар пусти да израсте до одређене дужине и укопа у земљу, а веза са старом лозом прекида се тек када укопана младица избије на по-вршину. По Вуку, тако сађена лоза даје род већ на-кон прве године.

Алатке којима су обрађивани виногради позна-те су углавном из архивске грађе, а делом и из архе-олошких налазишта. То су били косир (косијер), мотика, трнокоп (објетилица), рало.

Сачувани су називи мера за површину земље под виноградом (в. *мере и тегови).* У изворима на српскословенском језику то су били *мат* и *кабал,* а у изворима писаним на латинском ^иас!га§по1иб (у Котору) и боНсшб (у Дубровнику). Квадрањол је ме-ра која означава једну петину дубровачког солида, тј. златице, односно 336 м^2. Занимљиво је да је по-вршина *стара* била 368 или 370 м^2 (колико изно-се мат и кабал), заправо свега 32 м^2 већа од квадра-њола. Обично се узимало да је квадрањол виноград засађен са 100 или 125 лоза. Новија истраживања показују да квадрањол има по 100 или 125 лоза у реду (т огсћпе), па би објашњење можда требало тражити у проређеном распореду садница.

Мера посебне врсте је површина винограда од-ређена бројем људи потребним за његову обраду. Сачувана је само у једној повељи где се помињу виногради које ће окопавати 10, 25 и 70 људи.

Виногради су штићени на разне начине. У ви-ноградима или њиховој непосредној близини по-стављане су разне врсте замки. Познате су: *ступи-ца, самострел* и *пругло.* Земљораднички закон, где су ови називи сачувани, строго је штитио површи-не под виноградима. Власник винограда и замке није био дужан да надокнади штету насталу услед угинућа изазваног упадом стоке у замку. Међутим, ако би во био ухваћен у испаши, морао је власник стоке да плати штету, а власник винограда није имао право да животињу убије или осакати, јер би у супротном морао да плати одговарајућу цену за сваку животињу појединачно. За сечу или паљење винограда била је предвиђена казна одсецања руке, а за ухваћене у крађи предвиђено је батинање без

одеће, али се није сматрао кривим онај ко би ушао у виноград да једе.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик;* С. Новаковић, *Законски споменици;* Н. Радојчић, *Закон о рудни-цима деспота Стефана Лазаревића,* Београд 1962; Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис земљорадничког закона,* ЗРВИ 3 (1955) 15-27; Бертрандон де ла Бро-кијер, *Путовање преко мора,* (превео М. Рајичић).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Чремошник, *Виноградарство и вино у Далмацији,* ГЗМ 45 (1933) 15-38; М. Благо-јевић, *Земљорадња;* М. Благојевић, *Прилог проу-чавању средњовековних мера - Которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта,* ИГ 1 (1972) 95-110.

Д. Синдик

ВИТЕЗ - назив за јунака, храброг ратника, одва-жног борца, али у ужем смислу и члана витешког реда, племића обавезног да извршава витешке за-вете. Реч се јавља у већини словенских језика, ста-рога је постања, али нејасног корена.

Најранији помени се односе на Западне Словене. У XII веку у околини града Хале витезови су служи-ли на коњима: т е^шз зеглаепгез **1с1** езг *ттазп.* Није сигурно да се на исту категорију односи назив *тгтепШ,* забележен у истом крају почетком XI ве-ка. Код Јужних Словена реч се јавља тек у касном средњем веку и то у значењу члана витешког реда. У једној повељи краља Дабише (1392) се за Хрвоја Вукчића каже да је краља служио *витешки вирно,* али у том општем смислу реч се много више употре-бљава тек касније.

Рани примери употребе везани су за имена вла-стеле. На надгробном натпису Јоакима Ђураша, унука ставиоца Ђураша Вранчића, стоји да је био *у цара у Стјепана трети витез.* У вези с тим подат-ком добија на тежини казивање дубровачког исто-ричара Јакете Лукаревића (1605), који по неком изгубљеном извору прича да је цар Душан осно-вао витешки ред назван *Стуб светог Стефана* и да је примио у њега дубровачке посланике. Из XV века је познато неколико личности уз чија имена редовно стоји *почтени витез* (зхгепиш тПез). Међу босанском господом били су Вукашин Санковић, кнез Рестоје, Прибислав Похвалић, Прибислав Ву-котић, Јурај Чемеровић. Витезови су постајали и припадници дубровачког патрицијата (Паскоје Ра-стић, Алвиз Гучетић, Јакета Гундулић, Јуније Гра-дић).

Деспот Стефан Лазаревић био је члан витешког *Змајевог реда,* који је основао угарски краљ Жиг-мунд Луксембуршки (1408). Деспот је припадао вишем степену у коме је било само 24 члана и мо-гао је сам производити витезове (Шгхегбсћк^, ас1ои-ћетепт). Константин Филозоф је знао да је деспот имао право *краљеве благородне* и славне витезове венчавати и да су се веома поносили они који су могли рећи: *мени деспот витештво уручи.* О рас-пространености витештва говори и казивање Кон-стантиново о томе како пред краљем на сабору свих кнежева један од витезова деспотових: *побарајет силнејших и вјенац побједе взјет.* Место се без сум-ње односи на турнир (в. *витешке игре),* о коме зна и српски превод Александриде у коме се витезови често јављају.

Може се само назрети пут којим је изразито за-падњачка појава витештва доспела у Србију. По-средници су били западни ратници које су српски владари узимали као најамнике. Међу малоброј-ним најамницима познатим по имену из времена Стефана Дечанског и Душана неколико их је било титулисано са витез (тПез). Судећи по каменој пло-чи у цркви у Тревизу, краљ Милутин је 1304. *опа-сао витешким појасом* једног италијанског ратни-ка. Страни владари су често посланике производили у витезове, или су, оснивајући витешки ред, при-мали нашу господу. Тако је краљ Алфонс V Ара-гонски 1444. у свој ред хаљине и појаса (5го1е ех јагге) Богородице примио војводу Стефана Вукчи-ћа Косачу, доделио му знак реда (атрп51а), обавезао га на поштовање капитула (статута) реда и овла-стио га да 50 племенитих личности изабере и укра-си истим знаком пошто се закуну на поштовање правила реда. Поред ових **атрп51а,** далеких прет-ходника нововековних ордена, витезови су као обе-лежје свога статуса носили појас и златне мамузе. Већ споменути *почтени витез* Прибислав Вукотић је у своме тестаменту (1475) мач, мамузе и појас оставио ономе од синова који би постао доктор или витез (Босхог о СћауаНег). У заоставштини херцега Стјепана записана су и: *шаркана два витешка а трети шаркан на њем како човјек.* Кад се има у виду да *загкапу* мађарски значи *змај* постаје јасно да ти знаци имају везу са већ споменутим Змаје-вим редом. Српским посредством представу о вите-зу и витештву примили су и Турци и термин упо-

требљавали у широком значењу јунака, храброг ратника, што ће преовладати и у српским докумен-тима од XVI века надаље.

ИЗВОРИ: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974, 73; Љ. Стојано-вић, *Повеље и писма* I, 300, 518, 562, 630; II, 33-35, 45, 92, 118, 163, 167, 174, 190, 224, 378, 486; В. Јагић, *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског,* Гласник СУД 42 (1875) 312.

ЛИТЕРАТУРА: 888 VI, з. v. *Шlег, тсгф* (8.1Јг-ћапсхук, Ј. Згггекгук); С. Ћирковић, *Почтени ви-тез Прибислав Вукотић,* Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 259-276; М. Антоновић, *Цеспот Сте-фан Лазаревић и Змајев ред,* ИГ 1-2 (1990-1992) 15-24.

С. Ћирковић

ВИТЕШКЕ ИГРЕ - доспевају у Србију упо-редо са представама о витештву још пре витешких редова (в. *витез).* У Византији су типично запад-њачке форме забаве и друштвености до те мере би-ле прихваћене да је цар Андроник III могао рођење сина у јуну 1332. прославити приређивањем тур-нира у којима је и сам учествовао. Савременици нису били одушевљени, сматрали су то новотари-јом, али су као Нићифор Григора упознали и упо-требљавали италијанску реч *ђостра,* јер није би-ло домаћег назива за ту врсту егзибиција.

У српској средини се представе о витешким играма сусрећу у *Александриди,* роману о Алексан-дру Великом. Овај књижевни састав времену Алек-сандра Великог приписује обичаје и нарави сред-њовековног витештва, што у српском преводу бива преточено у адекватне и доследно употребљаване термине. Витези цара Филипа тркају се *на коњском уристанији* док он посматра *с високије полати.* По-дигао је ради тога град: *име јему драм, иже по срб-ском језику наричет се потечиште.*

Смисао вежби и такмичења био је у припремању за ратнички позив и вежбање у гађању *(к воинству искушати се, в купе же и стрељати).* Са таквим представама повезане су биле и *олимпијске игре,* о којима се знало да су једне међу четири јелинске игре на којима *јуни витези искушаху се.* Веровало се да су у Олимпији била два кола (круга) у којима су се борили по четири или осам витезова и на тај начин су испитивали судбину. У српском преводу је употребљен термин *торнати се: четири в купе и ос 'м торнајуште се.* Реч без сумње потиче из истог корена из кога и назив *турнир.* Млади Александар је, наравно, учествовао: *бје на олимбиском коле ури-стовати и витежство своје питати.* Касније је и сам после неке победе и за време свечаности наре-дио да се одрже игре младих витезова: *повеле в је-дин од д 'ни тор 'нати се, други же д 'н на клобук стрељати, иних же д 'н некоју игру играху, јаже наричет се каруха.* У неким рукописима на том ме-сту има проширење: *дивна же и чудна јест та игра зјело.*

Случај је хтео да остане сачувано неколико оба-вештења и термина из којих се види да се нешто попут витешких игара приређивало у стварном жи-воту. О Божићу 1435. у Приштини група дубровач-ких трговаца изашла је *на потечиште* (у латин-ским и италијанским актима уписано: рог1С13зга, рогфзге, рог1с1зге) које је објашњено као поље за коњске трке (сатро а согег сауаН). О њему се ка-же само да су около биле куће са сламним кровом (сазе ра§Нап). У актима који су настали због неми-лог инцидента каже се да је то по обичају трговаца, да је уобичајена светковина (Гезгшп сопбиегшп) и да су неколико пута трчали *с копљем на рукавицу која је била постављена.* Није, дакле, клобук, као код Александра Великог, већ рукавицу требало за-хватити копљем. Светковина се изврглa у невите-шку тучу кад је један од учесника са коњем и ко-пљем појурио на другог, а овај на њега потегао лук са стрелом. Умешали су се и други и спречили ве-ће крвопролиће, мада је онај први нападнути, Тасо-вац Радмиловић, био рањен по лицу. Изјавио је по-сле тога да није Дубровчанин већ поданик деспота, тужио се кефалији приштевском Оливеру, па је је-дан од Дубровчана био затворен док други трговци нису платили јемство.

Описани сусрет није био турнир већ игра по-зната у то време и на другим местима. Филип де Диверсис у опису Дубровника прича да на дан Све-тог Влаха поподне *понекад мушка младеж поста-ви сребрну алку од четири унче* (в. *мере и тегови) па на коњима трчи с копљима и тко три пут у тр-ку захвати копљем прстен добија га. Ца буде што више забаве и да би представа била што пријатни-ја, обично се узму три таква прстена и када не-тко један прстен три пута захвати, објеси се дру-ги прстен и то се тако понавља док се сва три*

прстена не предају младићима који их у трку за-хвате копљима. Одјек ове врсте игара налази се у народној песми, а *сињска алка* је била такође ка-снији одјек.

О турнирима у Србији нису сачуване вести, али казивање Константина Филозофа открива да је би-ло извежбаних бораца; Константин, наиме, зна о томе да пред краљем угарским на сабору свих кне-?жева један 6д витезова деспотових: *побарајет сил-нејших и вјенац побједе взјет.* [л] ИЗВОРИ: *Српска Александрида,* св. II, изд. Р. Маринковић - В. Јерковић, Београд 1985, 51-54, 56, 104, 578-579; РШр ае Оћ/егаз, *Оргз ИиВгоутка,* пре-вео И. Божић, Дубровник 1973, 50 (друга глава че-твртог дела); *Старе српске биографије XV и XVII века,* превео Л. Мирковић, Београд 1936, 109.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Витешке игре у сред-њевековној Србији,* Зборник КЈ I, Београд 1959, 413-414, *Цодатак чланку о витешким играма у средњевековној Србији,* на истом месту стр. 415^-16.

С. Ћирковић

ВЛАДАЛАЦ - према основном значењу речи у средњем веку, управитељ или управник који је у нечијој служби - службеник. У зависности од тога у чијој се служби налазе, владалци се могу развр-стати у неколико група.

У изворима се помињу *владалци господина кра-ља* или *владалци краљевства ми,* што недвосми-слено показује да се налазе у служби српског краља и да своју службу обављају на владаревом двору. Управо због тога, они се понекад називају *владалци двора краљевог.* То су у ствари сви представници централне управе, међу којима се налазе: казнаци, тепчије, челници, слуге и ставилци, а касније и но-сиоци других звања, као што су ризничари, дворо-држице и сл. Уз њихова звања додаван је епитет *велики,* чиме се они одвајају од носилаца истоиме-них титула, који своју службу обављају у локалној управи.

Другу групу владалаца чине представници ло-калне управе, који понекад имају исте титуле као и представници централне управе. У српским земља-ма локална управа није била једнообразна. Посебне органе власти имају градови, па се тамо помињу *владалци градски,* међу којима се налазе кефалије, кнезови, понекад кулске кефалије, вероватно и *пур-гари.* У XV веку кефалије су заменили војводе и *војводе кулске,* док кнезови и пургари остају. Било је и других представника власти, али они најважнији припадају категорији „официјала". За разлику од градова, на челу појединих *држава* налазила се моћ-на властела с различитим титулама, која има своје владалце. Звања ових последњих била су усагла-шена са титулама у централној управи, па тако по-стоје казнаци и тепчије по већим територијалним јединицама - *земљама,* па и значајнијим жупама. После прикључивања већих византијских области у састав српске државе, појављују се и владалци у локалној управи са византијским титулама као што су *севасти* или *прахтори.* Најугледнији владалци у локалној управи појављују се и у улози судија.

Трећу и најбројнију групу чине владалци по вла-стелинствима. Они су могли да имају различите титуле и звања, али су увек били непосредно од-говорни господару властелинства. То су пре свега старешине села и катуна. Као старешине катуна помињу се кнезови и примићури, док се сеоске ста-решине једноставно именују као владалци, можда и као *предстајници.* Посебну категорију владалаца по властелинствима представљају *челници.* Поје-дини челници су старешине пастира неког господа-ра, односно старешине коњушара, али било је и челника који се појављују у улози старешине, пре свега *придвораца,* а онда и целокупног зависног становништва на неком манастирском властелин-ству. Сви ови владалци без сумње одговарају за по-редак у насељу којим управљају, било да је катун, село, група насеља или само посебна категорија зависних људи. Од зависних људи очекивало се да буду послушни својим владалцима. Уколико би се десило да неко изудара владалца у сеоским насе-љима властелинства манастира Св. Стефана у Бањ-ској, за казну би дао 6 оваца и провео би у тамници 3 месеца.

Црквени владалци или *владалци у манастиру* чи-не посебну групу с посебним овлашћењем, како у пословима газдинства, тако и у храму. Међу њима су најугледнији после игумана, економ, еклисијарх, дохијар и параеконом. Њих нису смели постављати ни цар ни милосник царев (в. *милосник).* Управља-ње црквама и манастирима у Србији захтевало је посебну организацију, која се у много чему угледа-ла на организацију по византијским црквама и мана-стирима, али је имала и своје особености. Међу уо-бичајеним владалцима појединих епископија и

манастира налазе се и *челници* - световна лица, што се у начелу забрањивало, али су објективне окол-ности захтевале и таквог владалца (в. *челници).*

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја ср-пског права;* М. Живојиновић, *Судство у грчким градовима Српског царства,* ЗРВИ 10 (1967) 197-249; Љ. Максимовић, *Византијска провинциј-ска управа у доба Палеолога,* Београд 1972; М. Бла-гојевић, *Цржавна управа.*

М. Благојевић

ВЛАДИКА (ВЛАДМКА, владар, господар; епи-скоп, властелинка) - **1.** Израз који се употребљава да означи средњовековног владара уопште, а по-себно српског **(И ПОСТАВИ ШВИ** ЦАре, **дроугие кне-зе, ини ВЛАДИКМ; земл^нилл^ ВЛАДИКАМ(> вмти; или кто коуде ВЛАДИКА по мн^к).**

Сава је син Стефана Немање владике **(Ок смн^** жоупАНА великлАго **НемАне** вллдмки **ср^Ескдго),** а Стефан Дечански себе назива „праунуком Сте-фана Немање, владике бившег самодржавног".

2. Владика у значењу епископа, митрополита или архиепископа не употребљава се у средњове-ковним изворима, изузев у два примера, који се од-носе на првог архиепископа Саву. Српског архиепи-скопа тако ословљава бугарски цар Асен, када је Сава болестан стигао у Трново **(зимние рАди ноу-жде, ВЛАДМКО светми, гако ск своемоу домоу пр^ккоуди сћ НАМА)**. Сава се обраћа бугарском па-тријарху Јаокиму, који брине о његовом здрављу, такође са „владико свети" **(иже В1> троуд^ велик^ СИМЕ>, виллдико светми, вћдлждћ мене).** Влади-ка у овим примерима има значење, с обзиром на њихове титуле, архиепископа и патријарха, поглава-ра и господара двеју аутокефалних обласних цркава, српске и бугарске.

Као синоним за достојанство епископа и митро-полита јавља се тек половином XVI века (1540) и односи се на митрополита београдског и сремског Максима, бившег деспота Ђорђа Бранковића **(с'Ге светое ГвАГгелГе виллдике МА^ИМА БИВШАГО де-СПОТА).**

3. Владика је назив за жену властелина у сред-њовековној Србији и Дубровнику. Овај израз јавља се у повељи коју је краљица Јелена, жена краља Уроша I, издала Дубровчанима. Као званичан на-зив за властелинку користи га законодавац цара Душана: *Ако владика* (властелинка) *учини блуд са својим човеком* (значи из истог друштвеног слоја), *да им се обома руке отсеку и нос сареже* (члан 54). Законодавац предвиђа различите казне за власте-лина и себра због отмице владике, односно власте-линке: *Ако који властелин узме владику силом, да му се обе руке отсеку и нос сареже; ако ли себар узме силом властелинку, да се обеси* (члан 53).

Дубровачка општина је истицала како су *госпо-да босанска и владике* на *веру* долазили у њихов град. Војводи Хрвоју и његовим наследницима Оп-штина је даровала кућу *(полачу)* која се раније нала-зила у власништву *госпође Филипе, наше владике.* Владикама се „још и данас у Дубровнику називају жене старе варошке властеле" (Константин Јире-чек).

Владичица је исто што и владика „али само за богородицу" (Ђура Даничић). Пошто се повукао са великожупанског престола, Стефан Немања је на Светој гори из основа обновио Хиландар, мана-стир *владичице наше богородице.* Његов син Сте-фан Немањић даровао је поседе манастиру *владичи-це наше богородице* на Мљету.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ 8еШса,* 5, 10; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 53, 54; Ст. Но-ваковић, *Законски споменици,* 587; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 165 бр. 504; В. Ћоровић, *Спи-си Св. Саве,* 1; В. Ћоровић, *Житије Симеона Не-мање од Стефана Првовенчаног,* 17; Теодосије, *Живот светога Саве,* 3.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 124; *Кјес-тк JA2TJ;* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 60; Н. Ми-лаш, *Православно црквено право,* 403.

М. Јанковић (1,2) Р. Михаљчић (3)

ВЛАСИ - остаци романизованих староседелаца, који су се после досељења Словена одржали као сточари у мањим или већим скупинама, у разним деловима Балканског полуострва. У повељама срп-ских и босанских владара из првих деценија XIII века власима се називају и Дубровчани као потом-ци романског становништва. Од друге половине X века па надаље власи се јављају као одређен дру-штвени и политички чинилац у Тесалији, северној Грчкој, данашњој Македонији, Бугарској, Помора-вљу, као и у западним деловима српских земаља.

У почетку власи нису били везани за одређену територију, већ су се са својим стадима стално кре-тали у потрази за бољим испашама. Међутим, и њих је захватила феудализација, што је убрзало ор-ганизовање влашког становништва у оквиру по-себних скупина - *катуна* (в.). Окружени словен-ским становништвом и упућени на сарадњу с њим, влашки катуни у српској држави нису успели да сачувају своје првобитно етничко обележје, већ су временом славизирани. Овај процес је у XIII веку ушао у завршну фазу. Већ у првој половини XIV века власи су посебна друштвена категорија, која се по свом основном занимању разликовала од *Ср-ба* земљорадника, па је у складу с тим и забрана прелажења меропаха у влахе на поседима неких манастира. Захтева се заправо: *србин да се не жени у власех, ако ли се ожени да ју веде у меропхе.*

На челу влашких катуна, који су у почетку били под непосредном влашћу владара, па су тек његовим даровницама дошли у посед манастира, а веро-ватно и властеле, налазили су се старешине - кне-зови, челници и примићури познати из дубровачких докумената као катунари, по којима су се обично називали и катуни у околини Дубровника. Један катун је обично сачињавало неколико десетина вла-шких домаћинстава - клеТишта. Из манастирских повеља се види да су власи као и остало зависно становништво сносили извесне терете за рачун фе-удалног господара, који су одговарали њиховом за-нимању. Они су распоређивани на поједина до-маћинства, на мушке главе, катуне као целине, а зависили су од имовног стања појединаца. За ко-ришћење манастирских пашњака власи су плаћа-ли *травнину* (в.), која је по старом правном обича-ју за једно стадо износила два овна и два јагњета, и сир и динар, а по Душановом законику од сто грла стоке по једно. На својим коњима су за потребе преносили со из Приморја и то 40 кућа десет то-вара, затим жито, вино, сир и друго, пратили су игумана и манастирске службенике на путу и пре-носили им ствари. Имућнији власи су манастиру давали вунене покриваче и *клашње* (в.) направље-не од своје вуне, а сиромашни и *ћелатори* (в.) су чували манастирску стоку и прерађивали вуну. На неким манастирским властелинствима се поиме-нично наводе катуни задужени за чување одређе-не врсте стоке.

Власи којима је манастир дао земљу на обраду, тј. села, учествовали су у припреми сена, као и остали манастирски људи, а уз то су били дужни да један дан ору и узорано пожању. То је био рад заманицом, кад су сви способни излазили на рабо-ту. Као власници коња и добри познаваоци путева, власи су били главни посредници у трговини изме-ђу Приморја и унутрашњости Балкана, преносећи на својим коњима робу дубровачких, српских и бо-санских предузетника, а понекад и своју.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици,* 619, 626-629, 650-652, 698, 701; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 3, 7-10; Н. Радојчић, *Законик,* 49,57,58,82,97,111,112,141.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 29-53; К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у ду-бровачким споменицима,* Зборник КЈ I, 193-204; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 96-97, 165; Т. Тара-новски, *Историја српског права* I, 71-76; М. Ди-нић, *Цубровачка средњевековна караванска трго-вина,* ЈИЧ 1-4 (1937) 119-145; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних кату-на,* Симпозијум о средњовјековном катуну, Сараје-во 1963, 45-112; Д. Ковачевић, *Средњовековни ка-тун по дубровачким изворима,* на истом месту, 121-140; Б. Ђурђев, *Територијализација катунске ор-ганизације до краја XV века,* на истом месту, 143-169; Д. Динић-Кнежевић, *Учешће влаха у пре-ради вуне и превозу тканина у XIV и XУвеку,* Радо-ви АНУ БиХ 73, Одељење друштвених наука, књ. 22, Сарајево 1983, 85-92; М. Благојевић, *„Закон све-тога Симеона и светога Саве",* 141-159; *ИСН*, 381-382 (М. Благојевић).

Д. Динић-Кнежевић

ВЛАСТЕЛА (вллстелиш*, ујт поћШз) - припад-ници повлашћеног сталежа. Властелин „Дта у1а51, **1тапје; р1е1Ш**<5, зиргото рибашп". Овај појам пре се јавља у латинским него у ћириличким документи-ма. Властелин Дујмо (Е§о Ошггшз ГМазгеКп оопо ег уо1о) забележен је у XI веку. Властелин се у сред-њовековној Србији, Босни и Дубровнику, повреме-но називао *бољар* (в.). Током XIII века грчки *ар^ш* преводи се као бољар. Ова реч се из Бугарске про-ширила у Србију, Румунију и Русију, али се у на-шим крајевима није усталила. Иако је налазимо у животописима Немањића и дипломатичкој грађи, реч бољар изостављена је у Душановом законику. Најстарији рукописи овог споменика у повлашћене

слојеве убрајају велику властелу, властелу и вла-стеличиће.

Властела настаје поделом друштва. Оновреме-ници су били свесни социјалних разлика међу људи-ма: *Вси људије несу једнаци: јесу властеле и јесу кметићи, како то у Србљех и по всем свету,* писали су Дубровчани монахињи Евгенији и кнезу Стефа-ну Лазаревићу. Подела друштва претходила је ства-рању првих државних организација, али овај про-цес могуће је пратити тек од времена првих Немањића. Велики жупан Стефан Немања обратио се властели и бољарима, старим и младим, богатим и убогима. Повеља Стефана Првовенчаног мана-стиру Жичи разликује властелу, војнике и убоге. За повреду прописа о браку законодавац предвиђа ка-зне према друштвеном положају и имовном стању. -За исти преступ *властелин* је плаћао шест коња, *војник* два коња, а *убоги* два вола. Овом повељом подвлачи се суштинска подела друштва на две кла-се: *Аште буде от властел, то властелским нака-занијем да наказујет се; аште ли от нижих, то противу роду* (.према пореклу) *да наказујет се.* Основна подела друштва на властелу и себре по-тврђена је законским одредбама краља Милутина и цара Душана. Члан 152 Душановог законика (пре-узет из Милутиновог законодавства) одређује *да су великој властели велика властела поротници, а средњим људима према њиховој дружини, а себри-ма њихова дружина да су поротници.* Насупрот се-брима издваја се сталеж повлашћених - велика вла-стела и средњи људи, као што у доба Стефана Првовенчаног насупрот убогих стоје властела и вој-ници. Особена је подела друштва у Душановој речи уз Законик. Иако овај правни споменик озакоњује властелу и себре, цар је у свечаном слову уз Законик пожелео свим поданицима Царства *малим и вели-ким,* миран и тих живот, живот у православној вери, без злобе, пакости и безакоња, како би сви дости-гли царство небеско.

Константин Јиречек пише да је властела у сред-њовековној Србији настала на исти начин као и у другим европским државама: „Потомци старих вла-далачких и жупанских лоза, споредне гране влада-лачке куће и највиши земаљски чиновници разли-читог порекла, повезани женидбама многоструко с краљевима и царевима, организовали су се као виши сталеж". Насупрот Јиречеку, Теодор Тара-новски одбацује чиновништво као један од извора властеоског сталежа.

Душанов законик поистовећује домаћу и страну властелу - Србе, Грке, Немце (чланови 39, 173). Сабор у Крупиштима Стефан Душан је одржао *са всеми властели српскими и грчскими и поморскими.*

Иако нема изричитих вести, близу је памети да се повлашћени слој регрутовао из редова дружи-ника. Траг, некадашњих дружиничких односа Та-рановски налази у праву цара да наследи бојног коња и оружје умрлог властелина (члан 48 Душано-вог законика). Истакнути ратник свакако је најбрже напредовао и најлакше прелазио у виши сталеж. Али одредба Дечанске хрисовуље - *И поп од попа да се стави, а меропшић ако књигу изучи да је ме-ропах* - наговештава затварање повлашћеног слоја.

Међутим, нове политичке прилике узроковале су друштвене промене. Држава са јаком централ-ном влашћу није потрајала дуго да би се друштве-на хијерархија и подела друштва усталила. Бивши намесници Стефана Душана, за владавине њего-вог наследника, цара Уроша, постају самостални обласни господари. Сваки од њих, пре или касније, преузима улогу владара који, поред осталог, имају своје дворове и дворане. Разумљиво је онда да се у таквим условима проширује слој повлашћених. Друштвени успон, пре свих доживели су сродни-ци обласних господара. Властела се, исто тако, ре-грутовала из редова баштиника. Ни доласком Ту-рака овај процес није прекинут у областима које су стекле одређену аутономију. Аутономија Пољи-ца и Паштровића омогућила је стварање наслед-ног племићког сталежа из редова слободних башти-ника. Свака пета породица жупе Пољица припадала је ситном племству. За властелу су се издавали чак и они Паштровићи који су „у опанцима сами орали комад баштинске земље" (Иван Божић).

Током средњег века издвајају се друштвени сло-јеви и друштвене групе у оквиру исте класе. Поред црквених великодостојника на државном сабору је учествовала велика и мала властела. Душанов за-коник је установљен уз присуство црквених старе-шина и велике и мале властеле. У договору *с вла-стелми всеми малими и велицима,* цар Душан је даровао поседе цркви Свете Марије у Архиљеви-ци. Осумњичени которски привилегиј дели повла-шћени слој на малу и голему властелу *(и мнози ини властеле мали же и големи).* Велики властелин се на суд позивао писмом (остали печатом), а на суду му је бирана порота из редова велике властеле. Ипак, за велику властелу нема изузетних повласти-

ца. Она је само „почасни горњи слој у јединстве-ном властеоском сталежу" (Т. Тарановски).

Властела је носила различите титуле. Краљ Ми-лутин је потврдио дарове Светој Марији Ратачкој у присуству црквених и световних великодостојни-ка - *и ту бише с краљевством ми властеле:* бар-ски архиепископ Марин, казнац Мирослав, хумски епископ Јован, зетски епископ Михаило, челник Бранко, дед Мирослав и которски бискуп **(писко\/т которски Доум^нкх).** Стефан Дабиша, *краљ Срба и Босне,* потврдио је Дубровачкој општини повла-стице, заједно са краљицом, кир Еленом *и с вла-стелом краљевства ми.* Наведени су угледници са титулама војводе, кнеза, жупана, тепчије и двор-ског.

Властела се налазила и у служби великаша и обласних господара. Приликом склапања уговора са Дубровником, велики хумски кнез Андреј клео се са *всеми властели своими.* Александар, господ-ар Канине и Валоне, послао је 1368. године у Ду-бровник *мога властелина Цима.* Александра је слу-жила властела са титулама војводе, кефалије, дворо-држице, ставиоца и судије.

Управо на властелу као поседнике баштина, од-носи се 42. члан Душановог законика: *Ибаштине све да су слободне од свих работа и данака цар-ства ми, осим да дају соће и војску да војују по за-кону.* Овај члан обезбеђује властели материјалну подлогу за војну службу која се није могла ни зами-слити без властеле. На позив владара властелин се јављао као коњаник, ратник на коњу, у пратњи вој-ника које је сакупљао међу насељеницима сопстве-ног властелинства. Није у питању стална већ по-времена војна служба, служба по потреби. Једино је служба властеле крајишника налагала сталан опрез на државној граници.

Између велике властеле и себара налазе се *вла-стеличићи* (в.), ниже племство у средњовековним српским земљама. У доба краља Милутина власте-личићи су припадали *средњим људима.* Према 39, 55, 75, 142, 144. и 173. члану Душановог закони-ка, правни положај властеличића изједначен је са правним положајем властеле. Једино 50. члан За-коника за исти преступ предвиђа строжу казну за властеличића. Порекло властеличића у српским зе-мљама није истоветно. У држави Немањића они су се регрутовали из друштвеног слоја војника, а у држави Котроманића од *баштића* и *дедића.* Раз-витком феудалних односа нестају слободни сељаци као посебан друштвени слој. Припадници властеле били су и баштићи који на својој земљи нису има-ли зависне сељаке. У околини Дубровника „сви слободни људи убрајају се у властелу" (Михаило Динић). Властеличићи су, природно, знатно број-нији друштвени слој од властеле, поготово велике властеле.

Властела је понекад била подложна цркви. Све-тостефанска хрисовуља ослобађа их одређених на-мета: *Бољарсции кони да се не товаре. Јагњетина и лан да им се не узима.* Властела која се налазила на властелинству манастира Светих арханђела код При-зрена била је дужна да оре *всакого жита бедбу,* сено да коси и прати игумана на путу. Иако је реч о ван-редним работама, ипак је властела на црквеним има-њима губила на престижу.

Временом је део властеле сиромашио, али оси-ромашењем се није губило властеоско достојан-ство. *„Bo1je je toje рисатЊо пе§о (yoje y1a8***(ео8***(уо,* гесе и Оиһгоушки 1шиспа рисапка 51гота5пој у1аал-С1 када 5е 5Уас1е" *(Кјестк JA21Т). Убоштво власте-оства не губи,* каже пословица.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *Мопитеп(а беШса,* 24, 69, 178, 222; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 627, 697; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 39, 42, 48, 55,75, 144, 152, 173.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* К. Јире-чек, *Историја Срба* II, 58-61; Т. Тарановски, *Исто-рија српског права* I, 11-46; А. Соловјев, *Сељаци--племићи у историји југословенских права,* Архив ПДН 25 (1935) 455-464; *Кјестк JA2XJ;* М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967, 86-101; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи,* ИЧ 9-10 (1959) 151-185 (= *Немирно Поморје XV века,* Бео-град 1979, 105-149); И. Божић, *Племенити људи Пољичани уХУвеку,* Глас САНУ 280 (1971) 67-99; С. Ћирковић, *Цопуне и објашњења,* у: Ст. Новако-вић, *Историја и традиција,* Београд 1982, 453-478; С. Ћирковић, *Почеци социјалне хијерархије у Ср-ба,* Годишњак ДИ 1-3 (1994) 223-235.

Р. Михаљчић

ВЛАСТЕЛИНСТВО - технички термин који су увели историчари, а значи исто што и посед, имање ((Јогшшшп). Код Константина Јиречека тер-мин се не користи, он говори о манастирским има-њима. Међу првима властелинство као појам упо-

требљавају Стојан Новаковић, Радослав Грујић и Александар Соловјев. Термин се усталио код оних истраживача који су се бавили појединим власте-линствима, али су се углавном задржавали на уби-кацији поседа не залазећи у саму структуру вла-стелинства. С обзиром на сачуване изворе много су познатија манастирска властелинства, о којима има много више података, од световних, о којима је врло мало сачуваних извора. Најпознатије световно властелинство припадало је великом челнику Ра-дичу. Највећа и најбоље позната манастирска вла-стелинства су: хиландарско, жичко, бањско, дечан-ско, светоарханђеловско, раваничко.

Властелинство је у привредном погледу сачи-њавало донекле затворено газдинство које је само подмиривало своје основне потребе. Центар јед-ног властелинства био је властеоски ***двор*** (в.), место где је властелин најчешће боравио, или утврђени град или пирг. Код манастирских властелинстава центар је био манастир. У двору се налазила житни-ца, а ту се концентрисала и административна и суд-ска власт властелинства. На челу управе и судства стајао је господар властелинства, а нижи органи управе били су ***владапци*** (в.).

Господар властелинства је поред права имао и одређене обавезе према држави. Пре свега, морао је да иде у рат, да даје соће и да се стара о безбедно-сти на свом властелинству (да гони и хвата кра-дљивце и разбојнике). Манастирска властелинства су обично ослобађана војске и соћа. На властелин-ствима је било, поред зависних људи, и властеличи-ћа и пронијара који представљају оружану силу са којом господар иде на позив владара да ***војску воју-је по закону.*** Господар властелинства је део земље задржавао за непосредно коришћење, у властео-ској резерви (властеоска земља). Остала земља је давана насељеницима подељеним на различите ка-тегорије: ***меропси*** (в.), ***сокалници*** (в.), ***мајстори*** (в.), ***попови*** **(в.)** и други.

Постојала су села која су се специјализовано ба-вила неком од услуга властелинству. Тако у пове-љи из 1363. године сусрећемо села коњушара, лова-ца, станика, мађера, постељштака и златара. Између ових делова земље на властелинству је одржавана одређена пропорција, а тиме и између насељеника, па се зато у нашим изворима срећу забране преласка из једне категорије у другу. Располагање потчиње-ном ***баштином*** (в.) на властелинству било је под-ложнр ограничењима. Отуђивање потчињене ба-штине ван манастирског властелинства било је на многим властелинствима забрањено, као што је то био случај на властелинству манастира Светог Ђор-ђа код Скопља.

На властелинству је постојало више категорија зависног сељаштва. Најбројнији су били земљо-радници, који су се према свом статусу и обавезама делили на неколико група, од којих су најзначајни-ји меропси и еокалници. Зависно становништво на манастирском властелинству давало је свом госпо-дару радну и натуралну ренту. Радна рента је од-ређивана или површином земље коју је требало об-радити или бројем радних дана. Земљорадници су обрађивали деонице властеоске резерве, пре свега у атарима својих села, а ако властелинство у том атару нема довољно ораница, онда су обавезу извр-шавали тамо где их је било, по могућности у су-седним атарима. Властеоска резерва је коришћена у сопственој режији, а обрада се вршила бесплат-ним радом сељака; уколико је резерве било више него што су износиле обавезе зависног становни-штва, онда се тај део давао под закуп.

Главни део радне ренте односио ее на обраду ораница. Меропси су на манастирским властелин-ствима имали обавезу да узору годишње одређену површину под различитим житарицама ***(ралије),*** као и сокалници чија је обавеза била мања. На Бањ-ском властелинству меропах који поседује пар во-лова морао је да узоре и посеје 4 мата озиме и 5 мати јаре ралије, а на Дечанском та обавеза износи 6 мати за меропхе и 3 мата за еокалнике. На вла-стелинству се строго пазило на одређени однос из-међу озимих и јарих жита. Последњима су засејава-не двоструко веће површине.

Поред редовне обавезе земљорадници су на вла-стелинству имали и допунску обавезу - ***бедбу*** (в.), која у случају орања није прелазила један мат по врсти житарица. При одређивању допунских обаве-за водило се рачуна о стварним могућностима зе-мљорадника (броју волова), док код редовних оба-веза то није био случај. Поред орања земљорадници су имали и друге обавезе (кошење, скупљање се-на, рад у винограду). Душанов законик радну рен-ту одређује бројем радних дана и то 2 дана у неде-љи (104 у години), што износи једну трећину радних дана у недељи. Земљорадници су у корист феудалног господара засејавали две петине од укуп-но обрађених ораница. Феудалцу је остајала ***четвр-***

тина (в.) жетве, а исто је добијао ако да земљу под закуп.

Поред земљорадника на властелинствима су жи-вели и професионални сточари - власи. Њихова основна обавеза била је да чувају манастирску (фе-удалног господара) стоку и да врше службу *поноса* за свога господара. На Дечанском властелинству тачно се одређује који ће власи коју врсту стоке да чувају и на којој *ппанини.*

Манастирска властелинства су уживала широ-ка имунитетска права која им је даровао владар. Та-ко су људи са ових властелинстава били ослобође-ни соћа, приселице, позоба, траварине, псара и других обавеза које су иначе спадале у владарева регална права. Такође су уживали судски имунитет, сем у неколико случајева (убиство) где је владар то право задржавао за себе.

Степен датих привилегија није био исти за свако властелинство. Највећи манастири, владарске заду-жбине, уживали су најшире привилегије. Манастир-ска властелинства су често добијала приходе са ве-ликих тргова у земљи, а нека су имала у свом поседу одређене тргове.

ЛИТЕРАТУРА: *К/естк ЈА2ЈЈ,* 21, 188; К. Јире-чек, *Историја Срба* II, 33, 34, 55, 66, 96, 98, 99, 100-102, 165, 166, 212; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства,* Гласник СНД 3 (1928) 25-43; Т. Тарановски, *Историја српског права,* 95, 96, 111, 276-277, 536, 585-586, 620, 659 (в. реги-стар); Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља,* Гласник СНД 1-1 (1925) 45-78; Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претстав-никау ХЈУиХУвеку,* Гласник СНД 13 (1934) 47-68; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство,* ИЧ 4 (1953) 145-173; Р. Ивановић, *Цечанско вла-стелинство,* ИЧ 4 (1953) 173-227; Г. Шкриванић, *Властелинство Се. Стефана у Бањској,* ИЧ 6 (1956) 177-199; Г. Шкриванић, *Раваничко власте-линство,* Манастир Раваница, 83-98; Р. Ивановић, *Властелинство манастира Светих Арханђела код Призрена,* ИЧ 7-8 (1957, 1958) 345-360, 209-253; Ст. Новаковић, *Село,* Београд 1965; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Срби/и,* ИГ 2-3 (1966) 3-95; М. Благојевић, *Земљорадња,* 66-68, 133, 192-195, 338, 350-361, 369-376, 408, 410; В. Тошић, *Велики челник Радич,* Зборник МСИ 13 (1976)7-21.

С. Мишић

ВЛАСТЕЛИЧИЋИ - ниже племство у сред-њовековној Србији и Босни. Властеличић је деми-нутив од речи *властел* (Теодор Тарановски) или дословно „син малога властелина" (Константин Ји-речек). У грчким повељама српских владара вла-стела су ар%оуте$, а властеличићи ***архрутблоуХсн,*** док се у дубровачким документима властеличићи често бележе као стШот] или гепШоШ. Много ка-сније у *Краљевству СловенаМавра* Орбина налази-мо израз §епШога\ Владари средњовековне Србије и Босне називали су дубровачко племсгво властеличи-ћима, али чешће властелом. Занимљиво је да су и сами Дубровчани властеличићима називали при-паднике свога племства.

Властеличић је претежно реч службених доку-мената, те „није присно урасла у наше језичко бла-го" (Михаило Динић). Не налазимо је у живото-писима српских владара, а изоставља се у неким познијим преписима Душановог законика.

Реч властеличић први пут се јавља у повељи краља Драгутина: *мшост створи краљевство ми властеличићима дубровачким.* Иако се односи на дубровачке трговце, реч је потекла из канцеларије Немањића. У њеној употреби нема доследности. После повлачења са престола Драгутин - у потпи-су господин Стефан - потврдио је повластице *ду-бровачким тржником.* Михаило Динић је показао да се исти израз понекад употребљавао и за вла-стелу и за пучане. Исто тако, понекад се изједна-чују властела и властеличићи. Пуљка Болкачеви-ћа из Драчевице цар Душан у размаку од пет дана, у писмима упућеним Дубровчанима, назива вла-стеличићем и властелином. Душанов поданик је за дубровачког писара §епШћото Ри1со.

Као друштвени слој, властеличиће је установио Душанов законик. Према овом споменику властели-чићи се налазе између велике властеле и себара. Подела друштва на *велику властелу, средње људе* и *себре* из доба краља Милутина потврђена је 152. чланом Душановог законика.

Властеличићи су несумњиво припадали сред-њим људима. Њихов правни положај не разликује се од правног положаја властеле (39, 55, 75, 142, 144. и 173. члан Душановог законика). За исте пре-ступе законодавац предвиђа исте казне. Изузетак је 50. члан Законика: *Властелин ко/и опсу/е и осра-моти властеличића, да плати сто перпера, и вла-стеличић, ако опсу/е властелина, да плати сто перпера и да се би/е штаповима.* И властели и вла-

стеличићима цар даје на управу *земље* и *градове,* властели и властеличићима издају се баштинске исправе.

Властеличићи су поседовали села са свим *пра-винама.* Манастиру Светих арханђела код Призре-на, Стефан Душан је приложио *впастепичића цар-ства ми* Новака Пецију, заједно са дворовима, виноградима, њивама и млиновима. Истом мана-стиру своје *баштино* село приложио је Душанов *верни властеличић* Никола Утоличић. Властеличи-ћу Иванку Пробиштитовићу, Душан је у баштину потврдио људе и земље купљенице у Штипу и око-лини, укључујући и цркву коју је Иванко подигао. Властеличића Вукшу, цар Урош је послао у Свети Срђ, да штити дубровачке трговце.

У држави Немањића властеличићи су потица-ли из друштвеног слоја војника (Житије Симеона Немање од Стефана Немањића), односно *малих бо-љара* (Житије Симеона Немање од Саве Немањи-ћа), затим нижег племства у новоосвојеним крајеви-ма. Властеличићи су припадали разним етничким скупинама. Поред Срба, као властеличиће Душа-нов законик региструје Грке и Немце.

Назив властеличић проширио се и на западне крајеве. Од крунисања Твртка I за краља, он се усталио и одомаћио у средњовековној Босни, а пре-ко Босне доспео у Пољички статут. Друштвену по-длогу властеле и властеличића у средњовековној Босни чинили су *баштићи* и *дедићи,* односно сви слободни људи *на својој земљи, на племенитој.*

Из наших докумената није могуће утврдити број-ни однос властеле и властеличића. Јиречекову прет-поставку да су властеличићи код нас многобројни као што је било многобројно ниже племство у Угар-ској, Чешкој и Пољској, потврдила су истражива-ња М. Динића о хумско-требињској властели.

ЛИТЕРАТУРА: С. Лгебек, *Баз Сезе&диск;* К. Ји-речек, *Историја Срба* II, 58-612; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 11-46; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* 189-190;' М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967, 86-101.

Р. Михаљчић

ВЛАСТИ - нове војно-територијалне јединице које уводи деспот Стефан Лазаревић у оквиру ре-форме локалне државне управе. Реорганизација је спроведена у наследним земљама Лазаревића, тј. на територији под непосредном влашћу деспота Стефана. Земља је. подељена на власти на челу са *војводама* (в.) у чијим рукама се нашла објединења војна, управна и судска власт.

Превасходни циљ реформбило је јачање војне моћи државе»и организовање њ*ене одбране од стал-не турске опасности. Због т.ога је дошло до мили-таризације.централне и локалне управе и до прева-ге вдЈних послова над цивилним. О новом државном уређењу "ћише Константин Филозоф, упоређујући га са *анђеоским чином,* у коме су сви представни-ци локалне управе, међу њима и војводе, чинили *трећи спољашњи чин.*

Почетак увођења нових локалних органа везује се за први помен у изворима војводе Новобрдске власти 1410. године. Ново Брдо је било најјаче еко-номско средиште Српске деспотовине, као и најју-жнија погранична тврђава према области Бранко-вића, у којој су Турци господарили стратешким местима. Управо због паралелног постојања тур-ских органа управе, на овој територији није могло да дође до организовања власти. За живота деспота Стефана јавља се Островичка власт (1414). Остро-вица је била тврђава на планини Рудник и власт ње-ног војводе је обухватала Рудник, рударско насеље и трг Селца и околину. У исто време је, у Руднику, поред островичког војводе, постојао и *кефалија* (в.), што сведочи да се реформа постепено спроводила и да представници старе локалне управе не ишчезава-ју у целој држави. Могло би да се претпостави да је посебна власт била организована са центром у Сребреници, где је на челу њене градске управе ста-јао деспотов војвода. После потписивања мировног уговора са Венецијом 1423. године, деспот Стефан је и на територији Зете проширио мрежу власти. Седишта зетских војвода била су у Бару, Дривасту, Подгорици и, непосредно пред пад под турску власт, у Медуну.

У доба деспота Ђурђа Бранковића настављена је територијално-управна реорганизација. На самом почетку његове владавине јављају се две власти: Некудимска (1428/29) и Крушевачка (1430), а оба града су била деспотове резиденције. Након што је српској држави припала територија на левој, бо-санској, обали Дрине 1433. године, организоване су две нове власти, чији су се центри налазили у тврђавама Теочаку и Тишници, али се оне спомињу тек после деспотове смрти. Теочак је доминирао долином реке Тавне и прилазима Зворнику и до-

лини Спрече, док се за Тишницу не може поуздано утврдити где се налазила.

Највише обавештења о властима потиче из 1457. и 1458. године. Тада се у изворима наводе: Смеде-ревска власт са центром у новој државној престони-ци, Голубачка власт са центром у тврђави Голуп-цу, Борачка власт са средиштем у истоименој тврђави у Гружи, Петруска власт са центром у твр-ђави Петрусу (источно од Параћина, код села Ле-шје) и Лепеничка власт, чије средиште је непозна-то, али се претпоставља постојање неког утврђеног места. Седишта војвода, тј. центри нових управних јединица налазила су се у најважнијим градовима и тврђавама и могу да се класификују. То су рези-денције владара, као што су Некудим и Крушевац, затим, најважније пограничне тврђаве - Голубац, Петрус, Ново Брдо, Теочак, Тишница и, вероватно, Сребреница, и стратешка утврђења у унутрашњо-сти попут Борача, Островице и Лепенице. Као те-риторијално-управна јединица, власт је најчешће обухватала ширу околину тврђава и градова, али је то могла да буде и територија жупе (Лепеница) или крајишта (Петрус). Упркос дуготрајном напору ко-ји је уложен да би се изградио чврст одбрамбени систем државе, Српска деспотовина није одолела продирању Османлија ка средњој Европи. Падом под турску власт уништена је национална држав-на организација.

ИЗВОРИ: Р. К.ас1а, *РгИогг га гбггки згбзкгк Г бо-затИк Из(та,* Кж1 ЈА21Ј 1 (1867) 156-158; Ст. Но-вaковић, *Законски споменици,* 333, 336, 532, 755; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића,* Београд 1935, 81-82; Н. Радојчић, *За-кон о рудницима,* 51-52, 55; Б. Марковић, *Закон о рудницима,* 20-23.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рудар-ства* II, 21, 23, 72; М. Динић, *Впасти у време Це-спотовине,* Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1969) 237-242; И. Божић, *Зетске војводе под деспоти-ма,* Гласник за науку и умјетност Црне Горе 2 (1975) 5-24 (= *Немирно Поморје XV века,* Београд 1979, 174-194); *ИСН\\,* 125 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године,* ИГ 1-2 (1987) 41-42; А. Ве-селиновић, *Цржава српских деспота,* 252-254; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 10, 272-273, 284, 291-294.

Ј. Мргић

ВЛАШТАЦИ - назив категорије зависних људи. Јавља се у периоду XIII до XV века у приморским местима и залеђу на потезу од Дубровника до Ба-ра. Иако се чини да је етимологија јасна (од **влдштц** ргоргшз, властит), и да осветљава положај влашта-ка, ипак се о њима дуго водила дискусија. Мислило се да су „аграрни робови", али у которском Статуту се влаштаци наводе упоредо са зепа и апсШе. Ко-торски документи изједначују влаштаке са посад-ницима, који су у латинским документима **уШаш.** О томе да су влаштаци масовна појава сведоче поме-ни села и предела: уШе с1е **у1а5га21,** сопхгасЈа **побхга** о!е **у1абха21,** ра§**иб у1а51а2Ш5.** До сада откривена грађа показује да су влаштаци зависни људи, за које се у модерној литератури најчешће употребљава назив кметови. Претпоставка да би влаштаци били Власи противречи подацима извора.

Назив влаштаци носили су поједини људи као надимак кад би постали грађани и трговци. У XV веку назив влаштак је био увредљив. Види се то из спорова которске властеле и сељака из Грбља који су одбијали од себе назив влаштак (у чему су има-ли подршку млетачких власти), и који су тврдили да су Которани неправедно присвојили и међу собом поделили њихове земље, поља и винограде, који су им припадали преко хиљаду година. Када је краљ Милутин 1307. даровао Котору жупу Грбаљ на њој су били насељени људи различитог стату-са, сигурно је било и слободних баштиника, чији су се потомци опирали которском настојању да бу-ду сведени на положај посадника са једнаким те-ретима и обавезама. У том отпору је била социјал-на основа крвавих грбаљских буна у XV веку и каснијих спорова пред млетачким властима. Гр-бљани су 1469. настојали да од властеле откупе вр-ховно право на земљу тврдећи да је код њих *ите е(сИгесШт Лотгтит.*

ЛИТЕРАТУРА: 5. С1гкоу1С, *^1аз(асг. 8(гатса гг зосђ'а1гге \з(огЦе,* ОосШпјак 01 В1Н 39 (1988) 34-41 (ЕктесЧсеу гћогтк).

С. Ћирковић

ВОДЕНИЦЕ - помињу се у свим нашим пове-љама, што значи да их је било много. Право на др-жање воденица било је значајна привилегија коју су владар, властела и црква обезбеђивали за себе, али је било и редовничких, сеоских воденица. Прин-

цип рада воденице заснива се на искоришћавању механичке снаге воде. Вода, која долази јазом, про-лази кроз „цифун" или жлеб, удара на коло које је постављено хоризонтално и преко вретена повезано са каменом (жрвњем). Тако се покреће жрвањ, на који из коша пада жито и мење се. Ово је тип воде-нице-поточаре, док се на великим рекама водени-ца постављала на самој реци која је својом струјом покретала велики точак.

У средњовековној Србији манастири су имали посебне привилегије и права на поседовање водени-ца. Манастир Св. Ђорђа код Скопља имао је своје воденице још од времена цара Романа IV Диогена, а Милутин му је дао право да постави две водени-це „на брегу Велике реке" (Вардара). Манастиру су дата и нека села са воденицама и воденичишти-ма (означава или напуштену воденицу или место за подизање воденице). Из Грачаничке повеље се види да је владар имао своје воденице, јер поклања Грачаници половину својих прихода од воденица које се налазе на „изводу Родимском до Ситнице". Манастир у Бањској је такође имао своје водени-це, а на његовим поседима је било и млинара који су имали своје воденице. Из дечанских хрисовуља, где се такође помиње више млинова, види се и то да је воденица била приватно власништво које је било и предмет трговине. Краљ Душан је тако купио во-деницу на Клини и приложио је Дечанима.

Сви остали манастири и цркве су такође у свом поседу имали више воденица као и властела. Цар Душан је манастиру у Леснову приложио Краји-мирову воденицу која је „одумрта", па је манастир могао да је преузме. Владар је могао, када власник воденице умре без наследника, да да воденицу не-ком другом. У повељи властелинству Светих ар-ханђела код Призрена се изреком помиње више од 26 воденица. Цар Душан је једном одредбом забра-нио постављање воденица на црквеној земљи. Ако би неко прекршио ову одредбу, морао је да плати 50 перпера, а млин му је одузиман. Сви људи који су живели на поседима властелинства морали су да мељу жито у манастирским млиновима, а мана-стир је узимао део млевеног жита на име ујма (ушу-ра). Из једне одредбе се види да је половина ујма ишла млинару, а друга половина власнику земље на којој је млин постављен.

Млинова је било и у градовима по Србији, а је-дан такав млин је 1332. у Брвенику вредео 50 пер-пера и био је власништво једног Которанина. У Бе-оградy је било млинова на Сави. У приморским градовима млинови су били и на већој цени због оскудице у текућим водама. Которани су имали млинове на Шурању, а Општина је у жупи Грбаљ имала 6 млинова. У статуту Котора се одређује да млинар меље жито по реду и свима да узима ујам 1/10 од *стара* жита. Дубровчани су имали млинове на Умбли, на Љутој у Конавлима. У турским попи-сима сусрећемо се са великим бројем воденица јер се на њих плаћа порез. Већина пописаних водени-ца припада раји мада има и ћазза млинова, а порез се плаћа од камена 15 акчи или 30 ако млин ради целу годину. Из првих пописа се види да је највише млинова било на Косову, што сведочи о густини насељености и производњи житарица у овом крају. Овде једна воденица долази на 37 кућа, а у Брани-чеву на један млин долази 47 кућа.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Финдрик, *Увод у проучавање старих воденица,* Саопштења 15 (1983) 97-99; В. Ђуричић, *Мпинска индустрија у Босни и Херцегови-ни,* Сарајево 1935, 20-23; С. Кнежевић - М. Јовано-вић, *Јарменовци,* Београд 1958; Р. Грујић, *Власте-линство Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века,* Гласник СНД1-1 (1925) 33-78; Р. Грујић, *Лич-на властелинства српских црквених представни-ка у ХШиХУвеку,* Гласник СНД 13 (1934) 47-68; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. Стефана у Бањ-ској,* ИЧ 6 (1956) 177-199; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 42-51.

С. Мишић

ВОДОВАЂА (вада, бразда) - Водом из извода земљиште се не би могло успешно да наводњава ако се не би прокопали и помоћни канали који су одводили воду до сваке њиве или врта. Ти помоћни канали се у средњовековној терминологији обич-но називају водовађе, ваде или бразде. Прва два на-зива су чешћа.

Изграђеним водовађама вода није увек лако мо-гла да се доведе на жељено место. Тако се једна њива назива *зловадица,* а у њеној близини посто-ји и стара *бразда,* што сведочи о ранијим покуша-јима да се ова њива наводњава. Наводњавање, а са-мим тим и израда водовађа, било је развијено у долини Вардара, посебно у околини Скопља, као и у долинама Лепенца и Брегалнице. Ова делат-

ност је била развијена и на Косову и у Метохији. У међама појединих села у долини Белог Дрима и Призренске Бистрице наводе се водоваће. У međа-ма села Морозвизда и Зрновштице помиње се *грч-ка водовађа,* која је полазила од реке Брегалнице. Ова водовађа је настала још пре доласка ових кра-јева под српску власт.

Водоваће су разводиле воду од извода по пољима до сваке њиве и врта. Слично као и изводи и оне су морале да имају природни пад. Биле су много мање од извода и носиле су много мању ко-личину воде.

Водовађама или вадама називају се и канали ко-јима је у рударству довођена вода до плакаоница или до самокова.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 610, 618; *Споменици на Македонија* I, 191, 197; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти,* Споме-ник СКА 3 (1890) 36-38; М. Павловић, *Грачаничка повеља,* Гласник СНД 3 (1927) 127; Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347,* Гласник СУД 27 (1870) 291; П. Ивић - М. Гр-ковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976, 305.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Властепинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века,* Гласник СНД 1-1 (1925) 45-79; Р. Грујић, *Полошко-тетовска епар-хија и манастир Лешак,* Гласник СНД 12 (1933) 33-78; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији,* Београд 1939; В. Симић, *Плана - средњо-вековно насеље рударске привреде,* Гласник Етно-графског института 4-6 (Београд 1957) 105-121; М. Благојевић, *Земљорадња,* 185-190; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњове-ковној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 24-27.

С. Мишић

ВОЗНИЦА - назив за кола на којима се прево-зио одређени товар. Возница је, нарочито у сред-њовековној Босни, представљала и буре које се во-зило у колима, а у коме се преносила вода или вино. Сачуван је један запис извесног дијака Станка Кро-миријанина из Босне, с краја XIV века, у коме се спомиње да... *Батало тепчија држаше Сану, и гре-дише му на возницих вино из Кремене у Торичан.*

ИЗВОРИ: Л>. Стојановић, *Записи и натписи* I, 57 бр. 179.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Рјестк JA2JJ;* Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности,* 128.

М. Шуица

ВОЈВОДА (**ВОКВОДА, воиводл,** ћеШ сшх) **-1.** Војнички старешина, а у феудално доба заповед-ник који је поред војне понекад обављао и цивилну власт у некој покрајини. Реч је позната и у другим словенским језицима: руски воевода, пољски \уоје-\уос1а, чешки **уојуос**!а. До почетка XV века одржао се обред устоличења корушких војвода. Титулу вој-воде носили су понекад намесници угарског кра-ља у Славонији и Трансилванији (Ма1ео \уоу\Уос1а **1хап5Пуапо)** а Раи1о **уоууос**!а био је великодостојник на угарском двору. Исту титулу носили су влада-ри у Влашкој и Молдавији.

Звање војводе није устаљено. Поплавом звуч-них византијских титула, ранг војвода у средњове-ковној Србији је опадао. Ова титула није красила феудалне моћнике. Јован Оливер започео је поли-тичку каријеру као *велики челник,* потом *велики слу-га,* потом *велики војвода,* да би најзад од цара добио висока византијска достојанства севастократора и кесара. За време турске власти војвода је означа-вао и четовођу, нижег војног старешину. Међутим, у новијој српској прошлости неочекивано је порас-тао углед старе словенске титуле. Војвода је у Кра-љевини Србији постао највиши војни чин који се стицао само ратним заслугама.

2. Висока титула у средњовековној Србији која је у периоду Немањића подразумевала војну функци-ју, а касније у периоду Деспотовине и војну и ци-вилну власт у обласној и локалној управи.

Још од Немањиног времена војвода је највиши војни чин после владара. Војводе су припадале кругу најкрупније властеле и заповедале су одреди-ма пронијарске или баштинске војске једне или више жупа, у првој половини XV века једне или више *власти.* Да је војвода био војни заповедник по рангу одмах после владара, види се из Душа-новог законика где се у чл. 116 каже да сваки вој-ник мора ратни плен у туђој земљи да *води и носи* (стоку, заробљенике и ствари) *пред цара и војводу.* Због таквог ранга сви нижи чинови, без обзира што их чини властела, морали су без поговора да спроводе наређења војвод! Према Душановом за-

конику, војводе у војсци имају исту власт као и цар, тачније, цар своју власт врховног заповедни-ка преноси на војводе. За спорове који спадају у надлежност војног суда војводе добијају апсолут-ну судску власт. То је регулисано чл. 129: ***На вој-сци, на всакој, да обладају војводе колико и цар, што реку да се чује. Ако ли их кто пречује у чему, да јест този осужденије, које и онемзи који би ца-ра преслушали. И судови мали и големи који су на војсци, да им суде војводе, и ин никто.*** Овим чла-ном је патримонијална власт властеле над својим људима и војницима у војсци потпуно престајала, и ако би властелин сам судио или се није покоравао војводиној пресуди, кажњаван је као ***преслушник царев.*** У периоду Деспотовине војводе добијају још већи војни значај јер се воде скоро стални ра-тови за одбрану и очување земље. Поред тога, они добијају све већу улогу у цивилној власти, тако да се у њиховој функцији обједињује војна и цивилна власт на повереној им територији. Почетак проце-са јачања њихове улоге започиње заправо још пред крај живота цара Душана. У његовој повељи за ма-настир Св. Никите у Добрушти војвода се поми-ње на другом месту, одмах после кефалије. Већ до краја XIV века они потпуно потискују кефалије и жупане, а почетком XV века постају искључиви носиоци власти у територијалним јединицама ***вла-стима,*** на које је била новом реформом подељена цела држава. Пре њих су ту улогу обављале ***кефа-лије*** (в.). Војноадминистративна реформа изврше-на је пре 1410, јер се те године у изворима јавља први војвода у Новом Брду. Закон о рудницима де-спота Стефана из 1412. зна само за војводе у чијим је рукама и војна и управна и судска власт. Године 1413/1414. руднички војвода Мазарак је имао упра-ву над Островичком влашћу. Из извора су још по-знате ***власти*** са центрима у Крушевцу, Некудиму, Смедереву, Голупцу, Петрусу, Борчу, Теочаку, Ти-шници и у Лепеници. Деспотове војводе су биле присутне и у Сребреници, Бару, Дривасту, Подго-рици, Медуну.

Од деспотове реформе па до пада под турску власт у изворима се помињу 54 војводе од којих је највећи број био везан за градове у којима им је било седиште. Тако се у Новом Брду јавља 6 вој-вода, у Сребреници 5, Смедереву 2, Руднику 2, и Голупцу 1. Остале војводе се помињу као деспото-ви намесници у Зети, као његови посланици у ра-зним дипломатским мисијама или као сведоци у исправама. Најближи помоћник војводе у војним пословима, посебно везан за одбрану града и утвр-ђења био је ***војвода кулски,*** заповедник тврђаве или главног утврђења у њој (куле). Војводе су имале и судску власт у повереним им областима, а судили су и за кривична дела која су убрајана у владареве ***ре-зервате*** (в.), за које су им припадале и глобе од ка-зни. Ипак, цивилни послови локалне управе у свим ***властима*** били су подређени војним задацима и обавезама војвода, а главна је одбрана територије којом управљају. Милитаризација централне и ло-калне управе доприносила је остваривању таквог задатка. Једна од мера те милитаризације је била и та што су ранију властелу - крајишнике који су управљали ***крајиштима*** (в.), сада заменили ***војводе - крајишници.*** Они добијају још већа овлашћења и обавезе, првенствено да командују тзв. крајишком војском у циљу појачане будности и одбране по-граничних области, крајишта.

3. Ранг војводе у држави Котроманића је устаље-нији и виши него у држави Немањића. Ову титу-лу носила је угледна босанска властела. Титула вој-воде посведочена је у повељама босанског бана Матије Нинослава. Војвода Јуриша и војвода Пур-ча су ***бољари*** босанског бана, али се ништа поузда-но не може рећи о односу војводе према осталим звањима тога доба. Војвода Јуриша се наводи ис-пред ***тепчије*** (в.) и ***пехарника*** (в.) а војвода Пурча иза ***кнезова*** (в.) и ***казнаца*** (в.). Упоредо је постојао усорски војвода и босански војвода. Војводама ко-ји су обављали војну службу, заповедао је велики војвода који се јавља за владавине бана Стјепана II Котроманића. Титулу великог војводе касније су носили моћни обласни господари Хрвоје Вукчић Хрватинић и Стјепан Вукчић Косача који су поли-тичку каријеру завршили у звању ***херцега*** (в.).

Ширењем државе, посебно после проглашења Твртка I за краља, број војвода се повећава, али се не смањује њихов углед и ранг. Војводе су ***добре велможе*** у повељи коју је Стјепан Томашевић издао Дубровнику. Ова исправа поименице бележи осам војвода, а сви су пописани испред кнезова. По смр-ти војводе најстарији син наслеђивао је очеву титу-лу, а млађа браћа обично су носила звање кнеза. Уколико је био без синова, титулу војводе могао је да наследи најближи сродник.

Титулу војводе налазимо и у Зети Црнојевића. Она се одржала и после пада јужнословенских зе-маља под турску власт. Војводе су племенске старе-

шине у Црној Гори и Херцеговини, затим кнежин-ске старешине за време Карађорђа.

Ову титулу предање приписује историјским лич-ностима и ликовима из народне епике. Поред оста-лих, војвода је косовски јунак Милош Обилић, за-тим Сибињанин Јанко:

Трећа књига од Сибиња града

од војводе Сибињанин Јанка.

Самоуправа Влаха, било под влашћу Османли-ја, било у Крајинама под влашћу Хабзбурговаца и Млечана, огледала се у праву избора војводе: *1с1а т паа[1] пјгтг тјеЉап Нгуопп уојуода, пег јес1ап Гхтеји пиђ Аа је уојуос1а,* стоји у одредби за цетинске Вла-хе из 1436. године. Привилегије војвода потврђује Пољички статут. Он их ослобађа више намета: **А**

ТКО 6 ВОИВОДА ПОЛИМКИ ДА НИМА НИбДАНЂ ДАНАКЂ. ДАВАТИ, одложе (десетин^) тере врАжд^ тере КАДА се т^рком хлрлм^ **дле: О-ТО-ГАИ не може се простити, А ино све ДА М# е СЛОЕОДНО СВАКО-м# воиводи.** Влашки статут из 1630. године даје право крајишницима између Саве и Драве да гене-ралу предложе свога војводу. Војводе су и старе-шине сењских ускока.

4. Термин војвода је из словенских језика ушао у османски речник. У османским документима на српском језику у XV веку то је био синоним за кра-јишког бега и *санџак-бега* (в.).

У исто доба, термином војвода називан је и *су-баша* (в.), војно-административни управник *вилаје-та* (в.). У том смислу вилајет је називан „војводалу-ком". Функција војводе целог вилајета изгубила се претварањем вилајета у *санџаке* (в.).

Вилајетски војвода или субаша могао је имати неколико подређених помоћника, такође називаних војводама (или субашама) у разним деловима ви-лајета. Подручја под њиховом надлежношћу тако-ђе су се звала „војводалуцима". Функција вилајет-ског војводе (за разлику од војводе целог вилајета) опстала је и после успостављања санџака. Титулу војводе у Османском царству носило је лице заду-жено да управља поседима (хасовима) санџак-бега у једној или неколико нахија. Имао је одређена ад-министративно-полицијска овлашћења. Такође, вој-воде су управљале и поседима (хасовима) других високих државних достојанственика (везира, бе-глер-бегова) и припадника царске породице.

5. Од ове титуле изводи се презиме *Војводић*. Током средњег века презимена по имену оца ме-њала су се из генерације у генерацију. Потомци по-влашћених с поносом истичу звања очева или да-љих предака, те усвајају презимена изведена од ти-тула. Влатко Војводић служио је Твртка I, а Вои-сав Војводић служио је краља Стјепана Дабишу и краља Остоју. Владислав Војводић био је син војво-де и касније херцега Стјепана Вукчића Косаче. Ста-ра словенска титула послужила је као основ за пре-зиме и у другим земљама. Презименом ^ауу/осИсћ, Ђорђе Сремац је често ословљавао Јеронима Ла-ског, угарског великаша пољског порекла.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о81сћ, *МопитеШа 8егШа,* 28, 33, 99, 102, 178, 204, 209, 269, 272, 325, 341, 355, 420, 468, 469, 471, 487, 556; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 116, 129; *Статут пољички,* уредио В. Ја-гић, 35, члан 20 (16); Љ. Стојановић, *Повеље и пи-сма* 1-2, 220-235, 246, 250-251, 285; Г. Елезовић, *Турски споменици 1348-1520* 1-1, Београд 1940, 528-529; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти Угар-ског краљевства,* превод М. Полгар, Београд 1987, 183, 184, 190, 204, 206.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 360-361; И. Божић, *Зетске војво-де под деспотима,* Друштво за науку и уметност Црне Горе 2, 1 (1957) 5-25 (= *Немирно Поморје XV века,* Београд 1979, 174-192); X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* 1-1, *Катастарски по-писи Београда и околине 1476-1566,* Београд 1964, 613, 634-635 (Речник термина: *Војвода, Субаша);* С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске др-жаве,* Београд 1964, 100; *Кјестк ЈА2ЈЈ; ЕЈ* 530 (Ј. бМак); А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Цеспотовине,* Социјална структура срп-ских градских насеља XИ-ХУШ века, Смедерево - Београд 1972, 126-128; Н. **баћапоУ1с,** *Возат/а ра-ш1ик,* багајеуо 1982[2], 112-114; М. Спремић, *Цеспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Београд 1994, 723-725; А. Веселиновић, *Цржава српских деспота,* Београд 1995, 192-193, 250-254; М. Благојевић, *Цр-жавна управа,* 288-296; Р. Михаљчић, *Презимена изведена од титула,* Расковник 87-90 (1997) 19-21.

Р. Михаљчић (1, 3, 5) А. Веселиновић (2) А. Фотић (4)

ВОЈНИЦА (ВО ЈШТАТИК) - нова новчана да-жбина, уведена у време Деспотовине, коју је плаћа-ло зависно становништво, и која је била намење-

на за подмиривање нараслих војних потреба у вре-ме све веће турске опасности и честих ратова. За-право, нови *данак господски,* познат под именом *унча* (в.), уведен је у Србији већ крајем XIV века. Први пут се помиње у повељи кнеза Стефана Лаза-ревића са мајком и братом из 1395. године. Зави-сно становништво је ову обавезу исплаћивало у два рока, лети и зими, па отуда у изворима срећемо летње и зимске унче (једна обрачунска унча изно-сила је 20 динара). Из повеља се види да су деспо-ти више важности придавали летњој унчи него зим-ској. Када су манастирске поседе ослобађали унчи, што су иначе нерадо чинили, чешће су их ослобађа-ли зимске него летње унче. Разлог је вероватно био у томе што се она убирала у доба године које се поклапало са сезоном војних активности и ратних дејстава. Војница или војштатик је у ствари друго име за летњу унчу. То се види из повеље деспота Ђурђа Бранковића Св. Пантелејмону из 1427-1429. којом поседе овог манастира у Србији, између оста-лог, ослобађа соћа"и зимских унчи и затим каже: *а што су унче летније, војштатик, онози да се сби-ра у кућу господства ми, да се темзи отпраља вој-ска.* Овим исказом се јасно дефинише питање нове војне новчане дажбине, уведене војном реформом Стефана Лазаревића крајем XIV и почетком XV века, као и њене намене. Под именом војница ја-вља се у повељи деспота Стефана Хиландару из 1411. и Милешеви из око 1413, док се под именом војштатик javља у повељи Ђурђа Бранковића ма-настиру Св. Павла из 1419. и већ поменутој повељи Св. Пантелејмону из 1427-1429.

Ова нова новчана дажбина падала је подједнако на све зависно становништво у земљи. Сливала се у владареву благајну, служећи за подмиривање све већих војних расхода. Међутим, и поред тога по-једини манастири су успевали да од деспота издеј-ствују потпуно или делимично ослобађање од ове дажбине, иако су они то очигледно нерадо чини-ли. О томе нарочито сведочи пример из повеље де-спота Стефана Милешеви, којом је овај манастир успео да добије ослобађање од унче и војнице само на одређено време, на две, односно пет година.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици,* 466, 496, 528, 529, 531,607.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска вој-ска,* Београд 1893, 94-96; К. Јиречек, *Историја Ср-ба* II, 402, 416, 433; И. Божић, *Доходак царски (По-водом 198 члана Цушановог законика Раковачког рукописа),* Београд 1956, 55-56; *ИСН\\,* 122; А. Ве-селиновић, *Цржава српских деспота*, 164-165, 219.

А. Веселиновић

ВОЈНИЦИ - друштвени слој у време првих Не-мањића. Сталеж повлашћених Стефан Првовенчани дели на старешине и кнезове који управљају, затим војводе и војнике. Они су учествовали на држав-ном сабору који је велики жупан Стефан Немања сазвао приликом повлачења са престола. Грчка реч 6 атрат1с6тг)5 у Закону градском Номоканона св. Саве преводи се као *воин,* док се архонт преводи као *властел, кнез* и *бољар.* Према истом извору ар-хонти су они који управљају, те се поставља питање да ли „војник означује исти или нижи друштвени степен неголи реч властелин" (Н. Радојчић).

Слој војника издваја *Војнички закон* (в.), настао за владавине Стефана Немање, а забележен у по-вељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља: *да им се коњ не товари и товара да не воде.* Овде је реч о бојном коњу који је уз оружје знак властеоског положаја.

Жичка повеља краља Стефана Првовенчаног двоји властелу и војнике од *убогих,* али је и по имовном стању и по друштвеном положају осетна разлика између властеле и војника. За исти пре-ступ властелин је плаћао шест коња, војник два ко-ња, а убоги два вола, док се за исти преступ жена властелина кажњавала *властелским наказанијем,* а ако је од *нижих то противу роду да наказујет се.* Не види се ком је друштвеном слоју припада-ла жена војника. Очигледно, војници још нису сте-кли изразита обележја властеле. Међутим, одредбом Светостефанске повеље - *Бољарски коњи да се не товаре* - краљ Милутин званично је изједначио положај војника и властеле.

Војницима се убрзо губи траг у изворима. Они се не помињу у новој подели друштва на *властелу, средње људе* и *себре.* Ова подела извршена је за вла-давине краља Милутина када се уводи византијски пронијарски систем. Многи војници постали су про-нијари. Установа *проније* (в.) брзо се раширила јер је затекла војнике као недовољно обликован и издво-јен друштвени слој. Душанов законик, који се по-некад ослања на одредбе краља Милутина, утврђу-је положај властеле, властеличића и пронијара, али војнике као друштвени слој не спомиње.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 614-615; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 75-76.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; Т. Тарановски, *Историја српског права* I; Н. Радој-чић, *Властел у Закону градском Номоканона св. Саве,* Глас САН 193 (1949) 8-11; Р. Михаљчић, *Вој-нички закон,* Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 305-309 (= *Прошлост и народно сећање,* 95-99).

Р. Михаљчић

ВОЈНИЧКИ ЗАКОН - скуп одредаба о стату-су војника. Настао је у доба првих Немањића, али је први пут забележбн 1299/1300. у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља. Ту је сачувана његова кратка одредба: *да им се коњ не товари и товара да не воде.* Овде је реч о приви-легији војника, а нису наведене војничке обавезе. Оне се једино уопштавају још краћом одредбом: *да работа цркви у војнички закон.* Садржина старог Војничког закона није позната, а спорно је у ком облику је сачуван. Извесно је, међутим, да Милути-нова привилегија о заштити бојног коња изједна-чује војника са властелином. Непуни век раније, у доба Стефана Првовенчаног, војници стоје између властеле и *убогих,* а по имовном стању и друштве-ном положају готово су ближи убогим него власте-ли. Међутим, привилегија Војничког закона о бој-ном коњу који је, уз оружје, симбол властелинског положаја, уздиже и представља војника не само као ратника, већ као племенитог ратника, дакле, властелина. Деценију и по касније, положај војни-ка и властеле званично се изједначује одредбом Бањске повеље (1313-1316): *Бољарски коњи да се не товаре.*

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 614-615; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 75-76.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Војнички закон,* Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 305-309 (= *Прошлост и народно сећање,* 95-99).

Р. Михаљчић

ВОЈСКА - у средњем веку, као и кроз читаву историју, била је један од главних ослонаца државе. Од њене величине, снаге и организованости зависи-ли су снага, величина и стабилност државе, њен опстанак или ширење, као и углед владара и дина-стије међу суседима.

За организацију и развој српске средњовековне војске била су пресудна два утицаја: старо словенско наслеђе од пре доласка на Балкан и укључивање у систем феудалних држава при чему је најважнији био пример војне организације суседне Византије као и западноевропски утицај преко Приморја, ка-сније и Угарске. У време досељавања на Балкан Ср-би су свакако имали племенско војно уређење. У рату или одбрани су учествовали углавном сви спо-собни мушкарци, па је војска била организована на нивоу племена и племенских савеза, и такву органи-зацију делимично је задржала и у време стварања првих српских држава, иако се већ тада уз владара појављују његове наоружане дружине. Племенском војском је управљао *жупан* (в.) са титулом *војводе* (в.). То звање је познато код свих словенских наро-да, али се среће и код Мађара и Румуна. На осно-ву каснијих извора о чиновима (тисућник, сатник, педесетник и десетник) али и наговештајима у са-временим изворима (Чуда Димитрија Солунског), може се претпоставити да је и у ранофеудалном пе-риоду постојала подела по декадном систему, као што је то био случај и у византијској војсци. Жупа-ни, односно војводе су на племенским скуповима бирали, у случају похода, за рат најспособније чла-нове заједнице. У већим и значајнијим походима у војску су ступали сви способни чланови без обзира на године. Понекад су у посебно важним акцијама учествовале и жене. Познати пример за то је напад Словена на Цариград 626. године када су на монок-силима учествовале и жене. Прелазак на седелач-ки начин живота и укључивање у феудални систем утицали су на слабљење родовско-племенског уре-ђења и ослобађање од аварске доминације. То ће, заједно са христијанизацијом и новом црквом, одре-дити социјалну структуру и идеолошки садржај це-локупне средњовековне српске цивилизације, па са-мим тим и војске.

У Византији као наследници Источног римског царства, као и на Западу, формирано је феудално уређење засновано на баштинској земљишној сво-јини и економији, па је природно да је на истој основи створена и војна обавеза. Пошто је српска држава формирана на бившим територијама Ви-зантијског царства, нормално је да се и српска вој-ска развила на истој основи. Према истраживањи-ма Константина Јиречека, Срби су у средњем веку

у очима суседа важили за храбар и ратоборан народ са којим није било лако ратовати чак ни моћним државама као што је била Византија. Григорије Цамблак каже да су Срби ***војничким силама пре-вазилазили друге околне народе.*** Византијски пи-сац Димитрије Кидон наводи да су српске трупе најбоље када ратују у својој земљи и да Срби нису волели да ратују у далеким земљама.

У доба Немањића војска добија устаљени орга-низациони облик који ће у основи остати исти све до пропасти српске средњовековне државе. Као и у време раног феудализма, она се састојала из два рода, ***пешадије*** и ***коњице,*** али сада одлучујућа уло-га у потпуности прелази на коњицу и то тешко оклопљену, која у већини ратова игра пресудну уло-гу. У погледу унутрашње организације постепено се напушта декадни систем. Немањини биографи, опи-сујући сабор на коме се он одрекао престола, кажу да су, поред осталих, на сабору били окупљени ***вој-воде, тисућници, сатници, петидесетници и де-сетници.*** Наредних деценија тај систем постепено ишчезава јер се у изворима скоро више и не поми-ње. Војска се од тада све више организује на феуди-ма који су, у зависности од величине, организовали војне јединице. Баштиници и касније пронијари су имали обавезу према владару да на његов позив опреме одређен број војника са свог поседа. Тако земљишни посед постаје основица за војну орга-низацију феудалне војске. Изван овог система је била једино најамничка војска која се у Србији ја-вља врло рано. Заправо, војска у Србији развије-ног феудализма условно се може поделити на ***ба-штинску, пронијарску*** (од времена појаве проније у Србији) и ***најамничку.*** Овој подели треба додати ***крајишку*** и ***заманичку*** војску које су карактеристич-не за период Деспотовине. Ова подела је условна и извршена је на основу начина прикупљања и орга-низовања војске. Што се тиче родова, већ је речено да је чине пешадија и коњица. Ту треба додати и трећи важан род, а то су помоћни одреди који су бринули о снабдевању, опреми, наоружању, исхра-ни и слично. Ако занемаримо најамнике који су могли бити ситно-властеоског порекла или слобод-ни сељаци, разни авантуристи и бегунци, али пре свега странци, војску су чинила два социјална сло-ја: крупна властела са својом пратњом, ситном вла-стелом и властеличићима, чинили су најелитнији део војске, тешко наоружану и оклопљену коњи-цу, док су наоружани зависни сељаци и Власи чи-нили бројчано највећи део војске, лако наоружану пешадију и стрелце, као и разне помоћне службе.

Баштинска војска је у доба развијеног феуда-лизма чинила основу и највећи део војног потен-цијала Србије, јер је баштинска својина над земљом преовлађивала и чинила основу феудалног уређења. Стога је природно да је на њој почивала и војна обавеза. То се види из 42. чл. Душановог закони-ка где се каже да су баштине ослобођене од свих обавеза сем ***да дају соће и војску да војују по зако-ну.*** Ова обавеза војне службе када властелина позо-ве владар није падала само на њега лично већ и на његове потчињене, властеличиће, и пре свега за-висне сељаке који су не само економски морали да обезбеде опремање војника са поседа, већ су и са-ми морали да као опремљени војници - пешаци учествују у војном одреду који се формирао на вла-стелинству. Да би баштина што боље одговорила својој војној обавези, тј. обезбедила средства за што бољу опремљеност обавезног броја војника, дат јој је економски имунитет - била је ослобођена од осталих дажбина, што се види из цитираног чла-на Законика. Из једне одредбе тзв. Јустинијановог закона се види да је властелин био дужан да иде у рат када га владар позове, а ако то не учини да ће бити лишен и живота и поседа. Издаја, тј. ***невера*** спада међу три најтежа кривична дела која може да учини властелин и која спадају у тзв. цареве ре-зервате. За њу се ишло пред владарев суд и одузи-мала се баштина. Из извора се види да у Србији није постојала стална војска и да се она сакупљала за рат према потреби. Изузетак је невелика најам-ничка војска и мали број наоружане властеле која је уз владара стално боравила на двору. Дворска слу-жба је била својеврсна школа за властеоску омлади-ну која је ту, поред државних послова, обучавана у војним вештинама и витешким играма. Обуку су вршили искусни витезови или страни најамници. Главнина баштинске војске ван ове сталне влада-реве дружине скупљала се само по потреби у случа-ју војног похода. Тако је војна обавеза у ствари тра-јала колико и војни поход. То је било важно за потчињене сељаке који нису могли дуго одсуство-вати са поседа и својих обавеза у производњи на властелинству. Та војна обавеза зависних је трајала од једног до три месеца, док је властели војска и рат било основно занимање, па им је живот про-тицао у сталним витешким играма, турнирима, ло-ву и припремама за рат. Црква и њени поседи су у

доба Немањића били ослобођени од војне обаве-зе, што се види из скоро свих владарских повеља манастирима. Пошто је црква била један од најве-ћих поседника, може се претпоставити колико су ове повластице негативно утицале на војну моћ др-жаве јер се сужавао простор и број људи за мобили-зацију. Али, црква је била снажан идеолошки фак-тор, битан за учвршћивање владареве власти, а у ратовима за јачање морала и патриотизма. У пери-оду Деспотовине у погледу црквених имунитета * долази до извесних ограничења. Она су свакако у вези са вазалним обавезама према Турцима, као и повећаним војним напорима за одбрану земље. Из повеље деспота Стефаназа Лаври Св. Атанасија из 1427. види се да су њени поседи ослобођени од војне обавезе сем у три случаја: када владар сам предводи војску у поход, кад се скупља *крајишка војска,* и у случају *потечице,* тј. потере за разбојни-цима. Сличних одредаба има и у још неким деспо-товим повељама. Странци, пре свега Дубровчани као најбројнији, били су ослобођени војне обаве-зе. То је било регулисано српско-дубровачким уго-ворима још од времена Немање. Питање њихове војне обавезе се није постављало све до времена кнеза Лазара и његових наследника јер се у међу-времену повећао број Дубровчана који су у Србији стицали некретнине и земљу. Зато је требало на-правити разлику између оних који су се *забашти-нипи* и осталих који су и даље ослобођени војне обавезе. У повељи кнеза Лазара из 1387. забашти-њени Дубровчани су добили војну обавезу *градози-данија* и *градобљуденија,* тј. да град чувају и одржа-вају као и сви остали становници града и околине. Иста одредба се понавља и у повељама деспота Стефана из 1405. и Ђурђа из 1428. и 1445.

Пронијарска војска је онај део војске који је при-купљан на пронијарским земљишним поседима. Услов за добијање *проније* (в.) је била управо вој-на служба владару. Пронија није била наследна као баштина, већ само у случају да је потомак прони-јара био способан да преузме војну обавезу. Дакле, војна дужност и верност владару је основна обаве-за пронијара. Ако је не испуни он губи пронију. Си-стем проније се ширио у Србији од времена краља Милутина, када се Србија шири на рачун Византи-је, а посебно у време цара Душана, и задржао се и у периоду Деспотовине. У време деспота Стефана се чак запажа тежња да се ојачају пронијарски посе-ди на рачун баштинских. То се, на пример, види из повеље Хиландару из 1392. којом он свом власте-лину Обраду Драгосалићу одузима баштину због невере и поклања је другом свом властелину у про-нију. Ово јачање пронијарског система се свакако уклапа у војну реформу коју је извршио деспот Сте-фан јер је пронија као условно добро увек могла бити подложна ревизији у случају неиспуњавања војне обавезе. Зато се пронијар изузетно трудио да испуни војну обавезу и да буде веран и покоран вла-дару. Насупрот томе, баштиник, сигуран у своје вла-сништво, могао је на разне начине да избегава сво-је обавезе или се немарно према њима односи. У томе је била основна разлика у односу на пронијара и баштиника према војној обавези. Иначе, обим и карактер њихове војне обавезе према владару је био исти и зависио је пре свега од величине поседа.

Из извора се види да се и пронијарска и баштин-ска војска позивала на окуп владаревим писмом које су носили курири. У изузетним случајевима, када се ратни сукоб унапред очекивао, владар је са-купљање војске могао прогласити на претходно са-званом сабору.

Најамничка војска је у средњем веку била једи-на стална војска којом је владар неограничено рас-полагао и која је истовремено била и његова телесна стража. За разлику од баштинске и пронијарске ко-ја се заснивала на земљишном поседу, она је пла-ћана готовим новцем из владареве благајне. Због сталног присуства уз владара*, упркос релативне ма-лобројности, она је често играла одлучујућу улогу у одсудним тренуцима. Као професионалци, најам-ници су били најбоље наоружани и, што је још ва-жније, добро увежбани.

Најамничка војска је била уобичајена појава још од Римљана, а у средњем веку је присутна како у западној Европи, тако и у Византији. У изворима се јавља у Србији још од времена Стефана Нема-ње јер се из житија које је написао његов син Сте-фан види да су Немањина браћа у сукобу код Панти-на против њега *најмила грчке војнике, Фруге и Турке и друге народе.* Најамнички одреди у српској вој-сци се нарочито помињу од времена краља Милути-на, што се може повезати са експанзивном полити-ком Србије од тог времена. У Милутиновој војсци се као најамници помињу Кумани, малоазијски Тур-ци, украјински Татари, Осети са Кавказа као и ис-такнути ратници са Запада. Извори помињу најам-ничке одреде и у војсци краља Стефана Дечанског. Према Нићифору Григори, он је за поход против

Бугара 1330. унајмио 1 000 коњаника Келта, а по Кантакузину 300 оклопника.Аламана. Међутим, према подацима из Дубровачког архива, то нису би-ли ни Келти ни Аламани, већ Шпанци. За време су-коба са братом Константином око престола, оба бра-та су у својим трупама имала најамнике. Изгледа да је баш у оваквим унутрашњим сукобима била важна улога најамника, јер се домаћа властела са својим одредима могла држати на обе стране коле-бљиво.

И цар Душан је имао знатне, стално мобилне од-реде најамника. Иако Мавро Орбин помиње да је имао мањи одред турских најамника стално стаци-ониран у Дању, Душан је предност давао западним најамницима због њихове опремљености, увежбано-сти и дисциплине. Заповедник његове телесне гар-де састављене од немачких најамника био је позна-ти немачки витез Палман који је код Душана боравио од 1333. до 1355. и био утицајна личност на двору и у војсци. Осим за телесну гарду Душан је одреде Немаца користио и као гарнизоне у неким стратешки важним местима. И касније, у периоду Деспотовине, има података у изворима да је у срп-ској војсци било страних најамника. Међу њима највише их је било из Угарске, Италије, а сигурно је било и Турака. Тако се у војсци деспота Стефана помињу Турци Шахин и Алијаз-бег са титулама вој-вода, вероватно као заповедници турских најамни-ка. Један млетачки хроничар бележи да је за ратова-ње у Зети 1448-49. деспот Ђурађ уз своју војску послао и 1 000 Мађара најамника за напад на Бар.

У изворима се среће још један вид подизања и организовања војске који је карактеристичан за пе-риод Деспотовине. То је *заманичка* и *крајишка вој-ска.* Оне су особене само по начину и обиму сазива-ња војске. Заманичка војска је у ствари била општа мобилизација, када су у рат морали ићи сви. То су најзначајнији војни походи које предводи сам де-спот и када престају да важе сви имунитети, па чак и манастирски. Из одредаба деспотских повеља се види да је заманица коришћена највише у погра-ничним областима, крајиштима, где се у најкраћем времену и са највећим могућим бројем војника тре-бало супротставити првом удару непријатеља. Кра-јишку војску су предводиле *војводе-крајишници* (в.).

Наоружање српске средњовековне војске састо-јало се од врста и облика оружја примењиваног у европским земљама и код Турака (в. *копље, лук, мач, оклоп, оружје, панцир, самострел, топ).*

На врху система командовања војском био је сам владар, а то значи велики жупан, краљ, цар и ка-сније деспот. Владар је био врховни господар, вла-сник људи и земље, одлучивао је о рату и миру, ста-рао се о војсци и лично командовао у важним ратним походима. У мање важним операцијама мо-гао је команду препустити неком од својих истак-нутих велможа, војвода. Војводе су биле војни запо-ведници, по рангу одмах после владара, што се види из чланова 116 и 129 Душановог законика. Њима се војводама дају велика овлашћења над потчињени-ма у војсци и апсолутна судска власт у споровима који су спадали у домен војног судства. Међу војво-дама су се посебно истицале велике војводе које су заповедале војском у случајевима кад владар није полазио у поход и када је њих овлашћивао да ко-мандују војском. Војводе и велике војводе се поми-њу и у време Деспотовине са истим овлашћењима и значајем, изузев крајишких војвода које су имале шира овлашћења и специјалне задатке у вези са од-браном граница. Осим њих у доба деспота Стефана, на његовом двору, јавља се и војвода војске. То је очигледно велики војвода са посебним овлашћењи-ма и улогом. Он је био задужен да брине о војсци и да замењује деспота у војним питањима онда ка-да је деспот био заузет другим обавезама.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска војска,* Београд 1893; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 273-274; II, 104-116; Н. Стијеповић, *Српска фе-удална војска са кратким прегледом војне исто-рије,* Београд 1954; О. бкпуашс, *О пајаттској уол-зсг и згедпјоуекоупој ЗгМп,* \ТО 1 (1954) 80-94; О. бкпуашс, *Ог^апггасгја згеЗпјохекочпе уојзке и 8Ш-јг, Возт / Ииогоутки,* У10 1 (1967) 141-168; О. бкпуашс, *Иаст гаЈоуапја и згедпјоуекоупој бгћгјг / Возт,* У1С 4 (1965) 73-88; О. бкпуатс, *РаНстк г ућег и згедпјоуекоупој 8Щј1,* Уезшк Уојпо§ тигеја 15 (1969) 207-212; А. УебеНшпас, *Уојзка и згеЗпјо-уекоупој 8гМЦ,* У1С 1-2 (1994) 385-422 (= *Држава српских деспота,* 151-201), с исцрпним изворима и литературом.

А. Веселиновић

ВОЛОБЕРШТИНА - воловски данак, обаве-за коју су плаћали парици. Наводи се у повељама бугарског цара Константина Тиха и краља Милу-тина који ослобађају људе манастира Св. Ђорђа

код Скопља ове дажбине. По свој прилици је превод од зевгаратикиона (^еггуаратшо^), пореза који је у Византији постојао од XI века и имао разуђену тра-дицију и различита значења. Разложно је претпо-ставити да је волоберштина, односно њен визан-тијски еквивалент од првобитног давања волова војсци прерастао у новчану обавезу.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 609; Р. Грујић, *Три хидандарске повеље,* Зборник за историју јужне Србије и суседних области I, Скопље 1935, 7; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 198,214.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 210; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље,* 442-444; *Споменици на Македонија* I, 198 н. 99 (В. Мо-шин - Л. Славева - К. Илиевска); *ТНе Охјдга*[1] *ИгсН-опагу о{ВуганНит* III, Ие\у Уогк - Охгогс! 1991, 2224 (М. Вагтшпб).

Р. Радић

ВОСАК (вос^кк, сега) - главни и најтраженији производ пчеларства у средњем веку. Премда је про-изводња воска подразумевала производњу меда, јер се саће предвиђено за претапање морало ослобо-дити меда, пчеларење кошницама са непокретним саћем уз редовна летња ројења више је погодовало добијању великих количина воска. Восак се обично добијао тако што се саће из којег је мед исцеђен (воштина) истопи а затим под притиском процеди кроз платно или сламу. У промету се јављао као си-ров, непречишћен (сега сћига, сгида, поп соПаха) и фини, чист восак (сега соПаха, Гта, типаа, пеха). Си-ров восак предсгављао је само претопљену и проце-ђену воштину која је садржавала доста нечистоћа. Да би се добио фини восак, морао се неколико пута претапати и цедити док се не одстране све примесе. У процесу пречишћавања користило се сирће (као и данас) и биљка црвена удика (уШштшт Нпш). Од продаје сирћета за обраду воска (асешт рго со11ап-с!о сегат) плаћала се у Дубровнику трошарина 10%. На сопствено сирће за прераду воска није се пла-ћала трошарина, осим ако се улагало у друштво. Цена чистог воска на тржишту била је знатно ви-ша од цене сировог. Трговци воском, као Дубров-чани браћа Кабужићи, куповали су сиров восак, а затим га прерађивали у фини и даље продавали, остварујући на тај начин и поред губитака у количи-ни уносну добит. Поред жутог, пречишћеног или непречишћеног воска, на тржиште је изношен и бе-ли „израђени" восак (сега **1ауогага),** добијен природ-ним бељењем на сунцу.

Развијено *пчепарство* (в.) у Србији и Босни обез-беђивало је производњи воска високо место у при-вреди ових земаља. У Србији су на сваком власте-линству, од владаревог домена до мањих цркава и баштина ситне властеле, постојали улијаници о ко-јима су се старали *улијари* (в.), а од зависних сеља-ка који су гајили пчеле узиман је десетак од произ-вода. Огромне количине воска добијене овим путем вишеструко су премашивале домаће потребе и изно-шене су на тржиште. Восак је имао све квалитете уносне трговачке робе: потражња је била непресу-шна, лако се обликовао и транспортовао, отпоран је на спољне утицаје. Мерен је литрама и то дебелом мером (погдегде се дебела литра назива литром за восак - Нћга ае сега), а на веће количине товарима **-5а1та5.** Транспортован је најчешће у облику пога-ча или котура (рапеб, сега *бе* рашћш), али се по по-треби могао и другачије обликовати (бели восак је наливан у сандуке). У извозној трговини Србије и Босне восак је долазио одмах иза производа рудар-ства. Иако су се трговином бавили и домаћи људи, главне количине извожене су посредством Дубров-чана. Међу сировинама које се приливају у зале-ђа у Дубровник, савременици по правилу наводе восак, а у актима и законским одредбама о трго-ви-ни, восак се често посебно издваја или чак ставља на прво место (сега **ех аШб** гећш рго рагте дотш Ке-**§15 Ка51е).** Његов извоз нарочито је порастао од по-четка XV века. Највећи део извезеног воска слат је на италијанска тржишта, посебно у јужну Италију и у област Анконитанске марке. На извоз воска ду-бровачка влада одредила је царину својим грађани-ма од **1%.** О обиму промета воском довољно сведо-чи податак да су браћа Кабужићи само у раздобљу 1426-1432. извезли из залеђа око 150 тона ове сиро-вине.

Највеће количине трошене су на производњу све-ћа, без чије се употребе не може замислити хри-шћански култ. Свећа је обавезан предмет у ритуа-лима и светковинама прожетим верским карактером који су чинили битан део друштвеног живота сред-њовековног човека. Ништа мањи значај нема њена употреба у расвети. Далеко мање количине воска коришћене су у разне друге сврхе: у медицини, за

прављење печата, као материјал за писање у облику повоштених дашчица. И као што се чиста вера не може исповедати без одбацивања јереси, вели Теодо-сије у Житију св. Саве, *јакоже ни на воску вторих писмен првих не загладивше нест лже поставити.*

Восак је представљао добро са трајном вредно-шћу, робу са осигураном добити. Неуредним дужни-цима дугови се могу, без штете по повериоца, на-платити у воску, он се може заложити, поклања се владарима као скупоцен дар. У воску се наплаћују казне (статути братовштина ковача и котлара у Ду-бровнику, те морнара у Котору често прописују казне за своје чланове у облику воска, од 1 до 30 литара) или се чак користи као платежно средство (Котор-ска општина плаћала је добављачима соли сребром, новцем или воском). Своју високу вредност восак је задржао и у наредним столећима. У првим векови-ма турске власти увек гладно европско тржиште на-лазило је на Балкану непресушно врело ове драгоце-не сировине. Један запис с краја XVII века још је речитији: у њему су цене намирница изражене у вос-ку, па се тако за оку воска могло набавити 6 ока ме-са, или 3 оке пшенице, или 2 оке вина.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 171, 192, 236, 426; К. Јјгесек, *Уагпоз! ВиЂго\тка и (г§оуаској роуг/ез(г згедп/е^а уека,* ргеу. В. Сујепсо-у1с, Оиһгоушк 1916; И. Божић, *Економски и дру-штвени развитак Цубровника у Х1У-ХУ веку,* ИГ 1 (1949) 33, 46, 50; Б. Крекић, *Цубровник и Левант (1280-1460),* Београд 1956, 58-59; Ђ. Коуасеу1с, *Тг§оута и згедп/оу/екоупо/ Возт,* багајеуо 1961, ра551ш; Ј. Тадић, *Привреда Цубровника и српске зе-мље у прво/ половини XV века,* Зборник ФФ у Бео-граду 10, 1 (1968) 519-539; Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска из средњовјековне Срби/е и Босне пре-ко Цубровника,* ИЧ 18 (1971) 143-153; М. Влаји-нац, *Речник наших старих мера у току векова* III, Београд 1968, б.у. *либра, либрица, Имга, Нга, литра, литрица, Ходга, фунта;* IV, Београд 1974, 5. v. *pane, за1та;* Т. Поповић, *Извоз балканског воска у XVI и XVII веку,* ИЧ 42-43 (1995-1996) 63-74.

Ђ. Бубало

ВОЋЕ, ВОЋЊАК - прасловенска и свесловен-ска реч; у средњем веку се користи у облику збирне именице **чивоштк, воштк, овоште, вокк.** Тек у другој половини XIV века, у Синтагмату Матије Властара, јавља се термин **вошт^ник^.** У некада-шњим византијским областима у употреби је био грчки термин „перивол" *(пгофокоч)* који је означа-вао воћњак. Млади воћњак, као и млади виноград, називао се *сад,* а младо стабло воћке - *присад.*

Свако домаћинство се трудило да поред своје куће има засађену понеку воћку, да би обогатило своју једноличну и сиромашну исхрану. Воће се садило и на површинама које су имале другачију намену, као што је *гумно* (в.), затим, поред млино-ва и воденица. Често су стабла воћака била заса-ђена у виноградима да би се млада лоза ослањала на њих и расла у висину.

Много већу површину заузимале су воћке на властеоским поседима, с обзиром на то да су вла-стеоски дворови били велики потрошачи воћа. На-рочиту пажњу према гајењу воћа поклањала су цр-квена и манастирска властелинства. Воће је било неопходни чинилац монашке трпезе, нарочито у време честих и дуготрајних постова, што је записа-но у манастирским типицима. Користило се и суше-но воће (ошаф), које је изузетно хранљиво и има велику калоричну вредност.

Од воћа се најчешће гајио орах, како због лаког одржавања стабла, тако и због трајности плодова током целе године. Због производње свиле гајили су се дудови, а посебно се у изворима спомињу црни дудови (чрнице). У исхрани су се користиле, било свеже, било сушене крушке, шљиве, трешње, јабу-ке, оскоруше, дуње, кајсије. Такође је било познато и више врста једног истог воћа, што значи да је мо-гао да се врши избор приликом сађења младог во-ћа. Јужно воће, као што су смоква, бадем, лимун, наранџа и нар, успевало је у Приморју и трговци су га допремали у Србију. Воће се, као и поврће, употребљавало у лечењу разних болести, а поред плодова, користило се лишће и кора воћака.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 169, 194; М. Благојевић, *Земљорадња,* 91, 144, 162-169, 174, 188, 211, 405; Р. бкок, *ЕПтоЊ^/зШ г/естк* III; *К/есткЈАЖ2* (1973); #С#1, Београд 1988, 364 (М. Благојевић).

Ј. Мргић

ВОШТАНА КУЋА (коушд вошанд, аотиз ае сега, оШсшт сеге, ЈасШз сеге, сопсШб сеге, §еШт, §есшт, §е1ћиб, §епо сеге, аотиб §еИ а сега) - ра-

дионица за прераду воска у којој се сирови, непре-чишћени восак прерађивао у чисти, фини восак. Восак из кога су одстрањене све нечистоће изли-ван је обично у котуре подесне за транспорт и упо-требу. Иако се у промету јављао и сирови восак, корисници су га могли употребљавати само у пре-чишћеном виду.

Сасвим је разумљиво да најбројније вести о во-штаној кући потичу из Дубровника, будући да су дубровачки трговци играли највећу улогу у извозу балканског воска на италијанска тржишта. Цеђење воска у воштаној кући и трошарина која се за то наплаћивала (§аће11а §епл сеге, доћапа 1ас1л сеге) били су државни монопол. Сваки поседник сировог воска могао је, уз плаћање одређеног процента, да га преда на пречишћавање у воштану кућу. Велико веће бирало је сваке године по два огх1с1а1е5 бирег §есто сеге који се у списковима државних чиновни-ка наводе почев од 1322. године (пре тога засеб-но). Надзор над радом воштане куће обично је по-веравaн младој властели на почетку каријере. Воштана кућа, односно трошарина на цеђење воска издавана је у закуп на аукцији ономе ко понуди више, на једну, две или више година и износила је просечно 500-600 перпера годишње. Од овог пра-вила било је по вољи Општине и одступања. Тако је 1302. Клементу Гучетићу, који је дао кредит од 1 000 дуката за исплату српског трибута, Општина дала у залог приходе аоапа сеге док не намири да-ти износ, а 1424/25. влада је одустала од јавне про-даје предавши трошарину у закуп оГишаНћиз аплз 1апе. Општински сатегаш били су дужни да но-вац од закупа предају у државну благајну у року од 8 дана. Осим плаћања закупнине (обично у ви-ше рата) закупац воштане куће био је дужан да др-жи једног протомајстора и 4 мајстора, да набави средства за топљење (поред осталог, котлове, дна за котлове, разне посуде) и да их исправне врати по истеку закупа, да врши неопходне поправке на згради. Уопште узев, морао је да организује и над-гледа рад воштане куће. Закуп воштане куће, одно-сно трошарине на цеђење воска подразумевао је да закупац од воска који се претапао узме себи проценат (сЈећеат 5тј 5ап'5гасеге бесипдшп сошиеш-сНпет спчгагЈб). Град је са своје стране у воштаној кући постављао једног поверљивог и писменог чо-века који је за плату од 60 перпера био дужан да држи кључеве од куће, спречи могуће злоупотребе, да прими сваког ко жели да преда восак на прера-ду, те да буде присутан и дању и ноћу када се восак претапа.

Радионице за прераду воска постојале су и у Србији и Босни, а вештину пречишћавања воска пренели су и проширили) по свој прилици, управо приморци. **Коушоу вощдноу** коју су подигли Ко-торани на призренском тргу, ***на црквеном месту,*** краљ Стефан Дечански је придао Богородици Ље-вишкој са монополом цеђења воска у Призрену ***(ин-де да се не цеди восак)*** и правом издавања у закуп. Иако је краљевом вољом епископија у Призрену добила искључиво право прераде воска у том гра-ду, не постоје поуздани подаци о томе да је ова де-латност била државни или црквени монопол. У јед-ном дубровачком документу из 1355. налази се потврда о нагодби између Дубровчана настањених у Руднику, којом се извесни Богдан обавезује да ће предати с1отшп **§ех1** а сега ^ие е51 т Кдлс1ешсћо изве-сном Петру у замену за исправу која га терети (ипо тбхштепхо ^иод ћаћег сотга 1р5ит). Не види се ја-сно из акта да ли је Богдан био власник топионице или је само предавао своје право закупа. Сигурно је да су овакве топионице ницале тамо где су била средишта трговине воском. Њихов број повећавао се како је с временом промет воском из Србије и Босне добијао неслућене размере (нарочито у XV веку). Восак се почео претапати, вајкала се Дубро-вачка општина, у Босни, Дријевима и другим ме-стима, што раније није био случај. Пошто је §аће1-1а а!е1 §ехо трпела због овога велику штету (јер су дубровачки трговци могли купити већ прерађени восак избегавајући плаћање ујма у градској топио-ници), Велико веће донело је 30. јануара 1433. закон по коме су дубровачки грађани били дужни, било да у град доносе свој чисти восак или преносе туђ, да плате за сваки дењак (о§ш со11о с!е сега) 4 гроша. У европским областима Турске помињу се током XVI века бројна воскарска средишта, поред оста-лих: Призрен, Рудник, Пећ, Скопље, Прилеп, Кру-шевац, Смедерево, Сребреница, Фоча, Горажде. Са-свим је извесно да се у многима од њих обичај прераде и трговине воском ослањао на стање зате-чено приликом освајања (за Рудник и Призрен не-ма сумње, као ни за Фочу и Горажде, главна сре-дишта трговине босанским воском у XIV и XV веку).

Прераду воска у кући воштаној не треба мешати са производњом свећа, којом су се бавиле посебне занатлије - свећари, воштијери, сапс!е1аћгш5, сап-

деПатог, али и апотекари. Оба процеса повезана су утолико што је из воштане куће сега ае ратћиб сти-зао најчешће у руке воскара.

ИЗВОРИ: И. Јастребов, *Хрисовуља дечанског краља од год. 1326,* Гласник СУД 49 (1881) 364; *МопитепШ Ка§изта. ПШ Ке/дгтаНопит* II, еа\ Р. КасИ, 2а§гећ 1882, 27, 176; V, ед. Ј. Оекшћ, 2а§гећ 1897, 42, 127, 155, 169, 222, 275, 297, 328, 334, 335, 366, 373, 377, 380; М. Динић, *Одлуке већа Цубровач-ке републике* II, Зборник ИЈК СН, III одељење, књ. XXI, Београд 1964, 305, 566, 567; *Њег уШгз,* еа\ Б. Недељковић, Зборник ИЈК СН, III одељење, књ. XXIII, Београд 1984, 203, 260, 268, 461.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 171; видети и литературу под *восак.*

Ђ. Бубало

ВРАЖДА **(врАжц^А)** - има више значења, а из-ведена је од речи *враг* - непријатељ. Старословен-ска и црквенословенска реч **врАжодА** позната је и у другим словенским језицима: бугарски вражда; ру-ски вражда; украјински ворожда- непријатељство; пољски лугогда, лугогћа, *шо±* - крвна освета; че-шки угагоа - убиство. У старом српском језику *вра-жденик* је непријатељ (уговор између хумског жу-пана Радослава и Дубровника). *Враждеваше велики кнез Вукан брата својега, самодршца Стефана,* пише Доментијан.

Термин вражда Ђура Даничић је превео као ћо-тшИшт, али ово значење није погврдио изричитим примерима, јер са њима није ни располагао. Српска дипломатичка грађа садржи више података о вра-жди као глоби. Речите податке о вражди налазимо у Дубровачком архиву. Средином XV века изми-риле су се породице Баљеновића и Клокурића из околине Дубровника *за убој и вражду Стрезојеву, кога сценише 300 перпера.* Мирење је завршено кумством, а оштећена страна је великодушно цри-стала на вражду од 100 перпера.

Иако се у Дубровнику и Млецима смрт смрћу кажњавала, обичај вражде (созиеШск) угазде) одржао се између Срба и Дубровчана. Оштећеној страни плаћала се вражда у износу од 500 перпера. Од овог обичаја није хтео да одступи краљ Милутин ни у случају када је једног његовог поданика убио ду-бровачки властелин Марко Лукаревић и његова дружина. Дубровачки господари одговарали су за поступке својих пратиоца: *Ако ли крв учини дје-тић, да га пода господар, ако ли га не пода да пла-ти вражду, како и Саси плакају,* предвиђа уговор краља Милутина и Дубровачке општине.

Посредно о вражди сазнајемо из исправе којом се пресуђује спор о граници хиландарског имања у Струмичкој области: *узе гуса коње цареве и људи избише.* Немили догађај десио се на имању мана-стира Хиландара, те је приселица и вражда пала на терет манастира и његових села. Није јасно да ли је овде реч о убиству или повреди људи. Недоре-чена је и одредба краља Стефана Дечанског: *и кто похити мач или нож, да плати краљевству ми вра-жду.* У Дубровнику се двојила вражда за убиство (угазс1а тхе**§га)** од вражде за рањавање, односно тешку повреду **(угабда** рго **Уи1пега1л5).** „Босанско право и пољички статут (код Сплита) разликују осакату као *крв живу* од убиства као *крв мртву"* (Константин Јиречек).

Манастирска властелинства уживала су судску аутономију, али вражда је спадала у владарске ре-зервате. Спорове међу црквеним људима решавао је хиландарски игуман или његови *владалци,* а *невера, провод, земља* и *вражда* остали су у надлежности краља Драгутина. Крађа у цркви и вражда на грача-ничком имању била је резерват краља Милутина. Игуман манастира Светих арханђела код Призре-на судио је спорове међу црквеним људима, али *што се пре с инеми људми за вражду, за земљу, за коњ, за провод, да иду пред цара.* Исто тако, и град Будва је уживао аутономију, али у надлежности владара остала је невера, вражда, одвођење роба, крађа или убиство коња. Владарски резерват, при-родно, Душанов законик није могао да заобиђе: *И који су отроци, да се суде пред својим господарима, како им је воља за своје кривице, а за цареве да иду пред судије, за крв, за вражду, за лопове, за раз-бојника, за пријем људи* (члан 103).

Према одредбама Дечанске и Призренске хрисо-вуље, половина вражде припадала је цркви, а по-ловина потказивачу крвног деликта који се у сред-њем веку звао *наводчија* (в.). Вражда се делила између цркве и наводчије само у старим српским земљама *(и за вражду како је закон по српској зе-мљи),* док су глобе у новоосвојеним земљама или Романији, припадале држави. Владари су у овим земљама глобе често уступали цркви. Већ је краљ Милутин прихватио византијски систем наплате глоба. Стефан Душан је уступио вражду хтетов-

ском и лесновском манастиру као и манастиру Хи-ландару. Његов пример следио је господин Кон-стантин Драгаш.

У неким члановима Душановог законика реч вражда знатно одступа од првобитног значења. Због кривоклетства поротници су плаћали вражду у из-носу од 1 000 перпера, а уз то и род им се затирао (члан 154). Враждом се прети селу где се због враџ-бине мртви из гроба спаљују (члан 20).

Дубровачка општина је настојала да се вражда не плаћа у случају погибије у рату. Зато се у ис-праве, нарочито оне о успостављању мира, уносе одредбе којима се забрањују освете и потраживања вражде. Такве одредбе налазимо у повељама краља Твртка II, војводе Радослава Павловића и херцега Стјепана.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о5шћ, *МопитепШ 8еШса,* 52, 256, 370, 467, 565; Ст. Новаковић, *Законски споме-ници,* 66, 162, 217, 237, 249, 387, 388, 432, 617, 620, 636, 641, 652, 659, 680, 699, 767; А. Соловјев, *Ода-брани споменици,* 78, 81, 85, 104, 125, 141, 170, 210; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 20, 103, 154, 183.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* V. Маги-гашс, *Ргтозг;* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 118-119, 131, 133-134; Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* II, 12-18, 22, 26, 28, 30, 31, 43-44, 48, 53, 59, 61, 79-80, 81-82, 109, 122; *КјесткЈАШ;* 1. ВијикНс, *Ргашо игедепје згедпјоуекоупе диа\атке котипе,* №кзш 1988, 16, 135, 255, 256.

Р. Михаљчић

ВРТ (градина, 1ат. ћогтиб) - комад земље, обич-но ограђен (отуда у текстовима понекад и *врто-град),* на коме се у средњем веку првенствено га-јило поврће, али је ту била посађена и по која воћка. Било је то мало парче земље које се налазило уз окућницу земљорадничког домаћинства, наслања-ло се на његово економско двориште, са којим је чинило целину. Кућа и врт су били основа за трајни боравак и опстанак земљорадничке породице. Због тога је краљ Милутин у Светостефанској повељи одредио да удовица која нема сина задржи сели-ште, врт и главну, најбољу њиву.

У српској дипломатичкој грађи, врт се најчешће наводи уз њиве, винограде, млинове и воденице. Мноштво података пружа повеља краља Милутина манастиру Св. Ђорђа у Скопљу (1300). Поред оста-лог, манастиру је краљ поклонио и Леунов врт вели-чине седам *погона* (в.). Повељом је, затим, одређе-но да ако неко обрађује врт овог манастира, дужан је да му преда 1/4 урода, а ако то чини без знања игумана, мора да плати казну од 12 перпера и врт му се одузима. Такође, за навођњавање врта водом из манастирског извода плаћала се такса *(водова-штина)* од 2 динара по врту. Уколико би то било учињено без игумановог одобрења, предвиђена је казна од 12 перпера и двоструке водоваштине. Ка-ко је дажбина за све вртове била истог износа (2 динара), значи да су вртови били приближно јед-наке величине.

Чест је случај да се вртови помињу уз цркве, што је разумљиво, јер је поврће представљало основну храну свештенству и монасима за време поста, али и у свакодневној исхрани. Вртови су се налазили и у непосредној околини градских насеља, као и у њиховим подграђима. Вртове поседује и властела. Јединствен помен цене једног врта нала-зи се у повељи Константина Драгаша за цркву Св. Вазнесења у Штипу. Ту се наводи да је војвода Дмитар купио за ову цркву један врт и једну гра-дину за укупно 10 млетачких перпера, док је трећи врт, очигледно мањи, платио 2 млетачка перпера. У грчким областима српске државе, тј. у некада-шњим византијским (Македонија, Тесалија), уместо српске речи **врвт,** употребљавао се термин *кипу-рије,* који је преузет из грчког језика *(кџпоуро-ХОШОУ, кг\лототоу).*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 169; *ИСН\,* 363-364 (М. Благојевић); *КјесткЈАНЈ* 21 (1973); М. Благојевић, *Земљорадња,* 91-93, 107, 163, 169-170, 174, 178-179, 188-189, 345; С. Ми-шић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у сред-њовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 25-28.

Ј. Мргић

ВРХОВИНА (вр|>ховинА, поклон ЗАКОНИИ, по-мен духовни) - доходак који су попови давали епи-скопу који их је зарећивао и у чијој су духовној надлежности били. Ступајући у свештеничко звање, попови су се епископу заклињали да ће до смрти остати црквени синови, да ће код њега долазити на збор **„с поклоном^ ЗАКОНИЛЬ**" три пута годишње -

на Ускрс, Христово рођење и Покладе и да неће за-државати црквени доходак, нити наговарати вла-стелина на чијем су поседу били да га измоли од цркве у њихову корист, под казном од 100 перпе-ра. Под црквеним дохотком се, без сумње, подра-зумевао бир или крина, црквена дажбина коју је у почетку плаћало све зависно становништво, па и попови, а касније само зависно становништво и то *наодрицом,* од брачне постеље - меропси по лук-но жита или два динара, а власи и Арбанаси по-лукницу или један динар. Поповима је остао *по-кпон закони* с којим су три пута годишње одлазили епископу, односно врховина.

Већ се у другој жичкој повељи половина бира који се плаћао епископу уступа протопопу двор-ском, а половина манастиру Жичи, **д кре к вр^х°-винл попом дл одћ, тогл не оузимле протопопл мести, Н1» вк>се то пискоут дл оузимле.** Да је вр-ховина била обавеза која је теретила попове види се и из Дечанске хрисовуље, којом се одређује да по-пови врховину коју су давали епископу хвостан-ском сада дају манастиру, јер је краљ откупио попо-ве своје цркве од хвостанског епископа Николе за 400 оваца с јагњадима и 500 перпера. Судећи по повељама краљева Милутина и Дечанског хумској епископији, врховина је била исто што и *помен ду-ховни.* Душанов законик помиње само **до\од|*к[* цр^ковши** и то као дажбину од баштине, који су епископу или митрополиту односила два калуђе-ра које би он упутио попу, али у то вероватно није била урачуната врховина, коју су попови лично од-носили епископу.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитеШа 8егШа,* 13, 14, 98; С. Новаковић, *Законски споменици,* 431, 573, 597, 598, 630, 650, 652, 653, 696-698; Н. Дучић, *Старине хиландарске,* Гласник СУД 56 (1884) 114-115; Н. Радојчић, *Законик,* 50.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 56, 67; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923, 68; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 142-144; Д. Динић-Кне-жевић, *Прилог проучавању свештенства у сред-њевековној Србији,* Годишњак ФФ НС 11,1 (1968) 51-61; Ђ. Даничић, *Рјечник; Речник српскохрват-ског књижевног и народног језика,* књ. III, САНУ, Београд 1965, 99.

Д. Динић-Кнежевић

ВУКОДЛАК, ВАМПИР - истоветни су појмови али не и једини називи за мртваца који, по народ-ном веровању, устаје из гроба и ноћу пије крв људи и стоке. Називе вампира код јужнословенских на-рода прикупио је Тихомир Ђорђевић: *вампирин, ва-пер, вопер, вопир, липир, лампир, лампиер, вук, вуко-длак, волкодлак, укодлак, кодлак, кудљак, вукозлак, вукозлачина, вједогоња, једогоња, видогоја, штри-гун, тенац, тењац, медовина, прикосац, косац, гроб-ник, громник, таласам, лапир, упир, упирина.* Реч вукодлак је позната и у другим словенским језици-ма: чешки *уЦсосИак,* пољски *ш!со1ек, ш1ак* - увек у значењу човека који се може претворити у вука. По мишљењу Франца Миклошића та реч је од Јужних Словена прешла у грчки *фоЂкбХаш,* (ЗрошбХакш), албански *(уигко1ак)* и у румунски језик *(угко1ак).*

Према Вуку Караџићу, „вукодлак се зове човјек у кога (по приповијеткама народнијем) послије смр-ти четрдесет дана уђе некакав ђаволски дух, и ожи-ви га (повампири се). По том вукодлак излази ноћу из гроба и дави људе по кућама и пије крв њихо-ву... Ако се о ком увјере и догоди се да га ископава-ју, онда се скупе сви сељаци с глоговијем кољем... и ако у њему нађу човјека да се није распао, а они га избоду онијем кољем, па га баце на ватру те из-гори". Враџбине о вампирима или вукодлацима по-тврђује стара изворна грађа. Међутим, најстарији списи више говоре о враџбини него о вампирима поименице. Према Душановом законику, за ове враџбине колективно је одговарало село: *И људи, који враџбинама узимају из гробова, те их спаљују, то село, које то учини, да плати вражду, а ако бу-де поп на то дошао, да му се узме поповство* (члан 20). Атонски рукопис, један од најстаријих и нај-поузданијих рукописа Законика, садржи и наслов овог члана: *О ресницех: који тјелеса мртвих же-гут.* Као извор за наведени члан, српски законода-вац користио је одредбе Синтагмата Матије Вла-стара.

Константин Јиречек сматра да је ресник врачар, чаробник који вештином враџбина **(вл^ховкствомц)** тражи истину. Занимљиво је да се ово име одржало као топоним. Села са именом Ресник налазе се у Србији, Хрватској и Босни.

Веровало се да су вукодлаци узрок помрачења сунца и месеца: *јегда убо погибнет луна или слнце, глагољут: влкодлаци луну изедоше или слнце; си-же вса басни лжа сут* (запис у Иловичкој крмчији).

Хроничар Ђурађ Сремац пише да је после смр-ти Павла Кињижија његова душа остала *несмире-на* годину дана. Често се ноћу и дању чула лупа и разбијање лонаца. Стога је за Павлову душу, па-рох Деметрије, иначе Павлов кум, читао молитву, приносио теоце и јариће на жртву *пошто је био вепики верник и бранилац цркве од пагана.* После тога се Павлова душа није више указивала.

Из једног рукописа XVII века сазнајемо да је православна црква забрањивала спаљивање вам-пира. Претило се забраном причешћа и анатемом. Свештенству се налагало да проповедима одвра-ћају народ од ове празноверице. У том смислу дело-вао је и владика Петар II у Црној Гори. Али пра-зноверица није искорењена. Током XIX века у више места по Србији судило се кривцима за откопавање и спаљивање вампира.

ИЗВОРИ: V. Ја§1С, *Оргзг Г ггуодг гг пекоИко ји-гпо-з1о^тзкгћ гикоргза. Кгтсгја Иоугска гг ^оа^те 1262,* §{аппе 6 (1874) 83; Ст. Новаковић, *Законик,* члан 20; Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтаг-мат,* Београд 1907, 506; Н. Радојчић, *Законик,* члан 20; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти Угарског краљевства,* превео М. Полгар, Београд 1987, 32.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ст. Караџић, *Српски рјечник;* К. Јиречек, *Историја Срба* I, 93-95; Н. Ђ. Јанко-вић, *Астрономија у предањима, обичајима и умо-творинама у Срба,* СЕЗ 63 (1951) 62; Т. Р. Ђорђе-вић, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању,* СЕЗ 66, 30 (1953) 149-282; Б. Дробња-ковић, *Етнологија народа Југославије* I, Београд 1960, 253; Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Пан-телић, *Српски митолошки речник; Кјестк JA2JJ;* А. Радин, *Мотив вампира у миту и књижевности,* Београд 1996.

Р. Михаљчић Н. Ф. Павковић

ВУНА (**вл!>на**) - основна сировина у домаћој радиности од које су прављене тканине за одела и покриваче. Захваљујући богатим пашњацима и ре-кама, у Србији су били врло повољни услови за ра-звој сточарства. Највећи власници стоке су уз влада-ра били манастири и властела, а од стоке је највише било оваца. Манастирска властелинства, чије су нам повеље сачуване у већем броју, имала су посебне категорије људи који су узгајали овце. Били су то сиромашнији власи који су их чували, стригли и ву-ну добијену од њих прерађивали у тканине. С об-зиром на број оваца, морало је бити значајних ви-шкова вуне не само на владарским и властеоским поседима, него и по влашким катунима. Стога је вуна представљала важан артикал извоза. Још од најранијег времена, поред стоке и сточних произво-да, власи из околних катуна су на дубровачкој пија-ци продавали и вуну. Ту је повремено и властела из залеђа продавала вишкове своје вуне, а допремали су је и дубровачки трговци који су је куповали од произвођача. Уз то су и власи уговарали са послов-ним Дубровчанима да им од своје вуне произведу веће количине тканина, са којима су ови трговали у граду или су их извозили. Кад је почетком XV ве-ка у Дубровнику отпочела мануфактурна производ-ња вуненог сукна, опала је потражња за вуном из залеђа, јер је била слабог квалитета, а уместо ње увозила се мерино вуна из Шпаније и Италије.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 361,414, 629, 652, 698, 701.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве",* 152-153; Коуасеујс-КоЈ1С, *Еа 1ате Љапз 1'ехрогШгоп дез тапегез рге-тгегез Ае 1а Возпге теаЧеуа^е,* Еа 1апа соте та1:епа ргипа 1 Гепотеш ае11а зиа ргодигшпе е **с1гсо1а2шпе** пеј зесоН ХШ-ХУИ, Пгеше 1974, 289-290; Ј. Ташс, *Ји-%оз1ауга е раезг Ђа1сапгсг, ргоЛиггопе е езроПаггопе ЗеИа 1апа,* Еа 1апа соте та1:епа рпта 1 &потет **ае11а** зиа ргоаЧшопе е **С1гсо1а2шпе** *пе* зесоН ХШ-Х^П, Пгепге 1974, 291-297; Д. Динић-Кнежевић, *Ткани-не у привреди средњовековног Цубровника,* Београд 1982, 10-12.

Д. Динић-Кнежевић

Г

ГАЗИЈА - арапски појам, коришћен и у Осман-ском царству као почасни назив за ратника који се истакао у борбама и пљачкашким походима про-тив *неверника,* тј. немуслимана. Најчешће је ста-јао испред имена истакнутих војних заповедника, па и самих османских *султана* (в.), нарочито у до-ба сазревања османске кнежевине (беглука). Осман-ска кнежевина је, штавише, почивала на идеји „све-тог рата" (џихада), као и други турски емирати у Анадолији. Развијање и истицање ратничког духа газија, учесника у „светом рату", умногоме је до-принело њеном брзом ширењу како у Анадолији тако и на Балкану.

ЛИТЕРАТУРА: *Сћагг,* ЕР (I. МеНкогГ); Р. Мг-хек, *Тће Кгзе о{ 1ће Оиотап Етргге,* ГопсЈоп 1958, 16-51; Н. 1па1сШк, *РгоШет ројауе озтатке дггаче,* РОР 35 (1985)211-221.

А. Фотић

ГАЈ - Земљорадници који су живели по сели-ма у Сланском приморју и Конавлима располага-ли су посебним пашњачким резерватима, на којима су смели да пасу само волови, а не и друге животи-ње. Овакви пашњаци су се у тим крајевима назива-ли гајеви. Право коришћења паше у гајевима при-пада искључиво земљорадницима из дотичног насеља, а не и онима из суседних села. Стварање гајева као посебних резервата за испашу волова имало је нарочити значај, јер је тиме обезбеђива-на храна за сточне запреге и то у периоду орања.

Гајеви нису увек морали бити чисте и заравње-не површине, јер се гајем каткад назива и земљиште на коме расте жирородно дрвеће. Понекад се де-шавало да неко захвати део гаја и посеје на њему житарице, међутим, то се енергично спречавало. Када су Сланско приморје и Конавли припали Ду-бровнику, општинске власти су настојале да заšти-те и сачувају гајеве. Иначе, гај је најчешће био шу-мовит (шумарак).

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до почетка XV века,* Споменик САНУ 66 (1926) 66; Б. К.о11ег, *А^гагпо-ргоггуодт одпозг па роФисји Ииброуаске КериШке од XIII до ХУзгоЦеса,* 2а§геħ 1955, 56, 248, 260, 261; М. Бла-гојевић, *Средљовековни забел,* ИЧ 14-15 (1966) 1-17; М. Благојевић, *Земљорадња,* 72-73, 83; С. Ми-шић, *Хумска земља у средњем веку,* Београд 1996, 118,157,194.

С. Мишић

ГАЈДЕ в. *Музички инструменти.*

ГАЛИЈА - трговачки и ратни брод на весла и једра од X до XVIII столећа. У поморској литерату-ри често се тим именом називају сви бродови с ве-ћим бројем весала (биреме, тријере или триреме), али праве галије почеле су се градити по узору на византијске дромоне средином X столећа. У XIII веку на галијама се први пут појавило право корми-ло, па је тако ова врста бродова прва постала спо-собна за дугу пловидбу. У току осам векова свога постојања галија је имала два јарбола с латинским једрима, а број весала и веслача мењао се зависно од развоја овог типа брода. Што се тиче наоружања оно се у XVII столећу састојало од 5 топова и 2 ба-цача камена. Топови су се налазили на прамцу. За-поведници галија звали су се сопракомити (лат. зи-ргасотез). Комит је био најстарији подофицир на

галији, који је управљао једрима и надзирао цело-купни посао на броду.

У Дубровнику и Котору од XIV столећа запо-ведници су се звали капетани (саркапеш), а офи-цири комити. Вођа палубе звао се науклер (паис1еп-из). Штаб галије састојао се од три до пет официра који су управљали борбом и њима су били подре-ђени војници и бомбардијери. Будући да чланови штаба нису били поморци, галијом је управљао со-пракомит преко комита и заповедао морнарима и посадом. За време млетачке владавине источном обалом Јадрана, сваки град је био обавезан да у до-ба рата одржава ратну галију за потребе млетачке морнарице.

У најстаријим сачуваним которским списима помиње се которска ратна галија у трећој деценији XIV столећа. Заповеднике галије бирало је Вели-ко и Мало веће, обично на пет година. Бирали су се истакнути поморци најчешће из најугледнијих племићких которских породица: Бућа, Бизанти, Бо-лица, Драго, Пасквали. Которска ратна галија „Св. Трипун" (носила је назив патрона града Котора) учествовала је у поморској бици код Лепанта 1571. године под заповедништвом супракомеса Јерони-ма Бизанти. Нападнута од четири турске галије, после храбре борбе са њиховим посадама, пошто је изгубила и последњег члана посаде, нестала је у вихору битке.

ЛИТЕРАТУРА: Ротогзка епс1к1оресИја 2, 2а§геђ 1975, 507-508; Годишњак ПМК 3 (1955) 31.

А. Томић

ГЕНЕАЛОГИЈА в. *Родослови,* в. *Лоза Нема-њића.*

ГЛАВАРИНА в. *Работе велике и мале.*

ГЛАГОЉИЦА - оригинално словенско писмо од 38 слова, које се сматра првим словенским пи-смом. Првобитно је било названо *куриловица* по имену творца Константина - Ћирила (запис руског попа Упира Лихог из 1047). Писмо су назвали гла-гољицом слависти XIX века, али се то име, изве-дено од старословенског *глагол* (реч) и *глаголати* (говорити), морало јавити рано - од онога времена када је ћирилица, око три деценије млађе словенско писмо истог имена, почела да потискује старо, оду-зимајући му првобитно име и животни простор.

О настанку глагољице говоре хагиографско--историјски списи *Великоморавска житија* и рас-права *О писменех* Црнорисца Храбра. Глагољицу је створио учени Солуњанин Константин, у мона-штву назван Ћирил, око 861-863. године. Потреба за стварањем новог фонетског писма, прилагође-ног словенским гласовима, указала се када је кнез Растислав, владар Велике Моравске, упутио по-сланство у Цариград тражећи увођење богослуже-ња на словенском језику. Византијски цар Михаило III за ту мисију изабрао је Константина, који је имао високо образовање и дипломатско искуство, и ње-говог брата монаха Методија. Упутили су се у Мо-равску 863. године. Од друге половине IX до краја XII века солунска браћа и њихови прогањани уче-ници и настављачи расејали су глагољицу са под-ручја Велике Моравске, преко Пановије, Чешке, Пољске до Трансилваније, Молдавије и Русије, и Бугарске, Македоније и Србије до Босне, Захумља и Хрватске. Убрзо је на истоку потиснута новим словенским писмом, ћирилицом, а на западу лати-ницом, али се у Хрватској задржала до XIX века.

У формирању јединствених облика слова гла-гољског писма, чије су графемске основе остале неразјашњене, доследно је спроведен фонетски принцип - да сваки глас има свој знак и свако сло-во има своју бројну вредност. Палеографски, по-стоје две фазе развоја: обла глагољица, којом су писани најстарији споменици, и угласта глагољица која се појављује од XII века.

Срби су рано дошли у додир са глагољицом. Пу-теви продирања глагољских утицаја били су ди-ректни, са севера, из Моравске и Пановије, из при-морских крајева и из секундарних књижевних и црквених жаришта из Македоније. Папа Јован VIII (872-882), који је поставио Методија за панонско--сремског архиепископа, већ 873. године позивао је српског кнеза Мутимира да потчини земљу тој ди-јецези. Мада је Србија била природно подручје тран-смисије и посрбљавања глагољске писмености са југоистока ка западу, и из приморских земаља ка унутрашњости, споменика писаних глагољицом го-тово да нема. Сматра се да је писар Маријиног че-творојеванђеља био Србин, јер рукопис има одлике српске редакције и штокавског говора. Настао је у Х-Х1 веку у граничним областима јужне Србије и

Македоније, а садржи већи број познијих, ћирили-цом писаних, додатака који су српског обележја.

Глагољски натписи на археолошком материјалу, на уломцима посуда и опекама, иако малобројни и скромног садржаја, важно су сведочанство о посто-јању формиране глагољске писмености на тлу Срби-је. За разлику од рукописа, чије се порекло изводи посредно, археолошки споменици са глагољским натписима тачно су одређени местом и временом налаза. У једном средњовековном гробу у антич-ком утврђењу на ушћу речице Песаче у Дунав про-нађена је античка опека са накнадно урезаним нат-писом: *Федор* (Х-Х1 век). Из словенског слоја у Гамзиграду у рановизантиј-ском градском насељу, које је расељено 1072. године, потиче крчаг са две дршке са накнадно урезаним глагољским натписом, од којег се сачувао крај *...cone,* изведен угластим потезима. На брду Чечан, вишеслојном налазишту југозападно од Вучитрна, пронађен је фрагмент ке-рамичког крчага са глагољским натписом: *Шест.* Урезан је пре печења посуде, облим словима, која су блиска глагољици Прашког одломка В, из прве половине XI века, што указује на непосредне мо-равске утицаје. Мада кратки и малобројни, ови гла-гољски натписи сведоче да је глагољица била одо-маћена на простору целе Србије у свакодневном животу, на кухињском посуђу, као и у погребном обреду.

Три периода словенске писмености, о којима говори у трактату о словима Црноризац Храбар, потврђују налази натписа и угребаних записа из Бугарске и Македоније, у мањем броју и са тери-торије Србије. Први период *чрта и реза,* којима су се служили некрштени Словени познат је са ши-роког словенског простора. На подручју где су жи-вели Срби, тој групи припада непротумачени нат-пис из манастира Шудикова код Берана, угребани знаци на фрагментима керамичких судова са под-ручја тврђаве Рас, на Подграђу и на Градини у По-стењу. Други период тегобног писања словенских речи латинским и грчким писменима представљају, иако у слабим траговима, урезана грчка слова на дршкама крчага, са Београдског града (датовано фолисом Василија II у 976-1030), и са Постења у Расу. Трећем периоду описмењавања Словена, који почиње када је Константин - Ћирил створио ново писмо - глагољицу, припадају глагољски натписи са Чечана, Гамзиграда и са Песаче. Заобљеност слова и сличност са словима Прашког одломка В, као и типологија посуде на којој се јавља, одређују че-чански натпис у период од краја IX до прве поло-вине X века. Нешто су каснији натписи са Гамзи-града и са Песаче. Поред тога што имају одлике угласте глагољице, у некрополи са Песаче појављу-је се на опекама и ћирилица, обележавајући тиме онај период словенске писмености када су се упо-редо користиле и глагољица и ћирилица, до конач-ног преовлађивања ћирилице на подручју Србије, Македоније и Бугарске.

После дугог и сложеног процеса азбучног двој-ства, у српским земљама ћирилица је постала нацио-нално писмо, али се и глагољица дуго одржала. Сре-дином XII века у западном српском подручју, Хуму или Дукљи, преписани су глагољицом одломци апо-стола, такозвани Михановићеви и Гршковићеви, у којима има ћириличких слова. Један век касније из-губили су првобитни значај и богослужбену намену - листови Михановићевих одломака употребљени су за корице преписа Иловичке крмчије из 1262. годи-не. У појединим рукописима, писаним ћирилицом, наилази се на глагољска слова, понекад и на целе речи исписане глагољицом. У рукопису апостола српске редакције који је настао око 1366/67. годи-не (Архив САНУ, бр. 55), тумачења по ивици листа или изнад редова исписују се на српском језику ме-шавином глагољских и грчких слова. Два босанска рукописа, Чајничко јеванђеље, с краја XIV века, и Зборник крстјана Радосава, из средине XV века, имају глагољске записе. У Хиландарском зборни-ку (СћН. 463) из ХУ-ХУ1 века, који садржи више књижевних састава, глагољска слова појављују се у препису расправе Црнорисца Храбра.

Од XV века, када је постао сужен круг оних ко-ји су знали да пишу и читају глагољска слова, има примера да се глагољица користи као врста крип-тографског писма - тајнопис. У рукопису манасти-ра Крушедола из XV века (бр. 8) поп Давид из Бео-града потписао се глагољицом. Под Цером на реци Радовашници 1551. године, Ратко дијак преписао је минеј српске редакције, у коме, међу другим крип-тографским записима, има и глагољских.

ИЗВОРИ: Рг. К.аб1а, *ИоситеШа ћШопае сћгоап-сае реггодит апЉјиат ШиХгапНа,* 2а§гаћ1ае 1877, 367-368; Т. Гећг-бр1аш1П5к1, 2ун-огу *КопзШМупа г Ме(оа1е§о,* Рохпап 1959.

ЛИТЕРАТУРА: *Ц.* бгојапоујс, *ТЈеоег егпеп ст1-Изсћеп АрозХо1ш зегогзсћег КедасИоп тИ §1а§оИ-Изсћеп Маг§та1§1оззеп,* А*б1Рћ 22 (1900) 510-525;

Д. Костић, *Тајно писање у јужнословенским ћири-ловским споменицима,* Глас СКА 92 (1913) 1-62; Ђ. Сп. Радојичић, *Глагољска слова у хиландарском рукопису Црнорисца Храбра,* Зборник МС КЈ 2 (1954) 184-186; Уј. бЧегашс, *РгуооИпо з1оуепзко рг-**8гпо** г пајзШпја §1а§о1јзка ер!§га/гка,* 81оуо 18-19 (1969) *7-40;* П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице,* Београд 1971; *Изложба српске писане речи,* Бео-град 1973; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских руко-писа манастира Хиландара* - Д. Медаковић, *Ста-ре штампане књиге манастира Хиландара,* Београд 1978, 177-178; Д. Богдановић, *Историја старе срп-ске књижевности,* Београд 1980; В. Рисш, *С1а§о1ј-**зИ** пагрт,* 2а§геђ 1982; Г. Томовић, *Глагољски нат-пис са Чечана,* ИЧ 37 (1990) 5-19; Д. Драгојловић, *Историја српске књижевности у средњовековној босанској држави,* Нови Сад 1997; В. Рис1с - N. Карет.агас, *С1а**§о1јзЈа** пагргз и КопауНта,* АпаН 2ауо-аа 2а роујезпе **2папо5Г1** НА21Ј 35 (1997) 7-10.

Г. Томовић

ГЛАД - најчешће последица недовољне пољо-привредне производње, својствене готово свим средњовековним друштвима, па и српском, или ис-ход пустошења непријатељских војски. Сматра се да је уз кугу чинила главни узрок негативних де-мографских кретања у средњем веку. Свако кли-матско одступање (оштра зима, суша, град, попла-ва, најезда скакаваца) које је угрожавало принос пољопривредних производа, пре свега житарица, доводило је до глади. Као и у Византији, ова појава је попут земљотреса, комета или помрачења сун-ца схватана као знак божијег гнева изазваног људ-ским гресима. Сачувани подаци за српске земље су веома оскудни и спорадични и односе се на до-ба касног средњовековља (ХШ-ХУ столеће), па је разложно претпоставити да је стварни број глад-них година морао бити већи од забележеног. Прва половина тог периода (1200-1350) поклапа се са једним изразито хладним и влажним климатским циклусом у који је Европа ушла после релативно умереног и благог раздобља од 750. до 1200. годи-не. Почев од 1350. до 1500. температуре су постале умереније, али се влажност увећала. Погубне по-следице глади су биле нарочито сурове у пролеће када би ускладиштене залихе жита биле потроше-не, а сматра се да су и године које су следиле после неродних, односно гладних такође биле врло те-шке. Појаве глади су доводиле до многих мигра-ција становништва у српским земљама, првенстве-но из залеђа ка приморским градовима на Јадрану или чак према Апенинском полуострву.

Колико је познато, најранији податак о глади у српским земљама односи се на период од 1202. до 1205, односно на смутно време сукоба Немањиних синова Стефана и Вукана. У опису ових догађаја Доментијан бележи да је напослетку стигао најљу-ћи непријатељ звани глад, да су му подлегли многи, да је због наших грехова земља била пуна мртва-ца који су сахрањивани и у житне рупе. Теодосије осим пустошења и проливања крви наводи да је зе-мља пропадала до краја од глади због неорања, та-ко да су се многи разишли по туђој земљи. Стра-шну глад у годинама напада Каталанаца на Свету гору (1307-1309) забележио је један ученик архие-пископа Данила II који наглашава да од глади људи нису могли да гледају, да су избезумљени тумарали и сударали се као да су пијани и да су у очајању јели траву и умирали. У чувеном запису монаха Исаије о тешким приликама после битке на Мари-ци (26. септембар 1371) каже се да *таква глад би по свим крајевима, каква не би од постанка света* и да најпосле *оста земља од свих добара пуста: и људи, и стоке, и других пподова.*

За поједине гладне године (1280, 1303, 1319, 1361, 1378-1381, 1386, 1395, 1416-1419, 1439-1440, 1453, 1456), махом везане за залеђе Дубровника зна се посредно, на основу података тамошњег ар-хива који се тичу продаје житарица или крађе сто-ке и жита. На особен начин, у попису имања ма-настира Богородице у Тетову (око 1346), забележена је једна од гладних година у првој половини XIV века тако што се каже да је њива *купљена за два-десет каблова жита у гладно време.* Под годином 6866 (= 1358) српски летописи бележе да је била таква глад каква није била од створења света.

Са одређеном опрезношћу треба гледати на вести извора који смрт неког значајног владара узимају као почетак бројних невоља за његове поданике. Тако у летописима стоји да *по смрти цара Стефа-на (20. децембар 1355) би гладна година,* или Кон-стантин Филозоф вели да су после смрти деспота Стефана Лазаревића (19. јул 1427) наступила тегоб-на времена *јер тада беху глади и чести земљотре-си и помори, навале народа по мору и суху и изненад-ни ратови.*

Очигледно је да су године уочи коначне пропа-сти српске средњовековне државе биле неродне и гладне. Поменуте податке Дубровачког архива на најбољи начин потврђују вести српских летописа и записа. Поп Теофан је прибележио да 18. јула 6958 (= 1450) *уби град у суботу и у недељу не мало, него по читавој земљи.* У пролеће 1453. *свуда паде сла-на и уби сву земљу,* а *године 6964 (= 1456) беше свуда велика глад, куга по целој земљи и помор у Новом Брду.*

И у првим деценијама после пада средњовеков-не српске државе било је гладних година. Тако у летописима стоји записано да *године 6979 (= 1471) беху глад и суша; годпне 6984 (= 1476) беше зла и љута зима* или *године 6989 (= 1481) по многим зе-мљама пшеница није родила, и тако беше три го-дине,* а *године 7004 (= 1496) потопи река људе.*

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Симеу-на,* 98-99; Теодосије, *Живот светога Саве,* 80; *Жи-воти краљева и архиепископа,* изд. Ђ. Даничић, 340-341; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 131; Ђ. Три-фуновић, *Писац и преводилац инок Исаија,* Круше-вац 1980, 159-160; Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи,* 28-29, 32; *Мопитепга Ка§изта* V, 57-58, 125, 159; К. Куев - Г. Петков, *Сгбрани сЂчи-ненин на Константин Костенечки,* Софил 1986, 473; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи,* 237, 240, 248, 251, 253, 258; Љ. Стојановић, *Записи и натпи-си,* 92.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 148-149; Д. Динић-Кнежевић, *Промет житарица између Цубровника и ближег залеђа у средњем веку,* Годишњак ФФ НС 12, 1 (1969) 79-87; О. *Вт\с*-КпегеУ1С, *РгИо§ ргоисауапји* ***тг§гас1ја*** *пазе§* ***81а****-по****^тзглга*** *и ћаИји* ***1окот*** *ХПП Х1Ууека,* Годишњак ФФ НС 16, 1 (1973) 42-61; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских зема-ља у Цубровник током средњег века,* Нови Сад 1995.

Р. Радић

ГЛАМА - мешавина злата и сребра у руди у раз-личитим пропорцијама, која се одржава и после топљења све до посебног поступка раздвајања помо-ћу киселина. Дуго се веровало да се само у ново-брдским рудницима добијала глама, али се у нови-је време показало да је гламе било и у Брскову, првом познатом српском руднику. Порекло термина није расветљено, помишљало се на грчко *уХаџг)* и јиаА.ауд.а, затим на немачко §а1те1 и §1ат. Само по-следњи термин из рударскога говора, који се односи на састав стене, гласовно одговара облику *глама,* раширеном у Србији и местима где се трговало сре-бром. У српским текстовима се назива **гллм^ско ср^вкро,** у латинском аг^епшт с!е §1ата, аг§епШт сшп аиго, понекад само §1ата. Окна у којима се до-бијала глама називана су *јамама гламе* (1оуее с!е §1ата), па је термин оставио трага и у топонома-стици (локалитет Глама код Новог Брда).

У трговачком промету се *гламском сребру* су-протставља *бело сребро,* а могло је, као и обично сребро, бити *плико* (ВНскбПћег, пре поступка купе-лације) и *фино,* после тог другог топљења и рафи-нације (в. *рударство).* Истраживачи су као и сред-њовековни трговци били веома заинтересовани за пропорције, за удео злата у гламском сребру, јер је од тога зависила цена. О неизвесности сведоче уго-вори у којима се предвиђало да ће се цена ревиди-рати ако се покаже да нема онолико злата колико обично има сребро из Новог Брда. Прикупљени и објављени подаци, нарочито они из трговачких књига Михајла Лукаревића и браће Кабужића, по-казали су да злато учествује у гламском сребру у различитим пропорцијама, од једног процента па до близу једне трећине (30%). Од удела злата за-висила је цена појединe пошиљке, јер сребро се обрачунавало по 7-8 дуката за литру (в. *мере и те-гови),* док је злато вредело 10 пута више. Из сачува-них уговора се види да се у многим случајевима тек у Венецији обављало одвајање злата од сребра. Ипак, у Котору је већ 1335. био активан мајстор за одвајање злата од сребра (та**§151**:ег с**!м510Ш5** аип аћ аг§епхо), а у XV веку одвајање се врши у српским трговима. Забележене су и набавке шалитре (баМ-хги) и других ствари потребних за одвајање злата од сребра.

ИЗВОРИ: М. Динић, *Из Цубровачког архива* I, Београд 1957; Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књи-ге Николе и Луке Кабужића,* Споменик САНУ 11 (1999).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку,* Зборник КЈ I, Београд 1959, 254-271; Ј бсћШг, *Сегтапо-бегдгса. Аз (= аШегдксћ) 1. yакигсМ 2.* **гллмћско ср^вро,** Ес-типд бсћпее**\уе15** гит 70. Оеђигхбха^, 01е \Уе11: с-ег б1ауеп. У1еПе1јаћг5сћлг1 шг **б1аУ15пк** 2 (1957) 45-48; М. Динић, *За историју рударства средњовековне*

Србије и Босне II, Београд 1962, 85-88; И. Воје, *Аг-§еп(ит с1е §1ата,* ИЧ 17-18 (1970) 15-43; Д. Коваче-вић-Којић, *Српско сребро и злато у европској про-изводњи (Х1У-ХУ вијек),* Европа и Срби, Београд -Нови Сад 1996, 165-173.

С. Ћирковић

ГЛАС (гллсћ., мхо$) - сложен музички појам, ка-рактеристичан за различите типове хришћанског једногласног богослужбеног појања (в. *осмогла-сје).* То је скуп мелодијских модела, формула, ка-рактеристичних за сваки појединачни глас. Посеб-но су битне почетне и завршне мелодијске формуле. Поједине мелодијске формуле се у различитим гла-совима јављају у различитим функцијама. Мело-дија црквене песме је грађена повезивањем и ком-биновањем мелодијских формула карактеристичних за одређени глас. Овакав композициони принцип је у прошлости био широко распрострањен. Поре-кло води од старих источних цивилизација, **а** хри-шћански свет га је преузео из јеврејске праксе и античке музичке теорије. Полазећи од Азије, обу-хватао је читав медитерански простор, одакле се ширио на север. Карактеристичан је био за визан-тијско црквено појање (грчко, грузијско, јерменско, сиријско, коптско и сл.), али и за латинско појање (грегоријанско, амброзијанско), као и за различи-те словенске православне традиције (руско, укра-јинско, русинско, српско, бугарско појање).

ЛИТЕРАТУРА: Е. Х**^егпег,** *Тһе Засгеа[1] ВгШ§е,* Еопдоп - №\у Уогк 1959; А. 2. 1де15оћп, *Иге Ма§а-теп дег агаогзсћеп Мизгк,* батеШапде дег ттегпа-попа1еп Мш1к**\У155еп5сћаг[** XV (1913-1914); Е. №е1-**1е52,** *Иаз зегЂгзсће Ок(оесћдз ипа[1] дге Кггсћеп(бпе,* Мш1са басга 50, 2 (К**.е§еп5ћиг§** 1917); Е. А^еПебг, *Ме1ос1у Сопз(гиспоп гп Вуган(гпе Сћап(,* Асхез ди Х1Р Соп§геб 1птегпахшпа1 д'Ешде5 Вугапхтеб, I. I, Вео§гад 1963; Д. Стефановић, *Стара српска музи-ка, примери црквених песама из XV века,* Музиколо-шки институт САНУ, Пос. изд. 15/1, Београд 1975; О. бхшпк, *Ме1оду Сопз(гис(гоп гп ВугагКгпе Сћап(,* у: Еббаузоп Мшш т 1:ће Вугаптте \уог1д, №\у Уогк 1977; Б. НПеу, *Сге$опап Сћап(,* Охгогд 1995.

Д. Петровић

ГЛАСОНОШЕ в. *Књигоноше.*

ГЛОБА - имовинска казна наплаћивана у стоци или новцу. Глобе у натури, а затим у новцу помињу се још од Жичке повеље. Развијање новчане при-вреде у феудалној Србији огледа се и у томе што се имовинске казне све више обрачунавају у новцу. У уговорима са Дубровником све се глобе одређу-ју у новцу. У повељама и у Законику цара Стефана Душана скоро све глобе су одређене у новчаним износима. Да би се избегле злоупотребе приликом наплаћивања глоба у Законику се прописује да се наплата не сме извршавати без судијине писмене наредбе. За нека кривична дела предвиђена је колек-тивна одговорност, а казна је глоба, нпр. ако се у граду пронађе златар који тајно кује новац, односно фалсификатор, глобу ће платити цео град. Код утвр-ђивања порекла неке ствари купљене у иностран-ству клетвеници, душевници, треба да оправдају осумњиченог власника ствари. Уколико га не оправ-дају, власник ствари мора да плати глобу која се не прописује Закоником, али се њен износ сигурно утврђује на неки већ постојећи начин.

Глобе су наплаћиване у име државе и уливале су се у државну касу. Међутим, манастири и епи-скопије имали су велику повластицу да од сваког суђења на коме би се судило људима њиховог вла-стелинства, наплаћују све глобе за себе и да ништа не дају у државну касу. Како су разни доходи са црквених и манастирских имања остајали у цркве-ним касама, без обавеза према држави, тако је и овај доходак временом у потпуности уступљен цр-кви.

У Жичкој повељи владар и архиепископ још увек деле приход од глоба, док Скопска повеља изричито прописује да *сваку глобу узима црква ма-лу и велику.* Из домена владаочевог суда издваја се и наплаћивање казни за вражду, отмицу девојке и коњски провод. У Хтетовској повељи се, такође, предвиђа да црква у своју касу узима новац од гло-ба за вражду и отмицу девојке, док Арханђеловска повеља из 1348. изричито каже - *Игде год да буде суд, глоба да буде црквена.* У складу са том одред-бом је и чл. 194 Законика, по коме приход од глоба иде у црквену касу и када се суђење одржава пред кефалијом, који је државни орган.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законски спомени-ци,* 171, 180; А. Соловјев, *Законик,* 312, 325-326, 329-330.

Б. Марковић

ГЛОБАР - државни чиновник чија је дужност била да сакупља судске глобе. Извршење пресуде је у почетку падало на терет странке која је доби-ла спор, тј. на заинтересовану странку. У кривич-ном поступку је оштећеној странци припадао од-ређени новчани износ, као надокнада. Касније, имовинске казне иду у корист државе, а сакупљају их судски органи. У Руској правди из XI века се на-води да се глобари задржавају извесно време у одре-ђеном округу, скупљајући глобе, и да за то време заједно са својим пратиоцима имају право на храну од локалног становништва. Глобар је имао право на одређени део глобе. Могуће је да је слично било и у средњовековној Србији.

Сама реч глобар наводи се први пут у повељи св. Николе Мрачког из 1300. и 1339. године. Гло-бар је у поступку извршења са собом морао има-ти писмену судијину наредбу у којој је, претпоста-вља се, био наведен износ глобе или се тај износ израчунавао на одређен начин (самоседмо). Душа-нов законик у чл. 188 прописује да глобар не сме ништа тражити без те писмене судијине наредбе, вероватно да би се избегле злоупотребе, поготово ако је глобар био плаћен неким делом новчаног износа од сакупљених глоба. На црквеним и мана-стирским имањима, где је надлежност била у ру-кама црквених власти, према 194. члану Душановог законика за глобаре такође треба да буду поставље-ни *црквени људи.* Редовни судски органи се нису мешали у суђење на властелинствима манастира и епископија, а приход од разних врста глоба је ишао у црквену касу. У повељи из 1355. године цар Ду-шан ослобађа метохију свих работа и глобара, што се свакако односи на редовне судске органе.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Законода-тетзство Цревнеп Руси,* Том I, Москва 1984, 49, 63; А. Соловјев, *Законик,* 325; Т. Тарановски, *Исто-рија српског права* III, 221; А. Соловјев, *Odabrani spomenici,* 166.

Б. Марковић

ГЛУМАЦ - у средњовековној Србији профе-сионални путујући забављач, чији програм испу-њавају импровизовани кратки реалистички кома-ди пуни шале, сатире и опсцене веселости, певање уз неки инструмент, пантомима, жонглирање, ма-ђионичарске вештине, дресура животиња и други садржаји. Он је далеки потомак забављача мима -најгрубљег и најнепристојнијег огранка античке драмске уметности, чија су стара имена **(ћ151по, 1Ш1ГШ5,** јосиктог и друга) сачувана у Европи до по-зног средњег века.

Документи, закони и дела српске средњовековне уметничке књижевности посредно пружају доказе о постојању српских средњовековних забављача-глу-маца *(Номоканон* или *Законоправипо,* односно *Крм-чија, Синтагмат,* дела монаха-писца Теодосија *По-хвала светом Симеону и светом Сави* и *Житије и подвизи светога и преподобнога оца нашег Петра у Коришкој гори испосника,* владарске повеље, писма и други текстови). Трагови сећања на ликове глу-маца и призоре позоришних представа срећу се и у српској ликовној уметности средњег века (фре-ска *Ругање Христу* у манастиру Старо Нагоричи-но, призори на фрескама у манастирима Дечани и Лесново). Подаци из архива потврђују да су срп-ски средњовековни владари и великаши познавали задовољства просвећеног друштва. Постоје пода-ци о гостовањима страних забављача лаичког по-зоришта и о постојању домаћих глумаца. Поред за-бављача везаних за дворове властеле, постојали су глумци-забављачи у развијенијим градским среди-нама и путујући глумци који су забављали народ на светковинама, вашарима и сеоским гозбама. Њихо-ви програми стварани су под утицајем европског лаичког позоришта (источног и западног).

Представе првих литургијских драма средњо-вековног европског црквеног позоришта изводила су, од X века, само црквена лица, док су касније представе мистерија и миракула изводили амате-ри, уз маргинално учешће професионалних глума-ца лаичког позоришта.

У нас се реч глумац први пут јавља у Номока-нону (XIII век), као синоним за речи шпилман, ско-мрах, плесац, гудац и свиралник, док се у Синтагма-ту глумац помиње као *народни играч.* Историчари српског позоришта истичу значај изједначавања шпилмана с глумцем (западноевропски глумци-за-бављачи шпилмани гостовали су у јужнословен-ским земљама средњег века већ од X века). То по-тврђује да је њихов програм и забављачки профил био исти као и у домаћег забављача-глумца.

ЛИТЕРАТУРА: М. Кићовић, *Старо позориште код Срба,* Зборник Института за проучавање књи-жевности САНУ 1 (1951) 9-33; А. Бабић, *Фраг-*

мент из културног живота средњовековне Босне, Радови ФФС (1964) 325-336; С. Радојчић, *Узори и дела старих српских уметника,* Београд 1975, 93-123; П. Марјановић, *Позориште у српским земља-ма средњег века,* Зборник МС СУМ 14 (1994) 7-29.

П. Марјановић

ГОЗБА - један од најзначајнијих облика дру-штвене комуникације средњовековног човека. При-ређивана је у различитим околностима: било по-водом рођења, венчања, напредовања у служби и звању, било као свакодневни облик дружења отме-не господе. Она је имала за циљ да покаже дру-штвени углед и приређивача и званих (в. *здрави-ца).* Када је Стефан Немањић наследио оца у звању великог жупана *сјајне и богате трпезе биле су по-стављене.* Слично је било и после Стефановог кру-нисања за краља, 1217. године: *А када изађоше из цркве, сви седоше за трпезе. Учинише пир врло ве-лики архиепископ и краљ. Благородници, епископи и сав народ весељаху се...* Вишедневно гошћење орга-низовано је у Солуну поводом венчана краља Ми-лутина са Симонидом, византијском принцезом. Свадбено гошћење и весеље описани су и у Роману о Триштану, приликом венчања краља Марка са Ижотом. Гозба је била неодвојиви део пријатељ-ских сусрета и дружења средњовековног племства: *... и због велике њихове љубави један код другог у гостима (дуго) борављаше (...) долазећи са свим слугама и са пратњом својом.*

У тим приликама гозба се није сводила на пуко уживање у храни и пићу, већ су званице биле заба-вљане од музичара, глумаца и жонглера. У српском роману о Александру Великом из XIV века, описа-на је и осликана на две стране гозба којом је поча-ствовао јунак своју мајку Олимпијаду. Засвираше тада *трубе, зване сиринијанги које три хиљаде гла-сова имају, и сви су ти гласови различити, дебели, танки, високи, ниски, чудни и толико слатки и жа-лосни да свачији укус задовољавају.* Чак су и сами владари забављали своје госте, свирајући на разним инструментима. Стефан Првовенчани је уобичавао *када сеђаше у челу трпезе, весељаше благородни-ке бубњевима и гуслама као што је обичај самодр-шца...* Јер добар витез и отмени господин није био вичан само мачу, већ и у другим разним умећима којима се испуњавала доколица човека његовог ста-лежа (в. *игра,* в. *коцка,* в. *шах).* Повезаност гозбе, музике са песмама о јунацима, као карактеристичну црту код Срба, забележио је Мартин Сегон у дру-гој половини XV века, говорећи да су Срби *веома (су) наклоњени гозбама и уживању у музици* (сота-уш ас гтшаб оМесхатепНб р1иптит аешт)... *пева-јући о преславним и веома племенитим дјелима хра-брих јунака* (Гогтшт уцогит §е5ха сапептез) *која обично подстичу духове младића да подносе сваке тешкоће.*

Гозба је могла бити организована у палатама, под шаторима, али и на отвореном простору. Го-сподар Митилене Гатилузиј гостио је деспота Сте-фана Лазаревића *спремајући проводе и гозбе у сво-јим баштама и вртовима уз клицање...,* док, опет, деспот Стефан *учини велико гошћење* са турским поклисаром, *пловећи у лађама по Цунаву и Сави; и пијући, веселили су се.*

Гозба није била само облик забаве. Током ње во-ђени су преговори, успостављана пријатељства и савези или су под њеним окриљем коване завере. Приликом дипломатске мисије св. Саве код Стреза *кад бише за трпезом, Свети га поучи многим слат-ким божијим речима пред многима вернима... А кад се распреми трпеза, опет му Сава насамо говораше, утољавајући га и молећи га,* додуше безуспешно, на пријатељске односе са Србијом. Стефан Нема-њић је прозрео позив на заједничку Ускршњу про-славу угарског краља и латинског цара као прева-ру - *а мене зовући са преваром неослабно, као са љубављу, да дођем на виђење са њима,* док је Ђу-рађ Бранковић на једној вечери могао бити отро-ван, али *имајући лек против отрова, не умре (не-го) само пострада од болести.*

У идејној сфери, гозба и гошћење су (в. *игра),* у пуном значењу те речи, чинили један од основних облика световног начина живота. И управо се на том плану, у средњовековној литератури, правила разлика између оних који су окренути овоземаљ-ском животу и оних који *сматраше да су видљиве лепоте и обиље живота као сенка.* Привучен мона-шким начином живота, млади човек *није се ништа бринуо о многом јелу или пићу или о одећи, нити је тужио за својим родитељима, но је свој ум при-ковао божаственим учењем,* док се већ остарели Стефан Немања, приликом напуштања престола, у намери да се замонаши, обраћа својој властели следећим речима: *Пођите са мном, да последњи*

пир с вама проведем, па да трпезу с месом од мене одбацим, јер ме трпеза, сјајна и с много меса, неће више с вама сакупити никад. Ипак, у писму св. Са-ви охридски архиепископ Димитрије Хоматијан за-мера Сави да је, када је постао архиепископ, *почео (је) да учествује у гозбама.*

ИЗВОРИ: В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног,* Светосавски зборник, књ. 2, Пос. изд. СКА СХХУ, Београд 1938, 71 (= *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога,* прев. Л. Мирковић, Београд 1939, 219); *Живот Св. Саве написао Цоментијан (= Теодосије),* изд. Ђ. Да-ничић, Београд 1860, 39, 109, 122, 143 (= Теодосије, *Живот Св. Саве, Старе српске биографије* I, прев. М. Башић, Београд 1924, 109, 166, 176, 193); Г. Острогорски, *Писмо Цимитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу,* Светосавски збор-ник, књ. 2, Пос. изд. СКА, Београд 1939, 98-99; Ар-хиепископ Данило Други, *Животи краљева и архи-епископа српских,* изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 95-99, 294 (= Данило Други, *Животи краљева и ар-хиепископа српских; Службе,* књ. 6, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. Л. Мирковић, Бео-град 1988, 104-106, 194); *Византијски извори* VI, 55; В. Јагић, *Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског,* Гласник СУД 42 (1875) 278, 301, 315-316 (= Константин Фи-лософ, *Повест о словима. Житије деспота Сте-фана Лазаревића,* књ. 11, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. Л. Мирковић, Београд 1988, 96, 112, 122); А. Н. Веселовскии, *Изъ историш романа и пов%сти,* Сборникв отдблешл русскаго лзвжа и сло-весности, И.А.Н, Х1ЛУ Но 3, СанктпетербургБ 1888, 1, 84-85 (= *Повест о Триштану и Ижоти,* књ. 20, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Гриц-кат, Београд 1988, 43, 149-150); *Српска Алексан-дрида,* Критичка издања српских писаца САНУ II, св. 2, прир. Р. Маринковић и В. Јерковић, Београд 1985, 577-578 (= *Роман о Троји. Роман о Александру Великом,* књ. 21, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 164); *Мартин Сегон, Писци средњовјековног латинитета,* Књи-жевност Црне Горе од 12. до 19. вијека, Цетиње 1996, 229, 252.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Минијатуре у срп-ским Александридама,* Уметнички преглед 5 (1938) 138-141; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 267; Ап-дге15 - Суехко - Вип6-К1ајп, *НШопјзШ гаг^ој ти-ггске кикиге и Ји§оз1ау1Ј1,* 2а§гећ 1962, 533-538; А. **Baħ1б,** *Рга§тепИ и кићито% Иуо1а згеЈпјочекоше Возпе,* 1г **1з1**:опје згестјоуекоупе Возпе, Загајеуо 1972, 305-320; В. 3. **ЗГОЈКОУШ,** *Шопја згрзко§ ро-гогШа оЈ згеЈ.пје§ уека д.о тоа1ето§ дода: Игата Г орега,* Вео§гад 1979, 18-20.

С. Бојанин

ГОЊАЈ в. *Мере и тегови.*

ГОРА - шумски комплекс са крупним и висо-ким дрвећем различитих врста. Гора обично по-крива терен на нешто већој надморској висини. По-некад се у средњовековним изворима каже за неку гору да је *пустош,* чиме се истовремено упозорава да се ова врста шумског покривача налазила дале-ко од људских насеља. Из Душановог законика (чл. 123) се дознаје да је до половине XIV века сечење гора узело маха. У томе су предњачили Саси - ру-дари, који су секли горе, било да су оне припадале владару, било властели, па су искрчено земљиште култивисали и на тај начин присвајали. Законодавац забрањује Сасима да секу горе на властеоским по-седима и да присвајају искрчено земљиште, али им ипак дозвољава да секу онолико крупног дрвећа *(гору),* колико им је неопходно за пословање. Ду-шанов законик 123. чланом не узима у заштиту шумски покривач, већ штити право властеоске сво-јине на неком земљишту.

Из манастирских повеља може се дознати да је једна гора била намењена да се у њој *сјеку лазови,* односно стварају обрадиве површине, друга, да се у њој *ижирују свиње,* док је трећа гора била доде-љена једној рударској топионици, тачније *колу гвоз-деном.* Економска вредност гора била је добро по-зната. људима у српским средњовековним земљама. Господар Зете, Иван Црнојевић, приликом замене земљопоседа са породицом Остојића, узима њихов земљишни комплекс Доње добро заједно са гором, а за све то даје адекватну накнаду, тачније, како у повељи пише: **илн е землга, или е лозие, или го-рл, или водл — свеколико. А нимћ. длдох*. зл-меноу иљ ни)(1» довромћ воломв. нл Злчироу, зем-лк> за землк> а лозоу за лозоу, доук за доук оу в^ккк и оу влштиноу.** Као што наведени цитат саопштава, гору Остојића сачињавају дубови -

крупно дрвеће, а господар затски не закида својим поданицима ни један дуб, тако да је замена посе-да у свему била поштена.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 392,618.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Цвијић, *Прилог географској терминологији нашој,* Говори и чланци, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5, Београд 1989, 55; Ј. Ер-дељановић, *Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена,* Насеља и поре-кло становништва, књ. 24, Београд 1926, 53; Е. Се-1ећгја, *РШоргз, ототсг о ји§оз1оуетИт гетЦата,* ргеуос! **1** котепхаг Н. баћашмс, багајеуо 1967, 379.

М. Благојевић

ГОСПОДАР (господлрк) - термин са више зна-чења. Налази се у старим словенским језицима (ру-ски господарв, пољски §05рос1аг2, чешки ћобродаг). Домаћин, газда куће, старешина породице или по-родичне задруге, вероватно су најстарија значења ове речи. Господар као рахег ГатШаб одговара за поступке укућана, односно сродника уколико је реч о породичној задрузи: *И ко зло учини, брат или син, или сродник, који су у једној кући, све да плати господар куће, или да даде ко је зло учинио,* пре-двиђа 71. члан Душановог законика.

Господарима се називају трговци, властеличи-ћи, властела, чланови владарске породице, владари. Меропах је могао да се парничи са *својим госпо-дарем* укључујући цара, царицу, цркву и властелу (члан 139).

Дипломатичка грађа и законски споменици са-држе највише података о феудалним господарима. За међусобне кривице отроци су се судили *пред својим господарима* (члан 103). Законик наређује властеоским људима који су прешли на црквена имања и катуне да се врате ранијем господару (члан 22). Драстична казна следила је зависном човеку који је побегао од господара (члан 201). **Ако ли е кмети^ћ. ком# д^жанц тада неговв. господлр^ имл ш негл прлвд# ^минити и опрлв^,** предвиђа Пољички статут (члан 72с1). Казна за *потку* (в.) пла-ћала се *цару половина, а господару половина чије буде село* (члан 77 Душановог законика). Уколико попа без баштине феудални господар *не усхрани по закону,* он је могао да потражи другу парохију (члан 65). Војвода Петар и кнез Никола с поносом истичу да су *господари русашки.*

Извори бележе дубровачке трговце као госпо-даре отрока и ђетића. Према повељи краља Милу-тина, за преступе отрока није одговарао његов го-сподар, али за *крв,* господар је био дужан да изручи *ђетића* или да плати вражду.

Господар је често владарски атрибут. Закључују-ћи уговор са Дубровником, краљ Радослав се надао повратку на престо: *ако ми Бог да и буду господар како сам био.* Господарима се називају околни вла-дари. *И многа имања господара тих узех,* наводи се у аутобиографском исказу цара Душана уз Зако-ник. *Светопочившег* кнеза Лазара Дубровчани се присећају као *господара Србљем.* Исту титулу и исти атрибут садржи и народна песма:

Бранећ, госпо, свога господара,
господара славног кнез Лазара.

За време првог пада Српске деспотовине, Ду-бровачка општина примила је на чување благо *слав-нога господина деспота Ђурђа, господара Српске земље.*

Повеља о трговачким повластицама Дубровчана предвиђа случај ако би султан Мурат II имао ра-змирице са *источним и западним господарем.* Ина-че, ћириличке исправе бележе султане као *велике господаре.*

Термин господар постаје део владарске титуле. Она је најпре ушла у интитулацију феудалних моћ-ника који су самостално иступали. Херцег Стјепан Вукчић Косача, поред осталог, називао се *господар хумски и приморски.* Следио га је син Владислав. Господар се два пута наводи у интитулацији по-следњег Балшића: *Ја, самодржавни господар Бал-ша, по милости Божијој дука велики и господар земљи зетској.* Господар је владарска титула Ивана Црнојевића који се потписивао као *господар зет-ски.* Исти је натпис на његовом печату: **Иванк Цр^-ноевик^ господдр^ зетски.**

За турске власти бегове и спахије звали су го-сподарима, а током Првог српског устанка звали су „господарем Црног Ђорђија, и остале поглаваре и војводе, који су власт у рукама имали. Тако се ова ријеч говорила у Србији и за владања Милоша Обреновића првијех година, али послије он запо-виједи да се господар не зове нико осим њега, и тако на остале старјешине пријеђе име господин".

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитеМа ЗеШса,* 19, 52, 116, 184, 362, 386, 406, 441, 534, 556; В. Јагић,

Статут пољички, 79; Ст. Новаковић, *Законски спо-меници,* 162, 192, 253, 457, 496, 497, 583, 584, 617, 625, 720, 781; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 26, 78, 85, 93, 130, 170, 193, 206, 210, 215, 219, 226; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1,1-2; Н. Радој-чић, *Законик,* чланови: 22, 65, 71, 77, 103, 115, 117, 139, 145, 147, 149, 157, 159, 173, 174, 201.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник; Кјестк JA2.JJ;* А. Золтан, *Кпредистории русского „государк ",* бшсНа **б1аУ1са,** Аса<Зепиае бшепНашт Нип§апсае 29 (1983) 71-110.

Р. Михаљчић

ГОСПОДИН - владарска титула настала за вла-давине краља Милутина као замена за краљевску титулу. Повлачећи се са престола после уговора у Дежеву 1282. године, краљ Стефан Драгутин изгу-био је право на круну, јер је млађем брату Милу-тину предао сва владарска знамења. Додуше, у страним, понекад и у домаћим изворима, Стефан Драгутин се јавља као краљ, али после уступања престола званично није носио краљевску титулу. Потписивао се као *господин Стефан,* како је забе-лежен и у једном запису са краја XIV века.

Јачањем обласних господара, скромна, неупа-дљива титула господин, стицала је владарска обе-лежја и попримала својства државности. Носио ју је Вук Бранковић који је своју област образовао у ста-рим српским земљама где се нису додељивала висо-ка византијска достојанства. На његовом печату ути-снут је натпис *господин Вук.* Ђурађ Страцимировић Балшић истицао је да је *самодржавни господин... све зетске земље и поморске.* Пошто је била у срод-ству са Немањићима, на звучна византијска звања стекла је право властеоска кућа Драгаша. Међутим, после смрти цара Уроша, Константин Драгаш био је осуђен на скромну титулу господин, иако су му отац и брат носили достојанство деспота. Са неупадљи-вом титулом господин, обласни господари образују независне државе и изграђују владарску идеологи-ју по угледу на Немањиће и Котроманиће. Звања која се често срећу у средњовековној Србији и Бо-сни, налазимо и код Александра, *господина* Канине и Валоне.

Формула *господство ми,* која се среће у испра-вама, очигледно је проистекла од титуле господин као спасоносна замена за сложенице *краљевство ми* и *царство ми* (гј *$ао1кг1а* дои) на које велико-достојници, без звучних титула, нису имали пра-во. У складу са звањима која су носили, формулу *господство ми* налазимо у повељама Стефана Дра-гутина, Вука Бранковића, Константина Драгаша, кнеза Лазара, војводе Радослава Павловића, хер-цега Стјепана Вукчића Косаче, затим Стефана Ла-заревића и Ђурђа Бранковића, иако су они као де-споти имали право на формулу *царство ми.* Међутим, узвишене сложенице деспот Стефан се одрицао повремено, а деспот Ђурађ стално.

Намењена угледнима и моћнима, реч господин током средњег века попримала је особено место у владарској идеологији. Готово је неизбежни део ин-титулације, а придодаје се уз владарске титуле вели-ког жупана, бана, краља, цара, кнеза, деспота, вели-ког војводе, херцега. Налазимо је и уз нижа звања, а она обавезно прати титуле црквених великодо-стојника.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Владарска титу-ла господин,* ИГ 1-2 (1994) 29-36.

Р. Михаљчић

ГОСТ - **1.** У основном значењу, као и данас, посетилац (ђозрез, ујбкатог). У Хиландарском и Студеничком типику *манастирски гост* је окру-жен пажњом, њему се припрема *све како треба,* приређују се различита јела и боља пића. У повељи која има одредбе типика за манастир Дренчу (1382) забрањује се посебно узимање хране у келији, чак и игуману, осим благословеног узрока: *с гостом таковим или болезни ради.* И у много каснијој пове-љи за Кастамонит (1433) за госта се предвиђају изузеци: *када се прилучи некој гост добар чловек да ■му се однесе вино по трапезе у келију и да му се послужи колико рече игумен.* Манастир је, по тим истим одредбама, дужан свакога ко дође *примити с почастију и упокојити и одпроводити,* јер је то пр-ва почаст и полза браћи која живе у манастиру.

У пренесеном значењу се гостом назива не само онај који краће или дуже борави у туђој кући, или манастиру, него и онај који посећује земљу. Краљ Владислав све Дубровчане сматра гостима и обе-ћава *гостима дединим и очиним и мојим* да ће их држати у свакој правди као што су то чинили његов дед и отац. Касније се у Србији осетила потреба да се прави разлика међу бројним гостима са ра-

зличитом дужином боравка. Тако се у повељи кне-за Лазара за Дубровчане (1387) прописује да они који су се *забаштинипи* у Новом Брду треба да зи-дају град и да га чувају (в. *градозиданије,* в. *гра-добљуденије),* док они *ко/и су гост/е и ни/есу се за-баштинили,* да им је на вољу како хоће. У повељи Вука Бранковића и његових наследника иста одред-ба се везује за њихове градове.

У Душановом законику гост се употребљава у широком значењу путника: *и всаки гост и трго-вац и Латинин да доходи к првим стражам,* које су дужне да га пазе и предају следећим стражама. Гост је и сваки онај који је одсео код *стањанина* (в.), који сноси одговорност за поверене ствари. Странци се сматрају гостима у Дубровнику и по-зивају се да буду сведоци код важнијих правних послова Општине: *и ти/е наши властеле призва-ше по обича/у гост/е људи за сведочбу* (в. *добри људи).*

2. Гост је титула достојанственика у босанској цркви (в. *патарени).* Порекло овог назива није се дало утврдити. Нема аналогије у дуалистичким цр-квама ни на Истоку ни на Западу. Сигурно је да у хијерархији долази иза *д/еда* (в.) а испред *старца* (в.). Деловање појединих гостију везано је за *хи-же* босанских крстјана (дотш рахегепогит). Зада-вање вјере (в. *вера 4)* обављено је 1322. *у гости великога хижи у Радослали (Радослава).* Други не-ки достојанственици истог ранга живели су на дво-ру обласних господара, као што је био случај са познатим гостом Радином, који је био дугогоди-шњи саветник херцега Стјепана.

ИЗВОРИ: *Списи св. Саве,* изд. В. Ћоровић, Бео-град - Ср. Карловци 1928, 116; С. Новаковић, *За-конски споменици,* 552, 762; Н. Радојчић, *Законик, 61,* 74; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 14, 100, 121, 138, 152, 202; II, 16, 60, 64, 68, 77-79, 122, 139, 140, 146, 147, 151-156.

ЛИТЕРАТУРА: П. Ћошковић, *О гостима „ цр-кве босанске",* Историјски зборник Института за историју у Бањалуци 4 (1983) 7-40.

С. Ћирковић

ГОСТИОНИЦА (тауегпа) - крчма, где се свра-ћало на пиће. Према Синтагмату Матије Властара, свештеницима није било дозвољено да улазе у кр-чму. Српска народна песма пева како и краљ Мар-ко одлази у крчму да пије хладно вино. „Гостин-ница" из Студеничког типика није гостионица, већ *странопри/емница* (в.).

У Котору се у првој половини XIV века, поред крчмара (таћегпапш), помињу и крчмарице (хаћегпаг-1а). И у дубровачким крчмама већином су послужи-вале жене. Гостионица није а1ћег§о, као што то сма-тра Константин Јиречек.

Дубровачки извори помињу гостионице у Дри-јевима, а гостионичаре у рудницима Фојници и Сребреници.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Мати/е Властара Син-тагмат,* 37; Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога,* Београд 1939, 99, гл. 38; А. Мауег, *Ко(огзИ зротепи* I, *Ргуа књг§а ко(огзкгћ поШга оа^^оШпе 1326-1335,* 2а§геђ 1951, 996(334); 1002(337); 1072(361); *Студенички типик,* Београд 1992, 162.

ЛИТЕРАТУРА: С. Лгебек, *8(аа(ина[1] ОезеШсћа{(ш МШе1а1(егНсћеп 8егЂ\еп,* Оепкбсћп&еп аег **Ка15ег**-Нсћеп Акаоегте <1ег \\ш5ешсћагсеп т *Шеп,* Ва\ 52, 2 Аћћапд1ип§, ЗшсНеп гиг Ки1шг**§е5сћЈсћге дез** 13.-15. Јаћгћипаеггз III, Меп 1914, 70; К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 294-295, 311; Д. Ковачевић-Ко-јић, *Градска насеља средњов/ековне босанске др-жаве,* Сарајево 1978, 271.

Д. Ковачевић-Којић

ГРАД - Институционална шароликост једна је од најважнијих одлика градских насеља у средњо-вековним српским земљама. Она се унеколико од-ражава и у терминологији означавања насеља: *град* **(грлдв.)** - подразумева постојање утврђења и адми-нистративну примарну функцију; *трг* **(тр^гц)** - пр-вобитно свако место на коме се обавља трговина, затим део насеља, па коначно тип градског насеља у коме трговина представља примарну функцију; *варош* **(влроиљ)** - највероватније од мађарског уаг, израз који се појављује тек у XV веку, и чије су па-ралеле зиђигћшт и **под^грлдик.**

Развитак градова, много раније од појаве помену-те типологије, већ је био кренуо различитим правци-ма. Гашењем богатог урбаног живота касне антике на Балкану ишчезле су претпоставке за јединстве-ност тог развитка. У источним областима Полуо-стрва дошло је до релативно брзог оживљавања старих центара, поготову и углавном после византиј-

ске реокупације из 1018. године, при чему се они јављају у новом руху и често под новим именом: Сингидунум/Београд, Виминацијум/Браничево, На-исус/Ниш, и сл. На западу, почев од територије за-падне Србије, тај процес није наступио, тако да ви-дљиве разлике у градском животу двају делова унутрашњости Балкана опстају до средине XIV ве-ка. Извесно уједначавање прилика у градовима до-носи појава *Саса* (в.), као и ширење дубровачке тр-говине у унутрашњости. Почев од Брскова (1254), као првог њиховог упоришта, Саси-рудари посте-пено су проширили своју делатност на равно 30 градова. То је постигнуто знатним укључивањем домаћих људи у одговарајуће пословање, тако да израз Сас губи етнички смисао и означава људе са аутономним статусом, добијеним на основама тог пословања. Трговци из Приморја првенствено су Дубровчани, од којих се многи стално настањују у унутрашњости, где уживају одређена аутономна права која штите њихово пословање. Због ове за-штите долази чак и до образовања мешовитих су-дова. Рударска и трговачка аутономност доноси одређену уједначеност, али само у сопственим, одво-јеним доменима. Постојање различитих правних система и аутономија онемогућава стварање градске самоуправе јединственог типа за целу земљу. Овој слици треба додати велики број малих градова који нису повезани са рударством, а вероватно у знатни-јој мери ни са трговином, чије уздизање је видљиво у XIV и XV веку, и за које је тешко рећи како из-гледа њихово функционисање. Такође, у великом таласу освајања српска држава је обухватила зна-тан број византијских утврђених градова, са аристо-кратским породицама као водећим слојем, градова који су остали неасимиловани, али и без аутономног статуса. У таквим околностима, приморским и ру-дарским градовима управљају владарев делегат (кнез) и локални самоуправни орган (често се по-мињу 12 пургара). У приморским градовима раз-вија се патрицијат и појављују градски статути (ХШ/Х1У век), појаве којих нема у рударским градо-вима окруженим подручјима са важећим правом српске државе. Новоосвојеним византијским гра-довима управљају кефалије или кнежеви, при че-му се установа кефалије постепено проширује и на градове у старим српским земљама. Градска управа је свуда била прилично једноставна, без неког зна-чајнијег чиновничког апарата. Већину послова оба-вљали су тзв. цариници, тј. закупци градских прихо-да, што није погодовало развитку локалне управе. Потврђено је постојање градских печата, али не и градске куће као административног центра. У по-следњим деценијама пред пад државе у неким од градова (нпр. Ново Брдо) отварају се могућности да постану и културна жаришта.

ЛИТЕРАТУРА: К. Лгебек, *Ше Напс1е1зз(га/3еп ипа[1] Вег§ц>егке УОП Зегогеп ипа[1] Возтеп м/акгепа[1] Лез МШе1а1(егз, Њз(опзск-§ео§гарћгзске Зш&еп,* Рга§ 1879 (= Зборник КЈ I, 205-303); **С.** Новаковић, *Град, трг, варош. К историји речи и предмета који се њима казују,* Наставник 1892 (= *Из српске истори-је,* Београд 1966, 144-161); Г. Чремошник, *Дубро-вачки конзупати у Србији до Душановог времена,* ГЗМ 41 (1929) 81-94; К. Јиречек, *Историја Срба* II; И. Божић, *Српско грађанство у средњем веку,* Настава историје **у** средњој школи 1, 2 (1951) 106-117; Р. АпЗеНс, *Тг§оугз(е, уагоз г ^гаа[1] и згес1пјоује-коупој Возпг. РгИо§ (гро1о§;гЈ1 пазеЦа,* 02М 18 (1963) 179-194; М. Динић, *За историју рударства у сред-њовековној Србији и Босни* 1-11, Београд 1955-1962; М. Динић, *Српске земље у средњем веку,* Београд 1978; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске зе-мље у првој половини XV века,* Зборник ФФ **у** Бео-граду 10,1 (1968) 419-439; Ј. Калић, *Београд у сред-њем веку,* Београд 1967; Ј. КаНс, *Вугапг ипа[1] Ше тШеШгегНскеп БШаЧе т Бегпгеп,* Актеп <Јез XVI. 1п-**ТегпаТшпа1еп Ву2апТт15Тепкоп§геббеб** II, ЈОВ 32, 4 (1984) *5-40;* Ј. Калић, *Ниш у средњем веку,* ИЧ 31 (1984) 5-40; Д. Ковачевић-Којић, *О кнезовима у градским насељима средњовјековне Босне,* Радови ФФС 6 (1971) 333-345; Д. Ковачевић-Којић, *При-штина у средњем веку,* ИЧ 22 (1975) 45-74; Д. Кова-чевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне бо-санске државе,* Сарајево 1978; *ИСН1,* 357-388 (М. Благојевић); II, 100-108 (Д. Ковачевић-Којић); **С.** Ћирковић, *Историја средњовековне босанске др-жаве,* Београд 1964; **б. С1гкоУ1С,** *Ргодиспоп о{СоШ, 8Иуег апа[1] Соррег т (ке СеШгаГ Раггз о{(ке ВаШапз,* **Ве1Тга§е** *тх* ^1ГТбсћа1т**:б§ебсћ1сћТе** 2, **бтитт§агТ** 1979, 41-69; **С.** Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни,* Работници, вој-ници, духовници, 259-276; **С.** Ћирковић, *Урбани-зација као тема српске историје,* Социјална струк-тура српских градских насеља (ХН-ХУШ век), Смедерево - Београд 1992, 9-20; Ј. Калић, *Слове-ни и византијско урбано наслеђе,* н. д., 21-34; Д. Ко-вачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова,* н. д., 35-50; Б. Ферјанчић, *Манастирски*

људи у византијском и српском граду, н. д., 51-66; М. Благојевић, *Град и жупа - међе градског дру-штва,* н. д., 67-84; Р. Ћук, *„Колоније" у српским средњовековним градовима,* н. д., 85-96; Р. Михаљ-чић, *Град у преломном раздобљу,* н. д., 113-124; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градови-ма Цеспотовине,* н. д., 125-138.

Љ. Максимовић

ГРАДАЦ - место са остацима утврђења. Пре-ма топографским одликама и са лингвистичког ста-новишта то је синоним за *градину* (в.) или *гради-ште* (в.). Као топоним на подручју Србије јавља се релативно често и готово по правилу означава локалитете са остацима античких или рановизан-тијских тврђава (Велики Градац код Доњег Мила-новца - античка ТаНахд, Градац у Калишту код По-жаревца и сл.), а само изузетно средњовековних, чије је име заборављено. У појединим случајеви-ма овај топоним прелази и на ближу околину. Такав случај је са селом Градац и истоименим манастиром из XIII века, који су добили име према остацима рановизантијске тврђавице на локалитету, сада означеним топонимом Петров крш. У околини Ва-љева са остатака касноантичког утврђења овај то-поним је прешао на оближњу речицу, а таквих при-мера има још.

ЛИТЕРАТУРА: В. Поповић, *Албанија у касној антици,* Илири и Албанци, Београд 1988, 201-250; Ј. Калић, *„Градац" у Ваљеву,* Ваљево - постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 11-22.

М. Поповић

ГРАДИНА - доминантан, теже приступачан вис, заравњен на врху са траговима утврђеног на-сеља или тврђаве. У појединим случајевима то је само топографска ознака за положај који својим обликом подсећа на остатке порушеног утврђења. Топоним је релативно чест у брдско-планинским подручјима централног и западног Балкана, где је до сада евидентирано преко две хиљаде градина. Најчешће су у питању праисторијски локалитети, а потом налазишта са остацима касноантичких фор-тификација. Средњовековни локалитети под тим називом знатно су ређи, и то су обично они са сла-бије очуваним системом фортификација, који го-тово по правилу припадају старијим епохама сред-њег века.

У археолошкој науци овим термином означава се одређени тип праисторијских насеобина са тра-говима земљано-палисадних, односно камених, су-хозидних фортификација или природно заштиће-них одликама рељефа. Њихова основна одлика је доминација околином и постојање услова за лако организовање одбране. У хронолошком погледу градине су типичне за метално доба праисторије. Најстарије потичу из енеолита, односно раздобља насељавања Индоевропљана на овим подручјима. Раст или опадање броја градинских насеља у по-јединим епохама у корелацији је са временима не-сигурности и мирним раздобљима. Најчешћи обли-ци јесу: градине на платоу издвојеног брега са једноструким или вишеструким бедемом односно сухозидом; градине на крају рељефне греде, издво-јене бедемом, а у појединим случајевима и ровом; градине на површи уз руб стрмих стена, брањене са приступачне стране полукружним земљано-пали-садним сухозидним бедемом.

ЛИТЕРАТУРА: А. Вепас, *JJгугдепа ргагз1опјзка пазеђа и гарадпот аЧ]е1и Ји%оз1ачЦе,* у: Ос-ћгатћеш **5151егт** и рга151**:опЈ11** ап11с1 па х1и Ји§051аугје, Махеп-јаН XXII, ЗАБЈ, И**оу1** 5ас1 1986, 22-34; *АгкеоЊзШ 1екз\коп Возпе I Негсе§оуте* 1, багајеуо 1988, 82-84.

М. Поповић

ГРАДИШТЕ (рус. городише) - остаци утврђе-не насеобине или тврђаве, најчешће на доминан-тном, природно брањеном вису. Према топограф-ским одликама и лингвистички то је синоним за топоним *градина* (в.), као црквина-црквиште, мана-стирина-манастириште и сл. али се јавља и као ознака за археолошке локалитете у равним предели-ма. За разлику од градине, градиште је чешће у областима источног Балкана, односно на подручју Македоније, Бугарске и Румуније. Код нас се јавља релативно ређе (Велико Градиште - антички Рт-сит, градишта код Пирота и у околини Власинског језера).

У археолошкој науци термином градиште озна-чава се врста раннословенског утврђеног насеља, ка-рактеристична за подручја ниских брегова или ни-зинске мочварне пределе. Уобичајена су појава на

подручјима која су насељавали Словени (Русија, Украјина, Чешка са Моравском, Пољска и источне области Немачке). На простору претходне Југосла-вије, према досадашњим сазнањима, ранословен-ска градишта су веома ретка. Углавном су евиденти-рана на подручју Посавине: у околини Дервенте, Босанске Градишке, у Маховљанима код Бањалуке и у Мрсуњском лугу код Славонског Брода, али ни-су систематски истраживана. Према налазима из осталих словенских земаља, где су градишта де-таљније проучавана, постоји јасна слика о форти-фикацијама и уопште о архитектури ове врсте насе-ља.

Најбоље сведочанство о изгледу ранословен-ског градишта забележио је, у другој половини X века, јеврејски путописац Ибрахим ибн Јакуб: *Тако Словени граде највећи део својих градишта: по-траже ниске лугове богате водом и рогозом и на-значе тамо округло или четвртасто место, према томе какав облик желе дати тврђави а и према пространству места. Око тога места ископају јарак, а од избачене земље наслажу бедем тако да је даскама и трупцима утврде и набију док зид не достигне жељену висину. Затим се на страни где им се чини најподесније одмере врата којима се прилази по дрвеном мосту.* Поред оваквог равни-чарског типа окруженог воденим ровом постојала су градишта, слично грађена, и на бреговима изнад река. Уз основно брањено језгро код већих насеоби-на грађено је више одбрамбених линија са земља-ним бедемима и палисадама, а постојале су и уну-трашње просторне поделе.

ЛИТЕРАТУРА: *1^.* MJc1er1e, *51oyenзке зШппе, 'нОУХ* Зас! 1954, 109-123; П. А. Раппопорт, *Очерки по истории русского военного зодчества X-XШ вв.,* Москва - Ленинград 1956; Ј. Нептпапп, ***Бге*** *81ам>еп т БеитМапа*[1], ВегНп 1970, 147-187; Н. Милетић, *Рани средњи век,* у: Културна историја Босне и Хер-цеговине, Сарајево 1984, 394-395.

М. Поповић

ГРАДОБЉУДЕНИЈЕ - обавеза зависног ста-новништва која је подразумевала чување града, од-носно обезбеђивање страже и одбране града и у ратним и у мирнодопским условима. Градобљуде-није је подразумевало даноноћно давање страже од стране становника града и околне жупе. Често су у повељама обавезе *градозиданија* (в.) и градобљу-денија повезане и називају се упрошћено *град.* Ова обавеза градског становништва била је нарочито актуелна у пограничним областима и новоосвоје-ним градовима изложеним ударима непријатеља, какав је био случај у време Душанових освајања. Обавеза становника градских насеља да учествују у чувању и зидању града види се из повеља кнеза Лазара и Вука Бранковића за Дубровчане (1387), где се дужност „да зиге град и да чува" намеће они-ма који су се забаштинили, док је онима који су го-сти остављено на вољу. Градобљуденије као и гра-дозиданије били су обављани не само на државном нивоу већ и на властелинским територијама и до-брима. У српским владарским повељама, прили-ком даровања манастирима одређених поседа, често је локално становништво ослобађано обављања обавеза градозиданија и градобљуденија.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* VI, 504; Р. М1к-1о51сћ, *МопитепШ ЗеШса,* 192; Љ. Стојановић, *По-веље и писма* I, 121, 138, 202; II, 16.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк JA2XJ;* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 115; Т. Тара-новски, *Историја српског права* I, 27.

М. Шуица

ГРАДОЗИДАНИЈЕ - обавеза зависног станов-ништва која је подразумевала изградњу, утврђива-ње града или обнављање разрушених грађевина. Иако је постојала и раније, масовност и пуна при-мена ове обавезе долази до изражаја у XIV веку, нарочито у време цара Душана, када се утврђују и обнављају заузети византијски градови. По јед-ном сведочанству византијског цара Јована Кан-такузина, на обнављању града Бера (Верија) уче-ствовало је чак 10 000 људи. У оваквим великим градитељским подухватима учествовали су не са-мо грађани дотичног града и жупе, као што је слу-чај са градом Бером, већ су довођени из других крајева државе. Том приликом становништво које је учествовало у градозиданију било је смештено у логорима ван зидина града. Душанов законик у 127. члану прописује обавезу градозиданија на основу кога су грађани одређеног града или ста-новници његове жупе били задужени за изградњу и поправке града односно утврђења. Обавеза ста-новника градских насеља да учествују у зидању

града види се из повеља кнеза Лазара, Вука Бран-ковића и њихових наследника, по којима је Ду-бровчанима наметнута обавеза **тизи да зигк> грлд^ и дл ч#влк>** ако су се забаштинили, док је гостима препуштено да у томе учествују ако желе.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о81сћ, *МопитепШ 8егШса,* 334; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-И; Н. Радојчић, *Законик,* 67,124; *Византијски извори* VI, 503-506.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк ЈА2ЈЈ;* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 115; Т. Тара-новски, *Историја српског права* I, 27, 61.

М. Шуица

ГРАЂАНИ (грлпани, грлждлни) - назив за ста-новнике града. У очуваној грађи највише се упо-требљава за житеље приморских градова тако да обухвата све социјалне категорије, укључује и пуча-не и градску властелу. Некада се грађанин као пода-ник градске општине супротставља странцу: *такој странијера такој грагјанина нашега* (1438). Некад се схвата врло широко и у преносном значењу упо-требљава и за онога ко је добио право грађанства, иако не станује у граду. Примајући властелу из зале-ђа за грађане, Дубровчани им додељују право: *и да се буду звати наши грагјане.* У грађи на српском језику није препознато оно уже значење тога тер-мина које сусрећемо у трочланој подели: поћШ -апасНт - ророкп. Међутим, у градским насељима у унутрашњости се дешава да се име *грађани* у ужем смислу употреби за *пургаре* (в.), чланове ауто-номног већа насеља, који се службено зову и ауез јигат1 или ћог§ћебаш (ово последње обично значи становнике трга уопште). Један Дубровчанин се 1428. жалио на другога што му дође: *у кућу у подне у мою з грагјани и с пристави и свеза ме.* Редовно се *грађанин* противставља *жупљанину,* као у новобрд-ском закону деспота Стефана (1412). У турско доба наилазимо на слично подвајање: *варошанин - се-љанин* (в. *варош),* а за становнике Сребрнице и на назив *миштани* (од место). Термин грађанин је при-хваћен врло рано у односу на становнике Царигра-да и урбанизоване Византинце, а сасвим је особена употреба код писаца XIII века који говоре о *грађани-ну вишњег Јерусалима* (Доментијан).

Веома је тешко на основу расположивих извора препознати социјалну реалност која се крије испод речи *грађанин* или *грађани.* Ситуација је јасна је-дино у највећим приморским градовима, где се мо-рају разликовати: *градско племство* (в. *патрици-јат),* обичан *пук* и становништво градског дистрикта састављено од сеоских житеља (в. *посадници).* Пре-тварањем скупштина грађана у велика већа и њи-ховим затварањем, ограничавањем на мали број по-родица за које се резервишу све важније функције и службе у граду, приморски градови су добили ду-боко подељено друштво; у њима се у маломе ре-флектују поделе карактеристичне за феудалну епо-ху. Случај приморских градова упозорава да се статус становника утврђује у оквиру појединачног града и да зависи од његове економске снаге, ње-говог уређења и законодавства. То се мора имати на уму кад се трага за *грађанством,* неком врстом српског трећег сталежа.

Грађани приморских градова од Дубровника до Скадра у значајном броју живе и делају у градови-ма и трговима у унутрашњости. Задржавајући се дуже или краће у трговачким или рударским мести-ма, они су били *гости* (в.) или би се *забаштинили* стекавши непокретну имовину (зграде, земљиште, делове у рудничким постројењима). Само ови дру-ги су били обавезни да са домаћим становништвом деле терете. У повељама се изричито спомиње оба-веза *да зиђе град и да чува* (в. *градозиданије,* в. *гра-добљуденије),* а из других извора знамо да су плаћа-ли и опште државне дажбине.

И кад су се *забаштинили* грађани из примор-ских грдова (в. *Латини)* су остајали странци, који-ма је општи положај био регулисан повељама до-дељеним матичном граду од стране српских владара (в. *уговори).* Наставили би да се покоравају закони-ма свога града и да међусобне спорове решавају пред његовим властима. У споровима са локалним становништвом извођени су пред мешовити суд са-стављен од једнаког броја Дубровчана и домаћих људи. Подвојеност утемељену на принципу персо-налности права појачавала је верска разлика: Лати-ни су били католици и у трговачким и рударским насељима имали су своје цркве и свештенике (в. *парохије).* На другој страни, подвојеност је била ублажена тиме што су они Латини, који су били предузетници у рударству, укључени у рударску оп-штину, што су у њој вршили значајне функције (нпр. кнеза или цариника) и што су потпадали под исту ју-рисдикцију као и локални становници, али само у кругу надлежности органа и судова по рударском

праву. Из сачуваних извора се види да су Дубровча-ни своје ортаке (в. *трговачка друштва)* и сарадни-ке препоручивали за грађане Дубровника, тако да је стварана категорија *оних који се Дубровчанима назива/у,* локалних житеља којима је додељено ду-бровачко грађанство. То је проузроковало тешкоће у локалној јурисдикцији па је деспот Ђурађ у један мах тражио да се направи списак оних који су Ду-бровчани у Сребрници.

Трајно присуство Латина јачало је привреду градских насеља, увећавало је број њихових жите-ља, али није доприносило образовању специфич-ног градског друштва, већ постојећим поделама до-давало је једну нову, која се тешко могла превазићи. Код градских насеља у унутрашњости Бадкана раз-ликовали су се рударски тргови, којима је обележје давало мноштво просторно раштрканих и сирома-шних рудара, и градови настали у доба византијске власти (Браничево, Београд, Ниш, Призрен и др.), често на темељима старих римских градова, или освојени од Византије у периоду експанзије у XIII и XIV веку (Скопље, Прилеп, Охрид и др.), у којима је било седиште власти, војске, црквене хијерархије, у којима су по византијском обрасцу живели углед-ници и богаташи. Припадници владајућег слоја ов-де нису живели изван градова у замковима, већ у градовима, у које од средине XIV века и владари смештају своје резиденције (в. *двор).* У овој кате-горији градова грађани и њихова својина имали су посебан статус. То се види из повеље цара Душа-на за властелина Иванка Пробиштитовића (1350) који је у Штипу сазидао цркву и обдарио је земљи-штем: *што си јест купип изван града земљу и ви-ноградe, вину грацку земљу од граждан.* Грађани су, дакле, имали земљу у *градском метоху* која је била у промету под условима различитим од земљи-шта у саставу *впастелинстава* (в.). Ипак, у овој ка-тегорији градова житељи су могли бити заједно са имовином поклоњени појединим манастирима са обавезама плаћања и работања. *Градски ваздух* ов-де није обезбеђивао слободу.

У овој категорији градских насеља били су ме-ђу житељима заступљени сви слојеви од зависних људи до великаша. У рударским и трговачким насе-љима сусрећу се помени *властеле* и *старешина* (ап21аш), али контекст је такав да показује да је реч о пургарима, официјалима, градским властима, а не о припадницима патрицијата. Једини изузетак се налази у једном писму дубровачке владе дуки од Ферарe из 1481, где су два грађанина Новог Бр-да представљени као властела Новог Брда - стШо-тет с!е 1Чоуа Моп1е.

Податак је усамљен, потиче из времена турске власти и није засада потврђен неким другим изво-ром, па питање о евентуалном патрицијату рудар- , ских места мора остати отворено.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II,' 83-91; И. Божић, *Српско грађанство у средњем ве-ку,* Настава историје у средњој школи 2 (1951) 106-117; Ј. Калић-Мијушковић, *Цодељивање дубровач-ког грађанства у средњем веку,* Глас САН 266 (1961) 87-128; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњов/ековне босанске државе,* Сарајево 1978; ЈБ. Максимовић, *Корени и путеви настанка патри-ци/ата у Византи/и,* Градска култура на Балкану (ХУ-Х1Х век), Београд 1984, 19-55; *ЈЈгЂап Зосгегу о{Еа8Шп Еигоре т Ргегодет Ћтез,* ес1. В. Кгеклс, Вегке1еу - Ео$ Ап§е1е5 - ГопсЈоп 1987; *Социјална структура српских градских насеља (ХП-ХУШвек),* Београд - Смедерево 1992; С. Ћирковић, *Работ-ници, во/ници, духовници,* 185-196, 240-276.

С. Ћирковић

ГРАМАТИК (грлмАтикк, грдмдтигц урашла-Т1кб$) - у српској средини у средњем веку предста-вља синоним за дијака или преписивача у најши-рем смислу.

Ово звање се ретко среће у средњовековним срп-ским канцеларијама. Граматик Десоје служио је бо-санског бана Нинослава, а Степан Бенчулић је оба-вљао дужност канцелара Дубровачке општине (ГРАМАТИК ШПКИНЕ д^вровлчке). Ћириличке испра-ве за Општину је писао и Маринко *граматик.* Изгледа да је граматик поседовао виши степен обра-зовања од дијака. Теодор Спан, који је 1263. године за Доментијана преписао Шестоднев, потписао се као граматик. Владислав, познати преписивач треће четвртине XV века, потписао се у својим зборни-цима из 1456, 1469. и 1473. године као дијак, а у зборнику из 1479. године као граматик. Воисил Гра-матик преписао је у другој половини XIII века једно јеванђеље *(Сврљишки одломци);* Јован Граматик преписао је 1385-1395. године *Добротољуби/е.*

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51cћ, *МопитепХа ЗеШса,* 24, 103; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 6, 45; 1-2, 445.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канце-лар, Номик, Логотет,* Глас СКА 106 (1923) 50-96; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 36-37.

Т. Суботин-Голубовић

ГРАМАТИКА - Средњовековни извори о је-зичким питањима, према сачуваним сведочан-ствима у српском писаном наслеђу, као и код свих православних Словена, били су снажно обојени религиозним, христијанизованим начином мишље-ња. У значајном делу, они су преузети из Визан-тије, али у суженом избору, у коме су прихваћени општији, идејни оквири, а мање (или знатно ка-сније) прилази аутора у чијим делима је испољено познавање античких учења. Али без обзира на то да ли су само преузети или су их аутори допуња-вали сопственим схватањима, извори укупно све-доче о трајном занимању за језичке проблеме. По-лазишта су била разноврсна и кретала су се у широком луку, од метафизичких преко мистериј-ских до филолошких. Првобитну основу, која сва-како не припада филолошком начину мишљења тог времена, чине тумачења о сакралности језика и речи, о пореклу, старости и природи појединих је-зика. У току развоја, она су дограђивана књижев-ним и естетским схватањима, поучним и морализа-торским, али су била и непосредно укључена у одбрану историјских права и интереса, вршећи трајни утицај на списе који следе, у већој мери на старије, али и на оне где се већ појединачно ра-справљају језичка питања. У почетку је брањено право на језик да би се сазнала божанска реч, а по-том захтевано да се поуздано преносе текстови ко-ји омогућавају да се потпуније схвате духовне по-руке и најдубље догматске тајне. По пореклу најстарији јесте апокриф о „Вавилонској кули" ко-ји се под насловом *Откровење Варухово* налази у Зборнику попа Драгоља из треће четвртине XIII века.

Списи о пореклу словенске писмености, који су са старословенским књижевним наслеђем унети у српске преписе имају и полемички карактер. То су: *Житије светог Ћирила* од непознатог аутора, *Про-глас Јеванђеља* Константина Преславског, друга ре-дакција Климентове *Похвале светом Ћирилу,* спис *О писменех* Црнорисца Храбра. У српском наслеђу, сви су сачувани у више, текстолошки исправних преписа, а њих допуњавају и похвалне службе Ћи-рилу и Методију. Прворазредан значај придаван је проблему тријезичника, делима у којима се оспора-ва искључиво право хебрејског, грчког и латинског језика, а брани право на богослужење на словен-ском. Друга важна тема је словенско писмо, брзина којом је оно створено од стране Ћирила и сагла-сност слова са гласовима словенског језика. Овој групи текстова припадају и *Азбучне стихире на Ро-ђење и Крштење Христово* (два низа), на основу којих се, поред списа *О писменех* и старословен-ских текстова, и реконструише састав најстарије словенске азбуке.

Српском преводиоцу, који је користио више ви-зантијских извора, приписује се расправа *Осам вр-ста речи, колико говоримо и пишемо*. У расправи је набројано осам врста речи, али излагање обу-хвата само именицу и глагол а само узгред глагол-ски придев и члан. На основу језичких особина и српских имена, настанак расправе датиран је XIV веком. Из овог времена је и српски превод *Дија-лектике* Јована Дамаскина, где се у неколико фило-лошких чланака излажу и на српско-словенски пре-воде лингвистички термини.

Између 1423. и 1426. године настаје најобим-нија теоријска и филолошка расправа - *Сказање изложено о писменима* Константина Филозофа, по-знатија као *Сказаније о писменех.* По налогу де-спота Стефана, Константин је требало да „разобли-чи кварење" светих књига о којима „није старање довољно". Полазећи од учења Манојла Мосхопу-ла, Константин саставља обиман ортографско-гра-матички трактат. У расправи се не даје предност реформи него у већој мери сређивању и нормирању претходне праксе. Кроз анализу састава азбуке, на-дредних и интерпункцијских знакова испољава се конзервативан поглед на писменост, у чему и леже узроци неуспеха у примени његових правила у пракси. У основи, његова граматичка правила укљу-чивала су се у шири покрет којим се, на целом ју-жнословенском простору, ишло ка исправци ста-ријих превода и пажљивијем превођењу нових византијских текстова.

У другој половини XV века Константинов спис је прерађен и скраћен а та компилација преписана је у већем броју зборника из XVI века. Такође из XV века је и *Посланица ђакона Григорија о језику.* Размењујући књиге са својим духовником Григо-

ријем, ученик Григорије исправља искварен текст једног јеванђеља, посебно разрађујући упутства за примену и правилну употребу надредних знакова.

Са краја XVI века сачуван је зборник са грама-тичким списом *Начело оксиару* - каталог са преко хиљаду речи распоређених према надредним знаци-ма.

Списима у којима је на различите начине систе-матизована филолошка грађа требало би додати многобројне лексикографске забелешке на маргина-ма, као и напомене писара, редактора и преводи-лаца у записима о језичким проблемима на које скрећу пажњу читалаца.

ИЗВОРИ: К. М. Куев, *Черноризец ХрабЂр,* Со-фил 1967, 207-210; Б. Јовановић-Стипчевић, *Мар-чанска варијанта „ Сказанија о словесех ", Црно-рисца Храбра,* 51оуо 14 (1964) 52-58; *Ћирило и Методије. Житија, службе, канони и похвале,* при-редио Ђ. Трифуновић, Београд 1964; Б. Јовановић-Стипчевић, *Текстолошка условљеност састава и броја слова старословенске азбуке према Стихи-рама на Рођење и Крштење у српском препису,* Ар-хеографски прилози 3 (1981) 93-121; И. В. Лгич, *Рассужденж Јожнославлнскоп и русскоп старини о церковнославннском лзмке,* Санктпетербург 1885-1895, 326-365; Константин Филозоф, *Повест о сло-вима* (Сказаније о писменех) - изводи, приредила и превела Г. Јовановић, Београд 1989, 9-25 и 39-70; Ђ. Трифуновић, *О Посланици ђакона Григорија и о звуку словенских језика,* Зборник МС КЈ 28, 1 (1980) 17-25.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност, Основе,* Београд 1994, 145-178, са претходном литературом о делима у тексту; Д. Бог-дановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд 1980, 49-56 и 214-216.

Б. Јовановић-Стипчевић

ГРАНИЦА - У средњем веку су границе између држава биле једно од главних обележја државно-сти. То, наравно, није карактеристика само средњег века већ читаве историје, од појаве првих држава до најновијег доба. Као и за сваки други период, и за средњи век појам државе, државности, па и грани-ца има посебне одлике. Једна од њихових одлика је динамичност јер су промене граница у средњем ве-ку биле много чешће због скоро сталних сукоба и ратова, као и етничких померања.

О средњовековном схватању граница мало се може рећи јер су изворни подаци о њима оскудни и увек узгредни, а никакви нормативи за њихово уређење нису сачувани. То не значи да у Србији, као и у Византији, границе нису биле познате, обе-лежаване, надзиране и брањене. Тако се у једном византијском спису о одбрани државе каже да онај заповедник који је задужен за пограничне области Царства и надзире значајне клисуре и пролазе, мо-ра на све начине настојати да непријатељ у Цар-ство не упада. Исто је било и у Србији.

У ранофеудалном периоду граница се углавном схватала као шири или ужи ненасељени појас, чи-ја ширина је зависила од географских одлика те-рена. Тај појас је ненасељен или слабо насељен због честих пограничних сукоба или пљачкашких упада суседа. Изузетак су чинили делови границе који су се поклапали са природним границама (морска обала, реке, језера, планински гребени) где је гранична линија била тачно одређена. Што је интензивнији био успон српске државе у доба раз-вијеног феудализма, то је изразитија била тежња за прецизнијим утврђивањем границе у свим ње-ним деловима. Уз гранични појас подизан је, по угледу на Византију, систем утврђења. Некад су то била примитивна утврђења. Тако се у опису хи-ландарских поседа из око 1300. године помиње *трап српски* као траг ранијег пограничног утвр-ђења. Из тих утврђених тачака се, поред чувања границе од непријатеља, надзирао и промет пут-ника.

Ради ефикасније одбране и чувања границе у средњовековној Србији је било предвиђено посеб-но уређење пограничних области или жупа. Погра-нична област се звала *крајиште* (в.) које је имало посебне обавезе и задужења. Њима је управљао властелин који се звао *крајишник* (в.). Он је држао стални одред војске са којим је будно чувао грани-цу. То се види из чл. 49 Душановог законика према коме је он био дужан да пресече пут у повратку не-пријатељу који упадне у државу и одузме му плен. Ако то не учини мора да плати штету коју је не-пријатељ учинио. Осим тога, властелин-крајишник је према Законику морао да чува земљу од упада гусара и разбојника из друге земље. Ако не би спре-чио њихову пљачку, морао је надокнадити штету седмоструко.

У време деспота Стефана Лазаревића власте-лин-крајишник добија титулу ***војводе-крајишника*** са истим и још наглашенијим војним овлашћењима због сталних упада Турака на српску територију. Поред сталног одреда он је добио право да у свом крајишту скупља тзв. ***војску крајиштну*** и да диже зависне сељаке на ***потечицу,*** односно општу хајку против гусара и разбојника. Обавезе војске краји-шке и потечице владар није ослобађао чак ни мана-стирске сељаке, што се види из повеље деспота Стефана за Лавру Св. Атанасија из 1427. Војводе крајишке је постављао сам деспот и ова појава је свакако у вези са војном реформом деспотовом ко-ја је извршена после 1409. када на место ранијих кефалија долазе војводе које су на челу нових војно--административних јединица, ***власти*** (в.). Краји-шки систем одбране граница показао је изузетну жилавост у пружању отпора Турцима. Најбоља по-тврда за то је преузимање крајишког система од стране Турака и хришћанских држава Европе које су се браниле од њих. Тако су се крајиштима (кра-јинама) називали најистуренији делови турске тери-торије у периоду њихове експанзије, а исто тако и одбрамбене пограничне области Угарске, Хабзбур-шке монархије и Венеције.

У доба развијеног феудализма, а нарочито за време Деспотовине, државна граница постаје све више идеална линија која раздваја српску државу од суседа. Иако нема много директних извора који би говорили о повлачењу државних граница и њихо-вом обележавању на терену, на то нас упућују неки успутни помени. Једино из граничног подручја пре-ма млетачким поседима у Зети имамо података о граничним споровима и описе граница градских дистрикта које су постале државне границе. На основу тога се може рећи да је у доба Деспотовине државна граница у свим деловима била прецизно утврђена на границама задњег насељеног сеоског атара или објекта на терену. Сам деспот Стефан је посвећивао посебну пажњу границама своје држа-ве. То је видљиво из поменуте војне реформе, али и из текста његовог биографа Константина Филозофа. Он описује један деспотов обилазак граница земље после добијања Београда од стране Угара. Из текста се види да је он то чешће чинио, старајући се о од-брани земље која на границама почиње постављa-њем пограничних стража. Нарочита пажња по-свећивана је, као и раније, оним границама које су се пружале дуж пловних река. Због њиховог страте-шког и привредног значаја, дуж њих су подизана утврђења са посадама за контролу границе и проме-та путника, а њихово приобаље се са обе стране организује у крајишки систем одбране. Такав слу-чај је био на Сави и Дунаву као граници између Србије и Угарске. Иако је граница у принципу ишла средином реке, занимљив је био положај острва на њима јер су обе стране желеле да их поседују због важности у форсирању реке у случају напада или одбране. Поред острва од великог трговачког и вој-ног значаја су била стална места на којима се скела-ма или бродовима прелазила река. То су тзв. бродо-ви (в. ***брод)*** где се у мирно доба наплаћивала царина и скеларина, а у ратним приликама се ту пребаци-вала војска и снабдевање на другу страну. Зато су бродови били обезбеђени утврдама са посадом, а угарски краљ је приходе и надзор над њима уступао градовима и истакнутим феудалцима, међу којима је био и деспот Ђурађ Бранковић. На граничном делу Саве таквих бродова је било осам, а на Дуна-ву четири.

Да је граница тачно утврђивана и помно чувана најбоље сведочи пример разграничења са Млеча-нима у Зетском приморју. Ту је неоспорно грани-ца утврђена на терену од села до села, од куће до куће, од објекта до објекта. То је захтевала оску-дица у обрадивом земљишту као и традиција прав-но уређених приморских комуна. Још док је Срби-ја била непосредни сусед Дубровника, питање винограда, земљишта и уопште територија, преци-зно је решавано међусобним уговорима. Вероватно је тај принцип утврђивања граница у основи ва-жио и за државне границе према другим суседима. Тако извори Дубровачког архива изричито казују да је део горњег Полимља припадао најпре Вуку Бранковићу а затим Деспотовини, и да је прва кућа која је на тој граници припадала Вуку, односно Ср-бији, била кућа Прибила Кућинића у Комаранима. Она се као караванска станица помиње од 1392. до 1406. Комарани се такође помињу више пута у пе-риоду1421-1436. као прво село Ђурђа Бранковића још пре доласка на престо. У горњем Полимљу је била и граница између земаља Сандаља Хранића и Деспотовине: западно од Комарана помиње се између 1422. и 1437. босанско село Бреза код које-га је била граница између Сандаља и Србије. Поме-ни ***мимоходне царине*** су такође знак да је ту била државна граница јер се ова врста царине наплаћи-вала на последњем пограничном тргу ако трговац

жели непродату робу да изнесе у другу земљу. У изворима има примера који показују да трговци ни-су могли прелазити границу било где већ само на одређеним граничним прелазима где се плаћала мимоходна царина. Тако се помиње Извор у Пе-трушком крајишту (1427), сребренички прелаз и Костирево код Зворника (1417), где су постављa-ни стражари, чувари прелаза. Они су водили ра-чуна да Дубровчани прелазе са робом само на званичним прелазима, где су плаћали мимоходну царину.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 107; II, 5-6; Н. Радојчић, *Природа византијско-српске границе од XI до XIII века,* Зборник радова словен-ских географа и етнолога, Београд 1932, 538- 563; М. Благојевић, *Преглед историјске географије сред-њовековне Србије,* Зборник ИМС 20 (1983) 45-126; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије 1371-1459,* ИГ 1-2 (1987) 29-42; А. Веселиновић, *Цржава српских деспота,* 103-113 са опширном библиографијом о питању граница; А. Веселино-вић, *Граница између Србије и Босне уХУвеку,* Босна и Херцеговина од средњег века до новијег време-на, Београд 1995, 87-100.

А. Веселиновић

ГРБ - сразмерно нови назив за симболичку представу која је у средњовековним српским тек-стовима називана *знамење.* Када су Дубровчани опремали кућу дату војводи Сандаљу Хранићу, пи-тали су га: *Какво знаменије хоћете да ви се поста-ви на вратех ваше полаче?* Имали су у виду грб ко-ји и данас стоји на некадашњој кући Косача. Касније су се употребљавали и други термини: *цимер* према латинизираној немачкој речи за украс на шлему (с1-тепа), *штит* према основном делу сваког грба, *оружије* према латинском агта, од чега потиче и *вапн* или *вопн* (од немачког \\^арреп), коришћено у првој половини XIX века. Из руског је преузета реч *гербв,* која је из немачког доспела западнословен-ским посредством.

У средњем веку је појам грба био одређен пра-вилима хералдичке вештине (агз ћега1сћса) разви-јене у западној Европи почев од XII века. Грб се састојао од штита, представе на штиту и шлема по-стављеног изнад штита. Шлем је имао украс на вр-ху и застор (копрену). Касније су додавани поду-пирачи, балдахини, круне или шешири, али то се није сматрало за неопходан саставни део грба. Знак на штиту (који се најчешће понављао као украс на шлему) састојао се од представе неког предмета, орнамента, животиње или биљке, на позадини неке од хералдичких боја, метала или крзна (црвено, плаво, зелено, црно, злато, сребро, хермелин).

Грб Бранковића - реконструкција А. Ј1алавестре

Како Србија није била у кругу земалза у којима је хералдика поникла, грбови и хералдијжи симболи прихваћени су и прилагођени у току времена у окол-ностима које нису ближе познате. Представе несум-њиво хералдичког карактера (штит, љиљан, шлем) јављају се изоловано већ крајем XIII *ека, а цело-вити грбови (штит са знаком, шлем) 'гек у другој половини XIV века. Страни извори приписују грб српским владарима већ у првој половини XIV ве-ка. У инвентару катедрале Светог Николе у Барију на предметима које су пОклонили краљеви Милу-тин или Дечански забележен је поред украса, пред-ставе светаца и *краљев грб* (аппа сћсН ге§1б). Несум-њиво хералдичку функцију имају представе шлема на новцима Стефана Дечанског и Душана. У то вре-ме се за Србију везују неки симболи преузети из

репертоара византијских украса на одећи и пред-метима носилаца тзв. царских достојанстава (де-спот, кесар, севастократор) као што су двоглави орао, лав, василиск, а касније ће им се придружити и крст са оцилима са ратног знака (стег), ношеног пред заповедницима војске. Такви знаци дају обе-лежје хералдици код Срба јер бивају укомпонова-ни у целовите грбове.

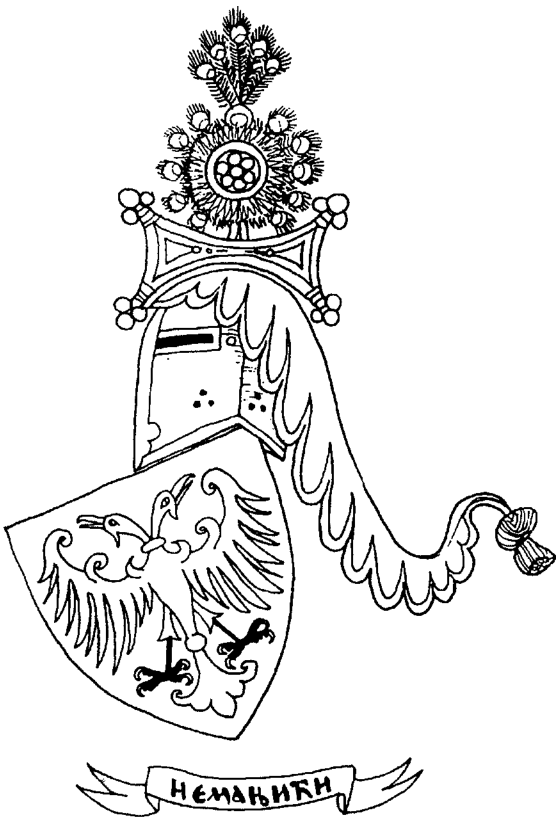

Грб Немањића - реконструкција А. Папавестре

Почев од Душановог времена употреба херал-дичких симбола се шири међу великаше (шлем на надгробним плочама, зидинама, украсима рукопи-са и сл.). Код великашких породица друге полови-не XIV века се запажа да грбови постају наслед-ни, знакови се преносе следећој генерацији (вучја глава код Балшића, двоглави орао код кнеза Лазара и сина, лав код Бранковића). Своје грбове имају и припадници градског племства (патрицијата) који их стављају на зграде, на прстење итд.

Иако нема службеног државног грба, ипак не-ки хералдички симболи почињу трајно заступати земљу као двоглави орао Србију (краљ Твртко га ставља као грб својих *прародитеља господе срп-ске* уз штит са љиљанима који је грб *прародите-ља господе босанске).* Деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић користе исти грб са љиљанима у коме се мењају само породични елементи: изнад шлема између рогова је код Лазаревића двоглави орао а код Бранковића лав.

Са искорењивањем великашких и властеоских породица почетком турске власти престаје и упо-треба грбова. Успомене на старе грбове чувају се уз фиктивне елементе у тзв. *ипирским грбовницима,* зборницима земаљских, владарских и племићких грбова са широког простора од Хрватске до Алба-није. Ти зборници (сачувано је преко 20 верзија), приписани тобожњем хералду *(бан од цимерја)* Сте-фана Душана, настали су у другој половини XVI века у Босни у фрањевачкој средини и служили су разним породицама као доказ старине и племе-нитости (међу њима су били и Охмућевићи из Сла-ног за које се верује да је израђена најстарија вер-зија). У тим грбовницима се за Србију и неке владарске породице везује крст са оцилима који се први пут јавља на полијелеју који је кнегиња Милица поклонила манастиру Дечанима (крајем XIV века). Тај симбол је иначе на старим картама често везиван за византијске владаре. Из грбовни-ка је овај хералдички знак прешао у штампана де-ла Мавра Орбина, Павла Ритера Витезовића, Хри-стофора Жефаровића, Јована Рајића и тако стекао велику популарност.

ИЗВОРИ: *РојтсЈа ^гдошгк,* багајеуо 1972; I. Ва-пас, *Сгдо^г - дИјегг ШепШеШ,* 2а§геђ 1991.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Хералдички оби- ' чаји у Срба у примени и књижевности,* Годишњица НЧ 6 (1884) 1-140 (= *Историја и традиција,* Бео-град 1982, 293-434); А. Ивић, *Стари српски печати и грбови,* Нови Сад 1910; *I..* ЋаПбсгу, *бшЉеп;* А. Соловјев, *Постанак илирске хералдике и поро-дица Охмућевић,* Гласник СНД 12 (1933) 79-125; I. К.еп§јео, *Иоусг дозатИћ дапоуа / кгаЦеуа,* 01абшк Нгуа1бко§ дггаупо§ пжгеја и багајеуи 55 (1943) 237-292; А. бо1оујеу, *Рппозг га дозатки / Шгзки ћегаГаЧ-ки,* 02М 9 (1954) 87-135; Р. Марић, *Представе гр-ба на српском средњовековном новцу,* Зборник МС ДН 13-14 (1956) 39-46; А. Соловјев, *Историја срп-ског грба,* Мелбурн 1958; 3. Јанц, *Непознати грбов-ник породице Охмућевића,* Зборник МПУ 8 (1962) 61-74; А. Матковски, *Грбовите на Македонија,* Ско-

пје 1970; Р. АпЗеНс, *ЗгеЉпјоуекоут ресап 1г Воте / Негсе^оуте,* Загајеуо 1970; М. Ћоровић-ЈБубинко-вић, *Представе грбова на прстењу и другим предме-тима материјалне културе у средњовековној Ср-бији,* О кнезу Лазару, Београд 1975, 171-183+38 снимака; О. Сгетобшк, *ЗшШје га згеЉпјоуекоупи аЧ-р1отапки Г а!§Ио§га/1Ји Јигтћ 81оуепа,* Загајеуо 1976; С. Ћирковић, *Цопуне и објашњења,* у: С. Новако-вић, *Историја и традиција,* Београд 1982, 435-478; Д. Спасић - А. Палавестра - Д. Мрђеновић, *Родо-словне таблице и грбови српских династија и вла-стеле,* Београд 199Р; С. Марјановић-Душанић, *Вла-дарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до ХУвека,* Београд 1994; М. Милићевић, *Грб Србије. Развој кроз историју,* Београд 1995.

С. Ћирковић С. Рудић

ГРЕХ (гр**^х**[1]***'** ајиарпа) - **1.** У општем значењу све оно што се противи вољи Божјој или одступа-ње од воље Божје. У свом изворном значењу грех је у ствари промашај, скретање у ништа и ништа-вило. Грех не постоји од вечности, односно од по-четка, „јер све што је Бог створио добро беше вео-ма". Грех се јавља као плод људске слободе, наравно злоупотребљене и неискоришћене на пра-ви начин у складу са Божјом вољом. Грех као и зло су, дакле, настали у времену, немају онтоло-шко значење и вредност, а то значи да се греху и злу може одупрети и да грех није природно стање човека.

Први грех се догодио у духовном свету када су пали анђели постали ђаволи. Исто тако, први грех у човечанству подстакнут је а не наметнут, опет по иницијативи демона (Пост 3). Први грех у истори-ји човечанстава по својим негативним последицама (болест, патње, смртност) постао је наследан, „јер је плата за грех смрт, и смрт уђе у све људе, јер сви са-грешише". У својој целовитости сваки грех се тиче целокупног људског бића, обухвата и његову ду-ховну и телесну димензију мада понекад више пре-овлађује једна или друга његова компонента. У Но-вом завету апостол Павле говори о противречности која због греха постоји унутар људског бића: „Јер не чиним оно што хоћу, него што мрзим то чиним. А кад чиним оно што нећу, већ не чиним то ја, него грех који живи у мени" (Рим 7:15,20).

Нико не може за себе рећи да је без греха, јер је без греха једино Бог. Опроштај грехова је могућ. Бог је тај који прашта грехе, а услов је искрено по-кајање. То је циљ и смисао Христовог доласка на свет, да нас спасе од греха и свих његових после-дица: проклетства и смрти. Христос је, иако лично без греха, узео на себе све наше грехе, али свакога он нас ослобађа од личног греха по мери наше вере и спремности за покајање. Грех се, с друге стране, може избећи, ако се предупреде узроци који до гре-ха доводе, саблазни и искушења. Отуда се у срп-ским текстовима грех спомиње безброј пута, најче-шће као узрок неповољних догађаја и као побуда индивидуалних чинова.

2. У средњовековној правној терминологији израз који означава *нехат* - облик виности који на-стаје када је учинилац кривичног дела свестан да забрањена последица може наступити, али олако држи да до ње неће доћи. Светостефанска и Де-чанска хрисовуља предвиђају случај кад манастир изгори због нечијег нехата *(и ако по греху погории манастир; и ако се по некојем греху нанесе пого-рети манастирју...).* Члан 76 Душановог законика уводи појам нехата знатно одређеније јер га про-тивставља *умишљају* (нахвалица) - случају када је учинилац кривичног дела свестан забрањене по-следице, а ипак жели да је произведе. Законик гово-ри о *попаши* учињеној из нехата *(Ако кто попасе жито, или виноград, или ливаду грехом...)* и са уми-шљајем *(Ако ли нахвалицом попасе...)* и предвиђа блажу казну за случај нехата. Њу ће арбитрарно одредити суд поштених људи *(да плати што реку душевници који цене).* За умишљајну попашу на-докнађује се причињена штета и даје глоба од шест волова *(да плати попашу и шест волов).*

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Поповић, *Цогматика право-славне цркве* I, Београд 1980[2], 271-298; Д. Станило-је, *Православна догматика* 1, са румунског превео епископ Митрофан, Београд 1993, 347-373; Џ. Ма-јендорф, *Византијско богословље,* са енглеског пре-вела Ј. Олбина, Крагујевац 1985, 176-181; С. Но-ваковић, *Законик,* 192; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 35-36; А. Соловјев, *Законик,* 273-238.

Р. Поповић(1) С. Шаркић (2)

ГРИВНЕ в. *Накит.*

ГРНЦИ в. *Керамика.*

ГРНЧАРИЈА в. *Керамика.*

ГРОБНИЦА (гровк, рлкл, лат. 5ери1сшт) -подземна конструкција намењена *сахрањивању* (в.). На подручју српских земаља јављају се у ан-тичком и рановизантијском раздобљу, најчешће као засведене конструкције за два или више покој-ника. У српској сепулкралној пракси средњега ве-ка гробнице су веома ретке и ограничене су искљу-чиво на сахране владара, високог клира и властеле.

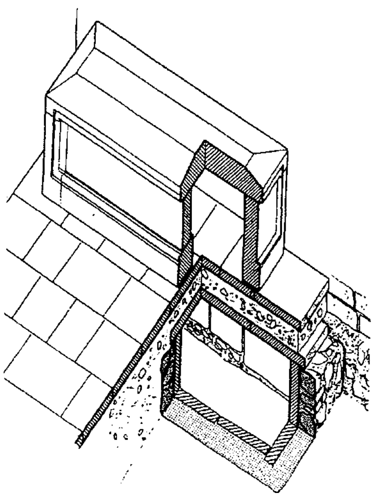

Гробница краљице Ане - Сопоћани

Када је реч о најрепрезентативнијим, владар-ским сахранама, то су по правилу конструкције правоугаоне или благо овалне основе, пажљиво обрађених зидова и прекривене плочама. Готово искључиво предвиђене су за једног покојника. Осо-бени тип, намењен двојној сахрани, представља ктиторска гробница у манастиру Градац. Нешто скромније су гробнице властеле, обично конструи-сане од вертикално постављених камених плоча. Гробница као подземни 5ери1сгшп, у случајевима сахрана владара и високог клира, обележава се над-земним спомеником у виду *саркофага* (в.) или *ар-косолијума* (в.), а у случају властеле *надгробном ппочом* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: О. Кандић, *Гробна обележја у цркви манастира Милешеве,* Саопштења 22-23 (1991) 103-111; Е. Зечевић, *Истраживања гроб-нице краља Владислава,* Саопштења 22-23 (1991) 113-126; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у сред-њем веку,* Београд 1992.

Д. Поповић

ГРОМОВНИК - зборник у коме су написана гатања према грмљавини или трусовима. Гатања су распоређена према месецима и зодијачким зна-цима, који се у неким словенским громовницима повезују симболично са географским областима и појмовима. Преведени су са грчког, а најстарији српски препис се налази у зборнику попа Драго-ља. По Стојану Новаковићу, „комад Громовника налази се у рукопису Нар. Библ. бр. 273 века XVI". У једном рукопису Народне библиотеке бр. 184 се каже: *Месеца нојемврија. Аште вгрмит растушти луне, то дждеве мнози и глад, пернатим погивељ и цару премењеније. Аште ли сходити луне, то джд пакостн будет. Аште ли земља потресет се, смрт многа будет. Аште тутн будет, пчелам добро и меда много...*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Н. ПеретцЂ, *Ма-тергали КЂ исторш апокрифа и легенди. КЂ исто-рш Громника и Луника. Новие тексти. Виводи. Указатели,* Извкгпл ОРЛС VI, 3, 4, 1901; С. Нова-ковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога,* Београд 1904, 608-612; Ђ. Три-фуновић, *Азбучник,* 146-147.

Ј. Ређеп

ГРОШ в. *Новац.*

ГУБЕР в. *Простирке и покривачи.*

ГУМНО (ГУВНО) - реч прасловенског поре-кла, у употреби је у свим словенским језицима. Означава простор где се обављала вршидба житари-ца и где се одвајало зрневље од сламе и од плеве. Гумно је било ограђено место, чија је површина би-ла од тврдо набијене земље или поплочана каме-ном, како семе не би пропало у земљу. Скоро свако земљорадничко домаћинство је имало своје гумно, а ако то није било могуће, онда је више њих, па чак и цело село, имало заједничко гумно. Обично се за

постављање гумна бирало неко узвишено место, какав брежуљак, где је струјао ветар, што је олакша-вало одвајање плеве од семена житарице.

Пошто би се обавила жетва и класје се свезало у снопове, цео урод би се допремио до гумна и са-денуо у стогове. При томе се пазило да свака вр-ста житарица буде одвојена у посебан стог. Вршид-ба се одвијала од половине јула до августа, односно озимих усева до празника Св. Илије (20. јул), а ја-рих до Св. Стефана (2. август). За одвајање семена од класја користила се најчешће људска снага. На-име, земљорадничка домаћинства нису поседова-ла коње, а волови су били сувише спори за овај по-сао. Вршидба је почињала тако што би стабљике биле поређане у два реда, класје према класју. По-том би сељаци стали с обе стране и снажно удара-ли дрвеним млатом по класју. Био је то изузетно тежак физички рад и изискивао је пуно времена, те би се више домаћинстава удруживало.

Након што би се обавило млаћење жита, при-ступало се одвајању сламе. Она се садевала у стого-ве, обично одмах ту, покрај гумна. Затим се оба-вљало *плевљење* и *житотребљење,* тј. чишћење семена од плеве и уродице. Зрневље се згртало др-веном лопатом на гумну, потом се захватало и баца-ло у вис, па би плева, која је лакша, летела на једну страну, а чисто зрневље је падало на тло. Било је од изузетне важности да се ове радње добро оба-ве због квалитета брашна и квалитета семена за нову сетву. Меропси и сокалници Дечанског вла-стелинства били су оптерећени и работом *ч 'тице житотребљенија,* док су меропси манастира Св. Богородице Бистричке морали три дана да жању и три дана да плеве жито.

Колика је пажња била посвећена житу и гумну, види се на основу извесних законских одредби. Та-ко је краљ Милутин у повељи манастиру Св. Ђор-ђа код Скопља (1300) наредио да у случају да неко без игуманове дозволе искористи гумно овог ма-настира, плаћа казну од 12 перпера и одузима му се жито. Из византијског законодавства су у Душа-нов законик ушле одредбе о казнама које су пре-двиђене у случају избијања пожара у коме страда гумно, слама и сено (чл. 99, 100).

Поред житарица, на гумну се чистило и сочиво (леће) и сланутак (врста грашка). На гумну, или по-ред њега, често је била засађена и по која воћка.

ЛИТЕРАТУРА: *КјесткЈАШ;* К. Јиречек, *Исто-рија Срба* II, 168; *Историја српског народа* II, 361, 379 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Земљорадња,,* 25, 108, 123-128, 163.

J. Мргић

ГУЊ в. *Одећа,* в. *Простирке и покривачи.*

ГУСАРИ - првобитно разбојници уопште. У Душановом законику *гуса* је разбојништво, а *гусар* се као разбојник најчешће наводи напоредо са лопо-вом *(тат).* Тек у касније време назив је ограничен на морске разбојнике, пресретаче и нападаче на бродове, пљачкаше трговаца на бродовима и обал-ских насеља. У раном средњем веку Византинци за гусарење оптужују словенско становништво оба-ла. На злу гласу су били нарочито Неретљани, про-тив којих се боре у првом реду Венецијанци, а за-тим и грађани приморских градова. Учвршћивањем власти Венеције над Јадранским морем и великих држава (Угарска, Србија) над дугим потезима оба-ле смањују се могућности деловања некадашњих гусарских гнезда. Ипак, и у касном средњем веку остају забележене оптужбе да Омишани, станов-ници Крајине, па и околине Будве, нападају тргов-це и ненаоружане бродове. Дубровчани су од кнеза Гргура Дражетића, бановог и краљевог управитеља у Омишу, тражили да спречи гусарење својих људи: *покарај их и устави од те курсе.* То нам показује како се назив согзаш из романских говора раши-рио међу Словене. Када би саме ухватиле гусаре власти обалских градова су се сурово обрачунава-ле. Три гусара из Будве су 1359. у Дубровнику по кратком поступку осуђена и ослепљена. Гусари из Омиша су 1416. натерани да осмоструки износ на-нете штете положе док не изгори у судници једна свећа. Они су били обешени.

О морским гусарима на Јадрану и Егејском мо-ру знају и писци српских житија. Свети Сава је на своме путу за Свету земљу и током живота на Све-тој гори имао невоље са пиратима, али је успевао не само да се спасе, него да их на чудесан начин пре-обрати и наведе да промене начин живота.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 289; II, 40, 187; Б. Храбак, *Цубровник и родски пирати,* ИГ 2 (1956) 78-90; Б. Храбак, *Гусарство и пресретање бродова при пловидби у Јадранском и*

Јонском мору у другој поповини XV века, Весник Војног музеја 4 (1957) 83-98.

Ђ. Ђекић

ГУСЛЕ - жичани *музички инструмент* (в.). Термин је врло стар и његов корен *гусп-* среће се у свим словенским језицима; у разним земљама он означава како гудачке тако и окидачке инструменте са жицама.

Овај инструмент помиње се често у писаним изворима, али га нема на сачуваним ликовним пред-ставама до времена турске власти. Јавља се редов-но у српским рукописним псалтирима, углавном као преведени назив грчког инструмента кшсхра у тексту и на натписима уз илустрације псалама. На њему се свирало на двору Стефана Првовенчаног, који, према Теодосију, *када сеђаше у челу трпезе, весељаше благороднше бубњима и гуслама.* Зани-мљив је помен српског гуслара који 1415. године борави на двору пољског краља Владислава II Јаге-ла. Према пољским хроничарима и песницима, у XVI и XVII веку српски певачи уз гусле били су веома цењени на племићким дворовима, посебно у Украјини и међу малоруским Козацима. Није, ме-ђутим, познат изглед средњовековних гусала.

Најстарије сачуване ликовне представе које под-сећају на традиционални народни инструмент какав је и данас у употреби - са невеликим овалним или крушколиким корпусом, танким вратом мало ду-жим од тела и лучним гудалом - потичу из XVII века. У Псалтару Гаврила Тројичанина из 1643. го-дине сликар Јован уз ауторски портрет цара Дави-да, као његов атрибут, поставља инструмент са три струне, налик на данашње гусле, са једне стране престола на коме псалмопевац седи и савијено гу-дало са друге стране. На икони сликара Радула *Св. Лука са житијем* из 1672/73. године у манастиру Морачи, попут жанр-призора у оквиру иконограф-ске целине, приказан је слепац који свира седећи са гуслама на крилу.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Вучковић, *Неколико слика из старих српских рукописа,* ЛМС 213, 3 (1902) 105-109; 5. Випс-К1ајп, *Кагуој тиггске итеХпозН и 8г-ћгјг,* Н151опЈ5кл гахуој ти21ске кићиге и Јиѕоб1аугј1, 2аѕгећ 1962, 532-553; С. Ђурић-Клајн, *Историј-ски развој музичке културе у Србији,* Београд 1971, 9-28; Р. Пејовић, *Представе музичких инструме-ната у средњовековној Србији,* Београд 1984; А. Оојкоу1с, *ТЈагодт тиггскг гтггитепН,* Веоѕгас! 1989, 28, 30-31.

М. Цветковић

Д

ДАЖБИНЕ в. ***Работе велике и мале.***

ДАНАК в. ***Харач.***

ДАР (даривање) - са антрополошког, као и са становишта друштвене историје, појава својстве-на свим друштвима од најранијих времена. Поје-динци и (или) групе се осећају ***обавезним да дају, да приме понуђено и да врате уздарје.*** Даривање је само привидно добровољно, у крајњој инстан-ци оно је нужно, а понекад и принудно. Интересом вођене престације често се јављају у виду дарова, каткад у форми великодушно понуђеног поклона. Та прастара природа даривања садржана је чак и у случајевима када су у суштини свега чисто еко-номски интерес и обавеза.

Главни елементи система даровних престација могу се мање-више јасно препознати у средњове-ковним облицима даривања. Најчешћи називи, ре-чи за даривање у средњовековним споменицима јесу: ***приношеније, приложеније, даније, даровање, записаније, задушнина и задушница*** (у смислу допа-по). Одговарајући глаголски облици (у смислу с!о-паге) јесу: ***дати, даровати, записати, приложити, подложити*** (под цркву), ***приносити.***

У средњем веку сусрети и узајамне посете влада-ра и властеле, мисије разних изасланика ***(поклисара,*** в.), као и свечаности, нису се могли ни замислити без узајамних даривања. Велики жупан Стефан је приликом сусрета са мађарским краљем Андријом II у Равном добио од њега на дар скупоцену и богато украшену одећу, пехар украшен бисером и драгим камењем, затим опремљене коње и друге животи-ње. Српски владари и властела често су размењи-вали поклоне са Дубровчанима. Они су узајамним даривањима неговали своје пријатељство и економ-ске односе, али и ублажавали последице међусобних убистава и повремених пљачки својих грађана на земљи друге стране.

Две особене и честе врсте даривања у средњем веку биле су: за ***верну службу*** владар дарује своје потчињене некретнинама у ***баштину*** (в.); дарови и завештања црквама и манастирима у побожне сврхе, за спас душа живих чланова породице и умр-лих предака. Даровањем се код верника развијало осећање да сваки дар цркви, ма колико био мали, пред Богом је велики и значајан. Даровања и заве-штања у корист цркве у Србији су имала три од-лике. Прва је та, да завештења нису чињена само пред смрт, него знатно раније за живота (завештана баштина припашће цркви када оставилац умре); друга одлика је у томе што властела поклања ба-штине оним црквама које подиже владар, и трећа, цркве и манастири, као трајна правна лица, дожи-вљавају се понекад као живи субјекти, па им се да-родавац директно обраћа као да њима „подлаже" свој дар. Ако би неко хтео да поквари дар манасти-ру, односно светитељу коме је посвећен, за казну ће се на оном свету, као с противником, срести са самим свецем.

Оно што на први поглед може изгледати само као ***етикеци/а*** (в.), у суштини има карактер дари-вања лепим речима, изразима љубави, наклоности и поверења. Њихова је функција у основи слична да-ривању предметима: да негују постојеће и успоста-вљају нове међуличне и међугрупне добре односе. Тако краљица-мати Јелена 1304. године ословљава дубровачког кнеза Марина Бадуарија „љубљеним сином" и „кумом"; босански великаш Радослав Па-вловић (1434) у писму ословљава Дубровчане „му-

дрим", „племенитим и много почтеним пријатељем и срчанијем кумовом".

Крвни умир је особити друштвени и религијски обред прелаза (пге с1е **ра55а**§е) у којем се примењу-ју плаћање, размена и даривање између страна у су-кобу, а посебно оштећене стране. Она за губитак свога члана, ако пристане на тзв. крвни умир, до-бија као надокнаду: материјална (одећа, оружје, но-вац) и социјална добра (кумства и побратимства), док осуђена страна добија само поменута социјал-на добра. Најзад, обе стране дају и добијају у разме-ну жене с којима ће се склопити бракови. У мирењу Његуша с Ораховчанима 1437. године пред млетач-ким кнезом у Котору, било је пресуђено: да Његуши узму за жене четири девојке од Ораховчана без ми-раза, а Ораховчани три девојке из Његуша, али са миразом. Размењена су и међусобна кумства и по-братимства као залогатрајног измирења. Том прили-ком оштећена страна је „даровала", тј. опростила новим кумовима и „браћи" део новчаних и других престација, јер (по обичају) није био ред да их пре-више материјално оштете.

Несумњиво је да су у средњем веку постојала разноврсна даривања при прошевини и венчању. Главна лица која се дарују јесу младенци (нарочито невеста), а затим сви сродници обеју страна. При-хватање дарова на прошевини значило је сагласност за склапање брака. Правила склапања брака у сред-њем веку била су општепозната и уређена обича-јима и канонским прописима (в. *брак).*

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 131-139; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 135-137, 278-282; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „ вјера господска "*, Зборник ФФ у Београду 7, 2 (1962) 102; N. Р. Раукхмс, *Ргауо ргесе киротпе и оШајпот ргауи 8гВа I НгчаХа,* Вео**§тас1** 1972, 131-139; Н. Ф. Павковић, *Крвна освета и умир као обред прелаза и континуитета,* Зборник ФФ у Београду 16 (1993) 611-621; М. Моб, *8осш1о§ја / ап(горо1о§1-ја 2,* Вео**§гас1** 1982, 7-48; М. ОодеНег, *Б'ет§те с1и Лоп,* Рапб 1996, 7-16.

Н. Ф. Павковић

ДАТИРАЊЕ - Наше средњовековне земље под утицајем западне дипломатике употребљавале су датирање *повеља* (в.) од Христовог рођења, с по-четком године, углавном 1. јануара, изузев Дубров-ника, где је у неким случајевима узиман 25. децем-бар за почетак године, док се у земљама које су у том погледу биле под византијским утицајем при-мењивао византијски начин датирања од стварања света (5508. године пре Христовог рођења), са 1. септембром као почетком године.

Откад су почеле да се бележе, године су у ра-шким повељама по правилу биле бележене од ства-рања света - рачунајући од 1. јануара до 31. августа 5508, а од 1. септембра до 31. децембра 5509. го-дине. Рашке повеље биле су датиране у почетку месецом и даном, а потом само годином и, најзад, годином и месецом и то најчешће бројном вредно-шћу слова.

Упоредо са овим основним хронолошким еле-ментима (дан, месец и година), у датирању рашких, у почетку световних а потом и манастирских по-веља, javља се и *индикт* (в.) као контролни елеме-нт времена. У неким повељама црквеног карактера, осим године и индикта, бележени су и круг сунца и месеца, а уз то каткад и византијски цар, светогор-ски прот и хиландарски игуман, док се у другим повељама, световне провенијенције, помињу и не-ки празници, попут Крстовдана, Спасовдана и Бла-говести. И, најзад, у њима се врло рано почело на-водити и место где је повеља рађена или издавана -бележено обично на крају повеље иза датирања.

Основно правило по коме су акта у рашким по-вељама углавном датирана од стварања света по-бија неколико повеља (повеље Стефана Дечанског и краља Душана из 1326. и 1342. и повеље кнегиње Милице, деспотице Јелене и царице Маре Бранко-вић) које су датиране по години од Христовог рође-ња. И у которској српској канцеларији године су рачунате по Христовом рођењу и, по старијим ду-бровачким формуларима, стављане на почетку по-веље, одмах иза инвокације, с тим што су у датира-њу навођени каткад индикт и недељни дани.

У босанским, хумским и дубровачким канцела-ријама, с друге стране, повеље су готово редовно датиране по години Христовог рођења, при чему је као почетак године узиман 1. јануар, изузев неких случајева у Дубровнику када је година почињала 25. децембра. Осим године и датума, као главних елемената датације бележених и цифрама и речима,

ДАРОВНИЦЕ в. *Повеље,* в. *Хрисовуља.*

у актима ових канцеларија понекад се помињу и недељни дани (понедељак, уторак на покладе, вели-ки четвртак, недеља пред Ускрс и сл.), а доста че-сто, ако не и редовно, и празник када је повеља пи-сана (Ивандан, Петровдан, Благовести и др.). У босанској канцеларији су релативно ретко назна-чивани догађаји, а каткад и владалачке године. Да-тум у датираним повељама бележен је прво на по-четку повеље, обично иза инвокације, а после веома разнолико: између апрекације и имена писара, изме-ђу диспозиције и писара (најчешће), између коробо-рације и писара (врло често), између сведока и ко-роборације и, на крају, између санкције и писара, између сведока и писара, између диспозиције и ко-роборације и између короборације и писара.

У босанским, хумским и дубровачким повељама у почетку није помињано место где је повеља писа-на или издана, што је касније постало редовна по-јава: од средине XIV века у босанским актима оно је уношено без реда, испред или иза датума, а у хумским и дубровачким повељама од краја истог века непосредно иза датума.

Колико је данас познато само је једна босанска владарска повеља - повеља краља Стефана Томаша из 1458. српском властелину, и то баш логотету Стефану Ратковићу - датирана од стварања света, што би се могло довести у везу с пореклом и зани-мањем њеног дестинатара који ју је, вероватно, и сам писао или саставио, по рашком формулару и датирао по византијском, односно српском обичају датирања. Напокон, и писари у српској канцелари-ји Дубровника су године од стварања света, које су навођене у повељама рашких канцеларија, углав-ном добро и тачно претварали у године од рођења Христовог, али је било и случајева када су у томе грешили.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Датирање,* Студи-је о српској дипломатици, Глас СКА 132, 70 (1928) 29-57; К. Роро\уіс, *Огрїотапскг азрекп з1гиНиге ро-уе1ја г ргшта котткгћ ^1ас1ага ХП-ХУугјека,* кхопј-8к1 гћогшк 3, 3 (1982) 149-165.

Ђ. Тошић

ДВОБОЈ - борба између наоружаних особа, која се одржава по унапред одређеним правилима ради разрешења правног спора или због питања части. Правила двобоја су се у западној Европи усталила током средњег века али не постоје потврде да се двобој као решење правног спора раширио на про-сторе српских земаља. Српски средњовековни спо-меници не говоре о двобоју, како у значењу сукоба два човека током битке, тако ни у значењу оружаног дуела којим се разрешава правни спор (народна тра-диција зна за двобој Вука Бранковића и Милоша Обилића, али то, с обзиром на време када је забе-лежена, не потврђује да је реч о средњовековној пракси). Да је јужнословенска властела била вешта у дуелима указују нам вести са почетка XV века о турниру у Будиму на коме су учествовали босан-ски феудалци (в. *витешке игре).* Из периода после пропасти средњовековне државе знамо за двобоје које су током битака имали српски ратници у угар-ској служби Дмитар и Јован Јакшић и Павле Бакић. Забележено је и да се неки Србин Радосав борио у двобоју са Ђерђом Дожом. Познат је и позив на дво-бој који је Павле Бакић упутио Валентину Тереку ради разрешења спорног питања око имања.

ИЗВОРИ: М. Орбин, *Краљевство Словена,* Бео-град 1968; Ђ. Сремац, *Посланица о пропасти Угар-ског краљевства,* Београд 1987.

ЛИТЕРАТУРА: А. Ивић, *Историја Срба у Војво-дини,* Нови Сад 1929.

Н. Лемајић

ДВОПЕК в. *Храна.*

ДВОР - 1. Пре но што ће бити значењем огра-ничена на раскошна боравишта владара и господе, реч двор је означавала кућу уопште. У српском пре-воду Прохирона (Закон градски) у светосавском Номоканону, с почетка XIII века, двор се наизмени-це са речи *дом* употребљава за *кућу* (в.) као грађе-вину. Из раног периода у коме је двор био кућа остале су изведене речи у којима се очувало старо значење. Бројне њиве *подворнице* немају везе са владаром, већ са кућом из које су биле обрађива-не, *двориште* је столећима остало назив за про-стор око куће. *Подвор* је значио служење у кући, а *угарски подвор* (роауог ип^ћегезсо) био је, судећи по контексту, неки нарочито захтеван вид служења. Па и реч *дворанин* је тек у каснијем периоду озна-чавала дворског функционера (согтезапо), пре тога је подразумевала кућног слугу баш као и *кућанин.*

Отуда је било могуће да се у Душановом закони-ку(члан 106) рачуна да **двордне влпстелксци** мо-гу бити не само синови пронијара него и деца ***се-бара*** (в.). На другој страни имамо примере да су владари свој двор називали кућом. Потврђујући да је дубровачки властелин Мароје Гучетић по смр-ти протовестијаревој стојао ***у кући царства ми,*** Ду-шан је подразумевао имовину и приходе, све оно о чему се ***протовестијар*** (в.) раније старао. Али, сужен на владара, двор је почео значити и више од владаревог боравишта, укључивао је и све особље које је окруживало владара, које га је пратило и служило.

2. Боравиште владара је у суштини била кућа, велика и пространа, са све бројнијим функцијама и сложенијом структуром. Величина и раскош гра-ђевина уздизали су двор изнад обичних кућа, али исто толико упадљиво обележје двора представљао је и дворски персонал, велики број људи хијерар-хијски и функционално распоређених.

Рани владарски дворови су познати само по име-ну: из X века Достиника и Стон, из XI века Котор и Прапрат (касније жупа Прапратна између Улциња и Бара), затим Скадар, где Бодин дочекује крсташе првог похода. Боравишта Стефана Немање и ње-гових претходника византијски писци називају про-сто зграде или куће („спаливши тамошње зграде намењене архижупану за владарско седиште"). Ме-ђу њима се значајем издваја Рас, чије се име прене-ло на државу и њене становнике, а о чијој се тачној локацији воде дискусије. Свестрано истражена гра-дина над ушћем Себечевске реке, спаљена пре 1242, имала је камена утврђења, стамбене објекте, ци-стерне и житне јаме, остатке златарске радионице и ковницу новца у којој су ковани новци краља Ра-дослава. Близу цркве Светог Петра, где је било се-диште епископа, налази се градина Постење, за ко-ју се претпоставља да представља ***стоно место*** српских владара, који су поред цркве одржавали саборе.

У XIII веку Рас нестаје из историјских извора и политичког живота земље. Од времена краља Ми-лутина се као боравиште владара, место одржавања сабора и крунисања, примања посланика и издава-ња повеља, спомиње комплекс од неколико дворо-ва у подножју Шар-планине уз језеро које је у то време прекривало јужни део Косова. Централно је место Пауни, познато из византијских извора, веро-ватно некадашње седиште византијског намесни-ка, наспрам њега на острву је био Сврчин, а пре-ма планинама Неродимља или Породимља. На оба-ли језера је био и двор у Штимљи. У Паунима је Душан примио Кантакузина 1342. и овај је у своме спису споменуо двориште, зграде, дворану за ве-ћање и своје посете јер је ноћио ван двора. У то време су владари по угледу на Византију имали бо-равишта у градовима - Скопљу, где је Милутин примио Теодора Метохита, и Призрену, где се у по-вељи спомиње ***царев двор.*** У близини Скадра је био двор ***младога краља*** (в.).

Са нестанком Царства и ранији дворови губе значај. Неки се више уопште не спомињу, а неки у првом турском попису из 1455. представљају не-што већа села. Осамостаљени господари поједи-них делова Царства везују се за градове: Вукашин за Призрен и Прилеп, Угљеша за Сер, где је било боравиште Душанове удовице, Драгаши за Вел-бужд, који ће по имену једнога од њих постати Ћу-стендил. Слично је било на византијским територи-јама: Симеон је добио двор и стално седиште у Трикали, Тома Прељубовић у Јањини, Јован Ком-нин Асен у Валони. Византијски образац делује и на обласне господаре следеће генерације: кнез Ла-зар се устаљује у Крушевцу, наследници Бранка Младеновића у Приштини и Вучитрну, Балшићи у Скадру и Улцињу. У периоду деспота у централизо-ваној држави са уједињеним преосталим терито-ријама владарево трајно боравиште се уздиже над остале градове и дворове и постаје слично ново-вековним престоницама. Стефан Лазаревић преуре-ђује угарско гранично утврђење Београд, смешта у њега државне институције и ствара ту црквено средиште. Његов наследник Ђурађ Бранковић, при-нуђен да врати Београд Угарској, подиже нову пре-стоницу ***богохраними град*** Смедерево, који се чак и планом основе угледао на Цариград.

3. Одвојени развој босанске државе се може пра-тити већ од XII века. Владар носи титулу бана и у нормалним приликама признаје врховну власт угар-ског краља. Као и владари других земаља и бан Бо-сне има више боравишта. Позната су нам само не-ка из последњих 150 година босанске државе, када имамо податке о издавању повеља, примању по-сланика и другим владарским функцијама. Главно владарско боравиште била је Сутјеска, где је у XIV веку основани фрањевачки манастир добио карак-теристичан назив Сшта Ваш (Банов Двор). Двор у Сутјесци је забележен и са именима Трстивница и

Бела Селишта. У краљевској повељи из 1419. Сутје-ска је названа ***стоно мјесто,*** што ће бити епитет Јајца у последњим годинама босанске краљевине. Недалеко смештени утврђени град Бобовац имао је улогу места у коме се чувала круна краљевства као што је био Вишеград у Угарској. Код краљевске тврђаве Високо, поред насеља Подвисоки **(5иһУ1-зосћ1),** налазио се локалитет Миле, где је обављано крунисање и где се састајао ***станак*** (в.) - држав-ни сабор (в. ***збор 3).*** По свему судећи, Милодраж, где су се одржавали свечани скупови и прославе, није био двор него табориште, простор погодан за привремено насеље шатора.

Ширењем државне територије и, нарочито, фор-мирањем области осамостаљених великаша, уве-ћава се и број значајних дворова у Босни. Јајце, ко-је је почетком XV века подигао Хрвоје Вукчић, дошло је 1416. у краљевске руке и постало ***стоно м/есто.*** У Хуму је затечен Благај са двором у Нере-тви, забележеним и као Бишће, и он ће постати не-ко време владарско, а касније омиљено боравиште Косача (Сандаљ Хранић, Стефан Вукчић). Обла-сни господари из те породице имали су неколико дворова: Соко, над ставама Пиве и Таре, Самобор у Подрињу, Нови у Драчевици (касније Херцег Нови). Породица Павловића је јако била везана за град Борач. С изузетком Високог и Новог, који се прибли-јају уз урбане центре у настајању, остали босан-ски дворови су типа утврђеног замка, познатог из европских земаља касног средњег века.

4. Двор као скуп слугу и сарадника који окру-жују владара и помажу у обављању владарске функ-ције веома је слабо познат. Из краљевског периода у Србији познајемо само канцеларију и неколико до-стојанственика, од којих једнога византијски писци изједначују са месазоном *(џгоаХок),* главним опуно-моћеником царевим. Дворски достојанственици но-се старе титуле жупана, војводе, кнеза, слуге, челни-ка, тепчије, казнаца, ставиоца, често са атрибутом ***вели*** (= велики). Велика промена извршена је 1346. приликом Душановог царског крунисања. Тада је уведен читав низ грчких титула, пре свега тзв. ***цар-ска достојанства: деспота*** (в.), ***севастократора*** (в.) и ***кесара*** (в.); уз раније познате службе ***логоте-та*** (в.) и ***протовести/ара*** (в.) уводе се нове са пре-веденим или прилагођеним називима, енохијара, пинкерне, псара, соколара. Двор као целина обеле-жаван је називом ***полача царска*** (в. ***полате)*** и упоре-до са патријарховим двором пружао је азил онима који би побегли из тамнице. Финансије и имовина владарева називани су ***кућа краљева*** или ***кућа ца-рева.***

У Босни је у животу двора прелом означило кру-нисање Твртка I за краља (1377). Тада су дворанима са познатим титулама жупана, војводе, казнаца и тепчије, пехарника, судије, додати они са српског двора: логотет, протовестијар, ставилац, који су пра-тили краљевско достојанство владарево и обичаје средине из које]е преузета круна и титула. Двор-ски персонал босанских краљева укључивао је у касније доба ***дворског*** или ***дворског кнеза,*** који се у латинским документима назива та**§1б1**:ег сипе, тае-**51го** с!е1а сог1е, као и ***великог кнеза босанског*** који је превођен са ра1аттиз ге§т поэтл Возпе. На дворо-вима обласних господара сусрећу се логотети и про-товестијари, али и коморници, а важну улогу имају неформални али утицајни саветници (сопзШаш). Краљевски двор у Босни није имао ни разуђени сте-пенасти систем чинова и титула, карактеристичан за Византију, ни симетричне групе достојанствени-ка који служе краља и краљицу познате из угарских повеља.

5. Двор је играо велику улогу у ширењу сред-њовековне културе. У владаревој служби су били образовани људи, затим они који су путовали и по-знавали свет. Уз владара су живели млади племићи који су се ту учили ***удворности*** **(сог1еб1а),** лепом понашању и дворским обичајима. Јован Кантакузин изричито спомиње младиће који су га дочекивали и пратили на двору у Паунима. Из Босне имамо тако-ђе сведочанства о боравку младе властеле на^двору. Дубравчани су у један мах подсећали кнеза Павла Раденовића да познаје права и обичаје у односима са Дубровником: ***јер си од мала д/етете у двору светопочившег краља Твртка и он те имаше и др-жаше колико сво/е д/ете.*** И унук овога Павла Раде-новића живео је неко време на краљевском двору. Најмање се зна о кругу интелектуалаца окупљених око владарског двора. Стицајем околности остало је нешто података о оном слоју ***дворана*** којима је би-ла функција да забаве и развеселе двор, да улеп-шају свечаности и весеља. Ови музичари и арти-сти су одлазили с једног двора на други, долазили су и у Дубровник о прославама Светога Влаха и ту су бивали чашћавани и због тога споменути у за-писницима. Поред музичара у ужем смислу (фрула-ша, трубача, добошара, ргГап, Шђште, §пасћапт), било је свирача који су рецитовали и певали уз ин-

струменат (1аитагН), затим глумаца и жонглера (тси-1атогеб, ћЈбтпопез, ћигГопез) и артиста којима се спе-цијалности не знају (сћег§оте, сатро**§патоге5,** си-§и1аш). Међу глумцима је било и жена.

У општој еволуцији двора огледају се дугорочни културни утицаји. То се нарочито лепо види у посте-пеном прихватању урбаних центара који постају владарска боравишта, седишта институција и жи-вотна средина аристократије. Разлика између дворо-ва у Србији и Босни открива деловање општих обра-заца из Византије и западне и средње Европе.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Немањићке пре-стонице Рас - Пауни - Неродимља,* Глас СКА 88 (1911) 1-54; С. Ћирковић, *Владарски двори око је-зера на Косову,* Зборник МС ЛУ 20 (1984) 67-83; М. Поповић, *Стари град Рас,* Београд 1987; Ј. Ка-лић, *Престо Стефана Немање,* Прилози КЈИФ 53-54 (1987-1988) 21-31; С. Ћирковић, *Цвор срп-ских владара: од утврђења до градског насеља,* Ра-ботници, војници, духовници, 423^34; С. Ћирко-вић, *Цвор и култура у босанској држави,* на истом месту, 435-445.

С. Ћирковић

ДВОРАНИН (дворлншњ) - човек који је оба-вљао дворске послове у непосредној служби госпо-дара. Реч налазимо у словенским језицима: рус. дворннин, чеш. дуогашп, с!уогешп, аУогап, пољ. с!\уог2ашп. У средњовековној Србији и Босни двора-ни су служили на дворовима владара, властеле и цркве. Веома су различити њихово порекло и дру-штвени положај (в. *двор).* Поред властеле и синова пронијара, дворску службу су обављали и себри.

Фебруара 1415. Дубровчани су одговорили на писмо кнеза Вукашина коме захваљују што им се нуди да буде пријатељ и *дворанин у господина кра-ља.* Са разрешницом рачуна за Богдана Милено-вића, Бранковићи су септембра 1414. послали у Ду-бровник *дворанина* Радоја са молбом да исправа буде *верована.*

Угледници на двору владара изузетно се јавља-ју под општим именом дворани. Њихова служба означавала се посебним титулама као што су *пе-харник* (в.) и *ставилац* (в.). Више података нала-зимо о властеоским дворанима који се, због свог социјалног положаја и порекла, не јављају са ти-тулама. Краљ Стефан Дечански потврдио је При-зренској епископији цркву у Горњем Пологу са ви-ноградима, њивама, купљеницама и са *дворанима.* На имању манастира у Хтетову налазио се власте-лин Прибац са црквом Светог Ђорђа, са родом, дворанима и са људима које је приселио. Двора-нима се забрањује да станују у манастиру Светих арханђела код Призрена: *Цворане белци да не сто-је у дворе, но да им се да стан изван манастира.*

Дворане у ширем смислу познаје и Душанов за-коник: *Цворани властеоски, ако учини које зло ко од њих, ко буде пронијаревић, да га оправда очина дружина поротом, аколи је себар, да захвати у ко-тао* (члан 106). Синови пронијара нису имали про-нију. Реч је, дакле, о особеној социјалној групи. Уколико није имао баштину, пронијаревић је мо-гао да очекује пронију као условно добро тек ако би наследио оца у војној служби. Ипак, син пронијара је припадао друштвеном слоју повлашћених о чему управо сведочи 106. члан Законика. Шаролико дру-штвено порекло властеоских дворана упућује на њихове разнолике обавезе.

Порекло и друштвени положај властеоских дво-рана објашњавају зашто се они не јављају са титула-ма као угледници на двору владара. Истина, пехар-ник је служио на двору Драгаша, а *databaseдржица*

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 639-640, 659, 697, 751; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 163, 483; Н. Радојчић, *Законик,* члан 106.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 25, 157; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 19, 38-39, 41, 199, 210, 222; 1И-1У, 57, 195; *Кјестк* ***JA2JJ.***

Р. Михаљчић

ДВОРОДРЖИЦА (databaseдр^жицл) - управник владарског двора. Константин Јиречек databaseдржи-цу поистовећује са византијским палатофилаксом (л**:аХатоф1**)Х.а^). Ова дворска титула јавља се у доба расула Царства, али не спомиње се на двору цара Уроша већ на дворовима обласних господара. По узору на Немањиће, свој двор уредио је Алексан-дар, господар Канине и Валоне. Он се окружио вла-стелом која је носила војне и дворске титуле. Дворо-држица Рајче и ставилац Ујеђа обављали су дворске

послове. Није познато име двородржице деспота Јована Угљеше. Деспот је наредио да на поседима манастира Светих арханђела, више Габрова, немају никаква права *ни двородржица, ни пронијар, ни дво-ранин, никоја впаст.* Дворску службу у Скадру, Бал-шићи су поверили Утјеху (!) који се помиње 1372. године: Шесћ, цш ге**§11** сипат сНси' Оеог§н ае Ва1за. Лазаревићи су забранили да на добрима манасти-ра Светога Пантелејмона заповедају *владушти: ни војвода ни кефалија, ни двородржица, ни челник.* Лазаревиће је служио двородржица Радивој, који се у разрешници рачуна Марину Лебровићу бележи као један од *милосника* (в.) испред кефалије Петра Бољадиновића и челника Тубе. У Поменику цркве Богородице Љевишке у Призрену, који је састављен између 1436. и 1453. године, уписано је име још једног двородржице: *Помени господи раба своего Новака двородржицу.* Пошто је још Вук Бранковић држао Призрен, претпоставља се да је двородржи-ца Новак био у служби Бранковића. Двородржица Радосав Јунаковић служио је Ђурђа Црнојевића, го-сподара Зете.

Дужности двородржице нису у појединостима познате, иако је близу памети да је он управљао свим пословима на двору и људима у непосредној дворској служби владара и обласних господара. По-некад двородржица иступа као представник цен-тралне управе. Радивоје, двородржица Лазаревића, јавља се у улози милосника, а Радосав Јунаковић, двородржица Ђурђа Црнојевића, имао је функцију *пристава* (в.). С обзиром на то да се двородржица-ма забрањује управљање манастирским имањима, извесно је да њихове надлежности нису ограничене на двор и најближу дворску околину. Ипак, основна брига двородржице била је усмерена на двор и лич-ност владара.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 520, 751; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 115, 189; Б. Шекуларац, *Цукљанско-зетске повеље,* Ти-тоград 1987,217,218.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Приповетке о Александру Великом,* Гласник СУД 9 (1878) 135; *Кјестк JA2XJ;* Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 265-266; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 24, 359, 364; Т. Тарановски, *Историја српског пра-ва* I, 36, 60, 199, 200; Г. Острогорски, *Пронија,* 174, 175; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 204-208.

Р. Михаљчић

ДВОРСКИ, ДВОРСКИ КНЕЗ (двормжи, кнез^ двор^ски) - дворска титула у средњовеков-ној Босни. Јавља се после проглашења бана Твртка за *краља Срба и Босне.* На Твртковом двору титулу *дворски* носио је Вукосав Стефковић. По узору на Немањиће, *краљ Срба и Босне* увео је више титула (логотет, протовестијар, ставилац), али звања *двор-ски,* односно *дворски кнез,* носе особено, самобит-но обележје.

У повељи коју је марта 1392. издао краљ Сте-фан Дабиша, наводе се као сведоци *дворски кра-љевства ми* Гојан Драгославић, кнез Драгић Хрва-тинић и протовестијар Жоре. Исту титулу на двору краља Стефана Дабише носио је Станац Пркушић **(з двор^сцимв, Отдншели. Пркк^шикем^).** Као сведоци на повељама краља Остоје наводе се *кнез Стипан Хлапнић, нашега краљевства дворски* и *кнез Стипан Остојић, наш дворски.*

Из повеље краља Твртка II на латинском јези-ку сазнајемо да је дужност дворског кнеза (ша**§1**-бгег сште) обављао Владислав, син војводе Павла Клешића. Напоредо се наводи палатин (ракгшш) Твртко Боровинић. Није реч о истим титулама, јер се у дубровачким ћириличким исправама од 1428. до 1433. године, Твртко Боровинић титулише као *кнез босански,* а 1436. године као *велики кнез бо-сански.*

Познати угледници пописани су у повељи ко-јом краљ Стефан Томашевић потврђује Дубровча-нима приморске земље и Конавле. Том приликом улога пристава поверена је властелину Радоју Вла-димирићу који је обављао дворску службу: *а при-став тому двора краљевства ми дворски наш кнез* Радоје Владимирић.

Осамостаљени обласни господари организују своје дворове по узору на владарски двор. Војво-ду Радослава Павловића служио је *дворски* Павле Латичић. Војвода Петар и кнез Никола у уређењу двора следили су оца Радослава Павловића. Они су у Дубровник као поклисаре слали *нашега двор-ског кнеза* Радича Копијевића. Из редоследа речи о овим достојанствима, које бележи дипломатичка грађа, намеће се закључак да су *дворски* и *кнез* дуго биле одвојене титуле. Властелин који је напредо-вао у дворској хијерархији, носио је титулу кнеза пре него што је доспео на двор и постао *дворски.* Веома раширена титула кнеза по правилу се насле-ђивала, а звање *дворски* додељивали су владари, а затим и моћни обласни господари.

ИЗВОРИ: Е. РегтепсШп, *АсШ Возпае, роИззг-тит ессксгазИса,* 2а§гаћ1ае 1892, 150-151; Ст. Но-ваковић, *Законски споменици,* 252; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 174, 180; Л>. Стојановић, *По-веље и писма* 1-1, 174, 420, 439, 640; И-1, 146, 164.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чи-нови и титуле,* 265; б. **С1гкоУ1С**, *БУОГ г киШга и згедпјоуекоупој козаткој дггауг,* МесгипагосШ **б1т-ро21Јит** Вобпа **1** Негсе§оута и 1окоу1та **1бгог1јбк1ћ 1** кићигтћ кгегапја и **ји§о1бгоспој Еугор1,** багајеуо 1989, 61-69 (= *Работници, војници, духовници,* 435-445).

Р. Михаљчић

ДЕЛОВИ (д*ћлове нл руплх, д^клове нл ко-л^хц лат. раггеб, итал. рагге, ра1а, али и рап, рапа, рага) - сви ти термини означавали су идеалне де-лове рударских и топионичарских постројења у власништву појединца или дружине *гваркова* у ру-дарству или *валтурака* (в.) у топионичарству. Сва-ки такав део повлачио је обавезу сразмерног учешћа у финансирању (в. *рударство)* и одржавању по-стројења у погону, али истовремено и право на сра-змерно учешће у подели добијене руде, односно топљеног метала. Број делова на које ће се поде-лити рударска јама није био унапред утврђен.

У оскудној грађи о српском рударству имамо заступљене различите поделе све до оне на 64 дела, којима су у неким случајевима додавана још два дела.за коваче или за хутмана, тако да је бивало и 66 и 68 делова. Било је рудничких јама од 4 дела, док је подела на 8 оставила трага у називу дела *ахтал* (од немачког Асћге1, осмина). Власништво над ви-ше од 8 делова једне исте јаме сведочи о подели на 16, а како у једном случају имамо у истим ру-кама 17 делова, *штолна* (в. *цехови)* је морала има-ти 32 или 64 дела.

Сразмерно мала постројења у којима су власни-ци делова били у исто време и радници, дозвољава-ла су једноставну поделу и мале дружине *гваркова.* Чим су постројења постала сложенија са већом по-делом рада и тежим техничким проблемима уве-ћавали су се трошкови улагања и обавеза сразмер-ног учешћа - *жамкошт* постајала је претешка за мали број гваркова, што је неизбежно водило про-ширењу круга финансијера. Број делова се, на јед-ној страни, морао прилагођавати величини трошко-ва производње, а на другој страни је зависио од економске снаге и могућности потенцијалних фи-нансијера. Балкански рудници нису ишли у корак са европским до поделе на 128 делова (64/2) који су у новом веку добили назив *кукс,* који се не среће у нашим изворима.

У историји рударства водила се дуго дискусија о томе да ли су делови били заиста идеални, или су се односили на одређене локације у оквиру ру-дарских јама. У светлости те дилеме заслужују па-жњу подаци о једној другој врсти поделе на *орти* (једнина *орат,* од немачког Огт, место на коме рудар ради). О њима је мало података, односе се на Треп-чу и показују да је рудник могао имати 4 или 5 та-квих *орти,* који су се делили на три дела (аго т Тгерге а1а гобба С1оћигаг опл V ег гегго <Је огто).

Судећи по сачуваним документима код *кола* (то-пионице) (в. *топионичарство)* подела је била јед-ноставнија: познате су само половине и четвртине *кола.* Делови у овом специфичном значењу упо-требљавани су и изван рударства и топионичар-ства, можда у свим случајевима где се осећала по-треба за удруживањем средстава ради заједничког прибављања и искоришћавања неког вреднијег уре-ђаја или објекта. Делови су посведочени у власни-штву над млиновима и код бродова, где се такође улагало и учествовало у добити у сразмери са бро-јем делова.

ЛИТЕРАТУРА: б. СЛгкоуш, *Виђгоусат као рге-дигеШсг и гид.аг8Рои ЗгМје I Возпе,* Асга шзгопсо--оесопогшса 1и§об1ау1ае 6 (1979) 1-20 *(=Работници, војници, духовници,* 113-134).

С. Ћирковић

ДЕПОЗИТ в. *Поклад.*

ДЕСЕТАК - натурална дажбина приближно у износу једне десетине од плодова које земља до-носи. Најчешће су то плодови свих врста житарица, од којих се узимао десетак *житни,* док се од прои-зведеног вина узимао десетак *вински.* Десетак је могао да се узима и од свих врста домаћих животи-ња *(десетак живи)* најчешће од оваца *(овчи)* и од свиња *(свињи).* Био је распространјен и десетак пчелињи *(пчелни),* који се помиње још и као давање

сваке десете кошнице, односно ***десети ули, трм-чани десетак,*** десета ***тркма,*** па чак и ***пета тр 'нка,*** што представља величину од два пчелиња десетка или 20%.

У систему обавеза зависних људи десетак заузи-ма видно место. Он је по правилу припадао госпо-дарима земље - властели и властеличићима, цр-квама и манастирима - на којој су живели и радили зависни људи. Познато је да су зависни људи има-ли према својим господарима различите обавезе, које се по средњовековним мерилима разврстава-ју у две групе: ***работе*** и ***поданке*** или ***данке.*** На вла-стелинствима где су работе велике по оптерећењу, поданци су мали, а где је износ поданака велик, ра-боте су мале. Десетак припада поданцима, али ако се узима од свих врста житарица, од вина, пчела и од домаћих животиња, онда је он представљао основну и најважнију обавезу зависних људи. Реал-на величина десетка повећавана је разним ***припла-тама*** и на друге начине, па је десетак постајао осетно већи од 10%.

На основу расположивих извора може се утврди-ти да је систем десетка био уобичајен и разгранат у крајевима који су освојени од Византије за време краља Милутина или нешто касније. Десетак као основна обавеза зависних људи помиње се у Поло-' гу, на поседима манастира Св. Ђорђа код Скопља, на поседима цркве Св. Николе под Кожљем на ушћу Пчиње у Вардар, на властелинству манастира Ле-снова, на црквеним поседима око Штипа и Стру-мице, на поседима манастира Псаче са центром вла-стелинства у Славишту, у жупи Мраки (данас у Бугарској), као и у неким крајевима Албаније.

На манастирским властелинствима са поседима у матичним српским земљама, северно и западно од Скопља, работе су представљале најважнију оба-везу зависних људи, па се десетак узимао изузет-но, углавном од кошница. На појединим властелин-ствима системи работа и поданака се преплићу. Такав је случај са манастиром Архиљевицом, чији се центар властелинства налазио у Прешеву, али је исти манастир имао поседе и у Велбужду. Сви зави-сни људи на властелинству манастира Архиљеви-це били су обавезни да дају десетак од оваца и од пчела, али не и од житарица. Уместо овог послед-њег, били су дужни да ору три дана годишње цр-квене њиве и да на њима обаве све пољске радове од сетве до вршидбе. Обавеза од три дана орања осет-но је мања од уобичајене работе ове врсте, која је износила око 8-9 дана орања. Постојећу разлику зависни људи су надокнађивали на тај начин што је свако од њих ко има воловску запрегу ***(зевгар)*** давао властелинству по 4 кабла жита и што је оба-вљао транспортну службу. Десетак од вина није по-стојао, али је надокнађен на тај начин што су зави-сни људи обрађивали манастирске винограде.

Почетком XV века десетак се помиње као основ-на обавеза зависних људи у долини Биначке Мора-ве, око Гњилана и у околини Приштине, тачније на поседима хиландарског пирга посвећеног св. Васи-лију. Кнегиња Милица је са синовима поменутом пиргу издала посебну исправу, којом му поклања село Ливочу, утврђује сеоске међе, као и међе још једног земљопоседа између Липљана и Грачанице. На крају издате исправе написано је следеће: ***Ита-кои от теи земље узесмо десетак.*** Десетак који ће се узимати свакако ће се предавати хиландарском пиргу, односно економу пирга чије је седиште било у Липљану.

Постојање и убирање десетка као основне да-жбине на простору између Приштине, Липљана и Гњилана, упућује на закључак да је десетак по-четком XV века представљао најважнију дажбину на многим властелинствима северно и западно од Скопља, тачније у земљама Бранковића и Лазаре-вића. Поуздано се зна да је десетак био дубоко укорењен на ширем подручју Скадра, односно у „Млетачкој Албанији", на прелазу из XIV у XV век, али он се и тамо преплитао са системом ра-бота. Када ће се применити систем работа а када систем поданака, зависило је првенствено од ве-личине властелинске резерве, тачније од величи-не земљишта које је обрађивано у корист властели-на, цркве или манастира. Уколико је површина таквог земљишта била велика, тада је и потреба за работама била велика, али ако властелин не по-седује већу деоницу обрадивог земљишта, онда је он био заинтересован да од својих зависних људи узима десетак од свих производа.

Од потреба неког властелинства зависио је и начин убирања десетка од домаћих животиња. По-знато је да су власи узгајали већи број оваца, па и коња, али ипак нису обавезно давали десетак од ових домаћих животиња. На властелинству мана-стира Св. арханђела код Призрена једино је катего-рија влаха ***поклоника*** била дужна да даје десетак, док су остали били дужни да обављају различите послове и дају одређене дажбине. За влахе на Бањ-

ском властелинству изричито се наглашава да не-мају *вепикої десетка,* већ само *мали десетак,* под којим се подразумевају смањене дажбине у натури, а истовремено и посебне работе као надокнада за смањивање десетка. Поред десетка од пољопри-вредних производа и домаћих животиња, српским владарима припадао је и *десетак од соли* која се продавала по Србији, а такође и десетак од руде која се копала и топила. Висина царине на робу којом се трговало кретала се око 1/10 од вредности робе.

Српски владари, а вероватно и други људи, по-некад су се заветовали да ће црквама и манасти-рима давати десетак од неких својих добара. Цар Душан се обавезао да ће сваке године давати Хи-ландару десетак *од добитка живога* (стоке), а го-сподин Иван Црнојевић да ће давати манастиру на Цетињу десетину зараде коју оствари његов брод **(др^кво).** Постојање десетка као основне обавезе зависних људи и присуство разних врста десета-ка, олакшало је Турцима наметање дажбина по принципу ушура.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици* (в. десетак у регистру).

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Пронијари и ба-штиници (Спахије и читлук сахибије),* Прилог исто-рији непокретне имовине у Србији, Глас САН 1 (1887) 1-103; С. Новаковић, *Село,* Глас САН 24 (1891); М. "Шашагг, ***Бге*** *а§гаггесН(НсНеп Уегћаћ-тззе Ј.ез тШеШшИсћеп 8егЂ1епз;* Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 51-76; Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама,* Београд 1951 (= Са-брана дела I, 119-342); И. Божић, *Цоходак царски,* Београд 1956, 6-18; І. Воас, *зуз(ете {опсгег еп „АЊате уепШеппе" аи XV" згесге,* ВоНегто деПТб-НШто ш' Зтопа с1е11а Зоаета е де11о Зтато 5-6 (1963-1964) 65-140 (= *Немирно Поморје XV века,* Београд 1979, 259-331); Д. Ангелов, *Аграрните отноше-нил в Северна и Средна Македонин през XIV век,* Софин 1958; С. Ћирковић, *Цопуне и објашњења,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 221-235; М. Бла-гојевић, *Земљорадња,* 337- 344, 377-383, 400, 401; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и свето-га Саве",* 129-154; А. Веселиновић, *Царински си-стем у Србији у доба Цеспотовине,* ИЧ 1-2 (1984) 7-38.

М. Благојевић

ДЕСЕТАК ЦРКВЕНИ (десетккц) - као облик општег црквеног данка за издржавање архијереја и нижег свештенства у српској средњовековној цр-кви није познат.

У прво време хришћанства верници су давали црквама и клиру добровољне приходе у новцу или натури, а тада се јавља и десетак, који је предста-вљао десети део од земаљских плодова. Одржао се нарочито у западној цркви, док је у источној оста-вљено верницима да принос цркви дају по својој жељи.

Касније, у источној цркви та давања била су озакоњена у пракси, било у одређеној количини по-љопривредних производа или у новцу, али без оба-везе десетка.

Руска црква, односно архијереји и њихов апа-рат, до тзв. домонголског периода добијала је де-сетак од годишњих кнежевских прихода, као и од осталих власника приватних поседа (бољара). Ни-же свештенство (парохијско) издржавало се од до-бровољних прихода парохијана и својих служби. Једини помен десетка уз име једног српског архије-реја потиче из 1353. и везан је за личност серског митрополита Јакова. Наиме, у повељи за цркву Св. Николе под Кожљем, којом је митрополит добио црквене поседе на уживање, наведено је да је ми-трополит имао право да купљеницу под називом селиште Брус уступа парицима на обраду, а за уз-врат је добијао десетак од произведених житари-ца. Ту, вероватно, десетак није духовна дажбина верника већ накнада за коришћење земље. За па-ричке баштине изричито се каже да их обрађују без обавезе давања десетка.

ИЗВОРИ: Арх. Леонид, *Стара српска писма. Из руског манастира св. Пантелеимона у Светој Гори,* Гласник СУД 24 (1868) 245-246.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* 550, 556-557; Е. Голубинскии, *Исторж рус-скоп церкви* I, Москва 1901, 502-547; Р. Грујић, *Лич-на властелинства српских црквених претставника у ХШиХ^веку,* Гласник СНД 13 (1934) 49-50; Т. Тарановски, *Историја српског права* Ш-1У, 116; И. Божић, *Цоходак царски,* Београд 1956, 14; М. Благојевић, *Земљорадња,* 381-383; Е. Негшап, *Оаз огзсНд/Нсће Ао§аћеч>езеп (т Ра(пагсНа(\оп Коп-з(ап(торе1 уот XI. ћгз гиг МШе Јез XIX. Јаћгћип-АеПз,* ОпептаИа СћпбНапа Реподша 5 (1939) 434-513.

М.Јанковић

ДЕСЕТЕРАЦ (НЕСИМЕТРИЧНИ) - десето-сложни стих са медијаном („цезуром") после 4. сло-га. Сегментација 4 + 6 његова је сИгТегеппа зресШса, која га супротставља *симетричном десетерцу* (5+5). Традиционални термини - *епски, јуначки, мушки* и *гусларски десетерац,* само делимично покривају знатно шире поље његове употребе: несиметрич-ни десетерац је најчешћи стих и женских, лирских песама, а среће се и у другим народним умотвори-нама (пословицама и загонеткама, благословима и здравицама, клетвама и басмама...). Назив *пето-стопни српски трохеј* није адекватан, јер стих њи-ме обележен нити је само српски, нити је саста-вљен од пет трохејских-стопа.

Битна структурна карактеристика несиметрич-ног десетерца (уз сегментацију 4+6) јесте *зеугма (мост):* 3. и 4, односно 9. и 10. слог припадају јед-ној акценатској целини - двосложној или вишесло-жној. У првом полустиху изузеци су веома ретки, док их у другом практично и нема; зеугма је, да-кле, метричка константа. Неки истраживачи (нпр. Иванов и Топоров) сматрају да је појаву зеугме про-узроковао „специфични развој српскохрватског про-зодијског система, који је условио ненаглашеност последњег слога". Неки у томе виде најизразитије испољавање трохејске тенденције, крунски доказ силаботонске организованости десетерца. Појава зеугме је, међутим, и шира, и старија од просторно--временских оквира новоштокавске акцентуације. Тако у добром делу „епске" Црне Горе налазимо и десетерце са наглашеним 4, односно 10. слогом - и ништа мање стабилним мостом. На граници првог полустиха, нпр., често стоји *јунак,* не обазирући се на „трохејске стопе"; леонинска рима може звучати овако: „Од вр(х) *главе* до зелене *траве,* а гласовити почетак словенске антитезе добија и овај лик: „Али *грмп,* ал' се земја *тресе"* (у пиперском говору: *тре-се).* Зеугма, дакле, није последица већ управо узрок ненаглашености 4. и 10. слога (и статистички очи-тиване трохејске тенденције) у десетерцима херце-говачког или шумадијско-војвођанског типа (са но-воштокавском акцентуацијом).

Правило о *квантитативној клаузули:* „под ак-центом 9. слог је обично дуг, а 7. и 8. су кратки" (како Тарановски парафразира Јакобсона) - у цело-сти важи само за подручје новоштокавске прозоди-је (уз напомену да је посреди ритмичка тенденција а не метричка константа). Изван тог подручја чи-њенице не потврђују онај (најважнији!) део прави-ла који се односи на 9. слог. Тако је, нпр., у нашем узорку од 1180 десетераца тројице новопазарских певача (чија акцентуација није новоштокавска) на-глашена пенултима само у 45,8% случајева дуга (Угљанин 50,2%, Фјуљанин 40,6%, Макић 37,5%). Ови подаци доводе у питање Јакобсонову рекон-струкцију индоевропског прототипа „стиха српско-хрватских народних епова" (засновану у највећој мери на квантитативној клаузули).

С мишљењем Срезњевског (на које се позива и Јакобсон) да је десетерац „исконско опште до-бро свих Словена" у складу је чињеница да се на крају стиха *избегава затворени слог.* Егзактне по-датке о томе пружа наш узорак од 23 895 десетера-ца из Вукове збирке: последњи слог је затворен само у 4,7% стихова (Вишњић 3,9%, Подруговић 4,4%, Рашко 5,5%, Милија 6,5%; „женске пјесме" 4,6%); „прекршиоци" закона отвореног слога најче-шће су неизбежни завршеци појединих лица и па-дежа: *м* (2,55%), *ш* (0,58%), / (0,42%). Пошто се 95,3% десетераца завршава отвореним слогом -реч је о метричкој доминанти.

У српским десетерачким песмама (оним извор-ним, недотериваним) има и стихова који нису де-сетосложни. У нашем узорку, који обухвата 85 000 стихова, хиперметричних и липометричних нару-шилаца изосилабизма има укупно 6,9% (у XVII-XVIII веку 11,7%, у XIX 7,7%, у XX 2,5%). Узима-јући у обзир и могућност да је известан број тих стихова погрешно забележен (то се у првом реду односи на *Ерлангенски рукопис),* изосилабизам ће-мо такође увврстити у метричке доминанте. Упо-знавши се с аналогним појавама у поезији других словенских народа, закључујемо да у нашим десе-терачким песмама влада *релативни силабизам.* Овај назив (и појава њиме означена) одговара пољском термину (и феномену) *зуШоггт \цг%1е(1пу.*

Питање генезе десетерца, које се поставило још у прошлом веку, актуелно је и данас. Настојања упоредне словенске метрике да реконструише си-стем прасловенске версификације, чији би најмар-кантнији члан био управо гномско-епски несиме-трични десетерац, код нас остају у сенци укорењених, „у обичај узетих" тврдњи да је стих којим се прославила српска народна поезија нека наша новија творевина. То се уверење везује за низ познатих имена, као што су В. Јагић, В. Боги-шић, А. Серенсен, Т. Маретић, А. Шмаус, В. Не-дић... Последњих деценија с највећим уважавањем

се прихвата теорија да су „највероватније крајем XVII века бугарштице уступале своје место песма-ма од осам слогова, већ увелике избрушеним, и песмама од десет слогова, које су се тек уобличава-ле". За фундаментално научно откриће проглаша-ва се тврдња (коју је лансирао још И. Шишманов) да је десетерац настао из осмерца, проширивањем његовог другог дела за два слога. На другој страни, Ш. Ијар и његове присталице упорно подгревају тезе Халанског и Шишманова о романском (фран-цуском и латинском) пореклу нашег ‚декасилаба". Без поборника је остала Вајанова хипотеза о ви-зантијско-старословенском дванаестерцу 5+7 као оцу мушког десетерца. Ширег одјека није имала ни Коршова претпоставка да је несиметрични де-сетерац настао сажимањем симетричног дванае-стерца западнословенске провенијенције. Није се примила теза И. Графенауера о коренима десетер-ца у четвороакценатском, силабички растегљивом „приповедном дугом стиху". Међу филолошке ар-хивалије похрањено је мишљење (које је код нас заступао Л. Зима) да је родитељ јуначког десетер-ца (и низа других стихова) праиндоевропски те-траметарски шеснаестерац.

Необориве чињеничне доказе да се песме чији је конститутивни стих несиметрични десетерац ни-су „уобличавале" тек крајем XVII века (као нека-кав нови српски изум), да су их Словени стварали и певали (без икакве „копче" са осмерцем) и у рани-јим столећима, пружа нам пољска поезија - писана и усмена.

Пољски песници XVI века (Клерика, Бјелски, Реј, Кохановски...) у свом метричком арсеналу има-ју и десетерац 4+6. Код оних пре Кохановског при-сутан је, уз то, и релативни силабизам - као у на-родној поезији. Већ на прелазу из XVI у XVII век десетерац се сматра архаичним и „простонарод-ним", па се у неким новим издањима (у случају Клерике и Бјелског) замењује модернијим, „европ-ским" стиховима - једанаестерцем и тринаестер-цем.

Најдрагоценије сведочанство о постојању сло-венских десетерачких песама у средњем веку пред-ставља пољска *Саптепа уиı%ат* („№е \уусђгај, ји-посћи, осгута..."), коју је око 1460. године, као поучну илустрацију цитирао проповедник Пјотр из Милославја, а године 1892, у Јагићевом Архи-ву, на увид научној јавности ставио А. Брикнер. Пет рукописа које је открио непобитно доказују да се пољска *Песма о женидби,* чијим је фрагментима проткан латински текст проповеди о свадби у Кани Галилејској, преносила од уста до уста и имала раз-не варијанте (са понеким одступањем од изосилаби-зма): преписивачи су бележили оно што су сами слушали. Посреди је, дакле, гномски обојена, за свадбени обред везана, аутентична народна песма у несиметричном десетерцу. Она је морала настати много раније него што је записана, а стих којим је испевана свакако није само пољска својина.

Изменивши свој „првобитно скептичан став пре-ма питању старости српскохрватског десетерца", Јакобсон је, на основу компаративног изучавања словенске метрике, закључио: „Хипотези Срезњев-ског о прасловенском узору десетерца не могу се супротставити одрживи аргументи". Сва сазнања до којих смо дошли испитујући структуру и генезу несиметричног десетерца упућују управо на такав закључак.

Ако се овај закључак прихвати, у други план одлази расправљање о томе да ли су поједини сег-менти (колони) у оквиру прозног дискурса инфил-трирани десетерци, или је посреди само заводљива коинциденција. Веома је вероватно, нпр., да је десе-терац заиста присутан у једном писму из 1411. го-дине упућеном Прибену Драгошевићу: адресат се позива да се појави у Дубровнику *„до недјеље прве која греде".* Те речи, исписане руком логотета Руска Христофоровића, подсећају на епску формулу *„У нећељу која прва дође",* а још више на њену вари-јанту *„Унећељу која прва греде".* Прва, чешћа фор-мула налази се, између осталог, и у Вуковој „жен-ској пјесми" *Жалост и надежда,* која има ознаку -„од Дубровника".

ЛИТЕРАТУРА: Т. Магетш, *Мегггка пагоЉтк пазгк рјезата,* 2а§гећ 1907 (= Кад ЈА2ГЈ 168 **1** 170); К. Јакоћзоп, *ТЈдег Љеп Уегздаи дег зегдокгоапзсћеп Уд1кзереп,* АгсМуез **пееґ1апс1а15е5** с!е **рћопетлцие** ехре-птепга1е УШ-ГХ, 1.а Науе 1933, 135-144 (= 5е1ес-хес! А\тпт**§5** IV, Тће На§ие - Раш 1966, 51-60; прев. *О з1гик1игг зпћа згрзкоћгуаЊкгћ пагодтћ ероуа,* у: Ет**§У15ика 1** роегјка, Вео§гао! 1966, 146-156); Д. Ко-стић, *Старост народног епског песништва нашег,* Јужнословенски филолог 12 (1933) 1-72; К. Јакоћ-**50П,** *бШсНез гп Сотрагапуе 81аугс МеХггсз,* ОхГогс! 51ауошс Рарегб 3 (1952) 21-66 (= беЈестес! ^гШп§5 IV, 414-463; прев. *Спавенски епски стих,* Трећи програм 50 (1981) 317-359); К. Тарановски, (при-каз) *Котап Јакодзоп, бгиаЧез Гп Сотрагапуе 81аугс*

Me(nc8, Прилози КЈИФ 20, 3-4 (1954) 350-360; А. В. Еогс1, *Тке 8гп%ег о{Та1е8,* Сатћпс1§е, Мазз. 1960 (прев. *Реуас рпса,* Вео§гас1 1990); К. Тагапоузкј, *О иЊгг сегиге и* ***8гр8кoћгча(8кот 8****(гћи,* у: 2ћогшк и сазг бјерапа 1уз1са, 2а§геђ 1963, 363-374; В. В. Иванов - В. Н. Топоров, *К реконструкции праславннского текста,* у: Славлнское лзвшознание. **Докладв1** со-ветскои делегации, V Международнвш СЪезд слави-стов, Москва 1963, 96-98; В. В. Иванов, *Заметки по сравнителшо-историческоп индоевропепскоп по-зтике,* у зборнику: То Нопог Котап Јакоћзоп, Тће На§ие - Рапз 1967, 977-988; М. Топић, *О поста-њу „епског десетерца",* Књижевна историја 1-2 (1968) 309-348; С. Петровић, *Поредбено проуча-вање српскохрватскога епског десетерца и спор-на питања његовога описа,* Зборник МС КЈ 17 (1969) 173-203 (= *Облик и смисао,* Нови Сад 1986, 165-216); М. К. Мауепоша, *Мгејзсе* ***дгге8г****§сгог§1о-зком>са XV 1г(ега(игге XVI м>. Рггусгупек д.о гекоп-****8****(гиксјг* ***8у8****(ети,* у зборнику: ЕигорејзИе ***7****,ш\тк[* Н-хегашгу ро1зк1еј, Х^агзга^а 1969, 89-98; В. Недић, *Српскохрватска осмерачка усмена епика,* Прило-зи КЈИФ 36, 3-4 (1970) 196-213 (= *О усменом пе-сништву,* Београд 1976, 16-41); М. Топић, *Поре-кло епске функције несиметричног десетерца,* Књижевна историја 3, 10 (1970) 191-203; С. Пе-тровић, *Јакобсонов опис српскохрватског епског десетерца,* у зборнику: Научни састанак слависта у Вукове дане 4, 1 (1974) 159-166 (= *Облик и сми-сао,* 217-227); Ж. Ружић, *Српски јамб и народна метрика,* Београд 1975; М. Топић, *Изосилабизам у српскохрватским десетерачким песмама,* Анали Филолошког факултета 12 (1976) 511-539; М. То-пић, *Граница стиха у српскохрватским десетерач-ким песмама,* Прилози КЈИФ 42, 1-4 (1976) 224-230; Ј. Р. Уј^опта, *Тће Ападшгу о/Зегћо-Сгоа-(гап Уегзе,* Јужнословенски филолог 32 (1976) 205-211; 2. Ктшс, *ОезеШас,* у: Кестк кшдгеушћ геггш-па, Вео§тас1 1985, 114-116; С. Петровић, *Опкора-чење у српскохрватском усменом стиху,* у зборни-ку: Усмено и писано/писмено у књижевности и култури, Нови Сад 1988, 139-168.

М. Топић

ДЕСЕТКАР **(десет1>КАр1»,** десемлрв) - саку-пљач десетка од зависних људи на властелинстви-ма (в. *десетак).* На поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља постојао је посебан десеткар за убирање десетка од кошница *(десет-кар п\елни).* О начину рада појединих десеткара и о њиховим именима сачувана су фрагментарна обавештења. Старање о пословима Липљанског ме-тоха, који је био потчињен пиргу Св. Василија на Светој гори, водили су економ и два десечара, или како у повељи пише: *Старину води иконом Нико-дим липљански и Августијан десечар и Павлец де-сечар. Итакои от теи земље узесмо десетак.* Су-дећи по именима десечара, то су монаси, уосталом као и економ Никодим.

ИЗВОРИ: *Грамоти на манастирот Св. Георги - Горг Скопски,* Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 187, 201, 202, 237; Рг. М1к1оз1сћ, *МопитеМа 8ег-Вгса,* 262-264.

М. Благојевић

ДЕСЕТНИК в. *Тисућник.*

ДЕСПОТ (беолбтгјх) - највиша титула у Ви-зантији изведена од царског епитета који је у од-ређеним случајевима (новац, печати) придаван ца-ревима до краја византијске историје (1453). Због таквог порекла спадала је у царска достојанства ((ЗашАжа а^**1**(од.ата), па су њени носиоци имали право на употребу формуле *царство ми* (т) **(За01А.е1а** лиоој), а на својој одећи и опреми имали су извесне царске символе. Титулу деспота увео је цар Маној-ло I Комнин (1163), доделивши је свом зету, угар-ском принцу Бели Алексију, који је, будући да цар није тада имао мушких потомака, одређен за на-следника престола. Нова титула стављена је у врх хијерархијске листе достојанстава у царству, поти-снувши за степен ниже титуле *севастократора* (в.) и *кесара* (в.). После првог пада Цариграда (1204) титула деспота донекле мења своје значење: сада се у обновљеном царству под Палеолозима (1261-1453) додељује млађим синовима или браћи вла-дајућих царева, блиским рођацима царске породи-це, али и неким страним владарима. То је био слу-чај са српским владарима из кућа Лазаревића и Бранковића (деспоти Стефан, Ђурађ и Лазар) који су после 1402. године титуле деспота добијали од цара Ромеја. Титулу деспота додељивао је само

цар, у посебној одаји царске палате (триклинијум), уручујући носиоцу деспотски венац украшен дра-гим камењем и бисерима. Достојанство деспота у Византији није било повезивано са одређеним ду-жностима у управном и војном апарату.

Цеспот Стефан - *Ресава*

У српској средњовековној држави титула де-спота јавља се тек од царског крунисања Стефана Душана (16. априла 1346), јер су ранији српски краљеви добро познавали строго правило да у Ви-зантији титулу деспота додељује само владајући цар. Доњу временску границу за постојање титуле деспота у средњовековној српској држави одређу-је смрт цара Уроша (1371). Уколико постоје пода-ци о деспотима из времена пре 1346. године, као на пример о извесном деспоту Драгославу, порекло њихове титуле треба тражити у суседним царстви-ма: Византији или Бугарској. После царског кру-нисања у Скопљу Стефан Душан је стекао право да додељује титулу деспота која је и у Српском царству била на челу листе дворских достојанста-ва. За његове владавине титулу деспота добили су: моћни великаш Јован Оливер, царев полубрат Си-меон (Синиша) Палеолог, шурак Јован Асен и ро-ђак Иваниш. Душанов син и наследник цар Урош (1355-1371) доделио је титулу деспота: угледном великашу и царском рођаку Дејану и сину му Јова-ну Драгашу, као и браћи Мрњавчевићима Вука-шину и Јовану Угљеши. Достојанство деспота је и у Српском царству сачувало титуларни карак-тер, што значи да није повезивано са одређеним дужностима у цивилној и војној управи или са по-седовањем одређених територија - деспотата. Де-споти Симеон (Синиша) Палеолог и Јован Асен били су намесници у Епиру и Албанији, али су они те положаје стекли као поверљиви људи ца-ра Стефана Душана.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византински чи-нови и титуле,* 178-279; О. Озтго^огзку, *JJгит Бе-зрo1ез. Бге Ап{ап%е д.ег Оезро^езм/пгЉе т Вугапг,* Вугаппшзсће 2еп5сћпг1 44 (1955) 448-460 (= *Са-брана дела Г. Острогорског* III, Београд 1970, 205-218); Ј. Радонић, *Наши деспоти током векова,* Глас САНУ 219 (1956) 11-17; К. ОшИапа, *1е Бе-зро(е* (беал:бтг)$), Кеуие а!е5 ехшЗеб ђугаттпеб 17 (1959) 52-89 (= *КесИегсћез зиг 1ез тзШипот Ђугап-(тез* I, ВегНп - Атбхегдат 1967, 1-24); Б. Фeрјан-чић, *Цеспоти у Византији и јужнословенским зе-мљама,* Београд 1960.

Б. Ферјанчић

ДЕФТЕР (аеДег) - термин грчког порекла преу-зет и широко коришћен у многим исламским држа-вама, па и у Османском царству, са основним значе-њем: попис, рачунска књига, свеска, регистар, књига протокола. У османским документима на српском језику бележи се као: *тефтер, катастих, тетраг.* Само кадијски протоколи (сиџили) нису били на-зивани дефтерима. Развијањем османске канцела-рије повећавао се и број врста дефтера. Царски деф-тери чували су се у царској дефтерхани на *Порти* (в.). Рад дефтерхане надзирао је главни дефтердар, један од „стубова" Царства. За историју српског на-рода у средњем веку највећи значај имају пописни (катастарски) дефтери (1аћпг аеггег1еп). Постоје две врсте пописних дефтера: детаљни (ти1а55а1) и су-марни (Јста1, тисте!) дефтери. Потоњи су пред-

стављали изводе и детаљних пописних дефтера на-чињене с циљем да се издвоје само приходи *спахи-ја* (в.).

Пописивањем становништва и земље у ново-освојеним областима утврђивао се државни при-ход који се тада распоређивао према потреби, углав-ном на припаднике војничке класе. Такви дефтери представљају изванредне изворе за проучавање тимарског система, пореског система, положаја ра-је и уопште целокупног друштвеног и привредног стања у пописаној области. Истовремено, пружа-ју драгоцене географске и демографске податке. Од посебног значаја су законски прописи за попи-сивану област (кануннаме), што се обично налазе на почетку дефтера. У неколико најранијих сачуваних пописних дефтера српских области, од којих су не-ки објављени у целини или у деловима, виде се остаци средњовековних српских установа и њихо-во прилагођавање новом поретку.

ЛИТЕРАТУРА: *Ва{(аг,* ЕР (В. 1**^15);** *Оа{(аг-г Кћакат.* ЕР (О. І,. Вагкап); *Ва{(агдаг,* ЕР (В. Ее**У1б;** Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-2, 268, 305, 323, 331, 342, 354; О. *V,.* Вагкап, *Еззаг зиг 1ез Љппеез 8ш-(гз(гдиез дез ге%гз(гез дез гесепзетеп(даггз І 'Етргге Опотап аих XV" е(ХУТ згескз,* Јошпа1 оГЕсопопнс апс! 5ос1а1 ШбГОгу оГЉе Опепх 1-1 (1957) 9-36; *Кга-јгз(е 1за-ое§а 1зћакоугса. 2оггпг каШзШгзИ роргз гг 1455. §осИпе,* ТЈуоа[1], Шг5к1 хекзг, ргеуос! 1 котепхап Н. **баћапоУ1С,** багајеуо 1964 (в. нарочито упутан предговор); Х. Шабановић, *Турски извори за исто-рију Београда* 1-1. *Катастарски пописи Београда и околине 1476-1566,* Београд 1964; Б. Ђурђев, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Цр-нојевића 1-11,* Сарајево 1968; О. Зиројевић - И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Цубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444- 1446),* Врањски гласник 4 (1968) 377-416; *Опширен попи-сен дефтер Но 4 (1467-1468 година),* под редакци-ја на М. Соколоски и др А. Стојановски, серија „Тур-ски документи за историјата на македонскиот народ I, Скопје 1971; *ОШаз(Вгапкоугса. Орзгтг каШзШгз-Иррргз гг 1455. ^одже* 1-Н, ргпгесИН Н. НасШће§1С, А. НапсШ<51 Е. КоуабеУ1с, багајеуо 1972; *Опширни по-писни дефтери од XV век,* под редакција на М. Со-колоски, серија „Турски извори..." II, Скопје 1973; Д. Бојанић, *Фрагменти збирног пописа видинског санџака из 1466,* Мешовита грађа (М1бсе11апеа) 2 (1973) 5-78; Д. Бојанић, *Фрагменти опширног попи-са видинског санџака из 1478-81,* Мешовита грађа (М1бсе11апеа) 2 (1973) 79-192; Д. Брјанић, *Видин и Видинскинт санджак през 15-16 век,* Софил 1975; *Опширни пописни дефтери од XV век,* под редак-ција на М. Соколоски, серија „Турски извори..." III, Скопје 1976; *Рогтепгспг роргз запдгака уИајеШ Негсе%оугпа,* рпгесНо А. АН616, багајеуо 1985; М. бгојакоуш, *ВгапгсеузН (е{(ег. Рогтетст роргз рокга-јгпе Вгапгсеуо гг 1467. ^одгпе,* Вео§гас1 1987; А. Сто-јановски, *Попис војнука с краја XV века (делови ко-ји се односе на врањску нахију),* Врањски гласник 22 (1987) 143-279; М. Васић - О. Зиројевић -А. Стојановски, *Попис нишког кадилука из 1498. го-дине,* Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука7(1992) 97-220.

А. Фотић

ДИАТАКС в. *Тестамент.*

ДИВЉАЧ - Богатство у шумама и водама у средњовековним српским земљама доприносило је постојању великог броја дивљачи. Неке врсте су то-ком времена истребљене или сведене на одређене просторне оазе, али се траг о њима сачувао у исто-ријским изворима и у топономастици. Од крупне дивљачи која је живела на шумским пашњацима и ретким шумама, у топономастици су остали траго-ви тура (дивље говече) и зубра (европски бизон). Познати су поље Туренско код Скопља, село Туро-во у Битви, Зуброва река, Зубер планина, Зуброво брдо код Градачца. Свој траг у топономастици оста-вио је и дабар (жупе Дабар и Идбар, село Дабар, Дебар у Македонији).

У изворима, преко топонима, трага је оставила и дивљач која на овим просторима постоји и да-нас. Највише таквих података има о јелену и срни, као представницима најплеменитије дивљачи. Тако у повељама сусрећемо село Кошутово, планине Ко-шутицу и Јеленак, локалитет Срњак. На овим про-сторима радо је била ловљена дивокоза, као и разне врсте ситније дивљачи. Ту спада и пернатa дивљач која је такође оставила трага у топономастици. У средњем веку су познате жупа Патково, област Гу-сиње, планина Јаребиње. Најчешће су ловљене: патке, препелице, гуске и јаребице. На пернату ди-вљач у лов се ишло соколом, што је била омиље-на разонода владара и властеле.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 7-9; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији,* ИГ 1-2(1995)51-66.

С. Мишић

ДИЈАДЕМА в. *Круна.*

ДИЈАК (ст. српски **дип\Кк>,** грч. б1(ХКСП>0$, б1СС-ко?) - у хришћанској цркви означава најнижи степен свештенства (ђакон). Касније се под дијаком подра-зумева професионални писар или преписивач. По правилу био је световно лице. Дијаци су радили у дворским и властеоским канцеларијама у Дубровни-ку, Хуму, Босни, Рашкој и Зети. Осетна је разлика између друштвеног положаја дијака и логотета који је управљао владарском канцеларијом. За баштинску хрисовуљу логотету се плаћало *од свакога сепа по тридесет перпера, а дијаку за писање шест пер-пера* (члан 134 Душановог законика).

У више десетина р^кописа сачувана су у записи-ма имена дијака, а њихова махом народна имена потврђују да се ради о световњацима. Најстарији познати српски дијак Глигорије потписао се у Ми-рослављевом јеванђељу (око 1185). Дијак Бунило преписао је у трећој четвртини XIV века једно че-творојеванђеље (Хил. 23); дијак Бјежан преписао је октоих крајем XIV века (Архив ЈАЗУ III ћ 5/Ми-хановић 5); дијак Јован преписао је псалтир с по-следовањем (последња четвртина XV века; Хил. 86); дијак Предислав преписао је четворојеванђеље (XVI век; Музеј СПЦ 351, Крушедол); средином XVI века Ратко дијак преписао је минеј за јануар (МЦУ 205).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I-VI; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 25, 134.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Р/ечник;* С. Стано-јевић, *Студије о српској дипломатици XIV. Цијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет,* Глас СКА 106 (1923) 50-96; Ђ. Трифуновић, *Азбуч-ник,* 39-40.

Т. Суботин-Голубовић

ДИМНИНА (дим, подимице) - назив за држав-ни порез који се скупљао по димовима, тј. по ку-ћама, по породицама и зато представља један облик главарине. Први пут се јавља у доба позног Рим-ског царства, да би потом био прихваћен у франач-кој држави (лат. шгтшб = дим, одатле шта§шт = димнина), а постоји и код Западних Словена (пољ. = росгуту, чеш. = рос-утпе). У Византијском цар-ству, одакле је термин прешао у средњовековну Ср-бију, димнина (кситкбг) се јавља крајем VIII века. Тада је извршена реформа пореског система и уве-дено је одвојено плаћање земљарине (охзусоуг J) од главарине, тј. димнине, тако да су димнину плаћа-ли сви порески обвезници, како слободни тако и зависни сељаци (парици), па и безземљаши.

У српским средњовековним изворима димнина се јавља само у периоду од 1300. до 1356. године и то на територијама освојеним од Византије. Она такође представља државни доходак кога се вла-дар одриче у корист цркве или манастира. Није по-знат тачан износ који се плаћао на име димнине, тако да се не зна колико је пореско оптерећење се-љацима била димнина.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефа-на Цушана,* 305; Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347. године којом се оснива епископска столица у манастиру Љеснов-ском,* Гласник СУД 27 (1870) 294; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 310, 407, 609, 610, 614, 680, 696, 707, 709, 759; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље,* 451-452.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 210-211; V. Магигатс, *Рппозг,* 237; А. Соловјев, *Кончански практик,* ЗРВИ 3 (1955) 95; Г. Остро-горски, *Византијски практици,* Сабрана дела I (О византијском феудализму), Београд 1969, 50-51; Г. Острогорски, *Аграрне прилике у Византијском царству у средњем веку,* 65, 91; *Византијски по-рески систем у старом и средњем веку,* 125-130; *Сеоска општина у Византи/ском царству у Хве-ку,* 302-303, Сабрана дела II (Привреда и друштво у Византијском царству), Београд 1969; И. Божић, *Цоходак царски,* 9-10, 16.

Ј. Мргић

ДИНАР - долази од латинске речи с!епагш5 као ознаке за римски сребрни новац. Име овог новца добило је на Истоку грчки облик денарион. На на-ше просторе термин је дошао из новогрчког језика (бгусфшг) и служи искључиво као ознака за сре-

брни новац. Његов синоним је грош, који се почео ковати у Италији у XII веку. У почетку је грош био крупан сребрни новац, па отуда и италијанско име §го550 (крупан, дебео). У многим земљама у сред-њем веку сребрни новац је носио име динар или грош.

Млетачки сребрни новац називан је грош (§го5-50, депапш §то55иб) или матапан, а понекад и ду-кат. Кован је од 1202. и све време је био врло ста-билна монета - истог типа, исте тежине (2,178 гр), и исте финоће сребра (965/1000). Млетачки грош подражаван је у више земаља у XIII и XIV веку.

Српски сребрни новац почео је ковати, по угле-ду на млетачки грош, краљ Урош I (1243-1276) при крају своје владавине. По свом изгледу, тежини и унутрашњој вредности (финоћи, проценту сребра) одговарао је млетачком матапану и називан је динар или грош. Први назив налази се чешће у извори-ма писаним српским језиком **(динлрћ),** а други у документима писаним латинским или италијан-ским језиком (<1епагш5 §го55ш, §го55и5, §д>55о). Тер-мин динар јавља се у натпису на новцу Вука Бран-ковића **(влков1> динлр^).**

Српски новац кован је у разним *ковницама* (в.), а имао је различите карактеристичне ознаке (заста-ва, крст, мач итд.), затим различиту тежину, па и вредност, али се увек рачунало да једну перперу чини 12 динара исте врсте. За готово два века иско-ване су бројне емисије динара са много врста и ва-ријаната. Према процени нумизматичара било је око 420 основних врста и око 800 варијаната.

Крстати гроши (§го551 с1е сгисе, урегреп с!е сгисе) су једна од првих врста новца кованих у Србији. У дубровачкој и которској архивској грађи помињу се током неколико деценија (1281, 1312-1358). У из-ворима писаним српским језиком налазе се само у повељи цара Душана из 1348, где је наведено да се Хиландару даје од новобрдских рудника годишње „сребра за четири тисушта крстатих перпер". Кр-стати гроши служили су, као платежно средство, не само у Србији већ у Дубровнику, Котору и другим местима у Приморју.

Пред крај XIII века српски новац се почео те-жински удаљавати од млетачког узора. Током пр-ве половине XIV века у оптицају су били динари мање тежине, а у време Душана изгубили су поло-вину првобитне тежине. За владавине цара Душана и његовог сина цара Уроша кована је једна врста новца, позната под називом „§го551 де тето", која је представљала трећину стабилних царских динара (народно име трећак). За најмање новчане једини-це нумизматичари употребљавају назив *полудина-ри,* иако се под тим именом не помињу у извори-ма.

Према сведочењу писаних извора све већи број перпера рачунао се у литру (јединица мере за те-жину) сребра. Од почетка XIV века па све до пред крај истог века распон је ишао од 14 до 54 перпере у литру сребра. У доба кнеза Лазара Хребељано-вића у оптицају су биле теже и лакше јединице: код првих су 36, а код других 54 перпере ишле у литру сребра. У време Деспотовине динар је имао просечну тежину око 1 гр а било је и најситнијих је-диница, чија тежина је износила свега 0,15 гр. Овим последњим одговарао би, према мишљењу нуми-зматичара, народни назив мањушник.

Сребрни новац типа гроша кован је у Дубров-нику од 1337. и називан је грош и динар. У доку-ментима на латинском и италијанском језику по-знат је као грош (§то55и5, §го55о), а у оним писаним српским језиком као динар. У повељи краља Да-бише из 1392. спомиње се српски доходак у износу од *дви тисући перпер динари дубровачких.*

Млетачки грош имитиран је и у Босни. Од вре-мена бана Стјепана II Котроманића (1322-1353) ко-ван је сребрни новац, који се у изворима писаним латинским и италијанским језиком назива грош (§го55иб, §го55о). Његово име није остало забеле-жено у документима писаним српским језиком, али се може претпоставити да се називао динар.

Због истовремене циркулације златног, сребр-ног и бакарног новца утврђени су курсеви по ко-јима су се мењале и обрачунавале поједине врсте или јединице различитих врста новца (в. *златни-ци,* в. *монета,* в. *фолар).*

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Дубровачка нуми-зматика* I, Сремски Карловци 1924; Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина,* Београд 1933; М. Динић, *Крстати грошеви,* ЗРВИ 1 (1952) 86-112; Р. Марић, *Студије из српске ну-мизматике,* Београд 1956; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, II, Београд 1955, 1962; *Втаг,* ЕЈ 2, 2а§геђ 1956, 706-707 (I. Иеп§јео); *Огоз,* ЕЈ 3, 2а§геђ 1958, 627 (I. К.еп§јео); В. Винавер, *Прилози историји племени-тих метала, цена и надница (средњовековни Ду-бровник),* ИГ 1-2 (1960) 51-94; *Ио^ас,* ЕЈ 8, 2а§геђ 1971, 1-4 (8. 01тгатјеу16); М. Благојевић, *Перпера*

и литра у доба кнеза Лазара, ИГ 1-2(1981) 47-61; *Иепаг,* ЕЈ 3 (б1оуепаско 12с1anje), 2а§гећ 1987, 438-443 (8. С1гкоу1с); Библиографија радова Сергија Димитријевића, *Живот и дело др Сергија Цими-тријевића,* Лесковац 1989, 169-208; С. Димитри-јевић, *Средњовековни српски новац,* Београд 1997.

Р. Ђук

Цинастија Немањића - Милешева

ДИНАСТИЈА - владарски род у којем се на-следно преузима највиша власт заједно са инсиг-нијама као њеним видљивим и симболичним обе-лежјима. На територијама које је током средњег века насељавао српски народ владало ј.е више вла-дарских родова. Најстарија српска династија вла-дала је у IX веку. **О** првим кнежевима, потомцима вође који је „половину народа" довео из Беле Срби-је - Вишеславу, Радославу и Просигоју, а касније и о кнезу Властимиру (средина IX века), сазнаје-мо из списа *О народима* Константина VII Порфиро-генита. Пре Немањића најпознатије династије су били Вишевићи у Захумљу и дукљанска династија, док је у Рашкој у доба великих жупана највероват-није на власти био исти владарски род из кога је касније изникла лоза Немањића. Династија пото-мака Стефана Немање столује на рашком трону од његове победе на Пантину 1168. године до смрти последњег владара, цара Уроша, 1371. године.

У сфери династичке идеологије најважнији тре-нутак за утемељење нове владарске гране предста-вљало је проглашење њеног оснивача, Стефана Не-мање, за светитеља. Тиме је династија, а преко ње и сама држава, која је у средњем веку неодвојива од личности владара, нашла своје легитимно место у оквирима свете историје. Такође, већ у генераци-ји Немањиних синова, из Византије је преузета и прилагођена идеја о владарском самодржављу, а из идеолошке баштине западних монархија учење о владавини „по милости Божјој", које је симболич-но потврђено и чином владарског миропомазања и крунисања на краљевство 1217. године.

Следећи корак у разгранавању династичке иде-ологије без сумње је представљало учење о свето-родној лози Немањића, развијено у доба краља Уро-ша I, посебно у делу монаха Доментијана. Преко библијског мотива лозе Јесејеве, посвећена дина-стија Немањића доведена је у непосредну везу са Христом, а читав српски народ сматран је „изабра-њем Божјим".

Снага легитимитета, угледа и престижа дина-стије Немањића огледала се и у чињеници да је на-кон смрти цара Уроша, преузимајући карактери-стично немањићко владарско име Стефан, више династа (попут краља Твртка I, кнеза Лазара Хребе-љановића и Вука Бранковића) настојало да пока-же своју везу са светом династијом. Након нестан-ка породице Немањића, на власти су у Србији била још два владарска рода - Лазаревићи и Бранковићи. Владари из ове две куће носили су титулу деспо-та. Покушаји обнављања српске државе током XVI и XVII столећа нису имали у виду немањићко цар-ство, већ деспотовину Бранковића.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 10; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку,* Београд 1995,16,191.

С. Марјановић-Душанић

ДИПЛОМА в. *Повеље.*

ДИПЛОМАТИЈА - Средњовековна српска др-жава имала је задатаке и функције које у модерним државама решава дипломатија својим институци-

јама, персоналом и техником. У складу са приро-дом тадашње државе ти задаци и послови били су непосредно везани за владара, који се у уређивању односа са околним светом морао ослањати на људе од поверења без посебне обуке за посредовање и преговарање. Као што није било специјализованог људства, није било ни институција за вођење спољ-не политике; владару је помагао исти круг саветни-ка и службеника који је помагао у владању и упра-вљању. Тек при крају средњега века уводе се у европским државама стална дипломатска представ-ништва и српски двор стицајем околности суделује у том процесу.

У византијској сфери наследници римских царе-ва нису пристајали да са другим владарима прего-варају на равној нози, видели су себе на врху хије-рархијски устројене хришћанске васељене, у којој су сви други били у подређеном положају. Владаре малих држава на тлу некадашњих римских провин-ција византијски цареви нису третирали као стран-це, већ су у односу на њих примењивали обичаје и начела из саобраћања са локалним намесници-ма: упућивали су им наређења, додељивали титуле и звања, уручивали симболе власти, давали покло-не као својим дворанима, али су им и судили и ка-жњавали их. Византијски цареви су српске кнеже-ве сматрали за локалне властодршце и настојали су да их изједначе са управницима које су сами именовали и упућивали у провинције.

Протекло је много времена док српски владари нису постали субјекти међународних односа. Оску-дица извора за период X-XП века не допушта да се види у којој мери су се српски владари мирили са наметнутим положајем. Било је, несумњиво, пери-ода у којима су симболичком потчињеношћу отку-пљивали самосталност у вођењу унутрашње поли-тике, као што знамо за времена када су упућивали посланике византијским непријатељима, пре свега у јужну Италију и Угарску. То је, наравно, на византиј-ској страни схваћено као одметање и водило би рату и потчињавању.

Тек су после наглог опадања (од 1180) и привре-меног слома (1204-1261) Византијског царства пре-стала таква ограничења у међународном саобраћа-ју. У току XIII и XIV века у домашају дипломатских активности српских владара нашао се велики про-стор од „руске земље", где је краљ Драгутин имао „љубљеног пријатеља кнеза Василија" (вероватно брат Александра Невског), до Сицилије, где су вла-дали рођаци српске краљице Јелене, затим до Јеру-салима, где је краљ Милутин основао српски мана-стир, и Синаја, где су стизали дарови српских влада-ра; од опатије Мелен код Париза и Авињона, где је било седиште папа, до двора владара Златне хорде у близини Азовског мора, докле су стизали српски посланици и таоци.

Широко пространство деловања одржало се и у следећем столећу када су везе међу државама постале чешће и интензивније. Из последњег пе-риода српске државе, из времена када се борила са великим тешкоћама, остало је занимљиво сведо-чанство о поштовању резултата српске диплома-тије. Оно што се у модерној литератури описује као трагичан положај, Константин Филозоф, жи-вотописац деспота Стефана, сматрао је изразом де-спотове државничке величине: „у истину нико не створи нешто тако, само он једини, велики и чудни у премудрости и сили". Оно чему се Константин дивио била је способност опстајања међу непри-јатељским таборима, источним и западним; био је усхићен тиме што је деспот могао да „шаље своју војску ка источнима против западних" а да у исто време „ка западним одлази сам собом на сваке саве-те". Таква могућност је, према Константину, оста-ла и после деспота Стефана „као неки утврђени за-кон".

У време када је владар био средиште и покре-тачка снага државног живота, поседовао је најве-ћа овлашћења и био најбољи тумач својих жеља, мада није морао бити добар преговарач. Сусрети владара били су у средњем веку омиљено и дело-творно оруђе дипломатије. ***Састанци на врху*** има-ли су у укупном механизму одржавања веза међу државама већи удео него у модерној дипломатији. Па ипак, мало се зна о таквим сусретима и прегово-рима српских владара, тек понешто о Душану и де-споту Стефану, који је био неуморан путник и на својим државничким путовањима прешао више не-го његови посланици. Остали су описи Душано-вих састанака са Андроником III Палеологом и Јо-ваном VI Кантакузином и помени сусрета Стефана Лазаревића са читавим низом турских и европских владара. О тешкоћама таквих преговарања имамо занимљиво сведочанство једног савременика: „Чуд-но је да се цар састане са иноплеменим царем и да опет спроведе своју вољу", чита се у житију кра-ља Милутина, коме је то успевало. Са византиј-ским царем Андроником II састајао се два пута, у

Солуну и у Цариграду, и „жељу срцу своме свр-ши", каже животописац, који додаје да се Милу-тин и са бугарским царем састао у Трнову и успео да „сваку правду краљевству своме пронађе".

Састанци владара су често наметали трновита питања о рангу, протоколу, етикецији, безбедности, о томе ко треба коме да иде у посету или сусрет и сл. У целој Европи се стога прибегавало необич-ним састанцима на средини моста или на броду на средини реке. Вероватно таквим обзирима треба приписати чињеницу да је један састанак цара Ду-шана и угарског краља Лудовика I одржан на броду на Дунаву. Чланови династије, владареви рођаци, као особе највећег поверења и познаваоци његo-вих намера, наступају у средњем веку као прего-варачи у међудржавним мисијама и представљају прелаз према посланицима у строгом смислу те ре-чи. И у српској држави су познати такви случаје-ви: Савине мисије за оца и брата у Цариграду, затим угарском краљу, па Стрезу и никејском цару и па-тријарху. С краја српске државе имамо пример Ђур-ђа Бранковића који је 1422. од свога ујака деспота Стефана добио неограничено пуномоћје за пре-говоре о миру с Венецијанцима. У ову врсту ми-сија спадају и путовања кнегиње Милице султану Бајазиту I ради избављења сина, који је због опту-жби био запао у велике тешкоће. Кнез је тада био још млад и мајка му је помагала и у другим држав-ним пословима. Иначе се жене овде, за разлику од западне Европе, не јављају у улози посланика и преговарача.

У Србији се, као и у осталом свету, највише по-слова обављало радом посланика, па се често оним што се зна о посланицима исцрпљује целокупно знање о средњовековној дипломатији. У раду по-сланика и техници дипломатских односа Србија је налазила узоре у Византији, у италијанским град-ским републикама и суседном Дубровнику. Из Ви-зантије је потицало најстарије језгро дипломатских обичаја и у њој је вештина преговарања и одржава-ња односа остала високо развијена и у време када се од светског царства преобразила у малу балкан-ску државу. Она је као дипломате користила људе од пера, од којих су неки били и у Србији и о сво-јим мисијама оставили драгоцена сведочанства. Италија је у касном средњем веку била водећа зе-мља у усавршавању државничке вештине и уз то колевка модерне дипломатије са сталним представ-ништвима. Везе са Дубровником биле су вишестру-ко значајне, њима се, пре свега, мора захвалити за највећи део података и за многе драгоцене дипло-матске документе. Дубровчани су се као личности истицали у дипломатској служби српских владара, били су уз то посредници и нарочито су, у том сми-слу, примењивали на балканске прилике оно што би научили у Италији.

За посланике се употребљавају различити ла-тински називи: атћах1аТогеб, огаТогеб, 1е§аТ1, пипТи, затим народне речи **с^л^** или **пос^лц** понекад ***по-слани,*** што ће дати реч посланик, а врло раширена је била грчка позајмљеница ***поклисар*** или ***апоклисар*** (од грчког ***атсокрмларшч),*** а у литерарним тексто-вима и ***ходатај.*** У улози посланика се у српској држави јављају личности различитог социјалног профила, а избор и број посланика зависи од знача-ја мисије. У ранијем периоду су црквене личности често у улози посланика, обични монаси, игума-ни, али и епископи, при чему се православни све-штеници и Светогорци шаљу у православне земље, а клерици из Приморја у католичке. Међу посла-ницима се срећу трговци, судије, нотари, војводе су нарочито честе у време Деспотовине.

Полазећи на пут српски посланик је добијао исправу која се у нашим споменицима назива ***књи-га верована*** а латински Нттеге сгео!еппа1еб. Нека од тих акредитивних писама су сачувана и њихов са-држај се најбоље може сажети формулом ***верујте га моје су речи,*** којом владар генерално овлашћује и легитимише посланика. У XV веку се тражило да у акредитиву буду наведени предмети о којима ће посланик преговарати, а намењивани су посебни акредитиви за све личности којима ће се посланик обраћати у току мисије. У преговорима већег знача-ја, о склапању мира на пример, посланик је носио и посебно пуномоћје. Таква пуномоћја деспота Сте-фана за преговоре посланика са Венецијанцима цитирана су у каснијим мировним уговорима. У европској дипломатској пракси XIV и XV века уо-бичајено је било давање писаних инструкција по-сланицима, често у две верзије, јавној и тајној. Иа-ко је остао приличан број података о посланицима српских владара у Дубровнику и Венецији, није сачувана ниједна оваква инструкција.

Посланици су морали имати све што им је било потребно током напорног и често дуготрајног пута (коње, шаторе, намирнице, послугу). За разлику од византијских посланика који су добијали путни трошак и успут плаћали услуге, српски послани-

ци су имали право на конак и храну у селима кроз која пролазе (отуда у повељама ослобађање *от по-клисара).* Стигавши на циљ, посланици су прилази-ли у свечаној поворци, представљали се на свечаној аудијенцији и касније би прешли на практичне пре-говоре у складу са обичајима и редом који је владао код домаћина.

Овде је српски двор првенствено занимљив као место примања посланика и преговарања. Споме-нуто је да о томе има сачуваних података код ви-зантијских писаца (Георгије Пахимер, Нићифор Григора, Теодор Метохит) и у инструкцијама и пре-писци дубровачких посланика. Српски владари би примали посланике на месту где се затекну, нерет-ко у шаторима на војним походима. Ипак се тежи-ло да посета буде у двору и у нарочитом амбијенту. У Смедереву се спомиње за1а та§па аисИетге као место где су завршени преговори о миру између деспота Ђурђа и млетачких посланика. - Из дубровачких инструкција се може закључити да су српски владари примали посланике окруже-ни не само дворанима, него и члановима породи-це, да су примали акредитиве и слушали поздраве и опште изјаве о љубави и пријатељству, какве су са-чуване у дубровачким инструкцијама. На српском двору се није обавезно чекало да се тек при другом сусрету започну преговори, бивали су често покре-нути већ за време свечане аудијенције. Преговори су понекад били дуги и напорни и најчешће су их водиле личности које би владар за то овластио.

Српски владари су као и њихови савременици односом према посланицима испољавали свој став према владару или држави која их је послала. Из дубровачких писама се сазнаје понекад о отворе-ном нерасположењу, одбијању владара да се види са посланицима, о пребацивању због неких поступа-ка њихове владе и сл. Нарочита пажња се због тога посвећивала поступању с посланицима. Константин Филозоф некад наглашава чашћавања и забаве ко-је је деспот Стефан приређивао посланицима - за-бележио је једну гозбу на броду који је пловио Ду-навом - али је забележио, исто тако, да је деспот одбио да прими турског посланика, што је имало тешке последице јер је тај *клеветао* деспота код Мурата II и навео га да нападне Србију. Било је по-требно посебно посланство Мурату II да се тај ин-цидент изглади. При завршетку мисије била је све-чана аудијенција на којој би посланицима било допуштено да се врате кући.

У склопу теме о деловању посланика је и пита-ње о имунитету. Из српске грађе познат је случај да су посланици били затворени и то због тога што онај који их је послао није сматран за легитимног турског владаоца. Зачетак сталног представништва имамо у Смедереву после обнављања Деспотовине (1444). Деспот Ђурађ Бранковић је, наиме, за време свога изгнанства (1439-1444), упознао неколици-ну дубровачке властеле, која се о њему старала при-ликом посете граду 1440. и 1441. Нарочито блиски су му постали Паскоје Соркочевић и Дамјан Ђурђе-вић, који су ступили у деспотову службу. Паскоје је био *челник ризнички,* управитељ владаревих фи-нансија. Приближно једну деценију њих двојица су живећи у Смедереву заступали свој град. Ду-бровник их никад није називао амбасадорима, већ само *наша властела на двору господина деспота* (поћПез побхп т сипа скншт сЈеброН), али им је вла-да слала инструкције, налагала одређене интервен-ције, тражила извештаје, једном речи, користила их као посланике (1444-1454). Како су Соркоче-вић и Ђурђевић путовали као деспотови посланици, замерили су се Венецији и Јанку Хуњадију, који су интервенисали у Дубровнику и навели дубровач-ку владу да својој властели забрани да одлази у де-спотова посланства.

Документи који би настали радом посланстава (в. *уговори)* довршавани су и потврђивани радња-ма церемонијалног карактера, пре свега свечаном заклетвом. Враћање уговора имало је значење пре-кида односа и објаве рата. У Византији је било уоби-чајено да се погажени уговори супарничке странке извесе поред застава и ратних знакова. У дипломат-ска средства се могу рачунати и кораци предузети са циљем да се обезбеди поштовање онога што је дого-ворено. Једно од таквих средстава било је узимање талаца (в. *таоци),* или успостављање сродства бра-ком међу дворовима, или симболичким сродством као што је кумство.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 28-29, 209; *ИгрЈотасгја (ВгрГотапја) - 8Шја, згеа[1]-пјг уек,* ЕЈ 3 (1984) 469-470 **(5.** СЈгкоУ1с).

С. Ћирковић

ДИПТИХ (бГллгих[05]) - Византијски диптих је проистекао из одговарајућег узора римске епохе. По спољњем изгледу он се, осим по стилу који дик-

тира уметнички укус одређеног времена, не одваја од тог узора. Састоји се из једног пара плочица од дрвета, слоноваче или драгоценог метала, као и из-ведених у емајлу, спојених по дужини ради скла-пања, споља украшених а изнутра исписаних, при чему је подлога за писање могла бити сачињена од разних материјала. Али по намени се византијски диптих одваја од свог узора, односно његова функ-ција се сужава, будући да се више не употребљава за писање које подразумева измене, него се готово искључиво употребљава као церемонијални доку-мент. Већ у рановизантијско доба то је био доку-мент о именовању конзула и других високих до-стојанственика Царства.

Циптих - Цоња Каменица

Нарочито свечани изглед имали су конзуларни диптиси на којима су били исписани име и сигзш ћопогит власника, док су спољашње странице биле украшене ликовним представама, пре свега портре-том власника. Најраскошнији су тзв. царски дипти-си овог времена, намењени прослављању актуел-ног владара. До VIII века одржавају се и петоделни полиптиси (називани и „диптисима"!), чија намена није разјашњена. Посебну врсту представљају ли-тургијски диптиси који се јављају и на Западу и на Истоку, односно после схизме цркава (1054) и у ка-толичкој и у разним православним црквама. Ова-кви диптиси, украшени споља хришћанским ико-нографским мотивима, појављују се још у Г7/У веку и садрже листе имена живих и мртвих, која ђакон чита приликом евхаристије. На основу уписаних имена, а непожељна се повремено бришу, они се могу сврстати у локалне и опште (са именима углед-ника општег значаја, као што су цареви или чуве-ни архијереји). Осим за означавање диптиха чију основну садржину представља текст, термин се упо-требљава и за означавање дводелних преносивих икона, у почетку сачињених од слоноваче, какве се појављују већ од VI века, да би у X/X1 веку досе-гле врхунац популарности. У позније доба овакве иконе су осликаване. Посебну уметничку вредност има диптих-реликвијар Томе Прељубовића, контро-верзног српског господара Епира (1367-1384).

ЛИТЕРАТУРА: ОшНоппаЈге а"агсћео1о§1е сћгеН-еппе е* ое НШг§1е 4.1, 1094-1170 (Н. Еес1егсц); Кеа1-1ех1коп гиг ћугаттшбсћеп Кипб1 1, 1196-1203 (К. М/еббеГ); К. ОеШгиск, *СотиШгЛрјускеп ипа[1] ^ег^апа[1]-1е ВепктсАег,* ВегНп - Ее1р21§ 1929; А. ОоИбсћгтаг, *МШеШпске јип(1еШ§ег Е1{епЂет1а[е1п де VI.-VII. Јк.,* Јаћгћисћ Гиг Кишгшббешсћап: 1 (1923) 30-33; О. б1е§ти11ег, *Шиг&зске ВгрРуска,* К.еа11ех1коп !иг Ап-пке ипа Сћпб1епШт 3, 1145-1148; Еех1коп аеб Мк> 1е1аНегб, 111/5, 1101-1103 (Ј. Н. Еттт§ћаш - V. Н. ЕЉегп); О. Оби*о§огбку - Рћ. бсћшетшгт, *Ваз КеН-^шаг д.ег Везрогеп УОП Ертиз,* беттапит Копс1а-коУ1апит 4 (1931) 165-172 (165-169 прев, у; Г. Острогорски, *Сабрана дела* III, Београд 1970, 343-348).

Љ. Максимовић

ДИСКОС в. *Сасуди.*

ДЈЕД - највиши достојанственик цркве босан-ске (в. *патарени).* Тим насловом је бележен у вла-дарским повељама, тако су га поред странаца (сНе-с!о, 1о сИео!) ословљавали *крстјани* (в.) и верници, а он је сам себе називао *јепископ цркве босанске.* Епископски ранг старешине цркве босанске спо-миње се у запису крстјанина Хвала (1404): *в дни епискупства и наставника и савршитеља цркви босанској господина ђједа Радомјера.* С називом ђједа **(д^д^кш* српЈдечкски)** споменут је стареши-на бугарских јеретика почетком XIII века, што је знак да је титула била позната међу дуалистима. У једном дубровачком документу дјед је назван *ду-ховним оцем* (рааге бршШа1е) босанске цркве. Дјед је заузео место некадашњих епископа босанских који су одлазили на посвећење архиепископу у Ду-бровник, али то није сметало босанским крстјани-ма да га виде у улози наследника светог Петра. У претензијама босанских црквених старешина да чувају чисту веру апостолску, коју су папе изневе-риле за време папе Силвестра, биће вероватно осно-

ва гласина ширених у XIII веку да у Босни борави јеретички папа.

О активностима босанских дједова се мало зна. У повељама се спомиње као јемац задате вјере (в. *вера 4),* као чувар права и реда, арбитар у међусоб-ним споровима владара и властеле. У важним пре-говорима са босанским владарем или господом Дубровчани су настојали да буде присутан дјед и да буде гарант поштовања оног што је уговорено. Патарени које је у јануару 1404. послао дјед у Ду-бровник (са јединим сачуваним писмом дједа) одве-ли су војводу Павла Клешића, одметника од кра-ља Остоје, и вратили га у одузете поседе пошто је дјед нашао: *јере му је бито(!) без кривине узето.*

Седиште дједа било је у месту Јањићима у бли-зини Зенице, где је било, по свој прилици, најста-рије језгро босанске државе. По имену је познато тек неколико дједова босанске цркве: Мирослав (1307), Радослав (1322), Растудије (1393), Радомјер (1404), Мирохна (1427), Милоје (1446), Ратко (у вре-ме краља Томаша 1443-1459). У запису на јеванђе-љу тепчије Батала (1393) наведено је 12 имена *ки су се нарекпи у ред цркве пре господина нашего Ра-студије,* за која се верује да су имена ранијих дједо-ва (Растудије, Радоје, Радован, Радован, Хлапоје, Драгош, Повржен, Радослав, Радослав, Мирослав, Болеслав, Ратко). Уколико је та претпоставка тач-на, попис би водио у другу половину XIII века.

ИЗВОРИ: *и* ТћаПбсгу, *бШсИеп,* 11; Љ. Стојано-вић, *Повеље и писма* I, 434-435; II, 68, 70; Ђ. Сп. Радојичић, *Одпомак богумилског јеванђеља босан-ског тепчије Батала из 1393. године,* Известин на Института за историл БАН 14-15 (1964) 495-506; М. Динић, *Из Цубровачког архива* III, Београд 1967, 181-236.

ЛИТЕРАТУРА: Р. КаскЈ, *Вогда Јжпгђ 81оуепа га Љггаупи пеоа\\то$1. Во§отШ г раШгепг,* Вео§гас1 1931, 337-599; М. Динић, *Један прилог за истори-ју патарена у Босни,* Зборник ФФ у Београду 1 (1948) 33-44; *Ијеа*[1], ЕЈ 3 (1958) 19 (Ј. ЗМак).

С. Ћирковић

ДЈЕДИНА в. *Баштина.*

ДЈЕДИЋИ (**с!есИс1,** сИсИсО - општесловенски на-зив за припаднике друштвеног слоја коме главно обележје даје поседовање наследне земље. У пољ-ским документима из каснијег доба дедић се на ла-тински преводи са ћегез, наследник. Иако му је, судећи по корену речи, полазна тачка у раном сло-венском друштву, овај друштвени слој није имао једнаку судбину у свим деловима великог простора на коме се јавља. Дедићи се спомињу у изворима Западних и Јужних Словена, негде у положају зави-сних, негде слободних сељака, местимично као део ситног племства (шљахте). На словенском југу за-ступљени су на острвима Брачу и Хвару и у поједи-ним хрватским жупама, где чине само део станов-ништва, негде груписани у селима (Острог је уШа с!есН§шшт).

На српском подручју дједићи су посведочени у Поповом пољу. Помињу се почетком XIV века у вези са спором око малог симболичног трибута зва-ног могориш (в. *трибути).* Овај данак су Дубровча-ни у X веку плаћали кнежевима Захумља а касније је прешао на српске владаре. Када је босански бан Стјепан II Котроманић загосподарио Хумом намет-нуло се питање о томе коме треба исплаћивати мо-гориш. Тада се тврдило, а то су гледиште усвоји-ли и Дубровчани, да могориш припада дједићима из Попова и никоме другом (тапзапзшт еззе Шошт с-е ОЈесИсћ <Је Рариа ех поп аћогит).

Низ година могориш је исплаћиван дједићима а онда је прешао на локалну властеоску породицу Николића. Сигурно је да примање могориша изди-же дједиће над остале становнике Попова, али ни-је јасно њихово место у организацији жупе, која је судећи по једном писму упућеном Дубровнику **игг поповк>ске огњкине** у XIII веку имала облик оп-штине. Забележени су само представници дједића па се не може закључивати о њиховој бројности. Најближи за поређење су *баштићи* (в.) у Сланском приморју и *властеличићи* (в.) у Конавлима, па је разумљиво што су прибројани слободним башти-ницима из којих се развило ситно племство. Анало-гија се може наћи у оближњој Пољичкој жупи чи-је је уређење сразмерно добро познато захваљујући Статуту из 1440. године. По томе документу разне функције у жупским органима имају припадници две врсте племства, једни се називају властела (три племена), други дидићи.

Из докумената каснијег времена се види да је властела сматрана за угарско, а дидићи за босан-ско племство и закључује да властела потиче од владарских функционера упућених да управљају жупом а дидићи од локалних слободних баштини-

ка. О раширености дједића изван Поповог поља сведоче топоними као што су Дједићи у Лугу (тре-бињски крај).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 39; М. Динић, *Цубровачки трибути. Могориш. Све-тодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића,* Глас 168 (1935) 207-223; М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967, 87-90; И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку,* Глас САН, Одељење историјских наука 15 (1971)67-102.

С. Ћирковић

ДОБИТАК (добит, добитје) - има више разли-читих значења:

1. Уобичајено значење ове речи је имовина, о чему говоре бројна одобрења српских и босанских владара Дубровчанима да *са својим добитком* мо-гу *свободно ходити* по њиховој земљи. У случају пљачке, веома честе појаве у средњем веку, помену-ти владари су се обавезивали оштећеним трговци-ма да им *моје судце издају добитак* или ће им, у противном, самог кривца дати *своом главом,* одно-сно надокнадити насталу штету *од мое ризнице.* Дубровачки трговци су имали сличних невоља и са Турцима.

С друге стране, понекад су и српски и босан-ски владари тражили право азила у суседном Ду-бровнику, где су се склањали заједно са породи-цом и свом својом имовином. Тако је дубровачка влада поручивала босанском бану Матији Нино-славу *да ви ухрану с всим вашим добитком,* и га-рантовала српском краљу Урошу да се, у случају нужде, њему, породици и *добитку твоему всаком* неће десити ништа *у нашем граду.*

2. Под појмом добитак понекад се подразуме-вала и стока, у шта уверавају формулације: *Ако би држал добитак црквени... тер му вук уји* и *чији би добитак бил у штети.* Поред овог општег, у изво-рима се често среће и ужи појам добитка (1исгшп) у средњем веку. Велики број становника из примор-ских градова, а нарочито Дубровника, давао је сво-ју стоку на припашу становницима из залеђа. Ови су је чували, пазили и старали се о њој, а остваре-ни добитак и насталу штету (1исгшп ех сЈашпит) де-лили, према склопљеном уговору, са власницима примљене стоке. Под појмом добитак у овом ужем смислу подразумева се сточни подмладак (телад, јагњад, јарад, ждребад и прасад), с једне, и приход у виду млека, сира и вуне, који би били остварени у времену док се стока налазила на припаши, с дру-ге стране (в. *припаша).* По коме принципу се де-лио остварени добитак зависило је од времена, области и обичаја, а нарочито од уговора склапа-них између власника који су давали своју стоку и пастира који су је узимали на припашу. На Пеље-шцу је, пре припајања Дубровнику (1333), владао обичај да власници стоке добијају две трећине при-плода, а сточари-узгајивачи једну трећину. Када су ови крајеви ушли у састав Дубровачке републике, влада је донела одлуку да власник има добити чак три четвртине, а сточар-узгајивач само једну чет-вртину подмлатка. Та одредба није се могла одржа-ти дуго, јер је конкуренција била врло јака: стоке много, а сточара релативно мало, па се почела уво-дити половина (више него што је било и раније) као принцип у подели целокупног добитка. Прин-цип половине у подели добитка од чуване стоке, осим Пељешца, постао је преовлађујући и у дру-гим крајевима дубровачког залеђа (Конавлима, Тре-бињу, Попову итд.), али је ипак зависио од међу-собних договора њених власника и пастира.

3. Слично сточарству, овакав облик добитка био је познат и у средњовековној земљорадничкој тер-минологији. У производњи житарица учествовала су четири елемента: земља, семе, сточна запрега и уложена радна снага човека. Следствено томе, јед-на четвртина тога добитка као целокупне жетве остварене на неком земљишту припадала је ономе чији су волови орали, друга четвртина земљорад-нику који је обрађивао земљу, трећа четвртина вла-снику земље и последња, четврта четвртина се издвајала за уложено семе. Од овакве логичне поде-ле добитка одустајало се у случајевима када се, уместо уобичајене и најчешће примењиване четвр-тине, расподела остварене жетве вршила по прин-ципу трећине и петине.

4. Посебно је занимљив и разуђен појам добит-ка у оквиру деловања средњовековних *трговачких друштава* (в.) која су обично чиниле две стране: лице које је улагало капитал (зосшз зтапз) и лице које је њиме пословало (зосшз **1гас1апз).** Пошто су партнери трговали *уз заједничку срећу и опасност,* то су сасвим логично и стечени добитак и насталу штету делили између себе, у складу са степеном властитог учешћа (преко инвестираног капитала и уложеног труда) у предузетом послу.

По завршетку обављеног посла, који је обично резултирао писменом ликвидацијом друштва, из укупне масе средстава издвајао се уложени капи-тал (новац или вредност унесене робе) и предавао финансијеру, а потом су се чисти добитак или евен-туална штета делили међу ортацима, у зависности од облика друштва (со11е§атта и сотшепсЈа) у коме су пословали. Да није било увек тако сведочи и чи-њеница да су зоси понекад, и након завршеног по-сла, добит од продаје сукна улагали у набавку во-ска, стоке и друге робе. Међутим, у случају када трактатор не би био у стању да добитак исплати, то је представљало основу за склапање кредитног уговора са дотадашњим ортаком на неисплаћену суму новца. С друге стране, дешавало се и то да су власници бродова, већином становници острва и дубровачког дистрикта, добијали зајам под усло-вом да га исплате „с1е 1исго ^иет гесего сит ћагса".

5. У изворима среће се каткад и израз *добитје* у смислу камате. Босански војвода Радослав Павло-вић је, по признању Дубровчана, оставио после про-даје свога дела Конавала 6 000 дуката, с тим да му се даје *добитје* .6. (5%) *по кентенар на годиште,* а други истакнути босански магнат Сандаљ Хранић депоновао је чак 12 000 дуката под истим условима.

Поред новца, појединци су остављали повреме-но и другу имовину у дубровачки поклад, као што је *наш добјет 'к ко је поставил наш брат логофет Гјураг у вас* припадао, по речима Милоша Повике, њиховом трећем брату Милошу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1,8, 10, 13, 19, 20, 22-24, 34, 48, 56, 61, 111, 121, 124, 138, 152, 188, 202, 246, 247, 249, 621, 623, 629, 664; 1-2, 16, 56, 60, 64, 77-79, 109, 208-209, 414-416, 428, 482; І. Магигашс, *Ргтозг,* 251.

ЈЖТЕРАТУРА: О. Сгетобшк, *Иаза (г^оуаска аУи-зШ и згеапјет уеки,* 02М 36 (1924); *О.* Ко11ег, *А§гаг-по-ргогг^одт однозг па (егКогЦг Виогоуаске Керио-Ике оа[1] ХIIIс1о XV з(оЦеса,* 2а§гећ 1955; С. Ћирковић, *Четвртина,* Зборник ФФ у Београду 7, 2 (1963); Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији,* Бе-оград 1978; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII и XIV век),* ИГ 2-3 (1966); М. Благојевић, *Земљорадња;* М. Спремић, *Цубровачка трговачка друштва у деспотовини Ђу-рђа Бранковића,* Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1975); І. Уоје, *Роз1оуапје диогоутзкхћ (г§оузЈаћ аУиго* v *згеа[1]-пј1 т јигт 1(аИџ* v 75 *з(о1е(јu,* ЛС 3-4 (1980); І. Уоје, *КгедКпа (г§оута и згеднјоујекоупот Иидгоутки,* багајеуо 1976; Ђ. Тошић, *Земљорадња у средњовје-ковној жупи Требиње,* Годишњак ДИ БиХ 40-41 (1990); Ђ. Тошић, *Сточарство у средњовјековној требињској области,* ИГ 1-2 (1995) 37-50.

Ђ. Тошић

ДОБРИ ЉУДИ (ређе добар човек, добри му-жи) - појам везан за правну историју без просторног или временског ограничења. Знатна заступљеност у правном животу, ипак не дозвољава да се искљу-чиво одреди као правна категорија, још мање да му се да сталешка основа. Својим основним значењем, које вероватно, као и функције, вуче порекло из вре-мена усменог обичајног права, добри људи пред-стављају беспрекорне, поштене и угледне представ-нике заједнице којима се у име поштења и искуства указује поверење за вршење извесних јавних, прете-жно судских функција (сведока, поротника, миров-них судија, представника заједнице). У томе је ра-злог што се добри људи јављају у изворима као извршиоци разноврсних послова чија је заједнич-ка основа поверење или углед, не везујући се за одређену функцију или друштвени слој. Додуше, у малом броју случајева у документима се овим изра-зом обележавају представници повлашћених ста-лежа, али је и то значење, јамачно, у вези са основ-ним (углед и поштовање изводи се, у начелу, из јаке економске основе и заузимања јавног положаја).

Људи од особитог поверења којима господари поверавају одговорне послове називају се добрим људима. Разуме се, овај се однос могао изражава-ти и другим терминима: *отрок* (в.), *чељадинић, ку-ћанин* (в. *чељадин), слуга* (в.), *човек.* Тако су за мани-ггулисање оставама или новцем уложеним на добит у Дубровнику, чему су владари и властела из залеђа често прибегавали, могли бити одређени и њихови поверљиви, блиски људи - *добри људи* - који су своја овлашћења доказивали господаревим *листом верованим.* Они могу подизати поклад, новац од до-бити, предавати га наследницима. Добри људи су удостојени и најосетљивијих преговарачких мисија. Радослав Павловић шаље 1432. своје добре људе *Радина крстјанина, кнеза Санка Богавчића, кнеза Иваниша Хребељановића и мога кућанина Остоју дијака* да утврде услове мира са Дубровником.

Поред других назива изразом *добри људи* обе-лежавају се поверења достојни, угледни староседе-

оци који сведоче приликом тесања спорних међа (в. *стариници),* или одређују старину нечијег права поседовања. Жупан Бељак и војвода Радич Санкови-ћи позивају се на *старех писмех и по старех паме-тарех, добрех људех који су чупи од једног колена до другога,* тврдећи да су Конавли у старини припа-дали Дубровнику. Босански краљ Остоја, желећи да поклони жупу Хливно Хрвоју Вукчићу, шаље тамо своје људе *да зберу владаније к себи, племе-ните људи и ине врсте добре људи,* који ће сведочи-ти чија је жупа од старине. На углед, стручност и поверење рачуна деспот Стефан у уводу Закона о рудницима када захтева *да се наидут 24 чловеке до-бре од друзех местех која руду имају,* који би на основу познатих норми рударског права сачинили писани текст закона.

Често се за чланове поротног суда бирају добри људи. Појам добри људи не представља одређену функцију везану за поротни суд, њоме се само у појединим случајевима симболично изражава бес-прекорност коју би требало да поседују учесници у *пороти* (в.) или се једноставно користи као један од синонима за поротнике. Ради суђења Рахцу Ба-ришићу, човеку војводе Вукосава, Дубровчани су предлагали да свака страна изабере по три добра човека. На сличан начин у процесу против Вукца Оливеровића 1468. кривични суд одређује да обе стране изаберу по три добра и поштена човека чи-ја ће пресуда бити неопозива.

Улогу мировних судија у споровима Дубровчана и поданика суседних држава вршили су *кмети* (в.) или *добри људи.* Као типичан израз обичајног пра-ва, тзв. судови добрих људи, којима су поверавани случајеви вансудског поравнања, толерисани су и укључени у развијене писане правне системе сред-њовековних држава, чак су их управо стога и наджи-вели. Праву приморских комуна добро је познато вансудско поравнање у споровима око непокретно-сти при чему су судила три добра човека (ћош ћогшпеб, ћош уш) од којих је једног обично бирао суд. У Дубровнику је ова установа прерасла у чи-сто државну, јер је Сенат због злоупотреба присво-јио себи право да бира сву тројицу судија. У котор-ском и дубровачком статуту постоје сличне одредбе којима се налаже суду да, ради испуњавања жени-них права на повраћај мираза, оформи комисију од три *добра човека* који су ово имали спровести у де-ло. По Закону о рудницима деспота Стефана чинов-ници са судским овлашћењима (урбарар, цариник) судили су рударске спорове уз учешће поротног су-да добрих људи. У зависности од тога на коју се вр-сту послова односило суђење бирани су, вероват-но, и поротници из исте делатности. Улога добрих људи своди се углавном на утврђивање чињенич-ног стања (захтева се, дакле, углед, стручност и по-штење), а у случају утврђивања граница између два окна изгледа да врше улогу мировних судија. И у првим вековима турске управе одржала се установа урбарара који је у споровима везаним за границе рудних поља био надлежан да суди са поротом са-стављеном од *добрих људи* (уагаг ас!ат1аг).

У неколицини случајева изразом добри људи указује се на повлашћени положај у друштву. У ак-ту којим војвода Јурај, синовац Хрвоја Вукчића, потврђује поседе браћи Јурјевић, као сведоци на-брајају се локална властела, војводе и кнезови, *на-ши добри људи.* Члан 97 Душановог законика одре-ђује казну одсецања руку ономе ко почупа браду (нанесе велику увреду) властелину или добру чове-ку. Изгледа да овде добар човек означава угледне и богате појединце неплемићког порекла.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитеМа бегдгса,* 175, 217, 248, 251, 274, 322, 368, 378, 379; Љ. Стојано-вић, *Повеље и писма* 1-1, 98, 124, 279, 318, 325, 326, 364, 368, 370, 372, 377, 379, 381, 389, 390, 392, 393, 407, 409, 619, 628; 1-2, 84, 85, 109, 110, 443; А. Соло-вјев, *Одабрани споменици,* 107, 186, 193, 211.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 136; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 89-90; IV, 200-203; М. Костренчић, *Ргд,е$ риШса (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века,* Пос. изд. СКА 77, Београд 1930, 11, нап. 42; Ђ. Миловић, *Прилог проучавању кривичних судо-ва добрих људи у Комунитади топаљској (млетач-ки период),* Цетиње 1959; М. Беговић, *О надлежно-сти рударских судова по Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића и турским рудар-ским законима XV и XVI века,* Споменица САНУ 30 (1967) 11-15; ИГ 1-2 (1976) 173-174; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија,* Споменик СА-НУ 126 (1985) 33, 35, 49, 52-54, 56; 2. ВијикПс, *Ргауно игедепје згедпјоуекоуе Виа\атке котипе, К\к1\с* 1988, 240-241; Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда из 1412. године,* Анали ПФ у Београду 1 (1990) 1-19.

Ђ. Бубало

ДОМЕСТИК (доместик^, грч. бод.е'стко$) -управитељ хора, главни музичар и појац у визан-тијској, грчкој поствизантијској и српској средњове-ковној пракси. Помиње се већ код Константина Пор-фирогенита (912-959) у делу *Бе оЦст.* Доместик је руководио хором и давао му почетну интонацију, певајући уводну мелодијску формулу одређеног гла-са. Био је то свакако учен музичар, који је добро познавао црквено правило - типик, богослужбене текстове и црквено појање. Доместици су познава-ли и неумско писмо, па су често и сами били аутори напева и неумских записа. Њихово управљање хо-ром називано је *хирономија* (в.). Титулу „доместик Србије" носили су у XIV веку монах Јован, монах харсианитски Јоаким, Алексије Раул (Раул из Зихне), а први познати српски композитор био је доместик кир Стефан Србин (XIV- XV век).

ИЗВОРИ: Константин VII Порфирогенит, *Спис о церемонијама,* Византијски извори II; Д. Стефано-вић, *Стара српска музика. Примери црквених пе-сама из XV века,* Музиколошки институт, Пос. изд., књ. 15/1, Београд 1975.

ЛИТЕРАТУРА: Е. \Д/е11еб2, *А НШогу о{Вуган(те Мш1с апа*[1] *Нутпо^гарћу,* Охгогд 1961, 102-103; М. УеНпигоУ1с, *Јоакегт Мопк о{ (ће НагпапКез Мо-паз(егу апа*[1] *Оотезнкоз о{8егМа,* ЗРВИ 8, 2 (1964) 273-285; Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба,* Нови Сад 1967, 251-252; Г. Острогорски, *Византи-ја и Словени,* Београд 1971, 228-242; А. Јаковље-вић, *Иауга*[1] *КеЈ.езппоз, Мопк апа*[1] *Мттап;* Сћ. Ра-гппеђз, *Рго(орза1(ае, ТатраЗ.аги, апа*[1] *Иотезикогу о{ (ће Сгеа(Сћигсћ дипп^ (ће ро8(-Вуган(те РеНоа*[1] *(1453-1821),* бђдсИеб *т* Еабгегп Сћапх III, Охгогс! 1973, 91-97, 141-170; О. Е. Сопотоз, *Вугаппе Тша&а апа*[1] *СђегоиМка о{(ће 14"апа*[1]*15'П Сеп(ипез,* Тћезза-1откл 1974; А. Јаковљевић, *Њаппез НагзгапКез, до-тезпкоз ЗеШаз,* Вепха§е *шх* МшН^езсћшћге Об-геигораз, МУЈебћадеп 1977, 261-272; *Елкоџо* **ЕукоЈкХолшб^кб** Ле^**псб** хг)$ Вг^ссутгугјх Мош1Кгј$, Ашта 1993, 103.

Д. Петровић

ДОМИНИКАНЦИ - припадници католичког монашког реда називаног још и *ред браће пропо-ведника* (огдо ггаггит ргесИсагогит). Ред је основао **Доминик** Гузман 1207. у јеку борбе прогив катара у јужној Француској, а потврдио га је папа Хонорије 1216. године.

Манастири доминиканаца оснивају се врло рано у градовима на јадранском приморју. Већ 1221. основана је посебна провинција за Угарску (ргоут-с1а Нип§апе) која је обухватала све доминиканске манастире на Балкану. Када су се у Босни расплам-сале борбе са јеретицима ангажовани су домини-канци из Угарске којима је 1233. додељено право инквизиције (оШсшт тдшбШошб). Они су се на-шли у улози мисионара, који су, идући за ратници-ма - крсташима, имали задатак да темељно проме-не црквене прилике у Босни. У хроници угарске доминиканске провинције, састављеној 1259, каже се да су у Босни основали два манастира и да су спаљивали јеретике који би остали упорни у сво-јој вери. Из доминиканског реда су били први *Ла-тини* бискупи у Босни; томе реду се приписује и привремено успостављање бискупије са каптолом, стоном црквом, црквеном десетином, за време успе-шног ратовања 1235-1241. Међутим, и сами су по-стали жртве кад су у жилавом отпору бранилаца традиционалних црквених односа, племства и вла-дара, збрисане све тековине мисионарског рада. Реформисана *латинска* бискупија, пошто је исти-снута из Босне, добила је седиште у Ђакову у Сла-вонији. Од краја XIII века мисионарски задаци у Босни поверавају се *фрањевцима* (в.) услед чега долази до спорова између два реда, окончаних 1330. победом фрањеваца који добијају овлашћења за мисионарски рад и службу инквизиције.

У Србији се доминиканци појављују појединач-но у саставу посланстава које би папе упутиле ради преговора, најчешће да придобију српске владаре да прихвате папски примат. Изузетак је била саска ру-дарска општина у Брскову (в. *Саси),* где се већ пре 1280. налазе католички фратри од којих је један из-ричито означен као доминиканац: Агтапш Теигот-сиб с!е огсипе ргесНсагошт. Ови фратри су били по-везани са дубровачким доминиканцима. Капела Св. Марије у Брскову, коју је подигао Хајнц де Бибе-ранис, предата је 1281. дубровачком самостану до-миниканаца, а которски бискуп је то даривање по-тврдио.

Доминиканци се у српској држави у ХШ-Х1У веку јављају међу бискупима приморских градова. Папа Гргур IX је незадовољан стањем у Барској надбискупији тражио 1236. да доминиканци пођу у ту архидијецезу. Доминиканци се са фрањевцима

често смењују на положају архиепископа барских. Један од најпознатијих био је Гијом Адам, пропо-ведник крсташког рата против ***шизматика.*** Приору угарске провинције папа је 1250. наложио да неко-лико својих фратара пошаље у Албанију ради миси-онарског рада међу хришћанима који су под влашћу Грка. Плод појачаног интересовања за Албанију било је и додељивање цркве Светог Мавра у Улци-њу дубровачким доминиканцима (1258). У Котору је манастир Светог Николе за доминиканце основао (1344) Никола Бућа, Душанов протовестијар. Ту задужбину је, како се тврдило, и сам владар обда-рио поседима. Папа је 1345. одобрио доминикан-ском реду да прими манастире у Котору, Скадру и још у три града или знатнија места.

Појединачно се доминиканци сусрећу у като-личким парохијама српских рударских места (в. ***парохије),*** али у мањем броју него фрањевци. У Новом Брду се затекао и боравио неко време један доминиканац професор: уепегаћШз засге Шео1о§1е рго&због сјоттш та§151;ег Уа1егш5 о!е 1Чоиотоп1:е огсИтб ргесНсаЈошт. Из Новог Брда је потицао гга-*сег 1иап о!е Иоуатоп1:е огсИтз ргесНсаизшт (01еап-иб, Уљаревић ?), који је од папе тражио и добио дозволу да са браћом из свог реда обавља мисио-нарски рад у Србији и оснива самостане (1451). Међутим, ти планови су дошли сувише касно, кад већ није остало ни времена ни услова за реализаци-ју. У периоду турске власти нема података о некој знатнијој делатности доминиканаца.

ЛИТЕРАТУРА: М. Пурковић, ***Авињонске папе и српске земље,*** Пожаревац 1934; И. Божић, ***О /у-рисдикци/и которске ди/ецезе у средњовековној Ср-би/и,*** Споменик 103 (1953) 11-16 (= ***Немирно По-мор/е,*** 15-27); Ј. бИак, ***„ЕссЈезга8с1ауотае" I тт/а ЉтШкапаса и Возт,*** 2ћогшк РПогогзко§ "Гакиће-1а и 2а§гећи 3 (1955) 11-40, 245 (= ***8(исИје о „сгкуг дозатко/" /' оо^итИхгуи,*** 2а§тећ 1975, 177-209); С. Јалимам, ***Биљешке о доминиканцима у средњов/е-ковној Срби/и,*** ИЧ 38 (1991) 221-231.

С. Ћирковић

ДОНЖОН (лат. догшпшб, енгл. и франц. до-пјоп, нем. Вегсћгпх) - у развоју западноевропских фортификација првобитно дрвена стамбена кула у оквиру палисадне ограде утврђеног властеоског боравишта. Још од Х/Х1 века то су висока солидно грађена здања, припремљена за одбрану, у којима се поред простора за становање налазе и склади-шта хране, а у подруму цистерна или бунар. У раз-воју западноевропске војне архитектуре, посебно током XIII- XIV века, донжону се посвећује по-себна пажња, као безбедном боравишту и упори-шту последње одбране. Најлепши очувани пример из тога раздобља представља донжон Венсенског замка код Париза (око 1330), у коме су се налазиле и просторије за боравак владара.

У средњовековној Србији и земљама визан-тијског комонвелта не постоје куле намењене ста-новању, које би по својим физичким структурама одговарале изворном појму донжона. У српској историографији и делима посвећеним споменич-ком наслеђу донжоном се по правилу назива глав-на кула утврђења, грађена искључиво као упори-ште последње одбране, али не и као простор за боравак владара или властелина. Стога би, када су у питању остварења српске војне архитектуре, тре-бало изоставити неодговарајућу употребу терми-на донжон и заменити га тачнијим називом ***главна*** или ***бранич-кула*** (в.).

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, ***Средњовековни гра-дови у Срби/и, Црно/ Гори и Македони/и,*** Београд 1950; **З.** Тоу, ***А Н1з1огу о{{огпјгсапоп (гот 3000 ВС 1о 1700 АВ,*** МеЉошпе - Еопаоп - Тогопто 1955.

М. Поповић

ДОСЕЉЕНИЦИ в. ***Миграци/е.***

ДОХОДАК в. ***Трибути.***

ДРЕВО - реч прасловенског порекла и значи исто што и П-атшт, чамац, брод. У топономастици по овој речи понео је име један од највећих тргова у средњовековној Србији - Дријева. Краљ Стефан Дечански у повељи Дубровчанима одређује да ако им се ***древо*** разбије на мору при земљи краљев-ства, што „утече" у нашу земљу да је слободно и да им се ништа не узима. Ако им се приликом бро-долома учини штета да плате околна села или град. Касније су ову одредбу потврђивали у својим по-вељама краљ и цар Душан и цар Урош. Из овога се види да се древом назива и лађа, као и чамац. Чамац којим се лови риба називао се још и сандал.

Иначе, термин чамац је често присутан тек у турским изворима. Корен речи говори о врсти дрве-та од којега је пловило направљено - чамова лађа. Међутим, и пловила од других врста дрвета се на-зивају чамцем. Древа или чамаца било је на свим већим рекама и језерима. Коришћени су за рибо-лов и за прелаз путника и војске преко реке и језе-ра. Још је цар Манојло I Комнин користио дрвене чамце како би пребацио војску у Угарску. Чамци су прављени на лицу места на обали Дунава. У XV веку на Скадарском језеру чамце су имали и Балши-ћи, а касније и Турци. У време Деспотовине Турци су држали флоту чамаца код Голупца на Дунаву и код Сталаћа на Морави, како би што брже преба-цили војску преко ових река. У сукобима око Бео-града током XV века, значајну улогу су одиграле флоте чамаца (в. *шајкаши),* приликом турских опса-да града.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 163, 164, 181, 198, 199, 201, 204, 220, 223, 234, 265, 268, 420, 658, 700; *Византијски извори* IV, 10-18; 5. Гјшлс, *ИзИпе* 1-X.

ЛИТЕРАТУРА: Р. 5кок, *ЕПто1о&Ш гјестк* I, 438; *Кјестк ЈА2ЛЈ;* Ђ. Даничић, *Рјечник;* Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку,* 100, 210; С. Ћирковић, *Почеци шајкаша,* Пловидба на Дуна-ву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 129-137; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово ко-ришћење у средњовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 69-71.

С. Мишић

ДРЖАВА (**др^жава**) - Овај термин се употре-бљава у средњовековним текстовима с различитим значењима. **1.** По Ђури Даничићу, држава значи што и латинска реч трегшт, односно то је „власт којом се држи", затим, „што се држи, што је под влашћу земаљскога господара" и најзад, „што се од такве државе држи посебице".

Према казивању Стефана Немањића, један вој-ник је изашао пред Стефана Немању да га обавести о ширењу јереси,ословивши га: *дрзнух се известити државу твоју.* Архиепископ Данило II, описују-ћи непријатељско расположење бугарског цара пре-ма краљу Стефану Дечанском, каже да је оно испољено *у време државе краљевства овога.* Са истим значењем држава се понекад употребљава и у исправама неких обласних господара у Босни. Војвода Сандаљ у једној својој исправи наглаша-ва како је *у пуној држави,* а то истиче и војвода Ра-дослав Павловић. Касније су и наследници Радо-слава Павловића наглашавали *да су у пуној држави наших родитеља.* Пуноћа власти босанских обла-сних господара зависила је и од турских султана и од угарских краљева, што се у поменутим испра-вама напомиње. Дубровчанима је такође стало да истакну пуноћу своје власти на територији којом господаре, односно да су *у пуној држави.*

2. У средњовековним текстовима реч држава се употребљавала са сличним значењима као и данас, за државу српских владара често са неком одред-ницом која је ближе објашњавала. Цар Душан је својим Закоником (чл. 39) одредио да *Властела и властеличићи који се налазе у држави царства ми, Срби и Грци* уживају сва баштинска права. У ци-тираном члану Законика *држава царства ми* упо-требљена је у најширем значењу речи држава. Пре-ма тадашњем схватању понекад се за владареву државу упозорава да је *Богом дарована држава,* чиме се без сумње истиче суверенитет владара. Према архиепископу Данилу, млади краљевић Дра-гутин молио је свог оца краља Уроша I да не буде *лишен Богом дароване ти државе.* На основу наве-деног схватања и превременог доласка на престо, краљ Душан у једној исправи каже да је *судом Божјим примио сву државу српске земље,* а краљ Твртко II Твртковић, који је по други пут дошао на престо, наглашава да је *повеленијем и судом Бож-јим примио државу краљевства.* И војвода Ива-ниш Павловић наглашава (1442) како је *судом Бож-јим примио државу и русаг у руке господства ми.*

Држава српских владара је наслеђена од очева и предака. После битке код Велбужда (1330) Стефан Дечански се вратио *у државу отачаства својега,* док је, опет, угарски краљ кренуо против краља Ду-шана *и на државу отачаства његова,* мислећи да *овај благоверни није у држави отачаства својега. Цржава отачаства* помиње се често у списима ар-хиепископа Данила и његових настављача.

Према средњовековним схватањима држава је владарево власништво, а то је пак омогућавало да се у сачуваним текстовима уз реч *држава* стаља-ју и присвојне заменице. Оне се по правилу односе на владареву личност, односно на особе које вла-дају *(моја држава, своја држава,* затим, *његова, њена* или *њихова* држава, потом *твоја* и *наша* др-жава).

Владарево власништво над државом могло је би-ти исказано и његовом титулом. Према архиеписко-пу Данилу, византијска војска која је кренула против краља Милутина, пошла је *на државу овога благо-честивога краља. Цржаву краљевства ми* помињу у својим повељама и краљ Милутин и краљ Душан. Стефан Дечански у писму које је упутио бугарском цару каже да није помислио зло ни о његовој лично-сти *ни о држави царства ти. Цржаву царства ми* помиње Душан у свом Законику (чл. 39) и цар Урош у једној хрисовуљи. После распада Царства, краљ Вукашин помиње *државу краљевства ми,* а његов брат деспот Угљеша *државу деспотства ми.* Из-раз *држава краљевства* користи у својим исправа-ма и Твртко II Твртковић, док се *држава деспот-ства ми* више не употребљава. Уместо тога, изгледа да је уведен у употребу израз *држава господства.* У својим писмима упућеним деспоту Стефану Лазаре-вићу и госпођи Јелени Балшић, Дубровчани помињу *државу господства вашег.*

Свака држава, поред политичког облика владави-не, најпотпуније је одређена територијом и наро-дом који живи на том простору. О томе сведоче број-ни примери из средњовековних извора. Краљ Милутин, ратујући против Византије, пошао је с војском *у државу области грчкога царства,* да би пак провео много времена *у држави грчког цар-ства.* Он је и други пут пошао *на државу грчкога царства,* а када су успостављени пријатељски одно-си између краља Милутина и цара Андроника II, српски краљ му је послао у помоћ своју војску, која је дошла *у државу грчкога царства.* У наведеним примерима царство је облик владавине и оно припа-да у етничком погледу Грцима, тачније Ромејима, којима влада њихов василевс.

Поред *грчког царства* постојало је и бугарско, али се оно помиње на другачији начин. После бит-ке код Велбужда, Стефан Дечански обавештава ар-хиепископа Данила и своју супругу да ће ићи с вој-ском *у државу царства земље бугарске,* па је од Велбужда увек ишао *ка истоку у државу бугарске земље,* да би најзад дошао *у државу царства бу-гарске земље.* Стављањем у први план етничке и територијалне одреднице, конкретно *бугарске зе-мље,* тачно је одређено шта обухвата *држава цар-ства* бугарског. Савременицима је била јасна раз-лика између *грчког царства* с претензијама на универзалност и *царства бугарске земље,* које је регионално ограничено.

Територијалне и етничке одреднице користе се понекад и када је реч о српској средњовековној др-жави. Према архиепископу Данилу, Стефану Де-чанском се повратио изгубљени вид, па се та вест брзо раширила *у целу државу српске земље.* По-знато је да је његов син Душан насилним путем до-шао на престо, па *судом Божјим прими сву држа-ву српске земље.* Изрази *држава српске земље* и *држава бугарске земље* јасно показују који су наро-ди носиоци државности, а уједно саопштавају и коју територију запоседају. Од *државе српске зе-мље* у XIV веку, па до израза *државе српске* у XV веку, био је само један корак, којим се окончао пут грађења што једноставнијег термина, који ће по-служити као назив за српску средњовековну држа-ву. Територијална, па и етничка одредница употре-бљена је понекад и приликом обликовања имена босанске државе. У једној исправи војводе Санда-ља наглашава се да се сви његови поседи налазе *у русагу и држави босанској.* И војвода Радослав Па-вловић такође помиње *русаг и државу босанску.*

Територија сваке државе могла је да се смањује или проширује, што је зависило од различитих узро-ка. Све је то било добро познато савременицима. Архиепископ Данило пише, како је по Божјој вољи краљ Милутин био одређен *да сабере оно што је расточено од државе његова отачаства,* потом, да *рашири државу свога отачаства* на тај начин што ће освојене територије приложити *ка држави отачаства.* Дешавало се да нека држава буде осво-јена. У рату с Дрманом и Куделином, господарима *земље браничевске,* краљ Милутин, *узевши сву др-жаву њихову и имање, даде га вазљубљеноме своме брату краљу Стефану,* али зато видинском кнезу Шишману врати *државу његову, коју му беше узео и град звани Бдињ.*

Владалачка власт у држави проистицала је из права и могућности да се заповеда војском. О томе има више података. Пре него што је напао Визан-тију, краљ Милутин *заповеди да се скупе сви вој-ници државе отачаства његова.* Исту наредбу је издао и када је послао помоћну војску цару Андро-нику II.

Поуздан ослонац који је војска пружала влада-рима обавезивао их је да се према војсци односе с великом пажњом. Из ових разлога српски краље-ви називају своје војнике *чедима,* односно децом отачаства. Стефан Дечански посебно истиче да је победио бугарског цара са својим *војницима, де-*

цом отачаства. Учествовање војника заједно са својим владарем у одбрани државе давало им је право да је сматрају својом. Војници краља Милу-тина, који су успешно ратовали за рачун цара Ан-дроника II по Малој Азији, *вратише се у своју др-жаву са вепиком славом.* Држава је на првом месту владарева али и оног друштвеног слоја који се за њу бори. Међу војницима најистакнутије место припада *властели* (в.), а посебно великој властели.

3. Када је краљ Драгутин силом узео престо од свога оца краља Уроша I 1276. године, својој мајци краљици Јелени оделио је *неки део земље државе своје за пребивање њезино,* а она је примила *до-стојни део државе земаља многих и красних.* Међу овим *земљама* налазиле су се: Зета, Требиње, кра-јеви око Плава и Горњег Ибра. Све оне скупа са-чињавале су посебну *државу* краљице Јелене, којом је она господарила од 1276. до 1309. године, а не-ким пределима све до смрти (1314). Овде је она имала посебан управни апарат, своју властелу и *силне,* убирала је све приходе који припадају влада-ру, подизала је и помагала цркве и манастире, а уживала је извесну самосталност у вођењу спољне политике. Краће речено, понашала се као прави владар. Према архиепископу Данилу, наређивала је *да се сакупе сви људи њезине државе,* слала је гласнике *у целу земљу државе своје, епископима и игуманима и колико је било силних у држави ње-ној,* да дођу на сабор. Молила се Богу *за сву држа-ву свога отачаства,* па је у молитви помињала да јој је Бог *даровао државу отачаства.* Но и поред велике самосталности коју је уживала, она је била вазал српског краља, којем се обраћа речима: *Го-сподару мој.* У питању је њен син краљ Драгутин.

Још је већу *државу* имао краљ Драгутин после силаска с престола. Убрзо после абдикације он је отишао *у област државе своје, у земљу звану Мачва, коју му је дао таст његов краљ угарски.* Поред Ма-чве његова је држава обухватала *земље многе,* међу којима су северни делови државе Немањића, бано-вина Усора и Соли, као и *земља браничевска.* Драгу-тин је уживао још већу политичку самосталност од краљице Јелене, па се његова држава с разлогом по-миње као: *Богом дарована му држава,* која се зове *Сремска Земља* или *држава Сремске Земље,* па чак и *Сремска држава.* Он је имао свој двор, управни апарат, војску, властелу, међу којима се истичу *сил-ни.* Био је вазал угарског краља, а имао је и одре-ђене обавезе према српском краљу Милутину.

Државе *младих краљева* Стефана, сина краља Милутина, и Душана, сина Стефана Дечанског, сличне су међусобно, као и са државом краљице Јелене. Краљ Милутин је свом сину Стефану оде-лио *достојан део своје државе, зетску земљу са свима њезиним градовима,* где је он *пребивао дуго времена у држави те земље са својом властелом.* Када је *млади краљ* Душан постао пунолетан, тре-бало је да добије *достојан део државе родитеља свога ради особног пребивања са својима,* па је од оца добио *земљу зетску.* У *унутрашњости др-жаве његове земље зетске* налазио се град Ска-дар, а на обалама Дримца двор. Краљ Милутин је свог сина Стефана одликовао још и владалачким достојанством, односно *сваком чашћу сана цар-скога,* пре него што га је послао у додељену му др-жаву. Додела владалачког достојанства није била потребна младом краљу Душану, пошто је заjед-но са оцем био *венчан на краљевство.* И Стефан и Душан имали су у Зети своју властелу, војску, двор, управни апарат, а уживали су и све приходе који припадају владару. Са стицањем оваквих др-жава стицала се слава и богатство, што се у извори-ма посебно истиче.

Своја схватања о *државама* српски средњове-ковни писци преносили су и на територијално-по-литичке јединице које су биле делови суседних или удаљених држава. Великашима Дрману и Куделину припадала је *држава* коју чини *земља браничев-ска,* док је кнез Шишман имао *државу* са центром у Видину. Посебну целину представљала је *држа-ва земље влахиотске,* а изгледа да јој је била слич-на и *држава земље кичевске.* Далека Анатолија сма-трана је почетком XIV века за *државу безбожних,* док су се пак хиландарски поседи у солунској теми налазили *по држави солунској.*

4. Државе српских владара, као и државе чла-нова владарске породице, биле су подељене на ма-ње територијално-управне и политичке целине, ко-је се такође зову *државе.* Када се краљу Урошу родио син Драгутин, била су многа весеља у *свим државама отачаства овога великога краља Уро-ша,* док су пак великоимента властела и краљица Симонида идући према Београду пролазили *кроз све државе своје.* Оваквих држава има више и на њиховом челу налази се властела. Душановим зако-ником (чл. 57) било је предвиђено: ако властелин *на приселици* из освете некоме оплени земљу или попали куће, таквоме се властелину *држава* оду-

зима и друга више не даје. Властеоске државе чине *земље и градови.* Према члану 142 Законика, вла-стела и властеличићи добили су од цара *земљу и градове,* па ако неко од њих оплени земљу и људе мимо закона, био је дужан да надокнади штету, а кажњен би био одузимањем државе и још као војни бегунац.

Једна властеоска држава могла је да обухвата целу жупу. Краљ Милутин дао је *жупу Попошку на државу,* а састао се са братом краљем Драгути-ном у селу Мачковци, *у држави жупе Расинске,* док је пак Стефан Дечански добио од краља Ми-лутина *мали део од државе жупе Будимаљске, где ће се издржавати.* И по Душановом законику (чл. 155) жупа је могла бити *држава* великог властели-на стегоноше (уехШгег) или неког другог власте-лина, уколико није мешовита (в. *жупа).* Статус *др-жаве* има и *крајиште* (в.), које је у територијалном погледу могло бити веће од жупе.

По крајиштима и жупама постоје градови (утвр-ђења), који са околним аграрним подручјем пред-стављају целину. Краљ Милутин је од Византије освојио *земљу дебарску са свим градовима и др-жавама њиховим.* Српски писци су своја схвата-ња о *државама* пренели и на византијску провин-цијску управу, па и Стефан Дечански *многе градове узе од земље грчке са свима државама њиховим.* Било је и добровољне предаје, па *многи од слав-них грчке земље иђаху ка господину краљу, предају-ћи се њему са државама својим, и те градове, које узе овај господин мој христољубиви краљ са њи-ховом државом и славом и богатством, предаде некима од верних својих, да их са силама војске сво-је држе у послушности и работи.*

Властела која је добила *у државу* земљу и градо-ве држала их је *у послушности и работи* помоћу војске. Велики властелин стегоноша је заповедник војног одреда у својој држави, односно жупи, а вла-стелин крајишник на крајишту којим господари. И први и други имају највеће *баштине* (в.) на под-ручју које им је поверено, па се по томе и командо-вању над војском разликују од *кефалија* (в.).

Челник (в.) Муса држао је најпре град Звечан са жупом, а потом град Брвеник, такође са жупом. За време кнеза Лазара његова *држава* обухватала је и Горњи Лаб.

Жупан Вукослав и његов син Цреп били су као *крајишници* (в.) највећи баштиници и војни запо-ведници на Петруском крајишту.

Господари држава били су надлежни за редовно извршавање, не само војне службе, већ и за посло-ве који долазе у надлежност локалне управе, па и за полицијску службу. Наређивали су када ће се вр-шити војна мобилизација, зидање и чување градова, како ће се вршити курирска служба за рачун држа-ве, затим, како ће се извршавати обавеза *провода* и *поноса* (в.), па и обрада државних винограда. За из-вршавање ових и многих других послова помагали су им њихови *владалци* (в.). Били су по Законику непосредно одговорни и за извршавање судских од-лука, уколико то судије затраже.

Располагање војном силом, великим баштина-ма и широким компетенцијама у својим државама, издвојило их је у посебан слој властеле познат као *силни* (рогепгез). Њихов је утицај на све државне по-слове и у рату и у миру био велик. Од њих је зависи-ло и прихватање новог краља. Када је Душан сврг-нуо Стефана Дечанског, послао је гласнике *у све државе отачаства свога, и када силни ово чуше, сви долазећи клањаху му се; и тако му се све др-жаве његова отачаства предадоше у руке.* Слично се догодило и приликом ступања на престо Стефа-на Дечанског. И у првом и у другом случају дола-зак на престо није био регуларан. Судбина и будућ-ност државе зависиле су од *силних.* Краљ Драгутин пред смрт шаље писма *ка својој властели који су силни у његову отачаству,* а онда још саветује *по реду силне државе своје, како ће живети у доброј вери* и како ће *разумно бранити земљу отачаства свога.*

У дворским свечаностима силнима припада нај-угледније место, а после успешно окончаног рата владар прославља победу са својим силнима, које назива *породом отачаства.* Са ширењем српске средњовековне државе, која је уздигнута на цар-ство, проширене су и државе силних. У територијал-ном погледу оне се изједначују са *државама* чла-нова владарске породице или младих краљева, а временом постају још и веће.

Ова је појава дошла до пуног изражаја за време цара Уроша. Већ 1360. године помиње се велика *др-жава кнеза Војислава* која се простирала између Дрине и Ибра, а од Рудника до Јадранског мора. Та-квих па и већих држава било је неколико и свака је од њих могла да живи самостално. Државе мањег обима постојале су и у области кнеза Лазара, које је он потчинио својој власти. После погибије кнеза Лазара, господари неких држава покушали су да се

потпуно осамостале, истичући наводно да су одувек *самовластни.* Њихову моћ је скршио Стефан Лаза-ревић, наводно по Бајазитовом савету, који му је ре-као: *потруди се и сатри своје силне и доведи на сво-ју вољу.* У Српској деспотовини није било места за *силне.*

5. По схватању средњовековних текстова и Срп-ска архиепископија, касније Патријаршија, имала је своју *државу.* Када је архиепископ Сава одлу-чио да посети света места, *заповеди да се саберу сва чеда државе његове у славну архиепископију Жичу, од мала све до великога.* Под *чедима државе његове* подразумевају се пре свега клирици Жиче, а вероватно и остали монаси Српске цркве. Пошав-ши из Жиче, архиепископ Сава *дође у државу сво-ју, у место звано Стари Град* (тј. Будва), *који је био украј мора.*

Српском архиепископу, односно патријарху, по-ред Будве била су потчињена и друга насеља. Срп-ски архиепископ Арсеније тешко се разболео *када је био у држави области велике архиепископије у месту званом Чрнча.* Државу Српске архиеписко-пије представља њено властелинство, где архиепи-скоп има широке компетенције, сличне властео-ским по њиховим државама.

Понекад се и о манастирским властелинствима говори као о државама. Када су *безбожници* напа-ли Хиландар и његове поседе, унутар манастирске тврђаве - града - склонила се *велика множина светских људи државе тога манастира, који бе-хуунутра прибегли са женама својима и децом.* И Ђурађ Страцимировић поклањао је земљопоседе: *у државу и област Светаго Николе* на Врањини. Примери су малобројни, што оспорава идентифика-цију манастирских властелинстава са *државама,* изузев поседа Архиепископије, односно Патријар-шије, која је пор|д духовне имала и политичку моћ.

ИЗВОРИ: Љ.Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 49, 95, 199, 224, 227, 265, 293, 387, 427, 495, 505, 529, 572; 1-2, 100, 148.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Т. Тара-новски, *Историја српског права* I, 12-46, 117-167, 198-223; N. Кжгојслс, *Теодолјеуг ро§1есИ па дги-зШпо I дггаупо шедепје ЗгМје,* Кагргауе хпапбгуе-пе§а сћпбЧуа 9, Шбшпсш оЉек 2, ЦјиђГјапа 1931; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства,* Гласник СНД 3 (1927) 25-42; А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији,* Годишњица НЧ 42 (1933) 64-92; М. Благојевић, *Српско краљев-ство и „ државе " у делу Данила II,* Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 139-155.

М. Благојевић

ДРУЖИНА (дроужинл) - Овај термин налази се у старим словенским језицима, али са веома ра-зличитим значењима. Забележено је чак и мушко име *Дружина.*

1. У српским средњовековним текстовима не наилази се на значење оружане пратње (согшШш, гшбНб) које модерна наука придаје термину дружи-на. Она није посебно везана за владара. Под дружи-ном се подразумевала скупина наоружаних људи, чета војника. Надгробни натпис војводе Вукосава Влађевића - текст натписа писан је у првом лицу једнине - сведочи да је војвода ратничке дане про-вео са својом дружином: *с мом друговах дружи-ном.* После погибије војводе, саборци су га доне-ли и сахранили на његовој баштини у Влаховићима - *донесоше ме дружина на своу племениту башти-ну.* Доментијан пише о дружини разбојника. Дружи-ну хајдука предводио је харамбаша. Израз се че-сто среће у епским песмама:

Он погледа на своју дружину а
дружина на пушке дугачке.

2. Дружине су по правшгу окупљале припаднике истих друштвених слојева. Зато се оне разликују управо по свом друштвеном положају. Законски тек-стови двоје дружину себара од дружине средњих људи. Још у доба краља Милутина, порота се одре-ђивала према друштвеном статусу. Из Милутино-вог законодавства преузет је 152. члан Душановог законика: *Да су великој властели велика властела поротници, а средњем људима према њиховој дру-*

себрима њихова дружина да су поротници. Пронијаревића који је служио на двору оправдава-ла је *очина дружина поротом* (члан 106). Павлу Вукославићу, властелину бана Твртка, по друштве-ном рангу одговарала је *његова дружина, племени-ти људи.*

Дубровачки трговци по правилу се спомињу са дружином или дружбом, укључујући ту и ћирилич-ке исправе турских владара. Краљ Стефан Дабиша издао је разрешницу рачуна за Драгоја Гучетића, његову братију и дружбу. Дубровачка општина на-стојала је да заштити имовину својих трговаца ко-је је без дружине *(а дружину си не биху имали)* смрт

затекла у страној земљи (уговор са бугарским царем Михајлом Асеном).

Дубровчани су веома рано стекли не само тр-731говачке већ и судске повластице у држави Нема-њића. Приликом судских спорова имали су право да за поротнике узимају суграђане: *Иноверцима и тр-говцима поротници половина Србаља, а половина њихове дружине, по закону Светога краља.* И овај 153. члан Душановог законика има изворну подлогу у законодавству краља Милутина. Исту одредбу налазимо у повељама које су Дубровчанима издали цар Урош, кнез Лазар, Вук Бранковић, затим у по-вељама Лазаревића и Бранковића. Ова одредба нај-чешће гласи: *порота Дубровчанину његова дружи-на Дубровчане.* У једном писму Општина подсећа Лазаревиће да се *Латинин не заклиње за Србина ни Србин за Латинина.* Њеним грађанима по зако-ну су поротници дружина Дубровчана. Све ове за-коне, наводи се у писму Општине, потврдио је цар Стефан, светопочивши кнез, затим Ви и остала срп-ска господа.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ ЗегМса,* 37, 205, 557; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 203, 222, 233, 247; I,. ТћаИбсгу, *ЗииИеп,* 26; А. Соло-вјев, *Одабрани споменици,* 40, 180-181, 189, 217-219; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 120, 137, 151, 169, 180, 201; 1-2, 14, 142, 184, 233, 451; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 106, 152, 153.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српске на-родне пјесме* III, Беч 1846; *Кјестк* ***ЈА2ХЈ;*** М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне,* Београд 1955,41.

Р. Михаљчић

ДРУЖИЧАЛО (ружичало, побрање, другање, побусани понедељак) - традицијски народни пра-зник из мртвачког култа, који пада у други поне-дељак по Васкрсу. Тога дана жене облажу, „побуса-вају", „побушавају" гробове бусењем траве (отуда назив Побусани понедељак), прекађују их, пале свеће на њима и деле бојена јаја „за душу" покојни-ка. Истога дана има и радосних догађања: деца и младеж плету венце од врбовог прућа, зеленила и цвећа, па се међусобно „дружичају", „побрају", „другају", тј. љубе се и размењују бојена јаја кроз венац; мушкарци са мушкарцима, девојке са девој-кама. На тај начин, за наредну годину дана, они су међусобно „побре", односно „друге".

У средњовековним изворима не наилазимо на поменуте називе, већ само на име празника *Руса-лије.* Први је Франц Миклошић изнео претпоставку да назив *русалке* (за бића из словенске митологије) долази од касноримске светковине *ружа* (КозаНа). У средњем веку се често помиње *Русална среда.* Њен помен код Срба изгледа да је из средине XIII века. Словенски и грчки извори и досадашња њихова ту-мачења дају само делимични одговор на питање за-што се појмови *русални, русалијски* везују за пра-знике Рођење, Крштење, Духови, Преполовљење, Ивандан и др., или само за неки од њих. Семантика русалских обреда на Балкану указује на њихову при-падност ритуалима истеривања злих духова, што сведочи о њиховој шаманистичкој природи.

Празник *Дружичало, Ружичало* М. Мурко је до-вео у непосредну везу са поменутим римским про-лећним празником, када су се на гробове предака постављале руже. То објашњење су прихватили и други истраживачи старе религије и историје сло-венских народа (Л. Нидерле, К. Јиречек и Ј. Радо-њић). Називом *русалије* и *русаље* означавају се још и тзв. *дубочке падалице,* када су о празнику Тројице (све до 70-тих година XX века) влашке жене из се-ла Дубоке у пределу Звижду, падале у ритуални транс, као и играчи који обредном игром и мачеви-ма истерују зле силе из болесника (Македонија).

Најстарији познати нам помени *Русалија* су код Руса из 1068. године, и касније, у Ипатијевској хро-ници помињу се 1174, 1177. и 1195. године. У првој години хронике је тачно наведено и време одржава-ња светковине: *месеца маја, русалне недеље, у неде-љу.* Код нас је први и најстарији познати опис само-га садржаја *Русалија* из времена око 1230. године. Епископ Димитрије Хоматијан каже да су обредне поворке младића, у недељу пред Духове, ишле по селима, певале и играле, а за узврат су добијале поклоне.

Празник ружа (КобаИа), као пагански, забранио је шести васељенски сабор, као и 62. канон Трул-ског сабора. Учинак тих сабора не треба прецењи-вати (Острогорски), јер је и сам византијски двор задржао неке старије облике празновања. Те забра-не се налазе и у каснијим српским канонима (Син-тагмат Матије Властара).

Из наведенога се види да се средњовековни назив *русалије* односи на три културалне појаве истога имена (русалије - митска бића, русалије = (д)ружичало - празник мртвих и русалије - игра-

чи/истеривачи злих демона). Новија културолошка истраживања (етнолози и археолози) о пореклу и функцији русалија дала су различита мишљења: једни јој одричу римско и заговарају словенско по-рекло (С. А. Токарев, С. Зечевић); други их сматра-ју остатком нешто измењеног Дионизијевог култа (М. Васић, Д. Антонијевић), а трећи је виде као аутохтону локалну (влашку) варијанту шаманистич-ке обредне праксе (Д. Бандић).

ЛИТЕРАТУРА: Р. М1к1о51сћ, ***Ше КизаИеп, ет ВеИга§ гиг з1атзсћеп МИћо1о§1е.*** б1Г2Ш1**§5ћепсћ1**;е аег рћИ.-Мзт. С1. аег ка15. Акаоегше с1ег "Мббешсћа!-1еп ћебопс1ег5 аћ§еагиск1, \Меп 1864; В. Суботић, ***Русаље у Србији и падапице у селу Дубокој у Зви-жду,*** Први конгрес српских лекара и природњака у Београду 5, 6. и 7. септ. 1904. год., 35-97; М. Мајз-нер, ***Дубровачке русаље, последњи трагови из кул-та велике мајке богова,*** Годишњица НЧ 34 (1921) 226-257; Љ. Јанковић, ***Русалије,*** ГЕМ 14 (1939) 20 -21; К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 290-291; М. Ва-сић, ***Дионисос и наш фолклор,*** Глас САН 214 (1954) 153- 163; С. А. Токарев, ***Религиозные верованин восточнославннских народов XIX начала XX вв.,*** Москва - Ленинград 1957, 91-92; В. С. Караџић, ***Српски рјечник;*** В. Николић-Стојанчевић, ***Дубоч-ке „русаље" или „падалице" као предмет комплек-сних научних студија,*** Развитак 7, 2 (Зајечар 1967) 71-75; Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Панте-лић, ***Српски митолошки речник,*** Београд 1970; С. Зечевић, ***Русалке и Тодорци у народном верова-њу североисточне Србије,*** ГЕМ 37 (1974) 115, 117, 128; Б. Јовановић-Стипчевић, ***Русалска среда у српском рукопису XIII века - Служба Преполовље-ња празника,*** Текстологија средњовековних јужно-словенских књижевности, САНУ, Београд 1981, 231-282; Д. Антонијевић, ***Ритуални транс,*** Бео-град 1990, 183-187; Н. ЕоутјапЈ5к1, ***КеИ^Ца 81оуе-па,*** Вео§гас1 1996, 120-122; ***В.*** Вапсћс, ***Сагзгуо ге-таЦзко Г сагзгУО педезко - о%1есИ о пагодпо/ геИ§1/г,*** Вео§гас1 1997[2], 223.

Н. Ф. Павковић

ДУБРАВА - означава шуму и то храстову, уоп-ште жирородну. Настала је од основе дуб, што је старословенска реч за храст. Често се помиње у на-шим повељама, да означи храстову шуму или то-поним. Дубрава је шума која се не крчи (или само изузетно), а у њој су жирене свиње. Дубрава је би-ло свуда, што се види и по томе што се у повељама села често дарују и ***с дубравами.*** Једна стара жупа у Хумској земљи понела је ово име због тога што је на њеној територији било много храстове шуме. Ова жупа се наводи у Барском родослову, а лежала је на простору између Попова, Дабра, Неретве и Бишћа. Дубрава је под овим именом опстала кроз цео средњи век. У Раваничкој повељи помиње се жупа Дубравица или Дубравница, која се простира-ла од Параћина до Сталаћа и Ражња. Њен назив сведочи о знатном присуству храстових шума на овом подручју. Ово име је очувано и у именима по-јединих насеља. Тако се једно селиште зове Дубра-вица, а исто име носи и један локалитет у атару (метоху) града Призрена.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, ***Хрисовуља цара Стефа-на Душана,*** 264-310; Ст. Новаковић, ***Законски спо-меници,*** 300, 319, 320, 325, 329, 617, 665, 684, 700; Р. М1к1о51сћ, ***МопитепШ 8егдгса.***

ЛИТЕРАТУРА: ***К/есткЈАЖ;*** М. Благојевић, ***Зе-мљорадња,*** 83, 85, 88; М. Благојевић, ***Жупа Реке и „Дендра" Јована Кинама,*** ЗРВИ (1996) 197-211; С. Мишић, ***Хумска земља у средњем веку,*** Београд 1996,22-38.

С. Мишић

ДУГ - предмет (грађански спор или кривично дело) у надлежности одређених судских органа. У феудалном правном систему постојали су власте-лински судови чија је надлежност била ограниче-на надлежношћу државних и црквених судова. Од патримонијалних судова су били изузети тзв. ***царски дугови*** (сазиз ге§а1ез), односно предмети који су пот-падали под искључиву надлежност државних, цар-ских судија, као што су - крв (убиство), вражда (уби-ство или тешка телесна повреда), тати и гусари (крађе и разбојништва) и прејем људски (помагање меропху или отроку да побегне од свог господара). У време цара Душана у оквиру српско-грчког цар-ства било је градова са различитим статусом, што се одражавало у пуној мери на организацију и надле-жност судова. Град Котор, на пример, није дозво-љавао ни најмању повреду своје аутономије и чак је предвиђао казну за свог грађанина који би се обра-тио неком суду у Србији. Истовремено, град Будва у свом статуту предвиђа ***царске дугове,*** за које суде

српски државни судови, а то су: издајство, убиство, спорови о робу и о коњу. Из надлежности дубро-вачких или конзуларних судова није било изузето ниједно дело које би представљало *царски дуг.*

Духовни дуг је означавао сваку дужност и оба-везу верника према цркви, вршење свих својих оба-веза у оквиру једне црквене заједнице. У Душано-вом законику могу се разликовати два случаја - ако је неки световњак згрешио против цркве, односно против оних одредби црквеног права које су се на-лазиле у *Законику светих отаца,* у Синтагми или Номоканону, или ако је прекршио неку од забрана самог Законика. Прекршилац је требало да се пока-је и да прихвати одређену црквену казну. Црквене казне (роепае соггеспопеб) имале су за циљ попра-вљање преступника изрицањем казне у оквиру сло-женог система црквених епитимија и предвиђене су поред казни које су изрицали редовни судски органи. Црквене епитимије за сва кривична дела и преступе против цркве побројане су у Правилима патријарха Јована Посника (VI век), која се у свим рукописима Душановог кодекса налазе при крају Скраћене синтагме, а испред самог Законика. Када су у питању били *духовни дугови,* односно она дела чије је суђење било у надлежности црквених судо-ва, световњацима је било строго забрањено да се мешају. Црква је била овлашћена да суди светов-ним лицима у пословима који спадају у њен дело-круг (гахгопе тахепае), као што су парнице о браку и наследству, затим о јереси и другим кривичним делима против цркве, као и члановима црквеног сталежа (гаггопе регзопае) за сва дела и црквена и грађанска. Црква је била и моћни феудалац, вла-сник огромних земљишних поседа и имала је пра-во да суди целокупном зависном становништву на-сељеном на црквеним имањима.

Судски имунитет цркве гарантује и Душанов законик, претећи врло великом новчаном казном (300 перпера) ономе световњаку (властелину или царском судији) који би се умешао у суђење за *ду-ховни дуг.* Црква је добила потпуни судски имуни-тет, док је имунитет феудалних господара био огра-ничен надлежношћу царског суда. Изузетак су били спорови око земље које је водила црква и спадали су у надлежност државног суда који је био дужан да о томе обавести цара, да би цар донео коначну пре-суду.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Т. Тара-новски, *Историја српског права* IV, 129-165; А. Со-ловјев, *Законик цара Стефана Цушана,* 173-174, 181-182, 261-262.

Б. Марковић

ДУГМАД в. *Накит.*

ДУКАТ в. *Зпатници.*

ДУХОВНИЦИ (доух^овниК1^>> ^Г^Р^Ч^- л^ег)д.сгакб$) - посебни опуномоћеници епископа, настали из по-требе да се протопопе растерете многих обавеза. Дужност им је да у једној или више парохија врше исповест свештенства, исповест кандидата за ру-кopoложење, о чему су издавали уверење или пак усмено извештавали епископа, и исповест народа, а по свој прилици и венчања. Они су у одређено вре-ме сваке године, највероватније у време поста, оби-лазили своју област и вршили исповест, јер, парохиј-ски свештеник је смео да изврши исповест само у крајњој нужди, тј. у смртној опасности; у свим оста-лим случајевима упућивао их је духовнику. Лично-сти за овај посао, епископ је налазио међу стари-јим, искуснијим и спремнијим свештеницима. Тек у оскудици ових, постављан је по који калуђер. **У** гра-довима где је било више свештеника, само је један добијао благослов на духовништво.

Из Душановог законика (члан 2) видимо да је венчање искључиво право епископа или духовника које епископи благослове: *Властела и остали људи да без благослова свога архијереја, или да их благослови духовник, кога је изабрао и по-ставио архијереј.*

Очигледно је ова дужност била уносна, па су се дешавале узурпације: поједини попови, без сагла-сности и благослова епископа, узимали су право да венчавају и исповедају. Такву праксу Законик сузбија (члан 11), одређујући да их епископи по-ставе по свим парохијама, по градовима и по се-лима. Такви духовници морају да имају благослов свог архијереја за духовништво да везују и одре-шују грехе. Њима мора свако да се покори по За-кону црквеном. Самозвани духовници, које еписко-пи нису поставили **дд се ижденоу, дд их1» ведев-сд Црћ,квд по здкон#,** тј. да се протерају и да их Црква казни по својим прописима.

Своје духовнике имали су владари и властела. Свакако се српски краљеви нису ослањали на ус-путне духовнике тамо где се са двором затекну, не-го су имали сталне духовнике. Радослав Грујић претпоставља да су то у ХИ-ХШ веку били дворске протопопе, како то и народна традиција говори, али већ од XIII века то су калуђери. Почевши од кра-ља Милутина, ту дужност врше, по свој прилици, *баште* (в.) хиландарске у Хрусији, како је то било у време Стефана Дечанског и цара Душана.

Извори показују да је у српским земљама у XV-XVI веку било разних духовника, највише из Хи-ландара, затим из осталих светогорских манасти-ра, па чак и из Јерусалима. Тако је Јелена, удова ве-ликог војводе Сандаља Хранића, имала 1442. године за свог духовника јерусалимског старца Никандра, који је те године писао њен тестамент. Велики чел-ник Радич Поступовић имао је 1433. године за свог духовника ариљског епископа Марка. ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законик.*

Р. Милошевић

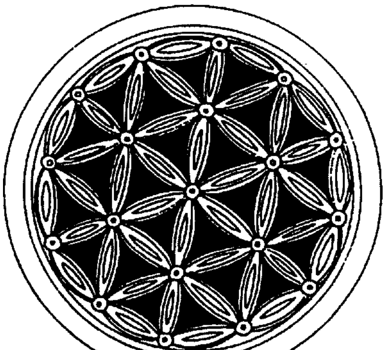

Ђ

ЂАКОНИКОН - простор у цркви који се на-лази јужно од олтарске апсиде. У ђаконикону се чувају одежде свештеника и богослужбене књиге. Назив је преузет из грчког језика (б|.схк**;ог1Кхп>).**

У црквеном градитељству средњовековне Ср-бије простор ђаконикона организован је на различи-те начине, у складу са развојем и потребама бого-службеног обреда. У архитектури друге половине XII столећа, олтарски део храма образује се према цариградским узорима, као јединствена простор-на целина средишње апсиде и бочних одељења про-скомидије и ђаконикона, које имају комуникацију са наосом храма. JЛромене у структури олтарског про-стора наступају у првим деценијама XIII века, почев од Жиче: на источној страни изводи се широка ап-сида полукружног облика, а ггоскомидија и ђакони-кон дограђују се у угловима које образују источни део наоса и краци певничког трансепта. У истом раздобљу започиње се и са праксом затварања про-лаза између ђаконикона и јужног дела наоса, тако да простор ђаконикона, уз поједине изузетке, све до цркава подигнутих у време кнеза Лазара остаје до-ступан једино из средишњег дела олтара. У храмо-вима насталим с краја XIV и током прве половине XV столећа поново се прихвата решење физички јединственог троделног простора на источној стра-ни, који представља симболичку целину са полу-кружним конхама на бочним странама наоса.

Разлике у организацији простора ђаконикона у односу на суседне делове грађевине проистичу из постепеног проширивања намене овог одељења, о чему непосредно сведоче програми и распоред са-чуваних фресака. У српским средњовековним цр-квама ђаконикон је, уз основну наведену, могао да има и функцију ризнице (скевофилакиона) и пара-клиса. У нижим зонама представљају се фигуре ар-хијереја у молитви и ђакона, чиме се остварује ве-за са сликарством олтарске апсиде. Источна страна ђаконикона често је, мада не увек, образована у форми мале апсиде или нише, у којој се приказу-ју фигуре Богородице, ређе Христа у неком од ви-дова, или композиција Деизиса. На зидовима се по-некад могу наћи и библијске префигурације или слике надахнуте различитим службама. У случају када је ђаконикон физички одвојен од наоса, у гор-њим регистрима обично се изводе сцене из житија светитеља којем је посвећен (св. Никола, св. Јован Претеча). У храмовима у којима постоји непосред-на комуникација између ових простора, више зоне ђаконикона осликане су представама којима.започи-њу циклуси наоса, попут Христових делатности, Страдања или Јављања по Васкрсењу.

ЛИТЕРАТУРА: О. Ваћш, *Гез скареПез аппехез дез е§Изез оуганХтез. Ропспоп Ихиг%1аие еХ рго%-гаттез 1сопо%гарк1аиез,* Раш 1969, 128-142.

И. Стевовић

ЂЕРЕКАРИ в. *Соколари.*

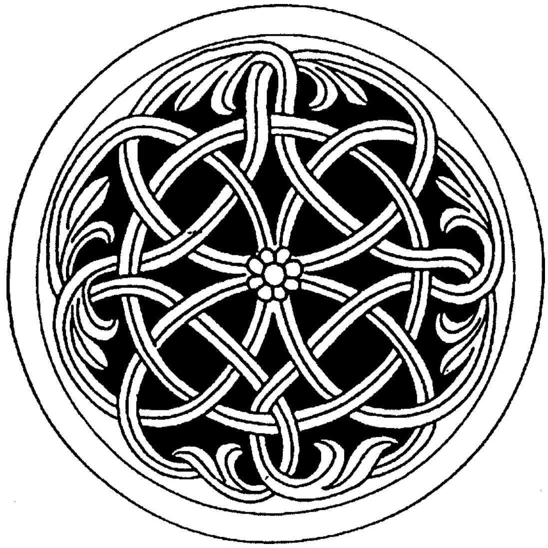

Е

ЕВНУСИ *(гх)УоХ)%о1)* - У византијској историји током дугог времена имали су веома важну, а нека-да и пресудну улогу. Према опису Константина VII, евнуха је у Великој палати било колико и му-ва у штали за време лета. Међу 300 робова које је Василије I добио на поклон било је и 100 евнуха, за које се знало „да ће увек имати своје место на па-лати".

Закон је разликовао две врсте евнуха: ектодаса (ектодоО, тј. саэтгатл, дакле, они који су ушкопље-ни хируршком операцијом, и ол:агбоЧ>е$ или ОХсс-бши, који су због телесне мане били лишени могућ-ности да зачну потомство. Оно што је за ушкопљене била чињеница, за ***олаубборгч*** је била већа или мања вероватноћа, па су из тога излазиле различите прав-не последице у погледу брака, наследства и усво-јења. Најпре римско, а потом и византијско законо-давство, строго је забрањивало праксу кастрације. Посебно је занимљива једна новела Јустинијана I из које се види да је смртност приликом извођења операције у његово време била веома велика. Ме-ђутим, трговина евнусима из околних, варварских земаља је, изгледа, била дозвољена. Посебно су се продајом ушкопљеника богатили владари Абазги-је и Лазике. Увожени су и из Арабљанског калифа-та и са Балканског полуострва. С друге стране, ни закони нису поштовани, јер постоје подаци о евну-сима из аристократских породица, као и из саме царске породице.

Бројнија појава евнуха на царској палати исто-времена је повећању источњачких утицаја. Евнуси су из практичних разлога били неопходни у гине-кеју, а то је било место одакле су долазили у при-лику да стекну велики утицај. С обзиром да су, тео-ријски, у свим осталим грађанима могли да имају претенденте на престо, цареви су били врло склони да се окружују евнусима и поверавају им различите службе, јер су ови, према царској идеологији, били лишени могућности да носе порфиру. У време Кон-стантина I још увек су били ретки; њихов број се повећао за владе Констанција. С временом се у Ви-зантији створио читав сталеж евнуха - гј *хт* егмл;-%ол> тсс^к - који је био хијерархијски организо-ван.

Постојале су титуле посебно створене за евнухе, као и оне које су у пракси биле резервисане за њих. Уколико би носили исту титулу, евнух би био у предности над достојанствеником који је носио бра-ду. Именовани су, као и достојанственици с брадом, или уручивањем инсигније (бкЗс ^рајЗешг)), или вер-балним указом (бкх Аоуои), односно простом цар-ском наредбом.

Према Филотејевом клитерологиону, евнуси су имали приступ у готово сва од 60 наведених досто-јанстава. Функције претора града, квестора и до-местика биле су за њих искључене, што у случају доместика није до краја поштовано. Службе параки-момена, протовестијара, као и неколико других, би-ле су резервисане за евнухе. Они међу њима који су имали дворске и церемонијалне службе требало је да, према царској идеологији, служе цара, на по-добије анђеоској служби Богу. Посебну улогу има-ли су приликом пријема страних посланстава. Од великог значаја била је служба паракимомена (л:а-**раке1д**.бд.**е**^о$), дословно ***онога који спава*** *поред,* односно начелника царске ложнице. Поједини спо-собни евнуси су са тог положаја практично водили државну управу (Јосиф Вринга, Василије Лакапин, Јован Орфанотроф).

Евнуси су били веома бројни и у цркви, где су посебни канони регулисали њихово присуство. Не-колико патријараха су били евнуси: Герман I, Нико-

ла I, Методије I, Игњатије, Теофилакт Лакапин, По-лиеукт, Константин Лихуд. Вероватно да је било евнуха и међу вишим црквеним достојанственици-ма. Папа Лав IX је, као и век пре њега Лиутпранд из Кремоне, пребацивао Византинцима што евнухе уводе у достојанство епископа, јер је то противно Никејским канонима. Исто тако, било је много ев-нуха и међу простим свештенством и монасима. Манастир Св. Лазара у Цариграду је од времена Лава VI био резервисан за евнухе.

Евнусима су повераване и високе војне дужно-сти. Тако су евнуси били Нарзес, Ставракије и Пе-тар Фока. Било је и царева, попут Василија II, који нису волели да их постављају на више командне положаје. После XII века, евнуси су све ређе на високим положајима у војсци и цивилној управи. Смањење њиховог броја и утицаја објашњава се променама у општем систему вредности, до којих долази под западним крсташким утицајима, који су на известан начин промовисали идеологију *му-шких* квалитета, из које су евнуси били изузети. Иако је њихов број опао, никада нису сасвим не-стали из Византије.

ЛИТЕРАТУРА: N. О1копогшс1е5,*Еез Ш(ез сæ рге-зеапсе оуга пИпез де§ IX е(X[е] **згесгез,*** Рап5 1972; К. ОшНапа[1], *Еез еипиаиез дат I 'Етргге оуга пИп, СИаг-§ез Лез еипидиез,* Кесћегсћез зиг 1ез тбШиггопеб ђугаттеб 1-И, Ее Рагактотепе, ВегНп - Атбтег-а!ат 1967, 165-197, 198-201, 202; *Еиписћз,* ООВ, 746-747 (А. КагМап); *Еиписћеп,* Еех1коп (1е5 Мћ-хеккегб IV, 99-102 (Ј. Рег1и§а).

С. Пириватрић

ЕГЗАРСИ (грч. е|архо$) - су били опуномоће-ници епископа чије су се дужности током времена развијале и мењале. Где год Доментијан у Житију св. Саве помиње протопопе ту Теодосије помиње егзархе. Задатак им је исти: да траже „оне који су као пагани узели жене без благослова и молитве, и заповеди да ове венчавају". Очигледно је у Теодоси-јево време део послова изузет од протопопа и пренет на новоуспостављено звање егзарха, свакако по угле-ду на Византију где су егзарси били посебна врста епископских службеника, чија је главна дужност била да брину о духовним стварима у епархији, као својеврсни духовни инспектори. По Синтагмату Ма-тије Властара, надзирали су да се правила и устав црквени извршавају, да посредују између епископа и свештенства, да воде бригу о правилном склапању бракова и дају дозволе да се бракови могу благо-словити. Уопште, надгледали су сав духовни живот и дисциплину и о томе извештавали епископа.

Касније, бракови прелазе у надлежност посеб-них духовника, а егзарсима остаје само део духов-них послова **ДА испрлви ДОУХОКНО,** али добијају економске обавезе - скупљање дажбина у корист епископа, по њима називану *егзарштина,* како се види из повеље за манастир Светога Ђорђа Горга код Скопља. С таквим обавезама бележи их и Ду-шанов законик (члан 37), прецизирајући да они скупљају само доходак који попови дају од својих баштина.

Положај је свакако доносио користи, био је при-мамљив, па је долазило до многих злоупотреба. Прво, дешавало се да га заузме неки световни чи-новник, који по канонима није могао да врши ду-ховни надзор над свештенством и народом. Друго, скупљачи дажбина су са собом водили велику сви-ту и тиме стварали поповима велике трошкове. За-коник забрањује обе злоупотребе: не дозвољава световњацима да врше ову улогу, већ да то обавља-ју калуђери и то само двојица **кллогкрл сАмодру-глго,** дакле, без велике пратње и много коња.

У време турског ропства има много записа о ег-зарсима, од којих се неки јављају као егзарси епар-хијски, али и као егзарси трона пећких патријараха. У почетку су то били рашки, а касније се као та-кви представљају цетињски митрополити.

ИЗВОРИ: Теодосије, *Житија,* Београд 1988; Ст. Новаковић, *Законски споменици;* Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I—VI.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923.

Р. Милошевић

ЕГЗАРШТИНА (егзархато) - дажбина коју је у средњовековној Србији у име епископа од попова и игумана убирао његов изасланик егзарх. У Визан-тији је егзарх (е^арх ох) био назив за неколико раз-личитих световних и духовних дужности. У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља одређује се да поповске куће уместо архиеписко-пу егзарштину дају монашком братству, уз обавезу да архиепископа помињу у божјој служби.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 615, 616; *Споменици за средновековната и понова-та историја на Македонија* I, Скопје 1975, 228, 231.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 67; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, Бео-град 1931, 101; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке пове-ље,* 433; *Споменици на Македонија* I, 197 н. 95 (В. Мошин - Л. Славева - К. Илиевска); *Тће Ох/дга[7] ИгсИопагу о{Вугаппшп* II, №\у **Уогк** - ОхРогс! 1991, 767 (А. Кагћс1ап - А. РарасМлз).

Р. Радић

ЕГЗОПРИК (ха е^сблропса) - отуђивање има-ња тако што се оно даје у мираз. У Византији је егзоприка означавала личну имовину супруге ко-ја није улазила у мираз. У повељи краља Милути-на манастиру Св. Ђорђа код Скопља забрањује се давање мираза изван манастирских села као екзо-прик или екзоприка.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 615, 616; *Споменици за средновековната и поно-вата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 227, 228, 231.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 128; *Споменици на Македонија* I, 151, 227 н. 83 (В. Мошин - Л. Славева - К. Илиевска); Е. Кпагаз, Ле-^**псо** тгј$ **ји.8оа1соупсг)5** еШ)**г1**.кгј$ бт)ц.сббог>$ **урад.**-шхсеГа* *(1100-1669)* VI, бо1ип 1978, 164.

Р. Радић

ЕКЛИСИЈАРХ (кклисикхрх^, еклисиглр^х^, еклисјлрх^, клисигар«*, кклислрх^) - част и служба коју су калуђери обављали у манастирским и са-борним епархијским црквама. Основне дужности еклисијарха биле су да пази на богослужење, да је црква снабдевена светим стварима, да надгледа да јеромонаси служе редом службу и да се одржава унутрашња уредност и чистоћа цркве.

Као достојанственик другог реда при саборним црквама и као помоћник скевофилакса имао је ду-жност да надзире и друге цркве у епархији. Он је имао и неколико помоћника (подеклисијарх, про-токанонарх, канонарх и таксијарх), који су му пома-гали приликом богослужења и других послова у цркви.

Еклисирјарха је бирао игуман са братијом, а ка-луђер који је био изабран за ову службу морао се истицати међу осталима у манастиру својим врли-нама у вршењу црквене службе. У саборним цр-квама еклисијарха је бирао надлежни архијереј. Архиепископ Сава је изабрао за ту службу у Жи-чи Арсенија монаха: „И овога блаженога Арсенија гледаше где добро служи у цркви као што треба, нити је изоставио кад год који устав; учини га да буде еклисијарх велике и саборне цркве архиепи-скопије т.ј. Жиче, давши му савршену власт над онима који су у том манастиру".

По важности своје службе у манастиру еклиси-јарх је заузимао врло високо место, помиње се увек после игумана, баште и економа: **кмти в1» том«» млнлстмри стлр^кишинлмк рекше игоуменл и клште и икономл и еклис1Архл.** При саборним црквама, као достојанственик другог реда, еклиси-јарх је такође заузимао четврто место, мада је поне-кад, због већег броја служби у великим епархијама заузимао много ниже место, после низа других до-стојанственика. Са економом и старцима еклиси-јарх је учествовао у избору новог игумана.

Његова служба превасходно се односила на бри-гу о богослужењу, које треба да се одвија по типи-ку - о првом часу, јутарњој служби и молитвама, литургији, а такође да сви калуђери у исто време учествују у службама: *него да сви имају као вођу еклисијарха или дневног јереја.* Поред тога, надгле-дао је учешће монаха у појању и читању на цркве-ним службама, паљење свећа, чишћење и паљење кандила. Посебно је записивао помене умрлих ка-луђера и игумана и панихиде недавно умрлим по синаксару: *А помен свакога од умрлих нека уписује еклисијарх.* Према његовој служби и надгледању литургије, појања канона и псалама, читању јеван-ђеља, највероватније да су многи јеромонаси били на тој дужности, о чему сведочи пример еклиси-јарха поп Софронија из руског манастира Св. Пан-телејмона (1395/96). Врло ретко су ту службу могли обављати и мирски свештеници. Изузетак је начи-њен приликом оснивања и организовања дечанског манастира и властелинства (1330, 1331-1335), када је за дечанског еклисијарха био постављен мирски свештеник, пореклом из редова ситне властеле, Ва-силије Леондичевић: *Иприложих јеклисијарха Ва-силија Леондичевића са његовим селом Зерзевом.*

Међутим, постојале су забране да световњаци имају овакве или сличне функције у манастиру. Из-

ричита забрана да белац (световњак) не буде влада-лац у манастиру, донета је у повељи за манастир Св. арханђела код Призрена - **и ДА се стлви ико-НОМЈ* и еклисилрх^ и дохигарк и плрликономћ кл-лоугерк, л Б^клцкк де не ВЛАДАЛАЦ оу млнлстири.** Чак се наглашава да манастирске функционере еко-нома и еклисијараха, а и друге, не може постави-ти ни цар ни његов милосник, већ само игуман са братијом. Пошто је ипак било световњака који су обављали неке послове за манастир (дворани бел-ци), донета је одлука да не могу живети у манасти-ру, већ им се даје стан изван манастира.

Приликом отуђивања манастирског имања, што се ретко дешавало, у доношењу одлуке, поред игу-мана, баште, економа и дохијара, учествовао је и еклисијарх.

У Хиландарском и Студеничком типику налази се и синоним за еклисијарха - **црковниц^к пр^вомц** што би значило да се издваја од осталих црковника у манастиру, по својим задужењима за богослуже-ње и одржавање реда и чистоће у цркви. У списко-вима достојанственика саборних цркава, поред еклисијарха забележен је и његов помоћник про-токанонарх. Понекад се налази уписан само про-токанонарх, очито у функцији и еклисијарха. У Синтагмату Матије Властара **цр^ковнмх^ СА-нов-^х^** забележен је само протоканонарх са по-моћницима који пазе на свете сасуде и покровац, доносе мантије и свеће, приносе ватру, кадионицу и топлу воду. Еклисијарси се ретко помињу по име-ну, осим ако су као чланови братског сабора забеле-жени у повељама, као што је то еклисијарх хилан-дарски Јевтимије.

Као писмени људи они су били преписивачи бо-гослужбених књига и писари владарских повеља. Дечански еклисијарх Варлаам преписао је четири пролога за свој манастир - **смир^вни и посл^ђдни вк иноц^х[1]* еклис1лрх1» Влрлллм1»; приложи сГе книги цлрскош оБители демлнскои еклиалрх^ ЕлрллАМ^.** Царици Мари повељу за манастире Хи-ландар и Св. Павла писао је еклисијарх Симон -**Писл Оимиж^ Геклисилрћ** V **бжев#.**

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот св. Саве и св. Си-меуна,* 340-341; Ђ. Даничић, *Животи краљева и архиепископа српских,* 244; Ј. Шафарик, *Хрисову-ља цара Стефана Цушана,* 306; М. Милојевић, *Це-чанске хрисовуље,* 57; Ст. Новаковић, *Матије Впа-стара Синтагмат,* Београд 1907, ЕХХХУН; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 480, 481, 487, 526; Ст. Новаковић, *Записи и натписи* I, 206; В. Мошин, *Акти братског сабора из Хиландара,* Годишњак СФФ 4, 4 (1940) 183, 186, 189, 190, 194, 196, 197, 199; *Споменици за средновековпата и поновата историја на Македонија* I, Скопје 1975, 328, 330, 342, 357; П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хрисову-ље,* Нови Сад 1976, 307; Р. Ћук, *Повеља царице Ма-ре манастирима Хиландару и Светом Павлу,* ИЧ 24(1977) 114.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* III, 516; *Кјестк JA2JJ*IV, 572; Н. Милаш, *Цостојанства,* 139, 152, 160, 164; Н. Милаш, *Православно црквено право,* 723-724; Ф. Гранић, *Црквеноправне одред-бе хиландарског типика,* 179, 185-186; Т. Таранов-ски, *Историја српског права* I, 23, 41; Ј. Оаггоигез, *КесНегсНез **8иг** 1ех оффша,* 60, 272-273, 285, 315, 386, 548; протоканонарх 175, 272; М. Благојевић, *Челници манастира Цечана,* Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 22-24; М. Петровић, **Цр^ковници** *у српским законским споменицима,* Археографски прилози 14 (1992) 15-23; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку,* Београд 1992, 55-56.

М. Јанковић

ЕМИН (ар. аггип = повереник, надзорник, управ-ник, поуздан, поверљив, у документима на српском језику у почетку се јавља под старим именом *ца-риник)* - државни службеник коме је у Османском царству била поверена управа, сакупљање, попи-сивање, чување и заштита одређених државних, тј. царских прихода и добара. Емини су били задужени да управљају радом ковница новца, рудника, цари-нарница, скела, разноврсних радњи, бавили су се снабдевањем, као и спровођењем пописа појединих области Царства.

Емини су били постављани бератима, издава-ним лично од стране султана или у његово име, и за своју службу су примали плату. Пошто су се бави-ли скупљањем пореза и заштитом султанових ин-тереса, они сами нису могли бити закупци ни ужи-ваоци било каквог прихода.

Емине су могли да постављају и закупци одређе-них државних прихода, да се старају о њиховим ин-тересима, али је у тим случајевима, поред емина закупца, бивао постављан и царски емин који је, сам или са обласним кадијом, контролисао рад

закупаца. Ипак, у појединим периодима, услед зло-употребе положаја, емини су узимали у закуп одре-ђене приходе. О свом пословању емини су водили посебне дефтере. Били су дужни да књиже сваки пријем робе или новца, као и да о томе издају по-тврду странки.

У престоници, титулу емина носило је неколико високих државних чиновника, који су руководили појединим службама, као што су управник барута-не (ћашхкћапе егшш), арсенала (тегзапе еггиш), као и емин задужен за спровођење пописа Царства (с-еггег егшш или с-еггег-1 кћакаш егшга). Најзначајнији слу-жбеници са титулом емина били су: управник града (зћеħг егшш), задужен за финансије и снабдевање Двора, за одржавање палата, као и других грађеви-на у граду које су припадале султану, кухињски ин-тендант (татћакћ егшш) и интендант јечма (агра егшш), задужени искључиво за снабдевање царске кухиње и штала, као и управник ковнице новца (даг-ћкћапе егшт).

У османским изворима који се односе на срп-ске земље, поред емина који су спроводили пописе Крушевачког, Смедеревског, Видинског и других санџака у оквиру којих се нашла територија бив-ше Деспотовине, спомињу се још емини скела у Смедереву, Видину, Фетисламу и Ресави, емин руд-ника Бах, затим емин Новог, Дрине и Новог Пазара, као и емин са Плоча у Дубровнику, који је поред наведених редовних, имао и неке друге дужности поверљиве природе. Он је, наиме, извештавао Пор-ту о свему што би се у Дубровнику радило, а што је, по његовом мишљењу, било штетно за интересе његове државе и вере.

У турским исправама на српском језику, емини-ма су називани повереници дубровачке властеле.

ИЗВОРИ: Г. Елезовић, *Турски споменици* I, Бео-град 1940, 38, 50, 55, 68, 182, 221, 222, 223, 267, 303, 351, 352, 682, 815; ***В.*** Војатс, *Тигзкг гакот ı гакоткг ргорт и XV / XVI уека га шедегеузки, кги-зеуаски г уМгтки оМазХ,* Вео§гас- 1974, 29, 34, 45, 52, 64-65, 67-68, 70, 74-76, 87, 88, 93-96, 101, 104-105.

ЛИТЕРАТУРА: *1,'Епсус1ореЛге Зе 1'1з1ат,* Раш 1964; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда* I, 616-617.

Е. Миљковић-Бојанић

ЕМИР в. *Амира.*

ЕНОХИЈАР в. *Пехарник.*

ЕПИСКОП (епискот*, кпископ^, кпискоупц пископц пискоут*, епискоугњ, светителц) - највиши јерархијски степен; управљао је једном цркве-ном облашћу са тачно утврђеним границама и седи-штем при саборној цркви епископије. Поред разних варијаната назива епископ у употреби је и свети-тељ: *друго крштење прими од руке светитеља и архијереја; и саветовавши се са светитељем Јеф-тимијем.* Често се уз име светога Саве и архиепи-скопа Арсенија, па и појединих архиепископа, ста-вља и светитељ. Душанов законик равноправно употребљава изразе светитељ и епископ. Еписко-пи су титулисани као свеосвештени и смерни епи-скопи уз назив њихове епископије или саборног храма: *свеосвештени јепископ всеје зетскије обла-сти господина ми оца кир Неофита; господин и отац наш јепископ рашки Михаил; свеосвештени јепископ призренски Сава.* У Приморју се титула епископа везује за место његовог седишта: ћогш-пез ер1бсор1 бха§п1, за хумског епископа; или за са-борни храм епископије: ћоттез ер15сор1 бапстл М1-сћаеНб, за зетског епископа.

Први српски епископи били су калуђери мана-стира Хиландара, које је архиепископ Сава повео са собом у Србију да их посвети. За епископе, као и за митрополите и архиепископе, бирани су већи-ном угледни монаси из саме епископије и игумани већих манастира, посебно Хиландара. Међу њима се истичу Сава II, брат краља Уроша I, хиландарски монах и хумски епископ; Јевстатије I, игуман Хи-ландара и зетски епископ; Сава III, игуман Хилан-дара и призренски епископ; Данило II, игуман Хи-ландара и бањски и хумски епископ.

Међутим, иако је то ретко бивало, епископи су могли бити постављени из редова мирског свештен-ства. У повељи за манастир Св. арханђела код При-зрена (1348) помиње се поп Хранислав Епископовић у Поточанима, са свим својим ждребијем и купље-ницама, по презимену очито син једног од призрен-ских епископа. По помену ждребија и купљеница може се закључити да његов отац није припадао властелинском слоју већ сеоским поповима, можда на служби при епископовом двору. Личним вред-ностима и духовним образовањем и заслугама за епископију успео је да се уздигне до епископског достојанства. Извори Которског архива такође поми-

њу, у трећој деценији XIV века, синове зетских епи-скопа поб рорре УеНб Боћгобаииб, гШиз ер15сор1 и МШса В15Сорошсћ из Будве. Доњополошки епископ из Лешка такође је био из редова мирског свештен-ства (1467-1468), јер му се помиње син: епископ Оливер, син епископов. У попису Херцеговачког санџака (1475-1477), у селу Осип, нахија Бистри-ца, записан је Радосав, син епископа. Један митро-политов син забележен је у дефтеру Скадарског сан-џака (1485) у манастиру Иврала: калуђер Тијокан, син митрополитов.

Епископи су се старали о властелинству епи-скопије, одржавању и обнови својих саборних хра-мова, као што су то били призренски епископ Сава и липљански Игњатије, или су сами били ктитори цркава, као зетски епископ Неофит: Св. Петар у Богдашићу *в област Светаго Михаила.* Посебно је велики труд уложио хумски епископ Данило да обнови тешко опустошену и осиромашену Хумску епископију.

ИЗВОРИ: *Житије Симеона Немање од Стефа-на Првовенчаног,* изд. В. Ћоровић, 18, 29; *Живот св. Саве и св. Симеуна,* написао Доментијан, 43-44; *Живот св. Саве,* написао Теодосије, 134; Ст. Нова-ковић, *Законски споменици* (регистар 798, 807); ЈБ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 8 бр. 19; 13 бр. 26; 17 бр. 38; Г. Чремошник, *Канцеларијски и но-тарски списи 1278-1301,* Београд 1932, 162 бр. 404; А. Мауег, *Ко(огзкг вротепгсг* I, 2а§гећ 1954, 416 бр. 1243; 424 бр. 1275; II, 1981, 99 бр. 396; 106 бр. 426; 148 бр. 595; 158 бр. 635; 171 бр. 689; 203 бр. 822; 205 бр. 829; 215 бр. 869; 294 бр. 1136; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Бео-град 1974, 44 бр. 21; 44^45 бр. 22; *Турски докумен-ти за историјата на македонскиот народ. Опши-рен пописен дефтер Ио 4 (1467-1468),* прир. М. Соколоски и А. Стојановски, Скопје 1971, 297; *Рогтепгспг роргз запд.тка уИајеШ Негсе§оута,* рпг. А. АН&с, багајеуо 1985, 268; *Ое/Хеп / ге§јг5(птг((е запхћакш (е ЗћкоЉгез г уШ(1485* I, 12с1. б. Ри1аћа, Тшше 1974, 279.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* 253, 390, 393-402, 403, 404; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века,* Хришћанско дело III, 4-6 (Скопље) 3-51; М. Јан-ковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985, 133-195.

М. Јанковић

ЕПИСКОПИЈА (епископша, епискоупига, кпи-скопига, кпискоупига, кнориса, инорипх, енорна) -

црквена област са територијом и одређеним грани-цама у којој је духовну власт имао епископ. Поред имена епископија употребљавао се назив енорија, али врло ретко: *расписавши крајеве отачаства сво-јега, и ггосла свакога од њих у своју енорију по до-стојању како кога знађаше.* Номоканон светога Саве, поред назива епископија, у истом значењу употребљава и именице област, предео, а слично и Теодосије - *на његово место, посла свакога у свој крај.* У повељама и записима црквена област под духовном влашћу једног епископа назива се увек епископија. Пре оснивања српских епископија 1220. године, централне области српске државе биле су под духовном влашћу Охридске цркве, односно три епископије - Рашке, Призренске и Липљанске. Из-вод из повеље српских епископа, **М^ћстл еписко-пол\к> ср^вскмм^,** доноси списак од осам еписко-пија: Зетска, Рашка, Хвостанска, Хумска, Топличка, Будимљанска, Дабарска и Моравичка. У тај попис треба укључити Призренску и Липљанску епископи-ју. Касније се тај списак допуњава Ибарском (Зве-чанском или Бањском) епископијом. Како се шири-ла територија српске државе према северу и југу повећаван је број припојених нових епископија, да би почетком XIV века, према Светостефанској хри-совуљи (1314-1316), било четрнаест епископија. Нове епископије - Београдска, Браничевска, Скоп-ска и Дебарска - укључене су крајем XIII и почет-ком XIV века у оквире Архиепископије. Нешто ка-сније настале су Градачка и Кончулска епископија, а изгубљена је Београдска; пре половине XIV века укинута је Хумска епископија. После уздизања Ар-хиепископије на ранг Патријаршије познате су још две епископије, које су тада основане - Злетовска и Доњополошка, које су биле подручне Скопској и Призренској митрополији.

Називи епископија долазили су од централне области или жупе, где се налазио саборни храм епископије или по месту где је било седиште, се-ло или град: *епископ све зетске области; Свете Богородице Градчанске, епископије Липљанске; у епископији Призренској на Љевиши.* Касније осно-ване митрополије наследиле су углавном старе на-зиве првих епископија, као и њихова седишта и вла-стелинства. Саборне цркве српских епископија биле су смештене у старим и угледним манастирима, ко-је је подигао Стефан Немања или други чланови

династије - Св. Никола у Куршумлији (Топличка), Св. Ђорђе (Будимљанска), Св. Богородица или Мала Студеница (Хвостанска), Св. Никола (Дабарска), Св. Ахилије (Моравичка). Старе епископије, наста-ле у време оснивања Охридске архиепископије, има-ле су седишта у Св. апостолима (Рашка), Св. Бого-родици Љевишкој (Призренска) и Св. Богородици (Липљанска). У Приморју то су биле Св. Богороди-ца у Стону (Хумска) и Св. арханђели на Превлаци (Зетска). Већ половином XIII века седиште Хумске епископије помера се у унутрашњост земље у цркву Св. апостола у Бијелом Пољу.

Приликом одређивања епископских седишта ар-хиепископ Сава и Стефан Првовенчани истовреме-но су радили на формирању властелинстава епи-скопија, односно саборних цркава. Властелинство се састојало из одређених земљишних добара - села, заселака, планина, винограда. Радне обавезе разних категорија становништва, насељеног на властелин-ству епископије, такође су биле посебно истакну-те и забележене. Само за неке од епископија позна-то је до данас неколико сачуваних докумената. То су владарске повеље за Хумску, Липљанску, При-зренску, Злетовску епископију. Крајем XV века на-стала је повеља за ново седиште Зетске митропо-лије. Само за неколико епископија може се сазнати коју су духовну област или територије заузимале: Липљанска (Грачаничка) епископија простирала се на жупе Липљан, Мораву и Тополницу; Рашка епископија простирала се на жупе Горњи Ибар, Јел-шаницу, оба Лаба и Драшковину; Будимљанска је проширила власт на жупе Гацко и Пиву. Приликом успостављања митрополитанског система многе од старих епископија добиле су овај ранг.

Оснивање епископија и избор епископа реша-вао је и потврђивао државни сабор, али приликом оснивања Злетовске епископије деспот Оливер, ктитор Св. арханђела у Леснову, за уступање ма-настира за седиште епископа добио је изузетну при-вилегију да учествује у избору и постављању епи-скопа.

ИЗВОРИ: *Живот св. Саве и св. Симеуна,* напи-сао Доментијан, 233; *Живот светога Саве,* написао Теодосије, 140; Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Сте-фана,* 287-296; Ст. Новаковић, *Законик,* 14-16, 155; 40-41, 175; Ст. Новаковић, *Мати/е Властара Син-тагмат,* 534; Ст. Новаковић, *Законски споменици* (регистар 828, 833, 837, 849, 850, 856, 869, 903); Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља,* Спо-меник СКА 4 (1890) 4-5, 9; В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* 196; М. Павловић, *Грачаничка повеља,* Гла-сник СНД 3 (1927) 125-135; Н. Радојчић, *Законик,* чл. 13, 45; В. Мошин, *Сербскан редакцш Синоди-ка в неделто православш,* Византиискии временник 17 (Москва 1960) 303-304; *Законоправило ши Номо-канон Светога Саве* (Иловички препис 1262. годи-на), Фототипија, прир. М. Петровић, Горњи Милано-вац 1977, бЗа-б, 64а, 626.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Р/ечник* I, 411; III, 522, 523; Н. Милаш, *Православно црквено право,* 258, 296, 311, 315, 316, 371-372, 374-375, 390, 393, 402-404, 464, 483; Р. Грујић, *Епархи/ска власте-линства у средњовековно/ Срби/и,* Богословље 7, 2 (1932) 1-69; V. Mo§т, *Кикоргз Р1/еуа1/$ко§ зто-сИка ргауоз1ау1/а,* 81**оуо** 6-8 (Уајзоу хћогтк), 2а-§гећ 1957, 154-175; М. Јанковић, *Епископи/е и ми-трополи/е Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985, 17-163.

М. Јанковић

ЕПИСТОЛАРИ - збир образаца за писма поје-диним личностима. Настали у Византији на тра-дицији касноантичке реторике, епистолари садрже у формуларном облику начин обраћања и титулиса-ња различитим поводима, повремено откривајући и друштвену структуру одређене средине. На српске земље односе се делови у *Ие аа[1]ттШгапа[1]о шре-Но* Константина Порфирогенита са обрасцима за писма и наредбе владарима Срба, Захумља, Конава-ла, Травуније и Дукље. У византијским епистолари-ма, који су можда настали у време кнеза Лазара, са-чувани су обрасци за писма српским владарима, док сведочанства те врсте из времена самосталности српских земаља у писаном наслеђу нису сачувана.

Најстарији сачувани епистолар је тзв. *Слепчан-ски писмовник* или *Епистолар манастира Слепче* из средине XVI века. Некада је припадао манасти-ру Свети Јован Претеча (Продром) одакле га је В. И. Григорович однео у Русију (данас - Москва, Државна библиотека, Ф 87, **N0** 1734). Ј. Радонић је из њега објавио свих двадесет писама, од којих су нека упућена одређеним лицима а друга су писма--обрасци: игуманима, епископима, благочестивом господару, манастирској братији, турском цару, мо-нахињама и духовницима. Због значајног учешћа кратовског кнеза Димитрија у лесновско-кратов-

ској области посебно су важнатри писма из 1543. којима поп Лука из Кратова обавештава слепчан-ско монаштво о непосредним догађајима везаним за личност кнеза Димитрија. Издваја се и писмо мона-ху Филипу у коме се аутор открива као присталица исихазма, чиме се настанак једног дела епистолара можда помера у XIV век и на Свету гору (Ђ. Трифу-новић). С правом се писмо споменика приписује образованом и плодном писару Висариону чије су везе са охридским архиепископом Прохором много-струко потврђене. Из истог времена, после 1560, настали су и обрасци за писање синђелија рашког митрополита Силвестра који их уноси у свој приме-рак Синтагме Матије Властара можда према обра-сцима из XIV и XV века. У Зборнику Јована Зло-круховића из почетка XVII века (Љубљана, Народна и универзитетска библиотека, бр. 32) сачувани су обрасци за писма црквеним поглаварима, али и не-колико писама која одређене црквене личности упу-ћују духовницима. Већи број образаца налази се у једном рукопису из средине XVII века (Архив САН бр. 46). Обрасци су разнородне садржине, многи се односе на стварне догађаје, пишу их одређене црквене личности, а посебно се издвајају писма руским духовницима и владарима.

За разлику од епистола-посланица, којима су епистолари жанровски веома приближени, у епи-столарима се не налазе развијени књижевни обли-ци ни поетски текстови. Могућности за њихово раздвајање дошле су у новије време, јер су из XV века сачувана сведочанства из којих произилази да су се две важне посланице - писмо светога Саве студеничком игуману Спиридону и одговор јеру-салимског патријарха Теофила деспоту Стефану -схватале као обрасци.

ИЗВОРИ: Ј. Радонић, *Епистолар манастира Продрома (Слепче) из XVI века,* Споменик СКА 49 (1910)55-66.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Азбучник срп-ских средњовековних књижевних по/мова,* под одредницом *Епистолар,* 44-46, најпотпунији пре-глед са литературом; К. Кштћаċһег, *Сезсћгсћ(е дег оугапппгзсћеп П((ега(иг,* Мипсћеп 1897, 452-454; Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штам-паних књига.* Збирка СКА, Београд 1901, 182-186; А. Соловјев, *Синђели/е рашког митрополита Сил-вестра писане после 1560. год.,* Гласник СНД 14 (1935) 224-226; Ђ. Сп. Радојичић, *Из старе српске подунавске књижевности и писмености. Стара српска рукописна књига са текстовима епископа бачког Васили/а (из 1660-1) и митрополита срем-ског,* Годишњак ФФ НС 3 (1958) 170-176; А. Е. Викторов, *Собрание рукописеп В. И. Григоровича,* Отчет Публичного и Румлнцевского музеев за 1876-1878, Москва 1879, 38-39; Б. Ст. Ангелов, *Висари-он ДебЂрски. Из старата бтгарска, руска и срЂб-ска литература,* кн. III, Софил 1978, 197-204; Ј. Оаггоигез, *Ергз(о1гегз оугапппз а1и Х^е згес1е,* Рапз 1960; Ј. Оаггоигеб, *"ЕкШезгз Иеа. Мапие1 3,ез РИ-(аЈаа а\г XIVз., Ке\и&* сЈез Етидез ћугаттез 27 (Рат 1969) 5-127; И. Ђурић, *„Ектесис неа" - византи/'-ски приручник за „ питакиа " о српском патри/арху и неким феудалцима кра/ем XIV века,* Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974).

Б. Јовановић-Стипчевић

ЕПИСТОЛЕ (посланице) - у знатном обиму биле су заступљене у старој српској књижевности. Преузете су из византијског наслеђа где су као по-себан жанр изграђене на основама касноантичке реторике, а правила која се у њима подразумевају укључују и етикецију, важан елеменат средњове-ковне поетике. Са преводима византијских цркве-них отаца ушли су у српско писано наслеђе и први обрасци и упутства, а на преузетим основама грађе-ни су развијени поетски текстови, којима се при-кључују и они једноставнији, у облику писма, али без примене правила обавезних при састављању епистола. Значајан елеменат у састављању еписто-ла чине питања и одговори или дијалози, посебан жанр у византијској теолошкој књижевности, који се такође јављају у мањим а и развијенијим књи-жевним текстовима.

Преводи у којима се често у насловима истиче епистоларни карактер списа, као и дијалози, доносе се у писаном наслеђу већ од XIII века: *Беседа тро-/ице светитеља* Василија Великог, Јована Златоу-стог и Григорија Богослова у Зборнику попа Дра-гоља из треће четвртине XIII века, али у облику чланка, затим у XIV веку дела Григорија Назијанзи-на, Исака Сирина, Јована Дамаскина и др., као и полемички чланци против Латина, о јересима, о по-сту у зборницима различите па и правне садржине.

Као прво дело епистоларне књижевности наво-ди се *Писмо* св. Саве које он са својих путовања по Блиском истоку, као врсту посланице, упућује

студеничком игуману Спиридону. Никодимова *По-сланица Карејској ћелији* из 1322. већ садржи књи-жевно развијен текст о св. Сави. У оригиналним саставима, код Теодосија и Данила II издвајају се делови са развијеном епистоларном реториком. Она се среће и у опсежнијим записима, међу којима се истичу опсежан и књижевно надахнут *Запис инока из Цалше* а односи се на поновљене позиве које му деспот Стефан упућује ради доласка у Србију, као и запис Владислава Граматика о посланици (по-руџбини обимног зборника) коју му упућује Ди-митрије Кантакузин.

У најразвијенијем обиму јављају се *Епистоли/е* кир Силуанове. Девет епистолија са стандардним завршецима или порукама упућују се непознатом адресату, чиме се допушта шира уопштеност адре-сата, намењена већем броју читалаца. Духовни отац аутора је кир Исаија а духовни син Марко, чија се смрт у писмима помиње као значајан губитак, док се као трећа личност помиње Ромил. На основу ових помена, као и мишљења претходних аутора, претпостављено је да је Силуан аутор који је, осим стихова св. Симеону и св. Сави, 1355/56. саставио Пасхалије на Светој гори, да су *Епистоли/е* морале настати између 1363. и 1371. године, да поменуте личности припадају кругу угледних светогорских исихаста, а да је саговорник, највероватније, Григо-рије Млађи, биограф Ромила Синаита. По општем карактеру ближе су тзв. пријатељском писму. Сво-јеврсна књижевна посланица у којој су остварена правила средњовековне реторике јесте и *Слово љуб-ве* деспота Стефана из 1404-1409. године, које по својој лирској природи, подели на ритамске низове и целине чак превазилази стандарде епистоларне књижевности.

Развијеност српске епистоларне књижевности посебно је потврђена у преписци Јелене Балшић и Никона Јерусалимца, сачуваној у *Горичком зборни-ку* из 1441/42. године. На три Јеленина писма (два оштећена) посланице - опширне одговоре о теори-ји монашког и скитског живота, чему прикључује историјско-родословну конструкцију, даје Никон (вероватно великосхимник Никандар Јерусалимац), сведок тестамента Јелене Балшић. Друкчије усмере-ности јесте *Посланица* ђакона Григорија у којој уче-ник износи духовнику своја схватања неких језич-ких проблема (в. *граматика).* Такође се, на одређен начин, у односу на потврђенију традицију у српској епистоларној књижевности, издваја и тематски је-динствена посланица светогорског прота Гаврила упућена 1534. угарском краљу о Лутеровом учењу.

Претежно као одговори на црквена питања ја-вља се одређени број посланица. Најстарија је она коју јерусалимски патријарх Теофил упућује деспо-ту Стефану, док се касније, у XVI и XVII веку, у већем броју посланица тражи помоћ или савет од руских духовника, или се руско духовништво обаве-штава о турским прогонима у српским крајевима.

ИЗВОРИ: В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* 149-151; Д. Богдановић, *Епистоли/е кир Силуанове,* Зборник ФФ у Београду 14, 1 (1980) 183-209; Ђ. Трифуно-вић, *Цве посланице Јелене Балшић и Никонова „ По-вест о /ерусалимским црквама и пустињским ме-стима",* Књижевна историја 5, 18 (1972) 289-327.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* Бео-град 1990, под одредницом *Посланица,* 264-272 и *Питања и одговори,* 244-248; Д. Богдановић, *Исто-рија старе српске књижевности,* Београд 1980, 74, 149, 185-187, 200, 223, 226, 228-229, 272; Ђ. Трифу-новић, *Стара српска књижевност. Основе,* Бео-град 1994, 166-167, 201-202, 311-312, 340; *Шест писаца XIV века, Григори/е Рашки, Јаков Серски, Силуан, Непознати Светогорац, Монах Јефрем, Марко Пећки,* Београд 1986, 16-33, 77-87, 215-216, 236-237.

Б.Јовановић-Стипчевић

ЕСНАФ в. *Занати.*

ЕТИКЕЦИЈА - као огледало међуљудских од-носа показује друштвена схватања и духовну кли-му одређеног доба. У великој мери је условљена поделом друштва. Она сведочи о односима у истој друштвеној равни, али и о односима између повла-шћених и потчињених. Вековима се, на пример, изграђивао начин опхођења између властеле, али и правила понашања према властели. Исто тако, устаљењем хијерархијске лествице, изграђена су танана правила опхођења према угледнима и моћ-нима - црквеним великодостојницима, великашима и владарима.

Највише података има о ословљавању владара. Дијак Теодор преписивао је у време *светородна-го и великаго господина Стефана Уроша* (краљ

Урош I), док је епископ Григорије писао законик у *дане благочастиваго и светороднаго господина краља Уроша* (Милутина). Протомајстор Вита из Котора сазидао је Дечане *светломy и превисокому и преславному господину краљу Стефану* Душану. Кнеза Лазара савременициословљавају као благо-верног, христољубивог и *Богом просвештенаго го-сподина.* Кнежев син Стефан је *благочастиви и пре-славни велики господин,* а деспот Ђурађ Бранковић је *благочастиви и христољубиви и превисоки и све-тородни господин.* Слично се ословљавају и члано-ви владарске породице. Немањин брат Мирослав је *великославни,* а Немањин син Вукан *велеродни* и *велеславни,* док је Јелена, мајка краља Драгутина и Милутина, *благочастива и благородна и свето-родна велика госпожда краљица.*

Бивши владари који су канонизовани или који-ма се стварао култ, помињу се као *свети* и *светопо-чивши,* а од времена првог српског цара, израз све-ти налазимо уз живог владара. Као у Византији Стефан Душан је *благоверни и христољубиви све-ти цар.*

Уз титуле српских владара најчешће се јављају атрибути благоверни, благочастиви, светородни, христољубиви, затим богољубиви, богом посвеће-ни, богом хранимни, богочастиви. Владари се осло-вљавају као превисоки, славни, прослављени, мно-гокрасни, крепки, мили, велики, пребољши. Израз *господин* (в.) није резервисан само за владаре, мада је господин у одређеним околностима означавао владарску титулу.

Пред појаву византијског цара поданици су ни-чице падали на земљу. Крај ногу великог жупана Стефана Немање бацила се жена, иначе властелин-ка, која је великом жупану открила јерес свога му-жа. Клечећи, један *правоверни* властеличић *усудио* се да обавести великог жупана како се у његовој држави укорењује *триклета јерес.*

Разликовао се церемонијал дочека византијског и српског владара. Срби су се према византијском владару понашали по ромејском обичају, силазили с коња да *целивају цара у колено* који је остајао у се-длу. Када српски властелин или велможа, после ду-жег времена сусреће владара *и када треба да га по први пут поздрави* - пише Јован Кантакузин -*тада обојица силазе са коња те онај који је потчи-њен најпре пољуби владара у груди и затим у уста, док при другом сусрету потчињени више не силази с коња, него јашући поздравља господара.* Касније, као цар, Душан се приклонио византијском цере-монијалу и, по речима Филипа Мезијера, захтевао да га на званичним пријемима целивају у ногу.

Властела се осећала почаствована присуством владара, а поносила се титулом чији назив данас изгледа недостојан. Моћни Јован Оливер с поно-сом истиче да је био *велики слуга* Стефана Душа-на. Али управо Јована Оливера Стефан Душан држи за *всељубима и срдачна властелина.* Владари власте-лу називају браћом. Често није реч о стварном већ духовном сродству. Данило сведочи да је Стефан Душан своје присталице ословљавао браћом и дру-говима. Дубровачком кнезу српски владари пишу као *драгому и љубовному суроднику.* За Стефана Ду-шана је и млетачки дужд *најмилији сродник.*

Током средњег века угледницима се увек обра-ћало са дужним поштовањем, али присно. Ту се укључују и владари и црквене старешине (видети даље). Тек од XV века у употреби су изрази *го-сподство Ви* (Боттапо Уезп-а), *величост Ви* (та§-тШао Уез1ха).

Посебне почасги указују се црквеним поглавари-ма. Архиепископ је светитељ. Њему су се обраћали речима *Твоја светост.* Јован Кантакузин описује како је краљ Душан дочекао архиепископа Јоаники-ја II који је на коњу стигао на краљев двор у При-штину. Душан *изађе до средине дворишта и при-хвати узде коња на коме је архиепископ јахао и доведе га тамо где је обичавао да сјаше, а затим поздравивши га, прими од њега благослов.* Обавеза световних господара да воде коња црквеног старе-шине (служба стратора), мишљење је Георгија Острогорског, почива на одредбама чувеног фал-сификата - Константинове даровнице.

Пријатељски односи неговали су се и уз помоћ поклона. Владари су међусобно измењивали даро-ве, било лично, било преко посланика. Мисије *по-клисара* (в.) тешко је замислити без поклона. По-клонима су се успешније завршавали послови дипломатске природе. Са поклонима се одлазило на свечаности, пре свега свадбене. Из свадбених обичаја познати су дарови и уздарја. Дар се по пра-вилу узвраћао уздарјем. То је озваничење пријатељ-ских веза родбине невесте и младожење. Данијел Фарлати описује церемонију примања *дара* и уздар-ја приликом исплате стонског дохотка (в. *трибути)* српским монасима. Они су у пратњи стизали у Ду-бровник и у свечаној поворци одлазили у Двор, где су их дочекивали кнез и већници. Као уздарје до-

носили су четири кошаре плодова из њихових воћ-њака. Из дубоке старине потиче уздарје везано за исплату могориша који су Дубровчани сваке године давали словенским кнезовима у залеђу. Приликом исплате овог данка, Дубровачка општина је као уздарје добијала краву. Међутим, Дубровчани су овај вид неговања пријатељства временом схвати-ли као реципрочну обавезу и захтевали дебелу, *ма-сну,* а не мршаву краву. О томе је чак расправљало Веће умољених. Уздарје у овом случају губи свој смисао и суштину. Исто тако, бестидан је поступак краља Твртка II и његових дворана који су ускоро, пошто су од Дубровчана примили на поклон 27 ба-чава усољене рибе, затим воћа, шећера и зачина, за-тражили још намирница.

Константин Јиречек сматра да је „тадашње дру-штво било прилично подивљало", али писма су се састављала бираним, наглашено учтивим речима. У преписци учтивост није мањкала ни странама које су донедавно ратовале. Усталили су се у учтивом тону састављени шаблони, како у владарским та-ко и у канцеларијама Дубровачке општине. При-мер владарских и дубровачких канцелара следили су дијаци на дворовима великаша и властеле. Жу-пан Драгиша Дињичић писао је 1424. године из Сребрнице у Звоник (Зворник) *многопочтеному и нам драгому и милому брату старијему* кнезу Ву-кашину Златоносовићу. У ризници метеорског ма-настира Преображења пронађено је једно оштеће-но ћириличко писмо које је Комнин Аријанит послао *Много племенитому и мудрому и всаки части достоином взљубљеному ми брату.* Име Аријанитовог савременика и *брата* није утврђено. Без обзира на садржину, писмо је почињало и за-вршавало се слаткоречиво: *љубовно поздрављеније, много поздравленије и херетисање, много здравије, смирено поклоненије.*

Једва се понешто зна о међусобним односима у потчињеним друштвеним слојевима. Патријар-хална средина изграђивала је једноставнија наче-ла понашања. „У Дубровнику беше обичај да се, чак, и судије, лекари и духовници зову само по име-ну, без икакве титуле, што је сувише сељачки из-гледало Јовану из Равене. Међусобно су један дру-гом говорили *куме, кумо* (лат. сотра1:ег, сотта1:ег) странци, властела, грађани и сељаци" (К. Јиречек). Кум и брат су општеприхваћени и омиљени тер-мини за пријатељско условљавање, због рашире-ног обичаја склапања кумства и побратимства.

ИЗВОРИ: К. Јиречек, *Споменици српски,* Спо-меник СКА 11 (1898) 52, 64, 74, 76; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 38, 102; *Византијски извори* VI, 387-389, 402-403.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 278-283; М. Пурковић, *Апострофирања српских владара у средњем веку,* Браничевски весник 1, 4 (1933) 181-192; М. Динић, *Цубровачки трибути, Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића,* Глас СКА 86 (1935) 205-257; О. Об*го§ог5ку, *ЗггаШгШетг дез Неггзсћегз т дег оугапптзсћШаитсћеп ШН,* бегшпагшт Коп-с1акоу1апит 7 (1935) 187-204 (= *Сабрана дела* V, 318-352); М. Пурковић, *Етикеција и друштвени дух у старој српској држави,* Годишњак СФФ 2 (1931-1933) 111-139; Р. Михаљчић, *Словенска кан-целарија арбанашке властеле,* бтроггјит о бкеп-с!егће§и, Ртппа 1979, 219-227 (= *Прошлост и на-родно сећање,* 55-65); М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак,* ЗРВИ 22 (1983) 165-206. .

Р. Михаљчић

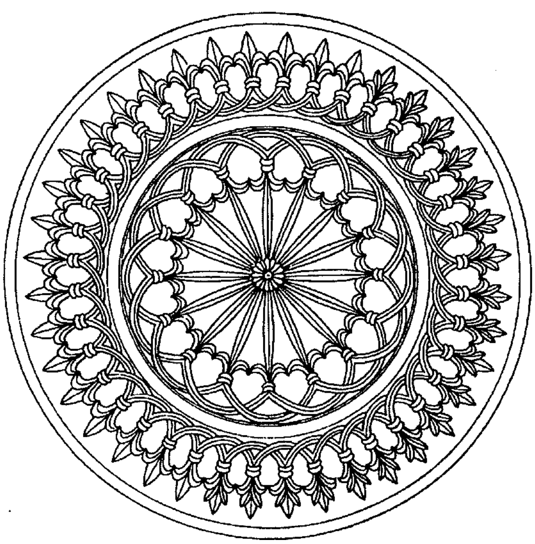

Ж

ЖДРЕБИЈЕ (ждр^ккик) - **1.** Реч позната у свим старим словенским језицима; руски жеребеи и жере-бии, украјински жреб и жереб, пољски гхеђ и ггге-сле, чешки ћгеђ и ћМне, бугарски жеребии и жере-бие. Полазна основа је коцка, односно расподела коцком. Израз се јавља и у најстаријим преводима јеванђеља: *разделише ризи јего и меташе ждре-бије,* дакле, бацивши коцку (Мат. 27, 35). Удео који падне коцком повезивао се са срећом, судбином.

Ждребије налазимо у црквеним текстовима и повељама, односно завршним деловима повеља, где се прети онима који не би поштовали одредбе издавача исправе. Предајући престо млађем брату Милутину, краљ Драгутин је рекао да иде у *судби-ну (ждребиј) коју му је бог одредио* (Данило II). Краљ Вукашин моли и забрањује наследнику кога *изволи ждреб Светога Цуха* да не порекне његово *записаније* Дубровчанима. Ономе ко се *дрзне ра-зорити* одредбе деспота Стефана Лазаревића у по-вељи манастиру Хиландару, прети се да ће делити *судбину (ждреби)* са свима који су разорили света предања.

2. Назив за имање које је стицало парохијско свештенство. За попове без баштине Душанов зако-ник (чл. 31 и 65) предвиђа *три њиве законите* (в. *поп).* Тај посед се називао ждребије. *Поповски сино-ви који књигу изуче да стоје с оцем на својем ждре-бију,* одређује Дечанска хрисовуља. На властелин-ству манастира Светих арханђела код Призрена, поред осталих, пописани су поп Трошан са браћом и *ждребијем са међама.* На истом властелинству службу је обављао поп Хранислав Епископовић ко-ји је, поред ждребија, поседовао и купљенице.

Ждребије подсећа на времена када се земља де-лила коцком. Земља Которана у Грбаљској жупи делила се на зс1геђ1 на којима се налазила кућа са окућницом. Пре поделе земље на децене или ма-ње делове, Дубровчани би прво образовали једи-нице настојећи да буду једнаке, а онда би се присту-пило жребању. Пољички статут сведочи да су се добра делила на *старе законите жрибове* (члан 59а). На властелинству манастира Грачанице ме-ропсима се жребом додељивала деоница ливаде ко-ју су били дужни да покосе *(ливаду наждребицом делећи).*

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ ЗеШса,* 99, 180, 333; В. Јагић, *Статут пољички,* Мопшпепха ћ15ТОпсо-јипсНса 1-4 (2а§геђ 1890) 64-65; Ст. Но-ваковић, *Законски споменици,* 191, 623, 651, 687; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 91, 115.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* К. Јире-чек, *Историја Срба* II, 66, 158, 160, 161; *Кјестк ЈАШ.*

Р. Михаљчић

ЖЕЗЛО в. *Инсигније.*

ЖЕНА (подружие, кућница) - стуб породице, атиме и значајан чинилац друштва, иако формално обесправљена. Жене средњовековне Србије могу се сврстати у две основне категорије: слободне -властелинке и жене по градовима, и зависне - жене кметова, које су живеле по селима и биле везане за властелинов посед. Али, без обзира којој дру-штвеној категорији припадале, до ступања у брак о њиховој судбини су одлучивали родитељи, који су им бирали и мужа, али брак је од времена Саве Не-мањића, кад потпуно улази у компетенцију цркве, био пуноважан само ако је закључен пред архијере-јем и уз његов благослов. Невенчаних бракова је

било и касније, па се стога већ у првим члановима Душановог законика обавезује властела и други да се не жене без црквеног благослова и да се ни јед-на свадба не учини без венчања. ***Ако ли се учини без благосповениа и упрошениа цркве, такови да се разлуче.*** Жене су у брак могле да ступе најрани-је са 12, а мушкарци са 14 година и то од осмог степена сродства па надаље, а једна особа могла је највише три пута да ступи у брак. Брак са свасти-ком није био дозвољен, а ако би до њега ипак до-шло, морао се раставити. Није се могао закључити ни брак између хришћанке, тј. жене православне вере и полуверца, католика, ако би овај одбио да пређе у православну веру. То је свакако био разлог што се Дубровчани настањени по градовима Ср-бије нису женили са женама православне вере, иа-ко су с њима понекад имали и већи број ванбрачне деце. На неким властелинствима је, да би се спре-чило прелажење из једне категорије становништва у другу, меропху било забрањено да се жени влахи-њом, ***ако ли се ожени да ју веде у меропхе.***

Брак закључен на регуларан начин није могао да се раскине. Ако би до тога ипак дошло криви-цом мужа, казна му је изрицана у зависности од класне припадности. И жена која би својевољно напустила мужа, кажњавана је иметком ако га има, а ако га није имала батинањем ***јакоже будет изво-леније мужа јеи.*** Кажњену жену муж је могао да прода, а ако то не учини, морао је да је врати у ку-ћу. У супротном није имао право да се ожени дру-гом женом, под казном предвиђеном за самовољ-но напуштање жене.

Једини разлог за раскид брака била је прељуба жене која се могла доказати, а прељуба мушкарца се и не помиње. И док су за раскид брака, према жич-ким повељама, казне изрицане у натури, за отмицу жене Душанов законик предвиђа тешке телесне ка-зне. Властелину који би узео власетлинку ***по силе*** одсецане су обе руке и нос, као и себру који силом узима жену из свог слоја, а ако би узео властелин-ку, био би обешен. И блуд између властелина и вла-стелинке кажњавао се одсецањем руку и носа и јед-ној и другој страни. Силовање, ***разбој владически,*** као најгрубљи облик скрнављења брака, уврште-но је у ред најтежих кривичних дела, која је реша-вао искључиво цар. Овако строге казне су прописа-не да би се заштитио брак као темељ хришћанске породице, али није познато колико је то примењи-вано у пракси. Судећи по ономе што је остало више узгред забележено, отпуштање законитих жена и држање наложница у вишим друштвеним круго-вима било је уобичајено.

Удата жена је била потчињена мужу. Душанов законик забрањује да се ***наведе пристав на жену кди нест мужа дома, нидасе позива жена без му-жа,*** већ је била дужна да га обавести да иде на суд. Пошто су мужеви у свему заступали своје жене, оне у јавном животу нису имале никакву улогу, па се у званичној документацији скоро и не помињу. С обзиром на то, њихова активност се сводила пре свега на бригу о кући и деци. Жене кметова су уз то заједно с мужевима учествовале у обради како соп-ственог поседа, тако и властелинове резерве. Низ послова везаних за потребе властелинове куће веро-ватно су обављале жене.

По градовима, где су водећу улогу имали стран-ци, ситуација је била другачија. Као правно и еко-номски слободне, жене су се тамо укључивале у разне врсте делатности, неопходних развијеној ур-баној средини. Но, законодавац је и ту поставио извесна ограничења, па су пиљарице ***(франгари-це),*** које су поред продаје воћа и поврћа месиле и хлеб, могле да буду само удовице, да би тиме пре-храњивале породицу. Као и у Дубровнику и овде су жене дужници, јемци и заступници других, али нема помена да су се саме укључивале у неке трго-вачке послове.

Мало је трага остало и о властелинкама, осим оним најистакнутијим, које су биле у могућности да себи подижу задужбине и заједно с мужевима или саме да им дају поседе, обезбеђујући на тај начин уточиште за последње дане и трајан помен. Поне-што се зна и о оним женама које су, кад би запале у невољу, у Дубровнику тражиле уточиште и помоћ. Изразитији траг су оставиле неке од жена владара и обласних господара, које су успевале да се уз сво-је моћне мужеве истакну и заједно с њима учеству-ју у доношењу значајних одлука, па и у управљању државом. Неке од њих су и као удовице задржале значајне позиције, управљале појединим областима, а понекад и читавом државном територијом. То су биле не само властољубиве, него и способне и обра-зоване жене. Као и у Византији и у Србији су жене са двора и из виших друштвених кругова стицале завидно образовање и поседовале књиге углавном црквеног карактера, а неке су своја најинтимнија осећања успевале да преточе у књижевне тексто-ве, који су и до данас сачували вредност.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 365, 405, 503, 519, 578, 629, 651, 659, 671, 763, 778; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 20, 28-31, 140-159, 161, 162, 165-167, 179, 183, 185-199, 201,202, 204, 216, 254-256, 258, 358-360, 365, 370, 371, 384-386, 388-395, 523; II, 13, 15-17, 56-59, 196-199, 357; Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Цушана, 2,* 3, 52, 53, 104; Н. Радојчић, *Закон о рудницима,* Београд 1962, 53.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *Краљице и царице српске,* Зборник И. Руварца I, Београд 1934, 1-35; Љ. Ковачевић, *Жене и деца Стевана Првовенча-ног,* Глас СКА 60 (1901) 1-65; К. Јиречек, *Исто-рија Срба* II, Београд 1952, 257-260; М. Ласкарис, *Византиске принцезе у средњевековној Србији,* Бе-оград 1926; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, Београд 1935, 42-51; Ј. Тадић, *Промет путни-ка у старом Цубровнику,* Дубровник 1939, 40-145; М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића,* Виндзор 1956; М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара,* Мелбурн 1957; М. Пурковић, *Јелена жена цара Цушана,* Ди-зелдорф 1975; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Цубровнику у XIII и XIVвеку,* Београд 1974, 1-3, 6, 7, 22-25,61,62, 72,91-93, 105, 119-126, 133, 141, 142, 152-157, 183, 187; Р. Ћук, *Царица Мара,* ИЧ 25 (1978) 53-97; I. **№ко1ајеУ1с,** *ВаИу ПГе ојШтеп т МеШеуа! БегЂга,* Ргаи ипс! 5раггшп:е1а11:егНсћег А11-1а§, б1г2ип§5ћепсћ1:е РћН.-ћ15!. К1а55е с!ег 051егге1-**сћ15сћеп** АкасЈегше дег \\%5еп5сћа1теп 437 (1986) 429-438.

Д. Динић-Кнежевић

ЖЕНИДБА в. *Брак.*

ЖИВОПИС - термин настао као дослован пре-вод (калк) грчких речи ^соурафГа или ^соурасрисг) данас са значењем зидно сликарство. У средњем веку у Србији веома ретко коришћен, и тада с тро-јаким значењем:

Сликати уопште *(живописати зраки светих,* сликар Лонгин у XVI веку; *в образе агн 'ца пове-љевајет не живописати* и *зографије рекше живо-писанија,* превод Синтагмата Матије Властара). У вези с овим треба поменути да Теодосије на јед-ном месту каже за св. Саву да *искуснејших живото-пс 'ц' призвав* (вероватно грешка издавача, треба: живопис'ц');

Осликати зидове цркве (само на једном месту ученик архиепископа Данила II употребљава ову реч у грецизираном облику: *всју изографисав ју,* тј. припрату у Пећи, а непознати писац раног XV века је преводи: *живописанијем озарив јего,* мисли на храм манастира Раванице);

Пресликати, оцртати, у фигуративном смислу (мученици *јазви Господње на тјеле својем живо-писујуште; љубов твоју ... јакоже в зрцале живопи-сал јеси,* Владислав Граматик у обраћању Дими-трију Кантакузину, XV век).

Прва два значења ове речи постају чешћа тек у XVIII и XIX веку: *живописноје художество, об-новнхом новим живописанијем.*

Уобичајени средњовековни изрази за сликар-ство на зиду или другој подлози, и за означавање сликања уопште, били су, међутим, *светими обра-зи украсити, пописати* и *пописаније, стенописа-није, украсити образом писанија, писаније* и *писа-ти, подписати* и *подписаније,* можда *украсити шаровними добротами,* итд.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51ćћ, *МопитепШ бегћгса,* 57; *Живот светога Саве,* написао Доментијан [треба: Теодосије] (изд. Ђ. Даничић), Београд 1860, 135; *Животи краљева и архиепископа српских,* написао архиепископ Данило и други (изд. Ђ. Даничић), За-греб 1866, 370; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* Београд 1907, 259, 317; Љ. Стојано-вић, *Записи и натписи* I, 335; III, 5385; Ђ. Трифуно-вић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју,* Крушевац 1968, 386-387; *Србљак* III, Београд 1970, 478.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Сп. Радојичић, *Писање* **(писа-ник)** *са значењем сликање,* Наш језик 6, 3 (1938) 78-81; С. Радојчић, *Мајстори старог српског сли-карства,* Београд 1955, ра551т; Ђ. Трифуновић, *Ка-ко се називала уметност у средњем веку,* Уметност 22 (1970) 176; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* Београд 1974, 5**.у.** *написати, писаније, писати, по(д)писа-ти, художаство.*

Б. Тодић

ЖИГОВИ в. *Печат.*

ЖИРОВНИНА, ЖИРОВНИЦА (жировмчинл, жировг&ницл) - дажбина на свиње које су прихра-њиване жиром у владаревим шумама или по шума-ма господара властелинстава. Изгледа да је право на убирање жировнине најпре припадало српским владарима, али је оно делимично или у целини пре-нето на господаре властелинстава.

Жировнина је убирана на поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, на цркве-ним поседима око Штипа и Кожља, затим око Новог Брда, у Дреници на Косову, у долини Ибра и Лаба, као и по Левчу. Краће речено, широм средњовеков-не Србије, како у XIV тако и у првој половини XV века.

Хрисовуљом манастира Св. Ђорђа Скоропости-жног код Скопља било је предвиђено: *Ико свиње ижирује у црквеним горама, црква да узима од њих десетог брава.* У овом случају жировнина је по величини слична десетку од свиња. Тамо где се узима жировнина, не узима се десетак од свиња, а где се узима поменути десетак, не убире се жи-ровнина. У повељи коју је господин Константин издао 1388. војводи Дмитру за поседе цркве Св. Вазнесења у Штипу, помиње се десетак житни и вински и пчелињи, али нема десетка од домаћих животиња, већ се уместо тога помиње жировнина и травнина овчија. Војвода Дмитар је нешто ка-сније потчинио поменуте земљопоседе манасти-ру Хиландару, који су били ослобођени *од свакого десетка,* а посебно од жировнине и травнине, што без сумње потврђује сличност жировнине са де-сетком од свиња.

Терени који су обиловали жиророднии дрвећем и где је жир коришћен називају се жировишта *(Ка-луђерац жировиште Светому Георгију).* Приходи од жировнине нису били занемарљиви па су о њи-ма српски владари водили рачуна, почевши од кра-ља Милутина па до кнеза Лазара и деспота Стефа-на Лазаревића.

ИЗВОРИ: *Грамоти на манастирот Св. Георги -Горг Скопски,* Споменици за средновековната и по-новата историја на Македонија I, Скопје 1975, 208, 228; С. Новаковић, *Законски споменици,* 456, 767.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 1952, 151, 212; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 137, 138; Р. В. Катић, *Сточарство сред-њовековне Србије,* Београд 1978, 59, 83, 157.

М. Благојевић

ЖИТИЈА (житие и жизнц (310$, (Зшх кш ***лоХпгСа)*** - Средњовековни списи познати као ста-ре српске биографије припадају књижевном роду хагиографија. Хагиографска литература се дуго времена, више од миленијума, развијала на широ-ком простору, у земљама хришћанског света. Ха-гиографије или житија светих - описи живота све-титеља, наслањају се на мартирологије (|иартг**)р1а,** Ас*а, Раззтпез, Оез*а таггугшт) - кратке, штуре описе прогона хришћана, односно хришћанских мученика. С временом се мартирологије књижевно обликују више по узору на Свето писмо него ан-тичке биографије. Уметнички обликованије жити-је постепено потискује раније, далеко скромније списе о прогонима хришћанских мученика.

Лако је уочљиво присуство библијских текстова у хагиографској књижевности. Очита је њихова те-сна веза и сродност. По речима Димитрија Богдано-вића, „хагиографија почива на идеји континуите-та Библије. То је својеврсна продужена Библија, наставак *дела апостолских*". Хагиографи позај-мљују библијске мотиве, а често и обилато цити-рају библијске текстове. Средњовековни живото-писи су зависни од Светог писма, а Свето писмо им, у крајњој линији, обезбеђује ауторитет. Ако се ово има у виду, природно је да је ове списе црква препоручивала као званичну канонску литературу, литературу са посебном литургичком функцијом.

Кратка *пролошка* житија читана су за време бо-гослужења у цркви на дан посвећен прослави све-титеља чији је живот описан, а дугачка, односно *опширна* житија читана су у манастирској трпеза-рији за време обеда, понекад у току више дана. Монашки, односно манастирски типици прописуј-у хагиографију као обавезну литературу. Као лек-тира, као литература која се чита, хагиографије су припадале уском кругу образованих, тим пре што хагиографи приказују изразиту тежњу ка апстрахо-вању. Круг је изабранији што је апстрактност хаги-ографије већа. Када се говори о домету житија, о њиховом практичном деловању у широком кругу верника, требало би имати у виду апстрактност хагиографске литературе. Из наше хагиографске литературе наводимо дело Доментијана који је пи-сао учено и претенциозно. Његов животопис светог Саве је *опширно* житије, које је свакако читано у манастиру.

Хагиографи пишу, а њихова дела се читају, са јасно одређеном практичном намером да поуче, да

подстакну вернике на религиозан живот достојан светитеља. У Житију светог Саве, Теодосије исти-че да не пише ради похвале ***него што и стари има-ђаху потребу да пишу животе изврсних људи и да их поштују ради користи која од њих долази љу-дима.*** Стога ликови светитеља нису обичне овозе-маљске личности, рањиви јунаци са природним људским слабостима. Предодређени за изузетна дела, они од ране младости, од детињства показују својства одраслих, мудрих, постају ***млади старци.*** Као деца и младићи клоне се ***неразумног провођења времена*** у дечијим играма, световним песмама, пле-су, а касније, свакако, избегавају брак, па чак и дру-штво жена.

Врлине светитеља изражене су у одрицању, по-движништву, бежању ***од овог света,*** од пролазног, овоземаљског живота. Кроз аскетизам и подвиге, стварне, историјске личности стичу натприродну снагу за необична дела, преко њих је божанска моћ изражена у људском облику. За живота они проро-кују, уочи смрти поучавају и остављају поруке које обавезују, после смрти исказује се њихова чудесна снага, на њиховом гробу молбе и молитве бивају услишене, мошти светитеља исцељују.

Животописи светитеља по правилу су укалу-пљени у разрађену композициону шему. Истори-чари и историчари књижевности утврдили су низ заједничких, општих места као стално изражајно средство хагиографија. Описује се живот светите-ља, односно „биографски" ток не само од рођења до смрти, већ и чуда - „живот" светитеља после смрти. „Биографском" опису претходи заглавље са датумом смрти и увод у коме се образлажу моти-ви писања. Спис се обично завршава похвалом пи-саном у стиховима.

С обзиром да су хагиографије „средњовековна религиозна интерпретација света" (Д. Богдановић), оне су, могло би се рећи, прворазредни извор у ши-рем смислу, извор за изучавање духовне климе доба у коме су настале. Међутим, пошто оне припадају не само истом, веома распрострањеном књижев-ном жанру, него се и у бити не разликују, њихова изворна вредност у ствари се сужава. У хагиографи-јама се јављају заједничка, општа места (1ос1 сот-типез), а ови списи су преплављени библијским цитатима. Откривањем библијских текстова и оп-штих места, остаје по обиму много скромнији текст са, може се казати, индивидуалном, посебном из-ворном вредношћу. Већ намена и циљ житија оста-вља мало простора историјском казивању. За хаги-ографа важнија је поука од историјске чињенице. Писцу житија није неопходан богат, стварни жи-вотни садржај лика коме преко литерарног оства-рења установљује култ. Циљ житија испуњен је по-уком. Узорни ликови успелији су уколико аутор није спутан историјском чињеницом, уколико их обликује уметничком имагинацијом, маштом. По речима В. Кључевског, житије се односи према историјској биографији као иконописна представа према портрету.

Из наших хагиографија издвајају се животопи-си српских владара и црквених старешина. Прео-владало је мишљење да су ови животописи нajо-ригиналнији део старе српске књижевности. Ови списи познатији су под преиначеним називом - ста-ре српске биографије. Заиста, старе српске живо-тописе одликују извесне посебности. Преко ових списа стварао се култ и оних српских владара који нису проглашени за светитеље, стварао се култ јед-не династије, била то или не намера писаца старих српских животописа. Штавише, житија, односно светитељски култ добили су и они владари који за живота нису поштовали црквене норме.

Станислав Хафнер сматра да је у старим срп-ским животописима владарска идеологија спојена са хагиографијом. С друге стране, стари српски животописи су историчнији, садрже више конкрет-них, стварних података од осталих житија. Међу-тим, стари српски животописи суштински се не ра-зликују од хагиографских списа. Стога није било потребно мењати им назив у старе српске биогра-фије. Иако се животописи српских владара и цр-квених великодостојника у свим појединостима не подударају са хагиографским жанром, ипак су они далеко више дела са књижевном него са историј-ском садржином, пре житија него биографије. И они су преплављени општим местима и библиј-ским текстовима. После дугогодишњег рада Ста-ноје Станојевић и Душан Глумац издвојили су из ових списа библијске цитате у делу ***Св. писмо у на-шим старим споменицима.*** Међутим, ни они нису успели да открију све библијске цитате. Утврђено је, наиме, да су писци житија делове библијских текстова знали напамет и често их без претходне контроле уносили у своје списе.

У животописима се, природно, налазе и библиј-ски мотиви. Ова сазнања још више отежавају рад на откривању и издвајању историјских података од

осталог текста. Занимљиво је да је Иван Павловић приредио једно сводно издање старих српских жи-вотописа, изостављајући, како у предговору пише, „дугачке молитве, празне хвале и сравњивање дога-ђаја из српске историје са библијским моментима". Иако није издвојио све библијске цитате, преоста-о је по обиму доста скроман текст. Ово издање, природно, истраживачи не користе.

Издвојени историјски подаци из старих српских животописа пролазе кроз други филтер историјске методологије. Њихова изворна вредност и веродо-стојност утврђује са као и код других наративних, односно аутобиографских извора. Потребно је, на пример, да се зна време писања, веза аутора и евен-туално сродство са његовим јунаком - светитељем, затим начин обавештавања, присуство догађајима, припадност аутора одређеној политичкој струји. Подсећамо да су житија Стефана Немање писала два његова сина и Доментијан, хиландарски мо-нах. Док Сава и Стефан Немањић пишу о свом оцу као савременици, Доментијан је описао живот Не-мањин око пола века после смрти оснивача српске државе. Монах Теодосије, опет, прерадио је До-ментијаново житије светог Саве. Григорије Цам-блак писао је животопис Стефана Дечанског (1321-1331) у XV веку, а житије цараУроша (1355-1371) патријарх Пајсије саставио је у XVII веку. Аутор животописа краљева Драгутина и Милутина био је лични Милутинов пријатељ Данило.

ЛИТЕРАТУРА: В. Клгочевскш, *Древнерускгн житгн свнтгхк какг> историческт источникв,* Мо-сква 1871; 5т. 5тапојеу1с, *Иге Вго^гарћге б1ерћап Тагагеугс '$ уоп КотШпИп а"ет РћИозорћеп а1з Ое-исИИадиеПе,* А*51Рћ 18 (1897) 409-472; П. С. Про-тић, *Житија српских светаца као извор историј-ски,* Београд 1897; Ст. Станојевић, *Св. писмо у нашим старим споменицима,* Пос. изд. СКА, књ. 89, Београд 1932; В. Ћоровић, *Међусобни односи биографија Стефана Немање,* Светосавски збор-ник 1, Пос. изд. СКА, књ. 114, Београд 1936; М. Динић, *Доментијан и Теодосије,* Прилози КЈИФ 25, 1-2 (1959); 5. Нагћег, *бШсИеп;* Д. Богдановић, *Старе српске биографије,* Београд 1968; Д. Бог-дановић, *Стара српска библиотека,* ЛМС 408, 5 (1971) 408-432; 6 (1971) 588-620 (= *Студије из српске средњовековне књижевности,* Београд 1997, 5-79); Н. В1гпћаит, *Вугаппне 1гас1Шоп Хгатјогтеа[1]: те оШ бегдгап угш,* Азрестз оГ тће ВаНсапз, Рапб -Оеп Наа§ 1972, 243-284; Р. Маринковић, *Владарске биографије из времена Немањића,* Прилози КЈИФ 44, 1-2 (1978); Е. П. Наумов, *Сербские средневе-ковие биографии как исторические источники (К анализу проблем феодалшоп идеологии, термино-логии и текстологии сербских житип),* Историо-графил и источниковедение стран Централвнои и КЗго-Восточнои Еврошл, Москва 1986, 166-181; Ђ. Трифуновић, *Азбучник, М-11.*

Р. Михаљчић

ЖИТНЕ ЈАМЕ (житнице, силоси) - важни пра-тећи објекти средњовековних насеља код свих сло-венских народа. У привредним активностима, као и у свакодневном животу тадашњег становништва, имале су веома значајну улогу. Служиле су за скла-диштење и дуже чување зрнасте хране, првенстве-но зрневља житарица.

Житне јаме су у основи овалне, ређе четвороу-гаоне, а у пресеку су крушколике, купасте, цилин-дричне или зделасте. Дно им је равно или је кон-кавно, а при врху су увек сужене, у виду ваљкастог грла. Различите су величине, с тим што су у земљу укопане у просеку око 1,5 до 2 м. Унутрашње повр-шине укопа су брижљиво обрађене. Најчешће су премазиване дебљим слојем глине која је затим цр-вено запечена, а ређе су облагане даскама, плете-ром, брезовом кором, или су озидане каменом. У тако припремљене јаме при дну су најпре стављане даске како би се евентуална влага акумулирала ис-под њих. Затим су житарицама испуњаване све до грла, а само грло је чврсто затварано гужвама сла-ме или суве траве. Преко тога се стављала глина и посипао пепео, да би се на крају отвор прекрио др-веним или каменим капком. Уколико су се овакве житнице налазиле у унутрашњости кућа, онда је заштита у виду капка била довољна, а ако су биле на отвореном простору, изнад јаме се правио дво-водни или купасти кровни покривач.

Коришћење житних јама представља добро по-знавање свих њихових својстава и предности над надземним житницама. У њима су житарице мо-гле да опстану у току целе године, а по потреби и знатно дуже. На то је утицала релативно уједначе-на температура и константна влажност. Савреме-на испитивања су показала да се у јами дубокој око 1,70 м у току целе године температура креће изме-ђу +4 и +14°, што оптимално погодује природној

конзервацији житарица и утиче на стагнацију раз-воја микроорганизама у зрневљу. Сличне услове пружало је и одсуство ваздуха, што се постизало пуњењем јаме до врха и чврстим набијањем. Одр-жавању сталне, минималне влаге, доприносила је добра изолација унутрашњих површина укопа и избор сувог и оцедитог земљишта. И поред свих обезбеђења, присуство влаге је утицало да зрне-вље временом набубри, али не и да проклија. По вађењу из земље, пре употребе је морало најпре да се добро просуши.

Чување житарица у јамама представљало је и заштиту од пљачке и крађе, а чврсто затворено гр-ло, засуто пепелом а у новије време и кречом, за-штиту од жижака, мишева и других штеточина.

Коришћење житних јама током средњег века представља наслеђе из претходних епоха, преи-сторијске и античке. На подручју данашње Србије констатоване су на многим археолошки истражива-ним средњовековним насељима: Рибници код Д. Милановца, Мачванској Митровици, Бечеју, Цр-венки код Вршца, на ушћу Јакомира у Дунав, а за-тим у Сталаћу, Трговишту код Новог Пазара, на Градини више Трговишта, на Ђурђевим ступовима, у Жичи и др. На сеоским насељима обично су ма-лих димензија, прилагођене потребама једног дома-ћинства, док су при манастирима и у утврђењима знатно веће, намењене бројнијем људству. Вели-чином и обликом издваја се житница на Градини код Трговишта. Документоване су и у писаним из-ворима и то почев већ од VI века. У српским преде-лима помињу се тек од XII и XIII века, најпре у време похода Фридриха Барбаросе 1189, када је становништво пред војском скривало храну „у ру-пама у земљи", а затим у време владавине краља Милутина, када се у повељи манастиру Грачаници говори о пшеници која се након вршидбе „у рупу усипа". Најопширније податке даје путопис др Е. Брауна из XVII века, где се каже да се у дубоко укопаним јамама пшеница чува и скрива од раз-бојника и неочекиваних непријатељских напада.

ЛИТЕРАТУРА: С. Тројановић, *Житне јаме у Срба,* Статви по славлнов&дбник) 3 (С. Петербург 1910) 293-310; М. Павловић, *Грачаничка повеља,* Гласник СНД 3 (1928) 105-140; 2. Кипг, *НШопске гргауг о геттсћ зИесћ* v *гопе тедИегаптсћо а еиго-зЊ&зкесћо оШпагзШ,* Сазорјз МогаУбкбћо шизеа 50 (Вгпо 1965) 143-176; Д. Минић, *Житне јаме у Трговишту,* Новопазарски зборник 11 (1987) 63-72; Н. Станојев, *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини,* Нови Сад 1996.

Д. Минић

ЖРВАЊ - камен којим се меље, али и млин са два камена, један се зове горњак а други дољњак. У Светостефанској хрисовуљи млинарима се одре-ђује да оправљају манастирске млинове и да за њих секу жрвњеве. У Грачаничкој повељи се такође по-мињу жрвњеви које епископ треба да постави у во-денице које је краљ Милутин дао у посед еписко-пији. Жрвњем се такође називао и млин који је покретан механичком снагом људи или стоке. Ови млинови су били значајни у безводним крајевима, сиромашним текућом водом. У турским пописима висина пореза на млинове зависила је од броја жрв-њева (каменова) у једном млину и од дужине рада током године. Овај термин је оставио трагове и у топономастици, у имену села Жрвањ код Високог или у именима села Горњи и Доњи Жрвањ у билећ-ком крају.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 627, 644; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља,* Споменик СКА 4 (1890) 3; М. Павловић, *Грачанич-ка повеља,* Гласник СНД 3 (1928) 127; А. АНсш, *Роипетст рор1з запсгтка уПајеШ Негсе^оута,* бага-јеуо 1985.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк JA7.JJ;* С. Мишић, *Уну-трашње воде и њихово коришћење у средњовеков-ној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 43, 44, 51.

С. Мишић

ЖУПА (жоупл, лат. сора, јоћа, зира, шрра, хира, §уирра, сирра) - код Срба у средњем веку територи-јално-друштвена формација, мања или већа гео-графска целина, котлинска или долинска формаци-ја у речном сливу, заштићена висинским рељефом и развођем по ободу, која је, захваљујући повољ-ним климатским условима, добро настањена и кул-тивисана. Јавља се код Западних и Јужних Словена, а о некадашњем постојању код Руса закључује се на основу сачуваних језичких изведеница. Сматра се да је термин жупа потекао од индоевропске основе *§ћеи-, *§ћи-, преко староиндијског §ора, **§брауа41** и прасловенског *§еира, у основном значењу бра-

њеног и заклоњеног заједничког пребивалишта. Првобитно значење речи сачувало се код Срба до данас. Жупа, као општи појам, у српском језику означава осунчани предео са обрадивом земљом, који је природно заклоњен од ветра и студени, а због благих прелаза годишњих доба погодан за зе-мљорадњу и гајење винограда. Како је балканско подручје, које су трајно населили Срби од VII века, претежно планинско и раздробљено речним доли-нама и котлинама у велики број изолованих закло-њених предела, жупама, као посебним именима, називале су се и одређене географске целине.

У српским изворима жупа, као општи појам, по-миње се тек почетком XIII века (око 1205, повеља Стефана Немање Дубровчанима), откада је познат и већи број посебних жупа (1220, жичке повеље). Највећи број имена жупа је словенског или пра-балканског порекла. Називане су по речним долина-ма (Белица, Лугомир, Пнућа, Морава, Расина, Љу-бовиђа, Струмска жупа), подељене, понекад, на горњу и доњу, према току реке и нагибу тла (Ле-пеница, Ибар, Полог, Лаб, Грбаљ); затим по изрази-тим одликама рељефа (Црна стена, Горска жупа), урбаним и утврђеним центрима (Призренска жу-па, Рашка жупа, Брсковска жупа, Звечан, Брвеник), обласним именима (Левач, Требиње, Затрнавска жупа, Будимља, Поповска жупа, Сенице, Конавли).

Шта је све чинило територију и целину једне српске жупе сазнаје се из описа приморске жупе Конавли крајем XIV века: сва села и људи и земље и паше и воде и млинови и дохоци и све, што при-пада жупи конавоској и са свим међама и граница-ма. А међници су били означени белезима и зна-мењем.

Пред средњовековним српским законима, слич-но грчком појму %сора (земља, људи, народ), жупа је представљала, као географска и друштвена цели-на, истовремено и земљиште и све жупске житеље - жупљане, који су, супротстављени граду, град-ском становништву и влашким сточарима по катуни-ма, јасно разликовани као седелачко, претежно ра-тарско становништво. У том смислу жупа је била правно тело са одређеним колективним правима и обавезама.

Основно заједничко право жупљана било је јед-нако право на пашу, без обзира коме су припадала поједина села и земљишни поседи у жупи. Жуп-ски пашњаци били су тачно омеђене површине, ко-лективно власништво једне жупе, а закон је про-писивао да свака жупа напаса стоку само на сво-јим пасиштима. И када су, у такозваним смесним жупама, у којима је било више поседника, нека на-сеља, додељена цркви, стицала другачији статус ослобађањем од многобројних работа и дажбина у корист државе, и даље су задржавала право на испа-шу са осталом жупом. Становници жупе (људи жупски), међутим, који су имали своје винограде на црквеним поседима, морали су да дају цркви доходак одређен по закону (Св. Никола на Пшињи, 1353), али су задржавали имања, стечена купови-ном или добијена као мираз ***(купљеница иди при-кија жупска),*** као што је црквеним људима било допуштено да држе такве врсте поседа у жупи (Св. арханђели код Призрена, 1348).

Основна жупска обавеза била је жупска припла-та или оброк - обезбеђивање смештаја и исхране за владара и његову пратњу. Један од терета жуп-ског становништва била је и ***приселица.*** Душанов законик укида приселицу као колективну обавезу и надокнаду за штету коју би путник претрпео у не-коме селу, преноси је са целе жупе на појединца. Највећи број чланова Душановог законика, у којима се помиње жупа, где се под жупом често подразуме-ва околно становништво, односи се на колективну кривичну одговорност (за пљачку трговаца, разбој-ништво у жупи и околним пустим пределима, от-кривање преступника, за крађу свиња, чување путе-ва). Средином XIV века у мешовитим (смесним) жупама, где је било више господара, „села цркве-на и царева, и властеоска", страже на путевима од-ређивали су представници државне власти, кефа-лије и цареве судије. Заједничке обавезе грађана и жупљана биле су зидање и одржавање града, доче-кивање и испраћај владара и посланика.

Представници локалне власти у жупи 1300. го-дине били су жупски кнез и жупски судија, који су се старали о убирању пореза и о извршењу других жупских обавеза.

Српски владар, као врховни господар земље и носилац Богом дароване власти над свом земљом, својом краљевском милошћу могао је да обдари одану властелу појединим селима у жупи, па и чи-тавом жупом. За увођење у посед жупе плаћала се одређеном службенику, приставу, преносна такса - ***издава,*** по три перпера за свако село у жупи, а за баштинску хрисовуљу, коју је у име цара састављао логотет, по тридесет перпера од сваког села, и за писање дијаку шест перпера. Власт у жупи, која је

била лични посед, била је организована по угледу на владарев двор, па је властелин, који је држао жупу, имао своје управне службенике *(владалце),* што се одражава и у изразима: *држава жупе, област жупе.*

У чл. 127 Душановог законика говори се о оба-вези грађана да изврше поправке, уколико дође до рушења куле или града, заједно са *жупом која је предел тога града.* Тумачење тога члана у Закони-ку довело је до општеприхваћеног гледишта у исто-риографији о жупском граду, као управном седи-шту жупана, у центру жупе, о чему нема доказа у изворима. Под жупом у томе члану Законика треба схватити околно земљорадничко и сеоско становни-штво (грчки *хора),* које се, у случају опасности, склањало у утврђени град, па је отуда постојала његова обавеза за одржавањем града. Поједини утврђени градови у одређеном политичком перио-ду својим значајем потиснули су старије име жу-пе и име града пренело се на жупску околину (Зве-чан, Брвеник, уместо жупе Ибар). Међутим, постоје жупе у којима није познат ниједан град (Лепени-ца, Белица, Лугомир, Љубовиђа, Грбаљ), као што постоје градови где нема жупа (Островица, Ниш, Голубац, Звоник и др.). Нема сумње да је постојала узајамна условљеност градског и сеоског подручја, које је хранило град и гравитирало граду. Однос града и жупе најбоље илуструје пример града Соко-ла и жупе Конавли. После дугог погађања око купо-вине половине жупе и града, Дубровчани су, 31. ју-ла 1421, одговорили војводи Сандаљу: *они град на оном камену без жупе мало је вредан.*

У време Деспотовине на подручју Србије спро-ведена је централизована управа и одбрана земље поделом на такозване *власти,* у које су претворе-не и поједине жупе (Борач, Лепеница). Жупа, као посебна територијална целина настањеног земљи-шта, у турским изворима XV века замењује се оп-штим изразом *вилајет,* а поједине области и жупе уклопљене су, заједно са влашким катунима и ску-пинама, градовима и трговима, у нахије турског управног, војног и пореског система.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици;* Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 123, 318-320; 1-2, 119; Н. Радојчић, *Законик,* чл. 127.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века,* Споменик СКА 66, 56 (1926) 3-123; А. Соловјев, *Себров збор,* Архив ПДН 17, 3 (1928) 1-8; С. Ћирковић, *Цопуне и обја-шњења,* у: Ст. Новаковић, *Село,* 221-243; V. Ргосћаг-ка, *2ира а гирап,* 51ау1а Аппциа XV (\Уаг5га\уа - Ро-**2пап** 1968) 1-59; Т. \Уа5Пе\Убк1, *Без гиру е(1е$ гира-те Јез 81ауез тепШопаих е(1еиг р1асе Зат I 'ог^атзапоп Лез е(а(8 те31е\аих,* I гш§д2упагоск>\уу коп**§ге5** агсћео1о§П 51о\\аап5к1еј, III, \Уаг52а\уа 1965, 217-224; М. Динић, *Власти за време Цеспотови-не,* Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 237-244; М. Благојевић, *Оброк и приселица,* ИЧ 18 (1971) 165-188; 2. Росђутбка, *2тгапу {огт озаЗпгсРма шеј-8кге§о па ггетгаск ро18кгск шг чгсгетгеЦгут згеа[7]-тошесги. 2гед, ше§, оро1е,* ^гос!а\у - \Уаг52а\уа -Кгак6\у - Ос1ап5к 1971; *В.* Ога§ој1оујс, *Ба гира скег* ***1е8*** *81ауе8 да1катдие8 аи тоуеп а§е,* Ва1сашса 2 (1971) 85-115; *2ира,* ЕЈ 8, 651-657 (5. Сккоуш); В. П. Грачев, *Сербскал государственност\ъ в Х-ХШ вв. (Критика теории „жупноп организации"),* Мо-сква 1972; Рћ. МаПп§оисН5, *Бге 1тШиИоп Љез гират а18 Ргод1ет с1ег {гпск81а.У18скеп Се8скгск(е,* СупПо-тетосНапит 2 (1972-1973) 61-76; Н. **5аћапоУ1с,** *Во-8атИ ра§а1ик,* багајеуо 1982[2]; М. **№21Г0У1С,** *Пдег 1е§1рата(1опит. Иерогпаа ка(а8(гк гире Сгда1ј Гг XV 8(о1јеса,* Ме1ап§е5 бкок, ЈА2ГЈ - 2а§гећ 1985, 357-374; М. Благојевић, *Град и жупа - међе град-ског друштва,* Социјална структура српских град-ских насеља (ХИ-ХУШ век), Смедерево - Београд 1992, 67-84; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Ср-ба у средњем веку,* Работници, војници, духовни-ци, 340-348.

Г. Томовић

ЖУПАН **(жоупАнк,** лат. јорап, 5ирапии5, шрра-пи5, грч. *^ОЂПОУОЧ)* - назив за најстарије представ-нике власти код Срба још у периоду досељавања на Балканско полуострво. О пореклу речи постоје подељена гледишта. Сматра се да је реч жупан по-зајмљеница из алтајског (аварског) језика, која је прихваћена у свим словенским језицима на под-ручју аварског каганата, или да потиче од индое-вропског (прасловенског) корена, од којег је наста-ла и реч *жупа.* Жупан се појављује на широком словенском простору, код Западних и Јужних Сло-вена, Бугара, Угара и Румуна, са различитим зна-чењем и значајем. Једино код Срба жупан се узди-гао до владара целе државе.

Константин VII Порфирогенит у делу Ое ас1гш-**Ш51гапс1о** 1трепо забележио је да словенска племе-

на Хрвата, Срба и других, у залеђу Далмације, *не-мају архонте, већ само старце жупане,* као и оста-ле Склавиније, што ствара слику племенског дру-штва расцепканог у већи број територијално--друштвених заједница са жупанима на челу. У пр-вим српским државним формацијама, средином IX века жупани се појављују као господари већих области (Травунија), који, по византијском узору, женидбеним везама са владарском кућом, постају самостални архонти у својој области (Крајина, син травунијског жупана Белоја). Жупани, као важни представници народа, позвани су да преузму ар-хонта Србије из бугарског заточеништва, око 920. године. Посредно се може закључити да је од њих зависила одбрана земље, јер су Бугари, смакнув-ши их, успели да поробе сав народ и опустоше зе-мљу. Од средине XII века владар Србије носи титу-лу *вепики жупан* (в.) (срп. **вели жоуплн*.,** грч. **д**.еуах с^огшсгуох, лат. та§пш шррапиз), све до крунисa-ња Стефана Првовенчаног за краља 1217. године. Титулу жупана носили су многобројни чланови властеоских породица, потомци и сродници влада-јуће династије, локална властела и моћни господа-ри великих области. Сматра се да је та титула била наследна јер се често јавља међу члановима исте породице.

Жупани, као имућна локална властела, по угле-ду на српског владара, подижу задужбине, где су свој друштвени положај могли да изразе и ликов-ним језиком. Портрети породичне поворке жупа-на Петра Брајана, ктитора Беле цркве Каранске (1340-1342), пружају слику велможа локалне упра-ве, у богатом и помодном руху, као и портрети кти-тора Добруна (1343), међу којима су жупан При-бил, зет протовестијара Стана, и његови синови, жупан Стефан и велики жупан Петар. Алтоман, син војводе Војина (+ око 1359), носио је, такође, титулу *велики жупан,* а његов син, моћни жупан Никола Алтомановић, ковао је свој новац, као и охридски велики жупан Андрија Гропа (друга поло-вина XIV века).

Жупани у залеђу Дубровника, чији су људи че-сто пљачкали дубровачке трговце, обављали су ло-калне управне и судске функције (сипа јираш ВосН-ш, 1278. у Конавлима; Твртко, син жупана Богдана 1319, господар жупе Попово - ратгопо шһе ае Ро-роа).

У грчким земљама, које су укључене у српску државу цара Стефана Душана, међу жупанима се издвајају они са посебним управним функцијама, везаним за градска насеља, као кефаХсшкгошгте^ ^оготаЧ>01 (жупани који врше службу кефалија, хри-совуља цара Стефана Душана манастиру Ватопе-ду, 1346), као својеврсна симбиоза српског и грч-ког управног система.

Титула жупана постојала је код Срба и у другој половини XV века. Турски попис Херцеговине из 1476. године бележи појединце као жупане који су одговорни за убирање пореза од ситне стоке већег броја села, а подручје њихове надлежности нази-ва се жупанлук.

ИЗВОРИ: А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара; Византијски извори* II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд 1959; *Византијски извори* IV, обрадили Ј. Калић, Б. Ферјанчић, Н. Радошевић-Максимовић, Београд 1971; А. АНсш, *Рогтетст роргз запд.гака уПајеШ Негсе§оута,* багајеуо 1985.

ЈШТЕРАТУРА: Р. Оог51С, *Тмрат т кпегг V ји§о$1о-уапзкј ргсмт г^о&оугпг,* Сабор15 га 2§ос1оуто т паго-сшр15је 24 (Мапћог 1929) 16-49; Р. бкок, *Јигт 81оуе-пг г Шгзкг пагодХ,* ЛС 2, 3-4 (1936) 1-15; В. П. Грачев, *Термини „жупа" и „жупан" в сербских источниках ХП-ХТУ вв. и трактовка их в историографии (К из-учениго политическоп организации в средневековоп Сербии),* **Источники** и историографил славлнского **средневековБЛ,** Москва 1967, 3-52; V. Ргосћагка, *2и-ра а гирап,* 51ау1а Аптл^иа XV (\Уагз2а\уа - Рогпап 1968) 1-59; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство срп-ске властеле у доба Немањића,* Београд 1994; М. Благојевић, *Цржавна управа;* С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац,* Београд 1997.

Г. Томовић

ЖУПЉАНИН - становник жупе, који се у срп-ском средњовековном друштву, правима и обаве-зама, супротставља становнику града, грађанину. Одабрани жупљани учествовали су у судским про-цесима у вези са границама црквених и приватних поседа. Дванаест жупљана, изабраних међу ста-рим житељима села, стариницима, сведочили су у споровима око сеоских међа, а одлуку је доносио краљев пристав (1327, хиландарско село Косори-ћи). У Душановом законику одређено је да жупља-нин може уложити тужбу против грађанина пред мешовитим црквено-световним судом, који чине градски управник (владалац) и црквени клир. За-

кон о рудницима деспота Стефана (1412) штитио је жупске произвођаче и продавце вина. Жупља-нин је могао да продаје вино на рударском тргу ако користи праву меру (коната), коју су одредили вој-вода, кнез и пургари. Закон је ограничавао право грађана на продају тек када буду, у недељу пре обе-да, остали обавили куповину, уз строгу казну од 50 перпера и одузимање вина.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици;* Н. Радојчић, *Законик;* Н. Радојчић, *Закон о рудници-ма деспота Стефана Лазаревића;* Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића.* Превод и правноисторијска студија, Споменик СА-НУ 126 (1985).

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашње-ња,* у: Ст. Новаковић, *Село,* Београд 1965^{3}, 221-235.

Г. Томовић

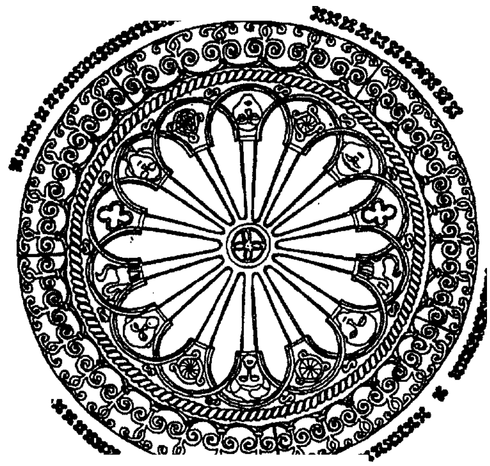

З

ЗАБАВА (**ЗАБАВА, злвлвити, ЗАБАВИТИ ПО СИ-л*к, ЗАБЛВЛЛТИ**) - У старим српским споменицима реч забава значи *узнемиравање* (Т. Тарановски), *сметњу* (С. Новаковић, Н. Радојчић), *малтретира-ње,* а забавити значи *узнемирити* (С. Новаковић, Т. Тарановски), *сметати, додијавати* (Н. Радој-чић), *малтретирати.* Забава је била кривично дело против јавног реда и мира извршено на путевима, трговима, панађурима, итд. Одредбама против за-баве законодавна власт је желела да спречи наси-ље и самовољу појединаца или дружина, као и само-вољу локалних или централних власти. У повељи Богородици Љевишкој у Призрену из 1326. године кривично дело је извршило оно лице **кто ли Х01не КОМу ЗАБАВИТИ ИЛИ КОИ М6Т6ЖБ ИЛИ БОИ ВЛЗ-двигнетк,** приликом панађура који би се организо-вао у част Богородици. Сличне одредбе против кр-шења јавног реда и злоупотребе власти налазе се, како у другим повељама српских владара тако и у Душановом законику (чланови 30, 160, 188).

Једна од главних обавеза централне власти била је да омогући и безбедан промет робе и људи кроз крајеве које је контролисала. То је јасно изнесено у 118, 119. и 120. члану Душановог законика: **тр^-гов'ци кои гредоу по цлрев^ћ земли, дл н^кств. вол'н^ никои вллст^клинк, или кои лк)во члов^кк^ ЗЛБАВИТИ по сил^к...** (чл. 118), или: **тр^гов'ци дл гредоу своводно везћ злвлве по земли цлрствл ми...** (чл. 119), или: **цлринникк цлревћ., ДА н^кст вол^нк ЗАБЛВИТИ, или злдркжлти когл члов^ккл, дл моу коуплк> продлстћ, оу вез^ц^кње** (чл. 120).

Ове одредбе Душановог законика о заштити сло-боде кретања и трговања имају своје порекло у уго-ворима првих Немањића са Дубровачком републи-ком. Дубровачки трговци су на тај начин уживали права слободне трговине, која су им важила не само за време владавине династије Немањића, већ и у доба обласних господара, краљева Босне и у доба Деспотовине, све до пада српских земаља под тур-ску власт. Њима је било слободно, како је то у пове-љи краља Милутина Дубровчанима из 1282. године било написано, **ДА СИ Х<>Д6 по земли крллквствл МИ Б631> Б01ЛЗНИ Н КвЗК ЗЛБЛВ6 С1> ВСАКОМК сво-БОДОМћ.**

Законодавна власт је такође одредила и санкци-је. Починилац дела је морао да плати седмоструко узнемираваној страни (чл. 30 Законика), односно да плати 500 перпера (чл. 118), док га је законодав-на власт сматрала издајником - **ДА МИ КСТБ не-в^крн^ оу нев^крно име** (повеља цара Стефана Уро-ша Дубровчанима од 24. априла 1357. године).

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ 8егМса,* 50, 53, 55, 119, 138, 153, 157, 158, 163, 165, 175, 204, 214, 445; М. Пуцић, *Споменици српски бд 1395. до 1423,* Београд 1858, 10, 15, 20, 37, 61; *Хрисовуља Цечанског краља од године 1326,* изд. И. Јастребов, Гласник СУД 49 (1881) 364; С. Новаковић, *Зако-ник, 29,* 91, 92, 93, 125, 143, 164, 217, 218, 243, 260; С. Новаковић, *Законски споменици, \11,* 179, 183, 184, 187, 193, 198, 211, 212, 229, 237, 249, 252, 257, 260, 298, 464, 508; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 36, 47, 61, 79, 91, 92, 94, 95, 98, 99, 100, 109, 110, 111, 182, 184, 237, 244, 245, 248, 252, 257, 260, 622, 629, 630, 642; 1-2, 74, 125, 222, 226, 229, 230, 233, 235, 239, 394; Н. Радојчић, *Законик, 91,* 122, 132, 139.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Т. Тара-новски, *Историја српског права* II, 125-127.

С. Бојанин

ЗАБЕЛ - омеђена територија, обично некултиви-саног земљишта, која се по искључивим правима коришћења издвајала из целине. У зависности од врсте биљног покривача, средњовековни забели де-лили су се у две основне групе: на пољске и на ду-бравне забеле. Под статус забела могло се подве-сти и неко риболовно подручје, као што је то био случај са једним делом Плавског језера и његове обале. Тај простор краљ Милутин назива *забелом краљевства ми,* па га као таквог поклања манасти-ру Св. Стефана у Бањској. Право риболова било је резервисано за 14 рибарских кућа, које су такође биле потчињене манастиру Св. Стефана у Бањској. Уколико би неко силом ловио, кажњаван је високом казном од 12 волова. Језерских или речних забела било је далеко мање од дубравних или пољских. Ни дубравних забела није било превише, нити широм средњовековне Србије. Под дубравама се подразуме-вају мањи шумски комплекси жиродног дрвећа које се налазило у близини сеоских насеља. Пошто у средњем веку није постојала оскудица у дрвету, изузев одређених крајева, то ни потреба за дубрав-ним забелима није била превелика. Делом једног великог забела цара Душана сматрала се и нека *Ра-ваништица гора,* коју је цар придодао *копу гвозде-ном,* па је онда поменуту гору, коло и коваче пот-чинио манастиру Св. арханђела код Призрена. Дрвеће горе служило је свакако као огрев за топље-ње руде у колу гвозденом, а могло је послужити и као грађевински материјал. Без права на сечу горе не би се могла ни замислити делатност рудара.

Највећи број података о забелима односи се на категорију пољских забела, односно пашњачких површина у нижим пределима. Пошто је пашњака било и на знатним надморским висинама, на пла-нинама, онда су и планине претваране у забеле. Планина Коритник била је подведена под статус краљевог забела још у доба краља Милутина, па је као таква остала и у доба цара Душана. Ову пла-нину цар је поклонио манастиру Св. Николе у До-бруштиса искључивим правом коришћења. Један краљев забел налазио се на Туренском пољу у не-посредној близини Скопља, други, који је био пот-чињен манастиру Св. арханђела код Призрена, на-лазио се на Овчем пољу. Већина пољских забела лежала је у оквирима сеоских атара, што недво-смислено показује да је реч о пашњацима у нижим пределима. Понекада су два-три села користила један забел, ако је располагао посебним особинама. Такав је био случај са забелом по имену Крива Ве-ја на Косову у долини Ситнице, који су као зимови-ште за стоку користила села Куманово и Радоје-во. Забела је било у данашњој Метохији, Зети и другим крајевима српске средњовековне државе.

Сваки забел је био потчињен неком господару, са искључивим правом коришћења. Као господари забела најчешће се помињу српски владари и цр-квене установе, а вероватно је то била и српска властела. У забелима феудалних господара могла је да користи пашу током године стока дотичног го-сподара, али и домаће животиње других власни-ка, под условом да плаћају уобичајену травнину. Забели су често били знатне величине, тако да су у њима могла да бораве велика стада неколицине власника. Обично су служили за гајење оваца, по-себно подмлатка, а такође и за узгој коња. На забе-лима су по правилу боравили пастири, који су во-дили бригу о povереним им домаћим животињама, а чували су ове пашњачке површине од страних уљеза. Свако лице које би са својом стоком бес-правно ушло у нечији забел кажњавано је високом новчаном глобом. Почетком XIV века та је глоба износила 100 перпера за бесправни улазак у забе-ле манастира Св. Ђорђа код Скопља, а половином истог века чак 300 перпера за бесправни улазак у забеле манастира Св. арханђела код Призрена. Стварање оваквих пашњачких резервата погодо-вало је узгоју стоке на већим газдинствима, каква су била манастирска властелинства.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Средњовековни забел,* ИЧ 14-15 (1966) 1-17.

М. Благојевић

ЗАВЕТ в. *Теетамент.*

ЗАДРУГА - назив устаљен у новом веку за *кућу* (в.) у којој неподељени живе чланови проширене породице која се састојала од две или више нуклеар-них, основних биолошких породица. До проширења је долазило линеарно, када би на заједничком ог-њишту остајало више генерација (дед, син, унук) или латерално, када би браћа са породицама наста-вила да живе у кући из које су поникли. При посма-трању структуре задруге морају се имати у виду би-

олошки циклуси унутар којих долази до смењивања генерација, разграњавања и комбиновања нуклеар-них породица, па и до распадања задруге. Задрузи насупрот стоји инокосна породица, којој се назив јавља такође у новије време.

У XIX веку оспорено је уверење да је задруга прасловенска установа и да је у ранијим временима била преовлађујући облик породичне организације код Срба. Законски текстови и повеље изнели су на видело податке из којих се могло закључити да су на структуру породице утицали и државна власт и го-сподари властелинства, нарочито систем убирања дажбина и распоређивања терета. *Работе* (в.) и *да-жбине* (в.) распоређиване су по огњиштима (по ди-му, па се некад каже *надимицом),* по глави способ-ној за рад („свак ко може да носи косу"), док је нпр. *бир* (в.) - давање свештеницима, распоређиван *нао-дрицом* (од одра, од постеље, од брачног пара).

У интересу господара властелинства је било де-љење и формирање што већег броја нуклеарних по-родица јер се тиме увећавао број работника и об-везника. Али, на другој страни, ни крхка инокосна породица није одговарала јер је била преслаба да сноси све терете. Отуда се сусрећу прописи који обавезују на поделу породица и индивидуално пре-узимање обавеза од стране ожењених појединаца, али и други, који упућују на удруживање и толери-шу одржавање куће са проширеном породицом.

У сваком случају, због споменутих разлика води-ло се рачуна о томе ко је одељен и кад се мора оде-лити. У једној од повеља за Хиландарско власте-линство (1355) работа орања, косидбе и винограда, наметнута је свакоме ко је одељен. Из Душановог законика (члан 70) види се да се могло живети у истој кући, а ипак бити „одељен хлебом и имањем". Законодавац је имао у виду да би се могли наћи и братанци или отац са синовима. Они који су на тај начин били одељени морали су работати као и сви други људи.

Повеље за велике манастире одлучно прописују да, кад мајстор има више синова, један остаје на очевом месту *а ини да су работници.* То је важило и за *сокапнике* (в.) а примењивало се и на попове, код којих се толерисало да писмени синови остану на очевом месту, а остали да буду меропси или сокал-ници (негде се предвиђа да буду у статусу деда). У знатно ранијој повељи краља Владислава за цркву Богородице у Бистрици прописивало се да син који се ожени седи са оцем три године а онда „поступа у особну работу цркви". Уколико је *јединак* требало је да му игуман да „стиштника који га разуме". Пове-ља за манастир Бањску има такође у виду да су не-ки „јединаци, да не имају сина или брата или ра-ботника", па допушта да се двојица удруже *(два да се стиштета)* за работе осим орања и винограда, где је сваки остајао одговоран за своје.

Душанов законик у одредби о невери (члан 52), која се претежно односи на властелу, изричито осло-бађа одговорности децу, браћу, рођаке „који су оде-љени у својим кућама". Али ако су у једној кући „брат или син, или сродник", онда „господар куће" мора да плати или преда онога који је зло учинио (члан 71). И члан 66 подразумева да је више браће у једној кући, јер тражи да сваки кога у кући затекне позив треба да одговара, а ако се затекне на двору царевом или судијином онда може да понуди да ће одговарати „брат старији", очигледно старешина породице.

Било је покушаја да се на основу пописа људи у даровним повељама процени колики је удео задру-жних породица. Иако се не види узраст и брачно стање оних који су споменути са старешином дома-ћинства, ипак се закључци могу извући. У Дечан-ској хрисовуљи је близу 2 000 старешина куће упи-сано некад са сином или синовима, братом, оцем или дедом. Показало се да 41% чине нуклеарне по-родице, да 29% чине породице код којих је уписан отац са синовима или син са оцем, да породице у којима су браћа (један је старешина) чине 24%. Преосталих 6% чине породице састављене од три генерације или оца са браћом или ожењеним си-новима. Веома је мали удео оних облика који су у XIX веку сматрани као типични за задругу.

Статистичке анализе су показале да је више сло-жених породица у групама Влаха и Арбанаса, док је код занатлија и сокалника већи удео нуклеарних породица. У властеоској средини није било приси-љавања на дељење, чак је у интересу одржавања и увећавања имања било очување целине. Отуда су се међу племством везе крвног сродства јаче одржа-вале (в. *братија, братство, племе, род),* али у тој средини је заједнички живот у једној кући, око јед-ног огњишта, тешко замислив. Неоправдано је сто-га властеоске родове карактерисати као задруге.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965[3], 131-173, 210-218; М. С. Филиповић, *Кућна задруга,* Човек међу људима, Београд 1991 (прво-битно: *1аФи§а,* EJ 8 (1971) 573-576); М. **0ауа221,**

ЗисЊта оМ(е1јзкгћ гадги^а ји^оШоспе Еугоре, Уге1а 1 бшЈћте пагоагпћ хгасНсија, 2а§гећ 1978, 80-93 (пр-вобитно објављено на немачком 1976); Е. А. Нат-те1,*Боте МеаЧеуа! ЕуШепсе оп (ће ЗегВгап 2аЗги%а: а РгеИтгпагу АпаТуш о((ће СЋгузоошИз о/Иесат,* Кеуие с!е5 Ешс1е5 бис!-**Е51:** Еигорбеппеб 14, 3 (1976) 449-463; Т. 8ш1апоу1сћ, *Тће ВаШап ОотезХс Еа-тИу: Сео§гарћу, Соттегсе, Оето^гарћу,* на истом месту, стр. 465-475.

С. Ћирковић

ЗАДУЖБИНЕ - појам који у ширем смислу речи означава све оно што је неко даривао цркви или ма-настиру, а за спасење своје душе или својих ближњих и драгих. У ужем смислу задужбина најчешће означа-ва манастирско или црквено здање, такође подигну-то зарад душе и њеног вечног спасења. У српском средњем веку задужбинари су најчешће сами владари или имућна властела, или високи црквени достојан-ственици. Они су за себе или чланове своје породи-це градили храмове и даривали их покретном или не-покретном имовином. Задужбинар се могло постати не само изградњом новог већ и обновом старог, запуште-ног или опустелог храма.

Манастирске повеље, као извори првог реда за задужбинарство, обавештавају нас исцрпно о мо-тивима и побудама којима су се ктитори-задужбина-ри руководили. Један од најчешћих мотива био је *ва славу вседржитељу Богу, ва молбу и помен се-бе, и по њем с Богом краљевствујуштим србскоју земљеју, ва обитежилиште чрнцем, ва утешеније же и ва пишту и одежду маломоштним.* Задужби-не су грађене и посвећиване појединим светитељи-ма, да би они били у помоћи ктитору-задужбинару, како се у више повеља каже: *да га има краљевство ми ходатаја и помоштника ва напастех и ратех, ибо ва многих прискрбних местех помоштник обре-те се краљевству ми.* Задужбинарски мотиви су ре-довно духовног карактера. Циљ је да се макар и ма-лим даром спасе дародавац, да овоземаљским и пролазним заради вечно и непролазно.

Чести ратови у средњем веку и разарања допри-носили су рушењу, пљачкању и напуштању мно-гих задужбина и црквене имовине уопште. Враћа-ње задужбина у првобитно стање као и доследно извршавање воље првих ктитора, давали су често повода за ново задужбинарство.

ИЗВОРИ: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хри-совуља,* Споменик СКА 4 (1890) 10; **Р.** МЈкЈозшћ, *Мопитеп(а Бегогса,* 58.

ЛИТЕРАТУРА: С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији,* Глас СКА 168 (1953) 79-133; Р. Поповић, *Мотив задужбинар-ства у средњовековној Србији,* Богословље 1 (1987) 243-248.

Р. Поповић

ЗАКЛЕТВА - свечани исказ којим се обећава да ће се нешто извршити или да се неће изврши-ти (заклетве обећања), или се потврђује да нешто је-сте или није извршено (заклетве потврде), а при том се Бог, односно виша сила, призива као јемац или чак условни казнитељ, јер заклетвеник често ставља нешто свето или драго под условну клетву. То заклетви даје одлику и религиозног чина. Фун-кција заклетве је да се избегну или разреше кон-фликтне ситуације у међуљудским односима.

У средњовековним документима код званичних заклетви наглашена су хришћанска схватања. Међу-тим, највероватније је да су се код народа задржала и стара анимистичко-магијска схватања.

Заклетва се полаже у цркви на олтару или пред црквом, на суду, на међи, на раскрсници и софри. Формула у себи може садржавати помен Бога, Хри-ста, Богородице и хришћанских светаца, затим хри-шћанских светиња (животворјашчег крста, јеван-ђеља, Божића, славске свеће итд.), али и помен за човека важних ствари (душе, Сунца, неба, Земље, соли и др.). Често се у формули заклетве каже да проклетство чека оне који би сведочили криво, ка-ко буду истину говорили тако ће им Бог помоћи.

Ритуал се састоји из једне или више радњи које имају симболично значење. Хришћанске су: дизање три прста (јемство Св. тројства), додиривање кр-ста или јеванђеља (јемство Бога), а то је обављано уз две упаљене свеће (присуство Св. духа). При за-клињању се јављају и друге ритуалне радње: доди-ривање оружја; стављање камена и трна на главу (да би се, условно, у случају прекршења или криво-клетства, заклетвеник претворио у камен а кућа му се затрнила); метење метлом (да би се, условно, смео, полудео); носи се бусен на глави (да би му, условно, пала земља на врат, душу); ломи се слам-ка (да би се заклетвеник сломио као сламка) и др.

У писаним споменицима средњег века наила-зимо на термине заклетва, *клетва* (тј. условно ста-вљање под клетву), затим присега (тј. посезање, додиривање нечег светог, важног што служи као јемство) и *рота* (в.) (спорне етимологије, понекад у суженом значењу сама формула заклетве). Уз за-клетву су у разним периодима средњег века у Ра-шкој, Хуму, Дубровнику и Босни најчешће употре-бљавани следећи глаголи: клети се, заклети се, присећи се, ротити се; и нешто ређе: обећавати се, обетовати се, завезати се и ротити се, затим дати веру, дати веру и клетву, говорити на веру и души-ти се.

У средњем веку, кад је црква имала битну улогу у државном и друштвеном животу, а правна свест се заснивала на древним обичајима и Божјем зако-ну, заклетва се јавља као важан елеменат потврђи-вања одређених државних, друштвених и међуљуд-ских односа.

Српски и босански владари су властели пове-љама потврђивали дату баштину и том приликом давали *вјеру господску. Вјера* је обезбеђивала лич-ну и имовинску безбедност властелина, сем ако не учини невјеру. Тај однос је кодификован у чл. 40 и 43 Душановог законика.

Повеље и хрисовуље даване манастирима закле-твом потврђују њихова имања и повластице. Цар Душан манастиру Богородице у Ликусади (1348), а потом и његов брат цар Симеон манастиру Св. Ђорђа у Завлантији (1366), дају *хрисовуље уз закле-тву.* Тако у Душановој хрисовуљи стоји: *...царство ми издаје ово своје заклетвом потврђено златопе-чатно слово,... и заклиње се царство ми Богом, св. јеванђељем, часним и животворним крстом и свим што је свето и душом својом ....*

Да су се српски владари заклињали да ће се држати одређених правних норми сазнаје се из јед-ног спора између Дубровчана и краља Милутина (1308) око замене обичаја вражде (тј. новчане ка-зне за убиство) смртном казном. Милутин на ту про-мену није пристао „јер је тај обичај потврдио чак заклетвом".

Владарске заклетве се јављају и у уговорима претежно са Дубровником. Те уговоре о међусоб-ним условима трговине, судства и др. с речима *клех се и подписах* потврђују, с једне стране, дубровачки кнез са већницима, а с друге, српски владар.

Легалност рада одређених професија у средњем веку се потврђивала заклетвом. Лекари су полагали Хипократову заклетву. У једном уговору са Дубров-чанима краљ захтева *суци обое да се куну.* И све-доци су морали полагати заклетву.

У једном попису манастирског имања у Хтето-ву, вероватно из доба краља Милутина, помиње се суђење о неком земљишту. На спорном месту ску-пио се и народ и властела *и закле их епископ... да изнајдут по сведочбе чија је Плеш... Изакле јепи-скоп ... кто знаје што право та неће решти, да је проклет.*

ИЗВОРИ: Рг. М1к1о51сћ, *Мопитепга бегогса;* А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских вла-дара,* Београд 1936.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Први основи сло-венске књижевности међу Балканским Словенима, легенде о Владимиру и Косари,* Београд 1893; V. Магигашс, *Ргтозг,* Ст. Новаковић, *Прилеп у првој половини XIVвека,* Глас СКА 80 (1909); Ст. Стано-јевић, *Студије о српској дипломатици, X Санкција,* Глас СКА 100 (1922); М. Кос, *Цубровачко-српски уговори до средине XIII в.,* Глас СКА 123 (1927); Т. Тарановски, *Историја српског права* I; Н. Радој-чић, *Обред крунисања краља Твртка I,* Пос. изд. СКА, књ. 143, И/56, Београд 1948; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска",* Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962); Л. Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије,* Пос. изд. ЕИ САНУ, књ. 16, Бео-град 1977.

Л. Ђаповић

ЗАКОН - стари израз који се у српским прав-ним споменицима среће још с краја XII века у зна-чењу правног правила уопште (ге§и1а шпз), за ра-злику од савремене правне терминологије у којој термин закон означава после устава највиши прав-ни акт у држави, кога по посебном поступку до-носи законодавно тело. Према тумачењу филолога израз закон изведен је из старословенског корена конћ (почетак), те би изворно реч закон значила нешто што је установљено на почетку, или нешто што означава почетак нечега. Мада Синтагмат Ма-тије Властара познаје неколико дефиниција закона, оне не одражавају верно значења која се срећу у српским правним споменицима, јер су српски ре-дактори Синтагмата, посредством византијских правних зборника, преузели дефиниције римских правника. При том су изразом закон преводили и

латински термин 1ех (закон) и **ш5** (право), јер су и византијски правници за оба латинска појма упо-требљавали израз *уоцо** (закон).

Мада израз закон означава правно правило уоп-ште, треба правити разлику у вези са настанком тога правила. Њега може да створи национална државна власт (владар), може да настане уговором или обичајем. Врло раширено је и значење терми-на закон као партикуларног правног правила, али и оно има различиту садржину.

Партикуларно правно правило може имати тери-торијални карактер, односно када регулише правне односе на једном властелинству *(а се закон метохи-јам црковним).* Поред тога, оно може бити и пер-сонално, у случајевима када се регулише правни положај појединих категорија становништва (нпр. *Закон Влахом, Закон људем црковним, Закон Ср-бљем, меропхом закон по всои земли, Војнички за-кон).*

Партикуларно правно правило регулише и по-једина правна питања (Закон о пороти, купопрода-ји, убиству), среће се у насловима законских члано-ва *(О духовном законе, закон о вину, закон за пусте рупе, закон од пас)* или означава поједину заповест или наредбу. У неким случајевима закон значи и зборник записаног обичајног права (статут), а у преводима римских (византијских) правних ком-пилација означава царски закон, право (шб) и са-му законитост. Али, у српским правним споменици-ма израз закон не означава увек неки правни појам; понекад су то и изрази из свакодневног говора, као нпр. услов *(И такози приложи Никола и јегова ма-ти сије-зи село у закон; догде јест жив Никола...),* начин *(Ако ли би убио тко кога законом ашашинским),* вера *(Моусеиски закон)* и слично. Броје су и кова-нице са речју закон у основи, као нпр. *законик, законо-преступник, безаконик, звездозаконие* (астрологија), *законоположеније* (законодавство), *самозаконие* (аутономија, самосталност, самовоља) и слично. Поред именица срећемо и придеве, прилоге и глаголе који у свом корену имају термин закон, као што су нпр. *законо, узакониено, закономно, законобрачити се, позаконити* и слично.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски Рјеч-ник;* Ђ. Даничић, *Рјечник* I; V. Машгашс, *Рппом,* 1642-1643; Т. Тарановски, *Право државе на законо-давство,* бШсеу гћогшк, 2а§геђ 1929, 370-378; Б. Недељковић, *О саборима и законодавној делатно-стиу Србији,* у: Законик цара Стефана Душана, струшки и атонски рукопис, Београд 1975, 29-30; С. Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века),* Нови Сад 1994.

С. Шаркић

ЗАКОН ВЛАХОМ (**Закош* кллхолњ**) - обухва-та збир одредби којима се утврђују обавезе влаха -пастира на манастирским властелинствима. У Све-тостефанској хрисовуљи, хрисовуљи манастира Св. арханђела код Призрена и повељи цркве Св. Нико-ле у Врању, све одредбе су груписане у посебним одељцима исправа под заједничким насловом -Злконк. вллх°л\к>-

Одредбе сличне садржине примењиване су нај-пре на властелинствима манастира Студенице и Милешеве, па су због тога биле саставни део *За-кона светога Симеона и светога Саве.* Познато је да су Студеница и Милешева служили за углед у свему осталим манастирима, па је и Закон влахом, који је примењиван на њиховим властелинствима, био у начелу прихватљив и примењиван на мно-гим манастирским властелинствима по Србији. То не значи да су власи имали исте обавезе, већ да је терет обавеза био приближно једнак, било да су оне исказиване *работама* било *поданцима.* Шта ће се највише захтевати, зависило је од потреба властелинства. Могле су то бити и обавезе чије се извршавање везује претежно за послове око чувања и напасања манастирских стада, као што је то био случај на Дечанском властелинству, где су цели влашки катуни водили бригу о манастирским ко-њима, говедима, овцама или свињама. Ређе се деша-вало да су били потребни само поданци, односно *десетак* од влаха, а најчешће, да су манастирским властелинствима биле потребне и влашке работе и влашки поданци.

Начин извршавања одређених обавеза зависио је од њихове тежине или величине, затим, од дру-штвеног слоја којем поједини власи припадају и од имовинског стања појединих домаћинстава. Најте-же или највеће обавезе по обиму извршавали су *катуни,* као фискалне јединице од 50 влашких до-маћинстава, или *клетишта* (в.). У знатно мањим фискалним или радним јединицама било је свега 4 или 5 клетишта, док је основну јединицу чини-ло једно клетиште. Разликују се обавезе и по клети-

штима, у зависности од тога да ли неки влах припа-да категорији *војника* или *ћелатора,* да ли је *убог* или *поклоник.*

Најважније обавезе одмераване су на два начи-на, било давањем *великог десетка,* било давањем *малог десетка* уз обављање разних работа. Велики десетак давали су власи који се називају поклони-ци у хрисовуљи манастира Св. арханђела код При-зрена. Поред десетка од домаћих животиња, они су давали манастиру још по *два брава јалова* сваког пролећа и посебну врсту тканине - *покров* (покри-вач), па је на тај начин стварни десетак попримао особине великог десетка. Давање великог десетка ослобађало је поклонике осталих обавеза. Власи оптерећени малим десетком извршавали су своје обавезе у оквиру скупина од по 50 клетишта, тако што је свако домаћинство давало годишње по једну овцу с јагњетом а другу јалову. Цела скупина да-вала је сваке друге године по једног коња или 30 перпера манастиру Св. арханђела код Призрена. Свако клетиште давало је још по две јагњеће ко-жице *(јагњетине)* или једну *јагњетину* и *испорак,* што се своди на исто, а подсећа на *бир духовни.* Сви власи који дају мали десетак, чију основицу чине две овце и једно јагње, били су оптерећени бројним и разноврсним работама. Учествовање у транспортној служби била је обавеза, како ћелато-ра тако и војника. Ова се служба сводила на пре-ношење одређених количина соли, житарица, ви-на, сира и других потрепштина за рачун манастира, као и различитих ствари које су ношене приликом игумановог одласка на пут. Прерада манастирске вуне у тканине била је обавеза убогих влаха и ћела-тора који нису били у могућности да предају манастиру готове израђевине, као што су *окроје* или *покрови,* а понекад и *клашње.* Војници нису били обавезни да прерађују манастирску вуну. Чу-вање, напасање, стрижење манастирских оваца, као и остали послови у вези с тим, представљали су обавезу ћелатора, док је напасање и чување пасту-ва поверавано војницима. О заштити манастирских оваца у немирним временима бринули су се и вој-ници и ћелатори. Међу работама ређе се помињу пољски радови, као што су орање, жетва, окопава-ње винограда и припремање сена. Такве обавезе имали су само они власи који трајно користе одре-ђене површине земљишта, било да га обрађују, би-ло да су засељени. Њихове обавезе у производњи житарица сведене су на најмању меру, а приликом обраде винограда давало им се да једу и пију. Је-дино је обавеза припремања сена била усаглаше-на са обавезом зависних земљорадника.

Закон влахом не садржи прецизнија обавештења о војним дужностима влаха војника, пошто је то регулисано *Војничким законом* (в.).

ИЗВОРИ: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хри-совуља,* 1-10; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефа-на Цушана,* 264-310; А. Соловјев, *Повеља краља Цушана о манастиру Св. Николе у Врањи,* Прилози КЈИФ 7, 1-2 (1927) 107-115; П. Ивић - М. Грко-вић, *Цечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: О власима постоји обимна лите-ратура, али не и о *Закону влахом.* Више о томе: М. Филиповић, *Структура и организација средњо-вековног катуна,* Симпозијум о средњовековном катуну, одржан 24. и 25. новембра 1961, Сарајево 1963, 45-108; С. Ћирковић, *Цопуне и објашњења,* у: Ст. Новаковић, *Село,* Београд 1965; М. Благоје-вић, „ *Закон светога Симеона и светога Саве ",* 129-154.

М. Благојевић

ЗАКОН ГРАДСКИ - цитира се у неколико срп-ских владарских повеља, а у члану 101 Душановог законика за учеснике у нападу **(нлезАл)** предвиђа се казна *како пише у законику светих отаца у град-ским гранама, да се мучи као и намерни убица.* У старијој литератури сва та места су тумачена као позивање на Прохирон, византијски законски збор-ник, који је у Србији био познат по преводу укљу-ченом у Номоканон (Законоправило) светога Са-ве. Александар Соловјев је показао да се нека од навођења *закона градског* односе на дубровачки Статут. Налазе се у писмима и владарским пове-љама којима се сведочи да поједини дубровачки трговци, који су вршили неку дужност на двору или били закупници царина, нису остали дужни, да су средили рачуне са владарем. У дубровачком Статуту се налази поглавље о *обичајима међу Цу-бровчанима и господом Србије у* којем се захтева од грађана који су вршили неку службу да од влада-ра исходе повељу о томе да ништа нису дужни. Овај захтев је довео до појаве једне категорије ака-та, званих у модерној литератури *разрешнице рачуна.* У погледу *градских грана у* Душановом за-

конику преовладало је мишљење да се односи на Прохирон и да израз треба тумачити као *световне чпанове* Закона светих отаца, тј. Номоканона.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *„Градски закон" у средњевековној Србији,* Архив ПДН 16 (1928) 342-350.

С. Ћирковић

ЗАКОН СВЕТОГА СИМЕОНА И СВЕТОГА САВЕ - скуп одредаба којима се регулишу права и обавезе становништва на властелинствима мана-стира Студенице и Милешеве. Име закона изведе-но је из назива лавре Св. Симеона и лавре Св. Са-ве. После канонизације Стефана Немање - монаха Симеона и преноса његових моштију у Студеницу, манастир је прозван лавром Св. Симеона, док је, опет, после преноса моштију Св. Саве из Бугар-ске у Милешеву, овај манастир прозван лавром Св. Саве. Још приликом оснивања Студенице, Стефан Немања је издао *зпатопечатну повељу,* чија је са-држина била исписана и на зиду цркве. У повељи су била уписана сва села и друга добра дарована манастиру са осталим *правдама,* под којима се по-дразумевају утврђена права и обавезе становни-штва на манастирском властелинству. Слично је било и са манастиром Милешевом, мада о томе нема исцрпнијих обавештења, али пошто се напо-редо помињу *закон светога Симеона* и *закон све-тога Саве* у исправама других манастира, онда су и одредбе поменутих закона биле идентичне. На поседима манастира Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, *црквени људи* су у принципу били ду-жни да работају: **оу злконћ, Оветлго Оммеонл и СветАГо Слви,** док се за Влахе истог манастира предвиђа: **да им*» кст^ злкон^ закон^ Оветлго ОммеонА и Светдго Олви,** а онда ближе одре-ђује: **што и милешев^ским Влхом^ и стоуде-ним^ским^.** Из наведених примера јасно се види да су Законом светога Симеона и светога Саве би-ла обухваћена два најважнија скупа прописа који-ма се утврђују права и обавезе зависних земљо-радника и сточара. У питању је добро познати *Закон Впахом* и *Закон Србљем,* односно *Закон љу-дем црковним* или *Закон метохијам црковним.* Истовремено са овим прописима биле су унете фрагментарне одредбе из *Војничког закона,* које се односе на *војнике* - властеличиће, потчињене манастирским властелинствима.

ИЗВОРИ: Р. Грујић, *Три хиландарске повеље,* 21.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Студеничка пове-ља и студеничко властелинство,* Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 311-319; М. Благојевић, *„За-кон светога Симеона и светога Саве ",* Сава Нема-њић - Свети Сава, историја и предање, Научни ску-пови САНУ VII, Београд 1979, 129-166.

М. Благојевић

ЗАКОН СРБЉЕМ (Законк Оркклкмц) - са-држи одредбе о обавезама и работама земљорад-ника, записане као посебна целина у повељи цара Стефана Душана манастиру Светих арханђела код Призрена. За разлику од *Закона старог Србљем* (в.) са неколико изразито старих, архаичних одреда-ба, у Закону Србљем из најстаријег законодавног слоја преузет је само један члан: *Ивиноград да те-жи свак по закону како у Студеници у Светаго Си-меона.* Очигледна је тежња законодавца да обавезе уједначи и смањи број неодмерених или неодређе-них работа, односно да обавезе зависног станов-ништва прилагоди развијенијим друштвеним од-носима изграђеним средином XIV века. Основна, временски одмерена работа издвојена је у првом члану: *Закон Србљем. Ца работајут у недељи два дана надимицом* (по огњишту, кући) *што им вели игуман.* Осим кошења *сена* и прибављања дрва, готово све остале обавезе и работе су одмерене. Српски закон приближио се 68. члану Душановог законика где су све обавезе и работе меропха преци-зно наведене.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 696.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве ",* 129-166; Р. Михаљчић, *Стари српски закон,* ИЧ 32 (1990) 21-26 (= *Про-шлост и народно сећање,* 100-106).

Р. Михаљчић

ЗАКОН СТАРИ СРБЉЕМ (Закон*> стлри Ор^влкмћ) - садржи једанаест одредаба које је за-конодавац краља Милутина унео у Грачаничку по-вељу као посебну, заокружену целину. Одредбама Закона, суштинским делом повеље, уређује се поло-жај зависног становништва (меропаха и сокални-

ка) на Грачаничком властелинству. Сам назив овог правног текста упућује на старину, али о пореклу и старини Закона недвосмислено сведочи његова са-држина, где налазимо несразмерно велики број не-одређених или неодмерених работа. С друге стране, у ово време законодавац настоји да работе и наме-те постепено саобрази, уједначи и смањи број неја-сно формулисаних обавеза. Истина, развитком при-вреде и друштва повећавају се обавезе зависног становништва, али присутна је тежња законодав-ца да ојача правну сигурност. Међутим, Стари срп-ски закон садржи неколико изразито анахроних одредаба које више одговарају добу Стефана Не-мање него владавини краља Милутина.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 104.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Стари српски за-кон,* ИЧ 32 (1990) 21-26 (= *Прошлост и народно сећање,* 100-106).

Р. Михаљчић

ЗАКОНИК - израз који у српским правним спо-меницима означава збирку појединачних правних правила (закона), насупрот савременом значењу где законик или кодекс означава правни акт који регулише или све прописе који се примењују, или пак једну широку правну област (кривично, гра-ђанско право). Средњовековни законици, по пра-вилу, не нормирају оне правне односе који су били регулисани обичајним правом, јер се сматрало да су они људима добро познати, те стога, са савреме-ног гледишта, имају пуно правних празнина.

У српским правним текстовима израз законик се најчешће користи за најзначајнији правни акт настао код Јужних Словена - Душанов законик, али се среће и у наслову Закона о рудницима де-спота Стефана Лазаревића *(Законик благочасти-вога и христољубивога међу царевима Стефана Деспота).* Међутим, израз налазимо и у другим правним споменицима са свим различитим значе-њима. Светосавски Номоканон користи израз за-коник за византијске познаваоце канонског права (каноничаре), конкретно за знаменитог Алексија Аристина. Синтагмат Матије Властара наводи израз **Злкон'никк** као превод XXVI поглавља Старог за-вета, *Проповједник* **('ЕккАл101аотг)$).** У Закону о рудницима помињу се законици у значењу изабра-них надзорника.

ЛИТЕРАТУРА: С. Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века),* Нови Сад 1994, 135-139.

С. Шаркић

ЗАКУП, ЗАКУПНИНА - термини који се не наводе у средњовековним ћирилским текстовима, већ се јављају у изворима латинске провенијенци-је као: 1осатло, етртло. Закуп означава коришћење нечије имовине (покретне и непокретне), као и пра-во убирања одређених државних или општинских прихода за извесни временски рок и уз одговара-јућу надокнаду, тј. закупнину, и у оба случаја се ови елементи регулишу уговором између власни-ка и закупца. Правне одредбе о закупу садрже ста-тути Дубровника, Котора и Будве, а највећи број уговора о закупу сачуван је управо у архивима по-менутих градова, јер је било обавезно да се угово-ри склапају у градском нотаријату. Млетачка репу-блика је, приликом успостављања своје власти над зетским градовима крајем XIV и у XV веку, при-хватила и спроводила постојеће правне одредбе о закупу.

С обзиром на дужину трајања, уговори су скла-пани на одређено време (од 1 до 1 000 година, аопес ујта ешпт, односно до смрти закупца, до одређене генерације), и на неодређено време, када се обично примењивала одредба статута о минималном траја-њу закупа, који је за њиве и већ култивисане вино-граде износио једну годину, а за тек засађени ви-ноград - три године, колико је било потребно да млада лоза донесе прве плодове. Такође, земља (њиве, вртови, виногради) могла је да буде дата и у *вечни закуп* (грч. едфг)тег)оч$ = емфитеуза, лат. ас! аШсШт регретшлт, ао! Нуе1шп), при чему је заку-пац стицао стварно, наследно и отуђиво право над закупљеном имовином. Поред тога, закупљена сво-јина је могла да се да другом закупцу у подзакуп, а да најчешће није била потребна сагласност власни-ка, уколико је редовно добијао првобитно уговоре-ну закупнину. У вечни закуп се најчешће давала општинска и црквена земља приморских градова, као и побирање разних општинских прихода. У уговорном закупу прецизно су се наводила имена странака, опис непокретности дате у закуп, тачан износ и врста закупнине, рок трајања уговора, пра-ва и обавезе странака и начин њиховог извршења.

Уговор је могао да буде раскинут и пре наведеног рока, нарочито у случају да закупац није прописно обрађивао земљу, поготово виноград, или је без оправданих разлога напустио. Као закупци се ја-вљају не само сељаци, већ и властела, свештени-ци, занатлије и трговци.

Закупнина се плаћала у одређеном новчаном из-носу, који је означавао део укупних прихода оства-рених на закупљеној својини, или у одређеном делу плодова - закуп у „наполицу", односно у „полови-цу" (одатле и назив за закупце „наполичари"), у „трећину", у „четвртину", у „петину" или у „осми-ну". Висина закупнине је стајала у строгој сразмери са површином земљишта које се обрађује, и према одредби дубровачке владе (1335) остварени приход од жетве делио се на следећи начин: 1/4 прихода припадала је власнику земљишта, 1/4 власнику во-лова, 1/4 ономе чије је семе искоришћено за сетву и 1/4 закупцу-наполичару. Наиме, у средњем веку су годишњи приноси житарица, у просеку, били че-твороструки, односно, четири пута већи од коли-чине семена уложеног за сетву.

У Дубровачкој републици је створен посебни правно-економски термин **ш5** ^иага" цие сИскиг се-1еуеп1па, и тиме је давање *четвртине* озваничено и правно регулисано. Исти износ закупнине земље био је уобичајен и на поседима манастира Св. Ђор-ђа код Скопља (1300), док је у Светостефанској хри-совуљи (1313-1316) било забрањено да се земља на којој искључиво право има манастир ((Јогшпшт сНгесшт) даје у закуп, односно у *седеније* и *подо-раније.* Ово су два посебна термина од којих први има трајнији временски карактер, а други означава краћи временски рок.

У закуп су се давале: *њиве* (в.), *виногради* (в.), *вртови* (в.), *ливаде, гајеви* (в.), *воде, ловишта, сола-не, куће* (в.) и градилишта предвиђена за куће с окућницом, као и волови (в. *сточарство),* који су се користили у земљорадничким пословима.

Давање у закуп *царина* (в.) (лат. с1оапа, доћапа, §аће11а) у *трговима* (в.) и *рудницима,* била је уоби-чајена пракса владара средњовековне Србије и Бо-сне. Под цариницима (лат. сгоапеш, §аће11оп) углав-ном се подразумевају закупци, међу којима се најчешће јављају Дубровчани, који су организова-ли посредничку трговину и кредитирали рударску производњу. На овај начин су владари стицали раз-рађени царински систем, несметану производњу у рудницима, уходани трговачки промет и сигурне годишње приходе. Дубровчани су, с једне стране, подстицали привредни развој, али су, с друге стра-не, онемогућавали привредно осамостаљивање и афирмацију домаћих предузетника. На основу виси-не закупнине неких српских и босанских рудника претпоставка је да су закупци убирали и *урбуру,* а у закуп су се издавале и *ковнице новца* (в.). Уговори о закупу склапани су на период од једне или више година, а пошто би уговор истекао, владари су за-купцима издавали разрешнице којима су потврђи-вали да су све обавезе и дугови измирени.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 617-618; Љ. Стојановић, *Повеље и писма.*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку,* Зборник КЈ I, 258; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 166, 167, 202, 203, 213-215, 431; V. Магигашс, *Ргтозг,* 1644; I. бтјерсеуш, *Когог г Сгоа1ј,* Зр1п. 1941; И. Синдик, *Комунално уређење Котора,* Београд 1950, 50-52, 73-74, 78, 144; В. Симић, *Историјски развој на-шег рударства,* Београд 1951; Д. Ковачевић, *Раз-вој и организација царина у средњев/ековно/ Босни,* Годишњак ДИ БиХ 6 (1954) 229-248; *В*. Ко11ег, *А^гагпо-ргоггуодт оЛпозг па роЗгис/и Ииһгоуаске гериШке оа[1] ХШЉ ХУуг/ека,* 2а§геһ 1955; М. Ди-нић, *За истори/у рударства* 1-П, Београд 1955-1964; Д. Ковачевић, *Трговина у средњов/ековно/ Бо-сни,* Сарајево 1961; С. Ћирковић, *„Четвртина",* Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 273-276; *Речник САНУ* 6 (1969) 46-47; М. Благојевић, *Земљорад-ња; К/есткЈАШ 22* (1975) 70-71; И. Божић, *Не-мирно Помор/е XV века,* Београд 1979; 2. бшкЈпса, *8(оггзИ га(и XIV з(о1/еси (1333-1399),* Ре1језкј гһог-шк 2 (1980) 73-190; А. Веселиновић, *Царински си-стем у Срби/и у доба Цеспотовине,* ИГ 1-2 (1984) 7-37; М. Спремић, *Јадар у средњем веку,* Јадар у прошлости, Нови Сад 1985, 41-77; М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку,* Рађевина у про-шлости I, Београд 1986, 111-130; Ж. Бујуклић, *Правно уређење средњов/ековне будванске комуне,* Никшић 1988; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Београд 1996, 195-196, 227- 228; С. Ћирко-вић, *Производња злата, сребра и бакра у централ-ним областима Балкана до почетка новог века,* Ра-ботници, војници, духовници, 79-103; С. Ћирковић, *Цубровчани као предузетници у рударству Срби/е и Босне,* нав. дело, 113-114.

J. Мргић

ЗАЛОГ - један од облика гарантије код узима-ња трговачког и потрошачког *кредита* (в.). Креди-тирање уз залог било је врло развијено у Дубровни-ку у средњем веку. Кредитни уговори са залогом могу се пратити од 1282, када почињу књиге Ду-бровачког архива. У изворима писаним латинским језиком залог се назива **р1§пи5.**

Дубровник је, као најпознатији кредитни цен-тар на Бажану, био веома привлачан и за трговце из Србије и Босне. Од средине XIV века трговци из српских земаља узимали су кредите у Дубровни-ку у све већем броју. Уколико су долазили у Ду-бровник први пут или нису били довољно позна-ти добијали су кредит само на основу гарантије јемаца (в. *јемац)* или давања залога кредитору. Вредност залога морала је да одговара вредности кредита.

Дужник је могао дати кредитору покретну и не-покретну имовину. У залог су обично давани сребр-ни предмети - чаше, појасеви, дугмад, посуђе, ко-мади сировог сребра, затим тканине, вино, жито, а понекад различите књиге (библија, мисал) па и за-дужнице. Поверилац је такође примао од дужника целокупну имовину, а од некретнина куће, земљу, винограде и сл. У кредитном уговору налазила се клаузула по којој је поверилац требало да врати за-лог када дужник подмири дуг. Ако се, по истеку рока, дуг не измири, заложени предмети продавани су на јавном месту.

Кредитирање је било добро познато и раширено у српским и босанским градским и рударским цен-трима у другој половини XIV и у првој половини XV века. Кредитни уговори у Србији и Босни скла-пани су приватно, усмено или писмено, уз прису-ство сведока и депоновање залога. У улози кредито-ра јављају се, поред Дубровчана, и домаћи људи (трговци, властела, фрањевци у Сребреници). Ду-бровчани су у својим тестаментима, трговачким књигама и парничким списима доносили, уз имена дужника, и податке о њиховим залозима. Овде су, за разлику од Дубровника, превагу имали потрошач-ки кредити, док је удео кредита за трговање био знатно мањи. Залагана су, као и у Дубровнику, разна покретна и непокретна добра. Дубровчани су у срп-ским земљама били власници делова у рудницима и финансијери производње. Тако су и делови ру-дарских јама доспевали у руке Дубровчана као за-лози за неисплаћене дугове. Кредитирање уз дава-ње залога имало је у *рударству* (в.) специфичан вид у вези са организовањем производње, прави-ма гваркова и радника, о чему сведоче одредбе зако-на о новобрдским рудницима из доба деспота Сте-фана Лазаревића.

У српским споменицима залог **(зллоге)** се на-зива и заклад (**ЗАКЛЛДЦ**). Душанов законик поми-ње залог само у једном члану (90), што не значи да у Србији заложно право није било развијено. По неким тумачењима тај члан се односи на посебан случај прелажења залога код трећег лица. Помену-ти члан је донет у корист дужника и омогућавао је дужницима (често је то била српска властела) да откупе залоге *где се нађу.* У Властаревој синтагми у глави Д-2 постоји неколико одредаба о залозима. Дужници су обично залагали некретнине (куће, зе-мљу, винограде), затим злато и друге вредне пред-мете, па чак и миразе (прћију). Поверилац је био дужан да води рачуна о стању заложене ствари и одговарао је за њу уколико би пропала (нпр. у пожа-ру и сл.).

У уговору цара Душана са Дубровником од 20. септембра 1349. одређује се да се од тога датума укида свако узимање залога од царевих поданика. Ако је залог већ узет требало је да се врати, а ако је продат у треће руке, та продаја не важи. Овај уговор наглашено уводи у праксу чл. 90 Душановог зако-ника у односима између српског становништва и Дубровчана, односно још више штити интересе српских дужника. Иста одредба понавља се и у уго-вору цара Уроша са Дубровчанима од 25. априла 1357.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 64, 66, 95, 136, 475, 476; II, 11, 426; V. Мо8т, *ПазШ-геуа зШ1а§та г Иизапоу гакотк и зШЉетскот „ 0(естки",* 81аппе ЈА2ТЈ 42 (1949) 7-38, 69-70; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,* Београд 1962, 41, 44, 50, 51.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 205; I. Уоје, *КгеШШа (г^оуШа и згедпјоујекоупот ВиЂгоутки,* багајеуо 1976; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1978; б. **С1гкоУ1С**, *Видгомсат као рге&и-геШгсг и гидагзШ 8Шје г Возпе,* Ас1а Мбгопсо-оесо-поппса **1и§051аУ1ае** 6 (1979) 17-18 (= *Работници, војници, духовници,* 131-132); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Цушана из 1349. и 1354. године,* Бе-оград 1980.

Р. Ћук

ЗАМАНИЦА - 1. Начин извршавања познатих обавеза, када сви способни људи приступе исто-времено и заједнички да обаве неодложан посао у корист државе или господара властелинства. Зама-ницом су обављани хитни и важни пољски радо-ви, а у случају потребе и ратни послови. Према 68. члану Душановог законика меропси су били ду-жни: да работају пронијару два дана недељно, да му дају годишње *перперу цареву* и *заманицом да му косе сено један дан.* Шта је значио *један дан ко-шења* и о хитности обављања овог посла, постоје исцрпна обавештења у хрисовуљи манастира Св. Стефана у Бањској. Једном одредбом хрисовуље наређује се следеће: *А сено да косе како меропси и сокапници и мајстори сви једнако, и на накоси-цу свако да изађе ко може косу држати, по један дан, осим попа. Такође и на плашћење по један дан и на садевање. Ако буде на далеко, онда по један од куће. Иза 3 дана да покосе и упласте и садену.* Припремање сена трајало је укупно три радна дана. Првог дана косили су заманицом сви зависни људи једнако, односно свако ко *може косу држати,* што чини битну особину заманице. Када се покошена трава просуши, исти људи су је један дан замани-цом сакупљали у пластове, да би је још један дан заманицом садевали у стогове. Све наведене по-слове зависни људи су обављали бесплатно за ра-чун својих господара и о свом трошку. Обавезу од три дана припремања сена заманицом имали су и становници села Сењана на поседима манастира Св. арханђела код Призрена. У манастирској хрисо-вуљи за становнике Сењана изреком се каже: *и три дана сена да косе на Брњашчи заманицом.* Са ова три дана обухваћено је кошење, плашћење и саде-вање у стогове.

За становнике села Сењана било је још предви-ђено и: *да ору цркви на Брњашчи, на ступовима цр-квеним, што им је закон, три дана у јесен замани-цом и три дана у пролеће* **(пр^кмлл^ктине)** *и бедбу.* Ова је одредба значајна због тога што пружа оба-вештење да се и обавеза орања редовно извршавала заманицом, а изузетно бедбом. Меропси су, према томе, заманицом орали на манастирским ступовима, било да је њихова обавеза исказана у *данима орања,* било површином, односно у *матима* орања. За свој труд заманицом нису добијали никакву надокнаду, па ни храну. По свој прилици су заманицом оба-вљани и други послови, о којима не постоје непо-средна сведочанства. На поседима манастира Гра-чанице сви зависни људи, поред обавезе орања зама-ницом и бедбом, били су дужни још да заманицом лове три дана зечеве. Није искључено да је слична обавеза постојала и на другим црквеним властелин-ствима.

2. У средњовековној Србији и Босни, а касније и у доба Турака, постојала је и *заманичка војска.* Под овим изразом подразумева се начин мобилизаци-је, а не некакав посебан војнички род. То се јасно види из повеље којом је краљ Стефан Томаш 1458. године потврдио све поседе великом логотету Сте-фану Ратковићу. Истом повељом краљ је ослобо-дио Стефана Ратковића од сваке војне службе: *изу-зев, када господство ми пође нашом главом* (лично) *на неку војску, тада да и он* (логотет) *буде поред нас са својим слугама. Када ли је заманична војска по русагу* (држави), *што осталој држави нашој, то и његовим селима.* Према наведеној одредби за-маничка војска се окупља по начелима опште моби-лизације, односно *ко може оружје држати,* па изузетака нема. Ову институцију Турци су преузе-ли од Срба и применили касније на влахе у Сме-деревском санџаку.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик; Законик ца-ра Стефана Цушана,* Струшки и Атонски рукопис, изд. САНУ, Београд 1975; Б. Живковић, *Грачанич-ка повеља,* препис, Београд 1992, 42, 43, 45, 90, 91; *Хрисовула цара Стефана Цушана,* 276, 277; *Све-тостефанска хрисовуља,* Споменик САНУ 4 (1890) 6; Р. Каскл, *РгИогг га здгтки згдзкгђ г дозапзкгН ИзИ-па,* &ас1 ЈА2ГЈ 1 (1867) 158.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Цопуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 149, 150, 230; М. Влајинац, *Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Срба Средњега века,* Гла-сник СНД 2 (1927) 47-66; И. Божић, *Параспор у скадарској области,* ЗРВИ 4 (1956) 13-30; *О.* Во-јатс-Гикас, *Ко је исезЊомао и гататској уојзсг,* Уезшк Уојпо§ тихеја 6-7 (1962) 240-244; А. Весе-линовић, *Цржава српских деспота,* Београд 1995, 186-191.

М. Благојевић

ЗАМАНИЧКА ВОЈСКА - у средњовековној Србији специфичан начин мобилисања и органи-зовања војних јединица, посебно карактеристичан за последње раздобље независности српске државе, за период српске Деспотовине. Треба нагласити да

се она није разликовала по спољној и унутрашњој организацији од уобичајених јединица пронијарске и баштинске војске, већ само по начину и обиму мобилисања, и то у посебним околностима. Зама-ничка војска се подизала само у крајњој нужди и опасности за државу или неки њен угрожени део. Иако нарочито карактеристичан за прву половину XV века, овакав начин реаговања државе на спољну опасност је сигурно постојао и у доба Немањића, мада извори из овог времена о томе веома мало го-воре. Постоји, заправо, само један посредни податак у повељи која се приписује краљу Драгутину, изда-тој Хиландару, у којој се манастирска села ослоба-ђају војне обавезе, сем у случају опште опасности која би запретила земљи.

Сам израз *заманичка војска* среће се први пут у повељи босанског краља Стефана Томаша срп-ском властелину и логотету Стефану Ратковићу од 14. октобра 1458, којом његове поседе ослобађа сваке војне обавезе сем заманичке војске. Када је, дакле, општа мобилизација у држави, онда је и он као баштиник морао са својим тачно предвиђеним одредом да учествује у походу. Иако се назив за-маничка војска среће у изворима пред сам пад Де-спотовине, сигурно је да се овај вид опште мобили-зације веома често користио за време владавине деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, јер је прва половина XV века била у знаку сталне опасности од Турака и њихових упада у Србију.

То потврђује и повеља деспота Стефана лаври Св. Атанасија од 20. јануара 1427. којом се сужа-вају манастирски имунитети, нарочито када је у питању војна служба. Манастирски људи нису би-ли ослобођени војне обавезе у три случаја: када сам деспот предводи војску у походу (када важи општа мобилизација, тј. заманичка војска), затим нису били ослобођени *крајишке војске* и *потечи-це.* Према томе, општа мобилизација или заманич-ка војска је у периоду Деспотовине постојала у три нивоа: на нивоу целе државе када војску предводи сам деспот, на нивоу крајишта (крајишка војска), и на локалном нивоу (потечица) када се организују потере због упада разбојника и пљачкаша преко границе. Од заманичке војске нико у држави није ослобођен, чак ни манастирски поседи. То је нала-гала отежана ситуација и окружење у којем се нала-зила држава, а спроведено је војним реформама ко-је је извршио деспот Стефан. Оне су имале за циљ да повећају бројност и ефикасност војске.

Посредни подаци из извора указују на могућ-ност да се при мобилисању заманичке војске војна обавеза односила на све војно способне мушкар-це, затим на по једног из домаћинства, или још ма-ње, по једног војника на пет кућа *(петник).* Све је то зависило од процене самог владара или краји-шког војводе о степену опште опасности. Заманич-ка војска се по свој прилици издржавала о сопстве-ном трошку, тј. сваки војник или војна јединица је из своје куће или са властелинства носио са собом најнужнији провијант.

Основни елементи заманичке војске преузети су на нашем тлу и од стране Турака после пада Ср-бије, што се види из војних обавеза Влаха северне Србије, у Смедеревском санџаку, све док је овај санџак био турско крајиште.

ИЗВОРИ: Л>. Стојановић, *Хрисовуљи,* Споме-ник СКА 3 (1890) 11; С. Новаковић, *Законски спо-меници,* 500; Р. К.ас1а, *РгИогг га здггки згдвкгк г до-запзкгк ПзПпа,* Каа ЈА2ДЈ 1 (1867) 158.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска вој-ска,* Београд 1893, 68-69; *В.* Војашс-Еикас, *Ко је исезгуо^ао и гататској уојзсг,* Уезшк У6јпо§ тиге-ја 6-7 (1962) 240-244; А. Уебе1тоУ1с, *Уојзка и згеа[1]-пјоуекоуггој Згдгц,* У1С 1-2 (1994) 414^116; А. Ве-селиновић, *Цржава српских деспота,* Београд 1995, 186-189.

А. Веселиновић

ЗАМЕНА (**ЗАЛГБНА**) - Дипломатичка грађа бе-лежи замену жупа, градова, села, земље, планина, шума, баштина, цркава као баштинских поседа, ви-нограда, млинова и зависних људи. Замена и купо-вина *баштина* (в.) обављала се само уз добру вољу и сагласност поседника пошто су баштински по-седи били неприкосновени. У том погледу Душанов законик ограничава право владара и његове уже породице: *И да није властан господин цар, или краљ, или госпођа царица икоме узети баштину силом, или купити, или заменити, осим ако ко сам пристане* (члан 43). Ова одредба је, по свој прили-ци, озаконила постојећу праксу. Сигурно је, међу-тим, да се цар Душан држао овог начела.

Готово истовремено са кодификацијом Закони-ка, Душан је подигао своју задужбину, манастир Светих арханђела код Призрена. Он је настојао да властелинство овог манастира заокружи у непре-

кинуту целину, што је, уосталом, основни разлог замена поседа. Цркву са имањем и правинама, ко-ја је припадала Младену Владојевићу и његовом роду, цар је приложио својој задужбини, а Младену је дао цркву у Охриду: *цркву за цркву, села за села, винограде за винограде, млинове за млинове.* По-што је реч о баштинама, изричито се наглашава да је замена извршена *њих вољом и њих хотенијем, а не неком нуждом.* Али цар је управо у оквиру Ар-хањђеловског властелинства оставио баштину Дми-тра Утоличића, свакако поштујући жељу власника и неприкосновеност баштинског поседа.

Манастиру на Цетињу, Иван Црнојевић је да-ровао Доње Добро, посед Ратка Остојића и његовог рода, а у замену му дао посед на Зачиру: *земљу за земљу, лозу за лозу, дуб за дуб у век и у баштину.* И овом приликом замена је извршена *добром вољом.* Вероватно с пристанком власника заокруживани су поседи на Грачаничком и Дечанском властелин-ству. На Грачаничком властелинству извршена је замена земљорадничког становништва и сточара влаха који су, том приликом, поименично пописани.

Јединствена је замена између челника Мусе и кнеза Војислава Војиновића. Није реч о баштини већ о обимним територијама којима су два властели-на неједнаке моћи управљали. Замена је извршена у договору с царем Урошем и осталом властелом: *и замени царство ми челнику Муси по његовој вољи град за град, Звечан за Брвеник и жупу за жупу.* Код ове замене многе појединости остају под знаком питања. Повељу са пописом села добио је само чел-ник Муса. Моћном кнезу Војиславу исправа није била потребна. Чудно је да је кнез Војислав на пове-љи челника Мусе забележен као *милосник* (в.). Не-ма елемената о присили, али замена је очигледно више одговарала кнезу Војиславу.

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о5шћ,** *МопитепШ ЗеШса,* 94, 531, 564; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 683-684, 686, 778; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 166-167; Н. Радојчић, *Законик,* члан 43.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк ЈА2ЈЈ;* Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 22-23.

Р. Михаљчић

ЗАНАТИ - **1.** У средњем веку у српском језику нема термина који би покрио оно што се обележава речју *занат,* преузетом из арапског турским посред-ством у новом веку. Најопштији назив који подразу-мева разне делатности, односно људе различитих занимања јесте **руксуукллцк.,** сложеница образована по грчком обрасцу и ограничена на литерарне тек-стове и неговани језик. Он се уопште не сусреће у документима свакодневног живота као што су пове-ље или законски текстови. У тој врсти текстова се људи различитих занимања означавају речју *мај-стори,* која је такође позајмљеница са дугом истори-јом. Потиче из латинског (та§151;ег), а у српски је доспела посредством средњогрчког којим су говори-ли Византинци. У истом значењу се у мањем броју повеља употребљава и реч *технитарије,* грчког по-рекла, раширена у бугарском језику тога времена. У њеном корену је реч *хгуущ,* која значи вештину (агб), научени стручни рад који не може свако оба-вљати. Вештина се код Срба називала хитрост: **х^-тростћ оуко кстк иже роуклмА д^БЛАемА,** па је хитрац онај који управља бродом или је способан да разори град.

Природна подела рада између жена и мушкара-ца приметна је у производњи тканина, где је домаћа радиност у рукама жена и не подразумева нарочиту стручност, нити се сматра за посебно занимање, док производњу вреднијих тканина (в. *тканине)* оба-вљају мушкарци *ткачи.* На поделу рада међу поло-вима утицала је нека врста социјалне политике. У Закону за Ново Брдо (1412) искључени су из тргови-не на мало и точења пића Латини (приморски тр-говци), а продаја хлеба, соли, воћа забрањује се уда-тим женама и резервише искључиво за *сироте да се с тем хране.*

2. Процес диференцијације занимања не може се пратити због оскудности и фрагментарности изворне грађе. Старији слој занимања може се пре-познати у манастирским повељама XIII и XIV ве-ка међу сеоским работницима, који имају мање обавезе у орању, али зато специфичне *работе* (в.) и *дажбине* (в.) у складу са природом своје прои-зводње. У Светостефанској хрисовуљи је неколико врста занатлија изједначено са *сокалницима* (в.) у радним обавезама: *а ковачи урочни и дрводеље и шавци и стргуни и седлари и грнчари и зидари и златари сви да ору како и сокалници.* Ту су готово сви занати који се јављају у повељама. Иста пове-ља наводи и млинаре са обавезом *да секу жрвње и направљају млине црковне.* Прелом је несумњиво означило рударство сребра и обојених метала, ко-је је захтевало велику диференцијацију од копача у

јами (рупник) до надзорника и неке врсте геоме-тра (в. *рударство).* Рударство је деловало и по-средно стварајући тржиште за своје специфичне потребе: дрвеног угља, лоја, кожа, грађе, метал-ног алата. Услед недостатка статистичких подата-катешко је проценити величину ових потреба. Не-ки ослонац пружа турски дефтер из 1530. који у рударском базену Ново Брдо - Трепча рачуна са 5 000 рудара.

Границу је постављала ниска продуктивност у пољопривреди и зависност од непосредне обраде земље. О томе нешто говори одредба Душановог законика (члан 16) у којој се прописује: *и на тису-ћу кућа да се храни у манастирима 50 капуђера.* Било је, дакле, по схватању законодавца и ктитора потребно 20 кућа за издржавање једног монаха у манастиру. Монах је самац, али на њега пада део општих трошкова одржавања манастира. У светов-ним властелинствима ситуација се није могла бит-но разликовати. Не може се рачунати са више од 5% становништва изван аграрног сектора. Па и од тога знатан део је опстанак обезбеђивао комбину-јући у породици рад у аграрној производњи и у другим делатностима. Код већих насеља и концен-трације на малом простору, као што је случај у ру-дарству, могућности таквог повезивања су биле ограничене.

3. Свет српских средњовековних занатлија може се упознати једино нагомилавањем и систематизо-вањем свих расположивих података, од оних који осветљавају занатлију на делу до оних који трагом у језику или топонимији сведоче о постојању за-нимања. Један од начина да се у тако сабране подат-ке унесе ред може да буде груписање по материја-лу, мада је у неким случајевима тешко одредити шта је основни а шта претежно употребљавани ма-теријал.

Међу онима који су обрађивали метал налазе се *ковачи,* врло стари и са прилично података осве-тљени занат, раширен на селу, у градским насељи-ма, уз рударску производњу где су услуге биле то-лико потребне да су ковачима резервисали проценат у власништву рударског окна (2 дела на 64 дела, в. *делови).* Већим бројем података су заступљени и *златари,* нека врста занатлијске елите, бројни и концентрисани у градским насељима. Душанов за-коник забрањује да златар живи ван трга (в. *ковање новца).* Назив *сребредјелац* је двосмислен, он можда значи златара (као бПуегзгшт према §о1д5гшт), а некад означава радника у рударству (код Константи-на Филозофа). Код *мачара* и *пушкара* имена недво-смислено откривају њихове производе. Мање је ја-сан случај *гвоздара,* вероватно произвођача гвоздених клинова. *Бравари* су правили браве, по-знате и употребљаване у средњем веку (не само сандуци него и бисаге су закључаване катанцима), међутим, *кључари* из Хиландарског типика нису занатлије, већ икономове слуге што чувају кључеве. Међу произвођачима металног посуђа јављају се називи *кондирара* и *крчелеја,* чији међусобни од-нос није јасан.

Они који обрађују дрво били су диференцирани приближно у истој мери. Познајемо називе *дрво-деља,* затим *тесара.* У топономастици су остали трагови *лукара, стрелара, штитара,* јер је било села чији су становници били обавезни да испору-чују лукове, стреле и штитове. Веома блиски су им били *седлари,* који нису као у модерно време ра-дили искључиво са кожом. *Колари* и *бачвари* су за-бележени у савременим латинским и турским доку-ментима. Овој групи се могу прибројати и *угљари,* произвођачи дрвеног угља, без кога се не може за-мислити средњовековна металургија.

Међу занатлијама који раде са земљом и каме-ном на прво место долазе *зидари* под именом **зц^-ци,** који су радили у групама и тако се насељавали, као што показује случај зидара из Пнуће (новопа-зарски крај), које је цар Душан населио на власте-линство своје задужбине. *Каменоресци* су назива-ни и *каменосјечци* (у једном извору XVI века *каменострижник).* Они су поред грађевинара снаб-девали и млинове жрвњевима. Произвођачи зе-мљаних судова су били *лончари,* који се називају и *грнчари* у Светостефанској хрисовуљи. Производ-ња керамике била је у делокругу Саса, који су мо-рали подизати топионице. У српском преводу Син-тагмата Матије Властара се спомиње *плитоделије,* дослован превод са грчког за произвођаче кера-мичких плоча. Керамичари су боље познати по својим израђевинама, сачуваним у одломцима, не-го по писаним документима. У приморским обла-стима произвођачи црепова и плоча су називани *купари.*

Међу онима који су обрађивали кожу има више недоумица. *Кожухариће* свакако бити крзнари мо-дерног језика, можда истоветни са: *шавци кожу-шни,* док су *шавци скорњани,* по свој прилици, обрађивали штављену кожу. Обућу су израђивали

ц 'нгари или *цегари,* чије је име грчког порекла, сло-венско је *цревљари,* које се налази у документима из приморских области као и *опанчари.* Обућу, само друге врсте, израђивали су и *шустери,* које су, без сумње, Саси увели у Србију. Торбице за стреле и друго израђивали су *тулари* или *тоболчари,* посве-дочени месним и личним именима. Мање су јасни *стргуније* из Светостефанске хрисовуље, можда штавиоци коже (табаци).

Међу занатима који производе и прерађују тек-стил сусрећу се подстригачи само под латинским називом с1та1;ог. Једини помен *ткача* (изван при-морских градова) односи се на Призрен, где је било производње свилених тканина наслеђене из визан-тијског периода. Код кројача се запажа специјализа-ција с обзиром на врсту одеће: постоје *шавци свит-ни,* кројачи у општем смислу (запшез), поред њих *шнајдери,* који су као и шустери дошли са Сасима, али и *терзије* и то пре турског освајања, јер су се облици оријенталне одеће већ проширили. Блиски су *клобучари,* произвођачи шешира, карактеристич-них за ношњу градских насеља. У ову групу спа-дају и *уздари,* можда само специјализовани *ужари,* који се такође спомињу. По имену је познато занима-ње *бјелилника,* који је, судећи по контексту, бојио тканине које муштерије доносе.

У области производње хране, кућних потреба и услуга сусрећу се *свећари,* названи некад и *воскар* или *восковар,* затим *месари* који се у Скопљу нази-вају грчким именом *макелари* (у приморским градо-вима: ћесћаш). Пекарски занат је био резервисан за жене, па постоје *пекарице,* а уз њих већ споме-нуте продавачице намирница са немачким именом *франгарице. Крчмар* је више пута забележен, али није јасно кад означава гостионичара, кад продавца на мало, а кад власника радње (стачун, крчма). Услу-ге коначења су пружали *стањани* (в.) и *стањанице.* Трговци се не могу третирати као јединствено за-нимање, јер је делатност великих трговаца укљу-чивала разне врсте ђетића, помоћника, фактора. По-себним именом *мрчари* или ре§о1о1л називани су ситни трговци који своју робу носе собом и нуде је у разним приликама. Међу даваоцима услуга су-срећу се *бербери* и *видари,* који су имали додирне тачке утолико што су лечили методима народне *ме-дицине* (в.). Средњовековни транспорт је почивао на *поносницима* (в.) или *крамарима.*

4. Горњи преглед садржи преко 50 занимања, о којима су нађени подаци, али није познато колико је заната остало неспоменуто, као што није сигурно да свако забележено име означава посебно занимање. Ипак, и овако мањкава листа може да послужи за грубу процену степена поделе рада и сложености материјалне производње у српској средини у ка-сном средњем веку. При томе ваља имати на уму још један број специјализованих занимања у орга-низацији *двора* (в.) као што су кувари, коњушари, псари, соколари и сл., затим слободне позиве као што су *лекари* (в.), бабице, писари, *номици-нотари* (в.), као и десетак занимања у врло сложеном *ру-дарству* (в.) од копача - рупника до надзорника. Врло је вероватно да је и у сточарству у неким по-словима било потребе за стручношћу тако да није могао сваки сточар заменити другога.

Са споменутим резервама и допунама ова листа се може поредити са пописом занатлија из Нирн-берга из 1363. године у коме је међу 1217 занатли-ја заступљено 50 занимања, затим са каталогом за-ната код графичара Јоста Амана из XVI века у коме има 90 заната са особеним алатима и симболима. Касније, у новом веку, специјализација нагло узи-ма маха: пописи с краја XVII века имају 200 занима-ња, Дидро у *Енциклопедији* већ 250, а у Лондону се почетком XIX века броји 826 занимања.

5. Веома се мало зна о начину образовања за-натлија, њиховој организацији, њиховом изласку на тржиште и положају у привреди касног средњег века. Припремање занатлија је осветљено уговори-ма о примању дечака на учење код самосталних мајстора. Обука је трајала веома дуго, често се из-ричито каже седам година, а подразумевала је бе-сплатан рад на свим пословима у домаћинству мај-стора. Уз тај рад је требало да се ученик оспособи за самостално обављање заната. Мајстор се обаве-зивао да га опреми неопходним алатом, да га храни и одева, да се брине о њему ако се разболи. Угово-ри су сачувани једино у Дубровнику, али у некима се предвиђа да ће ученик са мајстором ићи у неки од тргова Србије и тамо радити и учити свој занат.

Нема података о организацијама занатлија, мада се неки облици удруживања подразумевају када се у новобрдском закону (1412) прописује да су *шнај-дари* дужни да војводи бесплатно сашију о Божићу и Ускрсу по једну *свиту* (в.), *шуштери* да дају цре-вље, а *кожухари* јагњеће рукавице. Братовштине (РгаН§Не), забележене у Новом Брду и Руднику, ни-су биле специфично занатлијске, већ су окупљале локалне католичке парохијане. У приморским гра-

довима, међутим, било је другачије, Котор је у XIV веку имао своју ггахегтхаб са1е§апошт.

Није сасвим јасна улога *протомајстора* који се јављају међу зидарима (Дечани), али и међу обу-ћарима (цангари, Светоаранђеловски манастир). Пре ће то бити старешине групе занатлија него не-ки занатлија више стручности, како се претпоста-вља за протомајсторе међу зидарима. У Дубровни-ку је руководилац арсенала (агбепатш) имао звање протомајстора.

Већина мајстора је радила у радионицама које су биле у зградама у којима су и становали. О могу-ћем груписању занатлија говори помен једне капи-је обућара (рогта с!е1 бизхеп) у Новом Брду, али назив је могао настати и другим поводом, због страже ко-ју су држали обућари.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село из дела „На-род и земља у старој српској држави ",* Глас 24 (1891) (= Београд 1965[3]); К. Јиречек, *Историја Ср-ба* II, 170-173; Р. Самарџић, *Подмладак дубровачких трговаца и занатлија у XV и XVI веку,* Зборник студентских стручних радова, Београд 1948, 64-78; Д. Ковачевић, *Прилог проучавању занатства у средњовековно/ Босни,* Годишњак ДИ БиХ 10 (1959) 279-296; Б. Храбак, *Сеоске занатли/е на Косову и суседним областима средином XV столећа,* Гла-сник МКМ 11 (1962); Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини,* Зборник ФФ у Београду 8, 2 (1964) 525-532; Д. Ко-вачевић-Којић, *Цубровачке занатли/е у средњове-ковној Сребрници,* Годишњак ДИ БиХ 15 (1966) 25-45; С. Ћирковић, *Производња, занат, техника у средњовековно/ српско/ држави,* у: М. Ристић -С. Ћирковић - В. Кораћ, *Опеке српских средњове-ковних манастира,* Београд 1989, 1-24 (= *Работ-ници, во/ници, духовници,* 56-78).

С. Ћирковић

ЗАПИСАНИЈЕ (ЗАПИС) - врло чест назив за различите врсте аката и повеља (в. *књига 2),* нарочи-то од половине XIV века. Као што термин књига сугерише форму, тако записаније (запис) сугерише садржину, саму правну радњу која се, као трајно сведочанство, записује. Термин се највише среће у следећим уобичајеним изразима. Приликом пози-вања на раније повеље, у богатој преписци Дубров-ника са владарима и властелом из залеђа (нарочито у трговачким привилегијама), у гомилању разноли-ких назива готово редовно се употребљава термин записаније (запис). Са истим циљем у српским ма-настирским повељама налази примену израз *записа-ни/е и утврждени/е.* Од времена када, по угледу на византијске формуларе, у канцеларијама српских владара улазе у употребу изрази хрисовуљ, злато-печатно слово, слово и углавном потискују друге називе, термин записаније успева да се одржи, по-главито у оквиру санкције *(кто ли потвори сие за-писани/е...; и си/е моје записани/е да пребива/ет тврдо и непоколебимо). Запис(аније) отворен(о)* (и синоним *лист отворени)* користи се као ознака за званичан, провери доступан документ, када се жели нагласити вредност уписане правне радње, обично у случајевима наслеђивања и манипулисања нов-цем и драгоценостима. По правилу, његову употре-бу уоквирује устаљена фраза: *Ца/емо на ведени/е свакому кому се буде досто/ати или пред кога се изнесе саи наш запис отворени огледати.*

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студи/е о срп-ско/ дипломатици XXII, Називи повеља,* Глас СКА 161 (1934) 1-26.

Ђ. Бубало

ЗАПИСИ - чешће краће, него дуже целовите белешке, на белинама рукописа и штампаних књи-га. Налазимо их још у Мирослављевом јеванђељу, најстаријем рукопису српске редакције из друге по-ловине XII века. Иако се јављају за владавине Сте-фана Немање, сразмерно мали део записа односи се на средњи век. Временом се њихов број осетно повећава. После гашења житија српских владара, записи постају специфичан израз не толико умет-ничког надахнућа, колико жеље и потребе да се не-што саопшти и отргне од заборава. Ове белешке по-стају веома раширен начин саопштавања, нарочито после пада наших средњовековних држава. Од око двадесетак хиљада записа, насталих у периоду од XII до XIX века, највећи део забележен је под вла-шћу Турака. Зато би се могло рећи да су стари срп-ски записи претежно литература турског доба.

Потписи писара *(Ову књигу писао /е Гаврил* или *Грешни монах Марко)* и обавештење о времену за-вршетка рукописа *(Сврши се сиа књига 6863),* нај-једноставнији су записи. Али овако кратке записе ретко срећемо у нашим рукописима. Заједно са хро-нолошком ознаком чешће се налази име писара

(Сиа божествена књига списа се рукоју попа Сте-фана в лето 6984). Спојена, ова два податка чине срж записа. То је стандардна формула којој се не тако ретко додају имена истакнутих оновремени-ка - владара, великаша, црквених великодостојни-ка, власника или наручиоца рукописа. Има, међу-тим, записа који „од хронолошких бележака прелазе у молитву" (В. Ћоровић). У записима где црквени садржај преовлађује налазимо сразмерно мање по-датака. При оцени изворне вредности записа као аутобиографских извора, важећи су критерији за наративне изворе. Ипак, критички приступ овим текстовима није истоветан, јер су многи записи по-дложни монашкој фразеологији, пошто су њихови аутори најчешће црквена лица. Исто тако, многи записи обликовани су према утврђеним обрасци-ма. Писари као и аутори житија често се позивају на Свето писмо. Али одбир библијских текстова који се наводе у записима, сразмеран је њиховом оби-му. То су што краћи библијски цитати или сажето препричани библијски мотиви. Због утврђених образаца и монашке фразеологије, записи су опте-рећени општим местима и реченичким формулама које се понављају. Са готовим клишеима, неретко започиње и завршава се запис. У готове клишее пи-сар је уносио име, понеки лични или хронолошки податак. Личне исповести и аутобиографски иска-зи неспојиви су са монашком скромношћу. Писа-ри монаси по правилу не остављају много подата-ка о себи и својој околини, већ се представљају са негативним епитетима: *грешни, многогрешни, по-следњи, најмањи, окајани, убоги, худи, неразумни, непотребни, недостојни, душом убоги, душевно хроми.* За преписивача, био он световно или духов-но лице, књига је света, дар Божији, а труд писа-ра. Према записима књиге су *свете, богодуховене, божанствене, свештене и божанствене, пребо-жанствене, благовесне, преблажене, душеспасне, душепосесителне.* Писари су настојали да *бо-жанствене* књиге преписују без грешака, а грешке правдају истоветним клишеом - *не пише свети дух но рука грешна и брена.*

Владимир Ћоровић је утврдио да су аутори за-писа на словенским рукописима позајмљивали зна-тан број „идеја, сентенција, поређења и монашких фраза". Њихов је извор по правилу у грчком. Са гр-чког је преведен омиљени клише српских писара који истичу да им је *отачаство гроб, мати же зе-мља, а богатство греси.*

Приликом коришћења записа као историјских извора, истраживачи имају у виду општа места, би-блијске цитате и мотиве, понављање, копирање го-тових формула, монашки тон и монашку фразео-логију. Упркос клишеима, учесталим понављањима и монашкој фразеологији, опширнији записи са-држе драгоцене податке. Они су уз *натписе* (в.) „је-дан од темеља на којима је почивао развој истори-ографије у нашем веку" (С. Ћирковић). Без записа тешко је замислити изучавање традиције рукопи-са. Битне елементе за критику рукописа налазимо и у најједноставнијим записима са годином завршет-ка рукописа и потписом писара или власника.

Готово једини извори о старим српским библи-отекама су записи са сумарним пописима о врсти и броју *књига,* а понешто се наслућује и о библио-течким правилима и односима према књизи. Запи-сом од 1359. године на рукопису који је припадао Карејској келији, упућује се проклетство ономе ко га изнесе или некоме преда. Проклетство се упу-ћује и ономе ко оштети књигу. Власници рукописа били су појединци *(Сиа книга благочестивога го-сподина деспота Стефана)* и установе *(Сиа книга монастира светога Павла).* Писари нас понекад обавештавају о скрипторијама, односно где, када, по чијем налогу и за кога су преписивали, затим о предлошку и његовој вредности. Један писар мо-ли за опроштај јер је преписивао *од зла извода,* док су јеромонах Јаков и *грешни* Јаникије *усилно* прево-дили на српски - *икако смо в изводе находили, та-ко смо писали, ни одлагали ниприлагали.* Из једног записа о грчким повељама у хиландарској ризни-ци сазнајемо како се сређивала и чувала докумен-тарна грађа.

Записи сведоче о оновременим збивањима, рато-вима, пустошењима, општим невољама, необич-ним и необјашњивим појавама. Аутори записа не држе се увек утврђених формула и образаца. У ан-тологију српске књижевности ушао је надахнуто састављен текст инока Исаије који описује последи-це слома браће Мрњавчевића на Марици. Записима се исписују лична стања, расположења и невоље, поготово ако је реч о ауторима из редова мирјана. Безазленошћу плени исповест дијака Добре који моли за опроштај за грешке које су се поткрале *ли-бо с другом глаголе, а или напил се буду.* Дирљива је садржина записа о Рајчину Судићу и Кијевцу који су пет месеци били неправедно заточени у пиргу: *Ох, ох што ми је тужно у тескоби овој и смраду*

овом. Туго тужице, та ову немам коме исповедати, само теби Косенице, мајко божија, изнеси ме из напасти, јер нас обедише невером. По имену не-познати преписивач кратко је забележио на марги-ни једног рукописа: *Колика ми је тужица, проса немамо, а за пшеницу не говорим.*

Писари су датирали записе годином од ствара-ња света, а изузетно, тек пред крај средњег века, и годином од почетка хришћанске ере. Датирање је могуће проверити уколико је проширено покрет-ним опразником. Провера индиктом захтева опре-зност јер су писари, према истраживањима Љубо-мира Стојановића, у 30% случајева грешили. Од индикта је поузданије датирање годином од ствара-ња света, мада су писари и у овом случају греши-ли. Писар из доба краља Милутина искрено при-знаје: *И не узнах које би лето.* Пошто палеографска анализа недатираних ћириличких записа пружа мало наде за прецизније датирање, шири хроно-лошки ослонац пружа помен истакнутих савреме-ника.

Изворна вредност записа је неспорна. Они су мање оптерећени текстом црквеног садржаја него остали наративни извори, житија, на пример. Пи-сари се временом ослобађају општих места, библиј-ских цитата, утврђених образаца и монашке фразе-ологије, тако да у записима неретко налазимо искључиво историјске садржаје. Сазнање да су их писали савременици, увећава њихову изворну вред-ност, али и записи се понекад преписују са осталим садржајем рукописа. Низ од неколико записа чини заметак летописа и зато га називамо летописачком белешком. Уколико су летописачке белешке укључе-не у *летописе* (в.), оне постају извор другог реда. Исто тако, сазнање да су неки записи делимичне копије страних текстова, умањује њихову изворну вредност, али и тада остају имена писара или вла-сника рукописа и хронолошки подаци. Без обзира да ли је садржај оригиналан или делимична копија, за-писи представљају заокружену, целовиту и довр-шену белешку.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I—VI; П. Момировић, *Записи и натписи из Војво-дине* 1-Ш; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе. Средњовјековни записи и натписи у Црној Гори, крај VIII' - почетак ХУ1вијека,* Цетиње 1994; В. Ћоровић, *Стари српски записи и натписи,* Бео-град 1997 (рукопис из ауторове заоставштине при-редио Р. Михаљчић).

ЛИТЕРАТУРА: Предговори Љ. Стојановића у књ. I, II, III, VI; В. Ћоровић, *Утјецај и односај између старих грчких и српских записа и натписа,* Глас СКА 84 (1910) 1-60; В. Ћоровић, *Узајамне ве-зе и утицаји код старих словенских записа,* Глас СКА 176 (1938) 101-170; Поговори С. Ћирковића и Л. Цернић у фототипском издању *Записа и натпи-са* Љ. Стојановића; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 179-191; Р. Михаљчић, *Изворна вредност записа и нат-писа,* Право и лажно народно песништво, Научни скуп Деспотовац 26-27. август 1995, Београд 1996, 33-47; М. Живојиновић, *Запис о грчким повељама хиландарског архива,* Хиландарски зборник 9 (1997) 27-34.

Р. Михаљчић

ЗАПОН в. *Накит.*

ЗАСЕЛАК (заселкќ, злселик) - по правилу мањи, одвојени скуп кућа у атару села. Није могу-ће двојити термине заселак и засеље. Реч је о два, уосталом, слична назива за исту садржину. Стојан Новаковић, писац монографије *Село,* закључио је: *„Засеље* или *заселак* могли би по томе бити почетак села или село у заметку". Природно, током сред-њег века, када су насеља настајала, било је више заселака него у пописима насеља новијег доба.

Средњовековна села веома често се бележе са засеоцима. Манастиру Жичи, на пример, припада-ла су села *Чрнча са заселијем* и *Замчане са засе-лијем;* краљ Душан даровао је манастиру Хилан-дару село Полошко *с мегами и с заселци;* мелнички митрополит Кирил добио је од цара Уроша село Смилово *с всеми правинами и мегјами и с заселци;* краљ Остоја дао је Дубровчанима у баштину зе-мље од Курила до Стона *са всими сели и заселци.* Многи засеоци пописани су са називима. Црвено-брежани (18 кућа), Бележани (11 кућа) и Лучани (21 кућа), били су засеоци Дечана, а Прилепе (13 кућа), Преки Луг (14 кућа) и Братотин Дол (3 ку-ће), били су засеоци села Храстовице на Дечан-ском властелинству. Мање заселака налазимо на властелинству Светих арханђела код Призрена јер се оно налазило „у пределу у ком је насељење било узело сталне облике" (Ст. Новаковић). На овом вла-стелинству заселак Букош налазио се уз село Вра-ниће, заселак Скоробиште уз село Љубижњу, засе-лак Голи Хлм уз село Брезе.

Број заселака зависио је од времена настанка насеља и конфигурације земљишта. Као села у за-метку, засеоци се понекад јављају без села. Руски манастир на Атосу, поседовао је цркву Светога Ни-коле са *засепком и заселак с оне стране Лаба Гор-њи Луковик.* Засеоци без села помињу се у повељи којом краљ Душан уступа Дубровчанима Стон и Пељешац *са всеми међами и заселки и с људми.* Де-чанском властелинству припадали су *Серош засел-ки и са всеми међами.* Повећањем броја кућа из ових заселака настало је село са засеоцима. Управо тако су ова насеља забележена у другом попису, млађој Дечанској хрисовуљи: *Село Серош са все-ми заселки и са всеми међами.* Оновременици нису увек строго двојили село и заселак. Место Глобица, посед манастира Леснова, више пута се јавља као заселак, али у истој исправи Стефана Душана за-бележено је и као заселак и као село.

О обиму заселака посредно сведоче и њихова имена. *Село у Брскове Простеније* пописано је са више заселака, а међу њима и *заселије му Селца.* Арханђеловском властелинству код Призрена при-падало је село *Радеша са заселком Радешицом.*

Природно, заселак је потенцијално село. Има их са међама и посебним атаром, али мали број за-селака имао је петнаест и више кућа. Слично *се-лишту* (в.) заселак је променљива правна катего-рија, те о њему не говори Душанов законик.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село,* 88-103.

Р. Михаљчић

ЗАСТАВА - део ратничких знакова средњове-ковних владара. Припадала је регалијама дукљан-ских краљева и изреком (уехШшп) се спомиње у писму папе Гргура VII (1077) дукљанском краљу Михаилу, коме је додељена у склопу признавања црквеног статуса (ћопог ге§ш) Дукље; примање уехШшп-а св. Петра највероватније је значило ста-вљање дукљанске државе под папску заштиту, мож-да и ступање у вазални однос. Нешто раније (1075), папа је преко легата послао хрватском краљу вла-дарске инсигније међу којима је била и застава.

Најраније представе застава које су довођене у везу са обредом владарске инвеституре у средњове-ковној Србији јављају се на раним ковањима срп-ског новца типа матапана. О владарској застави по-стоји и кратка вест из 1282. године забележена у попису поклада Десе, сина краља Владислава („уех-Шшп шшт с!е 2апс1а1о шћео е* ћгауо"). Наведени опис заставе „од црвене и плаве чоје" најстарији је податак о бојама једне српске заставе. На помор-ској карти (портолан) коју је око 1339. године са-чинио Ангелино Дулцерт представљена је вињета града Скопља над којом је приказана застава која садржи жуто квадратно поље на којем је насликан црвени двоглави орао раширених крила, док је из-над копља заставе исписан назив државе (Зещја). Ово је био начин на који се у портоланима обележа-вала престоница и државни грб, тако да је на Дул-цертовој карти највероватније приказана српска државна застава Душановог доба. У Хиландару је сачувана једна застава за коју се веровало да је Ду-шанова, али постоје реалне сумње у њену аутен-тичност. По угледу на Византију, у Душановом цар-ству владареву заставу носио је велики стегоноша који се помиње у члану 155 Душановог законика.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Застава Стефана Цушана над Скопљем год. 1339,* Гласник СНД 15-16 (1936); С. Станојевић, *Наше заставе у средњем веку,* Из наше прошлости I, Београд 1934, 79; Д. Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918,* Војни му-зеј, Пос. изд. VI, Београд 1983; Г. Томовић, *Помор-ска карта Ангелина Цулцерта из 1339. године,* ИЧ 19 (1972) 79-98; *МопитеШа саг(о§гаркгса Ји%оз1а-угае* II, Београд 1979, 46-50.

С. Марјановић-Душанић

ЗАСТАВИЦА (ЗАСТАВА) - у рукописној књи-зи орнаментално поље на почетку текста, погла-вља или важније текстуалне целине. Изведена је у ширини читаве стране или једног ступца. Заједно са *минијатуром* (в.) и *иницијалом* (в.) чини илумина-цију рукописа. Њоме се украшавају дела теолошке садржине, посебно богослужбене књиге, али и спи-си световног карактера. Израз заставица у значе-њу књижног украса је врло стар. У Мирослављe-вом јеванђељу (80-те године XII века) употребљава се глагол *заставити* у смислу илуминирати, укра-сити.

Током дугог временског периода омеђеног XIII и XVIII столећем заставице рукописа су најчешће образоване од симетрично преплетених трака или врежа. Већина таквих украса решена је сасвим јед-ноставно - у виду ужета или простих линеарних

мбтива. Орнаментална поља богатије илуминира-них кодекса изведена су од сложенијих преплета. У већини случајева чине их кругови, једноструки или концентрични, каткад испресецани дијагона-лама и луковима, са чворовима у средиштима, а ра-спорeђени у једном или више редова. Заставице мо-гу да буду испуњене и траком која обликује мање или више сложене композиције сачињене од ром-бова, дијагонала, лукова, чворова и плетеница. Ови преплети су организовани у правоугаона, квадратна, степенаста или потковичаста поља, понекад са пра-зним простором за наслов, или су замишљени у ви-ду схематизоване архитектонске композиције или као фронтисписи који запремају читаву страницу рукописа. Цртеж орнамената је израђен црним ту-шем, цинобером или сепијом. Преплетне траке и вреже су у већини случајева необојене, док су међу-простори покривени плавом, жутом, зеленом, цр-веном, љубичастом, мрком или црном бојом. Поје-дини детаљи или цртеж су понекад наглашени златом.

У XIII веку спорадично се изводе и заглавља испуњена тератолошким мотивима: симетрично распоређеним фантастичним животињама и пти-цама обухваћеним преплетним тракама.

Геометријско-биљна орнаментика с краја XIII и почетка наредног столећа чини прелаз ка раско-шно украшеним заставицама из средине друге по-ловине XIV века. Тада украсни мотиви добијају облике јасније организације те се образују два основна типа заглавља. За први, формиран под ја-ким утицајем оновремене и старије византијске рукописне орнаментике, карактеристичне су вели-ке квадратне заставице рашчлањене врежама ло-зе на симетричне сегменте украшене стилизова-ним биљним мотивима. Орнаменти су сликани на златној основи густим бојама емаљног сјаја са бе-лим рефлексима који истичу пластицитет облика. У средишта ових заглавља гдекад су уписани кру-жни, квадратни или четворолисни медаљони уну-тар којих је златом исписан наслов или насликан портрет аутора текста.

Други тип има специфичне геометријске обли-ке особене за рукописну традицију Балкана, а по-себно Србије. Унутар чврсто организованих пра-воугаоних поља компоновани су у разноликим комбинацијама низови једнаких геометријских пре-плета - чворова, концентричних кругова или укр-штених ромбова. Споља на угловима су флорални украси а на средини горње стране је расцветани крст. Колорит ових заставица је заснован на злату, кобалт-плавој и зеленој боји, а каткад се на основи јављају и беле тачкице које су биле присутне и у рукописној орнаментици наредних столећа.

Заставица - Зборник житија светих, НББ

У кодексима XV века преовлађују заставице у облику правоугаоника, квадрата или пилона, обра-зоване од чврсто организованих геометријских облика прецизног цртежа изведеног помоћу шеста-ра и лењира, а потом колорисаног чистим бојама. Највише домете овако замишљена илуминација до-сегла је у раскошним заставицама рукописа Вла-дислава Граматика. Њихове површине, омеђене на-глашеним оквиром, покривају сплетови врежа који, зракасато се ширећи из средишта, образују сложе-не схеме са розетом, крстом, ромбом или дијаго-налама у основи. У угловима преплет ствара чворо-ве или срцолике сегменте са биљним мотивима. Углови заставица споља су истакнути флоралним орнаментима, над средишњим делом њихових гор-њих ивица је цвет или преплет у облику крста, док је уз бочну страну, дуж десне маргине, изведена стилизована биљка.

Током турске владавине није у илуминацији срп-ских рукописа створен посебан стил. Привржени традицији илуминатори књига XVI и XVII века изводе заставице у духу геометријско-биљног сти-ла старијих рукописа. Преовлађују преплети круго-ва, ромбова, лукова и дијагонала, чворови и плете-нице, као и биљни мотиви - таласаста гранчица у чијим су волутама цветови и листови или врежа која се грана из вазе или стилизоване људске главе приказане у средишту орнаменталног поља. Заста-вице су сведене на цртеже, или су колорисане боја-ма познатим из претходног периода.

За ово раздобље карактеристична су и правоу-гаона заглавља испуњена флоралним орнаментима са средишњим четворолисним, бадемастим или кру-жним медаљоном унутар којег су представљени све-титељи. Овакав тип заставице, чији је родоначел-ник био знаменити писар и илуминатор XVI века поп Јован из Кратова, обједињује елементе тада-шњег уметничког стваралаштва, тековине византиј-ског минијатурног сликарства и утицаје исламске уметности, посебно испољене у биљном украсу.

Орнаментика рукописних књига је утицала на уметничку опрему издања старих српских штам-парија, али су и штампане књиге XVI и XVII века имале утицаја на заставице и иницијале рукописа, који су каткад опонашали графички поступак и украс.

Током XVIII столећа упоредо са штампаном књи-гом трајала је и скромна огрубела орнаментика ру-кописних кодекса, која се по својим мотивима и ко-лориту све више утапала у фолклорни израз.

ЛИТЕРАТУРА: 5. **Кж1ојс1С,** *8шге згрзке тгтја-Шге,* Веоѕ§гад 1950; V. Мозш, *Огпатеш јшпозШуеп-8кШ гикоргза Х1-ХП1 уека,* К**.аооУ1** N0 ВШ УП-З (1957); В. Мошин, *Орнаментика неовизантиског и бапканског стила,* ОосШтјакКО ВпЧ 1-1 (1957); Љ. Васиљев, *Каталог изложбе копија орнаменти-ке српских средњовековних ћириличних рукописа ХII-ХУI века,* Београд 1980; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре,* Београд 1983.

З. Ракић

ЗБОР (с^Бор^, ст>ворц ЗБор^) - 1. Полазећи од општег значења - групе људи сабраних на једном месту, термин је у средњовековним текстовима слу-жио за означавање различитих састанака и скупова. Збор је могао значити скуп становника села, сазва-них да чују неко обавештење или заповест власти, а могао је бити назив трајне институције са одређе-ним делокругом и правилима рада, као што је био случај са црквеним и државним саборима. Судећи по једној повељи (1254) термином *сабор* се могло означити и место трговања **(и ДА имћ се не вез^-метв кумерек^ ни никире длн^е ни вв грлде ни нл с**^Боре **ни ВБ сел^х^ куп^цемћ. ни нл мосте ни нл р^кклх^ ни нл путех«*).** Поред легалних скупова тер-мином *збор* су означавани и незаконита удружива-ња, завере и превратнички скупови (в. *себров збор).*

У старим српским текстовима реч се јавља у два различита облика, једном који је полазио од етимо-логије **(с^Еор^)** и другом који се ослањао на изго-вор **(зворк).** Скупови исте врсте називани су час једним час другим термином, а има докумената као што је Светоарханђеловска хрисовуља у којој је исти сабор називан прво *збор,* а затим *богосабра-ни свети сабор* **(с'ворк).** Ређе су коришћене речи **скБрлник** или **скнћл\1>,** а у литерарним споменицима и **синклитћ,** преузета из византијске терминологи-је, где је означавала сенат.

Сам назив или употребљени облик речи не пока-зују о каквом је скупу реч, то се мора закључити на основу ширег контекста. Упозорено је на то да су се разлике ипак осећале, како показује једно место из превода беседе светог Јована Златоустог, где је за некакав скуп речено да није *сабор* него *санмиште* **(то сћБор|> н^ст^, Н1» скнмлиште).** Прво је очи-гледно озбиљан и достојанствен скуп, друго више налик на место где се трговало. На представе о са-борима код Срба морали су деловати васељенски сабори, познати из најстаријих превода богослу-жбених и поучних текстова. Васељенски сабори су обликовали приказе српских сабора на фрескама. Скупови обележавани именом сабора нису познати у једнакој мери јер се веома разликују трагови које су оставили у историјским изворима.

2. Најважнији су били *државни сабори,* који су се развили из племенских скупова наоружаних рат-ника, а после покрштавања и под утицајем обла-сних црквених скупова. Од краја VIII па до краја XV века, постојало је више српских држава са раз-личитим степеном суверенитета, са друштвом под утицајем различитих идеологија и цркава и са по-себним саборима. Током IX и X века на саборима српских кнежевина: Србије, Паганије, Захумља, Травуније и Дукље, бирани су и увођени у досто-јанство њихови владари из владарских родова, а у свему томе видно место припадало је *жупанима* (в.). У XI и првој половини XII века на саборима Дукљанске државе (краљевине пре 1077), која је обухватала Дукљу, Далмацију, Травунију и Заху-мље, а повремено можда Рашку и Босну, имају пра-во да учествују сви наоружани ратници, али се по-себно издвајају магнати. На овим саборима бирају се и крунишу владари, учвршћује се црквена и др-жавна организација.

У подељеној кнежевини Србији - на државу Бо-сну и државу Рашку - одржавани су посебни сабо-

ри, различити по саставу и по утицају на државне послове. Пошто је Рашка у другој половини XII ве-ка окупила све српске земље, изузев Босне, то се за њу све чвршће везује појам Србије. На државним саборима већ од времена Стефана Немање, редовно учествују два сталежа - племство и свештенство, али пошто је Српска црква постала аутокефална 1219. године, са израженим националним и држав-ним компонентама, она није могла бити у опозици-ји према владару и држави, па чак ни према плем-ству. Владалачка власт је у Србији по правилу била снажна, што се одражавало на рад сабора, а и на ограничен утицај сабора на државне послове.

Снажна владалачка власт упутила је Николу Ра-дојчића да закључи да српски државни сабори „по свом кругу рада и по свом односу према владару (они) показују много сличности с византијским дворјанским и чиновничким састанцима, свечаним скуповима, који су били постали више символични неголи стварни претставници народа". За разлику од њега, Теодор Тарановски истиче „изричито ста-лешки карактер српских сабора", који се не може поредити са свечаним скуповима на двору византиј-ских царева. Средњовековни писци могли су „сли-кати српске саборе бојама из византијског церемо-нијала, али се под тим бојама крила сасвим друга невизантијска садржина". Оштро размимоилаже-ње двојице угледних научника, када је реч о карак-теру државних сабора, неупоредиво је мање када је у питању сазивање и учествовање на сабору, као и о предметима који су изношени пред сабор. Ини-цијатива за сазивање државних сабора редовно при-пада владару. Он је позивао племство, по потреби властелу велику и малу, а на његов подстицај, по-главар Српске цркве, архиепископ, касније патри-јарх, позивао је високе представнике Цркве: ми-трополите, епископе, ***вепике*** игумане и најугледније монахе - ***старце.*** Сабор се по правилу састајао: 1. Приликом званичног увођења владара у достојан-ство, крунисања за краља или цара, званичног про-глашавања наследника престола, као и добровољног владаревог силаска с престола; 2. Приликом избо-ра и освећења српског архиепископа, касније па-тријарха (1346); 3. Када су доношени законици с важношћу за целу државу (Душанов законик 1349. и 1354); 4. Када је доношена општа потврда свих стечених појединачних привилегија; 5. Када јетре-бало повести рат против јеретика, као у доба Стефа-на Немање; 6. Приликом наглих промена у унутра-шњој и спољнополитичкој оријентацији, а посебно код проширивања или сужавања државног сувере-нитета, као што су уздизање „краљевства" на „цар-ство" или пак прихватање вазалних обавеза према Турцима; 7. Када је требало прослављати династи-ју и владара, канонизацијом преминулих владара и оснивањем или освећењем владарских маузолеја (Студеница, Сопоћани, Бањска, Дечани, Св. архан-ђели, Раваница, Манасија).

Српски државни сабори, као најстарија устано-ва српске државности, нису имали ни сталан број учесника нити стално место одржавања. Сабори су се нешто чешће окупљали у ***столном месту,*** као што су Рас за време Стефана Немање и Скопље у доба цара Душана, или у близини столног места (Дежево), исто тако и у седиштима Српске цркве - у Жичи и Пећи. За место окупљања одређиван је и владарев двор: Брњаци краљице Јелене, Дебрц краља Драгутина и Сврчин краља Душана. У случа-ју потребе, сабори су одржавани у местима где се налазио владар са већим делом властеле, као што су бојно поље после битке код Велбужда (1330) или велики град Сер (1354), а у случају опасности, без-беднија места као што су Сребрница на Руднику за време деспота Стефана Лазаревића или Поду-навље у доба деспота Ђурђа Бранковића.

У раду сабора редовно учествује владар, његова супруга или мајка, ако је неожењен и престолона-следник, уколико га има, најистакнутији представ-ници цркве и властеле. Понекад се од властеле по-себно помињу чланови централне управе, казнаци и тепчије, које после проглашења царства потискују протовестијари, логотети и велики челници, затим, најистакнутији дворани: слуге и ставилци, као и најважнији војни заповедници - војводе. Свакако су од властеле позивани владареви намесници у по-јединим областима и крајиштима, господари вели-ких баштина и ***држава,*** који се у изворима поми-њу као бољари, благородни, велможе или силни. Међу њима је било и владаревих рођака, ближих и даљих. У редовним приликама сви су учесници са-бора позивани писменим путем. Њихов број није био превелик. Приликом избора и увођења у досто-јанство архиепископа Никодима (1317) могло је би-ти присутно 14 епископа, 14 великих игумана и мо-жда која десетина стараца, који сви скупа чине црквени део српског државног сабора. Број власте-ле је по свој прилици неколико пута већи и то је ***сав сабор српске земље*** или ***отачаства.*** На саборима

су сви учесници седели за ***трпезом,*** према важећој хијерархији. За властелу је редослед у хијерархији одређивао владар, а за високе представнике цркве архиепископ или патријарх. Према одредбама хри-совуље манастира Св. арханђела код Призрена, игу-мани Бањске, Дечана и Св. арханђела, седели су ***на сабору на посебној трпези са игуманима Забрдским,*** односно са игуманима Студенице, Милешеве и Со-пођана. У хијерархијском погледу ***сатрпезници*** су истог или сличног ранга.

Пре него што би нека одлука била донета и при-хваћена, владар је био обавезан да се договара ***(зго-вори)*** са учесницима сабора, па је у том циљу непо-средно разговарао са најистакнутијим члановима сабора, од којих је добијао корисне савете и ин-формације. После договора и начелног пристанка, владар би саопштио своју одлуку ***(повеленије)*** сабо-ру, која се морала спровести у дело.

Распад Српског царства прекинуо је за извесно време одржавање државних сабора, али их није укинуо. Чим су се политичке прилике донекле сре-диле, рад државних сабора обновио је кнез Лазар у својој држави са ограниченим политичким утица-јем. У науци није до сада упозорено да су посто-јали посебни државни сабори у областима Вука Бранковића, Балшића, краља Марка и браће Дра-гаш (Дејановића). Тако нешто није било ни могуће без званичних представника Српске цркве, која је прихватила кнеза Лазара као наследника Немањи-ћа. После погибије кнеза Лазара (1389) његови на-следници су наставили да сазивају државне саборе на којима су бирани српски патријарси, доношене одлуке о наглим променама у спољној политици и сужавању државног суверенитета, али исто тако и када је требало прославити неку велику свечаност, као што је пунолетство Стефана Лазаревића или освећење његове задужбине - манастира Манасије. Са прослављањем великих свечаности остваривани су крупни политички циљеви, који су се сводили на јачање и учвршћивање владалачке власти. На саборима су властели враћани неправедно одузе-ти земљопоседи, док је на сабору који је одржан у Сребрници на Руднику уведен у достојанство на-следник деспота Стефана, ***млади господин*** Ђурађ Вуковић (Бранковић). Сабори су сазивани, не са-мо у доба Стефана Лазаревића, већ и у доба Ђурђа Бранковића, све до пада Српске деспотовине под власт Турака, са сличним компетенцијама као и у доба Немањића.

Владарима је у раду помагао посебан владар-ски савет. Ово тело се лакше и брже окупљало на двору и на њему су доношене неодложне одлуке које је наметала свакодневна политичка пракса. Од-луку је лично доносио владар а не савет као посеб-но тело.

Поред српских државних сабора, постојали су и сабори привремено издвојених области, као што су биле области краља Драгутина и краљице Јеле-не. Свака од поменутих области имала је самостал-ну управу, а такође и свој сабор, који није стајао ни у каквом посредном или непосредном односу према сабору „главне" српске области, којом је вла-дао краљ Милутин. Једина спона између једних и других ишла је преко високих представника Српске цркве. Постојање оваквих сабора упућује на закљу-чак да су постојали посебни сабори у старим срп-ским областима, као што су Хумска земља и Траву-нија, али се о њима још мање зна него о саборима у Дукљи.

3. Српска аутокефална црква (1219) имала је раз-вијену црквену организацију, примерену Васељен-ској цркви. Саборност у раду остваривана је у свим њеним деловима и на свим нивоима. Без саборности не може се ни замислити Српска православна цр-ква. После стицања аутокефалности архиепископ Сава је често сазивао ***црквене саборе,*** на којима су били присутни епископи ***са преподобним оцима,*** с циљем да што боље организује Цркву и учврсти православље. У намери да се оствари ово последње, сазивани су и ***велики сабори,*** на којима су поред епископа присутни „велики игумани и часни мона-си, попови и ђакони и сав народ Христоименитих људи", краће речено клирици и лаици, односно све-штенство и народ. Били су ово црквено-народни са-бори највишег нивоа који су се од државних сабора разликовали, како по саставу, тако и по тематици којом се баве, док се сличност између њих огледа у мешовитом саставу. Они ће се одржати и добити у значају после пропасти Српске деспотовине. Српски архиепископ, касније патријарх, одређивао је ко ће све од представника високог свештенства учество-вати на државним саборима. То су по правилу били епископи, односно митрополити, игумани и нају-гледнији монаси.

Свака угледнија црква, односно манастир, која је седиште патријарха, архиепископа, митрополита, епископа или игумана, има посебан сабор. Када у одлучивању и чинодејствовању учествују исклу-

чиво монаси, односно највиши представници Цр-кве, онда је то био *богосабрани свети сабор.* У из-ворима се и оваква врста скупа назива једноставно *збор,* што је, опет, зависило од врсте одлуке коју доноси. На основу наредбе патријарха Јоаникија и *свега збора,* наредио је цар Душан: *да седа игуман Светога Стефана и Пандократоров и Архангелов на збору на посебној трпези са игуманима Забрд-ским.* У зависности од врсте послова које треба обавити у раду сабора *Велике Цркве Српске Па-тријаршије* поред клирика понекад учествују и ла-ици. Патријарх Никодим (1450) посаветовао се *са сабором Цома Спасова, с калуђерима и властелом,* па је одлучио шта све треба да се даје келији Св. Саве у Кареји. Две деценије раније (1430) у при-суству лаика, митрополит зетски Јефтимије судио је *са збором* у једном спору око баштинских поседа. Лаика није било у *сабору Свете Горе* и *сабору до-ма свете Богородице Хиландарске* нити у саборима осталих манастира.

После пада српских земаља под власт Турака нису се више могли окупљати српски државни са-бори, али су зато њихову улогу постепено преузи-мали велики црквено-народни сабори, чији је осни-вач био св. Сава.

4. Државни сабор у Босни представља најва-жнију установу босанске државе у XIV и XV веку. Помиње се под називом *станак* (в.) или *збор,* по-средно као *сва Босна, Босна, сав русаг босански, сав русаг,* а у изворима се користе и други изрази под којима се подразумева станак, односно сабор. На станку присуствује искључиво племство, без представника цркве босанске (в. *патарени),* пра-вославног или католичког свештенства. Међу стал-ним учесницима станка помињу се владар, одно-сно бан или краљ, његова супруга, владарева мајка, затим велможе и остала властела. С временом је утицај велможа постао одлучујући на рад сабора. Без сагласности *русашке господе* није могла бити донета ниједна ваљана одлука. Станак се обично састајао у близини владаревог пребивалишта или двора, као што су Бобовац, Миле, Милодраж, ка-сније Јајце, али и на другим местима. Иницијатива за сазивање станка припадала је у начелу владару, али у немирним временима иницијативу су преу-зимала *русашка господа* без владареве сагласно-сти.

Утицај станка на целокупну државну политику био је велик, укључујући и избор владара. О томе ко ће бити владар Босне, одлучивало се на станку. Владар је редовно биран из једног властеоског ро-да (Котроманића), али су се приликом избора лич-ности укрштала начела сениората, примогенитуре и политичког опортунитета. Босанској властели ни-је увек одговарало да на престолу седи личност од ауторитета. После смрти краља Твртка I Котромани-ћа, најмоћнијег босанског владара, за наследника није изабран његов син, већ брат од стрица, Сте-фан Дабиша, човек у поодмаклим годинама и без већег утицаја. Када је Дабиша преминуо 1395. годи-не, босанска властела није изабрала новог краља, већ је на престолу оставила његову удовицу Јелену, док је то одговарало интересима велможа (1398). У периоду од 1391. до 1421. године по жељи власте-ле и станка на престолу се сменило шест краљева. Био је то уједно и период највећег утицаја станка на унутрашњу и спољну политику државе, али и пери-од највећег утицаја обласних господара, међу ко-јима су се истакли Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић и Павле Раденовић.

Станак је имао широке надлежности у чувању стечених баштинских права властеле и велможа као и у потврђивању новостечених баштина. Без сагла-сности станка ниједном се угледном властелину није могла одузети баштина. Био је то основни раз-лог због чега је властела поштовала и чувала устано-ву станка, чак и у периодима највећих међусобних сукоба. Босански краљеви су уз сагласност станка, односно уз пристанак *властеле и велможа* давали Дубровчанима делове државне територије у башти-ну, а конкретно Сланско приморје и Конавле, које су већ отуђили обласни господари.

На станку су доношене одлуке и о вођењу спољ-не политике, о рату или миру са неком суседном државом, односно аутономним градом какав је био Дубровник, о чему су сачувана бројна обавештења. Када се краљевска власт стабилизовала за време Твртка II Твртковића и његових наследника, станак се све више бавио спољнополитичком проблемати-ком и изглађивањем унутрашњих сукоба. За ово по-следње било је много разлога, пошто су се завађене стране, краљ и обласни господари, разрачунавали не само на бојном пољу, већ и на станку. Уз сва ме-ђусобна разрачунавања и велику самосталност вла-стеле и обласних господара, станак је представљао такву установу која је спречавала потпун распад бо-санске државе и гашење босанске државности кроз цео средњи век.

5. Скупови становника у оквиру појединих жу-па сигурно су посведочени, али се веома мало зна о њиховим надлежностима, учесницима и начину ра-да. Назив *збор* за скупштине те врсте морао је бити познат од најстаријих времена јер га налазимо не само у жупама у суседству приморских градова и на острвима која су сразмерно рано изашла из скло-па српске државе (Ластово, Мљет), него и на тери-торијама градских дистриката и острвима која су одвајкада припадала граду Дубровнику (Колочеп, Лопуд). Ови зборови на градским територијама су нешто боље познати, али тешко да могу бити ре-презентативни за све скупове ове врсте.

С разлогом су ови зборови окарактерисани као „пасивни сељачки скупови, сазивани од дубровач-ких чиновника због суђења да се на њима констату-ју крађе стоке и потрице, објаве владине запове-сти, позове у рат момчад способна за оружје, објави наступање мира, забрани примање туђих бегунаца и др." (Константин Јиречек). Пасивну улогу је по-тенцирао управни систем у коме је врло мало места остајало за локалну самоуправу, понајвише у при-мени начела колективне одговорности која се у почетку практиковала у оквиру жупе. Отуда је назив *жупе* (сорра, јорра) употребљаван и за острва (на Колочепу 1347: бћог поп б!т сорре т ргејисНсшт) и за мање предеоне целине као што су Ријека, Затон, Шумет, а не само за праве жупе као што су биле Жрновница или Слано (Сланско приморје). У спо-ровима са власницима оштећених имања жупе су узимале адвокате (асћ/осашб сорре Вгеш), који би у поступку бранили све становнике обухваћене ко-лективном одговорношћу. То је неоспорно допри-носило чувању оквира *жупе* (в.) и испуњавало збор значајном функцијом, али с временом, захваљујући бољој насељености, оквири колективне одговор-ности су сужавани на *казначине* (в.) и атаре поје-диних села.

Жупски зборови су имали знатнију функцију код територија које су касно дошле под дубровачку власт. У Конавлима је на збору узимана заклетва верности поданика, ту је проглашавана амнестија после побуне, ту су објављиване све промене које је нова власт уводила, ту су сакупљане информације важне за парничења са суседима (в. *станак),* обја-вљиване *вражде* (в.), спровођене истраге и сл. На примеру Конавала се види како се збор није раз-вио у институцију која би радила трајно по одре-ђеној процедури и имала своје органе.

На суседним територијама Требиња и Драчеви-це такође се спомињу зборови, који су се развијали у друкчијим околностима. У периоду централизаци-је и завођења униформног уређења изразитог у вре-ме Душана, који је на положаје војвода и кефалија, управника области и жупа, постављао и упућивао своје људе од поверења, није било услова за раз-вој органа у којима би се испољавала локална само-управа. У време слабљења централне власти и сме-њивања господара, тако честих у другој половини XIV века, локално племство добија већи утицај, долази често на места регионалних или локалних функционера, ствара институционалну подлогу за одржавање и јачање своје власти.

У Требињу су се до првих деценија XV века развили локални органи власти до те мере да су се Дубровчани поред великаша и господара терито-рије почели и њима обраћати. У лето 1420. жале се требињском збору *због нанетих штета и због скупова уперених против Цубровника* (а§гаиапс!о поб ад бћошт Тпћ1§пе рго сЈатшб **побТгаТ15** ШаИб еТ рго Мб соп§ге**§атгошћи5 сотга поб** Гаспз). О неким функцијама тога збора сазнаје се 1430. када су Ду-бровчани тражили од војводе Радоја Љубишића и властеле требињске *да се сазове збор и објави про-глас,* што ће реципрочно и Дубровчани учинити (аећеаТ пеп бћог еТ спсЈат). Реч је била о објави да поданици једне стране неће нападати нити нано-сити штету поданицима друге стране. Збор као ин-ституција одржао се све до пада босанске државе, јер је остао податак из марта 1463. о двојици по-сланика *од стране властеле и збора Требиња* (ех рагТе поћШшп еТ бћоп <1е **Тпћ1**§пе), који су тражи-ли уточиште у Дубровнику.

Једно српско писмо из 1399. не спомиње збор, али је упућено *властелем и кметићем трибињсци-јем и конавалсцијем,* као одговор на њихово писмо, што подразумева неку заједницу обеју жупа. То ни-је једини податак о скуповима више жупа. У Ду-бровнику се у јесен 1422. знало да *они из Драче-вице, Требиња и Конавала праве неки збор* (Гаппо сегто бћого). О таквим скуповима иначе ништа ни-је познато. Управна јединица састављена од спо-менуте три жупе постојала је још за власти Нема-њића, па и неко време доцније под Твртком I.

Развојни пут жупских зборова подсећа на град-ске скупштине: док је на челу био представник јаке централне власти сви су се окупљали на позив зво-на, а кад је власт владаревих намесника ограничена,

претежан утицај су добила *већа* која се с временом затварају и искључују пук из јавних послова и слу-жби (в. *патрицијат).* И у жупама је несумњива пре-власт локалног племства, иако не знамо које је све органе имао требињски збор и да ли је утицао на избор господаревог намесника. Колико је оправда-но да се постави то питање показује случај Паштро-вића, који су имали збор као сталну институцију са својим органима: *судијом и властелом,* састављ-ном од представника угледних породица (с време-ном се број усталио на 12 *племена).* И у Пољичкој жупи збор је имао своје биране часнике. Са зборови-ма ове врсте доводе се у везу топоними Збориште или Зборна главица и камене столице откривене на више места.

Зборови по жупама са својим органима и слу-жбама имали су важну улогу у процесима друштве-не диференцијације касног средњег века и утицали су на продубљивање поделе и разграничење изме-ђу *властеле и кметића* по терминологији дубро-вачких писама из 1395. и 1399. (в. *баштићи,* в. *вла-стеличићи,* в. *дедићи,* в. *племство).* При томе није најбитније било окупљање на зборовима ради оба-вештавања и извршавања налога власти, већ трајна организација са функцијама и службама. Они који су бирани и којима су дужностиповераване звали су се властела и чинили су масовну основу ситног племства.

6. Називом *збор* обележавани су и неки други скупови, пре свега они по селима о којима је оста-ло прилично појединачних помена, али не и ин-формација о саставу и начину рада. Умногоме су личили на жупске зборове, од којих их није увек лако разликовати, јер сеоска насеља нису била зби-јена, већ су куће биле растурене по целом атару. Из сачуваних података се види да је колективна од-говорност и ту имала значајну улогу: на зборовима су започињале истраге, пријављиване штете, про-глашаване крви, али су, исто тако, обнародоване купопродаје, распоређивани терети, разглашавани налози виших власти и сл. Уколико је ужи био тери-торијални оквир са кога су се људи окупљали на збору утолико су јаче потенциране судске функци-је, утолико су зборови били више заокупљени ло-калним пословима.

Термином збор обележавани су и скупови вла-шких катуна. Није познато колики им је био дело-круг и какав начин рада. Једна погодба, записана у дубровачкој канцеларији 1398, показује да се Ду-бровчанин, коме је отета кобила, обраћао *збору ка-туна* Матаруга, да је пред збором хтео да докаже да су двојица катунара крива и да је унапред при-хватао пресуду збора. Да ли је збор овде судска инстанца због тога што су оптужена била два кату-нара или је суђење пред збором редован поступак у влашкој средини? Има узгредних помена пресу-да које су доносили катунари у којима нема речи о збору.

Збор је имао значајну улогу у суђењу у рудар-ским општинама. У уводу Закона о рудницима, ко-ји је деспот Стефан потврдио 1412, излаже се како по доласку деспотовом у Ново Брдо *и сабра се вас сабор градски и поискаше од господства ми да им учињу закон о рупах што су имали за први господ и светопочившаго ми господина родитеља кнеза Ла-зара,* на што је деспот образовао комисију од 24 чо-века из рударских места која је извршила кодифика-цију рударског права. У завршном делу истог закона, у одељцима који се тичу само Новог Брда и његовог уређења, прописује се да војвода и кнез суде о ма-лим предметима вредним литру сребра, а да *за ба-штине и за ине големе работе да иде кнез с про-топопом кон војводе и с пургари и добри људи који се находе у месту да суде саборно.* Аналогно се прописује и за специфично рударске парнице: *да суде цариници и урбарари што су мале работе и дробни судови, а што је за делове и за ине големе работе да иду цариници и урбарари да им суде са-борно по закону.* Саборно се, дакле, судило и у обич-ним имовинским и у специфично рударским спо-ровима, али сабор није био једнаког састава. У првом случају то је судијско тело од око 20 људи (војвода, кнез, протопопа, 12 пургара, 4 добра чо-века, судећи по члану XVIII), у другом масовни скуп свих рудара којим су руководили цариници и урбу-рари. Потврду за судске функције збора рударске општине налазимо и у тестаменту Дубровчанина који записује да има делове *у сукобу са суседним окном* (а сге§о огтл X еТ Тегго), *на збору 4 орта* (а зћого огтл ПИ) *и код цариника* два дела (апсога аго а гагашсћ рап II). Збор је очигледно инстанца која одлучује о деловима тих јама.

О раду рударског збора познати су само подаци турских извора. У турском периоду збор се састајао сваке суботе, руковођење је прешло на кнеза, затим кадију и емина, а поред суђења у споровима међу окнима, међу дружинама гварака или појединцима, збор је именовао *хутмане* и *шафаре* (в. *рудари),* а

изгледа и пургаре, расправљао о њиховом раду и о техничким проблемима.

Збор је, као што је споменуто, и место трговања и у том значењу је, по свој прилици, идентичан са *панађуром* (в.). И у каснијим временима саборима су називани народни скупови код цркава о вели-ким празницима или другим свечаним приликама.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик,* ХУ1-ХХХ1; С. Новаковић, *Законски споменици,* 417, 474, 480, 683, 697; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 201.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* I, 167-197; Н. Радојчић, *Српски држав-ни сабори у средњем веку,* Београд 1940, 81; М. Ди-нић, *Цржавни сабор средњовековне Босне,* Београд 1955; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи,* ИЧ 9-10 (1959) 151-185 (= *Немирно Поморје XV века,* 105-149); В. Ђурић, *Историјске композиције у срп-ском сликарству средњега века,* ЗРВИ 10 (1967) 131-148; Б. Недељковић, *О саборима и законодав-ној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Цушана,* Законик цара Стефана Душана, Струшки и Атонски рукопис, изд. САНУ, Београд 1975, 25-61; С. Ћирковић, СђборЂ, *Прилог исто-рији сталешких скупштина код Јужних Словена (= Работници, војници, духовници,* 336-340); Ђ. То-шић, *Требињска област у средњем веку,* Београд 1998, 253-266.

С. Ћирковић (1, 5, 6) М. Благојевић (2, 3, 4)

ЗБОРНИК - тип средњовековне књиге која садржи више од једног састава. Ти састави пред-стављају самостална дела која се понекад могу на-ћи и у другим врстама рукописних књига. Зборници могу имати постојан, релативно постојан и непо-стојан састав. Зборници за које се узима да имају постојан састав садрже дела једног писца, или се састави односе на једну тему. Такви су нпр. збор-ник са делима св. Јефрема Сирина (Паренесис Је-фрема Сирина), Слова о испосништву Исака Сири-на, Монашка правила Василија Великог, Андријанти Јована Златоустог (садржи 31 слово о статуама), Пандекте Никона Црногорца, Златоуст и Златоструј. Ова два последња поменута зборника садрже, осим слова Јована Златоустог, и дела других аутора. Од XIV века у српској средини формирају се зборни-ци у чији састав улазе дела црквених отаца - прете-ча исихазма, као и зборници са делима писаца-иси-хаста. Оригинална дела средњовековне српске књи-жевности групишу се у посебне зборнике; тако је, преписујући у времену између 1370. и 1375. године, тахамонах Марко укључио у свој рукопис Домен-тијаново *Житије светога Симеона,* Теодосијево *Житије светога Саве* и *Похвалу светом Симеону и светом Сави,* као и Савин *Хиландарски типик* (рукопис бр. 17 Народне библиотеке у Београду). Посебну врсту зборника чине тзв. *србљаци* (в.), у чији састав улазе службе светим Србима; понекад се у овим зборницима могу наћи и српска житија. Нај-старији сачувани *србљаци* потичу из XV века. Збор-ници поучног карактера су: Изборник, Пчела, Злата-ја чеп (златни ланац).

Зборници релативно постојаног састава усклађе-ни су са распоредом покретних и непокретних пра-зника који се прослављају током црквене године. То су: синаксари, синаксари триода, панегирици, чти-минеји итд.

Зборници непостојаног састава су зборници ме-шовитог састава. Такав зборник зависи од жеља, интереса и потреба свога састављача, преписива-ча или наручиоца. Овакви зборници намењени су, најчешће, личној употреби а немају употребну ли-тургијску вредност. У зборнике мешовитог састава могу ући житија, хронике и летописи, хомилетички састави, догматско-полемичка дела, апокрифни са-стави. Један од зборника таквог састава је *Зборник попа Црагоља* из треће четвртине XIII века, који садржи разноврсне саставе: тумачења, апокрифне молитве, старозаветне апокрифе, изреке, слова све-тих отаца, изводе из Златоструја итд. Познати су и зборници Владислава Граматика писани 1456, 1469, 1473. и 1479. године.

Зборници мешовитог састава налазе се међу старим српским штампаним књигама. Тако је Божи-дар Вуковић у Венецији штампао зборнике око 1520. и 1536. године; Вићенцо Вуковић штампао је један зборник 1547. године; Јаков од Камене Ре-ке - 1566. и Антоније Рампацето - 1597. године.

ЛИТЕРАТУРА: П. Срећковић, *Зборник попа Цра-гоља. Садржина и пророштва,* Споменик СКА 5 (1890); Д. Богдановић, *Српска прерада Козмине бе-седе у Зборнику попа Црагоља,* Ва1сашса 7 (1976) 61-90; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *„Русизми" у Збор-нику попа Црагоља,* Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 129-132; Б. Јовановић-Стипчевић, *О зимама и коледама у Зборнику попа Црагоља,* Ар-

хеографски прилози 2 (1980) 153-165; А. Милте-нова, *КЪМ питерaтурнaтa исторш и типологш на сборниците СЪС смесено* ***СЂдЂржание,*** СтаробЂЛ-гарска литература 7 (1980) 22-36; А. Милтенова, *Апокрифни произведенш в манастирските сбор-ници (Постановка на* ***вЂпроса),*** Кирило-Методиев-ски студии 3, Софил 1986, 262-275; К. Иванова, *Агиографско-хомилетичните сборници с устопчив състав в шжнославнннските литератури,* СугШо-теШосИапит 5 (1981) 11-21; V/. УесЈег, *Е1етеп(агу сотрИаИоп т 81а^гс,* СугШотетосНапит 5 (1981) 49-66; Р. Маринковић, *Витешки романи у рукопи-сним зборницима у српској средњовековној књижев-ности,* СугШотетосНапит 5 (1981) 67-81; К. Ро-ре, *НПапЈаг № 485 аз а Зћогтк апЈ (ће РгтсгрГез АссогЛп§ (о м?ћгсћ К м>аз СотрИеа*[7], СугШотетосИа-пит 5 (1981) 146-160; М. Иконому, *Горички зборник - порекло, садржај о космографији,* СугШотето-сНапшп 5 (1981) 161-165; К.. Р1ссШо, *СотрПапоп апа*[1] *СотрозШоп: Ћ\>о Беуек о{Аи(огт(р т* ***(ке*** *Ог(о-дох 81аугс ТгаЈШоп,* СугШотетосНапит 5 (1981) 1-4: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (Х1-ХУП века),* Београд 1982, 32-42; К. Иванова, *Класификацш, типологш и каталоги-зацж на ннкои типови сборници в балканската сла-вннска* ***рЂкописна*** *традицш,* Славлнска палеогра-фил и дипломатика 2 (Софил 1985) 173- 182; А. Милтенова, *КЪМ методиката на изучаване на сбор-ниците СЪС смесено* ***СЂдЂржание*** *в старите ЈОЖНО-славнннските литератури,* бшсНа б1аУ1са тесНаеуа-На ***еХ*** ћитатбНса Кшагао Ркс\ћк) сНс1а II, Кота 1986, 517-526; М. Лазић, *Исихазам ресавских рукописа,* Археографски прилози 8 (1986) 63-105; Д. Богда-новић - А. Милтенова, *Апокрифнж сборник от ма-настира Савина от XIV в. в сравнение с други по-добни шжнославнннски* ***рЂкописи,*** Археографски прилози9(1987) 7-30.

Т. Суботин-Голубовић

ЗВЕЗДИЦА в. *Сасуди.*

ЗВЕРИ - Поред дивљачи у средњовековним српским земљама био је присутан и велики број *звери,* које су оставиле трага у изворима посред-ством топономастике. Највећи број топонима у по-вељама носи називе по вуковима, који су били вели-ка напаст у средњем веку. У повељама се сусрећу село Влчје, Влчја планина, Вуков поток, Вучевска река, Вучија клет, Влчји Грм, Вучитрн. Медвед, да-нас ретка звер, у средњем веку је био распростра-њен широм Балкана. У повељама се помињу топо-ними: Медвеђа глава, Мечија стена, Медвеђи дол, Мечији хлеб, Медвеђа пољана. Исти је случај и са лисицом, о чијем присуству сведоче топоними: Ли-сац, Лисичије равни, Лисичићи. Све звери су ло-вљене због крзна, али и да би се локално станов-ништво, посебно сеоско, ослободило напасти. Посебан проблем су представљали чопори вукова, што се види и из потресног исказа старца Исаије о стању у српским земљама после Маричке битке. Вукови, пси луталице и лисице били су нарочито опасни и због чињенице да су били главни преноси-оци беснила.

У средњем веку су разне врсте дивљачи и звери припитомљаване и дресиране. Стефан Немања је 1189. у Нишу поклонио Фридриху I Барбароси шест морских паса, једног припитомљеног дивљег вепра и три јелена. Краљ Андрија је Стефану Прво-венчаном поклонио *туре и турице.* А 1455. кнез Вукашин из Босне поклонио је припитомљеног ме-дведа дубровачком грађанину Марину Ђорђићу.

ИЗВОРИ: Л>. Ковачевић, *Светостефанска хри-совуља,* Споменик СКА 4 (1890) 2-5; Ђ. Даничић, *Хрисовуља краља Стефана потоњег цара Трескав-цу,* Гласник ДСС 13 (1861) 372; Ј. Шафарик, *Хрисо-вуља цара Стефана Цушана, којом оснива мана-стир Светих Арханђела Михаила и Гаврила у Призрену,* Гласник ДСС 15 (1862) 275, 284; Љ. Сто-јановић, *Записи и натписи* III, 43, бр. 494; П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хрисоеуље,* Нови Сад 1976, 65-67, 130, 264.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 6-8; II, 288-290; Р. Катић, *Сточарство у средњове-ковној Србији,* Београд 1978; С. Мишић, *Лов у сред-њовековној Србији,* ИГ 1-2 (1995) 51-66.

С. Мишић

ЗВОНИК-КУЛА - здање у чијем се највишем делу налази простор где су окачена звона. У ста-рословенском језику назива се стл^ш* шга пирмт* као и остале куле које нису биле звоници. У срп-ским средњовековним манастирима две или једна

кула налазе се на прочељима појединих цркава, или једна над улазима у манастире. Нису познати разло-зи који су одређивали њихово место у *манастир-ском комплексу* (в.). Већина кула је делимично сру-шена, неке и потпуно, а све постојеће су касније поправљане. У историјским изворима ретко се по-мињу њихова изградња и ктитор. Изузеци су кула--звоник над улазом у манастир Дечане и кула пред спољном припратом у Пећкој патријаршији, обе из око 1300. године.

Двојне куле уз западни део цркве грађене су од последњих деценија XII века до половине XIV сто-лећа, а једна у осовини прочеља од 1230. године до касног средњег века, али тада у сведеном облику. Над улазима у манастире познате су кула у Студени-ци (1230) и у Дечанима (1330). Све куле у Србији су четвороугаоне, а у облицима и начину обраде пратиле су правце којима се кретала српска архи-тектура.

Прве сигурно датиране су двојне куле-звоници озидане 1172. године истовремено са црквом Не-мањиног манастира Св. Ђорђа у Расу. И неки од најстаријих манастира у Србији имају по две куле на западној страни цркве, дозидане уз њу заједно са спољном припратом или предворјем (Св. Богоро-дица и Св. Никола у Топлици, Св. Петар у Бијелом Пољу, Св. Ђорђе у Будимљи). Њих су основали или обновили у другој половини XII и почетком XIII века Стефан Немања, његов брат Мирослав и си-новац Првослав, владари појединих делова српске земље. Време градње кула одређено је посредним путем, тако да није сасвим поуздано. Из истог пери-ода, на подручју српске државе, са двојним звони-цима су катедрала Св. Трипуна у Котору и бене-диктинска опатија Св. Марије на Мљету. Манастире Св. Ђорђа у Будимљи и Св. Николе у Топлици одре-дио је свети Сава 1220. године за епископска седи-шта, а Св. Петар у Бијелом Пољу је то постао 1252. Двојни звоници су ретки у каснијем периоду. Ве-роватно су постојали уз Богородичину цркву епи-скопског манастира у Хвосну почетком XIII века, а имају их гробна црква краља Милутина у Бањској (1316) и задужбина деспота Михаила у Доњој Ка-меници (1335).

По једна кула-звоник на средини, испред исто-времене спољне припрате, дозидана је у Жичи (1230), Сопоћанима (око 1300) и Пећкој патријар-шији (1300). У Богородици Љевишкој је изграђе-на изнад спољне припрате, заједно са црквом (1307). У другој половини XIV века, можда и у до-ба Деспотовине, неке цркве имају звонике изнад припрате (Грачаница, Лазарица), и та пракса се одр-жала и касније.

Кула са спољном припратом у Жичи, средишту прве Српске архиепископије, настала је по замисли светог Саве. Простор на првом спрату можда је би-ла његова келија, а на другом се налази капела. При-ступ келији једино је био могућ из капеле, која је функционално била везана за цркву преко катихуме-не а коју је, према Теодосију, користио свети Сава. Његов монашки узор био је Сава Јерусалимски, а он је у својој лаври имао келију у кули, ходником спојену са црквом. На зидовима жичке капеле, поред осталог, представљени су Теодор Студит и Сава Је-русалимски, најпоштованији организатори духов-ног живота на Истоку и писци црквених устава, чи-је је одредбе свети Сава унео у правила за Српску цркву.

Градитељски програм за архиепископско седи-ште, остварен у Жичи, био је образац за обликовање западног здања у Пећкој патријаршији, другог стол-ног места српских архиепископа. Ту је Данило II саградио спољну припрату са катихуменом и кулу--звоник пред њом **(пр^кд црмсвик* с^здл пиркгћ).** Кула није сачувана, али је њен садржај и изглед по-знат из описа у Даниловом *житију* (в.) и сликаног модела у ктиторској композицији. Имала је капелу посвећену Данилу Столпнику, а звона су изливена у Приморју **(с^творише кмоу вк примории звона докроглдс1»на ... и постави са тоу).** То су први са-чувани подаци о звонима у кули уз цркву.

Садржај кула грађених уз цркву већином је сли-чан оном у кулама над улазима у манастире. И једне и друге имале су на врху простор за звона и капеле на спратовима, а неке и књижнице или скриптори-је (Грачаница, Дечани). Приземља појединих кула служила су за сахрањивање (Свети Никола) или за костурнице.

Значење и смисао кула изграђених уз цркве ни-су поуздано утврђени. Због недостатка изворних података, непрецизног датовања и недовољне очува-ности ових делова цркава има различитих тумачења. Мишљење Војислава Ј. Ђурића, да су оне обележа-вале катедралне цркве и да су грађене после 1200. године, прихватили су многи научници. Ова теори-ја се, међутим, не може применити на све примере зато што цркве неких епископских седишта нису имале куле (Св. Петар у Расу, Св. Михајло на Пре-

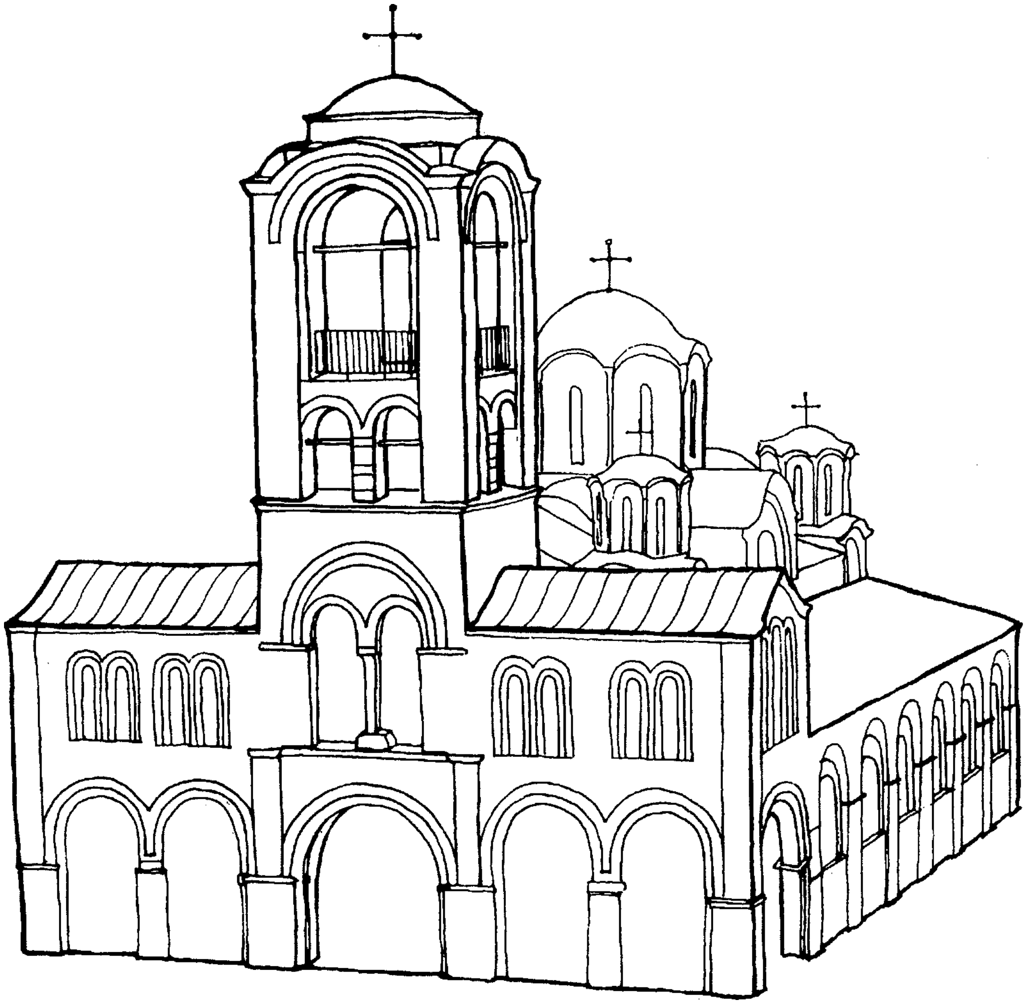

Звоник-кула - Богородица Љевишка, Призрен

влаци, Ариље, Бања код Прибоја), оне постоје код појединих које нису биле катедралне (Св. Ђорђе у Расу, Бањска), или се време њихове изградње не по-клапа са оваквом функцијом (Св. Петар у Бијелом Пољу, Богородица Љевишка, Св. Никола). Сматра-ло се да је порекло плана двојних кула преузето са которске катедрале Св. Трипуна, а да је за западно здање у Жичи свети Сава имао узор у цариградској катедрали Св. Софије, где су постојали и звоник пред спољном припратом и катихумена над њом. Недавно је Милка Чанак-Медић, после истражива-ња раних цркава са двојним звоницима и новог од-ређивања њихове хронологије, претпоставила да су двојне куле биле обележја владарских цркава, обез-беђујући им виши ранг. Узор за њих је потражила у територијално блиским катедралним и владар-ским црквама Запада уз могућност да им је поло-жај, у Немањино време, био подстакнут сличним решењима у појединим ранохришћанским храмо-вима на Балкану.

Расправе о разлозима због којих су звоници-ку-ле грађени уз цркве нису окончане.

ИЗВОРИ: *Животи краљева и архиепископа,* изд. Ђ. Даничић, 244, 370-371.

ЛИТЕРАТУРА: О. В**ОЗСОУШ,** ***Ио1е*** *зиг 1ез апа1о-§1ез епгге I 'агсШесШге* ***зегде е11 'агсћИесШге*** *ди1§а-ӕ аи Моуеп-А§е - Бе ргод1ете би сШсћег аи-Леззиз бм* ***паМћех*** *Љапз I* ***'агсћпесШге*** *д.ез ВаОсат,* Асгез о!и

IV[6] coп§reб ттeгпaгшпa1 c!e5 eгиcJeб ħyгaпттeб, Bи1 1e-тт c!e Пштлт aгcħeo1o§1^иe ђи1§aгe 10 (1936) 73-75; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани,* Београд 1963, 40^19; С. Не-надовић, *Богородица Љевишка,* Београд 1963, 135-142; В. Кораћ, *Првобитна архитектонска концеп-ција которске катедрале XII века,* Зборник МС ЛУ 3 (1967) 21-27; О. М. Кандић, *Куле-звоници уз срп-ске цркве ХН-Х1У века,* Зборник МС ЛУ 14 (1978) 3-71; Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у старом Ра-су,* Краљево 1984, 168-174; М. Чанак-Медић, *Нека питања хронологије рашких споменика,* Саопште-ња РЗЗСК 17 (1985) 14-19; Ђ. Бошковић - М. Ча-нак-Медић, *Архитектура Немањиног доба* I, Спо-меници српске архитектуре средњег века, Београд 1986, 28, 68; М. Чанак-Медић, *Архитектура Не-мањиног доба* II, 1989, 69-70, 105-106; С. Мојсило-вић-Поповић, *Архитектура манастирског насеља Цечани,* Научни скуп: Дечани и византијска умет-ност средином XIV века, Београд 1989, 244-245; М. Чанак-Медић, *Спасова црква у Жичи;* М. Ча-нак-Медић - О. Кандић, *Архитектура прве поло-вине XIII века* I, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1995, 70-71; С. Поповић, *Крст у кругу,* Београд 1995, 140, 144; М. Чанак-Медић, *Свети апостоли у Пећи са дозиданим гра-ђевинама,* Архитектура прве половине XIII века II, 1996, 81; М. Чанак-Медић, *Старо српско гради-тељство у делима Војислава Ђурића,* у част Вoји-слава Ј. Ђурића, Нови Сад 1996, 15-16.

О. Кандић

ЗВОНО - Познато је било у античкој Грчкој и Риму, служило је за позивање становништва на све-чаности и узбуне. У средњем веку, у градовима, звоно је служило да означи почетак дана, да најави отварање и затварање градских капија, али и као знак за узбуну. У црквеном ритуалу постојале су две врсте звона: велика, постављена у кулама-зво-ницима, и мала која су се налазила у олтару. Први хришћани нису употребљавали звона, пошто је хри-шћанство било забрањено; тек у VI веку звоно ула-зи у употребу у цркви. Претпоставља се да му је порекло у Италији и да је убрзо ушло у употребу у другим земљама. Изгледа да је звоно дошло у Ви-зантију тек у IX веку, када је млетачки дужд Па-триције поклонио византијском цару Михаилу III дванаест великих звона и она су смештена у по-себну кулу поред цркве Свете Софије у Цариграду (865). Из Византије звона су у XII веку прешла у српске земље.

У српским земљама до употребе звона, у цркви је служило *клепало* - дрвена плоча са палицама, и *било* - метална плоча по којој се ударало и тиме производио звук.

У типику за манастир Студеницу, свети Сава преводи исту грчку реч на једном месту као *медено-је клепало,* а на другом звоно. Код Доментијана и Теодосија наводе се *кпепало* и *било,* док се код ар-хиепископа Данила и његових настављача помиње звоно. Када су се на гробу краља Милутина десила чуда, монаси су то огласили звонима. Архиепископ Данило подиже пирг у Пећкој патријаршији и дао је много злата за *доброгласна звона која му у Примо-рју начинише.* Данилов настављач, описујући живот Стефана Дечанског, наводи да је краљ на врх града поставио *доброгласно звоно.*

Израдом звона бавиле су се специјалне зана-тлије, али међу њима и црквена лица. Као изузет-но вешти звоноливци сматрани су бенедиктинци. У познатом приручнику монаха Теофила (XII век) опширно је описан поступак ливења звона (бсћесш-1а сНуегбашт аггшт) који се суштински није проме-нио до данас. На подручју српских средњовековних земаља налазе се звона из Венеције, Дубровника и Солуна, мада се по сачуваним примерцима може закључити да су путујући звоноливци, па и домаћи људи, изливали звона у манастирским радионица-ма и већим градовима.

Једно од најстаријих звона код нас, према до сада познатим подацима, нађено је у Врањини на Скадарском језеру, код цркве Светог Николе, са натписом на латинском из кога се види да га је 1306. године излио познати венецијански звоно-ливац магистер Лука. На истом локалитету нађена су још два звона са латинским натписима: једно је излио презбитер Марко де Балецио (Магсш с!е Ва-1есш) 1453. године, а на другом постоји само ини-цијал К., па се претпоставља да га је излио звоноли-вац КобеШб, такође из Венеције.

Натписи на српском језику, према до сада по-знатим примерцима, припадају XV веку: из 1432. године на Родоповим звонима, једно цркви Светог Николе у Бањи, а друго Богородици хвостанској. На њима се налазе пластичне иконе са ликом светог Николе и Богородице и натписом на старосрпском.

У манастиру Дечанима чува се звоно које је покло-нио Гргур, син Вука Бранковића, који је владао тим областима четрдесетих година XV века. Гргур се касније замонашио и добио име Герасим. Године 1454. Богородици градачкој (Чачак) поклоњена су три звона. Прва два имају натпис на српском, док је на трећем само крст. Поред имена митрополита градачког Нићифора, помиње се име звоноливца -звонара Радоја, и каже да је звоно изливено у време деспота Ђурђа Бранковића.

У манастиру Дечанима постоји још једно зво-но са натписом на грчком за цркву Светих арханђе-ла: Михаила, Гаврила, Уриила и Рафаела 1458/59. године а поклон је Мастрелене (госпође Јелене), кћери граматика Николе Дишковића.

Сва звона су веома слична међусобно, као и са звонима нађеним у Бобовцу (Босна) са натписима на латинском из 1410. године. Једно бобовачко звоно излио је Марко Вендрамус, а друго Марко Приби-слав. Арнолф Харф, витез и путник, пролазећи Бал-каном између 1496. и 1499. године бележи: „Сваки војник (турски) враћајући се са војне, мора комад звона донети, јер од тих звона хришћанских левају топове". То је један од разлога што се мало звона сачувало до данас.

ЛИТЕРАТУРА: J. Еес1ег1е, *Иге К1гсћеп%1оскеп, 1кге СезсћгсШе, ЂаиИске ЕпШекип§ ипа[1] Вескапа[1]-1ип§,* КаНбшће 1887; Каг1 ^а1тег, *С1оскепкипа[1]е,* Ке-§епзћиг§ - Кот 1913; С. Станојевић, *Била, клепала и звона код нас,* Глас СКА 153 (1933) 81-90; Б. Ра-дојковић, *Средњовековна звона Богородице градач-ке,* Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 115-123.

Б. Радојковић

ЗГОН - термин који је у корелацији са глаго-лима сагнати (згнати, сагонити), згонити (1аТ. со§еге, риТгебсеге) и у свом значењу има, делимично, сми-сао некакве принуде и присиле. Такође, згон по-дразумева и окупљање у једном скупу, групи. Згон се изричито наводи само у Светостефанској хри-совуљи краља Милутина и у дечанским хрисову-љама, и то у облику забране: **Згонл дл (или») н^к.** Ова забрана се односи на известан облик тешке ра-боте које се људи ова два манастира ослобађају од стране владара. Претпоставка је да згон означава сваку неодмерену и повремену работу на коју вла-стелин, било духовно или световно лице, није имао право. Тиме је владар настојао да ограничи самово-љу феудалних господара, јер су неодмерене работе и давања биле најтежи терет зависном становни-штву.

ИЗВОРИ: М. Милојевић, *Цечанске хрисовуље,* Гласник СУД 12 (1880) 61, 133; Љ. Ковачевић, *Све-тостефанска хрисовуља,* Споменик СКА 4 (1890) 6; Ст. Новаковић, *Законик,* 162; П. Ивић - М. Гр-ковић, *Цечанске хрисовуље,* Нови Сад 1964.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* 3, 229-231; Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник;* Ст. Новаковић, *Село,* Београд 1890, 156, 215; К. Јиречек, *Истори-ја Срба* II, 1988[3], 165; М. Влајинац, *Згон или кулуче-ње ван места становања,* Београд 1932.

Ј. Мргић

ЗДЕЛА в. *Посуде.*

ЗДЕНАЦ - Водом за пиће снабдевало се и ко-пањем зденаца или *кладенаца.* Оба термина се ја-вљају у значењу *извора* (в.) који је дотеран људском руком, а код зденца се копањем у дубину долази до извора воде. Данашњи термин бунар се не јавља у средњовековним изворима, он је из каснијих вре-мена и представља балкански турцизам. Један зде-нац је на тргу Дријева био смештен непосредно испред цркве, а посебан значај су зденци имали у тврђавама где је посади обезбеђивана питка вода у току опсаде. Зденци су могли бити и приватни, у поседу једног или више људи. Тако се 1335. године два Которанина туже око заједничког зденца. Ови зденци су сигурно били слабији од јавних којима се користило читаво насеље или посада тврђаве. Зденце су имала и сеоска домаћинства, где је за то било могућности и потребе.

ИЗВОРИ: А. Мауег, *Ко1огзкг зротепш* II, 2а-§гећ 1981,229.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Зкок, *ЕНтоЊ&јзИ гјестк* I; Ј. ЗсћиТг, *Иге §ео§гаркгзске Тегтто1о%1е дез 8егВо-кгоаИзкеп,* ВегНп 1957, 65; Ђ. Тошић, *Трг Црије-ва у средњем вијеку,* Сарајево 1987, 29; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњо-вековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 19-20.

С. Мишић

ЗДРАВИЦА - обичај да се пије у нечије здра-вље, а затим и речи које се при томе изговарају. Те-одор Метохит је приликом свога боравка на двору краља Милутина у последњим годинама XIII века забележио да је српски владар, „према њиховом обичају наздрављао мени у част, чинећи то са неко-лицином својих одличника и првака. И наздрављао ми је уживајући, а када бих му на исти начин од-говорио био је врло задовољан, облачећи ме у нај-лепше своје одело, једном ношено или ново, и опа-сујући ме свечано оним појасевима којима се некоћ сам најчешће опасивао". Реч је прастара, помиње се као обичај у Русији у XIII веку у ширем значењу пировања, пијења, гозбе, *које они зову здравица.* Реч је ушла у друге језике, средњовековни латин-ски, италијански, новогрчки. Словенску реч *здрави-ца* употребљава Амброзио Контарини описујући живот на двору грузинског краља (1473). Како је једном у Дубровнику (1363) послат властелину По-вршку у Будву поклон *за здравицу* (рго 5**(1гаУ1са)** мисли се да је реч подразумевала и честитку. У де-сетерачкој песми из косовског циклуса здравица заузима важно место у опису кнежеве вечере. Кнез Лазар у здравици Милошу наговештава издају:

Здрав Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро!
Сјутра ћеш ме издат' на Косову,
И одбјећи Турском цар-Мурату;
Здрав ми буди! и здравицу попиј;
Вино попиј, а на част ти пехар!

Епизода са здравицом налази се и у уметку ита-лијанског преводиоца византијског историчара Ду-ке о Косовском боју из последње четвртине XV ве-ка. У том проширењу Дукиног текста непознати преводилац прича да је кнез Лазар уочи боја наре-дио да се приреди здравица, на којој је свима наз-дрављао својом руком. Милошу је наздравио ре-чима: „Изврсни витеже, прими ову здравицу и чашу коју ти дајем за моју љубав". Милош је одговорио: „Господине деспоте, много ти хвала на здравици и на златној чаши коју си ми даривао". Владареве ре-чи су утицале на Милоша да сутрадан као пребег оде у турски табор са копљем окренутим наопако и убије Мурата. Иако у италијанској верзији нема от-вореног сумњичења за издају, текст представља драгоцено сведочанство о старости традиције о кнежевој вечери, а посредно и о старости народ-них песама о Косову.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* VI, 131.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 268, 293; М. Динић, *Цукин преводилац о боју на Ко-сову,* ЗРВИ 8, 2 (1964) 53-67; Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде,* Београд 1989, 1993[3].

С. Ћирковић

ЗЕВГАР - реч преузета из грчког језика (с^ег)-уарцуу, 1аг. ш§шп). Основно значење овог терми-на јесте *јарам, пар волова.* Током читавог средњег века једино су се волови користили у обављању пољопривредних радова, будући да су коњи били намењени за војне и транспортне сврхе. Такође, богатство једне земљорадничке породице проце-њивало се на основу броја сточних грла. Тако у ла-тинском, а касније и у словенским језицима, једна реч означава *благо,* богатство (лат. решта) и стоку.

У Византијском царству висина пореза једног сеоског домаћинства одређивала се управо на осно-ву броја волова и одговарајуће величине ораница, као и броја чланова породице способних за рад. Стога је извршена подела парика на: зевгарате (^**ЕОЈ**-уаратоО, тј. парике који су поседовали један пар (јарам) волова и ораницу одређене величине и ква-литета, која може да буде обрађена запрегом од два вола; воидате *фоЊахоС),* који су имали само јед-ног вола и одговарајућу количину земље; актимоне (актгјц.оге$), који нису имали ниједног вола, нити земљу. Сходно томе су одређена и њихова пореска задужења: зевгарати су на име земљарине (сшусоугј) и главарине, тј. *димнине* (в.) (каллнкоу) плаћали порез од најмање једне номизме, воидати - поло-вину тог износа, док су актимони, будући без ора-нице и стоке, плаћали само димнину, која се кре-тала од ^{X}*А* до *Уг* номизме.

Временом се развило и преносно значење тер-мина зевгар у смислу одређене површине оранице. У том значењу се ова реч налази и у исправама српских владара на грчком језику, и примењује се у некадашњим византијским областима. Величина једног зевгара, на основу података из византијских извора, варирала је, свакако у зависности од квали-тета земље и локалних услова, од 83 до 213 (цар-ских) модија (1 царски модиј = 939,18 м^2). Ипак, изгледа да је у употреби био један теоријски зевгар, који је имао вредност од 144 модија (= 135 242 м^2 = 13,5 ха). У средњовековној Србији (царски) модиј

је превођен као *мат* (в.) или *кабао* (в.), који је озна-чавао исту површину оранице, па тако величина једног зевгара од 144 модија износи 144 мата. Ме-ђутим, с обзиром на то да је један земљорадник у унутрашњости Србије с једним паром волова могао да у току једне године обради и засеје ораницу од 22,5 мати (= 22,5 модија = 2,07 ха), зевгар, као зе-мљишна мера, губи свој практичан значај. Ипак, тачна величина зевгара који се понекад употре-бљавао на територији средњовековне српске држа-ве, северно од Скопља, не може прецизно да се одреди због недостатка изворних обавештења.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 668.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* 1, 374; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 284; II, 159, 166; V. Мозт, АотјХпсоу ^еггуаршу, Аппа1е5 ае Ппбттах Копаакоу, Ргаћа 1938, 113-132; И. Божић, *Цоходак царски,* Бе-оград 1956, 14-16; М. Влајинац, *Речник наших ста-рих мера* II, Београд 1964, 302-305; Г. Острогорски, *Византијски практици,* Сабрана дела I (О визан-тијском феудализму), Београд 1969, 50; Г. Остро-горски, *Аграрне прилике у Византијском царству у средњем веку,* Сабрана дела II (Привреда и друштво у Византијском царству), Београд 1969, 90; М. Бла-гојевић, *Земљорадња,* 60-62, 330-332; С. Ћирко-вић, *Мерење и мере у средњовековној Србији,* Ра-ботници, војници, духовници, 158-160.

Ј. Мргић

ЗЕВГАРИТИКИОН (грч. *&лууарп(к\м>)* - озна-чава порез од *зевгара* (в.), тј. порез на одређену ве-личину оранице, који се примењивао у Византиј-ском царству, али је временом мењао свој садржај. Тако у XI веку зевгаритикион представља незнатно додатно плаћање земљарине, које се одређује за читаву сеоску општину, у висини од '/ш зевгара. Овај порез се плаћао у новцу, али тачан износ није познат. У XIV веку величина зевгаритикиона је знатно повећана, свакако због тешке финансијске кризе византијске државе. Метох светогорског ма-настира Ивирона, село Радоливо, на име зевгарити-киона плаћао је 200 перпера, што је чинило више од половине укупних прихода овога поседа (388 пер-пера). Овај термин се јавља искључиво у повељама краља и цара Стефана Душана, који је светогор-ским манастирима великодушно издавао имуни-тетске повеље, тј. ослобађао их од свих пореских обавеза, па тако и од зевгаритикиона.

У историјској науци, међутим, постоји и алтер-нативна претпоставка, према којој је зевгаритики-он порез на воловску запрегу и одговара значењу српског термина *воловерштине.* Ипак, није могуће извршити потпуну идентификацију због оскудности изворних обавештења, нарочито у погледу овог српског данка.

ИЗВОРИ: А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке пове-ље,* 442-444.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до ХУвека,* Гласник СНД 1, 1 (1925) 65; И. Божић, *Цоходак царски,* Београд 1956, 14-16; Г. Острогорски, *Радоливо - село светогор-ског манастира Ивирона,* ЗРВИ 7 (1961) 71-83; Г. Острогорски, *Византијски практици,* Сабрана дела I (О византијском феудализму), Београд 1969, 50-51, 107; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким обла-стима српског царства,* ЗРВИ 17 (1976) 122.

Ј. Мргић

ЗЕЉЕ в. *Поврће.*

ЗЕМЉА - 1. Најопштије значење у смислу пла-нете Земље. Значи и тло (1егга) уопште, такође и земљу која се обрађује (а§ег, зиратна земља). Упо-требом придева уз термин земља она се прецизни-је одређује према својим битним особинама (бела, црвена, посна, каменита, гола, мочварна). Такође и облик својине над земљом одређује њен назив (баштинска, пронијарска).

2. У средњовековним српским изворима најче-шће значење земље је оно које се односи на држав-ну територију. Тако се у изворима помињу српска, бугарска, грчка, угарска земља. Исто значење овај појам има и у титулама српских владара, где се су-срећемо са рашким, српским и поморским земљама или са српским и грчким земљама. Овде се земља-ма означава територија којом влада један владар. Садржај термина се у зависности од политичких прилика могао и мењати (на пример у случају по-морских земаља), али је значење остало исто. Тер-мин такође означава и етнички простор на коме живи један народ.

Појам земља се користи и за означавање старих историјских области, које су Срби населили по до-

ласку на Балкан. Ту спадају Хумска земља, Треби-ње и Зета. Неке од њих се појављују и у титулама владара, али временом се губе, у време када се ти-тула упрошћује. Ове земље су биле целине које су обухватале одређени простор током скоро целог средњег века.

3. У изворима се као земље спомињу и неке дру-ге територије, са другачијим значењем од већ на-ведених. Тако се као одредиште где се налази неки топоним, или као место одигравања неког догађаја, помињу земље: Хвостно, Полог, Моравица, Срем, Браничево, Струмска, Серска, Дебар, Кичево, По-реч, Злетово, Жеглигово и Дубочица. Ни једна од њих се никада не помиње у титулама владара. У овим случајевима термином земља се означава јед-на виша управно-територијална јединица.

ИЗВОРИ: *Животи краљева и архиепископа срп-ских,* написао архиепископ Данило и други, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866; Р. М1к1о51cћ, *МопитепШ ЗеШса,* 12, 191; Ст. Новаковић, *Законски спомени-ци,* 738, 770; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 154.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк **JA7.JJ;** Историја Црне Горе* I, 313-346 (Ј. Ковачевић); М. Благојевић, *Срп-ско краљевство и „ државе " у делу Цанила II,* Архи-епископ Данило и његово доба, Београд 1991, 139-155; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Бео-град 1996, 22-38.

С. Мишић

ЗЕМЉАНИН (землганинк) - Речи земља, од које је настала, ова именица дугује не само твор-бену основу већ и разнолика, често неодређена зна-чења. Суфикс -*анин (-ин)* сугерише припадност и образује групу изведеница са значењем становни-ка, припадника народа, држава и религија.

Полазећи од најнижег степена општости имени-ца земљанин означава зависног сељака, земљорад-ника који се обично противставља власима, сточари-ма *(что доходи или од влах или од земљана).* Са истим значењем користи се сложеница *људије зе-мљане* и *земљски људи.* На вишем степену прости-ре се скала нејасно разграничених значења, веза-них за *земљу* као ознаку области, краја, државне територије, од локалног становништва до житеља државе (владаревих поданика). У Милутиновој по-вељи Хиландару (1276-1281) црквени људи могу да се *пру* (парниче) *с земљани или сами међу собом,* где реч земљани, по свој прилици, означава локал-но становништво ван хиландарских поседа (упоре-ди: *да не има ту област ни жупљанин од сумежд-ник тех села* или *и котла архангеловем људем да нест с инеми жупљани разве међу собом).* На сли-чан начин употребљава се грчка реч *хора* (в.) у ћи-рилским споменицима (основна значења у грчком су место, област, земља, али у изведеном значењу не добија одговарајући суфикс попут српског панда-на) обично као део формуле за обележавање сведо-ка, житеља околине у пресудама поводом земљи-шних парница. При томе се хора, локално сеоско становништво, ставља насупрот властели *(изиде околина вса, властеле и хора; и ини прочи бољаре и хора).*

Земљанин може означавати уопштено владаре-вог поданика, модерним речником казано - држа-вљанина. Одобравајући Дубровчанима (1332) ку-повину жита *по земљи и по градовех краљевства ми,* Душан наређује да им нема забаве *и кто им продаје и тому да не забаве* и прети казном ономе ко учини забаву Дубровчанину или *земљанину који му жито продаје.* Посматран у контексту читавог уговора, земљанин овде представља синоним за би-ло ког краљевог поданика, а не само земљорадника који је жито произвео. Значење становника одређе-не државе носи именица земљанин и у оквиру сло-женице *туђоземљанин* која означава поданика дру-ге државе *(ко пређе из туђе земље или парик или влах или који љубо туђоземљанин).*

Овим именом изгледа да се обележава чак и зе-мљопоседник, припадник локалне властеле. У оп-штој повластици трговцима цар Урош одређује да им нема забаве ни од цара, ни од властелина царе-вог, ни од кефалије, *ни од земљанина ни од инога кога владуштаго у земљи царства ми.*

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 166, 176, 388, 390, 394, 572; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 129, 130, 170; А. Соловјев-В. Мошин, *Грчке повеље српских владара,* 24, 25, 506; Н. Ра-дојчић, *Законик,* 78, 135.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Цушанов зако-ник,* 251; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 96.

Ђ. Бубало

ЗЕМЉАРИНА в. *Соће.*

Земљорадња - Орач с плугом, Цечани

ЗЕМЉОРАДЊА - **1.** Срби су се још у својој прадомовини бавили земљорадњом, а по доласку на Балканско полуострво то постаје њихова најва-жнија привредна делатност у којој кроз цео сред-њи век учествује већина становништва. У новој сре-дини Срби насељавају махом ниже пределе подесне за обрађивање, који су у ту сврху коришћени још у античко доба. Природом и конфигурацијом тла у централним деловима Балканског полуострва, где су се Срби населили, било је предодређено да се земљиште погодно за обрађивање могло пронаћи по крашким пољима, омањим равницама и речним долинама. Овакви предели обично су представљали мање географске, привредне и управне целине -*жупе* (в.). Између оближњих жупа постојала су *пу-ста брда* или *пустоши,* односно ненасељено и ни-чије земљиште, што најбоље показује колико су жу-пе представљале заокружене, посебне и одвојене целине. Територија једне жупе може се поделити на два неједнака дела. Први део сачињавале су све заједничке и некултивисане површине, као што су пашњаци, шуме, суседна брда и воде, док су се у другом делу налазиле све обрадиве површине, укљу-чујући и земљорадничка насеља - села и засеоке. Свако село имало је своје подручје или атар, са обра-дивим земљиштем које је подељено између поједи-них домаћинстава и необрадивим површинама које се користе заједнички. Подела жупског и сеоског земљишта одговарала је, по свој прилици, словен-ским скупинама после досељавања на Балкан*, али је даљи друштвени развитак уносио суштинске изме-не, које ће читавој епоси дати посебно обележје.

2. Земљиште је обрађивано уз помоћ разновр-сних ручних алатки и справа за орање. Од ручних алатки на првом месту се налази мотика, прастаро оруђе свих земљорадника на свету, која се састојала од дрвене дршке и пљоснатог гвозденог сечива. По-стојало је више врста мотика, различите намене и тежине. Најлакше, око пола килограма, користиле су се за рад по вртовима, а оне најтеже од око 3,5 кг за рад у виноградима. Мотикама се чешће ситнило и узорано земљиште да би постало погодно за сетву, и да би иситњена земља што боље покрила посеја-но семе. Обавештења о ашовима и лопатама су да-леко оскуднија. Лопате су по правилу израђиване из једног комада дрвета и служиле су за згртање зр-

невља на ***гувну*** и ослобађање од плеве и сламе. За средњовековног земљорадника трнокоп је предста-вљао веома корисну алатку. Састављен је од дрвене дршке и двокраког гвозденог сечива, тако да један крак има изглед уске лопате, а други шиљка или се-кире. Ова се алатка употребљавала приликом ду-бљег прекопавања земљишта које је требало ослобо-дити од корења, жила и ситнијег камења. Метални део био је тежак око 4,5 кг и за тадашње прилике веома скуп, пошто је стајао колико и добар ован (приближно 14-15 дин.). Приликом обављања одре-ђених послова, сем трнокопа, неопходне су биле и секире, различитих облика и тежине.

Поред оруђа за прекопавање земљишта и сечење дрвећа, земљорадницима су биле неопходне и алат-ке којима је могло да се жање жито, коси трава, орезује винова лоза, сече шибље и ситније растиње. Од ове врсте оруђа коришћени су: срп, коса и косир. Срп је првенствено служио за жетву житарица, ко-ја се у то доба обављала искључиво ручно. Српова је било више врста и облика, од којих треба указа-ти на српове са глатким и назубљеним сечивом. За разлику од српа, ***коса*** (в.) је у средњовековној Срби-ји коришћена искључиво за кошење траве, а не и у жетви житарица. Веома корисну алатку предста-вљао је већ скоро заборављени косир. Оруђе се са-стоји од дрвене дршке, која је дужа него код српа, а краћа него код косе, и гвозденог сечива које личи на дужи нож, повијен при врху, тако да подсећа на срп. Косира је било различитих величина и облика, зависно од намене. Сви се они могу разврстати у две групе. У једној се налази косир за резање ви-нове лозе, а у другој косири који се користе за реза-ње грања, шибља и ситнијег растиња. Близак по намени виноградарском косиру био је виноградар-ски нож, који се најчешће користио приликом бер-бе грожђа. Поред набројаних алатки земљорадници су употребљавали још грабље и виле, направљене обично од дрвета.

Истовремено са коришћењем ручних алатки, зе-мљорадницима су била неопходна и оруђа за чије се покретање користила радна снага сточних запре-га, као што су справе за орање или пак брана (др-љача), која се користила за ситњење земљишта и покривање земљом засејаних површина. У средњо-вековној Србији употребљавале су се две справе за орање: рало са симетричним раоником и ***плуг*** (в.) са асиметричним раоником. Поред наведених ра-злика, између рала и плуга постоје и друге разли-ке. Плуг је поред осталог имао и предње метално сечиво - ***цртало,*** које је просецало земљу да би је асиметрични раоник лакше подухватио и окретао низ ***даску*** плуга. За разлику од плуга, знатно ста-рије рало било је у стању само да сече земљу и да је разгрће на обе стране, али не и да окреће бразду. Колико се могло утврдити, плуг је у Србији почео да се користи у другој половини XIV века, док је рало знатно старије и распрострањеније. Орање плугом било је знатно квалитетније од орања ралом. За по-кретање и прве и друге справе за орање коришће-на је воловска запрега од два вола, домаће расе, ма-ле тежине, па и скромне вучне снаге. Пар волова за орање називао се још и ***плуг*** волова, а на грчком ***зев-гар,*** односно јарам волова. У средњовековној Ср-бији коњи нису коришћени за орање. Уз помоћ рала, плуга и воловске запреге земљорадници су орали обрадиво земљиште, припремајући га за сетву. Зе-мља се орала бар једном, а чешће и два пута у току године.

3. Оранице на којима се сеју житарице називале су се ***њиве*** (в.) или ***ступови,*** у зависности од величи-не и облика. Од житарица најквалитетнија је пшени-ца и она је захтевала добру и добро припремљену земљу. Сејала се у јесен или у пролеће, па се у зави-сности од времена сетве називала озима или јара пшеница. На знатним површинама сејао се и јечам, такође као озими или јари усев. Обе житарице кори-шћене су за људску исхрану, с тим што се од јечма добијало знатно лошије брашно. У исту сврху, али на знатно мањим површинама, сејала се раж и то увек као озими усев. Брашно лошег квалитета доби-јало се од крупника (спелте) и сирка, који су због тога сејани на мањим површинама у Приморју. У циљу повећавања приноса, приликом сетве мешало се семе пшенице и јечма или пшенице и ражи. На тај начин се стварала посебна биљна структура са измешаним врстама житарица, која се називала ***су-мјешица, суражица*** а у новије време ***наполица.*** Бра-шно добијено од ове мешавине није било доброг квалитета, али ипак боље него од чистог јечма. Од житарица познат је и овас или ***зоб.*** Сетва овса оба-вљала се по правилу у пролеће. За људску исхрану у већим количинама коришћено је просо, које стро-го узевши није житарица. Сетва ове биљке могла је да се обавља целог пролећа, до почетка лета.

Поред житарица, земљорадници су на њивама сејали и легуминозе: сочиво или лећу, затим боб, неку врсту грашка познату под именом сланутак,

док се за пасуљ не може са сигурношћу тврдити да се у то доба гајио. Гајиле су се и индустријске биљке, као што је хмељ који се користио прили-ком справљања пива. Међу индустријским биљка-ма значајно место има *лан* (в.), чија су влакна кори-шћена за израду једноставних и лаких тканина. Влакна од *конопље* (в.) су мање коришћена, па се она гајила на мањим површинама.

4. Сетва озимих усева није почињала пре окто-бра, а настављала се по потреби и кроз цео новем-бар. Јари или пролећни усеви, првенствено житари-це, сејали су се обично током марта, па и у првој недељи априла. Семе намењено сетви морало је бити очишћено од уродице, плеве и сваке нечисто-ће. Сејало се увек ручно, а земљорадници су до-бро знали колико им треба семена да засеју неку своју њиву. Захваљујући стеченом искуству и по-вршина њива исказивана је често количином семе-на потребног за сетву.

Жетва озимих житарица почињала је обично по-сле Видовдана, односно празника Св. Вида који па-да 15. јуна, док је жетва пролећних житарица, у од-носу на озиме, каснила по месец и више дана. Жетва се обављала ручно, помоћу српа. Пожњевене жи-тарице везиване су у снопове и остављане по њи-вама да се просуше који дан. Снопови су после пре-ношени до гувна где ће се обавити вршидба. Пренето или превезено снопље садевало се крај гувна у веће гомиле, па се после тога могло отпо-чети са вршидбом. У крајевима са медитеранском климом вршидба је почињала већ крајем јуна, да би током јула била завршена. Хришћански празник Св. Илија, који увек пада 20. јула (по новом кален-дару 2. августа), сматрао се као датум када ваља окончати вршидбу озимих житарица. Вршидба јарих житарица, из разумљивих разлога, обављала се ка-сније, обично током августа. Колико је могло да се утврди, вршидба се обављала ручно на гувну, уз по-моћ алатке која се зове млат или млатило. После истресања зрна из класја, зрневље је лежало на гув-ну измешано са сламом и плевом, па их је требало раздвојити. То се чинило на тај начин што би се зр-невље измешано с плевом бацало увис дрвеном ло-патом, па би ваздушно струјање носило плеву на једну страну, док би зрна житарица као тежа падала на земљу окомито. Очишћене житарице земљорад-ници су смештали у густо оплетене кошеве, дрвене сандуке, понекад и у вреће. Феудална газдинства, трговци и свако ко је располагао већим количина-ма житарица, смештао их је у припремљена скла-дишта у земљи - *житне јаме* (в.).

5. Количина пожњевених и овршених житарица у једном земљорадничком домаћинству зависила је од многобројних чинилаца, као што су: квали-тетно орање, плодност ораница, квалитетно семе за сетву, климатска колебања и величина њива под житарицама. Плитко орање ралом, које вуче волов-ска запрега мале тежине, није обезбеђивало велики и добар учинак, па ни добру жетву. У приморским крајевима рачунало се да један земљорадник са ра-лом и воловском запрегом може узорати и засеја-ти житарицама у току године око 2,5 хектара. При-носи су у просеку били око четири пута већи од утрошене количине семена за сетву. Одступања је било свакако и навише и наниже. Род је могао бити и пет до шест пута већи од утрошене количине се-мена, а понекад само два до три пута, тако да се обрађивање земљишта једва исплатило. У крајеви-ма са жарким летима и малим количинама падави-на усеви су могли пропасти услед суше, што се спречавало наводњавањем где је то било могуће. Колико је познато, наводњавање се примењивало у Конавлима, Метохији, околини Скопља и другим крајевима Македоније. Било је то наслеђе преузето из Византије и још старије античке цивилизације. До обрадивих површина вода се доводила из неке реке или речице природним падом, али да би се ра-зливање вршило равномерно и по потреби, мора-ла се прокопати широка мрежа главних и помоћ-них канала, познатих као: *водоваће, изводи, бразде* и *ваде.*

На висину приноса утицала је и плодност ора-ница, које се обично нису ђубриле. После вишего-дишње и узастопне сетве житарица на једној њи-ви, земљиште се исцрпљивало до те мере да даље гајење не би више било рентабилно. Земљоradни-ци су настојали да ову појаву спрече или ублаже. У томе су донекле успевали, смењујући на истом комаду земњишта озиме са јарим усевима, а такође смењујући и житарице по врстама - пшеница - је-чам - овас. Биле су то ипак житарице, па њихово смењивање у плодореду није зауставило смањива-ње плодности земљишта. После две или више годи-на коришћења, њива се остављала *на угар,* одно-сно необрађена, све док јој се природним путем не обнови плодност. Остављање њива на угар вршено је по одређеном систему. Обично се остављала са-мо једна трећина земљишта да се одмара, док су

две трећине биле засејане. Овакав систем познат је под називом ***тропољни систем,*** с обзиром на то да се једно ***поље*** одмара, а два обрађују. Смена по-ља могла се вршити сваке године, али и после 2-3 и више година, зависно од плодности појединих њива, односно поља. Марљивим радом земљорад-ника и у просечно родним годинама, у крашким и приморским крајевима, могао се очекивати род од 600 до 750 кг по хектару, односно од 2 000 до 2 500 ***питара*** пшенице и других житарица по једном до-маћинству које располаже запрегом од 2 вола. Уко-лико је постојало више радних руку и више сточних запрега у домаћинству, повећале би се и пожњеве-не количине житарица. Произведена количина жи-тарица није у целини припадала земљорадничким домаћинствима, пошто је један део припадао феу-далном господару и владару, односно држави. Уби-рање се вршило двојако: непосредно и посредно. У првом случају, феудалним господарима и влада-рима земљорадници су давали тачно одређену коли-чину житарица у виду ***десетка*** (в.) и других поби-рица, док су у другом случају били обавезни да својим господарима бесплатно обрађују одређене деонице земљишта.

6. Напоредо са ратарством у средњовековној Србији придавао се велики значај гајењу винове лозе. У Приморју и у крајевима који су до XIV ве-ка били под византијском влашћу, гајење винове лозе достигло је знатне размере још у току XIII ве-ка, а вероватно и раније. У унутрашњости Србије гајењу винове лозе придаје се све већи значај на прелазу из XIII у XIV век. Током XIV и почетком XV века винова лоза се садила на све већим повр-шинама, нарочито на феудалним газдинствима, а свакако и на поседима обичних земљорадника. По-четком XV века већи градови, као што је Ново Бр-до, заштићују произвођаче вина, који живе и раде на њиховом подручју или градској жупи, на тај на-чин што додатно опорезују свако страно вино које се довози и продаје на градском тргу.

Земљорадницима у средњовековној Србији би-ла су позната два основна вида гајења винове лозе. У првом случају, лоза се ниско орезивала повише корена, а у другом, пуштала да израсте до знатне висине, па би се тек њени огранци орезивали. Код винограда који се сваке године ниско орезују, ко-ришћене су притке за наслањање младе лозе, ду-жине око 1,5 м, док је код лозе којој се дозвољава-ло да расте високо, могло да користи какво дрво за наслањање или су пак за то прављени посебни на-слони од дрвета. Земљиште намењено подизању младог винограда морало је најпре дубоко да се прекопа, каткад до колена, а чешће још дубље. Ду-бина је у неким случајевима по потреби достиза-ла 3 педља, па чак и 2 ***лакта,*** односно око 60 до 100 цм. Младе саднице винове лозе садиле су се у припремљену земљу обично са већ формираним кореном, да би се примиле и да би што пре донеле плод. Уз сваку садницу стављала се и одређена ко-личина сточног ђубрива, због тога што је винова лоза вишегодишња биљка од које се очекује да де-ценијама доноси добар род. Ђубрење се обављало и касније у размацима од 4 до 5 година. У формира-ном винограду било је током године веома много послова, од орезивања лозница или трсја у рано пролеће па до бербе, која није почињала пре 15. ав-густа. Током пролећа виноград је требало окопава-ти два до три пута, везивати и заламати израслу лозу. Колико је познато, постојале су две основне врсте винове лозе. Једна је рађала црно, а друга бе-ло грожђе, од којих се добијало ***црвено,*** односно ***бело*** вино. Прва врста вина сматрала се уобичаје-ном, док се друга почела касније да користи и спра-вља. Велики број послова у виноградима захтевао је и много радних руку, па присуство винограда у неком крају говори и о гушћој насељености дотич-ног подручја. Пре доласка Турака, винограда је би-ло практично у сваком или сваком другом селу, ка-ко у Метохији, по Косову, тако и у северној Србији, укључујући ширу околину Београда. Произведено вино третирано је као храна и оно је постепено по-тискивало производњу ***пива,*** коју су добро познава-ли сви Словени и остали „варвари" у централној Европи. Земљорадници у средњовековној Србији били су дужни да бесплатно обрађују винограде својих феудалних господара, ређе да дају одређе-ну количину од свог произведеног вина.

Знатан део хране прибављали су земљорадни-ци обрађивањем својих вртова, као и гајењем воћа, што ће временом постати све значајније. Земљо-радничка домаћинства у средњовековној Србији успевала су у нормалним годинама и у стабилним политичким приликама да осигурају храну за своја домаћинства, за потребе феудалних господара и државе, па чак и да имају за извоз. Услови за тргови-ну житарица били су неповољни због превисоке це-не транспортних трошкова, изузев у близини већих градова и рударских центара.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965[3] (С. Ћирковић, *Цопуне и објашњења);* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 144-166; И. Божић, *Па-распор у Скадарској области,* ЗРВИ 4 (1956) 13-30; И. Божић, *Земљишни систем у „Млетачкој Албани-ји",* Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 259-331; М. Благојевић, *Земљорадња;* Б. Храбак, *По-љопривредна производња Косова и суседних краје-ва средином XVвека,* Глас САНУ 290 (1974) 33-70.

М. Благојевић

ЗИМОВИШТЕ - Зимски пашњаци су у исто-ријским изворима, а нарочито у манастирским по-вељама, забележени као *зимовишта, зимишта* и *зимске паше.* Њихово чешће помињање од летњих пашњака *(летишта)* било је условљено посебним економским значајем за средњовековно сточарство, који се огледа у чињеници да је основну сточну храну тога времена чинила трава, у природном ста-њу, или пак благовремено припремљена и осушена као сено. За велика стада манастирских властелин-става и влаха сточара било је тешко обезбедити храну у току зиме, па су стога и власници стоке на-стојали да је што дуже задрже на пашњацима. У ту сврху коришћене су испаше по низинама до ка-сне јесени, а преко зиме терени на којима није би-ло снега, или га је било врло мало.

Могло би се готово са сигурношћу рећи да је такве терене поседовало свако веће манастирско властелинство, о чему сведоче повеље манастира: Жиче, Хиландара, Грачанице, Св. арханђела код Призрена, Дечана и др. И једна одредба *Влашког закона* - унета у Светоарханђеловску хрисовуљу -предвиђа обавезу убогих влаха да *по зимишти ко-се сјено кобилама.* Из наведених примера се види да је зимских пашњака морало бити и на оним вла-стелинствима за која нема директних доказа у писа-ним изворима, јер је њихово постојање било усло-вљено начином исхране стоке у средњовековној Србији.

Поред зимовишта која су користила манастирска властелинства (таква су поседовали и српски влада-ри и њихова властела) постојали су и зимски па-шњаци као делови сеоског атара. Занимљиво је да су такви пашњаци могли понекад да послуже као и заједничко зимовиште више села, иако је зимо-виште - поменуто као саставни део једног сеоског атара - у принципу припадало само одређеном се-лу. Оскудица у зимским пашњацима присиљавала је влахе сточаре, као и земљорадничко становништво, да се, уз дозволу игумана и одређену материјалну накнаду, користе манастирским зимиштима.

Иако су у погледу своје намене, ови терени тре-бало да послуже као пребивалишта за крупну и ситну стоку у току зиме, а пре свега кобила и оваца, то још увек не значи да у та зимишта, а нарочито манастирска, није залазила и друга стока која се на њима није хранила само травом до које се могло пашом доћи, већ и благовремено припремљеним сеном и лисницима. Стога постаје јасно зашто су манастирска властелинства, чак и у случајевима када су се њихови поседи налазили дубоко у уну-трашњости Балкана, могла да имају своја зимови-шта. Управо то пружа јаснију и потпунију слику шта су стварно били зимски пашњаци који се поми-њу у манастирским повељама: терени у крајевима са медитеранском климом, без снега, где је стока могла да нађе пашу преко целе зиме и зимовишта у унутрашњости Балкана, у којима стока, због сне-жног покривача, није могла да дође увек до потреб-не количине траве, па је храњена раније спремље-ном пићом (сеном и лисницима).

Нарочито велики број влаха био је насељен у Хумској земљи (посебно на подручју Доње Херце-говине), где су у жупским крајевима око Љубиња, Стоца и Белиња - тада области Доњи Власи - има-ли велики број својих зимовишта помешаних са сеоским насељима која ће због тога бити веома ра-но захваћена процесом везивања за земљу и пре-расти у стална земљорадничка насеља.

У потрази за травом, власи босанског краља Твртка II Твртковића, Кићурићи, доспевали су по-четком XV века чак *у зимиштех* Дубровачке репу-блике, где су *направили велико зло и убили човјека,* па их влада није могла пустити више *јер је због те крви могло веће зло бити.*

Из изложеног произлази да су постојале две вр-сте зимовишта: пашњаци на којима је стока могла да се прехрани само од паше, и она на којима се, поред паше, хранила и другом пићом (сеном и лисницима). И са становишта коришћења, зимски пашњаци су се делили на две групе: оне које су заједнички кори-стила одређена насеља и оне на којима је искључи-во право коришћења припадало појединим устано-вама и лицима.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 499; С. Новаковић, *Законски споменици,* 401, 406, 455, 572, 576, 633, 660, 667, 669, 679, 701, 763; А. АПбго, *Рогтепгспг роргз запд.тка уИајега Негсе-§оуте,* багајеуо 1985.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Планине и па-шњаци у средњовековној Србији,* ИГ 2-3 (1966) 42-47; Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Ср-бији,* Београд 1978, 26, 46; N. РШроУ1С, *У1азг г ш-ро8(а^а (гтаг$ко§ вгв(ета и Негсе^оуш,* ОосШпјак Сепгга 2а оа1капо1о§ка 1зрШуапја А>ШВнЧ, кпј. XII, багајеуо 1974, 127-221; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Београд 1996, 173-185.

Ђ. Тошић

ЗИМСКА ПАША в. *Зимовиште.*

ЗЛАТАРИ в. *Занати.*

ЗЛАТНИЦИ - У средњовековној српској држа-ви у оптицају је поред домаћег био и страни сребр-ни и златни новац: млетачки, дубровачки, фирен-тински, угарски, турски и др. Златни новац доспевао је у Србију на два начина: природном циркулаци-јом у вези са трговачким прометом и куповином за сребро или сребрни новац.

У Србији је кован само еребрни новац (в. *но-вац,* в. *динар),* док је за Босну везано ковање једне врсте великог златника. То је четвороструки дукат, који је тежио 14,05 гр, а финоћа злата му је била 980/1 000. Његова атрибуција је спорна: приписује се Твртку I (бан и краљ, 1354-1391) или краљу Стјепану Томашевићу (1461-1463). У прилог пр-вом владару говорио би помен великих дуката кра-ља Босне (сшсагоз догшш ге**§15** Возпе ша§поб) из 1393. Сачуван је само један примерак овог новца, али је и он у међувремену изгубљен. Босански злат-ници нису свакако имали знатнију улогу у привред-ном животу.

Од страног златног новца најчешће је циркули-сао у Србији млетачки златник. Млечани су 1284. почели да кују златни новац за који се усталио на-зив дукат (тек после 1530. назива се цекин). По фи-ноћи је био једнак фирентинском златнику фиори-ну (флорену), кованом од 1252. Тежио је 3,559 гр и типолошки је одговарао византијским узорима. Присутан је био у Дубровнику и српским земља-ма, а такође на тржиштима Средоземља, Леванта и југоисточне Европе. Млетачки дукат био је дуго времена једини златни новац који је служио за по-везивање удаљених тржишта, а такође и за премо-шћивање разлика у локалним сребрним монетама и обрачунским системима.

Угарски златник је, за разлику од млетачког ду-ката, мање позната монета у српским земљама. Ко-вао га је од 1325. краљ Карло I Роберт, а затим и други угарски краљеви. У почетку је типолошки одговарао фирентинском флорену и обично се нази-вао флорен и дукат (у латинским документима Ло-гепш, сшсаШб).

У првој половини XV века у Србији су такође били у оптицају и турски златници. У време сул-тана Мурата II (1421-1451) кован је златан новац, а златници султана Мехмеда II (1451-1481) били су имитација млетачких дуката. Турски дукати су има-ли до једне трећине мању вредност од млетачких и било их је, као и угарских, мало у оптицају. То најбоље показује депозит (поклад) деспота Ђурђа Бранковића. У покладу, који је деспот Ђурађ оста-вио 1440. у Дубровнику било је 50 000 дуката, од којих 43 553 (87,106%) млетачких, 6 134 (12,268%) угарских и 313 (0,626%) турских.

Трговци из српских земаља тешко су набављали дукате, а често су морали да мењају сребрни но-вац по неповољном курсу. Да су дукати били веома тражени и да се до њих није лако долазило сведочи писмо војводе Стефана Вукчића Косаче из 1443. Он се жалио Дубровчанима да све царине узима у сребру, кад купује жито и друге ствари мора да их плати у дукатима, а кад дукате затражи у Дубровни-ку одмах им дижу цену.

Према млетачком дукату, као најпознатијој мо-нети, одређивана је цена и другом новцу. Сразмера између млетачког дуката и појединих врста сребр-ног новца често се мењала, јер је вредност дуката остала све време стабилна, док је вредност сребр-них динара опадала. Када је млетачки дукат кра-јем XIII века ушао у трговачки промет, утврђен је однос 1:24, у један дукат ишло је 24 сребрна дина-ра (гроша). Тај однос се задржао до пред средину XIV века када је почело опадање вредности сребр-ног новца. Крајем XIV века дукат је мењан за 30-

32, а у XV веку за 35-40 динара (гроша), у зави-сности од тога да ли су били млетачки, дубровачки, српски или турске аспре.

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Цубровачка нуми-зматика* I, Срем. Карловци 1924; М. Динић, *Велики босански златник,* ИЧ 3 (1951-1952) 41-54; *Иика(,* ЕЈ 3, 169 (I. Кеп§јео); С. Ћирковић, *О најстаријим турсшм златницима,* ЗРВИ 5 (1958) 71-74; В. Ви-навер, *Прилози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Цубровник),* ИГ 1-2 (1960) 74-76, 85; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вук-чић Косача,* Београд 1964, 101-102; I. Уоје, *КгедИпа (г§оута и згеЈ.пјоујеко^пот Оиогошгки,* багајеуо 1976; *Иепаг,* ЕЈ 3 (б1оуепаско 12о!апје), 2а§гећ 1987, 440 (б. С1гкоу1с).

Р. Ћук

ЗЛАТО в. *Глама.*

ЗЛАТОПЕЧАТНО СЛОВО в. *Хрисовуља.*

ЗЛО - чест израз у дипломатичкој грађи и за-конским споменицима. Према Хиландарској пове-љи Стефана Немање, сваки народ има право на државу, законе и владаре који су дужни да *стадо своје чувају од свакога зла које наваљује на њега.* Бан Кулин се клео кнезу и Дубровачкој општини да ће њихове трговце држати *без сваке зледи* и *зло-га примисла.* Слободу пословања, *без хабе и зледи,* добили су Дубровчани и од бана Матије Нинослa-ва. Уколико би *зао човек* прекршио одредбе угово-ра између краља Стефана Радослава и Дубровника, договорено је да у томе не буде *зледи никоере,* него да се несугласице исправљају судом. Дубровачки кнез Андрија Дорио обавезао се краљу Стефану /рошу да пребеглице које прими град, неће *зла* чи-нити *земљи краљевства ти.*

Зло као кривично дело санкционише више чла-нова Душановог законика (106, 139, 157, 158, 175). Није, међутим, јасно о каквој је незаконитој радњи реч. Као кривично дело зло је још неодређеније од *злобе* (в.). Изразом зло обично се завршава набраја-ње недозвољених радњи. Ако се на пустом брду ме-ђу жупама учини *штета, или разбојништво, или крађа или које зло, да плаћају околна села,* пропи-сује 158. члан Законика. Зло је, дакле, општи појам за кривична дела, односно остала, поименице не-наведена кривична дела.

Овај израз нашао је место у народним послови-цама, где се обично зло супроставља добру: *Кад чоек нема свога добра, туђе зло премеће; Ни се у добру понеси, ни у злу поништи; Тешко Марку* (Кра-љевићу) *у злу добра чекајући.*

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 6, 27,31,41,44, 49, 107.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српске на-родне пословице,* Београд 1972 (репринт издање); *Кјесгак ЈА2ХЈ;* Т. Тарановски, *Историја српског пра-ва\\,* 19, 29, 32.

Р. Михаљчић

ЗЛОБА (зклокл) - пакост, пизма, безакоње, мр-жња на туђе добро, кривично дело учињено из па-кости. Овај израз налазимо и у другим словенским језицима. Нема увек истоветно значење у старим српским књижевним списима и законским спомени-цима. Приликом повлачења са престола, Стефан Немања је заповедио синовима: *да љубите брат брата, не имајући међу собом никакве злобе.* Оп-тужујући цара Душана због раскола Српске цркве и Цариградске патријаршије, Данилов настављач пи-ше да је цар својим потомцима оставио *ову злобу непогребену.* Због *злобе ове неразрешене,* старац Исаија обратио се кнезу Лазару.

Реч злобу у примерима из прошлости цркве, схватамо у преносном смислу. Њено основно значе-ње налазимо у дипломатичкој грађи и законским текстовима. Стефан Душан донео је Законик *да се не би умножила... нека злоба, зло домишљање и лу-кава мржња.* Злоба је у Законику уопштено и недо-вољно одређено кривично дело (чланови 57, 58, 71). Изгледа да је најчешће у питању паљевина из пакости. Властелину који на *приселици пизмом ко-је зло учини: земљи пленом или куће попали,* прети се одузимањем области (члан 57, **Ш злоб^в**). Околи-на је била дужна да плати штету за паљевину се-ла чији је власник умро.

Цар Урош је 1362. године наредио да његови поданици и Дубровчани *сваку злобу и свађу* пред њим расправе. Проглашавајући се за краља, Твр-тко I се обавезао да ће Дубровчане штитити од *сва-ке злобе и силе.* Сличну заштиту Општина је испо-словала и од султана Мехмеда II.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 184, 195, 762; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 174.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк ЈА2ЛЈ;* Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 9, 49.

Р. Михаљчић

ЗНАЦИ ВЛАСТИ в. *Инсигније.*

ЗОГРАФ - позајмљеница из грчког језика (Хсо-урсссрох), означава сликара. У српском језику јавља се тек у позном средњем веку, као *зограф* (почетак XV века) или у облицима *зуграф, из 'граф, изуграф,* током XVI и XVII века. Српске речи за означавање ове врсте уметника су, међутим, *пишушти, писавши* и *живопис'ц* (код Теодосија, вероватно омашком, *животопис 'ц),* а такво значење могу имати и нази-ви *маистор, хитр'ц, писац,* или одређеније, *писац образом, скорописац иконам, иконописац, иконо-граф.* У српским крајевима реч зограф се пре XV века јавља само у натписима на грчком језику. У Поморју се наилази на латинске називе *ма&згго* и *рШоге* (за оне који раде на византијски начин *ргс-1огез §гаесђ.* Премда се назив зограф за сликаре сре-ће доста касно, он је преовладао у периоду од XV до XVIII века, да би после тога означавао углавном не-школоване уметнике, у првом реду религиозног сли-карства у средњовековним традицијама.

У Србију су до XII века долазили можда слика-ри из јужноиталијанских и далматинских градова; грчки сликари почињу, изгледа, да преовлађују у XII, а сасвим сигурно у XIII веку, док прве поуз-дане вести о домаћим сликарима потичу из XIV столећа. Подаци о њима су веома оскудни. Били су удружени у скупине, на чијем је челу био *протома-истор* (в.). Изгледа да су били прилично цењени, јер су и сами били дародавци скупоцених икона, а из архивских података из Котора и Дубровника са-знајемо да су били доброг имовног стања. По пра-вилу су били писмени, а неретко врло добро обра-зовани (неки су, као Лонгин у XVI веку, били и књижевници). Припадали су монашком или све-штеничком сталежу (Јован из Зрза је у XIV веку био чак и митрополит) или су пак били лаици. За сликаре из приморских области знамо да су шко-ловани код искусних мајстора. Помоћно средство у раду били су им сликарски приручници, ермини-је, с техничким и иконографским упутствима. Било је, изгледа, правило да изводе зидне слике, сликају иконе и украшавају рукописе. Потписивали су се ретко, у складу са средњовековним схватањима да су они само извођачи, а прави и једини уметник је Бог.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 200, 840, 954, 1039, 1106, 1146, 1438; II, 2203, 2699, 2989, 3036, 3037, 3259; III, 5702; IV, 6513, 6561, 7212; V, 704, 705, 716, 724; VI, 9352, 9714, 9780, 10189, 10491, 10493-10502, 10507-10508.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Мајстори старог српског спикарства,* Београд 1950; С. Радојчић, *Зо-графи. О теорији слике и сликарског стварања у на-шој старој уметности,* Зограф 1 (1966) 4-15 (= *Ода-брани чланци и студије 1933-1978*, Београд - Нови Сад 1975, 81-96).

Б. Тодић

И

ИГРА - подразумева различите облике забаве средњовековног човека, који су се упражњавали током свечаности или у доколици. Место где су се игре одржавале звало се **игриште** или **игрллиште.**

Приликом свадбених свечаности био је обичај **плесклти** или **плеслти.** У средњовековном Рома-ну о Троји, Јелена је, у доколици, са својим дворки-њама плесала - **игрлхотл, тлн1»ш* вопахоу** - у тре-нутку када ју је Парис отео. **Тлнбш* водити** је технички термин. За време боравка Јелене Палео-лог, невесте Лазара Бранковића, у Дубровнику 1446. године, на путу ка Смедереву организована су го-шћења и забаве на којима се играло и плесало (с1ап-гаге). У градићу Ђоја дел Коле у Јужној Италији, приликом дочека краљице Изабеле Дел Балцо, забе-лежени су 1497. године плес, игра и песма Срба, избеглих испред Турака. За време путовања у Срби-ју 1327. године, Нићифор Григора је прославио Ус-крс у Струмици и са градског бедема посматрао *оно што се обично одвија на празнике, и најразно-врсније игре младића и оних који више нису млади.* У Дубровнику, током свечаности у част Св. Влаха, 3. фебруара, после процесије, како каже Филип де Диверсис у *Опису Цубровника,* организоване су *веселе забаве уз свирку труба и свирала,* док је кнез позивао *младу властелу оба пола ... да се играју кола и троскоци.* Једно од боље очуваних лико-вних сведочанстава кружног, затвореног кола, нала-зи се у манастиру Лесново.

Омиљен облик забаве на тргу и улици била је игра *глумаца* (в.), жонглера. У српским средњове-ковним изворима речи **скомрлх«*, гоудћЦк, сви-рлл'никц глоулњцк, шпил'млн1>** биле су синони-ми. Место где су се представе, призори **(позор^)** одржавале звало се **позормште.** Обичан свет је гледао ове представе са таквом страшћу да се, како каже Теодосије у Похвали св. Симеону и св. Сави, није обазирао ни на различите временске прили-ке: *сунцем пржени и ветром и прашином засипа-ни, до краја истрајаваху...Омиљене* су биле и игре са животињама и подстицање на борбу једне жи-вотиње против друге.

Коло - манастир Лесново

Од такмичарских игара пажњу су привлачиле игре борбене спремности и храбрости. Поред *ви-тешких игара* (в.), омиљена забава су биле коњске трке **(конкоуристлше, кон^ско ^ристлше)** и трке на колима **(колесницк вћпреженига),** које су се одр-жавале на тркалиштима **(потечише).** Постојале су

и разне друге игре на коњима: игрлше нл коне\в, ... и потицлх^ стлт^пћ по единол\#. У Приштини су се у XV веку сваке године одржавале игре у којима су коњаници у пуној ратној опреми, у трку, копљем скидали рукавицу која је висила на стубу. Сличне игре, у којима су млађи племићи копљем скидали сребрну алку, одржавале су се и у Дубровнику, на дан Св. Влаха.

Црква је нерадо гледала на игре као на облик световне забаве. Приликом свадбених свечаности, њихове учеснике је позивала на суздржаност, док су свештеници морали да напусте гозбу пре него што почну игре и песме. У Синтагмату Матије Власта-ра свештеницима је било забрањено да присуству-ју играма скомраха (жонглера), коњским тркама и борбама животиња, док се лаицима претило одлу-чењем из цркве.

Управо се на плану игре, као и ***гозбе*** (в.), у сред-њовековној литератури правила разлика између два начина живота. У Житију Св. Петра Коришког глав-ни јунак избегава да са вршњацима посећује игра-лишта и позориште, док је у Похвали Теодосије супротставио цркви Божијој мрско позориште.

Реч игра подразумевала је и дечје игре. Деца су, као и данас, обично у својим играма опонашала старије. Недорасла оружју, играла су се „рата", ка-ко стоји у Роману о Тристану: ***вијајући се дуж упи-ца са дрвеним мачевима,*** или су се, као у Роману о Александру Великом, међусобно „борила" дрве-ним штаповима: ***кад кога окрваве, он као побеђен испада из борбе*** (игре). Постојале су и друге дечје игре и играчке. У Роману о Троји забележена је игра ***добитака:*** и игрлхоу се ишл и»коло **ДОЕИ-ТАКЛ**. Са намером да понизи младог Александра, који је тек наследио очев престо, персијски цар Да-рије му шаље на поклон дечје играчке: ***Него да знаш како су мудровања младих несигурна, то ти шаљем ову звечку да се играш вртећи је*** (нк **ПОСЛАХ** тек^к д^ктинк* стр#гл# гако **ДА СИО** злвт»ртле игрАеши) ***и обруч којим се деца играју*** (коло ил\-же мллд^внци игрАК>тт»). Једна од дечјих игара била је ***кичме и бата*** али о њој се ништа не зна.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, ***Прилози к истори/и српске књижевности: Живот српског испосни-ка Петра Коришког,*** Гласник СУД 12 (1871) 322 (= Теодосије, ***Жити/а: Жити/е Светог Петра Ко-ришког,*** књ. 5, св.1, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. Д. Богдановић, Београд 1988, 267); И. И. Срезневски, ***Крмчи/а књига српскога писма, XIП-Ш ви/ека,*** 3*аппе JA2ЛJ 3 (1871) 191; В. ***Оаш-***С1С, ***Тгг з(аге рпсе,*** 31аппе JA2ДJ 4 (1872) 75-80 (= Д. Поповић - Р. Маринковић, ***Цар Аса,*** Из **наше** књи-жевности феудалног доба, Сарајево 1954, 262-268); V. Ja§1С, ***Оргзг г ггуоЉ гг пекоИко /игпо-51оугп5кгћ ги-корГ8а: Кгтсг/а Иоугска ^одте 1262,*** 3Јаппе JA21J 6 (1874) 81, 82, 83, 84, 85, 89, 132, 143, 151; ***Ц.*** Коуа-сеУ1С, ***ИекоИко ргИо$а 5(аго/ 8грзко/ кп/ггеупо5(г: 81***ОУО ***Ерг/ат/а, сагг§гаазко§ раггг/агћа, о копси зуг/е-(а,*** 3Јаппе JA2JJ 10 (1878) 289; А. Н. Веселовскии, *ИзЂ* ***истори романа и пов&сти,*** СборникЂ отд&ленЈи русскаго **нзБжа** и словесности, И. А. Н, Х1ЛУ, Но. 3, СанктпетербургЂ 1888, прилог, 85, 109 (= ***Повест о Тришитану и Ижоти,*** књ. 20, Стара српска књи-жевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1988, 150, 183); А. Рип§ћеит1, ***Ете аШегШсће Тго/а5а§е, Тех(тг(Ин§ш5П5сћег ипа[1] 1г(егагћгз(оггзсћег Сћагак-(еггзПк,*** Рга§ие - ГЈрба1 1951, 37, 44 (= ***Роман о Тро-/и. Роман о Александру Великом,*** књ, 21, Стара срп-ска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 42); ***Српска Александрида,*** Критичка издања српских писаца, САНУ II, св. 2, приред. Р. Маринковић - В. Јерковић, Београд 1985, 41-42, 51, 52, 53, 56-57, 91, 578-579 (= ***Роман о Тро/и. Ро-ман о Александру Великом,*** књ. 21, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 75, 84); ***Мати/е Властара Синтагмат,*** изд. С. Новаковић, Београд 1907, 145, 171, 279, 320-322, 392-393, 406-407, 417, 450; П. Стефановић, ***При-поветка о човеку који се продао ђаволу,*** Београд 1934, 149 (= ***Приповетка о Елади/у, Из наше књи-жевности феудалног доба,*** Сарајево 1954, 274); Т. Јовановић, ***Похвала Светоме Симеону и Светоме Сави Теодоси/а Хиландарца,*** Књижевна историја V, 20, Београд 1973, 710, 711 (= Теодосије, ***Слулсбе, канони и Похвала,*** књ. 5, св. 2, Стара српска књи-жевност у 24 књиге, прев. Б. Јовановић-Стипче-вић, Београд 1988, 234); ***Византи/ски извори*** VI, 624.

ЛИТЕРАТУРА: **Р.** М1к1о51сћ, ***Техгсоп Пп^иае 81о-уетсае,*** Веб 1850, 53, 109, 115, 188; Ђ. Даничић, ***Р/ечник*** I, 391; III, 596; V. Ja§1С, ***Сгафа га 81оугп8ки пагоАпи роегг/и,*** Кж1 JA2ДJ 37 (1876) 111; М. N. Окипеу, ***Тезпоуо,*** Е'ш1 Вугапп'п сћег 1ез 31ауез, гесие-П I, рагие II, Раш 1930, 241; С. Станојевић, ***Из наше прошлости*** I, Београд 1934, 61-69, 122-125; М. Ки-ћовић, ***Старо позориште код Срба,*** Зборник ра-дова X, Институт за проучавање књижевности САНУ, књ. 1, Београд 1951, 9-33; К. Јиречек, ***Исто-***

рија Срба II, 292-293; К. Јиречек, *Витешке игре у средњовековној Србији,* Зборник КЈ I, Пос. изд. СА-НУ, Београд 1959, 413-415; Апс-**геЈз** - Суетко -Би-пс-К1ајп, *НШопјзИ* ***гагуој*** *тиггске киШге и Ји%о-****51аугјг,*** 2а§геђ 1962, 534-537; Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића,* Зборник ФФ у Београду 8, 2 (1964) 513; А. Ваћш, ***Рга§тепИ Гг ки1шгпо§ ггуош*** *згеЗп/оуекоупе Возпе,* **12 15гопје бгес**-пјоуекоупе Вобпе, багајеуо 1972, 305-320; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југослави/и,* Београд 1974, 64-65, 141; Д. Ковачевић-Којић, *При-штина у средњем веку,* ИЧ 22 (1975) 65; М. Пан-тић, *Непозната бугарштица о деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века,* Зборник МС КЈ 25, 3 (1977) 424-431; В. бхапкоуш, *Шоп/а згрзко^ рого-гШа оЈ. згеЗп/е^ уека 3.0 тоЗегпо^ Зода (Бгата г орега),* Вео§гас! 1979, 16-17; Ст. Станојевић, *Први циркус у Срби/и 1323 године,* Политика бр. 5869 (1924) стр. 6.

С. Бојанин

ИГРИЦ в. *Шпилман.* ИГРИШТЕ в.

Витешке игре.

ИГУМАН **(игоуменБ, игоумнв., кгоуменћ) -** манастирски настојатељ или манастирски старе-шина. Приликом избора игумана водило се рачу-на о угледу кандидата, да је способан да надзире духовни живот братије и да чува манастирску имо-вину. У избору игумана учествовали су ктитори, који су их и постављали за старешине својих ма-настира. Симеон Немања је одлазећи **за** Свету гору поставио игумана Студеници: „А блажени отац наш и ктитор господин Симеон, одлазећи постави игу-мана овом светом месту, изабравши преподобнога мужа по имену Дионисије јеромонах". У Хиланда-ру Симеон Немања поставио **је н^нкого пр^кподов-нА моужА именемћ. Медодсл мниха**. Хиландар-ски игуман добио **је** привилегију **да не** иде **на** потврђивање код византијског цара, што су чинили остали светогорски игумани: *и умолих благоверне оне цареве да не иду игумани к њима ради назнаме-нања, већ узех од њих штап, да је у манастиру ме-сто назнаменања царског.* По Хиландарском ти-пику игумана су бирали економ и еклисијарх и де-сет до дванаест стараца у храму: *и нека уђу у цр-кву и нека промисле себи игумана; за кога сва бра-тија зна да је у врлини и у правди и преподоби/у.*

Оснивањем Архиепископије (1219) донете су опште одредбе о избору игумана краљевских ма-настира. У другој жичкој повељи (1224) на два ме-ста се помиње постављање игумана: једанпут се истиче одлука да се сви игумани потврђују у Жичи, а друга одредба говори само о томе да игумана би-ра краљ, а архиепископ благосиља, после тога краљ даје игуману жезло и целива га. Понекад се посеб-ним одредбама у манастирским повељама утврђу-је избор игумана. Игуман манастира Св. арханђела код Призрена биран је из манастирског братства, а у избору и потврди учествовали су цар и патријарх са манастирском братијом. Уз то додан је и услов -ако се игуман не може изабрати из монашког брат-ства, онда треба довести за игумана некога из Хи-ландара. Старост, добра дела, племенит род, или чак мито нису услови да се одбије игумански поло-жај (Душанов законик, чл. 13) већ *да буде пре то-га поштован од свих који су од вас свију одређени у савећање и расуђивање о игуману.*

Игуман је доживотно био манастирски настоја-тељ, а могао је бити смењен ако је оштетио мана-стирску заједницу: **и дл се не измете игоумн^ рлзв^к великА д^бла** (158. члан Арханђеловске хри-совуље). Међутим, игуман је могао и сам дати оставку, па је био бивши игуман (проигуман) али је остајао и даље у манастиру: *и ако се догоди да игу-ман изиђе било својом вољом или ради неких ових ствари, то нека се пошту/е као први брат после игумана, и нека има стојање и седиште у цркви, и за трапезом и на осталим скуповима.*

Као манастирски старешина игуман је обавезно учествовао у дневним и ноћним службама, на ли-тургији и причешћивао је монахе. Његова велика обавеза и дужност била је да исповеда братију **(о доушАспАсном^ исповедлни),** али је уместо себе могао одредити једног монаха или јеромонаха да буде духовни отац *(башта)* братији **(ц/кломоудр^но ЖИВОуЦЈАГО ИМАТИ ГА** <АНГЦ**.А ПркВО ИГОуМбНОу И по немк вски крлтии).** Игуман је имао право епи-тимије, одређивао је место калуђерима за трпезом и водио надзор о заједничкој исхрани, доласку и понашању у трпезарији. Он је бирао са братијом манастирске чиновнике, економа и еклисијарха. Водио је рачуна о моралном животу братије и давао

поуке: ***Будите ми са сваком чашћу и љубављу, сва-ким страхопоштовањем, сваком непокопебљивом покорношћу, сваком послушношћу игуману вашем; Но и један према другом јединство и љубав, мир чувајући.***

Игуман је имао право да прима искушенике, да додељује монашки чин и да прима монахе који до-лазе из других манастира. По посебним одредба-ма у типику и ктиторским повељама игуман је имао задужење да се хране сиромаси пред црквеним вра-тима и да им се даје обућа и одећа (Душанов зако-ник, чл. 28). Посебно се старао о манастирској бол-ници и болесној браћи: ***све је остављено игумановој вољи што се тиче бриге о њима; А игуман свагда, не ретко, нека долази у болницу.*** Хиландарски игу-ман морао је са братијом да одређује монаха који ће живети у Карејској келији светога Саве.

Врло важна обавеза игумана била је да води ра-чуна о манастирској имовини, посебно непокрет-ној, да се не отуђује од манастира, што се ретко де-шавало. Ако је ипак до тога долазило игуман без договора са економом, баштом, еклисијархом и до-хијаром, није могао то учинити: **и ДА не волн^ игоуллнк ницЈА штдлти ни оучинити** везк» **говорл иконоллл и БЛЦЈ6 и еклисилрхл и дохиглрв** (од-редба 164 Арханђеловског манастира).

Игумани краљевских манастира присуствовали су државним саборима, на којима су имали право да доносе и потврђују одлуке са осталим учесници-ма сабора. Најчешће се помињу приликом избора архиепископа, крунисања владара, потврђивања владарских хрисовуља за задужбине, оснивања но-вих епископија: ***и пошто је сабран цео сабор српске земље епископи, игумани и сви велемоћни српске земље; И када је овај преосвећени дошао са Богом дарованом паством, епископима и игуманима, и са целим клиром црквеним;*** **и ск всвми митрополити и епископи и кгоумлни.**

По одредбама повеља и Душановом законику (чл. 33) црквени људи судили су се пред игуманом, а све глобе приликом таквих суђења припадале су игуману.

Игумани и њихови манастири имали су одре-ђен ранг, место и углед, посебно на државним сабо-рима. Студеница је после доласка архимандрита Саве из Свете Горе добила ранг првог манастира, а њен игуман био је први међу свим српским игума-нима. У другој жичкој повељи (1224) наведена су четири краљевска манастира: Студеница, Хилан-дар, Св. Ђорђе у Расу и Св. Георгије, а ранг игу-мана одређен је по том редоследу. Први попис игу-мана све српске земље, по њиховом угледу и ме-сту на сабору, доноси Светостефанска повеља, где су поменути игумани четрнаест манастира (студе-нички, милешевски, сопотски, бањски, градачки, моравскога Градца, рашки, кончулски, модрички,' хтетовски, гостиварски, ораховнички, нагорички и скопски). За игумана Св. Стефана у Бањској посеб-но се наглашава у манастирској повељи - **А игоу-М6НБ НА ^БОрЧ! ДА ИМЋТк М6СТО четвртш.** Тај редослед изгледа да је промењен настанком мана-стира Дечана и Св. арханђела код Призрена, па се место дечанског игумана штити врло строго. Пре-ма дечанском игуману седео је игуман Св. Стефана. У трећој дечанској повељи поново се наглашава да на саборима седи игуман дечански према игуману Св. Стефана. То би могло значити да је дечански игуман имао место после студеничког, милешев-ског, сопотског и бањског игумана. Одредба о месту игумана Светих арханђела на сабору забележена је у манастирској повељи; донета је на сабору бла-гословом патријарха Јоаникија и целога сабора, а по заповести цара Душана **(дл СЕДА игоумнк стго Отефлнл и плндокрлторовћ и лрхлгглов^ нл**

ЗБОр^Б НА ШСОБН^Б ТрАП63б СБ ИГОуМНИ ЗАБрБД-скими).

Игумани угледних манастира били су и досто-јанственици саборних цркава и могли су заузимати високе службе сакеларија, орфанотрофа, сингела, протосингела и др. Многи хиландарски игумани постајали су епископи и архиепископи: први међу њима био је Јоаникије (1272-1286; 1279), игуман архимандрит Студенице и архиепископ; Јевстатије (1279-1286), епископ зетски и архиепископ; Сава III (1309-1316), призренски епископ и архиепископ; Никодим (1317-1324), архиепископ; Данило II (1324-1337), бањски и хумски епископ и архиепи-скоп. Први игуман Св. арханђела код Призрена Ја-ков био је серски митрополит.

Епитети који се додељују средњовековним срп-ским игуманима многобројни су, неки су једностав-ни и гласе само отац или муж, а неки су опширни-ји: преподобни игуман, смерни црноризац, велики игуман, игуман јеромонах, грешни, часни, часни међу свештеноиноцима, господин и отац игуман, игуман свештени, последњи међу иноцима.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, ***Православно црквено право,*** 260, 395, 719; Н. Милаш, ***Цостојанства,***

142-145; Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе Хи-пандарског типика,* 171-180; Т. Тарановски, *Исто-рија српског права* I, 78, 99, 171, 177, 180-184, 190; В. Петковић, *Речник црквеносповенског језика,* 200-201.

М. Јанковић

ИДОЛИ в. *Капиште.*

ИЗАМ - правни термин којим се означавала јед-на врста репресалија, она код које се за дуг неког Дубровчанина или Венецијанца пленила имовина било којег његовог земљака, другог Дубровчанина или Венецијанца. Као синоним употребљавао се и израз *преузам,* нарочито у документима каснијег времена. Забрана *изма* налази се у раним уговор-ним исправама за Дубровчане код великог жупана Стефана Немањића(пре 1217, вероватно 1214-1216) и босанског бана Матеја Нинослава (1214-1217, 1234, 1240, 1249). У заклетви великог жупана се предвиђало да се *кривина,* спор између града и ње-гове земље решава судом: *да се стају судије где је закон и да исправљају, а да не изма.* И у заклетвама бана Нинослава *изму* се супротставља парничење пред баном или кнезом дубровачким. Најопширни-је је стилизована одредба у последњој повељи: *И сје оште: ако верује Србин Влаха да се при пред кнезем дубровачким, и ако верује Влах Серблина да се при пред баном и иному Влаху и иному Сербли-ну да не изма, и да не никере изма на инаго Сербли-на ни на инаго Влаха, лише на самог исца.* Као и у другим Нинослављевим заклетвама Влах је Дубров-чанин, Србин је банов поданик, *истац* је онај од којега се ствар иште, потражује. Општи смисао одредбе био је у заштити имовине трговаца и у за-ступању начела *да прав за кривога не одговара,* ка-ко се каже у једном каснијем дубровачком писму. Репресалије су сузбијане у односима Дубровника и његових суседа, мада су се у односима међу градо-вима одржавале до краја средњег века.

Од средине XIII па све до почетка XV века од-редбе о забрани *изма* не наводе се изричито при-ликом потврђивања уговора, чак ни у оним најоп-ширнијим, краља Милутина из 1302. или у повељи цара Душана из 1349. О томе да се начело поштова-ло говори једно писмо краља Милутина жупану Твртку из дубровачког суседства (око 1285). Из пи-сма се види да су Дубровчани узели брод неком Урсети, свакако краљевом поданику, па је краљ по-слао оштећеног жупану Твртку да узме што год мо-же од Дубровчана *који ти излазе туђези по работах по својих си* и да то узето преда Урсети. Није, међу-тим, смео да дира трговце: *а који ти греду на трг краљевства ми немај за не печали.*

Све до последње деценије XIV века начело да прав за кривога не одговара поштовано је у међу-собним односима, па није често потезано. Дола-ском Турака ствари су се промениле, па се *изам* или како се сада каже, *преузам* јавља и у дипло-матским односима и у уговорним исправама. Дво-јицу Дубровчана који су после Никопољске битке откупљивали *дјецу францијашку,* сигурно францу-ске заробљенике, Турци су почели да гоне и уме-сто њих су затворили известан број Дубровчана. У својим протестима кнезу Стефану Лазаревићу (1397) дубровачке власти су се позвале на угово-ре: *од всех господ српских и од светопочившег кне-за јесте нама записано да не преузма никому и да један за другога не пати и този все нам је господ-ство ви потврдило.* Технички то није било тачно, јер у повељи кнеза Лазара нема помена о *изму,* али је тачно да се потврђивало све оно што је као прав-ни обичај важило у међусобним односима. У сва-ком случају, поучени и другим примерима, Дубров-чани су се постарали да се приликом прве следеће обнове уговора са деспотом Стефаном (1405) и са Маром Бранковић и синовима (1405) унесе изри-чита одредба против *изма: и оште хоте господ-ство ми ако је који Цубровчанин кому дужан или чим крив да се иште истац а да на ином Цубровча-нину није вољан питати, ткмо ко је дужан ши чим крив он да плати и пати а за једнога на другому да не преузма.* Истоветан текст се налази и у ка-снијим повељама Ђурђа Бранковића (1428, 1445). Из времена деспота Стефана познат је заплет у ко-ме је потегнут проблем *изма.* Неки спор и туча ме-ђу дубровачким трговцима навели су новобрдског војводу Петра да их затвори и конфискује им има-ње. Дубровчани су протестовали, обуставили пу-товање трговаца у Ново Брдо, тражили да се врати имовина коју су трговци изгубили *због лудости ињех,* саглашавали су се при томе *ако наш трго-вац које безумије учини нека ономузи чловеку плт* (тело) *и глава пати а за имање да нема задеве, да му је слободно.* Из другог писма о истом спору ви-

ди се да су одбијали одговорност једних за оно што је учинио други: *достојно јест да му ппт пати а имање наших властел и грађан који су веровали на добром гласу и славној вери господства ти, није достојно да изгубе или пострадају за лудост тогај чловека.*

У повељама босанских владара забрана *изма* није изричито навођена. Војвода Радослав Павло-вић је 1423. затворио дубровачког властелина Пала-дина Гундулића због дуга његовог брата Ђива, ко-ји је био јемац за неке Мађаре. Војвода је свој поступак правдао тиме да браћа имају заједничку имовину и да због тога може свој дуг наплатити од онога који му први падне у руке. Дубровчани су се позивали на уговоре и наводили специфичне аргу-менте да докажу како ни брат за брата не може од-говарати.

У односима са Венецијом Дубровчани нису по-стигли искључење репресалија. Посланици су 1413. од краља Жигмунда Луксембуршког тражили да у преговорима о миру Угарске и Венеције постигне да се Република обавеже повељом *да убудуће Цу-бровчанин који није дужник буде лично или имови-ном присиљен да плаћа за дуг или прекршај другог Цубровчанина, како је то у свему свету.* Такву оба-везу Венеција није преузела, али међу градовима репресалије су биле на одређен начин институцио-нализоване.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 3, 6-8, 10, 35, 149-150, 153, 184, 203, 622; II, 18-19, 233-234, 239; *I.* ТћаПбсгу - О. Ое1сШсћ, *Шр1о-таШгшт Ка§изапит,* Вис1аре51; 1887, 219-220; НАО, *ЕеПеге аЧ ^е^аШе 9,* Г 7-7', 22.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 119.

С. Ћирковић

ИЗВОД - **1.** Према средњовековној књижевној терминологији, предложак (рукопис) са кога се пре-писује или преводи неко дело. У многобројним за-писима које су средњовековни писари оставили у својим рукописима користи се управо ова реч, да би се њоме означио изворник према коме писар ра-ди. Непознати писар је 1348. године у светогорској лаври Св. Атанасија преписао једно четворојеван-ђеље (данас у Хиландару, рукопис бр. 15): „писа се.. .од извода манастирска". Дијак Симон је на кра-ју пролога који је писао 1560. године оставио за-пис у коме каже да је преписивао „из старог изво-да"; овај рукопис чува се данас у рукописној збир-ци Музеја „Срема" у Сремској Митровици (бр. 323). Монах Григорије је у Карејском пиргу на Ато-су „са руског извода" преписао *Јудејски рат* Јоси-фа Флавија (хиландарски рукопис бр. 280).

2. Приликом навођњавања морали су прво да се прокопају главни доводни канали. У српској сред-њовековној терминологији овакав канал се назива извод. У Милутиновој повељи манастиру Св. Ђор-ђа код Скопља сачувана су непосредна обавештења о подизању извода. Реч је ту о два извода, и то јед-ном који је доводио воду из реке Лепенца, а други из Вардара *(Велике реке).* Вода из оба извода треба-ло је да се користи за наводњавање њива и вртова у Туренском пољу, а такође и за покретање воденица. Први извод из Лепенца био је већ изграђен, али други је тек требало да се изгради. Ради лакше изградње краљ је дозволио манастиру да извод *узме* у краљевом забелу, на најповољнијем месту, на оба-ли Вардара. Место на коме почиње извод назива се *глава.* Вода која тече изводом у потпуности је припадала власнику извода.

Изводи се помињу и у попису имања манасти-ра у Хтетову, што значи да је наводњавање и овде било развијено. На реци Неродимки (Родимки) би-ло је извода, један од њих се помиње у Грачанич-кој повељи. На њему су биле краљеве воденице и рибњаци.

Право на коришћење вода у средњовековној Ср-бији било је строго регулисано. Ако је неко хтео да наводњава земљу са туђег извода (манастирског) морао је да плати *водовадштину,* која је износила кабао жита од рала и два динара од врта. Ако би неко повео воду са извода без дозволе морао је да плати казну од 12 перпера и дуплу водовадштину.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 610, 618; *Споменици на Македонија* I, 191, 197; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти,* 36-38; М. Павловић, *Грачаничка повеља,* 127.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Властелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV века,* Гласник СНД 1-1 (1925) 45-79; М. Благојевић, *Земљорадња,* 185-190; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 104-106; *ИСН* I, 1981, 362 (М. Благојевић); С. Мишић, *Унутра-шње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 24-27; С. М. Мас Коћег1, *Шћаг м>аз Ше .Јгуоа[1]зуеШ^огзИ"?,* у: Русв и **шжнБге** славлне. Сборник статеи к 100-ле-

тик) со днл рожденил В. А. Мошина (1894-1987), Санкт-Петербург 1998, 272-283.

Т. Суботин-Голубовић (1) С. Мишић (2)

ИЗВОР в. *Студенац.*

ИЗДАВА - по **А.** Соловјеву, значи предају по-кретне или непокретне ствари на основу уговора или пресуде, а истовремено и награду приставу ко-ји извршава увођење у посед или предају (издава-ње, ларабоо^). У Душановом законику (члан 108) налази се нека врста тарифе такве награде *приста-ву* (в.): од села 3 перпере, од млина 3 перпере, од жупе од сваког села 3 перпере, од града коњ и сви-та, од винограда 3 перпере, од коња једну перпе-ру, од кобиле 6 динара, од говечета 4 динара, од брава 2 динара. Како се перпера (в. *новац)* састо-јала од 12 динара, последње три ставке значе по-ловину, трећину и шестину перпере. У неким ру-кописима Законика уместо издаве употребљен је термин *изданије,* а сама такса се назива *издавшти-на* (Студенички рукопис).

Исти термин издавштина (1б(1аи$1та) налази се и у дубровачкој одлуци о конзулима, споровима и на-чину утеривања дугова, донетој у Великом већу 1387. и обнављаној касније у два маха. Ту се каже како Словени (мисли се на поданике српског влада-ра) неће да извршавају пресуде без наплате која се зове *издавштина* (Јзскизхта), па се одобрава да се може дати ономе који осуђује дужника до 10 проце-ната досуђеног дуга. Издавштину од 10 на сто пла-ћа дужник преко износа на који је осуђен. На издав-штину се пропис још једном враћа у склопу последица апелације тражећи да се дужнику по-врати и оно што је дао на име издавштине, ако бу-де ослобођен дуга.

Једно которско сведочење говори о Вучети Гој-шићу, који је уводио у посед људе којима би митро-полит зетски продао земљу и при томе је наплаћивао три перпере *према обичају тога места.* Иако се не спомиње име дажбине, јасно је да се мисли на изда-ву и по функцији и по наплаћиваној суми која тачно одговара пропису Душановог законика. Исплату издавштине на делу сусрећемо приликом купови-не половине Конавала од Радослава Павловића (1426). Тада су војвода Вукац Хранић и кнез Радо-слав Обрадовић добили по 200 дуката рго ЈзсЈаизНпа, а Остоја дијак и Брајло Тезаловић по 100 дуката. Укупно је на издавштину утрошено 600 дуката, тач-но 10% од 6 000 дуката колико је била цена исплаће-на војводи Радославу. Они којима је издава исплаће-на називани су *издавчије.*

У научној литератури је издавштина довођена у везу са *приставштином.* У повељи бана Стјепа-на II Котроманића за Дубровник (1332) предвиђало се да банов поданик, дужан на основу писаног до-кумента, мора да плати дуг Дубровчанину и да то буде: **Ббз пр^стлвшине,** а на исти начин се плаћа-ла накнада за претрпљену штету услед крађе или разбојништва на бановој територији. Смисао је да се Дубровчани ослободе плаћања приставу кад до-бијају оно што је било њихово.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик,* 83-84, 212; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 44; М. Динић, *Одлуке већа Цубровачке републике* II, 336-338; *Пђег утЉ,* изд. Б. Недељковић, Београд 1984, 31-36.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 119; А. Соловјев, *Издава,* Архив ПДН 53 (1938) 133-138; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем ве-ку,* ИЧ 7 (1957) 83-121 (= *Немирно Поморје XV ве-ка,* Београд 1979, 54-55); А. Соловјев, *Законик ца-ра Стефана Цушана 1349. и 1354. године,* Београд 1980, 265-266.

С. Ћирковић

ИЗРЕКЕ ФИЛОЗОФА - збирке изрека и ми-сли грчких филозофа (Протагоре, Аристотела, Де-мостена, Теофраста и неименованих) ихришћан-ских писаца. Ове мисли налазе се у зборницима који се у науци називају „флорилегији" и „гномоло-гији". У појединим књижевним делима преведе-ним са грчког ове изреке често се срећу (у *Алек-сандриди, Стефаниту и Ихнилату* и др.). Велики је утицај старозаветних *Прича Соломонових,* као и *Књиге проповедника.* Тако се у *Александриди* ка-же: *Ко туђе с радошћу узима, и свога ће се са жа-лошћу лишити* (VIII гл.); *Боље је човеку и од вели-ке болести страдати него људска безакоња чинити* (XXII гл.); *Мудар човек је неисцрпна ри-зница, мудар човек се не одваја од истине; мудар човек влада гомилама људи, а један безуман упро-пашћује множину* (XXII гл.).

Изреке Соломона, који је персонификација нај-мудријег владара старог века, као и поређења са

деспотом Стефаном Лазаревићем, налазимо у де-лу Константина Филозофа *Повест о словима: И збива се прича премудрога међу људима [Соломона] да непажња човекова „ квари многа добра " њему.*

У *Житију деспота Стефана Лазаревића* је за-бележено: *и бише као Соломон када каже: „Изнад свију који су били пре мене у Јерусалиму".*

Константин Филозоф се позива и на Аристоте-ла: *да је природа бића Божјега вечна, нема почет-ка, (а) од кога најкрепкије Слово постаје.*

Поједине изреке које се изворно приписују Га-врилу Стефановићу Венцловићу, по Ђ. Трифуно-вићу, веома су блиске *Књизи проповедника.*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Јагић, *Разум и филозофија из српских књижевних старина,* Спо-меник СКА 13 (1892); *Либро од мнозијех разлога. Цубровачки ћирилски зборник од г. 1520,* изд. М. Решетар, Београд 1926, 48-55; Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности,* Нови Сад 1962, 127-135: Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 110-111.

J. Ређеп

ИКОНА (грч. еисшу) - један од честих назива у средњем веку (поред *образ,* или без икакве озна-ке, само с именом приказаног) за ликовне предста-ве Христа, Богородице, бестелесних сила, свети-теља или догађаја из хришћанске историје, с јасном богослужбеном наменом. Обично се под иконом подразумева преносива слика на дасци, али она мо-же да буде насликана готово на сваком материјалу, да буде изведена у рељефу, угравирана у камену или металу, извезена, штампана итд. По средњо-вековном тумачењу, икона приказује првообраз представљене особе или догађаја и штује се оно што је на њој приказано, а не материјал или боје од којих је икона сачињена.

Због изузетне важности у православној цркви, током читавог средњег века, у Србији је било мно-го икона. Једна од обавеза ктитора је била да своју задужбину опреми иконама, па се оне скоро по пра-вилу помињу у манастирским повељама; судећи по њиховим описима, биле су врло скупоцене, укра-шене златним и сребрним оковима, с драгим каме-њем и моштима светитеља. У цркви су се налазиле на иконостасу, на часној трпези, на полијелеју, у проскинитарима и на зидовима. Највише су пошто-ване нерукотворене и чудотворне иконе, а било је и литијских, минејних, целивајућих и других. Нај-бројније су једностране, али их има двостраних, затим диптиха, триптиха и полиптиха. Неке су до-бијале епитете по ктиторима, чудима или по месту где су чуване (нпр. Богородица Студеничка, Црно-горска, Хиландарина). Пред њима се молило, сва-кодневно или у посебним тренуцима (као Стефан Урош III уочи битке на Велбужду 1330. пред ико-ном св. Ђорђа у Нагоричину), заветовало или уми-рало (нпр. св. Симеон Немања пред Богородичи-ном иконом у Хиландару), као знак присутности приказане особе у цркви. Наручиване су од „цар-ских мајстора" у Цариграду и Солуну или је њи-хова израда поверавана домаћим сликарима. На њима је често записивано име наручиоца (понекад с његовим портретом) и, ређе, сликара.

Срби су слали иконе као дарове најчувенијим све-тилиштима, до Јерусалима, Синаја и Русије. Тако, или на друге начине, многе српске иконе су доспе-ле до манастира, цркава или музеја широм Европе. Највише их се, ипак, налази у српским манастири-ма, у Хиландару, Пећкој патријаршији, Дечанима, Светој тројици код Пљеваља, Никољцу у Бијелом Пољу итд.

Најстарија је мозаичка икона Богородице Одиги-трије у Хиландару (крај XII века), из XIII столећа је икона с представом Нерукотвореног образа у Лао-ну (Француска), Богородица и Христос с некада-шњег иконостаса у Хиландару, икона св. Петра и Павла с портретима краљева Милутина, Драгутина и њихове мајке Јелене у Ватикану, а жупан Деса је, судећи по попису његовог поклада у Дубровни-ку 1281, поседовао двадесетак раскошних икона. Иконе XIV века чувају се такође у Хиландару, Де-чанима, Скопљу и Београду, а оне млађе у многим манастирима, црквама и збиркама у земљи и ино-странству.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459 године,* Београд 1960; В. J. Ђурић, *Иконе из Југославије,* Београд 1961; Г. Бабић, *Ико-не,* Београд 1983.

Б. Тодић

ИКОНОМ (иконшлм*, икономб од 01КОУои.о$) -старешинско звање у средњовековним манастири-ма, по важности одмах после игумана, а у Хиланда-ру одмах после игумана и баште. Избор и начин постављања иконома описан је у 14. глави Хилан-

дарског типика, након што је у претходној глави описан начин избора и постављања игумана. Из-бор, у коме учествују игуман и сва братија, вршен је у цркви, као и постављење. После одслуженог јутрења и кратких посебних молитава, будући ико-ном клањао се игуману који га је благосиљао и об-јављивао: *Мопитвама пресвете Богородице и моли-твама светих отаца, постављен си за иконома манастиру.* Завршавало се братским целивом, као честитком, игумана и остале братије.

Као старешинско звање признаје га не само Хи-ландарски типик, већ се таквим сматра и у сред-њовековној дипломатици. Наиме, иконом је имао своју **чџБллстк,** тј. свој делокруг власти. Краљ Ми-лутин купује аделфате у Хиландару за пирг Хру-сију, па наглашава да то обавезује не само садашње манастирске старешине, него и оне **хотеших^ БМ-ТИ В1» ТОМћ, МОНАСТМрИ СТАр^БШИНАМк, рбКШб игоуменл и Блше и икономл и еклиагархл.** Цар Душан дарује истом пиргу села и људе и одређу-је: **ДА немл ндд^ чгкм^ ШБЛАСТИ игоумен^ МОНА-стмрскм ни БАЦЈА ни иконшм!* ни еклисикхр^х^-**

Обавезе иконома тичу се економских послова. Монасима је исплаћивао новац потребан за набав-ку одеће, а са игуманом делио им обућу. Водио је целокупно манастирско газдинство „добро чувају-ћи и управљајући сваку ствар". Ако ли његовом не-пажњом „пропадне, макар и од малих ствари, то ће бити испитиван у дан испита и за малу ствар, коју погуби у својој лености". У том смислу прописан је и начин смењивања иконома. Морао је да буде пи-смен јер је водио књигу пословања.

Иконом је заменик игумана и његов потенци-јални наследник. По Хиландарском и Студеничком типику (у оба типика гл. 13), у случају смрти или оставке игумана, иконом да *се поштује као први после игумана, и нека има стојање и седиште у цркви и за трпезом и на осталим скуповима.* Имао је велику власт у распоређивању послова, јер је за-висно становништво било дужно **ДА рАБОТА Цр1>-кви зАконом!* светдго ОАВМ, ШТО имк пове-Л^КВА иконшм^.** За труд и успех иконома Јована Хиландарца, цар Душан му даје на уживање цркву Светог Николе Мрачког са свим њеним селима, а тек по његовој смрти да припадне Хиландару.

Иконом је имао и извесну судску власт на ма-настирском властелинству. На такав закључак упу-ћује једна даровна повеља цара Душана Хиландару, којом дароване људе изузима од сваког суда **рдзв^к пр^кд^ крллкмћ. и пр^кдк ИКОНОМОМћ. НАСТОКШ-ИМк».**

*Велики иконом (О1КОУОЏО$* ц.еуа$) је први до-стојанственик у патријаршијском и епархијском клиру. Биран је између најспособнијих монаха, про-верених и доказаних успешним радом у неком ма-настиру. Управљао је имовином патријаршије, одно-сно епархије, сакупљао приходе и вршио издатке. Његовој бризи поверавано је и старање о сироти-њи, посебно о удовицама и нејакој деци. О цело-купном пословању водио је књиге, стављајући их на увид епископу или надзорној комисији коју епи-скоп именује. По свом положају улазио је у епи-скопски савет и епископски суд. Монаси су били ослобођени изласка на суд, изузев на суд пред кра-љем и икономом. Свакако се мисли на великог ико-нома, а не на манастирског иконома.

У повељи цара Симеона Уроша (Синише) ма-настиру Светог Ђорђа у Завлантији из 1366. године, помиње се *пречасни велики иконом кир Теодосије.* С обзиром да такво звање и положај нису постојали у манастирима, можемо претпоставити да је кир Те-одосије такав положај имао у некој епархији, а по-влачењем у манастир задржао га по навици или по посебној дозволи епископа, јер је тешко претпо-ставити да је истовремено био иконом епархије и иконом манастира.

ИЗВОРИ: Рг. **М1к1о51сћ,** *МопитепШ Бегогса,* 63, 79, 123; Ст. Новаковић, *Законски споменици;* А. Со-ловјев - В. Мошин, *Грчке повеље.*

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Цостојанства у пра-вославној цркви по црквено-правним изворима до XIV века,* Панчево 1879; Н. Милаш, *Грчко-римско законодавство о црквеној имовини,* Архив ПДН 1 (1908); Ф. Гранић, *Црквеноправне одредбе хилан-дарског типика св. Саве о настојатељу и оста-лим манастирским функционерима,* Богословље 10 (1935) 171-188.

Р. Милошевић

ИКОНОМИЈА (грч. *о1коуоџ(а)* - **1.** У теоло-шком смислу подразумева божански план или про-мисао (буквално, домострој, од оисох и *УОЏО$)* спа-сења човека и света које је извршио Господ Исус Христос као спаситељ. Икономија се схвата и као божански домострој управљања и промишљања о свету и људској историји. То је домострој или план, односно промисао у коме и сам човек активно уче-

ствује. Зато се они који управљају црквом називају „икономиматајни Божијих" (1 Кор 4:1-2). Они ко-јима је то поверено и по божанским и по људским законима су „економи људских душа". У самој цр-кви су то у првом реду епископи, затим игумани манастира и њихови икономи као *домостроитељи* (управитељи) Божји.

Икономија се, с друге стране, у теологији разу-мева као „историја оваплоћења", односно историја спасења света и човека, и начин како је Исус Хри-стос својим доласком у свет, животом и учењем, и делима извршио спасење. У практичном пак жи-воту цркве у Византији и на Истоку уопште, појам икономије има значење попустљивости (сНбрепза-по), снисходљивости, поготово када је реч о строго-сти канона везаних за унутрашњу црквену дисци-плину, али исто тако и када је у питању однос цркве према световној власти, односно држави. У сред-њем веку на Истоку углавном је важило начело по коме се икономија у смислу снисходљивости мо-же увек применити када побожно учење остане не-повређено (патријарх Евлогије У1-УП век).

2. По начелу икономије, црквеном имовином управља и за њу је пре свега одговоран епископ као домостројитељ Божји. Када је реч о великим феу-далним манастирским поседима у средњем веку, одмах после епископа управну власт има игуман манастира и иконом. Највише података има о игума-нима и њиховим управним овлашћењима. По Хи-ландарском типику, новоизабрани игуман добијао је типик и жезал (штап) као символе управне власти у манастиру.

Друга личност у манастиру је иконом, који је директно био задужен око управљања свом покрет-ном и непокретном имовином. Водио је рачуна о свим приходима и расходима, метосима, који су че-сто били разасути чак и у другим државама, о оба-везама становништва које је живело на манастир-ским поседима према манастиру, чувао је имовину од узурпације споља и незаконитог отуђења. Насто-јао је да сва манастирска имовина буде сачувана и употребљена у оне сврхе у које су је њени ктито-ри, односно дародавци наменили. Манастирске по-веље о томе детаљно говоре. Душанов законик, као највиши државни законодавни акт (чл. 13 и 35), за-брањује да се игуман поставља митом, и заповеда да он управља *целом кућом, и кобилама, и коњима, и овцама, и свим осталим,... како пише у хрисовуља-ма светих ктитора.* О томе пак како је конкретно функционисало управљање црквеном имовином (икономија), у смислу података о приходима и рас-ходима и вођењу административне евиденције, не-ма сачуваних података у писаним изворима. Доду-ше, Хиландарски типик (глава 22) говори о постојању и вођењу такве евиденције: *Заповедам вам још и то, да се све записује од манастирских права, приходи оних који служе, ... издаци - када и камо, а приходи - када и откуда, ... да будете бе-спрекорни и без приговора.*

ИЗВОРИ: *Хиландарски типик,* Свети Сава, Са-брани списи, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност, Београд 1986.

ЛИТЕРАТУРА: Ј, Мајендорф, *Византи/ско бо-гословље,* Крагујевац 1985, 107-110; Р. Поповић, *Црквена имовина у Немањићко/ Срби/и,* Београд 1991,47-60.

Р. Поповић

ИМЕНА - Лично име је прва детерминација која се даје детету приликом рођења или крште-ња. Већ је одавно речено да не постоји човек на свету који нема име. Као што сваки народ има свој језик који преноси с генерације на генерацију, та-ко има и свој систем личних имена која се векови-ма понављају.

Срби су своја најстарија имена наследили из прасловенске заједнице. Та имена су карактери-стична по значењу и структури. Стара словенска имена су, по свом саставу, одражавала индоевроп-ско наслеђе. То су: сложена имена састављена од две основе типа Владимир, Владислав, Драгослав, Мирослав, Радослав и сл; изведена имена од једне основе и простог и сложеног наставка типа Вла-дан, Драгоје, Радоје, Радојица и сл; скраћена име-на типа Влад, Рад и сл; хипокористици типа Влада, Драго, Раде и сл. Осим њих постојала су и само-творна имена, односно имена настала од разних апелатива као: Вишња, Вук, Голуб, Грлица, Кумри-ја, Малина.

После досељавања Срба на Балкан наслеђена слика имена почела се мењати. Када су примили хришћанство, почели су прихватати имена из ка-лендара која су имали светитељи и мученици за Христову веру и која су већ својој деци давали оста-ли хришћански народи. Омиљена су била имена апостола као: Петар, Иван. Већина хришћанских

имена Србима је дошла византијским посредством, мада је у западним деловима српског простора би-ло и западног утицаја. Веома рано хришћанска име-на су се прилагодила законима српског језика: 'А^аотаоГа > Наста, ИпсбХаоб > Никола, Етефа-го$ > Степан, ФГХшло? > Пилип. У складу са грађе-њем српских хипокористика и изведених имена од словенских језичких елемената настајали су хипо-користички облици од хришћанских имена. Од гр-чког имена ГЕсбрушх постали су у српском језику пуни облици Георгије, Ђорђе, Ђурађ, Ђурђе, а и од њих низ нових форми: Ђока, Ђокица, Ђоле, Ђу-ка, Ђукан, Ђура, Ђурица, Ђурко, Ђурашин, Ђура-шко.

Осим хришћанских имена у ономастикон дола-зила су и имена из фонда имена народа са којима су Срби били у суседству или са којима су одржавали политичке или културне везе. Имена из популарне литературе оживљавана су у средњовековној Ср-бији. Забележена су у споменицима имена Ижота, Оливер, Орландо. Она су сведочанства да је у то време нашем народу стизала литература из запад-них земаља. Ретки су случајеви превођења стра-них имена, као што је име грчког порекла Теодор превођено као Божидар.

Најстарија сведочанства о српским именима налазе се забележена у страним изворима, страним језиком и писмом. После јачања српске државе на-стало је низ докумената писаних ћирилицом и срп-скословенским језиком. Најстарији српски извори који су настали у Хуму, Босни, Дубровнику, Зети, Рашкој, садрже хиљаде личних имена, патронима и имена места. На основу тога може се реконструиса-ти слика личних имена средњовековних Срба. Нај-важнија одлика те слике је њен словенски карак-тер. Ако се прате имена на целом српском простору од првих писаних споменика до Косовске битке, онда се може закључити да су српска имена сло-венског порекла била у великој већини. Анализа је показала да је у већини средњовековних насеља која су пописана у владарским повељама било пре-ко осамдесет процената српских имена словенског порекла.

После слома српске средњовековне државе, пи-сани извори српским језиком постали су ретки, та-ко да на основу њих није могуће установити како се развијала слика личних имена. Међутим, ту пра-знину су попунили турски дефтери у којима су бе-лежени порески обвезници. Ови пописи сведоче да су се и после Косовске битке у српском народу чувала народна имена.

Позната су углавном средњовековна мушка име-на јер пописивани су у великим списковима само мушкарци, порески обвезници. Женска имена беле-жена су у записима, натписима, тестаментима, по-меницима. То ипак није довољно да би се могла добити поуздана слика средњовековних женских имена. Поред поменуте грађе главна помоћ за по-знавање ове врсте имена су мушка имена. Многа имена се јављају у пару, па се лако може на основу познатог мушког имена претпоставити женско име као: Драган - Драгана, Милан - Милана, Стојан -Стојана, Владислав - Владислава итд.

За време ропства под Турцима Срби су чували своја народна имена словенског порекла, али хри-шћанска имена су их лагано потискивала. У срп-ским областима преко Саве и Дунава у XVIII веку преовладала су календарска имена. Поред кален-дарских имена која су се код Срба била усталила још у средњем веку, јављају се многа нова која у то време нису била позната у српским крајевима под Турском као Аркадије, Пелагија, Сидонија, Олимпијада итд.

У XIX веку, у време буђења националне свести, култ народне прошлости захватио је српски народ. То се одражавало у свим областима културе и живо-та. У складу с новим таласом доживљавања соп-ствених корена Срби су се почели односити и према личним именима. Многе угледне личности промениле су страна имена и узела народна. Отац Бранка Радичевића Теодор постао је Божидар, а његов син Алексије узео је име Бранко. Новорође-ној деци давана су на крштењу имена из национал-не историје и народне књижевности. Нарочито су била популарна имена средњовековних владара и јунака епске поезије као Драгутин, Душан, Марко, Милош, Милутин, Урош. Превласт народних име-на траје до данас.

Када се прати историја личних имена, с пра-вом се може рећи да је она условљена културном и политичком историјом и да је неодвојиво за њих везана.

ЛИТЕРАТУРА: Т. МагеНс, *О пагодтт гметта / ргештетта и Нп>а(а I 8гоа, Кад* ЈА2ГЈ 81 (81-146); 82 (69-154), 1886; М. Грковић, *Речник личних име-на код Срба,* Београд 1977.

М. Грковић

ИМЕНА СРПСКИХ ВЛАДАРА - Захваљујући суседним народима забележена су имена првих по-знатих владара. Најстарија имена владара словен-ског су порекла. То су најчешће сложена имена са-стављена од две основе. Највише података о именима старих владара оставио је Константин Порфирогенит (913-959) у свом чувеном делу *Be* асЈгтишзхгапдо 1трепо.

Један од првих српских владара (око 780) звао се Вишеслав, а његов унук Радослав. Праунук Више-слава био је Властимир (око 850). Његови синови су Мутимир, Стројимир и Гојник. Од три Мутимиро-ва сина, двојица су добила словенска имена Прибислав и Бран, а трећи је носио календарско име Сте-фан. Стројимиров унук је имао име Клонимир, а Клонимиров син је Часлав. У Дукљи, у области Крајина, српски кнез је имао име Владимир. У за-падним српским крајевима познат је владар Сте-фан Војислав. Син Војислављев је Михаило, а унук Бодин. Средиште источног дела српских области била је долина Рашке са тврђавом Рас. Од друге половине XI века до Стефана Немање познате су следеће значајне личности: Вукан, жупан (1083-1115); Марко, Вуканов брат; Урош I, синовац Ву-канов; Стефан Вукан, синовац жупана Вукана; Урош II, син Уроша I; Белош, син Уроша I; Деса, син Уроша I; Грдеша, жупан; Вучина, жупан; Јеле-на, кћи Уроша I; Марија, кћи Уроша I; Примислав или Првослав, жупан после Уроша II.

О владарима из куће Немањића зна се много више. Уз њихова лична имена јавља се још и ка-лендарско име Стефан. Немањина браћа носе сло-жена имена словенског порекла Мирослав, Стра-цимир и Тихомир. Немањини синови су Вукан, Стефан и Растко. Синови Стефана Првовенчаног, сви краљеви на српском престолу, носе имена Радо-слав, Владислав, Урош. Урошеви синови такође имају народна имена - Милутин и Драгутин. Милу-тинов син, наследник престола, јесте Стефан, унук Стефан Душан, а праунук Урош.

Када се погледа део српских владарских имена од првих помена па до последњег Немањића, уо-чава се да су преовладавала народна имена словен-ског порекла, углавном сложена од две основе. Не може се објаснити зашто у династији Немањића, с једне стране, постоје имена која се не јављају у на-роду као Урош и Немања, а с друге, у владарским породицама има имена која су популарна у свим крајевима и срединама као што су Мирослав и Ра-дослав. Ако се упореде имена Немањића са име-нима рашких жупана, с правом се може закључити на основу понављања имена да су Немањићи по-томци рашких жупана. Уз нека владарска имена не јавља се ни патроним нити друго име. Међутим, уз нека владарска имена поред народног јавља се и календарско име као Стефан Војислав, Стефан Ву-кан, Стефан Немања итд. Међу најстаријим жен-ским именима налазе се Јелена и Марија. То су имена принцеза из куће великог жупана Уроша. Оне су имале хришћанска имена која су у свету у групи најпопуларнијих имена, што би могло зна-чити да је у то време хришћанска вера на дворо-вима српских жупана већ била добро утемељена. У лози Немањића јављају се и несвакидашња жен-ска имена као што су Брњача и Царица. Име ћерке краља Милутина, Царица, свакако је превод грч-ког имена Василиса, у које је уткана жеља да жи-вотни пут мале принцезе буде у складу са личним именом. Нажалост, мало је података о именима женске деце у владарским породицама. О женама владара зна се више, али су оне своја имена доноси-ле из земаља из којих су долазиле.

После гашења лозе Немањића на српском про-стору јавља се низ обласних господара. Својим угледом и снагом издвајају се Мрњавчевићи, Ла-заревићи и Бранковићи. Познато је доста имена која су носили чланови тих кућа. Као и у народу тако и код њих има како народних тако и календар-ских имена.

ЛИТЕРАТУРА: М. Грковић, ***Речник личних име-на код Срба,*** Београд 1977.

М. Грковић

ИНДИКТ - серија од петнаест година према којој је у средњем веку означавано време напоредо са годинама ере или без ње. У свом основном зна-чењу индикција је порески циклус који је уведен у Египту у време Октавијана Августа, 3. године пре нове ере. Индикт је у почетку означавао само пореску годину, али како је у Египту сваких пет-наест година вршена ревизија земљишних пореза, то је с временом индикцијом називан период од петнаест година између две ревизије. Рачунање го-дина по индиктима постало је уобичајено у Рим-ском царству у време Диоклецијана, када је, после увођења тетрархије, постало веома компликовано

датовање према владавинама појединих царева. Го-дина индикта почињала је 1. септембра, када и рим-ска финансијска година, а у средњем веку и грчка година (тзв. Цариградска индикција).

Индикт прво улази у јавноправне исправе, да би касније овим начином године биле обележаване и у приватноправним исправама. У средњовеков-ним актима, поред индикта најчешће је обележа-вана и година хришћанске ере. Индикт се поред повеља употребљавао у старим српским записима, по правилу уз годину, али се често не слаже са го-дином, обично је индикт погрешан.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Студије о срп-ској дипломатици. XVII. Датирање,* Глас 132 (1928) 29-57; Љ. Стојановић, *Датирање старих српских записа и натписа,* Записи и натписи VI, 177-208; *Нгопо1о%ца,* ЕЈ 4, 32-35 (В. 5р. Кж1оЈ1С1с); Ђ. Три-фуновић, *Азбучник,* 193-197 са литературом *(Озна-чавање времена).*

С. Марјановић-Душанић

ИНИЦИЈАЛ - у уметничкој обради књиге, по-себно рукописне, истакнуто и украшено слово на почетку текста, поглавља или важније текстуалне целине. Иако неразлучиво везан за садржај текста иницијал је и декоративни елемент који са *мини-јатуром* (в.) и *заставицом* (в.) чини илуминацију рукописа. Попут заставице, за коју се везује стилски и техником обраде, иницијал припада подручју *ор-наментике* (в. *орнаменти).*

Иницијал Б

У најстаријим српским рукописима рашког кру-га, насталим на размеђи XII и XIII века, иницијали су образовани од преплетених двочланих или тро-чланих трака, са стилизованим биљним завршеци-ма и, каткада, са уплетеним животињским и људ-ским фигурама. Мада засновани на византијској традицији, поједини њихови елементи потичу из западноевропске уметности. У том погледу су по-себно значајни иницијали-минијатуре Миросла-вљевог јеванђеља (крај XII века) настали под ути-цајем јужноиталијанске романике. Цртани пером, позлаћени и обојени црвеном, зеленом и жутом бо-јом, ови иницијали, испуњени врежом у којој се преплићу фигуре људи, животиња и птица, често у призорима борбе или лова, гдекад напуштају об-лик слова и претварају се у самосталне компози-ције које у неким случајевима тумаче текст. Овај ток наставио је да живи у огрубелим облицима бо-санских рукописа XIII и XIV столећа.

Иницијал В

У српској средини се током XIII века јављају и иницијали тзв. тератолошког (зверињег) стила, по-знатог у старијој илуминацији Византије и северо-источне Европе. Сложени сплет трака, грана и фан-тастичних животиња на овим иницијалима, исцртан киноваром и сепијом и испуњен плошним намази-ма црвене, зелене и жуте боје, образује мешовите орнаменталне целине које често губе везу са гра-фичком схемом слова. Поједини елементи звери-њег стила живеће у провинцијским скрипторији-ма не само током наредног периода, већ и касније, све до XVII века. Почевши од краја XIII столећа, када је у време владавине краља Милутина дошло до снажног продора византијских утицаја у српску културу, тератолошки и зооморфни елементи по-степено ишчезавају, уступајући место геометриј-ско-биљним мотивима строго саображеним форми слова.

У иницијалима XIV века издвајају се три основ-на типа. Први чине велики издужени циноберни иницијали, познати од XIII века, чији се једностав-ни украс састоји од кружних и троугаоних додата-ка дуж стабла слова и биљних орнамената унутар петљи. Средином столећа јављају се знатно раско-шнији преплетни иницијали са извијеним лисна-тим завршецима, особени за тзв. неовизантијски стил. Сачињени су од прецизно цртаних преплете-них трака, чворова, гранчица и палмета обојених

цинобером, загаситозеленом и жутом које су често оплемењене кобалт-плавом и златном. Каткад су им додати и зооморфни мотиви потчињени конту-ри слова и начелима симетрије. Трећем типу припа-дају мањи циноберни иницијали, заобљених кон-тура и украшени танким висећим завијуцима на доњем крају. Од друге половине XIV века ови сти-лизовани биљни украси су већи и гранају се, доцни-је постају све китњастији, да би се у XVII столећу претворили у сложене орнаменталне композиције. Иницијали XV века следе тековине претходног сто-лећа; њихов колорит је устаљен, а цртеж наглаше-нији. Тада се унутар флоралног преплета слова из-води и људска глава, мотив који ће посебно бити омиљен у XVII столећу.

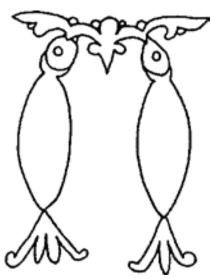

Иницијал П

У периоду турске владавине није у орнаменти-ци ћирилске књиге образован посебан стил. Пона-вљају се и разрађују већ позната решења: цинобер-ни иницијали једноставних облика или украшени флоралном витицом која полази од стабла слова, преплетни иницијали са биљним, зооморфним и, ређе, прастарим тератолошким мотивима, као и иницијали у облику младе или брадате главе са ви-соким шлемом чије уплетене траке граде петљу слова или се развијају у завијутке и гранчице.

Почев од треће четвртине XIV века јављају се у илуминацији појединих српских рукописа биљни и животињски мотиви чија реалистичка обрада от-крива известан утицај касноготичке уметности. Елементи овог стила присутни су и у неколиким кодексима XVI и XVII столећа где, попут готич-ких књига, од преплетних иницијала полази таласа-ста врежа у чијим су завијуцима дуж доње маргине живописни звонолики цветови и птице раширених крила.

Најзад, на иницијале рукописа из периода турске владавине нису остали без утицаја ни орнаменти првих српских штампаних књига преузети из оно-времених млетачких издања.

ЛИТЕРАТУРА: З. Кас1ојб1С, *8(аге зrзкe ттгја(и-ге,* Вео§гаа 1950; V. Мо**§т,** *Огпатеп1 јиrпоз1о^еп-зкгћ* ***гикоргза Х1-ХШуека,*** КасЈоуЈ N0 ВЈН, Ос1е1јепје 15***опЈ5ко**-Г11о1о5кт паика 7, 3 (1957); В. Мошин, ***Орнаментика неовизантиског и балканског сти-ла,*** ОосШпјак N0 ВЈН, кпј. I, Ва1капо1о§кЈ **т51тд1,** кпј. 1, Загајеуо 1957; V. Мобт, ***1тсгја1.*** *8Шја,* ***Сг-па Сога, МакеЉотја,*** Е1ДЈ 2, 2а§геђ 1962; Љ. Ва-сиљев, ***Каталог изложбе копија орнаментике срп-ских средљовековних ћириличних рукописа ХШ-ХУ1 века,*** Београд 1980; Ј. Максимовић, ***Српске сред-њовековне минијатуре,*** Београд 1983.

З. Ракић

ИНОК (*ιюуауд**,* монах, калуђер, осамљеник) - свештено лице монашког реда, живи у манастиру, не жени се, нема породицу. Полаже завете којима се обавезује на аскетски живот у складу са манастир-ским правилима. Под утицајем Истока, монаштво се развија у Бугарској, Македонији, у Рашкој. У српској средњовековној држави, за разлику од Ви-зантије (а и од Запада), владари и властела осни-вају већи број манастира него сама црква. Мана-стири су оснивани као задужбине владара (најпре из династије Немањића) и били су под непосред-ном влашћу владара ктитора.

Манастири су били важни центри писмености и средњовековне културе, али и економски центри. Велики број књижевних дела настаје у манастири-ма (Хиландар, Студеница, Пећ, Дечани, Милеше-ва и др.) а врло је жива и преписивачка и преводи-лачка делатност у манастирским скрипторијима. Знатан је број писаца, учених и даровитих мона-ха. Међу њима свакако су и инок Исаија, инок из Далше, инок Јевсевије и други.

Инок Исаија чувен је и по томе што је као иза-сланик кнеза Лазара у Цариграду био заслужан за измирење Српске и Грчке цркве (1375). На крају његовог превода ***Псеудо-Ционисија Ареопагита*** на-лази се његов ***Запис о Маричкој бици,*** текст изузет-не литерарне и историјске вредности.

Из прве половине XV века је инок из Далше, анонимни светогорски монах, писац и преписивач. У Србију је дошао „преписивања ради књижног" а по налогу деспота Стефана Лазаревића. Његов

Запис на Радослављевом јеванђељу (1428/29) спада међу најзначајнија остварења из доба Деспотовине. Сматра се да се пре првог пада Смедерева (1439), заједно са групом монаха, вратио на Свету гору.

Поред познатих имена, није мали број аноним-них инока који су марљиво и дуго преписивали, преводили и писали.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности,* Београд 1960, 99, 177, 325, 340; ЕЈ 6 (1965) 153-159; *Лек-сикон свезнања* 1, *Синоними и сродне речи срп-скохрватскога језика,* Београд 1974, 278; *Писах и потписах.* Аутобиографске изјаве средњег века. Приредила Радмила Маринковић, Београд 1996, 152, 182, 199.

Ј.Ређеп

ИНОМИК в. *Номик.*

ИНОМИКАТСКЕ КЊИГЕ в. *Номик.*

ИНОМИСТРО (иномистрв.) - назив ове да-жбине изведен је из грчке речи *УОЦ(ОХООУ,* односно ***гуубџшу*** и значи што и пашнина, тачније дажбина у новцу која се у Византији плаћала за стоку. Пре-ма Патмоском практику из последње четвртине XI века, пашнина или еномијон за 100 оваца износила је једну номизму (1 номизма = 12 милијарисија), док се за једно грло крупне стоке, као што је крава, мазга или магарац, плаћао један милијарисиј. Во-ловске запреге за орање (зевгари) опорезиване су по другој основи.

У српским исправама иномистро се помиње тек за време Стефана Душана, а убирао се јужније од Врања на територији која је ушла у област браће Драгаш. Иномистро се не може потпуно изједна-чити са *травнином* (в.), пошто се у повељама бра-ће Драгаш манастирски поседи ослобађају и од иномистра и од травнине. Према неким хиландар-ским исправама иномистро је убиран када се ко-ристе пашњаци у нижим пределима, као што су зи-мовишта и забели. Но и поред тога, на основу једне хиландарске повеље цара Душана (1349-1353), као и повеље коју је издао кесар Угљеша, изгледа да се под иномистром подразумевала травнина. У Ду-шановој повељи посебно се наглашава за манастир: *да се узима иномистро по закону.* Цитирани израз обично је коришћен уз травнину, која је такође *за-конита.*

ИЗВОРИ: А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке по-веље,43*1 (регистри и коментар).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорскии, *Византипские писцовие книги,* Ву2ап1тоз1аУ1са 9 (1948) 246 (= *Византијски практици,* Сабрана дела Г. Острогор-ског, књ. I, Београд 1969, 51); М. Благојевић, *Плани-не и пашњаци у средњовековној Србији,* ИГ 2-3 (1966) 84; Љ. Максимовић, *Порески систем у грч-ким областима Српског Царства,* ЗРВИ 17 (1976) 122, 123.

М. Благојевић

ИНСИГНИЈЕ - ознаке достојанства, односно моћи успостављених на одређеним обредним и правним основама. Владарима, као и носиоцима других високих звања или служби, како световних тако и црквених, припадали су посебни знаци који-ма је видљиво истицан њихов положај, при чему је свака инсигнија носила препознатљиву идеју и јасно одређен задатак.

Средњовековна схватања владарских симбола заснована су превасходно на библијским узорима и варварским (народним) традицијама. Основу на ко-јој су настала чини римско инсигнолошко насле-ђе, темељно христијанизовано већ током IV века. Симболизам касноримских инсигнија (посебно кру-не - дијадеме) носи снажна обележја оријенталне концепције божанске монархије - синтезе засег-аотшта и 1трегшта - коју хришћанство преузима из старозаветних традиција. Попут инсигнија, хри-шћански карактер добија и религиозна концепција царске/краљевске власти, према којој је земаљско царство одраз Христове небеске царевине.

Међу најзначајније инсигније власти спадају *престо* (в.), *венац* (в. *круна)* и *скиптар (жезло).* Инсигнијама припадају шар, акакија, теп, багрени-ца (и остали делови владарског или епископског одела, накита - посебно прстена - и обуће, а који су носили карактер инсигније), као и напрсни крст и појас (који су такође и знаци епископског досто-јанства). У ратничке знаке владара можемо убро-јати шлем, мач, копље, штит, палицу, коња и оружје.

Све ове ознаке достојанства потврђене су у ста-рим српским изворима као знаци српских средњо-вековних суверена. У писаним изворима владар-ски знаци најисцрпније су набројани у делу Данила

II, у опису предаје власти краљу Милутину на сабо-ру у Дежеву 1282. године. Ту се као инсигније срп-ског краља помињу круна, престо, златом проткана свита, појас, коњ и оружје. Бројна друга сведочан-ства, како писана тако и ликовна (ту треба убројати и монетарне представе), потврђују да су српски средњовековни владари имали и друга обележја своје суверене власти (попут напрсног крста, ака-кије и тепа).

ЛИТЕРАТУРА: А. А1!окН, *Ш%пгеп ипа[1] ТгасШ Јег гдтгзскеп Кагзег,* Кбгшзспе МИгеПип§еп 50 (1935) 3-158; Р. Е. бсђгатт, *Неггзска/Јзгегскеп ипа[1] ЗтаГзутШгк* 1-Ш, бш«§агт 1956-1959; К. №еззе1, *1&ВК* III, бШ«§аП 1972, з.у. *Ш§Шеп;* С. Новако-вић, *Хералдички обичаји у Срба,* Историја и тра-диција (са коментаром С. Ћирковића), Београд 1982, 243-434; С. Марјановић-Душанић, *Владарске ин-сигније и државна симболика,* Београд 1994, 15-18 и даље (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

ИСЕЉАВАЊЕ в. *Миграције.*

ИСПАША в. *Паше.*

ИСПОЛИЦА - погодба код које се власима јед-на половина соли предавала као продата, а друга им се половина рачунала као накнада за превоз *{ЈлтгаЧа* ***еззеХ грзшз*** *Кгапскг* ***е(*** *УгХсШ, е1 аћа ЈХтгаЧа У1асогит* ***Ј.еЦегеМогит),*** у жељи да се на тај део избегне плаћање царине. То је најчешће чињено у познатом тргу соли на ушћу Неретве „против уред-би... и обичаја дријевских трговаца" (сопгга П ог-аеш ... е сотта 1е изапге аеШ тегсахапН а*е Кагепхе).

Тако се у мају 1423, посредством локалног писара, сазнало да су дванаесторица домаћих трговаца наме-равали извести 457 коњских товара (око 62 072 кг) овога артикла у Подвисоки, жуггу Луку, Дрежницу и Невесиње.

Уместо да раде на спречавању тога, закупци дријевске царине - Влахота Хранковић, са синови-ма Франком и Налком, су се и сами бавили овом врстом контрабанде. Ни казна од 100 дуката, као ни две године најтеже робије за сина и брата Налка, нису спречили Влахоту Хранковића и његовог ста-ријег сина Франка да од августа до децембра 1428, дају разним лицима око 82 460 кг соли на исполи-цу. Како су прошли због овог прекршаја, извори не говоре ништа. Можда над њима и нису тада биле примењене неке казне, пошто је већ крајем марта 1429. истицао њихов закуп над дријевском цари-ном, а већ почетком априла започињао закуп Ду-бровачке републике.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-2, 327.

ЛИТЕРАТУРА: Б. То**§1С,** *О кггјитсагепји зоИ па ИегеШ,* Тпћиша 7 (1985) 71-75; Ђ. Тошић, *Трг Цри-јева у средњем вијеку,* Сарајево 1987, 200-201; В. Тоз1с, *Ђиогоуаска рогодгса Нгапкоугс,* АпаН 2ауоо!а га роугјезпе гпапозН ЈА2ДЈ 26 (1988) 82-101.

Ђ. Тошић

ИСПОРАК в. *Јагњетина.*

ИСТАЦ в. *Изам.*

ИСХРАНА в. *Храна.*

Ј

ЈАВНЕ КУЋЕ в. *Блуд.*

ЈАГЊЕТИНА (**ЈЛГБНКТИНЛ**, реШб а§ш) - сред-њовековни израз за јагњећу кожу. Средњовековно значење одржало се до новијег доба. Овај израз Вук Караџић је протумачио, односно превео као месо и као кожу (саго а§шпа, реШб а§тпа).

Да је реч о кожи сведоче подаци дипломатич-ке грађе. Бистричка повеља краља Владислава про-писује да меропси сваке године о *Госпождину дне-ви* дају цркви *јагњетине.* На кожу упућују и реченичке конструкције о овом намету. Одредбом Бањске повеље сваки човек је давао цркви годи-шње *по две јагњетине.* На властелинству Светих арханђела код Призрена о биру и јагњећим кожама (**ш кири и ш ГЛГБНКТИНАХ**) одлучивао је игуман, а не митрополит. На овом властелинству свака ку-ћа (стас, имање) била је дужна да даје *јагњетину и испорак* (**испорБКћ** - кожа од насилно испореног јагњета - а§пиз аћогтлуиз, ешз^ие реШз). Иста оба-веза била је разрезана на влашка *клетишта* (в.). Изузети су били малобројни насељеници села Се-њана који су се бавили гајењем винове лозе, за-тим зидари чије су се обавезе углавном сводиле на занатске услуге. Стога они нису приправљали и давали *ни лан ни јагњетину.* Слична одредба од-носила се на неке попове Дечанског властелин-ства.

С обзиром да су се коже јагњета и испорка дава-ле манастирима, сасвим је извесно да се нису упо-требљавале за израду одеће. Оне су служиле као *пергамент* (в.) који је трајнији и издржљивији од *хартије* (в.).

ИЗВОРИ: *Хрисовуља цара Стефана Душана,* 276, 305, 308, 310; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 30, 97, 116, 138, 149; П. Ивић - М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* 64, 308.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјеч-ник;* Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк **ЈА7ЈЈ.***

Р. Михаљчић

ЈАЗ - израз који је у почетку означавао насип, ограду, да би се касније користио за јарак, jаругу којом тече вода. Средњовековни термин *јажа* фило-лози преводе са сапаћз. Међутим, овај термин се никад не употребљава да би се означио канал ко-ји доводи воду за наводњавање. Јазом се обично назива канал којим се вода доводи до воденице, за покретање воденичког кола. Јаз је био неопходан код воденица-поточара и на мањим рекама. Тако-ђе се јазом назива и канал који доводи воду на пла-каоницу где се испира руда, или до самокова. Доду-ше, за овакав канал се чешће употребљава назив вода а ређе бразда. Јаз је успут давао воду многим цеховима чији власници су власнику јаза давали новчану надокнаду. Ако се јаз запусти, нико га ни-је могао преузети док у његовој средини не нарасте грана дрвета величине једног аршина. Поред кана-ла који доводи воду, јазом се назива и место где се река или поток заграђују (зајазују) како би се ство-рила акумулација. Обично се на том месту одваја и канал (јаз) који доводи воду на точак воденице или самокова. Овакво зајаживање је било неопходно код слабих водотокова како би се омогућио стал-ни доток воде из акумулације. Ова сазнања поти-чу из етнолошких истраживања, и немају ослонца у средњовековној изворној грађи.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о5шћ, *МопитеМа Зегогса,* 144, 558; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 692; Ф.

Спахо, *Турски рударски закони,* ГЗМ 25 (1913) 133 -194.

ЛИТЕРАТУРА: *КјесткЈАЖ;* Ђ. Даничић, *Рјеч-ник* 3, 497; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни,* Београд 1939, 69, 97; В. Симић, *Ппана - средњовековно насеље рудар-ске привреде,* Гласник Етнографског института 4-6 (1957) 105-121; С. Мишић, *Унутрашње воде и њи-хово коришћење у средњовековној Србији,* Дода-так ИГ 1-2 (1990-1992) 43, 53-54.

С. Мишић

ЈЕЂУПЦИ (Цигани, Роми) - На основу истра-живања циганских дијалеката лингвисти су утвр-дили да су они пореклом из Индије, да њихови ди-јалекти припадају истом језичном стаблу, а указано је и на путеве кретања Цигана ка Европи. У домови-ни они нису представљали хомогену популацију, већ више етничких група са властитим етнонимима. Такође је утврђено да су у Византију и југоисточ-ну Европу дошли из Јерменије, где су морали ду-же боравити с обзиром на бројне јерменске речи у њиховом језику. У Јерменију су дошли из Персије, претпоставља се крајем IX века. Персијски писци из X века стављају тај долазак у прве деценије V века, када су, наводно, на позив тадашњег сасанид-ског владара дошли из Индије као музиканти да би забављали народ Персије. Лингвисти су такође утвр-дили да су Цигани пре него што су се распршили у своја садашња обитавалишта у Европи, морали знатно време да проведу у областима са грчким и словенским језицима чије речи се налазе у циган-ском вокабулару. До данас се Цигани нису етнич-ки консолидовали и сами себе различито именују. У средњем веку су у југоисточној Европи била у опти-цају три етникона: Цигани, Египћани и, територијал-но уже ограничен етноним, Роми.

Најранија вест о присуству *Цигана* у Цариграду и Византији (1050), за време владе цара Константи-на Мономаха (1042-1055), налази се у ђурђијан-ском хагиографском спису о животу св. Ђорђа Атонског, који је у манастиру Ивирон на Атосу са-ставио његов ученик Ђорђе Мали (1068). Ту су Ци-гани означени као Адсингани према ђурђијанском облику грчког Ациганои, ознаком за јеретичку сек-ту са репутацијом предсказивача будућности и ве-штака у магији (први помен око 800). Тај етникон је био у општој употреби у Византији (Теодор Вал-самон, умро око 1204, цариградски патријарх Ата-насије I, 1289-1293, 1303-1309, Јозиф Вриеније, око 1340 - око 1431), одакле је с гласовним проме-нама постао општеприхваћен у Европи. Он није био познат самим Циганима, што упућује на мо-гућност да им је дат у Византији или на путу до ње.

У Византији су Цигани означавани и као *Егип-ћани.* Први сигурни помен налази се у Практику манастира Ксиропотама на Атосу из 1325-1330. На индиректан начин о Египћанима пише и Нићифор Григора када објашњава вештине акробата у Ца-риграду за време Андроника II (1282-1328). Он на-води да је та мала група, око двадесетак особа, би-ла пореклом из Египта, одакле је кружним путем од истока ка северу (Халдеја-Арабија-Персија-Ме-дија-Асирија), па на запад (Иберија-Кавказ-Јер-менија) дошла копном у Византију. Причања Григо-ре поклапају се са вестима о Циганима у Египту и Сирији у арапским изворима од почетка IX века. Египћани су се налазили и на Пелопонезу од краја XIV века, као и у приморским областима Албани-је (бугарски текст из XIV века о животу св. Барба-ра, родом из Египта, 825). У сваком случају, леген-да о египатском пореклу Цигана била је позната у Византији у првој половини XIV века и није ка-сније настала у Европи, како се често мисли. Тај етноним је употребљаван и у званичним црквеним и државним актима у Византији и у XV веку.

У Византији су се Цигани самоидентификова-ли као *Ром-и,* а свој језик као романи. Фирентинац Л. Н. Фрескобалди саопштио је 1384. о Ромитима који живе ван градских зидина у Модону на Пело-понезу. Значење тог етникона није још разрешено. Претпоставља се да потиче од појма Византија-Ро-маиои или Романиа, односно да значи становник Византије, или од Рамта, Рам који у језику индијске области Пенџаба означавају „онога који непреста-но лута", што је карактеристика и Цигана. Ромо-лози тврде да Ром у језику Рома значи: човек, су-пруг, а Ромни: жена, супруга, и да је то аутентично, аутохтоно етничко име Цигана, односно Рома, како су се они сами називали. Чињеница је да су се Ро-ми сами идентификовали у Немачкој као Цигани (1417), а у Италији као Египћани (1350).

Из Византије су се исељавања Цигана према Европи кретала углавном у два правца. Један крак је ишао обалним подручјем јужног дела Балкана:

то су били Египћани, који се помињу у Дубровни-ку 1362, с индицијама да су ту или у близини били и раније, затим даље према западној Европи, где се помињу у ондашњим хроникама и другим изво-рима од 1417. као придошлице из „Малог Египта" или из Египта (јужна Немачка, Француска, Белгија, Швајцарска, Италија, Шпанија). Реч Египћанин од лат. Е§1р1Ш5 и итал. Е§ггсо постала је са гласовним преиначењима етноним за Цигане на релевантним просторима. Та реч се у дубровачким изворима из друге половине XV века јавља у форми е§шрасћ (1482) и је§ирасћ (1485-1488), близак ејупити-ма, како су означени Цигани у београдском примерку Александриде, с краја XIV века. Јеђуп(ка), -(ци), ренесансно име за Цигане, јавља се у XVI веку у Дубровнику у покладној поезији, која је подражава-ла сијенске цингареске - јеђупијате („Јеђупка" од А. Чубрановић - М. Пелегриновић, Венеција 1589). Тај термин се у лексичким варијантама одржао као етникон за Цигане у јужним крајевима централног Балкана: *Јеђупи, Јеђупци* у Црној Гори, Далмаци-ји, јужној Србији, *Мађупи* у Бару и Улцињу, *Џупе* на Космету, *Ађупци* у југозападној Македонији, *Јеђупи-тиу* Дебру.

Други правац кретања Цигана из Византије био је усмерен ка источним деловима Балкана, и то под именом Цигани, одакле извесне групе скрећу и ка западу: Угарска, 1377; Загреб, 1378; Влашка-Руму-нија, 1385; Љубљана, 1387, итд. Са гласовним про-менама тај етноним је остао важећи до 1972, када је у источној Европи и на централном Балкану назив Ром прихваћен као официјелни за ову мањинску заједницу.

Долазак веће групе Цигана у југоисточну Евро-пу доводи се у везу са продором Османлија у Малу Азију, а затим са њиховим преласком у Европу, за-узећем Цимпе код Галипоља 1354. Народни тур-ски војни покрети ка северу доводили су до даљег склањања Цигана у сигурније крајеве. Ритам ја-вљања Цигана у дубровачким документима - кон-центрација података од седме деценије XV века -као и устаљена словенска лична имена Цигана у Дубровнику од 1404. када почињу да се јављају у изворима с етниконом Циганин (Ст§апи5, чешће Агт^апиз), наговештава да су били пореклом из Србије, Босне. У XV веку у Дубровнику је било између 100 и 130 Цигана. Та мала група била је стално настањена, прво у предграђима Плоче, Груж, од последњих деценија тог столећа и у самом град-ском језгру, а у контексту њиховог економског јача-ња у границама друштвене категорије - малог пука - којој су припадали. Били су војници-самострелци, послуга по кућама, свирачи тубе и леута (приватни и у општинској служби), обућари, решетари, го-стионичари, бавили су се лечењем људи, а најви-ше трговином малог обима у самом граду, као и у ближим и даљим крајевима. Нема података да су били ковачи, врачари, мађионичари. У Дубровнику су имали сигуран опстанак, без прогона и оптужби и њихови животни токови били су исти као и дру-гих становника, засновани на одређеним и стрикт-ним правним нормама уређеног, утврђеног и ста-билног друштвеног поретка.

Могућност присуства Цигана у Србији пре гу-битка самосталности наговештавају и први обја-вљени турски пописи посада у тамошњим тврђа-вама. У тврђавама Ресави (1467/68), Сврљигу (1478 -1481), Смедереву (1488) налазиле су се, заједно са Србима, заједнице од неколико Цигана хришћа-на који су обављали ковачке послове. Зато су би-ли ослобођени фискалних обавеза, исто као и за-једнице Срба самострелаца, пушкара и тобџија. У Ресави била је такође и група од пет Цигана „гво-жђара" који су у исто време били и муселеми, при-мали су и плату и на тај начин се квалификовали као занатлије које су биле од посебне важности за војни потенцијал Царства, као нпр. Цигани хри-шћани, ковачи стрела у тврђави Смедерево (1513).

Ти Цигани ковачи, као и групе Срба оружара у освојеним тврђавама, у ствари су преузете војне за-натлије из Деспотовине са свим правима, обавезама и дужностима које су имали и Срби из истих вој-них формација. Њима се у погледу порекла придру-жују и Цигани хришћани који су живели на иму-нитетним добрима (хасови, мулкови) и на зеаметима и тимарима у селима или у урбаним насељима. Под-ложни господару поседа, били су раја са обавеза-ма и дужностима остале раје и налазили су се на дну друштвене стратиграфије.

Према попису Цигана Румелије из 1523. на тери-торији данашње Србије на таквим добрима било је 59 циганских џамата са 1 334 хришћанске, 206 му-слиманских породица и 59 удовичких кућа. Највећа концентрација је била, као и данас, у источном делу Србије и на Косову и Метохији, мања у западној Србији, а најмања у централном делу. Били су стал-но настањени у селима и градовима као људи вични пословима око коња, ковачким делатностима и ве-

штинама које су биле потребне освајачкој војсци у задовољавању њених биолошких, личних и дру-штвених потреба и афирмација. Врло је вероватно да су ти Цигани били преци „гаџикана Рома" у Ср-бији који не знају када су дошли на релевантна под-ручја; себе сматрају за неку врсту староседелаца у односу на новије слојеве Цигана који су долазили у Србију од друге половине XV века са Османли-јама или су их Османлије колонизовали. Међу њи-ма било је хришћана и муслимана и они би условно могли да буду други слој Цигана у Србији. У тур-ским изворима Цигани су такође означавани са два етникона: Цигани - Ст§епе, Ст§ап и Египћани -Клрп\

ЛИТЕРАТУРА: О. С. 8оиНз, *ТНе Оурагез гп (Не ВуганИпе Етргге апа[1]1Не ВаГкат гп (Не Та1е МгЛаЧе А§ез,* ВитћагФп Оакз Рарегз XV, \Уабћт§1:оп 1961; А. Стојановски, *Ромите на Балканскиот попуо-стров (Врз основа на еден извор од 1523),* Прилози УИ-1, МАНУ, Скопје 1976; Ђ. Петровић, *Цигани у средњовековном Пубровнику,* Зборник ФФ у Бео-граду 13, 1 (1976); В. Рептмс, *ВгизЊет ро1огај Сг-§апа и пекгт ји§оз1оуеткгт гетЦата и XV г XVI уеки,* ЛС 1-2 (1976); О. Зиројевић, *Роми на подруч-ју данашње Југославије у време турске владавине,* ГЕМ 45 (1981); К. ОПзепћаћ, *ШгсИготк Јег 2г-%еипег* I, Рrапкгигт ат Мат 1994.

Ђ. Петровић

ЈЕЗИК в. *Српски језик.*

ЈЕМАЦ, ЈЕМСТВО - Код подизања *кредита* (в.) постојала су у Дубровнику два облика гаран-тије: јемац и *залог* (в.). Понекад је дужник добијао кредит под условом да се обавеже на оба облика гарантије. У документима на латинском и итали-јанском језику јемац се назива р1есш5, р1е§ш5, П-дешббог, а јемство р1есапа, р1е§1апа. У кредитним уговорима јемци се јављају од 1282, када почињу књиге Дубровачког архива. Обавеза јемца упиcи-вана је на крају задужнице као додатак кредитног уговора. У XV веку за изјаву јемца постојао је и посебан формулар.

Јемац је гарантовао својом имовином да ће ду-жник, до дана доспећа, испунити своју кредитну обавезу. Дужник је имао најчешће једног јемца, а према захтеву веровника, могло их је бити и више. Уколико је дужник имао два или више јемаца, онда су они обично јемчили солидарно за читаву суму. Исто тако, дужник је могао да узме зајам уз оба-везу да ће касније поставити јемца. Накнадна оба-веза јемца уписивана је у облику белешке на марги-ни. Дешавало се да веровник тражи од дужника да, поред већ уписаног јемца, одреди још једног, до-пунског јемца. То је углавном било у случајевима када је дужник увелико прешао рок исплате дуга или га је само делимично вратио. Функцију јемца могао је да обавља и дужников прокуратор, који је истовремено гарантовао да ће се зајам на време вратити. На основу посебног уговора дужник је могао да промени свог јемца за другог.

У задужницама са више дужника спомиње се и солидарно јемство. У вези са солидарним јемством у Дубровнику је издат и посебан закон, према којем је било одређено следеће: ако се у Дубровник вра-ти само један од компањона који су уписани у заду-жницу, онда он преузима на себе сву одговорност за дугове. На захтев повериоца требало је да напра-ви обрачун и подмири дуг у целости.

Када је дужник вратио зајам на време, креди-тор је ослобађао јемца његове обавезе. Ако дужник није подмирио дуг на време, тада је веровник по-траживао јемца. Јемац је морао да подмири дуг у целини или само онај део дуга који није био вра-ћен. Када је више јемаца гарантовало за кредит, а дужник је измирио само један део зајма, тада је по-верилац ослобађао само једног од јемаца. После намирења дуга јемац је примао признаницу.

Трговци из Србије и Босне узимали су кредите у Дубровнику од средине XIV века у све већем бро-ју. Неки од њих су, захваљујући сталним послов-ним везама у Дубровнику, добијали кредите без је-маца. Они су, као већ познати трговци, били јемци својим суграђанима. Поред њих, трговцима из срп-ских земаља јемчили су Дубровчани, Венецијанци и други.

Кредитирање је било добро познато и развијено у многим привредним центрима Србије и Босне у другој половини XIV и првој половини XV века. Имена дужника, а такође и њихових јемаца Дубров-чани су често наводили у својим трговачким књига-ма, тестаментима и сл. О томе сведочи пословна књига Михаила Лукаревића који је тридесетих го-дина XV века живео и радио у Новом Брду. У Лука-ревићевој књизи уписано је око 1 200 дужника и јемаца са износима дугова.

ИЗВОРИ: Л>. Стојановић, *Повеље и писма* I, 66, 158,408; II, 62, 122, 449.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; I. Уоје, *КгедИпа (г§оута и згеЉnјоујекоупот Оидгоут-ки,* багајеуо 1976; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1978.

Р. Ћук

ЈЕРЕСИ в. *Бабуни,* в. *Патарени,* в. *Богомили.*

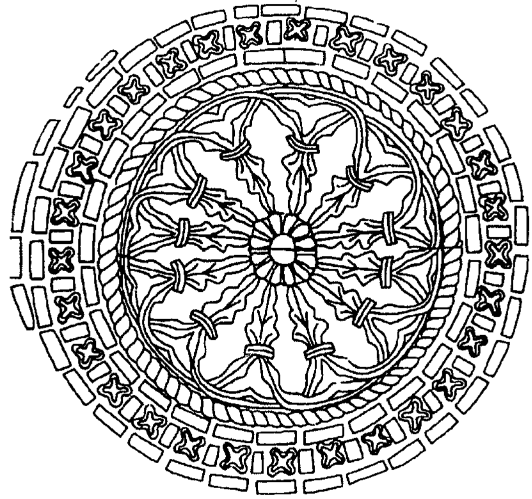

К

КАБАО в. *Мере и тегови.*

КАДИЈА (kaaT) - арапски израз за судију, у упо-треби и у Османском царству. Кадија је поред врше-ња судске дужности имао широка управна овла-шћења на територији под својом јурисдикцијом. Таква област звала се кадилук или каза. Један ***сан-џак*** (в.) био је подељен на неколико кадилука, који су, опет, обухватали по неколико нахија. Број ка-дилука у санџаку зависио је од густине насељено-сти муслимана. Ако је било мало муслимана, као у почецима турске управе у многим крајевима на Балкану, могло се десити да се територија кадилу-ка поклапа са територијом санџака. Кадилук је мо-гао да обухвата по неколико нахија из два суседна санџака. Кадија је био постављан непосредно из Цариграда и деловао је независно од ***санџак-бега*** (в.). Кадија је морао да помаже при убирању да-жбина, да надгледа царину, вођење рудника и упра-ву над другим царским приходима, да контролише цене, као и да спроводи заповести што су стизале са *Порте* (в.). Судио је према исламском верском зако-ну (шеријату) и према османском кануну, тј. сул-танским указима са законском снагом. Канун је до-пуњаван обичајним правом и понеком правном установом покореног народа, наравно у оној мери у којој се то не би супротстављало шеријату. Тако је готово у потпуности преузет некадашњи српски рударски статут и многи законски прописи о вла-шкој организацији, локалној управи и понеким да-жбинама. У међусобним пословима и споровима хришћани нису били обавезни да се обраћају ка-дији уколико се процес није тицао неког муслима-на или државних интереса. Водио је своју књигу протокола (сиџил) у коју је уписивао све своје одлу-ке, као и наредбе које су му стизале са Порте. Доку-мент који је издавао странкама називао се *хуџет* (в.). У пословима му је помагао помоћник - наиб, с правом да у неким нахијама самостално доноси пресуде.

Кадије су се смењивале у просеку на сваке две године, што је чињено у циљу очувања независно-сти судства. Средином XVI века кадије су биле ра-зврстане у пет категорија. На високу титулу муле имали су право само припадници прве две категори-је. У српским крајевима, само су кадије у Београ-ду и Сарајеву имале титулу муле друге категорије. Остале кадије рангиране су према висини прихода. Све до средине XVI века кадије су поред прихода од такси на име издржавања добијале и *тимар* (в.), са свим обавезама које је он носио.

У руднику Глухавици (у рашкој области) кадија се помиње већ 1396. године, знатно пре него што је та област коначно пала под власт Османлија. Ње-гов задатак је, пре свега, био да контролише цари-ну, а потом и да посредује у могућим споровима са трговцима из османске државе. Вероватно исти задатак имале су и кадије у Приштини, Звечану и Трепчи 1421. године, када су ти градови још увек припадали Деспотовини.

ЛИТЕРАТУРА: *КШ (Етргге оПотап),* Е1[2] (Оу. КаМу №§у); *Маћката (II - Етргге оПотап),* ЕР (Н. 1па1с1к); Н. А. ЈА. ОЉћ - Н. Во\уеп, *Шатгс 8осг-**е1у*** *апа*[1] *гће* ***Шез1.*** *А Зшду о{* ***Xhe*** *1трас{ о{ ШезХегп СшИгапоп оп Мозкт Сиһиге гп* ***Xhe*** *Иеаг ЕазХ* 1-2, ОхГога 1960[7], 78-138; *ИСН*\\, 208; 45-46; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-2, 217.

А. Фотић

КАЗНАЦ - најистакнутији представник цен-тралне државне управе, којем је било поверено уби-рање владаревих прихода у држави од XII до XIV века. О изузетно високом положају казнаца у државној управи најбоље сведочи једна одредба из Дечанске хрисовуље у којој се саопштава: **Скв-рлв'шб ЗБОр^ СрБКСКМК З6МЛК Лр^ИКПИСКОП А Длнилл и кпископћ« и игоумени и клзнлце и теп'чик и вокводш и слоугш и стлвил'це.** Из на-веденог цитата јасно се види да међу световним достојанственицима казнацу припада прво место. Када је казнац српских владара долазио у Будву да подигне дажбину по имену *акростих* (в.) у изно-су од 100 перпера, њему је припадало право на три *оброка* и право на суму од 10 перпера, што изно-си тачно 10% од величине акростиха, али су тих 10 перпера посебно плаћали грађани Будве. Казнац је убирао свакако и друге владареве приходе, а за уложени труд припадала му је надокнада у виси-ни од 10% у односу на величину убране дажбине.

Казнацима српских владара из династије Нема-њића припадала је титула *вепиког казнаца.* Он се по свом положају и по својој титули разликовао од оних казнаца који су били у служби господара по-јединих историјских области. Господари Хумске земље и Зете у саставу државе Немањића имали су своје казнаце, који нису потчињени великом казна-цу, већ свом господару.

Поред великих казнаца и казнаца по удеоним кнежевинама, постојали су и жупски казнаци, сва-како потчињени господару жупе, где је постојао. Титула великог казнаца укинута је за време Сте-фана Душана, док су остали казнаци постепено по-тискивани другим звањима.

Достојанство казнаца одржало се до друге поло-вине XIV века у босанској држави. Пошто је бо-санска држава била састављена из неколико исто-ријских области, као што су: Босна, Доњи Краји, Усора, касније Хумска земља, то је свака од помену-тих области имала свог казнаца. Истовремено титу-ла и звање казнаца постојали су и у појединим жу-пама. Казнаци у држави Котроманића и држави Немањића поред убирања владаревих прихода оба-вљали су и друге дужности. На исправама босан-ских банова они се често срећу као *сведоци,* а били су присутни и када су српски краљеви издавали своје повеље.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чино-ви и титуле,* 202-207; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 72, 259; II, 18, 19, 206; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 17-24.

М. Благојевић

КАЗНАЧИНА - управна јединица којој је на челу био казнац (сазпехшб, сазпесо). Док звање *ка-знаца* (в.) припада најстаријем слоју дворских слу-жби и код Срба се може пратити од XII века нада-ље, казначина је млађег постања. Доследно је остварена тек на територијама Дубровачке репу-блике, купљеним или добијеним од српских или босанских владара или обласних господара. Суде-ћи по имену, установа је била преузета из уређења суседних држава, где, међутим, није документова-на. Поред казнаца за целу државу било је казнаца за Хумску земљу или Требиње или Босну, али се не сусрећу локални казнаци у чији делокруг би спа-дало неколико села. Од градова под влашћу срп-ских краљева казнаци су познати само у Будви.

Под дубровачком влашћу се казначине прво су-срећу у Жупи (Жрновница, Вгеппит) добијеној од цараУроша 1357. године. Касније имамо казначине у Новим земљама (Сланско приморје), у оба дела Конавала и на неким острвима (на Колочепу су ка-значине документоване). Стонско полуострво, сте-чено 1333, није имало казнаце и казначине. Из ду-бровачких законских текстова и из ретких архивских докумената се види да је у дубровачком систему управљања територијама казначина имала најва-жнију улогу у обезбеђењу надзора и колективне од-говорности. Територија је била подељена на казна-чине, а казнаци су именовани из круга угледних локалних становника. Једна од дужности је била да надзиру како се спроводе наредбе дубровачких вла-сти. Уредба за Конавле из 1444. предвиђала је по-ступак у случају да се деси крађа или разбојништво. Жалба је стизала конавоском кнезу, који је у про-писаном року наложио казнацу да у делу казначине (циаплего ае1а сазпасша) где је преступ почињен по-тражује кривца. У року од два месеца казначина је била дужна да изда кривца или да надокнади штету. Неколико година касније уредба је прецизирана уто-лико што се одговорност није односила на оно што би се десило по дану и на крађе код којих кућа није била оштећена (разбијена врата, однет кров, потко-пан зид). Веома се много полагало на место где се крађа или разбојништво десило. Кад се утврдило

да се крађа ствари Драгоја Гучетића десила под Но-вим, казнац оне казначине у којој је била његова ку-ћа дао је направити нотарску исправу доказујући да *наша казначина није крива за речену крађу* (циос! позгга сазпагта поп езг си1раћШз с!е сНсга шгго). У почетку су казначине биле пространије, обухвата-ле су неколико села или неколико десетина кућа, касније су сведене на једно до два села.

ИЗВОРИ: Пћег ушсНз, изд Б. Недељковић, Бео-град 1984, гл. 236, 328, 348, 402, 417, 433; НАБ, Шгеттопез СапсеПапае 2 Г. 41 аг.; Огуегза СапсеПа-пае32Г. 41'.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Казначине у Конавли-ма XVI века,* К.езегагоу гћогшк 12 с-ићгоуаске рго-зЧозИ, Оиђгоушк 1931, 91-99; *Кагпаста,* ЕЈ 5, 234 (8. СтгкоУ1с); М. Благојевић, *Цржавна управа,* 17-24.

С. Ћирковић

КАЗНЕ - кривичне санкције које се због учи-њеног кривичног дела изричу кривично одговор-ном учиниоцу, а којима се овом одузимају или огра-ничавају нека правно заштићена добра. Казне се изричу у циљу заштите друштва од криминалитета и поправљања самог учиниоца кривичног дела.

У српским правним споменицима најчешћи израз за казну је *наказаније,* мада Душанов зако-ник користи по једанпут и изразе *казнь* (члан 100 Атонског преписа) и *осужденије* (чл. 129). Глагол *казнити* употребљава се у облику *наказивати,* док Душанов законик чешће користи скраћени облик изражен формулом *да се каже* (чланови 6, 8, 109, 140-142, 144-147, 149, 165, 173, 178). У члановима 11 и 19 употребљавају се изрази *да их ведевса,* од-носно *да се педепса,* што је изведено од грчког гла-гола лшбег;е1Л> (васпитавати, казнити).

Право одређивања казни (шз ришепсН) припада владару, што се види из често понављаних формула *да приме гнев и наказаније од кралевства ми, да се накаже, да се каже.* Пре Душановог законика, у старом српском праву преовладавала је колективна а не индивидуална одговорност. Душанов законик задржава колективну одговорност, као уступак оби-чајном праву, али под утицајем византијског права кривична одговорност у Законику постаје по пра-вилу индивидуална. Византијско право извршило је и снажан утицај на систем казни: смртна казна, као и многе сурове телесне казне преузете су из ви-зантијских правних компилација. Најчешће су сле-деће врсте казни:

Смртна казна се први пут помиње у Душано-вом законику. Додуше, у Житију светог Симеона каже се да је смртна казна примењивана на богу-милима, али то није правни већ наративни извор, па му не можемо поклонити пуну пажњу. Према Душановом законику смртна казна се извршавала вешањем или спаљивањем, а уочљиво је да се че-шће изрицала за кривична дела против имовине (гуса) него за убиство (само за убиство свештених лица и најближих сродника).

Телесне казне су се састојале у одсецању руку, језика или носа, ослепљивању, вађењу ока, жиго-сању по образу, паљењу браде, косе и бркова *(сму-ђењу)* и батинању.

Имовинске казне су изрицане у стоци и новцу. Казне у новцу преовладавају у документима из XIV века, док повеље с почетка XIII века изричу глобе у стоци (нпр. Жичка хрисовуља). У Душановом за-конику, изузев чланова 56, 76 и 200, који предви-ђају казне давања волова односно коња, све остале глобе су у новцу.

Прогонство са конфискацијом имовине изрица-ло се за јерес, увреду судије, у случају непронала-жења тата и гусара и слично. Сама конфискација имовине изрицала се властелину - издајнику.

Лишење слободе (затвор) се помиње у српском праву само у три случаја. Светостефанска хрисову-ља себра који би истукао управника имања ка-жњава глобом и са три месеца затвора. Члан 19 Душановог законика прописује да се калуђер ко-ји збаци мантију држи у тамници *докле се обра-ти опет у послушаније.* Трећи случај је пијаница који некога повреди или увреди: он се држи у при-твору док се не отрезни, али се кажњава и бати-нањем.

Цуховне казне, пре свих *проклетство (анате-ма),* помињу се у повељама. Тако на пример у Скоп-ској повељи стоји: „И да јест проклет от всех сих правоверних и светих цар и крал више писаних, и да плати у царину 200 перпер", што сведочи да се духовна и световна казна често комбинују. Душанов законик у члану 4 спомиње екскомуникацију -искључење из цркве *(да се отлучи от церкви)* за она лица која се упркос опоменама не придржавају цр-квених правила. Понекад Законик кажњавање пре-пушта канонском праву *(...да се каже како пише у законику светих отац).*

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 37-79; Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (ХП-ХУ век),* Београд 1957, 93-95; б. Тгоуапоз - б. багклс, О ктб|.ка$ тоаЗ 2те-фауот) Дошаг кш то $уС,оутм6 6*(каш,* у: Вухап-1шт апа бегђја т те 14''' Сепшгу, Атепз 1996, 248-256; С. Шаркић, *Средњовековно српско право,* Но-виСад 1996, 108-110.

С. Шаркић

КАЛЕНДАР - Текстови византијских синакса-ра били су понекад пропраћени ликовима светитеља или сликама догађаја из њиховог живота. Ова вр-ста рукописа, међутим, у Србији није била с мини-јатурама. Овде се скупина слика свих непокретних празника црквене године појавила на зидовима цр-кава, и то у Старом Нагоричину (1316-1318), Св. Николи Орфану у Солуну (око 1320), врло вероват-но задужбини краља Милутина, затим у Грачани-ци (1319-1321), у Трескавцу (око 1340), Дечанима (1337-1347) и Марковом манастиру (1376- 1381), а изван Србије само у Трнову у Бугарској, у цркви Св. четрдесет мученика (око 1330) и Козији у Вла-шкој (1386). Тема је много чешћа у поствизантиј-ској уметности. У распореду, слике су се у начелу држале хронолошког реда по месецима, а обележе-не су биле датумом кад се славила успомена на не-ки празник. Ови сликани календари су углавном били везани за цариградски синаксар и никад ни-су имали у себи ликове словенских или српских светитеља.

ЛИТЕРАТУРА: П. Мијовић, *Менолог. Историј-ско-уметничка истраживања,* Београд 1973.

Б. Тодић

КАЛИГЕ - У Хиландарском и Студеничком типику (почетак XIII века) наведено је да игуман и иконом носе калигије. То је била врста сандала римског порекла које су се састојале од ђона, поне-кад поткованог ексерима, и компликованог систе-ма ремена спојених на пети; прсти су остајали не-покривени. Носили су их војници и центуриони, али не и официри; цар Гај их је радо обувао и зато је назван Калигула. У средњем веку настављено је ношење калига у нешто модификованом обли-ку. У западној Европи између IX и XI века оне су биле кратке чарапе - обућа са слободним прсти-ма и врло дугачким укрштеним ременима који су допирали до листа или су обухватали и половину листа ноге. То је била обућа обичног света; плем-ство и високи клер носили су друге врсте обуће. У јужној Европи калиге су ношене кроз цео рред-њи век и задржале су римско име. Посредне вести у писаним изворима и ликовне представе у црква-ма у Италији и у средњовековној Србији од XIII века надаље сигналишу да су калиге задржале исту форму франачких 1абсш1а. Из великог броја дубро-вачких архивских података сазнаје се да су у Ду-бровнику, на целом његовом подручју, као и дуж јадранске обале, од последњих деценија XIII века калиге веома много ношене^ До половине XIV ве-ка поседовала их је и властела.

Калиге су израђиване кројењем у кућама, мо-жда и код кројача. У одлукама Малог већа из 1372. и Великог већа из 1492. о делатности обућара кали-ге се не наводе. Калиге су прављене од јефтиних и скупих вунених тканина: мрчине, стамета, сукна, раше, каризеје, гране, ређе од платна, обојене су биле у бело, црно, зелено, црвено, плаво, мрко. Од врсте употребљене тканине зависила је цена. У на-челу то је била јефтина обућа која се носила у ку-ћи, ван куће, на путовањима копном и морем. За излазак из куће преко калига се навлачила друга обућа, обично опанци и нануле. Од краја XIV века калиге су добиле одвојен ђон, који се привезивао преко риса. Њега су радили обућари, а исецан је од јаче коже у пару; могао је да буде и производ домаће радиности. Словенски термин за ђон је био *потплата.*

Калиге су поседовали и Словени и Власи у коп-неном залеђу Дубровника, који су до њих долази-ли куповином или пљачком Дубровчана. Власте-ла у јадранском залеђу имала је калиге још крајем XV века: Иван Влатковић, војвода Приморја, по-седовао је 1494. пар калига од тамноплавог сукна. Калиге су ношене и у Србији. У дубровачким из-ворима прве половине XV века наводе се код до-маћих људи и Дубровчана у Новом Брду и Смеде-реву. На фрескама и минијатурама приказане су калиге у франачкој форми, везане у чвор, на нога-ма светих ратника, војника, обичних грађана, обич-ног света (Милешева, Богородица Љевишка, Пећ -црква Св. Димитрија и црква Св. апостола, Ле-сново, Дечани, Раваница, Манасија, Каленић; Ми-

рославъево јеванђеље, Призренско јеванђеље, Ди-вошево јеванђеље и друга). Преко тих увијача по-некад су обуване плитке ципеле без пета, изрезане са посувраћеним горњим рубом или без њега. Ана-логијом са римским, франачким, италијанским, дубровачким и српским калигама које су кројене могуће је претпоставити да је њихов словенски термин био *окрој* (в.) који се наводи у српским пи-саним изворима из прве половине XIV века. Као допунски део калига у првој половини XV века ја-вљају се на ногама светих ратника испод колена уже или шире текстилне траке, понекад и украше-не (Манасија, Каленић). То би могле бити подвези-це, које су, у словенској форми „рооУегаге", припа-дале „дубровачкој ношњи" у коју су се обукли анжувински витезови када су напуштали Дубров-ник 1384. У Закону о рудницима и Закону Новог Брда деспота Стефана Лазаревића одређена је це-на од 4 динара за подшивање „подзувака". ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

КАЛУЂЕР (инок, чр^н^цц чр^нориз^цц) - по-движник, који се код Срба назива грчким речима *монах* (цо^**ахбх),** *калуђер* (к.аА,бут)ро$) или старо-словенски *инок* (усамљеник), *чрнац* или *чрнори-зац,* по црној одећи. По Душановом законику на сваких 1 000 кућа на манастирским поседима до-лазило је по 50 калуђера, односно на 20 сеоских кућа по један калуђер. У манастир су и мушкарци и жене могли да ступе тек по допуштењу свога епи-скопа. Облачење монашке ризе подразумевало је промену имена, напуштање породице и свога села и одрицање од сваког приватног имања (в. *мона-штво).* По манастирима се живело у заједници *(ки-новија, општежитије).* За калуђере су, како се из манастирских типика види, били обавезни ћутање, понизност, умереност, пост и бдење. У повељама за манастире Светог Стефана у Бањској и Светих арханђела код Призрена одређују се за калуђере оброк *(мертик)* у хлебу, вину, одећи и осталим по-трепштинама.

Без допуштења игумана, који му је одређивао пратњу, калуђер није могао да напусти манастир. Душанов законик наређује да калуђери и калуђе-рице који су се постригли, а живе по својим кућама, пређу у манастир, а они који су живели по мана-стирима свог родног места, пређу у други мана-стир. Калуђер који би збацио ризу држан је у за-твору док се не поправи. У повељи манастира Св. арханђела код Призрена се наређује да се непослу-шни монах изведе из порте, као и онај који тргује житом и вином или даје новац на зајам.

Калуђер - Старо Нагоричино

Калуђерима је судио искључиво црквени суд. Штету коју би им нанели разбојници и лопови на-докнађивала им је државна благајна, а за псовање и убиство калуђера, казна је била иста као и за епи-скопа и попа. Из редова калуђера бирају се и по-стављају игумани и епископи. Унутар манастира калуђери су заузимали различите положаје почевши од *владалца* који надгледа рад манастирских пода-ника и испуњава различите наредбе, све до уласка у ред *часних стараца* кбји уз игумана управљају манастиром. Избором калуђера за игумана и епи-скопа њихов се положај мења и они заузимају висо-ко место у сталешкој структури.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 309, 348-370, 465, 498, 524, 627, 652, 697-699; Н. Радојчић, *Законик,* 46-48, 50, 93, 94, 96, 98, 99.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 171-173; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 96-99.

Д. Динић-Кнежевић

КАЛУЂЕРИЦА (монаха, мркницл, инокинса) - подвижница у женском манастиру. Калуђерице се као и калуђери помињу већ почетком IV века око реке Нила у Египту у време пустињака Пахоми-ја Великог, Антонија Великог и других. У Србији их је вероватно било и пре Немањиног доба. Мана-стир Свете Богородице у Топлици, Немања је са-градио за монахиње. Тамо се после његовог повла-чења с престола (1196) замонашила његова жена Ана, узевши име Анастасија.

Калуђерица - Грачаница

Женски манастири су готово редовно били нај-погодније уточиште за удовице владара и истакну-те властеле. Скоро све жене наших владара су по-следње дане провеле као калуђерице обично у својим задужбинама. Неке од њих, као Јелена, удо-вица краља Уроша I, царица Јелена и кнегиња Ми-лица и као калуђерице управљале су одређеним областима или обављале државничке послове. По манастирима је сигурно било доста калуђерица, али су вести о њима ретке. Уз жене владара остави-ле су трага о себи само оне које су подизале мана-стире и цркве или су их даровале поседима, као и оне којима је неко од родбине подигао надгробни споменик.

За улазак у монашки ред, *постриг,* био је по-требан благослов епископа, а они који су се по-стригли, морали су да живе по манастирима. То је важило и за мушкарце и за жене.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 27, 29, 30, 73; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 405, 406, 438, 581, 659, 766; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 129; Н. Радојчић, *Законик,* 46, 82, 93, 141.

ЛИТЕРАТУРА: М. Веселиновић, *Српске калу-ђерице,* Глас СКА 80 (1909) 158-256; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 273; Д. Динић-Кнежевић, *Поло-жај жена у Џубровнику у XIII и XIV веку,* Београд 1974, 152-153.

Д. Динић-Кнежевић

КАЛЦЕ - На граници између чарапа, ногави-ца и обуће налазиле су се калце. У раном средњем веку у западној Европи калце су првобитно биле кратке чарапе искројене и сашивене од тканина. С временом оне су се продужавале, али нису смеле да буду толико дугачке да би прелазиле преко бра-га - ногавица које су досезале мало испод колена -како је препоручивано у Италији у XIII веку. Од око 1340, када је уведена мода кратке одеће која је откривала ноге, указала се потреба за дугим кал-цама; дуга одећа остала је на двору и у црквеним круговима. Калце су продужене и видљиво су се закачињале за горњу одећу позади, напред или са стране. Пошто је то изазивало скандале и сматрано непристојним, око 1371. две калце су спојене и на тај начин су досезале до испод препона, а затим до струка. Тако су настале чарапе - ногавице па су их у Дубровнику понекада изједначавали са беневре-цима, уским ногавицама мушкараца. У Италији су калце већ у XIII веку имале ђон; у дубровачким из-ворима ђон на калцама наводи се тек почетком XV века и он је могао да буде са или без потпетице. Ђон су израђивали обућари од јареће или овчије коже и везивао се на калце преко риса ноге. У Ду-бровнику су калце прављене од сукна или раше, који су били обојени у бело, црно, зелено, црвено, плаво, мрко. У другој половини XV века ношене су калце у две боје, једна зелена а друга црвена, што је у ствари закаснели одјек европске моде XIV века, тзв. дивизе. Осамдесетих година тога столећа већ је постојала разлика између мушких и женских калца.

Словени и Власи из копненог залеђа Дубровни-ка снабдевали су се калцама крађом, пљачком Ду-бровчана, куповином. У Босни су калце такође но-шене; дубровачки трговци продавали су их у својим радњама. У Србији су их имали тамо настањени

Дубровчани, а прикази на фрескама и минијатура-ма особа у „чарапама" које се виде испод дуге оде-ће (Прилеп, манастир Св. арханђела, XII- XIII век; Сопоћани, XIII век; Псача, после 1366; црква Св. Димитрија); до колена (Дечани), или као дуге са ситним декоративним мотивима (Манасија, 1410) што јасно указује на њену употребу и код Срба. Могуће је да је одредба у Закону о Новом Брду де-спота Стефана Лазаревића - *бечве да се режоу по 2 динара,* односи на калце, ногавице, обућу. Реч бечве била је у XV веку позната на српском двору. И да-нас се у Македонији задржало старо значење бе-чава: ногавице, одећа за ноге. ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

КАМАТА - У старим српским текстовима ја-вљају се и реч и појава њоме обележена: *И кто се обрете калуђер закупује жито или вино или динаре даје у камату да се изждене,* прописано је у пове-љи за задужбину цара Душана. Друга реч којом се преносио основни грчки термин за интерес (то'ко$) била је *лихва.* Тако се у српском преводу псалма 14 каже: **Срекрд своего не дАСТВ. в^** лихвоу **и** лмодм **нл неповиннмхк не пр'|"етк.** И од једне и од друге речи настале су изведенице: *каматник,* од-носно *лихоимац* и *лихоимство.* Значење последњих је јасно: у повељи за манастир Дренчу (1382) пре-ти се изгоном из манастира ономе који би био *лихо-имац и тајнојадник* (онај који једе у потаји). За *ка-матника* се по етимологији узима да је зеленаш, мада се од два једина позната помена у једном пред-виђа да каматник испоручује годишње 18 лисица.

Световњак би могао давати зајмове са каматом, јер су се у византијском свету забране односиле на монахе и свештенике. Ипак, зеленаш као призна-то занимање изгледа мало вероватан. Питање има утолико већи значај што са тла Србије, у којој је велики број људи био задужен (в. *кредит),* нема-мо података о каматној стопи која је примењива-на. Из тестамената дубровачких трговаца се види да је појединце гризла савест због тога што су робу продавали по једној цени за готовину а по другој на отплату у неком року (р1из ас! хегґшпит циат ас-сопгагоз) јер се у томе крила лихва (изига). О томе какве су и колике су биле разлике веома је мало података.

У односу према камати и давању зајмова Срби-ја је идеолошки и практично била изложена двоја-ким утицајима. Из Византије су кроз цркву дола-зиле строге забране за клерике, али се истовремено признавало постојање царског законодавства које је одржавало понешто од римских традиција које су толерисале узимање интереса. Византија је дело-вала и високом развијеношћу робноновчаних од-носа у којима је узимање и давање зајмова било примењивано у свим деловима друштва. У XII ве-ку су била на снази начела Јустинијановог права по којима је највиша допуштена камата била 12% годишње (по 1% на месечном нивоу) (екааттј$, сеп-гезјта). Разлика се правила међу кредиторима по друштвеном положају. Тако су највиши (ранга П-1штп5 и изнад, касније *синклитици)* смели да траже 4%, трговци и мењачи 8%, сви остали 6%. Изузеци су прављени за добротворне установе, од којих се није смело узимати више од 3%, и за поморске зај-мове, код којих је због великог ризика био дозво-љен максимум (12%). Ту границу нису смели пре-лазити ни зајмови у натури. Мисли се да је у XII веку просечна интересна стопа била 8,33%.

С друге стране, посредством Дубровчана и њихо-вог новца, предузетништва и учешћа у трговини, долазила је са Запада начелна осуда лихве (изига), ублажена применом казне (**уЈ§ог**, репа) за прекора-чење рока враћања, а са њом и низ техника заобила-жења забране узимања камате, међу којима су били и *меница* (в.), па и *трговачка друштва* (в.). У Визан-тији је ортаклук (друштво, удеоничарство) сматран прикривеним лихварским зајмом уколико је пред-виђено било учешће само у добити а не и у ризи-ку. Стандардна накнада ако се прекорачи рок вра-ћања била је у Дубровнику и Котору: *уместо пет шест* (с-е ^шпціе т зех), што значи 20%. Код оп-штинских зајмова изузетно се давало и 10, па и 12%, али нормалним се сматрало 5%, што се види код држања новца на депозиту, као што је био случај после куповине Конавала, када су Дубровчани пла-ћали 5%» на годишњем нивоу. Такав интерес се нази-вао ргос-е (једном је српски забележен у облику прут: *прут и доходак,* 1469). Казну за прекорачени рок враћања кредита могао је по уговору својом вољом одређивати кредитор.

Истраживачи су сагласни у томе да се у мно-гим уговорима о кредитирању камата крила на тај начин што је исказана сума коју је требало вратити била већа од оне коју је дужник примио. Цени се

по неким случајевима да се та реално примењена камата кретала 10-12% годишње. За поређење се може навести да је дубровачки суд признавао 15% као нормалну закониту стопу профита код трговач-ке трансакције. Нека врста изигравања забране ка-мата било је већ споменуто подизање цене што се звало зоргауепс1еге а теггшпе. Један дубровачки вла-стелин је у тестаменту споменуо суму од 600 перпе-ра, зарађену тргујући с ***ваптурцима*** (в.) и продају-ћи скупље (зоргауепсЈапао) тканине и друге ствари. У другом тестаменту (1460) наводе се рокови 10, 8, 6 и 4 месеца и разлике у цени од 18 до 16 дуката по бали тканине, а за готов новац не би могао доби-ти више од 16 до 16,5 дуката (скривени интерес је био 11% за 10 месеци). Неки међу трговцима су били у неизвесности јер је то важило као ***обичај трговаца*** (созе уепаите а сгеаепга с!е рш с!е цие11о зе-папо уепсШхе а <1епап соптасИ зе§опо!о 1о созтшпе с!е тегсататт), па су у тестаменту тражили да се о то-ме питају учени људи или чак колегиј у Падови.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 205; Г. Острогорски, ***Наднице и цене у Византији,*** Сабрана дела II, 230-236; I. Уоје, ***Кгедхта Гг§оута и згедпјоујекоупот Биогоутки,*** Загајеуо 1976, 169-186; А. Е. Еаши, ***Соа[1] and Маттоп: Сге&И, ТгаЉе, Рго/гХ and (he СапопиХ,*** Вугаптшт т те 12* Септи-гу. Сапоп Еа\у, бтате апа* 5ос1ету, ед. N. ОИсопогш-сИз, Атћепз 1991,261-300.

С. Ћирковић

КАНОН (грч. кагсоу) - **1.** Сложена песничка форма која се састоји од девет, односно осам пе-сама; канон се поје на један од осам гласова (в. ***ок-тоих).*** Свака песма канона састоји се од ирмоса -строфе која је метрички и мелодијски узор, и че-тири тропара, од којих је четврти увек посвећен Богородици. Ирмоси се састављају на тему једне од девет библијских песама: 1. Мојсијева песма по преласку Црвеног мора (Исход, XV, 1-19); 2. Мојси-јева песма пред смрт (Второзак. XXXII, 1-43); 3. песма пророчице Ане (I Царства, II, 1-10); 4. мо-литва пророка Авакума (Авак. III, 1-13); 5. песма пророка Исаије (Исаија, XXVI, 9-19); 6. молитва пророка Јоне у утроби кита (Јона, II, 3-10); 7. и 8. су молитва наде и химна три младића у ужареној пећи (Данило, III, 26-56, 57-58); 9. Богородичина песма после благовести и песма пророка Захарије (Лука I, 46-55, 68-79). У тропарима сваке песме разрађује се тема задата у ирмосу и повезује са те-мом дана, односно светим коме је канон посвећен. Канони заправо имају само по осам песама зато што се друга, због свога покајног карактера, избацу-је из оних који су писани за минејске службе. Дру-га песма постоји у канонима који се поју током Ве-ликог поста. Канон је централно место јутарњег богослужења. На литургији се поју трећа и шеста песма из канона.

Настанак канона везује се за име Андрије Крит-ског (око 660-740) који је написао ***Вепики канон*** ко-ји се састојао од 250 строфа. Монах лавре Св. Саве Освећеног (Палестина) Јован Дамаскин (умро око 753. године) скратио је првобитни канон и дао му садашњи облик. Јован је написао велики број ка-нона. Осим Јована византијску химнографију су својим канонима обогатили још и Козма Мајумски, Теодор Студит, Теофан Граптис, Андреја Критски, патријарх Герман, Касија, Јосиф Химнограф и др.

Први канон писан на словенском језику налази-мо у ***Служби светоме Ћирилу.*** Само је у словен-ској рукописној грађи сачуван ***канон светоме Ци-митрију,*** чијим се аутором сматра Методије. У свим српским ***службама*** (в.) постоје и оригинални кано-ни светим Србима. Иако се канони најчешће укљу-чују у службе светима, они се могу неговати и као засебна песничка целина. Тако је Теодосије саставио циклус канона ***заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави на осам гласова,*** где је на сваки ***глас*** (в.) испеван по један канон.

Осим канона који садрже девет, односно осам песама, постоје још и кратки канони који садрже две ***(двопеснац),*** три ***(трипеснац)*** и четири ***(четверо-песнац)*** песме канона. У минејима се налазе углав-ном потпуни канони, али има и неколико тропесна-ца - на празник Рођења Христовог, на Богојављење и на Преображење Господње.

2. Одлука или правило о понашању клерика и лаика хришћана, које су доносили црквени сабори или синоди. У зависности од тога да ли се радило о васељенском (екуменском) или националном (поме-сном) сабору, канони су важили за све хришћане или само за хришћане у једној држави или у јед-ној области. Скуп таквих и других црквених прави-ла и прописа почели су рано да се називају ***канон-ско право.***

У Византији су почев од VI века састављани ка-нонски зборници у којима је текст канона излаган у

скраћеном облику, те су стога такве збирке назва-не *синопсиси* (скраћене збирке). Основни недостатак синопсиса је био у томе што су њихови аутори кано-не излагали хронолошким редоследом. Уношењем правила нових сабора, зборници су се ширили, те је све теже било наћи каноне са истом тематиком. Због тога су се јавиле *канонске синтагме* - систе-матски зборници у којима је материја била сврстана према предметима.

Византијски канонски зборници продрли су у средњовековну Србију посредством Светосавског номоканона и превода Синтагмата Матије Властара. Сава је за свој Номоканон користио грађу из Си-нопсиса Стефана Ефеског (почетак VI века) и Ка-нонску синтагму у XIV наслова (око 580), али не у изворним текстовима већ са тумачењима двојице византијских каноничара из XII века - Алексија Аристина и Јована Зонаре. У Синтагмату Матије Властара поглавља (укупно 303) почињу излагањем канона, а завршавају се световним законима који се односе на то правно питање.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно цркве-но право,* Београд 1926; Е. МУеИезг, *А ЊзГогу о{Ву-гапИпе Мшгс ana[1] Нутпо^гарћу,* Охгогс! 1961; Б. Ци-сарж, *Црквено право* 1-П, Београд 1970-1973; Л. Мирковић, *Православна литургика. Први општи део,* Београд 1982[3], 223-228; Ђ. Трифуновић, *Азбуч-ник,* 129-130.

Т. Суботин-Голубовић (1) С. Шаркић (2)

КАНОНИК **(вр1>ховинл, ексллрхлт, ексллрши-нл, злршинл, поповинл, прлвилно) -** **1.** Годишњи данак који су свештеници давали свом епископу, као знак зависности од њега, јер их је епископ хиро-тонисао и постављао на парохију. У Византији је каноник имао двојако значење - такса за рукопо-лагања чтеца, ђакона и свештеника, за шта је епи-скоп узимао укупно седам златних перпера (1 за чтеца, а по 3 за ђакона и попа), и друго, дажбина коју је поп прикупљао у натури и новцу и преда-вао је епископу као знак своје зависности и слу-жбе цркви. Та дажбина је у Византији износила од села са 30 кућа, где је поп служио, једну златну перперу, два сребрњака, једног овна, шест кабала јечма, шест мера вина, шест кабала брашна и три-десет кокошију. Постоје и варијанте за села са ма-њим бројем кућа, где су те дажбине смањене. У Жичкој повељи помиње се врховина као обавеза попова коју су они скупљали за епископа **(л кре к вр(>ховинл попом ... нв, вксе то пискоуп да #зим-ле).** То се потврђује и у повељи за манастир Деча-не, где се каже да су попови давали врховину хво-станском епископу, а такође и патријарх је од својих попова добијао врховину. Одређеном наредбом вла-дар је могао врховину одузети од епископа и усту-пити је манастиру, углавном својим задужбинама. Стефан Дечански и краљ Душан су после оснивања властелинства манастира Дечана доделили врхо-вину манастиру, односно откупили тај приход од хвостанског епископа Николе за 400 оваца са јагња-дима и 500 перпера. Из овог примера види се да је врховина плаћана и у натуралним и у новчаним да-жбинама од стране попова. Душанов законик по-миње уопштени назив **доходбкб црииковнГн** (чл. 37), под којим се, изгледа, подразумевао и *бир* и *врхови-на* и остали црквени дохоци које су попови убира-ли за епископа; овај доходак примали су од попова два калуђера, које су поповима слали епископи и митрополити. Поп Ђорђе (крај XIII века) у запису о својим обавезама хвостанском епископу Јосифу поменуо је општи термин *закони доходак црквени,* под којим се очито подразумевају два основна дава-ња епископима - бир и врховина. Матије Властара Синтагмат везује каноник или поповину (правилно) прво за хиротонију, а после за обавезу годишњег давања у натури или новцу, за службу у одређеној цркви или парохији. Егзарштина се помиње у обла-стима које је Милутин освојио крајем XIII века. На властелинству Св. Горга код Скопља егзарштину је такође узимао манастир, а архиепископ је доби-јао помен духовни.

2. Каноник (сапошсиз) најпре је означавао сва-ког клерика који је зарећењем пописан као цркве-но лице. Неки од њих су сачињавали епископско (бискупско) веће. Касније су се тим именом нази-вали клерици који су уз поједине катедрале или парохијске (жупне) цркве живели по правилима сличним монашким. У X веку они су примили ма-настирски (самостански) начин живота, па су нази-вани сапошсј ге§и1агеб (самостански, регуларни каноници). Почев од XII века каноници сачињава-ју *каптол* (сарпдЛиш) као посебно управно тело које руководи катедралом, помаже епископу (би-скупу) у управљању епископијом и има искључи-во право да бира новог епископа. У одсуству епи-

скопа каптол је имао сву власт. После Тридентског концила њихова власт слаби и постаје углавном само част, сем у управљању катедралом. На челу каноничког збора налази се prepo51Ш5 или *декан,* а затим следе сђ§тга1;е5 (достојанственици), титу-ларни и почасни каноници. Титуларни каноници имају и посебне дужности, као што су: *кантор, церемонист, лектор* итд.

ИЗВОРИ: Н. Дучић, *Старине Хиландарске,* Гла-сник СУД 56 (1884) 114-115; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* 335, 542-543; С. Новаковић, *Законски споменици,* 322, 323, 431, 573, 597, 598, 615, 616, 650, 653; Н. Радојчић, *Законик,* чл. 37.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* 572; Р. Грујић, *Српско парохиско свештен-ство,* 68-69; Р. Грујић, *Лична властелинства,* 53; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 67; Д. Динић-Кне-жевић, *Прилог проучавању свештенства,* 58-60; *Текзгкоп гкопо^га/гје, Шиг§ке г згтђоИке гараа[1]по% кгзсатШ,* игесђо А. Вадиппа, 2а§геђ 1979.

М. Јанковић (1) Д. Синдик (2)

КАНТАР - **1.** У основи термина, као и тежинске мере коју је означавао, лежи латински сепЈепапш. Истина, током времена и на разним просторима, упоредо са разноликим фонетским изменама, ме-њала се и основна тежина од 100 литара. Сам сеп-1епапш могао се употребљавати као количина и представљао је стотину, било самостално као број-ку (cen1:епагш5 урегрегошт), било за означавање стотину јединица неке посебно наглашене мере (сеп1епапш 51апошт). Међутим, када се центенариј користио као посебна мера за тежину, подразумева-ла се вредност од 100 литара, мада се у изворима срећу случајеви када му у основи лежи нека дру-га јавна мера (спуд, модиј). Разуме се, и сами ли-тарски центенарији разликовали су се од места до места, у зависности од важеће локалне тежине ли-тре. Истоветно значење и употребу имају послове-њени облици *(товар воска по седам и по дуката кентенар; кентенар дубровачки; кентенар древ-ски).* Преузети су или непосредно из латинског, за-државањем стародалматинског изговора *к* испред *е,* као облици *кентенар, кентинер, кантенар, кан-тинар* у дубровачким ћирилским актима XIV и XV века (изразу цшпције рег сеп1епагшт за означавање вредности 5% одговора у ћирилским актима пет^ по кентендрђ,) или посредством грчког облика ке^-*тиуаршу,* који су ширили грчки трговци по Истоку и Балкану или марљиви преводиоци и преписивачи *(кендинар* и *кентинар* у једном минеју XVI века и Житију св. Григорија Агригентског XV века, *кенту-нар* из патерика XIV века, те *кјендинар* у преводу Зонарине хронике из 1344).

Упрошћени облик *кантар* улазио је у употребу првобитно из латинског (у чијим оквирима су раз-вијени бројни облици), грчког *(\^ууху\ршу)* на већ наведени начин, и на крају, посредством турског (цап!аг, цт1:аг), мада су га Турци, позајмивши га та-кође од Грка, силом државне власти раширили на највећем делу српског етничког простора. Већ од XIII века широм јадранског басена у латинском и италијанском употребљавају се бројне варијанте речи кантар (сатжшб, каптагшт, сап1ег, сатжо, сатжаго, цшпгагшб, сетжшт, сап1ега, сеп1егтт; на упрошћене латинске облике ослања се и реч *кен-тар* у једном писму Сандаља Хранића Дубровчани-ма 1419), док се облици потекли из турског извори-шта јављају тек половином XV века (Махмут-паша из Босне тражио је 1463. од Дубровчана да му по-шаљу *2 кандар салитра и 2 кандар сумпур).* Уда-љавање од првобитног назива ишло је, у многим случајевима, упоредо са напуштањем (без међу-собне условљености) тежинске основе од стотину јединица основне мере - најчешће литара. У упо-треби се усталило неколико врста кантара, од ко-јих се следећа три помињу већ у средњем веку. Нај-заступљенији и најтрајнији био је тзв. цариградски кантар (тежине 44 оке или 146,5 дебелих литара) који су Турци распрострли на подручју своје власти. У Млецима, далматинским градовима под њихо-вом влашћу и, вероватно тек од XVIII века, у Ду-бровнику користио се кантар тежине 55 ока или 150 дебелих литара (статут братовштине морнара Котора 1463. помиње сап1агаго уепеНапо). Из сред-њег века познат је напуљски кантар о чијој вели-чини не постоји слагање у литератури - наводе се тежине од 25 литара, 185-187 млетачких дебелих литара, или се чак помињу две врсте: сапгаго §го5-50 - 89,10 кг и саШаго рЈссо1о - 100 литара, тј. 32 кг.

2. Мерило за тежину, и данас у употреби, којег карактерише један тег на дужем краку полуге са означеним подеоцима, чијим се померањем на лак начин одређује тежина (отуда назив кантар-брзак). Коришћење кантара било је раширено већ у сред-

њем веку, нарочито у Дубровнику и приморским градовима (лат. бзагега). Дубровачки Статут (1272) говори о давању и враћању кантара Локрумског и манастира Св. Марије (Ое гесИш згагеге.. ^иет гес1-*рк* запсга Мапа, 1лћ I, сар. XXV). Статут царинарни-це (1277) прописује мерење меса за продају на ве-лико на општинском кантару (зМега рго согштшш сит циа репбепШг сНсге сагпез), који је, по истој од-редби, морао бити направљен од гвожђа, а Мало веће у неколико наврата (1309, 1311, 1313) одређу-је обавезно мерење жита аа зхагегат соттитз. Штавише, вагању жита морала су присуствовати барем двојица од Општине изабраних огг1с1а1е5 ас1 згагегат Гштепп, који су пазили да се поштено ме-ри. По свему судећи, Турци су кантар донели и про-ширили по земљама у залеђу, мада из позног сред-њег века нису сачувани помени употребе речи у овом значењу. Употреба кантара временом је толи-ко преовладала да је сам назив почео обухватати, у широком смислу, свако мерило за тачно одмерава-ње тежине.

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Цубровачка нуми-зматика* I, Ср. Карловци 1924, 85-88, 107, 110-112; М. Влајинац, *Речник наших старих мера* III, Бео-град 1968, **з.у.** *кантар, кантарић, кантенар,* ***^тп-1агт8,*** **ккндинлр;** IV, Београд 1974, **з.у.** *ћентенар,* ***сеШагтт;*** С. Ћирковић, *Мере у средњовековној срп-ској држави,* у: Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41-64 (= *Работници, војници, духов-ници,* 135-168).

Ђ. Бубало

КАНЦЕЛАРИЈА - Лице које је издавало по-веље имало је обично канцеларију, у којој су оне састављане и писане. Владари варварских држава у раном средњем веку наследили су зналачки орга-низоване римске канцеларије (бспша) из IV и V ве-ка. Чак се и канцеларија римског папе наслањала на античке традиције.

У делокруг послова средњовековне дворске кан-целарије улазило је припремање пергамента, ма-стила, пера и свилене врпце и састављање повеља и стављање печата на њих, те примање страних по-веља и писама и њихово архивирање.

Иако су прве српске владарске исправе сачува-не још од XII века, оне су, вероватно, као и оне с почетка XIII века, састављане у Дубровнику и по дубровачким формуларима, за разлику од Босне у којој је, од Кулина бана па до пропасти државне самосталности (1463), средиште државне админи-страције било на владарском двору. Посебна српска канцеларија основана је и у Зети после расапа Ду-шановог царства, док је у Дубровнику образована у XIII веку, тачније након 1283. године, откад је не само званична него и приватна кореспонденција вођена на српском језику.

Још је краљица Јелена имала свога *канцелара* а вероватно и посебну канцеларију, у којој је касни-је, у доба краља Милутина, створено особито писмо - канцеларијска минускула која је заменила мање практичан „књижни устав" (в. *ћиршица).* Од време-на Стефана Дечанског, под византијским утицајем, уместо дотадашњег *дијака* (в.) (у почетку цркве-ног служитеља у томе звању) уведена је служба *ло-готета* (в.), а од Душановог крунисања за цара (1346) рад канцеларије организован је потпуно по византијском обрасцу. О овом последњем сведоче писари за документа на грчком језику, подела срп-ских аката на званичне *хрисовуље* (в.) и *обичајне простагме* или *повеленија,* уношење датума и одре-ђених термина из византијских формулара, потпи-си владаревом руком и црвеним мастилом и ове-равање исправа златним печатом.

И писари босанске канцеларије називали су се кроз читав средњи век *дијаци,* много ређе *грама-тици* (в.), *надворни дијаци, надворни писари, вели-ки дијаци,* а од Твртковог крунисања (1377) *лого-тети.* Иако није познат број особља запосленог у српској канцеларији Дубровника, зна се да су у по-четку XIV века постојала посебна одељења за срп-ску преписку, чији се број, вероватно, и повећао после одвајања српског одељења и латинске кан-целарије. Овоме треба додати и то да су у XIV веку постојала посебна одељења за српску преписку у месним канцеларијама Стона, Дријева, Млина и Конавала.

Судећи по именима - Прибоје, Дражеслав, При-бислав, Радоје и сл. - писари су били углавном до-маћи људи који су стручно образовање стицали у манастирским школама. Било је наравно и људи са стране који су, вршећи службу канцелара, уноси-ли у посао драгоцено искуство и већу дипломат-ску активност, какав је нпр. чувени српски писар Владоје кога је довео Твртко I, након проглашења за краља, и поставио за шефа дворске канцеларије.

Упоредо са осамостаљењем и јачањем утицаја српске и босанске властеле, и на њиховим дворови-

ма почињу да се, по узору на владарске, отварају властелинске канцеларије. У канцеларијама срп-ске властеле старешина је био логотет, али је на-пуштен формулар царске канцеларије, пошто су им као узор служиле краљевске канцеларије и акта цр-квених великодостојника, док се за канцеларије бо-санског племства зна да се у њима писало чешће брзописом неголи уставом.

У канцеларијама српских и босанских владара исправе су углавном писане на народном језику и ћирилицом, а много ређе на латинском (претежно у Босни). За исписивање појединих речи у тексту, а нарочито владаревог потписа испод текста, упо-требљавало се црвено мастило. Надаље, у погледу унутрашњих обележја повеља које су настале у дворској канцеларији примећује се, уз извесне специфичности, византијски утицај у Србији, те млетачки, дубровачки и српски утицаји у Босни. Тек су постављањем печата на њих канцеларијске исправе постајале веродостојне. Тако је нпр. Тврт-ковим крунисањем за краља уведен у употребу ве-лики двострани печат који по лепоти представља право ремек-дело босанске сфрагистике.

У царском периоду српске историје владарска канцеларија се строго држала византијског форму-лара приликом стилизације аката. Тако је у Душано-вом законику била прописана награда од 30 пер-пера за логотета, а 6 перпера за дијака од хрисовуље о додели поседа. Тамо је још у XIII веку, а можда и раније, на дворовима било грчких писара за пре-писку са српским земљама, а почетком XIV века Саси рудари су имали у Руднику своју канцеларију и свога немачког писара, док је у XV веку (за време Деспотовине) у Србији постојала и латинска канце-ларија која је деловала под утицајем угарских обра-заца, иако су писари понекад бивали грађани из Приморја, као на пример Никола Архипулис из Ко-тора. Премда су се при изради повеља босански писари углавном служили формуларима, ипак се у њиховом раду осећају елементи индивидуалности. У дворској канцеларији средњовековне Босне вла-дао је обичај преузет са Запада да сваки писар у свакој повељи коју пише наводи и своје име којим је, заједно са печатом, јамчио за њену аутентич-ност.

Поред српске, босанске и дубровачке, на срп-ском језику и лепим брзописним типом ћирилице писало се и у турској канцеларији одмах после до-ласка Турака, те обичним канцеларијским брзопи-сом у арбанашкој канцеларији од средине XIV до половине XV века и мађарској дворској канцела-рији од средине 60-тих година XV до половине XVI века. Све то говори о постојању српске канцелари-је и на владарским дворовима ових земаља.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, *Канцеларија,* Сту-дије о српској дипломатици, Глас СКА 156, 1933; А. ВаћЈс, *КапсеГагца ЂозатМћ угадага,* Каргеаак, ћгуат-зкј пагоаш ка1епс1аг, 1933; *V,.* ТћаПбсгу, *81ачгзсће ТЈгкипЛеп гп ип%аг1апсИ8сћеп Агсћгуеп,* бћкНеп; О. Сгетозшк, *Возапзке г ћитзке роуеЦе згедпјез уцека I Г I I ,* 02М 1948; А. Соловјев, *Властеоске повеље босанских владара,* Историјско-правни зборник 1949; С. Ћирковић, *Историја средњовековне бо-санске државе,* Београд 1964; Д. Живковић, *Кан-целаријско пословање и архивске службе у Црној Гори,* Зборник ЦМ 1972; П. Ђорђић, *Историја срп-ске ћирилице,* Београд 1971;Т. АпаеНс, *Бцасг и згеа[1]-пјоуекоупој Возпг г Нити,* Тпћиша 7 (1983); Д. Дра-гојловић, *Историја књижевности у средњовековној босанској држави,* Београд 1997; М. Благојевић, *Државна управа.*

Ђ. Тошић

КАПЕ в. *Покривала за главу.*

КАПЕЛА - латинска реч којој у српском језику одговара термин грчког порекла параклис. Под тим се подразумевају култни објекти посебне намене подигнути независно од главне цркве или поста-вљени уз главну цркву. Параклиси нису грађени да би служили као гробне цркве, али су у појединим случајевима коришћени за сахрањивање као и дру-ге цркве, односно делови њиховог простора. Њи-хова функција је имала ограничену литургијску на-мену, служила је прослављању култа одређених светитеља, што је потврђено сачуваним програмом сликане декорације.

У досадашњим истраживањима посебна пажња је посвећена бочним параклисима постављеним уз припрату, који се први пут подижу у Спасовој цркви у Жичи, а потом се до краја XIII века поја-вљују као особеност рашке схеме плана. Почетна замисао посвете једног параклиса св. Сави Јеру-салимском, законодавцу и творцу правила мона-шког живота, замењена је касније посветом св. Си-меону Немањи, утемељивачу српског монаштва и

служила је прослављању његовог култа као првог српског светитеља. Посвета параклиса св. Стефа-ну поникла је из жеље архиепископа Саве да опо-наша велика палестинска светилишта, односно за узор му је послужила јерусалимска црква на Си-ону у којој је једна просторија уз олтар била по-свећена архиђакону Стефану, који је у овој цркви служио и у коју је после неколико векова пренето његово тело. Обичај одржавања комеморативних служби у бочним параклисима предвидео је св. Сава, састављајући хиландарски и студенички ти-пик, по узору на типик цариградског евергетид-ског манастира. Појава бочних параклиса подиг-нутих уз припрату рашких сакралних споменика има порекло у архитектури и литургијској пракси Цариграда и Свете Горе.

Иновације се појављују у архитектонском скло-пу цркве Св. Стефана у Бањској где су два од чети-ри параклиса имала фунерарну намену. Параклис Пећпала посвећен св. Ђорђу, у североисточном тра-веју припрате Дечанске цркве, има карактер поро-дичног маузолеја, који се на овакав начин јавља у црквама Запада, али није уобичајен у српској сре-дини.

Поједини чланови деспотских и властеоских породица остварили су своје задужбине подижући и осликавајући параклисе у оквиру већ постојећих цркава. Такви су параклиси св. Јована Претече у охридској Св. Софији, ктитора деспота Јована Оли-вера и охридског архиепископа Николе; Богоро-дичин параклис смештен уз јужни трем цркве ма-настира Трескавца, ктитора тепчије Градислава; параклис св. Николе постављен изнад ексонартек-са католикона манастира Св. Јована код Сера, кти-тора Николе Радоње и параклис Светих бесребрени-ка у Ватопеду, ктитора деспота Јована Угљеше.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Монументална и де-коративна архитектура у средњевековној Срби-ји,* Београд 1953; Кашанин и др., *Студеница,* Бео-град 1968, 22, 56-57; М. Кашанин - Ђ. Бошковић -П. Мијовић, *Жича,* Београд 1969, 169-176; В. Ко-рађ, *Студеница Хвостанска,* Београд 1976, 109-118; С. М. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од 9-18 века,* Београд 1980; С. Петковић, *Пећка патријаршија,* Београд 1982, 31-33; С. Петковић, *Морача,* Београд 1986, 93-98; Г. Бабић - В. Корађ - С. Ћирковић, *Студеница,* Београд 1986, 81-85; Д. Милошевић - Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу,* Београд 1987, 26, 49-61; В. Ђурић, *Сопоћани,* Београд 1991,142-151; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку,* Београд 1992, 93, 99-100, 113; И. Ђорђевић, *Зидно сликар-ство српске властеле у доба Немањића,* Београд 1994, 157-159, 165-166, 170-171, 181; М. Чанак-Медић - О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века, 1. Цркве у Рашкој,* Београд 1995, 68-69, 124-125, 128, 177; М. Чанак-Медић, *Архитекту-ра прве половине XIII века, 2. Цркве у Рашкој,* 42-43, 79.

Б. Гугољ

КАПЕТАН - капитан, саркапеиз, чеоник, по-главица, главар на челу војске, одреда војске, зе-мље, покрајине, града итд. По неким мишљењима термин потиче од латинске речи сариг (= глава), а по значењу су јој донекле сличне и речи сахарапиз (на-слов који носе намесници византијских царева у Италији и Далмацији) и котопан (врста главара у јужним хрватским странама у XII веку).

У нашим средњовековним земљама термин *ка-петан* је имао различита значења, почев од оног општег (управник шире области) па до појединач-них (управници села, тргова и каравана).

1. Премауговору од 5. августа 1455. године, ко-јим су се зетска племена предала Венецији, онај ко је имао жалбу против пронијаревог сељака могао је да га позове пред суд Ивана Црнојевића, који је у то време управљао Црном Гором под млетачким суверенитетом као капетан и велики војвода гор-ње Зете. Он је у том својству одузео опату като-личког манастира Богородице Ратачке село, чију је једну половину дао православној цркви, а другу половину неким пронијарима.

2. У селу Богдашићима на збору су били бирани представници домаће власти која ће им омогући-ти да сачувају верност према деспоту Ђурђу пред притиском његовог одметника Црнојевића; на том збору учествовао је сеоски капетан Божићко Богда-шић, а у преговорима са Которанима код Конина (1443) његов наследник и нови капетан Радослав Ратковић. Слично Богдашићима и село Црниплат, које је од давнина припадало Котору, имало је на челу капетана који је на суду узимао обавезе у име својих сељака.

3. Иако не тако често, и у средњовековним Дри-јевима се понекад јавља титула византијског порекла „согорап". Захваљујући писаној вести да је дана 15.

априла 1429. била доказана аутентичност тестамен-та Радовца Прибиловића из Дријева, „рег ЕНа^о сН Вопа, со1орап е1 јисћсез с!е КагеШе", сазнајемо да је то звање котопана одговарало функцији управника дријевске царине, коју је већ тада обављао поменути Влахо Бунић. Међутим, значење тога појма требало би схватити нешто шире него што је на овом месту схваћено. У ствари, још много пре него што је ду-бровачка влада држала неретљанску царину у своме закупу - када уопште у Дријевима није било управ-ника царине такве врсте - Дубровчани су половином 1391. писали „со1орапо ИагепИ е! саб1е1апо Оезбте" о неким заплењеним баркама из Ортоне, а у проле-ће 1417. Покрајац Новака Прељубовића опоруком је захтевао да се, након смрти, из његових добара има дати ,Јуапсе сћо1орап" износ од 18 перпера. То даје основа за претпоставку да је појам котопан одгова-рао не само управнику царине већ, вероватно, и управнику читавог насеља.

4. Крајем XIII и у првим деценијама XIV века дубровачка влада је постављала управника карава-на - сарИапеиз шгтае, који је, због значаја функци-је коју је обављао, редовно узиман из редова вла-стеле. И по которском Статуту ниједан караван није смео бити без капетана који се, под заклетвом, оба-везивао да ће у свакој прилици бранити и старати се о каравану, чији су му се учесници, под претњом новчане казне, морали беспрекорно покоравати. По-некад је капетан са собом носио и повељу о приви-легијама у земљи кроз коју је караван пролазио.

Саркапеш шгтае помиње се последњи пут у одлукама дубровачких већа 1332. године, од када његову улогу преузима трговац који је склапао уго-вор са крамарима. На његову појаву наилазимо тек 1464. и то под турским називом караван-баша. Мо-жда се, услед турске опасности, поново прешло на стару праксу, или су у међувремену (1332-1464) постављани у важнијим случајевима, о чему одлу-ке нису уношене у записнике већа.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Цубровачка средњо-вековна караванска трговина,* ЈИЧ 3, 1-2 (1937) 132-133; V. Махшашс, *Ргтозг,* 116-117, 485, 529; Г. Острогорски, *Пронија;* И. Божић, *Село Богда-шићи у средњем веку,* Немирно Поморје XV века, 56-57; И. Божић, *Улога и организација ратних дру-жина у Зети XV века,* Немирно Поморје XV века, 163; Ђ. Тошић, *Трг Цријева у средњем вијеку,* Са-рајево 1987, 251-252.

Ђ. Тошић

КАПИШТЕ - старословенски назив за матери-јалне објекте паганског култа: идоле, жртвенике, храмове и светилишта. Није се очувао као народна реч ни у једном словенском језику; за његову евен-туалну присутност у јужнословенској топонимији видети ниже. Изведен је од речи **клп*>** - „(об)лик, кип, идол" (и сл.) старотурског порекла, по свој при-лици позајмљене из језика подунавских Бугара (и јужнословенска реч *кип,* мађ. *кер* - слика, имала би исти крајњи етимон). Иза значења „(пагански) кип" и „(паганско) светилиште" могу стајати и две ме-ђусобно независне изведенице истим суфиксом (прасл. **-г§се)* који у првом случају има пејоратив-но значење (уп. рус. *идолище, чудовище* > срп. *чудо-виште),* а у другом означава место где се нешто на-лази или се налазило.

У тобожњем писму краља Стефана Првовенча-ног оцу-монаху, које наводи Доментијан у свом Животу Св. Симеона (Немање), стоји: **КЛПИШТА ИХ** (ТЈ. **Б€ЗБОЖћ,НМИХ*> Кр€тик1>)** рАЗДрОуШИ, И ИДО-**лм** их1> **ст^кроуши ... и цр(>к(>ви христовм** ПОСТА-**ви, и иконм светмихк овмави;** слично се каже и напред, у реторичкој Похвали Св. Симеону: **ТОГДА пр^клћст^нми мрлкм идол^скмк лм:ти много-БОЖИ1А ОТ1> НАСћ** ИСМ€З€ И МОЛИТВАМИ **Пр**^ЈПОДО-БНАЛГО **ОТћЦА** НАШ€ГО **ПО** ВС**^ЕМћ ОТћЛЊСТВ**^ћ КГО **ЗАр€** БЛАГОВ**^риГЛ 1лвиш€** С€, И КАПИШТА **рАЗДрОу**-ШИШ€С€, **И ЦрћКВИ ХРИСТОВМ** ПОСТАВИШ€С€, Б**^БСИ** ПрОБ**^БГОШС.**

М. П. Петровски је показао да овде, као и у ве-ћем делу Похвале Св. Симеону, Доментијан, или његов извор, прилично дословно подражава „Сло-во о Закону и благодати" кијевског митрополита Илариона (XI век). Одговарајуће место, где је реч о кнезу Владимиру који је након свог обраћења у хришћанство доиста рушио многобожачка свети-лишта и подизао цркве по Русији, гласи: *Тогда на-чатгз маркЂ идолЂскгп отЂ насЂ отходити, и зарн благов%рш лвишасн. Тогда т\>ма бђсовскаго слу-женш погибе и солнце Евангелћское землго нашу осгп; капигца раздрушишаск, и церкви поставлн-готсн; идоли СЂкрушаготсп, и икони свлтих нвлл-ху сл; б%си проб&гаху.* Према томе, Доментијанов помен рушења *капишта,* тј. јеретичких или много-божачких храмова од стране Стефана Немање не може имати вредност изворног податка, премда ни-је искључено да се њиме алудира на неку стварну Немањину акцију у склопу његове борбе против (богумилске?) јереси. И други старосрпски поме-

ни ове речи имају црквенословенску инспирацију. У „Вукомановићевом летопису" **капицје** је пагански (грчки) храм, у једном запису из 1567. турска бого-моља, а запис из 1673. говори о капиштима „безбо-жних Маџара".

Да је на старосрпској територији ипак било обје-ката који су се називали *капиштима* сведоче неко-лики топоними, пре свега *Капиште,* острвце код Ластова и увала на њему и *Капиштница,* махала у Пећи (уп. стсл. **капишт^ница** „пагански храм"); да ли овамо спада топографски назив *Капеш,* при-сутан на терену Црне Горе и Санџака, није изве-сно; име извора у Д. Водну код Скопља *Капиштец,* 1300. **кдпешт'ц,** другог је порекла. Остаје нејасно да ли је, као што је то помишљао П. Скок, посреди изворно позитиван термин словенског паганства, карактеристичан за некадашње подручје Неретља-на (Брач, Ластово), код којих се оно, по Порфироге-ниту, дуже него другде задржало, или искључиво погрдна ознака за материјалне остатке предсловен-ских (античких) многобожачких култова на Балка-ну, која се тек у хришћанско доба раширила, преко књижевног црквенословенског језика, са бугарског терена. За ову другу претпоставку говорили би исто-ријат речи и њено вероватно протобугарско поре-кло; за ону прву, поред поменутих српских топони-ма, Катиатсс у Тесалији, настао по свој прилици у доба пре покрштења тамошњих Словена. У нере-тљанском приморју реч се чак могла употребити за хришћански храм, како то сведочи Повањска ли-стина настала на Брачу 1185, где има одредба **село** *Ч* **клпише цр(^)кве с(ве)те млрис,** коју вероватно треба схватити „крај рушевина цркве Св. Марије" (пре него, са Мажуранићем: „олтара Св. Марије").

Археологија до овог тренутка није дала свој до-принос разрешењу ове дилеме (у пећкој *Капишт-ници* М. Ивановић бележи неке занимљиве, али недо-вољно проучене остатке старина; предање да је тамо св. Сава подигао цркву Св. Марка могло би се услов-но надовезати на Доментијанов податак). Уосталом, спорна је и археолошка идентификација староруских „капишта" уништених под Владимиром.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот Светога Симе-уна и Светога Саве,* изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 30, 64; **Пов^с^тв,** СЗ **битУа и и> ц(л)р(ст)вих(«\) васс(хб) ро(до)вк,** изд. А. Вукомановић, Гласник ДСС 10 (1859) 242; Љ. Стојановић, *Записи и натпи-си* I, 664, 1691; Рг. Кабкл, *ИаШапја ћгуаКка сггШсот ргжпа 1Шгпа,* бтаппе ЈА2ГЈ 13 (1881) 197-210 (207).

ЛИТЕРАТУРА: М. П. Петровскии, *ИларшнЂ, митрополитЂ Кгевскгп и* ***ЦоментгннЂ, геромонахЂ*** *Хиландарскгп (Библгографическак замктка),* Из-в&стјл Отдблешл русскаго лзвжа и словесности Им-ператорскои акадмии наукЂ ХШ-4 (1908), Санкт-петербургв 1909, 81-133; М. Уазтег, *Иге 81ауеп т СпесћепШпа*[1], ВегНп 1941, 100; Р. бкок, *51ауетгУо г готатЊо па јаЗгаткгт огосгта. ТоропотазИска гзртуапја,* 2а§геђ 1950, 222; Р. бкок, *Е{гто1о§гјзкг гјеспгк,* 38; М. Филиповић, *Капиште,* ИЧ 3 (1952) 261-263; Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Пан-телић, *Српски митолошки речник,* Београд 1970, 164-165 (П. Ж. Петровић); А. Лома, *Везана мито-лошка назвања у топонимији,* Ономатолошки при-лози 8 (1987) 37-50; *Задужбине Косова,* Београд 1987, 498 (М. Ивановић); Л. С. Клеин, *„Свнтили-и\а" нзическоп Руси?,* Живал старина 1 (1998) 5-7.

А. Лома

КАРАВАН - термин који је дошао у наше краје-ве преко Византије, где се среће први пут у списи-ма Константина Порфирогенита. Из Приморја је у залеђе продрла и латинска реч Шгта, која се упо-требљава као синоним за караван.

На челу каравана јахао је *крамар* (в.) на најбо-љем коњу са звоном о врату, а остали коњи били су уларом повезани један другом за репове или са-маре; у друштву се обично налазио и пас. *Поно-сници* (в.) су због личне сигурности и сигурности каравана били наоружани тадашњим оружјем: лук, тоболац са стрелама, штит, мач и др. Путовало се само дању, а ноћивало у почетку под шаторима -гепда, откуда и име једне од важнијих станица за Дрину (Тјентиште). Каравани су ишли етапно, не до Новог Брда и сл. него до Полимља, до одређених места где се очигледно погађају други поносници и образују други каравани. По већим местима караван је свраћао у *стан* (в.) а о примљеној роби је бринуо *стањанин* (в.). Под крај средњег века на свим ва-жнијим саобраћајним раскрсницама биле су, како изгледа, посебне куће појединаца (Гласинац), па-тарена (Љубсково и Брадина), босанских краљева (Коњиц) и властеле (Тјентиште).

Награде за пренос робе у новцу - најчешће одре-ђиване по товару - биле су различите у зависности од удаљености места, годишњег доба, врсте робе,

сигурности на путу, угледа крамара који је предво-дио караван. У принципу, крамарима се плаћала по-ловина уговорене своте унапред у Дубровнику, а остатак по истовару робе на крајњем исходишту. Ретки су случајеви да се све плаћало одмах унапред или пак тек пошто се изврши уговорени посао. По-знати су и случајеви да трговац, поред уговорене награде по товару, даје и по један грош на име напој-нице за крамара - звана примићурина.

За разлику од осталих артикала чији се пренос плаћао у новцу, за со се готово редовно плаћало у натури - половина товара соли пренесене у одређе-но место, без обзира на растојање од Дубровника.

Крамар се обавезивао да ће у утврђеном року довести одређени број коња способних за пренос терета, а трговци су били дужни да спреме робу за ове унајмљене коње. Трговци нису волели непо-требно задржавање на путу, па су захтевали да се иде најкраћим путем, без прекида - уја гесга, зте аН^иа тога - а посебно су били против задржавања влаха у њиховим катунима.

Крамар је, као старешина свих поносника у ка-равану, преузимао пуну одговорност за поверену робу, под претњом надокнађивања штете која би настала његовом кривицом (услед крађе, ватре, во-де и недовољног надзора над робом), изузимајући насиље појединих великаша (уго1етаа сготтошт) и инвазију неких војничких одреда (туазготз §еп-гшт), а нарочито опасност од Турака.

Евентуални спорови између Дубровчана и влаха поносника расправљани су обично пред дубровач-ким судом, изузев ретких случајева када је крамар пристајао да буде изведен пред туђи суд у Босни или Србији. Карактеристично је за менталитет ду-бровачких трговаца да су понекад захтевали да им се у случају спора са власима верује само на реч, без полагања заклетве - аћзцие засгатепго.

Законите царине на путу којим се кретао караван обично су плаћали трговци, док су се новоуведене преносиле на крамаре.

Величина каравана који су полазили од Дубров-ника за унутрашњост Балкана зависила је од приро-де извозне робе. Мали је проценат каравана са ви-ше од педесет коња, мада су каравани натоварени сољу били већи и понекад су бројали и по income-ко стотина коња, какав је нпр. онај од 600 коња ко-ји су преносили со у Подвисоки. С друге стране, каравани који су пристизали из Србије и Босне у Дубровник били су у просеку нешто већи, а нарочи-то они натоварени оловом од по седамдесет до две стотине товара.

Иако се одвијала преко целе године, караванска трговина је била најинтензивнија у септембру, окто-бру и новембру, а најслабија у јануару и фебруару. Осим годишњих доба, на кретање каравана утицали су и други чиниоци, као нпр. сајмови (панађури) у појединим местима, о чему се, нажалост, не зна много.

Каравани су најчешће односили из Дубровни-ка тканине, мрчарије, со, а затим усољену рибу, уље, вино, шалитру и др., а доносили из залеђа жи-то, месо, сир, коже, восак, дрво и метале, међу ко-јима најчешће олово.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 186,330; II, 74, 76, 327,328.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Дубровачка средњове-ковна караванска трговина,* ЈИЧ 3 (1937) 119-146.

Ђ. Тошић

КАРНЕВАЛ в. *Месојеђе.*

КАРПЕТА в. *Простирке и покривачи.*

КАСТРОФИЛАК (грч. каатроф1&сф - у Ви-зантији командант утврђења и војне посаде у њему, именован од цара. Био је одговоран за одбрану, одржавање и поправку града, као и чување реда у оквиру зидина. Ова служба позната је од средине XI, али се чешће помиње од XIII века. Кастрофи-лакси су били на челу како малих, тако и веома ве-ликих градова, као што су Смирна, Солун или Сер. Њихов социјални статус није био нарочито висок. Чак ни кастрофилакси Солуна и Сера нису били пореклом из породица крупног племства. У срп-ским изворима кастрофилак се појављује почетком XIV века и преузет је из византијских докумената. У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Скопља на једном месту налазимо клстрофи-**ллк1»,** а на другом словенски превод овог термина -стрлжк грлдоу. Међутим, основа ове повеље је по-веља бугарског цара Константина Тиха, а термин је у обе преузет из ранијих византијских повеља.

Други пут на овај термин наилазимо у хрисовуљи Стефана Душана манастиру Трескавцу код Приле-па. Међутим, ова повеља је у ствари врста ката-старског инвентара за манастир настала на основу ранијег византијског документа.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Ап§оШ, *А ВугаМгпе Со^егптеШ Ш ЕхПе,* Охшгд тЈшуегбпу Ргезз 1975; *Споменици за средновеков-ната и поновата историја на Македонија* I, IV, Скопје 1975, 1981; *Тће Ох/дга[1] Огспопагу о{ВугаШг-ит,* Уо1. 2, Охгогд ЦшуегзИу Ргезз 1991.

С. Рајковић

КАТАСТАР - земљишни регистар који је у ви-зантијској администрацији служио за потребе опо-резивања. Одломци неких раних примерака сачу-вани су на папирусима, али су каснији, који су и много богатији, углавном посредно познати. Тај по-среднички материјал, за период од X до XII века, чине порески трактати и нешто сачуваних ексцерпа-та из катастарских регистара. Од друге половине X века, ако не и раније, свакако је вршен периодичан попис (оуоурафгј, дагоурафгј) као основа за израду катастра. Теоретски, попис је, на основу географ-ске или административне поделе државе, обављан сваких 15 година, према омиљеном рачунању време-на у византијској администрацији по индиктима -циклусима од 15 година. Практично, пописи нису обављани чешће него на 30 година. Централни ката-стар у Цариграду садржавао је копије локалних ка-тастара, али није извесно да је заиста постојао је-дан централни катастар или, што је вероватније, више одговарајућих установа различитих централ-них ресора управе. После катастрофе из 1204. го-дине и обнове јединства државе 1261, изгледа да више нису обнављани локални катастри старог ти-па, него да су у позновизантијско доба, у ствари, представљали збирке копија појединачних практи-ка (58015, *ӎгуакг)* ал;оураф1КГ) 5Ђ1$). Ни у дело-вима српске средњовековне државе освојеним од Византије, али ни у њеним старим, централним областима изгледа да није постојала установа ката-стра, било преузета или аутохтона. Приморска под-ручја, међутим, познају својеврстан облик ове уста-нове. То је извесно за скадарску област у XV веку, за Котор и за Дубровник.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Бб1§ег, *ВеИга%е гиг СезсћгсШе с\ег оугаШгтзсћеп РШапг^егл>а1(ип§, ЂезопсГегз с\ез 10. ипа[1]11. Јћ.,* Ее1р21§ 1927 (герг. НЛаезћеЈт 1960), 97 зц.; N. буогопоз, *Кесћегсћез зиг 1е саа[1]аз(ге ћуган-пп е(1а јгзсаШе аих ХТ е(Х1Т згес1ез: Те сад,аз(ге Ле Тћећез,* Рапз 1959, раззип, 107; К. Јиречек, *Исто-рија Срба* II, 207 сл.; И. Божић, *Земљишни систем у „млетачкој Албанији ",* Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 260, 263 сл.

Љ. Максимовић

КАТАСТИХ (клтлстих^, *кахаоиуру,* катаоп-%о^ тг**)5 уЕсоц.Етр1а$)** - изузетно редак синоним у Византији за термин практик, са протоком времена све ређи. Упркос називу, може садржавати само по-пис добара неког велепоседа, без улажења у по-дробности о сељачким газдинствима у његовом са-ставу. У том смислу термин је преузет и у Србији, где представља такође изузетно ретку појаву и то у областима освојеним од Византије. Тако се у тзв. првој трескавачкој хрисовуљи катастихом назива сама повеља краља Душана: & **се** КАТАСТИХ«* О **метохех** црБковнмхц** о **нивбкх[1]* и о виногрл**-д^бх^ о злдушБнихБ и о коупбницлх^. Чешће је значење - попис црквеног инвентара, а у примор-ским градовима и књига нотарских исправа.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Об1§ег, *ВеШа§е гиг СезсШсћ-(е дег Ђугапптзсћеп Егпап2Уегм>а1(ип§, Ђезопд.егз Лез 10. ипа[1]11. Јћ.,* Ее1р21§ 1927 (герг. НПдезћеЈт 1960), 97, 103, 107; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 207 сл.; И. Божић, *Земљишни систем у „млетач-кој Албанији ",* Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 260, 263 сл.

Љ. Максимовић

КАТЕДРАЛЕ - столне цркве уз које се нала-зило и седиште црквеног поглавара. Име је добила по грчкој речи **ка&Ебра,** којом је називана епи-скопска столица постављана, почев од ранохри-шћанског доба, у средиште олтарске апсиде, где је била окружена зиданим клупама (зиђбеИшт) за друге црквене високодостојнике. Назив катедрала не користи се у средњовековним српским извори-ма, већ су столне цркве именоване по патрону или по рангу који су имале. Столна црква у Жичи нази-

вана је Велика архиепископија, или само Архие-пископија, или Спасов дом. Није био у употреби ни назив столна црква, иако су постојале *првопре-стопне* митрополије средином XIV века.

На подручју српске средњовековне државе по-стојале су, пре њеног оснивања, епископије са сво-јим столним црквама. Најстарије катедрале које су ушле у састав Немањине државе, или су биле у областима касније припојеним српској држави, би-ле су у градовима, или непосредно ех!га пшгоз. По-стојале су у Скопљу, Нишу, Београду и Браничеву, у Липљану, Расу и Призрену. За нове катедрале, одређене за седишта нових епископија основаних 1220, одабране су задужбине Немање и његових сродника и неке угледне цркве велике старине. Од Немањиних задужбина постала је катедрала црква Светог Николе у Топлици, а можда је он ктитор и дабарској цркви Свети Никола која је постала стол-на црква. Највиши ранг стекла је и задужбина Не-мањиног синовца Првослава: Свети Ђорђе у Буди-мљи, а касније на тако високо место уздигнута је и задужбина кнеза Мирослава, црква Светог Пе-тра на Лиму, у данашњем Бијелом Пољу. Од оста-лих новооснованих епископија Хумска је добила седиште у некадашњој латинској епископији у гра-ду Стону, а изгледа да је хвостанско црквено среди-ште продужило рад старије управе једне дијецезе. Зетска епископија смештена је у напуштен бене-диктински манастир код града Котора на Превла-ци, а епископија у Моравицама уз старији храм Светог Ахилија. Пред крај XIII века и почетком на-редног столећа, са ширењем државе, повећан је број епископија, а тиме и катедрала Српске цркве. Епископија је основана у Звечану (Бањска), која је убрзо претворена у игуманију, а прикључене су Српској цркви и Браничевска, Мачванска, Скопска и Дебарска епископија, где су већ постојале кате-драле. Основане су две нове у пограничним обла-стима: у Доњем Пологу и Злетову уз старије тамо-шње цркве: после освајања територија Охридске архиепископије, изгледа да су неке њене еписко-пије прикључене Српској цркви, а из освојених бу-гарских земаља, можда, епископија у Велбужду. Непосредно пред пад Деспотовине подигнуте су на ранг катедрала црква у Кончулу и Богородица Градачка.

Током средњег века долазило је до премештања епископија, па су улогу катедрала преузимале неке манастирске саборне цркве. Тако је седиште Хум-ске епископије премештено из Стона у цркву Светог Петра на Лиму, дабарски епископи су неко време столовали у Милешеви, претпоставља се да је и ра-шко столно место премештено, за извесно време, из цркве Светог Петра у Сопоћане, али о томе нема података у изворима. У време Деспотовине уместо браничевског Светог Николе, катедрала је постала Богородичина црква у Смедереву. Највише се преме-штало столно место зетских епископа. Са Превлаке премештено је прво у Богородицу Крајинску, а одан-де у Будву и најпосле на Цетиње.

Столне цркве подизане су у средњем веку у сре-дишту епископског насеља које је, чак и када је би-ло унутар градова, било устројено као посебна на-сеобина истог просторног склопа као манастири са ограђеним простором и зградама унаоколо око столне цркве, уз унутрашњу страну бедема.

Архиепископска столна црква у Жичи помиње се у више литерарних извора. О њој пишу Доменти-јан и Теодосије и касније настављач архиепископа Данила II када говори о радовима које је предузи-мао тај црквени прелат када је обнављао Архиепи-скопију. Спасов дом, како је у изворима називана жичка катедрала, саграђен је између 1206. и 1217. године да буде седиште Архиепископије и да се у њему крунишу српски владари и устоличују нај-виши црквени прелати.

Жичка катедрала својим просторним решењем следи Немањину задужбину у Студеници, али има допуне које је чине својственом целином знатно сложенијег градитељског програма. Добила је про-странији олтарски простор и широку средишњу апсиду са горњим местом и два реда седишта, што је било неопходно за њену сложену функцију. Из истих потреба, и ради излагања светачких мошти-ју и реликвија које су чуване у Спасовом дому, образован је пред олтарском преградом дубок про-стор за проскинитаре и велике зидне површине за свечане представе најпоштованијих светитеља. У архиепископској цркви бочни краци трансепта слу-жили су као својеврсне краљевске и архиепископске ложе, али и за смештање све бројнијих певача неоп-ходних за извођење свечаних катедралних литур-гија, а изгледа, и за излагање неких жичких рели-квија. Сложеност програма архиепископске цркве увећана је параклисима подигнутим уз сваки бок унутрашње припрате за посебне култне намене. Тако програмски заснована, Спасова црква је по-стала образац целокупном рашком црквеном гра-

дитељству током XIII века. У функцији саборне и столне цркве и места где су крунисани српски вла-дари, Спасов дом је добио пространу спољну при-прату. На њеном спрату била је катихумена светог Саве. Из ње се улазило у капелу на спрату куле, а ту је било, како се оправдано претпоставља, и преби-валиште првог српског архиепископа, његова ке-лија и, можда, библиотека.

Пећ се као метох Жиче помиње већ у повељи Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава Жичи. Изгледа да је ктитор те цркве био сам Сава I, како је наведено и у натпису из XIV века уз предста-ву светог Саве у тој цркви. У време архиепископа Саве I до 1233. године сагрaђен je, међутим, само средњи део са куполом и олтарски простор уз за-течен западни део неког старијег храма, а не цела црква.

Када је страдала Жича, крајем XIII века, прене-те су привремено у Пећнеке функције Архиепи-скопије, а за време архиепископа Данила II (1324-1337) ту је већ било стално седиште Архиепископи-је, те је за функцију столне цркве храм Светих апо-стола допуњен и знатно програмски проширен. До-дацима оствареним за време Саве I црква је већ саображена рашком типу црквених грађевина са троделним олтарским простором и певницама у попречној оси грађевине, а обновом у трећој и че-твртој деценији XIV века уз њу су архиепископ Ни-кодим и Данило II подигли простране бочне пара-клисе као посебне култне грађевине и пространу спољну припрату, чији спрат понавља програм истог одељења жичке Спасове цркве са катихуме-ном и капелом у високој кули пред црквом Светих апостола, посвећеном светом Данилу Столпнику. У цркви Светих апостола сахрањен је архиепископ Арсеније, један од њених ктитора, и од тада је, за-једно са дограђеним храмовима, постала маузолеј српских црквених прелата.

Епископске катедрале се некад непосредно по-мињу у изворима, а чешће се о њиховом постојању суди по подацима о епископијама, или њиховим поглаварима. У житију Симеона Немање од Саве Немањића помиње се седиште рашких епископа -црква Светих апостола у Расу, а од средине XIII ве-ка постоје вести о катедрали Светог Михаила, уз коју су столовали зетски епископи, и о Богородичи-ној цркви у Стону, седишту хумских прелата. Оста-ле епископске катедрале, уз које су основане епи-скопије 1220, познате су из пописа епископија, а столне цркве у касније припојеним областима поми-њу се у неким повељама и литерарним изворима, или су забележене у познијим родословима и ле-тописима (Грачаница, Богородица Љевишка, Света Богородица тројеручица у Скопљу, Богородичина црква у Београду, Свети Стефан у Бањској, Свети арханђел Михаило у Леснову, Свети Никола у Кон-чулу).

Старије затечене катедрале нису имале устаљен програм ни просторну структуру. Црква Светог Пе-тра у Расу има централну схему основе, а две дру-ге познате старије катедрале у облику су трободне базилике (Призрен, Липљан). Столне цркве ново-основаних епископија биле су једнобродне грађеви-не, као Жича, са олтарском апсидом на источној страни и са бродом подељеним на три травеја од којих је источни у саставу олтарског простора, а над средњим је изграђена купола. У попречној оси неке од тих столних цркава имају певничке про-сторе, а на западној страни припрате, уз које су, као код Жиче, параклиси (Богородица Хвостанска, Милешева). Катедрале подизане у XIV веку имају облик уписаног крста са једном или пет купола, преузет из византијске црквене архитектуре (Свети Никола у Дабру, Богородица Љевишка, Грачани-ца), а и касније су својим програмом и просторном структуром следиле проширене литургијске потре-бе и владајуће градитељске токове.

Цркве првих Немањића, одабране за столна ме-ста, имале су на прочељу двојне куле, а почев од Жиче, чија је Спасова црква имала једну кулу на западној страни као катедрала васељенских патри-јараха у Цариграду - Света Софија, столни храмо-ви Српске цркве обележавани су једном кулом-зво-ником на прочељу.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ненадовић, *Богородица Љеви-шка,* Београд 1963; В. Ј. Ђурић, *Сопоћани,* Београд 1963, 40-43; С. Ћирковић, *Православна српска цр-ква у средњовековној српској држави,* Споменица 700-годишњице аутокефалности, Београд 1969, 35-51; М. Кашанин - Ђ. Бошковић - П. Мијовић, *Жи-ча,* Београд 1969; В. Кораћ, *Студеница Хвостан-ска,* Београд 1975; Д. Панић - Г. Бабић, *Богородица Љевишка,* Београд 1978; О. Марковић-Кандић, *Ку-ле звоници уз српске цркве ХП-Х1У века,* Зборник МС ЛУ 14 (1978) 3-71; М. Шакота, *Ризницамана-стира Бање код Прибоја,* Београд 1981, 9-26; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цр-кве у средњем веку,* Београд 1985; М. Чанак-Медић

- Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба* I, Споменици српске архитектуре средњег века, Бе-оград 1986, 14-36 (Свети Никола у Топлици), 148-160 (Богородичина црква у Моравском Градцу), 162-169 (Свети Никола у Кончулу); С. Ћурчић, *Гра-чаница. Историја и архитектура,* Београд 1988; Б. Тодић, *Грачаница, Сликарство,* Београд 1988; М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба* II, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1989, 14-22 (Свети Никола у Дабру), 45-84 (Свети Петар у Бијелом Пољу), 86-116 (Свети Ђор-ђе у Будимљу); С. Ћирковић - В. Ј. Ђурић - В. Ко-раћ, *Пећка патријаршија,* Београд 1990; М. Чанак-Медић - О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века* I, Споменици српске архитектуре сред-њег века, Београд 1995, 14-116 (Спасова црква у Жичи), 118-170 (Црква Вазнесења Христовог у Милешеви); М. Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века* II, Споменици српске архитекту-ре средњег века, Београд 1995, 14-132 (Свети апо-столи у Пећи са дозиданим грађевинама).

М. Чанак-Медић

КАТУН - сесилно и помично насеље пастира, привредна и друштвена заједница средњовековних Влаха, као и Арбанаса, међусобно повезаних срод-ством и одређеном унутрашњом организацијом. Још увек су спорна гледишта о пореклу ове речи. На челу катуна налазио се локални старешина који се у појединим крајевима различито називао. На-зиви катуна готово су редовно изведени од личног имена и презимена њиховог старешине (в. *кату-нар).*

С обзиром на распрострањеност катуна на ши-роким просторима Балканског полуострва, време-ном су многи од њих добили посебна локална обе-лежја. Због тога је до данас у историографији катун углавном проучаван парцијално, с разних станови-шта и на основу података различитог карактера (повеље немањићких владара, грађа из Дубровачког, Которског и осталих приморских архива, турски извори, топонамастички материјал).

У српским изворима, катун се први пут поми-ње у дечанској повељи краља Стефана Уроша из 1330. Чланови 179 и 180 Душановог законика све-доче да су поред помичних катуна, Власи и Арбана-си имали и своја стална станишта. Само поједине манастирске повеље из доба Немањића дају подат-ке о величини катуна с обзиром на број домаћинста-ва, док се у другим уопштено говори о броју усту-пљених влашких домаћинстава. Већина катуна била је испод педесет домаћинстава.

Подаци о катуну у залеђу Дубровника, тј. на херцеговачком подручју, налазе се већ крајем XIII века у књигама Дубровачког архива. Међутим, тек од средине XIV века херцеговачки катуни добијају одређеније контуре, те према томе касне бар педе-сет година у своме развоју за катунима на мана-стирским имањима средњовековне српске државе. Нема података о њиховој величини. С обзиром на географске и природне услове ових крајева, веро-ватно да су тамошњи средњовековни катуни били мањи од просечног катуна у централним балкан-ским деловима.

Средњовековни катуни на херцеговачком по-дручју временом показују низ различитих особи-на. Поред континуитета јављања у дужем времен-ском периоду, једни се налазе на вишем ступњу развитка, док други видно заостају за њима. Време-ном такође долази до промена у привредној и дру-штвеној структури катуна.

Од првих година XV века катуни се спуштају у блиске жупе, те прелазе на пуну или делимичну се-силност. Ова територијализација катунске организа-ције остварила се повезивањем катуна за жупска села или места у планини погодна за стално стано-вање, у једну целину. Због тога се од првих година XV века, поред катуна ставља и географски појам уз који је катун везан. Овај процес територијализаци-је Влаха започео је свакако још много раније, али је од двадесетих година XV века постао очигледан. Он је, негде раније негде каеније, имао првенствену улогу у настанку племена.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 48, 97, 146, 148; Б. Храбак, *О херцеговачким вла-шким катунима према пословној књизи Цубровчани-на Цивана Припчиновића,* ГЗМ 11 (1956) 29-38; К. Јиречек, *Власи и Мавровласи у дубровачким изво-рима,* Зборник КЈІ, 195-199; М. Филиповић, *Струк-тура и организација средњовековних катуна,* Сим-позијум о средњовјековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Пос. изд. НД БиХ, Сарајево 1963, 45-112; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима,* на истом месту, 121-140; Б. Ђурђев, *Територијализација катунске организа-ције до краја XV века (катун - кнежина - племе),*

на истом месту, 143-169; И. Божић, *Сви/ет рат-ничких дружина и сточарских катуна,* Историја Црне Горе, књ. 2, том 2, Титоград 1970, 348-370; Б. Храбак, *Разграњавање катуна и стварање група катуна односно племена у некадашњој Херцеговини (ХШ-ХУвек), Предмет и метод изучавања патри-јархалних заједница у Југославији,* Радови са научног скупа, Титоград, 23. и 24. новембра 1978. године, Титоград 1981, 181-201; Симпозијум Власи у XV и XVI вијеку, Радови АНУ БиХ ЕХХШ, Сарајево 1983.

Д. Ковачевић-Којић

КАТУНАР - представник локалне катунске ор-ганизације, уобичајен назив у западним крајевима Балкана. Стално се среће у дубровачкој грађи (саго-пагшз), а понекад је замењен изразом сарШ сагошз, који управо тумачи и објашњава функцију самог катунара. Понекад на челу једног катуна стоје два катунара, а у једном случају је то била и жена (кату-нара).

Старешина катуна потиче из богатије и угледни-је породице, која је дала и име самом катуну. Када катун носи пуни назив, то је име живог старешине који је дошао на овај положај по праву наслеђа. Ова појава се запажа у свим катунима на херцего-вачком подручју који показују континуитет јавља-ња у дужем временском периоду.

Катунар је подређен кнезу, што не искључује могућност да кнез у исто време буде и катунар, на-име, да једна личност обједињује у себи обе фун-кције.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 97; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних влашких катуна,* Симпозијум о средњовјековном катуну одржан 24. и 25. новем-бра 1961, Пос. изд. НД БиХ, Сарајево 1963, 81-91; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровач-ким изворима,* на истом месту, 133-137; Д. Кова-чевић-Којић, *Обавезе на в/ерност двојице кату-нара Сандаља Хранића,* Годишњак ДИ БиХ 19 (1973)229-233.

Д. Ковачевић-Којић

КАША в. *Храна.*

КВАДРАЊОЛ (циао!га§по1и5, циас!га§по1о) -мера којом се одређивала површина винограда на подручју Котора у средњем веку. Преузета је из Италије, где се јавља већ у XI веку. Много познати-ја земљишна мера била је златица (5о1сго), која се примењивала у дубровачком залеђу. Утврђено је да је 1 которски квадрањол одговарао 1/5 дубро-вачке златице, тј. да је 5 квадрањола чинило 1 зла-тицу. Како је златица означавала површину виногра-да од 1 680 $м^2$, квадрањол је одговарао површини од 336 $м^2$.

Током XIV и XV века постепено су у которски Статут улазиле одредбе којима је регулисано сађење винове лозе. Тако је било забрањено сађење нових винограда у дистрикту, уз казну која је предвиђала сечење лозе и плаћање 50 перпера по квадрањолу. На овај начин је которска властела настојала да са-чува своје интересе и да принуди сељаке да се баве мање профитабилном земљорадњом.

ИЗВОРИ: ***8(аШа Са(ћагг,*** УепегНб 1616, 241, 247-248.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 160; М. Влајинац, *Речник наших старих мера* III, Београд 1968, 378; Г. Чремошник, *Виноградарство и вино у Цалмацији средњег века,* ГЗМ 34 (1933) 15-28; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњо-вековних мера. Которски стар и квадрањол, кор-чулански гоњај и кварта,* ИГ 1 (1972) 106-107; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку,* Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 77; С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековно) Србији,* Работни-ци, војници, духовници, Београд 1997, 160.

Ј. Мргић

КЕЛИЈА (грч. *кгХХ(о^,* лат. се11а) - у савреме-ном српском одомаћило се - ћелија. У основном значењу, келија је сваки пристојан стан за монаха. У стварности, под келијом се у разним временима и на разним просторима подразумевало више обје-ката.

Келија је соба у манастирском конаку - стам-беној згради за боравак монаха, какве постоје по свим манастирима. Сваку келију одликује крајња једноставност и скромност намештаја: кревет, сто и столица. У једном углу, окренутом истоку, форми-ран је молитвени кутак са иконама и кандилом на зиду, и столом на коме су крст, молитвеник и књи-

ге потребне за келијско правило. Поред обавезног заједничког богослужења у храму, сваки монах је у својој келији имао посебан аскетски подвиг у виду читања одређених молитава, метанија (велики по-клон) и *копенопреклоњенија.*

Али, и читав конак је називан келијом. По пи-сању Теодосијевом, златом добијеним од родитеља Сава у Ватопеду *поче зидати кепије двоспратне и троспратне,* што се свакако односи на зграде у ма-настирском комплексу. Сава и Симеон у Кареји *мно-ге двоспратне ћелије сазидаше ради почивања када дођу игуман и манастирска братија.* Келије у мана-стирском комплексу немају никакву самосталност.

Постојале су и самосталне келије, тј. посебне келије одвојене од манастирског комплекса у које се са дозволом игумана повлаче искусни монаси ра-ди већег аскетског подвига. Имале су све што је потребно за самосталан живот, а уместо игумана, на челу је био старешина стлрец^ (уерауу). Биле су везане са матичним манастиром, али су уживале велику самосталност и биле посебна правна лица. У средњем веку називане су **МЛБМАЛНИЦА, МЛ^МЛЛ-НА** келна, тј. „келија за ћутање" (од грч. ***цоу%а***-отгјршг). Ово је чест случај код монаха исихаста.

Свети Сава подиже испосничку келију у Кареји са посебним циљем и прописаним посебним ти-пиком, тј. посебним дневним и молитвеним режи-мом. Келија је имала велику самосталност у одно-су на хиландарског игумана и светогорског прота.

На Светој гори се и данас стамбени објекат са малим монашким братством до десет чланова нази-ва келија. Поред просторија за боравак, имају за-једничку капелицу за молитвене састанке. На че-лу је био келиот, као њен старешина (л:роеатсо$). У средњем веку је за њих коришћен термин *ЦОУХ)****-бршу,*** односно у српском преводу „манастирић". Овакве су келије подизали имућнији и спретнији монаси, али се дешавало да велики манастир оси-ромаши и спадне на ранг келије. Свака оваква кели-ја, иако има самосталност, везана је за матични ма-настир.

За молитвено правило у самосталној келији ни-је обавезан свештенички чин, тј. звање јеромона-ха, јер није морао да служи литургију, али је мо-рао бити писмен да би могао да прочита одређене молитве сходно добу дана (јутро, вече, подне, пола-зак на починак и сл.), псалтир, житија светих и сл.

ИЗВОРИ: Л. Мирковић, *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног,* Београд 1938; Свети Са-ва, *Сабрани списи,* Београд 1986 *(Карејски типик);* Теодосије, *Житије Светога Саве,* Београд 1988.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Скитски устави светога Саве,* Братство 28 (1934) 52-67; М. Живоји-новић, *Светогорске келије и пиргови у средњем ве-ку,* Београд 1972.

Р. Милошевић

КЕРАМИКА - Предмети од печене глине, ра-зних намена и облика, најчешћи су налази предме-та материјалне културе при археолошким истра-живањима станишта, насеља, утврђених градова и манастирских средина на просторима средњове-ковне Србије. На основу тих налаза, уз помоћ писа-них и ликовних извора, реконструисан је развојни пут српског грнчарства од досељавања Словена на Балканско полуострво у VII веку до нестанка срп-ске државе у XV веку.

Историјски извори садрже драгоцене али мало-бројне податке о грнчарима и њиховим произво-дима. Најстарији подаци су из времена св. Саве (Студенички типик), а даљи подаци се налазе у по-јединим повељама српских владара из XIV века, практицима и документима из Хиландарског и Ду-бровачког архива. Односе се на грнчаре (гркнмлрћ.) који су радили у селима поклањаним одређеним манастирима. Потчињени манастиру, били су дуж-ни да га снабдевају потребном грнчаријом, а исто-времено су радили и као *сокалници* (в.). И слобод-ни грнчари, иако нису припадали црквеном имању, били су обавезни да део својих производа уступају манастиру. Имена грнчара који су снабдевали гра-дове у изворима се јављају изузетно.

Радионице су биле породичне и занат се прено-сио са колена на колено. Слободни грнчари прода-вали су своју робу на сталним и повременим трго-вима утврђених градова и насеља. Посредством домаћих трговаца и Дубровчана, који су држали највећи део трговине, њихови производи стизали су до удаљених крајева уходаним караванским пу-тевима кроз Србију.

У процесу друштвене поделе рада, грнчари су образовали и своја насеља. Њихови називи јавља-ју се спорадично у пописима села у владарским по-вељама. Најстарији помен, из XIII века, односи се на село Глину у области Јелца. Грнчаре, Грнчарево и Лончарево су називи из XIV века. Истовремено се

јавља река Грнчара и Грнчарска планина. Од XV века овакви топографски називи срећу се у извори-ма чешће.

На основу локалних обележја у облицима и сти-лу украшавања нађених судова и трагова грнчар-ске делатности на терену (остаци зиданих пећи, техничка помагала) утврђени су неки од центара керамичке производње у средњовековној Србији. Грнчари су делали на поседима најважнијих мана-стира (Студеница, Сопоћани, Милешева, Градац и др.) и у околини значајних утврђених градова (При-леп, Ново Брдо, Крушевац, Сталаћ, Ниш, Београд).

По својој намени, грнчарски производи из сред-њег века груписани су у четири врсте: кухињску, трпезну, култну и техничку керамику.

1. ***Кухињска керамика*** представља врсту посу-да чији се развој може најдуже пратити, од досе-љења Словена па кроз цео средњи век. Доносећи предмете своје грнчарске баштине у нову домови-ну, старосрпски грнчари задржали су поједине тра-диционалне облике посуда намењених превасходно спремању и чувању намирница и пића. Начин њи-хове израде временом су постепено усавршавали. Прихватајући техничке иновације свога доба, пре-шли су од ручне израде (гњетењем глине) и при-митивног ручног кола на ножно коло. Пошто је ко-ришћен пречишћенији састав глине, судови су лакше обликовани и равномерније украшавани. Бо-љим печењем добијани су квалитетнији примерци грнчарије неопходне у свакодневном животу.

Најчешћи облик кухињске керамике били су не-глеђосани лонци (гр^**нци)** различитих величина, у којима се јело кувало на отвореном огњишту. То-ком времена доживљавали су мање трансформаци-је у обликовању тела и начину украшавања (заре-зи, линије). На дно појединих огњишних лонаца утискивани су печати, најчешће у виду крста у кру-гу, који се као ознака грнчара, са могућим магиј-ским значењем, јављају код свих словенских наро-да од IX века надаље. Поред једноставних лонаца, у попису кухињске керамике налазе се лонци са др-шком у више варијаната, затим разни типови ко-ничних здела грубље структуре, у којима се износи-ло јело и чувале намирнице, поклопци за лонце и зделе, купастог или тањирастог облика са дршком. Масивне црепуље за печење хлеба израђивале су по култним обичајима жене, ручно, без помоћи ко-ла. У великим ћуповима античког порекла (пито-си), делимично или потпуно укопаним у земљу, држале су се житарице и намирнице које су се тако могле чувати дуже време.

Крајем XII века, у време оснивања државе Не-мањића, грнчарски занат на нашим просторима био је увелико развијен. Настављајући са израдом зате-чених облика кухињске керамике на занатски усавр-шенији начин, српски грнчари упоредо су ширили листу својих производа новим врстама предмета од печене глине.

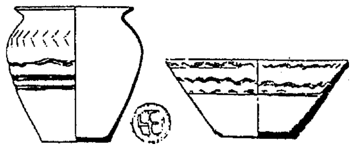

Кухињска керамика

2. Трпезна керамика припада производима умет-ничких заната. Почетак њене производње у Србији био је под утицајем византијске керамике, која је стизала у српске пределе за време византијске доми-нације у XI и XII веку, али и касније, у XIII и XIV веку, када је српска држава постепено померала сво-је границе ка југу, ближе византијским керамичким центрима. Угледањем на облике увежених посуда и прихватањем разних технолошких искустава ви-зантијских керамичара при украшавању трпезних посуда (ангобирање, глеђосање, зграфито, тј. уре-зивање орнамената, зграфито комбинован са сли-кањем), српски грнчари постепено су се усаврша-вали. У радионицама које су својим производима снабдевале утврђене градове и значајне манастирске средине, ови већ искусни мајстори, вични сликању и справљању квалитетних глеђи, посебну пажњу посвећивали су украшавању зидова трпезних по-суда у завршној фази њихове обраде. Користећи на свој начин разноврсне византијске мотиве геоме-тријскбг и зооморфног карактера (кругови,розете, лозице, птице) и повезујући их у складне компози-ције, давали су оригинална решења, нарочито изра-жена на зделама у време Деспотовине.

Поред првобитно доминантног византијског утицаја у производњи српске трпезне керамике, у касном средњем веку спорадично се осећа утицај увежене европске керамике на поједине облике ло-калних производа. Он се одразио на појединим примерцима крчага и бокала, чија се тела издужу-ју по угледу на готичке форме. Кљунасто заврше-

ни изливници подражавали су италијанске бока-ле. Чаше са апплицираним бобицама копија су не-мачких пехара. По европским узорима настала је и акваманила, својеврсна посуда за воду. У другој половини XV века, под све јачим турским прити-ском с југа, на подручје Србије стиже и утицај ке-рамичке уметности Блиског истока.

Главни облици трпезних керамичких посуда би-ле су зделе **(клк>до, влгодл),** крчази **(кондир^, кон-диер),** бокали **(крлсоволћ, в^клрк),** чаше-пехари **(к#пл,** ллож^лб), који се јављају у више величина и типолошких варијаната, зависно од времена и места производње. Од осталих облика ове врсте ређи су налази буклија украшених на посебан на-чин, док је акваманила забележена само једном, фрагментом коњске главе (манастир Милентија).

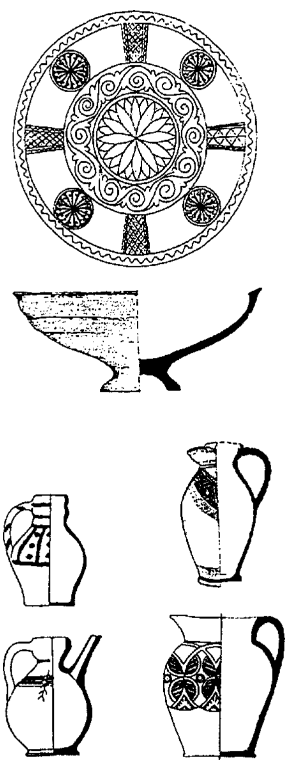

Трпезна керамика

3. *Кумпна керамика,* коришћена у извесним цр-квеним срединама при обављању неких црквених обреда (крштења, причешћа, сахране), потиче углав-ном из раздобља ХШ-Х1У века. Глеђосани путири за вино подражавали су путире од метала. Глеђо-сане зделе за нафору биле су постављене на високу, при дну проширену стопу. На црквеним поседима, ређе у утврђеним градовима, налажен је и тип ма-њих здела равног дна, особен по хоризонтално по-стављеним дршкама, украшеним са посебном па-жњом мотивима свога времена.

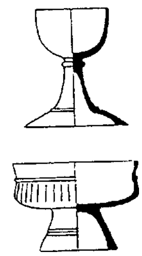

Култна керамика

4. *Техничка керамика* користила се у разним областима средњовековног живота.

У црквеном градитељству предмети од глине били су вишенаменски. Фасаде неких цркава укра-шаване су керамопластичним лончићима у различи-том поретку. Акустични лонци уграђивани су као ресорпциони резонатори у пандантифе и поткупол-не просторе многих средњовековних цркава ради боље акустике. Истој сврси прилагођавани су и обични лонци и крчази.

У ентеријерима значајну улогу имали су *пећња-ци.* Уграђивани су као конструктивни елеменат у омотаче зиданих пећи, ради бољег коришћења то-плотне енергије у стамбеним просторијама. Број-ни примерци пећњака из домаћих радионица, рађе-ни по средњоевропским узорима, обликовани су у виду пехара или зделе, са различито уобличеним дном. У касном средњем веку, у Србију су из угар-ских дворских радионица увожени глеђосани пећња-ци четвртастог облика, украшени рељефним ком-позицијама у готичком стилу. Њима су оплаћиване стране каљевих пећи у палатама највиших феудал-них кругова. Јединствени налази фрагментованих угарских пећњака са темама хералдичког карактера откривени су на простору некадашњег двора деспо-та Стефана Лазаревића у Београду. Међу њима нај-значајнији су они са амблемом Змајевог реда, као један од одраза деспотове припадности овом вите-шком реду.

За осветљавање унутрашњости кућа користиле су се, између осталог, свеће, за чије су учвршћива-

ње израђивани лепо обликовани керамички свеђ-њаци на виткој нози са чашастим проширењем на горњем делу **(свекник^, свешнАКБ).**

У апотекарству су коришћене керамичке посуде цилиндричног и бокастог облика (типа албарела) за држање разних лекова.

Техничкој керамици припадају и лонци од гли-не посебне структуре, у којима се топио метал. Ко-ришћени су у ковницама новца у XIII и XIV веку. За утврђења у Подунављу у XV и XVI веку увожени су лонци са графитом у саставу глине, у којима се топио метал за израду муниције. Обележени су жи-говима аустријских и угарских радионица.

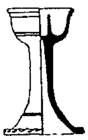

ГТ='

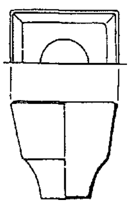

Техничка керамика

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51cћ, *МопитепШ БегШа,* 11; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Цушана,* 304; М. Милојевић, *Цечанске хрисовуље,* Гласник СУД 12 (1880) 41, 115; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 158, 5608; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 95; *Списи св. Саве,* изд. В. Ћоровић, Београд - Срем-ски Карловци 1928, 62, 64, 65; *Животи краљева и архиепископа српских,* Београд 1935, 267; Р. Грујић, *Три хилендарске повеље,* Зборник за историју Ју-жне Србије и суседних области I, Скопље 1936, 25; В. Мошин, *Акти из светогорских архива,* Споме-ник 91 (1939) 209; М. Динић, *Из дубровачког архи-ва* I, 76; А. Соловјев, *Кончански практик,* ЗРВИ 44, 3 (1955) 85-87, 93.

ЛИТЕРАТУРА: М. Пурковић, *Попис села у сред-њовековној Србији,* Годишњак СФФ 4 (1939) 130; Г. Острогорски, *Серска област,* 504; М. Ћоровић-Љубинковић, *Српска средњовековна глеђосана кера-мика,* Зборник НМ 3 (1962) 165-187; Н. Кондов, *Селското занантчипство в областта на Цолна Струма през гљрвата половина на XIV в.,* ЗРВИ 8, 2 (1964) 194, 201; Ђ. Мипс, *Без гроШетез* ***де ЈаШПоп*** *Аез сегатгциез* ***ди*** *зИе а"ћаШаИоп тМ1еуа1е а КЊ-тса,* Вакапобкуша 3 (1974) 59-75; М. Бирташевић, *Технологија српске средњовековне керамике,* Збор-ник МПУ 14 (1970) 93-102; М. СогоуЈс-ЕјиНпкоуЈс, *Ба сегатгцие теаЧеуа1е Љесогее а^****огпатеШз*** *ехесигез а 1'еп§оде,* Ва1сапоб1ау1са 3 (1974) 27-34; М. Ва-ја1оу1с-НасШ-Реб1С, *1п/1иепсе* ***де*** *Вугапсе зиг 1а се-гатгаие еп 5егШ теаЧе^е,* Раепга, ЕХ1, Рабс 4-5 (1975) 75-79; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору,* Годи-шњак ГБ 23 (1976) 19-32; Д. Минић, *Керамичке по-суде као гробни прилози из средњовековних не-кропола у Србији,* Годишњак ГБ 25 (1978) 87-94; *Средњовековни Сталаћ,* Народни музеј Крушевац, каталог изложбе, 1979, 8-11; Г. Томић, *Керамика са локалитета Милентија,* Зборник НМ 9-10 (1979) 425-439; Д. Минић, *Прилог датовања средњове-ковне керамике из Крушевца,* Старинар 30 (1980) 43^-7; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Цекорисана ке-рамика Моравске Србије,* Старинар 30 (1980) 49-53; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика у средњове-ковној Србији,* Београд 1981; А. Јуришић, *Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја сред-њовековне Рашке,* Саопштења 15 (1983) 181-194; Б. Бабик, *Материјалната култура на макодонските Словени во светлината на археолошките истра-жувања во Прилеп,* Прилеп 1986, 257-261, 287-307; М. Цуњак, *Археолошка истраживања комплекса манастира Благовештење,* УЈгшпасшт 3 (1988) 35-37; *Благо манастира Студенице,* САНУ, каталог изложбе, 1988; А. Јуришић, *Градац, резултати ар-хеолошких радова,* Београд 1989, 29-43; М. Поповић - В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку,* Старинар 34 (1989) 150-153; М. и Ђ. Јанковић, *Сло-вени у југословенском Подунављу,* МГБ, каталог изложбе, Београд 1990; А. Јуришић, *Нова Павли-ца, резултати археолошких радова,* Београд 1991, 69-85; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Налази визан-тијске керамике Х1-Х1П века на подручју Србије,* ЗРВИ36(1997) 139-154.

М. Бајаловић-Хаџи-Пешић

КЕСАР (каГоар, саезаг) - стара римска царска титула која је доживела промене у време цара Дио-клецијана (284-305), јер су у систему владе четвори-це царева (тетрархија) двојица главних имали ти-тулу августа, а двојица њихових савладара титулу кесара. Отада се титула кесара налазила у врху хи-јерархијске листе достојанстава царства Ромеја и додељивана је царевим синовима и рођацима, али и неким страним владарима. Због таквог порекла ти-тула кесара спадала је у тзв. царска достојанства ((Зао^ка а^сојцата), а њени носиоци имали су право на употребу формула *царство ми (г\ $ао1кг(а* јиог)).

Увођењем титула *севастократора* (в.) (1081) и *деспота* (в.) (1163) кесар је потиснут, најпре на друго, а затим на треће место хијерархијске листе достојанстава. До краја византијске историје (1453) титула кесара сачувала је своје високо место и до-дељивана је царским рођацима, угледним велика-шима, али и страним господарима. Последњи пода-ци о кесарима потичу из краја XIV века. Због дугог постојања титуле кесара, одећа и други знаци опре-ме њених носилаца мењали су се током времена. Главни знак титуле био је кесарски венац, док су делови одеће и опрема за коња били сиво-плаве бо-је. Титулу кесара додељивао је искључиво влада-јући цар, а она није повезивана са одређеним ду-жностима у управном и војном апарату Царства. Њих су носиоци титуле добијали као поверљиви људи царске куће.

У српској средњовековној држави титула кесара јавља се после царског крунисања Стефана Душа-на (16. априла 1346), јер су ранији српски краљеви поштовали правило да у Византији то достојанство додељује само владајући цар. Доњу временску гра-ницу за постојање титуле кесара у Србији одређу-је гашење царства после смрти цара Уроша (1371). За владавине цара Стефана Душана (1331-1355) титулу кесара добили су Гргур Голубић, утицајан и моћан великаш, затим Прељуб, славни војсковођа и царев намесник у Тесалији (1348-1356), а по свој прилици и Војихна, господар града Драме и око-лине. За време цара Уроша (1355-1371) титулу ке-сара носили су: великаш Новак, споменут у натпи-су цркве Богородице у Малом граду на Преспи, као и Угљеша, син севастократора Влатка који је као кесар споменут још у првим годинама XV века. Ни у Византији, ни у Српском царству титула кесара није повезивана са одређеним дужностима у управ-ном или војном апарату. Њих су кесари добијали као поверљиви људи српских царева.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византиски чи-нови и титупе у средњовековној Србији,* Глас САН 78 (1908) 178-279; К. ОшНапа, *1е Сезаг,* ОпепШ-На СћшНапа РепосИса 13 (1947) 168-194 (= *Кесћег-сћез зиг 1ез тзШиИопз ВугапИпез* II, ВегНп - **Ат51**;ег-а***ат** 1967, 25-43); Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у српском царству,* Зборник ФФ у Београ-ду 11, 1 (1970) 255-262.

Б. Ферјанчић

КЕФАЛИЈА - највиши представник локалне управе у граду и околини. Он је „делегат владаочев и право оличење административне власти на ме-сту" (Т. Тарановски) и мора се „у принципу третира-ти као царски (владарев) чиновник или опуномо-ћеник" (Љ. Максимовић). Установа кефалије у Србији преузета је из Византије. До преузимања није дошло неком посебном реформом или одлу-ком, већ је то учињено на основу затеченог стања у крајевима које је краљ Милутин освојио од Ви-зантије. У новоосвојеним крајевима кефалије су у суштини задржале све компетенције које су имале и под византијским царевима. Поменути достојан-ственици су као царски чиновници или опуномо-ћеници били управници провинција, а у зависно-сти од величине територије којом су управљали, делили су се на *опште* и *локапне* кефалије. Први су управљали неком пространом облашћу или агло-мерацијом састављеном од неколико основних управних јединица, док су други управљали тачно омеђеним подручјем које чини околину једног или два града, као и градским насељем.

Доласком византијских територија под власт српских краљева и царева, прихваћен је у основи византијски систем локалне управе, с тим што су српски владари на чело управе постављали своје људе, чешће Србе него Грке. Душанов кефалија Рајко вршио је своју службу у Трилису и Вронту, градовима између Месте и Струме, кефалија Владо-је у Пологу, кефалија Милош у Прилепу, а слично се дешавало и у другим областима јужно од Ско-пља. Изгледа да су за време краља Милутина нај-пре прихваћене опште кефалије у Скопској обла-сти и Зети, док је до прихватања локалних кефалија дошло касније. Кефалија зетски Илија вршио је

своју службу пред крај живота краља Милутина (1321), а Дубровчани га још 1318. године назива-ју: „поћШз У1г аотншб ЕНа, сотез с-е Сепга". Он је и као кефалија титулисан: „МоћШб ет рогепз У1г аогшпиз УПа сегаНа", што најбоље сведочи о ње-говом високом положају и угледу.

До праве прекретнице у организацији локалне управе дошло је за време Стефана Душана и то у периоду када је одлучно кренуо да уздигне краљев-ство на царство, тачније почетком четрдесетих годи-на XIV века. Пре него што је донет први део Душа-новог законика (1349) установа локалних кефалија је распрострањена широм српске државе, па Зако-ник ову појаву само озакоњује. Слично Византији и у Српском царству кефалија постаје царев опуно-моћеник. Установа кефалије брзо се проширила на запад у Конавле и Требиње, и на север до Рудника, али она не покрива равномерно територију Српског царства. Много их је више било у оном делу држа-ве познатом као „царство", него у „краљевству", од-носно у матичним српским земљама. Кефалије се у начелу појављују у развијеним урбаним средина-ма, градским и рударским насељима са околином, као и у „мешовитим" жупама које немају једног го-сподара. Тамо где постоји господар жупе или „цржа-ве" нема места за кефалију.

Кефалије је постављао српски владар: краљ, цар, а касније обласни господари. Нису сачуване наредбе о њиховом постављању или разрешавању, али су свакако постојале, пошто је овај најистак-нутији представник локалне управе био непосред-но потчињен владару. Нема никаквих доказа да су кефалије биле потчињене неком члану централне управе, па се не може говорити ни о субординаци-ји између представника централне и локалне упра-ве. На својим положајима кефалије су остајале по две-три или 4 до 6 година, што је често зависило и од стабилности политичких прилика у земљи. Кефалије по правилу остају на својим положајима и после смрти владара, ако га наслеђује легитим-ни наследник, али ако једног обласног господара силом замењује други обласни господар, мењао би се и кефалија.

У осамостаљеним српским областима, које су биле мале по површини, установа кефалије се одржала све до пада ових области под Турке. Једи-но су у држави Лазаревића, већој по обиму од оста-лих, постојали повољни услови за развој и реорга-низацију државне управе у целини.

Кефалија је био обавезан да брижљиво управља повереним му градом и подручјем. Обично су пре-ма именима градова саображене и титуле кефалија, па се тако помињу: кефалија штипски, кефалија приштевски, кефалија врањански, кефалија руднич-ки, кефалија призренски итд., али се то понекад чи-нило и према именима жупа или „земаља", па се помиње кефалија полошки или пак кефалија Кона-вала и сл. О надлежностима у војним пословима не зна се много, поготово што су ови послови регули-сани тзв. *војничким законом* (в.), али пошто је сваки град био и утврђен, онда је кефалија био заповедник тврђаве и војне посаде у тврђави. Једино је у нај-већим градским утврђењима постојао посебан *кул-ски* кефалија, поред градског кефалије. Сваки од њих био је непосредно потчињен владару. Кефали-ја је водио рачуна о уредном одржавању утврђења и о редовном вршењу стражарске службе, а у ратним условима и о одбрани града. Да би утврђења била у исправном стању, морала су редовно да се попра-вљају, ојачавају, а по потреби и проширују. Успе-шно извршење свих ових обавеза - *градозиданије* (в.) - падало је на терет целокупног становништва града и градске жупе. Реализација градозиданија била је у надлежности кефалије. Слично би се могло рећи и за обавезу *градобљуденија* (в.), односно оба-везу чувања града и тврђаве. У мирним временима градобљуденије је обављала стална посада у твр-ђави, док су за време ратних опасности у том по-слу учествовали и остали грађани. О издржавању градских стражара бринуо се кефалија. Он је био дужан да организује и преношење владаревих ства-ри преко градске територије (в. *понос),* као и да пру-жи потребну помоћ приликом пребацивања већих војних јединица. У случајевима када је кефалија управљао пограничном жупом *(смесном),* први би за време рата противу суседа започињао са ратним операцијама, али би посредством овог кефалије за-почињале и прве мировне акције, као што су пре-говори о примирју или миру. Посматране као цели-на, војне надлежности кефалије нису прешироке нити су од превеликог значаја за државу, али су при-сутне, видљиве и свакако се уклапају у вршење вој-не службе по војничком закону.

Далеко су биле шире и значајније цивилне на-длежности. За одржавање постојећег поретка, уста-љеног реда и мира у граду и градској жупи био је искључиво надлежан кефалија. Он је имао своје по-моћнике - *слуге* или *момке,* који су извршавали ње-

гова наређења. Свакога ко је нарушавао устаљени ред и реметио мир могао је да ухапси, односно да *веже* и притвори, а у тежим случајевима да *окује у гвожђа* и стави у тамницу. Кефалија је био дужан да темељно спроведе истрагу и прибави потребне до-казе. Посебно место припада кефалијама у судству. У средњовековној Србији и српским областима по-стојао је посебан *суд пред кефалијом,* за све станов-нике града и градске жупе, а неко време и за дубро-вачке трговце. Према устаљеној процедури у којој пороти припада посебно место, суд пред кефали-јом судио је за тежа дела, изузев владарских резер-вата. За извршење свих казни, које суд изрекне, био је непосредно надлежан кефалија. Поред изрицања и наплате казни, изречених у редовном судском по-ступку, постојале су и казне које су изрицане и на-плаћиване по „скраћеном судском поступку", као нека врста мандатне казне. Висина ових казни била је лимитирана на 25, 50 и 500 перпера (1 перпер = 12 динара).

Стална обавеза кефалија била је борба против лопова и разбојника. Он је одговарао за безбедност људи и њихове имовине у јавном саобраћају, па је у том циљу на деоницама јавних путева у *смесним* жупама постављао стражаре да осигурају слободно кретање људи и робе.

Заштита било чије имовине такође је била у на-длежности кефалије. Из тог разлога он је од неу-редних дужника силом наплаћивао заостале дуго-ве, са својим помоћницима пленећи њихову имовину. Из истих разлога бринуо се и о заостав-штини преминулих пословних људи на повереном му подручју, односно о извршењу тестамента. Водио је рачуна да закупци царина уредно извршавају сво-је обавезе, не само према владару и држави, већ и према црквеним установама, ако је то владар наре-дио. У случају прекршаја, односно неуредног плаћа-ња, кажњавао би закупце високом глобом од 500 перпера. Штитио је земљишну својину, како поје-динаца, тако и сеоских заједница и црквених устано-ва. Прекршиоце је строго кажњавао, било да је у питању култивисано или некултивисано земљиште. На основу показаних исправа, владаревих наређења или судских одлука, вршио је са својим помоћни-цима *тесање* међа спорних земљопоседа. Будући да је трговина у сваком градском насељу имала по-себан привредни значај, кефалија је био надлежан да се она нормално одвија. Захваљујући чињеници што је заиста имао широка овлашћења на подручју којим је управљао, кефалија је био погодна личност да се појављује и у улози *милосника* (в.), односно извр-шиоца јавноправних исправа, посебно разрешница рачуна закупаца царина. За обављање бројних по-слова кефалија је био на разне начине награђиван, што је његову делатност чинило привлачном. Од грађана је имао право да купује животне намирни-це упола цене, док му је у градској *жупи* (в.) припа-дало право на *оброк* (в.). Уживао је вероватно и дру-ге погодности у граду, посебно код занатлија које су му бесплатно чиниле разне услуге. Значајне при-ходе имао је од судских казни и других глоба, док му је део прихода долазио са панађура, посебно од трошарине (в. *царина).* Захваљујући правима и овлашћењима која је имао и приходима које је уби-рао, кефалија је био „први грађанин" у граду и око-лини.

У српским земљама установа кефалије посте-пено се гасила. Најпре су је Турци укинули у краје-вима који су први доспели под њихову власт. Би-ле су то области Браће Драгаш (Дејановића), краља Марка и краљевића Андрејаша, које су 1395. годи-не дефинитивно доспеле под турску власт и управу. У области Вука Бранковића и његових наследни-ка Турци су привремено прихватили затечени облик локалне управе, па се највероватније због тога у Звечану 1399. године помиње турски кефалија Фе-риз. Установу кефалије Турци не укључују трајно у свој управни систем, али су зато омогућили наслед-ницима Вука Бранковића да задрже кефалије све до коначног пада њихових земаља под турску власт (1455). У држави кнеза Лазара и његових насле-дника кефалијама припада најистакнутије место у локалној управи све до почетка друге деценије XV века, када њихову улогу преузимају војводе поје-диних *власти* (в.). Али, и поред увођења власти у земљама Лазаревића остало је довољно простора и за кефалије, посебно у рударским центрима као што су Рудник или Беласица. Изгледа да се уста-нова кефалије у земљама Лазаревића дефинитив-но угасила са првим падом Деспотовине 1439. годи-не. Поменута установа најдуже се одржала у Зети Црнојевића. Била је то мала територија без град-ских насеља, на којој су се љубоморно чувале све институције наслеђене из времена Немањића, али су оне добијале другачија својства. Најизразитији пример представљају кефалије које за време Цр-нојевића постају владареви *делегати* у појединим катунима и ратничким дружинама. Кефалије су та-

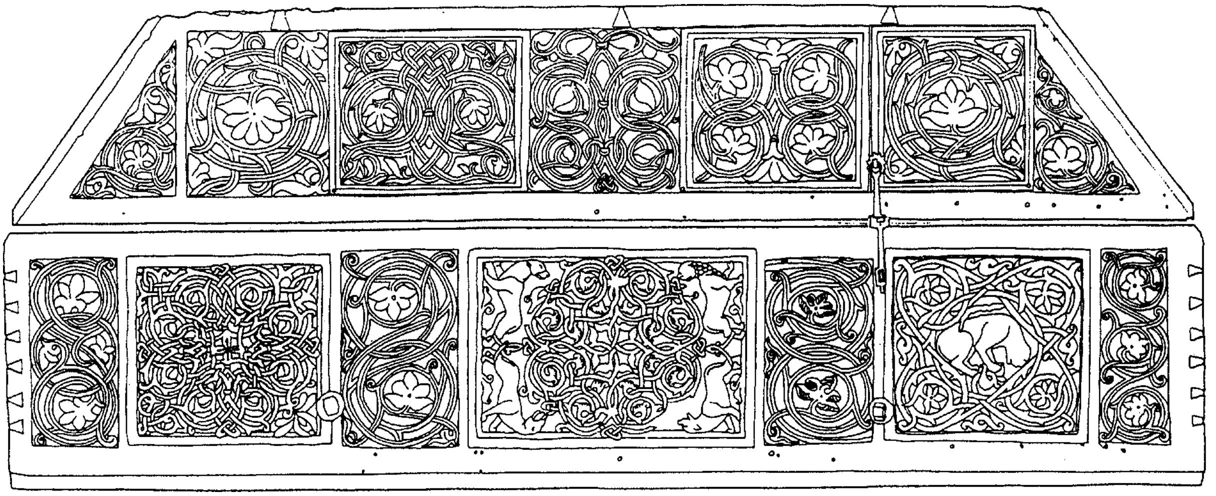

Кивот краља Стефана Цечанског - Цечани

мо истовремено и најистакнутији представници ка-туна и ратничких дружина. Падом области Црноје-вића под коначну власт Турака нестале су кефали-је, али су се зато на историјској позорници појавили *главари.*

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чино-ви и титуле,* 266, 267; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 259, 425; II, 17, 118, 285, 364; Т. Тарановски, *Исто-рија српског права* I, 203-209, 212, 216; Љ. Макси-мовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* Београд 1972, 71-100; *Ц.* Макбјтоуш, *Тће ВугаШте РгоугпсгаГ АЛтгтз(га(гоп ипдег (ће Ра1аИо§ог,* Атз^егдат 1988; М. Благојевић, *Цржав-науправа,* 246-285.

М. Благојевић

КИВОТ (кивот^, ков^чеп* изкрднк) - рели-квијар у виду ковчега намењен чувању *моштију* (в.), најчешће у виду целокупног тела. Као култни предмет, чији су облик и функција наслеђени из ранохришћанских времена, кивоти су имали зна-чајну улогу у побожној пракси средњовековне Ср-бије (ритуал преноса и полагања моштију, обичај даривања на кивот, чуда везана за мошти). С обзи-ром на то да су у њима, након објављивања, чувана балсамована тела националних светитеља - влада-ра и црквених поглавара, кивоти су у Србији имали и изражену идеолошко-династичку функцију.

Највише података о кивотима пружају писани извори (биографије владара и поглавара цркве, пу-тописна сведочанства) и ликовне представе (ком-позиције преноса моштију). Изглед кивота и њихов положај у простору храма израз су теолошког наука да тела светитеља представљају облик обоготворе-не материје и спону између иманентног и трансце-дентног. Стога су се они чували испред олтарске преграде која у простору цркве чини симболичну границу између сфере земаљског и небеског. Сред-њовековни српски кивоти по правилу су били др-вени и имали су облик сандука са поклопцем зако-шених страна. Они су редовно богато украшавани, најчешће дуборезом са геометријским, флоралним и зооморфним мотивима. Кивоти су, изгледа, били живо обојени и позлаћени, а у неким случајевима имали су апликације од племенитих материјала. Ова декорација симболизује рајска насеља и предста-вља евокацију Небеског Јерусалима у којем свети-тељ обитава. Судећи по изворима, изузетно раско-шан био је кивот св. Саве у Милешеви, прекривен орнаментисаном, сребрном и позлаћеном оплатом.

Једини до данас сачувани средњовековни примерак је кивот краља Стефана Дечанског, који представља репрезентативни дуборезни рад XIV века.

ЛИТЕРАТУРА: М. Ћоровић-Љубинковић, *Сред-њовековни дуборез у источним обпастима Југо-спавије,* Београд 1965, 54-58; М. Шакота, *Цечан-ска ризница,* Београд 1984, 296-297; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку,* Београд 1992, 180-181; Д. Поповић, *Мошти светог Саве,* Свети Сава у српској историји и традицији, Бео-град 1998, 251-266.

Д. Поповић

КИНОВИЈА в. *Манастирски комппекс.*

КИПУРИЈЕ в. *Врт.*

КИР (кг)р1о$, *кд5р1$) - византијска титула у зна-чењу аоттиз, господин. „Византијском кир одгова-ра зег које се одомаћило у Далмацији у XIV веку" (Константин Јиречек). Кир као ословљавање и уоп-штена титула често се среће у грчким повељама српских владара. Придавана је византијским и срп-ским угледницима - владарима, властели и све-штенству. По правилу се придодаје уз име после титуле. На молбу дворанина Ђорђа Фокопула (кгЗр Гесбру1о? 6 ФсоксжогАо*), први српски цар потвр-дио је исправу серског кефалије *кир* Михаила. По-верење деспота Јована Угљеше уживао је *кир* Ники-та Педијасим.

Уопштеном титулом кир изражавало се пошто-вање према свим црквеним лицима: *преосвећени митрополит Зихне пречасни кир Јоаким; епископ кир* Давид; игуман хиландарски *кир* Јован; прот Свете Горе *кир* Сава; *пречасни монах кир Јаков;* свештеници *кир* Димитрије и *кир* Ђорђе.

Поред домаће титуле господин, кир се спора-дично јавља у ћириличкој дипломатичкој грађи и у старим српским записима и натписима. Клир Ох-ридске архиепископије послао је попл кир Хри-стод^лл у села Железово и Корнишор да подигне каноник и обави остале црквене послове. Стефан Бранковић је поверио *игумену попу кир Ефросиму* да у Дубровнику подигне остатак очевог депозита.

Одговарајуће ословљавање за жене било је *ки-ра.* Договором са мајком *госпоом кира Епеном и с госпоом кралицом кира Цоротеом,* краљ Твртко је 1378. потврдио Дубровчанима раније повластице. Са овом титулом забележена је Јелена, жена краља Вукашина, много пута монахиња кира Евгенија.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 195, 196; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I—VI; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 80, 82, 116; II, 159; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље,* 8, 9, 74, 75, 270-277.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 61; Р. Михаљчић, *Прошлост и народно сећање,* 67.

Р. Михаљчић

КЛАШЊЕ (кллшнк) - грубо вунено сукно, про-извод домаће радиности, коришћено пре свега за прављење мушких одела и раса за калуђере. И данас се у неким селима јужне Србије за ову врсту тка-нине, која се тамо још увек производи, сачувао исти назив. У средњовековној Србији, богатој вуном, клашње се производило у великим количинама, не само за домаће потребе, већ и за извоз. У томе су нарочито били вешти власи. Имућни власи су ма-настиру, поред осталог, давали и клашње произведе-но од своје вуне, док су сиромашни црквену вуну прерађивали у клашње. Та обавеза је, без сумње, теретила влахе свих манастира, почев од Немањиног времена, али се изричито помиње тек у повељама цара Душана. Болници у Хиландару је, према Душа-новој повељи из 1348, требало поред осталог обез-бедити гуњеве, који су прављени од клашња, саме клашње и вунене покриваче за кревете. У повељи Карејској келији, коју Душан исте године издаје за-једно с царицом Јеленом, захтева се да се сваке го-дине овој келији даје по десет гуњева, десет кла-шња и десет кожуха. Давање клашња и вунених покривача за потребе калуђера, предвиђа се и у Ду-шановој повељи манастиру Св. арханђела код При-зрена.

За разлику од других вунених тканина, клашње је прављено искључиво од црне вуне. Вунене ткани-не увезене из Србије и Босне Дубровчани називају зс1аута и газза или газзја, чиме је означавано њихо-во порекло, а на околним острвима се срећу и нази-ви зосћепа, тегста и тос-ппа.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 420, 471,698, 699, 701.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Цубровника,* Београд 1982, 11-14, 111; Д. Динић-Кнежевић, *Учешће влаха у преради вуне и превозу сукна у XIV и XV веку,* Радо-ви АНУ БиХ 73, 24 (1983) 85-92.

Д. Динић-Кнежевић

КЛЕПАЛО - Ударањем о клепало или *било* по-зивају се хришћански верници на службу и заjед-ничку молитву, било да је реч о манастирским или парохијалним црквама. Клепало се први пут појави-ло у Египту. Појавом звона на хришћанском Исто-ку, оно није било истиснуто из употребе. Клепало је могло бити сачињено од дрвета или од метала. За поједине ауторе клепало и било су синоними, док други праве разлику на основу материјала од кога су израђени: било је дрвена даска о коју се ударало са више дрвених чекића, док је клепало метална плоча. Клепало или било обично висе испред ула-за у цркву; ако је од дрвета понекад се носи о левом рамену и чекићем се удара по њему. У старим срп-скословенским текстовима наилазимо на термине: **клеплльце, великок клеплло, лгћд^кное клеплло, БИЛО, великок БВЛЛО, гвозд^но Билце.**

ИЗВОРИ: *Хиландарски тпипик,* Рукопис СНЂ А5 156, приредио Д. Богдановић, Београд 1995, 11, 13, 14, 19; Доментијан, *Живот Св. Саве и Св. Си-меуна,* изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 125 (= До-ментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона,* Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4, Београд 1988, 60); *Живот Св. Саве написао Цо-ментијан (= Теодосије),* изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 15, 86, 213 (= Теодосије, *Житије Св. Саве,* Старе српске биографије I, превео М. Башић, Бео-град 1924, 90, 147, 246); Архиепископ Данило, *Жи-воти краљева и архиепископа српских,* изд. Ђ. Дани-чић, Загреб 1866, 160 (= Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских, Службе,* Стара ср-пска књижевност у 24 књиге, књ. 6, Београд 1988, 148); *Српски историјски и књижевни споменици,* Гласник СУД 67 (1887) 302.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* В. Караџић, *Српски рјечник;* Л. Мирковић, *Православна литурги-ка или наука о богословљу православне источне цр-кве,* I део, С. Карловци 1918, 112; С. Станојевић, *Би-ла, клепала и звона код нас,* Глас СКА 153, други ра-зред 77 (1933) 79-90; Ф. Гранић, *Било, клепало у еги-патским и палестинским манастирима старе цркве,* Богословље 8, 4 (1933) 302-307.

С. Бојанин

КЛЕТ, КЛЕТИШТЕ (кл^ктц кл-ћтиште) - ста-рословенска реч позната у руском, пољском (к1ес -земљана колиба) и чешком језику (к1есе - кавез). У старом српском језику има више значења. Налазимо је у дипломатичкој грађи и наративним изворима. Клет се јавља као међник. Селу Репча међа је ишла путем *на клети,* село Лесковац међила је *Вучја клет,* а село Јеленац *Цртутова клет.* Сва три села припадала су властелинству Светих арханђела код Призрена.

Стојан Новаковић двоји кућу од клети и клети-шта: „Села се (ратарска) по томе језику састоје из *кућа,* а катуни (влашки и арбанаски), као привре-мена села из *клети* и *клетишта".* Ови термини најчешће означавају летње пастирске колибе, обич-но од плетера. Власи су и шатор називали клети-штем. У уговору о преносу робе дубровачких тр-говаца из јула 1408. године, додаје се један коњ рго ћгаз^еша ег рго **с1еН5ГЈ5 ГегепсНб.** Међутим, клет је и кућа, понекад и велика - *и показа ми клет превели-кују* (XV век).

Иако су пастирска насеља због начина живота и привређивања нестална, законодавац ипак на кле-тишта разрезује неке намете и работе. На власте-линству Светих арханђела код Призрена, власи па-стири били су дужни *да дају од клетишта јагњетину* (в.) *и испорак. Влашки закон* Светосте-фанске хрисовуље, на четрдесет клетишта распо-ређује довоз десет товара соли *од куда игуман рече.*

Клет је означавала оставу, односно подрум за вино: **ДА в^зметк вино, и овеллл вксодћшиимл вк** клетЕ* (Данило). О клети као остави говори Ма-рин Држић: „КПјеН уаш 5Уе рипе, сЈпшпо §12с1ауа, ј бикпа \ уипе \ ћгје1а р05*ауа". Клет је за Дубровча-не синоним за дућан (1а ппа 5*агоп гое сПекћа). Према наративним изворима клет је и соба: *В тај-нују клет цар входит* (Доментијан) или *јегда моли-ши се, влези в клет своју и затвори двери своје* (Данило).

Израз клет одржао се до новијег доба. „Клијет у Србији на некијем мјестима (као н. п. по Јадру и по Поцерини) зову *ајат* или *вајат,* а на некијем мјестима (као н. п. по Морави) *стасина* и *ижина",* пише Вук Караџић. Под речју *спрема* Вук издваја вајат, клијет и стасину као засебне зграде, за раз-лику од коморе, ћилера и спреме који се најчешће налазе у кући.

ИЗВОРИ: *НАО,* Сапс. 37,Г 94'-95; Еатеп-1а ае гопб 5, го1. Уо1ат:е ао! 87; *Хрисовуља цара Сте-фана Цушана,* 281, 282, 302, 310; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 629, 701.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјеч-ник;* Ђ. Даничић, *Рјечник; Рјестк ЈА2ХЈ;* Ст. Нова-ковић, *Село,* 44, 151, 190, 191.

Р. Михаљчић

КЛЕТВА в. *Заклетва.*

КЛЕТВЕНИК - лице које полаже заклетву (при-сегу) своме сениору на верност, па отуда и еквива-лент латинском: уабзаШз, геидатлгшб, &ос1ага1:и5 и јигејигапдо оћбгпсшб.

Тако се у уговору о пријатељству са Дубровни-ком 1254. године Радослав, син и наследник хум-ског кнеза Андрије, али не више с титулом кнеза него жупана, помиње као *вјерни клетвеник господи-на краља угарског.* Он своју православну припад-ност - према мишљењу неких аутора - наглашава не само тиме што уговор започиње *у име оца и си-на и светога Цуха* већ и заклетвом у *господа бога и у часни животворни крст Христа господа и у Бо-городицу деву Марију и у свето еванђеље божије и у 318 светих отаца никејских и у све свете муче-нике Блажа и Цимитрија* да ће поштовати речени мир са Дубровником.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма,* 25-28; I. Магигашс, *Рппозг,* 505.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Д. Драгој-ловић, *Историја српске књижевности у средњо-вековној босанској држави,* Нови Сад 1997, 172.

Ђ. Тошић

КЛИЧАК в. *Накит.*

КЛОБУК в. *Покривала за главу.*

КЛОБУЧАР в. *Занати.*

КМЕТ - термин са различитим значењима. Зна-чење ове речи се мењало у зависности од времена и простора. Савремено, готово опште усвојено схвата-ње да је кмет зависни сељак, подложан властелину, нема изворну подлогу у нашој најстаријој писаној грађи. Напротив, најстарији документи сведоче да је кмет био припадник повлашћеног слоја.

1. Босански бан Матеја Нинослав потврдио је повластице Дубровчанима и наредио да **мои кмл-ети и мои лк>дие и мои владал^ци дл ви лкже и дл ви хрлне** иЈдв, **злл.** Уколико би неки кмет оште-тио дубровачког трговца, надлежан је био владарски суд. *Кмети угарски* спомињу се у исправама из 1426. године о продаји Конавала Дубровчанима, и повељи из 1442. којом Општина у редове своје вла-стеле прима војводу Иваниша, кнеза Петра и кнеза Николу, синове Радослава Павловића. Кмети угар-ски вероватно су угарски барони *(1а ргозпји кгаЦа МаИјаза I ктеИ и^агзШћ... ргеа[1] ргеШг I ктеИ пазг-тђ.* Имућан је био Константин кмет који је заjед-но са децом обновио запустели манастир Зрзе код Прилепа. Штавише, манастир Зрзе, запустео под влашћу Османлија, постао је баштинска својина Константина кмета и његове деце.

Кметом се у Зети називао старешина села и су-дија. Према дубровачкој грађи *кмети* или *добри људи* (ћош ћогшпеб) учествовали су у мирењу. При-ликом измирења свака страна имала је по 12 закле-тих посредника. Мирење су вршили *кметићи* или сотргогшббагп. Од XV века заклети кмети учество-вали су у мешовитом суду - *станку* (в.). Пресуда о вражди из маја 1447. сведочи да је на станку уче-ствовало 12 српских и 12 дубровачких кметова уз два *пристава* (в.), по један са сваке стране. Јануара 1454. **кметУе и рлки и послушници** деспотаЂур-ђа Бранковића, утврдили су међе манастира Хи-ландара. Познати Грбаљски статут, са прилично турских речи и елемената обичајног права, издваја кмета као признатог угледника који кметује, одно-сно заповеда. Он суди, мири завађене, дели имање браће, процењује вредност земље. За све наведене

послове предвиђена је новчана накнада. Према овом споменику кмет спада у категорију *добри/ех људи.* Изрази *кмет* и *добри људи* „употребљавају се још и данас" (Константин Јиречек).

Одскора је позната установа кмета у градској управи. У дубровачкој серији Ас1а СопзПп ттопз поименице су забележени кметови који су у Новом Брду и Сребреници обављали судске послове. Чи-њеница да се један спор водио сопгга Кас-опа, гга-ггет ш' сћтех, уверава нас да није реч о кмету као социјалној категорији, већ звању.

Градокмет (јоћа§го сазгп) означавао је слобод-ног баштиника у Хрватској. Градокмети су били дужни „с-а уојији га кга1ја, пагосћо с!а ћгапе §гас! кга1јеу, рос! корт згоје" (Владимир Мажуранић).

Кмега као сеоског старешину и угледника издва-ја предање: *На кметове сепске погпаваре* или *Бра-ћо мо/а кмети и бољари.* Вук пише да су у Србији за кметове бирани поштенији, паметнији и речи-тији сељаци које нико није могао закметити и рас-кметити. Они су се скупљали на сеоске и кнежин-ске договоре „и на такове молбе и одговоре ишли су Турцима, а кашто су сељацима и судили кад би их парци позвали, за којекаке распре".

2. Документи из западних крајева сведоче о кмету као зависном сељаку који обрађује туђу зе-мљу: *р1етепИ гта кте1е вуо/е.* Племенита и кмета двоји Винодолски статут. О подели друштва говори и пословица: *Тешко госпару кога кмети хвале.*

Кметове који се населе на *кметштини,* одно-сно имању манастира на Цетињу, Иван Црнојевић је ослободио *данка господскога,* јер су они *работ-ници црковни.* Сачувано је ћириличко писмо, веро-ватно из XV века, које је клир Охридске архиепи-скопије послао *кметом старим и младим* у села Железово и Корнишор. И овде је свакако реч о зави-сним сељацима који су на почетку турске власти плаћали доходак цркви у аспрама, а каноник архи-епископу. На хиландарској метохији за патријарха се убирао од попова *каноник* (в.) а од кметова *кри-на* (в. *мере и тегови).* Изгледа да су кметови у гра-ду и жупи Хлевно, баштинском поседу војводе Хр-воја, били зависни сељаци **(и св. тими соу вили грлдоу кметик, и то соу онли селл)** јер се у истој исправи краља Остоје, истовремено издвајају *пле-менити људи и ине врсте добри људи.* За турске власти у Босни кмет је радио за читлук сахибију.

Кметићи су били сотргогшззаги, али и зависни људи. *Ко/и кметић не би предавао праву половину господару, да му се узме кућа и земља из рука и дру-гоме преда,* гласи одредба Грбаљског статута. Де-цембра 1395. Дубровчани су писали кнегињи Мили-ци и кнезу Стефану да сви људи нису једнаки: **ксу вллстеле и ксу кметики, клко то у Ср^влкх^ и по всем^ св^вту.** Када су у питању наше земље у унутрашњости, ово виђење Дубровчана мора се схватити у преносном смислу. Кмет и кметић у ћи-риличким споменицима ретко се јављају. Душанов законик их не познаје. За зависне сељаке одомаћио се назив *себри* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Р/ечник; Кјеспгк ЈА2.ЈЈ;* К. Јиречек, *Истори/а Срба* II; V. Махигашс, *Рппозг;* Р. Михаљчић, *Једно писмо клира Охридске архиепископије,* ИГ 1 (1971) 67-72 (= *Прошлост и народно сећање,* 66-72); А. Веселиновић, *Владар-ско и комунално у градовима Цеспотовине,* Социјал-на структура српских градских насеља (ХП-ХУШ век), Смедерево - Београд 1992, 125-137.

Р. Михаљчић

КМЕТИЋИ в. *Кмет.*

КНЕЗ - старешина, поглавар, владарска титу-ла. Константин Порфирогенит јужнословенске вла-даре назива архонтима у којима је могуће препо-знати и кнежеве. Иначе, звање **архауу** византијски писци су употребљавали у различитим значењима. Код Срба као и код Руса, цар и кнез постали су по-јам врховништва. *Искони створи Бог небо и земљу и људе на њој... постави ове царевима, друге кнезо-вима, ине владарима,* читамо у повељи Стефана Немање манастиру Хиландару. Међутим, звање кнеза није се усталило као владарска титула. До 1077. године носили су је дукљански, односно зет-ски владари. Кнежеви су били и господари оста-лих приморских крајева. Звање кнеза губило је вла-дарска обележја јачањем српске државе, где се знатно пре Немањића усталила владарска титула *великог жупана* (в.). Страцимир и Мирослав, стари-ја браћа великог жупана Стефана Немање, упра-вљали су удеоним областима као кнезови. Септем-бра 1186, уговор са Дубровчанима, поред великог жупана потписао је и кнез Мирослав **(^кз^ кнез^ МирослАв^ клми* се и подписах^).** Титула кнеза

красила је синове владара. Прворођеног Вукана Стефан Немања поставио је за великог кнеза у при-морским крајевима. Кнез је био Сгофан, син Стефа-на Томаша, ***краља Срба и Босне,***

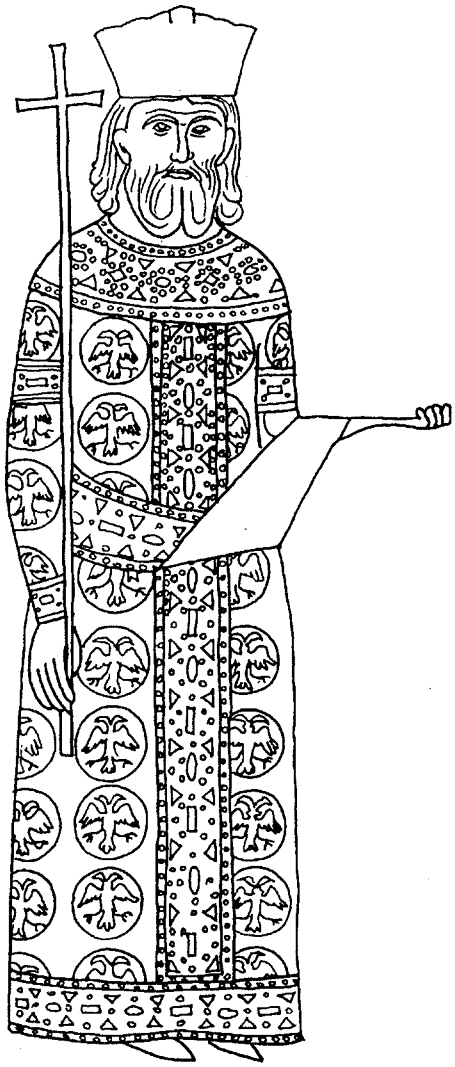

Кнез Лазар - Раваница

Док се Немањин брат Мирослав потписивао као кнез, његов син Андрија овој титули додао је атри-бут велики: ***Ја кнез вели хумски Андреј са синовима жупаном Богданом и жупаном Радославом.*** Титу-лу великог кнеза хумског носио је и Петар, свакако син кнеза Мирослава. Титула кнеза стицала је вла-дарска обележја, када су наследници кнеза Ми-рослава, користећи погранични положај хумске области, иступали самостално. Почетком XIV века, доњи ток Неретве, Стон и Невесиње држао је кнез Константин (сошез Сопз^апНпиз) из цетинског вла-стеоског рода Нелипчића. Област којом су кратко-трајно самостално управљали наследници кнеза Мирослава, званично је названа ***Кнежевство Хум-ско,*** а много касније исти назив, Сотжк) сН Сћe1-то, употребљава и Мавро Орбин.

Мада су га често носили Немањићи, међу њима и Вуканов потомак Вратко, војсковођа Стефана Душана, звање кнеза је девалвирало јер се веома раширило на јужнословенским просторима, по-себно у Босни. Током времена по рангу је постало ниже од војводе, кефалије, понекад и севаста. О томе сведочи и звање ***кнеза жупског.***

Достојанство и владарски ранг титули кнеза по-вратили су обласни господари Војислав Војиновић и Лазар Хребељановић. Они су своје феудалне обла-сти образовали у старим српским земљама, где вели-каши нису носили звучна византијска звања. На-стојећи да од Дубровника поврати Стон, Војислав је истицао да је хумски кнез. Повеље је потписивао прикладнијом титулом кнеза, без територијалних ограничења, јер се његова област простирала од Рудника до Дубровника и Котора. Од цара Уроша, са којим је био у добрим односима, добио је право да убире светодмитарски доходак. Он је први обласни господар који се јавља са владарским придевком Стефан. На надгробном натпису забележен је као ***велики кнез Воислав све српске, грчке и поморске земље.***

Углед кнеза још више је уздигао Лазар Хребе-љановић, господар Моравске Србије. Све исправе, без изузетка, потписивао је као кнез, што је у скла-ду са натписима на његовим печатима. У дубровач-ким документима он је сотез или соп1е 1_,а2аго. Ње-говој званичној титули оновременици понекад придодају атрибут велики, али чешће у списима ко-ји су настали после 1389. године. Звучна достојан-ства нису оптерећивала господара Моравске Срби-је који је са скромном титулом остваривао замашне политичке циљеве. Укупна државничка делатност у складу је са осталим деловима интитулације. При-својио је владарски придевак Стефан и иступао као ***самодржац свих Срба.*** Титулу коју је носио конач-но је уврстио у владарска звања. Оба његова сина,

Стефан и Вук, започела су политичку делатност као кнежеви.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Лазар Хребеља-новић.*

Р. Михаљчић

КНЕЗ ДВОРСКИ в. *Цворски.*

КЊИГА (**кбнигa**, грч. *$фХ(оу)* - **1.** У кодиколо-шком смислу, најчешћи облик у коме се писана реч појављује у средњем веку. Термин који се и данас користи за означавање руком писане књиге у сред-њем веку јесте *кодекс,* а долази из латинског језика. У старом веку уобичајени облик књиге био је свитак - папирусна или кожна (пергаментна) трака на којој се са једне, и то унутрашње стране исписивао текст. Такав облик књиге био је распрострањен у целом Медитерану. Облик књиге какав данас познајемо, води порекло из старог Рима. Наиме, тамо су у сва-кодневној употреби биле *повоштене таблице,* а то су танке дрвене плочице на чије је ивице био при-чвршћен испупчени рам; у удубљење које је тако формирано наливао се у танком слоју восак, по ко-ме се писало металном зашиљеном писаљком. Ове плочице могле су се повезивати у веће целине, па су тако настајали диптиси (састављени од две пло-чице), триптиси (три плочице) и полиптиси (више плочица). Тако је настао основни облик који ће већ у раном средњем веку прерасти у књигу какву данас познајемо. Такве плочице користиле су се за опи-смењавање током целог средњег века.

До промене начина обликовања дошло је са уво-ђењем новог материјала за писање (пергамента, и касније - хартије), као и због другачијег начина пи-сања. Наиме, у средњем веку било је уобичајено да се пише на већем столу, док се раније писало на малим дрвеним плочама које су се, најчешће, др-жале на колену. У средњовековној Србији хартија почиње да се користи од XIII века; најстарија да-нас позната српска књига писана на хартији је руко-пис бр. 387 хиландарске збирке *(Поуке Теодора Студита).* Значајна хронолошка индикација папи-ра јесте водени знак (филигран), који има важну улогу у приближном одређивању настанка једне рукописне књиге.

Књига се састојала од више свешчица (тетрада). Сваку свешчицу чинила су по четири листа, који су се пресавијали преко средине, па се тако доби-јало осам полулистова, тј. 16 страна. Текст се ис-писивао на самосталним свешчицама, а затим су се оне повезивале у књигу. У старим рукописима није било пагинације као у данашњим књигама, него су се бројевима обележавале свешчице. Нумерација се бележила на првом и последњем листу сваке те-траде. Постојале су и свешчице са већим или ма-њим бројем листова, али их је најчешће било осам. Писар је, уз помоћ одређених алатки, припремао сваки лист за исписивање текста. Прво је ножем се-као пергамент на потребну величину; касније, ка-да је пергамент био замењен хартијом, користиле су се маказе. Затим је помоћу лењира, шестара, ха-раксала и шилца шпартао лист, тј. одређивао марги-не и извлачио линије на оном делу листа који је предвиђен за исписивање текста.

Средњовековни писари писали су *трском* или *птичијим пером.* И трска и перо припремали су се, тј. препарирали да би били што чвршћи и трајнији. За зарезивање користио се посебан ножић, који је служио и за стругање погрешно написаних места. У ту сврху користио се и *сунђер.* Касније су се пера правила и од метала. Мастило којим се писало има-ло је различит хемијски састав; производило се или од чађи, или од биљних материја, или од метала (најчешће од гвоздених руда, цинка или олова). Ма-стила су, у зависности од свог хемијског састава, имала различите боје - од светлосмеђе, преко там-номрке, све до црне; постојала су и плава, зелена и жућкаста мастила, а она су најчешће била биљног порекла.

Димензије књиге зависиле су, у великој мери, од карактера текста који се исписивао. Тако су *је-ванђеља* исписивана на листовима великог форма-та; за зборнике разнородног садржаја узимани су листови мањег формата. Веома важан елемент у обликовању сваке књиге представља и њен ликов-ни украс (минијатуре, иницијали), као и повез.

2. Књига је један у низу термина коришћених за обележавање различитих врста јавних и приват-них докумената. Најчешће се употребљава у зна-чењу писма. Осим тога, њиме се означавају разна акта, признанице, међународни уговори, пресуде, одобрења, нагодбе, привилегије, уверења, потвр-де, дарови. Због општости појма атрибутима се мо-же одредити порекло *(књига царева, књига суди-*

јина) - оне, опет, могу бити разнородне по садржају или имати уже значење (књига опростна - сагпз. Н-ђегтаНз; ***књига слободна, књига клетовна*** - приви-легије; ***књига милостна*** - садржи доказ о царевој милости, дар, уступак, потврду).

Како изгледа, термин књига не односи се толи-ко на садржину колико на сам примерак документа (формални оквир написаног). То се најбоље види када се у једном истом документу садржина назива ***писанијем*** (в.), а акт као материја књигом. Овакво нијансирање значења може, ипак, сведочити о изве-сној терминолошкој прецизности у наизглед пот-пуно произвољној употреби бројних назива за до-кументарну грађу.

Књига у Христовој руци - Раваница

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, ***Студије о срп-ској дипломатици XXII, Називи повеља,*** Глас СКА 161 (1934) 1-26; С. Радојчић, ***Старе српске миниja-туре,*** Београд 1950; V. Mo§т, ***РШ§гапо1о%1ја као ротоспа ШзШпјзка паика,*** 2ћогшк Н1 ЈА 1 (1954) 25-93; Л. В. Черепнин, ***Русскан палеографин,*** Мо-сква 1956; В. Н. Шепкин, ***Русскан палеографш,*** Москва 1967²; М. Харисијадис, ***Прилог проучава-њу српских типика за израду мастила и боја за ру-кописе,*** Библиотекар 20, 3 (1968) 209-218; В. А1за-1об, ***Та 1егттo1о§1е Љи Нуге-тапшсгИ а 1'ероцие бугаШте,*** Тће55а1ошк1 1971; А. П. Каждан, ***Книга и писателк в Византии,*** Москва 1973; 3. Јанц, ***Ко-жни повези српске ћирилске књиге од XII до XIX века,*** Београд 1974; И. Ђорђевић, ***Представе прибо-ра за писање и опрему књиге у српском средњове-ковном сликарству,*** Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 87-112; Е. Ф. Карскии, ***Славнрскан кирилловскан палеографин,*** Москва 1979 (Фототип-ско издање); В. Радосављевић, ***Техника старог пи-сма,*** Београд 1982; Ј. Максимовић, ***Српске средњо-вековне минијатуре,*** Београд 1983.

Т. Суботин-Голубовић (1) Ђ. Бубало (2)

КЊИГЕ О ЦАРСТВИМА - старозаветни исто-ријски списи у којима је изложено око 600 година историје јеврејског народа - од рођења пророка Са-муила до ослобођења цара Јоахина. У излагању по-литичке историје јеврејског народа, која се посматра у тесној вези са његовим религиозно-моралним ста-њем, централно место заузимају ликови пророка Самуила и цара Давида, а затим следи приказива-ње постепеног пропадања Јудејског и Израиљског царства првенствено због пренебрегавања речи про-рока, те због идолопоклонства.

У ***Септуагинти*** су под заједничким насловом (Зао|**Хе1(М>** (тј. ***Књиге о царствима)*** ови списи свр-стани у четири књиге (на томе је потом заснован назив тетрајЗаа&ешуу, у словенским споменицима: **тетрАВАсилилЈ,** тетрАВАсили); у јудејском канону њихова садржина пружа се у два основна одељка, тако да у тој масоретској редакцији најпре долази наслов ***Прва*** и ***Цруга књига Самуилова,*** а затим ***Пр-ва*** и ***Цруга књига о царевима.*** У преводу Ђ. Даничи-ћа, који је сачињен са латинског предлошка, стекла су се у извесном смислу решења из обеју редакци-ја. Наведене књиге ту се предочавају као две Саму-илове, ***Прва књига Самуилова*** и ***Цруга књига Са-муилова,*** а њихови наслови наводе се паралелно још и као ***Прва књига о царевима,*** те ***Цруга књига о ца-ревима;*** затим следе ***Прва књига о царевима,*** одно-сно ***Цруга књига о царевима*** уз напомену да се оне зову још и ***Трећа књига о царевима*** и ***Четврта књи-га о царевима.*** У руском канонском, тзв. синодском издању Библије, свака се књига посебно означава као ***Перван, Вторан, Третш, Четвертал Книги цар-ств,*** а све заједно имају општи наслов ***Книги царств*** - ту се при опредељењу, не за појам ***цареви*** него ***царство,*** следи словенска традиција превода и ин-терпретација одговарајућих списа. У најранијем

словенском рукопису са интегралним текстом старо-заветних *Књига о царствима* оне су означене као *четвороцарставне књиге* - реч је о српском прево-ду из 1416. године који се чува у препису из 1418. године у збирци В. И. Григоровича у Одеси. Са-држина ових библијских списа иначе је у српској средњовековној култури била до извесне мере по-зната и по излагању у Палеји као и у хроникама и хронографима (в. *четвороцарставне књиге).*

ЛИТЕРАТУРА: О. МапсНс, *ТеШкоп јиЛаита /' кгзсатЊа,* 2а§гећ 1969; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 378-379; *Христианство,* Знциклопедическии сло-варв, т. 1-3, Москва 1995.

М. Бошков

КЊИГОНОШЕ - Иако је преношење вести и усмених порука претходило преношењу писама, у очуваним документима су називи *гпасник* и *гпасо-ноша* сразмерно касно посведочени, први у XVI, други у XVII веку, мада је реч и раније морала би-ти употребљавана. У то нас уверава чињеница да је у повељи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља (1300) одредба којом се манастирски људи ослобађају обавезе *гласа носити.* У средњовековним изворима преовлађују називи *књигоноша,* у једном случају чак *књижник,* и *ли-стоноша*. *Књига* (в.) је ту, као и *лист,* подразумева-ла пре свега писмо у значењу које ми дајемо тој речи, а затим и писани документ уопште. Књиго-ноше су се у романској терминологији приморских градова називали сигзогез, соггеш.

Занимањем пуним тегоба и опасности, али сра-змерно добро плаћеним, бавили су се људи без по-себне обучености, предузимљиви и издржљиви, спремни да знатан део живота проведу ван куће и породичног круга. Из расположивих докумената се види да су курире држали у сталној служби за своје потребе владари и носиоци власти, а да су, исто тако, услуге курира користили уз накнаду и приватници, нарочито трговци. Курири су бивали у служби суда, пре свега ради уручења позива на су-ђење, или појединих странака у спору, тада би се накнада рачунала у судске трошкове и стављала на терет странке која би изгубила парницу. Курири су уживали *јавну веру* утолико што се њихова заклетва о времену и месту уручења прихватала на суду.

Приватни курири су са послодавцима склапали уговоре, док су курири у служби власти слушали упутства и наређења. Дубровачки курири су тек у повратку са путовања на које су послати смели узи-мати писма приватних лица. У приватним угово-рима некад је било искључено ношење порука дру-гим лицима. Курире су поред општих опасности на путовањима, нарочито курире господе и власти, вребали политички противници жељни да спрече комуникацију или да је упознају. Отуда су приме-њивана разна лукавства: писма су ушивана у по-ставе одела, паралелно су се кретала два курира од којих је један имао важне документе које треба са-крити. О једном драстичном случају напада на ку-рире остали су документи у Дубровачком архиву. Курири који су се у пролеће 1405. враћали из Угар-ске били су ухваћени од људи херцега Хрвоја Вук-чића; пре тога су успели да своме земљаку предају писма да их однесе у Сребрницу. Противници кра-ља Жигмунда нису бирали средства у спречавању веза Дубровника са Угарском.

Захваљујући уговорима и преписци Дубровни-ка са посланицима могла се утврдити просечна бр-зина кретања курира. Од Дубровника до Царигра-да се рачунало са 20-30 дана путовања, до Солуна 16-20, до Скопља, Новог Брда, Рудника и Смедере-ва 12 до 15 дана, до Дмитроваца (Сремске Митро-вице) 10-13 дана, до Сребрнице 7-9 дана, а толико и до Призрена. До места у Босни су курири путо-вали мање, до Високог или Сутјеске 4-5 дана, до Прачe 5-6 дана, до Зворника 10 дана, до Пријепо-ља 4, до Благаја само 2 дана.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници,* Зборник КЈ I, 273-274; Б. Крекић, *Курир-ски саобраћај Дубровника са Цариградом и Солуном у првој половини XIV века,* ЗРВИ 1 (1952) 113-120.

С. Ћирковић

КОВАЊЕ НОВЦА - у сувереним државама по-зног средњег века представљало је владарски моно-пол. Суверенитет над емитовањем новца се посте-пено институционализовао током XIII и XIV века са појавом нових, вреднијих номинала у оптицају: сребрног гроша и златног новца. Монополом се, поред контроле квалитета и величине емисије, же-лела осигурати циркулација новца владара на це-

лој територији државе, забрана његовог кривотво-рења, опсецања и претапања, као и укидање опти-цаја страног новца (в. *новац).*

Свака радња у вези са кварењем новца стога се строго кажњавала. Тако се и једине одредбе о ко-вању новца у Душановом законику и у Рударском закону Стефана Лазаревића, односе превасходно на кривотворење новца.

Лажно ковање новца је према Душановом зако-нику било строго кажњавано - спаљивањем: *Ако се нађе златар у граду, кујући новац тајно, да се златар сажеже...* Ове строге одредбе налазимо и у другим средњовековним законима и статутима, а потичу посредно из римског права, где је за фал-сификовање златног новца била предвиђена смр-тна казна.

У каснијем раздобљу ова казна је преиначена и знатно ублажена. У Рударском закону Стефана Ла-заревића за кривотворење новца предвиђено је те-лесно кажњавање и новчана глоба: **ЗАКОНБ € И ЗА динлр^к фо се ковоу оу цекк • тко ГА ПАЛАЧИ,**

ИЛИ ТрАВОСЈА • ДА МОу С€ ПАЛЦћ. иЛГС€Ч€ • И ДА пллтГ глок€, N • перпер.

Новац је за владара представљао инструмент престижа и значајан извор прихода. Са распадом Српског царства самостални обласни господари започели су засебно ковање новца. Упркос раздва-јању на више целина, новчани системи су остали мање-више повезани сведочећи о блискости моне-тарних политика.

Основу за свако ковање новца представљало је поседовање метала, до којег се долазило увозом племенитих метала, што је био случај са држава-ма са развијеном привредом, или експлоатацијом руде. Корени новчаног система средњовековне Ср-бије почивали су на експлоатацији сребрне руде и ова основа се задржала током целог периода кова-ња новца до 1458. године.

Новац је кован по утврђеним новчаним стопа-ма које су варирале у времену и простору. У позном средњем веку као последица опадања основне нов-чане јединице денара, постављене још монетарном реформом Карла Великог, родила се потреба за ја-чим новцем. Појава већих номинала - реалне моне-те - одговарала је порасту привредних активности и повећању размене. Створене су теже номинале сребрног новца (**§го55ш,** §го5 **1оигпо15)** и започето је са првим редовним емисијама златног новца. На овим темељима је постављено ковање динара у средњовековној Србији. Као узор послужио је вене-цијански грош тежине 2,178 г и финоће 0,965.

Монетарна политика и ковање новца били су под утицајем бројних чинилаца који су вршили ста-лан притисак на одржавање вредности новца. Сма-њење вредности динара - тежине и финоће - било је узроковано финансирањем буџетског дефицита, извозом сребра из Србије, растом потражње за нов-цем, општим падом вредности новца, разликама између цена злата и сребра и др. Ово је довело да је динар од првобитних теоријских 2,178 г пао на све-га 0,40 г, колико су тежили динари кнеза Стефана Лазаревића.

Ковање новца у средњовековној Србији обеле-жиле су и монетарне реформе. Свакако најзначајни-ја је она деспота Стефана Лазаревића којом је по-дигнута вредност посусталог динара на око 1,20 г.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик,\33;* Н. Радој-чић, *Закон о рудницима,* 38.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Марић, *Студије из српске ну-мизматике,* Београд 1956; Р. бригГогс!, *Мопеу ana[1] Из ше т те&геуа! Еигоре,* Сашћпс1§е 1993".

В. Иванишевић

КОВАЧ в. *Занати.*

КОВНИЦЕ - У средњовековној Србији, богатој рудом сребра, прве ковнице су биле лоциране у са-мим рударским центрима. Каснијим развојем нов-чаног система и монетаризацијом привреде ковни-це су отваране и по трговима и градовима.

Рад ковница био је строго контролисан о чему посредно можемо закључити на основу члана 168 Душановог законика: **ЗЛАТАРА оу жоуплх«* и оу земли цлрствл ми нигд^к дл н^кст^ • рАзв*к оу тркгов^кх[1]* * ГТУ^ кстк ПОСТАВИЛО цлрство ми**

ДИНАре КОВАТИ.

Ковнице су, судећи према изворима, углавном даване у закуп. Већ од самих почетака постоје по-даци о њиховом закупљивању као што је то био случај сабрсковском ковницом (бессе Вшсое) 1280. године.

Закупци ковница су водили прописану моне-тарну политику водећи рачуна о финоћи и тежи-ни емисија. Сасвим је извесно да је било закупаца

или других лица из ковница који су на своју руку смањивали вредност новца и тиме остваривали профит. Извори дају неколико примера о драстич-ном смањењу вредности новца. Године 1371. Маро-је Вучинић, цариник кнеза Лазара, који је држао под закупом Рудник, је због израде лажних гро-шева био затворен и кажњен са сто литара сребра. Највише жалби је остало за сребрничку ковницу, где је у више наврата израђиван лош новац. Године 1431. у овој ковници је израђиван новац мале фи-ноће - у свакој литри метала налазила се једна тре-ћина бакра.

Да би се смањиле самовоље у ковницама и ради контроле ковања, емисије новца су биле обележава-не сиглама у виду разних ознака и слова. На осно-ву ових обележја, која су представљала својеврстан потпис одговорних лица у ковници или одређену ковницу, било је могуће извршити административ-ну проверу новца.

Организација ковнице у касном средњем веку је, судећи према италијанским изворима, била поде-љена на административно особље и раднике одре-ђених специјалности. О контроли рада ковнице и квалитету новца бринули су надзорници ковнице (таззаш топеге, та§15lп или с-огшт топегае, соп-сЈисгогез). Сам процес ковања новца одвијао се у три основне фазе: резање калупа, припрема пло-чица и ковање новца. Рад у ковници се сводио на следеће операције које су обављали за то одређе-ни мајстори: проверавање присцеле сировине - ме-тала (ропаегагогез - резаптогез), њено пречишћава-ње (аптпагогез), прављење слитака (тгопшЧогеб), провера њиховог квалитета (багагог), ковање пло-ча и исецање плочица (та§15lег или §а5га1сНо и ор-егаш), проверавање тежине плочица (тепс-агогез), чишћење плочица (МапсЋЈгаН) и ковање новца (то-петаш). Калупи (гегп) су ковани (Гаћег), а затим ре-зани (тМагог). Цео рад у ковници, свака операци-ја, уредно је записивана (зспћапиб). Рад у **ковници** је био на свим нивоима строго контролисан (т-цшзгаг).

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законш,* 133; Г. Чре-мошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301,* Београд 1932, 78, бр. 195.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рудар-ства у средњовековној Србији и Босни* 1-Н, Бео-град 1955, 1962; А. М. бгаћ!, *Тће МШ о/Уетсе т те ТћШеешћ СепШгу,* у: Еагег Мед1еуа1 МЈпгз: Ог§аш-бапоп, Аагшшбггапоп апа Тесћщциеб, еаз. N. Ј. Мау-ће^ - Р. бригТога, Охгога" 1988, 97-104; М. Тгаушш, *МШ Ог%атзаИоп т 1ш1у деРмееп те Тм>е1 {Т апа[1] Роиггеепт СепШпез: а 8игуеу,* у: Еагег МесНеуа1 Мттз: Ог**§ат5апоп,** АсЈгшшбхгагтоп апс! Тесћш^иеб, есЈб. N. Ј. Мауће^ - Р. бригТогс!, Охгогс! 1988, 39-60.

В. Иванишевић

КОЖУХАРИ в. *Занати.*

КОЗМОГРАФСКИ СПИСИ - јављају се у оквиру различитих жанрова српске средњовековне књижевности а настали су превасходно превођењем са грчког одговарајућих патристичких и византиј-ских дела у разним периодима наше писмености.

1. *Шестодневи* су егзегетска дела која тумаче почетак старозаветне књиге Постања о стварању света за шест дана. Најстарији сачувани словенски рукопис овог жанра је српски препис из 1263. годи-не компилације бугарског писца Јована Егзарха (крај IX - почетак X века), засноване на делима цр-квених отаца (Василија Великог, Северијана из Га-вале и других), као и на Аристотеловим природо-словним списима. Овај препис, који је по налогу писца Доментијана сачинио Теодор Граматик, одне-сен је из Хиландара 1655. и сад се чува у Москви (ГИМ, Син. бр. 345). Такозвани *Врхобрезнички Ше-стоднев* из 1649. године (Пљевља, бр. 79) предста-вља српски препис руског превода Егзарховог дела.

Негде између 1380. и 1390. године настао је ру-копис који поред осталог садржи превод *Шесто-днева* Северијана из Гавале (1У/У век) у српско-словенској редакцији (Рапаћебси, **N0** 148). У овом зборнику, који се дуго чувао у манастиру Њамец, као и у другим словенским рукописима, према грч-кој рукописној традицији ауторство Северијановог дела је приписано Јовану Златоустом. Тзв. *Нико-нов шестоднев,* рукопис манастира Савине бр. 21 из 1440. године, који такође представља овај егзегет-ски спис епископа Гавале, у научној литератури се спомиње под именом Василија Великог.

Димитрије Зограф је 1385. године превео спев *О стварању сее твари* чувеног византијског песника Георгија Писиде (VII век). Сви сачувани рукописи потичу из руског говорног подручја, али је на осно-ву бројних правописних и језичких обележја оче-

видно да је преводилац био јужнословенског по-рекла.

У другој половини XIV века преведен је на срп-ски целокупни текст *Шестоднева* Василија Вели-ког. Најстарији је препис сачуван у рукопису ма-настира Хиландара бр. 405, насталом око 1400. године. Ово капитално дело је преписивано и ка-сније у неколико наврата: 1430-1440 (Никољац, бр. 48), у два зборника ученог преписивача Владисла-ва Граматика из 1456 (Рила, бр. 4/14) и из 1469 (НА-21Ј, **N0** III а 47), као и у кодексу из друге четвртине XVI века (НБС, бр. 42). Познат је код нас и позни-ји руски превод Василијевог *Шестоднева* Епифани-ја Словињецког из 1656. године којег је Гаврило Стефановић Венцловић уврстио у свој *Разглагопник* из 1734 (САНУ,бр. 135).

На Светој гори сачињен је 1426. најстарији данас сачувани препис двотомног српског превода *Ше-стоднева* Јована Хризостома (ГИМ, Син. бр. 32 и бр. 33). Исти превод су за синове Ђурђа Бранкови-ћа преписали Стефан Доместик и писар Давид 1447. године (Хил. бр. 402 и бр. 403). Рукопис Патријар-шијске библиотеке у Београду из 1451. садржи пр-ви том овог обимног опуса (ПБ, бр. 120). Исти том се налази и у рукопису манастира Риле бр. 4/2, у препису монаха Мардарија из 1480. године, за који се дуго у науци сматрало да је изгубљен. Ово дело Јована Хризостома, као и *Шестоднев* Северијана из Гавале више је теолошко-проповедничког карак-тера него природословног.

2. *Преданије православне вере* представља тре-ћи део опсежног и исцрпног прегледа хришћанске теологије *Извора сазнања* Јована Дамаскина (VII/ VIII век). *Преданије* (или *Богословље),* које је у скраћеном виду превео на старобугарски још Јо-ван Егзарх под називом *Небеса,* доживело је нови превод у потпуном облику током XIV века. Из тог времена поред рукописа манастира Крушедола из 1360-1370 (Музеј СПЦ 176, Крушедол Ж IV 43) познат нам је и препис српског патријарха Саве IV (1354-1375) који се чува у манастиру Хиландару (бр. 393), као и препис бугарске редакције у мана-стиру Зографу из треће четвртине XIV века (Илвин-скии, бр. 154; Каталог, бр 125). Нека поглавља овог списа посвећена су стварању света и његовом изгле-ду и преписују се понекад одвојено са другим слич-ним текстовима.

3. *Козмографски чланци* се јављају у различи-тим зборницима мешовите садржине како у сло-венској тако и у византијској рукописној традици-ји. Припадају тзв. *књижевности поглавља* у којој су информације о појединим природним појавама рас-поређене у низу кратких чланака. Византијски тек-стови, од којих словенски потичу, настали су у Х1-ХН веку а преносе махом резултате позноан-тичких коментатора класичних научних дела. У овом жанру најпознатији су у словенској књижевно-сти одломци *Богишићевог зборника* из XVI века (Цавтат, бр. 52), који су претежно засновани на пре-воду *Питања о природи* византијског природосло-ва и писца XI века Симеона Сета, као и на одређе-ним поглављима једног сличног дела његовог знаменитог савременика Михаила Псела. За аутора овог превода најчешће се у литератури сматра Кон-стантин Костенечки, водеће име књижевног круга деспота Стефана Лазаревића. Исти текст се налазио у рукопису изгореле Народне библиотеке у Београ-ду (Матић, бр. 200-1229) из ХУ-ХУ1 века. Можемо га наћи и у тзв. *Цриновском синодику* Софијске на-родне библиотеке бр. 432 (634) из XVI века, а његов почетак, додуше у некој другој верзији, у једном грчком ватиканском рукопису (соа\ Уагш. §г. 1748).

Константину Костенечком или неком писцу из његове околине приписују се веома слични члан-ци који се јављају претежно у руским рукописима али су без сумње јужнословенског порекла, као што је на пример зборник прве четвртине XV века Кирилобелозерског манастира (РНБ, К.-Б. XII, 226а-239а). Из нешто каснијег времена, из XVII века, је српски зборник из Народне библиотеке у Београ-ду (НББ, 497), уништен приликом бомбардовања 1941. године. Основни предложак овом тексту мо-же се препознати у спису Евстратија из Никеје, ко-ментатора Аристотела из Х1-ХИ века.

Једну до две деценије касније, у *Горички збор-ник,* који је за Јелену Балшић саставио њен духовник Никон Јерусалимац 1441-1442. године (САНУ, бр. 446), укључени су и козмографски и географски од-ломци чији грчки предложак можемо наћи у једном *анонимном приручнику* сачуваном већином у руко-писима XV века, као и у козмолошком коментару једне историјске *Палеје.* Поједини одломци ових списа су међусобно слични а могу се наћи расути и у многобројним другим рукописима од овог време-на па надаље. У доста млађем рукопису XVII века Патријаршијске библиотеке бр. 36 препознајемо чланке који одговарају онима из *Горичког зборни-ка* и из *Одломака козмографије.*

4. *Календари,* пасхалне таблице, као и сва про-пратна астрономска објашњења у српским средњо-вековним рукописима преведени су са грчког. Хро-нолошке садржаје Византија је наследила из грчке и римске антике. У оквиру Синтагме Матије Вла-стара, састављене у Византији у XIV веку и пре-ведене готово истовремено у Србији, једна глава је била посвећена израчунавању датума Ускрса. У не-што скраћеном облику овај текст се налази, заједно са одломком из ***Преданија*** Јована Дамаскина и са неколиким козмографским чланцима, под насло-вом ***Цруго ведение мудраго Гавре,*** у зборнику мана-стира Никољца бр. 49 из 1556. године а садржао га је и већ поменути изгорели рукопис Народне би-блиотеке у Београду (Матић, 200).

5. ***Хришћанска топографија*** Козме Индикопло-ва (прва половина VI века), александријског тргов-ца који је у овом делу настојао да своја искуства великог путника уклопи у козмографију происте-клу из буквалног тумачења библијског текста, сачу-вана је код нас у поменутом врхобрезничком руко-пису из 1649. године (Пљевља, бр. 79) заједно са ***Шестодневом*** Јована Егзарха. Овај једини препис сачуван у јужнословенском простору, представља српску редакцију руског превода. Занимљиво је да два руска рукописа из групе којој припада врхо-брезнички препис Хришћанске топографије, тако-ђе садрже и Егзархов ***Шестоднев.***

6. ***Хронике*** су често у свом почетку садржале кратке прегледе стварања света. Понегде су ови по-чеци представљали одвојене текстове који су има-ли своју самосталну рукописну традицију. Такав је случај са анонимном византијском хроником X века, једним од извора хронике Псеудо-Симеона Логотета. Као и у византијској традицији самостал-ну судбину овог ***Сказанија о мирсцем створенији*** можемо да пратимо у српским рукописима уз Ха-мартолову хронику из Букурешта 1365-1375. го-дине (Лцимирскии - Музеи 166), из Прага 1388/89. године (Уа**§1са** - Уајб, 72ЛХ 032), из Хиландара (бр. 381) треће четвртине XIV века и из Беча са краја XIV века **(11/62** (ЖВ - Соа\ 51ау. 10), као и уз номо-канон XVI века манастира Зографа (**Илбинскии,** бр. 115; Каталог, 13).

7. Превод анонимног византијског списа ***Палеја,*** састављеног негде крајем IX века, био је веома оми-љен у словенском свету под именом ***Књига битија небеси и земле.*** Ова компилација заснована на разли-читим изворима, делимично апокрифним, излаже историју Старог завета (Ра1а1а шатеке) од стварања света до времена цара Давида. Преведена негде у првој половини XIII века на бугарски, раширила се код Руса да би посредством Свете Горе настали пре-писи и српске редакције као што су они у два ру-кописа XV века: Хил. бр. 461 и САНУ бр. 24. Крајем XIV или почетком XV века настао је нови српски превод овог занимљивог штива: тзв. „крушедолска палеја" из друге четвртине XV века (Музеј СПЦ, бр. 42) и цетињска из прве четвртине следећег века (Цетиње, бр. 68).

Посебни текст представља ***Палеја с тумачењи-ма*** за коју грчки предложак није нађен и чији се настанак везује за Русију. Српску редакцију руског текста налазимо у два светогорска рукописа: у јед-ном бечком из XVI века (П/78 СЖВ - Со<Ј. 81ау. 9) и у Хил. бр. 188 из 1633. године, као и у рукопису XVII века који се чува у Цетињском манастиру бр. 84 (према саопштењу М. Бошков).

8. Козмографска обавештења могу да се нађу и у астролошким списима преведеним са грчког. Мада је званична црква осуђивала астрологију, читав низ текстова у целини и у одломцима је расут по сред-њовековним рукописима. Луновници, рожданици, громовници, коледници, проричу судбину на осно-ву природних појава као што су помрачења сунца и месеца, комете, звезде падалице, месечеве мене и слично. Један од најстаријих српских рукописа који садржи овакве текстове је ***Зборник попа Цра-гоља*** из треће четвртине XIII века (НБС, бр. 651).

9. Апокрифна дела о усхођењу старозаветних личности на небо дотичу се, додуше у фантастич-ном облику, неких козмолошких проблема. Српска редакција познате ***Књиге о Еноху*** налазила се у још једном изгорелом рукопису Народне библиотеке у Београду из **ХУ1-ХУН** века (НББ, бр. 151). У ***Збор-нику попа Цраголља*** преписан је и српски превод ***Варуховог откровења.*** Тзв. ***босанска легенда*** о ства-рању света ***(почетие света),*** приписивана у науци босанским богумилима, по својој прилици води поре-кло од једног апокрифа првобитно преведеног на бугарски.

Представа о изгледу васионе у српској козмоло-шкој литератури средњега века је, у главним цртама, двојака, у зависности од византијских оригинала. У ***Шестодневима*** Василија Великог и Георгија Пи-сиде, као и чланцима ***Богишићевог, Кирилобело-зерског*** и ***Горичког зборника,*** преузета је античка геоцентрична теорија са сферичним козмосом и

сферичном Земљом у његовом центру. С друге стране, Козма Индикоплов је у својој *Хришћанској топографији* буквално интерпретирајући Библију разрадио један систем који се супротстављао Пто-ломејевој астрономији па и реалности видљивог света. Сви остали детаљи у описивању космоса су проистицали, с једне стране, из ова два различита система, а с друге, понекад су се граничили са крај-ње неуким предрасудама и фолклорном маштом.

ИЗВОРИ: V. Ja**§1c,** *Оргзг г ггуосћ гг пекоНЈсо ји-гпозШуШзкгћ гикоргза,* бћшпе 10 (1878) 115-126; А. Попов, *Книга бшпии небеси и земли,* Чтенил Им-ператорского обидества истории и древностеи рос-сиисских 1 (1881); И. А. Шллпкин, *Шестоднев Геор-гш Пизида в славнно-русском переводе 1385 года,* С. Петербург 1882; 81.>гоуакоу1с, *ОаЧотсг згеЈпјо-уекоупе козто%га{гје г §ео§га{гје,* 31аппе 16 (1884) 41-56; Зт. Моуакоуш, *Арокгг{о Епоћи,* бпшпе 16 (1884) 67-81; Ст. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* Београд 1907; М. Соколов, *Цревно-сти,* ТрудБ1 Славлнскои коммисии Императорского московского общества 4 (1907) 203-222; Цв. Кри-станов и И. Дуичев, *Естествознанието в среднове-ковна Бшгарш,* Софин 1954; К.. АкгептшНег, *Иаз Нехаетегоп Ј.ез Ехагсћеп Јоћаппез* I—VI, Огаг 1958-1971; Н. Радошевић, *Козмографски и гоеграфски одломци Горичког зборника,* ЗРВИ 20 (1981) 171-184; *Иге Ио^тапк дез Јоћаппез УОП Иатазкиз Ш Лег кггсНетШугзсНеп ТЈћегзе(гип§ д.ез 14. Јаћгћип-ЗеПз,* ес1. Е. "\Шћег, РгеЉеиг§ **1.** Вг. 1987; *Естество-знание,* Стара бЂлгарска литература, т. 5, ред. А. Милтенова, Софил 1992.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Никитин, *Замечанш к тексту „Шестоднев" Георгж Писидипского,* ЖМНПр, лн-варв 1888; И. А. Шллпкин, *Георгип Писидипскип и его позма о миротворении в славннорусском перево-де из 1385,* ЖМНПр, икшб 1890; М. Н. Сперански, *Историјска палеја, њени преводи и редакције у ста-рој словенској књижевности,* Споменик 16 (1892) 1-15; В. ВасилБевскии, *ХроникаЛогофета на сла-влнском и греческом,* Виз. Временник 2 (1895) 95; М. Сперански, *Загребскит ршопис на Владислава граматика,* СБборник за народни умотворенил, на-ука и книжнина 16-17 (1900) 325-338; А. Еебк1еп, *2ит Зез^оДпеу 3.ез Ехагсћеп ЈоНаппез,* Аг^Рћ 26 (1904) 1-70; В. Јагић, *Козма Индикоплов по српском рукописуг. 1649-е,* Споменик 44 (1922) 1-37; В. Ја-гић, *Неколико речи о тексту Шестоднева по руко-пису Гаврилову од године 1649,* Споменик 44 (1922) 37-39; Р. Грујић, *Космолошки проблеми по нашим старим рукописима,* Годишњак СФФ 1 (1930) 177-204; М. А. Андреева, *Политическип и обгцествен-нип злемент византипско-славлнских гадателших книг,* Вугапппобкујса 2 (1930) 47-72, 395-414; 3 (1931) 430-461; 4 (1932) 65-83; С. 01аппе1И, *ГП а1си-пе уегзгопг е ггеШЂогаггопг зегће ЗеИе „8о1ипопез огеуез аиаезпопит паШгаИит " а((гЉиг(е а МгсћеГе РзеИо,* Ата" ае1 V Соп§геббо т1:егпа2гопа1е сН бШсН *о*\-гаттш I, Кота 1936 (= бШсП **ћ12апит** е пеоеПешсЈ 5 (1939) 445^168); К. АпгеигшИег, *ТЈћег егт§е 8е-з(оа[1]пеу-Напа[1]зсћгг{(еп,* б1аУ15Нспа геуца 10 (ЕјиМјапа 1957) 268-278; М. Б. Огтек, *Тез зсгепсез с1апз 1ез ташзсгКз зШуез оггеШаих а\г тоуегг а§е,* Рапб 1959; К.. Р. Регте§На, *8(ис1г зи\ (ез(о деИе дие уегзгопг (81а-уа еа[1] Агтепа) с1е11о „ Нехаетегоп " аЧ Сгог§го РгзШа,* Метопе аеПТбНШШ Еотћагдо, Ассадегша сН бс1еп-ге е ЕеИеге, С1аббе сН Гепеге, бсјепге тогаН е бгапсће 28, 2 (МНапо 1964); Б. Ст. Ангелов, *Пшен гожно-славлнски превод на сгчинението „Небеса",* Лите-ратурна мисъл 11 (1967) 132-135; Д. Драгојловић, *Хексаемерони у средњовековној српској књижев-ности,* Књижевна историја 8, 30 (1975) 165-181; Г. С. Баранкова, *Шестодневи повествователшие,* Методические рекомендации по описаниго славл-но-русских рукописеи длл Сводного каталога руко-писеи храшпцихсн в СССР 2, 1 (Москва 1976) 165-180; К. Тгобх, *ТЈп(егзисНип§еп гиг ТЈћегзе(гип§8(Не-огге и. -ргахгз Лез зра(егеп КггсћепзГатзсћеп. Вге Акз(гак(а дег Нехаетегоп ТЛ>егзе(гип§ Ј.ез 2а§екег ТЈуотгкуоп 1469,* Мшсћеп 1978; И. Грицкат, *О нау-ци у средњовековним српским списима,* Археограф-ски прилози 1 (1979) 9-30; А. Јасоћб, *Козтаз 1псИсо-р1еиз(ез, Иге сћггзпгсће Торо§гарћге Ш зШугзсћег ТЈћегзе(гип§,* Вугапшпобкуша 40 (1979) 183-198; I. беубепко, *Кетагкз оп (ће Ог/јШзгоп о{Вугаппе 8сг-епп{гс апа[1] Рзеид.о-8сгепп{гс П(ега(иге атоп§ (ће Ог-(ћоЉх 81ауез,* б1ауошс апа" Еаз1 Еигореап Кеује^ 59, 3 (1981) 321-345; Н. Радошевић, *Словенски превод „ Шестоднева " Василија Великог,* Научни састанак слависта у Вукове дане 14, 1 (1984) 157-164; Е. Ва-ер - Х. Миклас, *Преводчески похвати в Богослови-ето на Иоан Екзарх в сравнение с по-ксни парален-ни преводи,* СтаробЂлгарска литература 19 (1986) 29-59; Г. М. Прохоров, *Шестодневи,* Словарв кни-жников и книжности Древнеи Руси I, Ленинград 1987, 479; Цв. Чолова, *Естествонаучните знанш в средновековна Бшгарш,* Софил 1988; Н. Ђ. Јан-ковић, *Астрономија у старим српским рукоггиси-*

ма, Београд 1989; Н. Радошевић, *О споменским пре-водима шестоднева у манастиру Хишндару и о ру-копису Хип. 405,* Хиландарски зборник 10 (1998) 179-189.

Н. Радошевић

КОЛАЧ в. *Храна.*

КОЛЕВКА - У ентеријерима средњовековних кућа, свуда, па и у Србији, налазила се *колевка.* Реч је црквенословенског порекла од глагола *колеба-ти* у значењу љуљати, њихати, а као тековина она се убраја и у словенско културно добро. Основна функција колевке је била и остала чување и пре-ношење детета.

Једина обавештења о колевкама у средњовеков-ној Србији пружају њени прикази на фрескама. Те представљене колевке припадале су типу високих дечјих лежајева за љуљање са уздигнутом чеоном страном, а за које се сматра да су биле удобна деч-ја постеља. Те колевке имају у основи исту кон-структивну форму - правоугаони сандук, на че-тири ноге усађене у полукружне основе које су омогућавале љуљање, и са наглашеним узглављем. Од последњих деценија XIII и првих деценија XIV века промене на колевци су се дешавале на осо-винама ногу: од једноставног дрвеног, који је обу-хватао подножје ногу (Градац), лук је постајао у средини конкаван или конвексан, знатно дебљи (Св. Климент, Охрид; Краљева црква у Студени-ци), што је утицало на могућност бољег и јачег љуљања. Од почетка XIV века узглавље је више накошено и додаје му се јастук елипсасте форме. Док је колевка приказана у Градцу без декоратив-них мотива, од краја XIII века колевке се украша-вају резбаријом, романичким отворима, ситним токареним бобицама и колонетама, сликаним у комбинацији беле и жуте боје, па се претпоставља да су и оне биле украшаване интарзијом као и дру-го покућство, нарочито у Византији. Приказане колевке на фрескама представљају раскошни тип колевки, који није био приступачан свима.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство.*

Ђ. Петровић

КОЛЕДА (коланда, колинда и други месни на-зиви) - народни назив за обичај који пада у време зимског сунцовврата, од Божића до Богојављења. Тих дана су прерушени младићи и млађи ожење-ни мушкарци, у групама званим *коледари* или *коле-ђани,* обилазили сваку кућу у селу и певали коле-дарске песме. При томе су обављали многе магијске радње са израженом жељом да се утиче на здра-вље, плодност и напредак укућана, стоке и усева. За узврат, добијали су дарове у храни. Коледари су на лицу носили образине са роговима и „зубима" од зрна пасуља, а позади су имали прикачене живо-тињске репове. Одећа им је била стара, често од изврнутих кожуха и са привезаним звонцима и кле-петушама. Наоружани су дрвеним сабљама и шта-повима. Главне личности међу коледарима су „де-дица" и „млада". Благосиљајући дом и укућане, коледари певају песме са завршним стиховима:

„Ми из куће, коледо,
Бог у кућу, коледо!"

Коледа су позната свим словенским народима са истим (или сличним) именом и функцијом. У науци преовлађује мишљење да назив потиче од латинске речи са1епаае, која је најпре означавала први дан у месецу, а затим и празнике о зимском сунцоврату, пре свега Божић и Нову годину. Назив коледа у значењу Божић најдоследније се очувао код Срба, Хрвата и Бугара, а као јужнословенску позајмицу из балканског латинитета преузели су га Румуни у форми соНпаа = соппа!а, божићна пе-сма. Обичај коледа античког света спојио се са ста-рим словенским аграрним обредима обављаним та-коће око зимског солстиција. Коледарски, као и други словенски божићни и новогодишњи обичаји имају изразито производно-магијски (земљорад-ничко-сточарски) карактер.

Некада је важило правило да се при сусрету две-ју коледарских дружина оне међусобно потуку. По народном предању, погинуле коледаре су сахрањи-вали на месту погибије, па отуда по јужном Помо-рављу и на Косову топоними *Коледарско гробље.*

За коледа у средњем веку зна се само да су по-стојала и да су, као и *русалије,* била забрањена у византијском номоканону. У старом Дубровнику се празник Нова година звао *Коленде, Коленда;* про-слављан је уз нарочите песме и даривања. Када ме-сари, пекари, морнари и заповедници дубровачких бродова пред Нову годину посете дубровачког кне-за, односно надбискупа, они их „за колендоване"

(рго коНепсИз, како се помиње у дубровачком Стату-ту 1272) „по старом обичају" дарују новцем. Од средине XIII века у Дубровнику се помиње и лично име Коленда, човек рођен о Божићу. Тако се 1253. године помиње члан Већа умољених Коленда Чрне-шић и вистијар општински Коленда Ломпиновић.

ИЗВОРИ: Р. **М1к1оз1сћ,** *МопитепШ 8еШса,* 39; *8(а(и(%гас1а Бибгоутка 1272,* ргеуеН М. Кпггпап **1 Ј. Ко1апоУ1с,** Бићгоушк 1990, кпј. I, §1ауа УН-УШ, XVII, ХХУИ-ХХУШ.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ст. Караџић, *Српски рјечник;* Р. бкок, *Е(гто1о§јјзЈа гјестк; Коледа,* НЕ (В. Чајкано-вић); Ш. Кулишић, *Коледа,* у: Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Пантелић, *Српски митолошки реч-ник,* Београд 1970.

Н. Ф. Павковић

КОЛНИК - представљао је јавни, велики кол-ски пут којим су се могла кретати кола или кочије и којим се одвијао друмски саобраћај у средњем веку. Ширина ових путева, према неким сачуваним пода-цима, износила је између 3,5 и 4,2 метра.

Иако се у Кјестки ЈА2ГЈ и Даничићевом Рјечни-ку, под одредницом *возник,* која се спомиње у срп-ским средњовековним повељама, такође подразу-мева јавни, колски пут, извесна разлика између колника и возника постоји. Возник је означавао споредни брдски пут којим се долазило до колника, главног пута, што се види из једне повеље цара Ду-шана, царице Јелене и њиховог сина Уроша из 1355. године. Возник је служио и за довожење дрва из шума и са планина.

ИЗВОРИ: Гласник ДСС 15 (1862) 285; Гласник СУД 24 (1869) 244; Р. М1к1оз1сћ, *МопитеШа 8ег-Ша,* 94.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк **ЈА7ЈЈ;*** Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Ср-бији,* Београд 1974, 16-21.

М. Шуица

КОЛО в. *Игра.*

КОЛОНИЈЕ - Назив потиче од речи со1оша и означава насеобину. Дуго је у употреби за насеоби-не грађана неке државе у освојеним земљама (нпр. римске, феничанске, грчке колоније). И за насеља трговаца са Запада, најчешће Венецијанце и Ђено-вљане у градовима и лукама Византије и Бугарске у средњем веку, употребљава се исти термин. Насеља Дубровчана у Србији и Босни у средњем веку по-зната су у литератури такође као колоније или насе-обине.

Српске земље постале су врло рано привлачне за трговце из Приморја. Сведочанства о томе пружа-ју најстарији уговори између Дубровника и сусед-них земаља током последње четвртине XII века. Број Дубровчана и Которана нарочито је порастао крајем XIII и у првој половини XIV века када је, захваљујући рударима Сасима, отпочела рударска производња у Србији. Од друге половине XIV века, упоредо са развојем рударства у Босни, број Ду-бровчана и осталих странаца стално је растао. При-вредни полет српских земаља у првој половини XV века привлачио је највише Дубровчане. Трговина, пре свега, а затим рударство и занатство, ангажо-вали су многобројне Дубровчане и подстакли њихо-во окупљање на једном месту, а тиме и стварање сталних насеобина. Јачина насеобина зависила је од броја, као и од дужине и сталности боравка Ду-бровчана у одређеном привредном центру. Дубро-вачке насеобине образоване су у рударским мести-ма, градовима и трговима у Србији: Новом Брду, Сребреници, Руднику, Трепчи, Јањеву, Плани, Копо-рићу, Крупњу, Зајачи, Црнчи, Приштини, Смеде-реву, Београду, Ваљеву и др., а такође и у Босни: Дријевима, Брштанику, Високом, Зворнику, Фојни-ци, Кучлату, Јајцу, Фочи, Борчу, Крешеву, Дежеви-ци, Дусини и др. Број Дубровчана у појединим на-сеобинама био је различит, а зависио је од степена развијености неког места. Што је неко место било развијеније концентрација Дубровчана била је већа (Сребреница, Ново Брдо, Приштина).

Дубровчани у Србији и Босни располагали су непокретном имовином (куће, радње, магазе), а њи-хове куће често су биле груписане једне поред дру-гих (нпр. у Сребреници). Ипак, они нису живели у посебним квартовима као трговци са Запада (нпр. Пера у Цариграду), већ су били унутар насеља, из-мешани са другим житељима. Иако просторно ни-су били издвојени, у правном погледу су били одво-јени од домаћег становништва.

КОЛО в. *Рударство.*

Положај Дубровчана у српским земљама био је детаљно регулисан уговорима и повељама који су издавани и потврђивани од краја XII до средине XV века. Временом су српски и босански владари проширивали и допуњавали повластице Дубров-чанима, које су се односиле на слободу кретања и обнављања трговачких повластица, односно на њи-хову личну и имовинску безбедност.

Дубровчани су у Србији и Босни имали посе-бан положај, чије је битно обележје била судска аутономија. Већ у првим дубровачким насеобинама крајем XIII и почетком XIV века судске послове обављали су конзули (у Србији и генерални кон-зул). Дубровчани су постављали сталне конзуле у важнијим местима (Сребреница, Дријева, Ново Бр-до) у другој половини XIV века. Они су били старе-шине насеобина, затим посредници између дома-ћих власти и дубровачке владе, а решавали су, уз помоћ двојице судија, међусобне спорове дубро-вачких грађана.

Нагли развој дубровачких насеобина крајем XIV и почетком XV века довео је до пораста судских парница и осталих послова везаних за положај Ду-бровчана у српским земљама. Тада је дошло до ре-организације судства: кнез и Мало веће од тога вре-мена одређивали су ас! ћос судски колегиј за сваки појединачни спор, састављен од три члана - кон-зула и двојице судија.

Судску аутономију и све друге повластице ужи-вали су и домаћи људи са статусом дубровачких грађана (c1ye5) настањених у одређеном месту, ко-ји се често у XV веку спомињу у документима као „они који се Дубровчанима називају". По броју и саставу „конзулата" (именовања судских колеги-ја) суди се о бројности и снази Дубровчана у поје-диним местима. Поред судских колегија, у дубро-вачким насеобинама у Србији помињу се још неки органи власти о којима се мало зна (в. ***збор,*** в. ***ка-петан).***

Дубровчанима је, као и осталим католицима у српским земљама, била загарантована слобода ве-роисповести и грађења цркава, иако владарске по-веље о томе изричито не говоре. Католичке цркве и парохије су видљиви знаци присуства не само Са-са, који су се у међувремену асимиловали, већ и ***Латина*** (в.) из приморских градова.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ћук, ***„Копоније" у српским средњовековним градовима,*** Социјална структура српских градских насеља (ХП-ХУШ век), Смедере-во - Београд 1992, 85-95, где је наведена сва лите-ратура.

Р. Ћук

КОМОЛ в. ***Мере и тегови.***

КОМОРА (кимлиЈрл) - државна благајна у сред-њовековној Србији и Босни. Сви владареви, односно државни приходи сливали су се у владареву благај-ну, која се у средњовековној Босни назива комора, а у средњовековној Србији и ***ризница*** (стсрп. **ризл -**одећа, свечано одело, црквена одежда). Владарева благајна се називала још кратко ***кућа краљева*** или ***кућа царева,*** а у латинским изворима сатега аогшт ге**§15.**

Назив ***полата*** (в.) обухватао је имовину владаре-ву баш као што ***кућа царства ми*** у Душановој ис-прави из 1355. обухвата и двор и имовину влада-реву, којом је управљао протовестијар. Главне приходе владареве благајне чинила су три основ-на извора: приходи од дажбина зависног станов-ништва, приходи од трговине, односно царине од рударства и других регалних права и приходи вла-даревих домена. Долазило је до промене у основ-ним приходима благајне у зависности од епохе и територије.

Као што су разноврсни и велики били прихо-ди владареве благајне, исто тако су били и много-бројни издаци његове коморе. То је пре свега било скупо издржавање двора, затим опремање и тро-шкови разних дипломатских мисија. Разне војне потребе су захтевале огромне издатке. Део прихо-да из коморе одлазио је на изградњу одбрамбених објеката и утврђених градова. На терет владареве благајне падало је грађење и опрема владаревих престоница, задужбинских цркава и манастира. Из коморе су трошена средства на разне скупоцене поклоне страним владарима, верној властели, цр-квама и манастирима (у новцу, сребру, скупоце-ним црквеним посудама и књигама). Из државне благајне исплаћивана је надокнада штете страним трговцима, коју је уговорима преузимао владар на себе. Делимично је на терет државне коморе па-дало издржавање државне управе и то само најви-ших функционера. Босански краљеви су улагали новац из коморе у трговачка друштва. Комором су управљали трговци из приморских градова (в. ***про-товестијар),*** људи од владарева поверења. Ду-

бровчани су били у обавези да измире рачуне са владарем и донесу о томе повељу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 177 -179, 220, 242; II, 70, 88, 114, 165-166, 175, 217, 427, 481.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 467; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 206-207; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба,* Бео-град 1964, 125, 128, 135, 154, 161, 199; Д. Коваче-вић, *Жоре Бокшић дубровачки трговац и протове-стијар босанског краља Твртка,* Годишњак ДИ БиХ 13 (1963) 302, 304; С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову,* Зборник МС ЛУ 20 (1984) 69; А. Веселиновић, *Држава српских деспота,* Београд 1995, 205-207,210-211.

М. Маловић-Ђукић

КОМОРНИК (кимлчирник^) - високо дворско звање у средњовековној Србији и Босни. Од када се јавља у текстовима титули коморника одговара титула сотез сатегагшз у латинским исправама. Коморници су постајали захваљујући свом ранијем угледу, пре свега богатству које су стекли трговач-ким пословањем. Функција коморника је била да управља финансијама својих господара, који нису одвајали своје приватне и јавне приходе и расходе. Он је водио привредне послове својих господара у најширем смислу речи. Набављао је ствари потреб-не за двор, водио судске спорове против господа-ревих дужника и вршио дипломатске мисије. Ко-морник је истовремено обављао привредне послове и политичке мисије. Коморник је на српском и бо-санском двору морао добро знати латински и итали-јански и био је упућен у технику трговачког посло-вања. Исто тако, стекао је потребну окретност и познавање дворских обичаја и етикеције. Коморни-ци на српском двору потицали су углавном из срп-ских приморских градова (Скадра, Котора), као и из Дубровника и били су пре свега католици. Обич-но је коморник добијао службу *протовестијара* (в.) на српском и босанском двору у XIV веку. Један од најпознатијих коморника на српском двору био је Никола Бућа. Познато је неколико коморника на бо-санском двору у XV веку. Међу њима је Прибислав Вукотић на двору Стефана Вукчића Косаче, затим Рестоје Милохна из Ливна на двору краља Твртка II и краља Томаша и други. Коморника је било и ван српског и босанског двора; Гост Радин је имао свог коморника који се звао Вукас.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 519; II, 84-85, 155; А. Мауег, *Ко(огзИ зротепт* I, II, 2а-§гећ 1951, 1981, рабзип.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 467; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку,* Бео-град 1960, 162-166; А. ВаћЈс, *ИгрЊтагзка з1игда и згедпјеујекоупој Возт,* Ка**<1оУ1** N0 В1Н 13 (1960) 49-50, 61-62; С. Ћирковић, *Почтени витез При-бислав Вукотић,* Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968) 262-263, 271; М. Благојевић, *Цржавна упра-ва,* 187-188.

М. Маловић-Ђукић

КОНАК - вишенаменска грађевина. Појам је преузет из турског језика. Конацима се у новијој српској историји називају током XVIII и посебно XIX века у многим манастирима изграђени или значајно обновљени комплекси монашких келија и других зграда углавном економске намене. Иако су често подизани на остацима старијих грађеви-на, манастирски конаци својом диспозицијом и про-сторном структуром само се формално надовезују на средњовековна манастирска здања: њихова гради-тељска својства припадају оквирима традиционал-ног балканског неимарства (Хиландар).

Почев од првих деценија прошлог столећа, ко-нак је назив за развијени тип карактеристичне бал-канске куће од бондрука, приземне или једно-спратне, са истуреним горњим делом, наглашеним еркерима, доксатима и дрвеним тремовима. Као стамбене и резиденцијалне целине, овакве грађеви-не подижу се за потребе чланова највиших слојева тадашњег српског друштва (Господарски конак у Београду, Кнежев конак у Крагујевцу, Господар Јо-ванов конак у Шапцу, Конак кнегиње Љубице у Београду, Милошев конак у Топчидеру).

Присутан и у текстовима путника који у XIX веку описују српске манастире, термин конак се, без стварне основе, користи и у стручној литера-тури последњих деценија, као збирни појам за гото-во све средњовековне манастирске грађевине изузев цркве и трпезарије.

ЛИТЕРАТУРА: А. Орландос, Мо^аатгјрижг) ар-**%1ТЕКтаУ1КГ),** 'А0г)**га1** 1958, 31-38; Б. Вујовић, *Умет-*

ност обновљене Србије 1791-1848, Београд 1986, 127-144; С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији,* Београд 1994, 118-120; С. Ненадовић, *Осам векова Хипандара. Грађење и грађевине,* Београд 1997, 243-344.

И. Стевовић

КОНАТА в. *Мере и тегови.*

КОНДИР в. *Посуде.*

КОНЗУЛИ - изабрани представници Дубровач-ке републике, који су у прво време имали функци-ју сталних дипломатско-трговачких представника у земљама где су Дубровчани имали трговачке коло-није, а касније су имали само судску надлежност у међусобним споровима између дубровачких гра-ђана у унутрашњости.

Установу конзула Дубровчани су преузели од Млечана, под чијом су врховном влашћу били до 1358. Тако се већ од времена развијенијих трговач-ких и политичких односа између Србије и Дубров-ника, од када у нашим градовима борави све већи број дубровачких трговаца, бира њихов *генерални конзул* за целу Србију. Он је од 1278. стално бора-вио у Брскову као најважнијем руднику, а касније у Руднику, и имао је улогу сталног дипломатско-трго-вачког представника за Србију. Одлуком дубровачке владе из 1325. поново је успостављено заступни-штво за целу Србију. По овој одлуци конзул се би-ра на годину дана са платом од 400 перпера, и мо-рао је увек боравити тамо где и српски владар са својим двором. Ова одлука је обновљена 1332, али је наложено да конзул борави у Призрену и то о трошку трговаца тога места. Такође му је наређено да путује по целој Србији, обилази тргове и сајмо-ве где су пословали њихови трговци најмање два пута годишње и да пресуђује у њиховим међусоб-ним парницама. Када је Призрен привредно опао, конзул је прешао у Ново Брдо. Нова уредба о конзу-лима донета је 1387. и њом се још увек предвиђају генерални конзули за Србију.

Овај систем није још дуго функционисао јер се број Дубровчана и њихових спорова толико увећао да је било немогуће да посао обавља само генерал-ни конзул. Тако се од краја XIV века већ бирају по-себни конзули и судије у Малом већу за сваки суд-ски спор посебно. Од 1415, када су уведене посебне књиге (записници) за свако веће, у одлукама Ма-лог већа, у чијој надлежности је био избор судских комисија, нема више помена генералног конзула, а послове дипломатско-трговачких представника у Србији обављају дубровачки посланици **(атћа551а-гогез).** За сваки судски спор Мало веће бира једног конзула као председника судске комисије и уз њега још двојицу судија који су пресуђивали у местима где је спор настао, и где су као и парничари борави-ли, примењујући дубровачке законе. Од 1415. у за-писницима Малог већа забележене су на стотине судских комисија које се одређују сваке године за суђења у градовима и трговима Србије. Број конзу-лата у њима зависио је од величине града, тј. броја Дубровчана који су у њима боравили и пословали, и наравно од броја њихових међусобних спорова. Тако је највећи број конзулата забележен у Сребре-ници (1953), Приштини (1435), Новом Брду (1275), Трепчи (511), Руднику (367), Смедереву (211), итд.

За конзуле су бирани најугледнији представни-ци дубровачке колоније у месту где се водио спор, и то најчешће властела, а онда и угледни пучани. Предмет парница су били највише имовински спо-рови, дуговања, штете, крађе и кривична дела. Ка-рактеристично је да је у појединим споровима уче-ствовао велики број дубровачких грађана, како међу туженима, тако и тужиоцима. По томе се издваја Сребреница где је често међу оптуженима било и **по** 30 људи. Као што је речено, примењивано је **ду**-бровачко законодавство. Дубровчани су **од** 1387. имали аутономно судство у Србији, када су у **пи**-тању међусобни спорови. За време цара Душана и ови спорови **су** били у надлежности државног срп-ског суда. Повељом кнеза Лазара **из** 1387. предвиђе-**но** је **да се** суде *пред конзулом дубровачким и пред них судијами, и што суди конзул и његове судије на том да стоје.* Иста одредба је поновљена и у повељама деспота Стефана Лазаревића (1405) и Ђурђа Бранковића (1428, 1445), што значи **да** је **ва**-жила **до** пропасти српске државе.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици,* 202, 218-221, 231-236; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 200-204; 1-2, 11-21, 30-32; М. Динић,

Одлуке већа Дубровачке Републике II, Београд 1964; А. Веселиновић, *Цубровачко Мало веће о Србији 1415-1460,* Београд 1997.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 179-180; I. МШс, *КопгиН г котиlагпа птоа 8Шго§ Оиогоутка,* Оиђгоушк 1973; И. Митић, *О дубро-вачким конзулатима на Балкану,* Ва1сашса 6 (1975) 63-76; А. Веселиновић, *Цржава српских деспота,* Београд 1995,269-275.

А. Веселиновић

КОНОПАРИ в. *Занати.*

КОНОПЉА - Има мало података о гајењу ко-нопље у периоду до доласка Турака. Била је сигур-но позната у Србији XV века, али се гајила у мно-го мањем обиму него *лан* (в.), зато што су њена влакна била дужа и грубља и знатно слабијег квали-тета за израду тканина. Конопља се у Србији најпре јавља на северу, у Браничеву и Подунављу, што мо-же значити да је на ове просторе стигла из Угар-ске или Влашке. Технологија гајења и прераде коно-пље била је слична преради лана. Конопља током XVI века постепено потискује лан са простора Ср-бије јер је њено гајење и прерада било јефтиније и приступачније покореном становништву. Ткани-не од ње су биле грубље и јефтиније, па је зато код земљорадничког становништва не потискују ску-пе памучне тканине.

ЛИТЕРАТУРА: А. Стојановски, *Врањски кади-лук у XVI веку,* Врање 1985; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији XI^-ХУ1 века,* ИЧ 39(1992) 47-57.

С. Мишић

КОНТУШ в. *Одећа*

КОЊ - Разликује се радни, односно товарни коњ од бојног коња *(коњ добри).* Као товарна стока гајени су коњи мале, планинске пасмине, мада су мазге (**лњска,** ти1иб, ши1а, тиНса) лакше преноси-ле робу кршевитим, планинским путевима и ста-зама.

1. Коњска радна снага користила се за одређене пољопривредне радове, али претежно се орало во-ловском запрегом. Орање плугом захтевало је коњ-ску вучу, док је знатно распрострањеније орање ралом прилагођено воловској вучи. Стога је зе-мљорадничко становништво држало осетно већи број волова. Ипак, нека властелинства држала су *лакимије,* односно ергеле коња.

Испаша већег броја коња оптерећивала је зави-сно становништво, понекад чак и свештенство. Пи-тање испаше и травнине регулише Душанов зако-ник. Он забрањује да се ждрепци и коњи цареви дају на храну црквама и црквеним селима (члан 38). Исто тако, Законик (члан 37) забрањује да се на име црквеног дохотка, митрополитски коњи чу-вају на имању попова, а 197. чланом одређује се травнина - *од сто кобила кобилу.* Станицима или чуварима коња забрањује се да преноће у селу где су претходне ноћи боравили коњи цареви (члан 187).

Својевремено коњ је био значајна вредносна је-диница. Одредбе жичких повеља, због неправил-ног развода брака, предвиђају казну у коњима и вб-ловима. За исти преступ властелин је давао краљу шест коња, војник два коња, а припадник *убогих* људи, два вола.

Коњима се трговало. Вредност коња у унутра-шњости процењивала се на тринаест перпера, а на тржишту у Дубровнику између дванаест и осам-наест перпера. Шишат Новаковић је 1417. године код једног дубровачког властелина заложио коња за седам перпера и шест динара. У недостатку нов-ца коњ се куповао и продавао за робу, а 1372. го-дине у Дубровнику је за коња купљена робиња.

Више података сведочи о крађи коња, чак и вла-даревих - *узе гуса коње цареве.* Јула 1399. Дубро-вачка општина писала је војводи Сархану да су њиховим трговцима, поред осталог, одузети нато-варени коњи. Сандаљев слуга Влкен одвео је *ко-ња војничког* у Дубровник, али га је касније вра-тио господару. Алекса, човек херцега Стјепана, силом је у Конавлима узео пет волова и коња. Ма-ја 1464. Добрије Распачић тужио се да му је неки Дубровчанин одвео *коња, оружје и пратеж.* Ду-бровачка општина је од српских владара тражила заштиту за своје пословне људе, који нису знали да су купили украдене коње. Посебно се штитити лични коњ. За крађу коња као тешко кривично де-ло, *Влашки закон* предвиђа глобу од пет коња. Цр-

кви је припадала глоба од саучесника у крађи коња *(коњски провод).* Према 125. члану Душановог за-коника *стањанин* (в.) је био обавезан да чува коња и пртљаг свога госта.

По одредби ктитора, цара Душана, братство ма-настира Св. арханђела код Призрена било је дужно да обдари највише црквене великодостојнике када би ови посетили манастир. Коња је добијао патри-јарх, а дванаест перпера или ждрепца митрополит. Почетком XIII века босански бан је коња даривао дубровачком надбискупу. Новопостављени игуман коња је даривао црквеном старешини, а по старом обичају, владици је припадао коњ после игуманове смрти.

Коњ се јавља као вид таксе у 108. члану Душано-вог законика (в. *издава).* Према овом члану пристав стиче право на коња и свиту приликом предаје гра-да новом заповеднику. Такса или издава предвиђена је приликом предаје осталих добара. За предају ко-ња пристав је добијао перперу, а за предају кобиле шест динара. Властелин Стјепана II Котроманића дао је као *уздарје коња вранца* приликом примања земљишта у *дједину.*

2. Коњ добри или бојни коњ био је уз оружје најизразитије обележје достојанства и угледа пле-менитог ратника или властелина. Душанов зако-ник (48. члан) одређује да после смрти властели-на *коњ добри и оружје* припада цару, *а свиту велику и бисерни појас* наслеђује син или ћерка. Чин пре-даје коња и оружја, Стојан Новаковић је тумачио као вид потчињености врховном господару, а ка-сније, позивајући се на традицију, у коњу и оружју видео је знак старешинства:

Дмитар иште коња старешинство

Врана коња и сива сокола (из песме *Цеоба Јак-шића).*

Пошто је прикупио више етнолошке грађе, Ти-хомир Ђорђевић дошао је до закључка да су коњ и оружје знаци положаја и старешинства, док је за Константина Јиречека чин предаје коња и оружја „51§пит аотти, или су се наследнику тога досто-јанства, код инсталације, предавали коњ и оружје, исто онако као што је и краљ, када је ступао на пре-сто, примао убојнога коња и оружје свога претход-ника". Упоређујући домаћу и страну изворну грађу, Иван Божић овај чин тумачи као наследну таксу (ге1еушт) коју је вазалов наследник плаћао сени-ору. Предајом коња и оружја цару, властелин је сти-цао право да наследи баштину.

Архиепископ Данило пише да је краљ Стефан Драгутин, приликом повлачења са престола, пре-дао брату Милутину *коња свога и оружје своје.*

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Пшињски поме-ник,* Споменик СКА 29 (1895); К. Јиречек, *Исто-рија Срба* II; Т. Р. Ђорђевић, *Коњ и оружје као зна-ци положаја и старешинства,* Књижевни север 4 (1928) 371-375 (= СЕЗ 71, 32 (1958) 143-148); Ј. Ковачевић, *Члан 48 Цушановог законика и инсиг-није,* ИЧ 3 (1952) 466-468; Н. Радојчић, *Јемства личне и имовинске слободе по Цушановом законику,* ИЧ 5 (1955) 7-17; И. Божић, *Коњ добри и оружје (Уз члан 48 Цушановог законика),* Зборник МС ДН 13-14 (1959) 85-92; М. Благојевић, *Земљорадња,* 59-62.

Р. Михаљчић

КОПЉЕ - једно од најстаријих оружја које је човек уопште створио. Временом се развило у неко-лико типова од којих су основни - кратко пешачко и дуго коњаничко копље. Оно спада у бодно оружје које је било састављено из два потпуно различита дела: зашиљеног гвозденог бодила и дрвеног ко-пљишта. Бодил је састављен из врха, оштрице, ре-бра и туљца. Копљиште је обично на крају окова-но гвожђем, да би се могло побости у земљу. Реч копље је прасловенског порекла. Неоспорно је да је копље представљало једно од најстаријих оружја српске војске у средњем веку. У старосрпском је-зику за копље је употребљаван и термин *сулица,* а за оне који су били наоружани копљем *суличници.* Из првих вести о Словенима које даје Прокопије са-знајемо да су употребљавали копља са малим ко-пљиштем. Промене на копљу, а посебно на бодилу, биле су током средњег века незнатне. Током XIV века у Србији се изгледа употребљавало копље са бодилом витког облика у виду врбовог листа, без ребра на средини, са кратким и средњим туљцем, који је био раширен и на Западу. Појачањем оклопа дошло је до повећања димензија бодила а донекле је измењен и његов облик. У српским земљама су ове промене биле незнатне због тога што је њихов глав-ни непријатељ, турска војска, имао углавном лаке оклопе. Српска копља, како пешачка тако и коња-ничка, нису прелазила дужину од два метра. Јавља-ју се и два типа бодила, шиљато и лиснато. Српски мартолоси у служби угарских краљева употребља-вали су и бојне косе.

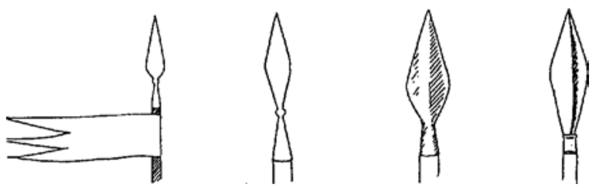

Копље - Цечани, Старо Нагоричино

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко - С. Радојчић, *Отко-павање Царичиног Града,* Старинар н. с. 1 (1947); Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Цубровнику,* Београд 1957; *О.* Рпћакхмс, *Огигје па г13пот зИкагзШ 8го1је І МакеЗотје,* Уе-зшк Уојпо§ ти/еја 10 (1964).

Н. Лемајић

КОПЧА в. *Накит.*

КОРАБ (корлв«*, корлвл^) - назив за брод у ста-рим српским књижевним текстовима и документи-ма. Реч је преузета из грчког (карарЧог) и нема у виду неку одређену врсту или тип брода (в. *саобра-ћај).* Отуда се често употребљава у истом тексту на-изменице са термином **др^кво** (писмо из 1386) или још чешће са називом **клтр^гл** (Доментијан и Тео-досије), а понекад и са термином **слндлл^** (Доменти-јан). Овај последњи се, изгледа, ограничавао на ма-ње бродове. Наиме, у казивању о путовању монаха Саве из Лавре, дакле у локалном саобраћају на Све-тој гори, Доментијан употребљава реч *сандаљ,* док Теодосије то замењује са **корлвлицА,** што је демину-тив од *корабл.* О раширености и устаљености терми-на кораб сведоче изведене речи: **кшрлвл^ници** за морнаре, којима је старешина **нлв^клерћ,** и кора-боплавателна вештина: **хитрости сакоже и> наб(>-**

тикискои СИр^ЕМБ. КОрАБОПЛАВАТеЛћ.НОН, у СрПСКОМ преводу Јована Дамаскина из XV века.

ИЗВОРИ: *Живот светога Саве* (Теодосије), изд. Ђ. Даничић, 31, 65, 183, 185; *Живот светога Симе-уна и светога Саве* (Доментијан), изд. Ђ. Даничић, 136, 277, 299-301; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 119; II, 304, 405-406.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I, 463; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 187.

М. Маловић-Ђукић

КОРИЦЕ КЊИГА в. *Повез књига.*

КОСМАЧ в. *Тканине.*

КОТАО - облик *божјег суда* (в.) код кога је осумњичени обавезан да голим рукама извади пред-мет из котла са кључалом водом; отуда технички термин *хитити у котао* - хватати у котао. Судећи по очуваним поменима котао је шире примењиван од пробе усијаним гвожђем. У повељи краља Милу-тина за манастир Св. Ђорђа код Скопља из 1300. за манастирске људе се искључује котао било за коју тужбу: *ни у ком потворе.* Ослобађање мана-стирских људи од котла, било уопште или само у парничењу са људима који не припадају манастиру, сведочи посредно о узимању неке таксе или уме-шаности владаочевог органа, од којих манастир треба ослободити да би се успоставио имунитет. У том смислу треба разумети одредбу повеље за манастир Светих арханђела код Призрена: „И ко-тла Архангеловим људима да нема са другим жу-пљанима, само међу собом у Архангелу". У том случају и право на такво суђење и евентуална так-са остају код игумана, који је по истој повељи суди-ја за црквене људе.

Узимање неке таксе код примене котла подра-зумева и нејасни члан 84 Душановог законика који настоји наметнути законом прописани парнични ток, а искључити изузетна средства и поступке: „Судбе да нема за котао нити оправе, ко се оправда да не даје судијама оправе; на суду да не буде руке, ни оправдања, ни удаве, већ само да се суде по зако-ну" (превод се разликује од превода С. Новаковића и Н. Радојчића). Само посредством таксе могао је котао у неким повељама доспети у низ обавеза и терета од којих се манастир ослобађа: „и да немају ниједне работе кефалијине, ни соћа, ни коња, ни псара ни котла".

И подаци повеља и одредбе Душановог закони-ка показују да је примена котла у XIV веку ограни-чена на ниже друштвене слојеве. Карактеристична је одредба члана 106 Законика која се бави двора-нима властеоским, лицима на служби у властеоској кући, и предвиђа различите облике оправдавања: ако је у питању пронијаревић, оправдавају га прони-

јари (очева дружина) *поротом* (в.) а ако је *себар* (в.) мора *да **хвати** у котао.*

О примени котла у обичајном праву остали су подаци све до XIX века, најдуже у Црној Гори. При томе је дошло до контаминације, на поступак са котлом пренела се реч мазија, која потиче од суђе-ња усијаним гвожђем. У котлу с кључалом водом не може бити усијано гвожђе или усијани камен, већ је кључала вода елеменат искушавања.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик Стефана Цушана,* 166-167, 196-197, 206-208, 210, 224-225; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 130; Т. Тарановски, *Историја српског **права*** Ш-1У, 194-198; Н. Радој-чић, *Законик,* 113, 118-119, 125.

С. Ћирковић

КОЦКА(ЊЕ) - У старим српским изворима ко-ришћена је реч **злр1»** (арабизам гаћг), преузета пре-ко грчког језика (с^арц *о%6.01),* која се одомаћила по целом Медитерану. Такође, коришћен је и словенски облик са недовољно прецизним значењем **игри.** У *Причи о Цару Аси* учесник у коцкању је називан **игрллкник,** а место где се коцкао **игрллиште.** У коцкарске сврхе коришћене су и игре са таблама: *шах* (в.), даме и **тлвлига** (грч. та(ЗХа, та(ЗХг|; енгл. ћаск§аттоп). Друштвени углед учесника у коцкању није био велик: **Что се гако прУет^ сего игрллк-**
НИКА ВБ ДОМБ СВОИ?, ИЛИ 1АКО ИГрАЛБНИКА ИЗБГНАХ
его ввнб. Црква је забрањивапа коцкање, и лаицима и духовним лицима. Лаици, учесници у коцки, били су одлучени из цркве, а свештеници су губили цр-квена звања и положаје. Такође, забрањивало се не само учествовање, већ и посматрање других како се коцкају. Коцка је била изједначена са пијанством и блудом. Коцкало се у било шта, зависно од улога учесника. Несрећни играч је на коцки губио све, па и сопствену одећу: **проигрллк ест^ ризм свое.** Да би колико-толико ублажио неизвесност при игри, прибегавао је средствима која улазе и у сферу су-јеверја: **Тко х°кк ДА М# е корист^ НА игр^к злр#:** дл др|***жи кон' сек**^к и>д **глврлнл** срдвце.

Коцка је увек симболизовала ризик. У Роману о Александру Великом, главног јунака, после једног ризичног подухвата, властела пита: **И почто** гллвоу **нл злрк> мекеши.**

Приликом археолошких ископавања пронађен је један комплет за игру из IV века: две коцке од кости, 22 жетона и стаклена купа која је служила за мешање коцкица; табла од дрвета је иструлила. Са таквим сетом су се играле, у позноримском цар-ству, две тада популарне игре на табли: 1ш1и5 1а-1гипси1огит и с1иос1ес1т 5спр1а. Ешшб 1а1хипси1огит је игра даме, која се често, као вид разоноде, споми-ње у средњовековном Роману о Тристану и Ижоти (влрцАБм), док би сшоаеат бспрЈа могла бити **ТА-вли1А** из наших извора.

ИЗВОРИ: V. Ја**§1с**, *Орт I **ггуоаЧ** гх пекоНко јито-з^тзкгк гикоргза,* б!аппе ЈА21Ј 5 (1873) 26; 6 (1874) 92, 143; 10 (1878) 94; В. Оатстс, *Тп зШге рп-се,* 81агте ЈА2ДЈ 4 (1872) 75-80 (= Д. Поповић - Р. Маринковић, *Цар Аса,* Из наше књижевности феу-далног доба, Сарајево 1954, 262-268); *Матије Вла-стара Синтагмат,* изд. С. Новаковић, Београд 1907, 365, 553; *Српска Александрида,* Критичка издања српских писаца САНУII, св. 2, прир. Р. Маринковић и В. Јерковић, Београд 1985, 515 (= *Роман о Троји. Роман о Александру Великом,* књ. 21, Стара српска књижевност у 24 књиге, прев. И. Грицкат, Београд 1986, 154); А. Н. Веселовскии, *ИзЂ исторш романа и **повТости,*** СборникЂ Отдвлешл русскаго лзвша и словесности, И.А.Н. Х1ЛУ, № 3, Санктпетербургв 1888 (прилог 1-127) 85, 112 ***(=Повест** о Триштану и Ижоти,* приредила и на савремени језик пренела И. Грицкат, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 20, Београд 1988, 150, 186).

ЛИТЕРАТУРА: *КјесткЈАЖ;* Р. бкок, *ЕПто1о&ј-зкг гјестк;* Н. 0.1лск1е11 - К. бсо1, *А Сгеек-Еп§Нзк Техгсоп* I - II, Охпзгс! 1948[9], 1752; К. Јиречек, *Исто-рија Срба* II, 294; А. Јовановић, *Комплет за игру из гроба са Градског поља у Нишу (IV **век),*** Нишки зборник 3 (1977) 131-142; *Тке Ох/дга[1]ИШЊпагу о(ВугаШшт* II, ед. А. Р. Кагћс1ап, Охпзгс! 1991, 820.

С. Бојанин

КОШАРА в. ***Сточарство.***

КОШНИЦА - Иако је у савременом језику пре-овладала употреба кошнице за означавање пчели-њег стана, без обзира на врсту и намену, ова још у старословенском позната реч означавала је прво-битно корпу, кош, котарицу, исплетену од лозе или прућа. Из средњег века познат је само један помен -Душан прилаже манастиру Св. Пантелејмона на

Атосу 20 кошница соли од Хрисопоља (изведена из основног значења у овом примеру служи као мера за со). Истоветност у материјалу и начину израде, па чак и по облику (корпа окренута наглавце подсећа на *трмку* и обратно) условила је да се и за пчелињи стан, али тек од XVII века, почне употребљавати термин кошница. Изгледа да је сличну еволуцију доживела италијанска реч ћи§по посведочена у ду-бровачким документима. Док у савременом итали-јанском ћи§по одговара **кошници** у српском, у сред-њем веку се у истом значењу пише увек уз атрибут аршт. По свој прилици, њено првобитно значење је такође било корпа, кошара, а када се почела кори-стити у значењу кошнице био је неопходан атрибут аршт за ближе одређивање (синтагми ћи§поз ар1-ит одговара у српском *кошница пчепа).* На могуће првобитно значење упућује изведеница ћи§по1а -корпа, котарица.

У споменицима писаним српским језиком за обележавање кошница се користе термини **оулии, оулише** (о његовој распрострањености сведочи чи-њеница да је као посуђеница коришћен у латин-ским актима - оћз1а, иНзсМа). Сасвим ретко јавља се израз **трмлкл, трн^кл,** у каснијим столећима веома раширен. Акти писани латинским познају у овом погледу право терминолошко шаренило. Од класичних латинских термина (а1уеагшт, ар1ап-ит), преко једноставних синтагми (аотиз аршт, с1отипси1из аршт, сириз аршт, ћизиз аршт, ћи-зсиз ае те11е), до посуђеница, италијанских (ћи§по аршт), словенских (оНз!:а, иНзсМа). Израз сош§1а аршт, у једном акту из 1413, упућује на турско коуап, распрострањено у наредним вековима, са одговарајућим суфиксима, у пчеларској терминоло-гији српског језика.

О изгледу и врсти кошница може се, у недостат-ку ликовних и писаних сведочанстава, створити довољно поуздана представа на основу каснијих искустава у грађењу пчелињег стана, прастарих метода окамењених у неким деловима словенског света или аналогијом са византијским обичајима. Основу пчеларења непромењеног вековима чиниле су кошнице са непокретним саћем. Историјски раз-вој пчеларства познаје више типова и бројне вари-јетете простих кошница. Најчешће су оне, испле-тене од беле лозе, врбовог прућа, чак и сламе и обложене балегом, купастог благо заобљеног об-лика (код Византинаца имале су облик жуто обо-јених колибица купастог крова са отворима у ви-ду прозорчића; израз сириз аршт изведен је из об-лика кошнице) или, још примитивније, направљене од шупље кладе исечене на прикладну висину и поклопљене каменом плочом. Кошнице су прављ-не и од дасака правоугаоне основе, са унакрсно по-стављеним летвицама унутра за придржавање саћа.

Кошница са непокретним саћем, у којој пчеле лепе саће директно на зидове, одређивала је тех-нологију пчеларења. Њене главне особености су висока производња ројева и воска, те истеривање пчела ради добијања пчелињих производа.Ројење пчела и производња воска међусобно су условљени: ограничен простор у кошницама подстицао је у пчела нагон заројењем (формирање нових деље-њем старих пчелињих заједница), а млади ројеви испуњавали су за кратко време нове кошнице во-ском (овакав начин пчеларења могао је стога одго-ворити трајној потражњи за воском, односно њиме се могу објаснити огромне количине које су доспе-вале на тржиште). С друге стране, да би се дошло до меда и воска пчеле су се у јесен морале истери-вати (обично гушењем, ређе искуцавањем у другу кошницу) да би се из кошнице извадило све саће, јер није било начина за манипулисање као у мо-дерним кошницама са покретним саћем. Изузетак су чиниле дашчаре са летвицама за које је причвр-шћено саће. Поклопац се одизао и са горње стране одсецало саће без убијања пчела.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 395, 507, 508, 591, 613, 617, 627, 634-636, 704.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Речник наших ста-рих мера у току векова* III, Београд 1968; С. Лонча-ревић, *Подаци о историјском развоју кошнице,* Пче-лар 1 (1978) 18-20; видети *пчеларство.*

Ђ. Бубало

КОШУЉА в. *Одећа.*

КРАЂА в. *Тат.*

КРАЈЕГРАНЕСИЈЕ (АКРОСТИХ) (грч. акро-от1%1$) - посебан књижевни жанр у коме почетна слова строфа неке сложене песме (нпр. канона) чи-не једну реч или посебну смисаону целину. Почет-на слова (понекад прве речи) тропара сваке песме канона чине акростих; он се може градити и само од

појединих тропара у оквиру песама канона (нпр. од богородичних). Акростих се често појављује у кано-нима византијских химнографа, па су већ ученици Ћирила и Методија имали прилике да се упознају с њим. Крајегранесија су у својим песничким саста-вима спроводили Климент и Наум Охридски, као и Константин Преславски. Приликом превођења кано-на на словенски језик није било могуће сачувати везу између акростиха и почетних слова појединих тропара; крајегранесије је превођено дословно, па се тако сачувао смисао грчког оригинала, али он не одговара редоследу почетних слова у преведеним тропарима. Посебну врсту чини тзв. *азбучни акро-стих,* где почетна слова строфа одговарају азбуч-ном редоследу.

И српски средњовековни химнографи прихва-тили су овај облик, па се акростих често среће у српским службама од XIV до XVII века. Тако је Те-одосије у *Служби светоме Сави* саставио крајегра-несије „Саву похвалити разума Боже даруј ми". Нај-сложенији акростих у старој српској химнографији спровео је Теодосије у *Заједничком канону св. Симе-ону и св. Сави на осам гласова,* где седам акростихо-ва из седам канона чини посебну песму. Аноним-ни српски песници састављали су крајегранесија у својим канонима *(Служба кнезу Лазару, Служба архиепископу Максиму).* Григорије Цамблак је у *Слу-жби св. краљу Стефану Цечанском* оставио своје име исписано од почетних слова богородичних тро-пара. Дешава се да аутор састави крајегранесије, које касније не спроведе кроз текст (Марко Пећки у *Служби св. архиепископу Никодиму).*

ЛИТЕРАТУРА: \У ЛУеућ, *Иге АкгозпсШз т Јег дугаШтгзскеп КапопезаЧск1ип§,* Вугатлшзсће 2еЈ1-зсћпп. 17 (1908) 1-69; В. 8р. Кааојгого, *Иаз АкгозП-скоп гп д.ег акзегдзскеп ШегаШг,* бШобг-Рогбсћип-§еп 17, 1 (1958) 144-152; Сћ. Напшск, *ГПе АкгозИскгз гп с1ег кггскепз1аугзскеп Шиг§гзскеп ИгскШп§,* \Мепег бкмбПбсћеб Јаћгћисћ 18 (1973) 151-162; К. Стан-чев - Г. Попов, *Климент Охридски. Живот и твор-чество,* Софии 1988; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 136-138.

Т. Суботин-Голубовић

КРАЈИНА - **1.** Погранична област на коју су де-ценијама и вековима усмеравани и на којој су зауста-вљани продори суседних држава. Најстарији помен једне овакве крајине везује се за крај X и почетак XI века. Према Барском родослову: *На месту које се звало Крајина,* налазио се двор дукљанског кнеза Владимира и црква Света Марија. Ова се црква на-лазила у Остросу, па се појам крајине у најширем обиму везује за територију која лежи између пла-нине Румије и југозападне обале Скадарског језе-ра. Назив се одржао до данас, а настао је најверо-ватније због тога што се овде, половином X века и касније, налазило погранично подручје између Ду-кље и Византије, односно византијске теме Драч и драчких кастела: Бара, Улциња и Љеша. Ова је кра-јина по други пут представљала погранично подру-чје почетком XV века, али тада према млетачким поседима. Из тог времена сачувана су релативно бројна обавештења у којима се Зетска Крајина изре-ком помиње.

На крајњем западу српских приморских обла-сти, између ушћа Цетине и ушћа Неретве, настала је још једна крајина. Она обухвата континентални део некадашње Паганије или области Неретљана, који сачињавају три жупаније: Мокро, Растока и Дален. Колико је познато, ова се крајина под овим именом први пут помиње 1185. године, а потом све чешће до наших дана. Налазила се на тромеђи Ср-бије, Босне и Хрватске.

Трећа средњовековна крајина крије се у исквар-ном латинском називу Магс1а *(Марка).* Простирала се северније или источније од Мачве. У науци нису усаглашена мишљења о њеном положају. Неготин-ска Крајина и Босанска Крајина млађе су по по-станку од претходних.

2. Крајина је и лично име. Према Константину Порфирогениту, Крајина је био жупан у Требињу (Травунији) половином IX века, што представља и најстарији помен личног имена.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник,* 485; *Кјеспгк JA7JJ; Речник српскохрватског књижевног и народ-ног језика* X, Београд 1978, 404; А. Јовићевић, *Црно-горско приморје и Крајина,* Насеља и порекло ста-новништва, књ. 11, Београд 1922, 3 и сл.; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 66, 107, 118, 204, 395; *Историја Црне Горе* I, Титоград 1967, 298, 324, 364, 366, 381; Н-2, 99, 319, 327, 328, 355, 424; И. Божић, *Немирно Поморје XV века,* Београд 1979, 18, 88, 157, 161, 228; М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Ср-бије,* Војне крајине у југословенским земљама у но-вом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупо-ви САНУ, књ. 48, Одељење историјских наука, књ.

12, Београд 1989, 27-46; С. Ћирковић, *Народ Ка-чића Јована Кинама,* ЗРВИ 32 (1993) 19-34.

М. Благојевић

КРАЈИШКИ ВОЈВОДА - војни заповедник и управник на *крајишту* (в.), којег поставља владар. Друштвени положај крајишког војводе суштински се разликује од положаја *кра/ишника властелина* (в.), мада су им обавезе према држави сличне. Вла-стелин крајишник је најбогатији и најмоћнији вла-стелин баштиник, па и најкрупнија политичка лич-ност на крајишту, док се крајишки војвода налази непосредно у служби владара, који га по нахође-њу поставља, премешта или смењује. Титула и зва-ње крајишког војводе уведени су у доба деспота Стефана Лазаревића после 1410. године, када војво-де долазе на чело свих војних и цивилних послова по градовима и *властима.* Крајишки војвода је био дужан, као и његов претходник крајишки власте-лин, да брани границу и српску државу од непри-јатељске војске и разбојника (гусара). Он је због тога главни заповедник *кра/ишке во/ске* и свих *по-течица* - потера, које се организују да би прого-ниле разбојнике и друге кривце.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Кра/ишта сред-њовековне Срби/е,* Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупови САНУ, књ. 48, Одељење историј-ских наука, књ. 12, Београд 1989, 27-46.

М. Благојевић

КРАЈИШНИК ВЛАСТЕЛИН - владарев на-месник на крајишту, којем је крајиште дато у *држа-ву.* На тој територији он има и највеће баштинске поседе, па је због тога најмоћнији феудалац. Власте-ла крајишници носе различите титуле. Њихова је најважнија дужност била да бране *државу* коју им је владар поверио, да постављају *прве страже* дуж границе где је потребно, посебно на путевима, да прогоне разбојнике (гусаре) и лопове, да се брину о безбедности трговаца и путника на јавним путе-вима, али истовремено да насељавају и привредно унапређују крајиште. Они су команданти *кра/ишке во/ске,* па су у том својству могли да се супротста-ве непријатељским одредима или да започну офан-зивне акције, када је то владар захтевао. Према Ду-шановом законику, властелин крајишник није смео дозволити ни непријатељској војсци ни разбојни-цима да са пленом из унутрашњости земље прела-зе преко крајишта. Уколико би разбојник прошао кроз крајиште и пљачкао негде у унутрашњости, па је са пленом прошао опет кроз крајиште, властелин је морао седмоструко да надокнади причињену ште-ту (чл. 143). У случају да непријатељска војска пре-ђе границу и плени *земљу цареву,* па се са пленом врати истим путем, целокупну штету био је дужан да надокнади властелин крајишник (чл. 49), свака-ко због тога што од непријатеља није преотео плен. Висина казне је различита, али је и тежина прекрша-ја различита. У првом случају крајишник је могао и морао да спречи кретање разбојника, поготово са пленом преко његове *државе,* док у другом случају није могао зауставити продор непријатељске војске али се зато очекивало да јој може преотети плен. ЛИТЕРАТУРА: в. *кра/ина* и *кра/иште.*

М. Благојевић

КРАЈИШТЕ - назив за територију дуж држав-не границе. Када је кнез Владислав, син херцега Стефана Вукчића, склопио савез са Дубровником 1451. године, обећао је да ће Дубровчанима *дарова-ти земље котара нашега на краиште њиховог ко-тара.* У овом случају крајиште је територија дуж границе неодређене величине и оно је нестабилно по обиму и по географском положају, пошто се кра-јишта померају истовремено са померањем држав-них граница. Уколико су на неком подручју посто-јала организована крајишта деценијама, то се онда таква територија почела називати крајиште, као што је то случај са крајиштем између Врања, Ћу-стендила и Трна у Бугарској.

У циљу што успешније заштите државне грани-це и државне територије у средњовековној Србији организована су крајишта, као посебне војно-тери-торијалне јединице. У једном таквом крајишту мо-гло је бити и по стотину села, али се зато његов управни центар налазио увек у утврђеном граду. Врањско крајиште имало је центар у Врању, Петру-ско крајиште у граду Петрусу, источно од Параћина, а када су се државне границе приближиле Новом Брду, тада је и оно постало центар посебног краји-шта. Поред утврђеног града и бројних сеоских насе-

ља, на крајиштима су насељавани или су већ бора-вили катуни влаха из чијих су редова именовани власи ***војници,*** неопходни за одбрану граница. Нај-способнији и најборбенији део ратника на краји-шту чинили су властела баштиници и пронијари. Они су, без сумње, били главнина ***војске краиштне,*** која је по потреби мобилисана на крајишту, док су у потери или ***потечици*** лопова и разбојника (гусара) учествовали сви способни мушкарци.

У периоду политичког успона Србије или до-брих односа са суседним државама, постојали су повољни услови за привредни и демографски успон неког крајишта. Ојачала би сеоска насеља, поди-зани су виногради, а успостављане су и ***мимоходне*** царине, па су бројна села потчињавана појединим црквама и манастирима. Слика би се радикално изменила ако би се крајиште нашло на правцу уда-ра неке моћне државе, каква је била Турска. Села би опустела, а становништво би се разбежало. Краји-шта као војно-територијалне јединице лако су се преобразила у ***власти,*** када су оне организоване у Српској деспотовини.

Савременици су у XV веку називали крајишти-ма и турске пограничне санџаке, организоване на српским земљама, а њихове заповеднике санџак--бегове - ***крајишницима*** или војводама. За Дубров-чане је Иса-бег 1452. године сгајзшсћ или сгајзшсћ аисаШб Возпе. Када је две деценије касније дошао нови санџак-бег у погранични санџак (1477), Ду-бровчани су одлучили да пошаљу посланство: „ад Јасћ1а ће§ћ, сга1бшсит поуит Вобпе". **Исти** тер-мини, поред латинских, срећу се и у ћириличким документима. Мирећи се са сином кнезом Влади-славом, херцег Стефан издаје 1453. године посебну исправу о условима мирења, па све то даје на зна-ње: султану, везирима и ***краишнику господареву ко-ји год буде на Босанско краиште.*** Примивши ха-рач од Дубровника 1469. године, султан Мехмед II посебним писмом обавештава о томе, поред оста-лог, и ***краишнике царства ми.*** Турски погранични санџаци, називани и крајишта, били су сасвим дру-гачије организовани од крајишта у српској држа-ви и што је битно, по територијалном опсегу били су много већи. Сличност је формална, а разлика суштинска.

ЛИТЕРАТУРА: И. Божић, ***Дубровник и Турскау ХУвеку,*** Београд 1952, 127, 193; Х. Шабановић, ***Бо-санско крајиште,*** Годишњак ДИ БиХ 9 (1957) 177-220; Н. **§аћапоУ1б, *ВозатИ ра$а1ик, роз(апак / ир-гаша рофеШ,*** багајеуо 1959; Н. баћапоуЛс, ***КгајШе 1за-ое§а 1зћакоУ1са, ТУшт*** каШбитгбкл ропЛ5 **12** 1455. §оате, багајеуо 1964; С. Ћирковић, ***Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба,*** Београд 1964, 13,31, 66, 164, 197, 199; М. Благојевић, ***Крајишта сред-њовековне Србије,*** Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Научни скупови САНУ, књ. 48, Одељење историј-ских наука, књ. 12, Београд 1989, 27-46; А. Весе-линовић, ***Држава српских деспота,*** 186-191.

М. Благојевић

КРАЉ - владарска титула XIII до XV века. Отка-да се јавља у текстовима, титула краља одговара ти-тули гех латинских споменика. Византијски писци који говоре о Словенима у време досељавања и о првим столећима живота на Балкану употребљава-ју овај латински термин за словенске главаре. За Мусокија (или Мужока), једног од словенских ста-решина на другој страни Дунава, Теофилакт Симо-ката каже да је ***такозвани рига*** (ртјуа) ***варварским је-зиком.*** Називом ге§еб (ре'уе$) окарактерисане су словенске старешине под аварским каганом, затим локални кнежеви у околини Солуна.

Као и на Западу у раном периоду, ова титула не подразумева високи ранг, нити одређено место у хијерархији. То ће доћи тек касније афирмацијом „универзалних" власти папа, византијских царева, римско-немачких царева, који титуле и одговара-јуће симболе додељују својим савезницима и ваза-лима стварајући тако хијерархијске системе. Су-протно старим романтичарским тумачењима, титула ***гех*** и дијадема или круна која уз њу иде, нису израз суверености већ потчињености ономе ко је доде-љује, знак укључивања у његов хијерархијски си-стем. Али, то истовремено доноси изједначавање са онима који су у таквом односу према папи или цару, и стављање изнад оних који нису у непосред-ном односу према носиоцу „универзалне" власти.

Словенски облик титуле, реч **крлл^** јавља се пр-ви пут у Житију Методијевом (настало крајем IX или почетком X века, најстарији рукопис из XII-XIII века) у општем значењу владара. Етимологија речи није поуздано утврђена, али већина истражи-вача је изводи из имена Карла Великог (771-814), чиме је одређена и хронологија настанка. У сваком случају, титула **крллв.** је била раширена међу Слове-

нима пре доласка Мађара у Панонску низију (896), јер су је они добили словенским посредством (клга-1у, краХг)$).

Краљ Мипутин - Ариље

Најраније се титула краља употребљава у одно-су на Сватоплука (870-894), а затим у латинском облику за хрватске владаре. У актима Сплитског сабора 925. и у папском писму доследно се разли-кују Томислав ***гех Сћгоашгит*** и Михајло Вишевић ***Зих Сћи1тогит,*** што тешко може бити игра случа-ја. На папској курији су се разлике знале и на њих се пазило. Али, није свугде било тако. Исти Ми-хајло је у Јужној Италији, поводом напада на град Сипонт (926), забележен као ***гех 8с1аиогит.*** С дру-ге стране, у попису владара с којима византијски цар има преписку, титула гех (ргј|) приписана је владарима Саксоније, Баварске, Галије и Германи-је, док се владари из словенског суседства титули-шу као ***архонти*** (в.). Први по реду је архонт Хр-ватске и тим архонтима цареви шаљу наређења и третирају их са веће висине него владаре Мађара, Руса и Печенега, који су такође архонти.

У време сукоба између папа и римско-немачких царева додељивање титула и краљевских ***инсигни-ја*** (в.) постаје средство ширења власти и утицаја. У XI веку се укључују и византијски цареви који краљевске знаке дарују хрватским владарима (Стје-пан Држислав 1040) који титулу гех носе од раније. Међу српским владарима је Михајло Војиславље-вић титулисан као краљ (Зс1ауошш ге§1) у папском писму с почетка 1077, у коме је реч о црквеном рангу државе (ћопог ге§ш), застави светог Петра и палију као симболу архиепископског достојанства. У сваком случају, пре те године је уведена краљев-ска титула, посведочена и у следеће две генераци-је, код Бодина, Михајловог сина, и Ђорђа, Бодино-вог сина (прва половина XII века).

У краљевству „Далмације и Диоклитије" чувала се успомена на краљевску титулу, мада је нису сви владари носили - Михајло око 1189. био је само ***вељи кнез.*** Немањин син Вукан носио је титулу ***гех.*** На дукљанске традиције су се позивали Стефан Немањић и Сава, кад су се пре 1217. обраћали папи с молбом да пошаље ***благословену круну*** како би могао „да крунише свога брата на краљевство по првом отачаству краљевства њихова" у коме се њи-. хов отац родио, а то је била „Диоклитија, које се зове велико краљевство од почетка" (Доментијан).

Иако је краљевска титула код српских владара употребљавана најмање једно и по столеће, ипак је крунисање од стране папског легата круном по-слатом из Рима схваћено као значајна промена у рангу владаоца. Најбоље се то види по чињеници да су већ савременици, а и сви потомци, Стефана Не-мањића називали ***првовенчани краљ*** и изричито на-глашавали да је он био први венчани краљ српске земље и поморске. Насупрот Вукановој титули у којој су саставни делови били Далмација и Дукља, у титули Стефана Првовенчаног и његових наслед-ника саставни делови су српске земље и поморске, које су замениле Захлмију, Травунију, Диоклитију које се набрајају до времена краља Владислава.

Са краљевском титулом и круном као транспер-соналним симболом државе преовладала је идеја о недељивости државне територије. Збачени вла-дари су неслужбено и даље називани краљевима. Нови моменат је било увођење титуле ***млади краљ***

(в.) по угледу на Угарску за предодређеног наслед-ника престола. У току четири генерације није било битне промене у положају младих краљева, који су имали боравиште и управну функцију у Зети.

Битна је, међутим, промена настала Душановим крунисањем за цара 1346. године. Титулу краља Ду-шан је тада препустио сину Урошу и у неким својим актима наглашавао разлику између земље цареве и земље краљеве. И савремени византијски писци су схватили да је Душан после крунисања поделио државу, да је стари део (од Скопља до Дунава) пре-пустио сину да влада по српским обичајима. Ме-ђутим, одредбе Душановог законика и извори који осветљавају царски период његове владавине по-казују да је владао сам и да држава није била поде-љена неком унутрашњом границом.

После Душанове смрти (1355) титула краља је привремено изашла из употребе, јер Урош није имао наследника, није био ни ожењен кад је примио царски престо. У ближе непознатим околностима, свакако пре 1365. године, дошло је до обнове ра-нијег система утолико што је цар Урош узео за са-владара великаша Вукашина са титулом краља. До 1371. обновљена је и титула младог краља и до-дељена Вукашиновом сину Марку. Услед оскуди-це изворних обавештења није јасно да ли је то учи-њено уз сагласност цареву, тако да се владарска хијерархија састојала од цара, краља и младог кра-ља, или је то враћање ранијим немањићким тради-цијама уследило у доба кад су Урош и Вукашин били у сукобу, па се на Вукашиновој територији са царем није ни рачунало. У сваком случају, после Маричке битке (26. септембар 1371) Марко је од младог краља постао краљ и титулу је носио до смрти (17. мај 1395).

Титула краља није нестала са Марком, јер је у међувремену бан Босне Твртко I, као наследник Немањића и господар значајног дела њихових нека-дашњих земаља, пренео српску краљевску титулу и круну на своју државу. Као наследник босанских банова и потомак краља Драгутина и српског вла-дарског рода који је изумро (на Марка се није оба-зирао) припало му је двоструко наслеђе и то му је дало основа да се крунише „сугубим венцем" (дво-струком круном) за краља Србљем, Босни, Помор-ју и Западним Странам. Од крунисања 1377. титу-ла краља остала је код владара Босне све до краја државе. Каснији владари из династије Котромани-ћа покушали су 1446. и 1461. да симболички оја-чају свој положај крунисањем папском круном од стране папског легата. План из 1446. се изјаловио, а 1461. је изазвао оштар протест угарског краља, ублажен наглашавањем вазалног положаја Босне.

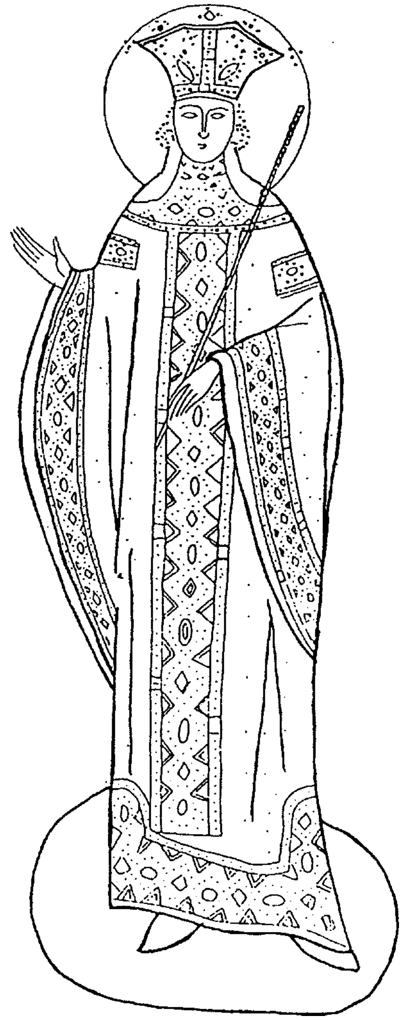

Краљица Јелена - црква Светог Николе Болничког, Охрид

После погубљења краља Стефана Томашевића (1463) титулу краља је у два маха додељивао сул-тан Мехмед II (1465, 1476) босанским великашима на неком делу територије босанске државе, док је угарски краљ Матија поставио за краља Босне и крунисао великаша Николу Илочког (1471-1477). Крајем XV века се преговарало о томе да Иваниш Корвин, ванбрачни син краља Матије, постане краљ

Босне. После тога краљевска титула више не игра улогу у политици, а тиме је изумро и босански изда-нак српске краљевске титуле. Како је у Србији титу-ла краља изашла из обичаја пре краја XIV века, по-кушаји настављања и обнављања државе крајем XV и у XVI веку повезани су са титулом деспота. Титу-ла краља ипак није била заборављена. У писму што су га милешевски монаси Дамјан и Павле 1597. упу-тили папи са обавештењима о Србији, тражећи вла-дара и ослободиоца, каже се да се владар крунише на три места: у Жичи, Расу и Пећи, да се крунише „по закону светог Саве" и да се очекује да даје при-вилегије цркви. Као и друга обавештења и ово ре-флектује мешавину књишких знања и усмених тра-диција.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани,* Зборник КЈ I; К. Јире-чек, *Историја Срба* II; А. Соловјев, *Појам државе у средњовековно/ Срби/и,* Годишњица НЧ 42 (1933); А. 8о1оујеу, *Согопа ге§пг. Иге ЕпРл>гск1ип% дег 1дее дез 51аа(ез т деп з1аугзсћеп Мопагсћгеп,* Согопа Ке§ш. ЗшсНеп (дћег сће Кгопе **1гл** зра^егеп МШе1а1-гог, М. НеПшапп (ео\), АМеиттг 1961, 156-197; М. Динић, *О крунисању Твртка и за краља,* Глас СКА 147 (1932); М. Динић, *Српска владарска титула у време царства,* ЗРВИ 5 (1958); С. Ћирковић, *Вла-стела и краљеви у Босни после 1463. године,* ИГ 3-4 (1954) 123-131; С. Ћирковић, *Сугуби венац. Прилог истори/и краљевства у Босни,* Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 343- 370 (= *Работници, вој-ници духовници,* 277-305; А. Кићту1, *Вге Гга§е дез Возтзсћеп Кдт%з1итз уоп N. ЈЈЦаку,* ЗшсНа **б1аУ1са** А8Н 4 (1958) 373-384; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* Београд 1989[2]; Т. ^абНелУбкл, *Та соиггопе гоуа1е - зутдо1е де дерепдапсе а Г ероцие ди ћаШ Моуеп А§е,* Еа Ро1о§пе аи XV Соп§гез 1п1егпаНопа1 **с1еб 3с1епсез** Шбгоп^иеб а Висагезт, \Мгос1а\у -№аг52а\уа - Кгакбш - СсМзк 1980, 25-50; I. ОоН-**5гет,** *О 1аИпзк\т г ћгуа(зкгт пагШта ћг\а(зкгћ уШдага до росе(ка 12. з(о1јеса,* Н2 36 (1) (1983) 141-163.

С. Ћирковић

КРАМАР - старешина поносника, главни чо-век, вођа организоване караванске формације. У историјским документима, крамар је још називан и *примићур* (в.). Термин крамар је германског поре-кла и ушао је у словенску терминологију посред-ством саских рудара. Крамари који су били укључе-ни у обављање дубровачке караванске трговине, били су Власи настањени на територијама у дубро-вачком залеђу, данашњој Херцеговини и Црној Го-ри из катуна: Бањана, Буквића, Бурмаза, Дробњака, Журовића, Мириловића, Предојевића и др. Међу примићурима, у историји су остали нарочито за-бележени Хлапац Станковић, Херак Милошевић и Дубровац Милићевић.

У читавој процедури организовања караванске трговачке поворке место крамара је било кључно. Он је лично окупљао поноснике, склапао уговоре о преносу робе са трговцима и старао се о њихо-вом спровођењу до самог краја. Током кретања ка-равана, јахао је на челу предводећи поворку. При-ликом закључивања посла о транспорту робе, половину надокнаде за обављање посла трговци су крамарима исплаћивали унапред, а другу полови-ну након обављеног пута. Обавезе које је крамар преузимао на себе приликом склапања уговора би-ле су углавном прецизиране и подразумевале су, по-ред обезбеђивања довољног броја издржљивих ко-ња и поносника, беспрекорно старање о терету који се транспортовао током пута. Непредвиђене ситуа-ције у којима се могла оштетити роба попут пожара, квашења водом, крађе или немара ишле су на његов рачун.

Пљачка каравана од стране разбојничких банди и великаша кроз чије земље су пролазили није спа-дала у одговорност крамара. У обавезе вође кара-вана спадало је и праћење караванске поворке до њеног крајњег одредишта, као и плаћање непредви-ђених царина на територијама кроз које се караван кретао. Поред казни за кршење уговора или начиње-ну штету, коју су плаћали крамари трговцима, оста-ло је забележено и да су крамари плаћали казну и својим врховним господарима (Радославу Павло-вићу, Стјепану Вукчићу, босанском краљу Твртку II). Поред ових санкција, постојала је и извесна на-града за крамаре коју су им трговци исплаћивали у виду новчане напојнице назване *примићурина.*

ЛИТЕРАТУРА: *К/есткЈАШ,* М. Динић, *Дубро-вачка средњовековна караванска трговина,* Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305-330; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековно/ Срби/и,* Бе-оград 1974, 25-27.

М. Шуица

КРАТИМА - ТЕРЕТИЗМА (грч. кратгЈ^а) -дугачко мелодијско проширење које се пева на сло-гове без значења (те-ре-ре-ри-ре; то-то-то). Појава кратима везује се за делатност и реформе византиј-ског музичара Јована Кукузеља (око 1280-1360/70) и за поствизантијске неумске зборнике. Најчешће се налазе у литургијским песмама, а певане су и као причесне песме. У грчким неумским рукописима носе и посебна имена (персикон, органикон, хор, царска). Сабране у једном рукопису чине зборник *Кратиматарион.*

Најстарија кратима на српскословенском јези-ку налази се у рукопису светогорског манастира Лавре (Е-108), крај XIV века. Из записа у грчком неумском рукопису (Ивирон, Рс 986, А. 1458, л. 167') сазнајемо да је византијски композитор и те-оретичар Мануил Хрисафис испевао једну кратиму у Србији, где је краће време боравио после пада Цариграда (1453). Двојезични грчко-словенски ру-копис из XVIII века (Библиотека Матице српске МР I 1, око 1780, л. Г) садржи кратиму у оквиру Херувимске песме на словенском језику.

ЛИТЕРАТУРА: А. Јаковљевић, 2ер(ЗЈкбг кра-ттцил., Хиландарски зборник 2 (1971) 131-141; Д. Стефановић, *Извори за проучавање старе српске црквене музике,* Српска музика кроз векове, Галери-ја САНУ, књ. 22, Београд 1973, 113-152; Б. Сопо-то5, *Вугаппе Тпза^га апа[1] СђегоиШка о{ 1ће 14'" апа[1]15'" СепШпез,* Тће55а1отк1 1974, 45, 282; А. Ја-ковљевић, *Најстарији неумски запис стихире у част Светом Сави,* Осам векова Студенице, Бео-град 1986, 215-218; А. Јаковљевић, *Соа[1]. Ба^га Е-108 из XIV века као најстарији српско-грчки анто-логион са Кукузељевом нотацијом,* Хиландарски зборник 7 (1988); А. Јаковљевић, *Кратиме у Ви-зантијској и јужнословенској музици,* Прилози КЈИФ 53-54, 1^1 (1990) 74-79; *Ћтхоцо* ЕукгжХо-лшб^ко' Ле^ко тгЈ5 Во^а^тгугј? Мог>01Кгј$, Атлпа 1993, 192.

Д. Петровић

КРБЛА в. *Мере и тегови.*

КРВ - тешка телесна повреда, са евентуалним смртним исходом. У Душановом законику била је предвиђена у члановима који говоре о судској на-длежности (чл. 103, 183 и 192). Одређено је да оп-туженим лицима из одређених категорија станов-ништва, и то робовима и станицима, суде држав-ни судови за нарочито предвиђене *цареве дугове* (в. *дуг)* међу којима је била и *крв,* а да властелин (сама реч властелин је, изгледа, испуштена) иде пред цара. Термин *крв* познају разни српски сред-њовековни споменици, па и уговори с Дубровни-ком, и ту се употребљава, према неким тумачењима, искључиво у смислу убиства. Према другим тума-чењима овај термин се користио само за тешку телесну повреду. У разним европским правним зборницима из раног средњег века постоје многе одредбе о телесним повредама, па се те повреде чак детаљно наводе и класификују по својој тежи-ни. Све Ее§ез ћагћагогшп, као и Руска правда, са-држе читаве ценовнике свих могућих повреда на разним деловима тела. Слично томе, у Пољичком статуту се подробно набрајају могуће телесне по-вреде и предвиђају посебне глобе за палац и друге прсте, па и за прсте и палац на ногама (чл. 35). Све-тостефанска хрисовуља из 1313-1318. године пре-двиђала је тешку телесну повреду као кривично дело *а окрвавивше* (да плати) *цркви 3 платна, а на-водчији* (тужиоцу) *3 платна* (чл. 78). Архаична гло-ба наведена у натури је доказ да је окрвављење као кривично дело против тела било познато обичај-ном праву и примењивано одавно. У чл. 166 Ду-шановог законика набројани су разни преступи ко-је може да учини пијаница, па се између осталог наводи *и зарве кога, или посече, или окрвави, а не досмрти.* То се, очигледно, сматрало тежим кри-вичним делом, па је и предвиђена казна била те-шка: *да му се око извади и рука отсече.* У овом слу-чају је окрвављење једна тежа телесна повреда која у силазној градацији иде непосредно после уби-ства.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја ср-пског права* II, 81-86; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Цушана 1349. и 1354. године,* Београд 1980, 261- 262, 322-323, 328-329; *Росипское за-конодателвство X-XX веков, Законодател&ство Цревнеп Руси* I, Москва 1984, 47; М. Благојевић, *Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци,* ИСН I, Београд 1981, 372-378, 387; Д. Богдановић, *Цушаново законодавство,* ИСН I, 557-565.

Б. Марковић

КРВНА ОСВЕТА - правни обичај по коме је ужа заједница имала право да освети свога члана, тако што би починиоцу кривичног дела или његовој ужој заједници нанела исту или сличну штету. Обич-но се радило о освети за убиство или тешку теле-сну повреду.

Најстарије податке о крвној освети код Словена налазимо у војничком спису приписиваном визан-тијском цару Маврикију, где се говори о крвној освети као о утврђеном обичају код Склава и Анта. Може се сматрати да је то тада (VI и почетак VII века) био познат општесловенски обичај који је ва-жио и међу Србима. У каснијим правним споме-ницима нема потврде о постојању и уређивању пра-ва на крвну освету у српским земљама. У другим словенским земљама ситуација се разликује. У ру-ским областима крвна освета је укинута средином XI века, док се код Чеха и Пољака одржала још сто-лећима. У време цара Душана у Чешкој је одређе-ним правним актом (Огао јисНси 1еггае) директно признато право крвне освете оштећеној страни у извесним случајевима. У статутима Казимира Вели-ког се нека кривична дела изузимају из крвне осве-те, док се за друга оставља на вољу оштећеној стра-ни да одлучи о начину кажњавања.

У Душановом законику нема чланова о крвној освети. Она се не предвиђа, не забрањује и не поми-ње. Кодификаторски рад царев је, између осталог, имао за циљ правну унификацију и утврђивање др-жавне регулативе на целој територији. У таквим околностима би принцип „самосуда", на коме на неки начин почива крвна освета, био у супротно-сти са улогом Законика. Византијски правни модел је упућивао на чврсто уобличавање правног порет-ка и прецизно функционисање званично утврђеног правосудног система.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* II, 7-12; Д. Богдановић, *Цушаново за-конодавство,* ИСН I, Београд 1981, 565.

Б. Марковић

КРВНИНА в. *Крв.*

КРЕДИТ - 1. У Србији и суседним земљама у касном средњем веку стекли су се услови за појаву кредита, пре свега редовни и трајни односи међу разноврсним пословним субјектима (појединци, трговачка друштва, предузетничке организације и др.), а такође и диференцијација међу њима, услед које једнима недостају средства док их други има-ју, а нису у стању да их активирају. Позајмљивање и задуживање имамо у свим епохама и свим дело-вима друштва, али оно нема једнак утицај на при-вредни развој. Потребно је разликовати зајмове да-те трговцима и пословним људима који средства употребљавају за рад, увећавање послова и профи-та, и зајмове за потрошњу, неопходне да се прежи-ви оскудица или дочека приход. Посебан случај су зајмови које узимају велика господа за инвестици-је или политичке подухвате, о којима у нашем слу-чају и нема података.

Велика улога приморских трговаца Дубровчана и Которана (в. *трговина)* утицала је непосредно на облике документације о кредиту и кредитним опера-цијама. У кругу пословних субјеката који су делова-ли у Србији није било специјализованог банкар-ства, већ су трговци и *трговачка друштва* (в.) вршили кредитне операције као део своје редовне активности, најчешће повезујући их са набавком или испоруком робе. Захваљујући томе што је у при-морским градовима постојао нотаријат и што су статутима били предвиђени поступци доказивања и утеривања дугова, настајали су сразмерно једноо-бразни документи (задужнице, признанице) који сведоче о кредитним пословима. На другој страни, трговци удружени у компаније (трговачка друштва) разгранали су послове до те мере да су морали води-ти пословне књиге у које су записивани дугови, јем-ства, залози, измиривање потраживања и друге опе-рације. Онај део трговаца који се везао за рударска насеља учествујући у трговању сребром и финан-сирању рударских радова (в. *рударство)* учество-вао је у снабдевању рудара којима је кредит био неоггходан нарочито у периодима истражних радо-ва и продирања до лежишта руде. У пословању са *ваптурцима* (в.) дубровачки трговци су настојали да продају што више дајући робу на кредит али по вишим ценама (в. *камата).* У њиховим документи-ма о раду трговачких друштава, тестаментима и парничким списима остало је трага о кредитирању домаћег становништва. Нарочито је важна сачувана књига Михаила Лукаревића који је тридесетих годи-на XV века живео и радио у Новом Брду. У њој је преко 1 200 имена дужника и јемаца са износима дугова.

Већ у документима XIII века налази се термино-логија чије су основне речи crec!ere и crecJепиа (cre-c1enc1a, crecJепга), crecШог и cJeђИог. У српском се оне репродукују са **в^кроклти,** већ у повељама ба-на Матије Нинослава: *и /ако вјерује Серблин Влаха да се при* (= парничи) *пред кнезем дубровачким, и јако в/еру/е Влах Серблина да се при пред баном. И иному Влаху и иному Серблину да не изма* (в. *изам). Вера* **(в^крл)** поред осталих (в. *вера 1-4)* има и значење кредита (crедепга): *и што да Цубров-чанин Србину сво/е имани/е у в/еру,* као доказ ће се прихватити његова заклетва, предвиђено је у по-вељи кнеза Лазара (1387). Одатле је још у средњем веку изведена *вереси/а* (писмено посведочена 1526: *ако би што дао на вересиу бес мо/е воље). Цужник* и *дуг* се широко употребљавају, *дуг* у више значења па је тешко утврдити кад се односи на дуговање, а кад на правни посао, предмет, случај.

У XIII веку је сфера кредитирања подробно регу-лисана и унутар градова статутима и одлукама са законском снагом и у односу међу градовима и су-седним државама (уговори Дубровника и Котора, уговори са владарима Србије и Босне). Усталили су се неки принципи који ће остати на снази током средњег века: обавезност писменог уговора за дуго-ве преко 10 перпера (у градовима), јемчи се цело-купном имовином, прво покретном а затим непо-кретном, парнице се воде пред судом у чијој је надлежности дужник или где је уговор склопљен, Дубровчани имају предности у доказивању дугова-ња и др.

2. Од 1282. године када почињу књиге Дубро-вачког архива (Бгуегза сапсеИапае, Оећка T\[о1anae) може се пратити како кредитни послови постепено узимају маха и по броју учесника у операцијама и по обиму ангажованих средстава. У првих пола сто-лећа (до око 1338) у кредитним пословима учеству-ју претежно странци (углавном Венецијанци и аген-ти фирентинских банкарских кућа Барди, Перуци, Аћајуоли, Буонакорси) и поједине породице дубро-вачког патрицијата.

Улога и економска надмоћ странаца се још бо-ље види у случају Котора, града под влашћу срп-ских краљева, чији су трговци били дужници Ве-нецијанаца као, уосталом, повремено и српски владар. Уговорима Котора и Венеције, које је по-тврђивао и продужавао српски краљ (1335, 1345, 1348), дате су Венецијанцима велике предности у утеривању дугова: которске судије су биле обаве-зне да два дана у недељи решавају искључиво пред-мете Венецијанаца и да их реше за 15 дана, Општи-на се обавезивала да сваког дужника или брата или ортака држи у затвору док не намири дуг, одговор-ност за дуг се проширивала на сваког брата и ор-така у трговачком друштву уколико се унапред ни-је дистанцирао. Неке од ових одредаба су биле у супротности са градским Статутом и са обичајним правом, али млетачки кредитори су наметали за-штиту својих интереса.

Грађани из приморских градова под српском влашћу појављују се уз домаћи патрицијат и пуча-не у кредитним операцијама у Дубровнику, а од средине XIV века јављају се у књигама задужења у већем броју и трговци из разних српских крајева (Брсково, Призрен, Пријепоље), а из Босне поје-динци за које се каже само да су c!e **Во55та.** У дру-гој половини тога века постепено се помињу до-маћи људи из Дријева, Високог, Прача и Фоче, а од почетка XV века увелико се повећава број њихо-вих задужења. Нови талас домаћих трговаца који долазе у Дубровник почиње двадесетих година XV века, када долазе људи из Горажда, Тјентишта, Цер-нице, Високог, Требиња.

Из српске државе су долазили у Дубровник и узимали кредите само трговци из оних предела ко-ји су гравитирали према Дубровнику или су били смештени на главним путевима дубровачких трго-ваца (Полимље, горње Подриње). Веома је мало података у књигама задужења о доласку по креди-те домаћих људи из најразвијенијих привредних центара Србије и Босне (Ново Брдо, Трепча, Руд-ник, Приштина, Смедерево, Сребреница, Зворник, Фојница, Високо). У тим местима су, међутим, би-ле јаке дубровачке насеобине, па су домаћи људи могли узимати зајмове код локалних Дубровчана.

Трговци који су долазили први пут у Дубров-ник или нису били довољно познати, добијали су кредит само на основу гарантије јемаца и давања залога кредитору (в. *залог).* Они који су уживали поверење добијали су релативно високе кредите као појединци или удружени у трговачка друштва. Било је случајева да се домаћи људи задужују за-једно са Дубровчанима, при чему су они најчешће имали, због мањег удела, улогу путујућег члана (босшб 1rac1aпб). Задужења домаћих људи била су различита и кретала су се око 100 дуката, али су понекад могла да пређу и 1 000 дуката (примери из Дријева, Високог, Прача, Горажда). Браило Тезало-

вић ја као заступник другог трговца из Праче по-дигао кредит у износу од 2 965 дуката.

Дугови регистровани у књигама задужења по-казују углавном вредност неплаћене робе и враћање дуга испорукама сировина кредитору. Суме заду-жења се исказују у *дукатима* и *перперима.* У заду-жницама се спомињу робе којима су дужници вра-ћали дугове кредитору, међу којима су најчешће текстилни производи, затим племенити метали, на-рочито гламско сребро, затим олово. У периоду 1433 -1447. кроз кредитне уговоре у оквиру трговачких друштава намењено је 26 800 дуката и стављено на располагање за набавку гламског сребра (в. *глама).* Омиљени начин пословања Дубровчана је био да дају као кредит тканине тражећи да дужници изми-ре дуг сребром. О каматама се у исправама о заду-жењу не говори, али се предвиђа казна за прекора-чење рока враћања (репа, **У1**§ог) која је по Статуту износила *уместо пет шест,* тј. 20%, али се угово-ром понекад препуштало кредитору да одреди ову казну која је била у ствари *камата* (в.).

3. У другој половини XIV и у XV веку интен-зивна је била кредиторска активност дубровачких трговаца у градским и рударским насељима Срби-је и Босне. Значајна разлика у односу на Дубров-ник је била у томе што су овде претезали креди-ти за потрошњу малих људи, а скроман је био удео кредита за трговање. Из тестамената Дубровчана се види да су се трговци задуживали једни код других и да је и код најуспешнијег појединца или трго-вачког друштва нормално стање било да у исто време на једној страни дугује а на другој потра-жује. Већина уговора или погодби о кредиту овде се склапала приватно, усмено или писмено, уз при-суство сведока и депоновање залога. Само неки од тих докумената су као приватни *хирографи* сла-ни у Дубровник да се региструју. У Босни су не-ку улогу код склапања уговора имали *приставе* (в.), а неке погодбе су склапане пред члановима фрањевачког реда чији су самостани постали ве-родостојна места (документи су им уживали *јав-ну вјеру).*

Дубровачки трговци настањени у градским на-сељима Србије и Босне учествовали су у локалној трговини, снабдевању насеља намирницама и дру-гим потребама, били су власници *делова* (в.) у руд-ницима и финансијери производње и посредници у трговини сребром, које су куповали, а у исто време су продавали артикле из других земаља, понајви-ше тканине из Италије. Сачувани су подаци о овим активностима и они показују да је свака давала при-лике да се исплету кредиторске мреже у којима су се нашли не само локални трговци, него и људи скромних занимања из малих насеља у рударским областима.

Из једног тестамента се види начин финанси-рања рударских радова: приходима рупа (в. *цехо-ви)* које имамо у Пустој Сребрници, приходима млинова заједничких са браћом, житом и вином из прихода наших села. То значи да су се разне врсте послова преплитале и да су продавани и аграрни производи неопходни рударима, посвећеним ис-кључиво своме послу. Тестаменти исто тако откри-вају да је било трговаца са грижом савести због то-га што су наплаћивали више цене за робу дату на кредит од оне продате за готовину, да су валтурке, топионичаре и продавце сребра, такође искоришћа-вали на неки начин - због кога су се кајали *(вал-туриштина).*

На другој страни, документи о деловању поједи-наца и, нарочито, трговачких друштава, показују како се у кратком периоду стварао део активе у облику потраживања дугова за робу продату на кредит. У исправама о ликвидацији друштва, по-дели имовине, о споровима који би настали, нала-зе се неретко пописи дужника са великим бројем лица од владара до локалних занатлија. У пословној књизи Михаила Лукаревића налазе се имена преко 1 200 дужника и јемаца. У пословним документима тога доба почиње се правити разлика између *до-брих* и *лоших* дугова, таквих који се могу утерати и таквих где је вероватноћа наплате мала. Појединци или мања друштва склапају уговоре о утеривању дугова под условом да себи задрже једну трећину, што за кредитора значи толики губитак. Губици у невраћеним кредитима били су цена коју су дубро-вачки трговци плаћали за своју експанзију, своје продирање у широке кругове и на село.

Поред ове, економске стране, задуженост срп-ског становништва код дубровачких кредитора има-ла је и своју политичку страну, наметнула се као проблем у односима српског владара и Дубровни-ка. Као што је споменуто, Дубровчани су били при-вилегисани у доказивању својих потраживања, о постојању и величини дуга изјашњавао се Дубров-чанин заклетвом. Поред тога, домаће власти су би-ле дужне да помогну кредитору да утера своја по-траживања.

У Србији је и у касном средњем веку, као и у многим другим земљама, важило правило да се дужник предаје повериоцу ако нема некакве по-кретне или непокретне имовине којом би се дуг намирио. О држању дужника у кућном затвору остало је, поред података о појединцима, и упут-ство дубровачке владе својим трговцима у Новом Брду да према дужницима не поступају нечовечно, да их не везују кад им буду предати у руке, да их не воде кућама преко трга у време кад има пуно све-та, већ да то чине путевима који нису прометни и у време кад су људи по кућама. Страховало се од то-га да би поступање према дужницима могло дати повод за деспотове мере ради њихове заштите. По-готову што су до ушију деспота Ђурђа Бранковића дошле тужбе да су неки трговци у Приштини два пута наплаћивали исти дуг. Наређена је истрага у Приштини, Трепчи и Новом Брду, а српском влада-ру су упућиване поруке да су дубровачки трговци регзопе ћишапе, да никог нису разапели на крст, нити се *наплаћивапи на људском месу,* да су они *као пчеле што носе мед у свако место где раде,* да од трговаца владарева ризница има велике кори-сти. Истовремено су Дубровчани оптуживали ду-жнике да су рђави домаћини, да су трошили имо-вину трговаца и да сада не могу да плате своје дугове.

Аргументи ове врсте нису, бар за неко време, зауставили мере у корист дужника: двогодишњи мораторијум на плаћање дугова у Јањеву, затим и у Новом Брду; забрана да се дужници са непокрет-ном имовином везују и да им се некретнине про-дају у року од годину дана (Смедерево, Ново Бр-до); забрана да се дужницима који живе од зараде узима више него што је *трећи динар* (што значи трећина, 33,3%); оспорена је и привилегија Ду-бровчана да својом заклетвом доказују дуг и уве-дена мешовита порота од једног броја *Латина* (в.) и Срба. Дипломатска натезања око дужника испу-њавала су знатан део првог периода владавине де-спота Ђурђа и била су прекинута турским осваја-њем (1439-1444). Обнављајући уговорну повељу 1445, деспот је са сином потврдио старе повласти-це Дубровчана па и ону о доказивању дугова, посте-пено је одустајао од својих мера у корист дужника, остала је само забрана да се за дуг продају земље добијене као *пронија* (в.).

Спорови око дужника вођени пред средину XV века откривају до које мере је новчаним и кредитним односима било прожето српско друштво у време економског полета после 1402. године. И масовна продаја на кредит и лако задуживање проистицали су из потребе за проширењем послова, повећањем производње племенитих метала који су доносили највећи профит.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 128-129; Коуасеу1с, *Тг§оута и згедп/оујекоупој Возт,* багајеуо 1961; *Историја Црне Горе* И-1, Ти-тоград 1970, 28-45 (С. Ћирковић); С. Ћирковић, *Удава,* Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 346-351; І. Уоје, *КгеЉИпа гг^отпа и згедп/оу/екоупот Иибгоутки,* багајеуо 1976; В. Кгеклс, *Гоиг Погеп-ппе Соттегсга! Сопратез т ОибгоуШк (Ка§иза) т* ***1ће*** *Пгз{ НаЦо{ (ће ГоиПееШћ СеШигу,* Тће Ме-сћеуа1 Сиу, №\у Науеп - Ггопсгоп 1977, 25-41 (= *Вибгоутк, 1ш1у апа[1]* ***1ће*** *Ва1капз т* ***1ће*** *Ба(е МШаЧе А§е,* Еопдоп 1980); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1978; В. Кгектс, *1(аНап СгеШШгз Ш Оибгоутк (Ка-§иза) апа[1] Ше Ва1кап ТгаЉе, ТШПееШћ Тћгоиф. П{-(ееп(ћ СепШпез,* Тће Оа\уп от"Мос!егп Вапкт§, №\у Науеп - Еопсгоп 1978, 241-254 (= *ОибгоуШк, Ка1у апа[1] (ће ВаГкапз Ш Ше Ба(е МШаЧе А§е);* І. *Уо]е, Ргг-л>а(пе розШупе кпр§е АибгомаскШ* ***1г§оусе^*** *(XIV з(о-1е(је),* 2§ос1оут5к1 са5ор15 34 (1980) 78-84; Р. МеНб, *Та огапде сопашзШ* ***1гесепШса*** *с1е1 „сге&Ио аЧ езег-сто " е 1а Иро1о§Ш Љг зиог зггитепИ {гпо а.1 XVI зе-со1о,* Еа ћапса **р15апа** е 1е оп§1т а!е11а ћапса тодег-па, Пгепге 1987, 307-324; *В.* Коуасеу1с-КоЈ1С, *Иуојпо кпјг^оуоЉзЊо и Оибгоупгки г Вепко Ко(ги-Цетс,* ОосНбпјак 01 ВШ 39 (1988) 57-64; М. Спре-мић, *Цеспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Бе-оград 1994, 665-689 (Новац. Вредносни папири. Кредити).

Д. Ковачевић-Којић

КРЕТАЊЕ в. *Књигоноше.*

КРЗНА в. *Трговина,* в. *Сточарство.*

КРИНА в. *Мере и тегови.*

КРИПТА (кргштг)) - грчки термин који озна-чава засведену подземну просторију кружног, пра-воугаоног или крстообразног облика, испод олтара или апсиде цркве, која је била депо за свете мо-шти и друге реликвије. Веза са култном грађеви-ном, било да је у питању нарочито грађени марти-ријум или црква општег култа, која је, добивши реликвије, такође постала мартиријум, остварива-на је преко степеника. Оваква постројења нису би-ла део идејне замисли и реализације архитектон-ског склопа српских средњовековних сакралних споменика.

Средњовековна црква у Студеници Хвостанској из XIII века подигнута је на месту базилике из V века у чијем се архитектонском склопу налазио де-по за реликвије, али његова првобитна функција није у директној вези са млађом култном грађеви-ном из XIII века.

Подземна просторија подигнута са намером да служи као крипта - костурница део је гробљанске Благовештенске цркве манастира Хиландара из XIV века и у вези је са специфичним начином сахра-њивања покојника. Разлог за подизање овог постро-јења је у томе што манастир нема праву некрополу, већ неку врсту привременог гробља, на коме се умрли сахрани, а после три године његови посмр-тни остаци се изваде и након верског обреда лоба-ња се ставља у крипту - костурницу, а остале кости се убацују у подрум. Оваква пракса представља удаљавање од првобитне функције крипте у извор-ном значењу речи.

ЛИТЕРАТУРА: К. КгаиШетег, *Еаг1у СШзНап апа[1] ВугаШгпе АгскИесШге,* **Нагтопс15**УОГ1ћ 1975; В. Кораћ, *Студеница Хвостанска,* Београд 1976, 85-87; І. №ко1ајеУ1с, *8акгапјгуапје и гапокггзсап-зкгт сгкмата па родгисји бгбгје,* **Агћео1о5к1** уезгшк 29 (1978) 678-693; Д. Богдановић - В. Ј. Ђурић -Д. Медаковић, *Хиландар,* Београд 1978, 78-79.

Б. Гугољ

КРСТ (крестц атаг>ро'$, сшх)- **1.** У хришћан-ству је вишезначан појам. Крст је пре свега симбол Христовог страдања, односно распећа на крсту „у време Понтија Пилата, ради нас људи и нашег спа-сења". Спасоносно страдање извршено је разапи-њањем на крст, „јер је Бог тако заволео свет, да је и Сина свог дао (изложио смрти на крсту), да сваки који верује у њега не погине него да има живот веч-ни". За хришћанске мислиоце крст је, с друге стра-не, симбол свега створеног света. Његова четири крака означавају мере висине, дубине, дужине и ширине, видљиве творевине која се силом крсне ко-хезије одржава у целини и јединству (св. Јован Да-маскин). Због Христовог страдања, крсни знак се поштује као „знак Сина Човечијег" (Мт 24:30). Знак самог Христа јесте крст, за оне који верују он је „сила Божија", за невернике је саблазан и срамота. За хришћане крст је дрво живота из раја. Према би-блијској повести, први грех учињен је у рају преко дрвета - једењем плода са „дрвета познања добра и зла" у Едемском врту на Истоку. Исто тако, жи-вот, спасење, победа над грехом, ђаволом и смрћу дошла је преко једног другог дрвета, дрвета крста као дрвета живота усред раја, које нам доноси бе-смртне плодове Христовог страдања и искупљења. „Он грехе наше сам изнесе на телу свом на дрво, да за грехе умремо, и за правду живимо, јер се њего-вом раном исцелисмо" (1 Петр 2:24).

Крст је, с друге стране, симбол Божје љубави спремне на жртву. У хришћанском предању крст има пуни смисао у васкрсењу. Хришћани крст по-штују као симбол победе. Прослављању и велича-њу крста посвећена су два седмична дана, среда и петак. Годишњи празник је Крстовдан (27/14. сеп-тембар) и трећа седмица Васкршњег поста. У част ових празника написане су најлепше химне и по-хвале часном и животворном Крсту Господњем. То је уједно и подсећање на догађај проналажења Хри-стовог крста у Јерусалиму од стране царице Јелене (око 326), подизање храма Гроба Господњег у Је-русалиму (335) и ослобођење Крста из персијског ропства у време цара Ираклија (629).

Крст је и *крсни знак,* који се чини са три прва прста десне руке (палац, кажипрст и средњи) ста-вљањем на чело, груди, затим десно и лево раме. Крсним знаком се благосиља или руком, постављa-њем прстију у *имјанослов* и прављењем знака крста (покрет руке од горе на доле, затим с лева на де-сно).

2. Као инсигнија крст је основни хришћански симбол који је током средњег века додаван различи-тим знацима достојанства, познатим још из антич-ког доба, како би они били христијанизовани и до-били нови смисао. Крстови различите величине и облика постављани су најчешће на *круне* (в.), *глобо-ве (шар), жезла* и делове орната хришћанских вла-

дара и првосвештеника, док су неке друге инсиг-није, попут *мача* (в.), самим својим обликом могле да призову симболику крста.

Као знак на круни српских владара крст се из-гледа јавља још у XI веку, о чему би сведочио пор-трет зетског краља, вероватно Михаила Војисла-вљевића, у цркви Св. Михаила у Стону. Српски краљеви и цареви династија Немањића и Мрњавче-вића носили су у XIV веку куполну круну чија се конструкција, по угледу на византијску царску *сте-му,* састојала од два у темену укрштена полуобру-ча што су формирала знак крста. На врху такве стеме налазио се *орфанос,* драги камен често укра-шен крстолико постављеним бисерима. Облик кр-ста могли су понављати и други украси круне, али и владарског орната, што је понекад случај са на-шивцима у висини бедара на сакосу краља Милу-тина или цара Душана. Међутим, далеко већи зна-чај има чињеница да је једна од најважнијих и најсвечанијих инсигнија српских владара - *жезло* - такође било обележено знаком крста. Још сасвим једноставног облика у време краља Стефана Пр-вовенчаног, крстолико жезло српских владара, ка-ко сведоче сачувани портрети, постаје крајем XIII и у XIV и XV веку сасвим слично раскошно укра-шеном крсту (6 отаоЈрб?) византијских царева ди-настије Палеолога.

Пажљиво проучен, сачувани ликовни матери-јал из средњег века показује да је такво жезло у облику крста - са једном, две или чак три укрсни-це - било у Србији искључиво мушка владарска инсигнија. Нема сумње да га је српски владар, по-пут византијских царева, носио пре свега као *знак своје вере у Христа.* О значају крстоликог жезла говори чињеница да је оно, сем у ретким случаје-вима када владар десном руком носи ктиторски модел, приказивано на портретима у сувереновој десници, док мање важну инсигнију *акакију* (в. *ин-сигније)* владар увек држи у левој руци. Поједини истраживачи сматрају да је и напрсни крст *(пек-торал),* заправо реликвијар за честицу Часног кр-ста, који је замонашени Симеон Немања послао сину Стефану, имао такође улогу владарске инсиг-није.

Знаком крста били су у средњем веку још видни-је обележени богослужбени орнат и инсигније срп-ских епископа, архиепископа и патријараха. Разно-лики крстови налазили су се на *омофору* свих архијереја, затим на *полиставриону* предводника Српске цркве у XIII веку, по чему је овај део оде-жде и добио име, а касније и на *сакосу* који су срп-ски архиепископи и патријарси носили у XIV веку. На извесним портретима и светитељским предста-вама из XIV века, поглавари српске цркве у рука-ма носе богато украшене крстове, обликом и укра-сом сасвим сличне владарском крстоликом жезлу.

3. Од кад је царица Јелена пронашла Христов крст, многи су тежили да добију његов оригинални делић, а средњовековни Срби су у томе показали доста успеха. Немања носи о врату златни крст са делићем Христовог крста, коме захваљује за многе добијене битке. Из Хиландара по игуману Мето-дију шаље овај крст сину Стефану, који га свеча-но дочекује и уноси у једну од својих задужбина. Цар Душан поклања Дечанима крст са делићем Христовог крста. У крстове су често осим комади-ћа дрвета уграђиване и мошти светитељске. У Ва-топеду се, као посебна драгоценост, чува крст рели-квијар са моштима разних светитеља, који су Стеван и Лазар Мусић, заједно са топличким ми-трополитом Јованом, поклонили својој задужбини манастиру Ваведења на Ибру, поводом смрти своје мајке Драгане, сестре кнеза Лазара, у монаштву наречене Теодосија. Ти скупоцени крстови чувани су у посебним кутијама, тзв. *ставротекама* или *ксилотекама,* такође направљеним од скупоценог материјала по мери крста који се у њима чувао. Много је скупоцених крстова било у средњовеков-ној Србији. У доминиканском манастиру у Дубров-нику чува се крст који треба да је краљ Милутин поклонио 1305. године манастиру Светих апостола Петра и Павла.

По угледу на цара Константина, Срби на своје заставе такође стављају крстове - златни *„крсташ барјак".* Крст је обилно коришћен у средњовековној хералдици, како од европске тако и од српске вла-стеле. Крст стилизован на разне начине, имали су у својим грбовима: Мрњавчевићи, Војиновићи, Ла-заревићи, Балшићи, Косаче, Петровић-Његуши. Ра-но је стављен у српски грб, а између кракова кр-ста стављена су четири оцила у виду слова „С", окренутих једно другом леђима. Обе српске вла-дарске династије новијег времена, Обреновићи и Карађорђевићи, користиле су српски грб.

У неким случајевима, крст се користио у зва-ничним владарским радњама: стављан је на почет-ку повеље, а владар га је стављао испред свог пот-писа (још увек тако чине патријарх и епископи).

Потписујући хиландарску повељу, Стефан Нема-ња црта велики крст испод текста повеље и своје-ручно исписује: „Крст и подписаније Симеоново". Као успомена на ову праксу остао је обичај да се неписмени потписују својеручно цртајући крст, а њихово је име неко други исписивао.

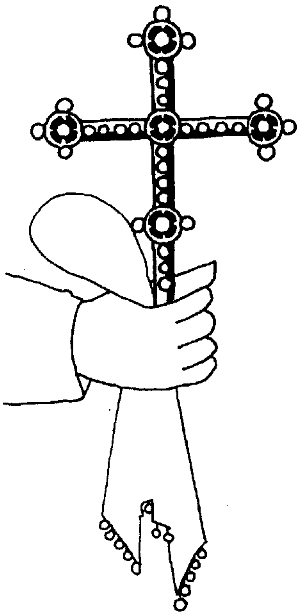

Крст - Грачаница

Вера у натприродну, чудотворну моћ крста, учи-нила је да он буде многоструко присутан у животу сваког верника. Најчешће као одбрана од демон-ских напада, али и као помоћник у невољама. Орби-ни описује кнеза Лазара са златним крстом о врату. Игуман хиландарски Данило, потоњи епископ хум-ски и архиепископ српски, носи крст од демоно-лита којим се спасава од напада демона. Свети Са-ва путујући по Србији одређује где ће да се зидају цркве, и то је одмах пред њим извршавано, а тамо где није стигао да подигне цркву, постављао је ве-лики крст, који је вернике опомињао на његову уло-гу у историји спасења. Сви ови крстови уништени су у времену турског ропства. Значај крста и ње-гова улога помињу се у аренгама српских владар-ских повеља.

Понекад се вера у његову моћ испољавала и на мало наиван начин. Око слике крста исписивана су слова, која је требало да имају магичну моћ. То су обично четири иста сугласника (ређе пет, а врло ретко шест), који су садржавали једну молитвену жељу или уверење. На пример: „К(рст) к(а вере) К(онстантину) к(репост)"; „С(пасе) с(ети се) с(ата-ну) с(атрти)"; „Д(рево) д(обро) д(ијаволу) д(оса-да)" и слично. Уколико се радило о више сугласни-ка или сугласничких група, цртао се шестокраки или осмокраки крст.

У знаку крста не протиче само овоземаљски жи-вот, већ и онај вечни. Србин почива у сенци крста, а када су Турци забранили употребу крста, Срби су на гробове постављали кипове крилатих бића, и тешили себе да је и то - некакав крст. У том вре-мену, крст је код Срба постао симбол слободе. Све време ропства сањана је слобода и вођена борба *„за крст часни и слободу златну".* Тако се борба за слободу сводила на борбу против ислама и сло-боду вере хришћанске - *„крст и топуз нека се уда-ре, коме прсне чело, куку њему!".*

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Хеортологија,* Бе-оград 1961, 61-68; Л. Мирковић, *Православна ли-тургика* I, Београд 1965[2], 171-175; Ј. Поповић, *Цог-матика православне цркве* 3, Београд 1978, 698-703; Свети Јован Дамаскин, *Тачно изложење право-славне вере,* прев. с грчког С. Јакшић, Никшић 1995, 153-155; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље 1934 (= Београд 1996); Ј. Ко-вачевић, *Средњовековна ношња балканских Слове-на,* Београд 1953; Р. Е. бсћгатт, *Зрћагга, С1одиз, Кегсћзар/е1, ШтЗегип^ ипа[7] ШтЗеШп^ етез Негг-зсћајгзгегсћепз,* бтп:§аг1 1958; Т. Рараз, *бшШеп гиг СезсШсШе Зег Мезз^ем^апЗег гт дугапИтзсћеп КИиз,* Мипсћеп 1965; С. Марјановић-Душанић, *Владар-ске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XVвека,* Београд 1994; Р. Грујић, *Светогор-ски азили за српске владаоце и властелу после Ко-совске битке,* Гласник СНД 11 (1932) 65-96; Р. Гру-јић, *Реликвијар браће Мусића,* Уметнички преглед 4, 2 (1941) 78-81; М. Шакота, *О једној мало позна-тој дечанској старини. Крст старца Нестора,* Са-општење РЗЗСК 14 (1982) 51-61; Патријарх Па-вле, *Питања и одговори,* Гласник. Службени лист СПЦ, Београд, јун 1984, 107-108; *Родословне та-блице и грбови српских династи/а и властеле,* Бео-град 1987.

Р. Поповић(1) Д. Војводић (2) Р. Милошевић (3)

КРСТАТИ ГРОШИ, в. *Новац.*

КРСТИОНИЦА (лат. ђарНзгегшт) - У извор-ном значењу, то је здање или просторија у којој се одвијао чин крштења. Најстарија данас позната крстионица потиче из III века (Оига Еигороз), а свој процват оне доживљавају током 1У-У1 века. Од времена Константина Великог (баптистеријум уз Латеранску базилику) крстионице представљају засебна, репрезентативна здања централне основе, која чине део комплекса великих базилика. После VI века, као последица промена у ритуалу крште-ња, ишчезавају крстионице у виду самосталних здања, а посуда намењена крштењу премешта се у простор цркве (нартекс или бочне просторије). Одјеком некадашњих крстионица могу се сматра-ти фијале које се налазе у манастирским портама, по правилу у монашким заједницама (Света Гора).

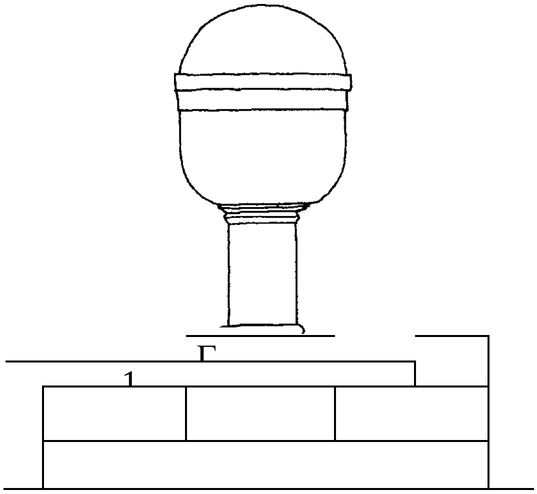

Крстионица - Цечани

У средњовековној Србији нису постојале крсти-онице као засебна здања. Веома су ретки и мону-ментални реципијенти с таквом функцијом. Једини сачувани примерак налази се у Котору и потиче из XI века. У питању је монолитна камена крстиони-ца правоугаоне основе, са преромантички стилизо-ваним рељефима чији мотиви (пауни око кантаро-са, дрво живота) воде порекло из ранохришћанске уметности. Појмом крстионица, нарочито у старијој литератури, означава се *агиазма* (в.), посуда за освећену воду.

ЛИТЕРАТУРА: *Камен,* Историја примењене уметности код Срба, I том, Средњовековна Србија, Београд 1977, 244 (Ј. Максимовић).

Д. Поповић

КРСТЈАНИ - дијалекатски облик општег хри-шћанског имена употребљаван у Босни за припад-нике дуалистичке босанске цркве (в. *патарени).* Назив се примењивао на босанске јеретике уоп-ште, као у Пљеваљском синодику где се прокли-њу: *зли јеретици, триклети бабуније нарицајуште се лжикрстјане* (в. *бабуни).* Сами босански дуали-сти су назив крстјана резервисали само за онај део који је примио њихово духовно крштење и тиме постао обавезан да живи без греха у највећем уз-државању у складу са захтевима цркве.

Патаренски достојанственик Радин Гост је у своме тестаменту (1466), завештавајући имовину, разликовао оне који су крштени: *крштенијем кои су праве вјере апостолске правием крстјаном кме-тем и правјем кметицам крстјаницам,* и *мирске људе* (у старијој литератури се заблудом читало: мрсни људи). Први су окарактерисани и као они *који грјеха не љубе,* и на њих се несумњиво односи оно што се у тестаменту каже да су *од нашега зако-на.* Није, међутим, сигурно да су тим изразом обу-хваћени и верници - мирски људи. Резервисање хришћанског имена искључиво за припаднике сво-је цркве раширено је у средњем веку, и у Душано-вом законику се хришћанство употребљава искљу-чиво за православље. Ипак, најдоследнији у томе су били дуалисти и на Истоку и на Западу, катари су себе називали *добрим хришћанима* и претендовали су на то да чувају апостолску веру. Већ су босан-ски монаси на Билином пољу 1203. забележени као старешине оних који су се дотле једини називали хришћанским именом на територији Босне.

Крстјани у Босни били су у великом поштовању верника, који су им се клањали при сваком сусрету и тражили благослов. Обичај је био толико чврсто укорењен да су га поштовали и они који су при-хватили католичанство, а подвргао му се и сам вла-дар. Краљ Стефан Томаш, поставши католик, није ускраћивао крстјанима уобичајени вид поштова-

ња, па је због тога морао да се брани од оптужби ревносних фрањеваца. Католици су начин исказива-ња поштовања крстјанима подругљиво називали *адорације.*

Споменути ритуал и симболика сведоче о угле-ду и ауторитету крстјана и њихове хијерархије у босанском друштву. Проистицао је из уверења да су крштењем добили потпуни опроштај грехова, да је у њима Свети дух. Светост је обавезивала на без-грешан живот, а у моралном кодексу крстјана сваки је грех био смртан, ниједан опростив. У смртне грехе су убрајани и такви прекршаји као што је је-дење меса и млечних производа, убијање птица или разбијање јаја. Ауторитет је крстјанима обезбеђивао улогу арбитра, чувара вере и задате речи, јемца да ће се поштовати оно што је пред њима обећано (в. *вера 4,* в. *дјед),* неприкосновености оних који би им били дати на чување итд. Пратња састављена од крстјана (зсог1а с1е1 ра1епт) важила је за сигурну заштиту.

Улога у политичком животу одвела је поједине крстјане међу дворане и саветнике световних го-сподара. О некима се зна да су нагомилавали бо-гатство, а у *Расприизмеђу римокатопика и босан-ског патарена,* католичком полемичком тексту из прве половине XV века, пребацивало им се да *дају новце на интерес.* У католичкој средини се тврди-ло да не помажу сиромашнима, већ онима који им могу узвратити. Дубровчанин Бенко Котруљевић је грамзивост и среброљубље својих савременика приписивао утицају Босанаца *који следе етос (соз-(ите) манихеја чествујући богате и примајући их радо у своје гостињце а терајући сиромашне, твр-дећи да у томе следе ред божански и среће.*

Крстјани су акцијом босанског краља 1459. би-ли присиљени да се преобрате у католичанство или да напусте земљу. Један део је нашао уточиште на територији херцега Стјепана који се није прикљу-чио прогонима. Турско освајање је присилило гру-пу крстјана на челу са Радином Гостом да потра-же уточиште на млетачкој територији и да се склоне под окриље Дубровчана. Под турском влашћу су остале у појединим насељима групе верника бо-санске цркве на које се у турским дефтерима пренео назив крстјана.

ИЗВОРИ: О. КпЈешаШ, *УјегоЉозШјпоМ ГаИткгћ \г\ога о оозаткгт кгз(јатта,* К.а<Ј ЈА2ГЈ 270 (1949) 115-276; М. Динић, *Из Цубровачког архива* III, Бе-оград 1967, 181-236.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Кабк], *Вогоа Јигтћ 81оуепа га Аггаупи пеоа\18по8(, ВоѕотШ I раШгет,* Вео§гас1 1931, 337-599; М. Динић, *Један прилог за истори-ју патарена у Босни,* Зборник ФФ у Београду 1 (1948) 33-44; Ј. бМак, *8шаЧје о „СгШ бозаткој" I оо§итПз(уи,* 2а§геђ 1975; 8. (Лгкоуш, *Возатка сгкуа и козаткој дггамг,* РгНогЈ га 1з1:опји Возпе 1 Негсе§оу1пе I, ОшзЧуо \ рпугесЈа згесЈпјоуекоупе ђозапзке дггауе, багајеуо 1987, 191-254; Д. Драгој-ловић, *Крстјани и јеретичка црква босанска,* Бе-оград 1987; С. Ћирковић, *Цуалистичка хетеродок-сија у улози земаљске цркве: Босанска црква,* Гласник Одјељења друштвених наука 9 (1995) 7-34 *(= Работници, војници, духовници,* 214-238).

С. Ћирковић

КРУГЛА в. *Посуде.*

КРУНА - Симбол владарског или епископског достојанства, круна (венац) у средњем веку има знатно шире значење од појма инсигније земаљ-ских владара. Током средњег века у западноевроп-ским монархијама постепено преовлађује сакрално схватање круне као владарског знака; оно је подра-зумевало богодарованост власти краља као Хри-стовог викара, а самим тим и земаљска круна је сматрана одразом небеске.

Стари српски писци најчешће се служе речју *венац* да означе ову инсигнију. Ређе се употребља-вају позајмљенице из латинског (согопа > круна) и грчког *(спгџа* > стема, степсаније). У нашим изво-рима венац (круна) је најчешће схватан као тран-сперсонални знак народа, државе и династије: може припадати српској земљи или српском краљевству (царству) - што неминовно носи извесна династич-ка обележја - или тренутном носиоцу монархијске власти. Саображен хришћанској мисли, појам срп-ске круне је развио још два сродна типа: *свети* или *богодаровани* венац (први пут га помиње Домен-тијан) и сложени венац - композитни симбол у ду-ховном (триплетени венац мучеништва) или гео-графском смислу *(сугуби* венац босанских краљева, први пут поменут у повељи краља Твртка I за Ду-бровчане из 1378. године, обједињитељ је круна двеју држава; помен *првог венца* којим се у пове-љи цара Душана за манастир Архиљевицу циља на

српске земље под Душановом влашћу, подразумева неизречени *други венац* Душанових грчких зема-ља). У средњовековној Босни је пред крај држав-не самосталности учињен одлучујући корак у ра-звоју политичког мишљења према којем је јасно одвајана личност тренутног владаоца од апстрак-тно схваћеног владалачког достојанства симболич-но оличеног у круни *(почтена круна босанска).* Ду-бровачки документи показују да је круна сматрана правим власником трибута. За појам круне као „вла-сника" везују се и градови и поседи који су у власти краља. У складу са оваквим схватањем, све што је припадало круни било је недељиво и прелазило је на њеног новог носиоца. Непролазни симбол и оли-чење краљевства, круна се јавља и као заступник владалачке функције у сфери вере и верности које јој дугују краљеви поданици.

Краљ Милутин - Грачаница

Материјални изглед круна српских владара сле-дио је, у главним цртама, ранг који је сам владар, односно српска држава имала у хијерархији држа-ва и владара. Он је варирао од облика прстенастог венца типа византијског стематогириона са пре-пендулијама, преко круне типа стеме (обруча са препендулијама затвореног текстилном, касније ме-талном капом) која се јавља од времена Уроша I, потом верне реплике царског камелавкиона какав запажамо после 1299. године (куполасте капе од племенитог метала украшене драгим камењем, са препендулијама и орфаносом на врху), до високе, трапезасте, на горњој ивици отворене и заравње-не круне без препендулија која се јавља на неким портретима кнеза Лазара и потоњих српских де-спота.

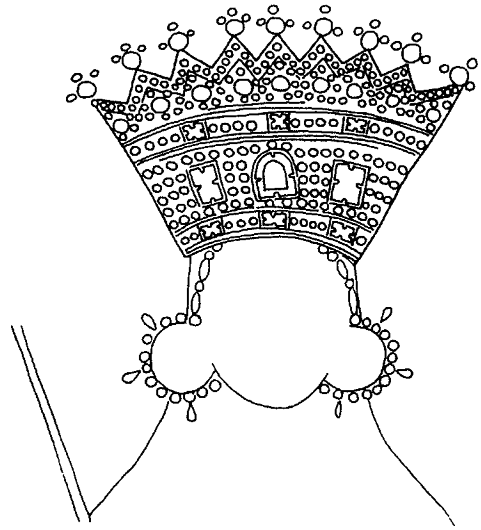

Краљица Симонида - Грачаница

ЛИТЕРАТУРА: *Согопа ге§Ш. 8ШсИеп пћег д.ге Кгопе а1з 8утоо1 с1ез 8Ша(ез гт* ***зртегеп*** *МШеШИег,* ћгб§ћ. **УОП** М. НеИтап, \УеЈтаг 1961; С. Ћирковић, *„ Сугуби венац. Припог историји краљевства у Бо-сни",* Зборник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 343-371 *(= Работници, војници, духовници,* 277-305); Е. РПгг, *КатеШикгоп е(МИга. 1пзг§пез* ***кугаШтз*** *гт-репаих* ***еХ*** *ессгезгазпаиез,* \Јрр5а1а 1977; С. Марја-новић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века,* Београд 1994, 26-30 и даље (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

КРУНИСАЊЕ - У средњем веку обред цркве-ног крунисања владара преовлађује над ранијим об-лицима крунисања - цивилним и војничким (овен-чавање торквесом, подизање на штит). Оно се од 450. године премешта у цркву и ставља у надле-жност највишег прелата (патријарх, папа). На За-паду од 751. године церемонији крунисања претхо-ди обред миропомазања; позивањем на старозаветне традиције наглашавана је богоизабраност народа и

династије, а легитимитет власти франачких краље-ва добија сакрално утемељење.

У средњовековној Србији обред крунисања („венчавања" и устоличења) новог владара забеле-жен је још у периоду великих жупана. Он се, ве-роватно, одвијао у цркви Св. Петра и Павла у Расу, уз присуство највишег црквеног великодостојни-ка и, када је било могуће, претходног владара. У историји српских владарских крунисања прелом-ни тренутак чини крунисање Стефана Првовенча-ног за краља 1217. године, круном (в. *круна)* коју је папа Хонорије III послао из Рима (Доментијан ову круну назива „свети венац"). Касније се ова инсигнија назива „богодаровани венац краљевства српског" и везује за учешће св. Саве у претпоста-вљеном другом крунисању Првовенчаног (око 1220. године). Венац се предаје новом владару, заједно са другим *инсигнијама* (в.) у свечаном црквеном обреду, благословом и руком архиепископа (од 1346. патријарха), свих епископа и српског сабо-ра. Избор и крунисање владара у начелу је спадало у делокруг државног сабора у свим средњовеков-ним земљама.

Нису сачуване средњовековне српске крунид-бене огсИпез, већ само српски превод грчких моли-тава из Требника које су читане приликом владар-ских крунисања. Представе инвеституре, посебно од епохе краља Милутина (сцена „небеске инве-ститутуре" из Грачанице; представе Лозе Немањића) и цара Душана (портрет из Полошког; крунидбе-не емисије новца са представом „Анђели крунишу цара"), истичу богодарованост краљевске (царске) власти и небеско порекло светих инсигнија, по-себно круне, лороса и победничког мача. Од краја XIII века, упоредо са јачањем византијских утица-ја у сфери владарске идеологије, материјални из-глед инсигнија обликује се по угледу на византијске царске знакове; тешко је рећи колико је ова окол-ност утицала на евентуалну измену крунидбеног обреда, али се од 1346. године и овај обред најверо-ватније још тешње везује за ромејске традиције. Битну разлику у односу на краљевско и царско кру-нисање донео је тренутак када је српски владар до-био деспотско достојанство од византијског цара. Опис крунисања деспота Стефана Лазаревића, ко-ји је оставио Константин Филозоф, сведочи о све-сти да је деспотски венац добијен по заслузи, као лична награда, за разлику од наследне круне Срп-ског царства.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *О крунисању Твртка /закраља,* Глас 147 (1932) 135-145; Р. Сћагашз, *СогопаИоп апа[7] Ш СотШШгопа! 8г§т/гсапсе т (ће 1а(ег Котап Етрггe,* Вухаппоп 15 (1940/41) 49-67; Е. Егоћтапп, *Иге Категкгопип^ гт АЂепаЧапа*[1]1-П, \^шг2ћиг§ 1942; Н. Радојчић, *Обред крунисања бо-санскога краља Твртка I. Прилог историји круниса-ња српских владара у средњем веку,* Пос. изд. САН, књ. СХ1ЛИ. Одељење друштвених наука, књ. 56, Београд 1948; М. Динић, *Државни сабор средњеве-ковне Босне,* Пос. изд. САН 231, Београд 1955, 34-38; Ј. Калић, *Столно место Србије,* Новопазарски зборник 12 (1988) 13-21; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Срби-ји од XIII до XV века,* Београд 1994, 15-18, 28-30 и даље (са литературом).

С. Марјановић-Душанић

КРЧЕВИНА в. *Лаз.*

КРЧЕЛЕЈ в. *Занати.*

КТИТОР (кттјтсор) - власник имовине намење-не цркви, са сасвим одређеним обавезама, правима и ограничењима која произилазе из његовог дона-торског чина. Ктитор је могао бити оснивач мана-стира, цркве, његов наследник, или онај на кога су пренесена та права, као и лице које је обнављало манастир, даривало га уступајући му одређена има-ња, поседе и повластице.

Реч ктитор је грчког порекла и њено примарно значење јесте добити, стећи. Ктиторство које се јавило у српским земљама у средњем веку било је непосредно условљено византијском традицијом и обичајима. Најчешћа сведочанства о ктиторској делатности српских владара или властеле предста-вљају оснивачке повеље манастира, разни натписи у којима се спомиње ктиторски чин, као и ликовне представе ктитора у њиховим задужбинама. Сачу-вана сакрална здања представљају, по својој архи-тектоници и живопису, најопипљивију слику кти-торске делатности средњовековне Србије. Изглед задужбина представљао је огледало моћи одређе-

ног владара или властелина. Што су црква или ма-настирски комплекс били монументалнији и раско-шнији, то су и имућност и углед ктитора, нарочи-то ктитора-властелина били већи.

Главни ктитори у средњовековној Србији били су првенствено чланови владарске династије Не-мањића, и мушки и женски, а од времена краља Милутина ктитори постају и српски великаши и њихове супруге. Задужбинарска градитељска де-латност властеле наставља да се развија и у време опадања, а потом и изумирања династије Немањи-ћа, када се у Србији успоставља превласт великих властеоских породица Лазаревића и Бранковића. Ктитори су могли бити и световна и духовна лица. Као значајнији ктитори међу свештенством јавља-ју се први српски архиепископ св. Сава, затим архи-епископ Данило II, доцније и многи замонашени имућни великаши као што је, у време кнеза Лазара, био монах Доротеј.

Основни мотив који је подстицао на изградњу храмова и стицање ктиторског положаја био је рели-гијске природе, а омогућавао је вечни помен и иску-пљење душе. У низу историјских извора сасвим ја-сну представу о томе пружа Данилов настављач у житију Стефана Дечанског, наводећи краљеве ре-чи: *Треба да учиним и неки богоугодни спомен у жи-воту мо/ем, не би ли како добру реч стекао после разлучења ми од овога су/етнога живота. Јер видим да мо/и прародитељи и родитељи и други учинише добра дела Богу и људима, и уз то подигоше од основа божанствене храмове на хвалу и просла-вљање Богу, а себи на вечан спомен и на чување те-лу по разлучењу душе од тела, као што се види.* По-што је грађња манастира Дечана поодмакла и пошто су донесене потребне манастирске повеље и устави, краљ, према Даниловом настављачу, изјављује, ми-сливши на свој ктиторски подухват: *Не бих ли како, макар и мало, могао добити проштење за овако од мене рукоположено дело.*

Ктитором је најчешће постајало оно лице које је својим новчаним средствима подизало или обда-ривало манастире и градске или сеоске цркве. Из ктиторске делатности биле су изузете катедралне или епископске цркве које су могле имати само по-часне ктиторе, без права својине у односу на одређе-ну цркву. Начини стицања ктиторског права били су различити. Најчешће је то право добијано осни-вањем црквене задужбине. Међутим, само оснива-ње задужбине није било довољно за стицање кти-торског права. За то је као предуслов био неопхо-дан и благослов надлежног епископа, који се доде-љивао искључиво личностима чије су моралне осо-бине биле, по процени епископа, на високом нивоу и чија је материјална имућност могла манастиру обезбедити егзистенцију.

Обнављање манастирских здања и цркве изјед-начава се у ктиторским правима са оснивачевим. Обнављање се огледа првенствено у оправци и про-ширењу храма и манастирских зграда, поклону ко-ји је могао омогућити издржавање манастирског братства или увећати имовину дотичног манастира. Такав ктитор чија се доброчинитељска делатност наставља на оснивачку претходног ктитора, назива се *втори* или други ктитор, или нови ктитор, за разлику од оснивача који је у том случају први кти-тор. Постојање других ктитора било је карактери-стично како за Византију тако и за Србију. На тај начин, звање ктитора стекли су између осталих св. Сава за манастир Ватопед, царица Јелена за Карej-ску келију на Атосу, цар Стефан Душан за мана-стире Хиландар, Есфигмен, Лавру св. Атанасија и др. И код Даниловог настављача, Стефан Дечан-ски улогу другог ктитора манастира Дечана наме-њује архиепископу Данилу и свом сину Душану: *Ево ћеш бити* (Данило) *други ктитор са мном овом месту, ко/е ћемо почети зидати, и тебе, дакле, тако уп*и*су/ем и сина мога такође у део ове свете цркве.*

Ктиторско право могло је бити стечено и путем поклона, односно уступањем самог ктиторског пра-ва, и то је обично чинио задужбинар предајући кти-торско право својој жени или сину. Такође, ктитор-ска права а са њима и обавезе могле су се преносити наследством, са ктитора-оснивача неке задужбине, на његовог сина или неког другог потомка, после његове смрти. У имовинском погледу ктиторски статус владара или властелина над неком црквом или манастиром, могао се мењати путем замене кти-торског објекта, тако што је владар могао неке посе-де одузимати појединим својим задужбинама и да-вати им у замену друге. Такав је био случај са краљем Милутином у време оснивања манастира Св. Стефана у Бањској, када је Бањску одузео од Св. Богородице Грачаничке и дао јој у замену другу цркву са земљама, или са царем Стефаном Душа-ном приликом оснивања манастира Св. арханђела код Призрена којом приликом је извршио сличне замене.

Однос ктитора према цркви испољавао се кроз различита права која су они као оснивачи или но-сиоци тих права поседовали и остваривали својим посебним положајем. Ктиторова дужност је била да подигне манастирску цркву и све пратеће грађе-вине о свом трошку. Самом подизању цркве претхо-дио је утврђени обред. Данилов настављач подроб-но описује тај црквени ритуал: *И ходећи нађоше равно место на обали реке зване Бистрице, и ви-девши господин мој* (Данило) *рече:,, Ево место иза-брано за храм Богу". И прихвати господин краљ што је он рекао.Ипошто су ту учинили свеноћна пјенија и молбе, непрестано целу ту ноћ, и сутрадан учини преосвећени молитву на утврђење цркве, и пошто су означили место, узе господин краљ у сво-ју руку угаони камен, и подигавши очи своје ка виси-ни рече:,, Боже, призри са висине милосрдним својим оком, и поспеши почетак овога светога храма Тво-га, и утврди ово моје рукоположење ". Итако поло-жи камен руком својом прво, такође за њим и овај преосвећени* (Данило). *Инарекоше га храм Господ-њи на име празника Вазнесења Господњег, звано место славно Цечани.*

Такође је и манастир-задужбина имао своја иму-нитетна имовинска права у односу на ктитора која су штитила његов материјални интегритет. Ако би ктитор који је имао директне наследнике умро пре него што би радови на цркви били завршени не оставивши тестамент, манастиру би припадао део имања као једном од његове деце, а уколико није имао порода, половина његовог читавог имања би-ла би додељена манастиру. Ктиторска права су по својој природи била типолошки разноврсна: ста-тутарна, административна, имовинска и ритуална.

У категорију статутарних права ктитора спада-ло је право издавања типика, право и обавеза из-давања пописа или манастирске бревије, као и пра-во измена у правном положају и устројству своје ктиторије. У погледу издавања типика, у средњо-вековној Србији, ктитори нису доносили посебне манастирске типике, већ су у својим оснивачким актима следили Студенички типик који су само до-пуњавали или у неким ставкама мењали. На осно-ву одредби типика ови манастири су били изузи-мани од власти епископа и стављани директно под власт српског владара, при чему су нарочито по-вољан аутономни статус у односу на епархијског епископа имале краљевске задужбине, уколико у њима није столовао епископ. Ктитори-оснивачи ма-настира који су издавали типик имали су право да за свог живота мењају типик и устројство манасти-ра. Они су могли мушки манастир претворити у женски и обрнуто, док то право није било резер-висано за њихове потомке или накнадне носиоце ктиторског права над одређеном црквом или мана-стиром. Дешавало се да су на основу тог права кти-тори своје задужбине претварали и у епископске резиденције, какав је био случај са деспотом Оли-вером, властелином цара Душана, који је свој мана-стир у Леснову претворио у епископију. Док је из-давање манастирског типика било право ктитора које он није морао остварити, стварање пописних књига или бревија била је ктиторова обавеза без које се одређена ктиторија није могла засновати. У њима пописане покретне и непокретне ствари пред-стављале су врсту инвентара имовине задужбине која јој је била додељена и није могла бити отуђива-на. У Србији средњега века ови пописи манастир-ске имовине називани су као и повеља - хрисовуљ.

Административна права ктитора огледала су се у постављању, односно презентацији старешине кти-торије и њених чланова, као и у надзору над упра-вом његове задужбине. Право презентације омогу-ћавало је ктитору да надлежном епископу предложи игумана за свој манастир, да би у случају краљев-ских и царских манастира то право предлагања фак-тички прешло у право на избор игумана по нахође-њу ктитора. Према 45. члану Душановог законика, властела која је на својим баштинама имала баштин-ске цркве имала је право да уз благослов епископа поставља своје калуђере, док су те цркве имовински биле изузете од подвргавања патријаршији, или ми-трополији, с тим што је епископ задржавао духовне ингеренције над њима. Ктитор је имао право над-зора над управом и животом своје задужбине, на-рочито над њеним имовинским и економским ста-њем. Он је на основу ове правне одредбе морао да обезбеђује манастирску имовину, да се брине о ма-теријалним потребама неопходним за манастир, као и да заступа манастир на суду.

Лична имовинска права ктитора у односу на ње-гову задужбину била су врло ограничена. Међу-тим, догађало се да су властела-ктитори наруша-вали имовински интегритет цркве. Разлози за то били су често материјалне природе, јер су се кти-торска здања и њени поседи ослобађали одређе-них пореза, дажбина и работа, тако да је ктитор имао интерес да остане у неком виду корисник тих

повлашћених поседа. Такво право ктитор је често задржавао за себе посредством клаузуле у типику, а често су то право користили и његови наследни-ци. Ктитор је, уколико би осиромашио, имао право и на доживотно издржавање од стране своје кти-торске задужбине.

У последњу групу ктиторских права спадају ри-туална права. Она су обухватала право на помен у току богослужења, право на сахрану у задужбини, право на ктиторске портрете у храму, као и право на угледно место у храму приликом служби или цр-квених поворки. Помен ктиторовог имена у току богослужења био је веома важан мотив предузи-мања ктиторске делатности, с обзиром да се на тај начин упућивала молба богу за спасење ктиторо-ве душе. Право на помен имали су и ктитори осни-вачи храма, али и други ктитори који су обнављали или обдаривали манастир. Представе на фрескама у храмовима биле су резервисане само за ктиторе осниваче. Остваривањем тог права, ктитори како из владарске династије Немањића, тако и власте-ла и духовници ктитори, оставили су у културно--историјско наследство драгоцене портрете на зи-довима својих цркава, значајних за реконструкцију прошлости.

Старање о црквама и поседима, о животу и ма-теријалном благостању манастира, потпадало је под надлежности ктитора или онога који се тим правима користио. Није редак случај да је врхов-на инстанца одузимала ктиторско право његовом вршиоцу уколико није ваљано обављао своју ду-жност одржавања манастира. Иако је по 47. члану Душановог законика установљено да властела-кти-тори једном подложену цркву-задужбину другој цркви не могу повратити под своју власт, догађа-ло се да се под одређеним условима црква врати првобитним власницима, што је било омогућено 47. главом Крмчије св. Саве. Управо су небрига и запуштање манастира од стране новог власника до-водили до повратка имовине у руке првобитног ктитора или његових наследника.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици,* 405, 634-635; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 48 бр. 152; Н. Радојчић, *Законик,* 51-52, 101-102; *Данилови настављачи,* Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989, 55-59.

ЛИТЕРАТУРА: В. Марковић, *Ктитори, њихо-ве дужности и права,* Прилози КЖФ 5 (1925) 100-125; С. Троицки, *Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији,* Глас СКА 168 (1935) 79-135; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле,* Београд 1994, 13-^7.

М. Шуица

КУГА (**сћмр**^тоносие, чоумл, чк>ллл, чума) -под овим појмом су подразумеване разне заразне, врло смртоносне болести, којима није било лека. Исходиште им је скоро редовно било у Азији, ода-кле су их у Европу највише преносили поморци, а захватале су најчешће приморске градове, одакле су се шириле у унутрашњост. Односиле су више људских живота него ратови и глади. Стога је у црквеним молитвама у нашем приморју остао вапај *од куге, глади и ратова ослободи нас, Господе.*

Из дубровачке документације се види да су епи-демије куге, од најранијег времена па све до пред крај XVIII века, понекад из године у годину, захва-тале овај град, односећи каткад као 1348. и 1363. велик број становништва. Епидемије из Приморја су обично захватале ближе залеђе, док је унутра-шњост много више страдала од ратова, након ко-јих је долазило до глади и болештина. Србију је страховити помор захватио у време сукоба између Стефана и Вукана (1202-1205), кад су путеви били закрчени лешевима, које су морали сахрањивати у јамама за жито. Изгладнели из Србије и Босне су често наваљивали на капије приморских градова, па су им Дубровчани понекад дотурали храну или су их на својим бродовима превозили у суседну Италију.

Док се о гладима понешто и зна, вести о помо-рима у унутрашњости су ретке. Тако се 1422. по-миње куга у околини Дубровника, а 1439. у Рудни-ку. Највећи помор који је захватио не само српске земље, него и Угарску био је 1456, после неуспе-ле опсаде Београда од стране Турака. Те године, како бележе наши летописци, *чума бист по всеи земли, бист смртоносие у Новом Брду, бист глад крепк.* Од ове куге су, уз мноштво других, умрли Хуњади и Капистран, а донела ју је вероватно тур-ска војска. Под турском влашћу помора и глади би-ло је још и више него раније.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи,* 112, 205, 240, 257, 259, 266, 294; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 192, 432.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 226, 245; II, 148, 419; Р. Ковијанић, *Здравствене прилике*

у југословенским земљама до краја X1Xвека, Загреб 1935; Р. Јеремић - Ј. Тадић, *Прилози за историју здравствене културе старог Цубровника* I, Београд 1938, 65-111; Б. Храбак, *Куга у балканским земља-ма под Турцима од 1450. до 1600. године,* ИГ 1-2 (1957) 19-37; Д. Динић-Кнежевић, *Утицај куге од 1348. на привреду Цубровника,* Годишњак ФФ НС 5 (1960) 11-33.

Д. Динић-Кнежевић

КУДУГЕРИ (коудоугери, кошогтуе^гхн, коибог)-уероц сиаиег§1) - један од назива за богомилску је-рес посведочен у грчкој теолошкој и историјској литератури. У овом бблику први пут се јавља у са-чуваним изворима око 1250. код Михаила Ретора као синоним из народног језика за ставропате - ху-литеље крста, уопште богомилске јеретике. Првих деценија XV века солунски архиепископ Симеон у једном полемичком спису упозорава на *нечасти-ву гомилу богомила* у солунском залеђу *који се зову и кудугери.* Да би био приступачнији, и Симеон Со-лунски изгледа користи народни израз кудугери, чему у прилог иду и топоними Котугери близу Во-дена и Котугерци код Велбужда. Цариградски па-тријарх Генадије Схоларије половином XV века назива босанске патарене кудугерима. Преводилац посланице на српскословенски, чија два сачувана преписа потичу из XVI века, дословно преузима термин кудугер. Недуго након Генадија Схолари-ја, Лаоник Халкокондил у својој Историји Византи-је *све који настањују земљу Сандаљеву* (Стефана Косаче) назива кудугерима. И овде се очевидно ми-сли на босанске јеретике. Преко латинског превода Халкокондилове историје овај израз је доспео, у већ исквареном облику сис-иег^, у потоњу српску историографију: код Орбина и Лукаревића (који херцеговој земљи надева име Сћиаиег§1а), а њихо-вим посредством код Бранковића и Рајића (ћири-личком транслитерацијом добијен је апелатив Ку-дверги и географски назив Кудверга).

Од краја прошлог века модерна наука, без вели-ког успеха, трага за етимолошким и семантичким одређењем термина кудугер. Апстрактна лингви-стичка довијања и хипотетично трагање за поре-клом нису обогатили оно што извори сами нуде. При оваквом стању грађе немогући су чврсти ставо-ви о етимологији и старини, али сама употреба ре-чи говори довољно јасно да је у питању један од многобројних назива за богомиле. Раширен, по свој прилици, у народном говору, апелатив кудугер остао је стран већини образованих полемичара и истори-чара. Терминолошко богатство подразумевало је слободну употребу сваког појединог назива за мно-голику богомилску јерес. Тако су и кудугерима обе-лежавани како различити правци и изданци тако и целина једног вековима старог јеретичког фено-мена.

ИЗВОРИ: Ј. М1§пе, *Ра(го1о§га §гаеса,* 155, 65; Љ. Ковачевић, *Неколико прилога за црквену и по-литичку историју јужних Словена,* Гласник СУД 63 (1885) 11-19; Н. Дучић, *Књижевни радови* IV, Београд 1895, 415-432; *Таотса Ска1сосоп3Иае кг-**8**(опагит* ***3етоп8****(гаИопез,* еа\ Е. Багко I, **Вис1аре51;** 1922, 27; *1^.* РеШ, *Оешгез сотрШез 3е СеппаЗе 5ско1апоз* IV, Раш 1935, 200-201; Одељак о хер-цегу Стефану и кудугерима из Генадијеве посла-нице на савремени српски превео је М. Петровић, *Помен богомила-бабуна у Законоправилу светога Саве и „црква босанска",* у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 271-272.

ЛИТЕРАТУРА: В. Скарић, *Кудугери,* Прилози КЈИФ 6, 1 (1926) 107-110; П. Поповић, *Кудугери,* Прилози КЈИФ 6, 2 (1926) 272; Н. Радојчић, *О зе-мљи и именима богомила,* Прилози КЈИФ 7 (1927) 147-159; А. Соловјев, *Фундајајити, Патерини и Кудугери у византиским изворима,* ЗРВИ 1 (1952) 121-147; Д. Драгојловић, *Кудугери код балканских народа,* Ва1сашса 8 (1977) 129-135 (исцрпан пре-глед старије литературе); Д. Драгојловић, *Крстја-ни и јеретичка црква босанска,* Посебна издања Балканолошког института САНУ 30, Београд 1987, 52, 53, 136, 137.

Ђ. Бубало

КУЛА (од арап. ци11е - утврђење, енгл. то\уег, франц. тоиг, нем. Тштп) - истакнути фортификаци-они објекат у саставу бедема или самостални еле-мент одбране. Појављује се већ у раном раздобљу развоја фортификација у Месопотамији и на по-дручју Медитерана. Често је заступљена у оквиру грчких и римских фортификација где се јавља у ра-зличитим облицима. Свој развој наставља и током средњег века све до појаве артиљерије. Као еле-

мент одбране постепено ишчезава са развојем ба-стионих артиљеријских фортификација, током ХУ1-ХУН века.

Кула у српском језику има два значења. У сред-њем веку под тим појмом подразумевало се посеб-но утврђење последње одбране, односно цитадела (1), да би тек касније под утицајем турске лексике кула добила садашње значење (2).

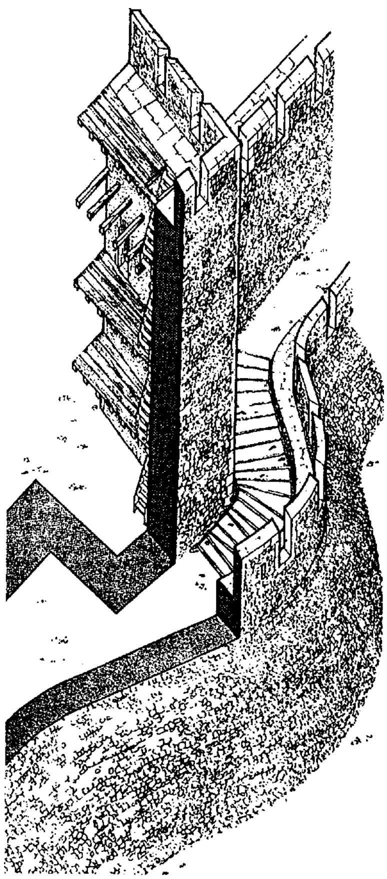

Кула - утврђење Београда (детаљ)

1. Прва појава овог термина (когАсс) у византиј-ским изворима забележена је крајем XI века у вре-ме када започиње интензивнија изградња форти-фикација које су имале за циљ да успоставе нови систем одбране на подручјима Мале Азије, тада угрожене инвазијом Селџука. У условима смањене војне моћи Царства вишестепена одбрана утврђења, са цитаделом на тешко приступачном положају, че-сто у средишту система фортификација, предста-вљала је императив успешног отпора. Та појава упоришта последње одбране, по свему веома слич-на или готово идентична некадашњем акропољу (сжролоХк), означена је термином арапског поре-кла, што указује и на правце утицаја када су у пита-њу нека специфична фортификациона решења.

У српским средњовековним изворима термин кула (коулл), преузет у истом значењу из грчког је-зика, први пут се јавља у повељи краља Милути-на манастиру Св. Ђорђа Горга, где се под њим по-дразумева цитадела у Скопљу. У нешто каснијој повељи краља Душана манастиру Трескавцу, при-лепско утврђење назива се кулом. Најјасније зна-чење појма куле забележено је у делу Константина Филозофа, који београдски замак, односно унутра-шње утврђење са двором деспота Стефана, назива кулом. У то време овај део београдских фортифика-ција, као последње упориште одбране, имао је и свог посебног заповедника - *кулског војводу*.

Међу остварењима српске средњовековне војне архитектуре као најизразитији примери фортифи-кационе целине која би одговарала термину коулл на првом месту треба поменути цитаделу Новог Брда, затим Мали град у Сталаћу, као и део са главном кулом тврђаве у Крушевцу, који је накнадно издво-јен из јединствено брањеног простора града и по-себно утврђен за потребе последње одбране. Поред београдског замка, кулом је вероватно називан и Мали град Смедеревске тврђаве.

Траг овог термина у свом некадашњем значењу сачуван је у топономастици археолошких локалите-та, понегде и до наших дана. О томе сведоче топо-ними Кулина, Кула и Кулиште као ознаке за остат-ке мањих брдских утврђења.

2. Кула (старосрпски стл^п, пирг од грчког *кбр*-уо$) као истурени елемент бедемске ограде или посебан фортификациони објекат појављује се у различитим облицима међу остварењима војне ар-хитектуре у средњовековној Србији. Код старијих утврђења на природно брањеним неприступачним височима куле су ређе грађене и не истичу се по-себно својом величином. Знатно су чешће у утвр-ђењима на нижим положајима која се граде током XIV и у првој половини XV века. У српској сред-њовековној војној архитектури готово по правилу јављају се куле правоугаоних основа, отворене пре-ма унутрашњости града. Различитих су димензија, а висина им се креће између 12 и 20 м. Овај тип кула са дрвеним међуспратним конструкцијама,

није засвођаван. Изузетак у том смислу предста-вљају само неке куле у Смедереву којима је нак-надно дограђен свод у равни платформе са кру-ништем. Знатно ређе су куле квадратних или правоугаоних основа, такође са дрвеним међу-спратним конструкцијама, које су биле затворене са све четири стране. Полукружне куле, иначе честе како у Византији тако и на Западу, у Србији се ја-вљају само међу фортификацијама Београда и Сме-дерева, док су полигоналне куле заступљене једи-но у оквиру утврђења манастира Ресаве. Изузетна појава троугаоних кула, које су по свему судећи старије византијско наслеђе, забележена је само у Студеници.

Куле као самостални објекти у Србији су вео-ма ретке. Судећи према писању Ане Комнине на истуреним положајима постојале су куле, обично грађене од дрвета, које су служиле као осматрач-нице. Има примера усамљених кула, какве су Топ-хала на обали Скадарског језера, затим кула крај цркве у Ариљу, Иванова кула код Куршумлије и сл. које су, по свему судећи, имале рефугијалну фун-кцију. Самосталне куле у оквиру фортификацио-них целина, издвојене од бедемске ограде, слично *донжонима* (в.) у западноевропској војној архитек-тури, не јављају се на тлу средњовековне Србије.

Увођење артиљерије у систем одбране градова и покушај прилагођавања новом оружју, условили су током друге половине XV века појаву новог типа полигоналних топовских кула. На нашем тлу сачу-вани су различити примери - од високих кула са више нивоа топовских отвора (кула Небојша у Бе-ограду, око 1460. године), до оних нижих какве су на угловима дограђеног спољног бедема у Смедере-ву (око 1480) или она у Голупцу.

Као посебна појава могле би се издвојити мана-стирске куле, односно пиргови, који су у немирним временима служили за заштиту, посебно од разбој-ника. Ту су чуване манастирске драгоцености (ри-знице, архиве и библиотеке), како то и данас показу-ју примери неких светогорских манастира. У систему одбране манастира Хиландара кључну уло-гу имали су пиргови св. Саве и св. Ђорђа, затим пирг краља Милутина, који је служио као нека врста предстраже или осматрачнице на прилазу манасти-ру, и пирг Хрусија на обали мора. Светогорски пир-гови представљају вишеспратна снажно грађена здања, често ојачана контрафорима, на чијем врху се понекад налази и капела. Поред одбрамбене фун-кције, овакви пиргови имали су и своје духовно зна-чење. У Србији сличне куле-пиргови постојале су у Бањској и Дечанима, а исту функцију имала је и кула над западним улазом у студенички комплекс.

ИЗВОРИ: Аппе Сотпепе, *А1ехШс1е,* ед. В. ГеЈћ, Н-Ш, Рапз 1943, 1945; Г. Г. Литаврин, *Советы и Рассказы Кекавмена,* Москва 1972, 248-250, 270; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље;* Ст. Нова-ковић, *Законски споменици;* Ст. Новаковић, *Зако-ник;* Константин Филозоф, *Живот Стефана Лаза-ревића, деспота српског,* изд. В. Јагић, Гласник СУД 42(1875).

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Средњовековни гра-дови у Србији, Црној Гори и Македонији,* Београд 1950; Ј. КаНс, *ЈУаз ^егзШпа[1] тап т дег тШеШег-Нсћеп зегђгзсћеп бшЖеп индег „Ки1а"?,* Ва1сапо-б1ау1са 7 (1978) 15-24; М. Поповић, *Утврђења Мо-равске Србије,* Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд 1989, 71-88; М. Поповић, *Београдска тврђава,* Бе-оград 1982; С. Ненадовић, *Одбрана манастира Хи-ландара,* Зборник МС ЛУ 8 (1972) 89-114.

М. Поповић

КУЛТ СРПСКИХ ВЛАДАРА - Средњовековни култ има корене у прослављању римских царева као живих светитеља, затим у погребним обредима и штовању ранохришћанских мученика. Самони-кли, локални култови, претходили су организова-ној канонизацији у хришћанској цркви. Свечано проглашење за светитеља установљено је у XI веку. Поред канонизације, католичка црква увела је и чин беатификације. Беатификација, односно про-глашење праведника за блаженог, претходила је за-вршном чину канонизације, односно проглашењу блаженог за светитеља. Посебан црквени суд утвр-ђивао је елементе светости. За први степен светости или беатификацију, било је потребно да се посведо-че два чуда, а још два чуда за завршни чин кано-низације. Канонизација у католичкој цркви од XVII века је у надлежности папе.

Култ у источним православним црквама често је спонтан. Прописи о проглашењу светитеља нису уједначени. Светитеље у Грчкој цркви канонизова-ли су цариградски патријарх и Синод, али устано-вљење локалних култова Грчка црква препустила

је епископима и митрополитима. На Атосу је свети-тење проглашавао сабор протата или братство ма-настира, а у Руској цркви, поред црквеног погла-вара, право канонизације имао је и цар.

Према православном црквеном праву „канони-зација светитеља припада искључиво архијереј-ском сабору". Међутим, у прошлости Српска црква је често прихватала самоникле, спонтано настале култове. Установљење култа код нас није довољно осветљено. Није уочена разлика између канониза-ције праведника или мученика и култа владара ко-ји се неретко устаљивао као црквени култ мимо ка-нонских прописа.

Чин канонизације познат нам је из дела Домен-тијана. О канонизацији Симеона Немање писао је на основу светогорске традиције, али сам обред, несумњиво, верно преноси. Немања је у ред све-титеља уврштен на основу чуда и точења мира. Обреду су присуствовали *сви преподобни и пра-ведни оци* Свете Горе. Они су се поклонили новом светитељу и после богослужења одредили датум празновања Симеона Мироточивог. Симеон Нема-ња придружен је другом светитељу, тако да се успо-мена на њих славила истог дана. Писање пригодних црквених текстова за Симеона Немању, поверено је његовом сину, монаху Сави: *И благословише бо-гоноснога оца нашега кир Саву да му напише ка-ноне и стихире и чудотворења његова.* И поред верног описа канонизације, претпоставља се да је Симеон Немања званично проглашен за светите-ља после преноса његових моштију из Хиландара у Студеницу, као што је Сава Немањић званично канонизован после преноса његових моштију из Трнова у Милешеву. Као саставни део култа, *тран-слација* је имала значајну улогу у његовом устано-вљавању и ширењу.

Култ оснивача српске државе и оснивача Срп-ске цркве, основ је култа владарског рода Немањи-ћа. Немањићи су поносни што су имали *свете роди-теље и прародитеље,* што потичу од *корена света,* што су *светородни.*

Од 130 култова колико их је регистровао и опи-сао Леонтије Павловић, сразмерно највећи број по-тиче из XIII и XIV века, а од тога готово полови-на (21) односи се на Немањиће. Међутим, после изумирања главне гране династије Немањића и не-ки чланови осталих владарских родова (Лазареви-ћи, Мрњавчевићи, Бранковићи, Петровићи-Њего-ши) временом стичу култ. Од националног значаја је култ косовског мученика, кнеза Лазара, који је уврштен у ред светитеља после преноса његових моштију из Приштине у кнежеву задужбину Рава-ницу. Тек 1927, дакле са великим закашњењем, па-тријарх Димитрије установио је култ деспоту Сте-фану Лазаревићу.

Било да је реч о општим или локалним култо-вима, претежно су штована црквена лица, а више Немањића следило је пример свог родоначелника који се после повлачења са престола замонашио. У доба турске власти установљено је више локал-них култова световним лицима из народа - сеља-цима и занатлијама.

ЛИТЕРАТУРА: Е. Голубинскш, *Исторгк кано-низацш свлтмх^ в& Русскоп церкви,* Москва 1903[2]; Православнал Богословскал Знциклопедил VIII, Спб 1907, 253; Ч. Митровић, *О праву проглашавања светаца,* Источник 17-23 (1907); Н. Милаш, *Право-славно црквено право,* Београд 1926, 598; Г. П. Федо-тов, *Свнтне Цревнеп Руси,* Ие\у Уогк 1959, 243; Л. Мирковић, *Увриітење деспота Стефана Лазаре-вићауред светитеља,* Богословље П-3 (1927) 161-177; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македо-наца,* Смедерево 1965; Р. Михаљчић, *Лазар Хребе-љановић,* 140-156.

Р. Михаљчић

КУЛТНИ ПРЕДМЕТИ в. *Сасуди.*

КУМ, КУМСТВО (коулњ, коум«>ство) - Реч кум је позната свим словенским језицима, а устано-ва кумства старија је од хришћанства. Црква је при-хватила и санкционисала ову установу. Она је код јужнословенских народа настала спајањем народ-них паганских елемената и црквених обреда. По-стоји крштено, венчано и шишано кумство. Прво је „мокро", а друга два су „суха". Крштено и венча-но обавља се по црквеном ритуалу, а шишано по народним обичајима.

Средњовековни српски извори садрже мало података о хришћанској установи кумства (сот-ра1егт1:аз, агжгетсс). Нема изричитих података о крштеном кумству. Додуше, Константин Порфи-рогенит сведочи да је бугарски владар Симеон по-стао кум Гојниковом сину, члану најстарије српске

династије, који је носио хришћанско име Петар. Катакалон, византијски стратег у Дубровнику, по-нудио је кнезу Стефану Војиславу да *му кумује при светом крштењу* сина. Кумство није остварено јер су један другом припремали замку. Војислав се по-казао вештији од стратега. *И оним замкама и мре-жама којима хтеде да улови, би уловљен, на срамо-ту Ромеја,* сведочи византијски писац Кекавмен.

Краљица Јелена, мајка краљева Драгутина и Милутина, израз кум употребљава у ширем, пре-носном смислу. Она се дубровачком кнезу Мари-ну Бадуару обраћа као сину и куму: *Љубовному ми сину и куму краљевства ми.* Херцег Стјепан Вук-чић Косача кумом назива кнеза Бенка Гундулића. Херцег је априла 1449. обавестио Дубровачку оп-штину да је примио сто осамнаест дуката које је *опоручио наш почтени кум кнез Бенко Гундулић.*

Августа 1434. војвода Радослав Павловић пи-сао је Дубровчанима као пријатељима и *срчанијем кумовом.* Његов син Иваниш Павловић називао је угледнике Дубровачке општине *кумовима* или *кумо-вима и срчаним пријатељима.* Овде није реч о ети-кецији, без стварне историјске подлоге. Дубровач-ки посланици заиста су кумовали Иванишу, сину Радослава Павловића. Општина је настојала да се за део Конавала који јој је продао војвода Радослав Павловић, закуне и његов син Иваниш. То је Радо-слав Павловић одбијао јер је Иваниш био малоле-тан. Преговори о продаји другог дела Конавала оду-жили су се и претворили у опасан рат, али коначно измирење завршено је кумством које између при-падника различите вере није могло бити крштено, него шишано. Према обичају, дубровачки посла-ници су у прамен одсечене дечакове косе завили тридесет дуката.

Кумство и побратимство као вештачко сродство играло је значајну улогу у мирењу због крви, од-носно крвне освете. Од крвне освете изузимала се погибија у рату, о чему сведочи уговор цара Уро-ша са Дубровчанима, који изричито наглашава да се за сва времена опраштају *чтете, злобе* и *крви.* Ме-ђутим, крвна освета је приватна ствар коју није спречавао међудржавни уговор или судска пресуда. Три године по склапању мира, Ратко Плавчић, пода-ник кнегиње Гоиславе, помирио се са дубровачким властелином Матком, сином Вита Ђорђића, те пред сведоцима, Србима и Дубровчанима, изјавио да им опрашта *озледе и недела* и да их сматра за кумове и браћу.

Децембра 1442. у околини Дубровника због *убо-ја и вражде,* уз накнаду од сто перпера, измирио се род Баљеновића и Клокурића - *утакмише се и згодише и окумише.* Крвнина је износила триста перпера *(сценише 300 перпера)* али је за вољу *кум-ства* роду Клокурића опроштено двеста перпера.

„Пријатељство по заклетви беше под окриљем св. Јована, заштитника побратимства и кумства" (Константин Јиречек). *Сетите се, за љубав св. Јо-вана, да сам /а Ваш кум,* понизно се 1413. године, угарској краљици Варвари, обраћао некад моћни а тада прогоњени херцег Хрвоје.

Вук Караџић пише да се кум „зове и онај који први пут стриже косу дјетету; такови кумови би-вају и Турци нашим људима, и наши људи Турцима (по Босни):

Ој Турчине за невољу *куме*

Не кумим те што ја *кума* немам".

Кумство за невољу одржало се до XIX века.

Народни певачи јунаке епских песама често ве-зују кумством и побратимством. Кум и установа кумства окоснице су већег броја народних посло-вица.

ИЗВОРИ: Р. М1к1об1сћ, *МопитепШ БегШса,* 66, 67; К Јиречек, *Споменици српски,* Споменик СКА 11 (1890) 23; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 31; II, 64, 111, 112, 441; *Византијски извори* III, 211-212.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјеч-ник;* Ђ. Даничић, *Рјечник;* Р. бшс, *Уо/уоЈа Нгуо/е Уиксгс Нгмаптс I п/е§оуо Јооа,* 2а§гећ 1902, 228-229; *К/естк ЈА2ЈЈ;* К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 134, 136, 137, 280; В. Ћоровић, *Из прошлости Босне и Херцеговине,* Годишњица НЧ 48 (1939) 133, 136; Р. Д. Ракић, *Кумство у православних Југословена као соци/ално-структурни облик,* Ето1о§к1 pre§1ес1 10 (1972) 105-126; Н. Павковић, *Крвна освета и умир као обред прелаза и континуитета,* Зборник ФФуБеограду 16-Б (1993) 611-621.

Р. Михаљчић

КУМЕРК (к^мер^кв,) - трг са царином, у ла-тинским исправама сотегсћ1шп или соттегсшт. Краљ Стефан Урош I 1254. потврђује повељу свога оца о повластицама Дубровчанима и каже: **к^мер^-кд лке** ПОСТАВИ **крдлев^ство** МИ ДА **стои** *X* **зл-**КОН^Б **иггчине ми.**

Познат је „кумерк солски", што значи места на којима се со продавала. Стари српски владари утвр-дили су од давнина да се со може продавати на че-тири утврђена места од „реке Дринске (= Бојана) до Неретве" - у Светом Срђу, Дубровнику, Котору и Дријевима. Веома жив промет соли доносио је велике приходе власницима тргова, зато што је со приликом продаје „царињена", при чему је нама непознат проценат одлазио господару кумерка. За време Немањића искључиво право продаје соли имала су четири поменута трга. У уговорима и по-вељама забрана „дивљих" тргова соли јавља се тек после овог времена. Српски владари су тај режим одржавали због тога што су имали удео у прихо-дима ових тргова сољу. У Дубровнику је српски краљ држао свог цариника и убирао половину свих прихода од продате соли људима из залеђа. Кра-љев кумерк се одржао у Дубровнику све до време-на кнеза Војислава. „Стари закони" на које су се позивали нису спречавали Дубровчане да покуша-ју да угуше которски трг соли (кумерк) (1379), ка-да је град поново прешао под власт Угарске, али су им давали правни основ за борбу против новог трга у Суторини.

У првој половини 1382. краљ Твртко је подигао тврђаву у заливу код улаза у Боку Которску. Он је одлучио да под градом Новим у близини речице Суторине отвори трг соли. Почетком августа по-чели су да долазе први бродови с товарима соли намењени новом тргу. Одмах су се појавили и први заплети и тешкоће. У новом тргу Дубровчани су видели опасног конкурента, па су одмах покуша-ли да спрече његово деловање. Осим тога, *кумерк сопски* у Суторини није имао никаквих традиција и реметио је стари устаљени режим у трговини со-љу. Дубровчани су се борили очигледно само за једну страну свог старог режима, за монопол који је њима користио, док су преко права српских кра-љева прелазили ћутке. Ову слабу страну њихове тезе, краљ Твртко није искористио у правном дво-боју који је избио. Дубровчани су у овом спору иза-шли као победници, јер је краљ Твртко попустио и већ 2. децембра издао свечану повељу којом је сам забранио да се со продаје под градом Новим у Драчевици, с мотивацијом коју су диктирали Ду-бровчани. Твртко је могао бити позван на поштова-ње старих уговора и старог режима у трговини со-љу само у својству српског краља, након крунисања у Милешеви 1377.

Уговоре између Дубровника и Босне кршио је Сандаљ Хранић. Он је по угледу на Твртка I обно-вио солане и кумерк соли под Новим у Суторини. И тада су се Дубровчани супротставили и борили су се за поштовање Твртковe повеље од децембра 1382. о забрани продаје на незаконитом тргу.

Херцег Стефан је средином XV века отворио *кумерк солски у* Суторини под Новим. Због тога су Дубровчани протестовали, као и због других *нов-штина.* Њихови аргументи су били стари закони и уговори, које су херцегови претходници поштовали, а које је и он сам потврдио.

И у которском *кумерку солском* деловао је вла-дарев чиновник или закупник царине. Монопол ко-торског трга соли нераздвојно је повезан са краљев-ским правима на царину од соли. Которски *кумерк солски,* односно један његов део припадао је срп-ском владару. Которска општина давала је у закуп трг соли (кумерк солски) уз сагласност српског кра-ља. Будвански трг соли био је део которског кумер-ка солског. Тако су српски краљеви, односно цареви несметано убирали део свог которског *кумерка сол-ског* све до пропасти српске средњовековне државе.

Краљ Твртко је одмах након заузимања Котора дао у закуп которски трг соли тројици Дубровча-на за 500 дуката годишње, с тим да његови власи извезу из Котора 10 000 товара соли сваке године. После смрти краља Твртка приходе од кумерка сол-ског наследио је Сандаљ Хранић, велики босански војвода.

У доба осамостаљивања истакнуте босанске властеле и стварања великих феудалних области, Сандаљ Хранић је држао северну обалу Боке Ко-торске с Новим и Рисном, који су после слома Ни-коле Алтомановића (1373) припали Босни. Како је централна власт била слаба, он се такође сматрао баштиником врховне власти, коју је босански краљ имао од 1385. над Котором. Та се власт сводила на право да од Которске општине наплаћује сваке го-дине део од прихода од продаје соли, као што је то било и у доба Немањића. Данак који је Ђурађ II Страцимировић наметнуо Котору 1391, као и од-редбе споразума који су Которани склопили с Ради-чем Црнојевићем крајем 1395, сматрали су се у Бо-сни као узурпација. Зато је Сандаљ Хранић, одмах након Радичеве погибије (1396), пожурио да обно-ви стара права босанског краља. Которани су при-хватили његове захтеве. Признали су га за свог го-сподара и обећали му део прихода од продаје соли,

што је он једно време делио с Павлом Раденови-ћем. Которска општина је почетком марта 1399. да-вала рагтет сотегсП заНб согшшт РаиН ет бапда-§П. Не **види** се колика је била сума на коју су се Которани обавезали војводи Сандаљу. Босанска власт над Котором постојала је и у време његове наводне самосталности од 1385. до коначног пада под млетачку власт 1420.

Када се град Котор 1420. предао Млетачкој репу-блици, Сенат је на Сандаљеве протесте пристао да њему и његовим наследницима на име которске про-визије исплаћује сваке године 600 дуката. Неуредна исплата провизије изазвала је протесте како код Сандаља тако и код његовог наследника Стефана Вукчића. Ова провизија се односила на део од при-хода кумерка солског у Котору.

ИЗВОРИ: б. *ЦиШ, Ште* X, 104; Љ. Стојано-вић, *Повеље и писма* I, 18, 20, 21, 66-67, 103, 643; II, 205, 206, 208-209, 292, 295, 297, 311-312, 314, 318, 369.

ЛИТЕРАТУРА: *РјесткЈАШ;* К. Јиречек, *Исто-рија Срба* II, 214-215; М. Гецић, *Цубровачка тр-говина сољу у XIVвеку,* Зборник ФФ у Београду 3 (1955) 95, 123; М. Спремић, *Свети Срђ под мле-тачком влашћу,* Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 302-303; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе,* Београд 1964, 144, 149-150, 181, 293-295; *Историја Црне Горе* И-2, Титоград 1970, 41-42, 65 (С. Ћирковић, И. Божић); Ђ. Тошић, *Трг Цријева у средњем вијеку,* Сарајево 1987, 65, 67.

М. Маловић-Ђукић

КУПА в. *Керамика,* в. *Посуде.* **КУПАРИ** в.

Занати.

КУПЉЕНИЦА (коуплкницл, коупеницл, коу-пеничик) - назив за купљену имовину. Најчешће су то обрадиве површине. *Њива купљеница* наводи се у попису имања манастира Леснова. Њива *ку-пљеница кир Василија,* налазила се у оквиру поседа манастира Трескавца. Истом поседу припадала је купљеница већег обима: *Стас у Кривогаштанима, купеница Аргиропулова...с њивама, градином, с ли-вадама и са свим правинама.* Серском митрополиту Јакову и манастиру Св. арханђела код Призрена, краљ Урош је 1353. године поклонио купљеницу селиште Брус са међама и правинама. На купљени-ци штипског челника Станислава настало је село. Трговало се и осталим добрима, али она се не нази-вају купљенице: *виноград купен од Печа; воденица на Радушти купена од Ламбинице* (манастир Тре-скавац).

Као документи правне природе, повеље неретко бележе име купца и дародавца манастиру: *купљени-ца Ласкарева; купљеница Рудлова; њива купљена од Цобраје, калођерице за **12** перпера.* „Значај та-квих бележака састоји се у томе, да се осигура до-каз за случај могућег спора због те земље" (Тео-дор Тарановски).

Купљенице се пописују уз *баштине* (в.), *заду-шнине, прикије* и *подарованија.* На Арханђелов-ском властелинству налазила се *купљеница и прики-ја жупска.* О пореклу купљенице говори само име, а прикија је врста поседа стечена женидбом. И јед-на и друга врста ових поседа Арханђеловског мана-стира истовремено је и *жупска,* јер се налазила у зони колективне одговорности жупе.

Купљеница је врста поседа која се, када је реч о праву располагања, не разликује од баштине. Вла-стеличићу Иванку Пробиштитовићу и његовој деци, цар Душан је потврдио цркву Светога Јована са ку-пљеницама и отроцима у *свободу чисту, како сваку купљеницу, љубо за душу под цркву записати, љу-бо кому харизати* (поклонити). То је у складу са Душановим законикоm који дозвољава власницима баштине, винограда и купљеница *у прћију дати, или цркви подложити или продати* (члан 174). Ни деспот Стефан не двоји право располагања башти-ном и купљеницом. Он је манастиру Хиландару по-тврдио село Јабучје да га манастир држи као *сушту своју баштину или купљеницу.*

ИЗВОРИ: Ђ. Даничић, **Три срвске хрисовул^,** Гласник ДСС 11 (1859) 130-133; Ђ. Даничић, *Хри-совуљ,* Гласник ДСС 13 (1861) 369-376; Ст. Новако-вић, *Законски споменици,* 306, 309, 391, 392, 410, 453, 462, 612, 640, 653, 657, 678, 679, 685, 686, 690, 700, 703, 759; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 73, 142, 151, 171, 191,202.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 158; Т. Тарановски, *Историја српског права* Ш-1У, 27, 30, 32-37, 40, 41, 50, 64, 65, 82, 83, 106.

Р. Михаљчић

КУПОЛА - најистакнутији део црквене грађеви-не. Општа диспозиција сваког хришћанског купол-ног храма одређена је њеним положајем, величи-ном и изгледом. Купола доминира силуетом здања и како у физичком тако и у симболичком смислу пред-ставља његов највиши део. Купола се по правилу гради изнад средишњег травеја наоса, који се стога и назива *поткуполни простор.*

У црквеној архитектури средњовековне Србије купола се јавља под утицајем византијских схватања хришћанског храма. Из Византије бивају преузети место куполе у архитектонској структури цркве, њена основна градитељска својства и вишеслојно симболичко значење.

Купола се, у ширем значењу термина, састоји од калоте и тамбура који може бити кружног или полигоналног облика, при врху завршен равним или таласастим венцем. У подножју тамбура фор-мира се кубично постоље које обезбеђује статику горњег постројења и којим се, у појединим случа-јевима, увећава укупна висина куполе. Прелаз из квадратне основе у кружну градитељи српских цр-кава изводе конструисањем сферних троуглова -пандантифа, између лукова унутар постоља. У срп-ској средњовековној архитектури примењују се ра-зличита решења у конструкцији постоља куполе: оно може да буде ниско, незнатно уздигнуто изнад кровних маса и по ширини једнако броду цркве, или надвишено (1ашћоиг сагге), образовано дода-вањем **плитких** лукова уз зидове поткуполног про-стора и стране постоља. У другом случају пандан-тифи се изводе изнад лукова који почивају на конзолама постављеним у угловима кубуса. Ова-квим поступком смањују се ширина постоља и пречник куполе, али се повећава њена висина. У зависности од типа храма, куполне конструкције српских цркава у субструктури имају лукове на слободним стубовима или ступцима, или на пила-стрима прислоњеним уз подужне зидове грађевине.

Спољњем изгледу и декорацији куполе посебна пажња посвећивана је у свим раздобљима српске средњовековне архитектуре. Куполе су зидане у опе-ци, лакшим врстама камена, или у алтернацији ових материјала. Ивице тамбура ојачане су прислоњеним стубићима - колонетама, а у маси зида између њих налазе се лучно завршени прозори, понекад уоквире-ни степенасто сложеним градивом. Изнад прозора изводи се фриз аркадица на конзолама или венац од тестерасто постављене опеке. Спољне површине тамбура и кубичног постоља често су украшаване осликовањем или бојеном каменом пластиком. Сли-кани мотиви углавном подржавају различите начине грађења у камену и опеци, а могу да буду и геоме-тријски, орнаментални или флорални.

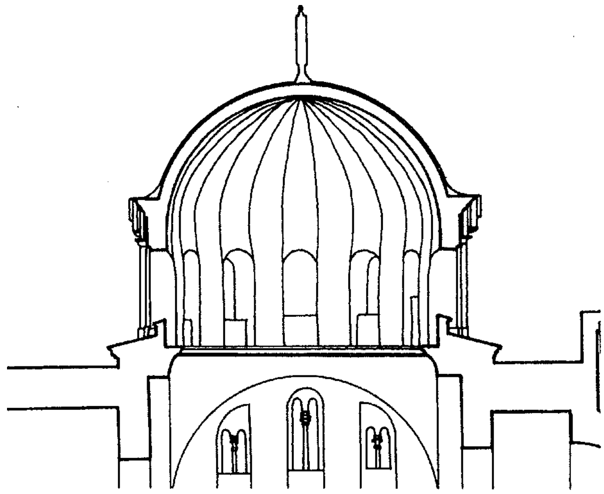

Купола - Богородичина црква, Студеница

Симболичко значење куполе хришћанског хра-ма проистиче из тумачења црквене грађевине као слике космоса. Кубични облик наоса одговара кубу-су универзума, сводови цркве подсећају на небе-ски свод, а купола је симбол *неба над небесима,* простора у којем борави цар васељене. Елементи оваквог схватања јављају се још у списима Козме Индикоплова и, нарочито, Дионисија Ареопагита, а илуструје их и чувена химна испевана у VII веку на сиријском језику у славу цркве Св. Софије у Едеси. О куполи као престолу Господњем на ра-зличите начине говоре и св. Герман Цариградски почетком VIII века, као и писци из времена после иконоборства: патрихјарх Фотије, цар Лав VI, Кон-стантин Родијски и други. Програми фресака у ку-полама и највишим зонама поткуполних простора српских храмова средњег века одражавају прихва-тање византијске богословске мисли. Под утица-јем идеја о двојакој природи Христа, у куполама појединих цркава изводи се сцена Вазнесења Хри-стовог у темену, са анђелима, Богородицом, архан-ђелима и апостолима у нижим регистрима (Жича, Милешева, Св. апостоли у Пећи, Св. Димитрије у Пећи). Реч је о старијем, традиционалном виду илу-стровања теме, који се у византијској уметности

може пратити још од раздобља пре иконоборства. У Србији бива усвојен у време архиепископа Саве I. Много је, међутим, присутнија представа Христа Пантократора са анђелима који служе Небеску ли-тургију, низовима старозаветних пророка са нат-писима на свицима, понегде и мученика (Краљева црква у Студеници, Старо Нагоричино, Грачаница, Лесново, Раваница...), која сједињује значење ко-смократора са подсећањем на други Христов до-лазак, или изражава идејну подударност земаљског и небеског обреда. У пандантифима купола гото-во увек су приказани јеванђелисти као ослонци хришћанског учења.

Појава куполе над храмовима који настају из локалне градитељске праксе, на територијама на-сељеним Србима поуздано се може пратити од XI века; пример представљају једнобродне цркве поди-зане на јужном делу источне јадранске обале и на острвима елафитског архипелага. Током друге по-ловине XII и у XIII столећу, у основи је задржан једноставан подужни тип грађевине, али органи-зам куполе постаје знатно сложенији. Под непо-средним утицајем цариградских атељеа појављује се конструкција налик балдахину, која са носећим елементима израста из квадратне основе среди-шњег дела наоса (Св. Никола код Куршумлије, Бо-городичина црква у Студеници). Истом периоду припадају и цркве са куполом постављеном на на-двишено постоље које нема ширину брода, већ је, у односу на раван бочних зидова, повучено према прелому крова (Милешева, Сопоћани, Ариље). Од почетка XIV века основно обележје српске црквене архитектуре представљају грађевине у форми ра-звијеног или сажетог уписаног крста, са куполом зиданом на слободним или прислоњеним носачима, изнад пресека полуобличасто засведених кракова. Конструктивна и симболичка начела остају непро-мењена, али се, као одјек токова у архитектури Ви-зантије, а понајвише Солуна, подижу и храмови сложенијег плана, са главном, највећом, и четири мање куполе над спољним странама углова које образују кракови крста. Различите варијације у по-гледу простора и структуре петокуполног решења остварују градитељи Милутиновог времена (Бо-городица Љевишка, Старо Нагоричино, Грачани-ца); присутно је, по правилу као владарска заду-жбина, и у наредним деценијама (Св. арханђели код Призрена, Матеич, Раваница, Ресава). Угаоне куполе немају конструктивну намену; почивају на зидовима грађевине и прислоњеним луковима. У појединим случајевима изводе се на надвишеном постољу (Грачаница, Раваница, Ресава). Живопис угаоних купола у идејном смислу на различите на-чине допуњује значења програма главне: у калота-ма се представљају попрсја јеванђелиста (Старо Нагоричино, Грачаница), Старца дана, Христа Ема-нуила, Богородице и арханђела Михаила (Равани-ца), а у тамбурима пророци, старозаветни цареви, анђели. На појединим црквама из последњих де-ценија XIV или раног XV века обнавља се традици-ја подизања куполе на надвишеном постољу (Нау-пара, Велуће, Лазарица, Каленић). Грађење цркава са куполом у српској архитектури продужава се и у периоду после турског освајања (манастири у Ов-чарско-кабларској клисури и на Фрушкој гори).

ЛИТЕРАТУРА: В. Кораћ, *Грачаница. Простор и облици,* Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 143-154 (= *Између Византије и Запада,* Београд 1987, 99-109); О. Марковић-Кандић, *Однос кало-те и тамбура на куполама у Византији и средњове-ковној Србији,* Зограф 6 (1975) 8-10; V. Когас, *Лез е^Изез а пе{итдие аyес ипе соиро1е сјапз агсШес-Шге дугаШте Зез ХГ е1 Х1Р згес1ез,* Зограф 8 (1977) 10-14 (= *Једнобродна црква са куполом у византиј-ској архитектури XI и ХПвека,* Између Византије и Запада, Београд 1987, 77-85); В. Ј. Ђурић, *Рава-нички живопис и литургија,* Манастир Раваница 1381-1981. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 45-68; М. Шупут, *Српска архитекту-ра у доба турске власти 1459-1690,* Београд 1984, 43-68; В. Кораћ, *Свети Сава и програм Рашког храма,* Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање, 231-244 (= *Између Византије и Запада,* Београд 1987, 145-156); Г. Бабић, *Краљевацрква у Студеници,* Београд 1987, 27-35, 64-87; С. Ђур-чић, *Грачаница, Историја и архитектура,* Београд - Приштина 1988, 87-105; В. Ристић, *Моравска ар-хитектура,* Крушевац 1996, 163-164; В. Ј. Ђурић, *Рашко и приморско градитељство,* ИСН I, 389^407.

И. Стевовић

КУРИР в. *Књигоноше.*

КУЋА - 1. Словенска племена, досељена на простор централног Балкана, донела су са собом већ стечена искуства у грађењу кућа. **У** прво време

то су била станишта привременог карактера једно-ставног изгледа и конструкције, која веома подсећа-ју на форме народног градитељства као што су ду-бирог, савардак, крувуља, колиба, земуница и др. Од XI века, под утицајем Византије, започиње град-ња објеката у камену, сложеније основе и конструк-ције. Међутим, овај начин градње прихваћен је нај-пре за цркве и утврђења. Стамбена архитектура остала је по страни и даље се развијала на традици-јама словенског градитељства.

Основно обележје стамбене архитектуре у сред-њовековним насељима, до краја XIV века, јесте јед-ноставна надземна или полуукопана кућа, са слич-ним унутрашњим уређењем и конструкцијом. За разлику од приморских градова, у насељима у зале-ђу и на простору централног Балкана разлике изме-ђу сеоске и градске стамбене архитектуре нису би-ле јаче изражене. Појава грађанства крајем XIV века и јасније издвајање градских насеља од сео-ских, нису у почетку битно утицали на веће разли-ке између градске и сеоске куће, мада се код поједи-них кућа из градских насеља уочавају облици који се могу сврстати у прелазне облике од сеоске ка градској кући. Потреба за већим и пространијим кућама, присуство трговаца са Приморја доприно-сило је развоју нових форми стамбене архитектуре у градовима. Крајем XIV и почетком XV века куће постају пространије, вишеделне, различитих осно-ва и конструкције. Успон у развоју средњовековне куће није био заустављен ни после пада српске др-жаве под турску власт, а потпуна трансформација и одвајање градске од сеоске куће догодиће се тек у време позног средњег века, у време када Србија више није опстајала као самостална држава. Оста-ци кућа археолошки су истражени на многим ло-калитетима у Србији.

Средњовековне куће су обично биле приземне, а вишеспратни објекти најчешће су се налазили у градовима-тврђавама и манастирима, ређе у насе-љима (Трговиште, Крушевац). Спратни објекти обично су били дворови и палате из времена Кне-жевине и Деспотовине. Приземље је код ових обје-ката било од камена, док су спратни делови гра-ђени делом од камена и дрвета или у целини од дрвета. Код градова-тврђава и манастира стамбе-не зграде су једном страном биле ослоњене на обимне зидове утврђења.

Унутрашње уређење средњовековних кућа било је скромно. Основни елемент у кући била је пећ од земље, камена или опеке. У кућама се обично нала-зила једна пећ, мада има стамбених објеката и са две пећи. Отворена огњишта су у употреби од XIII и XIV века. У градским срединама где су утицаји угарског градитељства били непосреднији, кори-стиле су се зидане пећи са пећњацима (XV век). Значајно место у уређењу средњовековних кућа представљали су положај и обрада улаза. Положај улаза био је различит и зависио је од климатских услова и унутрашње организације насеља. Тако су код збијених насеља (у виду „гнезда") улази окре-нути ка заједничком простору. Код насеља на па-дини улази су окренути ка нижим деловима. За по-стављање улаза бирале су се стране у заветрини и места која су била мање изложена снегу и киши. Код полуукопаних кућа улаз је обично био у виду банка, степеника или уређен као рампа. Улазни про-стор могао је бити и наткривен настрешницом или препуштеним делом стрехе. Остаци намештаја су само изузетно сачувани, најчешће као трагови од јама за какве полице или клупе. У неким кућама налазиле су се и *житне јаме* (в.) - оставе.

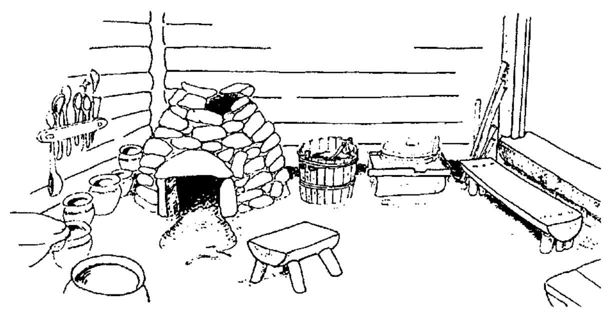

Унутрашње уређење попуукопане куће. Реконструкција

Организација унутрашњег простора (међусобни однос између делова куће и однос према спољa-шњем простору) и примењен конструктивни си-стем основни су критеријуми за утврђивање раз-личитих типова објеката.

Основна подела стамбених објеката на једно-просторне, вишепросторне и куће са тремом засни-ва се на броју, распореду просторија и међусобном односу појединих делова куће. Према вертикалном распореду простора средњовековне куће се деле на приземне и спратне. У највећем броју испитаних примера заступљени су приземни објекти.

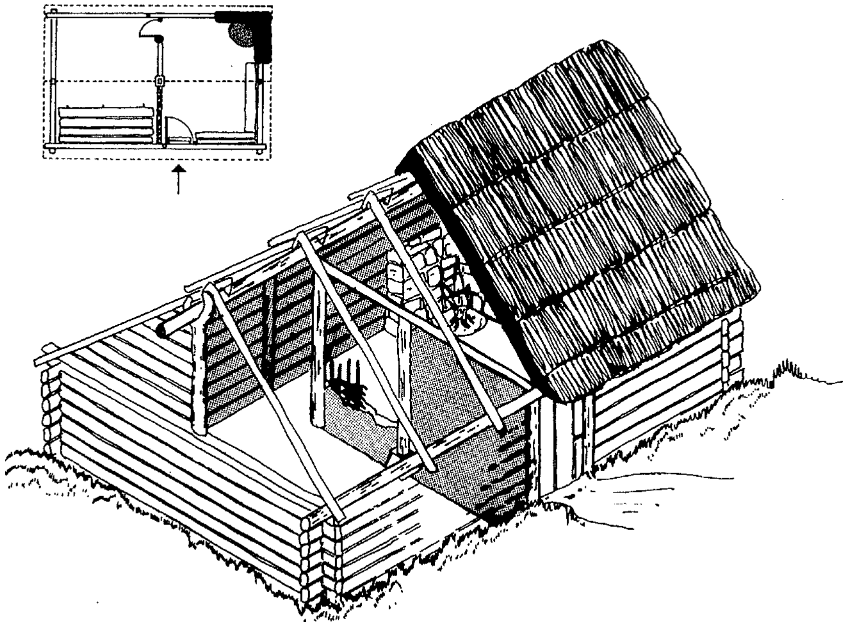

Конструкција попуукопане куће са испуном од брвана ипи таппи - Костолац-Рудине

Једнопросторна кућа је најраспрострањенији облик средњовековних објеката за становање. Од-говара потребама једне породице и њена је повр-шина веома различита, од 5,5 до 20 м^2. Основни елемент у уређењу простора куће је пећ или огњи-ште. На основу положаја и броја пећи и огњишта издвајају се: куће без пећи и огњишта, куће са јед-ном пећи или огњиштем у оквиру куће, куће са отвореним огњиштем и куће са две пећи.

Куће без пећи и огњишта обично су мањих ди-мензија и заступљене су подједнако код полууко-паних и надземних објеката. Куће без пећи сличне су објектима познатим у народном градитељству под називом вајати и намењене су за спавање и по-времени боравак укућана. Понекад је тешко одре-дити да ли су овакви објекти били намењени ста-новању или су служили као привредни и помоћни објекти (локалитети Поповица-Буљино гнездо, Ко-столац-Рудине, Костол, Београдска тврђава).

Куће са једном пећи или огњиштем у оквиру ку-ће обично имају пећ од камена или глине, најчешће у углу објекта. Пећ је била конструктивно прислоње-на уз зидове објекта или самостално постављена. Ложиште и под пећи су у нивоу пода куће или су делом укопавани, а само изузетно на банку од зе-мље. Оваквих примера има на локалитетима: Вин-ча, Ушће Слатинске реке, Михајловац, Београдска тврђава, Костол, Мачванска Митровица, Костолац-Рудине, Трговиште, Градина изнад Пазаришта, Пан-чево и др.

Објекти са отвореним огњиштем јављају се рет-ко у кућама УШ-ХН века, а чешће у ХШ-ХУ ве-ку. Огњиште је на средини просторије и понекад је оивичено комадима камена, али има примера у којима се огњиште налази уз ивицу кућа или у углу. Код огњишта у углу понекад се, ради заштите, угао куће озида каменом и опеком (Костолац-Рудине). Ови објекти су потврђени на бројним локалитети-ма: Рибница, Поречка река, Костолац-Рудине, Гра-чане, Трговиште, Београдска тврђава. У појединим кућама пећи су биле постављене непосредно уз ивицу укопа куће и ложиштем су биле повезане са њом (Рибница, Бечеј, Мачванска Митровица). На овај начин топлота је регулисана на ефикасан на-чин. Ниво основе пећи обично је био виши од пода куће, што је омогућавало једноставнију употребу. Основе пећи биле су кружне или овалне, са полука-лотом. Ложиште пећи понекад је било јако изду-женог облика, те је пећ била дубоко укопана у зид ван стамбеног објекта. Има случајева да је пећ де-лом била обликована у зиду објекта, а делом из-грађена унутар основе куће (Грабовица и Костол).

Код кућа са две пећи у углу се обично налази потковичаста или правоугаона камена пећ, док се

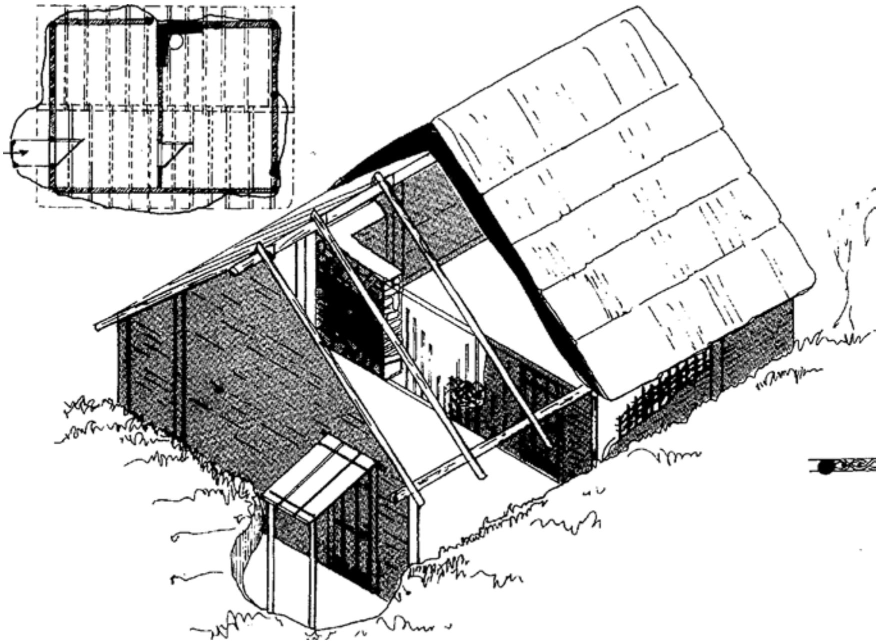

Конструкција попуукопане куће са испуном од плетера - Костолац-Рудине

друга пећ, кружне основе, налази у зиду укопа ку-ће (Ушће Слатинске реке, Мачванска Митровица). На овај начин добијена је нека врста летње и зимске пећи. У летњим месецима свакако је била у упо-треби пећ која се налазила изван куће, док се у зим-ском периоду користила каменка у углу, али није искључено да су у зимским месецима коришћене обе пећи. У појединим стамбеним објектима нађе-ни су остаци две пећи унутар основе куће (Костол, Грабовица, Мачванска Митровица). У неколико стамбених објеката откривени су истовремено оста-ци огњишта и земљаних пећи (Костолац-Рудине).

Вишепросторне куће су настале због потребе да се простор за становање одвоји од простора за боравак и рад. Дводелни објекти забележени су ве-ома рано, крајем VIII и почетком IX века, на нала-зишту Ботра код Бечеја, али се интензивнија појава дводелних кућа везује за време од XII века. Куће са три и више просторија откривене су само на на-лазиштима из XIV и XV века. Куће са две или више просторија разликују се по начину организовања основе. Простор куће најпре је постао дводелан, а затим су даљом деобом остварена сложена унутра-шња решења основа.

На основу археолошких истраживања закључу-је се да се двопросторна кућа развијала двојако: проширивањем првобитног простора основе и део-бом основног простора на две просторије. Дводелна кућа настала проширивањем првобитног простора куће додавањем нове просторије карактеристична је како за полуукопане тако и надземне објекте на налазиштима Костолац-Рудине, Бечеј-Ботра, Тргови-ште, Поречка река. Преградни зид могао је бити из-грађен од дасака или од оплетеног прућа.

Деобом првобитног простора код полуукопаних и надземних кућа преградним зидовима по ширини или по дужини објекта добијали су се такође дво-просторни објекти (Костолац-Рудине, Трговиште, Поречка река, Костол, Београдска тврђава). Траго-ви подеоних зидова археолошки су потврђени у основама кућа у Костолу, Трговишту и Костолцу. Овде су, такође, грађени као лака преграда између просторија. Даљом деобом простора формирале су се куће са три и више просторија.

Према распореду просторија разликују се куће подужног и централног, збијеног распореда. Куће подужног распореда добијале су се доградњом но-ве просторије или деобом првобитне по дужини (подграђе Београдске тврђаве, Трговиште). Куће са збијеним распоредом јављају се крајем XIV и у XV веку. Једна од просторија била је „кућа", док су остали простори служили као собе и оставе. Објек-ти са оваквом организацијом простора откривени су у Трговишту. Према конфигурацији терена и не-

ким траговима основа, може се наслутити да су слични објекти били грађени у подграђу Новог Бр-да.

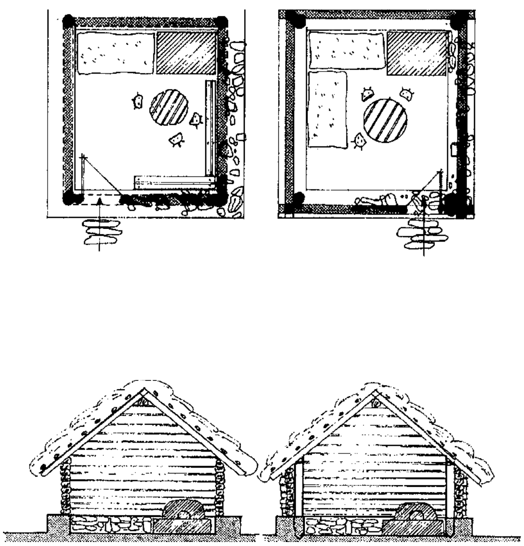

Изглед и организација надземних кућа

Куће са тремом археолошки су истражене и до-кументоване само у неколико примера (Трговиште, палате у Крушевцу и Смедереву). Трем је могао бити на углу или дуж читавог објекта. Има индици-ја (Трговиште) да је трем настао после деобе куће на два или више делова.

Према начину фундирања и примењеном кон-структивном систему разликују се полуукопани и надземни објекти, а према врсти градива које је ко-ришћено за градњу: објекти са зидовима од дрвене грађе и они зидани од чврстог материјала (камена и цигле). Остаци стамбених објеката указују да су у средњем веку били познати различити облици кон-структивних система: полуукопани објекти, брв-наре, бондрук и зидани објекти.

Полуукопана кућа је до краја XII века доминан-тан тип средњовековне куће. У области данашње Војводине и у српском Подунављу полуукопани објекти били су у употреби до касног средњег века. Зидови полуукопаних кућа могли су бити од хори-зонталних брвана или талпи, изведени у скелетној конструкцији или дрвени зидови положени на зидо-ве од ломљеног камена и опеке.

Изгорели остаци хоризонталних греда или тра-гови ломљеног камена и опеке уз ивицу укопа ука-зују да су хоризонтална брвна и талпе код укопаних кућа били хоризонтално поређани и на угловима повезани засецањем, слично као код древених згра-да из народног градитељства - „на ћерт" (Костол, Винча, Михајловац, Ушће Слатинске реке, Бечеј, Београдска тврђава, Костолац-Рудине, Мачванска Митровица). Полуукопана кућа са скелетном кон-струкцијом зидова препознаје се у многим приме-рима где су се у основи сачували трагови укопа од дрвених стубаца (Рибница, Београдска тврђава, Ко-столац-Рудине, Мачванска Митровица, Костол). Ја-ме од дрвених стубаца биле су распоређене у угло-вима и дуж ивица укопа куће. У њиховом распореду уочена је правилност, али има примера објеката са неправилно распоређеним јамама од стубаца дуж ивица укопа. Има случајева да се јаме од коља и стубаца јављају и у два реда (Костол, Панчево).

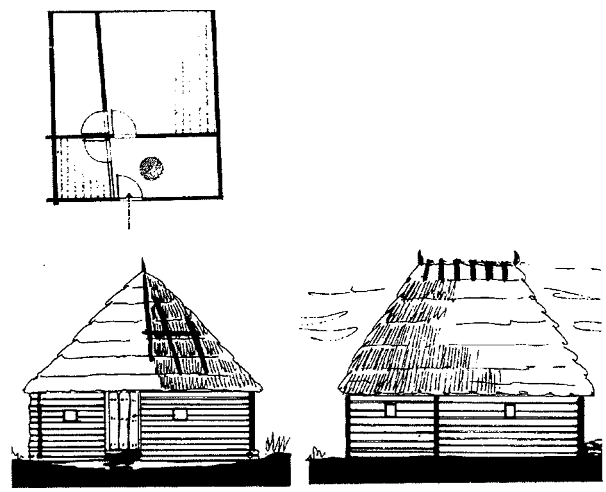

Надземне куће изграђене у систему брвнаре -Трговиште

Конструкција зидова полуукопаних објеката са скелетном конструкцијом могла је бити изведена на више начина. У појединим случајевима конструк-ција зидова од талпи и брвана била је ојачана по-бијањем стубаца са унутрашње стране зидног плат-на. Нису ретки случајеви да се конструкција зида од брвана или талпи ојача побијањем стубаца са обе стране зидне масе. Други начин изградње зи-дова је конструкција која се састоји од вертикално побијених стубаца са дрвеном испуном између. За-ступљени су и примери где је на на истом објекту комбиновано више врста конструкције зидова. Густ распоред коља у два реда указује да су зидови били изведени у техници плетера облепљеног блатом. У

зависности од растојања, простор између коља мо-гао је бити попуњен земљом, као што је био случај у насељу Најева Циглана код Панчева. У неким слу-чајевима код полуукопаних кућа дрвена конструкци-ја зидова постављена је на подзид од ломљеног ка-мена (Мачванска Митровица). Дрвена конструкција зидова могла је бити постављена на спољашњу или унутрашњу ивицу подзида. Дрвени делови зида би-ли су изведени од хоризонтално сложених брвана и талпи или од вертикално постављених стубаца са испуном за зидове, од брвана, талпи, плетера или трске.

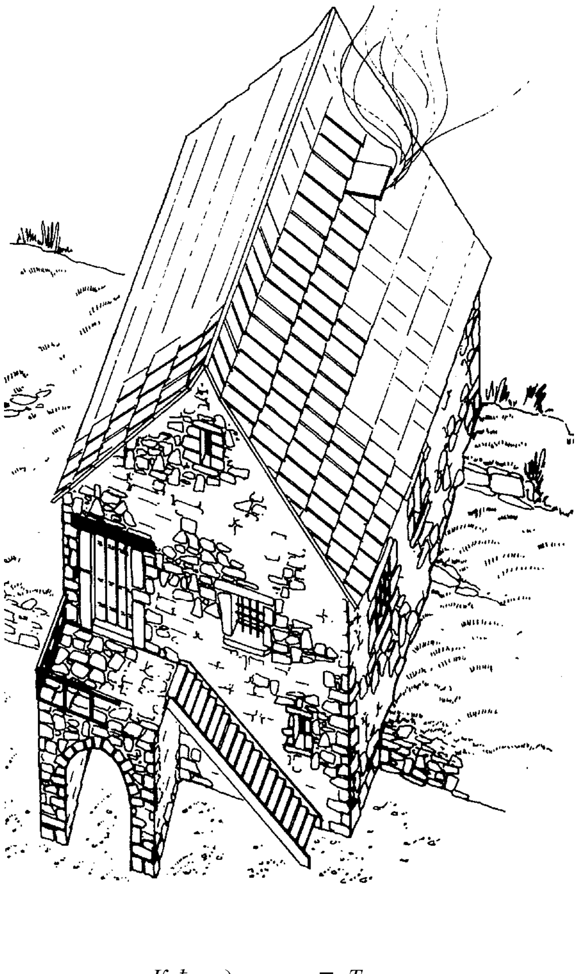

Кућа од камена – Трговиште

Упоредо са подизањем полуукопаних објеката граде се и надземне куће. Њихов број се нагло по-већава од XIII века, а од XIV и XV века све више потискују полуукопане стамбене објекте. Највећи број истражених кућа изграђен је од дрвене грађе, мада има и зиданих грађевина. Код дрвених кућа понекад је веома тешко утврдити примењени кон-структивни систем, те се типологија кућа са зидо-вима од дрвета заснива на познатим решењима из народног градитељства у коме је усвојена основна подела на објекте изграђене у систему типа брвна-ра и типа бондрук.

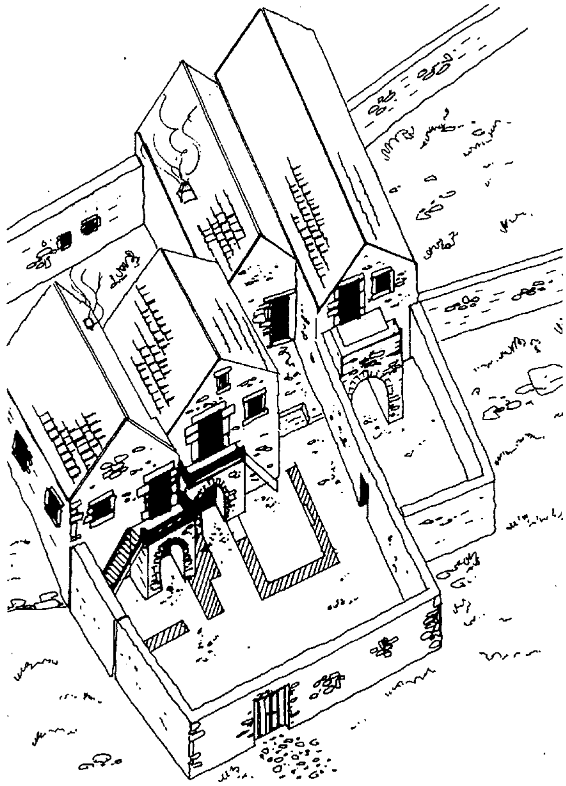

Група кућа од камена - Трговиште

Средњовековне куће изграђене у систему брвна-ре међусобно се разликују према начину слагања и конструктивној вези брвана. Са мањим бројем примера заступљене су средњовековне куће од сло-жених брвана, чији су кјзајеви били повезани на углу везом на засецање (Костол, Поречка река). Приметно је да се код невешто или непрецизно из-ведених угаоних веза или зидова, конструкција ојa-чавала побијањем стубаца са унутрашње стране зидова или у угловима објеката (Поречка река, По-повица). Има случајева да је греда темељача поло-жена на четири угаона камена слично сохама у на-родном градитељству (Београдска тврђава), или на камени сухозид (Трговиште). Понекад су камени

сухозид и горња дрвена конструкција били ојача-ни диреком укопаним са унутрашње стране зида (Трговиште). У већем броју јављају се основе код којих су угаони ступци били побијени у земљу, а брвна углављена између њих. Темељаче су могле бити положене на земљу или на камени сухозид (Трговиште).

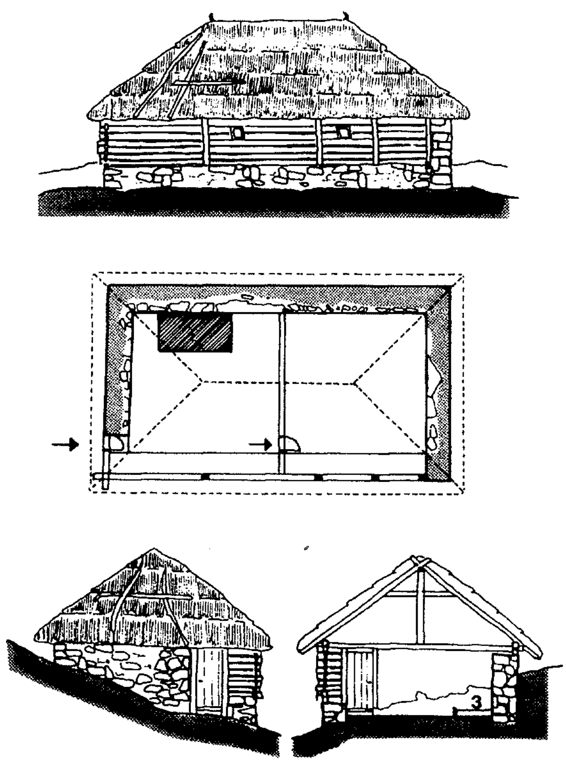

Надземна кућа од камена и дрвета - Гра-чане-Корита

Средњовековне куће изграђене у систему бон-друка разликују се према начину постављања уга-оних и подеоних стубаца. Ређа су решења где су угаони и подеони ступци постављени на греду те-мељачу (Београдска тврђава). Греда темељача могла је бити постављена на земљу или на сухозид од ка-мена. У много већем броју истражених средњове-ковних кућа бондручна конструкција зидова састо-ји се од угаоних и подеоних стубаца укопаних у земљу са различитом испуном (Београдска тврђава, Поповица, Рибница, Трговиште).

Испуна за зидове била је различита. У највећем броју истражених примера за испуну су коришћена притесана брвна или талпе. Код појединих објеката шупљине и неравнине између брвана и талпи по-пуњавале су се блатом. И делови око огњишта могли су бити заштићени премазом од блата или глине. У средњем веку као испуна за зидове од бондрука ко-ристило се оплетено пруће облепљено блатом. Мо-же се претпоставити да се у касном средњем веку користила испуна од кованица, а у Војводини тр-ска облепљена блатом.

У једном броју истражених објеката примењен је истовремено систем брвнаре и бондрука. Код ових објеката поједини зидови су били изграђени од брвана или талпи, док су други изграђени у систе-му бондрука (Трговиште). Претпостављамо да се код ових објеката ради о прелазном облику два раз-личита система градње кућа од дрвета.

Зидане средњовековне куће откривене су у ма-лом броју. Обично се ради о зградама од ломље-ног или притесаног камена везаног малтером, бла-том или у техници сухозида. Стамбени објекти у целини израђени од камена засад су археолошки потврђени у Трговишту и у подграђу Крушевца а трагови сличних зграда налажени су и у селима око Новог Пазара (Петрова, Слатина и Црквине).

Камене зграде могле су бити приземне и спрат-не. Код неких зиданих објеката поједини делови зграда били су грађени од дрвета или су ојачани дрвеним гредама - сантрачима. Ова решења пред-стављају прелазне облике од дрвених ка каменим зградама. Зидање уз употребу сантрача више је ка-рактеристика позног средњег века, али има приме-ра у средњовековним стамбеним објектима где су нађени отисци од сантрача. Трагови дрвених сан-трача откривени су на Трговишту (млађи стамбе-ни хоризонт) и у Крушевцу.

Има трагова да су постојали и зидани објекти код којих су поједини делови изграђени од дрвета. Један тако изграђен објекат потврђен је на налази-шту Грачане-Корита, Дуварине. Претпоставља се да су на сличан начин могли бити изграђени и неки објекти у Трговишту код Новог Пазара.

2. Подаци писаних извора су у пуном складу са археолошким налазима, али су оскудни и углавном се односе на градска насеља. Највећи део писаних помена само наводи кућу владаоца, манастира или великаша у градском насељу без икаквих других информација. Међу малобројним поменима куће у писаним изворима права реткост су они са више садржаја.

Улогу дрвета као основне грађе потврђују и оп-шти погледи савременика и ретки појединачни доку-менти. Анонимни француски монах у своме опису српске краљевине из 1308. супротставља Приморје, где се налази шест градова, земљама у унутрашњо-сти, где нема ниједног града „али има много тврђа-ва, утврђења и великих села до 300 и 400 кућа сагра-ђених од дрвета и греда без икакве ограде" (зштт. 1атеп т ео тшЧа сазта, пзг1аНс1а ег та§пе шИе о!е пчсеппз е1 циааМ^етлз скишћиз а!е Н§шз *еХ* абзепћиз есИНсаНб зте аНциа с1аизига). Нешто касније, Гијом Адам слично каже: „грађевине и палате како кра-ља тако и других племића су од брвана и дрвета". У описима оба француска писца може се препознати контрастирање медитеранског подручја са каменим грађевинама и континенталног подручја у коме је основни материјал дрво. Та подела представља оп-ште место и важи не само за Балкан већ за целу Европу.

У набрајању имовине двојице дубровачких тр-говаца у Сребреници дубровачка влада спомиње: *двоја кола* (= топионице) *и пол кола и двоје водени-це и пол и двоје куће древене и делове на рупах* (ми-сли се на руднике). Дрвена је кућа Дубровчанина у Подвисоком (ипа сћазза ае П§пате роз1а т уагоз с!е бошзосђј), као и она друга (сазза зиа ае Н§па-те) продата у Сребреници 1430. о којој је сачуван купопродајни уговор, којим је обухваћена и кућа на спрат (1а сћаха соп ра1теп1:о) као и двориште (е 1о саза1 зио). Укупна цена је била 10 литара сре-бра и доживотна рента продавцу од три литра сре-бра годишње. Комбиновање зиданог дела и дрвеног посведочено је на кући XV века из Трепче. Дубро-вачки властелин Јуније Соркочевић је имао кућу на тргу направљену од дрвета са доњом просто-ријом од зида (ипа саха 1п Тпрге т тегсаао К1с1а сит П§пате е 1а сатага с1е 20 сит тиго) која је стајала 25 литара сребра. Кућа у Црнчи завештана локалној цркви ценила се на 20 дуката.

Већ спменута кућа у Сребреници, продата ра-није цитираним уговором, имала је као непосредне суседе са сваке стране по једну кућу других вла-сника, а са треће стране *пут који води на трг,* с обе стране куће били су одводни канали (сћоп 1а зиа раг1е ае сМоасће 1ециа1 зопо с1е пжпће раrсе <1е 1а сћаха). Збијене куће у низу подразумева и акт Нова-ка и Јеле о поклону манастиру Светог Павла на Светој гори: *половина куће спреда и од зада што имамо на тргу.* Та кућа има као сумеђнике куће двојице Дубровчана. О кућама распоређеним у ули-це (еиадега* т ипат зЈпсшгат 31Уе иПсЈат) изри-чито говори један докуменат који се односи на Руд-ник. Али, на другој страни има приличан број помена кућа, нарочито у манастирским повељама, са баштином, са обавезним давањима која подра-зумевају земље и винограде у близини.

Податке о димензијама куће имамо у тзв. При-зренској тапији, купопродајном уговору из периода царства (1346-1371). Кућа се ту доследно назива *двор* (в.) а њене стране су исказане у лактовима (в. *мере и тегови)* и то 30:30:17:21, што значи да кућа није имала правилну правоугаону основу. Како је Призрен стари византијски град, вероватнијом се чини примена византијског грађевинског лакта од 62,46 цм него српског лакта (59-61 цм). Разлика је практично занемарљива, јасно је да је основа куће била реда величина 18x12 м, што су без сумње нат-просечне димензије. У навођењу дужине сваке стране докуменат не спомиње куће него земље су-међника (један је био *царев врт),* што значи да је окружена била са свих страна земљиштем. Кућа је имала приступ: *свободан с коловозом,* а стајала је осам литара сребра (између 50 и 60 дуката).

Куће у градским насељима имале су често у при-земљу дућане или радионице занатлија. Сведок јед-ног инцидента у Руднику причао је како је побегао са улице у дућан (<3е **1рза** иНша аиш§к т зШшпе зиа), што се некад звало и клетка (в. *клет)* (1а гша зШгоп гое сћШсћа). О организацији простора може се судити по једној тужби из Новог Брда (1439): по-што су разбијена врата собе (е11те§п. ћозНит сате-ге) однета је опремљена постеља и 20 лукана жита из једне јаме (в. *житне јаме).* Отворено огњиште је посведочено у једном тестаменту у коме се каже да је тестатор затечен болестан крај ватре у кући. Неке куће су имале подрум који се звао *виница* (в.) (кућа у Пећи сшп ушса, 1335). Да је подрум слу-жио као магазин каже изричито докуменат: з1та§по оуег та§агт. Иначе је и реч *храм* могла да означава складиште та§агепит зјуе сћгат, јер је првобитно значење затворена просторија и кућа. Терминоло-гија делова куће може се донекле упознати у пре-воду Закона градског, укљученом у светосавски Но-моканон *(основаније зданија, стена, двер, прозор, оканце, поварница* - иначе је кухиња *сокница* или *сокал).*

Није јасно шта тачно подразумева сћазатеп1о, да ли кућу са плацем или само земљиште, како изгле-

да по једном документу 1еггеш оуег **cћuсћ1з1**:а (1427) (в. ***кућиште).*** Земљиште са кућом у старим тексто-вима је ***дворииште: иже јест купип место у Штипу граду или дворишта или воденичије или винограде или њиви/е.*** У неким крајевима (Црна Гора, Треби-ње, околина Дубровника) земљиште око куће се називало ***обор*** и ***стобор*** (саза со1 оћог, огто, **у1**§па, у Конавлима 1423). У рату 1430-1432. Дубровчани су донели одлуку да се сруши и спали кућа војводе Радослава Павловића у Требињу сшп зтоћог зио. Оба термина су понегде сачувана у значењу ограде, која се иначе назива и ***одрина*** и ***плот.*** Из докумена-та се не види из чега се све састојао такав комплекс. Свакако су му припадале ***кошаре,*** просторије у ко-јима је држана стока (созаге **2ое** ћаћћжлоп ае ашгпа-Н, 1423). У непосредној близини су били ***подвори,*** станови слугу, и њихове ***подворнице.***

3. Термин ***кућа*** се у старим текстовима није упо-требљавао само за зграду за становање, већ је кори-шћен и у више преносних значења, а на другој стра-ни се стамбена зграда означавала и другим речима. Дубровчани су много пута поручивали владарима или господи из залеђа да је Дубровник њихова ***ку-ћа*** у смислу уточишта, места где могу живети, има-ти дом. Тако су кнегињи Милици писали 1395: ***а Цубровник в всако/е време /ест кућа ваша како то / е бил цара Стефана и светопочившаго кнеза и друге господе србске.*** Понеки од те господе имали су своје куће у Дубровнику, које су називане ***пола-те*** (в.) или ***полаче.***

Кућа је често била синоним за ***двор*** (в.). У пове-љама и у законским текстовима се говори о људима који ***стоје у*** кући краљевој или царевој, службени-цима, на првом месту протовестијарима. У таквом контексту кућа заступа целокупну имовину па вла-дар обећава да ће платити или надокнадити од ***куће краљевства (царства) ми,*** или обавезује и друге да плате ***од своје куће. Сва кућа*** се у 35. члану Ду-шановог законика односи на главнину манастир-ске имовине, игуманима се поверава: ***да управља/у свом кућом, и кобилама, и коњима, и овцама, и свим осталим.***

Душанов законик има у виду кућу као зграду за становање кад говори о спаљивању кућа, о зидању двора и кућа (кад владар има потребу ***двор чинити и куће да поможе мал и голем),*** кад забрањује мона-сима да живе у својим кућама итд. Кућа као место становања се подразумева и у члану 66, где се го-вори о браћи у једној кући, и у члану 52, где су бра-ћа одељена и где се прописује да одговорност па-да на ***кућу*** онога који је сагрешио, али из члана 70 се види да једна кућа може да обухвати породице које су одељене ***хлебом и имањем.*** Иако су на једном ог-њишту, такве породице имају своје посебне рабо-те. Одатле се развило значење куће као заједнице крвних сродника (в. ***задруга),*** које долази до пуног израза у ***четири куће мо/ега племена,*** којих се сећа војвода Сандаљ Хранић и оставља им део свога по-клада у Дубровнику (в. ***племе).*** Односило се то на породице из ***племена*** Косача које су Дубровчани на-зивали рођацима (агстеп1ез) војводе Сандаља.

Кућа је, затим, јединица на којој почивају рабо-те и ***поданци,*** што се подразумева у члану 16 Зако-ника: ***Ина тисућу кућа да се храни у манастирима 50 калуђера,*** а исти је случај и у повељама које да-вања разрезују на кућу. У том значењу се мора раз-умети кућа у повељи краља Томаша логотету Сте-фану Ратковићу, у којој босански краљ обећава: ***у нашем русагу сто кућ(а) људи*** (в. ***русаг).*** Кнегињи Милици, која је богатим даровима обезбедила ***адел-фате*** (в.), руски светогорски манастир је обећао дати, ако буде присиљена да се досели на мана-стирску метохију: ***десет кућ(а) /ац/ех*** (= јаких) ***што ће дрва носити и што јо/ ће пословати.***

У спрегу са другим речима настали су технички термини: ***кућа путничка,*** која је и у Дубровнику повезана са ***стањанином*** (в.), затим, ***воштана кућа*** (в.) за радионицу у којој се топио и пречишћавао восак.

За кућу у основном значењу које данас прида-јемо тој речи, употребљавала се и реч ***дом.*** Душа-нов законик има ***кућу*** у многим члановима, неки су и овде цитирани, али у члану 104 се предвиђа мо-гућност да ***пристав*** (в.) дође: ***кди нест мужа до-ма. Цом*** или ***двор*** су термини којима су се služи-ли преводиоци ***Закона градског*** (в.) који је био укључен у српски Номоканон. У том тексту посто-ји ***грана*** 38 о зидању у којој се спомиње улица са синонимима: ***се ст 'гнам или улици мера,*** а на другом месту: ***улица рекше људски пут.*** Ипак, дом се прете-жно, иако не искључиво, употребљавао за цркву: ***дом Бож/и, дом Спасов*** итд. Стара реч за кућу је била ***хижа,*** очувана више у западним областима, нарочито за куће босанских ***патарена*** (в.), мада је и кућа властелина називана хижом, а војвода Сандаљ, цитиран због ***четири куће мо/ега племена, у*** једном свом акту тако назива родбину: ***и брати/а и хижа наша и наш останак*** (в. ***брати/а).***

Међу старим речима за кућу биле су и *храм* и *храмина,* у касном средњем веку ограничене на са-кралну грађевину, односно део куће, па чак и гроб (рака).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 37-38, 50, 148, 158, 171, 233-235, 410, 429; Г. Мило-шевић, *Становање у средњовековној Србији,* Бео-град 1997.

Г. Милошевић (1) С. Ћирковић (2, 3)

КУЋИШТЕ - у средњем веку био је простор непосредно уз кућу, односно двориште-окућница. Како су средњовековне куће биле мале извесно је да се велики број послова обављао у дворишту и у зградама распоређеним у њему. То су могле бити јаме за чување хране, самосталне хлебне пећи, про-стори са пећима и други објекти неопходни једном домаћинству. Двориште је свакако било ограђено, мада засад немамо сачуваних материјалних остата-ка. Веома је тешко говорити о самој организацији кућишта-окућнице јер не располажемо археоло-шким подацима на основу којих бисмо могли да ре-конструишемо њихов изглед. У средњовековним насељима куће су биле збијене једна уз другу или распоређене на већем растојању, чак и до 15 метара. Код насеља са збијеним распоредом кућа, тзв. ти-па „гнезда", може се претпоставити да је више кућа припадало једној породици и да су чиниле једно домаћинство и имале заједничко двориште у коме су се налазиле пећи за спремање хране, мање прируч-не занатске радионице, обори за стоку, житне јаме и др. (Београдска тврђава, Костолац-Рудине, Веле-сница, Рибница). Код зграда на растојању било је сасвим довољно места да се организује окућница са пратећим објектима, па чак и део за обраду зе-мље. Археолошки остаци дворишта потврђени су само на Трговишту, где је очигледно да су три зи-дана објекта у једном тренутку припадала једној породици. Окућница ових зграда накнадно је огра-ђена зиданом оградом. У конфигурацији и распоре-ду зграда који се оцртавају у подграђу Новог Брда могла би се такође очекивати већа или мања дво-ришта.

Унутар кућишта-окућнице посебно су занимљи-ви простори за спремање хране који се састоје од неправилно укопаног простора који у себи може да има и више од 4-5 земљаних или камених пе-ћи. И житнице, јаме за чување зрнасте хране, могле су бити распоређене унутар неког заједничког дво-ришта. Надземни објекти за чување жита (амбари) засад су археолошки потврђени само на Тргови-шту у виду засебне надземне дрвене зграде са зидо-вима оплетеним од прућа. О другим објектима уну-тар кућишта-окућнице засад нема археолошких података, али се може претпоставити да је њихо-во уређење било слично сеоским домаћинствима прошлог века.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији,* Београд 1997.

Г. Милошевић

КУЋНИЦА в. *Жена.*

КУХИЊА - у средњовековним кућама није би-ла посебно издвојена просторија. Код првих и једно-просторних кућа то је била пећ или огњиште и про-стор непосредно уз њих. Кухињама у средњем веку осим пећи и полица припадао је и пратећи кухињски инвентар (судови, прибор за припрему хране и др.). Код камених и земљаних пећи квадратног облика коришћена је горња површина за спремање али и за одлагање хране и судова. Део куће уз пећ или ог-њиште обично се назива „женским". У њему се при-према храна али се обавља и један део послова и заната непосредно везаних за кућу (ткање). Поло-жај пећи и огњишта непосредно утичу на организа-цију куће. Пећ постављена у углу куће одваја овај простор као једну целину и утиче на линијско кре-тање унутар просторије. Положај огњишта на среди-ни куће указује на центрични распоред, кружно кре-тање и размештај места за спавање и кућне послове уз зидове. Подела простора једнопросторне сред-њовековне куће, наглашена у организацији послова, представља и почетак физичког одвајања и ствара-ња вишепросторних решења. Код вишепросторних средњовековних кућа просторија са огњиштем или пећи преузима улогу кухиње. У овом простору се припрема храна, борави и обављају неки од зана-та. У народном градитељству ова просторија нази-ва се „кућом". Кухиња - „кућа" и даље је скромно уређена. Њено основно обележје је зидана пећ у

углу, уз један од зидова или огњиште постављено на средини просторије. Понекад се унутар овог про-стора налазе и две пећи. Једна пећ може да се на-лази и у другој просторији - соби, али се обично ложи из кухиње - „куће". Виши стандарди у раз-воју кухиње у средњем веку забележени су у пала-тама и манастирима (мађупнице), где представљају посебне просторе намењене само припреми хране. То су обично делови приземља или подрумских про-сторија, или су организовани као посебне зграде. Зидани су каменом, солидно и могу имати и сводне конструкције. Огњишта су отворена са зиданим димњаком изнад.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Финдрик, *Пршози познавању организације стамбеног простора у народном гра-дитељству,* Београд 1980; Р. Финдрик, *Народно неимарство,* Сирогојно 1994; С. Поповић, *Крст у кругу,* Београд 1994; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији,* Београд 1997.

Г. Милошевић

Л

ЛАВРА - назив за један тип манастира у Ви-зантији. Реч је о скупини међусобно раздвојених, понекад и удаљених монашких келија или пећина, са заједничком црквом, трпезаријом и другим гра-ђевинама подигнутим у средишту насеобине.

Термин лавра са различитим значењем јавља се већ у списима појединих родоначелника хришћанске вере (Атанасије Велики, Еустахије Солунски). Еваг-рије Понтски одређује лавру као манастир у којем је свакодневни живот монаха окренут молитви и раду у осами, а време које проводе заједно посвећено цр-квеној служби и прослављању Бога. Према извори-ма из периода раног хришћанства, у манастирима овог типа монаси су током седмице пребивали у ће-лијама, посвећени свом завету. Суботом увече оку-пљали би се на заједничко богослужење, обед и раз-говор са игуманом, а у понедељак у зору враћали се у испоснице. Лавра се, стога, може посматрати као заједница која је обједињавала елементе ере-митског и киновијског монашког живота.

Судећи према данашњим сазнањима, раздобље VII века представља период у којем постепено не-стаје разлика између начина живота у лаври и кино-вији. Током каснијих столећа, под овим термином све се више подразумевају велики и значајни ма-настири, међу којима су најпознатије лавре на Све-тој гори (Велика Лавра, Ватопед, Ивирон).

У делима српске средњовековне књижевности и у другим писаним изворима овог доба, израз лавра везује се за манастир Студеницу, чиме се подвлачи духовна величина и значај највеће Немањине заду-жбине, а потом и средишта култа канонизованог родоначелника династије. Као *велику лавру светог Симеона,* Студеницу помињу први српски архие-пископ Сава, на више места Доментијан и Теодо-сије, а појам се користи и у познијем средњовеков-ном раздобљу.

ЛИТЕРАТУРА: ГлхНсоп аез МЈпекИегз 5, 1757; Б. РарасћгуззапШои, *Га те топазИдие Аат 1ез сат-ра^пез ћуганНпез аи VII! аи ХРзгесГе,* Ву2аттпо51а-У1са43 (1973) 166-180; М. Благојевић, *Студеница-манастир заштитника српске државе,* Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 51-66 (са изворима).

И. Стевовић

ЛАГАТОР (грч. аА.А.ауатсор) - у Византији ко-мандант алагиона *(дХкаушу).* Алагион се јавља у Х веку и означава војну јединицу већег или мањег значаја. У истом значењу алагион се јавља и у XIII веку, али у исто време користи се и да означи тру-пе царске гарде. Алагион се у том значењу поја-вљује већ од XI столећа. У XIII и XIV веку алагион редовно означава царску гарду. У то време царска гарда се састоји од два алагиона - пешака и коња-ника, и сваким од њих командује један алагатор. У српским изворима лагатор **(лАглторв,)** јавља се са-мо у записима, одакле се не може наслутити његова функција. Јиречек је претпоставио да је реч о „старешини весника или гласоноша", али биће да је пре у питању војни командант. Тим пре што се у бугарским изворима лагатор појављује у значењу команданта ескадрона, као на пример алагатори (лллгАТори) у Рилској и Витошкој хрисовуљи цара Ивана Шишмана.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, ***Записи и натписи*** I, 86; 11,4170.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II; М. Андреев, ***Ватопедската грамота и вЂпросите на бъгарското право,*** Софил 1965; К. ОшНапа[1], ***Кесћегсћез зиг 1ез гтШиИот бугаШтез,*** ВегНп 1967.

С. Рајковић

ЛАЗ (ллзв>) - реч налазимо у свим словенским језицима (руски лаз, пољски 1аг, чешки 1аг) али не са истоветним значењем. Доводи се у везу са ко-реном ***лез*** и глаголом ***лазити.*** Отуда и објашњења најстаријих значења: стаза коју људи или животи-ње постепено учине пролазећи кроз шуму или гр-мље, затим место куда се пролази кроз развaљену ограду.

У средњовековним српским изворима лаз је на-зив за искрчену земљу. Уколико су то географски услови дозвољавали, крчевине су се шириле у об-лику концентричних кругова. Крчило се на ивици жупа, села и селишта, где престаје обрадива по-вршина која се граничила са шумским пределима. Крчевине су углавном међиле култивисано и не-култивисано земљиште.

Некултивисани предели, познати под именима гај, дубрава, луг, шума, гора, гвозд, планина, имали су различито шумско растиње. Због жира који је служио за исхрану стоке, мање су крчене храсто-ве шуме у гајевима и дубравама. У низинским пре-делима крчиле су се шуме чије дрвеће није било жирородно. За ширење обрадивих површина ну-дили су се лугови који су лежали на мањим над-морским висинама, а обрасли ситнијим шумским растињем. Горе под шумом и планине претежно под пашњацима, простирале су се на вишим пре-делима. Утврђено је да се углавном крчило на пре-делима до 500 м надморске висине.

Земљиште на коме је посечено високо дрвеће могло је да послужи као пасиште, али не и за об-раду. Тек вађењем пањева, жила, камења и ситног растиња, крчевина је била припремљена за култиви-сање. Овој завршној фази крчења, чини се, највише одговара глагол ***требити.*** Требежи се чешће споми-њу у јужним крајевима српске државе који су се дуже времена налазили у оквиру Византијског цар-ства. Требеж је израз за врсту земље и у западним крајевима.

За крчење се користила секира, косир и трно-коп. Понекад се крчење довршавало ватром, одно-сно паљењем ситнијег растиња, шибља, трња, ши-кара и корова.

Краљ Милутин је потврдио манастиру Хиланда-ру келију Свете Петке у Тморанима, а црквеним људима овог места дао је омеђену гору за крчење: ***приложи краљевство ми гору да си секу лазове.*** Из Кончанског практика сазнајемо да су обрадиве по-вршине села Конче проширене за тринаест, а села Лубнице за шест требежа.

Крчењем су свакако настали следећи топоними: селиште ***Бресток,*** други ***Брест,*** село ***Брестовица,*** њива ***Брестовица,*** селиште ***Ценовци,*** село ***Трновци.*** О начину настанка насеља овог имена, изричито сведоче Дечанске хрисовуље: ***трновци што су рас-требили псари.*** У атару села Конче налазило се Бре-стово брдо са три требежа.

Искрчено земљиште најчешће се пописује са личним именима: Танушев лаз, Хранојев лаз, Брај-шин лаз, Мирујев лаз, Белмужев лаз. То су, веро-ватно, имена насељеника који су искрчили земљи-ште. У том смислу могао би се тумачити топоним ковачев лаз ***(над ковачеве лази).*** Човек који је ис-крчио овај лаз био је више познат по занимању не-го по личном имену. Не зна се шта је ***влашки лаз*** -обрадиво земљиште, пасиште или искрчени пут. Ако се има у виду постојање царевог лаза ***(от ту-ду у царев лаз),*** поставља се питање поседовања крчевина. То је истовремено питање феудалних од-носа.

Понекад се стимулисало проширивање обради-вих површина и пасишта. Насељеницима Уљара, краљ Милутин је давао крчевине у трајан посед: ***где узмогну у томгере лугу, растребити лаз или сенокос, у баштину да имају.*** На такву праксу под-сећа и пословица: ***Нема очевине без крчевине.*** Рекло би се да је ово изузетак. Током средњег века, по правилу, лаз није припадао ономе ко га је искрчио. Према повељи краља Стефана Дечанског Призрен-ској епископији, искрчено земљиште припадало је цркви: ***и колико је узможно људем црковним да си чине лазе, све што је кто чинил лазе на њих земљи, да си је има светаја цркви јако и ино њивије цр-ковно.***

Такозвани Јустинијанов закон ограничава кори-шћење искрчене ливаде на три године: ***Аште дела-тељ земљи вниде у ледину иного делатеља с упро-сом*** (са дозволом) ***и разорет ниву, да ју држит три***

лета, по том да отступит (члан 24). Коришћење туђих ледина без знања њихових власника, забра-њује Земљорадници закон (члан 18). Исто тако, и Душанов законик забрањује да се искрчено земљи-ште у околини рудника насељава и обрађује - *са-мо да стоји пуста, да расте гора* (члан 123).

Подаци о крчевинама углавном се односе на XIV век. Проширење обрадивих површина поду-дара се са успоном српске државе. Крчевине по-средно сведоче о повећању броја становништва и унутрашњој колонизацији.

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о51сћ,** *МопитепШ бегдгса,* 87, 92, 94, 95, 138; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефа-на Цушана,* 276, 278; Ст. Новаковић, *Законски споме-ници,* 392, 470, 473, 639, 654, 679, 703; А. Соловјев, *Законодавство,* 239; Ђ. Сп. Радојичић, *Српски руко-пис Земљорадничког закона,* ЗРВИ 3 (1955) 15-27; Н. Радојчић, *Законик,* члан 123; П. Ивић - М. Гр-ковић, *Цечанске хрисовуље* II, 25, 59.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српске на-родне пословице,* 204; Ђ. Даничић, *Рјечник;* Ст. Но-ваковић, *Село,* 121-125; Р. Михаљчић, *Селишта,* Зборник ФФ у Београду 9, 1 (1957) 213-218 (= *Про-шлост и народно сећање,* 183-191); М. Благојевић, *Земљорадња,* 79-91.

Р. Михаљчић

ЛАКАТ в. *Мере и тегови.*

ЛАМПАДАРИЈЕ (грч. кхјил;абар1.о$) - црквени појац који се стара о групи појаца у левој певници. Првобитно се старао о паљењу свећа, па отуда на-зив лампадариос. Био је помоћник протопсалта, од којег је и учио појање и црквено правило. На ли-сти службеника Велике цркве у Цариграду из XIV века не налазе се лампадарији. Они се јављају тек касније у поствизантијском периоду. Понеки су и у имену носили назив ове функције (нпр. Петар Лам-падариос, са Пелопонеза, XIX век). У словенским рукописима, међутим, нисмо наишли на термин, а ни на функцију адекватну лампадарију.

ИЗВОРИ: Ј. Уегреаих, *РзеиЗо-КоЗтоз, ТгаИе Зез оЦгсез,* Рап5 1966, 265.

ЛИТЕРАТУРА: Сћ. РаитпеНб, *Рго(орза1(ае, Бат-раЗаги, апа[1] Вотезпког о{(ће Сгеа(Сћигсћ Зиггп^ (ће роз(-Вуґап(гпе Реггоа[1] (1453-1821),* бшсНеб т Еабхетп СћапПИ, Охгога 1973, 91-97, 141-170; Сопотоб, *Вугаппе Тпза§га апа[1] Сћегоидгка о{(ће 14·ћ апа[1] 15·ћ СеМжгез,* **Тће58а1от1а** 1974, 195; Еттод-о ЕукажА.олшб|,ко Ле^ко тг)$ Вг)^агтп>гЈ5 **МошистЈЈ, Ахша** 1993, 203.

Д. Петровић

ЛАН - биљка која води порекло са Истока и служи за израду влакана од којих се производе тка-нине. У Европи је био познат још у преисторији, а Словени за ову биљку знају већ у прадомовини. Од ланених влакана су се израђивале тање тканине и он је у средњем веку имао сличну улогу у одева-њу коју данас има памук. Од лана се правила по-стељина, пешкири, декоративне тканине, постава, летња одела. Лан је у XIV веку био распростраље-на култура на територији Србије. У одредби повеље цркви Светог Николе у Врању каже се да меропси који сеју лан треба да га топе, суше и тру, и да га припремљеног предају цркви, а отроци који сеју лан имали су ту олакшицу да га не тру. Из овога се види да је лан гајило земљорадничко становни-штво.

Лан се сејао на њивама, а кад узри чупао се и потапао у потоке и реке. После потапања и сушења лан се тро, у ствари то је поступак одвајања вла-кана од стабљике лана, која су после тога слагана у *повесма* и даље служила за израду ланених ткани-на. Справе у којима се лан тро називане су *ступама* (касније *трлицама)* и представљале су врсту дрве-не справе са жљебом и гвозденим зупцима, којом при раду рукују две особе. Топљење лана се оба-вљало у потоцима и рекама, даље од главнеструје, у плићацима где је вода нешто топлија. Таква места су називана *топила.*

Свако земљорадничко домаћинство у средњове-ковној Србији је гајило одређену количину лана за своје потребе. Цар Душан је одредио да свако до-маћинство на властелинству даје манастиру Светих арханђела код Призрена по тридесет повесама „мер-них" лана. Значи да је свако домаћинство гајило не-колико пута веће количине лана. Лан се гајио и у приморским областима српске државе, а ланом и ланеним тканинама се трговало на свим трговима у Србији. Доласком Турака може се исцрпније пра-тити гајење лана, али и његово поступно потискива-ње од стране *конопље* (в.). Разлог томе је осирома-

шење земљорадника, као и продор памука на ове просторе.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника,* Београд 1982; Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и су-седних крајева средином XV века,* Глас САНУ 240 (1974) 47^19; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији Х1У-Швека,* ИЧ 39 (1992) 47-57.

С. Мишић

ЛАНАЦ в. *Вериге,* в. *Инсигније.*

ЛАТИНИ - у средњовековним текстовима на-зив етничке групе употребљаван напоредо са другим именима припадника појединих народа. У повељи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља (1300) међу онима који су очекивани да ће посетити *панађур* (в.) и платити царину на-бројани су: *љубо Грк или Блгарин или Србин, Ла-шин, Арбанасин, Влах.* У повељи за Богородицу Ље-вишку у Призрену у сличној улози споменути су само *Грк* и *Латинин.* У повељи краљице Јелене за манастир Светог Николе на Врањини набрајају се они од којих се очекивало да би могли нашкодити манастирском властелинству: *или је Србин или Ла-тинин или Арбанас или Влах.*

У основи средњовековне поделе и класифика-ције била је религијска разлика, али нису сви ка-толици били обухваћени називом Латини. У пове-љи за манастир Светих арханђела набројани су Арбанаси по катунима, затим су споменути као ра-ботници у појединим селима, али њихови свеште-ници су уписани као *попове латинсци који су у Ши-кљи.* Латини су поред тога и трговци. Очекивани су на панађурима, где од њих долази приход: *и што је доходак от Латин този да је иркви* (Душановој задужбини код Призрена).

Наративни извори имају шири видокруг у пер-цепцији Латина. У Житију светог Симеона се спо-мињу метежи изазвани крсташким ратом: *пришад-ше бо Латиније и прејеше Цесарград бившу грчску земљу.* Код Доментијана је Михаило Палеолог узео *Цариград од Латина,* свети Сава је у Акри отку-пио манастир Светог Георгија који је раније био поробљен од *Латина.* Широко учено схватање на-лази се и у преводу Номоканона, где има посебан одељак *о Франзјех и о прочих Латињех* у коме је и објашњење: *папа римски и јеликоже западније страни християне внејуду јонскије луки: Итали, Лонговарди, Франзи же и Германи нарица/ут се, Амалфини, Бнеци и прочи свјен калаврскаго роду и аламанскаго језика.* Изгледа да је широко поима-ње Латина као католичких хришћана Запада остало ограничено на учене кругове. Састављачи повеља су, пратећи живи језик, ограничавали Латине на грађане из католичких приморских градова. Тек у касним дубровачким повељама сусреће се и Лати-нин уз *господина српског* у смислу владара или го-сподара из католичке земље.

У документима насталим у односима Дубров-ника и српских владара и обласних господара, сачу-ваним из периода око 250 година (в. *уговори),* назив Латинин се уздржано употребљавао. Сви сачува-ни документи у дугом низу од Немање (1186) до деспота Лазара Бранковића (1445) имају у виду две стране: становнике Дубровника и поданике срп-ских краљева или босанских банова. У почетку су Дубровчани обележавани именом Влаха, а њихо-ви суседи су били Срби. Најизразитије у исправа-ма бана Матије Нинослава и Стефана Немањића *(И/ако в/еру/е Серблин Влаха да се при* (= парничи) *пред кнезем дубровачким, и /ако в/еру/е Влах Сер-блина да се при пред баном. И иному Влаху и иному Серблину да не изма)* (в. *изам).* Од средине XIII ве-ка назив Влах се изобичајио за грађане, али је остао столећима у употреби за сточарски елеменат у уну-трашњости Балканског полуострва.

Дубровачка страна се најчешће означава са оп-штина дубровачка, властела дубровачка, људи ду-бровачки, трговци или купци. Та терминологија остаје и у опширној повељи краља Милутина из 1302. када се многе ствари прецизирају и касније понављају. Од тада имамо паралелизам Дубровча-нин - Србин, коме на босанској страни одговара Дубровчанин - Бошњанин у повељи из 1332 (у којој су саме повеље *латинске* и *српске).* Тек у Душано-вој повељи из 1349. сусрећемо Латине у специфич-ном ужем значењу ограниченом на Дубровчане. Је-дан део одредаба те иначе обимне и садржајне повеље, има у виду *Дубровчане* (општа слобода кре-тања и неприкосновеност имовине; у трговима да се суде пред цариником и кнезом или кефалијом; обећање рока од шест месеци да напусте земљу, обавеза да враћају људе који би се населили у Стон), док две одредбе говоре о Латинима или се употре-

бљавају наизменице називи Латинин и Дубровча-нин. Те одредбе се односе на начин суђења: ако Ла-тинин тужи Србина да даје половину Латина а поло-вину Србаља сведоке (исти је поступак у обрнутом случају ако Србин парничи Латина), ако Дубровча-нин повери неком трговцу своје имање и оно про-падне *(од њега у бах ударит),* да се куне Латинин и да му се верује. Обема одредбама је заједничко по-зивање на раније законе *светога краља,* тј. Душано-вог деда, краља Милутина. И у Душановом закони-ку сусреће се исто такво колебање у терминологији: трговци и купци (чланови 118-121, 153, 159-160), а Латинин само у члану 160 *(и всаки гост, и трго-вац, и Латинин да доходи к првим стражам).*

Душанове одредбе понављају се само у повељи цара Уроша, док нешто прилагођена верзија кнеза Лазара, коју су понављали Вук Бранковић и наслед-ници обојице, нема уопште помена Латина. Из пра-тећих докумената са види да је назив Латини био у свакодневној употреби. У размени аргумената са кнегињом Милицом (1395) Дубровчани су тврдили: *и штоно пишете за трговце да су мешани, да то морете знати јер вси људије њесу једнаци, јесу вла-стеле и јесу кметићи, како то у Срблјех и по всјем свјету, а закон ње, ни јест слично да се Латинин за Србина одклне, ни Србин за Латинина, ну јест за-кон, како то је у повељи записано, да јест порота Цубровчанину његова дружина Цубровчан и ти вси закони јесу потврђени царем Стефаном и светопо-чившим кнезом и вама и всом ином господом срб-ском.* Исте године Константин Балшић у својој по-вељи за Дубровчане гарантује судску аутономију речима: *инде суда да не имају разве пред Цубровча-ни вину пред Латинци а инде нигде у мојој земљи.* Формулација није преузета из неке од познатих по-веља.

Назив Латини употребљаван је на папској ку-рији за католике и католичке свештенике или мо-нахе у зони додира са Грцима и Словенима. У тер-минологији градских статута и правних докумената ретко се јавља и то за означавање Романа - грађана насупрот Словенима из залеђа. Као типичан при-мер може се узети которски документ из 1335. о продаји залога за дугове *од Словена и Латина из нашег града и дистрикта* (р1§пога сНуегба ашт ех аг^ешл, цие ћаћиега* а 8с1аш5 е1 1>ах1тз сlе 1егга ех сПбгпсш **по5***го рго §гапо ег ћ1аиа циат уепсНдегах ћос аппо). Код Латина се види, као и код других средњовековних група, да њихово издвајање и ин-дивидуализовање не почива само и искључиво на језичким и културним обележјима, већ да има у ви-ду и посебан статус и правни режим по коме су живели припадници групе.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 61, 67, 94, 180, 237, 620; Н. Радојчић, *Законик,* 65, 66, 73, 74; А. Мауег, *КогогзМ зротепш 2,* 2а§гећ 1981, 228-229.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Романи у градовима Цалмације током средњега века,* Зборник КЈ II, Бе-оград 1962; С. Ћирковић, *Удео средњега века у формирању етничке карте Балкана,* Работници, војници, духовници, 171-184.

С. Ћирковић

ЛЕЖАЈ - У средњовековној Србији, као и у Босни, Дубровнику и у другим приморским насе-љима, урбаним и руралним, постојало је неколико врста *лежаја.* Већина становника спавала је на зе-мљи по којој се навече распростирала „мека посте-љина", која се дању склањала у шкриње, сандуке, како практикују још и данас становници исламске вере. Подлога те постеље могла је да буде гола зе-мља или за то наменска креветнина: рогозина (Св. Софија, Охрид; Дечани), сламарица (Богородица Љевишка), перина или неки вунени простирач. У средњовековном Дубровнику, као и код дубровач-ких трговаца у Србији, под појмом „опскрбљен кре-вет" подразумевао се лежај који се састојао у ва-ријацијама од сламарице („сламница"), перине („перница"), мадраца од памука, отпадака од вуне, два чаршава, јастука („узглавица") од перја, сламе, вуне и покривача. Познато је да је византијски цар Нићифор Фока у свом двору у Цариграду спавао на поду по коме је било разастрто само крзно од коже пантера и пурпурна простирка. На средњове-ковним локалитетима у Србији археолози су често наилазили у полуземуницама на један или више банкова-клупа од набијене земље, који су били на-чињени тако што је остављана земља приликом укопавања доњег дела станишта. Тај банак је у про-секу био широк око 40 цм и приближно исто ви-сок. Претпоставља се да је служио углавном за од-мор укућана - дању за седење а ноћу за спавање, као и за остављање разних предмета.

Прелаз ка правом кревету представљале су две клупе преко којих су стављане даске и на њих по-

стељина. Такав тип лежаја наводи се у дубровач-ким документима, као и у другим приморским ар-хивским записима још од XIII века. Сматра се да их је било и у средњовековној Србији и Босни. По-ред таквог лежаја у Дубровнику су се понекад нала-зиле клупе или сандуци, ради лакшег пењања на кревет.

У средњовековној Србији користио се и грађени дрвени кревет, који се помиње у Дубровнику 1283, а био је познат и у западној Европи тога времена. Он се уочава и у ликовним изворима. У Дечанима, у сцени исцељења, приказан је један такав лежај који се састојао од дрвених летви углављених у горњи и доњи шири дрвени рам са уздигнутим уз-главјем. У сценама где је приказан одар, било као лежај живих или самртничка „постеља", видљиве су само ноге, зарубљене пирамиде или врста ку-гли, остали део је прекривен раскошним покривачи-ма, а понекад се на уздигнутом узглављу налази и јастук, квадратног или елипсастог облика (Студени-ца, Дечани, Св. Никола Болнички, Мали Свети вра-чи, Св. Климент, Св. Богородица Пештанска, Мали Св. Климент, Св. Константин и Јелена, Св. Бого-родица Болничка - Охрид). Карактеристично је да су углавном сви прикази „одра" указивали на вр-ло широке постеље, што је био случај и у Европи. На тако широким постељама у Рамачи приказане су три женске особе („блуднице"). То су тзв. тро-њи, познати из рецентног етнографског материјала Косова и Метохије.

Већ у XIV веку у градовима на јадранској обали био је познат кревет са балдахином, небом или тзв. гаибом са завесама. У западној Европи био је рас-пространјен у романици и готици. Није познато да ли је коришћен и у средњовековној Србији.

Посебан тип лежаја састојао се од једне лаке конструкције: за правоугаони дрвени рам причвр-шћивало се уплетено уже, ремени од коже или се разапињала тканина (Св. Никита, почетак XIV ве-ка). Доментијан у биографији св. Саве и Симеона наводи како ***благодарни кир Сава*** смести свог оста-релог и ослабелог оца на одар између два коња и тако су обишли сву Свету гору.

У суштини, на основу расположивих извора не може се тачно одредити какав је био тип правог „кревета". Може се претпоставити да је у дворови-ма владара и домовима велможа било и богато ре-збарених лежајева, познатих у средњовековној Европи. Такав лежај је наслеђен од Римљана, који су га примили са Истока, где су их по правилу има-ли имућни грађани.

ЛИТЕРАТУРА: в. ***покућство.***

Ђ. Петровић

ЛЕКАРИ - Српско средњовековно лекарство, верско (канонско и апокрифно), као и световно, не-говано је упоредо са научним лекарством тога доба. Поред лекара који су завршили медицинске шко-ле, било је полуквалификованих, који су после по-положеног испита пред санитетским властима сти-цали сва законска права да се могу бавити лечењем, као и неквалификованих, који су се, поред свог бер-берског заната, бавили лекарским интервенцијама.

У нашим старијим споменицима они се нази-вају тесИсш р1а§агит, сћ1гиг§ш, али често и са ћаг-ћепш. Своје лекарске интервенције обављали су у берберским радњама, које су називали ћоге§а или зтапо и нису напуштали свој занат ради секундарног лекарског занимања којим су стицали углед у дру-штву. Бавили су се и малом хирургијом, затим об-дукцијама, али били су и стручни чланови коми-сије за преглед лешева - У1зшп герегШт, било да је реч о насилној смрти или смрти због непознатог узрочника. Њихов рад се називао агз ћагћепа ет сћј-шг§1са.

Западни утицај стизао је до наше средњовеков-не медицине преко Котора. У њему раде два лекара, интерниста и хирург, апотекар, берберин и два но-тара (оио тесИсо, ипш рМзгош, аНш сНшшш, ипш зрепапш, ипш ћагћепш ет с!ио сапсеИагп, ипш рго гесгоге, аНш сотипћаНз). Између лекара и хирурга постојала је разлика, не само у погледу стручних квалификација, већ и у правима и дужностима. Ле-кар и апотекар су, заједно са члановима Великог и Малог већа, према прописима градског Статута, бирани сваке године о Ђурђевдану, док се на хи-рурге-бербере ово није односило. Међутим, сви они су се у старом Котору приближавали племић-ком сталежу о чему нам, између осталог, говори и XI глава которског Статута, где се како за властели-на, тако и за лекаре, апотекаре, нотаре и хирурге--бербере за извесне кривичне преступе предвиђа смртна казна одсецањем главе, док је за обичне гра-ђане била вешањем.

Најстарији помен о постојању лекара у средњо-вековној Србији потиче из 1326. То је помен о лека-

ру Филипу из Ферма (PhШрш с!е Регто, тесНсш р1а§ашт, ћаћшШб Сатап) за време владавине Сте-фана Уроша III. За време младог краља Душана по-тиче помен из 1332. То је Мапо с1е Аппћапо, тешсо с1ш51с0 т Сатаго, затим Ма§1б1ег Раи1ш, ћагћепш с!е Ваг1е1а, 5а1апаШб сотипкаЉ Сатап. Осим тога, у служби Душановој налазио се, око 1333, лекар Ан-тоније (та§151:ег Ап1ошш, рћубшш 5а1апаШ5 1рзш5 скмтпги ге§16). Ђурађ Бранковић је имао личног лека-ра око 1429, Италијана, магистра Анђела Муаду (рћузЈсш (Јогшш Оеог§п Уо1сШ, та§шГ1С1 доггт Ка551е е! А1ћате) чије се бављење у Београду по-миње у списима Дубровачког архива. У то време у Србији ради лекар Јероним, из Фиренце, а затим (1437-1439) др Јакобо Протонотар из Месине, ин-терниста. Ристо Јеремић и Јорјо Тадић у својој књи-зи наводе сва путовања дубровачких градских ле-кара, које је дубровачка влада слала у Зету, Србију и Босну, углавном о трошку Дубровачке републике, да лече тамошње владаре и високе феудалце. Тако магистер Егидиус два пута путује у Србију да ле-чи краља Стефана Дечанског, 1324. и 1329. Лекар Албертино Камурата из Падове одлази неколико пута у Зету, једном да лечи Балшу II Балшића (1385) и три пута да лечи Ђурђа Страцимировића-Балши-ћа (1387-1389). Путовао је неколико пута у Босну да лечи војводу Влатка Вуковића, војводу Радослава Павловића и краља Дабишу, кога је лечио још је-дан дубровачки лекар, Ђовани де Папиа из Анко-не, хирург. Ђурђа Страцимировића лечио је 1403. и други дубровачки лекар, Јакобо Салгеријев, из Падове, интерниста. Магистер Данијеле Пасинис из Вероне добио је октобра 1407. одобрење и троме-сечно одсуство од дубровачке владе да путује у Ср-бију ради лечења деспота Стефана Лазаревића. Са деспотовим заступницима, Градићима, склопио је уговор на четири месеца за месечну награду од 80 златних дуката или 11 фунти чистог сребра. Маги-стер Ђовани Антонијев из Анконе, хирург - „ме-штр Жован из Јакина", како га назива српски писар - путовао је по налогу дубровачке владе неколико пута у Зету да лечи Балшу III Балшића, где је бо-равио по неколико месеци у јесен 1417. и пролеће 1418. Интерниста Бартол Скорцалупис из Пломби-на путовао је више пута о трошку Дубровачке ре-публике у Босну (1412-1425) да лечи краљицу, вој-воду Вукмира Златоносовића, војводу Сандаља и краља Твртка II. Кристофоро Банзијев из Падове, добро плаћени дубровачки физик, путује 1443. да лечи Јелену Сандаљеву, кћи кнеза Лазара. Маги-стар Георгије Спан, градски лекар у Котору, а за-тим у Дубровнику, путовао је неколико пута (1445-1451) на двор херцега Стефана Вукчића да лечи чланове његове породице.

Скоро сви которски и дубровачки лекари, који су долазили током средњег века у Зету, Србију, Бо-сну и Црну Гору, били су Италијани из Ферма, Оси-ма, Рима, Болоње, Падове, Барлете, Трана, Напу-ља, Венеције, Фелтре, Милана итд.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић - И. Стјепчевић, ***Културни живот старога Котора (Х1У-ХУШ ви-јек),*** Цетиње 1957, 5-122; Р. Јеремић - Ј. Тадић, ***Прилози за историју здравствене културе старога Цубровника*** II, Београд 1939, 125-143; В. Гаврило-вић, ***Развој хируршког рада у Србији од XIII до кра-ја XVIII века,*** НД ИЗКЈ, Београд 1966, 32; В. Га-вриловић, ***Улога хирурга-бербера у развоју српске медицине*** II, Београд, Стоматолошки гласник Ср-бије7, 1965.

В. Гавриловић

ЛЕКОВИ - Справљање и употреба лекова у средњем веку зависили су од начина лечења и нивоа медицинских знања. Понешто се о њима може са-знати захваљујући ученим медицинским списима (в. ***медицина,*** в. ***лекари),*** као и нововековним ***лека-рушама*** - зборницима свако923 препорука и ре-цепата у којима су измешани народна и магијска медицина и одјеци античке медицине познате шко-лованим лекарима. О једном мањем броју средста-ва употребљаваних за лечење има података у изво-рима о средњовековној ***трговини*** (в.), (в. ***апотека).***

Најпотпунији преглед лекова и средстава за лече-ње може се добити из списа сабраних у Хиландар-ском медицинском зборнику (бр. 517), из прве поло-вине XVI века, преведеном из неког западног, по свој прилици латинског зборника сличног састава, чија се садржина ослања на писце салернско-монпе-љеске школе (I. Р1а1еапш, N. Ргаеробпш). У фарма-колошком делу Хиландарског медицинског кодекса прости лекови су приказани у некој врсти лексико-на прилагођеног ћирилској азбуци. Дат је назив и опис 145 лекова, док оригинал из којега текст по-тиче садржи 273 лека. У сваком чланку се даје при-рода и намена лековитог средства, како нагoвешта-ва стари наслов: ***Сказаније јестетству от всакаго***

бшија, ши јест врукје или је студено, или сухо или мокро и всако билије за что је добро. Није случајно реч *билије* заступник свих лековитих средстава, јер су највећим делом лекови биљног порекла. Међу њима су до данас коришћене лековите биљке као *алиум* (бели лук), *анеж грчски се зове гликанис* (анис), *амигдале* (горки бадем), *каруа* (ким), *гарофа-ли* (каранфилићи), *мента* (метвица), *мелиса, мора-селиши* (бели дуд) итд. Међу простим лековима су и неки метали: *злато, аргентум вивум* (жива), *анти-мониум, аурипименто, летаргиро* (глета), *плумбум* (олово), материје из минералног света као *алумен* (стипса), *ашпалтум, петролеум, витриум, ц 'кло* (стакло) и др.

Међу сложеним лековима (код којих је више превода) налази се већи број масти, *масло* у старој терминологији: *масло от лилиум србски се зове крин; м. от пшинти србски се зове пелин, м. от ра-фанум србски се зове хрен, м. от ромонике* (= ка-момила). Емпластри су се употребљавали под нази-вом *ембласт: е. за свраб, е. за разбијеније кости* и др. *Пилуле* под тим називом јављају се и међу простим и међу сложеним лековима: *пилуле аурея србски се зове златне пилуле, пилуле велми добре за пробавленије.* За поступак преводиоца је карак-теристичан пример: **пилул^к шине квикуш еше ноло** (= рШиИае зте ^шћиз еззе по11о, пилуле без ко-јих нећу да будем).

Лекови су се набављали у Италији, највише у Венецији, а посредовали су трговци који су их на-бављали истим путевима као мирисе и зачине. Не-мали део лекова састојао се од биљака оријенталног порекла. Приморски градови од XV века настоје да упоредо са лекарском службом организују и јав-но снабдевање лековима у специјализованим апоте-кама које не потискују трговце зачинима из проме-та лекова. Инвентар которске апотеке из XVI века показује да је била веома добро снабдевена. Сачу-вани су подаци о набављању лекова за српски двор.

ИЗВОРИ: *Хиландарски медицински кодекс N. 517,* Београд 1980; Р. Катић, *Медицински списи Хо-дошког зборника. Избор,* Београд 1990.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 313-314; К. Коугјатс, *Аро1екап 11екап и зШгот Ко1оги,* Иагоапо гагаурје 7-8 (1954) 232; Р. Ковија-нић - И. Стјепчевић, *Културни живот старог Ко-тора* II, Цетиње 1957; Р. Катић, *Медицина код Ср-ба у средњем веку,* Београд 1958, 175-185; Р. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине,* Београд 1981, 126-150; Р. Катић, *Српска средњовековна ме-дицина,* Горњи Милановац 1990, 124 -126.

С. Ћирковић

ЛЕПРА (губа, проказа) - опака болест, у Европи се много проширила за време крсташких ратова. Пред крај средњег века, лепром унакажених боле-сника било је на читавом Балканском полуострву.

Већ је Стефан Немања издашно даривао лепро-зне. Окупљали су се такође и око двора краља Сте-фана Уроша II и то не само из Србије већ и из сусед-них земаља. И доцније су српски владари, као један облик исказивања побожности, делили милостињу лепрознима. Деспот Стефан Лазаревић је био веома дарежљив тако да су у Србију нагрнуле гомиле ле-прозних из Приморја и Бугарске. Пошто су правили разне изгреде, протерани су из Србије. Лепрозни су били изоловани у *лепрозоријима* (в.), посебним склоништима за оболеле од губе.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 238-239.

Д. Ковачевић-Којић

ЛЕПРОЗОРИЈ - склониште за губавце где су они држани у изолацији. Губавци су се окупљали око дворова српских владара, примајући милости-њу. Краљ Урош III подигао је у околини манастира Дечана склониште под надзором нарочитог краље-вог управника и лично га посећивао.

Први сачувани податак о лепрозорију у Котору датира из 1431. године. Вероватно да је до оснивања ове установе дошло знатно раније, с обзиром на то да се лепра лакше преносила поморским него копне-ним путем. Изгледа да је лепрозориј у Котору био смештен испред Порта Сурана, док се према дру-гим вестима налазио иза манастира Св. Фрање. О лепрозорију су се старали „ргосигагогез 1ергозошт". Средином XV века у манасгиру Ратачке опатије код Бара помиње се болница у којој су се између осталог лечили и губавци.

Лепрозорија је било у свим већим босанским градским насељима, посебно рударским, и то у Сре-бреници, Фојници, Крешеву, а такође у Високом и Јајцу. Налазили су се углавном уз фрањевачке мана-стире, иначе смештене даље од центра града, бли-

же рубу насеља. Дубровачки трговци настањени у Босни, често у својим тестаментима завештавају губавцима извесну суму новца или одећу.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 238-239; Р. Ковијанић - И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (XIУ-ХУШ вијек),* Цетиње 1957, 17; С. Мијушковић, *Оснивање и дјеловање по-морско-здравствених установа у Боки Которској,* ИЗ 20, 1 (1963) 273; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара,* Зборник ФФ у Београду 8 (1964) 210; С. Ћирковић - Д. Ковачевић-Којић, *Здравствене прили-ке у средњевековној босанској држави,* Ас1а ћJ51:опса тесМстае рћагтааае уеЈегтае 10, 2 (1970) 96; Д. Ко-вачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне бо-санске државе,* Сарајево 1978, 273, 275, 290.

Д. Ковачевић-Којић

ЛЕТОПИСИ - претежно историјски списи чи-ја се, по правилу, кратка садржина обликује око једног датума. Разлику између српских *родослова* (в.) и летописа први је уочио Иларион Руварац. Ове списе нису двојили учени Павле Шафарик и по-знати филолог Ватрослав Јагић. Називали су их аналима (летописима). Њихова класификација заи-ста није једноставна. Генеалошком садржином и провидном наменом препознају се родослови. Ме-ђутим, списи који су у нашој књижевноисторијској литератури названи старијим летописима, немају битна обележја летописа. Пет до сад познатих пре-писа кратких житија или повести српских краљева и царева *(Копорињски, Пећки, Студенички, Це-тињски* и *Врхобрезнички)* сврстани су у старије ле-тописе, иако овом роду тек претходе. Копорињски и њему слични списи само су покушаји да се на-пише летопис. Они нису компоновани по датумима, као што би се у летописима очекивало, већ по лич-ностима владара или других великодостојника. Иа-ко почињу са Стефаном Немањом, година смрти краља Драгутина први је хронолошки податак који налазимо у њима. Састављени од кратких живото-писа у којима преовлађују генеалошки подаци, ови списи су изневерили чак и циљеве списатеља који су намеравали да опишу живот и владавину срп-ских краљева и царева *који по ком или колико цар-ствова.* Очигледно да у изворима које су користи-ли за летопис нису налазили довољно хронолошких елемената. Аутори ових списа не граде текст око датума, већ хронолошки податак, уколико га нала-зе, уносе у кратке животописе. Једино завршетак Копорињског и Врхобрезничког списа по начину излагања подсећа на летопис: *В лето 6880* (1371) *погибе Влкашин и Угљеша в Македонии в петак днем.*

Група старијих летописа настала је у послед-њој четвртини XIV века. Сви сачувани преписи старијих летописа почињу са Стефаном Немањом. Копорињски и Врхобрезнички завршавају се Ма-ричком битком, Пећки и Студенички преносом мо-штију кнеза Лазара, Цетињски се продужава, а Пећ-ки као додатак има део о српским архиепископима и патријарсима, закључно са Спиридоном, савре-меником кнеза Лазара.

Наши летописци налазе узоре у преведеним ви-зантијским хроникама Јована Зонаре и Георгија Ха-мартола. Српски летописи у почетку се јављају као наставак сличним списима са подацима из опште, односно византијске историје. У њима су укратко описани, боље речено набројани главни догађаји *од начела* до савременог доба, односно од Адама до средине XIV века, али без српске прошлости. То је навело наше списатеље да ова дела допуне срп-ском историјом: *подобно је поменути и о српској земљи како уверена би, ко ли у њој владаше и у ова последња наша времена* (Копорињски летопис). Оп-шта историја изостављена је у пет до сада позна-тих преписа старијих српских летописа. Као извор за старије летописе користе се домаћа дела, пре све-га житија српских владара. Стога није потребно по-себно наглашавати да највећи део садржине ових текстова настаје посредним путем, као извор дру-гог реда. Период до Стефана Душана, када се преки-дају житија српских владара, савременици не опису-ју. Само завршни део групе старијих летописа није извор другог реда, јер догађаје из друге половине XIV века бележе савремени списатељи. За ранији период, старији летописи углавном понављају подат-ке које налазимо у житијима српских владара, али је знатно смањен или потпуно изостављен хагиограф-ски део. У развоју наших наративних извора, ста-рији летописи представљају једну етапу ка списима претежно историјске садржине.

Такви су млађи, у ствари прави летописи. Са-чувани су у око педесетак преписа, а један - *Бран-ковићев летопис* - преведен је на латински језик. Међу старим српским родословима и летописима класификација млађих летописа представља најте-

жи проблем. Рукописи млађих летописа су препи-си из XVI, XVII и XVIII века. Прве редакције нису познате, а у току развоја млађих летописа, многи текстови настају сплетом и сажимањем разних ре-дакција.

Код већине преписа млађих летописа у краћем, уводном делу, набрајају се догађаји из опште и ви-зантијске историје, преузети из превода и прерада византијских списа. Српска историја у једној групи млађих летописа почиње са Стефаном Немањом, а у другој са Стефаном Душаном. Млађи летопи-си састављени су најчешће од кратких, једностав-них бележака овог облика: *6882* (1374) *Сие лето расипа кнез Лазар жупана Николу,* или *6894* (1386) *Исходи цар Мурат на Плочник и прими Ниш.* Поред основних података о владарима, летописи записују ратне походе, сукобе, пустошења, елементарне не-погоде, глад, болест. Интересовање српског лето-писца није ограничено само на Србе. У млађим ле-тописима налазимо податке и о суседним народима - Угрима, Власима, Бугарима, Грцима и Турцима. Број бележака се повећава после Косовске битке, посебно за период од смрти Стефана Лазаревића до коначног пада Деспотовине.

Доба Немањића у млађим летописима није из-вор првог реда. О изворној вредности осталих пода-така могуће је судити уколико се утврди њихово по-рекло пре него што су унесени у летопис. Податке који се односе на последње деценије једне од ре-дакција летописа, могли су да записују савремени-ци. Један од основних извора за претходни период су *летописачке белешке* - низ од неколико записа на листовима рукописа разне садржине. Летописач-ке белешке, по мишљењу Љубомира Стојановића, „биле су углед и подстицај да се млађи летописи напишу" и зато их је назвао замецима летописа. Део летописачких бележака свакако су записивали са-временици. Међутим, највећи број података у пр-ве редакције доспео је посредно, из других извора.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Родослови и летопи-си;* Р. Новаковић, *Бранковићев летопис,* Београд 1960; Р. Новаковић, *Никољски летопис,* Зборник ФФ у Београду 3 (1955) 155-171; J. К. МЈгсеа, *JJпе уегзгоп тсоппие Шл ,,М1аф'гШоргз ",* Прилози КЖФ 43,3-4(1977) 230-247.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *Преглед домаћих извора старе српске повеснице,* Седмица (1856); Р. Затапк, *СезсШсШе J,ег **8па**[1]81ам>гзсћеп ШегаШгеп* 1-1И, Рга§ 1864-1865; Р. Кабкј, *Осјепа зШНјгћ Ггуо-га га ћгуаЊки г згћзки роугез! згес1пје%а угека,* 2а-§гећ 1865; V. Ја**§1с,** *Егп ВеШа§ гиг зегћгзсћеп Ап-паШИк т\1 ШегаШг§езсћгсћШсћег ЕШШ(ип§,* Аг$1Рћ 2 (1877) 51- 68; И. Руварац, *О кнезу Лазару,* Нови Сад 1889; Н. Банашевш\ *Летописци о пореклу Не-мањића,* Прилози КЈИФ 21, 1-2 (1955) 5-13; Ђ. Трифуновић, *Минијаторски стил старе српске књижевности,* Књижевност 32, 6 (1961) 511-522; ЕЈ 5 (1962) 520-521 (К. 1Чоуакоуго); Ф. Кемпфер, *Прилог интерпретацији ,,Пећког летописа",* При-лози КЈИФ 36, 1-2 (1970) 67-79; С. Матић, *Беле-шке из историје родослова и летописа,* Зборник МС КЈ 21, 1 (1973) 5-11; Р. бсћгешег, *Иге Ђугап-ИШвсћеп КШпсћгоШкеп ипа*[1] *сНе АппаШпк ћег Јеп ЗпдзШуеп,* Ви1§апап НЈбгопса1 Кеујелу 6 (1978); Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 143-146; М. Бошков, *О сло-венској рецепцији Јована Зонаре (О рукописима, редакцијама и именовању њеног жанра),* Прилози проучавању српско-руских књижевних веза, X-XX век, Нови Сад 1993, 105-132; С. Ћирковић, *Срп-ски летошси и византијске кратке хронике,* Српска књижевност у доба деспотовине, Научни скуп Де-спотовац, 22-23.8.1997, Деспотовац 1998, 101-107.

Р. Михаљчић

ЛИБРА в. *Мере и тегови.*

ЛИК (**ликц** грч. %орб$) - овим термином се у литургијским рукописима и типицима (црквеним правилима) означава група појаца, за разлику од појединца певача, солисте (в. *појац).* Лики су сме-штени у десној и левој певници, а у литургијским рукописима се уз текстове налазе и упутства: *оба лика ирмос в купе погут* (Архив САНУ, Рс 294, XIV век, л. 212), *паки поет први лик* (Патријаршијска библиотека, Рс 5, XVII и XVIII век, л. 9Г).

Има рукописа у којима се за групу певача кори-сти и реч „људи" (грч. *\ао$, каб^,* слов. **лк>дие),** иако није јасно да ли су „људи" само присутна па-ства која поје, или је то други назив за групу поја-ца. У похвалним песмама писаним 1757. године поводом устоличења бачког епископа Мојсеја Пут-ника, Захарије Орфелин кличе: „Сјемо, сјемо ли-ки". У XIX веку хорски диригенти су називани *ли-ковођа,* или *хоровођа.*

ЛИТЕРАТУРА: О. б*ектоу1с, *боте Азрес(з о(те Рогт апа[1] Ехрrеззшп о(бегдшп МеаЧе^а! Сћап(,* Мшша Ап^иа II, Вуа**§052С2** 1969, 73-75; С. Ђу-рић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Србији,* Рго Мшка, Београд 1971, 45; Д. Стефано-вић, *Општи поглед на развој српског појања од по-четка до XV века,* у: Стара српска музика, примери црквених песама из XV века, Музиколошки инсти-тут САНУ, Пос. изд., књ. 15/1, Београд 1975, 13 (на-помена 17); Д. Петровић, *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Путнику",* у: Српска гра-фика XVIII века, Балканолошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 26, Београд 1986, 175-183; Ежтод**.0** Еукг>кА**,олшб1кб** Ле^ко тг)$ ***Ђ****^хЈО.УХШЦ* **Мош1Кгј$,** Аипа 1993, 204, 442.

Д. Петровић

ЛИСТОНОШЕ в. *Књигоноше.*

ЛИТРА в. *Мере и тегови.*

ЛОВ - У средњовековном друштву лов је био главна забава владајућег слоја, али и обавеза зави-сног становништва. *Меропси* (в.) на властелинству манастира Грачанице били су дужни да за рачун цркве лове зечеве *три дана заманицом.* Зависно становништво је због крзна ловило и лисице, ла-сице, куне, даброве. Сељаци су често били и лово-крадице. Властела је најрадије ишла у лов на племе-ниту дивљач, на јелене и срне, и у лов соколом на пернату дивљач.

У лов се кретало са изласком сунца, уз помоћ ловачких паса (хртова). Са ликовних представа на стећцима може се видети да се у лов ишло пешке или на коњу, а од оружја најчешће су коришћени копље или лук и стрела. У лов се обично ишло ко-лективно, дивљач је или прогоњена на коњима, или нагоњена на ловца у заседи, који у том случа-ју користи лук и стрелу. Лов на рогату дивљач представљао је и прилику да се обогати владарска или властеоска трпеза. Лов соколом је такође био јако омиљен код властеле. Соко је ношен на левој руци на којој је била рукавица, а на нози птице би-ли су везани звончићи, који су опутом везани за руку ловца. Деспот Стефан Лазаревић је и умро приликом једног таквог лова соколом. Соколом се ловила перната дивљач: препелице, јаребице, пат-ке и зечеви. Колико је ова врста лова била попу-ларна види се и по томе што јунаци народне поези-је обавезно иду у лов соколом и то обично на утву златокрилу.

Поред дивљачи у лов се ишло и на звери, што је представљало велики ризик и опасност за ловца. Звери су се ловиле ради витешког доказивања лов-ца-витеза, због крзна и да би се становништво спа-сило напасти, каква су били чопори вукова. На стећ-цима су приказане сцене лова на медведе, што се сматрало јуначким делом. Није јасно да ли су у овој врсти лова увек учествовали и ловачки пси.

Право на лов је спадало у једно од регалних права, које је владар уступао властели или цркви. У средњовековној Србији постојала су посебна ло-вишта која су се давала у искључиво право кори-шћења. Једно такво ловиште је било у атару села Брод, поседу манастира Светог Ђорђа код Скопља. Ако би неко ушао у ловиште без дозволе игумана или властелина морао је да плати високу новчану казну (у једном случају 8 перпера). Ако уживалац права одобри лов у ловишту, онда је ловац био ду-жан да једну четвртину улова преда власнику ло-вишта. У случају лова на звери то је једна четвр-тина кожа од улова.

ЛИТЕРАТУРА: *ИСН1,* Београд 1981; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији,* ИГ 1-2 (1995) 51-66.

С. Мишић

ЛОГОТЕТ - титула преузета из Византије. Ло-готет је на дворовима српских краљева и царева обављао дужност старешине владареве канцелари-је и целокупног особља које је тамо радило. Отуда га многи истраживачи изједначавају са „канцела-ром" или владаревим „секретаром", што предста-вља извесну модернизацију једног средњовеков-ног звања. У надлежности логотета долазили су углавном сви технички послови везани за издава-ње и писање јавноправних исправа. Изрази *лого-тет рече* и *логотет преручи,* који се срећу при за-вршетку јавноправних аката, упућују на закључак да је логотет имао широка овлашћења приликом запо-чињања писања, редиговања и стилизовања испра-ва које је издавала владарева канцеларија. За успе-шно обављање свих наведених послова било је

потребно широко образовање, које подразумева до-бро познавање црквене књижевности и учења пра-вославне цркве, познавање црквених канона, све-товних закона, правних норми, судског поступка и дипломатске преписке, а свакако и владајуће идео-логије.

Први по имену познати логотет био је Рајко, ко-ји се налазио у служби краља Стефана Дечанског, али уз његово име не стоји обавезно титула лого-тета. Сасвим је извесно да је службу логотета у до-ба краља Душана до 1337. године обављао будући српски архиепископ и патријарх Јоаникије. После њега поменуту службу вршио је Прибац (1340), отац кнеза Лазара, потом Хрс или Хрис, који је водио преговоре (1345) са Протатом Свете Горе, а касније Ђурађ Повика (или Повић) и Гојко, сви у служби Стефана Душана. За руковођење и рад у царевој канцеларији логотетима је припадала материјална надокнада. Приликом издавања хрисовуља у којима цар *записује* баштине, логотету је припадало по 30 перпера за свако баштинско село, а *дијаку* за писање 6 перпера, односно пет пута мање. Свакако да то нису били и једини приходи логотета.

У Душаново доба служба логотета уздигнута је на *поготетство велико,* које је у своју надле-жност укључивало *област* или *власт над црква-ма,* што потврђује и 25. члан Душановог закони-ка, који наређује: *Црквама да облада* (управља) *господин цар и патријарх и логотет, а нико други.* Власт или област логотета над црквама није се простирала на црквено учење или чинодејствова-ње, већ се односила на послове који су најтешње везани за потчињавање земљопоседа и других до-бара појединим црквама и поштовање старих или новостечених имунитетских права, као и на по-слове око потчињавања једне цркве са поседима неком угледном манастиру. Од Душановог време-на па све до пада српских земаља под турску власт, постојао је само један логотет са *логотетством великим,* које је обухватало и *власт* над црквама.

Поред руковођења пословима владареве кан-целарије, а делимично и поменутим црквеним по-словима, логотет је био надлежан за поштовање старих закона и свих одредаба из јавноправних исправа, којима се регулишу односи између срп-ских владара и поморских градова, било да је реч о градовима у саставу српске државе, било да су у питању аутономне комуне каква је био Дубровник. Из ових разлога логотети су били погодни за вр-шење дипломатских мисија, па је и део спољних послова долазио у њихову надлежност. За време цара Уроша његов логотет Дејан преговарао је са Дубровчанима о поштовању закона и свега другог што је постало спорно после рата са кнезом Воји-славом Војиновићем. Регулисање односа између владара и поморских градова било је у надлежности и логотета деспота Ђурђа. Његов логотет Манојло помиње се као извршилац на повељи којом се утвр-ђују обавезе становника Будве према деспоту и ме-ђе градског подручја.

Достојанство логотета било је високо уздигну-то у доба српских царева, па када се Царство ра-спало, обласни господари су настојали да га уведу на својим дворовима. Први је то свакако учинио краљ Твртко, убрзо после крунисања, али у његово-вој држави логотету није могла припасти и *област над црквама,* пошто су поред православне, посто-јале католичка и знатно утицајнија црква босанска. У служби краља Твртка логотет Владоје водио је преговоре с Дубровником о поштовању старих зако-на, а утврђивао је и међе града Сплита, на сличан начин као што су то чинили велики логотети цара Уроша, а касније и деспота Ђурђа, но и поред тога Владоју из наведених разлога није могло припасти логотетство велико.

Ово достојанство, пред крај живота цара Уроша, настојао је да уведе на свом двору краљ Вукашин, али је трајнији успех изостао. После распада Срп-ског царства није то могла да учини ни већина обласних господара, без неопходне подршке Срп-ске православне цркве. Логотети велики не посто-је на дворовима браће Драгаш, краља Марка, Бал-шића, Вука Бранковића, већ једино на двору кнеза Лазара и његових наследника. Кнез Лазар и његов син деспот Стефан високо су уздигли достојанство логотета. На њиховом двору припадало му је прво место међу достојанственицима, који су управља-ли цивилним пословима. Можда је то учињено из личних разлога, што је Прибац, отац кнеза Лаза-ра, био логотет цара Душана. Личне побуде нису имале тако велики значај, као присна сарадња између Српске православне цркве и кнеза Лазара. За Цркву је он био настављач политике Немањића и од њега се очекивало да поново окупи српске зе-мље. Област кнеза Лазара постајала је све већа и снажнија, а у њој се стално налазило најстарије седиште Српске цркве - манастир Жича, па је са-свим разумљиво што је на кнежевом двору уведе-

но достојанство логотета са логотетством великим и правом да *облада* црквама, као што то предвиђа Душанов законик. Једном уведено достојанство великог логотета одржало се трајно код свих на-следника кнеза Лазара - Лазаревића и Бранковића.

Логотетима или логофетима називају се поне-кад и *ди/аци* или старешине канцеларија обласних господара, а нарочито радо словенски писари у Ду-бровачкој канцеларији, али се на тим пословима углавном исцрпљују и њихове надлежности.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Служба логотета (или великог логотета) у старо/ српској држави,* Београд 1886; С. Новаковић, *Византи/ски чинови и титуле,* 258-260; Ст. Станојевић, *Студи/е о ср-пско/ дипломатици. Ци/ак, граматик, нотар, канце-лар, номик, логотет,* Глас САНУ 106 (1923) 82-93; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 167-185.

М. Благојевић

ЛОЗА НЕМАЊИЋА - генеалошка слика нај-значајније српске средњовековне династије. Јавља се најпре у облику тзв. *хоризонталне Лозе Немањића* представљене у припрати Милешеве (око 1223), ју-жном параклису Радослављеве припрате у Студе-ници (1233-35), наосу Сопоћана (око 1265), Драгу-тиновој капели у Ђурђевим ступовима (1282/83) и Богородици Љевишкој (1310-1314). Хоризонтална Лоза Немањића је приказивала молитвену повор-ку Немањића на чијем је зачељу био насликан Не-мањић ктитор. Већ крајем XIII века поворка је толи-ко нарасла да је узроковала знатне поремећаје у најнижој зони живописа цркава (Ариље). У при-прати Грачанице (око 1320) старо решење замење-но је „вертикалном" генеалошком сликом уобли-ченом по угледу на старозаветну *Лозу Јесе/еву:* из бедара светог Симеона Немање, родоначелника ди-настије, приказаног при дну композиције, изниче и грана се лоза на којој су као изданци представље-не стојеће фигуре готово свих његових потомака. У највишем делу лозе насликан је краљ Милутин са својом млађом децом, Константином и Царицом, а изнад њих лик Христа који благосиља Немањиће и посредством анђела им шаље две најзначајније владарске инсигније - *стему* и *лор* (в. *инсигни/е).* Овако ликовно уобличено родословље сликано је касније у Пећи (око 1333) и Дечанима (1346/47), при чему је, разумљиво, дошло до повећавања бро-ја ликова Немањића, па су мање значајни потомци св. Симеона представљени у попрсју. Од женских ликова, осим Немањине жене Ане - Анастасије (Пећ), приказиване су само оне представнице ро-да које удајом нису постале чланице неке друге по-родице или династије. Као актуелни владар на врху Лозе Немањића из Пећи и Дечана сликан је Сте-фан Душан (краљ, затим цар). У Матеичу (веро-ватно око 1350) јавља се по први пут „хибридна" династичка лоза која обједињује представнике по-родице Немањића са члановима неког византијског династичког рода, вероватно рода Комнина. Због оштећености фреске родословна комбинација оста-је прилично нејасна и може се само нагађати да је извршена преко предака тадашње српске царице Јелене. Све личности, без обзира на свој значај, приказане су на лози у Матеичу као полуфигуре. Хибридна династичка лоза била је, по свему суде-ћи, насликана и на источном зиду главне куле у Студеници (почетак XV века?), али су се овде на Лозу Немањића вероватно надовезивали ликови потоње српске владарске породице Лазаревића. За-хваљујући огромној површини зида студеничке ку-ле, све личности су поново могле да буду приказа-не као целе фигуре.

Монументалним представама Лозе Немањића истицане су три кључне мисли владарске идеоло-гије Немањића: *светородност, континуитет вла-стии богоизабраност* краљева и царева ове дина-стије. С обзиром да је као *добри корен* лозе био приказан први српски мироточац Симеон Немања, композиција је јасно сведочила о томе да се његовом светошћу напајала читава врежа родословља, ка-дра да „процветава" новим светитељима - св. Са-ва, св. Симон (Првовенчани), св. Сава II, св. Симе-он (Урош I), св. краљ Милутин, св. краљ Стефан Дечански. Насликан на крају таквог непрекинутог низа светитеља и владара - праведника Божјих -актуелни владар се показивао као изданак свете кр-ви, предодређен да у правоверју води поверени му народ. Несумњиво је стога да Лоза Јесејева, запра-во генеалогија јудејских царева - Христових теле-сних праотаца - није послужила само као формални узор Лози Немањића, већ ју је надахнула и у идеј-ном смислу. Кроз поређење српске владарске гене-алогије са јудејском, српски владар је истицан у својству предводника „Новога Израиља", заправо српског народа приведеног Христовом учењу. О то-ме сведоче чињенице да је Лоза Јесејева у Матеичу

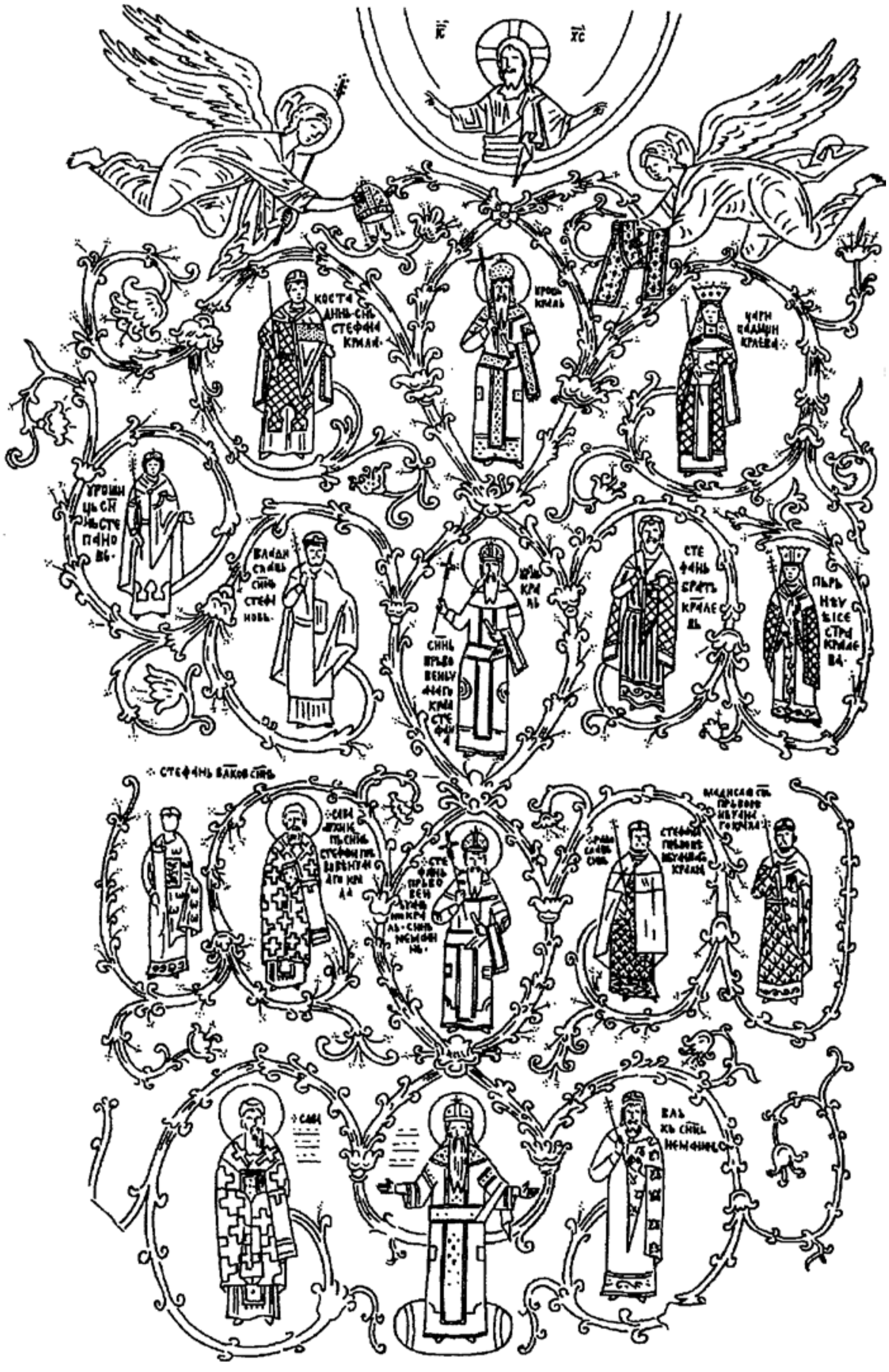

Лоза Немањића - Грачаница

и Студеници била доведена у јасну програмску ве-зу са Лозом Немањића и да је у Грачаници, Деча-нима и Пећи генеалошка слика српске династије добила место испред купељнице, посуде са освеће-

ном водом коришћеном за крштавање поданика. О небеском пореклу власти Немањића говорила је и представа Божанске инвеституре приказана у врху Лозе Немањића. Српским владарима инсигније са-

модржавне власти доносе Христови анђели, онако како су их према легенди предали и „првом хри-шћанском цару" Константину Великом.

Осим ових најважнијих, али сасвим упоштених идеолошких одредница, на већини Лоза Немањића могу се уочити и јасни знаци непосредније поли-тичке ангажованости. Тако су у Грачаници и Деча-нима назори двора о актуелној династичкој ситуаци-ји исказани кроз изостављање представа одређених личности или кроз њихово потискивање на пери-ферне позиције и занемаривање правих титула у натписима, односно кроз истицање неких других ликова - местом, орнатом, инсигнијама и сликањем нимбова. Калемљење Лозе Немањића на генеало-гију византијских царева у Матеичу открива, с дру-ге стране, покушај легализације Душанових пре-тензија да превазиђе национални карактер свога царства и уздигне га до универзалног, византијског. Слично писаним *родосдовима* (в.) и знатно познијој *Лози српских владара,* насликаној у славонском ма-настиру Ораховици (1594), лоза у Студеници имала је вероватно задатак да нове српске владаре - Ла-заревиће - представи као потомке и легалне наслед-нике Немањића.

Иако је Лоза Немањића у потпуности уобличе-на према византијским иконографским и ликовним обрасцима (Лоза Јесејева, Божанска инвеститура владара, итд.), у науци још увек нису понуђени по-уздани докази о томе да је ова српска династичка слика за непосредни узор имала сличну лозу ро-мејских владара. С обзиром на наглашену старо-заветну компоненту владарске идеологије и истица-ње култа владара-светитеља на Лози Немањића, неки истраживачи помишљају да је њен модел мо-гао бити преузет са католичког Запада. Међутим, сачуване генеалошке представе европских дина-стија нешто су млађе и знатно се разликују од срп-ских примера. У сваком случају, у српској цркве-ној и дворској средини стваране су још од почетка XIII века идејне основе за појаву вишезначне ге-неалошке слике каква је била Лоза Немањића. Срп-ски писци св. Сава, Стефан Првовенчани, Доменти-јан и Теодосије користе се метафорама *свети корен, лоза благочашћа, изданак богосадни* итд., иначе уо-бичајеним у књижевности православних народа, да би указали на родбинске споне и „богоподоб-ност" представника породице Немањића. Оваква терминологија, присутна и у *аренгама* (в.) владар-ских повеља, временом добија вид све директни-јег поређења родословља Немањића са старозавет-ним Стаблом Јесејевим. Процес се сасвим јасно прати и у зидном сликарству где представе Хри-стове генеалогије током друге половине XIII века стичу значајно место у програмским целинама обе-леженим српском династичком идеологијом (Со-поћани, Ариље). Због свега тога се Лоза Немањића, ма какво било непосредно порекло њене иконо-графске схеме, показује као плод једног дуготрајног тражења кроз које је српска средина следила проце-се присутне у широј хришћанској заједници и чини органски изданак српског културног миљеа.

ЛИТЕРАТУРА: V. К.. РеиЧоуш, *„1ога ИетапЦса" и зШгот гморгзи згрзкот,* ТМагоста бШгта 5 (1923) 97-100; А. **б1гапбку,** *Весатку гоЉоктеп Иетапјгси,* Кобепку Кгићи ро резЈоуаш с!ејт итеш, га г. 1931 V (Ргађа 1932) 3-11; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље 1934 (= Београд 1996), 38-44, 48-50, 57-59; И. Мавродинов, *Родо-словното дЂрво на царица Елена в Матепче,* Изве-стил на БЂЛгарското историческо дружество 22-23 (Софил 1948) 203-212; V. Ј. Випс, *Ша Иетапјгса и зХагот згрзкот зНкагзћ>и,* Зборник радова, I Кон-грес Савеза Друштава историчара уметности СФРЈ, Охрид 1976, 53-55; **б.** Сиплс, *Тће Оп§та1 Вар-пзта1 Еоп{ о{ Сгасатса апд. 1{з 1сопо§гарћгс 8е{-Пп§,* Зборник НМ 9-10 (Београд 1979) 313-320; Е. **Наи51ет,** *Оег МетапЦЉепзШттоаит. 8{иаЧеп гиг тШеЈаћегНсћеп зегШзсћеп Негггсћепкопо^гарћге,* Вопп 1985; В. Ј. Ђурић, *Лоза српских владара у Студеници,* Зборник у част Војислава Ђурића, Бе-оград 1992, 67-79; Д. Војводић, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати,* Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995,294-297; С. Марјано-вић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића,* Београд 1997,111-117, 152-173.

Д. Војводић

ЛОКВА - Реч је прасловенског порекла и озна-чава плитку јаму с водом која се задржава после кише; може бити природна или направљена људ-ском руком. Средњовековне повеље недвосмислено разликују локве од бара, па тако међа иде на ло-кву, па на ливаду, на бару и опет на локву. Иначе, локва садржи воду која је чиста и може да служи за напајање стоке, док је вода у барама загађена и

неупотребљива. Само у нашим највећим повеља-ма локва се помиње 64 пута и то 56 пута у међама села, а само осам пута у међама планина и катуна. То значи да су локве у унутрашњости Србије слу-жиле претежно за напајање стоке земљорадничког становништва, а у мањој мери за напајање стоке влаха, која је била далеко бројнија и која се више кретала, па је за напајање користила реке и пото-ке.

Локве су нарочито биле значајне у красу, где су их људи правили, а нису само користили природне. На Пељешцу се у свакој контради помиње бар по једна локва која је служила за напајање оваца. Тако-ђе су у Конавлима локве у *планини* биле заједничке, а оне које су начињене после деобе припадале су ономе ко их је направио. Када је земља подељена у десетине, око сваке воде остављене су две злати-це земље, тако да је свако имао приступ до воде.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *Мопитепга бегдгса;* Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља,* 1-10; М. Милојевић, *Цечанске хрисовуље,* 1-141; П. Ивић -М. Грковић, *Цечанске хрисовуље;* Ј. Шафарик, *Хри-совуља цара Стефана Цушана,* 266-317; В. Пет-ковић, *Манастир Раваница.* Прилог: Хрисовуља кнеза Лазара у Врднику, Београд 1922, 73-77; М. Павловић, *Грачаничка повеља,* Гласник СНД 3 (1928) 105-142.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк **ЈА2ТЈ;*** Р. бкок, *ЕПто1о-§гјзк1 гјестк* II, 395; Ј. Зсћигг, *Иге §ео§гарћгзсће Тегтто1о§ге Јез бегдокгоаИзсћеп,* ВегНп 1957, 64; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до половине XV века,* Споменик СКА 66 (1926) 66; N. Уекапс, *РеЦезка пазеЦа и 14. з1о1јеси,* Оиђгоутк 1989; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово кори-шћење у средњовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 40-42.

С. Мишић

ЛОНЧАРИ в. *Занати.*

ЛУГ - Постојећи речници српског језика луг изједначавају са латинском речју петиб. Луг се пре-тежно састоји из ситнијег шумског растиња. Овом речи се у прасловенском језику обележавала бара. У нашим повељама лугови се често срећу у међама и увек се налазе у низинама. Тако се у међама села Зрзево помиње луг који лежи у низини, а изнад ње-га се налази виноград. У повељи манастиру Св. ар-ханђела код Призрена, у међама забела у Слатини, међа је силазила *низ дел до луга,* и одатле се поно-во пење уз брдо. Да су лугови били на малим над-морским висинама, посредно потврђује чињеница што се у њима смештају пчелињаци. То указује и на врсту биљног покривача у луговима. Било је то сит-није шибље и ретко дрвеће прошарано травом. Ова-кве површине биле су подесне и за крчење, односно за стварање лазова и требежа.

Крчење лугова и других шумовитих површина узело је снажан замах у XV веку (в. *лаз).* То се ви-ди из манастирских повеља, где се појединим ста-новницима неких насеља даје право да крче луг у суседству и земљиште претварају у баштине. Та-ко се луг *требио,* а високо дрвеће у њему се секло. Дрвеће и шибље би се онда палило, чиме се уни-штавао и коров у лугу, а повећавала се и плодност тла. Највећи део лугова, који би се искрчили, пре-тварани су у оранице, односно у њиве.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 623, 690; М. Милојевић, *Цечанске хрисовуље,* 57, 58, 59, 63; П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хрисову-ље;* Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Цуша-на,* 283, 300; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисо-вуљи, акти,* 23, 24; А. Соловјев, *Кончански практик,* ЗРВИ 3 (1955) 88-90.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* М. Благо-јевић, *Земљорадња,* 83-85, 88-91.

С. Мишић

ЛУК - Првобитно се састојао од дрвета сави-јеног и држаног у напетом положају тетивом. Ка-сније је дошло до његовог усавршавања па су се уз дрво употребљавали и други материјали.

Лук је, поред копља, био основно словенско оружје. Срби су сем дрвеног употребљавали и рожа-ни лук. Касније су се развили и метални. С време-ном су лукови постали сложени, са двоструком кри-вином. Ови сложени рефлексни лукови били су главно оружје степских номада али се не може утвр-дити да ли су код Срба пренети директно од Авара или Мађара, или неким посредним путем. Напад-не ивице су облагане слојем дрвета, рога и метала.

Овакви лукови су у српским земљама коришћени до пропасти Деспотовине. Дужина сложеног срп-ског лука кретала се од 0,9 до 1,2 метра. Од почетка XV века у употребу улазе и турски лукови полукру-жног облика. Тетива на луку била је упредена од чврсте опуте, канапа, коњске струне.

Стреле су се састојале из гвоздене стрелице и дрвене шипке. На доњем крају стрелица је имала шиљак или туљац за учвршћивање на шипку. У срп-ским земљама су се углавном користиле до краја

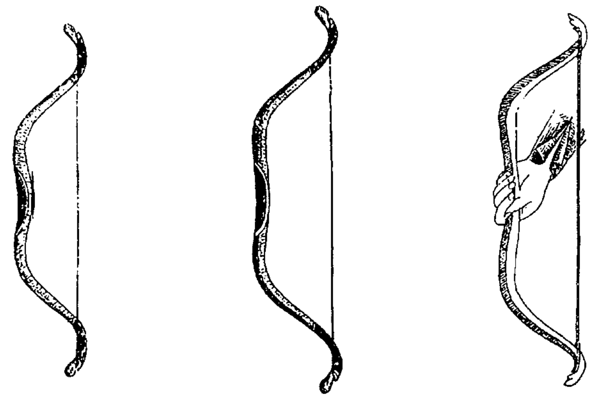

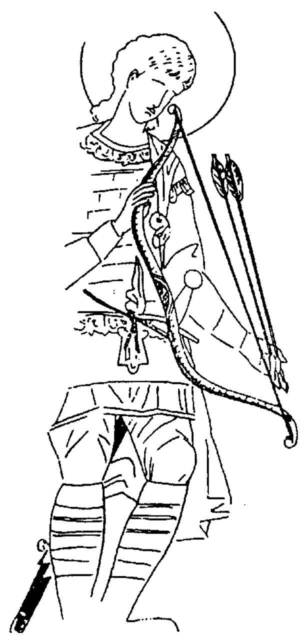

Лук и стреле - Манасија, Цечани.

XII века пљоснате стрелице троугластог облика са одвојеним перима и са три режња а потом пљосна-те стрелице лиснатог и облика развученог ромба.

Стреле су могле бити обичне, пробојне, отровне и запаљиве. Отровне стреле би се умакале у биљни или змијски отров. Шипка стреле имала је на зад-њем крају причвршћена три или више пера, ради обезбеђења стабилности лета. Крајеви пера су се везивали за шипку, лепили смолом и насађивали. На српским стрелама пера су обично била обојена црвеном бојом. Шипке стрела које су бацане из лу-кова биле су од ораха, бреста и јасена, сразмерно су дуже и виткије од оних које су бацане из само-стрела. Дужина српских стрела кретала се у току XIV и XV века од 70 до 80 см. У средњовековним споменицима стреле су називане стрт»ле слкик.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко - С. Радојчић, *Отко-павање Царичиног Града,* Старинар н. с. 1 (1947); Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Цубровнику,* Београд 1957; Ј. Корошец, *Ко-штане плочице у аварским гробовима у Богојеву,* Рад ВМ 8 (1959); О. Рпћакоук;, *Огигје па гШпот зНкагзЊи 5гдђ'е г МакедопЦе,* Уезшк Уојпо§ тигеја 10 (1964); П. Риц, *Главно оружје номадских ратни-ка, Реконструкција аварског рефлексног лука,* Рад ВМ 28(1982-1983).

Н. Лемајић

ЛУКНО (лоукно) - прасловенска реч, а значи што и котарица исплетена од лике, прућа, а може бити и дрвени суд. Служило је за смештај и чува-ње хране, а користило се и као мера за све врсте житарица. Лукно познају сви словенски народи, а од њих су га преузели Литванци, Мађари, касније и Турци. Код словенских народа лукно је имало ра-зличите величине, боље речено било је више врста лукана, чије су се запремине кретале између 10 и 250 литара, односно кубних дециметара. У српским средњовековним земљама, колико је познато, кори-шћене су две врсте лукна. Једно између Неретве и Дубровника, које се почетком XV века назива: *лук-но по стонској мери или по мери Стона* (1исћпиз аа тепзигат 8т.а§т), чија је запремина била једнака једној половини дубровачког *стара* (в.) (зхагшт, з1апиз, зех&пиз) или 3 дубровачка копела (сорреИиз). На основу извршених прорачунавања добијају се различите величине дубровачког стара, које се кре-ћу од око 92 до 98 литара, а половина од око 46 до 49 литара, колико би требало да износи запремина једног лукна по стонској мери. Величина стонског

лукна прилагођена је величинама дубровачких ме-ра за запремину, односно за житарице.

На ширем подручју Призрена, тачније на вла-стелинству манастира Св. арханђела, коришћено је знатно мање лукно од стонског. Сваки брачни пар који је живео на властелинству био је дужан да да-је манастиру *бир духовни* у износу једног лукна жи-та или 2 динара. Према тадашњим ценама житари-ца, за 2 динара могло се купити десетак литара пшенице, што би представљало приближну запре-мину „манастирског" или „призренског" лукна.

Када су Турци освојили Србију, у свој систем мера унели су и лукно, које је у Браничеву и Смеде-ревском санџаку у другој половини XV века мери-ло 4 једренске киле, свака од по 18 ока (1 ока = 1,2828 кг). Ово је лукно било тешко 92,361 кц а код хектолитарске тежине од 76 кг у 100 литара пшени-це, оно је имало запремину од 121,547 литара, одно-сно кубних дециметара. У XVI веку Турци су ко-ристили лукно од 7 стамболских кила, по 20 ока свака кила, па је на тај начин запремина лукна ско-ро удвостручена.

Полукница је половина лукна било које величи-не, односно запремине. На властелинству манасти-ра Св. арханђела, Арбанаси су били дужни да дају на име *бира духовног* једну *полукницу жита* или један динар, што је представљало тачно половину бира духовног којег су давали „Срби" у износу *лук-но жита или 2 динара.*

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Лукно по стон-ској мери,* ИГ 1 (1969) 41-50; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави,* Мере на тлу Ср-бије кроз векове, Београд 1974, 52-58; Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних тежинских и површин-ских мера на турске мере у северној Србији,* Мере на тлу Србије кроз векове, 91-94; М. Влајинац, *Реч-ник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974.

М. Благојевић

ЛУНОВНИК (лунное течение) - представља зборник у коме се налазе савети и прорицања за сваки дан у месецу. У луновнику се износи шта је било кога дана, шта треба радити а шта не радити, нпр. *1. дан луни Адам сазда се. Тдан добро прода-вати, куповати; храм основати; брак творити; дело делати; скот учити; суди делати.*

Међу апокрифним књигама не налазимо рано словенске преводе луновника. Тумачења зодијач-ких знакова и њихов утицај на живот на земљи на-лазе се у појединим редакцијама луновника (Ђ. Трифуновић). Ови зборници утицали су и на на-родна веровања (в. *громовник).*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: В. Н. Перетцв, *Ма-тергали КЂ исторги апокрифа и легенди. КЂ исто-рги Громника и Луника. Новие тексти. Виводи. Указатели,* **Извбстјл** ОРЛС VI, 3, 4, 1901; С. Нова-ковић, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога,* Београд 1904, 608-612; Ђ. Три-фуновић, *Азбучник,* 146-147.

Ј. Реџеп

ЛУЧ (ло1р|*) - реч позната у старим словен-ским језицима: руски луч, луча, лучина; чешки 1оис, 1оиса; пољски, ђдс2у\у0.

Луч је означавао комад отцепљеног боровог др-вета које је богато смолом и зато лако запаљиво. Управо као отцепљени комад дрвета спомиње се у Бистричкој повељи краља Владислава. Одредбом ове повеље меропси су били дужни да о Божићу дају *по бреме луча и шест жрди.* Меропах који је поседовао коња на Грачаничком властелинству, имао је обавезу да два пута годишње довози дрво и луч *(по возу дров, и да носи луча).* Овде је свакако реч о обловини и већим цепаницама. Према одред-бама *Закона србљем* (в.), зависно становништво на властелинству манастира Светих арханђела код Призрена било је дужно да о празнику доноси дрва, а насеља близу четинарске шуме, уместо обичног дрвета доносила су луч *(Средска и Рабча да дају луч).*

Пошто добро гори с пламеном, луч је током средњег века служио за осветљење. Уосталом, све-тлост је најстарије значење овог израза. Лучница је назив за свећњак (исправе о покладу деспота Ђур-ђа Бранковића). Луч је понекад окосница народних пословица: *Као да га је с лучем тражио; Кад до-гори зубља* (луч) *до ноката.* Јавља се и у народним песмама: *Ал ми волиш лучем свијетлити.* Луч се ко-ристио и за потпалу: *Имаш ли луча да ужежемо огањ?*

Луч као зрака, прасловенског је порекла, али у овом значењу „и па§ јегјк тоге ђШ аа је а!озре1а \г

сгкуепо§а". ***Чеда твоја јако звезде небесније зла-тозарними лучами светет се,*** пише Доментијан. Захваљујући деспоту Стефану Лазаревићу, Дубров-чани га уздижу и обасипају неумереним похвалама. У писму од фебруара 1422. они истичу да је деспот силни господар, обдарен ***великокрасним разумом,*** од кога велика светлост и ***луче*** као сунчани зраци по целом свету обасјавају.

ИЗВОРИ: ***Хрисовуља цара Стефана Цушана,*** 305; Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 590, 636, 696; А. Соловјев, ***Одабрани споменици,*** 30, 104; Љ. Стојановић, ***Повеље и писма*** 1-1, 226; 1-2, 24, 28.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, ***Српски рјеч-ник*** (зубља, луч); Вук Стеф. Караџић, ***Српске на-родне пословице,*** 62, 116, 129; ***Кјестк*** *JA2TJ.*

Р. Михаљчић

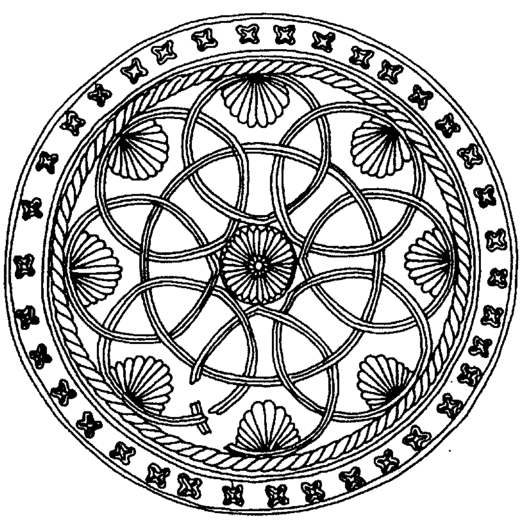

M

МАВРОВЛАСИ в. *Власи.*

МАЋЕРИ в. *Мађупци.*

МАЂУПЦИ (**МАГЧОГЉЦ^, МАПОГЉЦМ**) - Реч је настала фонетским прилагођавањем од грчког *μα*-укг]ф (пекар), које се ослања на латинско тапсерз (слуга, роб, али и јавни пекар). Познате су изведе-нице мађипио (**мАГгутш,** од грчког *μауктпоу* -пекара, хлебна пећ) и мађупница. Сваки од три об-лика јавља се у сачуваним средњовековним извори-ма само једанпут.

У допунска задужења меропаха Бањска повеља убраја *у мађупници стојани/е;* можда рад око хлеб-не пећи. Истина, у каснијим столећима овом реч-ју обележавана је манастирска кухиња или трпеза-рија, па није немогуће да је већ у средњем веку добила ово значење. У том случају меропси би би-ли задужени да помажу у кухињи.

У све три дечанске повеље након набрајања се-ла и становника додат је списак појединаца који су задужени као сокалници или мађупци. Мађупци се налазе само у два плавска села - Велици и Кома-ранима. Михаило Динић је показао на примеру со-калника да су људи пописани засебно, наведени и у општем попису становника, те да овај посебан списак само набраја оне чланове меропашких ку-ћа који су појединачно задужени као сокалници. Поређење списка мађупаца и пописа становника у селима Велика и Комарани показује исти метод, осим што се сокалници задужују појединачно, а мађупци већином са породицама. Дакле, из редова меропаха Велике и Комарана издвојен је одређен број породица или појединаца за мађупачке посло-ве. Као и сокалници, они нису чинили јасно из-двојену категорију, те им је статус могао бити при-времен (дешава се да у најмлађој повељи неко не-стане са списка мађупаца, али се и даље налази у попису становника). Питање задужења мађупаца далеко је теже. Значење грчке речи јиссуктгф (пе-кар), која је послужила као основа, као и чињени-ца да се ова реч и у наредним вековима спорадич-но јавља у значењу манастирског пекара или кувара, били су довољно привлачни да се у литера-тури дечански мађупци с лакоћом означавају као манастирски пекари - „људи који су давали мана-стиру хљеб" (Ђура Даничић). Мада је, по речима Григорија Цамблака, Стефан Дечански опремио манастир кухињом и пекаром (мађерије и мађи-пио) *устро/еним у пространство,* изгледа ипак са-свим нестварно да је за пекаре одредио меропхе с друге стране Чакора, удаљене неколико дана хода. Ближем одређивању задужења мађупаца противи. се и чињеница да се помињу само на Дечанском властелинству, у два села горњег Полимља. Из ка-снијег доба потичу називи за Цигане - Мађуп и Мађупак, који се јављају у областима са мешаним српским и албанским живљем. Позајмљени су из албанског (**та**§ур; у другом случају додавањем **су**-фикса *-ак)* и не могу се доводити у везу са имени-цом мађупац објашњењем да су „манастирски ку-хари и пекари били Цигани", па се термин мађупац „унакрстио са Јеђупак - Циганин" (Петар Скок).

Далеко чешће у изворима се јавља друга, по зна-чењу блиска, позајмљеница из грчког. Реч д.ауе(.ро$ (кувар) преузета је **са** истоветним значењем у об-лику **мдгер^.** Основни облик, који се редовно среће у преводној литератури, прате изведенице: *протома-ђер (прохоμауиро** - главни кувар), *мађери/а (μα*-**уефЕкх** - кувано јело), *мађери/а, мађерије* (д**.ауе1-**

реГоу - кухиња). О ширини употребе речи мађер сведоче бројни топоними, од којих су неки постоја-ли још у средњем веку, *Мађер, Мађерци* - арбана-шки катун на властелинству Св. арханђела, *Мађе-ре;* имена *Мађер, Мађерац, Мађерка;* патронимици *Мађеровић* - у Бањској и дечанским повељама, *Ма-ђерчић, Мађерић.*

Истина, за реч *цауироч* и њене изведенице пре-водиоци и преписивачи упоредо су користили сло-венске облике *повар* (у једном преводу Јована Ле-ствичника код речи **млгер^** на маргини је додато **повлрћ,;** познат је израз *манастирски повар), по-варница, поварња, поварство* (јиауефеГоу), *пова-реније* (јиауефеГа). У Хиландарском и Студенич-ком типику глаголска именица *вареније* (кувано јело) настала је од глагола *варити,* којим се пре-води **д.ауефеоЈегу,** а *укроп* (врела вода) превод је именице ји,ауеГрег>ц**.а.**

Именицу мађер налазимо и у једном правном споменику. Међу селима жупе Брвеник, коју је чел-ник Муса добио од цара Уроша у замену за жупу Звечан, наводе се *Седо мађерско Јабданица, Седо мађера Прпора.* Како је цар Урош одвојио жупу Брвеник од свога домена, вероватно је Јабланица била село дворских кувара (и многа друга села ове жупе била су оптерећена посебним обавезама - ко-њушари, станици, ловци, постељштаци, златари). Ако је читање Александра Соловјева исправно, из-гледа да је село Прпора припадало једном мађеру; можда је заузимао положај који се може обележити термином протомађер и издигао се у ред ситне вла-стеле. С друге стране, могуће је да у оригиналу ме-сто **млгерл** стоји генитив множине **млгерк** (попут **Оело постелкЦЈАКк Коукно),** па би Прпора било још једно куварско село.

Употреба именице мађер не јењава до новијег доба, али јој је значење умногоме сужено. Тако ма-ђер означава манастирског кувара или црквеног слугу, а мађерија, мађерница манастирску кухињу. По свој прилици зато што је коришћење речи би-ло сведено на круг цркве и за њу се, по значењу, везивало.

ИЗВОРИ: *Живот краља Стефана Цечанског,* изд. Ј. Шафарик, Гласник ДСС 11 (1859) 70; А. Соло-вјев, *Одабрани споменици,* 93, 113, 166; П. Ивић -М. Грковић, *Цечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976, 67 (I. 285-290), 112 (40), 132-133 (60-61), 233-234 (I, 1979-2002), 234-235 (I, 2014-2029), 269 (I, 2772-2786), 290 (I, 297-301), 307.

ЛИТЕРАТУРА: *КјесткЈАШб,* 357, 358; А. Со-ловјев, *Једна српска жупа за време царства,* Гла-сник СНД 3 (1928) 33-34; Р. бкок, *ЕИто1о§гјзкг гјес-тк,* б.у. *таа*ег, тадгрго;* М. Вагјактагеујс, *О Р1аш се1таез1о%а з1о1еса,* Тгаштлопез, 2ћогшк 1п§тлт.ит.а га б1оуепбко пагос1ор15Је 5А21Ј 5-6 (1976-1977) 44; М. Грковић, *Имена у Цечансшм хрисовуљама,* Но-ви Сад 1983,29, 32.

Ђ. Бубало

МАЗГЕ в. *Сточарство.*

МАЈДАН в. *Рударство.*

МАЈСТОР (**мАистор^,** грч. цшатсоре$) - Од краја XIV века ову титулу носе најугледнији ви-зантијски музичари, следбеници Јована Кукузеља и новог украшеног (калофоног) стила црквеног по-јања, који је он увео. Поред Кукузеља, најпознати-ји византијски учитељи *маисторес* били су Јован Гликис, Мануил Хрисафис, Теодул јеромонах, Јован Лампадарије.

Манастиру Матејче, код Куманова, припадао је Поменик вођен од почетка XV века у коме се по-миње Исаија *маистор* (Београд, Архив САНУ, Рс 32), за кога се претпоставља да је био наш компози-тор, јеромонах Исаија Србин.

ЛИТЕРАТУРА: Е. ^еИезг, *А Њз1огу оГВугап-Ипе Мизгс апа[1] Нутпо§гарћу,* Охкж! 1961, 238; О. РеттоУ1С, *Згага згрзка тиггка и з^епи Љапазнјгћ гз1гаггуапја,* Миг1ске уесеп и Оопати, 2ћогшк га<Јо-уа, 2ас1аг - 2а§гећ 1983, 119-131; **Ештолио** Еукдж-А.олшб1лсо Ле^ко' тг)$ Вг^агтгугј* **Мотјо1КгЈ**$, Атлпа 1993,216.

Д. Петровић

МАЈСТОРИ в. *Занати.*

МАКЕЛАРИ в. *Занати.*

МАЛВАСИЈА в. *Пића.*

МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС - у средњо- стирски комплекс, увек су били посвећени одабра-вековној Србији представљао је специфично насеље ном светитељу или одређеном храшћанском пра-у коме су живели монаси или монахиње (Студеница, знику чија се ликовна представа (фреска) налазила

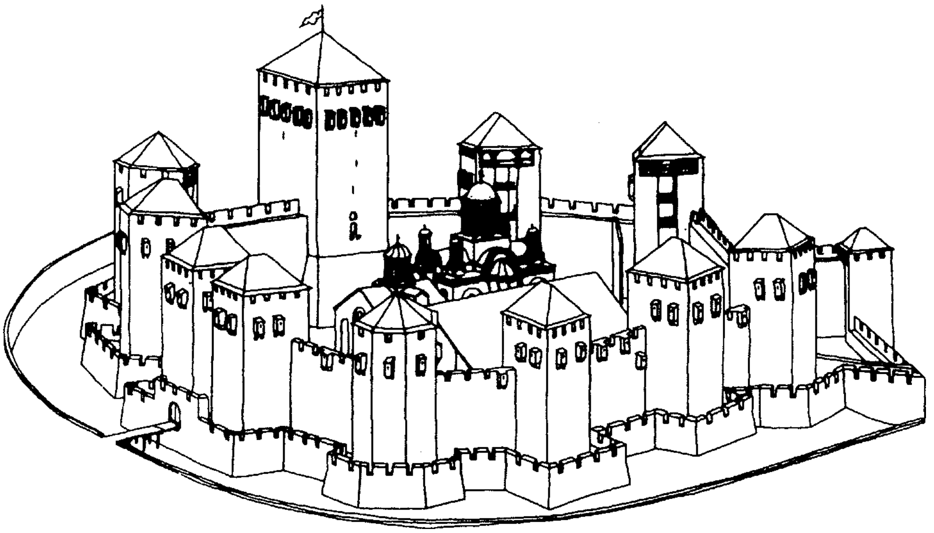

Утврђење - Ресава

Сопоћани, Раваница и др.). У средњовековним словенским изворима то насеље се назива млнлстирћ или монлстир^ (од грчког *цоуаотирш^,* у латинским изворима топабшгшт, соепоћшт). У ширем смислу манастирски простор обједињује ограђено насеље (манастир) и властелинство које се простирало изван ограђеног насеља и обухватало обрадиво тле, шуме, пашњаке итд., чинећи основ за економску егзистенцију заједнице. Манастирски комплекс је могао бити двојако организован: као *кшовија* (општежиће) или као *павра* (в.).

1. У киновији се одвијао заједнички живот монаха (монахиња) по тачно утврђеним правилима понашања записаним у манастирском *типику.* У манастирској заједници тога типа владала је одређена хијерархија. На челу заједнице се налазио(ла) управитељ(ица), односно игуман (игуманија).

Киновијски манастир је увек био ограђен зидом. У омеђеном простору је организовано насеље у чијем се средишту налазила манастирска црква, као најважније здање целине, увек оријентисана у правцу истока. Дуж манастирског обимног зида су биле изграђене различите грађевине, неопходне за живот заједнице. Манастирска црква, а тиме и мана-

изнад главног манастирског улаза (у Студеници су се сачувале полукружне улазне куле и на њиховим зидовима ликовне представе ктитора и арханђела, а вероватно се ту налазила и представа Богородице - заштитнице којој је манастир посвећен). Главно обележје киновијског манастирског комплекса у средњовековној Србији је његов кружни план насеља (Ђурђеви ступови, Студеница, Сопоћани, Дечани итд.). Иако је српски манастир у организационом погледу био оформљен према византијским моделима, његови оснивачи (ктитори) и градитељи нису следили византијски план ман ортогоналне схеме), већ су изградили сопствени модел насеља. Током времена, са већим продором византијских утицаја, дошло је до промена облика манастирских комплекса, па су у XIV веку изграђени и неки чији је план био полигоналног (вишеугаоног) облика са црквом у средишту ђели код Призрена, Ресава и др.).

Главни улаз у манастир се готово увек налазио на западној страни комплекса, усмерен према главном улазу у цркву. Често је постојао и други, помоћни улаз, који је водио ка манастирским имањима и економији. Улази су били строго контролисани, а

постојао је и кључар чија се просторија налазила не као слободно стојеће грађевине у комплексу (као непосредно уз манастирски улаз. Већина манастира нпр. три јужне цркве у Студеници), капеле у окви-

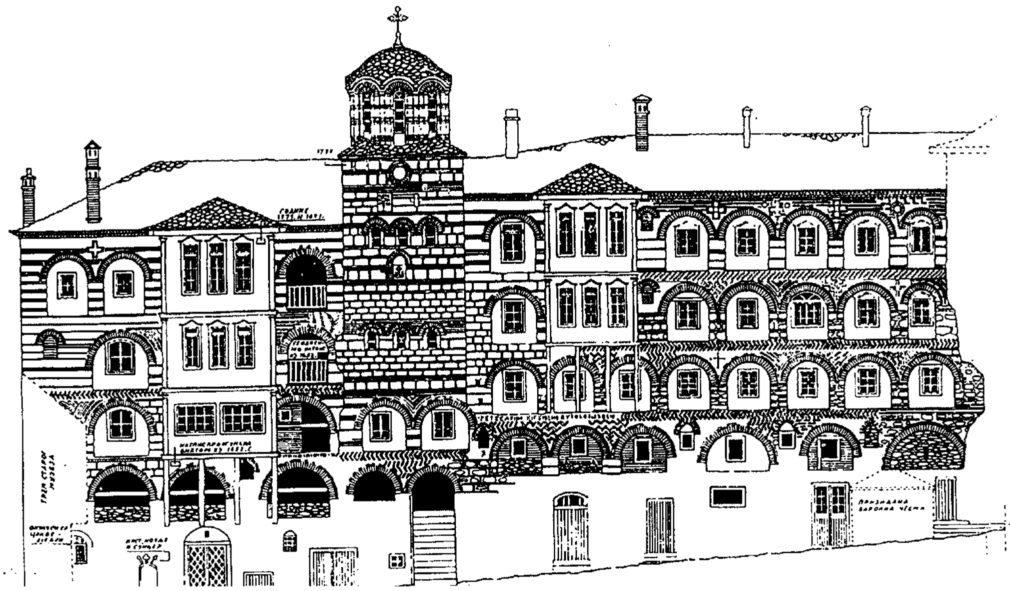

Игуменарија - Хипандар

није била изграђена као тврђаве. Нису имали од-брамбене куле дуж бедема, већ су само ограђивани масивним зидовима који су били слични оновреме-ним војним утврђењима, те се зато погрешно тума-чило да су зидани као тврђаве (Ђурђеви ступови, Милешева, Сопоћани, Градац и др.). Тек касније, крајем XIV и у XV веку, са повећаном опасношћу од Турака, изграђане су и две манастирске тврђаве -Раваница и Ресава (Манасија).

Манастирско насеље је у градитељском и функ-ционалном погледу било подељено на неколико це-лина: простор који је био намењен богослужењу и молитви, простор намењен становању и простор предвиђен за свакодневне радне активности мона-ха (монахиња).

Простор који је био намењен богослужењу и молитви обухватао је главну манастирску цркву у средишту насеља и велики број капела распореће-них на разним местима у оквиру насеља. Постоја-ле су капеле које су најчешће биле постављене уз бочне зидове цркве, затим оне које су биле изграђе-

ру резиденције старешине манастира, ктитора и других црквених достојанственика, капеле уз ма-настирску болницу, капеле уз одељења за госте итд.

Грађевина у којој се такође обављала молитва, уз заједничке дневне оброке монаха, била је мана-стирска трпезарија. То је уз цркву било друго нај-значајније здање у комплексу. Најчешће је била изграђена у западном делу комплекса, али увек у непосредној близини главне манастирске цркве. Локација манастирске трпезарије, у непосредној близини цркве, била је посредно одређена и прави-лима живота у манастиру (манастирским типи-ком), јер се после завршеног богослужења из при-прате манастирске цркве ишло на заједнички обед у трпезарију, где се за време обеда такође читала молитва. Манастирска трпезарија је објedињава-ла молитву и обед и стога је наменски припадала сакралном простору комплекса. У грађевинском погледу је зидана као пространа сала издужене (правоугаоне) основе, која се често, али не и обаве-зно, завршавала изнутра полукружним простором

(апсидом) на краћој страници. Столови за обедова-ње су могли бити распоређени у два низа (као у Студеници), или је био постављен један средишњи дугачки сто (као у Трескавцу). Најчешће су сто-лови били зидани, завршени равном каменом пло-чом која је служила као површина за обедовање. Унутрашњи простор је готово увек био украшен фрескама религиозне садржине (нажалост, живо-пис средњовековних трпезарија се до данас једино очувао у фрагментима у Студеници, Бањској и др.).

Простор који је био намењен становању обухва-тао је грађевине са монашким келијама, резиден-цију ктитора (оснивача манастира), резиденцију старешине манастира, резиденције намењене цр-квеним достојанственицима (нпр. за епископа, а ка-сније и за патријарха, као што је била грађевина у Пећкој патријаршији) и грађевине намењене мана-стирским гостима. Била су то најчешће вишеспрат-на здања (зидана каменом, или комбиновано каме-ном и опеком, а понекад и дрветом), имала су често и тремове. Просторије за становање су се обично налазиле на спратовима. Зграде су биле подигнуте дуж обимних манастирских зидова и тремовима оријентисане у правцу главне манастирске цркве.

Простор намењен свакодневним радним актив-ностима монаха је по својој функцији и архитек-тури био разнородан. Обухватао је просторије наме-њене манастирској управи (у једном документу из 1624. помињу се у Милешеви игуменарија и дохи-ја), кухиње, пекаре, разне оставе и радионице.

Манастирска кухиња, која је служила за при-премање хране за заједничке обеде монаха (мона-хиња), налазила се обично у непосредној близини манастирске трпезарије у којој се обедовало (у Со-поћанима, Градцу). Имала је велико огњиште на коме је припремана храна. Хлеб се припремао у манастирској пекари. Она је могла бити изграђена као посебно здање или је била посебна просторија уз манастирску кухињу. У њој су се налазиле једна или више пећи за припремање хлеба (постојала је и посебна пећ за припремање просфоре - неопходне за обред у цркви. И данас постоји пећ за просфору у Хиландару).

Разне врсте остава за храну и ствари налазиле су се у приземљима манастирских зграда. Понекад су у приземља смештане и манастирске радионице, иако се већина радионица налазила изван манасти-ра на пространим властелинствима. Радионица, у којој је можда обрађиван и метал, налазила се у се-верном делу манастирског насеља у Раваници. Ма-настири су имали разне врсте млинова и житница у којима су се чувале залихе хране. Млинови, најче-шће воденице, налазили су се на манастирским имањима, а ређе и у склопу манастирских комплек-са (у XVI веку постојала је воденица на северној страни у Студеници).

Поједини манастирски комплекси су имали и посебно грађену кулу - ***пирг*** (в.), која се могла на-лазити у склопу манастирског обзиђа (као у мана-стиру Св. Стефана у Бањској), изнад манастирског главног улаза (као у Студеници или Дечанима), и као слободно стојећа грађевина у манастирском дворишту (као у Св. Николи у Куршумлији). Пирго-ви су били вишенаменске грађевине. Служили су као простори за чување манастирске ризнице у слу-чају опасности (као у Бањској и Грачаници), у њи-ма су се преписивале књиге и понекад чувале мана-стирске библиотеке (као у Дечанима), служили су и као ***звоници*** и тада су се налазили изнад главног манастирског улаза (као у Студеници и Дечанима), или прислоњени уз цркву (као у Жичи и Сопоћа-нима). У пирговима су понекад биле и келије изу-зетно поштованих монаха и уз келију њихове при-ватне капеле (као пирг Светога Саве у Хиландару).

У манастирима су постојале и просторије за' обо-леле монахе - манастирске болнице. Према основ-ној намени, подизане су две врсте болница: оне у самим манастирима за остареле монахе оболеле од уобичајених болести, и специјалне болнице - ка-рантини за старе, немоћне и оболеле од разних зара-зних болести (посебно за лепрозне). Ове последње су биле подигнуте при манастиру Дечанима, изван монашког насеља, у Београду у време деспота Сте-фана Лазаревића и у манастиру Раваници у доба Лазара Хребељановића. За сада још није археоло-шки идентификована ни једна манастирска болница. Из Студеничког типика знамо да је манастир имао болницу. Из оснивачке повеље манастира Светих арханђела код Призрена, задужбине Стефана Ду-шана, знамо да је и овај манастир имао болницу у којој је могло да се лечи дванаест монаха.

Осим болница зидани су и домови за ходоча-снике који су могли имати и посебна одељења за прихватање болесних и остарелих посетилаца -странопријемнице **(стрАнопрГемницд).** Они су би-ли грађени изван манастира, често у њиховој не-посредној околини (из Студеничког типика сазнаје-мо да је манастир имао такво здање и да се звало

гостиница). Сваки манастирски комплекс је био снабдевен водом, било да је реч о цевоводу који је воду доводио из удаљених предела, било о бунару у оквиру комплекса или су у најнеповољнијем слу-чају грађене цистерне (као у Ђурђевим ступовима у Расу, или у Богородици Хвостанској). Манастири су имали и специјалне канале за одвод отпадних вода из комплекса (као у Милешеви), а имали су и санитарне просторије - нужнике, који су се налази-ли у склопу грађевина са спољашње стране мана-стирског обзиђа (као у Милешеви, Сопоћанима или у великом пиргу у Ресави). Просторије у зградама су загреване помоћу отворених зиданих ложишта -камина, или помоћу зиданих керамичких пећи (тзв. пећи на лончиће).

У манастирима се сахрањивало у склопу ком-плекса али и изван њега. У главној манастирској цркви су сахрањивани ктитори, њихове породице и високи црквени достојанственици. На некрополи око цркве налазили су се гробови обичних мона-ха, а понекад и игумана (као нпр. са јужне стране манастирске цркве у Студеници). Постојала су гро-бља смештена и изван манастирских зидина са ка-пелама за опело (као што се види на гравири Студе-нице из 1733. године). Посебно грађене костурнице, какве су постојале у манастирима на Светој гори на Атосу или другде у Византији, нису засад архе-олошки пронађене у склопу српских манастира (по-стоји изван манастира Жиче једна костурница која је, изгледа, грађена у новије време).

2. Лавра (од грчке речи *Xa\>pa,* што значи ста-за) је подразумевала другачије организоване ком-плекс и монашку заједницу од киновије. Њу су чи-нили искључиво монаси окупљени око неке угледне монашке личности која је, захваљујући свом испо-сничком - анахоретском - начину живота, стекла велики углед, па су се око пребивалишта (најче-шће у пећинама) таквих монаха пустињака поче-ли да окупљају други монаси, следећи њихов узор и образујући ширу насеобину - лавру. Такво насе-ље се састојало од центра лавре, у коме се налази-ла црква и понекад трпезарија, и од појединачних монашких келија - испосница које су међусобно биле повезане стазама и распоређене на ширем простору (лавра Архангела Михаила у Расу, лавра Св. Петра Коришког и др.). Монаси су живели и обављали дневне молитве у својим келијама, а са-мо су се једном (а понегде и два пута) недељно оку-пљали око манастирске цркве, у центру лавре, где се обављало богослужење. Понеке лавре су касни-је прерасле у коновијске манастире (као нпр. ла-вра Св. Петра Коришког).

ЛИТЕРАТУРА: С. Поповић, *Крст у кругу. Ар-хитектура манастира у средњовековној Србији,* Београд 1994.

С. Поповић

МАНДИЈА в. *Мере и тегови.* **МАРАМА,**

МАРАМИЦА, в. *Огпавље.* **МАСКАРАДЕ**

в. *Дружичало.*

МАСЛИНЕ - дугогодишње биљке, маслиново дрво и његови плодови, некад називане и маслице. Отуда је масло у српским текстовима често масли-ново *уље* (в.). Маслине се у латинским изворима називају оНуае. У околини Бара садила се посебна врста маслина која се називала „баркиња" и њени плодови служили су само за јело и сољење. Будван-ски Статут регулисао је начин млевења маслине. За четири модија млевених маслина млинар је узимао једно ведро као ујам. Уколико би одступио од пропи-са следила је казна од 12 перпера, од којих је 6 при-падало кнезу а друга половина оштећеној страни.

Маслињаци су површине са стаблима маслина посађеним на уском појасу поред мора. Маслиново дрво се узгајало пре свега у Бару, а затим у котор-ском, будванском и улцињском дистрикту. Тако је пејсаж Бара обележен већим или мањим маслиња-цима. Становништво ових крајева настојало је да подстакне гајење маслина с обзиром на важност њених производа за привредни живот градова (по-себно Бара). Маслињаци су као и остале некрет-нине завештавани и давани у мираз.

ИЗВОРИ: *8ШШШ сШшИз СаШап,* Уепегш 1616, 179; *Средњовјековни статут Будве,* Будва 1988, 99, 129, 138 (прир. М. Лукетић, Ж. Бујуклић).

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић, *Барски маслињаци уХ1Увијеку,* ИЗ 1-2 (1958) 319-321; Р. Ковијанић, *Један помен маслина у Боки (1431),ИЗ* 1-2 (1958) 321-329; *Бар град под Румијом,* Бар 1984, 21,51 (С. Ћирковић, Б. Храбак); 2. ВијикНб, *Ргшпо игеде-*

пје згеЉпјоујекоупе диа\атке котипе, **N1x516** 1988, 35, 37, 78, 133, 210, 226, 253, 260.

М. Маловић-Ђукић

МАСЛО в. *Храна,* в. *Уље.* МАСТИЛО в.

Прибор за писање. МАТ в. *Мере и тегови.*

МАУЗОЛЕЈ (јиаг>асоА,ЕГоу) - монументална над-гробна грађевина. Назив је добила по гробници ка-ријског владара Маузола из четвртог века пре на-ше ере. Замисао маузолеја у српској средњовековној уметности подразумева цркву - задужбину у којој су по начелу ктиторског права сахрањивани кти-тори и чланови њихове уже породице, као и цркве-ни поглавари. Обичај српских владара да подижу монументалне гробнице можда води порекло из преднемањићког раздобља, али је за његово конач-но успостављање пресудну улогу одиграла Студе-ница. Намера ктитора је била да од ње начини поро-дични маузолеј, али је пракса показала да су се сви српски владари одлучивали на подизање сопстве-них гробних храмова.

Гроб ктитора се налазио у западном делу цркве, са јужне стране. Почасно место насупрот владаре-вом гробу припадало је неком од најближих чла-нова породице. Други припадници владарског дома, а по правилу и жене, сахрањивани су у унутрашњој припрати. Било да су преминули као лаици или, што је било правило, као монаси, српски владари су добијали свој „први гроб" у западном делу цркве, који са становишта градације светости заузима нај-ниже место. У случајевима када би се владарске мошти објавиле и посветиле, премештане су у ,*цру-ги гроб" - кивот који је постављан испред олтара. Светитељски статус је обезбеђивао владару место у хијерархијски вишем, светијем простору храма.

Уместо старијег, античког обичаја да се тела упо-којених царева полажу у саркофаге, српски владари, као и руски, бугарски и делом византијски, почи-њу да се сахрањују у земљу. Подземне гробнице Немањића припремане су истовремено са грађењем цркве. Биле су дубоко укопане испод нивоа пода, озидане каменим тесаницима и затворене посеб-ним плочама на које се затим постављао саркофаг. У античко доба саркофаг је био намењен непосредно сахрани. Над гробовима немањићких владара сарко-фаг је имао функцију споменичког обележја. Вла-дарски саркофази нису садржавали никакву клеса-ну или сликану декорацију нити натпис. Натпис на саркофагу није ни био потребан, јер је ктиторски портрет над гробом увек био праћен натписом. Бо-гато је украшаван кивот за мошти немањићких вла-дара светитеља; прављен је од дрвета, потом бојен или позлаћен, а површине су биле прекривене фло-ралним и зооморфним мотивима у плитком реље-фу. Студенички прототип губи значај за владавине Стефана Дечанског одвајањем саркофага од зида и његовим слободним положајем у простору храма, да би у доба цара Душана био замењен новим реше-њем, лежећом фигуром покојника у високом реље-фу. Није сачуван ниједан владарски надгробни спо-меник Моравске Србије, па се не зна да ли је уопште имао форму саркофага. Последњи примери владар-ских фунерарних споменика код Срба у средњем веку, сачувани у маузолејима Косача на Шћепан По-љу, имају облик стећка.

И властела је на основу ктиторског права имала право на гроб у цркви. Тачно одређивање појединих задужбина као властеоских маузолеја није сасвим могуће јер се у неким црквама сачувала само гроб-на плоча властелина са натписом из кога се не види да ли је покојник уједно и ктитор. У извесним слу-чајевима се поклапају подаци из гробних натписа у цркви и повеља у којима стоји да је дотични велмо-жа ктитор; неке цркве и манастири су били опште гробнице властеле, али и других друштвених слоје-ва, а понекад је извесни велможа уз богат прилог добио право не на сахрањивање, већ на постављa-ње гробног камена комеморативног карактера.

За разлику од световних владара, црквени по-главари нису могли имати посебну задужбину -маузолеј, што је упућивало на стварање неке врсте колективне гробне цркве. Архиепископија, одно-сно патријаршија, као центар црквеног живота и место које су као ктитори могли да уобличавају према својим схватањима и потребама, била је нај-погоднија да преузме функцију маузолеја цркве-них поглавара.

Пећка патријаршија је највећи српски средњове-ковни маузолеј, по броју сахрањених личности и

по временском распону. Сахрањивање се континуирано обављало најмање 150 година, почев од архиепископа Арсенија (умро 1266) до патријарха Јефрема (1399). Пећки саркофази немају натписе, али се скулпторална декорација, карактеристична за надгробне споменике припадника црквене хијерархије, може узети као један од поузданих знакова за идентификацију споменика.

Фунерарна намена храма - маузолеја истакнута је и избором сликане декорације, посебно оних делова цркве који су служили сахрани. Сотериолошки и есхатолошки карактер сликаног програма наглашен је представама Распећа и Васкрса (илустрованог Мироносицама или Силаском у ад), догађајима који илуструју идеју о искупљујућој крсној смрти Христовој и стварности његовог васкрсења, односно темељно начело ортодоксије да се индивидуално спасење може постићи само унутар општег сотериолошког процеса, и представом Деизиса, метафором молитвене вере у могућност избављења на Страшном суду. У појединим гробним црквама фунерарну функцију, сотериолошко--есхатолошког каректера имале су и представе Вазнесења у куполи и Страшног суда у припрати. Илустрације последња три псалма сасвим јасно упућују на гробни карактер неколико задужбина српске властеле.

ЛИТЕРАТУРА: В. Марковић, ***Ктитори, њихове дужности и права,*** Прилози КЈИФ 5 (1925) 100-123; Д. Филиповић, ***Монументални надгробни споменици Пећке патријаршије у средњем веку,*** (непубликовани магистарски рад, одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1981); Д. Филиповић, ***Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Пећи,*** Зборник МС ЛУ 19 (1983) 75-94; Д. Поповић, ***Надгробни споменик архиепископа Саве II из цркве Св. Апостола у Патријаршији,*** Зборник МС ЛУ 21 (1985) 71-88; Д. Поповић, ***Српски владарски гроб у средњем веку,*** Београд 1992 (са старијом литературом); И. М. Ђорђевић, ***Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића,*** Београд 1994.

Б. Гугољ

МАЧ - спада у нападно сечно и бодно оружје. Током дугог периода људске историје био је основно ручно оружје. Састојао се из крснице (балчака) и сечива. Делови крснице су накрсница, држак и јабучица, а делови сечива: оштрица, врх и жлеб. Термин мач је општесловенски. Мач се у српској средњовековној терминологији први пут помиње у Теодосијевом делу Живот светог Саве. Израз мач је највероватније у словенске језике ушао из готског језика. Мач који се најчешће употребљавао у

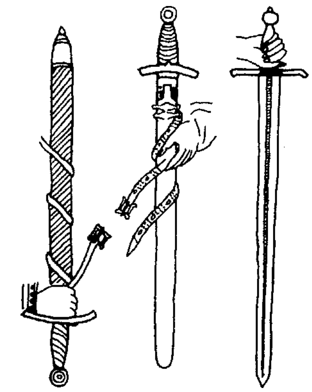

Мачеви - Ст. Нагоричино, Св. Никита, Каленић

средњовековној Србији био је галског порекла а међу Словенима се раширио посредством Германа у доба када је постао општеприхваћен широм Европе. Током раног средњег века на територији српских земаља употребљавао се мач ***каролиншког типа*** који је настао под утицајем ***викиншког мача*** у Франачкој а одатле се проширио у словенске земље. Између XII и XIV века мач је претрпео знатне измене, на шта су пресудно утицали развој коњице и промене оклопа. Дошло је до продужења крснице и сечива, те мач постаје знатно дужи и виткији. Ради заштите од удараца долази до проширења дршке, да би на крају био створен дворучни мач. У каснијем периоду, због потребе бодења мачем, већи део мачева имао је зашиљени врх. Током XV века долази до потискивања мача као основног нападног убодног оружја.

ЛИТЕРАТУРА: Р. ВШогас, ***Иагргз па таси Ре1га 2,гтјзко% и Регазт,*** ИагосЈпе 8*аппе 8 (1924); V. **Сигб1**<5, ***ЗШгтзко огигје и Возт г Негсе§оуш,*** 02М 38 (1926); Т. Ђорђевић - В. Ћурчић, ***Старинско оружје у Босни и Херцеговини,*** Прилози КЈИФ 7 (1927); А. Дероко - С. Радојчић, ***Откопавање Царичиног Града,*** Старинар н. с. 1 (1947); Г. А. Шкриваnић, ***Оружје у средњовековној Србији, Босни и Цубровнику,*** Београд 1957; ***В.*** Рпћакоујс, ***Огигје па гШпот зћкагзЊи ЗШје I Македопце,*** Уезшк Уојпо§ тигеја 10 (1964); Д. Мркобрад, ***Налаз средњове-***

ковног мача из Батајнице, Годишњак ГБ 30 (1983); 2. Утзкл, *Кагта(гапја о розккагоИпШт тасеугта 10 /11 зШеса и Ји%оз1а\1ц,* 5НР 13 (1983); М. Брм-болић, *Средњовековни мач из Народног музеја у Панчеву,* Гласник НМ Панчево 2 (1989).

Н. Лемајић

МАЧАР в. *Занати.*

МАЧОНОША (тассесћапш, олабарш?) -ти-тула у средњовековној Хрватској и Србији. Јавља се у Хрватској у IX веку. Фрањо Рачки налази да тас-сесћапш настаје од речи шхг^оажа - мачуга, буздо-ван - што одговара титули мачоноше.

О титули мачоноше у средњовековној Србији сазнајемо посредно, преко презимена *Маченоше-чић.* Ђурђе Маченошечић, забележен у једном по-менику из доба деспота Ђурђа Бранковића, при-падао је најужем кругу деспотове дворске властеле. Презиме изведено од звања, уверава нас да је отац или неко од предака Ђурђа Маченошечића био ма-чоноша.

Непознато је порекло ове титуле. Није вероватно да је она у српске земље доспела колонизацијом гр-чког живља које се повлачило испред провала Ту-рака, јер су византијске титуле спатара, протоспа-тара и спатарокандидата носили угледници у раном периоду византијске прошлости.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Кас1а, *Иигагпје з(апје Нп>а(зке рпје ХПуцека,* Каа ЈА2ТЈ 91 (1888) 152; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 20; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *Један недовољно познат поменик из времена деспо-та Ђурђа Бранковића,* Археографски прилози 9 (1987) 334-338; М. Спремић, *Цеспот Ђурађ Бранко-вић,* 389; Д. Даниловић, *Стари српски поменици,* магистарски рад одбрањен 1994. године на Фило-зофском факултету у Београду, 50; Р. Михаљчић, *Презимена изведена од титула,* Расковник 87-90 (пролеће - зима 1997) 5-34.

Р. Михаљчић

МЕД (ллед^, те1) - Процес добијања меда, са-свим једноставан, није се мењао вековима. Без об-зира на то што су постојале разне локалне варијан-те, мед се добијао на два основна начина - загревањем и без загревања. Комади медног саћа гњечили су се тако да попуцају ћелије са покло-пљеним медом а затим су остављани да мед исцу-ри. Загревањем мед се вадио или тако што би се медни сатови загрејали а затим у врећи гњечили док се мед не исцеди, или су се прво гњечили па затим кували док се восак не одвоји од меда и ис-плива на површину.

Методе добијања меда зависиле су од локалних обичаја, али се и из исте кошнице мед могао вади-ти коришћењем оба начина: поклопљен мед без за-гревања, а саће са отвореним, незрелим медом, ко-ји садржи већи проценат воде, загревањем да не би дошло до врења. На ову разлику се изгледа мисли у једном дубровачком документу из 1372. који препо-ручује да мед који се може добити без загревања (^иоа* рогепЧ со11ап зте 1§пе) и онај који се не може добити без загревања треба скупљати на умерено тихој ватри (сшп тосНсо 1§пе 1епго). Након цеђења сипао се у ћупове и пошто се одстрани труње био је спреман за употребу, складиштење или промет. Мед се на тржишту јављао и непрерађен, у саћу. Дубро-вачки трговац Маггтш ае Оеог§го купио је 1372. десет милијара меда у саћу (те1 сит сега) по 29 гроша центенар. По количинама, вредности и по-тражњи мед је далеко заостајао за воском, али је ипак представљао сталан предмет извоза из Срби-је и Босне. Посредством Дубровчана стизао је на удаљена тржишта Сирије и Александрије. У про-мету је ваган литрама и карателима.

Највећи део произведеног меда трошен је, по свој прилици, за справљање алкохолног пића, медо-вине. Омиљена још у словенској постојбини, ме-довина се добијала једноставним врењем у води раствореног и прокуваног меда. Коришћење меда је у тој мери везано за прављење медовине да је до-шло до својеврсног поистовећивања, јасно израже-ног у употреби истог термина за оба појма (медови-на и други изрази каснијег су постања). Неопходно је стога из самог контекста сагледати да ли се иза сваког појединачног помена речи *мед* крије медови-на или мед. По трговима у унутрашњости Дубров-чани су се радо бавили продајом пића (вина и медо-вине), толико, да је ова страна њихове трговачке делатности регулисана и званичним, владарским актима. Стефан Драгутин (око 1280) одредио им је под претњом конфискације да продају вино без во-де и медовину по утврђеној цени *(мед у уцен)* у Бр-скову. Уговором Дубровника и Котора (1279) за-

брањује се грађанима ова два града да носе медови-ну у Брсково из својих градова или околних краје-ва (рогЈаге те1 - не изгледа логично да у Србију увозе мед ако га већ из ње извозе). Дубровачко Ма-ло веће доноси одлуку 14. децембра 1384. да се не сме те1 ехкгаћеге изван Дубровника без дозволе кнеза и Малог већа, под претњом конфискације и плаћања 12 гроша. Није само дубровачко истрајава-ње на прављењу и продаји овог пића по унутра-шњости доказ о његовој тражености. Већ је Стефан Немања, приредивши дочек Фридриху Барбароси и крсташима, обдарио драге госте обиљем вина и медовине, а српска војска за неуспех при опсади Сера 1342. имала је добрим делом да захвали вели-ким количинама попијене медовине. У справљању алкохолних пића мед је коришћен и тако што се ме-шао са вином. Замеђено вино (тока, теНатт) мо-гло се по одредбама которског и дубровачког Стату-та правити само за личну употребу, да не би конкурисало домаћем вину.

Подозривост у безазленост меда умањује чи-њеница да је мед као извор шећера у свакоднев-ној исхрани имао несравњиво већи значај него да-нас. Средњовековне лекаруше редовно га помињу као здраву храну и лек. Свадбени обичаји забеле-жени у Дубровнику у XIII веку сведоче о улози меда као упадљивог симбола. Међу даровима које су добијали младенци налази се хлеб замешен с медом (рапшз теНашз), а младој су се у младоже-њиној кући прво давали мед и вода. Слатка страна меда није оставила равнодушним ни писце. Св. Сава у житијима говори *језиком медосповесним* када приводи заблуделог божанској истини или *прилаже медоточнаја ученија своја у* покушају да посредује између свога брата Стефана и одметну-тог великаша Стреза. Благотворност речи осећа и Теодосије: *оне су сатови медовни, сладост њихо-ва души исцељени/е.*

ЛИТЕРАТУРА: Ч. Мијатовић, *Студи/е за исто-ри/у српске трговине ХШ-ог и Х1У-ог века,* Гласник СУД 37 (1873) 216-217; К. Јиречек, *Истори/а Срба*
II, 155, 250, 426; Б. Крекић, *Цубровник и Левант (1280-1460),* Београд 1956, 55, 87, 93, 112; М. Вла-јинац, *Речник наших старих мера у току векова*
III, Београд 1968, 5.у. *карател;* Р. Катић, *Медицина код Срба у средњем веку,* Пос. изд. САН 310, Бео-град 1958, 156, 161-162.

Ђ. Бубало

МЕДИЦИНА (тесИста) - Срби су из своје пра-домовине донели словенску примитивну медицину. О њиховом добром познавању анатомије говоре многи стари називи за делове тела и важније орга-не. За физиологију било им је блиско „пнеуматско" схватање да је основ животних појава *душа, дах.* Носиоци животне снаге су сокови, посебно крв. Развили су и своју посебну хуморалну патологију, а знали су и поједине рационалне узроке болести (тровање, трауме, неправилну исхрану, метеороло-шке узроке). Ипак, веровали су да је најчешћи узрок болести магичне природе.

У средњовековној Србији познавање медицине развијало се на основама народне медицине и под утицајима који су долазили из Византије, затим преко приморских градова из Италије и других за-падних земаља. Тај развитак је био у складу са оп-штим културним приликама. Српски владари, вла-стела и градови, уколико нису имали лекаре из локалне средине, доводили су их из византијских градова, наших приморских места и из Италије.

У манастирима као културним центрима меди-цини се поклањала посебна пажња, превођене су античке и средњовековне медицинске књиге, обра-зовали се лекари за профани начин лечења. Овај развој ишао је упоредо са европским, али је тур-ским освајањем ометен, што је довело до оживља-вања племенске и патријархалне културе и обнове народне медицине, односно појаве низа лекаруша у којима је сакупљано народно медицинско искуство.

Византија је била носилац античке медицине у свету. У Салерну је основана прва медицинска шко-ла. Грчка медицина и античка филозофија све више интересују бројне хришћанске писце (Григорије Назијанин, Јован Златоусти, Василије Велики, Јован Дамаскин) који их користе за писање својих био-лошко-медицинских списа. Ови списи се преводе и код нас, а по манастирима је настављено преписи-вање старих рукописа. Утицај медицинске култу-ре са Запада непрекидно се осећао са мањим или већим замахом.

Српско средњовековно фреско-сликарство у на-шим манастирима не представља само лепа умет-ничка остварења, већ је драгоцен извор за проуча-вање историје здравствене културе. Највећи број примера медицинских елемената на фрескама на-лази се у споменицима XIV столећа. Могу се по-делити на: обољења и болеснике, затим на физиоло-шке и медицинске елементе везане за свакодневни

*

живот. Поучни су и чести примери чудесних исце-љења. Група светих лекара је интересантна с об-зиром на медицинске инструменте које држе у рукама као своје атрибуте. Присутни су исцели-тељи-чудотворци, међу њима су и свети врачи као учени лекари: Кир и Јан, св. Кузман и Дамјан и Пан-телејмон, а од жена св. Анастасија. Они у рукама држе инструменте - пинцете, хируршке ножеве, шпатуле, кутије за медикаменте, фиоле. Издвајају се теме рођења, сахрањивања, хигијене, исхране, типова болесника. Болести као азспеб, лепра, хи-дрокела, психозе, парализа, слепило приказане су реалистично.

По свом учењу, српска средњовековна медици-на припада европској школи, јер је настала на њe-ним традицијама. У манастирима су преведена мно-га класична дела, многа су за време турских освајања пропала. Сачувани медицински рукопи-си представљају највредније документе, не само српске прошлости. У *Шестодневу* Јована Егзарха истичу се поглавља о анатомији и физиологији чо-века. То је занимљив теолошко-природно-научни коментар прве књиге Библије о стварању света, на-стао у Преславу око 915. године. Препис тог дела први је урадио српски граматик Теодор у Хилан-дару 1263, док је монах Гаврило израдио један изу-зетно илустрован српски препис. У *Шестодневу* детаљно је описана анатомија главе, слабије су обрађени унутрашњи органи, а летимично абдо-минални. Дело је врло важно за словенску анатом-ску терминологију; садржи и вредне податке о ме-ханизму дисања, физиологији чула, психологији, физиогномици и лековитом биљу.

О хуманој физиологији расправља се и у једном недовољно проученом београдском рукопису из XV века. То је нека врста *хексамерона* састављe-ног тако да се свако питање разматра посебно с гледишта душе и посебно с гледишта тела.

У старој српској књижевности веома су присут-на имена грчког „оца медицине" Хипократа и његo-вог највећег коментатора Галена. Наводе се као ау-тори појединих делова списа. Пример је *Сказаније...* које је сачувано у Ходошком зборнику, српском ру-копису из XV века. У тој расправи тумачи се ху-морални састав људског тела, физиологија теле-сних сокова, као и неки проблеми зачећа и ембрионалног развоја. *Сказаније* је српски превод византијске прераде Хипократових физиолошких списа.

Међу списима старе медицине је *Иатрософи-ја о всакој вешти,* пронађена у библиотеци мана-стира Хиландара (бр. 126) из XV века, писана срп-ском рецензијом. У библиотеци манастира Дечана нађена је рукописна србуља (бр. 32/162), *Беседа Јо-вана Златоустог,* на чијој је насловној страни зале-пљен садржај *Цечанског врачебника,* који је изгу-бљен. Састављен је по одређеном систему, било по болестима и начину лечења, било по лековима. Пр-ви део садржи педесет рецепата из народне емпи-ријске медицине, док је текст другог дела у целини апокрифан.

Најзначајнији споменик српске медицинске кул-туре је *Хипандарски медицински кодекс бр 517.* От-крио га је (1952) Ђорђе Сп. Радојичић у библиотеци манастира Хиландара. То је зборник који садржи списе европске научне медицине од XIII до краја XV столећа. Овај кодекс је од значаја за српску сред-њовековну медицину, али и за историју европске медицине. Његовим проучавањем посебно се бавио Реља Катић. Кодекс је једини познати примерак та-ко велике збирке медицинских списа салернско-монпељске школе написан на народном језику, и то не само код Словена, већ и код многих европских земаља које су имале богатију медицинску тради-цију. У Хиландарском медицинском кодексу дисци-плине су сврстане у следеће групе: Списи из интер-не медицине; Списи о инфективним болестима; Фармаколошки списи; Токсиколошки списи; Спи-си из педијатрије; Терапијска упутства; Списи из хирургије.

Овај кодекс садржи документе од непроцењиве вредности. Његов састављач морао је бити човек великог медицинског знања, високе медицинске културе и одличан познавалац свог матерњег језика, што потврђује зналачки састављен избор списа из кодекса. За бројне медицинске појмове успео је да нађе народне називе и тако постави темељ српској медицинској терминологији.

Т. А. Исаченко Лисоваја у својој анализи Хи-ландарског медицинског кодекса говори о овом средњовековном српском рукопису и његовим нај-ближим текстуалним паралелама у словенској пи-смености. Упућује на тражење непосредног извора за текстове Кодекса према немачкој књизи: Јоћап **УОП** Сиће, *Саег&е д.ег БиндћеИ,* бхекш Агпес1е5 рпп-1ес1, Шћек 1492.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Катић, *Утицај српске средњо-вековне медицине на постанак терапијских кодек-*

са код Срба, САНУ 61, 3 (1957); Р. Катић, *Медици-на код Срба у средњем веку,* САНУ 310, 12 (1958); Р. Катић, *О појавама и сузбијању заразних бопести код Срба од 1202. до 1813. године,* САНУ 386 (1965); Р. Катић, *Српска медицина од IX до XTXвека,* САНУ 415, 21 (1967); *Хиландарски медицински ко-декс н. 517,* приредио и уводну студију написао Р. Катић, Београд 1980; *Хиландарски медицински кодекс н. 517* (превод), приредио и уводну студију написао Р. Катић, Београд 1989; М. О. Огтек, *МесИ-сгпа па роаУисји Ји§оз1аУ1Је и згеЈnјет уЦеки,* 2ћогтк гасЈоуа Ји§об1ауепбко§ **сЈгибГУа** га 1б*опји тесћсте, гагтасце \ уе*еппе 2 (1960) 198- 207; Р. Ковијанић -Н. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (Ш-ХУЈП вијек)* II, 1957; С. Мијушковић - Р. Кови-јанић, *Грађа за историју српске медицине,* Доку-менти Которског архива I (XIV и XV век), САНУ, Одељење медицинских наука 1 (1964) 1-152; В. Га-вриловић, *Стари српски медицински зборници,* АсЈа Шб1. тео!. б1от. рћагт. теа[1]. уех. 5, 1-2 (1965) 40-50; Д. Васиљевић, *СредњовекОвно сликарство у Срби-ји и Македонији као извор за проучавање наше здравствене културе,* Ас1а ћ1з1. тес1. б1от. рћагт. тес1. уех. 6, 1-2 (1966) 71-78; И. Лазовић, *Елементи здравствене културе на српским средњовековним фрескама,* Архив ИЗКС 8/9, 1-4 (1979/1980) 11-21; В. Гавриловић, *Здравствена култура у средњове-ковној Србији,* 600. годишњица Косовске битке 1389-1989, Српски архив, Ргах1б тесћса, Медицин-ски преглед (1989) 19-29; Т. А. Исаченко Лисован, *Хиландарскии медицинскип кодекс но 517 и его бли-жапшие параллели в славлнскоп писшенности,* Ар-хеографски прилози 18 (1996) 119-130.

В. Гавриловић

МЕДОВИНА в. *Пића,* в. *Мед.*

МЕЂА (мегд, мепа, меА, междл) - граница држава, градова, села, заселака, селишта, власте-линстава, планина, пашњака, забела. Омеђују се и жупе не само као географски појам него и управне јединице *(што је с ону страну дела този жупско, а што је о сиу страну дела този црковно,* или: *Жупе Баница и Врбања од мее до мее).* Поред тога међе су имали катуни *(од катуна у границу катуна),* па чак и црквице *(међе кичавске црквице).* Нема сум-ње да су омеђени били и мањи приватни поседи, иако о томе нема података. Маја 1415. Ђурађ Бран-ковић издао је разрешницу рачуна Јакши Драгојеви-ћу који је држао приштевску царину - **с^ всеми мепами кок с# под«> пришевск^ цдрин^.** Овде царинска међа није апстрактан појам. Она се свака-ко подударала са међама градског атара.

Богату изворну грађу о међама налазимо у мно-гим даровницама, од којих издвајамо Бањску или Светостефанску повељу краља Милутина, Дечанске повеље краља Стефана Дечанског и краља Стефана Душана, и повељу манастиру Св. арханђела код Призрена цара Душана.

Поред домаћих израза за међу, понекад у изво-рима налазимо и изразе грчког порекла: периор (л;**ep1opo$)** и синор *(ОХ>УОООУ).* Међа и синор јавља-ју се и заједно **(изнлидоше мегк и синоре).**

Начин омеђивања прописује Душанов законик (члан 79, 80) и више законских одредаба у повеља-ма. Омеђивало се не само због власништва него и због колективне одговорности за одређено подру-чје у случају разбојништва и крађе. Један спор због разбојништва и крађе *(узе гуса коње цареве и људе избише)* водио се пред царем Душаном. Сви околни становници *(властела и хора)* потврдили су да се насиље догодило на подручју села, односно имања манастира Хиландара, те је приселицу и вражду платио манастир. Колективна одговорност одржа-ла се и у турско доба. Да би избегло плаћање крвни-не, село Доброселица у Левачу одрекло се дела ата-ра на коме је убијен Турчин. На тај део атара стекло је право суседно село које је платило крвнину.

Утврђивање међа био је одговоран посао који су обављали угледни људи под заклетвом. У доба деспота Јована Драгаша и брата му Константина о међама хиландарских поседа у Струмици пресу-дили су два епископа, струмички кефалија Даби-жив и његов пристав Станко. На међе су под за-клетвом указивали струмички бољари. Присутни су били *стариници* (в.) из околине. Међу њима би-ло је попова и челник Теријан. Хрисовуља цара Ду-шана послужила је као подлога, као нека врста ка-тастарског снимка терена. Природно, поштовале су се старе границе записане у исправи - *како пише у хрисовули Степана цара, не потварамо.* После заклетве и читања исправе, присутни су утврдили међу *(утесаше међу... постависмо три камене си-норе).* Сличан поступак утврђивања међа имања манастира Хиландара вођен је јануара 1454. По за-

повести деспота Ђурђа Бранковића, деспотов вла-стелин Оливер Големовић послао је *отрока* (в.) Ни-колу Владовића да са осталим деспотовим *послу-шницима* утврди међу. Поротни суд се ослањао на хрисовуљу, где су забележене међе које је *прежде растесал* челник Никола. Том приликом заклело се дванаест угледних мужева, три попа и двадесет и четири стариника. Исте године, по деспотовој на-редби, Оливер Големовић *место себе* послао је отрока Радосава Ђурашиновића да разграничи ме-тохије манастира Хиландара и манастира Св. ар-ханђела. *Међа од века* обновљена је на основу хри-совуље, а пред јеванђељем, часним крстом и иконом, старинике је заклео отрок Радосав.'

Међе су се често утврђивале по налогу влада-ра, али практични део посла обављала је властела са претежно нижим звањима. Изузетак је деспот Драгослав. Деспота Драгослава и епископа Арсени-ја краљ Стефан Дечански послао је да *изнађу* старе међе имања Призренске епископије. Првобитне ме-ђе које су они поново установили краљ је само по-тврдио. Иначе, међе су најчешће *тесали* тепчије, челници, севасти, кефалије, пристави, судије и отро-ци. Отроци које је Оливер Големовић слао да *уте-шу* међе манастиру Хиландару и манастиру Светих арханђела свакако су припадали сталежу повла-шћених.

Међама су се називале државне границе: *Са-стах се с ним на межди отачаства мојего.* У уго-вору са краљем Стефаном Владиславом, Дубров-чани настоје да се границе не померају - *да стојимо у старим међама, а преко њих да не по-сежемо никако.* Цар Душан и цар Урош позивају се на границе из доба краља Милутина. Дубровча-нима се забрањује да саде винограде на српској зе-мљи. Винограде које би засадили *преко међе* припа-ли би српском владару. Уступањем Пељешца и Стона, Сланског приморја и Конавала, границе Оп-штине померале су се према унутрашњости. Стога се у повељама истиче да се ове области уступају са *свим међама,* или *са свим правинама.* Пошто су биле утврђене и познате, повеље ређе бележе кон-кретну државну границу као, на пример, *ускрај мо-ра до дубровачке међе* или *до међе которске,* како је забележено у повељи краља Стефана Томаша. Спољни део међа пограничних властелинстава, природно, подударао се са државним границама. Понекад се појмови међе и границе јављају исто-времено. Босанска властела Санковићи покушали су да Дубровчанима продају Конавле и Виталину до *међе и границе драчевичке.*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Пурковић, *Одређивање међа,* Етнологија 1-2 (1940) 65-84; М. Р. Барјактаровић, *О земљишним међамау Срба,* Београд 1952.

Р. Михаљчић

МЕЂНИЦИ - природни или вештачки објек-ти који омеђују насеља, властелинства, планине, пашњаке, забеле (в. *међа).* Разграничење је зави-сило од конфигурације земљишта. Граница се сама по себи нудила линијом развођа, односно венцем (д/кл1», клко се клми ВАЛИ). За међе су узимани уочљиви природни граничници као што су брег, брдо, врх, крш, рт, стена. Природна граница успо-стављала се уздуж река и потока и обалом мора (Жоулв.ган^ отк морл до морл), али за међе служи-ли су и остали локалитети унутрашњих вода: ба-ре, локве, рибњаци, студенци, вирови, бродови (га-зишта), ушћа, понори. Природни граничници распознавали су се по локалној номенклатури: *Бе-ли брег, Црвени брег, Цубоко брдо, Голо брдо, Биво-ље брдо, Високи крш, Пчелиња стена, Цобри дол, Цубоки дол, Велија река, Зла река, Бели поток, Ри-ђи поток, Смрдећи поток, Бели студенац, Жупан студенац, Куделин студенац, Цобра водица, Црве-на локва, брод Ставрак, Морањски брод, Овчији брод.*

Омеђивало се и природним објектима које је људска рука лако могла да уклони. То су усамљена стабла храста, букве, брезе, врбе, тополе, цера, ра-зних четинара, затим стабла воћака *(у крушку под брдом, на три ораха, на црешњу).* За међе су служи-ли антропогеографски објекти као што су куће, ку-ћишта, селишта, катуни, цркве, градишта, млинови, млиништа, цесте, мостови, гумна, гумништа, ви-ногради, виноградишта, крстови, гробови.

Честе су вештачке, *утесане* међе. Погранични камен који се називао међник, дубоко су укопавао у земљу - *постависмо мегнике, камен који поста-висмо насред баре, камик који постависмо на пут, ками кои укопасмо, ту постависмо три камене си-норе.* Понекад су се у земљу укопавали камени кр-стови. Повеље бележе *белег на камењу* и *белег на камену.* На живу стену урезивао се крст (1ар1с1е5 51§па1:j сшп сшсе у околини Котора), а за турске

власти у Херцеговини уместо крста урезивао се полумесец. Стубови од камења и креча (рПабТшт) означавали су међу у околини Дубровника.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Пурковић, *Одређивање међа,* Етнологија 1-2 (1940) 65-84; М. Р. Барјактаровић, *О земљишним међамауСрба,* Београд 1952.

Р. Михаљчић

МЕНИЦА - модерни назив за врсту пословног документа који се називао Нттега сатђН (дословно: писмо о мењању новца), који се крајем средњег ве-ка примењивао и у пословним односима у Срби-ји. Стари српски назив није познат, иако су у другој половини XV века менице састављане и на срп-ском. Меница није у Србији широко примењива-на, а стигла је посредством Дубровчана. У Дубров-нику је примена менице први пут документована 1334. године. Све до 1368. служила је у пословним односима са странцима, а од тада и међу самим Дубровчанима, тек у XV веку се више примењује у кредитним трансакцијама.

У раном периоду менице су служиле за мења-ње новца, на што и назив подсећа, али истовремено и за трансфер новца јер су омогућавале да се из-бегне тешко и ризично преношење готовине, а у многим земљама је изношење новца било забра-њено. Менице су биле и кредитни инструменат уто-лико што се подразумевало постојање или стварање задужења и што је увек протицало неко време изме-ђу издавања документа и примања новца. Уступа-њем менице лицу које није учествовало у првобит-ној трансакцији, обично белешком на полеђини, меница се претварала у вредносни папир и заме-њивала новац, али тај вид употребе није стигао да се развије пре турског освајања.

За разлику од задужнице (в. *кредит)* која је садр-жавала признање задужења, имена дужника и по-вериоца, износ дуга, рок враћања, затим формулу о јемству целокупном имовином, и још понеку фор-мулу, средњовековна меница је садржавала налог онога који уплаћује (аагаге), затим имена онога ко-ме је новац намењен (ргепсНтоге), онога који новац подиже (ђепепаапо или ргезептапте) као и износ и врсту новца који се подиже. У рано доба меницу прати писмо (аУ15о) у коме се наводи интервал од давања менице до исплате готовине. Дешавало се да онај који треба да исплати не признаје меницу на што је доносилац формално протестовао, обично пред нотаром.

Дубровачка влада је својим посланицима у Ср-бији налагала да помоћу менице дођу до новца за дарове и путне трошкове. Остао је спомен меничне трансакције у Смедереву (1453). Мало веће је одлу-чило: *да се испати Дамјану Соркочевићу сребро које је дао Паскоје* (Соркочевић) *челник нашем по-сланику у Смедереву на основу менице* (рег Нтегат сатђН). У пословној књизи Михаила Лукаревића остали су трагови примене менице у Новом Брду 1438. У време кад се употреба меница веома раши-рила, нарочито у односима Дубровника са Јужном Италијом, и кад су операције постале сложеније (уступање, предавање потраживања другоме), тур-ско освајање је ограничило примену менице на по-словање међу самим Дубровчанима.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 205; М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442-1495),* Београд 1971, 119-124; I. Уоје, *КгесИта 1г-§оута и згеЗпјоујекоупот Виогошгки,* багајеуо 1976, 156-159; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Београд 1994, 665-689 (Новац. Вред-носни папири. Кредити).

С. Ћирковић

МЕРЕ И ТЕГОВИ - **1.** Средњи век није позна-вао општеважећи систем мера који би се могао упо-редити са метарским системом у модерном свету, али није било ни онаквог шаренила и хаоса какви му се приписују у популарним представама. Једини-це мера су могле бити неједнаке по физичкој вели-чини у два суседна места, али с друге стране, на огромном простору од Цариграда до Лондона разли-чите *литре (фунте)* су се на исти начин делиле на 12 *унција* или су образовале јединице од 100 и 1 000 литара: било је много различитих *стопа* и *палаца,* али су припадали истом реду величина.

Веома се разликовао и начин мерења јер су ме-ре прилагођаване материји која се мерила. Тамо где се данас употребљавају мере за тежину кори-шћене су у средњем веку мере за запремину, при чему мере за житарице нису биле једнаке са онима којима се мерила со; једне мере за дужину употре-бљаване су у грађевинарству, друге у мерењу тек-

стила. Међу мерама за тежину уобичајено је било разликовање ***дебелих*** и ***танких*** мера; првима су се мериле кабасте ствари мање вредности, другима скупоцене ствари; једне су биле мере за восак а друге за сребро.

Одлика средњовековних мера била је релативна грубост и мала тачност. Еталони и прототипови мерила израђивани су од материјала (дрво, камен) који се није дао фино обрађивати. Мерице су мо-гле бити испуњене до ивице суда или пуњене у врх, при чему су настајале велике разлике, тако да се у погодбама често прецизирало како ће се мерити. Из тога следи да при претварању средњовековних у модерне мере нема сврхе тежити за великом пре-цизношћу, рачунати са три или четири децимале. И тамо где се радило са врло скупим материјалом, као што је сребро, у ковницама су толерисане гре-шке од близу 1% (тачније 0,78%).

У мерама и системима мера у средњовековној Србији запажа се богатство локалних и регионал-них облика, али упоредо с тим и црте сродне са ме-рама Византије и медитеранских градова. У укуп-ном фонду мера и техника мерења код Срба могу се препознати слојеви, пре свега известан број мера којима име заступљено у више словенских језика одаје заједнички корен и порекло у општесловен-ском наслеђу. Такве су, на пример, међу мерама за дужину: ***сежањ, пед, стопа,*** или међу шупљим ме-рама: ***лукно, ведро, спуд.*** На територији Римског царства Срби су затекли и у додиру са остацима староседелаца упознали римске мере, које су биле широко распрострањене и повезане у системе је-диница. У византијском периоду римске мере су у основи очуване, иако је долазило до промена у фи-зичкој величини и у односу међу јединицама. У областима где је била успостављена византијска власт дошао је преко словенског слој византијских мера које је наметала царска администрација, а ко-је је касније прихватила и подржавала домаћа власт. Старе мере су остале у народном животу, често у ужим регионалним оквирима. Дешавало се да се стара имена пренесу на неку од нових јединица приближно исте величине. Мере су стизале са стра-не путевима трговачког промета, па је с разлогом речено да је у Србији било лактова „млетачких, ду-бровачких, солунских" (Константин Јиречек). У ве-ома развијеном ***рударству*** (в.) Србије употребља-ване су мере које су бар једним делом дошле са Сасима, носиоцима нове рударске технике.

И у Србији је државна власт вршила извесно уједначавање мера у интересу своје фискалне поли-тике и сређивања односа између зависних људи и њихових господара. Малобројни трагови таквих нормирања могу се наћи у владарским повељама. Душан је прописао да подложници једног манасти-ра дају од куће: ***две ведре звончате које су четири у чабар,*** или да су: ***у крине 24 кабли цареви.*** У једној повељи краља Милутина прописане су димензије вреће којом су становници црквених села одмерава-ли слад: ***три лакти дуга а комол широка по ше-старју*** Величина мере за запремину дефинисана је ту јединицама мере за дужину (лакат, комол). Краљ Стефан Дечански је дао да се мерица за вино које се делило калуђерима издуби и узида пред по-друмским вратима: ***мертиг исеках у мраморе и при-зидах при вратех виници.*** У Котору су шупље мере за течности и житарице биле усечене у општин-ском камену, а о њима су се бринули посебни чи-новници.

2. Један средњовековни текст, преведен са грчког и прилагођен, штампан у једном од зборника Бо-жидара Вуковића почетком XVI века, даје имена мера и односе међу јединицама: ***поприште, ста-диј, сежањ, стопа, нога*** и ***прст.*** Из других тексто-ва су познати: ***уже, лакат*** и ***пед.*** Поприште се већ у преводима јеванђеља употребљава за грчки отабкл;, али често и за миљу ***(µСкХшу),*** која припада другом реду величина. Термином сежањ се репродукује грчко брута, што се данас преводи са ***хват:*** расто-јање врхова прстију раширених руку, по величини одговара римском раззиз, сачуваном у приморским градовима за двоструки корак. Називи ***стопа*** и ***но-га*** задају тешкоће јер се неједнако употребљавају. Стопа обично не значи стопу из модерног језика (рез, Јоог), већ ***ступај*** или ***ступину,*** корак, док се оно што у савременом језику називамо стопа у средњовековним текстовима зове нога. Разлика је велика јер у једну стопу иду две ноге. ***Лакат*** и ***ко-мол*** су две блиске мере, комол је у ствари мали ла-кат. ***Пед*** и ***прст*** се јављају у законским текстови-ма, прво је широко примењиван ***педаљ*** док је прст постао ***палац*** (2о11, ћтсћ).

Полазећи од споменутог текста и других изво-ра, као и аналогија са сродним системима, могао се сразмерно поуздано реконструисати однос међу јединицама, али нема ослонца за утврђивање фи-зичке величине неке од њих како би се могле иска-зати модерним мерама. Историчари архитектуре су

тражили старе мере отеловљене у пропорцијама појединих грађевина. Код једног броја грађевина препозната је стопа између римске (29,48 цм) и ви-зантијске (31,23 цм). Узимајући у обзир локалне разлике, величину српске стопе можемо ставити између 29,4 цм и 30,4 цм и полазећи од тога устано-

вити величину других јединица.

МЕРЕ ЗА ДУЖИНУ

поприште (српска миља)	**1**				
стадиј	**7 1/2**	**1**			
уже	**75**	**10**	**1**		
сежањ	**750**	**100**	**10**	**1**	
метара	**320-1 365**	**176-182**	**17,6-18,2**	**1,76-1,82**	**1**

сежањ	**1**					
„стопа" (лакат)	**3**	**1**				
комол	**4**	**1 1/3**	**1**			
нога	**6**	**2**	**11/2**	**1**		
пед	**8**	**2 2/3**	**2**	**1 1/3**	**1**	
прст	**96**	**32**	**24**	**16**	**12**	**1**
цм	**176-182**	**58,8-60,8**	**43,8-45,6**	**29,4-30,4**	**21,9-22,8**	**1,83-1,9**

3. Мере за тежину, ***на потегу,*** како се каже у средњовековним српским текстовима, не потичу из словенског наслеђа већ су преузете из Византи-је или од трговаца ***Латина*** (в.) из приморских гра-дова. Стари називи за ***вагу*** су ***боланча*** (романски) или ***статир*** (грчки), у литерарним текстовима се среће и општа реч ***мерило.***

Основу система мера за тежину чинила је те-жинска ***литра*** (А/трсс), латински Нћга, којој одгова-ра у новом веку код нас раширен назив ***фунта.*** У средњем веку је очуван систем успостављен за вре-ме Константина Великог, у коме се литра делила на 12 ***унција*** од којих је свака садржала 6 ***ексагија.*** Српска терминологија се налази у глоси једног ру-кописа Номоканона: ***литра имат 72 златника и раздељајет се на 12 чести, ти же чести нарица/ут се унги/е, /едина же унги/а имат 6 златник.*** Златник овде заступа ***ексагион,*** који је у српским текстови-ма добио облик ***аксађа.*** На основи литре су образо-ване веће јединице од 10 литара ***(декалитра,*** нази-вана и ***ками, камен),*** од 100 литара ***(кентенар,*** сеп1епапшп), у приморским градовима и од 1 000 литара ***(миљар,*** тПНаге, гт§Наго). Уз њих је практи-чан значај имао и нормирани ***товар*** од 400 тежин-ских литара. У приморским градовима је уобичаје-на била подела на дебеле и танке мере, која се не јавља у изворима о градским насељима у унутра-шњости.

У општој употреби у Византији касног периода била је литра од 319 гр (**А.оуар1Кг)** А/тра), значајна и по томе што је на основи од 4 литре образована турска ока (1 276 гр), веома важна у столећима тур-ске власти, а истовремено драгоцена за утврђивање величине неких српских мера исказаних у турским. Из извора је познато да су своје посебне мере за тежину имали: Приштина, Ново Брдо, Рудник, Сре-бреница, Смедерево, Београд, Рудишта. Величина неке од тих литара могла се реконструисати захва-љујући ретким подацима у којима је нека тежина исказана истовремено у локалним и познатим ду-бровачким мерама. На тај начин су утврђене вели-чине литре у Новом Брду и Приштини. Њихов ме-ђусобни однос и однос према мерама Дубровника и Котора види се из прегледа:

МЕРЕ ЗА ТЕЖИНУ

НАЗИВ МЕРЕ						
миљар	**1**					
кентенар	**10**					
ками	**100**	**10**	**1**			
литра	**1 000**	**100**	**10**	**1**		
унча	**12 000**	**1 200**	**120**	**12**	**1**	
аксађа	**72 000**	**7 200**	**720**	**72**	**6**	**1**

ТАНКЕ МЕРЕ ИСКАЗАНЕ У ГРАМИМА

у Дубровнику	**327 932**	**32 793**	**3 279**	**327,93**	**27,32**	**4,55**
у Котору	**329 750**	**32 975**	**3 297**	**329,75**	**27,48**	**4,58**
у Н. Брду	**337 240**	**33 724**	**3 372**	**337,24**	**28,1**	**4,68**
у Приштини	**345 600**	**34 560**	**3 456**	**345,62**	**28,8**	**4,80**

ДЕБЕЛЕ МЕРЕ ИСКАЗАНЕ У ГРАМИМА

у Дубровнику	**358 460**	**35 846**	**3 584**	**358,46**	**29,87**	**4,97**
у Котору (I)	**360 220**	**36 022**	**3 602**	**360,22**	**30,01**	**5,003**
у Котору (II)	**412 187**	**41 218**	**4 121**	**412,18**	**34,33**	**5,70**

4. Уместо мера за тежину у средњем веку су ши-роко примењиване мере за запремину, тзв. шупље мере. Тих мера је велики број и оне се тешко пове-зују у системе. Јединице истог назива подразуме-вале су разне величине у зависности од тога шта се мерило, ***кабао*** којим се мерила со разликовао се од кабла за житарице. Мора се поред тога имати на

уму да су се истом мерицом одмеравале разне ко-личине у зависности од специфичне тежине, рас-треситости материје, начина слегања. Иста мерица захвата двоструко већу тежину брашна него пшени-це. Због тога није оправдано приликом исказивања тежинског еквивалента једне мерице давати тежину чисте воде у тој запремини, мора се узети у обзир специфична тежина материје која се мери.

Основне шупље мере за течности биле су ***ведро*** и ***чабар.*** У турским пописним дефтерима с почетка турске власти јавља се и мера под именом ***медра,*** што долази од грчког ***џгхоoy,*** и употребљава се на-изменично са називом ведра. Поред тога ведра, ре-да величине 10 данашњих запреминских литара, термином медра означавана је и шупља мерица од 10 ***пинти*** или ***карти,*** која је хватала 44 оке. Како је ту еквивалент дат у мери за тежину, а подразу-мева се мерење вина чија је специфична тежина практично иста као и воде, та мерица би захвата-ла нешто преко 56 данашњих запреминских литара. Као мање мере спомињу се ***кипиндер, коната*** или ***каната,*** затим ***купа*** и ***красовољ.*** Њихова повеза-ност и величина виде се из прегледа:

МЕРЕ ЗА ТЕЧНОСТИ

чабар	**1**			
ведра	**4**	**1**		
кондир (килиндер, коната?)	**16**	**4**	**1**	
красовољ	**32**	**8**	**2**	**1**
л = дм^J	**41**	**10,25**	**2,56**	**1,28**

Међу шупљим мерама за житарице најважније место заузима ***кабао,*** споменут у повељама и за-конским текстовима. Тим термином се преводи ви-зантијски ***модиј (џббш^).*** Одредба Душанова у Ар-ханђеловској повељи да се у ***крину*** рачунају 24 ***кабпи цареви*** омогућава да се тај српски кабао из-једначи са ***царским*** или ***морским*** модијем запреми-не 17,08 данашњих литара. Тај византијски модиј био је у сталном односу са јединицама мера за ду-жину (једна шестина кубног неимарског лакта од 46,8 цм), затим са мерама за тежину и површину, јер је захватао жита у тежини 40 византијских лита-ра (од 319 гр), а то је количина семена потребна да се засеје површински модиј (939,18 м^2). Ове емпи-ријски утемељене релације су веома значајне за све покушаје квантитативног тумачења извора.

Назив кабао је употребљаван за јединице разли-чите величине, отприлике као што се данас употре-бљава буре. У Византији је познато неколико врста модија, а помен ***вепиког кабпа*** (= 4 царска кабла) у српским изворима показује да то важи и за Србију. Друга важна мерица за житарице било је ***лукно,*** ве-ома старог постања, временом укључена у систем под утицајем Византије. Било је више лукана, од којих су нека, с почетка турске власти, синоним за неке од већих кабала, док је лукно из Душанових повеља чинило шестину кабла. Постојала је и ***по-лукница,*** мања мерица је био и ***уборак.*** Веома су ва-жне шупље мере приморских градова, јер су у не-ким случајевима послужиле за утврђивање физичке величине оних употребљаваних у Србији. Основ-на јединица је ***стар*** (од 8ех1агшт), веће су биле ***мо-диј*** (тoгo) и ***салма*** (товар). У Котору се стар делио на ***кварте*** или ***букиле.*** У земљама Балшића су се употребљавали и ***мандија*** (= врећа) и тангариум (од грчког ***хауаршу).*** Позната су имена и величине из-весног броја мерица за мерење соли, као и мера употребљаваних у рударству, али се као сувише спе-цифична материја не могу овде приказивати. Резул-тате досадашњих истраживања мера за житарице приказује следећи табеларни преглед:

МЕРЕ ЗА ЖИТАРИЦЕ

крина	**1**					
кабао (трговачки?)	**1 1/2**	**1**				
?	**2**	**1 1/3**	**1**			
кабао велики	**6**	**4**	**3**	**1**		
лукно	**9**	**6**	**4 1/2**	**1 1/2**	**1**	
уборак (полукница)	**18**	**12**	**9**	**3**	**2**	**1**
кабао царски	**24**	**16**	**12**	**4**	**2 2/3**	**1**
литара=дм^J(а)		**275,34**			**45,89**	**22**
(б)	**409,92**	**273,28**	**204,96**	**68,36**	**45,54**	**22**

(а) значи величине израчунате на основу дубровачког стара

(б) значи величине израчунате на основу византијског морског модија

5. Површина је одмеравана квадратима једини-ца мера за дужину (најчешће ***уже),*** затим семеном потребним да се засеје одређена површина и капа-цитетом обраде једног човека или запреге у току дана или године. Остављајући по страни неодре-ђене народне мере као што су: ***дан орања, рало, плуг, мотика,*** које тешко да су биле нормиране и стандардизоване, пажња ће се посветити оним мер-ним јединицама које се јављају у повељама и за-конским текстовима и од којих зависи разумевање средњовековних извора.

Из Византије су преузете технике земљомер-ства, а сигурно и мерне јединице. Византијски по-вршински *модиј* (коме одговара *кабао* у српским текстовима) је образован као квадрат над два уже-та од 10 или 12 сежњева. Модиј се састојао од 200 квадратних сежњева (бругш) кад се мерила земља доброг квалитета, а када би се мерила земља слабог квалитета или таква где има много губитака (пу-теви, воде итд.), уже није имало 10 него 12 сежњева, тако да се и модиј разликовао, први је био 939,18 м^2, други 1 279,78 м^2. Термини *уже* и *вретено* сведоче о византијском пореклу ових инструмената мере-ња. За мање мере, нпр. код површина зграде, упо-требљаван је *лакат* (у Призренској тапији из 1346. четири стране *двора* исказане су бројем лаката). Уколико није био идентичан са византијским мо-дијем, српски површински кабао је био веома бли-зу: 923 м^2 по Милошу Благојевићу. Турски *дунум,* који је несумњиво наследник византијског модија и српског кабла, дефинисан је у раним турским доку-ментима као квадрат са странама од 60 лаката. На територији Македоније се спомињу као мере за по-вршину: *погон, замет* и *ршнија,* али им величина није позната. У приморским градовима веома ва-жна је била *златица* у Дубровнику (1 680 м^2), а *ква-драњол* у Котору (336 м^2). Међу мерама ослоњеним на радни учинак запреге посебну пажњу заслужу-је *зевгар* (грчки: јарам), који се много пута јавља у српским текстовима. Тим именом су означаване површине различите величине (често у зависности од квалитета земље) од 83 до 213 модија, а поред тога постојао је теоријски зевгар с којим је опери-сала државна администрација у коме је било тачно 144 модија. Тешко је претпоставити да је у касном средњем веку ова површина повезана са радним учинком пара волова.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Речник наших ста-рих мера у току векова* 1-1V, Београд 1961-1974 (обрађена је свака мера појединачно са навођењем извора и литературе); М. Злоковић, *Антропоморф-ни системи мера у архитектури,* Зборник заштите споменика културе 4-5 (1953-54) 204-208; М. Бла-гојевић, *Лукно по стонској мери,* ИГ 1 (1969) 41-50; М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовеков-них мера, Которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта,* ИГ 1 (1972) 95-110; С. Ћирковић, *Мере у средњовековној српској држави,* Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41-64 (= *Ра-ботници, војници, духовници,* 135-161); 8. СЛгко-**у1с,** *Меге и згеЗпјоуекоупот гиЗагзгуи бгдгје Г Во-зпе,* 2ћогтик Н15Шпјзко§ гауоаа ЈА2ТЈ 8 (1977) 133-141 (= *Работници, војници, духовници,* 161-168); М. Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лаза-ра,* ИГ 1-2(1981)47-61.

С. Ћирковић

МЕРОПАХ (мероп1*х«», м^роп^х^Х мн. **МЕ-РОПСИ** - реч непознатог порекла, а служи као на-зив за припаднике најбројније категорије зависних земљорадника, који су оптерећени највећим *рабо-тама* (в.) у производњи житарица за феудалне го-сподаре. Бавећи се земљорадњом као основним за-нимањем, меропси су по правилу становници села. Поред работа у производњи житарица, они су били још оптерећени многобројним обавезама различи-тог садржаја, које се ради прегледности могу ра-зврстати у три групе: обавезе према цркви; обавезе према владару и држави; обавезе према феудалним господарима или господарима властелинстава.

Обавезе према цркви биле су најмање и сводиле су се на *бир духовни* (в. *бир).*

Обавезе према владару и држави биле су разли-чите. Меропси су својим радом омогућавали вла-стели и пронијарима да лично учествују у војној служби и да са собом поведу одређен број ратника. Та се обавеза кратко називала *војска* (в.), али је на-чин њеног извршавања непознат. Војној служби је блиска обавеза *градозиданија* (в.), која је теретила све меропхе. Уз све то они су морали годишње да дају владару *соће* (в.), а од почетка XV века још и *унче* (в.) - летње и зимске. Значајне обавезе извршa-ване у корист владара и државе биле су још: *оброк* (в.), *позоб* (в.), *провод* (в.) или превод, као и *понос* (в.). Неке од ових обавеза меропси су извршавали појединачно, заједно са селом или целом жупом.

Обавезе према господарима сеоских насеља, од-носно према господарима властелинстава су нај-бројније и највеће, а могу се поделити на работе и *данке.* Пошто су господари многих властелинстава по Србији располагали великим површинама обра-дивог земљишта, то су и њихове потребе за бес-платном радном снагом биле велике. Меропси као земљорадници на црквеним поседима били су ду-жни да за рачун својих господара узору деоницу земљишта површине од 7,5 до 9 *мати,* да је засеју житарицама и да обаве све пољопривредне радо-

ве од сетве до жетве и вршидбе. Преко тога морали су још да жању жито три дана и утроше прибли-жно толико времена у плевљењу и житотребљењу, односно у чишћењу житарица од плеве и уродице. Меропси су за своје господаре припремали сено обично три дана, а били су обавезни још да у то-ку године обрађују деоницу винограда површине од једног мата. По потреби довозили су господа-рима дрва за огрев, луч за осветљење, а учество-вали су у лову и риболову. Својим господарима обавезно су давали *десетак* (в.) од пчела, као и по-требне количине житарица и хмеља за справљање пива, а доносили су им неколико пута и *поклоне* (в.), који су били обавезни. Господари су од својих меропаха могли да захтевају и веће поданке, али би им за узврат смањивали работе, тако да је укупан терет обавеза био приближно једнак. Половином XIV века, у доба доношења Душановог законика, нормиране су укупне работе меропаха на поседима пронијара и неким црквеним властелинствима, та-ко што су сведене на укупно два радна дана недељ-но, уз један дан припремања сена и један дан рада у винограду. Пронијари су од потчињених меропа-ха добијали још и *перперу цареву,* односно соће. Прелаз на утврђивање и одмеравање основних ра-бота радним временом, а не више површином зе-мљишта, карактеристичан је за другу половину XIV века, али се истовремено преплиће са разним поданцима, као у области браће Драгаш.

Владар и феудални господари имали су велику корист од меропаха, што је утицало на појаву све чвршћег везивања меропаха за земљу села у којима су живели, као и за господаре којима су потчиње-ни. У том циљу донето је више законских прописа, а примењивана су и разна средства принуде. Ме-ропси су слободно располагали својим деоницама земљишта, увек под условом да на њима буде *ра-ботника,* који ће извршавати све предвиђене обаве-зе, али им је било забрањено да напуштају господа-ре којима су потчињени и села у којима су живели. Они нису смели ни да се *жене у влахе,* а ако би се неко прижснио, господар је могао да га врати у се-ло. Меропси нису могли да промене занимање, ни друштвену категорију којој су припадали, као што то нису могле да учине ни остале категорије зависних људи, уколико за тако нешто не постоји посебно одобрење. Рад меропаха био је драгоцен и као извор прихода феудалним господарима, па су их због тога отимали и примамљивали господари других вла-стелинстава, што је закон спречавао и кажњавао. Бежање меропаха са властелинства на властелин-ство заустављано је на разне начине, али није иско-рењено. Господари нису смели да захтевају од сво-јих меропаха ни веће работе, нити веће дажбине од законом предвиђених; уколико би то учинили, ме-ропси су имали право да се суде са господарима и да захтевају надокнаду штете, што се, по свој прилици, ретко дешавало. Све горе поменуте обавезе терети-ле су меропашко домаћинство, тачније одраслу му-шку главу, па ако ње није било, господар власте-линства имао је право да женама меропаха одузме њиве и виногроде, па да их да ономе ко је спосо-бан да извршава све обавезе. Одузимање меропа-шких деоница ублажено је одредбама Светостефан-ске хрисовуље утолико, што је удовицама без мушке деце било дозвољено да задрже *селиште* (в.), врт и најбољу главну њиву.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Цопуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965; Т. Тара-новски, *Историја српског права* I, 51-71; Н. Радој-чић, *Из историје проучавања порекла меропах,* Јужнословенски филолог 18 (1949-1950) 157-171; И. Божић, *Цоходак царски,* Београд 1956, 6-18; М. Благојевић, *Земљорадња,* 362-388; М. Благоје-вић, *„Закон светога Симеона и светога Саве",* 134-144; М. В1а§ојеу1с, *Т 'ехрШшИоп јгзсак е1 јео-д.а\е еп 8егоге ди ХПТ аи XV" 8гес1е,* Кеуие К.ошпате сГН15кже 22 (1983) 137-146.

М. Благојевић

МЕРОПШИНЕ - назив је изведен из речи *ме-ропах* (в.), а користио се као технички термин у Ду-шановом законику са двојаким значењем. У првом случају под меропшинама се подразумевају вла-стелинства властеле, односно световних феудал-них господара, која су покривала највећи део државне територије. Будући да су се меропси ба-вили претежно земљорадњом, меропшине су пр-венствено обухватале аграрна подручја, а не град-ске, трговачке и рударске центре, нити катуне. Меропшине су тако широко схваћене у 156. члану Душановог законика: *На земљи царевој, што ће рећи на меропшинама, да не узимају властела при-селицу, ни другу коју плату, него да плаћају од сво-је куће.* Овим се чланом забрањује властели као го-сподарима меропшина или *властелинстава* (в.), да

узимају од својих меропаха *приселицу* (в.), већ ако разбојници неког опљачкају, штету ће надокнадити властелин као господар властелинства, односно ме-ропшине, *од своје куће.*

Допуна наведеног објашњења саопштена је у 34. члану Законика, где се подвлачи оштра разлика између меропшина и *метохија,* а уједно даје и ту-мачење ужег значења речи меропшина. Поменути члан гласи: *И што су села црквена и људи цркве-ни, да не иду у меропшине Царства ми, ни на се-но, ни на орање, ни на виноград, ни на једну работу, ни малу ни велику... Ко ли се нађе изагнавши мето-хију на меропшину, и не послуша закон царски, тај властник да се распе и казни.* У цитираној одредби црквена властелинства или метохије као целине стоје насупрот световних властелинстава или ме-ропшина које, опет, у ужем значењу речи обухватају првенствено властеоску резерву, састављену од сенокоса, ливада, њива и винограда. Меропшине, у ужем значењу, биле би сличне *царинама* (в.), али нису идентичне, због тога што ова меропшина обу-хвата целокупну властеоску резерву, а царина је-дан њен део. Успомена на меропшину као вла-стеоску резерву, која се обрађује радом меропаха, сачувала се и у Конавлима 1436. године, пошто се тамо неко земљиште изреком назива меропшина (1егга сћ1ата1:а гшгорзта), укупне површине 32 *зла-тице,* односно око 5,4 хектара. На средњовековне меропшине подсећају и имена појединих сеоских насеља (село Мерошина).

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Земљорадња,* 359-361.

М. Благојевић

МЕСЕЦОСЛОВ (грч. ***рццуоХбушу)*** - појављује се као додатак на крају већег броја богослужбених књига (јеванђеља, апостола, псалтира, требника, ча-сослова). То је, заправо, низ помена светаца и пра-зника непокретног (календарског) годишњег циклу-са, и то почињући од 1. септембра. Календарска година је у Византији почињала 1. септембра, па је такво рачунање времена било усвојено и у средњо-вековној Србији. Уз сваки датум наведена су име-на светаца (или празника) који се прослављају тога дана, а понекад су дати и потпуни текстови тропара и кондака дотичног празника. Месецослови су пре-ведени са грчког језика, па се и ту у време које је претходило увођењу Јерусалимског типика могу приметити извесне промене и колебања. У месецо-словима српских рукописа XIII века присутан је приличан број успомена везаних за Цариград, што указује на блиске везе у домену литургијске праксе. Словенски свеци и празници већ се врло рано уно-се у месецослове. Од српских светаца најчешће се уносе св. Сава (14. јануар), св. Симеон Мироточиви (13. фебруар), архиепископ Арсеније (28. октобар), св. краљ Милутин (30. октобар) и испосници Јоа-ким Осоговски (16. август) и Јован Рилски (19. ок-тобар).

ЛИТЕРАТУРА: Л. Скоморохова-Вентурини, *Ме-снцеслов как памнтник нзика и кулипури (на мате-риале Церколезского апостола и Баницкого еван-гелин),* Полата кннгописнал 14-15 (]Мгјте§еп 1985) 122-131; Д. Е. Стефановић, *Прилог проучавању ме-сецослова XIII и XIV века,* Јужнословенски фило-лог 45 (1989) 137-160; Д. Е. Стефановић, *О помени-ма словенских празника у месецословима псалтира с последовањем Библиотеке Матице српске,* у: Ћи-рилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. IV. Псалтири, Нови Сад 1993, 169-193.

Т. Суботин-Голубовић

МЕСЕЧИНА в. *Сточарство.*

МЕСО - Од хране животињског порекла, у сред-њовековној Србији на првом месту налазило се месо. Како је српска држава била претежно планин-ска земља, сточарство је било главна привредна гра-на. Највише су се гајиле овце и свиње, а после њих говеда, коњи, козе, биволи, перната живина. По-средни изворни подаци сведоче да су стада оваца била огромна: Турци су 1398. запленили дубровач-ким трговцима у Србији око пет хиљада оваца. У првом турском попису области Бранковића из 1455. године забележено је преко двадесет пет хиљада свиња. Много више је било ситне него крупне сто-ке, међу којом су најбројнија била говеда. Бивола је било на поседима манастира Дечана, у долини Вардара и на Приморју. О живини, која је била нај-бројнија, у унутрашњости Србије скоро да и нема података. На Приморју наполичари су о празници-ма „поклањали" власницима земље по једну или две кокоши. Понекад је било тачно одређено: „две добре кокоши" или „једну дебелу добру кокош". У

приморским градовима живинско месо је сматра-но за посластицу. Српски владари су у Дубровнику обично гошћени овчијим и живинским месом.

Велики власници стоке били су владари, вла-стела и манастири. Како су свиње храњене жиром у храстовим шумама, владару се давала дажбина ***жи-ровнина*** (в.), коју је он понекад уступао манасти-рима. Жиром су храњене „свиње цареве", које су чували цареви свињари, а у околини Приштине изричито се помињу „станишта краљевих свиња". Како се владару давао ***десетак*** (в.) од свега што је живо, у повељама се помиње ***свињски*** и ***овчији де-сетак.*** На српским трговима прво се морало прода-ти ***краљево месо,*** с његових крунских добара и од стоке коју је добијао као данак у натури, па тек он-да месо осталих продаваца. Краљ Милутин је обе-ћао Дубровчанима да их неће приморавати да купу-ју месо ни „краљево" ни било чије друго. Али, када се на тргу објави продаја „краљевог" меса, нису смели ни куповати ни продавати ову намирницу. Данак у стоци добијали су и државни достојанстве-ници и феудални господари. У складу са повељом краља Милутина, манастир Св. Ђорђа код Скопља имао је право да на манастирском панађуру про-даје само своје месо.

Месо се продавало свеже, а професионални ме-сари (в. ***занати)*** помињу се у разним српским градо-вима. Месари су се морали придржавати разних прописа. У Новом Брду, пре свега, цене. Да би се задовољиле потребе рудара, по Закону деспота Сте-фана Лазаревића из 1412. године, била је тачно одре-ђена цена: четвртина најбољег кастрата коштала је 18 динара, лошијег 14, најлошијег 12. ***Плећка најбо-ља*** вредела је 9 динара, четврт најбољег ***брава*** 4, лошијег 3, а ***најмања четврт 2*** динара. Цена гове-ђих груди била је 7 динара.

Србија је била извозник не само живе стоке већ и меса. Извоз је био слободан, за разлику од гра-дова на Приморју. У Котору, Статутом је било за-брањено да се продаје месо угинулих или претход-ног дана заклалих животиња, а тачност мера морала се строго поштовати. За клање животиња ради про-даје меса, плаћала се царина на месо (§аһе11а сагпШста). Она се плаћала закупцу, а клање је оба-вљано у градској кланици, где се месо и продавало. Ако неко закоље животињу код своје куће и про-даје месо - плаћао је пола царине, а ако је заклао само за своју употребу - није плаћао ништа. Ка-жњаван је свако ко је продавао месо некастрира-них животиња као кастрираних. У Будви под срп-ском влашћу сваки месар био је дужан да сваке ве-чери плати царину за месо. Још је било предвиђено: ***Ако неко оде негде другде да продаје месо изван месаре,*** био је дужан да плати и казну и царину. Посебно лице вршило је надзор над теговима. Тај ***који држи тегове мора уједно пазити да месар не продаје псеће месо уместо брављег или месо од угинуле животиње уместо заклане у кланици.*** Да-кле, продаја меса била је под строгом контролом.

Поред обичног, у средњовековној Србији трго-вало се и усољеним месом. Оно је било скупље, а највише се извозило свињско усољено месо (рогш 8а1Ш) на Приморје, за потребе помораца. Месо се и сушило и обично користило зими. У старим срп-ским текстовима помиње се и сланина. Њу и свињ-ску маст користила је у исхрани већина станов-ништва. Лој је био на цени, јер је имао разноврсну употребу. Почетком XV века цена му је у Новом Брду била: „камен лоја" - осам динара. Да би руда-ри увек њиме били снабдевени, није се смео изно-сити из града; месар или „Латин" који би га сакрио и није га хтео дати рударима, плаћао је глобу од осам перпера и лој му се одузимао. У средњем веку знало се и за месне прерађевине, бар када је у пита-њу Приморје. Један Дубровчанин је 1371. опљачкан и том приликом му је одузет „товар сланине и пр-шута" (регзШо). Которски сељаци поклањали су о празницима власницима земље „пршут" и „коба-сице" (соһазба).

Константин Филозоф у свом делу ***Сказаније из-јављено о писменех,*** написаном између 1423. и 1426. године, помиње и „једење крви" **(кргвогастГк),** као лек који се користио код стомачних болести. Зва-ничне власти, нарочито црквене, бориле су се про-тив тог обичаја.

Средњовековни човек доста је користио месо дивљачи: дивље свиње, срне, дивокозе, јелена, зеца, а од птица - дивље патке, гуске, затим јаребица, препелица, голубова. Добро припремљена дивљач радо је била виђена на трпезама најугледније го-споде. Иначе, месо се, као и данас, припремало на два основна начина: пекло се и кувало. У једном ћириличком тестаменту из 1392. године помиње се и „ражањ". Документи из приморских архива ра-зликују месо гоб*о и **1е550,** дакле печено и кувано.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, ***Законски споменици,*** 161, 162, 609, 611, 627; Љ. Стојановић, ***Повеље и писма*** I, 36; бШгш* е* 1е§е5 стШЈ5 Сатап, Уепег1а

1614, 176-181 (сарк. 320, 323, 324, 330) 401-402 (сарђ. 1), 422-427 (сарк. 3); *Средњовјековни ста-тут Будве,* приредили М. Лукетић и Ж. Бујуклић, превео Ж. Вучковић, Будва 1988, 103-104, 129, 132, 136; В. Лгич, *Разсуждетн Јожнославннскоп и рус-скоп старини о церковно-славннском нзике,* Из-сл&довашн по русскому лзвжу I, Санктпетербург 1885-1895,446.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* 1, 283, 290, 300; II, 250; Р. Катић, *Сточарство средњо-вековне Србије,* Београд 1978, 133-141.

М. Спремић

МЕСОЈЕЂЕ, МЕСОПУСТ **(месопоуст^)** - пе-риод од Божића или од Богојављења до тзв. Ме-сних поклада или до Великог, Ускршњег поста. То је време карневала, радости и весеља, време када се једе мрсно. Трајање месојеђа било је везано за да-тум прослављања Ускрса и са почетком Великог поста. У Синтагмату Матије Властара стоји упут-ство: **Како овр^тлктк се месопоуст!*?** Ако је Ус-крс у марту, месојеђе је у јануару, а ако је у априлу, оно пада у фебруар **(Аште оуко в1> Клнноулрги, пасха вcдко коудет^ ЛЛарта... Аште ли же Февроулрги си, онл Лприлга).**

Период месојеђа завршава се покладама. Ме-сне покладе падају у претпоследњу седмицу којом се завршава једење меса, док се Белим, Сирним покладама, у последњој седмици (Белој или Сирној седмици), пред пост четрдесетице, једу млечни про-изводи. Те седмице се не врши тајна брака и не одржавају се свадбена весеља. Тако је Црква, као припремне дане пред пост, обележавала суботу и недељу месопусну и петак, суботу и недељу сиро-пусну. Били су то дани посвећени успомени умр-лих (субота месопусна), страшном суду (недеља месопусна) или страдањима Христа, у последњи петак пред Велики пост (петак сирни), док су у не-дељу сирну верници тражили опроштај једни од других. Према Лазару Мирковићу, сви се ови дани помињу (неки и раније) у Типику Велике цариград-ске цркве 1Х-Х века.

Поред Ускршњих, постоје и Петровске, Госпо-инске и Божићне покладе, које се обележавају уочи постова ових празника.

Покладни дани, као празнични дани, служили су за одређивање временских рокова и датума. На једном надгробном споменику у селу Кончулући код Рашке, забележено је да **л\ца фер^влрл пр"к-стави Се Вћ, мл^вм^н^ с#бот# рАБк кожи Никола а зовом ЦЈчинл.** Од Божићних поклада до Св. Ни-коле 1355. године боравио је Мароје Гучетић на двору цара Душана **(стога V к#ки цлрствл ми и>дк поклад[> до николгл дне),** док је браћа Прибиса-лић требало у Дубровник да дођу **до поклад^ кок гред^,** тј. до Ускршњих поклада 1412. године. Тур-ски султан Мехмед II је 1455. године на Петровске покладе освојио Ново Брдо: **в1» лето 5 ц§г" «н>н'Га а на поклллде прими цАр^ ЛЛехмет^ чалапГа грлд^ Новокркдо.**

ИЗВОРИ: М. Пуцић, *Споменици Српски* I, 110, 161; II, 23; Р. багапк, *Окагку одсапзкеко ргзеттсШ,* у: Ратагку, 78; *Матије Властара Синтагмат,* 440-441; *Хиландарски типик, Рукопис СНЂ А8156,* из-дао Д. Богдановић, Београд 1995, 29-30, 75; Н. Ду-дић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији,* 35-36, 273.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк ЈА2ТЈ; Речник српскохр-ватског књижевног и народног језика САНУ,* XII, Институт за српскохрватски језик, Београд 1984, 424; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 294; Л. Мирко-вић, *Хеортологија, или историјски развитак и бо-гослужење празника православне источне цркве,* Београд 1961, 144-146; Ш. Кулишић - П. Ж. Пе-тровић - М. Пантелић, *Српски митолошки речник,* 21, 201-202, 236-237; Д. Антонић, *Обредно пона-шање - јела и пика - у време поклада,* Етнолог V, 7-8 (Скопље 1997) 175-179.

С. Бојанин

МЕТАЛУРГИЈА - Долазак *Саса* (в.) и приме-на нове технике за тражење и добијање обојених метала створили су услове за постепени напредак металургије, ограничене дотле на добијање гвожђа из површинских лежишта и на елементарну пре-раду сировине. Усмеравање ка племенитим мета-лима тражило је не само способност продирања у дубину земљине утробе у потрази за лежиштима руде, него и примену техника топљења металоно-сних руда, одвајања примеса и пречишћавања до-бијеног метала.

Топљење руде се вршило у топионицама зва-ним *коло,* а обављали су га стручњаци или пред-

узетници *вaптурци* (в.). Име коло сачувано у из-весном броју топонима, долази од великог точка, некад названог и *паочаник,* који је, покретан во-деном енергијом, надимао мехове неопходне за по-стизање потребне температуре у пећима које су биле изграђене од дрвета, метала и глине и морале су се знатним делом реконструисати приликом сва-ког пуњења.

Топљењу је претходило испирање минерала ко-је су вршили *ппакаоничари* на постројењима подиг-нутим близу воде, званим *ппакаоница* или *поток,* затим је следило пржење руде да би се ослободила примеса. То се чинило на местима званим *рошт* или *рошњак,* повезаним са меховима који су разго-ревали дрвени угаљ, али се није захтевала висока температура да се руда не би топила. Код тих дуго тињајућих гомила угља, руде и земље (процес је трајао недељу дана), развијали су се шкодљиви га-сови које су становници Сребренице кривили за страдање становништва и тражили од деспота Ђурђа да се изместе и удаље од насеља.

Топионице су биле смештане што ближе налази-штима руде да би се смањили трошкови транспор-та, али су морале бити у близини потока или ве-штачки створених акумулација и канала да би се могла користити водена енергија. Трагови хидро-техничких интервенција у виду брана и јазова мо-гли су се препознати на терену у комплексу рудни-ка Плане на Копаонику, о коме иначе има мало писаних података. Поред водене енергије, за рад топионица била је важна близина шуме (в. *гора)* ради снабдевања дрвеним угљем, најважнијим го-ривом. Рударска зависност од шуме долази до изра-за у одредби Душановог законика (члан 123) која подразумева право Саса да секу шуме за потребе свога посла *(колико јест требе тргу толикози да сјече),* а забрањује да се крчевина користи за насе-љавање и пољопривредну експлоатацију. Дрвени угаљ је био потребан код сваког топљења без об-зира на врсту метала и фазу прераде. Има података о снабдевању топионица дрвеним угљем из којих се види да је удео у укупним трошковима био сра-змерно велик, близу десетине вредности руде. Угаљ се производио на примитиван начин у шумама у близини топионица, а одмеравао *крошњама,* неком врстом корпе, и *товарима.* Поред угља употребља-ване су и знатне количине дрвета.

Из докумената с почетка турске власти, неке вр-сте анкета о рентабилности и мерама које треба предузети да би се оживела рударска производња, види се да је техника топљења била развијена и прилагођена врсти руде. Примењиван је поступак редукције убацивањем олова с којим би се везао ба-кар и ослободило сребро, а где је руда претежно оловна (галенити), одвајано је сребро коришћењем неједнаке тачке топљења. Колико се могло заклљу-чити такви су поступци примењивани у најнапред-нијим рудницима средњег века. Поред топионичких пећи биле су и пећи за рафинирање зване *чистила.* Пећи за пречишћавање су могле бити удаљене од места рударске производње. Биле су у облику ра-дионице - радње: т уроЈесћа иН агГташг аг§еп1ит. Дубровачки трговци су се жалили на царинике у Приштини, где није било рудника, што су подигли *парингар* где треба да се пречишћава сребро, по-ставили у њему једног златара и забранили да се тај посао обавља на неком другом месту. Порекло назива није јасно, можда потиче од немачког Вгеп-п§аг1еп. У таквим постројењима се од сировог то-пљеног сребра званог *плико сребро* добијало фино сребро. При томе се рачунало да се губи дванаести део (једна унча на једну литру). Назив *плик* се упо-требљавао и за комаде таквог сребра карактеристич-ног облика, али у промету се често налазило и сре-бро у комадима (1ха§тта аг§еп11, 51отсГ). Поред поделе на сирово сребро (аг§епШ сшс!о) и фино сре-бро (аг^епШ Гто, аг§епШт Мапсћит, а. типдит) ја-вља се у документима још један квалитет: аг§епшт с!е 51ег1то или аг§епШт с!е Н§а 51егПт. У једној по-годби се захтевало да сребро буде тако фино да не садржи више од једне аксађе (в. *мере и тегови)* (1/72 део) нечистоће на једну либру.

Како се у Брскову и, нарочито, Новом Брду, до-бијало сребро помешано са златом (аг§епшт де §1а-та, а. деаигаШт, а. тсЈогаШт, в. *глама),* технички проблем је представљало одвајање два метала, оба драгоцена, али ипак веома различите тржишне вредности (однос злато - сребро је био приближно 1:10). Дуго их произвођачи и трговци нису одваја-ли, па је *гламско сребро* слато у Венецију уз погод-бу да се коначни обрачун начини тек кад се нађе колики је био проценат злата. Ипак, већ у првој по-ловини XIV века живео је у Котору мајстор за одва-јање сребра од злата (КасЈеп, та§ј31ег дтзштз аип ађ аг§епго). Касније је то рађено код самих рудника домаћом снагом. Остало је података о увозу матери-ја потребних за одвајање сребра од злата (5а1ш1хшт е1 аНа песеббапа рго сЛу!с1епс1о аишт ађ аг§епго).

Сребро је, без сумње, било онај метал за којим су рудари првенствено трагали. Налазили су га у минералима заједно са другим металима, најчешће са оловом и бакром, које су добијали као узгредан производ. Олово се у промету јавља у два облика: као тврдо олово (р1шпћшп аишт) и као меко олово (р1итћшп аи1се **или** р. зиќШе). **Исти** варијетети се јављају и код бакра: тврди бакар (гате о!ишт) и фини бакар (гате Гтит). Из докумената се не може докучити каква је разлика између тих и других тер-мина: **51а**§пит, вероватно калај, ћгопсо **или** ћгопоП-шп (некад се употребљава наизменично са гате) и коситер (собкег). Узгредни производ била је и *гле-та* (1утћаг§), која се употребљавала у тадашњој фар-мацији, а вероватно и аурипигмент (огр1тепго).

О добијању и обради гвожђа се веома мало зна, изгледа да је остало на нивоу заната и било у де-локругу ковача. И занатлије су, међутим, унапре-диле своју производњу и поред обичног гвожђа производиле и челик. Цар Душан је својој заду-жбини манастиру Светих арханђела код Призрена поклонио ковача са *колом гвозденим* и обавезом да даје цркви 70 *над мерних* гвожђа и *близнице* (чели-ка) колико је цркви потребно. Тај *ковач* је одраније имао баштине потврђене од владара, а добио је и део шуме која је била резервисана за цареву упо-требу. Посебно споменуто коло сведочи да су и ко-вачи употребљавали мехове (иап рег зопаг го§о со-те ихапо Гаћп). Велика потреба рудара за алатом (в. *алати)* и прибором нагонила је да се на место рударских радова привлаче ковачи и на тај начин што им се дају делови. Тако се у копаоничким руд-ницима (Беласица, Плана, Запланиње) јама дели-ла на 64 дела а два су се додавала за коваче, одно-сно још два за надзорнике хутмане.

Један део добијених обојених метала одлазио је занатлијама које су владале техникама одвајања и пречишћавања, ливења и позлаћивања у разме-рама радионице. Ливење великих предмета из мета-ла сматрало се достигнућем средњовековне техни-ке, а нарочити значај је добило откако се раширила употреба ватреног оружја. Ливци топова су и крајем XIV и у XV веку долазили из страних земаља. О домаћим ливцима топова има података у примор-ским градовима. У доба турских освајања тешки топови су се разбијали у комаде, преносили и изли-вали на месту употребе. О ливењу звона се може судити посредно на основу сачуваних комада са представама и српским натписима. Непосредно по-сле турског освајања рударство је нагло опало, а са њим и металургија. Повратило се тек после неколи-ко деценија, али је због забране трговања сребром и извоза племенитих метала остало без трајних економских подстицаја, тако да је у другој полови-ни XVI века дефинитивно закржљало.

ИЗВОРИ: В. Скарић, *Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији,* Споменик 79 (1935); N. ВеМгоеапи, *Без ас(ез с\е$ ргетгегз згп-(апз сопзегуез с1апз 1ез тапизсгШ (игсз де 1а ВЊН-о(ке^ие па(1опа1е а Рапз II, Ке§1етеп(з ттгегз 1390-1512,* Рапз - 1.а Науе 1964.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековно/ Срби/и и Босни,* Зборник КЈ I, 205-304; В. Скарић, *Старо рударско право и техника у Срби/и и Босни,* Београд 1939; М. Ди-нић, *За истори/у рударства у средњовековно/ Срби-/ и и Босни* I, II, Београд 1955, 1962; С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка Новог века,* Работ-ници, војници, духовници, 79-103.

С. Ћирковић

МЕТОХ, МЕТОХИЈА - манастирска земља. Термин се користи да означи власништво манасти-ра над неком земљом, над селом, црквом, али и над више села. Црква Светог Спаса је са свим селима и имањима била дата у метох Светим арханђелима. У овом значењу метох се јавља у скоро свим нашим повељама. Јавља се и термин метохијски човек, за људе који живе на манастирским имањима. За цело-купно манастирско имање чешће се користи назив метохија од грчког *µгх6%10^,* ређе икономија. Тако се за Дечанско властелинство каже да је метохија, помињу се метох и метохија Светих арханђела или Призренска метохија, под чим се подразумева вла-стелинство Богородице Љевишке. Хиландарска имања су била подељена у групе које су се такође називале метохијама. Тако су, на пример, села ис-точно од Пећи чинила Крушевску метохију, а села у призренској равници Хочку метохију са седи-штем у Великој Хочи. Читава ова котлина до да-нас носи географско име Метохија, управо због бројних манастирских метохија, које су се овде на-лазиле у средњем веку.

Свој метох су имала и градска насеља и он је исто што и „градска земља" коју грађани користе

под посебним режимом, повољнијим него када је у питању сеоско земљиште. Из извора је познат градски метох Призрена, Штипа, Новог Брда, Руд-ника. То је, иначе, земљиште око самог града, њего-ва околина. У једној повељи се околина Котора на-зива његовим метохом, а цар Урош даје острво Мљет у баштину са *свим правинама и са свим ме-тохом.*

ИЗВОРИ: Р. **MJк1o51cћ,** *МопитепШ беШса,* 10, 18, 79, 143, 223; 64, 112, 265, 463; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 855; Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана;* П. Ивић - М. Грковић, *Де-чанске хрисовуље,* Нови Сад 1976; Н. Радојчић, *За-кон о рудницима,* 51, чл. II.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк ЈА2ЈЈ* 6, 634-635; Ђ. Да-ничић, *Рјечник* 2, 59; Р. Зкок, *ЕИто1о§1Ј8кј гјестк* II, 416; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 164; С. Ћир-ковић, *Штип у XV веку,* Зборник на трудови по-светени на академикот Михаило Апостолски по по-вод 75-годишнината на животот, Скопје 1986, 25-36; М. Благојевић, *Град и жупа - међе градског друштва,* Социјална структура српских градских насеља (ХИ-ХУШ век), Београд - Смедерево 1992, 67-84.

С. Мишић

МЕХОВИ в. *Металургија,* в. *Сточарство.*

МЕХОСКУБИНА - глоба за скубеж, односно чупање браде приликом туче себара. Казну пре-двиђа 98. члан Душановог законика: *И ако се по-чупају два себра да је мехоскубина шест перпера.* Из Призренског рукописа преузет је наслов *О ску-бежи себара* у издању Стојана Новаковића и Ни-коле Радојчића, јер Атонски рукопис има заједнич-ки наслов *О скубежи* за 97. и 98. члан Законика. Лако је приметан различит правни третман дру-штвених слојева у овим члановима. Док 97. чла-ном законодавац драстичном казном, сакаћењем руку или руке,<штити част и достојанство властеле и *добрих људи* (в.), 98. чланом једино се одређује казна за сеоску тучу. Погрешно је схватање да је мехоскубина роепа (ЈеђопезШшшб. Овде није реч о заштити части себра јер се казна плаћала господа-ру, а не оштећеном. Законодавца не интересује до-стојанство оштећеног себра већ глоба. То недво-смислено потврђује делимично измењен 98. члан у млађим рукописима: *Ако се почупају два себра да ппате по дванаест перпера* (Раванички руко-пис), а још је одређенији Текелијин-Софијски руко-пис: *Ако се почупају два себра да плате дванаест перпера сваки.*

Извор 98. члану Законика свакако је законодав-ство краља Милутина. Бањском повељом (1313-1316) мехоскубина се по висини новчане казне изједначује са одбојем, а казна за одбој износила је осамнаест динара. Нешто млађом Грачаничком повељом, која укључује *Закон стари Србљем* (в.), мехоскубина је одмерена на шест динара.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 95, 104.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Лгебек, *Ргоуе,* Н15гопску з1о-уаг б1оуапбкећо ргауа, Ргађа 1904; Ст. Новаковић, *Законик,* 204; А. Соловјев, *Законодавство,* 193; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 88-89.

Р. Михаљчић

МЕШОВИТИ СУД в. *Судство.*

МИГРАЦИЈЕ - Кретање и померање станов-ништва, како унутар одређеног простора тако и ван његових граница, сталан је процес, који је пратио и српско друштво. Формирање државе и учвршћи-вање феудалног поретка није га могло зауставити. Зависни људи иако везани за земљу, налазили су начина да прелазе с једног властелинства на дру-го или пак из једне категорије работника у другу; земљорадници у сточаре, ако су тамо терети били лакши. Нису их у томе у потпуности спречиле ни строге казне предвиђене не само за њих, него и за оне који би их примили или им помагали при бек-ству. А кад је дошло до развоја градова и могућно-сти да се тамо обезбеди егзистенција, немали број зависних људи успео је да се домогне града и на тај начин стекне слободу, под условом да их њи-хов господар у одређеном року не пронађе. Крета-ња на релацији село - град, иако забрањена, била су стална, мада су вести о томе крајње оскудне. По-некад је било и присилних пресељавања од стра-не владара. Тако је Душан после освајања Бера (Ве-

рије) отерао старо становништво и довео своје љу-де, војнике и великаше.

И док се о унутрашњим померањима становни-штва сразмерно мало зна, о онима на граничним подручјима, посебно према Дубровнику, остало је доста података захваљујући богатој грађи Дубро-вачког архива. Ту је од најранијег времена због обо-страних интереса долазило до контаката и мешања становништва. Са привредним успоном Дубровни-ка расло је интересовање становништва из залеђа за овај град. Владари и обласни господари су ту, кад би запали у невољу, налазили привремено уточи-ште, а сиротиња из околине је настојала да се трајно насели. Све до краја XIII века са подручја босанске државе и из околних места у Дубровник стиже број-но робље, претежно жене, које раде по дубровач-ким кућама. Од краја XIII века све више их заме-њује слободна послуга, која долази углавном из истих подручја. Ту је и мноштво физичких радника и шегрта, а није занемарљив ни број кметова, које је на дубровачку територију привлачио либералан од-нос према њима. Дубровчани су их радо прихвати-ли, помагали су им да саграде куће и давали земљу на обраду и стоку на испашу. И поред сталних про-теста и интервенција њихових ранијих господара и обавеза које су Дубровчани преузимали у уговори-ма са српским владарима, ова досељавања су тра-јала током целог средњег века. Ситуација се мења-ла утолико што су се временом границе дубровачке власти прошириле (Стон и Пељешац 1333, Жупа 1357, Сланско приморје 1399, Конавли 1419. и 1426) па је и подручје насељавања увећано.

У Конавле су Дубровчани насељавали Влахе Бјелице из данашње Црне Горе. И док су земљо-радници и сточари радо прихватани, за велик број сиромашних и гладних који су повремено наваљи-вали на градске капије, ту није било места. Дубро-вачка влада је била спремна да им понуди нешто хране, понекад и да их на својим бродовима пре-баци у суседну Италију, али их у град и на своју територију није примала. Међутим, кад је крајем XIV, а још више у XV веку српским земљама за-претила непосредна опасност од Турака, Дубров-чани су били спремни да свима који су од Турака бежали пруже уточиште док опасност не прође. Преко Дубровника и приморских градова знатан број људи из залеђа пресељен је у Јужну Италију.

У тим немирним временима за трајни боравак у Дубровнику све веће интересовање показују и имућнији људи из залеђа, занатлије, трговци и дру-ги. Дубровник је за ову врсту пословног света увек био заинтересован и успевао разним повластицама и додељивањем свог грађанства да их привуче, ма-да су градови и рударска насеља у време привредног процвата Србије и Босне били много привлачнији. Тамо су предузимљиви Дубровчани стварали сво-је насеобине, улагали капитал у експлоатацију руд-ника, закупљивали царине, снабдевали тржиште по-требном робом, а извозили производе рударства, пољопривреде и сточарства. Иако су неки од њих ту стекли земљишне поседе и друге некретнине, мало их се трајно везало за ову средину, јер су им породице биле у Дубровнику, па се тамо сливало све што су успели да зараде.

Кад су Турци почели са освајањем српских зема-ља, у Дубровник су своје породице најпре пресе-лили они пословни људи са ових подручја који су били повезани с дубровачким трговцима. Неки од њих су већ били стекли дубровачко грађанство, па су као грађани и становници Дубровника настави-ли да послују на истом подручју и кад је оно по-стало део Турског царства.

За потомке српских и босанских владара и обла-сних господара, као и за друге истакнуте личности са двора, Дубровник је постао нека врста привреме-ног уточишта, док не би нашли средину која би их примила за стално, јер на дубровачкој територији за све њих није било места, а ни дубровачка влада због сопствене сигурности није била спремна да их задржи.

Са коначним падом српских земаља под турску власт престају пресељавања у Дубровник, јер су турске власти то забрањивале и строго контроли-сале, али су зато све чешћа пресељавања српског становништва на турску територију у Малој Азији. Приликом сваког продора на српску територију Турци су одводили становништво и продавали га у робље, а било је и масовних, планских пресеља-вања. После Никопољске битке (1396) преселили су становништво Митровице у Брусу, као и станов-ништво Новог Брда после коначног пада (1455). Зна се и за пресељавање становништва Охрида у Цариград (1466), затим становништва Београда (1521) у околину Цариграда.

Опасност од Турака је и била главни разлог што је српско становништво почело масовније да се по-мера ка северу. За разлику од кретањајка Дубровни-ку која су била континуирана, и трај^ла су све до

пада српских земаља под турску власт, кретања ка Угарској су била једносмерна, дуго времена непри-метна, а најинтензивнија после пада српских зема-ља под турску власт.

Предели уз Саву и Дунав, где се временом уста-лила граница између Србије и Угарске, све до сре-дине XIII века били су слабо насељени и то прете-жно словенским становништвом, које су затекли Мађари кад су се доселили. Тек са формирањем државе краља Драгутина која је обухватала и Поса-вину и Подунавље, почело је изразитије померање српског становништва ка северу и насељавање ових области, које српски етнички карактер задржавају и кад је ту престала српска власт. У та погранична подручја појединачних пресељавања је било стал-но, па је у угарским градовима на Дунаву време-ном преовладало српско становништво.

После Косовске битке због турског притиска померања ка северу су све интензивнија. На то је утицало и зближавање Србије и Угарске пред за-једничком хшасношћу од Турака. Мачва, Београд и Голубац поново су у склопу српске државе.(1403-1427), а српски деспоти као вазали угарских кра-љева добијају од њих руднике, градове, тврђаве и бројне поседе широм Угарске, на које пресељавају своје људе као заповеднике по градовима и тврђа-вама, али и као радну снагу на поседима. Стога се на групе српског становништва у то време наилази и дубоко унутар Угарске, док је подручје ближе граници према Србији и Босни, данашњи Срем и део Баната, уочи првог пада Деспотовине, према савременим угарским вестима, било претежно на-сељено становништвом из Србије и Босне, које је за католичку Угарску било шизматичко.

Кад су Турци 1439. први пут заузели Деспотови-ну, у унутрашњости Угарске је потражило уточи-ште и становништво из пограничних угарских гра-дова настањених највише Србима. Многи од њих су тамо остали за стално. Тако је настао Српски Ковин (Каскеуе) на острву Чепељу. Међу пребезима који се више нису враћали, било их је и са подручја срп-ске државе. Коначан пад Србије (1459) и Босне (1463) под турску власт, успостављање турске гра-нице дуж Саве и Дунава, довело је и до великих пустошења угарских територија и одвођења ста-новништва у ропство, па су пограничне области, нарочито Срем, у великој мери опустеле.

Само за прве три године владе Матије Корви-на, према краљевим извештајима, Турци су из Угар-ске одвели око 200 000 људи, па је он, пошто је обезбедио одбрану границе, настојао да губитке надокнади пресељавањем становништва са тур-ских територија. Српску властелу је придобијао уступајући јој поседе и додељујући службе и ти-туле; српски племићи су као добри ратници оку-пљали своје земљаке, са којима су били присутни на свим ратиштима Угарске, а неки су се истакли јунаштвом и уврстили у ред угарских великаша.

Потомцима Бранковића угарски краљ је дао ти-тулу деспота и ставио им је у изглед-обнављање њихове некадашње државе.

Кад је било у питању обично становништво с којим је требало оживети насеља и обрадити запу-штена имања, угарски краљ се послужио турским методама, па је од самог почетка војне акције пове-зивао са одвођењем становништва са турске тери-торије. До највећих пресељавања је дошло после похода у Србију и Босну 1479-1481. године, кад је у Угарску пресељено око 100 000 душа и насељено у Банату и Поморишју, где је од раније било ма-њих група Срба. Пошто је краљ желео да их трајно веже за угарско тле, ослободио их је плаћања пу-ног износа црквене десетине док се не устале на одређеном месту, али су им обавезе према феудал-ном господару биле исте као и осталих земљорад-ника.

И Срби војници, којих је било међу лаком ко-њицом, хусарима, међу посадом у тврђавама, као и међу насадистима (в. *шајкаши),* служили су под истим условима као и остали, а њихов удео у вој-ним снагама Угарске је био значајан. Сталним пре-сељавањем, мање спонтаним, а далеко више под директном или индиректном принудом, са турске на угарску територију током средњег века прешло је знатно више српског становништва него што се то на основу сачуваних вести може закључити. Опустеле територије на турској страни насељаване су становништвом из других делова Царства, а подручје данашњег Срема, Бачке и Баната населили су највише Срби, док се мађарско становништво повукло на север.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Последњи Бран-ковићи у историји и народном певању 1456-1502,* ЛМС 146, 1-47; 147, 1-32; 148, 1-70 (1886); К. Јире-чек, *Историја Срба* II, 419-421; А. Ивић, *Истори-ја Срба у Во/водини,* Нови Сад 1929, 7-55; Д. По-повић, *Срби у Во/водини,* Нови Сад 1957, 37-110; С. Ћирковић, *Казсгат ге§а1ез Владислава I Јагелон-*

ца, Зборник МСИ 1 (1970) 79-82; П. Рокаи, *Прилог проучавању положаја Срба у Угарској у XV веку,* Зборник МСИ 6 (1972) 87-91; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању миграција нашег становништва у Италију током XIII и XIV века,* Годишњак ФФ НС 16, 1 (1973) 39-62; Д. Динић-Кнежевић, *Мигра-ције становништва из ближег залеђа у Цубровник у ХЖвеку,* ЈИЧ 1-2 (1974) 19-40; Д. Динић-Кнеже-вић, *Сремски Бранковићи,* Истраживања 4 (1975) 5-45; *ИСН*II, 314-329, 373-390, 431-491 (С. Ћир-ковић); Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне јужне Угарске,* Зборник МСИ 37 (1988) 7-42; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у XIV и XV ве-ку,* Сеобе српског народа од XIV до XX века, Збор-ник радова, Београд 1990, 37-46; Н. Лемајић, *Ба-кићи, породица последњег српског деспота,* Нови Сад 1995; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције станов-ништва из јужнословенских земаља у Цубровник током средњег века,* Нови Сад 1995.

Д. Динић-Кнежевић

МИЛОСНИК - извршилац (ехесигог) правне радње посебне садржине, која је проистекла из вла-дареве *милости* (в.). Он је истовремено јемац или гарант да ће правна радња бити спроведена у де-ло. Установа милосника постојала је још у другој половини XIII века и одржала се све до пада срп-ских земаља под турску власт. Имена милосника нису посебно записивана у јавноправне исправе све до четрдесетих година XIV века. Од тог вре-мена на исправама цара Душана, цара Уроша, кра-ља Вукашина, деспота Јована Угљеше и свих обла-сних господара, укључујући деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића, појављу-је се формула која обично гласи: *а тому јест мило-сник, а тому би милосник, а сијему хрисовуљу мило-сник* и која у латинском преводу гласи: е! ае циезга го ехеси!ог, после чега следи име и титула мило-сника. У улози милосника појављују се носиоци високих титула и звања као што су: кнезови, жу-пани, војводе, логотети, протовестијари, челници, челници ризнички, ризничари, двородржице, ста-вилци, кефалије, моћна властела без титула, прин-чеви, односно владареви синови.

Избор милосника никада није био случајан, већ је био у строгој зависности од тога колико нека лич-ност може да утиче на спровођење правне радње у дело. Протовестијари, челници ризнички и ризнича-ри, одређивани су за милоснике када су биле у пита-њу финансије државе и владара, а логотети, поред осталог, када је требало угледном манастиру пот-чинити неку цркву са поседима, док су кефалије одређиване за милоснике када је требало спрове-сти у дело одређену правну радњу у неком граду и градском подручју.

Број милосника на једној исправи кретао се од једног до четворице. У једноставнијим случајевима био је довољан само један извршилац, али ако је правна радња била сложена по садржини, тада су била потребна двојица па и четворица милосника који могу такву правну радњу да спроведу у дело. Изгледа да се број милосника повећавао и под ути-цајима који су долазили из Босне у доба краља Твр-тка I Котроманића. На појединим исправама бана и краља Твртка помињу се двојица или тројица *руч-ника* (в.), а на исправама краља Стефана Дабише чак четворица и петорица ручника. Највећи број ручника и милосника среће се на исправама које су краљеви Босне и српски обласни господари изда-вали Дубровнику, што говори о међусобном ути-цају, али у конкретном случају утицај је долазио из канцеларије краља Босне, односно из канцелари-је *краља Срба и Босне и Приморја,* а не из канцела-рија кнеза Лазара и Вука Бранковића.

Милосници су увек били добро упознати са са-држајем правне радње, али се њихова функција су-штински разликује од функције сведока, па се име-на једних и других у исправама посебно записују.

У посебним случајевима милосници су по свом положају или овлашћењу замењивали владара у одређеним пословима. Краљ Стефан Дечански по-слао је у Дубровник *свог унутрашњег милосника куће краљевства ми кнеза Бистета,* да поравна узајамна потраживања и дуговања између српског краља и Дубровника, док је, опет, цар Душан за-бранио да економа еклезијарха и *свакоr владалца* манастира Св. арханђела код Призрена *не стави цар ни милосник царев.*

Поред краљевих и царевих милосника постојали су и црквени милосници о којима су сачувана фраг-ментарна обавештења. Једном одредбом Светосте-фанске хрисовуље било је предвиђено: *Игуман цр-квеног човека милоснш у црквеном да не предаје силом, него ако неко осиромаши, да га црква опреми, или да тај својом вољом приђе некоме и работа до-*

кле хоће, и потом да се врати на своје место. Изгледа да је постојао обичај да манастири своје осиромашене зависне људе уступају црквеним ми-лосницима силом, где би се они материјално опо-равили и постали способни да извршавају редовне обавезе. Цитираном одредбом укида се поменута пракса и сиромасима се дозвољава да бирају код кога ће работати, уз обавезу да се ипак врате на по-седе манастира Св. Стефана у Бањској. Према то-ме, црквени милосник је требало да изврши оно што је била дужност сваког манастира или цркве -да материјално оспособљава своје зависне људе.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Државна упра-ва,* 99-156.

М. Благојевић

МИЛОСТ - поред најопштијег значења које се изједначава са латинском речју §гапа, ова реч у срп-ским повељама и хрисовуљама има специфично значење. То је најкраћи назив за правну радњу по-себне садржине. Српски владари стварали су или чинили милост својој властели и властеличићима, црквама и манастирима, странцима и њиховим државама. Милост је по правилу стварана када је требало потврдити баштинска права држаоцима и наследницима баштина, а посебно када су властели даровани нови земљопоседи у баштину. Владаре-вом милошћу дозвољавало се верној властели да поклања *баштинске* цркве са поседима угледним манастирима, а понекад се излазило у сусрет вла-стели да се лично потчињава таквим манастири-ма, с правом да своје поседе доживотно уживају.

Повлашћени положај властеле у друштву, по та-дашњим схватањима, зависио је у највећој мери од владареве милости, али је и владар истовремено био обавезан да верној властели ствара милост. Створена милост стајала је у строгој зависности од услуга које властела пружа. *Верна* или *право-верна* властела за своју службу, односно за *верно* или *правоверно поработаније* имала је право на владареву милост. Уколико би им она била ускраће-на, властела би *одступила* од свог владара. Што је *правоверно поработаније* било веће и значајније, то је и милост била већа. Владарева милост као правна радња посебне садржине морала је бити ви-дљива и јавна, па је обично стварана на саветовању владара с најутицајнијим личностима у држави. Владари су стварали милост, поред властеле и вла-стеличића, и најистакнутијим представницима цр-кве, који су их нечим особито задужили. Митро-полити и угледни *старци* добијали су у *доживот-ну баштину* неку цркву са свим земљопоседима.

Садржај владареве милости која је учињена странцима, посебно дубровачкој властели и трго-вцима, умногоме се разликује од горе наведених слу-чајева. Милост која је њима учињена обухватала је читав низ трговачких повластица и концесија у српској држави. Дубровачкој као и српској власте-ли поклањани су земљопоседи у баштину за *право-верно поработаније,* али и уз обавезе које ће се и убудуће *верно* или *правоверно* извршавати. Плаћа-ње *српског* или *светодмитарског* дохотка и стон-ског дохотка припада таквој врсти обавеза.

Једном створена милост није смела бити у су-протности са одредбама Душановог законика и *правдом,* али ако се то догоди, она није поништава-на, међутим, није ни спровођена у дело. Онај ко-ме је владар учинио милост, заслужио је да је доби-је, али када је у супротности са Закоником, милост се не спроводи у дело.

Милост се понекада употребљавала и у пренесе-ном значењу као назив за јавноправне исправе.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Државна упра-ва,* 59-97.

М. Благојевић

МИЈБА в. *Мере и тегови.*

МИЉАР в. *Мере и тегови.*

МИНЕЈ (грч. *цг\^аГоу* - месечник) - богослу-жбена књига православне цркве која садржи *слу-жбе* (в.) непокретног (календарског) годишњег ци-клуса. Уколико садржи службе за сваки дан у години, онда је то *служабни минеј.* Годишњи ком-плет може се састојати од 12 књига, или једна књи-га може да садржи службе за два, три или четири месеца. Уколико садржи службе Господњим и Бого-родичиним празницима и одабраним свецима - то је *празнични минеј.* Састав празничног минеја у ве-ликој мери зависи од жеља и потреба наручилаца, па зато број укључених служби може варирати у великом распону. Ова врста минеја нема устаљени састав. Празнични минеј може у једном тому обу-хватити одабране службе за целу годину, или за по-једине месеце.

Минеји су као тип књиге преузети из византијске литургијске праксе. Није могуће тачно утврдити време њиховог настанка, али пошто минеји углав-ном садрже химнографске саставе византијских песника УШ-Х века, вероватно је да је управо то време њиховог уобличавања. На словенски језик преведени су крајем X или у првој половини XI ве-ка, и то на јужнословенском терену. Најстарији са-чувани словенски минеји су руске провенијенције и потичу с краја XI века. Најстарији сачувани српски празнични минеј је из средине XIII века (Архив СА-НУ, бр. 361, пергамент) који у једној књизи, веома сведено, садржи избор који покрива целу календар-ску годину. У њему се налази и једини познати пре-пис Савине службе светоме Симеону. Најстарији сачувани служабни минеј је пергаментни рукопис бр. 647 (Братков минеј) Народне библиотеке у Бео-граду. То је конволут; први део преписан је у вре-ме краља Владислава (1234-1243) и садржи службе за месеце септембар, октобар и новембар; осталих девет месеци припадају типу празничног минеја, а преписани су током прве половине XIV века. Из средине XIII века потиче и српски служабни минеј за септембар, октобар и новембар који се чува у ру-кописној збирци светогорског манастира Зографа (Иљински 88; нова сигнатура - 1.е.7); мада потиче из сразмерно позног времена, овај минеј по својим одликама припада најстаријим сачуваним словен-ским минејима из XI века.

Састав минеја и структура његових служби усклађени су са захтевима појединих *типика* (в.) који су регулисали богослужење православне цр-кве у средњем веку.

Минеј општак је посебна врста минеја који са-држи типске службе за поједине категорије светих (мученик, свештеномученик, пророк, апостол, пре-подобни отац, исповедник). Такве службе нису ве-зане за одређене датуме, него се према потреби до-даје име оног свеца коме се служи служба.

ЛИТЕРАТУРА: В. Лгич, *Служебние минеи за сентнбр*>, октпбрк и нонбрк в церковнославпнском переводе по русским рукописнм 1095-1097 г.,* С-Пе-тербург 1881; Л. Мирковић, *Православна литурги-ка или наука о богослужењу Православне источне цркве* I, Београд 1965, 151-153; П. Симић, *Структу-ра и редакције словенских минеја,* Богословље 18, 1-2 (1974) 67-108; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 151-155; Т. Суботин-Голубовић, *Минеји у Даниловом времену,* у: Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 253-260; Т. Суботин-Голубовић, *Упо-редно проучавање структуре српских и византиј-ских минеја старијег периода,* у: Проучавање сред-њовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 439-446; *Минеј, општак* (Д. Богдановић), у: Речник књижевних термина, Београд 1992,469, 552.

Т. Суботин-Голубовић

МИНИЈАТУРЕ - у најширем смислу обухвата-ју елементе илуминације рукописа као што су наро-чито украшени или обликовани *иницијали* (в.), *за-ставе* (в.), *заставице* (в.) и посебне представе (сцене или појединачне фигуре) сликане или црта-не на маргинама, у оквиру колоне текста или на читавој страници рукописне или штампане књиге. Ове последње се најчешће и одређују као минијату-ре у ужем смислу речи. Будући да иницијали, за-ставе и заставице често садрже такве фигуралне представе, разматрање минијатура као посебних сцена или фигуралних представа не може се увек разлучити од разматрања осталих елемената књи-жног украса.

Следећи начела и традицију књижне илумина-ције формулисану још у позној антици, минијатура-ма се у средњем веку украшавају књиге различи-те садржине. Тако се, као у Византији и земљама западне Европе, и у Србији средњег века илуми-нирају пре свега богослужбене књиге и различити текстови религиозне садржине али и црквено-прав-ни списи, повеље, законици као и природословни списи и средњовековни романи.

Најраскошније су украшене богослужбене књи-ге, нарочито јеванђеља и псалтири. Илуминација јеванђеља (јеванђелистара и четворојеванђеља) нај-чешће укључује ауторске портрете јеванђелиста. Такви портрети цртани су или сликани у оквиру заставе или заставице која претходи тексту, или у виду целостраничних слика. Илуминација јеван-ђеља може да садржи и појединачне фигуре и сце-не на маргинама и у оквиру иницијала или, сасвим изузетно, у виду целостраничних минијатура које, међутим, ретко директно илуструју текст уз који стоје. Изузетак у том смислу представља већи број сцена на маргинама Призренског јеванђеља (XIII век) које непосредно илуструју текст или предста-вљају теолошки коментар истог. Најсложенији и најтешњи однос слике и текста налази се, међутим,

у илуминацији Минхенског српског псалтира (XIV век). У овом псалтиру са последовањем једна или више слика прате сваки псалм или песму, понекад чак и сваки стих. Такве минијатуре, често цело-страничне па и двостраничне, илуструју или пак коментаришу текст, изражавајући сликом идеје оно-временог византијског богословља. Коначно, у де-лу који садржи Акатист Богородице, на самом кра-ју књиге, слика потпуно доминира над текстом. Ипак, украс већине богослужбених и других књига и зборника религиозне и еклесиолошке садржине најчешће је усредсређен искључиво на различито стилизоване заставе, заставице и иницијале (који се могу наћи и у раскошније илустрованим књи-гама, уз горепоменуте минијатуре). У ретким случа-јевима у оквиру заставица и иницијала, или као це-лостраничне минијатуре, сликани су ауторски портрети јеванђелиста и црквених отаца, затим апо-столи и Христ. Стога ја сасвим изузетан садржај и однос према тексту минијатура које садрже симбо-ле јеванђелиста, ауторске и портрете апостола, као и представе инспирисане старозаветним и новоза-ветним текстовима у зборницима религиозних тек-стова с краја XIV и из XV века (Млетачки и Хвалов зборник). Средњовековни романи подробно су илу-стровани великим бројем целостраничних па и дво-страничних минијатура и сликама уклопљеним у текст које се на њега директно односе и преносе сваку епизоду ових повести. У илуминацији сачува-них српских средњовековних рукописа изузетно су ретки историјски портрети. Јединствен је и уса-мљен пример ктиторског портрета серског митро-полита Јакова који своје четворојеванђеље (XIV век) приноси Христу молитвено му се обраћајући, или портрети чланова куће Бранковића у повељи коју је деспот Ђурађ издао светогорском манастиру Есфигмену 1429. године, као и групни портрет ау-тора Закона о рудницима деспота Стефана Лазаре-вића сачуван у каснијем препису овог законика из XVI века.

Од самих почетака у украсу српских средњове-ковних књига приметан је спој византијских и за-падноевропских елемената. У најстаријој сачува-ној српској књизи, јеванђељу хумског кнеза Мирослава (крај XII века), уз основна решења ви-зантијске иконографије изразито је присуство за-падњачких утицаја и у иконографији и у стилу, нај-ближе споју оствареном у скрипторијима јужне Италије, што представља раскид са дотадашњом архаичном традицијом украшавања словенских ћи-рилских и глагољских рукописа. Сав украс исцр-тан је пером, црвеним или мрким мастилом, док су боје - црвена, жута, окер, зелена - нанете четки-цом, а целокупна декорација употпуњена још и златним листићима. Као преломно дело у историји српске минијатуре Мирослављево јеванђеље је то-ком читавог XIII па и XIV века на различите на-чине утицало на украшавање српских књига, због чега му припада место од изузетног значаја у срп-ској уметности, једнако оном које има Богороди-чина црква у Студеници. У исто време, међутим, и практично за исти круг ктитора, настају и књиге чије су малобројне минијатуре засноване на тра-дицији византијске иконографије и стила док ини-цијали припадају тзв. тератолошком стилу сачиње-ном од линеарног преплета, фантастичног звериња, људске фигуре и стилизованог биља (Вуканово је-ванђеље, првобитно писано за великог жупана Сте-фана, крај XII - почетак XIII века). У српској среди-ни је током XIII века овај стил био нарочито омиљен у скрипторију манастира Хиландара где је настао, и сачувао се до данас, читав низ књига са тератолошким украсом - иницијалима и застави-цама исцртаним у киновару и сепији, испуњеним плошно нанетом жутом, зеленом и црвеном бојом. Тератолошком стилу припада и украс још неких српских књига из XIII века које нису непосредно везане за Хиландар као што је Ватикански српски јеванђелистар и Београдски паримејник. Иниција-ле ове последње књиге, уз фантастично зверијње и преплет, одликује и украс однегованог цртежа који се ослања на стил оновременог монументалног сликарства византијске традиције. Истовремено, у српској минијатури XIII века присутан је и сасвим јединствен стил илуминације Призренског јеван-ђеља - спој источнохришћанских, исламских и за-падњачких елемената стила и иконографије, што указује на Синај и Палестину као могуће место на-станка самог рукописа или протографа по коме је рађен а одакле је, захваљујући блиским везама Ср-ба са Светом земљом још од времена светог Саве, овај у српску средину лако могао доспети.

Крајем XIII и на самом почетку XIV века, у вре-ме ступања на власт краља Милутина и таласа ви-зантинизације који је у то доба захватио српску државу и културу, постепено нестаје тератолошки стил из украса српских књига а смењују га, испрва упоредо са фантастиком и преплетом, иницијали

и заставице тзв. неовизантијског стила, компоно-вани по строгим геометријским начелима, на који-ма се јављају и нежнији тонови плаве и бледо-љу-бичасте боје. Ипак, у монашким радионицама, у Хиландару, Пећи, Дечанима и Леснову, током чита-вог XIV века и даље се производе књиге старин-ског украса, са заставицама и иницијалима пре-плетног и тератолошког стила. С друге стране, украс раскошних књига писаних и илуминираних за највише званичнике српске државе и цркве са-свим је у складу са начелима класицизма најбољих сликарских радионица византијских метропола. Ослањајући се на традицију цариградских рукопи-са XI и XII века, златом и префињеним бојама, пла-вом и зеленом, попут емајла, сликају се заставице испуњене стилизованим цветовима и врежама (Је-ванђеље великог војводе Николе Стањевића, Че-творојеванђеље серског митрополита Јакова) које могу да садрже и портрете јеванђелиста (Четворо-јеванђеље патријарха Саве IV). Сами јеванђелисти, сада често и у виду целостраничних минијатура (тзв. Куманичко четворојеванђеље), са оновреме-ним монументалним сликарством деле наклоност ка угледању на хеленистичку уметност и учене ци-тате из раније византијске и античке уметности. Смештени су под аркаде, у позадини је сликана ар-хитектура, пред њима сталак и прибор за писање, уз њих и персонификација Божанске Премудрости ко-ја их, попут музе, инспирише. У корпусу тако укра-шених богослужбених књига, ипак су сасвим једин-ствене минијатуре Минхенског пластира, теолошки учене и сложене иконографије која прати токове монументалног сликарства са којим дели и одређе-не стилске одлике.

У исто време у скрипторијима Босне и Хума на-стаје низ рукописа чије се минијатуре углавном ослањају на традицију српске књижне илуминаци-је XIII века - њихов архаични украс садржи еле-менте тератолошког стила, преплет, наглашен цртеж и блискост са популарном уметношћу (Јеванђеље Дабижива, Никољско јеванђеље). У неким, веома богато илустрованим књигама XIV и раног XV ве-ка, такве одлике спојене су са иконографским и стилским елементима готике (Хвалов зборник, Мле-тачки зборник).

Традиције иконографије и стила претходног сто-лећа настављају се у илуминацији српских књига XV века. Минуциозно сликани портрети јеванђе-листа и црквених отаца, дела сликара Радослава и Теодора, сасвим су у духу рафиниране културе на-ручилаца који, попут Стефана Доместика, припа-дају дворским круговима Деспотовине (Радосла-вљево јеванђеље, Метафраст Стефана Доместика). Иако невешто цртане, минијатуре средњовековних романа о Троји и Александру Великом свакако су значајне за употпуњавање слике о дворској култури у Србији у време Деспотовине.

Након пада српских земаља под турску власт, па све до обнове Пећке патријаршије, знатно је сма-њен опсег преписивања књига а њихов украс углав-ном сведен на ретке и поједностављене заставице и иницијале сачињене од линеарног преплета. Са-свим је други случај са украсом у првим српским штампаним књигама које настају на Цетињу у по-следњој деценији XV века, у венецијанској штам-парији Божидара Вуковића у првој половини XVI столећа па и у другим, мањим, радионицама у дру-гој половини тог столећа. Уз јеванђеоске сцене и представе старозаветних пророка и општехришћан-ских светитеља, он обухвата и представе најпошто-ванијих српских светитеља - Симеона и Саве - нај-чешће у виду заставица а ређе као целостраничне илустрације. Украс цетињских књига (Октоих пе-тогласник) открива спој православне иконографи-је и готичко-ренесансног стила, док се илустрације богато опремљених књига штампаних у Млецима (Празнични минеј Божидара Вуковића) заснивају на традицијама српске средњовековне уметности и критског иконописа уз преузимање потпуно запад-њачких решења код мањих сцена на маргинама.

Преписивање и украшавање рукописних књига поново оживљава у повољнијим условима након обнове Пећке патријаршије. Књижна илуминаци-ја друге половине XVI и XVII века најчешће се са-стоји од иницијала и заставица сачињених од геоме-тријског преплета и стилизованих флоралних мотива, ређе са ауторским портретом - јеванђелисте или неког од црквених отаца - које за узор имају традицију књижне илуминације XIV и XV века. Стога се у корпусу српских књига позног средњег века посебно издваја копија Минхенског српског псалтира, рађена 1628. године по налогу патријар-ха Пајсија, као и рукопис из 1649. године који са-држи Шестоднев Јована Егзарха и Хришћанску то-пографију Козме Индикоплова са минијатурама Андрије Раичевића, јединственим у српској уметно-сти, које представљају спој елемената критског али и исламског, па и барокног порекла.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Старе српске мини-јатуре,* Београд 1950; В. Ј. Ђурић, *Српско спикар-ство на врхунцу,* у: ИСН I, Београд 1981, 409-433; Г. Бабић-Ђорђевић, *Разграњавање уметничке де-латности и појаве стилске разнородности,* у: ИСН I, 641-663; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре,* Београд 1983; С. Петковић, *Ликовне уметности,* у: ИСН 111-2, Београд 1993, 334-345, 379-382, 394^09.

Ј. Ердељан

МИР - хармонични друштвени односи међу људима, у међународним односима стање супротно ратном.

Према средњовековном схватању разликује се појам мира у унутрашњем и у међународном праву. Свака повреда мира у унутрашњем праву ***(Рпеа[1]-1о81%кеи*** у германском праву) представља против--правну радњу и поред крвне освете извор казне-ног права. Нарушавање мира повлачило је личну и имовинску одговорност кривца, јер се свако могао с њим разрачунати, а његова имовина се могла раз-грабити. Повреде имунитетних права, као и неизвр-шавање вазалних обавеза сматрало се такође ли-шавањем мира. У међународном праву, нарушавање мира означавало је почетак рата.

У средњовековном српском праву израз мир сре-ће се углавном у уговорима са Дубровником у зна-чењу стања супротног ратном. Српски и босански владари и властела често понављају формуле *да имају мир с вами; а мир да се не руши; у вечни мир и у љубав; а сизи мир да буде тврд у веки; хоштем имети љубав и мир; међу нами је добри мир и поч-тена љубав; бивши и почтени мир; а ми с вама у миру и всакои доброи љубве; да би учинили мир и добру волу; како русаг босански постави мир и љу-бав вечну с Џубровником,* и слично. Изузетно, израз се среће и да би означио унутрашњи мир, као нпр. у дубровачком писму босанском краљу Твртку Твр-тковићу од 10. фебруара 1415, где стоји: *јере смо ми људије такови кои смо вазда желели и желемо мир и добри склад у Босне.*

Српско право не познаје термин *повреда* или *лишавање мира* који би био аналоган германском *РпеаЧо81%кеИ,* али за повреду јавног мира користи изразе *посилије* или *насиље* користећи формулу да *сут у всакој слободе от всакаго насилија* (хрисо-вуља Призренској епископији и Хтетовском мана-стиру). Још чешће се користе изрази *забавити* и *забава* (в.) у значењу сваког узнемиравања, посеб-но у уговорима са Дубровником.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 52, 125-127.

С. Шаркић

МИТАТ (митатц митата*, уахахо^,* ређе ***џг\-хахоу)*** - Термин је у византијској државној упра-ви очевидно могао имати различита значења, али је извесно да је у основи фискалног карактера. Та-кође је извесно да је разноликост значења проузро-кована пре свега диахроном употребом термина. Изгледа да је први пут наговештено његово посто-јање у Јустинијановом законодавству (Нов. 130. 9), али је у широкој употреби између краја X и краја XIV века, нарочито у документима овог последњег столећа.

Првобитно је представљао обавезу држања вој-ске и чиновника на квартиру приликом њихових боравака у појединим провинцијама. Најчешће се јавља у формулама имунитетног ослобађања од да-жбина, што имплицира могућност прерастања ми-тата у новчано, тј. пореско, а тиме и сталније оп-терећење. Али, у XIV веку митат се појављује и у једном сасвим новом лику: као право локалног ад-министратора - кефалије на откуп жита, за потре-бе управе и војске, по изразито депресираним цена-ма. Оваква пракса преузета је, без терминолошке назнаке, и у Душановом законику (чл. 63), али је у Србији иначе, суштински мада најчешће не и тер-минолошки, била далеко распрострањенија „кла-сичнија" пракса издржавања представника власти и војске за време боравака натерену. При томе, врло ретко се јавља српска транскрипција грчког терми-на - у Милутиновој повељи Св. Ђорђу Горгу (1300) и Душановој повељи Богородици Перивлепти у Охриду (1342-1345) - сврстаног у таквим случа-јевима у листу набројаних „работа" или пореских давања. Уобичајенија је била употреба српског на-зива, што данашњем виђењу ствари доноси одређе-не тешкоће, будући да се у изворима појављују два назива - *оброк* и *приселица,* између којих се наука опредељивала приликом покушаја тражења слич-ности са византијским митатом. Новије схватање (М. Благојевић) даје с разлогом предност називу

оброк, али тиме нису обеснажени сви елементи опредељивања за термин приселица, који је у грч-кој транскрипцији - лреое^л^а - наведен у повељи цара Душана за један манастир у Тесалији (1348).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Сеоска пореска општина у Византијском Царству,* Сабрана дела II, Београд 1969, 310; О. КоНаз, **Пер1** *рихахоу,* 'А&гјга 51 (1941-1946) 129-142; М. Вагашз, *8Ше Оетапдз {ог те ВШепп§ о{ЗоШгегз т 1а1е Вугаппит,* ЗРВИ 26 (1987) 115-120; М. Благојевић, *Оброк и присели-ца,* ИЧ 18 (1971) 165-188; Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског Царства,* ЗР-ВИ 17 (1976) 114 сл.; *Ц*. Макзшкмс, *Тће ВугапПпе Рроугпсга.1 АдтгпгМгапоп ипдег те Ра1аго1о§ог,* Аш-**51ега!ат** 1988, 157-160.

Л>. Максимовић

МИТРОПОЛИЈА (митрополига) - већа цркве-на област, над којом духовну власт има митропо-лит; црквена област која се састоји од две или више епископија, на челу са митрополитом. После про-гласа царства и Патријаршије 1346. године дошло је до увођења митрополитанског уређења, када је из-вестан број старих српских епископија уздигнут на ранг митрополије. Већ 1347. године на држав-ном сабору у Скопљу расправљана су нека пита-ња о организацији Српске цркве, између осталог о оснивању Злетовске епископије, која би била под-ручна Скопској митрополији - *да је у област и у помен првопрестолне митрополије Тројеручице славног града Скопља.* Тада се у Злетовској повељи поред патријарха помиње и архиепископ (скопски), а наводе се и митрополити и епископи, што значи да је било митрополита који нису имали своје су-фрагане. Ту титулу носиле су још Призренска и Липљанско-грачаничка митрополија. По називу ми-трополита или митрополије види се да су ранг ми-трополије добиле Зетска, Рашка, Призренска (која је за подручну епископију имала Доњополошку), Липљанска, Хвостанска, Топличка, Браничевска, Моравичка, Скопска (са подручном Злетовском епи-скопијом). У XV веку уместо Липљанске, Мора-вичке и Браничевске чешће се помињу Грачаничка (једно време и Новобрдска), Ариљска и Смедерев-ска митрополија. Познате су још Кончулска, Гра-дачка, Милешевска, Београдска, Сребреничка и Лимска митрополија. Називи митрополија били су наслеђени још од времена оснивања епископија 1219/1920. године, али су се и мењали приликом измештања саборних цркава у нова седишта, или је преовладавало име места у коме се налазила ми-трополитска, односно стара епископска столица. Митрополит који је имао под својом духовном влашћу суфрагана, називао се архиепископ *(са ар-хиепископом скопским који се зове митрополит кир Јован).* Ретко је у употреби други облик за митропо-лију - епархија, и то само у Синтагмату Матије Властара.

ИЗВОРИ: Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефа-на,* 288,289,295; Ст. Новаковић, *Законски спомени-ци* (регистар 832, 857,902); Љ. Стојановић, *Записи и натписи* 1,64 бр. 201; 49 бр. 155; *Матије Властара Синтагмат,* изд. С. Новаковић, 524, 525,528.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* 257, 355-357; Р. Грујић, *Епархијска власте-линства у средњевековној Србији,* Богословље 7, 2 (1932); Р. Грујић, *Скопска митрополија,* Скопље 1932, 100-102; М. Пурковић, *Скопски епископи и митрополити средњег века,* Хришћанско дело 3, 4 (1937) 3-51; М. Јанковић, *Епископије и митрополи-је Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985, 133-161.

М. Јанковић

МИТРОПОЛИТ (митрополитк) - назив који проистиче из епископског степена; то је гаавни или први епископ једне веће црквене области, митро-полије, који има право духовне власти над једном или више суфраганих епископија. Увођењем ми-трополитанског уређења 1346. године многи епи-скопи добили су ранг митрополита. Титулу митро-полита - архиепископа носили су митрополити са одређеном јурисдикцијом, када су под њиховом * влашћу (под област) били један или више епископа, суфраганих или подручних епископа. Такав митро-полит имао је право надзора и рукополагања су-фраганих епископа. Познати су архиепископи скоп-ски (1347), призренски (1401) и липљански (1383, 1388). Под скопским архиепископом био је зле-товски епископ, а под призренским доњополошки. Зетски епископ такође је имао суфраганог еписко-па (митрополит Висарион и епископ Вавила, 1483-1484). Поред старих назива епископа, који се преносе и на митрополите, познати су и нови у пр-вој половини XV века - лимски, смедеревски, ми-

лешевски, сребренички, градачки и кончулски. Ми-трополити се помињу у Душановом законику: чл. 13 забрањује постављање митрополита митом; чл. 28 обавезује митрополита да храни сиротињу пред својом црквом; чл. 33 налаже да митрополит суди својим људима у парницама, ако су се судили људи двају архијереја, онда су оба судила заједно.

ИЗВОРИ: Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Сте-фана,* 288, 289, 295; Ст. Новаковић, *Законски споме-ници* (регистар 797, 807, 809, 818, 822, 832, 836, 837, 841, 853, 857, 888); Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 93 бр. 301; 64 бр. 201; Н. Радојчић, *Зако-ник,* чл. 13, 28, 33.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* 257, 355-358; Р. Грујић, *Скопска митрополи-ја,* Скопље 1932, 100-102; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века,* Хришћан-ско дело 3, 4 (1937) 3-51; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Бео-град 1985, 133-161.

М.Јанковић

МЛАДИ КРАЉ (гех шшог) - престолонаслед-ник у средњовековној Србији. Установу младог кра-ља Немањићи су преузели из Угарске. Српски и угарски двор везивали су породични односи и пре Немањића који су се ородили са Арпадовићима удајом Кателине, ћерке младог краља Стефана V за Драгутина, сина краља Уроша. Увођењу ове ти-туле претходио је српско-угарски сукоб, који се за-вршио поразом краља Уроша и његовим заточе-њем. Као заточеник Урош је свакако прихватио услове угарског краља Беле IV. Могуће је да се ра-дило о успостављању савладарства између краља Уроша и сина му Драгутина, по узору на Угарску, где су краљ Бела IV и његов син, млади краљ Сте-фан V делили власт и државу. Као млади краљ (гех шшог) Драгутин се први пут спомиње 1271. године, али је ову титулу вероватно добио у години српско--угарског сукоба (1268). У сваком случају, устоли-чењем Драгутина за младог краља, ојачао је угарски утицај у Србији. Са титулом младог краља Драгу-тин је стекао иста права као и угарски гех шшог који је делио власт с оцем. Српски краљ Урош очи-гледно није пристао да дели власт са сином, јер је младог краља сматрао за престолонаследника, а не савладара. За природан ток наслеђивања Драгутин није имао стрпљења, те је уз подстицај таста и по-моћ угарских трупа, победио оца код Гацка (1276) и насилно преузео власт.

Млади краљ Урош - црква Св. Николе Болничког, Охрид

Мада је прихватање установе младог краља во-дило учвршћењу права првородства, већ следећа смена на престолу обављена је без престолонаслед-ника. Краљ Драгутин је под градом Јелечом пао с коња и сломио ногу, те је престо уступио млађем брату Милутину. Озваничење престолонаследни-ка титулом младог краља за више деценија онемо-гућили су сукоби краља Милутина и Драгутина, затим борба за престо између њихових синова. У борби за наслеђе победио је ослепљени Стефан Де-чански који је, полазећи од личног горког искуства, пожурио да озваничи престолонаследника, те је, истог дана, 6. јануара 1322, крунисао и себе и мало-летног сина Душана, *наректавши га Стефан млади краљ.* Првих година владавине Стефана Дечанског, млади краљ се није одвајао од оца. Тек када је *до-спео до савршеног узраста,* Душан је постао на-месник у Зети. Млади краљ се налазио у сенци зет-

ске властеле која га је подстицала против оца. Сте-фан Дечански је новембра 1331, под нерасветље-ним околностима, завршио у Звечанској тврђави. Пре смрти оца, Душан се крунисао за краља, тако да је, по други пут, озваничени престолонаслед-ник, насилно, пре времена преузео власт.

Када је реч о надлежности младог краља, збу-њују неке формулације Дубровчана. Они су насто-јали да посредују између сшгшпит ге§ет уе1:ега-пит ех с1огшпит ге§ет шуепет. Овде, ипак, није у питању савладарски однос два краља истих на-длежности. Дубровчани, изгледа, још нису упо-знали значење ове титуле. Атрибут ветеран канце-лари придодају краљу само за домаћу употребу. Њима је облик гех уе*егапиб и гех шуетз служио да два краља разликују по годинама старости, а не по стварној садржини њихових титула. Остали извори не потврђују савладарски однос између краља Стефана Дечанског и младог краља Душана. Ништа не мења сазнање да је млади краљ код Вел-бужда предводио део српских одреда. Надлежности младог краља су сужене, а власт ограничена на једну област. Само краљ издаје повеље, потписује уговоре, кује новац, укратко, води унутрашње и спољне послове.

Стефан Душан је сина јединца озваничио за пре-столонаследника знатно пре него што је овај ста-сао за мач. Урош је имао највише девет година ка-да је добио титулу младог краља. Ову титулу носио је кратко јер је априла 1346. крунисан за краља, по-што је његов отац узео царско достојанство.

За време *савладарства* (в.) цара Уроша и кра-ља Вукашина, титулу младог краља носио је нај-старији Вукашинов син Марко. Из натписа на над-вратнику цркве Св. недеље у Призрену, сазнајемо да је ова црква живописана *заповешћу и откупом младог краља Марка.* Према томе, Марко је про-глашен за младог краља пре погибије браће Мр-њавчевића на Марици. Следи закључак да је српска држава истовремено имала *цара* Уроша, *краља* Ву-кашина и *младог краља* Марка. Цар и краљ били су савладари, а млади краљ престолонаследник. Зна се да су цар Урош и краљ Вукашин кратко на-ступали заједнички као савладари. После 1366. кре-нули су различитим путевима. С обзиром да се Марко још априла 1370. спомиње без титуле, пи-тање је да ли је цар Урош дао благослов озваниче-њу Марка као престолонаследника. Али од два ле-гална савладара само је краљ Вукашин имао пород.

Установа младог краља потиче из Угарске, али се осетно удаљила од свог узора. Током времена прилагођена је унутрашњем развитку српске држа-ве. Права младог краља и краља никад нису изјед-начена. Ранг савладара достигли су краљеви за вре-ме Царства, а титулом младог краља озваничавани су прворођени синови за престолонаследнике.

ИЗВОРИ: М. Ивановић, *Натпис младог краља Марка са цркве св. Недеље у Призрену,* Зограф 2 (1967)20-21.

ЛИТЕРАТУРА: М. 1**укоујс,** *ЈЈШпоуа тШо§ кга-1ја,* ИГ 3-4 (1957) 59-80; Р. Михаљчић, *Крај Срп-ског Царства,* 1989.

Р. Михаљчић

МЛИН в. *Воденице.*

МОГОРИШ в. *Трибути.*

МОДИЈ в. *Мере и тегови.*

МОДРИНА в. *Тканине.*

МОЖУЛ в. *Посуде.*

МОЗАИЧКИ ПОД - подразумева мозаичку технику која се изводи утапањем каменчића разне боје и облика у малтерну подлогу и која је приме-њена у изради подних и зидних мозаика у римским термама, палатама и гробницама, а касније и у мо-заичкој декорацији византијских цркава.

У српској средњовековној архитектури подови сакралних споменика били су обрађивани на разне начине. Ретко је под био од опеке, понекад је по-кривен комбиновањем опеке и камена. У неким слу-чајевима камене плоче нису посебно слагане да чи-не неки орнамент, а повремено су од плоча две или

више боја прављене траке. Само у три цркве је деко-ративној обради пода посвећена посебна пажња. То су под цркве краља Милутина у Хиландару, под цр-кве Св. арханђела код Призрена и под нартекса цр-кве манастира Ресаве. У прва два примера само се условно може говорити о примени мозаика, јер њи-хову декорацију чине велике камене плоче у којима се праве изрези, геометријски или зооморфни, у које се потом у малтерну подлогу утапају камен-чићи разних боја и облика, док остале површине камена остају празне. У питању је, дакле, комби-нација мозаичке технике са техником инкрустаци-је, док је у трећем случају примењена техника ин-крустације, односно крупног мозаика, код кога је под састављен од крупнијих комада камена разних боја и облика. Подова као што је хиландарски, у погледу технике, орнаментике и композиције има на Атосу (подови манастира Лавре, Ватопеда и Ивиро-на), а њихово порекло је у Цариграду, али и на За-паду, посебно у јужној Италији и Сицилији. Овом техником израђена је и једна мозаичка трака над јужним каменим вратима нартекса хиландарске цр-кве, на којој је био урезан натпис на грчком јези-ку: *Господе, помози градитељу (градитељима) Ми-хајлу и Варнави рабу Христову,* који се доводи у везу са мајсторима који су извели мозаички под. Специфичност пода цркве Св. арханђела чини по-јава зооморфних мотива.

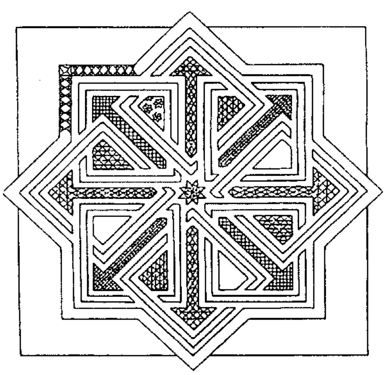

Мозаички под - Хиландар

Место у поду коме је нарочито поклоњена па-жња, чак и кад сам под није нарочито обрађен, је део под кубетом. Амвонска ружа - розета је саста-вљена од крупних камених плоча разних боја и јед-ноставног облика: правоугаоника, квадрата, троугла, ромба. Такве се розете налазе у Жичи, Милешеви, Св. апостолима у Пећи, Дечанима, Леснову, Мора-чи и др.

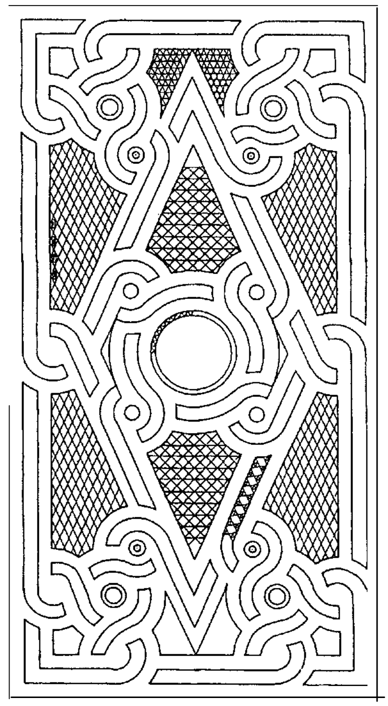

Мозаички под - Хиландар

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Монументална и де-коративна архитектура у средњовековној Србији,* Београд 1953, 91-92, 242; С. Ненадовић, *Конзер-ваторска документација о архитектури манасти-ра Ресаве,* Зборник заштите споменика културе 12 (1961) 74-78; С. Ненадовић, *Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару,* Зборник МС ЛУ 3 (1967) 73-84; С. Ненадовић, *Цушанова задулсбина манастир Светих Арханђела код Призрена,* Бео-град 1967, 57-65, 94-102; Д. Богдановић - В. Ј. Ђу-рић - Д. Медаковић, *Хиландар,* Београд 1978, 74-76; С. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од 1Х-ШПвека,* Београд 1980, 87-93; С. Ненадо-вић, *Осам векова Хиландара, Грађење и грађеви-не,* Београд 1997, 66-67.

Б. Гугољ

МОЛИТВА (грч. Е1J%гј, *лрооеЂХц,* ЈСрООфШУГј-015, ЕЈикАг)015, бет)от$) - у средњовековној књижев-ности текст лирског карактера, религиозног садржа-ја и мотивације, у форми обраћања Богу, анђелима

или свецима. Према дефиницији литургичара, мо-литва је побожан разговор са Богом. Молитва је ритамски организована у низовима једнакосложних целина, или у правилној схеми наглашених и не-наглашених слогова. У свакој молитви спроведен је одређени распоред садржаја: захваљивање, ис-поведање своје грешности у осећању кајања и скру-шености, и на крају - молба. Молитва има тачно одређено место у литургијском процесу. Осим тога, постоје читави низови молитви које се користе у најразноврснијим ситуацијама у свакодневном жи-воту човека. Молитве се налазе у посебним зборни-цима - *требницима* (в.).

Према употребном литургијском садржају мо-литве се деле на: молитве хвале и слављења (изра-жавају веру), молитве благодарности (изражавају љубав), молитве мољења (изражавају наду). Неке се молитве понављају на свим црквеним чиновима -то су тзв. почетне и завршне молитве, Симбол вере, Богородице Дево и јектеније; друге се молитве ја-вљају само по једанпут на појединим чиновима, и представљају саму суштину тога чина. Многи чино-ви започињу молитвом *Бпагосповен Бог наш всегда и нња*... Обична завршна молитва је *мало славо-словље* које почиње речима *Слава ва вишњих Богу и на земљи мир*... Текст *Симбола вере* је утврђен на прва два васељенска сабора (Никејском и Цари-градском) који су били сазвани да расправљају о Аријевој и Македонијевој јереси. Ово је молитва коју обавезно изговарају они који се крштавају. *Јек-теније* (грч. ектегтјх) су опширне усрдне молитве; то су, уједно, и прозбене молитве за целу цркву и сва духовна добра људи. Ова молитва означава се још и другим терминима: „веза, сједињење" - зато што у једну целину повезује многе молбе, „дјаконства" -зато што их рецитују ђакони. У православном бо-гослужењу постоје четири врсте јектенија: *велика* (12 молби), *мала* (има мали број молби), *сугуба* (на почетку постоји удвојено обраћање Богу, и три пу-та се понавља возглас „Господи помилуј" после сва-ке молбе), *прозбена,* у којој се свака молба заврша-ва са „просим" (молимо), а на молбе се одговара са „подај Господи". Јектеније имају форму дијалога између свештеника (или ђакона) и народа који одго-вара на молбе. Свака се јектенија завршава славо-словљем. Завршне молитве зову се отпусти; посто-је мали и велики отпуст.

Неки од аутора молитви познати су по имену: Антоније (УГ-УН век), Јефрем Сирин, Симеон Столпник, Симеон Метафраст, Филотеј Кокин. У српској средини настало је неколико особених пре-рада требничких молитви. У литургијском свитку из средине XIV века (Хиландар 3/1) налазе се три молитве у којима се спомиње краљ Стефан Урош. Није јасно на којег од три краља истога имена се те молитве^рдносе. У српском требнику из прве по-ловине XV века (Москва, Државни историјски му-зеј, Синодална збирка 305) сачуване су, у слободној српској преради, три молитве (о постављењу цара, о постављењу ћесара и деспота, о постављењу кне-за). У истом требнику налазе се и две, како се веру-је, оригиналне српске молитве; једну изговара но-вопостављени митрополит, а у другој се молилац обраћа Богородици тражећи заштиту за деспота и његову државу.

У српској средини су врло рано биле познате и молитве за различите прилике цариградског патри-јарха Филотеја Кокина (1353-1354. и 1364-1376); о томе сведочи већ спомињани литургијски свитак који садржи више његових молитви. Од средине XVI века, у српским рукописима често се могу сре-сти молитве руског књижевника Кирила Туровског (XII век); то је циклус од 21 молитве - јутарња, по-дневна и вечерња за сваки дан у седмици. Ове мо-литве нису намењене јавном богослужењу. Кирило-ве молитве најчешће се налазе у оквиру псалтира с последовањем.

Димитрије Кантакузин, грађанин Новог Брда, написао је између осталог и *Молитву Богородици.* До сада су откривена 42 преписа ове молитве.

На јужнословенском простору развијале су се и тзв. *апокрифне* или *лажне молитве.* Те молитве имају и доста фолклорних, најчешће магијских еле-мената и бајалица, при чему се користе и несловен-ске речи. Такве су нпр. молитве против уједа разних животиња, против зубобоље или других болести, за заустављање крварења, против страха од муње и грома, молитва за путнике итд.

ЛИТЕРАТУРА: К. Невострујев, *Цвије старинске српске молитве,* Гласник СУД 20 (1866) 136-156; К. Невострујев, *Три молитве,* Гласник СУД 22 (1867) 360-370; А. И. Алвмазов, *К истории молитв на раз-ние случаи,* Одесса 1896; Епископ Димитрије, *Сви-так на пергаменту из XIV века,* Споменик СКА 33 (1898) 7-11; И. Карабинов, *Евхаристическан молитва (анафора). Опит историко-литургиче-скаго анализа,* С. Петербург 1908; А. И. Лцимир-скии, *К истории ложних молитв в /ожнославнн-*

скоп писшенности, Известил ОРЛС 18, 3 (1-102), 4 (16-126); Н. Д. Успенскии, *Мопитви евхаристии св. Васплин Великого и св. Иоанна Златоуста (в чше православноп литургш),* Богословские **трудБ1** II (Мо-сква 1961) 63-76; Ђ. Трифуновић, *Цимитрије Кан-такузин,* Београд 1963; Б. Цисарж, *Развој чина тај-не покајања,* Богословље 28, 1-2 (1969) 139-155; КЗ. К. Бегунов, *Покалннал молитва с именем Кирилла Философа (Шестаковскип список), ТУе* \\^еК дег 51а-уеп 15 (1970) 26-50; Ч. Драшковић, *Значај молитве за религиозно-морални живот хришћанша,* Свети Василије Острошки Чудотворац. Споменица пово-дом 300-годишњице његова представљења, Београд 1971, 117-127; Р. Станковић, *Једна апокрифна моли-тва од зубобоље. (Зборник апокрифа Народне би-блиотеке у Београду из 1570/80. године),* Архео-графски прилози 1 (1979) 201-209; Л. Мирковић, *Православна литургика. Први, општи део,* Београд 1982[3], 190-210; Л. Мирковић, *Православна литур-гика. Цруги, посебни део,* Београд 1982[3]; Димитвр Кантакузин, ***СЂбрани СЂчиненин,*** Софил 1989, 93-139 (Молитва Богородици); Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 156-172; Д. Богдановић, *Молитва,* у: Реч-ник књижевних термина, Београд 1991[2], 484-485; Т. Јовановић, *Молитва Богородици Цимитрија Кан-такузина у рукопису 404 старе збирке Народне би-блиотеке Србије,* Археографски прилози 17 (1995) 133-160.

Т. Суботин-Голубовић

МОЛИТВЕНИК в. *Требник.*

МОНАШТВО (од речи монах, *џоуаурч)* - по-себан вид хришћанског живота, везан за одређене монашке завете као што је завет сиромаштва, по-слушности и девичанства. У српском средњем веку постоји више назива за монашка лица: инок, чрнац, чрноризац, монах, а ређе у погрдном смислу, више из скромности и расодер. Монахиње су чрнице или једноставно монахиње.

Са примањем хришћанства у српске земље дола-зи и монаштво. Од самог почетка заступљена су оба начина монашког живота: општежиће (киновија), живот монаха у организованим монашким заједни-цама; овај вид монаштва био је масовнији и дале-ко заступљенији. Други вид монашког подвига је усамљенички или пустињачки (анахорети) о коме такође има доста трагова код нас. Манастирске за-једнице су биле добро уређене детаљним прописи-ма садржаним у типику или уставу. Ту су прописи о исхрани, одевању, богослужењу и духовном животу, молитвеном правилу, дисциплини. Ступајући у ма-настир монах мења име, обично узима име неког од познатих хришћанских светитеља.

Монаштво је доживотни завет и у току монахо-вог живота пролази се кроз неколико фаза. Онај ко ступа у монаштво најпре прима „чин ризе и ками-лавке", тј. пошто је прошао период искушеништва и одлучио се на монашки начин живота добија цр-ну одећу - ризу и покривало за главу - камилавку. Само пак монаштво има два ступња: малу и велику схиму. *Малом схимом* монах прима монашке заве-те (сиромаштво, безбрачност или девичанство и послушност), добија ново име, чиме се и формално одриче од овога света. Монах малосхимник сем расе и камилавке има кожни појас, а преко ками-лавке носи вео (панакамилавка) и мантију или огртач и још парамон или анлав - четвороугаоно платно или широки кожни појас у виду крста као символ Христових страдања која прима на своја монашка плећа. Други монашки вид јесте *велика схима* које се монах удостојава после више година проведених у малој схими. Великосхимник од спољашњих обележја има све као и малосхимник, само што уместо панакамилавке на глави има по-кривало - кукуљицу у виду троугла која пада по раменима и плећима а украшена је крстовима. Ве-ликосхимници такође добијају и ново име. Тако се кнегиња Милица као малосхимница звала Евгени-ја, а као великосхимница Ефросинија, царица Је-лена Јелисавета, а као великосхимница Евгенија.

Најстарији манастири су око Охридског и Пре-спанског језера, затим манастир Св. Петра и Па-вла код Бијелог Поља и Новог Пазара. Срби су на-следили велики број манастира из византијског периода, нарочито у Скопљу и његовој околини, Охриду, Призрену, Липљану, Нерезима, Пчињи. Код Срба монаштво посебно цвета од времена све-тог Саве који је постао светогорски монах, као и отац му свети Симеон. Кроз цео средњи век мона-ха је било у владарској српској династији. Обна-вљани су манастири из византијског доба, али су грађени и нови. Исто тако, подигнути су бројни манастири ван Србије, сем Хиландара, још у Ца-риграду, Јерусалиму, Тавору, Кармилској гори. Ма-настирски храмови најчешће су посвећивани: Бого-

родици (Ваведење, Успење, Рођење), Вазнесењу, Преображењу, а од светитеља, св. Георгију, св. Ни-коли, св. Стефану, св. Димитрију, св. Јовану, св. ар-хanђелима.

Манастирски комплекси и бројно монаштво у њима издржавани су и материјално обезбеђивани захваљујући великој покретној и непокретној имо-вини којом су ктитори или оснивачи даривали сво-је задужбине. Њиве, села, засеоци, забрани, пашња-ци, рибњаци, воденице, пчелињаци, радна снага на феудалним поседима, прецизно је навођена и озако-њена у манастирским повељама. Подручно станов-ништво на манастирским поседима имало је рад-не обавезе према манастиру, а за узврат је било ослобођено дажбина према држави (в. *работа ма-ла и велика).* Највеће поседе имали су манастири Жича, Хиландар, Дечани, Св. арханђели код При-зрена, Бањска, Раваница.

Посебну групу манастира чинили су царски манастири (лавре): Ђурђеви ступови, Студеница, Хиландар, Градац, Милешева, Сопоћани, Бањска, Дечани, Свети арханђели код Призрена, Кончул, На-горичино. Они су непосредно потпадали под надле-жност владара. Игумани ових манастира имали су посебно достојанство. По старешинству први игу-ман са звањем велики архимандрит био је игуман Студенице. У избору ових игумана учествује вла-дар и патријарх. Игумани царских манастира на са-бору су имали место до епископа. Игумане осталих манастира према прописима Хиландарског и Сту-деничког типика, који су важили у Србији, бира брат-ство манастира. Игумани су иначе имали велика овлашћења у целокупној манастирској управи (ико-ном, еклисијарх, дохијар, параиконом), затим врши-ли су судску власт међу становништвом које је насе-љавало манастирске поседе.

Велики број манастира био је седиште епископа: Жича, Пећ, Св. Петар у Расу, Св. Богородица Љеви-шка, Богородица Тројеручица у Скопљу, Грачаница, Ариље. Ови манастири нису имали игумане већ су њима управљали епископи.

Оснивачи или обновитељи манастира звали су се *ктитори* (в.). Обично су то били владари или чланови њихове породице, имућна властела, епи-скопи или монаси. О оснивању манастира ктито-ри су издавали повељу. У домен ктиторског права спадало је право оснивача да поставља игумана ма-настира, да има почасно место у цркви и свој кти-торски портрет, да му се име помиње на богослу-жењима а после смрти врши помен, има право на гроб.

По свом положају који је заузимало у средњем веку, монаштво је добрим делом било носилац цело-купног духовног и културно-просветног живота. Епископи, поглавари цркве - архиепископи и па-тријарси, редовно су бирани из реда монаштва а најчешће су на те положаје долазили као хиландар-ски или студенички игумани. Многи писци, иконо-графи, преписивачи, градитељи, су монашка лица. Може се чак на свој начин говорити о монашкој ци-вилизацији нашег средњег века. Велика је заслуга нашег монаштва у области духовне и културе уоп-ште, затим христијанизације маса; монаси су ми-сионари а манастири мисионарски центри. Многи манастири су места ходочашћа и поклоњења јер се у њима чувају мошти светитеља (Студеница - св. Симеон, Милешева - св. Сава, Раваница - св. кнез Лазар).

По социјалном пореклу, монаси су потицали из свих слојева од себара, преко властеле, до члано-ва владарских породица.

Сем манастирских типика и повеља, Душанов законик половином XIV века доноси на државном нивоу неколико закона који се тичу монаштва и ма-настира. Монаси и монахиње треба да живе у мана-стирима а не у својим кућама (чл. 17 и 24), монах треба да иде у манастир који није близу места ње-говог рођења (18), не може да својевољно напусти манастир (19 и 29), монаси треба да живе у опште-жићу (36), даље Законик, као епископе и свеште-нике, штити и монахе од псовке и насиља (95).

ЛИТЕРАТУРА: В. Марковић, *Православно мона-штво и манастири у средњевековној Србији,* Срем-ски Карловци 1920; Р. Грујић, *Азбучник,* 143-156; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цр-кве* 1, Минхен 1962, 218-231; А. Радовић, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века, Ма-настир Раваница,* Споменица о шестој стогоди-шњици, Београд 1981, 101-134.

Р. Поповић

МОНЕТА - назив за новац на српским сребр-ним динарима, а има значење сребрног новца уоп-ште. На новцу краља Драгутина (1276-1282, +1316) први пут се јавља у натпису: Мопе*а ге§15 8*егап'. Исти термин (у разним облицима) налази се на нов-

цу: Драгутиновог сина Владислава (Мопеха У1асП-б1ау), краља Милутина (Мопе*а ге§15 УгобО, краља и цара Душана (МопеЈа гех 81ега; Моппаб трегаго; 1п-рег бЈе&п топпа), вероватно кнеза Лазара (МшиЧа ае]\1оvо МопЈе), деспота Јована Оливера (Мопка с!е-**5рог1** ОП) и деспота Стефана Лазаревића (МопесЈа сЈебро* б*егап). На динарима Ђурђа II Страцимирови-ћа и Балше III Балшића налази се испред њиховог имена слово М, што према мишљењу нумизмати-чара, такође значи монета.

Монета означава и сребрни новац у средњем ве-ку. У спору пред дубровачким судом почетком XV века постављено је питање да ли је нека сума нов-ца исплаћена „у злату или у сребру" (ш аиго уе1 т **топе1а),** односно у златним дукатима или у сребр-ним динарима. У привредном животу биле су ва-жне промене у односу између млетачког златног дуката и појединих врста сребрног новца. У време када су почели да се кују млетачки златници (1284) утврђен је курс 1:24, што значи да је у један златни дукат ишло 24 сребрна динара. Тај однос није се дуго одржао јер је почело опадање вредности сре-брног новца. У првој половини XIV века у Дубров-нику је једном дукату одговарало 24 динара, кра-јем истог века 30-32 динара, а током XV века 35-40 динара.

ЛИТЕРАТУРА: 8. 01тпљеУ1с, *РгоШтг* ***згтке згесјпјоуекоупе*** *пититаИке* I, ИГ 1-2 (1957) 71; В. Винавер, *Припози историји племенитих метала, цена и надница (средњовековни Цубровник),* ИГ 1-2 (1960) 74-82, 85; С. Димитријевић, *Нова серија но-вих врста српског средњовековног новца - VII,* Ста-ринар 22 (1971) 98; С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара,* Крушевац 1971; I. Уоје, *КгеЉИпа 1г§оута и* ***згеЉпјоујекоУпот*** *Бидгоутки,* багајеуо 1976; К. Јиречек, *Историја Срба* II; С. Димитријевић, *Оста-ве које садрже српски средњовековни новац из пери-ода до 1371. године,* Споменик 122 (1981) 1-59; С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац,* Бео-град 1997.

Р. Ћук

МОНОПОЛ в. *Трговина.*

МОСТОВИ - У средњем веку било је мостова у великом броју, посебно дрвених, али се већина ни-је очувала. О томе сведоче и помени мостова у пове-љама, у међама атара појединих села. Мостови су били најчешће од дрвета, али су грађени и камени. У изворима се понекад мостом може назвати било какав прелаз преко реке, али само у изузетним слу-чајевима. У повељама се често спомиње убирање *мостарине,* коју наплаћује господар моста за прелаз људи и робе. Такозвани *Цушанов мост* у Скопљу, преко Вардара, потиче још из римског времена, а био је у употреби и у средњем веку.

У међама цркве Спасове у Хвосну помиње се дрвени мост на Бистрици Пећкој. Мост на Бистри-ци Призренској у Призрену постоји од средњег ве-ка, а у близини манастира Св. арханђела мост је по-дигнут у време цара Душана, како би омогућио лакши приступ манастиру. Камени мост на реци Ув-цу између Нове Вароши и Сјенице, такође потиче из средњег века. У Лимској повељи краљ Урош I мана-стиру Св. Петра и Павла даје село Летине и мост који је подигао Немањин брат, хумски кнез Миро-слав, пре 1190. Приход од мостарине припадао је манастиру. На Рибници и Морачи су такође постоја-ли мостови који воде порекло из средњег века. По-ред моста на Неретви била су средином XV века два утврђења.

У Грачаничкој повељи помиње се мост на Сит-ници, а на истој реци био је и такозвани *Војновића мост у* Вучитрну, који је данас на сувом јер је Сит-ница променила свој ток. Мостова је било и на ре-кама преко којих су водили главни трговачки пу-теви (Неретва, Дрина, Лим, Дрим). Неки од њих, који су грађени од камена, очували су се до дана-шњих дана, док су дрвени мостови пропали, једино је остао спомен на њих у средњовековним извори-ма.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефа-на Цушана, којом оснива манастир Св. архангела Михаила и Гаврила у Призрену,* Гласник ДСС 15 (1862) 262-317; Ст. Новаковић, *Законски спомени-ци,* 594; М. Павловић, *Грачаничка повеља,* Гласник СНД 3 (1928) 131.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Шкриванић, *Путеви у сред-њовековној Србији,* Београд 1974, 47, 67, 126; Н. Ка-танић - М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и акведуката у Србији, Македони-ји и Црној Гори,* Београд 1961; С. Мишић, *Унутра-шње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 63-68.

С. Мишић

МОТИВИ ЖИВОТИЊА в *Орнаменти.*

МОШТИ (**ллоцљи, чк.ст^ное т^кло, пр^кподок-ное** тНкло) - врста реликвија - светитељска тела, цела и „нетљена", или њихови делови. Остаци тела првих подвижника за хришћанску веру штовани су као светиње још у најранијем раздобљу хришћан-ства, а над њима су подизане богомоље. Култ мо-штију, као битан елемент светитељског култа, дожи-вљава нарочит полет од **VI** века када се „проналазе" и преносе тела многих угледних светитеља. У источнохришћанском свету, појединости ове прак-се, а нарочито процедура **е1еуатло** и ггашктло мо-штију, добијају свој заокружени облик у средњови-зантијско доба. Теолошку основу штовања моштију положили су најугледнији оци цркве (Јефрем Си-рин, Григорије Богослов, Кирил Јерусалимски), а догматска начела утврђена су на седмом Васељен-ском сабору. Према учењу Источне цркве, мошти су тела у земаљском али објављеном облику, „одухо-вљена телесна пребивалишта Божија" (Јован Дама-скин).

Култ моштију код Срба развио се као саставни део култа светитеља, тако да су *објављена* тела има-ли искључиво владари и поглавари Цркве. Изузетак су мошти св. Петра Коришког, јединог српског пу-стиножитеља средњега века који је уврштен у све-титеље. У складу са важећим схватањима источ-ног света, мошти српских светитеља могле су бити у облику костију (**нс^Х^фбк кости**) и целих тела (**МОЦЛИ Н/кли и нерлздроуцЈими**). Таква, балсамо-вана тела имали су Стефан Првовенчани, Сава Не-мањић, краљица Јелена, краљ Милутин, Стефан Дечански, кнез Лазар, архиепископи Арсеније и Јевстатије **I.** Поступци везани за култ моштију (**е1е-уаЈго** и **1тап51а110**, понекад праћени састављањем по-себне службе), били су такође саображени источно-хришћанској пракси. Након *објављивања,* тела српских светитеља полагана су у *кивот* (в.), који је постављан испред олтарске преграде. Мошти су се објављивале благоуханијем и чудотворењем, при чему је нарочито важна била њихова исцелитељ-ска моћ. Мироточивост, као најцењеније својство, имале су само мошти светог Симеона Немање. У хришћанском свету распрострањени обичај распар-чавања моштију, извори потврђују у случају св. Пе-тра Коришког. Значај моштију српских светитеља превазилазио је оквире побожне праксе. Оне су у средњем веку представљале важан елемент дина-стичке идеологије, а у раздобљу турске власти би-ле су кључни чинилац у борби за очување нацио-налног идентитета.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Павловић, *Куптови пица код Срба и Македонаца,* Смедерево 1965; Д. Поповић, *Мошти светог Саве,* Свети Сава у српској исто-рији и традицији, Београд 1998, 251-266; Д. Попо-вић, *Светитељско прославлање Симеона Нема-ње. Прилог проучавању култа моштију код Срба,* ЗРВИ37(1998) 43-53.

Д. Поповић

МУЗИЧКИ ИНСТРУМЕНТИ - помињу се у писаним изворима: текстовима из Светог писма, богослужбеним песмама, књижевним списима, пу-тописима, архивским документима, затим у натпи-сима на иконама, фрескама и минијатурама итд.

Свирачи у бубањ, бусину, рог и псалтерион -Лесново

Бројност назива музичких инструмената који се налазе у текстовима указује на њихову разновр-сност и знатно присуство у животу људи. Примери се уопштено могу груписати у: *мембранофоне* (**тоу-плнт>, тим^плнк, воувт^нтл**), *идиофоне* (**вк звон^**),

аерофоне **(тро^БА, тро\/"МБЄТА, троукт^и рождит»и,**

ВТ» **ТрО^БАХТ* ОКОВАНАХТ», ВТ* ТроуБЛХТ*** ДР^БВС-**НАХТ»,** СВИрДЛк, **СОП1»Лћ, Н/БВНИЦА, ПИШТАЛЦ ди-**

пли, орт^ГАнт*, сирГиниАмсли) и *кордофоне* инстру-менте **(гоуслк, строунА, кимвллт*, 1|гАлт»тт»ирц п^ксnћницл, п^ввнћницА, китлрд, прегоудћ.ницА).**

За плектрон, којим су се окидале жице, јавља се израз **крдцАло,** док, према једној глоси у Номокано-ну, постоји одређен назив за гудало, као и за сви-рача жичаног инструмента који се њиме служи: **гуд'цт» есчгк смич'кт» иже гудечгк луч'цемт».** Ни-је у свим случајевима могућа непобитна иденти-фикација инструмента јер термини не одговарају увек данашњим или се понекад јављају у различи-тим значењима.

Свирачи у бусине и бубањ

Неки облици средњовековних музичких ин-струмената и данас се препознају у народним ин-струментима. Међутим, главни извор података о појединостима њиховог изгледа, начину свирања, заступљености и променама у облику чини вели-ки број представа у споменицима ликовне уметно-сти. Треба узети у обзир да су средњовековни умет-ници радили по предлошцима који нису морали бити домаћи и који неретко преносе старије фор-ме. На описивање облика музичких инструмената код ове врсте извора делимично је могла утицати машта, али и непосредно искуство ствараоца. Поу-зданост ликовних извора такође зависи од вештине уметника и очуваности дела.

У ликовним делима улога музичких инструмена-та је илустративна или симболична. Они су обично

Свирачи у 8-трубу, врсту тубе, бубањ и кротила - Никита код Скопља

у рукама световних лица: свирача, пастира и дево-јака. Најчешће и најразноврсније представе музич-ких инструмената срећу се у иконографским пред-ставама зидног сликарства: *Ругање Христу* (ликови који се ругају свирају дувачке, ударачке и, поне-кад, жичане инструменте у групама чији се састав нигде не подудара); *Рођење Христово* (ову сцену допуњава детаљ пастира са неком од врста свира-ла); *Страшни суд* (приказани анђели дувају у раз-личите инструменте снажног звука); *Стихира св. Јована Цамаскина на Успење Богородице* (са гру-пом девојака које свирају на разноврсним инстру-ментима); *150. псалам* (са разноликим инстру-ментаријумом везаним више или мање за текст) и *Свадба у Кани;* по један примерак сликаних тема *Христовог пута на Голготу Пир блудног сина, Каи-ново потомство* и *Свети арханђео Михаило лечи губавце* садржи ликове који свирају. У рукописним књигама - представе свирача у рог испуњавају ини-цијале; музичари су присутни на многим минија-турама које илуструју псалтир, док је скупина ин-струменталиста на минијатури *Гозбе Александра Великог у Београдској Александриди* са краја XIV века јединствена по световној садржини илустрова-ног текста. Епизода овог романа са описом двор-ске свечаности приказује музицирање у ансамблу: **трукм же ГЛАСОВ'Н'Ги Г оргАнГи и дипли, и \(ГАЛ-**

ТГирГи НИНЄ МуСИкГн СКГн ХИТрОСТШ ПО Д0СТ01АШ1О Урєдив1»...В'1»СИ ЖЄ ТруБИ ГЛАСОВ' ОуДрИШС, ор'ГА-

нГи и прдскАВице, рАз'лич'нмкниГЄ вт^се мусГи-кискГе свири... У штампаним псалтирима гудачки инструменти западног порекла приказују се као атрибут уз ауторски портрет цара Давида. Поједи-не иконе садрже у оквиру разноврсних иконограф-ских сцена успутне жанр-призоре са свирачима (нпр. на икони *св. Лука са житијем* у Морачи, де-

ло сликара Радула из 1672/73. године, појављује се слепи гуслар). На скулпторалном украсу портала и прозора и дуборезу црквених врата декоративни и симболични ликови кентаура, анђела и људи по-некада свирају дувачке или гудачке инструменте.

Лаутар - Лесново

Међу приказаним музичким инструментима преовлађују аерофони. Они се јављају и у најве-ћем броју врста. *Цуги рогови,* ратнички инструмен-ти лучног облика, јаког звука, присутни су у многим својим варијантама углавном на споменицима XIV века, док их касније на композицијама *Страшног суда* и *Ругања Христу* замењују бусине и савије-не трубе. Декоративне људске фигуре које свирају у свинуте *кратке рогове* приказане су на иниција-лима рукописа *(Мирослављево јеванђеље* из осме деценије XII столећа и др.) и на каменој орнамен-талној пластици Дечана, рађеној око 1335. године. *Олифанти,* кратки украшени сигнални рогови од слоноваче византијског порекла, знатно су мање распрострањени. На повијене *цинкове* од дрвета, са рупицама за свирање, подсећају дувачки инстру-менти на фресци *Страшног суда* у цркви Св. Јо-вана у Великој Хочи из око 1577. и минијатури *150. псалма* у Београдском псалтиру из 1627-1630. годи-не. Инструменти налик на староримску *тубу,* пре-течу трубе - дуги, уски, без левка на крају и без рупица на цеви - појављују се на фрескама у Срби-ји од XIV до XVII столећа на сценама *Ругање Хри-сту* и *Страшни суд,* на минијатури *Александрова гозба* из XIV века, као и на једној икони са илу-страцијом *150. псалма* из Кучевишта са почетка XVII века. Појава овог инструмента је анахрона, пошто се он у време приказивања у српском сли-карству у европској музичкој пракси већ био раз-вио у савршенију бусину. *Бусина,* инструмент са коничном цеви настављеном помоћу спојница у облику прстенова, левкастим завршетком и котла-стим усником, средњовековна је претеча трубе. У српској уметности приказане су уобичајене визан-тијске варијанте. Типични за Србију су дуги басо-ви инструменти, а појављују се и кратке дискант бусине. Појаве овог инструмента на фрескама и минијатурама веома су бројне. Савијена *8-труба,* претходник данашње трубе и тромбона, слика се од краја XV века. Цев овог инструмента, у зави-сности од варијанте, у различитој мери је проду-жена и спирално савијена да би се повећао тонски обим. Овај усавршени прелазни облик приказује се у Србији неуобичајено рано, убрзо после његовог појављивања у уметности западне Европе. На зид-ним сликама од краја XV до XVIII столећа налази се у великом броју сцена које захтевају присуство инструмената снажног звука. *Права флаута,* ста-ри, једноставни народни инструмент са цилиндрич-ном или коничном цеви и 4 до 6 рупица, понекад са кљунастим усником, слика се, углавном, уз пасти-ре на представи *Рођења Христовог.* На истој компо-зицији, насталој око 1375. године у манастиру Град-цу, јавља се и јединствена представа *двоструке флауте,* која донекле евоцира антички аулос. Поред ових облика, сачувана је и једна представа сред-њовековне *попречне флауте* коју свира кентаур, на дуборезним вратима цркве Св. Николе Болничког у Охриду из средине XIV века. *Шалмај,* средњове-ковна претеча обое и кларинета, често је у рукама пастира на сценама *Рођења Христовог* али се нала-зи и у друштву звучнијих дувачких инструмената и удараљки на призору *Ругања Христу.* Начињен је од дрвета, коничне цеви са ширим или ужим левком на крају и по неколико рупица на цеви и левку.

Од идиофоних инструмената у српској средњо-вековној уметности заступљени су само *кротала* у облику два повезана штапића, потом врста *ка-стањета,* и *тасови* у виду пара металних тањира са ручицама. Они су углавном везани за предста-ву *Ругању Христу*

Код мембранофоних инструмената звук се до-бија ударом маљица или шака по површини затег-

нуте коже причвршћене на дрвени или метални корпус. Ови инструменти су редовно заступљени у оквиру *Ругаља Христу.* Корпус *таламбаса,* који се увек јавља у паровима, котластог је облика. Су-дећи по изузетној заступљености на фрескама, ико-нама и минијатурама *бубљеви* су у средњовековној Србији били веома омиљени инструменти. При-сутни су у разноврсним иконографским сценама, пошто су готово неизоставни као пратња уз песму и игру. Цилиндричног су облика, мањих и већих димензија и различитих пропорција. Обично се др-же о уже пребачено преко свирачевог рамена или главе.

На кордофоним инструментима звук се добија превлачењем гудала или окидањем. Средњовековни гудачки инструменти из породице *виела* или *фиду-ла,* приказани на фресци *Ругање Христу* из Деча-на, насталој између 1335. и 1350. године, затим на поменутој икони из Кучевишта, у заглављима јед-ног рукописног и два штампана псалтира из XVI, односно XVII столећа као обележје псалмопевца, и у скулптури (из прве половине XV века потиче пример кентаура са гудачким инструментом на про-зору апсиде цркве у Каленићу), показују знатну ша-роликост у погледу морфолошких карактеристика, величине, начина држања при свирању, и, према то-ме, могућег порекла. Ова група није много засту-пљена у ликовним представама.

Насупрот томе, неке врсте инструмената код ко-јих се тон добија окидањем жица виђају се чешће. Ту је пре свега *лаута,* која је као инструмент за пратњу уз певање често везана за лик псалмопев-ца Давида (у минијатурама псалтира - Минхенског из 1370-1390. године и Београдског). Величина кор-пуса крушколике, овалне или кружне контуре, као и ширина и дужина правог, закривљеног или прело-мљеног врата варирају код разних врста у оквиру породице лаута. *Псалтерион* се такође јавља у ра-зним варијантама. Код овог инструмента жице су затегнуте преко целе једне четвороугаоне стране корпуса. Свирач га је једном руком држао одоздо или са стране док је другом прелазио преко жица, понекад уз помоћ плектрона. Најчешће је везан за илустрацију *150. псалма* - на минијатурама псал-тира и фрескама (на пример у Леснову, из 1349. го-дине, и у Старој цркви на смедеревском гробљу, из шездесетих година XVI века, где су присутни ра-зноврсни инструменти). Варијанте *харфе,* инстру-мента познатог од давнина многим народима и кул-турама, препознају се и у српском сликарству. Један од средњовековних типова - *ангуларна харфа,* на којој је видљиво девет жица - насликан је у ансам-блу девојака које музицирају у оквиру *Стихире св. Јована Дамаскина на Успење*

Пастир са шалмајем - Ариље

Богородице, приказане на фресци из цркве Богоро-дице Љевишке у Призрену, насталој између 1310. и 1313. године. У илустрованим псалтирима (Мин-хенском и Београдском) јавља се у другом облику - као *троугласта харфа,* али су ове представе са-свим схематизоване.

Неки важни средњовековни инструменти, као *гусле* (в.) и *гајде* на пример, нису сачувани у ли-ковним споменицима.

ЛИТЕРАТУРА: 8. Вштс-К1ајп, *Кагуо/ тшгске итегтгозИ и 8гћг/'г,* НЈбгопјзкл гагуој тигјбке китлге и **Ји§об1аУ1Ј1,** 2а§гећ 1962, 532-553; С. Ђурић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Срби/и,* Бео-град 1971, 9-28; К.. Рејоуш, *§геап/о^еко^пг г гепе-запзпг тз1гитепИ па Пи Ји§оз1ауг/е,* МигЈка I, ЕјисН тзи-итепи, де1а, Вео§гаа 1982, 95-96; Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената у средљове-ковно/ Срби/и,* Београд 1984; А. Оојкоуш, *ИагоЉт ттгскг тзггитепИ,* Вео§гад 1989.

М. Цветковић

Н

НАВОДЧИЈА **(нАводкчига)** - потказивач крв-ног дела. Припадала му је половина *вражде* (в.) у старим српским земљама: *и за вражду како је за-кон по српској земљи, цркви поповина, а наводчији поповина* (Дечанска хрисовуља). Сличну одредбу налазимо у Призренској хрисовуљи у којој се по-дела проширује на све глобе. У случају насиља над црквеним човеком *вражда половина наводчији, а поповина цркви и вражде и глобе.* На властелинству манастира Бањске, за крвни деликт **(окрђ.вАв'ше)** цркви и надводчији припадала су по три платна. Теодор Тарановски сматра да је наводчија уз тужи-оца ишао на суд „као његов помагач, или чак место тужиоца као његов заступник".

Установа наводчије који је потказивањем сти-цао право на пола глобе, налазила је примену само у старим српским земљама, док се на новоосвоје-ним територијама, односно Романији, глобе нису делиле већ су биле резервисане за државу. Визан-тијски систем наплате глоба прихватио је већ краљ Милутин. На властелинству манастира Светог Ђор-ђа код Скопља све глобе припадале су цркви, *а на-водчији ништа, разве јегово лице* (украдена ствар). Установа наводчије изразит је пример неусаглаше-ности феудалног права. Изостављена је у Душано-вом законику.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 617, 628, 652, 699.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село,* 73-75; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 14-16; III-IV, 189.

Р. Михаљчић

НАДГРОБНЕ ПЛОЧЕ - камени надгробни споменици, ниски или постављени у равни тла. Обележавају раку, односно *гробницу* (в.). У сред-њовековној Србији, то је најраспрострањенији облик надгробних обележја, чија се појава прати од XIII до почетка XVI века. Њихов облик, израда и украс веома су различити. Грубо отесане масивне плоче, без декорације, карактеристичне су за сеоске некрополе, нарочито бројне на подручју југозапад-не Србије. Од средине XIV века на њима се јавља особен украс, који чини стилизована антропомор-фна представа покојника.

Надгробна плоча - Цечани

Луксузнији примерци надгробних плоча, склад-них облика и клесаних од мермера, по правилу се налазе у оквиру манастирских некропола (Студе-ница, Сопоћани, Градац), али и у простору храма (Студеница, Давидовица, Бања Прибојска, Дечани). Оне су обележавале гробове угледнијих монаха, као и световних лица из редова властеле. Такве плоче, које често садрже *надгробне натписе* (в.), биле су нарочито популарне у XIV веку. Нешто ређе, оне имају и плиткорељефни украс, сведен на невелик

репертоар мотива. Осим уобичајених, какви су про-цветали крстови, геометријски и флорални орна-менти, занимљива је појава протохералдичких сим-бола на гробним плочама појединих властелина.

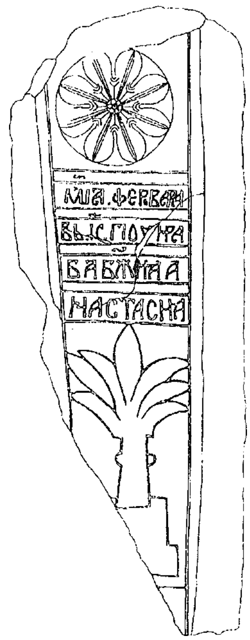

Надгробна плоча монахиње Анастасије -Студеница

ИЗВОРИ: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Дудић, *Стара гробља и над-гробни белези у Србији,* Београд 1995; Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Ра-са,* Београд 1996.

Д. Поповић

НАДГРОБНИ НАТПИСИ - текстови исписа-ни над гробом или уклесани на надгробном спо-менику. Функција им је двојака: осим што иденти-фикују личност покојника, њима се упућује молитва за спасење душе. Овај облик фунерарне праксе, на-слеђен из античких и ранохришћанских времена, широко је прихваћен у средњовековној Србији. Према сачуваним споменицима, прати се од почет-ка XIII века. Најчешће, натписи су уклесани на над-гробним плочама, а само у два случаја на *сарко-фазима* (в.), и то игуманским (Сопоћани, Лешак код Тетова). Натписи у фреско-техници по правилу чине део композиција опела (Ариље, Пећка патри-јаршија, Радослављева припрата у Студеници), или се исписују уз надгробни портрет (нпр. Остоје Раја-ковића у охридској Богородици Перивлепти).

Садржај и обим надгробних натписа веома су различити, али садрже неколико неизоставних оп-штих места. То су име преминулог, дан и месец престављања - неопходних ради држања годишњег помена, као и завршна формула, најчешће **ЕГБЧНА му плметБ, КОГБ ДА гл прости, АМИНБ**. Далеко ређе, исписује се година смрти. Такви, сведени нат-писи, најчешћи су на гробним споменицима мона-ха. Сложенији натписи могу садржати податке од историјског значаја (титула, порекло и породица, поседи преминулог), или текстове са есхатолошком поруком. Оне се по правилу исказују наводима из Светог писма или богослужбених списа (нпр. Окто-их, а нарочито Псалтир). У другој половини XIV и првој половини XV века учестали су натписи ко-ји садрже тетепга топ формуле, карактеристичне за есхатолошка схватања позног средњег века, на-рочито на Западу. По својој садржини, изузетан је натпис о смрти деспота Стефана Лазаревића, који припада категорији меморијалних натписа, тзв. епитафиона. Поједини натписи, пре свега из XIV и XV века, опширни су и веома китњасти, па се могу сматрати репрезентативним делима српске средњовековне калиграфије.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи;* М. Ує§о, *2,догтк згеЉпјо^екоутћ па(р1$а Возпе / Негсе-§оуте* 1-1V, Загајеуо 1962-1970; Г. Томовић, *Морфо-логија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Поповић, *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Со-поћани,* Новопазарски зборник 7 (1983) 39-52; Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Студеници,* Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 491-502; Д. Попо-вић, *Градачки надгробни натписи,* Саопштења 24 (1992) 51-61.

Д. Поповић

НАДГРОБНО РИДАЊЕ - спада у прелазне жанрове старе српске књижевности. Представља врсту књижевне тужбалице, којом се оплакује смрт

неке личности или неки трагичан догађај. Примеће-но је да су плачеви постали све бројнији у српској књижевности са приближавањем пада средњове-ковне државе (Д. Богдановић). Плачеви са израже-ним песничким особинама нарочито су присутни у косовским списима, где кнегиња Милица у три *Слова о светом кнезу Лазару* - непознатог писца, затим патријарха Данила III и Андонија Рафаила Епактита, казује плач над моштима кнеза Лазара. Плач непознатог Смедеревског беседника над мр-твим деспотом Ђурђем Бранковићем (1456), у којем се помиње пад Цариграда и наслућује блиска про-паст која чека и српску земљу, спада међу најизра-зитије текстове ове врсте у српској књижевности. Плач може да се јави и у оквиру житија, као у *Жи-тију деспота Стефана Лазаревића* од Константи-на Филозофа, где, на самом крају овог списа, писац позива Београд да, због деспотове смрти, оплакује своју потамнелост.

ИЗВОРИ: *Ап1о1о§гја $1аге згрзке кпјиеупозИ (XI - XVIII уека), \Љог,* ргеуоа" 1 оћјазпјепја В. 5р. Ка-аојјшс, Вео§гас1 1960, 111-113, 126-127, 162-164; Ђ. Трифуновић, *Надгробна реч деспоту Ђурђу Бранковићу од Смедеревског беседника,* Књижевна историја 12, 46 (1979) 295-314; К. Филозоф, *Жити-је деспота Стефана Лазаревића,* прир. Г. Јовано-вић, Београд 1989, 130.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Српски средњо-вековни списи о кнезу Лазару и косовском боју,* Кру-шевац 1968, 40-77, 113-131, 292-310, 372-384; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевно-сти,* Београд 1980, 83, 218.

С. Томин

НАДИМАК в. *Имена.*

НАДО в. *Мере и тегови.*

НАЈАМНИЦИ в. *Војска.*

НАЈЕЗДА (нлездл) - средњовековни термин за насиље и разбојништво. Најезда је сила разме-тљива **(нлездл или силл похвална)**. Душанов зако-ник (члан 101) одређује да се коњи *најездни* оду-зму, половина у корист цара, а половина у корист оштећеног, док се људи *најахалци* кажњавају као и *намерни убица.* Податке о најезди налазимо и у другим исправама, међу којима су и две исправе дубровачких грађана, писане ћирилицом. Манасти-ре Тисмен и Водицу, деспот Стефан је ослободио *од глобара и најезде властеоске.* Јуна 1401. Ђурица Петровић тужио се кнезу и суду дубровачком да га је Думко Бобаљевић напао са својом дружином -*оскубе ме и осрамоти... најаха на мене... говорећи да нисам Цубровчанин.* Десет година касније суко-били су се дубровачки грађани у Трепчи. Никша Пешчић је са својом дружином оружјем напао Ива-на Каруча *(најаха ми на кућу).* Каруч пише Општи-ни да су му робу разграбили, претукли га, оскуби-ли и осрамотили.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 752; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 190, 194.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II.

Р. Михаљчић

НАКИТ - Термин означава скуп различитих украса од различитог материјала мушке и женске ношње. Владарски накит-инсигније (венац-круна, манијак, наруквице, појас) служиле су као инспи-рација за властелински накит. Особине накита су да има своју симболику, заштитну моћ и да указује на статус носиоца. Накит је постао неопходан у животу средњовековног човека. Дели се према ме-сту где је ношен - глава, груди, појас.

У писаним изворима Дубровачког, Которског, Задарског и Венецијанског архива налазе се мно-ги подаци о врстама накита, цени, купцима, пре-продавцима, наруџбинама, о људима који су изра-ђивали накит за продају или за одређене личности. У старим српским биографијама има помена о на-киту али уопштено и углавном се односи на поједи-не врсте које су имале своју симболичку улогу.

Ликовне представе на средњовековном зидном сликарству пружају значајне податке о накиту и украсу и то не само на портретима владара и вла-стеле, већ и у религиозним композицијама. Све-титељке су често одевене у оновремено одело и украшене дијадемама, огрлицама, наушницама ско-ро идентичним онима које су се тада носиле. Свети ратници су приказивани у одећи тадашњих војних

формација са исуканим мачевима, колајнама, поја-севима.

Прстен, сребро, резан натпис, Цабац - нађен на Косову

На тлу српских земаља веома се мало сачувало од скупоценог накита који се носио током средњег века. Највише је нађено прстења, наушница, дуг-мади, доста ретко су налажене почелице, дијадеме и венци. Ниједна круна, скиптар или скупоцени вла-дарски крст није се сачувао до данас. Средњовеков-ни византијски извори посебно помињу тај скупоце-ни накит, кога више нема. Скромни налази и оставе средњовековног накита ипак потврђују оно што пи-сани и ликовни извори кажу о изгледу српског сред-њовековног накита. Портрети властеле из Леснова (1342), Псаче (1366-1371), Беле Цркве Каранске (XIV век), Доње Каменице (XIV век), Руденице (XV век), Велућа, Нове Павлице и низа других цркава сведоче да је властела била обучена у скупоцену одећу од италијанских тканина, а украшена копча-ма-запонима, дугмадима, појасевима, огрлицама, наушницама, бисерима, истим украсима који се на-воде у писаним средњовековним изворима.

Копча или ***запон*** представља посебан функцио-нални детаљ којим се причвршћивала хаљина и огр-тач на рамену или грудима. Запон је готово увек представљен на зидном сликарству, портретима и иконографским композицијама. Некад је округао, овалан, троугласт, квадратни, обично украшен бисе-рима, драгим камењем и декоративним мотивима. Према ликовним изворима може се закључити да је био од сребра и злата. Запон хумског кнеза Пе-тра (око 1225) је од злата, округао, с једне стране налази се натпис на српском: ***Запон велиего кнеза Петра,*** а даље се наставља на латинском: РгетепсН согшп Рет... На другој страни су фантастичне живо-тиње чији се репови завршавају палметом. Рађен је у романичко-готичком стилу. Чува се у Народном музеју у Београду. И други, мали, сребрни запони, украшени флоралним декоративним мотивима, са-чувани до данас, одговарају по изгледу запонима са фресака.

Поред копчи-запона за огртаче постоје и копче за појас. Оне су једноставне, округле, четвртасте или у облику цвета са трном који се провлачи кроз тканину-појас. Једна копча у облику двоструког крина, из XIII века, чува се у Музеју примењене уметности у Београду. Копче за појас током време-на добијају веће размере и прерастају у посебан тип копчи - пафте.

Запон хумског кнеза Петра

Појас је у средњем веку био посебан украс, део одеће, симболичког значаја. Појасеви су били од злата, сребра, скупоцене тканине, а писар дубро-вачке канцеларије дели појасеве према специфич-ностима на: српске, босанске, угарске, венецијанске и појасеве рађене на дубровачки начин. На већи-ни владарских портрета приказан је лор-појас као инсигнија од бисера (в. ***појас).***

Специфичан накит средњовековних властелин-ки, а и обичних жена, биле су наушнице, минђуше, обоци.

Наушнице (сегсеПе - уегсНШо - обоци - минђу-ше) носиле су се у ушима, преко главе на траци, а биле су украшене бисерима, драгим камењем, изра-ђене од злата и сребра. Пошто их је највише сачува-но, највише су и проучаване према оригиналима и ликовним представама на зидном сликарству. У до-кументима се називају ***сегсеИе*** или ***уегсНШо*** или ***одосг*** (српски назив у латинским документима). Назив сегсеПе одомаћен је за све врсте наушница, термин уегсћШо (врћило) карактеристичан је за на-ушнице са подручја Дубровачке републике. У ћи-рилским документима општи назив за наушнице јесте обоци. Тек од краја XVII века помиње се назив ***минђуше;*** овај назив, турског порекла, задржао се до

данас. Писар дубровачке канцеларије разликује их по стилу израде и дели их на: српске, бугарске, вла-шке, латинске, дубровачке, из Валоне. Уз њих би се понекад давао опис и начин како су се носиле. Тако се за оне које су се носиле преко главе наводе разне врсте ланчића-гривни, верижица, сребрни и златни гајтани (сасЈепа, са{апе11а, п§о11еп:о).

У оставама српске и босанске властеле писа-ним ћирилицом описују се сразмерно опширно на-ушнице-обоци заједно са тракама, ланчићима, ве-рижицама. Наушнице са верижицама из депозита Јелене Сандаљеве биле су са бисерима. Бисерне верижице могу се распознати и на средњовеков-ном зидном сликарству.

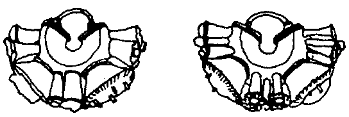

Минђуше

Наушнице лунуластог типа биле су распростра-њене у византијским крајевима, а порекло им је у грчком и римском накиту. Наставиле су да живе и током средњег века, све до краја XVI столећа. У оквиру овог типа могу се пратити варијанте. Тип округлих наушница у различитим варијантама ка-рактеристичан је за Балкан, а посебно за српске земље. Оне се развијају и расту у свом облику до-бијајући различите декоративне мотиве све згу-снутије и разуђеније током XIV, XV и XVI века. Познат је опис српске наушнице које узима Ненац Чихорић (1375) из депозита Јакова Менчетића: „ипит раг сегсе1огит аип гоготЈогит зс1ау1согит сит 1ар1ш'ћи5 **ргесго515**, уМеНсех гагпнб ***еХ*** ћа1а5515 т-1егро5Ш5 ***еХ*** таг^агШб **§го5515** тЈегробШб т спсиујш јрзогит". Округле наушнице, како опис каже, биле су оперважене бисерима, а на средини се налазио драги камен или представа орла, птице или сти-лизованог цвета. Неке су се називале коловрати (сћо1оига11), друге ветренићи (уеђгешсћј). Оне се често веома педантно сликају приликом приказива-ња светитељки, као у Пећи на ушима свете Кири-јакије, у Богородици Љевишкој на портрету свете Недеље. Јелена Душанова носи такве наушнице на портрету у Белој Цркви Каранској. Веома леп примерак тих наушница нађен је у селу Горњи Оризари код Кочана.

Тип зракастих наушница био је распрострањен по читавом Балкану. Нађене су на простору од Вр-шца, преко Београда, Ниша, Драгижева (Бугарска) до Скопља и Охрида. Према подацима које пружа зидно сликарство носиле су се од друге половине XIII, па све до краја XV века. Најлепши примерци нађени су у остави Маркове Вароши код Прилепа и у селу Горњи Оризари код Кочана. Оне су саста-вљене од троугластих зракова који се лепезасто ши-ре, украшене су апликацијама фине филигранске жице, а на завршецима је уметнуто драго камење. Како су биле тешке, носиле су се на тракама од би-сера и злата и допирале су до средине уха. Од ликов-них извора најлепше и најаутентичније приказане су на главама властелинки у Белој Цркви Каран-ској.

Једна скупоцена лунуласта наушница од злата, украшена нијелом, нађена је приликом ископава-ња у једном гробу, у манастиру Ђуриште на Овчем пољу. Украшена је цветоликим медаљонима у није-лу, двоглавим орлом и иницијалом М Па. Претпо-ставља се да је то гроб Марије Палеологине, жене Стефана Дечанског.

У Смедеревском граду случајно је нађена јед-на златна наушница лунуластог типа са петнаест зрна крупног бисера, једним рубином и једним сма-рагдом. Чува се у Народном музеју у Смедереву.

Висеће наушнице такође су представљене на зидном сликарству, а нађени су и оригинали. Њих има округластих, пирамидалних, троугластих, са ланчићима који висе, на чијим крајевима се налазе бисери и покаткад украсно камење.

Колутасте наушнице, као и цветолике, биле су мањих димензија, најчешће од сребра и носиле су се у уху.

Као посебан украс за главу спомиње се ***иоја*** (со-ја, соја-201а). Према архивским описима била је са-стављена од плочица постављених укруг, а около су висили ланчићи, ниске, риголето и висуљци од бисера и драгог камења, сребрних украса, корала. Паско Вукашов примио је једну цоју од краља Дра-гутина 1284. У једном документу из 1285. помиње „201ат 5с1ауопе5сат с1е аг§еп!о деаигатт". Да је служила као украс за главу сведочи један докуме-нат из 1319. где се каже: „...ипат со!ат 5еи сого-пат...". Мора се подвући да цоја није круна - вла-дарска инсигнија, већ накит који се носио на глави, а њено порекло је вероватно у круни коју су носили владар и владарка. Фрагменти цоје нађени у Добри-

ци у Банату чувају се данас у Народном музеју у Београду. Та остава у којој је нађена цоја датирана је око 1240. године. Према архивским описима могла би се распознати на глави краљице Каталине у Ђур-ђевим ступовима (1282/83), као и на глави кћери жупана Брајана из Беле Цркве Каранске.

Круна (согопа) као накит, а не инсигнија, задржа-ла је свој првобитни облик из једног комада или из већих делова, украшена разним драгим камењем, жмалдом, бисерима или „контрафатима" као круна из депозита Стефана Косаче. Уз круну се у архив-ским документима додаје атрибут „српска", што говори о извесним специфичностима. Које су то карактеристике, тешко је данас утврдити. Описи-ма круне назване „српском" можда би одговарала круна на портрету кнегиње Милице у Љубостињи, али она потпуно одговара крунама које су се носи-ле у средњој Европи. На митри београдског митро-полита коју је поклонила Кантакузина, кћи Ђурђа Бранковића, налази се аплицирани део позлаћеног сребра у облику крина. Крин са митре вероватно је део круне Кантакузинине, јер је идентичан кри-новима са угарске круне и криновима на круни све-те Катарине у цркви Константина и Јелене у Охри-ду. У архивским документима не помиње се заједно круна и цоја, што говори о њиховим специфично-стима.

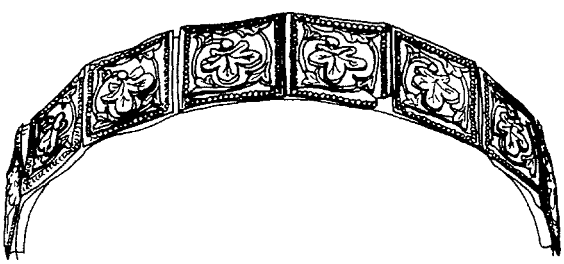

Почепице

Посебан накит за главу јесте тгоп1а1е. Српски назив за фронтале је ***почелица, пречелица*** (ргесе1е-пшп, ргесе1есћ, рпсће1есћ, ггопга1е). То је директан превод латинске речи ггопз **(-113)**, чело, што указује да је реч о накиту који се носио преко чела. Дубро-вачки писар уз реч „ргесће1егшш" додаје „ае 8с1ауо-ша", што доказује да је то српски накит. Брате Бог-дановић из Брскова 1319. склапа уговор са златарем Паскојем из Дубровника, да му израђује наушни-це од сребра по цени од три крстаста гроша и рп-сће1сће по четири гроша за продају у Брскову.

Почелице су биле састављене од квадратних и правоугаоних плочица, најчешће двадесет до триде-сет и две, украшене су декоративним флоралним мотивима, а и фантастичним животињама (остава из Сибнице, околина Пожаревца). Нађене су и у Босни (Грборез, Арнаутовићи, Бихаћ), као и у Срби-ји (Пожаревац, Кладово, Пећ). На портрету Калине, властелинке у Малом граду на Преспи, приказане су почелице.

Венац (§Јш1апс!а) је такође био накит за главу. Јавља се у дубровачким изворима као „српски", а састављен је од сребрних плочица у које је ути-снуто драго и полудраго камење различитих боја. Плочице су обично постављене на тканину. Ве-нац-гирланда није исто што и почелица-фронта-ле. Детаљан опис венаца налазимо у депозиту Је-лене Сандаљеве, кћери кнеза Лазара, као и у оставама Сандаља Хранића и Стефана Косаче. Сви ти венци постављени су на скупоцену тканину, брачин и хаздију, а преко тканине налазио се бисер, драги камен опточен сребром или златом. У оста-ви Маркове Вароши код Прилепа нађен је поред другог накита и венац састављен од плочица у ко-је је уметнуто разнобојно камење у облику цвета. Венац је био женски накит, па се као такав и спо-миње у документима: ипит **У1епа2** а аоппа сит рег-Пз зирег аиго. Треба разликовати венац као накит од венца-инсигније, што се у српским изворима на-зива круна. Порекло венца је од венца као украса од природног цвећа, који је ушао у античко зла-тарство, потом у римско, па у византијско. При-хватиле су га све европске земље, па и српске.

Оглавје је посебан украс, капа, састављена од везене тканине са аплицираним златним, сребрним украсима уз наушнице, ланчиће, па и почелице. Ду-бровачки писар објашњава термин оглавје као огпа-тепшт сарШз ае аг§епго аа" тоа^ит зскушит. Јеле-на Сандаљева имала је скупоцено оглавје украшено драгим камењем и бисерима.

Необичан украс главе чинио је рпуоу, рпуој, за који се по имену може закључити да је српски. 06-јашњење привоја даје писар дубровачке канцела-рије: шшт рпуоу а сарИе тиПешт, а потом ег ипит рпеуоу, уЈаеНгег согпиа с-е аг§епга. Као украс за гла-ву са честим атрибутом „српски" среће се у архив-ској грађи кроз цели XIV и XV век.

Реч ***привој, превој*** или ***приевој*** нема у основи значење рогова, већ долази од глагола привити или превити, што у суштини означава и сам облик пре-

воја, који увијањем добија облик рога. У моди же-на на Западу, посебно у доба готике, рогови као украс били су распрострањени у средњој Европи и у Италији у толикој мери да је и црква морала да се умеша и забрани ношење тог „ђавољег украса". Међутим, на главама властелинки у балканским зе-мљама украсни рогови имали су своје место. На зидном сликарству, Милица из Матке носи на гла-ви капу смотану тако да има два завршетка који подсећају на рогове. Још истакнутију капу са ро-говима носи ктиторка Зора из манастира Крепи-чевци (Бугарска) из XVI века. Према Константину Јиречеку, у средњовековном Дубровнику невесте су носиле на глави рогове идући кући мужевљевој. Тај обичај је 1314. био забрањен. У Конавлима се задржао и током XIV века, тако да се 1365. помиње као покривач за главу у облику рога (соуегсћго ипо **51уе** согпиа **5с1аУ1са** аг**§етт).** Тај начин украшавања главе задржао се у Босни све до краја XIX века.

Разне траке, гајтани за уплитање у косу (ггес-**С1а4ге22Ја,** тггесаШга) са напоменом „српски", ја-вљају се такође као украс главе. Мреже, мрежице (тегеба, **ге1ла, ге1а)** служиле су за украшавање и придржавање косе средњовековних дама и могу се препознати на иконопису и зидном сликарству. Ма-рија Палеологина, кћи Симеона Уроша, а жена То-ме Прељубовића, господара Јанине, поклонила је икону манастиру Вазнесења у Метеорима на којој је при дну портрет донаторке са мрежастом капицом на глави, украшеном бисерима, у коју је скупила своју косу.

Сви ти украси који су се носили на глави чинили су да личност буде, према дубровачким изворима, **огпа1а** тоге поћШб тиНепб. Судећи по депозитима и тестаментима српске и босанске властеле велико је било богатство накита и украса. Властелинке су но-силе веома скупоцен накит у мираз. При повраћају мираза сестре Вука Бранковића наводи се златна круна и четири пара скупоцених наушница са би-серима и драгим камењем.

Разни типови дугмади служили су својом функ-ционалношћу и декоративношћу, најпре да прикоп-чају одело, а потом да га украсе. ВоШзгп-рисаа' била су крупна дугмад од сребра, злата, украшена разно-бојним камењем и емајлом. И у латинским доку-ментима понекад се називају пуцад. **Матћге1л--отћге1л,** ситнија дугмад некад од бисера, служила су за прикопчавање рукава као и дужином хаљине. Подсећа на византијске фојникије, украсно драго камење које је као реса висило дуж лора. МабрШе (копчице) украшавале су одећу и служиле за закоп-чавање. Ре1е§пт су посебна врста дугмади која се стављала на нарочите огртаче које су у моду унели ходочасници, па су и дугмад према називу огртача добила име. У депозитима српске и босанске вла-стеле налази се велика количина разноврсне дугма-ди од злата, сребра, бисера, драгог камења. Поне-кад се наглашава да се на пуцету налази „знамење" - грб властелина. Једно дугме са волујском главом и роговима и остацима емајла сачувало се на ориги-налној хаљини кнеза Лазара (данас у Музеју СПЦ у Београду). На зидном сликарству приказана су дуг-мад различитог облика и величине.

У украшавању врата и груди посебно место зау-зимају ***огрпице*** (со1апш), веома скупоцене. У теста-менту Стефана Косаче наводе се четири огрлице са драгим камењем. Прибислав Вукотић, дворанин Стефана Косаче, оставља својој жени Доротеји ску-поцену огрлицу са драгим камењем коју је добио од кипарског краља. Огрлице нису имале само укра-сни значај, већ и симболички и одређивале су статус онога ко их носи.

Брокета (ћгосћепа, ћгосћега, ћо§ће!а, ћо§ћепа) је била накит, украс који се помиње у депозитима Стефана Косаче, Сандаља Хранића, Стефана Мури-ћа. Брокета је дуго времена била неидентификова-ни предмет. Тумачења су била разна, почев од посу-де до наушница и веза. Међутим, према детаљнијим истраживањима дубровачке архивске грађе прет-поставља се да је у питању скупоцени медаљон ко-ји је имао неко хералдичко својство. У једном доку-менту се објашњава: циат ћо§ће!ат 5еи joca1е. Тај скупоцени накит дао је у залог Стефан Мурић за 20 перпера а по опису је изгледао овако: сребрн са седам каменова, једним рубином, два сафира, три смарагда, калцедоном и седам бисера. У Сандаље-вом и Косачином депозиту такође се описују броке-те: једна је велика са једним великим и три мала рубина, три сафира, шест великих и три мала бисе-ра; друге брокете су са бисерима и рубинима; на једној је глава анђела на коме је бисер. Ти скупо-цени медаљони имали су вероватно неку одређе-ну намену.

Наруквице су се израђивале у пару и предста-вљале су завршетак рукава. Било их је од сребра, отвореног типа, у једном комаду и на шарнир. Из-рађиване су и од уплетене жице. Најлепше су нађе-не у Марковој Вароши код Прилепа. Украшене су

фином филигранском жицом и припадају средини XIV века. На средњовековном зидном сликарству приказане су и наруквице као завршетак рукава, првенствено од тканине, али украшене ситним би-серима, дугмадима и копчицама.

Многи украсни нашивци и скупоцене позаманте-ријске траке - *парте,* израђене у злату, сребру, са бисерима налазе се у депозитима српске и босан-ске властеле. У латинским изворима то су тгјхааига, гпгНтћиб. Њима су украшаване хаљине дужином, рукави, око врата. Срећемо их на портретима сред-њовековне властеле, али и као фрагменте у гроб-ним налазима.

Разне врсте *игала* (асиз) у облику цвета, кугле, плода, придржавале су вео (копрену) који је ста-вљан преко главе.

Поред дугмади, уз појас, хаљину или уз огртач носили су се звончићи који су давали пријатан звук при ходу. Кесе (ћигза) за милостињу, на којима је обично висио крст или распеће (ашшз *де\),* допу-њавале су украшавање средњовековног властелина. Међу украсе који су звецкали, а имали своју укра-сну функцију, спадале су трепетљике или како их писар дубровачке канцеларије назива ТгереШббаб. Трепетљике су биле веома распрострањене на чита-вом Балкану, а посебно су биле стални пратилац накита у XVI и XVII веку, најпре на наушницама, а затим и на прстењу. У документима се појављују *дробнице* (сЈгоћшхе, дгоршге), за које се каже да су од бисера (сЈгоршга ипа с1е рег1е).

Сви ти украси чинили су да накит буде омиљен и радо ношен током средњег века. Властелински накит постепено прелази у народни модификујући се на одређен, али у суштини препознатљив начин, иако настао у знатно каснијим временима.

Прстен

ЛИТЕРАТУРА: Б. Радојковић, *Накит код Срба,* Београд 1969; Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја у Београду,* Бео-град 1990.

Б. Радојковић

НАКОСИЦА - колективна косидба траве да би се припремило сено. Обављала се у току једног да-на и у њој су обично учествовали сви способни му-шкарци, који припадају категоријама зависних зе-мљорадника. Накосица је могла бити *заманицом* (в.) или *бедбом* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Планине и па-шњаци у средњовековно/ Срби/и (Х1П-Х1Увек),* ИГ 2-3 (1966)71-84.

М. Благојевић

НАМЕСНИК (нАлгкстшикћ) - Током сред-њег века овај термин означавао је наследника. Сам Стефан Немањић у житију Симеона Немање ис-тиче да га је отац Стефан Немања поставио за *на-местника венца стола отачаства си.* Као другоро-ђени син на престолу, Стефан Немањић се позива на ауторитет оца и у исправама: *мене убо избрав дому отца моего бити ми наместнику стола оца моего.* Хиландарску исправу потврђује *Крст ве-ли/ега жупана Стефана, наместнога господина всеи србсцеи земли.* О брату Стефану као *намест-нику* по очевој жељи, сведочи и Сава Немањић. Стефан Првовенчани је за живота одредио наслед-ника. Са сином Радославом, **по** кожиеи милости нлм^ксткникомк ми, издао је повеље манастиру Жичи.

Намесник у смислу наследника није морао да буде син. Управо архиепископ Сава свога наследни-ка назива намесником. О архиепископу Арсенију као Савином наследнику *(својего престола намест-нику)* пише Доментијан.

Израз намесник привремено ишчезава из ди-пломатичке грађе. Не налазимо га у исправама где се као престолонаследник озваничује *млади краљ* (в.). Поново се јавља крајем XIV века. Марта 1392. краљ Дабиша је издао повељу као *наместник у го-сподству.* Одредбе повеље деспота Ђурђа Бранко-вића челнику Радичу, обавезују деспотовог наслед-ника - *кого Бог изволи место мене господствовати и наместнику бити.* Као на могуће *наместнике* Иван Црнојевић указује на синове и сроднике.

Уз израз *наместник* у извесној грађи повремено се јавља и његов синоним *наследник* (в.).

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51ch, *МопитеМа ЗегВгса, 9,* 11, 18; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 337, 467; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 171.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* К. Јире-чек, *Историја Срба* II, 10.

Р. Михаљчић

НАМЕШТАЈ в. *Покућство.*

НАНУЛЕ - Под овим у доба турске власти устаљеним термином подразумевала се у средњем веку нека врста натикача које су означаване у Ду-бровнику средњовековном латинском лексемом **5иђ1**:е11аге5, бићШПагеб, **5о1о1аге5,** а у Италији и гос-со1о, **20сћи1и5,** рапЧиб (франц. рагт). Израђивачи тог типа обуће звали су се рапЧап или гоcћо1ап; у Венецији, према капитулару обућара из 1271, обра-зовали су посебно одељење.

Нануле су се састојале од дрвеног ђона са једном или две пете, које су у XIV и XV веку биле врло високе, и горњег дела од овчије коже у виду тра-ке, ређе са лицем. Носиле су се преко лакших ципе-ла, калца и калига са ђоном, обично по влажном и кишном времену. Финије су биле са ђоном од плу-те, која је била бољи изолатор влаге и хладноће; имале су траку од велура или украшене коже и сма-тране су бољом врстом обуће. Понекад је ђон био окован посебним ексерима да би се са њима могло ићи и по леду.

Средњовековне нануле су биле пореклом са Ис-тока, највише су ношене у јужној, а затим и у целој Италији као обућа становника села одакле је при-хваћена и у градовима. У Дубровнику је такву обу-ћу носио обичан свет и биле су често предмет крађа и пљачки од стране Словена и Влаха из непосред-ног и даљег копненог залеђа. Нануле су биле по-знате и у Србији, делом доношене из Дубровника. Једном Дубровчанину је 1284. на путу ка Брскову отето 16 пари женских и два пара мушких субте-ларија. У XV веку продавали су их Дубровчани у својим радњама, па је тако 1447. украдено из једне такве радње у Приштини шест пари субтеларија. Словенски назив за ту врсту обуће није познат. До-ласком Османлија који су такву обућу донели са собом као своје културно добро, израз нануле (тур. па!ипе) одомаћио се код нас. У цркви Кремиковац у Бугарској жена ктитора је приказана са нанулама (1499). Нануле су израђивале посебне занатлије, нанулџије; један нанулџија, муслиман, радио је у Београду 1536.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

НАПРАВА - Именица изведена од глагола *на-правити,* употребљаваног у различитим значењи-ма, најчешће у смислу учинити, створити нешто, направити, урадити, везивана је у средњем веку за разне врсте опреме, првенствено за коњску опре-му. Понекад је направом називано и оно чиме је опремљена црква, чиме располаже поред своје ри-знице. Ипак, направа је постала технички термин за коњску опрему. Забележена је више пута у ин-вентарима остава или поклада српске господе у Дубровнику. Из описа једног дела оставе војводе Сандаља Хранића види се из чега се састојала: *на-права једна коњска, узда, прсине и похве кожне, сре-бром позлаћено, а жвало гвоздено и на глави трак свилан с путици бисернеми дробнеми, а јест у всем двадесет и три литре и девет унча* (непуних осам килограма у нашим мерама). Некад је направа обу-хватала и седло, како показује помен у једном ду-бровачком тестаменту: паргаиа I (ипа) ал 5е11а гогш-с1а. Термин направа као и називи њених делова потиснути су касније турским речима са изузетком седла и прсина.

ИЗВОРИ: К. Јиречек, *Споменици српски,* Спо-меник 11 (1890) 58, 63; А. Соловјев, *Одабрани спо-меници,* 142; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 357, 635.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 109.

Н. Лемајић

НАРУКВИЦЕ в. *Накит.*

НАСАДИСТИ в. *Шајкаши.*

НАСЛЕДНИК (нлсл^кдникк) - средњовековни термин који није мењао значење. Природно, подаци дипломатичке грађе односе се на владарске и феу-далне породице. Наследник и *наместник* (в.) током

средњег века били су синоними. Оба израза садр-же жичке повеље краља Стефана Првовенчаног и сина му Радослава. Радослав је *наместник,* одно-сно наследник престола, а преступнику који би се усудио да разори одредбе даровнице, прети се ка-знама, поред осталог да ће бити Јудин *наследник.*

Као потомак друге гране владалачке лозе, Сте-фан Дечански истиче да је праунук Стефана Нема-ње, унук Стефана Првовенчаног, син *светог* кра-ља Милутина и *син и наследник* њиховог светог корена. Краљ Стефан Душан наглашава да је *син и наследник превисокаго краља Уроша третиега,* краљ Остоја је *наследник и господин* земаља роди-теља и прародитеља, Радослав Павловић *син и на-следник* Павла Раденовића, а војвода Иваниш *унук и наследник* Павла Раденовића.

Израз је нашао место у аренгама, текстовима претежно црквеног садржаја. Дарујући хиландарски пирг Светог Василија, монахиња Евгенија пожеле-ла је да буде наследник *вишње* славе и части. Само идеални владари могу бити *царству вечноме на-следници* - начело је уводног дела повеље деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви.

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о81сћ,** *МопитепШ беШса,* 16, 89, 110, 115, 248, 262, 311, 333, 412; Љ. Стојано-вић, *Повеље и писма* 1-1, 100, 115.

Р. Михаљчић

НАСЛЕЂЕ (**НАСЛ^БДИК**) - син, потомак, насле-ђе. Војвода Радослав је *почтено наследије* кнеза Павла Раденовића. Овде су речи наслеђе и син исто-ветни појмови. Међутим, значење речи наслеђе проширује се на све потомке породичне лозе. Пре-суда кнеза и судија дубровачких од маја 1462. осло-бодила је Аловиза Жуњевића и *његово наследије* од потраживања оставе на коју је полагала право Степанида, ћерка војводе Мркше. Суд је утврдио да је по завештању Степанидине мајке остава пре-дата манастирима Бањској и Дечанима. Стога су Степанида и њено *наследије,* односно тренутно и будуће потомство изгубили право на потраживање оставе.

Изрази *наследије* и *натражје* су синоними. Се-стре Мара и Јерина остале су **сироте нлтрлжк и нлследик** војводе Вукаса Распудића.

Сава Немањић пише да је Стефан Немања ште-дро даривао Хиландар и остале светогорске мана-стире *на помен себи и свему своме наследству* **(нл-следно).** Уочи смрти Немања је по трећи пут дао благослов *наследију.* Није јасно да ли је овде реч о синовима или ширем потомству, потомству у пре-носном смислу, изван породичних оквира. Сигурно је, међутим, да ова реч понекад излази из породич-не терминологије. Управо је тако употребљавају Дубровчани. За себе кажу да су *наслеђе,* односно потомци старих Дубровчана. Фебруара 1415. Оп-штина је писала краљу Твртку Твртковићу нагла-шавајући своје давнашње, постојано пријатељство према кући Котроманића. Обичаје и поштење пре-дака на исти начин следили су њихови потомци **-ми них(> НАСЛ^БДБК ЧГЕМБ типлромБ чинимо и живемо.**

Данашње значење речи наслеђе не среће се у средњовековној дипломатичкој грађи. Налазимо је код Доментијана: *Та вса в наследије Хиландару вда-на біше.* Овде се наслеђе изједначује са *бáшти-ном* (в.) иако је наслеђивање само једно обележје баштине.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитеШа 8еШса,* 310, 315; М. Пуцић, *Споменици* I, 127, бр. 230; II, 117-118, бр. 135; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 503; 1-2, 98, 444-445.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; КјестЈс ЈАШ.*

Р. Михаљчић

НАСЛЕЂИВАЊЕ - има чврст ослонац у оби-чајном праву. Обичајно право утицало је и на на-слеђивање престола (в. *првородство).* Властеоска *баштина* (в.) темељ је феудалног система, а сам назив баштина сведочи о њеној наследности. За разлику од *проније* (в.) која је условно добро, ба-штина се моглаза *душу подписати, у прикију дати, продати, харизати, заменити* и, природно, насле-дити. Као наследно добро, баштина се намењује деци, унуцима, праунуцима: *децам их и унучију их* или *внучију и правнучију.* На баштину су имали право *последњи* потомци *у век веком.* Али баштину су наслеђивали не само синови, унуци, праунуци, већ и сродници *до трећег братучеда* (41. члан Ду-шановог законика). Према томе, наслеђивало се не само праволинијски, у оквиру уже породице, већ су то право, уколико баштина остане *пуста,* сти-цали сродници бочне гране. Трећи братучед (грчки трк е^сгоеХфох) је осми степен сродства, када, пре-

ма Властаревој синтагми, престаје забрана ступања у брак: **В1» ослш степен^ происходеи же от*» кр^-ве крлкк проштенћ кст^; третик* во крлтоуче-доу или в^ноукоу в'торлго крлтоумедл поклллти никлково же имлтћ ВкзкрлнкнГе.** У случају да нема сродника до осмог колена, баштином распола-же владар. То је била *одумртна* баштина. По на-редби цара Душана, *воденица Краимирова одумрт-на,* припала је манастиру Леснову.

Иако је властелин слободно располагао башти-ном, после његове смрти, *коњ добри и оружје* давао се цару, док су *свиту велику и бисерни појас* доби-јали син или ћерка (члан 48 Законика). После смрти игумана, његов коњ, по старом обичају, припадао је владици. Бојни коњ и оружје давао је властелин ца-ру приликом наслеђивања баштине. Иако овај чин предаје бојног коња и оружја личи на уздарје, он је, према тумачењу Теодора Тарановског, остатак „дружинског односа између владара и социоло-шких предака властеле". Иван Божић је показао да је у питању ге1еушт који је у средњовековним за-падним државама припадао сениору, а код нас у снажној, централизованој држави, цару.

Документарна грађа настала после Душановог законика, сведочи да се још више утврђује неприко-сновеност баштине. Често се истиче њена вечност. Своју *вечну баштину* челник Радан је могао пре-нети *на сродника или инога кога.* На баштину ве-ликог логотета Стефана Ратковића поред мушке, стекла су право и женска деца.

Знатно мање се зна о наслеђивању условног по-седа. Пронијарски посед условљен војном службом у средњовековној Србији могао се наслеђивати чак и по женској линији. За изучавање наслеђа веома су инструктивне одредбе Бањске повеље. Сирота удовица могла је да држи цело село до пунолет-ства сина, а ако нема сина држала је селиште, врт и најбољу њиву. И овде је вероватно реч о условље-ном поседу. Попови без баштине имали су право на три њиве законите. На наслеђе овог поседа губи-ли су право они синови који се нису припремили за позив свештеника, а који *књигу изуче вси једну отчину земљу да држе.* Слична одредба односи се на синове мајстора. Уколико их је било више само је један имао право да наследи *отчино место,* одно-сно очев занат, остали су постајали работници.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Матије Властара син-тагмат,* 133; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 627, 678; Н. Радојчић, *Законик,* чланови 41, 48.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Пшињски поме-ник,* Споменик СКА 29 (1854) 4; Т. Тарановски, *Историја српског права* III, 118-122; Г. Острогор-ски, *Пронија,* 127-176, Сабрана дела I, 282-342; И. Божић, *Коњ добри и орулсје,* Зборник МС ДН 13-14 (1956) 85-92.

Р. Михаљчић

НАСЛОВИ - појединих књижевних дела нису у средњем веку увек били устаљени и дефинисани. Често су били веома опширни и дескриптивни, а дешава се и да варирају од рукописа до рукописа. У наслове појединих дела укључују се и имена њи-хових аутора, нпр. „Повест Афродитијана Персе-нина, списана от Филипа презвитера, сингела бив-шаго Јоана Златоустаго, о Рождастве Христове и о звезде и поклоњенији влхов иже от Персиди". У на-словима појединих дела може се појавити и инвока-ција, као што је нпр. случај код српске *Александри-де* - „С Богом починаем роман, житије и повест достолепно и дивно и к воинством устрмљајуштим се полезно чисти и слишати добродетељнаја и бла-гочастиваја и вељеумна мужа, великаго Алексан-дра Македонскаго цара, како и откуду бист, и како и до где преиде, и ких ради добродетељеј подслнчној васој цар и самодржац назва се. И подобајет чтушт-му разумети, а разумејуштему сего воинственим и мужаственим добродетељи подобити се, имејеј смисл да разумејет јест же сице", па тек после овог опширног наслова, у коме се читаоцу указује да обрати пажњу на садржај, започиње приповедање.

Краћи текстови богословског садржаја насло-вљени су најчешће тако да се из њих одмах види шта садрже, нпр. „Заповеданија о празницех Кли-мента епископа словенска", или „Поученије света-го Климента на светоје васкресеније". У заглавља-ма литургијских рукописа увек је саопштено шта су по садржају: „Октоихос рекше осмогласник с Бо-гом починајем ..." Свети Сава је свој типик намењен Хиландару насловио: „Написаније и указаније жи-тија суштеје в манастири пресветије Богородице наставнице, преданоје мнoју грешним и смерним мнихом Савоју, вам о Господе вазљубљена чеда и братије."

Т. Суботин-Голубовић

НАТПИСИ (**НАГЊСАНИК** или **НАПИСАНИК**, мада ови изрази имају шире значење) - кратки тексто-ви, на разне начине исписани натврдом материјалу. Разликују се од ***записа*** (в.) који су писани на бели-нама рукописа или штампаних књига. Према томе, формална подела између натписа и записа изврше-на је према материјалу на коме су писани. Исто та-ко, према материјалу на коме су, али и чиме су пи-сани, подељени су и натписи.

На првом месту издвајамо натписе на надгроб-ним споменицима са основним подацима о покојни-ку. Илустративан је надгробни натпис Остоје Раја-ковића у Охриду из кога сазнајемо време смрти, сродство и титуле његових сродника: ***Престави се раб божији Остоја Рајаковић, погуслом Угарчић, и суродник краља Марка, зет жупана Гропе, лето 6888*** (1379) ***месеца октомврија десетога, индик-та трећег. А вас молим, братијо моја љубимаја, који читате, простите раба божија, пошто ви можете бити као ја, а ја пак као ви никада.*** Други део натписа састоји се из веома раширеног шабло-на, без изворне вредности.

Међу надгробним споменицима особену групу чине стећци којих највише има у Босни, Херцегови-ни, западној Србији, Црној Гори и јужној Далма-цији. То су камени споменици често огромних ди-мензија, изграђени у облику сандука, плоча, крстача, стубова. Нажалост, од око 60 000 регистрованих стећака, једва око 300 има натписе.

По начину израде разноврсни су ктиторски нат-писи. На каменом надвратнику некадашње цркве Свете недеље у Призрену уклесан је ктиторски нат-пис Вукашиновог сина Марка са веома драгоце-ним подацима о установи ***младог краља*** (в.) и ***са-владарству*** (в.) у средњовековној српској држави. Слова натписа праве се од опеке која се уграђује у зидине грађевина. Такав је натпис на зидинама ма-настира Раванице ***(Лазар ктитор светаго места сего)*** и на зидинама средњовековног града Смедере-ва ***(В христа бога благоверни деспот Ђурађ, го-сподин Србљем и поморију зетскому. Повеленијем јего сазида се град си в лето 6834*** -1430).

Фреско-техником, на свежем малтеру исписива-ни су краћи натписи уз портрете, опширнији уз ли-кове ктитора, а као натписи исписиване су и повеље. На зидовима манастира Жиче сачуване су повеље краља Стефана Првовенчаног и сина му краља Ра-дослава. Оснивачка повеља краља Милутина мана-стиру Грачаници исписана је на западном зиду цр-кве, поред олтара. Још у доба Стефана Немање оснивачке повеље писане су на пергаменту и на зи-ду цркве. О томе нас обавештава Немањин син Раст-ко, у монаштву Сава: ***и што /е писано у златопе-чатно/ повељи његовој, а /ош /е и у цркви написано на зиду.*** Оригинали ових повеља су изгубљени, али захваљујући обичају двоструког записивања, њи-хова основна садржина је сачувана. Жички натписи садрже попис жупа, влаха и прихода манастира, док натпис у Грачаници, поред пописа имања, села и присељеника, садржи и ***Закон стари Србљем*** (в.). Елементе повеља садрже опширни натписи у ма-настиру Леснову, манастиру Светог Андрије на Тре-ски код Скопља и цркви Светог Стефана код Алек-синца. Доста опширан, али оштећен натпис у цркви Богородице Љевишке преписан је са неког доку-мента издатог на пергаменту.

Натписе налазимо на металним предметима као што су црквене сасуде, иконе, звона, оловне плоче на крову, прстенови, затим натписе урезане на др-вене предмете (крст, иконе, двери), угребане ши-лом у сув малтер, везене на тканини (плаштанице, одежде). Поетски писану похвалу косовском му-ченику, златним словима на црвеној свили извезла је монахиња Јефимија.

Посебан приступ захтевају натписи на икона-ма. Они на сликаној страни иконе, по својој намени слични су натписима исписаним фреско-техником, док натписи на полеђини иконе подсећају на запи-се из којих сазнајемо о власнику, мотивима слика-ња, мајстору. Текстови на полеђини иконе, слично записима, подложни су клишеима и монашкој фра-зеологији.

Разноврсна је садржина натписа. Нису у питању само повеље којих, уосталом, и нема много сачу-ваних у облику натписа. Понекад и обични натпи-си са биографским подацима имају општи значај. Натпис у манастиру Леснову сведочанство је о фе-удалној хијерархијској лествици коју тако изричи-то не бележе други извори. У доба царства Јован Оливер носио је висока звања севастократора и де-спота, али краља Душана служио је као ***велики чел-ник, потом велики слуга, потом велики во/вода.***

„Најстарији словенски ћирилички натписи пред-стављају најстарије словенске датиране писане спо-менике" (Ђ. Трифуновић). Код првих ћириличких натписа налазимо и глагољска слова. Најстарији трагови српске редакције сачувани су на епиграф-ским споменицима раног средњег века. Иако су и

натписи подложни утврђеним обрасцима и мона-шкој фразеологији, особине народног говора лакше продиру на камене плоче него у записе.

Веома су драгоцени подаци које посредно до-бијамо преко епиграфских споменика. Распростра-њеност натписа према језику и писму на билин-гвалном подручју сведочанства су сама по себи. Док су латински натписи очувани у приморским крајевима, ћириличке налазимо натериторији сред-њовековне српске државе, Босне, Херцеговине и Далмације. Ретки су грчки, а изузетак су двојезич-ни натписи. Натпис из 1218. године са истоветним садржајем на старосрпском и јерменском језику пронађен је у манастиру Витовници, док је ктитор-ски натпис на цркви Светог Јована Владимира, ко-ју је недалеко од Елбасана подигао Карло Топија, исписан на грчком, латинском и српском језику.

Натписи су по правилу краћи од записа и због ограниченог натписног поља и због начина испи-сивања (урезивање, клесање, узиђивање циглом, ис-писивање фреско-техником, везење). Величином натписног поља ограничена је књижевна обрада натписа. Аутори натписа немају довољно просто-ра да своје текстове књижевно обликују. Књижевна обрада натписа налази израз у лапидарном стилу, неговању оригиналних или позајмљених сентенци-ја и говору покојника у првом лицу једнине. Једин-ствен је текст на надгробном натпису Радоја Мрк-шића у селу Ђедићима код Хума: ***Стах бога молећи и зла не мислећи и уби ме гром.***

Најчешћа хронолошка ознака натписа је година од стварања света којој се понекад додаје индикт. Ретки су натписи датирани месецом и даном. Ме-ђутим, коришћење ових извора за реконструкцију наше прошлости знатно је отежано пошто више од половине натписа нема никакву хронолошку ознаку. Доскора се датирање ових извора вршило једино унутрашњом критиком или критиком текста. По-мен истакнутих оновременика у натписима „заме-њује" временске ознаке. Морфолошком анализом облика слова на датираним ћириличким натписи-ма, Гордана Томовић уочила је извесне законито-сти у развитку писма, те сачинила хронолошке табе-ле које могу да послуже при утврђивању времена настанка недатираних текстова на епиграфским спо-меницима.

Није довољно уочена разлика између старих српских записа и натписа. Ови текстови често су објављивани заједно. Љубомир Стојановић издао их је у истој, досад најобимнијој збирци. Следили су га Владимир Ћоровић, а у новије време Петар Момировић и Божидар Шекуларац. Проучавајући записе и натписе Ћоровић више истиче њихову сличност него разлику. А разлике су, нема сумње, знатне. Бар толике да ове изворе не би требало за-једно издавати. Није у питању различит материјал на коме су писани, што је, уосталом, са станови-шта критике извора више формална него суштинска разлика. Оценом њихове изворне вредности долази се до сазнања да постоји суштинска разлика изме-ђу записа и натписа. Тек последњих деценија ћи-рилички натписи објављују се одвојено, у посеб-ним збиркама.

Иако им је изворна вредност несумњива, нема-ли број текстова, посебно на надгробним спомени-цима, срочен је по утврђеном обрасцу. Позната из-река - ***Браћо не дирајте ме*** или ***не наступајте на ме, јер ћете ви бити као ја, а ја не могу бити као ви*** - одговара раширеном клишеу на латинском је-зику - 51с соте **Ш** ез, е§о Гш; зЈст е§о зит **Ш** сЈеуј еззеге.

Због ограниченог натписног поља, епиграфски споменици имају мање простора за текстове цркве-ног садржаја. Монашки тон и монашка фразеоло-гија више је обележје записа него натписа. Код нат-писа је већа веродостојност података. Место налаза рукописа са записима и место налаза епиграфског споменика, у критици извора нема исту тежину. Ме-сто налаза натписа на непокретном споменику пода-так је сам по себи, без обзира на његову садржину. О распрострањености језика и писма није могуће судити на основу места налаза записа већ натписа. Природно, овде се изузимају натписи на иконама, црквеним сасудама, крстовима, плаштаницама, оде-ждама, запонима. Док су записи аутобиографски текстови, неретко извор другог реда, натписи су, по правилу, непосредна сведочанства, примарни изво-ри. Има натписа са одликама повеља. Неке су једи-но сачуване као натписи.

ИЗДАЊА: Љ. Стојановић, ***Записи и натписи*** I-VI, Зборник ИЖ СН, Прво одељење, књ. I, II, III, X, XI, XIV, Београд 1902-1926, репринт, Београд 1982-1988; В. Петковић, ***Старине, записи, натписи, ли-стине,*** Београд 1923; М. Уе§о, ***2догтк згеднјоује-коутћ па1рГ8а Возне Г Негсе^отне*** 1-1V, багајеуо 1962-1970; Г. Томовић, ***Морфологија ћириличких натписа на Балкану,*** Београд 1974; К.. М1ћа1]б1с -

51етс1оггг*, ***Иатетга^енде Згештсћгфеп т Ји§о-***

з1ашеп уот ЕпЈе Јез 7. Мз гиг МШе с1ез 13. Јакг-ћипЈеПз, АМебћасЈеп 1982; V. Випс - А. ТбЈгои - А. Риг1аз - I,. 81;етс1опТ, *ИатеШга^епЈе 1пзсћп{1еп аи{ Ггезкеп инб. Мозагкеп аи{ВаТкапћаЊтзе1 уот 7. бгз гит 13. ЈакгкипЈегХз,* \У1ебћас1еп - бШгс§ап: 1986; П. Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине* Нови Сад 1992-1996; Б. Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи (графија, ор-тографија и језик),* Београд 1994; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе. Средњовјековни натписи и записи у Црној Гори, крај VIII - поче-так XVI вијека,* Цетиње 1994; В. Ћоровић, *Стари српски записи и натписи,* Београд 1997 (рукопис из ауторове заоставштине приредио Р. Михаљчић).

ЛИТЕРАТУРА: Предговори Љ. Стојановића у књ: I, II, III, VI; В. Ћоровић, *Утјецај и одношај из-међу старих грчких и српских записа и натписа,* Глас СКА 84 (1910) 1-60; В. Ћоровић, *Узајамне ве-зе и утицаји код старих словенских записа,* Глас СКА 176 (1938) 101-170; Поговори С. Ћирковића, Л. Цернић у фототипском издању *Старих српских записа и натписа* Љ. Стојановића; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 179-191; Р. Михаљчић, *Изворна вред-ност записа и натписа,* Право и лажно народно песништво, Научни скуп Деспотовац 26-27. 8. 1995, Београд 1996, 33-47; С. Томин, *Необјављени члан-ци академика Ђорђа Сп. Радојичића у Енциклопеди-ји Југославије,* Археографски прилози 20 (1998) 150-157.

Р. Михаљчић

НАУСТИЦА (НАУСНИЦА) - књига неуста-љеног састава која се обично састоји од часосло-ва, тропарника и најважнијих акатиста. Тропарник у оквиру наустице обухвата календарски циклус, а исто тако и циклус поста и педесетнице. **У** та-квом облику она често улази у састав псалтира с последовањем. **У** другој варијанти, наустица може садржати молитвеник с часословом, тропаре и кон-даке, као и неке чинове. Понекад у њен састав мо-гу ући и одабрани канони.

Сам термин *наустица* настао је као последица употребе одређених мнемотехничких метода прили-ком описмењавања у средњем веку, а и касније, све до појаве грађанских школа. Часослов се, због свог погодног састава и садржаја, учио напамет, тј. наи-зуст, па је тако и настао овај термин. Такав начин учења препоручио је још Константин Филозоф (Ко-стенечки), писац времена деспота Стефана Лаза-ревића, у свом граматичком трактату *О писменех.* Наиме, непосредно по савладавању азбуке деца, по његовој препоруци, треба да науче напамет и ча-сослов.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Српске школе (од 1718 -1739),* Београд 1908, 16-17; Р. Грујић, *Која је књи-га код нас називана „наустицом",* ИЧ 4 (1952-1953) 251-252; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара,* Београд 1978, 140-141.

Т. Суботин-Голубовић

НАУШНИЦЕ в. *Накит.*

НАЧЕЛНИК -термин потиче од глагола *начети* (почети, започети, зачети), као и именица начело (зачело, почетак) и зато првобитно означава лице које је зачетник (шзпЧигог). Временом су се развила и друга значења термина начелник: старешина, по-главар, владар (начелник скитски Михаил цар), уоп-штено - носилац власти (рппсерб, ргаеГесплб, ***архру),*** црквене и световне. У једној Душановој повељи (1348) за архангела Михаила се наводи да је **некес-ним^ свешт^н^ним ндчелникомк же и кнезом...**

Поред тога, у средњовековној српској држави овај термин се употребљавао и у апелативном зна-чењу, као заједнички назив за старешине појединих ресора централне државне управе, без прецизнијег одређења њихових надлежности. У доба Деспото-вине, *начелници над пословима* били су: логотет, протовестијар, ризничар, двородржица и (велики) челник.

ИЗВОРИ: Р. М1к1обЈсћ, *МопитепШ 8егШа,* 133; С. Новаковић, *Законски споменици,* 603; Констан-тин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазареви-ћа,* Старе српске биографије XV и XVII века, изд. Л. Мирковић, Београд 1936, 81, 98; В. Ћоровић, *Жи-тије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног,* Светосавски зборник 2 (1938) 29.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* II, 54; Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 237; V. Магигатб, *Ргтозг,* 698; *ИСН* I, 373 (М. Благоје-вић); М. Благојевић, *Цржавна управа,* 291.

Ј. Мргић

НЕВЕРА - појам и термин често употребља-ван у средњовековним текстовима у више разли-читих значења. Настао је негацијом вере (в. *вера 1-4)* па му је и поље значења веома широко од па-ганства (нехришћанства) и јереси, преко неверно-сти у смислу огрешења о истину, гажења брачне верности, изневеравања речи и обећања до непо-слушности и издаје. Специфично значење термин је добио у политичком и правном контексту. Сва-ки владарев поданик дуговао је верност и верну службу. За властелина је на првом месту била војна служба и вршење функција које му владар повери. Отуда је невера у основи непослушност, ускраћива-ње дужне службе. Из преведених византијских за-конских компилација су се могли упознати специ-фични преступи: издаја, прелазак у туђу војску, активност против владаревог живота. За неверу је следила најтежа казна којом се претило и за неке друге преступе. Конфискација имовине је следо-вала за неверу, а у тежим случајевима и смртна ка-зна.

У Душановом законику је било прописано да се *како и неверник* казни онај који би примио не-чијег човека без царевог писма или они који би гра-били имовину побеглог властелина или властели-чића. Суђење за неверу било је са још неким случајевима резервисано за царев суд. Кривица се утврђивала индивидуално, за неверу није одгова-рао брат за брата ни отац за сина ако су одељени, али је материјално била одговорна кућа којој је при-падао окривљени.

У босанској држави је *невјера* сматрана за *кри-вину* (кривицу) *за што би вредно било племениту чловеку главу одсећи.* Кад би властелин починио невјеру престале би да важе гарантије добијене *вје-ром господском* (в. *вера 4).* Испитивање да ли је властелин починио невјеру вршило би тело саста-вљено од властеле или припадника *цркве босанске* (в. *патарени),* а у Хуму би га огледало *питаније хумско,* тело састављено од локалне властеле.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик,* 53, 70, 71, 75, 81, 103, 127-128.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 112-115; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „вјера господска",* Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95-112 (= *Работници, војници, духовници,* 318-335).

Ђ. Бекић

НЕКРОПОЛА - грчки термин који означава град мртвих, односно гробље. У Римском царству некрополе су се морале налазити изван градских зидина. Гробови су груписани по породичној при-падности, а конфесионална припадност није има-ла улогу па се најранији хришћански гробови налазе на паганским некрополама. На почетку хришћан-ског доба постојала је оштра граница између култ-них места на гробљима и еухаристичког стола у па-рохијским црквама, тј. литургија се није служила на гробљима, већ су се само молиле молитве за упо-којене. Уношење реликвија мученика у цркве у ко-јима се редовно служила литургија привукло је вер-нике који су желели да буду сахрањени у цркви и око ње, и уживају благодети близине реликвија по-храњених у олтару и молитве живих. Антички прин-цип који је забрањивао сахрањивање унутар град-ских бедема је превазиђен, па се сахрањивало у цркви и на простору око ње.

На основу досадашњих истраживања могу се извести извесни закључци о избору места, начину сахрањивања и изгледу надгробног обележја у сред-њовековној Србији. Гробља су формирана уз цр-кве, тј. око њих. На традицију култног континуи-тета указују вишеслојне некрополе на којима су на месту старих, илирских тумула, формиране рим-ске некрополе; ранохришћански и рановизантиј-ски култни објекти са некрополама на чијем месту су у зрелом и касном средњем веку подигнуте цр-кве, од којих су неке временом обнављане, дограђи-ване и преграђиване, на шта указују старији сло-јеви гробова који се налазе испод садашњег нивоа подова у црквама. У порти су сахрањивани монаси и поједини мирјани, а временом су и изван граница порте формиране главне некрополе средњовеков-ног насеља. У порти понекад поред гробова посто-је кружне јаме обредног карактера које су кори-шћене за сахрањивање црквених сасуда и утвари свих врста и предмета култне намене, укључујући и оне везане за култ мртвих. Тело покојника је по-лагано директно у земљу, али има и појава сахрањи-вања у сандуку, на дасци, између две даске или под даском. Најстарији је обичај сахрањивања дирек-тно у земљу, а појава сандука је каснија. Надгроб-ни споменици су углавном једноставни и без укра-са. Најчешће су плоче од ломљеног камена, ређе притесаног, а најређи су обрађени надгробни бе-лези. Камене плоче су постављене или хоризон-тално преко гроба или су вертикално усађене ви-

ше главе покојника. Понекад су гробови обележени и хоризонталном плочом постављеном преко гроба и вертикалном усађеном више главе. Најстарији сачувани примери потичу из друге половине XIII или првих година XIV века. У првим временима турске окупације на споменицима се појављују сти-лизоване представе људске фигуре. Од краја XVI или почетком XVII века репрезентативни гробови се украшавају вертикално постављеним плочама украшеним представама крста или розете. Натписи се углавном не јављају.

ЛИТЕРАТУРА: М. Ћоровић-Љубинковић, *Не-крополе и гробни белези,* Археолошки споменици и налазишта у Србији I (Западна Србија), Београд 1953, 169-173; II (Централна Србија), Београд 1956, 231-238; В. Ћоровић, *Прилог проучавању начина сахрањивања и подизања надгробних споменика у нашим крајевима у средњем вијеку,* Наше старине 3 (1956) 127-147; М. Љубинковић, *Некрополе цркве Св. Петра код Новог Пазара,* Зборник НМ 6 (1970) 169-258; И. Николајевић, *Сахрањивање у ранохри-шћанским црквама на подручју Србије,* Агћео1о**§к1** уезгшк 29 (1978) 678-693; М. Цуњак - Ч. Јордо-вић, *Некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу и от-кривени покретни налази,* Саопштења РЗЗСК 14 (1982) 231-241; М. Цуњак, *Археолошка истражи-вања унутрашњег простора цркве Успења Пресве-те Богородице на старом Смедеревском гробљу у току 1982. године,* Гласник Друштва конзерватора Србије 7 (1983) 36-38; Д. Мадас, *Славковица,* Кра-гујевац 1984, 37-64; Г. Марјановић-Вујовић, *Прилог проучавању историјата истраживања средњове-ковних некропола у Србији,* Старинар 36 (1985) 105-114; Ј. Калић - М. Поповић, *Црква у Цежеву,* Старинар 36 (1985) 135-143; Ж. Јеж, *Резултати археолошких ископавања средњовековне цркве у се-лу Цићи код Љига,* Гласник Друштва конзерватора Србије 17 (1993) 85-90; Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези у Србији,* Београд 1995; Ј. Ерде-љан, *Средњовековни надгробни споменици у обла-сти Раса,* Београд 1996.

Б. Гугољ

НЕУМСКА НОТАЦИЈА - систем графичких знакова за записивање напева једногласног црквe-ног појања: византијског, грегоријанског и право-славног словенског. Назив потиче од грчке речи не-ума СуеоЈц.а = знак). У руској рукописној традицији неуме се називају *крјуки* (кркжи) и *знамја* (знамл), па се и различити облици руске неумске нотације, који потичу од палеовизантијске нотације, називa-ју *крјукова* или *знамена нотација.*

Византијски неумски систем се развио из прво-битне екфонетске нотације. То су била мнемотех-ничка упутства за читање одломака из посланица апостола и јеванђеља. Екфонетска нотација потиче из VI века, а најстарији сачувани извори су из IX ве-ка. На основу постојећих рукописних збирки мо-гуће је издвојити четири етапе у развоју византиј-ског неумског писма: 1. Палеовизантијска неумска нотација (X-XП век); 2. Средњовизантијска нотаци-ја (XШ-X^ век); 3. Касновизантијска и поствизантијска нотација (X^-X1X век); 4. После 1814. године у грчкој цркви је уведена реформисана „но-вогрчка", Хрисантова неумска нотација, коју су у већој мери прихватиле цркве под непосредним ути-цајем Васељенске патријаршије у Бугарској и у Ру-мунији.

Сачувани примери српског средњовековног по-јања писани су раним обликом касновизантијске неумске нотације. Већина словенских и грчко-сло-венских рукописа X^Н-X^Ш века у светогорским манастирима Хиландару и Лаври писана је већ вео-ма развијеним обликом касновизантијске нотације. Називи неумских знакова су преведени и исписани на српскословенском језику у неумском приручни-ку из XV века (изгорели рукопис Народне библиоте-ке у Београду, Рс 93) и на црквенословенском јези-ку у једном хиландарском рукопису из XVIII века (Манастир Хиландар, Слов. Рс 311). Новом, Хри-сантовом, нотацијом користили су се током XIX ве-ка сви светогорски, па и хиландарски писари. Би-ло је покушаја да се овим новогрчким неумама штампају појачке књиге и у Сремским Карловци-ма двадесетих година XIX века, али за овакав по-духват није било заинтересованих корисника.

ИЗВОРИ: С. В. Смоленскш, *КраткТп обзорЂ кршковихЂ и нотнолинепнихЂ рукошсеп Соловец-коп библТотеки КазанЂСкоп Цуховноп АкадемТи, Па-леографическТп атласЂ,* КазанБ 1885; репринт б. V. бто1епбкгј, *РаШо^гаћисћег АПаз пег аНгиз-тсћеп ИтеШозеп Сезап^зпоШИопеп,* Мипсћеп 1976; В. М. МеталловЂ, *Русскан СимТографТн, изЂ обла-сти церковно-певческоп археологш и палеографш,* Москва 1912; *МоштепШ Мигсае ВугаМтае,* бепе рппс1ра1е (РасбЈтПеб), Сорепћа§еп-Меп, **УО**1з. I—XI,

1935-1991; д. Стефановић, ***Стара српска музика - примери црквених песама из XV века,*** Музиколо-шки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/Н, Београд 1973; С. Петров - Х. Кодов, ***Старобшгарски му-зикапни паметници,*** Софил 1973; ***ћ^оаге а1е Миггси Котапе§И - ООситепШ,*** уо1б. Ш-УИ, Висигези 1980-1989; д. Петровић, ***Осмогласник у музичкој тра-дицији Јужних Словена,*** Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/П (транскрипције и фак-симили), Београд 1982.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Ј. \У. ТШуагсЈ, ***НапЉоок о{те МШ1е ВугапИпе ИоШИоп,*** МопитепЈа **МибЈсае** Ву-гапппае, бег. биђб1сПа, уо1. 1, Сорепћа§еп 1935; д. Стефановић, ***Изгорели неумски рукопис бр. 93 бео-градске Народне Библиотеке,*** Библиотекар ХШ-5 (Београд 1961) 379-384; ***В.* 81еЈапоУ1С,** ***Тће ЕагПеМ Иагеа[1] апа[1] ИоШгеа[1] ООситеШ о{8егдгап Сћапг,*** ЗРВИ 7 (1961) 187-195; Ј. Милојковић-Ђурић,***Пападикау хиландарском неумском рукопису бр. 311,*** ЗРВИ 8, 2 (1964) 273-285; С. Р1ого5, ***ЈЈпГуег5а1е Меитепкипде,*** Ва\ **Ка55е1** 1970; д. Стефановић, ***Екфонетска нотација у старим словенским рукописима,*** Сим-позијум 1100-годишнина од смртта на Кирил Со-лунски II, Скопје 1970, 339-346; д. Стефановић, ***Црквенословенски превод приручника византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хилан-дара,*** Хиландарски зборник 2 (1971) 113-130; А. Е. Репшп§гоп, ***81е{ап те 8егд гп*** *мОшОУШП* ***М88,*** б1ауо-шс апс! **Еа5{** Ешореап К.еу1е\у Е1-122 (Сатћпс1§е 1973) 186-199; И. А. **ГарднерЂ,** ***Богослужебное пенТе Русскоп православноп церкви,*** т. I, II, ЈопЈат/Ше, №\у Уогк 1978; А. Јаковљевић, ***Инвентар музичких рукописа манастира Хиландара,*** Хиландарски збор-ник 4 (1978) 193-234; д. Петровић, ***Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена,*** Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/1, Београд 1982; Е. Тончева - Е. Коцева, ***Рилски музикални приписки от XV в.,*** **БЂлгарско** музикознание 7, 2 (1983) 3-^44 (21); А. Јаковљевић, ***Соа[1]. Тауга Е-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Куку-зељевом нотацијом;*** О. б1еГапоуЈс, ***Ап АсШШопа! СћескИ$(о{НИапдаг 81ауотс Мшгс Мапизпргз,*** Хи-ландарски зборник 7 (1989) 133-160, 163-176; д. Петровић, ***Опит за печатане на невмени записи в Сремски Карловци в началото на XIX век,*** **БЂЛгарско** музикознание 3 (1992) 65-72; д. Петровић, ***Црквено појање и музичка писменост код Срба пре и после Велике сеобе,*** у: Патријарх српски Арсеније III Чар-нојевић и Велика сеоба Срба 1690. године, Збор-ник радова о тристагодишњици Велике сеобе, Бе-оград 1997, 151-166; *Ћтхоцо* ЕукгжАшсаикко Ле-^ко' тт)$ ***Ђ****^хЈОУХМТЏ* Могхнкгј?, Агта 1993, 249.

Д. Петровић

НОВАЦ - О почецима ковања српског средњо-вековног новца мало се зна (в. ***ковање новца).*** Нај-старији помен српског новца потиче из времена владе Стефана Првовенчаног (1196-1227). У јед-ном документу из 1214. предвиђено је да се испла-ти 140 „урегрегоб бс1ауоше ас! ропсшб К.а§шн". При-мерци српског новца очувани су тек из времена краља Радослава (1227-1233), који је ковао сребр-ни и бакарни новац чанкастог облика с грчким нат-писом и представом која опонаша новац епирских господара. После Радослављевог ковања, у дужем временском раздобљу, нема трага о постојању по-себног српског новца.

Византијски златни новац номизма престао се ковати пре 1204. Од XI века византијски златник се назива и Мрегругоп (жежен, поново топљен) па је од тога касније изведен назив ***перпера*** или ***иперпе-ра,*** који се употребљавао искључиво као обрачунска јединица од 12 јединица локалног сребрног новца. Исти број јединица имао је и млетачки ***солид,*** а вредност им је зависила од тежине и финоће ствар-них динара или гроша који су били у оптицају и у којима је цена изражена или погодба склопљена.

Празнину насталу нестанком византијских злат-ника попунио је нови млетачки сребрни новац ***грош*** (сЈепапш §го55иб, §го55о) зван још ***матапан,*** а по-некад и ***дукат.*** Венеција је, следећи Ђенову, Фи-ренцу и неке друге италијанске градове, почела ко-вати сребрни новац у време дужда Енрика Дандола (1202). Утврђен је однос 1:24 према византијском златнику, колико га је још тада било у промету. Грош је вредео 24 стара денара, који су постали ***ргссоП*** (рагУ1, **р122иН).** Матапан је тежио 2,178 гр, унутрашња вредност (финоћа сребра) била му је 965/1000 и имао је карактеристичан изглед: на авер-су дužд са св. Марком, заставом и натписом 01ЈХ, а на реверсу Исус Христ на престолу са високим наслоном. За кратко време матапан је постао веома распрострањена и позната монета. Као платежно средство јавља се у земљама око источне обале Средоземног мора, где је трговина била у рукама

Млечана. Новац типа матапана кован је на разним странама у XIII и XIV веку.

Међу новцем типа гроша, по распрострањено-сти и привредном значају, прво место имају срп-ски сребрни динари које је почео да кује, при крају своје владавине, краљ Урош I (1243-1276). Нази-вао се ***динар*** или ***грош:*** први назив налази се че-шће у ћириличким изворима, а други у докумен-тима писаним латински или италијански. Када је почело ковање српски новац је по изгледу, тежини и унутрашњој вредности (финоћи, проценту сре-бра), одговарао млетачком матапану. Представе на аверсу и реверсу су врло сличне, само су натписи различити - уместо имена млетачких луждева ста-вљана су имена српских владара, уместо 01JХ нат-пис КЕХ, уместо св. Марка св. Стефан.

За владавине краља Уроша I и његових синова краља Драгутина (1276-1282, +1316) и краља Ми-лутина (1282-1321) исковане су бројне емисије ди-нара са више врста и варијаната. Једна од првих врста српског новца била је динар са заставом (с!е ћапаега). То је најбројнија, најраспрострањенија и веома репрезентативна врста новца. Налазила се у оптицају не само у Србији, већ и далеко изван ње, а у оставама врло често заједно са матапанима. У документима је посведочена први пут 1283. У вре-ме Драгутина јављају се две нове врсте новца: кр-стати динари (с!е сшсе) који се помињу у изворима током неколико деценија (1281, 1312-1358). На њи-ма се налази симболична слика владара који прима двоструки крст од св. Стефана. Друга врста су ди-нари са мачем (ае тас1а) или руднички динари, по-знати у изворима од 1281. па све до пред крај XIV века. На њима је представа владара који стоји, ка-сније и представа владара који седи на престолу са мачем преко крила. Разлике у врстама потичу од ***ковница*** (в.), осниваних у рударским центрима по-следњих деценија XIII и почетком XIV века (Бр-сково, Рудник, Ново Брдо).

Српски новац био је у почетку исте тежине и финоће као млетачки матапан. Судећи по докумен-тима и налазима остава био је у оптицају на вео-ма широком простору - од северне Италије и градо-ва на јадранској обали до Бугарске и од Угарске до Византије и Албаније. Као платежно средство имао је знатан углед у међународном трговачком проме-ту. Међутим, пред крај XIII века српски новац се почео смањеном тежином удаљавати од свог вене-цијанског узора. Млетачке власти су га прогониле и тражиле да се примерци секу и претапају да би се исковали венецијански гроши. На смањивање сто-пе свакако су утицале новчане прилике у суседним земљама и деловање тзв. Грешемовог закона („рђав новац потискује из промета добар новац"). Краљ Милутин, којега је Данте сврстао међу кривотво-ритеље због имитације венецијанског калупа, и сам је у једном писму (1320) тражио од Дубровчана: ***немојте ми зле динаре дават јер ми злем динарем не хте Грци, где их давамо на којеј годе потребе а они их не узме.*** Број рудника се у то време повећа-ва, али се повећава и трговачки промет и потреба за новцем.

На новчане прилике је од 1284. почело деловати и млетачко ковање златног новца, на који је прешао назив дукат (в. ***златници).*** У Србији се млетачки златни новац осећао више у оптицају од других у то време кованих златника (Ђенова, Фиренца, Угар-ска). Млетачки златни новац олакшао је повезива-ње удаљених тржишта и допринео превазилажењу шаренила локалних врста новца и обрачунских си-стема, али је наметнуо и проблеме који су проис-тицали из односа злата и сребра. У време када су млетачки златници ушли у оптицај утврђен је од-нос 1:24, у један златни дукат ишло је 24 сребрна динара. Тај однос се није могао трајно одржати због слабљења (у тежини или финоћи) сребрних једи-ница, а и због општих односа између два новчана метала. Иако је било периода (око 1340) када је ра-сла вредност сребра исказана у златном новцу, у це-лини посматрана преовладала је тенденција сла-бљења вредности сребрних новчаних врста у односу на дукат, који је остао стабилан. Однос 1:24 је напу-штен у другој половини XIV века да би достигао однос 1:30 у првој половини XV века и чак 1:40 крајем средњег века (в. ***монета).***

Сребрни новац типа и величине гроша почео је да кује Дубровник 1337, назван је ***динар*** (в.) и био је у оптицају изван граница градске територије, по-себно у Босни. У Босни је кован сребрни новац од времена бана Стјепана II Котроманића (1332-1353), а ковали су га сви владари све до 1463 (чак и титу-ларни краљ Никола Илочки, 1471-1477). Почетком XV века у Босни су се образовале области поједи-них осамостаљених господара, али босански вели-каши нису присвојили право ковања новца. За Босну се везује и једна врста великог златника (у тежини четири млетачка дуката), чија је атрибуција спор-на. Приписује се Твртку I Котроманићу (бан и краљ

1354-1391) или краљу Стјепану Томашевићу (1461-1463). У прилог првом владару сведочио би помен „великих дуката" краља Босне из 1393. **До** сада је познат само један примерак златног новца, али се и њему замео траг. Овај златник свакако није имао знатнију улогу у привредном животу.

Од доба краља и цара Душана (1331-1355) пове-ћавају се новчане емисије, умножавају се врсте и подврсте, а представе и натписи на новцу су вео-ма различити. Већ у време краља Милутина кован је, поред постојећих врста новца, и новац са ћири-личким натписом. За владавине краља Стефана Де-чанског (1321-1331) јавља се новац са хералдич-ким обележјем (шлем). Временом су се хералдички елементи на новцу знатно умножили. На новцу је представљен потпуно развијен грб са свим битним елементима (штитом, шлемом и украсима) крајем XIV и у првој половини XV века (Балшићи, Сте-фан Лазаревић, Ђурађ Бранковић). Душан је имао веома разуђено ковање, при чему постоји велика разлика између краљевског и царског ковања. Ду-шанови царски новци обухватају једну деценију и познати су под називом цареви динари (сЈепап ае1 ЈтрегасЈог). Карактеришу их новине у представама (цар на коњу, цар и царица, четвороредни или пето-редни царски натпис и др.). На Душановом новцу равномерно су заступљени латинички и ћирилички натписи. При крају Душанове владавине настала је једна нова врста новца, позната као **„§го551** с!е 1егсш", која је представљала трећину стабилних царских динара.

Новац цара Уроша и краља Вукашина (аверс)

Цар Урош (1355-1371) наследио је разуђено ко-вање свога оца. На његовом новцу често се јавља комбинација натписа - на једној страни ћирилички, а на другој латинички. У време Уроша врста Ду-шановог новца **„§го51** с!е 1егсго" задржала је своју стару тежину и претворила се у полудинаре.

Новац цара Уроша и краља Вукашина (реверс)

После цара Уроша нестаје јединствено ковање новца. Додуше, још је цар Душан давао право не-кој господи да стављају своје име на новац. Вазал-ски односи и комунална аутономија омогућили су да се регално право ковања новца користи све више. Тако су право ковања користили многи великаши (жупан Никола Алтомановић, деспот Јован Оливер, краљ Вукашин, жупан Андрија Гропа, Вук Бранко-вић, Балшићи и др.), затим неки градови (Призрен, Скопље, Ново Брдо, касније Смедерево и др.) и срп-ски патријарх. На српском новцу у другој половини XIV века јавља се више од 30 имена.

Српски динари ковани су током прве половине XIV века у мањој тежини. У време Душана изгу-били су половину првобитне тежине. Сачувани до-кументи показују да се све већи број перпера ра-чунао у литру сребра (в. ***мере и тегови).*** Од почетка XIV века па све до пред крај истог века распон је ишао од 14 до 54 перпера. У време кнеза Лазара Хребељановића (1362-1389) коване су крупније је

Новац кнеза Лазара

динице, тако да су 3 перпера ишла у унчу сребра (36 перпера у литру). У исто време у оптицају су били и упола лакши динари, од којих је 54 ишло у литру сребра. При томе се није мењала номинал-на, ни обрачунске јединице.

После смрти цара Душана (1355) број ***ковница*** је знатно порастао. Поред већ постојећих, радиле су

ковнице у Котору, Призрену, Плани, Копорићу, Ска-дру и др. Крајем XIV и у првој половини XV века повећана је производња у српским и босанским рудницима, што је олакшало и снабдевање ковница.

Почетком XV века дошло је до промена у по-гледу ковања новца. Деспот Стефан Лазаревић (1402-1427) настојао је да ограничи право ковања новца. У време деспота Ђурђа Бранковића (1427-1456) опажа се јединство, које се одразило и на ковање новца. Деспот Ђурађ је покушао 1435. да реформише новчани систем ковањем већих динара, који су били тешки око 1 гр (в. ***кредит).*** Из његовог времена познати су примерци заједничког новца - с Јанком Хуњадијем, од коришћења рудника Ру-дишта код Београда и са босанским краљем Тома-шем (1443-1461), од коришћења права и ковнице у Сребреници. У време Деспотовине новац је кован, како у већ познатим ковницама (Ново Брдо, Руд-ник, Сребреница), тако и у новим (Смедерево, Ру-дишта).

Сребрни новац ковао се непрекидно у Србији од времена краља Уроша I па све до уочи пада Де-спотовине. Искована су бројне емисије динара, са много врста и подврста. Према процени нумизмати-чара било је око 420 основних врста и око 800 вари-јаната.

У Србији је, поред сребрног, постојао и бакарни новац. Ова монета, различита по представама и натписима од сребрне, јавља се само у приморским градовима - Бару, Дривасту, Котору, Свачу, Скадру и Улцињу. У дубровачким и которским документи-ма назива се ***фолар*** (в.). Сребрни и бакарни новац замењивао се и обрачунавао у Дубровнику од кра-ја XIII до средине XV века по курсу 1:30, у један динар ишло је 30 фолара. Тај курс је мењан због опадања вредности сребрног новца. Тако су почет-ком XIV века српски динари вредели у Дубровни-ку 27 бакарних фолара, док су млетачки вредели 30 фолара, а крајем истог века гроши Балшића ме-њани су за свега 24 фолара.

ЛИТЕРАТУРА: §. ЦјићЈс, ***Орк /и^озГауетИћ по-уаса,*** 2а§гећ 1875; N. РараороН, ***Бе тоne(е Уе-пегга*** I, **Уепе21а** 1893; М. Решетар, ***Цубровачка нуми-зматика*** I, Срем. Карловци 1924; II, Београд 1925; Г. Чремошник, ***Развој српског новчарства до краља Милутина,*** Београд 1933; М. Динић, ***Крстати гро-шеви,*** ЗРВИ 1 (1952) 85-112; М. Динић, ***За исто-рију рударства у средњовековној Србији и Босни*** I, II, Београд 1955, 1962; Р. Марић, ***Студи/е из срп-ске нумизматике,*** Београд 1956; И. Божић, ***Цохо-дак царски,*** Београд 1956; В. Винавер, ***Прилози истори/и племенитих метала, цена и надница (средњовековни Цубровник),*** ИГ 1-2 (1960) 51-94; В. Винавер, ***Проблеми производње сребра у средњо-вековно/ Срби/и,*** ИЗ 3 (1960) 481-512; V. Ушауег, ***Оег уепеггатзсће СоШгесћт т дег КериШк Ка§ша,*** ВоИеишо аеПТбШдлго сП бгопа с1е11а 5осЈе1:а е ае11о 5Шо УепегЈапо IV (1962) 106-121; О. МегоаИ; *Сог-па§е т (ће Ва1капз 820-1355,* Тће55а1ошсћЈ 1965; ***Иоуас,*** ЕЈ 8, 1-4 (б. Ојткпјеујс); ***Ковање и ковнице античког и средњовековног новца,*** Београд 1975; С. Новаковић, ***Научни рад Серги/а Цимитри/еви-ћа на проучавању нумизматике,*** Нумизматичар 2 (1979) 233-240; М. Благојевић, ***Перпера и литра у доба кнеза Лазара,*** ИГ 1-2 (1981) 47-61; С. Новако-вић, ***Хералдички обичаји код Срба у примени и књи-жевности*** и С. Ћирковић, ***Цопуне и об/ашњења,*** у: Историја и традиција, Београд 1982, 308-332, 460-478; Р. Ћук, ***Срби/а и Венеци/а у XIII и XIV веку,*** Београд 1986, 23-35; ***Иепаг,*** ЕЈ 3 438-443 (8. СЈгко-уш); Р. Ћук, ***Прилог проучавању рударства на Копа-онику,*** ИГ 1-2 (1989) 23-38; ***Живот и дело др Сер-ги/а Цимитри/евића,*** Библиографија радова Сергија Димитријевића, Лесковац 1989, 169-208; С. Дими-тријевић, ***Средњовековни српски новац,*** Београд 1997.

Р. Ћук

НОВЕЛЕ (поуеИае соп51гш1попе5 или поуеПае 1е§еб) - назив који се у римско-византијском праву користио за нове царске наредбе (конституције или законе), којима је допуњавано или мењано посто-јеће законодавство. Две највеће збирке новела до-нете су за владавине цара Јустинијана I (између 535. и 565) и Лава VI Мудрог (почетком X века), мада су и други византијски цареви издавали већи или мањи број новела (у грчким текстовима користи се израз ^еарсс).

Редактори српских правних зборника употре-бљавају за новеле термине ***новаја заповед, нова/а*** или ***новаа.*** Светосавски номоканон садржи превод избора из Јустинијанових новела у 87 глава ***(Со1-1есНо ос(о§т(а зер(ет сарКи1огит),*** кога је пре 565. године приредио цариградски патријарх Јован Схо-ластик (глава 45), као и извод из Јустинијанових новела који је у VII веку улазио у састав посебног, трипартитног зборника - ***СоИеспо (НрагШа*** (глава

47). Поред тога, глава 46 Номоканона преузима и три новеле цара Алексија Комнина (1081-1118): XXXV, о браку робова; XXIV, о веридби, и XXXI, о браку.

Знатан број новела садржи и српски превод Син-тагмата Матије Властара, али оне нису системат-ски изложене.

ИЗВОРИ: *Законоправшо ши Номоканон Све-тога Саве,* Иловички препис, 1262. година (фототи-пија), прир. М. Петровић, Горњи Милановац 1991, 209а - 2496.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Цисарж, *Црквено право* I, Бе-оград 1970,36-37.

С. Шаркић

НОМИК (номик^, иномикц) - писар, јавни бе-лежник, који је на захтев заинтересованих страна-ка уз новчану накнаду састављао и писао приватно--правне уговоре. Сам термин, територијална ра-спрострањеност и начин рада упућују на византиј-ско порекло установе. Византијски правни ред познавао је категорију јавних бележника; праву, писању и поштењу вичних људи, што је био преду-слов за ступање у њихове редове. Законским пропи-сима регулисан је положај и делокруг рада јавних писара, а у Цариграду су чак организовани у засе-бан еснаф. Обично су били свештена лица, расути по читавој територији Царства. Њихова обавеза према странкама, приватним лицима, подразуме-вала је не само писање аката, већ и давање прав-них савета. Писани по утврђеним формуларима, номички акти покривају садржајем богате приват-но-правне односе, махом купопродајне уговоре. Чињеница да су за обављање правних послова, о којима су номици издавали писана сведочанства, били потребни сведоци (штавише и сам номик се јавља у улози сведока), не даје овој врсти исправа ону доказну снагу какву су имали нотарски акти у Италији или Далмацији.

Разноврсност израза којима су обележавани јав-ни писари у Византији *(ш^еХХшу,* тсфог>А**.сср10$,** ог)|и(ЗоАшоуро:фо$, *уоциco?)* изгледа да не прелази границе синонимне употребе. Од овога мноштва, у актима насталим на српском државном подручју посведочен је само термин номик (ређе се јавља облик иномик настао спајањем члана и именице (гј *уоц1к**.6$).*** У документима номик се среће први пут у Скопској повељи (1299-1300), дакле натериторији недавно освојеној од Византије, али је врло вероват-но да су се Срби са овом установом упознали већ у време освајања на размеђи XII и XIII века. Сведо-чанстава о номицима остало је једва преко десе-так, од чега само пет номичких исправа. Чињеница да је реч о актима приватног карактера, најчешће у поседу приватних лица, предодредила је њихову злосрећну судбину. Малобројност сачуване грађе не мора безусловно да сведочи о слабој заступљено-сти номика у приватном животу средњовековне Ср-бије, али не треба да замагли појаву да се сви поме-ни номика (изузев оних у правним компилацијама византијског порекла) везују за подручја на југу српске државе (Призрен, Трепча, Ново Брдо, Ско-пље). Изгледа да је ова установа заживела само у старим византијским областима прихватањем већ постојеће праксе, односно у крајевима најјаче изло-женим византијском утицају. С друге стране, нема вести о томе како су регулисани односи облигаци-оног права у северним областима, изузев претпо-ставки да су обичајно право и усмени договор одо-лели налету византијског правног формализма, или да се уговори јавних бележника, ако су и постојали, нису сачували.

Међу сачуваним потписима номика свега на два места се говори о духовном лицу *(Поп Никопа ино-мик* у попису имања Хтетовског манастира, пре 1346, и *номик Никола од Матере Божије Призрен-ске у* тзв. Призренској тапији, 1346-1366; штави-ше, у науци влада уверење да је реч о истој лично-сти), у осталим случајевима јавља се само звање и име. Осим чињенице да су морали бити писмени, те да се срећу само у трговачким и рударским цен-трима, на основу изворних вести не да се ништа одређено тврдити о спреми номика, условима за стицање звања, одговорности, припадности цркви, положају у друштвеној хијерархији. Ни правне ком-пилације Душановог доба, ослоњене на византијске норме, не пружају много материјала. У Закону Ју-стинијана, чланом 3 на номике се сваљује терет плаћања мираза ако се исправа о њему не покаже ваљаном, док се у Матије Властара синтагми но-мику забрањује да сведочи по чувењу и одређује строга казна за оне који би писали уговоре о прода-ји црквених ствари.

Правне радње које се потврђују у исправама српских номика тичу се поглавито купопродаје, али се бележи и чин посињавања, тестамент, на-миривање међусобних рачуна, чак и пресуда о зе-

мљишној парници између Хтетовског манастира и извесног Прогона, што већ задире у област јавног права. Иако су састављане много слободније и без поштовања строго утврђених формулара, номичке исправе у многим појединостима наликују својим византијским узорима. Поред осталог, обавезно се наводе сведоци (а и сами номици се у тој улози ја-вљају у два маха: *ја номик Стојан писах и сведоку-ју).* И поред тога, номичким актима не може се одрећи доказна снага (јавна вера). Тако, Закон Но-вог Брда одређује да се *без књиге номичке и сведе-тељства протопопе и добрих чловек* не може оту-ђити баштина, у супротном *да није тврдо ни вредно.* Као веродостојно доказано средство, акт поп Николе иномика о пресуди поводом земљишне парнице у целини је преписан у попис имања Хте-товског манастира, ради јачег истицања права. У два писма упућена дубровачкој влади, једно од Ђур-ђа Повике, логотета цара Душана (1367), а друго од његовог брата Милоша (1370), спомиње се израз *иномикатске књиге* (у основи придева је грчки узор *уоџтахоу).* Овим изразом се напоредо означавају и номичка исправа настала у Солуну и дубровачка нотарска акта, што одражава њихову начелну исто-ветност у једноставним представама тадашњег чо-века. Термин књига овде се не односи на службене књиге, налик нотарским Нћп **1тћгеУ1аШгашт,** нити постоје вести да су их номици у своме пословању водили, већ на појединачна акта. Исти смисао има и термин сћаг1а с!е тописћ (попут саЛа по1аш, саг1а с!е подег дубровачких нотара), забележен у трго-вачкој књизи М. Лукаревића о његовом пословању у Новом Брду.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 71, 130, 149, 194, 202, 206; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1—1, 415, 417.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Шафарик, *Србска исправа о продаји непокретног добра у Призрену, из времена царева србских, или из Х1У-тог века,* Гласник СУД 35 (1872) 119-124; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XIV. Дијак, Граматик, Нотар, Кан-целар, Номик, Логотет,* Глас СКА 106 (1923) 86, 91-92; А. Соловјев, *Уговор о куповини и прода/и у средњовековно/ Срби/и,* Архив ПДН 32 (1927) 429-448; М. Костренчић, *РШез риШса (/авна вера) у правно/ истори/и Срба и Хрвата до кра/а XV века,* Пос. изд. СКА 77, Београд 1930, 85-93; Т. Таранов-ски, *Истори/а српског права* III, 105-113; IV, 208; А. Соловјев, *Новобрдски записи из почетка XVI ве-ка,* ЛИЧ 3, 1-4 (1937) 313-319; М. Динић, *За исто-ри/у рударства у средњовековно/ Срби/и и Босни* II, Београд 1962, 76-77; Б. Марковић, *Закон о рудни-цима деспота Стефана Лазаревића. Превод и прав-ноистори/ска студи/а,* Споменик САНУ 126 (1985) 23, 53, 54. За номике у Византији видети основна обавештења и литературу у: *Тће Ох/дга[7] ИгсИопагу о(ВугапИит,* Ие\у Уогк - Охтого! 1991, б.у. *потгкоз; Бехгкоп д.ез МШеШћегз* VI, Агшпш ипс! **^/1пк1ег** уег-1а§, Мшсћеп - 2ипсћ 1993, 5. **v.** *потг,* ***по1апа1.***

Ђ. Бубало

НОМОКАНОН (**злконопрлвило,** грч. ^од.о-*КОУОУ)* - зборник правног карактера, који садржи црквена правила (**КОЛ>ОУЕ$) И** грађанске законе (убд**.01)** који се односе на цркву. Темељ општепри-хваћеног каноничког зборника чине: 1. Правила светих апостола; 2. Правила васељенских сабора (Никејског I, Цариградског I, Ефеског, Халкидон-ског, Трулског, Никејског II); 3. Правила помесних сабора (Анкирског 314; Неокесаријског, после 315; Гангрског, око 340; Антиохијског 341; Лаодикеј-ског 343; Сардикијског 344; Цариградског 394; Кар-тагинског 419; Цариградског 861; Цариградског 879); 4. Правила светих отаца (Дионисија Алексан-дријског, Григорија Неокесаријског, Петра Алек-сандријског, Атанасија Великог, Василија Великог, Тимотеја Александријског, Григорија Богослова, Амфилохија Иконијског, Григорија Ниског, Теофи-ла Александријског, Кирила Александријског, Ге-надија Цариградског и Тарасија Цариградског). Овакав састав има тзв. *Номоканон у 14 наслова,* који је свој коначни облик добио 883. године, а 920. је, на Сабору сједињења, на коме су учествовала сва четири источна патријарха, постао општеваже-ћи за Васељенску цркву.

Први изричити спомен канонског зборника на-лази се у актима Халкидонског сабора (451), где се спомиње (ЗфКоу **ТОУУ КОЖУУОЖ** Састављање нај-старијег познатог каноничког зборника приписује се Стефану Ефеском (кауогио) ашогјдх) почетком VI века. Овај зборник садржи скраћени текст сваког правила. У првој половини XII века цар Јован Ком-нин наложио је ђакону и номофилаксу Свете Со-фије, Алексију Аристину, да напише кратка тумаче-ња на Синопсис, да би се правилно могао схватити

текст скраћених правила. Сличан овом синопсису је Зборник чије се састављање приписује Симеону Логотету (у време цара Никифора Фоке), а познат је као 'Еттбит] ***шуоуш.*** Постоје две редакције овог зборника; прва садржи правила светих апостола, првих пет васељенских сабора (укључујући и Трул-ски), правила првих седам помесних сабора и пра-вила Василија Великог; друга редакција садржи све што и прва, а придодата су још и правила де-сет светих отаца (осим Григорија Богослова, Ам-филохија и Тарасија).

Постоје два типа канонских зборника. У првој групи материја је поређана или хронолошким редо-следом, или према ауторитету аутора. Другу групу чине тзв. систематични зборници у којима су пра-вила распоређена према предметима. Састављање овог другог типа зборника приписује се цариград-ском патријарху Јовану III (Схоластику), а познат је као „Зборник у педесет наслова" (Еиуаусоутј кагб-Е15 ***у' х(хкот*** б1Г)уг)д.еЧ>г)). Поред овог, Јован је саставио и зборник који се састоји из 87 глава (СоПесНо 87 сартЛошт); он садржи делове из 12 новела цара Јустинијана који се уско тичу цркве и брачног права. Нешто касније састављена је и проширена редакција која садржи 93 главе. Убрзо после Јовановог, појавио се још један правни збор-ник - 2гп>тауд.а ***кауоуисо^*** (око 580. године). Кра-јем VI века патријарх Јован IV Посник саставио је и зборник грађанских закона који се односе на цркву, који је у науци познат као СоНеспо пчрагШа. Овај зборник садржи делове преузете из Јустини-јановог законодавства (Кодекс; Новеле, после 534).

Патријарху Фотију приписује се састављање једног канонског зборника; подробном анализом установљено је да је овај зборник постојао и пре Фотијевог времена, а да је у његово време само био допуњен правилима која су настајала од краја VII века. Фотијево ауторство се по први пут споми-ње тек крајем XII века код познатог правника Тео-дора Валсамона. Тзв. Фотијев номоканон познат је и као ***Номоканон у 14 наслова,*** а Фотије је за ње-га само написао опширан предговор из кога произ-илази да је неки непознати каноничар сакупио пра-вила светих апостола, 10 сабора, Картагинског сабора и Правила светих отаца, и да је целу гра-ђу тематски поделио у 14 делова. У другом пред-говору овог зборника стоји да је друга редакција била извршена 883. године. Никодим Милаш је сматрао да је првобитни зборник оваквог састава настао у време цариградског патријарха Сергија (610-638).

Уколико су у зборнику номоканонског типа из-ложена само правила без тумачења, он се назива синтагма.

Познато је да је Методије, припремајући се за мисионарски рад међу Словенима, превео и један зборник правног карактера, о чему сведочи 15. гла-ва његовог опширног Житија ***(т 'гда же и номока-нон рек'ше законоу правило...преложи).*** С обзиром на то да данас није утврђено постојање целовитог рукописа који би садржао методијевски номоканон, није поуздано ни утврђено који је тип канонског зборника био преведен, а у обзир долазе два зборни-ка (2г>уауо)уу) и 2ггутауи.а *КОУОУМОУ).* Филолози покушавају да пронађу трагове Методијевог пре-вода у познијим преписима зборника правног са-држаја. Старо словенско црквено право познаје пре-воде оба зборника, додуше у сразмерно позним преписима; превод Синагоге сачуван је у два пре-писа, у тзв. Устјушком (Х111-Х1У век; РНБ, Румјан-цев 230) и у Јоасафовском препису (поч. XVI века; рукопис Московске духовне академије); Синтагма је сачувана у рукопису бр. 227 Синодалне збирке (Државни историјски музеј у Москви), с почетка XII века; рукопис је познат као Јефремовска крм-чија. Сва три рукописа припадају руском рукопи-сном наслеђу. А. С. Павлов је установио да је из-вор за Методијев превод ипак била Синагога Јована Схоластика, мада је приметан прилично слободан однос према предлошку.

Номоканон су Руси називали ***Крмчија,*** према по-ређењу цркве са великом лађом коју крманош, по одређеним законима, води ка циљу. (Јован Златоусти назива, у једном свом тексту, апостоле крманошима који укроћују буру заблуда). Срби су овај термин преузели релативно касно, тек са појавом најстари-јих руских штампаних крмчија (1650, 1653).

Фотијева Синтагма је постала главни правни приручник у време Првог бугарског царства, а пре-ведена је, како се претпоставља, у време цара Симе-она (893-927), највероватније после 920. године. Првобитни састав словенског кодекса покушао је да реконструише В. Н. Бенешевић, и то према грч-ком рукопису који се чува у Риму (ВЉНотеса Уа1-НсеШапа, бр. 74) и према Јефремовској крмчији.

Номоканон је у српској средини преведен стара-њем светога Саве, и то под именом ***Законоправи-ло.*** Законоправило је састављено на основу више

византијских кодекса правног карактера. Компила-тор (а сматра се да је то био свети Сава лично) је слободно бирао и распоређивао номоканонску гра-ђу. Тако се нпр. понекад синоптички канони Сте-фана Ефеског и Аристинова тумачења замењују пуним текстом канона или Зонариним комента-рима. Понекад компилатор поједине грчке парагра-фе проширује својим коментарима или их пак скра-ћује. Историјат настанка Савиног Номоканона још увек није у потпуности разјашњен. Владимир Мо-шин је резултате свих досадашњих истраживања систематизовао у четири хипотезе о настанку срп-ске редакције Номоканона: 1. То је српска прера-да руског предлошка који је могао да настане на Атосу током друге половине XII века (Собољев-ски, Сперански); 2. Зборници Аристина и Зонаре могли су бити преведени засебно у Бугарској и у Србији, а затим су били прерађени - Савин Номо-канон би био таква једна самостална прерада (Бене-шевић); 3. Сава је из разних зборника саставио са-мосталну компилацију, али се служио старијим руским зборницима (Соловјев); 4. Сава је извршио нову прераду Номоканона према грчким извор-ницима, а није користио руске предлошке (Троиц-ки). Присуство сразмерно великог броја русизама у српским рукописима указује на блиску везу са ру-ским предлошцима. Протограф српске Савине вер-зије Номоканона није сачуван, а најстарији препис је *Иповички* (1262) који садржи: Правила васељен-ских и помесних сабора; Синтагму у 14 грана; Увод у Законоправило; Излагање правила са Аристино-вим тумачењима (54 главе, са још једном додатном коју чини Прохирон - Градски закон у 40 грана).

До данас је познато 12 српских преписа Номока-нона:

1. *Иловички препис* из 1262. године чува се у Архиву ХАЗУ у Загребу (III с 9; Михановић 26). Рукопис је писао Богдан (пергамент - 400 листо-ва). Међу записима у овом рукопису налази се и онај који је преписан из предлошка са кога је Бог-дан преписивао, из кога се види да је преписан са рукописа будимаљског епископа Теофила из 1252. године.

2. *Рашки препис* писан је на пергаменту, почет-ком XIV века. Подељен је у два дела; већи део (398 листова) чува се у Државном историјском музеју у Москви), а мањи део (26 листова) припада збир-ци Ундољског, и чува се у Руској националној би-блиотеци (РНБ, бившој Лењиновој) у Москви.

4. *Цечански препис* (почетак XIV века) писан је на пергаменту и има 285 листова. Чува се у рукопи-сној збирци манастира Дечана (бр. 110). Недостаје му више листова и, изгледа, девет кватерниона на крају (под претпоставком да је имао исти састав као и остали сачувани преписи).

5. *Сарајевски препис* је из средине XIV века; писан је на пергаменту, има 370 листова. Припада збирци Старе цркве у Сарајеву (бр. 222).

6. *Пчињски препис* је из 1360/1370. године, а чу-ва се у Архиву САНУ (бр. 362); писан је на папиру, има 330 листова.

7. *Хиландарски препис* настао је крајем XIV ве-ка; писан је на папиру, има 222 листа. Недостаје му више оригиналних листова, уместо којих су уба-цивани листови из штампаног номоканона. Руко-пис се чува у Аустријској националној библиоте-ци у Бечу (сос1.з1ау. 21).

8. *Београдски препис* је настао у трећој четвр-тини XV века. Рукопис је исписан на папиру, има 368 + 2 листа. Чува се у Народној библиотеци Ср-бије (бр. 48).

9. *Пећки препис* је из 1552. године; писан је на папиру, има 417 листова. Рукопис се данас чува у Архиву САНУ (бр. 450).

10.*Савински препис* је настао средином XVI ве-ка; писан је на папиру и има 396 листова. Чува се у манастиру Савини (бр. 15).

10. *Законик Јована Злокруховића - Скраћени Номоканон Зонарине редакције* преписан је 1602. године; писан је на папиру и има 219 листова. Чува се у Архиву ХАЗУ (III а 38; Кукуљевић 709).

11. *Морачки препис* је настао 1615. године; пи-сан је на папиру, има 347 листова. Рукопис припа-да Музеју Српске православне цркве (Грујић 164).

12. *Номоканон из Сентандреје* преписан је сре-дином XVII века. Налази се, између осталих саста-ва, у оквиру рукописа бр. 14 Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји; обу-хвата листове 25-89.

ЛИТЕРАТУРА: И. И. Срезњевски, *Крмчаја књи-га српскога писма Х111-Х1У вијека,* бТаппе JА21Ј 3 (1871) 189-202 (О Рашкој крмчији); V. Ја§јб, *Кг-тсаја Поугска,* бгаппе 6 (1874) 60-111; Н. Дучић, *Србске старине, 1. Опис једне старе србуље,* Срб-ско-далматински магазин 25 (1866) 181-187 (О Мо-рачкој крмчији); Н. Дучић, *Крмчија морачка,* Гла-сник СУД 8 (1877) 1-124; Н. Милаш, *Кормчија Савинска,* Извјештај о православном богословском

семеништу у Задру за школску 1883-1884. годину, Задар 1884, 31-67; Н. Милаш, *О каноничким збор-ницима православне цркве,* Нови Сад 1886; А. С. Павлов, *Первоначалтип славлнорусскип номока-нон,* КазанБ 1869; И. Срезневскии, *Сведенж и за-метки о малоизвестних и неизвестних памнтни-ках,* Записки Академии наук 22 (1872) 147-176; В. Н. Бенешевич, *Цревнеславннскак кормчан XIV титулов без толкованип,* Санкт-Петербург 1906, 1_,е1р21§ 1974[2]; Н. Милаш, *Фотијев номоканон,* Ар-хив ПДН 1 (1906); Ст. Новаковић, *Законски споме-ници српских држава средњег века,* Београд 1912; М. Н. Сперанскии, *К истории взаимоотношенип русскоп и Јогославннских литератур,* ИОРЛС 26 (1921) 173-182; Н. Р. бсшша, *Кеиеге ВеИга§е гиг Рга§е пасћ д.ег а1(ез(еп кггсћеnз1ау1зсћеn Мотока-пошкегзе(2ип§,* Хекбсћпп: шг зкујбсће РћПо1о§1е 1 (1924) 198-210; А. Соловјев, *Светосавски Номо-канон и његови нови преписи,* Братство 26 (1932) 21-43; А. Белић, *Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских спо-меника,* Светосавски зборник I, Београд 1936, 211-276; V. Вепезеуш, *Јоаптз 8сћо1азпс1 8упа§о-§а I (1(и1огит се(егаџие ешзЉет орега шпЈИса. 1,* Мипсћеп 1937; б. Тпмскј., *Ба Н је з1оуепзкг Што-капоп за (итасепјгта роз(ојао рге 8уе(о§ 8а^е,* б1о-уо 4-5 (1955) 111-122; V. Мозт, *СтШ гикоргзг Јu§оз1ауепзке акаЗ.етгје. I аЧо. Оргз гикоргза,* 2а-§геђ 1955, 48-56 (опис Иловичке крмчије и Зако-ника Јована Злокруховића); Б. Ковачевић, *Архив Српске академије наука у Београду. Збирка руко-писа и старих штампаних књига,* Архивист 3-4 (1957), Додатак IX, 105-189; Ј. Уазша, *МеШеју ргеШаа[1] Иотокапош,* б!ау1а 24 (1955) 9-41; Ј. Уа-§1са, *СоИеспо 87 (93) сарКиЊгит Аапз 1ез потокапо-пез з1ауез,* Ву2ап11П051аУ1са 20 (1959) 1-8; Ј. Уа§1-са, *Иотокапоп,* т: Ма§пае МогаУ1ае гоШеб Мбгапсг 4.1.е§е51ехШ5 шпсНс1 5ирр1етеп1:а, Вгпо 1971, 205-543; С. Троицки, *Ко је превео Крмчију са тумачењи-ма,* Глас САН 193 (1949) 119-142; С. Троицки, *Ка-ко треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима),* Споменик САН 102, Одељење друштвених наука, н. с. 4 (1952), и критички приказ В. Мошина, у: б1оуо 2 (1953) 57-67; С. Троицки, *Хиландарски номоканони,* Хиландарски зборник 1 (1966) 51-81; С. Троицки, *Номоканон св. Мефодин и его важност за наше времн,* Симпозиум 1100--годишнина од смртта на Кирил Солунски 1, Скопје 1970; Р. Опуес, *СугШо-Ме(ћоШапа. 2. О Ме(о3.о-ует потокапопи,* б1оУО 6-8 (1957) 35-45; О. В1гкГе1-1пег, *С1а%о1Шзсће uпа[1] кугШгзсће НапЉзсћпђеп т 0з(егге\сћ,* \\^еп 1975, 186-190 (О Хиландарској крмчији); Д. Богдановић, *Инвентар рукошса ма-настира Савине,* у: Д. Медаковић, *Манастир Сави-на,* Београд 1978; Л. Н. ЦДапов, *Византипское и гожнославннское правовое наследие на Руси в XI-XIIIвв.,* Москва 1978; X. К. *Палаотађг],* То УОШ> &8Т1кбг еруог тгј$ кир1ААојие&об1са>гј$ ^еразхоото-*Хџ гу* МеуаХг) МорарЧа, веаааХогисп 1978; Д. Богдановић, *Крмчија светога Саве,* Сава Немањић - Свети Сава, Научни скупови САНУ VII, Београд 1979, 91-99; В. Мошин, *Правни сшси светога Са-ве,* на истом месту, 101-128; Л. Цернић, *Нека за-пажања о шсарима Иловичке крмчије,* Археограф-ски прилози 3 (1981) 49-64; М. Петровић, *Крмчија светога Саве о заштити обесправљених и соци-јално угрожених,* Београд 1983; Д. Богдановић, *Ин-вентар ћирилских рукошса у Југославији (Х1-Х^Н века),* Београд 1982, 47; Ђ. Трифуновић, *Преглед најстаријих јереси у Крмчији светога Саве,* Рашка баштина 3 (1988) 35-38; М. Петровић, *О Законо-правилу или Номоканону светога Саве. Расправе,* Београд 1990; *Законоправило или Номоканон све-тог Саве. Иловички препис из 1262. године.* Фото-типско издање. Приредио и прилоге написао М. Пе-тровић, Горњи Милановац 1991; Н. Синдик -М. Гроздановић-Пајић - К. Мано-Зиси, *Ошс руко-ггиса и старих штампаних књига Библиотеке Срп-ске православне епархије будимске у Сентандреји,* Београд - Нови Сад 1991, 38^10 (опис Сентандреј-ског номоканона); Л. Бургман, *СоЉх ^апсашз §гае-сиз 1167 и српски номоканон,* ЗРВИ 34 (1995) 91-106; Т. Тарановски, *Историја српског права; Њ.* Штављанин-Ђорђевић, *Још један поглед на руси-зме у Иловичкој крмчији,* Археографски прилози 18 (1996) 55-67; Љ. Штављанин-Ђорђевић, *О сло-женици Законуправило,* Археографски прилози 20 (1998) 251-258.

Т. Суботин-Голубовић

НОМОКАНУНАЦ - посебна врста зборника који садржи прописе о покајној дисциплини. На-зива се још *ештимијни номоканон* (грч. етт1и.11а -казна). Првобитни зборник оваквога типа саставио је цариградски патријарх Јован Посник (VI век), а

касније су му додавани и други састави сродног карактера. Епитимијни номоканон садржи разно-врсне исповедничке формуларе или упитнике; он представља и богат културно-историјски извор. На Западу су овакви зборници познати као *пенитен-цијали* (Нђег роепђепНаНз).

У науци је изнета претпоставка да је свети Сава својим кодификаторским радом допринео конач-ном формирању епитимијног номоканона у срп-ској средини.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* Београд 1926; Д. Богдановић, *Инвентар ћи-рилских рукописа у Југославији (Х1-ХУП века),* Бео-град 1982, 69-70; Д. Богдановић, *Номоканон 2,* у: Речник књижевних термина, Београд 1991², 525; Д. Калезић, *О могућности да је свети Сава писац номоканунца,* у: Проучавање средњовековних ју-жнословенских рукописа, Београд 1995, 159-166.

Т. Суботин-Голубовић

НОТАР - писар јавних исправа и правних до-кумената у градским општинама; термин се приме-њује и на писаре у канцеларијама српских владара, феудалаца и судова у средњем веку (в. *канцеларија,* в. *номик).* У латинским исправама нотар се назива потапш. Стручну спрему стицао је на посебним оде-љењима правних школа, пре свега у Италији. Уста-нова нотаријата потиче из западне Европе. Постојао је јавни нотар (потапш риђНсш) и било је потребно да добије посебну привилегију од римско-немачког цара (ЈтрепаН аисгопта1е потапш - нотар по цар-ском овлашћењу) **или** од папе (потапш аисгопШе арозгоНсе зесИб - нотар апостолске столице). Испра-ва коју је написао јавни нотар била је заштићена „јавном вером" (Гк1е5 риђНса), што значи да је она пред судом служила као потпуни доказ. Нотар је могао бити отпуштен ако би исправу кривотворио. Уколико би се доказало кривотворење, био је обич-но кажњен одсецањем десне руке. Пословање јавног нотара било је регулисано статутима појединих дал-матинских градова, односно српских приморских општина.

Которски Статут изричито помиње једино ду-жност нотара да присуствује судским споровима и расправама и да пише пресуде. Статут и которске нотарске књиге дају потпунију слику о позиву нота-ра. Врсте исправа које је нотар састављао биле су: задужнице, облигације, нагодбе, уговори о миразу, о јемству, о браку, пресуде арбитара и судија поми-ритеља, о деоби добара, о инвентару, о јавној прода-ји, о залогу, о трговачким друштвима, о процени добара, о прокурама итд. Нотар је био дужан да са-ставља исправе за општину на захтев појединаца. Нотар у Котору није смео да пише изјаву против Општине нити да саставља исправе за которског бискупа и свештенике. У Будви је нотар присуство-вао споровима између грађанских и духовних ли-ца, писао је пресуде, које су морале бити оверене печатом бискупа.

У каснијем периоду (у млетачко доба) у Будви се јавља и бискупски нотар. У служби општине ра-дио је само један нотар. Према которском Статуту, нотарску службу није смело обављати духовно ли-це. Међутим, у пракси је било нешто другачије. Но-тари у Котору су у XIII и XIV веку у већини слу-чајева били свештеници, док у XV веку то више није била пракса. Изузетке имамо у Бару и Улци-њу, где су и даље свештеници остали у општинској нотарској служби и у општинама. Нотари у Будви су до 1448. могли бити само странци, а од тада и дома-ћи људи. Међутим, у Котору немамо статутских за-брана, али у XIV веку нотари су били само странци и долазили су из италијанских градова.

Према будванском Статуту, мандат нотара тра-јао је годину дана, док се у Котору трајање службе нотара није ограничавало. Нотар је након састављ-ња исправа добијао новчану накнаду, која је често била у виду таксе (Будва). О редовној плати нотара говори се само у одлукама Великог већа у Дубров-нику. Исправа коју је нотар састављао (сагта или т-зпчлтепшт) морала је бити оверена још и од судија и аудитора да би имала снагу јавне исправе (Котор и Будва). Звање аудитора у Котору и Будви одговара звању егзаминатора у другим далматинским градо-вима. Општински нотар био је обавезан да уноси преписе свих исправа, јавних и приватних у посеб-ну књигу, која се називала сатабНсо, на основу које су се у случају губитка оригиналног документа могли издавати веродостојни преписи. Катастих је такође представљао и доказ о власништву над некретни-нама. У которском Статуту није утврђен поступак при избору нотара. Међутим, према пракси на по-четку млетачке владавине (1431/32) избор нотара се вршио у Великом већу на предлог Малог већа. Исти поступак при избору нотара важио је у Будви

у млетачком периоду, док су у ранијем периоду уче-ствовале три судије, осам већника и градско веће у пуном саставу.

У формалном погледу пазило се нарочито да документ буде састављен по утврђеном или уоби-чајеном обрасцу. Нотарев потпис био је битан еле-мент документа (е§о N. N. сотр1еУ1 еТ гоћогауГ). Овај образац дошао је у далматинске градове из Венеције. Нотар је стављао свој знак, некад испред, а некад иза потписа, који се у Котору први пут ја-вља око 1200. године. Знак је био у облику плете-них орнамената, а јавља се до средине XIII века. Касније је знак замењен нотаревим монограмом, који се састојао од његовог личног имена.

Када се у XV веку појавио канцелар, кога је до-водио млетачки ректор, општине су се бориле да сачувају градског нотара или виценотара, какав се без јавне вере помиње 1397. у Улцињу. На крају се испоставило да нема средстава за његово издржава-ње. Општински нотар дуго се задржао упоредо са канцеларом у Котору до средине XV века. Тако је звање општинског канцелара постепено потисло општинског нотара. Понекад су нотари напушта-ли Котор и одлазили у дипломатске мисије за град-ска већа, најчешће у Венецију, Дубровник и на пап-ски двор.

Живот нотара у Котору личио је на живот свих пословних људи тога времена. Упуштали су се у послове с Которанима, позајмљивали новац, скла-пали трговачка друштва, прихватали се приватних прокура, налазили се на челу братовштина и сл.

ИЗВОРИ: *8(а(и(а сш(а(гз Са(ћагг,* ^епегш 1616, 30, 52, 155, 160, 162-164, 169, 214, 240, 282, 369; Н. Фејић, ***Исправе которсших нотара из XV сто-лећа,*** Мешовита грађа (М15се11апеа) 8 (1980) 9-909; ***Средњовјековни статут Будве,*** Будва 1988, сар. 73, 80, 125-127, 260, 279 (прир. М. Лукетић и Ж. Бујуклић).

ЛИТЕРАТУРА: И. Синдик, ***Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV сто-лећа,*** Београд 1950, 101-108; ***Мо(аг,*** ЕЈ 6 (М. Ко-5Тгепстс); ***Историја Црне Горе*** *11-2,* Титоград 1970, 263 (И. Божић); Н. Фејић, ***Которска канцеларија у средњем веку,*** ИЧ 27 (1980) 12-60; Д. Синдик, *Маг-****§ШаНа СаШагепзШ,*** ИЧ 34 (1987) 32-34; 2. Виџи-кћс, *Ргоупо* ***игеЗепје згедпјоуекоше Ђиа\апзке коти-пе,*** №к§1с 1988, 58-59.

М. Маловић-Ђукић

ЊИВА - мањи или већи комад земљишта на којем су првенствено гајене житарице, а за које је ишчезло свако сећање да је настао крчењем нео-брађених површина. Највећи део расположивих обрадивих површина у Србији био је под њивама. Вртови и виногради могли су понекад да преовла-ђују над ораницама једино у најужој околини град-ских насеља или већих потрошачких центара, а њих у Србији није било много.

Њиве обично имају своје називе, који су најче-шће изведени од имена лица која их држе и користе, затим од имена места на којима леже, или од на-зива неког значајнијег објекта у чијој близини се простиру. Неке се називају ***дугим љивама,*** а једна ораница се назива ***широка њива.*** Постојале су ве-лике и мале њиве. Понекад назив њиве упућује на карактер њеног земљишта: ***камена њива, чисто бр-до, пиштет, црвена њива.*** Оранице су постојале и на стрминама, као и по пољима и долинама; про-стирале су се и до 500 м надморске висине.

Њиве су претваране у необрадиве површине са-мо ако су спречавале слободан приступ сеоској сто-ци до планинских пашњака, или до неког појила. Понекад су само привремено напуштане. Има слу-чајева да се њивама називају и нека друга земљи-шта, а не само оранице. У повељи краља Милути-на манастиру Св. Ђорђа код Скопља, њивом се назива неко земљиште на коме се вадила глина. Можда је на овом земљишту раније постојала ора-ница, или је названо њивом јер се приход оствару-је од земље.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 612; М. Милојевић, ***Цечанске хрисовуље,*** 57; J. Ша-фарик, ***Хрисовуља цара Стефана Цушана,*** 271, 280; Љ. Стојановић, ***Стари српски хрисовуљи, акти,*** 36-40; А. Соловјев, ***Кончански практик,*** ЗРВИ 3 (1955) 88-91.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, ***Земљорадња,*** 91-96, 182-184, 345-348.

С. Мишић

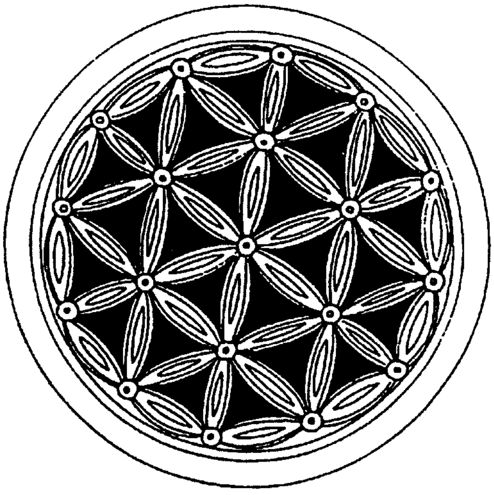

О

ОБИЧАЈ - У писаним изворима реч обичај се јавља већ у X веку (код Бугара), а код Срба од 1223. године. Ова реч постоји у свим словенским језици-ма сем код Лужичких Срба. Тај израз свуда има исти значењски садржај и сличне облике упркос неким фонетским и акценатским разликама. Поред прасловенске речи *обичај,* која је у средњем веку највише у употреби, познати су као синоними и други именички облици и придеви изведени из њих, као: *навичај, навада, закон, навика.* Одговарајући латински називи у изворима су: тоб, сошиешсго, тогеб, пШб и славизирани облик кшШт *(куштум земаљски).* У старих дубровачких писаца *обичај* мо-же да буде *добар, стар, зао,* а често се јавља и у женском роду. Касније се јавља и реч *адет* (бал-кански турцизам арапског порекла).

Из примера употребе речи обичај, како је то на-вео Ђура Даничић, могу се уочити благо различити значењски садржаји тога појма. То показују следе-ћи примери: *јако же јест обичај; по обичају рече-не господе; како то је био нашех старех обичај до-бри; наш обичај није не одписати; наша опћина нема обичаја заимават никому динаре.* Из наведе-них примера се види да реч обичај значи устаљену друштвену норму, правило понашања одређене гру-пе („речене господе"), па и закон. Исто то потвр-ђују и придевски облици: *нашом великом обича-аном печатју; под његовој печат/у обичааном; нашиеми печатми обичаиними; нашу велику обич-ну печат.*

Што се тиче научног одређења појма обичај, оно се у српској етнологији јавља тек почетком XX века. Нису то учинили ни ранији просветитељи XVIII века (А. М. Рељковић и Д. Обрадовић) који су имали критички однос према „лошим обичајима", нису га појмовно одредили ни етнографи XIX века (Вук Караџић и Вук Врчевић). То би се, парадоксал-но, можда могло објаснити великом важношћу и широком употребом појма обичај у традицијском животу Јужних Словена. Вук Караџић је, у сушти-ни, обичајима придавао значењски садржај зако-на, па и културе у целини. У својој *Србији* Влади-мир Карић је (1887) донекле дао нацрт одређења и поделе обичаја, али је тек етнолог Тихомир Р. Ђорђевић јасно изнео појмовно одређење и поделу обичаја. По њему, „обичаји су искуством и нави-ком створене одредбе, које као какви закони, и ако нигде нису записани, управљају целокупним жи-вотом и радом извеснога друштва". Он их је раз-врстао у пет група: социјални обичаји; економски обичаји; религиозни обичаји; правни обичаји; меди-цински обичаји. Сличне поделе извршили су још и етнолози Ј. Ердељановић и Б. Дробњаковић.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот,* Београд 1923, 3-22; Б. Дробњаковић, *Ет-нологија народа Југослави/е* I, Београд 1960, 125 и даље; Ђ. Даничић, *Р/ечник; К/естк* ***JA7JJ;*** М. Фа-змер, *Зтимологическип словарк русского нзика* III, Москва 1971.

Н. Ф. Павковић

ОБИЧАЈНО ПРАВО - као јединствен појам и израз, не постоји у средњем веку. Његов значењ-ски садржај обухватају речи *обича/* и *право.* То је стручни назив за скуп обичаја и правила друштве-ног понашања у регулисању односа међу људима и људским заједницама. У друштвима са државном

заједницом, као што је случај са Србима у сред-њем веку, обичајно право је координирано закон-ском праву, а за примену му није неопходно при-знање од стране законског права (права државе). Функционисање обичајног права у друштву, као самосталног извора права, претпоставља једно оп-ште уверење у погледу његове вредности како за одређену заједницу тако и за појединца. Преноше-ње правних обичаја може бити у разним облици-ма као што су правила, изреке, пословице, сентен-це (усмене или писане).

Од појаве Словена на Балканском полуострву па до краја XII века, обичајним правом је био уре-ђен готово сав живот народни. Из тога времена ма-ло је писаног права. Будући да је правни обичај био најстарији извор многих посебних права, он је у средњем веку и у темељима државног права. По-рекло многих државних установа је у народној тра-дицији и обичајима. Такав је случај, на пример, и са пореклом сабора - најзначајнијом државном уста-новом средњовековне српске државе (Т. Таранов-ски).

Предмети регулисања државним и обичајним правом нису исти. Нажалост, приватно-правни од-носи у средњем веку нису нам довољно познати. То стога што су писани извори тога времена, као на пример Душанов законик (1349. и 1354), уређи-вали поглавито јавно-правне односе глобалног дру-штва (владар, судство, црква, финансије, спољни и унутрашњи односи, трговина, племство, баштина и др.). Због своје недовољне изграђености и немо-гућности да допре до сваког појединца и малих друштвених заједница, старо српско законодавство препушта уређење низа приватно-правних односа обичајном праву намећући истовремено селу и жу-пи колективне обавезе и колективну кривичну одго-ворност.

У законодавне функције државе спадало је и нормативно одређивање казни. Поред тога, из више писаних извора се посредно види да је у средњо-вековном српском праву држава дуго времена чува-ла и примењивала обичајно-правне одредбе о ка-знама и кривичним делима. Тако је 1308. године краљ Милутин одбио понуду Дубровчана да се оби-чај ***вражде*** (в.) укине, а законом одреди смртна ка-зна за убиство. Сазнавши за предлог Дубровчана, српски краљ је одговорио „да на то никако неће пристати и да није спреман пролијевати крв сво-јих људи, него да намерава поштивати и задржати старински обичај вражде, свој и својих предака, као и да никако неће поступати друкчије јер је то потврдио и присегом. А Дубровчани нека са сво-јим људима поступају како хоће, али да сам неће са својим људима поступати друкчије, него по на-веденом обичају вражде".

У Душановом законику (чл. 106 и 180) било је предвиђено да се за крађу и присвајање нађене ства-ри кривац оштро казни као ***тат и гусар*** или ***да ппа-ћа по закону.*** Међутим, у Законику се не одређује тачно шта су дужни да плате тат и гусар, односно по којем се то „закону" плаћа. Стога се може претпо-ставити да су та плаћања била свима позната, тј. уређена одредбама обичајног права. Више чланова Законика, као и одредби хрисовуља, који нису до-вољно јасни, ослањају се на установе обичајног права указујући на то како је требало поступати у одређеним случајевима. У начелу, државно законо-давство не помиње преступе и казне које су уређене обичајно-правним односима.

Упоредно постојање законских одредби држа-ве и норми обичајног права намеће питање њиховог међусобног утицаја. Несумњиво је тешко да се ја-сно разлуче међусобни утицаји та два права, али се ипак може сматрати да је законодавство државе преузело многе норме и установе из обичајног пра-ва. Обичајно-правни и традиционални карактер имала је, на пример, установа ***станак,*** која је била позната и Статуту града Дубровника (у лат. облику зташсит) и обичајном праву у српском залеђу. Др-жава је из обичајног права преузела и неке елемен-те доказног поступка, као на пример ***вађење мази-је*** и друге облике ***божјег суда,*** познате обичајном праву старих Словена и законима средњовековне српске државе.

У српском средњовековном законодавству, а по-себно у Душановом законику, настојало се да сви важнији односи буду уређени на основу закона. Обичајно право се у њему не помиње ни као супси-дијарни извор права, иако је у суштини оно то би-ло. Стога се основано може претпоставити да је у стварним друштвеним односима постојао правни дуализам, па и сукоби између државног писаног и обичајног права. Зато се увођење поротног суда по жупама (1354) „за сва дела" кривичне природе мо-же сматрати уступком постојећим животним прили-кама.

Обичајно право није статично; оно је живо и у сталном кретању, способно да се прилагођава но-

вим околностима. Такав је случај са 145. чланом Душановог законика (у основи обичајно-правног порекла), који је наметао селу и жупи колективну кривичну одговорност и предвиђао казну за сео-ске старешине, ако би се у њима нашли разбојници и лопови. Четири и по века касније, поменути члан Душановог законика је преузет у целини и обја-вљен у једној окружници Шабачког магистрата 1808. године. Наравно, био је уперен против хај-дука и села која су им пружала уточиште. Појава дугог трајања обичајног права, као и оживљавање старих законских норми особена је и за ток обнове српске државе у XIX веку. Тада су судске пресуде изрицане сагласно обичајном праву и народном по-имању права и правде, али и на основу новог ка-зненог закона (проте Матеје) преузетог из „неке (средњовековне) Кормчије".

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик; 8ШШ §гаа*а Оиогоупгка 1272,* pгeуeH М. Кпшгaп **1** J. Ko1aпoУ1c, Оиђгоушк 1990, кпј. I, 61. IV; кпј. III, б1. XX; кпј. VIII, 61. ГЛЧП.

ЛИТЕРАТУРА: V. Bo**§151c,** *Ргаупг оШајг и 81оуе-па,* 2a§гeћ 1867; В. Богишић, *Станак по дубровач-ком закону,* Гласник СУД, Београд 1877; V. Bo**§1-51c,** *Хдогпгк задазпјгк ргаупгк окгсаја и Јшпгк 81о\епа,* 2a§гeћ 1874; К. Кадлец, *Првобитно сло-венско право пре X века,* Београд 1924; Т. Р. Ђор-ђевић, *Село као суд у нашем народном обичајном праву,* Зборник ФФ у Београду 1 (1948); Т. Тара-новски, *Историја српског права* I, 168; II, 12-13; III, 149-159, 216; М. КозђгепбЈс, *ОШајпо ргамо,* 2ћогтк Ргаупо§ гакиђега и 2a§гeћи, 2a§гeћ 1948; *ОШајпо ргa\о,* ЕЈ VI, 2a§гeћ 1965 (И. Раукоујс); *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама,* Београд 1974 (8 реферата о обичајном праву).

Н. Ф. Павковић

ОБЛАСТ - У средњовековним изворима овај појам се најчешће користи у значењу pо^eзгaз (моћ, власт). Означава подручје пружања нечије управе или власти. Тако може значити област (власт) над земљом или државом. За неке жупе се каже да су приложене под област „сие цркве". Мисли се да су подложене под њену духовну власт. Из наших жити-ја се види да градови као што су Призрен или Ниш имају своју област. При томе се не мисли на неку географску целину око града, већ на она насеља ко-ја су била под управом дотичног града. Слично се може рећи и за Брвеник. Област овде означава про-стирање управе неког града, цркве или нечије власти над одређеном територијом. Та територија може имати обележја географске целине, као Призрен или Струмска област, али понекад и не, као Брве-ник. У складу са таквом употребом појма за трг Ве-лику Хочу (у Метохији) се каже да се налази у обла-сти хиландарској. Јасно је да је овде реч о томе да је Велика Хоча у поседу (условно под влашћу) Хи-ландара, а не у некаквој географској области. Ме-ђутим, област једног града, поред управног значења, садржи у себи и географско одређење, али оно није примарно. Сигурно је да „нишка област до конца" има и своје географско значење, да подразумева и одређену географску целину, територију, али је то уједно и управно подручје града. Слично се може рећи и у неким другим случајевима (Призрен) ка-да се преплићу географско и управно значење, али је ово друго чешће.

Поред управног и географског термина област се употребљавала да означи и политичку власт над земљом или људима. Тако се неко ослобађа да над њим нико нема никакве области. Краљ даје сло-боду трговине по *свој земљи области краљевства.* Реч је о простору на коме се простире краљева власт. У литератури се употребљава термин *обла-сни господар* који не постоји у средњем веку. Го-сподари појединих делова српских земаља после распада Српског царства, нису своје територије називали *областима,* али су попут владара нагла-шавали своју област над земљом или државом. Та-ко Вук Бранковић (1392) каже: *расписах сву земљу колико је у области мојој* ради плаћања данка Тур-цима, а војвода Радослав Павловић (1426) се обаве-зује да дубровачке поданике неће примати *у нашу област.* Обојица овде мисле натериторију под сво-јом влашћу. До краја средњег века овај термин се користи да означи нечију управу (поседовање) или власт над одређеним насељима, територијама или људима.

ИЗВОРИ: Р. MJк1oз1cћ, *МопитепШ БегЂгса,* 13, 14, 19, 50, 74, 218, 223, 350; В. Ћоровић, *Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног,* Све-тосавски зборник 2. Извори, Београд 1938, 15-76; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* **5. v.** *област.*

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* **2,** 183-184; *Кјестк JA1TJ* 8, 386-388; М. Благојевић, *Град и*

жупа - међе градског друштва, Социјална структу-ра српских градских насеља (XИ-XVIII век), Бео-град - Смедерево 1992, 67-84.

С. Мишић

ОБОЛ в. *Мере и тегови.* **ОБОР**

в. *Ограде,* в. *Плот.* **ОБОЦИ** в.

Накит.

ОБРОК - 1. Обавеза давања хране владару, ње-говој пратњи, његовим службеницима, а у најстари-је време властели, па и *гостима* (трговцима). Обро-ка је било више врста, у зависности од тога коме су намењени. Највећи оброк припадао је владару и његовој пратњи, у који су морали да *приплаћују* сви зависни људи у жупи, укључујући и попове. Свакако знатно мањи по обиму је оброк који се да-вао посланицима (поклисарима), владаревим пса-рима, соколарима и коњусима. Изгледа да су право на оброк имали и представници локалне управе и то на подручју где обављају своју службу. Поједи-на манастирска властелинства била су ослобође-на оброка, али је ослобађање понекад било рела-тивно. На поседе Бањског властелинства краљ је долазио *када му је хтеније,* а то право имао је и српски архиепископ. Са краљем, па и са архиепи-скопом, ишла је велика пратња, коју је требало на-хранити, као и коње на којима су допутовали. У свим таквим случајевима манастирско властелин-ство било је дужно да даје потребну количину хле-ба за људе, док су зависни људи на властелинству били дужни да предају потребне количине меса. Властелинство је, опет, за коње давало потребне количине овса (зоби) и сена.

На властелинству манастира Св. Ђорђа Скоро-постижног код Скопља право на оброк није имао нико *од великих до малих власти,* па ни послани-ци (апоклисијари). То су ипак изузеци. По Душа-новом законику, свако село у које уђе посланик би-ло је дужно да га добро погости, уз напомену: *да му је свега довољно, но само да обедује или вечера, а да иде напред у друга села.* Право на један ручак (обед) или вечеру припадало је, по свој прилици, још владаревим псарима, соколарима и коњусима. Половином XIV века видљива су настојања државе и владара да се ограничи право на оброк, као и да се утврди његова величина. Одмеравање оброка остварено је у скадарској области под млетачком влашћу почетком XV века, где је свака кућа на име оброка плаћала годишње по 4 динара.

2. Оброк је и плата или данак. Свети Сава да-вао је поуке, поред осталог, и војницима да се кло-не насиља, неправедног грабљења и *оброцима* сво-јим да буду задовољни (Теодосије, *Житије Св. Саве).* У конкретном случају, по свој прилици, реч је о наметима од зависних људи, а можда и о *ра-ботама.*

ЛИТЕРАТУРА: I. Вогго, *Бе зузгете (опсгег еп „АЊате УепеИеше" аи XV" згесге,* ВоПеШпо о!е1-ПзШиго сН бгопа деПа 5ос1е1:а е де11о 51аго 5-6 (1963 -1964) 113, 116 *(- Земљишни систем у „ Млетачкој Албанији",* Немирно Поморје XV века, 312); М. Благојевић, *Оброк и приселица,* ИЧ 18 (1971) 165-188.

М. Благојевић

ОБУЋА - Општи назив за обућу у средњове-ковној Србији био је ижоушл или ов^кга, а за одре-ђене типове постојали су и посебни називи. У срп-ским писаним изворима има веома мало података о обући. Чешће је приказивана у ликовним извори-ма, обично у архаичнијим формама него што је би-ла у време израде фрески и минијатура. Допунске вести пружа Дубровачки архив, не само о врстама обуће која се носила у том граду и на његовом под-ручју од краја XIII века па надаље, већ и о долаже-њу те обуће у посед Словена и Влаха из ближег и даљег копненог залеђа - пљачком Дубровчана, ку-повином у граду, присуством Дубровчана у већим и мањим урбаним и рударским насељима у Србији.

Израда обуће у Србији припадала је домаћој и занатској радиности. Најједноставнији типови рађе-ни су у кући од нештављене коже, текстила који је израђиван у кући, што представља тзв. народну обућу. Занатском израдом обуће бавили су се цре-вљари, ц'нгари, затим шустери, којих је било у ур-баним насељима (в. *занати).* Посебну групу изра-ђивача обуће представљала је скупина од седам ц'нгара са протомајстором на челу, који су придода-ти манастиру Св. арханђела Михаила и Гаврила у Призрену приликом његовог оснивања повељом

цара Душана (1348-1353). У дубровачким и раним турским изворима помињу се обућари, шустери у Сребреници, Зворнику, Приштини, Јањеву, Треп-чи, Вучитрну, Нишу, Голупцу, тргу Долци, Новом Брду. У првој половини XV века у Новом Брду је постојала посебна капија шустера (рогта **ае1** зизгеп) у вези с предграђем где су радили обућари, које је у турском попису из 1498. означено као „махала по-па Ђуре шустера". Лоцирање обућара ван градских зидина имало је практичан значај: избегавање смра-да приликом штављења коже и евентуалних пожа-ра. Ван градских зидина морали су да штаве кожу и дубровачки обућари, како је наведено у дубровач-ком Статуту и понављано у првој половини XIV века. Професионалних обућара било је и у селима. У пословној књизи Михаила Лукаревића из 1437. наведени су обућари из три села у околини Новог Брда, док их је у првом турском попису области Бранковића из 1455. записано дванаест у десет се-ла. Обућара је било и у селима Браничевске обла-сти, прематурском попису из 1467. Устаљивањем турске власти и променом демографске и етничке структуре у последњим деценијама XV и првим XVI века у градовима Србије јављали су се још и чизмари, папуџије, нанулџије (Ужице, Шабац, Кру-шевац, Ниш, Сврљиг, Београд), претежно хришћа-ни, а међу градским занатлијама налазили су се и опанчари (Ново Брдо).

Обућа се израђивала од јареће, овчије, волов-ске коже, која је могла бити штављена, док се про-ста, груба обућа израђивала од нештављене коже или од текстила. Њена израда на просторима ју-жне Европе одговарала је оријенталним узорима са локалним преиначењима. Ти импулси су се стал-но обнављали посредством Византије са Истока и Арабљана у Шпанији са Запада. Они су у Србији постајали још изразитији појавом Османлија у ју-гоисточној Европи средином XIV века, а затим њи-ховим сталним присуством. С друге стране, у Ср-бију су преко Дубровника и Котора пристизали и утицаји европског и модног обућарства.

Разликовала се обућа мушкараца и жена, мада је било и истих типова. У црквеној одећи обућа је током времена задржавала архаичне типове, напу-штене у цивилном костиму. Обућа је у Србији као и у Европи припадала сфери невербалне комуника-ције, обавештавајући о друштвеном положају, стале-шкој припадности, занимању власника, са функци-јама свакодневне и празничне обуће. У Србији је ношено више типова обуће: опанци, сандале, кали-ге, калце, ципеле, чизме, окроји, околице, нануле.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Ковачевић, *Средњовековна но-шња балканских Словена,* Београд 1953; К. РЈзетгку, *81оНа а*е1 созШте т 1(аНа* 1-П, МПапо 1964; Р. Воисћег, *НШогге &и созШте еп ОссШеп(пе I 'апп-дш(е а поз јоигз,* Рапз 1965; П. Васић, *Српска но-шња у средњем веку,* ГЕМ 43 (1979); Сћ. ^тсепт, *Шз(о1ге Ле 1а сћашзиге. АппаиКе,* Рапз 1980; Ђ. Пе-тровић, *Цубровчани и турска обућа у XV и почет-ком X^1века,* у: Градска култура на Балкану (XV-XIX век) 2, Београд 1988; Н. Кићпе1, *ВгШбПег-Ђисћ пег К1еШип§ ипа[1] Кш(ип§,* бгип^агт 1992.

Ђ. Петровић

ОБУЋАРИ в. *Занати.*

ОВЧАРИ в. *Сточарство.*

ОГАЊ в. *Ватра,* в. *Вериге.*

ОГЛАВЉА (шглљвга) - У савременим истра-живањима овај термин се користи за све врсте женских покривала за главу. Назив потиче од сред-њовековне речи *оглавје.* Једини засад познати сред-њовековни помени те речи су из XV века и тичу се мање-више скупоцених оглавља која су према мате-ријалним могућностима и друштвеном рангу но-силе пучанке и владарке. Године 1419. украдено је „оглавие" са свиленом мрежом и „свим другим што је за њега потребно на српски начин". У Дубров-нику се у XIV и XV веку спомињу украси за гла-ву *на српски начин.* Јелена Балшић у свом теста-менту наводи чиглљвк **С КАМНКЛЛ И СА** кисеришк.

Ликовни и писани извори указују на неколико начина покривања глава удатих жена. Глава је по-кривена плаштом, посебно за то начињеним. То је био грчки *мафорион* који се пребацивао преко гла-ве. Са њим је увек приказивана Богородица; мафо-рион је био украшен на челу и на раменима са три златом извезена крста, са златним тракама и ресама рађеним техником макрамеа. У једноставнијем из-дању носе га и удате пратиље Богородице у све-тлијим бојама, мање је навучен на чело тако да се испод њега види капица са ојачаним рубом или ко-

са (Курбиново; Студеница, Богородичина црква; Милешева; Охрид, Богородица Перивлепта). Сли-чан мафорион има и Озра, жена кнеза Паскача у Псачи. Приказиване девојке су биле гологлаве, са-риг У1г§та1е, понекад са траком везаном на потиљ-ку, делом видљивом на темену, са обручем са би-серима (Сушица, Студеница). То ће вероватно бити „трак" (итал. тазсЈа) који се наводи у остави госпо-ђе Руђине, жене Мркше Жарковића: свилени трак са ***челми закован ми*** и са бисером рађен.

Широко распространjено је било покривање гла-ве разним врстама ***мараме*** (арапског порекла), по-кривачама. Биле су четвоространe или правоугао-не, представљају део динарске и медитеранске културне баштине. Начин стављања на главу зави-сио је од облика. То су биле фацоле, товаље, велови, познати у изворима с обе стране Јадранског мора и у западној Европи. За разлику од фацола и товаља различите намене, оне за покривање главе биле су беле, сасвим ретко украшене, од платна или свиле, обично дуге од једног до два метра. Велике мара-ме, пресложене у наборе, од мекших тканина, оба-вијале су главу и рамена жена обичног света у сва-кодневном животу и у обредним приликама (Сопоћани; Охрид, Св. Климент; Ариље; Кућеви-иште, Св. Спас; Дечани; Богородица Пештанска). Раскошнијег изгледа биле су мараме на главама вла-стелинки. Кесарица Калина и њена кћи Марија има-ле су мараме од финијег ткања, чији су крајеви па-дали на рамена, а преко мараме су били чеони украси са бисером и бисерне ниске које су уокви-ривале лице Калине (Мали град на Преспи). Веро-ватно је тако изгледало оглавље краљице Белосаве, забележно у њеној остави, коју су из Дубровника узели Которани 1281: свилена бинда (итал. ћепда, у значењу повезача) рађена златом.

У средњовековној Србији било је познато и ста-вљање тако пресложене мараме преко подлошка који је полаган на косу. Та помодна појава запажа се у Европи крајем XIV века. Тако је фазонирано огла-вље жене ктитора у Доњој Каменици с почетка XV века и деспотице Јелене у истој цркви. У слободни-јој форми, без омотавања врата, носи га Вулка, же-на ктитора Тоде у Лескоецу код Охрида, а у фор-ми неке врсте турбана, већ под турским утицајима, види се на портрету Виде, жене ктитора Радослава Мовра у Драгаљевцима.

У Србији су такође ношене и ***покриваче,*** право-угаоне мараме које су се само пребацивале преко косе, пресавијене на темену и које су падале на ра-мена. Виде се на женама у пратњи Богородице у Студеници, на икони Ваведења у ризници Хиланда-ра, у сцени Рођења Христова у Марковом манасти-ру, на портрету жене ктитора, презвитерице Мари-је у Св. Константину и Јелени у Охриду и жени ктитора у Св. Николи у Веви, Лерински крај (1460). Раскошнији тип таквих покривача чинили су ***вело-ви(...*** сари1ег§шт зеи уе1ит). Они су рађени од сви-ле. У Дубровнику су велови били једноставни, без украса и припадали су под тим именом женама из нижих друштвених слојева, уз оглавља са риголе-том, сребрним украсом са одговарајућим накитом за главу, а под другим именом и властелинкама. Међу-тим, велови се у Србији уочавају на портретима жена владара, локалних господара, ктитора цркви; стављани су испод круне као владарске инсигније и круне као симбола удате жене, а било их је и зака-чених за задњу страну круне, те су падали низ леђа. Могли су бити једноставни или украшени. На пред-стави св. Јелене у цркви Св. Николе у Веви танак вео „као паучина" украшен је тамнијим дијагонал-ним линијама са ситним мотивима у празним пољи-ма. Жена и кћи жупана Брајана у Белој Цркви Ка-ранској имају покриваче закачене за задњу страну круне са тамнијим пругама на светлој основи и са ресама на краћим крајевима. Тој групи велова при-пада и соуегсегшт краљице Белосаве, који је био од свиле, дуг пола метра и украшен златом.

У групу велова требало би можда уврстити и огагшт, од грчког шрсхргоу, у служби свештеничке одеће, који је у Дубровнику после 1235. заменио прекрасну златом рађену цепеју; те године дубро-вачке власти забраниле су да цепеја буде у миразу Дубровкиња. У средњовековном Дубровнику ора-риум је био врста вела, покривача, који је обични свет носио у кући и ван ње. Био је познат и у Кото-ру крајем XIII века. Рађени су од свиле, било их је великих и малих, једноставних и на посебан начин везених, попут птичјег перја, са разнобојним вези-вом, затим са утканим пругама, обојени у жуто или у неку другу боју, са златом украшеним крајевима. Од друге половине XIV века у Дубровнику су но-шени и српски орарији. Они су били украшавани са протканим или везеним сребрним нитима, или су били једноставни, без украса.

Између вела и покриваче налазило се скупоцено покривало за главе жена у Србији ***коверло,*** соуег-1о, соуеНасшт, према дубровачким изворима. Тај

српски вео (или покривача) био је рађен бисером или бисером и сребром и био је скуп. Између 1326. и 1336. коштао је 20, односно 10 перпера, у зави-сности од количине скупоцених украса. Такав срп-ски коверло био је ношен и у Италији. Иначе, ко-верли од сребра или у комбинацији са свилом су ношени и у Дубровнику.

У остави госпође Руђине наведено је да има једну *парту* израђену златом, сребром и бисером, четири парте с бисером и емајлом, 9 „својачац" парти које се зову сирма сребрна и још 12 таквих омота сирми златних. Поред улоге траке, врпце, које су се стављале на одећу у медијевалном ко-стиму, парта је била и врста (полу)покриваче која се стављала испод круне. Такво својство задржала је у народној ношњи северне Хрватске где су пар-ту донедавно, чврсто постављену, носиле невесте испод цветне круне на дан венчања, а затим као удате у другим свечаним приликама. Парта би се могла препознати на портрету царице Јелене у Ле-снову, где испод круне висе две круте траке оиви-чене бисером са ширим тамним пругама у којима су спирални мотиви извезени златом и такође обру-бљени бисером, а можда и на портрету краљице Симониде у Грачаници са пурпурним тракама, ви-ше у облику равнокраког троугла, и са тамнијим вертикалним уским пругама.

Ван ових група раскошних текстилија у служби оглавља налазе се дубровачке шуа§1е рИобе, сло-венски назване *космач.* Под тим именом помињу се први пут у дубровачким изворима 1372, док из Трогира прве вести потичу из 1266. Космач пред-ставља културно добро сточара из планинског зале-ђа, које се полако инфилтрирало у урбане средине јадранског приобаља, а у Дубровнику је постало општеприхваћен и омиљен покривач и прекрива-ча за главу удатих жена. У служби покриваче ко-смач је често био украшаван, највише протканом златном жицом или везен златним и сребрним ни-тима. Било их је и једноставних, а за обе групе је карактеристично да су на површини поседовале благу длакавост, јачу код покривача, попут ангор-ског ткања. Космач се обично пребацивао преко темена и слободно је падао на лице. На темену је могао бити повишен употребом врсте клинастог подлошка, тзв. кличка. У Дубровнику су их радиле жене за себе или за продају. Поред дубровачких и турских у Дубровнику су постојали и српски ко-смачи. Није познато како су изгледали космачи из Србије, нити да ли су употребљавани као покри-вач или покривача. Српски космачи се помињу и у тестаментима Дубровчана из првих година XVI века, што би могло да значи да је постојала њихова стална израда у Србији.

У Дубровнику је *скуфија* била општеприхваће-но *покривало за главу* заручених и удатих жена ван куће, и то код свих друштвених слојева. Скуфије су биле познате и у Босни. Једна скуфија од чип-касте материје нађена је у саркофагу у месту Била код Травника. Рађена је „зрачним бодом" од сивозе-лених и смеђих нити које су испреплетене златним, а на средњем делу су се налазили ромбоидни ор-наменти рађени свиленим нитима. Била је пресву-чена трачицама и постављена свилом. Датира се у ХУ-ХУ1 век и врло подсећа на капу *цацару,* које су радиле жене у Доброти, код Котора.

Међу скупе и репрезентативне капице удатих жена убраја се и сарјсегшт, који је поседовала кра-љица Белосава. Био је израђен од фине тканине (агарро) и украшен златом, тј. протканим или ве-зеним златним нитима. Такав, златом начињен ка-пичеријум, имале су младе Которанке у својим ми-разима тридесетих година XIV века. Једна таква капица тежила је 1333. око 100 грама злата, тј. 24 ексагије. Те капице могле би се увртити у претече скуфија.

У дубровачким документима из друге половине XIV века јавља се међу покривалима за главу и сло-венска лексема *превој, приевој,* понекад изричито наглашено да је за главу жена. Њих или не прати никакав опис или се наводи да су били од сребра, затим да је било латинских превоја као и „бгћссј". Време појаве превоја у документима сугерише да је он унет на дубровачко подручје већим досељавањи-ма словенског живља.

Српски превој носиле су у Дубровнику жене обичног света. У једном документу из 1391. назна-чено је да је превој сребрни рог. *Рогови* као покрива-ло за главу жена припадају веома старом оглављу Истока, препуном магије, првобитно намењеном и мушкарцима и женама, а затим, повезано са лунар-ним култом, у функцији плодности. У Дубровнику су рогови припадали оглављу невеста када су ишле мужевљевој кући. Дубровачка влада је строго за-бранилатај „стари обичај" још 1304, претећи новча-ном казном од 10 перпера, па је затим исту забрану поновила 1335. После тога забране нису обнављане, али рогови су остали у поседу Дубровкиња (сребрни

рог ac1 шшп тиНешш). Такве рогове носиле су и Задранке, па их је ирски опат Шимун упоредио 1323. са буљинама. Фирентинац Франко Сакети, књижевник и трговац, који је у другој половини XIV века био у „Склавонији", тј. у залеђу обале, у својој поеми каже за жене да су „сличне врагу с не-говим дугим роговима". Да су оглавља у облику ро-га, једнокраког или двокраког, била општа појава у средњовековној Србији и Босни сведоче фолклорна оглавља у том облику. Рогови су у последњим де-ценијама XIV века преузети у модни готички ко-стим жена у западној Европи, овог пута као укра-сно оглавље. То је било познато и у областима централног Балкана. Оглавље са подлошком у обли-ку двороге јавља се у пуној форми на портрету кти-торке Милице у Матки, 1490. Подложак је обави-јен текстилијом са гупама од по две тање тамне пруге, и она пада низ рамена. Сасвим изразит при-мер двороге носи ктиторка Зоја у манастиру-Кре-пичевцу у источној Србији.

На граници између накита и саставног дела огла-вља налазиле су се *мрежице, трече* и *интречадуре. Мрежице,* тпебЈге дубровачких листина, биле су помодни детаљ костима у западној Европи, где су израђиване од сребрних или златних нити, украша-ване бисером или неким другим скупоценим сит-ним украсом. Преузете из антике оне су у XIII веку биле у функцији покривања оглавља, а затим у на-редна два века постале су самосталан украс којим се обавијала коса. Током XIV века у дубровачким изво-рима наводи се да су од бисера, у комбинацији бисе-ра и злата, свилене, као и са „златним бисером". Та-кве исте мрежице ношене су и у Србији. Означене као српске биле су познате у Дубровнику још 1320, и то у поседу нижих друштвених категорија. Мре-жице се могу распознати на портрету краљице Јеле-не у Дечанима, као и царице Јелене и цара Констан-тина у Богородици Љевишкој, а нарочито је јасно приказана на лику св. Ирине у истој цркви. Оста-ци једне мреже од бакарне жице нађени су на глави жене у једном гробу код Брзе Паланке.

Врло сличне мрежицама, понекад са њима и из-једначаване, биле су 1гесе, рађене од сребра, по ко-ји пут и са бисером, а биле су такође врло тешке; године 1342. пар треча је тежио 3 унче и један екса-гиј, односно око 94 грама. Сребрне трече су биле познате и у Србији, забележене су у једном дубро-вачком документу из 1341, а утврђено је да су се са њима, аналогно примени у западној Европи, оба-вијале плетенице, или су биле сребрни украс упле-тен у косу.

Трећи тип украса-оглавља биле су јттесааиге; две такве од свиле, са испреденим златним нити-ма, поседовала је краљица Белосава у другој поло-вини XIII века. У XIV веку у Дубровнику су биле од сребра, сребра и бисера. Објашњење шта су ин-тречадуре биле у првој половини XV века пружа један дубровачки документ из 1432: један власте-лин позајмио је од другог властелина (свакако због удаје кћерке) једну трачадуру, тј. риголето, ком-плетно снабдевен бисером ... према обичају пле-менитих жена Дубровника. Из овога следи да су интречадуре биле део невестинског оглавља које су затим носиле владике у свечаним и обредним ситуацијама. У народним ношњама источне Срби-је, Босне, Херцеговине и Жумберка у Хрватској са-чуван је као невестинско оглавље тзв. уплетњак, уплетењак, рађен од вуне, тканина, новца, украса, који је свакако преживели остатак средњовековних интречадура.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1; А. Соловјев, *Књига свих реформација града Цу-бровника,* Београд 1930; Г. Чремошник, *Канцела-риски и нотарски списи, 1278-1301,* Београд 1932; А. Мауег, *КоШгзкг зротеШсг* I, 2а§тећ 1951.

ЛИТЕРАТУРА: I. Сгетобшк, *Згедпјоујекоупа кара 12 ВИе коа[1] Тгачтка,* 02М 7 (1952); Ј. Коваче-вић, *Средњовековна ношња балканских Словена,* Београд 1953; Б. Радојковић, *Накит код Срба,* Бе-оград 1969; V. Нап, *Та сиггиге ma!ene11e &ез Ва1-капз аи Моуеп А§е а (гауегз 1а ЉситепШИоп Аез АгсИгуез б.е Иидгоутк,* Вакатса 3 (1972); Ђ. Пе-тровић, *Космач,* Зборник МПУ 16-17 (1972-1973); М. ОшНс, *8ш је со^егсегшт кгаЦгсе ВеЊзаче,* Ва1-сатса 4 (1973); Ђ. Петровић, *Шкуфија - капица удатих жена на отоку Мљету,* ГЕМ 54-55 (1991); Н. Кићпе1, *ВгШм^дПегоисћ б.ег К1еШип§ ипа[1] Кпз-1ип§,* бШ«§аП 1992.

Ђ. Петровић

ОГЛЕДАЛА в. *Стакло.*

ОГЊИШТЕ в. *Ватра,* в. *Вериге.*

ОГРАДЕ - Пашњаци око бројних херцеговач-ких села били су још од давнина подељени на огра-де које значе исто што и *илаке* или *ступ*. Необрађе-ни делови сеоског атара, било да су ближе имању једне куће или смештени свом дужином сеоског атара, заједнички се експлоатишу. Ограде су ра-зличите величине и деле се на *ужа,* а свако уже широко је педесет *растегљаја.* Иако се ограде пасу заједнички, одређено је да појединац који има јед-но уже испаше може у селу хранити само 150 бра-ва, 20 коња и говеда и тако пропорционално.

Земљишта испод бројних поповских села кори-шћена су за сејање озимих житарица, сађење повр-ћа, винове лозе и воћа; парцеле у брду даље од по-сеља - *зграде,* редовно су ограђиване зидом, а по потреби и подзиђиване. Земљиште у њима се често користило као и у вртовима, али више за оне кул-туре које не траже много старања, попут жита и кромпира. У тим зградама било је и ливада, а мо-гло је бити и воћа или шумских стабала.

Осим пашњака, забела и парцела засејаних жи-том и поврћем који се јављају као ограде, зна се и за дрвену „ограду или *плот* (в.) учињену око дријевске царине" **(5ер15** 51Уе р1ох **пепаа** с1гситс1гса §аће11ат с!е ^агепге), која је, веровагно, била подигнута на неком потпорном зиду.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* I; К. Јире-чек, *Историја Срба* I, 282; II, 151; Ј. Дедијер, *Херце-говина, анропогеографске студије,* Сарајево 1990, 34, 40; М. Филиповић - Љ. Мићевић, *Попово у Хер-цеговини, антропогеографски приказ,* Сарајево 1959, 109; Ђ. Тошић, *Цоњи ток Неретве, с посебним освр-том на трг Ври/ева, у средњем ви/еку,* Херцеговина 2 (1992) 75-104; Ђ. Тошић, *Трг Ври/ева у средњем ви/еку,* Сарајево 1987, 32.

Ђ. Тошић

ОГРЛИЦА в. *Накит.*

ОГРТАЧ в. *Одећа.*

ОДАР в. *Покућство.*

ОДБОЈ - казна, односно глоба за одбијање суд-ског изасланика. Први пут се јавља у хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Ско-пља. Више одредаба ове хрисовуље (чланови 10, 22,47) потврђује право манастира на глобу за одбој. Црквени људи изузимају се испод власти краљев-ских чиновника - *владуштих краљевства ми.* Суд и судске казне и глобе, укључујући и глобу за одбој, преносе се у надлежност игумана **(вСДКД ГЛОБА цр^ковнд кстб**). Сличне одредбе налазимо у де-чанским повељама: *нико/е глобе да не узима краљ, ни архиепископ, ни ешскоп, ни печата, ни руке, ни послуха, ни одбо/а, но све да /е игуманово.* Глоба од крађе, руке, одбоја, удаве и престоја, припада-ла је Хтетовском манастиру и у случају када би се црквеним људима судило на краљевом двору.

На властелинству манастира Бањске одбој је износио осамнаест динара. Глоба је одмерена пре-ма бићу кривичног дела које се није „састојало у физичком насиљу, него у непослушности, у непо-штовању, у увреди" (Теодор Тарановски). Знатно је строжији Душанов законик (члан 107) који за од-бој *суди/ина сокалника или пристава* предвиђа за-плену и одузимање иметка.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 609, 614, 617, 628, 652, 659-660.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Истори/а Срба* II; Т. Тарановски, *Истори/а српског права* II; А. Соло-вјев, *Сокалници и отроци у упоредно-истори/ско/ светлости,* Гласник СНД 19, 11 (1938) 103-132.

Р. Михаљчић

ОДЕЖДА (шдеждд, од^кждд, уе5ПШ5, раНшт) - богослужбена литургијска одећа у којој свештен-ство обавља богослужења и свете тајне. За све све-штеничке чинове и сва богослужења одежде нису исте. Постоје епископске, свештеничке и ђаконске одежде. Епископске су: стихар, епитрахиљ, појас, наруквице, сакос, омофор и митра; свештеничке: стихар, епитрахиљ, појас, наруквице и фелон; ђа-конске: стихар, орар и наруквице. Свака од ових одежди има своју литургијску символику и значење, а најбоље је изражена у кратким молитвама које се читају приликом облачења сваке одежде.

Одежде се шију од квалитетнијег платна и ма-теријала, могу бити украшене и раскошне, а чувају се у цркви у олтару или посебној просторији - ри-

зници. Свештеничке одежде су саставни део по-кретне црквене имовине заједно са светим сасудима и неопходне су за вршење богослужења. На очува-ном средњовековном живопису - фрескама, може се видети како су изгледале поједине одежде и којим су свештеничким чиновима припадале.

Одежде су предмет који се дарује цркви или ма-настиру. Цар Душан је боравећи на Светој гори да-ривао манастире: *украсих свете и часне храмове од малих до великих, ове златним сасудима, ове свештеним одеждама.* Посебно пак манастиру Хи-ландару цар је даривао: *украсих свету цркву све-штеним одеждама и сасудима и другим потре-бама.*

У манастирским повељама и житијима светих често има помена о обичној свакодневној одећи ко-ја је давана монасима, и сиромашнима уопште. Та-ко краљ Милутин манастиру Свете Марије Ратачке даје поклоне *за храну старцима и одећу слепима и хромим и братији.* То се чини да би се испуни-ла јеванђеоска заповест - *наг бејах и оденусте ме.* Монах је у манастиру као колективној заједници, општежићу, живео немајући ништа своје лично, поштујући на тај начин монашки завет сиромаштва и непоседовања. Од манастира је, по прописима типика, добијао храну која је била иста за све, изу-зев болесника. Исто тако, манастир је монаху обез-беђивао одећу и обућу, или је пак монах годишње на име одеће и обуће добијао одређену суму новца за коју је то сам куповао. Монаси се нису разлико-вали по одећи. Њихова одећа је била једноставна и скромна, никако раскошна и богата. Чак су имућ-нији манастири о великим празницима или мана-стирским славама делили одећу сиромашнима и сиротима, чинећи тако добра дела, што је био са-ставни део монашког подвига.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Литургика* I, Бео-град 1965, 121-135.

Р. Поповић

ОДЕЋА - Под овим појмом подразумевала се одећа свих лаичких друштвених слојева у свим вр-стама насеља. Црквенословенско щеждл означава-ло је литургијско рухо у православној цркви. Сачу-вано је само неколико материјалних сведока одевања у Србији релевантног доба. Изузев званичне вла-дарске одоре и оних који су се одевали према ба-штињеним навикама, готово код свих друштвених категорија налазили су се, у складу са временом, исти делови одеће. Разлике су почивале на употре-бљеној врсти тканине, квалитету и количини укра-са и на модним детаљима. Одећа је шивена од рас-кошних тканина из Италије, са Истока, из северне Африке, од квалитетних вунених тканина из Енгле-ске, од дубровачких тканина као и оних истканих у кућној радиности. У дубровачким изворима из XIV и XV века наводе се „српска" вуна, „српска" пређа, „српска" раша, „српски" рапш - вунене или платнене тканине, „српска" свила. Делови одеће из-рађивани су у кућама, задовољавајући потребе у основним одевним предметима чланова породице и ради продаје на локалним трговима, по поруџби-ни или као обавезно давање манастирима. Та дома-ћа радиност није била ограничена само на села и катуне већ је постојала и у градским насељима. Дру-ги вид израде одеће одвијао се у занатским радиони-цама. Међу градским кројачима и крзнарима било је Дубровчана и домаћих људи. Кројачи су се назива-ли словенском лексемом шавци, ш^в^ци, или по-зајмљеницом из немачког - шнајдери, шндидлрк. У урбаним насељима било је и кожухара (крзнара) - кожара. У српским изворима из XIV века они су се звали шавци са ознаком специјалности за израду кожуха или скорњи.

Поред једноставних делова одеће од вуне, плат-на или коже донетих из прапостојбине, а коју су прихватили и староседеоци на тлу Балкана, на но-шњу Срба у средњем веку знатан утицај су имали и Дубровчани који су прихватали модне токове из за-падне Европе, пре свега из Италије, и предавали је оном делу српског становништва које је било вољно да је прихвати. Поред Дубровчана значајан утицај на формирање костимне слике у Србији има-ле су Османлије, нарочито од XV века. Оријентал-ни утицаји већ су запажени у Призренском јеванђе-љу из XIII века. Известан утицај имала је и Угарска, нарочито у време Деспотовине. Поједини делови угарске одеће у поседу Дубровчана у Србији могу да послуже као путоказ да је и у одевању домаћег живља, нарочито у градовима, било елемената угар-ског костима.

Захваљујући великом броју врло прецизно ура-ђених портрета српских владара у култним објекти-ма на територији средњовековне Србије владарско одело је најбоље познато. До краља Милутина оно је, као и тканине, било византијског порекла. На

портретима краљева Стефана Првовенчаног, Радо-слава, Владислава, Уроша I и краљевића Драгути-на и Милутина у Студеници, Милешеви и Сопоћа-нима приказани су главни делови одеће - туника, дивитисион, сакос, плашт, огртач-хламида и укра-сни или украсно-магијски текстилни делови. Са незнатним изменама готово сви ти одевни предме-ти остају у владарском костиму до пада Србије. Стефан Првовенчани још је приказан у ***туники,*** по-знатој из антике као доњи део одеће оба пола, равно кројен. Туника краља Радослава већ има елементе ***сакоса,*** који је познатији у XIV веку. ***Цивитисион*** византијских царева био је готово исто што и до земље дугачка туника; израђиван је од скупоцене тешке свиле са златним тракама и орнаменталним детаљима. Према српским изворима то је била ***ба-греница*** (в.) или чрђвлкницл, са широком украсном огрлицом на горњем делу одеће, тзв. ***манијак,*** који се у XV веку зове коларин. Од коларина спуштала се готово да земље богато украшена трака - ***лорос, у*** српским изворима „појас", магијског значења, на посебан начин стављена на леђа према куковима, обавијала се као појас преко левог бока, док се кра-јеви преклапају преко десне руке. При доњем ру-бу ове одеће налази се широка украсна бордура ко-ја се у Синтагми Матије Властара назива **ОБМГОК,** На горњем делу рукава налазила се шира украсна трака, ***перибрахион,*** а код шаке „наруквице", одно-сно ***епиманикион.*** Одећа краљица Ане и Јелене је једноставна, са дивитисионима на којима Јелена има пришивене венчиће од бисера, што је у XIII веку на Западу био веома омиљен украс племићке одоре. Обе су са огртачима прикопчаним у средини испод врата.

Привредни успон Србије од краја XIII века одра-зио се и на богатије украшеној одећи владара. Мето-хит је забележио да је краљ Милутин био празнич-но одевен, претрпан драгим камењем, бисерима, а нарочито златом. Такође је приметио да су и дворја-ни око њега били ***опремљени и дотерани веома нео-бично и гиздавије него што је било раније.*** Док су до краља Милутина српски владари имали одећу ви-зантијских достојанственика, судећи према фреска-ма, Милутинова одећа је иста као код византијских царева, нарочито после његове женидбе Симони-дом, кћерком цара Андроника II. Краљичина одећа је постала нарочито репрезентативна, уместо огр-тача има ***гранацу*** са дугим рукавима чији се крајеви спуштају готово до земље, израђену од материјала са бројним биљним мотивима. Гранаца у нешто мо-дификованом облику види се на синовима деспота Ђурђа, Стефану и Лазару, на Есфигменској пове-љи. Нове промене на владарској одећи дешавале су се и у време краља и цара Душана; најизразитије је украшен лорос на грудима, што се први пут види на Душановом портрету у Кучевишту, око 1335. Женска владарска одећа остала је иста. Владарска одежда понавља се код Мрњавчевића, док је код кнеза Лазара и кнегиње Милице са мање скупоце-них украса.

Мушки костим високог племства, деспота и кнезова, приказан на ликовним изворима, углав-ном је двојак у типолошком погледу. Један је ша-блонски понављан византијски ***скарамагион,*** дру-ги је одећа византијских царева у раном средњем веку, персијског и асирског порекла, од скупоце-не тканине. Равно је кројена, спреда разрезана са средишњом вертикалном бордуром, дугим рука-вима и отвором око врата. Најранија представа је у сцени Христос као сејач у Призренском јеванђе-љу с краја XIII века. У изворима XIV века одећа краљевих потомака добија елементе раскошније племићке одеће. Делимично сачувана одећа кнеза Лазара (Музеј СПЦ), нађена у кивоту са његовим моштима, направљена је од скупоцених тканина из Луке у Италији. Постављена је коцкастом ткани-ном, а закопчавала се целом дужином дугмадима са грбом кнеза Лазара. Други тип византијске одеће, заступљен у Македонији, био је модификовани ***са-кос*** са кратким рукавима. Навлачио се преко главе; имао је коларин украшен златовезом и бисерима; некад је имао и краћи прорез за главу са бисерном дугмади или без ње. Испод кратких рукава сакоса били су видљиви рукави кошуље са низом бисерне дугмади.

Одећа властелинки и супруга ктитора цркава по-некад је била конзервативнија варијанта скарама-гиона. То је била дуга одећа са коларином, нару-квицама, оптоком, са краћом или дужом средишњом бордуром, све украшено златовезом или бисерима или посебним декоративним текстилним тракама, понекад са кратким низом бисерне дугмади.

Одећа високог племства у средњовековној Срби-ји називала се ***свита*** (в.). Уз свиту је припадао ко-ларин са драгим камењем. Према попису поклада госпође Руђине, жене Мркше Жарковића из Вало-не (1420), украсне траке су се звале „сирма сребр-на" и „сирма златна". У тестаментима Јелене Бал-

шић и херцега Стјепана Косаче огртач се називао *плашч.*

Одећи великаша у средњовековној Босни припа-дала је и *шуба,* која под тим именом није била по-зната у Србији тога времена. То је горњи део одеће који се појавио у XV веку, а у следећем столећу био је доминантан у круговима интелектуалаца у Европи. Развио се из табара, горње дуге одеће XIV века. Шуба је била напред разрезана, имала је око-вратник и рукаве, понекад са дугим прорезом у висини лакта тако да се рука могла провући алтер-нативно до изреза за рукав. Као одећа за репрезен-тацију често је израђивана од скупоцених тканина и постављана, односно обрубљивана скупим кр-зном. Од крзна је била и крагна, а сезала је све до земље. Херцег Стјепан је имао две шубе - једну је добио од угарског краља Матијаша, била је вели-ка од црвене тканине проткане златом; друга, цр-вено гримизна, такође је била проткана златним нитима и постављена хермелином. И Гост Радин је добио једну шубу од краља Матијаша. Била је од црвеног аксамита, такође постављена хермели-ном. Њу је тестаментарно оставио свом „синовцу Твртку" (1466). Шубу је поседовао и војвода Пе-тар (Ковачевић), која је 1456. била у залогу код јед-ног дубровачког трговца у Сребрници. Израђена је од златоткане тканине на црвеној основи и поста-вљена белим крзном са црним пегама.

У одећи херцеговачког племства јавља се и *кон-туш,* одећа израђивана у Србији, али у луксузнијем издању. Контуш златом „фигуран" имала је Јелена Балшић.

Поред побројаних делова одеће високог плем-ства, владар и властела у Србији имали су и друге типове одевних делова који нису имали репрезента-тивну функцију и који су били подударни са истим таквим деловима у гардероби грађана, свакако од скупљих тканина и са драгоценијим украсима. За српског краља је 1280. купљен у Дубровнику за 50 перпера један *грисонум,* врста луксузне кабанице постављене крзном. Челник краља Милутина, Гра-дислав, добио је у Дубровнику *гонелу* и *гварнаћу* у вредности од 26 перпера; ова одећа се носила за време церемонија.

На основу дубровачких и малобројних српских писаних извора може се понешто сазнати о обла-чењу становника градских насеља у Србији. Оба пола су до тела носила *кошуљу,* која је могла да буде најдоњи део одеће, али исто тако и главно, основно рухо. У Дубровнику су од друге полови-не XIV па до краја XV века биле познате „српске" кошуље, односно израђене на српски начин. Мо-рале су се разликовати од дубровачких чији је крој одговарао античкој далматици, а сачуван је у ди-нарској женској ношњи. Кошуље су израђиване од платна (ланеног, конопљиног, ређе памучног) или од вуне и сукна. Још од XIV века преко кошуље, али и директно на тело, главни одевни део била је *ту-ника,* антички назив, у ствари гонела. У Дубровни-ку је туника била уобичајена одећа пучана оба пола, обично прављена од сукна, раше, ређе од скерле-та, финијих тканина у функцији празничне или об-редне одеће у белој, плавој, црвеној, мркој или у две боје. Било их је са или без рукава који су могли бити накнадно додавани. *Сукња* је била словенски термин за гонелу. Кројачи у Новом Брду шили су женске сукње за 20 а мушке са дугмадима за 10 ди-нара. Гонелу (зопу, соку) носили су и дубровачки трговци у Србији. Они су такође носили и једну врсту прслука који је прелазио струк, елегантних линија, са рукавима, део костима XV века. Звао се гироп, §героп, рађен од свиле, гране, атласа, чен-де или фостана, у црној и плавој боји. Без рукава звао се гирагеПо, и обично су га носиле млађе осо-бе. Најгорњи део одеће били су *огртачи,* у западној Европи познати као сарра и таптеНит. Капа је би-ла огртач дуг до земље, шири и ношен зими. Две „српске" *капе,* од којих је једна била женска, рађе-не од зеленог сукна, наводе се у дубровачким из-ворима 1372. и 1389. године.

У ценовнику новобрдских кројача наведени су женски *бархани* по 16 и 10 динара и мушки са дуг-мадима или са „рјемником", појасем, по 9 и 7 ди-нара. Назив бархан за одећу настао је од тканине арапског порекла, од памука и лана са арабескама, ђаггакап. У Дубровнику су бархан носили пучани у граду и у селима; имао је рукаве са понеким дуг-метом. Новобрдски кројачи шили су и мушке *конту-ше* по 20 динара комад. Пореклом је „персиско гор-ње одело са широким рукавима". Термин је познат у свим балканским језицима, затим у словачком, пољском, немачком и француском језику. У Евро-пи је био синоним за одећу оријенталног порекла, а у семантичком развоју је постао ћурак, кожух. У значењу тунике са дугим рукавима биле су познате и *каваде* у Новом Брду, шивене за 20 динара. Тер-мин је дошао из Византије, а персијског је, одно-сно арапског порекла. Од XVI века кавада је каба-

ница са или без капуљаче. У Србији су биле позна-те и турске каваде.

На минијатури у Закону о рудницима Стефана Лазаревића приказано је 40 особа чији варијетети горње и доње одеће илуструју ношени костим жи-теља градских насеља у Србији почетком XV ве-ка. Наведене делове одеће дубровачки трговци су тестаментима завештавали својој послузи, послов-ним партнерима међу домаћим живљем па се они могу сматрати као део одеће српских урбаних насе-ља. Кројачи пореклом Дубровчани доприносили су да нови модни токови Европе постану својина и имућних грађана.

Одећа сељака и пастира била је једноставна, пре-тежно производ домаће радиности и занатлија ко-јих је било по селима, али и поруџбина код град-ских кројача и кожухара. Израђивана је од ланеног или конопљиног платна, вуне, коже домаћих и ди-вљих животиња. На српским ликовним изворима јављају се два типа *гаћа.* Једно су тзв. ГеттаНе -носили су их римски војници до царства. Биле су кратке, уске и покривале су ногу до колена; služи-ле су као заштита од хладноће. Беле гаће носи па-стир у сцени Рађање Христа у Сопоћанима, а цр-вене су приказане у Дивошевом јеванђељу, око 1350. Други тип гаћа био је краћи и шири; досезао је до половине бутина (Охрид - Св. Софија, Мали св. Климент). Преко гаћа или директно на тело обла-чена је *кошуља,* тако означена у српским изворима. На фрескама је приказана као тип римске тунике: два дела равно скројена спојена су на рамену и са стране, са кратким „кимоно" рукавима. Девојке и жене обично су приказиване у туникама-хитонима, без рукава или са кратким рукавима. Реч *гуњ* (од каснолатинског §иппа - крзно) преузета је из келт-ског или праевропског супстрата. На нашим про-сторима то је била одећа од тканине. У време цара Душана гуњ је спадао у обавезно давање Карејској келији на Светој гори, болници у Хиландару, док су их Власи Добрушинци морали да дају манастиру Св. арханђела код Призрена. Из извора се сазнаје да су били са и без рукава, израђивани су од вунених тканина у белој, црној и зеленој боји. Неки су се закопчавали сребрним дугмадима.

У Србији су ношени и *кожуси.* У Новом Брду правили су их кожухари по нормираним ценама. Кожуси су такође спадали у категорију обавезних давања Карејској келији од сваке куће „царства" по 10 (1348), болници у Хиландару по 20 (1355). Кожухе су израђивали и сеоски кожухари, а у једно-ставном облику и сами сељани и власи. Сличне ко-жуху биле су *скорње,* врста кожног огртача или краћег „капута", са руном на спољњој страни. На фрескама су у такве скорње обучени пастири, али и земљорадници. У западној иконографији то је тра-диционална одећа св. Јована Крститеља. Термин води порекло од сумерског „каунаке". Као одећа или огртач коришћена је и *скпавина* (сћавина) која је у дубровачком залеђу, али и у граду, важила као одећа Словена. Дубровачка влада је 1349, поводом Ускршњих поклада, забранила прерушавање у скла-вину, јер су јој Словени придошли после кужне 1348. били потребни. Талијански песник Сакети видео је у залеђу Словене обучене у склавину и на-звао их је „гадним". У функцији огртача, а могуће и врсте капута у Србији је сигурно ношена и каба-ница, која је била позната још у преисторији.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици;* Љ. Стојановић, *Повеље и писма;* Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301,* Бео-град 1932; Н. Радојчић, *Законик;* Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,* Бео-град 1962; *Византијски извори* I, VI (1955, 1980).

ЛИТЕРАТУРА: П. Ж. Петровић, *Скорња,* ГЕМ 12 (1937); Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња бал-канских Словена,* Београд 1953; Р. Воисћег, *НШогге аи созШте еп ОссШеШ Је 1 'аппаиИе а поз јоигз,* Ра-**П5** 1965; П. Васић, *Ношња народа Југославије кроз историју,* Београд 1968; V. Нап, *Та сиһиге та1епе1-1е Зез ВаЈкат аи Моуеп А%е а ђ-а^егз 1а Јоситеп-ШИоп Јез Агсћмез а*е Оиһгоутк,* Ва1сашса 3 (1972); *Тканине,* Историја примењене уметности код Ср-ба I, Београд 1977 (Д. Стојановић); П. Васић, *Срп-ска ношња у средњем веку,* ГЕМ 43 (1979); Ђ. Пе-тровић, *Склавина,* ГЕМ 50 (1986); Н. Киһпе1, *ВИЈждПегћисћ Јег К1еШип§ ипа[1] КнзШп^,* бШ11§аг1 1992; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Београд 1997.

Ђ. Петровић

ОКЛОП - заштитна одећа са способношћу од-бијања, односно апсорпције удараца стрела, маче-ва, копаља и другог нападног оружја. Првобитна реч за оклоп у старосрпском језику била је *брња.* Ова реч је готског порекла. Касније се одомаћила и

реч италијанског порекла *панцир* или *панцијер.* Ду-бровчани су оклоп називали и *лорика.*

Словени су употребљавали оклопе још у раном средњем веку. Употреба оклопа код балканских Словена забележена је приликом опсаде византиј-ских градова у VII веку. Ана Комнина наводи да су Срби крајем XI века користили оклопе. Српски оклопници се спомињу и током битке код Велбу-жда 1330. године.

Првобитни средњовековни оклопи били су љу-скасти, односно израђени од оклопних плочица у различитим облицима: крљушти, четвртасте, право-угле, ромбоидне. Плочице су закиване, везиване и ушиване на кожу, ланену или неку другу врсту тка-нине и то у облику гусенице, решетке и црепа на крову. Поред љускастог оклопа постојао је и оклоп од гвоздених верижица. Код ове врсте оклопа ве-рижице су се првобитно низале једне поред дру-гих, касније везивањем у облику ланца и, напо-слетку, међусобним уплитањем, од чега је настало панцирно плетиво. Тип оклопа од панцирног плети-ва с временом је преовладао, због велике слободе покрета коју је омогућавао, па се за њега почео упо-требљавати назив брња или панцирна кошуља.

Уз ове оклопне кошуље додавани су поједини делови од гвожђа. Код нас је био веома раширен и љускасти оклоп, често приказан на фрескама. Од љускастог оклопа у нашим крајевима су настале *токе,* рађене од гвоздених плочица димензија 4 x 6 цм, које су низане и учвршћиване по дужој страни на кожи или чоји, а међусобно су спојене гвозде-ним алчицама. Постоје ликовне потврде употребе и оклопа од верижица код нас. До појаве глатког или пуног оклопа дошло је постепеним појачавањем плетених оклопа, и то на грудима, затим на лакто-вима и коленима. Тако су створени пршњаци, лак-тењаче и колењаче. Касније се појавио и леђни оклоп. Пример употребе пуног оклопа у нашим крајевима види се на портрету Хрвоја Вукчића Хр-ватинића у Хрвојевом мисалу.

ЛИТЕРАТУРА: В. Петковић - Ђ. Бошковић, *Ма-настир Цечани,* Београд 1941; Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Цубров-нику,* Београд 1957.

Н. Лемајић

ОКНО (РУДАРСКО) в. *Цехови.*

ОКОВИ - средства за везивање и отежавање кретања затвореника (в. *сужањ),* израђивани од метала, најчешће гвожђа. Називали су се и *негве.* Изглед окова показује фреска у Дечанима (Хри-стос исцељује бесне). Оковима су везиване руке и ноге, понекад и врат затвореника. Затвореници и заробљеници су били везивани разним врстама *уза,* отуда називи *узник* и *сужањ.* Судећи по запи-су који је оставио Рајчин Судић (око 1355), затво-реник у пиргу у негвама, окови нису спречавали сужња да чита рукописе и да остави сведочење о своме стању: *в тескоте сеј и в смраду сем.*

ИЗВОРИ: *Византијски извори* I, 87, 124; III, 185, 212-213; IV, 229; *Летопис Попа Цукљанина* (изд. 1988), 119, 126, 135-136, 141-142, 144-145, 256; Доментијан, *Живот светога Саве и живот светог Симеона* (изд. 1988), 243-244, 246; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр 118.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Ђекић, *Запис Рајчина Судића,* Зборник МСИ.

Ђ. Ђекић

ОКОЛИЦА - У Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (1412) међу производима *шу-стера у* Новом Брду наведене су и *околице* које су њихови израђивачи морали да продају по 9 дина-ра. Засад се не зна како је изгледао тај обућарски производ, који је под својим словенским именом био познат и ван Србије. У дубровачкој луци укра-дено је једном Сплићанину 1371. између осталог и два пара околица (осћоН?агит).

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Закон о рудницима,* 54.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

ОКРОЈ - У Светостефанској хрисовуљи краља Милутина којом се оснива манастир Бањска (1313-1316) наведено је да Власи који су војници не тре-ба да се баве црквеним вуном већ да дају *окроје.* Та врста давања помиње се и у повељи цара Ду-шана о оснивању манастира Св. арханђела Михаи-ла и Гаврила у Призрену (1348-1353): браћи мора да се дају три говеђе коже и *по окрои* и клашње, а у Закону Влахом је наведено да они који нису убо-зи, *ини Власи,* да дају окроје и клашње. Претпоста-

вљало се да је то „некаква одећа, можда опанак". Једна вест из Дубровника обавештава да је 1306. један дубровачки обућар био дужан да да као део своје обавезе *један пар окреја од 7 гроша* (ипшп рагит с!е **осге16).** Окреје су биле познате Римљани-ма; најпре су рађене од трака коже или текстилних биљака, а онда од бакарних или гвоздених плоча. Допирале су до половине листа и причвршћиване су копчама. На основу фонетске блискости ове две речи произилази да су окроје биле посебна врста обуће, можда калиге.

ИЗВОРИ: Љ. Ковачевић, *Светостефанска хри-совуља,* Споменик СКА 4 (1890); Гласник ДСС 15 (1862).

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

ОКТОИХ (грч. 6ктс6г)%о$, према бктсб - осам, г]%о$ - глас) - Књига која садржи измењиве делове богослужења за седмичне дане. Свакога дана сед-мичног круга поју се из октоиха молитвословља и песме вечерње и повечерија, јутрења и литургије. У недељу се, осим ових побројаних служби, поју још и молитвословља мале вечерње и полуноћнице. Седмични скуп дневних богослужења из октоиха поје се у једном напеву (гласу); осам седмица током којих се отпоје свих осам гласова чине један *стлп,* и таквих стлпова у години има највише шест. Окто-их је подељен у две књиге: октоих првогласник обухвата прва четири гласа, а октоих петогласник од петог до осмог гласа. Октоих који садржи само осам недељних (васкрсних) служби зове се *Недељ-ни (Васкрсни) октоих;* октоих који садржи службе за све седмичне дане зове се *Параклитик.* Потпуни параклитик садржи по два канона за обичне и три канона за васкрсне дане. Претпоставља се да је па-раклитик свој данашњи облик добио у другој по-ловини XI века у Кијевској Русији. Постоји и *избор-ни октоих* у коме су текстови (седални, стихире и канони) распоређени према жанровима и гласови-ма.

Појање октоиха започиње у понедељак недеље свих светих, а завршава се пред суботом месопу-сне недеље. Од месопусне суботе октоих се не по-је у радне дане; у недељне дане, октоих се поје од недеље која долази после недеље свих светих, па све до пете недеље поста.

Састављање недељних (васкрсних) служби окто-иха приписује се Јовану Дамаскину (умро око 745); осим њега, текстове који улазе у састав октоиха, писали су још Анатолије (васкрсне стихире на Го-споди вазвах, и на Хвалите), Константин Порфи-рогенит (једанаест ексапостилара), цар Лав Мудри (једанаест јутарњих тропара), смирнски епископ Митрофан (тројични канон) и други.

Сачувани српски октоиси потичу с краја XIII века. Велики број српских октоиха чува се у број-ним рукописним збиркама у земљи и иностранству.

Октоих је прва српска штампана књига (Цетиње 1494). Октоиси параклитици излазили су и из дру-гих српских штампарија (Венеција 1537; Грачани-ца 1539; Венеција/Јеролим Загуровић).

ЛИТЕРАТУРА: Архимандрит Амфилохии, *О са-модревнепшем октоихе Јогославлнскаго к>соваго писша Х1века, напденом в 1868. г. А. Ф. Гилбфер-дингом в Струмице,* Москва 1874; С. Мокрањац, *Осмогласник. Српско народно црквено појање* I, Бе-оград 1908; Е. \^е11ез2, *Иге 81гик1иг б.ез зеШзсһеп ОШоесһоз,* 2еһзсһпп: Шг Миб1к\У15бепбсһаЛ II (1919-1920) 140-148; К. \Уеһег, *Ше зегЂ1зсһ-кггсһеп-з1а-угзсһе ОШоесһоз. Напазсһпђ Соа[1]. з1ау. 46 д.ег Шепег ИаИопаЊЉИогһек,* Меп 1936; Л. Мирковић, *Пра-вославна литургика или наука о богослужењу Пра-вославне источне цркве* I, Београд 1965, 155-156; М. Харисијадис, *Минијатуре и орнаменти Октои-ха Р 64 Градске библиотеке у Загребу,* Зборник МС ЛУ 4 (1968) 281-296; Ж. А. Михајловић, *Поста-нак Октоиха,* Православна мисао 18, 21 (1974) 104-106; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских ру-кописа у Југославији (Х1-ХУ11века),* Београд 1982, 71-77; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој тради-ци/и Јужних Словена* 1-И, Београд 1982; Д. Петро-вић, *Осмогласје и осмогласник у византи/ско/ и српско/ музичко/ традици/и,* Зборник МС СУМ 1 (1987) 11-17; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 1990[2].

Т. Суботин-Голубовић

ОЛОВО в. *Рударство.*

ОЛТАРСКИ ПРОСТОР - У источнохришћан-ској архитектури храм као просторно одређена це-лина има један олтар, смештен у одређени део про-стора. Храм се поставља у правцу запад - исток.

Олтарски простор је на источној страни. Заврша-ва се зидом полукружне основе, апсидом, а од про-стора наоса цркве одвојен је иконостасом. Од вре-мена када су у источнохришћанској цркви устаљене основне литургијске радње олтарском простору припадају по једна просторија на северној и на ју-жној страни. На северној страни је проскомидија, у којој се чувају црквени сасуди и припремају хлеб и вино, ради свечаног чина трансупстанцијације. На јужној страни је ђаконикон, намењен чувању цр-квених одора, књига и других драгоцености. У сре-дини олтарског простора стоји часна трпеза. На средини полукружног зида апсиде, наспрам часне трпезе поставља се епископски престо, а дуж зида апсиде седишта за свештена лица која прате архи-јереја. То постројење је познато под заједничким називом *синтронос.* У храмовима скромних ди-мензија, у којима није било могуће изградити по-себне просторије за проскомидију и ђаконикон изграђују се, као замена за те две просторије, нише у деловима северног и јужног зида цркве који огра-ђУЈУ олтарски простор.

ЛИТЕРАТУРА: *КеаИехгкоп (пг Аппке ипа[1] Сћш-**ГеШит,** ВА.* I (1950) 334, **з.у**. А1таг III (сћпзтНсћ).

М. Шупут

ОПАНАК - Најстарији помен обуће код Срба налази се у *Спису о народима* византијског цара Константина VII Порфирогенита из средине X века. Објашњавајући тобожњу етимологију имена Срба учени цар прво наводи романску реч која означава роба (зепт), а затим и да тс**;ер(Зог**>Х.1аго1 означава оне који носе просту, јефтину, ропску обућу - **оер-(Зг>Ха.** У *Упутству Нићифора* та обућа се назива т^**ер(Зог**>А.1а у чему је препозната словенска реч *цре-вље* (в.). Реч се јавља и у српским споменицима али се о изгледу те обуће ништа не зна. Помишља се да је реч о врсти опанака какви су приказани на Трип-тиху Барберини (Лувр) на ногама варвара који при-носе дарове цару Анастасију (491-518), за које се претпоставља да представљају Словене. Реч опа-нак, опанци (орапсћаз) знали су у приморским гра-довима и њоме обележавали обућу коју су носиле слуге и сиромашни свет. Та врста обуће обично је израђена од комада нештављене коже, повијене пре-ма рису и кроз коју су провучени каишеви или опу-та, који су се везивали око скочног зглоба. На тај начин израђена обућа позната је у Европи у старом веку. Нађена је у северним земљама а међу опан-цима извађеним из Темзе (Музеј Лондона) предњи део једног опанка је исти као код садашњих динар-ских опанака. Таква обућа, врло раширена у Ита-лији, названа сагћаТта, била је позната и у Дубров-нику у изопаченим лексичким формама. Опанци су обично били производ домаће радиности, а са ве-ћим приливом словенског живља јављају се и опан-чари (орепсагп, које у Котору идентификују са са-уатаги) као посебне занатлије (в. *занати).* ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа,* в. *цревље.*

Ђ. Петровић

ОПАТИЈА - црквена заједница редовника бене-диктинских правила (в. *бенедиктинци),* којој је на челу стајао опат. У латинским изворима назива се аћћаТ1а. Опатијске цркве су углавном грађене према истој шеми. Уз цркву која је била у облику бази-лике налазиле су се клаузурне просторије, капиту-ларна дворана, библиотека са скрипторијем, школа, радионице, лабораторија, спремишта, опатов стан, болница и гостионица (која је имала посебан значај код опатија које су биле смештене на важним сао-браћајницама). Уз опатије у средњем веку често су се развијали тргови (сајмови о празницима), а по-степено и већа насеља. Опатије су биле истакнути културни центри.

Једна од најзначајнијих опатија била је Мопте Сазто, коју је основао Бенедикт из Нурсије 529. године. Током идућих векова ницале су бенедик-тинске опатије по целој Европи. Монте Касино и уопште бенедиктински ред доживљавају врхунац свог развоја у XI веку. У то време ничу на источ-ној обали Јадранског мора и на острвима многи манастири тога реда који одржавају живе везе с Италијом.

Позната опатија коју су обдарили српски вла-дари (краљица Јелена и Милутин) је бенедиктинска опатија Св. Марије Ратачке; налазила се у Спичу на малом полуострву Ратац између Бара и Сутомо-ра. Било је у том крају још неколико бенедиктин-ских опатија: Св. Сергије и Вакх на Бојани, Св. Ни-кола на ушћу Бојане, Свети Јован код Дриваста, Св. Софија између Дања и Сати и друге. Осим тога, бенедиктинци су имали своје цркве у градовима: Дубровнику (1255), Улцињу (1258), Скадру (1345).

У близини Котора основана је у XI веку опатија Св. Ђурђа код Пераста. Православни манастир Све-тог арханђела Михаила на Превлаци раније је био бенедиктинска опатија (у XI веку).

ЛИТЕРАТУРА: Р. Вигагас, *ОраИја 8у. Јигја Ш Рега$1а,* 2а§гећ 1928, 1-4; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку,* Зборник КЈ I, 278-279; К. Јиречек, *Историја Ср-ба* II, 76-77; ЕЕ2 5, 2а§гећ 1961, 553; Ђ. Бошковић - В. Корађ, *Ратац,* Старинар 7-8 (1956-1957) 45, 70; М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара,* Збор-ник ФФ у Београду 8, 1 (1964) 191-192; I. Озгајш, *ВепеШШпсЈ и НгуаМкој* II, брН* 1964, 37-543; А. Радовић, *Бенедиктинска и светосавска традиција у Приморју,* Црква Светог Луке кроз вјекове, Збор-ник радова, Котор 1997, 271-276.

М. Маловић-Ђукић

ОПШТА МЕСТА (топоси) - Употреба општих места веома је распрострањена у средњовековној књижевности. Представља један од темеља књи-жевног и уметничког стваралаштва у средњем ве-ку и одражава својеврсни симболички поглед на свет ове епохе. Општа места присутна су како у те-мама, мотивима и композицијама, тако и у готовим описима, изразима, језику и стилу старих текстова. Њиховим коришћењем избегава се појединачно, ин-дивидуално и тежи општем, у чему се траже вечне истине и симболички односи. Општа места могу се посматрати као резултат одређене ослоњености на претходну традицију (Библију, патристичке и ви-зантијске ауторе). Средњовековни писци најчешће црпу материјал за топосе из библијских текстова.

Тематско груписање општих места у девет обла-сти извршио је Ђорђе Трифуновић: I. Стварање пи-саца преписивача и казивача; II. Туговање; III. Гре-шност. Избављење. Предосећање суда. Страдање; IV. Узорно живљење. Подвизање. Духовно усаврше-ње; V. Достизање награде; VI. Символично пред-стављање живота светитеља; VII. Светитељи су по-моћ у овоземаљским невољама; VIII. Бити с неким на даљини духом. Чежња за сједињењем; IX. Сце-на и шира слика као опште место.

ЛИТЕРАТУРА: Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности,* Београд 1972, 190-191; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 199-221; *Старобтгарска литература. Енциклопедичен речник,* **СЂСтавител** Д. Петканова, Софил 1992, 467-468; Е. Р. Курци-јус, *Европска књижевност и латински средњи век,* Београд 1996, 135-178.

С. Томин

ОПШТИ СУД в. *Судство.*

ОРАЊЕ (орлник) - **1.** Представља најтежи и најважнији посао, који се обављао пре сетве жита-рица и других култура. За обављање овог посла би-ла је неопходна справа за орање, *рало* или *плуг* (в.), коју је вукла сточна запрега, а којом је управљао човек - ратар или орач. Свака од поменутих спра-ва била је снабдевена металним раоником, који је парао или подсецао земљу до одређене дубине, па је тако чинио растреситом и погодном за сетву. Уз све то, делимично се уништавао и коров на њива-ма. У циљу постизања што бољег квалитета, земљо-радници су у току године обично два пута орали исту деоницу намењену сетви житарица. Прво ора-ње обављало се почетком јула, убрзо после жетве и вршидбе, а друго, непосредно пре сетве житарица. После првог орања земљиште се називало *угар,* а у ширем залеђу Дубровника и *мекота* (тесћоге, уЈаеНсех геггепа 1аћогаха рег зеттапсшт).

2. Орање је и кратак назив за радну обавезу зависних земљорадника, који су били дужни да бе-сплатно узору одређену деоницу земљишта за ра-чун својих феудалних господара. Српски владари ослобађали су зависне људе на манастирским или црквеним поседима од поменуте обавезе, али је ослобађање било условно. За зависне људе на вла-стелинству Св. Богородице Хтетовске било је пре-двиђено *да не работају ни једну работу,* а онда се посебно наглашава: да немају *ни орања.* Слично се наређује и за зависне људе на властелинству ма-настира Св. арханђела код Призрена: *да не рабо-тају ни једне работе цареве, ни орања, ни копања* итд. У осталим исправама ослобађање од помену-те обавезе је кратко: *од орања* или пак да им није *ни орања.* За ослобађање од обавезе орања изгледа да су посебно били заинтересовани светогорски ма-настири који су имали земљопоседе у српским зе-мљама, као и манастири чија су се властелинства налазила јужније од Липљана и Призрена.

Ослобађање од орања, које се помиње у већем броју манастирских исправа, значило је да су зави-

сни људи појединих цркава и манастира били осло-бођени да овај посао обављају за рачун владара, властеле и других феудалних господара, због тога што су обавезу орања извршавали на властелинству где су живели и радили. На властелинству цркве Св. Богородице Бистричке, према одредбама пове-ље, постојала је обавеза: *меропх да оре 7,5 мати,* а *сокалник да оре 1,5 мати сваке ралије.* У Светосте-фанској хрисовуљи изреком је наглашено: *меропси да ору озиме ралије 3 мати, а јаре две мати, а про-су три мати,* док се у Грачаничкој повељи кратко наређује: *меропах оре 9 мати, а сокалник 6 (мати).* Обавеза орања теретила је све зависне људе на ма-настирским властелинствима, било да су меропси, сокалници, отроци, придворци, занатлије свих за-нимања, као и зависни људи посебних занимања (рибари, уљари и сл.), а понекад и влахе сточаре. Меропси су обично били дужни да узору деоницу од најмање 7,5 мати, а обично од 9 мати. Обавеза сокалника била је за једну трећину мања од меропа-шке, а такву су обавезу имале и све занатлије, док је површина деонице коју су морали да узору отроци била слична по величини меропашкој деоници. Вла-стела која је била потчињена манастирима била је такође обавезна да учествује у орању али искљу-чиво *бедбом;* орање бедбом обавезивало је изузетно и влахе сточаре.

Обавеза орања одмеравала се у почетку повр-шином деонице коју треба узорати, што је иска-зивано бројем *мати* (в. *мере и тегови),* али је од средине XIV века поменута обавеза исказивана утрошеним временом, односно бројем дана орања. Властелинства која су била заинтересована да доби-ју већу количину дажбина у натури, оптерећивала су своје зависне људе нешто мањим работама, па и обавезом орања. Такав је случај са властелин-ством цркве Св. Богородице у Архиљевици (1381), где су зависни људи били обавезни да ору *три да-на недељно,* али су зато давали годишње 4 кабла жита, а учествовали су и у вршењу транспортне службе, слично сокалницима или власима.

ЛИТЕРАТУРА: М. \У1ата1:2, *Иге а^гаггесИШсИеп УегИа1тше Аез тШеШхегИсИеп бегћгет;* М. Благо-јевић, *Земљорадња,* 111-114, 361-402; М. Благоје-вић, „ *Закон светога Симеона и светога Саве ",* 134-144.

М. Благојевић

ОРДАЛИЈЕ в. *Божји суд.*

ОРНАМЕНТИ - 1. Основни елементи украша-вања у ликовним уметностима. Поред превасход-но декоративне намене, која се постиже ритмичким низањем истог мотива, са истакнутим доминантама, организованог по начелима симетрије, а обогаће-ног често рафинованим и ефектним колористич-ким решењима, орнаменти могу да имају и симбо-личку или хералдичку функцију. Каткад се налазе на прелазу од декоративне композиције ка иконо-графској теми (нпр. евхаристичне представе пти-ца на извору живота). Мада се поједини њихови мотиви јављају у више варијанти, бројним међу-собним комбинацијама и у различитим степенима стилизације, сви орнаменти се могу најуопштени-је поделити на геометријске, биљне и животињске.

Због недовољне заступљености писаних пода-така, главни извори за проучавање орнаменталних мотива у средњовековној Србији су дела ликов-них уметности. У широком временском распону, омеђеном раним средњим веком и XVIII столећем, орнаменти се у Србији јављају у облику сликаног, клесаног, резбареног, гравираног, ликовног, тканог, веженог или неком другом техником изведеног украса у свим областима уметничког стварала-штва: архитектури, скулптури, монументалном сликарству, књижном украсу и остварењима при-мењених уметности (керамика, керамопластични украс, стакло, тканине, обрада метала, дрвета, ко-сти и др.). Поједини од њих, врло распрострањени, представљали су и најчешћу спону између поје-диних уметничких грана. Орнаментални елемен-ти су преузимани из античког наслеђа, византиј-ске, романичке, готичке или уметности Блиског истока, а извесни детаљи су инспирисани дома-ћом традицијом и фолклорним изразом. Почевши од XIV века, а посебно у периоду ХУ1-ХУШ сто-лећа, прихватани су и орнаменти исламског карак-тера. Неретко су мотиви најразноврснијег порекла оригиналном синтезом стопљени у сасвим нова решења и целине.

Геометријски орнаменти се најчешће јављају у виду паралелних и преплетених трака, цик-цак, степенастих или таласастих линија, меандра, спи-рале, звезде, чворова, шаховског поља, „јајастог штапа", стилизованог куфског писма, троугаоних полумесечастих и срцоликих сегмената и различи-тих комбинација кругова, ромбова или крстова. Не-кад их сачињавају једино зарези и тачкице, прете-жно груписане по три или распоређене око круга.

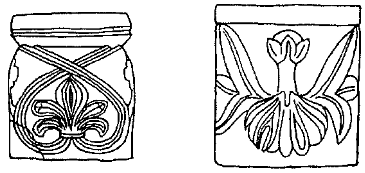

Мотиви биљни - манастир Бањска

Посебно је богат репертоар *флоралних орнаме-ната.* Чине га разне врсте розета (четворолисне или са више латица), палмета (стилизоване у об-лику љиљана, тролиста, са више кракова или слич-не лотосу), престилизованих цветова, листова (бр-шљана, акантуса, храста, у виду срца или тролиста), биљне лозице (посебно винове, са гроздовима, ев-харистичке символике) и вреже. Ови декоративни елементи су редовно у мањој или већој мери стили-зовани, а често су комбиновани са геометријским или зооморфним украсима. У периоду турске вла-давине јављају се, под утицајем исламске уметно-сти, реалистички приказани цветови лале, дивље руже, каранфила, зумбула, наутова врежа, „руми" орнаментика и детаљи оријенталне архитектуре.

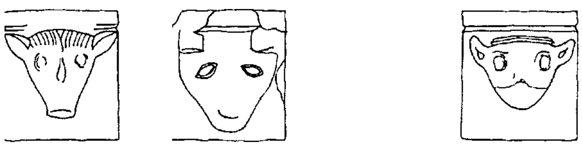

Мотиви животињски - манастир Бањска

Животињски орнаменти су нешто мање засту-пљени. Неретко су им присаједињени геометриј-ски и биљни мотиви. Највише се представљају пти-це (голуби, гаврани, пауни и др.) укомпоноване у лозице, потом хералдичка стилизација двоглавог орла раширених крила, изведена унутар медаљо-на, лавови, змије и, посебно у монументалној ар-хитектонској пластици и књижној илуминацији те-ратолошког стила, фантастична бића (василиск, грифон, сирин, кентаур и др.). Надахнуте тексто-вима Физиолога, Светог писма и других списа или народним предањима, поједине представе реалних и фантастичних животиња су имале и символичко значење.

2. Мотиви животиња представљају једну од оми-љених тема средњовековне уметности заступљену у свим доменима уметничког стваралаштва - мону-менталном зидном сликарству, књижној илуминаци-ји, скулптури, примењеним уметностима. У окви-ру средњовековног погледа на свет где свака реч или појава у природи уз основно, одмах препозна-тљиво, има и своје друго, символично значење као кбд у језику божанственог стварања и историји спа-сења, представе реалних и фантастичних животи-ња инспирисане Физиологом и библијским тексто-вима али и народним веровањима и предањима представљају алегорије хришћанских врлина, сим-боле или атрибуте светитеља, чуваре црквених ула-за али и оличење злих сила и ђавола. Уз то поједини мотиви животиња имају хералдичко значење и као такви јављају се на владарским грбовима, одећи, прстењу, печатима и новцу. У српској средњовеков-ној уметности мотиви животиња нарочито су број-ни у скулптури - поготово у монументалној архи-тектонској пластици (нарочито Студеница, Дечани) и на каменим надгробним споменицима (стећци). У књижној илуминацији *иницијали* (в.) и заставице тератолошког стила базирани су углавном на фанта-стичним мотивима животиња комбинованим са пре-плетом и стилизованим биљним мотивима.

ЛИТЕРАТУРА: V. Мозт, *ОгпатеМ jигпозJоуеп-М гикориа Х1-ХШуека, Кадоу* Ж> ВиЧ 7,3 (1957); В. Мошин, *Орноментша неовизантиског и балкан-ског стила,* Годишњак НД БиХ 1 (1957); З. Јанц, *Ор-наменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века,* Београд 1961; З. Јанц, *Исламски елементи у српској књизи,* Зборник МПУ 5 (1961); М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије,* Београд 1965; Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века,* Нови Сад 1966; Ј. Максимовић, *Српска средњове-ковна скулптура,* Нови Сад 1971; *Историја приме-њене уметности код Срба* I, Београд 1977; З. Јанц, *Орнаменти на зидном сликарству,* исто, 265-280; Д. Стојановић, *Зооморфни орнаменти, Тканине,* исто, 294-296; Ј. Максимовић, *Српске средњовеков-не минијатуре,* Београд 1983; 5. Ве§1а§јс, *51есс1 -КиНига / итјетозг,* багајеуо 1982; Н. Катанић, *Цеко-ративна камена пластика моравске школе,* Бео-град 1988; С. Марјановић-Душанић, *Владарске ин-сигније и државна символика у Србији од XIII до XУвека,* Београд 1994; М. Марјановић, *Основнаоб-јашњења о намени и врстама орнамената у дечан-ском живопису,* Зидно сликарство манастира Деча-на, Београд 1995.

З. Ракић(1) Ј. Ердељан (2)

ОРУЖАРИ - Оружје се у српским земљама де-лом производило а делом увозило. Једноставније оружје се по правилу производило, финије и сложе-није за израду оружје набављано је са стране, из Венеције, Фиренце, Дубровника, области Апули-је, Византије и Немачке (судећи по аламанским ко-пљима и сабљама аламанкама које се помињу у народним песмама).

Израда оружја тесно је била повезана и са разво-јем ковачког *заната* (в.) а овај са развојем *рудар-ства* (в.). Временом је међу ковачима дошло до специјализације. Тако се у Дечанској повељи из 1330. помиње *м 'чар.* Мада је у Србији несумњиво био развијен низ заната, документи, топономастич-ки и ономастички материјал потврђују само мачаре, стреларе, туларе (тоболчаре), штитаре, лукаре, бр-њаре (оклобџије), копљаре и шлемаре. Називи села по основном занатском занимању становништва потврђују постојање занатске специјализације (Бр-њак, Брње, Забрње, Тоболац, Тулари, Штитар, Шти-тари, Штитарица, Стреоци у околини Дечана, у Дреници и код Пирота, Стрелари, Стрелци и Ко-пљари у околини Гњилана и Крагујевца). Очито су становници тих села били у обавези да испоручују одређене занатске производе. Са самог краја Де-спотовине и почетка турске управе знамо и за пу-шкаре, тобџије, сабљаре и справљаче лукова. У ла-тинским документима Дубровника и Котора помињу се зрааагшз, односно зрагаги који раде у Србији. Најбоље оружје је увожено из Котора и Ду-бровника.

Са појавом ватреног оружја јављају се занатли-је специјалисти за ову област. За ливце топова упо-требљаван је и назив бомбардијери. Поред дома-ћих пушкара крајем средњег века забележени су у служби појединих феудалаца и страни тополивци (као што је случај са Јергом из Нирнберга. Он се помиње у служби херцега Стефана Вукчића Коса-че). Турци су приликом првог пописа Косова 1455. у Новом Брду забележили двојицу тобџија, пет зам-берегџија и по једног пушкара, сабљара и стрелара. Међу дужницима Михајла Лукаревића био је по је-дан пушкар и један каменар, а у Сребреници је за-бележен Видосав, сабљар. У области Бранковића зна се за Дабижива, сина штитара и Новака, сина стрељара.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Прилози за историју и развој ватреног орулсја у Цубровнику и суседним земљама,* Глас СКА 161 (1934); А. УазПеу, *Јдг§ о{ Иигетоег%,* Вугапггоп 10 (1935) 205-209; Б. Хра-бак, *Сеоске занатлије на Косову и суседним обла-стима средином XV столећа,* Гласник МКМ 11 (1962); К. Јиречек, *Историја Срба* II, 52; Д. Коваче-вић, *Прилог познавању занатства у Новом Брду,* 525-531; Д. Ковачевић, *Цубровчани занатлије у средњовековној Сребреници,* 25-44; М. Динић, *Област Бранковића,* Прилози КЈИФ 26 (1960) 5-29; М. Динић, *Из Цубровачког архива* III, Београд 1957-1967; А. Веселиновић, *Цржава српских деспота,* Београд 1995, 196-197.

Н. Лемајић

ОРУЖЈЕ - Облици и врсте српског оружја у средњем веку знатним делом потичу из старосло-венског периода. Услед промена у техници, начину ратовања, а и под утицајем суседних народа насле-ђено оружје је у извесној мери измењено. На ства-рање српског средњовековног оружја у великој ме-ри је утицао и развој феудалног друштва. Промене у наоружању биле су повезане са положајем вла-стеле и њеном улогом у друштвеној структури. У српским земљама се током средњег века користило хладно а у позном периоду и ватрено оружје. Хлад-но оружје стручњаци деле на нападно и одбрам-бено, а међу нападним оружјем се разликује оно намењено за блиску борбу и оно за борбу на од-стојању. Хладно оружје намењено за борбу на бли-ском одстојању дели се по начину употребе на *сеч-но, бодно* и *ударно.*

1. У сечно оружје спадали су *мач, сабља* и *нож. Мач* се у српској средњовековној терминологији помиње први пут у Теодосијевом Житију св. Саве. Израз мач је највероватније у словенске језике ушао из готског језика. Мач који се најчешће употребља-вао у средњовековној Србији био је галског поре-кла, а међу Словенима се раширио посредством Германа у доба када је постао општеприхваћен ши-ром Европе. Између XII и XIV века мач је претрпео знатне измене под утицајем развоја коњице и про-мене оклопа. Од XIV века постојао је и српски мач (зрао!е зсМауопезсће).

Током XV века долази до потискивања мача као основног нападног убодног оружја. *Сабља* се од мача разликује по савијеном сечиву коме је нао-штрена испупчена страна и део око врха на супрот-ној страни. Порекло сабље је на Истоку. Поуздано

се зна да су је у раном средњем веку у Панонију донели Авари, а можда пре њих и Хуни. На шире-ње сабље међу Србима могли су имати утицај Ма-ђари, а свакако у још значајнијој мери Турци. Сабља је важила за турско оружје: **епз15** Шгсћиз **зћ**/е за&а (1416). Срби су сабљу у наоружање почели уводи-ти почетком XIV века. У XV веку сабља постаје цењенија од мача и бодежа. Због традиције, срп-ска војска је у доба Деспотовине још увек била пре-тежно наоружана мачевима.

Ножје оружје које су употребљавали стари Сло-вени. Реч је прасловенског порекла. У Србији је он у употреби као оружје, оруђе и прибор током чита-вог средњег века. По димензијама ножеви су се де-лили на кратке (до 50 цм) и дуге (до 80 цм). Ножеви су начелно имали једну оштрицу за разлику од боде-жа, који су имали две. Доласком Турака на Балкан појавиле су се нове врсте ножева, ***кама*** и ***агфа.*** У средњовековним споменицима помиње се и ***корда*** као нека врста дугог ножа. Не постоје потврде о употреби турских дугих (пала и јатаган) и кратких ножева (ханџар) код нас у средњем веку. У српском преводу Источника премудрости као илустрација полионимије (више имена за исту ствар) наведени су: **лилњ, мбчицб, вродоун, слклга, кородл, ножб,** а сва та имена имају исту дефиницију: гвожђе са обе стране наоштрено.

Мач и сабља су ношени или припасивани о поја-су или вешани преко десног рамена. У оба случаја мач је висио о левом бедру или боку. Опасивање је било уобичајеније, док је вешање било оријенталног порекла и одомаћило се прво у Византији да би се потом пренело у друге земље. За разлику од мача или сабље нож се носио обешен о појасу са десне стране ратника.

У бодно оружје је спадало ***копље*** које је било састављено из два потпуно различита дела: заши-љеног гвозденог бодила и дрвеног копљишта. Боди-ло је састављено из врха, оштрице, ребра и туљца. Копљиште је обично на крају оковано гвожђем, да би се могло побости у земљу. Реч копље је прасло-венског порекла. Неоспорно је да је копље пред-стављало једно од најстаријих оружја српске вој-ске у средњем веку. У старосрпском језику за копље је употребљаван и термин ***сулица,*** а они који су би-ли наоружани копљем суличници. Појачањем окло-па дошло је до повећања димензија бодила а доне-кле је измењен и његов облик. У српским земљама су ове промене биле незнатне због тога што је њи-хов главни непријатељ, турска војска, имала углав-ном лаке оклопе. Српска копља, како пешачка тако и коњичка, нису прелазила дужину од два метра. Јављају се и два типа бодила, шиљато и лиснато. Српски мартолоси у служби угарских краљева упо-требљавали су и бојне косе.

Палица, топуз и ***буздован*** спадају у групу удар-ног оружја. Палица је у ствари мотка задебљана на једном крају. Када је задебљање палице било у об-лику кугле, онда се таква палица називала ***буџа,*** а када је врх имао облик многоугаоне призме онда је то ***кијача*** или ***кијак.*** Топуз се састоји из метал-не главе са металном или дрвеном дршком или је цео могао да буде од дреновог дрвета. Дрвени топуз се обично закивао чавлима са великом главом. У ствари, буџа, кијак и топуз су различите варијан-те једног те истог оружја, с тим што је топуз на-стао онда када је метал заменио дрво. У српским средњовековним споменицима за све ово оружје употребљавао се назив ***палица.*** Понекад је у упо-треби била и реч ***бат*** али са ширим значењем, јер се поред поменутог оружја могла односити и на ***маљ*** или ***бојни чекић.*** Најсавршеније ударно оруж-је био је ***буздован*** који се развио из палице одно-сно топуза. Постојали су велики и мали буздова-ни, са дугим и кратким држаљем. Поред поменутог ударног оружја знамо и за ***млат, бојну секиру*** и ***бој-ни чекић.***

У нападно оружје на одстојању спадали су ***праћ-ка, лук са стрелама, самострел*** и ***опсадне справе.*** Праћка се састојала из лежишта на крајевима ве-заним са два дужа канапа. Употреба праћке је код Јужних Словена забележена још приликом опсаде Солуна крајем VI века. Поред ручне праћке посто-јала је и справа за бацање камења - ***балиста.***

Лук са стрелама био је, поред копља, основно словенско оружје. Срби су поред дрвеног употре-бљавали и рожани лук. Касније су се развили и метални лукови. Временом су лукови постали сло-жени са двоструком кривином. Нападне ивице су облагане слојем дрвета, рога и метала. Овакви лу-кови су у српским земљама коришћени до пропа-сти Деспотовине. Дужина сложеног српског лука кретала се од 0,9 до 1,2 метра. Од почетка XV ве-ка у употребу улазе и турски лукови полукружног облика. Тетива на луку била је упредена од чвр-сте опуте, канапа, коњске опуте. Стреле су се са-стојале из гвоздене стрелице и дрвене шипке. На доњем крају стрелица је имала шиљак или туљац

за учвршћивање на шипку. У српским земљама су се до краја XII века углавном користиле пљоснате стрелице троугластог облика са одвојеним пери-ма и са три режња а потом пљоснате стрелице ли-снатог и облика развученог ромба. Стреле су могле бити обичне, пробојне, отровне и запаљиве. Шип-ка стреле имала је на задњем крају причвршћена три или више пера, ради обезбеђења стабилности лета. На српским стрелама пера су обично била обојена црвеном бојом. Дужина српских стрела кретала се у току XIV и XV века од 70 до 80 цм.

Самострел је направа код које је лук учвршћен на постољу-држаљу, на коме је уређај за задржа-вање и окидање тетиве. На држаљу се налази жлеб или вођица за стрелу. Лук је од дрвета, рога и мета-ла. Постоље је било дрвено и понекад обложено. Код мањих самострела оно је могло бити од гво-жђа. Окидач је од гвожђа у облику зупца или благо повијене куке, да се може запети тетива и лако оки-нути. Обарач је од гвожђа различитог облика, у XIV и XV веку најчешће у облику савијеног колена. На врху темена лука налази се узенгија кружног или полукружног облика, која служи за стављање стопала приликом запињања лука. Термин само-стрел који се употребљавао у српским земљама је старословенског порекла. У Дубровнику је само-стрел називан ***балистра*** или балиста. Поуздане по-тврде о употреби самострела у Србији су из XIV века. За ношење лука, односно самострела и стре-ла користио се ***тоболац, тулац*** или ***тулајица.***

Опсадне справе су служиле за уништавање и разбијање утврђења. Јужни Словени су већ у време доласка на Балкан употребљавали опсадне справе. Тако су приликом опсаде Солуна користили бали-сте, корњаче, високе лествице са точковима, шкор-пионе (дивље магарце), катапулте, а зна се и за упо-требу овнова. Можемо претпоставити да су и Срби знали за већину ових опсадних справа, али поузда-ну потврду о њиховој употреби имамо само за бали-сте.

2. *Штит, оклоп* и ***шлем*** припадали су одбрамбе-ном оружју. ***Штит*** је заштитно оружје којим се ратник заклањао. Обично је био од дрвета а касни-је и од гвожђа. Древни штитови су облагани кожом а понекад и металом. Традиција штита код старих Словена вероватно је у знатној мери утицала на развој штита код Срба. Први познати српски шти-тови били су бадемовог облика. Познато је да се у Србији развила и посебна врста штита али њен об-лик није познат. У каснијем периоду зна се за окру-гле, овалне, правоугаоне и штитове у облику крова.

Првобитна реч за ***оклоп*** у старосрпском језику била је ***брња.*** Ова реч је готског порекла. Касније се одомаћила и реч италијанског порекла ***панцир*** или ***панцијер.*** Дубровчани су оклоп називали и ***лори-ка*** (1опса). Словени су употребљавали оклопе још у раном средњем веку. Ана Комнина наводи да су Ср-би крајем XI века користили оклопе. Српски оклоп-ници се спомињу и током битке код Велбужда 1330. године. Првобитни средњовековни оклопи били су љускасти, односно израђени од оклопних плочица у различитим облицима: крљушти, четвртасте, пра-воугле, ромбоидне. Плочице су закиване, везиване и ушиване на кожу, ланену или неку другу врсту тка-нине и то у облику гусенице, решетке и црепа на крову. Поред љускастог оклопа постојао је и оклоп од гвоздених верижица. Код ове врсте оклопа ве-рижице су се првобитно низале једне поред других, касније везивањем у облику ланца и напослетку ме-ђусобним уплитањем, од којег је настало фактич-но панцирно плетиво. Тип оклопа од панцирног плетива временом је преовладао, па се за њега по-степено почео употребљавати назив брња или пан-цирна кошуља. Уз ове оклопне кошуље додавани су поједини делови од гвожђа. У средњовековној Србији је био веома раширен и љускасти оклоп че-сто приказан на фрескама. Од љускастог оклопа у нашим крајевима су настале ***токе,*** рађене од гво-здених плочица димензија 4x6 цм, које су низане и учвршћиване по дужој страни на кожи или чоји, а међусобно су спајане гвозденим алчицама. Постоје ликовне потврде употребе и оклопа од верижица код нас. До појаве глатког или пуног оклопа дошло је постепеним појачавањем плетених оклопа, и то на грудима, затим на лактовима и коленима. Тако су створени пршњаци, лактењаче и колењаче. Леђ-ни оклоп се појавио касније. Пример употребе пуног оклопа у нашим крајевима види се на портрету Хр-воја Вукчића Хрватинића у Хрвојевом мисалу.

Шлем је оклоп који служи за заштиту главе. Са-стоји се из калоте, наноска, вратника, понекад окру-глог гвозденог појаса на доњем ободу и, касније, визира. У српским земљама шлем се помиње крајем XII века, мада је несумњиво био у употреби много раније. У Европи су током средњег века била разви-јена два облика шлема: лоптасти - римски и кону-сни - германски. Међу Србима је у употреби био конусни тип шлема. Он је вероватно примљен од

Германа још у словенском раздобљу, на шта ука-зује како његов облик тако и порекло саме речи шлем (Не1т). Као последица развоја стрела мења се и конусни облик шлема, који све више постаје лоп-таст и то са плитком и полудубоком калотом. У пе-риоду развијеног средњег века код нас се појављу-је и такозвани гвоздени шешир (ЕЈбепћих). Њега је углавном употребљавала пешадија.

3. Ватрено оружје спада у нападно оружје за бор-бу на раздаљини. Првобитно јединствено ватрено оружје брзо је подељено на топове и пушке. Топови су по димензијама, калибру и тежини били већи од пушака. Почетак употребе ватреног оружја везан је за XIV столеће. Прве вести о томе су из Женеве 1313. године. Први топови из XIV века били су из-рађени од гвоздених дуга, које су се спајале као и дуге код буради, а затим би се учвршћивале помоћу гвоздених обруча. Топ је био на једном или на оба краја отворен. Када је био отворен само на једном крају, онда се пунио спреда, а када је био отворен на оба краја пунио се одостраг. За паљење топа посто-јао је на цеви отвор, зван фаља. На нашем подручју, током средњег века, предњи део топа, који је слу-жио за уметање камених или гвоздених кугли, звао се *тромба,* а задњи, који је служио за барутно пуње-ње, саппопе. У време Деспотовине за топове је упо-требљаван термин *праште,* док су их Дубровчани звали *бомбарде* и *бумбарде.* Мањи топови су ка-сније називани бомбардела или бомбардета. Лаки малокалибарски топови звали су се спингарда. У ову категорију улазили су тарас, пушка или пушкон, серпентина и цербатина. Назив за пушку био је у Дубровнику 5с1оретл, зсћгорегтј, док се реч пушка помиње тек 1445. године. Изгледа да је топове по први пут у Србију увео кнез Лазар у време борби са Николом Алтомановићем 1373. године и то пре-ко Дубровника, где су се топови почели произво-дити око 1351. године. Топови су у српским земља-ма били у употреби све до пропасти Деспотовине.

У специфично ватрено оружје спада и *пагум* или *мина.* У ствари, то су били подземни ходници, који су копани до објекта предвиђеног за рушење. На крају ходника налазила се комора која се пунила великом количином барута.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Стара српска вој-ска,* Београд 1893; Т. Ђорђевић - В. Ћурчић, *Ста-ринско оружје у Босни и Херцеговини,* Прилози КЈИФ 7 (1927); М. Динић, *Припози за историју и развој ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама,* Глас СКА 161 (1934); В. Богичевић, *Окру-гли кожни штитови у нашим музејима,* Музеји 1 (1948); Г. Шкриванић, *Оружје у средљовековној Ср-бији, Босни и Дубровнику,* Београд 1957; Ђ. Петро-вић, *Самострели из збирке Војног музеја ЈНА,* Уе-$тк Уојпо§ тигеја 4 (1957); Г. Шкриванић, *Израда и набавка оружја у средљовековној Србији,* Уебтк Уојпо§ тигеја 4 (1957); А. Дероко, *Најстарије ва-трено оружје у средљовековној Србији,* Глас СА-НУ 246 (1961) 15-40; Д. Прибаковић, *Остава из XV века у малом граду Смедеревске тврђаве,* Уеб-шк Уојпо§ тигеја 6-7 (1962); Д. Прибаковић, *Оруж-је на зидном сликарству Србије и Македоније,* Уезгик Уојпо§ тигеја 10 (1964); Г. Шкриванић, *Самострел и његова примена уХУвеку,* Уезтк Уојпо§ тигеја 11-12 (1966); Ђ. Петровић, *О ватреном оружју Ду-бровника у ХЈУвеку,* Уезшк Уојпо§ тигеја 15 (1969); Ђ. Петровић, *Ратне справе XIV века према дубро-вачкој архивској грађи,* Уебшк Уојпо§ тигеја 16 (1970); Ђ. Петровић, *Ватрено оружје на Балкану уочи и после османског освајања,* Гласник ЦМ 3 (1970); Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје у XIV веку,* Београд 1976; *Историја примењене уметности код Срба* I. Средњовековна Србија, Београд 1977, 123-153; А. Веселиновић, *Држава српских деспота,* Београд 1995.

Н. Лемајић

ОСЛОБОЂЕНИЦИ - посебна правна и соци-јална категорија позната римском праву; ослобође-ни робови, чије је постојање најбоље посведочено у приморским комунама. Ослобађање *робова* (в.) вр-шило се у градском нотаријату, а новом ослобођени-ку издавана је сагга НћегТатлз. Формално-правно, ослобођеник је постајао слободан човек - ћото Нћег е! бш шпб. О слободи бивших робова може се го-ворити само условно јер је чин ослобађања подразу-мевао извесне обавезе према некадашњем господа-ру, а однос клијента и патрона важио је и даље. Дубровачки Статут детаљно регулише начине осло-бађања, положај и обавезе ослобођеника. Тако су, поред осталог, ослобођеници морали носити бив-шем господару оружје кад иде у рат или му служи-ти на свадбама. Ван статутских одредаба, господар је могао и сам постављати одређене услове прили-ком ослобађања. Робиња Радица ослобођена је 1293. уз услов да ће се вратити старом господару ако бу-де незахвална и вређа га.

У посебном положају налазили су се робови ослобођени откупом. Било да су се самостално от-купили или туђом помоћи, такви ослобођеници су се обично обавезивали на службу по уговору своме ослободитељу или су, примивши унапред ради от-купа новац за будућу службу, морали на исти на-чин да је зараде. Услови најма радне снаге (некад и доживотно) и положај (у правном погледу близак ропском) лично слободне послуге, у чије су редове већином ступали бивши робови, те сиромаштво и несигурност осталих, чинили су њихов статус често горим од робовског. Стога статути Котора и Ду-бровника одређују да се ослобођеници који не мо-гу да издржавају себе и своју породицу могу по-ново продати у ропство, при чему предност имају бивши господари.

Ретке вести Дубровачког архива сведоче о про-цесу ослобађања у средњовековној Босни, али се о постојању ослобођеника, њиховом правном по-ложају и обавезама не може ништа рећи.

Чин ослобађања робова познат је и у Србији. Али, друштвена стратификација средњовековне Србије не познаје јасно издвојену категорију осло-бођених робова, попут оних на Приморју, нити о њима има икаквих наговештаја у изворима. Уто-лико се о положају бивших робова не може гово-рити, будући да су прописи о ослобађању робова и статусу ослобођеника у правним изворима ви-зантијског порекла истоветни по вредности онима који се тичу робова.

ИЗВОРИ: Видети изворе уз појам *Роб, робиња.*

ЛИТЕРАТУРА: Видети литературу уз појам *Роб, робиња.*

Ђ. Бубало

ОСЛОВЉАВАЊЕ в. *Етикеција.*

ОСМИНА в. *Рударство.*

ОСМОГЛАСЈЕ (грч. бктсо = осам, г]%о$ = глас) - музички систем у оквиру којег се развијало пра-вославно црквено појање. Он осликава повезаност календара, црквених обреда и напева у хришћан-ској традицији. Реч осмогласје указује на осам ме-лодијских типова напева. Његово порекло се може тражити у асирској култури и њеном календарском систему. Осмогласје је из Месопотамије пренесе-но у Грчку, а у доба хеленизма у Египат. Одатле га је преузео јудео-хришћански свет. Богослужбена пракса је следила календар, а музика се као литур-гијска уметност развијала у истим оквирима. Та повезаност између осмогласја и црквеног календа-ра најјасније се огледа у садржају и функцији ли-тургијског појачког зборника - *осмогласника* (в. *октоих).*

У византијској теорији и пракси осмогласни си-стем чине четири основна, аутентична, и четири плагална гласа (в. *глас).* У појачким рукописима, са неумама и без неума, гласови се обележавају скраћеницом г]%[о$] и словима алфавита: а [лрсо-то$], (3 [бешеро?], г *[хрлхо*],* д [тетартох]. Плагал-ни, блиски гласови су означени скраћеницом *тсХ* [ауго$], испред броја гласа *а,* jЗ, г, д. Трећи плагал-ни глас има и посебан назив (грч. (Зарш). Аутен-тичан и њему близак плагални глас и мелодијски су блиски: (први-први плагални/пети; други-други плагални/шести; трећи-трећи плагални/седми; че-тврти-четврти плагални/осми). У латинским гре-горијанским рукописима почетком IX века гласо-ви су обележавани терминима грчког порекла, да би већ крајем истог века било уведено латинско обележавање гласова од I до VIII (први пут у делу *Ие Мизгса,* бенедиктинца НисћаШа, око 880).

Византијски начин обележавања гласова је у најстаријим словенским - глагољским и ћирилским - српским, руским и бугарским рукописима *(Си-најски псалтир, Синајски требник,* Х-Х1 век; *Ос-тромирово јеванђеље,* 1056-1057; *Мирослављево јеванђеље,* око 1185; *Битољски триод,* друга по-ловина XII века; *Вуканово јеванђеље,* око 1197-1199; *Београдски паримејник,* прва четвртина XIII века). Гласови су означавани словима - бројевима глагољске, односно ћирилске азбуке: глдст* А (пр-ви), JВ (други), **Г**(трећи), **Д** (четврти); термин *пла-гални* је превођен са **искрц** а назив трећег плагалног гласа *варис,* са **ТАЖБКТ***. Већ је у *Сшајском треб-нику* (XI век) присутно и континуирано обележа-вање гласова од I до VIII. Оба начина су коришће-на у руским рукописима од XII века, а у већини јужнословенских рукописа до почетка XIII века. Од половине XIII века се у ћирилским рукописи-ма користи искључиво континуиран начин означа-вања гласова од I до VIII.

Српски неумски рукописи (Х1У-ХУШ век), како они двојезични грчко-словенски тако и само сло-

венски, користе грчки начин обележавања гласова. У двојезичном музичком зборнику из XV века (Ати-на, Национална библиотека, Рс 928), ознаке за гла-сове су и објашњене: „први искр (плагалан) петому, пети искр првому; други искр шестому, шести искр другому".

У богослужбеној пракси Српске православне цркве, у штампаним литургијским књигама, као и у традиционалном српском народном црквеном поја-њу, гласови се означавају континуирано од I до VIII.

ЛИТЕРАТУРА: Е. ^егпег, *ТНе ОШез(8оигсез о{ Осгауе апа[7] Ос(оесНоз,* Аста **Ми51со1о§1са,** **УО**1. XX (1948); Е. ^еПебг, *А Нгз(огу о{Вугаппе Мизгс апа[1] Нутпо§гарНу, ОхЊгд* 1949, 1961[2], 1962[3]; \^и1-**5тап,** *ТНе Оп§т о{ Модез,* бтисћеб ш Еабтегп Сћапт II, Гопс-**оп** 1971; 8. Гагагеујс, *Ап ТЈпколкп ЕаНу 81а-^гс МоЉа18г§па(иге,* Вугапттобкуша XXV, 1-2 (Рга-§ие 1964); М. Ни§1о, *Сотрагагзоп Ле 1а (егтгггс1о§ге тоб.а1е еп ОггеШ е(еп ОссгЛеп(,* Керогг оГтће Е1е-уептћ Соп**§ге55** оГ тће 1птегпат1опа1 Мш1со1о**§1са1** бо-сјету (Сорепћа§еп 1972), **УО1.** II, Сорепћа§еп 1975; Д. Стефановић, *Стара српска музика, примери цркве-них песама из XV века,* Музиколошки институт СА-НУ, Пос. изд., књ. 15/1 (1975); Д. Петровић, *Осмо-гпасник у музичкој традицији Јужних Споеена,* Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/1, 11 (1982) 65-76.

Д. Петровић

ОСМОГЛАСНИК (Октоих^, Осмогласникб, грч. октш *г\1рч)* - основни богослужбени појачки зборник. Садржи песме посвећене Христовом вас-крсењу у оквиру недељних, васкрсних служби: пе-вају се суботом на малом и великом вечерњу, не-дељом на јутрењу и на литургији. Песме су у Осмогласнику разврстане према осам црквених гла-сова - четири аутентична и четири плагална по грч-ком обележавању, односно осам гласова по словен-ском начину обележавања (в. *гпас).*

Вепики Осмогпасник (тј *џгуаХг)* 'Октсог)%о$), *Параклитик* (гј ПаракАткгј), садржи и службе за сваки дан у седмици. Песме једног гласа певају се током једне седмице, а низ од осам седмица, одно-сно осам гласова назива се *столгг.* Циклус почиње друге недеље после Духова првим гласом и обна-вља се до Лазареве суботе.

Октоих се први пут помиње 515. године, у јед-ном спису Јована Руфоса из Мајуме у Јужној Пале-стини, а потом и у текстовима антиохијског мо-нофизитског монаха Севера половином VI века. Стварање целовитог зборника приписује се визан-тијском теологу и песнику Јовану Дамаскину (око 675-754), који је радио на систематизовању насле-ђене рановизантијске црквене мисли. Он је аутор и неколико група песама из Осмогласника (група стихира на „Господи возвах", догматика и стихира „на стиховње" - на вечерњу, и стихира на „Хва-лите" и Канона на јутрењу).

Велики Осмогласник са песмама за сваки дан у седмици настао је тек у IX веку, а у највећој ме-ри је дело Јосифа Химнографа (+883). С обзиром на то да се песме Осмогласника понављају више пута током године, оне су биле узор многим хи-мнографима, а и данас су модели појцима за по-јање служби у част светитеља и празника који се прослављају само једанпут у години. Зато овај бо-гослужбени зборник представља основ за разуме-вање догматике, поетике и музичког језика у пра-вославној богослужбеној и појачкој традицији.

Најстарији сачувани грчки рукописи са тексто-вима из Октоиха потичу из УШЛХ века, а налазе се у манастиру Св. Катарине на Синају (биш. Ог. 776, 1953) и у Британском музеју у Лондону (Ааа. 26113). Стихире Осмогласника налазе се и у ра-ним руским рукописима из 1096/97. године, тзв. Јагићевим минејима. Најстарији јужнословенски извори потичу из XIII века и непотпуни су (Ам-филохијев фрагмент, Струмички, Битољски, Ми-хановићев октоих).

Два најстарија грчка музичка рукописа писана неумама у X веку (Света Гора, манастир Лавра, Рс Г 67; Рс В 32) садрже и песме из Осмогласника. Нај-старији познати јужнословенски неумски запис је једна Богородична стихира IV гласа Осмогласника, музичко творење Николе Србина (манастир Ла-вра, Рс Е-8, крај XIV века, лл. 12-12'). Најпотпу-нији јужнословенски неумски зборник песама из Осмогласника налази се у Стихирару манастира Ла-вре (Рс Е-10), писаном касновизантијском неум-ском нотацијом у шестој деценији XVII века. Тек-стови песама у овом рукопису веома су блиски онима из првог штампаног *Цетињског октоиха* (1494), а напеви су слични грчким изворима XVI и XVII века. Од тада до краја XVIII века нема неум-ских записа песама Осмогласника српског и јужно-словенског порекла. Тек у последњој четвртини XVIII века хиландарски монаси су „преводили" на-

певе из грчког стихирара. У хиландарској библиоте-ци постоје четири неумска рукописа Осмогласни-ка (Рс 309, 311, 68, 668), писана црквенословенским језиком и касновизантијском неумском нотацијом и шест рукописа из XIX века писаних реформиса-ном Хрисантовом неумском нотацијом (Рс 310, 563, 566, 579, 596, 765).

Српско црквено појање, настало на византиј-ским узорима, развијало се углавном кроз усмено музичко предање. Традиционално народно појање је савременим нотним писмом бележено тек почев од половине XIX века. Мелографи су увек полази-ли од Осмогласника, као основног зборника за по-јање, а целовите зборнике су оставили: Корнелије Станковић, Стеван Мокрањац, Мита Топаловић, Бранко Цвејић, Гаврило Бољарић, Никола Тајша-новић, Ненад Барачки, Јован Козобарић, Дамаскин Грданички, Стефан Ластавица.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. С. Јеапшп - Ј. Риуаое, *ГОс-1оескоз зупеп,* Опепз СћпзИапиб, N.8. III (1913); Е. \Уе11ез2, *Иге 81гик1иг Јез зегШскеп Окгоескоз',* 2ек-зсћпгс **гиг Ми51к\У155еп5сћаг]1** II (Ге1р21§ 1919-1920); Е. \Уе11е52, *А Ђзгогу о{ВуганИпе Мизгс апа[1] Нут-по%гарку,* Охгогс! 1949, 196Р, 1962[3]; Н. Ј. \У. ТШ-уапЈ, *Тке Нутпз о{ 1ке Осгоескиз,* I, II, МопитепШ **Ми51сае** Вугап1**:тае,** Тгашспргз III, V (Сорепћа§еп 1940, 1949); Сћ. Напшск, *Огтапске-О/рсе зе\оп 1ез киИ 1опз,* II - Ее 1ех1:е **де** РОкгоесћоз, у: Еа рпеге с**!е5** Е§И5ез с1е К.**11е** Вугапип 3 (Сћеуего§пе 1972); А. Јаковљевић, *Соа[7]. Таига Е-8 из XIV' века као најста-рији српско-грчки антологион са Кукузељевом но-тацијом,* Хиландарски зборник 7 (1989); Д. Петро-вић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена,* Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/1, II (1982) 65-76; Д. Петровић, *Осмогла-сник у српском појању и мелографском раду Стева-на Ст. Мокрањца,* у: Сабрана дела Стевана Ст. Мо-крањца, том 7, Београд 1996.

Д. Петровић

ОТАЧНИК в. *Патерик.*

ОТЕС, ПОТЕС - синоними за заграђено, одво-јено земљиште које припада неком селу; крај или предео у атару села. Ступови, као комплекси орани-ца, могли би се данас назвати потесом. То се исто може рећи и за веће пашњаке. У нашим повељама отеси се помињу уз поједина сеоска насеља. Тако се манастиру у Леснову прилаже село Морозвизд са отесом.

ИЗВОРИ: Р. М1к1оз1сћ, *Мопитепт 8еШса,* 98, 144, 263; Архимандрит Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347. којом се оснива епи-скопска столица у Леснову,* Гласник СУД 27 (1870) 288-296.

ЛИТЕРАТУРА: *КјесткЈАЖ9,* 353; 11, 122; М. Благојевић, *Земљорадња,* 96-98.

С. Мишић

ОТКРОВЕЊЕ (грч. алокаАлдјдб) - једина про-рочка књига Новог завета. Њено састављање припи-сује се св. Јовану Богослову. Према уводном делу, Јован је имао визију у време свога прогонства, док је живео на Патмосу; било му је наређено да напи-ше писма у седам малоазијских цркава, што је он и испунио.

Откровење се састоји од 22 главе; друга и тре-ћа глава показују да је аутор добро познавао ста-ње које је владало у тим црквама, и да је био веома забринут за развој тамошњих догађаја. Није позна-то када је овај спис настао; посредне податке даје Иринеј, који каже да је *Откровење* настало пред крај Домицијанове владавине, тј. око 95. године на-ше ере. Нека одступања говоре више у прилог томе да је текст настао нешто раније, око 70. године, а да су касније уношене допуне. Целокупни садржај *Откровења* (осим друге и треће главе) подељен је у седам целина, тј. седам виђења која сва, заправо, наговештавају други долазак Христов. Есхатоло-шки карактер *Откровења* изражен је у приповеда-њу о томе да је анђео Господњи оковао Сатану на хиљаду година; за то време оживеће душе верних који су пострадали за Христа, и цареваће током хи-љаду година. Затим следи кратки период у коме ће Сатана бити ослобођен, али ће он и његови прати-оци коначно бити бачени у сумпорно језеро, где ће се мучити заувек. Последње две главе представља-ју опис Новог Јерусалима, тј. наступајућег царства Божјег које ће трајати вечно.

Откровење Јованово тумачио је Андреја Кеса-ријски (VI век). У рукописима се може наћи или са-мо интегрални текст *Откровења,* или заједно са Андрејиним тумачењима, где се коментарише сваки

стих или полустих сваке појединачне главе. Управо такви преписи *Откровења са тумачењем* заступље-ни су у два српска рукописа (Пљевља 46, прва че-твртина XV века; Пећ 99, последња четвртина XVI века).

Сама *Апокапипса* (без тумачења) сачувана је у три преписа, у рукописима насталим на босанској територији у средњем веку; то су *Хвапов, Мпетач-ки* и *Радосављев зборник.*

Откровење се ослања на старозаветну апока-липтику, која кроз симболичне призоре и пророчка виђења покушава да представи будуће царство Бо-жје и долазак Месије, чиме ће се испунити сва пред-сказања објављена јеврејском народу. Овај вид књи-жевности настао је у време Другог храма, тј. у време римске окупације Палестине, као одраз тежње ка обнављању месијанског царства Давидовог. Најпо-знатије *апокалипсе* које припадају старозаветној (је-врејској) традицији су: *Књига Еноха* (2 варијанте: етиопска и словенска), *Успење (Вазнесење) Мојси-јево* (одатле потиче повест о спору између архан-ђела Михаила и Сатане у Посланици Јудиној), *Вару-хова апокалипса, Трећа књига Ездрина, Апоколипса Аврамова, Завет 12 патријараха, Мучеништво Иса-ијино.*

ЛИТЕРАТУРА: В. Оат&с, *Љаlоу гикоргз,* Згап-пе ЈА21Ј 3 (1871) 1—146; Е). Оатсlс, *АрокаИрза 1г ЊаГта гикориа,* Згжте ЈА2ЛЈ 4 (1872) 86-109; 81. Моуакоуго, *01кп\еn]е Уагиђоуо,* Згаппе ЈА21Ј 18 (1886) 203-209; Н. Орлов, *Апокалипсис св. Иоан-на Богослова,* Москва 1903; В. Ћоровић, *О другом доласку Христовом,* Споменик СКА 49 (1910) 41-55; Ј. Натт, *АрокаИрза дозатИћ кгМјапа,* 31**оуо** 9-10 (1963) 43-104; Д. Богдановић, *Инвентар ћи-рилских рукописа у Југославији (Х1-ХУП века),* Бео-град 1982, 120; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 229-230; *Христианство,* Знциклопедическии словарв, т. 1 (А-К), Москва 1993, 96-97, 99.

Т. Суботин-Голубовић

ОТМИЦА - кривично дело против личности и морала. Чл. 53 Душановог законика говори о на-сиљу над особама женског пола и предвиђа неколи-ко варијанти, у зависности од тога коме сталежу припада починилац кривичног дела. Уколико би властелин извршио насиље над властелинком, био би кажњен двема тешким телесним казнама. Јед-на је била одсецање обеју руку, а друга одсецање носа. Познато је да је телесна казна одсецања носа била истовремено и казна којом се наносила сра-мота починиоцу кривичног дела. Ако би насиље учинио себар над припадницом свога сталежа, био би кажњен на исти начин. Ако би себар учинио на-сиље над властелинком, био би кажњен смртном казном која се извршавала вешањем. Тумачења чл. 53 су различита, па неки аутори сматрају да ова норма санкционише отмицу, а неки мисле да је у питању силовање. Не говори се о насиљу над се-барком или грађанком, јер се, вероватно, сматрало прихваћеним оно што је било предвиђено у дру-гим правним изворима. У пољском средњовеков-ном праву, у Статутима Казимира Великог, постоја-ла је одредба по којој су се могли слободно иселити сељаци из оног села у коме је живела сељанка коју је властелин силовао. Ова, у ствари економска мера, могла је бити делотворнија у функцији генералне превенције од неке друге казне. Под називом „де-вички разбој" отмица или силовање се помињу и у неким хрисовуљама, као на пример у хрисовуљи св. Ђорђа Скопског из 1300. године у чл. 48, у Хте-товској хрисовуљи из 1337-1346. године у чл. 22, у хрисовуљи манастиру Трескавцу после 1337. годи-не у чл. 10 и кажњавају се новчаном казном која при-пада цркви. Душанов законик, иначе, нема много одредаба које се баве кривичним делима против мо-рала, јер се то већ налазило у Синтагми Матије Вла-стара, византијском правном зборнику који је имао своје место у правном систему средњовековне Срби-је (XIV век). Синтагма садржи доста норми управо о кривичним делима против морала, као што су, на пример, силовање, прељуба, отмица и разне врсте блуда.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Матије Властара Син-тагмат,* Београд 1907; С. Новаковић, *Законски спо-меници, 6X1*, 659, 671.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* II, 61-63, 86-87, 135-136; А. В. Соло-вј ев, *Законик,* 217-218.

Б. Марковић

ОТРОВ - У писаној заоставштини средњег века као обележја отрова најчешће се срећу два, по на-станку сродна, термина - *отров (отрова, отрав, отрава)* и *јад (јед, јид).* Именица отров спада у ве-лику скупину речи потеклих од старословенског

глагола **троути, тровж** (хранити); уношење отрова везује се за узимање хране. Упоредо са образова-њем бројних изведеница (у основи им леже две ко-ренске морфеме - *тров, трав),* првобитно значење потиснула су нова, те се око појмова тровања, ча-рања, опчињавања, без оштрих граница, окупила већина нових речи. На исти начин именица *јад* осла-ња се на глагол **еасти,** а на њој, опет, почива низ де-ривата који покривају појмове отрова, беде, горчи-не, несреће, срџбе. Иако се не може повући строга црта, именица *јад* погодовала је узвишеном књи-жевном стилу, како у правом смислу *(молитва јед змијев исцељејет)* тако и у метафоричком (Варла-ам и самим евнусима *смртоноснаго својеје јереси јада преподајет),* док је отров претежно заступљен у медицинским и законодавним списима.

Изворни подаци о отровима и тровању у сред-њем веку малобројни су и често неповезани. До-некле целовиту слику нуди народна песма, преда-њем замагљен али речити одраз стварности. Подаци о врстама и продаји отрова, противотровима, на-чинима тровања, отровном оружју, терминологији, засновани на искуству, пружају сигурно полазиште за повезивање и вредновање расутих савремених сведочанстава. Средњовековни човек, вишеструко зависан од природе, сретао се у свом непосредном окружењу, безмало Свакодневно, са отровним биљ-кама и животињама (само међу биљкама познато је више од 100 аутохтоних отровних врста). О њи-ховим својствима и моћи учио је од предака или из туђег и сопственог искуства. Имао је да пази на уједе инсеката и змија (апокрифни списи чувају бројне молитве и магијске формуле против уједа змије), на бодље риба, на бобице привлачног из-гледа и укуса, увек ћудљиве печурке, цветове живих боја, покварену храну. Ништа мање безбедан није био ни од људи. Срби су из постојбине донели ве-штину коришћења отровних стрела. Спорадична сведочанства о њиховој употреби сежу све до XVI века. Стреле су умакане у змијски или, још чешће, у биљни отров добијен екстракцијом из кртола једи-ћа, налепа (асошшт пареНиз). Ова супстанца - ако-**НИТИН** - иде у ред најјачих отрова са смртном дозом 2 до 5 мг, а смрт наступа веома брзо услед парали-зе срца и плућа. Отровност и брзину деловања једи-ћа наглашава и Хиландарски медицински кодекс: *једна трава јаже глагољет се напелуш* захвата *все тело на један час.* Због своје моћи једић се упо-требљавао и за тровање звери.

Ван непосредног додира оружја отров је кру-жио у људским односима - од међудржавних до оних свакидашњих. Борџијевске методе разрачу-навања нису остале туђе овим просторима. Они образованији, ако не пред својим очима, налазили су примере у књижевности, читајући с презиром у Александриди како Александров великаш Ври-онуш, у жељи да завлада царством, *хоте јего отра-вити* и *јад растворив Александру даде.* Оно мало сачуваних изворних вести по својој поузданости ближе је распаљеној машти писца Александриде него историјској стварности: од Дукљанина, који је Бодиновој удовици Јаквинти стављао на душу тровање краља Владимира, преко предања сачува-ног у летописима да *Влк* (Бранковић) *отрувен бист от Пајазита,* до Орбина који је забележио гласине да је Никола Алтомановић отровао удовицу и си-нове Војислава Војиновића, а од Мусакија преузео причу о тровању деспотице Јерине од стране де-спота Лазара Бранковића. Вео тајне који је овакве поступке обавијао оставио нас је готово без непо-средних сведочанстава. Из тајних сенатских закљу-чака Дубровачке републике једва се назире да је на прагу тешких сукоба са Радославом Павловићем маја 1430. године Општина покушала да отрује љу-тог непријатеља. С том намером један познати апо-текар послан је у Венецију да у највећој тајности набави отров, али исход његове мисије није познат.

Ни обичан свет није био поштеђен ове опасно-сти. Посежући за тровањем или су сами били ка-дри да га изврше или су, далеко чешће, тај посао препуштали „професионалцима". Апокрифна вер-ска медицина цветала је у средњем веку, лепећи се за сујеверјем оптерећени ум обичног човека. Иако прогањани од државе и цркве, њени вештаци ну-дили су своје услуге лечења, тровања, бацања и скидања чини, проницања судбине. Синтагма Мати-је Властара (и скраћена верзија), Номоканон и ста-тути приморских градова прописују против њих оштре казне, а поврх тога, и против појединачних покушаја тровања (према одредбама Синтагме, као убица кажњаван је онај који *творе отраву или про-даје или имеје,* док је, рецимо, син лишаван налед-ства уколико је угрозио *живот својих родитељ отрављенијем* или, како вели дубровачки Статут, аиг **51** уке рагпз уе1 тагш рег уепепит..Лп5ЈсНаге **1етр1ауеп1).** Члан 109 Душановог законика, *О отро-вех* (налази се једино у Струшком и Призренском рукопису), још једном потврђује да преступници

ове врсте - ***магијник и отровник*** - подлежу црква-ним законима. Иначе, именица отровник (отрав-ник), којом се у Синтагми преводи реч **фард.акб$,** означава у најширем смислу вештака за отрове, зналца лековитих и отровних трава. Сама словенска терминологија доста је неодређена, недоследна у превођењу, тако да између бројних термина за вра-чаре разних врста није могуће повући оштру грани-цу. На пример: реч **фард.акб$** преводи се у Синтаг-ми са ***отровник,*** али и са ***обавник*** и ***чаровник,*** док ***обавник*** покрива поред **фард**.ако'$ и речи **убг]$,** елшнбф. По свој прилици, преплитање терминоло-гије пре одражава стварност него што одаје руку невештог преводиоца.

Јавно, под окриљем цркве и државе, знање о отровима било је доступно лекарима и апотекари-ма. Средњовековна медицинска литература садр-жи и један комплетан токсиколошки спис. У Хи-ландарском медицинском кодексу бр. 517 налази се расправа о отровима и противотровима, преведе-на са латинског, вероватно од неког аутора салерн-ске медицинске школе. То је научни спис, намењен искључиво лекару, који говори о различитим биљ-ним отровима (млечика, једић, опијум), животињ-ским (ујед паука и шкорпије), минералним (живина, оловна и арсеникова једињења) или чак отрованој храни (устајало кисело млеко). Велика пажња по-свећена је симптомима тровања (чијем опису ни савремена дијагностика нема много шта да дода), лечењу отрованог и противотровима. Званична зна-ња о отровима долазила су и са Истока. Довољно је поменути да фармаколошки одељак Шестоднева Георгија Писиде садржи поуке о деловању отрова и противотрова. О упућености апотекара у тајне отро-ва говори већ поменута мисија коју је Дубровачка општина поверила „спичару" Јоханесу Салимбе-не.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Матије Властара Син-тагмат,*** Београд 1907, ***Ш-^Х,*** 42, 45, 125, 209, 345, 347, 376-382, 453, 512; Н. Радојчић, ***Законик,*** 64, 120; Р. Катић, ***Српски превод Бгдег Је згтрНсг теаЧсгпа аЧсШз сггса гпзШпз МаПђаеиза РШеапиза из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517,*** Збор-ник МС КЈ 25, 2 (1977) 267-270; ***Хиландарски меди-цински кодекс N. 517. Превод,*** Приредио Р. Катић, издање и превод Љ. Котарчић - М. Миливојевић, Београд 1989, ХЕ-ХП, 190-195, 391-396.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 107-108; ***КјесШк ЈА2.ЈЈ,*** з.v.***јаЈ, јеЈ;*** П Еелут, ***Оге С1{1е т Јег Же1!§езсШсШе,*** ВегНп 1920; Т. Ђорђе-вић, ***Отрови,*** Мисао, 1930 (= ***Наш народни живот*** IV,Београд 1931, 103-113); Т. Тарановски, ***Истори-ја српског права*** II, 34, 69-70, 110; К. Јегеппс - Ј. ТасНс, ***РгИогг га гзШпји гЈгаузШепе ки1Шге з1аго§ Иидго^Шка*** II, Вео§гас1 1939, 151, 168; С. Троицки, ***Како треба издати Светосавску крмчију (Номо-канон са тумачењима),*** Споменик 102 (1952) 11; V. Вага1а, ***Бјекоуг1 о1гоуг уагт га кикити г теЛ-стзки ротјезг,*** РгагтасеШБкл §1азшк 11, 7-8 (1955) 383-396; Г. Шкриванић, ***Оружје у средњовековној Србији, Босни и Цуброванику,*** Пос. изд. САН 293 (1957) 106-108; Р. 8кок, ***ЕШпоШ&јзИ гјестк,*** з.у. ***јаа[7],1гоуаИ;*** Р. Катић, ***Порекло српске средњовеков-не медицине,*** Пос. изд. САНУ 532 (1981) 26-58, 168-171; В. Кгек1с, ***Ва И зи Оидго^сат рокизаН Ја отији КаЈозауа Рау1оу!са 1430. %оаЧпе?,*** ОосШпјак П1 ВШ 37 (1986) 137-142; 2. бипсМса, ***Огоуг и Ии-дгоуаској геридИсг,*** АпаН 2ауос1а ***т*** роугјезпе гпа-побИ НА2ГЈ и Бићгоутки 36 (1998) 45-120.

Ђ. Бубало

ОТРОК - у старословенском језику дете, де-чак, везује се изведеним значењима за правно-соци-олошку и породичну терминологију средњовеков-них споменика писаних српским језиком. Еволуција термина показала је учесталост и разноликост упо-требе и наметнула потребу појмовног одређења у је-зичкој и друштвено-историјској равни.

1. У свом основном значењу - дете, дечак - реч отрок се користила кроз цео средњи век. Употреба је ограничена искључиво на књижевну варијанту јези-ка, а посебно треба истаћи преводе византијских правних споменика где се готово без одступања гр-чка реч лш$ преводи са отрок, а ко'рг) отроковица, отрочица. У Софијском рукопису Списа о седам узраста човекових, треће доба, од 15. до 22. годи-не, назива се отрок.

2. Једна од категорија феудалних подложника, нејасног порекла, по свом правном и социјалном положају при дну друштвене лествице. Сигурно је да етимологија речи упућује на већи степен подре-ђености. Одредбама Душановог законика отроци се утврђују у наследној везаности за личност го-сподара, ограниченој давањем у мираз, остављајући њему и најужој породици искључиво право осло-бађања. По својој суштини, ови прописи односе се

на отроке у својини световне властеле. На сужена лична права указује 72. члан Законика којим се једи-но отроку властеоском ускраћује право прибегава-ња владаревој правди. Ипак, судска власт феудал-ног господара није била потпуна. Из ње су изузети преступи резервисани, као у случају свих поданика и странаца, за владаочев суд.

На манастирским и световним властелинстви-ма (Душанова повеља пиргу Хрусији сведочи о отроцима ***који су пољубипи цркву*** - добровољно при-шли под њену власт), отроци живе измешани са осталим насељеницима са којима су изједначени у погледу врсте и количине намета. У повељама се често набрајају са меропсима (парицима у старим византијским областима) као основна маса земљо-радника, штавише Душанова повеља цркви Св. Ни-коле у Врању равномерно распоређује работе на отроке и меропхе. Милутинова повеља ћелији Св. Петке у Тморанима (1300) сведочи да су отроци за-снивали легалне породице и ступали у разгранате родбинске везе. Изгледа да су по бројности, на вла-стелинствима где их је било, долазили одмах иза меропаха и влаха.

Право баштинског располагања од стране госпо-дара чинило је да је отрок земљу само уживао у по-ложају принудне покретљивости. Но, иако су отро-ци представљали друштвену групу јако скучених права (посебно они у поседу световне властеле), у њиховом се положају не оцртавају карактеристичне робовске црте у сразмери у којој се, без двоумљења, могу сматрати робовима. Довољно је речит одраз у језику јер се у преводима византијских дела речју отрок никад не преводе грчки изрази за ***роба*** (в.).

Боравак на земљи, нарочито манастирској, и тенденција ка стапању различитих земљораднич-ких категорија у хомогену масу од друге половине XIV века условили су социјално и правно изједна-чавање. Тако се 67. чланом Душановог законика отроци и меропси изједначавају у погледу држања земље условљеног плаћањем данака и вршењем работа, док се у рукописима млађе редакције За-коника термин отрок и меропах замењују, уз изве-сна одступања, једном речју - посадник. Као по-следица хомогенизације, изгледа да су се отроци утопили у јединствену категорију зависних сељака, носећи још неко време обележја некадашњег специ-фичног правног статуса.

3. У документима се термин отрок често употре-бљава у уопштеном значењу слуге, са дугачком ска-лом нијанси. Почев од Хиландарског и Студенич-ког типика, у којима је реч отрок преведеница грчке речи о гшоируда (слуга, служитељ, помоћник), у многобројним примерима истиче се смисао личне службе и присности, без обзира на друштвено по-рекло. Овом именицом обележавају се слуге монаха, момци, помоћници и поверљиви службеници вла-дара, чиновника црквених и световних достојанстве-ника, који обављају одговорне задатке (дипломат-ске, судске, управне). Суштина међусобних односа, наглашена коришћењем термина, заснива се не толи-ко на вршењу специфичне функције колико на идеј-ној потпори о господару и слугама, оцу и детету, блискости и поверењу. Ђура Качић шаље 1276. отро-ка кнеза Озора у посланичку мисију у Дубровник; у Закону о рудницима деспота Стефана спомиње се ***урбурарев*** (в.) отрок - његов службеник, а у једном документу из 1454. властелин Оливер Големовић послао је ***место себе*** отрока Радосава Ђурашино-вића да изврши заклетву ***стариника*** (в.) који су теса-ли međe. У латинским документима често се јавља-ју момци и слуге властеле, са приватним и јавним задужењима сличним отрочким, под називима: Га-ти1ш, Гапхш, ргесо, риег, прапш, пун. На сличан начин употребљавају се изрази ***чељадинић*** (в.) де-тић, кућанин, слуга.

Осим за обележавање појединаца, термин отрок може се употребити у истом значењу али као општа именица којом се покривају сви поданици (слуге, зависни људи „деца") феудалног господара. Тиме се наглашава представа о владару, односно властели-ну и његовим подложницима дужним да му служе. Фалсификована повеља штипском подграђу која се приписује Душану назива становнике подграђа отро-цима (тј. поданицима, зависним људима). Истоветно значење уткано је у израз отрочко име.

4. Поједини примери употребе упућују на то да је термин имао једно специфично техничко зна-чење јавног органа владара, клира или локалне власти са судским, најчешће извршним овлашће-њима. У Скопској повељи се, на пример, јавља отрок као егзекутивни орган црквене и државне администрације; у два документа из 1413. владарев отрок обезбеђује наплату новчаних потраживања. Именица прелази у стране језике: у италијански -ћохгоћ ае1а с-оппа, Петар Бољадиновић, кефалија руднички, врши исту функцију као владарев отрок у актима из 1413; у грчки - деспот Јован Угљеша шаље 1369. свог дворанина и властелина кир Ники-

ту Педијасима сб? отроког) да изврши предају спорне земље у једној парници око међа. Због ра-зноврсности функција и положаја које покрива тер-мин отрок у општем значењу *спуге* (под 3), отроци овде могу представљати слуге и поверљиве људе који, једноставно, у појединим случајевима врше улогу извршних органа. Стога је тешко извршити разграничавање значења под 3 и под 4. Пошто су слугама (отроцима) владара и властеле често пове-равана задужења судских извршитеља, вероватно се из тог разлога сам назив могао проширити на одређену функцију.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавпи под разним го-сподарима од XII до XV века,* Споменик СКА 66 (1926) 82-84; *8Њч>п1к МагогуМоШ 81отатИск* III, **\Уаг52а**\уа 1968, 5.у. (употреба у другим словенским језицима и одговарајућа литература); М. Благојевић, *Земљорадња,* 96, 97, 196, 372, 392; Прегледе основ-не литературе пружају: Р. Михаљчић, *Отроци,* ИГ 1 (1986) 51-57 *(= Прошлост и народно сећање,* 233-240); I,. Маг§епс, *ВИјезке о тегорзтга, зокаШсг-та I о1гос1та,* 2ћогшк гас1оуа Рглупо§ гакићеТа и Тчкжш 5асш 35, 1-3 (1991) 91-116; Ђ. Бубало, *Шта значи отрок у српским повељама,* Зборник МСИ 56 (1997) 19-28.

Ђ. Бубало

ОЧЕВИНА в. *Баштина.*

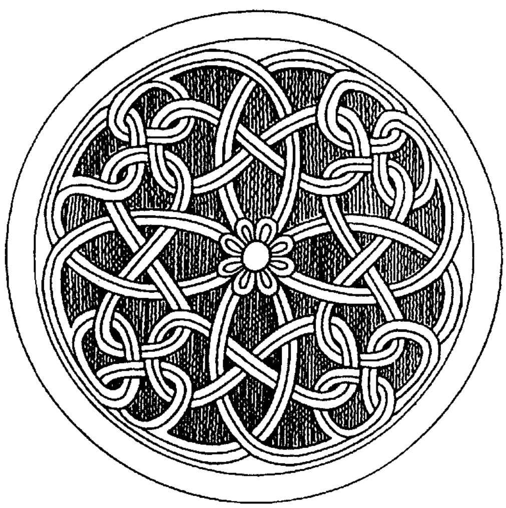

П

ПАЗАР в. *Трг.*

ПАЛАТЕ в. *Полате.*

ПАНАГЕРИОН в. *Сасуди.*

ПАЛЕЈА (од грч. атаХша бихдгјкг)) - У визан-тијској и старој словенској књижевности Стари за-вет није се користио у целини, нити је постојао као јединствена књига какву данас познајемо. Палеја је посебан зборник у коме се хронолошким редо-следом излаже старозаветна историја. Палеја у ко-јој се приповедају само историјски догађаји назива се *историјском палејом.* Сматра се да је њен грчки текст настао крајем IX века, а да је на словенски преведена најкасније до краја XII века, и то на ју-жнословенском терену. Установљено је да су по-стојале три редакције превода: западномакедонска, српска и средњобугарска (у Молдавији).

У *палеји с тумачењима* налазе се, осим исто-рије, додаци и опширни коментари појединих би-блијских књига. Осим тога, излагање библијске историје од стварања света и човека, било је по-годна основа за богословска тумачења појединих догађаја, и разоткривање симболичких значења многих библијских догађаја, који представљају „пралик" будућих новозаветних догађања. У са-став *палеје с тумачењима* често улазе и дела апо-крифног карактера (Откровење Аврамово, апокри-фи о Мелхиседеку, апокриф о Мојсију итд.), а осим тога укључују се и поједини одломци из *Лестви-це* Јована Синајског, из *Паренесиса* Јефрема Сири-на, из *Откровења* МетодијаПатарског, из *Шесто-днева* Јована Егзарха итд. Превод овог типа палеје настао је, највероватније, у Русији.

У српској рукописној традицији био је засту-пљен и овај тип зборника. Посебно место заузима рукопис друге четвртине XV века (Музеј Српске православне цркве), који садржи још и Зонарину Хронику и слова светих отаца. И Никон Црного-рац се у свом трећем писму Јелени, сачуваном у Горичком зборнику (Архив САНУ 446), позива на Палеју.

ЛИТЕРАТУРА: М. Сперански, *Историја пале-ја, њени преводи и редакције у старој словенској књижевности,* Споменик СКА 16 (1892); М. Спе-ранскии, *ЈОгославннские тексти „ Историческоп Палеи" и русские ее тексти,* у књизи: М. Н. Спе-ранскии, *Из истории русско-славннских литератур-них свнзеп,* Москва 1960, 104-147; Е. ТшчЈеапи, *1а „Ра1еа" ђуzапНпе сћеz 1ез 81ауе8 З.и 8иЛ* ***е1*** *сћеz* ***1е8*** *Коитагт,* К.е\аш аез ешаез зкуез 40 (1964) 195-206; Т. А. Сумникова, *К проблеме перевода Историче-скоп палеи,* Изучение русского **лзБжа** и источникове-дение, Москва 1969, 27-39; О. В. Творогов, *Пален толкован,* Споварв книжников и книжности Древнеи Руси, В**БШ.** I (XI - первал половина XIV в.), Ленин-град 1987, 285-288; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 231-232: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI- XVII века),* Београд 1982, 77.

Т. Суботин-Голубовић

ПАНАГИРИК (грч. л;агг)**уф1Ко'$** - празнични говор) - књига која садржи изабране празничне бе-седе и слова за веће празнике током године, сло-

жене по календарском редоследу. У панагирик мо-гу бити унета и житија појединих светаца. Словен-ски назив је ***тржаственик,*** а други грчки назив за овакву врсту зборника је ***хомипијар.*** Аутори саста-ва који улазе у панагирик су црквени оци и други византијски писци: Григорије Ниски, Василије Ве-лики, Григорије Богослов, Јован Златоуст, Андреј Критски, Епифаније Кипарски, Анастасије Синај-ски.

Најстарији сачувани српски панагирик препи-сан је у последњој четвртини XIII века ***(Михано-вићев хомилијар,*** Архив ЈАЗУ III с 19/Михановић 19). Крајем XV века преписан је панагирик за целу годину (Архив ЈАЗУ III ћ 21/Кукуљевић 738). У српским (као и бугарским) панагирицима често се могу наћи и оригинална дела јужнословенске књи-жевности: појединa слова Климента Охридског, Григорија Цамблака, ***Слово о светом кнезу Лазару*** патријарха Данила III. У српским панагирицима XVI века појављују се и састави патријарха Јевти-мија (Трновског): житија свете Петке, Јована Рил-ског, Илариона Мегленског.

Посебан тип чине тзв. ***триодни панагирици,*** у којима се делови триодских служби комбинују са одговарајућим прозним текстовима (словима и бе-седама). Најстарији српски зборници овога типа потичу из треће деценије XIV века - то су рукопи-си бр. 644 и 645 Народне библиотеке у Београду.

ЛИТЕРАТУРА: К. АкгептшНег, ***Мтапоугс Нотг-Наг*** I, II, Огаг 1957, 1967; Д. Иванова-Мирчева, ***Хо-милиарЂт на Михановић,*** Известил на Института за бЂлгарски език XVI (1968) 381-391; Н. Наћп, ***Рппј РгеЛфеп буѓапНтзсћег КггсћепуШег аиз &ет шеИеп ТеИ Љез 51ауисћеп Мтапоугс-Ноттаг,*** Тиħт§еп 1969; Д. Богдановић, ***Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара,*** Београд 1978, рукописи бр. 439-446, 473, 487, 489, 496, 644; Е. В1аћоуа, ***Ууг-пат згбзкусћ гикорип рго зШ&ит 5{аго$1оуеткећо ћоттаге,*** Међународни научни скуп Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности, САНУ, Београд 1981, 225-229; Д. Богдановић, ***Ин-вентар ћиржских рукописа у Југославији (Х1-ХУП века),*** Београд 1982, 77-79; К. Иванова, ***Неизвестна редакцш на триоднж панагирик в СЂстава на три-ода,*** СтаробЂлгарска литература 20 (1987) 20-39; Ђ. Трифуновић, ***Азбучник,*** 232 -234;

Т. Суботин-Голубовић

ПАНАЂУР - у старим српским текстовима пл-**нлгЂЈрћ** или пднлгторћ, позајмљеница из грчког ***па***-угјуг)р15, преузета веома рано, али ипак у доба када се број значења тога израза сузио, тако да је у сржи имао велики скуп људи, сабран поводом прosла-вљања светитеља или празника којем је црква по-свећена. Панађур је укључивао бденије уочи пра-зника, свечану службу божију, литије, а био је уоквирен разноврсним привредним активностима и забавама.

До времена када се проширио у српску средину панађур је изгубио некадашња реторска надметања, а потиснути су били и пагански световни елементи против којих су говорили црквени оци. Трговачке активности у црквеним објектима или непосредно уз њих забранио је Трулски сабор (канон 76), али је било прекршаја и злоупотреба, како се види из ко-ментара канониста XII века. Није било лако одр-жати равнотежу између религиозне атмосфере пра-зника и световњачке заокупљености зарадом и забавом, поготову што су искушења била велика. Из описа византијских панађура се види да су по-ред трговаца из далеких крајева долазиле и групе артиста, забављача разних врста, чак и тадашњи полусвет.

Српска грађа о панађурима је врло оскудна и једнострана, односи се махом на располагање пана-ђурима, односно приходима које су доносили. Ипак, и из такве грађе се види да су панађури као вид ре-лигиозне друштвености усађени веома рано. По-веља краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља, поред главног манастирског па-нађура у новембру има и ***село Брод в њем трг неде-ља и панађур 8 дан септембра,*** а оба се приписују ***светом цару Роману*** (= или Роман Аргир III 1028-1034 или Роман IV Диоген 1068-1071). Панађури су несумњиво пратили увођење византијске власти и консолидацију црквене организације. Како је ве-лики део територије касније српске државе доспео 1018-1020. под византијску власт, он је већ тада упознао панађуре.

Посетиоци из удаљених крајева очекивани су и на панађуру у Скопљу, судећи по краљевој одредби да је свако ко дође дужан ***да дава законују царину*** и то било да је ***Грк или Блгарин или Србин, Латин, Арбанасин или Влах.*** Свако је био слободан да дође на панађур. У повељи за призренску епископију се каже да је свако слободан да дође, да га нико не сме узнемиравати ***ако је кому и велицјем длгом***

длжан, н' да си всаки трговав походит свободно. То значи да су неки панађури имали привилегију какву је Дубровник нпр. давао поводом прославе Свето-га Влаха (тзв. **ггапсћ121а** 51епс1агсИ, док је застава ис-такнута нико не може бити потезан за дуг). Ствари трговаца су биле неприкосновене, нико није смео узети силом *ни на панађури, ни у којему тргу,* ни сам краљ, и он је морао да плаћа као и други људи.

Панађур је био под владаревом заштитом, ни-ко није смео реметити *мир* (в.). Ко би изазвао метеж или тучу претила му је казна од 500 перпера, а ко би потегао мач или нож морао би платити *вражду* (в.) као да је убио или ранио човека. Код великих манастира са имунитетом панађур се изузимао из власти *кефалије* (в.), тако да је важило начело: *сам игуман да јест кефалија панађуру,* а истовремено се кефалији забрањивало: *ни свезати ни дохотка узе-ти којего љубо.* У Хтетову се искључивала власт и самог краља и његових сродника. Привилегија господара панађура била је (то знамо за Скопље) и у томе да се продавало *црковно вино и хлеб и месо,* а да су други смели продавати тек уз благослов игумана под претњом казне и заплене робе која се продавала. Привилегија је паралелна оној коју има владар у краљевским трговима: *кди се хоће кра-љево месо продати да се заручи по всему тргу да не продају ни купују меса доколе се краљево не прода.*

Панађур је доносио доходак од царине на робу којом се трговало и од глоба које би се изрицале. Тако је сва глоба на скопском панађуру припадала манастиру а од вражде половина. Остатак вражде је свакако ишао владаоцу, али у повељи за манастир у Хтетову, коме је припадао панађур у Пологу, изри-чито је прописано да се царина узима само цркви и да се не дели ни са ким *(да не има никто опкине с њим).* У неким случајевима је ближе наведена наме-на прихода од панађура, код Богородице Љевишке за кандило, у Светим арханђелима за свећу.

Приход од куповине и продаје по својој приро-ди једнак је ономе што се добијао на *тргу* (в.), па се дешавало да се панађур изједначује са тргом. Та-ко се у Грачаници у повељи прилаже: *трг панагир јеже јест празник Благовештеније свете Богороди-це.* На панађуре ће се, по свој прилици, односити и они *тргови* у повељама који су везани за одређе-ни празник и временски ограничени: трг пред Спа-совдан и Аранђеловдан, или трг у Призрену пред празник Светог Николе.

Изједначавање панађура и трга заслужује па-жњу због могућег утицаја повременог панађура на настајање трајног трга, који затим утиче на лик на-сеља и посредно делује на урбанизацију. У пове-љи за Полошку епископију наведено је *село Хтето-во /.../ и с панагиром.* У Душаново време тај угледни панађур није утицао на промену статуса насеља. У повељи краља Милутина за панађур у Скопљу предвиђа се да се плаћа царина *као у Хте-тову и Грачаници и по другим црквама.* У архив-ским документима с почетка Душанове владавине споменути су панађури у Грачаници и Пологу (то је хтетовски панађур), јер је краљ узео неке тканине трговцима и дуго отезао са њиховом исплатом.

Битно обележје панађура и разлика у односу на трг је привременост. Панађур се одржава дан, три дана, или осам, или петнаест дана, а за време одржа-вања имао је привилегије трга. Судећи по подацима из последњих деценија средњег века панађури су утицали на статус насеља у коме су се одржавали и довели су до појаве читаве категорије мањих трго-ва. Не може се у сваком случају где се наводи трг са панађуром тврдити да је из панађура настао трг: *и у Мачве трг Цебрц и панађур о празнику светог Пан-телејмона,* или *панађур Петров у Сталаћу с бро-дом.* Раваница је имала *панађур Спасов под мана-стиром,* али и панађур свете Петке на Дунаву пролетњи. Неки се нису везали за насеље као онај који је добила Раваница: *и два панађура у Мачви у Подгорици свети Георгије пролетњи и јесењи.* Па-нађури су се одржали и у време турске власти кад се јављају и други називи *вашар,* а касније *сајам.* Сам термин панађур није остао ограничен на некада-шњу византијску територију. Већ у XV веку имамо панађур у Сребреници. Дубровчани употребљавају назив панађур и за сајмове у италијанским градо-вима: ад рапа§епшп Апгшш, или у Барлети: т пип-дт15 **5Јуе** т рапашго.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици,* 167, 335, 504, 611, 615, 620, 635, 640, 657, 658, 661, 670, 692, 698, 718, 719, 770; М. Динић, *Одлуке већа Цубровачке републике* I, 56, 236; II, 561.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 190-191; 5. Угуошз Јг., *Тће Репе&пз о{ 1ће Вугапп-пе 8ат(: а з(иа*у т (ће па(иге о{а тепгуа! гпз(г(и(гоп, Кз оп%тз апп{а(е,* боћогпоз* 1981, 196-226.

С. Ћирковић

ПАНИПЕРСЕВАСТ (лаггшероe**(Заато$)** - ви-зантијско достојанство које је створено за владе Алексија I Комнина (1081-1118), у време кадаје спроведена реформа дворских титула. Многе од њих настале су комбинацијом некадашњег царског епи-тета севаст (ae**(Заото'$,** аи§ибШб) са другим речима; код паниперсеваста то су аугменативни префикси тшг- и гшер-, чиме се добило значење *најпреузвише-нији, свепреузвишени.* У ранг паниперсеваста узди-зани су најпре чланови царске породице, тако да је први носилац овог достојанства био Михаило Та-ронит, супруг Марије, сестре цара Алексија I. Пре-ма речима Ане Комнине, паниперсеваст Таронит заузео је том приликом место уз цезара (^гл>0ажо$ тф **ка1аар1** уг\>**Ета1)** Нићифора Мелисина. По смр-ти Алексија I Комнина хијерархија најугледнијих почасти била је следећа: прво место припадало је севастократору (такође нова титула), иза кога су до-лазили цезар (старо достојанство), а затим редом новостворене титуле паниперсеваста, севастоипер-тата, протосеваста, протоновелисима, новелисима; тек иза наведених долазила су некада најугледнија звања протокуропалата и куропалата. И у каснијем периоду титула паниперсеваста додељивана је са-мо представницима угледних породица. У хијерар-хији дворских достојанстава задржала је своје углед-но место и у XIV веку: према Псеудо-Кодину титула паниперсеваста следила је ону великог доместика. Достојанство паниперсеваста, за разлику од неких других угледних византијских титула, није прене-то у Србију.

ИЗВОРИ: Аппе Сотпепе, *АГехгаЛе* /(Нугеб I—IV), ео! В. Еего, Рапб 1937, 114; РбешЗо-КосПпоб, *ТгаИе дез о(/гсез, 66.* Ј. Уегреаих, Рапб 1966, 134, 136.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 26; N. **О1копо1шо**!еб, X *'еуо1иНоп б.е Vог^атзаИоп аа[1]-тизггаИуе де 1'Етргге ЂуrапИп аи XТ з1ес\е,* Тга-уаих ег тетоцеб 6 (1976) 127; *ТНе Охјога[1] ИгсИо-пагу о{Вугаппит* III, Ие^ Уогк - Охгогс! 1991, 1570 (А. Р. **Ка2ћс1ап).**

Б. Крсмановић

ПАНЦИР - хаљина или кошуља од плегене гво-здене жице, односно панцирног плетива. Панцир-не кошуље су најчешће биле беле али их и у срп-ским земљама, као и на Западу, богатији витезови боје. У XV веку панцирне кошуље су рађене од фи-није жице. Понекад су у борби комбиноване са окло-пом. У то доба панцирна кошуља постаје синоним лаког наоружања (в. *окпоп).*

Цвострука панцир кошуља - Нерези

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оружје у сред-њовековној Србији, Босни и Џубровнику,* Београд 1957; О. Рпћакоуго, *Огигје па гШпот зИкагз^и 8го\-је г МакеЉотје,* Уебтк Уојпо§ тигеја 10 (1964).

Н. Лемајић

ПАПАДИКА (грч. **гсалаб1кгј)** - неумски руко-пис карактеристичан за касновизантијску Кукузеље-ву „калофону" рукописну традицију грчког црквеног појања. На почетку садржи приручник касновизан-тијске неумске нотације **(лалаб1кгј** тех^т)) а потом зборник црквених песама. Назива се и *Аколутија* (грч. 'АкоА.ог)**01а** = цветник).

Делове пападике садржавао је и рукопис Народ-не библиотеке у Београду (Рс 93, XV век) изгорео у бомбардовању априла 1941. године. Пападика са преводом приручника за касновизантијску неум-ску нотацију на црквенословенски језик је и хи-ландарски рукопис бр. 311 из XVIII века.

ЛИТЕРАТУРА: Е. \Уе11еб2, *А НШогу ојВужпИпе Мшк апа[1] Нутпо^гарћу,* Охгогд 1961, 13-14; Ј. Ми-лојковић-Ђурић, *Пападика у хиландарском неум-ском рукопису бр. 311,* ЗРВИ 8, 2 (1964) 273-285;

Д. Стефановић, ***Црквенословенски превод приручни-ка византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хипандара,*** Хиландарски зборник **2 (1971) 113-130; *Т>.*** Сопотоз, ***ВугупИпе Тггза&а апа[1] Сһегоиогка о{(һе 14"' апа[1]15'" СепШпез,*** Тһе55а1ош-кј **1974, 43-46; *Ћтхоџо*** ЕукгжХолшбисо' **Ле^исо** тт)5 Вг^а^тгутј? Могхпктј*, Агтпа **1993, 276.**

Д. Петровић

ПАПИР - најмлађа врста материјала на коме се писало у средњем веку и који је потиснуо из упо-требе пергамент.

Првенство проналаска папира **105.** године н. е. припада Кинезима, а његова јефтина производња и лако транспортовање омогућавали су му да се појави у медитеранским земљама као такмац па-пирусу и пергаменту.

Производња папира била је вековима чувана тајна Кинеза, све док је кинески заробљеници ни-су **751.** године одали Арабљанима да би се ослобо-дили у Самарканду. Али столеће и по раније Ко-рејци су преко свештеника упознали у Кини производњу папира и пренели је у Кореју и Јапан. Схвативши велико преимућство папира над папи-русом и пергаментом (практична вредност и јефти-ноћа производње), Арабљани су успели да њего-ву производњу усаврше и после освајања Шпаније, папир пренесу у Африку и Европу.

Сасвим је извесно да је папир био у употреби у Шпанији већ у IX веку, али још увек увожен из државних фабрика изван европског континента. Иако је прва фабрика папира на европском тлу би-ла основана средином XII века (у Јатви), он се на Западу ваљано упознао и проширио тек у време крсташких ратова када су наступиле живе размене материјалних и културних добара Истока и Запада.

Арапски називи за папир били су ка§һаа или ка**§һ1а,** а затим \\^агак. Међутим, ти се називи нису раширили на Западу мада су папиром трговали нај-више сами арапски трговци. Европљани су и за ту врсту писаћег материјала задржали стари назив па-пируса, па отуда и у средњовековној латинској тер-минологији називи: сһагха раруп, сһагга аатабсе-па, сһагга һатһуста и хуНпа.

Најстарији европски документ написан на па-пиру је повеља сицилијанске грофице Аделаиде, жене Рогериа I, из **1109.** године, док је још у XII веку папир добро познат и на подручју Француске, где се већ почетком XIV столећа отварају млино-ви за папир, а први његови проналазачи у граду Троа дају га 1355. године за потребе Париског уни-верзитета.

На просторима јужнословенских земаља, нај-старији досад написан рукопис на папиру је један ***Еуап%еИапит*** настао у Трогиру 1259, док се за по-требе Дубровника набављао неки папир (һотһасј-ит) у Палестини 1280, у градским радњама дозво-љавала продаја „папира, пера и каламуса" (саПат, репат ег са1атагшт) 1335, а влада Дубровника при-мила од Мркше Живковића једно писмо ***писано на папиру*** (бспрга т рарјго) 1398. године.

И у изворима, писаним на српском језику, по-миње се харгија (папир) у XIII веку: Сава је, према Доментијану, позивао Немању ***посланијем написа-није хартије,*** а према Теодосију, ***на хартију напи-сав,*** док Стефанов биограф Константин Филозоф за султана Мусу каже да 1413. ***преписа којејжде васи име на хартијицах.***

У средњем веку се и пергамент називао харти-јом: расрђен због рђавог пергамента писар је у XIII веку љутито узвикнуо: ***Прокљата хартија,*** а у пер-гаментном рукопису, писаном почетком XIV века, стоји забележено: ***Попива хартија чрнило.***

Од XIII века јављају се на папиру водени зна-ци (^аббеггеЈсһеп) - звани филиграни - у облику слова или цртежа животињских и биљних мотива као ознаке, или, у неку руку, заштитне марке поје-диних фабрика које могу бити од извесне помоћи и при датирању неких недатираних рукописа.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, ***Писање повеља,*** Глас СКА 157 (1933) 223-226; Ј. **8Нр151с, *Ротоспе роујјезпе гпапоз(г и (еоггјг г ргакзг,*** Вео§гаа 1985, 17-19; V. 1Чоуак, ***ЕаИпзка ра1ео§га/гја,*** Вео§гаа[1] 1991, 70-73.

Ђ. Тошић

ПАПУЧЕ в. ***Обућа.***

ПАРАКЛИС в. ***Капела.***

ПАРАМОНАР (пдрАмонлр!*, ПАрАККлисигарх^, **под^клисислрхһ,** црквењак) - спадао је у ниже црк-веនослужитеље у манастирима, епископским сабор-

ним црквама и парохијским црквама. Ову службу у манастирским и епископским црквама обављали су монаси, а у парохијама дужност парамонара оба-вљао је највероватније један од поповских синова. У раније доба служба парамонара била је подло-жна симонији, па је таква појава спречена каноном 2 Четвртог васељенског Халкедонског сабора *(или из гадне похлепе за добитком произведе за новце економа, или екдика, или парамонара... нека се са свога степена свргне).*

Опште задужење парамонара било је да се ста-ра о просфори, вину, води, тамјану, ватри, да пали и гаси свеће, да припрема кадионицу и приноси свештенику, да оглашава почетак службе, да одр-жава олтар у реду, да чисти цркву. Ова служба се ретко помиње у средњовековним изворима. Спо-миње је Теодосије поводом манастирског парамона-ра цркве Светих четрдесет мученика у Трнову. По-сле одласка краља Владислава са телом светог Саве догодило се чудо са хромим Неофитом, коме је по-могла рака Савина да оздрави, а он је то испричао парамонару. Познат је и параеклисијарх једне срп-ске митрополије из XV века (1434) - „Акекедије параеклисијарх велике митрополије" **(пдрлеклиси-лрх*» велнше митрополУе).**

Најпотпуније је приказана служба манастирског подеклисијарха у Хиландарском типику (глава 6). Подеклисијарх се стара да на време почне полу-ноћна служба и јутрење **(донц^е^вже подк»клиси-гарх^, чАсовникк слншав(> еноцљ);** после благо-слова игумановог удара у клепалце, дели монасима свеће и позива их на полуноћну службу, он и сам поје. После полуноћнице води рачуна да отпочне јутарње славословље, удара у велико клепало и у бронзано. У глави 15 Хиландарског типика изри-чито се наглашава да еклисијарх има свог помоћни-ка подеклисијарха **(имоушоу и подђклисигархА лл^ншлго секе).** Спужбу подеклисијарха надгледа лично еклисијарх - „пажљиво и смирено пази ... и уз то на паљење свећа и чишћење" **(плче же и**

сЕгђшномђ очишеш и оужежеш).

ИЗВОРИ: Н. Милаш, *Правила православне цр-кве са тумачењима,* Нови Сад 1895, 329-330; Тео-досије, *Живот Светога Саве,* 212; превод, Теодоси-је, *Житија,* Стара српска књижевност V, 256-257; С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке,* Бе-оград 1952, 13 бр. 146; В. Ћоровић, *Списи Св. Саве,* 42-43, 91; превод, Свети Сава, *Сабрани списи,* Ста-ра српска књижевност II, 52-53,65-66.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* II, 276; Н. Милаш, *Православно црквено право,* 455, 723; С. Петковић, *Речник црквенословенскога језика,* Срем-ски Карловци 1935, 116; Ј. Оаггоихез, *Кесђегсђез зиг 1ез оффша Ј.е V е%Нзе оутпппе,* Рапз 1970, 87, 325; *Кјестк ЈАШ.*

М. Јанковић

ПАРАМУН в. *Стража.*

ПАРАЦ (плр1.ш>) - 1. Парничар који се са неким *пре* (од глагола *прети),* односно парничи. Према одредбама Душановог законика (чланови 161, 175, 181) парци **(ш>р1>ци)** су супарници, процесне стран-ке на суду. Тужилац се називао парчија **(пАркчигл),** а оптужени отпарчија **(иггплркчГА)** који на суду одго-вара **(иггпирл).** Парци су на суд долазили лично, иа-ко се предвиђа могућност да парца брани заступ-ник. Сваки парац ишао је *пред свога судију,* једино ако се парничари нађу на двору судио им је двор-ски судија (члан 175). За *велико дело* један од судија је ишао са *обојицом парничара пред цара* (члан 181). Црквени људи судили су се пред својим митропо-литима, епископима и игуманима, а парничарима двеју цркава, судиле су *обе цркве* (члан 33).

За турске власти кметови (в. *кмет)* судили су сељацима „кад би их парци позвали", а оне парце које нису могли намирити, слали су нахијском су-ду. У Црној Гори парци би бирали кметове суди-је, „обично по 12 са сваке стране". Израз парац ушао је и у пословице: *Нико не може судац и па-рац бити.*

2. Парац се јавља и у значењу заступника. За-ступник је могао бити члан породице - старији брат из заједничке куће (члан 66). Приликом продаје двора у Призрену, договорено је да ће мајку, удо-вицу Доброславу, у случају тужбе заступати њен син Првослав - *ако има што говорити, а Првослав да одговарат, а купац да је слободан.* Парац као правни заступник, на суду је штитио сироту удо-вицу: *Сирота која није кадра парничити се или од-говарати, да даде заступника* **(пр^цл)** *ко/и ће за њу одговарати* **(прНгги).**

Као правне заступнике схватамо парце у Ду-бровнику. *Парци градски* и *парци општински* по-писани су са осталим дубровачким угледницима,

већницима Великог већа, Малог већа, судијама и чуварима ***добитка*** свете Богородице (уговор Ду-бровачке општине са царем Михајлом Асеном). За снагу исправности баштинске повеље војводе Ју-раја, синовца херцега Хрвоја, гарантовали су ***парци и одговорници.*** Султан Мехмед II наредио је 1471. године да се Дубровчанима врати конавоско робље - ***да ми веке за тои парац не доге царству на пор-ту говорит.*** Занимљиво је да је парац и у овом зна-чењу ушао у пословицу: ***Цуховнику и дијечнику и парцу не таји истине.***

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 339; А. Соловјев, ***Одабрани споменици,*** 43; ЈБ. Сто-јановић, ***Повеље и писма*** 1-2, 211, 250.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, ***Рјечник;*** Вук Стеф. Караџић, ***Српски рјечник*** (реч ***кмет);*** V. Магигашс, ***Ргтозг;*** К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 120; Н. Радој-чић, ***Из доба цара Цушана,*** Прилози ЛМС 1 (1928) 42-43; ***Кјестк*** *JA2JJ;* Т. Тарановски, ***Историја срп-скогправаШЛУ,*** 162, 163, 170, 188-190, 208.

Р. Михаљчић

ПАРИК (**л;ар01Ко$)** - Дословно значење појма је „онај који живи поред". Његово порекло је класич-но; у античко доба означавао је странца досељеног у град, али у епохи хеленизма почиње да се односи и на особе досељене у села. У византијским извори-ма се ретко јавља пре X века, што оставља семан-тичку еволуцију термина далеко од јасноће.

У законодавству Анастасија I помињу се следе-ће категорије земљорадника: §еог**§01,** рагоИсоЈ и **ет**-рђугеиТаЈ; у нешто каснијој новели Јустина II нала-**зе** се §еог**§01, тЈ51:ћо1:а1** и **етрђу1еи1:а1.** Претпоставља се да, у контексту земљишних односа позне антике, између појмова рагспкоз и гтбгткЛеб постоји једна-кост, односно да парик као и мистот припадају ка-тегорији сељака која обрађује земљу у својству унајмљене радне снаге, нема и не стиче власни-штво над њом; међутим, после тридесетогодишњег рока њен положај се мења: она постаје господар свог власништва и бива везана за земљу обавезом да је и даље обрађује. Једна новела цара Анаста-сија помиње и посебно, иначе несачувано, ***паричко право*** **(раго1к1коп** сНкагоп); у латинској верзији из доба Јустинијана I оно је названо шз со1опагшт. Поменута грчка терминологија новела је у изве-сној мери одговарајућа латинској (§еог**§01** = со!ош аа**!5спрГ1С1;** рапкој/тјбгћогај = со1от Пћеп). Ипак, директна веза између парика средњовизантијске епохе и позноримских „слободних колона" се не може доказати. У ретке помене парика пре X века спада Теофанов податак о парицима који су, у вре-ме Нићифора I, припадали добротворним установа-ма, црквама и царским манастирима. Веома је зна-чајна новела 118 Лава VI, која говори о стратиотима који су се преселили на имања великих земљопо-седника као парици. Она је показатељ једног од најважнијих аспеката социјалне динамике која је у X веку изменила византијско друштво, и довела до тога да у следећем столећу парици постану број-чано доминантна категорија византијског сеља-штва, на рачун смањења броја тзв. слободних се-љака, организованих у сеоске општине.

Почев од првих деценија X века подаци о пари-цима постају релативно чести. Они показују да се под појмом парик подразумевао зависни сељак. Међутим, постојало је више категорија зависног сељаштва у позној Византији; исто тако, и везе за-висности су биле веома сложене. Покушај да се у природу ових односа и друштвених група дубље проникне није једноставан, јер је терминологија која се у изворима среће далеко од тога да буде ја-сна и једнообразна. Према изворима X и XI века (одлука Козме Магистра, донета на основу рагсн-к1коп сПкаЈоп; Пира), парици су сељаци који су од власника, под одређеним условима, добили земљу на обраду. Према њему се налазе у положају личне зависности, обавезни су на дажбине и работе. По-стојали су тзв. државни парици (бг)ц.оо1ако1 л;.), као и они који су били обавезни црквеним или све-товним земљопоседницима. Извори помињу пра-во, у одређеним случајевима давано од стране цар-ске власти земљопоседницима, најчешће црквеним, да као парике населе одређени број „неопорезова-них" (атеА,гГ$), дакле, оне људе који, за разлику од „државних" нису имали претходну фиксну обаве-зу. Положај парика био је наследан. Извори потвр-ђују да је постојало право власника на земљу дату парику, коју овај није могао да отуђује на било ко-ји начин. Важила је одредба по којој после 30, одно-сно 40 година проведених на имању (отохш), па-рик није могао са њега бити премештен по вољи власника.

Наследно право на обрађивање земље нашло је одраза у термину *уоуто^,* који означава имовину (имање) коју је заједно са обавезом наследио па-

рик а која припада његовом господару. Парици су могли да имају и земљу у сопственом власништву, и њоме су, ако се изузме право првокуповине коју су имали њихови господари, могли да располажу по сопственој вољи. Суштинска разлика у односу на позноримског колона, који је био везан за зе-мљу, јесте у томе што је позновизантијски парик био лично везан за господара, обавезама које му је дуговао. Број парика на једном имању је био реги-строван у државном катастру, забележен у тзв. прак-тицима, и држава је водила рачуна о сваком новом досељеном сељаку - присељенику *(лроокавг\иг*-уо$). После одређеног броја година (30 или 40) про-ведених у том правном статусу, присељеник би по-стајао парик. У изворима појам парика добија каткад опште значење зависног сељака односећи се и на неке друге групе сељака, другачијег степе-на зависности (дулопарици, елефтери и др.).

У српским правним споменицима појам пари-ка се релативно ретко среће, уместо њега је кори-шћен термин *меропах* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: О. Об1то§огзкJ, *0це1цие8 ргоМе-тез J'кШо\ге Jе 1а раузаппегге оуаппне,* ВгахеИез 1956; А. 1_,агои-Тћотас1ак15, *Реазап! БосгеРу т те Та1е Вугаппне Етргге,* Рппсегоп 1977; Р. Еетег1е, *Тке А%гапап НШогу о{ Вугаппит, Ргот оп§т8 1о те ћме1{(к сеШигу,* Оа1\уау 1979; М. Кар1ап, *Тез кот-тез е11а 1егге а Вуrапсе J.и VI" аи ХР з1ес1е, Рго-ргШе е1 ехрЊИапоп Jи 8о1,* Рапб 1992; *Рагогкоз, ОШ,* 1589-1590 (М. ВагШбЈб); *Оетомагшз, ОВВ,* 610 (М. Ватшз).

С. Пириватрић

ПАРИМЕЈНИК (грч. *лрофцхоХбуту)* - књига која садржи поучне и пророчке приче *(ларо1ц(а)* из Старог и Новог завета. Паримије се читају то-ком вечерњег богослужења, уочи празника. Својим садржајем оне посредно или непосредно говоре о предстојећем празнику. У Српској цркви, паримеј-ник је нестао из употребе као засебна књига током XIV века, мада се повремено може срести све до XVI века. Паримије које се односе на календарски (минејски) циклус прешле су у минеје, где се испи-сују на одговарајућим местима у служби; парими-је које се читају током покретног годишњег циклу-са (триодског) прешле су у триоде.

На службама се најчешће читају по три пари-мије, али их, када су у питању службе већег ранга или Христови и Богородичини празници, може би-ти и много више. По правилу, чита се непаран број, мада има и изузетака када се чита паран број па-римија.

Сматра се да су паримејник на словенски језик превели још Ћирило и Методије, и да су се затим издвојила три архетипа некада јединственог пре-вода, који су даље били редиговани и прерађива-ни. За изучавање историје словенских паримејника од највећег су значаја три српска рукописа: *Бео-градски* (крај XIII века, НББ 625), *Хиландарски* (бр. 313; прва пол. XIII века) и *Лењинградски* (С>.п.1.51; XIII век).

ЛИТЕРАТУРА: Б. Стипчевић, *О српским пари-мејницима,* Симпозијум 1100-годишнина на Кирил Солунски, 2, Скопје 1970, 347-387; Б. Јовановић, *Значај српских паримејника за текстолошко раз-врставање словенских преписа и реконструкцију првобитног ћирило-методског оригинала,* Зборник историје књижевности САНУ 10 (1976) 1-20; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 235-237; Д. Богдановић, *Инвентар кирилских рукописа у Југославији (XI-XVII века),* Београд 1982, 80.

Т. Суботин-Голубовић

ПАРОХИЈЕ - 1. Основне територијалне једини-це у организацији хришћанских цркава, па и у сред-њовековној Србији. Организација тадашњих паро-хија није позната у појединостима, њих је обично чинио део села, једно или више села, везаних за једну цркву и једног свештеника. Право оснивања парохија и постављања *свештеника* припада *епи-скопу* (в.). Парохије су у средњем веку називане: *нурија, инурија, инорија, енорија, јенорија,* што су све варијанте грчког термина *&уор(а.* Овим се тер-мином у почетку означавала и област којом је епи-скоп управљао, да би се у XIV веку то усталило само за парохије, а епископска област добила је на-зив *епископија* (в.).

Читава средњовековна Србија била је прекри-вена густом мрежом парохија, чиме је обезбеђен трајан утицај цркве на вернике, како на њихову ор-тодоксију (= правоверје), од чега је зависило коли-ко ће хришћанска етика управљати понашањем не

само појединца него и народа као целине, тако и на уобличавање начина њиховог живота, од чега је зависило сузбијање паганства и разних облика су-јеверја. Вера није била знање, тј. познавање вер-ских прописа, већ начин живота и понашања.

Давно је уочена извесна неравномерност у по-гледу величина парохија. Наиме, у равничарским пределима било је много више парохија, док их је у брдовитим и планинским пределима било далеко мање. Ниједан средњовековни правни акт, ни црквe-ни ни државни, није се бавио одређивањем броја домаћинстава у једној парохији. То није учинио ни Душанов законик, који у чл. 16 одређује да 20 сео-ских кућа издржава једног калуђера. До прибли-жног суда о величини средњовековних парохија до-лазимо посредним путем, проучавајући однос броја домаћинстава и попова на манастирским власте-линствима. Тако, по рачунању С. Новаковића, у рав-ници Дечанског властелинства 20 кућа чинило је једну парохију; у долини Лима једну парохију чини седам села, а код планинских влаха долазе два попа на 504 куће. Проучавањем величина парохија и од-носа броја домаћинстава према пароху, на основу пописа области Бранковића, које су Турци изврши-ли одмах по освојењу исте 1455. године, утврђено је да поповска домаћинства чине 1,8-2,0% укупног броја, тим пописом обухваћених домаћинстава, од-носно да на 50 домаћинстава дође један свештеник. Однос 50 према 1 код парохијских свештеника, што је много повољније од односа 20 према 1 код мо-наха, омогућен је чињеницом да је издржавање па-рохијских свештеника обезбеђено преко земље -сопствене баштине или „три њиве по закону", док тога код монаха нема.

С обзиром да је властелин био дужан да подиг-не цркву за зависно становништво на свом поседу, то су изградња и одржавање парохијске цркве пада-ли на терет феудалца на чијем се властелинству на-лазила. То је тзв. категорија *баштинских цркава* (в.). Властелин је за узврат добијао право да сам изабере свештеника који ће у њој да служи, а епи-скопу је припадало само право духовног надзора. При парохијским црквама постојале су школе у ко-јима се стицала писменост, а настале су из прак-тичних разлога: поповска деца - поповићи морала су да се описмене да би оцу помагала у богослу-жењу, а једног дана и да га наследе у звању. Уз њих, учила се и остала поповска родбина и синови бога-тијих људи. Нема података о методи рада и сред-ствима наставе у тим парохијским школама, али се зна да се учило из богослужбених књига *часловца* и *псалтира,* зато је прво образовање владарских и властелинских синова било чисто црквено. Уз чита-ње, посебна се пажња посвећивала писању, јер је преписивање било једини начин да се књижни фонд увећа. У вези с тим учило се и прављење мастила, пергамента и осталог потребног прибора, па и то-пљење злата и прављење боја за вињете, минија-туре и иницијале по књигама. Тек од XIV века ова се уметност све више негује при манастирима, али се још дуго међу парохијским свештеницима на-лазило одличних писара и минијатуриста.

2. На подручју Српске аутокефалне архиепи-скопије, касније патријаршије, било је од средине XIII века и католичких парохија у рударским и трго-вачким насељима. Прва позната католичка парохи-ја била је у Брскову, а касније су настале у Руднику, Новом Брду, Трепчи, Јањеву, Призрену, Приштини, Брвенику, Плани, Трговишту, Липнику, Црнчи, Крупњу и неким мањим местима која нису иденти-фикована. Основане су за саске рударе (в. *Саси),* којима су се придружили католички трговци из при-морских градова. Стални и привремени католички насељеници били су окупљени око цркве, негде је било и по две цркве (Ново Брдо, Рудник, Трепча), којом су управљали свештеници или капелани, у Новом Брду је био плебан. Цркве су се издржава-ле од прилога верника. Католичке парохије су би-ле под бискупом у Котору, а право на јурисдикцију над њима полагао је и надбискуп барски који је пре пада Србије и постао старешина католика. Като-лички свештеници нису смели преобраћати дома-ће становништво у католичанство, иначе су били слободни у вршењу својих верских функција. У Но-вом Брду и Руднику постојале су и *братовштине* (ггатегштаб, ггаН§Па) локалних католика.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Село;* Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923; Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља,* Гласник СНД 1-1 (1925); С. Ћирковић, *Срби у средњем веку,* Београд 1995, 194-195; Б. Храбак, *Свештена лица на Косову и у суседним крајевима 1455. године,* Зборник ФФ у Приштини 9 (1972) 67-82; Ј. Илић, *Српске школе у доба Немањића,* Гласник СПЦ 1946, 175-181; И. Божић, *О јурисдикцији Которске дијецезе у сред-њовековној Србији,* Споменик САН 103 (1953) 11-16 (= *Немирно Поморје XV века,* 15-27); С. Ћир-

ковић, *Католичке парохије у средњовековној Ср-бији,* Работници, војници, духовници, 240-258.

Р. Милошевић (1) С. Ћирковић (2)

ПАСИШТЕ в. *Паше.*

ПАТАРЕНИ - назив дуалистичких јеретика у Босни XIII до XV века. Етимологија речи није јасна, најчешће се доводи у везу са миланским предгра-ђем Патарија, значајним у верском животу града. Сигурно је, међутим, да реч патарени припада реч-нику западних извора и да се претежно односи на дуалистичке јеретике у Италији. У латинским като-личким текстовима већ почетком XIII века преноси се на Босну и постаје најчешће употребљавани на-зив, док се у православним земљама употребљава-ју други називи: *бабуни* (в.), *кудугери* и *богомили* (в.), веома ретко у изворима, а веома често у ученој литератури од XIX века надаље.

Дуалистичка јерес у Босни је сигурно посведо-чена 1199. Два су вероватна жаришта из којих се могла проширити: Немањина Србија, где су јере-тици прогоњени негде у периоду 1172. и 1180, и Далмација, где су акције против јеретика забеле-жене почев од 1185. Босански бан Кулин (1180-1204) се бранио да његови поданици нису криво-верници, и позивао је да се њихово веровање испи-та. Папски легат је 1203. на Билином пољу код Зе-нице приволео групу монаха осумњичених због јереси да призна врховну власт римске цркве, при-хвати њено учење и обећа да ће свој начин живота ускладити са њеним нормама.

Две деценије касније почиње други низ опту-жби против јеретика у Босни и вести о прогонима и покушајима реформисања запуштене бискупије ко-ја је била под јурисдикцијом дубровачког архие-пископа. Домаћа хијерархија није била кадра да сузбије јерес, па се Римска курија, тада веома актив-на у борби против дуалиста у Француској и Ита-лији, обраћала угарским краљевима, чији су вазали били босански владари, с позивима да силом оружја обезбеди верску чистоту земље и да се њена цр-квена организација реформише по угледу на друге католичке земље. У борбе су били укључени и угар-ски доминиканци, за бискупе су постављани стра-ни енергични борци против јереси. Бискупија Босне је изузета из јурисдикције Дубровника (1247) и потчињена надбискупији у Калочи у Угарској.

Упркос повременим успесима, када се радило на реформисању црквених прилика - основана је била катедрала, обдарена поседима, уведена цркве-на десетина - дуготрајне и крваве борбе су остале без резултата. Католичка бискупија је истиснута из земље, добила је седиште у Ђакову у Славонији, где ће остати столећима. Остаци црквене органи-зације са словенским богослужбеним језиком до-шли су под утицај дуалистичких јеретика и послу-жили су као подлога за образовање њихове „цркве босанске", која се није везивала за непосредне прет-ходнике, већ је претендовала на универзалну миси-ју чувања *праве вере апостолске,* тврдећи да је њен старешина прави наследник Петров. После прого-на дуалиста у Француској и Италији Босна је оста-ла жариште јереси и њу су посећивали јеретици из Италије да би добили поуку из црквеног учења.

Њени припадници су попут других дуалиста ре-зервисали за себе име *крстјана* (в.) и то само за део који је примио *духовно крштење.* Огњишта верског живота биле су *куће - хиже* (сахе деј ра-1епш), раштркане по територији бискупије. На че-лу цркве био је епископ којега су сви називали *дјед* (в.), а хијерархију су чинили *гости* (в.) и *старци* (в.), скупно називани *стројници.*

Иако је претендовала на универзалну мисију, босанска црква се није ширила сем у неким делови-ма данашње Херцеговине кад су они дошли под власт банова. Границе босанске државе штитиле су је од непријатељске околине којом је била окру-жена све до своје пропасти 1459/1463. године. Од 1340. била је суочена и са мисионарском делатно-шћу фрањевачког реда, који је упоришта створио у самој Босни у рударским и трговачким насељима. По цркву је било неповољно и ширење државне територије на рачун некадашње Немањићке држа-ве, чиме су у састав Босне дошле територије са компактно насељеним и организованим православ-ним живљем. Црква босанска више није била је-дина црква Божја у Босни.

О учењу босанске цркве дуго су вођени споро-ви у науци, па и данас има значајних разлика у ми-шљењима. Како повезани и систематични подаци о веровањима босанских крстјана потичу из като-личке средине, оспоравана је не само објективност него и обавештеност, тврђењем да је оно што се

знало о јеретицима из других области пренето на Босну. Та теза је подупирана подацима домаћих извора, који би, наводно, противречили свему што се у католичким круговима говорило о Босни.

После више од столећа дискусија неке ствари су ван сваке сумње. Показало се да није битно по-двајање на домаће и стране изворе, јер у латинским списима има таквих који су настали у Босни и у суочењу са стварношћу босанских црквених при-лика. Извори који систематски излажу заблуде бо-санских патарена инсистирају на ономе што се ра-зликује од учења и праксе католичке цркве, а не дају никаква обавештења о ономе што потиче из заједничке црквене традиције. Уместо те поделе значај је добила друга која води рачуна о димензи-јама црквеног живота у Босни. Велики је број вео-ма разноврсних извора који показују да се црква у Босни по структури и хијерархији разликовала од великих цркава у суседству. Мали је број инфор-мација о дисциплини и начину живота припадника цркве и верника, а најмање оних које би откривале њено учење. Веома важне су због тога маргинал-не глосе из босанског јеванђеља које је објавио ру-ски слависта Сперански. Те глосе репродукују тер-минологију и темељна схватања о свету, човеку, греху и спасењу, полемичке су у односу на учење великих цркава, и делом директно, делом индирек-тно потврђују оно што се у пописима заблуда ка-же о веровању босанских дуалиста.

У дуалистичком учењу су била супротстављење-на два принципа - духовни и материјални, оличена у два божанства, од којих је једно бог светлости и највише добро, а друго бог тмина и највише зло. Како је видљиви материјални свет творевина злог бога, старозаветни Бог не може бити отац Христов; на целокупан стари завет је пала сенка творца мате-ријалног света Сотоне који је *кнез вијека,* господар видљивог света. Заједно са старим заветом осуђи-вани су пророци и патријарси (са неким изузеци-ма), Јован Претеча је *гори од свих ђавопа у пакпу,* а у једној од споменутих глоса погрдно је назван *-водоносац.* Душе људске су у почетку биле анђе-ли, у тела су затворени они анђели које је Сотона одвео после борбе са Богом. Отуда су душе *ппени-ци,* заробљеници тела и само уздржавањем од гре-ха, очишћењем и крштењем могу се после смрти вратити на небо. Само један део душа је унапред осуђен, то су анђели по природи зли, који не могу да не греше.

У складу са темељним дуализмом и христологи-ја босанских патарена била је докетистичка, подра-зумевала је да је читав земаљски живот Христов био привидан, да није био отеловљен, да *није јео ни пио тепесно,* па према томе није ни страдао, ни умро ни васкрсао, и пошто није рођен од жене, Бо-городица је била анђео, а оспоравана је генеалоги-ја Христова из јеванђеља.

Централно место у њиховом једноставном кул-ту о коме сведочи Радослављев зборник, који је верна копија једног катарског ритуала из XIII ве-ка, заузима *молитва божја,* изговарана клечећи, затим обред ломљења хлеба. Крштење, вршено по-лагањем руке на главу и јеванђеља на груди верни-ка, обавезивало је на безгрешан живот и зато је код многих верника одлагано до уочи смрти.

Одбациване су свете тајне, храмови, поштовање икона и светаца и то је имало велики утицај на дру-штвену и културну ситуацију од XIII до XV века. Без крштења, становници Босне су третирани као пагани и продавани као робље; услед одбацивања брака лабави су били породични односи, регули-сани само обичајима и вољом супружника, па су разводи били веома чести. Однос према храмовима и култу утицао је на то да територија Босне буде без споменика хришћанске уметности. На другој страни, своју радикалну аскезу босанска црква ни-је успела да наметне друштву које је у свему жи-вело угледајући се на дворске средине других зе-маља.

ЛИТЕРАТУРА: Р. КаскЈ, *Вогба Јигтћ 81оуепа га Згѓаупи пеоа\1**$по5г.** Во§отШ /' рагагет,* Вео§тас1 1931, 337-599; М. Динић, *Један прилог за историју патарена у Босни,* Зборник ФФ у Београду 1 (1948) 33-44; М. Еооз, *ОиаШ* Негезу т (ће М1сШ1е А§е$,* Рглћа 1974, 162-167, 211-239, 292-328; Ј. **§1аак,** *8ШсИје о „ СгШ бозаткој " I бо§итгШуи,* 2а§гећ 1975; 8. СЈгкоу1с, *Возатка сгЈсуа и бозапзкој дггачг,* Рп1о21 га Јбпзпји Вобпе \ Негсе§оу1пе I, ОгибЧуо **1** рпугес!а бгеапјоуекоупе ћозапзке аггауе, багајеуо 1987, 191-254; Д. Драгојловић, *Крстјани и јере-тичка црква босанска,* Београд 1987; С. Ћирковић, *Цуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цр-кве: Босанска црква,* Гласник Одјељења друштве-них наука 9 (1995) 7-34 (= *Работници, војници, ду-ховници,* 214-238).

С. Ћирковић

ПАТЕРИК (грч. *латгртоу)* - књига која сво-јим садржајем припада жанру аскетске литературе. У словенској средини се за овакве зборнике већ вр-ло рано одомаћио назив *отачник.* У његов састав улазе многобројне приче о сасвим одређеним мо-нашким подвизима, које имају задатак да поуче о томе како се треба борити са искушењима. По ми-шљењу неких истраживача, пре него што су ове по-вести писмено забележене, преносиле су се усме-ним путем, па би се зато могле сматрати неком врстом монашког фолклорног стваралаштва. Пате-рик је у средњем веку био популарна и распростра-њена књига управо зато што се сматрао неком вр-стом приручника за усавршавање монаха - аскета.

Настанак патерика везује се за саме почетке уста-новљавања монашког начина живота (Ш-1У век) у Египту. Оснивач еремитског (пустињачког) начина живота био је Египћанин Антоније Велики; до осни-вања најстаријих киновијских заједница дошло је такође у Египту, где је у Тебаиди Пахомије утеме-љио прве манастире. Одатле се монаштво проши-рило на Сирију и Палестину, где се појавио и трећи начин монашког организовања - лавра (заједница већег броја засебних монашких келија). У мона-шким срединама формирао се већи број збирки ова-квих поука. Најстарији међу њима је *Египатски па-терик* (1У-У век); у њему су нашле одраза сложене прилике везане за формирање првобитног мона-штва. Овај је патерик уживао велики ауторитет у монашким срединама византијског културног круга. Око 420. године настало је још једно дело ове вр-сте - *Лавсаик* (Лсшсакбу), а написао га је Пала-дије Еленопољски по наруџбини неког велможе Лавса.

Међу египатским монасима током IV и V века формирао се још један зборник сличног садржаја и карактера, познат у словенском преводу као *Сло-ва (или - изреке) отаца* (Алоф08уд.ата *хш* ла-те'рап>). Јован Мосх, вероватно Грузин, саставио је у првој четвртини VII века чувени *Луг духовни* (Ле1-*цш* л;уеид.ат1кб$). Пошто је Јован своје дело пи-сао на Синају, у словенској традицији за њега се одомаћио назив *Синајски патерик.* Он се састоји од 335 глава у којима су представљени не само под-визи људи цркве него и побожних мирјана. Поје-дини чланци овога патерика илуструју нека прави-ла васељенских сабора, као и она правила која се односе на свакодневни живот и богослужење у ма-настиру.

Папа Григорије Велики (око 540-604) написао је *Цијалоге о житију и чудима италијских отаца и о вечности душе* (О1а1о§1 ае упа ет гтгасиПз ратгит ИаПсогит ет ае аетегштате ашташпт). *Цијалози* има-ју необичну форму разговора који се води између самог Григорија и ђакона Петра. Чланци (148) су распоређени у четири књиге, од којих друга садржи опширан животопис Бенедикта из Нурсије. Између 741. и 752. године папа Захарије превео је ово дело на грчки језик. У словенској средини *Цијалози* су постали познати као *Римски патерик.*

У XV глави *Житија светога Методија* стоји да је он превео и *отачке књиге; у* савременој науци сматра се да се то односи управо на патерик. До данас још није сасвим утврђено који је од много-бројних патерика могао послужити као основ за превођење. У раном споменику словенске писмено-сти - *Супрасаљском кодексу* (Х-Х1 век) - већ се налази прича о Павлу препростом из *Лавсаика.* Ру-кописна традиција византијских патерика није до данас систематски истражена, па то ствара велике тешкоће у трагању за предлошцима са којих су се ове врсте зборника преводиле у словенској средини. Веома рано су настајале и разне компилације, тзв. *сводни патерици, у* чији су састав улазили чланци из различитих патерика, па је трагање за грчким предлошцима ових зборника утолико теже.

Један од најстаријих сачуваних српских пате-рика је рукопис Пећке патријаршије бр. 86 из по-следње четвртине XIII века; у другој половини XIV века преписан је чувени рукопис који се данас чува у Националној библиотеци у Бечу (Соа. з1ау. 42). О великој популарности оваквих врста зборника у српској средини сведочи знатан број сачуваних ру-кописа- око 100.

ЛИТЕРАТУРА: Арх. Леонид, *Сведенин о сла-вннских и русских переводах Патериков различних наименованип и обзор редакцип оних,* Чтенил в Им-ператорском обшестве истории и древностеи росси-иских при Московском университете 4/Ш (1891); В. Преображенскии, *Славнно-русскип скитскип па-терик,* Киев 1909; И. М. Смирнов, *Синапскип пате-рик в древнеславлнском переводе,* Сергиев Посад 1917; N. уап \Мјк, *Зш&еп ги а*еп а1(/агскет1ау1$кеп Ра(епка,* Уегћапс1е1Јп§еп с!ег КошпПјке Акааегше уап **\Уеттеп5сћарреп,** АГаеНп§ Еетгегкипс1е, Меише Кеекб 30 (АтзтегсЈат 1931); N. уап \У1јк, *Шз !з(ет Ра(епк 8кШкђ'?,* Аппа1еб Асадегшае 8с1епт Јагшт Репшсае, Зег. В, Ва\ 27 (1932) 348-353; N. уап *Ш)к,*

Xu Jen з1ауrзсИеп Ра(еНка, ХеИбсћпгс шг **б1аУ1бсће** РћПо1о§1е 9 (1932) 357-359; Н. ван Вијк, ***О происхо-ждении Египетского патерика,*** у: Сборник вђ че-стђ на проф. Л. Милетич, Софил 1933, 361-369; N. уап \Мјк, ***Еrт§е Карг(е1 аиз 1оаппез МозсИоз гп шег кггсИепзГатзсИеп 1Л>егзе(гип§еп,*** Хекбсћпгг Шг з1а-**У1бсће** РћПо1о**§1е** 10 (1933) 60-66; N. уап \Угјк, ***О Ра(егуки рггепитасгопут рггег Ме(опе§о,*** Ргасе И-1о1о**§Ш2пе** 17 (1935) 59-65; N. уап ЛЛ^гјк, ***Кикоргзт ра(еПк тапазпга Кrке,*** Ма§агт бјеуегпе Оа1тас1-је 2 (брИг 1935) 108-110; N. уап Мјк, ***Ше зШзсИе КесГакпоп пез Ме§а ТеrтопаНоп,*** Вугап1:**тоб1аУ1са** 4 (1932) 236-252; Н. ван Вијк, ***Подробнип обзор церковнославннского перевода Бол&шого Лимона-рш,*** Вугапгтобкугоа 6 (1935-1936) 38-84; N. уап \Мјк, ***Ба (гаписпоп з1ауе пе 1'Аппгоп Иа§гоп 1>Љ1оз е(зоп рго(о(уре §гес,*** Вугапгтп 13 (1938) 233-241; М. Харисијадис, ***Фронтиспис српског патерика Националне библиотеке у Бечу,*** ЗРВИ 8, 2 (1964) 169-176; Т. А. Иванова, ***Заметки о лексике Синап-ского патерика (К вопросу о переводе Патерика Мефодием),*** Проблемвг современнои филологии. Сборник статеи к семидеслтилетиго академика В. В. Виноградова, Москва 1965, 149-152; П. Мо-мировић, ***ЦесисалиИев отачник. Стара рукописна србуља писана 1564. године у Сара/еву,*** Православ-на мисао 10 (1967) 89-109; С. Николова, ***Патерич-ните раскази и фолклоргт,*** Фолклор и литерату-ра, Софил 1968, 61-67; С. Николова, ***Ранните староблъгарски преводи на патеричните сборници,*** у: Константин Кирил Философ. РОбилеен сборник по случаи 1100-годишнината от **смЂртта** му, Софил 1969, 219-236; С. Николова, ***Патеричните раскази в бшгарската средновековна литература,*** Софил 1980; О. **№ае1јкоУ1с,** ***РгоШет про!о§г/е з1ауепзко§а раШка,*** 81оуо 24 (1974) 7-16; Р. V. Маге§, ***№1сИез §НесИгзсНе Ра(еНкоп м>игЈ.е Гт IX. ЈаИгИипЈеН тз 8\амгзсИе пђегзеШ?,*** Апге1§ег с1ег рћП.-ћЈб!. К1азбе аег ОбгеггегоМбсћеп Академпе с1ег АМббепбсћаДеп 109 (1972) 205-221; Р. V. Мгеб, 5. ***Сrе§от Ма%т „Ога1о§огит ИоН IV" - сИе „ВпсНег Ј.ег Уа(ег" пег И(а Ме(Иоспг,*** б1оуо 24 (1974) 17-39; С. Напшск, ***Вге §ИесИгзсИе ОдегПе/егип§ пег Ога1о§г пез Рар-з(ез Сrе^оНиз ипа[1] гИге Уеrћгег(un§ Вег пеп 81ауеп Гт М\((е1аКег,*** 81оуо 24 (1974) 41-57; XV. И. Уеаег, ***1а (гаЛпоп з1ауе <Јез „ АрорН(е§та(а Ра(гит " (Арегди <Је Гесопотгe Је 1а соИеспоп зуз(етапцие),*** б1оуо 24 (1974) 59-94; В. Р. Ведер, ***Сведенш о славннских переводних патериках,*** у: Методические рекоменда-ции по описаниго славлнорусских рукописеи длл Сводного каталога рукописеи, хранлвдихсл в СССР, Ввш. 2, Москва 1976, 215-217; Ј. Кшбек, ***О (гм>. Ра-(егуки котрИасу/пут,*** 81оуо 24 (1974) 95-107; Мобгупбк1, ***Кгесгом>ткг г1огопе 8упа/зкге§о ра(егука па (1е г\огеп капопи з(аго-сеrкгемтто-з1о\\?ганзИе§о,*** 81оуо 24 (1974) 109-124; О. ВцкгеПпег, ***Сrе§оНиз I. д.ег Сгоззе ипа[1] аЧе з1ачгзсИеп „Ра(еПка",*** 81оуо 24 (1974) 125-133; В. Јоуапоу1с, ***Рескг ра(еНк. ТН /е-ггске геа[1]аксг/е з1оуепзко§ ргеуоЛа 8кпзко§ ра(еИка,*** 81оуо 24 (1974) 139-188; М. СараШо, ***СагаПеНзп-сИе зrгиШгаИ е ргоШгrг §есг деп 'АгкиспоЛегизаНт-зкг/ Ра(еПк е АеИ 'Е§гре(зкг/ Ра(еИк,*** СугШотетосН-апит 3 (1975) 13-27; М. СараИо, ***Ба (гаШггопе з1ауа Ј.еИа соИеггопе аГјаЂепса апопгта Ље^И АрорН(е§-та(а ра(гит: Рrо(опро §есо е з(ги((ига с1е11а раг(е аЏаоепса,*** Шсегсће 81аУ1бНсће 22-23 (1976) 81-120; М. Сара1с1о, ***Е 'Агбиспо-1егизаНтзкг/ ра(еНк (Со11ес-поп а1рИабепсо-апопуте з1ауе Љез АрорИ(е§та(а Ра(гит),*** Полата книгописнал 4 (1981) 26-49; О. ВЈгкгеИпег, ***Баз КдтгзсИе Ра(еНкоп,*** бШсПеп гиг зеr-ћјзсћеп, ћи1§аг1бсћеп ипа* гшб1бсћеп ОћегПеГегип^ с!ег 01а1о§е Оге§огб а!еб Огоббеп гшт еЈпег ТехтесПиоп, 1-11, ^еп 1979; Д. Богдановић, ***Инвентар Нирш-сшх рукописа у Југослави/и (Х1-ХУП век),*** Београд 1982, 80-81; ***Патерик Азбучно-Иерусалимскип. Па-терик Египетскип. Патерик Римскип. Патерик Синапскип. Патерик Скитскип,*** у: Словарв кни-жников и книжности Древнеи Руси, Ввш. I, Ленин-град 1987, 299-308, 313-325; Ђ. Трифуновић, ***Азбучник,*** 224-229; Р. Павлова, ***Пролог рс 705 от Народната библиотека на Сгбш в Белград,*** Ра-1аеоћи1§апса20, 2 (1996) 110-128.

Т. Суботин-Голубовић

ПАТРИЈАРХ - у хришћанској цркви титула ко-ја је уведена од VI века за епископе главних кате-дри: Рим, Александрија, Антиохија, Јерусалим и Цариград. Духовна надлежност патријарха протеза-ла се на све регионалне митрополите и епископе које је он рукополагао и постављао и над којима је имао духовну власт. Звање патријарха је током исто-рије дато и поглаварима самосталних аутокефал-них цркава у Бугарској (1235), Србији (1346), Ру-сији (1589), Румунији (1925), Грузији (од 1917. и 1990).

Поглавар аутокефалне цркве у Србији носи зва-ње патријарха почев од 1346. године. Постанак па-тријаршије у Србији везан је за краља Стефана Ду-шана који се исте године прогласио за цара. Тако се постанак ове титуле у почетку везује за поста-нак Српског царства, мада ће ово звање, као и сама *патријаршија* (в.), надживети Царство.

Први патријарх био је Јоаникије II (архиепископ од 1338), бивши логотет на двору краља Душана. Јоаникија је за патријарха потврдио сабор у Ско-пљу 1346. године. Иначе патријарха бира или по-тврђује сабор. О томе пак како је биран патријарх немамо, нажалост, сачуване до данас исцрпне пи-сане податке. Може се само закључити да је избор патријарха обављан на начин како је то рађено у Византији. Мора да је постојао протокол, односно правилник отоме, који наравно није сачуван. Ме-сто одржавања изборног сабора за патријарха није било стално, а помињу се поред Пећи још Сер и Жича. Новоизабраном патријарху се гласно клица-ло: многаја лета.

Патријарх у Србији је ословљаван са *господин и отац царства ми преосвештени патријарх кир..., преосвештени патријарх србски кир...,* или само *патријарх српски.* Патријархова, као и раније ти-тула архиепископа, углавном се поклапала са ти-тулом краља, односно цара у Србији: *патријарх све српске земље и поморске.* У време цара Стефа-на Душана (1346-1355) патријарх је имао титулу *патријарх Срба и Грка.* После измирења Српске и Византијске цркве патријарх у Србији нема титулу *патријарх Срба и Грка.* Често патријархова титула је и *патријарх Србљем и Поморију и западним странам.* У западним, латинским изворима српски патријарх се ословљава у писменим исправама са: гшбзег 1о рагпагсћа с1е Ресћу (господин пећки па-тријарх) или раптагсћа К.**а5С1апошт** (патријарх Ра-шана).

Седиште српског патријарха је Пећ, али не увек. У време деспота Ђурђа Бранковића патријархово седиште је у манастиру Жичи. Међутим, после 1455. године, када су Пећ и Жича били изван Деспотови-не, седиште патријарха више није било ни тамо. Тих година у остатку српских земаља поставило се питање да ли може да се бира патријарх (умро је патријарх Никодим II) када се његово седиште нала-зи на окупираној територији. У овом случају Смеде-рево је постало последње седиште патријарха до коначног пада Деспотовине под Турке (1459).

Патријарх је као поглавар једне помесне, наци-оналне цркве у Србији имао своју канцеларију и свог логотета. На документима српски патријарх се потписивао као и патријарси у Византији, зеле-ним мастилом. Иначе, патријарх је имао велика ду-ховна овлашћења која нису била само репрезента-тивне природе. Поред цара и логотета, патријарх је имао право управе над свим црквама у држави. У доба цара Стефана Душана патријарх је заједно с царем учествовао у избору игумана за манастир Светих арханђела код Призрена. Приликом посе-та овом манастиру патријарх је на поклон добијао коња.

При Српској патријаршији постојао је патријар-хов суд. Против патријархове пресуде није било пра-ва жалбе, што свакако значи да је његова пресуда по одређеним питањима била коначна. Патријарх је имао свој двор који се издржавао од патријаршких прихода. Двор патријарха имао је право прибежи-шта, тј. азила, за оне који су били суђени. Прили-ком доношења важних одлука патријарх је поред себе имао неко уже саветодавно тело које му је по-магало. То тело се у изворима назива *сабор свете и велике цркве.*

Натрону српских патријараха од 1346. до 1459. године променило се десет патријараха (Јоаникије 1346-1354; Сава IV 1354-1375; Јефрем 1375-1380, 1389-1390; Спиридон 1380-1389; Данило 1390-1395; Сава V 1396-1409; Кирил 1409-1418; Никон 1419 - после 1435; Никодим 1445-1455. и Арсени-је 1455-1463).

ЛИТЕРАТУРА: М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских,* Богословље 9 (1934) 257-259; М. Ал. Пурковић, *Српски патри-јарси средњег века,* Диселдорф 1976.

Р. Поповић

ПАТРИЈАРШИЈА - достојанство које је до-била православна црква у Србији 1346. Пошто су се стекли објективни услови, на црквено-држав-ном сабору у Скопљу, 9. априла 1346, Пећка архи-епископија је проглашена патријаршијом. Архиепи-скоп Јоаникије II (од 1338) први је понео титулу српског патријарха. Постанак патријаршије у Срби-ји уследио је после знатних територијалних про-ширења српске државе у време краља Стефана Ду-

шана. У границама Србије, а самим тим и Српске цркве, нашле су се нове области које су припадале Византији, односно Цариградској патријаршији. Под српском влашћу нашле су се и такве црквене јединице каква је Света Гора и Охридска архиепи-скопија. У новим околностима а по већ утврђеној пракси на Истоку, цара крунише патријарх. На тај начин се поред територијалног постизало духов-но јединство и кохезија новостворене државне те-риторије. Посматрано са аспекта канонско-црквe-ног права, уздизање архиепископије на степен патријаршије изведено је потпуно легално. Доду-ше, пристанак Цариградске патријаршије за то се није могао ни очекивати, с обзиром на фактичко стање које је настало после Душанових освајања на рачун Византије.

Новоустановљена патријаршија одмах је пре-трпела одређену реорганизацију. Основано је не-колико нових епископија: Злетовска, са седиштем у Леснову и Доњополошка, са седиштем у месту Ле-шак. У патријаршији је по први пут уведен митро-политански систем. Новоснована Злетовска епи-скопија припадала је Скопској митрополији која је постала првопрестолна, док је Доњополошка епи-скопија припала Призренској митрополији. Охрид-ска архиепископија у целини је ушла у састав па-тријаршије. Она је у оквиру патријаршије задржала статус аутокефалије коју поседује већ неколико ве-кова уназад. У источним деловима отуђеним од Ви-зантије, а сада под српском влашћу, налазиле су се митрополије и епископије у: Серу, Мелнику, Зих-ни, Филипима, Драми, Христопољу, Јерису, Јежеву, Стефанијани, Ардамериону, Кесарпољу и Фере-му. Већина митрополита и епископа у овим епи-скопијама били су сада Срби.

Патријаршија се у изворима назива: *Црков ве-лика, Велија црков, Велија црков патријархија* или само *Патријархија.* За сопствено издржавање па-тријаршија је имала посебна имања, односно вла-стелинства од којих се издржавала и подмиривала потребе администрације. О патријаршијским по-седима, додуше, нема довољно сачуваних писаних извора.

Неколико година после проглашења патријар-шије, више из политичких разлога, Цариградска патријаршија (патријарх Калист) је око 1350. ба-цила анатему на патријаршију и Царство због *до-стојанства и градова.* Покушај измирења двеју патријаршија предухитрила је изненадна смрт пр-вог патријарха (1354) и првог српског цара (1355). Нешто касније иницијатива за измирењем потекла је из Цариграда и тада се у Серу обрео патријарх Калист код удове царице Јелене. Калист је умро у Серу (1364). У време обласног господара у Серу деспота Јована Угљеше (1371) постигнуто је дели-мично помирење које се односило на цркву у Сер-ској области. Коначно помирење постигнуто је тек 1375. године у време српског патријарха Саве IV (1354-1375) и кнеза Лазара Хребељановића. Овога пута одлучујућу улогу у помирењу одиграли су све-тогорски монаси на челу са српским монахом стар-цем Исаијом. Делегација Цариградске патријарши-је дошла је у Призрен и на свечаној литургији прогласила помирење. Процес међусобног изми-рења убрзала је и надолазећа турска опасност која је претила иситњеним и разједињеним балканским државицама.

Српска патријаршија у другој половини XIV ве-ка делила је судбину српске државе којом су упра-вљали обласни господари, који се истина нису много обазирали на слабу централну власт. Разједињеност и на духовном плану међу обласним господарима огледа се на примеру избора, по реду трећег патри-јарха, Јефрема (1375-1380; 1389-1390).

Пећка патријаршија је надживела српску сред-њовековну државу. У првим деценијама турског ропства није било објективних могућности за одр-жавање црквених сабора који би бирали патријар-хе, али је у Цркви и народу остала присутна свест о духовном јединству патријаршије. Патријаршија званично од стране турске власти није укинута, или о томе не постоји никакав писани документ.

ЛИТЕРАТУРА: В. Мошин, *Свети патријарх Калист и Српска црква,* Гласник СПЦ 27 (1946) 192-206; Г. Острогорски, *Серска област после Цу-шанове смрти,* Београд 1965; Д. Богдановић, *Изми-рење српске и византијске цркве,* О кнезу Лазару, Београд 1975, 81-91; М. Ал. Пурковић, *Српски па-тријарси средњег века,* Диселдорф 1976; М. Јан-ковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985, 61-100; В. Ђурић -С. Ћирковић - В. Кораћ, *Пећка патријаршија,* Бе-оград 1990; Р. Грујић, *Пећка патријаршија,* Азбуч-ник Српске православне цркве, Београд 1993, 191-205; Р. Веселиновић, *Патријарх Јоаникије,* Гласник СПЦ 11-12(1996) 187-190.

Р. Поповић

ПАТРИЈАРШИЈСКИ МАНАСТИРИ - попут царских, такође спадају у привилеговане. Међу њи-ма се разликују тзв. ставропигијски (отаиролгјукх), које је основао патријарх, било да је сам или преко свога егзарха полагањем крста (атаг>ро> лгјуггј-*уси)* извршио освећење таквог манастира, и они други који су постајали патријаршијски тек после свога оснивања и пошто су извесно време били под јурисдикцијом локалног епископа. Ставропигијски манастири су потчињени једино патријарху, што значи да се његово име спомиње у службама (ожх-фора), да он убире утврђено давање у натури или новцу (кауогисбг), потврђује игумана, рукопола-же ђаконе и свештенике, има судско-дисциплинар-ну власт и редовно надзире руковођење манастир-ским пословима преко својих егзарха. Месни епископ нема никаквих права, он чак не може ни ући у ставропигијски манастир без игумановог одо-брења. И они други манастири уживају патријар-хову заштиту, али и даље задржавају обавезе према локалном епископу - спомињу његово име у мо-литвама и дају му утврђене дажбине.

ЛИТЕРАТУРА: Поред радова наведених уз *цар-ске манастире,* видети такође: *Ааез Ле Ишпузгои,* Агсћ1уез де ГАхћоз IV, еа\ сћр1. раг N. СИкопогшсЈеб, Рапб 1968, 65-66; *АсГез с1и РапХосгагог,* Агсћјуеб ае ГАШоб XVII, еа. сИр1. раг V. Кгауап, Рапз 1991, 158-159.

М. Живојиновић

ПАТРИЦИЈАТ - модеран назив за градско племство (властелу). Српски приморски градови познају друштвене поделе становништва. По првој се издваја круг поштованих које заједница слуша (ту поделу познају скоро сва друштва), а по другој законским прописима одваја се горњи слој од до-њег и спречава кретање између њих. Зетски градо-ви познају ове друштвене поделе.

У далматинским градовима друштво се делило на властелу, односно племство и пук. Тако се у пи-сму Дубровчана упућеном Сандаљу Хранићу из 1422. наводи одвојено властела и пук: **и шо к** било **вллстел^ и пл^кл вћсе к врлтило се и кс# V грлд^.**

Котор у тридесетим годинама XIV века има сво-је градско племство, односно патрицијат, који се у латинским споменицима назива поћПеб сјуеб, до-душе веома ретко. Которски племићи немају увек *сер* испред имена, што је у Дубровнику и Венецији тога доба знак да припадају племству. У првој поло-вини XIV века у Котору се племство познаје, брач-но везује само онако како му доликује, бави се зани-мањима која га социјално не деградирају, али још увек није строго одвојено од пука. Корак даље оти-шло се у другој половини XIV века. Водећа група која се назива поћПеб сг/еб (племићи-властела, па-трицији) створила је током XIV и у првој половини XV века у српским приморским градовима градско веће, које је с временом од народне скупштине пре-узело политичко одлучивање, а изградњом управног апарата развило даље облике поделе надлежности. Племство је у том периоду одвајало од пука и посе-довање властитих грбова (Котор).

У појединим приморским градовима велико ве-ће се потпуно затворило (бегга1а с!е1 та§гог сопбј-§1го): у Котору 1361, у Бару у првој половини XV века (1426-1427) а можда и у Будви, тако да је чвр-сто одређен круг породица које су имале место у великом већу. До затварања великог већа дошло је у Венецији већ крајем XIII, а у Дубровнику среди-ном XIV века. Тако су се већници потпуно издвоји-ли као посебан сталеж градских племића или па-трицијата. Чланови великог већа могли су постати они племенити грађани чији су очеви и дедови би-ли чланови већа. Наследни принцип је начелно про-изилазио из општих схватања о племству, а прак-тично је уперен против дошљака и нових богаташа. Приликом преузимања власти од скупштине свих грађана, јавиће се сукоби код сваког града посеб-но. То је било условљено економском моћи патри-ција да без потреса одстрани пучане из власти (какав је случај био са Дубровником). Због економ-ске слабости патрицијата дошло је до сукоба око преузимања власти од пука-грађанства у Котору у току осамдесетих година XIV века. У сукобима је с власти био свргнут патрицијат и пучани су форми-рали власт, о којој се ништа не зна. Међутим, у то-ку тих трвења у Котору помоћ је стигла из суседног Дубровника и од хрватско-далматинског бана, а власт патриција је после неколико месеци поно-во успостављена. Сукоби у Бару између патриција-та и пука били су током XV тако жестоки да су у првој половини XVI века прерасли у праве погроме. У Будви није дошло до антагонизама између плем-ства и пука, као у Бару и Котору, али и овде изу-миру патрицијске породице. То је знак да је ипак

њихов круг затворен и недоступан за друге катего-рије становништва, макар то били и богати грађани. У Будви је у млетачко време померена старосна граница за улазак у Велико веће са 20 на 18 година старости и довољно је било присуство само 21 чла-на, а не 30 какав је раније био случај. У Улцињу није дошло до затварања већа, услед сопствене еко-номске слабости, већ су сви учествовали у власти: племство, грађанство и земљорадници.

У оквирима сваке градске приморске општине--комуне од Задра до Улциња долазило је до изграђи-вања запањујуће сличних институција, мада се сваки град одвојено развијао, у различитим конкретним условима а међу њима су биле знатне разлике у сте-пену економског развоја. Та униформност огледа се у томе што су сви градови имали Венецију као узор. Након формирања великог већа, односно ње-говим затварањем, у појединим градовима развио се даљи облик поделе надлежности. Формирало се веће умољених, које познају само Дубровник и Ко-тор, и мало веће, које је чинило градску владу у по-јединим раздобљима у Котору. Народну скупшти-ну су потиснула већа састављена од ограниченог броја племићких породица. Патрицијат се формал-но заградио према осталим грађанима и тако резер-висао себи власт у граду. Ипак, све до почетка XV века није формално озакоњена социјална сегрега-ција. Тек је од 1412. законом забрањено да племић из Котора ступи у брак са женом која не припада племству Котора или неког другог града. Потом-ство оног племића који би забрану прекршио ли-шавало се племства и свих права и функција који су племству резервисани. Ова забрана имала је за последицу повезивање патрицијских породица из разних градова, што је појачавало солидарност, ко-ја се показивала увек кад би племство неког града било у невољи (Котор). Разлику према пучанима патрицијат је наглашавао и својим романским по-реклом, занимањем (давали су носиоце највећих функција - судије и аудиторе и црквене стареши-не), језиком, одевањем и начином живота.

Најважнији извор прихода племства били су зе-мљишни поседи. Због тога их је сваки губитак град-ског земљишта тешко погађао. То је осетило плем-ство Котора и Бара већ у другој половини XV века, када највећи делови градске територије падају под турску власт. Тако патрицијат све више сиромаши губљењем градског дистрикта, јер није имао других материјалних извора. Патрицијат под млетачком влашћу почиње да губи раније позиције. Млечани су током своје владавине више пута штитили пу-чане у зетским градовима (Бару и Котору) од са-мовоље племића, јер су тиме, а и на друге начине, настојали да спрече племство да се учврсти у градо-вима. Патрицијат већ крајем XV и током XVI века представља осиромашене људе без власти, без по-литичког утицаја и друштвеног значаја и који су постали малобројни у свим градовима. У Бару је у XV веку било 74 племићке куће са 400 племића. У Котору је крајем XVI века (1594) било само 94 одрасла племића. На исти начин нестаје и патри-цијат (племство) Бара и Улциња након њиховог пот-чињавања турској власти (1571).

ИЗВОРИ: М. Пуцић, ***Споменици српски*** I, Бео-град 1858, 170; 8. Гјиђш, ***Соттгззгопез е(ге1апо-пез Уепе(ае*** II, 2а§гаћ1ае 1977, 221, 226, 239: Љ. Сто-јановић, ***Повеље и писма*** I, 327.

ЛИТЕРАТУРА: **Ј.** ТасПс, ***О ФиШепој з(гик(игг Оа1тасгје г Оибгоутка и угеге гепезапзе,*** 2§ос1о-утзкј сазорјз 6-7 (1952-1953) 558-561; И. Манкен, ***Цубровачш патрицијат у XIV веку,*** Београд 1960, 7-9; ***Историја Црне Горе*** П-1, Титоград 1970, 83-91 (С. Ћирковић); ***Бар град под Румијом,*** Бар 1984, 27 (С. Ћирковић); В. КгекЈс, ***ВеуеЊреа[1] Ашопоту: (ће РагНсгапз т Оиогоупгк апа[1] ОаШапап Сгпез,*** ГЈг-ћап босјегу оГ Еазгегп Еигоре ш Ргетос1егп Т1тез, Вегке1еу - 1**.05** Ап§е1ез - Еопаоп 1987, 79, 85-88; 2. ВијикНс, *Ргоуно* ***игедење згес1пјоуекоупе оиа\ап-зке котипе,*** г^Нкзш 1988, 44-46; б. **СЛгкоУ1с,** ***Соппи-г(е е(гирШге дез Мегагсћгез 1е саз д.ез тИез а[1]а1та(ез е(Ље 1еиг агНеге-рауз,*** ОегагсШе есопогтсће ^егагсШе зошаН зесоП ХИ-ХУШ, Пгепге 1990, 77-79, 85-89; С. Ћирковић, ***Почеци социјалне хијерархије у Ср-ба,*** Годишњак ДИ 3 (1994) 228-229; С. Ћирковић, ***Работници, војници, духовници,*** 189-195.

М. Маловић-Ђукић

ПАША (ра§а) - титула високих достојанствени-ка у Османском царству. Нејасног је порекла и зна-чења. Додавала се иза личног имена. У савреме-ним изворима на српском језику често се среће као ***баша (башија).*** Не треба је мешати са титулом ***ба-ше,*** најнижим подофицирским чином у јаничар-ском корпусу. Од XIV до XVI века титулу паше носили су само ***везири*** (в.) и ***беглер-бегови*** (в.), с тим што су први имали право на три туга (коњска

репа), док су потоњи смели да истакну само два туга. У познијим столећима беглер-беглук се че-сто називао пашалуком. Временом је титула знат-но обезвређена. У доцнијим вековима, нарочито у XIX, давала се све већем броју разних војних и цивилних достојанственика.

ЛИТЕРАТУРА: Н. А. К. ОШђ - Н. Во\уеп, *Шат-Гс Зосгегу апа[1] те Жез^. Л 81ис1у о(гке 1трас1 о{ УУеМ-егп СшНгаИоп оп Мопет СиНиге \п те Иеаг ЕазХ* 1-1, ОхГога 1960[7], 76, 108, 139-141, 147-152, 162, 165, 192-193, 198, 201-207, 270; Љ. Стојановић, *По-веље и писма* 1-2, 234, 274, 351-352, 362-364.

А. Фотић

ПАШЕ, ПАСИШТА или **ПАШИШТА** - тако се у средњем веку називају пашњаци. У зависности од годишњих доба у којима се користе и од над-морске висине на којој се простиру деле са на: лет-ње пашњаке, зимске пашњаке и „обичне" пашњаке. Четврту групу чине „планине" - пашњаци на ве-ћим надморским висинама (в. *шанине).*

1. У манастирским повељама и хрисовуљама летњи пашњаци обично се називају: *петишта, пе-товишта* или *петње паше.* Коришћени су за напа-сање домаћих животиња у летњим месецима, као и *ппанине,* али између једних и других постоји раз-лика, на шта упозоравају малобројна изворна обаве-штења. У хрисовуљи манастира Св. Ђорђа Скоропо-стижног код Скопља помиње се село Авазгово: *са сенокоси, с пашишти, с петовишти и с мпини, с ппанином, и са свима правинама.* Разлика између *петишта* и *ппанина* могла је бити једино у надмор-ској висини, а не у годишњем добу када се користе. *Ппанине* се простиру на висинама већим од 1 000 метара, док су *петње паше* биле на око 700 до 1 000 метара. Манастиру Жичи припадао је од оснивања њеног властелинства Котленик: *са свим пашама зимским и петњим.* Највиши врх Котленика има 758 м, па су се летњи пашњаци налазили испод вр-ха, а зимски у подножју. Према именима летњих пашњака, то су нижи врхови или удолине планин-ских масива, па су тако манастиру Св. арханђела код Призрена припадала *пашишта петња* са сле-дећим именима: Копрник мали, Беришин дол, По-пов дол и Јама. Искључиво право коришћења ове врсте пашњака обично је припадало господарима властелинстава, а ређе сеоским насељима.

У преводима турских катастарских књига *пе-тиштима* се називају и *ппанине* и *детње паше.* По-пис доноси бројне податке о *петиштима* и *зимови-штима* влашких катуна на територији Херцеговине почетком последње четвртине XV века.

2. Зимски пашњаци помињу се у изворима че-шће од летњих, обично као *зимовишта, зимишта* или *зимске паше,* који се користе током зимских ме-сеци. Ова врста пашњака могла је бити у Приморју, у крајевима са медитеранском или измењеном меди-теранском климом, али и дубље у унутрашњости копна, по жупама са благим зимама и мало снега. Економска вредност зимских пашњака је била ве-лика због тога што су се овце, говеда, па и коњи, претежно хранили травом, па је паша у зимским месецима била драгоцена. Власници великих ста-да настојали су да за своју стоку осигурају приступ зимским пашњацима, посебно су то чинили сточа-ри власи и Арбанаси. Када су Дубровчани запоселили Сланско приморје (1399), писао им је војвода Сан-даљ: „за влахе за Бранка и за Влатка да зимују где су прво зимовали", али су Дубровчани овај предлог одбили. Неколико година касније босански краљ Твртко II писао је Дубровчанима: „за влахе Кујави-ће с другим власима да моле, да бисмо им дали пре-стојати у зимиштима ове зиме на нашим земљама". Дубровчани су одбили молбу влаха са образложе-њем да су им прошле зиме (1405/06) дозволили бо-равак, али да су они починили велике штете дубро-вачким поданицима.

До *зимишта* у Приморју могли су доћи сточари из оближњих крајева, али не и из унутрашњости Балканског полуострва. За своју стоку осигуравали су зимишта по жупама, где су благовремено при-премили потребне количине сена. Паша је у унутра-шњости током зиме била несигурна и недовољна, па се на њу није смело ни ослањати. Из наведених разлога на властелинству манастира Св. арханђела код Призрена власи су, поред осталог, били обаве-зни: *и у зимишти да косе сено кобипама и ограде да направљају и јагњша да граде.* Сено је морало да се припрема у зимовиштима и када се то изре-ком не каже. Краљ Душан је поклонио цркви Св. Богородице Хтетовске забел по имену Жедан да: *си има зимовиште кобшама и овцама.* Боравак поме-нутих домаћих животиња у зимовишту и забелу Жедан захтевао је, без сумње, да им се благовреме-но обезбеди потребна количина сена. Господари по-јединих зимовишта могли су дозволити другим сто-

чарима да их користе, али уз плаћање *травнине* (в.). У појединим случајевима и сеоско становништво могло је да користи своја зимовишта. Један забел у долини Дренице, по имену Крива Веја, требало је да послужи као заједничко зимовиште за неколико се-оских насеља. Велика потреба за зимским пашњаци-ма утицала је да се они помињу у повељама мана-стира: Жиче, Хиландара, Грачанице, Св. Николе на Врањини, Дечана, Св. арханђела код Призрена, Св. Ђорђа Скоропостижног код Скопља, Хтетовског и Лесновског манастира. Од већих манастира зимо-вишта се не помињу у Светостефанској хрисову-љи, нити у повељи манастира Св. Петра и Павла на Лиму, мада се на њиховим властелинствима при-премало сено у већим количинама.

Многобројна *зимовишта,* као и *летишта,* по-миње „Поименични попис санџака вилајета Хер-цеговина", уз назнаку којим катунима влаха припа-дају. Ова *зимовишта,* смештена по жупама, постају стална станишта влаха у XV веку, која ће временом добити особине земљорадничких насеља, односно села.

3. Обични пашњаци помињу се у изворима као *паше* или *пасишта* без ближе одреднице. Овакви су терени лежали у близини сеоских насеља и про-стирали су се на мањим надморским висинама од летњих пашњака и *планина.* Стока је на њима нала-зила пашу од раног пролећа до јесени, па су због тога били неопходни свим власницима домаћих животиња у земљорадничким насељима. Користи-ли су их радо за своју стоку и господари власте-линстава, али су они за своје потребе резервисали право искључивог коришћења посебних и великих пашњачких површина. Манастир Хиландар посе-довао је *пашиште Лабићево* у Земљи Хвостанској, а такође и *пашиште Раковица.* Поред Хиландара, обичне пашњаке поседовали су манастир Жича, Грачаница и Призренска епископија, вероватно због тога што се главнина њихових земљопоседа налази-ла у нижим пределима.

Обични пашњаци ретко се помињу као саставни делови сеоских атара, што је и разумљиво, пошто су пашњачке површине једне жупе биле заједничке. Право њиховог коришћења припадало је свим ста-новницима жупе, што је регулисано и Душановим закоником. У 74. члану кратко се наређује: *Село са селом да пасе, куда једно село, туда и друго, осим забела законитих, и ливаду да не пасе нико.* Сва су-седна села заједнички користе обичне пашњаке, али само у оквиру једне жупе. Ову проблематику детаљно регулише 75. члан Законика, који гласи: *Жупа жупи да не пасе стоком ништа. Ако ли се нађе једно село у некој жупи, у било кога властели-на, или је царево, или је црквено село, или властели-чића, ономе селу нико да не забрани пасти, да пасе куда и жупа.* Сва села једне жупе имају једнака права да користе жупске или *обичне* пашњаке, који су одвојени и удаљени од обрадивих површина по сеоским атарима.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик,* чл. 74, 75; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 430, 499; М. Ми-лојевић, *Цечанске хрисовуље,* 27; А. АНсго, *Роте-тст роргз &апд.гака уИајеШ Негсе^оугпа,* багајеуо 1985.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Цопуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 20-40, 221-223; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско власте-линство,* ИЧ 4 (1954) 147-172; Р. Ивановић, *Вла-стелинство манастира св. Арханђела код Призре-на,* ИЧ 7 (1957) 345-359; ИЧ 8 (1959) 209-253; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији,* ИГ 2-3 (1966) 39-54; М. Николић, *Власте-линство Свете Богородице на Љевиши,* ИЧ 23 (1976) 39-49; М. Јанковић, *Епископије и митропо-лије Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985, 101-131; С. Мишић, *Хумска земља у средњем ве-ку,* Београд 1996, 173-190, 202-208.

М. Благојевић

ПЕВАЊЕ в. *Црквено појање.*

ПЕВНИЦЕ (грч. ***урро1, урроохаоога)* - 1.** У српским црквама средњег века то су правоугаони простори северно и јужно од поткуполног просто-ра, намењени смештању појаца (певача) који уче-ствују у богослужењу, одакле и потиче назив.

У најранијим монументалним црквама Немањи-ног доба (Ђурђеви ступови у Расу, Студеница) се-верно и јужно од поткуполног простора постојали су вестибили - правоугаона одељења са вратима чија функција до сада још није тачно утврђена. Почевши од Богородичине цркве манастира Студенице ови простори добијају још једну функцију - судећи по програму сликане декорације у коме се појављују свети песници (мелоди) - намењују се појцима. По-

четком XIII века усложњавањем литургије, увође-њем Студеничког типика и делатношћу св. Саве на реорганизовању црквеног живота, долази и до из-мене првобитне функције ових бочних простора. Сложени литургијски „церемонијал" (распоред кре-тања свештеника и ђакона испред олтарске прегра-де) условљава померање скупина појаца у бочне просторе, тако да се највероватније функција ве-стибила већ у Студеници мења и претвара у пев-нички простор.

Почевши од катедралне цркве Вазнесења мана-стира Жиче двадесетих година XIII века, певнице се затварају, постају више и боље се интегришу у поткуполни простор. Та тенденција је видљива до краја рашке школе - у Сопоћанима се сва бочна одељења издвајају под један кров, у Бањској се пев-нице по висини изједначавају са поткуполним про-стором тако да споља делују као попречни брод (трансепт), а у Дечанима се пресвођавају готским сводовима. На овај начин се и акустика певнице по-бољшава, што се истовремено чини и уградњом зе-мљаних лончића у зидове поткуполног простора (Жича, Св. апостоли у Пећи).

У моравској школи, полукружно завршене пев-нице су изразити елемент артикулације плана и елевације цркава (Раваница, Лазарица, Љубости-ња, Ресава). Основа цркве је тако тролисна (три-конхална) и преузета је са Свете горе где је овај об-лик основе коришћен још од почетка XI века (Атос, католикон манастира Велике Лавре). На овај начин је побољшана акустика ових простора и добијено више простора за смештај појаца.

Певнице су карактеристичне за црквену архи-тектуру и након пада Деспотовине. Поједине цр-кве имају певнице правоугаоне основе (Возућа, До-бриловина, Добрићево, Каблар - Благовештење, Троноша), друге се пак надовезују на моравски кон-хални облик (Каблар - црква Св. Николе, Орахови-ца, Папраћа).

Подизање издвојених певница карактеристич-но је и за архитектуру ХУ1-ХУШ века на подручју Карловачке митрополије (Крушедол, Велика Реме-та, Раковац, Сланкамен, Хопово). Литургијским ре-формама и увођењем вишегласног хорског певања у богослужење, простори бочно од иконостаса се напуштају, а знатно увећани вишегласни хор доби-ја своје место на галерији у западном делу храма (Саборне цркве у Сремским Карловцима, Новом Саду и Београду).

2. Певница је и назив за скупине певача које уче-ствују у богослужењу. Сведочанство о постојању скупина појаца налазимо у живопису средњовеков-них цркава (певачи се најчешће сликају у сценама опела и сахране - Пећ, црква Св. апостола, Грачани-ца). Развијени литургијски захтеви формулисани у типицима говоре о потреби постојања две „певнице" које наизменично одговарају свештенику и ђакону током службе. Обичај антифоног (наизменичног) појања потиче из Антиохије одакле је у првим веко-вима хришћанства преузет и прихваћен у цркви. Невелика по броју, скупина појаца се дели на леву и десну певницу, а заједнички их предводи *прото-псалт* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: О. МШе*, *1'апс1еп* ***аП*** *зегке. 1ех е§Шез,* Рапз 1919; М. Васић, *Жича и Лазарица,* Бе-оград 1928; С. Ненадовић, *Резонатори у црквама средњевековне Србије,* Зборник Архитектонског факултета V, Београд 1960; Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу,* Краљево 1984; В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма,* Између Ви-зантије и Запада, Београд 1987; О. Васис, *Иез то1-пе8-****рое1е8*** *Љат I 'е§Пзе Ље 1а Меге-Ље-Огеи а ЗшЉет-са,* Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988; М. Шупут, *Споменици срп-ског црквеног градитељства ХУ1-ХУП в.,* Београд 1991; М. Тимотијевић, *Улога музике у уобличава-њу црквеног ентеријера у XVIII и првој половини Х1Хвека,* Зборник МС СУМ 15 (1994).

Ч. Карановић

ПЕД в. *Мере и тегови.*

ПЕДЕСЕТНИК в. *Тисућник.*

ПЕКАРИ в. *Занати.*

ПЕРГАМЕНТ - уз тврде материјале (камен, ме-тал) основни писаћи материјал у време настајања словенске писмености и књижевности. Отуда су најстарији словенски, па и српски рукописи исписа-ни на овој врсти материјала. Пергамент је у упо-треби у првим српским канцеларијама, да би га од XIII века потиснуо *папир* (в.) који је бивао све при-

ступачнији. На кожама су записиване мање беле-шке још у Египту, као и у другим деловима Истока код Јевреја, што потврђују бројне литерарне вести и нешто ређи материјални остаци. Назив пергамен-та могао би се довести у неку везу са предњоазиј-ским градом Пергамом, средиштем производње ове врсте писаћег материјала.

У средњовековном латинском преовлађују оп-шти термини ***рег§атепШт,*** *рег§атепа* и ***сћагШ,*** док се у зависности од сировине за њихову производ-њу употребљавају конкретни називи ***сћагШ*** *отпа* (овчија), *сарпа* (козија) и *тшИпа* (телећа) кожа (в. *јагњетина).*

Данас се сматра да је пергаментни лист Еури-пидовог рукописа из II века н. е. најстарији очува-ни примерак пергаментног кодекса, а уз њега се у исто време, или нешто касније, може ставити и је-дан пергаментни лист из чувеног Демостеновог го-вора. И поред тога што је био далеко јефтинији, папирусов свитак је у IV веку све више замењиван пергаментним кодексом - књигом - таквог облика који ће наджевети антички свет и средњи век и предати га у културну баштину из скрипторија у канцеларију, све до наших дана. Бројне предности пергамента над папирусом: еластичност, практич-ност за руковање и слагање у кватернионе, отпор-ност према влази, могућност писања са обе стра-не и друге, омогућили су му да од VIII до XIII века у Европи - у књижевности и у јавном и приватно--правном животу - постане доминантан материјал када га је из употребе дефинитивно потиснуо па-пир.

Спремање животињске коже за писање није би-ло свуда једнако. Могу се разликовати два начина спремања: италијански, код кога је преовлађивала меканија јагњећа и немачки начин, код кога се упо-требљавала грубља, тврђа и дебља телећа кожа -већ у средњем веку позната као ***сћагш ТеиШтса.***

Слично је било и на територији бивших југосло-венских области: севернији крајеви су чешће упо-требљавали тврђи, а јужнији, особито Далмација, меканији и финији пергамент. Из времена после на-сељавања Словена настали су крајем VIII века ру-кописи ЕуапСеНапшп 8ра1атеп5е и Засгашептагшт 8ра1атеп5е на финој и танкој пергамени, а рукопис чувеног Мирослављевог јеванђеља (крај XII века) на пергаменту који показује изразито јужни карактер.

Пергамент је, за разлику од папируса, имао две нарочите особине: бојење пергамента најчешће пурпуром, те скидање првобитног и исписивање новог текста на њему. У тесној вези са овим по-следњим стоји и појава палимпсеста код којег се хемијским путем извлачио стари текст на површи-ну пергамента и на тај начин поново реконструисао.

ЛИТЕРАТУРА: V. Моуак, *ТаИпвка ра1ео§га/1ја,* Вео§гас! 1991, 53-69; Ј. ЗНрШс, *Ротоспе роујезпе гпапозН и 1еог\Ц \ ргаШ,* 2а§геђ 1985, 14-17.

Ђ. Тошић

ПЕРИОР в. *Граница.*

ПЕРНИЦА в. *Покућство.*

ПЕРПЕРА в. *Новац.*

ПЕСМЕ (народне) - Као стиховане усмене син-кретичне творевине традицијске културе углавном настају и опстају само уколико их слушаоци при-хвате. Уколико у свом примарном исказивању одго-варају схватањима и сензибилитету средине, прено-се се кроз простор и време, из сталежа у сталеж, с генерације на генерацију, прилагођавајући се окру-жењу.

Могу се поделити на лирске - у којима махом анонимни, неписмени стваралац из народа исказу-је колективна или типологизирана лична осећања (уз ритуал, поводом или изван њега); на епске - о јунацима и догађајима; на баладе - наративне песме „на међи" лирике и епике, усредсређене на драма-тичне, судбинске, трагичне тренутке приче.

С једне стране, свака права усмена песма је не-поновљива, и свако извођење представља нову ва-ријанту. С друге, свако извођење не само да се мо-ра држати усмених конвенција које ограничавају слободу индивидуалне импровизације, правила усмено-поетске граматике, већ се подређује захте-вима памћења и континуитета чувања неприкосно-вене традиције. Зато је народној песми својствена формулативност - изградња система стваралачких, динамичких образаца који јој служе као средства за усмену импровизацију и уметничко апстрахова-ње и уопштавање. Заснована на односу традиција -стваралац, који је реципрочан, али у коме је тра-

диција доминантна, формулативност омогућује пе-вачу да обликујући неку тему има на располагању низ готових невербалних или вербалних модела, на свим нивоима уметничког исказивања (од стил-ско-изражајних облика - звучних фигура, тропа, композиционих целина, до садржинских облика, као што су типски ликови змаја, Арапина, оклевета-ног јунака; или мотиви братимљења, кажњавања неверне жене, нпр.; или склопови мотива женид-бе с препрекама, ослобођења из тамнице; или уста-љени описи ситуација мегдана, сусрета на води; или обичаји и веровања, нпр. просидбе, урицања, итд.). Сви нивои су подједнако битни и њихово ко-ришћење сведочи о високој развијености и умет-ничкој оформљености одређеног усмено-поетског система.

Целовити записи народних песама или њихо-вих одломака појављују се код нас тек од XIV века. До тада се може говорити само о потврдама њи-ховог постојања: у првом раздобљу, пре и после досељења на Балканско полуострво, до XII века -у оквиру шире словенске заједнице (употреба сло-венског назива за шпилмана, у IV веку; помени Словена певача код грчких историчара - Проко-пија у VI, Теофилакта Симокате у VII, Констан-тина Порфирогенита у X веку; коришћење гусала код Словена по сведочењу арапских путника, тако-ђе у X веку).

Летопис попа Дукљанина у XII веку обилује мо-тивско-тематским целинама, које се срећу као ин-тернационални, али и национални епски модели у каснијем периоду (убиство у лову, ослобођење во-љеног сужња из тамнице, помоћ светаца заштит-ника); помиње и „лелекање с плачем".

У Житију св. Саве, у XIII веку, Теодосије опису-је Стефана Првовенчаног као извођача песама: *јер кад сеђаше у чепу трпезе, весељаше благородника бубњевима и гуслама као што је обичај у самодр-жаца.* Податак је утолико занимљивији што говори о већ устаљеном обичају, распрострањеном и у пле-мићком сталежу. О садржини и ближем одређењу врсте нема говора, али се с разлогом може претпо-ставити да се ради о витешкој епици, с обзиром на поменуте инструменте. У истом веку Иловичка крмчија и превод Синтагмата Матије Властара по-мињу професионалне певаче у старој Рашкој.

Почетком XIV века, 1327. године, византијски писац и историчар Нићифор Григора, путујући кроз српске земље у походе Стефану Дечанском, спо-миње „слуге" из своје пратње које су опевале „под-виге јунака чију славу чујемо тек и не знамо ни-шта". Овај различито тумачени податак, обликован стиховима из Илијаде, могао би се сматрати дока-зом о певању песама на нашем језику. Григора по-миње и ускршње обреде које је посматрао са стру-мичких зидина.

Нешто мање од тридесет година касније, један хиландарски рукопис из 1353. даје чак имена заба-вљача: *Преде свир 'ц и Хрусе слепц.*

Према натпису у охридској цркви Светог Кли-мента, властелин Остоја Рајаковић, *по гуслом Угар-чић ... преставио* се 10. oktobra 1379, што би озна-чавало његово епско име.

Крајем XIV и почетком XV века, непосредно после Косовске битке, у списима о кнезу Лазару, могу се наћи тужбалице не само као обликовани жанр усмене поезије са свим елементима структу-ре и садржине, већ и формулни стихови очувани све до Вукове збирке. На такве стихове у Слову Патријарха Данила (1392-1393) из тужбалице кне-гиње Милице указао је Драгутин Костић: **0 млти, не лм1о ест ни строино/ И отв, Богл и отк мло-вккк злзорно,** упоредивши их са Вуковим *Од Бога је велика грехотаЈА од људи зазор и срамота.* Сли-чан пример (1419-1420) налази се и код Андонија Рафаела Епактита: *Светлило наше зашадше* (уп. код Вука *Сунце моје на заходу).*

Кратак одломак љубавне песме, од два седме-рачка стиха, *О, Јело вита јело, /не ход' сама на во-ду!* - певао се у Дубровнику 1462. године.

У свом делу Ое згал Шупае е1 смШе 51ћесс1 (О положају Илирије и града Шибеника), Јурај Ши-жгорић 1487. набраја низ врста народних песама: тужбалице, љубавне, свадбене, посленичке песме, и очаран њиховом лепотом, поставља их изнад нај-већих песничких достигнућа антике. Поређење у корист наше усмене поезије је утолико значајније што га изриче високо образовани хуманиста, коме су највиши узор управо антички писци.

Четири целовите кратке љубавне песме „несум-њиво ... песника из народа" (М. Пантић), забеле-жене с краја XIV века, затечене 1507. у Зборнику Дубровчанина Никше Рањине, управо потврђују Шижгорићеву оцену. Својом тананом усмено-по-етском граматиком и садржинским облицима, од сталних епитета - *танка* кошуља, *зелени* луг, преко устаљених ситуација (уснуо момак у трави; су-сретање момка и девојке у уличици где нема ми-

моилажења; плетење венца и намењивање цвето-ва с магијским значењем), до композиције, ритма и версификације - очигледно су само карике у лан-цу континуитета варијаната које су им претходиле и које ће их следити све до данас.

Први досада познати запис епске песме потиче из 1497. године. Песму су у околини Напуља у ко-лу певали „словенски певачи", српски досељени-ци, по свој прилици из околине Смедерева, а запи-сао ју је италијански песник Рођеро де Пачиенца у свом спеву *Бапцино,* уз драгоцене етнографске податке, о певачима, њиховим именима и пореклу. У десет бугарштичких стихова Сибињанин Јанко (кога је после другог косовског боја 1448. заточио Ђурђе Бранковић да би му наплатио ратну штету) моли орла, птицу гласника, да деспоту однесе пору-ку да га ослободи из смедеревске тамнице.

Стихови које је из италијанског спева ишчитао Мирослав Пантић гласе:

Орао се вијаше над градом Смедеревом. Ниткоре не ћаше с њиме говорити, него Јанко Војвода говораше из тамнице: „Молим ти се, орле, сиди мало ниже да с тобом проговору: Богом ти се брате јимају пођи до смедеревске господе да с' моле славному деспоту да м' отпусти из тамнице смедеревске; и ако ми Бог поможе и славни деспот пусти из смедеревске тамнице, ја ћу те напитати црвене крвце туречке, белога тела витешкога." Савршено исклесана формулативна слика, ти-пична за високо развијену епску поезију, потврда је дубоке старости епског начина изражавања на нашем језику.

Од XVI века па надаље, сведочења и записи на-родних песама су све чешћи и богатији, да би крај XVII века и XVIII век донели читаве збирке најра-зличитијих врста песама, које ће пуну потврду свог постојања добити појавом Вука Караџића у XIX веку.

ЛИТЕРАТУРА: V. Ја**§1с,** *Сгаа*а га з1оутзки па-годпи роегци,* Кас! ЈА2ГЈ 37 (1867); V. Ја§1с, *НШоп-ја кпјпечпозп пагода згрзко§а г ћгуа1зко§а,* Оје1а IV, 2а§гећ 1953; Д. Костић, *Старост народног еп-ског песништва нашег,* Јужнословенски филолог 12 (1933) 1-72; В. Латковић, *О певачима српскохр-ватских народних песама до краја XVIII века,* При-лози КЈИФ 20, 3-4 (1954) 184-202; Ђ. Трифуно-вић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару,* Крушевац 1968; М. Пантић, *Усмено песништво,* ИСН 2, 1982, 519-535; Р. Пешић -Н. Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност,* Београд 1984, 198-203 (Н. М-Ђ, *Помени и записи);* Н. Милоше-вић-Ђорђевић, *Српске народне тужбалице у сред-њовековним списима о кнезу Лазару и Косовској бици,* Књижевност и језик 3-4 (1994) 2-9.

Н. Милошевић-Ђорђевић

ПЕТОХЛЕБНИЦА в. *Сасуди.* **ПЕЋЊАЦИ** в. *Керамика.* **ПЕХАР** в. *Посуде.*

ПЕХАРНИК (виноточ, сотеб утотос, тукер-гг)$, ртсегпагшб, **огуо%оо**$, зегштог сирре) - дворско звање у средњовековној Хрватској, Босни и Србији. Пехарник или виноточ налазио се у дворској пратњи хрватских владара током раног средњег века. Среди-ном XIII века ово звање се краткотрајно јавља у Бо-сни. Бана Матију Нинослава служио је пехарник Градихна, а после њега пехарник Грубеша. Стојан Новаковић претпоставља да је пехарник у Босни уведен по узору на неки западни двор. Извесно је, међутим, да је двор Немањића налазио узоре у Ца-риграду. Приликом свечаних обеда, византијског цара дворили су доместик столник и столник и, по рангу знатно виши, пехарник *(тукгруџ).* Стефану Урошу до своје смрти 1362. године, био је веран *енохијар (о**1**уо**%6**о$)* Дабижив. На натпису у мана-стиру Трескавцу код Прилепа налази се његова про-ширена интитулација. Дабижив је био енохијар све *српске земље, грчке и поморске.* По Стојану Новако-вићу, енохијар је подрумар или пивничар док је за Константина Јиречека енохијар царски пехарник. Уколико је енохијар Дабижив истоветна личност са Дабиживом Чихорићем који се до 1345. спомиње као *спуга* (в.), онда је овај властелин у доба краљев-ства носио српску, а после проглашења царства, ви-зантијску титулу. Са домаћим и страним звањима јавља се Прибац Хребељановић, отац кнеза Лаза-ра. Прибац је на српском двору обављао дужности *логотета, слуге* и *великог слуге.* У једном докумен-

ту Лавре атонске забележен је као пехарник: Прф,-гроо) тогј шкеруг) *Ђгф(ач.* Двор Немањића био је узор дворовима обласних господара. Деспота Јова-на Драгаша служио је пехарник Радихна (КасИсћпа бешгсог сирре оНт Ога§а51Ј аеброН). Уз титулу енохи-јар која се само једанпут спомиње у српским изво-рима, за ово дворско звање чешћи је домаћи назив *слуга,* мада то није једино значење овог термина у средњем веку.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 43, бр. 122; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске,* Споменик СКА 56 (1922) 17; Ј. Уегреаих, *РзеиЉо-КоЛпоз, ТгаИе Љез о/**Ггсез,*** Рап5 1966, 137-138; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974, 71.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Кабкј, *ИиШгпје мапје Нтагзке рпје ХП5(о1јеса,* Ка<Ј ЈА 70 (1884); Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 263-264; Р. 315Ш, *Ротјезг Нг\аШ и уггјете пагод.тћ уШЉага,* 2а§гећ 1925; Ђ. Сп. Радојичић, *Слоуга и ставил*>ц{>,* III ме-ђународни конгрес слависта, Допуне 3 (1939) 77-78; К. Јиречек, *Властела хумска на натпису у Величанима,* Зборник КЈ I, Београд 1959, 427-432; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 26; ЕЈ 6 (1965) 458 (К.. Млћа1јс1с); Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић,* Београд 1989, 19-21; М. Благојевић, *Цржавнаупра*-ва,31-33.

Р. Михаљчић

ПЕЧАТ - **1.** Знак, обележје, белег начињен од неког материјала, обликован и причвршћен према одређеним правилима. Печат је у римско доба кори-шћен као средство за затварање писама и аката, док је у средњем веку његова намена преиначена и про-ширена: постао је средство овере документа а тиме и јемство аутентичности. Током средњег века пе-чат је постао важан саставни део повеља. Печати су сачувани као отисак типара (= печатњака, калу-па) у воску или некој другој материји. Кад је печат у злату или неком другом металу зове се була. Ти-пар се састоји од металне, ређе камене или стакле-не плочице са дршком. На плочици су угравирани жељени лик или текст. Сачуван је типар Вука Бран-ковића, без дршке, са олуком дуж пречника полеђи-не, у који су увлачени краци одговарајуће штипаљке којом је загрејани типар држан приликом отискива-ња печата. Типар за воштане печате назива се и зделица.

У средњовековној европској историји, па и у српској, печати се деле на више врста, и то: по ма-теријалу од којег су израђени; по величини; по на-чину причвршћивања; по садржини.

Печати су били израђивани од метала или од воска. За металне печате прихваћен је заједнички назив *була.* Буле су биле израђиване од олова, сре-бра, позлаћене или од чистог злата. Оловне печа-те су издавали високи државни чиновници а сре-брне и златне владаоци или висока властела. Метални печати састављени су од две чврсто при-љубљене металне плочице између којих је провуче-на врпца на којој печат виси. Ређи су примери да су плочице спојене прстеном ширине 3 до 5 мм. Воштани печати на повељама потичу од свих на-ведених друштвених категорија.

У зависности од значаја акта на који је печат стављан, или од угледа личности којој се писмо упућивало, печат је био мали, средњи или велики. Писани историјски извори и сачувани примерци потврђују употребу свих наведених врста у срп-ској средњовековној држави.

По начину причвршћивања печати су били ви-сећи или отиснути. Метални могу бити само висећи, док су воштани печати висећи или отиснути. Буле су по правилу двостране, док су висећи воштани печа-ти могли бити и једнострани и двострани. Воштани печати могли су бити отиснути на више начина. Нај-једноставнији начин је био да се растопљена во-штана маса излије на одређено место после чега се отискивао типар. Тако постављен печат лако је мо-гао да отпадне, а вешти људи су знали да тако по-стављен печат преместе на другу исправу. Други начин је био да се на одређеном месту сачини не-колико мањих зареза у облику троугла чија се осно-ва није секла, него се троугао лагано усправљао и на те врхове (темена троуглова) се наливао восак, који је боље пријањао за основу (папир или пергамент). Једноставнији од овога био је трећи начин: место намењено изливању воска више пута је прободено иглом с полеђине према аверсу, што је такође по-магало бољем пријањању воска за подлогу. Четвр-ти начин је био да се направе два мања вертикална пропреза не дужа од 3 до 5 мм, чији је размак морао бити мањи од пречника печата. Кроз те прорезе се провлачила трака, обично од материјала на којем се писало, са полеђине према аверсу, где су се кра-

јеви траке преклапали а затим се на њих наливао восак и отискивао типар. Сви наведени начини по-знати су светској сфрагистици. У српској сфраги-стици постојао је још један начин, на који је указао Грегор Чремошник и назвао га *српским,* јер се код других народа не среће. У том случају документ је на одређеном месту просечен са два паралелна реза, дужине не веће од пречника печата, обично око 30 до 40 мм, међусобно размакнута 2 до 6 мм. Тим по-ступком се добијала трака довољне јачине да издр-жи обострано наливен восак. Тако причвршћен пе-чат није се могао преместити, јер постоји велика опасност прскања воска. Ако би покушај и успео то би било лако уочљиво.

По садржини печати имају: само ликовну пред-ставу, само текст, а најчешће лик и текст. Ликовну представу имају печати чији се типар носио на пр-сту као прстен. Ако је на печату само текст, онда он тече у хоризонталним редовима. Ако печат има и ликовну представу, текст може бити на аверсу а лик на реверсу, али је знатно већи број сачуваних примера са текстом и ликом на обе стране. У том случају текст легенде тече укруг око лика, док је ређи случај да се текст легенде налази и у пољу лево и десно од лика а да текст друге легенде тече укруг уз ивицу печата. Из времена царства најче-шћи су случајеви да лик пресеца текст легенде, тј. да легенда почиње на десној страни лика а наста-вља се прескачући лик у хоризонталним редови-ма. Ретки су примери да текст на описани начин има само први ред у хоризонталној равни, а да се наставља вертикално најпре на десној а затим на левој страни лика опет у хоризонталној равни. По ликовној представи печати су били престони, ко-њанички, портретни и хералдички. Сви ови печати добили су називе по представи, тј. лику владара, односно по томе како је представљен лик владара или властелина који је поставио печат. На престо-ним печатима представљен је лик власника печа-та на престолу, коњанички су имали коњаника у скоку, портретни - портрет владара до појаса, а у време царства лик владара у клечећем или у сто-јећем тзв. византијском репрезентативном ставу. Хералдички печати су увек имали грб власника пе-чата.

Вероватно је, као један од резултата претходне, византијске административне организације, после стицања државне независности, а нарочито после проглашења краљевства, одмах заживела органи-зација српске државне управе. Једно од сведочан-става таквог развоја догађаја јесте појава печата са текстовима легенди на српскословенском језику. Већ од средине XIII века сачувани су владарски и властеоски печати. Иако је први сачувани печат цр-квених поглавара тек из прве четвртине XIV века, не би требало сумњати да су и пре тог времена ста-решине Српске православне цркве имале своје пе-чате.

Печати владара српских средњовековних обла-сти јављају се још за време византијског суверени-тета, дакле пре стицања независности. То су били тзв. *моливдовули,* тј. оловне буле византијских чи-новника са легендом у пољу или као што су биле прве две Немањине буле са легендом на грчком је-зику на аверсу а ликом светог Стефана првомучени-ка на реверсу. Нису сачувани документи на које су евентуално били постављени. На основу легенде са титулом *жупана* (в.), претпоставља се да прве Немањине буле потичу из времена пре него што је постао *велики жупан* (в.), односно пре него што је Рашка постала независна. Из времена великог жу-панства датира златна була на изгубљеној оснивач-кој повељи за манастир Хиландар. На њој је забеле-жена титула великог жупана без ликовне представе, а грчки текст тече обострано хоризонтално. Нејасни су ликовна представа и текст легенде на висећем воштаном печату Стефана Немањића за Дубров-ник (1215). Сачувани су печати свих владалаца ди-настије Немањића, Лазаревића и Бранковића. Сма-тра се да је после проглашења краљевства (1217), у српску државну канцеларију уведен печат престо-ног типа, који је остао у употреби све до краља Стефана Душана. Међутим, већ у време Стефана Уроша I, на Бистричкој повељи јавља се портретни тип печата (обострано, тј. за владара и светитеља), а на Лимској су и владар и светитељ у стојећем ста-ву. Та врста се уз разлике у изради фигуре, тексту и распореду текста задржала све до Стефана Лаза-ревића. У међувремену, у време царства (1346-1371), појавиле су се златне буле царева Стефана Душана и Стефана Уроша, изразито византијског типа. Те буле се деле у две главне групе: 1. аверс са царевим ликом у клечећем ставу и легендом: *О Христе Бозе правоверни цар Стефане все Земли Српске,* на реверсу св. Стефан првомученик такође у клечећем ставу и легендом: *Свети Стефане прво-мученик и архидијакон;* 2. аверс са царевим ликом у стојећем ставу и легендом: *Стефан цар Србских и*

Поморских и Грчких Земаља, на реверсу Христ у стојећем ставу и легендом: *Исус Христос*. Пре де-сет година објављен је печат цара Стефана Душана са легендом на грчком језику. После Немањиног печата са грчким текстом, који је био у употреби до краља Стефана Владислава, ово је једини пода-так о коришћењу печата са грчким текстом легенде у српској дворској канцеларији. После смрти цара Стефана Душана, са појавом династа јављају се и портретни печати, који не трају дуго. У време након Косовске битке постепено превладава хералдички тип печата. Као малолетан, кнез Стефан Лазаревић је изгледа користио печат свог оца. Његов воштани печат био је хералдички, док је на деспотским була-ма владар у стојећем ставу, при чему се опажа за-падноевропски утицај. Није, чини се, сачувана ни-једна деспотска була Ђурђа Бранковића. Занимљиво је ипак да од Вука Бранковића постоји була са нат-писом Влк, као и две буле свака са по три портрета чланова ове породице. Ове две буле, настале у вре-менском размаку од око 100 година, остављају ути-сак масивности (тежине) и обе су настале у време када Бранковићи нису били на челу српске сред-њовековне државе.

Оштећени су али се могу идентификовати пе-чати поглавара Српске православне цркве: архиепи-скопа Саве III, и патријарха Саве (?) на повељама патријараха Спиридона и Никодима. Печати на по-вељама хиландарских игумана Атанасија и Пахо-мија немају препознатљиве ни ликове ни текст.

Српски средњовековни градови имали су тако-ђе своје печате. Помињу се печати у Бару (1249) и Дривасту (1369). Сачуван је печат Котора на уго-вору са Дубровником (1279).

Највише српских средњовековних печата сачу-вано је у Дубровнику, затим у Хиландару и још не-ким манастирима Свете Горе, а спорадично и на другим местима. Најбројнији су печати династије Немањића.

Наука која се бави проучавањем печата зове се сфрагистика или сигилографија.

2. Будући да је неписменим људима, а такав је био највећи део средњовековног становништва, лакше било препознавање лика на печату него сло-ва, печат **(51**§Шшп сштНошб) добија ширу примену, као нпр. снагу јавне вере (Пс-еб риђПса), приликом позивања на суд: *ако је коме неко нешто дужан архиепископов човек да се позива с краљевим пе-чатом краљу* (Жичка хрисовуља). То значи да је судски службеник одлазио заинтересованом или осумњиченом лицу и показивањем печата позивао га на рочиште. По Душановом законику *велика вла-стела* су морала бити позивана *књигом,* тј. службе-ним писмом, док је за „друге" био довољан печат. Као средство доказивања легалности поруке и ви-дљив знак овлашћења печат се употребљавао и на територији Дубровачке републике. Кнежев службе-ник би одлазио (гесгог **гш515**$е1: ћиПат) у места ду-бровачког дистрикта са налозима и кнежевим пе-чатом (сит еш$ ресапхУ).

3. По Жичкој хрисовуљи печатом се називала и казна за неодазивање судском позиву. Вероватно као поглавару Српске православне цркве, архие-пископу је било дозвољено да узима (наплаћује) *печат* (тј. казну) за неодазивање позиву *по печа-ту,* али се то уписивало *код краља.* Сличан усту-пак на манастирским поседима спомиње и хрисову-ља за манастир Св. Ђорђа у Скопљу.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законик;* Ст. Новако-вић, *Законски споменици.*

ЛИТЕРАТУРА: А. Ивић, *Стари српски печати и грбови,* Нови Сад 1910; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици, XVI. Печат,* Глас СКА 132 (1928) 1-26; А. Соловјев, *Цва прилога проучавању Цушанове државе, II. Печати на Цушановим пове-љама,* Гласник СНД 2 (1927) 37-46; М. Кострен-чић, *ПЗез риоНса (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века,* Београд 1931; Т. Тарановски, *Историја српског права* 1-1; Ј. Пе-тровић, *Непознати печат Стефана Немање,* Нуми-зматичар 2 (мај 1935) 27-28; В. Мошин, *Повеља краља Милутина Карејској ћелији 1318 године,* Гла-сник СНД 19 (1938) 59-78; В. Мошин, *Средњеве-ковни српски печати,* Уметнички преглед 1 (1939) 6-11; В. Мошин, *Повеља краља Владислава Богоро-дичином манастиру у Бистрици,* Гласник СНД 21 (1940) 21-32; О. Сгетобшк, *8(исИје га згедпјоује-коупи аЧр1отаИки г 51§Ио§га{гји Јтћ 81оуепа,* АМТЈ-ВПЧ, Огааа, кпј. XII, багајеуо 1976; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање,* Нумизматичар 2 (1979) 119-122; превод на енгл.: *Тће 8еа1 о{8(е{ап Иетапја,* 123-127; *АсШ с1е Јауга IV,* ЕШаез ћ**!5гоп**^ие - Ас1е$ **5егће$** - Сотр1етеп1:$ е* 1пс1ех, ауес 1а соИаћогаНоп ае 5. Сггкоуш, Рап$ 1982, 177-200; *Ас(ез Ле 8ат(-РапШеетоп,* есЈ. Р. ЕетеНе, О. Оа§гоп, 5. Сјгкоујс, Рапб 1982; Д. Кораћ, *Повеља краља Стефана Цу-шана манастиру Свете Богородице у Тетову, При-лог српској дипломатици и сфрагистици,* ЗРВИ 23

(1984) 141-165; Д. Синдик, *Српске повеље у све-тогорском манастиру Свети Павле,* Мешовита грађа VI (1979) 183-205; Д. Синдик, *Печати по-главара Српске православне цркве у средњем веку,* Спаљивање моштију св. Саве 1594-1994, Зборник радова, Београд 1997, 217-221; Д. Синдик, *Печат светога Саве на Карејском типику,* Међународни научни скуп: Свети Сава у српској историји и тра-дицији, САНУ, Научни скупови, књ. 89, Београд 1998, 135-140.

Д. Синдик

ПИВО в. *Пића.*

ПИРГ (стлћтњ, **JИJpyo$)** - одбрамбено утврђење одређеног облика, унутар кога се налази једна или више келија за живот монаха и параклис; подизан је обично у склопу манастирских зидина. Хиландар је приликом обнове (1198) добио три пирга - највиши Св. Саве на југоисточној страни манастирског беде-ма са параклисом Св. Јована, који је по своме обли-ку и димензијама исти као ватопедски велики пирг, затим Св. Ђорђа са југозападне стране са истоиме-ним параклисом и трећи, југоисточно од католико-на, који је у време оснивања Хиландара такође имао три или четири спрата, а данас је покривен звони-ком. Поред ових, пиргови су подизани и изван хи-ландарских бедема - „повише великог манастира у гори стлкпк" Преображења Спасова (око 1260), на обали мора Хрусијски (1300/1302), на путу од пристаништа према манастиру Милутинов пирг у пољу, а у XIV веку и Светосавска испосница у Ка-реји снабдевена је пиргом. Најзад, пиргови су поди-зани и за одбрану манастирских имања, те су не-ки од њих постали и административно средиште метоха, који су по њима понели име (пирг на Пре-влаци, пирг код Јериса, пирг Хромитица). Сазидан првенствено у циљу одбране, пирг је такође слу-жио и као манастирска *млчалница,* као што је био исихастириј (гјoг>%аатг]р10У) у поменутим пирго-вима Св. Саве или Преображења Спасовог.

У средњовековним српским манастирима пирг се издваја као највећа одбрамбена кула смештена изнад манастирских врата (Студеница, Дечани), или на неком другом месту у склопу манастирских зидина (Бањска, чији је пирг по облику типично светогорски, па Раваница и Манасија). И на острв-цу Топаони на Скадарском језеру подигнут је, по светогорском узору, високи пирг, да би острвским манастирима штитио прилаз с источне стране од Скадра.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Симеона и светога Саве,* изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 68, 117, 165; Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиешскопа српских,* изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 133-134, 341; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 20; Асхез с1е РАтоз V, ***Ас1ез д.е СШ-Шп&аг,*** Ргегшеге рапге - агсез §гесз, еа\ раг *1^.* РеНт, Византиискии Временник 17 (1911), фототипско издање Амстердам 1975, № 80; Ст. Новаковић, *За-конски споменици,* 423, 475-476.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Бошковић, *Светогорски па-бирци,* Старинар 14 (1933) 71-104; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 224; *Историја Црне Горе,* И-2, Титоград 1970, 416 (В. Ј. Ђурић); М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови,* Београд 1972, 103-131; Р. ТеосћапсНб, *Тће ВугаШШе РогИјлеа*[1] *Епс1о-зиге о{* ***1he Мonaз1егу*** *о{СћеШпдапои,* Хиландарски зборник 7 (1989) 59-70; *Тће Ох{огс1 ШсПопагу о{ ВугаШшт,* №\у Уогк - Охгогд 1991; С. Ненадовић, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине,* Бео-град 1997.

М. Живојиновић

ПИСАНИЈЕ - **1.** Именица изведена од глагола *писати,* јавља се у споменицима за обележавање писане речи уопште, онога што је записано. Ово кровно и најопштије значење покрива неколико ужих.

Највише се користи као ознака за званична акта и повеље, нарочито у Дубровачкој канцеларији. Међу разним врстама докумената (в. *књига)* које може означавати, бројношћу се истичу писма. Ду-бровачки словенски канцелар Руско Христофоро-вић, одговарајући на писма упућена Републици, најрадије користи у поздравној формули израз: *Пи-саније* (ређе лист) *почтене ваше пријазни прими-смо.* Повремено се среће и израз: *Цај бог сему писа-нију да ви обрете здраво и весело.*

Попут термина *записаније* (в.), али у још већој мери, и писаније својим суштинским значењем упу-ћује на садржај документа. У завршним формулама састављачи аката, осврћући се на оно што је писа-

њем утврђено, најрадије користе термин писани-је: ... *и тко би годи имао листе протива овому пи-санију,* чест је израз *писаније и обетованије.* Још јасније одваја садржај од форме следећи пример: *...и које писаније онехзи законов и онех книг по-тврдисмо нашом присежом и нашим писани/ем и нашим печатом.*

У званичним дубровачким потврдама новчаних трансакција (најчешће поклади и тестаменти) уз фразе које обухватају термин записаније (лист) отворено, доста се користи: *дајемо в сведеније вса-кому мапому и големому по сем нашем писанију* као израз за истицање јавности обављеног посла.

Код неких средњовековних писаца (св. Сава, Ст. Првовенчани, Доментијан, Теодосије), у Немањиној повељи Хиландару из 1198-99. и једном запису из 1408, при цитирању књига Старог и Новог завета, Свето писмо се често назива: *писани/е, свето пи-сани/е, божаставно/е писани/е.* Такође, у самим књигама Новог завета овим термином се обележа-вају књиге Старог завета.

У 134. члану Душановог законика значење је истоветно оном које данас носи глаголска именица писање - зспрпо *(а ди/аку за писани/е 6 перпера).* У Атонском, Бистричком и Ходошком рукопису Ду-шановог законика 134. члан, који говори о фалсифи-ковању повеља, има натпис *О лажном писани/у,* али није јасно да ли *лажно писани/е* овде означава чин фалсификовања или сам фалсификовани акт, односно његову садржину. Поређења ради, При-зренски рукопис има натпис *О лажи,* а Студенички *О лажно/ хрисовули.*

2. Именица писаније јавља се у неколико навра-та са значењем живопис, сликање, утолико што се и глагол писати, из којег је изведена, могао кори-стити у значењу моловати, живописати. И ово, вре-меном потиснуто значење (одржало се једино у сложеници која представља дослован превод с грч-ког: живописати - с^оурафесо), и прво наведено ко-је глагол писати има и данас, изведени су од његовог основног значења - сликати, бојити, бојама украшавати. У Житију Данила II стоји да он цркву Св. Саве у Лизици *распространи и украси писани-/ем образ частних.* Још увек неизглађен спор око значења израза *ресавско писани/е,* стар колико и са-мо знање о њему, своди се на два опречна мишље-ња: да представља живопис манастира Манасије или књижевну активност по којој је манастир у време Деспотовине био познат. Чињеница да се у чувеној реченици Карловачког родослова *Призрен-ске цркве патос и дечанска/а цркви и пећска/а при-прат и бањско злато и ресавско писани/е не обре-та/ет се нигдеже,* помињу само примери црквене уметности, говори недвосмислено да је реч упо-требљена у значењу живопис, сликарство.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић - Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима,* Пос. изд. СКА 89, Београд 1932, Х1У-ХХ; Ст. Станојевић, *Студи/е о српско/ дшломатици XXII, Називи по-веља,* Глас СКА 161 (1934) 1-26; Ђ. Сп. Радојичић, *Писање (писанше) са значењем сликање,* Наш је-зик 6, 3 (1939) 78-81; *Цодатак редакци/е* (чланку Ђ. Сп. Радојичића), Наш језик 6, 3 (1939) 81-83; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 239.

Ђ. Бубало

ПИСАР - Насупрот данашњој широкој употре-би у литератури за обележавање бележника у двор-ским и властеоским канцеларијама, јавних нотара, преписивача и преводилаца књижевних дела, уоп-ште узев, људи који за потребе других пишу или преписују, из средњег века познат је свега један слу-чај, којим се тако означава преписивач књига. Та-ко себеословљава, у запису из 1404, Хвал Крстјанин који је за војводу Хрвоја Вукчића преписао јеван-ђеља и апостол - чувени Хвалов рукопис ... *а чту-щте поминаите тога, кому се писаше, а писара то-лико колико /е вам разумити от тога мештарства.* Обично се професионални световни преписивачи црквених књига називају *ди/аци* и *граматици* или у потпису изостављају звање. Назив *ди/ак* се употре-бљава при превођењу латинских речи за писара: зспћа и зспћапиз.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I,
66.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студи/е о срп-ско/ дипломатици XIV, Ци/ак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет,* Глас СКА 106 (1923) 50-96; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 239.

Ђ. Бубало

ПИСМЕНОСТ - као основ духовне културе по-четима и развојем нераскидиво је повезана са про-цесом христијанизације. Талас покрштавања и дело-

вања ученика Константина и Методија у другој по-ловини IX века узима се као почетак писмености на просторима које су насељавали Срби. Писме-ност, као пратилац нове вере, делила је њену суд-бину остајући на површини народне масе. Учвр-шћивање државне власти, угледање на византијске духовне узоре и, нарочито, гранање црквене органи-зације под окриљем нове државе од времена Стефа-на Немање и св. Саве, створили су услове за посто-јан културни развитак и потребу за описмењавањем. О новој клими сведочила је чињеница да је до кра-ја XII века прилагођавањем српском гласовном си-стему створена српска рецензија старословенског језика (в. ***српски језик).***

У основи владања вештином читања и писања лежало је својеврсно двојство: у почетку двојство азбука - глагољице и ћирилице - од којих је ова друга однела превагу; двојство језика - црквено-словенског, књижевног и литургијског језика, и народног, говорног, у законе и пословна акта пре-точеног језика; ортографско дејство - устава који суверено влада црквеним књигама и канцеларијског брзописа који се од краја XIII века усталио у званичним актима и преписци. Диглосија као одраз схватања о два ступња писмености - езотеричном и егзотеричном - чинила је сакралну књижевност већини људи, чак и писменим појединцима, нера-зумљивом, поглавито због тешке, апстрактним пој-мовима набијене реченице.

Претежно црквени карактер описмењавања огле-дао се како у његовим носиоцима тако и у садржа-јима посредством којих се стицало знање. Разуме се да је пут од основне писмености, на којој се зарад практичних потреба често остајало, до оспособље-ности за разумевање, превођење и стварање сложе-них црквено-филозофских и књижевних дела, до-ступне малобројнима, захтевао време и потпуну преданост. Постојало је више начина, често у зави-сности од друштвеног положаја, за учење писме-ности (в. ***училиште).*** За децу владара и крупних ве-ликаша учење је било обавезно на самом двору; зна се да је постојала и висока школа при Патријарши-ји. Манастири као жива духовна средишта обезбеђи-вали су монашком прираштају подучавање, а по градовима, трговима и селима, доступним нижим слојевима, подучавали су писму свештеници при парохијским црквама или пак световни учитељи.

Ширење писмености, односно потреба за пи-сменим појединцима узимали су маха у оној мери у којој су се од почетка XIII века распињали цр-квени живот, државна идеологија, трговина, рудар-ство, чиновништво, дипломатија, књижевност. Бо-гослужење је нераскидиво повезано са писменошћу, а за његовим носиоцима - свештеницима и јеро-монасима - нагло је порасла потреба од времена црквене реформе св. Саве. Уређењу једне само-сталне цркве имало је да послужи и превођење с грчког и преписивање богослужбених књига, цр-квених канона, дела православних мислилаца. Сту-пање у свештенички сталеж било је, у зависности од локалних законских норми, доступно и зави-сним слојевима. И док су сокалници и меропси, поданици Бањског властелинства, могли ако ***књигу изуче*** постати свештеници, нешто јужније, у Деча-нима, ова се могућност пружа само поповским си-новима. Угледање на византијске моделе у безмало свим областима живота условило је преводилачку делатност неизмерног замаха. Не само званична црквена дела, већ и бројни апокрифи, световни ро-мани, историјске хронике, медицински списи, енци-клопедије, норме византијског законодавства и све шире области знања које су долазиле у видокруг образованих превођени су и популарисани.

Јачање државе, нарочито од времена запоседања пространих византијских области са развијеним правним формализмом, захтевало је све бројнију администрацију вичну писању. Ово тим пре јер пи-сане законске одредбе потискују норме усменог обичајног права како на локалном тако и на оп-штем, државном нивоу. Сложени спољни и унутра-шњи политички односи одразили су се на развија-ње и усавршавање владареве канцеларије из које је изашло небројено мноштво јавних аката и закон-ских прописа. Посредно је на уздизање културног нивоа и писмености утицао све раскошнији двор по угледу на византијски. Судство се више не може замислити без писменог особља, све до најнижих органа - пристава и глобара. Газдовање огромним привредним целинама каква су манастирска и све-товна властелинства захтева разгранату админи-страцију. У области приватног права хватају коре-на јавни бележници, ***номици*** (в.), овлашћени да пишу приватно-правне уговоре. Штавише, Закон Новог Брда одређује да се баштина не може ни на који начин отуђити без номиковог писаног сведо-чанства о томе. Године превирања након Душанове смрти нису зауставиле започето уздизање културног нивоа. Обласни господари организујући ***двор*** (в.)

по угледу на владарски посредно су подстицали описмењавање. Црквени континуитет није преки-дан, а у Деспотовини последњи привредни и кул-турни успон самосталног државног живота оста-вио је трага у дотад незабележеној разноврсности писане речи.

Као стецишта трговачког промета и рударске производње градови представљају све наметљиви-је оазе писмености у руралном окружењу. Разви-јени пословни односи, присуство бројних дубро-вачких колонија, те насељавање црквене и световне властеле условили су релативно повећавање удела писмених. Закон о рудницима сведочи да је регу-лисање међусобних односа грађана и рудара било подвргнуто обавезном записивању. У *урбарарев тетраг* сливала су се сведочанства о закупу, зало-зи, купопродаји, разним нагодбама. Као лица овла-шћена да издају исправе помињу се судија места, номик и цариник. Формализам писане речи владао је, разуме се, у још већој мери у аутономним град-ским друштвима на Јадрану.

Споменици средњовековне писмености намећу се бројем и разноврсношћу. Писана реч налазила је места свуда: од скупоцених пергаментних кодек-са до натписа невешто угребаних *на стени.* Прем-да дела преводне и оригиналне књижевности све-доче о високој образованости и истанчаном укусу интелектуалне елите и премда је круг писмених захтевао временом стално већу површину, позна-вање основне вештине читања и писања (као најши-ри појам) остало је привилегија малог броја људи. Довољно је поменути да је истицање скупоцено-сти и недостатка материјала за писање одавно по-стало опште место. Додуше, раширеност писмено-сти мора се вредновати као релативна категорија, у историјској перспективи. Осим тога, као мерило писмености служи и квалитет, у чији прилог непо-рециво говори богатство средњовековног писаног наслеђа.

ЛИТЕРАТУРА: М. Вукићевић, *Школе и ширење писмености у држави Немањића,* Годишњица НЧ 18 (1898) 190-232; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 301-302; Р. М. Грујић, *Школе и манастири у сред-њовековној Србији,* Гласник СНД 3 (1928) 43-50; Ј. Илић, *Српске школе у доба Немањића,* Гласник СПЦ 27 (1946) 175-181; Т. Марковић, *Историја школства и просвете у Црној Гори* I, Београд 1969; *Историја Црне Горе* И-2, 270 и даље; V. Bo§1ce-\\6, *Пзтепозг и Возт г Негсе%оуМ,* багајеуо 1975; С. Ћирковић, *Писменост и образовање у средњо-вековној српској држави,* у: Историја школа и обра-зовања код Срба, Београд 1974, 9-30 (= *Писменост и образовање у Србији ХШ-ХУ в.,* у: Работници, војници, духовници, 396^422); М. Кашанин *Српска књижевност у средњем веку,* Београд 1975, 1990[2], 15-66; Д. Богдановић, *Стара српска књижевност. Историја српске књижевности,* Београд 1991, 27^17.

Ђ. Бубало

ПИСМО в. *Књига.*

ПИТА в. *Храна.*

ПИТАЊА И ОДГОВОРИ (грч. ерсотосслокр!-081$) - **1.** Представљају превод једне византијске књижевне врсте; спадају у домен апокрифне књи-жевности. Ова посебна књижевна врста била је ве-ома популарна у средњем веку, зато што је пружа-ла одговоре на многа питања, који се нису могли наћи у Светом писму.

Питања и одговори најчешће су писани у ди-јалошкој форми, мада у разговору може учество-вати и већи број личности. Неки од познатих са-става који овамо спадају су: Вартоломејева питања Исусу Христу о Богородици, Питања Јована Бого-слова упућена Господу на брду Тавор, Разговор три светитеља (Јована Златоустог, Василија Великог и Григорија Богослова), Јерусалимски разговор. Све су ово састави анонимних аутора, мада су се у сред-њем веку они приписивали неком од црквених ота-ца - најчешће Јовану Златоустом.

У средњовековној књижевности православних Словена овакве збирке текстова познате су и као *Разумник* или *Указ.* Сматра се да је настао као ком-пилација према грчком тексту, вероватно у Бугар-ској у ХП/ХШ веку. Данас су познате две словенске редакције *Разумника.*

2. *Питања и одговори* јављају се и као посебан жанр егзегетско-догматске и каноничке византиј-ске теолошке књижевности. Повод за настајање та-квог једног списа обично је нека посланица или писмо у којима се тражи разрешење неког пробле-ма. Већи број византијских писаца огледао се у са-стављању одговора на тако постављена питања:

патријарх Фотије, Василије Велики, Максим Ис-поведник. Овај жанр заступљен је и у старој српској књижевности. Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан одговорио је на четрнаест литургијских и каноничких питања која му је поставио краљ Ра-дослав. Исто је тако васељенски патријарх Гена-дије Схоларије одговорио на петнаест питања која му је поставио деспот Ђурађ Бранковић. У *Горич-ком зборнику* (рукопис Архива САНУ бр. 446, око 1441/42. године) налазе се одговори које је Никон Јерусалимац дао на питања Јелене Балшић.

ЛИТЕРАТУРА: К. Настт§а1, *Ет ВеШа§ ги Леп Рог8скип%еп пћег сће зо§епапШе „ ВезеЉа ıгећ з^ја-МеШ" (Сезргасћ Фегег НеШ§еп),* Аг51Рћ 23 (1901) 1-95; 24 (1902) 321-409; К. Кас1бепко, *2иг Шега-1иг Зег „Рга§еп ипа[1] Ап1л\>ог1еп",* Аг31Рћ 25 (1903) 611-621; Ф. Гранић, *Одговори охридског архиепи-скопа Димитрија Хоматијана на питања српског краља Стефана Радослава,* Светосавски зборник 2, Београд 1939, 149-189; Д. Анастасијевић, *Пита-ња најпобожнијег деспота српског, Господина Ђур-ђа, Његовој Светости Васељенском Патријарху Господину Генадију Схоларију. Одговори Патри-јархови,* Гласник. Службени лист СПЦ 27, 10-12 (1946) 218-223; Н. Оогпе, Н. Оогпез, *ЕгоШрокггзе-15,* Кеа11ех1коп Шг Аттке ипс! Сћпбгепхштл 6, 8Ш1-г**§аг1** 1966, 342-370; А. Милтенова, *„Разумник -указ " (Тгкстологическо проучване. Издание на ста-роблгарски текст),* Ра1аеоћи1§апса Х-4 (1986) 20-44; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 244-248.

Т. Суботин-Голубовић

ПИЋА - Најважније пиће средњовековног чо-века била је *вода.* Добијала се са извора и из бунара. У повељама се извори најчешће називају студенци, ређе кладенци, извори или неким другим именом. У карстним областима, где је несташица воде, саку-пљала се кишница у цистерне и пила у време су-ше. Пре него што су изградили водоводе, приморски градови су користили кишницу из *цистерни* (в.) и воду из бунара. У Будви је био на снази пропис ‚да на оном месту где је некад био бунар (тогсћа), треба да и остане". Уз помоћ италијанских мајстора, нај-бољи водовод изградио је Дубровник у првој поло-вини XV века. За утеху је било то што је већина насеља у средњовековној Србији имала воду. Ма-настири су дизани крај река и извора, а градови и тргови у долинама река (Ситница, Бистрица При-зренска, Дрим, Вардар, Лим, Дрина, све три Мора-ве), у којима је насељеност била најгушћа.

У Хиландарском типику јавља се *укроп* у зна-чењу данашњег теја, врела вода с кимином. У првој недељи Васкршњег поста „пиће је врућа вода сме-шана с кимином". Понедељком, средом и петком, током целог поста, једино пиће монаха је „укроп водени с кимином". И у Хиладарском и у Студе-ничком типику предвиђено је да ће се на огњишту „топити укроп за болне".

С обзиром на веома развијено сточарство, у средњовековној Србији сигурно се доста пило *мле-ко.* Имало је посебан значај у исхрани деце. Обич-но се држало у дрвеним судовима, а преносило се у мешинама. За унутрашњост Србије скоро да и нема изворних података о њему, али за Приморје има. Филип де Диверсис прича да су сељаци про-давали млеко на пијаци у Дубровнику. Осим тога, наполичари су о празницима доносили дубровачкој господи *каблић млека* или *ведрицу млека.* Извори непосредно сведоче да се млеко сирило. Теодоси-је прича да је обичном свету помагало и само по-мињање имена светога Саве: *прости људи у домо-вима и у горама, пасући стада, помузавши млеко, и не требаху сиришта, доста је само рећи „ Са-вина те молитва покиселила", и одмахс гласом сирење би се усирило и млеко укиселило, и врло до-бро било* (превод М. Башић). Дакле, справљало се и кисело млеко. О њему сведоче и извори са При-морја. Један сељак се 1415. обавезао у Дубровни-ку да власнику земље, сваког Васкрса, доноси „ве-дрицу киселог млека" (ипшп **У1ап21ат** 1ас11б асп), други исту количину на покладни уторак, а трећи, такође за Васкрс, врч киселог млека.

Од алкохолних пића, на првом месту се нала-зило *вино,* најотменије пиће средњега века. Срби-ја је до краја XII столећа имала мало *винограда* (в.). То није важило за Приморје, као ни за визан-тијске територије на југу, које су Срби временом посели. Од тада се култура винограда ширила на север. Још почетком XIV века Србија је важила за земљу у којој се вино не пије много, али је већ у првој половини XV века истицано да има „наро-чито доброг вина". Сви српски владари поклањали су манастирима поседе „с виноградима", а зави-сни сељаци имали су обавезу да копају виноград. Становници дарованих села у којима је гајена ви-

нова лоза, били су дужни да доносе вино у мана-стир. У самим манастирима се као храна монаха помиње оброк „хлебни и вински", а типицима је било одређено када и колико се може пити вина. Не улазећи у детаље, напоменућемо само да се у Хиландару током поста Светих апостола давало и за вечеру, „јер је знојно и сушно време".

Продаја вина у српским градовима била је за-конски уређена, с тим што је штићено домаће вино. Градови на јадранској обали водили су посебно строг надзор над производњом и продајом вина. Да би се продало домаће вино и да би се одржала цена, ограничавано је сађење винограда, а био је забрањен увоз страног вина. Вино из Приморја пре-носило се у залеђе обично у јарећим мешинама. Држало се у бачвама, а обавезе према манастирима изражаване су у *чабровима, кабловима* или *ведри-ма.* У средњовековној Србији се више производило, па према томе и пило, црно него бело вино, али је било и једног и другог. У околини Дубровника већ почетком XIV века помињу се „тозсахеШ ех аће **У1геб".** У првој половини XV века већ се добијало „требјанско" вино (утеа ггеМапа), а на нарочитој цени била је малвасија. Производила се на источној јадранској обали тек од друге половине XV века, али су је Дубровчани набављали и раније и покла-њали српским деспотима. Било је забрањено ме-шати вино с водом. Стефан Првовенчани је изричи-то навео да Дубровчани могу продавати у Брскову „вино без воде". И у Котору и у Дубровнику било је строго забрањено да се вино за продају меша с ме-дом, да не би та мешавина (то1га, теПашт) конку-рисала домаћем, чистом вину. Слатко вино поми-ње, у једној метафори, и Стефан Првовенчани у биографији свога оца св. Симеона: *Радуј се, грозде сазрели, који истаче сок* **(м^стк)** *слатки.*

Док је у средњовековној Србији било мало ви-нограда, с Приморја доношено вино углавном су трошили властела и двор. Велика господа га је држала у леденицама. Мавро Орбин бележи да је Радивоје, син босанског краља Остоје, млад умро од грознице, јер је претерано много пио вино с ле-дом. У сваком случају, било је све омиљеније пиће. Док су га у почетку трошили малобројни и иза-брани, касније се круг потрошача проширио. У до-ба Деспотовине, највећи купци били су становни-ци градова, нарочито Новог Брда и Сребренице, у којима су га трошили пословни људи, рудари, зана-тлије, трговци.

Омиљено пиће средњег века била је *медовина.* Особито у планинским крајевима, у којима није било винове лозе. То је старо словенско пиће, које се радо пило не само у Србији већ и у осталим бал-канским земљама и на словенском северу. Стефан Немања поклонио је цару Фридриху I Барбароси, поред вина, и медовину (теоопе). По дозволи њего-вог сина Стефана Првовенчаног, Дубровчани су до-носили ово пиће у Брсково, али се 1279. тој пракси стало на пут: по уговору између Дубровника и Ко-тора, забрањено је поданицима оба града да га но-се у Брсково, ни из Дубровника ни из Котора, *нити из Хума, нити из Зете, нити са целог Приморја.* Дајући повластице Дубровчанима, краљ Милутин је одредио да им се не сме силом узимати медовина. У изворима нема подробних података о средњовеков-ној медовини. У каснијим временима, могла је би-ти безалкохолно и алкохолно пиће. Такође, у ка-снијим изворним текстовима, помињу се сокови, али не за пиће већ за мазање и облоге. Зато се ја-вљају углавном у рецептима.

У средњовековној Србији справљало се и *пиво.* Зависни сељаци на поседима Бањског, Бистричког, Грачаничког и Дечанског властелинства били су дужни, обично пред неки празник, да дају мана-стирима слад и хмељ. Имали су обавезу „житотре-бљења", тј. најпре су требили жито, обично јечам, од ђубрета, другог семена и ситних, рђавих зрна. Отребљено жито су квасили, да би се изазвало кли-јање, и преобраћање житног скроба у шећер или слад. Он се, затим, сушио и млео, а онда водом за-варио у пивну ширу. Она се, потом, кувала, а до-даван јој је хмељ, који је новом пићу давао мало горак укус и спречавао да се квари. То се у пове-љама назива „охмељавање". Затим се пиће хладило, а додавањем пивског квасца, у њему је изазивано врење. После тога било је готово и могло се пити. Сељаци су били дужни да направе слад, охмеље га и „оточе" у манастирске судове. Пошто су правили пиво манастирима, правили су и себи. Остатак од тог домаћег пива је аловина (оловина), која се спра-вљала од овса и јечма, у јужним и југоисточним крајевима Србије то је рађено све до најновијег времена.

У средњем веку било је пијанаца. Причајући о чуду на гробу светога Саве у Трнову, Теодосије на-води како је оболели монах Неофит, „пошто су га довољно угостили и напојили", заспао јер је „ви-ном отежао". Додаје како се Стрез веселио у своме

граду Просеку, „пијанчећи". Код Теодосија је пи-јанац „квасник". Цитирајући проповед светог Саве у Жичи, истиче како је он наводио да епископ не сме бити „квасник".

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 46, 52, 53, 68, 109, 121, 137, 162, 283, 347, 352-355, 365, 367, 414, 430, 452, 481, 485, 552, 569, 583, 611, 628, 629, 650, 671, 691, 698, 699, 707, 719, 762, 779; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 4, 20, 36, 92, 107, 229, 237, 632; И-2, 429, 473; Теодосије, *Жи-вот Светога Саве,* Старе српске биографије, превео М. Башић, Београд 1924, 163, 170, 191, 244; Р. ое 01уег51б, ***Ор18 Ђибгош1ка,*** ргеуео I. ВогЈс, Оиђгоушк 1973, 73; *Студенички типик,* приредио, превео и поговор написао Т. Јовановић, Београд 1994, 122, 123; *Хиландарски типик,* приредио Д. Богдановић, Београд 1995, 23-24, 47, 70, 91.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Примери књи-жевности и језика старога и српско-словенскога,* Београд 1904, 587-598; Ст. Новаковић, *Пиво у Ср-бији XIII и XIV века,* Глас СКА 86, 51 (1911) 151-166; Б. К.о11ег, *А^гато-ргогтгоодт* ***одпо8*** *па роЉгисји Вибгоуаске герибНке оа*[1] *XIII до XV* ***81оЦеса,*** 2а§геђ 1955, 91-94; М. Благојевић, *Земљорадња у сред-њовековној Србији,* Београд 1973, 131-162; С. Ми-шић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у сред-њовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 11-24.

М. Спремић

ПЛАНИНАТИКО или **ПЛАНИНИОТИК** - посебна врста травнине, која се плаћала за кори-шћење планинских пашњака. У изворима се ретко среће. Дажбина се наплаћивала у подручју где се налазе планине Огражден, Беласица и Загорје код Мелника. Према неким мишљењима планинатико одговара бугарској *горнини,* која је, опет, превод византијског, односно грчког ***дрикг\.*** Сасвим је из-весно да се планинатико разликује од *травнине* и *иномистра,* тачније од травнине која се убирала за коришћење пашњака у нижим пределима. Нема са-чуваних података о висини планинатика, уколико приближно не одговара „цени" за плаћање травни-не на *планинама* Дечанског властелинства (в. *трав-нина).*

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље српских владара,* Београд 1936, 473, 474; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовеков-ној Србији (ХП1-ХШвек),* ИГ 2-3 (1966) 84, 88.

М. Благојевић

ПЛАНИНЕ - У српским средњовековним изво-рима тако се обично називају планински пашњаци на надморској висини већој од 1 000 м. На њима су стада оваца и других домаћих животиња налази-ла обилну пашу од пролећа па до јесени.

Имена оваквих *планина* понекад су изједначе-на са називима правих планинских масива или са називима планинских врхова. Средњовековна *пла-нина* Богдаша, која је припадала Дечанима, доби-ла је свој назив према истоименом врху на дана-шњем планинском масиву Богићевици, док је опет *планина* Беласица добила своје име по називу по-знатог и великог планинског масива Беласице, који је дугачак око 70 км. *Планина* Беласица предста-вљала је само део истоименог планинског масива. Имала је своје *међе,* а њени пашњаци изгледа да су били окренути на север, према Кључу у доли-ни Струмице. Многе *планине* истоимене са пла-нинским масивом сачувале су своје називе до да-нашњих дана. Такав је случај са планином Жељин, источно од данашњег Ушћа на Ибру, планином Ко-ритник на албанској граници, планином Огражде-но северно од Беласице, као и са планинама Ђера-вица, Плочица, Хрид и Чакор, које су смештене између Дечана и Плава.

Поједине *планине* нису добиле своја имена ни по називима врхова нити по називима планинских масива, већ по удолинама на планинским масивима, на што указују и њихова имена, као што су: Нанов дол, Добри долови, Романов дол и сл. Велики број *планина* назван је једноставно према називу обли-жњег сеоског насеља. У дечанским хрисовуљама помињу се села: Требча, Досуђе и Грнчарево, која леже на малом растојању нешто северније од Гу-сиња. Свако од њих има своју *планину,* па се једна зове *Требачка планина,* друга, *Цосуђска планина,* а трећа, *Грнчаревска планина.* Још је већи број *плани-на* за које се у повељама једноставно каже да при-падају неком сеоском насељу или да се налазе у сеоском атару.

Планина као планински пашњак има и своје *окрајке,* тачније мање пашњачке површине, које се везују за главни планински пашњак. *Планина* има

још и своје *подпланиније,* ниже пределе или неку врсту подножја, а обавезно и своје међе, да би се знало шта је планински пашњак, а шта није. На *планинама* постоји и посебан режим коришћења, који се у хрисовуљама дефинише следећим речи-ма: *куда се не оре нити коси то је све планина,* или *куда се не оре нити копа то је планина.* На *плани-нама* није смело бити обрадивих површина. Уко-лико се обрадиве површине приближе планинским пашњацима, па постоји опасност да их окруже, та-да се обавезно морао оставити *прогон у планину,* којим се стока слободно кретала до планинских па-шњака.

Планине су по правилу имале своје господаре. То је могао бити лично владар, затим властела и цркве, којима је владар уступао право на *планине.* Право искључивог коришћења планинских пашња-ка било је нешто сложеније. Сеоска насеља у бли-зини таквих пашњака прибавила су себи право да их користе, свакако уз одређене обавезе према фе-удалним господарима. Поједини катуни влаха има-ли су такође своје *планине* са искључивим правом коришћења, али и са одређеним обавезама. Уколи-ко су искључивим правом располагали владар, вла-стела и цркве, тада су они могли резервисати *плани-не* за своја стада или су пак дозвољавали улазак туђих стада уз плаћање *травнине* (в.), а негде *пла-нинатика* (в.). *Планине* као планински пашњаци имале су велику економску вредност за сточаре влахе и Арбанасе, па и за сеоска насеља у њиховој близини. У летњим месецима на њима су боравиле бројне скупине сточара, па и властела. У Пиви на планини Пишчу боравио је јула 1453. године херцег Стефан, док је септембра 1442. *на планини на Буја-ку* боравио војвода Иваниш, син војводе Радослава Павловића. Планине нису биле пусте већ добро за-поседнуте.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Цопуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965[3], 64, 223, 224; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 153; М. Благоје-вић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (ХШ-Х1Увек),* ИГ 2-3 (1966) 8-39.

М. Благојевић

ПЛАЧ в. *Надгробно ридање.*

ПЛАШТ в. *Одећа.*

ПЛАШТАНИЦА - као црквени текстил, сим-болизује платно којим је Јосиф из Ариматеје увио Христово тело када га је сахрањивао (Мт 27:59; Мк 15:46; Лк 23:53; Јн 19:40). У раној хришћан-ској цркви плаштаница је служила и као илитон, односно стајала је на Светом престолу. Пре почет-ка Евхаристије плаштаница (илитон) се одвијала и постављала поврх Часне трпезе да се на њој оба-ви Евхаристија. То је прво значење плаштанице -илитона. Од времена Симеона Солунског (+ 1429), познатог византијског литургичара, плаштаница је воздух (аер) којим се на литургији прекривају ди-скос и путир, односно Свети дарови, и на њој се приказује мртав Христос или скидање Исуса Хри-ста са крста. Понекад је приказивано и Причешће апостола, или нека друга евхаристијска тема. Овај воздух - плаштаница носио се на Великом входу. С временом плаштаница добија нову улогу, односно символизује полагање Христа у гроб - гроб Хри-стов. Износи се на Велики петак и стоји у наосу храма све до Васкрсења Христовог. Од средњове-ковних плаштаница у српском уметничком наслеђу треба поменути следеће:

Плаштаница краља Милутина, са краја XIII и почетка XIV века (величина: 210 x 132 цм), припа-да химнографском типу. Основа је тамноцрвена свила на којој је белом свилом извезен мртав Хри-стос преко чијег је појаса орнаментисани прекри-вач. Поред Христове главе су два шестокрила се-рафима, а са сваке стране по три анђела која кличу „агиос". Остали простор испуњен је орнаментима. У доњем делу је извезен натпис: *помјани б(ож)е душја раба своего милутина уреши.* У XVI веку плаштаница је опшивена велуром протканим злат-ним нитима. Припадала је манастиру Крушедолу а сада је у Музеју СПЦ у Београду.

Плаштаница скопског архиепископа Јована из средине XIV века (величина: 150 x 75 цм, 198 x 125 цм), припада литургијском типу. У средишњем де-лу извезена је представа Христа на одру. Испод су херувими, а изнад три анђела са рипидама и два анђела која га оплакују. У угловима су символи је-ванђелиста. Около је широка бордура (не припада времену настанка плаштанице) са два серафима, затим представом Божанске литургије и сцена четр-наест празника. Налази се у манастиру Хиландару.

Плаштаница Антонија Хераклејског из друге половине XIV века (величина: 126 x 76 цм), при-пада химнографском типу. Централна представа је

мртав Христос око кога су четири анђела са рипи-дама, а пети лебди изнад Христа. Оквир плашта-нице украшен је међусобно повезаним круговима испуњеним крстовима. Између кругова је стилизо-вано акантусово лишће. У доњем делу плаштанице је натпис на грчком језику. Основа је од тамноцрве-не свиле, а везена је позлаћеном и сребрном жи-цом и свиленим концем разних боја. Налази се у манастиру Студеници.

Плаштаница монахиње Јефимије (великосхим-нице Јевпраксије) са краја XIV века (величина: 170 x 111 цм), припада химнографском типу. Хри-стос је приказан мртав са склопљеним рукама на грудима. У угловима су јеванђелисти са рипидама, а два анђела лебде изнад Христа. Празан простор испуњен је звездама, затим крстовима и преплетом осмолиста. Испод одра Христовог налази се нат-пис на грчком језику. Јелена, у монаштву Јефимија, жена деспота Угљеше Мрњавчевића, односно кћер-ка ћесара Војихне, после погибије мужа 1371. годи-не повукла се на двор кнеза Лазара где је, заједно са кнегињом Милицом, примила монашки постриг и монашко име Јефимија, касније као великосхим-ница Јевпраксија. Плаштаницу су вероватно у Мол-давију донели избегли монаси. Молдавски војвода Стефан Велики је касније поклонио плаштаницу манастиру Путни (Румунија) где се и сада налази.

Плаштаница молдавског војводе Александра IV Лапушњануа из 1567. године (величина: 178 x 138 цм), припада историјском типу плаштаница са пот-пуно развијеном композицијом Оплакивање Хри-ста. У угловима су представе јеванђелиста. У окви-ру је словенски натпис са именима донатора. Рађена је позлаћеним и сребрним нитима и разнобојним свиленим концем. Украшена је бисерима, метал-ним плочицама и драгим камењем. Припадала је манастиру Милешеви одакле су је пренели избе-гли калуђери у манастир Пакру. Од 1990. године налази се у сталној поставци Епархијске ризнице у Пакрацу, а од 1991, када је Владичански двор заузе-ла хрватска војска, плаштаници се губи траг.

Плаштаница владике Јефрема, рад Лонгина 1597. године (величина: 128 x 88 цм). У централном делу је Оплакивање Христа. Поред Христа су Богороди-ца, Јосиф, Јован Богослов и Никодим. Изнад су три анђела у лету. Испод представе Оплакивање су херу-вими и серафими. У словенском натпису помиње се мајстор веза, наручилац и година. У угловима су символи јеванђелиста. Оквир чини узана трака са орнаментима. Плаштаница је од ланеног платна са-стављена од више делова. Сликана је уљаним бо-јама. Чува се у ризници манастира Пећке патријар-шије.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Црквени уметнич-ки вез,* Београд 1941, 13-27; Д. Стојановић, *Умет-нички вез у Србији од 14. до 19. века,* Београд 1959, 41-44 и 48-49; *Историја примењене уметности код Срба,* Београд 1977, 317-339.

С. Милеуснић

ПЛЕМЕ - реч која се у средњовековним срп-ским споменицима употребљава у више значења, већином различитих од значења и смисла који се тој речи даје у савременом језику. Док се у термино-логији историчара и стручњака из друштвених нау-ка под племеном подразумева велика група, део јед-ног народа или скупина која је на путу да се развије у народ (словенска племена, германска племена, племена сеобе народа и сл.), у језику средњовеков-них текстова племе је мала друштвена група, заjед-ница сродника, потомака неке по правилу познате личности.

1. На представе о племену утицали су без сумње старозаветни примери племена Израиљевих, за ко-је је преко племена Јесејевог везан родослов Исуса Христа. Племе је и српска владарска династија. У повељама поједини владари наглашавају да су: *от племене светог Симеона,* или *от племене же краљ и самодржац все србскије и приморскије земље,* или спомињу будуће владаре из свога племена. Код Теодосија (рани XIV век) наглашена је немањић-ка династичка свест. Он каже да су св. Симеон и св. Сава тако учврстили земљу да: *никтоже ин, иноколен в Србљих огосподи се т'чију* (= само) *од племене их, отц сину и син сину краљевство пре-дајуште.* Захваљујући пажњи посвећеној династи-ји, *племе* Немањино се може пратити кроз седам генерација са потомцима веома удаљеним међу-собно (Николићи у Поповом пољу и потомци Симе-она (Синише) Уроша у Тесалији почетком XV века).

И краљеви Босне су наглашавали припадност племену пређашњих краљева. Али, племе није огра-ничено искључиво на владајући род, други људи такође припадају племену. У повељи бана Стјепана II Котроманића Дубровчанима (1332), у одредби о парницама између банових поданика и Дубровчана,

предвиђа се да поротник буде из бановог рода, а ако буде дужник од банова рода: *да му су порот-ници од његова ппемена.* Племе сачињавају потом-ци, може се закључити из повеље Радича Санко-вића којом село Лисац даје Дубровчанима (1399): *у племенито њим и њих племену.* На тај исти заклу-чак упућују и повеље породице Павловића у који-ма се племе ставља уз потомство: *од нашега на-трашка и нашега племена.* Друга породица из тога времена, породица Косача, оставила је докуменат из којега се види структура племена, племе је непо-средно састављено од *кућа* (в.). Располажући својим покладом у Дубровнику војвода Сандаљ Хранић га је 1431. и 1433. распоредио између синовца Сте-фана Вукчића и *четири куће мојега племена.* Старе-шине тих кућа се поименично наводе и неколико година касније примају свој део Сандаљеве остав-штине. У латинским одлукама већа Дубровчани го-воре само о рођацима и кућама рођака (сЈогтшб *аХ*-ттепгшт **У01У0с1е бапс1а§1).**

Племена налазимо и у пространим основама средњовековног друштва, у жупама, где су с њима повезани поседи племена: *племенито* (в.), односно *племенита баштина* или *племенштина.* Таква пле-мена су боље позната у суседним областима као Ливањска жупа (12 племена), затим Пољичка жу-па (племена „дидића" и племена „властеле") него на ужем српском подручју где их репрезентују пле-мена у Паштровићима, општини која се развила у оквиру некадашње жупе Кучево. И ту је било **12** племена. Из Требиња немамо побројана племена, али познајемо локалне властеоске породице које Дубровчани називају ргозарја, рго§ете (1а рго§ете **с1е** 01шЋЉга1Ј.ћ1), термини који одговарају племе-ну (за своје градске властеоске породице употре-бљавају термин бсМата, који је етимолошки сродан са речју шљахта). Племена у оном смислу који томе термину дају средњовековни споменици настају и у планинским областима утолико што настављају не-кадашње *катуне* (в.). Читав низ од раније познатих катуна се сада јавља под именом племена. Један опис Србије из 1597, састављен од стране двојице милешевских монаха, велики део територије дели на племена настала из катуна као: Бањани, Вранеши, Дробњаци, Зупци, Колашиновићи, Никшићи, Риђа-ни, али и на племена са именима територија (Гацко, Морача, Пива, Плана, Рудине, Стари Влах), што је резултат каснијег развоја, нова појава, далека од средњовековног поимања племена.

2. Један хуманистички обојени српски спис из прве половине XVI века (Карловачки родослов) го-вори о *племену српском,* али је контекст такав да вероватно има у виду династију: **1-нь понкже послт^-довАше племтЈне ср^кскАго коицк прГетв до по-СЛТЈДНГЛГО оурошл и к томоу невђстл кнезв. вк, них»».** Племе у смислу велике етничке групе (§епз, тпђш, уегох) употребљава се тек од XVIII века нао-вамо. Учена литература о Словенима употребљава термин племе за скупине посебног имена које се на основу језика или података савремених извора мо-гу убрајати у Словене. При томе се мора имати у виду да се и само име Словена (31ауј, бс**!аУ1,** бс1ауј-ш) употребљава не за целину него за део, као да Склавини и Анти, или Склавини и Венети заједно сачињавају једну вишу, пространију скупину. У ста-ријој литератури се није водило рачуна о разлици између етничких имена као ознака за јединице кла-сификације као кад се Западни Словени по језику деле на Чехе, Пољаке, Лужичке Србе, Словаке), и етничких имена која покривају реално интегриса-не друштвене групе, чији су припадници повезани свешћу, веровањима, симболима.

Нема података о односима унутар велике оп-штесловенске заједнице пре великих расељавања. Препознавањем старих слојева у језику уочене су разлике између западне и источне групе, а такву поделу потврђује и реконструкција старе словен-ске религије. О природи разлика између њих и раз-лика између скупина са различитим именима не може се нешто поуздано рећи. Уочено је да се нека имена јављају међу Источним, Западним и Јужним Словенима, из чега се закључује о постојању скупи-на тога имена у „прадомовини", пре миграција: Ду-љеби, Хрвати и Северјани се налазе у све три гру-пе, Срби и Ободрити међу Западним и Јужним, Драгувити и Смољани међу Источним и Јужним, Пољани међу Источним и Западним.

Код Словена досељених на Балкан као да је име Словена опште, употребљавају га савремени визан-тијски писци, словенске области називају Склави-није; опште име Словена ушло је у језике балкан-ских староседелаца (далматинских Романа, Арбанаса и Влаха). Унутар опште словенске скупине јављају се и посебна имена за која се сматра да припадају пле-менима. Међу њима се разликују стара имена из „прадомовине" као Хрвати, Срби, Северци, Драгуви-ти, Смољани и нова настала на тек запоседнутом тлу. Чиме су се међусобно разликовала не може се

речи на основу до сада стечених значења, имала су свакако различите традиције о пореклу и владају-ћем роду. У грубим цртама распоред тих племена је познат: Хрвати и Срби у западном делу Балканског полуострва, Северци између Дунава и планине Бал-кан, Драгувити и Смољани у залеђу егејског при-морја. На територијама које су покрила та старија племена избија оздо нови слој имена мањих скупи-на, насталих у процесима политичке организације, прилагођавања средини и географским оквирима. Те скупине, које литература такође назива племени-ма, млађе су по времену постања и уже по територи-ји коју насељавају.

Услови формирања нису познати, јер се све деша-ва у „мрачним вековима", без историјских извора. Велику улогу игра политичка организација, постоја-ње и трајање државних оквира. У том слоју племена у именима долазе до израза античка имена река, те-риторија или објеката. Као пример се могу навести: Ринхини, Струмљани, Неретљани, Конављани (по римском водоводу СапаНз). Овај слој племена није био дугог века, прекинут је у развоју укључењем у пространије државе, унутар којих су се образовале веће целине. Цео источни и централни део дошао је под власт Бугарске (од 1018. Византије), у запад-ном делу су државе Хрвата, Срба, Мађара потчини-ле и упиле у себе мање племенске целине. Понегде се у именима управне јединице или епископије сачу-вала успомена на некадашњу скупину као еписко-пије Драгувита у Македонији и Тракији, тема Вају-нита у јонском приморју, или имена земаља Захумљана и Травуљана у српској владарској титули раног XIII века. Племена у овом смислу не би треба-ло бркати са племенима у смислу који дају средњо-вековни споменици и са племенима у зони „племен-ског друштва".

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 39-51; *Р1еmе,* ЕЈ VI, 2а§гећ 1965, 512-513 (М. РШ-роУ1с) (= М. Филиповић, *Човек* ***међу*** *људима,* Бео-град 1991, 100-108); В. Ога&паиег, *РИапје згедпјо-уекоупе* ***е1мске 81гик1иге рго81ога*** *ји§081оуеткгђ пагода г пјепо§ гагуоја,* ЛС 1-2 (1966) 5-36; М. Ди-нић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967; И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку,* Глас САН 280, Одељење друштвених наука 15 (1971) 67-102; С. Ћирковић, *Континуитет и пре-кид међу хијерархијама: приморски градови и њихо-во залеђе у средњем веку,* Работници, војници, ду-ховници, 185-196; С. Ћирковић, *Удео средњега века у формирању етничке карте Балкана,* Работ-ници, војници, духовници, 171-184.

С. Ћирковић

ПЛЕМЕНИТО - најчешћи назив за властеоски посед у средњовековној босанској држави. Племени-то и баштина су истоветни појмови. Велики војвода Сандаљ Хранић наследио је од прародитеља *пле-менито наше,* а од босанског краљевства добио је градове, жупе и земље. И ови поседи записани су *у наше племенито,* односно *у баштину и племени-то.* Исто тако, Сандаљ Хранић продао је Дубров-нику свој део жупе Конавала *у баштину и племе-нито. Племенити* људи околних крајева једногласно су посведочили бану Стјепану II Котроманићу да је Баница *племенито* кнеза Вука Вукославића и ње-говог брата кнеза Павла. Бан је Вуку потврдио посе-де наглашавајући *да је племенита та земља ка се именује у том листу.*

Племенито се чешће јавља на надгробним нат-писима него у сразмерно малом броју сачуваних баштинских повеља. Уз име покојника, готово по шаблону спомиње се његово племенито. Кнез Вла-дислав Николић сахрањен је у Врањевом Селу код Неума *на својој земљи на племенитој.* На *свом пле-менитом* под Кочерином сахрањен је Вигањ Ми-лошевић, док у Калесији *лежи Цабижив Црашко-вић на својој земљи на племенитој.*

Племенито или племенита баштина ознаке су неповредиве, готово неограничене својине. Она се даје *вики викома* или до *згорења свијета.* Насле-ђује се безусловно. Средњовековна Босна не по-знаје пронију као условно добро. Племениту ба-штину владар је могао да одузме само због невере, али и у овом случају биле су му везане руке. Племе-нита баштина је колективна својина властеоске по-родице. Зато је она онемогућавала јачање централ-не власти.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитеШа БегШа,* 288-291; V,. ТћаИбсгу, *Бшдхеп,* 8, 11, 17; М. Уе§о, *1богтк згедпјоујекоутћ пагргза Во8пе Г Негсе§оу1пе* IV, 5а-гајеуо 1970, 21, 25, 29, 31, 37, 41, 45, 49, 51, 53, 61, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 119, 123, 127, 129, 133, 135; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974, 75, 81, 95, 99, 103.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 81; С. Ћирковић, *Остаци старије друштвене струк-*

туре у босанском феудалном друштву, ИГ 3-4 (1958) 156-164; С. Ћирковић, *„Верна служба" и „ вјера господска ",* Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95-112 (= *Работници, војници, духовници,* 318-335); М. Динић, *Хумско-требињска властела;* С. Ћирковић, *Русашка господа,* ИЧ 21 (1974) 5-17 *(= Работници, војници, духовници,* 306-317); Ј. Р. №итоу, *ВозапзИ I китзкг у1аз(еНсШ, (РгИо§ гз(огг-/7 (еидагпе з(а1езке (егтто1о§це Х1У-ХУугјека),* Оо-сШпјак 01 ВиЧ 18-20 (1979) 21-37; А. ВаМс, *Па-**8**(е1а,* **Рп1о21** га 15гопји Вобпе **1** Негсе§оуте, багајеуо 1987, 79-82.

Р. Михаљчић

ПЛЕМСТВО - савремени назив за повлашћени владајући друштвени слој, који се у средњовеков-ним споменицима јавља у различитим видовима и обележава другим терминима. У средњовековним текстовима најближе овоме је *племенство,* у смислу поћПкаб, али не као део друштва, већ као својство, врлина или скуп врлина које се неком приписују у учтивом обраћању. *Племенство ви,* често употре-бљавано у писмима упућеним Дубровнику, значи ваша племенитост и употребљава се напоредо са *великост* или *величанство* (пшебЈаз), *милост* и сл. Модерном концепту *племство,* изграђеном на по-сматрању нововековног друштва (првенствено у Француској, Енглеској и Русији), најближи је сред-њовековни израз *племенити људи,* али се два терми-на не поклапају. Племенити људи се употребљава-ју широко и неодређено (в. *добри људи),* док је племство омеђено и уједначено у дугом процесу започетом у средњем веку а довршеном тек касни-је, процесу у коме повлашћени слојеви балканских друштава нису учествовали.

Они које савремени текстови убрајају у плем-ство називани су у средњем веку *благородни,* што има у виду порекло од династије, владарског или господског рода, али и од *племена* (в.). Стари тек-стови, највише они до средине XIII века, употре-бљавали су често назив *бољар* (в.), прихваћен са старословенским литерарним наслеђем. Племство у нашем модерном смислу испуњава у значајној мери *властела* (в.) са *властеличићима* (в.), док су *велможе* (в.) малобројни моћни појединци на вр-ху властеоског реда. Није јасно да ли се *витезови* (в.) и *војници* (в.) увек рачунају у властелу. У прево-дима литерарних списа су витезови свакако пле-мићи, а виши од њих су *господа* за које се у Роману о Троји користи израз *урови* (од мађарског иг = го-сподин).

Диференцијација и поларизација у оквиру град-ских друштава доводила је до формирања и затва-рања градског племства (в. *патрицијат),* за чије припаднике се употребљавају исти називи: *власте-лин,* односно *владика* за жене. Друштвени проце-си унутар сточарских заједница, *катуна* (в.) веома су слабо познати, али нема сумње да су и оне има-ле своју особену аристократију, која је, судећи по титулама и статусним симболима, настојала да се изједначи са властелом.

Поред *племенства* и придев *племенити* (в.) се често употребљавао као атрибут у ословљавању личности. Припадање племену, потицање из пле-мена, подразумева се доброг и угледног племена, представља значајно преимућство, издиже над оста-ле обичне људе. Улога племена омогућила је на-станак термина племство, ограниченог на западну грану Јужних Словена, као да сам термин упућује на то да племе, у оном смислу који му даје сред-њи век, игра велику улогу у генерисању свих ком-поненти владајућег сталежа у настајању.

Када се односи на ближе и даље рођаке владају-ће династије, реч има у виду племе у смислу *племе Немањино;* на сличан начин *племе Косача* има у виду потомке обласних династија и велике господе. Предности захваљујући пореклу добија непосред-но и даље потомство оних који су се службама или заслугама уздигли на високе положаје и који по-стају родоначелници племена. Као пример се мо-же узети севастократор Бранко за Бранковиће. Нај-већа је улога племена у настајању ситног племства по жупама, српског варијетета општег феномена шљахте. Ту су племена која имају *племенштине* на којима су се одржали непотчињени и подобни за разне функције у жупском збору и локалној вла-сти. Такви су племенити Паштровићи, састављe-ни из 12 племена, затим у суседству *темените љу-ди Пољичани* (израз из Статута), од три племена „дидића" и два племена „властеле", такви су тре-бињски родови попут Љубишића, које Дубровча-ни квалификују терминима ргобар1а или рго§еше, што одговара оновременом појму племена. У тај круг треба укључити и *дедиће* (в.) и *баштиће* (в.) у жупама дубровачког суседства.

Чињеница да се влашки катуни почињу назива-ти и сматрати племенима такође говори о значају

племена и помаже да се разуме настанак простране зоне племенског друштва у периоду турске власти са веома особеном аристократијом, која опонаша властелу пређашњих времена.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 39-51; А. Соловјев, *Сељаци - ппемићи у историји југословенског права,* Архив ПДН 25 (1935) 455-464; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи,* ИЧ 8-9(1959) 151-185 (= *Немирно Поморје,* 105-149); М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967; И. Божић, *Племенити људи Пољичани у XV веку,* Глас САН 280, Одељење друштвених наука 15 (1971) 67-102; С. Ћирковић, *Континуитет и прекид међу хијерархијама: приморски градови и њихово залеђе у средњем веку,* Работници, војни-ци, духовници, 185-196.

С. Ћирковић

ПЛИТИЦА в. *Посуде.*

ПЛОТ - У вези са разменом робе која]е стиза-ла у Дријева - чувени трг на ушћу Неретве - ства-рала се потреба да се она царини. Зато се у близи-ни луке формирала царина, која се налазила изван ужег центра града. Царина у Дријевима је предста-вљала дрвеном оградом или плотом ограђен про-стор. Тако је управнику царине било одобрено да из општинских средстава може потрошити до 10 пер-пера „за поправљање ограде за плот око царине Дријева" (ас! архапсЈшп зере рго оћог **С1гса** §ађе11ат ае Шгепхе), а цариницима наређивано да из сред-става царине дају локалним судијама 15 перпера „у потпомагање ограде или плота учињеног око ца-рине Дријева" (т аихШо **5ер15 51Уе** р!ос! пепсЈа с!г-ситсћса §ађе11ат Кагептј). На томе дрвеном пло-ту постојале су две капије, од којих је, вероватно, једна служила за улаз а друга за излаз из царине. Наоружани дријевске судије и трговци су у проле-ће 1423, заједно са женама, вичући и бацајући се камењем, навалили на царину и „разбили две ка-пије обора" (готребепо сН оћог рогге с!ие). Поред те од дрвета саграђене ограде, око царине се помиње и неки потпорни зид. Вероватно се радило о неком спољашњем каменом утврђењу на коме је био по-дигнут поменути дрвени плот.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Трг Цријева и околина у средњем веку,* Годишњица НЧ 47 (1938) 142-143; Ђ. Тошић, *Доњи ток Неретве, с посебним освртом на трг Дријева, у средњем вијеку,* Херцеговина 2 (1982) 75-104; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем ви-јеку,* Сарајево 1987, 32, 41. нап. 190.

Ђ. Тошић

ПЛУГ - **1.** Справа за орање, савршенија од ра-ла. Најстарији плугови израђивани су од дрвета, једино су им раоник и цртало од метала. Појављу-је се (и користи) у европским државама од XI до XIII века, а у српским земљама је познат и у употре-би од краја XIV столећа. Најважнији дрвени дело-ви плуга су: две ручице које су при дну усађене у *плаз,* који клизи по земљи и служи да се на њега причврсти метални *раоник (лемеш),* обавезно аси-метричног облика. При доњем делу ручица, а пови-ше плаза, учвршћен је *гредељ* - подужа облица ко-ја се другим крајем ослања на ораћа колица са два точка. У гредељ је усађено *цртало,* метални део који испред раоника просеца земљу. Иза цртала, а између плаза и гредеља, налази се посебна *даска.* Када цртало просече земљу, а асиметрични раоник је подсече и понесе на једну страну, тада даска под-сечену земљу преврне и слаже у бразде. Био је то велики технички напредак у односу на старије ра-ло, које је са симетричним раоником разгртало зе-мљу на обе стране и није је превртало како ваља. Дубина орања одређује се уз помоћ посебног дела на колицима на који се ослања гредељ. Када се врх гредеља спусти, бразда је дубља, а када се подигне, бразда је плића. Колица су омогућавала једностав-није упрезање сточне запреге, а дозвољавала су да се истовремено у један плуг упрегну 2-3 сточне запреге, па је њихов учинак био знатно већи. Плуг који се појавио у нашим крајевима пред крај XIV века, није истиснуо старију справу за орање - рало.

2. Плуг је у средњем веку био и назив за сточну запрегу, коју чине обавезно два вола. На власте-линству Св. Стефана у Бањској зависни људи били су дужни да ору и бедбом, *а бедбе на плуг мат,* док су на Грачаничком властелинству били дужни: *Бед-бу плуга 3 мати да ору.* Обавеза није разрезивана на справе за орање, већ на сточне запреге. Уосталом, жупан Вукослав је 1360. године поклонио својој баштинској цркви у селу Лештију под Петрусом, поред осталог, и *плуг волова,* односно запрегу од два вола, што потпуније осветљава орање бедбом.

ЛИТЕРАТУРА: В. Вгагашс, *Огасе зргауе и Нг-**уаШ,*** 2а§геђ 1939; Б. Братанић, *Орађе справе цен-трапног дијела Балканског полуострва,* Зборник Етнографског музеја у Београду (1953) 42-57; 2. Росђлапзка, *Тесђтка иргам>у гоН м> РоГзсе згед.то-теспеј,* \Угос1а\у - \^**аг52а**\уа - Кгакб\у 1962; М. Бла-гојевић, *Земљорадња,* 35-75.

М. Благојевић

ПОБРАТИМСТВО - прастара друштвена по-јава својствена многим народима света. У ужем смислу побратимство спада у систем сродства, тач-није у тзв. духовно или вештачко сродство. Пан-дан побратимству је посестримство.

Из средњег века није нам познат народни назив за побратимство, већ само црквени (званични), а то је *братотворење.* Тај службени назив вероватно је непосредни превод грчке речи *аогкфолокцо*®. Ђура Даничић уз реч братотворение даје и латински на-зив тгахш сопбШагго. Израз братотворение у раном средњем веку могао је да значи и обред пријема у монаштво. Називи за учеснике у чину побратим-ства су *побрат* и *посестра,* односно *побратим* и *посестрима,* што значи полубрат и полусестра.

Порекло побратимства је сигурно у народним обичајима. О облицима и садржајима побратим-ства, по народним обичајима у средњем веку, не-мамо довољно писаних извора; знатно је више о онима који су обављани по црквеном обреду.

Побратимство је под заштитом св. Јована Кр-ститеља, како по црквеним правилима тако и по народном веровању. Оно је већ у VIII веку, а мо-жда и раније, имало своје одређено место у низу обреда источне хришћанске цркве. Непознати пи-сци су сачинили посебне молитве за чин побратим-ства, чиме су старом народном обичају дали ново хришћанско обележје. Црквену форму овог обре-да Срби су у средњем веку примили и установили по узору на Грке.

Хришћанска црква има амбивалентан однос пре-ма побратимству. Поред позитивног, она је напо-редо имала и негативан став. Доментијан о њему говори као узвишеном и богоугодном чину заснова-ном на јеванђељу и директно сведочи да је и свети Сава имао такав однос према братотворенију. Међу-тим, јавља се осуда и забрана побратимства. Због могућих заплета у наследним правима, византиј-ски грађански закони (Василике Лава Мудрог, XXXV, 13, 17) искључују побратиме из узајамних наслеђивања.

Под утицајем тих закона и црквено-правни збор-ници (Никифор Хартофилакс, XIII век) одричу по-братимству свако правно значење. Синтагмат Ма-тије Властара означава га као незаконито дело; Димитрије Хоматијан, охридски архиепископ из XIII века, каже да је побратимство „противно при-роди и закону" и стога „црква га не признаје", а Константин Филозоф га код ондашњих Срба одре-ђује као јерес. По њему, чином братимљења про-поведају се два божанства, односно два Христа, два св. Јована Крститеља и два крштења. Упори-ште за негацију побратимства он је налазио у хри-шћанском учењу по којем су самим чином крштења сви хришћани међусобно браћа. Оштро је осуђи-вао и ритуално узајамно пијење и (или) мешање крви побратима, било да се ради о братимљењу из-међу хришћана или хришћанина и Турчина, „као што видимо да се (то) и данас ради". Сматрао је да таквима треба за пет година ускратити свету при-чест, да се подвргну посту и да годину дана чине 170 поклона дневно! Осуђивао је и обичајну егзога-мију побратима и њихове уже родбине, „јер света правила кажу да је побратимство ништавно". То двојство се огледа и у каснијим требницима (XVI-XVIII век), који су штампани (у Венецији) са и без молитви за чин побратимства.

Учесници у братимљењу, пре свега су појединци истога пола. Из средњег века немамо помена побратимства између особа различитог пола, као што је то познато из потоње етнографске грађе. Братимили су се обични људи из народа (најчешће исте или различите вере и народности), али и из највиших друштвених слојева, па и владари. *Трећа лица* у обреду братимљења су свештеник или врача-ра као *јавни* обредно-религијски делатници, а за-тим родбина и пријатељи.

Разлози склапања побратимства се, према исто-ријској и етнографској грађи, могу разврстати у следеће основне групе: пријатељство и љубав, дру-штвено-економске и политичке потребе, тренутна или трајна невоља, магијско-религијске побуде, по-следице сновиђења.

Разлози за побратимство из прве две групе има-ју потврду у писаним историјским изворима, а оста-ли поглавито у етнографским. Побратимства из друштвено-економских и политичких разлога има-

ју најшире импликације. Она својим обавезама мо-гу обухватити братство, племе (нарочито при уми-ру крвне освете) па и народ (државу). Управо та-кво је било побратимство између великог српског жупана Стефана и његовог вазала бугарског сева-стократора Добромира Стреза. Њихов политички и војни савез био је уперен против заједничког им противника бугарског цара Борила од кога се Стрез привремено био одметнуо. Убрзо се исти Стрез од-метнуо и од *великога жупана кир Стефана (...) и згазивши заповест Божју и јеванђелско братотво-рење, уздиже против њега велику борбу...* Стога је Стефан замолио и послао у помиритељску мисију свога брата „јеромонаха кир Саву" да Стрезу *на-помене све раније речено на светом јеванђељу о братотворењу и о завештању заклетве пред Бо-гом.*

Последице побратимства су вишеструке и трај-не. Оне обавезују на: узајамну љубав, пажњу, помоћ па и освету (крвну), што се све преноси и на нај-ближе сроднике; егзогамију међу збратимљенима и њиховим најближим сродницима; у сродничким односима, побратим испуњава дужности побрата; учвршћење мира као последице поравнања и из-мирења после крвне освете.

Сва досадашња историографска и етнолошка разматрања о побратимству и кумству истицала су њихову функцију јемства: да се осигура мир и не дође до обнове непријатељстава. Сматра се да је њихова функција сложенија (а можда и права, мада прикривенија). Чин братимљења у обредном ми-рењу је *испуњење друштвене казне,* јер су судије *досудиле* да једна или обе закрвљене стране уза-јамно *дају* одређени број кумстава и побратимста-ва. Дакле, нови кумови и побратими се не бирају према својој жељи и наклоности, што је иначе оби-чај, већ се они *намећу судском пресудом.* Казна „плаћања" социјалним добрима, каква су побра-тимства и кумства, има функцију супституције уби-јеног живим људима у томе што ће нови побратими и кумови представљати помоћ и проширење дру-штвених веза дотада сукобљених страна.

Обред братимљења је врло свечан; ако је у цр-кви онда сличи свештенодејству тајне брака. Мо-гао се обављати и на кућном огњишту и прагу, на гробљу код незнаног гроба, под родним дрветом. Време обреда братимљења је недеља, празник, пре сунца, пре подне, док су предмети у обреду бројни и имају карактер светих ствари: јеванђеље (куран), распеће, крст, свећа, вино (као замена за крв). У (народном) обреду магијског су карактера: надгроб-ни крст, букагије (са ланцем за „отклапање роба од гроба"), венац, цвеће, капа, вино, шарено јаје. При-ликом овог обреда свештеник, односно врачара из-говара одговарајуће молитве, магијске формуле. У току обреда врше се одређене радње као: кршће-ње и целивање светих предмета, узајамно пијење или мешање крви ради симболичког стварања „крв-не везе", љубљење, окретање сунцу, заједнички ру-чак.

ЛИТЕРАТУРА: М. Милићевић, *Живот Срба се-љака,* Гласник СУД 5, 22 (1867) 85-90; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 134, 280-281; М. Оауа221, *УиаГ-**по81** оћгсаја роогаИтзЊа / розезМтзЊа и зјеуегпој Оа1тасгЈ1,* К**.аа0У1** ЊзтИШа ЈА21Ј и 2ааш 2 (1955) 17-30; П. Симић, *Побратимство у литургици и црквеном праву,* Православна мисао 11, 1-2 (1968) 85-100; Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Панте-лић, *Српски митолошки речник,* Београд 1970, б.у. *Братимљење;* Ђ. Даничић, *Рјечник;* Е. Савчева, *Се-вастократор Стрез,* Годишник на Софиискил уни-верситет „Климент Охридски", Исторически фа-култет, Т. 68 (1974), Софија 1979, 77-78; Д. Антонић, *Прилог проучавању побратимства,* Гласник Ет-нографског института САНУ 26 (1977) 43-56; Н. Ф. Павковић, *Крвна освета и умир као обред прелаза и континуитета,* Зборник ФФ у Београду Б-16 (1993) 618-619; *Старославннскип словарк по ру-кописнм Х-Х1 веков),* Москва 1994, б.у. *Братотво-рение;* Г. Јовановић, *Трагови народних веровања у „ Сказанију о писменех " Константина Филозофа,* Српска књижевност у доба Деспотовине, Деспо-товац 1998, 208-209; Р. Радић, *Свети Сава и смрт обласног господара Стреза,* Свети Сава у српској историји и традицији, САНУ, Научни скупови, књ. 89, уредио С. Ћирковић, Београд 1998, 53, 57.

Н. Ф. Павковић

ПОВЕЗ КЊИГЕ - чине корице које штите ли-стове исписаног текста од оштећења. То је била пр-вобитна намена повеза. Касније, повез треба да украси књигу, да истакне имовно стање и друштве-ни положај власника или донатора.

Како су књиге биле неопходне свим манасти-рима (неки су имали и богате библиотеке), њихово повезивање и преповезивање није било везано само

за преписивачке радионице. У сваком манастиру се могао наћи неопходан алат: канап, даска и ко-жа. Повезивање, као и преписивање књига било је углавном везано за монашки ред, иако су се овим послом бавили и свештеници, црквени великодо-стојници. Један од таквих био је патријарх Пајсије.

Повезивање се сматрало неком врстом донатор-ства и многи су се тиме бавили или су плаћали да се књига повеже: .. ***за спас душе своје и својих ро-дитеља,*** што захтева опрез приликом тумачења за-писа на рукописима. Ту је често забележено:.. ***.тру-дом раба божијег.***.., а то може да буде аутор текста, па и донатор који је платио да се књига повеже.

За повезивање се користило више термина: по-везивати, увезати, повити или оденути. Проучавање повеза почиње од утврђивања начина на који је књига прошивена и како је причвршћена за даску корице. То су први показатељи за класификацију повеза и утврђивање утицаја под којим је повез ра-ђен.

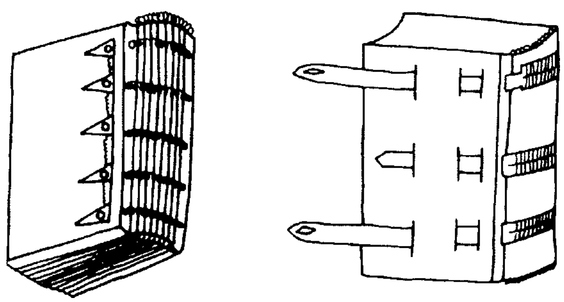

Повез књиге

Начин прошивања најранијих српских рукописа углавном је преузет од Византије. Свешчице које чине пресавијени табаци од којих је књига саста-вљена, биле су различитог формата: једанпут пре-савијен табак даје фолио формат, два пута кварт (четвртину), три пута пресавијен табак даје октав или осмину, а четири пута шеснаестину. У српским рукописима најчешћи формати су четвртина и ос-мина. Изузетно велики формат (фолио) коришћен је за четворојеванђеља намењена да стоје у олтару на часној трпези. Од тих великих јеванђеља најпозна-тије је јеванђеље хумског кнеза Мирослава из XII века, које се чува у Народном музеју у Београду.

Свешчице настале пресавијањем табака од којих се састоји блок књиге, називане су тетрадама. Реч је стара и појавила се у XII или XIII веку. Припре-мљене тетраде, претходно исписиване и осликане, слагане су једна преко друге, поравнате и чврсто притегнуте, особито са оне стране са које ће бити прошиване. То су леђа књиге или хрбат. Књигове-сци су длетом или ножем изводили два коса или један полукружни зарез на местима где треба да прође канап којим се шије. Овај поступак књиго-весци називају „грекажом". У зависности од форма-та и дебљине књиге, отвори за прошивање праве се на три до пет места. Канап којим се књига про-шива обично је био кудељни и често је бивао на-трљан воском да би био још јачи.

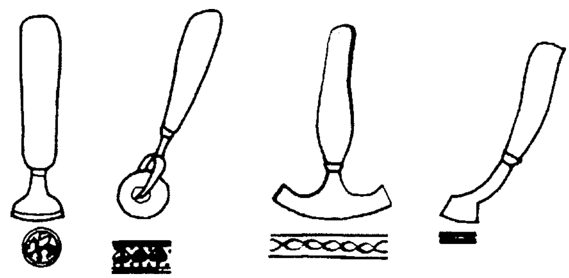

Алати за повез књиге

Преко леђа прошивене књиге лепљено је тање кудељно или ланено платно. На повезима до XV века често се приликом прошивања остављају лаба-ве омче на горњем и доњем делу хрпта (глава и но-га књиге) и онда се кроз њих провлачио тањи ко-жни ремен, па се преко њега причвршћивао овај ремен за платно. Ови рубови на глави и нози књи-ге су оплитани канапом, вуном или концем, често у боји, и називани су заглавком или капиталом. У XIV веку се код нас често користи један западњач-ки начин прошивања књиге. Ту се преко кожних ремена на леђима књиге врши прошивање: канап се пребацује преко овог кожног ремена и враћа се опет у отвор на тетрадама. То је обично на три ме-ста на хрпту. Кад је овај посао завршен, крајеви ко-жних ремена (по правилу дугачких) причвршћују се за даску. Крајњи ремени се продужавају преко руба корице и користе се за закопчавање (притезање) књиге. Ова три кожна ремена остављају са спољне стране леђа књиге видљива ребра. Код повеза на-

сталих у XV веку, јавља се тзв. уздигнути хрбат. То је овално продужење хрпта са горње и доње стране; због овога књига није могла да стоји ус-правно, него је лежала на полици или пулту. Већ у XVI веку уздигнути хрбат се губи и књига опет до-бија правоугаони облик.

Обрезивање књижног блока вршено је најпре маказама. У боље опремљеним радионицама, об-резивање је вршено округлим или шиљатим ножем (хобел). Ивице листова су некад позлаћиване а сам рез књижног блока је украшаван утиснутим орна-ментом. Пре XV века нема ниједног очуваног при-мера украшеног реза.

У српској држави увек је коришћена даска за корице књиге. Дрво је било буково, јасеново или липово. У старим записима се ове даске помињу као *штичије књигам.* По традицији примљеној од Византије, скоро до XV века, даска не прелази руб блока књиге. Код најстаријих књига по рубу даске тече жлеб кроз све три слободне стране корице. Већ у XIII веку овај жлеб се прекида на угловима и завршава се у облику слова V. После XV века кори-ца мало прелази књижни блок, чиме се боље шти-те листови књиге.

Код причвршћивања књижног блока за корице, даска се ставља на сам руб леђа књиге. Ту се по-том, на местима где је књига прошивена, праве ка-нали у дасци и помоћу канапа којим је књига про-шивана чврсто везују за даску.

Када је прошивена књига причвршћена за да-ску, онда се преко ње ставља кожа (овчја, говеђа или козја, штављена и бојена у манастиру). Даска се претходно премаже неким лепком или ретким те-стом, како би кожа боље прионула за њу и служила као подлога за утискивање рељефа којим се корица украшава. Рубови коже се са унутрашње стране по-врну и залепе за даску. Тада се равним линијама оцртавају контуре будуће композиције повеза. По рубу корица теку по неколико паралелних линија. У средини се некад, опет равним линијама, оцртава правоугаоник или се централно поље испуњава укрштеним или хоризонталним линијама. Кад је ово завршено, онда се простор између линија ис-пуњава округлим или четвртастим печатима или орнаменталним тракама. То су најчешће розете, палмете, тролисти, лотосов пупољак, животиње и птице. Обично су то двоглави орлови, голуби или грифони. Композиција горње и доње корице није увек била иста. Посебне варијанте повеза имају у централном пољу крст; то су најчешће јеванђеља. Најстарији српски повези су настали под утицајем Византије. Средином XV века јавља се нови начин компоновања повеза, који много подсећају на ори-јенталне тепихе. Задржавајући уобичајене оквире, повезивачи стављају у централно поље дугуљасте медаљоне са арабеском, а у углове мале троугаоне композиције. Ова врста композиције је у наше кра-јеве дошла преко Венеције. То је у суштини ори-јентални утицај, који се преко Венеције раширио на велики део средње Европе, Русију и Балкан.

Када је завршено украшавање повеза (топлим калупима) онда се кожа сушила на ваздуху. Том приликом је долазило до мањих деформација ор-наменталних облика због сакупљања коже.

У међувремену се припремају копче за копча-ње књиге. Само добро закопчана и притегнута књи-га се могла добро сачувати. Копче се монтирају на раван или плетени кожни ремен који је био при-чвршћен за доњу корицу. На другом крају овог ре-мена се монтирају копче - од метала, кости и се-дефа. Копче су обично у средини имале отвор. На горњој корици је био прикуцан ексер на чију глави-цу се закачињала копча. Тако је ремен био добро притегнут и причвршћен. Колика се пажња покла-њала затезању књиге види се из једног записа: *...ако неки поп или ђакон не затегне добро књигу, нека је проклет.* Формат књиге је диктирао број копчи; било их је две или четири. Због честе употребе и крхкости материјала, сачувано је врло мало копчи. Закопчавањем књиге завршено је повезивање.

ЛИТЕРАТУРА: П. Симони, *Опмтг сборника св%д%нт по историт и техникк книгопереплетнаго художества на Руси, X1-Ш1 в,* СПБ 1903; С. А. Клепиков, *Из истории русского художеетвенного переплета,* „Книга" - исследованил и **материалБ1** - Сборник I, Москва 1959, 98; В. уап Ке^етоггег, *Та геИиге З.е& тапизсгШ §гесз,* Зспргогшт 8 (1954) 3-23; V. Мобш, *СггтИ гикорт Ju§о$1сп>етке акаЉе-тгје* 1-И, 2а§хећ 1955, 16-17; З. Јанц, *Кожни пове-зи српске ћирилске књиге,* Београд 1974.

З. Јанц

ПОВЕЉЕ - За реконструкцију доба развијеног феудализма у српским земљама средњег века, пове-ље су најпоузданији и најзначајнији извор. Изуча-вање повеља предмет је посебне научне дисципли-

не - дипломатике. Дипломатичка анализа повеља основ је критике извора у целини и заметак исто-ријске методологије. Као „писана сведочанства са-стављена у одређеном облику.. .о неком чину прав-не природе", повеље настају из пословних, односно правних односа најчешће владара, великаша и цр-квених великодостојника према установама или по-јединцу, односно према правном или физичком ли-цу. У току настајања повеље разликује се правни чин (асгго) и записивање правног чина (сопзспр-110). Исто тако, разликује се извршилац правног чи-на (аистог) и корисник повеље (дезгтахапш) који, као заинтересована страна, чува исправу са дока-зном снагом. Мада значајан, овај мотив није био довољан да се повеље заштите од губљења и пропа-дања (в. *архиви).* Сачуван је сразмерно мали део повеља, најмање баштинских. Издвајају се владар-ске даровнице манастирима и уговори владара и великаша са Дубровачком општином.

Поред више савремених домаћих назива за ди-пломатичке исправе (писмо, писаније, лист, књига, запис) грчког порекла је хрисовуља, златопечатно слово (хр1об(Зог)А.Хо5 *Хбуоч),* затим царска наредба или лрботаујиа - у средњовековном преводу *по-веленије,* одакле и најраширенији назив повеља.

Српски канцелари налазе узор у византијским исправама. Састављене у. строго одређеној форми, византијске хрисовуље имају тзв. логос формулу -речи *хрисовулос логос,* исписане црвеним масти-лом; јављају се у три различита падежа на одређе-ним местима у повељи. Међутим, у свом класич-ном облику логос формула није се усталила у нашим повељама. Крупнијим писменима и црве-ним мастилом српски дијаци исписују више речи као што су златопечатно слово, крст и титуле влада-ра. Дипломатика је до детаља разрадила критери-јуме за утврђивање аутентичности повеља.

Српске повеље најчешће су датиране годином од стварања света и индиктом, а не тако ретко месе-цом и даном. Уколико су без хронолошке ознаке, повеље није тешко датирати, јер поред богатих са-држинских елемената, у овим изворима по правилу се помињу познате личности. Стога оне предста-вљају веома поуздан хронолошки ослонац.

Разноврсна је садржина повеља, посебно вла-дарских даровница манастирима. Изучавање при-вреде, развитка друштва и државних установа тешко је замислити без повеља. Из манастирских даров-ница сазнајемо о организацији црквеног властелин-ства, начину привређивања, пољопривредним кул-турама, обради земљишта, ратарским производи-ма. Даровнице најпознатијих задужбина српских владара садрже законодавне одредбе за редовнике, свештенство, црквене старешине и за све категори-је зависног становништва. Обавезе зависног сеља-штва понекад су до детаља назначене. За изучавање развитка друштва у доба развијеног феудализма, најзначајније су следеће повеље: Жичке повеље краља Стефана Првовенчаног и сина му Радослава, Бистричка повеља краља Владислава, Повеља мана-стиру Св. Ђорђа код Скопља краља Милутина (1299-1300), Светостефанска или Бањска повеља краља Милутина (1313-1316), Грачаничка повеља краља Милутина (1320-1321), Дечанске повеље кра-ља Стефана Дечанског и Стефана Душана (1330. и 1343-1345), Призренска повеља цара Душана (1348-1353).

Богатством обавештења о друштву, домаћим и византијским установама (баштина, пронија) и на-мета, издваја се повеља краља Милутина манасти-ру Св. Ђорђа код Скопља. Милутинова Грачаничка повеља садржи *Закон стари Србљем* (в.), у ства-ри, одредбе које се односе на обавезе зависног ста-новништва. Скромнији су садржаји повеља обла-сних господара и повеља XV века.

С обзиром на оскудицу изворне грађе за овај период наше прошлости, повеље су права ризни-ца за историјску топографију. У повељама се бе-леже имена жупа, планина, градова, утврђења, се-ла, катуна, напуштених насеља, а често се детаљно набрајају међници сеоских атара и властелинстава. Богатством топонима садржаји повеља понекад подсећају на катастарски снимак терена. Помоћу повеља могу се утврдити границе обласних госпо-дара и државне границе. Повеље су најпоузданији извор за територијално-политичке промене, мада повеље, уколико нису уговори, пружају мало по-датака за политичку историју.

Понекад се у повељама пописује зависно ста-новништво. Према томе, оне садрже драгоцене по-датке за демографска истраживања. Уз одређен опрез на који су упозорили Станоје Станојевић и Георгије Острогорски, повеље се користе и за изу-чавање етничких односа.

Значајне податке налазимо и у другим деловима повеље. Из уводног,дела повеље великог жупана Стефана Немање манастиру Хиландару сазнајемо о државно-правним схватањима оног доба - краљев-

ска круна је резервисана за Угре, а царска за Грке. У повељи се непосредно говори о освајању великог жупана и о његовом повлачењу са престола. Арен-ге неретко садрже аутобиографске елементе о изда-вачу повеље. Занимљиво је да је у повељи војводе Радича и жупана Бељака о уступању Конавала Ду-бровчанима, забележена легенда о рушењу Епида-ура и постанку Дубровника.

Чињеница да је повеља сведочанство о завр-шеној правној радњи - акт је најчешће само део правне радње - олакшава коришћење повеља као историјских извора. Међутим, повеље нису речити извори, посебно за политичку, односно догађајну историју. На основу података из повеља тешко би се могла реконструисати повезана слика збивања. Иако фрагментарни, подаци повеља су сигуран ослонац на који се надовезују, не увек поуздани али много речитији подаци наративних или аутоби-ографских извора, који пружају повезанију слику догађаја.

Утврђивањем аутентичности, за истраживача који користи повељу као историјски извор, нису решена сва питања. Неке формуле скривају извесне замке које открива дипломатичка анализа управо у вези са утврђивањем аутентичности. Сви подаци у аутентичној повељи нису увек тачни. На пример у потписима и интитулацијама, поред стварних по-седа, набрајају се понекад и територије на које вла-дар претендује, а које су у моменту издавања пове-ља ван домашаја његове власти. Када се као извор користи завршна формула, не сме се губити из ви-да да сви сведоци не морају бити присутни при-ликом записивања повеље.

За оне одредбе или делове повеља којима се вла-дар одриче својих права у корист цркве, постоји одговарајући назив - имунитетне формуле. У њима се потанко набрајају намети, обавезе, судске так-се, глобе, и *све работе, велике и мале,* које зависно становништво више није дужно да работа владару него цркви. Владар се неретко у манастирским да-ровницама одриче у корист цркве чак и будућих, новоуведених намета зависном становништву. Не-ма сумње, понекад се у имунитетним формулама спомињу и оне обавезе и намети који се више нису убирали.

Иако се објављују више од једног века, још увек не постоји јединствен корпус српских повеља. Истраживачи су принуђени да и данас користе по-јединачна издања и мање или веће збирке. Збирка Франца Миклошића *МопитеМа ЗеШса,* објавље-на 1^58. године у Бечу, и данас је незамењива. Она садржи манастирске повеље, део записа и натписа и ћириличке исправе које су владари и великаши из унутрашњости издавали Дубровчанима. Ћири-лички документи из Дубровачког архива тада су се налазили у Бечу, где је Миклошић боравио и ра-дио, те био у могућности да део своје збирке прире-ди после читања оригинала. Манастирске повеље Миклошић је углавном преузео из ранијих издања. У Споменику СКА 3 (1890) Љубомир Стојановић је објавио и тридесетак повеља.

Љубомир Ковачевић је дуго времена припремао издање српских хиландарских повеља за Споме-ник 44. Штампање повеља прекинуо је Први свет-ски рат и збирка је пропала. Ипак, његов труд је делимично обелодањен у *Законским споменицима српских држава средњег века,* пошто је Ковачевић уступио Стојану Новаковићу 58 преписа хиландар-ских повеља, од којих је пре тога само 13 објавље-но. Новаковић у предговору свог издања наглаша-ва да су преписи Ковачевића „сви с оригинала".

Стојан Новаковић је први и једини српски исто-ричар који је систематски почео изучавање извора, као што је, уосталом, према одређеном плану при-ступио истраживању наше прошлости. Још 1885. планирао је издање *Законских споменика* и почео сакупљање и исписивање законских текстова. Као врстан познавалац изворне грађе, уочио је генетич-ку везу између Душановог законика и ранијих за-конских текстова, односно развој законодавства у српским државама средњег века. Међутим, у току сакупљања и редиговања законских текстова, Но-ваковић је по други пут издао Душанов законик, а 1907. Матије Властара Синтагмат. *Законске споме-нике* издао је тек 1912. Ова збирка садржи текстове градских закона, документе о аутономији жупа, пле-мена и градова, законе о станку, типике, повеље вла-дара и обласних господара издаване Дубровчани-ма и Млетачкој републици, баштинске повеље о приватним имањима, а више од пола збирке посве-ћено је манастирским повељама. Мада су *Законски споменици,* по броју издатих повеља до тада најпот-пунија збирка, она је за више научних дисциплина, посебно за историјско-географска истраживања, го-тово неупотребљива. Новаковић је, у ствари, издао законске одредбе, односно делове повеља са закон-ском снагом, изостављајући не само формуле које се понављају већ и садржинске делове повеља.

Збирка Александра Соловјева *Одабрани **споме**-ници српског права,* замишљена је као приручник за студенте права. Међутим, Соловјев је према ори-гиналима контролисао велики део исправа, а неке је први издао.

Српски владари и обласни господари почели су у новоосвојеним областима да издају повеље на грчком језику, према обрасцима византијске кан-целарије. Ове повеље објавили су и превели Алек-сандар Соловјев и Владимир Мошин под насловом *Грчке повеље српских владара.*

Прву збирку средњовековних ћириличких до-кумената из Дубровачког архива *(Српски спомени-ци)* као свој „труд" објавио је Павле Карано-Твр-тковић, иако је исправе исписао српски свештеник Ђорђе Николајевић.

Исте године када се појавила збирка Ф. Микло-шића *МопитеШа ЗеШса* (1858), Дубровчанин Ме-до Пуцић под насловом *Споменици српски од 1395 до 1423,* издао је концепте ћириличких писама из књиге словенског канцелара Руска Христофоро-вића. Четири године касније Пуцић је, под истим насловом, приредио другу књигу ћириличких спо-меника, углавном исписаних из серија Ојуегза Сап-сеИапае и **01Уегза** Мотапае. Исто тако, из серија во-ђених на латинском језику, Константин Јиречек је сакупио преостале ћириличке исправе. Издао их је под већ традиционалним насловом *Споменици срп-ски* у Споменику СКА 11 (1892).

Старе српске повеље и писма, досада је најпот-пунија збирка ћириличких докумената Дубровач-ког архива. Приредио ју је Љубомир Стојановић али, нажалост, са недопустивим омашкама. Доку-мента није штампао по времену настанка већ по личностима и областима тако да је поремећен хро-нолошки редослед исправа у књизи Руска Христо-форовића. Више докумената остало је недатирано, нека регеста су погрешна, белешке непотпуне, скра-ћенице неразрешене. За два велика тома са 1 096 исправа, тек недавно је штампан *Регистар збирке „ Старе српске повеље и писма " Љубомира Сто-јановића,* што је олакшало коришћење ове непре-гледне збирке.

ИЗВОРИ: Р. М1к1оз1сћ, *МопитепШ Зегћгса;* М. Пуцић, *Споменици Србски; Хргсовоула цара Стефа-на Цушана КОШМЂ оснива* ***монастирЂ*** *Св. Арханге-ла Михаила и Гаврила у Призрену године 1348 ?,* изд. Л. **ШафарикЂ,** Гласник ДСС 15 (1862) 264-310; *Цечанске хрисовуље,* изд. М. С. Милојевић, Гла-сник СУД 12 (1880); *Светостефанска хрисовуља краља Стефана Уроша II Милутина,* из старог Са-раја изнесла на свијет Земаљска влада за Босну и Херцеговину, Беч 1890, 1-47; *Светостефанска хри-совуља,* Споменик СКА 4 (1890) 1-11; К. Јиречек, *Споменици српски,* Споменик СКА 11 (1892) III-VII, 3-117; Ст. Новаковић, *Законски споменици; Ра-ваничка повеља,* изд. В. Петковић, Старине (1923); А. Соловјев, *Одабрани споменици; Грачаничка по-веља,* изд. М. Павловић, Гласник СНД 3 (1927); Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 1-2; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље;* П. Ивић - М. Грковић, *Це-чанске хрисовуље,* Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о срп-ској дипломатији;* А. Соловјев, *О потреби издавања српског дипломатара,* ИЧ 4 (1954) 43-69; *РоуеЦа,* ЕЈ 6, 567-577 (Ј. Рег1и§а); С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића - Ципломатичка студија,* Београд 1997.

Р. Михаљчић

ПОВЕСТ - средњовековни прозни жанр кра-ћег или дужег обима. Користи се као назив за већи број наративних жанрова, од оних са опширним казивањем легендарних или историјских догађаја, до кратких цртица које се налазе у патерику или отачнику. Као синоними за повест јављају се *жи-тије* (в.) и *сказаније,* које може да означава и на-учни трактат *(Сказаније о писменех* Црнорисца Храбра). Назив повест понекад носе и романи, не-ки списи попут прегледа светих места Никона Јеру-салимца *(Повест о јерусалимским црквама и пу-стињским местима,* 1442), као и описи преноса моштију *(Повест о преносу моштију светога Луке у Смедерево,* непознатог писца из Смедерева 1453-1458). *Повест о убијању Батија* (између 1411. и 1474), непознатог писца, представља прво дело срп-ске подунавске књижевности.

Повест може да подразумева причу, као и прича-ње, приповедање уопште.

ИЗВОРИ: I. Кш/агас, *О рпепози Ие1а Тике и 8тес1егоуо,* Каа JA2TJ 5 (1868) 178-186; Ђ. Сп. Ра-дојичић, *Стара српска књижевност у Средњем Подунављу (од XV до XVIII века),* Годишњак ФФ НС 2 (1957) 243-246; Ђ. Трифуновић, *Цве посла-нице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јеруса-*

пимским црквама и пустињским местима", Књи-жевна историја 5, 18 (1972) 289-327.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Историја ста-ре српске књижевности,* Београд 1980, 73-74; Л. Павловић, *Прозни и песнички списи настали у Сме-дереву 1453-1456. године,* Смедерево 1983; Ђ. Три-фуновић, *Азбучник,* 256-257; *Старобшгарска ли-тература. Енциклопедичен речник,* **СЪСтавител** Д. Петканова, Софин 1992, 333.

С. Томин

ПОВОЗ - једна од уобичајених обавеза зави-сног становништва, превасходно меропаха, која је подразумевала пренос, односно превоз ствари вла-дара или великаша на сопственим колима. Ова је обавеза постојала, по свему судећи, још у време Стефана Немање и светог Саве, јер се спомиње у одредбама сачуваним у *Закону старом Србљем* (в.), по коме онај меропах који има коње *да довози по возу дров.* И поред велике сличности са обавезом обављања *поноса* (в.), повоз се у владарским пове-љама наводио као посебна обавеза: *Сија вса сво-боди царство ми... од повоза и поноса и всех ра-бот...* Дужност обављања повоза одржала се за све време постојања државе Немањића, па и после ра-спада Српског царства.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 104;

ЛИТЕРАТУРА: *К/естк]АШ.*

М. Шуица

ПОВРЋЕ - као реч не користи се у средњем веку, већ се употребљава општи термин *зеље.* Повр-ће се гајило у *вртовима* (в.), односно у окућници сваког земљорадничког домаћинства, у најближој околини градова и њиховим подграђима, јер су они представљали велике потрошачке центре. Понекад би се поврће садило у виноградима, као међуусев.

Повртларство није била посебна привредна гра-на, већ пратећа активност ратарства и виноградар-ства. Поврће је чинило саставни део свакодневне исхране целокупног становништва, а посебан зна-чај је имало у исхрани монаха. У Хиландарском типику се наводи да у току прве недеље великог Ускршњег и Божићног поста, од понедељка до пет-ка, монаси треба да једу „сочиво квашено водом, сирово неко зеље и воће", што је важило и за сваку наредну среду и петак до краја поста. Осталим да-нима се јело *вариво с маслом,* тј. поврће или легу-минозе (сочиво, боб, сланутак/грашак) кувано са уљем. Како је црква тражила да се и мирјани при-државају режима поста, употреба поврћа у исхрани била је велика. Поред тога, поврће се, као и *воће* (в.), користило и у медицинске сврхе, као лек.

Од поврћа се највише гајио купус, три врсте лу-ка *(љуто зеље):* црвени, бели и празилук, затим ротква, нека врста репе, тиква, као и бостан (лубе-нице и диње). Изгледа да је и гајење паприке и јед-не врсте пасуља било познато у средњем веку.

Потпунија обавештења о повртларству и о вр-стама поврћа потичу из турских катастарских попи-са, јер је зависно становништво плаћало порез (ушур) на поврће у висини од 1/10 приноса.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 351-354; Х. Шабановић, *Турски извори за истори-ју Београда* 1-1. Катастарски пописи Београда и околине 1476-1566, Београд 1964, 121, 144, **ра551т;** А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких по-дручја западне Србије XV и XVI века* 1-Ш, Чачак 1984-1985.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 169; М. Благојевић, *Земљорадња,* 154, 170, 171, 189, 211, 214; Б. Храбак, *Пољопривредна производ-ња Косова и суседних крајева средином XV века,* Глас САНУ 290, 1 (1974) 33- 73; #С#1, 360 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Преглед истори/ске ге-ографи/е средњовековне Срби/е,* Зборник МСИ 20 (1983) 92; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековно/ Срби/и,* Додатак ИГ 1-2(1990-1992) 28-30.

Ј. Мргић

ПОГАНИЦИ (ПОГАНИ, ПОГАНИНИ) - апе-латив којим се у средњем веку могу обухватити иноверци свих врста, од многобожаца до следбе-ника супротстављених хришћанских цркава. Број-на и разноврсна група речи окупљена је око при-дева *поган,* посуђенице од латинског ра§апш из времена пре превода Светог писма. У класичном латинитету од именице ра§и5 (село) настао је при-дев ра§ашб (сеоски, сељачки) који поименичењем добија значење сељак. У даљем развитку, након по-

беде хришћанства и потискивања старе вере у сео-ска, сваком утицају теже приступачна окружења, почиње се именицом и придевом ра§апиз обележа-вати припадност многобожачкој вери, толико да је ново значење однело превагу над старим. Током времена и на словенском и на латинском говорном подручју упоредо је текао процес семантичког и лексичког богаћења.

У основном значењу погани обележавају при-паднике многобожачких религија, како оних које су цветале у развијеним старовековним друштвима *(с Јепином рекше с поганим)* тако и оних својстве-них варварским, номадским племенима (по речи-ма прве дечанске повеље, бугарски цар Михаило Шишман је у битку на Велбужду пошао *с иноппе-меними језики и многими погании* - мисли се на помоћне одреде Татара). У овом значењу реч по-ган потиснула је словенски облик *језичник* **(Е&Г1КО$),** са којим упоредо постоји већ у старословенским споменицима. Поганима се у ширем смислу označa-вају припадници нехришћанских вероисповести уопште, најчешће муслимани. *Ходе наши по Тур-цех и по инех поганех,* тврдили су Дубровчани у XV веку; Св. Сава празновао се 14. јануара, на дан који слави успомену на мученичку смрт *свеших и преподобних отц наших избијених в Синај и Раи-те от поганих* (Сарацена); непознати летописац забележио је да Мурат надираше у Србију *с погани-ми наступајушту језики.* Именовање нехришћана поганима има често општији, књижевној нараци-ји подобан смисао. Теодосије вели да је св. Сава послао егзархе да траже оне који су *јако поганики кроме благословенија и молитви* узели себи жене, а на крају Житија моли св. Саву и Симеона *от по-ган находа и всакога оскрбљенија молитвами спа-саита.*

Припадници римокатоличке цркве нису се ус-тезали да паганима називају православце (у писму угарском краљу Дубровчани називају поданике Ни-коле Алтомановића **5С15таНс1** ег ра**§ат)** или верни-ке цркве босанске (тако их назива папа Хонорије III у писму Дубровчанима 1222). Чак и сам Хрвоје Вукчић, припадник цркве босанске, овим именом одређује своју вероисповест. Покушавајући да убла-жи пизму угарског краља обећавао је (1412) да ће п-ш ае ра**§ат5то** сопуегНг **т** Дает **сатоНсат** (прећи у католичку веру). У латинском језику ра**§апи5** је задржао и своје првобитно значење. У исправи ко-торског нотара Јунија из 1200. наводи се међу они-ма који издају акт МЈсћа ра**§апи5** (сељак, жупља-нин, могуће становник Грбаљске жупе). На основ-но значење вероватно се ослањају не тако ретки антропоними. У више аката XIII века помиње се Дубровчанин АпсНеаб Ра**§апе51** (с!е Ра§апо); епи-скоп Монополија, италијанског града са којим је Дубровник склопио уговор о пријатељству 1201, зове се Ра**§апи5,** именом честим у Италији, наро-чито у Апулији.

ЛИТЕРАТУРА: Р. М1к1о51ćћ, *Техтоп,* 587-588; *Кјестк ЈА7ЈЈ,* з.у. *ро%ап* и изведенице; V. Машгашс, *Рпповг,* 5.у. *ро§атп;* Р. Зкок, *ЕИто1о§гЈ8кг гјестк,* **5.У.** *ро§ап;* Д. Синдик, *Которска исправа из 1200. године,* ИЧ 37 (1990) 197-203.

Ђ. Бубало

ПОГАЧА в. *Храна.*

ПОГОН в. *Мере и тегови.*

ПОГРАНИЧНА СТРАЖА в. *Стража,* в. *Гра-ница.*

ПОДГРАЂЕ (подгрлдик, бићигћшт) - насеље испод града. *Подградија штипскаго; Закон подгра-дију у* повељи краља Душана око 1332 (в**.** *амбори-ја).* Цар Стефан Душан приложио је манастиру Св. арханђела код Призрена двор у подградију. Село Подградије у повељи кнегиње Милице са сином Стефаном и Вуком 1395; село Подград у доњем граду Борча; село Подград је варош тврђаве Остро-вица (забележено у попису Смедеревског санџака из 1476. године).

За варош Новог Брда која се прислањала уз град са његове јужне и источне стране, у изворима се налазе два назива - Подграђе и Доњи Трг. Изгледа да оба ова термина немају идентично значење. У пословној књизи Михаила Лукаревића увек се упо-требљава први (Подградие). У XVII веку надби-скуп Бијанки видео је у Новом Брду цркву Св. Ни-коле у Подграђу.

Подграђа у првобитном значењу речи нарочи-то су честа у Босни. У дубровачким изворима се означавају са зиђ **или** зопхз. Начин њиховог настан-ка исказује се у именима која преузимају од тврђа-ве у чијем су се подножју развила: РоаЧа50сћ1 **-бићУ1босћ1 - 8оИоУ150сћ1,** под краљевским градом Високи; Подборач - бићшбћогасћ - бокзћогасћ, под Борчем, главним утврђењем Павловића; затим Под-соко, Подпрозор, Подблагај, Подкоњиц, Подзвоник итд. Подграђе са тврђавом чини једну урбанистич-ку целину.

Дубровачки извори XV века терминолошки ра-зликују урбана од аграрних насеља у подграђима средњовековне Босне, те прва називају *варош* (в.), а још чешће примењују талијански термин ћог§о. Она подграђа која су остала на нивоу села сасвим ретко су обележена и то као уШа.

У домаћим изворима уз подграђа се налазе и издиференцирани називи за подграђа-вароши и подграђа-села. У повељи краља Стефана Томаша из 1446. наводе се: *град Кључ и под њ Срида ва-рош, град Тетумио и пода њ варош,* затим *град Ки-евац и пода њ село Ки.*

ИЗВОРИ: Р. М1к1о5шћ, *МопитепШ 8еШса,* 438-440; С. Новаковић, *Законски споменици,* 88, 402, 518, 685; М. Динић, *Из Цубровачког архива* I, Пос. изд. САНУ, Београд 1957, 35-90; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Ср-би/е XV и XVI век* I, Чачак 1984, 181, 261.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За истори/у рудар-ства* II, 29-30, 95; П. Анђелић, *Трговиште, варош и град у средњов/ековно/ Босни, Прилог типологи-/и насеља,* ГЗМ 18 (1963) 179-194; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњов/ековне босанске државе,* Сарајево 1978, 134-139; С. Ћирковић, *Хре-љин поклон Хиландару,* ЗРВИ 21 (1982) 107; С. Ћир-ковић, *Неостварена аутономи/а: Градско друштво у Срби/и и Босни,* Работници, војници, духовници, 269-271.

Д. Ковачевић-Којић

ПОДНИ МОЗАИК в. *Мозаички под.*

ПОДРУМ в. *Виница.*

ПОЗИВ НА СУЂЕЊЕ в. *Судство.*

ПОЗОБ - обавеза давања зоби (овса) и сена ко-њима на којима путују владар и његова пратња. Изгледа да је све до половине XIV века обавеза храњења владаревих коња била неодмерена. Ду-шанов законик забрањује да се ждрепци и коњи ца-реви дају црквама и по црквеним селима на храну (члан 38). Са одмеравањем дажбине позоба запо-чело се на великим манастирским властелинстви-ма. Стефан Дечански је наредио да се на Дечанском властелинству не даје позоб, осим да свако село да-је *крину преводну,* а да не даје *ни перпере за/аслене.* Ослобађање је делимично, пошто се ипак даје позоб ограничен на *крину преводну.* Ова мера постаје оба-везна на још неколико већих властелинстава, па чак уобичајена за црквене поседе. На властелинству ма-настира Св. арханђела код Призрена утврђено је да једна крина садржи 24 *кабла царева.* Пошто један *кабао царски* има запремину од 17,08 л онда једна *крина преводна* има запремину од 409,92 л или зао-кружено 410 литара зоби (овса). Овако одмерена дажбина позоба извршавала се у корист владара сваке године. Поред давања зоби, требало је дати и извесну количину соли, чијаје вредност израчуна-та у новцу. На властелинству манастира Св. архан-ђела код Призрена требало је дати *и соли два дина-ра на /асле и оглав.* Изгледа да се на манастирским властелинствима усталио обичај да се даје једна *крина* овса, два динара за со, а онда негде један или три оглава за коње. Понегде се давао још и *покровац* (покривач) за коње. Позоб је представљао значајну дажбину јер је осигуравао храну владаревим коњи-ма, преко потребним за ратну службу.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Оброк и присе-лица,* ИЧ 18 (1971) 165-188; С. Ћирковић, *Мере у средњовековно/ српско/ државн,* Мере на тлу Ср-бије кроз векове, Београд 1974, 52-61.

М. Благојевић

ПОЈАЊЕ в. *Црквено по/ање.*

ПОЈАС - Имао је магични и симболички значај. Означавао је мушкост и снагу. Појас је предста-вљао и симбол феудалне власти и витештва. Владар

га је давао свом поданику, да би га прогласио пле-мићем и витезом, што је кодифицирано Душано-вим закоником који каже: *Када умре властелин, добри коњ и оружје да се даду цару, велика свита бисерна и златни појас да се даду сину.* Предава-њем свите и појаса сину извршавало би се симбо-лично преношење власти - племства са оца на сина, као наследно право. Тај обичај је постојао и у дру-гим феудалним земљама. Зато је појас био један од симболичких делова ношње у средњем веку, па се због тога веома често спомиње у документима. У средњем веку се јавља више врста појасева:

Вга§егтт је познат из времена старих Римљана. То је мушки појас од коже, ређе од свиле, покат-кад украшен сребрним нашивцима. Симболизовао је мушкост, имао је своје одређено место око стру-ка и придржавао чакшире. У старом Риму носили су га скоро сви мушкарци, почев од војника до им-ператора. Био је распрострањен и у српским зе-мљама.

Вапа[1]еИега, рапгагеПа, сшта, јесте појас од ткани-не распрострањен у целој Европи, среће се у депо-зитима српске и босанске властеле, почев од депози-та жупана Десе, где се назива и *листа.* Према Ђури Даничићу, израз раптагеНа долази од италијанске речи ћапаеНега (исти термин употребљен и у ду-бровачким и которским архивским документима -означава траку). Термин су прихватили и Чеси нази-вајући појас од тканине *ратаНг.* Уколико је појас, рапгагеПа - раптагеа, био украшен сребром додаје се објашњење „...рапгагеИа ипа ш§га сит аг§епго...". Израз стга - стста је идентичан са пантарелом, по-што и он означава појас од тканине, а исто тако и тканину којом се поставља сепшга, појас од сребра. До данас се сачувао само један појас од тканине са извезеним хералдичким знаком и именом Бранко.

СепШга, ст§и1ит је сребрни појас постављен тканином или без ње. У зависности од моде носио се око струка, преко кукова или изнад струка. Са-стављен је од зглавака различитих облика нанизаних на траку или повезаних међусобно на шарнир. На крајевима је била копча или су постојали метални завршеци који су се преклапали и везивали. Веома много се помињу у архивским документима сред-њег века, у депозитима, наруџбинама, при давању у залогу. У депозитима српских и босанских влада-ра и властеле набраја се велики број различитих по-јасева. Жупан Деса у својој остави има неколико врста: од коже, свиле и сребра. Као краљ, Душан је 1332. наручио у Венецији 36 сребрних појасева. Ал-томан Војиновић поседовао је скупоцен појас у емајлу. Његов брат Војислав добио је од Дубров-чана 1343. сребрни појас који је вредео шеснаест перпера. Кнез Вратко заложио је свој сребрни по-јас у Дубровнику, а после Косовске битке то чини и кнегиња Милица. Страцимир и Ђурађ Балшић тако-ђе су заложили своје појасеве да би дошли до новца. Сандаљ Хранић је имао у својој остави неколико скупоцених појасева, а његова жена Јелена, кћи кне-за Лазара, оставила је тестаментом своје скупоцене појасеве, посебно наводећи један појашчић на ску-поценој свили. Ђурађ Бранковић је имао преко десет појасева, од којих су неки били угарски. Познати драгуљар Рамбот из Брижа израдио је за Стефана Косачу златни појас на црвеној пантарели. Приби-слав Вукотић, Руђина и Мркша Жарковић, као и многа друга властела, имали су скупоцене сребрне појасеве. Златни појасеви су реткост, јер је злато било знатно скупље од сребра, па ипак, један златни појас из 1376. био је тежак 9 либри.

Вредност појасева је била веома велика. У Кото-ру златар Никола склапа посао са Трипом Бућа да направи десет сребрних појасева за српске краје-ве. Никола улаже 14 млетачких перпера, а Трипо 100 крстастих перпера, тако да би један појас ко-штао око 20 перпера. Два сребрна појаса на свили, стајала су 1397. године 60 златних дуката. Среди-ном XV века вредност сребрног појаса креће се између 15 и 30 перпера. Један сребрни појас продат је 1434. за 20 перпера, а други 1435, постављен свиленом тканином, за 29 перпера и један грош, док је велики босански сребрни појас вредео 21 дукат.

На зидном сликарству средњег века, на портре-тима владара и властеле као и на новцу, приказа-ни су појасеви који одговарају описима из архив-ских докумената. Портрети владара и властеле у српским средњовековним манастирима, као у Ари-љу, Дечанима, Леснову, Псачи, Богородици Пери-влепти (портрет Остоје Рајаковића), Велућу, Новој Павлици, Трескавцу, Доњој Каменици, Белој Цр-кви Каранској, Добруну - веома прецизно показују како су појасеви изгледали и како су се носили. Фрагменти сребрних, средњовековних појасева од-говарају ликовним и писаним документима, као и описима оновремених, а сачуваних појасева који су се носили у Француској, Италији, Немачкој, па и у Енглеској.

Писар дубровачке канцеларије у описима поја-са разликује српски појас од босанског, угарског, дубровачког, венецијанског и грчког, односно да су рађени на српски, босански и друге начине. Пре-ма сачуваним деловима појаса и према ликовним представама, тешко је утврдити како су се ти по-јасеви међусобно разликовали. Појасеви су били састављени од крстастих, округлих, цветоликих зглавкова, али исто тако и од оних на којима су би-ле људске представе (два сребрна појаса, један на-ђен у Равној Трешњи код Тузле, а други у Травни-ку). Претпоставља се да су у питању биле стилске особине.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Рт§егНп, *СпПеМез Ндђеп ипа*[1] *8рШеп МШеШћегз,* МИпсћеп - ВегНп 1971; Б Радој-ковић, *Накит код Срба,* Београд 1969.

Б. Радојковић

ПОЈАЦ (п^квец^, грч. *\рактг\$)* **-** не само певач, већ и саслужитељ у богослужењу. Поред певачког дара он мора да поседује и одређена, не мала знања, у која спада познавање богослужбених текстова, црквеног појања, црквеног правила и редоследа богослужења.

Реч **п^ћвец^** налази се већ у *Синајском евхопо-гиону* (словенски глагољски рукопис из XI века). У *Синтагмату Матије Властара,* зборнику цркве-но-правних прописа с краја XIV века (Патријарший-ска библиотека, Београд, Рс 70, л. 26'), налази се поглавље **о п^квцех^ и чмгецех^.** У појединим ру-кописним требницима постоји „Чин постављања чтеца и певца" (Манастир Хиландар, Рс 167, XV век, л. 146; Београд, Народна библиотека Србије: Рс 374, XV век, л. 66; Рс 640, око 1688, л. 20), а у Хиландару је као значајна предност прихваћена мо-гућност да прот може без присуства епископа да поставља чтеце и појце. Појци су били цењена про-фесија и у Карловачкој митрополији, а поглавље о њима налази се у *Монашким правилима* карловачког митрополита Викентија Јовановића (1731-1737).

У српском *Минхенском псалтиру* (XIV век) **п^кв-ци** су представљени на једној минијатури (л. 168') наспрам свештеника у композицији са Спаситељем, а на фрескама су најчешће приказивани у Акатисту Богородици. Готово увек су сликани са карактери-стичним шпицастим капама, док један, вероватно доместик, хороуправитељ, рукама даје одређене зна-ке осталим певачима. У литургијским књигама че-сто се налазе упутства за појце „певац речет", „певац глагољет" (Архив САНУ, Рс 140, XVII век, л. 457').

ИЗВОРИ: *Еисћо1о§Шт бтаШсит,* бТагосгкуепо-51оуеп5к1 §1а§о1јбк1 зротешк, рпгесНо К.. Матг§а1, АЖЈ, кпј. I, II, ЕјиМјапа 1941, 1942; С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат,* Зборник ИЈК СКА, I одељење, књ. IV, Београд 1907; *Иег зегЊсће Рза1-(ег,* Рас51тПе - Аиз§аће аеб Соа\ б1ау. 4 о!ег Вауеп-зсћеп бтааТбћЉНотћек Мипсћеп, Мезћааеп 1978-1983.

ЛИТЕРАТУРА: Е. ^еИебг, *А НШогу ојВугап-ппе Мизгс апа*[1] *Нутпо§гарћу,* ОхГога! 1961, 104; Д. Стефановић, *Општи поглед на развој српског по-јања од почетака до XV века,* у: Стара српска музи-ка, примери црквених песама из XV века, Музико-лошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/1, Београд 1975, 13; N. К. Могап, *5т§ег$ т Еа1е ВугаШте апа*[1] *зшУОшС РаШИп§,* **Ее1с**!еп 1986; Д. Богдановић, *Ка-талог ћирилских рукописа манастира Хиландара,* Београд 1978, 99; Д. Петровић, *Фрушкогорски ма-настири и српско појање,* у: Фрушкогорски мана-стири, Галерија САНУ, књ. 66, Београд 1990, 185; ЈБ. Штављанин-Ђорђевић - М. Гроздановић-Пајић - Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне би-блиотеке Србије,* књ. 1, Београд 1986, 251, 326; Елттои**.0 ЕукгжХолшб1кб** Ле**^1к6** тгј? *ВЂс&УИУЏ* Мог**>01Кгј$,** Атта 1993, 454.

Д. Петровић

ПОКЛАД (поклддк) - у латинским исправама сЈерозгатт, а у ћирилским текстовима назива се још и *остава, постава* и *похрана.* Српски и босански владари и властела поседовали су знатна покрет-на добра, што се види из њихових поклада који су се чували у Дубровнику. Поклади су били најче-шће у новцу. Осим новца депоноване су и друге драгоцености: сребрно и позлаћено посуђе, скупо-цене тканине и личне ствари, као што су били поја-севи, сребрни, позлаћени и бисером украшени, за-тим обоци, венци, круне (дивизе), као и коњска опрема која је била сребрна и позлаћена. Поклад **(дер051шт)** у новцу остављен је код Дубровачке општине и код појединаца из редова властеле и бо-гатих трговаца. Крајем XIV века Дубровачка оп-штина је тражила од Которана да подигну депозит

од приватних лица и да **га** уложе у општинску бла-гајну уз камату од 5%.

Поклад није увек остављан у Дубровнику од-једном, већ понекад у ратама. Међутим, његово подизање одвијало се скоро увек у ратама, поне-кад имамо и по 17 признаница о пријему измирења појединог поклада**,;Што** је трајало и по неколико година. Међу познатим покладима који су чувани у Дубровнику били су: жупана Десе, краља Вука-шина, Ђурђа Бранковића, Сандаља Хранића, Сте-фана Вукчића Косаче и друге српске и босанске властеле.

У трговачком пословању, веровници су кредит-не исправе (задужнице) понекад давали у депозит својим клијентима или пак у канцеларију нотарија-та у граду, које су се чувале у посебним сандуцима (т сарзеПа) или врећицама (т **5аси1о).** Депозит у роби често је даван кад на време нису измирена дуговања у новцу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 67, 100-101, 141, 206, 249, 278, 333, 338, 357, 390, 392, 516-517, 639; II, 24, 29-30, 34, 45-46, 48-52, 54, 58, 85-86, 93-97, 130-131, 146-147, 153, 156-157, 160, 173-174, 178-179, 275, 276, 278, 438.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник,* 345; К. Ји-induced речек, *Историја Срба* II, 423; И. Манкен, *Цубро-вачки патрицијат у XIV веку,* Београд 1960, 247, 404; І. Уоје, *КгеЛта 1г%оута и згеа^пјоујекоупот Иногоутки,* Загајеуо 1976, 170; С. Ћирковић, *По-клад краља Вукашина,* Зборник ФФ у Београду 14, 1 (1979) 153-155.

М. Маловић-Ђукић

ПОКЛИСАР - основни и најчешће употребља-вани назив за посланика, дипломатског посредника, преговарача. Реч је преузета из грчког (алхжргот-**арш5,** у вези са алокриж - одговор) и некад се ја-вља у облику *апокрисијар,* ближем грчком извору. Ређе се употребљавају српски народни називи скл^ или посћлћ из чега се преко облика послннгш ра-звило модерно посланик. У књижевним текстовима и аренгама повеља среће се *ходатај.*

Широка и општа употреба термина поклисар спречавала је диференцијацију која се опажа у ла-тинској терминологији где се атћах1ашг, 1е**§аш5,** питшб разликују по функцији, важности и начину извршавања мисије. Дубровчани су разликовање наметали утолико што су све до тридесетих година XV века само своје дипломате називали поклисари-ма, док су они који би долазили у град записивани као *слуге* својих господара а њихова мисија се нази-вала *посаобина* (посалбина од већ споменутог тер-мина *посал).* Иначе се за мисију употребљавао на-зив *поклисарство.*

Поклисари су одређивани за сваку посебну ми-сију (в. *дипломатија)* која је могла потрајати ме-сецима, али се тачно знао њен почетак и крај. Број посланика и величина пратње зависили су од знача-ја који се придавао мисији. Свечана и значајна по-сланства имала су обично два или три поклисара. У дипломатске мисије ишао је веома широки круг личности од владаревих рођака, преко црквених великодостојника, до ситне властеле, трговаца, ме-ђу њима и странаца. Владар је могао сваку лич-ност од поверења упутити као посланика. Због то-га се у повељи за Бањску предвиђало да игуман не иде у *апоклисијарство.* У периоду деспота опажа се да у посланства иду људи из ужег круга дворана, најчешће владареве војводе.

Поклисар би од онога који га шаље добијао пи-сма са овлашћењем за преговоре - *књига верова-на,* акредитивно писмо, у којој се наводио задатак посланика и тражило пуно поверење *(верујте га моје су речи),* а добијао би исто тако инструкцију (понекад поред службене и тајну). У XV веку је у Венецији било уобичајено да се инструкције унесу у записник већа у коме је посланство примљено, па су нам упутства неке босанске господе остала сачувана.

Посланик је опремљен стварима потребним на путу и средствима за путне трошкове, али је у срп-ској држави био обичај да посланици храну и све што је на путу потребно узимају *од околине и ста-новника преко којих води пут,* како каже Теодор Ме-тохит, који додаје још *за посланике је такав обичај када у земљи бораве или у њу долазе.* Имао је у виду обавезу издржавања поклисара, много пута споме-нуту у имунитетским формулама повеља, јер су ма-настирски људи били ослобођени од те обавезе. У повељи краља Милутина за манастир Св. Ђорђа Горга код Скопља изричито се забрањивало *апокли-сиарин да не стаје у манастири светаго Георгија.* Претило се проклетством и казном од 100 перпера ономе *кто уведе апоклисара у манастир.* Душанов законик је прописивао (члан 133): *Поклисар, што иде из туђе земље цару, или од господина цара сво-*

ме господину, где бшо дође у чије село, да му се чи-ни част, да му је свега довољно, но да обедује или вечера, па да иде напред, у друга села. На туђој тери-торији посланици су унајмљивали бродове за превоз и прибављали што им је потребно. У Дубровнику је остао известан број одлука о прибављању барки за превоз српских посланика који би ишли у Вене-цију.

Стигавши на циљ поклисари би се свечано пред-ставили владару и приликом аудијенције предали своја пуномоћја и писма свога владара. Често је с тим ишао поклон. Свечана посланства би учество-вала у ономе што је повод мисије (крунисање, вен-чање итд.) и том приликом би предавали дарове. Када би владара затекли у походу, поклисари би га пратили, али не би ишли за њим на туђу терито-рију. Преговоре би водили са самим владарем или личностима које он овласти. Мисија би се заврша-вала опроштајном посетом када би посланици до-били дозволу да се врате. Из докумената сачува-них у Дубровнику је познато да се од посланика очекивало да редовно извештавају владу не само о току мисије него и о свим новостима које могу бити од интереса. Посланици су водили собом ку-рире, а по потреби и унајмљивали нове.

Посланици су током мисије уживали имунитет. Ако су претходила непријатељства за посланике би се затражио *слободан пролаз* (за1уи5 сопаисшз) којим се гарантовала безбедност. Константин Фило-зоф у неким случајевима бележи добро поступање деспота Стефана са посланицима: *примивши љу-бочасно поклисара и угости довољно, као што је имао обичај, и са посланицима утврди љубав.* Јед-ном, ипак, посланика Мурата II *не удостоји при-јема,* што је имало за последицу нерасположење на султановом двору које је подстицао незадовољ-ни посланик.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 28-29.

С. Ћирковић

ПОКЛОН - У средњовековним изворима ова реч се употребљавала најчешће са двојаким значе-њем, прво, као согропз тсНпагш (наклон, клања-ње) и друго, као аопит (дар). Када је у питању по-следње значење, у средњем веку коришћена је и реч *дар.*

Поклон је представљао и посебну натуралну дажбину, коју су зависни земљорадници давали својим феудалним господарима. Ова обавеза води порекло из далеке прошлости. У Византији је по-стојао обичај да зависни земљорадници доносе својим господарима поклон, који се у изворима XI века назива *канискиј* (корпица), свакако по корпа-ма у којима је доношен. Према изворима из XIV века земљорадници су три пута годишње доноси-ли поклон - за Божић, Покладе и Ускрс, и он се састојао: од 1 хлеба, 1 кокоши, 1 модија јечма и пола мере вина. И у словенском преводу Хилан-дарског практика помињу се *законие 3 поклони.* Ова натурална дажбина дубоко се укоренила на Балканском полуострву. Земљорадници на подру-чју Котора такође су својим господарима доносили поклоне за Божић, Покладе и Ускрс, али се у по-клону налазе: погача, кокош, понекад јагње, јаре, прасенце, пршут, кобасица итд. Давање два или три поклона годишње било је распрострањено и у ширем залеђу Дубровника. Земљорадници са Пе-љешца, из Сланског приморја и Конавала доноси-ли су својим господарима у Дубровник најчешће по једну погачу и кокош, али се понекада захтева-ло да се уместо кокоши донесе петао, јагње или јаре, а уместо погаче нека торта, колач од сира или сирница, затим пола ведра меда, одређена количи-на сира, млека, рибе и сл. Поклони су најчешће доношени за Божић и Ускрс, али и за неки други празник. Управо овај последњи случај помиње се и у дечанским хрисовуљама. Према одредбама хри-совуље, *придворци* (в.) из села Дечана били су ду-жни *да долазе о Празнику са поклоном* (и) *да се-дају под челниковом трпезом.* Под празником се подразумева Спасовдан, односно храмовни пра-зник (слава), пошто је црква у Дечанима била по-свећена Христу Спаситељу. Овај датум представља изузетак у односу на уобичајене датуме када се по-клони доносе, па је због тога посебно и поменут.

После турског освајања Балканског полуостр-ва, поклон није ишчезао. Сачувало се и његово име у Видинском санџаку и другим деловима данашње територије Србије, али се постепено мењала ње-гова садржина.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Византипские писцовие книги,* **Ву2аппоб1аУ1са** 9 (1948) 298, 299 *(= Византијски практици,* Сабрана дела Георгија Острогорског, књ. 1, Београд 1969, 109); I. 5***јерсеУ1с** *КоХог I СгЂаЦ,* ЗрШ 1941, 34, 35, 54-57; Б. Ко11ег,

A^гагпо-ргоггуоа^т обповг па роЉгисји Виогоуаске КериШке оа[1] *XIII **а*о** XV **81.,*** 2а§геђ 1955, 73, 79-81, 91-95, 104,107, 117-121, 129, 135, 137, 141-149, 152, 154-157, 172, 211, 214, 216, 221, 223, 226; 2. бипоп-са, *8(**оп8кг** Ка(и XIV**8**(о1јеси (1333-1399),* Ре1јебаскл гћогшк 2 (1980) 161, 162; М. Благојевић, *Чепници манастира Цечана,* Дечани и византијска уметност средином XIV века, Научни скупови САНУ, књ. 49, Одељење историјских наука, књ. 13, Београд 1989, 29, 30; Р. Тричковић, *Поклон,* ИЧ 35 (1988) 55-74.

М. Благојевић

ПОКРИВАЛА ЗА ГЛАВУ - За разноврсна му-шка покривала за главу уобичајено је да се користи лексема *капа,* подразумевајући под тим покривала са или без обода (шешир, капа). У средњовековним изворима на западним језицима до XV века нема јасне терминолошке диференцијације између пој-мова капа и шешир, они се стално мешају. То се за-пажа и у српским изворима. У Душановом зако-нику (чл. 166) употребљен је термин клпоучв. за уопштено указивање на покривало за главу; у сред-њем веку сар(р)исшт, сарриссш значили су исто-времено и капа, капуљача, покривало за главу. У стриктно утврђеној терминологији костима капа се користи само као обележје покривала за главу без обода. Женска покривала за главу била су обухваће-на општим појмом **илглАВК** - *оглавје, оглавље* (в.).

Становници средњовековне Србије употребља-вали су више врста покривала за главу, наслеђених из антике, донетих словенском колонизацијом Бал-кана, прихваћених током времена из западноевроп-ског модног костима и из културних контаката са другим народима. Од краја XII, а негде и у XIII ве-ку, у западној Европи је напуштен грчко-римски обичај да код виших и највиших друштвених слоје-ва глава остаје непокривена и да се са поносом ис-тиче негована коса; тај манир је, према причању Метохита, у Србији задржан још крајем XIII века. Од тада су се у Европи појавиле нове врсте покри-вала за главу која су имала симболично означава-ње друштвеног и правног статуса, ознаке ранга у цивилној и црквеној власти. У Статуту Будве, нпр., проституткама које су имале односе са два или три мушкарца строго се забрањивало да носе копрену *према нашем обичају,* већ мараму. Такво разврстава-ње покривала за главу приписује се Истоку, посред-ством Византије, Сицилије, Шпаније и крсташа, а где су облик, боја и поједини детаљи указивали на јавни ранг носилаца. У садржај културне и митске баштине спадало је разврставање покривала за гла-ву према полу, животном добу, намени и времену употребе, схватању капе као човековог еквивалента, амајлије и косе као седишта животне снаге. У кон-тексту тих веровања налазе се одредбе у статутима Винодола (1288), Шибеника (крај XIII века), острва Крка (1362-1382), као и у Законику цара Душана о строгом новчаном или натуралном кажњавању оно-га који скине мушкарцу или жени покривало с гла-ве. Сем тога, обични свет у југоисточној Европи је сматрао да је непристојно ван куће, а и у кући, бити без ичега на глави.

Најважнија античка покривала за главу проду-жила су да се користе на балканским просторима и у средњем веку. Галски ћагаосисиНиз, огртач од дебеле вунене тканине, кружно кројен, заједно са капуљачом прихваћен је у Риму, да би у тој или сличној форми од раног средњег века постао ли-тургијска одежда у католичкој цркви. У српским ликовним изворима такав огртач носе замонашени владари, светитељи, али и обичан свет. Карактери-стичан такав огртач са капуљачом од финије там-није тканине има св. Симеон Немања у Богородичи-ној цркви у Студеници. При крају XII века *капуљача* је одвојена од огртача у лаичком костиму и састоја-ла се од покривача за главу са кратком пелерином која је покривала рамена. То је била одећа оба пола и деце, као и свих друштвених категорија, с тим што су је нижи друштвени слојеви носили у свим приликама, а виши и највиши у одређеним случаје-вима: лоше време, на путовањима. За разлику од других покривала за главу, капуљача се није скида-ла у цркви нити при сусрету са надређенима. У Ита-лији су преко капуљаче ношени шешири или капе. У Дубровнику су у касном средњем веку ношене капу-љаче од простијих вунених тканина, сасвим ретко платнене, а у XV веку и од скупоценијег скерлета; прављене су и од пуста (тако је прављен „капот" у дубровачком приморју и у планинским крајевима источне Херцеговине још 80-их година XX столе-ћа). У XIV веку биле су у природној боји вуне, затим су бојене. Налазиле су се већином у поседу зана-тлија, ситнијих трговаца, свештеника (ван цркве), шегрта, слугу, ређе властеле. Те капуљаче су већи-ном производ домаће радиности. Њих су носили дубровачки трговци који су пословали у Србији и

Босни. Капуљачу је поседовао и познати канцелар деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића, Никола Баранин. У Дубровнику су ношене и „српске капуљаче" (1402), а 1381. била је позната капуљача од вунене тканине црвене и зелене боје, кројена на српски начин.

Капуљача је као и у Европи и у средњовековној Србији била највише ношено покривало за главе, о чему сведоче бројни њени прикази у ликовним изворима. Црне и тамномрке капуљаче навучене на чело, ретко са једва видљивом косом, затворене до грла, носили су старији људи (Св. Никита, Ст. Наго-ричино, црква Св. апостола у Пећи, манастир Зрзе код Прилепа). Млађи свет је носио љубичасте, ке-стењасте или црвене капуљаче, око врата више отво-рене, са видљивом косом на челу или око лица. Мод-ни новитети у западној Европи у формирању капуљаче били су познати и у Србији. Капуљача је постајала све зашиљенија, а од почетка XIV века врх јој је био продужен у облику фишека; ношен је са стране, напред, позади, или се обавијао око главе претварајући капуљачу у врсту беретке.

У античку баштину убрајају се *пустени шеши-ри,* **pe1a5Ш5**(-об) и сашја, грчког порекла, које је у антици носио обичан свет, а угледни људи само на путовањима, у лову, позоришту, као и пустена капа, рПеш**(-05).** Пустени шешири су приказани у срп-ским ликовним изворима на главама орача, пастира, обичних грађана. Имали су плитко округло дно, са равним ободом. Њих су крајем XIII века носили и власи у источној Херцеговини, као и Дубровчани. Могуће је да су шешири од вуне, који се наводе у дубровачким изворима XIV века, били такође ра-ђени од пуста.

РПеш**(-05),** грчког порекла, био је мала пустена капа, врста округле калоте, која се сачувала као по-кривало за главу у обредно-свечаном руху - у като-личкој цркви папе (бела) и кардинали (црвена). Та-кву капу - „рШсћоп" - врло малу, имао је на глави српски посланик, који није био од *њихових првака,* а који је водио Метохита од предграђа Цариграда у Србију краљу Милутину. За ту капицу Метохит је навео да је била према српском обичају и да својом површином није ничему служила пошто је *посебно отпозади откривала главу.* Пилеус од пуста носио је и обичан свет у Дубровнику; од друге половине XIV века рађен је од камиље длаке, а у XV веку је напуштен његов извор, те је прављен од сукна, по-некад обојеног у црно, чешће у црвено, од скерлета.

Истраживачи старословенске одеће претпоста-вили су да су Јужни Словени дошли на Балкан са крзненим и кожним капама, врстом *шубара.* Таква капа је била позната и Римљанима под називом §a1-1ега; имала је облик шлема и рађена је од коже и крзна. Континуирано се користила и на источној јадранској обали. Словенске шубаре су имале из-дуженију калоту од римских, попут данашњих вој-вођанских (слоновача Барберини, VI век, Лувр, Па-риз), а још шиљатија се уочава у приказу сељака у кожуху у Минхенском псалтиру. Типичну шубару има св. Ђорђе Нови из Кратова, приказан у Бого-родичиној цркви у Студеници (1568). Шубаре су вероватно израђивали кожухари, бројни у урбаним насељима, а могла је да буде и производ домаће ра-диности.

У старословенска културна добра убраја се и *клобук,* лексема аварског порекла, позната у руском, пољском и чешком језику. То је била висока тврда капа, обле калоте, рађена обично од пуста, без обо-да у источним и са ободом у западним крајевима Балкана. Израђивали су их клобучари. Стреза кло-бучара Стефан Урош је 1302. даровао Хиландару; Стаја, клобучар, приложио је свој виноград цркви Св. Вознесенија у Штипу, што је потврдио госпо-дин Костадин 1388. Клобук су носили и Дубровча-ни крајем XIII и у XV веку, а били су омиљени и код Влаха, који су их отимали житељима Дубровач-ке републике. Носио се и на острву Крку, а у другој половини XIV века статутом је прописана новчана казна за сваког ко другом скине клобук с главе. Ни-је сасвим јасно како је изгледао клобук у средњо-вековној Србији. Претпоставља се да је то приказ високе капе оивичене крзном на глави непознатог светитеља у Жичи. Херцег Стјепан Косачд имао је црвени гримизни клобук са бисерима. Покривала за главу на прелазу капе у шешир са високом об-лом калотом и посувраћеним ободом (икона Св. Климента у Охриду, Матејич, манастир Ресава, ми-нијатура у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића) могуће да су била клобук. Можда би се смело у варијантни облик клобука убројити неко-лико високих, крутих капа на главама чланова рудар-ског судског колегијума у Новом Брду. Калота је округла а преко ње је савијен обод, прав или кос, доста широк.

Типично српска капа била је *ваљеница.* Када су Дубровчани ослободили заточене анжујске вите-зове, они су пред пут у Француску (1384) понели и

одећу људи који су их ухватили да би је показали своме краљу. Тој одећи припадала је и „српска капа, тј. ваљеница". Другим речима, такве капе биле су крајем XIV века уобичајене у Дубровнику, прихва-ћене од живља у граду и на његовом подручју. Са већим приливом словенског живља из копненог за-леђа у Дубровнику су ваљенице чешће ношене. Њих су највише носили шегрти код ткача, нешто мање слуге, затим ткачи и „пучани". О облику те капе нема расположивих података, али према ње-ном називу сигурно је да су биле од пуста и ваљане. У Македонији, у Маријову и у придепском крају, донедавно су прављене пустене капе „валавке" и „валенице", а „валоке" у Дебру. То би могле бити и капе „бјелаче" из Црне Горе. Све су то биле дубље, једноставне капе, какве се понекад виде и у срп-ским ликовним изворима.

Иако су у западној Европи током XIV века ше-шири почели да потискују *капе,* нарочито код ви-ших и највиших друштвених слојева, разне врсте капа имале су и даље широку примену. Тако је би-ло и на просторима централног Балкана. Како су „дубровачке" капе доспевале на разне начине у Бо-сну и Србију, носили су их и тамо настањени ду-бровачки трговци. Може се претпоставити да су и капе, бар већим делом, ношене у Србији, типоло-шки одговарале дубровачким. У Дубровнику су ка-пе мање ношене у XIV веку, преовладавале су капу-љаче, док су у XV веку постале главно покривало за главу шегрта, слугу, обичног света. Богати пучани и властела имали су капе од велура, понекад укра-шене бисером, сребрним украсима и крстовима. Поред тих капа, чији облик није познат, али је нај-вероватније пратио тадашња модна кретања у Ита-лији, ношене су још фламанске, немачке, турске, али и српске капе.

„Српске" капе ношене су у Дубровнику од прве половине XV века; продавале су се у радњама још и почетком XVI века, а један дубровачки трговац у Новом Пазару имао је 1542. године 30 српских сукнених капа. Дубровачки сликар Дамјан поседо-вао је 1457. године један „шеширић", тј. већу капу од црвеног велура, „какав долази из Србије". Срп-ски ликовни извори указују на неколико типова ка-па: доста дубоке, безбојне, једноставне, какве су носили сељаци, занатлије, радници и у западној Европи.

У средњовековној Србији постојале су и капе врло популарне у Европи од XII до краја XIV ве-ка - инфуле, односно *скуфије.* Оне су подсећале на дечје капице које су обухватале главу, покривале уши и спајале се испод браде. Ношене су саме или испод капуљача, шешира, шлемова. Српски ликов-ни извори сведоче о истој таквој њеној примени и у Србији. Обично су биле беле, мада их је било и са ситнијим орнаментима у тамнијој боји (Пећ, Св. апостоли; Студеница, Краљева црква; Св. Никита; Ст. Нагоричино; Матејич). Постојале су и турске скуфије.

У Србији је била позната и врста капе која се у Европи називала *хауба:* округла, широка, виша ка-па, стегнута траком око чела тако да су се понекад стварали набори. Носила су је оба пола и биле су модни део одеће, израђиване од скупоцених матери-јала, златних трака, украшаване везом. То би треба-ло да буде подражавање византијских скијадиона, који су у Византији првобитно били ознака за се-љачки шешир од сламе, а затим од XIV века капа за краљеве и дворјане. Рађени су од пурпура, зелене или беле боје, украшавани бисером, гемама и злат-ним нитима. У српским ликовним изворима такве капе носиле су угледне личности, средњег и ста-ријег животног доба, певачи у хоровима, свети рат-ници и властела.

Шешири су у средњем веку претежно били по-кривало за главу мушкараца, са јасним невербал-ним порукама о њиховом друштвеном, правном и материјалном положају. Та појава се уочава и у Ду-бровнику и у Србији. Поред пустених шешира, на-слеђа антике, у Дубровнику XIII века ретко су но-шене друге врсте шешира. У поседу богатих пучана и властеле налазио се у XIV веку понеки шешир од свиле, сукна, двоструки, кожни, украшен бисе-ром, сребрним украсима, а помиње се и шешир од траве постављен чендом. Више података има о ше-ширима у XV веку. Већ поменути канцелар деспо-та Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића у Сме-дереву, Никола Баранин, наводи у свом тестаменту из 1445. бели шешир постављен ружичастим синдо-ном и још један од самуровине са шест кожица ку-не. У Србију су доспевали и шешири из Грчке. У једној салми која је послата из Солуна у Ново Брдо било је 500 шешира „великог кроја", а који су оте-ти на терену деспота Драгаша. У Дубровнику су били познати и „српски" шешири. Њих су обично добијале слуге, а били су и у поседу обичног света. Међу тим шеширима било је и раскошнијих. Пе-тар Спан, угледни и богати Албанац из Скадра,

имао је 1443. три српска шешира од златног бро-ката. У ликовним извбрима приказани шешири, углавном без обода, су велики, трапезастог обли-ка, пуни фантазије, са вертикалним тракама у дру-гој боји, понекад и са бисером.

Последње познато покривало за главе мушка-раца била је *марама,* и данас уобичајена у Арапа на Блиском истоку. Представе марама на фрескама указују да их је било четвртастих и правоугаоних, рађених од меких тканина, једнобојних и украше-них тамним пругама, орнаменталним украсом на средини или ситним мотивима по целој површи-ни. Правоугаоне мараме имале су понекад ресе на краћим странама. Млади и млађи мушкарци поста-вљали су мараме на главу тако да се види коса на челу или око лица, док су их старији и стари на-влачили на чело. Оне су се причвршћивале на више начина: обичним везивањем под брадом (Пећ, Св. апостоли; Ст. Нагоричино), обавијањем мараме око врата и везивањем испод потиљка (Ст. Нагоричино, Дечани, Матејич), обмотавањем око главе, врата и делом рамена (Св. Никола, Прилеп), на исти начин постављена са краћом страном која пада на леђа (Св. Никита) или напред (Студеница, Нерези). По-себан, кокетан начин било је пресавијање мараме на темену, стварајући врсту ширег руба, што је било карактеристично за млади свет (Матејич), као и на потпуно медитерански начин, пребацивањем ма-раме преко темена (Св. Никита). Стари људи знали су да преко тако постављене мараме навуку на че-ло већу капу (Матејич).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици;* Н. Радојчић, *Законик;* Н. Радојчић, *Закон о рудници-ма деспота Стефана Лазаревића,* Београд 1962.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Ковачевић, *Средњовековна но-шња балканских Словена,* Београд 1953; Р. Воисђег, *НШогге Љи созШте еп ОссШеШ ЉеГапИаиИе а поз јо-игз,* Рапз 1965; Н. Кићпе1, *ВИач>дНегоисћ Аег К1ег-дмп% ипа[1] Кпзшп^,* бши§агг 1992.

Ђ. Петровић

ПОКРИВАЧИ в. *Простирке и покривачи.*

ПОКРОВ в. *Простирке и покривачи.*

ПОКУЋСТВО - Стара реч **пок^кк** у тестамен-тима херцега Стефана Косаче (1467) и Радина Госта подразумевала је у средњем веку профани наме-штај који се налазио у свакој кући у свим типовима насеља и код свих друштвених категорија. Разлике су биле у квалитету коришћеног дрвета, начину из-раде, украсу и у врстама и броју комада покућства. Ниједан примерак профаног намештаја употребља-ваног у средњовековној Србији није сачуван. И у западној Европи из те епохе има веома мало моби-лијара. О врстама намештаја у Србији средњег ве-ка може се закључивати на основу оновремених ликовних споменика, фресака и минијатура, на који-ма је приказано покућство које се највероватније налазило у дворовима, домовима властеле, као и у црквама, те се може сврстати у друштвено репре-зентативно. Представе шкриња, седишта, лежајева, добрим делом се понављају - прикази на фрескама рађени су на основу предложака - а конструктивни детаљи и украси дозвољавају делимични увид у развојну линију те, у суштини, уметничке стола-рије. Ништа се не зна о покућству мање угледних, сиромашних, становника села и катуна. О томе се понешто сазнаје из приморских архивских записа.

Карактеристично је за средњи век да је у кућама, без обзира на врсту и величину грађевине, било мало намештаја. Квалитетнији намештај израђи-ван је од ораховине, чемпреса, абоноса, а скром-нији од ораховине и других врста дрвета. Празан простор се попуњавао текстилним застирачима са украсним елементима извођеним ткањем, везом или осликавањем, утилитарним или декоративним предметима малог формата од племенитих и не-племенитих метала, керамике. На зидовима су се скоро у свим домовима налазиле дрвене ламперије, које су се у Дубровнику звале „арматура", на које су вешани оружје, украсни предмети, а највише плат-нене или свилене текстилије, специјално рађене за те дрвене конструкције. То су познате „товаље", „ГасоП" из приморских и италијанских архивских записа. Покућство је мање или више украшавано у складу са орнаменталним репертоаром владајућих уметничких стилова. Готово идентична решења у духу романике, готике, па и ране ренесансе јавља-ју се на шкрињама, седиштима, донекле и столо-вима XIV и XV века. Орнаменти су могли да буду плошно урезивани, дрворезбарени, осликавани или бојени. Намештај са златним и сребрним оплата-ма израђивао се за краља. Примењивала се и ин-

тарзија, што се примећује и на фрескама и мини-јатурама у смени светлог и тамног дрвета, затим инкрустација, уметање у дрво кости, слоноваче, драгог и полудрагог камења, као и маркетерија, украшавање различитим шарама које су се доби-јале уметањем дрвета различите структуре и боје. Код нижих друштвених слојева може се претпо-ставити да су дрвени комади намештаја украшава-ни мотивима преузетим из народног ликовног ства-рања.

ЛИТЕРАТУРА: В. Хан, *Профани намештај на нашој средњовековној фресци,* Зборник МПУ 1 (1955); В. Хан, *Средњовековни примерак намешта-ја из манастира Цечана,* Зборник МПУ 14 (1970); К. Јиречек, *Историја Срба* II; Ђ. Петровић, *Ма-ђарска културна добра у средњовековном Цуброзни-ку,* Зборник ФФ у Београду 18 (1994); К. СбШегу, 2}**оу** *Егзсђетеп Зез 8(иħ1з т Љеп Нешеп Аег те&егеп ЗШпЉе Љез МШе1аШег8,* Асга Е1ћпо§гарћ1са А8Н 35, 3-4 (ВшЈарезг 1989); К. СбШегу, *АЗ,а(ок аг азгШ-1агек тп1(ја ез (оуаћћеШе кегезекег,* ЗплсИа Согш-:аеп515 23, Згепгепаге 1994.

Ђ. Петровић

ПОЛАТЕ (ПОЛАЧЕ) - 1. Заступљеност у ћи-рилским споменицима и ограничено подручје упо-требе оба облика одређени су пореклом речи. Облик *полача* ослања се непосредно на латинско ра1агшт (мн. ракћа) и заступљен је претежно у преписци Дубровачке општине са босанском властелом и вла-дарима. Насупрот томе, сва она богата књижевна баштина, поникла у областима изложеним визан-тијском утицају, зна за *полату* (дајући јој својим обиљем превагу у употреби над полачом) чији се облик заснива на грчком *лаках^оу,* преузетом та-кође из латинског. Колико је познато, варијанте у којима први вокал остаје непромењен, данас усво-јене у књижевном језику, јављају се тек од краја XV века *(палата* у повељи деспотице Ангелине манастиру Св. Павла из 1495).

Бављење овим термином подразумева два раз-личита приступа. Из угла историје уметности па-лата као технички термин обележава посебан вид грађевине чији се развитак и особене црте могу пратити од старовековних цивилизација до данас и чији се средњовековни примерци различитог сте-пена очуваности срећу и на овим просторима. Упу-штајући се у трагање, описивање и класификацију појединих објеката, археологија и историја умет-ности полазе од најопштије дефиниције палате као грађевине која се истиче својим размерама и раско-ши у оквиру насеља. На временској оси, оне сво-јим истраживањима захватају како грађевине које одговарају основном значењу да је палата „град-ска резиденција суверена, феудалца... и у том сми-слу синоним за двор" (А. Деановић), тако и оне обухваћене ширим, у савременом језику преовлађу-јућим, значењем палата као големих грађевина у којима се налазе седишта власти или установа. Исту етимологију има и термин *палац,* којим се обеле-жава зграда за становање са свечаном двораном у утврђеном граду, попут оне у Малом граду у Сме-дереву.

Из другог угла, никако противречног, историча-ри прибегавају језичкој и историјској анализи шта се све у средњем веку подразумевало под речју по-лата на овим просторима. Тиме се, испод наизглед једноставне равни терминологије, открива далеко пространија позадина. Средњовековна литература познаје много учесталију употребу речи полата (по-лача) него што то може изгледати на основу екс-церпираних примера доступних у речницима или појединим детаљнијим истраживањима. Поред пи-саних споменика, на то указују и бројни топоними - *Полатин, Полатина, Полатице, Полатиште, По-латна, Полача, Полаче, Полачице.* Ипак, оно што се нуди, допуњено из регистрима приступачних из-вора, довољно је бројно за истицање различитих значења речи полата, уз резерву да се могућа нова или нијансе постојећих крију у необрађеном мате-ријалу. У основи свих значења лежи оно које је реч ра1ахшт стекла већ у класичном латинском. Од пр-вобитног имена једног од седам римских брежу-љака (Палатин), због чињенице да су на њему цар Август и његови наследници градили своје рези-денције почела се употребљавати као општи назив за место царског (владарског) пребивалишта. У српском језику она није остала искључиво везана за владарев амбијент, али]е и у другим значењима подразумевала барем неки од епитета ко]и се за ње-га везују -трајност, величину, раскош, значај.

На првом месту, полата представља синоним за владарево боравиште, и у том смислу може се кори-стити у ужем и ширем значењу. Под овим првим подразумева се сама грађевина, владарева резиден-ци]а, односно свако здање у којем]е суверен са дво-

ром пребивао. Ово тим пре што српски владари све до краја XIV века нису имали столно место, сме-штајући двор од једне до друге резиденције, у пада-лишта шаторског типа или чак у посебна за њихов боравак грађена здања у манастирима. Изгледа да је

ним околностима, самоуверено одређује годишњи прилог од 200 перпера хиландарској болници *от попате царства ми.* Овај шири појам полате сва-како је однео превагу у терминологији која се одно-си на владара. Од њега је изведен придев *полатни*

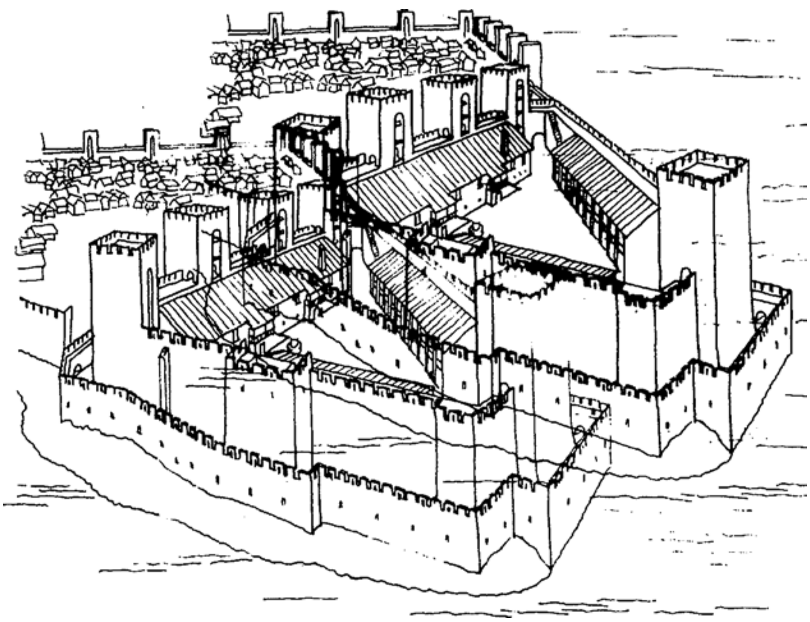

Палата - Смедерево, Мали град

свака владарска задужбина имала овакву полату. У Бањској се изричито помињу *краљеве полате.* На бакрорезној плочи из 1748, која приказује изглед манастира Дечана, представљена је међу грађевина-ма у манастирском кругу *Палати краљевскије,* на-стала вероватно у време оснивања.

На вишем степену општости, полатом се обе-лежавају не само здања већ и сва добра и службени-ци који су чинили владареву околину и симболи-зовали његов положај, оно што би се данашњим језиком могло означити речју двор у њеном најши-рем значењу. Уосталом, шири појам палате одго-варао је, у извесном смислу, несталном карактеру српског двора. Овако свеобухватно поимање засни-ва се на изворном схватању царске палате, лакгаоу (Заа^еа«. Оно је нарочито истицано у доба цар-ства појмом *полата царска.* Као што Доментијан у Савином житију вели да никејски цар обећава Сави да ће трошкове око уздизања на архиепископ-ски ранг подмирити *от полате царства ми,* тако и Душан, један век касније, под сасвим промење-

у значењу дворски (Константин Филозоф је своје Житије деспота Стефана написао по наговору па-тријарха Никона и *полатних начелника)* и још даље, поименичењем овај придев даје множинску име-ницу *полатни* - дворани (код патријарха Пајсија: *с полатними,* тј. с дворанима).

И приморске комуне познавале су употребу ре-чи полача у овом смислу, али искључиво у ужем значењу. У Дубровнику је градска већница, град-ска кућа, данас позната као кнежев двор, називана или просто полача, ра1аТшт, ра1агго (словенски пи-сари често завршавају акт формулом: *а сеи се писа в изабраној полаче и већнице града Цубровника;* кнез, већници и судије *скупише се у њих полату по обичају)* или уз атрибуте: полата дубровачка, ра1а-Тшт та§пит сотишз, ра1атлит Ка§ибн, рактлит ге-§пшт5 смгатлб Ка§ибп (нотар Томазин де Савере назива себе 5асп ра1асп еТ сотитб Ка§ибН поТап-иб). Истоветна језичка пракса постојала је и у Кото-ру (Велико веће састајало се т за1а та§па ра1аШ соттишз СаТћап).

Ван владарског окружења именицом полата обе-лежаване су, у најопштијем смислу, велике, чврсте, раскошне, дугом трајању намењене грађевине. Осла-њање на „царско" исходиште неодољиво се наме-ће и у овом значењу. То су могла бити здања у мана-стирском кругу (велике полате *постављене в једну врсту у* Дечанима; *полати же двокровни и тро-кровни* у Ватопеду) или ван њега (краљ Милутин саздао је у Скопљу *полату и двор Светому Георги-ју).* Црквени и световни великодостојници градили су себи резиденције (архиепископ Данило II у Ма-гличу и Јелашцима *постави полати прекрасни и високи).* У раскошним грађевинама одрастала су владарска деца (младом Растку *полате на пребива-није створене бише).* Велелепне властеоске куће у Дубровнику називане су полачама. Од XIV века усталио се обичај да се обласним господарима или босанским владарима приликом додељивања плем-ства уступају полаче у Дубровнику које су припа-дале властели или претходницима у дубровачкој милости (полачу краља Остоје, која је раније припа-дала властелину Марину Бунићу, наследио је краљ Твртко Твртковић приликом добијања племства). Војвода Сандаљ добио је чак три полаче које је ду-бровачка влада обећала *уресити како да је на виде-није да су госпоцке полаче.* Није редак случај да се за ова здања користе напоредо изрази кућа и полача (краљ Остоја *моје куће у* Дубровнику издавао је под кирију). Иста појава односи се на палац у утврђењу (стонском кнезу стајала је на располагању за ста-новање пе1 саз1е11о ае 5га§по 1а саза оуег ра1аго).

2. Као грађевине палате су репрезентативне, ве-лике и солидно зидане. Подизане су у градским и манастирским срединама. Обједињавале су више различитих функција, од стамбених до јавних и управних. Археолошки су истражене у градовима Магличу, Сталаћу, Крушевцу, Смедереву, Београ-ду и Скопљу, а вероватно да су слични објекти по-стојали и у Keзнику, Звечану и др. Палате су биле пре свега владарске резиденције (Сталаћ, Круше-вац, Смедерево, Београд, Скопље), затим зграде за становање световне властеле (Козник, Голубац и можда Сталаћ), али и објекти за боравак црквених великодостојника (Маглич и Београд). Посебна зда-ња намењена владару, ктитору и црквеним досто-јанственицима постојала су и у манастирима (То-плица, Сопоћани, Пећка патријаршија, Павловац). Палате су се налазиле у оквирима градских или манастирских зидова. Понекад су биле издвојене у посебно брањени део (Београд, Смедерево, Ста-лаћ, Скопље, Голубац и можда Козник). Ван бедема Малог града налазила се палата у Крушевцу и Ми-трополијски двор у Доњем граду београдског под-грађа. Посебно се издваја утврђена палата архиепи-скопа Данила II у Магличу, са црквом и осталим зградама.

Све наведене палате у највећем броју примера прислоњене су уз спољње бедемске зидове (Ма-глич, Смедерево, Голубац, Скопље, Београдска твр-ђава), мада има и слободно постављених ван бе-демских зидова (Крушевац, Сталаћ, Куршумлија). У палатама је јасно издвојен стамбени део од де-ла са јавним функцијама. У неким палатама ове функције раздвојене су изградњом посебних згра-да (Смедерево, Београдска тврђава), али има приме-ра да је палата организована блоковски и да се све функције налазе у једној згради (Голубац). У свом саставу палате имају и друге пратеће просторије (кухиње, оставе, коњушнице, штале и др.). Ове про-сторије смештене су у засебним зградама или у приземним и подрумским просторијама. Тавански простор у неким палатама (Смедерево и Голубац) имао је одбрамбену улогу.

Према унутрашњем распореду палате су згра-де са просторијама у низу. Од овог решења одступа зграда у Крушевцу са централним распоредом про-сторија. На подужним странама палата обично су се налазили дрвени тремови налик онима на градским кућама народног градитељства. Палате су зидане обрађеним или полуобрађеним каменом. Камена зидна платна била су понекад комбинована са дрве-ном скелетном конструкцијом. Међуспратна кон-струкција била је дрвена. Сводови су ређе кори-шћени и обично као конструкција степеништа. Од архитектонских украса издвајају се само они на прозорским бифорама, посебно у Смедереву и Го-лупцу, који су красили дунавски зид.

Није познато ко су били градитељи наших па-лата. Извесно је да се световно градитељство XV века у Србији Стефана Лазаревића темељило како на византијским, тако и на западним узорима, што се јасно огледа у појединим основама и архитек-тонским украсима палата.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Немањићске пре-стонице Рас - Пауни - Неродимља,* Глас СКА 88 (1911) 48; V. Согоујб, *Ра1аса Западења Нгатса и Ои-ћгоутки,* Иагоапа згаппа 6 (1923) 263-264; К. Јире-чек, *Историја Срба* II, 230-233; ЕШ 3, 2а§геђ 1964,

5.**у.** *pa1aca, pa1a$;* Р. бкок, *ЕИто1о§гзкг гјестк,* **з.у.** *pa1aca;* С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову,* Зборник МС ЛУ 20 (1984) 67-72; С. Ћир-ковић, *Работници, војници, духовници,* 429; А. Деро-ко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми,* Старинар 2 (1951) 59-98; I. **2сггаукоУ1С,** *ШгаИуапја г копгегуаштзИ гадоуг ггугзет па дгаЉи Мафси 1960. г 1961. %оате, 72Ж* 14 (Вео§гас1 1963) 45-56; *Средњовековни Сталаћ,* Народни музеј Кру-шевац, Крушевац 1979; М. Ковачевић, *Профана ар-хитектура средњовековног Крушевца. Резултати досадашњих истраживања,* Археолошка истражи-вања Крушевца и Моравске Србије, Београд 1980; М. Поповић, *Београдска тврђава,* Београд 1982; М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије,* Свети кнез Лазар, Београд 1988; Г. Симић, *Палата Голу-бачког града,* Саопштења 22-23 (1991) 77-101; С. Поповић, *Крст у кругу,* Београд 1994; Г. Милоше-вић, *Становање у средњовековној Србији,* Београд 1997; *8еси1аг теШеуа! агсШес1иге гп (ће ВаГкат 1300-1500 агга*[1] *Г(**8** ргезегуапоп* (Ес1. б. Сигстс - Е. Надјптурћопоб), Тће55а1ошк1 1997.

Ђ. Бубало (1) Г. Милошевић (2)

ПОЛИЧЈЕ, ЛИЦЕ (согрш деНсп, ге5 1рба, геб ташГебга) - доказно средство у поступку докази-вања кривичног дела. У доказном поступку се поли-чје или лице сматрало најважнијим и најјачим, са-вршеним доказом, поред кога други докази нису ни били потребни, а он сам је имао пресудан значај. Тим термином се могао означити и осумњичени код кога је украдена ствар била пронађена. У вези с тим је и глагол *обличити* који објашњава да је неко ухваћен у тренутку вршења кривичног дела или је *облични* онај осумњичени код кога је нађена ствар која његову кривицу доказује. Исти начин доказива-ња је постојао и у старом словенском праву код испитивања кривичног дела крађе. По Душановом законику термин *лице* означавао је и саму украдену ствар која је била нађена код осумњиченог. У *облич-не* кривце спадала је и она особа коју би село, или жупа, или господар предали судијама као злочинца и ту није било потребно изводити друге доказе у току самог доказног поступка. Изручење кривца, које би извршила територијална заједница која је сама сносила колективну одговорност за кривич-на дела учињена на њеној територији, сматрало се *обличењем,* односно самим по себи довољним дока-зом о учињеној кривици, за коју је неко био осум-њичен.

Обично су то били разбојници и лопови који су хватани на неком подручју после више извршених кривичних дела. Како је генерална истрага (тцшбћх) геггае §епегаИб) била стална обавеза и државних органа, и феудалних господара, и разних *владалаца* (в.), и самих територијалних заједница, тај начин доказивања кривице је морао бити веома распро-страњен. Угарски краљ Ладислав у свом декрету означава као кривце оне које село прогласи: 51 ^иет гога уШа ргос1атаук. Уколико би животиња, или ствар била препозната као *лице* имала се предати заједно са осумњиченим на чување селу или жу-пи, или неком старешини. Они су били обавезни да чувају *лице* све до суђења. Ако би, из било ког разлога, *лице* пропало, одговорност је сносио онај ко је био обавезан да га чува. Дешавало се да сам о-штећени наиђе на своју несталу или отету ствар и то код другог човека.

Душанов законик предвиђа ситуацију у којој оштећени негде *у гори, у пустоши* препозна своју ствар. Он је тада морао да поведе осумњиченог у најближе село, да га преда селу и тражи да га село преда судијама, као колективно одговорно за нека кривична дела учињена на својој територији. Ако га село не би дало пред судије, само село је морало колективно да плати одштету. У тадашњем начи-ну живота вероватно се *лицем* често доказивала крађа коња. За средњовековно друштво крађа ко-ња је била озбиљно кривично дело и у складу с тим, строго санкционисана. У Руској правди се кра-ђа коња наводи као кривично дело и у краткој и у пространој редакцији, а у Псковској судској грамо-ти се за крађу коња прети смртном казном, као и за друга тешка кривична дела - издајство, паљеви-ну или крађу у цркви. У Скопској повељи из 1300. године *коњски провод* се наводи као тешко кривич-но дело уз *вражду* и *девички разбој.* У Светосте-фанској повељи крађа коња се кажњава *самоше-сто,* што значи да сама глоба износи петоструку вредност украденог коња. У случају препознавања ствари код некога, притежалац спорне ствари се упућује да да *свод* (в.), односно дужан је да покре-не ланац сведочења о начину на који је до спорне

ствари дошао. Душанов законик изричито нређу-је да не могу бити помиловани они лопови и разбој-ници који буду ухваћени на делу или *се само пиће ухвати у њих*. Ако би оптужени био оправдан на суду, а *пиће* се код њега ипак касније пронашло, морали су бити кажњени они поротници који су кривца оправдали. Олакшице у доказном поступку су предвиђене за Дубровчане у више уговора са Дубровником из XIV века. Ако би дубровачки трго-вац купио коња и платио царину, а неко препознао тога коња, било је довољно да цариник или трго-вац јемче за њега и тада се Дубровчанин није упу-ћивао на свод. Крајем века су олакшице повећане, па је било довољно да се Дубровчанин закуне да је коња поштено купио и да буде ослобођен свода.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Т. Тара-новски, *Историја српског права* IV, 192-193; А. Со-ловјев, *Законик цара Стефана Цушана 1349. и 1354. године,* Београд 1980, 252, 296, 320-321; *Ро-сипское законодатетзство X-XX веков,* Законода-телБство Древнеи Руси, Том I, Москва 1984, 48, 66, 96-97.

Б. Марковић

ПОЛОВИЦА - поред основног значења поло-вине уопште, реч се користила и као термин за де-финисање посебних аграрних односа са двојаким значењем: прво, назив за деоницу земљишта која је дата у наполицу, и друго, назив за посебну вр-сту закупа, под којим се подразумева да ће закупо-примци (1осатогеб) давати закуподавцима (сопсшс-тогеб) половину рода са земљишта које су узели да обрађују. Давање земљишта у закуп под наведеним условима уобичајило се на ужој дубровачкој тери-торији већ у XIII веку, а касније и на ширем подру-чју, свуда где се простирала власт Дубровника. У латинским текстовима обично је записивано да се земљиште даје ас! тесНетатет, али од краја XIV ве-ка све се чешће у документима среће словенска реч *поповица,* па се тако земља даје на половицу (с1аге а<1 **ро1оУ1С1ат,** или ас! ро1оу1гат), а ову земљу узи-ма *половник* (ро1ошсиб, роНотсиз), који је, опет, дужан да обрађује половицу (1аћогаге ет со1еге сНс-тат ро1оуЈ2ат). Појам средњовековног половника најближи је савременом изразу „наполичар", па је и половица као закуп блиска појму наполице.

На половицу су обично давани виногради, за-тим земљиште на којем треба подићи виноград, и воћњаци, док су оранице обрађиване под другим условима. Наполичар или половник узимао је вино-граде и воћњаке у дугорочан закуп, који је трајао две, три или пет генерација, 100, 200, 500 или 1 000 година, а чешће и у *вечни закуп* (т регрешит). За све то време он лично и његови потомци или на-следници могли су слободно да располажу земљи-штем које је узето у наполицу. Такви виногради и воћњаци остављани су у наслеђе, давани су у ми-раз, могли су се куповати, продавати, залагати и завештати, али увек под условом да се извршавају преузете обавезе, а пре свега да се даје половина рода. Широка права наполичара или половника (шз ро1оушсогит) могла су бити ограничена посебним одредбама приликом склапања уговора, о чему су обе странке водиле рачуна.

Једном склопљени уговор о дугорочном закупу половник је могао да раскине по својој жељи, уколи-ко не постоје изричита ограничења у писменом уго-вору, док закуподавац није имао таква права, уко-лико их уговором није осигурао. Приликом споразумног раскида уговора или продаје земљи-шта које је на половици, наполичару или половнику припадала је и надокнада за бонификацију земљи-шта, уколико је учињена. Пошто су обично у пита-њу виногради, где је по правилу вршена бонифи-кација, онда је надокнада износила понекад више десетина перпера. Давање винограда у наполицу, односно ас1 тесНетатет, било је уобичајено и на по-дручју Когора, као и на подручјима других примор-ских градова. Сваки наполичар који измири своје обавезе према закуподавцу, који је могао али није морао бити власник земљишта, није имао више ни-каквих обавеза за закупљено земљиште ни према држави ни према неком феудалном господару.

Принцип расподеле добити ас! тесНетатет при-мењивао се и у сточарству. У ширем залеђу Ду-бровника и других приморских градова постојао је обичај да се стока поверава на чување станов-ницима који су живели дубље у унутрашњости. Пастиру који је преузео сву бригу о туђој стоци, припадала је као надокнада за труд половина сточ-ног подмлатка и половина млека, односно млечних производа. У овим односима, ипак, нема праве по-ловице, нити постоје половници.

ЛИТЕРАТУРА: I. Зтјербеуш, *Ко1ог г СгоаЦ,* ЗрНт 1941; О. Ко11ег, *А^гато-ргоггуоМ одпом па ро-*

Jгисjи Оибгоуаске гериоИке оа[1] *XIIIЉ XV з1о1jeса,* 2а§геђ 1955; И. Божић, *Земљишни систем у „Мле-тачкој Албанији ",* Немирно Поморје XV века, Бе-оград 1979, 259-331; М. Благојевић, *Земљорадња;* 2. бипдпса, *бШзкг Ка{ и XIVз1о1jeси (1333-1399),* Ре1јебаск1 хћогшк 2 (1980) 73-190.

М. Благојевић

ПОЛОВНИК в. *Половица,* в. *Земљорадња.*

ПОЛУВЕРЦИ (полоув^кркци, полоувтЈрници, полоувтЈрни **кзмци)** - као обележје оних који не прихватају целину правоверног учења или га из-обличују може представљати, са гледишта право-славне цркве, било који облик хришћанске јереси. По свој прилици, употреба у овом значењу рашире-на је посредством једне легенде о постанку народа, настале вероватно у Самуиловом царству почет-ком XI века, а сачуване у више варијанти и руко-писа све до XVIII века. Према овој легенди народи се деле на правоверне (православце), полуверне (остали хришћани) и неверне. Полуверне језике (народе), потекле од Нојевог сина Јафета, чине хри-шћанске секте са Истока и, већим делом, католич-ки народи Европе (Фрузи, Угри, Аламани, Саси итд.).

Обухватање хришћанских јереси апелативом полуверници погодовало је и машти уметника. Са-бор св. Симеона насликан 1296. у Ариљској цркви представља овог владара на престолу, са по једним епископом са стране, а у доњој половини слике две групе свештених лица, од којих су једни *свети пра-воверници,* а други *полуверници.* Порука фреске, настале у служби ширења Немањиног култа, не до-пушта изричито тврђење о томе кога представљају насликани полуверници. Додуше, у литератури су се, брањена подједнаком упорношћу, истицала два становишта: да је реч о сабору против богомила, односно против латинске цркве. Без обзира у којој мери је представа сабора, у Ариљу или у Житију св. Симеона од Ст. Првовенчаног (које је сликару могло послужити као књижевни узор), заснована на историјској подлози, њена порука је изразито симболична. Угледајући се на композициона реше-ња иконографије васељенских сабора, она има за циљ да Немању уведе „у ону скупину хришћан-ских царева што су се прославили за чистоту праве вере" (В. Ђурић). Стога, под полуверницима не треба тражити припаднике одређене хришћанске цркве или заједнице, већ симболичну представу отпадника од праве вере чијим прогањањем је Не-мања уздизао и ширио православље.

Душанов законик сведочи да израз није остао ограничен само на апокрифне списе или симболи-ку уметника. Чланом 9 спречава се мешовити брак између полуверца и православне, уколико се муж не покрсти. У овом случају полуверац означава като-лика. Томе у прилог говоре чињенице да се овај члан налази у скупини одредаба које се тичу като-личке цркве и, још више, да су у време доношења Законика термином полуверци у тадашњој српској држави могли бити обележени само католици.

ИЗВОРИ: Р. Грујић, *Легенда из времена цара Самуила о постанку народа,* Гласник СНД 13 (1934) 198-199; Н. Радојчић, *Законик,* 45, 91.

ЛИТЕРАТУРА: А«1Рђ 22 (1900) 211 (С. Лге-сек); Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 108; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље 1934, Београд 1997[2], 33; В. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству сред-њег века и њихове књижевне паралеле* (II), ЗРВИ 10 (1967) 137-141 (са прегледом старије литерату-ре); Б. Ковачевић, *Неверни, полуверни или право-верни? „ Босанска црква у светлости данашњих истраживања ",* 5.1. ег а. (= *О такозваним богоми-лима,* Наша прошлост 4-5 (1969-1970) 5-31, и се-парат, Краљево 1971); А. Соловјев, *Законик цара Стефана Цушана 1349. и 1354. године,* Београд 1980, 178.

Ђ. Бубало

ПОЛУДИНАРИ в. *Новац.*

ПОЛУКНИЦА в. *Лукно.*

ПОЉУБАЦ в. *Етикеција.*

ПОМЕН (паллатц Мггјји/п, ***Муг(а)* - 1.** Моли-твени чин, сећање, молитва цркве и живих хри-шћана за своје преминуле чланове који су умрли са надом на васкрсење и живот вечни. Готово сва богослужења хришћанске цркве имају оне делове у којима се у молитвама помињу имена, како жи-вих тако и умрлих. Посебно је то карактеристично за литургију на којој се, и то на самом њеном по-четку који се зове проскомидија, читају имена из диптиха (спискови са две колоне имена: живи и мртви), и свештеник при сваком помињању име-на вади по једну честицу из просфоре (принос у хлебу) и говори: ***помени Господе.*** Физичком смрћу не престаје чланство и припадност цркви, и обаве-за је цркве и живих њених чланова да се увек мо-ле за преминуле. Од старине се за умрле врше мо-литвени чинови (панихиде, парастоси, помени) у одређено време, и то: у трећи, девети и четрдесети дан по смрти, као и годишњи помен. Посебан сед-мични дан који је посвећен умрлима јесте субота. Сем тога, у току године умрлима се чине молитве-ни помени у Месопусну суботу пред Велики пост пред Васкрс, затим у суботу пред Духове, Михољ-ске задушнице, и суботу пред Митровдан, као и на Побусани понедељак (први понедељак после Васкрса).

Молитвени чин за умрле врши свештеник или епископ, у цркви или на гробу покојника, над при-премљеним куваним житом (пшеница, јер је зрно које клија символ васкрсења и вечног живота), за-тим упаљеном свећом или уљем (кандило или поли-јелеј), као символом вечног, блаженог живота. Са-држај молитвеног помена за умрле јесте, у ствари, молитва за опроштај његових грехова и да буде спа-сен на дан Праведног Божијег суда.

2. Према српским средњовековним писаним из-ворима панихиде (свеноћна бдења) врше се на дан смрти покојника. Особито су ктитори и велики да-родавци манастира и цркава стицали право и на помен, односно право да се њихово име помиње (да се црква моли за њих) док су живи, а да се по-сле њихове смрти у њиховим задужбинама (за душу подигнутим) врше помени њих или и чланова њи-хових породица. Управо су помени или панихиде били један од главних мотива и побуда да се црква дарује покретном и непокретном имовином у на-шем средњем веку.

У манастирима су посебно вршени помени кти-тора. Тако се у Хиландарском типику светог Саве (глава 35) заповеда да се у Хиландару сваке године 13. фебруара врши помен светом Симеону ***са по-јањем и свећама, и у вашем јелу и пићу.*** При томе се, исто тако у Типику, нарећује да се тога дана за душу ктитора, светог Симеона, чине и добра дела, ***и давање на вратима хлеба и вина.*** Исти пропис у Типику важи и за свету Анастасију, Симеонову су-пругу, чији годишњи помен је 21. јуна. Слична је у том погледу и одредба Студеничког типика (гла-ва 35). Студенички игуман је за тај дан морао да обезбеди рибу са Дунава или из Зете, а на помен је обавезно позиван владар и игумани осталих ма-настира.

Ако у једном манастиру у току једне седмице има више годишњих помена умрлој братији, то се помен свима вршио заједно. Диптих са именима упокојене манастирске братије, са датумима њихо-ве смрти, односно годишњег помена тачно и преци-зно је водио еклисијарх, и то је било једно од њего-вих основних послушања у манастиру.

3. Врста давања епископу **(поменц помен^ доу-Ховни),** чији износ у новцу или натури није довољ-но познат. Помен духовни ретко се спомиње у из-ворима и увек је у вези са скупљањем одређених дажбина за епископа - ***бира*** и ***врховине.*** Рашки епи-скоп имао је само помен духовни на територији вла-стелинства Св. Стефана у Бањској, јер је игуман во-љом краља Милутина добио право да суди духовни суд, да убира глобе и дохотке. По дохоцима се може закључити да се ради о биру и врховини. Рашки епископ је за своје уступљене приходе манастиру као надокнаду добио шест стотина перпера за кан-дило саборне цркве Рашке епископије, Св. апостоле.

У хумским повељама (1318-1321. и 1324), где се констатује тешко сиромашење епископије услед рата, помиње се и помен духовни **(кре кпископ ХЛћМћски не имл поменл доуховнлго, ни кроугл, ни кири).** У дечанским повељама забележена је обавеза попова хвостанском епископу само у да-вању помена **(рлзв^ћ ДА моу к поменц).** То би зна-чило не само помен епископовог имена у цркви за време службе, већ и одређену врсту давања. Изгле-да да се за помен духовни може претпоставити да је био у новчаном износу. Једна одредба из повеље мелничком митрополиту Кирилу, за цркву Св. Ни-коле Стошког, такође бележи помен духовни и по-ред тога и суму од четири динара годишње на име давања било коме од будућих мелничких митропо-лита. Како је митрополит Кирило поставио калу-

ђера да служи у цркви, свакако је он давао духовни помен митрополиту.

ИЗВОРИ: ***Хиландарски типик,*** глава 35 и 36; ***Студенички типик,*** глава 35; Свети Сава, ***Сабра-ни списи,*** прир. Д. Богдановић, Стара српска књи-жевност, књ. 2, Београд 1986; С. Новаковић, ***Закон-ски споменици,*** 597, 598, 614, 616, 629-630, 652.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, ***Хеортологија,*** Бе-оград 1961, 277-284; Л. Мирковић, ***Литургика 2,*** Београд 1967, 173-180; Р. Грујић, ***Српско средњеве-ковно парохиско свештенство,*** 72; Р. Грујић, ***Лична властелинства,*** 53; Д. Динић-Кнежевић, ***Прилог проучавању свештенства у средњовековној Срби-ји,*** Годишњак ФФ НС 13 (1968) 59.

Р. Поповић(1, 2) М. Јанковић (3)

ПОМЕНИЦИ (поменкникк) - црквене, бого-службене књиге које су средњовековни српски пи-сари састављали за потребе чинодејствовања све-штеника у олтару цркве пре почетка Божанствене литургије (на светој Проскомидији) када се распо-ређује евхаристијски хлеб на дискосу, улива вино у свети путир и помињу имена живих и упокојених хришћана (в. ***помен).*** У поменицима се бележе и заједно сабирају имена српских средњовековних владара и „простих" мирјана, највиших црквених архијереја и обичних монаха и монахиња. Иако је најстарији сачувани поменички рукопис настао средином XIV века, већ у Хиландарском типику св. Саве се спомиње време, начин и доследност читања црквеног ***помјаника.***

У седиштима средњовековних српских еписко-пија и митрополија (Злетовска и Призренска) на-стали су најстарији ***проскомидијски поменици*** или ***проскомидије.*** У њиховом садржају налазе се пред-говори или правила о уписивању у поменик, кти-торски помени, владалачки помени, имена српске средњовековне властеле, помени духовних досто-јанственика, мирјана, монаха и монахиња. Про-скомидијске књиге попуњавало је, по правилу, ви-ше писарских руку у временском раздобљу које је обухватало и по неколико векова. Од XVI до XVIII века проскомидије се састављају као књиге мана-стирских приложника, било да су у питању поје-динци, било да је реч о поменима читавих села, градова и манастира.

Помени ктитора и чланова средњовековних вла-дарских породица заузимају централно место у нај-старијим поменичким рукописима. Ови помени налазе се на самом почетку рукописа и њихова ре-презентативност огледа се како у спољашњем сјају и богатству рукописних украса, тако и у књижевном стилу са мноштвом епитета и молитвеном карак-теру текста. Помени чланова владарских породи-ца започињу бележењем родоначелника династије Немањића: ***Помени Г(оспод)и владику Немању, Си-меона монаха и мироточца,*** а завршавају се име-нима српских деспота из XV века или именима сремских Бранковића.

Владалачки делови поменика представљају сво-јеврсне кратке ***родослове*** (в.), с тим што аутор по-меника није оптерећен настојањем да доказује ге-неалошку повезаност Лазаревића и Бранковића с династијом Немањића, већ кратко и јасно упису-је имена чланова њихових породица. Свештеник је на светој Проскомидији читао имена ***светород-них, христољубивих и благочестивих*** српских вла-дара и приносио молитве Господу Богу да их се сети и помене у царству небеском.

Поменици су мале ризнице личних имена, гео-графских назива, занимљивих записа о ктиторима, приложницима и добротворима цркве. Уз литур-гијско-молитвени карактер, поменици имају вред-ност драгоцених историјских извора.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Српски поменици XV-XVIII века,*** Гласник СУД 42 (1875) 1-152; Љ. Стоја-новић, ***Стари српски хрисовуљи, акти, биографи-је, летописи, типици, поменици, записи и др.,*** Спо-меник СКА 3 (1890) 176-189.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, ***Православна ли-тургија или наука о богослужењу Православне источне цркве,*** Сремски Карловци 1918/20, 55-62; Ђ. Сп. Радојичић, ***О поменику Св. Богородице Ле-вишке,*** Старинар 15 (1942) 43-69; В. Мошин, ***Слу-жба и житије св. Петра Коришког с Коришким помеником у рукопису САНУбр. 123,*** Старине КМ 4-5 (1968-1971) 151-159; И. Ђурић, ***Поменик све-тогорског Протата с краја XIV века,*** ЗРВИ 20 (1981) 139-169; Љ. Штављанин-Ђорђевић, ***Један недовољно познат поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића,*** Археографски прилози 9 (1987) 331-347; Ђ. Трифуновић, ***Азбучник,*** 261; Д. Дани-ловић, ***Стари српски поменици,*** магистарски рад

одбрањен 1994. на Филозофском факултету у Београду.

Д. Даниловић

на, ЛИЧ 3 (1937) 119-146 (= *Српске земље у средњем веку,* Београд 1978, 319).

М. Шуица

ПОНОС - у средњовековној терминологији имао је двојно значење. Понос као обавеза зави-сног становништва позната је још из времена Сте-фана Немање и подразумевала је пренос ствари владара или властелина на својим коњима, или другој теглећој стоци, до *крпљева стана,* односно одредишта где се налазио, или које је одређивао владар. Поносом су сељаци преносили различиту робу која је укључивала и прехрамбене произво-де. Зависно становништво које је живело на вла-стеоским баштинским поседима није било осло-бођено дужности давања поноса.

Ову обавезу прописивали су Немањићи генера-цијама, кроз различите повеље и законе, од *Зако-на старог Србљем* (в.), преко Светостефанске, Де-чанске и других хрисовуља, па све до Душановог законика (чл. 60). Да је дужност обављања поноса била присутна и у времену после Немањића све-дочи и повеља деспота Стефана Лазаревића мана-стиру Хиландару из 1411. године. Од обављања те работе били су ослобођени у одређеним случаје-вима људи на црквеним имањима. Такву приви-легију манастири су добијали заједно са ослоба-ђањем од других обавеза, искључиво од стране владара.

Друго значење овог појма везано је за транспорт уопште, првенствено за средњовековну караванску трговину: *За понесење карвана апи кога годе поно-са* (1454). Понос је означавао преношење товара које су на коњима преносили средњовековни тр-говци и власи у склопу каравана, али и товар уоп-ште, који је преношен коњима. Понос је и пренос: *а за понос с барке у кућу где се предаје и за кућу нећете платити ништаре* (1415).

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ беШса,* 61, 191, 476, 571; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 609, 614; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 104; Н. Радојчић, *Законик,* 54, 106.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк ЈА21Ј;* Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 26-27; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 209; М. Ди-нић, *Цубровачка средњовековна караванска трговина,* ЛИЧ 3 (1937) 119-146 (= *Српске земље у средњем веку,* Београд 1978, 319).

М. Шуица

ПОНОСНИЦИ - људи који су чинили основ караванске формације, преносили и обезбеђивали карвански товар предвиђен за транспорт. Били су регрутовани из социјалног слоја влаха - сточара, за дубровачку трговинску мрежу, претежно насе-љених у областима у залеђу, у Херцеговини и Црној Гори. Били су подељени у родове и живели су у планинским селима, катунима, бавећи се узгојем стоке и преносом робе за потребе трговаца и преду-зимача из Дубровника, Србије и Босне. За пренос робе користили су своју теглећу марву, углавном коње, мада су коришћени и магарци и муле. Поно-снике је ангажовао *крамар* (в.) или *примићур* (в.) и они су се у својству гонича и наоружане пратње, као део караванске дружине, налазили под његово-вим заповедништвом. Поносници нису директно долазили у контакт са трговцима чију су робу пре-носили, већ су са њима имали везе само посред-ством крамара.

Поносници који су преузимали робу за тран-спорт у Дубровнику, нису преносили товар до крај-њих одредишта каравана, осим у изузетним случа-јевима, већ само до одређених пунктова где се роба претоваривала. Ту су товаре преузимали други поно-сници који су робу преносили до градова и тргова у Србији и Босни.

Приликом склапања уговора о преносу робе између трговаца и крамара одређиван је и број поно-сника који је пратио караван. Догађало се да је број влаха вишеструко превазилазио број коња због оштријих мера заштите. Забележен је и случај да је 1407. године један караван од седамдесет два коња, који се кретао у правцу Лима, пратило две стотине влаха, због велике несигурности пута. Наоружање које су са собом носили подразумевало је лукове и стреле, мачеве и штитове. Уколико би се у току транспорта товар оштетио услед лошег причвршћи-вања за теглећу стоку, надокнаду су плаћали поно-сници, док је одговорност за остале незгоде и ште-ту преузимао крамар. Изненадна промена маршруте наређена од стране трговаца била је власима посеб-но надокнађивана.

За посао који су обављали поносници су били плаћени углавном у новцу и то по товару који су преносили. Власи су натуралну надокнаду добија-ли једино за пренос соли и то половину целокупног товара, с обзиром на неопходност овог артикла у исхрани стоке и прављењу сточних производа.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, ***Рјечник; Кјестк ЈА2ХЈ*** К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 189-190; М. Динић, ***Цубровачка средњовековна караванска тр-говина,*** ЛИЧ 3 (1937) 119-146 (= ***Српске земље у средњем веку,*** Београд 1978, 305-330); К. Јиречек, ***Власи и Мавровласи у дубровачким споменицима,*** Зборник КЈ I, 193-204; К. Јиречек, ***Трговачки пу-теви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку,*** Зборник КЈ I, 272-273; Г. Шкриванић, ***Путеви у средњовековној Србији,*** Београд 1974, 24-27, 39.

М. Шуица

ПОП (свештеник1> од **1ЕрЕ1#,** л;рео(ЗшЕро$, поп према грчком л:ал;а$) - **1.** У јерархијској структу-ри хришћанске цркве свештеник (јереј) или презви-тер налази се на другом месту, после епископа а пре ђакона. ***Свештенство*** (в.) је неотуђива структура саме цркве и једна је од светих тајни утемељених у Новом завету. Ову свету тајну обавља искључи-во епископ као прејемник и наследник апостолске службе, а апостоле је изабрао сам Христос. Јереј или презвитер у цркви се постаје рукоположењем (грч. хиротонија) од стране епископа над кандидатом који је изабран и достојан тог свештеног чина и слу-жбе. Рукоположење се обавља на литургији: пошто кандидата приведу у олтар, он клекне, епископ по-лаже руке на његову главу и изговара молитву ко-јом призива благодат (харизму) Светог духа. При томе новорукоположени јереј добија и посебне све-штеничке одежде у којима обавља богослужења и свете тајне: епитрахиљ, фелон и појас. Тако пре-звитер или јереј постаје саслужитељ епископа, пре свега на литургији и вршилац светих тајни и чино-ва (крштење, венчање, исповест, молитвословља...). По правилима (канонима) презвитер добија паро-хију, односно тачно се означава црква или храм при којој ће служити (рукоположење са назначењем). Презвитер је зависан од епископа и њему је у ду-ховном погледу потчињен. Та зависност се огледа у обавези презвитера да на свим богослужењима по-миње свог епископа.

У општа правила (каноне) која важе за клири-ке, па и за презвитера, спада и правило да може би-ти у браку (једном), али пре рукоположења. Осим литургијске службе, презвитер је и духовни пастир, учитељ у вери, проповедник и управитељ ***парохије*** (в.) као основне црквене ћелије у организацији хри-шћанске цркве.

2. Попови су представљали неку врсту прелазне категорије између зависних људи и припадника фе-удалне класе. Међу њима је било власника већих имања, па и читавог села, а потицали су из редова властеличића; много више је оних који нису имали ништа, а регрутовали су се из редова меропаха и сокалника. Њима је властелин у чијој су цркви слу-жили био дужан да да по ***три њиве законите, ждре-бије*** (в.). Ако би и поред опомене од стране еписко-па одбио да то учини, поп је био слободан да оде где му је воља. И на манастирским поседима су по-пови баштиници држали своју баштинску земљу и били слободни, док су остали од манастира доби-јали по трињиве законите и били лично слободни. Под слободом попова се пре подразумевала могућ-ност да одаберу цркву у којој ће служити, него осло-бађање од свих обавеза према властелину, односно манастиру. То се види из манастирских повеља ко-је и за њих предвиђају одређене работе. На Бањ-ском властелинству попови су као и остали мана-стирски људи копали виноград, по три дана жели, али нису излазили на кошење. Слично је било и на Дечанском и Арханђеловском властелинству, док су на Грачаничком припремали хмељ за пиво. Оста-лих работа и дажбина су углавном били ослобођени.

Поп је имао обавеза и према епископу који га је заређивао. Посећивао га је три пута годишње ***с поклоном законим*** на Ускрс, Божић и Покладе. Уз то му је предавао ***духовни доходак*** и ***бир,*** који се пла-ћао од брачне постеље, ***наодрицом.*** Меропси су да-вали лукно жита или два динара, а Власи и Арбана-си један динар или полукницу жита. У почетку су и попови плаћали бир, али касније само духовни до-ходак или врховину као знак потчињености епи-скопу који их је постављао у свештеничко звање.

3. Душанов законик штити углед парохијског свештенства исто као и углед епископа. За убиство црквеног лица предвиђена је строжа казна него за убиство властелина (чл. 94 и 95). Али друштвени и економски положај парохијског свештенства није истоветан. Знатна је разлика између попова башти-ника и попова без баштине, којима су обезбеђене

три њиве законите, где је *поповска капа слободна* (чл. 31 и 65). Три њиве очигледно нису биле до-вољне да исхране већу породицу. У таквим случа-јевима свештеници без баштине узимали су више земље на којој су работали по закону. На додатној земљи положај парохијског свештенства изједна-чавао се са положајем зависног становништва. Уо-сталом, попови без баштине потицали су из пот-чињеног слоја себара. Међутим, за време краља Стефана Дечанског долази до затварања друштва. Онемогућује се прелазак меропаха у редове све-штенства: *Ида се поп од попа стави, а меропшић* (син меропха) *ако књигу изучи, а он да је меропах,* гласи одредба Дечанске хрисовуље. Према томе, од времена Стефана Дечанског парохијско свештен-ство попуњавали су само поповски синови. Али већ почетком XIV века, за поповске синове који су се припремали да наследе оца, уводи се ограниче-ње. Само је један могао да буде рукоположен за свештеника: *Синови попови који књигу изуче, сви једну очеву земљу да држе* (Бањска хрисовуља).

Породица свештеника без баштине раслојавала се у различите друштвене слојеве. Један син је сле-дио позив оца, док су други постајали сокалници (Скопска хрисовуља), а касније меропси (Дечанска хрисовуља).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 105, 107, 111-116, 395, 399, 431, 459, 466, 481, 486, 521, 522, 525, 572, 590, 616, 625, 627, 629, 634-636, 644, 650-652, 660, 668, 669, 691, 700, 767; А. Со-ловјев, *Одабрани споменици,* 80, 94, 115; Љ. Сто-јановић, *Повеље и писма* 1-1, 83, 118, 170, 332; 1-2, 119, 210, 299, 331, 462, 468, 476-478; Н. Радојчић, *Законик, 47,* 48, 50, 55, 61, 72, 94, 97-99, 107, 108, 116, 130.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна ли-тургика* 2, Београд 1967, 106-127; Ј. Поповић, *Цог-матика православне цркве* 3, Београд 1978, 574-575, 634-637; Д. Перић, *Црквено право,* Београд 1997, 78-91, 133-134; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 1, Минхен 1962, 231-243; Ст. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 118, 168, 171-173; Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923; Т. Тарановски, *Исто-рија српског права* I, 98-110; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 66-67; Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проуча-вању свештенства у средњовековној Србији,* Го-дишњак ФФ НС 11, 1 (1968) 51-61; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве ",* 142-144; *ИСН\,* 381 (М. Благојевић); Р. Милошевић, *Цру-штвени положај православног свештенства у српској средњовековној држави,* Православна мисао 1984.

Р. Поповић(1) Д. Динић-Кнежевић (2) Р. Михаљчић (3)

ПОРОТА в. *Судство.*

ПОРОТНИЦИ в. *Судство.*

ПОРТА - хришћански термин за „Врата" (КарО, „Праг". Тим изразом се у Османском царству озна-чавао владарски двор, као што је то чињено у ста-рим источњачким царствима. Најчешће су се кори-стили изрази попут *Узвишена порта, Висока порта* (Бег§аћ-**1** ти'а11а), али и *Врата* (Праг) *среће* (Вађ-**1** 5е'ас!е1:, *Т)$т-* 5е'ас1е1:, ЗиоМе-**1** **5е**'ас1е1:). Врата среће су иначе трећа врата у Топкапи-сарају близу којих се одржавао Царски диван (савет). Израз је првобитно означавао место са којег је султан пратио рад Цар-ског дивана на коме су решавани сви важни држав-ни послови. Од XVIII века, Узвишеном портом (Вађ-**1** 'аН) називао се сарај великог везира, јер је и Диван почео ту да се састаје (отуда назив Ра§а/УегТг карш).

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско Царство,* 108-109, 126-128; *Вао-**1** 'аП,* ЕР (Ј. Оепу); *Карг,* Е1^2 (К. Мапхгап).

А. Фотић

ПОРТРЕТИ - ЛАИЧКИ И ДУХОВНИ - обич-но представе живих, а нешто ређе и преминулих личности које се по својој функцији, натписима, месту или начину приказивања разликују од лико-ва светитеља као предмета религиозног култа. Пор-третске црте, заправо одраз физичких и карактерних особености модела, присутне понекад и на свети-тељским ликовима, у средњовековној уметности немају пресудну улогу за одређење овог жанра. Средњовековни портрет, неретко, поузданије де-

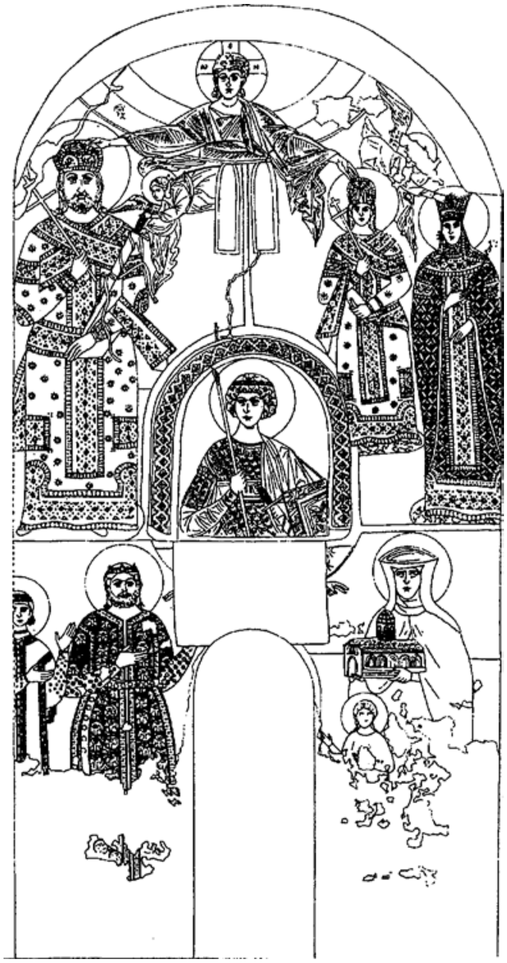

Портрети - црква Св. Ђорђа, Попошко

финише личност портретисаног указујући на њен социјални статус, религиозни став и однос према Богу, политичку улогу у држави, родбинске везе, богоугодна, обично ктиторска дела, војне успехе, амбиције и претензије, него безусловно верним представљањем лика и карактера. У складу с тим, понекад се намерно тежи изразитој идеализацији и саображавању портрета препознатљивим обра-сцима. Степен идеализације зависио је како од дру-штвеног ранга и пола портретисане особе, тако и од схватања епохе и културног миљеа у којем пор-трет настаје. С друге стране, одступања портрета од физиономских и карактерних црта модела и њи-хова само уопштена сличност најчешће су били по-следица скромне средњовековне заинтересовано-сти за индивидуално и лично, затим особене сликарске методологије, недовољног познавања модела или пак невештине уметника.

При изради портрета уметници се служе доне-кле особеним ликовним средствима. Представе жи-вих људи изведене су по правилу уз наглашену упо-требу линије, нешто подробнији опис физиономије, одеће и инсигнија, док је примена зелених сенки, обавезних на светитељским ликовима, готово пот-пуно избегнута. Такве сенке, међутим, могу да се јаве на портретима умрлих особа, обележених често и посебним ставовима (прекрштене руке на груди-ма, итд.), специфичним иконографским контекстом у којем се јављају и садржајем натписа.

У уметности српских средњовековних држава портрет се појављује у различитим видовима ли-ковног израза и у оквиру различитих естетских и употребних целина. Срећемо га прилично ретко у минијатурном сликарству рукописа и повеља, ка-меној пластици храмова, у сликарству портатив-них икона и на предметима примењене уметности, знатно чешће на новцу и печатима, а далеко су нај-бројнији портрети сачувани у црквеном зидном сликарству.

Бројем и разноврсношћу иконографских реше-ња, портрети из српских цркава превазилазе окви-ре националног значаја и чине најбогатију до да-нас сачувану „галерију" средњовековних ликова у читавом источнохришћанском свету. Најстарији познати портрет у српској уметности припада, ме-ђутим, сфери западних уметничких утицаја. Реч је о ктиторској представи једног зетског краља, по свему судећи Михаила Војислављевића, наслика-на вероватно око 1080. године у цркви Св. Миха-ила код Стона. И најстарији портрет неког духовног лица - епископа Данила - потиче са територије Зе-те, из цркве Ризе Богородичине у Бјелој (ХП-ХШ век), али је насликан у стилу византијске уметно-сти. У оквирима византијских уметничких и ико-нографских схватања такође ће бити сликани пор-трети чланова најугледније српске династије -Немањића, почевши од портрета великог жупана Стефана (касније Првовенчаног) и великог кнеза Вукана, на северној кули главног улаза у Студени-цу (око 1208/09), као и потоњих српских владара - Мрњавчевића, Лазаревића и Бранковића. Једино су извесне владарске представе на новцу и печати-ма, као и ретки сачувани портрети настали на тери-торији средњовековне Босне, сведоци трајних ути-цаја западних уметничких схватања.

Током најранијег периода уметности Немањи-ћа портрет се јавља готово искључиво у оквиру

ктиторских композиција, које су могле добити и улогу ***надгробног портрета,*** обично на јужном зи-ду западног травеја наоса. Таква композиција при-казивала је неког члана владарске породице као до-натора с моделом храма, док су испред њега у улози заступника пред Христом, односно патроном свети-лишта, били сликани Богородица или пак ктиторо-ви преци у оквиру тзв. ***хоризонталне династичке лозе.*** На портретима из првих деценија XIII века српски владари, иако господари државе с титулом ***великог жупана*** (в.), касније ***краља*** (в.), својим ста-вовима, орнатом, ***инсигнијама*** (в.), па и интитулаци-јом у натписима следе обрасце карактеристичне за високе достојанственике византијског двора. Тек се на портретима из времена краљева Уроша I и Драгутина може јасније пратити процес постепе-ног усвајања одлика византијског владарског пор-трета. За владавине краља Милутина ликови срп-ских суверена били су већ потпуно саображени свечаној византијској царској слици, укључујући ту и посебна иконографска решења каква је, реци-мо, формула ***Божанске инвеституре*** у оквиру које је приказиван Христос како сам или преко својих анђела предаје владарима инсигније власти. И гене-алошка слика српске династије у време краља Ми-лутина добија потпуно нов, узвишенији вид и ја-вља се у облику ***Лозе Немањића*** (в.).

Раст самосвести у врховима српског друштва током овог периода такође показују портрети срп-ских архиепископа. Заједно са представом св. Саве Српског ови портрети се у време Уроша I придру-жују светитељским ликовима највећих православ-них архијереја у олтарском делу храма. Крајем XIII и почетком XIV века портрети и светитељски лико-ви српских архиепископа и епископа бивају гру-писани у оквиру ***развијених низова*** у западним по-стројењима катедралних храмова, пружајући сведочанство о трајности и светости аутокефалне Српске цркве и њених епархија. Српски црквени поглавари, попут световних владара, представљају се већ почетком XIV века у савременој одећи најви-шег ранга - сакосу. Портрети српских архијереја и владара током овог периода почињу да се сликају и у оквиру сцена које илуструју извесне богослужбе-не химне.

Док су током XIII века портретисани искључиво чланови породице Немањића, затим архиепископи и епископи Српске цркве, и само изузетно игума-ни значајнијих манастира, у првој половини XIV века долази до пресудне промене. Као значајни кти-тори цркава у Србији се све више јављају представ-ници властеле и високог свештенства па се у складу са тим на зидовима храмова сликају ктиторски пор-трети племића и црквених достојанственика, а уку-пан број портрета нагло расте. Ова појава добија на значају нарочито у време краља и цара Душана и његовог наследника Уроша. У задужбинама власте-ле сликају се, поред класичних ктиторских портре-та, на којима властелин-ктитор обично у пратњи чланова своје породице приноси модел цркве па-трону храма, и ***свечани владарски портрети*** као знак властелинове потчињености одређеном влада-ру и као својеврсна потврда законитости ктитор-ског чина. Попут портрета владара и портрети срп-ске властеле понављају византијске обрасце када су у питању иконографска решења, одећа и знаци достојанства портретисаних, али византијска ин-сигниолошка хијерархија при томе није строго по-штована. У задужбинама највиших представника државе и цркве доследно се негује, такође током овог периода, обичај заједничког сликања српских владара и црквених поглавара. Везаност портрета за западни део јужног зида наоса временом је потпу-но напуштена. Портрети сада добијају место у ра-зним деловима храма, од олтарског простора до за-падне фасаде, јављајући се у другој зони живописа - понекад изнад улаза у храм ***(над прагом).***

Традиције портретског сликарства неговане у време последњих Немањића наставиће да, у већој или мањој мери, трају у задужбинама њихових на-следника Мрњавчевића и Лазаревића. Иако није носио праву владарску титулу, деспот Стефан Лаза-ревић на својим портретима углавном носи владар-ске инсигније и користи се иконографским обра-сцима особеним за портрете суверена највишег ранга. У задужбинама његових поданика успоста-вља се знатноириснији однос између портрета пле-мића-ктитора и портрета господара државе, при чему се владар јавља у улози неке врсте посредни-ка између својих поданика и Бога.

Портрети духовних лица из овог времена са-свим су ретки. Малобројне представе чланова дина-стије Бранковића показују знатнија одступања од канона византијске владарске слике.

Сачувани српски средњовековни портрети пред-стављају значајну и још увек у недовољној мери искоришћену врсту историјских извора. С обзиром да су најчешће стварани под надзором, а неретко и

по поруџбини високих духовних и дворских досто-јанственика, они се морају прихватити као сведо-чанство проистекло из најупућенијих и најодговор-нијих кругова тадашњег српског друштва.

Поузданост података које пружају портрети у великој мери произилази из чињенице да су они имали јавну функцију и да су служили „мемори-сању" одређених имовинско-правних радњи и за државу значајних одлука и догађаја - ктиторског чина, одређивања наследника престола, војних успеха, признавања потчињености одређеном си-зерену итд. Своју пуну вредност портрети показу-ју када се посматрају као јединствен спој писаног (натпис, текст повеље итд.) и ликовног (слика) изво-ра. Захваљујући врсти и богатству података које садрже, натписи што прате портрете чине изузетну епиграфску ризницу, значајну како за изучавање ***титулатуре*** владара и других достојанственика, тако и за познавање историјата црквених спомени-ка у којима су сачувани. Саме ликовне представе пружају најпоузданије, а понекад и једине изворе за проучавање ношњи и инсигнија виших слојева срп-ског средњовековног друштва, затим дају бар при-ближне податке о изгледу приказаних личности, а каткада су јединствени документ о постојању тих личности и њиховом месту у друштву. На основу ***ктиторских модела*** насликаних у рукама донатора, могу се доносити прилично поуздани закључци о првобитном изгледу и фазама изградње појединих црквених грађевина. Сагледани у свом ширем ико-нографском, програмском и просторном контексту, портрети нуде незаобилазна сведочанства о кључ-ним идеолошким, политичким и верским назори-ма насликаних личности и друштвеног окружења у којем су деловале.

Сви средњовековни портрети ипак немају под-једнаку вредност као историјски извори. Портре-ти који настају на знатнијој хронолошкој или про-сторној удаљености од времена и средине у којој је живела портретисана личност, у већој мери одра-жавају схватања, знања и потребе културног кру-га за који ради портретиста, него друштвеног окру-жења портретисаног. С друге стране, представе владара на новцу и печатима имају ограничену изворну вредност због природе ликовног медија у којем су извођени и околности да су ове представе обично копиране, као део клишеа, са страног нов-ца и печата. Критички приступ нужан је, међутим, и у случају свих осталих портрета. Као при кон-султовању историјских извора уопште, и код ли-ковног извора се мора обраћати пажња на то ко је наручилац одређеног дела и којој средини је оно било намењено, затим у каквим историјским прили-кама дело настаје, каква је била сврха његовог на-станка и да ли су на њему вршене накнадне интер-венције. Тек када има одговоре на горе постављена питања, истраживач може процењивати у којој ме-ри уметник својим остварењем одражава реално историјско стање, а у којој промовише нечије пре-тензије или намере и са колико обавештености то чини.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Л. Окунев, ***Портрети коро-леп-ктиторов в сербскоп церковноп живописи,*** Ву-2апипоб1аУ1са 2 (1930) 74-99; С. Радојчић, ***Портре-ти српских владара у средњем веку,*** Скопље 1934 (= Београд 1996); Ј. Ковачевић, ***Средњовековна но-шња балканских Словена,*** Београд 1953, 25-91; Е. Кк2т§ег, ***8оте Ке/1ехгоп оп РогıгаИиге т ВугапПпе Ан,*** ЗРВИ 8, 1 (1963) 185-193; В. Ј. Ђурић, ***Три до-гађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству,*** Зборник МС ЛУ 4 (1968) 65-100; Т. Уе1тапз, ***Те роПгаИ дат ГаН дез Ра1ео1о§иез,*** у: Ап: е* 50С1ег.е а Вугапсе зош 1ез Ра1ео1о§ие5, Уешбе 1971, 93-148; В. И. Джурич, ***Портрети в изобра-женжх рождественских стихир,*** у: Византил, КЗж-нбш славлне и древнлл Русв, Западнал Европа. Ис-кусство и кулвтура, Сборник статеи в чест В. Н. Лазарева, Москва 1973, 244-255; I. 8ратагак15, ***The РоПгаН 1п ВугапИпе Шитгпагеа[1] Мапизспргз,*** Ге1-о!еп 1976; Г. Бабић, ***Низови портрета српских епи-скопа и архиепископа и патријараха у зидном сли-карству (ХШ-Х^1 в.),*** у: Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 319-342; Г. Бабић, ***О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара,*** Зборник МС ЛУ 15 (1979) 151-176; В. Ј. Ђурић, ***Цруштво, држава и владар у уметности у доба династије Лазаревић-Бранко-вић,*** Зборник МС ЛУ 26 (1990) 23-41; С. Марјано-вић-Душанић, ***Владарске инсигније и државна сим-болика у Србији од XIII до XV века,*** Београд 1994, 45-112; Д. Војводић, ***Владарски портрети српских деспота,*** у: Манастир Ресава. Историја и уметност, Деспотовац 1995, 265-297; Д. Војводић, ***Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати,*** у: Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 265-297; И. М. Ђорђевић, ***Зидно сликарство српске властеле,*** Београд 1995, 105-125; Г. Бабић, ***Тез роПгаИз дез ^гапдз дг^т-***

Шггев *с1и* ***1етр8*** *Ле$* ***1заг$*** *зегВез, ШегагсШе* ***е!*** *Шео1о-%1е,* у: Вугапгшт апс! бегћ1а **т** гће 14"[1] Сепгигу, Агћепб 1996, 158-168.

Д. Војводић

ПОСАДНИЦИ (роббатсп) - назив **за** земљорад-ничко становништво у приморским жупама **од** Ду-бровника **до** Бара. Константин Јиречек **је** указао **да је** у питању локални израз који **је био** стран **већ** у суседном Дубровнику. Среће **се** у Статуту и нотар-ским књигама Котора. Оновремена документарна грађа разликује становнике града и села: *Посадни-ци, то јест они који станују изван града у селима* (**р055ашс1,**1(1 е^г ПН **цш** ћаНгапг ехгга **смгагет т** у**Н**-Пб). Стога **се** посадници називају виланима (уШаш **зеи** роззаша). Ипак, градови **су** отварали капије **по**-садницима. Онај који **би** проживео у граду годину **дана** стицао **би** право грађанина, те није могао **би**-ти враћен **т** 5е11а **5еи** уШа. Насељавање околног градског земљишта **под** условима посадника који работају и плаћају намете, одговарало **је** которском патрицијату. Стога **је** которски Статут дозвољавао и подстицао насељавање нових посадника. Нови посадници обавезивали **су се** господару земљопо-седнику **да ће му** служити *добро и одано као што чине и други сељаци сво/им господарима према по-знатим обича/има.* Господар **је** могао **да** прода **зе**-мљу заједно **са** посадницима.

Било **је** посадника **са** наслеђеном земљом, **ба**-штином. Реч **је** свакако о баштиницима **из** доба **кра-ља** Милутина који **је** почетком XIV века Котору **да**-ровао **жупу** Грбаљ. Међу жупљанима Грбља било **је** становника различитог друштвеног положаја, **па** и баштиника. Которска општина **је** настојала **да их све** сведе **на** зависне посаднике. То **је** узроковало судске спорове и крваве сукобе. Представници **по**-буњеника тужили **су се** у Млецима **да им** Которани одузимају земљу *ко/а хиљаду и више година при-пада Грбљанима.* С временом **су се** посадници **из**-једначили и поистоветили **са** категоријом *влашта-ка* (в.). Оба израза постала **су** увредљива **не** само **за** жупљане, него и **за** посаднике и влаштаке који **су** стекли статус становника града.

ЛИТЕРАТУРА: К. Лгебек, *Оаз СезеИоисИ,* 205; К. Јиречек, *Истори/а Срба* I, 272; I. бгјербеуЈс, *КоШг / СгоаЦ,* брНг 1941; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку,* ИЧ 7 (1957) 83-121 (= *Немирно По-мор/е XV века,* 37-82); *Истори/а Црне Горе* И-2, Титоград 1970, 172-186 (**И.** Божић); б. **СМ**оујс, *Па-зШсг. бггатса 1г зосцате Шопје,* ОосНбпјак *В1*ВнЧ 39 (1988) 34^11 (Ектес1беу 2ћогтк).

Р. Михаљчић

ПОСЛАНИЦА (посланије, писаније, писмо, у народном језику књига) - жанр познат у античкој, а негован и развијан у византијској литератури. У српској књижевности јавља се **од** времена светог Саве, који, са једног **од** својих путовања у Свете земље, шаље посланицу студеничком игуману Спи-ридону. Као примери књижевних посланица издва-јају се *Слово љубве,* деспота Стефана Лазаревића (1409), замишљено као образац за писање писама, које својим поетским особинама прераста у праву химну љубави, и *Посланица кир Исаи/и* Димитри-ја Кантакузина (после 1469). Писмо које је слепи деспот Стефан Бранковић (1476), осам дана пред своју смрт, упутио Дубровчанима, са молбом да се брину о његовој жени и деци, спада у најпотресни-је текстове српског средњег века. Неговане су и по-сланице питања-одговори, попут оних које је Никон Јерусалимац саставио за Јелену Балшић, кћерку кнеза Лазара. Три Никонове посланице, заједно са два Јеленина писма (треће је готово потпуно уни-штено), налазе се у Горичком зборнику из 1442. го-дине. Постојали су посебни узори за писање писа-ма, тзв. *епистолари* (в.) или писмовници, који су садржали готове обрасце за обраћање различитим личностима, најчешће са молбом за помоћ, опро-штај или савет.

ИЗВОРИ: Р. **МЈк1о51сћ,** *МопитепШ ЗеШса,* 518-519; В. Оатб1С, *РозШтса ЗУ. бауе агМергвкора 8гр-8ко§а 12 ЈегшаНта и бидетси г^итапи БртШопи,* бгаппе ЈА2ГЈ 4 (1872) 230-231; *Тестамент деспота Стефана Бранковића,* СКГ 8 (1903) 618-619; *Спи-си светога Саве и Стевана Првовенчанога,* превео Л. Мирковић, Београд 1939, 149-151; А. Е. ТасМаоб, *МоиуеПев сотШегаНот зиг Гогиуге 1Шега1ге де Вете1гш8 СапШсшепе,* СугШотегћосНапит 1 (1971) 159-182; Ђ. Трифуновић, *Цве посланице Јелене Бал-шић и Никонова „Повест о /ерусалимским црква-ма и пустињским местима",* Књижевна историја 5, 18 (1972) 289-327; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови,* прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 155-156, 169-171; *Списи Цимитри/аКанта-*

кузина и Владислава Граматика, прир. Ј. Грковић-Мејџор, Београд 1993, 55-81.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд 1980, 74-75; Ђ. Три-фуновић, *Азбучник,* 44-46, 246-248, 264-272.

С. Томин

ПОСЛАНИЦИ в. *Поклисари.*

ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ (последња лета или напокона лета) - јављају се у српским средњове-ковним споменицима у општем значењу, одређе-ном хришћанском есхатологијом, а поред тога и у специјалном значењу једног периода који испуња-ва већи део XV столећа. У општем смислу *послед-ње године,* као и последњи дани или последњи век, претходе крају света и другом доласку Христовом. Апокалиптички текстови и бројна пророчанства, међу којима је знатан број био апокрифан, имали су своја, не у свему сагласна виђења краја исто-рије. Из раних хришћанских столећа преносила се легенда о превласти Измаила, о времену када ће замрети служба Божја и када ће живи завидети мр-твима, али и о времену великог изобиља и благо-стања, о цару који ће се пробудити из сна, осло-бодити хришћане, искоренити сваку јерес и другу веру, предати своју круну Господу. У неким тек-стовима „сценарио" је садржао и излазак народа Гога и Магога, које је Александар Велики некад затворио иза преграде на северу, ратове са њима, победу и тријумф последњег цара; у већини дола-ску Христовом претходи дужа или краћа владави-на Антихриста. **О** великом интересовању за ову врсту текстова и обавештености о њиховом садр-жају сведочи број сачуваних и познатих али недо-вољно проучаваних српских текстова.

Литература откровења и пророчанстава препле-тена је са историјском литературом, ономе што се говори *о царех и о последних днех и летех* претходе одељци о првим периодима људске историје, о Ада-му, о Ноју и потопу, о зидању Куле вавилонске, о царствима и њиховом смењивању, тако да оно што тек треба да се деси изгледа као природни наста-вак онога што се десило. У хиљадугодишњој тра-дицији те литературе било је могуће да се догађаји који су првобитно имали у виду експанзију ислама повежу са ширењем Османског царства и покора-вањем хришћанских држава. Отвореност за нова тумачења и преношење на нова збивања и лично-сти омогућавала је да се појаве таласи појачаних есхатолошких очекивања. У томе су имали удела владајући хронолошки системи, пре свега начини бројања година, па је на Западу један такав талас пратио приближавање хиљадите, а на Истоку се-дамхиљадите године (по нашем бројању година од 1. септембра 1491. до 31. августа 1492). Знатан број пророчанских и апокалиптичких текстова предвиђао је крај света кад се испуни *седми век* или *седма ти-суштница,* јер сваком дану стварања света одговара један *век* (у смислу хиљаде година), тако да не може трајати више од 7 000 година. О раширености ових веровања међу Србима сведоче белешке *зде конец летом* уз седамхиљадиту годину, а исто тако спе-цијално значење *последњих година* у неким тексто-вима, нарочито код Константина Филозофа.

Последње године, које су и *године скрби* долазе после завршетка тринаестог обхода, тринаестог *ве-ликог круга* од 532 године, када сунчев и месечев круг имају заједнички почетак. Тај тринаести круг је био 6916. године од створења света, која одговара по нашем бројању години од 1. септембра 1407. до 31. августа 1408. Од те па до 7000. године биле су годи-не туге са несрећним догађајима, међу које је Кон-стантин Филозоф уврстио и смрт деспота Стефа-на. Касније су се могли додати и пад Цариграда, пад Србије и други хришћански порази. У проро-чанству, које се у неким рукописима придавало де-споту Стефану, а у неким византијском цару Лаву Мудром, предвиђа се велика туга и жалост: ***О** горе земљи тогда от скрби бивајемих јегда начнут вр-шити се она **80** и **4** лета напоконашња.*

ИЗВОРИ: Ђ. Сп. Радојичић, ***О** будуштих (буду-ћем) премудраго Л'ва,* Развојни лук старе српске књижевности, Нови Сад 1962, 180-194; Т. Јоуапо-У1С, *Г 'ешде а^ез аросгурћез дат 1а јгаШИоп тапи-зсгИе згђе те&ечаге,* ЕТшЈез ћа1кашциеб, Саћ1егз Рјегге Ве1оп4(1997) 107-131.

ЛИТЕРАТУРА: 5. СИгкоуЈб, *Кгај уека - кгај зуе-1а. 81герпје г Шекг^апја коа[1]8гћа и уегг 8а **7000.** §о-сИпот,* ЛС 1-2 (1996) 11-24.

С. Ћирковић

ПОСЛЕДОВАНИЕ в. *Служба.*

ПОСЛУГА - У средњовековним српским тек-стовима кућна и лична послуга се може препозна-ти под општим називима као што су ***работник*** (в.) или ***чељад*** (в.), првенствено младог узраста: ***отрок*** (в.), ***дјетић,*** односно ***девојка*** и ***момак.*** Реч ***слуга*** (в.) се употребљавала и за високе достојанственике, положај слуге у друштву зависио је од ранга онога коме се служи. Када Дубровчани обећавају 1455. Радину Госту ***кућу подобну за њега и његовех ку-ћана и спуга,*** односило се то на људе и жене којима је био окружен. У тестаменту из 1466. он ће ***слу-гама*** назвати и свога коморника, али и жену и чове-ка који су служили његову сестру.

Служити у кући звало се ***дворити*** (в. ***двор),*** па су и ***дворани*** означавали послугу. ***Дворане властел-сци,*** којима се бави Душанов законик (члан 106), могли су бити синови пронијара, али и себри; пле-менити и високог рода дворили су владара ***(јер смо заједно служили и дворили).*** У Светоарханђелов-ској хрисовуљи прописано је било да ***дворане бел-ци не стоје у дворе,*** морао им се обезбедити стан ван манастира. Слично је било и са ***кућанима,*** ко-ји су могли бити чланови домаћинства (гагшНа), али и службеници: ***мога кућанина Остоју дијака.*** Други термин за лично служење је ***пословати.*** Уго-вором о ***аделфатима*** (в.) руски манастир се 1396. обавезао кнегињи Милици да ће јој у случају да се досели на неку манастирску ***метохи/у*** (в.) дати ***десет кућа јацех што јој ће дрва носити и што јој ће пословати.***

Када се у Хиландарском и Студеничком типи-ку забрањује браћи да имају послугу употребља-вају се термини ***работник*** и ***отрок (отрок недо-стоино имети вам).*** Најчешћи називи за слуге су ***ђетић*** и ***момак,*** употребљавају се наизменично у документу с почетка XVI века у коме је реч о унај-мљеном човеку: ***да ради около Ст/епана доколи је мртав или жив, да га не остави.*** Оба назива за-ступају латинско Гати1ш као што је ***д/ево/ка*** Гати-1а, ГапТебсћа.

Како су слуге припадале домаћинству намета-ло се питање о њиховој одговорности. У повељи краља Милутина за Дубровчане (1302) предвиђа се лична одговорност: ***у кога се обр/ете луд отрок тере што кому испакости*** гоњен је кривац, али ***ако ли крв учини ђетић,*** господар га је морао преда-ти или платити ***вражду*** (в.). И у приватној сфери се дешавало да они који служе добијају на значају уколико господар напредује. Ђетићи, момци или ГатиН, Гапт], дубровачких трговаца, закупника цари-на, постајали би службеници (оШс1а1еб) и вршили поједине јавне дужности. Слично је било и са слу-гама оних који би постали ***кнезови*** (в.) у неком тр-гу, јер није било јавних општинских службеника.

О условима ступања у службу зна се понешто у градовима који су сачували архиве (Дубровник, Котор), јер су приликом уговарања састављане но-тарске исправе, које је чувао господар. До краја
XIII века кућна послуга се махом састојала од ***ро-бља*** (в. ***роб),*** од почетка XIV века преовлађују сло-бодне личности које служе на основу уговора. У Котору се ипак и у првој половини XIV века роби-ње (апсШе) дају у мираз, што је одредбом Душа-новог законика било забрањено.

Док су на учење заната у Дубровник и Котор долазили искључиво мушкарци, кућна послуга се регрутовала из редова жена које су долазиле не са-мо из места у ближој околини, него и из удаљених крајева Србије и Босне. Обе категорије су чиниле трајну струју имиграције којом се увећавало град-ско становништво. Уговори су склапани на одре-ђено време од неколико месеци до више година, па чак и са доживотним важењем. Господар се обаве-зивао да храни, одева слушкињу, даје плату која није прелазила 2 перпера месечно. У уговорима се некад предвиђа и давање мираза и обећање да ће слушкињу удати. У тестаментима се често срећу легати за слушкиње или слуге.

Чести су, међутим, били случајеви бежања по-слуге пре истека уговора. Таква бекства, неретко са украденим стварима, оглашавана су и бележена код нотара; нико није смео прихватити или крити такве бегунце. Приликом склапања уговора госпо-дари послуге су због тога тражили јемство рођака или земљака оног који би ступао у службу. Преко споменутих градова ступао је знатан број младих људи и жена у службу странаца и с њима одлазио у друге градове и крајеве, нарочито у Италију.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Истори/а Срба*** II; Т. Тарановски, ***Истори/а српског права*** I—IV; С. Ста-нојевић, ***Наша послуга у средњем веку,*** Из наше прошлости I, Београд 1934, 126-131; И. Синдик, ***Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XVI столећа,*** Београд 1950; Д. Динић-Кнежевић, ***Положа/ жена у Дубровнику у XIII и
XIV веку,*** Београд 1974; Ј. Цвејић-Даниловић, ***О најамним односима у Дубровнику у XIII и XIV ве-ку,*** Анали ПФ у Београду 4 (1961) 724-734; Д. Ди-

нић-Кнежевић, *Миграције становништва из ју-жнословенских земаља у Цубровник током сред-њег века,* Нови Сад 1995.

С. Ћирковић
С.Рудић

ИЗВОРИ:С. Новаковић, *Законски споменици,* 387-388, 596, 617, 628, 636, 652, 659, 671.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* IV, 205.

Б. Марковић

ПОСЛУХ - као и многи други правни термини има више значења: прво, означава сведока, друго, саслушање сведока, и најзад, означава судску так-су за саслушање сведока.

Краљ Урош I обнавља хрисовуљу свог оца ма-настиру Св. Петра и Павла на Лиму 1254-1264. године и наводи послух као једну од судских глоба. Хиландарска повеља из 1276-1281. говори о по-слусима *који се чине пред краљем или пред владаљци двора краљева међу људми и влахи сије светије цркве что се пру с земљани или сами међу собом, ако буде до провода или до вражде, послух да јест два динара.*

У каснијим хрисовуљама послух се наводи увек заједно са навођењем глоба, такси и других давања које наплаћује црква као носилац патримонијалне власти. Грачаничка хрисовуља краља Милутина из 1321. одређује да сви судски приходи који се убирају од парница у надлежности црквених суд-ских органа припадају цркви, па тако и послух ко-ји износи четири динара. Управо у овој хрисовуљи се најјасније по свом значењу послух одваја од судске глобе. Послух се на исти начин помиње и у другим хрисовуљама. Краљ Милутин 1300. обна-вља и утврђује манастир Св. Ђорђа у Скопљу и ту одређује да послух припада цркви. У Дечанској хрисовуљи краља Стефана Уроша III из 1330, затим у хрисовуљи краља Стефана Душана манастиру Трескавцу после 1337, у Хтетовској хрисовуљи из 1337-1346. године којом краљ Стефан Душан са сином Урошем обнавља хтетовску цркву и прила-же јој села, помиње се послух и обично износи 2 динара, а изузетно четири. Према наводима у Хи-ландарској повељи јасно је да је послух као све-док коришћен у различитим случајевима и пред различитим судским органима. Поред поступака пред црквеним судовима, сведочење послуха се примало и за доказивање провода и вражде, дакле у парницама које су сачињавале резервате владао-чевог суда. Колико је такав доказ имао значаја у самом доказном поступку није јасно, јер нема до-вољно података у изворима.

ПОСТ - Свет је у средњем веку постио, пре свега, из верских разлога, али и да би штедео у хра-ни, јер је није било довољно. На пост су били оба-везни сви: владар, властела, обични људи, а нарочи-то монаси. Теодор Метохит задесио се 1299. године код краља Милутина на посни дан, на који је, како истиче, „било неопходно не јести месо". Зато је до-бијао *комаде приготовљених риба, уловљених не-давно у овдашњим рекама или у оним удаљеним, свежих и усољених, од оних великих и масних ду-навских што нам одавде ретко стижу и које се каткада траже али се не задесе баш свуда и свака-мо.* На посну трпезу доносили су му још *свеже и сушено воће и најбоље њихове колаче.* Има се ути-сак да је пост поштован на српском двору. Било је уобичајено да се догађаји рачунају пре или после Великог поста. Пре преговора са Метохитом, Ср-би су се занимали да ли ће византијски цар стићи у западне крајеве своје државе *пре наступа дана ре-довног годишњег поста.* И код обичног света би-ло је уобичајено да се пости; онај ко то није чинио био је изузетак.

Другог, много строжег карактера био је пост о коме говоре типици светог Саве за Хиландар, Сту-деницу и Карејску ћелију, са задивљујућим захтеви-ма за лишавањем. Помињу се три поста: Ускршњи, Божићни и Светих апостола. По Хиландарском ти-пику, првог дана Ускршњег поста *не брине се* за трпезу и јело, а у остале дане *онима који хоће да окусе* даје се само *сочива квашеног водом и неког сировог зеља и воћа, а пиће је врућа вода смешана с кимином.* Тако је до петка. Каснијих дана, пост је нешто блажи, али понедељком, средом и петком не једе се кувано јело већ само *сочиво квашено и воћа по мало, и укроп водени с кимином.* На велику суботу *одступа свака брига око скупљања на јело.* Током Божићног поста, будући да је дан кратак, *не треба јести два пут на дан.* Готово истоветан ре-жим предвиђа и Студенички типик. Посебно је строг Карејски типик. По њему се, и ван поста, са-мо суботом и недељом може јести два пута; осталих дана у недељи - по једанпут. Нешто блажи режим

допуштан је једино за оног који ***у болест падне*** и приликом неке посете. У начелу, светогорски мо-наси нису јели месо, а неки пустињаци хранили су се травом, корењем и жиром.

ИЗВОРИ: ***Византијски извори*** VI, 114; ***Хилан-дарски типик,*** прир. Д. Богдановић, Београд 1995, 22-25, 69-71; ***Студенички типик,*** прир. Т. Јовано-вић, Београд 1994, 62-67; ***Карејски типик:*** Свети Сава. Сабрани списи, прир. Д. Богдановић, Београд 1986, 35-40.

М. Спремић

ПОСТЕЛНИК (постељштак) - дужност која се јавља још на двору јудејских царева, а среће се и у бугарском, руском, хрватском и румунском праву. Грчки еквивалент овог словенског термина је когссо-*УıТУ)$,* што у Византији означава дворанина који је бринуо о царској ложници, између осталог о цар-ском оделу, рубљу и постељи. Дужност великог по-стелника каткад добија много већи значај зато што у његову надлежност не спадају само одела и посте-ља него целокупно царево благо. У појединим срп-ским повељама се помињу постељштаци, тј. себри чија је дужност била да производе платно за царев двор и да снабдевају царску ризницу рубљем и оде-лом. Понекад се неки од тих постељштака издва-јао из реда обичних себара, па]е у својој власти држао читаво село. На тај начин је прелазио у ред властеличића и вероватно је своје постељске обаве-зе преносио на себи потчињене отроке и меропхе.

ИЗВОРИ: Р. МЈИобЈсћ, ***МопитепШ ЗеШса,*** 96; В. Василвевскии, ***Хроника Логофета на славлн-ском и греческом,*** Византискии временник 2 (1895) 98; С. Новаковић, ***Законски споменици,*** 316; А. Со-ловјев, ***Одабрани споменици,*** 126; П. Ивић -М. Гр-ковић, ***Цечанске хрисовуље,*** 67, 130, 264, 307.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, ***Једна српска жу-па за време царства,*** Гласник СНД 3 (1928) 34-35; К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 20, 21; ***Тће Ох/дгЈ ОШгопагу о{ВугапИит*** II, №\у Уогк - Охгого! 1991, 1137 (А. Кагћоап).

Р. Радић

ПОСУДЕ - У зависности од тога чему су слу-жиле и коме су припадале, током средњег века из-рађиване су посуде разноврсног облика и од раз-личитог материјала: сребра, злата, калаја, бакра, разних металних легура, керамике и стакла. У пи-саним документима Византије, Дубровника, Кото-ра, Венеције и Задра највише се набрајају посуде од сребра и злата, знатно ређе од других неплемени-тих метала, керамике и стакла. На средњовеков-ном зидном живопису запажају се посуде од кера-мике, ређе од метала и стакла. У старим српским житописима општи назив за разну врсту посуђа јесте ***златне и сребрне бљуди,*** док се у депозити-ма средњовековних владара и властеле дају и кра-ћи описи сребрног и златног посуђа са назнаком

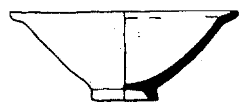

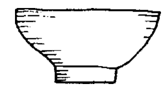

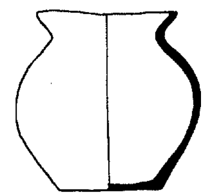

како је изгледало. Разни називи за разну врсту посу-ђа указују да се посуђе може разврстати према из-гледу и начину употребе. У народним песмама очу-вали су се називи за појединy врсту посуђа (пехар, купа), а многи мотиви за које се верује да су само песничке фразе, у ствари су одјеци оригиналних предмета који су остали у сећању.

На средњовековним дворовима сребрно **Посу**-ђе имало је вишеструку намену: оно се употребља-вало за изношење јела, за служење воћа и слаткиша, као чиније и тањири из којих се јело. Према писању византијских посланика који су долазили на срп-ски двор, као и према ликовним представама на средњовековном зидном сликарству, постојале су округле и овалне посуде-тањири на којима се из-носило јело. Велики, округли тањири севаста Чу-змена (XIII век, данас у Народном музеју у Београ-ду), округла дубља чинија на чијем се дну налази плакета са хералдичким знаком (XIV век, Музеј примењене уметности, Београд), тањир са дршком на чијем се дну налази двоглави орао, а око њега натпис „Степан цар у Христу благоверни" (Народ-ни музеј у Београду), округли дубљи тањир на сто-

пи са натписом Вукшин, вероватно су велике ***бљу-ди*** на којима се износило јело.

Посуде за слаткише биле су знатно мање, окру-гле, овалне, са стригилираном површином, на чи-јем се дну налазила плакета са неком побожном по-руком, ликом витеза (чаша из Стобија, XIV век), квадратном плочицом на којој је пантер у нијелу (Етнографски музеј, Београд), лавом и хералдич-ким знаком. Треба напоменути да се на већини тих посуда налазе натписи који их називају ***чашом.*** У дубровачким, которским и венецијанским докумен-тима те мање сребрне посуде називају се гагга, тага, гаса, док у ћирилским ***чаша, ппитица, здела.*** Не тре-ба поистовећивати средњовековни назив „чаша" са савременим за вино, воду или који други напитак, јер тек у XVI и XVII веку те плитке посудице слу-жиле су за пиће приликом различитих славља и об-редних свечаности. У остави Вука Бранковића, го-спође Маре и синова Гргура, Ђурђа и Лазара (19.1 1395) у тексту на латинском наводи се: ег штиш паг*-шт с-е аиго, а у ћирилском за исти предмет: ***једну чашу златну, тежи*** *5* ***литра и четири и по унча,*** што наводи на претпоставку да је пагТа исто што и чаша, односно парра на италијанском означава купу, чашу. У документима се такође наводи за поједине предмете да имају хералдички знак-знамење (депо-зит Вука Бранковића, Ђурђа Бранковића, Сандаља Хранића, Косаче и других).

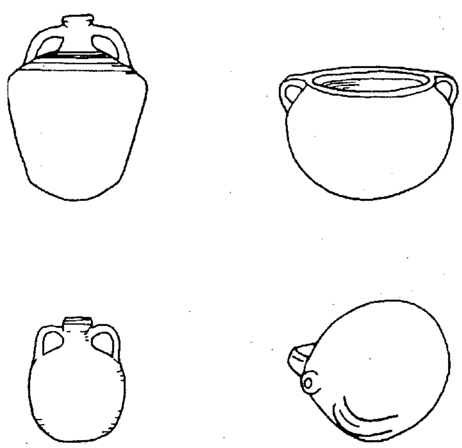

У депозиту Сандаља Хранића (15. III 1411) на-води се: ***бачил један са знамењем војводиним од белог сребра.*** Бачил, ћаззт, ћаст, ћасћт јесте већа посуда која је служила за умивање, за припрему тоалете, за цркву. Претпоставља се да је српски назив за бачил био ***чабар.*** Чабар се помиње у депо-зиту Јелене Сандаљеве, као сребрни суд тежак 22 литре.

Давид, пређашњи жупан Дмитар, син Вуканов (24. IX 1286) имао је један сребрн ***бокал*** (ћоссаГ), позлаћен, тежак 9 либри и две унче, као и једну сребрну купу. Сандаљ Хранић је имао три бокала са покривачем, од којих је један био позлаћен (1411). Руђина Жарковић (1420) поседовала је један мали, сребрни бокал. Јелена Балшић са сином Балшом, такође је имала сребрне бокале од којих је један био са поклопцем.

Бокар, бокал била је посуда у коју се уливало пиће из мехова и износило на сто. Бокал је имао и поклопац.

Међу многобројним скупоценим посудама у де-позиту Ђурђа Бранковића помиње се и ибрик. По-суде у којима се држи пиће а данас се називају ибрицима, биле су у употреби у српским земљама још у XIII веку, према ликовним документима.

На трпезама средњовековних дворова налази-ле су се посуде у облику ***рога.*** О њима има спомена у архивским документима, а како су изгледале ви-ди се на зидном сликарству. Рогови су израђивани од различитог материјала: сребра, камена, рога, а окивани су у сребро, позлаћено и украшавани раз-личитим камењем и емајлом. Посуде у облику рога сачуване су у Мађарској, из доба Матије Корвина, као и у другим ризницама западне и средње Евро-пе. Према тим сачуваним примерцима одговарају представама рога на српском средњовековном зид-ном сликарству.

Кондир је посуда за ношење пића на путу. Он је округао, пљоснат, са две дршке са стране кроз које се провлачи трака да би могао да се носи пре-ко рамена. Порекло му је у ампулама које су слу-жиле за доношење свете воде из Јерусалима. У за-падним изворима назива се „бидон". У депозиту Сандаља Хранића (1411) наводи се кондир сребрни са поклопцем и кожним повезом. На иконама и зид-ном живопису XIV и XV века, у композицији ***Го-стопримство Аврамово,*** слика се кондир, што по-тврђује да је то поеуда која се носила на путу. На сачуваним кондирима из XVIII века (Етнографски музеј, Београд) сачувани су натписи у којима се ка-же да су то кондири.

Купа (сорра, сирра) била је велика чаша за пиће, постављена на стопу, каткад са поклопцем. Купе

су биле од сребра, злата, камена, рожине оковане у сребро. У депозиту Ђурђа Бранковића има вели-ки број купа, међу којима има и угарских. Руђина Жарковић (1420) имала је малу купу позлаћену и украшену жмалдом. У остави Сандаља Хранића помињу се купе са „знамењем војводиним". У ру-ским изворима купа се назива „стакан", иако је од сребра. У народним песмама купа је скоро равно-правна са називом пехар, мада народни песник опи-сујући купу наглашава да је знатно већа од пеха-ра. Краљевић Марко најчешће пије вино из купе.

Кругпа је посуда за пиће с поклопцем, од сре-бра, позлаћена, украшена декоративним мотивима, али и драгим камењем. У покладу Јелене и Сандаља Хранића (1433) наводи се једна кругла са поклопцем од злата и украшена сафиром. Поред ове, Јелена и Сандаљ су имали још дванаест сребрних позлаћених кругли. Ако се упореде кругле нирнбершких злата-ра XIV и XV века са описима кругли из српских и босанских депозита, види се сличност са купом, али и разлика.

Пехар је чаша за пиће на високој стопи, слич-на путиру. Када биограф Стефана Првовенчаног описује пир на његовом двору, помиње пехаре. Те-одор Метохит их такође наводи када говори о дво-ру краља Милутина. Мара и Вук Бранковић у свом депозиту имају и пехаре. Пехари су били од сре-бра и злата, украшени драгим камењем и емајлом, на њима су се налазили хералдички знаци. У на-родним песмама се спомиње „златан пехар вина", а пехаре налазимо и на зидном сликарству.

Пехарц, мали пехар, представљао је мању ча-шу на ниској стопи. Покаткад је имао и две ручице са стране да би се лакше пило. На тим посудама у натписима се пехарци називају чаше.

Можул је представљао већи суд, најчешће од сребра, позлаћен, са поклопцем. Помиње се у депо-зитима средњовековне властеле међу другим вр-стама посуда.

Велики број средњовековног посуђа био је у употреби на дворовима владара и властеле. Мно-ги термини нису до сада разјашњени, иако се може претпоставити које врсте посуда су у питању. Тако се у остави Јелене и Сандаља Хранића два златна заструга са поклопцем убрајају у посуђе. У оста-ви Руђине Жарковић помињу се две сребрне посу-де за со (закјега), а код Јелене и Сандаља „кутао један са ручицом сребрном, позлаћеном на стопу и с покривачем". Велики број скупоценог посуђа није сачуван.

ЛИТЕРАТУРА: *Историја примењене уметно-сти код Срба* I, Средњовековна Србија, Београд 1977, 89-91.

Б. Радојковић

ПОТЕЦИШТЕ в. *Витешке игре.*

ПОТКА - врста глобе у средњовековној Срби-ји. По Стојану Новаковићу, то је казна за свађу, што је у суштини тачно. Потка се помиње у два члана Душановог законика. У једном се одређује да је потка међу селима 50 перпера, а међу Власима и Арбанасима 100 перпера. Половина глобе ишла је цару, а друга половина господару села. Потка се, у ствари, плаћала у случају сукоба и туче због међа, а као починилац кривичног дела и субјект одговор-ности појављује се село.

Потка се помиње у 82. члану Законика: *Где пре-стоји Влах или Арбанасин на селу, на томе селу да не стане други, за њим идући, аколи силом стане, да плати потку и што је попасао.* И овде се види да је потка новчана глоба за повреду земљишних међа. Потка се на више места сусреће у повељи ма-настиру Светог Ђорђа код Скопља, као и у другим нашим повељама. Свугде је то казна због повреде међа или туче и свађе око међа, а у једном случају потка се плаћала и за неовлашћено узимање воде и скретање канала за наводњавање. У овом случају потка се плаћала севасту.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик; Законик цара Стефана Цушана* II, Београд 1981, Хиландарски рукопис 93 (чл. 67, 72); Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 609, 613, 615-617, 628.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк ЈАШ;* Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 109, 379; М. Благоје-

вић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII-XIVвек),* ИГ 2-3 (1966) 3-95.

С. Мишић

ПОТКАЗИВАЧ в. *Наводчија.*

ПОТПИС - у дипломатичкој структури испра-ве представља посебну формулу, саставни део есха-токола, завршне целине документа. Заједно са печа-том, чини најважније елементе озваничавања и потврде аутентичности једне исправе или акта. У средњем веку потпис је имао на први поглед раз-личите функције, али је суштина стављања потпи-са остала иста: служио је као средство потврде и веродостојности текста или гаранција за његово спровођење. Потпис су могли на документ, у зави-сности од природе самог акта или правног чина, стављати у једној функцији владари, властела и цр-квени великодостојници као ауктори, затим у дру-гој, сведоци и јемци, или они који су давали сагла-сност за извршење правног чина као сениори за своје вазале или тутори за своје штићенике, као и сами нотари и писари.

Начин потписивања докумената у средњем веку имао је више варијанти у зависности од епохе, оби-чаја канцеларије, институционалног државног или црквеног положаја инстанце која је потписивала исправу или акт, природе самог документа, или не-ког другог чиниоца.

Стављање потписа на владарске повеље био је римски обичај који је од 470. године и правно санк-ционисан законом византијског цара Лава I. Према њему, ниједна царска наредба није имала пуноправ-ну важност уколико није садржавала царев потпис исписан искључиво црвеним мастилом. Овакав оби-чај владаревог потписивања проширио се и на неке друге државе које су се нашле под византијским утицајем, међу којима је била и Србија. Касније, за време иконоборачких царева, уводи се обичај да цар испред свог имена својеручно исписује и датум (месец, индикт, годину), да би у неким повељама мањег значаја и сам потпис био замењен датумом исписаним царевом руком, црвеним мастилом. *Хри-совуље* (в.) су биле потписиване пуним датумом (ме-сец, индикт, година) и именом владара, док су *про-стагме* (в.), као царске наредбе, биле потписиване царским менологемом, тј. месецом и индиктом без године и имена владара.

Обичај озваничавања исправа потписима био је заступљен у канцеларијама рашких великих жупа-на и потом српских краљева, за разлику од држав-них аката издаваних у Дубровнику, или у Босни до проглашења краљевства. И дубровачка државна ак-та и исправе босанских банова добијале су пуно-правну снагу искључиво стављањем печата. У Ду-бровнику је, у приватноправним документима, сам нотар стављао свој потпис или монограм, који је гарантовао правну ваљаност документа.

На својим владарским повељама српски краље-ви потписивали су се по угледу на византијску фор-му, црвеним мастилом и то углавном на три начина: име са титулом; име са формулом *По милости бож-јој* (варијанта *с помоћу божијом);* име са формулом *В Христа бога (верни* или *благоверни).* Веома че-сто се испред потписа налазио исписан крст који је преузимао улогу симболичне инвокације. Најста-рији сачувани потписи на повељама српских вла-дара су ћирилички потписи у крсту великог жупана Стефана Немање и његовог брата кнеза Мирослава на мировном уговору са Дубровчанима од 27. сеп-тембра 1186, који је иначе исписан латинским јези-ком. Иако су се у потписима владара, било Рашке или Босне од времена успостављања краљевства, уз име наводиле титуле, не постоји идентичност из-међу потписа и интитулације у истој повељи, при чему су чешће интитулације биле опширније. Срп-ски краљеви су се различито потписивали, мада је било и учесталијих форми потписивања. Постоја-ле су краће и дуже варијанте потписа. Краљ Сте-фан Првовенчани потписивао се и као *Стефан краљ српски* и као *Стефан по милости божиеи венчани краљ и самодржац всеје српске земље и поморске.* Краљ Урош I користио је као потпис и једноставне варијанте као што су: *Стефан Урош краљ,* и *Сте-фан Урош краљ все србске земље,* као и опширније: *Стефан Урош по милости божијој краљ српских земљи и морских и Захумља* и *Стефан Урош с помо-ћи божиов краљ всеи рашкеи земли и поморске* и др. Занимљиво је да се Урош у једној повељи Ду-бровчанима из 1254. потписао у монограму који је садржао свих седам слова његовог имена (оуроуиљ). Потпис је као и титула могао бити и одраз поли-тичких прилика и положаја владара у одређеном тренутку. Тако се краљ Драгутин у Светостефан-

ској повељи из 1316. године потписао као *Благо-верни раб Христу Стефан прежде бивши краљ.*

Краљ Милутин је у писмима користио кратке форме потписа: *Стефан Урош, Стефан Урош краљ, Стефан Урош краљ српски* или *Стефан Урош краљ всех србских земл и поморских,* док су његови пот-писи у исправама били опширнији. Промена др-жавних граница или владарске титуле оставила је трага не само у интитулацијама већ и у потписима који су у себи садржавали владарску титулу. Сте-фан Дечански се у једној исправи из 1330. године потписао као *Стефан Урош краљ в Христа бога верни и самодржавни краљ всеи српскои земли и поморској и овчеполској и велбуждској.* То је нарочи-то дошло до изражаја у време Душанове владавине. Потписи Душана као краља најчешће су били веома једноставни: *Стефан краљ,* или *Стефан в Христа бога верни (благоверни) краљ,* или *Стефан в Христа бога верни самодржавни краљ* и сл. Променом на-сталом проглашењем и успостављањем царства Ду-шанов потпис се као и интитулација природно при-лагођава новонасталој ситуацији. Најчешћи Душанов царски потпис гласио је *Стефан благо-верни цар Србљем и Грком* уз додатак *и западним странам,* мада се Душан потписивао и као *Стефан в Христа бога благоверни цар и самодржац Ср-бљем и Грком и Блгаром.* У својим грчким повеља-ма, за разлику од српских, цар Душан је доследно примењивао грчку формулу потписивања која је имала сталан облик. Цар Душан је увео у српску дворску канцеларију и једну новину по угледу на византијски двор. Он је од 1348. године уместо свог потписа на писма и неке повеље црвеним мастилом исписивао менологем. Такав начин потписивања повеља био је резервисан искључиво за ромејског цара. Стога је употреба менологема, нарочито код цара Душана, и после његове смрти код његовог полубрата цара Симеона, слика универзалних пре-тензија, као и перцепције византијске канцелариј-ске праксе.

Српска властела је такође потписивала своје по-веље дајући им на тај начин правну снагу. Тако су своје повеље потписивали и краљ Вукашин, деспот Јован Угљеша, браћа Драгаши, Вук Бранковић и други. Кнез Лазар, који је након изумирања дина-стије Немањића утврдио своју власт у Србији, сво-је повеље потписивао је најчешће као: *В Христа бога благоверни Стефан кнез Лазар господар Срб-љем и Подунавиу.* После Лазареве погибије, испра-ве је потписивала кнегиња Милица, а потом и њихов син Стефан Лазаревић као кнез. Он се скромно пот-писивао заједно са својим братом и мајком. Тек од 1402. године, и добијања деспотске титуле, Стефан Лазаревић у потпис враћа стару формулу уз симбо-личну инвокацију: *Милостиу божиеју господин Ср-бљем деспот Стефан* или *Милостиу божиеју го-сподин всем Србљем и Подунавиу* (или *Поморју) деспот Стефан.* Његов наследник деспот Ђурађ Бранковић потписивао се једноставно: *По милости божиеи господин Србљем деспот Ђурађ.*

У пракси босанске дворске канцеларије настаје промена 1377. године, када се босански бан Твртко крунисао за краља. Тек тада се уводи обичај ста-вљања потписа на владарске повеље, који се одржао до пропасти босанске краљевине. Први босански краљ Твртко I Котроманић, потписивао се уз симбо-личну инвокацију: *Стефан Твртко по милости го-спода бога краљ Србљем, Босни и Приморију.*

На своје документе потписе су стављали и цр-квени великодостојници од архиепископа до па-тријарха. Патријарх се по византијском обичају потписивао зеленим мастилом.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитеШа Зегогса,* 1, 10, 16, 17, 50, 53, 55, 109, 117-119, 124, 142, 181, 186, 190, 202, 264, 333, 335, 571; С. Новаковић, *За-конски споменици,* 389, 424, 433, 463, 493, 496, 509, 645, 753.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о срп-ској дипломатици, Потпис,* Глас СКА 106 (1923) 22-49; П. Ђорђић, *Историја српске ћирилице,* Бео-град 1990, 99; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 346-350; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље срп-ских владара,* Београд 1936, ГХХ1У-ЕХХХП, ХСП-ХСШ (увод).

М. Шуица

ПОХВАЛА (похвалнок, слово похвллно, по-Хвллл, грч. еуксбјшог) - прозни жанр средњовеков-не књижевности. То је краћи или дужи реторски текст у коме се прославља или велича неки светац или одређена историјска личност. Састављање та-квог текста најчешће је у служби успостављања или учвршћивања црквеног култа личности о ко-јој се пише. Похвала може настати као самостал-но дело, а може се наћи и у склопу неког обимнијег књижевног састава.

Похвала је од најстаријих почетака самосталног стварања била негована у књижевности балканских Словена. Већ је Климент Охридски састављао по-хвале ***(Похвала светом мученику Цимитрију, По-хвала светом Клименту, патријарху римску, По-хвала светих четрдесет мученика, Похвала Кирилу Философу, Похвала Кирилу и Методију, Похвално слово за васкрсење Лазарево, Похвално слово о про-році Илији*** итд.).

Похвале су писали и српски књижевници. Оне су првобитно чиниле саставни део неког обимнијег састава, а касније се појављују и као самостална дела. Свети Сава је у ***Житије светога Симеона,*** говорећи о времену које је уследило непосредно по Немањином одрицању од престола, укључио малу похвалу у облику реторских питања.

И у делима других српских средњовековних књижевника (Стефана Првовенчаног, Доментија-на, Теодосија) постоје похвале укомпоноване у жи-тија која су састављали. Прву самосталну похвалу у старој српској књижевности саставио је хилан-дарски монах Теодосије - ***Похвала светоме Симе-ону и светоме Сави.*** Троделна структура овога де-ла грађена је према византијским енкомијастичким узорима: први део је увод, у другом се налазе два одвојена слова (Симеону и Сави), а трећи део садр-жи заједничко прослављање двојице светаца. Текст похвале сачуван је у више преписа насталих у раз-личито време, а најстарији се налази у Богородич-нику из 1340-1360. године (Београд, Универзитет-ска библиотека, Ћоровић 19). Похвала је укључена још и у Таха Марков Зборник српских житија (1370-1375, Београд, Народна библиотека Србије 17) и у рукопис бр. 55 (друга половина XVI века) манастира Никољца код Бијелог Поља. Три сра-змерно позна хиландарска рукописа такође садр-же Теодосијеву ***Похвалу:*** Србљак јеромонаха Ан-тонија из 1643. године (бр. 509), Србљак (бр. 505) с краја XVIII века и Зборник српских житија (бр. 787) преписан 1788. године.

У оквиру свог ***Житија светом Петру Коришком,*** Теодосије је кратком похвалном тексту дао и посе-бан наслов - ***похвала.***

У циклусу текстова посвећених кнезу Лазару и његовом култу видно место заузимају и похвале. Монахиња Јефимија саставила је, највероватније 1402. године, ***Похвалу кнезу Лазару*** која је сачувана у облику веза на покрову за ћивот кнеза Лазара. Овај састав имао је веома интересантну историју - он је веома рано ушао у рукописну традицију те се преписивао као синаксарски текст. Од почетка XIX века начињено је више преписа директно са самог покрова. Тако, постоје две текстолошке гра-не Јефимијине ***Похвале.*** Засада најстарији препис овога дела познат је по рукопису бр. 290 Архива САНУ (1490-1500. године и прва четвртина XVI века); познат је и препис Кипријана Рачанина из 1692-1694. године (Архив САНУ, бр. 142).

Непознати Раваничанин саставио је, према оп-штеприхваћеном мишљењу Ђ. Сп. Радојичића, око 1403/04. године ***Похвално слово кнезу Лазару.*** Овај састав познат је само по издању које је Ђ. Даничић приредио према рукопису бр. 29 старе збирке На-родне библиотеке у Београду; рукопис је изгорео 6. априла 1941. године. Даничић је рукопис датирао у крај XIV - почетак XV века, а његово датирање потврђено је каснијом анализом водених знакова на папиру.

Андоније Рафаил Епактит написао је око 1420. године ***Похвалу кнезу Лазару.*** Текст Андонијеве по-хвале сачуван је у више преписа: Санкт-Петербург, Гиљфердингова збирка бр. 58 (XVI век); Зборник јеромонаха Антонија из 1642/43. године писан Све-тој Ани, скиту манастира Свети Павле (Атос), да-нас Хиландар 509; Београд, Патријаршијска библи-отека, бр. 51, преписан 1780. године.

Димитрије Кантакузин саставио је, вероватно седамдесетих година XV века, две похвале: ***По-хвално слово светом Цимитрију Солунском*** и ***По-хвално слово светом Николи.*** Прва похвала сачу-вана је у рукописима: Санкт-Петербург, РПБ, Фонд Вјаземски С> 279 (XV век); Хиландар 440 (XVII век).

Непознати писац саставио је у XVI веку (после 1540. године) ***Похвално слово светом кнезу Сте-фану Штиљановићу.***

ЈЖТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, ***Похвала кнезу Лаза-ру,*** Гласник ДСС 13 (1861) 358-368; 8. Моуакоуго, ***Тео&озЦа ттћа НПапа[1]агса роћуага $уе(оте Згтеипи 18оуг,*** Зтагтпе ЈА2ДЈ 11 (1879) 153-180; Љ. Стојановић, ***Похвала кнезу Лазару,*** Споменик СКА 3 (1890) 81-88; Л. Мирковић, ***Монахиња Јефимија,*** Хришћански жи-вот 1, 7-8, 9-10, 11-12 (1922) 452-459, 529-543, 632-643; В. А. Мошин, ***К датировке рукописеп из собранш А. Ф. Гил&фердинга Государственноп Пу-бличноп библиотеки,*** **Трудв1** Отдела древнерусскои **литературв1** 15 (1958) 415 (58); Б. Ст. Ангелов, ***Цве неизвестни творби на ЦимитЂр Кантакузин,*** Изве-

стил на Института за сългарска литература 8 (1959) 263-274; Б. Ст. Ангелов, *Похвала царго Симеону,* Из-борник Свлтослава 1073, Сборник статеи, Москва 1977, 247-256; Димитрије Кантакузин, *Дела,* Прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1963; Ђ. Трифуновић, *Срп-ски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју,* Крушевац 1968; Ђ. Трифуновић, *Слово о све-том кнезу Лазару Андонија Рафаила,* Зборник исто-рије књижевности 10, Стара српска књижевност, СА-НУ, Београд 1976, 147-179; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 274-280; Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевни-ци (ХШ-ХУПвека),* Београд 1942; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад не-познат спис с краја XIV века),* ИЧ 5 (1954-1955) 241-254; Ђ. Сп. Радојичић, *Похвални списи. Библио-графски прегледи,* Библиотекар 17, 5-6 (1965) 425-427; Н. Нип§ег, *Оп Ше МИапоп (**М**шглоп) о{Аппаипу т ВугапШге ШегаШге,* Оитђаггап Оакб Рарегз 23-24 (1969-1970) 15-38; Р. Лкобсон, *Похвала Констан-тина Философа Григорто Богослову,* 81ау1а 39 (1970) 334-361; Климент Охридски, ***СЂбрани СЂчиненин,*** Том пЂрви. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, Софил 1970; А. Е. ТасМаоз, *^ошеИез соп-зШегапот **зиг I** 'оетге ГШегагге Је петеггтз Сап1а-сигепе,* СугШотетђосИапит 1 (1971) 152-159; Т. Јо-вановић, *Похвала светоме Симеону и светоме Сави Теодосија Хиландарца,* Књижевна историја 5, 20 (1973) 703-778; Т. Јовановић, *Похвално и Повесно слово деспоту Стефану Штиљановићу,* Књижевна историја 10, 38 (1978) 335-377; И. Грицкат, *О неким стилским фигурама у похвалама кнезу Лазару,* О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу 1971, Бео-град 1975, 271-275; И. Грицкат, *Средњовековне по-хвале кнезу Лазару и поводом њих,* Свети кнез Ла-зар, Споменица о шестој стогодишњици косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 233-236; Д. Петкано-ва-Тотева, *Нови черти на похвалното слово през ХУ-ХУ в.,* Тврновска книжовна школа 1371-1971, Софил 1974, 89-112; Ј. АНббапагатоз, *МеаЧе\а1 81оугс апа*[1] *Рагтипс ЕиШ&ез,* Пгепге 1982; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (Х1-ХУ11 века),* Београд 1982, 25 (бр. 157), 36 (бр. 315), 39 (бр. 367), 56 (бр. 638); Теодосије, *Службе, канони и Похва-ла,* Београд 1988 (Превод *Похвале* на савремени је-зик); Димитвр Кантакузин, ***СЂбрани сьчшенин,*** Прир. Б. Ангелов, Г. Данчев, С. Кожухаров, Г. Петков, Со-фил 1989.

Т. Суботин-Голубовић

ПОЧЕЛИЦА в. *Накит.*

ПРАВНИ ЗБОРНИЦИ - збирке обичајног или реципираног римског права у средњовековним државама, које су појединци издавали мимо слу-жбеног налога или на иницијативу владара, а по правилу писане на народном језику ради лакше упо-требе. Такви правни зборници издавани су у Фран-цуској под називом *соШитгег* (франц. соитите = обичај), а нарочито у Немачкој под називом *8пге§е1* (огледало).

Зборници обичајног права нису сачувани у сред-њовековној Србији, мада Летопис попа Дукљанина наводи како је иначе непознати краљ Светопелек установио „словенску књигу Методије" (Нћгшп 3с1ауогшп цш сИсиш МетђосНиб) која се састојала од римских закона (1е§ез) и добрих обичаја (ђош тогез). Али, како „словенска књига Методије" ни-је сачувана, а Летопис попа Дукљанина не пред-ставља баш поуздан извор, тешко је рећи о чему се ту заправо радило.

Сачувани правни зборници у средњовековној Србији представљају преводе и прераде византиј-ских правних компилација. Два су састављена у форми *номоканона* (Светосавски номоканон и пре-вод Синтагмата Матије Властара), док трећи (та-козвани Јустинијанов закон) садржи световне одред-бе које регулишу аграрне односе а као основни извор користи чувени Земљораднички закон (ЈМо'д.05 уесоруисбб) с краја VII века.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Јанковић, *Историја државе и права феудалне Србије (ХП-ХУ век),* Београд 1957, 3-22; 8. ЗагИс, *ОцеИеп Јез тШеШегНсћеп зегог-всћеп КесШз,* 2ђогшк Рraупо§ гакиђета и 2а§гећи 2 (1989) 173-186.

С. Шаркић

ПРАВО ПРВОКУПА - Термин *првокуп, право првокупа, право прече куповине,* не употребљава се у средњем веку. Међутим, као правни обичај и ин-ститут он је постојао у пракси код Срба и других јужнословенских народа од краја раног средњег ве-ка, како сведоче подаци у писаним изворима и, на-рочито, у статутарном праву приморских општина.

Право првокупа је право сродника (ближике), помеђаша и сељана да непокретно добро појединхxxxxxxxxx

ца и (или) породице, које се отуђује, прибави за себе пре других лица, али под истим условима. То право није стварно право него условно, могуће, јер настаје из одређеног сродничког (или территори-јалног) односа између отуђиоца и прибавиоца. Оно се примењује само приликом сваког облика оту-ђења неког непокретног добра (продаја, дарива-ње, завештање, залагање, трампа). Циљ овог ком-плекса права одређених субјеката на приватним добрима других лица јесте да спречи прелаз не-покретног добра из одређеног круга сродника у туђе руке.

Комплекс права првокупа изражава се као: ***Х.обавезна сагпасност сродника*** (1аис1а1:ш рагеп-шт) уз могућност забране отуђења, па и насилног повраћаја (откупом) већ отуђеног добра; 2. ***оба-везна понуда*** поменутим лицима да добро приба-ве за себе и 3. ***откуп,*** који може имати два основ-на и различита мотива: да се јавља као резултат повреде права првокупа или као самостални об-лик права.

У средњем веку, и поред чврсте уобличености приватне својине, право располагања имовином, а нарочито баштином, није увек било ни потпуно ни неограничено. Земљишна добра су ретко и тешко отуђивана. Породична добра нису припадала поје-динцима, већ свим прошлим, садашњим и буду-ћим поколењима. Садашњи уживаоци баштине ду-жни су да је, ако не увећану, а оно у истом облику и обиму предају следећем нараштају.

У средњовековној Србији начело неотуђивости баштине није било тако чврсто као што је то био случај у приморским општинама. Оно мало извора који говоре о приватно-правним пословима односи се углавном на властелу. Ипак, редослед у купови-ни био је сличан ономе који је важио у наслеђива-њу, а он није дозвољавао да баштина изађе из нај-ужег круга сродника. Тако је 41. члан Душановог законика предвиђао да пусту баштину иза смрти властелина без деце наслеђују рођаци до трећег братучеда. Ако не би било ни таквих, баштина се сматрала пустом те је владар њоме располагао по својој вољи: поклонити је цркви или доделити је неком другом властелину као дар за верну службу.

Начело неотуђивости баштине странцима, по-себно Словенима и Арбанасима, било је озакоњено у комуналном систему приморских општина. Та-ко је у једном додатку будванског Статута из 1428. године било забрањено да нико ко је „по оцу грађа-нин, а по мајци Словен или Арбанас, не може дати ни отуђити за живота ни после смрти ни на који начин очево имање и дати га рођацима са мајчине стране, тј. Словенима и Арбанасима, сем родбини нашим грађанима до четвртог колена. Ако друкчи-је поступе, нека то нема важности".

Предмет права првокупа биле су некретнине, нарочито земља. Називи тих добара у средњем ве-ку су различити од области до области и из века у век. У Србији је тај назив уједначен, а то је ***башти-на*** (в.). У Далмацији су, поред назива баштина, упо-требљавани још ***племештина, племенщчина, пле-менито*** (в.). У изворима на латинском језику срећу се општи називи биђзтап^а, розбезбш, ргорпетаз, ђо-па поћШтапа **или** поћШтаз (у значењу племенштина), односно рапчтопшт (очевина), ћопа ауја^са за де-довину, и ћопа ацшзша, која одговара српском на-зиву ***купљеница*** (в.) која није била ограничена пра-вом ближике њеног власника. Разлика у положају баштине и купљенице изражена је у 174. члану Ду-шановог законика.

Субјекти права првокупа су она правна и фи-зичка лица која имају првенство над другим лици-ма да купе добро које се продаје. То су рођаци, су-седи помеђаши, сувласници и сељани. Када се ради о сродницима, онда се у изворима помињу тачни сроднички називи. У питању су најчешће мушкар-ци, односно родбина по мушкој линији сродства. Помени сестрића и когната сведоче да су неретко колаудатори били сродници са мајчине стране, као и жене, удовице и сестре, редовно из виших дру-штвених слојева.

Узроци отуђивања, који покрећу примену ин-ститута права првокупа, нису нигде законски од-ређени. Међутим, они се наводе у конкретним слу-чајевима отуђења. Најчешће су то били „велика потреба", откуп из ропства („из турске руке"), затим глад, а врло често се као узрок помиње спас гре-шне душе. Глад је у средњем веку била чест узрок продаје баштине, док се као купац обично јавља црква, односно манастир. О томе сведоче извори из Далмације, а у Србији Светостефанска хрисо-вуља. Игуман истоименог манастира купио је њиву од ***Ђуре, Крајмирове штере и сестре јој Јере и у них детеј, у Витомира и у Леја, и у Миља и у Рома-на, за 20 кабл жита у гладно време, и преузесмо мех сирениа и полутак сланине.***

Даривања у побожне сврхе, „за спас грешне ду-ше", била су уобичајен начин отуђења баштине у

средњем веку. Без обзира на чврстину државне ор-ганизације и велики углед и моћ цркве у Србији, било је сукоба између цркве и сродничких заjед-ница због дарованих добара. На то подједнако ука-зује, макар посредно, како већ поменута Немањи-на повеља Хиландару од 1198. године, тако и оне из времена цара Уроша. Добар пример сукоба те врсте био је спор из прве половине XIV века (до 1346) између баштиника и Хтетовског манастира. Тада су Стрезов син Драгија и зет му Драгослав захтевали да им се врати земља *шчо је них отац Стрезо продап цркви, а другу приложил за душу ги...* Тај спор је вођен пред судијом па је, вероват-но због ауторитета манастира, завршен не само из-мирењем странака, него и потврдом отуђења до-бара од стране тужитеља. Слично је било и у време цара Уроша. Он је 1360. године потврдио мана-стиру Хиландару баштинску цркву и села која јој је уступио жупан Вукослав. У царској потврди да-ровнице каже се да после смрти Вукослава нико од његових синова или од рода *да не метеха ни облада црквом томзи ткмо да ном облада и ме-теха Хиландар, а ин никто.* Све што пише у цар-ској хрисовуљи има да буде *тврдо и непотвори-мо.* Да даровања српске властеле ипак нису у потпуности била „тврда" и коначна, потврђује и чињеница да су исти дарови више пута потврђи-вани. То је, истина, у средњем веку био општи оби-чај, али сматра се да он има везе и са пречим пра-вом ближике. Известан пример је дар челника Милоша манастиру Хиландару. Исту даровницу истом даропримаоцу, поред దародавца, касније су потврдила још два цара, Душан и Урош, да би то исто и четврти пут учинио 1361. године још и па-тријарх Сава.

Обавезна сагласност ближике приликом отуђе-ња баштине јавља се и код појединачног и код скуп-ног отуђења. У Србији и Босни колективна отуђења су углавном у облику дара и завештања у побожне сврхе. Заједнице које су продавале земљу биле су у ствари породичне *задруге* (в.) крвних и сродника по тазбини. По попису имања Хтетовског манасти-ра јасно се види који сродници учествују, односно одобравају продају: *И друга нива ниже тези шчо прода Пардо с родом си, с шурем си Теодором и својачином си Робом; Ниву коју купи иконом Нео-фит у Кумана, Кјурохина сина, и у паше(но)га му Црагослава, и у шурej Црагње, и у Рајана за 8 пер-пер; Нива Голема шчо купи Неофит у Радослава, Цудова сина, и у (се)стричишчеи му, и у сина му Обрето ... и у Гоислава и у всего рода их за 20 пер-пер.*

На примерима повеља српске и босанске вла-стеле доста јасно се запажају постепена ослобађања ограничења у коначном располагању баштином. Иако су отуђења колективна, сагласна и договорна, ослобађања ограничења су у томе што садашњи на-раштаји - држаоци баштине - отуђују је и у име будућих поколења. Тако је чинио Стефан Немања 1198-1199. године. После навођења која села и коли-ко људи дарује манастиру Хиландару, каже да оно што је поклонио не треба више ни њему, ни његовим синовима, *ни моему родиму ни иному никоторе.* Слично Немањи чини касније и босанска властела, у XIV и у XV веку. На Стипању пољу под Соколом 1419. године, војвода Сандаљ са браћом овако обра-злаже уступање њиховог дела Конавала Дубровни-ку: *Ми воевода Сандаљ с моом братиом и кнезом Влкцем и с кнезом Влком и Стипаном сином кнеза Влкца всесрдно и едноволно за них љубав дасмо и даровасмо у вики викома без поречења кнезу, вла-стелом и всои опчини града Цубровника (...) пол жупе Конавли и Виталину (...) ими речени воевода Сандаљ и више речени и натражие наше шчо е по мушком колину од нашег срца.* Обавезна сагласност ближике била је неопходна чак и у случајевима за-мене (трампе) баштине, што се јасно види и из Ар-хanђеловске хрисовуље цара Душана.

Из наведених примера јасно се види да упоре-до постоје две супротне друштвене тежње и поја-ве: с једне стране, феудална акумулација земље као основног производног средства, а с друге, сна-жни елементи сродничких структура и односа баш код феудалне класе, који нису дозвољавали да ба-штинска добра, без сродничке сагласности, одлазе из одређених родбинских (па и класних) кругова. Наведене чињенице потврђују да су код Срба у средњем веку сроднички односи истовремено функ-ционисали двојако: као економски и као политички односи.

У српској историографији, као и у историји срп-ског права, наметнуло се питање порекла и функци-је права прече куповине. Од више сличних треба издвојити мишљења Стојана Новаковића и Алек-сандра Соловјева. Обојица су били под утицајем истраживања и резултата Цахарија фон Лингента-ла и његовог мишљења о византијском пореклу то-га права. Он је мислио да је постојала корелација

између права прече куповине и плаћања пореза, тј. пореског јемства у Византији раног средњег века. Новаковић и Соловјев су сматрали да се временом „заборавило" на узајамну везу пореског јемства и из њега произашлог права прече куповине, па се ово друго одржало у обичајном праву код свих Јужних Словена који су били под византијским културним утицајима. Сматрамо да је то мишљење само де-лимично оправдано. Право прече куповине је по пореклу полицентрично; оно је особено за многа аграрна друштва и процесе уобличавања приват-не земљишне својине и купопродаје као правне радње.

ИЗВОРИ: V. Во§1бш - С. Лгесек, *Шет з(а(и(о-гит сг\г(а(гз Ка§изгг,* МН - ЈЗМ IX, 2а§геђ 1904, Нђ. IV, сар. 1,1ДШ1; Нђ. V, сар. XXXVI, 1,ХХХУ1; Нђ. VIII, сар. Х1ЛХ, ЕХУШ; *8(а(и(а е(1е§ез сш(а(гз Са-(ђагг,* УепеШб МОСХУ1, сар. С1ЛШ, С1ЈС1, С1ЛШ1, *СС1Х1,* СССХХХШ; 8. *ЦиШ, 8(аШ(а е(1е§ез сШа-(гз Вибиае, сш(а(гз 8сагбопае, е(сш(а(гз е(гпзиШе 1езгапае,* МН - Ј8М I, уо1. III, 2а§геђ 1881-1883; *8(а(и(о 6г Вибиа,* сар. СС1Л1 (Ас1јип§аШг: 1428, 25 арпНз, сар, 256), 5. 54; С. Новаковић, *Законш,* чл. 40, 41, 59; С. Новаковић, *Законски споменици,* 612, XXIII, 426-427,1, 683 IV.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ретгажмс, *О ргауи паз1је6зШ коб 8гка па озпоуи ргаупо§ окгса/а / ргачпгђ зроте-тка,* Каа ЈА21Ј 33 (1873) 33; Р. Зреуас, *РгоУО ЂПге гобкгпе §1е6е обзуо/а* ***пекгеШгпа*** *и* ***зШго****-^егтапзкот гз****Шго****-зГшеткот ргаш,* Мјезесшк Рга\тпбко§а агибт-уа IX, 2а§теђ 1833; С. Новаковић, *Римско-византи-ско право и народни правни обичаји,* Годишњица НЧ 9 (1887) 230; С. Новаковић, *Средњевековна Ср-бија и римско право,* Архив ПДН 4 (1906); А. Со-ловјев, *Уговор о куповини и прода/и у средњевеков-но/ Срби/и,* Архив ПДН 15 (32), 6 (1927) 438-446; Т. Тарановски, *Истори/а српског права* III, 36-37; А. Соловјев, *Срби и византиско право у Скопљу по-четком XIII века,* Гласник СНД 15-16 (1936); А. 8о-1оујеу, *Б'гпј1иепсе 6и 6гог(Ђугаппп бат 1ез рауз ог(-кобохез,* Езхтагго да Кекггош а!е1 X Соп§гезбо ттегпа2гопа1е сИ бс1епге бгопсће, К.ота 4-11 беТТет-ћге 1955, Уо1. VI: К.е1а2гот ОепегаП е 5ир1етепп, П-гепге 1955; А. Соловјев, *Знача/ византиског права на Балкану,* Годишњица НЧ 37 (1938); И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XIIдо почетка XV столећа,* САН, Пос. изд., књ. 165, Бео-град 1950, 137; І. МШс, *Роп/еИо ргауа Мтке па рг-уокир г о(кир* ***пекгеШта,*** Н2 5, 3-4 (1952); І. МШ6, *О роп/еМи г (етеЦи ргача кИггке па ргуокир г о(кир пекгеШШа,* Кас1 ЈА21Ј 300 (1952); С. Ћирковић, *Остаци стари/е друштвене структуре у босанском феудалном друштву,* ИГ 3-4 (1958); N. Раукоу1с, *РгоУО ргесе кироугпе и оШа/пот ргаии 8гоа г Нгуа-(а, 8(и6г/а гг ргаупе е(по1о§г/е,* Вео§гас1 1972.

Н. Ф. Павковић

ПРАЗНОВЕРИЦЕ - празноверје, сујеверје, су-јеверство и друге савремене речи којима се озна-чавају веровања у постојање и деловање натпри-родних сила и ствари на живот човека; не постоје у средњем веку. Ипак, ти појмови су у непосредној вези са црквенословенском речју *су/* (празан) и *су-ета,* уаштаб (Даничић), *испразност, таштина.* Од синтагме „сујевера" постоји и проширење речи са *-/е, су/евер/е* и са *-ство, су/еверство, празновер-ство.*

На стару словенску религију, коју су Јужни Сло-вени пренели на балканске просторе, утицала су многа тзв. паганска веровања из старе грчко-римске цивилизације, као и позније хришћанске легенде и апокрифи. У овом случају, појмом празноверје се могу обухватити сва она веровања, као и магиј-ско-религијска пракса у средњем веку, која нису била у складу са ондашњим хришћанским учењем. Она су са становишта званичног хришћанства „пра-зна", „крива".

Значењски садржај речи празноверица у сред-њем веку је изражаван и другим речима и појмо-вима који се јављају у многим оновременим пи-саним изворима почев од највиших црквених и државних аката (Матије Властара Синтагмат и Ду-шанов законик), па до каснијих фрагментарних пре-писа Номоканона намењених свакако свештенству. Тако у Матије Властара Синтагмату читаво Начело 40. с'става, глава 1, говори *О в'лхвах, учителних, бајалницех, /еште же звездословцех, обавницех, н 'убо и чароде/ех, отровницех и навезателих.*

Одлуке црквених сабора и светих отаца су оштро осуђивале поменуте магијске и празноверне радње. На крају тога поглавља налази се 14 чланова визан-тијских закона у којима су прописане разне казне за мађијање. Тако ће, на пример, *мађиник* бити ка-жњен смрћу мачем, а одузимањем имања онај који га је наводио на мађијање. За пет година *запреш-*

тение напагает на иже језическим обичаем несми-слене последујуште в свое доми влхви в 'водет. Исто тако осуђују се и кажњавају ***учителници*** или ***зве-здословники*** који проричу по положају и кретању небеских тела; ***обавници*** и ***мечководци*** који носе змије у недрима, односно воде медведе и од њихове длаке праве амајлије против урока; ***облакогонци,*** ко-ји гоне облаке и по њиховом кретању проричу; љу-де ***хранилишта твореште,*** тј. оне који праве раз-не привеске (амајлије) који наводно штите од свакога зла; ***отровники, идолослужитеље и убице на 5 лет осуждает,*** као ***и си, наречениа призивају-ште бесовскаа.***

Иловичка крмчија из 1262. године непосредно сведочи о широко распрострањеном народном веро-вању да помрачења сунца и месеца настају тако што их гута ***вукодлак*** (в.). Такво народно верова-ње писац поменуте крмчије означава као басну и лаж.

У похвалној речи св. Ћирилу и Методију из 1469. године они се упоређују са праоцем Аврамом (јер су народу објавили закон Божји): „Тако и ова два света и преславна оца (учитеља), пошто су се украсили истом таквом вером, и пошто су многе врлине усво-јили, преселише се из своје домовине; постали су дошљаци у туђој земљи, закон који су примили од Бога (проповедали) су не своме племену као Аврам него паганском народу који није разумео десницу Божију, него се подјармљеног духа, уместо творцу, клањао материји као Богу..." (Ђ. Даничић).

Несумњиво су и два члана Душановог законика написана под утицајем саборских одлука и закона светих отаца. Тако чл. 109 предвиђа: ***Мађиник и отровник који се најде облично*** (на делу), ***да се ка-же по закону светих отац.*** Особен је такође и строг чл. 20 који предвиђа колективну и личну одговор-ност за ископавање и спаљивање вампира.

ИЗВОРЈЛ: В. Оашб1С, ***Кикоргз ШааЧпача Огата-Нка ргзап ^одте 1469, РоНуа1а зу. СггИи I Мегоди,*** бтаппе JA21J 1 (1869) 61; V. Ја§1С, ***Орж / ггчосИ гг пе-коНко јито-поуеткт гикоргза. Кгтсгја Иоугска Гг §осНпе 1262,*** бтаппе JA21J 6 (1874) 83; С. Новако-вић, ***Законик,*** чл. 20, 109; С. Новаковић, ***Матије Властара Синтагмат,*** 376-382.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, ***Рјечник, з.* v. *Суе-та;*** Ћ. Трухелка, ***Из старих рукописа - Наредбе против празноверја по једном старом канону,*** ГЗМ 6, 3 (1894) 449^152; К. Јиречек, ***Историја Срба*** I, 91-95; Р. бкок, ***ЕНто1о§гјзИ гјестк,*** 5. v. ***бијеШ;*** Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић - Н. Пантелић, ***Срп-ски митолошки речник,*** 5. v. ***Вила.***

Н. Ф. Павковић

ПРАКТИК **(тсракт1КоЧ>)** - инвентарска листа пореза, земљишних парцела и сељачке имовине, састављена због опорезивања, која се обично од-носи на крупни породични или манастирски по-сед. Састављач је порески контролор (агаурафегк, у доба Палеолога штурафегк) који овај посао оба-вља, најпре правећи изводе из царског катастра, а затим све више на основу сопственог увида у си-туацију на терену. И у једном и у другом случају контролор испитује даровне повеље и друге доку-менте који припадају поседнику на чија се добра практик односи. Најстарији познати овакав инвен-тар је из 1073. године, а највише их је из прве поло-вине XIV века, првенствено за области у источној Македонији. Скоро сви сачувани практици односе се на манастирске, односно светогорске поседе, а само шест на поседе световних великаша.

По правилу, практик садржи податке који се мо-гу сврстати у четири садржинске целине: (1) опис граница поседа (л**:ер1ор1оп**,б$) који се понекад ја-вља и као документ за себе; (2) листа сељачких до-маћинстава са кратким подацима о члановима поро-дице и имовини (за сељачку парцелу употребљава се израз отаст); (3) попис пореза и обавеза, разре-заних на пописане људе и земљу; (4) листа фискал-них и других привилегија власника поседа (е^кош-***ог(а).*** У композиционом погледу, подаци су тако представљени да се практик највећим делом састо-ји од низа рубрика. Свака садржи име опорезованог сељака и чланова његове породице, опис његовог ***стаса*** (в.) и давања које је дужан да приноси би-ло држави или господару. Овако сачињени практи-ци представљају изузетно значајне изворе за проу-чавање аграрне економије, фискалног устројства, социјалне и демографске структуре сеоског дру-штва у Византији, пре свега у доба Палеолога и на територији Македоније. Утолико би могли лакше да буду преузети у српској држави приликом ње-ног ширења на југ. Међутим, нема података који би сведочили о постојању оваквих докумената у Србији, нити је посведочено постојање самог тер-мина. Томе не противречи ***Хиландарски практик,*** који представља превод грчког практика. Сам доку-

менат је назван **прлхтик^,** односно **прлхвтикћ, зл-кон^ни,** а садржи попис имања и прихода у струм-ској и солунској области (1300).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Византипские писцовше книги,* **Ву2аптлпоб1аУ1са** 9 (1948) 203-306 *(=* *Византијски практици,* Сабрана дела I, Београд 1969, 1-118); А. Еагои-ТћотасЈакЈб, *Реазапг 8осгеРу т 1ће Ра1е Вугаппе Етргге,* Ргтсегоп 1977, 9-23.

Љ. Максимовић

ПРАКТОР (прдхторк, понекад и **прлкторк,** грч. лрактсор) - фискални чиновник у Византији, чије надлежности у изворима нису сасвим јасно дефини-сане. Најчешће се могу сматрати порезницима, ло-калним или делегатима централне државне благај-не, који имају и извесне судске функције у оквиру својих основних, порезничких овлашћења. Могућ-но је да су постојали и приватни практори на ве-ликим доменима, с обзиром на то да су велики зе-мљопоседници понекад располагали сопственим порезницима, а свакако је било оних који су се на-лазили у служби високих достојанственика државе, али на полуприватној основи.

Најстарији спомен овог чиновничког достојан-ства могао би се односити на VIII век, али до уче-сталијег помињања долази тек у XII веку. После обнове Византије 1261. године углавном ишчеза-ва из докумената. Ипак, појављује се у формулару аката о постављењима из XIV века. У Србији, осим једне усамљене појаве градског практора, обично је изворно потврђен на некадашњим византијским територијама у оквиру чиновничке тројке кефали-ја (или кнез), севаст и црактор, која веома подсећа на сличан византијски узор - кефалија, апографевс и диенергон (или практор). То је јака индиција да га треба сматрати чиновником који убире порезе, али који води и судски (прекршајни) поступак у вези са пословима који проистичу из ове основне ду-жности.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Об1§ег, *Ве11га%е гиг Сезсћгсћ-1е Јег ћуганИт&сћеп Ртангуегм>а1{ип§, оезопЈегз Јез 10. ипа[1]11. Јћ.,* Ее1р21§ 1927 (герг. НПс1езпе1т 1960), 71-75; Еј. Макзтгоујс, *Тће ВуганИпе Рго^т-с1а1 АЈтгтШгапоп ипЈег те РаШо1о§ог,* Атбгег-с1ат 1988, 14, 27, 29,217.

Љ. Максимовић

ПРВОПРЕСТОЛНА ЕПИСКОПИЈА (пр^во-пртЈстол^нл) - односи се и на митрополију и на епископију. Помиње се у вези са новим рангом Скопске епископије када је она подигнута на сте-пен првопрестолне митрополије (1347): *и тако по-дигосмо свечасну епископију часнога и славнога града Скопља Тројеручицу на првопрестолну ми-трополију.* Назив првопрестолни има више зна-чења. Изрази првопрестолник, првонастолни и првонастолник јављају се у повељама и службама српских архиепископа и врло јасно се везују за пр-вог архиепископа Српске цркве, светог Саву - *отац првопрестолни, Сава српски првопрестолник, пр-вонастолни,* а у другом случају за првог међу свим српским епископима, који седи на престолу свето-га Саве, архиепископа Данила II - *првопрестолна-го и преосвештенаго господина.* Повезивање овог назива за Скопску митрополију упућује такође на двојако тумачење - да је први пут столица Скоп-ске епископије подигнута на ранг митрополије, с друге стране, имајући подручног епископа (Злетов-ска епископија) и одређену јурисдикцију, такав ми-трополит је између других имао већи углед у својој области, био је првопрестолни епископ - митропо-лит. Епископ Доњег Полога Јоаникије каже за цара Душана да је првонастолни, јер први пут добија титулу цара, а епископија Доњег Полога је прво-настолна, зато што се ту први пут оснива епископи-ја. Као верски старешина, чије је седиште било у престоном граду, или у великом и старом цркве-ном седишту, или у значајној области у српској др-жави, митрополит је носио и титулу архиеписко-па, што је изгледа са собом повлачило стварно а не почасно звање. Намеће се утисак да су првопре-столни митрополити, који се називају и архиепи-скопима, били они који су под собом имали једну или две подручне епископије, што значи да су били митрополити са одређеном јурисдикцијом. Можда би се могло помишљати и на посебан ранг прво-престолне митрополије, која би у низу митрополи-ја Српске цркве била одликована и називом прво-престолна, прва међу осталима, а то би се односило и на њеног митрополита. Једино се први међу свим епископима, тј. архиепископ тако назива, а после њега скопски митрополит.

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о51сћ,** *Мопитепга 8еШса,* 138, 140; Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана,* 289; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 21 бр. 55; 96 бр. 316; Ст. Новаковић *Законски споменици,* 418; Г. Томо-

вић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974, 65-66 бр. 47; *Шест писаца XIV века (Марко Пећки, Служба светоме архиепископу Ни-кодиму),* Стара српска књижевност 10, 187; Теодоси-је, *Службе, канони и Похвала,* Стара српска књи-жевност 5/И, 108.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно црквено право,* 257-258, 355, 357-358, 362; Р. Грујић, *Скоп-ска митрополија,* 98; М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку,* Београд 1985,64-66.

М. Јанковић

ПРВОРОДСТВО - Наслеђивање престола че-сто је оптерећивало и државе којима је вековима управљао исти владарски род. Да би се избегла бор-ба око престола тежило се изграђивању начела на-слеђивања која су предвиђала и налагала строги редослед потеза. Усвојено начело ваљало је пошто-вати због државних интереса. Наслеђивање у нај-старијем српском владарском роду није познато. Константин Порфирогенит пише да син увек на-слеђује оца, а нису му позната ни сва имена нај-старијих српских владара. Тешко је поверовати у готово савршен ред наслеђивања. Већ су браћа Му-тимир, Стројимир и Гојник поделили земљу на уде-оне кнежевине. Подела државе међу браћом сва-како је огледало поделе очевине или дедовине у оквиру шире или уже породице. Очигледно, оби-чајно право снажно је утицало на облик владавине и начела наслеђивања. За време најстарије српске династије, престо се чешће освајао него наслеђи-вао мирним путем. Али, без обзира да ли је у пи-тању насилна или мирна смена владара, престо је увек остајао у оквирима истог владарског рода који није успео да изгради, а камоли да устали неки мо-дел наслеђивања.

Према Барском родослову, код дукљанских вла-дара усталило се првородство. Млађа браћа посту-пају по савету и жељи прворођеног. Избор се увек вршио у оквиру владарског рода. Аутор Барског родослова настоји на идиличној складности поро-дичне владавине, уграђујући идеале свога доба у рани средњи век.

Српске владарске родове прате шаролики ви-дови наслеђивања: удеони кнезови (в. *удеоне кне-жевине),* сениорат, првородство. Сениорат и првородство, односно примогенитура суштински се разликују. Сениорат и првородство „представљају два хетерогена принципа наслеђивања која спада-ју у различите стадијуме друштвеног развитка" (Теодор Тарановски). По начелу сениората престо припада најстаријем у роду, по начелу првород-ства престо наслеђује прворођени син. По начелу сениората рачунадо се на владаревог брата, а не владаревог сина. Као обележје почетног, ранијег периода државне и владарске идеологије, сенио-рат је претходио примогенитури.

Првенство прворођеног у приватном наслеђи-вању, са мање или више отпора прихватили су вла-дарски родови. Немањићи су мучно али упорно уводили начело првородства. Борбе око престола потресале су српску средњовековну државу. Суко-бљавали су се синови с очевима, браћа, браћа и стричевићи, стричеви и синовци. Право прворође-ног заобишао је родоначелник владарског рода Не-мањића. Са угледом државника и ауторитетом оца, велики жупан Стефан Немања уступио је престо млађем сину Стефану Немањићу. Свестан да овај поступак није у складу са правом прворођеног у приватном наслеђивању, а можда и у наслеђивању престола, Стефан Немања је настојао да на држав-ном сабору учврсти и озакони власт млађег сина. Супротно оцу, Стефан Првовенчани се одлучио за најстаријег сина Радослава кога је сразмерно дуго припремао за наследника. Са сином *првенцем* и *по божиеи милости наместником,* издавао је мана-стиру Жичи повеље. Остали Немањићи који су као прворођени дошли на престо, носили су титулу *младог краља* (в.). Ова титула допринела је уста-љењу начела примогенитуре.

Пре него што се усталило првородство учестале су секундогенитуре, за које би се могло рећи да су обележје владавине Немањића. Велики жупан Сте-фан Немања, краљ Стефан Првовенчани, краљ Вла-дислав, краљ Урош I и краљ Милутин, нису прворо-ђени синови. Другорођени владари неретко су успевали да наметну своје потомке тако да се вла-дарска лоза продужавала из друге гране. Краљ Сте-фан Дечански, краљ и цар Стефан Душан и цар Урош потичу од краља Милутина, млађег брата краља Драгутина.

Када је реч о наслеђивању престола битно се разликује *савладарство* (в.) цара Душана и сина му краља Уроша, од савладарства цара Уроша и краља Вукашина.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја.Срба* I, 10, 11; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 161-162; Н. Радојчић, *Црућтвено и државно уређење,* 1-27.

Р. Михаљчић

ПРЕВОДИ - Писано наслеђе које је са прима-њем хришћанства преузето из Византије и преведе-но са грчког, и у знатно мањем обиму из латинско--европског културног круга, чини темељ писмено-сти на просторима које су насељавали Срби. У пот-пуности је уништено оно што је наслеђено путем превода извршених у старословенском периоду (од X до пред крај XII века), у обиму који је био неоп-ходан за богослужење у манастирима, чије постоја-ње је потврђено у преднемањићкој Србији. Њихово постојање потврђују старословенско *Маријинско јеванђеље* почетком XI века са штокавском језич-ком основом и источним обредом и особености ру-ских споменика из XI века, у којима је откривена дијалекатска основа старијег слоја из *Мирослављe-вог јеванђеља.*

Језички и текстолошки слојеви првих сачува-них српских рукописа са краја XII и почетка XIII века сведоче о дугом претходном развоју и очувању како глагољских тако и ћирилских најстаријих ма-тица. Већ у овим споменицима јасно су издвојене особине које српскословенски језик издвајају из општесловенског (старословенског) и по којима се разликује од редакција старијих јужнословенских споменика.

Извесно је да крајем XII и почетком XIII века настају први сачувани преводи на српскословенски језик: типици *Хиландарски (Студенички)* и *Карејски* и *Законоправило (Номоканон).* Већ до шездесетих--седамдесетих година заступљено је у преводима разноврсно византијско наслеђе: библијска, литур-гијска песничка и византијска учена књижевност, хагиографије и апокрифи. Мимо различитих редак-ција основних литургијских књига и већ обимни-јих кодекса литургијског песништва, сачувани су текстови теолошке и мистичке прозе са догматским и моралним поукама *(Поуке Теодора Студита* из друге четвртине XIII века). Из треће четвртине овог века сачуван је *Зборник попа Црагоља* са разновр-сном садржином: Прерада *Козмине беседе против богумила, Филозофија и разум* (превод грчких про-зних изрека које се приписују Менандру), *Панде-хово пророчко сказаније* и други апокрифи. Збор-ници хагиографске и панагиричке књижевности и слова црквених отаца, као и најстарији словенски препис *Скитског патерика* заступљени су у по-следњој четвртини XIII века.

О снабдевању манастира већим бројем књига сводочи се већ у првим типицима и оригиналним житијима. Касније потврде су из времена краља Милутина. Према запису из 1284, Болеслав потврђу-је да својим преписом попуњава оштећену збирку за цркву Св. апостола у Расу, а слично сведочанство о попуни ризнице и књига у Студеници исписује Драгоман 1286. У време живе ктиторске делатно-сти, Драгоман *Беседама за Ускрс* Константина Пре-звитера додаје актуелне чинове о утврђењу и обно-ви храмова. Иако нема података о самом превођењу, оно се мора претпоставити у времену када је попу-на књигама развијенијих монашких средишта изи-скивала нове изборе састава, редакторске послове, па и нове преводе.

На почетку и у првим деценијама XIV века, де-лује круг образованих духовника, добрих познавала-ца грчког језика од којих су неки као изасланици оживели везе са Цариградом, други у Серу, Јеруса-лиму и Синају одржавају везе са Хиландаром. Ра-шки епископи Григорије, монах Калиник, архиепи-скоп Јевстатије II и, посебно, будући архиепископ Никодим и Данило II, активни су као писци, пре-водиоци, редактори. Претпоставља се њихово на-стојање да се у Пећи створи архиепископска библи-отека уз сарадњу грчких монаха. Иако *Рашку крмчију* преписује из архиепископских књига (1305), Григорије Рашки каже: „из тих књига исправих ову књигу". Поводом спровођења реформе у цркви и богослужењу Никодим 1319. према цариградском примерку преводи *Јерусалимски типик,* а већ се 1331. преводи исти устав али светогорског типа.

Поред провере старијих превода, њихове фило-лошке исправности, на шта се у записима указује, у трећој четвртини XIV века настају нови преводи. На основу већ традиционалног искуства, преводе се текстови најсложеније догматске садржине, са новом лексиком, грцизмима и сложеницама за ап-страктне појмове: *Посланица Јована Цамаскина Козми Мајумском и Богословље, Списи Псеудо-Ци-онисија Ареопагита, Слова* Григорија Паламе, Гри-горија Синаита, Епифанијево *Слово о силаску у ад,*

Химна Богородици Никифора Ксантопула, потпу-нији избори из дела кападокијских отаца, *Циоптра* Михаила Псела; затим романи: *Варпаам и Јоасаф, Стефанит и Ихнилат, О Троји* и *Александрида.* На плану кодификаторске делатности крајем XIV века настаје зборник који уз *Цушанов законик* са-држи нови превод *Скраћене синтагме* и *Јустинија-новог законика,* док пуни текст *Синтагме* прате по-лемички списи Григорија Паламе против Латина. Истовремено се повећава број зборника разновр-сног садржаја аскетско-исихас^ичког и догматско--полемичког карактера.

Упркос изузетно неповољним околностима после Косовске битке, у време деспота Стефана предузи-мају се обимни редакцијски подухвати, преводе се нови текстови. Посебан значај има *Зборник-избор-ник* (са *Словом љубве) у* који се уносе слојеви ра-зличитих наслеђа: од изрека и глоса античких ау-тора преко највиших форми догматског исказа до дела византијских владара, у којима се сажимају одговори на метафизичка и космологијска питања, али и на моралне и психолошке проблеме бића. Историјско усмерење, како сведоче обимни записи преводилаца и редактора, потврђено је и темељним прерадама *Зонарине хронике, Палеје* и *Хронике* Ге-оргија Амартола. Учешће српских преводилаца по-тврђено је у преводима старозаветних књига, док су новозаветне по правилу са коментарима.

По налогу деспота Ђурђа, често превођену и преписивану *Лествицу* Јована Лествичника поно-во преводи 1434. група светогорских монаха под надзором браничевског митрополита. У зборник *Никона Јерусалимца* унети су: *Шестоднев,* дела Григорија Синаита, Симеона Новог Богослова, па-тријарха Калиста Ксантопула, али и на грчком спи-си *О дефиницијама* и Јевсевија Кесаријског, а у *Го-рички зборник - Повест о јерусалимским црквама* у Никоновом преводу (око 1440).

Време које следи након губитка самосталности означено је и обогаћено обимним зборницима Вла-дислава Граматика (преко 4 300 страна) који наста-ју између краја педесетих до седамдесетих година XV века, а обухватају патристичку, монашку, па-негиричку, житијну и догматско-полемичку лите-ратуру. Уз њега је Димитрије Кантакузин који сво-ју књижевну културу, како се претпоставља, шири и делима античких аутора, Пиндара и Есхила, што је омогућено у културној средини Грка из Новог Брда. Стара писарска средишта обнављају библио-теке, а јављају се нова у сремској деспотовини, што се продужава и у XVI веку када се са обновом Пећ-ке патријаршије новим књигама богате фондови цркава и манастира у Босни и Славонији. Нови мо-менат је ојачана веза са Русијом тако да се 1588. са руског преводи *Јудејски рат* Јосифа Флавија. Ови одјеци продужиће се и у XVII веку и испољи-ти у зборнику са *Шестодневом* Јована Егзарха и *Хришћанском топографијом* Козме Индикоплова, која није усамљени текст источног, профаног по-рекла у писаном наслеђу. У XVI веку посебно се издваја превод обимног *Медицинског кодекса* са до тада непознатом лексиком.

Подстицај целокупном књижевном, редактор-ском и писарском раду у XVII веку дао је патри-јарх Пајсије (1614-1647) за чије време се обнавља традиција у критичком избору, а посебно се систе-матски спроводи на Светој гори, на Спасовој води и у Кареји, где раде Јов, Сава и Аверкије. На осно-ву великог броја извода Аверкије саставља обимне кодексе панагирика и житија а претпостављени опус је преко 12 000 страна.

Веома рано, већ у XIV и XV веку, у српској вер-зији, а преведени са италијанских верзија, јављају се повести *Триштан и Ижота* и *Бово од Антоне,* чи-ме се потврђују културне везе Срба преко Примор-ја са Италијом и западном Европом, које су постоја-ле већ и у најранијем периоду српске писмености.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I-IV; В. Ћоровић, *Списи св. Саве,* 5-150; *Законопра-вило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262.* Фототипија. Приредио и прилоге написао М. Петровић. Горњи Милановац 1991; Р. Катић, *Хи-ландарски медицински кодекс бр. 51*7 (Фототипи-ја), Зборник радова САНУ 1-21 (1960).

ЛИТЕРАТУРА: Г. Попруженко, *Из истории ли-тературноп дентелтости в Сербии XV века.* „Кни-га царств" в собрании рукописеи Библиотеки Им-ператорского университета, Одесса 1894; М. Васић, *Архиепископ Цанило П-монах и уметник,* Прилози КЈИФ 6 (1926) 251-289; Ђ. Сп. Радојичић, *Григо-рије из Горњака,* ИЧ 3 (1952) 85-106; Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима,* Богословље 1-2 (1957) 12-19; Н-1 (1958) 69-88, Фотографије и пре-пис Никодимовог типика (Л. Мирковић); Д. Богда-новић, *Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности,* Београд 1968; Г. Данчев, *Владислав Граматик, Книжовник и писател,* Со-фил 1969; Е. \\^ејћег, *Бге ИгакШк дез Јоћаппез Иа-*

тазкиз т кггскепзШ^гзскез 1Јћегзе{тп%, ^Ушбоааеп 1969; Ђ. Трифуновић, *Тумачење Песме над песмама од Теодорита Кирског у преводу Константина Фи-лозофа,* Зборник за славистику МС 2 (1971) 86-105; Д. Богдановић, *Покајни канон Лествице,* Зборник ФФ у Београду 12, 1 (1974) 251-289; К. Тгобг, *Ш-{егзискш§еп гиг 1Љегзе{гип%з{кеогге ипа[1] -ргахгз Јез зртегеп КггскепзШугзскеп. Иге АкзгтаШа гп Јег Нех-атегоппкегзе{гип§ Јез 2а%гекег Ћкогпгк УОП 1469,* Мипсћеп 1978; *Цеспот Стефан Лазаревик,* Књи-жевни радови. Прир. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 175-237; Н. Радошевић, *Шестоднев Георгија Пи-сиде и његов словенски превод,* Београд 1979; В. **Тпшпоуго,** *Нутпе Је Шсеркоге СаШз1е ХапШори-1оз, сопзасге а 1а Угег§е, Јапз 1а {гаЈиспоп зегЂе Је МасапеЈе Гаппее 1382,* СугШотетосИапит 1 (1971) 58-79; Д. Богдановић, *Историја старе српске књи-жевности,* Београд 1980; Ђ. Трифуновић, *Писац и преводилац инок Исаија,* Крушевац 1980; 3. Бла-гоева, *Гомилин Епифанж о сошествии во ад в пере-воде ХЈУ-ХУ' вв,* Тврновска книжовна школа, II, Со-фил 1980, 386-397; Ђ. Трифуновић, *Речник уз српске преписе Лествице. Прилози познавању срп-ске средњовековне лексикографије,* ЈФ 38 (1982) 79-87; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе,* Београд 1994, посебно поглавља Језик, Ви-зантијско наслеђе, Античко наслеђе.

Б. Јовановић-Стипчевић

ПРЕВОДИОЦИ - Према првим сачуваним спо-меницима, на челу преводилаштва у Срба стоји св. Сава. Претпоставља се његово учешће како у пре-воду *Хиландарског (Студеничког) и Карејског ти-пика* тако, посебно, и основног црквено-правног кодеска - *Номоканона (Законоправила).* Већ ови текстови указују на разлике у приступу преводи-ма, на потребу овладавања разноврсним знањима. Идеје, синтакса, језик типика, све је то већ било усвојено при богослужењу и за време читања у мо-нашким ћелијама. Номоканон је изискивао друга знања, савладавање до тада непознатих синтаксич-ких конструкција, друкчије лексике и термина.

За све време нарастање стваралачки однос прево-дилаца према српскословенском језику, колико због жанровски различитих и све обимнијих текстова, толико и из чињенице да су њима биле захваћене све области духовне и материјалне културе, од дог-матике, филозофије, прозе и поезије, до природ-них наука, права и медицине. У раду преводилаца остваривани су резултати прворазредног културоло-шког и цивилизацијског значаја, без обзира на то да ли су били у питању текстови са слојевима из различитих наслеђа или не мање сложена дела са-временика (Г. Палама, *Матије Властара Синтаг-мат* и др.).

Српскословенски је у записима преводилаца и писара различито означаван: „Произведоше (књи-ге) на свет словенскаго језика" - Богдан у *Иловичком номоканону* из 1262; „наш језик от писмен грчска-го језика" - Никодим у предговору *Јерусалимског типика* 1319; „наш језик" и „словенски језик" - Иса-ија у запису уз превод свих дела Дионисија Арео-пагита (четири расправе и десет посланица) са тума-чењима Максима Исповедника 1371; „преложени из грчкаго језика на словенскије књиги" - непознати преводилац у запису *Јеванђеља са тумачењима* 1392, али се у другим записима Х1У-ХУП века изри-чито помиње *србски језик.* Под превођењем се по-дразумева и превод са грчког и преводи са руског и бугарског.

С обзиром на обим сачуваног наслеђа, мали број преводилаца из XIII и XIV века нам је познат по имену. Може се претпоставити да је рад Теодора Спана на *Шестодневу* Јована Егзарха (1263) дели-мично и превод са бугарског, јер је текст у највећем делу преписан српскословенским. За читав корпус нове редакције дванаест минејских књига непозна-ти су преводиоци, иако се филолошком анализом доказује да је овај обиман подухват остварен у Ср-бији. Остали су анонимни преводиоци најсложе-нијих текстова из треће четвртине XIV века - Јо-вана Дамаскина, Григорија Паламе, Епифанија Кипарског, Михаила Псела, затим романа, шесто-днева, као и скраћеног и пуног текста *Синтагмата* (в. *преводи).* Изузетак у овој групи текстова који чине малу библиотеку јесте превод *Списа Псеудо-Ционисија Ареопагита,* захваљујући опсежном за-пису преводиоца старца Исаије, као и Макаријев превод Ксантопулосове *Химне* из 1382.

Тек у Деспотовини наилази се на већи број име-на или непосредних потврда да је у питању превод, нови или обновљен. Према каснијим сведочанстви-ма, у обновљеном манастиру Св. Павла на Светој гори, који постаје са грчким књигама важно прево-дилачко средиште, Антоније Багаш преводи Андри-

јанти - „са грчког писања на српски језик прене-се", као и зборник са поукама и житијима. *Четири књиге о царевима* „от грчаских книг на србскије" преводи 1416. непознати преводилац, а 1418. пре-писује са изворним записом „Доситеј јеже и Мој-сиј". *Тумачење књиге о Јову* од Олимпиодора Алек-сандријског преводи Гаврило 1394, а 1412. нови превод извршио је Јаков уз строгу критику прет-ходног. *Слово постническо* Максима Исповедника са питањима и одговорима такође преводи Јаков 1425. Прву књигу *Шестоднева* 1426. преводе Јаков и Ве-недикт Цреповић, а исте године Венедикт другу. У преводу Константина Филозофа сачувано је Тумаче-ње *Песме над песмама* од Теодорита Кирског. Уз преводе имамо сачувана и два речника: један уз пре-воде *Лествице,* а други уз *Синтагмат* - у коме су тумачени латински термини; то је превод грчког лексикона латинских правних термина. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА: в. *преводи.*

Б. Јовановић-Стипчевић

ПРЕВОЈ в. *Накит.*

ПРЕЗИМЕНА в. *Имена.*

ПРЕЈЕМ ЉУДСКИ в. *Провод.*

ПРЕЉУБА - Кривично дело против морала није спадало у правне области које је регулисало законодавство цара Душана. Прељуба која није има-ла међусталешки карактер није спадала у надле-жност световног суда, па је о томе бринуло цркве-но судство или су се таква питања решавала по обичајном праву. У старијем византијском законо-давству налазимо сурове казне сакаћења за прељу-бу, и то најчешће казну одсецања носа. Оријентал-ни утицај старих народа је дошао до изражаја баш у пеналном систему, и то често код кривичних дела против морала, као и код неких других кривичних дела која су кажњавана сакаћењем.

Византијски цар Лав III је прогласио Еклогу (VIII век) као законик мудрог и богобојажљивог цара. Уводни текст Законика је прожет хришћан-ским духом и обогаћен цитатима из Светог писма. Ту се каже да је царев циљ да своје стадо (подани-ке) води спасењу, а да кривце подвргне праведној казни како би се поправили. Истовремено, Еклога предвиђа читав низ застрашујућих казни сакаћења и унакажења. За прељубу се предвиђа казна одсеца-ња носа, уништење лепоте која је грех и изазвала. У Прохирону цара Василија свака прељуба се кажња-ва одсецањем носа. Таква казна се прихвата даље у Василикама и важи, у начелу, све до пропасти Ви-зантије. Изгледа да је у животу постојала и могућ-ност да се браколомници казне смрћу, па је Лав VI Филозоф крајем IX века издао Новелу 32 о кажња-вању жене ухваћене т г1а§гапп. Цар каже да су ста-ри закони њено дело кажњавали смрћу, али да су каснији закони (Еклога и Прохирон) прихватили блажу казну, па он потврђује сопствену хуманост такође прописујући казну одсецања носа. Муж мо-же да задржи женин мираз, а браколомница се ша-ље у манастир „да тамо, благодарећи скрушености душе, покајање буде јој лакше". У Жичкој повељи из 1220. године говори се о кажњавању жене која је напустила мужа, а та казна се одређује гакожс коу-дет **НЗБОЛСНИК** моужл ке.

Синтагма Матије Властара, византијски правни извор који је имао своје место у средњовековној Србији (XIV век), садржи низ норми које се одно-се на разна кривична дела против морала, па тако и на прељубу. Главне одредбе о одсецању носа су у члановима са насловом „суд царски". Браколом-ници се кажњавају батинама, шишањем и одсеца-њем носа. Прохирон у саставу Крмчије, Номокано-на св. Саве и Синтагма Матије Властара су били извори права у српским земљама све док је траја-ла државна самосталност. И византијско и Душано-во законодавство прети овом казном подједнако мушкарцима и женама за кривична дела против морала. То је била јавна казна коју су извршавали одређени државни органи. Касније се ова казна може наћи у црногорским правним обичајима. Гу-би се сврха казне коју је желела црква - покајање и патња као пут ка искупљењу греха, а остаје одма-зда и застрашивање у функцији генералне превен-ције. Црногорско обичајно право је сачувало схва-тање византијске цркве да је веридба значајна скоро колико и брак, па се неверност веренице

изједначава са неверством удате жене. Касније се ова телесна казна губи и у Црној Гори и уместо ње муж би отерао жену прељубницу, а њен је род не би примио „те тако се поскита". Постојао је и обичај да особа која је учинила прељубу не сме ступити у нови брак.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Матије Властара Син-тагмат,* Београд 1907, 394-399; А. В. Соловјев, *Одабрани споменици,* 22.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* I, 135-136; А. В. Соловјев, *Кажњава-ње неверне жене у црногорском и византијском праву,* Архив ПДН 30, 47 (1935) 478-489; А. В. Со-ловјев, *Законик цара Стефана Цушана 1349. и 1354. године,* Београд 1980, 217-219; В. Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Алба-нији,* прир. Т. Никчевић, Титоград 1984, 322.

Б. Марковић

ПРЕНОС МОШТИЈУ (пр-ћнесеник мошиеи) - Црква слави датум престављења светитеља и да-тум преноса његових моштију. „За дан престављe-ња пише се житије и служба уснућу светога, а за празник преноса обично се описује читав догађај у облику слова или повести. Опис догађаја често пра-ти служба писана само за дан преноса моштију" (Ђорђе Трифуновић).

Иако изразито верски обред, пренос моштију, по правилу је попримао политичко обележје. Под-стицала су га смутна, претећа времена, унутрашње размирице и спољна опасност.

Почетком XIII века дошло је до сукоба између наследника великог жупана Стефана Немање. Ву-кан је уз помоћ угарског краља Емерика протерао млађег брата, великог жупана Стефана Немањића. Стефан је поручио брату, монаху Сави, да из Хи-ландара у Студеницу пренесе мошти *Светога и Пречаснога* Симеона, јер је Вукан погазио завет оца и као *преступник* довео *иноплеменике на отача-ство своје* (Житије светог Симеона од Стефана Не-мањића). Над земним остацима оца, браћа су се измирила.

Транслацију моштију светог Саве из Трнова у манастир Милешеву, описали су Доментијан и Те-одосије, а за сам дан преноса (6. мај 1237) непо-знати Савин ученик написао је *Слулсбу.*

Пренос моштију понекад означава и чин канони-зације. Извесно је да је косовски мученик прогла-шен за светитеља тек после преноса његових мо-штију из приштинске цркве Вазнесења у Лазареву задужбину Раваницу. Ова транслација окосница је у *Слову о кнезу Лазару* патријарха Данила III и *Сло-ву о кнезу Лазару* непознатог аутора. Вук Бранковић је с поштовањем испратио кнежеве мошти, а на пу-ту за Раваницу поворка је заноћила у Брвенику, док су *свете и часне мошти* привремено положене у манастиру Новој Павлици. Непознати писац *Слова о кнезу Лазару,* као учесник транслације, водећи рачуна о редоследу култних радњи, први пут упо-требљава израз *свете мошти* када су оне положене у Раваници. Завршни чин преноса моштију сам по себи се нудио за канонизацију у присуству патри-јарха, архијереја, игумана, инока и целог сабора.

Кнежеве мошти чуване су три века у његовој главној задужбини. За време велике сеобе Срба 1690, мошти косовског мученика пренели су мо-наси из Раванице у Сентандреју, где су саградили куће и цркву од дрвета за *мошти светог Лазара.* Седам година касније Раваничани су напустили Сентандреју, прешли у Срем и обновили запуште-ни манастир Врдник. У Врднику, новој Раваници, кнежеве мошти чуване су до Другог светског ра-та. Док се прва транслација завршила кнежевим проглашењем за светитеља, други пренос моштију, изнуђен политичким приликама, допринео је ожи-вљавању и ширењу култа косовског мученика.

Политичке прилике изнудиле су пренос мошти-ју свете Петке из Трнова у Видин, а затим из Ви-дина у Србију. Обе транслације уследиле су после турских напада. Освојивши Видин, Турцима су при-пале и мошти свете Петке Трновске. У то време кнегиња Милица и монахиња Јефимија дошле су султану Бајазиту да би заштитиле Стефана Лаза-ревића кога је непослушна властела оптужила за вазалску нелојалност. Неспоразум је отклоњен и мисија је успешно завршена. Григорије Цамблак пише да је на молбу кнегиње Милице и монахиње Јефимије султан одобрио пренос моштију свете Петке у Србију. Падом Београда 1521. године, део становништва града пресељен је у Цариград. Исе-љеници су са собом понели и мошти свете Петке, које су у XVII веку пренете у Молдавију.

Снажан политички призвук добила је транслаци-ја моштију светог апостола Луке, кога је деспот Ђурађ Бранковић прихватио као заштитника држа-

ве и града Смедерева. Мошти светог Луке доспе-ле су у епирски град Рогус након првог пада Ца-риграда, а из Епира су, уз султанову дозволу коју је испословао деспот, пренете у Смедерево 1453. године. Пред непосредном опасношћу од Турака, веровало се да је дошао спаситељ народа и државе.

Као значајан верски, а често и политички чин, транслација је мотив црквених списа, а пренос мо-штију светог Симеона и светог Саве осликан је у неколико капела средњовековних цркава.

ЛИТЕРАТУРА: І. Клдуагас, *О рпепози пе1а 1ике и БтеЛегеуо,* Каа JA2TJ 5 (1868) 178-186; И. Павловић, *О св. Луци и пренашању његовог тепа,* Гласник СУД 51 (1882) 70-100; Л. Павловић, *Не-ш споменици културе,* Осврти и запажања II, Сме-дерево 1963, 33-61; В. Ј. Ђурић, *Историјске компо-зиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле,* ЗРВИ 8, 2 (1967) 69-90; 10 (1967) 121-148; 11 (1968) 99-127; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић,* 140-216; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 283-287; Д. Петровић, *Цамблакова ли-терарна делатност у Србији, у:* Григорије Цам-блак, *Књижевни рад у Србији,* Београд 1989, 36-45; М. Спремић, *Цеспот Ђурађ Бранковић,* 385-388.

Р. Михаљчић

ПРЕПЕНДУЛИЈЕ (сшсх) - украс византијских владарских круна (камелавкиона). Састоје се од два низа драгог камења на крају украшених крстом (или са три бисера), који су причвршћени са обе стране обода венца. Овај део круне носио је још у раним временима владарску симболику. Стога су у земљама које су припадале културно-политичкој сфери византијских утицаја препендулије биле део круна додељиваних и рангу нижем од царског, нај-вероватније као једно од обележја у оквирима ро-мејског хијерархијског система схваћене самодр-жавности. У средњовековној Србији први пут срећемо представу венца са препендулијама на пор-трету великог жупана и севастократора Стефана који се налази између кула, изнад западног улаза у манастир Студеницу и датује се око 1208/09. годи-не. У краљевском периоду и касније, препендулије се приказују на фрескама, печатима и новцу срп-ских владара, мада су сачуване и представе круна без ових ознака.

ЛИТЕРАТУРА: С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку,* Скопље 1936, 42; Е. РПгг, *Кате1аикгоп е1 тгга. 1тг%пе8 оуrапНпз гтрепаих е(есс1езгазггдиез,* JJррза1а 1977; С. Марјановић-Ду-шанић, *Запис старца Симеона на Вукановом јеван-ђељу,* Старинар 43-44 (1992/93) 209-210.

С. Марјановић-Душанић

ПРЕСЛИЦА в. *Разбој.*

ПРЕСТО - знак врховне власти (владарске или епископске). Хришћанска, средњовековна перцеп-ција овог симбола настала је стапањем античке традиције о престолу као божанском и царском симболу, са јеврејском традицијом о Соломоновом трону, касније схваћеном као префигурација хети-масије.

Престо (престол, стол) је најчешће помињани знак врховне власти у средњовековној Србији, а у метафоричном смислу употребљава се и као симбол монархијске власти уопште.

Извори помињу владарски престо у различитим нијансама значења овог појма - престо припада српском народу, српској држави, владајућој дина-стији или самом владару. Почетни појам „српског престола" постепено се идентификовао са читавом државом и њеном династијом. Тако се и углед Раса као „столног места" - политичког и верског среди-шта старе српске државе, као и углед Немањиног престола у храму Св. апостола, пренео на читаву државу (у документима се престо назива „рашки стол", а земље под самодржавном Немањином вла-шћу означене су као „област српског престола").

Идеолошка блискост владарског и епископског престола (катедре) почивала је на учењу, рашире-ном у средњовековној Европи, о јединству ге§пит--а и басегаоиит-а. Отуд и српски извори наглашава-ју сакралност српског престола, до тачке у којој се формирала представа о владару и поглавару наци-оналне цркве као о „сапрестолницима"; ова је пред-става много дуговала неспорном ауторитету првог српског архиепископа.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Калић, *Престо Стефана Не-мање,* Прилози КЈИФ 53-54 (1987/88) 21-30; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигни/е и др-*

жавна симбопша у Срби/и од XIII до XV века, Бео-град 1994, 24-26.

С. Марјановић-Душанић

ПРЕСТОЈ - неодазивање на позив суда, недола-зак на суд упркос судском позиву. Позивању вла-стеле на суд поклањало се много пажње у феудал-ној монархији, јер је властела нерадо долазила на владаочев суд. Законик цара Стефана Душана одре-ђује да се властелин не позива увече, него пре обе-да и да му се мора саопштити због чега је позван. Ако властелин не дође у време у које је позван, гу-би парницу. За престој се плаћала казна која је изно-сила шест волова, као што је већ раније било одре-ђено у Жичкој повељи. Старински судски обичај је нашао своје место у Законику. Термин престој је такође употребљен у Жичкој повељи, а долази од глагола *престојати,* пошто је друга страна у спору дошла на суд у заказано време, чекала, стаја-ла и престајала. Не знамо да ли се и пре цара Душа-на престој наплаћивао одмах после првог недоласка на суд. Византијска Новела 34 цара Лава Филозофа осуђује позваног на губитак парнице само ако се не јави на трећи позив. У сваком случају, можемо претпоставити да се радило о неоправданом одсу-ствовању са рочишта, мада се то нигде изричито не каже.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* II; К. Јире-чек, *Историја Срба* II; Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 119-120; III, 184; А. Соловјев, *За-коник,* 220.

Б. Марковић

ПРЕУЗАМ в. *Изам.*

ПРИБОР ЗА ПИСАЊЕ - може се реконструи-сати, пошто немамо сачуваног материјала, на осно-ву ликовних представа и старих српских записа. При том, писари су били знани живописцима и ми-нијатуристима, а има случајева када су они једна иста личност, те не би било чудно да су у портрете јеванђелиста слободно уносили алат којим су се они лично служили.

Српски средњовековни писари писали су на пер-гаменту и хартији. Пергамент је био у употреби до средине XIV столећа, ретко и нешто касније, а хар-тија се среће од краја XIII века. Од пергамената су прављени тетради и свици. *Тетрад* се обично са-стојао од осам листова (шеснаест страница), или тачније од четири листа пресавијена на пола. Зато се тако у српским записима и звао. Да би се добили листови за тетрад, пергамент се прво морао пре-мерити, а потом и расећи. Сечење се обављало по-моћу оштрог *ножа* и *маказа,* које су биле сличне данашњим. Када је тетрад био готов, приступало се шпартању, односно извлачењу линија за марги-не и редове. У овом послу коришћен је разновр-стан прибор: шестар, лењир, хараксало, шилце. *Шестар* је служио да измери једнака растојања из-међу редова. Помоћу *лењира* **(КСГУОУУ)** повезиване су тачке одређене шестаром, и онда су за све ли-стове тетрада повлачене линије путем посебног се-чива - *хараксала.* У једном српском запису из сре-дине XIV века преписивач помиње ковача Рајка који му је сковао **хлрлкслло.** Оно је, дакле, било метално, а могло је бити и од кости, и састоји се из два дела - сечива и дршке, која је била кратка и нешто дебља. Постоје и две врсте сечива: сечиво кришкастог облика и сечиво у облику точкића. Те-тради нису морали бити ишпартани и у том случа-ју је за границе маргина употребљаван *ланчић са штипаљкама,* који је уједно, држећи листове те-трада при писању, олакшавао рад.

Као писаљку преписивачи су користили *трску* (са1атш, *какаџоч)* и птичије *перо.* Док се у срп-ским записима уопштено помиње **перо,** руски пре-писивачи тачно разликују - писан „трском" и писан **плБћнмћ пером^.** Каламус је рађен од трске која се сушила и препарирала да би била чвршћа. Потом се укосо на врху зарезивала посебним писарским ножем, равног сечива, са благо повијеним врхом, краће или дуже дршке. У записима XIV века препи-сивачи помињу коваче који су им сковали **ножицг*** да би њиме „перо правили".

Српски преписивачи су користили неколико вр-ста *мастила:* црно или смеђе за писање текста, црвено или плаво за наслове и иницијале. Рецеп-ти за мастило сачували су се у већем броју у нас од ХУ/ХУ1 столећа. Мастило се правило у већој количини и чувало се у стакленим боцама - *ампу-лама.* Пре самог писања писар би у мастионицу сипао онолико мастила колико му је за писање би-

ло потребно, јер би оно изветрило. Постоје две главне врсте *мастионица:* мастионице од дрвета и метала за две или три врсте мастила и мастиони-це-ћасе. Нарочито је занимљива прва врста; она је из три дела - у средини је подужи отвор где се др-жала трска, а на крајевима су два простора за црно и црвено (киновар) мастило. Судећи по ликовној грађи било је мастионица за три врсте мастила, не-када са поклопцем. Коначно, да би се написано бр-зо осушило, коришћен је пепео од дрвета и ситан речни песак, који су држани у посудама налик дана-шњим сланицима.

Преписивачима се често дешавало да при писа-њу погреше. Брисало се или сунђером или ножем. *Сунђер* је свакако био употребљаван у Византији а није искључено и код Срба. *Нож* је, поред помену-тог сечења пергамента и оштрења пера, служио за стругање погрешно исписаних слова и „радирање". Састојао се из дршке, која је исте величине као оштрица или нешто краћа, и сечива. Сечиво је било на врху благо повијено, да би се њиме без оштећења пергамента могло стругати.

Исписани тетради су се шивењем спајали у књи-гу, која је затим опремана корицама (в. *повез књига).* Ликовних представа за те послове нема. Међутим, после коричења, књига се обрезивала и то тако што је стављана у неку врсту стеге а обрезивана је српа-стим ножем са две дршке.

Поред описаног прибора за писање књиге, упо-требљаван је и *дивит* (тб *какаџаршу).* Он се са-стојао из два дела: тоболца, у коме су држана пера, и мање округле посуде за мастило, која се причвр-шћивала на тоболац помоћу кожних трака и то тако да отвор мастионице и тоболца буду на истој страни. И тоболац и мастионица су имали поклопце. Као покретни писарски прибор, ако је коришћен то све-дочи ликовна грађа, дивит се држао под пазухом, и то са леве стране да би се лакше умакало у мастио-ницу. Један леп примерак за сто из XVII века, од сребра, чува се у Музеју примењених уметности у Београду. У истом веку Арсеније Чарнојевић (1683) бележи и његову цену - 40 гроша.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Књиге и друго у старим српским записима,* ЛМС 233 (1905) 68-91; 234 (1906) 41-70; 235 (1906) 75-94; И. М. Ђор-ђевић, *Представе прибора за писање и опрему књи-ге у српском средњовековном сликарству,* Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 87-112 (са би-блиографијом за Византију и словенски свет); Н. Нип§ег, *ЗсћгеЉеп ипа[1] Лезеп ш Вугапг. Иге дугап-Итзсће Висћкикиг,* Мипсћеп 1989, 85-89.

И. М. Ђорђевић

ПРИДВОРЦИ - чине категорију зависног ста-новништва у селу које је најближе *двору* неког вла-стелинства. Под двором се не подразумева обавезно велелепна грађевина већ, у овом случају, економ-ски центар властелинства. Придворци Дечанског властелинства живели су у великом селу Дечани, које је удаљено од манастира 2 до 3 км. Имали су обавезу *орања,* која је била једнака обавези сокал-ника и *мајстора* на истом властелинству, а сводила се на 3 мата *заманицом* и 3 мата *бедбом.* Уз све то увек су били при руци манастирском газдинству, па су преостала 3 мата орања, колико износи обаве-за меропаха, надокнађивали разним пословима на манастирском газдинству. Придворци су били ду-жни да на дан црквене славе долазе у манастир са *поклонима,* а тада им је указивана част да седају под челниковом трпезом, па су према томе тог дана били и угошћени. Знатно касније (1382) манастиру Дренчи био је приложен и један двор у селу Неупа-ре *с придворицом.* Успомена на придворце сачува-на је у топономастици, пошто постоји релативно већи број села која се зову *придворци* или *придвори-це.*

ИЗВОРИ: П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хри-совуље,* 146, 147; Гласник СУД 24 (1868) 264.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Земљорадња,* 195, 368-370.

М. Благојевић

ПРИЗИВ, АПЕЛАЦИЈА (лат. аррeНаИо) - у римском праву жалба странке незадовољне пресу-дом нижег суда (аррeНагог) вишем суду. Апелација је у почетку била могућа само пред императоро-вим судовима, који су били хијерархијски органи-зовани. У Јустинијановом праву примењивана је у свим грађанским и кривичним споровима и била је изједначена са ргоуосапо, који је раније употре-бљаван само у кривичним стварима. Истицана је или усмено (аррeИо) или писмено (ПћеШ аррeНа-тогп).

Изгледа да је право призива постојало и у сред-њовековној Србији, што се може закључити на основу једног податка из повеље цара Душана Хи-ландару од 2. маја 1355, који гласи: ***ако ли се на-ђе от них*** (црквених судија), ***кто је криво судил, законом да га посуди настојешти кефалија и судом царства ми, како им пише хрисовул светаго краља.*** Пошто се овде изричито истиче ново суђење по истом предмету, може се тврдити да је право апела-ције постојало, у конкретном случају на кефали-јин суд. Али, у изворима немамо података да ли је постојало право жалбе на пресуде редовних судо-ва, владаочевом суду. Члан 181 Душановог зако-ника предвиђа само могућност ***релације:*** уколико се судије суоче са компликованим случајем ***(аште се обрете велико дело)*** кога нису у стању да реше, треба тада да се обрате цару ***(да греде од судиј је-дин... пред царство ми).*** Синтагмат Матије Вла-стара преузима и две византијске правне одредбе у којима се изричито каже да право апелације не по-стоји на пресуде царског и патријарховог суда ***(Са-модржавное и царское суждение посужденију не подлежит; патриархов суд не посуждаетсе от инога).*** Текст употребљава термин ***посуждение,*** што је превод грчког израза ***гкккцго**** (призив).

Право апелације било је предвиђено которским и будванским Статутом. У Котору је то право за-ведено 1367. године, али не на пресуде нижих судо-ва, већ само за спорове у вредности већој од 500 перпера и у року од 10 дана од доношења пресу-де. Као апелациони суд био је одређен папин суд у Риму или колегијум школованих правника у Пе-руђи, Падови и Болоњи. Право на жалбу помену-то је у будванском Статуту тек у поглављу 243 (01 **appe11ac10п** де зетшша), и могло се користити само за спорове чија је вредност била већа од 30 пер-пера. Незадовољна странка је могла, најкасније у року од 15 дана од доношења пресуде, да уложи захтев за апелацију и да је у року од годину дана проследи на другостепено суђење у Котор. Године 1465. прописано је да се за спорове до 100 перпера жалбе упућују у Котор, до 200 перпера у Задар, а преко те суме у Млетке.

Података о коришћењу права апелације имамо и из средњовековног Бара; док је град био под вла-шћу деспота, његови су грађани упућивали жалбе дубровачком Малом већу. За време млетачке вла-сти (1405-1412) Барани су своје жалбе могли да упућују у Венецију. Касније је свим градовима у околини Скадра дато право апелације пред скадар-ским кнезом, с тим да су се странке незадовољне његовом пресудом, увек могле обратити млетачкој Авогарији. Пошто је број жалби на пресуде скадар-ског кнеза временом постајао све већи, власти Мле-тачке републике су дозволиле Баранима да се за спорове до 100 перпера могу жалити било скадар-ском, било которском кнезу, за спорове до сто ду-ката млетачким властима у Задру, а преко те суме највишим судским инстанцама у Венецији. После предаје Скадра Турцима (1479) сва овлашћења ска-дарског кнеза, везана за право апелације, пренета су на которског кнеза.

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, ***Законодавство;*** Т. Тарановски, ***Историја српског права*** IV, Београд 1935 (репринт 1996), 163-165; И. Синдик, ***Комунал-но уређење Котора од друге половине XII до почет-ка XV столећа,*** Београд 1950, 109-121; ***Историја Црне Горе*** И-2, Титоград 1970, 260-262 (И. Божић); 2. ВијикНс, *Ргоупо* ***игеЗепје згедцо^екоше оиауатке котипе,*** №к§1С 1988, 239-240.

С. Шаркић

ПРИКИЈА **(прикил, тчкстнинл)** - мираз који су жене доносиле својим мужевима приликом уда-је. У средњовековној Србији мирази се редовно означавају грчком речи као ***прикија*** или словенском ***тастнина.*** Словенско право иначе не познаје оби-чаје који су владали на Западу, у приморским градо-вима и у Византији, да се при удаји редовно дају мирази у новцу и некретнинама. У изворима је до-душе сачувано неколико помена прћије и тастни-не, али се они углавном односе на јужне делове српске државе који су некад припадали Византији и где су се дуго одржали византијски обичаји. Из њих се види да су као и у Византији, мужеви има-ли право доживотног плодоуживања над прћијом, али не и право својине. Жене су тек после муже-вљеве смрти располагале својим миразом, који су биле дужне да оставе деци у наслеђе. Душановим закоником је било забрањено давање ***отрока*** у ми-раз, а очеву имовину, ***баштину,*** женска деца су мо-гла да наследе само ако није било мушких наслед-ника. Да у српским земљама није било уобичајено давање мираза види се из тестамената које је на-ша властела састављала у западним земљама, као и из тестамената Дубровчана. Они су својим ван-

брачним кћерима у Србији остављали позамашне суме новаца ако одлуче да дођу у Дубровник и ту се удају. Али ако остану да живе у Србији, тај новац је требало дати за удају дубровачких властелинки.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 311, 313, 334, 477, 614, 619, 678, 690, 758, 759, 776; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 163; Н. Радој-чић, *Законик,* 51, 78, 100, 136.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* Ш-1V, 49-51; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 128; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Цубров-нику у XIII и XIV веку,* Београд 1974, 91-94; Д. Ди-нић-Кнежевић, *Миграције становништва из ју-жнословенских земаља у Цубровник током средњег века,* Нови Сад 1995, 149.

Д. Динић-Кнежевић

ПРИМИЋУР - старешина једног села или кату-на. У административно-управној хијерархији, при-мићур је управљао једним катуном и налазио се под старешинством кнеза, који је под собом имао два или више катуна. Душанов законик је својим 145. и 146. чланом регулисао и одговорност при-мићура у случају да се у њиховом селу нађе или склони лопов или разбојник. У том случају прими-ћура су свезаног доводили пред цара да надокна-ди штету, да би га потом казнили идентично као разбојника или лопова, што је у једном случају по-дразумевало вешање наглавце, а у другом ослепљи-вање.

У једној даровници Хиландару деспотице Ев-докије и њеног сина Константина Драгаша из 1397. године, виде се и још нека задужења примићура као сеоских старешина. Према споменутој исправи они су имали обавезу да обезбеде игуману пратњу на коњима. У истој повељи се спомињу и црквени примићури који су такође на коњима обављали из-весне послове за рачун цркве.

Примићуром је такође називан и *крамар* (в.), старешина влаха, поносника у караванској тргови-ни. Сам термин је византијског порекла, али изве-ден из латинског рптш т сега (први на списку).

ИЗВОРИ: Р. ЈУШозЈсћ, *МопитепШ 8егШа,* 191; Н. Радојчић, *Законик,* 71, 128-129.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; КјесткЈА-**2ЈЈ;*** К. Јиречек, *Историја Срба* II, 97; М. Динић, *Цубровачка средњовековна караванска трговина,* Српске земље у средњем веку, 319; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 215.

М. Шуица

ПРИМОГЕНИТУРА в. *Прворођство.*

ПРИПАША - погодба између власника стоке који није могао или хтео да брине о њој па би је давао на припашу, односно на чување неком зе-мљораднику или сточару, који је био вољан да је одгаја. Прималац стоке је то чинио за одређену ма-теријалну надокнаду. Стоку су на чување најчешће давали дубровачки грађани становништву у зале-ђу. Између власника стоке и примаоца често су склапани и писани уговори о погодби. На припа-шу су даване све врсте домаћих животиња. Дубров-чани су своју стоку давали на чување сељацима на својој територији, али и изван ње, у Хумској земљи и Требињу.

Накнада за припашу давала се у стоци и сточ-ним производима, ако се ради о стоци која није ко-ришћена за рад (овце, свиње, козе, краве, кобиле). Код чувања животиња за рад (магарци, мазге, во-лови) сељак је користио њихову радну снагу, па је зато власнику морао да даје одређену материјалну надокнаду. Награда за припашу у производима и сточном подмлатку ишла је од једне четвртине до половине, да би се временом усталила на једној половини. Накнада за чување стоке могла се дати и у новцу. Новац се најчешће давао за чување коња, које земљорадник није смео да користи за јахање или пренос терета. По једном уговору, власник је за чување коња и кобиле плаћао пастиру 12 динара месечно.

Прималац је био дужан да преузете животиње добро пази, храни и брине о њима. Од радних жи-вотиња, на припашу су најчешће давани волови. Прималац је имао право да користи њихову радну снагу, али је био дужан да власнику волова преда-је одређени део добити коју оствари. Овде се пре-плићу појмови припаше и закупа. Припаша је у за-леђу Дубровника била присутна и на српској и на босанској територији.

ИЗВОРИ: НАО, посебно Огуегза СапсеПапае.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 155; *В.* Ко11ег, *А^гагпо-ргоггуодт однозг пародгисји Оибгоуаске КерибНке оа* XIII<Јо XV зЩјеса,* 2а§гећ 1955, 258, 259; М. Благојевић, *Земљорадња,* 263-265; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Бео-град 1996, 202-205.

С. Мишић

ПРИПЛАТА (ассеззш) - израз изведен од гла-гола *приплатити* (лат. соппзгге) са значењем: до-платити. Тако се у Бистричкој повељи краља Влади-слава (1234-1243) наводи да су сокалници, меропси и попови обавезни да *приплаћају у оброк,* тј. уче-ствују у набавци хране, приликом посете краља, властелина или госта.

Приплата је означавала, уопштено, све оне ван-редне дажбине, било новчане, било натуралне, чи-ји износ није био тачно утврђен, тј. одмерен. По-стојале су *приплате жупске и градске,* тј. приплате које је сносило становништво жупа, односно градо-ва, а свакако је и зависно становништво на мана-стирским властелинствима било оптерећено при-платама. Управо зато што њихов износ није био одређен, приплате су представљале тежак намет.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Цушанова повеља за ма-настир Св. Архангела Михаила и Гаврила у При-зрену 1348,* Гласник ДСС 15 (1862) 305; Арх. Лео-нид, *Повеља цара Цушана дата у Скопљу 1347. којом се оснива епископска столица у Леснову,* Гла-сник СУД 27 (1870) 294; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 307, 411, 461, 590, 609, 696, 704.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* V. *Мат*-гашс, *Ргтозг; Кјеспгк ЈА7ЛЈ;* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 211, 410; М. Благојевић, *Оброк и присели-ца,* ИЧ 18(1978) 168.

Ј. Мргић

ПРИПРАТА - западни део цркве, који претходи наосу и од њега је одвојен пуним зидом и порта-лом. У симболичком смислу, припрата представља гранични простор између овоземаљског света и ме-ста човековог приступања Богу.

Посматран као структурна јединица у оквиру градитељске целине храма, простор припрате у срп-ским средњовековним црквама најчешће има право-угаони облик. У суперструктури се изводе полуо-бличасти или крстасти сводови, а понегде и плитке слепе калоте, слепе куполе и куле-звоници са спрат-ном конструкцијом.

У типицима средњовековних манастира право-славног света сачувани су значајни подаци о рад-њама које су обављане у припрати. Основни извор из којег се сазнаје о намени припрате у оновреме-ној српској средини представља типик св. Саве Освећеног, који је 1319. године превео пећки ар-хиепископ Никодим. Према овом спису у припра-ти су се, у различитим периодима црквене годи-не, читале поједине вечерње и ноћне службе, и литијама обележавао завршетак молитвеног кру-га или долазак црквеног празника. У припрати су се обављали и обреди крштавања, освећења воде на Богојављење и панахида. Простор је често имао и фунерарну намену, као гробно место црквених достојанственика, чланова владарске породице и угледних лаика.

Симболичко значење и разнолике функције одре-диле су и програм фресака у припратама средњо-вековних српских цркава. Током XIII века уобичаје-но је приказивање сцена Страшног суда, Христовог крштења, Лозе Јесејеве, Васељенских сабора, као и многобројних портрета светитеља, владара и кти-тора. Почетком XIV столећа репертоар тема постаје богатији: представе познате из ранијег раздобља проширују се многим појединостима, а појављују се и сасвим нове композиције са сложенијим дина-стичким и теолошким порукама. Међу овима по-себно место припада Лози Немањића, циклусу Ме-нолога, старозаветним метафорама и сценама које истичу улогу Богородице у Оваплоћењу Логоса.

Почев од првих деценија XIII века, развој ли-тургијске службе и појава специфичних видова обреда довели су до проширења простора у мно-гим српским црквама. Уз бочне стране припрате по-дижу се *капеле* (в.) са ограниченом култном наме-ном, а на западној се граде *спољне припрате* знатних размера, које представљају једно од најбит-нијих својстава првог раздобља монументалне цр-квене архитектуре средњовековне Србије. Посеб-но образован простор са овом наменом први пут се јавља у Жичи где је, залагањем светог Саве, догра-ђен у годинама после проглашења Архиепископије. Важно градитељско и функционално обележје споља-них припрата представљају просторије на спрату и куле-звоници (Жича, Богородица Хвостанска, Ми-

лешева и друге). Током XIV столећа долази до про-мена у градитељској структури западних построје-ња: на место пространих затворених дворана изво-де се лакше конструкције са великим лучним отворима (спољна припрата Грачанице, припрата архиепископа Данила II у Пећи, спољна припрата кнеза Лазара у Хиландару и друге).

ЛИТЕРАТУРА: В. Кораћ, *Свети Сава и програм Рашког храма,* Међународни научни скуп Сава Не-мањић - Свети Сава. Историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. VII, Председништво 1, Београд 1979, 231-244 (= *Између Византије и Запада.* Ода-бране студије о архитектури, Београд 1987, 145-156); В. Кораћ, *Студеница Хвостанска,* Београд 1976, 109-126; М. Шупут, *Архитектура пећке при-прате,* Зборник МС ЛУ 13 (1977) 45-67; 5. Сшхлс, *Тће Тшп-Оотеа[1] Иаг1ех т Ра1ео1о§гап АгсћИесШге,* ЗРВИ 13 (1971) 333-344; И. Николајевић, *Ексонар-текс Цома Спасовог у Жичи,* Студеница и визан-тијска уметност око 1200. године, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Сту-денице и стогодишњице САНУ, Научни скупови САНУ, књ. Х1Л, Председништво 11, Београд 1988, 447-454; Г. Бабић, *Иконографски програм живо-писа у припратама цркава краља Милутина,* Ви-зантијска уметност почетком XIV века, Научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978, 105-126.

И. Стевовић

ПРИСЕЛИЦА - према ранијим мишљењима била је то обавеза давања хране владару, његовој пратњи и службеницима, властели и посланицима, када се налазе на пропутовању кроз Србију. У нови-је време наведено тумачење везује се за обавезу под називом *оброк* (в.), док се под приселицом по-дразумева обавеза надокнаде причињене штете од разбојника и лопова. Причињену штету дубровач-ким трговцима, у доба краља Милутина, морало је да надокнади најближе село, или како у повељи пише: *при коим их селу штета нађе, да плати село оближње.* У доба краља Стефана Дечанског ште-ту је требало да надокнади цела жупа *(да им спла-ти все жупа).* Доношењем Душановог законика, утврђен је и начин плаћања приселице. Цела жу-па плаћала је приселицу једино у случајевима када је њен господар *велики властелин стегоноша* и ка-да је цела жупа дата неком у *државу,* па сходно то-ме, *градска жупа* или *градска околина,* такође је плаћала приселицу.

У мешовитим жупама *(смесним)* које немају јед-ног господара, већ њима управља кефалија, присе-лицу је морао лично да плати властелин, односно господар земљишта на којем је извршено разбојни-штво. Овај је принцип напуштен после распада Срп-ског царства, па је у области кнеза Лазара и Вука Бранковића терет приселице пренет на околна се-ла у чијем је суседству извршено разбојништво или крађа. Манастирска властелинства била су, у начелу, ослобођена од плаћања приселице, али је ослоба-ђање било условно. Манастирска властелинства не учествују у надокнади штете са целом жупом, нити пак са суседним селима, али зато плаћају присе-лицу ако је разбојништво или крађа учињено на те-риторији властелинства. У таквом случају зависно становништво на манастирским поседима било је дужно да у целини надокнади причињену штету тр-говцима и другим путницима.

Приселицу треба разликовати од *преселице* (пр^**к-селицл),** која се помиње у 57. члану Душановог за-коника и то под поменутим називом у свим сачува-ним рукописима Законика, што није случајност. У овом члану предвиђа се: *Који властелин на пресели-ци коме из пизме какво зло учини, земљи пленом или куће попали или било које зло учини, таквоме да се одузме та држава, а друга да му се не да.* Овде је свакако реч о властелину који намерно чини зло љу-дима у *држави* која му је поверена, било да се вла-стелин креће по држави или је напушта, како је то схватио преписивач Раковачког рукописа Душановог законика. Таквом властелину држава се одузима, а друга не даје.

О суштини приселице јасно говори 125. члан Душановог законика, који гласи: *Градовима да не буде приселице. Него кад неко дође* (у град), *да иде гостионичару, био мали или велики, да му преда коња и пртљаг сав да га гостионичар сачува у це-лости. Икада пође онај гост, да му гостионичар преда све што му буде примио. Ако му буде нешто изгубио, све да му плати* (в. *стањанин).* Присели-ца је свакако надокнада за причињену штету.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Оброк и присе-лица,* ИЧ 18(1971) 165-188.

М. Благојевић

ПРИСТАВ - стални јавноправни орган српског средњовековног суда који је имао одређене помоћ-не и извршне функције у судском поступку. Према Душановом законику, пристави се стално налазе на владаревом или судијином двору, дакле седишти-ма државног суда, одакле су их владар, односно су-дија слали *на работу,* тј. на извршење помоћне суд-ске функције.

О значењу пристава у судском поступку довољ-но говори податак да је његова функција регули-сана у осам чланова Душановог законика (56, 91, 104, 107, 108, 162, 163, 178). Они истичу њихову незамењиву улогу у почетном и завршном делу судског поступка. Чланом 56 се изричито каже да се странка позива на суд *са приставом,* чланом 178 се упућује пристав да изврши пресуду, а чл. 162 да узме оно од осуђеника за шта је овај осу-ђен. Међутим, улога пристава је још већа јер поред наведеног, учествује и у самом судском поступку. Наиме, чл. 91 предвиђао је да пристав учествује у самом суђењу својим сведочењем као званично лице, што је било од доказног, чак и пресудног зна-чаја за исход спора.

То значи да је пристав уживао *јавну веру,* тј. био је веродостојно лице које је потврђивало прав-не чињенице својом усменом или писменом изја-вом. Таква улога пристава ушла је у законодавство вероватно из обичајног права. Даља еволуција ње-гове улоге огледала се у томе што он губи снагу самосталне јавне вере, постаје подређен суду и претвара се у његов помоћни орган. Та еволуција се види и у самом Законику. У првом делу Зако-ника осликана је традиционална јавна вера при-става и код позивања на суд (чл. 56), и на суду у доказном поступку (чл. 91), односно потврђивања правних чињеница снагом јавне вере (чл. 104). У другом делу Законика (пре свега чланови 162 и 163) се види да је код установе пристава извршена реформа као последица јачања централне власти. Према чл. 162, пристави не могу да врше никакву функцију без исправе судијине или цареве, па тако престаје њихова улога лица са јавном вером, сни-жавајући се на положај судских помоћника који царску или судијину књигу (одлуку) као извршни органи уручују странци. Према чл. 163, судије та-кве исправе издају у два примерка, од којих један задржавају за себе а други дају приставу који мора тачно да изврши оно што је у судијиној или царе-вој књизи записано. Дакле, нема више говора о јавној вери пристава и њу сада ужива судијина или царева књига, тј. одлука.

Иако је овако различита улога пристава последи-ца еволуције законодавства, треба нагласити да дру-ги део Законика није укинуо први и да Душанов законик значи јединствен правни акт, и да остају на снази у средњем веку надлежности пристава из оба дела Законика. То је позивање на суд из првог дела, као и његова улога у доказном поступку, а у другом делу извршење судских одлука. Да сада пристав преузима и извршне судске функције ви-ди се из чл. 162, где се каже: *и да не узима пристав инога разве што пише књига,* односно да не може наплатити од стране ван онога што је у пресуди. Ако се ухвати да је преправио судску одлуку за-прећено му је драстичном казном одсецања руку и језика. Међутим, да та подела није тако строга, по-казује пример члана 108 из првог дела Законика којим се предвиђа *издава* (в.), тј. предаја непокрет-не и покретне имовине према судској пресуди. Њу предаје пристав и њему припада награда, односно такса од издаве. Дакле, и овде је пристав извршни орган као и у другом делу Законика. Такса за из-даву се у неким рукописима Законика назива *из-давштина,* односно *приставштина.* Названа је из-давштином и у дубровачкој *Пћег утЉ,* где се каже да се на име издавштине код Словена приставу мо-же платити и до 10% вредности наплаћеног дуга.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик,* чланови 56, 91, 104, 107, 108, 162, 163 и 178; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Цушана 1349. и 1354,* Београд 1980, 251-252.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 278; II, 119, 120, 127, 129; М. Костренчић, *РШез ри-Шгса (јавна вера) у правној историји Срба и Хрва-та до краја XVвека,* Београд 1930; Т. Тарановски, *Историја српског права* 1П-1У, 172-176; М. Динић, *Цржавни сабор средњовековне Босне,* Београд 1955, 20-21.

А. Веселиновић

ПРИСТАНИШТЕ (рогшб) - место погодно за пристајање лађа и бродова. Већина их се налазила на морској обали, али их је било и на великим река-ма (Сава, Дунав, Морава). У повељи Хиландару с краја XIII или почетка XIV века помиње се при-станиште на Светој гори, где се чувала стража од

гусара. У повељама се у више наврата спомиње пристаниште у Молунату. У Лимској повељи, међа села Поникве иде од Стона ***на пристаниште.*** Тако-ђе, дуж доњег тока Неретве и на Бојани било је ви-ше мањих пристаништа, где су пристајале лађе да истоваре и утоваре робу. Једно такво пристаниште било је код Некрања.

Поред оваквих пристаништа у средњовековној Србији било је и великих лука, посебно у Примор-ју. Такве су биле луке у Котору, Скадру, Будви и другим градовима. Два највећа трговачка приста-ништа била су у Дријевима и Светом Срђу, где су били и најјачи тргови. То су била пристаништа за трговачке лађе и барке. У унутрашњости Србије, Београд је у XV веку имао велико трговачко приста-ниште, које је могло да прими 50 лађа. Поред њега постојала је и ратна лука на савској страни. Мање пристаниште на Дунаву налазило се код Голупца, а на Морави је било пристаниште за чамце код Ста-лаћа.

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о51сћ,** ***МопитепШ 8еШса,*** 31, 58, 218; Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 387, 595, 600; 5. Ејићго, ***ШИпе*** 1-Х; Константин Фило-зоф, ***Живот Стефана Лазаревића деспота српског,*** изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 223-327.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, ***Рјечник; КјесткЈА-7ЈЈ;*** Ј. Калић-Мијушковић, ***Београд у средњем веку,*** 100; Б. Храбак, ***Београд као пристаниште и бродо-градилиште у XV, XVI и XVII веку,*** 29, 30; С. Ми-шић, ***Хумска земља у средњем веку,*** Београд 1996, 12-16; С. Мишић, ***Унутрашње воде и њихово ко-ришћење у средњовековној Србији,*** Додатак ИГ 1-2 (1990-1992)61-63.

С. Мишић

ПРЉЕЊЕ в. ***Смуђење.***

ПРОВОД - Термин који је током средњег века означавао кривично дело и намет, односно работу. Налазимо га у староруском и старочешком језику, а на старопољском гласи ргге\у6д. Из словенских је-зика ушао је у новогрчки (лрб|Зобо$).

1. Као кривично дело провод се први пут јавља у повељи краља Драгутина манастиру Хиландару. Манастирским људима судио је игуман или ***вла-далци црквени,*** изузимајући ***неверу, провод, земљу*** и ***вражду*** који остају у надлежности владара. Доду-ше, дозвољава се могућност да за ова дела суди и ***владалац двора краљева, кога испроси игуман и братија.*** Вражда, земља, коњ и провод остају у на-длежности цара Душана на властелинству мана-стира Светих арханђела код Призрена. Провод се, дакле, сврстава у тежа кривична дела, али не види се о каквом је огрешењу реч. Уопштене податке о проводу пружају и царски уговори са Дубровачком општином од септембра 1349. и априла 1357.

Суштина провода као недозвољене радње нази-ре се у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа код Скопља, где глоба од ***коњског провода,*** односно провођења украденог коња, остаје цркви. Душанов законик (члан 132) разликује лопова, про-воџију и саучесника (**тлтк, проводчига, ск»втЈТ-никц),** док исправа деспотовог суда у Сребреници од новембра 1457. двоји саучеснике, учеснике кра-ђе и проводџију. Поред коњског провода, несум-њиво је постојао и провод људи, односно провод човека (**Ш провождеши ЧЛОВТЈКА, провогкши ЧЛОВТЈКЛ**) о чему сведочи 93. члан Законика: ***Ко проведе дружинскога човека у туђу земљу, да даде седам.*** Међутим, управо са Душановим закоником, за помагање бегунаца усталио се други назив - **пре-ТЈМ^ ЉЈОДСКМ**. Провод шш прејем људски очиглед-но су истоветна кривична дела. Оба су у надлежно-сти владара. Цареве судије судиле су отроцима за ***крв, за вражду, за лопове, за разбојника, за прејем људи*** (члан 103), а станицима за ***вражду, за раз-бојника, за лопове, за прејем људи, за крв, за земљу*** (члан 183).

2. Провод је означавао и један од намета, од-носно работа зависног становништва које је било дужно да прати владара или његовог изасланика ***(провод поклисара)*** до границе жупе или утврђе-ног места. Ова обавеза спадала је у широк круг ***работа великих и малих.*** Владари и обласни го-сподари листом су ослобађали црквене људе про-вода.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 170, 180, 310, 387, 388, 407, 411, 455, 456, 486, 512, 514,617, 680, 698, 699.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Споменици српски,*** Споменик СКА 11 (1892) 88; К. Лгебек, *Иаз* ***СезеИ-ћисћ,*** 211; К. Јиречек, ***Историја Срба*** II; Т. Тара-новски, ***Историја српског права*** II.

Р. Михаљчић

ПРОКУРАТОРИ (ргосигаГОг = обављач туђих послова, заступник, намесник) - лица која су за-ступала некога, односно обављала туђи посао у име неког физичког или правног лица. Термин се среће углавном у документима из Приморја, где је утицај римског права био већи, али и у преписци Дубровчана и босанских владара и властеле, са ра-зличитом садржином.

У дубровачком Статуту прокураторима (рго-сигагогез) су се називале особе које су заступале странке и у њихово име говориле на *станку* - мешо-витом суду за спорове Срба и Дубровчана. У два документа од 1428. и 1429. године кнез Твртко Боро-винић помиње *кнеза Михоча Растића старога при-јатеља и прокуратура нашега.* Мароје Михоча Ра-стић помиње се као прокуратор босанског краља Тврткa Твртковића у двема исправама од 14. и 29. децембра 1442, којима Дубровчани потврђују шта су примиж на оставу. У писму којим сребренички пур-гари 1447. обавештавају Дубровчане да је Мароје Гундулић исплатио легат по тестаменту свога стри-ца Бенка помиње се *прокуратур Марин Цидеповић.* Војвода Иваниш и његова браћа шаљу 1482. године у Дубровник три своја човека и кажу: *и учинисмо их прокараторе наше да могу потврдите наше про-куратуре.* Глава 18 которског Статута спомиње *рго-сигагогез топазгегп* - манастирске управитеље. То су били посебни чиновници, бирани сваке године, са задатком да управљају имовином бенедиктинског манастира Светог Ђорђа испред Пераста, мада је на челу манастира стајао опат (аћћаз). У одредба-ма будванског Статута које потичу из времена Де-спотовине и млетачке владавине спомињу се *оп-штински прокуратори* (ргосигагоп ае1 соттип). Они су излагали на јавној дражби (рићНсо тсапГО) земљиште које је било секвестрирано у корист оп-штинских власти и наплаћивали казне које су ишле у корист градског начелника и општине. Три оп-штинска прокуратора улазила су и у састав град-ског Малог већа. Како нам саопштавају *Будвански анапи* (АппаП сН Вшша) ови су чиновници касније добили и друга, шира овлашћења: утврђивали су општинске мере, процењивали вредност животних намирница (посебно меса и жита), одређивали виси-ну пореза на вино, хлеб и месо и заједно са четвори-цом судија представљали Велико веће. У неколико одредаба будванског Статута спомињу се и управи-тељи цркве Светог Ивана - *ргосига1оп а\' зап Ћиаппе (Сгоуапт).* Задатак ових чиновника био је да се ста-рају о добрима ове цркве, као и о свим њеним при-ходима и расходима.

У неким документима из XVII и XVIII века *(Књига привилегија Грбаљске жупе* и *Грбаљски текст Цушанова законодавства)* израз прокура-тор среће се у исквареном облику *прокарадур,* у значењу тутора, старатеља.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 139; А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жу-пе (1647-1767) са Цушановим закоником,* Споме-ник СКА 87 (1938) 18, 37; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XVстолећа,* Београд 1950, 143; 2. ВијикПс, *Ргачпо игедепје згедпјо^екоупе Ђиа\атке котипе,* №к§1с 1988, 63-64.

С. Шаркић

ПРОЛОГ в. *Синаксар.*

ПРОНИЈА (грч. Јгрбмна, брига, старање, прови-ђење) - означава у феудализираном Византијском царству (Х1-ХУ век) облик условног власништва над земљом или било којим извором прихода (руд-ници, мостарина, путарина), чији је корисник ужи-вао све приходе проније уз обавезу обављања војне службе цару. Цар је проније додељивао великашима који се у изворима, пре свега повељама, називају војници (отра-асотех), а њихова основна обавеза би-ла је да на његов позив пођу у рат наоружани и на коњу. На земљишним поседима, који су најчешће чинили пронију, византијски великаши су насељава-ли зависне сељаке (парике) који су обрађивали зе-мљу, плаћали им прописане дажбине, а можда као њихова војна пратња учествовали у ратним похо-дима.

Великаши су добијали проније само на кори-шћење и оне, за разлику од баштина, нису чиниле њихову потпуну својину са којом су могли слобод-но располагати. На пронији нису смели ништа да мењају, а после престанка споменутих војних обаве-за, пронија се враћала у фонд поседа василевса ко-ји је давао другом поседнику на коришћење. Обич-но су пронијари држали своје проније до краја живота, а међу њима срећемо великаше различи-тог имовног стања: било је велепоседника, понекад и чланова царске породице, који су као пронију др-

жали огромне поседе, а било је ситних пронијара који су делили једно село. По својим одликама ви-зантијска пронија била је сасвим слична лену у фе-удалном систему западне Европе. Прве проније у Византији јављају се за владе војничког цара Алек-сија I Комнина (1081-1118) који је новим системом желео да Царству обезбеди резерве за регрутовање војске; у ранијим столећима византијске историје војна снага Царства почивала је на ситним слобод-ним поседницима - стратиотима, а сада су је осигу-равали припадници феудалног сталежа. Од времена војничке династије Комнина (1118-1185) пронија је до краја живота царства Ромеја (1453) задржала своје основне одлике. Једино се после обнове цар-ства (1261), а за владе династије Палеолога, запа-жа да се пронија чешће додељује као наследан посед с тим што се на њене будуће поседнике преносе и одговарајуће обавезе војне службе. Међутим, по-ред те занимљиве промене, пронија званично ни-када није проглашена за наследно добро, чиме би била изједначена са баштином.

Заједно са другим установама царства Ромеја пронијаје пренетау средњовековну Србију, где су постојали повољни услови за њену примену. Јачи продор византијских установа и титула у средњо-вековну српску државу Немањића и њено устрој-ство био је условљен великим освајањима у Ма-кедонији за владе краља Милутина (1282-1321). Иако постоје претпоставке да се пронија и раније јавила у Србији, први спомен о њој потиче из пове-ље краља Милутина манастиру Св. Ђорђа код Ско-пља (1299/1300). Краљ манастиру потврђује и се-ло Речицу које је раније као пронију држао покојни Драгота, а које је задржао његов зет Манота, преу-зимајући обавезу војне службе према манастиру. Очигледно да је споменути Драгота био ситан про-нијар који је свој посед држао у време византиј-ске власти над Скопљем и околином (пре 1282). Од тада се кроз податке из извора, пре свега по-веља, може пратити постојање проније у држави Немањића (до 1371), као и у државама које су на-стале после пропасти Царства на њеној бившој те-риторији (Серска држава, држава српских деспота). Занимљиве податке о пронијарима у области Зете дају документи из времена млетачке власти над неким градовима и деловима ове области (прва по-ловина XV века) који сведоче да је систем прони-је овде био веома развијен под српском влашћу, па су Млечани затечене пронијаре примили у слу-жбу под условом обављања уобичајених обавеза. Подаци извора сведоче да је пронија постојала и у северним крајевима Зете који су се нашли под вла-шћу породице Црнојевића. У средњовековној Бо-сни пронија није позната.

Подаци извора показују да је пронија у срп-ским земљама сачувала основна обележја која је имала у Византији. У питању је био посед или сво-јина условног карактера коју је владар додељивао великашу уз обавезу обављања војне службе. Као условan посед пронија се јасно разликовала од ба-штине којом су великаши слободно и неприкосно-вено располагали.

Споменута разлика између проније и баштине дефинисана је у члановима Душановог законика, а јасно се разабире и из једног дубровачког доку-мента (март 1447). Као и у Византији времена Па-леолога (1259-1453), тако је и у Србији постојала пракса наслеђивања проније при чему су њени но-ви корисници преузимали уобичајене војне обаве-зе. Међутим, пронија је у српским средњовеков-ним земљама имала и нека обележја која нису позната у царству Ромеја. Пре свега, у Србији је било пронијара који су своје војне обавезе дуго-вали цркви и манастирима, што у Византији није био случај. У царству Ромеја пронијар је био оба-везан да обавља војну службу, док је у Србији по-ред тога држави дуговао још неке обавезе: по Ду-шановом законику, пронијар је цару плаћао по једну перперу од сваке куће, а извесне новчане обавезе пронијара забележене су и у споменутим млетачким документима прве половине XV века.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, ***Пронијари и ба-штиници (спахије и читлуксахибије).*** Прилог исто-рији непокретне својине у Србији XIII до XIX века, Глас САН 1 (1887) 1-102; Г. Острогорски, ***Пронија.*** Прилог историји феудализма у Византији и у ју-жнословенским земљама, Београд 1951 (= ***Сабрана дела*** I, 119-342); О. 05Тго§огзку, ***Иге Ргопога иШег с1еп Котпепеп,*** ЗРВИ 12 (1970) 41-54; О. Уа1епиш, ***СШагтепп 8и11а паШга пеПа ргопга Шгаппна аПга-уегзо 1а д.оситеШаггопе с1е11а зиа соппиаггопе Ш 8егВШ е АЊапШ,*** АтТЈ (1еГ VIII Соп§геззо тТег. сИ зтисШ ћЈхапТт! I, Кота 1953, 486-510; I. ВогЈс, 1е ***зу$1еmе {опсгег еп „АЊаШе УеШпеггпе" аи XV" зге-с1е,*** ВиПеТТто аеГ 151ктито сН Зтопа о!е11а ЗосЈета е с!е11о Зтато 5-6 (1963- 1964) 65-140 (= ***Немирно По-морје,*** Београд 1979, 259-331); И. Божић, ***РгоШаги е1 сарПа,*** ЗРВИ 8, 1 (1963) 91-96; Б. Крекић, ***Прилог***

проучавању проиије у средњовековној Србији, ЗРВИ 8,2(1964) 227-233.

Б. Ферјанчић

ПРОНИЈАРЕВИЋИ в. *Пронија.*

ПРОСО - житарица која се гајила широм сред-њовековне Србије. Често се спомиње у манастир-ским повељама. То је биљка која се сеје само у пролеће. Гајењу ове житарице на манастирским властелинствима придавала се велика пажња. На дубровачкој територији сејале су се две врсте про-са: обично (тШшп) и тзв. италијанско (рашсшп), које је бољег квалитета. Просо је коришћено у људ-ској исхрани и, за разлику од осталих житарица, није морало да се меље; оно се кувало у води или млеку, па се од њега добијала нека врста каше, ко-ја је у тадашњим приликама сматрана укусном хра-ном. Стабљика му је слична као код других житари-ца, али је прилично кратка. У дефтерима с почетка турске власти просо се у земљама у унутрашњо-сти јавља као маргинална култура.

Просо је могло да се сеје и прилично касно, у мају, а италијанско просо чак и у јуну. Жетва се обично обављала у августу, изузетно је могла бити и крајем јула, ако је раније засејано. На манастир-ским властелинствима од јарих житарица најчешће се спомињу овас и просо, док на дубровачкој тери-торији радије се сејао јечам, уместо проса. Сејање пшенице, овса и проса потврђује постојање тро-пољног система.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици;* П. Ивић - М. Грковић, *Цечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Земљорадња,* 50, 99-103, 114, 115, 122, 194-197, 200, 202, 205.

С. Мишић

ПРОСТАГМА (лрботаудсх, дословно значи на-редба) - врста византијских царских повеља која се по садржају и спољним знацима разликује од свечанијих даровних аката - *хрисовуља* (в.). По са-држају то су најчешће краће административне на-редбе упућене царском чиновнику или поверљи-вом лицу. Обично су писане на хартији проширеног формата, немају царевог потписа и печата, а на крају текста налази се црвеним мастилом писан ца-рев менологем, односно месец и индикт издавања документа. Право на издавање простагми у Визан-тији припадало је искључиво главном цару, али је одлуком Михајла VIII Палеолога (новембра 1272) његов најстарији син и сацар Андроник II добио право да издаје простагме, које ће за разлику од главног цара потписивати пуним именом и са титу-лом василевса. Прве сачуване простагме византиј-ских савладара потичу од Михајла IX (1294-1320), најстаријег сина и сацара Андроника II Палеолога.

Када су у питању српски средњовековни влада-ри, простагме писане грчким језиком издавао је још краљ Стефан Душан, и то после великих успе-ха у походима против Византије. Из времена сеп-тембар - децембар 1345. сачуване су три његове простагме које се донекле разликују од византиј-ских узора; две од њих српски краљ је кратко пот-писао 2тефа^о$ КраХтјх **(Отефлн крллћ,),** а један има тзв. менологем. Из царске канцеларије Стефа-на Душана (после крунисања 16. априла 1346) сачу-ване су четири грчки писане простагме које по свом формулару потпуно одговарају византијским узори-ма, а на крају имају царев менологем (1346, 1352/ 53). У тексту Душановог законика простагме су уз хрисовуље наведене као основна врста докумената царске канцеларије. Припадници династије Нема-њића, који су после смрти цара Стефана Душана владали у Тесалији (1359-1373), такође су издава-ли грчки писане простагме: Симеон (Синиша) Па-леолог (маја 1362) и његов син цар Јован Урош (но-вембра 1372).

ИЗВОРИ: А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке пове-ље,* ЕХХУ-ЕХХХ1У; М. Еазсат, *Иеих сћаПез с1е Jean JJгоз, Легтег ИетапШе (поуетВге 1372, тсИ-сапоп XI),* Вугаптшп 25-27 (1955-1957) 277-323.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Об1§ег - Ј. КагауаппорШоз, *ВуганНтзсће ТЈгкипЛегпеђге I. Иге КагзегигкипЉеп,* Мипсћеп 1968, 109-115; О. 05тго§огзку, *Атоиг&ип ргоз(а§?па Љ Jean Pa1eo1o§ие,* ЗРВИ 10 (1967) 66-79 *(= Сабрана дела Г. Острогорског* III, 353-366); Г. Острогорски, *Простагме српских владара,* Прило-зи КЈИФ 34, 3-4 (1967) 245-257; Л. Славева - В. Мошин, *Српски грамоти од Цушаново време,* При-леп 1988.

Б. Ферјанчић

ПРОСТИРКЕ И ПОКРИВАЧИ - Писани из-вори обавештавају да су се у средњем веку у свим областима на Балкану израђивале простирке и по-кривачи од овчије вуне или од козје длаке. Најви-ше података о тим текстилијама пружају дубровач-ки извори, мање они из Трогира, Задра и Котора, док српски извори говоре само о три врсте таквих тканина. Оне су биле производ домаће радиности села и катуна, понека од њих ткала се и у градовима. Користили су је углавном сви друштвени слојеви као простирач на коме се спавало и покривач, а пре-ма потреби и огртач. Служиле су и као амбалажа за бале тканина, понекад и као настрешнице на бро-довима, путовањима, ради заштите људи и разне робе. Биле су у сталној употреби, у радним и пра-зничним данима, а код католика завештавале су се црквама, болницама, убожиштима, сиротим девојка-ма за удају, родбини, пријатељима, даване су у залог, а са њима се и трговало.

У средњовековној Србији гуњ, пуст и покров су припадали категорији обавезних давања Влаха и становника села на манастирским властелинствима. Ван ове категорије простирача и покривача је *рого-зина,* простирач исплетен од рогоза, трске мочвар-них предела. Она представља најједноставнији и најскромнији простирач у функцији лежаја. Тер-мин је балтословенски, општесловенски и старо-словенски, који је на Балкану постао балканска реч словенског порекла. Према поменима у старим срп-ским животописима рогозину су користили монаси, испосници, убоги. Теодосије, пишући о жељи Не-мање, исказаној пред смрт, да га спусте на земљу, на рогозину, наводи да *сада као један од последњих и убогих лежи само на рогозини.* Прикази на фреска-ма показују да се рогозина стављала директно на под (Дечани, Св. Софија у Охриду), или на изве-сно узвишење од земље, камена (Сопоћани) или дрвета (Пећ). У Дубровнику су пучани крајем XIII века рогозину стављали на шкрињу (1283, 1297); појединачно се користила и као основа лежаја и у првој половини XIV века у комбинацији са „меком постељином". У појединим крајевима јужне Срби-је и Македоније рогозина се употребљавала још у првој половини XX века.

Инвентару старобалканских текстилија припада *сег§а/черга,* етимолошки од латинског зепса (свиле-на одећа или тканина), при чему је под утицајем новогрчког (византијског) језика „с" замењено са „ц" (ггег^а), а у турском у „ч". Уместо скупих ткани-на од свиле предсловенско становништво Балкана израђивало је те серике од расположивих сировина: вуне, кострети, конопље. Димитрије Хоматијан, ар-хиепископ у Охриду између 1216. и 1235, назвао их је *покривач од кострети назван варварски цер-га* (1гег§ап).

Са незнатним гласовним варијантама термин је познат у Албанији, Епиру и Етолији у Грчкој, Руму-нији, Бугарској, источној и југозападној Србији, источној Македонији и у језику Цинцара. Према дубровачким изворима помени черге, који почињу са 1281. годином, одређују је као покривач, про-стирач за лежај, део бродске опреме, надстрешни-цу на путовањима. Она је пристизала у Дубровник из залеђа где су је израђивали Власи, према анало-гији са најстаријим чергама из планинских села Странџе и Родопа у Бугарској, на вертикалним раз-бојима старијег типа, од козје длаке, која је на вла-гу отпорнија од вуне, не упија кишне капи, снежне пахуљице и лед, издржљивија је и боље штити од хладноће. У првим турским канун-намама као из-рађивачи черги наведени су Власи Сјенице (1455), вилајета Херцеговог (1477), области Павловића (1485), Власи који су дошли у тврђаву Маглај (1489), колонизовани Власи из Рашке, црногорских брда, Херцеговине, Старог Влаха у Србију, у Смедеревски санџак (1476/77). Они су били обавезни да годи-шње дају одређени број черги или њену новчану противвредност, на основу чега се утврђује да их је било три величине: мале, средње и велике черге. У току XVI века у областима централног Балкана, под оријенталним утицајима, черга је постајала ви-шебојна, пругаста и производ градских занатлија (мутавџија). Тада је постепено постајала и прости-рач за под или препокривач за лежајеве, столове, клупе.

Према дубровачким изворима сродна черги би-ла је *целега,* за коју је учени Италијан Филип Де Диверсис, учитељ у Дубровнику од 1434. до 1441, написао да из далека долазе бродски покривачи ко-је називају целегама. Оне су такође биле производ домаће радиности у залеђу; из Дријева се у Ду-бровник увозила без обавезне царине (1397). У ду-бровачким изворима из XIV века повезана је са по-стељом, као њен саставни део (1348), затим као заштитни покривач на мањим бродовима (1321), настрешница под којом се продавало жито (1363), а куповане су у трговачким радњама (1363, 1390). Нема података од чега су биле тканине, али с об-

зиром на намену може се претпоставити да су рађе-не од кострети.

Спој старобалканске, античке и словенске ткач-ке баштине представља ***пуст, (е11гит*** - тканина на-чињена од неопредене вуне која се поливала то-плом водом и сабијала рукама, ногама, у каснијој фази и помоћним средствима. На тај начин добија-ла се мека тканина дебела више сантиметара, која је била добар изолатор влаге и која се могла лако „за-крпити" додавањем новог комада на исти начин об-рађене вуне. Пореклом је из Азије одакле се проши-рила по европском југу и западу у сукцесивним покретима народа, који су се одигравали у широ-ком временском распону од другог миленијума пре Христа до првих векова после Христа. ***Пуст*** је био вишебојан и уметнички обликован. Термин пуст је прасловенски и општесловенски **пт^лстт*.** Први пут се помиње у Доментијановом опису живота Св. Саве 1235, а затим у повељи цара Душана мана-стиру Хиландару, у којој се одређује обавеза жи-теља села приложених манастиру да годишње дају за манастирску болницу и пустове. У урбаним на-сељима на источној обали Јадрана јавља се у сред-њовековно-германској лексеми (РПг) као ГеНхшп. Први помен је у тестаменту задарског приора Ан-дрије из 918. године. У истој лексичкој форми са гласовним варијантама записиван је у задарским, трогирским и дубровачким документима од друге половине XIII века. У словенском облику јавља се од 1329 (острво Паг), да би од друге деценије XV века преовладао у дубровачким изворима. У запад-ним деловима централног Балкана пуст су израђи-вали Власи за своје потребе и потребе становника Дубровника (1340, 1367). Као изразито „влашки пуст" забележен је 1467. у дубровачким документи-ма, а 1504. као „морлачки". Коришћен је као про-стирач при спавању у кућама, убожиштима, бол-ницама, самостанима, на путовањима. Власи су га стављали испод седла (1284), а служио је и за изра-ду покривача за главу (1284). У улози главног дела лежаја помиње га Иван Равењанин, дубровачки канцелар у деветој деценији XIV века. Поседова-ли су га сви слојеви тадашњег дубровачког дру-штва, код властеле и богатих пучана пуст је имао текстилну навлаку, врсту душека, наследника ка-сноантичко-романске културе спавања. Повећана употреба пуста поклапа се са већим усељавањима становништва из залеђа у Дубровник од друге поло-вине XIV века.

Вишезначну вунену тканину представљала је ***гу-ња, гуњ,*** чије етимолошко порекло није утврђено. Претпоставља се да је можда келтска лексема или да потиче из прасловенског супстрата. У облику §иппа у средњовековном латинском значила је крзно, кр-знена одећа. Термин је познат у свим балканским земљама. У српским изворима записан је као гуња и гуњ (1348) у смислу покривача за лежаје. У потвр-ди цара Душана манастиру Хиландару од свих по-клона и правина које су му давали његови претход-ници наводи се да се сваке године даје за болничке „одрове" и гуње, поред клашњи, пустова и „посте-ље одра". Приликом доделе неких села Карејској ћелији у Светој Гори цар Душан је наредио да се од сваке „куће царства" сваке године даје гуњ (уз клашње, кожухе, мехове сирења и сиреве), а при-ликом оснивања манастира Св. арханђела Михаи-ла и Гаврила у Призрену одређено је да Власи До-брушинци дају на Дмитровдан „гуњи" (и клашње). У дубровачким изворима са краја XIII века гуња (гун) се јавља као метражна тканина, простирач, покривач, огртач, врста горње одеће оба пола. Наво-де се и космати гуњеви из Романије (Грчка) и глат-ки морлачки.

Од општесловенског и прасловенског глагола „крити" изведена је реч ***покров*** у значењу покри-вач. У старословенском значио је и мртвачки одар, а у црквеној терминологији покривач (покров Бого-родице). Његов синоним, али у луксузнијем издању, била је „багреница" коју помиње Теодосије када је бугарски цар њом прекрио гроб св. Саве у Трнову. Деминутив од покрова је покровац. Први засада познати помен је из 1280, када се дубровачки вла-стелин Иван Пичињежић, који је трговао у словен-ском залеђу, жалио дубровачком суду да су му на путу ка Требињу на Лесној Плочи украли два по-крова. Према повељи краља Душана цркви Св. Ни-коле у Врању (1334-1353), Власи војници су били дужни да на Св. Димитрија дају црвене покрове, док су у Арханђеловској повељи (1348) ту обаве-зу имали Власи поклоници, али боја покрова није наведена. У Дубровнику је у другој половини XIV века покровац служио као покривач при спавању. Њега су поседовали у XV веку дубровачки трговци у Сребрници (1440), Новом Брду (1444), такође као део постељине. Током времена покров је задобио и улогу амбалаже за тканине (1453), подметача под седла и самаре, а у нужди могао је да буде и огртач пастира. Тамо где су доскора били сачувани израђи-

вани су од кострети, а у пријепољском крају по-кровац је идентичан са чергом, само је ужи и краћи, тако да би се могло разумети као словенски пре-вод черге.

Највећу и територијално најширу примену у слу-жби простирача и покривача при спавању, амбалаже робе, огртача-одеће и метражне тканине, али пр-венствено као „постеља" имала је *склавина,* ткана од домаће вуне са платненим преплетом у селима и катунима на Балкану. Лингвисти су утврдили да је реч настала од етникона Зс1ауш - Словен, који при-пада средњовековном латинитету и придевског су-фикса -та. Убраја се у јужнословенско културно добро, непознато другим Словенима. Јавља се у за-писима архива у урбаним насељима дуж источне обале Јадранског мора, у Италији, Француској, Ен-глеској, Немачкој. Није познат оригинални назив склавине у областима где је рађена. Била је пред-мет велике трговине на релацији залеђе - градови на Јадранском мору - Италија до дубоко у XVIII век. У средњем веку у том погледу Дубровник је имао при-мат. У Статуту Дубровника из 1272. наведен је извоз склавина за Анкону, а у Статуту царинарнице из 1277. таксе које се плаћају приликом извоза скла-вина на простор од Вруље (код Омиша) до реке Ље-ша у данашњој Албанији, као и на острва Мљет, Корчулу, Хвар и Брач. Склавина је била једноставна, врло издржљива тканина чија намена је зависила од количине употребљене вуне, а приближно је ко-ришћено 14 до 17 кг још потпуно неприпремљене вуне за ткање (1376). Као и друге вунене тканине које су имале вишеструку намену у свакодневном животу и склавине су израђиване у три димензије: мале, средње и велике. Мале и велике склавине ја-вљају се у дубровачким изворима од средине XIV века. У XVI веку мале склавине су називане зсђјауј-попл и углавном су служиле за увијање бала ткани-на. Знатну примену имале су у XIII веку двостру-ке склавине (сшр1ех, **с!ор1е),** као и пола склавине. Биле су углавном равне текстуре или са извученим праменовима вуне, космате (рП[1]обе), које се поми-њу у приморским архивским документима од среди-не прве половине XIV века. На тржиште су дола-зиле већином у природној боји вуне, у бело и у црно су бојене већ око половине XIV века (1337, 1348). Од друге половине XV века помињу се склавине бојене у црвено (1476), а крајем тог столећа и ви-шебојне. Дубровачки трговци у Србији поседова-ли су, с прелазом у XVI век, и пругасте склавине, које се помињу у Венецији још 1311. Главни снабде-вачи склавинама јадранског подручја били су Власи и Словени из ближег и даљег залеђа. У XV веку на-воде се у дубровачким документима грчке склавине (1411), односно из Романије (1425), угарске (1419), бугарске (1451), влашке/морлачке (1456, 1467), а од друге половине XVI века турске и склавине са Ле-ванта. У то време код дубровачких трговаца у Види-ну биле су познате и космате склавине из Ужица (1571), које су се продавале у Требињу и нове беле склавине из Новог Пазара (1553).

Од општесловенске придевске заменице из пра-словенског доба „бел", односно „биел" изведена је у служби именице ознака за још један покривач за лежај - ***биљац.*** Први помен у латинизираној форми ћеПшп налази се у Супетарском картулару (1099), а од друге половине XIII века и у трогирским спо-меницима (од 1264) као покривач при спавању. У форми „бељ" био је познат у Котору 1335. године, док га дубровачки извори из XIV века означавају као ћеИит (1348), ћШо (1363), ћ1е1 (1367, 1372). У Дубровнику тога времена употребљавале су се две врсте биљаца, глатко ткани од беле вуне и са изву-ченим праменовима (ћ1е1 рПозит), „кићени биљац" каснијег времена. Према егнографској грађи из XIX и првих деценија XX века област распрострањено-сти биљца била је западна половина централног Балкана. Највише се израђивао у Босни и Херце-говини одакле је доспевао у Црну Гору, на Црно-горско приморје, на копно и јадранска острва, а се-обом Динараца и у Србију. У другој половини XIX века у Црној Гори биљац су имале само најимућ-није куће, као и главарске. Коришћен је као по-кривач за спавање. Као старо културно добро ко-ришћен је у Црној Гори и на Косову у обредној функцији (свадба, Божић).

Античко културно добро гас(ћ)апа, познато у Риму, употребљавало се у средњем веку, па и до-недавно, дуж јадранске обале закључно са Дубров-ником под именом гас(ћ)па са гласовним варијанта-ма и гасапеПа, од средине XV века у словенском облику ***ракно,*** а од краја XVI века и као ***ракнић.*** У Риму је то већином била једноставно ткана тексти-лија, производ домаће радиности и служила је као покривач за лежај и огртач код нижих друштвених слојева. У Риму је у поседу имућнијих и угледнијих породица било и луксузних ракана које су доноше-не из Арабије, Дамаска и других градова; биле су од бојене вуне и везене, како се наводе у Диоклеци-

јановом едикту о ценама (IV век). На јадранској обали ракана/ракно је већином био једноставан, равно ткан покривач од вуне природне боје; у Ду-бровнику их је било сасвим ретко од памука (1348) и платна (1363). Од средине XV века јављају се и обојена у црно (острво Угљан, 1466). У примор-ским записима најчешће се наводи као покривач при спавању, при крају прве половине XIV века и као покривач за олтаре у црквама (1348) и мртвач-ки покров (1348); у другој половини XV века ракно је почело да се користи и као огртач, да би у ка-снијим вековима прешли искључиво у посед же-на. Луксузнији примерци ракна били су познати у Дубровнику у последњим деценијама XIII века, та-да су коришћена ракна р1шпаТа везена густим па-ралелним бодовима шареним нитима различите ду-жине, што је подсећало на птичје перје, па отуда и назив.

У постељину се убрајала и *карпета;* термин је итало-шпанског порекла са основом у грчкој речи „карбатинос" у значењу непрерађене коже. Први расположиви помен је из 1281. у дубровачким изво-рима. До средине XV века карпете су ткане једи-но од вуне, а од тада почињу да се јављају и ткане од кудеље (1457) или начињене од раше (1452). Нај-више су се користиле као покривач при спавању, а током XV века и покривач за кревет и клупе (1436), па је синоним карпете био *банкал,* којим су се за-стирале и шкриње, столови (1431). Крајем XIII и у XIV веку карпете су ткане само од вуне природ-не боје, а од почетка XV века почеле су да се раде и од обојене вуне (1406), украшаване су везом (1441), пругама (1445), шарама (1488) у више величина: велике и широке су биле намењене за постељу, а било је и малих, уских и дугачких. Обично су биле дугачке између 2 и 4,5 м, а широке 1,5 до 4,5 м. Кар-пете су биле производ домаће радиности. Ткале су се у Бару (1295), широке и уобичајених димензија у Босни (1395, 1465), Дубровнику (1431), Херцег Новом (1459). У Дубровнику су биле познате и фла-манске (1417), турске црвене, велике (1445, 1456), а на самом почетку XV века морешке (1503) и из Северне Африке (1515, ђагћагезсе) карпете. Током тог столећа карпете су постале и застирачи за под, па су изједначаване са ћилимима (1565).

У средњовековне вунене покриваче, можда и простираче, убраја се и *гоба, губа.* Термин је позај-мљеница из мађарског језика, а пореклом из средњо-вековног латинитета соорегТиз, односно фонетски измењено сиђегта (Дубровник, 1345) у значењу по-кривач уопште. У угарским записима први пут се помиње 1387. као груба тканина са дугачким пра-меновима вуне, док је у Дубровнику била позната већ у првој половини XIV века и прве вести су из те-стамента из кужне 1348. године. Није забележена ни у једном до сада објављеном документу из дру-гих приморских архива. У Дубровнику је губа била глатког или косматог ткања и користила се као са-ставни део постеље. Спорадично се у Дубровнику јавља и у XV веку са тенденцијом изобичавања. Као мађарско културно добро у Дубровник су је донели Угри који су ту били присутни већ од последњих деценија XIII века (од 1279) као и Дубровчани који су послом боравили у Угарској, те се губа куповала и у радњама у граду (1372). Она је у балама доноше-на у Дубровник и подлегала је царини као и друга роба (1381). Изведеница од речи сиђегха је *губер,* груб вунени покривач при спавању, а који су у XVI веку користили дубровачки трговци у Србији. Пре-ма етнографским записима с краја XIX и почетка XX века губер је био познат у Србији, суседним бу-гарским подручјима, у Црној Гори јужно од Ник-шића (граница са биљцем), у источној Херцеговини, као и у Албанији (гуверта, губер).

Поред ових једноставних вунених простирача и покривача у средњем веку су се употребљавале код свих друштвених слојева, а нарочито код имућ-нијих и угледнијих, и друге врсте покривача, који су били начињени од платна, свиле, скупих тканина, коже и крзна вука, куне златице и др. Они су служи-ли за покривање кревета, клупа, као и путира, олта-ра (поклад жупана Десе и његове мајке Белосаве, 1281).

ЛИТЕРАТУРА: В. Хан, *Профани намештај на нашој средњовековној фресци,* Зборник МПУ 1 (1955); V. Нап, *Ра сиђиге та1епе11е Јез ВаГкат аи Моуеп А§е а (гауегз 1а ЗоситепШгоп Јез АгсЂгуев Је ОиЋгоутк,* Ва1сашса 3 (1972); Ђ. Петровић, *Сред-њовековни вунени покривачи,* Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976; Ђ. Петровић, *Пуст у градовима на Јадрану у сред-њем веку,* Зборник ФФ у Београду 14, 1 (1979); В. Ређтмс, *Ргг1о§ ргоисауапји ки1(игпо§ коппптШа и та(еггја1пој ки1(иН јаЈгатко§ роЈгиcја. Касапа--гасћпа-гакпо,* Пзкоујсеу гђогшк I, **РгПо21** роугјезп' штгјегпозг! и Ваћпасгц 21, ЗрПТ 1980; В. РеТгсмс, *Харт о сег§г/сег§г,* 2ђогшк га пагосЈш **21уоТ 1** оћ1-баје Јигшћ 81ауепа 49, 2а§геђ 1983; Ђ. Петровић,

Склавина, ГЕМ 50 (1986); В. Ретгслпс, ***Мадагзка киИигпа Љога и ju%081оуеткот киНигпот 1п\еп1а-ги - па рптеги §ибе,*** Ро1к16г еб тгасНс16, ВисЈарезт 1988.

Ђ. Петровић

ПРОТОВЕСТИЈАР - титула преузета из Ви-зантије и прихваћена у неким деловима српске др-жаве пре половине XIII века (1239-1253). Неки ***про-тобистар*** Вратимир ***отесао*** је међе села Осојника у Сланском приморју заједно са кнезом Стефаном, епископом Спиридоном и епископом Методијем. Знатно касније, 1323. године, у служби краља Вла-дислава II, сина краља Драгутина, налазио се рго-**тођ15Т1а1** Јигесћ. Ни Вратимир ни Јурек нису могли утицати на то да њихова титула буде уврштена у највиша достојанства централне управе у Србији. Томе је непосредно допринела реформа државне управе, која је извршена за време цара Душана. Одлучивши се да уздигне „краљевство" на „цар-ство" и да се крунише царском круном, Душан је био обавезан да преузме из Византије и највише титуле које су постојале у Православном царству. Међу њима се налазила и титула протовестијара, резервисана за цареве нећаке, из чијих је руку у свечаним приликама цар прихватао стему (круну). Поред учешћа у дворском церемонијалу, протове-стијар је у Српском царству управљао и одређеним пословима. Када је Душан увео титулу протове-стијара, он је ово достојанство доделио Николи Бу-ћи, угледном властелину из Котора, који је од 1344. управљао његовим приходима у својству коморни-ка (сотез сатегапш). На тај начин у једној лично-сти биле су обједињене висока дворска титула и једна стална служба, којој је припадало угледно место у државној управи. Преседан који је тада на-прављен, послужиће као образац за избор свих бу-дућих протовестијара. Никола Бућа је био члан једне од најпознатијих властеоских породица из Котора, добро је познавао латински и италијански језик, етикецију на западним дворовима, био је лично богат и искусан трговац који је познавао на-чин пословања италијанских трговаца, а могао је да осигура и потребне кредите свом владару.

Протовестијар је уз подршку владара предла-гао и спроводио фискалну политику у земљи. Ње-гова је дужност била да спречава отварање нових места за наплату мимоходне царине, као и да их укида ако су мимо закона успостављене. Он је био дужан да олакша кретање и пословање страних трговаца, да има увид у рад постојећих царина, али пре свега да осигура неопходне приходе влада-ру и држави, што се постизало завођењем нових фискалних мера, обично повећавањем царинске стопе и трошарине. Овакве су мере биле непопу-ларне код свих трговаца, на шта су се они жали-ли. За млетачке трговце Никола Бућа је био творац и узрок многих штета и ***новштина,*** а такви су би-ли и његови најближи сарадници. По оцени ду-бровачких трговаца, ништа није био бољи ни Бог-дан Киризмић, протовестијар краља Вукашина, док су протовестијари Стефана Лазаревића уво-дили новштине и примењивали ***непоштене законе.*** У жалбама је понекад било и истине, али је развој робноновчаних односа у Србији омогућавао тр-говцима све већу зараду. Увођењем посебних фи-скалних мера држава је интервенисала у своју ко-рист, па је на тај начин легалним путем од трговаца одузимала део очекиване и велике добити. У свему томе највидљивија је била улога протовестијара, који су на основу ***протовестијарне впасти*** били надлежни за спровођење фискалне политике.

Звање протовестијара, које је уведено за време цара Душана, постало је прихватљиво код његових првих наследника, а касније и код обласних госпо-дара. После цара Уроша и краља Вукашина, своје протовестијаре имали су: кнез Лазар, Стефан Ла-заревић, касније његов наследник деспот Ђурађ Бранковић, док је на двору Балшића ово звање по-стојало свега неколико година (1385-1390).

Много више има података о протовестијарима босанске државе, где је ово достојанство после кру-нисања Твртка I за краља добро прихваћено. На са-мом почетку краљу Твртку није било једноставно да пронађе протовестијара који би, по много чему, требало да подсећа на Николу Бућу, па је ово до-стојанство доделио католичком свештенику Ратку, вичном пословању и добром познаваоцу латинског језика. После запоседања Котора, протовестијар краља Твртка постаје Трипе Петров Бућа, из исте породице из које потиче његов славни претходник Никола Бућа. За време краља Стефана Дабише, кра-љице Јелене и краља Остоје, службу протовестија-ра вршили су Жоре Бокшић и његов син Никола, грађани Дубровника, а касније људи из домаће сре-дине, какав је био протовестијар кнез Рестоје за вре-

ме краља Стефана Томаша. Према Дубровчанима, и кнез Павле Раденовић имао је свог протовестија-ра Браила Тезаловића, што не изгледа вероватно, пошто ни други обласни господари у Босни нису имали протовестијаре већ *комррнике* и *ризничаре.* Са тешкоћама око проналажења протовестијара био је својевремено суочен и Стефан Лазаревић, па је ову службу и титулу поверио католичком свеште-нику, односно новобрдском плебану дон Јовану или Ивану. Касније су протовестијари српских деспо-та, као и у Босни, били угледни и богати племићи из домаће средине, какав је био протовестијар Богдан, ктитор манастира Каленића, или протовестијар Ни-кола Родоп из властеоске породице Родопа, познатих дародаваца српских цркава.

Тешкоће око проналажења способних, углед-них, имућних, образованих и верних протовести-јара, како у Деспотовини тако и у Босни, доприне-ле су да се ово достојанство нередовно додељује.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чино-ви и титуле,* 261; К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 22, 206; М. Динић, *О крунисању Твртка I за краља,* Глас САНУ 147 (1932) 137; И. Стјепчевић - Р. Кови-јанић, *Протовести/ар Грубо,* ИЗ 10, 1-2 (1954) 220-225; Д. Ковачевић, *Жоре Бокшић, дубровачки трговац и протовести/ар босанског краља Твртка I Котроманића,* Годишњак ДИ БиХ 13 (1963) 289-310; С. Ћирковић, *Истори/а средњовековне босан-ске државе,* 139, 221; Ђ. Тошић, *Трипе Бућа, ду-бровачки трговац и протовести/ар босанског кра-ља Твртка I Котроманића,* Годишњак ДИ БиХ 20 (1974) 25-39; Р. Михаљчић, *Кра/ Српског Царства,* 102, 229, 230; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 117-121, 186-203.

М. Благојевић

ПРОТОМАЈСТОР - назив преузет из грчког са јасним значењем првога међу мајсторима. Како је градитељ Дечана - **фрлдк 1ЈИТА МАЛИ врлтк про-толлАистор^ ис КоторА грлдл крллевл** у натпису забележен као протомајстор, подразумевало се да је то назив за архитекту, за онога који води градњу и управља другим радницима. У прилог таквом схва-тању може се навести дечанска повеља у којој се спомињу заслуге *протома/стора Георги/а и з бра-ти/ом Цоброславом и Николом,* за које се каже да су заслужни не само за градњу манастирских обје-ката (трпезарија, пирг и др.) него и за *поработани-/е и украшени/е по многим црквам по србско/ земљи.* Протомагистрима су у Венецији и приморским гра-довима на Јадрану називани стручњаци за градњу, не само зидање него и фортификационе радове и копање канала. У Дубровнику је крајем XIV века један фирентински каменар био ргоГОта**§151**:ег запс-*Х*\ В1абп, касније је звање ргогота**§151**:ег носио ста-решина општинског арсенала, у коме су се гради-ли и одржавали бродови. Па ипак, протомајстори нису ограничени на градитељство. У повељи цара Душана за манастир Светих арханђела у попису занатлија додељених манастиру наведен је на пр-вом месту међу цангарима - обућарима **(ш>нглрик)** *протомаистор Раико* уз још неколико имена. У изворима нема ослонца за претпоставку да су про-томајстори повезани са неком врстом еснафске ор-ганизације, мада је очигледно да су у својој про-фесији имали руководећу улогу.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 643, 700; *Асга АЊатае* II, № 422, 423; Ј. Тадић, *Грађа о сликарско/ школи у Цубровнику* I, бр. 216; Г. Томовић, *Морфологи/а ћириличких натписа на Бал-кану,* Београд 1974, бр. 33.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 222-223.

С. Ћирковић

ПРОТОПОПА - у дипломатичким и литерар-ним изворима, односно у народној традицији посе-бан свештенички положај. Пре стварања аутокефал-не Српске цркве, протопопе је постављао охридски архиепископ. Из сачуване синђелије коју је издао охридски архиепископ Димитрије Хоматијан за при-лепског протопопу виде се његове дужности: да бу-де пример другим поповима, да исправља оне који су у заблуди, да одстрањује саблазни, да се стара о спасењу народних душа, да често даје поуке и саве-те да се људи клоне зла, да благоразумно и закони-то скупља од свештенства и народа приходе за сво-га епископа, а при томе да настоји да ти терети не буду много тешки и да немају карактер изнуђива-ња, јер су претходни скупљачи епископског дохотка били грабежљиви и неправедни.

По Доментијану, први српски архиепископ Сава *изабра од сво/их ученика богоразумне мулсеве и по-стави их као протопопе.* Њих је послао у све српске

крајеве да попуњавају недостатке, тј. да венчавају у црквама парове и искорењују ванбрачни живот ко-ји је ухватио маха, пошто су у брак ступили по на-родним обичајима, а без благослова Цркве. Касни-је је поставио друге протопопе и послао их да „врше вољу Оца који их је послао". Свакако су и они били опуномоћеници епископа да венчавају, јер обични *парохијски свештеници* нису имали то право. Како се у Жичкој хрисовуљи протопопе помињу у мно-жини, значи да их је било више, бар у свакој епархи-ји по један, слично византијској пракси. По Свето-стефанској хрисовуљи *игуман* (в.) је постављао протопопу за манастирско властелинство са задат-ком да скупља глобе и дохотке црквене. Можда се на протопопе односи члан 194 Душановог законика, који одређује да се поставе *црквени људи глобари, који ће скупљати глобе од црквених људи и предава-ти Цркви; а цар ни кефалија да не узима ништа.*

У време царства, Велика црква (= *Патријар-шија)* постављала је протопопе по *трговима* (в.), тј. у трговачко-занатлијским насељима која су пре-тежно насељавали римокатолици, са задатком да „врате хришћане из јереси латинске". Били су ди-ректно потчињени патријарху а не надлежноме епи-скопу, и имали су донекле и епископску власт да „издају заповед духовну", тј. да изричу црквене ка-зне - епитимије. Свакако да је патријарх, а пре ње-га архиепископ, ова постављења вршио у договору са надлежним епископом.

Очигледно су протопопе имале вишеструка заду-жења и обавезе: духовни надзор над свештенством и народом, спречавање римокатоличког прозелити-зма по трговачким местима Србије, венчавање у име епископа, скупљање епископских доходака, ску-пљање глобе у корист Цркве и сл. Листа задужења се временом мењала, па су поједина задужења пре-ношена на друга звања. Институција протопопова постојала је све до половине **XIV** века, када за вре-ме Стефана Дечанског или за владе цара Душана, почиње да се губи, заправо да се делокруг њихове надлежности смањује. Вероватно су у то време мо-наси однели превагу над световним свештенством и ушли као чиновници у епископске дворове.

Извори су забележили имена само малог броја протопопова: протопопа Десислав помиње се у хри-совуљи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга код Скопља, јер се његово имање граничило са манастирским добрима; протопопа Прохор изјављу-је да са својим имањем својевољно ступа у подан-ство Дечанском властелинству; протопопа Русин из Штипа је сведок на купопродајном уговору између војводе Дмитра и Момчила Кастелановића. Народ-на традиција памти само протопопу Недељка из времена цара Душана.

Дворски протопопа помиње се у Жичкој хри-совуљи са уобичајеним дужностима протопопе али и са правом да задржи половину бира који су по-пови скупљали од зависног становништва у новцу или натури. У Византији, при свакој катедралној цркви такође је постојао дворски протопопа као за-ступник епископа, који се бринуо о цркви и бого-службеном поретку у њој, и водио надзор над дохо-цима епископским.

Да је ово звање било високо, сведочи чињеница да су, по мишљењу Радослава Грујића, дворске про-топопе били духовници српских владара током **XII-XIII** века.

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светог Саве;* Ст. Новаковић, *Законски споменици;* А. Соловјев, *Ода-брани споменици,* Београд 1926.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923.

Р. Милошевић

ПРОТОПСАЛТ (грч. *ж*рсотограХтгјх) - први ме-ђу појцима. Помиње се већ код Константина Пор-фирогенита (912-959) у делу *Ие О/ђсш,* као главни појац који управља двема групама појаца у десној и левој певници, иако певнице имају свака свог *доме-стика* (в.). У поствизантијском периоду поједини протопсалти су и у имену носили своје функције у цркви (нпр. Јаков протопсалт, са Пелопонеза, **XIX** век). У словенским музичким рукописима није на-ђен термин који одговара протопсалту.

ЛИТЕРАТУРА: Е. \Уе11е52, *А НШогу о/Вугап-(те МШГС ana[1] Нутпо^гарћу,* Охгогс! 1961, 104; Ј. Уегреаих, *Рзеидо-КоаЧпоз, ТгаИе дез о/Ггсез,* Раш 1966, 265; Сћ. РахппеНз, *РгоЊрваћае, Татрад.аги, ana[1] ОотезИког о{(ће Сгеа(Сћигсћ аигт% (ће роз(-ВуганНпе Регша[1] (1453-1821),* бшсНеб т Еабгегп СћапХ **III,** Охгога 1973, 91-97, 141-170; *Етхоцо* **ЕукгжХолшб1Ко' ЛЕ^КО ТГ**)$ Вг^агхгугјб Мог**>01Кгј$,** Ашта 1993,304.

Д. Петровић

ПРОТОСЕВАСТ (приггосевлстк, лротооејЗа-отох) - Етимолошки посматрано, протосеваст би требало да буде први у рангу међу севастима. У пракси оваква веза између двају достојанстава не може бити установљена. Први изворно потврђени протосеваст био је млетачки дужд Доменико Конта-рини, патрикије и протосеваст (1049). У византијској хијерархији достојанстава јавља се за Алексија I Комнина (1081-1118) и до пада Византије 1204. ма-хом су овим чином почаствовани блиски цареви ро-ђаци. У ранг-листама епохе Палеолога заузима од 13. до 15. места у хијерархији, а његова зелена оде-ћа представља мешавину одеће великог коноставла и великог примикирија. Изричито се наводи да не-ма никакву службу. Очевидно, у питању је титула чији носилац може добијати значајне дужности на двору.

У Србији, као и у Бугарској уосталом, другачи-ји је положај познатих протосеваста (Прибо, Ни-кола Митос, Хреља Охмућевић). Сви они јављају се као велика господа чија управа над одређеним обла-стима има елементе приватне власти.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Кауђаиа, *Ее §оиуегпетеп(cle I 'аЈтшзггапоп сетгаге Ле I 'Етргге Вугаппп зоиз 1ез ргетгегз Ра1ео1о§иез,* Раш 1968, 180 5^.; Љ. Мак-симовић, *Севасти у средњовековној Србији,* ЗРВИ 32 (1993) 140 сл. (са упутама на лит. о наведеним протосевастима у јужнословенским земљама).

Љ. Максимовић

ПРОТОСИНЂЕЛ (протосшгелц) - достојан-ственик саборне цркве архиепископије и патријар-шије. У Цариградској цркви носио је наслов вели-ки протосинђел. У средњем веку ређе се налазио при дворовима епископа. Био је члан левог хора, али без одређене јурисдикције. Протосинђел је био први међу синђелима, ако их је било више при ар-хијерејским дворовима. Био је секретар патријарха или архиепископа и заступао га је у одсутности. Најчешће је биран из редова монаха, али је било протосинђела са високим титулама архимандрита, епископа и митрополита, па и презвитера, који су морали бити неожењени.

Једини податак о протосинђелу у средњовековној Српској цркви потиче из почетка XIV века, а то би потврђивало да је титула овог придворног досто-јанственика постојала при Српској архиепископи-ји још од времена светога Саве. Натпис о протосин-ђелу уклесан је под кровним венцем апсиде цркве Св. Јоакима и Св. Ане у Студеници (Краљева цр-ква). Године 1314. краљ Милутин је сазидао малу цркву у оквиру манастирског комплекса Студени-це. О изградњи храма старао се студенички архи-мандрит и протосинђел Јован. У натпису је студе-нички архимандрит Јован оставио о себи још један траг - да је истовремено био и придворни досто-јанственик српског архиепископа, са титулом прото-синђела.

Протосинђели су често били кандидати за епи-скопе и митрополите, чак и за патријархе, па није немогуће да је поменути Јован можда био изабран и за епископа. Други податак о Србину, протосинђелу једне митрополије, а која се није налазила у срп-ским областима, потиче из 1355/1356. године. Про-тосинђел серског митрополита Саве Григорије био је Србин, а такође и архимандрит Св. Богородице Спилеотисе и члан суда Серске митрополије. По-ред достојанства протосинђела, постојала је у Цари-градској и Српској цркви служба личних синђела, који су били дужни да воде бригу о ћелији свога архијереја, са којим су ту и пребивали, да се брину о његовим потребама и да се у свему угледају на њега. Арсеније и Данило II, архиепископи Српске цркве, били су лични синђели својих архиеписко-па Саве и Јевстатија II.

ИЗВОРИ: *Животи краљева и архиепископа срп-ских,* написао Данило II, изд. Ђ. Даничић, 241-242, 337; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских,* прев. Л. Мирковић, 182-183, 255; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану,* Београд 1974, 46-47 бр. 24.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно цркве-но право,* 260, 402; Н. Милаш, *Цостојанства у пра-вославној цркви,* Панчево 1879, 146-147; Н. О. Веск, *Кггсће ипа[1] (ћео1о§13сће ШегаХиг ш дугапп-тзсћеп Кегсћ,* Мипсћеп 1959, 62, 68-69, 102, 119; Г. Острогорски, *Серска област после Цушанове смрти,* Београд 1965, 23, 24, 115, 116; Ј. Баггоиге^, *Кесћегсћез зиг 1ез оффша,* 575; М. Живојиновић, *Судство у грчким областима Српског царства,* ЗРВИ 10 (1967) 197-294; М. Јанковић, *Студенич-ки архимандрит и протосинђел Јован,* ИЧ 36 (1990) 205-211.

М. Јанковић

ПРОТОСТРАТОР (**лрсотоотратсор**) - старешина такозваних царских стратора (отраторех тотЗ Вао^АжотЗ **отратсорнсотJ,** в. *стратор).* Под њим су се налазили и старешина тзв. агтоШакеб, односно ђагтоШакеб (чувари царског оружја, а према неким мишљењима чувари царских кочија), као и бТау1о-когшТез (надзорници царских штала). Поред царског, постојали су у прво време и протостратори извесних високих тематских функционера. Основна дворска служба протостратора, као првог међу стра-торима, била је практично-церемонијалне природе - помагао би цару да узјаше, а затим је узимао вођи-це и водио коња устаљеном стазом по дворишту па-лате. Временом је добио и важније церемонијалне дужности, приликом пријема страних посланстава на двору и за време царевих тријумфа. У лову је био задужен да носи царев џилит, а од IX века пра-тио је цара и на војним походима.

Први помен протостратора је за време Констан-тина V, када је протостратор Константин био међу жртвама иконоборачких прогона. Филотејева ли-ста достојанстава га смешта на 48. место (од 60). Положај протостратора је, како изгледа, био погодан за даљу успешну каријеру; познати војсковођа Ма-нојло био је протостратор Михајла I; Михајло II и Василије I су претходно такође били протострато-ри. Вероватно је баш за време Василија, односно Михаила III, дошло до поменутог проширења про-тостраторове дужности, а следствено, и до већег угледа службе. Од средине XI века само припад-ници виших слојева носе титулу протостратора. Тако су протостратори били Роман Склир, Миха-ило Дука (син Андроника Дуке), Алексије Аксух и Манојло Камица. Положај протостратора био је посебно значајан за време Комнина, када прото-стратори добијају високе војне службе. Према Зона-ри, протостратор је једна од највиших служби, а према Хонијату протостратор је исто што и таш-саМиб (маршал) на Западу. У Никејском царству постојала је титула *протостратор Запада.* Од XIII века се уместо једног, поставља више протостра-тора. У ово време протостратор је по правилу висо-ки војни командант, који понекад, уместо великог дукса, командује морнарицом. Налазили су се на релативно високом 8. месту Псеудо-Кодинове ранг--листе достојанстава. У доба Палеолога положај протостратора су заузимали Алексије Филантро-пин, Михаило Главас, Теодор Синадин и др. Неки од њих се спомињу у српским изворима.

ЛИТЕРАТУРА: К. ОшПапд, *1е Рг01оз(га(ог,* Ке-сћегсћеб биг 1еб тбШиТгопз ђугапТтеб 1-И, ВегНп -АтбТегсЈат 1967, 478-498; К. Кирис, 2ТРАТО-Р02 = [ПР^ТОјГГРАТ^Р, *ог 8(га(ог,* ЕЕВ2 36 (1968) 119-138; N. 01копогшс1еб, *Рез Ш(ез бe рге-зеапсе оугапИпез Лез IX е(X згескз,* Рапб 1970, 337-338; *Рго(оз(га(ог, ОШ* 1748-1749 (А. Кагћскп).

С. Пириватрић

ПРСТЕН (ашш1иб, аппе1иб, ргбТепс) - имао је различита својства: магична, симболичка и укра-сна. Најстарије прстење није било од злата, већ од другог метала и камена.

Микенско, критско и *грчко прстење* израђивано је од сребра и злата. У старијим грчким гробови-ма нађено је прстење са пастом која је имитирала драги камен.

У *Риму, у* време Републике, израђивано је гво-здено прстење које по Плинију означава ратне за-слуге и храброст. Мода златног прстења донета је у Рим из Грчке. Веома је било распрострањено и оми-љено: на један прст стављана су и по три прстена, а касније сваки прст добија прстен. Марцијал у сво-јим списима духовито запажа да се на сваки прст ставља по пола туцета прстења. На статуи Сервија Тулија на домалом прсту приказан је прстен. Пр-стење је било најразличитијих облика, од округлог и овалног, до четвртастог и карика спојених међу-собно. Глава прстена украшавана је портретом им-ператора, потом пригодним ликовима, као и декора-тивним мотивима. Украшавано је такође уметнутим гемама и камејама на којима су биле сцене из мито-логије. Понекад су се на обручу прстена налазили и натписи, најчешће у нијелу.

Ранохришћанско прстење је једноставно: засво-ђена карика прелази у главу прстена на којој је Хри-стов монограм, а касније симболи хришћанства: јагње, голуб, птица, палмета.

Византија је прихватила римско прстење нај-чешће октогоналног облика са сценама из Христо-вог живота или са хришћанским симболима. На тзв. веренички прстењу постепено се развија ком-позиција: два портрета (младенци) и Христос ко-ји их благосиља, али исто тако урезује се натпис. На византијском прстењу урезује се лик импера-тора, али на главу прстена се умећу геме и камеје које најчешће носе хришћанске мотиве. Монограм

власника прстена уз пригодну хришћанску поуку такође је омиљен украс византијског прстења.

Српско прстење подражава византијско прсте-ње током 1X-X1 века. Рађено је од неплеменитог метала: обруч прелази у проширени део, главу, на коју се урезују симетрично распоређени кружићи, тачкице и цртице. Понекад је угравирана прими-тивно обрађена људска фигура. Од XII и у току
XIII века појављује се поред бронзаног и бакарног прстења сребрно и златно. Облици прстења су раз-личити: масивна карика која прелази у овалну и округлу главу, профилисана карика са истакнутим вратом и мањом округлом главом, потом профили-сан обруч са пљоснатом тањирастом главом. Пр-стење је богато украшено вегетабилним декоратив-ним мотивима, натписима, стилизованим дивљим и фантастичним животињама и птицама које током времена прелазе у хералдички знак. Током XIII и у XIV веку као хералдичке представе јављају се двоглави орао, лав, птица, крин, као и фантастична неман, а около име власника прстена. Претпоставља се да је ово прстење служило и за печаћење. Крајем
XIV и у XV веку на прстењу се јавља типичан хе-ралдички знак-грб: кацига са лавом, вуком, пти-цом, штитом и звездицом. На раменима прстена који носи грб урезују се грифони и други монстру-ми као чувари грба. То прстење припада готичком културном кругу и претпоставља се да су га израђи-вали српски златари. Најчешћи налази те врсте пр-стења су косовско-метохијска област и Босна. Пре-ма средњовековном обичају ситна властела која је била у зависности од појединих крупних феудала-ца, као и властела која је пратила владара, на свом прстену је носила грб свог сизерена. Знатан број прстења са истакнутом главом на којој је приказан лав у покрету нађен је у околини Рудника и Бео-града и припада осамдесетим годинама XIV и првој половини XV века. Из писаних извора се зна да је цар Урош на свом печату имао знак лава. Исти ам-блем су имали и Бранковићи, почев од Вука па до Ђурђа. Кнез Лазар је имао грб кацигу са волујским роговима. Златан прстен са тим амблемом нађен је у околини Крушевца. Током XIV века на главу пр-стена утискује се античка гема. Митолошке ком-позиције у то време добијају хришћанска тумачења. Зна се да је босански бан Матеј Нинослав имао пр-стен са античком гемом.

На српском средњовековном прстењу веома су чести натписи који садрже поруку и цитат из јеван-ђеља или псалама, као и име власника прстена. То прстење је првенствено сребрно, знатно ређе златно. Записана су имена следећих власника: војвода Вла-дислав, војвода Иван, Јован, Вид, Дабац, Драгоје, Радул, Мара жена Николина, и многи други. Пре-ма месту налаза и историјским подацима, претпо-ставља се да је то била локална властела и да је пр-стење служило као печатно.

На зидном сликарству српских владарских и властелинских задужбина веома ретко се на пор-третима приказује прстен. У Полошком, Јован Дра-гушин на малом прсту десне руке има прстен.Ње-гова жена на малом прсту леве руке такође носи прстен (сликарство припада периоду између 1343. и 1345). У Доњој Каменици (средина XIV века) на великој ктиторској композицији само девојчица на руци носи прстен.

У византијском сликарству из истог периода пр-стен се чешће слика на портретима владара и вла-стеле. Претпоставља се да постоји веза између ста-ре српске књижевности и магичних својстава прстена са његовим приказивањем на зидном сли-карству.

У ковчегу краља Стефана Првовенчаног у Студе-ници нађен је златан прстен чија је глава украше-на гранулама распоређеним у облику крста. Претпо-ставља се да је припадао краљу Стефану. Приликом ископавања манастира Бањске, у гробу за који се претпоставља да припада краљици Теодори, мајци цара Душана, нађена су два прстена: један златни, украшен декоративним мотивима у нијелу, двогла-вим орлом на глави и натписом на врату прстена: *Кто га носи чувао га Бог;* други је прстен сребрн, позлаћен, са утиснутом римском гемом на којој је урезан лик императора у профилу. Први се налази у Народном музеју у Београду, а други је у приват-ном власништву.

Златни прстен краља Радослава чува се у На-родном музеју у Београду. Прстен је заручни од масивног злата и на глави је урезан натпис у није-лу на грчком језику, а у преводу гласи: *Ово је ве-ренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, те стога Ано, из рода Комнина, у руке га прими.* Ве-ридба је закључена у новембру 1219. и фебруару 1220. Претпоставља се да су то стихови лепант-ског митрополита Јована Апокавка. Према фило-лошким анализама натписа, рекло би се да је златар био словенског порекла, пошто меша грчка и ћи-риличка слова.

Типичан пример печатног прстена јесте прстен челника Градислава. На глави у кругу је штит са косо паралелним линијама и лавом у покрету, а око-ло је урезан натпис: *Челник Градислав.* Луксузни златни прстен нађен у Карану на средини главе но-си портрет власника, а око њега је урезан натпис: *Воевода Владислав.* И низ различитог печатног пр-стења открива имена српске властеле из XIV и XV века.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Радојковић, *Накит код Срба,* Београд 1969; Д. Милошевић, *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја у Београду,* Бео-град 1990; Б. Иванић, *Прстење српске средњове-ковне властеле,* Збирка Народног музеја, Београд 1998.

Б. Радојковић

ПРЋ.ИЈА в. *Прикија.*

ПСАЛТИР (грч. *\рактг\р1оУ)* - старозаветна књи-га која садржи 150 псалама. Уз поједине псалме на-воде се имена аутора: Давид, Соломон, Асаф, Еман, Етан и други. Хришћани су од самог почетка, због њиховог садржаја и карактера, користили псалме на својим богослужењима; појање псалама смењи-вало се са читањима одломака из Светога писма и заједничким молитвама (јектенијама). За потребе богослужења псалтир је подељен на двадесет кати-зама, а свака катизма дели се даље на три славе и три антифона; последњи псалм завршава се малим славословијем „Слава Оцу и Сину и Светоме Ду-ху". Поједини псалми имају своја посебна имена; тако се 103. псалм назива „предначинателни" зато што њиме почиње вечерње; шестопсалмије чине псалми 3, 37, 62, 102 и 142 - који се читају на почет-ку јутрења. Псалми 119-133 зову се „степени" (пе-сме узлаза) зато што су се појали на петнаест степе-ница јерусалимског Храма. Од стихова ових псалама састављени су степени антифони. *Типик* (в.) про-писује да се псалтир има прочитати цео у току јед-не седмице; у току четрдесетнице псалтир се мора прочитати два пута у току седмице. Поједини псал-ми имају тачно утврђено време у току дневног бого-служења када се морају појати (62. псалм на - ју-трењу, 140. псалм - на вечерњу).

Псалтир су на словенски језик превели још Ћи-рило и Методије. Најстарији познати сачувани сло-венски препис псалтира потиче из XI века и писан је глагољицом *(Синајски псалтир).* То је најчита-нија књига у средњем веку. Свети Сава је, саста-вљајући Карејски типик, прописао да се псалтир мора отпојати у току једног дана и ноћи. Сави се приписује и један краћи састав који садржи упут-ство за држање (односно читање) псалтира.

Познато је неколико типова псалтира. *Мали псал-тир* осим псалама садржи још и девет библијских песама (в. *канон),* полијелејне (изабране) псалме за Господње празнике и за оне свеце којима типик про-писује полијелеј. Иза сваке катизме долазе тропа-ри и молитве. *Псалтир с последовањем* садржи, осим оних делова које има и мали псалтир, још и часловац (осим часова на Бадњи и Крстов дан, и Велики петак), изабране тропаре и кондаке из мине-ја, посног и цветног триода и октоиха, затим моли-твословља која припремају вернике (свештеника и световњака) за примање свете тајне причешћа, кано-не Богородици и Анђелу - чувару, пасхалију и месе-цослов. И други текстови сродног карактера могу бити укључени у последовање. Ова врста псалти-ра настала је, највероватније, у словенској среди-ни, са задатком да попуни недостатак потребних богослужбених књига. *Псалтири с тумачењем* осим псалама, садрже још и тумачења (за сваки полустих или стих псалма). Псалме су тумачили византијски писци Јевсевије из Цезареје, Василије Велики, Гри-горије Ниски, Јован Златоусти, Кирил Александриј-ски, Теодорит Кирски и други.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Инвентар ћирил-ских рукописа у Југославији (Х1-ХУ1П века),* Бео-град 1982, 89-98; М. А1гоаиег, *Иег акез1е зеШзсће Рза\1ег,* Кб1п - Меп 1979; Л. Мирковић, *Православ-на литургика, Први општи део,* Београд 1982[3], 139-142; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 293-296.

Т. Суботин-Голубовић

ПСАРИ - У средњем веку владар и властела имају читаву свиту зависних људи за лов, а у њу спадају и чувари и дресери ловачких паса. Они су се бринули о штенарама и псима својих господара. Псари се помињу у већем броју повеља владара и обласних господара. У повељи краља Милутина ма-настиру Светог Ђорђа код Скопља, манастирски

људи су ослобођени давања оброка, између оста-лих и краљевим псарима. У члану 189 Душановог законика одређује се да куда иду цареви псари, да им се даје само оно што стоји у царевом писму. Пса-ри су били груписани у насељима која су имала свој хатар. ***Псарска земља*** са својим међама се споми-ње у Дечанској хрисовуљи. По угледу на краљеве и обласни господари су имали своје псаре. Станов-ници манастирских села се ослобађају издржавања псара, а у једном случају се прописује да псар нема ***области*** над метохијом. Псари су били ослобође-ни неких дажбина због дужности које су имали око одгоја и дресуре ловачких паса (хртови).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 448, 512, 514, 515, 516, 609-611; ЈБ. Ковачевић, ***Све-тостефанска хрисовуља,*** Споменик СКА 4 (1890) 2-6; Н. Радојчић, ***Законик,*** 81.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 20, 24, 98, 209, 364; Р. Катић, ***Сточарство у средњо-вековној Србији,*** Београд 1978; С. Мишић, ***Лов у средњовековној Србији,*** ИГ 1-2 (1995) 51-66.

С. Мишић

ПСОВКЕ - ружне речи, погрде, поруге, увреде називане су у старим српским текстовима ***псост*** или ***псованије,*** односно ***опсованије.*** Све те речи из-воде се из именице ***пас*** **(т*сц)** са првобитним значе-њем: назвати псом, упоредити са псом. Као облик увреде части псовање се забрањује и кажњава у Душановом законику. При томе се праве карактери-стичне разлике у друштвеном положају: ако ***вла-стелин*** (в.) опсује и осрамоти ***властеличића*** (в.) плаћа казну од 100 перпера, ако властеличић опсу-је властелина плаћа такође 100 перпера, али се још ***бије штаповима,*** подвргава телесној казни (члан 50). Ако властелин или властеличић опсује себра плаћа 100 перпера, али ако себар опсује властелина или властеличића казна је: ***да плати сто перпера и да се осмуди*** (члан 55). Из једног дубровачког доку-мента се сазнаје да се казна ***осмудити*** састојала у опаљивању косе и браде на такав начин да се ка-же да су осмуђени (сопћигапТиг сарПН с1е сћарке еТ ћагћат рег тоаит ***циод*** сНсапТиг еззе зтосНтоб). Псо-вање свештеног лица, епископа, попа или калуђера, кажњава се такође са 100 перпера (члан 95). Псова-ње је изједначено са срамоћењем (у познијим ру-кописима Законика замењује се изразом ***обешча-стити),*** па зато ваља узети у обзир и члан 111, где се онај ***ко се нађе да је осрамотио судију*** кажња-ва много строже, конфискацијом свега што има ако је властелин, а расапом и плењењем ако је извр-шилац село.

Казнама се нису могле спречити свађе и увре-де па ни псовке. Биле су често повод за тужбе и парничења па је остало о њима спомена у доку-ментима. Види се да ни угледни људи нису били поштеђени. Жупан из Подриња Драгиша Дињичић се жалио својим сениорима браћи Златоносовић да га је дубровачки трговац Марин Држић ***срамотно псовао*** у Сребрници и то пред цариницима и до-брим људима, зато га није пуштао у трг Подзво-ник, којим је господарио. Као псовке се најчешће наводе увредљиви и погрдни називи: лажљивче, издајниче, робе, губавче, а за жене курво (тегетпх уеТиз, риТапа, пптапа, варијанта је: курво од блуди-лишта, ритапа де ћогдеНо, ћаТезза сП ћогс1е11о, али и бабица патаренска, ћаЊга с!е ратаптз). Честе су би-ле псовке у којима је инсултовани назван сином не-ке животиње или курве: словић, магарећи син (П-Но **а51ш),** пасји син, што је могло постати нека врста презимена **(Млллден П^снсин^** био је пронијар де-спота Стефана Лазаревића), затим копиле, курвин син (али и курвин муж). У једној свађи у Руднику изговорена је увредљива псовка цитирана у итали-јанском тексту: сН§апс!о т!о1 (Јазепо, ри1о**§1аУ21 с**!о1е-**с1о5Те** биети **бшети** - магарчев сине, пулоглавци (?) додијали сте целом свету.

Веома су ретко забележене псовке са сексуал-ним изразима, карактеристичне у новије доба за балкански простор. Оно мало што је познато по-казује да су формуле данашњих псовки веома ста-ре. У једном писму влашког војводе Јована Алек-сандра грађанима Сибиња (1432) као нека врста санкције наводи се: **дл кто фе слткглти, дл му еке П1»с женл и млтере му.** У ***Посланици о про-пасти угарског краљевства*** Ђурђа Сремца у јед-ном аутобиографском одломку, у причању о својој улози преводиоца у разговорима са српским вођама 1527, писац цитира одговор једног српског војводе, заменика Радича Божића, када су му донели налог од краља Јована Запоље да се спреми за борбу са војском Фердинанда Хабзбурга: „Доиста, ако би Радич хтео оно што и угарска властела, заиста краљ
може поново да иде у м ....". У латинском тексту
псовка је цитирана два пута, како је чуо и како је снебивајући се пренео краљу: Кех ротебт гегТегаге

1п паиса тагпз зие, односно други пут: .. .ехгипс ро-**гезг** Кех 1уаппез тггаге ас! \у1иат тагпз зие; у обе верзије се може препознати српски оригинал (текст је настао 1543-1544. године).

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик,* 52-53, 61; Ооси-тепга Кошае Шзгопса Ке1аШ тгге гагПе Котапе **v.** I, ВисигезЈл 1977, 295; Ђурађ Сремац, *Поспаница о пропасти угарског краљевства,* прев. М. Полгар, Београд 1987, 128, 286.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 281.

С. Ћирковић

ПСУЋ в. *Царина.*

ПУК (плћ,к(») - стара словенска реч која је озна-чавала војску. Код српских писаца ХШ-Х1У века употребљава се за оружану силу и њене делове. Посебно значење је добила у приморским градо-вима где се супротстављају властела (в. *патрици-јат)* и пук. То је део становништва града који није припадао градском племству (патрицијату) а саста-вљен је био из различитих слојева. Пуку су припа-дали: ситни трговци, занатлије, поморци, радници, сељаци и послуга. Пук или народ у латинским изво-рима назива се рориШз. Пук је у почетку вршио утицај на управу и законодавство у српским при-морским општинама преко скупштина становника града. Али већ током друге половине XIV и прве половине XV века ови зборови народа имали су са-мо формално значење, тако да је сасвим нестало политичког утицаја пука. А од тог утицаја и од опа-сности да власт поделе с другима, властела се бра-нила јачањем својих позиција у већима и затвара-њем круга своје класе. Политички чинилац међу пучанима били су „грађани" који су се истакли у току сукоба с патрицијатом у борби за власт у при-морским општинама-градовима. „Грађане" (гра-ђанство) чинили су углавном трговци, који су се по богатству приближили племству или су их чак превазилазили. Уследила је подела пука на сИасИ-пе и рори1аге, односно на поћПе, скасНпе, рори1аге. Правну основу за издвајање „грађана" (грађанства) пружало је формално додељивање грађанства, које се вршило под одређеним условима, као што су стална настањеност и поседовање непокретне имо-вине (у Дубровнику). Остали становници били су само становници - һаћһагогез града. „Грађани" су успели да од которског патрицијата у току осамде-сетих година XIV века преузму власт и задрже је неколико месеци. Исто тако, у жестоким сукобима с племством у Бару средином XV века изборили су се да упоредо делује и веће пучана. Исто се деси-ло и у Котору под млетачком влашћу и после гу-битка великог дела градског дистрикта. Тамо где није било посебних већа пучана грађани су били организовани у оквиру братовштина (ггагегшгаз, ггаг1§Иа, зсио1а), које патрицијат није могао да забра-ни. У Дубровнику су се ови грађани називали по братовштинама којима су припадали „антунини" и „лазарини". Према правилима братовштина, њени чланови, да би избегли обраћање племићким суди-јама, морали су да решавају спорове пред својим старешинама. Остали делови пука (послуга, но-сачи, рибари и др.) нису представљали никакав чинилац у политичком животу града. Једино су се-љаци которског дистрикта у социјалним превира-њима представљали значајан политички чинилац, када су се дигли на оружје против суровог режи-ма патрицијата у Котору у XV веку.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. ТасНс, *О ФтЊепо/* ***8****(гик(иН ИаШасг/е / Виого^тка и угете гепезате,* 2§ос1о-ушзкј базор13 6-7 (1952-1953) 558-559; *Истори/а Црне Горе* И-1, Титоград 1970, 83-88 (С. Ћирко-вић); С. Ћирковић, *Почеци социјалне хи/ерархи/е код Срба,* Годишњак ДИ 3 (1994) 229-230; С. Ћир-ковић, *Работници, во/ници, диховници,* 192, 195.

М. Маловић-Ђукић

ПУРГАРИ (п^рглри, грлгсани, һог§ћезаш, од немачке речи Виг§ег, §езсћ\уогепе Виг§ег - **С1уез** шгаг1) - представљали су управу рударских градова, уживали су аутономију као и у другим земљама. Саси су као и Дубровчани представљали посебну правну категорију становништва. Њихова аутоном-на тела, веће пургара, била су у исто време орга-ни власти у градовима. Саси су имали свој сопстве-ни суд (сипа Теугошсогит), састављан од грађана (пургара), као и посебно градско уређење које су донели са собом из домовине. Градско веће (савет) састојало се од 12 чланова (пургара) и било је изра-зити елемент градске самоуправе које је са кнезом и војводом управљало свим градским пословима и водило одређене врсте судских спорова. Оно је са кнезом и војводом посебно одлучивало о ценама

и режиму продаје робе на тргу и делило извесне приходе од глоба. Веће су највероватније бирали сами грађани међу својим најугледнијим представ-ницима. Места у којима се помињу пургари има-ла су уређење наслеђено од Саса (Сребреница у другој половини XIV века, Ново Брдо тек 1388, Фојница 1373. и Олово). Пургари су попут оста-лих органа власти имали своје приставе (слуге) ко-ји су извршавали њихова различита наређења, хап-сили, вршили заплену добара итд. Ово уређење саског порекла, односно Веће пургара није само надживело Сасе који су се у нашим крајевима по-четком XV века изгубили и етнички претопили, већ се проширило и на градове који нису настали уз руднике и нису имали никакве везе са Сасима. Са развојем других градских насеља преносило се и на њих. Тако се и у Подзвонику сусрећу пургари.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 407, 414; М. Динић, *За историју рударства у сред-њевековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 1-27; II, Београд 1962, 74-75; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1978, 245-247, 342; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Цеспотовине,* Социјална структура српских градских насеља (ХИ-ХУИ век), Смедерево - Београд 1992, 129-130; М. Спремић, *Цеспот Ђурађ Бранковић,* 728-729; А. Веселино-вић, *Цржава српских деспота,* Београд 1995, 255-256; С. Ћирковић, *Работници, војници, духов-ници,* 262, 263, 267, 270.

М. Маловић-Ђукић

ПУРПУР в. *Боје.*

ПУСТ в. *Простирке и покривачи.*

ПУСТИЊАЦИ (поустин^ци, егегшта - од ергјтиа) - Пустињаштво или идиоритмија је један од начина монашког живота који постоји на пра-вославном Истоку. За разлику од општежића или киновије пустињаштво је мање раширено, јер је то далеко строжији и ригорознији монашки живот ко-ји се чак не препоручује ни свим монасима. **У** Ср-бији средњег века помиње се и пустињско мона-штво. Одлика овог типа монашког подвига састоји се у томе што монаси отшелници или пустињаци живе по посебном режиму удаљени не само од све-та него и од осталих монаха који живе у заједни-ци. Као строжем и суровијем начину живота ода-ју се по савету игумана или великих духовника они монаси који су проверени дугогодишњим подви-жничким искуством.

У српским земљама пре светог Саве познати су следећи пустињаци: св. Јован Рилски, св. Јоаким Осоговски, св. Прохор Пчињски, св. Гаврило Ле-сновски и многи други. Једно време, боравећи на Светој гори као млад монах и свети Сава се скитски подвизавао. У ту сврху је у Кареји оформио испо-сницу посвећену светом Сави Јерусалимском за ко-ју је 1199. године написао Карејски типик. Карејски типик као скитски устав је кратак, строг, садржи прописе за живот монаха у келији - келејно пра-вило о молитви која се састоји у дневном прочи-тавању Псалтира, молитава и поклона.

Сем Карејске испоснице на Светој гори српски монаси пустињаци подвизавали су се у Студеничкој испосници у близини манастира Студенице, затим нешто касније, у XIV веку познате су Дечанска ис-посница у Белајама и Пећка испосница у Ждрелу.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Милаш, *Православно калу-ђерство,* Мостар 1902; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији,* Сремски Карловци 1920; Л. Мирковић, *Скитски устави Светог Саве,* Братство 28 (1934) 52-67.

Р. Поповић

ПУТИР в. *Керамика,* в. *Сасуди.*

ПУТОПИСИ - списи који, у складу са развије-ном средњовековном традицијом поклоничких пу-товања, најчешће описују света места у Јерусали-му и Палестини. Развили су се од грчких водича за путнике у Свете земље - проскинитариона. Не-када садрже само попис и означавају међусобну удаљеност конака на путу за Цариград, тако да су служили путницима као оријентација. Најранији каталог јерусалимских цркава и светих места сачу-ван је у Бдинском (Видинском) зборнику из 1360.

Никон Јерусалимац је дао преглед светих места у својој *Повести о јерусалимским црквама и пустињ-ским местима* (1442). Своја путовања до Јеруса-лима описали су, поред осталих, патријарх Арсени-је III Чарнојевић 1682-1683, и Јеротеј Рачанин 1727. Мисли се да је један проскинитарион са гр-чког превео Константин Филозоф.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Цневник патр. Ар. Чарнојевића о путовању у Јерусалим 1683. године,* Гласник СУД 33 (1872) 184-190; Б. Маринковић, *Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину,* Годишњак ФФ НС 12, 1 (1969) 263-350; Ђ. Трифуновић, *Цве посланице Јелене Балшић и Никонова „ Повест о јерусалимским цр-квама и пустињским местима",* Књижевна исто-рија5, 18 (1972)289-327.

ЛИТЕРАТУРА: *Ап(о1о§гја з(аге згрзке кпџгеупоз-(г (Х1-ХУШ уека),* 1гћог, ргеуосН **1** оћјазпјепја П. бр. К**.аaoJ1C1ca,** Вео**§гад** 1960, 281-283, 339, 342, 364; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век),* Београд 1970, 305-322; *Опи-саније Јерусалима,* изрезао у бакру Христофор Же-фаровић 1748, прир. Динко Давидов, Нови Сад 1973; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 296-300; *Старо-бЂлгарска литература. Енциклопедичен речник,* **СЂСтавител** Д. Петканова, Софин 1992, 382-383.

С. Томин

ПЧЕЛА (грч. **МеХшосх**) - зборник са грчког јези-ка преведених изрека и кратких историјских анегдо-та. Зборник се дели на три целине; састављање пр-ва два дела приписује се монаху Антонију (XI или XII век), а трећег - Максиму Исповеднику. Све три књиге састоје се од кратких изрека и одломака пре-узетих из Светог писма, од светих отаца (Јована Бо-гослова, Василија Великог, Григорија Ниског, Јова-на Златоустог), грчких филозофа и античких писаца (Анаксагоре, Питагоре, Демокрита, Аристотела, Со-крата, Диогена, Софокла, Еурипида, Теогнида, Плу-тарха), историчара, песника. Историјске анегдоте тичу се, најчешће, живота Александра Великог и његовог оца Филипа, спартанских краљева Агесила-ја и Леониде, Атињанина Алкибијада, и источњач-ких владара (Дарија, Артаксеркса, Кира, Креза и др.). Текстови се групишу тематски (О мудрости, О храбрости, О побожности, О молитви, О казни, О греху и исповедању, О истини и лажи, О вери, О души, О зависти, О старости и младости итд). По-знате су три редакције *Пчеле:* прва садржи 71 по-главље; друга редакција има 68 поглавља, у њој су најчешће испуштени извори и аутори појединих из-река; трећа редакција састоји се од 44 главе. У окви-ру ове, треће, редакције, 42. и 44. глава састављ-не су од делова преузетих из *Паренесиса* Јефрема Сирина и *Лествице* Јована Синајског.

Сматра се да је превод зборника оваквог саста-ва настао у Русији у ХН/ХШ веку. *Пчела* је била веома популарна у српској средњовековној средини, до које је доспела из јужне Русије, највероватније преко Бугарске. Најстарији српски препис *Пчеле* потиче с краја XIV века; рукопис се чува у руко-писној збирци Цетињског манастира (бр. 76). У Ар-хиву САНУ чувају се још два рукописа који, изме-ђу осталог, садрже и *Пчелу;* то су бр. 24 (из XV века) и 25 (из друге половине XVII века).

ЛИТЕРАТУРА: В. Јагић, *Разум и философија из српских књижевних старина,* Споменик СКА 13 (1892) 81-99; М. Н. Сперанскии, *Переводние сбор-ники изречениn в славлно-русскоп писшенности. Изследованж и тексти,* Москва 1904; М. Н. Спе-ранскии, *К истории взаимоотношенип русскоп и шжнославкнских литератур,* Известил Отделенил русского **изБжа** и словесности 26 (за 1921. годину, Петроград 1923) 190-192; М. Н. Сперанскии, *Из истории русско-славлнских литературних свлзеп,* Москва 1960, 42-45; В. П. Адрианова-Перетц, *Че-ловек в учителтоп литературе Цревнеп Руси,* Тру-**ДБ1** отдела древнерусскои **литературБ1** 27 (1972) 3-68; Д. Богдановић, *Инвентар ћиржских рукописа у Југославији (Х1-ХУП века)*, Београд 1982, 38-39, 98; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 300-301.

Т. Суботин-Голубовић

ПЧЕЛАРСТВО - Сачувана пчеларска терми-нологија, добрим делом заснована на прасловен-ском речничком фонду, говори да су Срби из своје прапостојбине пренели и вештину пчеларења. За-течено античко наслеђе и утицаји византијске ци-вилизације обогатили су, посредно или непосред-но, ова знања. Несигурне и ретке изворне вести смењују већ од краја XII столећа сигурна сведочан-ства о развијеном пчеларству. Неслућене размере

ова ће грана привреде у наредним вековима дости-ћи захваљујући неколиким међусобно условљеним чиниоцима. Природну основу чини разноврсна ме-доносна флора која даје стабилну и богату пчели-њу пашу - од липе, кестена, врбе, воћа, грмова, бе-лог босиљка, метвице, црњуше, у континенталном делу, до издашних медоноша жалфије и вреска у приобаљу. Ослоњеном на дарежљиву природну основу, пчеларству је подстицај који је пружала не-утољива потражња отворио путеве сталног напрет-ка. Жеђ за медовином и извором шећера у исхрани осигуравали су меду сигурно место међу намирни-цама. Апсолутно првенство припадало је воску ко-ји је имао вишеструку намену, али је употреба у об-редне сврхе (раширена у читавој Европи) гутала највеће количине ове сировине. Ако се томе дода да су Дубровчани (у највећем броју), снабдевајући италијанско тржиште, били у стању да откупе нео-граничене количине, те да је сама технологија пче-ларења пружала сигурније и обилније приносе воска него меда, било је природно да се восак и поред за-довољавања домаћих потреба стане одливати ван граница Србије и Босне. Количине извезеног воска које су га издигле по значају одмах иза производа рударства могло је дати само развијено пчеларство. То не значи, наравно, да је у употреби била напред-нија технологија, већ да је број кошница и произ-вођача који су били кадри да износе вишкове на тр-жиште надокнађивао ограниченост примитивних метода рада.

Док о пчеларству средњовековне Босне сведоче готово једино вести о уносној трговини воском, до-тле су за Србију подаци бројнији и поузданији. У привредној структури црквених и световних вла-стелинстава, те краљевих домена посебна пажња поклањана је гајењу пчела. Ова се властелинства, све до локалних цркава и ситне властеле, нису дала замислити без сопствених улијаника (пчелињака) о којима су се старали *улијари* (в.), посебна категори-ја зависног становништва, ослобођени свих других обавеза према господару земље. Осим тога, потребе за пчелињим производима задовољаване су и де-сетком од пчела наметнутим свим оним подложни-цима који су поседовали кошнице. Колики је на сва-ком појединoм властелинству био проценат сељака који су држали пчеле, односно износ пчелињег де-сетка не може се одредити ни приближно (као у ка-снијим турским дефтерима), али је могућност да вишкови лако пронађу спремног купца сигурно де-ловала подстицајно. Ово је била редовна дажбина -у оснивачким повељама и даровницама међу рабо-тама и наметима зависних људи које дародавац, краљ или властелин, препушта новом господару, по правилу се наводи *десетак пчелни, трмчани.* У по-вељама Скопском манастиру Константина Тиха и Милутина помиње се међу владаревим чиновници-ма *десеткар пчелни.* Узимање намета од пчела пра-тило је развитак привреде и друштва. Тако одред-ба Старог српског закона уметнутог у Грачаничку повељу, по којој дажбина од кошница делује као до-бровољни прилог о црквеном празнику количински неодређен *(ко не да а има да узме поп сам),* одра-жава период још неразвијених феудалних односа на размеђи XII и XIII века. С друге стране, обавеза давања сваке пете кошнице на Бањском властелин-ству изузетак је наметнут, вероватно, високим по-требама манастира или слабом заступљеношћу пче-лара. Основу за одмеравање десетка чинио је број кошница једног сеоског газдинства, па је на сваку десету узимана по једна. То је значило да господар није узимао читаву кошницу, већ му је припадала количина пчелињих производа (меда и воска) која се у просеку могла извадити из једне кошнице (вред-ност плодова по једној кошници процењивана је у турско доба на око 10 акчи). Сељак са 30 кошница давао је господару земље онолико меда и воска ко-лико се могло извадити из три кошнице. С обзиром на то да је број пчелињих друштава на једном пче-лињаку варирао сваке године у зависности од ме-ђусобно условљених временских прилика, пчелиње паше и нових ројева, за основу одмеравања десетка узиман је максималан број друштава која се могу оформити ројењем у току једне пчеларске сезоне. Бистричка повеља сасвим је изричита: када се узи-ма десетак од пчела да се броји *и пресед и рој,* тј. и оне кошнице које су остављене да презиме и сви ројеви од којих ће се засновати нова производна друштва.

И поред тога што су за воском и медом трговци из Приморја хрлили у залеђе, пчеларство није било занемарено у приморским комунама. Оно, једно-ставно, није могло задовољити нарасле потребе по-средничке трговине. Пчеларска привреда имала је своје особене облике у Дубровнику. У области Сто-на и Пељешца дубровачки земљопоседници су зави-сним сељацима поверавали на чување пчеле оста-вљајући им за узврат само четвртину приноса. На сличан начин, само уз повољније услове, органи-

зовано је чување пчела са сељацима из суседних области (Требиња углавном). Удруживање Дубров-чана и сељака из непосредног залеђа ради заједнич-ког узгајања стоке, звано припаша, могло се односи-ти и на пчеле. У области богате пашом зановети, жалфије, драче и вреса Дубровчани су селили ко-шнице и поверавали их на чување сељацима (с!ешЧ ег 1осау"т), који су за узврат добијали половину при-плода - Гегш (ројева) и прихода - Ггисгш (меда и во-ска). Капитал је остајао власнику. Време трајања уговора кретало се од 1 до 6 година. Судећи по че-стим уговорима о припаши из XV века, дубровачка влада издавала је без већег одјека забране овој врсти сточарске привреде. Дубровачким поданицима изда-та је наредба 20. априла 1335. да због непрекидних свађа и штета повуку своју стоку и пчеле из Зс1а-уоше до празника Св. Михајла. Две године касније прецизирано је да се изван области добијених од краља Душана 1333. не смеју стока и ћш505 с!е те1-1е давати на припашу.

О замаху који је пчеларство у балканским зе-мљама добило сведоче речито турски дефтери XV века, који верно одсликавају затечено стање. Десе-так од кошница прикључен је редовним спахијским приходима, убиран је или у новцу или у натури, а од пчелињака са мање од 10 кошница узимана је акча по кошници. Дефтери га увек наводе, без обзи-ра на област на коју се односе. Ретка су села у који-ма није узиман макар минималан ушур од кошница.

Технологија пчеларења кошницама са непокрет-ним саћем састојала се из неколико периодичних захвата који нису изискивали превише труда и вре-мена. У пролеће кад пчеле почну да излећу кошни-це су прегледане и чишћене, а саће подрезивано. Пчелар се око пчелињака бавио поново у рано лето када почињеројење. Сваки рој морао је ухватити и сместити у нову кошницу. Од завршетка ројења до јесени, када се приступало вађењу меда и во-ска, углавном није било посла око пчела. Тамо где се до пчелињих производа долазило претходним убијањем пчела (а то је био најчешћи случај), одре-ђени број друштава остављен је да презими као основа следеће пчеларске сезоне *(пресад,* у неким крајевима *анача,* од турског аш=мајка, симболи-зује улогу која је предавана зазимљеним пчелама). До следећег пролећа пресад се није дирао нити су пчеле на било који начин узнемириване.

Иако постоји склоност веровању да је прими-тиван начин пчеларења подразумевао скромна зна-ња, средњовековни човек познавао је живот пчела и технику пчеларења много боље него што то изгле-да. Оно што се данас сматра једним од неопходних услова професионалног пчеларења - селидба пче-ла ради максималног искоришћавања медоносног биља - постојало је и у средњем веку. Један спе-цифичан вид сељења кошница - већ поменута при-паша - посведочен је у Дубровнику. Не треба да изненади ни чињеница да се у књижевним делима у улози литерарних израза користе појединости из пчелињег живота. Побожном Доментијану блиска је слика о матици као основи пчелињег друштва -*припепи се душа моја к богу, за њим је петепа ... као пчепа за својом матицом* (заиста, нарочито при-ликом ројења, пчеле нагонски прате матицу). За Данила *јакоже рој пчепа делајут сати медовни, тако и љубав братња цесарство божије,* док св. Сава вели да су на његовог оца многи иноплеме-ници устали и *обидоше га јако и пчели сат.* Упо-треба мотива везаних за пчеларство и живот пчела за поређења у књижевним делима говоре јамачно да је пчела поштована, а њен труд служио као узор. Воштана свећа схвата се у хришћанству као бес-крвна жртва богу јер је од пчеле као симбола чи-стоте. Пчели се придају епитети часне, богоразум-не, методичне. Писац Физиолога поучава: *Пчела јест божија.*

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 407, 411, 448, 467, 591, 613, 614, 620, 627, 636, 704, 767.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Живановић, *Пчеларење у Срба,* Годишњица НЧ 3 (1879) 10-23; А. Јоукзеуш, *Шгоа[1]-по зозробагзЊо и Сгпој Соп IV. Рсе1е,* 2ћогшк га пагодш 21УОХ 1 оНсаје Јшшћ 81ауепа 23 (1918) 141-145; Б. Мићић, *Из народног пчеларства у округу ужичком,* СЕЗ 32 (1925) 344-355; Б. Перуничић, *Српско средњевековно село,* Београд 1956, 65-68; N. Ре§1С, *Рсе1аг8Ш и Рпггепзкот роЦи ($е1а Иоуаке I Цежпе),* 01абшк MJCM 4-5 (1959-1960) 295-313; Р. Катић, *Сточарство у средњовековној Србији,* Бео-град 1978, 67-68; С. Манојловић, *Старинско пче-ларење у Далмацији,* Пчелар 8 (1980) 31-32; В. Нга-ћак, *б!осатуо г згосагзН ргогтуобг Козоуа I зшебтћ кгајеуа 1455-1800,* Аста Шбгопсо-оесопогшса 1и§оз1а-ујае 15 (1988) 39-42; Ђ. Тошић, *Сточарство у сред-њовјековној требињској области,* ИГ 1-2 (1995) 41-44,47,49.

Ђ. Бубало

Р

РАБОТЕ ВЕЛИКЕ И МАЛЕ - све радне оба-везе које су теретиле целокупно становништво средњовековне Србије, укључујући и војну службу. У сачуваним изворима оне се нигде систематски не наводе, него само делимично, пошто је српско друштво било подељено на многобројне категори-је с различитим правима и обавезама. Према Ду-шановом законику и манастирским повељама за-висно становништво на црквеним имањима било је ослобођено *од свих работа, мапих и великих,* што је и разумљиво пошто је оно *работало* (служило) једино Господу Богу, Христу, Богородици и свети-тељима. Властела и властеоске баштине били су такође ослобођени *од свих работа и данака,* изу-зев војне службе и давања соћа. Властела је према томе морала *да работа у војнички закон.* Дешавало се понекад да су властеличићи и попови на вели-ким манастирским властелинствима обављали одре-ђене послове као и остало зависно становништво. *Поповска капа,* као симбол свештеничке функци-је у начелу је била ослобођена работа и данака, али не у свим случајевима (в. *поп).*

Бројне и разноврсне работе теретиле су по пра-вилу зависно становништво, које се бавило земљо-радњом, сточарством и занатима - меропси, сокал-ници, отроци, занатлије, власи, а у крајевима освојеним од Византије - парици и елефтери *(сло-бодни људи),* који су без поседа. Зависно од тежине и сложености одређених послова, работе су распо-ређиване на жупе, градове, села, катуне, куће или мушке главе, а вршене су у корист државе, одно-сно владара и феудалних господара. Поред војне службе, у корист владара вршено је градозиданије, градобљуденије и понос. За рачун феудалних го-сподара зависни земљорадници морали су бесплат-но да обаве читав низ пољских радова: да раде у виноградима, припремају сено, ору, а све што узо-ру да посеју, подрљају, оплеве, пожању, оврху, очи-сте од плеве и уродице и да тако очишћене житари-це довезу и сместе у складишта. Уз све то требало је довозити дрва за огрев, луч за осветљење, спра-вљати и доносити слад за пиво, ловити понекад зе-чеве или рибу и сл. Поједине врсте земљорадника учествовале су у вршењу транспортне службе, у поправљању зграда и ограда. Сеоске занатлије су, у зависности од специјалности, вршиле бесплатне услуге својим феудалним господарима, док су, опет, власи, као специјализовани сточари, напасали ста-да својих господара, вршили транспортну и војну службу. Напоредо са работама зависно становни-штво било је оптерећено и многобројним *данцима* (в.) или дажбинама у натури и новцу.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Цопуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965; Г. Остро-горски, *Византипские писцоеие книги,* Вугапипо-б1ау1са 9 (1948) 203-306 (= *Византијски практици,* Сабрана дела I, 3-118); Т. Тарановски, *Историја српског права* I; М. Благојевић, *„Закон светога Си-меона и светога Саве",* 129-166.

М. Благојевић

РАЗБОЈ - Скоро у свакој кући у катуну, селу, урбаном насељу, без обзира на економску моћ и друштвени углед тамошњих житеља, налазио се разбој као обавезни део покућства. На разбоју су се ткале тканине од вуне, конопље, лана, памука, свиле, којима су задовољаване потребе за одевањем у кући и ван куће. По домовима ткале су жене, у Дубровнику су чак почетком XV века постојали и

посебни разбоји за жене, а разликовали су се раз-боји на којима су ткане вунене или ланене текстили-је. У Србији су професионални ткачи били мушкар-ци, као и у Европи тога доба. Помињу се у Призрену (1348-1353), у Приштини у првој половини XV ве-ка, а било их је и у селима, како обавештава турски попис становништва Новог Пазара 1516, када је у том месту било 19 ткача хришћана од којих су пето-рица била са села и плаћали су посебну таксу за бо-равак у граду. Допунске занатлије ткачима били су подстригачи сукна којих је такође било у градовима у Србији: Приштина, 1414-1452; Сребреница, 1414-1424; Ново Брдо, 1440; Трговиште, 1443; Зворник, 1428. И дубровачки трговци у Србији имали су у својим кућама разбоје, а и трговали су знатним ко-личинама сировина које су биле потребне за ткање - повесмом и пређом (Ново Брдо, 1402). Из Дубров-ника су доносили и вретена у сандуцима (Пришти-на, 1447).

О типовима разбоја коришћених на просторима централног Балкана у средњем веку податке пружа-ју серије Архива у Дубровнику. Према тим вестима позната су била два типа разбоја: хоризонтални и вертикални. Вертикални разбој старијег типа, који је постојао у старом веку у Египту, Јудеји, код Гр-ка, Римљана, а за који је знало и предсловенско ста-новништво Балкана, звао се *вратила* (једнина жен-ског рода) и записан је у дубровачким документима 1363. под тим именом. Реч је свесловенског и пра-словенског порекла и могуће да је изведеница од *врата* у значењу *капија, порта,* а на која је личила конструкција тог типа разбоја. Она се састојала код старијег типа од два вертикална, а код новијег од два хоризонтална вратила. Са изворним називом на-лазио се још доскора код сточара у северозападном делу источне Херцеговине, затим као *верџао* у ис-точној Србији, и *стат* код сточара у Родопима у Бу-гарској. Други назив за вратила у Дубровнику био је *стан* (зтап 1оп§о), према податку из 1400, а састо-јао се од две даске и једне ните.

Други тип ткалачке справе био је хоризонтали разбој, словенско културно добро. Реч је стара оп-штесловенска, а у Дубровнику је била позната 1400. године. Он је у односу на вратилу представљао са-вршенији тип и налазио се у кућама и у ткалачким радионицама. Са Турцима се уводио у занатство вертикални разбој новијег типа. Понеки од састав-них делова хоризонталног разбоја наведени су у дубровачким изворима са словенским називима: основа, потка (1453); нити (1424); вратила (1457); брдо (1457), а од помоћних средстава и гребен (1425); витал (1427) - од старословенског витао у значењу мотовило, рашак на који се намотавала пређа. Уз хоризонтални разбој припадали су још чунак (паушеИа, 1425); чекрк (тиНпеИо, 1425). У дубровачким изворима наводе се још: мосури - др-вена цев на коју се намотава пређа за предење (та1-газа, 1467); гвоздени гребен за гребењање предива (рес1еп ае Гегго, 1466); мотовила (тиШпе1и5, 1448); смотак текстилних влакана (§1отепит, 1467); вре-тено (Ш5и5, 1447); преслица (госћа, 1235). О дугој употреби хоризонталног разбоја у Србији сведоче нађени гвоздени делови таквог разбоја на архео-лошким локалитетима код Сјенице, Сталаћа, До-њег Милановца, Брзе Паланке, Неготина, који се датирају у временски распон од XI до почетка XV века. Такође су нађени и бројни пршљенови вре-тена, чији континуитет постојања је још од преи-сторије.

Још у најстаријим цивилизацијама било је по-знато предење без преслице са вретеном на чији се врх стављао пршљен, колутић конусног, равног или лоптастог облика који је омогућавао бржи за-мах при предењу. Такав начин предења јавља се од V века у сценама Благовести у ликовним изтвори-ма у Европи и у Византији. На њима је предста-вљена Богородица како преде на вретену са сим-боличким значењем предења вечне нити бољег живота која се не кида а која припада мајци Спа-ситеља. Богородица приказана у Милешеви (1228) држи у десној руци вретено у облику штапића са пршљеном а у левој шаци предиво. Други тип вре-тена имао је већ средишње проширење (Св. Кли-мент Охридски, 1365), које је могло да буде и орна-ментисано (Св. Константин и Јелена, Охрид, око 1400). Врло стари начин је било и предење са пре-слицом. У средњовековној Србији користиле су се преслице паличастог типа, које су се обично заде-вале за пас предиље (црква Богородице Одигитри-је, Пећ, 1524-1537). Оне су се задржале у употреби и у XVI веку (манастир Шишатовац, 1512). Други тип преслице који се такође користио у средњове-ковној Србији био је тзв. стојећи тип преслице са постољем. Према приказима на фрескама такве преслице су биле стожастог типа (Градац, 1370; Доња Каменица, друга половина XIV века; Велика Хоча, 1577). Стожаста преслица убраја се у сло-венска културна добра, а према рецентном етно-

графском материјалу, задржала се у употреби, али без постоља, на Косову, у Рашкој и у Војводини. У Дубровнику су у другој половини XV века богате пучанке имале и сребрне преслице, „прслица", и сребрне игле преслице; такве игле од гвожђа нала-жене су и на средњовековним археолошким локали-тетима у Србији.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Владић-Крстић, *Херцеговачки покривачи „гуњи",* ГЗМ, Етнологија, н. с, 22 (1967); Б. Владић-Крстић, *Појава и ширење вертикалног ћилимарског стана,* ГЕМ 44 (1980); Б. Владић-Кр-стић, *Преслице у традиционалној култури Србије,* Београд 1995.

Ђ. Петровић

РАЗБОЈ ВЛАДИЧЕСКИ - отмица или сило-вање властелинке, кривично дело против морала. У чл. 192 Законика цара Душана говори се о суд-ској надлежности и претпоставља се да је у питању кривична одговорност властеле. За три кривична дела, *неверу* (издајство), *крв* (убиство или тешка телесна повреда са евентуалним смртним исходом) и *разбој владически* (отмица или силовање власте-линке од стране властелина) починилац кривичног дела треба да иде на суђење пред цара. Сва три кривична дела се квалификују као веома тешка са-мим одређивањем цара као судије у тим случаје-вима. Било би нелогично да *пред цара* на суђење може изаћи било ко сем властелина. То је одређени изузетак од општег правила да за *цареве дугове* су-де цареве судије и може се сматрати као нека вр-ста привилегије која је била доступна властели.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик,* 262; А. В. Соловјев, *Законик,* 217-218.

Б. Марковић

РАЗБОЈНИШТВО (гуса) - кривично дело које је у феудалном друштву средњег века било веома распрострањено. Скраћена синтагма доноси доста одредаба против разбојништва и крађе, претећи кривцима и смртном казном. Цар Душан је преко одредаба Законика пооштрио борбу против разбој-ника, прописујући веома оштре казне и предвиђају-ћи колективну одговорност. Поред репресије пре-двиђене против појединих случајева крађе или разбојништва, предузимане су мере опште борбе против тата и гусара, односно против професио-налних лопова и разбојника, који су обично били организовани у разбојничке групе и банде. Како фе-удална држава није имала ни истражних ни поли-цијских органа, она је морала да наметне постојећим органима власти дужност да спроводе генералну истрагу. Таква истрага је била добро позната у сред-њовековном европском праву (тцшбЋто геггае §е-пегаНб). Државни изасланик је сазивао збор на коме се од становника тражило да кривце именују и да их предају.

У Србији у време цара Душана, као и у другим земљама Европе, разбојништво је веома ометало кретање друмовима и трговачким путевима, те је тако смањивало и државне приходе. Законик пре-двиђа читав низ различитих мера у борби против разбојника. Између осталог, села су била дужна да чувају и путеве и брда којима су путеви пролазили, а ако би разбојници начинили неку штету путни-цима, околна села су сносила сву штету, јер нису били добро чувани путеви у њиховој области. Го-сподар села је морао у селу примити на преноћи-ште трговце које је ту ноћ затекла, па ако би то од-био, а њима буде начињена нека штета, били су дужни да штету надокнаде господар села и само село.

Цар је гарантовао сигурност трговцима, „гости-ма" и Латинима чак и тако што се штета плаћала из његове благајне, а даље је сам цар тражио одго-ворност властеле, државних органа и стража, свих оних који нису довољно водили рачуна о безбед-ности путника на својој земљи. Српски владари су водили рачуна о сигурности трговаца и путника и пре цара Душана и после њега. Краљ Милутин је, дајући Дубровчанима трговачке повластице 13.08. године, гарантовао за њихову имовину и предви-део колективну одговорност села за штету у њему учињену. Уколико не би село платило, одређује се *да плати краљевство ми.* Сва села, црквена, царева, властеоска, као и жупе које нису имале једног обласног господара, требало је да имају сталне страже које су постављале цареве судије и кефали-је, тј. државни органи. Страже су предавале пут-нике и сву њихову имовину једна другој, како би они стигли безбедно до одредишта. Ако таква прат-ња, од страже до страже, не би била довољна и штета се ипак начини, ту штету, по процени порот-ника, требало је да надокнаде кефалија и саме стра-

же. Кефалија и страже су морали даље да организу-ју потрагу за разбојницима.

Ако разбојници буду похватани за време врше-ња разбојништва, или их је предало село или жупа или властелин, сматрало се да су *облични,* тј. ухва-ћени на делу, па није био потребан никакав други доказни поступак. Тако ухваћени разбојници нису могли бити помиловани, а казна предвиђена за њих је била ослепљивање. Суровост казне је имала фун-кцију и посебне и генералне превенције. Уколико разбојник није ухваћен на делу, у доказном поступ-ку је могао бити примењен *божји суд* (в.). Опту-жени је био дужан подићи железо из ватре пред вратима цркве, пронети га кроз цркву и положити на олтар.

Људи који су живели у насељеним местима, би-ло у селима, било у жупама или катунима, били су обавезни да пријаве надлежним властима разбој-нике који живе или се крију у њиховом месту. Уко-лико то не би учинили из страха или било ког другог разлога, њихова одговорност је била колективна. Уколико после истраге, у којој становници нису пријавили кривце, они ипак буду пронађени, Зако-ник одређује да се село *распе* (в. *расап),* односно да ће бити расељено. Казне су биле веома оштре, па се предвиђа да ће разбојник бити обешен стрмо-главце, а лопов ослепљен. Чак је и господар села сносио материјалну одговорност за сву штету која је учињена, а осим тога је и сам био кажњаван једном од тих тешких казни.

Господари села сносили су велику одговорност, ако би у њиховом селу био пронађен разбојник или лопов, јер су имали сталну обавезу да врше гене-ралну истрагу. Под термином *господар* не подразуме-ва се само велика властела, него пронијари и вла-стеличићи који су сами управљали својим селима. Сеоске старешине су такође имале одговорност ако је у њиховом селу нађен разбојник или лопов. Стро-га одговорност је предвиђена уколико сеоске старе-шине *владалци* саопште господару да у селу има гу-сара и тата, а господар ништа не предузме, него се прави да није ништа чуо. У том случају је господар био кажњаван суровом казном предвиђеном за раз-бојнике. Ова одредба је била намењена већој вла-стели која није управљала селима лично него пре-ко разних *владалаца.* Судски поступак је био у надлежности судија које је цар постављао по обла-стима. Све судијине наредбе које су се односиле на разбојништва и крађе морале су бити поштоване и извршаване у потпуности. У томе није било ника-квих изузетака. Властела, црквене власти и сви оста-ли људи су у случају непокорности тим наредбама могли бити осуђени као „непослушници цареви".

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законик,* 233-236, 240-243; С. Новаковић, *Законски споменици,* 162, 233-234.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 95; А. Соловјев, *Законик,* 293-297, 303-306.

Б. Марковић

РАЗВОД в. *Брак.*

РАКНО в. *Простирке и покривачи.* **РАСА** в.

Тканине.

РАСАП (рДСБГЊ, рАССПрГИК, **од** рАСБЈПАТИ, рА-**соути)** - Ђура Даничић овај израз тумачи као сНз-51раНо, али он има више значења. Утврђујући мир са Дубровачком општином, војвода Радосав Павло-вић истиче да рат по наговору злих људи ни једној страни не доноси корист, него *штету и расап.* Ште-том и расапом прети султан Мурат II ономе ко угро-зи слободу пословања дубровачким трговцима. Ја-нуара 1404. херцег Хрвоје склопио је савез са Дубровником против краља Остоје на *погибију и расутије* босанског владара.

Стари текстови чешће садрже глаголе рлсо\/ти и рлсипАТИ. Претњу **дл** се рлспе налазимо у више чланова Душановог законика, али се она двојако схвата, у зависности од тога да ли се односи на по-јединца или село. Ова претња упућена управнику црквеног имања који прима мито (члан 24) и вла-снику који црквене људе тера на работу изван мето-хије - ткзи **ВЛАСТНИК ДА** се рдспе, и нлклже (члан 34). Расап у овим члановима Законика Стојан Новаковић и Никола Радојчић тумаче као одузима-ње имања, односно уништење окривљеног. Расап, међутим, означава и расељавање: *Ко се нађе да је осрамотио судију, ако буде властелин, да му се све узме, аколи село, да се распе и оплени,* гласи 111. члан Законика. Иста казна предвиђа се за село које држи лопова и разбојника (члан 145) и село у коме златар кује новац (169). Расап је предвиђен за тешка

кривична дела, те се често везује за неверу: *да је господству ми неверан и да се распе* (повеља краља Твртка Твртковића); *ко потвори да је господству ми неверан и да се разаспе до корена* (повеља Радо-сава Павловића).

Глаголе расути и расипати користе летописци при опису борби и ратних разарања: *расипа кнез Лазар жупана Николу; Муса расипа Блгаре и ра-сели; расипа Крушевац; Те1а 1493 т' газар §гаЈ,а МоФше.* Дубровчани су чували успомену на свој стари град крај мора који се **рлс# и** оп**^счгк.**

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник; Кјестк ЈА2ХЈ;* К. КасПес, *Рогоо-гшар* v *рграш рћо$1оуап-зкет,* Зћоппк убс! ргаушсћ а зШшсћ 22 (1922) 294-305; Т. Тарановски, *Историја српског права* II.

Р. Михаљчић

РАСОДЕР в. *Монаштво.*

РАСХОДИ в. *Ризница.*

РАТАЈ (рлтли) - прасловенска реч која значи што и ратар или орач, односно земљорадник. Ова-кво значење поменута реч имала је већ у X веку (986. године), па се уз помоћ ње објашњава занима-ње Адамовог сина Каина: **Клин^ рлтли** (Сре-зневскии, **Материалв1**том III, 103).

У средњовековној Србији ратајима се назива ма-лобројна категорија зависних људи - земљорадника, који су запослени на газдинству неког властелин-ства. У једној одредби Светостефанске хрисовуље саопштава се: *Ако нема ратаја, да меропси радом ору црквеним воловима,* док се дечанским хрисову-љама предвиђа: *А за ратаје, колико има игуман плу-гова у неком селу, из тог села да постави за рата-је кога хоће.* Према цитираним одредбама, ратаји су орачи који ору манастирским запрегама *(плугови-ма)* деонице својих господара. Регрутују се из ре-дова сеоског становништва, а по нахођењу госпо-дара властелинства. Њихове радне обавезе нису ограничене и вероватно трају током целе године, па су за свој труд добијали и одређену материјал-ну надокнаду.

Категорија ратаја постојала је и на Мљету, где се одржала до почетка XIX века. Старешина (рпог) самостана Св. Марије на Мљету имао је право да сваке године ујесен (29. септембра) изабере са це-лог острва 6 ратаја, који ће провести у служби само-стана свих 365 дана. За ратаје се одређују мушкар-ци, који као дневни оброк хране добијају два *кутла* вина (1 кутао = 0,76 л) и један грош (ип **§го5зегго).** Годишње је ратај добијао пар опанака и два копела пшенице коју ће засејати на манастирској земљи за своје потребе. На крају године његове обавезе престају, а приор самостана бира нових 6 ратаја. Избор ратаја Мљетског самостана подсећа на одре-ђивање ратаја на властелинству Св. Стефана у Бањ-ској, где *меропси редом ору.*

Категорију ратаја прихватили су и Турци, по-сле освајања српских земаља, па су одређивали и дозвољавали да кнезови и примићури могу да има-ју од најмање једног до највише десет ратаја, у за-висности од тога колико је који кнез или прими-ћур био угледан и какав су му значај придавали Турци. Служба ратаја код кнезова и примићура ни-је била ограничена временом.

ЛИТЕРАТУРА: Ћ. Зипапса, *О а§гагтт однозтга па огоки М1је1и и упјете ра&а Оиһгоуаске герикһке,* ВегШсеу гђопик, Бићгоушк 1960, 281, 284; Д. Ан-гелов, *Аграрните отношенш в Северна и Средна Македонш през XIV век,* Софил 1958, 177; Д. Бо-јанић, *Турски закони и законски прописи из XV и Швека,* Београд 1974, 31, 34, 89, 93-96; М. Благо-јевић, *Земљорадња,* 43-45, 194, 362, 363, 407.

М. Благојевић

РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ в. *Сужањ.*

РАША в. *Тканине.*

РЕЗЕРВАТИ СУДСКИ - спорови и преступи, по правилу најтежи по средњовековним схватањи-ма, за које је право суђења задржавао за себе вла-дар. Они произилазе из средњовековног схватања права, које има своје корене у римском праву, а у Србију је дошло посредством Византије, да је вла-дар сопственик земље и људи и да је према томе и врховни судија, тј. највиша судска инстанца. Ре-зервати су постојали у свим феудалним државама у различитим варијантама, па и у Србији. Они се у

нашим изворима називају ***царски дугови,*** а у латин-ским casш re§a1eб.

За владарев суд су према средњовековним ме-рилима били резервисани најтежи преступи који су били тачно одређени. У средњовековној Србији они су били прописани у Душановом законику пре-ма коме је цар задржавао за себе право суђења у следећим случајевима: велеиздаја ***(невера);*** уби-ство, рањавање или сакаћење ***(вражда, крв);*** по-магање при бекству зависних сељака или отрока ***(провод, прејем људски);*** право својине над робом ***(чељадин)*** и коњем; отмица властелинке ***(разбој владически);*** похаре и паљевине; спорови око зе-мље и проневере плена у војном логору. Царски дугови су у Душановом законику регулисани члано-вима 103 и 183 (вражда још и чланом 20 и 154; про-вод чл. 93 и 132; најезда чл. 101; упал, тј. паљевина чл. 99 и 100). Због великог броја кривичних дела и огромног броја случајева у пракси је било немо-гуће да владар заиста сам пресуђује у свим резерви-саним царским дуговима, већ су то углавном чи-ниле његове судије, дворски достојанственици или властела коју он одреди. Међутим, важно је да је за себе задржавао право да у свако доба и у сваком случају по потреби лично решава спорне случајеве.

Владарски резервати су се задржали и у перио-ду Деспотовине, али се у изворима не помињу тако често као раније, вероватно због тога што су се у пракси подразумевали. Да су и те како примењи-вани показује пример Обрада Драгосалића, кога је Стефан Лазаревић ***због невере*** казнио одузимањем баштине и доделио је другом свом властелину у пронију. Деспот Стефан је, као што су то чинили и ранији владари, судске резервате често преносио на друга лица, али је сада ***судију дворског*** из време-на цара Душана заменио ***вепики судија*** који је на деспотовом двору, поред резервата, судио и у ме-ђусобним споровима властеле. У унутрашњости је деспот резервате преносио на своје директне за-ступнике - војводе. То се види из члана 3 Статута Новог Брда, по коме је војводи уступљено суђење и убирање глоба по делима која су спадала у надле-жност владаревог суда: вражда, крађа и најезда, упал (паљевина), провод и поклад (који једини не постоји у Душановом законику и односио се на за-логе и неке врсте депозита који су у Новом Брду очигледно били забрањени).

Владарев суд у чијој је надлежности био низ најважнијих кривичних дела обухваћених појмом царских дугова или резервата, постепеним развојем правног система и судства, нарочито у доба цара Душана и касније Деспотовине, постаје највиши државни суд. За поданике је то могла бити најбо-ља заштита њихових права од самовоље, или бар могућност потраге за правдом и њеним задовоље-њем.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, ***Законик,*** 47, 61, 62, 68, 73, 80; Н. Радојчић, ***Закон о рудницима,*** 51; С. Нова-ковић, ***Законски споменици,*** 758.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 118; Т. Тарановски, ***Историја српског права*** IV, 154; А. Соловјев, ***Законик цара Стефана Цушана,*** Бео-град 1980, 261-262; А. Веселиновић, ***Цржава срп-ских деспота,*** 259-261.

А. Веселиновић

РЕЛИКВИЈАРИ - У средњем веку била је вео-ма развијена трговина разним врстама реликвија, почев од делића крста на коме је разапет Христос до моштију и делова моштију светаца и хришћан-ских мученика. Ти хришћански свети предмети ста-вљани су у посебне реликвијаре.

Делови часног крста били су најчешће уграђива-ни у крстове од сребра и злата и украшавани скупо-ценим драгим камењем и бисером. Према житију, Стефан Немања је носио о врату један такав крст и приликом силаска са престола предао га је своме сину Стефану Првовенчаном. Краљ Урош I имао је такође у злато окован крст са делићем часног кр-ста. Краљица Јелена Урошева купила је за мана-стир Градац пет комада часног крста за 2 000 перпе-ра, а за злато и драго камење, да би их оковала, дала је 1 000 перпера. Краљ Милутин даровао је цркви Светога Петра и Павла у Бијелом Пољу већи ручни крст са уграђеним делићима часног крста. У Пијенци (Италија), родном месту папе Пија II, у катедрали, чува се двокраки, ручни крст, пресву-чен сребрним, позлаћеним оковом, са натписом ***Са-ва I архиепископ и патријарх српски.*** На крсту по-стоје два отвора, од којих је један празан, а други затворен крупним кристалом и запечаћен црвеним воском на коме је грб породице Кићи **(Cħ1§[)** са кар-диналским шеширом. Крст се чува у посебном та-бернаклу и износи се само у недељи часног крста.

Делови часног крста стављани су у посебне ре-ликвијаре - ставротеке. Ставротеке су најчешће

биле четвртастог облика са уграђеним часним кр-стом у средини. Оковане су у сребро и злато, укра-шаване разнобојним камењем, са фигурама архан-ђела и композицијама везаним за крст. У манастиру Ватопеду чува се ставротека, поклон браће Мусића (осамдесетих година XIV века).

Мошти светаца и делови моштију, као и друге хришћанске реликвије, такође су чуване у специ-јалним реликвијарима.

Како нас обавештавају Доментијан и Теодосије, свети Сава је, боравећи у Цариграду и путујући по Истоку, куповао разне реликвије. Међу многим хри-шћанским драгоценостима помиње се и рука св. Јована Претече. У Сијени, у катедрали, данас се чува окована рука св. Јована Претече и на њој се налази натпис ***Сава I архиепископ.*** Сребрни оков са акантусовим лишћем одаје рад златара визан-тијског културног круга. Претпоставља се да је ру-ку, заједно са другим драгоценостима, донео у Рим, на поклон папи, Тома Палеолог, деспот од Мореје, отац Јелене, жене последњег деспота српског Лаза-ра Бранковића. Он је преко Дубровника путовао за Италију да би папи однео велики број моштију све-тих. Дубровчанима је 1452. дао руку св. Влаха, ње-гов гркљан, као и део главе св. Андрије Првозва-ног. Окована глава св. Андрије Првозваног налази се данас у Пијенци заједно са поменутим Савиним крстом.

У депозиту жупана Десе и његове мајке Бело-саве налазила се окована глава св. Григорија са кр-стом од емајла на врху, као и једна врећица пуна делова моштију светаца.

Окивање реликвија према деловима облика те-ла више је карактеристично за католичку цркву него за православну. У ризници катедрале Св. Три-пуна у Котору чува се велики број реликвијара у облику руку, ногу, главе, врата и других делова те-ла. У европским ризницама такође постоји велики број тако обликованих реликвијара.

У православним црквама реликвије се чувају уграђене у иконе, као у реликвијару Томе Прељубо-вића, данас у Куенки у Шпанији (између 1367. и 1384). У манастиру Дечани налази се већи број ку-тија-реликвијара у којима су делови моштију света-ца. Окови су из XVIII и XIX века.

Цела тела светитеља стављана су у посебне сар-кофаге - кивоте од дрвета и сребра. Кнегиња Мили-ца после пропасти Трновског царства (1393) пре-носи из Видина мошти св. Петке и царице Теофане у Крушевац, а потом их деспот Стефан око 1402. доноси у Београд. Мошти су биле у скупоценим саркофазима.

Скупоцени сребрни кивот св. Шимуна у Задру наручила је Јелисавета Котроманић, унука краља Драгутина. Кивот је израдио познати златар Фран-ческо да Сеста из Милана са својим помоћницима.

Деспот Ђурађ Бранковић откупио је мошти св. Луке из града Рогои у Епиру за 30 000 дуката и пре-нео их у Смедерево. Мошти су биле у изузетно лук-сузном ковчегу. После пада Деспотовине под Тур-ке, Јелена, жена Стјепана Томашевића а кћи деспота Лазара Бранковића, пренела их је у Јајце и 1463. понудила на продају Млечанима.

Српски светитељи такође су чувани у скупоце-ним кивотима. У манастиру Милешеви тело св. Са-ве било је положено у изванредно извајан кивот, који је нестао после спаљивања његовог тела. У једној сребрној кутији, у манастиру Дечани, чува се рука краља Драгутина. Дрвени извајани ковчег Стефана Дечанског (друга половина XIV века) по-стоји у манастиру Дечани. Према остацима може се претпоставити да је био опточен сребром.

Делићи моштију оних светаца којима је посвеће-на црква налазили су се у мањим реликвијарима на часној трпези у олтару.

ЛИТЕРАТУРА: С. Курла, ***Моћник столне цркве дубровачке,*** Дубровник 1868; Л. Павловић, ***Пре-глед светих моштију кроз историју у Српској пра-вославно/ цркви,*** Зборник Православног богослов-ског факултета 3 (1954) 231-256; М. Љубинковић, ***Претечина десница и друго крунисање Првовенча-ног,*** Старинар 5-6 (1954-1955) [1956] 105-114.

Б. Радојковић

РЕЛИКВИЈЕ (лат. геНцшае, грч. А.егфосга, рус. останки) - У хришћанској традицији тим појмом се, у најширем смислу, означавају „остаци" пошто-вани као светиње: ***мошти*** (в.) мученика и светитеља (цела тела и њихови делови), као и предмети са ко-јима су свете личности биле у додиру (оруђа страда-ња, одећа и сл.). Појам обухвата и тзв. „секундар-не реликвије": миро и уље са гробова светитеља, као и ћгапсЈеа - предмете, по правилу комадиће тка-нине, којима су мошти дотицане.

Култ реликвија потиче из најранијих хришћан-ских времена. На Истоку, снажан подстицај добио

је преносом моштију тројице апостола у Цариград (IV век). У току наредних столећа, византијски ца-реви настојали су да прибаве што већи број рели-квија. Нарочито цењене биле су оне из Свете зе-мље, везане за Христа (часни крст, оруђа страдања), Богородицу (риза и појас) и Јована Претечу (глава и руке). У средњем веку, византијска престоница поседовала је најдрагоценије ризнице реликвија хришћанског света. Након латинског освајања Ца-риграда 1204. огроман број реликвија пренет је на Запад. Реликвије су имале важну и многоструку функцију. Оне најугледније често су биле раИасН-шп државе или града и уехППшп у војним походи-ма. Извори сведоче о важној улози коју су имале у литургијским обредима и државном церемонијалу, као и њиховим чудотворним својствима.

У средњовековној Србији један од првих помена реликвија односи се на честицу часног крста, који је припадао Стефану Немањи. Ношена у напрсном крсту (енколпион), ова реликвија имала је побед-ничко али и инсигнолошко значење. Реликвијарни програм, високог домета по садржају и функцији, остварен је заслугом Саве Немањића који је донео у Србију неке од највреднијих хришћанских свети-ња: честице часног крста, оруђа Христовог страда-ња, ризу и појас Богородице, део главе и десну руку Јована Претече, као и мошти апостола, мученика и многих светитеља. Ове реликвије чуване су у Жичи, средишту осамостаљене Српске цркве и крунидбе-ном храму, што им је давало нарочито, династич-ко-државно значење. Након премештања Архиепи-скопије, ова ризница или један њен део чувана је у Пећи.

Судећи по писаним изворима, у Србији су по-стојале и друге реликвије, међу којима су нарочито популарне биле честице часног крста. По узору на византијског василевса, Немањићи су их поклања-ли угледним црквеним седиштима или владарским задужбинама (краљица Јелена Сопоћанима, краљ Милутин цркви Св. Петра у Расу, Стефан Дечан-ски и Стефан Душан Дечанима, кнез Лазар Ватопе-ду, деспотица Мара Милешеви). Реликвијама које су некада биле у поседу Срба, по правилу се изгу-био траг. Један од ретких изузетака је Претечина десница, у окову који садржи натпис са именом Са-ве српског (сада у ризници катедрале у Сијени). Изгубљени су и средњовековни реликвијари у који-ма су ове светиње чуване. Осим енколпиона и ста-вротека, о којима сведоче извори, сигурно су по-стојали и други облици реликвијара, уобичајени у византијском свету.

Српска култна пракса познавала је и „секундар-не реликвије". Такво је било миро из гроба Симео-на Немање, које се чувало у „стакленици". Штова-не су, такође, реликвије домаћих светитеља, нпр. „штап светог Саве". Међу националним реликвија-ма, највећу важност и популарност имале су све-титељске мошти.

ЛИТЕРАТУРА: С. Марјановић-Душанић, ***Нема-њин напрсни крст. Из наше старе инсигнологије,*** Зборник ФФ у Београду 17-А (1991) 203-214; Д. Поповић, ***Засгае геИатае Спасове цркве у Жичи,*** Жича - историја, уметност (у штампи).

Д. Поповић

РЕМЕТА в. ***Пустињаци.***

РЕТОРИКА (грч. рт)тор1Кгј те**'хуг),** лат. агз ога-Топа) - У средњем веку, у систему познатом под латинским именом ЗерТет агТез Пћега1е5, заједно са граматиком и дијалектиком представља тгмшп. Преостале четири дисциплине у томе систему -аритметика, геометрија, музика и астрономија, са-чињавају циаапушт. Реторика у старом веку, пре-ма свом основном значењу, је вештина убеђивања **(лешогк** бт]ц.101Јруб$) али и вештина која даје упут-ства за уметничко обликовање речи уопште. По-најпре се таква дефиниција за реторику јавља под утицајем судског беседништва. Међутим, доста ра-но јављају се и теоретичари који у реторици виде не само вештину него и науку „доброг казивања" (ел10тт]1гт) тотЗ **ет> Хе**'уегу, што одговара латинскоме ћепе **сИсепд1** 5с1епНа), која представља животни иде-ал и темељ образовања достојан слободног чове-ка. Већ Платон захтева да беседник мора да буде морално исправан човек. Доцније ће тај суд пона-вљати бројни аутори, како грчки, тако и римски, а Катон ће га формулисати речима *у\г* ћопш сПсепсП репТш - честит човек вичан беседништву. Цицеро-нова дефиниција огаТог ргоћиб еббе с!еһеТ - бесед-ник треба да буде поштен човек - представља тако-ђе етичку одредбу. Етичко одређивање реторике огледа се и у стоичком поистовећивању морално исправних ставова беседника и његове реторске

вештине: *(иоvоу хоу* ***оофоу*** рг)ториссп> ешзи) само мудрац може да буде беседник. Оваквим ставом реторика је заправо претендовала да сама, а не у заједници са филозофијом, буде темељ свеколиког образовања античког човека. Такво поимање рето-рике преко Квинтилијана биће пренесено и у сред-њи век. Грчки језик постаје култни и књижевни је-зик хришћанства, а црквени оци четвртог века Василије Велики, Григорије из Назијанза, Григо-рије Ниски, Јован Златоусти образују се у паган-ским реторским школама.

Средњовековна реторика, као и античка, дели се на три области: судско, саветодавно и свечано беседништво. Судско беседништво развија се у зе-мљама римског права. У Италији, почетком XI ве-ка, право се изучава заједно са граматиком и рето-риком. Саветодавно беседништво заправо је политичка беседа у народној скупштини или сена-ту. Ове две области беседништва, историјски веза-не за институције судства и парламента у поједи-ним државама, своје трајање везивале су за променљиве и временски ограничене категорије. Трећа област, свечано беседништво, траје све до нашег времена добрим делом и зато што је у најма-њој мери било условљено оваквим категоријама. Према подели Никите Ираклијског, коментатора уз Слово Григорија Богослова, беседништво у сред-њем веку дели се на: саветноје (саветодавно), пре-пиратељноје (судско) и тржаставноје (свечано). Као и у античкој књижевности, тако и у средњовековној, под утицајем реторике писци се обраћају „слушао-цима" а не „читаоцима". Српска средњовековна поезија и проза почивају на византијској ретори-ци. Георгије Хировоск, професор Високе школе у Цариграду, негде између VI и IX века, саставља на грчком дело под именом Трбжн ***жоццхтоС*** Сло-венски превод овога списа гласи: ***Творчасти обра-зи.*** Другу расправу Хировоск је насловио ПерГ ***хрблш*** **л;о1Г)Т1ксаг**, што одговара словенскоме ***О песничким сликама.*** Оба списа као преписи и прево-ди доспевају и у српске земље.

Приручници за реторику, састављани највише на латинском језику, јављају се тек почетком XVIII века у српско-латинским школама у Карловцима. Неке приручнике доносе украјински учитељи Мак-сим Суворов и Мануил Козачински, које потом пре-писују и прерађују ђаци карловачки. Највећи број таквих рукописних приручника настао је између 1731. и 1761. године. Наслови показују да су уџбе-ници намењени илирско-рашкој, односно илирско--српској омладини. Мисли се да је приручник из 1761. настао из пера Јована Рајића, професора рето-рике у српско-латинској школи у Карловцима.

У средњем веку реторика постаје вештина која прописује правила за састављање писама - announcement епистo-лографија. Узорке за поједине врсте писама као и теоријска правила за њихово састављање доносе у то време приручници најчешће насловљени име-ном агб сНстагшшб или агз сНстапсН. У српске земље у средњем веку, међутим, доспевају византијски ***епистопари*** (в. ***поспаница).*** Уобичајени српски на-зив за овакве приручнике је ***писмовник*** или ***писме-ник,*** а писмо је **ПОСЛАНИК.**

Свечано беседништво, у већој мери развијено већ од доба хеленизма, у потоњим раздобљима ја-вља се у бројним и разнородним облицима. Тако се као посебан тип свечане беседе израна развија похвала владара (|3аа|7акб$ Хбуо$). У византијској реторици познате су и у школи темељно обрађи-ване припремне вежбе за беседнике ***(лроуицуаоца-ха*** - ргаеехегспжпепта). Ове вежбе познате су још у Цицероново време, али систематски се обрађују у школама тек почетком II века нове ере и током сред-њег века. Најпознатији ретори и састављачи при-ручника под оваквим именима су Теон (1/11 век), Хермоген (II век), Афтоније (1У/У век), а на римској страни Присцијан (VI век). Присцијан прерађује Хермогенов приручник и тако грчку реторику пре-носи у латински средњи век. На грчкоме Истоку и у Византији најпознатији је Афтонијев приручник. Већ у XVI веку преводи се на латински, а потом и на бројне језике европских народа. Припремне ве-жбе за беседнике оспособљавају ученике да саста-вљају краће писмене саставе на задате теме. Вежбе су распоређене од лакших ка тежим. Средствима реторске амплификације (примери, поређења, сведо-чанства из старине и др.) ученици увежбавају техни-ку увећавања текста у свим његовим композицио-ним одсецима. Међу најпознатије врсте припремних вежби спадају следеће: басна, хрија, изрека, описи-вање, приповедање, теза, похвала, куђење, слика-ње карактера. Неке од ових вежби, по своме ком-позиционом склопу, служиле су још у античкој и византијској књижевности, а потом и у српској, као узори за састављање текстова који својим обликом представљају засебне жанрове.

У српској средњовековној књижевности похва-ла има значајно место. Сам термин ***похвапа*** **(слово**

похвллно, похвллл) узима се као превод за неко-лике фчке термине. Антички и византијски ретори разликују, начелно, два кључна термина: елшуо? и еуксбдао^ и уз сваки од њих одређену категори-ју предмета похвале. Тако првим термином рето-ри обележавају похвалу која се односи на предме-те и појаве достојне истинске хвале какви су, на пример, нечија добра дела или врлине. Другим тер-мином се служе када говоре о похвали као школ-ској вежби а предмет похвале могу да буду, не само предмети и појаве припадни првој категорији, већ и такви као што су дим, ћелавост и слично (похвала ради похвале). Ова подела није доследно проведе-на у приручницима за реторику, античким и визан-тијским. Отуда у приручнику за беседничке вежбе из пера рановизантијског ретора Афтонија налази-мо грчки термин еукшптог који означава, у истој равни, похвалу као реторску вежбу и ону „ствар-ну" која износи нечије добре особине. Према ис-томе аутору, можемо да хвалимо лица и предмете (појмове), годишња доба и места, животиње и биљ-ке. Када је у питању похвала неком лицу онда основна композициона схема такве похвале изгле-да овако: после краћег увода ретор говори о поре-клу, васпитању и делима неког човека. Затим га упоређује са неким другим, најчешће тако да онај кога хвали у свему надвисује онога са којим га по-реди. На крају долази закључак.

Похвала се јавља доста рано и у средњовековној српској књижевности. Она је понекад уткана у текст житија и са њиме чини нераздвојну целину. Тако свети Сава, Стефан Првовенчани и Доментијан у својим житијима уносе неке елементе похвале. Те-одосије је први српски писац који састављa само-сталне похвале: ***Похвалноје светих и преподобних отац наших Симеона и светитеља Сави, учите-ља србскаго.*** Као пример самосталне похвале узи-ма се Јефимијина ***Похвала кнезу Лазару,*** потом и ***Похвално слово кнезу Лазару*** непознатог писца из Раванице. У XV веку Димитрије Кантакузин саста-вља ***Похвално слово Димитрију Солунском.*** Позна-то је и његово ***Похвално слово светоме Николи.*** На-покон, у XVI веку непознати писац саставио је ***Похвално слово светом кнезу Стефану Штиља-новићу.***

ЛИТЕРАТУРА: Н. Нип§ег, ***Оге ћосћзргаcћНcће рго/апе Шега1иг д.ег Вугаппег,*** Вапо[1] I, Мипсћеп 1978; М. Павић, ***Историја српске књижевности класицизма и предромантизма, Класицизам,*** Бео-град 1979; А. О. КеппесЈу, ***С1аззгса1 КћеЊпс апа[1] г1з Сћггзпап апа[1]8есu1аг ТгадШоп /гот Апсгеп! 1о Мо-дегп Тгтез,*** Сћаре1 НШ 1980; Д. Богдановић, ***Исто-рија старе српске књижевности,*** Београд 1980; ***Похвална слова цару Андронику Другом Палеоло-гу,*** ЗРВИ 21 (1982); N. Кас1о**§еУ1С,** ***8оте АигоШ-§гарћгса! Е1етеп1з гп а Роет ојТћеоАоге Ме1осћг1ез,*** XVI 1п1егпапопа1ег Ву2атлш51:епкоп§ге55, Ак1:еп П/3, Јаћгћисћ о!ег бб^еггешШбсћеп Вугапишбик 32/3, 1982; Н. Радошевић, ***Иноплеменици у „ царским говори-ма" епохе Палеолога,*** ЗРВИ 22 (1983); А. О. Кеп-пеау, ***Сгеек Кћегоггс ипдег СћггзНап Етрегогз,*** Рпп-се1ш №\у Јегзеу 1983; N. Кж1о5еУ1С, ***Таидез 8егЂгае, Тће П/е о{Иезро! 81ерћап Тагаге^гс Ђу Соиз1аппе 1ће РћИозорћег,*** ЗРВИ 24-25 (1986); Н. Радошевић, ***Никејски цареви у савременој им реторици,*** ЗРВИ 26 (1987); Ђ. Трифуновић, ***Азбучник;*** Н. Радоше-вић, ***Данило Други и византијска дворска реторика,*** Београд 1991; Н. Радошевић, ***Епистолографија Јо-вана Апокавка,*** ЗРВИ 29-30 (1991); N. Кж1о5еу1с, ***Тће Етрегог аз 1ће Ра1гоп о{Театгп% т Вугаппе ВазШког То%ог,*** бШсНез т ћопог *О$* брегоб Угуошб, №\у КосћеПе 1993; Н. Радошевић, ***Константин Велики у византијским царским говорима,*** ЗРВИ 33 (1994); Н. Радошевић, ***Подела власти у грчким царским говорима 4. века,*** ЗРВИ 34 (1995); Ђ. Три-фуновић, ***Стара српска књижевност,*** Београд 1995; Е. Р. Курцијус, ***Европска књижевност и ла-тински средњи век,*** Београд 1996; В. Јелић, ПРО-ГУММА2МАТА ***ретора Афтонија*** - Припремне вежбе за беседнике, Београд 1997.

В. Јелић

РИБА - Још од античких времена разне врсте морске и речне рибе употребљаване су у исхрани људи. У средњовековној Србији, поред разних вр-ста морске рибе у Приморју, у унутрашњости су на цени биле рибе из река и језера. Рибе су биле инспирација и за оновремене уметнике, тако да се њихове представе срећу на фрескама у већини на-ших манастира, и то обично у циклусу о Страшном суду. Најлепша фреска овог типа налази се у спољ-ној припрати манастира Милешеве, а слична се на-лази и у манастиру Грачаници.

На великој цени била је риба из Плавског и Ска-дарског језера. На Плавском језеру је постојало чи-

таво насеље рибара, где су неки манастири имали своје људе. Овде је ловљена најквалитетнија риба, вероватно је реч о пастрмки. Такође је била чувена укљева из Скадарског језера. Она је извожена у зет-ске градове, а и у јужну Италију. Сушена укљева је отпремана и у унутрашњост српске државе. Све-жом рибом се трговало на мало, по пијацама, а су-шена је могла и да се извози. Неке врсте риба су оставиле трага и у топономастици. Тако топоними у долини Дрине: Клење, Шкобаљ, Штуке, Шаран, село Скобаљ на Дунаву и Клење у долини Велике Мораве, говоре о присуству ових врста у нашим рекама од давнина.

На Балкану и у Србији била је на цени дунав-ска риба. О њој се крајем XIII века веома похвално изражава и Византинац Теодор Метохит, хвалећи трпезу краља Милутина, где је, између осталог, по-služен и разним врстама свеже и усољене рибе, посебно ***оне масне дунавске,*** што ретко стижу и на цариградску пијацу. На цени су биле оне врсте ри-ба које дају црну икру (кавијар) - моруна, јесетра, сим, паструга и кечига. Поред њих у Дунаву живе и шаран, штука, скобаљ, вретенар и друге врсте. Мар-сиљи је почетком XVIII века забележио 53 врсте риба у Дунаву, а почетком XX века број врста се смањио на тридесетак. У средњем веку разноли-кост врста је била још већа и то не само у Дунаву, већ и у осталим рекама.

Улога рибе у исхрани монаха види се из мана-стирских типика и понеког документа као што је Угљешина повеља за лавру Светог Атанасија (април 1371) којом је поклонио ***вивар ловиште у Порусу рекомо Големи Василик.*** Дао је то риболовиште и ставио услов ***како да се динари на бах не носе от тогај ловишта, ткмо рибе и хоботнице, сипеје, каменице, што се наиде.*** Улов је требало да буде ***в покој и утјешеније часним светим старцем и бра-тијам.***

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, ***Хрисовуља цара Стефа-на Цушана,*** 303; Н. Радојчић, ***Закон о рудницима,*** 53 (8); 1лћег згаШгошш смхатјз Ка§изн, 9(11); ***Ви-зантијски извори*** VI, 114 (И. Ђурић).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** I, 282; С. Радојчић, ***Милешева,*** Београд 1963, 36 (ХЕ1Х); Б. Тодић, ***Грачаница - сликарство,*** Београд 1988, 129 (99); ***Историја Црне Горе*** Н-1, 32 (С. Ћирко-вић); Б. Дробњаковић, ***Риболов на Црини,*** 4; С. Ми-шић, ***Унутрашње воде и њихоев коришћење у сред-њовековној Србији,*** Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 30-36; О. Зиројевић, ***Риболов на средњем Цунаву (XVI и XVII век),*** Зборник МСИ 49 (1994) 111-120.

С. Мишић

РИБОЛОВ - У средњем веку риба је у људској исхрани играла значајну улогу, па је због тога ри-болов била делатност којој је поклањана одређена пажња. Посебно се то односи на манастире и вла-дарски двор. Риба је ловљена у рекама, на језери-ма и у мору. По риболову су била чувена Скадар-ско и Плавско језеро. Области у Приморју су највећи део својих потреба подмиривале риболовом на мо-ру, који се обављао уз помоћ барки и мрежа. По-стојали су људи којима је то било основно занима-ње. Професионалних рибара је највише било у Дубровнику, где се налазила и највећа пијаца ***рибе*** (в.). Море у близини Стона је било веома погодно за риболов, па су ту долазили и рибари из Венеције.

На унутрашњим водама риболов је обављан на више начина. На језерима и великим рекама (Ду-нав, Сава, Дрина) коришћени су чамци и мреже. Такође су коришћени и кошеви. Већина манасти-ра је имала своја ***риболовишта*** (в.) и рибаре који су за њихове потребе ловили рибу. Манастир Св. Ђорђа код Скопља је добио рибара Георгија Грка са његовим родом да у Катлановском језеру лови рибу за потребе манастира. Своје рибаре на Плав-ском језеру имали су манастири Бањска, Дечани и Свети арханђели. Ту је постојало читаво насеље људи који су се бавили риболовом.

Риболов је био развијен и на рекама, посебно на Дунаву, где су ловљене цењене врсте рибе, као и на реци Бојани. По доласку на ову реку 1396, Мле-чани су риболов ставили под своју контролу и од закупа су остваривали значајне приходе. Исти прин-цип су примењивали и за риболов на Скадарском је-зеру. Доласком Турака риболов је дошао под кон-тролу нових господара.

Поред професионалних рибара риболовом се бавило и остало зависно становништво. Сељаци су ловили рибу за своје потребе, често идући у кри-волов. О томе сведоче и одредбе у повељама, које предвиђају строге и високе казне за криволов. Тако је за оног ко би на Плавском језеру ловио рибу не-овлашћено предвиђена казна од 12 волова. Виси-на казне упућује на закључак да се ради о групном криволову. У изузетним случајевима владар је мо-

гао да пропише одредбу да и меропси за потребе манастира лове рибу. Такав је случај у Бистричкој повељи, али само за црквени празник, или кад у манастир дођу краљ или архиепископ.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 590-591, 612-613; Љ. Стојановић, ***Стари српски хрисовуљи, акти,*** Споменик СКА 3 (1890) 6-7; Љ. Ковачевић, ***Светостефанска хрисовуља,*** Спо-меник СКА 4 (1890) 5; П. Ивић - М. Грковић, ***Це-чанске хрисовуље,*** 128, 244; Ј. Шафарик, ***Хрисовуља цара Стефана Цушана,*** 303.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** I, 282; ***Историја Црне Горе*** II—1, 32 (С. Ћирковић); Р. Гру-јић, ***Впастелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до ХУвека,*** Гласник СНД 1, 1 (1925) 45-78; И. Божић, ***Млечани на реци Бојани,*** Немирно Поморје XV ве-ка, Београд 1979, 218-240; М. Спремић, ***Свети Срђ под млетачком влашћу (1396-1479),*** Зборник ФФ у Београду 5, 1 (1963) 295-312; С. Мишић, ***Унутра-шње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији,*** Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 30-36; С. Ми-шић, ***Хумска земља у средњем веку,*** Београд 1996.

С. Мишић

РИБОЛОВИШТА - места на којима се лови-ла риба. У средњем веку било је природних риб-њака, али и вештачких које су људи подизали и ста-рали се о њима. Посебно су владар и манастири били заинтересовани за право лова у одређеном риболовишту, тако да су у нашим повељама та пра-ва често предмет даривања. Манастир Св. Ђорђа Скоропостижног добио је села Брод, Нахово и Дон-бицу са ***ловиштем рибним,*** а село Тавор са ***блатом и ловиштем рибним.*** Ова ловишта су се налазила на Катлановском језеру. Ако би ко ушао у ова рибо-ловишта без игумановог одобрења, на њега је баца-на клетва и морао је да плати казну од 6 перпера. Нова ловишта манастиру је на истом језеру при-ложио краљ Милутин. Међу најпознатијим рибо-ловиштима била су Плавско и Скадарско језеро. Манастир у Бањској је добио села Брестје на Са-ви са риболовиштем и рибарима. Манастир Дечани је поседовао село Врмошу, у чијим међама се поми-ње језеро Рикавац, као ловиште риба. Манастир Св. арханђела имао је своје риболовиште на Белом Дриму у близини ушћа Призренске Бистрице. Овај манастир је добио села Шикљу на ушћу Крупе у Дрим; пола те воде дато је селу као риболовиште, а друга половина ставиоцу који се старао о владар-ској трпези. И други манастири су располагали ло-виштима риба на рекама и језерима.

Риба и риболовишта на Дунаву били су веома цењени у средњовековној Србији, још у време када је на српском двору боравио Теодор Метохит. Кнез Лазар је Раваници приложио Госпођин вир, као јед-но од познатих ловишта. Вир постоји и данас се-верозападно од Доњег Милановца. Манастир Гор-њак је за ловиште добио вир повише Пореча (Тахталија Велика и Тахталија Мала). Вирове на Дунаву, као своја риболовишта, имали су и влашки манастири Св. Андонија на Водицама и Св. Богоро-дице Тисменске. На Скадарском језеру и Бојани та-kође је било познатих риболовишта. Најбоља ри-боловишта на Бојани су била: Горњи и Доњи Тајер, Гјаре, Лингромадура, Марица и Мизерац. До до-ласка Млечана ова ловишта су била у рукама опати-је Св. Срђа, а касније су их преузели Млечани. Ри-боловишта је било и на Дрини, нарочито око Фоче и Горажда.

Поред природних риболовишта, било је и по-себно изграђених рибњака. Краљ Милутин је Гра-чаници дао све рибњаке од извода Родимскога до ушћа у Ситницу. Ту је реч о посебно изграђеним рибњацима у којима се гајила риба за потребе кра-љевог двора. У близини ових рибњака били су дво-ри: Неродимља, Штимље, Сврчин и Пауни. Гаје-ње рибе у рибњацима омогућавало је уједначено снабдевање рибом преко целе године. Манастир Бањска је такође имао свој рибњак у близини. Да-нас је на том месту ливада која се зове Рибњак.

ИЗВОРИ: И. ИвановЂ, ***Бигарски старини*** *изъ* ***Македонин,*** 584-596; М. Павловић, ***Грачаничка по-веља,*** Гласник СНД 3 (1928) 127; Љ. Ковачевић, ***Светостефанска хрисовуља,*** Споменик СКА 4 (1890) 5; П. Ивић - М. Грковић, ***Цечанске хрисову-ље,*** Нови Сад 1976, 128, 240; Ј. Шафарик, ***Хрисо-вуља цара Стефана Цушана,*** 283, 286, 288; Љ. Сто-јановић, ***Стари српски хрисовуљи, акти,*** Споменик СКА 3 (1890) 29; В. Петковић, ***Манастир Раваница,*** 76; Ст. Новаковић, ***Законски споменици, 11***1; ***Во-ситепШ Котатае ћШопса: X).*** К.е1а1п Тпгге јжПе Котапе I (1222-1456), Висигебп 1977, 211, 266, 276, 385; ***Споменици на Македонија*** I, 199; А. АНсНс, ***Роипетст*** *рорѕз* ***зап&ака уПајеШ Негсе^оута,*** бага-јеуо 1985, 175, 189, 201.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Впастелинство Св. Ђорђа код Скопља од XI до XV еека,* Гласник СНД 1, 1 (1925) 69, 71; Г. Шкриванић, *Властелинство Св. СтефанауБањској,* ИЧ 6 (1953) 145-173; М. Нико-лић, *Властелинство манастира Ждрела (Горњака),* ИЧ 20 (1973) 149-155; Р. Михаљчић, *Ставилац,* ИЧ 23 (1976) 5-21; И. Божић, *Млечани на реци Бојани,* Немирно Поморје XV века, 236, 237; Г. Шкрива-нић, *Раваничко властелинство,* Манастир Раваница, Београд 1981, 250; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији,* Додa-так ИГ 1-2 (1990-1992) 30-36.

С. Мишић

РИЗНИЦА - прасловенска и општесловенска реч, првобитно је означавала посебну одају у којој су се чувале ризе (грч. то ***раоoу,*** лат. уезНб), тј. оде-ћа, свита, рухо. Свечана одежда, од свиле и дама-ста живих боја, била је богато украшена везом, сре-брним и златним концем, опточена бисерима, драгим и полудрагим камењем, често оперважена крзном, и имала је велику материјалну вредност. Због тога се ценила као благо и брижљиво чувала за-једно са новцем, златом и сребром, накитом, ору-жјем и скупоценим посуђем. Најкраће речено, ри-зницу је чинило све покретно богатство. Тако Дубровачка република обећава да ће, у случају вели-ке опасности, у свој град да прими господина Вука Бранковића, његову жену Мару и синове, заједно са њиховом ризницом.

Ризнице су имали владари, властела и манасти-ри. Световна господа на својим дворовима, а ма-настири на својим имањима, поседовали су радио-нице у којима су, за њихове потребе, занатлије (златари, ковачи, грнчари, ц'нгари, ткачи, шавци) израђивале предмете од луксузних материјала и метала. Ризницама световне господе управљали су ризничари или челници ризнички, а на челу цркве-них били су еклесијарси или скевофилакси - ри-зничари. Манастирске ризнице су настајале гото-во истовремено са оснивањем манастира, јер су их ктитори богато обдаривали скупоценим богослу-жбеним предметима. То су били путири, чаше, кан-дила, кадионице, рипиде, крстови, реликвијари и ћивоти, богослужбене књиге и иконе у скупоценим оковима, као и литургијска одећа и опрема. Због обиља дарова нису сви предмети могли да се упо-требљавају у свакодневним литургијама и остављa-ни су у ризницу. Иако највећим делом похаране, манастирске ризнице су се показале као најпоуз-данији чувари драгоцености.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51cћ, *МопитеМа ЗегШа,* 215; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље,* 3; Ст. Новако-вић, *Законски споменици,* 593; Архиепископ Дани-ло II, *Животи краљева и архиепископа српских,* 61; Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског,* Старе српске биографије XV и XVII века, 23; П. Ивић - М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* 75.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник* III, 49-50; Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник;* Ст. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 261-262; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 206; V. Магигашс, *Ргтозг,* 1249; *Кјестк JA7XJ;* М. Шакота, *Ризнице манастира у Ср-бији,* Београд 1966, 5-14; Р. Зкок, *Е{гто1о§1JзкJ гг-јестк;* М. Шакота, *Дечанска ризница,* Београд 1984, 48; Д. Медаковић, *Ризница манастира Милешеве,* Милешева у историји српског народа, Београд 1987, 221-229; М. Благојевић, *Државна управа,* 186-203.

Ј. Мргић

РИЗНИЧАР - особа којој је поверено чување и руковање ризницом, где се налазила скупоцена одећа, новац и друге драгоцености. Своје ризнича-ре имали су владари, богатије цркве и манастири, а такође и угледна и богата властела. Угледни вел-можа Тома Кантакузин, брат деспотице Јерине, имао је у Смедереву ризничара по имену Ђурка. Више се зна о ризничарима обласних господара и владара. Ризничар Вукашин био је у служби деспо-та Стефана Лазаревића између 1404. и 1411. године. У то доба (око 1407) деспот Стефан је имао *про-товестијара* (в.), тако да је Вукашин водио посло-ве који се тичу ризнице, али је имао и шира овла-шћења, пошто се појављује и у улози *милосника* (в.) на једној разрешници рачуна. Ризничар Вука-шин је био и послован човек, па су га послови води-ли у Ново Брдо.

Бранковиће је током 1401. и 1402. године слу-жио ризничар Бранислав, који је долазио у Дубров-ник у неколико наврата, да подигне из депозита сребро, злато и остале драгоцености својих госпо-дара. Неколико година касније у служби Бранко-

вића налазио се ризничар Стефан, који је покушао судским путем у Дубровнику да наплати потражи-вање од 260 литара сребра, колико је један Дубров-чанин дуговао Бранковићима. Успео је да добије судски спор, али не и сребро, пошто га код дужни-ка није пронашао.

Ризничари обласних господара нису само чува-ли драгоцености и новац, већ су их сакупљали и смештали у ризницу, а наплаћивали су и потражи-вања од владаревих дужника, редовним или суд-ским путем. Када је Српска деспотовина после 1455. године сведена на област између Западне Мо-раве на југу и Саве и Дунава на северу, није више било потребе ни за протовестијарима нити за чел-ницима ризничким. Довољан је био ризничар ко-ји је управљао и ризницом и скромним државним или владаревим финансијама. Деспот Лазар Бран-ковић дао је пред крај 1457. године свом ризничару Радославу *за његову работу и за верно послу-женије,* три села у *пронију* (в.). Била је то својевр-сна плата или награда за службу ризничара коју је обављао.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 359; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле,* 261, 262; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 186-203.

М. Благојевић

РИТОРСКО СЛОВО - антички жанр који је преко византијске реторике и литературе доспео у словенску и, затим, српску средњовековну књи-жевност, у којој ће чинити основу готово целокуп-ног књижевног израза. И стара српска поезија и уметничка проза темеље се на начелима и духу ви-зантијске реторике. Највећи византијски ретори и црквени оци из доба патристике, Василије Велики, Григорије Богослов (Назијанзин), Јован Златоусти и др., образовали су се не само на црквеним него и на делима световне, пре свега, античке реторике. Њихова слова сакупљана су у разноврсне зборни-ке који су рано и радо преписивани у средњове-ковној Србији. У неким српским преписима Слова Григорија Богослова, у Предисловију Никите Ира-клијског (византијског писца из XI века) налазе се, у преводу, српскословенски термини за различи-те врсте риторског слова: *саветноје* (саветодав-но), *препиратељноје* (полемичко) и *тржаставно-је* (свечано, празнично). Ово последње приближа-ва се *похвалном слову,* које је, често као део већег књижевног дела, нарочито заступљено у српској средњовековној литератури. У словенској тради-цији изворно стварање у овом жанру негује се још од најстаријих времена, па се, тако, већ Климен-ту Охридском (+916) приписује педесетак слова (беседа, поученија).

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 304-307.

И. Шпадијер

РОБ, РОБИЊА - 1. Најнижи друштвени слој средњовековног друштва. Појам средњовековног ропства особена је категорија, умногоме различита од онога класичне епохе. Његове специфичне по-јавне облике и стално опадање условила су воде-ћа идејна, верска, друштвена и економска кретања овог раздобља. Свој најразвијенији формално-прав-ни израз, ослоњен на античку баштину, ропство је добило у градским комунама источног Јадрана. Бројчани и економски удео робља (зеп/ш, апсШа) у производњи приморских комуна занемарљив је, уз сталну тенденцију ка замењивању слободном рад-ном снагом. Коришћење робовског рада у раном средњем веку за обраду земље, у виноградарству, занатству, поморству (робови морнари доста су ко-ришћени и касније), свело се од XIII века, најве-ћим делом, на задужења кућне послуге. У складу с тим приметно је преовлађивање робиња. Осим као слушкиње, робиње су често служиле као нало-жнице својих господара, али и као дојиље и дадиље. Ове последње нарочито су цењене, а господарица их више није смела продати. Робове су највише по-седовали властела, укључујући и црквену, у мањој мери богати трговци и занатлије.

Правни и социјални положај робова детаљно је регулисан статутским одредбама, а у најкраћем се може сагледати из устаљених формула купопродај-них уговора којима су установљаване дужности ро-ба према господару. Роб је дужан да господара вер-но чува и слуша његове заповести до краја живота, а господар с њим може поступати као са својом ствари (тат^иат с-е ге зиа ргорпа), осим што га ни-је смео некажњено убити. Право пуног власништва подразумевало је неограничене могућности распо-лагања: даривање, продавање, давање у мираз, усгу-

пање, залагање, наслеђивање, завештање. Робиња је, одредбом прописаном статутом, спадала у обаве-зан део мираза племкиња у Котору и Дубровнику, штавише у Котору је у мираз могао спадати и роб.

Робови немају активно право у судском поступ-ку (нису субјекти права); кривичну и грађанску од-говорност сносио је у име роба његов господар. Законом им није гарантована готово никаква кри-вично-правна заштита, а у случајевима страдања није се штитила личност роба, већ господарево пра-во на ропски рад, привремено или трајно ускраћено. Робови немају слободу кретања нити самосталног располагања имовином. Оштре мере предузимане су против одбеглих робова, за чије хватање је го-сподар имао право да тражи помоћ државе. Господа-ревој вољи потпуно су подређени брачни и поро-дични односи, као и потомство из таквих веза. У ропство се могло доспети рођењем, заробљавањем у рату, робљењем, односно насилним одвођењем у ропство, преваром, продајом (ратпа ротезтаз дава-ла је право оцу да продаје чланове породице). Пра-во ослобађања припадало је господару, и држави у случају да нису испуњени морални и правни усло-ви. Робови су стицали слободу и тестаментарно, ослобађањем рго ашта зиа, откупом или чак дава-њем другог роба у замену.

Робови, а посебно робиње уносан су трговачки артикал који у приморске градове најчешће доспе-ва на путу за коначна одредишта на Медитерану. Трговина робљем, детаљно регулисана статутима, оставила је највише трага у изворима. Роб је сма-тран за продајну ствар, геб, која је имала своју цену, зависно од понуде и потражње. Као у свакој вредно-сти робу је еквивалентан одређени новчани износ (најчешће 12 перпера), којим се у различитим прав-ним трансакцијама може надокнадити. Послови купопродаје, замене, добровољног ступања у роп-ство обављали су се у градском нотаријату, често уз присуство јемца који је гарантовао да роб неће напустити новог господара. Као доказ права своји-не на неког роба господару је издавана сагта бепп-титјб, те је у случају да је изгуби губио право на свог роба. Средњовековни морални кодекс сматрао је недостојним држање хришћанског робља, али је налагао право, чак и обавезу да се држе нехришћа-ни и јеретици. Утолико у приморским градовима најчешће срећемо босанско робље, чије се држа-ње и продавање правдало њиховом припадношћу патаренској јереси. Трговало се и хришћанима пра-вославног обреда, сматраним за шизматике и је-ретике. На прелазу из XIV у XV век приморске ко-муне су у готово непрекинутом низу, услед депо-пулације, економских разлога, све јачих моралних обзира и притиска власти из залеђа, издавале за-бране трговини робљем (између осталих, Дубров-ник 1416, Котор 1439), осим набављања за личну употребу - рго ши био. Иако је већ од првих децени-ја XIV века приметно све интензивније напушта-ње робовске радне снаге и прелазак на запошља-вање лично слободне послуге на темељу уговора, трговина људима настављена је и у XV веку, де-лом под видом изнајмљивања кућне послуге (чији је положај умногоме био сличан ропском), делом услед масовних робљења у залеђу у нередовним приликама турског освајања.

О ропству у средњовековној Босни сведоче, углавном посредним путем, акта приморских ар-хива (пре свих, Дубровачког) у којима су забеле-жени многобројни случајеви продаје робља поре-клом из Босне. У неким купопродајним уговорима се изричито наглашава припадност робовском роду *(с1е §епеге зегуогит Возтепзтт),* чак и самим рође-њем ***(ак*** *оп§те јиИ зегуиз);* као продавци често се, поред босанских трговаца, јављају власници ро-бља (бан Пријезда, кћи краља Дабише, цариник херцега Стефана, ситна властела); по робове се не-ретко ишло „на босанска тржишта робљем" (Дри-јева, Брштаник, Подвисоко). И поред тога, изгле-да да велики део извезеног робља није био у ропству у самој Босни. Знатан део патаренског ро-бља потиче из редова сељака који су силом хватани и одвођени у ропство, или се сами продавали. О положају робова у Босни постоје само спорадич-ни подаци, недовољни да се стекне целовит појам (робиње као слушкиње и наложнице, наследност, ослобађање). Извесно је да суштинских разлика није могло бити.

Питање ропства у средњовековној Србији (без приморских комуна) неодвојиво је везано за про-блем *отрока* (в.). Истраживачи су већином поисто-већивали робове са отроцима (отрок као синоним за роба), налазећи тако одговоре на питања о постоја-њу и карактеру ове друштвене установе. Малоброј-на супротна мишљења, заснована на темељном за-хвату у изворе и семантичкој анализи термина отрок, упућују на одвајање ова два појма, а тиме и другачије гледање на робове средњовековне Срби-је. У споменицима преовладава израз ***раб*** (по пра-

вилу, тако се преводе различити грчки синоними за роба), нешто су рећи *роб, чељад, чељадин* (в.), *човек, сирак, работан* (у једном случају као пои-меничени придев), *работник, раба, роба, робиња, работа* (ропство). Доста трагова у ономастици оставили су термини *роб* и *раб,* а нарочито је у ан-тропонимији било раширено, и изгледа популар-но, заштитно име *Хлап* (и патроними из њега изве-дени) које је искључиво у том облику посведочено у документима, док потврда о употреби у основ-ном значењу нема.

Сумарна сведочанства византијских историка говоре да су Словени познавали установу ропства у време насељавања на Балкан. Оно није прелазило границе кућног ропства и у том се виду претежно и одржало. Роб је најбесправнији члан породице, бли-зак детету, о чему сведочи појава да се истим тер-минима могу обележавати робови и деца. Од по-четака државног организовања све до касног средњег века, вести о робовима у Србији ретке су, често посредне и непоуздане. Синови кнеза Мути-мира даровали су Бугаре, поред осталог, са два ро-ба, док је велики жупан Стефан Немања силазећи с престола ослободио све своје робове. Чести ратови и освајања имали су за последицу масовна робље-ња (Доментијан, Данило II), мада је, још од стари-на засновано, владало морално начело да се сапле-меници, касније једноверници, не смеју робити (потврду о томе дају Нићифор Григора и Јован Кан-такузин). Изгледа, ипак, да су они већином спадали у категорију ратних сужања. Члан 21 Душановог законика, који забрањује продају хришћанина у иноверну веру, посредно сведочи о трговини ро-бљем и одражава настојање да се заштити вера. Ро-бови пореклом из области српске државе, као и тр-говци робљем из непосредног дубровачког залеђа у време док је било у њеном саставу, јављају се по-времено у дубровачким актима. Купци са Примор-ја набављали су робове и директно у Србији. Из докумената се ипак не види да ли је робље, при-спело на приморска тржишта, било у ропском поло-жају и у постојбини. Робови Почрња и Никаља на-лазе се у попису подложника цркве Св. Николе на реци Пчињи, коју су цар Душан и краљ Урош по-клонили серском митрополиту Јакову. Повеља де-спота Стефана манастирима Тисмен и Водица, ме-ђу одбегле људе који нису имали право да слободно прићу манастирима и населе се сврстава и *роба ку-пљеног на имении.*

О положају робова готово да се ништа не може рећи. Такав је случај са робовима цркве Св. Нико-ле на реци Пчињи. Осим заробљавања и вероват-но насилног одвођења, као још један извор ропства у Жичкој повељи помиње се право мужа да прода неверну жену. Повеља деспота Стефана сматра ро-ба предметом којим се тргује, потпуном господа-ревом својином, настојећи да ујемчи. Преводи ви-зантијских правних извора садрже мноштво одредаба о робљу. Иако су избором и систематиза-цијом прилагођени практичним потребама, они, углавном кроз дословно преведене појединачне одредбе, представљају само предвиђене могућности превентивно регулисане законом. Њихова вредност своди се на још један доказ о постојању ропства, али се сами прописи, настали у другачијим про-сторним и временским оквирима, не могу употре-бити као извор вести о положају робова у средњо-вековној Србији. Робова је очигледно било мало, а коришћени су, изгледа, као кућна послуга владара, властеле и имућних трговаца, губећи обележја јасно издвојеног друштвеног реда. РопсТво није остави-ло готово никаквог трага у економици, друштве-ним односима и праву, утолико пре што се касније наслаге у предању везују углавном за период турске владавине.

2. Термини којима се у средњовековном латин-ском и српском означавају робови (робиње), често одражавају службу у најопштијем смислу, мада се разлике у значењу не могу увек са сигурношћу одредити. Тако изрази зегуиз, апсШа обележавају лично слободну послугу, по положају сличну ро-бовима. С друге стране, ћирилички споменици по-сведочили су да се у значењу слуге (са свим нијан-сама) користи претежно реч *раб (раба).* Најчешће се овај термин у изворима јавља у пренесеном сми-слу (на исти начин зегуиз, апсШа), као литерарни израз, не одражавајући друштвени положај имено-ваног, већ исказивање покорности, поштовања, слу-жбе, верности према вишем од себе. Од властеле *(Грубанац Хлапчић, раб* - покорни службеник *-жупана Бељака и војводе Радича и њихов дијак)* и владара (в. *старинци)* изабрани ради тесања међа називају себе у једном документу из 1454: *Ми кме-тије и раби и посланици господина Цеспота* до Бо-га *(роб, раба Божји, Христов* - врло чест израз за верника, хришћанина). У непосредној потчињено-сти властеле према владару израз *роб* одражавао је однос какав је у византијском хијерархијском по-

ретку обележаван појмом богЗХох. И најкрупније велможе ословљавају се, изражавајући верност вла-даоцу, његовим робовима.

ИЗВОРИ: Од велике су важности збирке које већим делом или у целини садрже изворни мате-ријал о робовима: Г. Чремошник, *Канцепариски и нотарски списи 1278-1301,* Зборник ИЈК СН, тре-ће одељење 1 (1932); О. Сгето§тк, *Моуг(а(ез тизег 8агајеуоепзгз* 10, багајеуо 1933; О. Сгетобшк, *1гл>огг га гз(оггји годЦа I зегмгсЦаШгђ одноза,* Шопјзко--ргаут гђогтк 1 (1949) 148-162; М. Динић, *Из Цу-бровачког архива* III, Зборник ИЈК СН 22 (1967); Н. Фејић, *Цокументи о продаји и оспобаћању ро-бља из Босне и Цубровника у Каталонији (XIV и ХУвек),* М1зсе11апеа 10 (1982) 9-32. Списак публи-кованих извора у којима се могу пронаћи подаци

0 робљу на Приморју пружа: N. Вис-ак, *Рге§Ш Ше-гаШге г одјауЦепгђ ггуога о ргоШети зегуа г (атиШ и згеЉпјоујекоутт а[1]гиз(\ша па 1з(оспот ЈаФапи,* КааоУ1**1п511ђд**.а 2а ђгуагбки **роугјебТ** 17 (1984) 1-33. Видети и Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 703, 753; А. Соловјев, *Одабрани споменици, 22.*

ЛИТЕРАТУРА: Библиографија о ропству у на-шим крајевима јако је обимна, али у избору тема сведена претежно на трговину и правне односе у приморским комунама услед карактера сачуване и делимично објављене грађе. Својим значајем издва-јају се: К. Јиречек, *Историја Срба* 1-И; А. 5о1оу-јеу, *Тг§оуапје дозапзкш год1јет до ^оа[1].1661,* 02М

1 (1946) 139-163; О. Сгетобгик, *Ргаут ро1огајпазе§ годЦа и згедпјет уеки, С2М 2* (1947) 69-73; И. Син-дик, *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа,* Пос. изд. САН 165 (1950); V. Утауег, *Тг§оута дозапзкгт годЦет (окот ХШ\ека и Оидгоутки,* АпаИ НГО 2 (1953) 125-147; М. 1татоу1с, *Ргоргзг о годоуша и Бидгоуаскот з(а(и(и 12 1272. §осИпе,* 2ђогшк гас-оуа 12 ргаупе 15-гопје робуесеп А1ђегш Уајби, Вео§гас! 1966, 111-121; М. Петровић, *Крмчија Светога Саве о заштити обесправљених и социјално угрожених,* Београд 1983, 1990[2], 53-74; *Игшгуо г ргшеа^а згедпјоујекоупе дозапзке Јггауе,* Роз. *\тА.* А1М1ЈВ1Н ЕХХ1Х, багајеуо 1987, 69-78; *I,.* Маг**§е11С,** *О АаШаНпзкш зегуша (озодКо а%гагпш),* Кас! ЈА2ТЈ 459 (1991) 59-103; Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Цубровник током сред-њег века,* Београд - Нови Сад 1995. Исцрпне пре-гледе домаће и стране литературе дају: N. Вис-ак, нав. дело; Н. Фејић, *Трговина босанским робљем у Барцелони крајем 14. и почетком 15. века,* ИЧ 28 (1981) 28, нап. 1; Н. Фејић, *Шпанци у Цубровнику у средњем веку,* Београд 1988, 33, нап. 1. Поред наве-дених дела видети још: *Кјестк ЈА2ТЈ,* **5.у.** *Шар, гад, год* (и све изведенице) - са мноштвом наведених примера из извора: V. Магигашс, *Рппозг,* **5**.у. *год;* N. Вис-ак, *Ргампг роШгај зеп?а г (атиШ и котипаттг Љгизгуша па Шоспот ЈаАгапи,* К.ас!оУ1**1п51н**.ита га ђгуатбки роугјебт 19 (1986) 51-67 (у напоменама су наведени сви претходни ауторови прилози из ове области).

Ђ. Бубало

РОД в. *Братија,* в. *Братство,* в. *Племе.*

РОДОСЛОВИ - кратки средњовековни списи настали са јасно одређеном намером - генеало-шким повезивањем владарских и феудалних поро-дица са општепознатом, историјском личношћу или истакнутом династијом. Као књижевна врста у до-ба владавине Немањића не постоје. Пре писаних, настали су родослови у „слици и речи", рађени фреско-техником у Грачаници, Пећи, Дечанима и Матеичу, где је живописана *лоза Немањића* (в). Није случајно у доба краља Милутина и баш у ње-говој задужбини почело живописање лозе Нема-њића. У ствари, то је родослов краља Милутина који је настојао да обезбеди престо својим синови-ма. У то време династија Немањића има две гране

- потомке краља Драгутина и потомке његовог мла-ђег брата Милутина.

Лозе Немањића живописане у значајним црк-веним центрима уздижу и славе *светородну* дина-стију, али пре свега установљују култ краља Милу-тина, истичући и утврђујући другу грану династије

- Милутина и његове наследнике. Историјска гене-алогија, рађена у фреско-техници тада се неговала само у Србији. Савремене паралеле у сликарству прве половине XIV века, нема. Појаву лозе Нема-њића очигледно су иницирали политички разлози.

Родослови као врста историјских списа поја-вљују се после изумирања главне гране династије Немањића. Овај владарски род је у основи свих српских родослова. Међутим, српски родослови као историјски списи нису настали у славу Немањи-

ћа, већ у славу владарских и феудалних породица којима је циљ да истакну или исконструишу род-бинску везу са ***светородном*** династијом.

Настанак првих писаних родослова објашњава се тежњом босанског бана Твртка да оправда своје претензије на српску краљевску круну. Истицање родбинских веза Котроманића и Немањића, за бо-санског бана постало је актуелно од тренутка по-деле области жупана Николе Алтомановића. Родо-слов састављен у славу Твртка, као господара дела српске државе, подсећао је савременике на брак између Јелисавете, ћерке краља Драгутина и Стје-пана I Котромана, односно на крвну везу Котрома-нића и Немањића. Ови родослови настали су пре Твртковог крунисања за краља ***Срба и Босне.*** У њи-ма се Твртко још увек спомиње као бан.

Родослови прерађени у првој половини XV ве-ка, за династију Немањића везују Лазаревиће и Бранковиће. Првобитни родослови стога се про-ширују потомцима Немањиног сина Вукана од ко-јега, према родословима, потиче Милица, мајка Стефана Лазаревића. Непосредније сродство изме-ђу Немањића и Лазаревића успоставља родослов који је добио име по Илариону Руварцу. Према овом родослову кнез Лазар је ванбрачни син цара Душана.

Деспоту Стефану Лазаревићу, као угарском ве-ликашу и западном витезу, ни непосредно срод-ство са Немањићима није било довољно. Родона-челник Немањића био је непознат у Угарској. Стога је исконструисано сродство чак са Константином Великим. Ликинија, савременика Константина Ве-ликог, ***истини списатељи*** прогласили су Србином. Према томе, српски родослови проширују се лич-ностима и подацима из опште историје. Као извор послужио је превод византијске хронике Јована Зонаре. Скраћени родослов налазимо и у житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Фи-лозофа.

Крајем XV и почетком XVI века, написана су два родослова у славу сремских Бранковића, титу-ларних деспота у Угарској.

Српски родослови последњи пут су прерађива-ни у другој половини XVI века. Они обелодањују сродство Јакшића, још једне српске феудалне по-родице у угарској служби, и руског цара Ивана Гро-зног. Ана, ћерка Стефана Јакшића, била је удата за литванског кнеза Василија Лавовича Глинског. Из овог брака потиче Јелена, жена великог кнеза Васи-лија III Ивановича и мајка цара Ивана Грозног. Овај родослов истовремено, преко Бранковића и Лаза-ревића, повезује Јакшиће са Немањићима. Тиме се не завршавају покушаји везивања за најславнију српску династију. У новије време Чедомиљ Мијато-вић „открива" сродство династије Обреновића и Немањића преко румунских Балшића, који наводно потичу од зетских Балшића.

Аутори родослова пишу сажето, по правилу без тежњи ка књижевном обликовању. Углавном саоп-штавају суштинске податке значајне за владара и његов род. Касни родословни текстови понекад се проширују догађајима из ***летописа*** (в.) и подаци-ма о задужбинама.

Иако је њихова намена провидна, родослови се не могу занемарити као историјски извор. Они се изучавају као својеврстан израз тежњи и амбиција појединих владарских и великашких породица. Истицање стварног сродства, а још више генеало-шке конструкције, увек су у најтешњој вези са по-литичким збивањима. И родословне конструкције могу да послуже као извор али, природно, са особи-тим углом посматрања. Утврђујући и одбацујући неистине, истраживач тражи одговор зашто наста-ју и чему служе.

ИЗВОРИ: Родослове је средио и заједно са ле-тописима издао Љубомир Стојановић, ***Стари српски родослови и летописи,*** Београд - Ср. Карловци 1927. Родослов сремских Бранковића у одломцима саоп-штио је Ђорђе Сп. Радојичић, ***Из старе српске поду-навске књижевности и писмености. Родослов срем-ских Бранковића с краја XV века,*** Годишњак ФФ НС 3 (1958) 159-170.

ЛИТЕРАТУРА: Ч. Мијатовић, ***Балшићи - генеа-лошка студија,*** Гласник СУД 66 (1886) 221-227; V. К.. Регкоуш, ***„Бога Иетапјгса" и зШгот ггчоргзи згр-зкот,*** Иагоапа згаппа 5 (1923) 97-100; Љ. Стојано-вић, ***Родослови и летописи*** УШ-XXXШ; СШ-С^Ш; С. Радојчић, ***Портрети српских владара у средњем веку,*** Скопље 1934, Београд 1997; Ђ. Сп. Радојичић, ***Цоба постанка и развој старих српских родослова,*** ИГ 2 (1948) 21-36; Ђ. Сп. Радојичић, ***Константин Филозоф и стари српски родослови,*** Зборник Ин-ститута за проучавање књижевности 1 (1951) 57-62; С. Матић, ***Белешке из историје родослова и летопи-са,*** Зборник МС КЈ 21, 1 (1973) 5-11; В. 8р. Каао-рбш, ***КоЉ)81ст згрзкг,*** ЕЈ 7 (1968) 87; V. Ј. Бипс, ***1та Метапјгса и зШгот згрзкот зИкагзШи,*** I коп§гез Зауега дгизЧауа роујезшсага итјегпозг! 8РКЈ, Оћпс!

1976, 53-55 (= РепзШ 21 (1978) 53-55); Ђ. Трифуно-вић, *Азбучник,* 307-308.

Р. Михаљчић

РОЗЕТА - поље кружног облика испуњено ра-зличитим орнаменталним мотивима изведеним осликавањем или у плитком рељефу. Као елемент архитектонске декорације, розета се у црквеном градитељству средњовековне Србије јавља током друге половине XIV века, под утицајем романого-тичке архитектуре у градовима на источној обали Јадрана.

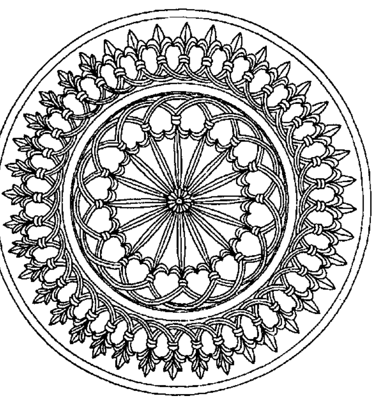

Камена розета - Хиландар

Конструисање розета у Србији у средњем веку извођено је уз помоћ каменорезачког шестара и другог клесарског алата. Поступак је подразуме-вао исцртавање низа концентричних кругова, ко-јима се образује основно поље розете, а потом и мреже мањих кругова унутар овог поља. Средиште розете имало је кружну основу на којој је клесан мотив крста или цвета; из ове тачке пружале су се клесане траке према оквиру првог концентричног круга. Ивице концентричних кругова назначаване су тордираним ужетом или керамичким лончићима утискиваним у малтер. Кружни појасеви розете нај-чешће су украшавани геометријским преплетом и флоралним мотивима (палмета, крин). Розете ра-зличите по величини и примењеном поступку, на српским средњовековним црквама постављају се у вишим зонама бочних фасада, изнад портала и прозора апсиде, као и на странама постоља куполе.

Према начину израде разликују се сликане, ажу-риране и перфориране розете.

Малих димензија и једноставне композиције, сликане розете се, према данашњим сазнањима, у Србији први пут јављају на фасадама цркава Пећке патријаршије, осликаним у време градитељске де-латности архиепископа Данила II. Извесно је да су монументалне камене розете постојале на маузо-лејном храму цара Душана - цркви Св. арханђела код Призрена, одакле су, највероватније, као мотив архитектонског украса, пренете у градитељство Ла-зареве Србије. На храмовима тог и каснијег раздо-бља појављује се посебан, моравски тип розете, у виду богато декорисане камене решетке израђене у плитком рељефу. Примери изузетне обраде сачу-вани су на западној фасади Раванице, у Лазарици, Наупари, Љубостињи, Руденици и Каленићу.

ЛИТЕРАТУРА: В. Ј. Ђурић, *Настанак гради-тељског стила моравске школе: фасаде, систем декорације, пластика,* Зборник МС ЛУ 1 (1965) 33-65; Б. Вуловић, *Систем и композиција раванич-ке декоративне пластике,* Зборник Архитектон-ског факултета 4 (1967) 51-63; V. Когас, *Тез оп%гпез де ГагсШесШге де ГесоГе де Могсма,* Моравска шко-ла и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Бео-град 1972, 157-168 (= *Извори Моравске архитек-туре, Између Византије и Запада.* Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 131-145); Ј. Максимо-вић, *Српска средњовековна скулптура,* Нови Сад 1971; Н. Катанић, *Цекоративна камена пластика моравске школе,* Београд 1988; В. Ристић, *Моравска архитектура,* Крушевац 1996.

И. Стевовић

РОМАН (рол\лнш,в.) - средњовековни назив за књижевну врсту романа. Поред црквене и духов-не књижевности, у српској средини читала су се и преписивала и дела световног карактера и садржа-ја. То су романи (краће или дуже повести), најчешће прераде дела античке књижевности, преведена на словенски са латинског, италијанског или грчког језика. Већ почетком XIV века појавиле су се срп-ска прерада *Александриде* (Романа о Александру Македонском) и *Романа о Троји.* Порекло српске верзије *Александриде* није до краја разјашњено, али је она несумњиво настала на основу средњо-

вековних грчких прерада Псеудо-Калистенове пре-раде ***Живота Ллександра Великог.*** Сачуван је ве-ћи број преписа ***Александриде,*** а најстарији међу њима је рукопис бр. 23 Народне библиотеке у Бео-граду (из друге четвртине XV века).

Роман о Троји сачувао се у две варијанте на ју-жнословенском простору: хрватско-глагољска ***(ЈРу-манац тројски)*** и ћирилска ***(Прича о краљевима).*** У оба ова средњовековна романа до изражаја долазе витешки подвизи и љубавни заплети.

Осим термина ***роман*** користили су се и други називи за овај књижевни жанр, нпр. ***повест*** и ***жи-тије.*** Стога би се међу романе могла сврстати још нека дела у којима није могуће тачно одредити гра-ницу између световне повести и житија. Овамо спа-да хришћанско-византијска прерада индијске ле-генде о Буди - ***Житије Варлаама и Јоасафа,*** затим ***Стефанит и Ихнилат*** - повест писана у жанру ба-сне, такође индијског порекла. Познато је више преписа ***Житија Варлаама и Јоасафа,*** од којих нај-старији потиче из треће четвртине XIV века (За-греб, ЈАЗУ III ћ 15/Кукуљевић 16). ***Стефанит и Ихнилат,*** као дело мањег обима, најчешће улази у састав зборника мешовитог садржаја, нпр. руко-пис бр. 15 Ћоровићеве збирке (Београд, Универзи-тетска библиотека; прва четвртина XVI века) или зборник апокрифа из друге половине XVII века (Бе-оград, САНУ 25).

У XV веку читају се у српској средини витешки романи који су ту доспели посредством примор-ских градова, а преведени су са италијанског јези-ка; то су ***Тришман и Ижота*** (сачуван једино на бе-лоруском језику) и ***Бово од Антоне.***

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, ***Индијске приче про-зване Стефанит и Ихнилат,*** багппе ЈА21Ј (1870) 261-310; Ст. Новаковић, ***Приповетка о Александру Великом у српској књижевности,*** Гласник СУД, Друго одељење, књ. 9 (1878); А. Клп§ће1т, ***Ете ай-зегМзсће Тгојаза§е,*** Рга§ие - ГЈрба1 1952 (издање текста); Р. Маринковић, ***Јужнословенски роман о Троји,*** Анали Филолошког факултета 1 (1961) [1962] 9-66; Р. Маринковић, ***Српска Александрида. Исто-рија основног текста,*** Филолошки факултет Бео-градског универзитета. Монографије XXXI, Бео-град 1969, 348 + 16 табли; ***Стефанит и Ихнилат,*** изд. О. П. Лихачева и **Л.** С. Лурве, Ленинград 1969; С. уап аеп Вегк, ***Жо епШапа[1] аИе 80$епапп1е зеШзсће Кед.акпоп дез Акхапдегготат?,*** Орега б1ауша. б1а-'МбИзсће бшсНеп гит V. т1:егпа1лопа1еп б1а\У15*еп-коп§гебб т боГга 1963, Ооплп§еп 1963, Ва\ 4, 343-358; С. уап аеп Вегк, ***Иег „зегогзсће" А1ехапб.егго-тап,*** Мипсћеп 1970; Е. И. Ванеева, ***К изучении ис-тории текста Сербскоп Александрии. (На мате-риале ленинградских списков ХУ-ХУП вв.),*** Трудм Отдела древнерусскои литератури 30 (1976) 114-123; Е. И. Ванеева, ***Русские списки Сербскоп Алек-сандрии ХУ-Х1Х вв. (из ленинградских и москов-ских собранип),*** у: Русскал и арминскал средневе-**ковв1е** литературБ1, Ленинград 1982, 57-69; Д. Богдановић, ***Историја старе српске књижевно-сти,*** Београд 1980, 230-232; Д. Богдановић, ***Инвен-тар ћиршских рукописа (Х1-ХУП века у Југосла-вији),*** Београд 1982, 18; М. б§атћаИ, // ***ТгШапо Вгапсогиззо,*** Ртзпге 1983; В. Јерковић, ***Српска Алек-сандрида, Академијин рукопис бр. 352. Палеограф-ска, ортографска и језичка истраживања,*** Пос. изд. САНУ ОПV, Одељење језика и књижевности, књ. 35, Београд 1983, 248; ***Српска Александрида,*** Приредиле Р. Маринковић и В. Јерковић, САНУ, Одељење језика и књижевности, Критичка издања српских писаца II, Београд 1985, 638; К. Станчев, ***Жанр, стилЂ и модус в средневековоп литературе православних славнн (Методологические и терми-нологические проблеми),*** СопптћиИ ИаНаш **а1** XII Соп§геббо **1п1:егпа21опа1е** ае§Н 51аУ151л (Сгасоуја 26 А§0бго - 3 беПетћге 1998), ИароП 1998, 25-60.

Т. Суботин-Голубовић

РОПЦИ - технички термин којим су у другој половини XV века означавани грабљивци људи, преступници који су хватали људе да би их прода-вали Турцима као робове. Ропци су оживели трго-вину робљем која је од почетка XV века сузбијана забранама и спречавана тако да је остала ограни-чена на извесне категорије нехришћана, махом из далеких земаља. У уговору између једног Дубров-чанина и Италијана (1445) предвиђено је било ***да робови морају бити таквог рода*** (ае та1 паНопе) ***да у сваком месту или крају хришћана могу да се оту-ђе и продају као робови.*** У доба турских освајања, нарочито од краја XIV века, у југоисточној Евро-пи се ситуација променила, јер су Турци са својих похода одводили веома бројно хришћанско робље. Један део тога робља одвучен је у Анадолију и ко-ришћен као ропска радна снага, док је део био пред-

мет трговине, препродаје и узимања откупа. Тур-ски хроничари бележе велико појефтињење робова после успешних похода у хришћанске земље или победе у биткама.

У развијену и трајну трговину робљем ропци се укључују из својих интереса слично трговцима стоком. Чељад коју би ухватили завршавала је у рукама Турака. Једни су хватали људе на путеви-ма, па су их Дубровчани прибрајали разбојницима и лоповима (ргеаопеб еТ кттопез еТ уеп гоћсј), други су оперисали поред граница и отимали усамљене људе са њива или пашњака; најподмуклији су сво-је жртве намамљивали нудећи им неки посао или зараду. Донекле је познат само онај део активно-сти робаца, који је оставио трага у архивским књи-гама Дубровника. Предузимљиви ропци су били нарочито сточари из планинских крајева Херцего-вине, из катуна Кресојевића, Угарака, Журовића, Влаховића, Враговића, Мириловића, Малешеваца, Бобана; забележене су и тужбе против робаца из ближег дубровачког суседства, из Требиња, Луга, Попова и Гацка.

О деловању робаца и опасностима које су вреба-ле људе говори необична судбина једног сељака из Млина, места на дубровачкој територији. Њега је један Влах (Журовић) позвао да преузме стоку, до-веде је у Дубровник и тако обојица зараде. У кату-ну Журовића он га је затворио и продао тројици браће из катуна Бобани за 8 дуката. Ови су га одве-ли у Церницу и ту га продали једном Дробњаку за 20 дуката, који га је одвео у Никољ Трг (№соН Тег§, Бијело Поље) и продао за 30 дуката Турчину Хам-зи из Скопља. Овај га је у Скопљу продао Курту из Пловдива, који га је одвео у своје место и тамо про-дао Алипаши, који га је водио у Цариград, али још пре но што ће стићи у град продао га кројачу Али-ји, а овај га је у Цариграду продао Турчину Хам-зи. Од тога Хамзе је Радоје Божидаровић из Млина побегао и преко Влашке и Русије стигао у Угарску и најзад преко Сења доспео у Дубровник, где је ме-ђу тужбама записана одисеја која је трајала од де-цембра 1465. до новембра 1467.

Ропци су, како се види кроз дубровачку архивску грађу, били ефемерна појава. Они делују уочи тур-ских освајања, још у време када је први сусед Ду-бровника била држава херцега Стефана, врхунац им је у време освајања и у деценијама које следе, а од осамдесетих година XV века нестају из доку-мената. Ратови у околини су престали, турска власт је ухватила корене, више реда и безбедности смањи-ло је изгледе за лов на људе и трговину људима.

ИЗВОРИ: М. Динић, *Из Цубровачког архива* III, Београд 1967, 5-180 (грађа о трговини робљем).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 411^112.

С. Ћирковић

РОСАЛИЈА, РУСАЛИЈА в. *Цружичало.*

РОТА - стари назив за *заклетву* (в.), присегу, за сам чин и речи којима се заклиње. Најчешће се употребљавао упоредо са другим терминима: *ро-тисмо се и заклесмо, ротисмо се и присегосмо* или *велике роте и клетве* или *ти се великом ротом ро-тил к нам.* Јавља се највише у документима о уго-ворима Дубровника и владара и господе из сусед-ства *(записанија и роте, велике роте и записе)* и то у сталним обртима, некој врсти формуле. Лице које се *роти* назива се *ротник.* Из термина рота произашле су неке друге важне речи као урота, *по-рота* и поротник.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I и II, *рашт.*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 124; Ж. Перић, *Заклетва уприватно-правним споро-вима и Христово учење,* Београд 1921, 4-23; Ј. Ма1, *КоШ - **8Шго81оуетка рпзе**§а,* 01азтк Мигејбке^а ОгибТуа га 51оуетјо 22 (1941) 58-64; Л. Ђаповић, *За-клетва на тлу Југославије,* Београд 1977, 18-23,44.

Ђ. Бекић

РУДАРИ - Овим називом обухваћени су у мо-дерним представама људи запослени у рудницима на производњи метала. **У** стварности они нису чи-нили јединствени сталеж, већ су се састојали од припадника већег броја занимања и стручњака и надзорника, а затим и финансијера и снабдевача које су пословни интереси везивали за места ру-дарске производње. Главнину су и бројем и знача-јем чинили копачи, *рупници,* 1аћогаТогеб гозбагшп, гоббеп, тхшеп, називани некад и општим термини-ма *работник* (у смислу радник а не онај који је оба-

везан да работа, јер је рад у рударству био слободан, на основу уговора) или ***тежак,*** односно у итали-јанском тексту *1ауогеп(****е.***

Могу се, пре свега, разликовати они који су де-лали у ***рударству*** (в.) у ужем смислу, на пословима добијања руде, и они који су радили на топљењу, пречишћавању и евентуалном даљем третирању добијеног метала (в. ***металургија).*** Могу се, затим, разликовати радници, стручњаци и надзорници. Стручњаци су били ***узбојници*** који су тражили и налазили лежишта руде и одређивали места где ће се започињати истражни радови у рововима зва-ним ***шурф.*** Рад рупника су организовали ***шафари*** (од немачког бсћаГГег) којима је функција била да обезбеђују све што је потребно за несметан рад. Шафара је било јамских и колских, запослених код топионица. Њих су некад изједначавали са рупни-цима (заГаг оуег Гохег). Стручњаци су били ***хутма-ни*** (од немачког Ниттегттапп), различитих рангова од заступника дружине ***гварака*** појединог окна до ***ве-ликог хутмана*** за цео рудник. Хутмани су имали важну улогу у стручном руковођењу радовима и решавању спорова међу рудницима и разграничава-њу рудних поља. Рудници су имали једног или ви-ше ***урбурара,*** државних чиновника, сакупљача ***урбу-ре,*** владаревог регалног права, са значајном улогом у суђењу. У рудницима је било и више ***дијака,*** писа-ра, јер се услед сложености послова много мора-ло записивати, од убаштињења, регистровања ***дело-ва*** (в.), до обрачуна трошкова у свакој дружини гваркова.

У другом циклусу, оном од руде до пречишћеног метала, који је по правилу био и просторно одвојен од рудника јер се морао прилагођавати воденим то-ковима као изворима енергије, најважнији су били ***валтурци*** (в.). Ови стручњаци и власници построје-ња, окружени су били радницима који су припрема-ли руду и опслуживали топионице. Били су то ***пла-каоничари,*** запослени испирањем руде (некад се то радило код рудника), ***рошшари,*** који су је пржили, ***шмиочари*** (од немачког Зсћтекег) су били запо-слени код пећи за топљење као и ***чистиоци*** и ***отко-пари. Вучилац*** се бавио меховима неопходним за постизање високе температуре. Шафари на колу су имали функцију организатора и снабдевача. Пре-чишћавање метала и одвајање сребра од злата није се увек обављало код топионица, већ и у златар-ским радионицама, које су имале своје пећи, и у посебним постројењима: ***парингар*** (од Вгепп§агтеп).

Свет окупљен око рудника може се посматрати не само са гледишта послова које су обављали и стручности, већ и са гледишта предузетничке уло-ге, учешћа у финансирању и експлоатацији. Вла-сник дела био је гварак, који уопште није морао бити рудар. Уколико је рудник био већи утолико је мања вероватноћа да се међу власницима делова нађу и радници. Само у почетној фази развоја ру-дарства и у повољним техничким условима дру-жине гваркова су се састојале од људи који су копа-ли руду. Чим су постројења постала већа а технички услови сложенији, учешће у финансирању је по-стало претешко за мале произвођаче.

У улози финансијера нашли су се сви они који су располагали средствима и били спремни да пре-узму одређени ризик. Рударско право је допуштало заступнике који су имали сва права као и гварци од којих су добили овлашћења. Иако велики део сачуване грађе потиче из средине финансијера, не-ма података о томе да би трговци учествовали у раду, али је чест случај да бораве у рудницима и да се налазе у близини места производње да би вр-шили надзор и имали непосредан увид.

Радници су радили за плату од ***шихте*** или по погодби од количине руде коју ископају ***(уцен),*** а у ризик су могли бити укључени преко уговора о де-лу ископане руде који би добијали. Такав однос се називао ***лемшафт*** (од немачког ЕећепбсћаГг), а рад-ници ***лемшатници*** или ***ленховари.***

И поред свих великих разлика у имовном ста-њу и стручности људи окупљени око рудника има-ли су нешто заједничко што их је одвајало од оста-лог света. Особени услови рада и опасности скопчане са позивом издвајали су их од свих других работника и занатлија. Разлике су биле наглашене особеном одећом, прилагођеном послу код јамских радника (кожне чакшире, кецеље, капе), и огрта-чима и шеширима код надзорника и предузетника како се види на минијатури у рукопису Рударског закона (1412). Ограђени су били и аутономијом чи-ји је видљив израз било окупљање на ***збору*** (в.) це-лог рударског места. Иако су главну реч водили представници власти и органи локалне аутономије, обични рудари нису били искључени из ових скупо-ва. Судећи по законским документима записаним у доба турске власти, постојале су и заједничке ве-чере четвртком, о којима се иначе ништа не зна. У Новом Брду је постојао ***хоспитал,*** што може бити болница али и убожиште (в. ***болнице),*** а поред тога

и ***братовштиа,*** везана за једну од католичких цр-кава. У Руднику је братовштина носила име светог Трифуна, которског градског патрона. Није јасно да ли су ове установе биле ограничене на ***Латине*** (в.), тј. католике, који су, захваљујући првобитном саском језгру, а касније захваљујући улози примор-ских трговаца, ударили свој печат рударским зајед-ницама у којима је иначе бројно преовлађивао пра-вославни живаљ.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку,*** Зборник КЈ I, Београд 1959, 254-271; М. Динић, ***За исто-ри/у рударства у средњевековној Србији и Босни*** I, Београд 1955; II, Београд 1962; С. Ћирковић, ***Ра-ботници, во/ници, духовници,*** 79-134.

С. Ћирковић

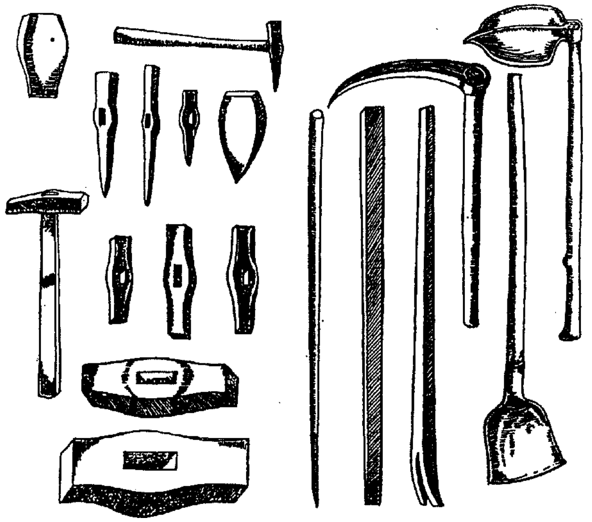

Рударски апат

РУДАРСТВО - **1.** У првим вековима после до-сељења на Балканско полуострво Срби су, као и друга племена, познавали технике рударења, то-пљења и обраде метала прихваћене са осталим кул-турним наслеђем из периода словенске заједнице. О томе сведоче основни термини као ***руда, рупа, окно, грно,*** од којих су неке рано преузели суседни на-роди. Тако су неки елементи мађарске рударске тер-минологије преузети од Словена. Остаци једно-ставних пећи за топљење откривени су приликом археолошких истраживања. Како су балканске провинције имале развијено рударство, остаци по-стројења античког рударења могли су и после дугог стања запуштености усмеравати касније средњо-вековне рударе. То је нарочито дошло до израза од средине XIII века када је започео нови талас у сред-њовековном рударству обележен доласком ***Саса*** (в.) и нове рударске технике.

Није познато да ли су Саси дошли у Србију на позив краља Уроша I или су се склонили бежећи од провале Монгола (1241/42), који су рударе одвла-чили у области централне Азије. У сваком случају, они су ту средином XIII века. У српским изворима се први пут спомињу 1254. године у Брскову, у пре-делу данашњег Мојковца на Тари. Током следећих пола столећа спомињу се Рудник (1293), Трепча, Рогозно, Грачаница-Јањево (1303). Један опис Ср-бије из 1308. каже да српски краљ има седам рудни-ка сребра. Међу њима је поред споменутих, по свој прилици, било и Ново Брдо, посведочено 1319.

Током прве половине XIV века јавља се још не-колико рудника у копаоничкој (Плана, Остраћа 1346) и подринској области (Трешњица, Липник, 1312, 1319, Црнча 1367). У Босни је прво посведо-чено трговање металима (1339), а тек нешто касни-је се појединачно јављају и први познати рудници: Сребреница (1352) у босанском делу Подриња, Ка-меница-Олово (1376) у источној, а Остружница (1349), Фојница (1365) и Крешево (1381) у цен-тралној Босни. Најмлађи талас представљају рудни-ци споменути у документима прве половине XV века груписани у већ познатим рудничким базени-ма: копаоничком (Запланиње 1400, Ливада 1405, Беласица 1423, Ковачи 1426, Бело Брдо 1438), под-ринском (Зајача 1412, Бохорина, Крупањ 1415) и средњобосанском (Дежевица 1403, Дусина 1413). Уочи турског освајања спомињу се рудници на Це-ру и у околини Београда (Рудишта). У касније до-бро познатом рударском подручју источне Србије посведочен је само Железник у Кучеву, активан од друге половине XIV века.

Поменима из докумената није покривена цело-купна рударска активност. Уочено је да у Подри-њу има несразмерно много више трагова рударских радова, чак и таквих који су достизали границу до које се у средњем веку допирало у дубину (187 м), а остало је тек неколико писаних података. У под-

ручју рудника Плана, који се у писаним документи-ма једва спомиње, евидентирано је 1 200 старих ока-на и бројни трагови хидротехничких радова. Стари називи рудника су негде означавали велики про-стор са знатним бројем окана на којима се радило деценијама, као у Новом Брду, Трепчи, Сребреници, а негде само место са неколико ***цехова*** (в.), активних краће време. Из средњега века је остало спомена о рудницима који су исцрпљени и напуштени. У такве су 1433. Дубровчани убрајали Брсково и Же-лезник а исту судбину су предвиђали Јањеву.

2. У расположивој документацији огледа се ве-лика разлика између традиционалног рударења и прераде гвожђа и рударства племенитих и обоје-них метала које су донели и раширили Саси. Рудни-ци гвожђа су мало привлачили пажњу трговаца па и државних власти, тако да је о њима настало неу-поредиво мање докумената него о рудницима сре-бра.

Утицај Саса на средњовековно рударство на Бал-кану долази до израза у терминологији, облицима организације и рударском праву. У свим слојеви-ма документације од дубровачких нотарских ака-та, преко српских повеља, писама и записа, до тур-ских закона, преовлађује стручна терминологија немачког порекла, од којих се овде наводе само они најопштији, за објекте: ***цех, шахт, штопна, клух-та, шурф, хашпла, крам;*** за раднике: ***шафар, фур-ник, трајбар, валтурк, урбурар*** (в. ***рудари);*** за делат-ности: ***паун*** и ***паунати*** (од Ваиеп за финансирање и вођење послова уопште), ***жамкошт*** (за сразмерно учешће у трошковима), ***ахтал*** (за осми део јаме), ***криг*** (за спор међу јамама) итд.

Немачка терминологија одаје саско порекло об-лика удруживања рудара и предузетника (в. ***рудари):*** власници ***делова*** (в.) јама и других рударских по-стројења су ***гваркови*** или ***гварци*** (од немачког Ое-\уегке), рудари који раде за накнаду у делу иско-пане руде су ***ленховари*** (од немачког Теһепһаиег), стручни надзорници су ***хутмани*** итд. Још у већој мери то важи за рударско право сачувано у срп-ским (Закон о рудницима деспота Стефана Лаза-ревића 1412) и турским (Капип-ј-Заз) верзијама прописа за руднике. Захваљујући саском уделу ру-дарско право балканских земаља спада у велику породицу средњовековних европских рударских права.

Упоредо са ширењем на нова места и нове ба-зене, рударство у Србији је прелазило пут од малих скромних постројења, у којима су радници били у исто време власници, до великих и сложених си-стема вертикалних и хоризонталних ровова (в. ***цехо-ви),*** којима су власници били трговци или други фи-нансијери способни да улажу новац у производњу и да сносе ризик. Укључивање људи који се нису са-ми бавили рударским радовима било је омогућено организацијом код које је рудничко постројење би-ло подељено на мањи или већи број идеалних де-лова, чији су власници сразмерно броју делова уче-ствовали у трошковима и имали удела у добити.

Удружени власници јама или делова узимали су раднике рупнике разних специјалности, као и струч-њаке за плату за одређено време рада (шихта) или за обављени посао (уцен) или уз уступање дела доби-јене руде. Као финансијери предузетници снабдева-ли су радилишта потребним материјалом, алатом и прибором, обезбеђивали услове за рад (подграђи-вање јама, ослобађање од воде, вентилација). Нај-чешће су се у улози предузетника налазили трговци који су своје учешће у рударству повезивали са тр-говачким пословима, често и са закупом владар-ских регалних права (урбура, царина). Рударско пра-во је омогућавало власницима делова да послују преко заступника, али ипак је знатан број Дубровча-на и Которана настојао да буде у близини рудника и постројења у које су уложили новац. Крајем XIV и почетком XV века расте број приморских трговаца у рударским градовима. Тај пораст се може проце-њивати по броју одлука о конзулатима (в. ***конзули),*** именованим судским већима за спорове међу са-мим Дубровчанима. Присуство приморских трго-ваца је истовремено поуздани показатељ релатив-не величине и значаја појединих рударских места.

Изношењем руде на површину завршавао се је-дан пословни циклус. Други циклус је отпочињао код топионица са радницима и стручњацима другог профила, али сличном организацијом (в. ***валтур-ци,*** в. ***металургија).***

Подстицај за ангажовање у финансирању ру-дарства долазио је од самог тржишта које је тра-жило метале, на првом месту сребро, и омогућава-ло добру проју и велику зараду. Метали, пре свега сребро и гламско сребро (в. ***глама),*** су се уходаним трговачким путевима одливали према приморским градовима, где је остајао само мали део у ковници и код занатлија, док је већи део извожен у Венеци-ју, а у XV веку и неке друге италијанске градове (Фиренца, Анкона, градови јужноиталијанске кра-

љевине). Дубровачки документи показују да је по-средством трговаца сребро из српских рудника одлазило на Левант и у Каталонију. Трговање мета-лима је било слободно, мада су приметне тенденци-је да се уведу ограничења у интересу владареве ковнице (жигосање, ***болање*** сребра као знак да су подмирене обавезе, обавезивање да се сребро про-даје само закупцима царине и сличне привремене мере). Тек турско освајање донело је забрану из-воза метала од којих се ковао новац.

3. Фискалне обавезе предузетника и рудара су веома слабо познате. Као и у другим областима са-ског рударског права јављају се термини ***урбура*** и ***урбурар*** (свакако сакупљач урбуре и владарев за-ступник), али се о величини може закључивати са-мо на основу аката из турског времена. Сигурно је да се за владара узимала ***десетина*** или ***осмина*** иско-пане руде. Тај део је одлазио закупницима царина, који су даље у име владарево и на његов трошак вршили прераду све до добијања метала. Од оне руде која би продајом дошла у руке валтурцима, то-пионичарима, владар је опет узимао десетину, али од топљеног метала, дакле, без даљих трошкова или уз улагање за рафинацију. По правилу је метал до-бијен на име дажбина одлазио у ковницу владара, односно господара територије, носиоца регалних права. У ковници би приликом ковања новца опет известан проценат био издвајан на име владаревих права. Од рударства је владар без сумње оствари-вао значајне приходе, али је морао имати развије-ну службу надзора, убирања такси, прераде руде добијене на име регалних права итд. Владари би, колико се зна, све своје приходе давали у закуп ца-риницима, често страним трговцима, који су органи-зовали све што је било потребно уживајући изве-сна овлашћења јавне власти. Са приходима од рударства спајале су се и тржне таксе и други мањи приходи.

Ретке су вести о величини тих прихода. Само се за Сребреницу располаже подацима који се дају по-редити. Из уговора о закупу царине се види да је владар 1389. добијао сребра у вредности од 3 400 дуката, 1416. су приходи износили већ 19 200 ду-ката, а тада је деспот Стефан вредност царине подигао на 24 800 дуката. Повећање се не може у целини приписати расту производње јер нису у свим уговорима укључена једнака подручја, ни исти број извора прихода. Ипак, лавовски део је отпадао на произведено сребро. Из 1457. имамо за исти руд-ник процену савременика по којој је владар добијао 30 000 дуката годишње, а по другој процени из 1460. би годишњи приход био 24 000 дуката. С почетка турске власти (1464) сачуван је документ о заку-пу из којега се види да је султан добијао само 7 000 дуката. О Новом Брду имамо само вести савремени-ка. Бургундски витез Бертрандон де ла Брокијер је 1433. путујући кроз Србију сазнао да деспот Ђурађ има од Новог Брда 200 000 дуката годишњег при-хода. У време пада Новог Брда под турску власт (1455) приписивали су му се годишњи приходи од 120 ОООдуката.

О количинама произведеног сребра може се су-дити само посредно полазећи од података о при-ходима и даровању дела тих прихода. У време нај-већег успона рударства, у првој половини XV века, може се утврдити доња граница годишње произ-водње и то на 5,5 тона. У Дубровнику је, наиме, из 1422. године сачувана књига државних ковничара у коју су убележене све количине сребра које је ков-ница убрала на име прописаних 6% обавезних да се промене у ковници за новац да би се добила дозво-ла за извоз. Укупно је те године промењено близу 1 000 литара (тежинских, в. ***мере и тегови),*** што одговара извозу од 5,5 тона. При томе се мора има-ти у виду да су грађани Венеције били ослобође-ни обавезног мењања 6% тако да остаје непозната количина која је прошла кроз њихове руке, а она сигурно увећава годишњи промет сребра преко Ду-бровника.

Сребро убрано на основу регалних права у руд-ницима представљало је подлогу ковања новца у Србији и Босни (в. ***новац).*** Царине при рудницима су биле нека врста владарских финансијских орга-на јер се из докумената види да су цариницима да-вани налози за исплату годишњих дарова мана-стирима или за измиривање дугова трговцима. Рударство је одиграло велику улогу у процесу сред-њовековне урбанизације Србије, јер је подстакло настанак читаве категорије градских насеља, веома динамичних али зависних од исцрпљивања лежи-шта руде (в. ***град).*** На основу привилегија које су добили Саси ови рударски тргови су уживали ауто-номију и добили особено уређење (в. ***грађани).***

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку,*** Зборник КЈ I, 254-271; М. Динић, ***За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*** I, Београд 1955; II, Београд 1962; ***В.*** Коуабеујс, ***Ват 1а 8егШ е11а Во-***

8гпе тесИе\а1е5: Без ттез с1'ог е1 а"аг§еп(, Аппа1еб. Есопогшеб, босшхез, СмНбаНош 2 (1960) 248-258; С. Ћирковић, *Цубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни,* ИГ 1-2 (1976) 91-97; б. (**лгкоуш,** *Видгоусат као ргедтеШш и гидагзЊи 8г-дце I Воте,* Асга **ћ1бГопсо**-есопогтса 1и§об1ау1ае 6 (1979) 1-20 (= *Работници, војници, духовници,* 113-134); 8. Сћкоуго, *ТНе Ргодиспоп о{СоШ, 8И-уег апа[1] Соррег Ш (ће Сеп1га1 Раггз о{ (Не Ва1кат јгот (Не 13(Н (о (Не 16(Н Сеп(жу,* Ргесгоиб Мета1б т те А§е оГ ЕхрашПоп, бШ«§аП 1981, 41-69 (= *Ра-ботници, војници, духовници,* 79-103); Д. Коваче-вић-Којић, *Српско сребро и злато у европској про-изводњи (Х1У-ХУ вијек),* Европа и Срби, Београд -Нови Сад 1996, 165-173.

С. Ћирковић

РУДНИЦИ в. *Цехови.*

РУЈЕВИНА в. *Боје.*

РУКА - израз који је у средњовековном српском праву првобитно означавао јемство или заштиту, под коју се позвани на суд стављао да би избегао суђење и одговорност. Временом, рука је добила пејоративни смисао па су реч и појам почели да означавају нелојалну заштиту, управљену на то да се позвани на суд ослободи суђења. Такву руку је црква почела да забрањује и кажњава глобом, ко-ја се такође називала руком.

Први помен руке среће се у Жичкој хрисовуљи (1220): *Иже позивајут се пред светитеље, јере по руку светителем јемут се, то такове руке и печа-ти светителије да узимајут.* Овде рука несумњи-во значи заштиту, а као тражење заштите сматра се обраћање црквеном суду. Такву заштиту епископ (светитељ) наплаћује оном који ју је тражио, одно-сно оном који је позвао на суд. У Скопској (1300) и Светостефанској (1313-1316) хрисовуљи, када се набрајају различите таксе и глобе које наплаћује црква, стоје *рука* и *печат* једно уз друго. Рука би ту значила судску таксу коју је платио позивач за затражену судску заштиту, а печат глобу за недо-лазак позваног на рочиште. У Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Хтетовској (1337-1346) хрисо-вуљи рука се спомиње уз *послух.* Пошто послух иначе означава судску таксу за саслушање сведо-ка, у тим текстовима рука би означавала таксу за узимање тужбе у поступак. Али, да је рука означа-вала и глобу уперену против црквених људи који су тражили заштиту од судске одговорности у слу-чајевима када би присвојили туђу ствар *(...а никако да нест погибели црковному лицу ни с туђе земље да му нест руке)* сведочи Скопска хрисовуља: *ни удава, опаданија пред владалци, ни руке, ни печа-ти, ни отбоја, ни престоја, но всаку глобу да узима црква малу и велику* (чл. 7), а на другом месту чак ставља руку уз *одбој* (чл. 32). Карактеристичан при-мер даје Хтетовска хрисовуља, која у члану 23 нај-пре противставља руку глоби *(или је рука, или је послух, или је глоба која љубо, да узима все црква),* а затим је (чл. 26) убраја у глобе *(што се чини гло-ба на црковних људех, мала и велика, все да узима светаја цркви, или је крађа, или је рука, или је от-бој, или је удава, или је престој, все да је црковно),* што указује на присуство оба значења.

Пошто је давање руке (заштите којом би се по-звани на суд ослобађао суђења) од стране цркве и моћне властеле подривало ауторитет државног су-да, члан 84 Душановог законика је одлучно укида *... руке на суде да нест ... такмо да се суде по закону.*

Члан 92 Душановог законика користи глагол *за-ручити,* изведен од речи *рука,* у значењу *дати на јемство* или *на чување.*

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Законик,* 196-197; Т. Тарановски, *Историја српског права* IV, 185-188; А. Соловјев, *Законик,* 245.

С. Шаркић

РУКАВИЦЕ в. *Одећа.* **РУПЕ (ОКНА)**

в. *Рударство.* **РУПНИЦИ** в. *Рудари.*

РУСАГ - **термин мађарског порекла, потиче** ОД **речи** огб2а§, **а етимологија упућује на корен иг -господин (преко иш52а§ - господство).** Том **речи**

се преводио латински термин ге§пит и то у више значења.

Од последње деценије XIV века највише се упо-требљавао у односу на Босну, али није био на њу ограничен. У повељама босанских краљева гово-ри се о саветовању са ***велможама русага босан-ског,*** међу достојанственицима се појављује ***велики војвода русага босанског*** који је у другим докумен-тима ***велики во/вода босански.*** Русаг се јавља у спре-зи са државом: ***пријамше државу и русаг у руке го-споцтва*** или ***в русази и држави босанској.*** Русагом се назива цела босанска држава али и њени делови, територије појединих господара који говоре о сво-ме русагу. У неким владарским повељама се гово-ри о трговцима који ***минују у ини русаг.*** По другим повељама и Дубровник има свој ***русаг,*** чак се у јед-ном документу с почетка турске власти говори ***о русагу господина цара.*** У српској верзији романа о Троји русаг се употребљава за земљу и државу уопште.

Друго значење термина русаг односи се на др-жавни сабор: Русаг, односно ***сав русаг босански*** је један од бројних назива сабора босанског племства (в. ***збор 3,*** в. ***станак).*** Отуда се у једном броју доку-мената русаг наводи напоредо с краљем: ***од краља босанског*** и ***од русага босанског.*** Чињеница да су и племићи, пре свега велможе, конститутивни еле-менат русага, омогућила је да буду ***русашка госпо-да*** и ***господари русага.*** Осамостаљени господари територија који су само формално признавали вр-ховну власт краља, а иначе су били потпуно само-стални у управљању и вођењу спољне политике, називали су себе ***русашка господа,*** што је одговара-ло великашима у Угарској: ћагопез ге§ш. Они сво-ју територију називају русагом. Двоструко својство ***русашке господе*** и господара свога русага најбоље долази до израза у аренгама повеља породице Па-вловића: ***пријамше државу и русаг у руке господ-ства ми и сиједе у господству родитељ мојих више реченијех узимљуће и дијелеће и дајуће и записује властелем и слугам нашим како господин русашки и војевода русагу стежник*** (= заставник, §опга1о-шеге).

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, ***Цржавни сабор сред-њевековне Босне,*** Београд 1955, 3-15; С. Ћирковић, ***Русашка господа,*** ИЧ 21 (1974) 5-17 (= ***Работници, војници, духовници,*** 306-317).

С. Ћирковић

РУЧНИЦИ - назив је изведен према посебном значењу речи ***рука*** (в.), под којим се подразумевало пружање заштите или јемства. Ручници су исто-времено били носиоци звучних титула и звања у средњовековној Босни. Имена и титуле ручника почињу да се уносе у босанске повеље за време ба-на Твртка I Котроманића, да би до краја XIV века ишчезли из канцеларијске праксе босанских кра-љева. Њихова појава везује се, с једне стране, за потребу додатног јемства, поред уобичајеног јемст-ва ***дванаесторице добрих Бошњана,*** а с друге, за јачање владаочеве власти. Ручника је било више, најмање двојица или тројица, а када се они поја-вљују истовремено и у улози ***сведока,*** онда и по че-творица или петорица. Када се у босанским испра-вама помињу заједно ***сведоци и ручници,*** онда се број ручника изједначује с бројем ***добрих Бошњана.*** Ручнике је именовао владар, али у зависности од њиховог утицаја на спровођење у дело неке правне радње. Бан Твртко I Котроманић издао је неколи-ко исправа са ***дванаест добрих Бошњана*** кнезу Влатку Вукославићу, којима се потврђују сва ње-гова права као босанског велможе. На једној од тих исправа ручници су: тепчија Иван и кнез Мркоје, а на другој је ***ручник и пристав*** војвода Пурћа и кнез Вукац Хрватинић. У овој другој исправи бан Твртко са братом Вуком и мајком Јеленом, као и са најугледнијом властелом (14 на броју), даје ***веру*** кнезу Влатку Вукославићу и ослобађа га сваке од-говорности за ***неверу*** коју је починио његов брату-чед Гргур Павловић. Увођење двојице ручника и поред присуства бројних ***сведока*** из редова босан-ских велможа постаје разумљиво. Они су непосред-ни јемци да ће се одредбе издате исправе пошто-вати у целости. Још јасније се улога ручника види у повељи коју је краљ Твртко I издао Дубровнику 1382. године, поводом укидања ***сланице*** (трга со-ли) у граду Светом Стефану (Херцег Нови). Да ће се краљева одлука спровести у дело пружају јем-ство ручници: кнез Мирко Радојевић са титулом ***дворски,*** војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Ја-бланић (Раденовић). Сва тројица су познате лич-ности. Кнез Мирко је своју службу тада обављао на краљевом двору, док су војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић босански магнати, чији се утицај осећао у Приморју, односно у Требињу, Ко-навлима и Драчевици. Они ће убрзо после смрти краља Твртка постати господари поменутог про-стора, па је разумљиво што су баш они, а не неко

други, јемчили као ручници да ће краљева одлука бити спроведена у дело.

Установа ручника није се дуго одржала после смрти краља Твртка. Још за његовог живота поми-њу се ***сведоци и ручници,*** а за време краља Стефана Дабише ***ручници и сведоци,*** да би се за време краља Остоје до 1400. године користио и први и други израз. После тог времена нема више помена о руч-ницима који су се стопили са ***сведоцима*** босанских исправа из чијих су редова потекли.

ЛИТЕРАТУРА: М. Костренчић, ***РШез ридИса (Јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века,*** Београд 1930, 11, 128; М. Динић, ***Државни сабор средњовековне Босне,*** Београд 1955, 22; С. Ћирковић, ***„Верна служба" и „вјерагоспод-ска",*** Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95-112 (= ***Работници, војници, духовници,*** 318-335); М. Благо-јевић, ***Државна управа,*** 144-152.

М. Благојевић

С

САБЉА - припада хладном, нападно сечном оружју. Састоји се од крснице (балчака) и сечива. Делови крснице су накрсница, држак и јабучица а делови сечива оштрица, врх и жлеб.

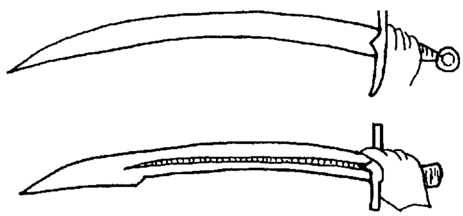

Сабље - Лесново, Манасија

Сабља се од мача разликује по савијеном сечи-ву коме је наоштрена испупчена страна и део око врха на супротној страни. Порекло сабље је на Ис-току. Поуздано се зна да су је у раном средњем ве-ку у Панонију донели Авари а можда пре њих и Хуни. На ширење сабље међу Србима могли су имати утицај Мађари (док и сами нису прихватили мач) а после њих у још значајнијој мери Турци. Предности савијеног сечива, примењене столећима раније на Истоку, прихваћене су у српским земља-ма захваљујући Турцима. Мада су сабљу упозна-ли у X веку преко додира са Мађарима, Срби су је у наоружање почели уводити почетком XIV века. Сабља је важила као турски мач (еш1б шгсћш бјуе баћ1а). Развој сабље у току XIV и прве половине XV века обухватао је углавном развој сечива а де-лом и крснице. Сабље из познијег периода имају више савијено сечиво а и оно постаје шире при вр-ху него код дршка. При крају XV века јавља се и сабља дворучњак са широком накрсницом. Почет-ком XVI века јављају се скоро потпуно затворене накрснице. У XV веку сабља постаје цењенија од мача. Због традиције српска војска је у доба Де-спотовине још увек била претежно наоружана ма-чевима.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Шкриванић, *Прилози за разја-шњење извесних назива оружја у народним умо-творинама,* Наш језик 5, 1-2 (1953) 52-60; Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Бо-сни и Дубровнику,* Београд 1957; О. Рпћакоуш, *Оги-гје па гШпот зНкагзЊи 8гкђ'е I МакеЉтје,* Уебтк Уојпо§ тигеја 10 (1964); Уојш 1екб1коп, Вео§гаа 1981,538.

Н. Лемајић

САБОР в. *Збор.*

САВЕТ - Дворски савет је установа која посто-ји и у средњовековној Србији, као што је постојао у већини европских феудалних држава у различитим облицима. Он се јавља у изворима још за време пр-вих Немањића. Формира се због тога што владари нису могли сазивати државни сабор поводом сва-ког важнијег питања већ само оног које је било у надлежности сабора. Зато је ужи савет на двору увек био у близини владара, лако га је било сазвати и могао је помоћи владару саветом или утицајем при решавању важних текућих државних питања. Дакле, дворски савет предлаже и саветује владара

који сам доноси коначну одлуку. Иако извори о то-ме мало и различито сведоче, у савет су, слично као и на Западу, улазили чланови владарске породице, најоданија крупна властела и највиши црквени вели-кодостојници. Тај састав је варирао у зависности од ситуације, питања које се расправља, а ако је ствар хитна, и од личности које су тада биле при-сутне на двору.

Према изворима, дворски савет је изгледа по-стојао већ у време Стефана Првовенчаног, а сасвим сигурно се помиње у доба владавине краља Ми-лутина. Помиње га Теодор Метохит у свом писму Нићифору Хумну у коме говори о византијском по-сланству у Србији 1298. Са посланством је прегова-рао српски савет у коме је главна личност био Ђор-ђе, један од најоданијих људи краља Милутина. У домаћим изворима (архиепископ Данило, повеље) дворски савет се у Милутиново време помиње више пута, а исто тако и за време Стефана Дечанског и цара Душана. Наравно, саветовање владара са нај-ближим сарадницима на двору у сачуваним изво-рима је забележено само поводом драматичних зби-вања, преокрета и важних одлука. Али и то што је сачувано сведочи да је ова институција постојала као стална и да је учествовала са владарем у реша-вању разних питања и проблема у управљању др-жавом, свих оних у којима је владару био потребан савет најутицајније световне и духовне властеле.

Од појединачно забележених помена савета у периоду Немањића, треба издвојити два помена за време краља Милутина, поред оног из 1298: први је, према архиепископу Данилу, одржан за време Милутиновог сукоба са сином Стефаном, а други приликом додељивања повеље манастиру Св. Ђор-ђа Горга из 1300, при чему се краљ претходно поса-ветовао са ***мапим сабранијем.*** Извори бележе и два дворска савета које је сазвао краљ Стефан Дечан-ски: један је због невоља са бугарским царем Миха-илом и братом од стрица Владиславом, и тад је на препоруку савета краљ одлучио да пошаље једно посланство у Цариград; други је сазван ради саве-товања о подизању задужбине, Дечана. Цар Душан је, изгледа, учврстио установу савета, иако је у ње-гово време највише дошло до учвршћивања влада-реве апсолутне власти. У Душаново време је нај-више пута поменут савет, тачније речено, највише пута је сачуван помен његовог сазивања у извори-ма. Карактеристично је, и идеолошки врло значајно, што његов животописац, помињући Душаново са-ветовање са дворским саветом приликом преговора са царем Андроником, пожељност оваквог начина владања правда позивањем на Свето писмо (тач-није, парафразира Приче Соломонове о потреби саветовања са мудрима и промишљање одлука са паметнима и да човек сам не одлучује ништа). По-ред овог места, Душанов дворски савет се поми-ње приликом саветовања о судбини заробљеног оца после збацивања са престола, затим приликом про-вале Угара у Србију и приликом издавања повеље о трговачким повластицама Дубровчанима од 20. сеп-тембра 1349. У аренги ове повеље се лепо наводи да се цар о томе ***договори са сином царства ми кра-љем Урошем и властелом.***

Дворски савет се јавља доста рано и на двору Стефана Лазаревића. Чак се може закључити из извора да је његова улога тада јачала упоредо са слабљењем улоге државног сабора, који се у усло-вима сталних ратова и турских провала све теже састајао. У околностима када је требало брзо доно-сити одлуке, дворски савет чак преузима неке над-лежности сабора, пошто се налазио стално на дво-ру уз владара па је могао правовремено деловати. Да је његова улога била врло значајна још за време малолетства кнеза Стефана, види се из његових речи у Уводу у Рударски закон, где каже да је после Косова, поред сабора, добијао савете и од групе људи са двора коју су чинили ***патријарх кир Спи-ридон и други архијереји, и од кнегиње Милице,*** а да се касније, при доношењу Закона, посаветовао и са властелом. Док је у првом случају реч о савету који је био и нека врста намесништва, у другом је већ установљена права улога савета који је под пу-ном контролом деспотовом. И помен ***синклита*** ко-ји се поред сабора помиње код Константина Фи-лозофа, наговештава постојање владаревог савета већ у првим годинама владавине малолетног кнеза Стефана.

Чести помени сипае аопнш с1е5ро11 у дубровач-ким документима за време деспота Стефана и Ђур-ђа по свој прилици се односе на дворски савет. Као деспотов сошШагшз помиње се 1435. Богдан Злоки-јевић. Помињање дворског савета у вези са Дубров-чанима упућује на његову судску функцију. Наи-ме, на њему се, заједно са дубровачким конзулима, судило њиховим грађанима у оним случајевима ка-да је за спор због његове природе била заинтере-сована и држава. Поред суђења, деспотов дворски савет је расправљао и владару предлагао решења

везана за трговину Дубровчана у Србији, поремећа-је у њој, царинама и политичким питањима веза-ним за ове односе.

ЛИТЕРАТУРА: Н. Радојчић, ***Српски државни сабори у средњем веку,*** Београд 1940, 259-268; А. Веселиновић, ***Цржава српских деспота,*** Бео-град 1995, 238-241.

А. Веселиновић

САВЛАДАР - Први владар у средњовековној српској држави носио је царску, а други краљевску титулу. Пошто се априла 1346. Стефан Душан кру-нисао за цара, свог малолетног сина, ***мпадог краља*** (в.) Уроша, уздигао је за краља. Краљевска титула пре и после априла 1346. није истоветна. Успоста-вљање царства дало јој је нови садржај. Мењала се улога њеног носиоца. Краљевска титула Уроша уда-љила се од владарске титуле његових претходника као и од титуле младог краља. Млади краљ није имао право да kyje новац, а сачуван је бакарни новац са натписом гех-у-051. Територија којом је управљао млади краљ била је ограничена на једну област, а Урош се у једној повељи потписао као ***краљ свих Срба.*** Према Нићифору Григори, краљ Урош је по ***српским обичајима*** владао између Дунава, Скопља и Јонског мора, а Стефан Душан је управљао ново-освојеним крајевима. У надлежности краља су ста-ре српске земље, а у надлежности цара Романија. Разликују се земље цареве и краљеве, властела ца-рева и краљева, тргови цареви и краљеви. Формал-но правно краљ је био царев савладар. Међутим, Урош, још у дечачким годинама, није користио пра-ва савладара. Сачувано је јединство државе. Први владар и његов суд решава спорна питања са Ду-бровчанима, царине су остале у надлежности пр-вог владара који сам хиландарска села и метохе ослобађа свих работа и то у старим српским земља-ма. Иако је после априла 1346. краљевска круна из-губила на сјају, краљ савладар се налазио испред деспотског достојанства. Његов положај одговара статусу византијских сацарева чија се улога своди-ла на дворски церемонијал. У ствари, учвршћивање положаја престолонаследника суштински је циљ уздизања малолетног Уроша за краља и савладара. Иако има додирне, готово подударне тачке са ви-зантијском установом сацаревања, савладарство у средњовековној Србији органски је израсло из уста-нове младог краља.

Идеја о савладарству којом се учвршћује положај престолонаследника, напуштена је под снажним утицајем наглих промена и новог односа снага после смрти Стефана Душана. Слабљењем централне вла-сти, расулом Царства и јачањем обласних господа-ра, теоријска основа савладарства стиче стварну, практичну подлогу, јер је цар Урош за краља и са-владара уздигао Вукашина, тренутно најмоћнијег великаша који је самостално управљао знатним де-лом некад јединствене српске државе.

Између савладарства цара Душана и краља Уро-ша, с једне, и цара Уроша и краља Вукашина, с друге стране, није могуће повући знак једнакости. Знатно су већа овлашћења краља Вукашина него својевремено краља Уроша. Надлежности Вука-шина као савладара готово се поистовећују са над-лежностима првог владара иако он, за разлику од византијских сацарева, носи скромнију титулу. Он се потписује као ***краљ Срба и Грка.*** Његова интиту-лација суштински се не разликује од царске интиту-лације. Уосталом, савладари су емитовали новац са натписом КРДЛБ на лицу и Ш05Ш5 1МРЕ-КАТОК на наличју. Судећи по заједничком послан-ству које су слали у Дубровник по светодмитарски трибут, заједнички су убирали регални доходак. Савладари су један до другог живописани у мана-стиру Псачи, цар са почасне десне, а краљ са леве стране. Савладари су истоветно одевени и држе истоветна владарска знамења.

Уздизањем најмоћнијег обласног господара за савладара требало је оснажити централну власт и зауставити расуло државе. Али, у време успоста-вљања савладарства (1365) многи великаши су се отргли и самостално иступали. Они су крунисање Вукашина схватали као јачање Мрњавчевића, та-ко да је дошло до још оштрије поделе уздрманог Царства. После 1366. ни савладари више нису исту-пали заједнички. Личне амбиције легално круни-саног краља постепено су прерасле у породичне претензије. Свог најстаријег сина Марка, Вукашин је прогласио за младог краља и озваничио за пре-столонаследника јер цар Урош није имао деце.

Савладарство у Српском царству органски је израсло из угарске установе младог краља, а узоре налазило у византијској установи сацаревања. Али постепено оно поприма изразита обележја домаће установе у којој се изједначују овлашћења првог и

другог владара. Заједничка владавина цара Уроша и краља Вукашина није ни византијска ни угарска копија. Снажан печат њиховом савладарству дао је динамичан унутрашњи развитак.

ЛИТЕРАТУРА: М. 1укоу1с, *(JManoya* ***„тШо§*** *краЦа" изгеЉnjоуекоупој8гбгЦ,* ИГ (1957) 59-80; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства,* Београд 1975, 1989[2]; М. 01пш, *Та сИУШОП д.е* ***ГЕ1а1*** *зегбе зож Гет-регеиг* ***81е/ап*** *Итап еп „рауз зегбе" е! еп „Кота-те",* ИГ 1-2(1995)7-12.

Р. Михаљчић

САГОВИ - Одређени луксуз у кућама, а у окви-ру мобилијара, представљали су сагови (црквено-словенски саг), теписи (далматороманска лексема, остатак од лат. гарешт). Још у старом веку земље Предње Азије су биле познате по производњи те-пиха. У антици су коришћени за облагање зидова просторија, стубова, за прекривање подова, лежа-јева, а служили су и као завесе. О њима су се врло похвално изражавали антички писци. Теписи су нај-више доношени из Месопотамије, где су веома ква-литетно израђивани, а можда и из Анадолије, обла-сти у којима је ћилимарство имало дугу традицију постојања. Најстарији сачуван тепих у свету из Предње Азије, ткан са великим бројем чворова на једном квадратном дециметру и веома танак (2 мм), нађен је у кургану у Пазирику у Горњем Алтају и датиран је у V и IV век пре Христа (данас у „Ер-митажу" у Петербургу). У горњоалтајским курга-нима нађени су и теписи платненог преплета и глат-ке површине. Израда тепиха настављена је и у средњем веку. Марко Поло је боравио у Малој Ази-ји 1271/72. и забележио да су у Анадолији израђива-ни најбољи и најлепши теписи. Они су извожени у многе земље. На цени су у XIII веку били селџучки теписи. Из Мале Азије теписи су доспевали у Вене-цију и Ђенову и у друге италијанске градове, где се препознају у сликарству и у писаним изворима.

За тепихе се знало и у Византији. Како је сред-њовековна Србија имала тесне контакте са Визан-тијом, а директно или посредством Дубровника и Котора са Венецијом и осталим градовима у Итали-ји, требало би да су и ту теписи имали примену у дворовима владара, палатама племства, у кућама грађана. Томе су могли да допринесу и стални су-срети са Османлијама, којима су теписи били бли-ски још из старе постојбине у Алтају и који су представљали важан део њихове културе станова-ња. Сем тога, у Србији је било развијено ткање као домаћа и занатска делатност. Дубровачки извори пружају потврду да су у Србији у XIV и XV веку постојали теписи. Миросав Остојић, крзнар из Ду-бровника, завештао је почетком 1440. цркви Св. Стефана у овом граду један нов тепих који је до-нео из Србије. Дубровачки трговци у Призрену, Новом Брду, Приштини, Пећи, Трепчи, Копорићу, Смедереву, Сребрници, Зворнику (1330, 1424, 1426, 1428, 1438, 1442, 1449, 1453, 1454) поседовали су тепихе, углавном означене као „нови", без других обавештења, сем што је за два наведено да су ве-лики (Зворник, 1426; Сребрница, 1454). Тепих је имао и Ђон, кројач из Новог Брда, који је умро у Дубровнику 1441. Према дубровачким архивским документима, у којима је тепих први пут забеле-жен 1283, употреба тепиха је била незнатна у XIV веку. Тек од краја тог столећа чешће су вести о те-писима у кућама свих друштвених категорија, а на-рочито међу пучанима. Подаци су бројнији у XV веку а тада су појединци имали по неколико кома-да, један је 1480. имао 16 тепиха. И вести из Ср-бије о теписима углавном се односе на XV век, што дозвољава да се претпостави да су управо тешњи додири са Османлијама придонели прихватању на-вика и укуса Истока. У Дубровнику су турски тепи-си били познати од тридесетих година XV века, да би постали уобичајени у наредном столећу. Тур-ских тепиха морало је бити и у Србији; у XVI веку већ су се означавали као „ћилими". Остаје засад непознато да ли су се теписи користили и за засти-рање подова или само за прекривање клупа, шкри-ња, кревета.

ЛИТЕРАТУРА: V. Нап, *ОгЦеп1а1т ргеатеИ и ге-пезапжот Оибго^тки,* РОР 6-7 (1958); С. Руден-ко, *Цревнепшие в мире художественние коври и ткани,* Москва 1968; Џ. Севиџ, *Унутрашња декора-ција,* Београд 1969; Д. Стојановић, *Оријентални теписи и ћилими,* Београд 1971; Б. Крстић-Владић, *Традиционално ћилимарство у Србији,* Београд 1985.

Ђ. Петровић

САГРЕШЕНИЈЕ - израз који у средњовеков-ном српском праву означава *кривично дело* - про-тивправну и друштвено опасну радњу која угро-

жава неки јавни интерес. Термин се среће први пут у Душановом законику, док старији извори ко-ристе за кривично дело различите изразе *(обида, кривина,* а понекад и *длг,* мада та реч има више значења). Пре Душановог законика правни споме-ници употребљавају само глагол *сагрешити* за про-тивправну радњу. Тако на пример, у уговору краља Милутина са Дубровником од 1282. године стоји: *И јако што сагреше кралевству ми, да се судом исправламо, како е по закону.*

Душанов законик разликује *сагрешеније духовно* (чл. 5), којим се дефинишу кривична дела против вере, и *сагрешеније,* као општи назив за кривично дело (чл. 52). У повељама објављеним после Ду-шановог законика сагрешеније је прихваћено као општи назив за кривично дело и неколико пута се ја-вља у формули *разве едине невере, а ни за едино ино сагрешеније* (повеља цара Душана властеличи-ћу Иванку Пробиштитовићу од 1350; повеља којом цар Урош поклања острво Мљет которској властели Биволичићу и Бучићу; повеља којом цар Урош по-тврђује баштину кесару Прељубу).

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 18-22.

С. Шаркић

САЈМОВИ в. *Панађур.*

САКАЋЕЊЕ - врста телесне казне која је у средњем веку била често коришћена. Сакаћење се сматрало ублажавањем смртне казне и неком вр-стом замене за смртну казну. Како су такве казне биле погодне и за генералну превенцију, њихова примена је била доста добро разрађена. Немамо довољно података о развитку оваквих казни у срп-ском праву пре кодификаторског рада цара Душана и због тога се прави преглед таквих казни може пратити углавном према Душановом законику. Основни облик сакаћења који налазимо у Законику је одсецање обеју руку (чланови 87, 97, 131), сече-ње језика (21, 162) или носа (53, 54) и сечење уши-ју (69), затим ослепљивање, које може бити само-стална казна (145, 146), а може бити извршено и пре извршења саме смртне казне, како би смртну казну учинило још грознијом (149). Све те застра-шујуће казне су прихваћене из византијског пенал-ног система и састављачи Законика су могли да их нађу у Властаревој синтагми. За изрицање казни сакаћења постоје примери и у претходном време-ну. Када се почело ширити богумилство велики жу-пан Стефан Немања је сазвао сабор на коме је при-хваћено да се вођи и старешини богумила одсече језик. Стефан Немања се у томе угледао на византиј-ске казне против јеретика.

Систематско увођење казни сакаћења је за узор, опет, имало византијско право. Кривична дела за која је била предвиђена тако тешка казна као што је сакаћење указивала су на систем вредности зашти-ћен Законикoм. На првом месту је била одбрана православне вере, због чега се одсецањем руку ка-жњавао онај који би продао православца иновер-цу (чл. 21). У сврху заштите чврстог сталешког по-ретка предвиђена је казна сечења руке властелинки и себру који би били ухваћени у блуду (чл. 54). Да-ље, себар је за учешће у забрањеном *себрова збору* (в.) ризиковао изрицање казне урезивања ушију (чл. 69). Ако би себар убио властелина, чекала би га казна одсецања обеју руку (чл. 94), а ономе ко би властелину или другом угледном човеку ишчупао браду претила је иста казна (чл. 97). Одсецањем руку претило се и код убиства *нахвалицом* (чл. 87), као и за силовање или отмицу властелинке (чл. 53). Одсецањем руку и језика бивали су кажњавани и пристави, ако би *преправили суд,* односно на неки начин фалсификовали судску одлуку (чл. 162). Вој-ник који би се умешао у двобој у војсци, по Би-стричком, Атонском и Ходошком рукопису у ста-ријој редакцији и по рукописима млађе редакције, био би кажњен одсецањем руку (чл. 131). Пропису-јући ослепљивање за лопове, Законик је наставио сурову борбу са разбојницима и лоповима (чл. 145, 149). Засебно место заузима случај пијанца, коме се за вређање и злостављање људи, тј. за одређена кривична дела учињена у пијаном стању, претило вађењем ока и одсецањем руке (чл. 166). Ту се мо-же видети намера законодавца да сузбије свако на-сиље.

Казна сакаћења није била ограничена самб на припаднике потчињених сталежа, него је била пре-двиђена и за властелу, као што је случај у члано-вима21, 53, 54, 87, 145, 147, 149, 162, 166. Душанов законик је увеб систем телесних казни са осакаће-њем, прихватајући из византијског права и наме-ру да се у начину кажњавања огледа кривично дело, тако што ће сакаћење погодити онај део тела који се

могао довести у везу са извршењем кривичног де-ла. Та је симболика имала своје место у пеналном систему, нарочито у својој функцији генералне пре-венције.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* II, 59-62; А. Соловјев, *Законик цара Стефа-на Цушана 1349. и 1354. године,* Београд 1980, 188-189, 217-219, 248-249, 253-254, 282-283, 293-296, 307,310-311.

Б. Марковић

САМОДРЖАЦ (ашократсор, дослован превод византијског царског епитета који је, опет, превод старе римске царске титуле император) - У визан-тијској царској титулатури автократор се чешће ја-вља са појачаном хеленизацијом царства Ромеја за владе цара Ираклија (610-641), када цареви узима-ју грчке титуле *ђаоАгт,* ашократсор. Отада се ти-тула автократор у различитим приликама придаје главном цару, док се његови сацареви (савладари) називају само *василевс,* али када се они спомињу заједно са главним царем то се чини у множинском облику **01 рао1А**.еГ$ (кш ашократорех). Крунисање бугарског владара Симеона за цара (913) а и при-знање његове царске титуле, које је ускоро уследи-ло са византијске стране, унели су значајне проме-не у титулатуру византијских царева: они све чешће користе титулу автократора коју уносе и у званична законска акта, желећи тиме да истакну разлику свог положаја у хришћанској васељени према царевима Бугарске. У позновизантијској историји под дина-стијом Палеолога (1259-1453) титула автократора променила је своје значење, јер је од времена владе Андроника II Палеолога (1282-1328) поред главног цара носи и његов савладар. То правило се сасвим усталило за савладарства Михајла IX (1294-1320), најстаријег сина Андроника II Палеолога.

У средњовековној Србији титула самодршца (ав-тократор) јавља се знатно пре проглашења царства (априла 1346). Иако је у Византији била саставни део титулатуре цара, титула самодршца се у Срби-ји није употребљавала у свом буквалном значењу: овде је означавала српске владаре као независне ко-ји су владали по милости Божјој а не по вољи и на-редби неке стране земаљске власти. У житијима се већ велики жупани Стефан Немања и син му Сте-фан називају самодршци или самодржавни господа-ри (списи св. Саве, Стефана Првовенчаног, Домен-тијана и Теодосија), али нема примера да су они то уносили у званичне документе.

Титула самодршца први пут се јавља после кра-љевског крунисања Стефана Првовенчаног (1217) у потпису повеље Мљетском манастиру, што пока-зује да је он са краљевском круном примио право и на титулу самодршца. За владе синова Стефана Првовенчаног титула самодршца јавља се у потпи-су повеље краља Владислава из 1234. године, док се у време краља Уроша (1242-1276) први пут ја-вља у интитулацији његове повеље цркви Богороди-це у Стону. Сасвим је извесно да се у српској кра-љевској канцеларији титула самодршца усталила за владе краља Милутина (1282-1321), јер се јавља у интитулацијама и потписима његових повеља. У време краља Стефана Дечанског (1321-1331) киту-ла самодршца јавља се у интитулацији његове де-чанске повеље (1330), као и у потпису повеље При-зренској епископији (1326). За владе Стефана Душана (1331-1355) појава титуле самодршца за-висила је од времена издавања његових повеља, као и од језика којим су оне писане. Среће се у инти-тулацијама и потписима Душанових краљевских повеља писаних српским језиком, али само када је у питању он као краљ, док се не придаје и његовом сину, младом краљу Урошу. То показује да је у Ср-бији титула самодршца, према ранијим византиј-ским узорима, остала привилегија главног владара и да није припадала савладарима.

Промене у употреби титуле самодршца запажа-ју се у српским повељама после царског круниса-ња Стефана Душана (16. априла 1346). Та титула се и даље јавља у интитулацијама, али је нема у потписима повеља у којима је Стефан Душан нај-чешће споменут као „благоверни (верни) цар Срба и Грка". Стефан Душан је очигледно сматрао да узимање царске круне подразумева и његову пуну независност коју више не треба истицати употре-бом титуле автократор у потписима српских повеља. Што се тиче грчких хрисовуља, њих је Стефан Ду-шан и пре крунисања грчки потписивао као 2те'фа-го$ еЧ> Хф тф Оеф лтото'* краАтр, да би већ после проглашења за цара (крајем 1345) следио примере византијских царева и такве хрисовуље грчки потпи-сивао као 2те'фауо$ *еу* Хф тф беф (Зао(.А,ег)$ ***ка1*** ашократсор ЕерјЗгоз кас 'Рсои.агка* (хрисовуља Ивирону из јануара 1346). Из времена владе цара

Уроша (1355-1371) нема примера да је он у интиту-лацијама и потписима повеља употребљавао титулу самодршца.

После нестанка царства у Србији (1371) титула самодршца јавља се у повељама неких господара који тиме истичу свој политички независан поло-жај. Пре свега у грчки писаној хрисовуљи деспота Јована Угљеше (фебруар 1369) коју је потписао као ***бголбтгр*** кси ашократсор. У повељама кнеза Ла-зара Хребељановића јавља се термин „самодржав-ни господин" док се његов син Стефан, иако турски вазал, потписао са титулом самодржац (1397).

ЛИТЕРАТУРА: ВгеТпег, *Б'оп§Ше с1е& Шгез гтрепаих а Вугансе: Васпкет е(атокрашр,* Вуг. **2е1тзсћпгт** 15 (1906) 161-178; Е. бтет, *Роз(-соти1а(е(* ***атокоато)ога,*** Ме1ап§еб ВМег, Апгшаце ае 1Тп-бтплт де РћПо1о§1е ет сГНЈбтоце опепта1еб 2 (1933/4) 869-912; Ст. Станојевић, *Студије о српској дипло-матици. Интитулација,* Глас САН 92 (1913) 110-162; *Потпис,* Глас САН 106 (1923) 50-96; Г. Остро-горски, *Автократор и самодржац,* Глас САН 164 (1935) 95-187 (= *Сабрана дела* IV, 281-364); Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија др-жава, Кнез Лазар,* Београд 1975, 125-137; С. Мар-јановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањи-ћа. Циполматичка студија,* Београд 1997, 61-69.

Б. Ферјанчић

САМОСТРЕЛ - водеће стрељачко оружје сред-њег века. Појављује се први пут у Европи крајем X и почетком XI века у италијанским градовима. Због његове огромне разорне моћи, на Латеран-ском концилу 1139. године донета је одлука да се не сме користити против хришћана. То је направа код које је лук учвршћен на постољу-држаљу, на коме је уређај за задржавање и окидање тетиве. На држаљу се налази жлеб или вођица за стрелу. Лук је од др-вета, рога и метала. Постоље је било дрвено и поне-кад обложено слоновачом или металом. Код мањих самострела оно је могло бити и од гвожђа. Окидач је од гвожђа у облику зупца или благо повијене ку-ке, да се може запети тетива и лако окинути. Обарач је од гвожђа различитог облика, у XIV и XV веку најчешће у облику савијеног колена. На врху те-мена лука налази се узенгија кружног или полу-кружног облика, која служи за стављање стопала приликом запињања лука. Термин самострел који се употребљавао у српским земљама је старословен-ског порекла. У Дубровнику је самострел називан *балистра* или *балиста.* Поуздане потврде о упо-треби самострела у Србији су из XIV века са живо-писа једног непознатог светог ратника у цркви Све-тог Димитрија у Пећи као и у Минхенском псалтиру. Његова употреба је нарочито била раши-рена у доба Деспотовине.

Самострел - Пећка патријаршија

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оруж/е у сред-њовековној Србији, Босни и Цубровнику,* Београд 1957; В. Ретгсмс, *8атоз(геИ гг гћггке Уојпо% тигеја МА,* Уебшк Уојпо§ тигеја 4 (1957); О. бкпуатс, *8ато8(ге1 г пје§оуа рптепа и XV уеки,* Уебшк Уо-јпо§ тигеја 11-12 (1966).

Н. Лемајић

САНДАЛЕ - Најједноставнији тип обуће је вр-ста сандала које се састоје од дебљег ђона и уских ременова који обухватају рис и везују се око скочног зглоба. У Египту су ношене од Старог царства да би доцније ђон био повезан ременом који је прола-зио између палца и другог прста. У Месопотамији су ушле у општу употребу од II века пре Христа. Биле су познате у Грчкој - Нуроаегтпа, Риму - бо1еа.

Често су приказиване на живописима и минијату-рама средњовековне Србије на ногама апостола, пророка, светих лица, понекад и Христа и дечака. Обуване су на босу ногу, имале су малобројне ре-мене од коже, лике (?) који су, као и на староъеков-ним сандалама, пролазили између палца и другог прста. Како су имале симболичко значење скром-ности и материјалног сиромаштва, што је била врли-на према учењу цркве, приказиване су и на ногама пастира (Пећ, црква Св. Димитрија). Реална предста-ва таквих сандала види се у сцени Прање ногу у Старом Нагоричину: скинуте сандале са једним ко-жним ременом на врху ђона, два са стране и једном омчом с друге стране. У Хиландарском и Студенич-ком типику одређено је да *браћа* добијају годишње по перперу да би купили одећу и обућу, највероват-није такве сандале. Грчка реч гшббг)и.а је пренета са **окоуцЈА.** Наследнице тих сандала су данашње не-што поједностављеније тзв. „апостолке" или „ја-панке". Друга два типа сандала, овог пута лаика, приказана су на минијатури у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (1412) на ногама не-колицине чланова рударског судског колегија Но-вог Брда. Један тип се састоји од шире траке косо постављене преко риса и придржане ременом обави-јеним око скочног зглоба. Други тип је био саврше-нији модел сандала на прелазу ка отвореним ципе-лама. Он је имао делимично затворен петни део са два ремена која су се обавијала око скочног зглоба; предњи део су чинили: шира трака повише прстију и два уска ремена преко риса, фиксирана за шири полукружни део пришивен за ђон средином стопа-ла. Оба типа сандала могли би се уврстити у лаку обућу становника градских насеља, занатски про-извод месних обућара. Можда су то биле *окопице* које се наводе у ценовнику обућарских услуга у Но-вом Брду у поменутом законику.

ИЗВОРИ: *Списи св. Саве,* изд. В. Ћоровић.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

САНЏАК (запсак, ш/а) - појам са основним зна-чењем *застава.* У Османском царству то је назив за већу војноуправну територијалну јединицу ко-јом је управљао *санџак-бег* (в.). Санџак се оснивао одмах по коначном освојењу једне веће области. У војно-организационом смислу, територија једног санџака обухватала је просечно десетак зијамета и стотинак *тимара* (в.), мада су се бројке од санџака до санџака значајно разликовале. У управном по-гледу, санџак се састојао од више нахија и једног или више кадилука. Неколико санџака сачињавало је један беглер-беглук (ејалет). Многи погранични сан-џаци, из којих се кретало у даља освајања (Скоп-ски, а потом Босански, Видински и Смедеревски) звали су се *слободним санџацима* (бегђезт бапса§ј). Њихови санџак-бегови били су познате војсковође са много ширим овлашћењима од других санџак--бегова.

С друге стране, санџаком се звала највећа орга-низациона јединица одређених војних и друштве-них редова, као што су војнуци, акинџије, Јуруци, Цигани и др. На челу таквих санџака такође су ста-јали санџак-бегови. Међутим, такве организационе јединице нису морале да имају своје засебне тери-торије. Могле су се простирати на неколико војно-управних санџака.

ЛИТЕРАТУРА: Н. А. К.. ОЉћ - Н. Во\уеп, *1з-1атгс босгеРу апа[1] Хће Ј^езХ. А бшду о{ Хће 1трас1 о{ ЖезХет СшИгаИоп оп Моз1ет Сиһиге гп хће Иеаг Еаз1*1-1, Охгога 1960[7], 137-166; І. Метш Кипт, *Тће би1Шп'**8** бегуапХз. Тће Тгапз{огтапоп о{ Опотап Ргоугпсга1 СоуеттеШ, 1550-1650,* Ие\у Уогк 1983; Х. Шабановић, *Управна подјела југословенских зе-маља под турском владавином до Карловачког ми-ра 1699 год.,* Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 171-204; Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Ср-бији у XV и XVI вијеку,* ИГ (1955) 59-78; Н. ба-ћапоујс, *Возаткг раза1ик,* багајеуо 1982[2].

А. Фотић

САНЏАК-БЕГ (запсак ћеу, тТг-ј 1Туа) - запо-ведник *санџака* (в.), основне војноуправне једини-це у Османском царству. Као заповедник *спахија* (в.) свог санџака, био је непосредно одговоран за њихов одзив. Имао је право да предлаже додељива-ње или повећавање *тимара* (в.) заслужним спахи-јама, као и његово укидање непослушнима. У миру је бринуо о функционисању тимарског система. У војном погледу био је подређен *беглер-бегу* (в.), док је у управном погледу представљао непосред-ни извршни орган султанове власти. Био је дужан да пружи сву неопходну помоћ специјалним иза-сланицима централне власти. У пограничним сан-

џацима (тзв. сербест-санџацима), с проширеном надлежношћу и правом на одређену иницијативу, бринуо се о спровођењу постигнутих споразума и одржавању контаката са представницима суседне државе. У управљању санџаком његову власт је, с једне стране, ограничавао, а с друге, допуњавао *ка-дија* (в.). Уживао је приходе са свог хаса који се на-лазио у оквиру санџака. Приход је зависио од ве-личине и значаја санџака, али и од година и заслуга санџак-бега: од 150 000 до 600 000 *акчи* (в.) годи-шње. Санџак-бег је имао право да истакне један туг (коњски реп) као ознаку свог достојанства. У рано доба османске државе санџак-бегови су по-тицали из старих племићких породица, међутим, од времена Мехмеда Освајача они су се по правилу регрутовали из редова султанских *склава* (в.).

У османским документима на српском језику, поред назива санџак-бег, користили су се и други термини: *санџак, војвода, господар, од Херцегове земље санџаку Хамза-бегу* (1471); *војвода Синан--бег, господар земље Херцегове* (1475). Крајем XIV и током XV века, делови новоосвојене територије која није била довољно велика да би се основао чи-тав санџак били су додавани на управу погранич-ном санџак-бегу. Такав санџак-бег, као скопски (од 1392), имао је знатно шира овлашћења: надзирао је суседне трибутарне господаре и имао је право да сам организује и предводи мање освајачке по-ходе. У српским изворима називао се *крајишки вој-вода, крајишник,* док је у османским познат као *уџ--бег.* Власт скопских крајишника постепено се ши-рила преко делова Косова и Рашке до Сарајева, све док 1455. године те области нису коначно потпале под турску власт.

Посебни санџак-бегови управљали су санџаци-ма који нису представљали територијалне, него само организационе јединице неких војничких и друштвених редова (војнуци, акинџије, Јуруци, Цигани).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 309-313; 1-2, 69, 249-250, 280-281.

ЛИТЕРАТУРА: Н. А. К. ОШћ - Н. Во\уеп, *1з-Штгс босгегу агга*[1] *(ће Ше8(. А б(иау о{(ће 1трас(о{* ***УУе8****(ет СшИжпоп оп Мопет СиНиге т (ће Иеаг Еаз(* 1-1, Охгога* 1960[7], 137-166; І. Мехш Кштс, *Тће биПаШз бегуаШз. Тће Тгат{огта(гоп о{0((отап Рго\ШсШ1 СоуеттеШ, 1550-1650,* Иеу/ Уогк 1983; Н. баћапоуш, *РосеШк (игзке ч1ад.аугпе и Вотг,* ОосН-§пјак *В* ВпЧ 7 (1955) 37-51; Х. Шабановић, *О орга-низацији турске управе у Србији у XV и XVI вије-ку,* ИГ 3-4 (1955) 59-78; Н. баћапоуго, *Возатко кгајте 1448-1463,* ОоШзпјак Ш ВпЧ 9 (1958) 177-220; Н. **8аћапоУ1с,** *Воваткг раШик,* багајеуо 1982[2], 25-47; А. Стојановски, *Кратак осврт на изворе и литературу о Скопском крајишту,* Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карло-вачког мира 1699, Београд 1989, 55-62.

А. Фотић

САОБРАЋАЈ - у средњем веку одвијао се коп-неним и воденим путем. Копнени саобраћај могао је бити каравански или колски у зависности од кон-фигурације земљишта, очуваности путева, сред-става којима се обављао, као и од самих учесника. Водени саобраћај обављао се морем и рекама. Уче-сталост саобраћаја у појединим крајевима, као и његова развијеност, били су условљени пре свега економским, пословним интересима трговачких си-ла, као и значајем појединих, рудама, трговима и градовима, богатих области.

Мрежа путева била је разграната, али је квали-тет самих путева био неуједначен. Пропали римски путеви условили су развој караванског транспорта по брдовитим и теже приступачним теренима који су били непроходни за колски саобраћај, карактe-ристичан за равније пределе у унутрашњости срп-ских земаља (Поморавље, Полимље, доњи ток Дри-не, Хвосно, Косово и др.).

У средњем веку постојале су према изворима две врсте путева: цесте и путеви. Цеста је означа-вала главни пут који је припадао главној путној мрежи, док се термин пут односио на путеве ло-калног карактера. Неки путеви били су наслеђени из римског времена (Војна цеста од Београда за Цариград, пут левом обалом Велике Мораве за Бе-оград, пут од Косовске Митровице за Пећ, Ђакови-цу и Призрен и др.), док су други изграђивани вре-меном. Ширина путева је такође варирала. Велике цесте биле су ширине између 3,5 и 4,2 метра. У Византији су постојали прописи по којима су вели-ке цесте морале бити широке 8 стопа, односно 2,7 метара, док су Дубровчани такође актима регули-сали ширину путева, при чему су они од југа пре-ма северу морали бити широки 2,1 м, а путеви ко-ји су водили према виноградима 1,4 м. Просечна ширина караванских путева износила је између 1,5 и 3 м. Колници, као путеви којима се одвијао

колски саобраћај, били су широки између 3 и 4 ме-тра (в. *копник).*

Коришћење извесних путева и обим саобраћаја на њима, зависили су од развијености и проспери-тета рударских, трговачких или политичких цен-тара у које су водили. Извесне промене које су по-гађале те центре одражавале су се и на путеве и саобраћај који су у тим случајевима на одређеним деоницама полако замирали или потпуно нестајали. Такав је био случај са престанком рада рударског центра Брсково. С друге стране, одређивањем Бео-града за престоницу за владавине деспота Стефана Лазаревића и његовим прерастањем у велики тр-говачки, привредни и културни центар, саобраћај-ни токови се, почетком XV века, све више преу-смеравају ка њему. Једна од главних саобраћајних жила Балканског полуострва био је Војни пут од Београда за Цариград, који је обезбеђивао жив тр-говачки промет између Истока и Запада. У римско време Војна цеста је била широка 6 метара и по-плочана великим камењем или посута песком. Тај римски плочник одржао се у највећој мери до сре-дине XVI века, што је олакшавало кретање путем. Калдрмисање путева по угледу на Римљане спрово-дили су у средњем веку и Словени, а касније и Тур-ци, али не у тој мери квалитетно. Под турском вла-шћу одржавање калдрме на путевима спадало је у обавезе хришћанског становништва.

Дубровачка караванска трговина која је била усмерена ка Босни и Србији кретала се ка Поли-мљу, где се роба углавном претоваривала, преко два главна пута: у!а Оппе или У1а Вобпе и **уја** Језе-га или *\'m* Апа**§а51л.** Из Полимља су се даље рачва-ли путеви према унутрашњости Србије и Босне.

Преко река су се на одређеним местима нала-зили дрвени или камени мостови који су омогућа-вали наставак путовања, или су путници и роба превожени скелом. О томе је почетком четврте де-ценије XV века оставио сведочанство Бертрандон де ла Брокијер, француски путописац, забележивши да је на тај начин прешао реку Мораву када је ула-зио у Србију деспота Ђурђа Бранковића.

Главно транспортно средство у средњовековном караванском и брдско-планинском саобраћају пред-стављала је теглећа стока: коњ, мазга, магарац, док су у равничарским пределима по друмовима била коришћена кола различитих типова и димензија са сточном запрегом: биволима, воловима и већим ко-њима. Остало је забележено да је за пренос тежих терета на већа растојања, изузетно, коришћена и ка-мила. Кола су коришћена углавном за пренос робе. Постојале су две врсте кола: двоколице или коле-сник и кола на четири точка. У средњем веку кола су још називана и *возница* (в.). Сведочанство о изгледу ових кола пружају представе на фрескама у мана-стирима Сопоћани и Дечани. На једној фресци на-сликане су двоколице у које су упрегнута четири вола, док су на другој у њих упрегнута два коња. Изглед кола са четири точка остао је познат на осно-ву минијатура у Минхенском псалтиру из XV века. Колесник је био више употребљаван у планинским пределима због своје лакше покретљивости и ма-њих димензија, док су тежа и масивнија двоосовин-ска кола коришћена више у равничарским предели-ма. Колима је путовао и цар Душан заједно са својом свитом када се кретао кроз мање брдовите крајеве. Путовање колима, чак и на Цариградском друму није могло бити у потпуности обезбеђено дуж чита-ве трасе. У зависности од годишњег доба и времен-ских прилика, кола су могла постати непотребан те-рет. Тако је 1172. године, у крсташкој поворци која се кретала овим путем, немачки племић Хајнрих Лав, на деоници између Браничева и Равног, морао одустати од даље вожње због честог заглибљивања кола. Као посебно транспортно средство за пренос болесних, старијих и угледних људи коришћене су носиљке.

У комуникацији и размени порука и информаци-ја на државном нивоу важно место у средњем веку заузимали су курири. Словенски термини за њих били су књижници, листоноше и *књигоноше* (в.). Они су били нарочито плаћени да у име дубровач-ке владе преносе преписку са посланицима, кон-зулима, колонијама и по потреби уручују позиве за суд у Дубровник. Дубровачка влада је за њихова путовања обезбеђивала оружану пратњу. Велики трговци су имали сопствене гласнике који су прено-сили њихова писма, јер се обична преписка одвија-ла споро, посредством каравана који су преузимали приватна писма и носили их у унутрашњост према адресатима. Венеција је још у XVI веку свој по-штански саобраћај за Цариград обављала преко Ко-тора и Плава. Курире за овај комуникациони канал обезбеђивали су становници два црногорска села који су раздаљину од Котора до Цариграда прева-љивали за 18 дана.

Трајање путовања зависило је од више чинила-ца: годишњег доба, временских услова, конфигу-

рације терена, врсте транспорта и средстава којима се саобраћај обављао, сигурности и познавања пу-та, као и од опште политичке и војне ситуације у појединим регијама или деоницама путева. Путова-ње зими трајало је дупло дуже него у летњем пе-риоду. Лети се из Крушевца у Дубровник стизало за 7-8 дана, док је путовање зими на истој релацији трајало 10-15 дана. Из Дубровника се до Требиња путовало 2 дана, Благаја 2 дана, Високог 4-5 дана, Пријепоља 6 дана, Прача 6-7 дана, Сребрнице 7-8 дана, Београда 10-12 дана, док је путовање за Цари-град трајало 25 дана, с тим што су курири до цар-ског града на Босфору стизали за 15 дана. Курири су из Београда у Дубровник стизали за 6 дана. До Рудника, Трепче и Новог Брда Дубровчани су сти-зали за 7 дана по добром времену, док се за време неповољних услова путовање продужавало на 12 до 15 дана. На путевима су се налазиле и станице за измену коња које су још у Византији функциониса-ле по примеру римских мутација.

Битан фактор у саобраћају била је и безбедност путева. У нестабилним временима и због опасно-сти од препада и пљачке на друму, критичне део-нице су заобилажене, што је путовање чинило знат-но дужим. Заседе на путевима које су постављали разбојници или великаши ради пресретања карава-на биле су уобичајена појава, нарочито у време сла-бљења централне власти. Турци су у XV веку, у зимском периоду чак одређене делове уских пла-нинских путева посипали водом која би се потом заледила и тако онемогућавала пролаз противничких војски. Мере обезбеђивања главних путева у Срби-ји постављањем стража биле су у средњем веку и законски санкционисане о чему сведочи 157. члан Душановог законика (в. *стража)*. Сачувани топо-ними Вардиште, Варда (у близини Вишеграда и средњовековног града Бихора код Берана) упућују на претпоставку да су се на тим местима налазиле страже које су обезбеђивале путеве. Млечани су да-вањем поклона словенском становништву и албан-ским племенима поред пута кроз Црну Гору и Алба-нију од Котора ка Цариграду, осигуравали заштиту куририма. Каравани, курири и дубровачка послан-ства која су се упућивала у српске земље нису се ослањали на овакве прописане мере обезбеђивања путева већ су имали своју наоружану пратњу (зсог-Та). У случајевима када се нека значајнија личност кретала кроз непознате пределе или области, доде-љиван јој је водич или проводитељ. Главне саобра-

ћајне правце (нпр. Војна цеста) преко српских зе-маља у средњем веку користиле су различите вој-ске (крсташи у XI и XII веку) као транзитне путеве, али и непријатељске војске које су у својим пљачка-шким и освајачким походима упадале на српску те-риторију (Угри, Турци).

Саобраћај који се обављао воденим путевима везан је углавном за приморске градове и градове на великим рекама. Дубровник је као најзначајније трговачко средиште на балканској страни јадран-ске обале био полазиште како каравана, тако и по-морског транспорта ка српским земљама и читавом Средоземљу. Бродови натоварени робом пловили су из Дубровника до Котора, Будве, Бара, Улциња и Св. Срђа на Бојани, одакле је роба преузимана и транспортована караванима у унутрашњост Бал-канског полуострва. На исти начин, пловили су до споменутих лука посланици и курири Дубровачке републике. Остало је забележено да је 1320. годи-не једно посланство упућено краљу Милутину пло-вило морем до Бара, а одатле наставило копненим путем. Приморски градови су међусобно одржава-ли везу углавном поморским путем, тако да је стари римски пут који се протезао поред обале веома ма-ло коришћен. Међутим, Дубровчани су преко стон-ске Превлаке, да је не би заобилазили, копном пре-носили своје лаке барке на другу страну. Јадранско море, које се налазило под потпуном контролом Ве-неције, било је обезбеђивано од пиратерије патрол-ним крстарењем млетачке ратне флоте. И поред то-га, гусари су повремено пресретали и пљачкали бродове.

Други правац кретања трговачких бродова био је према реци Неретви, и он је био од првенственог значаја за босанско и херцеговачко залеђе. На ушћу Неретве, које је представљало улаз у Захумље и Бо-сну, налазила су се пристаништа у која су се укот-вљавали бродови из читаве Далмације и са италијан-ске обале. Најважније место је био трг Дријева, док су веће лађе биле усидрене код острва Посредни-це. Трговина и транспорт који су се обављали пре-ко Задра, Трогира и Сплита такође су били од ва-жности за босанску државу. Дубровчани су редовну везу са Венецијом одржавали успостављањем пло-видбе две галије, које су устаљено саобраћале из-међу два града. У односу на Дубровник, Котор је, иако поморски развијен град, на основу подручја пословања и праваца пловидбе био у подређеној улози. За Србију је било значајно и пристанишно

место у Сењу који је представљао излазну луку тр-говачког пута кроз Посавину за Београд. У унутра-шњост Србије улазило се и преко ушћа река Бојане, Дрима, Мата, Ишмиа, Врега, Девола и Војуше, ода-кле су се рачвали сувоземни путеви. Пловидба Ду-навом такође је била веома развијена, тако да је Бе-оград имао велико пристаниште наслеђено још из римских времена. Путовање из Београда у унутра-шњост Србије могло се одвијати Војном цестом, али и Дунавом до Браничева, где су се у средњем веку путници искрцавали и потом упућивали у уну-трашњост Србије.

У поморском и речном саобраћају коришћене су различите врсте чамаца и бродова. У млетачкој и дубровачкој флоти најчешћа врста брода била је *га-лија* (в.), ратна лађа са посадом која је бројала и до 300 људи. Мањи бродови су биле бригантине, бар-ке и гондоле. У Боки Которској најчешће су од хра-стовине грађене веће и мање барке носивости од 7 до 13 тона. Ту су се градиле још и скабе и цакоре, отворени бродови с четвороугаоним или крстастим једром. Највећи бродови који су се градили на овом месту били су баркозији, једрењаци са два једра, покривени палубом, са једним чамцем и два сидра. Они су били намењени за пловидбе на дужим ра-стојањима, носивости од неколико десетина тона. Свој зенит бокељско бродоградитељство достигло је средином XV века. Тада је которска трговачка фло-та бројала преко 20 баркозија, око 20 барки, и већи број мањих бродова (наве, скабе, цаополе). Српски називи за бродове били су лађа, плав, дријево, или грчког порекла као што су катрга (галија) или ко-раб. Такође су коришћени и моноксили или топоси-1ш за пловидбу искључиво у приобалном појасу. Бродови су се градили на више приобалних места: у Дубровнику, Котору, Перасту, Улцињу и на уш-ћима албанских река.

Млетачки и италијански поморци употребља-вали су, због лакшег сналажења по Средоземном мору, средњовековне навигационе текстове - порто-лане, које су сигурно користили и морепловци Ду-бровника, Котора и других градова балканске оба-ле Јадрана, који су поседовали трговачке флоте.

ИЗВОРИ: Бертрандон де ла Брокијер, *Путова-ње преко мора,* Београд 1950, 129; Н. Радојчић, *За-коник, 13-14.*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 182-189; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку,* Зборник КЈ I, 237, 272-297; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци,* Зборник КЈ I, 73-79, 121-165; М. Динић, *Цубровачка средњовековна ка-раванска трговина,* Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305-330; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији,* Београд 1974, 16-42; *Исто-рија Црне Горе* П-2, Титоград 1970, 244-245; Р. Михаљчић, *Грчки портолани и јужна јадранска обала,* Прошлост и народно сећање, 212-214.

М. Шуица

САРКОФАГ - надгробни споменик од камена или мермера, монументалних размера и репрезента-тивне функције. У античком и рановизантијском раздобљу то су монументални споменици великих димензија у које је полагано тело покојника. Они су по правилу били смештени у засебним здањи-ма, гробницама и меморијама. Најзнаменитија ску-пина саркофага налазила се у цариградској цркви Св. апостола и извршила је велики утицај на потоњу сепулкралну праксу источнохришћанског света.

У српским земљама, појава саркофага као сред-ства владарске репрезентације везана је за стварање самосталне државе, а њихова употреба ограничена је на раздобље владавине династије Немањића. Сто-га је највећи број споменика овог типа сачуван у њиховим гробним црквама (Студеница, Милешева, Градац, Дечани). Осим владара и чланова њихове најуже породице, саркофази су обележавали још и гробове црквених поглавара (споменици у Пећкој патријаршији). Ретким одступањем од овог правила могу се сматрати два игуманска саркофага (Сопо-ћани, Лешак код Тетова) и један властелински (Де-чани).

У односу на античке и рановизантијске праузо-ре, средњовековни српски саркофази имају другачи-ју функцију. Они су по конструкцији композитни а не монолитни и користе се искључиво као над-земно, споменичко обележје, док се сама сахрана врши у *гробници* (в.) над којом се саркофаг поста-вља. Сачувани владарски саркофази припадају јед-наком типу. Састоје се од постоља, ковчега кон-струисаног од плоча, и поклопца са закошеним страницама. Израђени су од фино исполираног мер-мера и осим профила немају другог украса. Сар-кофази црквених поглавара једнаког су облика као владарски, али по правилу садрже богат плиткоре-

љефни украс. Репертоар мотива и њихова симбо-лика у целини припадају кругу сепулкралне пла-стике византијског света.

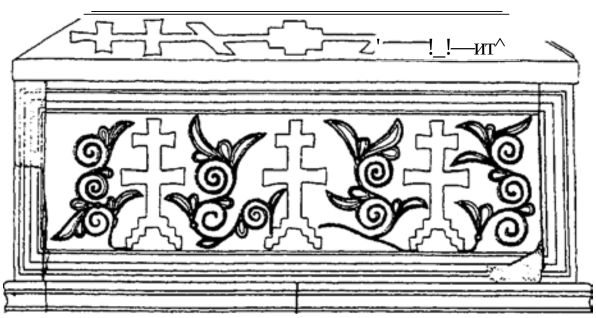

Саркофаг архиепископа Никодима - Пећка патријаршија

ЛИТЕРАТУРА: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку,* Београд 1992; М. Чанак-Ме-дић, *Архитектура прве половине 13. века, 2, Цркве у Рашкој,* Београд 1995, 68-71.

Д. Поповић

САСИ - назив немачких рудара који су у Срби-ју дошли средином XIII века (вероватно 1241/42), по свој прилици из Угарске. Први пут се спомињу у једној српској повељи из 1254. године у околини рударског места Брсково (код Мојковца, Црна Гора). Касније се јављају у Руднику, Трепчи, Јањеву, Рого-зни, Новом Брду (једном је забележено са немач-ким именом №иеоег§ће), и у другим рударским местима Србије, Босне и Бугарске. Трагови у то-пономастици се налазе на још већем пространству, готово свуда где је у средњем веку било рударства. Временом су се Саси асимиловали у словенској средини, а њихово име се преносило на становни-ке рударских општина. То важи нарочито за тур-ски период када је сваки рудар обележаван именом Саса. У овом контексту Саси нас првенствено инте-ресују као елемент друштва и заједница са посеб-ним правом.

Нису сачуване привилегије са којима су Саси дошли у Србију, али се из онога што се зна о њи-ховом положају може закључити да су садржале: право на слободно истраживање и покретање ру-дарских радова (в. *рударство),* слободу вероиспове-сти (у рударским местима налазимо католичке цр-кве) и судску аутономију, која је оличена у посебном саском суду који се једном спомиње (сипа Теогошсо-гиш). Из владарских повеља од времена краља Ми-лутина види се да су Саси у споровима са домаћим људима и са далматинским трговцима, пре свега Дубровчанима, имали посебан мешовити суд саста-вљен од једнаког броја представника сваке стране. У Душановом законику (члан 123) се цитира *закон светога краља* (Милутина) по коме је требало да се Саси суде са властелом око земље коју су заузели. Том приликом је ограничено право Саса да секу шу-ме, смели су да секу само колико је потребно рудар-ском тргу, а забрањено је било да искрчену земљу обрађују и насељавају људе. Требало је оставити да шума поново израсте.

Веома је значајан утицај Саса на рударску техни-ку и рударско право испољен нарочито у термино-логији коју преносе стари споменици и топонома-стика. Облици градске аутономије са већем *пургара* (в.) потичу такође од Саса, а нису остали ограниче-ни искључиво на рударска места. Саси су донели елементе материјалне културе која се раширила на домаћем тлу. Већ у средњовековним споменицима сусрећемо називе шнајдар и шустер (в. *занати)* ко-ји несумњиво потичу од Саса и везани су за њихо-ве карактеристичне производе.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Закон о рудницима.*

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рудар-ства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 1-27.

С. Ћирковић

САСУДИ - назив за црквене и литургичне пред-мете који служе при богослужењу. То су: путир, ди-скос (патена), звездица, рипида, кашичица, копље, губа, антиминс, кадионица и др. За чување ових са-суда и припрему евхаристије служи жртвеник - про-скомидијарион у православним црквама, а у като-личким разгорћопит, зесгехапит, засгапит.

Путир (потир, калеж, саИх) јесте чаша са стопом првенствено од сребра и злата, а у раном периоду од дрвета, ређе од других метала. У њему се меша вода и вино и служи за причешћивање, а симбо-лички представља крв Христову. Према писању је-

вanђелиста, Христос је први употребио путир при-ликом тајне вечере и установио еухаристију.

Цискос (патена) је тањирић на коме се износи хлеб и за време литургије посвећује као тело Хри-стово. И дискос је од сребра и злата и на њему су гравиране сцене Христовог рођења и страдања.

Звездица је налик на звезду, састављена од две полукружне гране које се укрштају, а на врху је нај-чешће крстић. Звездица је такође од метала и служи да заштити честице на дискосу.

Рипида (т1аће1шп) је у облику диска, на дужем дрвету, од сребра и злата, на диску су гравирани и аплицирани серафими и херувими, а на средини је фигура Исуса Христа. За време припремања све-тих дарова симболички представља небеске силе које облећу и чувају еухаристију.

Кашичица је од сребра и злата, са крстом на кра-ју дршке и служи за причешћивање верника.

Копље - ножић за сечење хлеба (нафоре).

Губа - сунђер којим се прикупљају мрвице при-ликом припремања светих дарова.

Антиминс (аптлтепзшт) је платно од лана или свиле на коме је насликано полагање Христа у гроб, у њему су ушиване мошти свеца или мученика ко-ме је посвећен храм. Стоји на часној трпези.

Кадионица (кадилница, Тћштћикт) је сасуда у коју се ставља жар и тамјан и којом се кади за вре-ме богослужења.

Артофорион-кивот, дарохранилница (тошттап-**2а,** озТешопшп), најчешће у облику кутије и цркве са кубетима од сребра, злата и дрвета, служи за чу-вање еухаристије и стоји на часној трпези у олтару. Носи се и ван цркве ради причешћивања болесних.

Циборијум - балдахин, шатор, на четири коло-нете изнад часне трпезе.

Панагерион - тањир са ликом Богородице на коме је хлеб који се износи на трпезу уз молитве посвећене Богородици.

Петохлебница (Нтлапшп) се састоји од великог тањира на коме се налазе мање посуде за пет хлеп-чића, пшеницу, вино и уље. Износи се за време бо-гослужења ради миросања верника.

Сасуда за теплоту садржи воду којом свеште-ник пре литургије пере руке.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Вгаип, *Бег сћпзШсће Акаг,* Мип-сћеп 1924; *Еисћашпа,* Мипсћеп 1960; Л. Мирковић, *Православна литургика,* Београд 1965^2, 114-124.

Б. Радојковић

САТНИК - првобитно заповедник војне једи-нице од сто ратника. Појављују се током XI и XII века напоредо са жупанима. Поред дужности у вој-сци сатницима је поверавано и обављање различи-тих цивилних послова у зависности од владареве воље. Из Летописа попа Дукљанина се види да су сатници морали правично да суде народу и да уби-ру дажбине. Сатник је био потчињен жупану и вла-дару, а временом све више овом другом.

У исправи „краља" Неретљана из 1050. поми-њу се три жупана и сатник Тихан. Неколико сат-ника је поменуто у „Локрумским фалсификатима". Око 1148. године службу сатника у Конавлима вр-шио је неки Расуат. Очигледно да током XI и XII века, на простору од Бојане до Цетине, делује већи број сатника. То потврђује и чињеница да се 1186. године у Котору нашао сатник Стефана Немање, Јура, у чијем присуству је Которско веће донело неколико одлука. Он је извршавао наређење свог владара, као што је то учинио половином XIII века и *сатник Имотски* Војислав Радошевић, који је по наређењу жупана хумског Радослава дошао у Ду-бровник да положи заклетву у име свог господара и хумске властеле. Сатници су своју основну службу вршили по жупама, а изван жупа по посебном вла-даревом наређењу.

ИЗВОРИ: Ф. Шишић, *Летопис попа Цукљанина,* Београд 1928, 198, 200, 201, 308, 307; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 1, 2; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 28.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Хумско-требињска властела,* Београд 1967, 2; К. Јиречек, *Истори/а Срба* I, 18, 87; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Београд 1996, 33, 53; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 15-16.

С. Мишић

САХРАЊИВАЊЕ - вид ритуалног поступања са посмртним остацима покојника, полагањем тела у земљу. Обичај сахрањивања потиче из паганских времена и праћен је прилагањем дарова (лични на-кит и оружје покојника, новац као путарина за пре-лазак у свет мртвих). Ширењем, а затим победом хришћанства, сахрањивање постаје обавезан део посмртног ритуала. Осим полагања у земљу, он обухвата и прописане погребне церемоније: моли-тве, кађење тамјаном, надгробне говоре. Суштина

ритуала заснована је на хришћанској негацији тела (схваћеног као земни прах који се враћа земљи), као и молитви за спасење душе и опросту грехова.

За разлику од раније праксе спаљивања покој-ника, уобичајене код свих Словена, Срби након христијанизације прихватају обичај сахрањивања. Оно се врши на освећеној земљи, на посебно ода-браним местима. Тако се некрополе по правилу налазе на височима, уз сакрална средишта (цркве и манастири), али и крај рушевина некадашњих све-тилишта. На некрополама, сахрањивање се најче-шће врши полагањем покојника у земљану раку, понекад у дрвеном сандуку, док се у крашким пре-делима рака моделује од камених плоча. Такви гро-бови по правилу се обележавају дрвеним крстом или једноставним каменим спомеником, а у по-знијим раздобљима (XIII и XIV век) јављају се и обрађене *надгробне плоче.*

Посебан вид репрезентативне сахране уочава се код представника световне и духовне елите. Њихо-ва гробна места по правилу су у црквама и при ма-настирима. Тела ових угледних покојника полажу се у посебно припремљене *гробнице* (в.), зидане или моделоване од камених плоча. Оне се обележа-вају одговарајућим, често репрезентативним спо-меницима, какви су *саркофаг* (в.), *аркосолијум* (в.), или *надгробне плоче* (в.). У случају ових репрезен-тативних сахрана карактеристично је одсуство при-лога. Гробни дарови, напротив, много се учестали-је јављају на некрополама удаљеним од црквених средишта. Ова појава је показатељ степена христи-јанизације одређених слојева српског средњовеков-ног друштва.

ЛИТЕРАТУРА: V. Сопмс, *РгИо§ рогпауапји паста заћгапјгуапја г роаЧгапја па^^годтћ зротет-Јса и пазгт кгајеугта и згедпјет уцеки, Ћд&е* зтаппе 3 (1956) 127-147; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку,* Београд 1992.

Д. Поповић М. Поповић

СБОР в. *Збор.*

СВЕДОЦИ - **1.** Обичај навођења сведока у по-вељама произашао је првенствено из њихове улоге посредника између ауктора правног чина и дестина-тара, тј. лица у чију корист је правни чин вршен. Улога посредника огледала се у томе што су се они залагали за правну ствар дестинатара код ауктора. Том приликом су њихова имена остајала забележе-на у повељама. Улога тих лица забележених у пове-љама, тј. сведока, временом се изменила. Они нису више представљали посреднике, већ сведоке који су присуствовали извршењу правног чина или ње-говом записивању. Њихово бележење у исправи означавало је и њихову сагласност са правним чи-ном о коме је у дотичној повељи било речи. Док је у јавноправним исправама присуство сведока ре-ђе и ограничено, у приватноправним оно је готово правило, с обзиром да су сведоци представљали доказ и покриће извршења одређене правне рад-ње. У владарским исправама присуство сведока је учесталије. Оно је имало тежину у оним времени-ма када је врховна власт била слаба или ограни-чена крупном властелом и када се од племства тра-жила сагласност за спровођење одређене правне радње.

Један од обичаја приликом навођења сведока, који је уносио забуну међу историчаре, било је на-вођење у исправама сведока који у време издава-ња повеље више нису били међу живима. То се де-шавало у случајевима када су они навођени као сведоци правне радње а не бележења правног чина. Дешавало се и да се повеља о одређеном послу из-да знатно касније него што се сам правни чин оди-грао, тако да се анахронизам између правног чина и његовог записивања може видети и кроз сведо-ке који су присуствовали записивању правног чина и који су временски удаљени од његовог изврше-ња. Сведоци су углавном били припадници крупног племства или чланови уског дворског круга око владара, мада се дешавало да се улога сведока при-пише и самом писару дворске канцеларије.

Сведоци су присутни и у повељама везаним за српску историју. Нарочито је било учестало при-суство сведока и њихово нотирање у повељама бо-санских владара. У својству сведока у повељама XIV и XV века јавља се властела. Тада су се племи-ћи-сведоци у повељама наводили као представници своје родбине с обзиром да се уз њихово име на-водио и додатак: *с братијом.* У једној повељи бо-санског бана Матеја Нинослава из 1240. године, издатој Дубровнику, напоменуто је да су се сведо-ци, који су наведени у повељи, том приликом и заклели. Од 1340. године у босанским повељама

уводи се обичај да се сведоци деле и наводе по областима из којих су долазили. Тај обичај је при-времено напустио босански краљ Твртко I у једној повељи Дубровчанима из 1378. године, где се напо-миње да су споменути сведоци били присутни при-ликом извршења правног чина. Дешавало се да се у повељама у списак сведока уносе и пристави чије су присуство и изјаве имале функцију јавне вере.

За разлику од повеља босанских владара, у ра-шким јавноправним исправама помени сведока су ређи, док су у приватноправним актима они уоби-чајени. У владарским повељама српских краљева сведоци се не спомињу изричито у том својству, већ се наводе присутни чиновници или властела. Само се у једној исправи краља Милутина, цркви Св. Марије Ратачке, експлицитно именују два чове-ка, Драго и Павле, у својству сведока. Они су том приликом и сасвим изричито у спомену, раздвојени од осталих осам племића који су присуствовали правном чину. Помени сведока, иако не чести, при-сутни су и у властеоским повељама с краја XIV века, после гашења династије Намањића. Место сведока у повељама могла су поред властеле и двор-ских службеника заузети и црквена лица.

2. в. *Судство.*

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о51сћ,** *МопитепШ бегШа,* 28-29, 46-47, 68-69, 226-227, 232.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о срп-ској диппоматици, Сведоци,* Глас СКА 110 (1924) 1-25; М. Динић, *Цржавни сабор средњевековне Бо-сне,* Београд 1955, 14-22.

М. Шуица

СВЕТИЉКЕ в. *Свећњаци.*

СВЕТИЊА (светинкх, бапснтаз, запсШз) - Све-тост и светиња су пре свега теолошке категорије. Светост је једно од битних својстава Божјег бића. У апсолутном смислу речи светост припада само Богу. Он је свет и извор светости и сваког освећења. „Будите свети, јер сам свет ја, Бог ваш". Примење-но на људске односе, свети су или могу бити све-ти они који су по Богу и са Богом. У ствари, на све-тост смо сви позвани без разлике. Хришћани су по своме призвању свети (Рим 12:13), јер су сарадници и пријатељи Божји (1 Кор 3:9). Први степен стица-ња светости јесте ослобођење, колико је то могуће, од страсти. Црква је света јер се кроз њу духовним усавршавањем освећују сви њени чланови, свака крштена хришћанска душа. Свети су поред Христа, пре свега Дева Марија (Богородица), апостоли, анђе-ли, светитељи (мученици, пророци, исповедници, преподобни...). Свето је, с друге стране, све оно што је посвећено и што припада Богу и његовим свети-тељима и што служи или је намењено у сврху осве-ћења: храм, црква, иконе, свете књиге, свети сасуди (богослужбени предмети: путир, дискос, свећња-ци...). Свете су одежде у којима се врше богослу-жења и свети чинови, завесе, свети су гробови и ра-ке и гробља, свети су празници у спомен и част светитеља. Једном речју, свето је све што је у фун-кцији духовног просвећења и уздизања. Оно што је супротно од тога, јесте обесвећење, оскврњење светиње, огрешење о светињу, света места, свете ствари, светитеље или о оно што светињи припа-да. То прецизно изражавају појмови *свјатотатец,* оскврнитељ светиње или онај који присваја цркве-ну имовину. Од овог изведен је појам *свјатотат-ство* (крађа у цркви).

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о51сћ,** *МопитеМа бегШа,* 11, 39, 107, 125, 128, 547, 560, 561.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Поповић, *Цогматика право-спавне цркве* I, Београд 1980, 111-114; Ј. Брија, *Реч-ник православне теологије,* Београд 1997, 195.

Р. Поповић

СВЕТОДМИТАРСКИ ДОХОДАК в. *Трибути.*

СВЕЋА - Представа о паљењу свеће као бес-крвној жртви богу и молитви, негована у хришћан-ству, нашла је свог одраза у одговарајућој симбо-личној употреби припадајућег термина. Уступање појединим манастирима и црквама од стране влада-ра и властеле редовних годишњих доходака у нов-цу (део царинских прихода на тргу или царину од панађура), воску, маслу или од пчелињака предста-вљено је у повељама под видом давања свеће па-трону цркве *(да је свећа Матери Божијој; прило-жих свећу на просвећеније Светому Николи; даде царство ми Светому Николи свећу).* У основи ова-

кве врсте даривања леже побуде искрене побожно-сти: владар прилаже редован годишњи приход да од њега увек гори свећа као молитва патрону за ду-шу дародавцу и његов вечни помен (отуда је при-родно да се за свећу уместо новца поклањао восак, масло или читав улијаник). Повеља Стефана Де-чанског Богородици Љевишкој сасвим је одређе-на: *Поставих панађур... и од тога кандило неусил-но пред чудотворним образом Пречистије у помен (ро)ду мојем до века.*

На истим теолошким основама утемељено, али другачије мотивисано, је називање свећом (од XVI века) стонског дохотка који су од Дубровачке ре-публике примали монаси манастира Хиландара и Светога Павла. Ови подаци не само да потврђују тумачење средњовековне употребе термина, већ показују својеврсну еволуцију коју је доживео. Ка-ко гордој Дубровачкој републици није пристајало да плаћа данак монасима православних манастира, чин давања дохотка заоденут је залагањем обеју страна у симболично рухо. Дубровчани су давање трибута схватали и преточили у предање као по-времену ничим обавезујућу милостињу, давану у накнаду за протеривање православних монаха из Стона и Пељешца. Са своје стране, светогорски монаси представљали су добијање новца као слање свеће *Светој Госпи* (новац се даје да од њега увек гори свећа пред иконом патрона) јер они као *моле-бници божији и вашего господства* моле бога пред њом за Дубровачку републику *(да се при тој свећи Господ Бог моли и Света Госпа за господство и здравије ваше).* Тако је у веровним писмима која су монаси собом доносили у Дубровник, док у при-знаницама о исплати, као и свакодневном говору, свећа лишена симболичне подлоге постаје ознака за сам доходак. Природно је стога да је савременик ових догађаја, Даниел Фарлати, писао како монаси примају дар који називају свећом (циосЈ сапс!е1ат уосапТ). Средњовековну упогребу термина не треба тумачити у огледалу каснијег поједностављења, од-носно схватати израз свећа неминовним извлаче-њем из контекста, као Тегтшпиз Тесћтсш (један од назива за редован доходак).

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 347, 395, 415, 431, 450, 468, 486, 579, 580, 631, 640, 678, 691,718,719.

ЛИТЕРАТУРА: А. Уибетлс, *Пзта ка1и§јега &гр-зЈаћ тапазнга па 8уе1ој Соп кпеги I у1а8(еИ Виогочас-кој (%ос1.1520 до 1792),* бтаппе ЈА2ГЈ 17 (1885) 1-^8; Р. Грујић, *Средњовековно српско парохиско све-штенство,* Скопље 1923, 72-73; М. Живојиновић, *Светогорци и стонски доходак,* ЗРВИ 22 (1983) 165-206.

Ђ. Бубало

СВЕЋЊАЦИ - Средњовековне цркве и дворови били су осветљавани разним врстама свећњака, почев од висећих, стојећих до ручних.

0

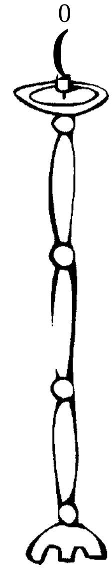

Свећњак - Грачаница

Хорос (оро, коло) је висећи свећњак састављен од шест, осам и дванаест пречки које су висиле на ланцима причвршћеним за куке утиснуте у греде и таваницу. Пречаге су међусобно спојене медаљо-нима, а на њима су висила кандила и двоструке ико-не са распоређеним копљима за свеће. Порекло хо-роса је у Византији, а затим се јавља и на Западу још од времена Карла Великог. Готово у свим срп-ским средњовековним црквама постојали су хороси о чему сведоче куке сачуване у поткуполном про-стору. У манастиру Дечани сачувао се комплетан хорос. Састављен је од пречки на којима су обра-ђени грифони и лавови са стилизованом лозицом. У медаљонима је натпис да га је обновио деспот Стефан Лазаревић са мајком кнегињом Милицом.

У манастиру Жичи сачувао се један медаљон са хо-роса на коме је двоглави орао. Више делова хоро-са са ланцима и медаљоном нађено је у Марковом манастиру код Скопља. На пречкама је ажурирана лозица са лишћем, а у медаљону натпис да га је по-клонио краљ Вукашин (данас је у Народном музеју у Београду). Део хороса из манастира Псаче (Ар-хеолошки музеј Скопље) носи композицију „Божан-ске литургије" са спретно изливеним фигурама. У светогорским манастирима још увек се налази вели-ки број фрагментованих и очуваних хороса.

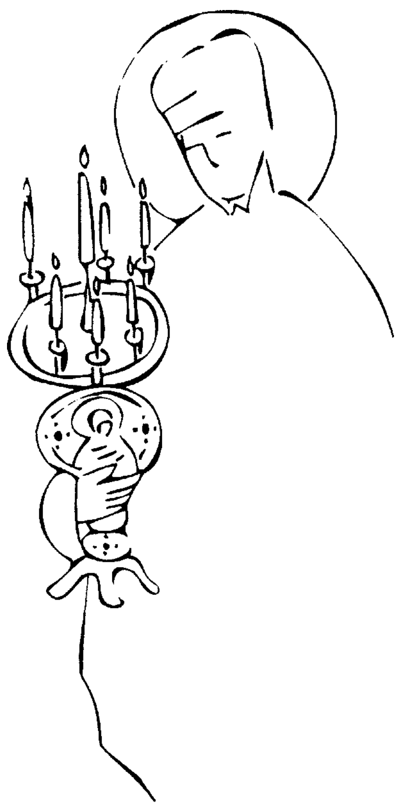

Свећњак - Грачаница

Свећњак-пустер - КгогпеисШег је посебан тип свећњака који је висио на једној куки. Један такав свећњак - Кгоп1еисћгег, сачуван је у целини у мана-стиру Дечани. То је типичан примерак готичког свећњака донетог у српске крајеве. Такви свећњаци су израђивани у Фландрији и северној Немачкој и извожени су у друге европске крајеве. Његов сред-њи део подсећа на готичку капелу, са фијалама и контрафорима, а у средини је фигура светице која у једној руци држи огледало а у другој скиптар. Од капелице се гранају гранчице са бршљановим ли-шћем. Вероватно је оваквих свећњака било и у дру-гим средњовековним црквама, али су током веко-ва нестали. На једној старој фотографији, пре Првог светског рата, постојао је скоро идентичан Кгоп1еи-сћгег у цркви Богородице Перивлепте у Охриду (да-нас више не постоји).

Стојећи свећњаци прављени су од мермера, др-вета, бронзе и легуре метала. Били су у употреби у црквама, а вероватно и у владарским и властелин-ским дворовима. Сачували су се у фрагментима, ређе комплетни. Ниједан дрвени свећњак није сачу-ван. У манастиру Дечани и данас се налази бронза-ни стојећи свећњак из XIV века. На ниском посто-љу чије су ножице четири ливена лава, уздиже се стабло састављено од делова и при врху украше-но коцком са декоративним листићима и птицама, идентичним оним на ручним кадионицама из Ја-њева (XIV век). Григорије Цамблак, пишући о чу-дима Стефана Дечанског, спомиње свећњак од кова-ног гвожђа. Можда се тај опис односи на сачувани, стојећи свећњак из Дечана.

О *ручним свећњацима,* којих је сачувано веома мало, сведоче ликовне представе и писани извори. Теодосије пише да је Сава имао *светњаке златоко-ване и бисером украшене.* Стефан Дечански покло-нио је базилици Светог Николе у Барију *два велика сребрна канделабра.* У депозиту Ђурђа Бранковића набрајају се свећњаци од сребра, ручни и стојећи.

На зидном сликарству XIII и XIV века приказа-ни су ручни и стојећи свећњаци. Њих видимо у ру-кама анђела, арханђела, ђакона и других свештених лица. У композицији „Смрт и вазнесење Богороди-це" насликани су ручни и стојећи свећњаци. Има их једнокраких, двокраких и трокраких. Сачињени су од чланака, једноставни, тордирани и увијени. Сачувао се до данас незнатан број. Дикирије и три-кирије (са две и три гране) служиле су у црквеним обредима, али исто тако могли су бити употребља-вани и на двору. Крајем XIV и у XV веку у српске земље увозе се свећњаци из јужне Немачке и Угар-ске. То је посебан тип свећњака у облику људске фигуре. Поседује мање постоље, са лавовима као ножицама, фигуром витеза као стаблом, који рукама држи чашице за свеће. До сада су нађена два свећ-њака, један у Београдској тврђави, а други у околи-ни Приштине.

У депозитима српске властеле у Дубровнику помињу се свећњаци, али без ближих објашњења како су изгледали. Недовољно испитана хиландар-ска и друге светогорске ризнице вероватно чувају и средњовековне свећњаке који су можда рад и срп-ских мајстора.

ЛИТЕРАТУРА: *Историја примењене уметно-сти код Срба,* I том, Средњовековна Србија, Бео-град 1977.

Б. Радојковић

СВЕШТЕНСТВО (свглшеничество) - средњи степен црквене јерархије, нижи од *епископа* (в.) а виши од *ђакона,* по друштвеном статусу такође на средини, на прелазу између зависних људи и по-влашћеног племства.

У средњем веку су у равноправној употреби три термина: јереји (од **1ереш),** свештеници и попови (од л;алш). Стефан Немања абдицирајући са пре-стола, саветује сина Стефана *јереје да поштује,* а властели да *јерејима част одаје;* у црквеним тексто-вима користи се термин *свештеници;* у Дечанској хрисовуљи најчешће се употребљавао термин *попо-ви* (в.). Супруга свештеника звала се искључиво попадија.

Свештеничко звање било је доступно људима из свих друштвених слојева, што је било нужно да би се обезбедио довољан број свештеника, али је условило велику хетерогеност у друштвеном и еко-номском погледу. Само је мали број попова башти-ника, као господара извесног броја људи или це-лог села, припадао друштвеном слоју властеличића, а база за регрутовање попова био је танак слој сло-бодних сељака власника сопствене баштине и нижи друштвени слојеви. У почетку је било довољно да меропах изучи књигу и постане свештеник, нарав-но ако је испуњавао и канонске услове, али је и да-ље остајао у феудалној зависности од свог господа-ра. Касније се јављају ограничења, донекле изазвана и хиперпродукцијом попова па је меропсима ова могућност ускраћена. За парохијску службу све-штеник се спремао занатски: читање и потребно литургијско знање учио је од свог оца, стрица или блиског рођака. Епископ је лично или преко овла-шћеног лица проверавао спрему и канонску подоб-ност кандидата, рукополагао и остављао да при ка-тедралном храму проведе извесно време да се боље научи и утврди у вршењу богослужења и упути у разне друге свештеничке дужности. Рукополагања су се обављала у складу са канонима: за ђакона са 25, а за свештеника са 30 година старости.

Свештеник је на *парохији* (в.) вршио богослу-жења, читао молитве, крштавао и причешћивао. Право исповедања и венчања припадало је посеб-ним духовницима, вероватно старијим свештени-цима које је епископ у том смислу посебно овла-шћивао.

О одећи свештеника писани извори не говоре ништа; о томе више сазнајемо из оновремених фре-сака или минијатура на рукописима. Разликовала се од одеће монаха чрноризаца који су носили ман-тије попут данашњих монаха, али се није разлико-вала од одеће народа, отуда термин белоризац. *Ка-нони* (в.) су свештеницима забрањивали облачење у свилене и шарене тканине и хаљине чије су ивице украшене траком друге боје. У изворима се од све-штеничке одеће помиње само - капа поповска. Да ли је то посебна капа, слична капи данашњих Срба Црне Горе, или тонзура коју су на темену носили свештеници све до почетка XIX века, или термин који означава попа као припадника свештеничког сталежа, није познато.

Сачувано је мало имена средњовековних све-штеника, али је уочљиво да их је највише било са народним именима: поп Богдан, Борислав, Гради-слав, Мирко, Обрад, Смил итд. У једној повељи из 1434. године, од десет попова у Новом Брду, сед-морица имају народна а тројица календарска имена. У неколико поговора на рукописима, свештеници су поред народног имали и своја хришћанска кр-штена (календарска) имена, нпр. *презвитер Васили-је зовом поп Цраго љ,* или презвитер Георгије зва-ни поп Радослав и сл.

Положај свештенства је особен и има двоструки карактер: духовни и световни. У духовном погледу припадали су Цркви, оличеној у надлежном епи-скопу и њему су били потчињени у духовном погле-ду. То се огледало у обавези помињања епископа на богослужењу и давању извесних дажбина. Нема података да ли је у Србији, по угледу на Византију, свештеник плаћао епископу за своје рукоположе-ње, али је на рукоположењу полагао заклетву да ће бити веран епископу као Христу, да ће до смрти остати црквени син, да ће код епископа долазити на збор с **поклономв, злконилн*** три пута годишње: сиропусне недеље, на Васкрс и Божић, да духовни

доходак неће задржати или затајити, и да неће вла-стелина наговарати да од Цркве заиште тај дохо-дак. Уместо каноникона, јединствене дажбине епи-скопу у Византији, у Србији су постојали: *бир* (вирк поповскл, вир^ **доуховнл)** који се плаћао отк одрд, нлодрицомц тј. од брачне постеље, а износио је лукно жита или два динара, од чега је по Жичкој хрисовуљи половину добијао дворски протопопа; *врховина* (врђховинл), натурална и новчана дажби-на која није у изворима поближе одређена; *помен* (помснк, пом**€Нђ доух**$^{ овни}$**)** био је дар у разним плодовима природе. Иако су бир и врховина спа-дали у „духовну област", имали су приватно-прав-ни патримонијални карактер, па су се могли откупи-ти од епископа, као што је учинио Стефан Дечански за попове на Дечанском властелинству. Поред ових дажбина везаних за свештеничко звање, постојао је и **доход**^к^ **доух**$^{оВ|»НıЈ}$ **(**чл- 37 Душановог зако-ника) који је свештеник давао од своје баштине а за-висио је од имовног стања. Свештеник зевгар, тј. онај који има два вола и нормалан ждреб (ждревик) земље давао је епископу годишње: три крине пше-нице и три крине јечма; свештеник војдат, тј. онај који је имао једног вола и пола ждреба земље, давао је три јагњета, 50 драма обрађеног лана и литру воска. Неки натурални терети свештеника у корист епископа, као што је гајење и чување епископових коња, укинути су одредбама Душановог законика.

Преко земље коју има или добије на уживање, свештенство улази у световну друштвену структу-ру и заузима у њој диференцирани положај: мало их је било племићког порекла а већина припада се-брима. Чињеница да су попови били подложни па-тримонијалном данку, а можда и работи, већ унутра у црквеној структури, умногоме је опредељивала који ће бити положај одређен попу у световној ста-лешкој структури.

На друштвени статус попова утичу две чиње-нице: прва, има ли своју баштину или је безземљаш, и друга, где врши парохијску службу - на цркве-ном или световном властелинству. Положај попова на црквеном властелинству регулисан је у делу по-веље који обично има један од поднаслова *Закон људем црковним, Закон метохијам црковним, За-кон Србљем* или *Закон стари Србљем,* или пак уоп-штено, *Закон светаго Симеона и светаго Саве.*

Очигледно, попови су били ослобођени сељач-ких работа, бар неких, јер манастирске повеље све-доче да су и властела на црквеним имањима имала радне обавезе. Основна обавеза попа била је да обради један *мат* (в. *мере и тегови)* винограда, тј. око 9,40 ари. Вероватно је у време жетве морао да три дана жање, и исто толико да жито треби и пле-ви. По Грачаничкој повељи попови су руковали справљањем пива, и можда вршили неки надзор у воденицама. Од општих дажбина давали су оброк и позоб, а били ослобођени давања меда (Светосте-фанска хрисовуља) и неких радних обавеза: да иду у лов на зечеве (Жичка хрисовуља), да иду *на на-косицу,* тј. кошење ливада (Бањска хрисовуља), као и послова изван села у коме је живео и оних посло-ва који нису били хитни, и наравно, свих терета у корист државе. Поп племићког порекла имао је изве-сне војничке обавезе дл влк>де грлд^ црђковши, тј. да сачињава посаду манастирског утврђења и вр-ши стражарску службу или иде у оружаној пратњи игумана када путује по властелинству. Попови пле-мићког порекла учествовали су на државним сабо-рима али као племићи, а не као представници све-штеничког сталежа.

Уз богослужбене обавезе, средњовековни су се свештеници бавили преписивањем књига. У XII-XIII веку масовнији су преписивачи од монаха, док у XIV веку преовлађују монаси. Уз преписивање књига бавили су се сточарством, воћарством и пче-ларством. Није познато да су се бавили трговином и занатима, као што је био случај у Византији.

У односу на судство, свештеници су уживали известан имунитет, јер је попу могао да суди само црквени суд из кога су били искључени световњаци. С друге стране, судска порота је полагала заклетву у цркви: дл **кст1»** вслкл поротл оу црђквм. **И** пош* у **ризлх**^ дл **ихк»** злклкне, прописао је чл. 151 Зако-ника. Исти законик (чл. 95) узимао је у заштиту це-лу јерархију: *Ко опсује светитеља* (епископа), *капу-ђера или попа, да плати 100 перпера; и кто се најде убив светитеља или калуђера или попа, да се тази убије и обеси.*

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик;* А. Соловјев, *Одабрани споменици;* Ст. Новаковић, *Законски спо-меници.*

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство,* Скопље 1923; Р. Грујић, *Лична властелинства српских црквених претстав-ника у ХЈУиХУвеку,* Гласник СНД 13 (1934); Д. Ди-нић-Кнежевић, *Прилог проучавању свештенства у средњовековној Србији,* Годишњак ФФ НС 11, 1 (1968) 27-61; М. Благојевић, *„Закон светога Симе-*

она и светога Саве ", 129-165; С. Ћирковић, *Право-славна црква у средњовековној српској држави,* Српска православна црква 1219-1969, Београд 1969.

Р. Милошевић

СВИЛАРСТВО - од давнина развијено у Ки-ни, затим се постепено ширило на суседне земље, а у Византији је познато **од** VI века. Производња свилених тканина у Византији раширена је у про-винцијске градове, где је било услова и остала је нека врста државног монопола, строго надзирана и ограничавана у трговачком промету. Призрен је био међу градовима у којима је у византијском пе-риоду (Х1-ХН век) било развијено свиларство. О производњи као и о извозу свиле из Србије сведо-че подаци из манастирских повеља и документи из Дубровачког архива. Гајење свилене бубе је осо-беност неких села у околини Призрена у првој по-ловини XIV века. Земљорадничка домаћинства у Доњем Пилоту била су задужена да дају манасти-рима сваке године одређену количину чаура или кокона. Према обавештењима Дечанске хрисову-ље, краљ Стефан Дечански доделио је манастиру Дечанима: *Захарија и Михал у Пилоте у Никите и остависмо их да давају цркви свиле за всако го-диште Захарија 4 тисуће, а Михал 2 тисуће.* У повељи цара Душана за манастир Светих архан-ђела код Призрена предвиђено је било за неке љу-де у Доњем Пилоту *да дају цркви свиле стотисућ воља сто перпер.* У исто време у једном селу у околини Призрена помиње се ткач Иванко. Свила из околине Призрена, Византије (Костур) и дана-шње Албаније (Валона) извозила се, преко Ду-бровника, у Венецију. Према грађи из Дубровач-ког архива углавном се извозила сирова свила и то у два облика: у чаурама или коконама (ШшзеИ) и као свилена влакна (зшсшп). Извоз се обављао током целог XIV века, а најинтензивнији је био средином тог века. Трговином и извозом сирове свиле из Србије, с једне, и увозом италијанских тканина, с друге стране, бавили су се најчешће ду-бровачки и венецијански трговци. О производњи текстила в. *тканине.*

ИЗВОРИ: Р. **MJк1о51сћ,** *МопитепШ ЗегВгса,* 97; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 684, 698.

ЛИТЕРАТУРА: К. 8. Горег, *ЗИк Шиз1гу т 1ће ВугаМте Етргге,* ЗресиШт 20 (1945) 1-42; V. Нап, *Еа си1Шге та1еНе11е дез Ва1кат аи тоуеп а§е а* ***1гауег8*** *1а ЉситеМаНоп дез Агсћгуез &е ИиВгоутк,* Ва1сашса 3 (1972) 165-166; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 156; Р. Ћук, *Извоз свиле из Цубровника у Венецију у XIVвеку,* ИЧ 28 (1981) 17-25; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Цу-бровника,* Београд 1982, 49-51, 85; Б. Милутино-вић, *Извоз призренске свиле у Цубровник у XIV веку,* Обележја2(1990) 145-151.

Р. Ћук

СВИЊАРИ в. *Сточарство.*

СВИТА - назив најквалитетнијих и најскупљих тканина за шивење раскошне одеће, а истовреме-но и назив појединих комада такве одеће. У теста-менту херцега Стјепана (1466) спомињу се *свите резане и нерезане,* а свитама се називају и *шуба* и *плашт.* Овом врстом тканина земље у балканском залеђу снабдевали су дубровачки трговци, који су до њих долазили у Венецији или на трговима Бли-ског истока. Скупоцене и вредне тканине биле су међу најважнијим артиклима средњовековне *тр-говине* (в.). Остало је података о куповинама свите за двор, владара и властелу. Из дубровачког писма деспоту Стефану (1417) види се да су се под свита-ма подразумевале различите тканине, јер се каже да трговци доносе на славне и велике тргове и на двор деспотов: *многоцене велике чисте свите ра-злике* (= различите), *аксамити, пандаури, хамухе, хаздеји и чисти свилни подставци и великочисте подставе.* Аксамит, више пута поменут у инвента-рима ствари српске господе, спадао је у најскупље тканине, бивао проткан златом или израђиван кон-трастним бојама основе и потке, употребљаван је и за црквене приборе. Пандаури је, очигледно, збир-ни назив за разне врсте златотканог текстила (рапш аого). Камуха (сатоса) је источњачка тканина, вр-ста дамаста. Хаздеј је био врста велута (сомота) са карактеристичним кружним орнаментима који су оставили трага у народној поезији *(коласта аздија).* Свилене тканине, споменуте као *подставе* спадале су такође међу скупи текстил. У свиту су спадали свакако и разни брокати и велути споменути у трго-вачким документима. Као и други текстил свита је слагана у бале и товаре ради лакшег транспорта.

Назив свита се употребљава и за свечану оде-ћу владара, која иде уз инсигније и изједначује се са ***ризама царским.*** Препуштајући власт Милутину, краљ Драгутин је, према Данилу II, дао брату: ***и свити зпатоткани многоцени царски, коња же сво-јего и орулси/е своје.*** Судећи по одредби Душановог законика (члан 48), свита је, уз појас, спадала у све-чану одећу властеле: „Када умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свиту велику и бисерни појас да има његов син, и да му цар не узме, ако ли не узима сина, него има кћер, да је с тим власна кћи, или продати, или дати слободно". Најчешће се, као у цитираном тестаменту херцега Стјепана, подразумевала нека врста огртача (шу-ба, плашт, кавад, контуш).

За обраду ове врсте тканина специјализовани су били ***шавци свитни*** или ***шна/дари*** (в. ***занати).*** По новобрдском закону (1412) месни ***шна/дари*** су били обавезни да војводи бесплатно сашију једну свиту о Божићу а другу о Васкрсу.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, ***Повеље и писма*** I, 149, 171, 199, 200, 209-210, 220, 233, 268-269, 395, 560; II, 11, 59, 88, 122, 156; Н. Радојчић, ***Законик,*** 52, 65, 102, 120; Н. Радојчић, ***Закон о рудницима,*** 54.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Истори/а Срба*** II, 241; М. Пурковић, ***Коласта азди/а,*** Српско једин-ство 51 (Чикаго 1957); ***Истори/а примењене умет-ности код Срба*** I: ***Средњовековна Срби/а,*** Београд 1977, 283-299 (Д. Стојановић); Д. Динић-Кнеже-вић, ***Тканине у привреди средњовековног Цубров-ника,*** Београд 1982; С. Марјановић-Душанић, ***Вла-дарске инсигни/е и државна симболика у Срби/и од XIII до ХУвека,*** Београд 1994.

Д. Динић-Кнежевић

СВОД - врста посебног поступка, познатог ста-ром словенском праву, у коме су се комбиновали својинска тужба (асТго ушсћсаТопа) и тужба због крађе (асТго гигтл). Састојао се у следећем: ако би власнику ствар нестала а затим би ту исту ствар препознао код неког другог лица, онда би власник ствари тражио од тог другог да му каже од куд му ствар. Тај би други био дужан да то учини и вла-сник би са њим и са ствари одлазио код указане треће особе, која би опет морала одговорити, одакле је ствар прибавила. И тако даље, власник би ишао са сводом све док не би наишао на особу која не би знала да каже одакле је ствар прибавила. Тада би власник - тужилац своју ствар узео, а онај по-следњи, који не би био у стању да сумњу са себе ***сведе,*** сматрао би се лоповом, те би као крадљивац и одговарао. Наведени поступак се првобитно веро-ватно водио без помоћи судских органа, само уз присуство суседа, који су му давали јавну гаран-цију законитости.

У српским правним споменицима XIV века свод није задржао првобитни карактер вансудског по-ступка, већ се користио као доказно средство за кривична дела разбојништва (гуса) и крађе (татба) и то кад је предмет крађе по правилу била стока (чланови 180 и 193 Душановог законика). Према Душановом законику, држалац туђе ствари кога власник тужи ***лицем*** или ***обличени/ем*** (када га ухва-ти на делу, на лицу места) дужан је да да свод. Ако ***да сводника,*** то јест означи човека од кога је ствар прибавио на законит начин, онда је оправдан. Али, свод иде даље, док се не дође до оног претходног државоца ствари, који не може да докаже да је ствар у своје време прибавио на законит начин. Тај ко-начни сводник, који за собом нема више сводни-ка, постаје сводом окривљен. Сасвим разумљиво, да би онај држалац код кога би власник своју ствар нашао, а не би дао сводника, одмах био окривљен (чл. 193).

У српском праву свод се спомиње и у уговорима са Дубровником од 1349. и 1357. године, где је у интересу трговачког промета унета нарочита олак-шица за трговце. Ако је дубровачки трговац купио коња на тргу и платио царину, у случају да неко полаже право на тог коња, цариник има да јемчи за трговца да је коња купио ***а тата не зна.*** У том случају нема свода. Али, ако је куповина обављена без присуства цариника, купац треба да да свод, то јест да означи од кога је купио коња. У уговору од 1357, као и у каснијим уговорима, олакшица је још већа за Дубровчане. Ако дубровачки трговац купи коња на тргу, а тог коња ухвати Србин или Сасин и рече: ***украден ми / е или гушен,*** Дубровчанин има да се закуне да не зна ***ни гусе, ни татбе,*** већ да је поштено купио. У том случају оштећено лице опет нема право на свод.

За разлику од Руске правде, која је прописивала да се свод примењује само у унутрашњем промету, члан 180 Душановог законика примењује свод и у односима са иностранством ***(аште кто буде купил***

где љубо, ши у земљи царства ми, или у иној зе-мљи, вину да да свод). Али, члан 193 замењује свод у међународном промету другим доказним сред-ством - арбитражом поштених људи ***(душевници-ма)\ Ако ли рече: „ Купих у туђој земљи ", да опра-ве душевници.*** Тешко је објаснити како је дошло до наведене противуречности, али изгледа вероватни-јим да се свод примењивао само унутар Србије, јер је у иностранству то било тешко изводљиво. У при-лог томе иде и члан 132, који прописује да се за-конито прибављање ствари из туђе земље доказује поротом, и уговори са Дубровником од 1349. и 1357, који веле да се на коња купљеног у иностран-ству не примењује свод, већ заклетва купца са још једним његовим другом ***(А који љубо трговц дове-де коние купив из туђе земле, а познају се, да се кл-не тзи трговц сам други, ере га јест купил у ту-ђеи земли, и не зна тата и гусара, да не даје за този свода).***

Свод се дуго задржао у српском обичајном пра-ву, а сведочанства да се користио и почетком XIX века налазимо у Карађорђевом Деловодном Про-токолу и Протоколу Шабачког Магистрата.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законик;*** Љ. Стојано-вић, ***Повеље и писма*** 1-1, 59-64, 93-96.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, ***Законик,*** 254-255; Ст. Новаковић, ***Свод Цушанова законика у на-родној песми,*** 2ћогшк и з1ауи V. **Ја§1са,** 1903, 61-64; Т. Тарановски, ***Историја српског права*** IV, 193-194; А. Соловјев, ***Законик,*** 320-321, 329-330.

С. Шаркић

СЕБАР **(секрв.,** руски слбр, литавски зеђгаз, но-вогрчки ***ОЕцлроч)*** - назив за припаднике потчиње-них слојева у српској средњовековној држави. За владавине краља Милутина српско друштво дели-ло се на велику властелу, средње људе и себре. Се-бар је „соујек шге§а агабгл^епо^а ро1огаја" и у хрват-ским крајевима. Порекло и значење ове прастаре речи филолози су различито тумачили, а Констан-тин Јиречек своди је на заједничку словенску осно-ву **сАК^рц** са првобитним значењем деоничар, по-лузакупник, задругар, сарадник.

Реч је потврђена у законодавним списима XIV века. У Синтагмату Матије Властара разликују се угледни (почтен'ни - егтш.оО и себри (ешеА.е7$ = прости). Себра и властелина двоји и Душанов зако-ник. За властелина, властеличића и пронијаревића (сина пронијара без проније) Законик предвиђа бла-же казне него за себра (чланови 53, 55, 85, 94, 106). Према томе, себри стоје насупрот повлашћенима, али није јасно који су друштвени слојеви обухва-ћени овим називом.

Шире, свеобухватније значење речи себар има делимичну подлогу у 85. члану Душановог зако-ника: ***И ко рекне бабунску реч, ако буде властелж, да плати сто перпера, аколи буде себар да плати дванаест перпера и да се бије штаповима.*** Код овог члана реч себар налазимо и у осталим руко-писима Законика, са изузетком Призренског пре-писа, где је изостављена: ***аколи не буде властелин да плати дванаест перпера и да се бије штапови-ма.*** На свеобухватније значење упућује и 94. члан Законика: ***Ако убије властелин себра у граду, или у жупи, или у катуну, да плати тисућу перпера, аколи себар властелина убије, да му се обе руке от-секу и да плати триста перпера.*** Ове чињенице навеле су истраживаче српске прошлости на ши-ре, свеобухватније тумачење заједничког назива за ниже друштвене слојеве у средњовековној Срби-ји. Под термином себар Стојан Новаковић подра-зумева „онога ко није ни властелин ни свештеник. Сви су остали узимани за себре, и међу њима је било и сасвим слободних, независних људи". Ова-кво тумачење прихватио је и Константин Јиречек за кога је себар „неплемић".

Због привилегија грчких и приморских градо-ва, Теодор Тарановски не убраја грађанство у се-бре. Он сматра да Душанов законик занемарује ста-новништво градова у унутрашњости „као врло незнатно по броју и недиференцирано по правима, те дели целокупно световно становништво само на две основне категорије, и то на властелу као госпо-даре земаља, и на себре, као насељенике на земља-ма, земљораднике". Одредба о забрани окупљања себара (члан 69) свакако се односи на зависно сеља-штво. Дубровчани су и у новије доба тежаке нази-вали себрима. Марта 1412. требињски властелин Љубиша Богданчић обавестио је Дубровачку оп-штину о сукобу међу себрима: ***Ца, господо, боле е да ваша милост оправи него да се себри друговије*** (опет) ***ставше изабију.*** Овај термин доспео је и у пословицу: ***Себарски син не може бит господар, и ако је, не пристоји му се.*** Сви сакупљени пода-ци о себрима сведоче о њиховом подређеном по-ложају.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законик,*** чланови 53, 55, 69, 85, 98, 106; Ст. Новаковић, ***Матије Власта-ра Синтагмат,*** 509-510; А. Соловјев, ***Одабрани споменици,*** 195; Н. Радојчић, ***Законик,*** чланови 53 (са старијом литературом), 55, 69, 85, 98, 106.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, ***Рјечник;*** К. Јиречек, ***Историја Срба*** I, 74, 261, 271; II, 61, 96, 98; ***Кјес-тк ЈА7ЛЈ;*** Т. Тарановски, ***Историја српског права*** I, 46-51.

Р. Михаљчић

СЕБРОВ ЗБОР (севров с^корц) - локални сео-ски скупови ***себара*** (в.). Више података о локалним зборовима (зһоггит зјуе раг1атепшт) сакупљено је за приморске жупе и села. Сеоски скупови свака-ко су се одржавали на уобичајеним, устаљеним ме-стима. Места сеоских скупова стекла су код околног становништва вредност општеприхваћеног топо-нима који се користио као међник код разграничења: ***путем преким на збор*** (Призренска хрисовуља).

„На збору жупа или њених појединих делова расправљала су се само месна питања. У већању су учествовали само слободни људи жупе, а доц-није само властела" (Константин Јиречек). Повла-шћени су се окупљали на збору Паштровића. Збор Пољичке општине код Сплита имао је законодавну, управну и судску власт. Природно, у доба развије-ног феудализма, сужене су биле надлежности сео-ских себарских зборова на којима се окупљало за-висно становништво. Међе селима Куманову и Радујеву ***утесао*** је судија Богдан ***и збор техзи сел.*** На властелинству манастира Дечана меропси, со-калници и сви мајстори били су дужни да косе тра-ву, а ако у неком селу није било црквеног сенокоса, манастирски поданици косили су **где к игоум^ноу з^говор^но СК з^вором^.** Овде је свакако реч о се-оском, а не црквеном збору. То су једини подаци о сеоским скуповима, без којих не би била могућа колективна одговорност села на којој толико на-стоји Душанов законик. На овим сеоским скупо-вима расправљало се о локалним питањима према обичајном праву које се није косило са феудалним правом, боље речено на основу одредаба обичај-ног права које су прилагођене феудалном праву. Зборове који су прелазили надлежност сеоске упра-ве у оквиру феудалног система, Законик забрањује: ***Збора себрова да не буде, а ако се ко нађе као са-борник, да му се уши одсеку, и да се осмуде покре-тачи*** **(повод^мик).** Овај, 69. члан, Законика издва-ја коловође за које се предвиђа додатна казна ***смуђе-ња*** (в.). Коловођама побуна против цара, смртном казном прети Матије Властара синтагмат.

Локални скупови сазивани су обично уз прису-ство представника државне власти. Которска вла-стела тражила је помоћ од млетачког дужда како би спречила самосталне скупове насељеника Гр-баљске жупе. Да би се оправдали због крађе царе-вих коња, пред Стефана Душана изашла је ***околина сва, властела и хора*** (сељаци). Бољари и хора спо-мињу се на имању манастира у Хтетову. Примена 69. члана Душановог законика о забрани сеоских, себарских скупова, подразумевала је јаку централ-ну власт и снажну државу. Међутим, опадањем цен-тралне власти локални скупови, посебно у погра-ничним крајевима, присвајају права која далеко превазилазе надлежност сеоских зборова. На сео-ском збору у Богдашићима (ад зһогшп т зиа уШа) решавала су се сва значајнија питања. Збор је бирао старешину села, доносио одлуку о продаји земљи-шта, а 1428. године донео је одлуку о признавању млетачке власти. О незаконитом збору сељака из Затона, близу Дубровника, сведочи документ од априла 1439. Да би се договорили о кријумчарењу вина, они су дошли на скуп који нотар квалифику-је са три латинска и једним српским изразом - Ге-сешпТ тТег зе сот/епТЈсШат, ргогшзбгопет еТ соп-јигатгопет **$1Уе** бһог.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Матије Властара Синтагмат,*** Б-7; А. Соловјев, ***Одабрани спомени-ци,*** 130, 170.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 30-31; А. Соловјев, ***Себров збор,*** Архив ПДН 17 (1928) 170-177; В. Радовановић, ***Цве омашке у тума-чењу Цушановог законика,*** Годишњак СФФ 3, 2 (1934-1936) 147-164; Н. Радојчић, ***Српски државни сабори,*** 204-209; Ђ. Рашовић, ***О неједнаком тумаче-њу речи поводчије у Цушановом Законику,*** Књижев-ност и језик 5 (1958) 211-213; И. Божић, ***Село Бог-дашићи у средњем веку,*** ИЧ 7 (1957) 98; Н. Радојчић, ***Законик,*** 109; С. Ћирковић, ***Цопуне и објашњења*** у делу Ст. Новаковића, ***Село,*** 225-226.

Р. Михаљчић

СЕВАСТ (севАст^, С&ВАСТЦ ОЕ(Заотб$) - пр-вобитно у Византији транскрипција латинског епи-тета аи§ибШб. У XI веку постаје могуһно да се јави

као посебан, „византијски" део у титулатури, а од Алексија I Комнина (1081-1118) чини корен сло-жених титула које тада постају карактеристична појава: севастократор, паниперсеваст, севастоипер-тат, итд. Од XII века у широку употребу улазе два синонимна облика основног епитета - пансеваст севаст (адреса) и севаст (потпис). Значење је ам-бивалентно; најчешће се термин употребљава у смислу титуле уз различите чиновничке дужности, махом провинцијског типа и махом у вези са по-словима катастарске ревизије, или уз командант-ске дужности у одредима страних плаћеника. У по-зновизантијским ранг-листама налази се врло ниско - међу последњих шест места. Јавља се и као са-мостално функционерско достојанство неодређе-ног профила, како показује формулар повеље о име-новању севаста, сачуван међу неколико сличних формулара о именовању чиновника.

Преузето по свој прилици продирањем визан-тијских управних институција после уговора о ми-ру из 1299. године, достојанство севаста у Срби-ји представља релативно уобличену чиновничку функцију, у основи окренуту пословима пореске и катастарске контроле, укључујући и одговарају-ће судске надлежности. Везаност те функције за византијску праксу је приметна, али она није до-словно пресликана у свом византијском облику, иако је највероватније, бар у прво време, у админи-страцију српске државе ушла тако што је затече-на у новоосвојеним областима. Прецизнији за-кључци о карактеру овог достојанства у Србији нису могућни.

ЛИТЕРАТУРА: I,. бпегпоп, *ИоХез с1е ШиШиге е1 Ле ргозоро§гарћге ЂугалИпез. 8еоаз1е еХ §атћгоз,* КЈЕВ 23 (1965) 226-232; Н. АћтеПег, *1е зећазХе, сће{Ле ^гоирез еШтаиез,* Рогусћгопгоп - РезтзсћгИт Р. Об1§ег, **Не1с**!е1ћег§ 1966, 34-38; #С#1, Београд 1981, 539 (М. Благојевић); *Ц.* Макзшоуго, *Тће Вугаппе Рго-утсш1 АдтШзгтапоп индег те Ра1аШо$ог,* Ашбтег-аат 1988, 22; Љ. Максимовић, *Севасти у средњове-ковној Срби/и,* ЗРВИ 32 (1993) 137-147.

Љ. Максимовић

СЕВАСТОКРАТОР (аеЈЗаатократсор) - висо-ка византијска титула која је изведена од царских епитета севаст (оејЗаотоб) и автократор (ашокра-тсор), па је стога убрајана у тзв. царска достојанства **((Заа1Ажа** а^1сбДата), због чега су севастократори имали право на употребу формуле „царство ми (гј (Заа^еш, *иоv)".* Њихов венац био је скромнији од царског, а одећа и опрема имали су извесне царске символе. Титулу севастократора увео је цар Алекси-је I Комнин (1081-1118), доделивши је свом стари-јем брату Исаку; нова титула стављена је на чело хијерархијске листе достојанстава, потиснувши за степен ниже стару титулу *кесара* (в.). Титула сева-стократора потиснута је на друго место увођењем титуле *деспота* (в.) у време цара Манојла I Комни-на (1163). Од времена цара Алексија I Комнина ти-тула севастократора додељивана је браћи и зето-вима владајућих царева, па је њене знаке добио и српски владар Стефан Немањић, будући да је био зет византијског цара Алексија III Анђела (1195-1203). У обновљеном царству Ромеја (после 1261) титула севастократора сачувала је своје високо ме-сто и додељивана је сродницима царске породице, али и неким страним господарима. Последњи по-знати севастократори потичу из друге половине XIV века. Знаке титуле севастократора додељивао је цар у посебној одаји царске палате (триклинијум), а она у Византији није повезивана са одређеним ду-жностима у управном и војном апарату.

У српској средњовековној држави титула сева-стократора јавља се после царског крунисања Сте-фана Душана (16. априла 1346), јер су ранији срп-ски краљеви познавали строго правило да у Византији титулу севастократора додељује само владајући цар. Доњу временску границу постоја-ња титуле севастократора у Србији одређује гаше-ње царства после смрти цара Уроша (1371). У Срби-ји пре 1346. године познат је севастократор кир Нићифор Исак, војсковођа краља Стефана Душа-на и намесник Охрида, али је он ту високу титулу донео из Византије. За владе цара Стефана Душана титулу севастократора носили су: моћни Јован Оли-вер (касније је постао деспот) и Дејан, угледни вел-можа и царев рођак (за владе цара Уроша такође је постао деспот). За време цара Уроша (1355-1371) титулу севастократора добили су: Бранко Младе-новић, отац Гргура и Вука Бранковића, као и вели-каш Влатко, ктитор цркве Св. Николе у Псачи. У Византији као и у Српском царству титула сева-стократора није била повезивана са одређеним ду-жностима у управном и војном апарату.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Византијски чи-нови и титуле,* 178-279; Б. Ферјанчић, *Севасто-*

кратори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 141-192; Б. Ферјанчић, ***Севастократори и кесари у српском царству,*** Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 255-262.

Б. Ферјанчић

СЕДИШТА - У свим кућама, без обзира на то да ли су биле земунице, полуземунице или од дрве-та или зидане, постојала су седишта, индивиду-ална, групна или обе врсте. У репрезентативна се-дишта убраја се на првом месту ***престо*** (зоНит) -већином раскошна столица на којој седи владар, а у приказима литургијског и библијског садржаја Хри-стос или Богородица. У XIII веку то је правоугаони сандук или шкриња са кратким ногама или без њих, праве или лучно изведене предње стране, чије су стране украшене инкрустацијама од разнобојног материјала или пасте, метала, драгог камења, ко-сти и са обавезним декоративно-употребним јасту-ком на седишту (Вуканово јеванђеље, почетак XIII века; Милешева, 1225; Сопоћани, 1263-1268). Такав тип престола среће се и у византијским ликовним изворима. Други тип престола има елипсасто се-диште, високе ноге углављене у стране које су укра-шене дијагоналним четвоространим латицама са ситним декоративним мотивом у средини поља (Градац). Насупрот „небесном" престолу, престо-ли на којима седе Симеон Немања и краљ Милу-тин су типа клупе са сандучастим седиштем, са ви-шим ногама, правоугаоним леђним наслоном и једноставним украсом на предњој страни сандука (црква Св. Димитрија, Пећ, око 1345). У средњо-вековној Европи и у Византији био је познат и пре-сто са балдахином, који је имао полукружно или четвртасто круниште; приказан је и на фрескама (Студеница, Грачаница).

У групу репрезентативних седишта долазиле су и тзв. ***катедре,*** које су се налазиле у дворовима владара, домовима властеле, угледних грађана, по манастирима. Оне су се састојале од четвртастог сандука-шкриње, високог леђног наслона и насло-на за руке. Биле су украшене у духу владајућих уметничких стилова, обично са издубљеним сле-пим аркадама и токареним стубићима (Сопоћани). По томе одговарају западноевропском декоратив-ном архитектонском стилу украшавања скупљег дрвеног намештаја из истог времена. Седиште-ка-тедра преовладавало је у XIV и XV веку, судећи према приказима на фрескама, и постало је још више украшено резбареним орнаменталним дета-љима, а наслон за руке се полукружно савијао у виду ручица или са пуном страном, понекад са пробијеним прозорчићима. Леђни наслон је био висок, често полукружан, а на њему су углавном аркаде и четвртасти отвори (Богородица Љевишка, Призрен; Св. Софија, Охрид; Марков манастир, црква Св. Димитрија, Велуће, црква Св. Ваведе-ња Богородице; Манасија; Свети Никола Болнички, Охрид итд).

У репрезентативна седишта убрајају се и она са леђном драперијом, тзв. ***дорсали*** (Сопоћани, Гра-дац, Богородица Љевишка, Грачаница, Дечани, Ле-скоец - Охрид). Позната су била у Византији и Ита-лији и сматрају се претечом тапацираних седишта која се јављају у ренесанси.

Још из антике познате су ***столице на расклапа-ње*** (Га1сНб10гшт) са функцијом седишта за носио-це значајних државних функција. Коришћене су и у средњовековној Европи где су имале исто симбо-личко значење. У контексту сталног премештања престонице важиле су и као престо, па се означава-ју као најмобилније седиште. Приказиване су на фрескама и минијатурама средњовековне Србије као скромнија копија античких (Призренско јеван-ђеље, почетак XIII века) или раносредњовековних престола (Мирослављево јеванђеље, последња че-твртина XII века). У духу владајућих уметничких стремљења почетком XIV века те столице добијају украсне балустре са токареним колонетама при дну споја паралелно укрштених ногу (Ст. Нагоричино) и шире седиште са тканином (црква Св. Димитри-ја, Пећ). Те балустре постале су још декоративније у XV веку а сама столица допадљивија, удобнија и „савременија" (Манасија; Радослављево јеванђе-ље, 1428-29, Петербург). Наследник те средњове-ковне столице за расклапање је данашња тзв. пољ-ска столица без наслона.

Једноставна седишта деле се на индивидуална - столице, и групна - клупе. Обично су ***индивидуал-на седишта*** приказана у ликовним изворима у обли-ку шкриње мањих димензија, квадратног или право-угаоног облика, без ногу (Студеница), од дрвета или камена (Милешева), или са ногарима. Тај основни облик варирао је у односу на висину и облик ногу и украшеност. У највећем броју насликаних седишта

ноге су истесане из истог комада дрвета као и стра-не, а тако се радило и у Италији, и могу бити мале и здепасте (Пергаментно јеванђеље, XIV век, Хилан-дар), са додатним подножјем у облику полуокругле купе и зарубљене пирамиде (Романово јеванђеље, 1337-1360, Хиландар; Силуаново јеванђеље, крај XIV века; Св. Константин и Јелена, Охрид; Радо-слављево јеванђеље), само кугле (црква Св. Дими-трија, Пећ; Богородичина црква, Пећ), или пирами-де (Ресава). У свим тим модалитетима та подножја су рађена техником токарења. Предње стране, а не-када и бочне, лучно или у правој линији истесане, више или краће, биле су украшене на исти начин као и шкриње. Новину су представљали низови то-карених бобица или слободних колонета. У XV ве-ку уочава се већа примењеност елемената преузе-тих из исламског орнаменталног репертоара.

Клупа припада категорији ***групних седишта*** и може да буде за две (слбеНшп) или више особа, са сличним стилским и конструктивним елементима као и индивидуална седишта. Клупе су могле да бу-ду са наслоном (Св. Климент, Охрид; Ресава; Љубо-стиња; црква Успења Богородице), или без (Ресава; Радослављево јеванђеље). Клупе за више особа се својом једноставношћу приближавају садашњем појму клупа (Св. Никола Болнички, Охрид; Рударски закон деспота Стефана Лазаревића). Посебан тип клупе имао је бочни наслон само са једне стране (Драголовец, Охрид), а у манастирима било је полу-кружних клупа (Сопоћани, Пећ, Дечани, Кучеви-ште, Св. Константин и Јелена), наследника античких традиција. Идентичне клупе се налазе и данас у по-јединим манастирима на Атосу. Постојале су и ма-ле клупе, једноставне, са или без ногу (Ариље; Св. Андреја на Тресци; Четворојеванђеље, XV век, Бе-оград).

Прикази свих врста седишта на фрескама и ми-нијатурама сигналишу да су постојала три главна начина њихове израде. Први, старији начин, познат из културе становања Египта, Предње Азије, Грка и Римљана, као и Словена, карактерише углављива-ње седишта у стубове, ногаре. Добар пример такве конструкције је приказ престола Христа Емануи-ла у Вукановом јеванђељу (1200-1202), чији су сту-бови раскошно украшени уметнутим, понављају-ћим, орнаментом од слоноваче (?). Савршенији вид те израде састојао се од пуних страница седишта на којима се ранија празнина означавала профили-саним ивицом (нпр. црква Св. Димитрија, Пећ, око 1345). Други начин израде је било исецање ногу од страница, што је, изгледа, било најчешће при-мењивано од XII до XV века. У XV веку јавља се „савремени" начин углављивања ногу у седиште, оне су се накнадно додавале (Четворојеванђеље, XV век, Београд).

У дубровачким изворима у којима су наведене столице и клупе коришћене у свакодневном живо-ту свих слојева тадашњег друштва, записано је и седиште које није приказивано у ликовним изво-рима, а сигурно је постојало у Србији. То је пре свега троножац, лат. птрез од галског птре1ла, 1ге-зресшб или 1тер(р)1еае у Дубровнику, полукружно дрвено седиште са углављене три ноге, варијант-ни облик је правоугаоно седиште са четири ноге. Троножац и столица са наслоном истесана из једног комада дрвета припадају најстаријем комадном на-мештају и могу се наћи у великим цивилизациј-ским центрима, у градовима Блиског истока, Егип-та, код Грка, Римљана. У старом веку су означавали престижно покућство, а после тога су постали оп-шта својина. У дубровачким архивским књигама троношци су пописивани као посебан део наме-штаја, а знатно чешће као целина са столом. У Ду-бровнику као и у Котору троношци су служили и као ослонац за даске на које се стављала постељи-на. У оба ова града, као и уопште у приморским насељима, у Италији, доста су се користиле клу-пе, као седишта, „комплети" са столовима, често су се налазиле око стола, а такође су биле и ослонац за „кревет".

На све врсте седишта изузев троношца стављa-ни су употребни и декоративни ***јастуци,*** обично елипсастог облика, стегнути на крајевима, поне-кад са додатом малом кићанком. Навлаке тих ја-стука су биле једнобојне или двобојне, а било их је и са декоративним тракама или ситним мотиви-ма на крајевима. Те навлаке су у Дубровнику обич-но биле од скупоценијих тканина, дамаскина, сви-ле или неке друге раскошније текстилије, а то се да наслутити и на приказима јастука на фрескама. Обичне навлаке „малог света" биле су платнене, понекад с украсним детаљима. Јастуци су се у Ду-бровнику пунили сламом, перјем или отпацима од вуне, што је, вероватно, био случај и у Србији. На ликовним изворима приказани су на седиштима и већи, меки јастуци, који одговарају садашњем пој-му тог дела постељине. Улога оба типа јастука је била да ублажи тврдоћу и хладноћу седишта.

Средњовековна седишта су била висока, а да би ноге имале ослонац на под су стављани *подно-жници* (биредапешп). У српским ликовним дели-ма приказано је неколико врста подножника: у об-лику степеница, без украса и без ногу, четвртасти, једноставни са или без ногу, и као издужен јастук, мек или чврсто формиран.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство.*

Ђ. Петровић

СЕДЛАРИ в. *Занати.* **СЕКУНДОГЕНИТУРА** в.

Првородство.

СЕЛИШТЕ (селиште) - земљиште са кућом и окућницом, насеље, заселак, село, али најчешће напуштено насеље. Франц Миклошић наводи че-тири значења селишта: гептопшп, ћаћкаТго, аи1а и %соро$. Ђура Даничић је поистоветио село и сели-ште, а Стојан Новаковић је сматрао да је селиште означавало и насеље и напуштено насеље. Под ста-ријим значењем села и селишта Ватрослав Јагић је подразумевао насеље једне породице.

Према одредби Бањске хрисовуље, селиште је означавало део имања, а село цело имање: *А сиро-та која има мала сина да си држи све село догде јој син подрасте; ако ли не има сина да си држи сели-ште и врт и најбољу главну њиву си.* Овде је реч о имању једне породице, где се под селиштем подра-зумевао *врт* и *главна њива,* дакле настањена кућа са окућницом.

Селишта су називана по имену господара или корисника: Манотино селиште, Маријино селиште, Трхаљево селиште. Цар Урош је манастиру Хилан-дару потврдио *селиште на Струми, баштину Па-трићеву.*

Селиштем се називало земљиште предвиђено за атар будућег села. Епископу призренске митро-полије, краљ Стефан Дечански показао је место где ће поставити селиште које ће *да има као и оста-ла села црквена.* Доментијан пише о селишту у пре-носном смислу. Оно означава манастир, односно место становања - *великоје божије обитаније и се-лиште.*

Највише података из дипломатичке грађе све-дочи о селиштима као бившим, напуштеним насе-љима. Пошто је нашао *селиште пусто,* Јован Оли-вер је послао свога човека Тодора, *кои ми се пре-да из Грк, по руце да насели онози село.* Краљ Ду-шан је потврдио манастиру Хиландару *селишта запустевша от века* - Брест, Сухогрло, Лескови-ца, Видче и Дренок - *што си је населил от тугих земл.*

Има места које дипломатички извори истовреме-но означавају као селиште и село. Цар Душан са сином, краљем Урошем, даровао је серском митро-политу Јакову *селиште Брус, и този да си има и држи с мегјами и с всеми правинами села тога.* Манастиру Трескавцу код Прилепа припадало је *селиште у Глубочанима са њивама, виноградима, планинама и са свим правинама села тога.* Одред-ница селиште у наведеним примерима означава стварно, а одредница село озакоњује будуће жеље-но стање, односно насељено место. У условима кретања становништва и природног прираштаја, селиште је увек потенцијално село.

Селиште и село двоји повеља цара Уроша мана-стиру Хиландару. Овај манастир добио је три села (Трстеник, Бежанићи, Тушило) и селиште из кога су житељи побегли. Поред бежања селишта наста-ју пресељењем становника по жељи господара: *Селиште Тагахинци иже јест истрошил челник Станислав да насели цркви.* С друге стране, *зла-тарска селишта* у складу су са одредбама Душано-вог законика који златарима забрањује боравак у селу.

Постоји извесна разлика између *пустих сели-шта* и *селишта.* Пуста селишта никада се не по-мињу са виноградима и воденицама. Ове правине су резултат људског рада. Оне су неспоран пока-затељ недавно напуштених насеља, односно не-давног присуства становника и живота насеља. На воденице као показатељ живота насеља указује ша-љива народна песма коју је Вук Караџић објавио у првом издању *Српског рјечника,* где је селиште превео као 1осш оћт ћаћкагш:

Коренита! село и ти ли си
Да ти није руде од лонаца,
Испод куђа чести воденица,
Не б' се звала село, већ селиште.

Слично селиштима, и места са наставком *-иште* означавала су напуштена насеља. То су трговишта, градишта, црквишта и кућишта као бивша насеља и пребивалишта, затим катуништа као бивша или привремена пребивалишта влаха сточара.

Као имање, као место погодно за насеље, као кућа са окућницом, насељена или не, као напу-штено село, селиште је увек могуће насеље. То објашњава упоредно постојање више супротних значења селишта. Отуда толика сличност, понекад истоветност, али и разлика између села и селишта.

Само када их настањује једна породица, када су још у почетној фази формирања, села и сели-шта била су истог значења. Као насеобина једне породице село и селиште су истоветни, док су села и селишта са правинама различити појмови. Стога се селиште, ма шта оно означавало, не може да по-истовети са селом Душановог законика. Више чла-нова Законика под селом подразумева веће, орга-низовано насеље са правима али и обавезама које су изнад могућности насеобине од једне породице, звала се она село или селиште. Статус села је озако-њен, а селиште као пролазну појаву Законик и не помиње.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Михаљчић, *Селишта. Прилог историт насеља у средњовековној српској држави,* Зборник ФФ у Београду 9, 1 (1967) 172-224 (= *Про-шлост и народно сећање,* 131-191).

Р. Михаљчић

СЕЛО - реч са више значења, али најчешће је насеље са мањим или већим бројем кућа. Током средњег века ова реч је мењала значење на јужно-словенским просторима. Она је позната и другим словенским језицима, али не увек као истоветан појам. То је село са црквом у руском, а имање у чешком језику. Село као имање потврђено је и у домаћим изворима. О томе сведочи одредба Бањске хрисовуље: *А сирота која има мапа сина да си др-жи све село догде јој син подрасте.* Бањском вла-стелинству припадао је *Иван с детију и с селом на којем седи.* Двор, зе11а зеи уШа, јединица је земљи-шног поседа у которском Статуту. Село се поисто-већује са грчком речју аурб$ (њива). Село као има-ње чешће се јавља у западним крајевима. Према ћириличкој исправи коју је 1436. године издао бан и кнез Иван Франкопан, обавезе Влаха утврђене су према поседима: *Киј Влах има сепо да служи сулицом* (погрешно читано с унчомк) *а киј нима села тај на коњи с шчитом, и с мачем; али стрила-мии с мачем.* Село у хрватским споменицима по правилу је означавало имање, док се за насеља са више кућа употребљавао назив *вас* (в.), *вес* или *ве-сница.*

Село се у наративним текстовима и аренгама повеља употребљава у преносном смислу као не-беско, рајско боравиште: *небесна села, пренебесна села; велми мила сут села твоја, Господи; знаш ли по вишних странах васи, гради и села!*

Село је понекад настањивала само једна породи-ца. Породично насеље најчешће је заметак већег села уколико су то географски услови дозвољавали. Само су се у жупним, равничарским пределима образовала већа села. Од равничарских села зби-јеног типа битно се разликују села са растуреним, понекад веома удаљеним кућама. Место са неко-лико, или само једном кућом, и у новије време на-зивало се селом. „По брдовитијем мјестима тако су куће раздалеко да је село од 40 кућа веће од Бе-ча" (Вук Стеф. Караџић).

Мањи, одвојени скуп кућа у сеоском атару на-зивао се *заселак* (в.) или засеље. Зависно од конфи-гурације земљишта, село је могло да има један или више заселака. Засеоци се често пописују као *прави-не* села без назива (село Полошко *с мегами и с засел-ци,* село Љубиња *са всеми заселки),* али многи за-сеоци пописани су са именом, понекад и бројем кућа. Више заселака у атару једног села упућује на закључак да оно није збијеног типа, поготово ако је реч о већим засеоцима. Прилепе (13 кућа), Преки Луг (14 кућа) и Братотин Дол (3 куће), били су засе-оци Храстовице, села у оквиру Дечанског власте-линства. Још већи су Црвенобрежани (18 кућа), Лу-чани (21 кућа), засеоци села Дечане. Обим села, број и величина његових заселака, зависили су од величине и конфигурације сеоског атара. На Дечан-ском властелинству било је насеља која и по дана-шњим мерилима спадају у већа села. Село Чабић са засеоцима бројало је 182 куће по првом попису из 1330. године, односно 197 кућа по другом попису из 1343-1345. Без обзира на обим и број кућа, за-селак је село у заметку, потенцијално село. Потенци-јална села су и *селишта* (в.), било да она означава-ју кућу са окућницом, земљиште предвиђено за атар будућег села, насеље или напуштено насеље. Уоста-лом, док их у фази настанка настањује једна породи-ца, село и селишта су истоветни појмови.

Из имена села понекад наслућујемо како су на-стала. Крчењем су свакако насељена села *Храстови-ца, Лужане, Брестовац* на Дечанском властелин-ству и *Лесковац* на властелинству Св. арханђела код

Призрена. Проширењем обрадивог земљишта на-стали су *Горњи Закут и заседак му Трнава,* затим *Горњи Луковик,* насеља која је 1381. године кнез Лазар даровао руском манастиру на Атосу. То се још јасније огледа у називима: *сепо Штира* и *седо Цруга Штира, седо Липовац* и *село Цруги Липовац.*

Села *Грнчарево, Ковачи, Мајсторије,* пописана у старим исправама, названа су по занимању њи-хових насељеника. На старину упућују називи села *Седпари, Тулари, Штитари, Стрелари.* Насеља жупе Брвеник, Александар Соловјев поделио је на дворска села, жупска села без ближих одредница и властеоска села са именима власника. Дворска села настањивали су насељеници који су у служби двора обављали различите послове. То су коњуша-ри *(село коњушко Краишики),* ловци *(село ловчко Црагодани),* станици као слуге које се брину о вла-даревим стварима *(село станичко Орахово),* мађе-ри као дворски кувари *(село магерско Јабпаница),* постељштаци који су двор снабдевали рубљем и одећом *(село Грабовица постељштаци),* златари *(село златарско Луково)* и *село подкључије Тарково,* „насељено од дворских слугу, који се налазе 'под кључем' двородржице" (А. Соловјев).

Стара грађа као насеља разликује села, засеоке, селишта, катуне, градове, тргове. Бугарски цар Ми-хаило Асен дао је повластице дубровачким трговци-ма и наредио да им се не узима кумерк и остале да-жбине *ни в граде, ни на зборе, ни в селех.* Одредбе Душановог законика односе се на села, катуне, гра-дове и трговишта. Епископима се налагало да ду-ховнике постављају *по свим парохијама и градови-ма и селима.* Законик је златарима забрањивао да кују новац у селу - *Ако се нађе у сепу да се то село распе, а златар сажеже* (чланови 11, 22, 146, 168, 169, 170). Летописац је забележио да су Турци 1521. године разорили Београд, а палили *села и градове.*

За насеља са више кућа већ од XII века устаљу-је се назив село. Село, у ствари, најчешће означава, условно речено, неку врсту сеоске општине, одно-сно сеоску заједницу какву претпоставља Душа-нов законик. То је село са унутрашњом организаци-јом, село које је у стању да преузме колективну одговорност. Вид унутрашње организације наслу-ћује се веома бројним подацима о сеоским *правина-ма.* Браћа Драгаши су даровали руском манастиру на Светој гори село Мокране са *синором, плани-ном, брдом, виноградима, овоштијем, воденичи-јем, кипуријами, пољем, лугом, ловиштима, бро-довима* (прелази преко реке), *реком.* На Арханђе-ловском властелинству код Призрена налазило се село Тмава *с рибником, млини и с виногради.* Село је по правилу економска целина са правинама које се у исправама наводе уопштено или појединачно пописују.

Правине које се свакако наслеђују из доба сло-бодне сеоске општине, није у потпуности уништио поодмакли процес феудализације. И села укључена у феудални посед, функционисала су по одређе-ним, устаљеним нормама обичајног права. Ако, на пример, међе као правине губе значај код села у оквиру феудалног поседа, коришћење путева, пла-нинских пролаза, заједничких вода за пиће, поји-ла за стоку, млинова, пасишта, зимовишта, трајна су добра села. Да није тако, правине се не би попи-сивале и истицале у даровницама.

Потврђено је одржавање сеоских, себарских збо-рова (в. *себров збор),* на којима се расправљало о локалним питањима од заједничког интереса. Рас-прављало се и одлучивало према оним начелима обичајног права која се нису косила са феудалним правом. Управо је село живело и према обичајном и према феудалном праву. Колективну одговорност селу је наметао Душанов законик. На путевима из-међу насељених места, села су била дужна да *ушчу-вају стражу,* а сваку штету, крађу или разбојни-штво *у пустоши* надокнађивала су *околна села, којима је речено чувати пут* (члан 158). По потреби села су чувала и манастире: *А вса горска села и Ши-кља да стоје у манастиру у парамуне* (стражи) *ко-лицем вепи игуман* (хрисовуља манастира Св. ар-ханђела код Призрена). Иначе, Законик (члан 146) предвиђа да *впадалци* (в.) управљају селима и ка-тунима.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитепШ Зегћгса,* 114; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 334-335, 340, 516, 688-689; Н. Радојчић, *Законик* (чланови 11, 22, 146, 158, 168, 169, 170).

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјеч-ник;* Ђ. Даничић, *Рјечник;* Ст. Новаковић, *Село;* V. Ја**§1б,** АИ§1Рћ 14 (1892) 156; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 156-157; V. Магигашс, *Ргтоз!;* А. Соло-вјев, *Једна српска жупа за време царства,* Гласник СНД 3 (1928) 25-42.

Р. Михаљчић

СЕНИОРАТ в. *Првородство.*

СЕНОКОШЕНИЈЕ или **СЕНО** - На простра-ним и травом богатим пашњацима домаће живо-тиње могле су од пролећа па до јесени да пронађу обилату пашу, али не и преко зиме, бар у унутра-шњости Балканског полуострва. Да би се стока прехранила у току зимских месеци, благовремено се припремала резервна сточна храна, најчешће у виду сена. Трава која је расла по ливадама и сено-косима кошена је преко лета, сушена и садевана у стогове у близини места где је стока боравила. Бла-говремено припремање сена представљало је изу-зетно важан и хитан посао, који су морали да оба-ве сви власници домаћих животиња, било да је реч о земљорадницима, професионалним сточарима -власима, господарима властелинстава - властели и црквама. Потребе за сеном биле су велике на феу-далним газдинствима, посебно на манастирским властелинствима, па се због тога обавеза припрема-ња сена помиње у многим повељама и хрисову-љама.

На манастирским властелинствима сено су при-премали зависни људи, првенствено зависни зе-мљорадници - меропси и сокалници, али и све за-натлије које су живеле у селима, а такође и власи, уколико имају своја села. На властелинству мана-стира Св. арханђела код Призрена поменута обаве-за теретила је и властелу која је потчињена мана-стиру. Сама обавеза припремања сена могла је бити одмерена временом или неодмерена. На поседи-ма цркве Св. Богородице Бистричке меропси и со-калници били су дужни *сено да косе докле га не ставе,* тачније, док буде било шта да се коси. Срби земљорадници и Арбанаси потчињени манастиру Св. арханђела код Призрена имали су обавезу *сено цркви да косе колико јој треба.* У оба случаја оба-веза није одмерена временом, већ је зависила од потреба властелинства. За разлику од зависних зе-мљорадника, властела потчињена манастиру Св. арханђела имала је обавезу *сена да коси дан и да садеће.* У питању су била три радна дана: један дан кошења, један дан да се сено сакупи у пласто-ве и један да се садене у стогове. Управо такву су радну обавезу имали становници села Сењана на властелинству манастира Св. арханђела, пошто су морали *три дана сена да косе на Ерњашчи замани-цом.*

Обавеза припремања сена најпотпуније је описа-на у Светостефанској хрисовуљи. Једна њена одред-ба гласи: *А сено да косе, како меропси* (тако) *и сокал-ници и мајстори, сви еднако, и на накосицу свако да изађе ко може косу држати, за један дан, осим по-па. Такође и на плашћење за један дан и на садева-ње. Ако ли буде подалеко, онда по један од куће. Иза 3 дана да покосе и упласте и садену.* Из цитата одредбе, поред укупне обавезе од три радна дана око припремања сена, види се колико је овај пољски посао био хитан и значајан. У косидби учествују сви способни мушкарци који могу косу држати, а ако се косидба обавља далеко од куће зависних љу-ди, онда по један човек из куће. Косило се истог да-на, негде *заманицом,* док на поседима манастира Грачанице меропси *косе бедбу накосицом.* У првом случају косцима се не даје храна, а у другом даје, што се могло уобичајити. По Душановом законику, меропах је обавезан пронијару *заманицом да му се-на коси дан један,* а свакако што покоси то и да упла-сти и садене. Према томе, један дан косидбе повла-чио је још два радна дана око припремања сена. Зависни земљорадници су по правилу припремали и сено за властелинство на сенокосима у близини својих насеља, а ређе на већој удаљености. У одре-ђеним случајевима знало се колико један косац тре-ба да покоси. На властелинству манастира Св. Ђор-ђа код Скопља власи пастири су били дужни *сено да косе од круга воз,* свакако воз сена, док су на вла-стелинству манастира Грачанице, меропси морали *ливаду наждребицом делећи да косе бедбу накоси-цом,* а то значи да је свако косио своју деоницу, ко-ју би ждребом добио. Приликом припремања сена водило се рачуна да оно буде благовремено припре-мљено у *зимиштима* где су домаће животиње про-водиле зиму (овце, коњи).

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Планине и па-шњаци у средњовековној Србији (ХШ-Х1У' век)•,* ИГ 2-3 (1966) 68-84; Р. Катић, *Сточарство средњо-вековне Србије,* Београд 1978, 91-96.

М. Благојевић

СЕОБЕ в. *Миграције.*

СИНАКСАР (грч. *отнх^аршу,* од спжх^« - пра-зник) - зборник са кратким житијима светаца, рас-поређеним по календарском редоследу. *Пролог* је словенски назив за ове зборнике, а потиче од пред-говора (грч. тсрбХоуоб). Најстарији познати зборник ове врсте познат је под називом *Менолог цара Васи-*

лија, а настао је крајем X или почетком XI века. Кратка житија овог синаксара нису почињала крат-ким стиховима. Истом, старијем типу тзв. „нести-шних" пролога припада и онај чије се састављање приписује мокисијском митрополиту Константину. Константинов пролог је преведен на словенски у Русији, у другој половини XII века, а Јужним Слове-нима стигао је крајем XII или почетком XIII века, и то пошто су у њега укључена и кратка житија не-колико руских светаца (Бориса и Глеба, Мстислава Великог, Теодосија Печерског). На јужнословен-ском терену, у синаксаре су убрзо почели да се дода-ју локални свеци (Јован Рилски, Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски, Гаврило Лесновски, преподобна Петка, бугарски цар Петар, Симеон Немања, Сава српски, архиепископ Арсеније I). Најстарији по-знати српски „нестишни" синаксар потиче из друге половине XIII века (Државни историјски музеј у Москви, Уваров 70). Средњовековни српски писци почели су већ врло рано да састављају житија својих светаца. Тако настају синаксарска житија светога Симеона (дело непознатог Студеничанина); светоме Сави је такође састављено житије непосредно по смрти (претпоставља се да је аутор овог житија ар-хиепископ Арсеније I). И сам Арсеније добио је своје житије убрзо по смрти.

Млађи тип синаксара има испред житија кратке стихове, па се зато назива „стишни" или „стихов-ни", а настао је у Византији у другој половини XII века. Према најновијим истраживањима, овај мла-ђи тип синаксара преведен је на словенски језик у Србији, и то најкасније почетком XIV века. Најста-рији сачувани преписи потичу из средине XIV века. Зборници овог типа били су веома популарни у средњем веку, па их је зато сачуван велики број (осамдесетак, када се саберу они регистровани у ***Инвентару*** и у хиландарској рукописној збирци). Српски писци су, угледајући се на византијске узо-ре, и сами почели да састављају кратке стихове ис-пред житија светих Срба. Први међу њима био је Силуан, који је средином XIV века саставио сти-хове за житија светога Саве и светога Симеона. Но-ва синаксарска житија Саве и Симеона написао је патријарх Данило III, који је уједно и аутор првог синаксарског житија краља Милутина. Крајем XIV века на Светој гори је настало ***житије старца Иса-ије.*** За манастир Раваницу везује се настанак ***жити-ја кнеза Лазара.*** Познато је и једно друго кратко житије кнеза Лазара, у коме се стихови налазе и испред и иза њега. Пећки епископ Марко саставио је ***житије патријарха Јефрема.*** Синаксарско ***жи-тије краља Стефана Цечанског*** дело је анонимног писца. Почетком XV века настала је трећа редак-ција синаксарског житија светога Симеона. После пада Деспотовине, у Срему настаје циклус житија сремских Бранковића: слепог деспота Стефана, мај-ке Ангелине и владике Максима. И последњи срп-ски писац који пише у средњовековним традици-јама, патријарх Пајсије, саставио је уз своје службе светоме Симеону и цару Урошу и синаксарска жи-тија.

ЛИТЕРАТУРА: V. Мобш, ***81ауетка геЈаксЦа рго1о§а КотШШта Мокгзгјзко^ и зујеПозИ уггап-(Цзко-зШуеткхк оШлоза ХН-ХШ УГјека,*** 2ћогшк Н1 ЈА(21Ј) 2 (1959) 17-68; Ђ. Трифуновић, ***Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју,*** Крушевац 1968, 16-25; Д. Богдановић, ***Цве редакције стиховног пролога у рукописној збирци манастира Цечана,*** Упоредна истраживања 1 (Бе-оград 1975) 37-72; Д. Богдановић, ***Пролошко жи-тије светог Симеона,*** Прилози КЖФ 42, 1-4 (1976) 9-19; Д. Богдановић, ***Још један прилог истражива-њу пролошког житија светог Симеона,*** Зборник МС КЈ 24, 3 (1976) 391-393; П. Симић, ***Редакције пролога и месецослови типика,*** Богословље 20 (1976) 93-110; Л. П. Жуковскал, ***Текстологическое и лингвистическое исследование Пролога (Избран-ние византипские, русские и инославлнские ста-тш),*** Славлнское лзвгкознание. IX Международ-нвш сљезд славистов. **Докладв1** советскои делегации, Москва 1983, 110-120; Р. Ковачевић, ***Прилог про-учавању пролошког житија светог Саве у руској рукописној традицији,*** Археографски прилози 11-12 (1988-1989) 115-123; ***Житије светог кнеза Лазара,*** Приредио, превео и поговор написао Ђ. Трифуновић, Београд 1989; Ђ. Трифуновић, ***Азбучник,*** 317-321.

Т. Суботин-Голубовић

СИНОДИК (грч. **отгуоб1КоЧ>) - 1.** Назив специ-јалне црквене службе која се служила и сада се слу-жи једанпут годишње, у прву недељу великог поста, у недељу православља. Састављена је у Византији у славу победе православне цркве над иконобор-ством 843. године. На њој су свечано објављивани ***многаја љета*** живим и ***вечнаја памјат*** мртвим бор-

цима, предводницима православне цркве и прокли-њани, анатемисани јеретици. Првобитни текст ове службе није сачуван, а израђен је на основу про-токола 7. васељенског сабора, чије су се одредбе, употребљаване до увођења Синодика у недељу пра-вославља, налазиле у Типику цркве Свете Софије у Цариграду. Под утицајем културно-религиозних збивања у Византији настале су, у периоду од IX до XIV века, четири редакцијске допуне које одра-жавају четири епохе византијске црквене и култур-не историје. Основни слој настао је у IX веку, други крајем XI и почетком XII, трећи у другој половини XII и четврти у XIV веку. Ф. И. Успенски је прет-постављао да је коначну редакцију текста Синоди-ка урадио патријарх Михаило Керуларије (1043-1058), а Н. Ф. Красносељцев га је допунио претпо-ставком да истом патријарху припада и увођење од-ређене форме празновања празника православља, као и везивање празника за прву недељу поста. Нај-старији познати сачувани рукопис грчког Синодика је *Ватикански* рукописни одломак (№ 1607) из X века, из времена патријарха Антонија (974-979). Синодик је строго официјелног карактера и није се могао мењати без дозволе највиших црквених и др-жавних власти. То је исто важило и за све словенске преводе. Све допуне и измене у „позитивном" одељ-ку *(многаја љета* и *вечнаја памјат)* као и у „нега-тивном" (са проклетствима - анатемама јеретика) су одраз савремених збивања у којима учествују од-ређене личности, те је значај Синодика за историју православне цркве као и за историју и културу Ви-зантије и словенских народа велики. На основу по-мињања у та два одломка датују се текстолошке ре-дакције споменика са више састава.

2. Реч *синодик* је значила и књигу (в. *поменици)* у коју су се уписивала имена умрлих ради поми-њања у цркви за покој душе. Поменике су саста-вљали манастири и цркве (али и поједине царске и кнежевске породице код Руса). Први словенски превод грчког Синодика настао је у старословен-ском периоду у Бугарској, вероватно у другој по-ловини X века, одакле је пренет у Русију. Први са-чувани руски препис је из прве трећине XII века. Према В. Мошину, први српски препис настао је на Светој гори према руском препису првобитне словенске редакције, без грчких параграфа из XI и XII века. Руски утицај крајем XII и почетком XIII века, на јужнословенску писменост и културу уоп-ште, ширио се преко Свете Горе и посведочен је бројним позајмицама (рашка редакција српског је-зика, тератолошки орнамент, руски светитељи и празници у јужнословенским месецословима и др.). Синодик је превео монах Сава (св. Сава), наста-вљајући тако борбу свога оца Стефана Немање про-тив богумила. Сви сачувани словенски текстови потичу од разних грчких редакција и преписа из разних времена, али су приликом превођења са грч-ког на словенски језик коришћени и постојећи сло-венски преводи до тог времена.

Први српски превод *(Светосавска редакција)* настао је између 1201. и 1204, а ревидиран је за Жички сабор 1221, када је званично уведен у цр-квену употребу новоосноване аутокефалне Српске архиепископије. Сава је првог дана сабора свечано крунисао брата Стефана, другог дана је прочитао своју поуку *о правој вери и јеретицима,* а на литур-гији одржаној после тога изговорио Никејски сим-вол вере који су сви присутни три пута поновили и рекли: *Примамо све свете саборе и проклињемо оно што они проклињу.* То је био први српски свеча-ни обред „исповедања православља" на дан вели-ких хришћанских царева Константина и Јелене, ко-ји је доцније везан за прву недељу великог поста. Отуда се ова прва редакција српског Синодика нази-ва и I жичка редакција. Она није сачувана у ориги-налу, већ у три касније редакције у којима се јасно назиру три прераде. После Савине смрти 1235. годи-не Светосавску редакцију Синодика редиговао је прво архиепископ Арсеније (1233-1243) тако што је избацио поименично анатемисање, а задржао са-мо општу анатему за све бабуне (богумиле). Са про-меном граница српске државе за време Драгутина, као сремског краља, архиепископ Јаков (1284-1290. по А. Соловјеву, а по В. Мошину између 1286. и 1292) уноси личне анатеме за босанске богумиле, старешину Растудија и његове истомишљенике. По-стоји мишљење да је Растудије први поглавар бо-санских богумила, називан *дјед.* Ускоро потом, исти архиепископ Јаков, до 1292, мења текст Синодика ради новоосвојених области краља Милутина. Ова редакција изменила је распоред материјала по одељ-цима, додала нова имена богумилских старешина и прецизирала анатему на босанске и хумске јерети-ке. После Драгутинове смрти, вероватно у вези са Милутиновим освајањем хумске области, архиепи-скоп Никодим додао је одељку анатеме старешина још неколико савремених имена (Пријезду, Војихну и др.). Око 1329, можда као последица Душановог

деловања у Босни, архиепископ Данило убацује но-ве одељке против бана Стјепана II Котроманића, његових рођака и властеле јеретика. А. Соловјев сматра да се ради о бану Стјепану, Кулиновом на-следнику (или сину бана Кулина) и да припада II жичкој редакцији. Патријарх Јефрем је између 1375. и 1378. урадио последњу редакцију српског Синоди-ка, анатемисавши још три савремена јеретика и из-бацивши из текста анатеме чланове босанске дина-стије и властеле. Ова последња редакција настала је вероватно као последица богумилске пропаган-де у српским областима које су ушле у састав Тврт-кове државе. Допуна списка анатемисаних среди-ном XV века именом Госта Радина, у време херцега Стјепана Вукчића Косаче, тумачи се локалном цр-квеном мером за сузбијање богумила која није дове-ла до нове редакције због новонастале политичке ситуације, изазване турским освајањем српских зе-маља.

Српски Синодик сачуван је у три преписа: *Пље-ваљском,* између 1380. и 1395 (инв. бр. 73), *Загре-бачком,* из истог времена, тј. између 1380. и 1390 (инв. бр. III с 9) и *Цечанском,* који је познат по дели-мичном испису Серафима Ристића из 1864. Сма-тра се да је дечански рукопис са Синодиком изгу-бљен, јер га потоњи истраживачи нису нашли у збирци (Л. Мирковић, Ђ. Сп. Радојичић, М. Тео-доровић-Шакота, В. Мошин). Студију и критичко издање текста у чијој је основи пљеваљски текст урадио је В. Мошин.

ИЗВОРИ: С. Ристић, *Цечански споменици,* Бе-оград 1864, 24-26 (одломак); Н. Ружичић, *Обред исповедања вере и проклињања јеретика,* Споменик СКА 31 (1898) 1-5; Љ. Стојановић, *Требник мана-стира Св. Тројице код Пљеваља. По препису Проф. А. Прљинчевића,* Споменик СКА 56 (1922) 22-30; В. А. Мошин, *Сербскан редакцш синодика в неде-лш православш. Текстш,* Византииския временник 17(1960) 278-353.

ЛИТЕРАТУРА: *Знциклопедическгп словарк,* **Томъ** XXX, **СимЂ**-Слтозка, С. **ПетербургБ** 1900, 36-38; *БолЂшан советскал знциклопедш,* 23, Сафлор-Соан, Москва 1976[3], 421; А. 8о1оуjеу, *ЗуеЉосатЊа ргауоз1аутћ ггуога о до^отИзШ па ВаИсапи,* ОосИ-зпјак 01 ВпЧ 5 (1953) 44-68; V. Мобш, *СгНШ гико-ргзг Ји§оз1ауеткe акаЉетгје. I сНо. Оргз гикоргза,* 2а§тећ 1955, 48-54; V. Мозш, *РЦечаЦзкг гикоргз 8г-поШка ргауоз1ау1ја,* 51оуо 6-7 (1957) 157-177 (= Уајзоу гћогшк); В. Мошин, *Ћирилски рукописи ма-настира Св. Тројице код Пљеваља,* ИЗ 1-2 (1958) 253-254; В. Мошин, *Сербскан редакцш Синодика в неделго православш. Анализ текстов,* Византии-ский временник 16 (1959) 317-394, са старијом ли-тературом.

Н. Р. Синдик

СИР - после меса најзначајнији прехрамбени производ животињског порекла у средњовековној Србији. У српским документима назива се *сир* и *сирење.* Први је био у комадима или колутима, а други у мешинама. Стари српски назив за меши-ну је *мех* (иашт); она је била и мера за сир (в. *ме-ре и теговп).* Цар Душан је у Светоарханђеловској хрисовуљи одредио да се на име *месечине* даје **крл-тигамв.,** уз остало, **и сиренигсх двлдесете и че-тмре мт^Х^ а мТЈХ^** [120] **литрм», и сиров^** толикогк, **л сирв.** [6] литркв.. Полазећи од ново-брдске литре од 337,24 г произилази да је у овом случају сирења било 40,468 кг. Највећи произво-ђач сира било је влашко становништво: лети га је справљало на планинама, али је имало обавезу да га доноси у средиште властелинства, њиме је плаћало со, чак и занатлијске производе. Постојао је намет и у сиру, а српски владари уступали су га манасти-рима. Цар Душан је одредио да се Карејској келији Светог Саве *од куће царства ми* даје годишње ***10*** *мешина сирења и* ***10*** *сирова.* Када је Вук Бранко-вић поклонио манастир Светог Ђорђа код Скопља Хиландару, одредио је да се *сирење* дели на два де-ла: пола је остајало манастиру а пола је ношено у Хиландар.

Поуздано се зна да је било више врста сирева. У пролеће се јео млад, од прве траве добијени сир, а помиње се *слатки* и *слани.* На већој цени били су сиреви који су се справљали претходног лета и је-сени, а могли су дуго да стоје. У дубровачкој грађи помињу се *стари слани сир, влашки, стари вла-шки.* Њима се највише трговало, а Србија је била познати извозник сира и то од најстаријих времена. Пошто је деспот Стефан Лазаревић забранио из-воз племенитих метала из своје државе, Дубровча-ни су му 1417. скренули пажњу да се не може кожа-ма, воском и *сирењем* плаћати скупоцена роба коју увозе у Србију. Додавали су да је то било могуће „за прве господе", што посредно показује да је раније сир био један од главних извозних артикала.

Градови на јадранској обали, укључујући и оне који су улазили у састав српске државе, настојали су да привуку што више сира из залеђа. Зато су ре-жим продаје разрадили до танчина. Најбоље је по-знат у Дубровнику, у коме су градске власти ограни-чавале продавцима сира количину коју су смели изнети на пијацу. Једна породица могла је купити највише две *пече;* чак није смела држати у кући ви-ше сира него што јој је било потребно, а вишак је морала пријавити кнежевој канцеларији. Цену су одређивале градске власти, у зависности од врсте, понуде и потражње и годишњег доба. *Впашки сир* је, на пример, био скупљи од овнујског меса, што значи да је био веома цењена намирница.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 452, 471, 609, 620, 629, 647, 699; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 220.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Петровић, *О сиру у средњове-ковном Цубровнику,* ИГ 1-2 (1988) 7-27; О „меху" као мери за сир: С. Ћирковић, *Мерење и мере у средњовековној Србији,* Работници, војници, ду-ховници, 155-156.

М. Спремић

СИРОТА в. *Селиште,* в. *Наслеђивање.*

СИРОТИШТЕ - болница за сиромахе. Сиро-тиште се назива и убожиште а у латинским споме-ницима ћозрп.а1. Сиромаси се често помињу у Ду-бровнику у документима, а посебно у тестаментима у XIV веку. У јуну 1347. Велико веће у Дубровнику је расправљало о грађењу убожишта (сиротишта) за утеху и помоћ сиромасима и донело потребне одлу-ке у вези с тим. О сиромаштву и сиромасима најви-ше се говори у одлуци о оснивању великог убожи-шта - болнице, које је постало познато под именом „Оотиб Сћпзхл", у марту 1540. Текст о оснивању те установе говори да је намењена болесним, али излечивим сиромасима. Било је предвиђено да си-ромах који оздрави, мора одмах напустити болницу „да не заузима место и да не једе неправедно крух болесних сиромаха". Исто тако, било је предвиђено да у ову болницу не могу бити примљени сирома-си оболели од неизлечиве болести. Женама је, тако-ђе, био забрањен приступ, макар боловале од из-лечиве болести. Сваки болесник који уђе у речену болницу морао је, ако је хришћанин, да се испове-ди, уколико одбије, не сме се примити у сироти-ште. Међутим, уколико је болесник друге вере, мо-гао је да живи по свом закону.

У средњем веку осим у Дубровнику постојала су сиротишта и у Котору. Прво сиротиште у Котору, које је основала братовштина при цркви Св. кри-жа 1372, налазило се при наведеној цркви. Крајем XIV века овом сиротишту угледни Которани заве-штавали су непокретна добра (земљу). Оно је по-стојало кроз цели XIV век. Године 1432. помиње се магистар братовштине Св. крижа и сиротиште, који се бринуо заједно са изабраним одбором о си-ротишту. У одбор је ушло пет которских племића. Почетком јануара 1399. помиње се сиротиште Св. духа, које је основала такође братовштина која по-стоји од 1350. при цркви Св. духа. Сиротиштима су завештавали богати Которани осим непокретне имовине и новац за њихово издржавање или одјед-ном или у ратама. У другој половини XVI века по-миње се сиротиште Св. Рока у Котору. До појаве војне болнице (1668) у Котору су постојале само болнице, односно сиротишта или убожишта у који-ма су се лечили болесни сиромаси. У Котору су и жене примали у сиротишта. До оснивања сироти-шта у Дубровнику дошло је под утицајем Венеци-је, где су болнице, односно сиротишта скоро све до краја средњег века биле само убожишта за не-моћне и инвалиде.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Ковијанић - И. Стјепчевић, *Културни живот старога Котора (Х1У-ХУШ ви-јек)* II, Цетиње 1957, 14-16, 104; В. КгекЈс, ***8Ике*** *гг ^гадзке зуакодпеугсе: ргИогг ргоисауапји ггуоШ и Ииогоутки и дооа ћитапггта г гепезате,* АпаН 2а-уос!а га роујезпе **2папоз1л** ЈА2ГЈ и Оиһгоушки 26 (1988) 10-16.

М. Маловић-Ђукић

СКИПТАР в. *Инсигније.*

СКЛАВ (још и цклав, склаф) - српски израз, преузет из грчког, којим се означава *султанов роб (ки\,* такође и §и1ат) у Османском царству. Сматра се да је развијање институције султанових робова представљало основу успешног ширења Царства. Термин султанов склав означава особу у султановој

служби. Склав је био робовског порекла (ратни за-робљеник) или је доведен на двор путем данка у крви. Било је ту и деце из племићких породица из тек освојених земаља, као неке врсте талаца. Ин-ституција се развила из тзв. робовске војске, по-знате и у претходним муслиманским државама. Ме-ђутим, тек код Османлија развијена је до свог максимума. Постојао је сталан притисак да се места у дворским службама, државној управи и војсци у што већој мери попуне из редова султанових ро-бова. Такво начело у потпуности је спровођено тек од времена Мехмеда Освајача. Од тада су најва-жнији државни положаји били резервисани за скла-ве, мада су се на понеко високо место (изузев поло-жаја *великог везира)* могли успети и припадници муслиманског племства. Суштина развијања ин-ституције састојала се у ширењу апсолутне одано-сти и осећања потпуне зависности од султанове воље. Султан им је давао моћ и на њих је прено-сио део своје власти, захтевајући потпуну послу-шност. Бити султанов склав значило је велику част, али и предност када је у питању војноуправна кари-јера. Склави су добијали најзначајније функције у држави. Зато превод термина ки1 термином *роб* ни-је прецизан. Осим порекла, склав са обичним ро-бом није имао ништа заједничко. Почетно значе-ње термина ки1 јесте било роб, међутим, оно се временом све више приближавало неком општи-јем значењу султановог *слуге.* Поред таквог основ-ног значења којим се обележавала припадност јед-ној одређеној друштвеној категорији, термин ки1 се у XVI веку некад употребљавао да означи и *све султанове поданике,* како *спахије* (в.) тако и рају. У званичним османским и дубровачким документи-ма на српском језику израз ки1, поред најчешће ко-ришћеног термина (верни) склав, бележен је на не-колико начина: *да предате* (верном) *слузи и склаву царства ми; послах слугу и раба ми; послах цклава мога роба капиџију Касима; пишемо овај лист Му-стафа-кулу санџаку херцеговском; верном и по-штеном слузи и склаву царства ми војводи херцего-ве земље* итд.

Из редова склава образовао се јаничарски кор-пус, прва стална плаћена војска у Европи, дисци-плинована и одана, што је султану дуго времена доносило велику предност у ратовима. Већ у XV веку многим склавима додељују се положаји спа-хија. Тада је већина *санџак-бегова* (в.) у европском делу Царства била из редова робова, што значи да је остварена потпуна контрола централних власти над провинцијском феудалном војском. У царским дворовима, али и у палатама других великодостој-ника (везира) развиле су се читаве школе за буду-ће дворске и државне службенике. Склави су, при-мивши претходно нову веру, посебно образовани и обучавани свим вештинама. Пажљивом селекци-јом одабирани су најбољи. Они су спремани за нај-више државне положаје, укључујући и место са-мог *великог везира* (в.). Несумњиви подстицај за склаве представљало је веровање да успех најве-ћим делом зависи од сопствених способности.

У XVII веку већ је сваки *беглер-бег* (в.), санџак--бег, па и *субаша* (в.) имао своје трупе састављене од склава. Таквих случајева било је и у XV веку, нарочито у пограничним деловима Царства. Кра-јем XVI века неке основе османског „робовског" система већ су биле нарушене. Неконтролисано по-већавање њиховог укупног броја, поткопан султанов углед, све бројнији улазак раје у њихове редове и недисциплина угрозили су темељ установе. Ква-рење те институције, сматра се, био је један од ва-жних узрока опадања Царства.

ИЗВОРИ:Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-2, 252, 256, 258-259, 261, 263, 265-266, 269, 272, 300-304,316-318, 321.

ЛИТЕРАТУРА: Х. Иналџик, *Османско царство,* 28, 67-68, 108-124; *Сћтат (IV- Етргге оИотап)* Е1[2] (Н. 1па1с1к); *Кт,* ЕР (С. Е. **Во5М**)гТћ); Н. А. К. 01ћћ - Н. Во\уеп, *Шатгс 8осге(у апа[1] (ће А 8(иау о{(Не 1трас(о{* ***УУе8****(егп СтИгапоп оп Моз1ет СтШге т (ће Иеаг* ***Еа8(*** 1-1, ОхТогс! 1960[7], 42-46 , 51-88, 192-199, 314-364; I. Метлп КипТ, *Тће ЗтшШз 8ег-уап****(8.*** *Тће Тгапз/дгтаНоп о{ОКотап Ргоутст1 Со-уеттеш, 1550-1650,* №\у Уогк 1983, 40-42.

А. Фотић

СКЛАВИНА в. *Простирке и покривачи.*

СКОМРАХ - путујући забављач, музикант. У средњовековној Русији познат је *скоморох,* док се на Западу, у разним земљама, јавља под називом го-си1атог, јоп§1еиг и др. као наследник античких хи-стриона, мима и јокулатора. У светосавском пре-воду византијског *Номоканона (Иловичка крмчија*

из 1262) називају се и *шпиманима,* уз одређива-ње њихових вештина: *ашче јест шпилман рекше глум'ц, ашче јест плес'ц или гуд'ц или свиралник.* Назив указује на немачко порекло људи који су се бавили овом професијом. И у *Београдском препису Крмчије* (трећа четвртина XV века) спомиње се: *скомрах или гудец или свиралник или други неки такав глумац.* О њима говори Синтагмат Матије Властара, византијски правни приручник из XIV века који је у Душаново доба преведен на српско-словенски језик *(Јер су скомраси они које називају подражаваоци од којих неки подражавају гласове и ликове и нарави...).* У истом тексту спомињу се и *скомрашеска лица... или игре које се изводе... од стране глумаца и ликовника* **(ликов1»ник1»** у цркве-нословенском означава члана певачког или плесног збора, као што **лик^** значи хор).

Поред помињања народних забављача-ваганта који своје представе изводе по светковинама и на отвореном простору тргова, разноврсни извори све-доче и о професији дворских музичара, забављача при обичају свирања уз свечану владарску трпезу. Они се појављују на двору Стефана Првовенчаног, који према Теодосију (крај XIII - почетак XIV века), *када сеђаше у челу трпезе, весељаше благороднике бубњевима и гуслама, као што је обичај самодржа-ца.* Минијатура *Александрове гозбе* из српског руко-писа *Романа о Александру Великом* (крај XIV ве-ка, изгорео 1941. у пожару Народне библиотеке у Београду) приказује музичаре у тренутку свирања. На њој су вредни пажње и натписи с називима две-ју одвојених група ликова: *глумци* **(гл&ици)** поред извођача на жичаним и ударачким инструментима уз које се истовремено могло и певати и свирати, и *праскавице* **(прлскливице)** уз свираче на дувачким инструментима уз које се не може истовремено и певати. Дубровачки извори сведоче о постојању музичара у служби краљева и великаша у XV ве-ку - у овај град су долазиле, нарочито о празнику Св. Влаха, дружине од по два или више музичара босанског краља, војводе Сандаља, Балшића и са дворова суседне господе, а међу њима су 1408. го-дине била и двојица трубача српског деспота Сте-фана Лазаревића.

Од XIV века појављују се подаци са именима појединих личности. Многи дубровачки музичари домаћег порекла помињу се поименице у архив-ским документима; један од њих, трубач Драган из Призрена (Ога§ап ае Р[п]згеп де Зс1ауоша), ступио је 1335. године у службу Дубровачке општине. Уз посед који Душан дарује серском митрополиту Ја-кову у хрисовуљи издатој 1353. спадају и Преда свирац **(Преде свирмЈЦ*)** и Хруса слепац **(Хроусе сл^кпкцк),** вероватно слепи гуслар, попут оних ко-је познајемо из традиције што сеже до XIX столећа.

Споменици средњовековног сликарства, посеб-но фреске и минијатуре, пружају извесне податке о изгледу скомраха. Музичари који свирају уз коло појављују се на минијатурама *Минхенског псалти-ра* (1370-1390) и његове копије, *Београдског псал-тира* (1627-1630). Композиција *Ругање Христу,* театралног карактера и са одређеним реминисцен-цијама на представе античких мима, на зидним сли-кама од почетка XIV века (Старо Нагоричино из 1316-1318. и др.) и касније, врло често садржи ли-кове који свирају на различитим инструментима, као и комедијаше који изводе некакву пародију.

О појавама световне музике код Срба у сред-њем веку нема много целовитих података, погото-во нема сачуваних споменика - музичких инстру-мената или нотних записа. Правни, књижевни и историјски текстови, архивски документи, или пак ликовне представе сведоче о њеном постојању на посредан али јасан начин. Компаративне студије музичког фолклора такође пружају сазнања о овој тематици.

ЛИТЕРАТУРА: М. Кићовић, *Старо позориште код Срба,* Зборник радова САН, књ. X, Београд 1951, 9-33; 8. Випс-К1ајп, *Рагуој тиггске итеШозИ и Вгоцг,* Изгапјзкј гагуој ггишбке ки1гиге и Јиѕ051ау{**Ј1,** 2лѕгећ 1962, 533-535; С. Ђурић-Клајн, *Историјски развој музичке културе у Србији,* Београд 1971, 10-14; М. Ветоу1с, *С1агда /' §1агћетсг и Оиђгоуаској гериШсг,* 2а§гећ 1981, 69-141, 181-281, 285-288; Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената у сред-њовековној Србији,* Београд 1984, 13-14.

М. Цветковић

СКОРЊЕ в. *Обућа.*

СКОТОЛОШТВО в. *Блуд.*

СКРЛАТ в. *Тканине.*

СКУП(ШТИНА) в. *Збор.*

СЛИКАРИ в. *Зограф.*

СЛОВО (грч. *Хоуоч)* - прозни жанр византиј-ске и средњовековне словенске књижевности. То је по обиму краћи текст у коме се задата тема разра-ђује свим расположивим реторским средствима. Најсроднија му је „беседа". Уколико се уз ***слово*** на-ђе још неки атрибут, оно може својим садржајем и карактером да уђе у област другог жанра. Мада у основи не припада приповедачком жанру, слово може попримити и такав карактер. Тако је ***похвално слово*** заправо похвала, ***повесно слово -*** повест итд. ***Слова*** светих отаца на богословске или морализа-торске теме окупљају се у посебним врстама збор-ника који се зову ***панагирици*** или ***хомилијари.***

Међу најстарија књижевна дела настала на ју-жнословенском подручју спада и већи број разних ***слова*** која је писао Климент Охридски. И српски средњовековни књижевници огледали су се у са-стављању ***слова.*** Патријарх Данило III саставио је ***Слово о кнезу Лазару,*** сачувано у рукопису из XVI века (бр. 68 Патријаршијске библиотеке у Београ-ду). После 1402. године настало је још једно ***Слово о кнезу Лазару,*** дело анонимног писца чију актив-ност Ђ. Трифуновић везује за манастир Раваницу. Рукопис Хиландар 482 који садржи ово анонимно ***Слово*** преписао је 1536. године монах Орест из Ра-ванице. Антоније Рафаил Епактит написао је ***Сло-во о светом кнезу Лазару (Похвалу кнезу Лазару),*** сачувано у више преписа, од којих је најстарији онај из 1643. године (данас у Хиландару, рукопис бр. 509). У XVI веку (свакако после 1540. године) настала су два анонимна ***слова: Похвално и повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу*** и ***Крат-ко повесно слово о деспоту Стефану Штиљано-вићу.***

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, ***Повесна слова о кне-зу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу,*** Летопис МС 117 (1875) 108-116; В. Ћоровић, ***Силуан и Цанило II, српски писци ХГУ-ХУвека,*** Глас 136 (1929) 13-103; Ђ. Сп. Радојичић, ***Похвала кнезу Лазару са стиховима (је-дан досад непознат спис с краја XIV века),*** ИЧ 5 (1954-1955) 241-254; Д. Богдановић, ***Слово похвал-но кнезу Лазару,*** Савременик 37 (1973) 265-274; Ђ. Трифуновић, ***Српски средњовековни списи о кне-зу Лазару и косовском боју,*** Крушевац 1968; Ђ. Три-фуновић, ***Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила Епактита,*** Зборник историје књижевно-сти 10 (1976) 147-179; Ђ. Трифуновић, ***Азбучник,*** 323-326; Т. Јовановић, ***Похвално и повесно слово о деспоту Стефану Штиљановићу,*** Књижевна исто-рија 10, 38 (1978) 335-377; Д. Богдановић, ***Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара,*** Бео-град 1978, 184, 191, 192; Т. Јовановић, ***Кратко по-весно слово о светом Стефану Штиљановићу,*** Ма-настир Шишатовац, Зборник радова, Београд 1989, 73-77; ***Слово,*** Речник књижевних термина, Београд 1991[2], 791-792 (Д. Богдановић).

Т. Суботин-Голубовић

СЛУГА - 1. Дворска титула у средњовековној Србији, старешина над људима који брину о вину (сл#гд глк **нАчел**'ств#к>**ЦЈоу** виномћ). Слуга одго-вара византијској титули тиукерг)$. Управо је тако у бревијару Лавре атонске забележен Прибац Хребе-љановић, ***логотет, слуга*** и ***велики слуга*** (в.) Стефа-на Душана. У хијерархијској лествици звања слуга је на претпоследњем месту, испред ставиоца. На државни сабор Стефан Дечански позивао је ***архие-пископа, епископе, игумане, казнаце, тепчије, во-јводе и ставиоце.***

Титулу слуге носило је више угледних феуда-лаца на двору Немањића. Краља Милутина дворио је слуга Драгослав, а краља Стефана Душана При-бац Хребељановић. Сачуван је новац са натписом **СЛ#ГА** Брлнко. Помишља се на Бранка Растисла-лића и Бранка Младеновића. Краткотрајно се и Јо-ван Оливер јавља са титулом ***великог слуге.***

Иако са дворском титулом, слуга Дабижив Чихо-рић деловао је далеко од двора. ***ОаМзео з1и§а*** утвр-ђивао је 1343. године међе између Дубровника и Требиња, а две године касније Дубровчани су се жалили краљу Душану на слугу Дабижива, који је на Требињу увео мимоходну царину. Слуга Даби-жив Чихорић поистовећује се са Дабижившом, енохи-јаром цара Уроша.

2. Чест назив за властелу као поданике владара и великаша. Није реч о титули већ о ***верној служби.***

Слуге се изједначују са племенитим људима **(сво-имв. сл^глмк племенитимк л^демв.).** Краљ Сте-фан Томашевић у слуге убраја војводе, кнезове, жу-пане, царинике.

Челник Смил је *верни слуга* Вука Бранковића, а витез Прибислав Похвалић *слуга господина* Санда-ља Хранића. Протовестијар Жоре Бокшић, иначе Дубровчанин, био је *верни слуга* босанских краље-ва. Као слуге налазимо логотете и дијаке. Однос између моћног херцега Хрвоја и краља Остоје Ду-бровчани схватају у вазалном смислу, као верну слу-жбу слуге и господара. Општина се искрено радова-ла њиховом измирењу и чињеници да је херцег примио краља *за господина, а он вас за слугу.* По-сматрано из угла Дубровчана, угарском краљу слу-га је бан.

Слично схватање верне службе налазимо у ћи-риличким исправама турских владара и великодо-стојника крајем средњег века. Војвода Исабег сво-јим слугама назива кнеза Хамзу, кнеза Доброслава, затим субаше и примићуре. Верну службу обављао је логотет Ибрахим као и остале *верне слуге и ха-рачници царства ми.* Султан Мехмед II као *верне и поштене слуге* означава војводу Хамзабега и Ах-метбега Херцеговића.

3. Термином слуга понекад се у преписци изра-жава поштовање. Дабижив Чихорић млађи пише да је *слуга* Дубровачке општине, а Дубровчанин Никола Гудулић да је *слуга* Сандаља Хранића. Ду-бровчани себе називају слугама и пријатељима кра-ља Остоје.

ИЗВОРИ: Р. М1к1о51сћ, *МопитеМа 8еШса,* 99, 117, 230, 272, 288, 356, 461, 481, 489; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 257, 258, 341, 342, 653, 662, 663; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атон-ске,* Споменик СКА 56 (1922) 17; Љ. Стојановић, *Повеље иписма*\-\, 144, 145, 169, 177, 179, 180, 326; II, 235,251,252, 255, 258.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чи-нови и титуле,* 248-254; К. Јиречек, *Властела хум-ска на натпису у Величанима,* Зборник КЈ I, Бео-град 1959, 427-432; М. Динић, *Растислалићи, Прилог историји распадања Српског царства; С.* Ћирковић, *„ Верна служба " и „ вјера господска ",* Зборник ФФ у Београду 6, 1 (1962) 95-122 (= *Ра-ботници, војници, духовници,* 318-335); М. Благоје-вић, *Цржавиа управа,* 31-37.

Р. Михаљчић

СЛУЖАБНИК (грч: ***Хао^рукхршу)*** - једна од најважнијих богослужбених књига; садржи службе вечерња, јутрења и литургије светог Јована Злато-устог, Василија Великог и Григорија Двојеслова (литургија пређеосвећених дарова). То је књига на-мењена презвитеру и ђакону да из ње служе. Слу-жабнику могу бити придодати још неки чинови и молитве, који могу пратити службе дневног круга; то су нпр. молитве после причешћа, чин освећења кољива у спомен великих празника или светаца. Осим непроменљивих делова - јутрења, вечерња и литургија, у служабнику се налазе и кратке изме-ниве молитве као што су отпусти, прокимни и при-часни. У отпустима се свакодневно спомињу свеци, па се на крају служабника налази месецослов.

Цариградски тип служабника преведен је већ у време Ћирила и Методија. Служабник који је да-нас у употреби формирао се, у главним цртама, то-ком XIII века, а коначно је уобличен 1690. године.

Служабник је једна од првих штампаних књига код Срба; први пут га је штампао Божидар Вуко-вић у Млецима 1519. године.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Стара српска библиотека,* ЛМС 408, 6 (1971) 593-597; Н. Син-дик, *Служабник јеромонаха Михаила из 1676. го-дине,* Археографски прилози 1 (1979) 229-241; Л. Мирковић, *Православна литургика* I, Београд 1982, 149-150; Д. Богдановић, *Инвентар ћиршсих ру-кописа у Југославији (Х1-ХУП века),* Београд 1982, 101-105; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 326-327.

Т. Суботин-Голубовић

СЛУЖБА (грч. акоХог)&/а; други словенски назив је **послтјдовлник) - 1.** Сложена књижевно--литургијска целина, у чији састав улазе богослу-жбени текстови (библијски - старозаветни и но-возаветни текстови, разне молитве, химнографски састави) који се према строго утврђеним правили-ма која прописује *типик* (в.) комбинују са одгова-рајућим песничким саставима из октоиха, минеја или триода.

По својој литургијској функцији, служба може припадати дневном, годишњем (календарском) или пасхалном циклусу. Одговарајући делови *часловца* (в.), *служабника* (в.) и *требника* (в.) попуњавају се текстовима из *минеја* (в.), *октоиха* (в.) и *трио-*

да (в.) и тако се добија служба за један дан, тј. пра-зник.

Литургички дан започиње вечерњим богослу-жењем уочи календарског датума у који пада *па-мјат* светога или празник. Непосредно пред по-четак вечерња служи се *девети час* из часловца. Вечерње (грч. еолергубх) може бити краће или ду-же, у зависности од тога како се успомена светога или празник рангирају у типику. Оно је посвеће-но теми космогоније и Божјег промисла. Због тога се на вечерњу чита много старозаветних пророчких текстова који, на посредан или непосредан начин, наговештавају месијанско спасење. На вечерњу су заступљени основни облици литургијске поезије: стихира, тропар и кондак. Централни део јутар-њег богослужења јесте *канон* (в.) који у комбинаци-ји са осталим химнографским формама предста-вља једну складну сложену целину. Канон светоме или празнику укршта се са одговарајућим кано-ном Богородици из октоиха.

2. *Служба* светоме која се узима из минеја пред-ставља један сегмент дневног богослужења, па се зато може посматрати у односу према осталим са-ставним деловима литургијске целине, или као са-мостална сложена химнографска композиција. Она се постепено развијала и проширивала већим бро-јем разноврсних песничких форми.

Службе старијег периода биле су једноставније по својој структури и обиму; Јерусалимски типик уводи за свеце вишег ранга проширено вечерње богослужење које се састоји од малог и великог ве-черња. Јутарње богослужење може бити обично (свакодневно), велико (јутрење са полијелејем) и васкрсно.

Најстарију познату српску службу саставио је св. Сава *(Служба светоме Симеону);* и Сави је, по његовој смрти, састављено неколико служби. Ове службе су настајале током XIII века. Хиландарски монах Теодосије, писац епохе краља Милутина, са-ставио је нове, опширне *службе* Симеону и Сави, као и *Службу св. Петру Коришком* у складу са зах-тевима Јерусалимског типика. Велики број песни-ка, анонимних, али и по имену познатих, обогатио је својим химнографским делима стару српску књи-жевност; осим Саве и Теодосија, познати су још: архиепископ Данило II, патријарх Данило III (Бањ-ски), епископ Марко Пећки, Јефрем, Димитрије Кантакузин, Григорије Цамблак, патријарх Пајсије Јањевац.

3. *Служба* је и скуп свих обавеза које је владар или обласни господар са владарским прерогативи-ма, по праву које је проистицало из положаја у дру-штвеној хијерархији и држави, захтевао и очеки-вао од непосредно потчињених поданика. Смисао вршења службе подразумева однос поверења, ве-заност за владареву личност по сталешком праву, најшире схваћену верност. Стога су обавезом, али и правом служења владару били обухваћени превас-ходно представници властеоског реда у целини. Те-оријске поставке које су одређивале однос између владара и властеоског сталежа полазиле су од наче-ла да је владар свој властели (и свим поданицима, разуме се) господар, а они да су његове слуге, робо-ви и послушници. Зарад обостраног благостања, владар је властелинову верност и служење награђи-вао својом заштитом, поверењем и милошћу. Изу-зетно, у овом положају могли су се наћи и поједин-ци неплеменитог порекла, упућени на служење владару обавезама у дворском окружењу или најпо-верљивије слуге удостојене осетљивих мисија. Иако је, теоретски, владар господарио свим поданици-ма своје државе, односно свом земљом, зависно становништво, било са владаревих домена или по-седа властеле и цркве, није обухваћено односом верности и службе. О њиховој служби може се го-ворити само изузетно, као о посредној, у случајеви-ма када учествују у испуњавању војне обавезе сво-га господара према владару.

Однос служења владару или господару изра-жавао се различитим терминима. С једне стране, то су изрази који у својој основи имају реч работа: *верно, достоверно, правоверно, многодобро, все-срдачно работаније* или *порботаније,* а с друге стране, они који истичу реч служба: *верна, почте-на, права, добра служба* или *послуженије.* Најгру-бље речено, први облик се везује за средњовеков-ну Србију, а други за Босну, мада примери језичког преплитања сведоче о непостојању строгог раз-граничења. Иако су у литању синоними који одра-жавају локалну језичку праксу, поистовећивање у основном значењу не може сакрити разлике у по-јединостима посведочене у идејним начелима и историјској стварности једне и друге државе.

Јачање краљевске власти и централизација упра-ве у Србији одразили су се у тадашњим схватањи-ма представом о владару као оцу и господару и вла-стели као његовој браћи, друговима, деци или чак слугама и робовима, чији се идеализован однос

градио на верности, љубави и обостраној помоћи. У стварности, ову слику одређивао је однос снага и сталешки интерес. Како у Србији није постојао си-стем вазалских лествица западног типа, сва вла-стела, од црквених војника до владаочевих рођака дуговали су владару *правоверно поработаније,* као што је и он свакоме од њих узвраћао својом мило-шћу. Садржај *поработанија* није био строго одре-ђен и зависио је, у највећој мери, од положаја у друштву. Најопштије узев, сва властела баштиници дуговали су владару војну службу и предавање соћа прикупљеног од зависног становништва на својим доменима. У служење владару спадало је и вршење управних и судских послова: од високих дворских положаја до чиновничких задужења у локалној управи. Искључиво војни карактер имала је слу-жба коју су владару дуговали пронијари, у накнаду за уживање додељених поседа. У посебном положа-ју били су црквени војници, властеличићи баштини-ци на поседима црквених установа, додељени при-ликом оснивања са обавезом да *работају цркви у војнички закон* (стражарење, давање посаде у утвр-ђењима, оружана пратња игумана). Они су дугова-ли верност истовремено владару и установи којој су непосредно били потчињени и која је симболизова-ла његов ауторитет. Вршењем службе потврђива-ла се верност господару. Својој верној властели владар је за узврат, поред јемстава личне и имо-винске сигурности гарантованих законом, чинио милост. Старао се, пре свега, да им обезбеди мате-ријалну основу достојну њиховог положаја и за-слуга и да удовољи њиховим жељама. Изостанак верног поработанија карактерисан је као невера и најстроже кажњаван. Овакав однос одржавао се док год је деловала јака централна власт кадра да својим ауторитетом обезбеди вршење службе у оној мери у којој је она чинила један од основа постоја-ња државе. Нестанак моћног центра, штавише вла-дарске династије, условио је да се обавеза правовер-ног поработанија усмери ка личностима обласних господара, династа по пуноћи власти и самостално-сти подобних претходницима из светородне лозе. Ову поремећеност у односима само је делимично успело да изглади привремено јачање деспотске власти, умногоме отежано спољним околностима.

Вршење службе лежало је, такође, у основи од-носа између владара и властеле у средњовековној Босни. Владар је, по своме положају, захтевао од властеле (у начелу од свих поданика) верну службу - читаву лепезу обавеза коју му је дуговао власте-лин. И у Босни је њен претежни део чинила војна служба, затим учествовање у раду државног апара-та, дипломатска активност. Верно служење одража-вало је положај потчињености, тј. признавање вла-дареве власти. Власт владара подразумевала је изискивање верне службе; она је била независна од било каквог уговора, заклетве или додељивања зе-мље, штавише, земља се по правилу дарује као по-следица верног послуженија. Владар је са своје стра-не верног властелина држао трајно у *вери* (в.), што је представљало гаранцију личне и имовинске си-гурности.

Обавеза владара имала је исту тежину као оба-веза властеле. Колико је властелин за ускраћива-ње послушности, за почињену неверу, био подло-жан кажњавању, толико је и кршење задате вере од стране владара давало властели право на отпор. Поврх тога, утврђивање кривице препуштено је у оба случаја колективним телима: код владара са-бору, код властеле „њих дружини", касније пред-ставницима цркве. Везе личне зависности, успо-стављене верном службом и владаревом вером, испуњавале су као кохезиона снага државе пра-знину коју је оставило непостојање разгранатог управног апарата и јаке централне власти. За нево-љу, природа овог односа давала је превагу центри-фугалним над центрипеталним силама. Вишестру-ко обезбеђена од владарске самовоље, властела се неретко није устезала да ускрати верну службу, на-рочито у нередовним приликама или за слабих личности на престолу. Од последњих деценија XIV века моћно идеолошко оружје давала им је пред-става о круни као трајном симболу краљевске вла-сти изнад пролазне личности њеног носиоца, којој су превасходно дуговали верност. С временом, ве-зе између личности владара и најмоћнијих велмо-жа толико су разлабављене да је њихово практич-но осамостаљивање имало као једну од последица преузимање права на верну службу локалне вла-стеле, дотад усмерене ка владаоцу. Додуше, меди-јатизација у западном смислу није никад постојала и, у начелу, властела је дуговала верност и краљу и обласном господару коме су непосредно били пот-чињени, али се њоме нарочито у периоду осамо-стаљивања или чак сукоба са краљем ефикасно ко-ристио само директни господар. Док су, барем теоретски, круна и сабор и даље оличавали једин-ство државе, дотле су се „верна служба" и „вјера

господска" расплинуле у рукама моћних династа, чинећи једну од основа њихове моћи.

Као и у Србији и у Босни су припадници невла-стеоског сталежа могли бити обавезани на верност. Речит је пример двојице катунара који су се закле-ли на верност Сандаљу Хранићу 1419. године. Мо-гућу неверу били су дужни да утврде сведоци из њиховог друштвеног сталежа (сличност са „огле-дањем" властеоске невере је упадљива), с тим што је казна унапред утврђена на 1 000 дуката.

Појам службе у смислу у којем га познају земље у залеђу није посведочен у приморским комунама. У начелу, сви су грађани дуговали верност држави. У њеном оквиру били су обавеза и право властеле да учествује у управи и судству. Истина, активно суделовање у јавној служби имало је поглавито чи-новнички карактер. С друге стране, као појединци, властелини приморских градова могли су вршити службу код босанских или српских владара или вла-стеле, најчешће у пословима везаним за трговину (закуп царина), али и на високим положајима на двору. Српски краљеви имали су изричито право да поједине грађане комуна под својом влашћу по-зивају да преузму извесну службу. Да се при томе није правила разлика са властелом из унутрашњости сведочи добро познат пример двојице Которана ко-ји су од цара Уроша 1357. добили острво Мљет у баштину *за њих правоверно и всесрдачноје порабо-таније царству ми.* Када краљ Душан уступање Пе-љешца 1333. оправдава верним поработанијем *впа-степе славнаго града Цубровника* њему и његовим претходницима, он при томе мисли не само на слу-жбу појединаца у српској земљи већ и на поштова-ње од стране Општине и сваког њеног поданика обавеза преузетих дотадашњим уговорима.

ИЗВОРИ: Р. **М1к1о81сћ,** *МопитепШ Зегогса,* 19, 39, 104, 106, 112, 116, 143, 198,210,217, 226, 233, 234, 242, 248, 249, 350, 459, 460, 461, 494, 500, 544, 550; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 311,318, 320, 323, 324, 334, 336, 343, 344, 452, 456, 480, 483, 648, 653, 739, 765; ТћаПбсгу, *бшШеп,* 8, 11, 14, 18, 25; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 11, 48, 53, 177, 178, 223, 232, 276, 290, 293, 303; II, 70, 409.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Богдановић, *Византијски књижевни канон у српским службама средњег века,* у: О Србљаку, Београд 1970, 97-125; *Служба,* Реч-ник књижевних термина, Београд 1992, 792 (Д. Бог-дановић); А. Наумов, *Служба као жанр,* Научни састанак слависта у Вукове дане 16, Београд 1987, 5-18; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 327-329 (са ста-ријом литературом); Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* I, \ \-*Аб,* рабзпп; II, 112-114; С. Ћирко-вић, *„Верна служба" и „в/ерагосподска",* Зборник ФФ у Београду 6, 2 (1962) 95-112 (= *Работници, во/ници, духовници,* 318-335); Д. Ковачевић-Којић, *Обавезе на в/ерност дво/ице катунара во/води Сан-даљу Хранићу,* Годишњак ДИ БиХ 19 (1970-1971) 229-233; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве ",* у: Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 157-164; *ИСН1,* 372-377 (М. Благојевић); *ИгшЊо I рпугесЈа згеа[1]-пјоу/екоупе оозатке дггауе,* Роз. 12с1. АМГЈВ1Н 79 (1987) 221-224 (8. СНгкоуго); М. Благојевић, *Цр-жавна управа,* 59-79.

Т. Суботин-Голубовић (1,2) Ђ. Бубало (3)

СМУЂЕЊЕ (од глагола осмоудити, сотћигеге ћагћат ет сарит) - казна прљењем браде и косе. Ова реч као именица не среће се у старим српским тек-стовима. Казна прљења браде и косе била је раши-рена у Србији и Дубровнику, док се у Византији ка-жњавало присилним шишањем (коира) са намером да се ошишани обешчасти - *острижени/ем да обес-честит се,* како преноси једну новелу цара Лава Матије Властара синтагмат. Седам стражара који су ноћу напустили дубровачке зидине осуђено је на прљење браде и косе - сотћигапШг сарПН ае сћарће ет ћагћат рег тосшт, ^иоа сНсаптиг еззе зтосНтоб.

Као знак достојанства и части властеоска брада је неприкосновена (в. *брада).* Осмуђивање браде и косе Душанов законик предвиђа само за потчиње-ни сталеж себара: *И ако властелш, или властели-чић, опсу/е себра, да плати сто перпера; аколи се-бар опсу/е властелина, или властеличића, да плати сто перпера и да се осмуди* (члан 55). Одбеглог ме-ропха господар је имао право да *осмуди и нос ра-спори* (члан 201), а казна прљења браде и косе чека-ла је и коловође себарских зборова (в. *себров збор).*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Истори/а Срба* II, 132; Т. Тарановски, *Истори/а српског права* II; В. С. Радовановић, *Цве омашке у тумачењу Цушановог законика,* Годишњак СФФ 3, 2 (1934-1936) 147-164.

Р. Михаљчић

СО (СОЛ) - одвајкада, па и у средњем веку, је-дан од најважнијих прехрамбених производа. Сред-њовековна Србија највише се снабдевала сољу са јадранске обале. Добијала се тако што се морска вода, на одређеним местима, тзв. ***гумнима*** соли, излагала испаравању. Со је била монополски про-извод, који се у средњем веку, од Неретве до Бојане, могао продавати само на четири места: у Дријевима, Дубровнику, Котору и Св. Срђу на Бојани. Српски владари су у повељама датим Дубровчанима стално понављали да неће бити нових ***спаница.*** На обали Зете биле су бројне солане, обично у власништву великашких породица или манастира и епископи-ја. Српски владари имали су специјална права у тр-говини сољу на обали. Пре свега у Котору, у коме су, заједно са Општином, имали монопол у продаји со-ли. Иначе, целокупан посао око соли у томе граду водила су два ***цариника соли,*** а грађанима бесплатно је дељено, за домаћу употребу, 600 модија годишње. Основна мера за со био је спуд или кабао, а на ла-тинском и италијанском тодшз **или** тоггo. Уну-трашњост Србије највише се снабдевала сољу са трга Св. Срђа на Бојани, али само под Немањићима, док је био под њиховом влашћу. Српски владари имали су у Дубровнику специјално право продаје соли. Као и у Котору, њу су могли да продају Оп-штина и српски краљ, касније цар. Обе стране су имале своја складишта и посебне закупце, царини-ке и мераче. Подела је била тако одређена што су у ***кумерку*** комуне куповали со становници оближњих босанских крајева и мањи део влаха из Србије. Сви остали житељи Србије куповали су у кумерку ср-пског владара.

Со је са мора стално караванима преношена у српско залеђе. Тај, без сумње, за људе и стоку нај-важнији прехрамбени производ много су трошили власи - сопственици бројних стада стоке. Као вла-сници брдских коња, имали су обавезу да носе со манастирима. За Св. арханђеле у Призрену били су дужни ***со да носе,*** за Бањску ***да доносе соли цр-квене откуд им игуман рече,*** за Св. Николу у Врању ***да носе сол и потребу манастирску сваку,*** док је за Дечане обавеза била разрађена: ***Власи да носе прописану со од црквеног дохотка, а што донесу више, да је цркви половина, а половина Власима, а ако црква буде желела може и то да им откупи.*** Српски владари су водили посебну бригу да сољу буду снабдевени манастири. Још је Стефан Немања одредио да се ***у Зети даје Хиландару 30 спуда соли.*** Његови наследници даровали су сваке године со из Св. Срђа Бањској, Богородици ЈБевишкој, Деча-нима, Св. Николи у Добрушти, Св. Богородици Хте-товској. Из Зете су добијали со и Св. арханђели у Призрену, Св. Никола у Врању, Карејска ћелија Св. Саве, Пречиста Крајинска, Цетињски манастир.

У средњовековну Србију со је стизала и из дру-гих крајева. После великих Душанових освајања, Срби су имали солане у Албанији и Грчкој. Душан је поклањао со светогорским манастирима из со-лана Крстопоља, на ушћу Струме. Он и његов брат Симеон даривали су тесалијске манастире сољу из солана у Ликостомију. Пошто су Млечани 1396. по-сели Св. Срђ на Бојани, а током прве половине XV века целу зетску обалу, у Србију је од краја XIV века стизало мање соли с јадранске обале. Али, за-то много више из Угарске и Влашке. Складишта соли била су у Сланкамену, Митровици, Ковину, одакле је преношена преко Саве и Дунава. У Бова-ну, код Алексинца, било је стовариште угарске со-ли. Од ње је кнегиња Милица поклањала атоском манастиру Св. Пантелејмона. Када су Турци 1455. заузели Ново Брдо, затекли су у њему пет буради и 200 крушаца соли из Влашке.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 172, 279, 289, 291, 292, 313, 385, 395, 414, 415, 471, 507, 508, 518, 526, 629, 640, 649, 652, 661, 692, 698, 699, 701, 719, 757, 780; Љ. Стојановић, ***Повеље и писма!,*** 21, 84, 85, 111, 199-200, 253-255, 270, 281, 283, 289, 291, 330, 404, 419, 431, 449, 460, 467, 479-480, 643; II, 126, 177, 202, 209, 291, 295-298, 308-319, 327-328, 342-349, 354, 369-374, 376, 394, 480.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** I, 294-295; II, 214-215; М. Гецић, ***Дубровачка трговина сољу у XIV веку,*** Зборник ФФ у Београду 3 (1957) 95-153.

М. Спремић

СОК (тајни сведок) - доказно средство у суд-ском поступку српског средњовековног права. Во-ди порекло из словенске прадомовине и имало је своје место у предфеудалном и феудалном перио-ду. Установа ***сока*** и ***сочбине*** одржала се у српском обичајном праву и касније, после пропасти наших средњовековних држава. Сок је давао изјаву пред судским органима, слично сведоку, али његово све-дочење је било тајно и његов идентитет је могао остати скривен чак и пред судом. Овакво сведоче-

ње се по правилу плаћало и некада су се у току поступка у судским документима наводили тро-шкови за сочбину.

Интерес суда је налагао да се током истраге кри-вичног дела што брже и лакше стигне до кривца, па је тако улога тајног сведока - сока била веома важна и његово скривање суду није сметало. Када је разним путевима било прикупљено довољно дока-за, лакше је било доказати нечију кривицу јавно на суду. Доказни поступак пред мешовитим судом и поротом није био везан за неки строги законски си-стем, већ се користило све што је могло прибли-жити тужиоца његовом циљу. Сок је за своје тајно сведочење примао награду од оштећених, а својом изјавом помагао тужиоцу. Са тужиоцем је сок могао да склопи одговарајући уговор о сочбини, најче-шће приватно, али је овакав уговор могао да се склопи и у суду. Основна обавеза сока је била да укаже на кривце и саопшти њихова имена, као и да потребне доказе стави на располагање пороти, како би је убедио у кривицу оптужених. Његова обавеза постоји све до краја судског поступка. На-име, кривци су морали бити пронађени и осуђени и тек се онда могло сматрати да је сок своју уговорну обавезу испунио и заслужио ону награду коју му је тужилац обећао. Уколико би тужилац исплатио део обећане награде соку, а оптужени не би био осуђен, сок је био дужан да тај део награде врати, јер кривац није пронађен и осуђен, што значи да сок није извршио своју обавезу.

Дубровачка република је у својој судској прак-си примењивала овај поступак узет из српског оби-чајног права, јер је често било тешко држати се устаљеног законског начина у разним случајевима ехгга игћет, пошто је на терену изван Републике државна власт била недовољно чврста. Сок се мо-гао појавити на суду и као јавни сведок, али то ни-је била његова обавеза. Уколико би се за то одлучио, био је третиран као сваки други сведок у доказном поступку. Сок ***бива кровом,*** односно заштићен је тајношћу, али ако је то било потребно, могао је и да сведочи. Његова тајна изјава се није односила само на оно што је лично видео, него и на оно што је од других чуо или на неки други начин сазнао. Уко-лико би дао лажну изјаву, сок је морао претрпети одређену казну.

Сок се као доказно средство одржао све до XIX века и то на оним подручјима на којима је преовла-ђивао начин живота карактеристичан за племенске и братственичке заједнице. После доласка Турака сточарско становништво насељено на планинским пределима задржало је делимичну аутономију у ко-ју је улазила и извесна аутономија судства. Племен-ска организација живота подразумевала је обичај-но право као главну и незамењиву правну форму. У доказном поступку у коме су сведоци били реткост због кланске солидарности или опасности од ре-пресалија, када није било признања или када кривац не би био ухваћен на делу, сок је био драгоцен ин-форматор који је, заштићен тајношћу, могао упути-ти судске органе и на кривца и на доказе. Још 1873. године сок има традиционалну улогу у племенском суђењу у Херцеговини, Црној Гори и северној Алба-нији. По обичајном праву је постојао одређени по-ступак за склапање уговора о сочбини. Оштећени се на неком збору јавно обраћао непознатом кривцу и позивао га да се сам јави, обећавајући му, по прет-ходном договору са племенским главарима, да ће остати некажњен, а понекад за своју ствар у случа-ју враћања обећавао је и неки дар или чак кумство. Уколико овакав позив не би дао никакав резултат, оштећени је прелазио на ***оклињање*** сумњивих ли-ца, а затим објављивао да ће тражити сока. Уколико се сок не би нашао, оштећени би обично повисио понуђени износ новца за сочбину и поступак би се настављао склапањем уговора о сочбини. Овај начин доказивања је губио своје место јачањем државне организације у целини, а посебно судства. Сок је све чешће добијао улогу сведока и његов значај је полако нестајао у новим условима.

ЛИТЕРАТУРА: Б. Недељковић, ***Сок и сочбина у старом српском праву,*** ИЧ 7 (1957) 53-81; В. Бо-гишић, ***Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији,*** прир. Т. Никчевић, Титоград 1984, 271-288,307,327,408,419-420.

Б. Марковић

СОКАЛНИК (сокллкникв.) - једна од катего-рија подложника на феудалним поседима, чије по-рекло и основне обавезе ни до данас нису потпуно разјашњени. До овога је дошло поглавито стога што су малобројне изворне вести, ограничене на манастирска властелинства од половине XIII до половине XIV века, подређиване теоријама засно-ваним на етимологији. Оваквог приступа први се

ослободио М. Динић у својој расправи о сокални-цима. Несумњива је етимолошка веза са речима **сокдљ, соклљћк^, соклл^ницл** - у основном значе-њу огњиште (изведеном: кухиња), али извори не допуштају да се изведе непосредна условљеност изражена у задужењима сокалника.

Сокалници чине малобројну, али недовољно ја-сно одељену друштвену групу. Начини ступања у њихове редове детаљно су одређени, а изгледа да је у регулисање бројности спадао привремени статус појединих представника. Бистричка повеља одређу-је да се људи који су пришли цркви задужују со-калничким работама када узму честице земље. У Скопској повељи одређено је да синови попова ко-ји не изуче очев наук постају сокалници. Осим то-га, сам краљ је даровао два човека манастиру да буду сокалници. У Бањској повељи сокалницима постају нешколовани поповски синови ако им је дед био поп или сокалник. У Дечанској повељи са-мо је један син мајстора наслеђивао оца, остали су ступали у сокалнике. На Дечанском властелинству број сокалника употпуњаван је превођењем поје-диних меропашких породица у ред сокалника, али је њихов статус могао бити привремен, вероватно у случају да се другим начинима дође до потребног броја људи. Предвиђено је стога: ако неко слобод-но пријђе цркви, а сокалник је (вероватно са све-товног поседа, одакле се бежало под лакшу власт цркве), да се посади међу сокалнике ***где буде оби-лије земље.***

Није до краја јасно у којој је мери сокалништво наследна категорија, јер ниједна изворна вест не сведочи изричито о томе. Одређивање ко ће поста-ти сокалник, иако различито од манастира до ма-настира, било је под строгим надзором феудалног господара, али се по свој прилици, и сасвим при-родно, сокалником могло постати и наслеђивањем, уз извесна ограничења. Тако су поједине меропа-шке породице задужене сокалничким работама у Дечанима враћане у своју матичну категорију, а одредба Бањске повеље о ***сокалничићима који се предају*** може се протумачити као да су одређива-ни синови сокалника који ће, ако се покажу достој-ни, преузети очеву дужност. Посредан податак из исте повеље сведочи да су синови сокалника мо-гли да се школују за свештенике.

Извесно је да су сокалници, без обзира на који начин то постали, добијали од феудалаца земљу на уживање (Дечанска повеља одређује да се ***отеси*** (в.) не дају ***ни бољарину, ни сокалнику, никомуре),*** штавише, већ поменута одредба о насељавању са стране пришлих сокалника наводи на помисао о постојању комплекса земље (попут меропашке) за чије је коришћење везана сокалничка рента.

У свим повељама у којима се сокалници спо-мињу, наводе се напоредо сокалничке и меропашке работе. Сокалничка работа подразумевала је, пре свега, учествовање у пољским радовима. Површи-на земље коју је сокалник био дужан да обради (што подразумева све послове од орања до склади-штења зрелог семена) у просеку је за трећину мања од меропашке. У сезонским пословима сокалници нису изузети: морали су, као и сви подложници, да косе и пласте сено, да жању, да раде у винограду. Карактер свеопште обавезности и неодложности имали су послови у случају пожара у манастиру. Једна одредба Бањске повеље у том случају одређу-је: ***и сокалници да делају.*** У погледу плаћања обро-ка и орања бедбом изједначени су са меропсима. Законодавац је и иначе изричит када распоређује обавезе, тако да увек наглашава да ли је у питању свеопшта обавеза, и да ли је неко задужење искљу-чиво меропашко, односно сокалничко (на једном месту у Бањској повељи стоји: ***Работа меропху ли-хо сокалник,*** а након набрајања работа ***а ине работе все једнако).*** Осим обавеза везаних за обраду зе-мље, сокалници су имали и посебна задужења која су захтевала употребу (и вероватно поседовање) коња. У корист манастира вршили су на коњима службу транспорта, пратње црквених лица, или су чак сами слати по црквеним пословима. Обавезама ове врсте, по правилу, се задужују и Власи. Помену-та одредба Бањске повеље о ***сокалничићима који се предају,*** одређује да им се ***догде јазде на оброчних коњих*** не даје коњ, а када стасају за женидбу, ако су достојни, да им се коњ да. Сокалници су били дужни да учествују у грађевинским радовима у оквиру манастира, сасвим сигурно као помоћно особље ***(да помагају шити цркве и трапезе и кра-љевех полат).*** Могуће је да се њихово учествова-ње у градњи састојало у коришћењу коњске снаге.

Последњи помен сокалника везује се за сасвим несигуран податак Душановог законика. Наиме, само у Призренском рукопису 107. члан говори о казни за онога ко убије судијиног сокалника или пристава. У најстаријем, Струшком, читање је неја-сно ***(соколаника, соколанна*** или ***соколаниа),*** док у свим осталим рукописима, и старијим и млађим од

Призренског, стоји *посланика* уместо *сокалника* и *одбије* уместо *убије* (укључив и Струшки). Стога се усамљени помен у Призренском рукопису, услед великих резерви у погледу аутентичности, не може користити као чврста изворна подлога.

ИЗВОРИ: А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 29, 80, 92-95, 104, 113-115; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 590, 620, 625-628, 634-635, 649-651; П. Ивић - М. Грковић, *Дечанске хрисовуље,* Нови Сад 1976.

ЛИТЕРАТУРА: 81. Моуаксмс, **Оокк** *е(* **СОКАЛ^-ннк^** *Је 1а ВегШе Ј.и тоуеп а§е,* АгБ1РЂ 27 (1905) 175-181; Ст. Новаковић, *„Соће" и „сокалник" у средњевековној Србији,* Годишњица НЧ 26 (1907) 118- 128; Б. Радојковић, *О сокалницима.* Расправа из социјалних односа у старој српској држави сред-њег века. Пос. изд. СКА 120 (1937); А. Соловјев, *Сокалници и отроци у упоредно-историјској све-тлости,* Гласник СНД 19 (1938) 103-132 (у увод-ном поглављу дат је аналитички преглед целокупне старије литературе); Б. Радојковић, *Још неколико речи о сокалницима,* Београд 1941; Д. Ангелов, *Аграрните отношенил в северна и средна Македо-нш през XIVвек,* Софил 1958, 114-116; М. Динић, *Сокалници,* Прилози КЖФ 3-4 (1962) 149-157; ЕЈ 7, 426 (8. **Слгкоуш**); С. Боброва, *Цечанские сокалшики,* Вопросв1 истории Славлн 3 (1970) 33—41 (са пре-гледом совјетске литературе о сокалницима); М. Бла-гојевић, *Земљорадња,* 192-196, 362- 370; I.. Маг-§еНс, *ВИјезке о тегорзгта, 8ока1пшта г оггосгта,* 2ћогшк гаооуа Рraупо§ Гакикега и **Иоуош** басш 35, 1-3(1991)91-116.

Ђ. Бубало

СОКОЛАРИ - категорија зависних људи која се у средњем веку и турском периоду бавила одгаја-њем и дресуром сивих соколова. У Душановом зако-нику и повељама помињу се напоредо с псарима јер се манастирски људи ослобађају издржавања соколара. Наизменично се употребљава и грчки на-зив геракари или гиеракари, а у једној повељи ја-стребари. Док их домаћи изворни материјал само спомиње, више података о њима сусрећемо у тур-ским изворима. У Смедеревском и Видинском сан-џаку сусрећемо се са законима о соколарима и ја-стребарима. Они су чували соколска гнезда по планинама и одгајали младе, обучавајући их за лов. Ловачки соколови су приказивани у сликарству и на стећцима, а соколари су били ослобођени одређе-них давања због обавеза у одгоју и дресури.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик,* 81; Ст. Новако-вић, *Законски споменици,* 448, 512, 514, 515, 516, 520; Д. Бојанић, *Турски закони и законски пропи-си из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област,* Београд 1974.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Цр-на Река у време турске владавине (ХУ-ХУШ век),* ГЕМ 42 (1978) 32; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији,* ИГ 1-2 (1995) 51-66.

С. Мишић

СОЛИЛА - солане где се производила морска со. У латинским документима називају се заНпае. Позната солила, смештена на обали Јадранског мо-ра, јављају се од XIII до XV века на острву Мљету поред бенедиктинског манастира, затим на Стон-ском полуострву, острву Шипану и у Затону; на ју-гу Боке Которске најпознатија су солила била у Гр-баљском пољу јужно од Превлаке (између Брда и Луштице, јужно од Превлаке, налази се топоним Солила). Которска општина имала је у том делу своја солила, која је Дубровник настојао да поруши 1379. Из извештаја млетачког посланика Франческа Квирина из 1425. се види да је било на простору Грбаљског поља југоисточно од Превлаке 143 со-лане: 34 су некада припадале Балшићима, 24 је др-жао митрополит, 27 је било у поседу Луштичана, 10 Црнојевића, 32 Которске општине, 4 Рајка Моне-те и још 12 солила су делила тројица властелина. Балша III је око 1417. од ових солила поклонио ма-настиру Морачнику једно *гумно соли,* с обавезом да десети део соли дају Богородичином манасти-ру у Крајини. У XIV веку српској држави припа-дала су солила у Валони. Тада су у српске руке пре-шла и нека солила на обали Јегејског мора. Цар Стефан Душан обдарио је манастир Ликусаду у Те-салији с 300 мерица соли из солане у Ликостомију. Симеон, полубрат Стефана Душана, давао је теса-лијском манастиру у Завлантији 100 каблова соли годишње из ликостомијских солила.

Уговором у Вучитрну 1426. солане Балшића припале су деспоту, а которске Венецији. Број сола-

на се временом мењао, али су Которани држали своје солане и у доба када тај крај није био у њихо-вој политичкој власти. Црнојевићи су, опет, задр-жали своје солане када је ту завладала Которска општина. И Превлачко властелинство задржало је своје солане, вероватно до пропасти, јер се оне по-мињу 1439. и 1442. Митрополит је део својих сола-на уступио другима. Вучитрнским уговором по-тврђене су Рајку Монети и његовим наследницима четири солане, које је раније добио од митрополи-та и црквеног збора. Поједини сељаци из Богдаши-ћа имали су током тридесетих година XV века у поседу солане које су добили од митрополита. Са-ми су изграђивали солила и давали их у залог или су се удруживали с которским службеницима ра-ди подизања заједничких солана. Истакнуте поро-дице из Паштровића (3) имале су средином XV ве-ка солане на Солилима у Боки Которској. Солане су изгубили након угушивања грбаљске буне 1452, када су Млечани на тражење Которана, порушили сва приватна солила. Приходи од Луштице и сола-на, које су убирали најпре Балшићи, а затим деспот Ђурађ, износили су 1 200 перпера. Млетачки сенат је Которанима одговорио (1453) ***да су све солане по нашем наређењу порушене и потпуно опустошене,*** требало се још само споразумети са Стефаном Цр-нојевићем о рушењу његових солана, обећавши му да ће му исплаћивати годишњу надокнаду. Он је био неповерљив према млетачким обећањима, па је захтевао да се његове солане тачно премере, што је учињено 1454. Которане је губитак солана тешко погодио, град је запао у беду, па су у два наврата тражили да се оне обнове (1458. и 1463). Њиховим захтевима није удовољено па су солане биле обно-вљене тек после 1482. када је и запис о површини солана Црнојевића унет у званичне књиге међуна-родних уговора Републике. Црнојевићи су до кра-ја своје владавине задржали обновљене солане у дну Грбаљског поља и несметано вадили со уз све протесте Которана.

Солила су и места на земљишту где се стоци даје со.

ИЗВОРИ: Ј. ЗаГапк, ***МопитепШ НШопса 8егШ-са АсШ агсћш УепеИ*** II, Гласник ДСС 13 (1861) 225, 236; Ј. Oe1c1cћ, ***МопитепШ Ра§изта*** IV, 220; §. ***ЦиШ, ШШе*** VIII, 87-88, 90-91, 96, 250; IX, 11, 176-177; X, 6; Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 752; О. Сгетобгпк, ***КоШгзИ д.икаИ / дги%е ИзИпе,*** 02М 33-34 (1922) 153-155.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 172-173; I. Зтјербеујс, ***РгеуШка,*** Во§об1оУбка зто-гга 3 (2а§гећ 1930) 22; И. Синдик, ***Комунално уређе-ње Котора од друге половине XII до почетка XV столећа,*** Београд 1950, 65; ***Историја Црне Горе*** И-2, Титоград 1970, 146, 286 (И. Божић); В. Нгаћак, ***Тг§о^Ша агћапазкот / кг/зкот зоЦи и XIII, XIVIXV зШГеси,*** Вакашса 3 (1972) 263-264; И. Божић, ***Село Богдашићи у средњем веку,*** Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 47, 62-63; И. Божић, ***Паштро-вићи,*** Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 146-147; И. Божић, ***О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци,*** Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 85-86.

М. Маловић-Ђукић

СОЋЕ (сок^, сокк) - реч нејасног порекла, па о значењу и пореклу постоје различита тумачења у литератури, али је извесно да не стоји ни у ка-квој вези са речју ***сокалник*** (в.). У српској држави и осамостаљеним областима током XIV века соће је представљало најважнију дажбину или ***порез,*** ко-ји је убиран у корист владара. Ова се дажбина први пут помиње за време краља Милутина, а са њеним прикупљањем настављено је и у XV веку, али тада стичу већи значај ***дукат*** (в.) и ***унче*** (в.).

У сачуваним изворима соће се помиње као ***дохо-дак царски,*** тачније као дажбина која припада цару или неком другом српском владару, док сам при-ход долази ***од села,*** који је разрезан ***на људе*** или на ***сваку кућу.*** О убирању соћа потпуније обавеште-ње пружа Душанов законик. Према 42^ члану За-коника властеоске баштине су слободне од свих ***работа*** (в.) и ***данака*** (в.): ***осим да даје соће и војску да војују по закону.*** Терет соћа не пада лично на властелу, већ на њихове зависне људе, првенствено ***меропхе*** (в.), па се због тога у 68. члану предвиђа за меропха, да ради два дана недељно пронијару и: ***да му даје годишње перперу цареву.*** Ова дажбина не припада пронијару, већ цару, односно владару, као што њено име и казује. Пронијар или властелин био је дужан да поменуту дажбину сакупи од својих зависних људи и да је преда владару. Све се ово детаљно разрађује у 198. члану где се предвиђа: ***Цоходак царски - соће*** обавезан је ***да даје сваки чо-век - кабао жита, половину чиста, а половину пре-***

проста (нечиста) ***или перпер у динарима.*** Рокови за предају жита су Митровдан и Божић, па ако ***соће властелин не преда на те рокове, тај властелин да се свеже на царском двору и да се држи докле не плати двоструко.*** Две врсте житарица морали су да дају и кметови по одредбама Ивана Црнојеви-ћа 1485. године. Свака „кућа" давала је ***по 1 стар пшенице, а други стар глотине - соћа.***

Становништво градских, трговачких и рудар-ских центара, као и влашких катуна, није плаћало соће, пошто је ова дажбина теретила само сеоско становништво које се претежно бави земљорад-њом. Соће ипак није порез на земљу. За коришћење земљишта земљорадници су феудалним господа-рима давали ***десетак*** (в.) или ***работе,*** а ако су га узимали под закуп, онда ***четвртину*** (в.) или ***полови-цу*** (в.). Соће је разрезивано на ***сваку кућу у*** селу, а плаћају га непосредно старешине кућа, односно „људи", па ипак то није ***главарина,*** нити порез на зграде за становање, већ је то дажбина коју дају зе-мљорадничке породице, као друштвене и привред-не јединице, настањене у кући и окупљене око јед-ног огњишта, на челу са старешином породице.

Соће су били дужни да дају становници свих села широм јединствене српске државе, а касније и у осамостаљеним областима. Из манастирских по-веља и хрисовуља може се дознати да је ова да-жбина била добро позната: на поседима Раванице, око града Петруса источно од Параћина, у Левчу, долини Ибра и Лаба, на властелинству Св. Стефа-на у Бањској, у околини Раса, у долини Моравице, у Хвосну, у долини Дренице и Ситнице, у околи-ни Новог Брда, на властелинству манастира Св. ар-ханђела код Призрена, у Плаву, на ширем подру-чју Скадра, у Зети, посебно на Цетињу, Грбљу и Богдашићима, у жупама Врање и Жеглигово, око Штипа и Кожља, у Леснову, Злетову и Тиквешу, у долини Струмице, у подножју Беласице, а затим, источно од реке Струме, око града Мелника, Трили-са и Зихне. Најкраће речено, соће је било познато и у „српским" и у „грчким" земљама, односно и у старим земљама Немањића и у освојеним визан-тијским областима.

Укупан приход од соћа припадао је владару, али је он могао да га се одрекне, обично у корист неке цркве или манастира. Краљ Милутин је ослободио поседе манастира Св. Стефана у Бањској од давања соћа, али то не значи да зависно становништво ни-је од тада поменуту дажбину давало манастиру. Да-јући широка имунитетска права Хиландару, цар Душан посебно наглашава: ***И што је био доходак царства ми од села црквених - соће, и то даде цар-ство ми Цркви Хиландарској.*** Слична се мисао по-навља и у повељи за село Косориће, где цар Ду-шан каже: ***Исело Косорић, што бејаху соће давали царству ми, то да дају келији Светога Саве.*** Пре-ма одредбама треће дечанске хрисовуље, коју је издао краљ Душан (1342-1345), становници Добре Реке били су дужни: ***соће да дају цркви,*** тачније манастиру Дечанима. О уступању соћа појединим црквама и манастирима има података и после смр-ти цара Душана. Кнез Лазар је „приложио" мана-стиру Раваници соће ***што је на црквеним људима,*** док деспот Стефан Лазаревић наређује селима ко-ја је потчинио Милешеви: ***И соће да не давају го-сподству ми, само Манастиру Милешевском.*** Цр-квама и манастирима соће је припадало и када се у повељама њихови поседи ослобађају поменуте да-жбине.

Од соћа су по правилу ослобађани поседи свето-горских манастира у српској држави и српским зе-мљама, па је тако и деспот Стефан дао слободу се-лу Копривници, потчињеном Св. Пантелејмону, ***да није томе*** (селу) ***соћа.*** Поменута дажбина преве-дена је на грчки као ***ситодосиа*** (огсобоаих), али то не значи да је соће исто што и „ситодисија". У јед-ном броју повеља нема ни помена нити ослобађања од соћа, посебно када су у питању поседи српских епископија (Призренска, Липљанска или Грачанич-ка), као и угледни манастири (Дечани, Св. архан-ђели код Призрена). На поседима поменутих цр-кава соће је по свој прилици припадало владару, који је увек имао право да га задржи или да га се одрекне. Господин Ђурађ Вуковић (Бранковић) ослободио је села потчињена Св. Пантелејмону, ко-ја су се још налазила под његовом влашћу (1428), од ***зимских унчи*** и соћа уз напомену да се те дажби-не ***сабирају манастиру.*** У то доба многа села поме-нутог манастира запосели су Турци, па је госпо-дин Ђурађ обећао да ће их вратити манастиру ако их ослободи, ставивши на знање да ће са зимским унчама и соћем поступити: ***како буде на произвоље-нију господству ми.***

Соће се као дажбина дубоко укоренило у срп-ским земљама, па када су Млечани запосели ска-дарску област, они су га затекли и уврстили у свој систем дажбина. Било је оно увек значајан извор прихода за владаре и државу. Новчана вредност со-

ћа утврђена је на износ од једне перпере или 12 ди-нара, а та сума новца у првој половини XIV века, па и нешто касније, вредела је приближно колико и пола дуката. Сачувани извори пружају уверљиве доказе да се на име соћа плаћала једна перпера или 12 динара, односно гроша. Када су Паштровићи признали власт Венеције 1423. године, преузели су обавезу да годишње плаћају по 12 гроша за сваку кућу или огњиште. Исто су учинили и становни-ци села Богдашића. Обавезом од једне перпере или

12 гроша били су оптерећени и становници жупе Грбља. Временом је новац губио своју вредност, тако да су 12 динара из времена краља Милутина вредела осетно више него 12 динара који су излази-ли из ковнице кнеза Лазара. Известан коректив у том погледу представља ***кабао жита,*** којим је тако-ђе утврђена вредност соћа.

Из цитиране одредбе Душановог законика (чл. 198) може се сазнати да је еквивалент новчаног износа соћа од једне перпере био ***кабао жита, по-ловину чиста, а половину препроста.*** Како је кабао општи назив за мерице и мерне јединице различи-тих величина (в. ***мере*** и ***тегови),*** онда за процену величине соћа исказаног мером за житарице треба утврдити који је кабао законодавац имао у виду. У српским изворима помиње се ***велики кабао*** и ***царски кабао,*** па је у старијој литератури прихваћено да се соће одмеравало царским каблом, односно визан-тијским морским модијем, чија је запремина била 17,08 литара (тежина 12,8 кг пшенице). За ову коли-чину пшенице у просеку се никада није плаћао један перпер, већ мање. Несагласност није отклоњена ни новијим истраживањима, где је предложено да за-премина кабла одговара једном уборку, запремине око 21 литар, пошто ни ова количина не одговара тржишној вредности пшенице.

Запремина кабла којим се одмеравало соће може се утврдити на основу цене пшенице у једном ду-бровачком стару и једном каблу. У Конавлима под српском влашћу (1359) Дубровчани су плаћали за један ***стар*** (в.) пшенице 15 гроша, а заједан кабао

13 гроша, односно 1,25 перпера за стар, а 1,08 пер-пера за кабао. До нешто више цене пшенице за један динар по каблу могло је доћи из различитих разлога, па можда и због тога што је у питању чиста пшеница, а не пола чиста а пола ***препроста.*** Но и поред тога, из релације 15 према 13 проистиче да је један кабао имао запремину колико 0,866 дуброва-чких стара. Сами Дубровчани одредили су (1361) да један стар не сме бити тежи од 200 дебелих литара, па би према томе један кабао, који представља вели-чину од 0,866 стара, имао 173,2 литре (1 дебела ли-тра = 358,5 грама), што одговара тежини од 62,1 кг. Будући да је један хектолитар пшенице обично те-жак око 76 кг, онда ће један кабао тежине од 62,1 кг имати запремину од 81,72 литра. Исказано у зао-круженим величинама, један српски кабао којим се одмеравало соће, тежине око 62 кг, има запре-мину око 82 литра, што је блиско запремини јед-ног млетачког стара од 83,31 литра. Соће као да-жбина у износу једног кабла пшенице или једног перпера представља осетно оптерећење сваког за-висног земљорадника, а истовремено веома znача-јан редовни приход свих српских владара током XIV и XV века.

ИЗВОРИ: Ј. Тадић, ***Писма и упутства Цубро-вачке републике*** I, Београд 1936, 16.

ЛИТЕРАТУРА: И. Божић, ***Цоходак царски*** (По-водом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа), Пос. изд. САНУ 254, Београд 1956 (са прегледом целокупне раније литературе); С. Ћирко-вић, ***Један помен соћа на Пелопонезу,*** ЗРВИ 7 (1961) 147-151; М. Динић, ***Сокалници,*** Прилози КЈИФ 28 (1962) 149-157; И. Божић, ***Земљишни систем у „Млетачкој Албанији",*** Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 259-331; С. Ћирковић, ***Мере у сред-њовековној српској држави,*** Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41-90; Љ. Максимовић, ***Порески систем у грчким областима Српског цар-ства,*** ЗРВИ 17 (1976) 101-125.

М. Благојевић

СПАХИЈА - у Османском царству назив за осо-бу која се бавила различитим војним и администра-тивним дужностима. У српским земљама јавља се само у значењу спахија-тимарник, коњаник чија је дужност у мирнодопско време била да се стара о унапређењу и стању насељености земље која му је била додељена као ***тимар*** (в.), а у ратно време, био је дужан да на позив санџак-бега учествује у вој-ном походу.

Иако би се могло рећи да су спахије-тимарни-ци постојали још у време првих османских владара, у савременој историографији се сматра да је тај војни ред настао у доба султана Мурата I (1362-

1389), на иницијативу тадашњег румелијског бе-глер-бега Тимурташ-паше. У османским изворима из XV и XVI века, који се односе на српске земље, често се среће и назив „господар земље" (тур. заћШ--**1** агг), што је синоним за термин спахија.

У класичном раздобљу Османског царства, спа-хије-тимарници су чинили главнину османске вој-ске. Спахије су били типични средњовековни коња-ници, наоружани луком и стрелом, мачем, штитом, кратким копљем и буздованом. Спахије-тимарници служили су у лакој коњици, а у бојној формацији заузимали су положаје на крилима, што им је омо-гућавало да брзо опколе непријатеља.

Спахија је био припадник елитне војске једног санџака, који је трајно живео на свом тимару, чији су му приходи били додељени за издржавање. Спа-хија је био господар тимара и господар раје и зе-мље на тимару, чија су права одређивали кануни, али не и власник земље. Он је само уживао приходе са земље, у замену за вршење војне службе, али му земља није давана у приватно власништво.

Спахијин годишњи приход састојао се од дажби-на сељака који су на тимарима обрађивали земљу: рајинских, земљорадничких и слободних дажбина. Рајинске и земљорадничке дажбине су сви тимарни-ци уживали у целини, док су приход од слободних дажбина спахије делили са санџак-бегом са којим су заједно одржавали ред на тлу нахије и санџака.

Спахија је био одговоран за одржавање реда у селима која су улазила у оквир његовог тимара, а припадала му је половина новца прикупљеног од сељака на име ситних глоба и прекршаја. Спахија је могао да ухапси прекршитеља, али не и да му одре-ди казну.

При интабулирању поседника хасова и тимара, биле су одређене и њихове обавезе личног учество-вања у војним походима, као и обавезе да о свом трошку поведу одређен број џебелија. Тај број је зависио од висине њихових прихода. Годишњи при-ход спахије кретао се од 1 000 до 20 000 ***акчи*** (в.), од чега је извесна сума (тур. кШс, износио је од 2 000 до 6 000 акчи, мада је у неким случајевима био и мањи од 2 000 акчи) намењена за издржавање са-мог спахије. Уколико је спахијин приход био већи од килича, био је обавезан да на сваких додатних три хиљаде акчи опреми и води у поход једног добро наоружаног коњаника - ***џебелију.*** Поред тога, сва-ки тимарник чији је годишњи приход износио три хиљаде акчи и више био је дужан да носи са собом мањи, односно већи шатор. Уколико спахија не би извршио своју обавезу, одузиман му је тимар и до-дељиван другом спахији, који је преузимао све оба-везе свог претходника.

Спахије су имале обавезу да живе на свом посе-ду. За време војног похода, једна десетина спахија одређене области остајала је на земљи и обавља-ла послове оних који су пошли у рат, а сем тога имали су обавезу и да им шаљу храну и да се стара-ју о обрађивању земље.

Сваки спахија имао је на свом тимару парцелу земље за личну употребу (тур. ћазза), коју је могао да да другом на обрађивање, уз ренту од четвртине рода или да је да под тапију. Спахија који је долазио на његово место имао је право да размотри поново тапију, те да и даље препусти уживање земље под истим условима или да тапију одузме.

У процесу освајања српских земаља Турци нису уништили све старо феудално племство, нарочито не ситно, те носиоци турског тимарског система у фази његовог успостављања у балканским земљама нису били искључиво муслимани. У овом времену Турци нису ништа чинили што би одбијало од њих ситно хришћанско племство које је требало да пред-ставља спону између њихове власти и потчињеног становништва. Тако су првих деценија по турском освајању Деспотовине, као спахије-тимарници убе-лежени чланови породица Белмужевић и Бакић. Овакав став Османлијама је наметала потреба ста-билизовања и обезбеђивања њихове власти над пот-чињеним народима. Међутим, без обзира на своја настојања да укључе српско средњовековно плем-ство у свој феудални систем, били су свесни чиње-нице да се том слоју није могло безрезервно верова-ти и да се не зна када ће им они окренути леђа и пребећи у Угарску. Вероватно је то узрок широко распрострањене појаве током целе друге половине XV века, да су хришћани-спахије веома бројни, али да они већином притежавају тимаре који доносе ве-ома ниске приходе. Поступајући сасвим практично и у складу са својим потребама и циљевима, Тур-ци су придавали велики значај нижем друштвеном слоју - влашким старешинама, кнезовима и прими-ћурима, које су укључивали као спахије у свој феу-дални систем.

ИЗВОРИ: Н. НасШће^с, ***Казргауа АИ-Саша гг 8о/гје о (гтапкој ог§апггасђ'г и XVII з(о1јеси,*** 02М 2 (1947) 139-206; ***В.*** Војашс, ***Тигвкг гакопг г гакоткг ргоргзг гг XV г XVI уека га зтед.егечзки, кгшеуаски г***

уШтзки ***оШа8(,*** Вео§гад 1974, 38, 168; *Капит г ка-пип-пате га коаапзкг, кегсе^оуасИ, гуогтсИ, кШИ, сгпо%огзИ I зкаJагзИ запJгJак* I, багајеуо 1957.

ЛИТЕРАТУРА: X. Иналџик, *Османско Царство,* Београд 1974, 147-169; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683;* Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку,* у: Јадар у прошлости, Лозница 1985, 89-120; Н. Филиповић, *Погпед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне одно-се),* Годишњак ДИ БиХ 4 (1952) 5-146.

Е. Миљковић-Бојанић

СПУД в. *Мере и тегови.*

СРБЉАК - посебна врста зборника минејског типа, који се формирао највероватније у XV веку. Садржи оригинална дела српске књижевности -службе и житија канонизованих Срба. Србљак не-ма строго утврђени састав. Избор текстова који ула-зе у састав појединих *србљака* зависи од потреба и жеља наручиоца рукописа, па због тога није могу-ће утврдити нека правила за типолошко разврстава-ње. Најстарији познати зборник овог типа потиче из последње четвртине XV века (рукопис Пећке па-тријаршије бр. 78); он садржи само службе архие-пископима Арсенију, Јевстатију и Никодиму, као и чинове требника. Хиландарски рукопис бр. 479 са-стављен је од више делова који су писани од краја XV до треће четвртине XVI века; садржи прво слу-жбе, и то: краљу Милутину од Данила Бањског (са синаксаром), Стефану Дечанском од Григорија Цам-блака (са синаксаром), Георгију Кратовцу од попа Пеје, Петру Коришком (за коју је установљено да је старија од Теодосијеве). Затим следе житија: Стефа-на Дечанског од Григорија Цамблака, Мученије Ге-оргија Кратовца од попа Пеје, Житије Петра Кори-шког од Теодосија Хиландарца. *Србљак* (1525) из збирке београдске Народне библиотеке (рс. 18) са-држи искључиво службе и житија српских светите-ља а једини изузетак је Симеон Немања, који је такође укључен, вероватно као родоначелник ди-настије и Савин отац. Рукопис бр. 91 Грујићеве збирке (Музеј СПЦ, Београд; средина XVI века) садржи житија св. Саве, Милутина, Стефана Де-чанског, *синаксар* (в.) кнеза Лазара, као и службе Милутину, Стефану Дечанском, кнезу Лазару, Сло-во кнезу Лазару итд.

У Римнику је 1761. године штампан *Србљак,* а ово издање приређено је, као што је утврђено, пре-ма рукописном *Србљаку* манастира Раковца (1714). Раковачки *Србљак* приредио је игуман Теофан, а исписао га је монах Максим. Све српске службе (ХШ-ХУП век) које су биле познате науци до 1970. године, укључене су у двојезично (српскословен-ско и српско) издање Србљака.

ЛИТЕРАТУРА: *Србљак* 1-Ш, Београд 1970; *О Србљаку,* Студије, Београд 1970; Д. Богдановић, *Инвентар ћиржских рукописа у Југославији (ХТ-ХУП века),* Београд 1982, 104; Д. Богдановић, *Каталог ћиржских рукошса манастира Хиландара,* Београд 1982, 183; Љ. Штављанин-Ђорђевић - М. Гроздано-вић-Пајић - Л. Цернић, *Опис кирилских рукописа Народне библиотеке Србије* I, Београд 1986, 30-34; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 328-329; Л. Чурчић, *Срп-ске књиге и српски писци 18. века,* Нови Сад 1988, 35-39.

Т. Суботин-Голубовић

СРБУЉЕ - 1. Назив за рукописне и штампане књиге српске редакције старословенског језика, од-носно српскословенског језика и ћириличког писма које су код Срба у употреби од почетка писмено-сти до прве половине XVIII века, када их смењују књиге на црквенословенском језику. Србуље су у највећој мери црквене књиге, и то искључиво ис-точнохришћанског, православног теолошког про-грама. Термин србуља први је употребио Вук Ст. Караџић 1818. у *Српском рјечнику* и у том значењу одржао се до данас.

Рукописане србуље представљају, практично, целокупно српско рукописно књижно и књижевно наслеђе од почетка писмености, од најстаријег сачу-ваног споменика, *Мирослављевог јеванђеља,* закључ-но до последњих књига писаних српском редакци-јом и током XVIII века. Писане су на пергаменту до треће четвртине XIV века, премда је већ од по-четка XIV века у употреби и хартија, која има пред-ност од половине XIV века све до престанка рукопи-сне праксе умножавања књига. У највећем броју су то литургичке књиге намењене богослужењу (в. *ок-тоиси,* в. *минеји,* в. *служабници,* в. *псалтири,* в. *је-ванђеља,* в. *триоди,* в. *молитвеници* и др.), потом разнородни саставн теолошке литературе средњег

века: филозофско-теолошка дела, догматско-поле-мичке расправе, монашко-аскетски списи, хагио-графски састави, оригинални књижевни састави (житија и службе српским светитељима), историјски списи, родослови, летописи, државни и црквени правни акти, док је у најмањем броју била засту-пљена световна литература (романи и др.).

2. Штампане србуље су најстарије књиге штам-пане српскословенским језиком у времену од XV до XVII века, односно од 1494. до 1597. и једним издањем из 1638, са којим замире старо српско штампарство. Умножавање књига покретним ли-веним словима (техничким изумом Јоханеса Гу-тенберга, прва штампана књига је Библија 1455. у Мајнцу) започето је у држави Ђурђа Црнојевића на Цетињу, где се од 1494. до 1496. штампају чети-ри књиге (прва књига *Октоих првогласник,* 1494). Током XVI века књиге се штампају у Венецији (из-давач Б. Вуковић и његови настављачи од 1519. до 1597), а истовремено у скромнијим размерама и у српским манастирима Горажду (1519-1523), Руј-ну (1537), Грачаници (1539), Милешеви (1544-1546, 1557), Мркшиној цркви (1562, 1566) и Бео-граду (1552). Књиге су теолошке садржине наме-њене црквеној употреби. Писмо штампане ћири-лице уобличено је по угледу на рукописно уставно писмо а ликовна опрема, илустрације и орнаменти-ка, у духу источно-православне традиције у коју су продрли елементи венецијанске графике.

ЛИТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјеч-ник,* 787; Р. Ј. багапк, *СезсћгсШе д.ег зегШзсћеп П(е-га(иг.* I Ађ1еПип§, Рга§ 1856, 110-286; Вук. Ст. Кара-џић, *Примјери српско-славенскога језика,* Беч 1857, 24; И. Каратаев, *Описание славнно-русских книг на-печатанних кирилловскими буквами. Том I, с 1491 по 1652 г,* Санктпетербург 1883; Љ. Стојановић, *Старе српске штапмарије,* СКГ 7 (1902) 190-196, 282-289, 366-372, 444-457; Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића,* Гласник СНД 19 (1938) 133-172; Д. Медаковић, *Графика српских штампа-них књига ХУ-ХУП века,* Београд 1958; В. 8р. Кас-о-**J1616,** *Ап1о1о§гја з(аге згрзке књггеупозИ (XI-ХУШ уека),* Вео§гас! 1960; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и де-ла старе српске књижевности,* Титоград 1963; *Стара књижевност,* прир. Ђ. Трифуновић, Бео-град 1965; Ђ. Трифуновић, *Азбучник;* Ђ. Трифуно-вић, *Стара српска књижевност. Основе,* Београд 1994; П. Ивић, *Српски народ и његов језик,* Бео-град 1971; М. Кашанин, *Српска књижевност у сред-њем веку,* Београд 1975; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности,* Београд 1980; Д. Бог-дановић, *Инвентар ћиршских рукописа у Југослави-ји (XI-ХУП века),* Београд 1982; Б. Маринковић, *Би-блиографија о нашем ћириличком штампарству, штампаријама и књигама XV, XVI и XVII столећа* 1-1V, Цетиње 1988-1992; Е. Љ. Немировски, *Издања штампарије Ђурђа Црнојевића 1494-1496,* Црно-горска библиографија 1-1, Цетиње 1989; П. Ђор-ђић, *Историја српске ћирилице,* Београд 1990; Е. Љ. Немировски, *Издања Божидара и Вићенца Вуко-вића...,* Црногорска библиографија 1-2, Цетиње 1993; *Пет векова српског штапмарства 1494-1994. Раздобље српскословенске штампе ХУ-ХУП века,* Прир. М. Пешикан, К. Мано-Зиси, М. Ковачевић, Београд 1994; Е. Л. Немировскии, *Сербские мо-настшрские типографии 16 века,* Москва 1995; Е. Љ. Немировски, *Почеци штапарства у Црној Го-ри,* Цетиње 1996.

К. Мано-Зиси

СРПСКИ ЗАКОН в. *Закон Србљем.*

СРПСКИ ЈЕЗИК - Језик Срба вуче своје да-леке корене из заједничког словенског језика којим се говорило у прадомовини, северно од Карпата. Из тог давног периода не постоје никакви писани трагови, па су наша знања о структури заједнич-ког словенског језика резултат лингвистичке ре-конструкције засноване на поређењу каснијих жи-вих словенских језика. Овај хипотетички језички идиом у науци се обично назива *прасловенски је-зик.*

Након распада прасловенске народне заједни-це, распао се и њен језик и то на три групе: *источ-ну, западну* и *јужну.* Јасно уочљиве језичке специ-фичности унутар јужне групе упућују на постојање *јужнословенског прајезика.* Овај језички идиом се, каснијим миграцијама словенског становништва ка југу, поделио на *западно-јужнословенски* и *источно-јужнословенски прајезик.* Своје ближе ко-рене *српски језик* вуче из западне сфере јужносло-венског прајезика.

За историју појединачних словенских језика изу-зетан значај имало је стварање словенског писма у седмој деценији IX века. Наиме, од распада пра-словенске језичке заједнице па до стварања азбу-

ке није прошло, у релативном смислу, много вре-мена, тако да у најстаријим сачуваним словенским преводима богослужбених књига (X/X1 век) налази-мо језичку структуру блиску прасловенском јези-ку, и то у његовој позној фази развоја. У тим књига-ма налазимо, заправо, први ***словенски књижевни језик,*** познат, најчешће, под именом - ***старосло-венски језик.*** Он је имао функцију књижевног је-зика у целом словенском свету, што значи да је сло-венски језички простор на располагању имао два језичка идиома са подељеним улогама: једним (ста-рословенским) се писало, преписивало, пропове-дало, појало, а другим (народним) се водила сва-кодневна комуникација. Онај први, сагласно својој функцији, углавном се није мењао, док је овај дру-ги доживљавао спонтан развој. Праћење развоја српског народног језика отежано је због одсуства писане форме: најстарији сачувани писани доку-менти српског језика су с краја XII века. У том, за српски језик доисторијском периоду (од распада прајезика до краја XII века), за праћење језичког развоја велики значај имају побочни извори - писа-ни текстови на старословенском, грчком и латин-ском језику, али нису без значаја ни позајмљени-це, топоними и савремени дијалекти. Сакупљени подаци из таквих извора помажу нам у расветљава-њу доисторијског периода развоја српског језика.

Појавом писаних трагова на српском народном језику крајем XII века омогућено је свестраније и тачније проучавање историје српског језика. Од тог времена могуће је пратити два паралелна тока срп-ске писмености: један на књижевном (црквеносло-венском), други на народном српском језику; на почетку првог тока стоји Мирослављево јеванђе-ље, а на почетку другог - потписи Стефана Немање и кнеза Мирослава из 1186. и повеља бана Кулина из 1189. Оба тока карактерише ћириличко писмо.

Фонетска и граматичка структура прасрпског језика представља, у великој мери, наслеђе пракло-венског језика и то његове позне фазе.

1. Прасрпски ***вокалски систем*** био је оптерећен великим бројем јединица: **л, о, у, е, и, т», ц та, А,** *Ж,* **рт>, рц лт», лк.** Овај систем, овде предста-вљен словима старословенске ћирилице, може се поделити у две групе: у првој је пет „класичних" вокала - ***а, о, у, и,е, а у*** другој су вокали непознати савременом српском језику. Словима **А И Љ** обележе-ни су вокали са носним изговором (нпр. у речима **МАСО** и **ржкл);** словима **т»,** ^ обележени су редукова-ни, веома кратки вокали, тзв. полугласи/полугла-сници, а разликовали су се међусобно по палатално-сти (на пример, у речи **ст»нт*** били су „тврди", а у речи **дћш»** „меки"); вокал **TJ**. (јери) имао је изговор сличан данашњем руском ***ш*** (као у речима **МТ^сли-ти,** дт^**МТК);** иза знака ^ (јат) крије се вокал чији је тачан изговор тешко одредити (налазио се у речима као **М^крд, Л^впотд, вгкдл).** По својој функцији овом систему припадали су и слоготворни сонанти **р** и **л,** у тврдој **(рт>, лт>)** и мекој верзији **(рц ЛЈ>).** Овај сложени вокалски систем (садржавао је практич-но 15 јединица) тежио је упрошћавању. Процес упрошћавања одвијао се, у принципу, тако што су се вокали друге групе једначили са неким од вока-ла прве групе. Тиме је стари, преоптерећени си-стем сведен на далеко једноставнији - петочлани. Овај процес, започет у X/X1 веку, довршен је до краја XV века на највећем делу српске језичке тери-торије.

Најпре су носни вокали изгубили носни део ар-тикулације и тако се изједначили са оралним вока-лима ***е*** и ***у,*** као што показују примери ***месо*** **(< МАСО)** и ***рука*** **(< ржкл).** Полугласници **т»** и **1>** нестајали су из језика у тзв. „слабом" положају (на крају речи и испред слога са другим вокалом), а у тзв. „јаком" положају (испред слога са „слабим" полугласни-ком и под акцентом) су се међусобно једначили, па од тада српски језик има само један полуглас. У речима **скнт*** и **дкнв** ће се, почевши од X/X1 века, изговарати само један полуглас и то у средини где је био „јак", док је на крају речи нестао јер је у тој позицији био „слаб"; на тај начин су од двосло-жних, добијене једносложне речи **(д1>н, с^н).** У срп-ским најстаријим текстовима овај „изједначени" полуглас бележен је знаком **к** (танко јер), а по пи-сарској традицији и на месту „слабог" (несталог) полугласа писао се, без стварне гласовне подлоге, исти знак, дакле - **скН1», дћ.нћ..**

Слоготворни сонанти такође су се врло рано, још у доисторијском периоду, међусобно изједначи-ли и то у корист тврдих варијанти, тј. ***р', л '>р, л.*** У српским средњовековним текстовима слоготвор-ни сонанти бележе се словном комбинацијом ***р, л*** + **ћ (пр|>во, тр|>нд, ВЛћКОК, ПЛкТИ).**

У XII веку глас **и** се изједначио са вокалом ***и,*** тако да је **смнв,>** ***син,*** **вмти >** ***бити.***

Крајем XIII века ***к** се изједначило са ***е*** или ***и*** ***{&кте>дете/дите),*** а нешто касније и ***ије/је (ди-јете, дјеца).***

У XIV веку у главнини српских дијалеката по-луглас **ћ** ће прећи у пун вокал *а:* **д*»н, св.н >** *дан, сан.*

У истом веку слоготворни сонант л једначи се, најчешће, са *у:* **ГАБЛККА, слм1це>** *јабука, сунце.*

Овим процесима вршеним у средњем веку успо-стављен је српски петочлани вокалски систем *(а, о, у, е, и)* а сонант *р* могао је у одређеним положаји-ма да буде носилац слога.

У *консонантизму* није било таквих далекосе-жних промена као у вокализму. Прасрпски консо-нантски систем имао је следеће јединице: *в, ј, м, н, њ, л, љ, р, р'; к, г, п, б, т, д,т',д', ц, ч; х, (ф), с, з, ш, ж.* Из овог система рано је уклоњено *р'* једначе-њем са *р (мор 'е> мор),* чиме је смањен број сонана-та, а алвеопалатални сугласници *т', д'* прешли су у африкате *ћ, ђ,* чиме је увећан број африката (поред *ц, ч* сад и *ћ, ђ).*

Гласа *ф* није било у словенским речима (осим у ономатопејама као *фију, фр/ктати/* и сл.). Прили-ком преузимања туђих речи, на Балкану, Словени су га замењивали сродним гласовима *п, в* **(СТТЈПАНЦ, СТТ5ВАН***»). Доцније ће, са све већим приливом стра-них рачи са *ф* у свом саставу, овај глас постати члан српског консонантског система.

У средњем веку српски језик је поседовао *двоак-ценатски систем* ("‚ ~) у коме су разликовну улогу имали *квантитет* и *место* акцента: сестре, глава, језик, нарбд, клечи. Овај систем се очувао до XIV века, када су у главнини српских дијалеката насту-пили иновациони процеси који су довели до ствара-ња четвороакценатског система: " , ᴧ , '. Дошло је, наиме, до тзв. новоштокавског преношења ак-цента на непосредно претходни слог: сестра, сестре, глава, језик, народ, клечи.

2. *Морфолошка структура* прасловенског јези-ка била је веома сложена: деклинација и конјуга-ција одликовале су се великим бројем врста и обли-ка. Поред једнине и множине, постојао је и трећи граматички број - двојина.

У *деклинацији* именица сваки граматички род имао је по неколико типова промена са различи-тим наставцима. Тако су, на пример, именице му-шког рода, које су имале пет типова промена, у ло-кативу једнине имале четири различита наставка: **грдд^к, мжжи, смноу, гости, клмене.** Током вре-мена број деклинационих типова се смањивао, док се није добила једна врста промена именица му-шког рода. Основни узроци упрошћавања разли-читих врста промена леже у томе што су неки паде-жи ипак имали исте наставке и што су гласовне промене допринеле да се број падежа са истим на-ставцима повећа. (Разлике у номинативу једнине између **грддт*** и **гостк** нестало је губљењем полу-гласа на крају речи, што је могло утицати да се јед-начење прошири и на остале падеже, у којима су наставци били различити). У својеврсној борби на-ставака победу су, углавном, односили наставци оног деклинационог типа коме је припадало највише именица, а такве су биле именице као што је **грлдт*.** Изузетак од овога, када су именице мушког рода у питању, представља локатив једнине у коме је победу однео наставак *-у* код именица мушког родатипа **синк,** којих је у језику било осам. Процес упрошћавања одвијао се кроз цели средњи век и довео је до тога да српски језик има свега три врсте промена именица, од којих једној припадају име-нице мушког и средњег рода, а другим двема име-нице женског рода.

У српском језику све до XIV века постојала је *двојина (дуал),* посебна бројна категорија која је служила за означавање двају појмова: речи су има-ле посебне облике уколико су стајале уз број два (оба) и кад су значиле парне појмове (ноге, руке). Двојина је имала само три различита наставка: један за номинатив, акузатив и вокатив **(жен^к),** други за генитив и локатив (жену) и трећи за датив и инстру-ментал (женама).

Од половине XIV века у српском језику губи се значење двојине, али облици нестале двојине по-чињу да значе множину. Тако су од тог времена не-ки падежи могли имати најмање две врсте настава-ка у множини - старим множинским облицима придружили су се одговарајући двојински: у дативу, поред *женам* (стара множина) и *женама* (двојинска форма у значењу множине), а тако и у инструмента-лу поред *женами* и *женама.* Стара двојина имала је, дакле, датив = инструментал, што је, након губљења двојине као категорије и укључивања њених наста-вака у множину, довело до тога да се у оба ова паде-жа јаве чак три различите форме: *женам, женами, женама.* У српском језику ће ови првобитно дво-јински облици (карактеристични по финалном *-ма)* имати значајан утицај на развитак множине код сва три рода. На највећем простору српског језика обли-ци са завршетком *-ма* истиснуће старе множинске форме те ће се добити карактеристични синкретизам множинских падежа: датив = инструментал = ло-катив.

Остаци двојине у множини уочавају се у настав-ку ***-у/-ију у*** генитиву ***(руку, ногу, очи/у, ушију), у*** бројним конструкцијама ***два/три/четири човека*** (према ***пет људи).***

Лична заменица 1. лица једнине гласила је не-када **А^Т***, од чега је гласовним путем добијена форма ***ја:*** полуглас је био у слабом положају и от-пао, на почетку речи развило се протетско /' ***(јаз),*** а крајњи сугласник се изгубио, најпре у везама типа ***јаз знам*** и сл., а затим и изван оваквих веза. Личне заменице првог и другог лица имале су у дативу и акузативу једнине и множине, а лична заменица сваког лица у једнини, дуже и краће форме, али су само дативске једнинске форме ***ми, ти, си*** одувек биле енклитике (без самосталног акцента). Ана-лошким путем споменутим енклитикама придру-жиће се ***му, /о/,*** а онда и у акузативу ***ме, те, се, га, / у (је),*** па и у генитиву ***ме, те, се, га, /е.***

За личну заменицу 3. лица карактеристично је да зависни падежи потичу од једне (анафорске), а но-минатив од сасвим друге (првобитно показне) заме-нице ***он.*** Зависни падежи некада су почињали са /-***(јему),*** али су касније замењени са ***њ-(њему).***

Именичке заменице ***ко*** и ***што/шта*** гласиле су првобитно **кТјТО**, чкто. Нестанком полугласа у сла-бом положају створене су сугласничке групе ***кт-*** и ***чт-*** које су се даље, свака на свој начин, мењале. У облику ***кто*** дошло је до метатезе у ***тко*** (дана-шњи изглед ове заменице релативно је нов), а у облику ***что*** деловали су дисимилациони процеси (африката ***ч*** већ садржи праскави елемент ***т,*** који је у суседству са другим ***т*** отпао, дакле ***тшто> што);*** облик ***шта*** продро је у номинатив из генитива.

Из прасловенског је наслеђено неколико пока-зних заменица: *тЂ*, ***та, то,*** *онЂ*, ***она, оно,*** *овЂ*, ***ова, ово*** и **сђ, си, се.** Ова последња заменица нестала је из језика пре XVI века, а њене остатке налазимо на крају прилога типа ***данас, летос, ноћас*** (у значе-њу ***овог дана, овог лета, ове ноћи).*** Заменица ***тЂ*** имала је полуглас под акцентом, што је том полу-гласу омогућило опстанак на крају речи, а у складу с тим и вокализацију од XIV века. Међутим, овим заменицама додавана је у свим падежима партику-ла ***и (= њ),*** што, рецимо, значи да је номинатив јед-нине сва три рода могао да гласи: ***тај, та/, тој.*** Партикула ће нестати у свим падежима, осим у но-минативу једнине мушког рода, чиме је обезбеђена диференцијација између мушког и женског рода у номинативу једнине ***(тај:та).*** Идентичан процес доживеле су и следеће две заменице *(онЂ*, ***овљ>она/, овај),*** с тим што је њихов лик створен аналошки, према заменици ***тај*** (њихов полуглас на крају био је у слабом положају и отпао би да није било анало-гије). Првобитни облик показне заменице *онЂ* добио је значење личне заменице трећег лица.

Заменица ***сав, сва, све*** гласила је у старом језику ввхв., **В1*СА,** в^се! Данашњи њени ликови у номина-тиву женског и средњег рода, као и у зависним паде-жима, резултат су метатезе до које је дошло након губљења полугласа у слабом положају (в^сл, **В1**»се> **ВСА,** все**>свА,** све). Мушки род у номинативу имао је јак полуглас који је, по очекивању, давао ***а*** од XIV века, па та заменица, у складу с тим, треба да гласи ***вас.*** Међутим, деловањем аналогије и овај падеж добио је облик усклађен са друга два рода, одно-сно са већином зависних падежа. Остаци очекиваног облика налазе се у речима као ***ваздан, васцели*** и сл.

Упитна заменица ***ко/и, ко/а, ко/е*** гласила је прво-битно кми, **КАса,** кок, што је фонетским ггутем дало ***ки, ка, ко/е.*** Аналогијом према облику средњег ро-да ***(ко/е),*** као и према зависним падежима (генитив ***ко/ега,*** датив ***ко/ему*** и сл.) добијени су облици ***ко/и, ко/а.***

Придеви су имали једну краћу (именичку) и ду-жу (сложену придевску) промену. Тако је генитив једнине мушког рода у првом случају гласио ***богата*** (као ***града),*** а у другом **БОГАТАКГО** (на краћи облик додавана је одговарајућа форма анафорске замени-це). У српском језику још у доисторијском периоду долазило је, фонетским путем, до скраћивања ових дужих форми (испадањем интервокалног /, вокал-ском асимилацијом и сажимањем): ***богата/его> бо-гатаего > богатаага> богатаго.*** Завршетак ***-аго*** тр-пео је утицај заменичких форми ***(того, кого)*** па је добијено ***-ого,*** а финално ***-о*** замењено је код при-девских речи са ***-а*** под утицајем именица мушког рода. Оваквим процесима у многим падежима је избрисана разлика између краће и дуже форме.

У старом српском језику ***бро/еви*** од један до четири били су променљиви, а од пет даље непроме-нљиви, па је, под утицајем ових других, непромен-љивост захватила и оне прве, тако да је променљи-вост остала једино код броја један (старо кдћнц кдвнл, кд«>но). Бројеви од 11 до 19 били су, заправо, синтагме типа кдкн^ **НА** десете, **КД^НА НА** десете (забележене и у српским старим споменицима до XVI века). Временом ће у структури оваквих синтаг-матских форми због гласовних редукција доћи до

промене. Најпре је редуковано финално *е (три на десет),* а онда и оно *е* што му је претходило *(три на дест),* да би затим дисимилацијом двају зубних сугласника и срастањем био добијен облик *трина-ест.* (У писаним споменицима могу се срести ра-зличити гласовни ликови бројева од 11 до 19). Бро-јеви 20, 30 и 40 гласили су у старом српском језику *два (три, четири) десети,* а 50, 60... 90 - *пет де-сет (>педесет), шест десет (>шездесет)... девет десет (> деведесет).* У Х1У/ХУ веку налазе се по-тврде у писаним споменицима за облик *двадесет,* где је финално *и* редуковано под утицајем бројева типа *пет десет (педесет).* Број *сто* **(^стзлго)** био је некад именица средњег рода и имао именичку про-мену, да би временом постао сасвим непроменљив. О некадашњој деклинабилности сведоче облици као *триста.* Број 1 000 гласио је већ у првим споме-ницима *тисућа* и мењао се као именица женског рода. У српском језику сасвим ће је истиснути, по-чев од XV века, грчка позајмљеница *хиљада.* Ред-ни бројеви имали су у српском (и имају) облике одређеног придевског вида.

И међу наслеђеним глаголским категоријама долазило је до извесних промена и редукција. *Пре-зент* је имао две врсте наставака: једни су били ка-рактеристични за тзв. атематске глаголе (без осно-винског вокала), а други за тзв. тематске глаголе (са основинским вокалом *е* или *и).* Само је пет гла-гола припадало првој групи. Они су у 1. лицу једни-не имали наставак **-М1>: ксм^, длмк,, имдмћ, к\м«>, в^вмћ,** док су сви други имали наставак **-ж (>-оу).** У српском језику наставак *-м* проширио се, од XIII века, готово на све остале глаголе. Некад најобич-нији наставак **-оу (<-ж)** очувао се до данас, у стан-дардном језику, у *хоћу* и *могу.* Двојство наставака било је и у 2. лицу једнине: наставак *-ш* (< ш&) освојио је све глаголе још од ХШ/Х1У века, осим у *јеси,* где се очувао стари наставак атематских гла-гола. У 3. лицу једнине и множине отпало је крај-ње *-т,* тако да већ у текстовима из XII века ти облици гласе *буде (< будет), буду (< будут), мине (<минет).* Прво лице множине има од најстари-јих времена у српском наставак *-мо.* У 2. лицу мно-жине задржао се до данас стари прасловенски на-ставак *-те.*

Имперфекат је некад имао наставке -хћ, *-ше, -ше, -хомо, -шете, -ху (могах, могаше, могаше, мо-гахомо, могашете, могаху).* У 1. лицу множине наставак *-хомо* трансформисан је у *-хмо,* а затим у *-смо,* а у 2. лицу *-шете* у *-сте,* под утицајем аори-стних наставака.

У старом српском језику *аорист* је имао следе-ће наставке: *-х/-ох, -о/-е, -о/-е, -хомо, -хмо, -смо/-охомо, -охмо -осмо, -сте/-осте, -ше/-оше.* У 1. ли-цу множине наставак *-смо (-осмо)* временом ће истиснути остале и преовладати у већини дијалека-та.

Перфекат се од најстаријих времена у српском гради од презента глагола *јесам (јескм < јесм&)* и радног глаголског придева. Формирањем глагол-ских енклитика *сам, си, је...* створени су услови да се помоћу њих истисну формације са пуним (ак-центованим) формама (осим у случајевима кад се помоћни глагол јавља на почетку реченице).

Плусквамперфекат се од најстаријих времена градио помоћу имперфекта глагола *бити* и радног глаголског придева: **Што Б^кхУ вескдили?** (Грађе-ње плусквамперфекта помоћу перфекта помоћног глагола *бити* новија је особина српског језика).

У прасловенском језику није било посебне фор-ме за *футур.* Ово глаголско време се у српском јези-ку, још од најстаријих времена, градило на специфи-чан начин: од енклитичких форми презента глагола *хтети* и инфинитива: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће* + *инфинитив.*

Императив у српском карактерише уклањање двојства наставака **-итеА-^кте** у множини и то у ко-рист *-ите,* тако да се од две форме **-молите** и **кер^к-те** српски определио за *молите, берите.* У фун-кцији одричног императива врло рано се почела употребљавати конструкција *немој* + *инфинитив* (где је *немој* добијено од *не мози).*

Потенцијал се од најранијих времена градио помоћу аористних форми помоћног глагола *бити (бих, би, би, бисмо, бисте, бише)* и радног глагол-ског придева. И у 3. лицу множине врло рано је уопштена форма са *би* **(кои ви хотНкли).**

Некадашњи *партиципи* били су категорија ве-зана истовремено и за именицу и за глагол. Било их је пет, а својом променом у свему су се поклапа-ли са придевима. У српском, као и у другим сло-венским језицима, овај сложени партиципски си-стем доживео је значајне промене. Један од њих *(пасивни партицип презента)* сасвим је нестао из језика. *Активни партицип садашњи* сведен је ра-но на прилог са завршецима *-е, -ући* и *-ећи* (ови за-вршеци су некада били наставци): *хвале, хвалеће, хвалећи, знајући.* Током средњег века прилошке

форме на *-е* истиснуте се сасвим из језика овима на *-ħи*. *Активни партицип прошли* /такође је изгу-био своје партиципско значење и постао прилог, задржавши две форме, са завршетком *-в* (некада-шњи наставак за мушки и средњи род) и *-виш* (не-кадашњи наставак женског рода). *Активни парти-цип прошли II* постао је глаголски придев радни са препознатљивим наставцима *-о, -ла, ло, (<-лЪ, -ла, -ло).* Од најстаријих времена налази се у саставу сложених глаголских облика. *Пасивни партицип прошли* постао је глаголски придев трпни. Сачу-вао је придевско значење и придевску промену, а служи за грађење пасивних облика. Препознатљив је по завршецима *-н, -на, -но,* и *-т, -та, -то.*

Везници су доживели крупне промене. Многи прасловенски везници нестали су из српског *(же, бо, аће, јако, идеже, јегда* итд.), а значајну особину српског језика представља ширење употреба ве-зника *да.*

Основни *речнички фонд* српског језика насле-ђен је из прасловенског. Доласком на Балкан тај фонд је попуњаван речима преузетим од староседе-лаца, али и од других народа, пре свега Грка.

3. Други ток писмености код Срба у средњем веку одвијао се на *црквенословенском језику.* То је варијетет *старословенског језика* формиран у поје-диним словенским земљама у складу са локалним језичким приликама. Разлика између „класичног" старословенског и црквенословенског своди се углавном на разлику у изговору. Неки старосло-венски гласови, којих у дотичној средини није би-ло, замењени су другим. На тај су начин настале *редакције, рецензије старословенског језика.* Скуп-ни назив за све редакције старословенског *(руску, бугарску, српску, чешку* и др.) је *црквенословенски језик.* У српској средини црквенословенски ће има-ти штокавско фонетско рухо. Носни вокали **А, Ж** замењени су оралним вокалима *е, у,* уместо два по-лугласа остао је само један који се бележио тан-ким јером (**Б**,) и сл. Овако формиран књижевни језик употребљаваће се код Срба у књижевности, цркви и култури до XVIII века. У стручној литератури познат је под именом *српскословенски језик.* У том периоду њиме је писана црквена литература, ориги-нална српска средњовековна књижевност (житија-/биографије) и преводна књижевност (витешки ро-мани, хагиографије и сл.). Одређене варијације унутар српскословенског потицале су од различи-тих функционалних стилова. Могло би се казати да је типичан српскословенски био присутан у жи-тијној књижевности. Онај у литургијској (цркве-ној) књижевности био је веома близак старосло-венском, док је језик у преводној књижевности имао нешто више црта народног језика. У том ду-гом српскословенском раздобљу уочљива је гра-фијска еволуција. У најстаријим текстовима ћи-рилица се у одређеним решењима ослањала на глагољицу, што се огледало у непожељној двофун-кционалности неких слова (*&, **е, 'Б).** Почетком XIII века ове мане ће бити исправљене реформом која је, вероватно, спроведена под будним оком св. Саве. Крајем XIV века српскословенска ћирилица доби-ће конзервативније карактеристике (увођењем сло-ва **ъ).**

ЛИТЕРАТУРА: А. Белић, *Основи историје ср-пскохрватског језика I, Фонетика,* Београд 1969; А. Белић, *Историја српскохрватског језика II, св. 1: Речи са деклинацијом,* Београд 1972; А. Белић, *Историја српскохрватског језика II, св. 2: Речи са кон/угаци/ом,* Београд 1973; Ј. Уикоуго, *ШоНја* ***8гр-8коћгуа****(зко§ /еггка, 1 Шо, ХЈуоа[1] г {опеИка,* Вео§гаа 1974; И. Грицкат, *Студи/е из историје српскохр-ватског /езика,* Београд 1975; П. Ивић, Изабрани огледи I, *О словенским језицима и дијалектима;* Изабрани огледи II, *Из истори/е српскохрватског /езика;* Изабрани огледи III, *Из српскохрватске ди-/алектологи/е,* Ниш 1991; Р. **1У1С,** *1з(оН/а /еггка,* у: **Јег1к** бфбкоћп^атбк^/ћгуахбкобфбк!, ћгуахбк! Ш 5фбк1, **12Уас**!ак **12** 2. **120!.** ЕшлкгоресНје Ји§051аугје, 2а§тео 1988, 5-54; М. Могуш, *Фонолошки разво/ хрват-ског /езика,* Загреб 1971; Ј. Грковић-Мејџор, *О син-таксичким одликама „Житија св. Симеона" од св. Саве,* НССВД 25, 2, Београд 1966, 43-56; П. Ђор-ђић, *Истори/а срггске ћирилице,* Београд 1990; Н. Кшш, *КедаШ/е з(агоз1оуепзко§ као Шегагпг /еггк Згоа гНгуа(а,* 51**оуо** 15-16 (2а§геђ 1965) 183-199.

Б. Ђорић

СРПСКИ ХРОНОГРАФ в. *Хронограф српсш.*

СТАВИЛАЦ - дворска титула у средњовеков-ној Србији и Босни. Највише одговара византиј-ским дворским титулама *доместика столника* и *доместика* (бои.естко$ тгј$ *хоапгХџ; гт хгџ* тра-*пг\гџ).* Међу византијским дворским звањима, ове

титуле налазе се око двадесетог места. Истоветно одевени, по строго утврђеном церемонијалу, до-местик столник и столник послужују цара на све-чаним обедима. Придружује им се по рангу знатно виши *пехарник* (в.), а у посебним, свечаним тре-нуцима и *велики доместик.* Почасна дужност доме-стика столника и столника сводила се на церемони-јал око царске трпезе. У случају њихове одсутности замењивали су их цареви рођаци. Није позната улога доместика столника и столника у политичком животу. Реч је о оданим личностима. Поверљива служба и царева близина омогућавали су им даље напредовање.

Византијски столник и српски ставилац су слич-ни, али нису истоветни појмови. Ставилац је шири појам јер је обављао дужност и столника и доме-стика столника. Улога ставиоца није се исцрпљи-вала на свечаним обедима. Личност са титулом ста-виоца обављала је и друге послове. Према једном запису (Х1У-ХУ век) ставилац је старешина над хлебарима док је *слуга* (в.) старешина људи који се

брИНу О ВИНу **(СЛ#ГА ГЛК НАЧ6Л'сТВ#К>Ш01/" ВИНОМк И СТАВИЛ'ЦА НЖ6 НАЧ6Л'СТВ0УКТ1» В1» МАПОПНИЦИ).** Угледник са овом титулом подизао је светодмитар-ски доходак, потписивао повеље, а понекад је до-бијао улогу милосника.

Ставилац се први пут јавља на двору краља Ми-лутина. Био је то Ђураш Врanчић, родоначелник Ђурашевића. Ставилац Милош, син војводе Војина, потписник је повеље којом је краљ Стефан Душан предао Дубровчанима Стон и Пељешац. Са истом титулом забележен је 1350. Војислав Војиновић, касније један од најмоћнијих обласних господара. Службу ставиоца на царском двору обављао је Ла-зар Хребељановић. Пошто се прогласио за краља *Срба и Босне,* Твртко I Котроманић почео је да уре-ђује двор по узору на Немањиће. Дворску службу ставиоца поверио је Твртку Влађевићу. Иван Ради-војевић био је *вјерни ставилац* краља Стефана Да-бише. Расулом српске државе осамостаљују се обласни господари који, по узору на Немањиће и сами уређују своје дворове. Александра, господара Канине и Валоне, са титулом ставиоца служио је властелин Ујеђа.

У поређењу са византијским двором, дворови јужнословенских владара скромније су уређени, са знатно мање достојанстава. Стога је ранг ставиоца осетно виши од положаја столника. Иако на послед-њем месту, ставилац је међу малобројним дворани-ма ближи владару. Ова титула спада у узак круг нај-угледнијих достојанстава на двору Немањића и Ко-троманића. Међутим, проглашењем царства и уво-ђењем високих византијских звања деспота, севастократора и кесара, ранг ставиоца опада.

ИЗВОРИ: Ј. Уегреаих, *Рзеидо-КоаЧпоз, ТгагХе Љез офсез,* Рапз 1966, 137-138, 305, 307, 309; Г. Томо-вић, *Морфологија, 13.*

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чи-нови и титуле,* 253-254; М. Динић, *О Николи Алто-мановићу,* пос. изд. СКА, књ. 90, Београд 1932, 5; Ђ. Сп. Радојичић, *Слоуга и* ***ставилкцЂ,*** III међународ-ни конгрес слависта, Допуне 3 (1939) 77-78; Р. Ми-хаљчић, *Ставилац,* ИЧ 23 (1976) 5-21 (= *Прошлост и народно сећање,* 241-259).

Р. Михаљчић

СТАВРОПИГИОН в. *Царски манастири.*

СТАКЛО - Назив за стакло јавља се у српским средњовековним споменицима у два облика**: ст^кло** и **цбкло**, из њих су изведене друге речи (**стб.клтј-ница, цћкленћ, цћкллр^)** и оба потичу из опште-словенског речничког фонда **(стт»кло),** од позајмље-нице од Гота (б1лк1б), чијим посредством су се Словени упознали са овом тековином римске мате-ријалне културе. Од најстаријих времена стакло се импортује у словенску средину, тако да константан остаје увоз, а мењају се количине, путеви, врсте и облици увезеног стакла.

У најстаријем периоду, током сеобе и у следе-ћим столећима, по сведочењу археолошких нала-за, највише се предмети од стакла и стаклене па-сте употребљавају за разне облике накита и украса: бобице округле и у виду точка, ређе цилиндричне, обојене жуто, плаво, беличасто, зелено или црве-но, употребљаване су за ниске или обешене за нау-шнице, затим плочице уметане у главе прстења и у наушнице, гривне тамноплаве или црне боје са украсима, ређе прстење у виду карике од стаклене масе.

Гривне од стаклене пасте су обилно заступљене у налазиштима XI и XII века; представљају несум-њиво импорт из Византије у којој су у градским центрима очуване и даље развијене римске тради-ције производње стакла. Поред Цариграда и Солу-

на, посведочених писаним изворима, један произво-ђачки центар био је у Коринту, где је систематски археолошки истражен. Зона стаклених наруквица поклапа се са зоном највећег присуства византиј-ског новца и сведочи о интензитету размене и путе-вима трговачког промета у време кад се власт Ви-зантије простирала до Саве и Дунава.

Крајем XII века, потискивањем Византије ситу-ација се мења утолико што се средишње балканске области отварају и повезују преко јадранских обал-ских градова са медитеранским токовима размене, а повезују се и са подручјем централне Европе. При-ближно у то време у европској производњи стакла успињу се центри наследници византијских градо-ва и то у јужној Италији и, нарочито, Венецији, где се у Мурану развија индустрија која ће славу очува-ти столећима. Како се Дубровник од 1205. нашао под венецијанском врховном влашћу постао је, уз Котор, највећи посреднички центар за трговину са Србијом. Тесне везе са Венецијом отварају пут на-станку произвођачког стакларског центра у самом Дубровнику већ у XIII веку.

Увоз стакла из Византије и са Истока није пре-стао, али се може констатовати само на основу на-ђеног материјала (препознато је украшено стакло из Сирије), јер очувани писани извори осветљавају само прилив са Запада. У последњим столећима средњега века примена стакла у изради накита и украса постаје маргинална у односу на доминантно стаклено посуђе и прозорско стакло. У документи-ма се помињу разне врсте чаша, пехара, стаклених бокала, боца и здела. У документима нема помена стаклених светиљки које су налажене по византиј-ским црквама. У Дубровнику је забележен канде-лабр од кристала, који се употребљавао упоредо са стаклом нарочито код луксузних предмета.

Готички облици раширени у Европи касног сред-њег века препознати су у фрагментима чаша са но-жицом и округлом стопом, нађеним приликом ар-хеолошких ископавања, затим у украсима у облику већих или мањих капљи. Купе са ногом су до по-четка XVI века постале тако популарне да су важи-ле као стаклени артикал који се употребљава у зе-мљи: сорре сће зе изапо рег 1а тегга сшп реае (1511). Констатован је чак утицај посуда од увозног стакла на украшавање домаће керамике.

Извори из XIV и XV века показују да се стакло увозило у земље у унутрашњости континуирано и у већим количинама. Познати су само они изузетни случајеви који су изазвали настанак документа. Италијански трговац и стаклар из Мурана сређују 1326. године рачуне трговачког друштва које су би-ли образовали ради извоза у Србију извесне коли-чине стаклених предмета. Из 1348. у списку ствари пострадалих на броду на путу за Дријева, главни центар трговине са Босном, споменута су и 4 сан-дука стакла (сарзе с!е уптео ПП). Опат Светог Срђа на Бојани је 1412. узео 4 товара стакла које су тр-говци са другом робом слали у Србију.

Стаклене ствари нису спадале међу предмете високог луксуза. У једном српском канонистичком тексту се тражи да се приликом венчања чаша из које су младенци пили не разбија, већ да остаје за употребу цркве. У покладима и инвентарима ства-ри велике господе чаше и купе су често сребрне и златне, или од кристала. У промету се поред изра-ђевина од стакла све више јавља и прозорско стакло које се од 1418. израђивало и у Дубровнику. У доку-ментима се јавља и термин осиН за округла стакла у оловним оквирима, употребљавана често за отво-ре на црквама, и сачувана у Студеници и неким другим манастирима, и на представама цркава на фрескама. У лето 1446. отет је код Цернице међу осталим стварима и *сандук пун стакпа за прозоре* (ипат сарзат р1епат угагз рго Гепезхпз) које је Дра-гоје Соркочевић слао српском деспоту.

Међу стакленим артиклима упућеним у Србију занимљива су огледала, отета 1420. на самом по-четку пута, већ у Требињу; поред друге робе у това-рима је било и 100 комада огледала (1ауо1ете зресМ С). Огледала у оквирима од слонове кости спомињу се у заоставштини венецијанског златара Влаха (В1а-зшз) који је неко време радио у Брскову и умро у Србији почетком XIV века. Случајно је познато да су почетком XV века и наочари (употреба у Итали-ји посведочена од 1326) доспевале у Србију. У Ср-бији је крајем 1422. умро Марин Влахов Градић, познат и под презименом Цинцуловић. Био је један од најистакнутијих дубровачких трговаца, преду-зетник у рударству, закупник царина и поверљиви човек деспота Стефана Лазаревића, од краја XIV века живео је стално у Новом Брду и Сребреници. Непуну годину после његове смрти тутори његове-вих наследника потврдили су пријем новца који су рођаци уручили на основу ставке из исправе или пословне књиге из јануара 1421: *на име наочара од рога* (рег осМаИ ае согпо зоНсИ *\У\) 56 солида изаб боца 100 солида* (рег ратгте VI зоНсИ С). Очиглед-

но су наочари и боце биле предмет трговања а не део личне заоставштине самога Марина Цинцулови-ћа.

ИЗВОРИ: В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Цубровнику (Х1У-ХУ1 век),* Београд 1979.

ЛИТЕРАТУРА: *Шо, згИто,* 333 V, 530-533 (J. 01сгак); *Средњовековно стакло на Балкану (У-ХУ век).* Зборник радова са Међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, Бе-оград 1975; *Историја примењене уметности код Срба I: Средњовековна Србија,* Београд 1977, 215-224 (М. Ћоровић-Љубинковић - В. Хан); В. Хан, *Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (ХП-ХУвек),* Вакашса 11 (1980) 46-62 (са библиографијом раније литературе стр. 58-61).

С. Ћирковић

СТАН (а1ћег§о) - коначиште, дом, кућа за од-мор и ноћење путника и за смештај њихових коња и робе. Са развојем трговине коначишта се подижу у свим местима, па и у оним мањим уколико се на-лазе на главним путевима. Босански краљ Остоја, Твртко II и краљ Томаш званично се обавезују Вене-цији да ће у свим крајевима босанске државе, мле-тачки трговци имати куће за становање и за њих плаћати колико буде уговорено.

У прометним местима било је више оваквих кућа. У Коњицу, Горажду па и у Перину, помињу се по два свратишта за смештај трговаца. Уколико се радило о утврђеним насељима, коначишта су поди-зана у *подграђу* (в.), изван градских зидина, као што је то случај за Зворником.

Коначиште је вероватно чинио комплекс зграда са шталама за коње и одајама за одлагање бисага. У Жљебовима, на путу за Зворник и Србију, оно се састојало од две зграде. А у Пријепољу, код Ву-кше Драгића, ноћивало је одједном осморо путни-ка. У историјској литератури понекад се ови стано-ви погрешно изједначују са гостионицама.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Стањанин,* Зборник КЈ I, 419-420; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насе-ља средњовековне босанске државе,* Сарајево 1979, 270-271.

Д. Ковачевић-Којић

СТАНАК - термин из старог политичког и прав-ног речника, употребљаван на јужнословенском подручју у више значења. Изведен је из глагола *ста-тисеиу* првобитном општем значењу подразуме-вао је сусрет две стране, приближно као састанак у савременом језику. С временом је добио и нека специјална значења.

1. Станак је технички термин за суд на грани-ци, који се састајао ради решавања спорова између Дубровчана и њихових суседа. Тај суд се спомиње већ у најранијим *уговорима* (в.) српских владара и Дубровника. У заклетви великог жупана Стефана Немањића предвиђено је било: *и да не јемље Ср-бин Влаха* (= Дубровчанина) *без суда, н 'ако се учи-ни кривина међу градом и моов земљов да се стају судије где је закон и да исправљају.* Четврт столећа раније слично је био обавезан и хумски кнез Миро-слав, брат Немањин: *да правду чини Цубровчани-ма без обмане судијама изабраним од обе стране, пред којима се правда утврђује по обичајима древ-них* (шбТШат Т"ас1аТ Ка§ше1б бте РгашЈе е1есИб ех итга^ие рагТе шсНсЉиб апТе циоштп ргебештат шбН-Т1а бесипс1ит атЧциошт тогеб ИгтаТиг). То је без сумње *суд по старом закону,* споменут у више до-кумената, о коме је речено у повељи краља Радо-слава: *да је суд у временех по старому закону од Михоља дне до Ђурђева дне.* Најзад, у преводу по-веље краља Уроша I сусреће се и име: еТ зТапес зИ ттег поб а бапсТо М1сћае1е щцие а<3 бапсТит Оеог-§шт бгоиТ ГшТ сИећш сгогшт ратпб те1 сшп уебТпб апТесеббОпћш еТ уоЊбсшп т 1осо сошНТиТо - *и ста-нак нека буде међу нама од светог Михајла до све-тог Ђорђа као што је био у дане господина мојега оца са вашим прецима и са вама на утврђеном ме-сту.* Био је то, дакле, гранични суд који се саста-јао на одређеном месту у периоду од јесени до про-лећа. Изричито се тај суд спомиње у повељама све до цара Душана и цара Уроша.

О начину рада тога суда нешто више се сазнаје из дубровачког Статута (1272) у коме је прописан поступак приликом суђења са људима из Хума, а то је образац и за поступак са људима из Рашке и Зе-те. У том посебном регулисању и одвојеним ме-стима састајања суда (са људима из Хума у Сушће-пану у Ријеци Дубровачкој, са људима из Рашке код цркве Светог Трифуна у Шумету, касније се место назива Жељезна плоча, са људима из Зете код Светог Илариона у Млинима), с разлогом је препознато старо преднемањићко порекло станка

(Т. Тарановски). Разликовао се пуни станак (зташ-сит р1епапит) код којега су учествовале власти обеју страна, и мали или приватни станак **(б1аш-**сит рап/ит уе1 ргорпит), који се састајао по дого-вору парничних страна. Остао је сачуван известан број погодби о оваквом малом станку. Из једне од њих се види да су се судије називале ***стани*** (јисИсез **51Уе** зташ). Прво су решавани случајеви у којима је тужилац био хумски кнез (односно српски вла-дар), затим они у којима је тужилац Дубровачка општина, а онда се коцком одређивало чији ће се предмет прво узети у разматрање. У раду суда ве-лику улогу је играло заклињање (в. ***заклетва,*** в. ***судство),*** при чему су се носиоци власти могли заклињати посредством других лица по одређеном ритуалу, једна страна није могла одређивати другој ко ће се заклињати, поротнике је бирала свака стра-на као што је одређивала своју половину судија. Власти сваке стране биле су дужне да предају осу-ђеног или да га принуде да плати оно на шта је осуђен. Код приватних суђења велика је улога би-ла ***јемаца*** (в.) који су гарантовали да ће предати осуђеног, односно да ће платити оно на што су га заједничке судије обавезале.

Парницу је губила она страна која без оправда-них разлога (виша сила или наредба владара) не би дошла на станак, а такође и она страна која не би била у стању да доведе на заклетву досуђени број поротника. Већ у време доношења Статута (1272) предвиђала се могућност да се парничари непо-средно обрате највишим властима једне или друге стране, што се у току времена све више чинило.

Станак се као установа обичајног права одржао све до краја средњег века, али у битно измењеним условима. У почетку није било станка у односима са становницима Босне, јер град није имао границу са Босном. Откако се тридесетих година XIV века Босна проширила долином Неретве до дубровач-ког суседства, обухватила је и дотадање поданике српских краљева који су долазили на станке с Ду-бровчанима. Неко време (око 1330-1373) станак са људима из Хума се удвостручио, посебно се саста-јао са поданицима босанског бана а посебно са по-даницима српских владара или обласних господара. Откако су Балшићи потиснути, станак са људима из Зете изгубио је значај, а откако су владари Бо-сне постали господари Требиња, Конавала и Дра-чевице окружили су са свих страна територију Ду-бровника и њихови поданици су постали једини учесници станка са Дубровчанима, а у уговорима босанских владара с Дубровником нема помена станка. Сасвим је разумљиво што одредбе о стан-ку нестају из повеља српских владара после цара Уроша.

Друга велика промена је настала услед тога што су територије у суседству (Пељешац, Жупа, Сланско приморје, Конавли) дошле под власт Дубровника, а становници под дубровачку јурисдикцију. Гранич-на линија дуж које је станак био актуелан померила се тако да су Конављани постали дубровачка стра-на на станку са становницима Драчевице и Требиња итд. Најзад, на обе стране је деловала, мада не у једнакој мери, тенденција државе да прошири сво-ју јурисдикцију, људи су се све више обраћали вла-стима једне или друге стране, а оне би досуђ да се окривљени правда поротом и примењивале поступке уобичајене на станку.

Станак је у укупним односима Дубровника са суседима имао све скромнију улогу. То се види и по све ређим сазивањима станка. Са Зетом је 1367. одржан станак за све спорове настале од Балши-ног доласка на власт (најмање пет година), са војво-дом Стефаном Вукчићем Косачом уговорен је 1445. станак за све случајеве од смрти војводе Сандаља (марта 1435), дакле, за све случајеве из десетого-дишњег периода. То се не да упоредити са време-ном кад се очекивало да се станак ***стаје од Михоља до Ђурђева дне*** сваке године. Остале су, међутим, пороте и заклињања на традиционалним местима, али станак више нема значаја као установа за ре-шавање међусобних спорова.

2. Дубровачки Статут употребљава термин ста-нак (зтатсит) и за састанке и сусрете са представ-ницима других градских општина са којима нема границу или ближи додир. У глави 49 треће књиге говори се о односима са Задром и предвиђа да се појединци у случају спора обраћају властима ту-жене стране. Ако Дубровчанин нешто тражи од За-дранина обратиће се властима у Задру и обрнуто. Али ако искрсне спор између општина једног и другог града услед кога би желели да се одржи за-једнички станак и парламент општине по старом обичају (Е* 51 соп%еге1: циоа аИциоа* сИбсогашт сге-зсегех т1ег сотипе сттапб Ка§и5н е1 сотипе см1а-*15 Јадге, ргор1ег *ццод.* 1р51 уе11еп1 гасеге сотипа1е батсит е* раг1атепШт рег сотипет бесипсшт ап-Нциат сопбиешсИпет), обе стране треба да дођу код цркве Свете Марије на Хвару и тамо се споро-

ви решавају пред једнаким бројем судија обе стране и по поступку предвиђеном у поглављу о односима са Хумом. У овом поглављу станак се изједначава са парламентом (аа раг1атепШт ет бтатсит), што се **чини** и у следећем поглављу (50) о односима са Шибеником, Трогиром, Омишом и Сплитом, где је разлика једино у месту, овде је, наиме, сусрет тра-диционално на Превлаци код Стона.

Термин станак је и на јужнословенском подруч-ју прешао исти пут као и парламент у западној Евро-пи: од суда до сталешке скупштине. То се види на примеру Босне где је станак један од назива држав-ног сабора, за који се иначе употребљава и низ дру-гих назива: *сбор, сва Босна, сав русаг босански,* соп-беуо, сопз1§Но, сопсШо, аббшштепто, со11е§го, соПасго **51Уе** асшпасго, бћогго, зћоггит, бтатсћо, бтапасћ, зта-па§ћ, бтапаг. У дубровачкој преписци са војводом Сандаљем Хранићем два пута се спомиње његов одлазак у Босну *на станак,* што се сигурно одно-си на државни сабор. Већи је број помена у латин-ским и италијанским документима, што сведочи о популарности термина, који се ретко официјелно употребљавао: *када би станак на Милјех все земље Босне и Цољњих крај и Загорја и Хлмске земље* (1354). О државном сабору у Босни в. *збор 4.*

3. Поред суда и сабора термин станак је могао означавати и друге сусрете двеју страна ради прего-вора. Једно сведочанство о томе долази са места далеког и од Босне и од Дубровника. У тестаменту магистра Антонија де Монтефлоре, лекара краља Душана, састављеном јануара 1337, забележено је дуговање Николе Буће, у то време краљевог про-товестијара, за неки текстил који је предат: *када смо били на станку са царем Византије* - циапдо **ГШПШ5** аа! бташсшп сит 1трегатоге К.отате. Одно-сило се то, по свој прилици, на састанак краља Сте-фана Душана са византијским царем Андроником III Палеологом 1336, о коме говори један од уче-сника, Јован Кантакузин, у своме историјском делу. Термин станак је у италијанском тексту више пута употребљен у дубровачкој преписци која се односи на сусрет српског деспота Ђурђа Бранковића и бо-санског краља Стефана Томаша, припреман и одр-жан у марту 1452. у време рата херцега Стефана Вукчића Косаче против Дубровника. Мало је ве-роватно да се у том случају станак односио на др-жавни сабор тада подељене Босанске краљевине. Из скупа помена станка у документима о Босни можда се још неки могу разумети у том смислу да имају у виду не скупштину него састанак две стра-не ради преговора.

ЛИТЕРАТУРА: В. Богишић, *Станак по дубро-вачком законику од 1272 године,* Гласник СУД 44 (1877) 197-231 (немачки: Ат81Рћ 2 (1877) 570-593); К. Јиречек, *Историја Срба* II, 137-138; М. Динић, *Цржавни сабор средњовековне Босне,* Београд 1955; С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Цушана,* ЗРВИ 29-30 (1991) 205-212.

С. Ћирковић

СТАНИЦИ (**СТАННИЦИ, стлнћникђ**) - насеље-ници са посебним обавезама, цареви коморници. У Раваничком рукопису Душановог законика стани-ци су забележени као *посадници.* Дуго се лутало у тражењу значења овог термина. Ђура Даничић је опрезно претпостављао да је станик тсо1а, насе-љеник. Израз станик Стојан Новаковић је доводио у везу са речима *себар* (в.) и *земљанин* (в.), али је, припремајући друго издање Душановог законика, променио мишљење. Полазећи од поставке да су *станови цареви* (чланови 187 и 189) царева стада, Новаковић је погрешно закључио да је станик „оп-ште име за све врсте сточара". Константин Јиречек је показао да *станови цареви* означавају царев пр-тљаг на његовим путовањима. И реч *стан* означава-ла је пртљаг, о чему сведочи 125. члан Законика ко-ји одређује да путници стањанину предају коња и **стАНк** вкск. Александар Соловјев сузио је појам станика. Дошао је до уверења да су они „цареве ко-морџије, слуге које се брину о царевим стварима".

Станици су пратили цара и царицу на путу, води-ли рачуна о великом и разноврсном пртљагу и коњи-ма царевим. Дочек, смештај и исхрана коморџија и коња, представљали су додатни намет за становни-ке села. Стога се станицима забрањује да у селу преноће без цареве заповести. Уколико би се огре-шили о ову заповест, њихов старешина предавао се свезан селу, а уништена летина плаћала се седмо-струко (члан 187).

Законик прети непослушним станицима и спре-чава њихово насиље у селима. На двору им се суди-ло за тешка кривична дела: *За вражду, за разбојни-ка, за лопове, за пријем људи, за крв, за земљу* (члан 183). Цар Душан је овластио судију Парапка да пре-суди станицима који су напасали овце на хилан-дарском *забелу* (в.), на Понорцу и Крушчици.

Друштвени положај станика не би требало пре-увеличавати. Додуше, наслов 183. члана према мла-ђем, Раковачком рукопису гласи: *Закон властеле,* уместо *О станику.* Међутим, то није једини случај да преписивачи познијег доба нису разумели старе средњовековне установе и термине. Станици су слу-жили као послуга владаревог покретног двора, дво-ра на путу. Они су подложници са посебним оба-везама и сталним боравком у станичким селима. Два таква села налазила су се у жупи челника Мусе - *село станичко Страси* и *село станичко Орахово.*

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 429-430; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 166-167.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* 81. ТМоуако-*у\6, Ш25 оеа^еиШ* **сташ»ник1»** *т дет СезеЊоисће Ии-зат,* А*$1Рћ 10 (1870) 570-581; Ст. Новаковић, *За-коник,* 256-258; С. Лгесек, *Иаз Сезе&ћисћ,* 184-185; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства,* Гласник СНД 3, 1 (1928) 31-33; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 76; II, 131; Ш-1У, 143-144; Н. Радојчић, *Законик,* 138.

Р. Михаљчић

СТАНОВИ (ЦАРСКИ) в. *Станици.*

СТАЊАНИН (а1һег§аг) - онај који је држао стан, свратиште, конаке и бринуо се за смештај пут-ника, њихових коња и робе. Члан 125 Душановог законика одређује да градови нису обавезни да дају *стан* (в.) путницима. Сваки дошљак, био он велики или мали, има да одседне код стањанина и да му преда коња и сав пртљаг. Пре него што гост настави пут, стањанин је обавезан да му врати све што је примио, а ако је нешто нестало, дужан је да то на-докнади.

О функцији стањанина говоре и дубровачки из-вори. У судском претресу из 1405. године, наводи се да су петорица дубровачких трговаца у Вучитрну одсели у једном коначишту (а1һег§о) и да је сваки од њих, као и увек, предао бисаге стањанину, а овај их је склонио у своју одају под кључем, уз увера-вање да до замене робе не може доћи. Међутим, ипак су неке бале са робом нестале.

Жене су се такође бавиле овим послом. Дубро-вачки трговац Стефан Касела у оба своја тестамен-та оставља стањаници у Сребреници извесне своте новца. У Дријевима су се 1441. године путници сме-стили код Стануле, жене Владислава, стањанице.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик,* 124.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Стањанин,* Зборник КЈ I, 419-420; Д. Ковачевић-Којић, *О насељу Дрије-ва и њиховом положају,* Годишњак ДИ БиХ 21-27 (1976) 30; Р. Ћук, *Породица Касела из Рудника,* Зборник за историју Босне и Херцеговине, САНУ, Одбор за историју Босне и Херцеговине, Београд 1995, 107.

Д. Ковачевић-Којић

СТАР (**стАрц** лат. бехгагшз, згагшб, бгапшп, згага) - мера за запремину, којом се обично мере жита-рице, зрнаста и растресита роба, као и неке течн сти. Назив је изведен од лат. бехгапш. Стар је био у широкој употреби дуж обала Јадранског мора, а познат је био и унутрашњости. Његова величина је варирала од града до града. Најпознатији је био млетачки или венецијански стар (згато), чија]е за-премина износила 83,25 л (М. Решетар) или 83,31 л (Е. ЗсћНћасћ). У српским земљама био је добро по-знат дубровачки стар, који је већи од млетачког, али о његовој запремини постоје неусклађена ту-мачења. По Милану Решетару, дубровачки стар има запремину од 98,405 л, што је поједине истражи-ваче упућивало на закључак (на основу извора из XV и XVI века) да дубровачки стар има прибли-жно 100 л, тј. један хектолитар. Овакво тумачење, опет на основу извора, с разлогом је оспорио Сима Ћирковић, по којем један стар има запремину око 92 л (91,79). Прецизну величину утврдиле су ду-бровачке власти, 1361. године, када су одредиле да један стар има тежину од 200 *дебелих* литара (1 ли-тра = 358,46 гр), па је према томе један стар тежак 71,69 кг. Уколико у једном хектолитру има 75 или 76 кг пшенице, онда би стар од 71,69 кг имао за-премину од око 94 (94,32 л) или 95,5 л (95,57 л). Израчунате величине дубровачког стара од 92, 94, 95, 98 и 100 л засноване су на изворима, али изво-ри нису из истог времена. За најмању величину од 92 л коришћен је извор из 1335. године, за величи-ну од 94 или 95 л коришћен је извор из 1361. годи-не, док су за величине од 98 и 100 л коришћени знатно млађи извори, што само показује да је ве-личина дубровачког стара постепено увећавана, по-чевши од прве половине XIV века па надаље.

У оквирима српске средњовековне државе, поред дубровачког и млетачког стара, био је добро познат которски стар са запремином од 17,47 л. Величина которског стара слична је запремини византијског *царског модија* или *поморског модија* од 17,08 л. Сличност је разумљива, пошто се Котор деценијама и вековима налазио под влашћу Византије. Которски стар запремине 17,47 л био је у употреби до 1428. године, али се већ 1431. у Котору употребљава стар запремине 33,94 л, па је његова првобитна величи-на готово удвостручена, што је, опет, било равно 2 византијска поморска модија. Которски стар од 33,94 л делио се на четири *кварте* (^игаха) **или** *буки-ле,* док се дубровачки стар делио на 6 копела (сир-реПиз). Которски стар и његови делови, као и дело-ви дубровачког стара служили су и као мера за површину засејану житарицама.

У приморским градовима стар је служио и као мера за мерење запремине, па и тежине уља, али се по величини осетно разликовао од млетачког, дубровачког и которског стара за житарице. За вре-ме цара Душана рачунало се у Бару да 14 стара уља иде у један товар. Уобичајено је било за време Ту-рака да се у један товар рачуна 100 ока (1 ока = 1,2828 кг), па би из тога произашло (128 кг: 14) да један стар има тежину од 9,14 кг, а запремину од 10 л. У Дубровнику је један стар уља такође био нешто тежи од 9 кг (9,4 кг), па је и његова запреми-на била слична запремини барског стара за уље.

Поред стара постојао је и *старић,* као мера за житарице и површине обрадивог земљишта за чи-ју је сетву био потребан одређен број старића жита-рица. Величина старића осетно је мања од стара. У Дубровнику старић је *Чп* дубровачког стара, око 8 л, а у Котору 'А стара которског, односно једна букила или око 8,5 л.

ЛИТЕРАТУРА: М. Решетар, *Цубровачка нумиз-матика* I, Сремски Карловци 1924; Е. ЗсћПћасћ, *ВуганИписће Ме1го1о§1е,* ВугаттшбсЋез НапсЉисћ IV, Мипсћеп 1979; М. Благојевић, *Прилог проучава-њу средњовековних мера,* ИГ 1-2 (1972) 95-110; М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974; М. Благојевић, *Земљорад-ња,* 316, 317, 328; С. Ћирковић, *Мере у средњове-ковној српској држави,* Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41-64.

М. Благојевић

СТАРАЦ (стлркцк) - реч има више значења. **1.** Према српским рукописима XV века доба живо-та дели се на *седам узраста човекових.* Човек је *стар у* шестом узрасту од педесет и седме, односно педесет и осме до шездесет и шесте, односно до шездесет и осме године. Са шездесет и седмом, од-носно шездесет и деветом годином почиње послед-њи, седми узраст, када човек постаје *матор,* одно-сно *старац.* Ова два доба човековог живота су се поштовала. *Старце почитајте,* налаже летописац. Цару Урошу летописац оспорава мудрост држав-ника. Цар је *млад смислом* управо зато што је одба-цивао савете старих, а прихватао савете младих.

Старцима и *стариницима* (в.) поверавала се улога поротника и сведока приликом утврђивања међа. Они су бирани као поштени *(достоверни)* људи. Приликом пописа имања манастира у Тето-ву, епископ призренски заклео је *све старце и вла-стеле.* Том приликом сведочио је старац Приби-слав, Маркушев човек. И његово словенско име потврђује да старац Прибислав није монах. Прили-ком утврђивања међа хиландарског имања у Стру-мици спомињу се *иноки частније обитељи Рушки-је* (руског манастира) и *старци околине* који су позвани да сведоче. Према томе, ова исправа го-сподина Константина Драгаша двоји иноке - мона-хе и старце као поротнике и сведоке.

2. Ипак, старац је чест назив за монаха. Ово зна-чење развило се према новогрчкој речи каХбуеро? (добар старац). Краљ Милутин даровао је хилан-дарском пиргу село Куцово *да им обладајет старц пребивајеи в сем пиргу.* Манастиру Светог Николе у Орехову поклонио је виноград *Чрно старац за постриг си.* Стефан Душан је крунисан за цара уз молитве и благослов *свечаног збора Свете Горе Атона, протом и свим игуманима и свима стар-цима сабора светогорског.* Цар је дао села Карејској келији и старцу који је тренутно испосник у кели-ји. Уговор о *аделфату* (в.) између Лазаревића и ма-настира Светог Пантелејмона на Атосу, садржи по-пис братственика међу којима се поименице набрајају и старци.

Константин Јиречек пише да су Срби становни-ке манастира звали „или грчким речима монах (и.о-га%б$), калуђер *(какоуцроч),* **или** старословенским називима: инок (усамљеник), **чрћгљцћ.** или **чр^но-ризмњ.** по њиховој црној одори". Реч старац у овом случају Јиречек изоставља. Душанов законодавац усвојио је грчки назив калуђер, уз два изузетка. Члан

196 Раковачког рукописа (1700. године) говори о постригу инока и инокиња, док члан 15 међу мана-стирске братственике убраја старце: *Игумани да живе по киновијама, по закону, договарајући се са старцима.* Овде је свакако реч о најугледнијим чла-новима братства. „Старци нису, у овом случају, са-мо стари монаси него они који су изабрани на част стараца, значи, могу бити, по годинама, и млађи мо-наси" (Никола Радојчић). Дипломатичка грађа, на-стала пре и после кодификације Законика, по прави-лу бележи старца са неким атрибутом. Маја 1343. краљ Душан је потврдио *часном, бпаженом,* и *пре-подобном* старцу Григорију цркву Св. Петра у Кори-ши. Роман, син севастократора Бранка, забележен је у повељи цара Уроша као *свечасни старац свете Горе Атона,* а у повељи Вука Бранковића спомиње се *свечасни старац хиландарски, кир Гервасије.* Де-спот Стефан Лазаревић заменио је Лаври Атонској села на молбу јеромонаха, кир Теофана и *часних стараца.* Хиландарског старца кир Герасима, Ла-заревићи ословљавају *чстнејши в инокох.*

3. Старац је припадник цркве босанске, а у њеној хијерархији заузима место између *госта* и *крстја-нина,* обичног редовника. Гости и старци спадају у *поглавите крстјане* и имају заједнички назив *строј-ници.* Стројници цркве босанске уживали су велики углед на дворовима босанске властеле и код Ду-бровчана, мада их ови називају патаренима. Среди-ном XV века, војвода Петар и кнез Никола, синови великог војводе Радослава Павловића, у договору са стројницима цркве босанске, властелом и бли-жикама, потврдили су Дубровчанима раније повла-стице. Том приликом *наши много почтени строј-ници господин гост Радосав Брадијевић и господин старац Радосав* добили су поверљиву улогу сведо-ка *[почтени стежници)* између две стране. Краљ Остоја и *господин дјед* послали су у Дубровник ис-праве по угледницима цркве босанске. Пописани су поименице *старац Мишљен и старац Бјелко,* а затим следе имена *крстјана:* Ратко, Радосав, Радак и Добрашин. Ови подаци сведоче да се у хијерархи-ји цркве босанске гост налази испред старца, а ста-рац испред крстјанина. Могуће је пратити успон Радина, чувеног угледника цркве босанске. Близак Стјепану Вукчићу Косачи, Радин је за овог феудал-ног моћника обављао дипломатске послове, најпре у звању старца, а затим у звању госта.

ИЗВОРИ: Р. М1к1оз1сћ, *МоштеШа Бегдгса,* 69, 74, 116, 137 138, 172, 223, 251, 415, 472, 568; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 397, 400, 430, 432, 434, 437, 440, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 480, 481, 483, 485, 487, 489, 498, 499, 529, 530, 605, 644, 698, 719; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 106, 110, 126, 130, 139, 145, 157, 169, 170, 196, 215; Н. Ра-дојчић, *Законик,* 93, 144.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* Р. Каск1, *Во§отШ Грагагет,* Каа ЈА 10 (1869) 183-189; К. Ји-речек, *Историја Срба* II, 271; Св. Сп. Душанић, *О старцима у средњевековној „ Босанској цркви",* Хришћанско дело 5, 6 (1936); В. Глушац, *Назив свештених лица у православној босанској цркви у средњем веку,* Календар „Просвета", 1939; Ј. бИак, *БатозгаШа „сгкма дозатка" г пјет гедоутсг, №*-згауш ујезшк, 1941-1942; Репчууш, *„Кгзсат до-затке сгкуе",* багајеуо 1953; *П.* МапсНс, *Во§отИ-зка сгкуа „доватШћ кгзђапа",* Сћ1са§о 1962; *Кјестк ЈА2ЈЈ; ЕЈ* 8 (1971) 127 (Ј. бМак); б. *С\ххоу\с, Во-затка сгкуа и дозаткој дггачг,* Рпкш га **151опји** Возпе **1** Негсе**§оуте,** багајеуо 1987, 191-254; Ђ. Три-фуновић, *Азбучник* (Узрасти човекова живота).

Р. Михаљчић

СТАРИ СРПСКИ ЗАКОН в. *Закон ст. Срб**љ**ем.*

СТАРИНИЦИ - 1. Угледни становници неког краја или насеља који су сведочили при утврђивању међа. Реч је о честитим старијим људима који су у односу на спорне међе насељавали околна места. Као *достоверни људи,* старинци су уживали оп-ште поверење. Дванаест старинника жупљана, *до-стоверних чловек,* сведочило је о међи* која је дели-ла село Косориће од хиландарске земље. Старинци се понекад називају мужевима *(заклесмо 24 мужи* у исправи деспота Ђурђа Бранковића) и старцима. Парапко, судија цара Душана, са дванаест *стара-ца, добрих чловек* из Ораховца, утврдили су међу имању манастира Хиландара, према повељи краља Милутина. Нема основа да се *добри људи* из Ора-ховца уврсте у сталеж повлашћених. Реч је о углед-ним људима из редова зависних становника сусед-ног села. Међу старинцима који су сведочили о међама имања пирга Св. Василија, двојица су забе-лежени као зависни људи: Воисав као *Патрочин човек* и Радивој као *кнежев човек.*

Сведочила је, међутим, и властела. Децембра 1492. Ђурађ Црнојевић је наредио да се Голубови-ћима врате поседи. Разграничење је, под заклетвом, извршила *најбоље верована* властела, поименице пописана у исправи господина Ђурђа.

Код спорова Душанов законик прописује исти број поротника и сведока. Истоветан је случај када се око међе споре села (члан 80). Примери из пове-ља указују да су стариници сведочили за обе стра-не. У то нас уверава чак и пример где се, поред ста-риника, појављују и други сведоци. Отроку Николи Владовићу поверено је да заједно са дванаест муже-ва, три попа и двадесет и четири стариника *расте-шу* међу поседу манастира Хиландара. Сви заједно називају се *кмети, раби и поспушници* деспота Ђурђа. Сви се заклињу, али као сведоци пописују се само стариници. По правилу сведочило је двадесет и четири или дванаест стариника, али је међе по-седа пирга Св. Василија утврдио челник Вук са осам стариника и приштевски кефалија Бранко, такође са осам стариника.

Утврђивању међа претходила је заклетва. Уз старинике, *страшном клетвом,* заклињали су се присутни обе стране у спору. Овај чин обављао се на међи. Пошто су стариници дошли *на међу за-кле их* Градислав Војшић, пристав краља Стефана Дечанског. Сви *послушници* деспота Ђурђа заклели су се *на првом белегу.* Радосав Ђурашиновић, отрок из доба деспота Ђурђа, заклео је сведоке *на путу, кон камена, више локве,* пред јеванђељем, часним крстом и светом иконом.

2. Супружници који су дуже времена у браку. Српски владари су из економских разлога спречава-ли прелазак земљорадника у сточаре које је феу-дални господар теже контролисао и од којих је имао мање користи. То прописују одредбе Светостефан-ске и Дечанске хрисовуље: *Србин да се не жени у власех,* а уколико би се, ипак, оженио *да ју веде у меропхе... А који буду стариници и не вазмогу се повратити, ни један да није војник но сви ћелато-ри.* Једино је меропсима старииицима дозвољено да остану сточари, али на мање повољном положа-ју ћелатора.

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја српског права* I; М. Пурковић, *Одређивање међа,* Етнологи-ја 1-2 (1940) 65-84; М. Р. Барјактаровић, *О земљи-шним међама у Срба,* Београд 1952.

Р. Михаљчић

СТАС - позајмица из грчког језика (атасж), а означава назив за имање. Термин се често употре-бљава у Душановом законику. У XIV и XV веку термин „село" за обрадиве површине земљорадни-ка скоро у потпуности потискују називи имање и стас. У повељама се помињу *стасови* појединаца, или са људима који „седе" на том имању. Стас се могао дати и у закуп. Тако је један поповски стас (в. *поп),* који је припадао Призренској епископији, дат у закуп, не користи га поп непосредно.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 640 и друго; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље,* 493; Н. Радојчић, *Законик,* члан 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село,* 117, 118; М. Благојевић, *Земљорадња,* 234, 349.

С. Мишић

СТАТУТ (лат. зхаШеге одредити, установити) **-1.** Партикуларни извор права којим се регулише ау-тономија права средњовековних градских комуна. Реч је о збиркама правних прописа којима су ста-новници насеља и градова регулисали своје дру-штвено уређење и унутрашњу организацију, уз по-штовање степена аутономије која им је изричито или прећутно призната од стране врховне власти. Статути нису збирка законских одредби сређених по садржини, већ скуп норми којима су се регули-сале различите правне области наведене без јасно уочљивог реда. У њима су углавном кодификова-не одлуке локалних органа градске власти, које је због потреба правне сигурности требало сакупити у јединствен зборник и обезбедити им непромењи-вост. Такве појединачне одлуке са законском сна-гом, такође су називане зтаШШт, а понекад и с!е-сгеШт. Редиговање књиге статута није било само механичко преписивање, већ истовремено и избор и одбацивање онога што није одговарало конкрет-ним потребама. Пошто су статути веома дуго би-ли у употреби, на то основно језгро касније су до-даване нове статутарне одредбе. Оне су понекад биле у директној супротности са већ донетим про-писима, што омогућује реконструкцију различи-тих фаза друштвених промена кроз које је прола-зила одређена градска комуна. Ређе се приступало накнадном редиговању постојећег статута, одно-сно ревизији и избацивању застарелих одредби, чи-ме су настајале тзв. „старија" и „млађа" редакција.

Статути градских комуна и поред велике разно-ликости имају међусобно много сличности. На то су утицали приближно исто време њиховог настан-ка, сличан друштвеноекономски амбијент, географ-ска блискост и угледање на статуте суседних градо-ва. Статутима се регулише правна проблематика везана за уже градско језгро (сттлз, тт.ег тигоб, скга), али и она која се тиче територије градског дистрикта (ехгга смгагет, сНбттего). Ту су преовла-ђивали рурални односи, чија је регулатива у себи носила највише реликата старих обичајноправних прописа и утицаја феудалног права из залеђа.

2. Приморски градови Немањићке државе (Ко-тор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст и др.) пред-стављали су посебне административно-терито-ријалне јединице која су уживале одређен степен аутономних права у односу према централној вла-сти. Најчвршћа потврда њихове самосталности би-ли су градски статути. Међутим, оригинални ла-тински текстови тих правно-историјских докумената нису сачувани, већ само у два случаја њихови ка-снији преписи или преводи. Поред тога - са изузет-ком Котора - нигде није сачувана драгоцена архив-ска грађа (нотарске књиге) из које би се видело у којој мери су поједини статутарни прописи били примењивани у пракси.

Которски Статут се сачувао у три преписа, а постоји и његово штампано издање објављено 1616. године у Венецији, које је резултат једне касније редакције, објављене у периоду између 1372. и 1391. године. Састоји се из 4 дела: први део има укупно 439 поглавља, а најстарије одредбе потичу из 1301. године; други део садржи одлуке Великог и Малог већа од 1383. до 1420. године; у трећем делу су са-купљени акти о предаји Котора Венецији; последњи део потиче из млетачког периода (1420-1444). Још увек нема критичког издања овог статута, што умно-гоме отежава његово проучавање.

Статутарно право Котора рељефно одражава бројне противречности које су карактерисале дру-штвени и привредни живот ове средњовековне кому-не. То су, пре свега, супротности између житеља ужег градског језгра и сеоског становништва наста-њеног у дистрикту, затим између „општине" у цели-ни и моћне феудалне државе у залеђу, потом између Котора и других приморских градова у суседству, као и ништа мање значајне супротности верско-по-литичког, етничког и сталешког карактера између носилаца власти у самом граду. Видљиви израз те борбе било је потпуно потискивање скупштине свих грађана и њено замењивање аристократским већем по узору на Венецију, где је крајем XIII века спрове-дено тзв. затварање племства (беггаТа с!е1 та§§гог СОПб1**§Ho).**

Будвански Статут је настао у XIV веку, најве-роватније за време владавине цара Душана. О то-ме не постоји непосредна потврда у историјским изворима, али се може извући такав закључак на основу анализе садржине самог статута. Садржи 295 поглавља, међу којима првих 250 није датирано, а од преосталих, само десетак носи ознаку о вре-мену доношења. На основу тога, као и по садржини, језику и правној терминологији, могу се препозна-ти поглавља додата у време млетачке власти и Де-спотовине. Оригинални текст није сачуван већ само шест преписа његовог италијанског превода, наста-лог средином XV века. Сматра се да је првобитна верзија будванског Статута била на латинском је-зику (И. Синдик, Н. Вучковић, Ж. Бујуклић), али се не одбацује ни могућност да је италијански пре-вод овога статута рађен према оригиналу на српском језику (Л. Маргетић). Најстарији препис потиче из друге половине XVII века и чува се у Венецији. Ш. Љубић је крајем прошлог века објавио критичко издање овог статута. Будвански Статут представља у највећој мери кодификацију обичајних правила која су се у овој неразвијеној средини формирала кроз дуги временски период и на која се статутарне одредбе понекад изричито позивају (1'аттсо соз-Тите). Осим тога, на његову садржину утицали су у извесној мери и статути суседних градских комуна (поготово Котора), право средњовековне српске државе, поједине установе византијског права, пра-вила канонског права (забрана зеленашења) итд. Само када је реч о добрима обухваћеним жениним миразом, могло би се говорити о примени правног режима сличног ономе који је постојао у Јустинија-новом праву. Потпуно одсуство норми о поморству, као и мали број одредби посвећених трговини, нера-звијеност стварног и облигационог права, неиздифе-ренцираност правних области, незнатан обим стату-та, непрецизна стручна терминологија, показују да будвански Статут није био ни изблиза тако потпун и дорађен као што је то случај са статутима, наста-лим готово у исто време, неких других приморских градова у близини - Котора, Дубровника и др.

Барски Статут је изгубљен али је посредним путем, на основу апелационих пресуда и других до-

кумената сачуваних у Дубровачком и Млетачком архиву, извршена реконструкција двадесетак одред-би овог правно-историјског споменика (С. Ћирко-вић). Статут града Бара спомиње се у документи-ма из 1330. године, што не мора да значи да је тек тада и настао. Фрагментарна знања о његовој са-држини упућују на закључак да је био близак стату-тима Котора и Будве.

Улцињски Статут такође није сачуван, али се у изворима из 1330. помиње заједно са Статутом Ба-ра, па се претпоставља да је редигован негде изме-ђу которског и будванског Статута.

О настанку и садржини осталих статута на ју-жном Јадрану није се сачувао ниједан поуздан по-датак. Да су ови градови такође имали своје ста-туте, потврђују исправе којима Млетачка република признаје „аттциа згашга" Дривасту (1397), Скадру (1396), Драчу (1392), док у градићу Дању (1445) своме провидуру ова власт налаже да правне од-носе регулише „према статутима тога места". Очи-гледно да су и они градови који су били нешто ду-бље увучени у копно, захваљујући пловној реци Бојани, живели животом приморских насеља. Има-ли су патриције и пучане, градска већа, кнеза, би-скупа, братовштине, нотаријат и карактеристичне симболе самосталности: статут, градског патрона, сопствени новац (бакарни фолари) и општински печат (М. биЖау). Изгледа да степен њихове ауто-номије, ипак, није био много велики. То се може закључити на основу начина на који су ови градови дошли под власт Венеције или обласних господара: градска самоуправа је том приликом скршена ре-лативно лако и углавном без знатних отпора дома-ће властеле.

Приморски градови средњовековне српске држа-ве били су у непосредном додиру са правном тради-цијом која је постојала у њеном залеђу. Отуда је долазило бројно словенско становништво и насе-љавало дистрикте градских комуна, доносећи са собом одређена правила схватања која су могла утицати на садржину појединих статутарних одред-би. То поготово важи за територије које је српска држава, уз накнаду или без ње, уступала појединим комунама (Пељешац, Грбаљ, Бијела, Крушевица, Леденице, и др.). Међутим, и поред постојања ових утицаја, остаје тачна констатација Т. Тарановског да право приморских градова Немањићке државе по својој садржини не спада у историју српског пра-ва у ужем смислу те речи јер је „грађанство у тим градовима сачињавало сасвим одвојену групу, која је стајала поред јавноправне структуре Немањић-ке државе и није у њу улазило као њен органски део. (...) Грађанство приморских градова није стаја-ло у директним односима према држави, директни су односи постојали само између државе и града као целине, или општине (сотпшшгаб). Градска оп-штина је наспрам државе покривала собом личности њених грађана; грађани су били директни поданици свога града, и тек преко града потпадали су под власт државе; од директног поданства према држа-ви сакривала их је аутономија града, *градске сло-боштине.* С друге стране, још мање је прихватљиво укључивање статутарних права ових градова у појам „средњовековно хрватско право", како то чине неки хрватски правни историчари (И. Строхал, М. Бо-рас, и др.).

Несумњиво је да статути средњовековних град-ских комуна представљају нормативне системе зш §епепз, међутим, не сме се испустити из вида чиње-ница да су ове градске заједнице биле у непосред-ном контакту са својим залеђем што је утицало не само на преузимање појединих правних установа (вражда, приселица, соће, оброк, провод, пронија, порота, десетак и др.), већ је оно у највећој мери условљавало и саму историјску судбину тих гра-дова. У периоду владавине Немањића није било знатнијих политичких потреса који би градове изло-жили крупнијим разарањима, пљачки или изнуђи-вањима. Њихова комунална аутономија отеловље-на у градским статутима изградила се управо захваљујући мирном и стабилном развоју српске државе у чијем су оквиру били. Међутим, када је централна власт ослабила а потом и нестала, пресе-чена је жила куцавица која је приморске градове повезивала са балканским залеђем. Формално-прав-но они су тада потпуно слободни, али са аспекта даљег економског развоја и њихове одбрамбене мо-ћи, они постају најрањивији. Доласком под обла-сне господаре или Венецију, градови с великом устрајношћу покушавају да одбране своје статуте и привилегије добијене од српских владара. Успе-шност те борбе зависила је од величине и снаге по-једине комуне, али и степена аутономије коју је до тада поседовала. Разумљиво да је Котор на том пла-ну могао постићи највише.

Правни положај приморских градова - дуж це-ле јадранске обале, па и на њеном југу - темељно је промењен под млетачком влашћу. Мада је Венеци-

ја формално потврђивала постојеће статуте, она постепено мења све прописе који би сметали ње-ним политичким и економским интересима. То се нарочито изражава у новим, додатним статутарним прописима, тзв. гегогтаиопез, који нису ништа дру-го до дириговане одредбе врховне млетачке власти (б1§попа) којима је метропола ограничавала ауто-номна права градских комуна, претварајући их углавном у војна утврђења оспособљена за одбра-ну од турске најезде.

3. Унутар комуналног правног уређења посто-јале су и сталешке организације (еснафи, цехови и братовштине) које су ради заштите својих професи-оналних интереса, унапређивања занатске вештине и стручног образовања подмлатка, биле овлашћене да доносе сопствене збирке прописа такође под на-зивом „статути". Братовштине (ггагегшгаб, ггап§На, 5сиo1а) су била удружења новоформираног слоја „грађана" (с1гсасНпап2а) који се економски издво-јио од „пучана" (роро1ап). Кроз активности вер-ског и каритативног карактера тај обогаћени слој трговаца и занатлија стварао је осећај повезаности и солидарности међу својим члановима и изграђи-вао извесну аутономију у односу на градске вла-сти. Били су и економски независни јер су поседо-вали знатну имовину, сопствени новчани капитал, па чак и земљишне поседе. На челу братовштина стајале су старешине - гасталди - који су распра-вљали спорове између самих чланова и старали се о поштовању статута. Доцније ће, међутим, глав-не „части" ипак код већине од њих прећи у руке властеле и свештеника.

У Котору је била најстарија *Братовштина св. Крста (РгаШтШз 8. Сгисгз),* са Статутом из 1298. године и *Братовштина св. Духа,* основана 1350. године. Посебан углед уживала је сталешка бра-товштина помораца *(СогфаШгпгШз паиШгит, Рга зоЈаШаз паугсиШгит саШагепзшт, Маггпегегга сИСаПаго)* чије време настанка није поуздано утвр-ђено, али је сачуван Статут настао 1463. године. Његова садржина сведочи да је Бокељска морна-рица сигурно имала и раније такав акт. Поред ста-лешког унапређивања поморске трговине и оба-вљања хуманитарних делатности, овој братовштини су припадале још функције војног, управног и ре-презентативног карактера. Била је то најбројнија и економски најјача организација грађанског сталежа, у коју которски племићи нису имали приступа. Пре-ма Статуту, члановима братовштине су припадале посебне привилегије и повластице у областима Пу-ље, Марке, Пелопонеза, затим у Далмацији, Алба-нији и Венецији. Адмирал Бокељске морнарице, у функцији лучког капетана, имао је улогу гасталда и управљао је морнаричким одредом, деловао као поморска полиција у Заливу, водио регистре помо-раца, учествовао у борбама на мору и копну, руко-водио градским свечаностима у ритуалном преу-зимању власти у граду на дан Св. Трифуна: *„...пег **1ге** §огпг ЉеПе зо1еппгШ е јгега аЧ 8. Тггјоп, згапо се-ЉиШ аИ 'аттгга§по е{ аИа пеПа магтагегга 1а бас-сНеПа е 1е сШауг ЉеИа сгШ..."*. У Которском архиву сачувани су још подаци о узансама или статутима обућара (1398, 1484), месара (1491), кожара (1526), кројача (1528) (М. Милошевић).

У будванском Статуту спомиње се *Школа или братовштина тела Христовог (8со1а оуег јгаШИа ЗеГ согро аЧ СггзШ),* док се у другој књизи *АппаИ аЧ ВиЉиа* (1650) Крсте Ивановића наводи још *Сотта-{етгШ аЧ 8аШа Сгосе ЗеИг саН§ћеп, СопјгаШтШ аЧ 8апШ Вагоага де зсоШгг ћоткагаЧегг* и *СопјгаШ-тШ аЧ 8ап Шсо1о Ље зсоШгг таггпегг.* У Скадру је постојала *Школа или братство св. Креста* (1414), а у Дривасту „три велике школе" (1442): Св. Крста, Св. Ђурђа и Св. Марије.

Под називом „статути" доношени су и канон-ски прописи којима су се регулисали интерни одно-си унутар градске организације католичке цркве (нпр. *8ШШШ е{ огаЧпапопез сарНиП есссгезгае саШе-аЧ-апз Оггуаз{епзгз* из 1456. године).

4. О правном положају рударских и трговачких градова у унутрашњости српске државе не зна се скоро ништа. Једини извор који пружа извесне по-датке о том питању је тзв. *извод из статута Новог Брда* (Н. Радојчић), који представља саставни део *Закона о рудницима* деспота Стефана Лазаревића (1412). Овде је реч о партикуларном правном изво-ру, пошто поменути „закон" није важио на тери-торији целе Деспотовине, већ само на простору Новог Брда (1Моуотопге, 1Чеие Вег§е). На основу помена у неким повељама, изгледа да су одређе-ну аутономију уживала и рударска насеља у Бр-скову и Сребрници, али „закони" тих рудника ни-су сачувани.

Постоји мишљење да аутономија Новог Брда ни-је могла бити толико велика да би овај град уопште имао свој статут (Б. Марковић), док други аутори деспотов акт виде као „повељу" настала 1402/1403. године, којој су касније само придодате одредбе ко-

је се тичу града Новог Брда (Б. Ђурђев). У литерату-ри се још указује на чињеницу да је сличност по-менутих уредби са статутима далматинских градо-ва само привидна, јер опште околности њиховог настанка нису исте: „приморске комуне су стварале за себе право у некаквој врсти правног вакуума, док су рударски градови, живећи у окружењу регули-саном византијским правом и Закоником цара Душа-на, имали услове само за високо специјализовано законодавство". Градови у унутрашњости нису има-ли оформљен патрицијат, тј. ону друштвену снагу која је извојевала и бранила аутономију у примор-ским градовима. Рударска насеља су привлачила веома хетерогену популацију коју је окупљао пр-венствено економски интерес а не и чвршћа свест о припадности тој заједници. Таквим градовима -„ометеним у развоју" (МтаегзШге) и „неостварене аутономије" - статути нису ни били потребни (С.Ћирковић). Међутим, новија истраживања дола-зе до закључка да је уз ***Закон о рудницима*** ипак био „приложен" део раније донетог ***Градског закона,*** који не треба називати „статутом" јер је у питању нормативни акт владара, а не локалних градских власти. На основу фрагментарно сачуваних одредби (укупно их је двадесетак), закључује се да је Ново Брдо имало одређени степен аутономије која се не може мерити са оном која је признавана примор-ским комунама, али која не заостаје ни много за градовима у централној и западној Европи оног до-ба: „Град има своју територију, која обухвата и град-ску метохију, своје судство и управу с елементима самоуправе, и своје партикуларно право" (Ј. Данило-вић).

Поред приморских комуна и градских насеља која су се развила из рударских насеобина, постоји и трећа група градова, они које је Србија освојила од Византије током XII и XIII века. У тим градо-вима је затечено већ формирано градско уређење из претходног периода и њега су српски владари углавном поштовали. Законик цара Душана (чл. 124, 137) изричито је потврђивао права освојених грчких градова. Каква је била њихова конкретна садржина и на којим правним актима је почивала њихова аутономија, још увек није могуће одгово-рити, јер темељна истраживања ове проблематике тек предстоје.

Постоји и четврта, најмлађа, група српских сред-њовековних градова, који су настали на аутохто-ним основама. Била су то претходно обична насеља која ће тек крајем XIV и почетком XV века економ-ски и политички оснажити. Најизразитији пред-ставник ове групе градова је Смедерево. Остаје отворено питање да ли је у њиховој правној органи-зацији био претежан утицај „приморских", „са-ских", „византијских" градова, или градских насе-ља из суседне Угарске (М. Благојевић).

ИЗВОРИ: К.. М1етшп, ***бШШШ е(1е§е$ сшШпз Са-(ћагг,*** УепеШз, МБСХУ1; А. Мауег, ***МопитепШ саШ-гетга*** 1-И, 2а§геђ 1951. и 1981; 8. Гјиспс, ***бШШШ е(1е%ез сшШпз ВиЛиае...,*** Мопитепта ШбГопсо-шпсНса 81ауогит тепагопаНит, 2а§геђ 1882-83; О. Ое1с1сћ, ***б(огш доситепШШ деИа тагтегегга оосс̌езе,*** К.а§и-за 1889; Ст. Новаковић, ***Законски споменици;*** М. Лу-кетић - Ж. Бујуклић, ***Статут Будве,*** Будва 1988; С. ЕеУ1, ***Аппши 1443-1494. Уепегга е И Моп(епе%го,*** **Уепе21а** 1896, 45-60; V. Иоуак - А. биШау, ***б(а(и(а е(огдгпапопез саргШН есс\е$гае са(ћедгаШ Ипуаз-(етгз,*** Веоѕгаа 1927; Н. Радојчић, ***Закон о руднж\и-ма деспота Стефана Лазаревића,*** Београд 1962.

ЛИТЕРАТУРА: С. Лгесек, ***Иаз Сезе(гоисћ,*** 144-214; Т. Тарановски, ***Историја српског права*** III, Бе-оград 1935; С. Ћирковић, ***Изграђивање комуна,*** у: Историја Црне Горе И-1, Титоград 1970, 83-93; И. Божић, ***Зета у деспотовини,*** у: Историја Црне Горе П-2, Титоград 1970, 233-275; И. Синдик, ***Ко-мунапно уређење Котора од прве поповине XII до друге поповине XIXстопећа,*** Београд 1950; Н. Бого-јевић, ***Својински односи у Котору у XIV вијеку,*** Ник-шић 1992; М. Милошевић, ***Братовштина св. Духа у Котору и њени чланови поморци (ХГ/-ХУ1 ст.),*** Годишњак ПМК 10 (1963) 115-130; М. Милоше-вић, ***Архив и наука - куптурно благо Црне Горе,*** Бе-оград 1980; И. Синдик, ***Однос града Будве према владарима из династије Немањића,*** ИЧ 7 (1957) 23-35: 2. ВијикНс, ***Ргаупо игедепје згеднјоуекоупе Ђиа\атке котипе,*** ТЧ1к51с - Вис-уа 1988; С. Ћирко-вић, ***Средњи вијек,*** у: Бар град под Румијом, Бар 1984, 9-34; А. Регшбј, ***Рег 1а з(опа сИ БиШ^по пег зесоН Х1^-ХУ е дег 8(аШ(г сгпасИпг,*** бшсН **Уепе21аш** XV (1973) 213-273; М. бигПау, ***Срби и Арбанаси,*** Београд 1925; Б. Марковић, ***Закон о рудницима де-спота Стефана Лазаревића,*** Споменик САНУ СХХУ1, књ. 24, Београд 1985; Ј. Даниловић, ***Закон града Новог Брда,*** Анали Правног факултета у Бе-ограду 1-2 (1990) 16^43; М. Благојевић, ***Град и жу-па - међе градског друштва,*** у: Социјална струк-тура српских насеља (ХП-ХУШ век), Смедерево - Београд 1992, 67-84; С. Ћирковић, ***Неостварена***

аутономија: градско друштво у Србији и Босни, у: Работници, војници, духовници, 259-276.

Ж. Бујуклић

СТЕНА (**СТТЈНА,** 1а1 тишз), данас бедем - зид-но платно, као ограда брањеног простора, основ-ни је елемент фортификација. Грађене су од раних раздобља преисторије па све до савременог доба. Првобитно то су били земљани насипи ојачани па-лисадама или сухозидне конструкције, што ће оста-ти примитивнији вид фортификација и током сред-њег века. Са развојем војне архитектуре у античко доба јављају се зидани бедеми од камена или опе-ка, чија се техника грађења посебно усавршава то-ком рановизантијског раздобља. Са појавом артиље-рије повећава им се дебљина, а потом, од почетка XVI века, гради се нови тип бедема - куртина са зиданим облогама између којих се налазио земља-ни насип.

Бедеми раносредњовековних утврђења у сло-венским земљама јављају се у виду палисадне огра-де ојачане земљаним насипом. На јужнословенском подручју користе се најчешће старије, касноантич-ке тврђаве са остацима зиданих бедема који су обна-вљани или дограђивани у комбинацији сухозида и палисада (Градина у Врсеницама). Такав тип бе-демске ограде, као привремени вид фортификација, примењиван је и на подручју Византије, на шта ука-зују описи ратовања током Х-Х1 века, као и неки археолошки налази (тврђава Рас).

Средњовековна утврђења грађена на теже при-ступачним височима имала су једноставне бедеме, чија се дебљина кретала између 0,90 и 1,40 м. Твр-ђаве у равнијим пределима имале су солидније грађене бедеме. То је појава која је у српској војној архитектури дошла до пуног изражаја у XIV и пр-вим деценијама XV века. Дебљина бедема у Кру-шевцу и Сталаћу била је око 2 м, у Београду 2,10 до 2,60 м, а у Смедереву чак 3,5 до 4,5 м. Сличан случај је и са висинама. За разлику од београдских (око 7 м), смедеревски и ресавски бедеми били су високи и до 11 м. На горњој површини бедема на-лазило се круниште са зупцима и шетна стаза, че-сто наткривена дрвеном конструкцијом.

Поред главног бедема, код српских утврђења грађених ради одбране од Турака, јавља се као зна-чајно ојачање и нижи спољни бедем у улози пред-ње линије одбране. Код нових београдских форти-фикација, грађених у доба деспота Стефана, си-стем двојних бедема са косом каменом ескарпом широко је заступљен као основни чинилац одбране. Такво решење поновљено је и у Смедереву (око 1430. године), где се у оквиру спољног бедема већ јављају и први топовски отвори као једна од раних појава не само у српској, већ и европској војној ар-хитектури.

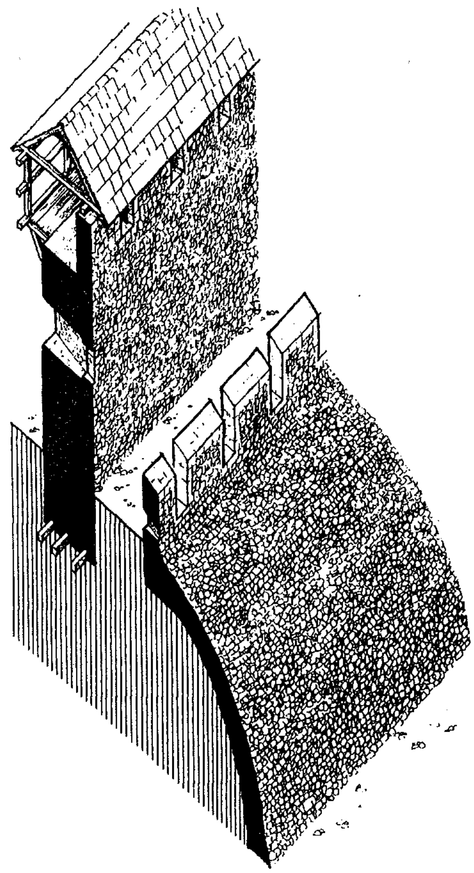

Двојни бедем - Београдско утврђење (детаљ)

ЛИТЕРАТУРА: 8. Тоу, ***НШогу о{ РогПјгсаПопз (гот 3000 ВС 1о 1700 АИ,*** Гопооп 1955; М. Попо-вић, ***Утврђења моравске Србије,*** Свети кнез Ла-зар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 71-87; М. Поповић, ***Земљано-палисадне и сухозидне фортификације у српско-византијским sукобима крајем 11. века,*** ЗР-ВИ 36 (1997) 119-138.

М. Поповић

СТЕЋЦИ (ктЈл^кгк, килегц клменв., клми) - камени надгробни споменици карактеристични за подручје Херцеговине, Црне Горе, југозападне Ср-бије, јужне Далмације и већег дела Босне. Иако нај-старији споменици потичу још из краја XII века, процват доживљавају у позносредњовековном раз-добљу. О распрострањености и широкој популар-ности стећака сведочи огроман број сачуваних спо-меника (више десетина хиљада). Они се најчешће налазе у оквиру великих некропола, али се такође ја-вљају као мале скупине или појединачни белези.

Сложена типологија стећака, са много варијете-та, обухвата неколико основних облика: високе плоче, сандуке, саркофаге и усаднике различитих форми. На овим споменицима веома је чест плит-корељефни клесани украс, изведен у духу наивне, фолклорне уметности. У широком репертоару мо-тива преовлађују представе људи, фигуралне ком-позиције, геометријски, флорални и зооморфни мотиви, астрални знаци, оружје и хералдички сим-боли. Ова декорација, у науци још увек непотпуно сагледана, представља симбиозу хришћанских и архаично-магијских схватања о статусу покојни-ка и судбини душе након смрти, која свој корен имају у прехришћанском култу предака. Нажалост, мали број стећака садржи натписе, исписане особе-ном варијантом ћирилског писма. Они понекад са-држе име писара **(ди^к)** и мајстора-клесара **(ко-КАЧк).**

У старијој науци забележено је више покушаја да се овај особени тип надгробника припише богуми-лима. Новија, утемељена истраживања, показала су да стећци не представљају конфесионалну већ тери-торијалну појаву, својствену динарском подручју, претежно насељеном сточарском популацијом.

ЛИТЕРАТУРА: 8. Ве§1а§1с, *Згессг, **ка1аШко-1о**-ро^га/зкг рге^еа*[1], багајеуо 1971; 8. Ве§1а§1с, *Згессг - кикига I итјетоз!,* багајеуо 1982, 26-29; Н. Ми-летић, *Стећци,* Београд - Загреб 1982; Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у обпасти Ра-са,* Београд 1996.

Д. Поповић

СТОЛ, СТО в. *Престо.*

СТОЛИЦА в. *Престо.*

СТОЛОВИ - У средњовековној Србији употре-бљавано је више типова столова, познатих под том свесловенском и прасловенском лексемом - **столц** а знало се и за *трпезу,* балкански грцизам који се ширио по Балкану посредством манастира, калу-ђера, цркве, а налазио се и у старословенском фон-ду речи. Ако се изузме најједноставнији и најстари-ји условно назван сто - једење са тканине простртe на земљи, што још и данас постоји у свакодневици и у култним светковинама - почетак тог дела на-мештаја су блокови од камена или од земље, без или са четвртастим или полукружним отворима, нишама (Св. Климент, Охрид), познати као столови за ручавање од I века пре Христа. *Зидане трпезе* сачуване су у манастирским трпезаријама на Светој гори, а за култне потребе у манастирима Морачи, Лешку, у Пећкој патријаршији, Дечанима. Доско-ра сретали су се и у профаној намени у унутра-шњости и у вртовима кућа дуж јадранске обале.

Столови у профаној намени у кућама обично су рађени од дрвета и у суштини било их је две вр-сте: покретни и непокретни. Под покретним сто-ловима подразумева се одвојена плоча од ногара. Према потреби они се спајају у целину. У средњо-вековном Дубровнику такви столови звали су се венецијанизмом 1:о1а, у значењу даска. Такви сто-лови били су познати и у Србији: го1е ае бс1ауоша - даске (плоче) из Србије, забележене су у дубро-вачким актима 1401. године. Ти српски столови мо-рали су се разликовати од дубровачких. Претпо-ставља се да су они били вишестрани, какви се виђају и на ликовним приказима (Четворојеванђе-ље српске редакције, средина XIV века), а у Мана-сији су управо представљени са „икс" ногама. Ви-шестрани сточићи били су карактеристични за исламску културу становања и за религијске по-требе ислама, чији су утицаји приметни у Србији од XIV века. За такве столове постојали су и посеб-ни стољњаци у Дубровнику звани товаље (ипа го-уа1а ае 1:о11а, 1400). Они су могли да буду велики и мали, исткани су држани увијени у *пече,* и исецани према жељеној дужини. Судећи према тим засти-рачима, „толе" су имале више украсну и помоћну намену, а као столови за ручавање изгледа да улазе у употребу тек у првој половини XV века. Стољња-ци за такве столове слати су из Дубровника у Срби-ју. Једна таква товаља дуга 6 метара налазила се у Србији пре 1441, како је записано у једном дубро-вачком тестаменту из те године.

О фиксираним (непокретним) столовима сазна-је се само посредством ликовних извора у којима су приказана четири типа таквих столова. У сцена-ма гозбе виде се столови полулучног облика чија је горња плоча могла да буде од камена (мермера?) или од дрвета, док су подножја била у облику санду-ка, једноставног или интарзираног у комбинацији пруга од светлог и тамнијег дрвета. Та подножја су могла да имају и дуже лучне вертикалне отворе за које се претпоставља да су служили за остављање прибора за јело или других ситнијих употребних ствари (Дечани, Св. Андрија на Треску, Каленић, Ресава, Матејич). Други тип стола био је у облику квадратне или правоугаоне шкриње са украсним детаљима као и на шкрињама и са ногама које су имале исти развојни пут. Једина разлика је била у величини отвора на предњој страни, који је могао бити дужи или виши, у зависности од облика стола. Сто приказан у Радослављевом јеванђељу (1428-29) има отвор у облику бифоре, а у отворима се налази по једна ваза (суд). Нешто „модернији" је био тип стола који је уместо пуних страна имао пречаге ко-је су спајале ноге (Ресава). Већ почетком XIII века били су познати столови са обичним ногама, које су биле токарене (Сопоћани).

На столовима који су служили за ручавање на-лазила су се два типа стољњака. У ликовним изво-рима у сценама које су везане за јело и пиће, без обзира на тип стола, уочавају се беле платнене тек-стилије пребачене преко ивица стола. То су тзв. стољњаци око стола - гоуа§Не тгогпо 1ауо1а, 1448, **т2о1о** ттогпо 1а гауо1а, 1440, ређе ауапп гауо1е, 1463, у дубровачким изворима, а понекад су означавани и словенизмом „ручници" (шгтсћ, шст(ј)**21,** 1436). Они су стављани и на покретне столове. Један такав „ручник" имао је и которски властелин Болица 1445. године. Ручници су обично били без украса, или са тамнијим утканим пругама при рубовима (Грачаница), или са мотивима завојитих линија у картушима (Каленић). У Дубровнику су били једно-бојни, ретко **„р155аш"**, у смислу украшени, и вари-рали су у дужини између 2 и 9 метара, према ве-личини стола. Служили су за брисање руку и уста, уместо салвета.

Други тип стољњака био је покривач стола у да-нашњем значењу те речи, познат у Србији и у XIII веку (Сопоћани, Рамача, црква Св. Николе). Три стољњака налазила су се и у покладу жупана Десе и његове мајке Белосаве (1281). Такве стољњаке нису користили само виши друштвени слојеви у Србији већ и „мали свет", што потврђују помени „српских стољњака" у тестаментима Дубровчана с краја XIV века (гоуаПа шга 5с1ауопе5са §гапда рег хауо1а о!а тапсаг, 1394). Дубровачки стољнаци су угаавном били без украса, сасвим ретко оперважени свилом (1437). Дужина им је варирала од пола до 13 мета-ра. Уз стољњаке понекад су наведене и „салвете" (1:оуа§1го1о, таго1е1л), које су, изгледа, почеле да се користе тек при крају XIV века **(...сшо5** 1;оуаго1о5 а теша, 1391). За стољњаке се у Дубровнику кори-стила и лексема парра (1285) према лат. тарра -убрус, салвета коју су гости собом доносили, ма-рама за брисање. Није познато каква је била раз-лика између та два појма за означавање стољњака. Напе су, према поменима у документима, биле рас-кошније урађене, било их је од свиле, од прве поло-вине XV века и осликане, ткане од памука, везене црвеном свилом, велике или дуге и до 6 метара. Уз њих су ишли „ручници" (од 1436), који су се звали и „чувари напе" (§уагс!апарре). Такве напе кори-шћене су и у Србији. У Дубровнику су биле позна-те парре 5с1ауопе5сће од друге половине XIV века. Како су изгледале није познато, једино се за једну напу из Србије, која је украдена у Босни 1456, наво-ди да је била дугачка 3 метра. У Дубровнику је би-ло и босанских напа (1440), али у знатно мањој ме-ри него српских.

Поред столова за ручавање у средњовековној Србији је било и радних столова, који су у ликов-ним изворима обично приказани са јеванђелисти-ма. Могли су да буду са већом „радном" плочом (Пећ, црква Св. апостола) или су били шкрињасти тип стола. Такође се знало и за мале столове, ниске сточиће у функцији стављања на њих украсних предмета, или помоћног стола уз радни (Вуканово јеванђеље, почетак XIII века). Понекад су ти ма-ли столови имали на предњој страни отвор затва-ран двокрилним вратима (Куманичко јеванђеље, почетак XIV века; Св. Сава Јерусалимски, мини-јатура из 1419), чиме се могу означити и као ма-ли ормани, који се иначе у значењу места за по-храњивање употребних ствари у виду полица или затвореног комадног намештаја од дрвета не при-казују на фрескама. Ни у једном доступном извору за Србију не помињу се општепознати у средњем веку у Европи, па и данас, ниски округли столови на три ноге, данас звани синије, софре, који су би-ли познати у Месопотамији још у II веку пре Хри-

ста, да би у I веку нове ере постали модни столови за ручавање.

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство.*

Ђ. Петровић

СТОЧАРСТВО - 1. Важна привредна грана средњовековне Србије, која по свом значењу дола-зи одмах после *земљорадње* (в.). Словени су као земљорадници гајили животиње још на својим прастарим стаништима, посебно говеда и коње. До-селивши се на Балканско полуострво из равничар-ских хладних мочварних и шумовитих предела, Словени, укључујући и Србе, нашли су се у дру-гачијем природном окружењу. Клима је била блажа са више сунчаних дана, док је земљиште претежно брдовито, оцедито, са омањим равницама по ко-тлинама, речним долинама и крашким пољима. Овакви терени понекад су погоднији за сточарење него за земљорадњу, што је, опет, нове досељенике усмеравало да се претежно баве земљорадњом или сточарством. Пашњака је било свуда, али они најбо-љи - *планине* (в.) - лежали су на знатној надмор-ској висини и подаље од сеоских насеља, па су због тога били тешко доступни већини земљорадника.

У новој средини Срби су затекли известан број староседелаца, који су, на њима својствен начин, узгајали разноврсне домаће животиње, користећи при том и планинске пашњаке. Све врсте домаћих животиња, првенствено овце, козе, говеда и коњи, могле су добро да се крећу по брдовитом земљи-шту, да подносе жегу и хладноћу, да се прехрањују највећи део године травом на *пасиштима,* а само зими сеном. Срби су од староседелаца постепено прихватили постојеће врсте домаћих животиња, као и начин њиховог узгајања. Био је то дуготрајан про-цес који се не може пратити у појединостима, али је утицај староседелаца на сточарење био осетан, по-себно у организацији рада професионалних сточара, о чему посредно сведоче поједини термини из сто-чарске производње и организације преузети од ста-роседелаца, као што су: *катун* (в.) и катуниште, бач и бачија, планина, струга, шиљег, шиљеже и сл.

О организацији сточарске производње у срп-ским земљама, најстарија обавештења потичу из XII, а потпунија из XIV и XV века. На основу ра-сположиве изворне грађе, управо у том периоду, могу се издвојити три основна облика сточарења. У првом и најраспрострањенијем виду, сточарство се редовно појављује као пратећа грана земљорадње; у другом случају сточарство је представљало основ-но занимање једног дела становништва у српским земљама - првенствено влаха, који су се обрадом земље узгредно бавили; док се у трећем облику сточарство појављује као специјализована привред-на делатност на великим феудалним газдинстви-ма, где је остварена строжија подела рада.

2. Сви су земљорадници били у мањој или већој мери истовремено и сточари. Успешна обрада зе-мље није се дала ни замислити без коришћења сточ-них запрега за орање, за вучу кола, као и коришће-ње домаћих животиња за пренос различитих товара. Сваки је земљорадник настојао да има по пар воло-ва, а најмање једног, за орање, приближно толико крава од којих је добијао млеко и сточни подмладак, затим неколико свиња, док је број оваца и коза осет-но варирао зависно од краја у којем су земљоради-ци живели. У равничарским пределима под њивама и виноградима, са мало пашњачких површина и ливада, земљорадници су се оријентисали на држа-ње крава, волова, свиња, ретко понеке овце или ко-зе, док се у брдовитим и кршевитим пределима, каквих је било широм српске државе, број оваца и коза могао у просеку да креће од 20 до 40 по једном домаћинству. Земљорадничка домаћинства по пра-вилу нису узгајала коње, ни за јахање, нити за пре-ношење товара. У приморским крајевима, а нешто дубље и у унутрашњости, за преношење товара ра-зличите садржине коришћени су магарци (старо-словенски **ОС^ЛБ**.) и мазге, које су биле способне да понесу терет веће тежине и да се крећу по тешко проходним пределима. Уз поменуте домаће живот-иње, земљорадници су гајили и живину, углавном кокошке. Сва говеда која су земљорадници гајили, потицала су од старобалканског говечета, чији је представник била неоплемењена *буша.* Волови и краве ове расе ситног су раста и мале тежине, нај-чешће између 100 и 200 килограма, способни да се крећу по стрмом и брдовитом земљишту. У ра-сположивој изворној грађи сачувана су многоброј-на обавештења о боји и цени волова за орање. На дубровачком тржишту, у другој половини XIV и почетком XV века, за једног вола плаћало се 9 до 10 перпера, док су овце или козе биле око 10 пута јеф-тиније. Боја волова за орање била је веома различи-та. Могла је бити црна, мрка, црвена, па и бела, а ве-ома често шарена у комбинацијама: црна и бела,

црвена и бела, црна и црвена и сл. Када волови за орање и говеда нису на паши, земљорадници су их држали у близини својих кућа, обично у обору, ко-ји је представљао простор ограђен плотом (оћог

3. За разлику од земљорадника, професионални сточари - власи - нису имали потребу да држе воло-ве за орање, већ су били оријентисани да гаје овце, говеда и мале брдске коње. У раном средњем веку

Пастир -Дечани

оуег р1ог). Крупне домаће животиње везиване су преко ноћи, а током зимских месеци боравиле су обично у стајама. Њихову основну храну чинила је трава у свежем или осушеном стању, као ***сено.*** Свиње које су земљорадници држали, храниле су се претежно храном коју су могле да нађу у природи, али је за њихов тов био потребан жир, који се могао наћи у храстовим и буковим шумама, као и у ду-бравама каквих је било у близини сеоских насеља. Када жира није било у близини, власници свиња су допремали мање количине из удаљених краје-ва, али још чешће поверавали су своје свиње на чу-вање земљорадницима оних села где је било жи-served дрвећа, свакако уз одговарајућу надокнаду. Једнолична и оскудна исхрана успоравала је раст сточног подмлатка, а у знатној мери утицала је и на стерилност одраслих животиња. Рачунало се да су потребне пуне три године да би прасе или теле достигло своју пуну физичку зрелост.

влашка домаћинства организована у катуне, крета-ла су се са својим стадима у потрази за пашом изме-ђу крајева са медитеранском климом и високих пла-нинских пашњака. Још у XI веку влашке породице из Тесалије са својим стадима боравиле су од апри-ла до септембрау ***планинама Бугарске,*** тачније у планинама теме Бугарске са центром у Скопљу. Зи-мовишта ових влаха са сталним насеобинама нала-зила су се у Тесалији, где су њихова стада боравила од октобра до марта сваке године. Влашки начин сточарења био је најпогоднији, када су се сталнија станишта влаха налазила између морске обале и ви-соких планинских пашњака. У таквим случајевима није требало припремати веће количине сена за зим-ске месеце, пошто се оскудна паша могла наћи то-ком целе године. Влашки начин сточарења постао је привлачан и оним Србима, који су се населили изме-ђу морске обале и високих планина, тачније на по-дручју Паганије, Хумске земље и Травуније. Пред

крај XV века на подручју некадашње Хумске зе-мље, односно западне и централне Херцеговине влашким начином сточарења бавило се око 40% ста-новништва, а претежно земљорадњом око 60%. Слични су односи владали на подручју целе Хер-цеговине, територије данашње Црне Горе, као и у неким другим крајевима. Сви власи са овог подру-чја нису долазили до морских обала са својим стади-ма, већ су преко зиме боравили у зимиштима са бла-жом климом, где су припремали потребне количине сена. Влашки начин сточарења у нешто измењеном виду постао је прихватљив и за део становништва дубље у унутрашњости српских земаља, укључу-јући и подручје средњовековног Срема, с обзиром да се у дечанским хрисовуљама помињу *власи Сре-мљани.* На великим манастирским властелинствима проценат становништва које се претежно бави сто-чарством, односно влаха, био је различит. На Де-чанском властелинству било је приближно 10% вла-шких домаћинстава, а 90% земљорадничких, док је на поседима манастира Св. Стефана у Бањској и манастира Св. арханђела код Призрена било око 20% влашких домаћинстава, а 80% земљораднич-ких.

Овце које су власи гајили у великом броју има-ле су вуну слабијег квалитета, беле или црне боје. Приликом стриже оваца вуна се није мешала, изу-зев у посебним случајевима. За разлику од вуне, влашки *сир* (в.) је био доброг квалитета, па је због тога цењен на тржиштима приморских градова. Технологија његовог справљања била је од давни-на позната и зависно од конзистентности правила се основна разлика између *сирења* и *сира.* Први је био у меком стању па се стављао у мешине ради лакшег транспорта, док је други био сушен у облику ко-лутова одређене тежине. Према одредбама хрисову-ље манастира Св. арханђела код Призрена једна мешина сирења била је тешка 120 литара, док су сиреви били тешки по 6 литара (1 *дебела* литра у Котору = 360,2 гр). Поред справљања сира, била је позната и технологија добијања масла, које се тро-шило у исхрани. У људској исхрани важно место припадало је овчијем месу, које се трошило више него свињско месо. За добијање млека, сира, сточ-ног подмлатка, меса и коже, гајене су у већем бро-ју још и козе. Поједина влашка домаћинства била су у стању да обаве све потребне послове око стада у којима је било по 150 или 200 оваца и коза. Број говеда које су власи узгајали био је мањи, али и њих је било прилично, тако да су поједина влашка домаћинства гајила по неколико десетина говеда. Ове су животиње продаване, не само по примор-ским градовима, већ и по рударским центрима где је потражња за месом, говеђим кожама и лојем би-ла велика. Почетком друге деценије XV века у Но-вом Брду један *камен* лоја (= 10 литара) стајао је 8 динара. Најбоља *четврт* од јалове јунади прода-вала се за 18 динара, нешто лошија за 14, а најло-шија за 12 динара. У исто време, најбоља четврт од брава стајала је 4 динара, лошија 3 динара, док се најмања четврт од брава продавала за свега 2 динара (в. *месб).* Коже су биле скупе. Најбоља кожа од вола продавала се за 50 динара, готово као 3 че-тврти од јунади, док су лошије коже стајале 24, а од крава 20 динара. Кожа од јарца стајала је 4, а од овна 2 динара, колико и најмања четврт од брава.

Коњи које су узгајали власи били су мали, чвр-сти, издржљиви и способни да се крећу по тешко проходним теренима, што је било познато и *Анони-му* 1308. године. Коњи ове врсте најчешће су ко-ришћени у караванској трговини за пренос свако-јаке робе до удаљених места. На дубровачком тржишту њихова цена се кретала око 6 дуката, а на прелазу из XIV у XV век, исказано у динарима по 20 перпера (в. *новац).* Боја ових коња била је различита и кретала се у нијансама од беле до цр-не, али су већ тада у српском језику постојали по-себни термини којима се боја прецизније дефини-ше. За коња црне длаке говорило се да је *вран,* тамне боје да је *мрк,* за црвенкастог да је *риђ* и сл. У једном латинском тексту за кобилу се каже да је њена длака: рПН п§ћН, а за њено ждребе да је рПН шегсћ1. Понекад је према боји коњ добијао и своје име, па се тако за једног коња каже да се зове Мр-кша, а други Белота. У јужним крајевима српске државе за пренос робе, поред коња, понекад је ко-ришћена и камила (старосл. вел^влоудк), али се ова животиња није одомаћила, за разлику од би-вола који је добро прихваћен, због велике снаге и способности да вуче велики терет. Биволи су га-јени у Приморју, посебно у Конавлима, затим у Метохији, као и у крајевима данашње Македоније.

4. У сточарењу на великим феудалним газдин-ствима обраћала се велика пажња узгајању одре-ђених врста домаћих животиња. На великим све-товним и манастирским властелинствима зависни земљорадници и власи гајили су домаће живоги-ње на њима својствен начин, док је феудално газ-

динство настојало да искористи њихова искуства и расположиву радну снагу, примењујући истовре-мено и савремене методе гајења, пропраћене стро-жијом поделом рада. Када је основао Дечанско властелинство (1330) и утемељио манастирско газ-динство, српски краљ Стефан Дечански одредио је да једну лакимију (ергелу) ***пасу,*** односно чувају, два влашка катуна, другу лакимију такође два вла-шка катуна, док ће се о манастирским овцама бри-нути још два влашка катуна. Манастирска говеда поверена су само једном катуну, а свиње такође јед-ном катуну. Петнаест година касније (1345) помиње се само једна лакимија о којој се брину два влашка катуна, али се зато број оваца по свој прилици удво-стручио, па се о њима брину четири катуна. Број говеда је остао приближно исти, па су она као и раније поверена само једном катуну, док манастир-ско газдинство из разумљивих разлога није било заинтересовано за гајење свиња, па се оне и не по-мињу. Поред влаха, Дечанско газдинство ангажо-вало је у сточарској делатности и известан број зе-мљорадника, па су тако становници Добре Реке били задужени да ***пасу манастирске коње.***

Сва феудална газдинства водила су посебну бри-гу о коњима, који су коришћени у ратној служби и за јахање. Оваква грла издвајала су се од осталих коња својим физичким особинама и лепотом, а морала су увек бити у доброј кондицији. Такав коњ нази-ва се у изворима ***коњ добри*** или ***бојни коњ*** и он се није користио у транспортној служби, односно за преношење терета, већ искључиво за јахање. До оваквих грла долазило се на разне начине, најче-шће узгојем и одабиром у лакимијама, куповином, поклоном, али и пленом у рату. Сваки угледнији властелин, укључујући и српске владаре, имао је једну или више лакимија. Крајишки властелин жу-пан Вукослав поклонио је својој баштинској цркви у Лешју једну лакимију са 13 грла, а то је био са-мо мањи део коња у његовом власништву. Цена јед-ног коња за јахање била је неколико пута већа од цене товарног коња. На дубровачком тржишту за јахаћег коња плаћало се обично између 20 и 30 а понекад и по 50 дуката. За једног коња који је ку-пљен за краља Душана 1339. године плаћено је чак 400 перпера, што је тада вредело 200 дуката. Уз ску-поценог коња ишла је и скупоцена опрема. ***Једна направа коњска сребрна позлаћена*** великог војводе Сандаља, односно украшена позлаћеним сребром, била је тешка 23 ***литре*** и 9 ***унчи,*** што исказано са-временим мерама износи 7,788 кг. Сви српски вла-дари поред овако скупоцених коња и опреме, имали су много ***добрих коња*** које су давали и добијали на поклон. Њихова исхрана није се могла ослањати искључиво на пашу, већ првенствено на сено, овас (зоб), извесну количину соли и увек чисту воду. Би-ле су то, у суштини, пробирљиве и нежне животиње, за које је требало подизати стаје, правити јасле, ве-зивати их, а када захлади још и покривати покровци-ма, направљеним у ту сврху. Велика вредност како ***добрих коња,*** тако и товарних, један је од разлога њихове крађе и отимања, али истовремено и најве-ће судске заштите. Крађа коња убрајала се у најтежа кривична дела, па је збогтога ***свод (^., лвски*** увр-штен у резервате државног или владаревог суда.

Подизање и обука коња представљали су дуго-трајан и сложен посао у којем учествују: ***кобилари*** коју чувају лакимије, ***јаздничари*** који привикавају коње јахању и ***коњуси*** који се брину о већ обуче-ним коњима. Коњуси су имали свога старешину -***коњушког челника*** или ***челника над коњима.*** Обич-но су све ове категорије пастира добијале матери-јалну надокнаду за свој труд. Могао је то бити ***белег*** (в.), затим следовање хране ***(месечина),*** обућа и оде-ћа. Уколико се дужности пастира поверавају зави-сном становништву, оно је по правилу делимично ослобађано од уобичајених ***работа*** и ***данака.*** Вла-даревим коњусима припадало је право на ***оброк*** (в.). На великим феудалним газдинствима, поред коњуха, део материјалне надокнаде припадао је свим категоријама пастира, укључујући и ***овчаре.***

5. За разлику од великих феудалних газдинста-ва, власници мањег или већег броја домаћих жи-вотиња, који нису имали могућности да се сами брину о њима, поверавали су их људима који та-кве могућности имају. Тако су поступали најчешће становници приморских градова, који су се бавили различитим делатностима, али не и гајењем стоке. У дубровачком залеђу временом се изградио обичај познат у литератури под називом ***припаша.*** Вла-сник одређеног броја домаћих животиња давао би их на пашу неком земљораднику или сточару, било на дубровачкој територији или у залеђу, под усло-вом да се добит и штета деле попола, али је зато ***главница,*** односно број грла поверен на чување, увек припадао власнику. Постоје многобројни уго-вори у којима се деоба добити или штете дели на другачији начин. Из сачуваних уговора може се ви-дети да су поједини дубровачки племићи поседо-

вали преко хиљаду оваца и коза, а такође велики број говеда, па и коња. Српска властела распола-гала је са још већим бројем домаћих животиња, док је највећи сточни фонд имао српски владар. Процењена вредност једне десетине *од добитка живог,* односно сточног фонда, којим је распола-гао цар Душан износила је 4 000 *крстатих перпе-ра* или око 2 000 дуката, док би цео царев сточни фонд вредео више од 20 000 дуката. Велики и дра-гоцени део имовине, не само српских владара и фе-удалних господара, већ влаха и зависних земљо-радника налазио се у њиховом сточном фонду или *добитку живом.*

ИЗВОРИ: НАД 01у. Сапс. 14Г. 40; 15 Г 115, 133; 44 Г. 196 шз; 6 Т. 171'; 46 Т. 209'; ЊШ, **N01.** 3 Г 32; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 628; Н. Ра-дојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,* Београд 1962, чл. XI; *Византијски изво-ри* 111,214.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Динић, *Цубровачки трибути,* 228; О. Ко11ег, *А%гато-ргоиуоа[1]т одпозг па родгист Биђгоуаске КериШке оа[1] XIII. Љ XV. з(о1јеса,* 2а§геђ 1955; М. Благојевић, *Ппанине и пашњаци у средњовековној Србији,* ИГ 2-3 (1966) 3-95; М. Благојевић, *Земљо-радња;* 2. Зипопса, *8(от1а Ка(и Х1Уз(о1јеси (1333-1399),* Ре1је§аск1 гђогшк 2 (1980) 73-190; Р. Катић, *Сточарство средњовековне Србије,* Београд 1978; Б. Ферјанчић, *Сточарство на поседима светогор-ских манастира у средњем веку,* ЗРВИ 32 (1993) 35-127; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку,* Београд 1996, 173-185, 202-208.

М. Благојевић

СТРАЖА - мера безбедности у средњовеков-ној српској држави прописана од стране владара. Постављањем *стража* или *парамуна* (од грч. *ла-оаџо^ц),* власт је превасходно намеравала да по-бољша безбедност градова и колико је то било мо-гуће обезбеди сигурност путева.

Поред сталне војне посаде, о чувању града и стражарењу на његовим утврдама бринуло се ста-новништво које није непосредно обављало војну дужност. Обавеза додатног чувања града звала се *градобљуденије* **(грлдоклгодешс),** а његови чувари звали су се б'дци (в. *б'ци).* У повељама градобљуде-није најчешће се наводи заједно са *градозиданијем* (в.), тако да се ове две *работе* (в.) често називају град. Чување града помиње се још и као *цаконство* (од грч. фг)Ха^15 *ХхЈХКОУ^КЦ).* Постављање, разме-штај и распоред стража, била је дужност управника града - кефалије, као представника јавне власти или властелина коме је владар поверио град на управу. Обавеза стражарске службе по градовима била је општа и падала је на терет села без обзира да ли је припадало владару, властелину или је било слобод-но (жупско). Изузетак су чинила села дарована ма-настирима која су, по правилу, била ослобођена свих работа према држави, дакле и чувања града (**ДА им^ нтЈстк. ни ЦАКОНСТВА по грлдовтЈХ[1]*),** али са обаве-зом да стражаре на манастирским кулама. Непре-кидно, град је чувало и градско становништво, у прво време домаће, а касније и страно, и то Дубров-чани који су поседовали *баштину* (в.), што је јасно дефинисано у повељи Вука Бранковића: **и кои се соу Доукровчлне ЗАБАШТИНИЛИ по МОИХ«» грлдо-вехв., тизи ДА зигто грлд^ и дл чоувлк>.**

Посебне мере за безбедност путева *(бљустипу-тије)* и заштиту имовине лица која су њима про-лазила донео је цар ДушаД. У три члана његовог законика (157, 158, 160) регулисана су питања стра-жарења по путевима, надлежности за постављање стража и одговорности за могуће штете. Старање о безбедности на путевима по жупама цар је пове-рио кефалијама и властели, с тим да су кефалије биле надлежне и за мешовите жупе **(жоупе СМТЈ-снт*),** тј. оне чија је земља и становништво имала више од једног господара.

По Душановом законику, организовање стра-жарске службе препуштено је и селима која су се налазила у пограничном подручју између жупа. Споменута села чувала су пусто брдо **мегк> жоу-плми,** односно међу која је, с обзиром на караван-ски карактер средњовековне трговине, често пред-стављала и пут. Због тога су та села одговарала за штету, крађу или разбојништво које би се десило на том пустом брду.

Места где су се чувале страже дуж пута звала су се стражишта. Дужност стража је била да, како се каже у Душановом законику, сваког госта - и тр-говца и Латинина, спроведе од страже до страже са свим оним што поседује. У случају разбојништва или крађе, насталу штету процењивао је оштећени заједно са поротом веродостојних људи, а кефалије, властела и страже којима је пут био предан на чува-ње надокнађивали су штету.

Постоји помен у повељи краља Милутина и о пограничним стражама, које су биле размештене дуж византијске границе. У каснијем периоду таква врста страже не спомиње се више, а у Душановом законику свака одговорност у потпуности је пре-бачена на властелу - крајишнике.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици,* 186, 201-205, 387, 401, 420, 448, 498, 499, 512, 514, 697, 767; *Законик цара Стефана Цушана* I, Стру-шки и Атонски рукопис, Београд 1975; II, Студе-нички, Хиландарски, Бистрички и Ходошки руко-пис, Београд 1981 (група аутора), чл. 157, 158, 160; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 37.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 115; А. Соловјев, *Једна српска жупа за време цар-ства,* Гласник СНД 3 (1928) 25-43; С. Ћирковић, *Сеоска општина код Срба у средњем веку,* Работни-ци, војници, духовници, 341-349.

Ж. Вранић-Бијелић

СТРАНОПРИЈЕМНИЦА ***(&уодо%г1оу)*** - про-сторије сагређене уз манастир а намењене лично-стима које не припадају манастирском братству. У најранијем раздобљу у странопријемницама су сме-штани гости манастира, ходочасници и други. Вре-меном постају места за смештај и опоравак боле-сних.

Под странопријемницом треба такође подразу-мевати просторије за смештај и негу остарелих ли-ца. Пошто се средњовековни манастири нису сачу-вали у изворном облику, не могу се поуздано установити ни места ни архитектура странопријем-ница. Изузетно, на посредан начин, направљена је идеална реконструкција просторија које би одгова-рале странопријемници у цариградском манастиру Христа Пантократора. Манастирски типик је био основ за поменуту реконструкцију. Из описа у типи-ку види се да је грађевина служила за смештај и не-гу болесника и особља које се бринуло о болеснима.

ЛИТЕРАТУРА: С. Поповић, *Крст у кругу,* Бео-град 1994,313-323.

М. Шупут

СТРАТЕГ (охрахг)уб$) - Овај термин, као и дру-ги изрази од њега скована (моностратег, хипостра-тег, стратег автократор), означава лице које обавља високу војну функцију. Од VII века, када је Визан-тијско царство реорганизовано и подељено на вој-не округе - теме, стратег постаје технички термин: њиме се означава не само врховни војни заповедник у теми него и носилац цивилне власти на њеној те-риторији. Као врховни намесник једне провинције (теме) стратег је био подређен непосредно византиј-ском цару. Било је уобичајено да функцију страте-га прати титула патрикија и антипата, ређе прото-спатара.

Компетенције стратега биле су врло широке; ка-ко је тематско уређење дало превласт војној вла-сти у односу на цивилну, треба нагласити да су вој-ни послови (одбрана територије теме, **о** ^тавање утврђења, командовање војним трупама у случају похода) били приоритетни за тематског управни-ка. Будући да је стратег припадао провинцијској администрацији, јасно је да је имао и своје подређе-не чиновнике (као што су нпр. турмарси) који су чинили његов бффшоу. Ранг-листе византијских чиновника IX и X века показују постепеност ши-рења тематске организације, што је видљиво из по-већања броја стратега, али и извесне промене које означавају почетак опадања значаја ове дужности. У Тактикону Успенског забележено је 20 тематских намесника, у Филотејевом Клитерологиону 26, у Тактикону Бенешевича 32, а у Ескоријалском такти-кону, који одражава стање у другој половини X сто-лећа (настао је између 971. и 975), чак 90. Међутим, повећање броја провинцијских намесника у Ескори-јалском тактикону не представља само последицу ширења територије Царства путем освајања него је и резултат уситњавања старих војно-администра-тивних јединица. Уједно, поменута ранг-листа по-казује да је звање стратега почело да губи свој рани-ји значај: приметно је да се велики број стратега помиње у својству управника мањих области (реци-мо тврђаве и њене околине, или града), док се, с друге стране, намесници појединих важних војно--управних области, поглавито пограничних, не на-зивају више стратезима него дукама или катепа-нима. Овај процес наставио се и у XI веку.

Проширење византијске власти на унутрашњост Балканског полуострва након 1018. имало је за по-следицу стварање нових великих војно-управних јединица на поменутом простору на чијем се челу нису налазили стратези него дуке или катепани. Опадања значаја стратега и сужавање његових ре-алних компетенција, с једне стране, и именовање

дука или катепана за наместнике значајних (у по-четку пограничних) тема, с друге, било је повезано са преоријентацијом Византије на тагматску (про-фесионалну) војску (овај процес започет је шезде-сетих година X века, и био је последица спољне експанзије Царства). Промене у унутрашњој упра-ви нису мимоишле ни старе војно-административне области, што се очитује и у новој титулатури њихо-вих наместника: на пример управник најзначајније византијске теме - теме Анатолика (основане још у VII веку), наведен је у Ескоријалском тактикону као стратег, а већ пре 1078. овај функционер имао је назив дуке. Реформом државне управе у време Ком-нина, термин стратег коначно је изгубио своје тех-ничко значење (у својству провинцијског намесни-ка последњи пут поменут је 1124). У наративним изворима употребљавао се све до пропасти Визан-тијског царства, али у једноставном, основном зна-чењу војног заповедника трупа у походу. У сред-њовековној Србији византијском звању стратега одговарало је звање *војвода* (в.).

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијсш чи-нови и титуле,* 198; Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* I, 198-199; НеЈепе **Огукат21**-Аћг\уеПег, *Кесћегсћез зиг І'адттШгаИоп де І 'Етрте дуганНп аих IX"-XI" 8гес1ез,* ВиНетлп с!е Соггезропс-апсе ће1-1ешцие 84, Атћепез - Рапз 1960, 36-52 (= Уапогшп герпптз, Етидез зиг 1ез зтгистигез ас-гшшзтга^уез ет зос1а1ез ае Вугапсе, VIII, Еопсгоп 1971, 36-52); N. 01копот1с!ез, *Еез 1Шез де ргезеапсе оуганпез дез IX е(X згес1ез.*1птгоаистгоп, техте, тгас-истгоп ет сот-тепхшге, Рапз 1972, 341-342, 345-346; N. О1копо-гта!е5, *Е 'еуоШшп де І 'ог§атзаИоп адттШгаИуе де ГЕтргге ћуганИп аи XI" з1ес1е,* Тгауих ет тетоћеб 6 (1976) 148; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 425; II, 22; Ј. С. Сћеупет, *Ви з(га(е%е де (ћете аи дис: сћго-по1о%ге де 1 'еуоШгоп аи соиг8 ди XI" згесге,* Тгауаих ет **тето1гез** 9 (1985) 191-194; *Тће Ох/дгд ШсПопа-гу о{ВугапПит* III, №\у Уогк - Ох!огс1 1991, 1964 (А. Р. КахћсЈап); ЈБ. Максимовић, *Организација ви-зантијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године,* ЗРВИ 36 (1997) 31-43.

Б. Крсмановић

СТРАТИОТ (атрат1с6тг)5) - назив за војника, у ствари сељака који поседује своју парцелу земље и који је обавезан на вршење војне службе. У VII ве-ку Словени насељавају не само Балканско полуо-стрво, него продиру и у Малу Азију; и сама Визан-тија насељава их као стратиоте или као сељаке. Стварањем тематског уређења у VII веку војницима се додељују имања у свим темама, то јест на целој територији Царства. Војна снага Византијског цар-ства од VII до почетка XI века почива на ситном зе-мљопоседу стратиота. Стратиот као и сељак сам обрађује своју земљу. Он је мање оптерећен порези-ма од других сељака, добија малу плату и дужан је да се на позив јави у војску са коњем и оружјем. Често стратиоти и сељаци припадају једној те ис-тој сеоској општини. Имања стратиота по својим размерама и вредности одговарају отприлике парце-лама сељака средњег или вишег имовног стања. Према Новели Константина Порфирогенита, про-сечан годишњи приход стратиота износио је 18,5 номизми. Стратиота наслеђује његов најстарији син, преузимајући заједно са очевим имањем дужност вршења војне службе, док се остали потомци стра-тиота очигледно стапају са сељачком масом или до-бијају нова војничка имања. Стратиоти су имали право да предају своје иманзе у наследство сродни-цима и другим лицима заједно са војном обавезом искључиво из редова свог сталежа. Њима је било забрањено да узимају за наследника лица из вишег сталежа. Припадници из вишег сталежа не могу да буду власници стратиотских имања.

Од X века стратиотима и сељацима је запретила општа опасност. Велепоседници теже да се доче-пају сељачких и стратиотских имања, претварајући њихове власнике у своје кметове-парике. У дугој борби између централне власти и велепоседника феудалне аристократије, ова последња је најзад по-бедила. Након смрти Василија II (1025) отпочео је брзи процес феудализације Царства, то јест неза-држиви пораст велепоседника и веома брзо опада-ње ситног земљопоседа сељака и стратиота.

Стратиот је термин добро познат у византијским документима, али је током времена више пута ме-њао своје значење. У документима из доба Палеоло-га стратиот означава пронијара. Тако се у византиј-ским изворима пронијари обично називају стратиотима. Међутим, разлике су огромне. Про-нијари су припадали сталежу феудалног племства. То су велепоседници чију земљу обрађују зависни кметови-парици. Сличност између стратиотских имања и проније била је само привидна. Стратиот-ска имања су била главна и основна снага Визан-

тијског царства. Проније су постале један од еле-мената његовог распада. Пронија не представља пронијареву својину. Право својине и слободног располагања пронијом задржава државна власт. Про-нијарева служба је војна и наслеђивала се под срп-ском влашћу. У Византији није било црквених про-нијара. Систем проније ухватио је чврсте корене у држави Немањића под утицајем Византије (од вре-мена краља Милутина, када су најпре освојене обла-сти од Византије) знатно се проширио како у Ма-кедонији тако и у Србији. Велики значај добила је пронија у Зети и одржала се и под млетачком вла-шћу. Исто тако, стратиоти се јављају као војници у Зети и северној Албанији (в. *војници).* Назив острва Страдиоти у Боки Которској указује да је тај топо-ним настао вероватно од назива стратиоти.

Међутим, средином XIV века у Тесалији се ја-вља изузетак, где упоредо постоје и прави страти-оти и пронијари. Ови стратиоти су у ствари сељаци који су остајали на својим поседима, али су има-ли обавезу вршења војне службе, можда да ратују у оквиру коњичке војске тесалијских пронијара. У Византији су се власници проније по правилу нази-вали војници-стратиоти, док се назив пронијар упо-требљавао ретко. У словенским земљама назив про-нијар се потпуно одомаћио.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Острогорски, *Историја Ви-зантије,* Београд 1950, 114-115, 147, 148, 195-196, 274; Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји фе-удализма у Византији и јужнословенским земља-ма,* Београд 1951,5-11, 128-130, 141-147, 150, 151-176; Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIVвеку,* Бео-град 1974, 183-184, 224, 234.

М. Маловић-Ђукић

СТРАТОР (отратсор, стратор, односно коњу-шар) - у наративним изворима рановизантијског доба често навођен и као Мрросотоз или ециошт сигатог. Страторска служба је постојала на царском двору и код виших провинцијских чиновника. Стра-тори су били окупљени у посебан корпус; у VI ве-ку, префект Африке имао је у свом оШсшт-и тзв. 5сћо1а бтгатогит. Основна дужност дворских страто-ра била је да прате цара док се пење на коња, као и да одржавају царске штале. У рановизантијско до-ба, поједини стратори су имали задатак да убирају и дажбине из којих се плаћало одржавање коња и штала (соПаТго едиошт и ргоћа е^иошт). Старе-шина се звао тпћшшб (сотеб) бТаћиħ, **или** *кбџгџ* тотЗ отагзХот), од краја VII века **бои**.Еат1,ко$ **тап> атра**-торауу и, најзад, од VIII века *протостратор* (в.). Сачувани су многи печати стратора на грчком и ла-тинском језику. Судећи према печатима из VIII и IX века, известан број нижих тематских официра, турмарха, друнгарија, или архоната градова носио је титулу стратора. Вероватно због тога да би се ови титуларни стратори разликовали од оних који су радили у царским шталама, ови последњи су на-зивани *царски стратори* **(отрсхторЕ*** *хах*> **(Зао1Ажо{) атратсор1ког)).** Последњи помен стратора је из XI века и односи се на титулу једног земљопоссдника. Страторе су имали и манастири. У Хиландарском и Студеничком типику стратор се наводи упоредо са кључарима, хлебарима, рибарима и икономима ме-тохијским, као онај који се стара о мазгама.

У посредној вези са појмом је церемонија та-козване страторске службе, коју су неки западно-европски и словенски владари (у Франачкој, Рим-ско-немачком царству, Србији, Русији) вршили црквеним поглаварима. Служба је почивала на одредбама фалсификоване Константинове даровни-це, према којима је цар Константин наводно изврши-о страторску (коњушарску) службу папи Сил-вестру водећи узде његовог коња. Ритуал се први пут одиграо 754. у Понтиону, када је Пипин као стратор (у1се бТгатопб), држећи узде, водио коња папе Стефана II. Док је оваква страторска служба представљала вид почасти, маршалска служба, ко-ја се састојала у придржавању стремена, означа-вала је потчињеност. У Византији је страторска служба западних владара сматрана недостојном. Исто тако, сматрана је неспојивом са узвишено-шћу ромејског царског достојанства и никада није практикована. Једини забележен случај стратор-ске службе црквеном великодостојнику догодио се приликом сусрета великог дукса Михаила Па-леолога (будућег Михаила VIII) и никејског патри-јарха Арсенија, 1258. у Магнезији. Овај изузетак о!е шге не представља страторску службу владара, а објашњава се тренутним политичим интересом Михаила Палеолога. Јован Кантакузин оставио је опис страторске службе краља Душана архиепи-скопу Јоаникију, којој је присуствовао лета 1342. Сматра се да је ову церемонију српски краљ увео на основу одговарајућих одредби Синтагмата Ма-

тије Властара, које парафразирају Константинову даровницу.

ИЗВОРИ: *Списи Св. Саве,* изд. В. Ћоровић, 120.

ЛИТЕРАТУРА: К. Кирис, 2ТРАТОР02 = ПРО-ТО]2ТРАТОР, *ог8(га(ог,* ЕЕВ2 36 (1968) 119-138; N. 01копогшс1е5,*Тез Нз(ез а"е ргезеапсе оугаппез Лез 1Хе(Хз1ес1ез,* Рапб 1970, 298; *8(га(ог, ОШ,* 1967 (А. Кагђоап); К.. Ноћгтапп, *2ит 8(га(ог- ипа[1] Маг8ска1Шеп8(,* Њбгопбсће Зепзсћптг. 145 (1931) 301-350; Г. Острогорски, *О страторској служби владара у византијско-словенском свету,* Сабрана дела V, 320-352.

С. Пириватрић

СТРГУНИ в. *Занати.*

СТРЕЛАРИ в. *Оружари.*

СТУДЕНАЦ - реч словенског порекла која озна-чава *извор* (в.) уопште, али и бунар (в. *зденац).* Често се спомиње у средњовековним повељама, углавном је служио за снабдевање водом за пиће. Тамо где је било студенаца, обично су настајала сеоска насе-ља. У изворима се ретко среће термин извор, који је такође словенског порекла, а само у неколико слу-чајева извор се назива кладенац (у повељама мана-стирима Трескавцу и Раваници). Он има исто значе-ње, али може да означава и извор у уској јами, који је издубљен људском руком. У повељама се сусрећу и термини *стубла, врело, сопот* и *слап.* Стубла и врело означавају јак извор, а сопот је извор који извире уз јак шум воде и уопште извор који је богат водом. Сопот је реч општесловенског порекла, а то-поним овог имена, поред наших примера, среће се у Пољској у близини Гдањска 1283. године. Слап означава брзак у реци или водопад.

Богатство терминологије о изворима сведочи о њиховом значају и употреби у средњовековној Ср-бији. Већина студенаца има посебна имена, а не-ки се просто наводе као студенци. Тако у повељама срећемо: Жупанов студенац, Славик, Дозивало, Ра-ђевски, Игларевски, Воински, Сребрни, Смрдећи, Сухи, Архиепископов, Царев, Лесковик, Сасинов, Бели, Змајев, Букови, Бигор, Патреш, Лупоглавски и тако даље. Студенци носе имена или по власнику, или по насељу које се ту снабдева водом, или по самом квалитету воде. У повељи манастиру Св. ар-ханђела код Призрена помиње се Смрдећи студе-нац, који је назив добио по мирису воде у којој је вероватно било много сумпора. Студенац у близи-ни села Селца (код Призрена) једноставно се на-зива Добри. Студенци су имали прворазредни зна-чај у снабдевању људи водом за пиће и самим тим су пуно утицали на настајање и положај сеоских насеља. Изворска вода је била посебно драгоцена у кршевитим областима, где је и кишница, која се скупљала у цистерне (чатрње), служила за пиће.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк ЈА1ЈЈ* 15, 430, 920; 16, 795, 803; Ј. бсћШг, *Бге §ео§гарћзсће Тегтто1о§1е Аез 8егоокгоа(18cћen,* ВегНп 1957, 66, 67; *81оч>тк з(агогу(no8C1 81отапзМсћ* V, >Маг52а\^а 1961-1982, 342; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово кори-шћење у средњовековној Србији,* Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 16-19.

С. Мишић

СТУП, СТЛП - представља већи комад обради-вог земљишта, који обликом подсећа на правоугао-ник (стуб) и који феудални господар непосредно искоришћава (в. *царина).* Површине ступова по правилу су веће од површина њива, па чак и од оних које се називају *великим њивама.* Колико су ступови били пространи види се и из повеље ма-настиру Св. арханђела код Призрена. Ту је цар Ду-шан поклонио у селу Брњашчи четири ступа које су обрађивали сељаци овог села, али и становници насеља Стањани. Они су на поменутим ступовима морали да ору по шест дана у години. Из овога се види да ступови представљају груписане оранице у једном или неколико комплекса земљишта. Ступо-ви се и по томе разликују од њива. Код ових орани-ца је дужина већа од ширине, то су потеси. Ступо-ви у Србији никада не припадају земљорадницима, већ их обично поседују манастири, цркве, владар или властела. Груписање обрадивих површина у ступове, на великим газдинствима, служило је уна-пређењу производње.

ИЗВОРИ: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефа-на Душана,* 275, 277, 284; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље,* 71; ЈБ. Стојановић, *Стари српски хрисо-вуљи, акти,* Споменик САНУ 3 (1890) 39.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 100; Р. Грујић, *Конавли под разним господари-ма од ХМ до почетка XV века,* Споменик САНУ 66 (1926) 44; М. Благојевић, *Земљорадња,* 96-98, 350, 351.

С. Мишић

СУБАША (зиһа§1) - стара турска титула сел-џучког порекла, широко распрострањена код Осма-нлија. Већ у XV веку имала је неколико значења. У наредном веку функције лица са том титулом знатно су се измениле.

1. Титулу субаше носио је војно-администра-тивни управник *вилајета* (в.), привремене војно-управне јединице. У српским земљама субаша ви-лајета називан је и *војводом* (в.) вилајета. Подручје под његовом управом звало се и субашилук (у срп-ским земљама и војводалук), али само кад је реч о истуреним пограничним вилајетима. Субаша ви-лајета имао је широка војна и управна овлашћења, па и право да сам предузима војне акције. Запове-дао је *спахијама* (в.) свог вилајета, а њему надређен био је крајишки бег или *санџак-бег* (в.). По претва-рању вилајета у *санџаке* (в.) и уклапању у редов-ни војноуправни систем, нестала је титула субаше вилајета.

2. С друге стране, по успостављању редовне спа-хијске организације санџака, у војном (не и управ-ном) смислу и даље су постојали вилајети од по не-колико нахија. Спахијама таквог вилајета такође је заповедало лице са титулом субаше. Све такве вој-не субаше једног санџака биле су подређене алај--бегу. Већ крајем XV века сваки заим (спахија са приходима преко 20 000 *акчи* (в.)) носио је титулу субаше.

3. Под надлежношћу субаше вилајета (као при-времене војноуправне јединице) могло се наћи не-колико њему подређених субаша (војвода), што су управљали деловима вилајета, нахијама или неким већим градом. И такве области такође су се назива-ле субашилуцима (војводалуцима). По успостављa-њу санџачке организације, такав субаша (војвода) постајао је један од најпоузданијих санџак-бегових поузданика коме је поверавана брига о приходима са санџак-бегових хасова (поседа). И на том поло-жају имао је одређена управно-полицијска овла-шћења. Титулу субаше са сличним полицијским овлашћењима носио је и службеник војводе, управ-ника великих хасова *беглер-бегова* (в.), *везира* (в.) и припадника царске породице.

ЛИТЕРАТУРА: Н. баћапоуЈс, *ВозатИ раШик,* багајеуо 1982[2], 112-114; Х. Шабановић, *Турски изво-ри за историју Београда* 1-1, *Катастарски попис Београда и околине 1476-1566,* Београд 1964, 613, 634-635 (Речник термина: *Субаша, Војвода).*

А. Фотић

СУДСТВО (СУД, СУДИЈЕ, СУЂЕЊЕ) - било је важан чинилац државне управе средњовс, Србије, од кога је зависило спровођење и примена закона у свакодневном животу. Спровођење посто-јећих правних норми и закона зависило је како од развијености саме државе, тако посебно и од ор-ганизованости судства. Зато се може рећи да до до-ношења Душановог законика није било јединстве-ног и доследно уређеног судства у правом смислу те речи. До тада су судиле разне установе и вла-сти, међусобно неповезане и без јасно раздвојених надлежности. Поред владара и посебно установље-них судова, судиле су црквене и управне власти и властела. Тек се Закоником предвиђају редовне, др-жавне, односно *царске судије,* одређују се њихове надлежности, поступак при суђењу, истиче се њи-хов примат над осталим властима које суде, узима њихова личност у заштиту од увреда и напада, и што је посебно важно, прокламује њихова незави-сност у суђењу. Та независност судова је истакну-та члановима 171 и 172. У првом се каже да ако и сам цар изда акт за некога *или по срџбе, или по љу-бави, или по милости, а онази књига разара зако-ник, није по правде и по закону, како пише законик, судије тузи књигу да не верују, ткмо да суде и враше како је по правде.* У другом се каже да судије суде само *по закону, како пише у законику, а да не суде по страху од царства ми.* Једна од основних идеја Душановог законика је управо раздвајање судске од управне власти, као и уређење судова по угле-ду на Византију. Зато није ни чудно што је у том циљу судству посвећено, посредно или непосредно, око 40 чланова Законика.

Као и у свим феудалним државама и у Србији је у средњем веку врховни судија био *владар.* Изво-ри тачно предвиђају који су преступи били резерви-

сани за њега. То су, према ондашњим схватањима, били најтежи преступи. Они су чинили тзв. *резер-вате судске* (в.) или у нашим изворима - *царске дугове.* Владарев суд је развојем правног система и судства, нарочито у доба цара Душана и после њега, постао највиши државни суд који је подани-цима пружао најбољу гаранцију заштите права, или бар могућност потраге за правдом и њеним задо-вољењем.

На нижем нивоу судске организације у периоду Немањића су судије још дуго били *жупани,* а ка-сније *севасти* и *кефалије.* Све до Душанове рефор-ме и доношења његовог Законика суд није био одво-јен од државне управе, већ је суђење поверавано обласним и локалним органима власти. Цар Душан је својом реформом судство одвојио од управе и су-ђење поверио *судијама* као посебним органима, ни од кога зависним. У Законику се посебно наглаша-ва да је цар поставио судије по целој земљи (чл. 148) и да се *нико не позива на двор царства ми ми-мо области судија, које јест поставило царство ми, већ да иде свако пред свог судију* (чл. 175). У бројним члановима Законика који говоре о судском поступку никад се не предвиђа да се тај поступак води пред другим властима, већ увек пред судија-ма које је овластио цар: позивају се странке пред судије (чл. 89); *лице,* тј. осумњичени се предаје су-дијама (чл. 92); пред судијама се врши правдање котлом (чл. 84); писмени докази се подносе судија-ма (чл. 105, 171); странке се парниче пред судија-ма (чл. 161); пресуда се извршава према одлуци и по налогу судија (чл. 162, 178, 188); *двор судијин* и *двор царев* се наводе као надлежна места где се оба-вља суђење (чл. 66, 91). Међутим, колико је ново уређење судства било спроведено у пракси сасвим је друго питање. Из извора се чак види супротно, тј. да ни касније нису престале судске функције централ-них и локалних органа управе. Већ у повељи Ду-бровчанима из 1349, само три месеца после изда-вања првог дела Законика, предвиђа се судска улога кефалије, кнеза и цариника, а у Хиландарској хрисо-вуљи из 1355. се предвиђа судска надлежност ке-фалије. Најзад, у другом делу Законика прописано је да се црквени људи суде *пред црквом и пред кефали-јом* (чл. 194). Ове противуречности би се могле об-јаснити само тако да су се под појмом царевих суди-ја подразумевали и ови органи власти, јер их је цар овластио да врше судску функцију. Неки представ-ници државних власти задржавају судске надле-жности и у периоду Деспотовине, иако постоје и посебне судије. Тако је *челник* Лазаревића био овла-шћен да суди у споровима које су покренули мона-си манастира Св. Пантелејмона. Исто тако, и *војво-де* имају велика судска овлашћења у повереним им градовима и *властима,* чак су им поверена и суђења за владареве резервате на територији на којој засту-пају владаре. Осим војводе, према Статуту Новог Брда, судске надлежности по нижим кривицама има-ли су и *кнез* и *пургари.* Судска овлашћења у градови-ма и у рудницима имали су, у оквиру свог делокру-га, и *цариници* за неплаћање царина и непоштовање царинских прописа.

Судски поступак је започињао *позивом на суд.* Првобитно је позивање оптуженог на суд вршио сам тужилац у пратњи сведока и клетвеника које је узимао из реда својих сродника или суседа. С време-ном је позивање на суд потпадало под контролу јав-не судске власти, уз исправу која је имала обележја јавне власти. Већ у Жичкој повељи из око 1200, где се каже да се људи са архиепископског властелин-ства не могу позивати на суд без *краљевог печата,* види се да позивање на суд има јавну веру, док се сто година касније, у Скопској хрисовуљи из 1300, игуман позива само путем *књиге царске.* Позивање на суд се прецизно прописује тек Душановим зако-ником. Предвиђено је да и даље туженог може на суд позвати тужилац (чл. 61, 89), али снагу јавне вере и обавезности озваничене од стране власти са-да има само позивање на суд *са приставом* (чл. 56). Тужилац је, да би позив озваничио, морао да то учи-ни преко пристава или уз његово присуство (чл. 104), а пристав је као лице са јавном вером потврђи-вао да је позив уручен (чл. 175). Али, снага јавне вере пристава није била сама по себи довољна, већ је аутентичност позива потврђивана *печатом* (в.) или *књигом,* тј. писмом. Да је постојала разлика из-међу ова два начина позивања, сведочи чл. 62 у ко-ме се каже да се *властела велика позива са књигом судијином, а остали са печатом.* Из тога следи да је позивање са печатом било усмено, а то потврђује и чл. 56 где се каже да властелину који се позива пе-чатом пристав мора да *пређе приповеда,* тј. усмено каже за шта је позван. Повластицу да на суд буду позвани књигом, односно писмом судијиним, ужи-вали су, поред крупне властеле, и црквени великодо-стојници. Иако се у другом делу Законика пропи-сује да *пристави без књиге никамо не греду* (чл. 162), ипак то не значи да је укинуто позивање пе-

чатом (чл. 62), јер се 162. члан односи само на извр-шни поступак.

На суд се није позивало на уобичајени начин ако је било *пица,* тј. кад је кривац ухваћен на делу, или је код њега препозната украдена ствар. Кри-вац је тада одмах предаван властима у том месту (чл. 149). Ако позвана странка не дође на суђење онда је била крива и кажњавана је глобом која се називала *престој* (чл. 56). Законик предвиђа санк-цију и за случај да тужилац не дође на суд. Тада он губи парницу, а оптужени који би се одазвао на време, бивао је ослобођен одговорности (чл. 56, 89). Недолазак на суђење се могао сматрати оправ-даним и није се кажњавао само у два случаја које предвиђа Законик. Први је кад позвани није код ку-ће, већ само његова жена која није дужна да оба-вести мужа (чл. 104). Други је важио за војнике свих сталежа који нису смели да се позивају на суд три недеље после ратног похода. Законик не наво-ди друге оправдане разлоге, као што је болест, али је то сигурно прихватано као оправдање по оби-чајном праву. Стране у спору се називају *парци* и они на суд излазе лично (чл. 167). Не помиње се могућност да их неко заступа, сем кад је у питању удовица или сирота, беспомоћна жена (чл. 73). У суђењу је сигурно морао учествовати и *наводчија* кога помињу многе повеље, а то је потказивач, ко-ме је припадала половина вражде или глобе. Стран-ке на суду иступају као активни учесници судске расправе. Они *се расправљају,* како се каже у Милу-тиновој повељи Дубровчанима из 1302. Судска рас-права се у изворима назива *пра,* а сама расправа подразумева две радње: *прети се* и *отпирати* (чл. 73, 88, 139). *Парац се при за своју причу,* тј. тужбу, а тужени *отпарчија* тужиоцу *отпира* (чл. 161).

У Душановом законику је, како се из овог крат-ког приказа види, био регулисан начин суђења, ток судске расправе, начин извођења доказа, као и ка-зне за поједине врсте преступа. Све ово је важило за јавне, државне судове. Међутим, у средњовековној Србији је постојало и приватно-правно судство, ко-је се такође у основи морало држати Законика. Ова суђења су вршили власници земље, световна и ду-ховна властела над својим зависним становништвом. То је *патримонијални суд,* како га назива Теодор Тарановски, односно *суд господара земље над насе-љеницима његовог имања.* Ово право имада је пре свега црква и то је био саставни део њиховог оп-штег имунитета (чл. 33). Надлежност државног су-да је остављена само за мешовите парнице када је друга страна човек ван црквеног властелинства (чл. 194). О патримонијалном суду световне властеле над својим меропсима и отроцима говоре чланови 103, 115, 201, при чему су од властелиновог суда изузети само владареви резервати.

Црквени суд заузима посебно место у систему средњовековног судства. Код Срба је он преузет из Византије, и постепено уграђиван у црквену ор-ганизацију, судски систем и друштвени живот уоп-ште. На основу *божаственог закона,* који се по-миње још у Жичкој повељи Стефана Првовенчаног, владари доносе одредбе о кажњавању за повреде црквених закона који су се заснивали на канони-ма вере, али и на законима византијских царева. Душанов законик је само систематизовао одредбе о црквеном суду које су се примењивале још од светога Саве. Црквени суд је судио пре свега це-локупном свештенству за сва дела, затим верни-цима, тј. целом православном становништву, али само за одређена дела повреде црквених канона, и на крају, зависном становништву на црквеним властелинствима на основу имунитетних повеља владара (патримонијални суд). Од надлежности црквеног суда изузимане су парнице око земље ко-је су спадале у владареве резервате. Црквени суд је био надлежан и за људе који су били под зашти-том цркве. То су удовице, сирочад, просјаци, бо-лесници и пуштено робље. Исто тако, црква је ре-аговала и на тешка кривична дела, нарочито она која су драстично кршила моралне норме и поред осуде световног суда, на њих је реаговала *епитими-јама.* Пошто је брак важио за црквену тајну, под црквени суд су потпадала сва дела о браку, разво-ду, прељуби и повредама закона о браку. Како су и тестаменти били у вези са браком, сродством и наслеђивањем сродника, изгледа да су и спорови око тестамената највећим делом били у надлежно-сти црквеног суда.

Све до сада изложено чинило је јединствени си-стем судства у средњовековној Србији, све до њеног пада под турску власт, а једино је црквени суд наста-вио да живи и делује са извесним ограничењима и за време робовања под Турцима. Међутим, у сред-њовековној Србији било је још неколико судских система ван општег српског судства, који су са њим упоредо постојали у пракси и понекад имали до-дирне тачке. То је судство приморских комуна које су улазиле у састав српске државе, затим аутономно

судство Дубровчана у Србији, и у периоду Деспото-вине присуство турских кадија у јужном делу др-жаве, у области Бранковића.

Аутономни приморски градови су имали своје сопствене судове и судије које су биране на годину дана. Систем судства у њима је био, као и у оста-лим далматинским градовима, заснован на утица-ју италијанских комуна. Зато је он посебна тема, и занима нас само по питању односа са судством у српској држави у чијем су саставу били. У два при-морска града за која имамо сачуване градске стату-те (Котор и Будва) тај однос је био различит. Котор-ско судство је било потпуно одвојено и независно од државног судства у Србији и била је искључена свака могућност интервенције државне судске вла-сти и владара на територији Котора и његовог ди-стрикта. Због ауторитета владаревог суда дешава-ло се да се неки грађанин обрати владару ради судске заштите, али су Которани такве случајеве сматрали повредом своје аутономије коју су влада-ри признавали. Да би такве могућности искључи-ли они су 1301. донели одлуку, која је ушла у Статут, да се забрани обраћање владаревом суду под прет-њом казне. И будвански Статут је предвиђао ауто-номно судство на територији комуне, али је у ње-му, за разлику од которског, био предвиђен један број дела за која се ишло пред суд владара. То су била дела о издајству, убиству, робу и робињи и ко-њу. Ова дела су се готово потпуно поклапала са вла-даревим резерватима који су важили и у самој Срби-ји.

Своје аутономно судство су делом имали и ново-освојени грчки градови. Њима је судска аутономи-ја гарантована посебним потврдним хрисовуљама којима су потврђиване хрисовуље византијских ца-рева тим градовима. Пошто те хрисовуље углав-ном нису сачуване, о тој аутономији се може не-што рећи само на основу 176. члана Душановог законика где су нашле одраза, и у примеру сачува-них судских аката града Сера 1360-1366. Из чл. 176 се види да се грађанима судило пред *градским властима и клиросом,* а из серских судских аката произилази да је судио мешовити суд који су чи-нили митрополит Сера, шест чланова клироса и од световне властеле кефалија градски и заповедник војске који су називани *васељенским судијама.*

Када су у питању били спорови између Срба и Дубровчана суђење су обављале две установе: *ста-нак* (в.) и мешовити суд. Станак је погранични са-станак између српске и дубровачке стране, где су се, између осталог, решавале и парнице у мешови-тим споровима.

Мешовити судје судио у споровима између Ср-ба и странаца, пре свега Дубровчана, али насталих у унутрашњости, на српској територији. Јавља се у изворима тек за време краља Милутина. У његовој повељи Дубровчанима из 1302. се каже, да ако дође до спора између Србина и Дубровчанина, да им су-ди суд који чине један судија Србин и један судија Дубровчанин. При томе краљ задржава право вла-дарских резервата, тј. да суди Дубровчанима за не-веру, вражду, чељадина и коња. Од тада мешовити суд постаје стална установа за мешовите спорове. Међутим, цар Душан је за извесно време укинуо надлежност за суђење у овим споровима. У пове-љи из 1349. он предвиђа да се мешовите парнице решавају пред *цариником, кнезом или пред кефали-јом који буде града тогази,* и предвиђа да обе стра-не дају исти број сведока у парници. Исти принцип мешовите пороте касније је унет у други део Закони-ка (чл. 153). Кнез Лазар поново враћа мешовити суд. У повељи из 1387. он предвиђа да се у њему више не узима по један судија са обе стране као у Милутиновој повељи, већ се успоставља опште на-чело паритета: *да се постави половина судија ду-бровачких, а половина Србаља и да се пред њима споре.* Истовремено, кнез Лазар је укинуо надле-жност домаћих државних судова за мешовите пар-нице: *Ида не позива Србин Дубровчанина пред суд никамо, ткмо пред онези судије, и да се не муче пред господство ми ни пред кефалију.* Исти посту-пак је био предвиђен за Сасе и Дубровчане. Што се тиче самог судског поступка, повеља каже да ако Дубровчанин захтева пороту, *да је чини његова дру-Дубровчани,* који живе у истом или најбли-жем месту где се води спор, а ако обе стране предло-же сведоке, онда да буде исти број сведока са обе стране. Занимљиво је да се даље наређује да нико од сведока није вољан побећи док се спор не оконча, што значи да је у пракси било избегавања сведоче-ња. Дословно исте одредбе се понављају и у пове-љама деспота Стефана Дубровчанима из 1405, за-тим Бранковића из исте године, као и у повељама деспота Ђурђа из 1428. и 1445.

Из Лазареве повеље се види да су обе стране у спору, поред сведока, могле захтевати и *пороту.* По-рота је у старом српском праву веома стара институ-ција, чији је најстарији назив *рота.* Поротници су у

ствари *клетвеници,* честити, веродостојни људи, који *су* под заклетвом потврђивали за суд битне чи-њенице, и којима је суд поклањао безусловну веру, њихови искази су некада били од пресудног знача-ја. У изворима је било и других назива за поротни-ке или клетвенике: *стариници* (в.), *старци, душев-ници, добри људи* (в.). У другом делу Законика (чл. 151-154) као да су систематизоване новеле цара Ду-шана са циљем да се прецизира улога пороте и утвр-ди њен значај као институције. Чланом 151 цар на-ређује *од сада унапред да је порота и за мало и за велико: за велико дело да су 24 поротника, за по-мању кривицу 12, а за мало дело 6 поротника. И ти поротници да нису власни никога измирити, осим да оправдају или окриве. И да је свака поро-та у цркви, и поп у ризах да их закуне, и у пороти камо се већина куну, и кога већина оправда, тима да се верује.* У следећем, 152. члану, се каже да у пороти важи закон као за време краља Милутина, *да су великој властели велика властела поротни-ци, а средњим људима њихова дружина, а себрди-јама њихова дружина да су поротници, адау поро-ти није ни сродника ни пизменика,* тј. непријатеља, злобника. Чланом 153 потврђено је право да ино-верци и трговци у мешовитом спору дају полови-ну поротника а половину Срби. И на крају, чл. 154 предвиђа да поротници који се закуну и оправдају некога по закону, па се затим код оправданог *нађе свм предмет* (согриз аеНсћ), да се ти поротници ка-зне као за вражду, по 1000 перпера, да им се више не верује, да се нико за њихове не удаје нити од њих жени. Из ових чланова Законика и раније поменуте Лазареве повеље види се да порота није врста су-да, онаква каква је постојала у англосаксонском за-конодавству (како су сматрали В. Маћејовски, Хер-менегилд Јиречек, С. Новаковић и К. Јиречек), већ доказно средство. Поротници су, дакле, клетвени-ци чији је задатак да се закуну, тј. да *оправе* оптуже-ног пред судом, да као његова дружина посведоче да ли јесте или није могао учинити преступ. Из чла-нова 151-154 се не види да се пред поротнике изно-се докази, а то је главно обележје пресудне пороте, односно пороте као врсте суда.

Аутономно дубровачко судство важило је у Ср-бији за све Дубровчане у свим међусобним парни-цама, при чему се примењивало дубровачко законо-давство. Проблем спорова међу Дубровчанима није се постављао све до времена до када је релативно мали број Дубровчана боравио у Србији. До тада су своје спорове могли решавати пред судом у Ду-бровнику. Зато се до времена цара Душана овај про-блем не јавља у изворима. Душан је и ове спорове као и мешовите решио тако што их све упућује на државни суд. То, изгледа, није решавало проблем јер је требало примењивати дубровачко право и за-коне. Сем тога, број Дубровчана у Србији од среди-не XIV века нагло расте због све снажнијег развоја рударства и трговине. Зато у повељи из 1387. кнез Лазар доноси одредбу да решавање међусобних спорова препушта самим Дубровчанима. Према њој, без обзира да ли је спор започео у Дубровнику или Србији, Дубровчани у Србији треба да се суде *пред конзулима дубровачким и пред њиховим суди-јама, и што суди конзул и његове судије на томе да стоје.* Предвиђа се чак и присила за овакво ре-шење и каже се да ако неки Дубровчанин не би хтео да изађе пред овај суд или не признаје његову пресуду, у том случају је *вољан конзул и његове су-дије оногази свезати и држати догде плати у шта је осуђен, а да тај закон није вољан потворити ни кефалија ни владалац.* Исте одредбе по овом пита-њу се понављају у повељама деспота Стефана из 1405. и деспота Ђурђа из 1428. и 1445. Дакле, од краја XIV века су Дубровчанима у свим међусоб-ним парницама судили њихови изабрани *конзули* (в.) и судије који су бирани од стране Малог већа за сваки спор посебно, и тако ће остати до пада под турску власт.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик.*

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 118-143; Т. Тарановски, *Историја српског права* 1-1У; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душа-на, цара Срба и Грка,* Скопље 1928; А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354,* Бео-град 1980; А. Веселиновић, *Држава српских де-спота,* Београд 1995, 258-272, где су дати исцрпни извори и литература о судству.

А. Веселиновић

СУЖАЊ - лице лишено слободе као заробље-ник у рату, кажњеник или жртва насиља. Назив до-лази *олуза* којима је био везан или окован (в. *око-ви).* У положају сужња могао се наћи сваки човек од заробљеног владаоца до сељака ухваћеног за време војног похода. Господа и угледни ратници држани су у сужањству док се не исплати за њих откупни-

на, мали људи су неретко постајали робови, одвла-чени у далеке земље и продавани. Ово се масовно дешавало у време турских провала и пустошења. У византијским ратовима са балканским хришћани-ма ухваћени противници нису заробљавани, већ свлачени до голе коже и пуштани. Византијски пи-сци тај ратни обичај објашњавају тиме што је и Ви-зантинцима и непријатељима заједничка хришћан-ска вера. У међусобним ратовањима приморских градова и њиховим ратовима са суседима заробље-ници су држани, откуп је тражен, али уговором о миру по правилу се предвиђало пуштање заробље-ника. Цар Урош је, посредујући између Дубровча-на, Которана и кнеза Војислава Војиновића (1362), тражио да Дубровчани пусте сужње које су држали и да ослободе имовину Которана, а сам се обаве-зао да ће ослободити њихове сужње у царевој зе-мљи и код властеле.

Питање заробљеника потезало се у свим миров-ним уговорима Дубровника са суседима. Дубровча-ни су 1405. после рата са Босном тражили да њихо-ви поданици буду ослобођени. Приликом коначног склапања уговора о миру војвода Радослав Павло-вић се 1432. обавезао да ће ослободити сваког *су-жња или тамничара* и то *без преузма и откупа*.

Људи су постајали сужњи кажњавањем и затва-рањем у *тамницу* (в.). Душанов законик рачуна са могућношћу да сужањ *утече из сужањства* (чланo-ви 112,113). Чим дође на царев двор он је слободан, без обзира на то да ли је царев човек, црквени или властеоски. Уколико би сужањ из царевог двора побегао на патријархов двор, постао би слободан.

Записи настали у тамници (поп Никола, Рајчин Су-дић) показују да је сужњима упркос тешким усло-вима живота било могуће да читају и пишу. Брига о сужњима спадала је међу дужности побожних хришћана. Чланови црквене хијерархије, пре свега епископи, обилазили су места тамничења, заузи-мали се за то да се сужњима суди у одређеном року или су о томе обавештавали владара. Византијски цар је на Велики четвртак посећивао тамнице и прао ноге сужњима.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 118; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 101, 259, 466, 468, 473, 622, 630; II, 449; Н. Радојчић, *Зако-ник,* 64.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 101-103, 130-131; Б. Гардашевић, *Патријаршиј-ски и царски двор као места азила по Цушановом законику,* Гласник. Службени лист СПЦ 28 (1947) 168-172.

Ђ. Ђекић

СУКНО в. *Тканине.*

СУКЊА в. *Одећа.*

СУЛТАН в. *Цар.*

СУНЧАНИ САТ в. *Часовник.*

Т

ТАБАЦИ в. *Занати.*

ТАЛАМБАСИ в. *Музички инструменти.*

ТАМНИЦА - место затварања и издржавања казне. Познати су и облици *тавница* и *темница,* који такође етимолошки означавају мрачно место. Тамнице су бивале у тврђавама, кулама (пиргови-ма), грађевинама манастирских комплекса, па и по кућама. Немању су браћа затворила у пећину, која је названа тамница. Лица затворена у тамници могла су бити везана (в. *сужањ)* или окована у гвожђе (в. *окови). Тамничари* су у једном писму из 1417. го-дине затвореници, а не чувари тамнице.

Широк је био круг оних који су располагали тамницама, било на основу своје силе и власти би-ло на основу законских или владаревих овлашће-ња. Душанов законик подразумева (члан 184) да *властела* и *кефалије* држећи градове и тргове упра-вљају тамницама, па им се забрањује да приме не-чијег човека у тамницу *без писма царева.* На исти начин се и другима *који држе тамнице цареве* за-брањује да некога приме *без заповести цареве.*

Још је шири круг узрока због којих се могло до-пасти тамнице, од *невере* (в.) према владару до ду-говања приватном кредитору. Тамница је често има-ла улогу притвора или места чувања до извршења смртне казне, или држања до испуњења неког усло-ва (исплата откупа, дуга). Отуда се мало зна о ду-жини тамновања. Тамница у средњем веку није ин-ституција за дуготрајно издржавање казне, па ипак, неки општи или посебни прописи предвиђају ка-жњавање тамницом за читав низ преступа, при чему се дужина казне одређује у зависности од испу-њења одређених услова. Тако се калуђер *који сврже расе* држи у тамници док се не врати у послушност, а и поред тога се кажњава; несавесни управник се држи затворен док се не врате одбегли људи; вла-стелин који не плати *соће* (в.) држи се док не плати двоструко. Већи број случајева кажњавања тамни-цом потиче из преведених византијских законских текстова. Најдужа предвиђена казна тамнице била је три године. У Душановом законику се предвиђала казна за пијаницу који неког увреди или озледи да се бије штаповима (100 пута), затим *да се врже у там-ницу, и потом да се изведе из тамнице и да се паки* (поново) *бије и пусти* (члан 166).

О затварању за дуг и држању у кућама имамо податке само из времена Деспотовине. Дубровачка влада је опомињала своје трговце у Новом Брду да не поступају нечовечно са својим дужницима, да их, кад им буду предати у руке, не воде кућама пре-ко трга у време кад има много света, већ да то чине путевима који нису прометни, у време кад су људи по кућама, тражила је да са дужницима не посту-пају сурово. У оваквим кућним тамницама дужници су држани док не намире дуг или се о начину испла-те договоре са кредитором.

Услови живота у тамницама били су веома те-шки. Дубровчани у једном писму (1417) деспоту Стефану говоре о томе како кажњавају: *у нашех љутех, тугљивех, тамнех тамницах,* у којима крив-ци стоје *дуго дана.* Српско средњовековно законо-давство рачуна са бежањем затвореника и предви-ђа право азила на царевом и патријарховом двору (члан 113 Душановог законика). Начела хришћанске побожности тражила су хуман однос према затворе-ницима. Чланови црквене хијерархије, цар и висо-

ки световни достојанственици, посећивали би там-нице и пружали помоћ сужњима.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Законик, 47,* 76, 80, 94, 134, 138, 139.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 130; Ђ. Ђекић, *Запис Рајчина Судића,* Зборник МСИ (у штампи).

Ђ. Ђекић

ТАОЦИ (у једнини: *талац,* али и *талић* и *та-леник)* - лица која једна страна даје другој у знак јемства да ће поштовати преузете обавезе, али и лица која једна страна ухвати и држи до испуњења услова наметнутих другој страни. У оба случаја животи талаца су угрожени, па се и код споразум-ног давања и код насилног узимања талаца тежило да то буду личности блиске и драге, значајне, не-ретко синови или блиски рођаци владара. У одно-сима Срба са Византијом узимање талаца се мо-же пратити од XI до XIII века. Присиљен да се покори (1093-1094), велики жупан Вукан је цару Алексију I Комнину довео *собом рођаке и изабра-не жупане,* дао их као таоце заједно са синовци-ма Урошем и Стефаном Вуканом, тако да је укуп-но било двадесет на броју. У време преговора о склапању мира и удаји византијске принцезе Симо-ниде за краља Милутина (1297-1299) велика је па-жња посвећивана питању талаца. Предвиђало се да обе стране дају таоце једна другој, али у нејед-наком броју. Византинци су давали шест лица а тражили су множину са српске стране и то *велмо-жа и врло тражених.* У пролеће 1299. таоци су размењени *на средини реке Вардара.*

Таоци су узимани као средство притиска и у унутрашњим сукобима. Кад је начуо да се Котора-ни спремају да прихвате власт Венеције, босански војвода Сандаљ Хранић, као врховни господар Ко-тора, ухватио је четири которска властелина, који су држани као таоци све до краја 1423. године. Сандаљ је тврдио *да су учинили невјеру за коју би невјеру имали понести сваку муку* и није их пуштао све док није склопио мир са Венецијом, кад је пристао да их преда млетачком посланику као знак добре воље према дужду и Републици. У повељама бо-санских банова се задаје *вјера господска* (в. *вера 4)* властелину и породици да неће бити *свезаник, ни таленик^ ни порученик ни његово дјете.* Веро-ватно су, као у наведеном Сандаљевом случају, та-оци узимани приликом оптужбе за *неверу* (в.). Бано-ви се тога одричу као и свих других видова кажња-вања док властелина не би *огледала* властела или чланови цркве босанске. Колико се зна, таоци нису држани у тамницама већ у одговарајућим простори-јама, али под надзором и ограниченим кретањем.

ИЗВОРИ: *Византијски извори* III, 385-389; VI, 55, 127-129; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 331.

ЛИТЕРАТУРА: V. Магшашс, ***Ргтозг,*** з. **v.** ***шИс,*** *ШиЗГУО*.

Ђ. Ђекић

ТАТ - лопов који се крађом бавио као профе-сијом и против кога су државни органи поступали ех оШсго, а без чекања на приватну тужбу оштеће-не стране. Ову старословенску реч са истим зна-чењем налазимо у руско-византијском уговору из 911. године, као и у Руској правди и другим извори-ма. Крађе и разбојништва су били велико друштве-но зло целе средњовековне Европе, па је законо-давство тим кривичним делима у свим земљама поклањало посебну пажњу.

Суђење лоповима у Србији је било изузето из надлежности феудалних судова, чак и када су били у питању отроци. Царски судови били су надле-жни за тешка кривична дела (нпр. *крв, вражда, прејем људски, разбојништво, крађа),* јер се вла-дар морао стално старати за њихово сузбијање. Не-прекидна брига о томе је веома видљива у Душа-новом законику, где је, поред других, и неколико чланова редом посвећено лоповима и разбојницима (145-150). Цар веома децидно наређује да нигде не сме бити лопова, *по свим земљама, и по градови-ма, и по жупама и по крајиштима.* Биће кажњен старешина села у коме је лопов пронађен, и то исто као лопов, и још ће бити обавезан да надокнади штету. На исти начин ће бити кажњени и *кнезови и примићури, и владалци, и престојници, и челни-ци* који управљају селима и катунима. Не могу би-ти поштеђени ни *господари,* односно већа властела, ако су их о свему известили њихови потчињени. Судије које је цар поставио по земљи да суде мо-рају бити примане са највећим поштовањем и по-слушношћу. О томе морају водити рачуна и црква и властелин и сваки други човек, а њихова писма и одлуке се не смеју пренебрегнути, иначе ће почини-оци бити осуђени као *непослушници царства ми.*

Уколико се у неком *селу нађе тат ... то село да се распе ... а тат да се ослепи.* Село је имало колек-тивну одговорност, а предвиђена казна је била вео-ма тешка. Законодавац је имао у виду и велику дру-штвену опасност и искуство да једна затворена заједница, каква је несумњиво била одређена сеоска средина, мора знати да ли се неки њен припадник стално бави крађом као занимањем. Колективна одговорност се заснивала на наметнутој обавези од стране државних органа да село тражи кривца и предаје га суду. По Душановом законику се види да колективна одговорност села није била општа, него специјална и важила је у одређеним случајеви-ма који су у Законику били набројани. Општа казне-на превенција се састојала у застрашивању могу-ћих починилаца кривичних дела и одвраћала народ од противправних радњи. Казна ослепљивања (чл. 145) је имала управо ту функцију у суровој борби против професионалних лопова. Коришћена је и конфискација, имовинска казна, као облик лиша-вања мира, праћена прогонством, и то управо за тешка кривична дела за чије је сузбијање држава била веома заинтересована. Руска правда је дозво-љавала нужну одбрану од ноћног тата и ослобађа-ла одговорности онога ко се сам заштитио, чак и ако је убио лопова.

Душанов законик је правио видљиву разлику између професионалне и обичне крађе и упућивао је да се обична крађа кажњава глобом, односно нов-чаном казном, а кривично гоњење је започињало по приватној тужби оштећеног. Тај износ је сигур-но био општепознат (фиксирани износ новчаних казни морао је постојати за тата, јер се наводи у чл. 116 као упутница ... *да плати што тат)* и уко-лико није био наведен као глоба или казна у тек-сту санкције, сигурно је био утврђен обичајним правом. Крађа *са обличенијем* се гонила по службе-ној дужности, као и професионална крађа и кажња-вала строго. Лопов ухваћен на делу могао је рани-је бити убијен на лицу места, јер је оштећени имао право на освету. У каснијем периоду је и у обичај-ном праву постојала посебна казна за лопова ухва-ћеног на делу. *Облични тат* се по Законику цара Душана кажњавао смрћу и није могао бити помило-ван. Овде се не ради о помиловању од стране влада-оца или неког другог надлежног лица или органа, него од стране оштећеног који, иако се радило о његовој ствари или њему нанетој штети, није имао право да пусти тата или да се са њим на неки начин измири (евентуално путем обештећења). Цар Ду-шан је показао нарочиту спремност и строгост у односу на византијско право у томе што је смртну казну проширио и на обличног тата (чл. 149). Ви-зантијско право ни у најоштријем облику кажња-вања лопова не иде даље од одсецања руку.

Одређивање смртне казне за професионалне ло-пове ухваћене на делу је једна новина и радикална промена. Занимљиво је да се за нека друга тешка кривична дела правосудни органи упућују да почи-ниоце казне као тате и гусаре. Тако чл. 165 Закони-ка предвиђа да потворник (потвора је лажна опту-жба, кривично дело против правосуђа) буде кажњен као тат или гусар. Слично томе, за кривично дело против службене дужности, као што је немарност у хватању тата и гусара, односно оглушивање о сво-ју обавезу учествовања у општој борби против раз-бојника и лопова и генералној истрази земље од таквих тешких криминалаца (шцшзШо хегтае §епе-гаНз), Законик предвиђа казну као за тате и гусаре. Та обавеза је наметнута господарима, управници-ма и старешинама села и катуна и сва та лица су за немар и неодазивање овој обавези кривично одгова-рала, а кажњавана су опет као тати и гусари (чл. 146, 147). Тежина овог кривичног дела и однос зако-нодавца према њему се може видети и по доказном поступку. Наиме, у доказном поступку се поред уобичајених доказа могло користити доказивање *божијим судом* и тада *железо...да га узимају на вратима црквеним из огња, и да га постави на све-тој трпези.*

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја срп-ског права* II, 94-100; А. В. Соловјев, *Законик,* 293-297; *Россипское законодателкство X-XX веков, За-конодателвство Цревнеп Руси,* Том 1, Москва 1984, 49, 62, 66-67, 96-99.

Б. Марковић

ТЕЖАК - сељак, земљорадник, онај који тежи (обрађује) земљу, радник уопште. Тежак и његови синоними (тежар, тежатељ, тежатник, тежник) при-падају бројној скупини речи којима у основи лежи корен *тег,* у значењу рад. Употребљавају се пре-васходно у старозаветним и новозаветним тексто-вима, у мањој мери у одељцима књижевних дела инспирисаним библијским темама. За разлику од касније учестале употребе, реч тежак у ћирилским споменицима изузетно је ретка (једино у Микло-

шићевом речнику налази се један пример из ста-розаветног текста); исти је случај са тежатником и тежником. Нешто чешће јављају се: тежар *(начет Нои тежар на земљи бити,* 1 Мој. 9, 20 - у неколи-ко рукописа; Данило II насадио је, по речима свога биографа, многоплодним воћем многа места и за њих се бринуо *јако в истину тежар добри)* и те-жатељ (у јеванђељима).

Повеље и закони не познају ове термине; зависни земљорадници или су обухваћени апелативом *љу-ди, црквени људи,* или се именују посебним изра-зима *(меропси, парици)* који их одвајају од других подложних категорија. С друге стране, глагол те-жати, тежити (радити, обрађивати земљу, орати, вр-шити работу) готово да је немогуће избећи у одред-бама о работама зависних слојева. Из исте породице речи срећу се придеви тежан - нетежан, тежатан -нетежатан (обрађен - необрађен, за земљу) и имени-ца теговиште у значењу ораница, њива (синтагма *пасишта и теговишта* одражава двојство пашњака и ораница, катуна и села, пастира и тежака).

У библијским текстовима именицом тежак (те-жар, тежатељ) преводи се грчка реч уесоруб$, ређе ерусстгЈб. Ову улогу, међутим, далеко чешће врши термин делатељ. И ван Светог писма његова пре-моћ је очевидна - у Земљорадничком и Јустинија-новом закону, у Синтагмату Матије Властара уе-сорубб се увек преводи са делатељ.

ЛИТЕРАТУРА: Р. М1к1оз1сћ, *Бехгсоп,* 1026-1027; *Кјестк ЈА2ТЈ,* **з.у.** *1егак, 1егаг, гегагап, гегаИ;* Р. 8кок, *ЕНто1о§ђ'зкг гјестк,* з.у. *1е%пиП.*

Ђ. Бубало

ТЕЛОС в. *Харач.*

ТЕПЧИЈА - назив дворског и провинцијског функционера. Дворани са титулом тепчије постоја-ли су у Хрватској још у другој половини XI века, док се у Србији и Босни помињу тек у првој поло-вини XIII века, што не значи да нису постојали и раније. Истовремено са тепчијом у Хрватској је по-стојао и *тепчица,* који је вероватно своју службу вршио у жупи, а не на владаревом двору. У Босни су постојале тепчије током XIII и XIV века, исто-времено их је било неколико, обично двојица или тројица. У држави Немањића правила се разлика између великог тепчије и тепчије, а постојао је и мали тепчија. Овај последњи је своју службу вр-шио у жупи или нешто већем подручју. Док је био у служби обласног господара, називао се једностав-но тепчија, за разлику од великог тепчије, који је био на владаревом двору.

Између великих тепчија и обичних тепчија ни-је постојао однос субординације, ни координација у пословима. Велике тепчије и тепчије територи-јалних господара водиле су рачуна о земљопосе-дима својих господара, тачније о земљопоседима српског краља или неког удеоног кнеза, док су ма-ле тепчије водиле рачуна о земљопоседима у поје-диним жупама. Пошто у Босни није дошло до пре-велике централизације власти, тепчије су постојале у бановинама Босни и Усори, вероватно у Доњим Крајима, а свакако у Хумској земљи, када је ушла у састав босанске државе. Било да су тепчије врши-ле своју службу на владаревом двору или на двору територијалног господара, ови достојанственици се појављују приликом разграничења између вла-дарских и осталих поседа. Имају своје помоћни-ке или службенике који им помажу у пословима. Тепчије се појављују и у судским споровима, веро-ватно око земљопоседа. Достојанство великог теп-чије угасило се у Србији пре Душановог круниса-ња за цара, а у Босни крајем XIV века.

ЛИТЕРАТУРА: М. Благојевић, *Тепчије у сред-њовековној Србији, Босни и Хрватској,* ИГ 1-2 (1976) 7-47; М. Благојевић, *Државна управа,* 25-30.

М. Благојевић

ТЕСТАМЕНТ (лат. гезгатепшт = завештање, опорука) - свечана изјава последње воље којом оставилац именује једно или више лица за своје наследнике. Редактори српских правних зборника за тестамент користе речи *завештаније* и *завет,* али пошто ти изрази значе и сваки завет уопште они су често сачували и грчки термин *диатакњ* **(б1ата-^1$** = тестамент).

Прописе о тестаменту и тестаменталном насле-ђивању средњовековно српско право преузело је из византијског. Они се налазе у светосавском пре-воду Прохирона (такозвани Закон градски) и прево-ду Синтагмата Матије Властара, док у Душановом законику о томе нема ни речи. Преузети прописи одражавају основне принципе грчко-римског (ви-зантијског) права: слобода тестирања ограничена

је само такозваним нужним делом (у грчком пра-ву користи се израз фаХкгоЧа, према римском за-кону 1ех Ра1с1спа, који установљава нужни део), што значи да законита деца морају добити минимум трећину заоставштине, односно половину ако је деце више од четворо. Не прави се разлика изме-ђу мушке и женске деце, а оставилац може да сво-је наследнике искључи из наслеђа. Форма теста-мента се упрошћава а за пуноважност тестамента довољна су три до пет сведока. Византијска устано-ва *епитропи (гтхоопоС)* - извршиоци тестамента, среће се у которском Статуту и у тестаменту Ме-доја Никулина из жупе Жрновничке од 1392. годи-не *(А тому су притропи...).*

Чињеница да из средњовековне српске прошло-сти није сачуван ниједан тестамент (изузетак су пар тестамената сељака из околине Дубровника) не зна-чи да је тај правни институт Србима био непознат. У Душановом законику и повељама срећемо формула-ције *за душу отдати* и *за душу под цркв записати,* што одговара праву тестирања. Непосредни пода-так о слободи тестирања налази се у повељи којом 1428/29. деспот Ђурађ Бранковић потврђује башти-ну челнику Радичу *(записавши му у свои диатас...).*

ЛИТЕРАТУРА: А. Соловјев, *Законодавство,* 133-140; И. Синдик, *Комунално уређење Котора од дру-ге поповине XII до почетка XV стопећа,* Београд 1950, 133-135; 2. ВијикНс, *Ргаупо игеф'епје згеа⁷-пјоуекоупе Ђиа\апзке котипе,* Мкзтс 1988, 148-155; С. Шаркић, *Средњовековно српско право,* Нови Сад 1996, 95-96.

С. Шаркић

ТЕФТЕР в. *Дефтер.*

ТЕХНИТАРИЈЕ *п.Занати.*

ТИМАР - земљишно добро, са кога је годишњи приход био мањи од 20 000 акчи, а чије је уживање било условљено војном службом тимарника и одр-жавањем унутрашње безбедности и надзором над становништвом које је живело на тимару.

Тимарски систем, настао у селџучком периоду, почео је да се развија у Анадолији у XI веку, а врху-нац организованости достигао је у време султана Сулејмана I, који му је дао коначни облик. Ширећи границе свога царства, Османлије су уводиле ти-марски систем тамо где су систем поделе земље на санџаке, османски закон и османска администра-ција ухватили снажне корене. Тимарски систем је настао из неопходности да се велика царска војска одржава на основама средњовековне привреде. Ус-постављању тимарског система у новоосвојеним провинцијама претходио је детаљни попис обла-сти, којим су до детаља бивали утврђени сви изво-ри прихода, што је укључивало и висину прихода које је било дужно да даје свако село. Пошто би бивао издвојен износ прихода предвиђен за султа-на, тј. за државну благајну, остатак је додељиван спахијама у виду тимара.

У време османског продора на Балкан, тимар-ски систем је већ био довољно развијен, па се њего-ва успостава вршила брзо и енергично. Његову ус-поставу олакшала је чињеница да су Османлије на Балкану затекли систем *пронија* (в.), које су, без ве-ћих потешкоћа, претворили у тимаре. Османски фе-удализам се разликовао од европског, али су прагма-тични Турци у њега уградили поједина решења и искуства која су затицали у новоосвојеним обла-стима, а која су погодовала њиховим интересима.

Тако је, на пример, у Смедеревском санџаку се-дамдесетих година XV века било 10 зеамета и 176 тимара. Висина прихода са тимара износила је од 200 до близу 20 000 *акчи* (в.). Више од 70% свих тимарника овог санџака уживало је тимаре чији је годишњи приход био мањи од 4 000 акчи. Најброј-нија је била група тимарника чији је приход са ти-мара износио између 1 000 и 2 000 акчи (око 30%).

У следећим деценијама очигледна је тенденци-ја уситњавања тимара, вероватно услед потребе за бројнијом спахијском коњицом, па је четрдесет го-дина касније, по попису из 1516. године, ова област била подељена на 13 зеамета и 219 тимара. Највећи број тимара убележен је у нахији Ниш - 75, а најма-ње у нахији Маглич, свега 11 тимара.

Основа на којој је почивао тимарски систем би-ла је установа миријске земље, тј. сва обрадива зе-мља је била проглашена царском земљом, и била је власништво државе. У османском феудализму није било места за приватну својину, сем у виду мулкова, слободних имања и вакуфа, чији је ста-тус султан могао по свом нахођењу да санкциони-ше или измени. Раја која је живела на тимару имала

је право на наследни земљишни посед - баштину, али се баштина није могла продавати, поклонити, заложити или сл. Тако је 1528. године, на пример, око 87% земље у Османском царству имало статус мирије. Услед све веће потребе за бројнијом спа-хијском коњицом, држава је експроприсала вели-ке површине земље, али је крајем XVI века почела да губи контролу над миријском земљом, што се у савременој историографији сматра једним од глав-них узрока пропасти Османског царства.

У тимарском систему, право на земљу уживали су држава, спахије и сељаци који су је обрађивали. Спахија који је држао тимар није добијао земљу у власништво, већ му је држава, као надокнаду за вр-шење одређене војне службе, уступала право да од раје прикупља одређен износ државног прихода. С престанком вршења службе, престајало је и његово право на уживање додељеног му тимара и прихода са њега. Спахији који седам година не би вршио своје војничке дужности, биле би наметнуте фи-скалне обавезе, као и свој другој раји. Синови пре-минулих спахија добијали су на уживање тимаре сличне тимарима својих очева, уз обавезу преузима-ња очеве службе. Ако је, на пример, умрли распола-гао тимаром са приходом између десет и двадесет хиљада акчи, његов најстарији син би добио тимар са приходом од четири, а други син са приходом од три хиљаде акчи.

Тимари су се добијали на молбу војног старе-шине. Свим поседницима тимара, као и свим кори-сницима одређених привилегија и права одмах су издавани документи (берати, писма, тезкере, хуџети или темесући) о њиховим правима и привилегијама. Указе о постављању тимарника - берате, у већини случајева је издавао сам врховни господар земље -султан, сем у пограничним областима, где је то пра-во имао и санџак-бег, у циљу унапређивања одбра-не и боље насељености земље. Услов за добијање тимара била је припадност војној класи, док је ра-ји таква могућност била ускраћена. Син је постајао војник само ако му је отац био припадник војничке класе или султанов или бегов роб (в. *склав).* При-падност војничкој класи Османлије су признавале и оним лицима која су имала своје феудалне посе-де пре османског освајања њихових области, па су тако многи хришћани постали спахије - уживао-ци тимара. Тимари су додељивани и дворским или државним службеницима, као вид плате или пен-зије.

Тимари су се делили на „слободне" и „несло-бодне". У „неслободне" тимаре спадали су они са малим годишњим приходима: спахијски и џебелиј-ски тимари, тимари тврђавских поседа и соколара. Сви остали тимари су били „слободни" - то су би-ли поседи са већим или мањим имунитетним пра-вима које је додељивао владар. Мањи тимари има-ли су управни имунитет, већи и економски, али ни једни ни други нису уживали судски имунитет. Се-ла на „слободним" тимарима уживала су терито-ријални имунитет (тур. зегће5Т1уеТ), а становници ових села уживали су лични интегритет у односу на државне и управне органе, што им је било га-рантовано владаревом писменом гаранцијом. При-мер слободног тимара је добро које је у области Браничева седамдесетих година XV века уживао браничевски сер-аскер, чувени акинџијски коман-дант и потоњи смедеревски санџак-бег Али-бег Михалоглу. Његов тимар у области Браничева, са кога је приход износио 22 338 акчи, обухватао је два села и две мезре са 333 породице и 8 удовичких домаћинстава. У тимар Али-бега били су укључени и приходи од дажбина које је плаћала војнучка ре-зерва, њих 145.

ИЗВОРИ: Н. НасШће**§1с**, *Казргауа АИ-Саша гг бо/гје о Итагзкој ог^атгасгјг и XVII зЩеси,* 02М 2 (1947) 139-206; О. Војашс, *Тигзкг гакопг г гакожкг ргоргзг гг XV г XVI уека га зтеЈегеузки, кгизеуаски /уМгпзки оо\азХ,* Вео§гас1 1974, 170.

ЛИТЕРАТУРА: *Izlam ЕтгШореаЧзг,* 1зтапћи1 1964; Н. 1па1с1к, *ТНе МШШе Еаз{ and[1] гНе ВаТкат ипЈег Ме Оиотап Етргге,* 1псНапа ГЈтуегзЈту Тигк1зћ бтисИез ап<Ј ТигИзћ Мјшзтгу оР Сиђиге Јо1пТ бепез, уо1. 9, В1оогшп§Топ 1993, 137-161; О. **2лгојеу1с,** *8Шја роа[1] Шгзкот уШзси,* Рагаг 1995, 19-22; *ИНЈИ,* Бе-оград 1960, 67-72.

Е. Миљковић-Бојанић

ТИПИК (грч. **ттш1кбЧ>, б1ата^1$)** - књига која садржи систематска упутства о начину и редосле-ду богослужења у православној цркви. Зове се још и црквени устав. Типик прописује начин на који се спајају делови минеја, триода и октоиха током дневног циклуса богослужења, и то за сваки дан и месец током године. Први, општи део типика, садржи упутства за богослужење у васкрсне, сед-мичне и суботње дане. Други део садржи упутства

о измењивим песмама и о поретку богослужења према минејском циклусу, као и о богослужењу у време посног и цветног триода. Трећи део пред-ставља допуну за прва два дела; ту су дата упут-ства о измењивим песмама које се поју током го-дишњег и седмичног круга, а дате су и саме те песме (тропари, кондаци, ипакоји, ексапостилари, светилни, троични, прокимени). На крају типика налазе се храмовне главе, пасхалија и луновник. Типик може садржати и упутства о храни за све хришћане, а посебно за монахе.

У првим вековима хришћанства није било чвр-сто установљених прописа који би регулисали одви-јање богослужбеног чина. Готово свака област или већа монашка заједница имала је своја посебна пра-вила, али су постојале и неке заједничке одлике. Према предању, најстарији типик настао је у лаври Св. Саве Освећеног (Палестина) у VI веку и познат је као *Палестински* или *Јерусалимски.* Рукопис овог типика нестао је у време Хозројевог освајања Је-русалима и пустошења Савине лавре (614); њега је по ослобађању града поново, према сећању, уста-новио патријарх Софроније (умро 638). Јерусалим-ски типик допуњавали су и прерађивали Јован Да-маскин и Козма Мајумски (VIII век) и Марко, епископ града Идрунта у јужној Италији (X век), који је унео одредбе о начину вршења службе у да-не када се прославља више светаца. Јерусалимски је временом потиснуо друге типике. И у другим ве-ликим монашким заједницама или великим црква-ма развијали су се посебни типици, нпр. у Великој цркви (Св. Софији), Студитском и Евергетидском манастиру (сви у Цариграду). Јерусалимски типик је, како су показала истраживања у области литурги-ке, утицао и на њихово формирање и развој. По-следња реформа Јерусалимског типика извршена је у Цариграду, старањем васељенског патријарха Фи-лотеја Кокина (1354-1355, 1362-1376).

Први архиепископ аутокефалне Српске цркве св. Сава саставио је Карејски типик (1199. године за Карејску испосницу на Атосу), Хиландарски (1200-1207) и Студенички (1207-1215). Сва три ова типика припадају тзв. ктиторским типицима, што значи да су наменски састављани за употребу у сасвим одређеном манастиру. Непобитно је утвр-ђено да су сва три Савина типика заправо прераде типика цариградског Евергетидског манастира. Осим ових Савиних, није сачуван ниједан други српски типик из XIII века, што умногоме огранича-ва наше познавање литургијске праксе у Србији тога времена. Опште је прихваћено мишљење да је у Србији током XIII века у употреби био Сту-дитски типик. У недовољно проученој рукописној грађи (минејима нпр.) има, међутим, сасвим одре-ђених индиција да је Евергетидски типик далеко више утицао на богослужење у Српској цркви не-го што се до сада претпостављало.

У Србији су у првој половини XIV века били на-чињени преводи двеју различитих редакција Јеруса-лимског типика. Први превод начињен је 1318-1319. године старањем архиепископа Никодима (Никоди-мов типик, изгорео у старој Народној библиотеци); друга редакција преведена је у Хиландару 1331. го-дине (Романов типик). Увођењем Јерусалимског ти-пика у употребу у Српској цркви извршено је оса-времењивање литургијске праксе према обрасцима који су већ увелико преовладали у Византији.

Термином типик могу се означавати и правила нецрквеног карактера. Познати су тзв. *типици за справљање мастила* - упутства за прављење боја које су се користиле приликом писања или сликања.

ЛИТЕРАТУРА: М. Лисицин, *Первоначалшип славнанорусскип типикон.* Историко-археологиче-ское изследование, С-Петербург 1911; *Списи св. Са-ве.* Изд. В. Ћоровић, Београд - Ср. Карловци 1928; Р. М. Грујић, *Палестински утицаји на св. Саву при реформисању монашког живота и богослужбених односа у Србији,* Светосавски зборник I, Београд 1936, 279-312; Л. Мирковић, *Скитски устави Св. Саве,* Браство 28 (1934) 1-16; Л. Мирковић, *Хилан-дарски типик,* Годишњица НЧ 44 (1935) 188-218; Л. Мирковић, *Романов типик,* Зборник МС ДН 13-14 (1956) 47-60; Л. Мирковић, *Типик архиепископа Никодима,* Богословље 1-17, 1 (1958) 69-86; Л. Мир-ковић, *Православна литургика* I, Београд 1982, 142-146; П. Симић, *Прилог проучавању генеалогије Ро-мановог типика,* Библиотекар 20, 6 (1968) 433-444; П. Симић, *Рад светога Саве на осавремењавању богослужења у српској цркви,* у: Свети Сава. Споме-ница поводом осамстогодишњице рођења 1175-1975, Београд 1977, 181-205; В. Радосављевић, *Тех-ника старог писма и минијатуре,* Београд 1984; *Ка-рејски типик светога Саве,* Изд. Д. Богдановић, Бе-оград 1985; М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве,* Горњи Милановац 1986; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 345-348.

Т. Суботин-Голубовић

ТИСУЋНИК (**тмсоушт**^никк.) - старешина над хиљаду људи, виши војни заповедник, пред-ставник горњих редова владајућег слоја. Среће се у писаним споменицима пре свега као књижевни тер-мин, не означавајући одређено звање превасходно у војној организацији средњовековне Србије. Јако је раширена његова употреба у библијским тексто-вима, нарочито у Апостолу, где симболизује више војне старешине. Ђ. Даничић у преводу Старог за-вета задржава термин тисућник, док га Вук у но-возаветним књигама замењује војводом (опет као књижевни израз). Из Светог писма овај термин је као позајмљеница прешао у дела Доментијана и Теодосија.

Код Доментијана увек се јавља у оквиру ширег израза *десетници и петидесетници и сатници и тисуштници.* У овом облику израз дословно одра-жава декадни систем војног организовања који је практикован у римској и византијској војсци. Од три пута, колико га Доментијан користи, за један је сигурно утврђено да је део ширег библијског цита-та у Житију св. Саве - II Мојсије 18, 24, 25 (у Библи-ји се среће још у два наврата: II Мојсије 1, 15; на грчком му одговара **%1Х1ар**%ог)$ кш екатаутархог>$ кш л:еугг)когп;арх,ог)$ **ка1** бекабархргк). У друга два случаја, Доментијан га употребљава да означи државне достојанственике, властелу учеснике са-бора, у склопу ширих готово истоветних целина, једном у Житију св. Симеона, а други пут у Житију св. Саве. Разбокореном књижевном изразу и обил-ним цитатима из Светог писма склони Доментијан посегао је за овим обликом не би ли код читаоца створио што уверљивију слику (племенито и вој-ничко нераскидиво су повезани). Утиску значаја учесника сабора доприноси ефекат градације којој Доментијан прибегава полазећи у набрајању од ни-жих чинова (мада је у Библији распоред обрнут). По свој прилици, декадни систем је нашао своје ме-сто у изворној грађи пре као литерарна позајмље-ница из Светог писма него као стварни одраз војне организације Срба XII и XIII века, тим пре што је је-дино посведочен код песнички расположеног До-ментијана. Свакако да се могућност постојања де-кадног војног система у средњовековној Србији не искључује, али се Доментијанова житија не могу користити као потврда његовог постојања.

У многоречивим описима учесника државних сабора Теодосије се, насупрот Доментијану, одлучу-је у два маха у Житију св. Саве за *ипате и војво-де, тисуштнике и сатнике.* Тисућник се и овде ја-вља као део књижевног украса, а не као стварно звање. Теодосијево ослањање на Библију је тако-ђе неспорно јер се, изузев случајева који су Домен-тијану послужили као узор, тисућник, готово по правилу, појављује у књигама Светог писма уз сат-нике (увек као књижевни израз за више и ниже вој-не заповеднике). Изузимајући *сатника* (в.) који је означавао стварно, документима потврђено звање, термини десетник (само код Доментијана и наве-деним местима у Библији), педесетник (код Домен-тијана и на више места у Старом завету) и тисућ-ник, у сачуваним сведочанствима не сежу ван међа литерарних израза.

ИЗВОРИ: *Живот светога Саве,* написао До-ментијан (= Теодосије), изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 36, 141; *Живот светога Симеона и светога Саве,* написао Доментијан, изд. Ђ. Даничић, Бео-град 1865,28, 152, 322.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 72; II, 106; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, * 179-182; Ст. Станојевић - Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима,* Пос. изд. СКА 89, Београд 1932, 202, бр. 616; *БезеШг,* УЕ 2, 474 (В. Теоаогоу1с); А. Уе5е1шоУ1С, *Уојзка и зге^pјоуекоупој 8Шјг,* У10 1-2 (1994) 386, 388.

Ђ. Бубало

ТИТУЛЕ - **1.** Није позната титула најстаријих српских владара. Византијски цар Константин Пор-фирогенит назива их архонтима. Порфирогенит двоји *старце жупане* (в.) и *архонте* (в.) али не зна се шта ова титула значи у преводу, пошто су за ца-ра писца и бугарски канови архонти. За словенске главаре старији византијски писци условно кори-сте титулу *краља* (в.) (ртј^), преузету од латинске речи гех. Тек од XII века у византијским списима ја-вља се титула *великог жупана* (в.) (арх1^,огшаЧ>о$, це'уа$ *^оупауоч).* Када су жупани признали или били приморани да признају власт једног, можда најстаријег поглавара, могла је да настане титула великог жупана коме су били подложни жупани и кнезови као удеони господари. Титулу великог жу-пана носили су српски владари све до 1217. године. У српским земљама она је била угледно владарско достојанство. Пошто је потиснуо брата Стефана Немањића, Вукан се одрекао краљевског звања зет-

ских владара и са престолом преузео владарску титулу оца и брата. Касније се спомиње као *вељи кнез.*

Предање је прославило босанског владара Ку-лина и његову титулу: *За Купина бана и добријех дана.* Међутим, *велики бан* је званична титула Ма-теја Нинослава. Он је *по милости божијој велики бан босански.* Исту титулу озваничио је печатом којим је потврђивао исправе. Стјепан Котроманић је знатно проширио Босански Банат, али његову вла-дарску титулу не уздиже атрибут *велики.* Он је само *бан Стјепан, син господина бана Стјепана.* И ње-гов наследник Твртко I Котроманић све до круниса-ња за краља, носио је титулу *бана* (в.).

Међу словенским народима који су се развијали под византијским духовним утицајем, једино су Срби прихватили краљевско достојанство. Било је то доба после IV крсташког рата и латинске вла-давине у Цариграду. Велики жупан Стефан Нема-њић добио је краљевску круну од папе. Западног је порекла и титула *младог краља* (гех 1ишог) која је преузета из Угарске. Означавање престолонаследни-ка титулом *младог краља* (в.) добро је дошло у сре-дини где се још није усталило начело прворودства. Обе ове титуле одржале су се и после крунисања Стефана Душана за цара.

Иако је Српско царство кратко трајало, четири Немањића носила су царску круну: Стефан Душан, његов син и наследник Стефан Урош, Душанов по-лубрат Симеон, Симеонов син и наследник Јован Урош. Као цареви они су стекли право да додељу-ју највиша византијска достојанства: *деспота* (в.), *севастократора* (в.) и *кесара* (в.). Звучна визан-тијска звања засенила су домаће титуле српске вла-стеле. И краљевска круна изгубила је на сјају, али се одржала и надживела Царство. Краљеви су у Цар-ству добили улогу савладара. Душанов син *млади краљ* Урош крунисан је 1346. године за краља, те је као краљ и очев савладар формално-правно упра-вљао старим српским земљама које су се простира-ле између Дунава, Скопља и Јонског залива. Цар Урош је 1365. године уздигао Вукашина Мрњавче-вића за краља и савладара, а после слома на Ма-рици, Урошев савладар, опет формално-правно, по-стао је краљ Марко (од 26. септембра 1371. до 2. или 4. децембра 1371). Српски обласни господари нису ни помишљали да признају власт краља Мар-ка који је све до погибије 1395. остао верни тур-ски вазал.

На баштину Немањића полагао је право босан-ски бан Твртко I Котроманић. Он се 1377. круни-сао за краља *Срба и Босне.* Природно, нову владар-ску титулу прихватили су и Твртковi наследници. Краљеви *Срба и Босне* преузели су од Немањића и владарски придевак Стефан, а Дубровчани су им све до пада Босне плаћали Светодмитарски или *срп-ски* доходак.

2. Слабљење централне власти и расуло српске државе, до темеља је пореметило хијерархијску ле-ствицу, посебно у старим српским земљама, где се нису додељивала висока византијска звања. Раније скромне титуле кнеза и жупана, феудални моћници су уздигли до владарског достојанства. Овде је пре свега реч о кнезу Војиславу Војиновићу, жупану Николи Алтомановићу и кнезу Лазару.

Владарски ранг стекла је титула *господин* (в.) којом је започео и завршио политичку каријеру Вук Бранковић. У новоосвојеним крајевима самостално су иступали великаши са највишим византијским звањима. Последњи Балшић је истицао да је *по ми-лости Божијој дука велики и господар земљи зет-ској,* а Иван Црнојевић се потписивао као *госпо-дар зетски.*

Обласни господари у Босни најчешће су *војводе* (в.) или велике војводе (Сандаљ Хранић, Радослав Павловић). Они најмоћнији присвајали су више ти-тула. Хрвоје Вукчић био је истовремено *херцег* (в.) или дука, велики војвода и кнез, а Стјепан Вукчић Косача херцег, велики војвода, господар и кнез.

3. Природно, бројније су титуле представника централне и локалне управе. Удеони кнезови и жу-пани признавали су власт великог жупана. Према Доментијану *власти* великог жупана били су де-сетници, педесетници, *сатници* (в.) и *тисућници* (в.). Теодосије у *благородне* убраја ипате, војводе, тисућнике и сатнике.

Међу звањима која упућују на декадни војни систем, познат у римској и византијској војсци, до-кументарна грађа потврђује само звање сатника *Цигћа веШсиз* великог жупана Стефана Немање). Развитком државе јављају се титуле *казнаца* (в.) и великог казнаца, *тепчије* (в.). Велики казнац убирао је владарске приходе, а велики тепчија се старао о владарским поседима. Казнац и тепчија су обавља-ли сличне управне послове за своје господаре, ко-ји су управљали удеоним областима. *Челници* (в.) су били заповедници утврђења, али владар им је пове-равао послове различите садржине.

Из Византије су преузете титуле *протовести-јара* (в.), *логотета* (в.) и *кефалије* (в.). Протове-стијар је водио фискалне послове, логотету је била поверена организација владарске канцеларије и не-ки црквени послови, док је кефалија као заповедник града (локални кефалија) или заповедник ширег подручја (општи кефалија) стајао на челу свих вој-них и цивилних послова. Звања протовестијара и логотета налазимо и у служби Котроманића.

Веома су честе титуле кнеза и жупана, посеб-но у средњовековној Босни, где „не бјеше властели-на који не би био кнез ако није био војвода или жу-пан" (Ђура Даничић).

4. Велики слуга, *слуга* (в.), *пехарник* (в.) и *ста-вилац* (в.) су дворске титуле. Управник двора нази-вао се *двородржица* (в.), односно *дворски* или *двор-ски кнез* на двору Котроманића. У држави српских деспота.двородржицу је потиснуо челник испред кога се налазио само велики војвода.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Византијски чи-нови и титуле;* К. Јиречек, *Историја Срба* II, 10-28; М. Благојевић, *Цржавна управа.*

Р. Михаљчић

ТКАНИНЕ (рапш, агаррГ) - један од најважни-јих увозних артикала којим су Србију снабдевали углавном Дубровчани и Млечани, али и трговци из зетских приморских градова. У Србији су тканине произвођене у оквиру домаће радиности и то од вуне, лана, конопље, можда и памука мешаног са ланом, а у неким деловима земље и свиле. Тим по-словима су се највише бавиле жене и то свих дру-штвених слојева, а за неке од њих, *сироте кудељни-це,* то је био основни извор прихода. Од вуне, у чију прераду су се укључивали и сточари *власи* (в.), прављени су вунени покривачи разних врста и де-бљина, сукно, односно *клашње* (в.) коришћено за мушка одела, гуњеве, огртаче, као и тканине за жен-ску одећу, познате из дубровачких докумената као *склавине* и *раша,* које су посредством дубровачких трговаца доспевале и на западна тржишта.

Тканине од лана, који се у Србији гајио на ве-ликим површинама, као и од конопље, имале су широку примену. Од њих су прављене кошуље, летња одела, чаршави, покривачи и друго. Сирова свила се производила на поседима манастира Деча-на и Светих арханђела код Призрена, и у виду чау-ра и свилених нити преко Дубровника извозила у Венецију, а део је прерађиван у тканине. Већ пр-вих деценија XIV века помиње се српска свила (зега 8с1ауопебса) с којом Дубровчани тргују.

Домаћа производња није могла да задовољи по-требе свих слојева становништва, па се тканине од најранијег времена увозе. У почетку за потребе двора и цркве, а касније и свих који су могли да их купе. То су пре свега биле скупоцене тканине поре-клом са Истока или Запада. Источне земље - Пер-сија, Сирија, Предња Азија, затим Византија, би-ле су познате по производњи свилених тканина: броката, дамаста, велура протканих златним нити-ма (рапс-аип), али и обичне лагане свиле. Са Исто-ка се производња проширила на јужну Италију, за-тим Тоскану и Ломбардију. На Западу - у Енглеској, Француској, Холандији, а од XIII века и у Италији, производе се најфиније вунене тканине, које сра-змерно рано доспевају и у Србију. Прве вести о то-ме су из четврте деценије XIII века, кад дубровачка влада поклања српском краљу Владиславу 50 ла-ката *скрлета чистога и чрленога.* Скерлет се као роба коју Дубровчани могу слободно да продају широм Србије помиње не само у повељама које су им издавали српски владари, већ и у Душановом законику. Под тим су подразумеване разне врсте тканина тамноцрвене боје, почев од оних најква-литетнијих (5саг1еН де ^гапа г1т), које се означава-ју као *велики скерлет,* до обичнијих за које се кори-сти термин *мали скерлет.* Поред великог и малог скерлета, у дубровачком Статуту се међу тканина-ма које се припремају у балама ради извоза помињу још фландријско сукно из Ипра, француско из Ара-са, Монтреа, Камбреа, италијанско из Вероне, Ман-тове, Фиренце, пурпурне тканине из Византије (о1о-уеп, о1осНш, тагагеП), брокати проткани златом (уасего, пасего), обична свила, лагана памучна тка-нина *фустан* и на крају, платно од лана и конопље као домаћи производ или увоз из српских земаља.

Скоро све ове тканине продаване су и на тргови-ма по Србији, а владари су их понекад набављали и на страним тржиштима. Краљ Душан је 1332. у Ве-нецији купио 69 бала сукна (рапш), без сумње нај-бољег квалитета, појасеве, украсне траке, сребрно прсуђе и друго, а следеће године у Дубровнику тка-нине у вредности 6 000 перпера, које су потицале из Венеције. Мада се не наводи врста тканина, може се претпоставити да су то биле разне врсте свиленог броката протканог златним нитима - аксамити, уа-

сега, велути, затим чоха (челуни), скерлет, сомот (бархам), балдахин (рапт 51001), које су у то вре-ме биле предмет спорова не само између цариника и дубровачких трговаца, него и са самим владари-ма, који су, повећавајући царину, настојали да изву-ку што већу добит од продаје ових драгоцених ар-тикала.

У Србију су скупоцене тканине стизале и као поклон владарима, касније и обласним господари-ма, обично у свечаним приликама, али и као сред-ство којим су Дубровчани покушавали да обезбе-де мир или пак остваре неке од својих жеља, које су најчешће биле везане за куповину српских тери-торија под што повољнијим условима.

О великој потражњи тканина сведочи и чиње-ница што су каравани натоварени овом врстом робе пристизали у Србију током готово читаве године, а неки од њих су бројали и преко сто коња. То потвр-ђује и одлука дубровачке владе из 1407. године ко-јом се дозвољава да се путем кроз Зету за Трепчу, Приштину, Ново Брдо и Рудник извезе 251 товар тканина и 38,5 товара остале робе, што је био само део годишњег промета. Дубровчани су тканине углавном набављали у Венецији, која је била нека врста складишта за тканине из западноевропских земаља и Италије, а тамо су слали племените ме-тале и другу робу из залеђа.

И кад је у Дубровнику 20-тих година XV века отпочела мануфактурна производња сукна које је по квалитету било најближе млетачком, њихово ин-тересовање за ово тржиште није опало, јер су ту могли да набаве све оно за што је српско тржиште било заинтересовано, а што они нису производи-ли. То су пре свега биле оне тканине од којих су владари и властела шили своја свечана одела, *сви-те* (в.) које су, како су једном приликом сами исти-цали, плаћали товарима злата и товарима сребра, којима је Србија обиловала.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 411, 420, 471, 639, 692, 698, 699, 701; Љ. Стојано-вић, *Повеље и писма* I, 18, 19, 36, 37, 149, 150, 199, 200, 209, 210, 219-221, 236, 267-269, 386, 462^166, 497, 498, 545, 546; Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи,* 19, 20, 25-27, 30, 31, 132, 133, 135, 138, 141-144, 163-165, 170, 171; Н. Радојчић, *За-коник,* 65, 122; Н. Радојчић, *Закон о рудницима де-спота Стефана Лазаревића,* Београд 1962, 54.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 194, 241, 242; V. Нап, *Га сиһиге ma1ene11e д.ез Ва1-кат аи тоуеп а%е а ггауегз 1а З.оситеШаИоп Јез Агсһгуез де Иийгоутк,* Ва1сатса 3 (1972) 157-193; *Историја примењене уметности код Срба,* Бео-град 1977, 283-290 (Д. Стојановић); Р. Ћук, *Извоз свиле из Цубровника у Венецију у XIV веку,* ИЧ 28 (1981) 17-25; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине упри-вреди средњовековног Цубровника,* Београд 1982, 6-18, 24-85; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку,* Београд 1986, 117-129; С. Мишић, *Гајење и прерада лана и конопље у Србији ХГ7-ХУ1 века,* ИЧ 39(1994) 45-57.

Д; Динић-Кнежевић

ТОВАР в. *Мере и тегови.*

ТОЛКОВАНИЈЕ (тумачење, егзегеза) - посе-бан жанр византијске књижевности, а предмет му је Свето писмо. Главни задатак *толкованија* је да по-учи, па тек онда и да тумачи садржај библијских текстова. Због тога оно има све стилске одлике ре-торског састава. У средњем веку су веома била по-пуларна тумачења и беседе Јована Златоустог на разне библијске књиге, тумачења охридског архие-пископа Теофилакта јеванђеља по Матеју, Марку, Луки и Јовану. Атанасије Александријски тумачио је Псалтир, а Теодорит Кирски саставио је тумаче-ње Песме над песмама. Тумачила су се и дела поје-диних црквених отаца и византијских писаца (Гри-горија Богослова, Дионисија Ареопагита). Могле су се тумачити и поједине молитве или неки сти-хови издвојени из већих литургијских целина. Тол-кованије у ужем смислу има за циљ да разјасни смисао одређених места у тексту, најчешће фило-зофско-рефлексивног карактера.

Тумачења су се преводила на словенски језик. Странице рукописа који садрже дела са тумачењи-ма обликоване су тако да се већ на први поглед ја-сно уочи о каквом је тексту реч; основни текст је обично исписиван крупнијим словима, а за тума-чење се остављао посебан простор.

У српском рукописном наслеђу *тумачења* мо-гу постојати као засебне целине, а могу бити и са-ставни део неког обимнијег зборника. Тако је нпр. сачуван већи број рукописа са *Тумачењем Апока-липсе* Андрије Кесаријског (Пљевља, манастир Св. тројица, бр. 46, прва четврт. XV века; Пећ 99, по-

следња четврт. XVI века; Београд, Музеј СПЦ 325, XVII век). У рукопису Дечани 91 (крај XIV - поч.
XV века) сачувано је *Тумачење књиге о Јову.* Ту-мачења старозаветних и новозаветних књига чији је аутор Јован Златоусти сачувана су у великом броју преписа: Музеј СПЦ/Грујић 222 *(Тумачење деда апостолских и саборних посланица,* трећа четврт.
XVI века), Дечани 83 *(Тумачење Књиге постања,* друга четврт. XV века), Музеј СПЦ 100/ Крушедол Ж V 74 *(Тумачење Матејевог јеванђеља,* XV век). Матејево јеванђеље тумачио је и охридски архие-пископ Теофилакт; рукописи: Дечани 22 (прва тре-ћина XV века), Савина 18 (почетак XV века). У хиландарски рукопис бр. 391 (крај XIV века) укљу-чена су и Јованова и Теофилактова тумачења. *Тума-чење псалтира* Атанасија Великог много се читало у средњем веку, о чему сведочи већи број сачуваних српских рукописа, и то почињући од XV века: Де-чани 50 и 51, Савина 17, Хиландар 116 и 117.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Словенски пре-вод слова Григорија Богослова са тумачењима Ни-ките Ираклијског,* Прилози КЈИФ 35, 1-2 (1969) 81-91; Ђ. Трифуновић, *Тумачење „Песме над пе-смама" од Теодорита Кирског у преводу Констан-тина Философа,* Зборник МС КЈ 2 (1971) 86-105; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 348-350; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XII-
XVII века),* Београд 1982, 120-121; *Тумачење,* у: Речник књижевних термина, Београд 1992[2], 8 87 (Д. Богдановић, С. Грубачић).

Т. Суботин-Голубовић

ТОП - Ватрено оружје, првобитно јединствено, брзо је подељено на топове и пушке. Топови су по димензијама, калибру и тежини били већи од пу-шака. Почетак употребе ватреног оружја везан је за XIV столеће. Прве вести о томе су из Женеве 1313. године. Први топови из XIV века били су израђе-ни од гвоздених дуга, које су се спајале као и дуге код буради, а затим би се учвршћивале помоћу гво-здених обруча. Топ је био на једном или на оба кра-ја отворен. Када је био отворен само на једном кра-ју, онда се пунио спреда, а када је био отворен на оба краја пунио се одостраг. За паљење топа посто-јао је на цеви отвор зван фаља. На нашем подручју, током средњег века, предњи део топа, који је слу-жио за уметање камених или гвоздених кугли, звао се Тготћа а задњи, који је служио за барутно пуње-ње, саппопе. У време Деспотовине за топове је упо-требљаван термин *праште,* док су их Дубровчани звали *бомбарде* и *бумбарде.* Мањи топови су ка-сније називани бомбардела или бомбардета. Лаки малокалибарски топови звали су се спингарда. У ову категорију улазили су тарас, пушка или пушкон, серпентина и цербатина. Назив за пушку био је у Дубровнику **5Со1ореТ1,** 5сћгореТ1, док се реч пушка помиње тек 1445. године. Изгледа да је топове по први пут у Србију увео кнез Лазар у време борби са Николом Алтомановићем 1373. године и то пре-ко Дубровника, где су се топови почели произво-дити око 1351. године. Топови су у српским зем.ља-ма били у употреби све до пропасти Деспотовине.

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *Прилози за историју и развој ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама,* Глас СКА 161 (1934); Г. А. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Цубров-нику,* Београд 1957; А. Дероко, *Најстарије ватре-но оружје у средњовековној Србији,* Глас САНУ 246 (1961) 15—40; В. Ретгсмс, *О уаггепот огигји Ии-ћгоутка и ХТУуеки,* **^ебшк** Уојпо§ тигеја 15 (1969); Ђ. Петровић, *Ватрено оружје на Балкану уочи и после османског освајања,* Гласник ЦМ 3 (1970).

Н. Лемајић

ТОПИОНИЧАРСТВО в. *Металургија.* **ТОПУЗ** в.

Буздован.

ТОР в. *Сточарство.*

ТОРБА в. *Бисаге.*

ТОРОВИНА в. *Сточарство.*

ТРАВНИНА - дажбина која се плаћала за ко-ришћење туђих пашњачких површина. Могла је посебно да се плаћа за коришћење *планина* (в.), од-носно планинских пашњака, за коришћење *зимо-вишта* (в.), односно зимских испаша, за коришћење

забела (в.), као и за коришћење било којих пашњач-ких површина. У сачуваним изворима за травни-ну се наглашава да је *законита* и по правилу не одређује се њена висина. Није то било ни једно-ставно, пошто је износ травнине зависио од про-менљивих чинилаца, као што су број и врста до-маћих животиња, квалитет и врста пашњака. Све је то утицало на висину травнине. Према одредба-ма дечанских хрисовуља, нико није смео да користи манастирске планине без игуманове дозволе и уз утврђену цену, за коју се каже: *а цена им је од ста-да* ***2*** *овна и* ***2*** *јагњета и сир и динар.* Величина ста-да је непозната, мада се с разлогом може узети да се кретала око 100 оваца. Уколико је то тачно, трав-нина би износила 2% до 3% од стотину оваца за пашу на планинама од маја до септембра. Процена је приближна, али и реална, пошто су Дубровчани били спремни да плате 3% од вредности своје сто-ке херцегу Стефану и то за стоку која је у пролазу пасла на његовој територији. Будући да је поред планина било и других пашњака, које су сточари користили током године, то је онда висина укупне травнине могла осетно да порасте.

Право на травнину имају феудални господари појединих врста пашњака, а ако су пашњаци држав-ни, онда травнина припада владару. Господари па-шњачких површина могли су ослободити зависне људе од плаћања травине, под условом да они то надокнаде на други начин, обично неком *работом.* Владари су, по правилу, ослобађали цркве и мана-стире од плаћања травнине, али су то право кори-стиле црквене установе да травнину наплате од свих корисника пашњака. За коришћење туђих па-шњака највише су били заинтересовани Власи, Ар-банаси и властела, пошто су поседовали велика стада домаћих животиња, па се због тога најчешће од њих захтевала и наплаћивала травнина.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Цопуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Београд 1965[3], 41, 42; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 212; М. Благојевић, *Планине и пашњаци у средњовековној Србији (XIII-XIV век),* ИГ 2-3 (1966) 84-89.

М. Благојевић

ТРГ - 1. Стари општесловенски термин **(тр^п*)** који је током времена у појединим језицима добио различита значења. У основи **трмт»** значи робу, ствари које се купују и продају, па се често наво-ди упоредо са благом и купљом: *са својим благом и тргом* или *тргове и купље.* Из тих термина изве-дени су називи за трговце *тржници* од трга, а *куп-ци* од купље. Како је међу српским документима знатан број *уговора* (в.) и привилегија приморских трговаца, честа су обећања да нико не узме од њих *трга* или да се брани и чува њих *трг.* У латинским преводима уговора и у пратећим документима тр-гу у овом смислу одговарају изрази: тегсез, тег-с1тоша, тегсаНопез, гез и др.

2. Упоредо са тим значењем реч *трг* се употре-бљава и за места где се тргује, не само за повре-мене или трајне сусрете купаца и продаваца, него и за старе градове, као *трг призренски,* спомињу се *поморски тргови,* или *тргови зетски,* затим рудар-ска насеља и сланице. Стари српски документи подразумевају законита места трговања: *тргове краљевства.* У повељи краља Уроша I се изричито каже да су Дубровчани дужни да иду *на трге го-сподске,* а онај који не би ишао на трг излагао се опасности да изгуби робу: *да им се уземље купља како је и преги нуземано не шедшим на трге го-сподске.*

Легални и фискални аспект трга долази до пуног израза код већ споменутих тргова сољу, где је про-мет соли сведен на четири места: Дријева, Дубров-ник, Котор и Свети Срђ на Бојани. Из расположиве документације је видљиво да је ограничење уведе-но због наплаћивања царине, коју су често делили они који су располагали тргом и сољу и они чији су људи били купци. У Дубровнику је заступник српског владара, *кумерк краљевства ми,* учествовао у надзору и наплаћивању. И кад се после смрти ца-ра Душана тај систем распао, остало је неуздрмано начело да се со може продавати само на четири споменута места. Снага тога права се може проце-нити на примеру поступања Твртка I који је отворио два трга за продају соли, један у Брштанику, близу Неретвине делте, други у Суторини (на месту где се развио Херцег Нови). Протести Дубровчана и при-тисак са угарске и млетачке стране били су тако ја-ки да се он сам 1382. одрекао тих тргова образлажу-ћи то чињеницом: *како Цубровник има законе старе са всеми рашкими господами да у приморју не буде нигдере постављен нови трг разве на месту где јест бил постављен у првих обични трг и места.*

Како је својство *трга* зависило од наплаћива-ња *царине* (в.), односно *дохотка господског,* трг се

могао поставити и укинути. Карактеристичан је случај Душановог укидања наплаћивања царине на Требињу, која је укинута на протесте Дубров-чана. Иако је трговачки пут пролазио туда столе-ћима, а насеље у Требињу се може пратити од X века, у повељи је речено: ***да не*** (буде) ***трга на Тре-бињу како га и прежде није било.*** Реч трг је ту под-разумевала царину као и у Душановој повељи о Штипу, где ***трг*** заступа грчко фбро? (доходак, три-бут). С друге стране, трг свакако подразумева насе-ље кад се у повељама предвиђа: ***ако царство ми приходи у трг да ме почитују и дарују својом во-љом како јест подобно цара почитати а посилно-га дара и узетија да им нест.***

3. Легални статус ***трга,*** зависан од господара и његових фискалних интереса, имао је утицај на раз-вој појединих насеља, разликовао га је од других села и издвајао из аграрне и руралне околине. Као и у другим европским земљама додељивање или при-знавање статуса трга непосредно је утицало на про-цесе урбанизације. Њихова улога се донекле може сагледати на примеру нешто боље познатих трго-ва Хиландарског властелинства. У Немањиној осни-вачкој повељи трг је споменут уз другу Хочу: ***и трг туиге*** (= ту, на томе месту). Временом место је по-стало централно насеље ***хотачке метохије,*** привла-чило је трговце из Приморја, до краја средњег века имало је седам цркава. Већ за време Стефана Не-мањића добијен је у другом комплексу (Крушевска метохија) трг Книнац. Из повеље с краја XIII века сазнајемо да је трг имао утолико посебан положај што његови становници нису морали ***да ходе на вој-ску никуда,*** имали су само работу цркви: ***које им ку-пље повелеваје да носе.*** Трг је тада био под посеб-ном заштитом владаревом: ако би неко на тргу нешто узео силом морао је да врати ***самодесето*** и био би кажњен као неверник.

Ипак, у току следећих пола столећа манастир је имао тешкоћа са овим тргом. Хиландарски игуман се 1355. жалио цару и сабору: ***како им га (***= трг) ***властеле и метохијсци пресељавају на друга ме-ста и царине им од вина не давају.*** Царева пресу-да нам открива какав је био интерес манастира као господара трга. Одлучено је: ***да си поставе у ме-тохије где је драго манастиру и царину да узимају од вина што се износи и извози од трга и метохије, а од инога да се не узима у метохије тчију*** (=само) ***на тргу што се продаје како и у иних трговех по земљи царства ми.*** Ово је редак случај спора око места трга. Иако је по имену судећи трг морао би-ти у пределу села Книна (данас Клина), место тр-га се у току 160 година није усталило. Насупрот Хочи (Велика Хоча) ту се није развило знатније на-сеље. Спомената пресуда узгред открива да се насеље Пећ развило у трг, језгро патријаршијског властелинства у коме су Хиландарци добили кућу ***(покоиште*** да одседају кад долазе у Патријарши-ју), земљу и виноград. У ово место су залазили при-морски трговци, чак је крајем XIV века ту боравио и католички свештеник. Спомиње се и панађур пећ-ки (пшкИпе РесћГ).

Насеља са статусом трга добијала су временом неке особености у своме изгледу и положају. По-требе заштите у случају опасности утицале су на груписање кућа у близини утврђења, а у неким слу-чајевима су дале подстицај за накнадни настанак утврђења. Веза са градом као утврђењем дала је трговачком насељу карактер ***подградија, подграђа*** (в.) које се негде називало и ***заграђе*** (код Рудника) или ***амборија*** (в.), односно ***амборско*** код старих тр-гова из византијског времена. У случају већих и просторно разуђених рударских насеља као што су Ново Брдо или Трепча развио би се ***Цоњи Трг*** или ***Стари Трг.*** У Босни је био чест случај да се трг развије у подножју тврђаве (или се утврђење по-дигло уз градско насеље као у случају Сребрнице). Особени положај трга налазио је израза у имену: Подвисоки, Подсоко, Подборач, Подпрозор, Подо-брун, Подблагај, Подкоњиц, односно на латинском или италијанском: 5иђу150сћ1-**5оттоУ15осћ1,** 8ото-босћо1, биђШбћогасћ, **5иђу15е**§гас1, ботос-ођгип итд. Посебну занимљивост представља трг израстао уз фрањевачки манастир поред Дрине, који је име до-био по истом моделу али по звонику: Подзвоник, ботозиошсћ, а једном и сјукаб Сатрапе (заметак каснијег Зворника).

У документима приморских градова ови трго-ви бележени су тада уобичајеним називом ћог§о или тегсато. У XV веку из Угарске је дошао тер-мин ***варош*** (в.), прво за подграђе ***(у Сани Мрии и подањ варош,*** 1446), а касније за трговачке насеоби-не по целом Балканском полуострву. У тргу-насељу се некад разликовало место где се трг састајао (тег-саШт, р1атеа). Тако се у Пријепољу, које је било трг Милешеве (гогшп МШеззеиа т 1осо сНсто РгероНе), разликовао трг Пријепоља (т тегсато с!е Рпро1е). У старим градовима се такав простор назива ***тр-жиште,*** у Призрену су Которани ***на тржишти,***

на земљишту епископије подигли *воштану кућу* (в.) коју је краљ 1327. потврдио манастиру Бого-родице Љевишке, седишту епископије.

4. Називом *трг* означавана су и повремена са-стајалишта продаваца и купаца под заштитом и над-зором власти која убире приходе. У повељи краља Милутина за манастир Светог Ђорђа код Скопља (1300) наведено је *село Брод в њем трг недеља и панађур 8 дан септембра, иже јест поставил свети Роман цар* (XI век). Ту се јавља недељни трг и *пана-ђур* (в.), одржаван о неком празнику више дана (нај-дужи познати термин је 15 дана).

Панађур је религиозни и културни феномен са слојевитим економским функцијама, наслеђе ан-тичког света, али преузет у доба кад је био увелико христијанизован и прилагођен потребама црквеног живота. Панађур представља више од трга својим садржајем, али и мање својим ограниченим траја-њем; ипак, панађур и трг имају заједничка обележ-ја по којима их средњовековни извори изједначу-ју. У повељи за Грачаницу, седиште епископије, каже се: *приложи краљевство ми трг панађур* **(пд-НАшрт*)** *иже јест празник Благовештеније свете Богородице.* Цар Душан је Хиландару поклонио: *и два трга пред празником светога Петра всако го-диште и да се берета та оба трга за 15 дни.* Пана-ђур имају у виду и одредбе за Душанову задужби-ну - Свете арханђеле код Призрена: *и трг пред Спасовем днем и други пред Архангеловем да се збира цркви* (свакако поред манастира). Поред тога, Светом Николи у Добрушти Душан и *у Призрену даде царство ми Светому Николе свећу свако годи-ште царину трг о Николи дне.*

Повременим панађурима и сталним трговима заједничко је било не само убирање царине и глобе, него и уживање *мира* (в.) који се није смео реме-тити, затим одговорност господара који је имао сва овлашћења *кефалије* (в.). Повремени трг је могао прерасти у стални трг и тиме изменити статус насе-ља. У повељама из последњих деценија средњега века запажа се већи број малих насеља са стату-сом трга, од којих су многа постала замеци касни-јих градова. Још више таквих насеља (базар) нала-зи се у раним турским пописним *дефтерима* (в.). Они се од околних села више разликују величином (у просеку око 100 породица) него занимањем ста-новника и, нарочито, приходима господара који су вишеструко већи од аграрних насеља без трга. У целини узев, међу оваквим трговима је више буду-ћих градова, него међу рударским трговима који су били зависни од рудних лежишта и опште кон-јунктуре или кризе у рударству.

ИЗВОРИ: С. Новаковић, *Законски споменици;* Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I и II.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници у средњовековној Србији и Босни,* Зборник КЈ I, Београд 1959, 205-303; М. Динић, *За исто-рију рударства у средњовековној Србији и Босни* 1-И, Београд 1955-1962; Р. Ап<ЗеНс, *Тг%ом&е, уагоз г ^гаа[1] и згеЈпјоуекоупој Возт, РгИо§ Иро1о§1Ј1 пазе-1ја,* 02М 18 (1963) 179-194; Д. Ковачевић-Којић, *Улога рударства у привредном развоју градских на-сеља Србије и Босне током прве половине XV ве-ка,* Годишњак ДИ БиХ 18 (1970) 257-263; Д. Ко-вачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе,* Сарајево 1976; В. КгекЈс (ео\), *ХЈгћап ЗосгеТу о{Еазгегп Еигоре т Ргетодегп Ћтез,* Вегке1еу - Гоз Ап§е1еб - Гопооп 1987; *Социјална структура српских градских насеља (XII- XVIII век),* Смедерево - Београд 1992.

Д. Ковачевић-Којић

ТРГОВАЧКА ДРУШТВА - У западној Евро-пи позног средњег века, а нарочито у Италији, тр-говци су међусобно склапали друштва да биује-динили финансијска средства и тако брже и лакше дошли до зараде. Новац су оплођивали они који су га имали, али су, на овај начин, и сиромашнији до-бијали прилику да својим радом стекну добит. Уз то, смањивани су или, у најмању руку, дељени ри-зици и штете.

Како су градови на источној јадранској обали, по организационим-облицима пословања, били део западног привредног система, и у њима је практико-ван рад кроз трговачка друштва. То важи и за при-вредна средишта на зетској обали, која су улазила у састав српске државе. Међутим, због крајње оскуди-це извора, знамо тек понешто о Которанима и Ба-ранима, који су пословали у залеђу као чланови трговачких друштава. Много боље познајемо рад дубровачких трговаца, који су, као ортаци, радили на пространом подручју Средоземља и балканског за-леђа, па и у Србији. Основне одредбе о трговачким друштвима донете су у Дубровнику Статутом 1272. године. Рад дубровачких компањона може се пра-

тити у држави Немањића, а затим у земљама обла-сних господара и, на крају, у српској Деспотовини.

У Дубровнику су најчешће образована трговач-ка друштва од два члана: један, зосшз зХапз, улагао је капитал, а други, зосшз хгасХапз, трговао. По завр-шетку посла, првоме је враћен уложени капитал, а зарада и евентуална штета дељени су на два дела. Могли су обојица или више њих уносити новац, и сви или само неки трговати, али је добит увек при-падала сразмерно датим средствима, односно уло-женом раду. Донекле је ипак била значајнија улога финансијера, што се огледало при подели зараде. Док је при склапању друштва у Дубровнику за не-ке ортаке само наведено да ће трговати хат рег Хег-гат циат рег ациат, дотле је за друге одређено да ће радити *у крајевима Србије и Босне* или само *у крајевима Србије.* Понекад је одређен и град: т рагНћиз бс1ауоте т Иоуаћегаа уе1 шгса, а затим у Сребреници, Руднику, Смедереву, Приштини, Треп-чи. Расположива архивска грађа даје податке гото-во искључиво о Дубровчанима који су образовали друштва ради трговања у српској држави. Зна се да су у те уносне послове улагали новац и Италија-ни који су живели у Дубровнику. О учешћу пак до-маћих трговаца из саме Србије, који измичу дубро-вачкој грађи, не може се рећи готово ништа, мада је разложно претпоставити да су се поданици Репу-блике на терену и с њима удруживали.

За мањи број трговачких друштава није било одређено време трајања. Нека су образована ради обављања само једног посла, односно једног путо-вања, аа! ргезепз Vla§шт 5с1ауоше, а већина за тач-но одређени временски период, најчешће на годину дана, мада су могла трајати од неколико недеља до неколико година. Ређе су раскидана раније, чешће продужавана, ако су послови у Србији ишли до-бро. У друштва су ортаци улагали новац, робу или свој рад. Новчани улози кретали су се од неколи-ко десетина до неколико хиљада дуката. Највише их је било с капиталом од 200 до 1 000 дуката. О целокупном раду друштва вођене су књиге, а по-некад су ортаци проглашавали да оно што су своје-ручно записивали има снагу нотарске исправе - П-1иа циоа! епХ зспрХит т Нћго **1рзшз** МаХсШ татги зиа ћаћеаХ пдет ргоиХ сагха погапе. Највећу тешко-ћу представљало је сакупљање новца од дужника, јер су купопродаје на кредит биле општа појава ка-ко у Србији тако и у другим земљама средњег века. При томе су поданици српских владара били гото-во стални дужници дубровачких поверилаца. По-некад су се ортаци обавезивали да ће, и по завр-шетку друштва, радити на наплати дугова. Како је било оних који се никако нису могли наплатити, били су вољни да препусте део новца свакоме оно-ме ко успе да га добије. Зато су каткад условљава-ли да ће новац уложити, под условом да се тргује за готов новац а не и на кредит - ао! сопХаХоз еХ поп т сгедепНат аНциат.

За ортаке неких друштава не може се утврдити којом су робом трговали. Онај који је примао но-вац често је изјављивао да ће у Србији тегсћап еХ ХгаГшаге т ПНз гећиз ех тегсапШз ае цшћиз ттј те-Низ еХ ихПшз у1аећ1шг. За друге се зна предмет трго-вине. Најчешће је то било сребро. Зато је истицано да се новац улаже т хгаЈлсо аг§етг зоШттодо. Ма-да се помињу разне врсте сребра, компањони дру-штава са највећим капиталом настојали су да до-ђу, пре свега, до гламског сребра, које је садржало одређени проценат злата. Обично је један ортак из Србије слао сребро другом у Дубровник, где га је овај продавао, а онда су делили зараду. Она је била већа ако се сребро извозило даље, у Италију. Најви-ше је продавано у Венецији, па се зато за ортаке неких заједница каже да ће трговати *у Цубровни-ку, Србији и Венецији.* Једно друштво, образовано 1432. године, имало је три члана: један је куповао сребро у Новом Брду, слао га другом у Дубровник, а овај трећем у Млетке, где је продавано. Кроз дру-штва су из Србије извожени и други метали, затим коже, крзна, восак, црвац, стока. Дубровчани се, међутим, нису удруживали само да би куповали робу у Србији већ и да би је продавали. Откако су развили ткачку производњу у своме граду, највише су образовали друштва ради продаје тканина. Уз њих су носили, како се у документима обично наводи, и *другу робу.* Били су то занатлијски произ-води, бакалска и колонијална роба. Тако су кроз трговачка друштва извожени из Србије и у њу уво-жени многи и вредни производи. Овај организа-циони облик западног привредног система током времена све више је захватао градска и рударска средишта српске средњовековне државе.

ЛИТЕРАТУРА: О. СгетобпПс, *Иат 1г§о^аска ЉгиШа и згедпјет уеки,* 02М 36 (1924) 69-81; В. Кгеклб, *Тг^оуаска ЗгизРоа и згеЉпјоуекоупо-Љиого-уаско-**1еуапИпзкот** заоћгасаји,* ОосНзпјак РР N5 4 (1959) 11-28; Ј. Даниловић, *О уговору **„со11е§ап-Иа"** у дубровачком праву у периоду млетачке вла-*

сти, Зборник ФФ у Београду 11, 1 (1970) 289-305; М. Спремић, ***Цубровачка трговачка друштва у Це-спотовини Ђурђа Бранковића,*** Зборник ФФ у Бе-ограду 13, 1 (1976) 85-102; І. Уоје, ***РоЂ^апје ди-ћгоупгзкгћ &%оу$Иħ дгшо па ВаГкаткет ро1ио1оки*** **v** ***с1ги§г ро\оуш XV згоШја,*** **2§ос1оУ1П5к1 ба5ор15** 28, 3-4 (1974) 215-222; І. Уоје, ***Аг%еп1ит де §1ата,*** 1С 16-17 (1970) 30—40.

М. Спремић

ТРГОВИНА - Словенска племена су још у пе-риоду досељавања на Балканско полуострво била присиљена да врше размену са околним светом да би дошла до неких ствари неопходних за одржава-ње голе егзистенције као што су нпр. метали и со. Неке потребе су задовољаване пленом, о коме гово-ре извори тога доба, али то није могло дуго потра-јати, јер је живот у некадашњим римским провин-цијама готово замро.

На Балканском полуострву Срби и остали Сло-вени затекли су остатке разореног античког света који је био у високом степену урбанизован, укљу-чен у живу размену уз обилну употребу новца. У време пустошења и провала, епидемија и мигра-ција, није било услова за одржавање привреде каква је била у претходним столећима, али у местима где се очувао континуитет градског живота остале су и старе навике, знања, па и економски инструменти, пре свега у виду новца, који се није престао ковати ни у данима највеће кризе Царства.

Како се римски живаљ са остацима своје циви-лизације очувао једино на појединим заштићеним местима дуж морских обала и на острвима, везе међу изолованим преживелим градовима и са цен-тром у Цариграду могле су се одржавати једино бродовима, а за редовно снабдевање били су упуће-ни на залеђе насељено Словенима. У Чудима светог Димитрија се прича да су се становници Солуна у време напада својих непосредних суседа сналазили тако што су намирнице набављали код оних уда-љених, који нису угрожавали град.

О значају трговине у тамним вековима сведочи историја византијско-бугарских односа, где су ми-ровни уговори кретање трговаца и робе условљава-ли ношењем печата. У време Симеоново је повод за рат пружила царска одлука да се центар трговине с Бугарима премести из Цариграда у Солун. Говоре-ћи о градовима у Далмацији извор X века изричи-то каже да су опстали захваљујући томе што су ***жи-вели од мора,*** што не значи да су били одсечени од залеђа с којим су иначе имали политичке односе. Византијски Рагусион (Дубровник) је до средине X века три пута ширио своје зидине.

На основу таквих индиректних података о по-стојању размене не може се закључити да се бит-но изменила привреда Словена. Карактеристично је да Симеон није посегао за царским правом ко-вања новца ни у време најљућег супарништва са Византијом. Скромну улогу новца у областима у унутрашњости Балкана открива поступање цара Ва-силија II после покоравања Бугарске (1018). Уме-сто дажбина у новцу какве су биле уобичајене у Ви-зантији задржао је режим који је био под Самуилом: ***да Бугарин који поседује пар волова даје држави је-дан модиј житаи толико проса и један врч вина,*** што је значило прилагођавање привредном стању покорених земаља.

Непуна два столећа византијске власти над про-стором, који је у касном средњем веку обухватао језгро Србије, изменила су ситуацију. Урбанизују се и области у унутрашњости утолико што се обна-вља живот некадашњих знатних римских градова који постају управна, војна и црквена средишта, потрошачки центри: Београд, Браничево, Сирмиј, Ниш, Велбужд, Рас, Призрен, Липљан. У некима од њих уведене су привредне гране типичне за Ви-зантију, као производња свиле у Призрену.

Створени су услови за унутрашњу трговину из-међу градских центара и околине, продубљује се разлика у односу на области које су остале изван византијске власти. Вести о проласку крсташа и ратовима са Угарском у XII веку откривају да су гранична места постала трговачка средишта. У пе-риоду византијске власти оживели су стари рим-ски путеви као што су ***у1а тИИапз*** (Београд - Цари-град) и ***та Е%паИа*** (Драч - Солун). Слој мањих трговачких насеља може се препознати једино у топонимима ***амборија*** (в.), од грчког ***емпорион -трговиште.***

Услови за развој трговине поново се мењају услед потискивања Византије крајем XII и почет-ком XIII века. После престанка византијске власти приморски градови су препуштени себи и државa-ма у залеђу, а најважнији међу њима су почетком XIII века дошли под власт Венеције, која их укључу-је у своју одраније оживљену трговину са Леван-том. Раније јединствен простор у унутрашњости

пресечен је границама држава: Угарске, Босне, Ср-бије, Бугарске, којима се почетком XIII века при-дружују крсташке државе и наследнице Византије. Већина набројаних држава, све оне које су се одр-жале до краја средњег века, непосредно одређују институционалне оквире у којима протиче привред-ни живот и утичу на правце и садржај трговачког промета.

Велики путеви бивају пресечени границама, не-једнаким режимима царина, део трговачке размене се ограничава на мање просторе, али постаје ин-тензивнији услед гушће насељености, диференција-ције урбаних центара и аграрне околине, појаве но-вих потрошачких центара (дворови) и сл. Промене граница и померања политичких средишта рефлек-тују се у привредној сфери. У случају Србије упа-дљиво је одвајање од јадранског приморја, с којим је размена највећег интензитета, и премештање тежи-шта у Подунавље, где слична привредна структура (аграрни и сточарски производи, метали) не под-стиче размену. Велики и значајан изузетак предста-вља камена со из Угарске, која продире далеко на југ (посведочена је све до Косова), где се сусреће са морском сољу увоженом са Приморја. Преко Угарске Србија се прикључује струји којом стижу тканине и индустријска роба из немачких земаља. О размени са источним суседом готово да и нема пода-така. Из Видина је роба преко Србије доспевала до Дубровника. Душанова повеља за Дубровчане из 1349. једним својим ограничењем открива важне трговачке правце: ***ткмо*** (= само) ***оружија да не но-се ни у Бугаре, ни у Басарабину земљу, ни на Угре, ни у Босну, ни у Грке, ни инамо камо љубо у туђу зе-мљу, ткмо у земљу царства ми и краљеву.*** Сужа-вање византијске територије морало је ослабити и некад јаке трговачке везе са Византијом, тако да су у позном периоду изворима посведочене само ве-зе са Солуном, куда је одношен мед и одакле су до-ношене ***тканине*** (в.), нарочито фустан и платно, за-тим шешири, бисер, зачини (помињу се бибер и шафран). Поред копнене трговине долином Варда-ра мора се рачунати и са разменом са византијским областима морским путевима посредством тргова-ца из приморских градова.

Најбоље је позната размена са приморским областима и то не само због тога што је та страна боље документована, већ због тога што је на тој страни био највећи промет услед комплементар-ности привреда. То се опажа нарочито од средине XIII века, када се захваљујући ***рударству*** (в.) у про-мет укључују племенити и обојени метали (сре-бро, бакар, олово) прво у скромним количинама, а затим све јачом струјом. Производи рударства ути-чу на структуру размене подстичући прилив вред-не робе да би се размена одржала у равнотежи.

Градови на јадранској обали су представљали само етапу у трговини српских области са итали-јанским и медитеранским привредним центрима. Роба је и са копнене и са морске стране стизала у градове и затим настављала пут посредовањем ло-калних грађана (в. ***Латини),*** јер се ни италијански пословни људи нису упуштали у унутрашњост, ни-ти су трговци из српских рударских центара крета-ли преко мора. Романи из приморских градова из давнина подједнако упућени и на море и на копно били су предодређени за улогу посредника захва-љујући познавању језика и обичаја и на једној и на другој страни. Дубровчани су себе видели у улози посредника и процењивали су своју ангажованост у копненој и поморској трговини. Тако су 1371. обаве-штавали угарског краља да су дотле највећи део свога трговања (1а тагог рагге с!е1а позгга тегсћа-скшла) остваривали у српском краљевству док их унутрашње размирице нису нагнале да се више окрену поморској трговини. Много касније (1441) тврдили су да је три четвртине њихове трговине на мору а само четвртина на копну, што ће можда одго-варати времену после турског освајања Деспотови-не (1439) а никако претходним деценијама, када је њихово присуство у рударским и трговачким насе-љима најприметније.

Појава племенитих метала у трговачкој размени посредно је утицала и на диференцијацију међу обалским градовима утолико што је фаворизовала раст оних који су били јаче повезани са даљим зале-ђем, чији су грађани били кадри да се укључе у тр-говину и производњу метала, док су они без људ-ских потенцијала и капитала остали на дотадашњем нивоу и у измењеним условима изгубили значај. Међу већим бројем обалских градова на прво место избијају Дубровник и Котор, први са предностима венецијанске врховне власти, заштите и царинских повластица, други са преимућствима поданика срп-ског краља, које долазе до израза у трговима у уну-трашњости. Извесна мала предност Которана се губи у периоду политичких тешкоћа око 1360. да би у следећим деценијама престали да буду озбиљ-ни ривали Дубровчанима.

У поруци деспота Стефана Дубровчанима из 1417. да ***за прве господе њесу ини трг из Србаља износипи разме*** (= осим) ***коже, восак и сирење, а сада носе сребро и зпато,*** рефлектују се два перио-да привредних односа. Из докумената се види да су јагњеће и говеђе коже, непрерађене или штављe-не, заиста представљале најчешћи извозни артикл уз друге производе сточарства као што су лој, маст, вуна и сир, а у XV веку све више и жива стока, на првом месту овце. Упоредо с тим извожена су крзна (вукова, куна, лисица, рисова, јелена, зечева), и у великим количинама восак и мед. Све те артикле вредношћу су далеко превазилазили метали (в. ***ме-талургија):*** сребро и гламско сребро, док су бакар и, нарочито, олово били скромнији у цени, али изво-жени у великим количинама. Међу извозним арти-клима биле су и неке материје за бојење (азур, цр-вац, рујевина). Од рукотворина се у документима јављају тканине произвођене у кућама (ланено плат-но, шћавине, тканине, простирке).

Стварне односе је одражавао и дубровачки од-говор 1417: „Господине деспоте, то је прво и било и у дане господина родитеља твога и господства ти, а и данас је тако по малим трговима где се доноси за продају свила и мрчарија, а где су славни и велики тргови као у Новом Брду и по другим великим ме-стима господства ти, а нарочито у славном и много-честитом двору господства ти, у који се доносе ску-поцене различите чисте свите (наводи се затим шест врста тканина и бисер), таква роба се не пристоји нити се може плаћати кожама, воском и сирењем већ сребром, златом и драгим камењем". Разложно је било и оно што су додавали: „Јер господине де-споте, по свету куда иду наши трговци тражећи те скупоцене потребе, носе велика бремена сребра и велике кесе дуката и дају их за њих". Међу увозним артиклима су доминирале разне врсте тканина у по-четку из Фландрије и Италије, касније скоро искљу-чиво из италијанских градова са текстилном радино-шћу (апе сН 1апа). Од 1416. у ту струју се улива и текстил произвођен у Дубровнику, док је улога ткач-ке радиности у Новом (од 1448) остала маргинална. После тканина морска со је била најважнији артикл увожен у Србију. Иако сразмерно мале вредности, со је била трајно неопходна и увек је имала добру про-ђу. Набављала се у произвођачким центрима у Дал-мацији и Албанији, а смела се продавати само на четири ***законита трга:*** Свети Срђ на Бојани, Ко-тор, Дубровник и Дријева (Габела) на Неретви, да би власти обезбедиле контролу и убирале царину (в. ***кумерк).*** Вино (в. ***пића)*** и ***уље*** (в.) били су, такође, трајно тражени, а промет вина строго надзиран и усмераван у приморским комунама. Групу произво-да увожених у већим количинама чиниле су занатске израђевине од коже, од текстила, затим алати, прибо-ри и оружје. Златарски производи са накитом, бисе-ром и драгим камењем представљају прелаз према артиклима луксуза, којима се у касном средњем ве-ку стално трговало. Ту су били зачини, мириси, ма-терије од којих су справљани ***лекови*** (в.), шећер и посластице, јужно воће и конзервисано воће. Ва-жна ставка у увозу били су производи од стакла као и стакло за прозоре.

На трговачки промет између земаља у унутра-шњости и приморских градова утицали су тешки услови ***саобраћаја*** (в.). Планински појас парале-лан са морском обалом допуштао је само товарне животиње као средство транспорта (в. ***караван)*** и посредно утицао на селекцију артикала којима се трговало. Високи трошкови транспорта искључива-ли су из промета кабасту робу мале вредности. Код трговине сољу транспорт до Полимља или тргова у унутрашњости је стајао колико и количине прене-сене соли. Практично би трговац и поносник на одредишту поделили допремљену количину соли. Отуда је сасвим разумљиво што су се становници приморских градова снабдевали морским путем не само грађевинским дрветом и каменом, већ и др-веним угљем и житарицама.

Изван главних токова трговачког промета тре-ба посматрати трговину људима, робљем (в. ***роб),*** које су преко приморских градова одводили у Ита-лију и на Пиринејско полуострво да послужи као радна снага. У почетку је робље прибављано на широком подручју које је поред Босне укључива-ло и суседне пределе Славоније и Србије, касније се трговање људима ограничило на Босну, као јере-тичку земљу некрштених становника (в. ***патаре-ни),*** да би га у XV веку босански владари забрањи-вали као срамотну и нељудску праксу. Када је под притиском власти знатно опао извоз људи према Западу, почело је одвођење и продавање робља од стране Турака (в. ***ропци).***

У унутрашњој трговини повремени ***панађури*** (в.) уступају првенство сталним ***трговима*** (в.). По-ред старих византијских градова, какав је био При-зрен, улогу трговачких центара добијају насеља уз руднике (в. ***рударство),*** као Ново Брдо, Сребрени-

ца, Трепча, уз тридесетак других, затим насеља у близини рудника као Приштина, Пећ, Хоча или Подвисоки у Босни.

У локалној трговини на малим растојањима до-минирају артикли који служе за снабдевање рудара. У закону за Ново Брдо деспота Стефана (1412) из-ричито се говори о месу и стоци, вину, хлебу, си-ру, сочиву, риби, воћу, затим о кожама, лоју, угље-вљу и дрвету, потребним за рударску производњу. Пословна књига дубровачког трговца Михајла Лу-каревића, вођена у Новом Брду 1432-1439, пока-зује да су дужници и јемци за дужнике били не са-мо грађани Новог Брда већ и приближно једнак број људи из села шире новобрдске околине, што значи да су артикли којима су дубровачки трговци пословали допирали и до удаљених села.

Од почетка XIV века упоредо са дужим перио-дима мира изграђени су и учвршћени трајни ин-ституционални оквири за деловање дубровачких трговаца (в. ***Латини,*** в. ***уговори).*** Гарантована им је слобода кретања и пословања, зајемчена непо-вредивост имовине, утврђени механизми за решава-ње спорова (в. ***конзули,*** в. ***судство).*** Систем царина је почивао на наплати одређеног процента (5 или 10%) вредности робе која се прода. Мање таксе су наплаћиване на прелазима река или путевима. За-брањено је било да се уводе нове царине и таксе, сваки покушај је сматран за гажење права гаран-тованих уговорима и изазивао дипломатске запле-те. Као норма и образац служиле су царине и места наплате разних дажбина у време цара Душана. У време привредног полета у првој половини XV ве-ка запажа се тенденција владара да јаче захвате у приходе тада просперитетних трговаца. То се опа-жа пре свега на поступцима деспота Стефана и ка-сније херцега Стефана Вукчића Косаче.

Важан елемент трговачког промета био је и нов-чани систем ослоњен на сребрни домаћи новац ко-ји се у Србији непрекидно кује од времена краља Уроша I (в. ***новац).*** Почетком XIV века и владари Босне кују свој новац, од 1337. и Дубровник. Ве-нецијански златник (дукат) остаје главно средство плаћања и обрачунавања у пословима међу дале-ким тржиштима. Иако постепено губи вредност у односу на дукат, и заостаје за дубровачким дина-ром, српски динар остаје средство плаћања све док је постојала српска држава. Како се сребро веома често употребљава као средство плаћања, није мо-гуће увек разликовати цене исказане у литрама или унчама сребра (в. ***мере и тегови)*** или у новчаним је-диницама истог назива.

Успон трговачког промета, увећање броја људи који се баве разменом, све већа вредност добара у размени, били су праћени и појавом новина у по-словању, преношењу и пресађивању онога што се као организациони облик и инструмент развило у другим срединама. То се може пратити на тргов-цима из градова у којима је сачувана архивска гра-ђа. Увећава се број ***трговачких друштава*** (в.) у ко-јима се уједињују снага и капитал, и која се често склапају за рад у Србији и за трговање сребром. Трговачка друштва Дубровчана су често организо-вана тако да један од чланова или део чланова делу-је у рударском месту у Србији и прати и надзире радове у рудницима у које су уложена средства, док је други у Дубровнику или Венецији, где имају представника (фактора) или пословног партнера. Организација послова се могла реконструисати пратећи значајније трговце, нарочито оне који су оставили за собом пословне књиге, као спомену-ти Михајло Лукаревић или браћа Никола и Лука Кабужићи.

Иновацију представља и повезивање послова које се запажа код већих трговаца или трговачких друштава. Наиме, истовремено се ангажују као предузетници у рудницима или топионицама, тр-гују металима које непосредно купују или учеству-ју у њиховој производњи, узимају у закуп владарске приходе и организују наплату и прераду добијене руде, а упоредо с тим воде трговину у локалним оквирима снабдевајући рударска места намирни-цама и другим потребама.

У XV веку се запажа све већа улога ***кредита*** (в.) у привредном животу. Да би продали робу доне-ту као противвредност скупога сребра, трговци се упуштају у давање робе на вересију (термин по-сведочен почетком XVI века) уз јавну или скриве-ну ***камату*** (в.). Рударске средине послују тако да неко време мора да се улаже а добит долази тек кад се наиђе на руду. Задуженост расте до те мере да изазива дипломатске заплете и присиљава локал-не власти да уведу мораторијум на плаћање дугова. Страни трговци имају повластице у доказивању дуга, а поред тога воде књиге и документе, тако да кредите марљиво евидентирају. Ипак, један део ду-гова остаје ненаплаћен, па се дешава да се уступа-ју права на убирање дуга уз плаћање знатног про-цента онога што се утера.

Колико је трговина и у интензитету размене и у сложености организације зависила од рударства и његових производа показало се кад су Турци осво-јили балканске земље и забранили извоз сребра и злата. Трговачки промет се тада вратио кожама, воску и сиру, а приморски трговци су, напустивши рударске тргове, своје мреже разапели на далеко већем простору залазећи све до села.

ЛИТЕРАТУРА: С. Јјгесек, *Бге Вед,**еи1ип%** уоп Ка-§ша т **дег** Напс1е1з**§е5сћгсћ1е** с1ез **МШе1а11ег8,*** А1та-пасћ дег КаЈзегНсћеп Акааегше аег Мббешсћагсеп т Меп 1899, 367-452; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 178-205, 424-427; Г. Чремошник, *Увозна трговина Србије год.1282. и 1283,* Споменик 62 (1925) 61-69; Г. Чремошник, *Вредност дубровачког извоза у Срби-ју и Босну,* ГЗМ 41 (1929) 109-126; Б. Крекић, *Цу-бровник и Левант (1280-1460),* Београд 1956 (= *Ии-дгоутк (Ка§ше) е! 1е Теуап! аи Моуеп А§е,* Рапз -1_,а Науе 1961); Б. Коуасеујс, *Тг^оугпа и згеднјоује-коупој Вотг,* багајеуо 1961; Ј. Тадић, *Привреда Цу-бровника и српске земље у првој половини XV века,* Зборник ФФ у Београду 10, 1 (1968); М. Спремић, *Цубровник и Арагонци (1442-1495),* Београд 1971; I. Уоје, *КгеаЧта **1г§оугпа** и згеднјоуекоупот **Ииогоу**-тки,* багајеуо 1976; В. Кгекш, *Оићгоутк, 11а1у апа[1] **1ће** Ва1кат т **1ће** Та1е МШМе А§ез,* Еопаоп 1980; А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Ср-**бији** у доба Цеспотовине,* ИГ 1-2 (1983) 25-42; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Цеспотовине,* ИГ 1-2 (1984) 7-38; Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку,* Београд 1986; А. *Х)\ \\\-хопо* (еа\), *Ка§ша е И МедИеггапео. Кио1о е јипггот 3.1 **ипа** КериЊИса **тагтага 1га** Медшеуо еа[1] е!а то-дегпа,* Вап 1990; С. Ћирковић, *Работници, војни-ци, духовници;* В. Кгекјс, *Виого^тк: а МесИхегга-**пеап** ЈЈгоап БосгеХу, 1300-1600,* ЕопсЈоп 1997.

С. Ћирковић

ТРЕБНИК (тревник«*, молитвеникк, грч. *гх>ур-Хоуш^)* - богослужбена књига која садржи свеште-нодејства и молитвословља везана за приватна бого-служења, која се свршавају према потребама једног или више хришћана, и то на посебним местима и приликама. Ова свештенодејства и молитве нази-вају се *требе,* па је и цела књига према њима до-била име. У оквиру требника текстови су подељени у неколико органских целина. У првом делу распо-ређени су према развоју човековог живота: прво следе молитве на рођењу детета, затим у осми дан по рођењу, па у четрдесети (породиљи и детету). Затим следи обред крштења, миропомазања, покаја-ња; обред тајне брака (првобрачних и другобрач-них) и обред јелеосвећења. Из евхаристије, у треб-ник улази само обред причешћивања болесника. Овој групи текстова припадају још: молитве на са-мрти, обреди погреба (свештеника, монаха, мирјана и деце), обреди монашког пострига и чинови ма-лог и великог освећења воде. У другом делу требни-ка налазе се службе које се врше према индивидуал-ним потребама, и нису обавезне за све хришћане. То су нпр. молитве за освећење куће, за освећење оскврнутих предмета, за добру летину, против гра-да, чинови освећења храма, обреди примања про-зелита у православну цркву итд. У другом делу требника налази се Номоканон (228 правила). Сви ови текстови улазе у састав *Великог требника.*

Мали требник представља извод из *Великог,* а саставио га је руски патријарх Јоасаф II (1662) као приручну књигу парохијског свештенства, која са-држи само оне службе и молитвословља која се најчешће обављају. Овај тип требника садржи први део *Великог требника;* из Номоканона је узето 117 правила, и то само оних која се тичу парохијског свештенства и мирјана.

У грчкој цркви требник чини једну целину са служабником, и тек се такав зборник назива еухоло-гионом. Трагови овакве јединствене целине препо-знају се и у *Синајском еухологиону,* најстаријем словенском глагољском требнику, који највероват-није потиче из XI века. Требник овога типа преве-ли су на словенски језик Ћирило и Методије, јер је та књига неопходна при богослужењу.

Најстарији сачувани српски требник преписан је крајем XIII века (Музеј СПЦ Грујић 3-1-65). Због свога значаја, требници су били штампани у ста-рим српским штампаријама: на Цетињу (1495), у Венецији (Божидар Вуковић, око 1540; Јеролим За-гуровић, 1570), у Милешеви (1546).

ЛИТЕРАТУРА: А. Дмитриевскии, *Книга „Треб-ник " и ее значение в жизни православних христжн,* Киев 1901; А. Дмитриевскии, *Описание литурги-ческих рукописеп хранни^ихсн в библиотеках право-славнаго Востока.* Т. II. *Еухологиа,* Киев 1901; Ј. Ргсек, *Еисћо1о§шт БтаШсит: Тех1е з1ауе аyес 50-игсез %гесаие$ е! 1гас1исИоп Тгапдагзе,* Рапз 1933; Ђ. Сп. Радојичић, *Требник (молитвеник) из штампари-*

је Црнојевића, Библиотекар 13, 4 (1964) 307-311; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о богослужењу Православне источне цркве* I, Београд 1965, 146-149; П. Симић, *Требник српске редакције XIII века,* Зборник историје књижевности САНУ
10, Београд 1976, 53-87; Н. Н. Розов, *Русские слу-жебники и требники,* Методические рекомендации по описаниш славлно-русских длл Сводного ката-лога рукописеи хранлвдихсл в СССР, В**бш**. 2, Частв
11,Москва 1976, 314-339; Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI-XУП века),* Београд 1982, 108-113; П. Миодраг, *Неке особине чина обручења и венчања према српским рукопи-сним Требницима,* Прилози КЖФ 51- 52, 1-4 (1985-1986) [1988] 108-113; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 1990[2].

Т. Суботин-Голубовић

ТРИБУТИ - У средњем веку су поред индиви-дуалних и породичних давања била уобичајена и обавезна давања градова, држава и владара (в. *акро-стих, харач).* Дубровник је у својој латинској тер-минологији своја давања називао трибут (гпћиШт), што се у оновременим документима преводило као *доходак.* Савремена наука је реч трибут преузела из дубровачких архивских докумената и примени-ла у односу на град и неколико његових дажбина различитих по пореклу.

Град Дубровник и његово подручје, тзв. Аста-реа, дуго је обухватао само узано копно од Затона на западу до жупе Жрновнице на истоку. Стога је био упућен на економске везе са државама у уну-трашњости којима је давао разне трибуте. Први ду-бровачки трибут забележио је византијски цар и писац Константин Порфирогенит. За земљиште ко-је је обрађивало његово становништво, Дубровник је плаћао закупнину по 36 златника годишње кнезо-вима Требиња и Захумља. После Константина Пор-фирогенита који нас обавештава о овом трибуту, настаје прекид вести. Тек у повељи краља Радо-слава коју је 1234. године издао Дубровнику спо-миње се хумски и требињски трибут под називом могориш **(могориљ).** Хумски могориш давала је Дубровачка општина за *Ријеку, и затонске вино-граде и пољичке винограде,* а требињски могориш био је накнада за винограде у Жрновници. Краљ Владислав је ослободио Дубровчане требињског могориша, а хумски могориш, све док је постојао, падао је на терет поседника имања у Ријеци и Зато-ну. Приликом исплате трибута Општина је као узда-рје добијала краву, а статутом је предвиђено коме и како се говеђе месо делило.

Почетком XIV века хумски могориш примали су Дедићи из Попова поља. Када је завладао Ху-мом, бан Стјепан II Котроманић тражио је могориш за себе, што су Дубровчани одбили са образложе-њем да он припада Дедићима из Попова (таг§ап-бшт езе Шошт с!е ОЈесИсћ с!е Рариа) и да на њега немају право ни српски ни босански владари ни хумски кнез. Као господари Попова поља могориш су примали Владислав и Богиша Николићи које Ма-вро Орбин убраја у потомке Мирослава Немањића, а затим жупан Санко Милтеновић. Након жупановог слома могориш је припао Твртку I Котроманићу. Од тада је исплаћиван или босанским владарима или господарима Попова поља.

Ширењем пословних веза дубровачких трговa-ца у Србији и повећањем укупне размене, српски владари су настојали да повећају регална права од ове делатности. Дубровчани су Стефану Првовен-чаном плаћали *што је закон тржником,'п* краљ Владислав је добио хиљаду перпера и педесет лака-та *скрлата.* Није сигурно да ли је ово заметак стал-ног дохотка, или је реч о једнократном поклону. Сталан годишњи доходак од 2 000 перпера први је почео да прима краљ Урош I. Дубровачка општина плаћала га је за слободу трговине. Од времена кра-ља Драгутина као рок исплате усталио се Митров-дан. Овај рок је по правилу поштован, а исплата се одлагала у време претњи, међусобица, смутњи и сукоба. За време стабилне власти, право на дохо-дак српским владарима није оспоравано. Међутим, слабљењем централне власти и појавом обласних господара, владарево право на доходак доводи се у питање. *Српски* и оба стонска дохотка тражио је угарски краљ Лудвиг I после Задарског мира 1358, када је постао заштитник Дубровачке општине. Овај захтев је ушао у уговор између Угарске и Оп-штине, али „Дубровник је имао и сувише интереса у Србији ... да би се уговор могао извршити без великих потреса и штете по Републику" (Михаи-ло Динић).

Уз дозволу цара Уроша, светодмитарски дохо-дак повремено су примали господари Конавала, Требиња и Драчевице, најпре Војислав Војиновић, а затим његова удовица Гоислава. Пошто је 1368. године потиснуо стрину Гоиславу, овај доходак зах-

тевао је жупан Никола Алтомановић, што је Оп-штина енергично одбила. Ипак, после смрти цара Уроша, Општина је са жупаном склопила мир и његовим људима 1372. године исплатила 2 000 пер-пера дохотка. ***Расапом*** Николе Алтомановића, го-сподар приморских жупа у околини Дубровника постао је Ђурађ Балшић, те је он стекао право на светодмитарски доходак до обнове српске државе ***-ако тко буде цар господин Срблем,*** Балшићи би то право изгубили.

Конавле, Требиње и Драчевицу ускоро је заузео бан Твртко који се 1378. прогласио за ***краља Срба и Босне*** те је ***српски доходак*** припао њему. Дубровча-ни су га исплаћивали и његовим наследницима све до падаБосне 1463.

За Стон и полуострво Пељешац, Стефан Душан добио је 8 000 перпера и 500 перпера годишњег дан-ка. Исти годишњи трибут од 500 перпера добио је и бан Стјепан II Котроманић, као господар Хумске земље. Дубровачка општина се, дакле, обавезала да за Стон и Пељешац годишње издвоји 1 000 перпера. Док су пола ове суме увек примали само босански владари, други део стонског дохотка имао је особе-ну прошлост. До 1350. године примао га је Стефан Душан, а онда га је уступио манастиру Светог Ми-хаила у Јерусалиму. Када је реч о стонском дохотку, Стефан Душан је Дубровчанима наметнуо обавезу према Српској цркви, јер је већ 1334. године захте-вао да и даље ***пребива поп српски и да поје у црквах које су у Стону и у Рату, како јест повелевало кра-љевство ми.***

Исплату стонског дохотка Дубровачка општи-на доводила је у питање када су се, током XV века, јерусалимски монаси преселили у манастир Хи-ландар и манастир Светог Павла на Атосу. Стон-ски трибут Општина је изједначавала са ***милости-њом.*** На још веће препреке монаси су наилазили после пада српске државе, јер су исплате вршене уз веровна писма српских владара. Због одуговла-чења и ускраћивања исплате, монаси су потражили заштиту од Маре Бранковић и њене сестре Ката-рине Кантакузине. Интервенисао је и султан Мех-мед II. „У настојању да принуде Дубровчане да про-дуже са плаћањем стонског трибута и истовремено да себе озваниче као његове кориснике, монаси Хи-ландара и Св. Павла су последњих година XV века фалсификовали две повеље - цара Уроша (2. јуни 1358) и царице Маре (15. април 1479)" (Мирјана Живојиновић). Тек претњом Ахмет-паше Херце-говића, братства хиландарског и светопавловског манастира призната су као правни наследници стон-ског трибута. Раније су због идентификације мо-наси доносили део пресеченог новца (други део чувао се у Општини), а од тада су веровна писма и печати хиландарског и светопавловског мана-стира постали основни доказ за исплату трибута. Монаси су сваке друге године, често нередовно, подизали стонски доходак, практично до пада Ду-бровачке републике. Тако је стонски доходак по-стао најдужа правна последица постојања српске средњовековне државе.

Провижиун који су Дубровчани непуних пола века плаћали браћи Влатковић, нема економску већ политичку основу. Дубровачка општина је 1452. го-дине склопила савез са браћом Влатковић, госпо-дарима пространих крајева на доњој Неретви. Оп-штина је Влатковиће придобила против херцега Стјепана са којим је била у рату и за узврат се оба-везала да ће Влатковићима сваке године исплаћи-вати 600 перпера ***докле су они живи.*** Влатковићи су примљени за дубровачке грађане, добили кућу у граду, а у случају да буду приморани да живе у Дубровнику, следовало им је још 600 перпера го-дишње до повратка на своју баштину. Од тада су Влатковићи, мање или више, редовно примали ***про-вижиун,*** а понекад се на његов рачун унапред за-дуживали. Последњи.пут ***провижиун*** је исплаћен 1498. године.

За годишњи трибут од 500 перпера Сандаљ Хра-нић је уступио део Конавала Дубровачкој општи-ни. Општина је Сандаљу, а касније и његовом на-следнику Стјепану Вукчићу редовно исплаћивала доходак до избијања рата између Дубровника и хер-цега (1451-1454). Редовна исплата настављена је по закључењу мира. Међутим, поеле смрти херце-га Стјепана, Општина је обуставила исплату кона-воског трибута херцеговићима. Своје дугове изми-рила је тек 1473. „Дубровчани од краја XV столећа избегавају да означе конавоски доходак као тпћи-шт, већ га обично називају ргоујзш, ћопогаппа или 5иђ51а!шт" (М. Динић). Расути по свету, потомци херцега Стјепана примали су конавоски доходак до XVII века.

Други део плодне жупе Конавала Дубровачка општина добила је од војводе Радослава Павловића за 600 перпера годишње. Према уговору од децем-бра 1426, Општина се обавезала да доходак даје ***ва виеки виека*** не само мушким него и женским по-

томцима Радослава Павловића - *по мушком копену апи након тога по женском колену.* Три године ка-сније Радослав Павловић се покајао и затражио на-зад свој део Конавала. Између њега и Дубровчана избио је рат те је привремено обустављена исплата конавоског трибута. Наследници Радослава Павло-вића мучно су и са закашњењем примали доходак. После пада Босне 1463. и погубљења Павловића, турски војвода Исабег Исаковић, као *Павловића зе-мље господар,* затражио је да се конавоски доходак њему исплаћује, што је Веће умољених једногла-сно одбило. Десет година касније конавоски доходак захтевао је и султан Мехмед II. Стога су на Порту упућени дубровачки поклисари који су, уз помоћ великих поклона, успешно обавили дипломатску мисију. Турци више нису спомињали конавоски до-ходак Павловића.

ЛИТЕРАТУРА: К. Лгесек, *ИоћоЈак зГотЈа, кор зи Оиогоусат ЈауаН згрзкоте тапазпги зу. Агћап-а*е1а Мгћај1а и ЈегшаИти г роуеЦе о ггјети сага ЈЈгоза (1358) г саггсе Маге (1479),* Ја§ш - Ребгзсћпгс, 2ћог-шк и б1ауц Уа1гоб1ауа Ја§1са, ВегНп 1908, 527-542; М. Динић, *Цубровачки трибути. Могориш, Светод-митарски и Конавоски доходак, Провижиун браће Влатковића,* Глас СКА 86 (1935) 1-7; М. Живојино-вић, *Светогорци и стонски доходак,* ЗРВИ 22 (1983) 165-206.

Р. Михаљчић

ТРИКОНХОС - назив за храм који има осно-ву у облику тролиста. Основу чине правоугаони део, на чијем је челу главни улаз, и три симетрично по-стављене конхе. На источној страни је конха апсиде, а на северној и јужној бочно постављене конхе.

Порекло триконхоса је у ранохришћанским бап-тистеријумима и мартиријумима. У Византији је, у средњем раздобљу, које почиње обновом крајем IX века, настало више ораторијума у облику три-конхоса сажете основе, малих димензија. Триконхо-си већих димензија и развијене основе - у облику уписаног крста са куполом - својство су светогор-ских манастирских храмова. У простору бочних конхи светогорских храмова стоје хорови, у оквиру литургијских обреда.

ЛИТЕРАТУРА: *Тће Ох/дгЈ ОгсИопагу о{ВугапП-ит* 1 (1991) 61, б.у. *Сћигсћ Р1ап Турез.*

М. Шупут

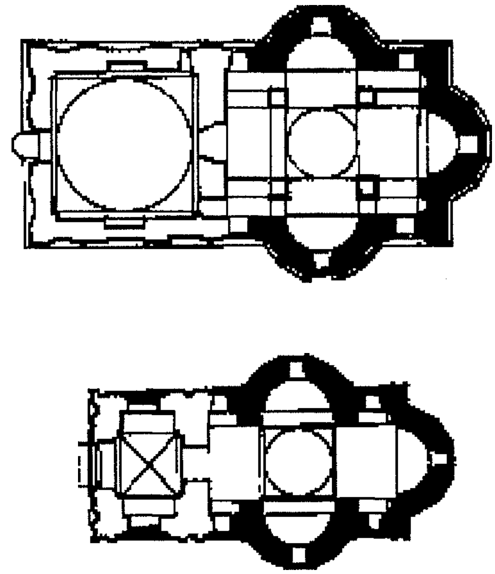

Основе храма - Љубостиња, Лазарица

ТРИОД (грч. тршхкоу = трипеснац) - богослу-жбена књига, наслеђена из Византије, која заједно са октоихом чини годишњи циклус покретног бого-служења; везана је за круг покретних празника (за-висно од празновања Ускрса). Из ње се служи од Недеље митара и фарисеја до Недеље свих светих (прва после Духова). Дели се на две књиге: (1) *три-од посни,* триод у ужем смислу, у српској традици-ји - *фарисеовац,* из кога се поје од Недеље митара и фарисеја до Лазареве суботе и (2) *триод цветни,* пентикостар, у српској традицији - *лазаревац,* ко-ји се употребљава од Лазареве суботе до Недеље свих светих. Посним триодом доминира елегични тон; он обухвата недеље припреме и шест недеља великог поста, а цветни је углавном у емфатичном тону радости и усхићења; поје се у данима када се слави хришћанска победа над смрћу.

У најстарије време триод је био јединствена књи-га, а касније се, са повећањем броја и обима пе-сничких састава, поделио на два дела. Са грчког је посни триод преведен још у најстарије доба сло-венске књижевности, свакако већ за време Ћирила и Методија. Доцније је Климент Охридски, вероватно, редиговао тај превод посног триода и, пред смрт (+916), завршио свој превод цветног триода. У сло-венској традицији триод је имао дугу еволуцију и прошао кроз четири развојна типа - од најстаријег, који још нема поделе на посебне циклусе поста и

Педесетнице, са једноставним службама, па све до најмлађег типа, успостављеног у трећој четвртини XIV века у бугарској школи патријарха Јефтимија, за који су карактеристична бденија са варијантама ма-ле и велике вечерње, са литијама на вечерњи и си-наксарима после шесте песме канона.

Основни и леснички састави у триоду јесу кано-ни, а сем њих ту]е и цео низ других: разне врсте стихира, прокимни, седални, мученични, богоро-дични итд. Канон се у обичне дане састоји од три песме (отуда и назив трипеснац), од којих прва од-говара редоследу дана у седмици, а остале две су редовно осма и девета (понедељак - 1, 8, 9; уторак - 2, 8, 9; среда - 3, 8, 9; четвртак - 4, 8, 9; петак - 5, 8, 9). У суботу се поје четворопеснац (6, 7, 8, 9. пе-сма), а у недељним и празничним службама три-песнац је замењен пуним каноном. Аутори канона и других састава триода су познати византи]ски песници: Роман Слаткопојац, Јован Дамаскин, Ко-зма Мајумски, Јосиф и Теодор Студит. Унутар три-ода се налазе и тако крупне и знача]не творевине византијске химнографије као Велики канон Ан-дри]е Критског и Акатист Богородици. У српској средњовековно] рукописно] традицији триод је че-сто преписиван, нарочито од XIV века, а посни три-од је, по сво] прилици, штампан већ у штампарији Ђурђа Црнојевића.

ЛИТЕРАТУРА: И. КарабиновЂ, *Постнан три-од. Историческш* ***обзорЂ*** *ен плана, состава редакцш и славннскихЂ* ***переводовЂ,*** С-Петербургв 1910; Л. Мирковић, *Православна литургика или наука о бо-гослужењу Православне источне цркве* I, Београд 1965, 153-154; М. А. Момина, *Постнан и Цветнан Триоди. Содержание Триоди (состав служб),* Мето-дические рекомендации по описаниш славлно-рус-ских рукописеи длл Сводного каталога рукописеи храшнцихсн в СССР, в. 2, ч. II, Москва 1976, 389-419; Л. Славева, *За старословенскиот триод,* 81о-**уо** 22 (2а§гео 1972) 93-116; *Структурната еволуци-ја на јужнословенските триоди,* Литературен збор 32, 5 (Скоп]е 1985) 69-80; Ђ. Трифуновић, *Азбуч-ник,* 351-354.

И. Шпади]ер

ТРИЦАРСТВЕНИК в. *Хронограф српски.*

ТРМКА, ТРНКА в. *Кошница.*

ТРОЈАДИК в. *Хронограф српски.*

ТРОПАР (грч. тротсаргоу) - кратка црквена пе-сма састављена од неколико стихова, у којој се про-славља светац или се објашњава значај неког пра-зника. Тропар је независна песма која није везана другим текстовима. Он, заправо, представља глав-ну песму посвећену светоме или празнику, и пона-вља се током читавог круга дневног богослужења. Тропари се по]ављу]у већ у 1У-У веку.

Самосталност тропара омогућује да се он ко-ристи у различитим приликама које му и одређу]у садржај на основу кога се тропари и разврставају у засебне групе. *Васкрсни тропар* (грч. *оуахкаоуцоу)* има за тему васкрсење Христово и пева се у сваку недељу (дан посвећен васкрсењу); *крстоваскрсан* (атаг)**роагаотао1ји**,о^) има затему Христово страда-ње на крсту и васкрсење; *богородичан* **(&еоток1ау)** је посвећен Богородици, а по]ављу]е се на сваком дневном богослужењу, и то после сваког низа сти-хира или тропара; *крстобогородичан* (атаиро&ео-**ток1Сп>)** се тематски везује за патњу Богородице под крстом на коме је Христ разапет. Крстобогороди-чан тропар по]е се у среду и петак уместо богоро-дичних.

ЈШТЕРАТУРА: **Д.** Богдановић, *Византијски књи-жевни канон у српским службама средњег века,* у: О Србљаку, Београд 1970, 111-112; Л. Мирковић, *Пра-вославна литургика, Први општи део,* Београд 1982[3], 228-229; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 355-356.

Т. Суботин-Голубовић

ТРПЕЗАРИЈА - У манастирским целинаматр-пезарија]е важна, неизоставна грађевина. Наме-њена је заједничким обедима монашке за]еднице, а обеди су одржавани према строго утврђеном реду, прописаном манастирским типиком. Трпезари]а]е постављена на домаку главног улаза у храм, ради непосредног, неометаног кретања монаха, у одгова-рајућем ритму, између обреда у цркви и заједнич-ких обеда у трпезари]и.

На]већи број познатих трпезари]а има у основи облик издуженог правоугаоника, са полукружном апсидом на једно] од краћих страна. У апсиди]е игумански сто, а поред дужих страна трпезарије

столови и клупе за седење. По средини је остављан слободан простор. Неколико добро сачуваних тр-пезарија у великим средњовековним манастирима могу се реконструисати, према фрагментима. Столо-ви и клупе могу бити грађени од камена. У трпеза-рији су за време обеда читани пригодни текстови. У извесном броју старих трпезарија видљива су ме-ста намењена монаху који је читао текстове.

ЛИТЕРАТУРА: С. Поповић, *Крст у кругу,* Бео-град 1994, 242-276

М. Шупут

ТУЖБАЛИЦА (пета, 1езби, плач) - прастара обредна песма, вероватно из времена дивљаштва и део је мртвачког култа. У песми се жали за по-којником и позива да се врати и отргне од смрти. С обзиром да се верује у загробни живот, разговара се са покојником. Вештини тужења учи се од мла-дости. По својствима, тужбалица је у нашој усменој књижевности лирска песма са особеностима и еп-ске песме. Она се као врста издваја из лирских на-родних песама које имају више или мање постојан текст (Р. Пешић). Наше тужбалице су већином у трохејском осмерцу са четворосложним припевом. И поред изражавања искреног бола и туге за умр-лим, могу имати и конвенционалан карактер. Из-воде их најближи, рођаци, пријатељи али и позване нарикаче. По неустаљености текста оне се издва-јају из свих врста усменог песништва.

Вук Ст. Караџић објавио је 1835. године тужба-лице из Боке Которске, Паштровића и Грбља, а до-био их је од Вука Врчевића и Вука Поповића. Дру-ги слој тужбалица, после Вука, представљају оне које је забележио и објавио Новица Шаулић (1929).

Тужбалице су стваране и у писаној књижевно-сти. Чувена је тужбалица сестре Батричеве из Њего-шевог *Горског вијенца.* Обичај нарицања и тужења за покојником имамо и у средњовековној српској књижевности (в. *надгробно ридање);* спада у пре-лазне жанрове старе српске књижевности. Као по-себна књижевна врста *ппач* се јавља у византијској књижевности. Плачеви имају своја особена општа места (Ђ. Трифуновић). Запажен је утицај плачева Богородице за Христом. У српској књижевности плачеви се не јављају ван већих прозних целина (Ђ. Трифуновић), нпр. плач монаха Атанасија над Сави-ним гробом у Трнову у Доментијановом *Житију св. Саве,* у Теодосијевом *Житију св. Саве,* у косовским списима. У три *Спова о светом кнезу Лазару,* Да-нила Млађег, непознатог Раваничанина (Раванича-нин III) и Андонија Рафаила Епактита, наилазимо на текст плача, односно тужбалице за кнезом Лазаром. Познат је плач непознатог Смедеревског беседни-ка за мртвим деспотом Ђурђем Бранковићем (1456), као и плач у *Житију деспота Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа.

Поводом плачева кнегиње Милице у косовским списима, без обзира на типолошку сличност са би-блијским плачевима, прихватљива је теза да су плачеви „интонирани и стварним извођењем ту-жбалице као постојање усмене врсте" (Н. Мило-шевић-Ђорђевић). Уочена је сличност са народ-ном тужбалицом, не само у погледу мисаоне схеме и формалне структуре, већ и у лексичком фонду. Тужбалица (плач) непознатог Раваничанина је бли-жа фолклорној тужбалици од Даниловог плача.

ИЗВОРИ: *АШо1о§ца зШге згрзке кпргетозП (XI-XVIII уека), хЉох,* ргеуос! 1 ођјазпјепја В. 5р. Кас1ој1-сМс, Вео§гаа 1960, 111-113, 126-127, 162-164; Ђ. Трифуновић, *Надгробна реч деспоту Ђурђу Бран-ковићу од Смедеревског беседника,* Књижевна исто-рија 12, 46 (1979) 295-314; К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића,* прир. Г. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 11, Бео-град 1989.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Трифуновић, *Српски средњо-вековни списи о кнезу Лазару и косовском боју,* Кру-шевац 1968; К.. Рез1с -И. МПозеУ1С-Вогс-**еУ1с,** *Иагод-па кпјггеупоз!,* Вео§гас1 1984, 251-253 *(ТигкаНса,* К. Р.); Н. Милошевић-Ђорђевић, *Српске народне ту-жбалице у средњовековним списима о кнезу Лаза-ру и Косовској бици,* Књижевност и језик 3-4 (1994); Ј. Ређеп, *Косовска легенда,* Нови Сад 1995, 36.

Ј. Ређеп

ТУЛАРИ в. *Занати.*

ТУРМА в. *Караван.*

ТУРНИРИ в. *Витешке игре.*

ЋЕЛАТОР (кклторц) - Термин за сиромашне влахе којима је на манастирским властелинствима поверавана брига о ситној стоци и прерада вуне. На поседима манастира Бањске меропсима је би-ло забрањено да се без игумановог знања жене вла-хињама и да прелазе у влахе. Такве је требало ухва-тити, свезати и вратити *на отчино место.* Но ако су били *стариници* (в.), ниједан није могао бити вој-ник нт» вси келдтори. Од влаха војника ћелатори су се разликовали по томе што их је било више и што су били сиромашнији, али им је део обавеза био једнак. И једни и други су учествовали у тран-спортној служби, преносили су сир с планине до манастирског газдинства, затим по товар жита, ви-на, соли и других потреба, а пратили су и игумана кад је ишао на пут. Пошто манастиру нису могли да дају готове производе, сиромашни власи ћела-тори су прерађивали црквену вуну и од ње ткали вунене покриваче и *клашње* (в.), и то сваки од њих по једну *поставу.* Ако би прерадили више од то-га, готове производе су делили напола. На Бањском властелинству власи ћелатори су чували и напаса-ли овце и стригли вуну, а у зла времена заједно с онима из категорије војника одлазили су код ова-ца.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 626, 629, 651,701.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Новаковић, *Сепо,* Београд 1965, 50, 192; Б. Ђурђев, *Територијализација ка-тунске организације до краја XV века,* Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, 143-169; М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве",* 152-154; *ИСН1,* 382-383 (М. Благојевић).

Д. Динић-Кнежевић

ЋИРИЛИЦА - једно од два словенска писма. Историјски извори казују да је творац словенске азбуке био свети Константин, назван Кирил. Пи-сменост, као уређени систем, појавила се код Слове-на заједно са прихватањем хришћанства. Претпо-ставља се, а о томе има спомена и у изворима, да су Словени у прво време користили грчко писмо или латиницу да понешто забележе. О томе говори и загонетни Црноризац Храбар у своме трактату *О писменех* (О словима); текст је написан крајем X или почетком XI века. На самом почетку свога спи-са Храбар каже да су Словени, док су још били па-гани, писали и гатали уз помоћ црта и реза; када су се покрстили, почели су да користе грчка и римска слова *без устројенија.* Међутим, како и сам Хра-бар констатује, то није био погодан начин да се обе-леже неки од специфичних словенских гласова. За-тим је, каже Храбар, Бог помиловао род словенски па им је послао светога Константина Филозофа, на-званог Кирил, који им је по узору на грчки алфабет начинио азбуку од 38 слова. С обзиром на то да су Словени у почетку користили два писма, глагољицу и ћирилицу, није сасвим јасно на које се од њих од-носи Храбров трактат.

После дугогодишњих спорења и одмеравања чи-њеница које би ишле у прилог или противречиле томе ставу, преовладало је мишљење да је Констан-тин саставио глагољицу и да управо о њој Храбар и говори. Изгледа да је термин „ћирилица" (Кирило-во писмо) првобитно служио за означавање глагољи-це, о чему недвосмислено говори запис попа Упира у једном руском рукопису, где се каже да је књигу преписивао из *куриловице* под којом се очито подра-зумева глагољица, а то потврђују и трагови глагољ-ског предлошка.

Данас је у науци општеприхваћено мишљење да је ћирилица настала од грчког унцијалног писма и то у источним бугарским земљама, у Преславу у време владавине цара Симеона (893-927). Један број ис-траживача сматра да је одлука о томе да се глаго-љица замени ћирилицом, тј. писмом које у највећој могућој мери подсећа на свечано грчко унцијално писмо, донета на државном сабору у Плиски (Пре-славу). Стара средњовековна ћирилска азбука са-стојала се од 24 слова директно преузета из грчког унцијалног писма (л, в, г, д, **е,** *2„* и, д, I, к, л, м, н, |j, о, п, р, с, т, \[, ф, \, *^г, \х>)и \2* посебних графе-ма направљених у складу са фонетским потребама словенског језика (в, ж, ш, ц, ч, ш, љ., **1»,** **тј**, к», **а,** ж). Свако слово има одређену бројну вредност и то је једини начин писања бројева код Словена који користе ћирилицу у средњем веку. Током X и XI ве-ка у употреби су равноправно била оба писма - гла-гољица и ћирилица. Почетком XII века, међутим, ћирилица је код православних Словена на Балкану потиснула глагољицу и остала у употреби све до данас. Све до средине XIX века ћирилица је била и службено писмо у Влашкој и Молдавији.

Најстарија сведочанства употребе ћирилице су малобројни рукописи X-X1 века и, такође мало-бројна и фрагментарно сачувана, али изузетно ва-жна епиграфска грађа. Најстарији данас познати рукописи писани ћирилицом углавном садрже тек-стове литургијског карактера: ***Савина књига*** (не-потпуни јеванђелистар) и ***Супрасаљски зборник*** -чти-минеј за месец март. Овом фонду може се дода-ти и већи број фрагмената писаних ћирилицом: ***Хи-ландарски листићи, Листићи Ундољског, Зограф-ски листићи, Листићи Иљинског.***

Епиграфски споменици представљају најста-рији тачно датирани ћирилички материјал. Најра-нији међу њима је ***Самуилов натпис*** из 993. годи-не. Плоча са записом пронађена је 1888. године приликом копања темеља за нову цркву у селу Гер-ман на Преспанском језеру. ***Варошки натпис*** носи на себи датум 17. фебруар 996. године, а пронађен је 1861. у селу Варош код Прилепа. У Преславу је пронађен надгробни натпис чргубила Мостича (976 -1001). У Битољу је 1956. године откривено да је као праг у Чауш џамији служила мермерна плоча са записом из 1017. године. У селу Темнићу (код Вар-варина) пронађен је крајем прошлог века недати-рани натпис који садржи имена десеторице од четр-десет севастијских мученика; сматра се да није млађи од XI века.

Из друге половине, тачније из последње четвр-тине XII века, сачувано је неколико значајних епи-графских споменика у којима се ћирилица показу-је као јасно дефинисано, развијено и одомаћено писмо, прилагођено фонетским приликама подруч-ја на коме се користи. Надгробни натпис требињ-ског жупана Грда датира се доста широко (1173 -1189), а пронађен је у порушеној цркви у Поли-цама код Требиња. ***Повањски натпис*** (1184) укле-сан је у надвратник бенедиктинског манастира Св. Ивана у Повљима на Брачу. Следеће, 1185. године, настао је ктиторски натпис бана Кулина; натпис је пронађен код села Мухашиновића код Високог. У селу Подбрежју пронађен је 1964. године ктиторски надгробни натпис судије Градеше (1180-1204). Из-међу 1170. и 1190. године настао је ктиторски нат-пис Немањиног брата, кнеза Мирослава, на његовој задужбини - цркви Светог Петра у Бијелом Пољу.

Од XIII века нагло расте број сачуваних епи-графских споменика на целом јужнословенском подручју. Материјал на коме се остављају ови за-писи условио је и облике појединих слова. Пошто је камен тврд, клесарима није увек полазило за руком да сачувају облине и извијене потезе код појединих слова, па су зато слова клесана у тврдом материјалу донекле различита, са више углова и оштрих, прело-мљених потеза, од оних која су писана на меком материјалу (пергаменту и хартији).

Из XI века сачувано је неколико тачно датира-них рукописа преписаних у руским земљама. Ђа-кон Григорије довршио је 12. маја 1057. године пи-сање јеванђеља за Остромира, великокнежевског намесника у Новгороду ***(Остромирово јеванђење).*** За кијевског великог кнеза Свјатослава преписан је 1073. године један зборник са изабраним делима светих отаца ***(Свјатослављев зборник).*** Свега три године касније (1076) преписан је још један збор-ник са саставима поучног карактера. У запису у ***Архангелском јеванђељу*** забележена је 1092. годи-на, мада није сасвим сигурно да је цео рукопис преписан управо те године. У последњој деценији XI века (1095, 1096, 1097) преписана су у Новгоро-ду три минеја (за септембар, октобар и новембар). Ови најстарији датирани књишки споменици ћи-рилске писмености пружају важан материјал за ре-конструкцију свеукупног развоја ћирилице.

Најстарији сачувани српски рукопис је ***Миро-слављево јеванђеље*** са краја XII века (око 1185). Калиграфски исписана слова овог рукописа облико-вали су дијак Глигорије и други, условно назван Варсамелон. Вештина и сигурност са којом су ова двојица писара обавила свој посао само су потврда о дуготрајној употреби ћирилице у српској средини. ***Вуканово јеванђеље*** преписано је око 1200. године за најстаријег Немањиног сина. Писало је више пи-сара, а старац Симеон који је исписао већи део ру-кописа, оставио је и запис. У ова два јеванђеља по-јављују се спорадично и јусови, али они више не означавају назалне вокале. Најчешће означавају од-говарајуће прејотоване вокале без назалног при-звука. Да се ради само о утицају предлошка са ко-га се текст преписује, сведочи и потпуно одсуство графема за обележавање назалних вокала у дипло-матичкој грађи тога времена, што значи да говорни језик којим су ова документа писана те гласове не познаје.

Првобитна ћирилица, онаква какву познајемо из најстаријих сачуваних рукописа, доживела је у српској средини нека прилагођавања, у складу са фонетским променама које су се догодиле током периода раслојавања првобитног књижевног језика какав је фиксиран у споменицима које називамо канонским (у језичком смислу). Тако су се у срп-ској редакцији старословенског језика изгубили на-зални вокали па тако и графеме којима су се они бележили (**А, Л**); губљење ових вокала, као и по-јава прејотованих вокала **(га, к)** представљају једно од најважнијих обележја тзв. рашке ортографије. У ћирилици која је била у употреби на босанском подручју постојало је и слово ђерв **(л).** Ово слово појављује се спорадично и у неким најстаријим споменицима српске писмености, и његова појава одраз је потребе да се један специфичан глас који постоји у језику и писмено обележи. Слово је пре-узето из глагољице, па је то још један доказ о упо-редној употреби оба писма у зетско-хумској обла-сти. Приликом палеографске анализе појединих писаних споменика неопходно је узети у обзир са-држај и карактер текста. Писарски приступ литур-гијским текстовима, а нарочито библијским, кон-зервативан је; писар приступа послу са великим поштовањем и труди се да у највећој могућој ме-ри поштује предложак са кога преписује. Слова су обично приближне величине, строго се води рачу-на о општем изгледу текстовног блока на страни. С друге стране, документи правног карактера пишу се далеко слободније, не води се толико рачуна о естетском изгледу појединих слова. Брзину писа-ња условио је садржај и карактер грађе која се испи-сује. Мада терминолошки проблеми још увек ни-су у целини разрешени, јасно је да се може говорити о неколико типова (или морфолошких варијаната) ћирилице. Три основна типа била би: књишка ћири-лица, канцеларијска (или дипломатичка) и епиграф-ска (натписна). Специфичан развој ћирилице усло-вио је и појаву терминологије која се разликује од оне која се примењује код изучавања латинског или грчког писма. ***Устав*** је назив за писмо у књигама; слова се у највећој могућој мери придржавају дво-линијског система, мада, наравно, постоје и слова која због својих саставних елемената излазе из тих оквира. ***Устав*** може бити и калиграфски - ту писа-ри нарочито воде рачуна о обликовању слова. При-мер калиграфског устава је ***Београдски паримеј-ник,*** рукопис настао у првој четвртини XIII века, у коме је упадљива смена дебелих (можда чак чет-кицом) исписиваних стабала слова и малих петљи-ца писаних танким пером. На формирање писма овог споменика утицале су византијска и руска ка-лиграфија. Монументални изглед писма и строге ортографске норме говоре о развијеној писарској традицији у српској средини тога времена.

Сразмерно мали број сачуваних српских руко-писа из XIII века, као и недовољно познавање про-дукције наших скрипторија тога времена, не пру-жа могућност за стицање целовите слике о развоју ћирилице у српским земљама. Најстарији тачно да-тирани српски рукописи потичу тек из друге поло-вине XIII века ***(Иловичка крмчија*** - 1262, ***Хиландар-ски Шестоднев*** - 1263, ***Теодоров апостол*** - 1277). Са потискивањем пергамента и продором папира долази и до постепене еволуције појединих слов-них облика. Владимир Мошин сматра да до појаве ***полуустава*** долази под утицајем који је пословно (канцеларијско) писмо извршило на устав. Овај про-цес одиграо се почетком XIV века, управо у време владавине краља Милутина. У време појаве полу-устава долази и до измена у српском правопису; до-лази до појаве тзв. предресавских и ресавских изме-на рашких ортографских норми, а то се догађа под утицајем великих словенских светогорских центара, у првом реду Хиландара. За ово време карактери-стично је и то да један писар може да исписује тек-стове веома различитог садржаја и карактера (бо-

гослужбене књиге, повеље) што се свакако одража-ва на утицај канцеларијског писма на књишко.

Интересантна је и појава књига писаних чистим канцеларијским брзописом: ***Лесновски одломак Те-одосијевог Житија светог Саве*** из 1360. године (Бе-оград, Универзитетска библиотека, рукопис бр. 6/1), ***Минеј Стефана Цоместика*** из око 1450. године (Бе-оград, Музеј СПЦ, 50).

Посебну улогу, још увек недовољно проучену, у дефинисању високих захтева везаних за рад пре-писивача имао је српски светогорски манастир Хи-ландар. На основу досадашњих истраживања може се тврдити да је управо овај скрипторијум играо важну улогу у развоју и обликовању српске ћирилице то-ком више векова.

Посебан сегмент српске писмености предста-вља српска дипломатичка грађа. Нажалост, нема довољно података и сачуване грађе на основу ко-је би се могао реконструисати рад једне дворске канцеларије, на пример. Документи који се чувају у Дубровачком архиву су или преписи настали у са-мом Дубровнику, или представљају спорадично са-чувана акта која су писали поједини дијаци. ***Пове-ља бана Кулина*** из 1189. године сачувана је у три савремена примерка у Дубровачком архиву. Пот-пис кнеза Мирослава сачуван је на латинској по-вељи од 17. јуна 1190. године.

Најстарија повеља везана за Немањиће, настала око 1200. године, јесте Немањина ***Хиландарска по-веља.*** Из XIII века сачувано је око 40 аката, и сва она потичу из канцеларија Немањића. Нарочито је велика била продукција ове врсте писаних спомени-ка од времена краља Милутина.

ИЗВОРИ: Г. Томовић, ***Морфологија ћириличких натписа на Балкану,*** Београд 1974; А. А. Медин-цева - К. Попконстантинов, ***Надписи из круглоп церкви в Преславе,*** Софил 1984; Б. Чигоја, ***Најста-рији српски ћирилски натписи,*** Београд 1994.

ЛИТЕРАТУРА: П. А. Лавров, ***Палеографическое обозрение кирилловскаго писћма,*** Петроград 1914; Н. Дурново, ***Мисли и предложенж о происхожде-нии старославннского нзика и славннских алфави-тов,*** Ву2апгшоз1аУ1са 1 (1929) 48-95; Г. Илбинскии, ***Где, когда, кем и с какоп цел&го глаголица била за-менена „кириллицеп"?,*** Ву2апТтоз1ауЈса 3 (1931) 79-88; Г. Чремошник, ***Студије из српске палеогра-фије и дипломатике 1: Терминологија ћирилске па-леографије и врсте ћирилског писма,*** Гласник СНД 21 (1940) 1-8; О. Сгетозтк, ***8грзка длрЊтагзка тг-пизкига,*** 81оуо 13 (1963) 119-135; В. Новак, ***Палео-графија и словенско-латинска симбиоза од УП-ХУ столећа,*** ИЧ 7 (1957) 4-19; V. Мозт, ***МеШоШке Шјезке о Ироугта ргзта и сггтсг,*** 81оуо 15-16 (1965) 150-180; В. Н. ЦДепкин, ***Русскан палеографж,*** Мо-сква 1967; П. Ђорђић, ***Историја српске ћирилице,*** Београд 1971; Е. **Ф.** Карскии, ***Славннскан кирил-ловскал палеографин,*** Москва 1979 (**Ф**ототипско издање); Д. Богдановић, ***Развој ћирилског писма у Србији до XV века,*** у: Славннска палеографил и ди-пломатика 2 (Софил 1985) 63-93; В. Уе1сеуа, ***С1а§о-Нса, КугИИса, ОгШо§гарћге ипа[1] Зргасће,*** у: Зутро-зшт МеТћосНапит. Вепта§е с!ег 1птегпаТтопа1еп Та§шт§ т Ке§епзћиг§ (17. **ћ15** 24. Арп1 1985) гит ОесЈепкеп ап с1еп 1100. Тоа!езТа§ дез ћ1. МеТћос!, N6-ипеа" 1988, 703-708; Н. М1к1а5,*2иг 81гикШг* ***Лез куп-Изсћ а11к\гсћеп&1аУ18сћеп (а1Њи1%апзсћеп) 8сћгфзу-згетз,*** Ра1аеоћи1§апса 12, 3 (1988) 52-65; X. Миклас, ***ОтЂ Преславскж СЂбор до Преславската школа,*** Ра1аеоћи1§апса 17, 3 (1993) 3-12; С. Смлдовски, ***Бшгарска кирилска епиграфика (1Х-ХУ век),*** Со-фил 1993.

Т. Суботин-Голубовић

У

УБРУС - Под појмом ***убрус, обрус*** са демину-тивима ***убрусац, обрусац,*** изведеницом ***обрисац(ч)*** подразумевале су се у Дубровнику од краја XIII ве-ка украсне и употребне текстилије са више наме-на. Први помен те црквенословенске лексеме, по-знате само у јужнословенским језицима, повезан је са нападом на једног дубровачког трговца кога су 1284. оробили људи жупана Твртка, када је ишао у Србију и отели му, између осталог, и шест свиле-них убруса. У дубровачким изворима убрус се че-шће наводи од 70-их година XIV, а знатно више у XV веку, што се може повезати са бројнијим усе-љавањима словенског живља у Дубровник и на ње-гово подручје.

Убруси су били ткани у низу или као појединач-ни комад од лана, свиле, ређе памука и украшавани су у ткању расплетом, претечом ажура, понекад до-териваног и црном пређом, затим свиленим везом, свиленом шивеном чипком и декорисаним крајеви-ма у боји, црвеној, плавој или од белог памука. Си-ноним за убрус био је средњолатинско Гагго1и5. На основу тога се дознаје да су постојали српски и бо-сански фацоли. Они се наводе у дубровачким ар-хивским записима из XV века и били су од свиле, велики или са расплетом. О њиховој тачној наме-ни нема података, али пошто су били изједначени са фацолима може се претпоставити да су исто слу-жили за украшавање дрвених ламперија у ентерије-рима кућа, икона, а у црквама за олтаре, распећа, путире и иконе. У служби одеће оба пола су их ста-вљала за појас, а жене су њима покривале главу и носиле их у руци. Фацолима су се такође прале гла-ве и сушиле руке. За дубровачке фацоле се зна да су били проткивани и златним нитима, везени зла-том, свилом у природној боји или црвеном, црном и плавом, а понекад су били и осликавани. Било их је малих, великих, широких, дугачких, а дужина им је варирала од 1,5 до 5,5 метара. Сасвим је могуће да су тако изгледали и српски фацоли/убруси, одно-сно да су били познати у Србији посредством ду-бровачких трговаца који су их поседовали.

Групи украсних и употребних текстилија при-пада и тзв. товаља која је имала исту намену и изра-ду као и фацоли/убруси. Почев од тестамената из кужне 1348. па надаље, често се у дубровачким из-ворима наводе српске товаље. Из тих вести сазнаје се да их је било белих, малих, великих; поједине су биле дугачке и до 2,5 метра. Међу њима запи-сане су и товаље из Призрена, мале и уобичајених димензија, највероватније рађене од познате при-зренске свиле. У Србији су такође коришћене ду-бровачке товаље, које су као роба слате у Србију, а имали су их и дубровачки трговци настањени у својим колонијама.

Српски убруси, фацоли и товаље ретко се виде на фрескама у култним објектима. У сценама ро-ђења Богородице, Христа, гозби, оплакивања Хри-ста понекад су приказане у употребној функцији беле текстилије, једноставне или дискретно украше-не танким тамним пругама или орнаментисаним бордурама при крајевима, односно ситним моти-вима кружића и ромбоида по целој површини (Со-поћани; Св. Никола Болнички, Охрид; Св. Климент, Охрид; Св. Богородица Пештанска; Марков мана-стир; Св. Јован у Великој Хочи).

ЛИТЕРАТУРА: V. Нап, ***1а сикиге та1епе11е д,ез Ва1кап8 аи Моуеп а§е а ггауегз 1а ЉоситепШИоп дез АгсШуез де Биого^Шк,*** Ва1сашса 3 (1972); V. Нап,

Ta сикиге тагепеИе теШеуак зегое, J_,е агее ото-§епее с!е11а СпгШа Киребтге пеШатсного деПТтрего ВЈгапипо: 1а беггМа, Оа!а1та 1979.

Ђ. Петровић

УГАР в. *Орање.*

УГОВОРИ - 1. Уговори су међу Србима позна-ти и примењивани од најстаријих времена. Термин се у специфичном значењу јавља у заклетвама срп-ских владара у XIII веку. У преводима византијских законских текстова у истом смислу се употребљава реч **сћгллшение.** У Скраћеној Синтагми, у глави о куповини и продаји, јавља се и капара под именом *аравун,* која се даје **кгдд оуво ок^к с_»гллшлк>тсе стј-лн'Б.** Исти глагол се доследно употребљава за уговарање и у српском преводу Земљорадничког закона. У српској верзији тзв. Закона цара Јустини-јана за уговор се употребљава реч **с_.говор|_,** која се у повељама (с1**_говор»_, зговор_»**) редовно користи за договор, нпр. игумана са братијом, краља са члано-вима породице и властелом и сл. У дубровачким документима на српском језику уговор се изван по-литичке сфере употребљава и за погодбу између тр-говаца и поносника *(тко се годе уговори Цубровча-нин апи трговац дубровачки за понесење карвана апи кога годе поноса).*

Уговори међу појединцима склапани су усмено и писмено, у приморским градовима су писани угово-ри били обавезни за одређене врсте правних посло-ва. Писани уговори су могли бити у облику приват-не исправе (хирограф), коју су писале саме странке, или формалног уговора састављеног од стране *номи-ка* (в.), односно *нотара* (в.) у приморским градо-вима. О разноврсности предмета уговора сведоче нотарске исправе сачуване у Котору, међу којима поред уговора у ужем смислу (расШт ех сопсогсН-шп) налазимо уговоре о закупу, замени, уступању и даривању, задуживању, склапању *трговачког дру-штва* (в.), о миразу, о подели имања, о превозу и поносу, о залогу.

2. Поред ових приватних познати су и политич-ки уговори, који су такође могли имати различите предмете: о миру, о савезу, о уступању територија. Специфичних уговора о миру сачуван је веома ма-ли број, али су из разних епоха. Први је из 1186, склопљен по завршетку рата Стефана Немање и кнеза Мирослава против Дубровника, а последњи су уговори српског деспота и Венеције о којима је оста-ла обимна пратећа документација. Сачувани миров-ни уговори се разликују у општој стилизацији и формулама, али имају и неке заједничке елементе. Пре свега, престају непријатељства, предају се забо-раву убиства, рањавања, вражде и крви, ослобађају се и враћају заробљеници, обнавља се слобода кре-тања трговаца. У случајевима где је било гранич-ног спора, он се регулише и обећава се поштовање границе. Склапању мира по правилу претходе пре-говори (в. *диппоматија,* в. *поклисар)* и период *при-мирја (троиба,* од лат. гге§иа) понекад од неколико месеци. Најтежи део преговора је био онај о накна-ди ратне штете.

Уговори о савезу су још малобројнији и разноли-кији у стилизацији. Редовно се наводе учесници, противник, циљ савеза и обавезе сваког појединог учесника. Из докумената о дипломатској активно-сти која је пратила склапање савеза против војводе Радослава Павловића за време његовог рата са Ду-бровником (1430-1432), могло се видети да су као узор и образац имали *савезе* и *лиге* склапане у то доба у Италији.

3. Међу политичким уговорима посебну пажњу заслужују они које је Дубровник склапао са сво-јим суседима. Уговорне исправе се могу пратити у дугом низу од краја XII до средине XV века. У од-носима са Србијом најстарији је уговор из 1190, а најмлађи из 1445; са Босном низ иде од Кулина ба-на (1189) до краља Стефана Томашевића (1461). Садржај ових уговора се у знатној мери мењао у току времена, али у сржи њиховој остајало је не-колико тачака које су се односиле на слободу крета-ња и трговања, услове пословања, аутономни по-ложај и права дубровачких трговаца натериторији друге стране уговорнице. У уговорима са Србијом је и питање граница и односа поданика дуж грани-ца било врло актуелно до 1377. године, када је Бо-сна са свих страна окружила Дубровник, па су од тада њени владари својим повељама јамчили не-повредивост градске територије, која се временом ширила (в. *станак 1).*

У првом периоду, приближно једно столеће, уго-вори су склапани у облику двостраних заклетви у којима је свака страна наводила своја обећања и обавезе, а понекад изузетно и неку обавезу друге стране. Заклетве су размењиване приликом сваке

смене на српском престолу и сваке промене мле-тачког кнеза у Дубровнику. Кад је служба кнеза престала да буде доживотна, уговори су се обна-вљали само приликом смене на престолу и после прекида услед ратова и сл. Од времена краља Дра-гутина уговори добијају облик једностране пове-ље о ***мипости*** (в.) у којој се генерално потврђују сви ранији уговори и из њих проистекле обавезе или се наводе детаљније, прецизније као у пове-љама краља Милутина из 1302, цара Душана из 1349. и кнеза Лазара из 1387. године. У овом пе-риоду поједине повеље, нарочито Душанова и Ла-зарева, постају образац приликом састављања пове-ља њихових наследника. У односима са Босном прелом обележава повеља краља Твртка из 1387. којом на себе преноси и права и обавезе својих претходника ***господе српске*** и ***господе босанске,*** спајајући две уговорне традиције.

Није остајао једнак ни круг страна уговорница. Из преднемањићког периода се очувала традиција посебних уговора са хумским кнежевима и проду-жила се до средине XIII века. Како је централиза-ција државе напредовала краљ је постао једини уго-варач. Од времена цара Уроша почиње низ посебних уговора Балшића, затим краља Вукашина (1370), који још за живота Урошевог издаје своју повељу Дубровнику не обазирући се и не спомињући цара и његову повељу. Са територије некадашњег Душа-новог царства поред Балшића јављају се као стране уговорнице кнез Лазар и Вук Бранковић, затим њи-хови наследници а од почетка XV века владајући деспот. У Босни је развој унеколико сложенији јер су у уговорне односе уведени и обласни господари или путем додељивања грађанства (Павле Раденовић, 1397), или склапања савеза (Хрвоје Вукчић, 1404), или уговора о уступању територија (Сандаљ Хра-нић, 1419, Радослав Павловић, 1426).

Кроз све уговоре се провлачи обећање прија-тељства и мира, а у првом периоду се понавља и наглашава начело да се евентуални сукоб или ште-та ***судом исправља,*** а да се мир не нарушава. У уго-ворима са Србијом се предвиђало да у случају изби-јања непријатељства Дубровчани имају рок од 6 месеци да напусте земљу прикупивши своју имови-ну. У време док су уговори били у облику двостра-них заклетви Дубровчани су се обавезивали да ће пружити уточиште владару обећавајући да га за време боравка у Дубровнику нико неће потезати на суд. Право пружања уточишта и другима се из-ричито признавало, али се онај који би уживао азил није смео мешати у политичке борбе.

Најважније и трајно актуелне су биле одредбе о дубровачким трговцима у почетку уопштене: ***да ходе свободно,*** касније с прецизирањем да слобод-но тргују осим оружја, које нису смели носити у суседне земље. Нико им није смео нанети штету, а ако би се то ипак десило, владар је преузимао од-говорност да плати и да тражи кривца, а негде је околина била обавезна да надокнади штету. Од вре-мена краља Милутина се налазе и одредбе о аутоно-мији трговаца: да се суде међусобно пред својим судијама а са локалним становништвом један Србин - један Дубровчанин, касније једнак број судија, поротника и сведока сваке стране. Забрањене су биле репресалије (в. ***изам),*** затим кажњавање без судске пресуде (в. ***удава).*** Као прастара установа деловао је мешовити суд на граници у случајеви-ма спора између поданика једне и друге стране (в. ***станак 1).*** Он из уговора ишчезава средином XIV века али у пракси остаје.

Царине су тема која се дуго провлачи кроз уго-воре, у почетку има потпуног ослобађања, касније се предвиђа само наплаћивање на законитим ме-стима, уз изричиту обавезу да се не уводе нове ***ца-рине*** (в.). У дубровачким заклетвама XIII века се град обавезује краљу да држи његовог ***кумерка*** (в.), цариника који надзире трговање сољу и узима за владара половину прихода. Шездесетих година XIV века престаје плаћање овог дела дохотка од соли, али остаје начело да су само четири законита места где се со може продавати: Свети Срђ, Котор, Ду-бровник и Дријева.

Уговорима се временом изграђивало право које су обе стране поштовале у међусобним односима и будно пазиле да се не уводе ***новштине,*** установе или поступци који би били противни одредбама уговора. Отуда су тачке уговора често биле пред-мет дипломатских преговора. Разлике у тумачењу су потицале не само од супротстављених интереса већ и од измењених околности. Уговори између Ду-бровника и његових суседа утицали су у највећој мери на њихове међусобне односе и допринели су развоју међународног права у овом делу Европе.

ЛИТЕРАТУРА: М. Кос, ***Цубровачко-српски уго-вори до средине XIII века,*** Глас 123 (1927) 1-65; М. Јасински, ***Уговори српских владара са Цубровни-ком као извор за историју српског права,*** Архив ПДН 38 (1930) 169-178; Ј. №§у, ***Ргуа игапасеnја***

ггтеди оозапзкгђ оапоуа г Оикгоутка, 2ћогшк **12** сшћгоуаске **рго61о5Т1** МПапи Кезеташ о 70-ој §осћ-бпјкп иуога, Бићгоушк 1931, 25-32; М. Коз, *Иуе И-зппе капа б(еуапа Когготапгса га Оиогоутк,* на истом месту, 33-38; К. **Когапу1,** *2е з(иЛгбуг паа[1] тг-фгупагоЛом^етг (гакШатг \м згедпгом^гесги,* АгсШ-**УШП** То\уаггуб1:уа паико\уе§о \уе Е\уо**У1е** 19 (1936) 1-88; \У. Нететеlег, *б(иШеп гиг ИгрШтапк тШеШ-(егИсћег Уег(га§е уогпеНтИсН Љез 13. ЈаИгИипЛеПз,* Агст\ шг 1ЈгкипдепГогбсћип§ 14 (1936) 321-413; О. Сгетобтк, *ЈЈ§ОУОГ ггтеди Туг(ка I г Биогоупгка ос19. аргПа 1387,* С2М 1 (1946) 123-127; С. Ћирко-вић, *Цубровник и запеће у средњем веку,* Работници, војници, духовници, 47-55.

С. Ћирковић

УДАВА - установа српског средњовековног пра-ва која се у изворима јавља од времена краља Ми-лутина, што не значи да није постојала и раније. Напротив, сигурно је постојала и раније, али је та-да први пут споменута због тога што је постала проблем у односима Србије и Дубровника. Дубров-чани су због тога испословали да их краљ Милу-тин својом повељом из 1302. ослободи удаве: *да ниједан човек у српској земљи, мали или велики, не удаје у удаву Цубровчанина.* Очеву повластицу по питању удаве потврђује и Стефан Дечански, нагла-шавајући *да им не удаве у ком год длгу, лише су-дом да се ишту.* Проблем удаве у српско-дубро-вачким односима више се није појављивао све до времена Ђурђа Бранковића. На инсистирање Ду-бровника он је својим повељама, које им је издао 1428. и 1445, поново ослободио његове грађане удаве од било кога у Србији.

Имајући у виду ове помене удаве у српско-ду-бровачким уговорима, и додајући им још три по-мена у дубровачким документима које је објавио Медо Пуцић, Стојан Новаковић је у својој распра-ви посвећеној удави још 1892. закључио да удава значи „самовласно хапшење за дуг", стављајући овај свој закључак и у наслов саме расправе. Сви историчари и историчари права који од тада поми-њу удаву, безрезервно су прихватили Новаковиће-во мишљење, почев од К. Јиречека, Т. Тарановског, преко А. Соловјева и Н. Радојчића, па све до дана-шњег дана код историчара права.

Међутим, још 1970, имајући у виду нову извор-ну грађу, пре свега из Дубровачког архива, С. Ћир-ковић је недвосмислено утврдио да удава у сред-њем веку не значи самовласно хапшење за дуг, већ нешто сасвим друго. Сумњу у исправност Новако-вићевог закључка побуђују два податка о удави у повељама које он није имао у виду. Наиме, у пове-љи краља Милутина за манастир Св. Ђорђа Горга код Скопља и краља Душана за Богородичин ма-настир у Хтетову, удава се помиње међу глобама од којих приход припада овим манастирима. Али, кључ за решење проблема удаве је у подацима но-ве грађе из Дубровачког архива. С. Ћирковић на-води неколико примера из 1411. и 1423. који уопште не говоре о споровима око дугова, како би се очеки-вало да је удава самовласно хапшење за дуг. Први документ говори о томе да је Мара Бранковић на име удаве изрекла казну Стипку Сергуловићу од 500 перпера, и на рачун казне му одузела једно ру-дарско окно. Други говори о плаћању казне од 50 перпера коју је Мароје Држић морао да плати у Сребреници на име удаве за избегавање плаћања царине.

Према томе, закључак је С. Ћирковића да је уда-ва казна без суда, унапред прописана за одређене врсте преступа. Приход од ње је ишао владару или манастиру ако би му је владар имунитетном пове-љом доделио. Отуда се удава у поменутим повеља-ма помиње међу осталим глобама које иду мана-стиру на његовим поседима. Удава се забрањује и у 84. чл. Душановог законика, где се супротставља суду и судском поступку: *руке на суду да нема и оправданија, ни удаве, ткмо да се суде по закону.* То значи да код редовног судског поступка, када се *су-ди по закону,* не сме бити удаве, која је кажњава-ње *без суда и пре.*

Дубровчани су упорно од владара тражили да удаву за њихове грађане забране, јер би примењи-вање удаве значило да морају ићи пред домаће вла-сти, а познато је да су врло рано у Србији изборили готово потпуни судски имунитет који су љубомор-но чували. Иначе, да је удава самовласно хапшење за дуг Дубровчани се не би бунили, јер је затварање дужника до исплате дуга, чега је у Србији било, био ефикаснији пут за наплату потраживања него судски поступак који је могао дуже трајати.

ЛИТЕРАТУРА: С. Новаковић, *Удава или само-власно апшење за дуг у старом српском законодав-ству и народним обичајима. Прилог к познавању*

средњовековног парничног поступка у Србији, Прав-ник 1 (1892) 97-107 (= С. Новаковић, *Васкрс држа-ве српске и друге студије,* прир. О. Станојевић, Бе-оград 1986, 225-242); С. Ћирковић, *Удава,* Зборник ФФ у Београду 11,1 (1970) 345-351; А. Веселино-вић, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава",Ш* 1-2(1988) 129-135.

А. Веселиновић

УДЕОНЕ КНЕЖЕВИНЕ - назив прихваћен у стручној литератури за део државне територије, ко-јим непосредно господари владарев близак рођак. Према патримонијалном схватању, у XII веку и не-што касније, српски владари делили су земљу и власт у држави са рођеном браћом, синовима, стри-чевима, па и са синовцима. Део државне територи-је који би припао неком од најближих владаревих рођака називао се *чест отачаства.* Подела држа-ве на *части* приметна је у доба великог жупана Уро-ша II, великог жупана Тихомира и нарочито у доба великог жупана Стефана Немање. Велики жупан Тихомир делио је власт са браћом Страцимиром, Мирославом и Немањом, чија је *чест отачаства* обухватала жупб: Топлицу, Ибар, Расину и Реке. Ка-да је Стефан Немања постао велики жупан, делио је власт са великим кнезом Мирославом, господарем Хумске земље, и великим кнезом Страцимиром, го-сподарем крајева око Западне Мораве и територија које су се простирале северније. Нешто пре 1189. године удеони кнез постао је и Немањин син Ву-кан као господар Дукље и Травуније, а 1190/91. го-дине удеони кнез постаје и најмлађи Немањин син Растко у Хумској земљи. Из познатих разлога Ра-стко је напустио Хумску земљу, где су се као удеони кнезови учврстили потомци великог кнеза Миро-слава, синовци Стефана Немање.

Велики жупан као владар Србије представљао је државу у земљи и иностранству у свим важни-јим пословима, али о самим пословима није само-стално одлучивао, већ у сагласности са удеоним кнезовима. Сагласност о вођењу унутрашње и спољ-не политике утврђивана је на посебним састанцима, уз обавезно присуство свих удеоних кнезова и вели-ког жупана. Уколико би неко од удеоних кнезова настојао да самостално води унутрашњу и спољну политику, кажњаван је одузимањем *части отача-ства* и другим казнама. Када је велики жупан за-кључивао уговор са страним владарем, државом или аутономним градом, закључио би га заједно са оним удеоним кнезом чија је територија најближа страном владару, држави или аутономном граду. Из ових разлога велики жупан Стефан Немања потпи-сао је уговор са Дубровником 1186. године заједно са великим кнезом Мирославом, да би, опет, са уде-оним кнезом Страцимиром сачекао 1189. године ца-ра Фридриха Барбаросу, који се од Равног упутио према Нишу. У свакој удеоној кнежевини постојао је посебан управни апарат, потчињен непосредно уде-оном кнезу, са истим звањима и титулама (казнац, тепчија) које постоје у централној управи великог жупана. Удеони кнезови и велики жупан били су обавезни да један другог помажу, како у офанзив-ним, тако и у дефанзивним акцијама. Одступање од наведеног начела није толерисано. Опстанак удео-них кнежевина био је могућ све док владаочева власт није ојачала, што је формално потврђено сти-цањем краљевске круне. После увођења краљев-ског достојанства, било је само питање времена ка-да ће нестати удеоне кнежевине и удеони кнезови, што се и догодило за време краља Уроша I, до поло-вине XIII века.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 151-156, 171, 172; Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 242-247; Б. Радојковић, *Разматрања о де-оном владању и деоним кнежевинама,* ИЧ 8 (1959) 1-25; Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира,* Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 47-56; М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине,* ЗРВИ 36 (1997) 46-62.

М. Благојевић

УДОВИЦА (вдовицд, сиротл, сиротл коудел^-ницл) - жена која је после мужевљеве смрти преузи-мала бригу о породици и имовини. Владарке и иста-кнуте властелнике су после смрти својих мужева обично одлазиле у манастир, а остале су, ако се не би преудале, живеле на мужевљевој имовини заjед-но са децом. После смрти властелина *коњ добри и оружје* припадали су владару, *а свита велика би-серна и златан појас* властелиновом сину. Ако није имао сина, с тим је могла слободно да располаже његова ћерка. Властелинке су имале право да отро-ке, који су били део баштине, ослободе као што би то учинили њихови мужеви или синови.

Код удовица кметова постојала су извесна огра-ничења. Према повељи краља Милутина манастиру Бањској (1313-1316), сав мужевљев посед су могле да наследе само ако су имале малолетног сина. Али, ако су имале само женску децу, задржавале су *се-пиште, врт* и главну, најбољу *њиву* од које су храни-ле породицу. Тек у Душановом законику, којим се дозвољава ратарима да своје *баштине* и *винограде* и *купљенице* дају у мираз, приложе цркви или про-дају, под условом да на том месту увек буде работ-ника оном господару чије је село, изједначено је право мушке и женске деце на очеву имовину.

Међу парицима које је краљ Милутин 1300. усту-пио Хиландару, помињу се и две удовице са својом децом, а у Милутиновој повељи Грачаници (1321), међу власима је била једна удовица заједно с де-цом. Самохрана жена с малолетном децом, *сирота кудељница,* према Душановом законику била је *спо-бодна као и поп,* што значи да је била ослобођена свих работа и поданака, јер није било одрасле мушке главе на коју би ти терети падали. Ако није била кадра да се парничи, *сирота* је могла наћи заступни-ка који би уместо ње одговарао.

Удовице су заједно са сирочади предмет наро-чите бриге и заштите. Помагање удовицама и си-рочићима спадало је међу најпрече дужности по-божног хришћанина. Отуда се као опште место понављају доброчинства у житијима удовицама и сирочади. Поред оваквог индивидуалног старања било је и општих мера с циљем да се помогне удо-вицама. У Закону за Ново Брдо деспота Стефана Лазаревића изричито се прописује: *да не франгари мужата жена ни хлеба, ни соли, ни вокја, нехо да франгарет сироте да се с тем хране.* Продавање хлеба и намирница резервисано је као позив за си-роте да би издржавале себе и породицу. Из других одредаба истог законског текста види се да су *фран-гарице* имале велике одговорности, да су намир-нице морале бити исправне, иначе би рудари смели да их разграбе, а њима је претила казна јавног сра-моћења.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 113, 227; А. Соловјев, *Одабрани споменици,* 131, 148, 149, 163; Н. Радојчић, *Законик* 52, 55, 57, 78, 101, 104, 107, 110, 135, 136; Н. Радојчић, *Закон о рудницима.*

ЛИТЕРАТУРА: Т. Тарановски, *Историја ср-пског права* Ш-ГУ 50, 51, 58, 109, 121, 189; М. Фи-липовић, *Сирота кудељница,* Зборник МС ДН, 5 (1953) 40-47; И. Божић, *Коњ добри и оружје* (уз члан 48 Душановог законика), Зборник МС ДН 13-14 (1956) 85-91; Д. Динић-Кнежевић, *Положај жена у Цубровнику у XIII и XIV веку,* Београд 1974, 2, 120; *ИСН1,* 381 (М. Благојевић).

Д. Динић-Кнежевић

УЖЕ в. *Мере и тегови.*

УЗДАРИ в. *Занати.*

УЛИ в. *Кошница.*

УЛИЈАНИК в. *Улијари.*

УЛИЈАРИ (оултари, оулгарци) - категорија за-висног становништва задужена за гајење пчела и прикупљање пчелињих производа на феудалним властелинствима. Владари, манастири, цркве, вла-стела имали су своје улијанике (пчелињаке) о који-ма су се, ослобођени других работа и намета, стара-ли улијари. Приликом оснивања или даривања манастира владари и властела често прилажу своје улијанике са улијарима. Глад за пчелињим произ-водима, нарочито воском у цркви и извозној тргови-ни, незадовољена пчелињим десетком (в. *пчелар-ство),* условила је стално ширење категорије улијара.

Према сачуваним подацима, манастир Хилан-дар заједно са пиргом имао је преко 15 улијаника на разним локацијама. О површини и броју кошни-ца појединих улијаника могу се посредним путем изводити закључци. Сасвим ретко срећу се чисто улијарске насеобине, обично су у питању улијаници у оквиру земљорадничких насеља или су, једностав-но, смештени ван села, на издвојеним манастирским поседима погодним за узгој пчела. У појединим слу-чајевима убележене су им међе. На површини од-ређеној за *улије црковне* налазио се или један улија-

ник о којем се старало више људи, или више ма-њих улијаника, сваки поверен по једном улијару. У зависности од величине улијаника број улијара се кретао од 1 до 4. У раду са примитивним кошни-цама са непокретним саћем један пчелар могао је без напрезања да опслужује и преко стотину кошни-ца. Изгледа вероватно да су улијаници са четири или више улијара, као хиландарски улијаник Захак на Бистрици, бројали више стотина, можда и хиља-ду кошница.

Осим најопштије сроченог задужења зависних пчелара ***да пасу улије,*** других података о технологи-ји рада и начину предавања производа готово да нема. Улијари су били дужни, то се у неколико по-веља изричито наглашава, ако пропадне пчелињак ***да га од себе постављају.*** Добијање меда и воска неодвојиво је везано за сам пчелињак и мора се обављати одмах по вађењу саћа из кошница. Улија-ри су, могуће је, управи манастирској предавали претопљени восак (пречишћен или непречишћен) и мед. Седморица подложника Арханђеловог мана-стира, за које повеља вели: ***а се људи који дају во-сак,*** вероватно су улијари, обележени по главном и цркви најпотребнијем производу гајења пчела.

Позив улијара оставио је осетног трага у оно-мастици. У средњовековним актима помињу се се-ла: Улијари код Приштине, више Скадра, код Кру-пишта ***(Улијарије кон Крупишт и с улијаником),*** две Улијаревине, на Љубовићевој луци и на Би-стрици, село Уларе. Занимање је могло представ-љати придевак уз име или чак постати основа за презиме ***(Црагија Улијар).*** У једном познијем запи-су среће се женско име ***Улијана.***

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 211, 384, 389, 393-395, 415, 431, 438, 458, 486, 507, 513, 516, 579, 594, 595, 601, 617, 622, 623, 631, 634, 635,639, 641,685, 690, 695.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 155; Б. Перуничић, ***Српско средњевековно село,*** Бе-оград 1956, 65-66; С. Ћирковић, ***Биографија краља Милутина у Улијарској повељи,*** у: Архиепископ Да-нило II и његово доба, Београд 1991, 57-60.

Ђ. Бубало

УЉЕ (МАСЛО) - Уље се у српским средњо-вековним документима назива масло. На њему се припремала храна, како биљног тако и животињ-ског порекла. Добијало се од маслина које су гајене у Приморју, највише око Бара, затим у јужној Маке-донији и у околини Свете горе. Јелена, кћи кнеза Лазара, жена Ђурђа II Страцимировића, а потом Сандаља Хранића, имала је своје ***маслице у*** Бару. На целом Зетском приморју биле су на снази ра-зне мере за заштиту маслињака. Уље се цедило у маслиновом млину (тоћп сГоНуе), а ујам је износио до 10%. Приморски градови нису дозвољавали из-воз домаћег уља. Цену уља одређивале су градске власти, а продавало се на пијаци, у Дубровнику у „кућицама од асуре" или у „дућанима за продају уља". Држано је у судовима који су имали разна имена: ћотае, уе§ез, уазае итд. Иначе, уље није сме-ло бити мутно; као добро сматрало се оно које је било светло.

Из приморских градова уље се, наравно уз до-зволу, извозило у балканско залеђе, па и у Србију. Преносило се караванима у мешинама. Водећи стро-гу контролу извоза, Дубровчани су на судове, на-мењене продаји на страни, ударали печат св. Вла-ха. Значајни потрошачи уља били су манастири. Остало је, на пример, забележено да су 1378. из Ду-бровника извезена три ***товара*** (за1та) уља за Миле-шеву. Српски владари су се бринули да манастири буду снабдевени уљем. Цар Душан је одредио да Бар уместо ***дохотка царства ми*** даје Св. арханђели-ма у Призрену десет ***товара*** уља, које су били ду-жни да пренесу Арбанаси. Исти манастир добијао је од цркве Св. Богородице на Дању ***товар уља на Аранђеловдан.*** Хиландар је имао своје маслињаке на Светој гори и у њеној околини. Цар Душан му је још завештао уља ***на сваки празник Светог Петра од царине призренске.*** Хиландар је снабдевао са 60 литара уља Карејску келију Светог Саве. Манасти-ри су трошили уље највише у посту. Занимљиво је да су монаси у Хиландару добијали по литру уља годишње ***ради осветљења ћелије.***

Ипак, маслиново уље није се много употребља-вало у средњовековној Србији. До њега се није до-лазило ни брзо ни лако. Требало је ићи на море или га куповати од приморских трговаца, по цени која није била мала. Треба имати на уму да средњи век није знао за сунцокрет, који је донет из Америке. Како је обичан свет масовно гајио свиње, у свакод-невној исхрани највише је користио свињску маст.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, ***Законски споменици,*** 347, 352-354, 361, 362, 434, 468, 480, 485, 692, 695; Љ. Стојановић, ***Повеље и писма*** I, 112, 369.

ЛИТЕРАТУРА: Б. ОЈтс-Кпегеуш, *Тг§оута иЦет и Оибгоутки и XIVзХоЦеси, Ш* 23-24 (1970-1971) 287-306.

М. Спремић

УМИВАОНИК в. *Покућство.*

УНЧА в. *Мере и тегови.*

УНЧА (оун^гига, оун^чл, 1ах. ишла) - најчешће мера за тежину, ређе за дужину. Унча је по правилу '/12 литре или либре, а '/8 марке, па је од тежине ли-тре и марке зависила и тежина једне унче (в. *мере и тегови).* У Србији је унча коришћена и као новчана обрачунска јединица у којој има 20 динара или 20 аспри. Уједно је то и назив за дажбину која је уведе-на пред крај XIV века. По својој суштини то је ново-уведени *данак господски,* који је предаван у два го-дишња рока, па је према годишњим добима назван данак летњи и данак зимски, а пошто је одмераван у обрачунским унчама, онда је називан *летње* и *зимске* унче. У две обрачунске унче било је тачно 40 динара, што је тада било само за 2 динара мање од вредности једног дуката. Летње и зимске унче биле су приближно једнаке дажбини која се звала *дукат* и која се наплаћивала по огњишту. Плаћање дуката по огњишту, поред Сребрнице, било је ра-спрострањено, како у Зети Балшића и Зети под мле-тачком влашћу, тако и у земљама Косача. Дажбина је убирана и у дукатима или у сребрним динарима одговарајуће вредности. Наплаћивање унчи или ду-ката доносило је владарима велике приходе, у на-челу онолико дуката колико је било *огњишта* или домаћинстава у држави. Унче су представљале нај-важнију дажбину у Српској деспотовини. Укупни приходи од ове дажбине омогућавали су финансира-ње великих и разноврсних војних расхода.

ЛИТЕРАТУРА: М. Влајинац, *Речник наших ста-рих мера у току векова* IV, Београд 1974; *ИСН*II, 122; М. Благојевић, *Перпера и питра у доба кнеза Лазара,* ИГ 1-2 (1981) 47-61; А. Веселиновић, *Држава српских деспота,* 164, 165,219-221.

М. Благојевић

УРБУРА в. *Рударство.*

УСТАВ в. *Типик.*

УТВРЂЕЊА в. *Стена,* в. *Бранич-кула.*

УХОДЕ - Извиђање и прикупљање обавештења о противнику нераздвојно је повезано са вешти-ном војевања, па је неизбежно примењивано у свим епохама. У време ратовања са старим Словенима већ се практиковало хватање *језика,* зароб/веника од којега се могло сазнати о намерама и снази не-пријатеља. Византијски трактати о војној вешти-ни садрже поуке о томе како је важно познавати снагу и намере непријатеља и упутства како да се до обавештења дође. Иако је прикупљање обаве-штења и ухођење противника морало бити широко распрострањено и практично неизбежно, ипак о тој активности у изворима о дугој и бурној српској ратној историји готово да нема информација.

Пре но што ће се усталити термин *ухода,* или напоредо с њим, коришћена је реч **с^ходникк,** изве-дена од истог корена. Посведочена је у наративном извору, житију Стефана Дечанског у казивању о догађајима који претходе битки код Велбужда. Срп-ском краљу су дошли **сходници кго** и обавестили га **(в^кст^но ти коуди)** да је бугарски цар кренуо *са силама својим* од града Видина и да иде у краљеву државу у место звано Землн где хоће да бије битку. Исти текст за преносиоце обавештења има назив **вЧЈстћникм,** разликује их и од извиђача-ухода и од посланика, које размењују владари међу собом, а треба их разликовати и од *књигоноша* (в.) или *ли-стоноша,* који су курири.

Ухода се као технички термин налази у речници-ма XVI века, а ранију употребу потврђује надимак једног Влаха од Бањана: Милош звани Ухода (Маг-сћо Шго МПозп сИсхл Усћоае с!е Ва§пат), забеле-жен 1466. године. О упућивању обавештајаца да прате шта се збива у противничким редовима (ех-р1огагогез, зреси1агогез, згрош) има узгредних по-датака. У једној приватној тужби (1443) таква је активност приписана и српском деспоту. Прили-

ком међусобног обрачунавања један дубровачки трговац је у Једрену оптужио другога: ***ти си примио од угарског краља и деспота 500 дуката и дошао си да будеш шпијун против турског цара, даћу да ти се отсече гпава*** (ш **ассер15Т1** а ге§е Нип§апе ег а **аезрого <Јисаго5** УС ег уеш5г1 рго **зргопо** сотта 1т-регагогет Теисгогит, е§о ге Гас1ат оесаркаге - пре-цртано је: бсоплсаге, огулити кожу). Сумњичење је имало за последицу испитивање пред царем и вези-рима који су испитивали да ли је шпијун, тако да је био у опасности да изгуби главу (!шг **циебкиб ад** регезетЧат сИсг! **1трегагоп5** ег ујгепошт цш **^иебјуе-**шпг аћ **1р50** 51 **ебзег бргопиб** ег Ршг **т** репси1о **регаеп-**сН **ујгат).**

Из времена рата Дубровника са херцегом Стефа-ном (1451-1454) остале су белешке једног заповед-ника најамника са сведочанством о две врсте обаве-штавања: извиђање напред послатих коњаника, који осматрају терен са брда, и посредством шпијуна стационираних у другом табору (апцие 1ого поп с!ог-**тапо** сГауеге 1е 1ого 5р1е **тгга** шм). У време ратова са Турцима слање ухода се практиковало на обе стра-не, па ипак у извештајима о новостима, прикљу-чених скоро сваком писму, ретко се цитирају изве-штаји обавештајаца. Изузетак представља једно писмо заповедника Београда из касне јесени 1476, за које се каже да је преведено са српског, и у коме се говори о слању уходе у Крушевац. У писму се преносе информације које је добио од брата уче-сника у турском походу на Молдавску; затим о сла-њу трговца (то је најмање упадљив странац) у Сме-дерево ради обавештавања (иг с1е гећиз **побгпб** поуа **5С15с1гагегиг).** Извештај тога трговца-уходе укључи-вао је информацију о уходи (ехр1огагог) послатом од смедеревског санџак-бега у Будим, а тај је са-знао да Угри спремају велику војску да освоје Сме-дерево. Почетком XVI века **већ** је развијен страх од непријатељских ухода, настоји се да се тајне бо-ље чувају, контролише се ко је могао поседовати информацију, ствари се проверавају посредством својих обавештајаца, ахватају се обавештајци про-тивника. У једном писму из 1531. налази се лични опис Дмитра из Купиника, послатог у Беч да уходи за рачун султана. Атмосфера хистеричног страха од ухода рефлектује се у ***Посланици о пропасти Угарског краљевства*** Ђурђа Сремца, где је међу многобројним гласинама добила место и она о фра-њевачком манастиру у Будиму као скровишту пре-рушених турских великодостојника, или друга да је сам султан маскиран долазио као ухода у Будим. У то време постоје сталне мреже обавештајаца ко-јима су на челу истакнути појединци као Дубровча-нин Михо Буцињолић, затим Павле Бакић, чије су информације, добијене од агената у Србији, стиза-ле до папске курије, па војвода Божидар Вуковић, који се бавио обавештајним радом за рачун Карла V.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, ***Прилошци. д) Три-логија 1. Сиромах Цмитар из Купиника,*** Стражи-лово 4 (1888) (= ***Зборник Илариона Руварца*** I, Бео-град 1934, 306-308).

С. Ћирковић

УЦЕН - правни термин који се први пут јавља у уговору краља Стефана Драгутина са Дубровни-ком (око 1280) у вези са продајом вина и меда на тргу у Брскову. Ту уцен значи утврђену цену (рге-гшт сопбгкштлт) по којој су се мед и вино смели продавати. Међутим, у каснијим документима уцен означава уговор о делу на основу кога се један ру-дар или дружина рудара обавезују да ће ископати ров толике дужине, висине и ширине уз одређену награду. У том значењу израз је преузет у члано-вима 23, 73, 102, 116 и 126 Старог саског закона султана Сулејмана, а сачуван је и у српском оби-чајном праву. У истом значењу користи га и Боги-шић у члану 880 Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору од 1888, где се прописује: ***уговор је о радњи одсјеком (или на уцјен) такође најам радње ...***

У члану 17 Закона о рудницима деспота Стефа-на Лазаревића (1412) помиње се ***уценик*** - представ-ник дружине рударских радника, најчешће копача, који је у име целе дружине склапао уговор о делу (уцен) са власницима рудника. И тај правни тер-мин преузима Стари саски закон султана Сулејма-на (члан 73).

ЛИТЕРАТУРА: Н. Радојчић, ***Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,*** Београд 1962, 85; М. Беговић, ***Наши називи у турским рударским за-конима из XV и XVI века,*** Анали Правног факулте-та у Београду 1-2 (1971) 24-25; Б. Марковић, ***За-кон о рудницима деспота Стефана Лазаревића,*** Споменик САНУ 126, Одељење друштвених нау-ка 24(1985) 16.

С. Шаркић

УЧИЛИШТЕ - **1.** Назив за место где се деца обучавају, а и за свако место где се могло ***учити књигама,*** што је подразумевало описмењавање, оспособљавање за читање и писање. Учење прво-битно није значило савлађивање неке вештине или оспособљавање за неки посао, већ примање хри-шћанске поуке, подстицаја за живот у складу са хришћанским идеалима.

Учење људи је први задатак цркве па су отуда ***учитељи*** првенствено служитељи цркве и то не са-мо поједине истакнуте личности, него свеукупно свештенство: ***Всак бо учитељ, реку же јепископ или презвитер или ин учитељски сан*** (= чин, досто-јанство) ***предрже,*** каже се у запису уз српски пре-вод Номоканона. ***Ученик,*** међутим, није био свако ко слуша савет свештеника, већ најчешће млади монах или сарадник искусног монаха или члана је-рархије, који се обучава свим дужностима и насто-ји да се узвиси до врлина ***стараца*** и ***учитеља.***

Училиште је као и ***ученик*** резултат сужавања оп-штег значења глагола учити; црква је средина у ко-јој хришћани добијају поуку од оних којима је пове-рено учитељско достојанство, училиште је место где се уче деца. Термин ***школа*** није употребљаван у српским средњовековним текстовима, познат је, на-равно, у романским градским срединама. Опште значење су у почетку имали и неки други термини који ће касније добити централно место у педаго-шкој сфери: ***наставник*** је онај који показује пут, ко-ји изводи на прави пут морала и хришћанског жи-вљења. ***Наставница*** је чест атрибут Богородице, превод грчког Одигитрија - Путеводитељница. У речи ***васпитаније*** у средишту значења је отхрањива-ње, али се већ подразумева усвајање позитивних утицаја. Данило II каже о будућем архиепископу Сави III: ***Светије Гори бје васпитаније и наученије.*** Из средњега века потиче и реч ***просветити,*** од које су изведене ***просвета*** и ***просветитељ,*** које ће ка-сније битно изменити значење.

Средњовековним писцима је било блиско основ-но значење: ширити светлост, уклањати таму, учини-ти да људи прогледају. ***Просветитељи*** у старом смислу су заслужни за ширење светлости вере, па се тим атрибутом најчешће часте Сава и Немања од којих почиње, по средњовековним схватањима, ко-начна христијанизација Срба. Тек у XVIII веку и касније цркви се приписују тама и мрачњаштво и ствара се ново лаичко поимање ***просвећености*** и ***просвете.***

2. Писци ***житија*** су понекад сматрали да је вредно да забележе да су њихови јунаци стекли образованост која им је помогла у вршењу владар-ске или свештеничке функције. Подаци су штури јер је писцима стало да пре свега покажу како се у жудњи за ***светим књигама*** или у несвакидашњем успеху у учењу огледала предодређеност за живот достојан светитеља. О деци Немањиној се каже да их је отац научио ***светим књигама и благим оби-чајима,*** о Растку ће Доментијан рећи да су га ро-дитељи ***научили светим књигама*** и васпитали ***у ве-ликој љубави, благоверју и чистоти,*** а да је он у учењу постизао изузетан успех. Будући архиепи-скоп Јевстатије као дечак је сам затражио од роди-теља да му омогуће учење. Данило II се још теже пробио до учитеља. Родитељи нису хтели да усли-ше његову молбу да буде дат на ***учење књига,*** јер им је од све деце он једини остао жив па нису хте-ли да се растану од њега. Иако је породица окарак-терисана као ***богати и веома славни,*** ипак се на учење морало ићи у друго место. Уз помоћ једног рођака тајно је побегао неком учитељу који је радио са више деце неједнаког узраста и степена знања. У том ***училишту*** будући архиепископ је у почетку мо-рао да се ослони на другове да му помогну у ***сказа-нију словес,*** а затим је он за кратко време постао њима учитељ изазивајући опште дивљење. Док је био дете, будући пустињак свети Петар Коришки, пореклом из скромне сеоске средине из села Уње-мира на Косову, дат је био ***да се учи светим књи-гама.*** Писац Петровог житија наглашава да се на њему испољила ***благодет божја,*** да се толико по-светио учењу да је више времена пребивао у цркви него у својој кући. Његово учење је, дакле, било ве-зано за сеоску цркву, што значи за месног свештени-ка. Улога парохијских свештеника видљива је и из начела да се ***поп од попа стави,*** записаног у повеља-ма Стефана Дечанског и Душана. Очигледно је све-штеник био дужан и заинтересован да обучи свога наследника и припреми га за црквене дужности ко-је подразумевају писменост.

Биографске појединости других личности не доносе нешто садржајније осим аутобиографског осврта Константина из Костенеца, познатијег код нас као Константин Филозоф. Он је био из Бугар-ске, родом ***из трновских страна,*** затекао се у зе-мљи коју су освојили Турци 1393, и по свој при-лици је доспео у турско ропство. У сваком случају, он захваљује деспоту Стефану што га је ослобо-

дио: ***од рикајуштег звера душу моју истрже.*** Пре доласка у Србију Константин је стекао извесно образовање код неког Андроника, који је био уче-ник Јевтимија, патријарха трновског, књижевника и реформатора правописа у Бугарској. Деспот Сте-фан му је омогућио даље образовање: ***и к првопре-столнику српскому и патријарху ученију посила-јет мја.*** Како је Константин остао световњак није вероватно да је послат да се усавршава под руко-водством патријарха, већ место треба тумачити као узгредни податак о постојању училишта при Срп-ској патријаршији, сличног ономе што га је имала Цариградска патријаршија.

Иначе, о манастирским школама нема изворних података, иако је сигурно да су монашка братства уздизала свој подмладак и тиме што су искушени-ке учили ***светим књигама. „Манастирске школе*** су наши писци конструисали више на основу си-туације у време турске власти него на основу са-времене изворне грађе" (Р. Грујић). Упозорено је и на то да има изричитих забрана окупљања деце у манастиру због саблазни и ремећења тишине ма-настирског живота: ***И дјети младјех да нјест в мо-настирје ни на пребиваније ни на ученије књиг*** -захтева се у ктиторској повељи за манастир Дренчу (1382), коју су потврдили кнез Лазар и патријарх Спиридон.

Сачувано је неколико средњовековних ликов-них представа училишта и учитеља у оквиру пред-стављања живота светог Николе. Једна од компо-зиција приказивала је како малог дечака, будућег светитеља, одводе на ***учење светим књигама.*** То, разуме се, није слика оновременог училишта у Ср-бији, већ композиција која се преноси иконограф-ском традицијом, у којој сликар у споредне поје-диности понекад укључује савремене елементе. Карактеристично је да учитељ у тој композицији није представљен са атрибутима калуђера или уоп-ште свештеног лица. Деца су приказана са дрве-ним таблицама које на једној страни имају дршку (д'штице, штице), а понекад се и перо и мастиони-ца јављају као прибор који служи у училишту.

Из оскудне грађе се може закључити да у Ср-бији основно обележје раду на образовању дају учитељи који као приватна лица обављају свој по-зив издржавајући се од наплаћивања својих услуга. Како у Византији нема црквеног монопола у раду на образовању, црква припрема свој подмладак или код парохијских свештеника или у манастирима код искусних и образованих чланова братства. Пре-писивачка и књижевна делатност у манастирима, којој се мора захвалити за очувано рукописно насле-ђе, не може се замислити без интензивног обуча-вања унутар манастирских зидова.

Школа као институција није позната као чинилац у раду на образовању у Србији. Верзија тзв. ***Закона цара Јустинијана,*** сачувана у рукопису XVIII века, у којој се тражи да се граде ***училишта сирјеч шко-ле*** свугде где има цркава ***в всаком граде и варошах и селех,*** да се постављају ***философи и учени дида-скали,*** не потиче из средњег века већ рефлектује идеје о потреби масовног образовања, раширене у периоду после реформације и унете са стране у српску средину.

Пресудан је био сусрет учитеља по професији или учитеља по свештеној функцији (поп, образо-вани калуђер) са учеником или ученицима жељ-ним знања и способним да га усвоје. Такав сусрет се могао остварити у различитим околностима, а училишта су настајала тамо где је било услова да се такви сусрети дуже одржавају, да се смењују ге-нерације ученика. Свако такво училиште је дело-вало за себе и његов ниво је зависио од спреме и знања учитеља. У изворима нема ослонца за прет-поставку да се неко старао о већем броју учили-шта, ипак у њиховом раду било је заједничких еле-мената који су се преносили традицијом као нека врста обичаја.

3. Извесган увид у начин рада учитеља добија се из списа Константина Филозофа ***Сказаније изја-влено о писменех, у*** коме се критикује тадањи рад на преписивању светих књига и узгред говори о ис-куствима учитеља у раду на описмењавању деце. Обука је почињала тиме што је учитељ исписивао сва слова од почетка до краја азбуке, као прво је стављао крст и зазивао: ***крсте помагај.*** Ученик је морао научити сва слова и то изговор и назив (аз, буки, вједи, глагол итд.). Ученици су се служили ***даштицама,*** по свој прилици повоштеним плочи-цама, које су се могле брисати и поново употребља-вати. Код Константина су исписане даштице нека врста мере у вежбању и напредовању. После пет до шест даштица дете навикне ***без сказајуштаго учи-ти,&*** пре но што пређе на ***Часловац*** (в.) почне само да пише, што олакшава рад и учитељу и ученику. Пошто ученик научи сва слова прелази се на кратку молитву: ***за молитву светих отаца наших господе Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас.*** Учитељ пр-

во исписује текст *всеписно,* тј. без скраћеница али подељен на слогове, а ученик чита и изговара те слогове. После треће и четврте даштице, а код оних који су разумнији и пре треће, треба почети са *ти-тлама* - знаковима за скраћенице и скраћеним обли-цима писања. После десете даштице могло се прећи на нормалну употребу скраћеница и повезано пи-сање слогова. Задовољавајући успех је био постиг-нут када је ученик био у стању да чита оним темпом којим је учитељ исписивао речи.

Константин је од самог почетка много полагао на тачност, није се смело допустити ученику да по-греши у облику слова, знацима за акцент или знаци-ма за интерпункцију. Налазио је да се степен обра-зовања и културе огледао у писању. Могао је 30 или 40 дана разговарати с неким, па то ипак није било довољно да до краја процени његово *уметељство,* а само поглед на писање био је довољан да му се оцене вештина и знање. При томе треба имати на уму да је ситуација била много тежа него данас (в. *српски језик,* в. *ћирилица),* јер правопис није био нормиран неким упутством које би било свима по-знато; старији текстови су били узор каснијима, а познаваоци грчког језика ослањали су се на прави-ла и обичаје грчке писмености. Према Константину, Срби су имали 38 слова, 24 преузета из грчког алфа-бета и 14 створених специјално за српски језик. Од тога се три словна знака уопште нису употребља-вала а 12 је коришћено неправилно. Поред слова користио се читав низ знакова за акцент, за скраћи-вање, затим стални облици скраћеног писања јед-ног броја речи итд. Коришћена су два основна типа писма од којих је један имао сталне и правилне об-лике и служио је првенствено за преписивање књи-га, док је други, слободнији, служио за пословне документе.

Константин не говори о узрасту деце у учили-шту, употребљава доследно термин *отрок* или *отроче,* што по средњовековним текстовима о по-дели људског живота на седам узраста одговара уз-расту од 15 до 22 године. Не говори ни о каснијем току учења. На једном месту узгред каже да после годину дана правилног учења дете само може раз-ликовати добро и рђаво писање. Спомињући неке почетничке грешке, које се упорно одржавају и кад се ради са *Часловцем* и *Псалтиром* (в.), он открива да је следио рад са обредним књигама, што показу-је да је савлађивање писмености било истовремено и припрема за свештенички позив.

ИЗВОРИ: В. Јагић, *Разсужденж Јожнославнн-скоп и русскоп старини о церковно-славннском кзш-ке,* Изследованил по русскому лзБжу I, Санкпетер-бург 1885-1895.

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Средњовековно српско парохиско свештенство,* Црква и живот 1 (1922) 264-276; Р. Грујић, *Школе и манастири у средњове-ковној Србији,* Гласник СНД 3 (1927) 43-50; М. Ћо-ровић-Љубинковић, *Представа школе у нашем жи-вопису,* Гласник ЈПД, 1940; Ј. Илић, *Српске школе у доба Немањића,* Гласник. Службени лист СПЦ 27 (1946) 175-181; Р. Грујић, *Ко/а /е књига код нас на-зивана „наустицом",* ИЧ 4 (1952-53) 251-252; Ђ. Сп. Радојичић, *Школе код нас у средњем веку,* Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 381-384; *Истори/а школа и образовања код Срба* I, Београд 1974, 9-30 (= С. Ћирковић, *Работ-ници, во/ници, духовници,* 396-422).

С. Ћирковић

Ф

ФАЛСИФИКАТИ - Код нас је било релатив-но мало повеља, аката и докумената писаних на народном језику који нису аутентични, а међу њи-ма је правих фалсификата незнатан број. То управо и нису фалсификати у целини већ накнадно интер-полирани делови текста који је био потребан њи-ховом издавачу. За неке од таквих исправа тешко је утврдити када је фалсификовање или интерпо-лирање извршено: да ли убрзо после времена ка-да је означено да су оне издане, или много доцније. Слично је и са правим мотивима који су руководи-ли фалсификатора на извршење таквог нечасног чина. Далеко је извеснија чињеница да је највише фалсификованих, односно интерполираних сред-њовековних манастирских повеља, особито у Ра-шкој, пошто је у црквама и манастирима највише долазила до израза тежња за утврђивањем и про-ширењем својих права и налазио се довољан број људи способних за такве фалсификате.

И поред строгих казни (Душанов законик, гр-баљски и дубровачки Статут), ипак је било фалси-фиковања докумената у средњем веку. Нарочито су често фалсификовани печати, као један од нај-важнијих елемената оверавања повеља. У целини гледано, фалсификоване и интерполиране српске повеље могу се сврстати у три групе: которске по-веље (повеља Стефана Дечанског Которанима, по-веља цара Душана Котору 1351. и повеља цара Уро-ша Котору 1355); врањинске повеље (повеље св. Саве, краља Владислава и Стефана Дечанског мана-стиру Св. Николе у Врањини); мрачке (ореховач-ке) повеље (повеља Стефана Дечанског и две по-веље краља Душана издане манастиру Св. Николе у Мраци (Ореховици). Осим ових рашких, има још и неколико хиландарских повеља које су интерпо-лиране, или пак састављене од две повеље (три Милутинове повеље манастиру Хиландару - од ко-јих две даровнице и једна о куповини два адрфата за Карејску ћелију - те још неколико интерполи-раних и фалсификованих српских аката из средњег века (уговор св. Саве са Светогорцима о куповини земље за виноград, повеља Стефана Немање Студе-ници, Стефана Првовенчаног Богородичином ма-настиру на Мљету, Душанове повеље Св. Николи у Хвосну и цркви Св. Михаила и Гаврила у Јерусали-му итд.).

Од зетских повеља, сматра се да није аутентич-на повеља Ивана Црнојевића Цетињском манасти-ру с почетка јануара 1485. која је сачувана у два примерка, док фалсификованих ћирилских српских повеља, које су изашле из босанске државне кан-целарије, нема сачуваних, па стога о њима и нема помена. За разлику од ових, о фалсификовању пове-ља у хумским канцеларијама има интересантних података, нарочито оних који се тичу покушаја вој-воде Радослава Павловића да докаже да Дубровча-нима није уопште продао свој део Конавала 1426. године.

ЛИТЕРАТУРА: С. Станојевић, ***О фалсифшова-ним повељама,*** Глас СКА 169, 87 (1936) 17*-48; 8. Слгкхтс, ***Еа1зсћип§еп, Зп&оШигора,*** Еех1коп дез МШекћегз III, 252-253; N. К1а1с, ***О аиХеппспозп ргШ1е%гја гто^тко§ Пра,*** 2ћогшк 1п51шдха га ћЈбХопј-бке **2папобХ1** и 2ас1ги 2 (1956-57) 72-88.

Ђ. Тошић

ФИЛИГРАН - водени знак, водени жиг на па-пиру, прозиран отисак (транспарент) неке фигуре или слова израђене од танке жице (отуда филигран) причвршћене на сито приликом израде папира. Фи-

лигран се најпре појавио у Италији, први пут из-гледа 1271, а поуздано 1282. године као знак поје-диних произвођача хартије и јемство квалитета. Водени знак (рус. *воднноп знак;* чеш. *уодогпаска;* пољ. *гпакХ \\>одпе;* нем. *Шаззегегесћеп, Раргеггегсћеп;* енгл. *Ђ^аХегтагк)* добио је име по томе што је био сличан мрљи од воде на папиру. Назив филигран узет је из француског, док су Шпанци користили израз тагсаз ггапзрагепгеб, Италијани: тагсће, 5е§-т, у латинским изворима: 51§пшп. Фигуре које су коришћене као водени знаци биле су веома разновр-сне, као нпр.: боца, брод, бројке, три брда, врч, гри-фон, котва, крст, лук, мач, полумесец, птица, риба, стуб, угао, цвет, штит, итд., и то сваки у великом броју варијанти. Статистичке анализе су показале да је највећи број знакова коришћен од 1 до 5 го-дина (неки и до 20). Зато је водени знак добио вели-ки значај у историјској науци, јер често може да послужи као необорив аргумент за датирање руко-писа, а такође и приликом утврђивања аутентич-ности појединих докумената. Наука која проучава водене знаке зове се *филиграноло*гија. Она посебно проучава појаву, врсте и учесталост појединих фи-лиграна. У Југославији овом науком се највише ба-вио Владимир Мошин. Његове заслуге далеко пре-вазилазе границе наших земаља. Мошин је, почев од око 1950, организовао сакупљање података о филигранима и њихово копирање широм СФР Југо-славије, па су тако настале веома значајне збирке водених знакова, најпре у Загребу у Архиву ЈАЗУ, а затим и у Београду у Археографском одељењу На-родне библиотеке Србије. У Београду се данас на-лази најзначајнија колекција водених знакова на Балкану (40 000 знакова). Филигранологија је по-себно напредовала у нашем веку, па захваљујући томе у свету постоје велики албуми водених зна-кова.

ЛИТЕРАТУРА: V. Мобт, *РШ§гапо1о§ђ'а као ро-тоспа кШопјзка паика,* 2_ћогтк Н1 ЈА21Ј 1 (1954) 25-92 (где је у главним цртама приказао и светска достигнућа у области филигранологије); V. Мобт -5. Тгаћгс, *Уодет гпакот ХШ1 XIV уђ'ека,* 2а§гећ 1957; V. Мо§т, *Апског Шиегтагкз;* Н. Фејић, *Ис-праве которских нотара из XV столећа,* Мешови-та грађа (М15се11апеа) 8 (1980) 9-90; Н. Фејић, *При-лог филиграналошким истраживањима: водени знакови у нотарским књигама Историјског архива уКотору,* Архивски преглед 1-2 (1982) 59-86; М. Гроздановић-Пајић - Р. Станковић, *Рукописне књи-ге манастира Високи Цечани,* књ. II, водени знаци и датирање, Београд 1995.

Д. Синдик

ФЛАГЕЛАНТИ (бичеваоци, лат. Ла§е11ап5, пар-тицип презента од Ј1а§е11аге = бичевати, па§е11ит = бич) - Бичевање у симболичне и магијске сврхе било је познато још у старим религијама. Хришћан-ство је преузело ту појаву као знак покоре и испа-штања за почињене грехе. Посебно је узело маха у XI и XII веку, када су осниване бројне братов-штине бичевалаца - флагеланата. Они су ишли у процесијама (литијама) и бичевали сами себе или узајамно једни друге. Будући да је то почело да прелази у масовну хистерију (делиријум), цркве-не власти су почеле да забрањују оснивање бра-товштина ове врсте. Ипак, било их је и касније, а појединачних случајева има и данас. На територи-ји српске средњовековне државе познато је да је флагеланата било у Котору, где је сачуван њихов статут из 1295, који још није објављен.

ЛИТЕРАТУРА: *Еекзгкоп гкопо^гајЦе, Шиг§гке / згтВокке гарадпо§ кгзсатЊа,* игесћо А. Вадиппа, 2а§гећ 1979.

Д. Синдик

ФЛОРИЛЕГИЈИ (грч. ал;о<р& еуи.ата) - збор-ници који садрже кратке изреке (у облику моно-стихова) из дела грчких мислилаца (Аристотела, Демостена, Протагоре и др.), као и хришћанских писаца. Често се узимају и пригодне изреке из беле-тристичких дела *(Александрида, Стефанит и Ихни-лат).* Старозаветни текстови такође представљају богат извор сентенци, нарочито *Приче Соломонове* и *Књига проповедникова.* Посебан тип флорилеги-ја представља зборник стихова који се приписују античком песнику Менандру *(Изреке Менандрове, МудростМенандрова).* Избор Менандрових стихо-ва који су укључени у такве зборнике приписивао се Григорију Богослову, па се они могу наћи и под његовим именом. Словенски преводиоци су често веома слободно приступали оригиналном тексту, па су га прерађивали у хришћанском духу. И овде се грађа групише тематски, а теме су веома разновр-

сне: прослављање уздржаности, разума, прије-жности, осуда превртљиваца и лажљиваца, сентен-це које се тичу породичног живота, осуда женске злобе итд.

Није поуздано утврђено када су овакви зборни-ци преведени на словенски језик. Ватрослав Јагић је претпоставио да је превод начињен у XIII веку, на јужнословенском терену. Један од најстаријих по-знатих словенских зборника оваквог садржаја је српски пергаментни рукопис из XIV века (Санкт Петербург, РПБ, Р. п. I, бр. 44).

ЛИТЕРАТУРА: В. Јагић, *Разум и фшософија из српских књижевних старина,* Споменик СКА 13 (1892) 1-21; V. Ja§1c, *Бге МепапЈегзеШетеп т Јег аШгсћеп**$1аУ15сћеп** ЈЈћег$еШп§,* бкгип^бћепсћге **дег** рћПо50рћ15сћ-ћЈ5топ5сћеп **С1а55е** аег кшбегћсћеп Ака-(Јегше с!ег **%5еп5сћапеп** 126 (1892); М. Н. Сперан-**ский,** *Переводние сборники изречении в славннскоп писшенности,* Москва 1905; М. Решетар, *Либро од мнозијех разлога. Цубровачки ћирилски зборник од г. 1520,* СКА, Београд 1926; М. ШсћапЈ, *Р1огт§е8 %гес8,* Оготгопгаиге ае брштиаПте абсеЧ^ие, тубНцие, аосТгте **еТ** М5то1ге, ХХХШ-ХХХ1У Рапб 1962, 475-512; М. брегапбкгј, *8егШсће ипа[1] Ш^атсће Р1оп-1еШеп (РсеГе) аиз Јет 13.-15. Јаћгћипд.еП,* **б1ау1бсће** РгоруШеп 28, Мшсћеп 1970 (КерппТ); Ђ. Трифуно-вић, *Азбучник,* 110-111.

Т. Суботин-Голубовић

ФОЛАР - ситни бакарни новац, мале вредно-сти, а служио је у локалној трговини. Име му је грчког порекла, али је познато преко латинског об-лика гоПашб или гоПегоб. У средњовековној срп-ској држави, поред сребрног, кован је и бакарни но-вац. Бакарни новац, различит по представама и натписима од сребрног, јавља се само у примор-ским градовима - Бару, Дриваступ, Котору, Свачу, Скадру и Улцињу. У дубровачким и которским до-кументима бакарни новац приморских градова на-зива се фолар. Фоларе је такође имао и Дубровник, где се помиње и под другим називом (саршла, тт-са, мјед). Ови градски новци били су, поред еко-номске функције, знак престижа и афирмисања ко-муналне аутономије.

Пронађено је око 50 врста и подврста бакарног новца приморских градова са различитим предста-вама и натписима. На већини врста бакарног новца представљени су градски патрони (свеци заштит-ници) и то: Бара - св. Ђорђе, Котора - св. Трифун, Дриваста и Улциња - Богородица, Скадра - св. Сте-фан и Свача - св. Јован. Само на неким врстама налазе се градске капије и бедеми (Котор, Дриваст, Свач), затим име града и латински назив за град -стгаб. Такође има и врста овог новца које су веза-не за владаре и обласне господаре. То је новац Ба-ра под влашћу Ђурђа I Балшића; Котора под кра-љем Твртком I; Скадра под Ђурђем I Балшићем и Улциња под Душановим сином Урошем као мла-дим краљем.

Сребрни новац динар или грош и бакарни фолар мењали су се и обрачунавали од краја XIII до сре-дине XV века по курсу од 30 фолара за један ди-нар. Тај курс је некад мењан, што је зависило од вредности сребрног новца. Српски динари вредели су у Дубровнику почетком XIV века 27, а млетачки грошеви 30 фолара. Крајем истог века гроши Бал-шића мењани су за свега 24 фолара.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II; М. Решетар, *Цубровачка нумизматика* I, Срем. Кар-ловци 1924; Б. Храбак, *О Балшићским грошевима,* ИЗ 1 (1953) 194-195; С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике* II, ИГ 3-4 (1957) 113-115, 119-**120;** С. Димитријевић, *Српски средњовековни бакарни новац,* ИЧ 8 (1959) 27-45 + VI таб.; *Иоуас,* ЕЈ 8, 1^1 (б. **01тгатјеУ1с);** *Истори-ја Црне Горе* **1-2,** Титоград 1970 (С. Ћирковић); С. Димитријевић, *Најстарије врсте ситног бакарног новца - фолара који су били у промету у Цубров-нику,* ИЧ 29-30 (1982-1983) 203-204; С. Димитри-јевић, *Средњовековни српски новац,* Београд 1997.

Р. Ћук

ФРАЊЕВЦИ - припадници католичког мона-шког реда, основаног почетком XIII века (правила реда дефинитивно потврђена 1223). Назив потиче од имена оснивача св. Фрање Асишког (1181-1226), али се у том облику раширио тек у новом веку. У средњовековним документима су називани *мала браћа* (ггатгеб ттогеб, отуда стари облик *фрамену-ри* или *фременури),* или кратко *фратри* (једнина *фрат* или *фрад: фрад Вита мали брат из Котора града краљева,* у натпису на Дечанима). Од самог почетка фрањевци су се везивали за градове и урба-не средине, сматрани су *просјачким редом,* јер им је

обавеза била сакупљање милостиње и проповедање. Ред је веома рано, убрзо после смрти оснивача, сте-као упоришта на другој обали Јадрана, али први самостани су били у средњој и северној Далмаци-ји (Задар, Трогир, Сплит, Пореч), од 1232. постоји ргхпашла бс1ауоше.

До средине XIII века стижу у приморске делове српске државе, најпре као појединци, припадници католичке црквене хијерархије, а затим у другој по-ловини столећа се јављају као монашке заједнице у самостанима. Из фрањевачког реда су били број-ни барски архибискупи почев од славног путника и мисионара Ђованија да Плано Карпини (у Бару: 1248-1252). Није познато тачно време настанка ма-настира (сопуепшз, 1оса), свакако су пре 1283. били основани они у Котору, Бару, Улцињу и Драчу. По-вољно време за њихов развој било је после 1276. када је формирана територија бивше краљице Је-лене, удовице Уроша I, с којом је била и сестра Ма-рија Шор (Сђаигз) у градовима Зетског приморја. Њима се приписује улога ктитора фрањевачких са-мостана у Котору, Скадру и Улцињу.

У областима у унутрашњости фрањевци се нај-пре јављају у држави краља Драгутина образова-ној од територија угарских краљева (Мачва, Усо-ра, Сол). У настојању да искорени јерес у својим земљама Драгутин се обраћа папи који му 1291. шаље искусне фрањевце који знају српски језик. Овога владара хвали његов биограф Данило II што ***многе од јеретик обрати на веру христијанскују и крсти их.***

Овлашћења за мисионарски рад у Босни су за-једно са инквизиторском службом (оШсшт **тцш51-Х10П15)** имали ***доминиканци*** (в.), који су се у борби против јереси истицали у првој половини XIII века. Како су у ово доба све чешће позивали и слали фра-њевце, између два просјачка реда долази до сукоба и парница пред папом. Папа предаје 1327. фрањев-цима искључиво право на вршење инквизиције у Босни, а 1330. забрањује доминиканцима да их у вршењу мисије ометају.

Међутим, рад на широј основи почиње тек 1340. када је у Босну упућен генерал фрањевачког реда Герард де Одонис који је добио подршку бана Стје-пана II Котроманића. Бан је желео да се подигну цркве ***које леже разорене и срушене,*** али се није саглашавао са енергичним акцијама против јере-тика, јер би они потражили помоћ код шизматика (бан је био у непријатељству са српским краљем).

Од 1340. до 1342. формирана је викарија фрање-вачког реда у Босни и основани су први манастири (самостани, 1оса). Уз помоћ бана Стјепана II осно-вани су самостани у Милима, са црквом Светог Николе (код села Арнаутовићи у централној Бо-сни), и у Сутјесци, код владаревог двора, називан отуд Сшта ћаш (банов двор). У другој **половини** XIV века број самостана се нагло увећавао, тако да је до 1385. викарија имала 35 самостана, групи-саних у седам кустодија (једна је била мачванска). Али, сви ти манастири нису били у Босни јер је ви-карија тада покривала огромну територију од Истре до Црног мора. У босанској држави су најпознати-ји били они у Фојници, Сребреници, Олову, Кре-шеву, Зво(р)нику, Бобовцу, Врандуку, Теочаку, у За-хуму (Бишће, Мостар). Источно од Дрине имали су самостан у рударском тргу Црнчи. Никола Алто-мановић је 1371. тражио дозволу да оснује фрање-вачки конвент у своме тргу Рудник, где се касније налазе три католичке цркве.

Фрањевци су при оснивању својих самостана бирали првенствено рударска и трговачка места у којима је било католика трговаца из приморских градова и која су уживала известан степен аутоно-мије, што је олакшавало њихов рад. Они су у Бо-сни свој рад усмерили не толико према дуалистич-ким јеретицима колико према њиховој занемареној пастви. Иако су имали подршку владара и матери-јалну помоћ католика, који су их даривали и оста-вљали им завештања, фрањевци су деловали у те-шким условима. Преобраћеници су тражили да се не исповедају јавно и да им се дозволи да и даље указују поштовање (адорације) јеретичким старе-шинама (в. ***крстјани)*** и нису се одрицали својих брачних обичаја. Олакшицу су представљале број-не духовне привилегије које су омогућавале фра-њевцима да поступају еластично и да се прилагођа-вају домаћим обичајима и схватањима. Били су због тога осуђивани од стране ревносних мисионара, какав је био Јаков из Марке, који је посетио Босну.

Судећи по именима фратара и старешина само-стана, мисионаре послате у Босну постепено су смењивали домаћи преобраћеници или редовници из католичких јужнословенских области. Самоста-ни су временом постали важан елемент градског амбијента, центри верског живота католика, а поред тога места где се остављала роба, где се налазило уточиште. Међу фрањевцима је настао део поле-мичких текстова о босанској цркви, пре свега попи-

си заблуда босанских крстјана, распра босанског патарена и римокатолика и др. У првој половини XV века под краљевима Твртком II и Томашем фра-њевци су постали утицајни и на двору и вршили су притисак на владара да крене у одлучан обра-чун с јеретицима. Супротно од бројних предања о страдању самостана у време турског освајања, фра-њевци су уочи коначног пада Босне у областима раније освојеним (Сребреница, Подриње), обезбе-дили код турских власти право на пастирску слу-жбу међу покореним становништвом. У Србији се фрањевци срећу међу свештеницима који опслу-жују цркве у рударским и трговачким местима (в. ***парохије 2),*** а самостани се спомињу само у Црнчи и Руднику, у Босни, међутим, нема редовних паро-хија јер су бригу о душама водили фрањевци, иако је кратко време у тридесетим и четрдесетим годи-нама XV века деловала Сребреничко-височка би-скупија.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Је1ешс, ***Ки1(ига г оозапзкг {га-п/е^сг*** I, багајеуо 1912; V. С**ОГОУШ*****, Ргап/еус\ и па-згт гетЦата,*** РгапјеуаШ ујезшк 34, 2 (1927) 9-12; Ј. бМак, ***Ргапјеуаска „Оибга" гг §. 1372/3. као гг-*****УОГ** ***га роуг/ез(Возпе,*** ИЧ 5 (1955) 207-231 (= ***8(и-сИје о „ СгШ ђозапзкој" / бо^итИзЊи,*** 2а§геђ 1975, 225-248); О. МапсПс, ***Ргап/еуаска Возпа. Кагуој г ЈЈрга^а Возапзке угкагг/е / РгоугпсЦе 1340-1735,*** Клт 1968; Р. АпаеПс, ***Ро^еа[1] па /гапјеуаско %гааЧШј-зШ XIV г ХУугјека и Возпг,*** бгестјоујекоупа Возпа **1** еугорзка киНига, 2етса 1973, 201-206; Д. Кова-чевић-Којић, ***Градска насеља средњовјековне бо-санске државе,*** Сарајево 1978; С. Ћирковић, ***Јед-на парница сребрничких фрањеваца (Уз јубипеј босанске фрањевачке провинције),*** Годишњак ДИ БиХ 40-41 (1990) 30-40.

С. Ћирковић

ФРЕСКА - позајмљеница из италијанског је-зика (ћиоп ггезсо), техника којом се слика изводи на влажном малтеру, без икаквог везивног сред-ства. Користи се с мањим изменама непрекидно од, приближно, 1500. године пре нове ере до XVIII века; у XIX и XX столећу повремено се негује као академска вештина. Назив непознат у средњове-ковној Србији.

Средњовековни изрази за слике на зиду су: ***напи-санij образ на стене, написано на стене, написан на ст 'лпе, стенописаније, в 'нутруду*** (цркву) ***укра-сити шаровними добротами, писани/е, по(д)писа-ни/е, украсити пописани/ем,*** итд. (в. ***живопис).***

ЛИТЕРАТУРА: Ж. Турински, ***Сликарска техно-логи/а,*** Београд 1976, 131-137.

Б. Тодић

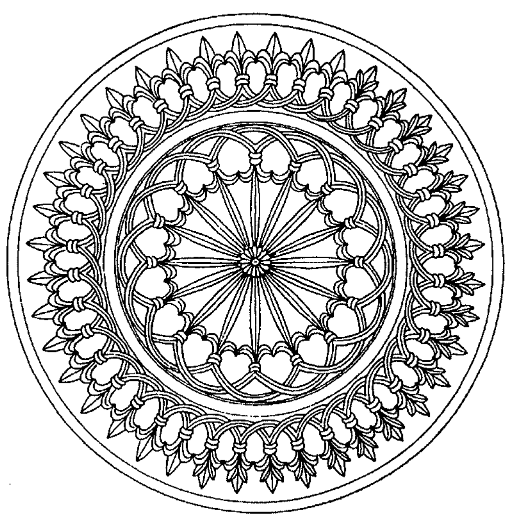

ХАЗНА - царска (државна) ризница (НагТпе-. 'агшге, Веут Ш-та1), за разлику од султанове лич-не ризнице (ћагтеч ћазза). У њу су се сливали при-ходи од ***харача*** (в.) и одсека које су давале вазал-не државе, или посебно организоване територијалне јединице у оквиру Царства (Влашка, Молдавија, Дубровник, Света Гора, нека од грчких острва, ве-ћина арапских беглер-беглука итд.), приходи од оставштина лица умрлих без наследника, конфи-скована имовина, имовина несталих и одсутних, као и имовина одбеглих робова. О државној ризни-ци, приходима и расходима, старао се главни деф-тердар, један од најутицајнијих државних досто-јанственика. Од времена Бајазита II (1482-1512), главни дефтердар је углавном бринуо о приходи-ма из европског дела Царства (Румелије), за разли-ку од другог дефтердара надлежног за Анадолију.

ЛИТЕРАТУРА: ***Вау(*** *а1-та1 (111.-1'Етргге* ***Ог-(отап),*** ЕР (В. 1_,е\\чб); ***БајгагЗаг,*** ЕР (В. Ее\\тз).

А. Фотић

ХАРАЧ - Све балканске земље, па и Србија, пре него што су пале под непосредну власт султана, биле су турске вазалне државе. Турско вазалство огледало се у плаћању годишњег харача и слању помоћних војних одреда. Под харачем који су хри-шћани давали султану, подразумевала се и џизија, тј. порез који су немуслимани плаћали за своју лич-ност. Данак који су балканске земље давале Пор-ти представљао је, у ствари, њихову колективну џизију, која је претежно називана харачем.

После Маричке битке, Византија је почела да плаћа трибут султану, који је износио 30 000 злат-ника. Давали су га и господари по Грчкој, из визан-тијских, словенских и латинских породица. Бугар-ска је такође била турска вазална држава, али је пла-ћала харач кратко време, јер је већ крајем XIV века пала под непосредну турску власт. Српске области јужно од Шар-планине, такође после битке на Мари-ци, доспеле су у турски зависан положај. Краљ Мар-ко, Дејанови синови Јован и Константин и други српски господари у Македонији били су турски ха-рачари.

После Косовске битке наследници кнеза Лаза-ра морали су да признају врховну турску власт и да се обавежу на плаћање годишњег трибута. До 21. новембра 1392. године то исто је учинио и Вук Бранковић, који је разрезао харач на своје поданике. Из извора се не види његов износ, али се зна да је Хиландарска метохија на Вуковој територији била оптерећена данком од 200 унчи. Деспот Стефан Ла-заревић под Мехмедом I и Муратом II плаћао је да-нак од 40 000 дуката годишње. Његов наследник Ђурађ Бранковић, плаћао је за мању државу 50 000. Тај износ се изричито помиње на почетку његове владавине. После обнове државе 1444, према речи-ма Халкокондила, кога понавља Орбин, обавезао се да, на име трибута, даје Порти половину целокупних својих прихода. Према једном писму, датираном у Цариграду децембра 1456, његов харач износио је 60 000 дуката. Наиме, крајем те године-деспотови посланици донели су султану 30 000 дуката, што је представљало половину српског харача, али их је султан отерао заједно с новцем који су донели гово-рећи да хоће 100 000 зато што му нису донели свих 60 000 дуката. Из једног писма, датираног у Будиму 3. фебруара 1457, види се да је одмах по смрти де-спота Ђурђа његов син Лазар склопио уговор са султаном, обавезавши се да плаћа харач од 40 000 дуката годишње. Међу свим балканским земљама,

Србија је плаћала највећи харач Турцима. Од тога плаћања, као што се види из повеље Вука Бранкови-ћа Хиландару, није могао бити нико изузет. Чак ни поседи који су уживали најшира имунитетна пра-ва. Када је Ђурађ Бранковић 1410. поклонио једно село, а 1419. још два манастиру Св. Павла на Светој гори, он их је ослободио свих давања, осим ***телоса царева*** и ***турске плате.*** Када приходи добијени од становништва нису досезали суму коју је султан тражио на име харача, деспоти су морали жртвова-ти и свој новац.

И после пропасти Српске деспотовине, поједини српски господари плаћали су данак отоманској Пор-ти. Пре свега, они у Зети и Босни. Турски харачари били су још Ђурађ II Страцимировић и Балша III. Они су убирали по дукат од огњишта, да би могли плаћати харач султану (робиешпг соћат 5Ш5 бићсЈШб ае ипо аисаго рго 1§пе, иг роббег 5о1уеге гпћигит Тиг-сћ1б). Не зна се величина данка Балшића, али се зна да је Иван Црнојевић плаћао султану 700 дуката го-дишње, а његов син Ђурађ 1 000 дуката.

Босна је од 1415. била турска харачарска држава. Краљ је у почетку давао 20 000 дуката, а Твртко II од 1436. године 25 000 дуката. Мада исплате нису биле уредне, данак је стално растао: после пада Цари-града износио је 40 000, а пред пад Босне султан је тражио 50 000 дуката. Његови харачари били су и босански обласни господари: Сандаљ Хранић, Сте-фан Вукчић, чланови породице Павловић. Трибут су плаћали и арбанашки господари, укључујући и Скендербега, који је херојском борбом против Ту-рака задивио хришћанску Европу. Његов харач из-носио је 1449. године 6 000 дуката. Дубровник је почео од 1442. да даје Турцима трибут, који се од 1481. усталио на 12 500 дуката. У томе износу остао је све до почетка XIX века, тј. до пропасти Репу-блике. Влашка и Молдавија плаћале су данак тако-ђе до XIX века. И Млетачка република плаћала је Турцима харач за своје балканске поседе, од којих су неки раније улазили у састав српске државе.

Плаћањем харача Србија је продужила своје по-стојање готово за један век. За то време је уживала аутономију, настављајући живот у оквиру својих традиција. Деспоти су имали релативно велику сло-боду деловања, па су, поред османлијске, истовреме-но признавали и врховну угарску власт. Исти случај био је и са Босном и Дубровником. Ипак, трибутар-ски однос према Порти представљао је само ***прела-зни период,*** од потпуне независности ка коначној покорености. Када би Турци освојили неку област или јој наметнули своју врховну власт, обично су остављали да њоме владају домаћи господари, на-равно као харачари. После смрти тих господара њи-хову су земљу стављали под своју непосредну власт. Такву судбину доживели су поседи краља Марка и Дејанових синова. После смрти деспота Стефана Лазаревића султан Мурат II тражио је да му се пре-да Србија, а Мехмед II је 1454. поручивао деспоту Ђурђу Бранковићу да земља којом влада није ње-гова, већ Лазарева и његовог сина Стефана. Плаћа-њем харача, Србија је све више финансијски исцр-пљивана. Новцем је само одлагала своју пропаст, која је била неминовна, јер је султан освајао земље како неверних тако и верних вазала.

ЛИТЕРАТУРА: М. Спремић, ***Турски трибута-риуX17и XVвеку,*** ИГ 1-2 (1970) 9-59.

М. Спремић

ХЕРЦЕГ - титула коју су носили поједини обла-сни господари у српским земљама крајем средњег века. Порекло води из старовисоконемачког ћепго-§о, чему по значењу одговара словенско ***воевод*** (в. ***војвода).*** Код германских племена реч је означавала врховног војног заповедника и на латински је прево-ђена са сшх, док је владар био рппсерб. Временом се реч херцег почела употребљавати као титула у време мира и то без много реда, за осамостаљене господаре граничних области, за владаре малих држава и дворске достојанственике. Са изграђива-њем држава и хијерархије световне господе и до-стојанственика на основама ленског система, пре свега у Римско-немачком царству, титула херцега добија одређено и то веома високо место у феудал-ној лествици, одмах иза краља. У латинској терми-нологији немачку реч херцег заступао је термин сшх. У том облику титула се проширила до Балкана посредством Угарске у којој су краљеви синови или браћа добијали ту титулу и управу над Хрватском и Далмацијом. Словенски облик се у документима тога доба не спомиње, тек је Иваниш Корвин, не-законити син краља Матије, у другој половини XV века у домаћем документу назван херцегом (§с!па ћегсе§а \ ћапа ћгуаско§).

У латинској форми ***дука*** дошла је и међу Србе пред крај XIV века. Носио ју је Балша II Балшић

(1378-1385) и то пошто је загосподарио Драчем. Постао је сшх Оигасћн и титулисао је себе у срп-ским документима ***дука драчки.*** Титула је била ве-зана за Драч и област, што је као територијална це-лина било у оквиру Напуљске краљевине поверено неком од високе господе, често рођака краљевске породице. Пре Балше II титулу су носили Лудвиг Наварски и Роберт од Артоа. Балшином погибијом угасила се титула.

Са јужноиталијанском краљевином везан је и други херцег, Хрвоје Вукчић Хрватинић, босански војвода. Он је од краља Ладислава Напуљског, који се борио за угарски престо, добио у новембру 1403. титулу ***аих 8ра1еИ*** - херцег сплицки. Хрвоје је до-био на управу Сплит и његов дистрикт, затим остр-ва Брач, Хвар и Корчулу. Како је од раније био го-сподар Доњих Крајева, сва три елемента су навођена у његовој титули са Сплитом на првом месту. Ретки су спомени Глажа као заступника Доњих Крајева у титули (о!их с!е 01аз). Како је исте године кад и Хр-воје (1416) умро његов син кнез Балша Херцеговић и ова грана херцега се угасила, али се није забора-вила.

После скоро пола века друга босанска велика-шка породица је посегла за титулом херцега. Сте-фан Вукчић Косача (1435-1466), који је наследио стрица Сандаља Хранића (1392-1435), преузео је са земљама и титулу великог војводе босанског. У време кад је на престолу Босне био Стефан Томаш (1443-1461), с којим се Стефан Вукчић често су-кобљавао, иако му је краљ био зет, војвода би се потчињавао страним владарима: краљу напуљском Алфонсу (1444, 1454), римско-немачком цару Фри-дриху III Хабзбургу (1448), обавезивао би се на ва-залске дужности и тражио од њих потврду својих поседа. Од Фридриха, као старатеља над малолет-ним Ладиславом V Посмрчетом, он је у јануару 1448. добио потврду градова и територија и при-вилегију да се служи црвеним воском за печате сво-јих докумената.

Те исте године, у првој половини октобра, Сте-фан је почео да се назива херцегом, прво са титулом ***херцег хумски и приморски,*** а затим ***херцег од све-тога Саве*** (први документ с почетка 1449). У ла-тинским документима титула је гласила сшх запсгј баће. Много се нагађало о томе од кога је Стефан Вукчић добио титулу херцега. У једном писму из 1455. Дубровчани су уз помен титуле гневно дода-ли: ***ако се сме херцегом назвати онај кога су Турци одиковали херцешким именом.*** Оптужба се не чи-ни вероватна већ због тога што Турци нису при-хватали и додељивали хришћанске европске киту-ле и рангове, али је могуће да су били сагласни са променом титуле коју је сам Стефан извршио.

Стефанова титула није била везана за неки град као код раније споменутих херцега већ за територи-ју како то јасно показује првобитни облик: херцег хумски и приморски. За светог Саву је та територи-ја везана или преко манастира Милешеве, где су чуване мошти свеца (манастир је био под Стефа-новом влашћу), или преко тада још живе традици-је да је у младости Растко, син Немањин, био очев намесник у Хумској земљи, што је документовано Немањином повељом за Сплићане (око 1190). По титули херцега Турци су назвали Херцеговином те-риторију, коју је образовао Сандаљ Хранић, а очу-вао и проширио његов синовац Стефан Вукчић. Преко санџака Херцегове земље назив се усталио, а код западних писаца и картографа све до XVIII века одржавало се име сшсатш запсп баћћае. Херце-говина, па и Херцег-Босна, везане су именом за светосавске традиције.

После смрти Стефана титулу херцега понела су оба његова сина, Владислав, којега је отац лишио наследства, и Влатко, на којега је прешао остатак територије, имовине и очевих права. Титулу хер-цега и презиме Херцеговић продужили су затим наследници у обе линије све до краја XVI века.

У латинским документима се дешавало да се деспотска титула преноси са дих, јер је одговара-ла по месту у хијерархији, у домаћим споменицима, међутим, није било таквог изједначавања. Исто та-ко, византијски ***дукс,*** намесник области од више те-ма, иако етимолошки има везе са латинским ***аих,*** не припада истом хијерархијском систему. Из оно-га што је изнето види се да је погрешно латинско аих преводити са војвода, јер се словенска титула широко употребљавала, њени носиоци нису има-ли стално место у хијерархијској лествици. При-мери Хрвоја Вукчића и Стефана Вукчића потенци-рају разлику: велики војвода би се уздигао и постао херцег.

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, ***Повеље и писма*** I, II.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 343; Р. бШс, ***Уојуода Нгуоје Уиксгс НтаНтс I пје-§о^о Љћа,*** 2д§геђ 1902, 165-168; А. Ивић, ***Када и од кога је Стјепан Вукчић добио титулу херцега од светога Саве,*** ЛМС 230 (1905) 80-94; С. Ћирковић,

Стефан Вукчић Косача и његово доба, Београд 1964, 106-109; В. Атанасовски, ***Пад Херцеговине,*** Београд 1979, 154-219.

С. Ћирковић

ХИРОНОМИЈА (грч. ***%Е1роуоц1а,*** *уг(р* = рука, убјио$ = правило) - начин дириговања у православ-ној појачкој пракси. Сматра се да води порекло још од VIII века и светих Козме (Мајумског) и Јована Дамаскина. Односи се на покрете руке појца, или пак водећег појца, који тиме води и друге у певни-ци. Јован Кукузељ и његови следбеници, посебно теоретичар Мануил Хрисафис, систематски су ра-дили на утврђивању мелодијских украса, које су означавали и одређеним графичким симболима. Тако су настали многобројни хирономијски, тако-звани велики знаци (грч. *цгуака* 01**д.аб1а,** д.еуаАш гшоатааек). Ови знаци су посебно разноврсни и многобројни у поствизантијским неумским изво-рима XVIII века. Такви су и хиландарски - грчки и словенски - рукописи XVIII века.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. ТпИзаиг, ***ЕШа^е Ле тизг^ие Ђу-гаппе,*** Известил русскаго археологическаго Ин-ститута VI (1901) 361-396; Е. \Уе11ез2, ***А НШогу о{ Вугаппе Мизгс апа[1] Нутпо§гарћу,*** Охгого! 1961, 287; С Сопотоз, ***ВугапИпе Тпза§га апа[1] Сћегоиђгка о{(ће 14* апа[1]15* СепШпез,*** Тћезза1ошк1 1974, 324-367; Д. Петровић, ***Осмогласник у музичкој традици-ји Јужних Словена,*** Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16Л, Београд 1982, 141-163; Ел;п:од.о **ЕукгжХолшб1ко** Ле^ко тг)5 Ви^агагф Мошисф, Агта 1993,419.

Д. Петровић

ХЛЕБ в. ***Храна.***

ХОРА (**х<>рА,** %сора) - У византијским текстови-ма израз је обично употребљаван са основним зна-чењима која познаје грчки језик - земља, област, крај. Врло су били раширени и изведени технички термини хсоршг - село и хсорафгоу - култивисано поље. Такође у византијским текстовима, хора је целина одвојена од града или чак представља ан-титезу града. Тако се територија Царства често, на-рочито у позном периоду, дефинише синтагмом **%сора1 ка1** каатра ***(земље и градови).*** Овакав по-ступак може бити колоквијалан и незваничан, али и потпуно формализован, па се хора јавља и као сино-ним, односно и као технички термин за означавање уобичајене административне јединице епохе Па-леолога - катепаникиона. У српској средњовековној држави термин хора, мада се веома ретко употре-бљава, такође се појављује, и то у областима преу-зетим од Византије. Али не и у поменутом, визан-тијском значењу.

У повељи краља Милутина манастиру Св. Ђор-ђа Горга (1300), упоредо са изразом „област скоп-ска", после поименичног набрајања неких од ње-них саставних делова, постоји формулација **в1> кои лк>бо х<>ри скопј»скои, или вћ. пр^вд^Бл^х[1]* скоп-ских*»,** што указује на то да се крај око Скопља, био он схватан од аутора повеље као целина у админи-стративном или географском смислу, састојао од мањих делова око појединих села за које је, укљу-чујући тамошње становништво, и употребљен на-зив хора. Исти назив јавља се изворно у два маха ради означавања сеоског становништва одређеног краја ***(властела и хора) -*** у Хтетову (око 1300) и у Струмици (1346-1355).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 31; ***Ц.*** Макз1тоУ1С, ***Тће ВуганНне*** *РгоугпсШ* ***Аатгпг-зггаИоп ипдег (ће Ра1аШо§ог,*** Атб1егаат 1988.

Љ. Максимовић

ХОРОС в. ***Свећњаци.***

ХРАНА - У српским средњовековним изворима изрази за овај појам јесу ХР АНА> **пицЈА**, кр^мл; је-ло је **'кдбние** или **гадение.** Храна је била биљног и животињског порекла. Међу биљном, најзначајни-ји је био хлеб. Добијао се од житарица, од којих су се у средњовековној Србији гајиле: пшеница, је-чам, просо, раж, овас (зоб), спелта и сирак. Ради постизања већих приноса, а вероватно и из других разлога, приликом сетве често се мешало семе две врсте житарица. Тако се од пшенице и јечма доби-јала ***сумјешица,*** од пшенице и ражи ***суражица.*** Жи-

то се млело у малим кућним, ручним жрвњевима или *воденицама* (в.) и *млиновима.* Поседници во-деница и млинова били су владари, државни до-стојанственици, властела и властеличићи, градо-ви, манастири, обичан свет. Црква их је добијала од владара, заједно са селима и људима. На поседи-ма Бањског властелинства млинари, који су имали своје млинове, били су дужни да оправљају мана-стирске млинове и да секу за њих жрвњеве. Цар Душан је у оснивачкој повељи за Св. арханђеле у Призрену одредио: *Инико да не постави млина на црквеној земљи. Ко ли га постави, да плати пет стотина перпера, и млин да му се узме.* Многи мли-нови били су ортачки, а сваки редовник имао је свој дан за мељаву. Од самлевеног брашна месио се хлеб. Најбољи је био пшенични, али се месио и од *сумјешице* и *суражице* и сматрао се још увек добром храном код сиромашних слојева. То се не може рећи за хлеб добијен од јечма, који је важио за веома скромну храну. Још лошији је био овас, који је углавном служио за исхрану коња, а људи су га јели само у невољи. Сирак има крупније зрно од многих житарица, али је хлеб од њега црн, саби-јен и неукусан. Просо је случај за себе. Самлеве-но или цело, кувало се у води или млеку и тако се добијала каша (лат. гаппаха), која се сматрала уку-сном храном, а спремала се и у сељачким кућама и у манастирским кухињама.

Хлеб се месио као погача (госас.а) или с ква-сом, од тзв. киселог теста. У Душановој повељи за цркву Св. Николе у Врању један кмет имао је нади-мак Руби-погача. На Приморју сељаци-наполичари носили су власницима земље „на поклон" погачу о Божићу, Ускрсу или неком другом празнику. Да се у Србији месио хлеб од киселог теста постоји непосредни изворни податак. У оснивачкој пове-љи за манастир Св. арханђела у Призрену цар Ду-шан је одредио: *И оброк хлебни и вински, као што је узаконио Свети краљ у Бањској; и да се даје ки-сели хлеб свима једнако; у среду, и у петак, и у по-недељак, једном дневно хлеб, а вино изјутра и уве-че.* У све развијенијим српским градовима било је професионалних пекара. Деспот Стефан Лазаре-вић је одредио својим Законом о рудницима да ру-дари у Новом Брду нису дужни да плате лош хлеб који пиљарица продаје. Поред хлеба и погаче, у из-ворима се помиње и двопек (ћ15сотдз), који су наро-чито користили поморци на путовањима, јер је мо-гао дуго да се одржи.

Биљног порекла биле су и друге важне намирни-це, пре свега поврће и воће. Владари и властела поклањали су манастирима поседе *с вртовима, у* којима је гајено поврће. Оно се у ћириличким тек-стовима назива заједничким именом *зеље.* У њега су спадали купус, црни и бели лук, ротква, репа, бундева, бостан. Лук и ротква називани су *љуто зеље.* Од махунарица, највише су се гајили сочиво или леһа, затим боб, грашак *сланутак,* чак и мак, а Бертрандон де ла Брокијер је забележио да око Ни-ша *много расте пиринач.*

У средњовековној Србији успевало је разно во-ће. Манастири су добијали на поклон поседе *с во-ћем.* Ораха је нарочито било у Метохији; ту се и развило познато насеље Ораховац. На поседима Св. арханђела у Призрену било је много дудиња-ка, јер се у том крају гајила свилена буба. У Срби-ји су гајене још крушке, трешње, вишње, јабуке, шљиве, оскоруше; на Приморју: лимун, поморанџа, нар, смоква, бадем, лешник, шипак. Воће се про-давало на пијацама, а помиње се и у манастирским типицима као скромна храна монаха. Јело се свеже, али и сушено. Византијском посланству сервира-но је на двору краља Милутина *свеже и сушено воће.*

Од хране животињског порекла, на првом месту налазило се *месо* (в.). Највише се јело свињско и овчје, а затим говеђе, живинско, козје, бивоље. Као монополски производ, на српским трговима прво се продавало „краљево месо", па тек онда осталих продаваца. Као планинска земља, богата стоком, средњовековна Србија била је велики извозник ова-ца, свиња, говеда. Извоз је био слободан, за разлику од градова на јадранској обали, који нису дозвоља-вали извоз ни стоке ни меса. Велики власници сто-ке били су српски владари, властела и манастири. Њихову стоку чували су професионални пастири: *свињари, говедари, козари, биволари.* За то су до-бијали накнаду: на Дечанском властелинству овча-ри су о Ђурђевдану на сваких сто оваца добијали по једну с јагњетом, али су били дужни да „изгу-бљене" надокнаде. У Бањској се пастирима плаћало као и у Студеници, а на поседима Св. арханђела у Призрену и Дечана овчари су имали месечну плату *(месечина).*

У све развијенијим српским градовима посто-јали су професионални месари, који су продавали свеже месо. Морали су се придржавати разних про-писа, пре свега везаних за квалитет меса и његову

цену. По статутима приморских градова који су улазили у састав српске државе, за клање животи-ња ради продаје меса плаћала се царина на месо. Општинске власти контролисале су тачност мера у месарама. Поред свежег, у средњовековној Ср-бији трговало се и усољеним месом. У изворима се највише помиње свињско усољено месо, које су користили поморци на путовањима. Месо се и су-шило и обично користило зими. У изворима се по-миње сланина, коју је, као и свињску маст, у ис-храни користила већина становништва, а када је у питању Приморје, у средњем веку знало се и за ме-сне прерађевине, пре свега пршут и кобасице.

Окружен дивљином, средњовековни свет доста је користио месо дивљачи. *Лов* (в.) је био забава за владаре и властелу, а за обичан свет прилика да до-ђе до хране од меса, за коју није морао ништа улага-ти. Постојала су посебна ловишта, која су владари давали на искључиво право коришћења властели и манастирима. Краљ Милутин је поклонио Св. Ђор-ђу код Скопља неколико села *с ловиштем зверним.* Добро припремљено месо дивљачи радо се виђало на трпезама и код кметова и код господе. Иначе, ме-со се, као и данас, припремало на два основна начи-на: пекло се и кувало.

После меса, најзначајнија намирница животињ-ског порекла био је *сир* (в.). У ћириличким доку-ментима помиње се као *сир* и *сирење.* Први је био у колутима, а други у мешинама. Стари српски на-зив за мешину је *мех,* који је био и мера за сир. Срп-ски владари су водили рачуна да манастири буду снабдевени и овом намирницом. Цар Душан је 1348. одредио да се Карејској ћелији Св. Саве *од куће цар-ства ми* даје годишње десет мешина *сирење* и десет *сирева.* Власи који су чували стоку његове задужби-не Св. арханђела у Призрену добијали су, на име месечне плате, поред осталог, сир и сирење. Из ду-бровачке грађе се види да је било више врста сире-ва: млађих или старијих, више или мање сланих. На нарочитој цени били су *влашки* сиреви, који су могли дуже да стоје. Сиром се доста трговало, а средњовековна Србија била је велики извозник овог производа. До времена веће производње племенитих метала, сир је, заједно са осталим сточарским про-изводима, био један од најзначајнијих артикала срп-ског извоза. Градови на јадранској обали настојали су да добаве што више сира из залеђа, а забрањи-вали су извоз, да би домаће становништво било до-бро снабдевено.

Одређену ставку у исхрани становништва у средњовековној Србији чинила је и *риба* (в.). Ко-ришћена је и морска и речна: прва више у јужним, а друга у северним српским крајевима. Релативно велики потрошачи рибе били су манастири, нарочи-то током поста. Обично су имали своје рибњаке, а владари су им поклањали поседе *с ловиштем риб-ним,* у којем су имали искључиво право лова. Сами владари имали су такође своја ловишта и рибња-ке, а риба је била радо виђена на њиховим трпеза-ма. Византијско посланство је 1299. године изда-шно гошћено рибом на двору краља Милутина. Наравно, рибом се трговало, како свежом тако и усољеном и сушеном. У Хиландарском и Студени-чком типику као храна монаха током Ускршњег по-ста помињу се и октоподи, хоботнице, икра. Ипак, риба је чинила мањи део хране у јеловнику обичног света.

Храна и биљног и животињског порекла при-премала се на масти, лоју и маслиновом уљу. Најви-ше је коришћена свињска маст. На *уљу* (в.), које се у српским средњовековним текстовима назива *ма-сло,* спремала су се јела током поста. *Маслине* (в.) су се највише гајиле у околини Бара, а уље се, у мешинама, караванима преносило у унутрашњост. Српски владари су се бринули да манастири буду снабдевени уљем.

Као и данас, један од најважнијих прехрамбе-них производа за средњовековног човека била је *со* (в.). Унутрашњост Србије снабдевала се сољу са ја-дранске обале. Бројне су биле солане на Зетском приморју, а српски владари имали су специјална права у трговини сољу не само у Зети већ и у Ду-бровнику. Србија се највише снабдевала сољу на тргу Св. Срђа на Бојани, али само под Немањићима, док је био под њеном влашћу. Са обале со су у зале-ђе највише преносили Власи, сопственици бројних брдских коња. По изричитим одредбама у повељама српских владара, Власи су преносили со у најва-жније манастире у унутрашњости Србије. Сви срп-ски владари водили су посебну бригу да сољу буду снабдевени манастири у њиховој држави. После ве-ликих Душанових освајања, Срби су имали солане и у Албанији и у Грчкој. Од краја XIV века све више соли стизало је у Србију из Угарске и Влашке.

У средњем веку доста су коришћени зачини, на-рочито у посним јелима, мада су уопште били оми-љени. У Србију су их највише доносили приморски трговци, који су трговали бибером, шафраном, ци-

метом, мирођијама. Како по свему изгледа, у Ср-бију су највише стизали бибер, понекад у праху, и шафран.

Поред сланих јела, у средњовековној Србији ко-ришћени су и слаткиши. На првом месту ***мед*** (в.). Старосрпски називи за кошнице и пчелињаке су оулик и оулиганик^. У средњем веку постојали су професионални пчелари. Владари су поклањали манастирима поседе с пчелињацима и пчеларима, понекад с децом и родбином. Пчелари на манастир-ским имањима били су ослобођени ***од свих рабо-та краљевских и црквених,*** а обавеза им је била да ***пасу*** и ***роје*** пчеле. Имали су, међутим, велику од-говорност за поверени пчелињак: ако, временом, ***пропадне,*** били су дужни да га ***о своме трошку по-ставе.*** Медом се доста трговало. Већ је Стефан Драгутин регулисао дубровачку трговину медом у Брскову, а краљ Милутин је одредио да се Дубров-чанима не узима ***по сили*** мед ни друга роба. Током целог средњег века, Србија је била велики изво-зник меда.

У позном средњем веку у Србији је коришћен и шећер. Додуше, у ограниченим количинама, јер је био скуп. Доносили су га трговци са Приморја, и то обично шећер у главама. Уз шећер, стизале су и друге посластице, којима су Дубровчани, понекад, знали да обрадују господу у Србији и Босни.

Главни оброк у средњовековној Србији био је ручак, који се у документима назива ***обед.*** Краљ Душан је одредио, у повељи за Хтетовску цркву, да се псару даје ***или вечера или обед, у*** зависности од тога када стигне. Храна се припремала на ог-њишту, које се тако зове у ћириличким спомени-цима. Изнад огњишта висио је котао, окачен о гво-здене вериге.

У средњовековним текстовима јасно се разли-кује ***варено,*** значи кувано јело, од ***сировог,*** свежег, на пример зеља, које се најчешће помиње. Жене су припремале храну и прале судове. За то је у мана-стиру био задужен трпезар. Обедовало се за сто-лом, сигурно на гозбама код краља, о манастирским и црквеним славама. Код средњовековне господе столови су били застрти стољњацима (тоаНа рго Таћи-Нз, тепзаНа), који се изричито помињу у депозиту Белосаве, удовице краља Владислава, и његовог си-на Десе. Господа су имала и салвете за руке (ТоаНе рго ташћиз). Ипак, сав свет није имао столове, већ је јео са синије. Јело се из ***посуда*** (в.), које је код ве-лике господе било луксузно, од сребра, позлате, зла-та. Византијском посланству сервирано је јело на Милутиновом двору ***у златним и сребрним тањири-ма и посудама.*** У изворима се помињу зделе, кругле, кондири, бокали, пехари, купе, чаше, које су могле бити најразличитијих облика. Као прибор за јело употребљаване су кашике, виљушке, ножеви. Код господе су били од корала, кристала, сребра, позла-те. Обичан свет имао је посуђе од дрвета, метала, камена, а највише од земље. Грнчарски занат био је веома развијен у средњовековној Србији, а неки манастири имали су своје грнчаре. Народ је јео др-веним кашикама.

Када се истражује средњовековна исхрана, не могу се мимоићи глади, које су повремено избијале у свим европским земљама, па и у Србији. Сред-њовековни човек живео је у сталном страху од гла-ди. Током гладних година људи су јели жир, корење, траву, лишће, кору дрвета. Српски летописи поми-њу глади под разним годинама; тешко је наћи де-ценију у којој их није било. На самом почетку ХШ века, у време борби за престо између Немањиних синова Стефана и Вукана, по изричитим сведочан-ствима извора, земља је остала непоорана и ***пропа-дајући до краја од глади,*** била је пуна лешева, који су сахрањивани у јамама за жито. Од времена Ма-ричке битке, у доба турског освајања, глади су биле још чешће, јер је ратним походима разорена пољо-привредна производња. То су одлике последње три деценије XIV и целог XV века. Тада су гладни бе-гунци (аГататЈ., гатеНсГ) притискали јадранску оба-лу, узалудно настојећи да дођу до хране у неком приморском граду. Глади су покретале велике сеобе српског живља на север и запад.

И поред глади, Срби су у средњем веку, у раз-ним поводима, приређивали гозбе. На њима се увек много јело и пило. Пошто је решио да се закалу-ђери, Стефан Немања је рекао својим Србима ***да се с њима довољно науживао и веселио*** и наслађи-вао при ***богатим трпезама.*** Пре него што је обукао монашку ризу, дао је сјајну гозбу, посебно обилну у месу. Теодосије прича да је Стефан Првовенчани често увесељавао властелу при столу, а када је кру-нисан краљевском круном дао је велику гозбу ***(пир).*** Цар Јован Кантакузин каже да му је, током боравка у Србији, краљ ***гозбама и здравицама у довољној мери исказивао своју благонаклоност.*** Било је и музике. Теодосије прича да је Стефан Првовенчани ***благородне*** за трпезом увесељавао ***бубњима и гу-слама као што је обичај самодржаца.***

Средњи век, сав саткан од хијерархије, строго је водио рачуна о рангу за столом. По речима Тео-досија, краљ Стефан Првовенчани *сеђаше у челу трпезе.* Када је византијски цар Јован Кантаку-зин боравио у Србији, Стефан Душан *на гозбама давао му је боље и више седиште.* Сељаци с Де-чанског властелинства имали су обавезу да о *пра-знику* донесу поклоне цркви и тада су добијали част да седну *под челникову трпезу,* тј. ниже манастир-ског челника. У манастирима је био посебан ред за трпезом. У Хиландару сви су седали *по реду ко-ји одреди игуман,* а нико није смео завидети *због седишта, као што то чине светски људи.*

Врховни надзор над храном на српском двору имао је *ставилац* (в.), а слична задужења око ви-на имао је *слуга* (в.). Када су владар и црквени по-главар путовали по земљи, становништво је било дужно да им даје *оброк,* тј. храну за њих и за њихо-ву пратњу. Право на оброк имали су и владареви посланици, државни чиновници, псари, коњуша-ри, соколари.

У средњовековној Србији је било хране, током времена све више, а била је и све разноврснија. Ипак, исхрану српског становништва у средњем ве-ку недовољно познајемо. Пре свега, због недостат-ка и природе извора.

ЛИТЕРАТУРА: М. бргегшс, *I 'аИтепШггопе пег раезг ћакатсг. Л 'езетрго ЗеПа 8егЂга с1а1 XIII а1 XV зесо1о,* АПтепгаггопе е пихпггопе зесс. ХШ-ХУШ, Ага' **ае11а** „УепгоНезнпа беШтапа сП бшсИ" **с1е115иш-ГО 1п1егпа21опа1е** сИ бгопа есопогтса „Р. ОахГт", Рга-ГО 1997, 277-285.

М. Спремић

ХРИСОВУЉА (златопечатно слово) - врста владарских повеља у средњовековној Србији која је настала непосредним угледањем на хрисовуље (Хршб(Зог)А-\,о. Хбуо$), најсвечанији облик докуме-ната потеклих из канцеларије царева Ромеја.

Свечани карактер ових повеља, којима су царе-ви даривали своје поданике, цркве и манастире, али и стране владаре, условио је низ њихових по-себних обележја. Хрисовуље су по правилу писане на пергаменту издуженог формата, а у тексту су остављана три празна места за реч А,6уо$, коју је у одређеним падежима (акузатив, генитив и номи-натив) можда уписивао сам цар црвеним масти-лом. На крају текста стајао је пун датум са озна-ком месеца, индикта и године по византијском ра-чунању времена, чије су последње бројке по правилу писане црвеним мастилом. Иза датума ста-јала је формула „на чему је наша благочастива и Богом чувана влада потписана ***(&у ф кж*** тб г]ц.е'те-***роу*** ео3ое(3е$ кш &еол;р6(ЗА,т)тоу ■блеатјд.гјгато крато$)" при чему реч крато? треба да стоји сама на почетку последњег реда. Хрисовуљу потписује цар црвеним мастилом са титулама василевса и ав-тократора Ромеја, а уз документ је златним концем био везан царски печат.

Питање хрисовуља потеклих из канцеларија српских средњовековних владара, као и њихових уобичајених спољних обележја, мора се посматрати зависно од језика којим су писане. Наши владари издавали су српски писане хрисовуље и пре про'-" гласа царства у Србији (априла 1346), иако је према правилима суседне Византије издавање повеља ове-рених златним печатом припадало искључиво цару. Та појава се може објаснити жељом српских краље-ва да, превасходно у византијској утицајној сфери, истакну свој углед и положај независног владара.

Прве српски писане хрисовуље, односно пове-ље оверене златним печатом, сачуване су из канце-ларије краља Милутина (1282-1321), што се наста-вља и за време Стефана Дечанског (1322-1331). Из канцеларије краља и цара Стефана Душана (1331-1355) сачуван је знатан број повеља које се назива-ју *хрисовуља, златопечатно слово,* па чак и *злато-печатна хрисовуља,* што је очигледно чист плеона-зам. У тексту Душановог законика хрисовуље су уз *простагме* (в.) наведене као основна врста доку-мената царске канцеларије. Те свечане хрисовуље краљ и цар Стефан Душан додељивао је Хиландару и другим манастирима, али и Дубровачкој републи-ци. Из времена владе цара Уроша (1355-1371) са-чувано је више српских писаних повеља које се на-зивају златопечатно слово, што сведочи о извесном уједначавању назива најсвечанијих докумената срп-ске царске канцеларије. Те повеље су дароване ма-настирима и црквама, али и Дубровачкој републици. У деценијама после смрти цара Уроша (децембра 1371) и нестанка царства у Србији, хрисовуље су ретко заступљене међу повељама појединих обла-сних господара. Једна повеља краља Вукашина из јануара 1366. године названа је златопечатно сло-во, а браћа деспот Јован и Константин Драгаши са

мајком Евдокијом издавали су повеље које се нази-вају златопечатно слово или хрисовуљ. Кнегиња Милица је са синовима Стефаном и Вуком 1395. го-дине издала повељу која се зове златопечатни хри-совуљ, а деспот Стефан Лазаревић оставио је неке повеље са називом хрисовуља. Српски деспот Јо-ван Бранковић даровао је 23. јула 1499. године срп-ски писану хрисовуљу светогорском манастиру Есфигмену. Нажалост, стање у коме су сачуване српски писане повеље наших владара онемогућују процену да ли њихове хрисовуље - повеље оверене златним печатом, по својим карактеристикама од-говарају византијским узорима. Може се разабра-ти да су им сличне по свечаном облику, називу, вла-даревом потпису и евентуално сачуваном златном печату.

У судовима о хрисовуљама српских средњове-ковних владара посебан значај имају њихове пове-ље писане грчким језиком. Још је краљ Стефан Ду-шан издавао грчки писане хрисовуље (1344, 1345) које по неким одликама одговарају златопечатним повељама царева Ромеја. Међутим, из времена после прогласа царства у Србији сачуван је већи број грч-ки писаних хрисовуља цара Стефана Душана које по својим дипломатским одликама сасвим одгова-рају узорима из византијске царске канцеларије. Највећим делом сачуване су грчке хрисовуље цара Стефана Душана које су дароване манастирима на Светој гори. Грчки писане хрисовуље издавао је и Душанов полубрат Симеон (Синиша) Палеолог ко-ји је владао Тесалијом (1359-1370?); сачувана је и грчки писана хрисовуља деспота Јована Угљеше дарована априла 1371. године светогорском мана-стиру Ватопеду, чије издавање треба гледати из угла жеље господара тзв. Серске државе да истакне сво-ју политичку самосталност.

ЛИТЕРАТУРА: Ст. Станојевић, *Студије о срп-ској дипломатици XXII. Називи повеља,* Глас САН 161 (1934) 1-26; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке по-веље,* ГХХУН-СУ; Р. Оо1§ег - Ј. Кагауаппори1о5, *ВугаШгтзсће 1]гкипа[1]еп1еђге I. Иге Кагзегигкипдеп,* Мипсћеп 1968, 117-128.

Б. Ферјанчић

ХРОНИКЕ - у српском рукописном наслеђу представљене су пре свега преводима и прерада-ма византијских универзалних хроника. Време се у том књижевноисторијском жанру, чији назив и по-тиче од хрогох, схвата линеарно, а прати се у ви-ду „историје света". Излагање по правилу започи-ње старозаветном легендом о постању, а доводи се надомак времена састављача. Према библијским списима, међу којима су често и апокрифни, прика-зује се старозаветна и новозаветна историја тако што се на провиденцијалистички начин тумаче сме-не „светских царстава". Претежни део потоњег излагања посвећен је историји Римске државе, Рим-ског орбиса и Васељене Ромеја. У хронолошку пот-ку коју, за разлику од летописа, у хроникама не чи-не годишњи чланци него низ сукцесивно поређаних „царстава", односно периода владавина појединих владара, обично се уноси, уз обиље богословских разматрања, и врло опширна историја хришћан-ства, вере и цркве.

Захваљујући својим многобројним изворима хронистика чува везу са ранијим књижевним тради-цијама и усменим предањима. У слици света и чо-века, која се превасходно обликује према хришћан-ским схватањима, назиру се и трагови паганских веровања и књижевних садржаја из античког до-ба. Мада ауторитет библијских и патристичких списа у начелу наткриљује историографску факто-графију, осећање за историјску збиљу уме да дође до израза, тако да извесни сегменти у појединим хроникама имају и вредност примарног историј-ског извора.

Компилирање разнородне грађе, које предста-вља основни поступак хрониста, омогућило је да њихова дела касније буду лако допуњавана и прера-ђивана. Све је то учинило рукописну историју и потоњу традицију хроника толико сложеном и разу-ђеном да често није могуће установити какав је био њихов архетипски текст. Упркос разноврсности извора, па и многоетапности у настајању оних ре-дакција које су до нас дошле, неопходну меру је-динства и исту тачку гледишта њиховом излагању обезбедио је изразито хришћански поглед на свет, како првих састављача тако и потоњих настављача, односно редактора.

Интенција самог жанра је да се широј читалач-кој публици пружи поучно и занимљиво штиво у религијском духу и једноставном језичком изразу. По подели византијске историјске литературе на хронографију и историографију, која је још од К. Крумбахера распрострањена, такво социјално усме-рење представља оно по чему би се хронографија

(хронистика) разликовала од историографије, ко-јој је пак био циљ да савремена историјска збивања прикаже високообразованом читаоцу, дакле и јези-ком који је само њему приступачан. Овакво социо-лошки мотивисано раздвајање типова историјског казивања, које обично подразумева и представу о обавезном монашком статусу хрониста, у савреме-ној литератури све се више оспорава, мада су и да-ље актуелни закључци о томе да наведени типови историјског казивања имају, сваки своје, каракте-ристичне жанровске особине.

Византијска универзална хроника садржи рели-гијску, односно својеврсну историософску интер-претацију укупне „историје света". У популарној „монашкој" Хроници Георгија Амартола на пример, читаво трајање Византијског царства своди се на провиденцијалистички и моралистички интониран приказ судбина „правоверних" и „неправоверних" владара у чијој сенци остаје многи важан догађај из њиховог доба, изузев наравно онога што је би-ло незаобилазно са становишта црквене историје. У једносмерном протоку времена, коме се у скла-ду са хришћанским учењем одређује почетак а на-значује и крај, поглед хрониста није упућен искљу-чиво према ономе што се догодило него и према ономе што ће се, како су веровали, по вољи прови-ђења тек збити, те се у хроникама радо подсећало на различите пророчанске, па и есхатолошке визије. У целини узев, универзалистички приступ подразу-мевао је хришћанске поставке о „историји спасе-ња" и, сагласно томе, став о сврсисходности историј-ског тока.

Дела у жанру са грчког преведене универзалне хронике припадају фонду, односно слоју тзв. лите-ратуре-посреднице која се у току читавог средњове-ковног доба ширила по Православном словенству (51ау1а огтоаоха), те се у принципу може претпоста-вити да су њени словенски преводи и прераде, ма где да су сами првобитно настали, кружили по чита-вом том подручју. Њихов словенски књижевни је-зик, и када је био бугарске или руске, односно вла-шко-молдавске редакције, за српског читаоца није представљао суштинску препреку. У књижевнои-сторијској традицији ипак је уобичајено да се у ста-рој српској библиотеци виде првенствено она дела која су сачувана у српским преписима и прерада-ма, као што је то случај са хроником Георгија Амар-тола из X и хроникама Јована Зонаре и Константи-на Манаса из XII века. Њихови најстарији српски рукописи, са траговима претходне бугарске редакци-је, сачувани су из XIV *(Летовник* Амартола и Зо-наре), односно из XVI века (Манас). И старији пре-вод Амартола, *Временик,* на влашко-молдавској хартији из XVI века, својевремено је био у мана-стиру Крушедолу.

У српској рецепцији грађа хроника није исцр-пно идентификована. Има разлога да се издвоји и текст тзв. Настављача Амартола - Симеона Лого-тета (X век) који је на завршетку српских рукописа *Летовника,* као и *Летописац* патријарха Нићифора (IX век), чији се текст претпоставља у првобитном саставу данас оштећених и непотпуних српских преписа *Симеоновог зборника.* Мада словенска, а посебно српска рецепција тзв. малих (анонимних) византијских хроника није довољно изучена, из-гледа да је у летописима при излагању тзв. опште историје умео да буде коришћен и њихов текст. Ме-ђу њима нарочито су занимљиве оне хронике које на грчком језику садрже вести из српске историје што су обликоване по узору на српске летописачке чланке.

Ако би се узели у обзир и они сегменти хрони-ка који се налазе у саставу других компилативних дела, онда би у корпус њихових српских превода на одређен начин требало укључити и дело Јована Малале (VI век) у коме је, како се сматра, био нај-раније заступљен жанр универзалне хронике. Његов словенски превод, сачињен вероватно у X веку у Бугарској, није сачуван у свом изворном јужносло-венском виду него само у различитим руским хро-нографским компилацијама. У српским рукописи-ма слојеви Малалиног текста могу се препознати у Српском хронографу као и Палеји с тумачењем, чији се српски преписи и редакције документују тек у XVII веку. *Врхобрезнички хронограф* (1650) доноси уз то у српском препису и веће одељке из *Хронике света (Кготка §шаШ)* пољског писца Мар-тина Бељског (Магст В1е15кл, око 1495-1575), све-дочећи тако да је започело превазилажење задатих хронолошких и територијалних оквира византиј-ске хронистике. Тај процес ће до пуног израза по-том доћи у *Хроникама* Ђорђа Бранковића, аутора који се по начину свога рада већ битно удаљује од средњовековне књижевности.

На српском подручју грађа хроника стваралачки је употребљавана. На основу Зонаре и Амартола у XIV веку састављен је *Парапипомен,* а приликом уобличавања различитих видова Српског хроно-

графа његови редактори се у више наврата током XVII столећа обраћају ***Летовнику*** Амартола, све-дочећи на тај начин да је то штиво чувало својевр-сну актуелност и у позним поствизантијским време-нима.

Мада је у оваквим хроникама мало изворних вести о историји Словена, поготово Срба, све оно о чему се могло видети или наслутити, па и „рекон-струисати" обавештење о историји свога народа имало је одјека међу српским књижевним после-ницима, преписивачима, редакторима, као и саста-вљачима нових списа, летописа и родослова у пр-вом реду. Средњовековни књижевник у њиховој интерпретацији „историје света" проналазио је и онаква обавештења у каквима је био спреман да препозна и податке о првим тренуцима из истори-је сопственог народа. Сматра се да је дело Георги-ја Амартола, односно његовог Настављача, било основа на којој је настао српски летопис, а да је код Јована Зонаре пронађен подстицај за извође-ње српског династичког родослова од Ликинија, односно Константина Великог. За општи део Ки-јевског и њему блиског Цетињског летописа упо-требљен је и летописац патријарха Нићифора.

ИЗВОРИ: О. Бодннскии, *Паралипомен Зонарин,* ЧОИДР, № 1, Москва 1847; ***ЛетовникЂ*** *страи^ет от различних летопис&ц/з же и поведатели и из-браш и с\>ставлен\>* ***отЂ*** *Георгиа грешнаа инока,* ОЛДП, № 26, 56, СПб. 1878-1880; V. **КасапоУбку,** *1г згђзко-зШујетко^а рггеуопа ћгаппткo§а ЦеШргза Јоаппа Хопаге,* бтаппе 14 (1882) 125-172; *Симео-на Метафраста и Логофета Описание мира от битш и летовник собран от различних летопи-сец,* СПб. 1905; В. М. Истрин, *Хроника Георгш Амартола в древнем славпнорусском переводе,* т. I, II, Петроград 1920, 1922, т. III, Ленинград 1930; *Византијски извори* I, 3, 1955, 1966; Љ. Стојано-вић, *Родослови и летописи,* 124-165; А. Јакоћб, *Зо-нара. Пге ћугаппгзсће СезсћгсШе Вег Јоашез 2о-пагаз т зШугзсћег ОћегзеШп§,* **б1аУ1бсће** РгоруШеп, В. 98, Мипсћеп 1970; Р. бсћгетег, *Иге буrаппт3сће КШпсћгопгкеп* 1-Ш, \Меп 1975, 1977, 1979; *Средне--болгарскип перевод Хроники Константина Ма-нассии в славннских литературах,* Софил 1988; Ђ. Бранковић, *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије,* Нови Сад 1994.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. Во§аап, *ЕШ ВеШа§гиг ћи1%а-ггзсћеn ипа*[1] *зеШзсћеп СезсћгсШзсћгеЊип^,* Аг$1РЋ 13 (1891) 481-543; К. Кштћасћег, *СезсћШе Лег ћугаппгзсћеп БИегаШг уоп ЈизпШап ђгз гит ЕпЈе Јез Оз1гдтгзсћеп Регсћез,* Мипсћеп 1897[2]; Ј. Радо-нић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време,* Бео-град 1911; П. О. Потапов, *Судиза хроники Зонари в славнно-русскоп литературе,* ИОРЛС, ХХП-2, Пе-троград 1918, 141-186; М. ^ет§агг, *ВугаШзке кго-пгку* **v** *ШегаШге сггкеупезШуатке. РгеМеа*[1] *а гагћог /г1о1о§гску* 1-И, Вгапб1ауа 1922-1923; Љ. Стојано-вић, *Стари српски родослови и летописи,* Београд -Ср. Карловци 1927, ХХ1Х-ХХХ, ЕХГ-ТХХУШ; Н. О. Веск, *2иг Ђугапптзћеп „Мдпсћзћготк",* бреси1шп №бтопа1е (РебХбсћгШ Ј. брог1), Рге1ћиг§ - Мипсћеп 1966, 188-197; Х. Г. Бек, *Путеви византијске књи-жевности,* Београд 1967; 3. М. Шусторович, *Цpeв-неславннскип перевод Хроники Иоанна Малали (Историш изученш),* Византиискии временник 30 (Москва 1969) 136-153; Г. Острогорски, *Словенски превод Хронике Симеона Логотета,* Сабрана дела III, Београд 1970, 270- 295; Д. Павловић, *Старија југословенска књижевност,* Београд 1971, 78-79; 3. В. Удалвцова, *Мировозрение византипского хро-ниста Иоанна Малалн,* Византиискии временник 32 (1971) 3-23; К. КаЛсто, *ВггаШзка кпјггеупозГ,* у: РоуцебХ бујегбке кпјкеупозп 2,2а§гећ 1977,326-327; Н. Нип§ег, *Иге ћосћзргасћНсће рго/апе ШегаШг Ј.ег Вугаппeг* I, Мипсћеп 1978; Д. Богдановић, *Истори-ја старе српске књижевности,* Београд 1980; Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника о српској сред-њовековној историји,* Глас СКА, Одељење историј-ских наука, 3 (1983) 146-172; В. Бухвалд - А. Хо-лвег - О. Принц, *Речник грчких и латинских писаца антике и средњег века,* Београд 1984; *Исследова-тел\зские материали длн „ Словарк книжников и книжности Древнеп Руси",* ТОДРЛ XXXIX, Ленин-град 1985; *Словарк книжников и книжности Древ-неп Руси. XI - перван половина XIV в.,* Ленинград 1987; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 1990[2]; М. Бошков, *О словенској рецепцији хронике Јована Зонаре,* у: Прилози проучавању српско-руских књижевних ве-за. X-XX век, Нови Сад 1993, 105-132; М. Бошков, *О српској рецепцији Хронике света Мартина Бељ-ског,* у: Сто година полонистике у Србији, Београд 1996, 147-167; Ј. Ређеп, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање,* Нови Сад 1991; С. Ћирковић, *Срп-ски летописи и византијске кратке хронике,* Књи-жевност у доба Деспотовине, Деспотовац 1998, 101-107.

М. Бошков

ХРОНОГРАФ СРПСКИ - научна одредница посебног жанра старе српске књижевности. Упр-кос чињеници да се појмом хронографија, изворно и традиционално, обухватају универзалне (визан-тијске) хронике уопште, као књижевноисторијски термин *српски хронограф* се односи на списе одре-ђених генеалошких особина који су се у српској књижевности појавили у току рецепције руског хро-нографа. Изведен по метонимијском принципу од *Хроуоурафо** (писац хронике), у руској књижевно-сти сам појам се примењује за обележавање опште историје која је обухватила и историју Словена у компилацији, чија рукописна традиција зна и за на-зив *гронограф.* Српски хронограф, као и одговара-јући руски хронограф пре њега, садржи, за разлику од универзалних хроника, још и преглед континуи-раног историјског развоја Руса, Срба и Бугара, а у појединим својим редакцијама и извесне теме из пољске и чешке историје. Сам жанр настао је онда када је излагање „историје света" било доведено до пада Цариграда под турску власт и, уз то, српска и бугарска историја била приказана према јужносло-венским житијима, а руска по руским летописима. У сложеној историји његовог текста на руском подру-чју нарочито се издваја етапа на којој је пре 1453. састављен *Јелински и Римски летописац* (II редакци-је), обимна руска компилација, која је, са своје стра-не, била сачињена од текста из *Хронике* Јована Ма-лале, *Временика* Георгија Амартола, *Александриде* и низа других извора. Она је приликом рада на хроно-графу употпуњена изводима из библијских списа, *Историје Јудејског рата* Јосифа Флавија, Зонариног *Паралипомена, Хронике* Константина Манаса, као и читавим одељцима из Теодосија, Цамблака, Кон-стантина Филозофа, старца Исаије, Јефтимија Тр-новског и других дела у које су били интерполи-рани и понеки подаци из српских летописа (тзв. старијих, а вероватно и млађих). Стварајући јединствено дело на основу многобројних и различитих извора, пре свега путем избора, сажимања и пара-фразирања њиховог текста, руски се редактор хро-нографа трудио да њихово излагање композицио-но и стилски уједначи. Жанр српског хронографа, мада у својој основи следи тематску структуру одго-варајућег руског жанра, стекао је, првенствено кроз преосмишљавање његове идејне схеме, и своје по-себне особине.

Велики број српских извора и тема из српске историје, као и многи заостали србизми у језику руског хронографа, повремено наводе истраживаче на помисао о учешћу српских аутора у његовом са-стављању. После одбацивања тезе А. Попова о оп-ште јужнословенском пореклу руског хронографа, па и атрибуције Србину Пахомију Логотету, која по-тиче од А. А. Шахматова, Е. П. Наумов је поново оживео питање о уделу српског редактора у некој од претходних фаза рада на уобличавању те руске компилације. Ако и није прихватљиво приклањање тога аутора ранијем мишљењу С. Новаковића да су управо хронографски чланци *Богишићевог зборни-ка* доказ о постојању такве посредне српске компи-лације, заслужује пуну пажњу његово упозорење да за снажну српску компоненту руског хронографа још увек нема правог објашњења.

Данас се помишља да је последњи редактор и прави састављач руског хронографа био Доситеј Топорков који је на њему радио у Волоколамском манастиру у периоду 1516-1522. година. Његов ау-тограф није сачуван, али се мисли да му је близак текст објављен по рукопису из 1538. чија је редак-ција у научни оптицај ушла као Руски хронограф I редакције, а сада се назива Руски хронограф из 1512. године. Сам жанр је био врло продуктиван -током читавог XVII века настајале су нове, поне-кад и врло битно различите редакције. На српском подручју, поред текста Руског хронографа из 1512. године, документује се још и присуство познијег Хронографа западноруске редакције у тексту који није могао бити уобличен пре средине XVI века.

У основним хронографским редакцијама обу-хвата се време од постања па све до пада Царигра-да 1453. године. На провиденцијалистички начин тумаче се смене „светских царстава". Док се у уни-верзалним хроникама полази од претпоставке да ће Римско/Ромејско царство потрајати до краја све-та и времена, руски хронограф на фону учења о Москви - Трећем Риму, у коме се варира идеја о ггапзШго јтрегп, наговештава како се продужетак трајања *правоверног царства* очекује у Русији. Од те битне формативне идеје руског хронографа у српском хронографу се назиру само трагови који, и са своје стране, наводе на закључак да у српској средини није постојао погодан „хоризонт очекива-ња" ни за идеологију Руског царства нити за руске историјске теме.

Постојећи рукописи српског хронографа у својој основи садрже текст који је сачињен од грађе Ру-ског хронографа из 1512. године тако што је сажима-

но излагање опште историје, док се простор за вести из руске историје сасвим сузио, па су у новим про-порцијама српског извода дошле до снажнијег изра-за српске теме. У целини узев, рукописна историја и традиција српског хронографа показују како се основна идеја Руског хронографа из 1512. постепе-но напуштала, да би на крају њено полазно значење било до непрепознатљивости измењено. У специ-фичној ознаци *тројадик/трицарственик,* која се у српским хронографима рано посведочује, препо-знаје се својеврсни заостатак поставке о Москви -Трећем Риму, али већ преосмишљеног значења. Док се у *Реметском хронографу,* уникатном рукопису редакције са 120 зачела, још задржао наговештај о премештању центра правоверја у Руску земљу, у рукописима тзв. обичне српске хронографске ре-дакције, која је структуирана у 100 поглавља, свет-ска историја се приказује у виду три царства која се ту схватају као три велике епохе. Прва се односи на старозаветни период у коме се, у складу са хри-шћанским тумачењем, јудејска историја посматра као историјска парадигма, *праобраз* потоњих ново-заветних збивања која ће се представити у наредне две епохе - најпре кроз историју Рима, *Царства римских кесара,* затим Новог Рима, Константино-поља, у коме је престоница *Царства благочести-вих.* Руски хронограф из 1512. године, а по њему донекле и српска редакција *Реметског хроногра-фа,* пропаст Византије и пад Цариграда под турску власт не посматра само као крај једне епохе него му приписује симболично значење којим се при-према уздизање новог центра правоверја у Русији. Састављачу „обичне српске редакције", иначе најче-шће у рукописној заоставштини, будућност се није јасно указивала - своја очекивања он није више усмеравао према Русији те, мада је сам врло уоп-штено исказао наду да ће се обновити пређашња царства, у његовој интерпретацији Трећи Рим се не назире, а завршница садржи есхатолошке акценте: своје излагање он је закључио речима о коначној жалости коју роду српском остави изумирање срп-ских деспота.

Прекорачење првобитних хронолошких грани-ца руског хронографа карактеристично је својство безмало свих српских хронографских редакција -на њиховом завршетку налази се неки одељак са српским историјским темама које се односе на поствизантијски период. У *Житомиспићком хро-нографу,* сачињеном у Хопову 1634, први пут се појавио допунски текст о српским деспотима, сме-деревским и сремским; рукопису *Белопољског хро-нографа* прикључен је и српски летопис до 1517. године. Посебно је занимљив *Ковиљски хронограф.* Ту је у рукопису Христофора Рачанина самостално структуирана грађа из српског хронографа и лето-писа, те је обухваћен период до 1672. године. Поне-кад су хронографу били припајани и текстови дру-гих књижевноисторијских жанрова - у рукопису Гаврила Тројичанина за њим следи родослов и тзв. старији и млађи летопис (до 1651).

У недостатку дела са целовито приказаном срп-ском историјом, хронограф је током XVII, дели-мично и XVIII века имао улогу својеврсног исто-риографског приручника. О томе, поред примене секундарног назива *цароставник,* сведоче пре све-га многобројни рукописи који су се ширили по чи-тавом простору на коме је живео српски народ. Они указују на врло разуђену рукописну традицију срп-ског хронографа. Његов протограф, за који се прет-поставља да је био из XVI века, није сачуван, а по-знати рукописи нису старији од почетка XVII века. Хартија најранијег српског извода из хронографа у *Богишићевом зборнику* из прве је деценије XVII ве-ка, а у *Ораховичком хронографу* из 1784. најмлађи је његов препис. Има више различитих и текстуалних и језичких редакција. Сви постојећи српски руко-писи садрже претежно текст који је настао у рецеп-цији Руског хронографа из 1512. године. Само су у извесним сведочанствима о несталим рукописима препознати и српски преписи Хронографа запад-норуске редакције. Међу различитим српским пре-радама најзанимљивија је она у *Врхобрезничком хронографу* (1650). У том се рукопису Гаврила Тро-јичанина преплићу текстуалне линије које воде порекло и од Руског хронографа из 1512. и од Хро-нографа западноруске редакције; уз то, његов са-стављач поново се обратио изворном тексту *Исто-рије Јудејског рата,* Амартолу, сад у редакцији *Летовника,* те трећем издању из 1564. године *Хро-нике света* пољског писца Мартина Бељског (Магст ВЈеккл, око 1495-1575), чије је прво издање из 1551. године *(Кготка тгузМе^о зта(а)* било коришћено при раду на Хронографу западноруске редакције; завршни текст представља за ту прилику прерађена *Хронографска приповетка о паду Цариграда.* Овај *Врхобрезнички хронограф* најбоље је сведочанство о томе колико су на подручју 31ау1а оггћоаоха још средином XVII столећа биле живе средњовековне

књижевне традиције, али он, исто тако, показује да су се информативна ограничења превазилазила, па је у видокруг српског списатеља почео да улази и онај европски простор који је до тада остајао ван конфесионалних граница византијске ортодоксије. У томе је својеврсну улогу одиграо и Хронограф западноруске редакције, односно *Порфиријев збор-ник,* рукопис у коме је у Свету Гору, свакако до сре-дине XVII века, стигао његов препис заједно са изводима из Мартина Бељског. Упркос томе што го-тово памфлетски карактер ранијих одељака о Ла-тинима и њиховом одступању од православља, као и о *безбожном јеретику* Мухамеду, његовој *лажној вери* и *скврном закону,* није био ублажен нити је ра-није излагање црквене историје измењено, од прин-ципијелне је важности било већ само размицање и прекорачење ранијих тематских оквира до чега је долазило уношењем у Врхобрезничанинов рукопис извесних догађаја из историје Западних Словена -Чеха и Пољака, као и прегледа турских царева, рим-ских кесара и папа. Иако има неоспорних сведочан-става о томе да се текст Хронографа западноруске редакције ширио у српским преписима, чињеница је да је у другој половини XVII века, па и кроз читав XVIII век, била распрострањена, дакле и популарни-ја, тзв. требињска редакција. Она је заступљена у рукописима који су настали у филијацији *Жито-мислићког хронографа,* а у литератури су познати под називом *Савински, Магарашевићев, Шишато-вачки, Милорадовићев, Ораховички...У* научном оп-тицају су уопште подаци о двадесетак српских руко-писа са текстом хронографа, што значи да је то био један од врло честих позних средњовековних споме-ника у српској литератури. Утицај српског па и ру-ског хронографа на друге жанрове српске књижев-ности није свестрано испитан, иако се у литератури спорадично указује на то да трагова њиховог тек-ста има у летописима и родословима, па и Хроника-ма Ђорђа Бранковића. Јован Рајић је хронограф на-вео као један од важних извора своје *Историје* (в. *цароставник,* в. *хронике).*

ИЗВОРИ: А. Вукомановић, **Пов^бств**. от **битга** и о цдрствих влсех родов_., Гласник СУД 10 (1858) 211-277; А. Н. Попов, *Изборник славннских и рус-ских сочинении и статеп, внесенних в хронографи русскоп редакции,* Москва 1869; Н. Дучић, *Хроно-граф Житомишљићки,* Гласник СУД 32 (1871) 239-247; 5. ИоуакоуЈс, *СШпсг ћгопо§га/а (гојаЗгка о 8г-огта г Ви§апта,* З.аппе ЈА2ДЈ 10 (1878) 52-60; **Јо5.** Лгесек, *Сћгопо§га{ угсћоћгегтску зе гу1аз(тт угћ-кЉет к оћзагепети* **v** *пет ууНсет пејзШгзгсћ Зејт сезкусћ,* **б112ип§5оепсћ**-е с1ег Кбш§1. Вбћт. ОезеП-бсћап: **аег \\%5ешсћапеп** т Рга§ 1879, 128-146; Н. Ружичић, *Лепавински цароставник,* Споменик СКА 38 (1900) 85-108; Љ. Стојановић, *Стари српски хри-совуљи, акти,* Споменик СКА 3 (1890) 112-118, 145-147; С. П. Розанов, *Русскип хронограф,* ПСРЛ, т. XXII, ч. I, *Хронограф редакции 1512 года,* ч. II, *Хронограф западнорусскоп редакции,* Петроград 1911, 1914; Л>. Стојановић, *Родослови и летописи,* 9, 15, 20-22, 27, 32, 57-58, 65.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Николајевић, *Тројадик,* Срп-**ско**-далматински магазин, Задар 1867, 157-168; А. Попов, *Обзор хронографов* 1-П, Москва 1866-1869; Рг. Каск1, *О зШујепзкој сћгопо1о§гјг згеЗпје^а угека,* Каа ЈА2ДЈ 13 (1870) 213-230; И. Руварац, *О царо-ставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њихову за српску повесницу,* ЛМС 115 (1873) 38^43; V. Ја§ш, *Ет ВеИга§ гиг зегћгзсћеп Ап-паНзИк тг(1г(ега(иг§езсћгсћ(1гсћег Егп1ег(ип§,* А181Рћ 2 (1876) 1-109; В. В. Качановскии, *Сербские жи-тин и летописи как источник длн истории гожних славнн в XIV и XV веках,* Славлнскии сборник III, СПб. 1876, 216-222; С. Новаковић, *Хронограф, Ца-роставник, Тројадик, Родослов,* Гласник СУД 45 (1877) 333-347; 5.]Чоуакоу1с, *СШпсг ћгопо^га/а (го-јаЗгка о Згћгта г Ви§апта,* бхаппе 10 (1878) 44-52; П. Ровински, *Рукописни зборник Михаила Милора-довића нађен у манастиру св. Луке у Жупи Никшић-кој а састављен и преписан у Москви 1714-15. г.,* ЛМС 181, 1 (1895) 40-67; М. Н. Сперанскии, *Сер-бские хронографи и Русскип первоп редакции,* Отд. оттиск из Русского филологического вестника, Вар-**шава** 1896, 1-18; А. А. Шахматов, *К вопросу о про-исхождении Хронографа,* СОРЛС, т. 66, № 8, СП6. 1900, 1-121; С. П. Розанов, *Житие сербского де-спота Стефана Лазаревича и русскип хронограф,* Известил ОРЛС, т. XI, кн. 2, Спб. 1906, 62-97; В. Истрин, *Хронографи в русскоп литературе,* Визан-тиискии временник 5 (1898) 131-135; Н. Радојчић, *О Хроникама грофа Ђорђа Бранковића,* Прилози КЈИФ 6, 1 (1926) 1-45; А. Д. Седелвников, *Цоси-феп Топорков и хронограф,* Известил АН СССР, От-деление гуманитарнБ1х наук, № 9, Ленинград 1929, 755-773; Ђ. Сп. Радојичић, *Српски рукопис хроно-графа западноруске редакције,* Питања књижевно-**сти** и језика 1У-У, Сарајево 1958, 187- 190 (= *Твор-ци и дела старе српске књижевности,* Титоград

1953, 337-342); Р. Новаковић, *Бранковићев лето-пис,* Београд 1960; Б. М. Клосс, *О времени созда-нж Русского хронографа,* ТОДРЛ 26 (Ленинград 1971) 244-255; Б. М. Клосс, *К вопросу о происхо-ждении Еллинского летописца второго вида,* ТО-ДРЛ 27 (Ленинград 1972) 370-379; О. В. Творогов, *К Истории жанра хронографа,* ТОДРЛ 27 (Ленин-град 1972) 203-226; Б. М. Клосс, *Иосифо-волоко-ламскип монастир^ и летописание конца XV -первоп половини XVI в.,* у: Вспомогателвнвге истори-ческие дисциплшш, ВБШ. VI, Ленинград 1974, 107-126; О. В. Творогов, *Цревнерусские хроногра-фи,* Ленинград 1975; Е. П. Наумов, *Свидетел&ства сербских летописеп в составе Русского хроногра-фа. (К истории русско-сербских кулипурних свнзеп XV в.),* Советское славлановедение, № 4, Москва 1976, 44-56; А. А. Турилов, *Оригиналшие* **ЈОЖНО-** *славлнские сочиненж в русскоп книжности XV-XVI вв.,* у: Теорил и практика источниковеденил и историографии отечественнои истории, Москва 1978, 39-50; М. Бошков, *О српској редакцији хро-нографског текста о паду Цариграда,* Књижевност и језик 2-3 (Београд 1979) 273-284; Б. М. Клосс, *Никоновскип свод и русские летописи ХУ1-ХУП вв.,* Москва 1980; М. Бошков, *Спис о паду Цариграда 1453. године и српски хронографи* 1-Ш, Књижевна историја49, 50, 52 (Београд 1980-1981) 25-69, 183-231, 571-601; Е. П. Наумов, *Сербские глави и разде-ли Русского хронографа (итоги и задачи исследова-нж сербских источников Хронографа редакции 1512 г.),* у: Русско-балканские **кулвтурнБ1е** свлзи в зпоху средневековБЛ, Софин 1982, 102-122; А. А. Тури-лов, *К вопросу о болгарских источниках Русского хронографа,* Летописи и хроники, Москва 1984, 20-24; О. В. Творогов, *Хронограф русскип,* Исследо-вателБские **материалБ1** дли „Словарл книжников и книжности Древнеи Руси", ТОДРЛ 39 (Ленинград 1985) 177-181; М. Бошков, *Хронографи и писарска традиција Рачана,* Зборник МС КЈ 36, 3 (1988) 367-394; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 368-372; М. Бо-шков, *Скица за „географију" српских хронографа. Ораховички хронограф,* Зборник МС КЈ 43, 2-3 (1995) 173-190 (= Зборник „Књижевно наслеђе Ср-пске Крајине", Нови Сад 1997, 11-27); Ј. Ређеп, *Смрт Стефана Цечанског,* у: Књижевност и исто-рија, Нишка Бања 1995, 119-132; М. Бошков, *Рајићев цароставник,* Зборник „Живот и рад Јована Ра-јића", Београд 1997, 53-68; М. Бошков, *О српској рецепцији Хронике света Мартина Бељског,* у: Сто година полонистике у Србији. Зборник радова, Бе-оград 1996, 147-167; М. Бошков, *О рецепцији Цар-ства Соломоновог у Порфиријевом зборнику,* Књи-жевна историја, Београд 1997, 151-158; М. Бошков, *Руски хронограф и српски Тројадик,* Зборник МС за славистику 53 (1997) 51-70.

М. Бошков

ХУЏЕТ (ћиссе!) - арапски термин, у употреби у Османском царству са општим значењем: потвр-да, доказ.

1. Основно значење термина хуџет у правном језику јесте судски документ, акт *кадије* (в.), њего-ва одлука, пресуда, потврда. Хуџет је на шеријат-ском суду издавао и оверавао потписом, од средине XVI века и печатом, кадија или његов заступник (наиб). То је био назив за сваки оверени судски до-кумент у одређеној форми, било да се радило о пре-суди, уговору, пуномоћју, тестаменту или нечем другом. На документу су увек били потписани све-доци чина. Текст хуџета уписивао се у кадијину књигу протокола (сиџил), тако да је и годинама доцније могла да се тражи копија истог докумен-та. Било је пожељно да се сваки правни чин (купо-продаја, позајмица, поклон) региструје на суду, јер је хуџет после царске заповести био акт највише правне вредности. Зато су хришћани узимали ху-џете и када нису морали, тј. када се радило о ства-рима о којима су могли сами да се договарају.

2. У османским документима на српском јези-ку, уосталом као и у оним на османском језику, тер-мин хуџет се, поред свог основног значења (кадијска исправа), понекад употребљавао и у ширем сми-слу: да означи било какав званичан документ у сми-слу потврде. Тако је називана и посебна врста сул-танске заповести која се може подједнако узети као ферман и као *берат* (в.): *хуџет* (негде: *лист, писани-је) и заповест царства ми; хуџет и берат царства ми.* То, у ствари, јесте превод с османског, јер се та-ква врста фермана (берата) звала и ћиссег-ј 'аНзап. Таква врста султанске заповести издавала се дубро-вачким поклисарима после предавања годишњег *харача* (в.) разрезаног на Дубровачку републику.

3. Током XV века у законским актима о функци-онисању рудника у освојеним српским земљама, хуџет је означавао *потврду* или *признаницу,* коју

су имали права да издају неки виши службеници рудника (еминов и амилов заступник, емин места где се врши пречишћавање, хутман, урубар и ва-рак).

4. У истом смислу *исправе* или *потврде,* у зва-ничним османским документима на српском језику, хуџетима су се некада називали акти српског плем-ства и дубровачке господе, закључени између две хришћанске странке: *и показаше нам поклисари ду-бровачки хуџет херцега Впатка и кнеза Степана с висећим печатима* (1472); *а с њима се угађају по њиховом закону* (дубровачки трговци) *и хуџете за-писују ... дави зовете њихове попове или некога ко зна њихову књигу да те хуџете прочита, и да вам буде знано да су истинити хуџети дубровачки ... с ким год узимају такву исправу да им ви те хуџе-те примите* (1485).

ЛИТЕРАТУРА: К. Не§у1, *Тће Тегтгпо1о%у о{(ће Оиотап-ТигШзћ Јидгса.1 ОоситеШз оп (ће Вазгз о{ (ће боигсез {гот Нип§агу,* Аста ОпептаНа Асааегшае бс1еппагшп Нип§апсае 18, 1-2 (1965) 191-203; V. Вобкоу, *Иге ћпссег-ЈЈгкипЉе - Огр1ота(гзсће Апагузе,* бтшНа Тигсо1о§1са Метопае А1ехП Вотђас1 сНсага, ИароН 1982, 81-87; V. Оетехпадез, *8оте Оћзегуа-попз оп те ОКотап-Тигкгзћ Ји&са! ИоситеШз (Нпс-се(з),* Ва1кап бтисПеб 26, 1 (1985) 25-39; N. Ве1сН-сеапи, *Без ас(ез д.ез ргетгегз зикапз сопзегуез Љапз 1ез тапизсгКз Шгсз Ље 1а ВгШЋеаие Иапопак а Раггз,* II, *Ке§1етеп(з тгпгегз 1390-1512,* Рапз - Еа Науе 1960, 192, 200, 205, 209, 241, 254, 260 (= б. Шгај, *КиАагзЊо Козоуа г зизедтћ кгаје^а,* РпбНпа 1968, 115, 214, 227, 233); Л>. Стојановић, *Повеље и пи-сма* 1-2, 246, 252-253, 272, 278, 290, 298-299, 326, 333, 346; Г. Елезовић, *Турсш споменици 1348-1520* 1-1, Београд 1940, 183, 186-188, 207, 218, 305, 414.

А. Фотић

Ц

ЦАКЛЕНИЦА в. *Стакло.*

ЦАКОНСТВО в. *Стража.*

ЦАНГАР в. *Занати.*

ЦАР - владарска титула коју су неколико деце-нија у XIV веку носили и српски владари. Прво-битни облик је био и/ћслр^, што у крајњој **линији** потиче од Цезаревог имена, али је стигло посред-ством римске титулатуре у којој је некадашње лич-но име постало саставни део владарског наслова. Од исте речи потиче и титула *кесар* (в.), која је спа-дала међу три тзв. *царска достојанства* (деспот, кесар, севастократор).

Далеко пре но што ће царску титулу и сами узе-ти, српски владари су је упознали код странаца, најпре код Византинаца, који су настављали источ-норимске цареве, мада су од VII века носили грчки назив (Зсш^егк. После покрштавања (око 870) Срби су упознали хришћанско гледање на царство и уло-гу царева у светско-историјској перспективи. Из службене, а и апокрифне литературе, нарочито из пророчанстава, сазнали су за прелом под Констан-тином Великим, којим је християнизовано и по-свећено царство обухватило целу хришћанску васе-љену и намењено да траје до краја света, до другог доласка Христовог.

То веровање је било у сржи византијске идео-логије којом је Царство наметало и оправдавало своју врховну власт. У складу са том идеологијом, државе Словена досељених на територију Римског царства, па и српске кнежевине, сматране су за део

Цар Џушан - Лесново

Царства а њихови владаоци за локалне цареве наме-снике. У периодима мира и добрих односа кнежеви су били увршћени у византијску чиновничку хије-рархију и од цара би примали титуле и симболе власти. Тако је захумски кнез Михајло Вишевић у

првој половини X века био ***антшат и патрикије,*** а Михајло Зетски у XI веку ***протоспатар.*** Врховна власт цара је прихватана као природно стање и у

XII веку, када српски велики жупан показује спремност да уместо византијског призна западног цара за врховног господара. Крајем тог столећа син Стефана Немање, ожењен синовицом византијског цара, добио је титулу ***севастократора*** (в.) кад му је таст превратом дошао на престо.

Међутим, тај исти Стефан Немањић почетком XIII века излази из хијерархијског система привремено срушене Византије измоливши од папе краљевску круну којом је био крунисан 1217. године (в. ***краљ).*** И титулом и степеном самосталности у односу на оне који су претендовали на универзалну власт, српски владар се изједначио са краљевима Угарске. После обнављања Византијског царства 1261. успоставља се стари хијерархијски систем, али сада српски владари бивају женидбеним везама укључени у ***породицу краљева,*** којој је византијски цар на челу као отац или старији брат.

Краљ Милутин с поносом истиче да му је таст ***васељенски*** цар кир Андроник II. Врховну власт Византије признају и Милутинови наследници Сте-фан Дечански и Душан, који је 1336. на једном са-станку са царем Андроником III указивао овоме све дужне почасти: ***држао се према цару као го-сподару,*** каже један сведок тога састанка.

До промене става је дошло тек у време грађан-ских ратова који су раздирали Византију после 1341. године. У преговорима са претендентом Јованом Кантакузином, Душан је настојао да обезбеди себи освојене територије, а после разлаза са њим при-ближио се цариградском двору и 1343. верио сина Уроша (тада у узрасту од пет година) са сестром малолетног цара Јована V Палеолога. Од тада је по-чео да се титулише ***чесник Грком,*** што је требало да значи учесник у владању царством. Следећи ко-рак је дошао у јесен 1345. после освајања Сера у виду проглашења за цара, док је царско крунисање обављено наУскрс 1346. године.

Душан у пропратној речи уз Законик своје уз-дизање у рангу - ***како подвигох сан*** (= достојан-ство, чин) ***краљевски на царство*** - представља као одлуку Провиђења: ***не по мојој жељи ни силом не-го по благослову божјем и других поставише ме царем за сваку православну веру.*** Изричито помињање учешће српског и бугарског патријарха и сабо-ра, Свете Горе и њеног сабора, па чак и учешће Ви-зантинаца: ***и од архијереја престола грчкога и све-га сабора који одлучише да ја царствујем.***

Још пре проглашења за цара, у новембру 1345, у преговорима са Светом Гором, Душан се обавезао: ***да се никад не спречава спомен цара Ромеја, него да се помиње у првом реду његово име а онда и име нашега краљевства,*** што је био са византијске тач-ке гледишта услов за признавање титуле. У позној Византији је било развијено ***савладарство;*** уз ***ве-ликог цара,*** врховног владара, налазио се један или некад чак два савладара, његови синови или бра-ћа, са одређеним правима и компетенцијама, али без посебне територије. Проглашењем за цара Ду-шан је себе уврстио у колектив који влада царством, по основи владања територијама (имао је: ***земље и све стране и поморја и велике градове царства грч-ког),*** и родбинских веза са малолетним царем. У очуваним српским повељама царска титула не оста-је једнака, али основна формула се може свести на: ***Стефан в Христа Бога благоверни цар Србљем и Грком,*** док је у грчкој верзији: ***цар и самодржац Србије и Романије,*** у чему се с разлогом препозна-је поштовање права византијског цара који је ***цар Ромеја.***

Ситуација се из темеља изменила у фебруару 1347. када је Јован VI Кантакузин завладао Цари-градом и наметнуо се за савладара младом Јовану V Палеологу. Он је своје непријатељство према Душа-ну (од времена раскида 1344) унео у основу полити-ке целог царства, тако да Душан више није могао бити ***чесник*** (учесник, удеоничар), већ је морао по-стати супарник царства или владар још једног цар-ства, напоредо са владарем Бугарске, који је од по-четка XIII века носио царску титулу.

У складу са царским достојанством архиеписко-пија је била уздигнута у ранг патријаршије а епи-скопије у митрополије, преуређен је двор, уведена су достојанства која је само цар смео додељивати (в. ***деспот,*** в. ***кесар,*** в. ***севастократор),*** реорганизова-но је судство по обрасцу Византијског царства, ак-ти царске канцеларије добили су облик ***хрисовуља*** (в.) и ***простагми*** (в.). И доношење Законика 1349. и 1354. је израз пуноће царске власти којом је Душан располагао.

Душанову титулу ограничену на Србију при-знавао је Јован V у време кад је био у сукобу са својим тастом Јованом VI (1351), Светогорци су га такође називали ***цар Србије*** или ***наш цар,*** Венеци-ја је титулу примењивала у саобраћају са српским

владарем, угарски краљ је није признавао, а и за Карла IV Душан је био само краљ. На папском дво-ру се царска титула узимала са резервом ^ш зе се-багеш зеи ге§еш К**.а551е** гасП сотишгег **поттап),** Дубровчани су је признавали и касније за време Уроша (1355-1371), али су се прилагођавали ста-ву оне стране с којом су саобраћали, док су влада-ри Босне царску титулу ограничавали на Србију ***(цар рашки).***

Краљевска титула и традиције српског краљев-ства нису заборављени после царског крунисања 1346. Византијски писци су сматрали да је старе српске области Душан преггустио сину да влада као краљ. Млади Урош је заиста био крунисан за краља и у том својству је за очева живота издавао акте. У повељама за Дубровник (1349) Душан је доследно подвајао своју државу на ***земљу царства ми*** и ***зе-мљу краљеву,*** док у своме Законику из исте годи-не практично не рачуна са краљем и његовом зе-мљом. У државној управи није било поделе, цар је у свему имао главну реч, а традиције краљевства су нарочито чуване у односима са Дубровником (в. ***уговори)*** и Венецијом.

За живота Душановог Урош је уз оца носио кра-љевску титулу, после Душанове смрти Урош је само цар. Тек 1365 (или можда нешто раније) обнавља се савладарство цара и краља утолико што титулу кра-ља добија Вукашин. Како су се у последњим година-ма њихове владе односи помутили Вукашин је увео титулу ***мпадог краља*** (в.) и доделио је своме најста-ријем сину Марку. Ситуацију је после Душанове смрти компликовала и чињеница да је царску титулу узео Душанов полубрат, син Стефана Дечанског из другог брака, који се титулисао: Симеон Урош Пале-олог. Преко две деценије постојала су напоредо два српска царства, једно око старог државног среди-шта, друго са центром у Трикали у Тесалији. Симе-он је имао наследника Јована Уроша, који се повукао са престола и замонашио. С њим је, негде после 1371, нестало царске титуле код Срба.

Душаново крунисање за цара осуђивао је де-спот Угљеша у својим преговорима са цариград-ским двором и патријаршијом (1368) за обнављање црквеног јединства и скидања анатеме са српских земаља. И Српска патријаршија је имала, бар у не-ким периодима, негативан став према Душановом царском крунисању. У житију патријарха Саве III се о првом српском цару каже: ***оставивши прароди-тељску власт краљевства венча се на царство,*** за-тим ***одагна цариградске митрополите који су по градовима његове области и настаде не мала беда.*** Због тога цариградски патријарх Калист ***посла и одлучи цара са патријархом и његове архијереје.*** Црквена казна је скинута и јединство обновљено тек 1375. у време кнеза Лазара и патријарха Саве III. У световним круговима цар Стефан и установе његовог времена били су веома поштовани, а у тур-ско доба у традицији илирских грбовника (в. ***грбо-ви)*** Душаново и Урошево царство добило је сасвим нереалне размере укључивши Хрватску, Славони-ју, Далмацију, Бугарску и Босну. Такво царство по-стало је подлога романтичких фантазија и претен-зија у XIX веку.

Из библијских текстова Срби су упознали ***цара*** као општи владарски наслов (не владара једног једи-ног светског царства), па се у старим литерарним текстовима ***царствовати*** употребљава за владање уопште, а ***царским*** се називају владарске ***инсигније*** (в.) и кад нису повезане са царском титулом. Ово опште значење речи цар омогућило је да се у XV веку титула пренесе на турске владаре, који су у по-четку имали титулу ***амира*** (в.), касније ***султан*** (в.).

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, ***Историја Срба*** II, 15-18; Г. Острогорски, ***Сацаровање у средњовеков-ној Византији,*** Сабрана дела III, 180-191 (ориги-нал на немачком обј. 1930); Г. Острогорски, ***Ауто-кратор и самодржац,*** Глас 164 (1935) 95-187 (= Сабрана дела IV); О. Обгго**§ог5ку,** ***Вге оугашМзсће 8(аа(епћгегагсћге,*** Зеттапшп Копс**!акоУ1апит** 8 (1936) 41-61 (= Сабрана дела V); В. Мошин, ***Српско царство,*** пос. от. из Хришћанског дела, Скопље 1939, 1-15; М. Динић, ***Цушанова царска титула у очима савременика,*** Зборник у част шесте стогоди-шњице Законика цара Душана I, Београд 1951, 87-115; М. Динић, ***Српска владарска титула за време царства,*** ЗРВИ 5 (1958) 9-18; Љ. Максимовић, ***Гр-ци и Романија у српској владарској титули,*** ЗРВИ 12 (1970); Г. Острогорски, ***Србија и византијска хије-рархија држава,*** О кнезу Лазару, Београд 1975, 125-138; Р. Михаљчић, ***Крај Српског Царства,*** Београд 1975, 1989[2]; О. Сћ. боиПз, ***Тће 8ег1>8 апа[1] Вугаппит Оигт§ (ће Кег§п о{Тзаг 8(ерћеп Итап (1331-1355) апа[1] ћгз 8иссез80г8,*** **уа5ћт**§топ 1983, Атћепз 1995; Б. Ферјанчић, ***Савладарство у доба Палеолога,*** ЗР-ВИ 24-25 (1986) 307-384; С. Ћирковић, ***Краљ у Цу-шановом законику,*** ЗРВИ 33 (1994) 149-164; ***Вугап-(шт апа[1]8егћга т (ће 14(ћ СеШигу,*** Атћеш 1996; С. Марјановић-Душанић, ***Владарска идеологија Не-***

мањића. Циппоматичка студија, Београд 1997; С. Ћирковић, *Србија и царство,* Глас 384, Од. ист. наука 10 (1998) 143-153; Б. Ферјанчић, *Византија према Српским царству,* Глас 384, Од. ист. наука 10 (1998) 155-171; Љ. Максимовић, *Српска царска титупа,* Глас 384, Од. ист. наука 10 (1998) 173-189.

С. Ћирковић

ЦАРЕВ ПУТ - Овим термином у средњем веку означавани су стари путеви, наслеђени из римског периода. Ови путеви су водили у различите рудар-ске области српске државе или су представљали транзитне деонице великих путева који су пролази-ли кроз Србију и водили у различите покрајине не-кадашњег Римског царства. У дубровачким ката-стрима из XIV века остало је забележено да се ти путеви називају У1а ге§15. Они су у српским средњо-вековним повељама називани још и *царев друм, ве-пики пут* и *вепика цеста.*

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник;* К. Јире-чек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку,* Зборник КЈ I, 217; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији, Босни и Цубро-внику,* Београд 1974, 18.

М. Шуица

ЦАРИНА - 1. Назив за земљиште које госпо-дар непосредно користи. С таквим земљиштем се сусрећемо у Милутиновој повељи Хиландару, ко-јом се потврђују права на келију Св. Петке у Тмора-нима. Милутин је део купљенице протосеваста При-ба, коју је претходно узео *у царину* јер не беше ничија баштина и беше запуштена, приложио Св. Петки. У ствари, ова земља као запуштена узета је у државне земље. Ово је уједно и најстарији помен царине у унутрашњости српске државе. Највише података о царинама односи се на дубровачко за-леђе. Из Дубровачког архива познат је спор Дабижи-ва Сапе, поткнеза Нових земаља, око његове Доње царине у селу Лисац. Из њега се види да су царине обухватале и оранице и површине под виноградима. Обрађиване су бесплатним радом становништва оних села у којима су се налазиле. Право држања царине припадало је феудалном господару села.

Работе које се обављају на царини постоје и у унутрашњости српске државе, што се види из пове-ље манастиру Св. Ђорђа код Скопља. У Конавлима је такође било доста царина. И овде је на царинама било винограда, а на њивама су гајене житарице. Царина је исто што и гегга таогшшсага у феудал-ном систему западне Европе. Сви господари цари-на у Конавлима припадају властеоском сталежу, а међу њима је господар западне половине Конавала, војвода Радослав Павловић. По доласку ове терито-рије у руке Дубровчана царине су укинуте, јер је на територији Дубровачке републике било забра-њено коришћење земље *у царину.* Иначе, у једном селу више лица је могло имати царине, али је и јед-но лице могло имати царине у два или више насе-ља. Поред њива и винограда поједини феудалци су на царинама имали и вртове.

По начину коришћења (бесплатни рад земљо-радника) у почетку се ни кнежине нису разликова-ле од царина. Такође, суштинске разлике није било ни између царине и меропшине. Тегга таогшшсага је у српско] држави имала бројне називе. Царина се употребљавала, као назив, у оним случајевима када се желело да се истакне право уживалаца, све-товних феудалаца.

2. Царина је главни приход владара од трговине у средњовековној Србији. После прихода од дажби-на зависног становништва, царине су биле по ве-личини први приход који је чинио једну од основ-них ставки за попуњавање владареве (државне) благајне. Зато није ни чудно што су српски владари поклањали пуну пажњу развоју и регулисању тр-говине, а самим тим и царина. Зато су неговани до-бри односи са Дубровачком републиком и њеним трговцима јер су они били главни трговачки парт-нер средњовековне Србије.

Царине и царински систем, као и начин и виси-на убирања царина, коначно је изграђен и устаљен крајем XIII и почетком XIV века и такав ће остати до пада под турску власт. Царине, међутим, није могуће сагледати кроз српско-дубровачке трговин-ске уговоре, иако они регулишу све аспекте живо-та и рада дубровачких трговаца у Србији. Наиме, уколико се царине у њима и помињу, онда се уз до-зволу трговцима да слободно походе тргове, само констатује да при томе морају плаћати *царину по закону,* како су плаћали и за време ранијих владара. Оваква формулација се јавља у повељи цара Ду-шана за Дубровчане из 1349. године. Сличне од-редбе се понављају у повељама деспота Стефана из 1405. и његовог наследника деспота Ђурђа из

1428. и 1445. године. О висини царина на разну ро-бу, као и о организацији њене наплате, ништа се конкретно не каже. Једини изузетак је повеља кра-ља Уроша I из 1254. у којој се каже датрговци који носе со у Србију плаћају ***десетак од сопи*** у Брско-ву, после чега слободно могу да продају овај арти-кал по целој земљи.

Због тога је у науци углавном прихваћено ми-шљење Константина Јиречека да је царина у сред-њовековној Србији износила једну десетину од вредности робе. Нема уз горњи податак пуно из-ворних вести о висини царина, али они који посто-је углавном потврђују ову царинску стопу. То важи како за оскудне домаће изворе тако и за посредне изворе из Дубровачког архива, као и за турске про-писе за наше области после пада српске државе. Познато је да су Турци у освојеним областима до-брим делом поштовали затечено стање у разним областима, па су то сигурно чинили и са царинама.

Царине нису наплаћиване на границама српске државе, како се чини у модерно време, већ на трго-вима на којима се роба продавала, и то само на ону робу која је на том тргу продата. Преосталу робу је трговац могао да носи на други трг где се посту-пак понављао. На сву преосталу робу трговац је плаћао царину на последњем тргу или на граници, уколико је са робом желео да иде у другу земљу. Већи градови, као Ново Брдо, Приштина, Сребре-ница, Рудник, Смедерево и други, вероватно су има-ли посебну зграду у којој су се обављали царин-ски послови. Она се обично налазила у центру насеља, на тргу, у главној трговачкој улици или у близини рудника ако је реч о рударском насељу.

Приход од царина на трговима и рудницима је као регално право припадао владару. Као такав, при-ход од царина или његов део владар је могао да уступи црквама и манастирима. То се односило на оне тргове које им је владар раније доделио, као и на нове тргове који би настајали на манастирским вла-стелинствима. Обично се радило о мањим трговима као и приходима од панађура. Владари су могли ма-настирима уступити и део прихода од царина са ве-ликих тргова који нису припадали манастирским властелинствима. Тако је, на пример, деспот Сте-фан 1417. Ватопеду даровао 60 литара сребра од новобрдске царине; митрополит Исидор је примио 1423. део од закупа рудничке царине у износу од 40 литара сребра; деспот Стефан је 1427. уступио лаври Св. Атанасија 20 литара сребра од новобрдске царине годишње, као и ***мимоходну царину*** у Петру-су; истом манастиру деспот Ђурађ је даровао 80 ли-тара сребра годишње од новобрдске царине, док је Есфигмену 1429. поклонио 50 литара сребра годи-шње, такође од новобрдске царине.

Из примера царине у Петрусу види се да су у средњем веку постојале и мимоходне царине. То су провозне или транзитне царине које су дубро-вачки или домаћи трговци плаћали на робу коју увозе у Србију или из Србије извозе преко терито-рија других земаља или обласних господара, или у већ поменутом случају када на последњем тргу плаћају царину на преосталу робу коју извозе у другу, суседну земљу. Мимоходне царине су напла-ћиване искључиво у новцу и то од товара, без обзи-ра на врсту робе.

Царине у Србији нису непосредно убиране од стране владаревих овлашћених чиновника, а затим предаване у његову благајну. Српски владари су још од краја XIII и почетка XIV века, од времена наглог развоја рударства и трговине, убирање ца-рина издавали у закуп. На тај начин држава није морала да организује посебну царинску службу, већ је убирање царина, као и надзор над трговима ради спровођења царинских прописа, препуштала закупцима царине. Владар је тако од закупаца уна-пред, или у ратама, добијао уговорену суму годи-шњег закупа. Из извора се види да су у почетку за-купци били богати дубровачки трговци и по који Которанин, а са изузетком првог пада под Турке, у периоду Деспотовине, искључиво Дубровчани. Као искусни пословни људи и трговци, они су позна-вали послове организовања царинске службе, до-маће прилике и прописе, користећи их за себе да поред закупа уберу још и додатну зараду, због чега се и упуштају у закуп царине. Царине су издаване најмање на годину дана, а уз обострану сагласност закуп се могао продужавати. По истеку закупа вла-дари су закупцима давали две разрешнице од ко-јих је један примерак ишао дубровачкој влади као потврда владара да је закупац, њихов грађанин, из-мирио све обавезе из закупа. Издавање разрешница значило је и задовољење одредби дубровачког Ста-тута јер је влада хтела да се обезбеди да не дође у сукоб са српским владарем због несавесног посло-вања појединаца. Сачуване су разрешнице цара Ду-шана а исто тако и разрешнице из времена само-сталности обласних господара за царине на својој територији (Балшићи, Лазаревићи, Бранковићи).

Такође је сачувано више разрешница за закуп цари-на на разним трговима из времена деспота Стефа-на. Интересантно је да из дуге владавине деспота Ђурђа није сачувана ниједна разрешница, иако су Бранковићи за своју област независно издавали раз-решнице све до 1423. године.

Закупац царине је имао обавезу да на време ис-плати суму закупа и да, према важећим прописи-ма и обичајима, спроведе убирање царина на заку-пљеном тргу. С друге стране, владар као господар царине је преузимао обавезу да не издаје царину другом лицу чак и кад добије повољнију понуду, као и да осигура заштиту и услове рада закупца. Сачуван је чак и пример да деспот Стефан ослоба-ђа закупца рудничке царине 1423. године једног дела закупа ако буде оштећен при реализацији ца-рине или се испостави да је висина закупа била не-реално висока.

Закуп царина се обрачунавао и исплаћивао у новцу или сребру. То, међутим, није важило за не-посредно убирање царина. Оно се вршило прете-жно наплатом у производима и роби која се про-даје на тргу по одређеној царинској стопи од десет процената. Ово није важило једино за мимоходне царине које су убиране од товара, без обзира на вр-сту робе, и искључиво у новцу. Царинска стопа се углавном поштовала јер би њено мењање изазива-ло поремећаје у трговини, а самим тим и пад прихо-да од царина. Па ипак, у ванредним околностима су цариници по деспотовом наређењу повећавали царине на неком тргу или само за неку робу и до 25%, чак и на 50%. То је изазивало жесток отпор трговаца и дубровачке владе, у крајњем случају до прекида трговине. Међутим, ови спорови су се обично завршавали преговорима и враћањем на уобичајене царинске норме.

О висини закупа за поједине тргове нема много података. Из сачуваних извора се види да је она за-висила од величине и значаја трга, односно обима трговачког промета на њему, као и од тога да ли је трг истовремено био и рударски центар јер је и *ур-бура* улазила у закуп царина. То је било важно и за-то што је трговина племенитим металима била по-себно интересантна и привлачна за Дубровчане. Сачувана су само три непосредна и један посред-ни податак о висини закупа за поједине царине. За мали рударски предео Селца (Сеоца) у области Руд-ника деспот Стефан је од 1412. за три узастопне го-дине издао под закуп царину по цени од 50 литара сребра годишње. Сребреничку царину је 1417. издао под закуп тројици ортака, Дубровчана, за 3 000 ли-тара сребра уз доплату од 100 литара за приходе сребреничке ковнице. Године 1423. издао је руднич-ку царину двојици браће Дубровчана за 600 лита-ра сребра. Из једног писма деспота Стефана из исте године може се закључити да је новобрдска цари-на износила 4 868 литара сребра. Ако се ове тежин-ске вредности закупа царина претворе у новчане износе добија се занимљив однос: за Селца је то 333 дуката, Рудник 5 280 дуката, за Сребреницу око 24 800 дуката, а за Ново Брдо 42 838 дуката. Из овог односа се види да су у питању импозантне суме за-купа, и да је новобрдска царина била скоро дупло вреднија од сребреничке.

У периоду Деспотовине је у закуп царина ула-зила и урбура (в. *рударство),* а исто тако и приход од ковница новца које су постојале у већим градови-ма и рудницима (Ново Брдо, Рудник, Сребреница, Призрен, Приштина, Плана, Трепча, Рудишта и Сме-дерево). Средњовековни појам царина укључивао је и низ такси које су везане за унутрашњу, локалну трговину. Оне одговарају данашњој тржној такси (пијачарина, трошарина) која нема никакве везе са царином. Такође је спадала у царине и новчана или натурална дажбина од продате стоке или вина на тргу, која се називала *псуњ.* То је дажбина визан-тијског порекла и износила је 5%. Псуњ је раније припадао владару који га је уступао закупцима цари-на, а према Закону Новог Брда из 1412. уступљен је градским органима власти: војводи, кнезу и пур-гарима.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 390-394; Р. Грујић, *Три хиландарске повеље,* Збор-ник за историју Ј. Србије и суседних области I, Ско-пље 1935, 5-24; Б. Недељковић, *Поег ИпсИз,* Бео-град 1984, 212.

ЛИТЕРАТУРА: *В.* Ко11ег, *А^гагпо-ргоггуодт оа*[7]*-позгпа родгисјси Оибгоуаске КериоИке од. XIII д.о ХИзгоЦеса,* 2а§геђ 1955, 113, 114, 118, 127, 235, 236; Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до половине XV века,* Споменик САНУ 66 (1926) 79; Т. Тарановски, *Историја српског права,* 560-561; М. Благојевић, *Земљорадња,* 350-361; К. Ји-codeчек, *Историја Срба* II, 213-214; М. Ивановић, *Прилози за историју царина у средњовековним срп-ским државама,* Споменик САН 97 (1948); М. Ди-нић, *За историју рударства* I, II; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Цеспотовше,* ИГ

1-2 (1984) 7-38; А. Веселиновић, *Држава српских деспота,* 221-227.

С. Мишић(1) А. Веселиновић (2)

ЦАРИНИЦИ (у латинским изворима: аоћапеш, §аће1опл) - у средњовековној Србији нису обични владареви чиновници, убирачи царина, већ закупци царина. То су најчешће били познати дубровачки трговци, угледни чланови дубровачких колонија у српским градовима који су уживали владарево по-верење, али и пословни људи који су били довољ-но имућни да унапред исплате суме закупа које су често за веће градове биле прилично високе. Тај проблем су они решавали удруживањем у друштва ради обезбеђивања исплате закупа али и због за-једничке организације посла око исплаћивања цари-на. Карактеристично је да су највеће царине (но-вобрдску, сребреничку и рудничку) закупљивали трговци најчешће из једне породице, док су мање царине могли закупљивати и појединци. Међу њи-ма је било доста и властеле, што је значило да је закуп царине био врло уносан посао.

Цариници су поред организације царина оба-вљали и друге функције на тргу по владаревом овла-шћењу. Тако су контролисали трговце и караване, пазећи да не избегавају плаћање царина. Исто та-ко, морали су да спроводе у живот владарева наре-ђења око увођења нових царина или повећања ца-ринских стопа. Због тога су често и неминовно долазили у сукоб са својим сународницима, трговци-ма, као и са својом владом која се, штитећи дубро-вачке привилегије увек супротстављала промена-ма у царинском систему. Пошто су закупци царина били истовремено и истакнути трговци, разумљиво је што су свој положај користили за личне трговач-ке послове. При томе су често чинили злоупотребе и насиље. Изгледа да им је и сам владар остављао одрешене руке, па су на тај начин некад реализова-ли увећање својих прихода од царине. Оваквих при-мера у дубровачкој грађи има много. Дубровачка влада је увек реаговала наређујући им под претњом казне *да не чине чудне ствари* и неправде према својим суграђанима.

Цариници су закуп исплаћивали у новцу или племенитом металу (сребру израженом у литрама), као што је то често чињено у трговачком промету. То, међутим, није искључивало и могућност дели-мичног подмиривања закупа робом која је била по-требна владару (скупоцене тканине, оружје, накит и друга луксузна роба). Сачуване су три наредбе де-спота Стефана да цариници од царине исплате неку луксузну робу за њега. Пошто су ти односи били понекад компликовани, дешавало се чак и да госпо-дар царине остане дужан цариницима при конач-ном обрачуну. Добар пример за то је једна разре-шница Ђурђа Бранковића из 1414, где се каже да је он закупцу царине Богдану Миленовићу и његовим ортацима остао дужан 400 литара сребра и да ће му платити касније *јер ми сада не би на руку.*

Као што је већ речено, цариници нису убирали сами царину, већ су само организовали тај посао. Практично убирање царина за њих су обављали посебно ангажовани људи. То су *момци царинич-ки* који се помињу у Статуту Новог Брда. Они су обављали све послове око наплате царина и спрово-ђења царинских мера. Из споменутог статута се види да је постојао *печат царинички* и *бепег цари-нички.* Печат се вероватно стављао на производе или потврде о плаћеној царини, а белег је био зва-нична цариникова књига јер се помиње уз *урба-рарски тетраг* и имао је снагу јавне исправе у слу-чају спора.

Поред административне, цариници су имали и извесне судске функције. То се такође види из Ста-тута Новог Брда где се предвиђа да у рударским местима суђења обављају цариници заједно са ур-бурарима и то у споровима који се тичу *кола и рупа* (в. *рударство).* Помињу се три врсте судова: *кол-ски судови, рупни судови* и *судови царинички.* Суд царинички који су чинили цариници и урбарари судио је крупније преступе и спорове око рупа, ко-ла или њихових делова, а рупни и колски судови су решавали ситније спорове о истим питањима и у њима су цариници и урбарари могли судити и одво-јено.

ИЗВОРИ: Н. Радојчић, *Закон о рудницима.*

ЛИТЕРАТУРА: М. Динић, *За историју рудар-ства у средљовековној Србији и Босни* I, Београд 1962; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Цеспотовине,* ИГ 1-2 (1984) 7-38; А. Весе-линовић, *Цржава српских деспота,* 221-227.

А. Веселиновић

Царица Јелена - Лесново

ЦАРИЦА - титула супруге *цара* (в.) коришћена у српским споменицима за жене византијских вла-дара, за жене српских царева, у неким случајеви-ма за супруге деспота, али и за владарке уопште, нарочито кад је реч о библијским и античким лич-ностима. Поред тога, царицама су називане и жене турских султана (царица Мара, деспина Оливера).

Када се Стефан Душан крунисао за цара била је и његова жена крунисана за царицу, а малолетни син Урош за краља. По византијском обрасцу на-зивана је *богодарована царица августа кира Елена.* Титула *августа* је некад записана у облицима *ав-густија, августина* и *августијана,* што све потиче од латинског придева аи^изга. У пословним доку-ментима и законским текстовима је само царица. Византијски обичаји уословљавању се опажају и на повељи краља Уроша (1353) у којој је живи вла-дарски пар без навођења имена почаствован атри-бутом свети: *господина ми и родитеља светаго ца-ра и госпожде ми и матере светије царице.* Ду-шан је често у повељама из царског периода спомињао договор или заједничку одлуку са цари-цом. И из одредаба Душановог законика се види да је царица могла самостално обављати правне послове. Из једне Урошеве повеље (1357) сазнаје се да је Душан дао царици *тргове зетске,* и она је њима управљала и у један мах, пре 1349, узела ства-ри из неког дубровачког брода који се разбио на зетским обалама. Имала је, дакле, своју имовину и службенике, али не и достојанственике паралел-не онима који су служили владара. И цар Урош у својим актима често спомиње договор са *мајком госпођом царицом кира Еленом* (једном са мона-шким именом Јелисавета).

У Византији је царица била спомињана са титу-лом *деспина (бгожома),* док је назив *василиса фа-оСкшоа)* био резервисан за супругу деспота (обично царска кћи или сестра). Деспот је био овлашћен да себеословљава са *царство ми* као и сам цар. Ова царска права деспота и деспотица била су позната и у Србији, како се види из неких деспотских пове-ља и из примера Јевдокије, мајке Јована и Констан-тина Драгаша, сестре Душанове, коју су словљава-ли титулом царице: *са саветом и зговором госпожде и матере ми царице кира Евдокије* (1381). У једној ктиторској повељи потврђеној од стране кнеза Лаза-ра и патријарха Спиридона (1382) забрањено је да се жене сахрањују у цркви *осим царице и ктитори-це.* Употребу титуле *деспина* за царицу потврђује надимак Оливере, кћери кнеза Лазара, која је од 1390. до 1402. била жена Бајазита I. У неким тек-стовима као што су *родослови* (в.) она се чешће ја-вља као Деспина него као Оливера.

ЛИТЕРАТУРА: М. Ласкарис, *Византијске прин-цезе у средњовековној Србији,* Београд 1926; Б. Фер-јанчић, *Цеспоти у Византији и јужнословенским земљама,* Београд 1960.

С. Ћирковић

ЦАРОСТАВНИК - у српској рукописној тра-дицији употребљава се приликом секундарног озна-чавања хроника, хронографа, као и извесних збор-ника са одређеним списима историјске садржине. Мада је цароставник без прецизног терминолошког значења, а у његовој примени не уочава се јасна

жанровска мотивисаност, неоспорна је његова ве-за са делима у којима се историја интерпретира ме-тодом која је својствена хроникама. За сам облик цароставник у грађи нема потврда пре XVII века, али се **Вк ЦАрксткнизх^ книглх^ Л^ЕТОПИСАНИХ«*** код Константина Филозофа може назрети подлога на којој је настао. То је било свакако релативно позно, под утицајем византијских универзалних хроника, старозаветних *Књига о царствима,* те Српског хро-нографа у којима је излагање структурирано по „царствима", односно периодима владања поједи-них владара. Појављује се у накнадно унетим за-писима на рукописима Хронике Георгија Амартола (Беч, П/62), Јована Зонаре (Патријаршијска библи-отека 47) и Константина Манаса (СħП 434) и у тако-ђе накнадно налепљеној белешци на *Књизи о цар-ствима* (Повијесни музеј Хрватске 1). Среће се и у преписима Српског хронографа, па Јован Рајић сам појам уводи у литературу обележавајући као „цароставник, у неких троадник" управо оне њего-ве рукописе којима се као изворима служио. Ако се и не може потврдити закључак И. Руварца да је ца-роставник само „најобичнији назив" хронографа, а да су тако понекад називана и повесна дела која ца-роставници нису, сада изгледа да се првенствено под утицајем Српског хронографа та одредница ра-ширила, али се при том, ипак, није односила на би-ло који историјски садржај, „историју уопште", ка-ко је утврдио Стојан Новаковић.

Хронограф, *трицарственик* према раним срп-ским рукописима, у коме је преглед српске истори-је сачињен по српским житијима, са своје стране је доприносио да се ознака *цароставник* пренесе и на неке зборнике у којима су се налазила таква житија, било у хронолошком низу попут *Даниловог збор-ника* (Патријаршијска библиотека 45), било у одре-ђеном избору као у Зборнику бр. 384 некадашње збирке Народне библиотеке који је, упркос укљу-чености и других списа, ипак понео и паралелни назив *Житије царева српских. Цароставник Симе-она Лаиновића,* како је каснијом белешком одређен *Богишићев зборник* (Цавтат 52), могао је бити тако назван и по свом општем карактеру, али и према го-тово сваком свом тексту, јер се у њему поред Зона-рине хронике налази и читав низ различитих изво-да из житија. Прибелешке са ознаком *цароставник* у овим зборницима су позне, из XVIII века; тада су одредницу цароставник у једном препису такође добиле и *Хронике* Ђорђа Бранковића.

То што су се хронографи по правилу завршава-ли пророчанствима, па и то што је Манасовој Хро-ници у СħП 434 прикључено „Методија Патарског слово о царству народа последњих времена", а у *Студеничком цароставнику,* сем Савиног ктитор-ског *Житија Симеона Немање* била и *Приповетка о паду Цариграда* у хронографској редакцији, та-коће са прорицањем Методија Патарског, допри-носило је да се у значењу појма цароставник поја-ве конотације пророчанског карактера. Захваљујући понајвише њима, у усмено предање ушле су „књи-ге староставне", а потом је под његовим поврат-ним утицајем преосмишљен изворни појам и у ру-кописној традицији, чему је сведочанство ознака *староставник* у понеком рукопису хронографа, као и податак Доситеја Обрадовића о *Староштав-нику* који се, како Стојан Новаковић претпоставља, односи на *Студенички цароставник* (в. *хронограф).*

ИЗВОРИ: ЈБ. Стојановић, *Каталог народне би-бпиотеке у Београду. ЈУ Рукописи и старе штампа-не књиге,* Београд 1903; В. Мошин, *Ћирилски ру-когписи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукоша и Цојсов ћирилски одло-мак у Љубљани,* Београд 1971; О. В1гкГе11пег, *С1а§о-НИзсће игга[7] купШзсће Напдзсћггђеп т* ***08***(*еггегсћ,* \\ђеп 1975; Д. Богдановић, *Каталог ћирилских руко-писа манастира Хиландара,* Београд 1978; *Студе-нички типик. Цароставник манастира Студени-це.* Фототипско издање. Књигу приредила и поговор написала Надежда Синдик, Београд 1992.

ЛИТЕРАТУРА: И. Руварац, *О цароставнику или цароставним књигама, с погледом на важност њи-хову за српску повесницу,* ЛМС 115 (1873) 38-43; V. Ја§1С, *Егп Вег(га§ гиг* ***8егог8сћеп*** *АппаИвИк тИ Н-(ега(иг*%***е8сћгсћ****(Нсћег ЕтШ(ип§,* А131Рħ 2 (1876) 42; С. Новаковић, *Хронограф, Цароставнш, Тројадик, Родослов,* Гласник СУД 45 (1877) 333-347; 3.1Моуа-коУ1с, *С1апсг ћгопо§га/а (гојааЧка о 8гогта г Ви§агг-та,* Зхаппе ЈА2ДЈ 10 (1878) 44-60; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 375-376; М. Бошков, *Рајићев цароштав-ник,* Зборник „Живот и рад Јована Рајића", Београд 1997, 53-68.

М. Бошков

ЦАРСКИ МАНАСТИРИ (црвкви цлрскје) - били су веома привилеговане монашке установе. Царски манастир је био потчињен непосредно ца-ру, као своме оснивачу, или је манастирски ктитор,

пошто је своју задужбину снабдео потребним мате-ријалним добрима, предавао цару, желећи да јој обезбеди велике повластице и заштиту. Таквим ма-настиром је самостално управљао игуман са ста-ријим братственицима, а сви порези и работе које су људи манастирских добара раније давали држави, сада су ишли у корист манастира. Све те привиле-гије записане су у манастиру посебно издатом цар-ском акту - *златопечатном слову* (%рг)аб(Зог)ААо$ Хбуо$), а и у манастирском типику се изричито спо-миње његов повлашћени положај. Српски Хилан-дар је од момента свога оснивања (1198) постао манастир византијског цара (гј *иоуу)* тгј$ **(Зао1А.е1а$** ц.ог>). Алексије III Анђео је својим хрисовуљама (1198, 1199) дао право оснивачима Хиландара да њихов манастир буде слободан (еХег**)9еро$),** само-властан (ашобе'ал:ото$), самоуправан (аше^ог)010$ кш каО' еаштјг **б1е**^ауоЈие'гг|), изузет од сваке власти, па и оне светогорског прота (кш ашгј* тгј$ тогЗ л;рсотог) тогј тогошог) "Орог)? е^огхлш). Хи-ландар је, наиме, најпре добио привилегију коју су у време његовог оснивања на Атосу уживали свето-горски царски манастири негрчких народа (Ивира-ца и Амалфићана) - да њихове игумане изабране од стране манастирског братства не потврђује све-тогорски прот, као што је то чинио за игумане оста-лих атонских царских манастира, него само цар у моменту интронизације у Цариграду. Хиландар је, затим, стекао још већу самосталност у избору игу-мана, када је Алексије III дао (1199) Сави жезло које се чувало у манастирској цркви, да би се пре-дало новоизабраном игуману, кога, дакле, ни ви-зантијски цар није потврђивао. Међутим, пошто је Хиландар од 1198. године такође постао и мана-стир српских владара, они су, као његови ктитори, често одлучивали о избору игумана. У XIV и XV веку Хиландар се у српским актима спомиње као *нова лавра, друга лавра, часна царска обитељ* или *часна царска лавра.*

Најугледнији манастир у Србији била је *Сту-деничка лавра,* задужбина Стефана Немање, која од 1206. или 1207. године постаје и *архимандрија.* По угледу на византијске царске манастире у Ср-бији се у доба Стефана Првовенчаног четири нају-гледнија манастира, који су такође уживали велике управне и економске привилегије, спомињу као **млнАстири крллевсци.** То су према Жичкој повељи (око 1220) били Студеница, чији је игуман увек за-државао прво место у сабору, Св. Ђорђе у Расу, Хи-ландар и Св. Богородица Градачка (у Чачку). Када је краљ Милутин обновио манастир Св. Стефана у Бањској (око 1317) његов игуман је добио четвр-то место **НА сћвор^к,** игуман Пантократоровог мана-стира у Дечанима је седео поред њега (1330), а по-сле оснивања Св. арханђела код Призрена (1347/48), који се спомиње као **цр^квл цлрствл лли,** Душан је наредио да седе игумани ова три манастира **нл**

ЗБОр^ћ НА ОСОБН^ћ ТрАПбЗ^ с1. ИГОуЛЛННИ ЗАБр|>Д1»-
скими, тј. старијих манастира.

Игуман краљевског манастира биран је по вољи краља, који га је уводио у достојанство и дужност предајући му игуманско жезло и пољубац, док га је архиепископ благосиљао. Заједничким договором патријарха и цара са манастирским братством би-ран је игуман Св. арханђела код Призрена. Кра-љевски и од времена цара Душана царски мана-стири, као и њихова села, били су изузети из власти надлежних епископа. У њима је игуман имао ка-ко духовну, тако и световну јурисдикцију не само над монасима, него и над световним људима ма-настирских поседа, изузев случајева резервисаних за владаочев суд. Премда су све привилегије ових манастира произлазиле из краљевских и царских хрисовуља, цар Душан их је потврдио и посебним чланом свога Законика: Цр**^кви цлрћскје** дл **се не** подллглк) **под црвкви велје.**

ИЗВОРИ: Доментијан, *Живот светога Саве и светога Симеона,* изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 204; Теодосије Хиландарац, *Живот светога Саве,* изд. Ђ. Даничића из 1860. Приредио и предговор написао Ђ. Трифуновић, Београд 1973, 52; М. Ми-лојевић, *Цечанске хрисовуље,* Београд 1880, 135; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља,* 10; Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 387, 463, 467, 573, 630, 683, 690, 697; А. Соловјев, *Одабрани споме-ници,* 169; *Законик цара Стефана Цушана I. Стру-шки и атонски рукопис,* уредник М. Беговић, САНУ, Извори српског права IV, Београд 1975, 170; Гла-ве 12 и 13 Студеничког и Хиландарског типика, у: М. Петровић, *Студенички типик и самосталност Српске цркве,* Београд 1986, 155-159; Д. Богдано-вић, *Хиландарски типик, Рукопис СНЂ А8 156,* Бе-оград 1995, 71-73; *Ааез де СНИапдаг I сгез ог1%тез а 1319,* Агсћг^ез ае 1'Атоз XX, 6с1. сИрћ раг М. ***Тлуо-***јто\гс, V. Кгауап, Сћ. Олгоз, Рапз 1998, поз 4, 5.

ЛИТЕРАТУРА: И. Соколов, *Состонние монаше-ства в византипскоп церкви с половини IX до на-чалаХШвека (842-1204),* Казанв 1894, 353-356;

Н. Милаш, *Православно црквено право,* Мостар 1907, 715-717; НЕ, 871-872; Е. Негтап, *Шсегсће 8Т1е гзШиггот топазИсће Шгаппе,* ОпепгаНа Сћпз-Напа РепосНса 6 (1940) 348-355; Р. с!е Меезгег, *Ие топасШсо зШШ ШхШ ШасгрИпат ђугапИпат,* УаНса-по 1942, 103-105; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 68.

М. Живојиновић

ЦЕВНИЦА (ОРГУЉЕ) в. *Музички инстру-менти.*

ЦЕХОВИ - Места рударске радње називана су у средњовековним текстовима словенском речи *ру-па,* што је преношено у латински и италијански: гобза, гоуеа, или немачком речи *цех* (од 2есће). О раширености овог термина, који има у виду целину рударских постројења, сведочи чињеница да га упо-требљавају српски летописци у ретким случајеви-ма када бележе рударске несреће: *упали се цех сред-њикиж* (1. јануара 1429. у Запланињу) или 1504: *упали се цех запланински и помори рупнике.* О ши-рокој распрострањености сведоче и трагови у то-понимији: Цехови код Јањева и на Копаонику, Це-овине, Цовиште код Новог Брда. Ретко се термин *руда* употребљава за рудник. Налази се у преводу византијских правних списа код кажњавања радом у руднику, али каткад и у дубровачким документи-ма као синоним за *рупе:* Роббашт 51Уе шс1ашт <Је бгеђпша ет ИоиаћегсЈа.

Рудници су настајали на местима где се могло прилазити лежиштима руде, а то значи како на ни-ским и приступачним тако и на високим и стрмим планинским падинама. Од места су зависили усло-ви рада, а посредно и трошкови, јер се морао ор-ганизовати превоз добијене руде до најближих *ко-ла* (топионица), а исто тако и довоз свега материјала потребног за рад и живот рудара, не само алати и прибори, него и дрво за облагање и подупирање окана и ходника. Поред окана којима се вертикално улазило у земљу било је хоризонталних галерија, дубоких и пространих, које су често повезивале већи број окана, омогућавале им проветравање и ослобађање од воде. Такве галерије - *штолне* -имале су приходе од услуга које су пружале дру-гим јамама. Код улаза у јаме налазила се кућица или само надстрешница - *крам* - у којој се чувао алат и прибор; служила је као склониште рударима пре уласка у јаму и по изласку из ње. Код неких улаза у окна била су монтирана витла - *хорн* или *хашпел* - којима се извлачила руда и јаловина и уносио у јаме потребан материјал. У близини се морао налазити терен на који се одлагао матери-јал избачен из јама. Ископана вредна *руда* се чува-ла у затвореном простору, некад у сандуцима или на отвореном под надзором чувара.

Економска и правна индивидуалност цехова до-лазила је до израза у именима, често по локалитету, власнику или коме другом обележју. Карактеристич-но је да у малом броју сачуваних имена одсуствују имена светаца, тако честа у рударству централно-европских рудника. У сребрничком басену позна-те су јаме: *Миројев поток* (МЈгоеи ротосћ), *Сусе-да, Подкупус,* комплексу Рудника: *Раутар, Селца,* у подручју Трепче: *Славомир, Славна, Клобучар, у* Новом Брду: *Килус* (СћНиз), *Радоан, Кутница* (Сћиг-шга), *Оскоруша, Севаст, Стара ПудариШ, Божи-дар, Цвет, Нова.* Нека имена су нејасно забележена као №и1апт **или** №гећесћт, где је предлог спојен са именом. На Церу су остале забележене: *Репонић* (Керошсћ), *Вишетина, Пресад* (термин из пчелар-ства). Име једне штолне код Јањева било је *Плани-ца,* а за јаму *Гиновица* или *Ђиновица* се каже да је у Планицама (гозва т Р1атге). Већ споменута јама *Оскоруша* била је у пределу са карактеристичним именом *Гламе* (а<ј 1е 01ате т Зс1аиота ас! 1а ВозоН-тга). У Сеченичком рукопису српских летописа на-лази се вест о катастрофи која је далеко одјекнула: *6068* (= 1459) *октобра 15.у понедељак падоше ши-рине у Горњем цеху и погибоше много људи.* Судећи по формулацији закључило би се да су *ширине* објекти или део постројења, али из другог доку-мента се види да је то предео у околини Новог Бр-да, једном је (1443) руда купљена *т* 8шпе.

Није лако утврдити када је у документу реч о цеху, појединачном објекту, а када о целом руднич-ком комплексу. Код већих рударских центара као што су Рудник, Ново Брдо, Трепча, Сребрница, оп-шти назив потиче од насеља у коме је био управни и економски центар комплекса који се простирао на површини од десетак квадратних километара. На Копаонику је констатовано „око 12 000 окана и поткопа" (В. Симић), али ту није дошло до концен-трације осим у случају Трепче. Мањи рудници као што су Запланиње, Копорићи, Бело Брдо, имају под

собом већи број рударских и топионичких објеката. У случају Рудника, који се у документима спомиње од 1293. године, није јасно где се налазило насеље на које се односи име, јер остаци показују четири снажна центра са остацима цркава и стамбених зграда, сви су на подручју Рудничке планине у бли-зини тврђаве Острвица.

Места рударске радње пратиле су топионице смештене што је могуће ближе окнима да би се смањили трошкови транспорта руде, али нужно у близини потока да би се могла користити водена енергија неопходна за покретање мехова и направа за дробљење руде. Нису ретки били случајеви да се направи брана, или *вада* (канал), да се ток воде скреће како би се могла боље искористити. Веома су бројне хидротехничке интервенције у пределу Плане, копаоничког рудника, који је оставио мало трага у писаним изворима.

Топионице (кола) имале су најчешће имена по власницима: Никшино коло, Рајче коло, Хаиново коло у новобрдском крају. Остаци старих рудника су само изузетно археолошки испитивани. У поједи-ним рударским базенима овакви остаци су евиден-тирани и картирани. Поред остатака окана и пот-копа на терену се уочавају и троскишта, веће или мање наслаге одбачене шљаке (троске, згуре) по којима се може судити о врсти руде која је топљена а посредно и о обиму и трајању рударских и топи-оничарских радова.

Трагови старих рудника се могу препознати и у топономастици, пре свега у именима насеља и поте-са. Бројни рударски термини, од оних општих до уско стручних, остали су запамћени као имена лока-литета, потеса, потока или речица. Поред већ споме-нутих рупа (рупје, рупница) и руда (рудник, руда-ри, рудно, руђе, рудишта, што је у турском периоду превођено са мајдан), ту су називи изведени од ме-тала као бројни локалитети са придевом златан и сребрн (неколико Сребрница у имену насеља и по-тока), затим железан и железник, олово, па мјед или бакар, често Бакарно гумно. Поред спомињаних ко-ла (топионица) бројне трагове су оставили самоко-ви у именима локалитета од градова (Самоков у Бу-гарској) до малих речних токова. Место где се руда испирала, плакаоница, постало је топоним, а још много чешће вигањ, ковачко огњиште, од кога су изведена бројна вигњишта и вигње. Од једног не-мачког назива за окно - шајбна, настале су шајбине, шајдине, ајдине у топономастици. Промене у пеј-сажу настале услед рударских радова рефлектују се у понеким именима локалитета. То се види код имена са придевима црвени, црљени или рујни. По немачком називу Клез за пирит настао је термин киж за црвену земљу са бројним остацима у име-нима потока: Кижевица, Кижница и сл. Топоними изведени од прлине, прла, прлаче, означавају места без вегетације, црвене или беличасте боје, настала под утицајем састојака руде. Заравни на којима се налази земља измешана са угљеном прашином на-зивају се жежнице и представљају трагове произ-водње неопходног дрвеног угља. Бројни су топони-ми изведени од имена *Саса* (в.), понекад измењено у сашки или шашки. Од заната који прате рудар-ство у топономастици су нарочито заступљени зла-тари и ковачи, који су најчешће били истовремено рудари и прерађивачи гвожђа.

ЛИТЕРАТУРА: В. Симић, *Ппана, средњовеков-но насеље рударске привреде,* Гласник Етнограф-ског института САНУ 4-6 (1955-1957) 105-122; М. Павловић, *Трагови рудара Саса у српскохрваш-ском језику,* Годишњак ФФ НС 5 (1960) 99-127; V. бншс, *Кид.агзка ргозШз! КиЗтске рШтпе и 8итааЧ-/7,* Кш1аг8к._ §1азтк 6 (1971) 1, 1-17; V. б1т.с, *Ки-дагзЊо и Родгтји 1д.ео,* Кис1аг5к1 §1а5тк 12 (1973) 2, 1-13; V. бпшс, *РгИо§га рогпауапје пазе зШпје 1ег-тто1о§гје и ги&агзЊи,* 2-ћогтк гадоуа К.иа'агзко-§е-о1о§ко-тега1иг5ко§ Гакиђета 1 1п5ГЈшга га ћакаг и Воги 16 (1974) 147-190; V. бншс, *КиЛагзШ §уоМа и Кораотској оЂШзп,* К.ис1аг5к_ §1а5шк 14 (1975) 2, 77-87; V. бншс, *8Шго гидагзЊо §уогс1а СоИје, Тго-%1ача, Сетегпа, Ко§огпе, С1иће Уазг Г КигзитИје,* Кидагбк! §1абтк 14 (1975) 3, 1-10.

С. Ћирковић

ЦИБОРИЈУМ в. *Сасуди.*

ЦИПЕЛЕ в. *Ципеле.*

ЦИСТЕРНА (лат. с_5*егпа) - објекат у којем се чувала већа количина воде, због чега је била неоп-ходна у већим насељима удаљеним од водених то-кова, нарочито у градовима (тврђавама) на безвод-ним брдско-планинским положајима. У градовима и манастирима на ниском земљишту, поред реке, зидани су бунари. О значају цистерне сведочи јед-

но старо упутство за припрему града пред опсаду у којем се, поред осталог, каже: „Спреми довољно намирница и цистерну за воду да не би трпео од жеђи".

О цистернама или о њиховим градитељима у средњовековној Србији нема података у писаним изворима. Сачувани су, међутим, документи Ду-бровачког архива о учешћу дубровачких мајстора за грађење цистерни (та§151ег а С15т.егтз) у Босни, где су за тамошње владаре и великаше зидали такве објекте, који се називају *цистерне грчке на свод* (азтегпа §геса а уоћа). Знано је да су зидали бунаре за краља Твртка I и за војводу Павла Раденовића, а бунар у граду Соколу за војводу Сандаља Хранића.

Цистерне су, по правилу, грађене испод површи-не тла или су већим делом укопаване, односно кле-сане у стени, само је горња конструкција зидана. Грађене су каменом у кречном малтеру и најчешће засведене полуобличастим сводовима претежно од сиге. Унутрашњи зидови цистерни брижљиво су обложени дебљим слојем јаког, водонепропусног малтера справљеног од креча и туцане опеке, или слојем иловаче у случају кад су зидови клесани у стени. Цистерне су снабдевене атмосферском во-дом (кишницом), која се преко кровног покривача или сабирних глатких површина сливала кроз по-себно израђене цевасте отворе, али је у случају по-требе вода могла бити доношена у мешинама или буриђима.

У средњовековној Србији коришћена су два основна типа цистерне наслеђена из антике, по-средством Византије - цистерне у којима вода ни-је пречишћавана, и оне које су имале уређаје за филтрирање воде. Скоро све познате цистерне зида-не су у градовима (тврђавама), ређе у манастирима, и пошто су они већином подигнути на безводном стеновитом земљишту, цистерне су најчешће усеца-не у стену. Оба поменута типа представљају две цистерне, археолошки истражене и обновљене, у утврђеном манастиру Ђурђеви ступови, који је Сте-фан Немања саградио на стеновитом брду код Но-вог Пазара, 1171. Цистерне су смештене једна уз другу поред југозападног дела цркве да би прихва-тале кишницу са њених кровова. Обе су правоуга-оне основе и укопане су у стени, при чему се зи-дови навише шире. Мања цистерна на западној страни (димензија 5,40 x 3,30 м) подељена је на два дела по дужини, са два лука ослоњена на пи-ластре исклесане у стени и на средњи стубац од пешчара. Била је засведена са два полуобличаста свода изведена сигом. Зидови и дно цистерне пре-кривени су слојем кречног малтера помешаног са туцаном опеком, дебљине око 5 цм. Изнад свода била је тераса са каменом круном, тзв. сантрачем кружног облика, постављеним над отвором у своду ради лакшег захватања воде. Суседна јужна ци-стерна је већа (око 8 x 5 м), знатно је дубље уко-пана и имала је тзв. филтер бунар. Њени зидови -стене били су обложени слојем иловаче дебљине 20-25 цм која је наношена по хоризонталним сло-јевима висине 15-20 цм. Дно је такође било обложе-но иловачом, док је цела унутрашњост цистерне испуњена песком. У средини је танким шкриља-стим плочама изграђена конструкција бунара кру-жног пресека, чији отвор на дну има пречник од око 130 а на врху око 55 цм. С обе стране бунара постојале су две кружне конструкције зидане кваде-рима пешчара, пречника 60 и дубине око 150 цм, кроз које је вода довођена у цистерне и одакле се понирањем кроз песак пречишћавала. Вероватно је да су на зиду између цистерни, у висини свода, постојали отвори за преливање воде у нижу и већу цистерну, где се пречишћавала. Већа цистерна ни-је имала свод, већ, по свему судећи, двосливни кров са којег се могла снабдевати водом. Над бунаром се налазио камени сантрач у облику коцке.

У граду Звечану код Косовске Митровице, који се први пут помиње 1091, постојале су три цистер-не. Прва (7,75 x 3,43 м) је изграђена испод дворане у приземљу палате, којој је припадала и црква Св. Ђорђа. У цистерни је уз јужни зид изграђено уско степениште. Глатко омалтерисани зидови прекри-вени су слојем иловаче или црнице, дебљине око 30 цм, уз који је насут слој шљунка помешаног са песком, исте дебљине. Сав остали простор у ци-стерни испуњен је тањим каменим плочама поре-ђаним у хоризонталне редове, наизменично са сло-јевима песка. По средини цистерне од ових плоча су формирана два округла бунара дубине 5,96 и 3,03 м, пречника 1 м, у које се сливала пречишћена вода из плочасто-песковитог филтра. Вишак воде оти-цао је кроз одводни канал при врху северног зида цистерне. Друга цистерна (7,79 x2,65 м), смештена у правоугаоној просторији прислоњеној уз југои-сточни део градског зида, имала је исту конструкци-ју за филтрирање воде, с тим што су слојеви илова-че и шљунка са песком били дебљине од по 20 цм. У средњем делу цистерне налазила су се два буна-

ра конструисана од наизменично постављених редова камена и опеке. Трећа цистерна (7,67 x 3,55 x 2,30 м), у нижем делу града, имала је заобљене углове и један бунар конструисан од камених плоча.

У Сврљигу, код Књажевца, који се као град први пут сигурно помиње осамдесетих година XII века, у западном делу утврђења, поред једне куле постоја-ла је цистерна усечена у стени. У порушеном пе-ћинском манастиру са црквицом Св. арханђела Ми-хаила, саграђеном крајем XII или почетком XIII века у литици брда Градине, изнад Пазаришта (Тргови-иште), код Новог Пазара, откривени су остаци ци-стерне (димензија око 7 x 2,60 м), чији су зидови прекривени водонепропусним малтером. Једна од старијих већих цистерни, правоугаоног облика, на-лази се у граду Јелечу на Рогозни, који је први пут забележен 1282. Археолошки није истражена. Град Маглич на Ибру, јужно од Краљева, вероватно из XIII века, имао је две цистерне усечене у стени, облепљене дебљим слојем иловаче и дубоке око 3,5 м. Већа, прислоњена уз главну кулу, има облик трапеза заобљених углова. Друга, мања, приближно квадратне основе, смештена источно од цркве Св. Ђорђа, испуњена је шљунком а у средини има бунар од камених плоча пречника 80 цм. Трепчански град (Ћитет), код Косовске Митровице, штитио је обли-жњи рудник Трепчу који се први пут помиње 1303. У рушевинама града налазе се остаци правоугао-ног објекта за који се претпоставља да је цистер-на. У Копријану (Курвинград), јужно од Ниша, ко-ји је 1372. подигао властелин Ненад, син казнаца Богдана, цистерна је смештена у посебно брање-ном простору, уз источни градски зид испред две куле од којих је једна, чини се, била главна кула. Није истраживана. У првобитном највишем делу Ужичког града (цитадела), чији први помен из 1373. указује на његов ранији постанак, археолошки су истражени остаци цистерне усечене у стени, са јед-ним филтер бунаром. Цистерна је приближно кру-жног облика, пречника око 3,5 и дубине 4 м. Бу-нар је конструисан од плочастог камена. Стена је прекривена дебљим слојем глине, а цео простор до бунара насут је облутком, који је служио за пречи-шћавање воде.

У Крушевцу, престоном граду кнеза Лазара, ко-ји се први пут помиње 1381, али је свакако нешто старији, истражена је цистерна (5 x1 x1,5 м) за-сведена полуобличастим сводом, са зидовима омал-терисаним на уобичајен начин. Осим из отвора на јужном зиду, вода је дотицала кроз под природним падом из подземног извора, испод оближње куле, где је мања пећина са језером. У југоисточном углу цистерне постоји преливна цев. Град Козник, бли-зу Александровца, настао по свему судећи за владе кнеза Лазара, био је његово повремено боравиште, први пут посведочено 1381. У Featureснику је археоло-шки истражена добро очувана цистерна кружне основе, пречника 5 м, зидана ломљеним каменом у кречном малтеру. Њени зидови су обложени сло-јем глине дебљине 30-45 цм, док је цео унутра-шњи простор насут шљунком. У средини цистерне су четири филтер бунара, пречника 75-100 цм и дубине око 4,20 м, зидана плочастим каменом и покривена великим плочама неправилног облика. У три бунара налазила се чиста и бистра вода, а че-тврти је био засут.

У Соколцу (Сокоград), код Сокобање, који је, без сумње, знатно старији од 1413. кад је први пут забележен, сачувала се цистерна (7,5 x 4 x 4 м), цела усечена у стени, са уским прилазним степе-ништем засведеним опеком. У четири горња угла цистерне убачене су керамичке цеви за довод ки-шнице, а на врху су два отвора (80 x 60 цм) за за-хватање и сипање воде. У Ковину (Јеринин град), изнад Лима, код Пријепоља, који је зацело знатно старији од 1448. кад се први пут помиње, налазе се остаци веће цистерне, чији су зидови прекриве-ни водонепропусним малтером. У утврђеном ма-настиру Ресави (Манасија), задужбини деспота Сте-фана Лазаревића, грађеном од 1407. до 1418, једна цистерна налази се у тзв. Деспотовој кули, испод првог спрата. Кружне је основе, пречника 3,80 м а завршена калотом. На каменом отвору (50 x 42 цм) постоје два жлеба - трагови конопаца помоћу ко-јих је извлачена вода. У граду Соколу код Крупња, забележеном тек у време турске власти, мада је не-сумњиво старији, цистерна, највероватније правоу-гаоног облика, налазила се у највишем делу твр-ђаве, поред главне куле. У Доњем граду Београдске тврђаве, уз остатке палате из друге четвртине XV века, за коју се претпоставља да је била епископ-ска, откривена је велика цистерна скоро четвороуга-оног облика са филтер бунаром. Описујући 1660. цитаделу Београдске тврђаве, Е. Челеби помиње и цистерну.

Већи број цистерни, на исти или веома сличан начин изведене, налази се у средњовековним гра-

довима Црне Горе, Босне и Херцеговине и Маке-доније.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Средњевековни гра-дови у Србији, Црној Гори и Македонији,* Београд 1950, 46; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 114; *ЕШ* 1, 2а§геђ 1959, 634; И. М. Здравковић, *Резултати кон-зерваторских испитивања и радова на граду Зве-чану,* Зборник ЗСК 12 (1961) 92-99; И. М. Здравко-вић, *Резултати конзерваторских испитивања и радова на граду Магличу у Ибарској клисури,* Збор-ник ЗСК 15 (1964) 78; С. Пзкоуш, *Ва1таИпзк1 тај-з1оп и згедпјеуекоупој Возт г Негсе^оутг,* у: 8гес1-пјеуекоупа Возпа 1 еугорзка кићша, 2ешса 1973, 149-150; П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори,* Београд - Улцињ 1975, рабб.; Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Пе-ћине-испоснице у Расу,* Новопазарски зборник 1 (1977) 20; М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца,* Старинар 30 (1979) 22; Е. Се1ећ1, *РШоргз. ОаЧотсг о ји§оз1оуепзШт гетЦата,* багајеуо 1979, 80; О. Вукадин - Д. Минић, *Козни,* Рашка баштина 2 (1980) 306-307; Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу,* Београд 1984, 200-202; Г. Симић, *Цеспотова кула у Ресави,* Саоп-штења 24 (1992) 70-71; М. Поповић, *Ужички град,* Београд -Ужице 1995, 67-69; М. Поповић, *Средњо-вековне тврђаве у Босни и Херцеговини,* Зборник за историју Босне и Херцеговине 1 (Београд 1995) 50 (са потребном наведеном литературом); И. Микуљ-чић, *Средновековни градови и тврдини во Маке-донија,* Скопје 1996, разз.; М. РороУ1с - О. бишс, *Ергзсора! Ра1асе. Ве^гаде, Уи^озШта,* у: беси1аг МесИеуа1 Агсштестиге т Тће Ва1капз 1300-1500 апа кз РгезегуаТтоп, Тћезза1оп1к1 1997, 276-277.

В. С. Јовановић

ЦОЈА в. *Накит.*

ЦРЕВЉЕ - У средњовековној Србији ципеле су се звале цревГе, старословенском и прасловен-ском лексемом која је била позната и у јужним дело-вима јадранске обале, док се у северним крајевима користила изведеница *постола.* У Србији су се, као и у западној Европи, носила два главна типа ципела: *затворене* и *отворене* - изрезане, са варијантама у кроју. Обуване су на босу ногу и преко калца или калига; израђиване су од разних врста тканина, без-бојних и бојених, или од коже, чији су квалитети зависили од имовног стања, друштвеног статуса, пожељног модела власника ципела, као и од њихо-ве намене. Ђон, који је рађен од коже могао је да буде једнострук или двострук, у зависности од типа ципела; ципеле са двоструким ђоном могле су да буду постављене, понекад и крзном.

Основни крој *затворених ципела* је обухватао стопало и допирао до скочног зглоба. У Европи се јавио у доба Каролинга у следу напуштања грчких и римских модела; доживљавао је извесне моди-фикације постајући од XII века права ципела коју су носили сви слојеви друштва изузев двора и цркве. Затворена ципела је углавном била обућа мушка-раца свих узраста, а носиле су их и жене *на начин мушких,* како је наведено у уредби дубровачке вла-де из 1372. о ценама којих су се морали придржава-ти тамошњи обућари. У српским ликовним изво-рима затворене ципеле су готово увек сликане у свом основном облику (Мирослављево јеванђеље, Призренско јеванђеље, Сопоћани, Дечани, Диво-шево јеванђеље, Манасија). Варијанте су биле са прорезима са стране у виду два језичка (Копита-рево јеванђеље) ради лакшег навлачења, познате и у јужној Европи, или са два дела лица спојена са стране (Призренско јеванђеље, Сопоћани). Ципе-ле су за ногу учвршћиване на више начина: на *шнир* (Морача; црква Св. Константина и Јелене, Охрид; Каленић), помоћу дугмета (Рака св. Шимуна, За-дар), копче (Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића), што је било модерно у Европи од дру-ге половине XIV века. Судећи према типу костима власника таквих ципела, приказаног на минијатури Закона о рудницима, ципеле са копчом на хоризон-талној траци преко риса имале су одређену дру-штвену поруку означавајући виши друштвени ста-тус њиховог власника.

Отворене, изрезане ципеле биле су изгледа врло омиљене у Србији, најчешће су приказиване у ли-ковним изворима. У зависности од намене и дру-штвеног статуса оних који су их поседовали рађе-не су од једноставнијих или скупоценијих тканина, простије или финије коже, понекад са везом (цр-ква Св. Ђорђа у Курбинову, Преспа; Студеница, Краљева црква; Крушедол). Изрез је био округао, прав, шпицаст, лице са или без преврнутог руба горње ивице ципела, а било их је и са прећицом преко риса (Старо Нагоричино, Дечани). У Дубров-

нику су такве лаке женске ципеле биле двојаке. Јед-на врста је имала горњи и доњи део од исте коже и још кожни ђон. Друга врста, која се звала *беле ципе-ле* није имала кожни ђон, већ само од коже горњи и доњи део. Тај горњи део ципеле означен је у одлу-ци Великог већа од 1492. словенским термином *на-плата.* Изрезане ципеле су биле намењене кућној употреби или ван куће када је време било лепо и суво. У овом случају се преко њих могла навући и јача обућа.

Савремени типови ципела прихватани су у Ср-бији на разне начине. Један од главних преноси-лаца били су Дубровчани при крају средњег века. Од краја XIII века из Дубровника су ципеле одно-шене у Србију где су боравили бројни Дубровчани у својим колонијама или послом. Такође је било и обућара. С друге стране, из познатих рударских и трговачких центара одлазили су пословни људи у Дубровник.

Дубровачке ципеле су биле блиске италијан-ским, а италијанске донекле византијским. Модни трендови у западној Европи одражавали су се и у Србији, готово у исто време или са извесним зака-шњењима. Од средине XII века ушле су у моду у западној Европи ципеле са зашиљеним нагоре по-вијеним врхом, прихваћене под утицајем медите-ранских земаља, где је тај облик био познат још Етрурцима одакле је прешао у Рим. Порекло му је било у планинским областима Азије из XIII и XII века пре Христа. О употреби зашиљених ципела у Србији сведоче њихови прикази у Мирослављевом и Призренском јеванђељу. У западној Европи та-ква обућа је ишчезавала током XIII века, док је и даље опстајала у Византији и Србији, с тим што се шиљак исправљао у равни ђона (Дивошево је-ванђеље, Манојлово-Мостарско јеванђеље, Деча-ни, Св. Никола Болнички). Нова европска мода ци-пела са дугим повијеним врхом, наводно пореклом из Пољске, а која се јавила у XIV веку, одразила се и на обућу у Босни и Србији. Типичан пример су калце са ђоном Младена Шубића, његове супруге, Стефана Котроманића и његовог синовца Твртка на раки св. Шимуна у Задру, јеванђелисте Луке у Копитаревом јеванђељу и наследника ктитора цркве Св. Константина и Јелене у Охриду из 60-их годи-на XV века.

У Закону о рудницима деспота Стефана Лаза-ревића изнет је ценовник обуће коју су израђива-ли *шустери* у Новом Брду, али без ближих обаве-штења о каквом типу обуће је реч. Набројане су: најбоље цревје по 5 динара, остале по 3, двоструке најбоље по 20, једноструке најбоље по 15, потакве (нејасно значење) по 12, околице (можда сандале?) по 9, а потакве и по 8 динара. Обућари су били оба-везни да о Божићу дају војводи Новог Брда по пар цревГе.

ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

ЦРКВА - Посматране као дела архитектуре, српске средњовековне цркве по својој укупној структури припадају ширем оквиру источнохри-шћанског сакралног градитељства, и у најопшти-јем смислу одређене су његовим просторним и си-мволичким програмом, као и посебним стилским обележјима. У свим периодима развоја старе српске црквене архитектуре доследно се испољава при-хватање различитих византијских, цариградских или грчких решења у организацији простора, обли-цима, конструкцији и спољашњем изгледу храма, док су у мањој мери присутни и утицаји са Запа-да. Креативно обједињавање елемената архитекту-ре проистеклих из различитих традиција, као и мо-дификовање и даље усавршавање византијских искустава, особито од почетка XIV века, чиниоци су структурне хомогености и оригиналног ликовног израза који примењују градитељи српских средњо-вековних цркава.

Утицај византијских схватања о архитектури хришћанског храма најочитије се испољава у ком-позицији целине простора. У идеалном смислу, њу чине три јединице: *припрата* (в.), наос и олтар, по-јединачно и међусобно различито структурирани, у зависности од типа грађевине. У другој половини XII и током XIII столећа се подижу цркве поду-жног плана, са једним бродом и куполом. Основ-но језгро храма проширује се спољном припратом, *капелама* (в.) уз припрату, вестибилима или пра-воугаоним певницама поткуполног простора, по-пречно постављеним у односу на брод цркве. Од почетка XIV века преовлађујући тип представља храм у форми сажетог или развијеног уписаног кр-ста са једном или пет *купола* (в.). Крајем овог и у првим деценијама наредног столећа основа уписа-ног крста изводи се додавањем полукружних конхи

на завршецима попречног крака, по угледу на цркве светогорских манастира.

Горње зидине конструкције српских цркава на-стају применом различитих градитељских посту-пака и решења. Носећу структуру образују зидови са прислоњеним луковима и јаким пиластрима, сло-бодни стубови или ступци као носачи куполе код развијених форми, а понекад и масивни контрафори. У суперструктури се јављају полуобличасти или кр-стасти сводови који покривају западне и бочне дело-ве грађевине, полукалота над простором олтарске апсиде или бочних конхи, и куполна конструкција изнад средишњег травеја. Особеност представља-ју плитке слепе калоте великог распона или слепе куполе; оба решења остварују се у склопу припрата појединих храмова. На многим српским црквама, а нарочито оним из XIII века, у начину на који се фор-мирају горње конструкције препознаје се рад рома-ничких мајстора.

Обележја спољашњег изгледа појединачних гра-ђевина одређена су различитим токовима у српској средњовековној архитектури. Испољавају се у ком-поновању маса, начину зидања, односу према деко-рацији и њеним мотивима. Без обзира на раздобље, купола представља најизраженији елеменат целине. У спољним облицима нижих зона цркве, готово по правилу се одражавају унутрашњи распоред про-стора и замисао структуре. Компактна и монумен-тална силуета подужног храма XIII века у наред-ном столећу бива потиснута разуђенијим линијама централног решења. Општем утиску битно допри-носи материјал и поступак у слагању градива. Лице зида се изводи у камену, монохромном или разнобој-ном, или мешовито, у алтернацији са низовима опе-ке. Ефекти остваривани на фасадама српских црка-ва избором и третманом материјала, разнородни су по својој природи и у основи имају различита идеј-на и естетска усмерења. Током XIII столећа доми-нирају равне површине зидова, сложене на начин близак романичким грађевинама. Рашчлањене су плитким лезенама и фризом малих аркада испод крова, и често покривене малтером на коме се изво-ди сликани украс или се цртежом и бојом подража-ва зидање у камену и опеци. Почев од XIV века пре-овлађује рад у потпуности савремен токовима у византијској архитектури Грчке. Прихвата се и уса-вршава ћелијасто грађење тесаницима уоквиреним опекама, које постаје подлога сложеном систему геометријских облика и украса од опеке, керамичких лончића и клесаног камена. Профилација зидних површина остварује се плитким аркадама, присло-њеним колонетама, хоризонталним венцима, сле-пим луковима; унутар или између њих, лице зида разложено је многобројним мотивима исцртаним опеком, шах-пољима, полукружним усеченим ни-шама, *розетама* (в.). Креативни врхунац оваквог обликовања фасада у старој српској архитектури досегли су градитељи храмова у време кнеза Лаза-ра и његових наследника.

Мотиви камене пластике, њени облици и значе-ње, неодвојиви су део организма средњовековне цр-кве. Пластика се израђује у мрамору или другим врстама камена, а поставља на карактеристичним тачкама: око портала и прозора, на конзолама и ар-хиволтама. У ентеријеру, место јој је на парапет-ним плочама и гредама олтарске преграде, оквири-ма фреско-икона, странама саркофага и епископског, односно владарског престола. Са изузетком је-динственог студеничког ансамбла, пластика друге половине XII и XIII столећа само је фрагментарно сачувана. Посебну, стилски заокружену целину, представља моравски украс од геометријских и фло-ралних мотива, који током XIV века постепено изра-ста из праксе локалних клесарских радионица и симбол је црквеног градитељства у времену пред коначна турска освајања.

Подизање цркве у средњем веку представља чин са посебним значењем за ктитора и његову среди-ну. Црквено градитељство у Србији обележавају задужбине владара, а њихов пример следе и при-падници властеоског сталежа и црквени достојан-ственици. Храмови се разликују по намени: могу да буду манастирски, катедрални (седиште еписко-па једне области), гробни (маузолеј ктитора и њего-ве породице), придворни (уз двор властелина), или да обједињују неке од тих функција.

У измењеним околностима које настају по до-ласку Турака, српска црквена архитектура, у оквиру сведених могућности, продужава своје трајање ослањајући се на традицију средњовековног гра-дитељства. Уз бројна дела скромног занатског доме-та остварене су и монументалније целине, попут цркава у манастирима на Фрушкој гори или оних у Овчарско-кабларској клисури.

ЛИТЕРАТУРА: А. Дероко, *Монументална и де-коративна архитектура у средњовековној Србији,* Београд 1953; Ј. Максимовић, *Српска средњове-ковна скулптура,* Нови Сад 1971; М. Шупут, *Српска*

архитектура у доба турске впасти 1459-1690, Бе-оград 1984; М. Чанак-Медић - Ђ. Бошковић, *Ар-хитектура Немањиног доба I (Цркве у Топлици, долинама Ибра и Мораве),* Београд 1986; В. Кораћ, *Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури,* Београд 1987; Н. Катанић, *Цекора-тивна камена пластика моравске школе,* Београд 1988; М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II (Цркве у Полимљу и на Приморју),* Београд 1989; М. Шупут, *Споменици српског црквеног гра-дитељства ХУ1-ХУН век,* Београд 1991; М. Чанак-Медић - О. Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I (Цркве у Рашкој),* Београд 1995; М. Ча-нак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века* II *(Цркве у Рашкој),* Београд 1995; В. Ристић, *Мо-равска архитектура,* Крушевац 1996.

И. Стевовић

ЦРКВЕНИ МУЗИЧАРИ в. *Цоместик.*

ЦРКВЕНО ПОЈАЊЕ - једногласно певање цр-квених молитава у оквиру дневних, седмичних и годишњих богослужбених циклуса православне цркве. *Српско црквено ггојање* је на исти начин као и црквено правило (в. *типик),* литургијска пракса и богослужбени текстови, преузето из византијске, грчке традиције. Са првим превођењима литургиј-ских књига са грчког на стари словенски језик у IX и X веку (св. браћа Ћирило и Методије и њихо-ви ученици) прихваћен је и систем од осам цркве-них гласова (в. *глас,* в. *осмогласје),* а са тиме свака-ко и одређени мелодијски модели. Најранији период српског црквеног појања (Х-Х1 век) могуће је пра-тити само кроз глагољске и ћирилске литургијске рукописе у којима се налазе певани текстови са ознакама гласова. Извори настали у овом периоду су углавном заједнички свим јужнословенским на-родима, а напеви су били искључиво део усменог предања.

Другу епоху чини период од XII до XIV века када су богослужбени текстови исписивани старо-словенским језиком српске редакције, а напеви су и даље били део незаписане традиције. Поред рада на превођењу текстова са грчког на словенски је-зик, крајем XII и почетком XIII века, деловањем св. Саве и краља Стефана Првовенчаног (св. Си-мона), почиње развој оригиналне српске појане поезије. Многобројне службе, канони и похвале писани су и појани у част светих Срба (в. *Србљак).* Нажалост, музички писмених монаха и лаика, чини се, међу Србима није било све до краја XIV века, па су напеви остали непознати. Значајни византијски музичари помињу се као „доместици Србије" (в. *доместик)* током XIV века, а дела познатих грчких музичара (Јован Кукузељ, Давид Редестинос) за-писивана су понекад неумама (в. *неумска нотаци-ја)* двојезично са текстом на грчком и српскосло-венском језику. Напеви су, ипак, највише неговани кроз усмено предање. На свакодневним богослу-жењима мелодије су према постојећим моделима, мелодијским формулама, „кројене", односно прила-гођаване различитим старим и новим текстовима. Оваква пракса задржана је до данас у православ-ним црквама.

Крај XIV и почетак XV века је време у којем срећемо прве српске композиторе. *Кир Стефан Ср-бин, јеромонах Исаија* и *Никола Србин* су први по-знати српски композитори црквене музике. Њихова *творенија* су забележена касновизантијском неум-ском нотацијом са текстовима на грчком и српско-словенском језику у више музичких рукописа на-сталих од краја XIV до половине XVI века. Кир Стефан Србин је оставио две песме из Литургије пређеосвећених дарова *(Ниња сили, Вакусите и ви-дите)* и причасну песму (Пс. 148.1) на грчком јези-ку. Исаија Србин је носио високу византијску ти-тулу професионалног музичара *мајстор,* а већи број његових композиција на српскословенском и грч-ком језику налази се у неумском музичком зборни-ку из XV века *(Српски поли/еле/, Псаломник, Све-ти Боже, Јелици,* неколико записа *Алилу/а,* тропар за Ускрс, три стихире на Ваведење, једна за Богоја-вљење и једна св. Теодосију општежитељном). За сада су познате само две композиције Николе Ср-бина: богородичан IV гласа из Осмогласника на срп-скословенском и Херувимска песма на грчком је-зику.

После пада Цариграда (1453) и коначног пада српске Деспотовине (1459) изгубљен је духовни и културни ослонац у институцијама Византијске ца-ревине и српске цркве и државе, а прекинуте су и везе са хришћанском Европом. Појава штампарства је крајем XV века донекле ублажила потпуну кул-турну стагнацију. Из првих штампарија су излазиле

и литургијске књиге са текстовима за појање, али су први музички зборници, и српски и грчки, об-јављени тек у XIX веку. Мало је сачуваних докуме-ната из тих скрбних времена. Дела кир Стефана Ср-бина су преписивана као антологијски примери у молдавским рукописима XVI века, а у грчким и ру-ским музичким рукописима ХУЈ-ХУП века налазе се појединачни записи српских песама. Песме у част српских светитеља музички су први пут забеле-жене у руским *крјуки* рукописима XVIII века, а по-том у хиландарским неумским рукописима XVIII века. У фрушкогорским манастирима су исписива-ни литургијски рукописи и појачки зборници, али без музичких знакова. Светогорски и хиландарски монаси су доносили понеки неумски запис или ру-копис, а грчки епископи и учитељи су покушавали да међу Србима прошире интересовање за неумско писмо и грчко појање.

Живу појачку праксу, која води порекло од ви-зантијског и средњовековног српског појања, утвр-ђену у XVIII и у првој половини XIX века, савреме-ним нотним писмом су забележили многобројни мелографи - свештеници и музичари - у другој по-ловини XIX и почетком XX века. Ово појање, назва-но *српско народно црквено појање* или *карловачко појање,* и његови записи, представљали су основ за стварање изванредних примера српске хорске духовне музике у епохи романтизма. Једногласно српско црквено појање, међутим, као живи облик црквене молитвене праксе, истрајава у усменом предању практично до данас.

ИЗВОРИ: Д. Стефановић, *Стара српска музика. Примери црквених песама из XV века,* књ. I и II, Бе-оград 1975; Д. Петровић, *Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена,* Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/П, факсимили и транскрип-ције, Београд 1982; *Српско народно црквено појање у ноте ставио и за четири гласа удесио Корнелије Станковић,* Беч 1862-1864, репринт, Београд 1995; К. Станковић, *Српско карловачко појање - Блаже-на 1-8. гласа,* св. 1, САН, Београд 1922; *Српско на-родно црквено појање у рукописним записима и штампаним зборницима (1854-1950),* видети: Д. Петровић, *Српско црквено појање као предмет му-зиколошких истраживања,* Зборник МС СУМ 15 (1994) 31-46; С. Мокрањац, *Осмогласник,* Сабра-на дела, Духовна музика IV, књ. 7, Београд 1994; С. Мокрањац, *Опште и пригодно појање,* Сабрана дела, Духовна музика Уа, књ. 8а, Београд 1998; С. Мокрањац, ***Празнично појање,*** Сабрана дела, Ду-ховна музика Ув, књ. 86, Београд 1998.

ЛИТЕРАТУРА: Д. Стефановић, ***Еш§е РгоШете гиг Ег{огзсћип§ Зег зШугзсћеп Кггсћептизгк,*** у: К_г-сћештшбИгаНбсћеб Јаћгћисћ, Ко1п 1959, 1-7; В. 3*е-Гапоу1с, ***The ЕагИез! Иа^еа[1] апа[7] МоШеа[1] ВоситеШ о{ БегбШп СћаШ,*** ЗРВИ 7 (1961) 187-195; Д. Стефа-новић, ***Изгорели неумски рукопис бр. 93 београд-ске Народне Библиотеке,*** Библиотекар ХШ-5 (1961) 379-384; Ј. МПојкоуго-Випс, *8оте Азресlз о{ 1ће ВуrапИпе Оп§т о{ 1ће БегШап Сћап1,* Вугапгто-б1ау1са 23 (1962) 45-51; Ј. МПојкоУ1с-Випс, *Оп 1ће 8егоШп Сћап! т 1ће 18[И] СеШиrу а{1ег 1ће ИеитаИс Мапизспр1з {гот СћИапд.аг;* В. ЗгеГапоуЈс, ***МеШАу Соп81гисИоп т ВугаШте Сћап1,*** Асгеб ди ХП[е] Соп-§гез 1пгегпа1:_опа1 сГЕгисЈеб ћугаШшеб - Осћпд, II, Вео§гас1 1964, 375-384, 583-587; Ј. Милојковић-Ђурић, ***Пападика у хиландарском неумском руко-пису бр. 311;*** М. УеНгшгсмс, ***Јоакегт Мопк о{ 1ће НагзгапИез Мопа81егу апа[1] БотезИкоз о{8егбШ,*** ЗРВИ 8, 2 (1964) 273-285, 451^160; Л. Мирковић, ***Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве,*** књ. I и II, Београд 1965, 1966; В. ЗгеГапоуш, ***The Ве§гпmп§з о{8егогап Сћап!,*** АпГап§е с!ег б1ау_бсћеп Миб_с, ВгаНб1ауа 1966, 55-64; В. 8геГапоу1с - М. УеН**_шгоУ1с,** ***Ре1ег Татрад.апоз апа[1] Ме1гороШап 8ега{гт,*** бШсћеб ш Еаз1:егп Сћапг I, ОхГога[1] 1966, 71-78; В. 8геГапоу1с, ***The 8егШп Сћап! {гот 1ће 15[И] 1о 18[И] СепШпез,*** Мибша Ап^иа Еи-горае ОпепШНб I, Вус1**§об2С2** 1966, 140-163; В. бге-Гашптс, ***The 1п{1uence о{ 1ће ВуrапИпе СћаШ оп 1ће Ми81с о{8ШуШ СоиШНе8,*** РгосеесНп§б оГ Ше XIII"[1] 1п1егпаг_опа1 Соп§гезб оГ Вугап1ше ЗШсНеб, Еопскж 1967, 141-147; В. 81еГапоуЈс, ***Иеч> ВаШ Аћои! 1ће 8еШап СћаШ,*** Еббауб т Мибшо1о§у т Нопог оГВга-§ап Р1атепас, ес1. О. Иеебе & К.. Ј. **ЗПО\У**, РШбћиг^ћ 1969, 321-330; В. 81еГапоу_с, ***8оте А8рес1з о{ 1ће Рогт апа[1] Ехргеззшп о{8егдШп МеаЧеуа.1 СћаШ,*** Ми-зјса АпНциа Еигорае ОпепЈаНб II, Вус1**§;о52С2** - \Уаг-бгаша 1969, 61-77; Д. Стефановић, ***Екфонетска нотација у старим словенским рукописима,*** у: Сим-позијум 1100-годишнина од смртта на Кирил Со-лунски II, Скопје 1970, 339-346: Д. Стефановић, ***Појање старе црквене поезије; Стихире Србима светитељима;*** Д. Цревар (Петровић), ***Преглед гла-сова у старој српској појаној поезији,*** у: О Србља-ку, Београд 1970, 129-140, 446-469; Д. Стефановић, ***Црквенословенски превод приручника византијске неумске нотације у рукопису 311 манастира Хи-***

ландара; А. Јаковљевић, ***Сервшон кратима,*** Хи-ландарски зборник 2 (1971) 113-141; А. Јакоугје-уı<5, ***КоикоигеГез' раг(т (Ие {ипега1зегугсе о{ те-сНаеча! бегбга апа[1] Вугаппит,*** СупПотетћосНапит I, Тћебзагогша 1971, 121-130; Д. Петровић, ***Много-љетствије румунском војводи Јовану Александру,*** ЗРВИ 13 (1971) 345-352; А. **Јакоу1јеУ1С,** ***ИауШКе-Лезппоз, Мопк апа[1] Мизгсгап,*** ЗшсНеб т Еабтегп Сћапт III, ОхГога 1973, 91-97; Д. Стефановић, ***Извори за проучавање старе српске црквене музике,*** Српска музика кроз векове, Галерија САНУ, књ. 22, Бео-град 1973, 113-152; А. Е. Реппт§хоп, ***б(е{ап (Ие бегЂ гп МоШачгап Мбб,*** 81ауотс апа* Еабт Еигореап К.е-У1е\уП, 122, Сатћпс1§е 1973, 186-199; Б. Реггоуш, ***Вугаппне апа[1]б\а\опгс ОШесИоз ипШ Ше 15* Сеп-Шгу; Т>.*** ЗтеГашпас, ***бегугсез {ог бШуопгс бат(з гп ЕаНу Киззгап Мизгс Мапизсггр(з,*** Мшша Ап^иа Еигорае ОпептаНб IV, Вус1§052С2 1975, 175-190, 211-217; О. ЗтеГажмб, ***бегоган сИигсИ тизгс (Нгои§Н (Не сепШпез,*** Огагег Мш1к\У155еп5сћап:Нсће Агћек-еп 1: Ве1тга§е гиг МшНскитлг аеб Ва1капб I, е<J. К. Р1отгт§ег, Огаг 1975, 127-138; Д. Стефановић, ***Ста-ра српска музика - примери црквених песама из XV века,*** Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 15/1, II, Београд 1975; Б. Ретгхмс, ***Опе Азрес(о{(Не бШуопгс ОкХоесНоз гп {оиг СШШпАагг тизгс Мбб,*** Керогт оГ тће 11* Соп§ге55 оГ тће 1птегпаттпа1 Мш1-со1о§1са1 Зоаету, **уо**1. II, Сорепћа§еп 1975,766-774;

Ретгоу1с, ***Мизгс {ог зоте бегЂгап багпХз гп Мбб ргезегуеа[1] гп Котапга гп сотрапзоп ш(Н Ш{{егеп(теШШс уегзгопз {оипа[1] гп о(Нег Мбб; Т>.*** ЗгеГапоуш, ***Тм>о Впгп§иа1 Мизгс Мапизсггр(з {гот (Не П{(еен(И апа[1] бгх(еен(И СепШпез,*** Астеб ди XIV[6] Соп§геб 1п-**тегпат1опа1 с!е5** Етиаез ћугатлпеб, Ва\ III, Висагебт 1976, 557-564, 575-578; А. Јакоу1јеу1с\ ***1оаппез Наг-зшпНез, Аотезпкоз бегВШз,*** Векга§е гиг Мш1к§е-5сћ1сћте Обтеигораз, Мезћааеп 1977, 261-272; Ретгоујб, ***Нутпз гп Нопоиг о{бегоган бат(з гп Мизгс Мапизсггр(з о{ (Не Мопаз(егу о{ СНИапдаг апа[1] гп РпШеа[1] ЕсНпопз,*** ЗтисНеб т Еазтегп Сћапт, **уо**1. IV, Еопаоп 1978, 134-139; А. Јаковљевић, ***Инвентар музичих рукописа манастира Хиландара,*** Хилан-дарски зборник 4 (1978) 193-234; Д. Стефановић, ***Свети Сава у црквеној музици,*** у: Сава Немањић -Свети Сава, историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. VII, Београд 1979, 427-441; Д. Петро-вић, ***Осмогласник у музичкој традицији Јужних Словена,*** Музиколошки институт САНУ, Пос. изд., књ. 16/1, Београд 1982; ***В.*** Ретгоу1с\ ***ТНе МрогШпсе о{(Не СШШпдагг тизгс Мбб {ог (Не Шз(огу о{бег-Шап сНигсН тизгс,*** Мшша Апт1циа Еигорае Опеп-таНб VI, Вус1§**052С2** 1982, 223-263; ***В.*** ЗтеГапоуЈс, ***Иег зегЂгзсНе КггсИеп§езап§,*** НегкипГт, §е§еп\уаг-**т1**§е **Ргах15, е1П5сћ1а**§1§е Вебтапае ап Нотептатепа1 ипс! ЗекипсШгНтегатиг, у: ЗтаатбћЉНотћек ргеш51бсћег КиђигђебИг, УегоГГептНсћип§еп с!ег Обтеигора -Ађ-теПип§, е<1. Р. Обгпег, Вд. 3, ВегНп 1984, 210-214;

Е. Сопотоб, ***ТИе Еа(е Вугаппне апа[1] б1ауопгс Сот-тингоп Сус1е: Лшг^у апа[1] Мизгс,*** БитђагтопОакб К.ебеагсћ Пђгагу апа! СоПестшп, \^**а5ћш**§топ О. С. 1985; Д. Петровић, ***Српско појање у усменом и пи-саном предању,*** Научни састанак слависта у Вуко-ве дане 14, Београд 1985, 257-265; ***Т>.*** бтеГапоУ1с, ***Ап Ас1<Ипопа1 СНескИз(о{Нпапд.аг бШуотс Мизгс Мапизсггр(з,*** Хиландарски зборник 7 (1989) 163-176; А. Јаковљевић, ***Соа[1]. Јауга Е-108 из XIV века као најстарији српско-грчки антологион са Кукузе-љевом нотацијом,*** Хиландарски зборник 7 (1989) 133-160; О. РетгоУ1б, ***ТИе Негг(а%е о{бб. Сугп апа[1] МеШоаЧиз,*** ОпептаНа СћшНапа Апа1еста, Кота 1989, 291-294; Д. Петровић, ***Фрушкогорски манастири и српско појање,*** у: Фрушкогорски манастири, Гале-рија САНУ, књ. 66, Београд 1990, 178-197; Б. Ретго-***6, Еигореап Вагоаие апа[1] бегдган СИап(гп (Ие 1 ?[h] апа[1]18[п] сепШггез,*** у: Западноевропски барок и визан-тијски свет, Научни скупови САНУ, књ. 59, Бео-град 1991, 95-102; ***В.*** ЗтеГашпас, ***ТИе МрогШпсе о{ КИу(Ит т (Ие Впгп§иа1 Ро1уе1еоз оу 1загаИ (Ие бегВ (15* сепШгу),*** Аста оГ тће Соп**§ге55** ћеШ 1п Негпеп Са5т1е, А. А. ВгесНш РоипсlаНоп, Негпеп 1991, 101-108; Д. Петровић, ***Грчко-српске куптурне везе у XVIII веку,*** Сентандрејски зборник 2, Београд 1992, 149-159; Д. Петровић, ***Опит за печатане на нев-мени записи в Сремски Карловци в началото на XIX век,*** Бглгарско музикознание, кн. 3, Софил 1992, 65-72; Б. Ретгоу1с, ***Оѕ{{егеп(з(а§ез о{мтШеп апа[1] огаЈ (гаШпоп т (Ие бегШап сИигсИ 8т§т§;*** 8теГапоУ1с\ ***ТИе РИепотепоп о{ Ога\ ТгадШоп гп Тгапзтгззгоп о{ ОпИодох П(иг§гса1 СИап(;*** у: Сап-Шз Р1апш - Р6с5, Виаарезх 1992, 292-310; Д. Пе-тровић, ***Музички рукопис манастира Лавре Е-10 (2-58) из 17. века;*** Д. Стефановић, ***Стихире у част српских светитеља у хиландарским неумским ру-кописима,*** у: Проучавање средњовековних јужно-словенских рукописа, Зборник радова са Треће ме-ђународне хиландарске конференције одржане у Београду 1989. године, САНУ, Београд 1995, 345-357, 403-418; ***В.*** РетгоУ1С, ***А бои(И бШчопгс бпсИег-***

апоп Гп а 17.и с. Иеитапс МапшспрГ, О. бтегапсмс, *Азресгз апа[1] РгШсгрШз о{АдарШпоп о(Ше Скигск 8шуОшс Тех1з 1о ГНе Вугаппе МеШШс РогтиШе,* у: Еаћогаге ГгаТгеб т игшт. РебТбсћпгх Ооћбгау гит 60. ОећигТ5Та§. Ес1. *В.* НПеу ащ J. **52епс1ге1,** броПа ВегоНпеп51а 7, ШсЈебћет - 2ипсћ 1995, 249-260, 297-305; РеТгсмб, 77ге *Е1еуеп Момт% Нутпз Ео-Шпа т Вугаппе апа[1]81оуотс ТгааЧпопз,* у: Сапидб Р1апиб '93 - Е§ег, ВисЈарезТ 1995, 435-448; Д. Пе-тровић, *Ћиршски рукописи из којих се појало у вре-ме сеоба (1690-1737),* Сентандрејски зборник 3, Бе-оград 1997, 179-189.

Д. Петровић

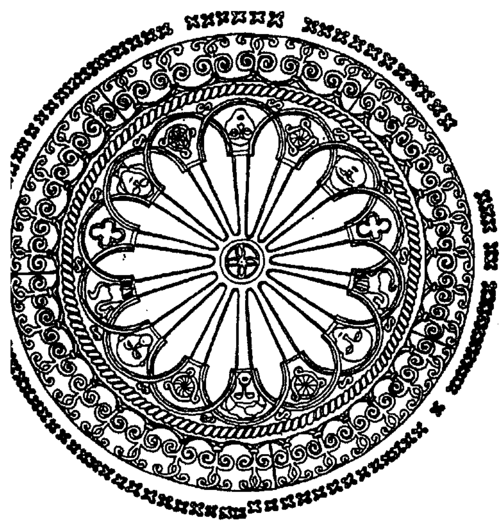

Ч

ЧАБАР в. *Посуде.*

ЧАМЦИ в. *Црево.*

ЧАСЛОВАЦ (грч. <х>роХбу1оУ) - књига која са-држи непроменљиве делове дневног циклуса бого-служења: полуноћнице, јутрења, часова (први, тре-ћи, шести, девети), међучасова, изобразителних, вечерња и повечерија. Он још садржи чинове и мо-литве који се додају службама једнога дана; дода-ју му се измењиве песме које се више пута пона-вљају током дневног и годишњег круга: тропари, кондаци, богородични, прокимени, причесни. По-ред овога, часловац садржи и *месецослов* (в.) са тро-парима, кондацима, прокименима и распоредом чи-тања из јеванђеља и апостола. На крају се додаје још и пасхална таблица са индиктима и круговима сунца и месеца за израчунавање времена покрет-них празника. Часослов је првобитно био намењен манастирском богослужењу али се касније његова употреба проширила и на парохијске цркве. У срп-ској рукописној традицији часослов се често поја-вљује у оквиру *псалтира* (в.) с последовањем.

Настанак часловца везује се за палестинску мо-нашку традицију и приписује се св. Сави Освеће-ном (умро 534). Касније су га допуњавали Јован Дамаскин, Теодор Студит и познији писци.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна ли-тургика. Први општи део,* Београд 1965[3], 151; Ђ. Трифуновић, *Азбучник, 317; Речник књижевних термина,* Београд 1992[2], 116 (Д. Богдановић).

Т. Суботин-Голубовић

ЧАСОВИ (грч. сорш) - мање литургијске цели-не из циклуса дневног богослужења; то су богослу-жења првог, трећег, шестог и деветог часа. Часови који се служе током једнога дана су веома слични међу собом, али током године, у зависности од ка-лендарског и великопосног циклуса постоје значај-не разлике. Тако, постоје часови на којима се поју по три псалма; таква служба састоји се из два дела: у првом се поју псалми, а у другом - тропари, кон-даци и завршна молитвословља.

Први час се поје после јутрења (према савреме-ном рачунању времена 7 до 9 часова ујутру) трећи се поје пред литургијом (10-12), шести (13-15), де-вети (16-18).

О старини богослужења на часовима сведоче Климент Александријски, Атанасије Велики, Ва-силије Велики и Тертулијан. Распоред читања пса-лама на часовима утврђен је већ у IV веку; тако је Пахомије Велики изабрао псалме за девети час, а тропаре и молитву који се читају на том часу са-ставио је Василије Велики.

У дане Четрдесетнице, службе трећег, шестог и деветог часа поју се заједно; на овим часовима се после псалама поју још и посебно састављени посни тропари, у којима се говори о догађајима тога ча-са, у време распећа Христовог. Великопосним ча-совима додаје се обедница која понекад замењује литургију.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна ли-тургика. Цруги посебни део,* Београд 1965[3]; *Речник књижевних термина,* Београд 1992[2], 114 (Д. Бог-дановић); *Христианство,* Знциклопедическии сло-варв, Т. 3, Москва 1995, 228-229.

Т. Суботин-Голубовић

ЧАСОВНИК - направа за мерење протока вре-мена и одбројавање часова на које су били поде-љени дан и ноћ. У Србији је као и у другим земља-ма у средњем веку уобичајено било бројање часова од 1 до 12 за дан и од 1 до 12 за ноћ, па се у складу са тим у текстовима говори о *часовима дана* и *часо-вима ноћи.* Подне је било шести час дана а поноћ шести час ноћи. При таквом начину дељења и бро-јања часови нису били једнаке дужине, већ су зави-сили од годишњег доба. Само око обе равнодневи-це часови дана и ноћи су били једнако дуги, иначе лети су били дужи часови дана а зими часови ноћи.

Пре но што ће се усталити реч *час у* истом зна-чењу се употребљавала реч *година* (у Миросла-вљевом јеванђељу реч час се јавља само три пута, а година у истом значењу 51 пут). Према једном срп-ском метролошком тексту штампаном почетком XVI века час се делио на 5 *лепти,* а свака лепта је имала 6 *срока.* Тридесети део часа се звао *забод* (што је превод од грчког *стигма).* Од тих назива се једино *срок* сачувао у Русији као мера времена.

У употреби су били сунчани часовници, који су наслеђе антике. Један такав је сачуван на зидовима Студенице, а у једном рукопису се дају објашње-ња различите дужине сенке у појединим деловима дана и године. Ту се употребљава назив *часовник,* који иначе служи за означавање механичког часов-ника. Механички часовник је прихваћен сразмерно рано, пре почетка XIII века. Први познати помен имамо у преводу Евергетидског типика намењеном манастирима Хиландару и Студеници, где се међу дужностима подеклезијарха (в. *еклисијарх)* налази брига о часовнику, и то часовнику који избија - *ча-совник слишав бијушт.* Часовник ту заступа грчку реч ћого1о§гоп, која је ушла и у средњовековни ла-тински. Иначе, о механичким часовницима у Ср-бији нема података осим неодређених помена у ка-сним турским изворима који часовник на сахат-кули у Скопљу приписују *неверничким временима,* до-бу пре турског освајања. У приморским градови-ма су механички часовници распрострањени све до појединих манастира, који су за њих плаћали 30-40 перпера. У Дубровнику се о општинском ча-совнику старао мајстор који је био задужен за оруж-је, пре свега за бомбарде и барут.

Механички часовници су били међу високим достигнућима средњовековне технике, нарочито они који су поред часова показивали календарске податке, месечеве мене, положај планета итд. О то-ме да су и Срби овладали техником производње механичких часовника сведочи податак руског ле-тописа у коме се каже да је почетком XV века на двору великог кнеза у Москви један српски монах по имену Лазар наместио часовник који је избијао сате: *свакога часа удара чекићем у звоно, одмерава-јући и одбројавајући часове ноћне и дневне; не уда-раше човек, но подобно човеку; самозвучно и...пре-лукаво.*

ЛИТЕРАТУРА: *Нгопо1о§ца Ш8гћа,* ЕЈ 4, 34-35 *(В.* 5р. Касгорбго); Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословен-ско-руске културне везе до почетка XVIII века,* Кру-шевац 1967, 66-67; С. Ћирковић, *Метролошки од-ломак Горичког зборника,* ЗРВИ 16 (1975) 183-189.

С. Ћирковић

ЧАТАЦ в. *Анагност.*

ЧАША в. *Посуде.*

ЧЕЛНИК - **1**. Заповедник или старешина ма-ње или веће групе људи, који обављају послове различите садржине. Титула челника позната је Словенима у централним деловима Балканског по-луострва још у првој половини XI века. За време устанка Петра Одељана (1040), искусан у војним пословима челник Љутовој Деволски био је запо-ведник града Димитријаде. Три века касније за за-поведника града Скрадина, а по наређењу цара Ду-шана 1355. године, постављен је челник Ђураш Илијић. Титулу челника стекао је још за време кра-ља Стефана Дечанског и носио је пуне три деце-није (до 1356). Његов савременик је челник Хлап из жупе Соли, властелин бана Стефана II Котромани-ћа. Челници као заповедници утврђених градова постоје и у доба цара Уроша. Челник Муса је до 1363. заповедник Звечана, а после господар Брвени-ка, док је челник Милош Повик (Повић) постао за-поведник Звечана пред крај шездесетих година XIV века.

Посебна категорија челника обављала је своју службу на владаревом двору и у његовој непосред-

ној близини, бринући се о заштити владареве лично-сти и извршавајући владарева наређења различите садржине, што им је омогућило да се укључе у рад централне државне управе. У постојећој хијерар-хији титула и звања у XIII и почетком XIV века, испред челника се налазе *казнаци* (в.) и *тепчије* (в.), али ће челници временом преузети компетенције ових последњих као и *двородржица* (в.). На двору краља Милутина 1284. године налазио се челник Градислав, а касније (1305/06) челник Бранко. Овој категорији челника биће поверена заштита цркве-них земљопоседа од самовоље властеле, па се они појављују у улози судија или извршитеља владаре-вих одлука, када су у питању спорови између цр-кава и властеле. Из тих разлога цар Душан је слао челника Бранила (1347) и челника Ђурицу (1350) да *утешу* међе на уобичајен начин спорним цркве-ним земљопоседима. У исто време у српској држа-ви могло је бити неколико челника, па је једном од њих додељена титула *великог челника* (в.), по прави-лу оном који се налазио у непосредној владаревој близини.

После распада српске државе, звање челника је прихваћено на дворовима обласних господара. Чел-ници постоје на двору царице Јелене у Серу, браће Драгаш, у области Бранковића и Лазаревића, као и у Српској деспотовини до њеног пада под Тур-ке. У Деспотовини достојанство челника, односно великог челника, стиче изузетно велики углед.

2. Поред челника који су се налазили у служби српских владара, било као заповедници појединих утврђених градова било као високи достојанствени-ци на двору, постојали су и челници који су се нала-зили у служби појединих манастира и епископија, односно митрополија. Приликом грађења манасти-ра Дечана и оснивања манастирског властелинства, краљ Стефан Дечански је на властелинство досе-лио челника Радана, свакако ситнијег властелина. Челник Радан је за верну службу стекао и *баштину* коју су сачињавали разноврсни земљопоседи. Пре-ма ономе што је утврђено, челник Радан се бринуо о заштити манастира и његових добара, а у посто-јећој хијерархији њему је на властелинству припа-дало друго место, пошто се помиње одмах после игумана. Он је имао оружани одред којим је запове-дао и уживао је највећи углед међу световњацима на властелинству. Сматран је и за старешину ма-настирских *придвораца* (в.) из села Дечана. Касни-је се у Дечанима као челник помиње неки Ивоје, којег је поставила царица Јелена, тада највероватни-је у својству *ктитора* (в.), можда и обласног го-сподара, после повлачења из Сера (1365). Челник Ивоје се преко мере осамосталио, па се понашао као господар Дечанског властелинства, што се ни-је толерисало. Поред Дечана и католички самостан на Мљету имао је свога челника, који је био нају-гледнији световњак на манастирским поседима. Присуство овог челника може се објаснити чињени-цом, да се Мљет налазио под врховном влашћу Не-мањића, који су даровали земљопоседе самостану, а можда посредно и утицали на организацију вла-стелинства у самостану Св. Марије на Мљету.

У првој половини XV века Зетска митрополија је имала посебног челника, који је такође штитио ма-теријалне интересе Митрополије, али на другачи-ји начин. Челник је иначе сматран „службеником" митрополита, а био је овлашћен да приликом купо-вине и продаје земљишта, чији је феудални господар Митрополија, издаје јавноправне исправе. Реч је о митрополитовом челнику Богдану, који је познавао земљишне односе, канцеларијску праксу, важеће правне норме и стечена права зетске Митрополије. Располажући наведеним својствима, митрополитов челник је по много чему близак челницима на дво-ровима владара и обласних господара, који су та-кође били добри познаваоци сложених земљишних односа. Према Душановом законику (члан 146) ма-настирски челници, а по свој прилици и челници митрополија, припадају општој категорији *влада-лаца* (в.), која је поред осталог на свом подручју обавезна да прогони разбојнике и лопове.

3. Најнижу категорију челника чине посебне ста-решине пастира и коњушара. Њих не треба изјед-начавати са *примићурима* (в.), *катунарима* (в.) и влашким кнезовима. За *коњушког челника* или *\ел-ника над коњима* на неком властелинству обично је постављан властеличић, који се разумевао у узгој коња. Слично је по свој прилици било и са *челни-цима пастира,* који су водили бригу о овцама које припадају владару, обласним господарима или круп-ној властели. Под појмом *пастира* у конкретном случају подразумевају се људи, који уз одређену материјалну надокнаду воде рачуна о стадима вла-дара и велможа. Господари великих стада одређива-ли су по нахођењу ко ће бити челник таквим пасти-рима.

4. Челник ризнички је имао надлежности које се суштински разликују од надлежности свих го-

репоменутих челника, пошто су по много чему сличне или једнаке надлежностима *протовести-јара* (в.). Најпознатији челник ризнички у служби деспота Ђурђа био је дубровачки властелин Паско-је Соркочевић (РазциаНз Јшш ае бог§о). Као посло-ван човек живео је и радио у Новом Брду, а када је Деспотовина пала под Турке 1439. године прибли-жио се деспоту Ђурђу и постао његов близак са-радник у изгнанству (1440-1444).

После ослобођења Деспотовине од Турака, Па-скоје Соркочевић ступа у службу деспота Ђурђа као његов челник ризнички (1445-1454). Био је то искусан послован човек, са позамашним капита-лом и одличан познавалац политичких прилика на Балкану и у средњој Европи, као и са разгранатим везама на том простору. Ступивши у службу де-спота Ђурђа, водио је његове финансије са истим или сличним компетенцијама које имају протове-стијари, а учествовао је и у разним дипломатским преговорима. Титулу протовестијара није стекао, можда због тога што је странац или из других ра-злога. Његов син Јуније (Жонко) прозван је по оче-вој титули Челниковић, којом се поносио. Под јед-ноставном титулом *чепника* понекад се крије *чепник ризнички,* што се не може увек утврдити. Својевре-мено је протовестијар Богдан у служби српских де-спота носио титулу челника, свакако ризничког, а изгледа да је такав случај био и са челником Родо-пом, можда будућим протовестијаром Николом Ро-допом.

ЛИТЕРАТУРА: С. Ћирковић, *Допуне и објашње-ња,* у: С. Новаковић, *Село,* Глас 24 (1891) (= Бео-град 1965, 32, 47, 83); С. Новаковић, *Велики челник Радич или Облачић Раде,* Гласник СУД 50 (1881) 122-164; С. Новаковић, *Византијски чинови и ти-туле,* 196; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 271, 425; II, 97, 359-362, 366, 367; К. Јиречек, *Споменици срп-ски,* Споменик САНУ 11 (1892) 8-10; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана,* ИЧ 4 (1956) 139-148; С. Ћирковић, *Хер-цег Стефан Вукчић Косача и његово доба,* Београд 1964, 104; М. Благојевић, *Челници манастира Цеча-на,* Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 21-33; М. Спремић, *Цеспот Ђурађ Бранковић,* 204, 205, 308, 309, 313, 337-339, 354, 361, 367-371, 375-378, 402, 410-415, 487, 680; М. Благојевић, *Цржавна управа,* 194, 195, 208-245.

М. Благојевић

ЧЕЉАДИН **(мелгадинк)** - и колективна име-ница **мелгад^,** из које је изведен за ознаку једног члана, општесловенски су термини са многостру-ким значењима и дуготрајном употребом. У спо-меницима писаним српским језиком значења зави-се од контекста и ширине смисла, а у основи им је првобитно и најуже којим се означава породична организација, сви чланови домаћинства, укључу-јући слуге и робове, под влашћу оца породице (отуд и назив **отец> мелглдитми** - рагог гагшНаз). Упра-во је однос потчињености глави породице пресу-дан за семантичку еволуцију.

Због општег појма зависности, који реч собом носи, строгу поделу по значењима скоро да је не-могуће извршити, те се она заснива углавном на ве-роватноћи.

У примерима који именицу чељад везују за трго-вину или робљење, и који се у речницима по прави-лу наводе у значењу робља, извесна је двојакост јер чељад у овом случају може значити и људе уопште, а да појам остане исти (трговина људима и трговина робовима носе исто значење). Сама реч покри-ва један општији смисао који одражава праксу да предмет трговине нису искључиво прави робови, већ и слободни људи ухваћени зарад продаје у роп-ство. Дубровчани јављају краљу Остоји 1400. *да никтор не сме куповат ни продават чељад.* Слична неодређеност у значењу среће се у тестаменту Је-лене, жене Сандаља Хранића, с тим што *оваи че-љад која је сада при мни... а остала чељад да се по-милује* може значити и робље и слуге Јеленине, тим више јер су разлике у положају биле занемарљиве. Именица чељадин у значењу роб позната је само у једном примеру из Крмчије св. Саве. У 13. глави 34. гране Прохирона грчки *аубражобоу* преведен је са **мелглдинк (мел^дин^** у Морачкој крмчији). Осим овог изузетка, преводилац је доследан у пре-вођењу различитих грчких термина за ознаку *роба* (в.), и *аубралобоу у* осталим случајевима, речју **рАБк.**

У три документа Дубровачке канцеларије пона-вља се, с незнатним изменама, формула: *ако би гла-вом и с чељадију и с имањем пребигал у Цубров-ник.* Чељад у овом случају може захватити широк распон значења, повезаних идејом људи под нечи-јом влашћу, од чланова породице и најближих слу-гу и сарадника до ратничке дружине и поданика. На другом месту у овој формули уместо чељад сто-ји слуге, са суштински истим значењем.

У званичном српском преводу грчке повеље ца-ра Уроша манастиру Лаври 1361, грчки израз фаиа/**иа.** преведен је са **челглди** и представља по-родице зависних насељеника.

Један од преступа резервисаних за царев суд, познат као *провод* (в.), *прејем људски* или *човек* (в.), а подразумева помагање туђем човеку, подложнику, да утекне од свог господара, у уговору краља Милу-тина с Дубровником (1302) назива се чељадин. Именица је употребљена овде у најширем значе-њу зависног човека. На сличан начин за исти пре-ступ у будванском Статуту употребљени су изра-зи ае зегуо, ае зегуа - слуга у најопштијем смислу.

Специфичан термин чељадинић јавља се у пре-писци босанске властеле с Дубровником. Остоја, дијак Радосава Павловића, назива се, када врши поклисарску службу, или чељадинић или кућанин. И дијаци херцега Влатка Косаче и војводе Иваниша Павловића приликом вршења мисија у Дубровнику ословљавају се кућанима. Чељадинић и кућанин свакако су синоними, мада се овај други далеко ви-ше користи. Везујући се за основно значење, че-љадинић представља блиског, поверљивог човека, најближег слугу, дворанина равног члану породице - дотезпсиз. Понекад се са **ИСТОМ** намером кори-сти термин *отрок* (в.).

ИЗВОРИ: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* 1-1, 20, 37, 300, 308, 396, 431, 449, 584, 613, 615; 1-2, 356, 357; А. Соловјев - В. Мошин, *Грчке повеље,* 204-205.

ЛИТЕРАТУРА: *Кјестк ЈАШ;* V. Машгатс, *РН-по81;* А. Зо1оујеу, *Тг§оуапје бозаткгт гобЦет Ј.о ^оа1.1661,* 02М 1 (1946) 144-145; *81оч>тк 8(агогу(-позсг зЊшапзклсћ* I (значења у свим словенским је-зицима и исцрпна литература); Р. Зкок, *Е(гто1о%цзН гјестк* I (примери посуђеница у несловенске јези-ке); М. Петровић, *„Чељадин" у Крмчији светога Саве,* Прилози КЈИФ 47-48, 1-4- (1981-1982) 74-82.

Ђ. Бубало

ЧЕТВОРОЦАРСТАВНЕ КЊИГЕ - назив ста-розаветних *Књига о царствима* по њиховом срп-ском преводу из 1416. године који је сачуван у руко-пису из 1418. године (Збирка В. И. Григоровича у Одеси, 4). Док се у запису преводиоца садржи од-редница „четири књиге о царствима" **(сУе четвдрех«* цр^с^тв'Ги книп-1 прТЈведох^)** као и „књиге о цареви-ма" **(цлр-.ск'Ге книп_|),** у самом тексту је ознака „че-твороцарставне књиге" **(нлчелш [...] четвори7цр__-ст_.вник».и^x^ книг_»).** Препис истог дела из средине XV века (Повијесни музеј Хрватске, 1) насловљен је као **ТетрАвлсилкин** (према тетраЈЗаа&е.соу), а са-држи и објашњење **иже с^т д** [4] **црствл.** Таква обележавања показују да је у рукописној традицији дошло до извесног семантичког померања, па у ру-копису ПМХ 1 прва три одељка, која су посвећена тројици првих израиљских царева - Саулу, Давиду и Соломону, носе називе *Царство прво, друго, тре-ће,* а одељком *Царство треће* сем Соломона, по-следњег владара јединствене државе, обухваћени су и други владари Јудејског и Израиљског царства, на које се она распала; тако је и у одељку *Царство четврто* (в. *књиге о царствима).*

ЛИТЕРАТУРА: В. Мочулвскии, *Описание Руко-писеп В. И. Григоровича,* Одесса 1890, № 4 (30); М. Г. Попруженко, *Из историш литературнопи де-нтелтости в Сербии XVвека. „Книги царств" в собрании рукописеп библиотеки Императорского Новороссипского Университета,* Одесса 1984; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 224; М. М. Ко-пвшенко - М. В. Рапопорт, *Славлно-русские рукопи-си Одесскоп государственноп научноп библиотеки им. А. М. Гортого,* ТОДРЛ XVI, Москва - Ленин-град 1960, ЈМ° 107 (6); В. Мошин, *Ћирилски руко-писи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одло-маку Љубљани,* Београд 1971, бр. 1; Ђ. Трифуно-вић, *Азбучник,* 378-379; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови,* Приредио Ђ. Трифуновић, Бео-град 1979.

М. Бошков

ЧЕРГА в. *Простирке и покривачи.*

ЧЕСТ ОТАЧАСТВА в. *Удеоне кнежевине.*

ЧЕТВРТИНА - назив за закупнину обично њи-ва и вртова, али и некултивисаног земљишта. Пре-ма одредбама хрисовуље манастира Св. Ђорђа код Скопља, ко са игумановим допуштењем *њиву цр-квену пооре или врт учини на црквеној земљи, да*

даје цркви четврто. Висина закупнине, као што назив казује, износи четвртину рода који се оства-ри на њиви или у врту. Исти је принцип примењи-ван и кад неко сече дрва *на црквеном брду,* пошто је обавезан да даје манастиру *четврто дрво.* Уколико неко лови дивљач у манастирском ловишту или ри-бу, дужан је да даје манастиру од улова такође *че-тврто.* Манастиру Св. Ђорђа као власнику земљи-шта са искључивим правом коришћења, припадала је једна четвртина од свега што је корисно на том земљишту израсло, као и четвртина од уловљене дивљачи и рибе, уколико такво земљиште даје под закуп.

Под закуп овакве врсте најчешће су узимане њиве на којима се сеју житарице. Таква је пракса постојала и на Цетињу пред крај XV века. Кад је Иван Црнојевић поклонио Цетињском манастиру Горње поље са искључивим правом коришћења, наредио је: *ко год би на доходак посејао жито, да даје цркви четврту. Сејање на доходак,* што одго-вара појму узимања под закуп, вршено је с допу-штењем старешине Цетињског манастира.

Већи број сачуваних података о узимању земљи-шта *на доходак* неуједначене висине односи се на скадарско подручје под млетачком влашћу, док не-колико података из XIV века за четвртину (циагТа) потиче са подручја Котора. Властела и грађани Ко-тора давали су своје њиве под закуп за утврђену суму новца или за одмерену количину житарица, али и уз изричиту напомену да се за неке њиве у Тивту даје четвртина (циагТа) од рода.

Највећи број података о *четвртини* потиче из Дубровачког архива, а односи се како на уже градско подручје и острва, тако и на територије које су Ду-бровчани стекли у XIV и XV веку. Давање њива под закуп *на четвртину* примењивано је на ужем град-ском подручју већ 1283. године, а вероватно и ра-није. На основу стечених искустава, а после добија-ња Стона и Пељешца, Велико веће доноси одлуку (1335) по којој четири чиниоца подједнако утичу на производњу житарица: земља, семе за сетву, рад сточне запреге и лични рад земљорадника. Од оства-рене жетве сваком од поменутих чинилаца припада једна четвртина, што је потпуно у складу са дава-њем земље под закуп *на четвртину,* односно аа* сешегггат или уз уобичајену обавезу: ааге циаггат раггет.

Када су Дубровчани стекли Сланско приморје (1399), а са њим и веће површине под њивама, давање једне четвртине се уобичајило до те мере да се о њој говори као о: „шз циагН цие сНскиг се-Тиегапа". Народни израз *четвртина* постепено про-дире у латинске и италијанске текстове о закупу земљишта.

Поред житарица, четвртина се узимала у Кона-влима и када се на њивама гајио лан. Уколико би неки закупац претворио њиву у *мекоту,* односно погодну за сетву, имао је право да је користи нај-мање три године, под условом да редовно даје за-купнину. Сваки закупац земљишта који уредно пре-да *четвртину* за вртове, њиве под житарицама или ланом, као и за некултивисане површине, није имао више никаквих обавеза ни према држави нити пре-ма феудалним господарима за земљиште које је узео под закуп.

На ширем подручју Дубровника, поред четвр-тине за земљу, постојала је пракса да се даје четвр-тина остварене жетве, као најамнина за волове који-ма су њиве оране. Четвртина од жетве припадала је ономе ко земљу обрађује, а свакако и ономе ко уложи семе у сетву. Од општих начела било је одсту-пања, па се понекад захтевала *трећина* или *петина,* што је зависило од посебних услова. С временом се у Сланском приморју, док је оно било под босан-ском влашћу, изградио обичај да ономе ко даје семе за сетву и земљу припадне 62,5% од остварене же-тве, а земљораднику за рад и рад сточне запреге свега 37,5%. На ову је појаву утицао недостатак се-мена за сетву, као и други чиниоци.

У сачуваним изворима наилази се на различите варијанте узимања земљишта под закуп, изнајмљи-вања волова за орање, позајмљивања семена за се-тву, али је *четвртина* општеважеће начело у про-изводњи житарица од којег се могло одступити, док је код обраде винограда такво начело представљала *поповица.*

ЛИТЕРАТУРА: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века,* Споменик САНУ 66 (1926) 80; I. **5тјербеУ1С,** *КоХог / СгМј,* 5рНТ 1941;

Ко11ег, *А^гагпо-**ргоГЋУодт** оЈпозг па роЈгисји Ии-огочаске КерикНке оа[1] XIII **д**.о XV 81оЦеса,* 2а§геђ 1955, 90, 235, 237, 265; С. Ћирковић, *„Четврти-на",* Зборник ФФ у Београду 7, 1 (1963) 273-276; *Историја Црне Горе* II-2, Титоград 1970, 173-186 (И. Божић); И. Божић, *Земљишни систем у „Мле-тачкој Албанији ",* Немирно Поморје XV века, Бе-оград 1979, 259-331; М. Благојевић, *Земљорадња,* 113, 202, 226-262, 270-289, 299, 304, 306, 348; 2.

бипштса, *Зшзкг Каг и XIV зЩјеси (1333-1399),* Ре-1је**§абк1** хћогшк 2 (1980) 73-190.

М. Благојевић

ЧЕШАЉ - употребни предмет за личну хигије-ну, израђиван најчешће од кости, рога или дрвета. С временом са искуством и вештином у обради че-шљеви добијају и особине украсних предмета. По-јава чешљева у многим материјалним културама, почев од преисторије па до данас, условљена је спе-цифичном наменом која није својствена једној одре-ђеној култури, већ је општа потреба. Њихово прису-ство код Словена у средњем веку многи аутори објашњавају утицајем римског и рановизантијског наслеђа. Према начину израде могу се разликовати једноделни и троделни, а по распореду зубаца једно-страни и двострани. Као код једностраних, и код двостраних чешљева има примерака који су пра-вљени из једног комада, мада ређе и из више кома-да плочица спојених за оплату-спојницу помоћу ме-талних заковака. Орнамент, уколико га има, изведен је само на спојницама, а најчешће је заступљен ли-неарни мотив. Чешљеви су ретко израђивани од ко-сти будући да су оне тврде и непогодне за обраду, тако да су углавном прављени од рога и дрвета. Са средњовековних локалитета у Србији потиче врло мали број чешљева израђених од рога, углавном је-лењег, па се претпоставља да су у већини случајева прављени од друге врсте материјала, пре свега дрве-та и да се из тог разлога нису сачували.

Налаз двостраног чешља од рога који потиче из словенског насеља у Београдском граду утолико има посебан значај. Орнаментисане су само хори-зонталне плочице-спојнице линеарним мотивима, комбинацијом вертикалних и цик-цак зареза. Че-шаљ из Београда датује се од средине X до средине XI века. Слични примерци пронађени у Пољској, Чешкој и Бугарској потичу из периода од IX до XI века. Овај тип двостраног чешља јавља се у готово неизмењеном облику још од римског и рановизан-тијског периода, а као што се види, употребљаван је не само на нашој територији, већ код Словена на широком географском простору од Пољске, Чешке, преко наше земље до Бугарске.

ЛИТЕРАТУРА: Г. Марјановић-Вујовић, *Слрвен-ски чешаљ из Београда,* Зборник НМ 8 (1975) 287-291; *Историја примењених уметности код Срба* I, *Средњевековна Србија,* Београд 1977, 177, 181, 182 (Г. Марјановић-Вујовић); V. Ророуто, *Ш егт деpег§пе еп о$ де 1уре тегоут^јеп е11ез објеЊ сl'ог1-§те еИгтаие еггап^еге а Сапст Сгаа[7],* Сапбт Огад I, СоИеспоп де Ресо1е ггапса1бе ае Коте, Ве1§гас1е -Коте 1984, 160-178.

О. Илић

ЧИЗМЕ - У средњовековној Србији чизме су се називале *скорње,* свесловенском и прасловен-ском лексемом. Тај појам је значио и доколенице, ногавице од стопала до препона од кострети са дла-ком споља, као и такав огртач без рукава. У значе-њу чизме реч скорње се сачувала у словеначком, хрватском и македонском језику. У источној Срби-ји она се до Другог светског рата односила на нога-вице и огртач од козје длаке. Турцизам чизме, који се јавља у дубровачким изворима при крају прве половине XV века у комбинацији са етничком од-редницом „турске", потиснуо је на просторима Ср-бије термин скорње. Од последњих деценија тог столећа реч чизме се потпуно одомаћила.

Први помен скорњи у српским изворима је у повељи краља Милутина о оснивању манастира Св. Стефана у Бањској (1313-1316), којом је прило-жио манастиру **иљв'ц> скор'н1аних^ шесторо.** Пре-ма одредби о ценама обућарских услуга у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића **в^втхе скор'нк дА се подшнвго по** 5 (динара), следи да су кројачи и у XV веку кројили и шили скорње, док су обућари стављали ђон шивењем или су га по-прављали. Први помен домаћих чизмара, хришћа-на, налази се у турском попису житеља Ниша из 1498. Насупрот Србији у Дубровнику су обућари крајем XIII века израђивали чизме, као и у XV веку, за које су постојали и посебни калупи. Чизме су у Дубровнику носили сви слојеви тадашњег друштва, као и оба пола. Крајем XIII века чизме су имали и Власи из копненог залеђа и Словени. У Херцего-вини су их поседовали и племићи: Бјелоју Пурчи-ћу „од Загорја" отете су чизме у Жупи 1325. Турски извори с краја XV века обавештавају да су се чизме продавале, уз плаћање одређене таксе у Сребрени-ци, а чизмара муслимана било је само у значајнијим градовима: Битољ, Скопље, Нови Пазар, Сарајево, Митровица, из чега произилази да су чизме прете-

жно носили становници урбаних насеља, уз при-паднике војних формација.

У средњем веку чизме су се навлачиле на босу ногу, преко калца или преко калига. Израђиване су обично од овчије и јареће коже која је била скупља, а финије од кордована. У ликовним изворима сред-њовековне Србије приказана су два основна типа чизама: кратке које су допирале повише скочног зглоба, без потпетице (црква Св. Михаила у Стону, Сопоћани) и више од половине листа које носе све-ти ратници, војници, зидари, играчи (Дечани; Мин-хенски псалтир; Св. Константин и Јелена, Охрид; Лескоец, црква Вазнесења и др.). Кратке црвене чи-зме без пете, састављене из два дела и навучене преко ногавица зетског краља Михаила, припадају типу царске обуће, познате још из Рима. У Риму су то биле у позном царству меке чизме од црвене ко-же које су се звале *цанке* и пореклом су биле са Ис-тока. У Византији су цареви такође носили црвене чизме, цангије, цанге, равне од пурпурне меке ко-же, украшене везом, драгим камењем, бисерима, персијског модела. Обућа везена бисером види се на ногама цара Јустинијана на мозаику из Равене из VI века. Према Константину Порфирогениту, цангије су имали право да носе само византијски цар и персијски краљ.

Старосрпски назив за царску обућу био је **САПОП**>, како је Доментијан означио обућу коју је требало скинути при ступању на свету земљу, а у контексту доласка „кир" Саве на Свету гору Синај-ску. Постојао је и израз *цнгар,* од грчког цангија. На владарским портретима, испод дуге одеће изви-рују врхови обуће црвене боје. Кнез Мирослав има на портрету у цркви Св. Петра у Бијелом Пољу љу-бичасто-пурпурну обућу извезену бисером. Кон-стантин Михаиловић из Островице забележио је да је обичај *у овим земљама да нијед ан човек осим ца-ра, краља и кнежева није носио црвене чизме (скор-ние),* а цар Урош је дао браћи црвене чизме, што су они протумачили као да им је дао и царску власт. Примери из историје балканских народа потврђу-ју схватање да су црвене чизме биле симбол вла-сти. Током времена та обућа је сходно европским модним токовима задобијала шиљати врх, који је у Европи прихваћен посредством Истока (Дечани, Лесново, Раваница, Есфигменска повеља). Царску обућу могли су да израђују специјализовани мај-стори цнгари; њих седморо са протомајстором на челу приложио је краљ Душан новооснованом мана-стиру Св. арханђела у Призрену. Други тип чизама до половине листа, приказиван у ликовним извори-ма, био је познат у јужној Европи. То су тзв. естива-ли, лаки и меки, који су били врло омиљени у за-падној Европи. У Србији је постојао још један тип чизама о чијем изгледу нема података, а који се раз-ликовао од чизама ношених у Дубровнику и од тур-ских чизама. Оне су као *пар чизама из Србије,* уз пар турских чизама, наведене у попису заплењених ствари једног Дубровчанина 1443. Реч је, по свој прилици, о чизмама локалног типа које су носили становници урбаних насеља. У Србији су биле по-знате и турске чизме. Двојици Дубровчана који су долазили из Србије група Влаха између Пријепо-ља и Пљеваља отела је 1448. и пар турских чизама. Према турским прописима хришћани-раја нису сме-ли да носе чизме од жутог сафијана. ЛИТЕРАТУРА: в. *обућа.*

Ђ. Петровић

ЧОВЕК, ЉУДИ (члов^ћкк, лк>ди, лк>дик, рет-ко члов^кци) - Општост термина изражена знатно широм временском и просторном заступљеношћу условила је свесно ограничавање на она значења која помажу разумевању средњовековне стварно-сти, премда и она пробија границе датог раздобља. С друге стране, више као споменици језичке исто-рије, основно, најопштије и најраширеније, као и ужа из њега изведена значења, одређена различи-тим начинима, налазе бројне потврде у средњове-ковним изворима. За њихово разумевање остаје до-вољан материјал саопштен у речницима. Поред израза *добри људи (добар човек)(в.)* који се широком употребом у правном животу наметнуо као технич-ки термин, реч човек (људи), обично уз присвојни придев или заменицу, представља, најопштије узев, зависан положај, подаништво. Велики број нијанси значења зависи од придева или контекста којима се одређује припадност, друштвени положај или за-нимање.

На нивоу државе и владара као њеног оличења термин се употребљава за означавање владаревих поданика уопште (укључујући и властелу), одно-сно држављана, грађана *(меју босанцими људми и дубровачцими; ако се обрете чповек земље краљев-ства ми; са всеми људми царства нашего малим же и еeликим).* У највећем броју примера реч чо-

век (људи) означава зависно становништво у вла-сти владара, цркве и властеле, мада бројна ужа зна-чења сведоче о великој слободи употребе. Човек (људи) може означавати било ког зависног човека, односно зависне људе владара, властелина или цр-квене установе *(всаку гпобу да узима црква на својех људех; ослободи краљевство ми Рудла и људе јего-ве).* Припадност је често ближе одређена присвој-ним придевом *(човек црквени, архиепископов, кра-љев; људи жупани, краљевства ми, властелсци, црквени, манастирски, метохијски).* Учесталост употребе речи човек (људи) за зависно становни-штво огледа се у називима којима је обележаван преступ помагања подложнику да побегне од свог господара: *провожденије човека, прејем људски* или једноставно *човек.*

У оквиру означавања властеоске зависности сре-ћу се бројна ужа значења. Најчешће је оно којим се људи (црквени, земаљски) као сељаци земљо-радници противстављају власима *(о селех и о пла-нинах, о људех и о власех);* обавезе једних обично се називају *закон људима црквеним,* а других *закон влахом;* становници села називају се људима, а ка-туна власима. Неретко се мисли на земљорадничко становништво, чак и ако се изреком не одвајају од влаха. Села и цркве дарују се властели и манастири-ма *с људми.* Праву шароликост показује израз цр-квени човек (људи). Поред већ наведених значења (сви поданици црквене установе, укључујући и вла-стелу, или земљорадничко становништво) у 32. чла-ну Душановог законика *људи црквени који држе црквена села и земље црквене* представљају власте-личиће, управнике црквених имања.

Људима се може означити искључиво зависно сеосксГстановништво, ни господа, ни грађани *(или господин или властелин или гражданин, или људи-је);* слично томе: *и њих трговце и људи.* Шире гле-дано, тиме се обележава целокупно невластеоско становништво *(властела и други људи да се не же-не без благослова; супротив всакога господина или човека).* Властела и владари овако ословљавају своје најближе подређене, поверљиве слуге, чла-нове дружина, властелу *(ту књигу послах по чове-ку мом Вукосаву; мои кмети и мои људи и мои вла-далци да ви љубе; и проси ми јепископ земљу влахом што држе људи краљевства ми).* У зависности од контекста, именица поприма ужа значења којима се обележава занимање: војници *(да оставимо то-ликози људи, колико да могу чувати града);* пчела-ри *(за коимжде улијеником по два човека);* рудари *(и постависмо коло гвоздено... а при коле људи).*

У споменицима писаним латинским језиком упо-треба речи је истоветна: држављани (сотше ех ћо-ттез Сахап); поданици, зависни људи (ћоттез **УО**-1еуос1е башЈа§1; сНсшб ВосНпш десНг шшт зиит ћоттет; Вгагип р1зсћагог с!е **Тпћ1**§па ћото уоуууоае №пао!е).

ЛИТЕРАТУРА: *КјесткЈАШ;* V. Магигагпб, *Ргг-позг;* Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 51-52.

Ђ. Бубало

ЧТЕЦ (грч. агаугсостпх) - најнижи степен све-штенства у православној цркви. Чтец је читао све текстове из Старог завета и посланице апостола Павла и Дела апостолска (из Новог завета). У нај-старијим хришћанским заједницама ова се дужност високо ценила због малог броја писмених људи. Већ од трећег века, међутим, њихов значај опада. Одговарајуће текстове читали су стојећи на нижој степеници амвона. Често су били и појци, тумачи писма и писари.

ЛИТЕРАТУРА: Л. Мирковић, *Православна ли-тургика. Први општи део,* Београд 1982[3], 64-65.

Т. Суботин-Голубовић

ЧУДА (чо^до, чк>дбсд, ппгасик) - Према До-ментијану, *преподобни и праведни оци* Свете Горе благословили су монаха Саву да за о*ца Симеона Немању *напише каноне и стихире и чудотворења његова.* Међутим, чуда светог Симеона Немање опширно је описао његов син Стефан Немањић. Чудима *Преподобног* сачувано је *отачаство* од на-пада бугарског цара Борила, епирског владара Ми-хаила, угарског краља Андрије II и латинског ца-ра Хенрика Фландријског, а *силом светог Симеона* велики жупан Стефан Немањић ослободио се напа-сника Стреза. Као чуда светог Симеона, Стефан Немањић је описао око две деценије своје влада-вине.

Исцељења су најчешћа чуда светитеља. По пре-носу моштију Симеона Немање из Хиландара у Студеницу, из његовог гроба точило је миро *исце-*

љујући болне и страдања различна, и, просто рећи, прогонећи бесне духове. Чудесно исцељење помогло је ослепљеном Стефану Дечанском да се избори за престо. Оно је описано у Даниловом зборнику и, много детаљније, у житију Стефана Дечанског од Григорија Цамблака.

Народну верзију о ослепљењу Стефана Дечан-ског забележио је Вук Караџић: „Срби приповиједа-ју да је Дечански краљ (пошто му је отац извадио очи и објесио на концу више градскијех врата) изи-шао слијеп у шетњу иза града (Призрена), па га опа-зио свети Аранђел и сажалило му се, па се створио у орла и одлетио те украо његове (краљеве) очи изнад врата и *даровао* му их, и рекао: *,одечи очи* Онда краљ прогледао и на том мјесту начинио *Цеча-не".* Сакати калуђер Неофит исцељен је на гробу Саве Немањића у Трнову. Гроб се сматрао као ле-чилиште те се, према народним обичајима, и боле-сна стока ради исцељења водила око гробова. Утвр-ђено је да се понекад исти или слични мотиви о чуцесним исцељењима налазе у нашим животописи-ма, нарочито умотворинама, византијским и антич-ким списима.

Чуда су саставни део житија, али она су препи-сивана и у зборницима: *Чудеса светаго Николе, Чудо светаго Георгија* (XIV век), *Чудо светаго Николи како извади човека из дна мора* (XVII век).

Христова чудесна исцељења живописана су у нашим манастирима. Козма, српски иконописац XVII века, на великој морачкој икони осликао је сцену како свети Сава васкрсава Стефана Првовен-чаног. Сцена васкрсења осликана је према Жити-ју светог Саве од Теодосија.

ЈШТЕРАТУРА: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјеч-ник* (Дечани); Р. Марић, *Чудесна исцељења и знаме-ња у старим српским животописима,* Годишњица НЧ 47 (1938) 213-240; С. Радојчић, *Чудесна оздра-вљења и свети лекари у старом српском сликар-ству,* 700 година медицине у Срба, Београд 1971, 77-87; Ђ. Трифуновић, *Азбучник,* 382.

Р. Михаљчић

Ш

ШАВЦИ в. *Занати.*

ШАЈКАШИ - род оружаних снага назван по *тајки,* типу или врсти брода који је користио. Пре но што ће се одомаћити и раширити назив *ша/ка,* популаран од XVI века наовамо, преовлађивао је назив *насад,* а по њему су се ратници на бродовима звали *насадисти.* Име *насадисти* је ближе језику средњовековних извора, али непознато у литера-тури и језику свакодневног живота, где се одома-ћио назив *ша/каши.*

Није познато где је поникао тип бродова којима је главна карактеристика наоружање артиљеријским оруђем. Изричито се бродови са топовима спомињу у угарској војсци за време опсаде Голупца 1428. године. И турска страна је већ у то доба располага-ла ратним бродовима са базом у Сталаћу. Оружани бродови и ратници на њима долазе до пунијег из-раза у време велике опсаде Београда 1456. године. Тада је победа угарске флоте омогућила даље снаб-девање опседнутог града.

О изгледу насада имамо податке у једном опису оружаних снага краља Матије Корвина из 1479. го-дине. У оквиру краљеве флоте од 330 бродова било је 14 великих галија и 34 брода, који се њиховим језиком зову *насади.* Галије су имале 44 весла, пет великих топова и 10 пушака, док су насади били мањи, имали су 18 весала, 18 стрелаца са личним ватреним оружјем (пушке, p1551ae тапиаН) и један велики топ у кљуну брода, који су опслуживала двојица тобџија (таезгп ш* ћотћагде). О топу се каже да је избацивао ђулад од 40 угарских фунти. Укупну посаду једног насада чинило је, дакле, око 40 људи. База ових насада била је у БеограДу. У последњој деценији XV века насади са борцима били су распоређени и у другим местима. Изричи-тих података о пристаништима имамо у Шапцу, Зе-муну, Сланкамену и Петроварадину, док је база за снабдевање била у Тителу. После освајања Срби-је 1459. и Турци су ојачали своју флоту са главним базама у Смедереву и Голупцу. Њихови ратни бро-дови су били такође на весла са топом и пушкама као наоружањем.

На угарској страни су насадисти били великим делом Срби, пребегли на територију Угарске пре и после турског освајања. Насадисти су били најамни-ци, служили су за плату, а њихов статус је регулисан посебном повељом краља Лудовика II, издатом 25. јула 1525. године на подстицај Павла Томорија, вр-ховног капетана свих оружаних снага на турској граници. Насадисти као род војске сматрани су за за-једницу (сопбогтшт, боаегаб) у коју се примало узи-мањем у краљеву службу и из које се могло искљу-чивати под одређеним условима. Заповедници су биле *во/воде,* над којима су били *капетани,* подређе-ни споменутом врховном капетану. Војводе су биле постављане од стране капетана или су биране од представника самих насадиста. Док су били у слу-жби и на краљевским бродовима насадисти су ужи-вали аутономију: у међусобним споровима судили су се пред капетанима и поротницима које би ови одредили. Ако би какав преступник потражио азил на бродовима локални судија га је могао ухватити и осудити ако је брод био привезан за обалу, али ако је брод био са веслима у води јурисдикција је припа-дала искључиво капетанима. У парницама са љу-дима изван заједнице насадиста они су уживали *слободе племића угарског краљевства,* што не зна-чи да су изједначени са племством, већ да се на њих примењује поступак уобичајен у парницама пле-мића и начело да не могу бити затворени без право-

снажне пресуде. Из повеље се види да се у насади-сте долазило из различитих'~друштвених средина. У своме сталном це^Ту становања насадиста се мо-гао бавити трговином или занатом ако је уписан *у копегије које цеховима називају,* а ако је био земљо-радник морао је господару земље плаћати деветину летине и вина, односно десетину вина, пчела и јага-њаца. Од црквене десетине су били ослобођени док су у краљевој служби, уместо ње су плаћали *хри-шћански динар* (ресшиа СћпзиаттаНз). Ослобође-ни су били и од путних царина (тће1оша). Имали су право на део плена који се задобије у походу.

Као део оружаних снага стационираних на гра-ници или у њеној близини, насадисти су постали значајни откако су запретили турски походи пре-ма средишту Угарске. Међутим, баш тада су се ис-пољиле слабости угарске државе у којој су хронич-но недостајала средства за одбрану. О насадистима се у то време каже у савременим извештајима да гладни леже на својим бродовима јер месецима ни-су добили плату. Ипак, у време похода који је довео до Мохачке битке насадисти су се са бродовима повлачили уз Дунав ометајући турско бродовље да прати и снабдева главнину трупа. У тим годинама је на чело свих насадиста дошао Павле Бакић који је остатак бродова и ратника преместио у Коморан, где ће главна база шајкаша остати све до потиски-вања Турака. Успомену на средњовековне шајка-ше очували су шајкашки батаљон у оквиру Војне границе и предео Шајкашка у данашњој Војводини.

ЛИТЕРАТУРА: Ј. бхепТШгау, *А Оипаг ћајдћа-док* ***1дПепе1е,*** Вис-арезТ 1885; Г. Витковић, *Про-шлост, установа и споменици угарских краљевских шајкаша,* Гласник СУД 67 (1887) (оба дела имају обимне збирке извора који се великим делом по-клапају); С. Ћирковић, *Почеци шајкаша,* Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, Бео-град 1983, 129-137; Ј. Калић, *Цунав у ратовима XV века,* на истом месту, 109-127.

С. Ћирковић

ШАХ - Појавио се у Индији у VI веку, посред-ством Арапа пренесен је у Европу у VIII и IX веку. Играо се по арапским правилима, по којима су се ловац и дама кретали по једно поље. Тек од друге половине XV века те су фигуре постале далекомет-не. У Дубровнику, како Јиречек каже, шах је забеле-жен 1422. године на италијанском зсасћј. Филип де Диверсис у *Опису Цубровника* бележи да је дубро-вачко племство своју доколицу радо проводило у игри шаха и коцкању. Да се шах играо и код нас, по унутрашњости, знамо на основу белоруског пре-вода српске редакције средњовековног Романа о Триштану и Ижоти (Тристану и Изолди), која, на-жалост, није сачувана.

Као другде у Европи, шах је био игра разоноде и неодвојиви део забаве средњовековног човека. Приликом свадбених свечаности краљ Марко је на-редио, како стоји у Роману, *да се доведу свакојаки гудачи и дувачи, бубњари и трубачи, да се довуку табле за шах* **(шл\и)** *и даме, лауте и верглови.* Шах се није посебно издвајао, ни од коцкарских игара (в. *коцкање).* Добар витез, као Тристан, поред свог ратничког умећа и лепих манира, морао је да зна и шах да игра: *боље је играо шах и даме него сви остали.* Шах су играле и отмене госпође: док су пловили морем, на броду, *Тришптан и Ижота игра-ху шах.* Шаховска табла и фигуре могле су бити и богато украшене: *Краљ ступи под чадор те зате-че оне госпође како играју шах, а њихов шах је био од врло лепога биљура.*

ИЗВОРИ: А. Н. Веселовскии, *Изъ исторш рома-на и пов%сти,* Сборникв отдЂленш русскаго лзБжа и словесности, И.А.Н, Х1ЛУ, № 3, Санкпетербургљ 1888 (прилог 1-127), 13,46, 66, 85,91, 109, 112 (= *Повест о Триштану и Ижоти,* приредила и на са-времени језик пренела И. Грицкат, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 20, Београд 1988, 58, 100, 126, 150, 158, 182, 186); РШр ое 01уегз13, *Ори Бићгоутка,* ргеу. I. *Ђотлс,* Бићгоушк 1973, 26.

ЛИТЕРАТУРА: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 295; V. УикоУ1С, *Кагмој заћоуз/аћ гдеја,* 2а§гећ 1972[2], 7, 10, 13-15; К. РткептеПег - \У. 2лећг - Е. М. Вић-гег, *Сћезз, А сегећгапоп о****{2000*** *уеагз,* ТогопТо 1989, 208; *Тће Охјога[1] ОгсИопагу о{ВуганИит* I, ес1. А. Р. Кагћоап, ОхГога 1991, 420.

С. Бојанин

ШЕЋЕР в. *Храна.*

ШЕШИР в. *Покривала за главу,* в. *Оглавља.* **ШКОЛЕ** в. *Училиште.*

ШКРИЊА - Утврђено је да је шкриња у сред-њем веку била најважнији и највиталнији инвентар у ентеријерима кућа. Имала је истовремено улогу спремишта за све што се налазило у кући: житарица, посуђа, постељине, сагова, тканина, одеће, накита, новца, драгоцености, култних предмета, књига, спи-са, а служила је и као сандук за пренос ствари, ков-чег за путовања. На шкрињама се седело, спавало, имале су и функцију стола, а коришћене су и као одар за умрлог, када је додаван дрвени укошени део као узглавље (Мали Свети Климент, 1378). Услед тога у кућама је често било и више шкриња, а у обла-стима где је практикован мираз припадала је опреми младе.

Према намени било је малих, средњих и вели-ких шкриња. Разлика у димензијама исказивана је крајем XIII века у дубровачким и уопште у примор-ским архивским документима примењеним терми-нима: латинизам сарзa (1280) означавао је сандук, који је могао да буде велик (1283), мали (1297), око-ван (1297). Мањи сандук (сандучић, ковчежић) на-мењен за накит и ситније предмете, кад је служио за похрану новца означаван је деминутивом сарб(б)е1-1а (1280), која се такође наводи као мала и велика (1283). Оба назива јављају се у покладу жупана Де-се и његове мајке Белосаве, који су Которани прими-ли у Дубровнику (1281).

Термин капсела је преовладавао од краја XIII века и означавао је сваки сандук, шкрињу, а пара-лелно се употребљавао и италијанизам саб(б)е11а. Термин капсела сачуван је на југу Македоније и у Грчкој. Латинизам бспшшп, у Дубровнику бсппшп, бсппа (1297) био је одомаћен и на јужном Јадрану. Жена кнеза Стефана Штиљановића, родом из Бу-два, донела је у мираз *скрињу од цекина,* коју је њен муж вратио њеној породици после њене смрти (1492). Бојена и уопште декорисана шкриња у Ду-бровнику називана је соГ(Ј)апо (1290), да би у XV веку тај појам означавао углавном само бојену и осликану шкрињу; нарочито украшена била је мла-дина шкриња.

Термин је био познат и у залеђу, у остави Санда-ља Хранића наводи се један „кофан(а)ц" у коме су биле повеље и записи. У савременом српском јези-ку постоје три главна термина, поред низа локализа-ма: шкриња, сандук - балкански турцизам арапског порекла, и ковчег - црквенословенског порекла, та-коће са аугментативима и деминутивима. Два по-следња појма повезана су у семантичком развоју са сахраном. Испитивачи европских шкриња сматрају да је велика шкриња у профаној служби изношена из грађанских кућа као мртвачки сандук који се од-носио у цркву. Раскошне шкриње у Србији могле су да буду истог облика и на исти начин украшене бојеном резбаријом и сребрним оплатама какав је саркофаг-кивот Стефана Дечанског у манастиру Де-чанима (1339-1343).

Према ликовним изворима се закључује да је шкриња у Србији стилски припадала европском мо-билијару, у који се уклапао и византијски. На фре-скама из XIII и XIV века шкриња је приказивана у секундарној функцији као седиште или сто (Сопоћа-ни, Грачаница, Богородица Љевишка). Углавном је имала основни облик квадра са кратким ногама ко-је су могле бити истесане из истог комада дрвета као и стране, или су накнадно додаване, а од XIV и у XV веку и токарене. Украси су били у складу са стилом и системом декорације намештаја епохе: четвртасти романички отвори, инкрустације, дубо-рез, балустре од токарених стубића и изрезбарене арабеске, што се приписује утицају Византије, одно-сно Оријента (црква Св. Димитрија, Пећ, 1317-24), а било је и бојених мотива (Четворојеванђеље сер-ског митрополита Јакова, 1354, Британски музеј, Лондон). У Србији је такође постојала и типична српска шкрињица - сандучић, која се у тестамен-ту једне Дубровкиње из 1281. наводи као „сарбеПа бскуопебса".

ЛИТЕРАТУРА: в. *покућство.*

Ђ. Петровић

ШЛЕМ - оклоп који служи за заштиту главе. Његова основна функција је била да заштити главу, лице и понекад врат. Састоји се из калоте, нано-ска, вратника, понекад округлог гвозденог појаса на доњем ободу и, касније, визира. У српским зе-мљама шлем се помиње крајем XII века, мада је несумњиво био у употреби много раније. У Европи су током средњег века била развијена два облика шлема: лрптасти - римски и конусни - германски. Међу Србима је у употреби био конусни тип шле-ма. Он је вероватно примљен од Германа још у сло-венском раздобљу, на шта указује како његов об-лик тако и порекло саме речи шлем (Не1т). Као последица развоја стрела мења се и конусни облик

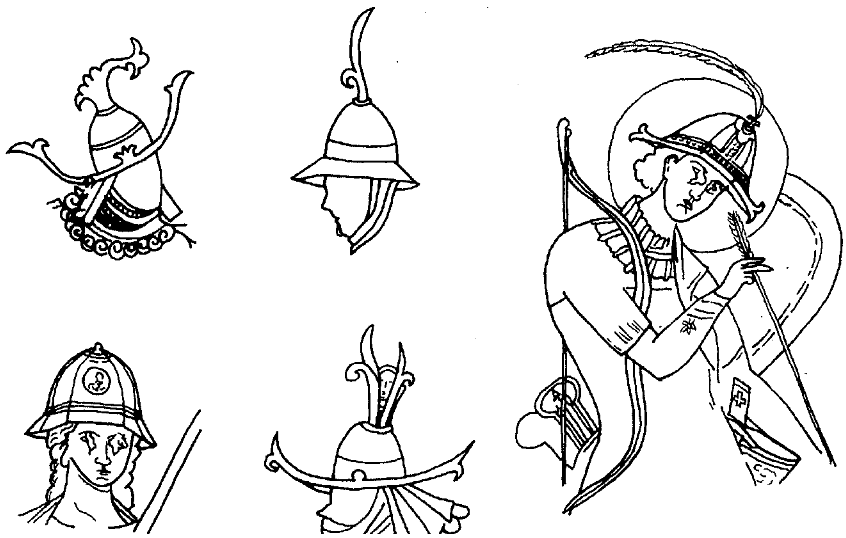

Шпемови - Лесново

шлема који све више постаје лоптаст, и то са плит-ком и полудубоком калотом.

У периоду развијеног средњег века код нас се појављује и такозвани гвоздени шешир (Е15епћит). Њега је углавном употребљавала пешадија. Посто-јале су две врсте ових шлемова, и то са спуштеним и са водоравним ободом. Код неких шлемова врх калоте био је зашиљен. Шлемови су украшавани разним додацима (најчешће метална пера, лишће, рогови). Занимљиви су додаци у виду кресте, пти-це и разних звери. На неким шлемовима били су осликани и грбови.

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оружје у сред-њовековној Србији, Босни и Цубровнику,* Београд 1957; Б. Рпћакхмс, *Огигје па ггапот зНкагзШ Згћгје г МакеЉтје,* Уезшк Уојпо§ тигеја 10 (1964); Ђ. Јан-ковић, *Нека запажања о властелинским шлемо-вима на ликовним представама у Србији Х1У-ХУ столећа,* Зборник ФФ у Београду 16 (1989).

Н. Лемајић

ШПИЛМАН (шпмдкмднк) - један од назива за професионалне певаче - музичаре - забављаче, доста распрострањен у старијим периодима, наро-чито у XII и XIII веку. У српским текстовима се ја-вља у преводу *Номоканона* (Законоправило, Крм-чија) и глосама уз тај превод. Термин потиче од не-мачког 8р1е1тапп и употребљен је да заступа грчку реч *μ(μο$.* Текст изједначује шпилмана са *глумцем* (в.) и другим врстама забављача: *аште јест шпил-ман рекше глумац, аште јест плесац или гудац или свиралник.* Друго објашњење повезује шпилмана са игрицем: *шпилман сказајет се игриц,* а на другој страни и са *плесцем,* веома старим називом заба-вљача: *о шпилманех и о глумцех и о плесцих и о по-добних сим приходештих к покајанију.* Назив *игриц* био је познат и у Угарској тога доба, где је оставио трага у именима насеља. Преводилац употребљава и глагол образован од те речи: *или шпилманит рек-ше глуми дјејут.*

Терминолошко шаренило рефлектује сразмер-но малу диференцираност тадашњих забављача, који су били у исто време глумци, певачи, музича-ри, артисти, али их нису мешали са мађионичари-ма, врачарама, гатарама, звездочатцима, магима и чаробницима разних врста. Здружује их живот на маргинама пристојног друштва, тако да их припад-ници клира и добри хришћани морају избегавати. У једној од глоса се тражи од оних који су лакрдија-шење *(шпилманскије мудрости)* заменили озбиљ-ним животом, да се не враћају првом, који је, очи-гледно, грешан и презрења достојан.

Термин шпилман сведочи о снажној западњачкој компоненти у свету средњовековних забављача у XII и XIII веку. Касније он ишчезава из текстова, бива потиснут називом *глумаца,* које у латински стилизованим одлукама дубровачких већа заступа-ју: ћигТопеб, јосикгогез, МбТпопеб. Заједно за музи-чарима различитих специјалности (рИап, шћготе, §пасћап, ри1затогеб, 1аиТат), они у касном средњем веку сачињавају групе забављача које дворови вла-дара, великаша, па и приморских комуна, држе у служби и међусобно размењују о великим празни-цима и другим светковинама.

ЛИТЕРАТУРА: В. Латковић, *О певачима српско--хрватских народних епских песама до краја XVIII века,* Прилози КЖФ 20 (1954) 184-202; *8р\е1mann8-аЧск1ип%,* басћ^бгтегћисћ дег 1лТегаТиг, бТитТ§аг1 1969 (Оего **УОП** АМЛршегт); М. Вог<1еУ1с, *2ит Ш>**Н** 8рИ-тап Ш &еп 8егкеп,* Роппеп т1ТТе1а1тегНсћеп ПТегатиг. б1е§Гпес1 Веубсћ1а§ *т* бе1пет 65. ОећигТбТа§, Оор-рт§еп 1970, 19-22; А. Вaћ1с, *Гга**§теп1** \г киНигпо% ггуоШ **8гедп**/оу/екоупе Возпе,* ОосИбпјак 01 ВШ 4 (1964) 5-10 (= *1гШоп/е вгедп/оу/екоупе Воте,* бага-јеуо 1972, 305-325).

Н. Милошевић-Ђорђевић

ШТАМПАРСТВО - Када је у Мајнцу среди-ном XV века Гутенберг својим изумом означио но-ву епоху у историји културе, Србија је била пред губитком самосталности и друштвених и култур-них снага способних да прихвате иновацију и њене плодове. Није протекло дуго време до примене но-ве технике на умножавање српских ћириличких књига, отприлике четрдесет година, колико је у XIX веку било потребно да железница доспе у Србију. Али то је било веома неповољно време, после пре-лома чији је формални израз у губитку државне са-мосталности, а суштински у нестанку просперите-та заснованог на рударству и трговини, ишчезавању друштвене и културне елите, деградирању цркве до таквог положаја да није могла остваривати дотада-њу културну мисију.

У то критично доба за Балкан, Венеција је по-стала један од највећих центара европског штам-парства. Ту је на самом крају XV века радило пре-ко 150 штампарских преса. Поред великог броја књига штампаних латиницом ту је штампарска ве-штина примењена на грчко и на јеврејско писмо, па је било природно да се одатле прошири и на ју-жно подручје словенских писама (у Кракову је ћи-риличка штампарија почела са радом 1491). Улога Венеције као велике и предузимљиве штампарске радионице наменила је пионирску улогу оном делу балканских Словена који су са њом били најтешње повезани.

Приморске области, знатним делом под влашћу Млетачке републике, имале су и довољно јаких ве-за и довољно слободе и материјалних услова да се заинтересују за Гутенбергов изум. Отуда неће бити пука случајност да су са територије Црне Горе по-текли рани посленици у штампарству на три пи-сма: Андрија Палташић, Которанин, који је био сам штампар и предузетник у Венецији 1477-1493; вој-вода Ђурађ Црнојевић, који је посредовао и органи-зовао рад ћириличке штампарије монаха Макарија на Цетињу; и Дамјан из Спича, трговац у Венецији, који је 1522. прихватио и продужио рад штампа-рије која је објављивала грчке богослужбене књиге (Пентикостар, Минеј, Часловац).

Дуги и плодан Палташићев рад са преко 40 штам-паних књига ни тематиком тих књига, ни очекива-ном читалачком публиком није био окренут српској средини, а споменути Дамјан из Спича постао је штампар случајно, тиме што је наследио активну ра-дионицу свога зета. Он је књиге производио као тр-говац за грчке купце, мада по сопственом тврђењу није знао грчки. У сваком случају, и његов рад је ми-моилазио српску средину.

За развој српске књиге неупоредив је значај Цр-нојевића штампарије, која је дуго после престан-ка рада остала узор каснијим штампаријама. О це-тињској штампарији се веома мало зна, само оно што је речено у њеним издањима у пропратним текстовима, који су заменили записе преписивача рукописа, и оно што се може закључити проучава-њем њиховог слога и илустрација. Иницијатор и финансијер је био Ђурађ Црнојевић, господар зет-ски; смештена је била на Цетињу уз Богородичин манастир који су Црнојевићи подигли 1485, а са радом је почела 1493. године. Побуду је војвода Ђурађ нашао у чињеници да су цркве остале без књига услед пустошења и уништавања од стране *чеда агар/ансих.* У штампарији је радило осам љу-ди (то је у европском штампарству тога доба осо-бље потребно за две пресе), на челу им је био мо-нах *Макари/е от Чрни/е Гори,* који је своју улогу наглашавао у издањима: *аз Христу раб свештено-*

инок Макарије рукоделисах сије, у Октоиху прво-гласнику, односно: *с 'писах сије книги* у Псалтиру. Црнојевића штампарија је радила до пред крај 1496. када је војвода Ђурађ морао напустити земљу. За сразмерно кратко време штампала је *Октоих пр-вогласник* (1493-94), *Октоих петогласник* (веро-ватно 1494), *Псалтир* (1495), *Молитвеник* (1495-96) и *Јеванђеље,* од којега није сачуван ниједан при-мерак.

Кратковека Црнојевића штампарија представља пример радионице са угледним и снажним патро-ном који је био у стању да набави прибор (пресе, слова, пунце и др.) и да уложи новац у веома скупу хартију. Није познато да ли су књиге продаване, ни да ли се патрону вратио део уложеног капитала. У примени штампарске вештине на производњу срп-ске књиге сусрећу се и друге радионице, пре свега оне установљене код цркава и манастира као што је била штампарија у Горажду, коју су одржавали бра-ћа Ђурађ и Теодор, синови Божидара Љубавића, изданци трговачке породице из Горажда. Из њихо-вог поговора у *Служабнику* (1519) види се да су књиге продавали; ту један брат апелује на другог да остави неки део *цене нашега рукоделија,* да сни-зи цену књига, *да би како не заборавили нас све-штеници Бога вишњаго в светих молитвах.* Њи-хове књиге су се, дакле, продавале и у цени је била садржана извесна резерва, које су се штампари мо-гли одрећи душе ради. Вероватно је тако било и код других манастирских штампарија (Рујно, Грача-ница, Милешева, Мркшина црква).

Трећи тип штампарије заступа на српском под-ручју Божидар Вуковић Подгоричанин, војвода и несуђени деспот српски, који је штампарску делат-ност повезивао са трговином и наступао као изда-вач и књижар. У једном од бројних издања, гово-рећи о своме доласку у Венецију, Божидар Вуковић саопштава своје побуде: *видех с 'стављајуштих бож 'ст 'вна писанија на типарех Фруги же и Грки и иније језики. Желанијем в 'ждедех и наша србска же и блгарска токожде на типарех с'ставити...* Као мајстора је имао монаха Пахомија *от остров диоклитијскаго језера.* Његова радионица је била у Венецији, где је било и седиште трговачке фирме Божидареве.

Као и други наши штампари и Божидар је у основу свога издавачког програма ставио богослу-жбене књиге потребне свештеницима, али је из то-га оквира изашао штампајући зборнике мешовитог садржаја у којима су добили места општеобразовни састави, житија српских светитеља па и апокриф. Он је почео да обраћа пажњу на потребе читалаца, штампао је *писанија црковна велицеми словеси,* а друге књиге мањим словима да буду погодније за ношење онима који иду на пут.

Нешто бројнији извори о Божидару Вуковићу (сачувани су и његови тестаменти) омогућили су делимичан увид у економску страну штампе и пока-зали да је и на ћирилском подручју штампарска ве-штина пружала могућност појефтињења и масов-ног ширења књиге. Та могућност, међутим, није искоришћена. Штампарска техника је мајсторски примењена на ћирилско писмо, домаћи штампари су калупе за слова набављали у Венецији, али су их, како очувани примерци показују, допуњавали и замењивали у току рада. Веома су зналачки илу-стровали поједине књиге. Проблеми нису били у техници, већ у општем сиромашењу и одсуству ку-паца, тако да су велика средства улагана у књиге остајала заробљена, а није било нових којима би се рад наставио.

Већ су савременици запажали да су хришћани под турском влашћу тако сиромашни да се мало књига могло продати.

После сјајног почетка струја српског штампар-ства сасвим је утањила, нестајала на једном месту да би се, попут понорнице, појавила на другом, док није сасвим пресахла крајем XVI века. Као и други балкански Словени који су се служили ћирилицом, Срби су морали у XVIII и XIX веку поново осваја-ти штампарску вештину и ставити је у службу свог културног успона.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Сп. Радојичић, *Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку,* ИЗ 2 (1948) 1-8; Д. Медаковић, *Графика српских штам-паних књига ХУ-Х^П века,* Београд 1958; М. Па-нић, *Старе српске штампарије у Црној Гори и Ве-нецији у XV и XVI веку,* Споменица посвећена 130-годишњици живота и рада Библиотеке САНУ, Београд 1974, 43-52; Б. Маринковић, *Библиографи-ја о нашем ћириличком штампарству, штампари-јама и књигама XV, XVI, ХУПстолећа* 1-1V, Цетиње 1988-1991; *Црнојевића штампарија и старо штам-парство.* Радови са научног скупа, Цетиње 11. и 12. маја 1989, Подгорица 1994; *Пет векова српског штампарства 1494-1994,* Београд 1994, (поред при-лога више аутора и албума, зборник испуњава на стр. 73-218 *Лексикон српскословенског штам-*

парства М. Пешикана); С. Ћирковић, *Ћириличко штампарство и култура балканских Словена,* Ра-ботници, војници, духовници, 455-469.

С. Ћирковић

ШТАП - Од средњовековних назива за штап познати су нам: *стап, жезл* и *остен.* Ти називи се употребљавају у разним социо-културалним кон-текстима.

Штап као *оруђе пастира и као симбол њиховог занимања* представљен је и на фресци у манастиру Студеница: пастир је у кожној одеђи и са штапом у руци. Сличних представа пастира има на фреска-ма и у другим српским манастирима. Рељефних представа штапа има и на стећцима у Босни где му је дршка у облику слова Т Александар Соловјев је прихватио претпоставку коју је изнео И. Ренђео „...да се овде народна предаја и симбол штапа сла-жу и сведоче да је под каменом покопан неки дед или епископ босанске цркве. Такви епископски штапови у облику равне палице с пречком у обли-ку слова Т били су у употреби и у западној цркви до 12. века, док их нису заменили много виши, за-врнути при врху. Конзервативна босанска црква чу-вала је тај стари облик епископског штапа".

Ђура Даничић средњовековни назив *ост 'н'* пре-води као **5т**.итш1и5. Изгледа да је он служио и као *оруђе ратара* за чишћење плуга и подбадање во-лова. У тој функцији га и у познијим вековима по-миње К. Мошињски у земљорадничко-сточарским културама балканских Словена. Назив *остен,* са истом функцијом, сачуван је и у народном предању о св. Петру Коришком и његовом слепом волу (П. Костић).

Штап истог облика служио је и као *слепачки.* На икони св. Николе (у цркви у Великој Хочи) је детаљ композиције *Враћање вида Стефану Цечан-ском,* где Стефан Дечански држи такав штап у ле-вој руци.

Штап као *палица,* у симболичком смислу духов-не потпоре човеку у старости, налази се код До-ментијана. Тек замонашеном Растку, односно Са-ви, његови родитељи обраћају се речима: *Цоћи, Богом послана нам утехо; дођи к нама, палицо ста-рости наше...*

Штап као ознака *друштвеног положајаи до-стојанства* се изричито помиње још у XII и XIII веку. У Хиландарском типику и Типику манастира Студенице, помиње се *стап* као симбол власти ду-ховног пастира народа. Свечано увођење у дужност игумана симболички је означавано давањем штапа (жезла). У краљевским манастирима Студеници и Жичи то је чинио лично краљ. *Јако да не ходе игу-мение к ним назнаменаниа ради, н взех од них стап, да ест у манастири в место знаменаниа царе.* И затим: *и стап прислонити к светои трапезе, и пове-лет избраному.* И у Жичкој повељи, када се гово-ри о постављању игумана, помиње се *жезло* као знак његова достојанства и владања: *А о поставле-ниј игуманском, јегоже по правде изволи кралев-ство, сего архиепискуп благословлает бож 'ствно, а краљ давает ему жезл, и целов его поставлает его игумена.* Знатно касније, у XIX веку, на сличан начин су младога Његоша, по смрти владике Пе-тра I, народни главари обукли у свештеничко оде-ло и са „покојниковим штапом у руци прикажу га народу као новог управитеља на гувну Ивана Цр-нојевића".

Као израз културалног континуитета средњове-ковне функције и симболике штапа можемо сма-трати и *кметовски штап* у Србији XIX века. Слич-но владару у средњем веку, представник власти (капетан), „кад би поставио кмета, пољубио би се с њим, и предајући му штап, рекао би: *На ти штап, па кривога удри, а правога брани; пизме не терај, мита не примај; ради право и ја ћу те помагати.*

Штап као синоним физичке казне и као сред-ство њеног извршења изричито се помиње у 166. члану Душановог законика.

У народним предањима Срба, штап је атрибут историјске личности св. Саве. Он је штапом додир-нуо земљу (или камен) и из ње би потекла вода; њиме би претварао стену у кућу, вране у овце а без-душна човека у камен; штапом је лечио болесне, а трудници помагао да се породи, мртвоме да про-говори из гроба. По народном предању, он је шта-пом обављао мисију културалног хероја: од „ана-тема" (одн. ђавола) украо је ватру и дао је људима. Очигледно је да су прастара веровања у прехри-шћанска божанства, чији је атрибут био штап, пре-несена и на српског светитеља Саву.

ИЗВОРИ: Ст. Новаковић, *Законски споменици,* 573, XVI.

ЛИТЕРАТУРА: Ђ. Даничић, *Рјечник,* в. *Ост 'н';* М. Ђ. Милићевић, *Општине у Србији,* Годишњица НЧ 2 (1878) 204; П. Костић, *Манастир Св. Марка, с*

додацима о манастиру Црној Реци и о Петру Ко-ришком, Годишњица НЧ 30 (1911) 233-234; Вук Стеф. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска,* Бео-град 1922, 51; В. Ћоровић, *Св. Сава у народном пре-дању,* Београд 1927, 13, 58, 74, 86, 111, 119, 203, 213; I. Кепаео, *бтооИка з1ара па Мессша,* Нгуахбк! р1ашпаг, 2а§геђ 1943, 65; А. Соловјев, *Јесули бого-мили поштовали крст?,* ГЗМ 3 (1948) 91-92; С. Тројановић, *Ватра у обичајима и животу српског народа,* СЕЗ 45 (1930) 15, 22; Ј. Ковачевић, *Сред-њевековна ношња балканских Словена,* Београд 1953, 275-277; М. Ћоровић-ЈБубинковић, *Иконо-стас цркве Св. Николе у Великој Хочи, прилог проу-чавања култа Стевана Цечанског,* Старинар 9-10 (1959) 172; М. Р. Барјактаровић, *Штап и његове улоге у животу наших људи,* ГЕМ 26 (1963) 203-217; К. Мозгупзкј, *КиНига Шожа 81отап* I, II, ^агзгалуа 1967, 661, 671, *остан* као мера за виси-ну, књ. II-1, 38, 137; Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона,* Београд 1988, 66.

Н. Ф. Павковић

ШТИТ - заштитно оружје са којим се ратник заклањао. Обично су штитови били од дрвета а ка-сније и од гвожђа. Дрвени штитови су се облагали кожом а понекад и металом. Традиција штита код старих Словена вероватно је у знатној мери ути-цала на развој штита код Срба. Први познати срп-ски штитови били су бадемовог облика. У Србији се развила посебна врста штита али његов облик није познат. У каснијем периоду зна се за округле, овалне, правоугаоне и штитове у облику крова.

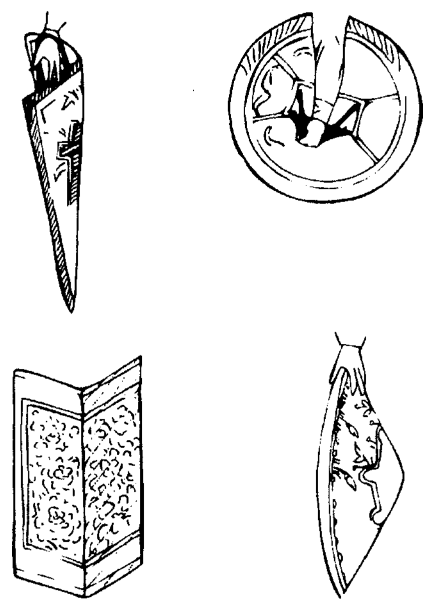

Штитови - Цечани, Грачаница

ЛИТЕРАТУРА: Г. А. Шкриванић, *Оружје у сред-њовековној Србији, Босни и Цубровнику,* Београд 1957; О. РгтакоУ1С, *Огигје па ггдпот зИкагзШ бгоце / Македот/е,* Уезшк Уојпо§ тигеја 10 (1964).

Н. Лемајић

ШУБА в. *Одећа.*

ШУМА в. *Гора.*

СКРАЋЕНИЦЕ

I ОПШТА ДЕЛА

Азбучник СПЦ - Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу, прир. С. Милеуснић, Београд 1993. АпаП НГО - АпаН Н_5.опJ5ко§ т5._.и.а и Виђгоушки АНУБиХ - Академија наука и умјетности БиХ Архив ИЗКС - Архив за историју здравствене културе Ср-бије

АЗН - Асас.егша Зс.еп.јагит Нип§апсае

А^51Рђ - Агсђ.у Шг б1ayJ5che РђПо1о§_е

БАН - Б-влгарска академил на науките

ВАНУ - Војвођанска академија наука и уметности У10 - Уојпо151опјбкЈ §1а5шк

ГЕМ - Гласник Етнографског музеја у Београду ГЗМ - Гласник Земаљског музеја БиХ ГИМ - ГосударственнмИ историческии музеи Глас СКА - Глас Српске краљевске академије Гласник ДСС - Гласник Друштва српске словесности Гласник ИД НС - Гласник Историјског друштва у Новом Саду

Гласник МКМ - Гласник Музеја Косова и Метохије Гласник СГД - Гласник Српског географског друштва Гласник СНД - Гласник Скопског научног друштва Гласник СПЦ - Гласник Српске православне цркве Гласник СУД - Гласник Српског ученог друштва Гласник ЦМ - Гласник цетињских музеја Годишњак ГБ - Годишњак града Београда Годишњак ДИ - Годишњак за друштвену историју Годишњак ДИ БиХ - Годишњак Друштва историчара БиХ Годишњак ДИВ - Годишњак Друштва историчара Војво-дине

Годишњак МГБ - Годишњак Музеја града Београда

Годишњак ПМК - Годишњак Поморског музеја у Котору

Годишњак СКА - Годишњак Српске краљевске академије

Годишњак СФФ - Годишњак скопског Филозофског фа-култета

Годишњак ФФ НС - Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду Годишњица НЧ - Годишњица Николе Чупића

ДИ - друштво историчара

ДИВ - Друштво историчара Војводине

ДИУС - Друштво историчара уметности Србије

ДСС - Друштво српске словесности

ЕВ - Ешдеб ђа1каш^ие5

ЕЕВХ - 'Ел;8ттјр.5 Ђтсиреих? Вг)^т>тшт> *Хпо^бту* Е1 - Епсус1оресПа о!* 1б1ат

ЕЈ - Ешпк-оресђја Ји§051ау_је 1-8 (1955-1971), 2а§геђ ЕЈ² - Епс_к1оресПја Ји§об1ау.је, II издање, 1-6 (1980-1990) (1-2, 1983-1985, ћир.) Е1.2 - Епс.к1оресНја Еек5_ко§га{5ко§ гауосЈа Е1ЛЈ - Епс.к1орес1_ја Нкоушћ итетоб..

2А - 2_уа ап..ка

Записки ИАН - Записки Императорскои академии наук

Зборник ИЈК СН - Зборник за историју, језик и књижев-ност српског народа Зборник ИМС - Зборник Историјског музеја Србије Зборник КЈ - Зборник Константина Јиречека

Зборник МПУ - Зборник Музеја примењене уметности

Зборник МС ДН - Зборник Матице српске за друштвене науке

Зборник МСИ - Зборник Матице српске за историју Зборник МС КЈ - Зборник Матице српске за књижевност и језик

Зборник МС ЛУ - Зборник Матице српске за ликовне умет-ности

Зборник МС СУМ - Зборник Матице српске за сценске уметности и музику Зборник НМ - Зборник Народног музеја Зборник ФФ у Београду - Зборник Филозофског факултета у Београду

2ћогшк Н1 ЈА2.ТЈ - 2ћогшк Н.5.ог_јбко§ 1П5.1ШШ ЈА21Ј

ЗЗСК - Зборник заштите споменика културе

ЗРВИ - Зборник радова Византолошког института САНУ

ИАН - Императорскан академил наук

ИГ - Историјски гласник

ИД - историјско друштво

ИЗ - Историјски записи

ИНЈ - Историја народа Југославије

ИОРЛС - ИзвТ-Стил Отдђленш. русскаго лзБжа и словесности

ИП - Историјски преглед (Н.б.опјбк. рге§1ес!) ИСН - Историја српскога народа

ЈА(21Ј) - Ји§об1ауеп5ка акас!егшја (гпапоб.ј \ итјеШоз.1)

ЈИЧ - Југословенски историјски часопис

ЖЛ МС - Југословенски књижевни лексикон Матице српске

ЈОВ - Јаћгћисћ <Јег Об.еггеЈсћЈбсћеп ВугапИпЈбИк

ЈФ - Јужнословенски филолог

КСА - Краљевско-српска академија

ЛЕЈ - Ликовна енциклопедија Југославије
ЛМС - Летопис Матице српске

МАНУ - Македонска академија на науките и уметностите
МВС - Матије Властара синтагмат
МГБ - Музеј града Београда
МГУ - Московскии государственнБШ университет
МПУ - Музеј примењене уметности
МС - Матица српска

НББ - Народна библиотека Београда НБС
- Народна библиотека Србије
НД ИЗКЈ - Научно друштво за историју здравствене културе Југославије НЕ - Народна енциклопедија СХС ИЕ - Иагоста епс1к1оресИја НЗ - Нови завет НМ - Народни музеј
НССВД - Научни сусрети слависта у Вукове дане

ОБВ -Тће ОхГогс! Вјспопагу оГВуганћит
ОЛДП - Обшество лкзбителеи древнеи писменности
(ЖВ - Оз1егге1ch15che **ИапопаЉЉНотек**

ПБ - Патријаршијска библиотека ПМК -
Поморски музеј у Котору РМН - Роујезш тигеј НгуаЈзке РОР - РгНо21 2а **опјеп1:а1пи Шо1о§пи**
Прилози КЈИФ - Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Прилози ПНП - Прилози проучавању народне поезије ПСРЛ - Полное собрание русских летописеи

Рад ВМ - Рад војвођанских музеја
К.а<Ј ЈА21Ј - КасЈ Ји§об1ауепзке акасЈегшје гпапобИ *I* **итје1-побћ**
Радови НД БиХ (АНУБиХ) - Радови Научног друштва БиХ
Радови ФФС - Радови Филозофског факултета у Сарајеву
РАН - Русскан академин наук
КЕВ - Кеуие сЈез еЧшЈез ђуганћпез
КЕ8ЕЕ - Кеуие сЈез ЕШсЈез 8ис1-Е51; Еигореегшез
КЈЈВК - Кеа11ех1коп Гиг ВЉе1кипс1е
РНБ - Русскал националБнан библиотека
САД - Српско археолошко друштво
САДЈ - Савез археолошких друштава Југославије
САЗУ - Словеначка академија зианости и уметности
САН - Српска академија наука
САНУ - Српска академија наука и уметности Саопштења
РЗЗСК - Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе Свеске
МС - Свеске Матице српске СЕЗ -
Српски етнографски зборник СКА -
Српска краљевска академија СКГ -
Српски књижевни гласник СНД -
Скопско научно друштво
СОРЛС - Сборник Отдђленш! русскаго изБша и словесности
СП, СПб, СПБ - Санкт Петербург СПЦ - Српска православна црква 888 - 31о\утк зШгогутобС! **51о\у1ап5к1сћ** 31аг1пе **ЈА21Ј - 31аппе Ји§об1ауепбке акас!ет1је гпапозћ** 1 **итјетозН**
Старине КМ - Старине Косова и Метохије СУД -
Српско учено друштво
СУ ИФФ - Софиски университет, Историиско-философски факултет
СФФ - Скопски филозофски факултет СЦ -
Српска црква

ТОДРЛ - ТрудБ1 **Отдела древнерусскои** литературБ1 **фф**

- Филозофски факултет

НА2ДЈ (ЈА21Ј) - Нгуа^бка акао!ет1ја гпапобћ 1 итјеИпобћ **Н2 -** Н151опЈ5к1 **гћогпјк**

ЦАНУ - Црногорска академија наука и умјетности

Чтенин ИОИДР - Чтенин Императорскогa ободества истории и древности Россииских

II ИЗВОРИ

Ас(а АЊатае - Ас1а е1 сИр1ота(а гез АЊатае теЉае аеШИз Шиз1гапИа **I, II, Утс1ођопае 1913, 1918. Арх. Леонид,**
Хрисовуља цара Стефана **- Арх. Леонид, *Хрисовуља цара Стефана дата у Скопљу 1347,* Гласник СУД27(1870).** ***Византијски извори - Византијски извори за историју народа Југославије*** **I—IV, VI, Београд 1955-1986.** ***Матије Властара Синтагмат - Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила,*** **Београд 1907.** МЈк1о51сћ **Р.,**
МопитепШ ЗегШса **- Р.** МЈк1о51сћ, ***МопитепШ 8его1са зресШпИа ИШогШт 8егдШе Вотае Ка§изи,*** Ут- **Јоћопае 1858. (Огаг 1964, репринт).**

Новаковић Ст., *Законик* - **Ст. Новаковић,** *Законш Стефана Душана цара српског 1349 и 1354,* **Београд 1898.**

Новаковић Ст., *Законски споменици* - **Ст. Новаковић,** *За-конски споменици српских држава средњега века,* **Бео-град 1912.**

Орбин М., *Краљевство Словена* - **М. Орбин,** *Краљевство Словена,* **Београд 1968. Пуцић М.,** *Споменици српски* - **М. Пуцић,** *Споменици срб-ски* **I, II, Београд 1858, 1862. Радојчић Н.,** *Законик* - **Н. Радојчић,** *Законик цара Стефана Цушана 1349 и 1354,* **издање и превод, Београд 1960.**

Соловјев А., *Одабрани споменици-А.* **Соловјев,** *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века),* **Бео-град 1926.**

Соловјев А. - Мошин В., *Грчке повеље* - **А. Соловјев - В. Мошин,** *Грчке повеље српских владара,* **Београд 1936.**

Стојановић Љ., *Стари српски хрисовуљи, акти* - **Љ. Сто-јановић,** *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типици, поменици, записи и др.,* **Споменик СКАЗ (1890).**

Стојановић Љ., *Записи и натписи* - **Љ. Стојановић,** *Стари српски записи и натписи* **I—VI, Београд 1902-1926.**

Стојановић Љ., *Родослови и летописи* - **Љ. Стојановић,** *Стари српски родослови и летописи,* **Београд - С. Кар-ловци 1927.**

Стојановић Љ., *Повеље и писма* — **Љ. Стојановић,** *Старе српске повеље и писма* **I, 1-2, Београд - Сремски Карлов-ци 1929-1934.**

ТћаНбсгу *I,., 5(исИеп* - **ТћаНбсгу,** *8шп1еп гиг СезсМсћге Возтет инд. Зегогет 1т МШе1а1(ег,* **Мипсћеп** - Ге1р21§ **1914.**

баГапк Р. Ј., *Рата1ку* - **Р. Ј. ЗаШтк,** *РатаХку Аге^тћо ркет-тс1у(Лко51охапим,* **Рraћа 1873.**

III ЛИТЕРАТУРА

Благојевић М., *Државна управа* - **М. Благојевић,** *Цржав-на управа у српским средњовековним земљама,* **Београд 1997.**

Благојевић М., *Земљорадња* - **М. Благојевић,** *Земљорадња у средњовековној Србији,* **Београд 1973.** \\^1ата12 **М.,** *Вхе а§гаггесћ(Исћеп УегћаНпше тШеШ-(егИсћеп Зегогепз* - **М.** \У1ата12, *Иге а%гаггесћтсћеп Уег-ћаНтззе дез тШеШ(егИсћеп Зег&ет,* **Јепа 1903. Грујић Р.,** *Лична властелинства* - **Р. Грујић,** *Лична власте-линства српских црквених претставника у XIV и XV ве-ку,* **Скопље 1934. Грујић Р.,** *Скопска митрополија* - **Р.** Грујић, *Скопска ми-трополија. Историски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920 г.,* **Скопље 1935. Грујић Р.,** *Азбучник* - **Р. Грујић,** *Азбучник Српске православ-не цркве по Радославу Грујићу,* **прир. С. Милеуснић, Бе-оград 1993.**

Даничић Ђ., *Р/ечник* - **Ђ. Даничић,** *Рјечник из књижевних старина српских* **1-Ш, Биоград 1863, 1864. Јиречек К.,** *Историја Срба* **1-П - К. Јиречек,** *Историја Ср-ба 1-11,* **Београд 1952 (и каснија фототипска издања).**

Лгебек С, *Иаз Сезеггоисћ* - **С. Лгебек,** *Баз Сезе1гоисћ дез зегШсћеп Сагеп 8(ерћап пшап,* **А131Рћ 22 (1900).**

Караџић Вук Стеф., *Пословице* - **Вук Стеф. Караџић,** *Срп-ске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи,* **Беч 1849. Караџић Вук Стеф.,** *Српски рјечник* - **Вук Стеф. Караџић,** *Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латински/ем ријечима,* **Беч 1852. Кулишић Ш. - Петровић П. Ж. - Пантелић Н.,** *Српски ми-толошки речник* - **Ш. Кулишић - П. Ж. Петровић- Н. Пантелић,** *Српски митолошки речник,* **Београд 1970.**

Магигашс V., *Ргтозг* - **V. Магигашс,** *Ргтозг га ћп>а1зко ргау-по-ро\/е$1т гјестк* **1-Н, 2а§гећ 1908-1922.** М1к1об1сћ **Р.,** *1ех1соп* - **Р. М'**к1о51сћ, *^ехгсоп ра1аеоз1а\1со-§гаесо-1а(тит,* **Утс1оћопае 1862-1863. Милаш Н.,** *Цосто/анства* - **Н. Милаш,** *Цосто/анства у православно/ цркви по црквено-правним изворима до . V века,* **Панчево 1879. Михаљчић Р.,** *Крај Српског Царства* - **Р. Михаљчић,** *Крај Српског Царства,* **Београд 1975. Михаљчић Р.,** *Лазар Хребељановић* - **Р. Михаљчић,** *Лазар Хребељановић. Историја, култ, предање,* **Београд 1989.**

Михаљчић Р., *Прошлост и народно сећање* - **Р. Михаљчић,** *Прошлост и народно сећање,* **Београд 1995. Новаковић Ст.,** *Византијски чинови и титуле* - **Ст. Нова-ковић,** *Византијски чинови и титуле у српскпм земља-ма Х1-ХУвека,* **Глас СКА 78 (1908). Новаковић Ст.,** *Село* - **Ст. Новаковић,** *Село,* **Београд 1965\ Новаковић Ст.,** *Срби и Турци* - **Ст. Новаковић,** *Срби и Турци ХМиХУвека,* **Београд 1960[3]. Острогорски Г.,** *Прони/а* - **Г. Острогорски,** *Пронија. При-лог истори/и феудализма у Византи/и и /ужнословен-ским земљама,* **Београд 1951. Острогорски Г,** *Серска област* - Г. **Острогорски,** *Серска област после Цушанове смрти,* **Београд 1965. Радојичић Ђ. Сп.,** *Антологи/а* - **Ђ. Сп. Радојичић,** *Анто-логија старе српске књижевности (Х1-ХУШ века),* **Бе-оград 1960.**

8кок **Р.,** *Епто1о%1/8к1 г/естк* - **Р. Зкок,** *ЕИто1о%1/$к1 г/естк ћг-уа(зко§а Ш згрзко^а /еггка* **I—IV, 2а§гећ 1971.**

Соловјев А., *Законодавство* - **А. Соловјев,** *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка,* **Скопље 1928.**

Соловјев А., *Законик* - **А. Соловјев,** *Законик цара Стефана Цушана1349. и 1354. године,* **Београд 1980. Спремић М.,** *Деспот Ђурађ* - **М. Спремић,** *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* **Београд 1994. Тарановски Т.,** *Историја српског права* - **Т. Тарановски,** *Историја српског права у немањићкој држави* **I—IV, Бе-
оград 1931-1935. Трифуновић Ђ.,** *Азбучник* - **Ђ. Трифуновић,** *Азбучник срп-
ских средњовековних књижевних појмова,* **Београд 1990[2]. ТћаИбсгу** *8ШаЧеп* - **I-.. ТћаПбсту,** *ЗшШеп гиг ОезсМсМе Во-*

Ћирковић С, *Историја Босне* - **С. Ћирковић,** *Историја средњовековне босанске државе,* **Београд 1964.**

Ћирковић С, *Работници, војници, духовници* - **С Ћирко-
вић,** *Работници, во/ници, духовници. Друштва средњо-
вековног Балкана,* **Београд 1997. Ћирковић С М.,** *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово
доба* - **С М. Ћирковић,** *Херцег Стефан Вукчић-Коса-
ча и његово доба,* **Београд 1964. Ферјанчић Б.,** *Деспоти* - **Б. Ферјанчић,** *Деспоти у Визан-
тији и јужнословенским земљама,* **Београд 1960. НаГпег 8.,** *ЗшсИеп* - **8. Нап.ег,** *8ш&еп гиг аНзегомсћеп аупа-
зИзсћеп НШоНо^гарШе,* **Мипсћеп 1964.**

САДРЖАЈ

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

МАРКО ПОПОВИЋ:	7, 9, 16, 62, 134, 295, 341, 425, 426, 631, 649, 707.
ГОРДАНА МИЛОШЕВИЋ:	349, 350, 351, 352, 353, 354, 545.
БОЈАНА РАДОЈКОВИЋ:	428, 429, 430, 432.
ЗАГОРКА ЈАНЦ:	528.
ДРАГОМИР ТОДОРОВИЋ:	443.
МАРИЈА БАЈАЛОВИЋ-ХАЏИ-ПЕШИЋ:	289, 290, 291.
РОКСАНДА ПЕЈОВИЋ*:	420,421,422,423.
ГОРДАНА ТОЛИЋ:	11, 65, 131, 132, 150, 154, 158, 221, 231, 237, 245, 257, 258, 271, 272, 300, 302, 316, 322, 323, 332, 333, 335, 347, 372, 375, 381, 382, 386, 413, 415, 473, 490, 555, 562, 563, 564, 627, 637, 643, 653, 654, 711, 748, 789, 796, 824, 828.

---

* **Р. Пејовић,** *Представе музичких инструмента у средњовековној Србији,* **Београд 1984.**

ЛЕКСИКОН СРПСКОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Издавач КШ^ЕГХШ - БЕОГРАД

За издавача МИЛОШ КЛАШЊА, директор

Приредили СИМА ЋИРКОВИЋ РАДЕ МИХАЉЧИЋ

Секретари Редакције ИЛИЈА КОВИЋ ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Лектура и коректура ИЛИЈА КОВИЋ ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Технички уредници СРЂАН ДИНИЋ ИЛИЈА КОВИЋ ВЛАДИМИР РАНЧИЋ

Компјутерска припрема и прелом СРЂАН ДИНИЋ

Пласман КШШЈЗГЗОЕ - БЕОГРАД

Вирманска продаја жиро рачун: 275-22-10545-081-109-79

Телефони пласмана

489-3920; 532-2-532

Штампа

Штампарија "ЋУК" Земун Поље

Тираж
1 000

18ВИ 86-83233-01-4

C1P - Каталогизација у публикацији Народна
библиотека Србије, Београд

949.711 (031)

ЛЕКСИКОН српског средњег века / приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић; [сарадници Бар^кић-Хаџи-Пешић Марија... и др.]. - Београд:

Н? ^поп. насл. стр.: Тће » **••.JXJCOП** оГЗегћ.а;.- **••**.•ПииЧе А§е$ / ешЧогз З**.та** Слгкоујс, КасЈе МИта1јс1С. - Тираж 1 000. - Стр. УН-Х1: Предговор / Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. - Библиографија уз текст.

86-83233-01-4

1. Ћирковић, Сима 2. Михаљчић, Раде а) Србија - Средњи век - Лексикони ИД = 74074892